

From the library of the late Dr. V. Rai D.L. of Gurdik
Presented by his grand-daughter, Mrs. Kalyani Sen
Retd Assistant Professor Lady Brindavan College
and
his grandson Shri Karunaketan Sen Btl 105.

शब्दकल्पद्रुमः।

अर्थात्

एतद्देशस्य मूलकोषाशेषास्त्वसङ्कलिताकारादिवर्णक्रमविन्यस्तशब्द-तन्निष्पन्नानामर्थ-पर्याय-प्रमाण-प्रयोग-धातु-तदनुबन्धाभिधेय-
सहित-तत्तच्छब्दप्रसङ्गोत्थित-वेद-वेदाङ्ग-वेदान्त-न्याय-पुराणेतिहास-सङ्गीत-शिल्प-सूत्रकारशास्त्र-ज्योतिष-
तन्त्राख्यान-काव्यालङ्कार-च्छन्दःप्रकृति-नाम-लक्षणोदाहरण-द्रव्यगुण-रोगनिदानौषध-
साम्युक्तव्यवस्थादिसंयुक्त-सर्वदर्शनमतानुसारि-संस्कृताभिधानग्रन्थः ।

स्यार-राजा-राधाकान्तदेव-बाह्यादुरेण

विरचितः ।

पाणिनिमतानुसारि-प्रत्येकशब्दव्युत्पत्ति-मूलग्रन्थातिरिक्तवृत्तशब्दार्थ-प्रमाण-प्रयोग-पर्याय-धातुपदोदाहरणविभिः
नूतनसङ्कलितवृत्तशब्द-तदर्थ-तत्प्रमाण-प्रयोगादिसहित-
सुप्रशस्तपरिशिष्टेन च सार्द्धम्

श्रीवरदाप्रसादवसुना तदनुजेन श्रीहरिचरणवसुना च

अशेषशास्त्रविशारदकोविदवृन्दसाहाय्येन संपरिवर्द्धितः । नागराचरैः प्रकाशितश्च ।

चतुर्थः काण्डः ।

यज्ञवर्गः । य—व ।

कलिकाता-राजधान्यां

रामनारायण-धन्ने मुद्रितः । ७१ न० पाथुरियाघाट-स्ट्रीट्-स्थितभवनात् प्रकाशितश्च । शकाब्दाः १९१४

PRINTED BY K P BASU, RAMNARAYAN PRESS; AND CONSIDERABLY IMPROVED, CAREFULLY REVISED AND PUBLISHED
BY BARADA PRASAD BASU, AND HARI CHARAN BASU. 71, PATHURIGHATA STREET, CALCUTTA:

To be had at the Suddakalpadruma Office, No 71, Pathuriaghata Street, Calcutta: and at the Baptist Mission Press, No 24 Lower Circular Road,
Calcutta: Price for Subscribers in India, Re. 1. and Countries out of India 3s. for each number.

All rights reserved.

Sa no.
891243
211910.29
(IV)

PRINTED BY
K. P. BASU, AT THE RAMNARAYAN PRESS
71, PATHURIAGHATTA STREET
CALCUTTA

SL. NO.
080705

8 409

शब्दकल्पद्रुमः।

चतुर्थकाण्डम् ।

य

यं, अन्तःस्थकारः । स च सर्वविश्वकलवः ।
अस्थोद्धारकस्थानं तावु । (यदुक्तं सिद्धान्त-
कौस्तुभम् । “रूपयशानां तावु ।” तथा च
श्रुत्याम् । १७ ।
“कच्छागवहाविपुयशास्तान्वा ओष्ठजाडपू ।”)
तस्य स्वरूपं यथा,—
“वकारं शब्दं चार्वाङ्गि । चतुष्कोणमव सदा ।
पञ्चालधूमसङ्काशं खयं परमकुण्ठली ।
पञ्चप्राणमयं वर्षं पञ्चदेवमयं सदा ।
त्रिप्रलम्बसहितं वर्षं त्रिविन्दुसहितं तथा ।
प्रथमामि सदा वर्षं मूर्तिमन्मोक्षमयम् ॥”
इति कामधेनुतन्त्रे ५ पटलः ।
वज्रीयवर्षमाणायासस्य लेखनप्रकारो यथा,—
“ऊर्ध्वधःक्रमतो रेखां चतुष्कोणमयी शुभा ।
नारायणश्रुतिधयस्तासु तिष्ठन्ति नित्यशः ।
मात्रा कुण्डलिनी त्रैया ध्यानमस्य प्रचक्षते ॥”
तस्य ध्यानं यथा,—
“धूम्रवर्णा महारौद्रीवङ्मुखा रक्तलोचनाम् ।
रक्ताम्बरपरीधानां गान्धर्वारभूषिताम् ।
महामोक्षप्रदां नित्यामरुचिद्विप्रदायिनीम् ।
एवं ध्यात्वा यकारान्तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत् ॥”
तन्मन्त्रममन्त्रो यथा,—
“त्रिप्रलम्बसहितं वर्षं त्रिविन्दुसहितं सदा ।
प्रथमामि सदा वर्षं शक्तिमामोक्षमयम् ॥”
इति वर्षोद्धारतन्त्रम् ।
अस्य नामानि यथा,—
“यो वाञ्छी वसुधा वायुर्विजतिः पुत्रधोत्तमः ।
सुगान्तः स्वसनः श्रीप्रो घूमाचिः प्राणसेवकः ।
ब्रह्मात्मनो जटी लोला वायुवेगी यशस्करी ।
सङ्कषेयः क्षपा वालो हृदयं कपिलाप्रभा ।
आय्येयो खापकस्यागो होमो यानं प्रभा सुखम् ।
चक्रः सर्वेश्वरी धूमन्वासुक्ता सुसुखेश्वरी ।
जगत्ता मलयो माता हंसिनी शङ्खनायकः ।
वेनमः शोवको मोनो घनिष्ठानङ्गवेदिनी ।
मेघः सोमः पङ्क्तिनामा पापहा प्राणसंज्ञकः ॥”
इति नावातन्त्रशास्त्रम् ।

यद्यत्

(धात्वनुबन्धविशेषः । स तु दिवादिगणस्य चकः ।
तथा च कविकल्पद्रुमे । “दिवाद्यो यादादिकः ॥”
इन्द्रः शास्त्रान्तर्गतगणविशेषः । तथा च इन्द्रो-
मङ्गल्यम् ।
“भादिगुवः पुनरादिनसुयः ॥”
अस्य साङ्केतिकविज्ञं यथा, १२२ ;
काव्यादी अस्य प्रथमप्रयोगे लघ्वीकामः यत्नम् ।
यथा, वृत्तरत्नाकरटीकायाम् ।
“यो लघ्वी रस्तु दाहं असनमय जवौ शः सुखं
वस्तु खेदम् ॥”
यः, पुं, (यस्मिन् वातीति । या गतौ + चः ।) वायुः ।
यशः । योगः । यानम् । याता । इति शब्द-
रत्नावली । सर्वनाम । यच्छब्दाद्ये इति यावत् ।
इति विश्वः ।
यकः, वि, यः । ये इति भाषा । यच्छब्दस्य टेरले-
टेः पूर्वं अकारमेव नित्यम् ॥ (“अथयसर्व-
नाम्नामकश्चात् प्राक् टेः ॥” ५ । १ । ७१ । इति
प्राक्निष्ठतन्त्रम् । यथा, ऋग्वेदे । ८ । २१ । ८ ।
“चित्र इन्द्रा राजका इन्द्रके यके सरस्वती-
मनु ॥”)
यजतु, ङी, (यज् + “यज्” इति ।) उच्चा-
० । ५८ । इत्यत्र “वाहुलकात् यजेः कश्च ॥”
इत्युज्ज्वलदत्तोक्त्या ऋतितु जस्य च कः ।) कुम्भ-
दैर्घ्यभागाद्यसमासखण्डम् । तत्पर्यायः । काल-
खण्डम् २ । इत्यमरः । २ । १ । १६ । काल-
खण्डम् १ कावेयम् ४ कालकम् ५ । इति
हेमचन्द्रः । करका ६ महाकायुः ७ । इति
रभसः ॥७॥ (यथा, ऋग्वेदे । १० । १६१ । १ ।
“यथां मतस्तान् यजतः प्राश्रभ्यो विवृणामि ॥”
“यजः हृदयसमीपे वर्तमानः कालमासविशेषो
यजतु तस्मात् ॥” इति तद्वाक्ये सायकः ।)
अथ श्रीरावयवविशेषस्य यजतः स्वरूपमाह ।
“अधो दक्षिणतश्चापि हृदयाद्यजतः स्थितिः ।
तत्तु रज्जुकपित्तस्य स्थानं शोणितजं मतम् ॥”
अथ यज्जोगमाह ।
“जोहामयस्य शिलादिः समस्तं यज्जदामवे ।

यद्यदा

किन्तु स्थितिकथोर्ज्ञेया वामदक्षिणपार्श्वयोः ॥”
अथ यज्जोगमचिकित्सा ।
“जोहोहिटाः क्रियाः सर्व्वा यज्जतपि समा-
चरेत् ।
कार्येषु दक्षिणे बाहौ तत्र शोणितमोक्षम् ।
पारश्च विकृज्याभ्यां पूतिकक्ष्यान् निक्षुतम् ।
पिबेत् प्रातयेयावद्दि यज्जतुर्गोहप्रशान्तये ॥”
इति भावप्रकाशः ।
(तथा च ।
“वातेनोदीरितं रक्तं कफेन च घनोक्तम् ।
पित्तेन पाकतां प्राप्तं त्रिदोषसंश्रितं यजतु ।
लघ्वं तस्य वक्ष्यामि तेन तथापि लक्षयेत् ।
क्षीयते तेन मनुजो मृत्युरासु प्रवर्षते ।
वमिक्तमस्तथोद्गारो हृत्काशः स्वसनं भ्रमः ।
दाहोऽवचिस्तृषण्णाश्च कण्ठे दाहः शिरो-
यथा ।
हृत्कलत्रं प्रतिष्ठाप्यः क्षीवं कटुकावह ।
सशस्त्रं हृदि मूलं निद्रानाशः प्रकापतः ।
हृदये मण्डितं चापं उदरं गच्छेत् भृशम् ।
एतेर्निष्कृतिर्विजानीयात् यजतु कोष्ठे च वक्षति ॥”
अथास्य चिकित्सा ।
“निम्नीपध्वसितसं निशा
काशरो च तुलसी च सिंहका ।
काय एव हृदयामयापह
आसु मूलयत्तच नाशकतु ।
सौराष्ट्रीकाशीसमहौषधानि
दुरालभाजातिप्रवाणकच ।
दाहो यमानो कङ्कभः समङ्गा
कायः सर्वपर्यङ्कदासु हन्ति ॥”
इति हारीते चिकित्सितस्थाने लघुर्ध्याये ।
“जोहवहृदिनात् पान्थात् कुम्भाद्यज्जदामि
युतम् ॥”
इति वामटे निदानस्थाने हारध्याये ।
यज्जदामिका, ङी, (यजतु इवात्मा स्वरूपं यस्याः ।
वहुमोक्षी कः । टापि अत इत्यम् ।) तैज-
पाविद्या । इति शब्दचन्द्रिका ।

यक्षध

यक्षदेवी, [न] पुं, (यक्षतो वैरी नाशकः ।) रोहि-
तकहचः । यथा,—

“श्रीहृषी मांसदक्षो यक्षदेवी चतुर्भुजः ॥”

इति शब्दचक्रिका ॥

यक्ष, क ड मणि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा-
न्यात्म-सक्त-सिद्धः ।) क ड, यक्षयते । मणि
पूजायाम् । इति दुर्गादासः ॥

‘यक्षः, पुं, (यक्षते पूज्यत इति । यक्ष+चण् ।
यथा, ईं लक्ष्मीमण्योतीति । अच+चण् ।)
गुह्यकमात्रम् । गुह्यकेश्वरः । इति मेदिनी । धि,
२२ ॥ इन्द्रयक्षम् । धनरक्षकः । इति सारस्वतः ॥
यक्षरूपं यथा,—

“आलम्ब्येचनिकराः कुबेरवरकिङ्कराः ।

श्रेणप्रसरकरा अङ्गनाकारमूर्तयः ॥

विजिताकारवदनाः पिङ्गलाद्या महोदराः ।

स्मटिका रक्तवैशाख दीर्घस्वस्थाश्च केचन ॥”

इति ब्रह्मवैवर्त श्रीलङ्कावल्गुके १७ अध्यायः ॥

यक्षगणो यथा,—

“प्रवित्तवः सुता यक्षास्तेषां नामानि मे श्रुतम् ।

देवको हरिकेशश्च कपिकः काञ्चनकुया ।

मेघमाक्षो च यक्षाणां गण एव उदाहृतः ॥”

तस्य व्युत्पत्तिर्यथा,—

“धातुयक्षयोक्तस्त्वदने चपये च सः ।

यद्ययक्ष्युक्तवानेव तस्माद्यक्षो भवत्ययम् ॥”

इति वज्रपुराणे काश्यपीयवर्णः ॥

(अपरा निवर्तितर्या, विष्णुपुराणे १२।५।४१।

“मेघं भो रक्षतामेव येवक्तं राक्षसास्तु ते ।

जघुः खादाम इत्येव ये ते यक्षास्तु जघ्यात् ॥”

पुं, स्त्री, पूजा । यथा, ऋग्वेदे । ७ । ६१ । ५ ।

“अन्तरा विद्या वृषणा विमा वा

न यास्तु चित्तं दृश्ये न यक्षम् ॥”

“व यक्षं न पूजा दृश्यते ॥” इति तद्वाक्ये

चायवः ॥ तथाच अयमेवेति । १६ । २ । २४ ।

“तव यक्षं पश्यते अच्युतः ॥”

यक्षकर्मः, पुं, (यक्षप्रियः कर्मः ।) कर्पूरागुह-
कक्षूरीकक्षोलानां मिश्रितसमभागः । इत्य-
मरः । २ । ६ । १६१ ॥ “कर्पूरादिभिर्गन्धद्रव्यैः

समभागेः साधितोऽनुतेपनभेदो यक्षकर्म

उच्यते । अक्षप्रियः कर्मो यक्षकर्मः ।

‘कुङ्कुमागुहकक्षूरीकर्पूरं चन्दनमथा ।

महासुगन्धमित्युक्तं नामतो यक्षकर्मः ॥’

इति धन्वन्तरिः ॥

अन्यत्रापि ।

कर्पूरागुहकक्षूरीकक्षोलचर्चणादि च ।

एकीकृतमिह सर्वं यक्षकर्म इत्येति ॥”

इति तट्टीकायां भरतः ॥

यक्षतलः, पुं, (यक्षप्रियो यक्षाप्रियो वा तलः ।

शाकपार्थिवदिवत् समासः ।) वटवृक्षः । इति

राजनिर्घण्टः ॥ (विवरणमस्य वटशब्दे ज्ञात-
व्यम् ॥)

यक्षधूपः, पुं, (यक्षप्रियो धूपः ।) धूपसामान्यम् ।

धूनकधूपः । इति केचित् । धूना इति ज्ञात

यक्षिणी

इति केचित् । इति भरतः ॥ तत्पर्यायः । वर्ज-
रसः २ अराजः ३ सन्धिरसः ४ बहुरूपः ५ ।

इत्यमरः । २ । ६ । १२७ ॥ राजः ६ धूनकः ७

वज्रवल्गुः ८ । इति रभवः ॥ साजसारः ९

साजलः १० साजनिर्वाणः ११ सज्यः १२ ।

इति रत्नमाळा ॥ (अस्य पर्यायान्तरं यथा,—

“राजस्तु शाकनिर्यासस्तथा सन्धिरसः स्मृतः ।

देवधूपो यक्षधूपस्तथा सन्धिरसश्च सः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वसर्गके प्रथमे भागे ॥

एतेन माधवपूजनविधौ देवीपूजाचोक्ता यथा

कालिकापुराणे ६८ अध्याये ।

“न यक्षधूपं वितरेत् माधवाय कदाचन ॥”

“यक्षधूपेन वा देवीं महामायां प्रपूजयेत् ॥”

सरलवृक्षरसः । टारपिन तेल इति भाषा ।

तत्पर्यायः । पायसः २ श्रीवासः ३ सरलवृक्षः ४ ।

इति हेमचन्द्रः । ३ । ३११ ॥

यक्षरसः, पुं, (यक्षप्रियो रसः । शाकपार्थिववत्

समासः ।) पुष्पमद्यम् । तत्पर्यायः । मध्वा-
सवः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

यक्षराजः, पुं, (यक्षाणां राजा । “राजाहः-

सखिभ्यश्च ॥” ५ । ४ । ६१ । इति समासान्त-

टप् ।) कुबेरः । इति शब्दरत्नावली । (यथा,

महाभारते । ५ । १६४ । ४६ ।

“इहृक्षा भगवाण्डेवो यक्षराजः सुपूजितः ।

प्रययौ संहितैः सर्वैर्निमेषान्तरचारिभिः ॥”

यक्षराट्, [न] पुं, (यक्षेण राजते इति । राज् +

“सत्त्वहिवहृहेति ॥” १।२।६१ । इति क्तिप् ।)

कुबेरः । (यथा, भागवते । ८ । १८ । १७ ।

“तस्मा इत्युपनीताय यक्षराट् पाञ्चिकाम-

हात् ॥”

यक्षराजमात्रम् । मन्त्रिभ्यः । यथा, महा-

भारते । ३ । ६४ । १२७ ।

“तथा नो यक्षराज्य मन्त्रिभ्यः प्रसीदतु ॥”

यक्षा इव मन्त्रा राजन्ते । राज् + क्तिप् ।)

रत्नमखण्डः । इति मेदिनी । जे, ३५ ॥

यक्षराट्पुरी, स्त्री, (यक्षराजः पुरी ।) अलका ।

सा च कैलासपर्वतस्थितकुबेरपुरी । इति जटा-

धरः ॥

यक्षरात्रिः, स्त्री, (यक्षप्रिया यक्षाणां वा रात्रिः ।)

कार्तिकी पूर्णिमा । तत्पर्यायः । दीपाक्षी २ ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

यक्षसाधनं, स्त्री, (यक्षाणां साधनम् ।) यक्षो-

पासना । यथा, वाराहवैतन्ये ।

“यक्षाणां यक्षिणीनाञ्च प्रेशाचीनाञ्च साधनम् ।

भूतवेतालगात्र्यर्थं मारुतोच्चाटनाञ्च च ।

अधोगमनमेतेषां साधने ऐहिकं हितम् ॥”

यक्षामलकं, स्त्री, (यक्षाणामामलकम् ।) पिङ्ग-

खर्जूरफलम् । इति शब्दमाला ॥

यक्षावासः, पुं, (यक्षाणामावासो वासस्थानम् ।)

वटवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

यक्षिणी, स्त्री, (यक्षः पूजा अस्म्यस्याः । अक्ष +

इति ।) स्त्री । कुबेरपत्नी । इति शब्दरत्ना-

यक्ष्या

वली । यक्षभार्या च । (यथा, कथासरित्-
सागरे । १० । १७८ ।

“सोऽपि सुखाशु विजने भ्रातुः पुत्रं तमभ्यधात् ।

अष्टतिं मा जथाः पुत्र ! मम विद्या हि

यक्षिणी ॥”)

यक्षी, स्त्री, (यक्षस्य भार्या । यक्ष+पुयोगा-

दिति ङीष् ।) कुबेरपत्नी । इति शब्दरत्ना-

वली । (यक्षभार्या । यथा, महाभारते । ३।

६४ । ११७ ।

“यक्षी वा राक्षसी वापि उत्ताहीक्षित् सुरा-

ङ्गना ।

सर्वथा कुर्व नः स्वस्ति रक्षस्वास्मान-

नन्दिते ! ॥”)

यक्षोद्भुम्बरकं, स्त्री, (यक्षप्रियसुद्भुम्बरम् । ततः स्वार्थे

कन् ।) अम्बत्यफलम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

यक्ष्मा, स्त्री, (यक्ष्मायं हन्ति । हन्+“अम-

सुध्यकर्तुं च ।” १ । २ । ५३ । इति टक् ।

ततो ङीप् ।) द्राक्षा । इति शब्दमाला ॥

यक्ष्मा, [न] पुं, (यक्ष+“बाहुलकात् यक्षयते-

रपि ।” उणा० ४।१५० । इत्यत्र उज्ज्वलदन्तोक्ता

मनिन्प्रत्ययेन साधुः ।) रोगविशेषः । तत्पर्यायः ।

क्षयः २ शोषः ३ । इत्यमरः । २ । ६ । ५१ ॥

राजयक्ष्मा ४ रोगराट् ५ । अथ राजयक्ष्माधि-

कारः । “तत्र राजयक्ष्मो विप्रलटं सन्निकटश्च

निदानमाह ।

‘विगरोधात् क्षयाच्चैव साहसाद्विवमाश्रनात् ।

त्रिदोषो जायते यक्ष्मा गदो हेतुचतुष्टयात् ।’

वेगोऽत्र वातवृजपुरीषाणाम् ।

‘वातवृजपुरीषाणि नियन्त्राति यदा नरः ।’

इति चरकवचनात् ॥

क्षयात् क्षीयतेऽनेनेति क्षयः क्षिणतिक्षवाया-

नशनेर्षादयो धातुक्षयहेतवः क्षयशब्देनोच्यन्ते ।

साहसात् बलवता समं मज्जयुद्धादितः । विधमा-

श्रनात् बहु क्षोकमकाशे वा धृक्त्वं तत् विधमा-

श्रनम् । तस्मात् । त्रिदोषः सान्निपातिकः ।

हेतुचतुष्टयात् अन्येऽपि हेतवः हेतुचतुष्टय

एवान्तर्भवन्ति । यक्ष्माणः पर्यायाः राजयक्ष्मा-

क्षयशोषाः ॥ यक्ष्मादीनां शब्दानां निवृत्ति-

माह ।

‘वेद्यो व्याधिमतो यस्मात् व्याधेर्यज्ञेन यक्ष्यते ।

स यक्ष्मा प्रोच्यते लोके शब्दशास्त्रविशारदेः ।’

यक्ष्यते पूज्यते ।

‘राक्षस्यमसो यस्माद्भूदेव क्षिणामयः ।

तस्मात् राजयक्ष्मिति केचिदाहुर्मनीषिणः ॥

क्रियाक्षयकरत्वात् क्षय इत्युच्यते वृधेः ।

संशोषणाद्रसादीनां शोष इत्यभिधीयते ॥”

संप्राप्तिमाह ।

‘कफप्रधानैर्दोषैस्तु रक्षेयु रसवर्त्मसु ।

अतिक्षवाधिनो वापि क्षीयो रेतस्त्रयन्तरा ।

क्षीयन्ते धातवः सर्वे ततः शुष्यति मानवः ॥’

कफप्रधानैर्दोषैः रसवर्त्मसु रक्षेयु अनन्तरा

सर्वे धातवः क्षीयन्ते ततो मानवः शुष्यति ।

यजुषा

कारवमृतस्य रसस्य चैव कार्याणां रक्तादी-
नामनुक्रमेण चोद्यमाख्यातम् ॥ १ ॥ मार्गाव-
रोधे रसचयवैतुमाह चरकः ।
'रसभोतः स बहुषु कस्यानयो विद्यते ।
स ऊर्ध्वं काचवेगेन बहुक्षयः प्रवर्तते ।'
कस्यानयोः हृदययोः । काचं विनापि रसचयो
भवति मार्गावरोधकपितवातेन रसस्य शोष-
जातम् । उक्तम् ।
'बायोर्धातुचयात् कोपो मार्गस्यावरणेन च ।
अनुलोमचर्यं हृद्वा प्रतिकोमचयवहः ।'
अनुलोमचर्यं दर्शयित्वा प्रतिकोमचयमप्याह ।
अतिशयाधिको वा रेतसि चोद्ये प्रतिकोमक्रमे-
जानन्तरा सर्वे धातवो रसपर्यन्ताः च्रीयन्ते ।
हृदयया । शुक्ले चोद्ये मज्जा च्रीयते मज्जनि
चोद्येऽपि च्रीयते । एवं पूर्वं पूर्वं च्रीयते ।
ननु कार्यस्य शुक्लस्य चये कथं कारणभूतानां
मज्जादीनां चयः । उच्यते । शुक्लचयाद्वायुः
कुप्यति । बहुक्तम् ।
'बायोर्धातुचयात् कोपो मार्गस्यावरणेन च ।
स वायुः वाग्निप्रक्रमेण मज्जादीन् सर्वान्
धातून् संशोषयति । ततस्तदनन्तरं मानवः
मृष्यति ॥ २ ॥ पूर्वरूपमाह ।
'आवाज्जसृग्दक्षसंखतानुशोष-
वन्त्यसिदादमदपीनसकासनिद्राः ।
शोषे भविष्यति भवन्ति स चापि जन्तुः
शुष्केचयो भवति मांसपरो रिरःसुः ।
समेव काकशुकशङ्कजनीलकण्ठ-
यश्चास्तयेव कपयः ककलासकाच ।
तं वाहयन्ति स नदीर्विजलाश्च पश्यन्
शुष्कास्तस्य पवनधमद्वार्हिताम् ॥ ३ ॥
यजुष्यो लक्ष्यमाह ।
'अंसपान्नाभितापश्च सन्तापः करपादयोः ।
ज्वरः सन्तोषगच्छति लक्ष्यं राजयज्मणः ।'
अंसयोः पार्श्वयोः अभितापः पीडा अत्र
सकलधातुचयपूर्वकः सकलशरीरशोषोऽपि
बोध्यः । च्रीयन्ते धातवः सर्वे ततः मृष्यति
मानव इति संप्रामेः । एवं बहुरूपे एकादश-
रूपे च बोध्यम् । एतानि त्रीणि लक्ष्यानि
प्राचीभाविस्तेन चरकेणोक्तानि । सुश्रुतेन
यज्मणि वटलक्ष्यानुक्तानि ।
'भक्तदेवो ज्वरः कासः श्वासः शोणितदर्शनम् ।
खरमेदश्च जायेत बहुरूपे राजयज्मणि ॥ ४ ॥
उक्तव्यतया दोषाणां भेदादेकादश लक्ष्या-
न्याह ।
'खरमेदोऽनिकाच्छूनं सङ्कोचश्चांसपार्श्वयोः ।
ज्वरो दाहोऽतिशारश्च पित्ताद्रक्तस्य चागमः ।
शिरसः परिपूर्णत्वमभक्तच्छन्द एव च ।
कासः कण्ठस्य चोर्ध्वो विज्ञेयः कफकोपनः ।
अनिजादुल्लजात् एवं पित्तात् कफाच्च । यत
प्याह सुश्रुतम् ।
'एक एवमतः शोषः सन्निपातात्मको गदः ।
उन्नेकात्मकजिह्वादि दोषाणां निपवन्ति च ।'

यजुषा

अवाधयन्तिवमाह ।
'एकादशभिरेभिर्वा बहुभिर्वापि समन्वितम् ।
त्रिभिर्वा पीकितं चिह्नैर्नरकावाहगामयेः ।
जस्यान्वोवाहितं जन्मभिर्हेतुं सुविपुलं ययः ।'
तत्र विशेषमाह ।
'सर्वैरहैः (त्रिभिर्वापि चिह्नैर्मौलवत्तचये ।
युक्तो वप्यं (चिह्नितस्यसु सर्वरूपोऽप्यतोऽन्यथा ।'
सर्वैर्लिङ्गैरेकादशभिः । अहैः बहुभिः त्रिभि-
र्नरकासकधिरवमनैः । अतोऽन्यथा मांसे वले
वति सर्वरूपोऽपि प्रजाख्याय चिकित्सः ।
'महाशयं चोद्यमावमतीवारनिपीकितम् ।
मूनसुष्कोदरश्चैव यज्मिन् परिवर्जयेत् ।'
महाशयं चोद्यमावमतिकमवाधयन्त्यम् ।
अतीवारनिपीकितमिति द्वितीयम् । यत
उक्तम् ।
'मजायतं वलं पुंसां शुक्लावतन्तु जीवनम् ।
तस्मादयमेन संरक्षेद्यज्मणो मजरेतसो ।'
मूनसुष्कोदरमिति तृतीयम् ॥ ५ ॥ अरिष्ट-
माह ।
'शुक्लावमजरेदरमृद्वेन्वावनिपीकितम् ।
लक्ष्णेयं बहु मेहन्तं यस्या हृत्तोह मानवम् ।'
मेहन्तं शुक्रं चरन्तम् । शुक्लावलादीनि
एकैकशोऽरिष्टलक्ष्यानि ॥ ६ ॥ अरिष्टमाह ।
'परं दिनसहस्रान्तु यदि जीवति मानवः ।
सुभिषग्भिरुपक्रान्तस्तस्यः शोषपीकितः ।'
शोषपीकितो मानवश्चेत्तद्वदो भवति । सुभि-
षग्भिरुपक्रान्तो भवति । तदा परं दिनसह-
स्रम् । द्वितीयदिनसहस्रं यदि जीवति तत्र
जीवनविकल्प इत्यर्थः । एतेन शोषपीकितो
मानवश्चेत्तद्वदो भवति । सर्वदोषचिकित्सो
भवति । तदा प्रथमदिनसहस्रं जीवेदेव इत्युक्ता
चिकित्सामाह ।
'ज्वराशुनन्तरहितं वलवन्तं क्रियासहम् ।
उपक्रमेदात्मवन्तं दीप्ताग्निमन्त्रं नरम् ।'
आत्मवन्तं यज्मन्तं हृतिमन्तं वा ॥ ७ ॥
अथ निदानविशेषः शोषविशेषानाह ।
'अवायशोकवाह्न्यवशायामाधप्रशोषितान् ।
ब्रणोरःक्षतसंज्ञौ च शोषिणौ लक्ष्येः श्वश्रुः ।'
ब्रणोरःक्षतसंज्ञौ शोषिणौ । ब्रणशोषो उरः-
क्षतशोषो च ॥ ८ ॥ तत्र अवायशोषिणो
लक्ष्यमाह ।
'अवायशोषो शुक्रस्य चयलिङ्गेरुपहतः ।
पाण्डुदेहो यथापूर्वं च्रीयन्ते चास्य धातवः ।'
शुक्रस्य चयलिङ्गेः सुश्रुतोक्तेः । तानि यथा,
शुक्रचये मेदृष्टवण्योर्वेदना अशक्तमेधुने
चिरादा प्रसेकः प्रसेके चाल्पशुक्रदर्शनमिति ।
यथापूर्वं च्रीयन्ते चास्य धातवः प्रथमं शुक्रं
च्रीयते पश्चात् शुक्रचयजनितावायुना मज्जा-
दयोऽपि धातवो यथापूर्वं च्रीयन्ते ॥ ९ ॥
शोकशोषिणो लक्ष्यमाह ।
'प्रधानशोकः सस्ताङ्गः शोकशोष्यपि तादृशः ।
विना शुक्रचयवृत्तेर्विकारेरुपवर्जितः ।'

यजुषा

प्रधानशोकः सस्ताङ्गश्च शोको जनिस्त-
द्धानपरः । सस्ताङ्गः शिथिलाङ्गः । तादृशः
अवायशोषिसदृशः । तेन शुक्लादिसर्वधातुचय-
युक्तो भवति । परं शुक्रचयवृत्तेर्विकारेर्मेद-
वृत्तवैदनादिभिर्वर्जितो भवति । आधिस-
भावात् ॥ १० ॥ जराशोषिणो लक्ष्यमाह ।
'जराशोषो ज्वरो मन्दवीर्यवृद्धिवर्जितः ।
कल्पनोऽवचिमान् भिन्नकांक्षपाजहतकरः ।
जीवति सुषाणा जीवं गौरवावचिपीकितः ।
संप्रसृतास्तनासाचः शुष्कस्तमजलक्षयिः ।'
मन्दशब्दः क्षणार्थः । शुष्कस्तमजलक्षयिः
शुष्कस्तमजलक्षयी यस्य सः ॥ ११ ॥ अथ-
शोषिणो लक्ष्यमाह ।
'अथप्रशोषो सस्ताङ्गः संभटपवनक्षयिः ।
प्रसृमगावावयवः शुष्कलोमगलाननः ।'
संभटस्थेव पदवा हविष्यस्य सः । प्रसृमगावा-
वयवः प्रसृमः क्षणार्थः । लोमं तिलकं पिपासा-
स्थानम् ॥ १२ ॥ वायामशोषिणो लक्ष्यमाह ।
'वायामशोषो भूयिष्ठमेभिरेव समन्वितः ।
जिह्वेदरःक्षतक्षतः संयुक्तश्च क्षतं विना ।'
एभिरेव सस्ताङ्गत्वादिभिरथशोषिणो लक्ष्य-
रेव । भूयिष्ठं अत्यर्थम् ॥ १३ ॥ सनिदानं ब्रणशोष-
माह ।
'रक्तचयादेदनाभितयेवाहारयन्तजातु ।
ब्रणितस्य भवेच्छोषो वायोऽवशाध्यश्च स मृतः ।'
उरःक्षतस्य निदानमाह ।
'धनुवायास्ततोऽन्यथं भारसुद्वज्जतो गुदम् ।
गुध्यमानस्य बलिभिः पततो विषमोक्षतः ।
उषं हयं वा धावन्तं दम्प्यं पार्श्वं नियुज्यतः ।
शिलाकाष्ठान्निर्वातान् क्षिपन्तो निहतः
परान् ॥
अधीयानस्य पात्युच्चैर्दूरं वा व्रजतो हतम् ।
महानदीं वा तरतो हृषीमा सह धावतः ।
सहस्रोत्पततो दूरं तूर्णं चातिप्रवृत्ततः ।
अथाग्रेः कर्मेभिः क्रूरैर्भक्षमप्याहतस्य वा ।
अधोपुःचातिप्रसक्तस्य कृन्ताव्यममिताशिनः ।
विजते वचसि आधिमेक्षितवान् सतुदीर्यते ।'
आयास्तनः आयासं कुर्वन्तः । दम्प्यं उनादिकम् ।
अन्यच्च गनोद्वादिकम् । शिला दीर्घपावायः ।
अथ प्रक्षरखण्डः । निर्वातोऽप्यविशेषः ।
आधिः उरःक्षतायः ॥ १४ ॥ उरःक्षतस्य लक्ष्य-
माह ।
'उरो विरज्यतेऽन्यथं भिद्यते च विभज्यते ।
मूलं भवति तत्पार्श्वं शुष्यत्यङ्गं प्रवेपते ।
प्रपीयते ततः पार्श्वं शुष्यत्यङ्गं प्रकम्पति ।
क्रमादीर्यं वलं वलं रश्चिरमिच्छं हृष्यते ।
ज्वरो यथा मनोदेह्यं विह्वलेऽविषमक्षया ।
दुष्टः श्वावः सुदुर्गन्धः पीतो विषयितो बह्व ।
कासमानस्य चाभीक्ष्ण्यं कफः साहक्यं प्रवर्तते ।
स क्षतः च्रीयतेऽन्यथं तथा शुक्लीजसोः क्षयात् ।
अक्षतं लक्ष्यं तस्य पूर्वरूपमिति स्मृतम् ।'
विरज्यते पीयते । भिद्यते विदार्यत इव ।

यजुषा

विभज्यते द्विधा क्रियत इव । स पुनरवः । अतः ।
 उरः अतवान् । अथर्चं चोपेतं चोको भवति ।
 न केवलं वासकपञ्चयादेव चोको भवति ।
 तथा शुक्रौजसोः चयात् । अतिसेवनादिना
 शुक्रौजसोः चयादपि चोको भवति । ॥ उरः-
 अतस्य विशिष्टं लक्षणमाह ।
 'उरोरक् शोणितच्छर्दिः कासो वैशेषिकः अतः ।
 चोखि सरक्तमूलं पार्श्वेष्टकटियहः ।'
 अतः उरः अतवति । उरोरक् शोणितच्छर्दिः
 कासो वैशेषिकः, विशेषतो भवत्येव । तस्मिन्ने-
 वोरः अतवति वासकपञ्चशुक्रौजसां चयात् चोखि
 सरक्तमूलं पार्श्वेष्टकटियहश्च भवति । ॥
 निदानविशेषयोरः अतस्य लक्षणविशेषमाह ।
 'ब्रह्मरोधात् चयाच्चैव कोष्ठात् प्रतिमजात्तया ।
 अतोरस्त्वस्याप्रपक्वे निःश्वासो वाति प्रतिकः ।'
 चयात् धातुचयहेतोरतिचयावाहितः कोष्ठात्
 प्रतिमजात् कोष्ठात् प्रतिमजवातेन प्रतिकोम-
 मजात् प्रतिकः प्रतिकम्बः । ॥ उरः अतस्य
 वाध्यायायासाध्यलक्षणमाह ।
 'अल्पलिङ्गस्य दीर्घायेः साध्यो वनवतो नवः ।
 परिसंबत्सरो याव्यः सर्वलिङ्गस्तु वर्जयेत् । ॥
 अथ राजयज्याचिकित्सा ।
 'बलिगो बहुदोषस्य पञ्च कर्माणि कारयेत् ।
 यज्याः चोखदेहस्य तत्कृतं स्याद्विबोपमम् ।
 मज्ज्यतं वनं पुंसां शुक्रायत्तस्तु जीवन्म ।
 तस्माद्यज्जेन संरक्षेत् यज्यागो मज्जेतस्यी ।
 शालिचटिकगोधूमयवसुहादयो हिताः ।
 मद्यानि आङ्गलाः पचिन्मगाः शस्त्रा विशो-
 चियः ।
 सपिप्पलीकं शयवं सज्जल्यं सनागरम् ।
 दाक्षिमामलकोपेतं क्षिप्रमाजं रसं पिबेत् ।
 तेन वज्रविनवर्षेण विकाराः पीनसादयः ।
 द्रव्यतो दिगुयं मांसं सर्वतोऽष्टगुणं जलम् ।
 पादस्यं संस्कृतञ्चाप्ये वज्रको यूष उच्यते ।'
 तदयथा । यवपल १ जुलपल १ ह्यागमांस-
 पल ४ जलपल ४ = शेषपल १२ ततः पलमिते
 हृते संस्करणीयम् । तत्र कर्षमितं सैन्धवं रथं
 सौरभार्थं चिह्नं च देयम् । पिप्पली नागरश्च
 एष्टक् माषमितं कच्छीलित्व देयम् । दाक्षि-
 मामलकाभ्यामन्धत्वं साध्यम् । वज्रयूषः । ॥
 'ककुभलक् नागवल्गा वानरीवीजं विचूर्णितं
 पयसा ।
 पक्वं मधुघृतयुक्तं सवितं यज्यादिकासह्यम् ।
 ह्यागमांसं पयश्चागं ह्यागं सर्पिश्च नागरम् ।
 ह्यागोपसेवा शयनं ह्यागमध्ये तु यज्यानुत् ।
 मधुताप्यविरुद्धाग्नें जतुलोद्धृताभयाः ।
 ज्वलि यज्यामन्धत्वं सेवमाना ह्यताशिनः ।'
 ताप्यं सुवर्षमाचौकम् ।
 'शर्करामधुसंयुक्तं नवनीतं लिङ्गं चथो ।
 चौराशौ जलते पुष्टिमनुष्ये चाप्यमासिके ।
 धितोपलातुमाचौरीपिप्पलीवज्जुनालवः ।
 जम्बाहूर्ध्वं दिगुजितासूक्ष्मा मधुसर्पिषा ।

यजुषा

वेहयेद्वाजरोगार्त्तं कासश्वासचयातुरम् ।
 पार्श्वेष्टमिन्मस्यापिं सुप्रनिजं सचिच्युतम् ।
 हृत्तपादाङ्गदाहं च ज्वरे रक्ते तथोर्ध्वम् ।'
 धितोपला मिश्री । बहुला दक्ष्येला । इति
 धितोपलादिरवलेहः । ॥
 'जातीपलं विरुद्धानि चिचकं तगरं तिना ।
 ताकीर्णं चन्दनं शुष्को जवङ्गसुपकुचिका ।
 कपूरश्चाभया धात्री मरीचं पिप्पली तुगा ।
 यषामन्धसमा भागाश्चातुर्जातकसंयुताः ।
 पलाजि सप्त भङ्गायाः सिता सर्वसमा मता ।
 चूर्णमेतत् चयं कासं श्वासश्च ग्रहबीगदम् ।
 अरोचकं प्रतिश्यायं तथा चानलमन्दताम् ।
 यतान् रोगान् निहन्त्येव हृत्तमिन्द्राग्रनिर्यथा ।
 बालरोगाधिकारोक्तं तेनैव जाचादि योजयेत् ।
 अभ्यङ्गे यज्यागो निजं हृदयेऽप्युपदेशतः ।'
 इति जातीपलाचूर्णम् । ॥
 'वासकस्य रसप्रस्थं मात्रिकावितशर्करा ।
 पिप्पली द्विपलं तावत् सर्पिश्च शर्मेः पचेत् ।
 तस्मिन् वेहन्मयायति शीते चौरपलाहकम् ।
 इत्थावतारयेद्देवो जीर्णे वेहोऽयमुत्तमः ।
 निहन्ति राजयज्यागं कासं श्वासश्च दाहकम् ।
 पार्श्वेष्टमस्य हृत्तपितं ज्वरनया ।'
 इति वासावलेहः । ॥
 अथ अवायादिहेतुकशोषचिकित्सा । तत्र
 अवायशोषचिकित्सा ।
 'अवायशोषिणं चौररसमांसाप्यभोजनेः ।
 सुकूलेर्मधुरैर्हृदयेर्जोवनीयेरुपाचरेत् ।'
 रसो मांसरसः सुकूलेर्हितैः । ॥ श्लोकशोष-
 चिकित्सा ।
 'हृदयेऽवासानेः चौरैः क्षिमेर्मधुरश्रीतकेः ।
 दोषनेर्लघुभिश्चाग्नेः श्लोकशोषसुपाचरेत् । ॥
 यायामशोषचिकित्सा ।
 'यायामशोषिणं क्षिमेः अतश्चयहितैर्हिमे ।
 उपाचरेज्जीवनीयेर्विधिना श्लेष्मिकेण तु । ॥
 अश्वशोषचिकित्सा ।
 'आस्यासुखेर्दवास्त्रैः शीतेर्मधुरहृदकेः ।
 अन्नमांसरसाहारैश्चशोषसुपाचरेत् । ॥
 ब्रधशोषचिकित्सा ।
 'ब्रधशोषं जयेत् क्षिमेर्दीपनेः खादुशीतके-
 र्वैषदन्तेरनन्धेऽवा यूषमांसरसादिभिः । ॥
 अथोरः अतचिकित्सा ।
 'बलाश्वगन्वा श्रीपथी बहुपुत्री पुनर्नवा ।
 पयसा निजमभ्यस्ताः श्रमयन्ति अतश्चयम् ।'
 श्रीपथी गम्भारी । बहुपुत्री शतावरी । इति
 बलादिचूर्णम् । ॥
 'एला पञ्चलो जाचा पिप्पल्यहृत्पलं पृष्टक् ।
 सितामधुकलङ्गपूरुन्द्रीकाश्च पलोन्मिताः ।
 संचूर्ण्य मधुना युक्ता वटिका संप्रकल्पयेत् ।
 अक्षमाजा ततश्चेव भक्षयेच्च दिने दिने ।
 अतश्चयं ज्वरं कासं श्वासं हिजां वमं
 समम् ।
 जम्बा मर्दं हवां शोषं पार्श्वेष्टमरोचकम् ।

यजुषा

श्रीहानमामवातश्च रक्तपितं अरक्षयम् ।
 एलादिगुटिका ज्वलि हृत्तया सनर्पेणो परा ।
 जाचायाः प्रस्थमेकस्तु मधुकल्ल पलाहकम् ।
 पचेत्तोयाहके मुष्टे पादशेषेण तेन तु ।
 पलिके मधुकद्राचे पिष्टे लक्ष्यापलद्वयम् ।
 प्रदाय सर्पिषः प्रस्थं पचेत् चौरैः चतुर्गुणैः ।
 सिद्धं शीते पलाय्यौ शर्करायाः प्रदापयेत् ।
 एतद्राचाहृतं सिद्धं अतश्चोखि सुखावहम् ।
 वातपित्तज्वरश्वासविस्फोटकहृत्तमिकान् ।
 प्रदरं रक्तपित्तञ्च हृत्तान्वासवज्वरप्रदम् ।'
 इति जाचादिहृतम् । ॥
 'चौरैः धात्रोविहारीशुवरीणाश्च तथा रसे ।
 पचेत् समे घृतप्रस्थं मधुरैः कर्षेसमितैः ।
 जाचादिचन्दनोशीरशर्करोत्पलपक्वैः ।
 मधुकज्जुमानन्ताकाशरोह्यसंयुक्तैः ।
 प्रस्थाहं मधुनः शीते शर्कराहृतुलान्तया ।
 पलाहकांश्च संचूर्ण्य त्वगीलापक्वैश्चरान् ।
 विनीय तत्र संचिह्न्यान्नाचां निजं सुयन्तितः ।
 अन्तप्राशमितेदन्ध्या परिशीर्णितम् ।
 चौरमांसाश्रिणां ज्वलि रक्तपित्ततत्तयम् ।
 हृत्तयादिश्वासकासच्छर्दिहृत्तप्राग्मर्दनम् ।
 मज्जलक्ष्णज्वरश्च वक्त्रं चौरैरतिवहन्म ।'
 इति अन्तप्राशावलेहः । ॥
 'यद्ययश्च तर्पणं शीतमविदाहं हितं जघ्नु ।
 अन्नपानं निषेयन्तत् अतश्चोखेः सुखाधिभिः ।
 शोके क्षियः क्रोधमस्ययताश्च
 त्वेदुदारां विषयान् भजेत् ।
 तथा द्विजातींस्त्रिदशान् गुरुंश्च
 वाचश्च पुण्याः श्रद्धयाहिजेभ्यः । ॥
 अथ राजयज्यादि रसाः । अन्तेश्वरो रसो
 राजयज्यादि रसेन्द्रचिन्तामणौ ।
 'रसभक्षान्तासत्वं लौहं मधुघृतान्वितम् ।
 अन्तेश्वरनामायं वरुणो राजयज्याजित् ।'
 इति अन्तेश्वरो रसः ।
 रसभक्षः मारितो रसः । अन्तासत्वं गुरुचो-
 सत्त्वम् । लौहं मारितम् । ॥
 'जयोऽंशा मारितात् कृतादेकोऽंशो जैम-
 भक्षतः ।
 एकोऽंशो नृतताम्रस्य शिलागन्धश्च ताजकम् ।
 प्रत्येकं भागयुग्मं स्यादेतत् सर्वं विचूर्णयेत् ।
 वराटीः पूरयेत्तेन ह्यागीचौरैश्च टङ्कम् ।
 पिष्ट्वा तेन सुखं रुद्धा नृद्धाश्चैव ताश्च पूरयेत् ।
 ततो गजपुटे पक्वा चूर्णयेत् खादुशीतकम् ।
 रसो राजयज्याहोऽयं चतुर्गुणः चयापहः ।
 मरिचेरुनविश्रुता कयाभिर्दृष्टभिक्षया ।
 मधुना सर्पिषा चापि दद्यादेतं रसं भिषक् ।
 अनेन वध्मति क्षिप्रं वातश्चैवभवचयः ।'
 इति राजयज्याहो रसो राजयज्यादि रसेन्द्र-
 चिन्तामणौ । ॥
 'शुद्धं चतं दिवा गन्धं कुर्यात् खल्वेन कल्पनीम् ।
 तथोः समं तीक्ष्णचूर्णं मर्दयेत् सैन्धकाद्वैः ।
 जिवाममातपे गोक्षं ताक्षपाचे विधारयेत् ।

यज्ज्ञा

आच्छादोरक्षपक्षे स्यादुक्तं यामयुक्तः ।
घान्तराशौ न्यसेत् पञ्चाद्वोरान्तात्तदुद्धरेत् ।
संचय्य मास्येदं सत्वं वारितं भवेत् ।
त्रिकटुचिपलेनाभिर्जातीफलजवङ्गकैः ।
नवभागोन्मितैरेतैः सम एव रसो भवेत् ।
निष्कडयमितं नित्यं मधुना सह लेहयेत् ।
अयमभिरसो नाम्ना कासक्षयहरः परः ॥

इति अमिरसः शार्ङ्गधरे ॥

इति भावप्रकाशस्य मध्यखण्डे द्वितीयभागे
राजयज्ज्ञाधिकारः ॥ ७७ ॥ (अथास्य पौराणिकं
विवरणं यथा,—

“दिवौकसा कथयतामृषिभिर्विश्रुता कथा ।
कामयजनसंयुक्ता पौराणी शशिनं प्रति ॥
रोहिण्यामतिवक्तव्यं शरीरं नातुरक्षतः ।
आजगामात्पतामिन्दोर्दहः क्षेपपरिचयात् ॥
दुहितृणामसम्भोगाच्छावाणां प्रजापतेः ।
क्रोधो निष्वासरूपेण नर्त्तमानः स्तनो मुखे ॥
प्रजापतेर्दहं दुहितृणां विंशतिमं शुभम् ।
भार्यायं प्रतिजयाह न च सन्वास्वसेत ॥
गुरुणा तमवध्यातं भार्यास्वसमवर्त्तिनम् ।
रजोऽन्धमवलं दीनं यज्ज्ञा शशिनमाविशत् ॥
सोऽभिभूतोऽतिगुरुणा गुरुक्रोधेन निवृत्तः ।
देवदेवर्षिसहितो जगाम शरणं गुरुम् ॥
अथ चन्द्रमसः शुद्धं मतिं बुद्ध्या प्रजापतिः ।
प्रसादं कृतवान् सोमस्ततोऽन्ध्यां चिकित्-

सितः ॥

स विसृज्य हृदयं विरराज विशेषतः ।
तेजसा वर्द्धितोऽन्ध्यां शुद्धं सत्यमवाप च ॥
क्रोधो यज्ज्ञा ज्वरो रोग एकोऽर्थो दुःखसंज्ञितः ।
यज्ज्ञात् स राज्ञः प्रागासीन्नजयज्ज्ञा ततो

मतः ॥

स यज्ज्ञा जुहुतोऽन्ध्यां भानुर्धं लोकमागतः ।
लब्ध्वा चतुर्विधं हेतुं समाविशति मानवान् ॥
अयथाबलमारम्भं वेगसन्धारणं चयम् ।
यज्ज्ञाः कारणं विद्यात् चतुर्थं विषमाश्रयम् ॥”

अस्य विशेषहेतुर्यथा,—
“युद्धाध्ययनभाराज्जगज्जगद्विभक्तिः ।
पतनेरभिघातेर्वा साहसेर्वा तथापरैः ॥
अयथाबलमारम्भेर्जोर्नरसि विजते ।
वायुः प्रकृपितो दोषाबुद्धीर्धौ विधावति ॥”

तथास्य लक्षणादिकं यथा,—

“स शिरःस्थः शिरःशूलं करोति गलमाश्रितः ।
कण्ठोद्धसच्च कासश्च स्वरभेदमरोचकम् ॥
पार्श्वशूलश्च पार्श्वस्थो वक्षोभेदं गुदे स्थितः ।
जम्बां ज्वरश्च सन्निधौ उरःस्थो रसो रुचम् ॥
नज्जनाक्षोरसो रक्तं कासमानः कफाशुगम् ।
जम्बोरेखोरसां कण्ठसुरःशूलो निरस्थति ॥
इति साहसिकं यज्ज्ञा रूपैरेतैः प्रपद्यते ।
एकादशभिरात्मैर्भजेत्तस्मान् साहसम् ॥
क्षीमन्वादा दृष्टत्वाहं भयाद्वा वेगमागतम् ।
वातमज्जप्ररोहाणां निवृत्त्याति यदा नरः ॥
तदा वेगप्रतीक्षातात् कफपिप्पे समीरयम् ।

यज्ज्ञातः

जहं तिम्यमघः कुम्भादिकारान् कुपितोऽनिजः ।
प्रतिज्ञायच्च कासश्च स्वरभेदमरोचकम् ।
पार्श्वशूलं शिरःशूलं ज्वरमंसावमर्दनम् ॥
अङ्गिमर्दं सुहृन्मर्दं वक्षोभेदं निजलक्षम् ।
रूपायिकादशैतानि यथा येदयते महान् ॥”

इति चरके चिकित्सास्थाने अष्टमेऽध्याये ॥
अस्य चिकित्सा यथा,—
“काश्चनं रसविन्दूरं मौक्तिकं जौहमभ-

कम् ।

विदमं न्यतवेक्रान्तं तारं ताम्रश्च वङ्गकम् ॥
कलत्रिका लवङ्गश्च जातिकोपेलवाणुका ।
प्रत्येकं बिन्दुमात्रश्च सर्वं मर्दं प्रयत्नतः ।
कन्यानीरेण संमर्दं केशराज्जरेण च ।
अवाक्षीरेण संभावं प्रत्येकं द्विसप्तयम् ॥
चतुर्गुणाप्रमाणेन घटिकां कारयेद्विषम् ।
अनुपानं प्रदातव्यं यथाहोवातुसारतः ॥
नानारोगप्रशमनं सर्वोपद्रवसंयुतम् ।
क्षयं हन्ति तथा कासं यज्ज्ञायां न्यासमेव च ॥
प्रमेहान् विंशतिष्वेव रोधययसस्तुतिनाम् ।
सन्वाज् रोगान् निहन्त्याशु भास्वरस्त्रिमिरं

यथा ॥”

इति हृत्कृष्णाक्षनाभ्रवटी ॥

“शिलाजलतुमभूयोपताप्यलौहजालि च ।
क्षीरेणाजोहितस्यासु यज्ज्ञा क्षयमवाप्नुयात् ॥”

इति शिलाजलादिलौहम् ॥ ७७ ॥

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे राजयज्ज्ञाधि-
कारे ॥ ७७ ॥

यज्ज्ञा, [तु] जि, दानकर्त्ता । उपरमकर्त्ता ।
दानधातोर्धमधातोश्च शब्दप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

यज्, ये ज औ देवाच्चादानसङ्गतौ । इति कवि-
कल्पदुमः ॥ (भा०-उभ०-सक्त०-अजिट् ।)

सङ्गस्य कतिः सङ्गकतिः । ये, इत्यात् । ज,
यजति यजते विष्णुं सुधीः पूजयतीत्यर्थः ।
पशुना दत्तं यजते पशुं दद्याय ददातीत्यर्थः ।
यजति सन्तं सन् सता सह सङ्गं करोतीत्यर्थः ।
औ, यथा । इति, दुर्गादासः ॥

यजतः, पुं, (यजतीति । यज् + “अमिनक्षिपयि-
पर्विपयमिनमिनिमिहयिभ्योऽतच् ।” उणा०
३।११०। इति अतच् ।) क्त्विक् । इति सिद्धान्त-
कौमुदी ॥ (अविशिष्टः । स तु ऋग्वेदेऽस्य ५
म० ६७।६८ । कृतयोः ऋषिः ॥ जि, यज्ज्ञः ।
यथा, ऋग्वेदे । १।१८। १ ।

“अहंपूर्वो यजतो धिष्ण्या यः ॥”

“यजतो यज्ज्ञः ॥” इति तद्वाक्ये सायणः ॥
तथा च तत्रैव । २।५। ८ ।

“यथा विद्वां अरं करद्विभ्यो यजतेभ्यः ॥”
“यजतेभ्यः सर्वेभ्यो यजनीयेभ्यो देवेभ्यः ॥”
इति तद्वाक्ये सायणः ॥

यजतिः, पुं, (यज् + बाहुलकात् अतिः ।) यागः ।
यथा,—

“यजतिषु येयजामहं कुम्भान्नुयाजेषु ॥”

इति मन्त्रमासतत्त्वज्ञता श्रुतिः ॥

यजिः

यजजः, पुं, (यजतीति । यज् + “अमिनक्षिपयि-
पर्विपयिभ्योऽतच् ।” उणा० ३।१०५ । इति
अतच् ।) अविशिष्टः । इत्युच्चारिकोः ॥
(यजनशीले, जि । यथा, ऋग्वेदे । ७।५२। १६ ।

“पिता च तसो महान् यजजो
विन्देवाः समनसो जुषन्त ॥”

“यजजः यजनशीलः ॥” इति तद्वाक्ये सायणः ॥

यजन्, [तु] पुं, यागकर्त्ता । यजघातोः शब्दप्रत्ययेन
निष्पन्नः ॥

यजनं, क्री, (इत्यते इति । यज् + क्यट् ।) यागः ।
(यथा, महाभारते । ७।५३। १७ ।

“यस्य सन्नामरगणा हृदयतिपुरोगमाः ।
देवा विश्वरूपाः सर्वे यजनानां समासते ॥”)

तत्तु ब्राह्मणस्य घटकर्मान्तर्गतकर्मविधिः ।
यथा, मातवे १ अध्याये ।

“अध्यापनं अध्ययनं यजनं याजनं यथा ।
दानं प्रतिग्रहश्चैव ब्राह्मणानामकल्पयत् ॥”

अस्य लक्षणं यथा । पशुक्षीराण्यपुरोडास-
सोमौषधिरुप्रभृतिभिर्विभिः खदिरपलाशा-
न्यस्यगोघोक्षुमरप्रभृतिभिः समिद्धिः कुक्षुषो-
दूखलसुषलकुटारखनिचयपदारुदर्भचम्पेयाव-

पविचभानादिभिर्द्रव्योपकरैश्चेद्वाह्योऽप्यु-
ज्ज्वादिभिर्हवित्त्वभिः काव्यनैमित्तिकानां
पञ्चादिपूर्वकाणां यथोक्तदक्षिणानां समापनं
यजनम् । इति आहविवेकधृतदेवजवचयम् ॥

(इत्यतेऽनेति । यज् + अधिकरणे क्यट् । यज्-
स्थानम् । यथा, श्रीमद्भागवते । ४।४। ६ ।

“नृहाव्ययः काश्चनदर्भचम्पेभि-
र्निवृष्टभाण्डं यजनं समाविशत् ॥”

“यजनं यजस्थानम् ॥” इति तद्वाक्यां श्रीधर-
स्वामी ॥

यजन्तः, पुं, यागकर्त्ता । यजघातोर्धमप्रत्ययेन
निष्पन्नः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

यजमानः, पुं, (यजतीति । यज् + शानच् ।) अज्जरे
आदेष्टा । तत्पर्यायः । त्रयी २ यथा ३ । इत्य-
मरः । २।७। ८ । (यथा, श्रीमद्भागवते । १।१। ८ ।

“नाहं तथाहि यजमानश्च विवर्ताने
ओतद्वृत्तमृतमदम् हुतमुदमुखेन ॥”)

“ब्रह्मादिजयं यजमाने । अज्जरे यागविषये सम
इत्यस्यादनाय यथार्थं कर्म कृत इति क्त्विक-
जामादेशको यागस्वामी ब्रह्मादिशब्दचयवाच्य
इत्यर्थः । त्रयमेवाजिनादिधारणं विद्यतेऽस्य
त्रयी इन् । यजते इति लजि यथा । शानं
यजमानः । स त्रयी सोमपानवति अज्जरे यज-
मानः सन् दीक्षित उज्जते अज्जवायुपचारात् ।
दीक्ष मौख्योपनयनव्रतविधिषु कृतेः दीक्षा-
शब्दादितो वा ।” इति भरतः ॥

यजाकः, जि, (यजतीति । यज् दाने + आकम् ।)
दानकर्त्ता । इत्युच्चारिकोः ॥

यजिः, पुं, (यजतीति । यज् + “सर्वधातुश्च इन् ।”
उणा० ३।११७। इति इन् ।) यथा । इत्युच्चारि-
कोः ॥

यजुः

यजुः, [सु] जी, (इत्यतेनेनेति । यज् + “अलि-
पृवपियनीति ।” उणा० २ । १२८ । इति
उविः ।) वेदविशेषः । इत्यमरः । १ । ६ । १ ।
“इत्यतेनेनेति यजुः । यजे औ देवादीदानसङ्ग-
ज्ञतौ । चासुसिस् इति उस् ।” इति भरतः ॥ ३ ॥
अपि च । यजुराह जेमिनः । श्रेष्वे वा यजुः-
शब्दः । श्रेष्वे ऋक्सामभिन्ने मन्त्रजाते ततश्च
यज्मन्त्रजातं प्रष्टव्य पठितं गानादिविच्छेद-
रहितं तत् यजुरिति । इति तिथ्यादितत्त्वम् ।
यजुर्वेदस्य षड्शीतिर्भेदा भवन्ति । तत्र चरका
नाम द्वादश भेदा भवन्ति । चरकाः १ आह-
रकाः २ कटाः ३ प्राण्यकटाः ४ कपिलकटाः ५
औपमन्याः ६ आञ्जलकटाः ७ चाराय-
णीयाः ८ वारायणीयाः ९ वारान्तवेयाः १०
मेताचतराः ११ मैत्रायणीयाश्चेति १२ । तत्र
मैत्रायणीया नाम सप्त भेदा भवन्ति ।
मानवाः १ दुक्कभाः २ चैकेयाः ३ वाराजाः ४
चारिकवेयाः ५ ग्रामाः ६ ग्रामायणीया-
श्चेति ७ । तेषामध्ययनमष्टौ शतम् । यजुः-
सङ्ख्यायधीत्य शाखापारो भवति । तान्येव त्रिगु-
णान्यधीत्य पदपारो भवति । तान्येव त्रिगु-
णान्यधीत्य क्रमपारो भवति । षडङ्गान्यधीत्य
षडङ्गविद्भवति । शिवा कण्यो याकरणं निवर्त-
कश्चो ज्योतिर्विमलज्जानि । तत्र प्राच्योदीच्या
कैर्वाणा निर्वर्तः । तत्र वाजसनेया नाम सप्त-
दश भेदा भवन्ति । जावालाः १ औधियाः २
काणाः ३ माध्यन्दिनाः ४ प्रापीयाः ५
तापायनीयाः ६ कापालाः ७ पौष्टवत्याः ८
आवटिकाः ९ पामावटिकाः १० पारा-
शर्याः ११ वेधियाः १२ वेनेयाः १३ औधियाः १४
गालवाः १५ वैजवाः १६ कात्यायनीया-
श्चेति १७ । प्रतिपदमनुपदं हृदो भावा धर्म्मो
भीमांसा न्यायस्तर्क इत्युपाङ्गानि भवन्ति ।
उपज्योतिषम् १ साङ्गलक्षणम् २ प्रतिज्ञा ३
अनुवाक्यम् ४ परिचर्या ५ चरणयज्ञम् ६
आहकल्पः ७ प्रवराध्यायश्च ८ शास्त्रम् ९
क्रतुः १० संख्या ११ अनुगमः १२ यज्ञम् १३
पान्थानः १४ होजकम् १५ पशवः १६ उक्-
यानि १७ कूर्मलक्षणम् १८ । इत्यष्टादशपरि-
शिष्टानि ।
“इति सप्तमे शते न्यूने मन्त्रे वाजसनेयके ।
इत्युक्तं परिसंख्यातमेतत् सकलं सशुक्रियम् ।
यस्याश्च परिसंख्यातं ब्राह्मणश्च चतुर्गणम् ।
आदाकारभ्य वेदान्तं ब्रह्मयाज्ञातिपूर्वकम् ।
वेदमध्याय एतेषां होमान्ते तु समारभेत् ॥”
तत्र तैत्तिरीयका नाम द्विभेदा भवन्ति ।
औष्याः स्वाहिकेयाश्चेति । तत्र स्वाहिकेया
नाम पञ्च भेदा भवन्ति । आपस्तम्बी १ दौधा-
यनी २ सत्वावादी ३ हिरण्यकेशी ४ औधिया-
श्चेति ५ । तत्र कठानाम्पुमानविशेषः । चतु-
श्चत्वारिंशदुपयस्याम् ।
“मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदविशुद्धयं यच्च पश्यते ।

यज्ञः

यजुर्वेदः स विज्ञेयोऽग्रे शाखान्तराः स्मृताः ॥”
यजुर्वेदस्य षड्वेदोऽपवेदः । यजुर्वेदस्य भार-
द्वाजगोत्रम् । रुद्रदेवत्वम् । जैष्ठभं हृदः । यजु-
र्वेदः लघुः । दीर्घः । कपाली । तान्त्रवर्णः ।
काश्चननयनः । आदित्यवर्णः वर्णेन । पञ्चारत्रि-
मात्रः । अस्य ध्यानम् ।
“वन्दे रौद्रं जैष्ठभं तान्त्रवर्णं
भारद्वाजं रुक्मनेत्रं लघुशङ्खम् ।
यजुर्वेदं दीर्घमादित्यवर्णं
कपालीनं पञ्च चारत्रिमात्रम् ॥”
य इदं देवतं रूपं गोत्रं प्रमाणं हृदो वर्णं
वर्णयति स विदो लभते स विदो लभते ।
जन्मजन्मनि वेदपारो भवति । जन्मजन्मनि
वेदधारो भवति । अग्रतो व्रती भवति ।
अग्रयतः प्रयतो भवति । अग्रक्षचारी ब्रह्म-
चारी भवति । जातिस्मरो ज्ञायते । इति
चरणयज्ञम् । (ऋक्सामभिन्नो मन्त्रविशेषः ।
इति कैचिन् ॥)
यजुर्वेदः, पुं, (यजुरेव वेदः । यजुषां वेद इति
वा ।) वेदविशेषः । तस्याधिपतिर्धिया,—
“ऋग्वेदाधिपतिर्जैर्वेः सामवेदाधिपः कुजः ।
यजुर्वेदाधिपः शुक्रः शशिजोऽथर्ववेदराट् ॥”
इति ज्योतिषम् ।
अस्य वक्ता वैशम्पायनः । स तु आदावेक
एवासीत् । यथा,—
“ऋग्वेदश्चावकं पैलं जग्राह स महासुनिः ।
यजुर्वेदप्रवक्तारं वैशम्पायनमेव च ॥
जैमिन् सामवेदस्य आवकं सोऽन्वपयत् ।
तथैवाथर्ववेदस्य सुमनुजम्विसत्तमम् ॥
एक आसीद्यजुर्वेदस्तुतुर्धा यकल्पयत् ।
चातुर्होत्रमभूद्यस्मिंस्तेन यज्ञमथाकरोत् ॥
अध्वर्यवं यजुर्भिः स्याद्वगभिर्होत्रं द्विजोत्तमाः ।
उद्गात्रं सामभिश्चक्रे ब्रह्मत्वचाप्यथर्वभिः ॥
ततः स ऋच उद्धृत्य ऋग्वेदं ज्ञातवान् प्रभुः ।
यजुषि च यजुर्वेदं सामवेदश्च सामभिः ॥
एकविंशतिभेदेन ऋग्वेदं ज्ञातवान् पुरा ।
शाखानाम् श्रुतेनाथ यजुर्वेदमथाकरोत् ॥
सामवेदं सहस्रेण शाखानाञ्च विभेदतः ।
अथर्व्याणमथो वेदं विभेद नवकेन तु ॥”
इति कौर्मि ४६ अध्यायः ॥
यज्ञः, पुं, इत्यते ज्वरिण्यतेऽत्र । (इत्यन्ते देवता
अत्र इति वा । यज् + “यजयाचयतविष्णुप्रच्छ-
रन्तो नः ।” ३।३।६० । इति नः ।) यागः ।
तत्पर्यायः । सवः २ अक्षरः ३ यागः ४ सप्त-
तनुः ५ मखः ६ क्रतुः ७ । इत्यमरः । २।७।१३ ॥
इतिः ८ इहम् ९ वितानम् १० मन्युः ११ आहवः
१२ सवनम् १३ हवः १४ अभिभवः १५ होमः
१६ हवनम् १७ मज्जः १८ । इति शब्दरत्ना-
वली । स त्रिविधः । सात्त्विको राजसिकस्ताम-
सिकश्च । सात्त्विकयज्ञो यथा,—
“अपलाकाङ्क्षिर्भयश्चो विधिदो य इत्यते ।
यद्यथमेवेति मनः समाधाय स सात्त्विकः ॥”

यज्ञः

राजसिकयज्ञो यथा,—
“अभिसन्वाय तु फलं दम्भार्थमपि चैव यत् ।
इत्यते भरतमेष्ठ ! तं यज्ञं विद्धि राजसम् ॥”
तामसिकयज्ञो यथा,—
“विधिहीनमष्टछात्रं मन्त्रहीनमदक्षिणम् ।
अह्नाविरहितं यज्ञं तामसं परिचक्षते ॥”
इति श्रीभगवद्गीतायाम् १७ अध्यायः ॥ ३ ॥
स च नानाविधः । यथा,—
“ब्रह्मयज्ञाक्षपोयज्ञा योगयज्ञाक्षपापरे ।
स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च यतयः शंसितव्रताः ॥”
इति श्रीभगवद्गीतायाम् ४ अध्यायः ॥ ३ ॥
पञ्च यज्ञा यथा,—
“अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम् ।
होमो देवो बलिर्भोतो ह्ययज्ञोऽतिथिपूजनम् ॥”
इति गारुडे ११५ अध्यायः ॥ ३ ॥
(तथाच मनुः । ४ । २१—२२ ।
“ऋषियज्ञं देवयज्ञं भूतयज्ञश्च सर्वदा ।
ह्ययज्ञं पितृयज्ञश्च यथाशक्ति न ह्यपयेत् ॥
एतान्नेके महायज्ञान् यज्ञशास्त्रविदो जनाः ।
अनीहमानाः सततमिन्द्रियेष्वेव जुह्वति ॥”
अपरपञ्चयज्ञा उक्ता यथा, शिवपुराणे वायु-
संहितायास्तुतरभागे । १८ । ८६—१०६ ।
“कर्मयज्ञस्तपोयज्ञो जपयज्ञस्तदुत्तरः ।
ध्यानयज्ञो ज्ञानयज्ञः पञ्च यज्ञाः प्रकीर्तिताः ॥
कर्मयज्ञरताः केचित्तपोयज्ञरताः परे ।
जपयज्ञरताश्चान्ये ध्यानयज्ञरताश्च यथा ॥
ज्ञानयज्ञरताश्चान्ये विशिष्टाश्चोत्तरोत्तरम् ।
कर्मयज्ञो द्विधा प्रोक्तः कामाकामविभेदतः ॥
कामान् कामी ततो भुक्ता कामासक्तः पुनर्भवेत् ।
अकामो रुद्रभवने भोगान् भुक्ता ततश्चुतः ॥
तपोयज्ञरतो भूत्वा जायते नात्र संशयः ।
तपस्वी च पुनस्तस्मिन् भोगान् भुक्ता ततश्चुतः ॥
जपध्यानरतो भूत्वा जायते भुवि मानवः ।
जपध्यानरतो मत्तंस्तद्देशिश्चैवशादह ॥
ज्ञानं लब्ध्वा चिरादेव शिवसायुष्यमाप्नुयात् ।
तस्मान्मुक्तौ शिवार्जुनः कर्मयज्ञोऽपि देहिनाम् ॥
अकामः कामसंयुक्तो बन्धायैव भविष्यति ।
तस्मात् पञ्चसु यज्ञेषु ध्यानज्ञानपरो भवेत् ॥
ध्यानं ज्ञानञ्च यस्यास्ति तीर्थस्तेन भवार्णवः ।
हिंसादिदोषनिर्मुक्तो विशुद्धचित्तसाधनः ॥
ध्यानयज्ञः परस्तस्मादपवर्गफलप्रदः ।
बहिः कर्मकरा यद्वसातीवफलभागिनः ॥
दृष्ट्वा नरेन्द्रभवने तद्वदत्रापि कर्मिणः ।
ध्यानिना हि वपुः स्तब्धं भवेत् प्रत्यक्षमेवम् ॥
तथैह कर्मिणां स्थूलं सूक्ष्माकाशौः प्रकल्पितम् ।
ध्यानयज्ञरतास्तस्माद्देवान् पाषाणश्चक्षुष्यान् ॥
नात्यन्तं प्रतिपद्यन्ते शिवयाथात्म्यवेदनात् ।
आत्मस्थं यः शिवन्त्यक्ता बहिरभ्यर्थयेत्तरः ॥
हृत्स्थं फलसुखं लभेत् कूर्परमात्मनः ।
ज्ञानात् ध्यानं भवेत् ध्यानाज्ज्ञानं भूयः प्रवर्धते ॥
तदुभाभ्यां भवेत्तत्तत्तस्मात् ध्यानरतो भवेत् ।
द्वादशान्ते तथा स्मृद्धिं लब्ध्वाऽप्युपागन्तरे ॥

यज्ञः

वासये वा तथार्ये वा कन्धरे हृदये तथा ।
नाभौ वा श्वाभ्यस्तस्याने महाविह्वेन चेतसा ।
बहिर्यागोपुचारेण देवं देवीं च पूजयेत् ।
अथवा पूजयेन्नित्यं लिङ्गे वा कृतकं वा ।
वह्नी वा स्थूलिके वाय भस्मा विन्तासुरारतः ।
अथवान्तर्हृदये पूजयेत् परमेश्वरम् ।
अन्तर्यागरतः पूजां बहिः कुर्वीत वा न वा ॥”
अस्त्योत्तरिण्या,—

ऋषय ऊचुः ।

“कथं यज्ञवराहस्य देहो यज्ञत्वमाप्तवान् ।
चेतात्वसगमन् पुत्रा वराहस्य कथं जयः ।
तस्मैऽयं श्रोत्र्यमाजानां कथयस्व महामते ॥”

श्रीमातृकयेव उवाच ।

श्रद्धां हि जगद्गूला यत् पृथोऽहं महाहृतम् ।
यज्ञेयु देवास्तुष्टिं यज्ञे सर्वं प्रतिष्ठितम् ।
यज्ञेन धियते पृथ्वी यज्ञस्तारयति प्रजाः ।
अग्नेन भूता जीवन्ति पर्णव्यादन्नसम्भवः ।
पर्जन्यो जायते यज्ञात् सर्वं यज्ञमयं ततः ।
स यज्ञोऽभूद्वराहस्य कायात् शम्भुविदारितात् ।
यथाहं कथये तदः श्रद्धांस्तव हितं हिजाः ।
विदारिते वराहस्य काये भर्गेण तत्तृणयात् ।
ब्रह्मविष्णुशिवा देवाः सर्वेऽप्य प्रमथः स ह ।
निगुर्जनात् समुद्रस्य तच्छरीरं नभः प्रति ।
तद्विभेजुः शरीरान्ते विष्णोश्चक्रेण खलशः ।
तस्याङ्गसन्धयो यज्ञा जातास्तं वे पृथक् पृथक् ।
यस्मादयस्माच्च ये यज्ञास्तत् श्रद्धांस्तु महर्षयः ।
भूनासासन्ध्यानां जातो ज्योतिष्टोमो महाध्वरः ।
हनुश्रवणसन्ध्योस्तु वह्निष्टोमो यजायत ।
चक्षुर्भुवोः सन्ध्या तु ब्राह्मणो यजायत ।
राजः पौनर्भवोऽमस्तस्य पोजोष्ठसन्ध्या ।
पृष्ठोऽमृतहृष्टोमौ जिह्वाभूलाङ्गजायत ।
अतिरात्रं सवेराजमधोजिह्वान्तरादभूत् ।
अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम् ।
होमो देवो वलिर्भौतो वृष्योऽतिथिपूजनम् ।
ज्ञानं तर्पणपर्यन्तं निययज्ञाच्च सर्वशः ।
कण्ठसन्धेः समुत्पन्ना जिह्वातो विषयस्तथा ॥
वाजिमेधो महामेधो नरमेधस्तथैव च ।
प्राणिहिंसाकरा येऽन्ये ते जाताः पादसन्धितः ॥
राजस्योऽथ कारीयो वाजपेयस्तथैव च ॥
पृष्ठसन्धौ समुत्पन्ना गृह्ययज्ञस्तथैव च ॥
प्रतिष्ठोत्सर्गयज्ञाच्च दानश्राद्धादयस्तथा ।
हृत्सन्धितः समुत्पन्ना सावित्रीयज्ञ एव च ॥
सर्वेषां साधका यज्ञाः प्रायश्चित्तकरास्तु ये ।
ते मेऽसन्धितो जाता यज्ञास्तस्य महात्मनः ॥
रक्षःसर्वं सर्पसर्वं सर्वेष्वेवाभिचारिकम् ।
गोमेधो वृक्षजापच खरेभ्यो ह्यभवन्निमे ।
मायेष्टिः परमेष्टिश्च शीघ्रतिर्भोगसम्भवः ।
लाङ्गूलसन्धौ संजाता अग्निष्टोमस्तथैव च ॥
नेमित्तिकाश्च ये यज्ञाः संक्रान्त्यादौ प्रकी-
र्तिताः ।
लाङ्गूलसन्धौ ते जातास्तथा द्वादशवारिकम् ॥
तीर्थपयोगसामौच्ययुःसङ्घर्षस्तथा ।

यज्ञः

आर्कमाचम्यञ्जयेव नाभिसन्धेः समुत्पन्नाः ।
अपोत्कवेः देवयज्ञः पञ्चमार्गोऽतिथोजनः ।
लिङ्गसंस्थानहेरन्मयज्ञा जातास्तु जातुनि ।
एवमष्टाधिकं जातं सहस्रं द्विजसत्तमाः ।
यज्ञानां सततं लोका येर्भाषन्तेऽधुनापि च ।
सुगन्ध पोचान् संजाता नासिकायाः सुवो-
र्भवत् ॥

अन्ये सुकसुवमेदा ये ते जाताः प्रोज्जनासवोः ।
ग्रीवाभागेन तस्याभूत् प्राग्वंशो सुनिधत्तमाः ॥
दृष्टापूर्तं यक्षुर्धर्म्मो जाताः श्रवणरन्ध्रतः ।
हंदाभ्यो ह्यभवन् यूपाः कुशा रोमाणि चाभ-
वन् ॥

उज्जाता च तवाभ्यर्हता समिध एव च ।
अथदक्षिणवामाङ्गपञ्चातुपादेयु सङ्गताः ॥
पुरोडाशाः सचरवो जाता मस्तिष्कसन्धयात् ।
कर्धनेत्रयुगाज्जाता यज्ञकेतुस्तथा खुरात् ॥
मध्यभागोऽभवद्देरी मेढ्रात् कुक्षमजायत ।
रेतोधारास्तथैवाण्यं सराज्जन्ताः समुत्पन्नाः ॥
यज्ञाजयः पृष्ठभागात् कृतपद्मात् यज्ञ एव च ।
तदात्मा यज्ञपुरुषो सुज्ञाः कक्षात् समुत्पन्नाः ॥
एवं यावन्ति यज्ञानां भाङ्गानि च हवींषि च ।
तानि यज्ञवराहस्य शरीरादेव चाभवन् ॥
एवं यज्ञवराहस्य शरीरं यज्ञतामगात् ।
यज्ञरूपेण सकलमाप्यायितुमिदं जगत् ॥
एवं विधाय यज्ञान् ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ।
सृष्टं कनकं घोरमासेदुर्यत्नतत्पराः ॥
तत्तत्तथा शरीराणि पिच्छीकृत्य पृथक् पृथक् ।
त्रिदेवास्त्रिशरीराणि अधमन्मुखवायुभिः ॥
सृष्टतस्य शरीरान् अधमन्मुखवायुना ।
स्वयमेव जगत्स्रष्टा दक्षिणामिस्ततोऽभवत् ॥
कनकस्य शरीरान् आपयामास केशवः ।
ततोऽभूद्वाहं पत्न्यापिः पञ्चवैतानभोजनः ॥
घोरस्य तु वपुः शम्भुर्भापयामास वै स्वयम् ।
तत् आहवनीयोऽयिस्तनूजगात् समजायत ॥
एतेऽस्त्रिभिर्जगत् यामं त्रिष्टलं सकलं जगत् ।
एतत् यज्ञं त्रयं नित्यं तद्विहितं द्विजसत्तमाः ॥
समस्ता देवतास्तत्र वसन्तेऽनुचरैः स ह ॥
एतद्गर्भप्रदं नित्यमेतदेव जयात्मकम् ।
एतत् त्रयोविधस्त्रिजगत्तत्तत् पुण्यकरं परम् ॥
यस्मिन् जनपदे चैते ह्ययन्तं अययन्त्ययः ।
तस्मिन् जनपदे नित्यं चतुर्वर्गो विवर्धते ॥
एतदः कथितं भर्त्तुं यत् पृष्टं द्विजसत्तमैः ।
यथा यज्ञवराहस्य देहो यज्ञत्वमाप्तवान् ।
तथा च तस्य पुत्राणां देहास्तत्तात्वमागमन् ॥”

इति कालिकापुराणे ३० अध्यायः ॥३॥

ब्रह्मण आदित्यज्ञा यथा,—

पुनस्त्य उवाच ।

“पूर्वमेव मया ग्यातं यदा स्वायम्भुवो मनुः ।
जातः परमधर्म्मात्मा शतरूपापतिः स्वयम् ॥
स्रष्टा प्रजापतिः पूर्वं दृष्टिकर्मगणधो जगत् ।
वत्स ! त्वमेव संकल्प्य स्वस्यां दृष्टिं कुरु त्वय ॥
स्वयं तु पुष्करं गत्वा ब्रह्मा यज्ञान् विचरम् ।

यज्ञः

ब्रह्मोद्गाता होताभ्यर्च्युचत्वारो वरावाहकाः ।
एकैकस्य त्रयचान्ये परिवाराः स्वयं कृताः ॥
एते वे वोऽङ्ग प्रोक्ता ऋत्विजो वेदचिन्तकाः ।
प्रतानि चोत्थि वक्ष्मिन् यज्ञाः खटाः स्वय-
म्भवा ॥

भीष्म उवाच ।

वराहस्य ब्रह्मणो विप्र ! समानि वद साम्प्रतम् ॥
पुनस्त्य उवाच ।

मन्वन्तरे यतीति तु यज्ञस्यावश्योऽभवत् ।
दक्षिणा ब्रह्मणा दत्ता प्राची होतुस्तु दक्षिणा ॥
अभ्यर्च्ये प्रतीची तु उज्जातुचोत्तरा तथा ।
त्रैलोक्यं सकलं ब्रह्मा ददौ तेषाम् दक्षि-
णाम् ॥

धनुनाश्च शतं सार्धं दातव्यं यज्ञविह्वये ।

अभ्यर्च्योऽहं स्रष्टाणि स्त्रिष्टया दानमिच्छते ॥”

इति पाद्मे दृष्टिखण्डे ११ अध्यायः ॥३॥

ब्राह्मणादीनां अधर्म्मयज्ञा यथा,—

“आरभ्यज्ञाः चत्ताः स्युर्हविर्गता विशः

स्तृताः ।

परिचारयज्ञाः शूद्रास्तु जपयज्ञास्तु ब्राह्मणाः ॥”

इति मात्स्ये ११० अध्यायः ॥३॥

हिंसायज्ञस्य अधर्म्मजनकत्वं यथा,—

“तथा विश्वसुगिन्द्रस्तु यज्ञं प्रावर्त्तयत् प्रभुः ।

देवतैः सह संभूतं सर्वसाधनसंभृतम् ॥

तस्यान्वमेधे वितते समाजगुर्मेहर्षयः ।

महर्षयश्च तान् दृष्ट्वा दीवान् पशुगणांस्तदा ॥

विश्वं भुञ्जन्ते त्वपृच्छन् कोऽयं यज्ञविधिक्षव ।

अधर्म्मां वलवानेष हिंसाधर्म्मस्यैताव ॥

न नः पशुवधश्चिच्छेदश्च यज्ञेश्वरोत्तम ! ।

अधर्म्मा धर्म्मघाताय प्रारब्धः पशुभिस्त्वया ॥

नायं धर्म्मां ह्यधर्म्मांश्च न हिंसा धर्म्म उच्यते ।

आगमेन भवान् धर्म्मं प्रकरोतु यदीच्छति ॥

विधिदृष्टेन यज्ञं धर्म्मणाचर्यसेतुना ॥

एवं विश्वसुगिन्द्रस्तु ऋषिभिक्षादृष्टिभिः ।

उक्तो न प्रतिजग्राह मानमोहसमन्वितः ॥

तेषां विवादः समुद्भात् जज्ञे इक्ष्महर्षि-
णाम् ॥

जज्ञमेः स्थावरैः केन यष्टनमिति चोच्यते ।

ते तु खिन्ना विवादेन तथ्यस्रुता महर्षयः ।

सन्ध्याय वाक्यमिच्छेण प्रपञ्चुः खचरं वसुम् ॥

ऋषय ऊचुः ।

महाप्राज्ञ कथं दृष्टस्तव यज्ञविधिर्नृप ! ।

उत्तानपादे ! प्रमृष्टं संशयं नो नृद प्रभो ! ॥

सूत उवाच ।

श्रुत्वा वाक्यं वसुक्षेपामविचार्य बलावलम् ।

वदशान्ममन्मृत्युय यज्ञतत्त्वसुवाचार्ह ॥

यष्टयं पशुभिर्मध्यैरथ मूलफलैरपि ॥

हिंसा स्वभावो यज्ञस्य इति मे दृष्टं नागमः ॥

यदे कृतोत्तरास्ते तु युक्तात्मानं ततो धिया ।

अवश्यं भाविनं दृष्ट्वा तमधो ह्यग्नपक्षरा ॥

इत्युक्तमात्रो वृपतिः श्रविशेश रमातलम् ।

धर्म्माणां संशयं ह्येता राजा वसुरधो गतः ॥

यज्ञ

तस्मान्न वाचो ह्येकेन बहुभिर्नापि संशयः ।
तस्मान्न हिंसा यज्ञस्य यदुक्तमिति विभिः पुरा ॥”
इति मात्स्ये ११६ अध्यायः ॥
तद्देहिकपर्यायः । वेनः २ अक्षरः १ मेघः ४
विद्यः ५ नायः ६ सवनम् ७ होत्रा ८ इष्टिः
९ देवताता १० मखः ११ विष्णुः १२ इन्द्रः १३
प्रजापतिः १४ धर्मः १५ । इति पञ्चदश यज्ञ-
नामानि । इति वेदनिघण्टौ । १ । १७ ॥
(विष्णुः । यथा, महाभारते १३।१४।१५।
“यज्ञो यज्ञपतिर्यज्ञा यज्ञाङ्गो यज्ञवाहनः ॥”)
यज्ञजन, त्रि, (यज्ञं करोतीति । ज + जप् ।
यागकर्ता । (यथा, श्रीमद्भागवते १।४।७ ।
“तामागतां तत्र न कश्चनान्द्रियदु-
र्विमानितां यज्ञततो भयाज्जनः ।
कृते स्वर्गं जननीच सादराः
प्रेमाश्रुक्लृष्टाः परिषस्वमुदा ॥”
पुं, विष्णुः । यथा, महाभारते १३।१४।
१५ ।
“यज्ञभृदयज्ञकृदयज्ञी यज्ञभृगु यज्ञसाधनः ॥”)
यज्ञपशुः, पुं, (यज्ञार्थः पशुः ।) घोटकः । इति
शब्दमात्रा ॥ (यथा, श्रीमद्भागवते ४ ।
१६।११ ।
“चरमेणान्धमेधेन यजमाने यजुष्यतिम् ।
वेद्ये यज्ञपशुं स्यान्नपोवाह तिरौहितः ॥”)
ह्रागश्च ॥
यज्ञपुत्रवः, पुं, (यज्ञरूपी पुत्रवः ।) विष्णुः । इति
हेमचन्द्रः । २ । २३ ॥ (यथा, श्रीमद्भागवते २ ।
७ । ११ ।
“सर्वं ममास भगवान् ह्ययशीरवाधो
साक्षात् स यज्ञपुत्रयस्तपनीयवर्णः ।
हृद्योमयो मखमयोऽखिलदेवतात्मा
वाचो बभूवुवपुः श्वसतोऽस्य नक्तः ॥”)
यज्ञभाजनं, क्ली, (यज्ञस्य भाजनम् ।) यज्ञ
पात्रम् । इति जटाधरः ॥
यज्ञभूषणः, पुं, (यज्ञं भूषयतीति । भूष + णिच् +
क्तुः ।) श्वेतदर्भः । इति राजनिघण्टुः ॥ (जज्ञ-
मात्रम् । यथा, भावप्रकाशे पूर्वखण्डे प्रथमे
भागे ।
“कुशी हर्मस्तथा वर्धः स्रष्ट्यो यज्ञभूषणः ।
ततोऽन्यो दीर्घपन्नः स्यात् चरपन्नश्चैव च ॥”)
यज्ञयोग्यः, पुं, (यज्ञे योग्यः उत्तमः ।) उडु-
म्बरवृक्षः । इति राजनिघण्टुः ॥ यागार्ह, त्रि ॥
यज्ञवल्ली, स्त्री, (यज्ञस्य वल्ली ।) सोमवल्ली ।
इति राजनिघण्टुः ॥ (गुणादयोऽस्याः सोम-
लताशब्दे ज्ञातव्याः ॥)
यज्ञवाटः, पुं, (यज्ञस्य वाटो यज्ञम् ।) यज्ञस्थानम् ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, श्रीमद्भागवते १० ।
२३ । ३३ ।
“इत्युक्ता मुनिपत्न्यास्तौ यज्ञवाटं पुनर्गताः ।
ते चानसूयवः स्वाभिः स्त्रीभिः सन्नमपारवन् ॥”)
यज्ञवृक्षः, पुं, (यज्ञस्य वृक्षः ।) वटीवृक्षः । इति
राजनिघण्टुः ॥ (विकङ्कतः । तत्पर्यायो यथा,

यज्ञस्या

“विकङ्कतः सुवाट्यो यज्ञिणा सादकवृक्षः ।
स एव यज्ञवृक्षश्च कण्टकी चाप्रपादपि ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
यज्ञश्रेष्ठा, स्त्री, (यज्ञे श्रेष्ठा ।) सोमवल्ली । इति
राजनिघण्टुः ॥
यज्ञसाधनः, पुं, (यज्ञं साधयतीति । सिध + णिच्
+ क्तुः ।) विष्णुः । इति महाभारते तस्य
सहस्रनामस्तोत्रम् । १३ । १४६ । ११८ ॥
(यज्ञसाधके, त्रि । यथा, ऋग्वेदे १।१४५।३ ।
“पुत्रप्रेषस्तत्पुत्रिर्यज्ञसाधनः ।”
“यज्ञसाधनः यज्ञसाधकः अयमधीनत्वात् यज्ञस्य ।”
इति तद्वाक्ये सायणः ॥)
यज्ञसारः, पुं, (यज्ञे सारः उत्तमः ।) यज्ञोडुम्बर-
वृक्षः । इति राजनिघण्टुः ॥
यज्ञसूत्रं, क्ली, (यज्ञे धृतं सूत्रम् ।) यज्ञोपवीतम् ।
यथा,—
“पवित्रं यज्ञसूत्रं यज्ञोपवीतमित्यपि ।
यज्ञसूत्रं तदेवोपवीतं स्यादिति श्रुते ।
उद्धृते वामबाहौ तु प्राचीनावीतमप्यदः ।
निवीतन्तु तदेव स्याद्दृढवृक्षसि लम्बितम् ॥”
इति जटाधरः ॥
तस्य प्रमाणं यथा,—
“ऊर्ध्वं चित्तं सूत्रं सध्वानिर्मितं श्रुतेः ।
तन्तुत्रयमधोवृत्तं यज्ञसूत्रं विदुर्मुधाः ॥
त्रिगुणं तद्व्यन्ययुक्तं वेदप्रवरसम्मतम् ।
शिरोधरात्माभिमन्धात् पृष्ठार्धपरिमाणकम् ॥
यजुर्विदां नाभिमितं सामगतामयं विधिः ।
वामस्कन्धेन विधृतं यज्ञसूत्रं बलप्रदम् ॥”
इति कल्किपुराणे ४ अध्यायः ॥
अस्य धारयो मन्त्रो यथा,—
“यज्ञोपवीतमसि यज्ञस्य लोपवीतेनोप-
स्नामि ॥”
इति संस्कारतत्त्वधृतमहर्षिभाष्यम् ॥
यजुषाणु,—
“यज्ञोपवीतं परमं पवित्रं
वृक्षस्यैवैतत् सूत्रं पुरस्तात् ।
आयुष्यमयं प्रतिपद्यते यज्ञं
यज्ञोपवीतं बलमस्तु तेनः ॥”
इति पशुपतिः ॥
युगमेदे तत्सूत्रनियमो यथा,—
“सर्वे स्वर्गमयं सूत्रं चेतयां राजतं तथा ।
हापरे तान्नक्तं प्रोक्तं कलौ कार्पाससम्भवम् ॥”
इति वृहज्ज्ञानमार्गः ॥
अन्यथा ।
“यज्ञार्थं धार्यते सूत्रं यज्ञं जज्ञगयमित्यते ।
स्वर्गं रौप्यं तान्नक्तं पङ्कं कार्पासवाह्वयम् ॥
नृगालिनं गुटं शङ्खी यथालब्धं निधाय च ।
यज्ञसूत्रं परिचरेद्ब्रह्मणिङ्गक्रियात्मकम् ॥
न तत्र नियमो ग्राह्यः स्वस्वमन्त्रयज्ञकृत् ॥”
इति वृहद्विषयविज्ञता ॥
यज्ञस्थानं, क्ली, (यज्ञस्य स्थानम् ।) यज्ञवाटः ।
इति जटाधरः ॥

यज्ञियः

यज्ञाङ्गः, पुं, (यज्ञं अङ्गति प्राप्नोतीति । अङ्ग +
अङ् ।) उडुम्बरः । इत्यमरः । २ । १ । २२ ॥
(अस्य पर्यायो यथा,—
“यज्ञाङ्गो ब्रह्मवृक्षश्च हेमदुग्धोऽप्युडुम्बरः ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
“उडुम्बरो जनुफलो यज्ञाङ्गो हेमदुग्धकः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
खदिरवृक्षः । इति राजनिघण्टुः ॥ ब्राह्मण-
यष्टिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (यज्ञ एव अङ्गं
यस्य । विष्णुः । यथा, महाभारते १३।१४।
१५ ।
“भूर्भुवःस्वस्त्यस्तारः स्वपिता प्रपितामहः ।
यज्ञो यज्ञपतिर्यज्ञा यज्ञाङ्गो यज्ञवाहनः ॥” ॥
यज्ञस्याङ्गमिति ।) यागावयवे यज्ञसाधने च
क्लो । (यथा, कुमारसम्भवे १ । १७ ।
“यज्ञाङ्गयोगित्वमेवेत्यस्य
सारं धरित्रीधरन्तमम् ॥”)
यज्ञाङ्गा, स्त्री, (यज्ञमङ्गति प्राप्नोति या । अङ्ग +
अङ् । टाप् ।) सोमवल्ली । इति राजनिघण्टुः ॥
(विषयोऽस्याः सोमवल्लीशब्दे ज्ञातव्यः ॥)
यज्ञान्तः, पुं, (यज्ञस्य अन्तोऽवसानं यस्मिन् ।)
अवश्यः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३६८ ॥ याग-
शेषश्च ॥ (यथा, महाभारते १३ । १४ ।
१५ ।
“यज्ञान्तस्तु यज्ञगुह्यमन्त्रमन्त्राद एव च ॥”)
यज्ञारिः, पुं, (यज्ञस्य दण्डयज्ञस्य अरिर्नाशकः ।)
शिवः । इति घनश्रयः ॥ राक्षसश्च ॥
यज्ञिकः, पुं, पलाशवृक्षः । इति जटाधरः ॥
(अनुकम्पितो यज्ञदत्तः । “बह्वचो मनुष्य-
नान्महत् वा ।” ५ । ३ । ३८ । इति ठक् ।
“ठावादावूर्ध्वं द्वितीयादयः ।” ५।३।३९ । इति
प्रलतेर्द्वितीयादय ऊर्ध्वस्य लोपः । यज्ञदत्तकः ।
इति काशिका ॥)
यज्ञियं, त्रि, (यज्ञमङ्गतीति । यज्ञ + “यज्ञिर्गन्धां
घस्यौ ।” ५।१।७१ । इति च ।) यज्ञकर्मो-
द्भम् । इत्यमरः । २।७।२७ ॥ (यथा, हरिवंशे ।
२६ । १६ ।
“हृतो यज्ञविभागो हि यज्ञियैर्हि सुरैः पुरा ॥”)
यज्ञाय हितम् । इति सुम्बोधवाक्यकारणम् ॥
(यथा, मनुः । २ । २३ ।
“लघ्वसारस्तु चरति नृगो यज्ञ सभावनः ।
स ज्ञेयो यज्ञियो देशो ऋग्वेदेशस्ततः परः ॥”)
यज्ञियः, पुं, (यज्ञाय हितः । यज्ञ + च ।) हापर-
युगम् । इति त्रिकाश्रयेणः ॥ (खदिरवृक्षः ।
तत्पर्यायो यथा,—
“खदिरो रक्तसारश्च गायत्री दन्तधावनः ।
कण्टकी बालपत्रश्च बहुश्रुत्यश्च यज्ञियः ॥”
इति भावप्रकाशे पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
पलाशः । तत्पर्यायो यथा,—
“पलाशः किंशुकः पर्णो यज्ञियो रक्तपुष्पकः ।
चारुमेढ्रो वातहरो ब्रह्मवृक्षो खदिरः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

यज्ञोप

यज्ञियदेशः, पुं, (यज्ञियचासौ देशश्चेति ।) यामकरबीपयुक्तदेशः । यथा, मनुः ॥१२३॥
 “ह्यक्षवारस्तु चरति नगो यत्र सभावनः ।
 स यज्ञो यज्ञियो देशो ज्येष्ठदेशस्ततः परः ॥”
 यज्ञियशाखा, स्त्री, (यज्ञिया शाखा ।) याम-
 मक्षपम् । इति जटाधरः ॥
 यज्ञीयः, पुं, (यज्ञे भवः इति । यज्ञ + “गहादि-
 भ्यश्च ।” ४ । २ । १३८ । इति ङः ।) उडुम्बर-
 रुचः । इति राजनिर्घण्टः ॥ यागसम्बन्धिनि,
 नि ॥ (यथा, महाभारते । ३ । १०४ । ६ ।
 “पुण्यस्तेन यज्ञीये सर्वकामसम्प्लवितम् ।
 कारयामास श्रयतिर्यज्ञायतनसुतमम् ॥”)
 यज्ञीयवक्षपादपः, पुं, (यज्ञीयचासौ वक्षपादप-
 चेति ।) विकटतट्टः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 यज्ञेश्वरः, पुं, (यज्ञानामीश्वरः ।) विष्णुः । यथा,
 “यज्ञेश्वरो ह्यसमस्तकक्ष-
 भोक्ताभ्यामा हरिरीश्वरोऽथ ।
 तत्प्रतिष्ठेदप्यानु सटी
 रक्षांश्चैषाण्यसुराश्च सर्वे ॥”

इति आहुतत्वम् ॥

यज्ञेष्ट, स्त्री, (यज्ञे इष्टम् ।) दीर्घरोहिणकटणम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥

यज्ञोडुम्बरः, पुं, (यज्ञोचितः उडुम्बरः ।) उडु-
 म्बररुचः । यज्ञोडुम्बर इति भाषा । तत्पर्यायः ।
 हेमदुग्धी २ यज्ञफलः ३ यज्ञाङ्गः ४ हेमदुग्धकः
 ५ उडुम्बरः ६ जनुफलः ७ । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥ अस्य गुणाः यथा, भावप्रकाशे ।
 “उडुम्बरो हिमो रूणो गुहः पित्तकफासनुत् ।
 मधुरस्तुवरो वण्यो ब्रह्मशोधनरोपणः ॥”

• यज्ञोपवीतं, स्त्री, (यज्ञधृतं उपवीतम् ।) यज्ञ-
 रुचम् । पैता इति भाषा । तत्पर्यायः । पवि-
 त्रम् २ ब्रह्मरुचम् ३ हिलायनी ४ । इति
 त्रिकाश्रयः ॥ तस्य निरूपणं यथा । उप-
 वीतमाह गोभिलः । यज्ञोपवीतं कुरुते सूत्र
 वस्त्रं वा अपि वा कुशरन्तमेव । यज्ञोपवीतं
 विशिष्टविन्यासधारककर्मतया कुरुते । किं
 तत् सूत्रम् । सूत्रं विशेषयति ह्युपपरिशिष्टम् ।
 “ऊर्ध्वं चित्तं कार्यं तनुचयमधोऽवतम् ।
 त्रिभुजोपवीतं स्यात्तस्यैको यत्थिरिष्यते ॥”
 वामावर्तवर्जितं तनुचयं त्रिगुणं कृत्वा दक्षिणा-
 वर्तवर्जितं कार्यं एवं त्रिभुजं त्रिसवं उपवीतं
 स्यात् । एको यत्थिरिति नानात्वनिषेधार्थम् ।
 तथा बौधायनः ।
 “कौशं सौत्रं त्रिभुजं यज्ञोपवीतमानामैः ॥”
 कौशं त्रिमकोषोद्धवं पट्टसूत्रादिमयमित्यर्थः ।
 सौत्रं कार्पासोद्धवम् । तथा मनुः ।
 “कार्पासमुपवीतं स्यात् त्रिभुजोद्धृतं त्रिभुजं ।
 शृङ्खलमयं राशौ वैद्यस्याविकसौत्रिकम् ॥”
 त्रिभुजमित्युक्तत्वात् मनुवचनेऽपि त्रिभुजात्रं
 त्रिसवलेनेति विशेषम् । यत्तु पैटीनसिधचनम् ।
 कार्पासमुपवीतं षट्पदं त्रिभुजं ब्राह्मणस्य ।
 सौमं राक्षसस्य । आविकं वैश्यस्य । तत्र-

यज्ञोप

तत्त्वसम्बन्धे षट्पदविधायकम् । नवतनुत्वं
 यत्तमाह देवलः ।
 “यज्ञोपवीतं कूर्ज्जितं सूत्राच्च नव तन्तवः ।
 एकेन यत्थिना तनुर्द्विगुणस्त्रिगुणोऽथवा ॥”
 एकेन यत्थिना युक्त इति शेषः । द्विगुण-
 स्त्रिगुणोऽथवेति । तनुवलेन द्विसवस्त्रसवो वा
 कर्तव्यः । द्विसवत्वं त्रिसवत्वसम्बन्धे । गोभिले
 वाशब्दो विकल्पार्थः । अपिशब्दो वस्त्रकुश-
 रन्तोः सूत्रानुकल्पप्रदर्शनार्थः । एषकार-
 स्त्रिसवत्ववच्छेदार्थः । द्वितीयो वाशब्दः
 अनुक्तमौञ्जबालादिसमुच्चयार्थः । तथा निगम-
 परिशिष्टम् । वाससा यज्ञोपवीतानि कुरुते तद-
 भावे चिह्ना सूत्रेण । कुशसूत्रबालप्रतिसर-
 रन्तुभिर्जा । बालोऽथ गोबालः । यथा देवलः ।
 “कार्पाससौमगोबालप्ररन्तुगोद्धवम् ।
 सदा सम्भवतो धाम्यमुपवीतं द्विजातिभिः ॥”
 तदभाव इति करणादस्याभावे कुशरन्तुभिरिति
 बोध्यम् । इति आहुतिविवेकः ॥ • • • अयोप-
 नयनदिनम् । तत्र गर्भाष्टमेऽप्ये ब्राह्मणस्योप-
 नयनं शस्तम् । अत्रियस्य गर्भकादशे । गर्भ-
 दादशे वैश्यस्य शस्तम् । अजासामर्थ्ये ब्राह्म-
 णस्य षोडशवर्षपर्यन्तमेव । अत्रियस्य द्वाविं-
 शतिवर्षपर्यन्तम् । वैश्यस्य चतुर्विंशतिवर्ष-
 पर्यन्तं तदनुष्ठानकालः । तत्र मासाः माघ-
 पाल्गुणचैत्रवैशाखश्रवणश्रावणा विहिताः । तत्र
 तिथयः द्वितीयेकादशीद्वादशीपञ्चमीदशमी-
 ऋतीया विहिताः । तत्र वाराः बृहस्पति-
 शुक्ररवौ प्रशस्ताः । सामगानां मङ्गल-
 वारोऽपि । तत्र नक्षत्राणि । स्वाती ज्येष्ठा
 घनिष्ठा अश्विनी अनुराधा ज्येष्ठा रेवती पुष्या
 चित्रा श्रवणा नक्षत्राः शतभिषा पूर्वफल्गुनी
 उत्तरफल्गुनी पूर्वभाद्रपदा उत्तरभाद्रपदा
 रोहिणी पूर्वषाढा । तत्र जयानि वृषसिंह-
 तुलाधनुर्मौनसंज्ञकानि । तत्र पक्षः शुक्लः ।
 तत्र नक्षत्रादिप्रभेदे अग्न्यायादीन् परित्यज्य
 कर्तव्यम् । इति ज्योतिषतत्त्वमतम् ॥ • • •
 अयोपनयनम् । तत्र गोभिलः । गर्भाष्टमे
 ब्राह्मणमुपनयेत् गर्भकादशे चतुर्यं गर्भ-
 दादशे वैश्यम् । आषोडशात् ब्राह्मणस्यान-
 तीतः कालो भवति आदाविंशत् अत्रियस्य
 आचतुर्विंशत् वैश्यस्य । अत ऊर्ध्वं पतित-
 सावित्रीका भवति । नेतानुपनयेयुर्नाद्याप-
 येयुर्न रश्मिर्निवाहयेयुः । आषोडशादित्यभि-
 विज्ञावाह । तथा च विष्णुधर्मोत्तरम् ।
 “षोडशादौ हि विप्रस्य राजस्यस्य द्विविंशतिः ।
 विंशतिः सचतुर्थी च वैश्यस्य परिकीर्तिता ।
 सावित्री नातिवर्त्तत अत ऊर्ध्वं निवर्त्तते ॥”
 अत्र षोडशवर्षाणामुपनयनाहुता प्रतीयते ।
 “पतित सावित्री दश वर्षाणि पञ्च च ।
 ब्राह्मणस्य विशेषतः तथा राजस्यवैश्ययोः ।
 प्रायश्चित्तं भवेद्देवा प्रोवाच वदता वरः ॥”
 इति समवचनेन तदनुष्ठाना प्रतीयते अनयोर्गमं

यज्ञोप

अजगजवाध्यामविद्वता । तथा च मातङ्ग्यः ।
 “व्रतवन्विवाहे च वस्त्रपरिगन्धनमाहाराचार्याः ।
 आधानपूर्वकमेकं प्रकृतिपूर्वकं सदाश्चेत्तु ॥”
 यत्तु द्विजानामित्युपपन्नं पैटीनसिधचनम् ।
 द्वादशधोदशविंशतिश्चेदतीता अवस्रहकाजा
 भवन्ति । तद्वादशवर्षानुपरि ब्राह्मणादीनां महा-
 आहुतिहोमप्रायश्चित्तार्थं षोडशवर्षोपरि शुभ-
 प्रायश्चित्तमिति । तथा च श्रृङ्गल्लितौ । ब्राह्म-
 णान्नायकं चरेत् गोप्रदानं कुर्यात् । चान्ना-
 यकाशक्तौ धीवृत्तं तन्मूलां वा सार्द्धाविंशति-
 कार्षापणाः गोमूलां कार्षापण एकः मिलित्वा
 सार्द्धं योविंशतिकार्षापणाः देयाः । पितृमाह-
 रहितस्य निःस्वस्य देशोपपन्नवादिना पतित-
 सावित्रीकस्य वा विषये तु मनुविष्णू ।
 “येषां द्विजानां सावित्री नातुतिष्ठेद्दृष्ट्याविधिः ।
 तस्मात्पितृणां जीनं लब्ध्वा यथाविध्युपना-
 येयुः ॥
 लब्धं प्राजापत्यम् । तदशक्तौ धीवृत्तं तन्मूलां
 वा नव कार्षापणाः । अज्ञतप्रायश्चित्तं प्रत्याह
 नेतानित्यादि । तत्र बहुवचनं तत्कर्तृसंसर्गिणी
 प्रायश्चित्तप्रदर्शनार्थम् । तथा च सूत्रान्तरम् ।
 “ब्राह्मणाचार्यस्य भुजानं लब्ध्वापदेन मुञ्चति ।
 यज्ञोपनयने ब्राह्मणं त्रिभिः लब्धैः स मुञ्चति ॥”
 भुजबलभीमलक्षितानामगण्योः ।
 “स्वातीशक्रधनान्मिन्नकरभे पौष्णेऽप्यचित्रा-
 हरि-
 ध्वन्द्वीतोयपती भगेऽदितिस्तुति भाद्रपदे सागरे ।
 केन्द्रस्य भृगुनेऽङ्गिरःप्रशस्तुति चन्द्रं च तारे शुभं
 कर्तव्यं व्रतकर्म मङ्गलतिथौ वाराः सितार्क-
 ण्यकाः ॥”
 अदितिस्तुत उत्तरफल्गुनी । सागरः पूर्वषा-
 ढा । दीपिकायाम् ।
 “जीवार्कैर्बुधशुद्धौ हरिप्रयनवर्हिभांस्त्रे
 चोत्तरस्य
 छाध्याये वेदवर्णाधिप इह शुभदे चौरिभे
 नादितौ च ।
 शुक्रार्कैर्ज्येष्ठकर्म रविमदनतिथिं प्रोज्झ्य
 बृहस्पतेर्
 नो जीवास्तातिचारेऽर्कसितगुहदिने काल-
 शुद्धौ व्रतं स्यात् ॥”
 रविमदनतिथिं सप्तमीं ययोदश्याम् । बृहस्प-
 तेऽर्कं लयापेक्षया । लयापेक्षामसौ ।
 “माथि द्रविणशीलाऽऽः पाल्गुने च बृहस्पतः ।
 चेन्न भवति मेधावी वैशाखे कोविदो भवेत् ॥
 ज्येष्ठे गहननीतिज्ञ आषाढे कतुभुजः ।
 श्रुधिव्यस्य रात्रिः स्यान्नविहं निद्रां च व्रतम् ॥”
 राजमार्गः ।
 “पुनर्वसौ ज्ञतो विप्रः पुनः संस्कारमर्हति ॥”
 आनन्दावयनः । उद्गमने आपूर्वमासि पक्षे
 कस्यापि नक्षत्रे यज्ञोपनयनगोदानविवाहाः ।
 विवाहः सार्वकालिक रक्षकः । आपूर्वमासि
 पक्षे शुक्ले पक्षे । बृहज्जगैः ।

यतिः

अस्यान्नाभ्यवहारश्च रजःस्थानासनेन च ।
 द्वियमाभ्यानि विषयेरिन्द्रियाणि विवर्तयेत् ॥
 इन्द्रियाणां निरोधेन रागद्वेषलयेन च ।
 अहिंसया च भूतानामन्यतयाय कल्पते ॥
 अवेक्षेत मनीषा कर्मदोषसमुद्भवाः ।
 निरये चैव परमं यातनाश्च यमलये ॥
 विप्रयोगं प्रियेष्टेव संयोगश्च तथाप्रियेः ।
 जरया चाभिभवनं आधिभिन्नोपपीडनम् ॥
 देहादुत्क्रमणश्चास्मात् पुनर्गमं च सम्भवम् ।
 योनिर्कोटिसङ्घेयुः स्वतीक्ष्णस्यान्तरासनः ॥
 अप्रमेयप्रभवश्चैव दुःस्वयोगं शरीरिणाम् ।
 धर्मादप्यप्रभवश्चैव सुखसंयोगमन्यम् ॥
 सृष्ट्यान्तात्त्ववेक्षेत योगेन परमात्मनः ।
 देहेषु च समुत्पत्तिमुत्तमेध्वधमेषु च ॥
 दूषितोऽपि चरेद्भूमं यत्र तत्राश्रमे रतः ।
 समः सर्वेषु भूतेषु न लिङ्गं धर्मेकारणम् ॥
 फलं कतकटुस्य यदप्यसुप्रसादकम् ।
 न नामयद्देहादेव तस्य वारि प्रसीदति ॥
 संरक्षणार्थं जन्तूनां राजावहनि वा सदा ।
 शरीरस्यात्यये चैव समीक्ष्य वसुधां चरेत् ॥
 अद्वा राजा च यान् जन्तून् हिनस्त्यज्ञानतो
 यतिः ।
 तेषां स्थात्वा विमुह्यार्थं प्राणायामान् समाचरेत् ॥
 प्राणायामा ब्राह्मणस्य त्रयोऽपि (वधिवत् ज्ञताः ।
 व्यावृत्तिप्रणवेयैका विज्ञेयं परमं तपः ॥
 दत्तान्ते ध्यायमानानां धातूनां हि यथा मलाः ।
 तथेन्द्रियाणां दृष्टान्ते दोषाः प्राणस्य निग्रहात् ॥
 प्राणायामेर्देहेष्वानु धारणाभिश्च क्लिष्यम् ।
 प्रत्याहार्येण संसर्गात् ध्यानेनानोन्वरात् गुणान् ।
 उच्चावनेषु भूतेषु दुर्ज्ञेयामलतात्मभिः ।
 ध्यानयोगेन सम्यग्ज्ञेयं गतिमस्यान्तरात्मनः ॥
 सम्यग्दर्शनसम्यग्गः कर्मभिर्न निवध्यते ।
 दर्शनेन विज्ञानस्तु संसारं प्रतिपद्यते ॥
 अहिंसयेन्द्रियासङ्गैर्वैदिकेष्टैव कर्मभिः ।
 तपसश्चरणैश्चोपैः साधयन्तीह तत् पदम् ॥
 अस्त्रिस्तुल्यं स्नायुयुतं मांसशोणितलेपनम् ।
 चर्मोवनहं दुर्गन्धिपूर्णं सूचपुरीषयोः ॥
 'जराशोकचमाविष्टं' रोगायतनमातुरम् ।
 रजस्वल्मजित्वा च भूतावासमिमं त्यजेत् ॥
 नदीकुलं यथा वृक्षो वृक्षं वा शकुनियथा ।
 तथा त्यजन्निमं देहं लच्छादय्याहाहिसुच्यते ॥
 प्रियेषु स्वेषु सुकृतमप्रियेषु च दुष्कृतम् ।
 विद्वन्ध्यानयोगेन ब्रह्माभ्येति सनातनम् ॥
 यदा भावेन भवति सर्वभावेषु निष्पृष्टः ।
 तदा सुखमवाप्नोति प्रेत्य चेह च शाश्वतम् ॥
 अनेन विधिना सर्वोत्थका सज्जानं शनैः शनैः ।
 सर्वैर्द्वन्द्वविनिर्मुक्तो ब्रह्मण्येवावतिष्ठते ॥
 ध्यानिकं सर्वमेवेतत् यदेतदभिप्रवृत्तम् ।
 न ह्यनध्यातवित् कश्चित् क्रियाफलमुपाश्रुते ॥
 अधियज्ञं ब्रह्म अपेदाभिदेविकमेव च ।
 आध्यात्मिकश्च सततं वेदान्ताभिहितश्च यत् ॥
 इदं श्रवणमन्त्रानामिदमेव विज्ञानताम् ॥

यतिश्चा

इदमन्विच्छतां स्वर्गमिदमनन्यमिच्छताम् ॥
 अनेन क्रमयोगेन परित्रयति यो हिजः ।
 स विधूयेहपाप्मानं परं ब्रह्माधिगच्छति ॥
 इति मानवे ६ अध्यायः ॥
 (ब्रह्मणः पुत्रविशेषः । यथा, श्रीमद्भागवते । ४।
 ८। १ ।
 "सनकादा नारदश्च ऋषयः सोऽरुणिर्यतिः ।
 नेते यद्वात् ब्रह्मसुता स्थावसमूहं रतसः ॥"
 नहुषपुत्रः । यथा, महाभारते । १। ७५। १० ।
 "यतिं ययातिं संयातिमायातिमयतिं ध्रुवम् ।
 नहुषो जनयामास धट्सुतान् प्रियवाससि ॥"
 विन्धामिचपुत्रः । यथा, महाभारते । १। ४। ४५ ।
 "आराशिनां चिकक्षेव चाभ्युपेक्ष्य यतौ तथा ।
 नवतनुर्वकनखः सयनो यतिरेव च ॥"
 त्रि । कर्मसुपरतोऽयथा । यथा, ऋग्वेदे ।
 ८। ३। ६ ।
 "येनायतिभ्यो भगने धने हृति
 येन प्रसूयन्माविष ॥"
 "येन सुवीर्यैर्वायतिभ्यः कर्मसुपरतोऽभ्युपेक्ष्य
 जनेभ्यः सकाशात् धनमाकृत्य भग्नौ महर्षये
 प्रयच्छसि ॥" इति तद्वाक्ये साधनः ॥
 यतिः, स्त्री, (यस्यते रसनाजिति । यत् + "स्त्रियां
 क्तिन् ।" १। ३। ६४ । इति क्तिन् । "अनु-
 दातोपदेशवनतितनोत्पादीनामिति ।" ३। ४।
 ३७ । इति मकारलोपः ।) पाठविच्छेदः । इति
 मेदिनी । ते, ४६ । जिह्वेष्टविश्रामस्थानम् ।
 यथा,—
 "यतिर्जिह्वेष्टविश्रामस्थानं कविभिरुच्यते ।
 सा विच्छेदविरामाद्यैः पदेष्वाद्या निजिच्छया ॥
 क्तिच्छेदस्यास्ति यतिरभिहित्ता पूर्व्यजतिभिः
 पदान्ते सा शोभां ब्रजति पदमध्ये त्यजति च ।
 पुनस्तत्रैवामौ स्वरविहितसन्धिः श्रयति तौ
 यथा जणः पुण्यात्तुलमहिमा मां करुणया ॥
 श्वेतमाख्यमस्यास्तु नेच्छति सुगयो यतिम् ।
 इत्याह भट्टः स्वयुष्ये गुरुर्म पुरुषोत्तमः ॥"
 इति च्छन्दोमञ्जरी । १। १६-१८ ॥
 (नियम्यते इति । यत् + क्तिन् । यतते चेतते
 व्रतादिरन्तर्यं इति वा । यत् + "सञ्ज्ञातुभ्य
 इत् ।" उणा० ४। १। ७९ । इति इत् ।) विधवा ।
 रागः । सन्धिः । इति शब्दरत्नावली । वायाङ्ग-
 प्रवत्यविशेषः । यथा,—
 "यतिरोऽप्यवच्छेदो गन्तरो रूपकं ध्रुवम् ।
 गन्तुः सारिणी च नादश्च कथितं तथा ।
 प्रहरणं वृन्दश्च प्रवत्यां ह्यादश्च स्मृताः ॥"
 यथा हं यानः । इत्येकतात्प्रां यतिः । इति
 सङ्गीतदामोदरः । (सा त्रिविधा । यथा,
 माकंछेयपुराणे । २३। ५३ ।
 "चतुर्विधं पदं तालं त्रिःप्रकारं लयत्रयम् ।
 यतित्रयं तथा तोदं मया दत्तं चतुर्विधम् ॥"
 यतिचान्द्रायणं, स्त्री (यतिभिरुच्येयं चान्द्रायणम्) ।
 व्रतविशेषः । यथा,—
 "अष्टावृत्तौ समन्वितान् पिच्छान् मन्थदिने स्थिते ।

यत्

नियतात्मा हविष्याशी यतिचान्द्रायणं चरन् ॥
 इति मानवे ११ अध्यायः ॥
 यतिचान्द्रायणे पादोनधनुचतुष्टयं तदशक्ती
 सपादैकादशकाषापिणाः । इति प्रायश्चित्त-
 विवेकः ॥
 यतिनी, स्त्री, (यत् संयमोऽस्या अस्तीति । यत् +
 इति । स्त्रियां ङीप् ।) विधवा । यथा,—
 "विधवा जानिका रक्षा विधस्ता यतिनी
 यतिः ॥"
 इति शब्दरत्नावली ॥
 यतिमेयुनं, स्त्री, (यतीनां दृष्टयतीनामिव गोप-
 नीयं मेयुनम्) । यतिगोप्यरतिः । तत्पञ्चायः ।
 स्वप्ननरतम् २ । इति चिकावशेषः ॥
 यती, स्त्री, (यतिः । लङ्कारादिति स्त्रियां ङीप् ।)
 विधवा । इति शब्दरत्नावली ॥
 यती, [न] पुं, (यत् संयमोऽस्यास्तीति । यत् +
 इति ।) यतिः । जितेन्द्रियः । इत्यमरः । २ ।
 ७। ४४ ॥ (यथा, सुम्भवे कारकप्रकरणे ।
 "सृष्ट्वा दधिं शारकमेतदर्थं का-
 नुमोतवन्तं यतिभिः सुदर्शनम् ॥")
 यतुका, स्त्री, (यत् + बाहुलकात् उक्तम् पक्षे
 यतुका, उक्त । स्त्रियां टाप् ।) वृत्तविशेषः ।
 यथा,—
 "रजनी स्यात् यतुका यतुका जननीति च ॥"
 इति शब्दरत्नावली ॥
 यत्रः, पुं, (यत् + "यजयानयतविच्छेदप्रच्छरतो
 नह ।" ३। ३। ६० । इति नह ।) रूपादि-
 चतुर्विंशतिगुणान्तगतगुणविशेषः । स च
 त्रिविधः । प्रवृत्तिः १ निवृत्तिः २ जीवन-
 योगिः ३ । यथा,—
 "प्रवृत्तिश्च निवृत्तिश्च तथा जीवनयोगयः ।
 एवं प्रयत्नत्रये विध्यं तान्त्रिकैः परिकीर्तितम् ॥"
 तेषां कारणं यथा,—
 "चिकीर्षा कृतिमाधेष्टसाधनत्वमतिष्ठता ।
 उपादानस्य चाध्यातं प्रवृत्तौ जनकं भवेत् ॥
 निवृत्तिस्तु भवेद्देहादिसाधनताधियः ।
 यत्रो जीवनयोगिस्तु सम्बन्धातीन्द्रियो भवेत् ।
 शरीरे प्राणमश्चरं कारणं तत्र प्रकीर्तितम् ॥"
 इति भाषापरिच्छेदः ॥
 उद्योगः । यथा,—
 "उद्योगिणं पुरुषमिह सुपेति लब्धो-
 र्देयेन देयमिति कापुरुषा-वदन्ति ।
 देवं निहत्य क्रुण पौरुषमात्मशान्ता
 यत्र कृते यदि न सिध्यति कोऽत्र दोषः ॥"
 इति हितोपदेशः ॥
 यत्रवान्, [न] त्रि, यत्रविशेषः । यत्रशब्दात्
 वतुप्रत्ययेन नियन्त्रः ॥ (यथा, चरित्रे । ८६। ६।
 "कंसनापि समाजप्रधानः पूज्यमेव तु ।
 योऽर्थं सङ्गं कृणोन् स्वया यत्रवन्ति वै ॥")
 यत्र, इ क सकीर्तने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (चुरा०-पर०-सक०-सं०) इत्यवगाद्योपधः ।
 इ क, यत्रयति सन्निव सप्यं चाङ्गलकः । यत्र

यथापू

इत्यनेनैवेकसङ्गे इदमुच्यते वेदेष्टुचारमिदार्थः ।
इति दुर्गादासः ॥

यच, य, यस्मिन् । येखाने इति भाषा । यच्छब्दान्
सप्तम्याल्लप्रत्ययेन निष्पन्नम् । इति सिद्धान्त-
कौमुदी ॥ (यथा, श्रीमद्भगवद्गीतायाम् ।
“यच यच मनो देही धारयेत् सकलं धिया ।
खेहाहा यदि वा लोभाद् याति तत्तत् सरूप-
ताम् ॥”)

यथा, य, सादृश्यम् । साम्यम् । तत्पर्यायः । वृ० २
वा १ तथा ४ एव ५ एवम् ६ । इत्यमरः । १ । ४ ।
४ । ६ । (यथा, उत्तररामचरिते । २ । ४ ।
“वितरति गुरुः प्राप्ते विद्यां यथैव तथा जङ्गे
न च खलु तयोर्ज्ञाने शक्तिं करोत्यपहन्ति च ।
भवति च तयोर्भूयान् भेदः फलं प्रति तदयथा
प्रभवति शुचिर्विम्बोदयान् मणिर्नन्दोचयः ॥”)

यथाकामी, [न] चि, (यथा कामयते इति ।
कामि + णिनि । यथा, काममनतिक्रम्य प्रवृत्ति-
रस्यास्तीति । यथाकाम + अत इतिठनासिति
इति ।) स्वेच्छाचारी । तत्पर्यायः । स्वतन्त्रः ।
स्वच्छन्दः । स्वैरी ४ अपाठतः ५ स्वतन्त्रः ६
निरवयवः ७ । इति हेमचन्द्रः । १ । १६ ॥
निरवयवः ८ । इति जटाधरः । (यथा,
याज्ञवल्क्यसंहितायाम् । १ । ८१ ।

“यथाकामी भवेदापि स्त्रीणां वरमनुसरन् ।
खदारनिरतश्चैव स्त्रियो रक्ष्या यतः स्त्रुताः ॥”)

यथाक्रमं, य, क्री, क्रमानुरूपम् । क्रममनतिक्रम्येति
याकरणम् । (यथा, रघुवंशे । १ । १० ।

“यथाक्रमं पुंसवनादिकाः क्रियाः
धृतश्च धीरः सङ्ग्रीह्यथ सः ॥”)

अपि च ।

“यथाक्रमेण पुनरेव कार्या प्रेतक्रिया सदा ।
पतितपतितता वापि एकोद्दिष्टविधानतः ॥”

इति आह्वतत्त्वम् ॥

यथाजातः, चि, (यथा न जातः इति यथा-
जातः । जातोऽपि पुनरादिरजात इव प्रतीयते
विद्यया श्रौत्येण वा न कैरपि विदितत्वात् ।)
नृत्तः । इत्यमरः । १ । १ । ४८ ॥ नौचः । इति
जटाधरः ॥

यथातथं, य, क्री, (यथा वर्तते तथानतिक्रम्य
इति अनतिवृत्तौ व्यर्थ्येतिभावः । व्यर्थ्येतिभावश्च ।
२ । ४ । १८ । इति नपुसकत्वम् । “इत्थो
नपुसके प्रातिपदिकत्वम् ॥” १ । २ । ४७ । इति
ह्रस्वः । “नाथयौभावादतोऽमूलपञ्चम्याः ॥” २ ।

४ । ८६ । इति प्रथमाविभक्तिरमादेशः ।)
यथार्थम् । इति हारावली ॥ (यथा, श्रीमद्भाग-
वते । ६ । १ । ४१ ।

“येन स्वधाम्नामी भावा रजःसत्त्वतमोमयाः ।
गुणनामक्रियारूपैर्विभाज्यन्ते यथातथम् ॥”)

यथापूर्वम्, य, क्री, (पूर्वमनतिक्रम्य इत्यव्ययी-
भावः ।) पूर्वदिग्देशकालानुरूपम् । यथा,—
“अज्ञतायां प्रतिष्ठायां प्राधान्यां प्रतिमासु
च ।

यथापूर्वम् यथा भावः स्वर्गादीनां न विद्युता ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वप्रतकालिकापुराणवचनम् ॥

यथासुखीनः, चि, (यथासुख + “यथासुखसं-
खस्य दर्शनः खः ॥” ५ । २ । ६ । इति खः ।)
सुखप्रतिविम्बाश्रयः । सुखस्य सङ्गं यथासुखं
प्रतिविम्बं निपातनात् सादृश्येय्येतिभावः ।
यथासुखं दर्शनः यथासुखीनः । इति सिद्धान्त-
कौमुदी ॥ अपि च ।

“तत्तत्त्रितीयमाणोऽसौ हेमरत्नमयो नृगः ।

यथासुखीनः सीतायाः पुत्रुषे बहु लोभयन् ॥”

इति भट्टिः ॥

सुखस्य सङ्गं यथासुखं दर्शनादिप्रतिविम्ब-
सुच्यते । सादृश्यार्थेय्येतिभावः । इति भरतः ।
निर्मलत्वात् सीताया अयतो यथासुखीनः
प्रतिविम्बाश्रय इव भूत्वा पुत्रुषे भ्रमति स इव-
शब्दलोपो ऋचः । इति जयमङ्गलः ॥

यथायथं, य, क्री, (“यथास्व यथायथम् ॥” ८ ।

१ । १४ । योऽयमात्मा यथास्मीयं तदयथास्वम् ।
तस्मिन् यथाशब्दस्य द्वित्वं क्रीवत्वञ्च निपा-
त्यते । यथायथं ज्ञाता यथास्वभावमित्यर्थः यथा-
स्मीयमितिवेति । इति सिद्धान्तकौमुदी ।) यथा-
स्वम् । इत्यमरः । १ । ४ । १५ ॥ (अनुरूपम् ।
यथा, श्रीमद्भागवते । १० । १८ । १६ ।

“तन्मोपाहूय गोपालान् लब्धः प्राह विहार-
वित् ।

हे गोपा विहारयामो हन्दीभूय यथायथम् ॥”

“यथायथं वयोवर्णाद्यनुरूपम् ॥” इति तट्टी-
कायां श्रीधरस्वामी ॥ यथा च,—

“लङ्गमयत्तमत्पत्न्यात् याचीनां तदयथा
यथम् ॥”

इति वाग्भटे निदानस्थाने प्रथमेऽध्याये ॥

“यथायथं यस्य आधिर्येष्टं तदेवायत्तम् ॥”

इति तट्टाश्वाने विजयरत्नतः ॥

यथार्थं, य, क्री, यथातथम् । इत्यमरः । १ । ४ । १५ ॥

“हे अथभिचारिणि । अर्थमनतिक्रान्तं यथार्थं
यथास्वरूपं यथातथं उभयञ्च अथयौभावः ।
यथार्थमेवेदम् । यथातथं वक्ति सभासु विद्वान् ॥”
इति भरतः । तत्पर्यायः ।

“सत्यं सत्यं समीचीनं तथं यथातथम् ।
यथास्थितं सङ्गतेऽलीके तु वितथावृत्ते ॥”

इति हेमचन्द्रः ॥

(यथा, महाभारते । १३ । ६ । १८ ।

“क्षतञ्चापक्षतं किञ्चित् क्षते कर्मणि सिध्यति ।
सुक्षतं दुष्कृतं कर्म न यथार्थं प्रपद्यते ॥”)

यथाहं, य, क्री, (अहं योग्यमनतिक्रम्य इत्य-
व्ययीभावः ।) यथायोग्यम् । यथा,—

“लत्वा तु तौ यथान्यायं यथाहंस्तेन संविदम् ।
उपविष्टौ कथाः काश्चिच्चक्रतुर्लक्ष्मणार्थिभौ ॥”

इति देवीमाहात्म्यम् ॥

यथाहं, पुं, (यथाहं यथायोग्यं वर्णयतीति ।
वर्ण + अच् ।) चरः । इत्यमरः । २ । ८ । १३ ॥

यथायोग्यमन्तरं रूपं याति ॥

यथाशक्ति, य, क्री, शक्त्यनुसारेण । शक्तिमन-
क्रम्य । इति सुप्रबोधधार्तरणम् ॥ (य
श्रीमद्भागवते । ६ । १२ । १६ ।

“पश्य मां निर्जितं शक्र ! त्वं कथायुधभुजं नृधे
घटमानं यथाशक्ति तव प्राणमिहोर्वया ॥”)

यथाशक्त्यः, य, क्री, शक्त्यानुसारं । शक्त्यमनति-
क्रम्य । यथा, मलमासतत्त्वे ।

“यथाशक्त्यश्च निर्णीतो यथायाधि चिकित्-
सितः ।

न प्रमं याति यो याधिः स ज्ञेयः कर्मजो बुधेः ॥”
यथास्थितं, चि, सत्यम् । इति हेमचन्द्रः । २ । १६ ॥

यथास्वं, य, क्री, (स्वमनतिक्रम्येत्यव्ययीभावः ।)
यथावाञ्छितम् । इत्यमरः ॥ (यथा, सुश्रुते
चिकित्सास्थाने ८ अध्याये ।

“वत्सं ततोऽनुकुर्वीत परिषेकान् सर्पिषा ।
तृतीये दिवसे सुहृदा यथास्वं शोधयेद्विषक् ॥”)

यथेष्टितं, य, क्री, (ईष्टितमनतिक्रम्येति ।) यथा-
वाञ्छितम् । (यथा, भट्टिकाये । २ । २८ ।

“तान् प्रत्यवादीदय राघवोऽपि
यथेष्टितं प्रस्तुतकर्म धर्मेष्टम् ।

तपो मरुद्भिर्भवतां शरायिः
सन्मुख्यतां नोऽरिसमिन्वेष्टु ॥”)

तत्पर्यायः । कामम् २ प्रकामम् ३ पर्याप्तम् ४
निकामम् ५ इष्टम् ६ । इत्यमरः । २ । ६ । १५ ॥

घट् इष्टानतिक्रमे स्वच्छन्दप्रवृत्तौ कामादीनि
प्रायः क्रियाविशेषणानि क्रियाविशेषणत्वात्
क्रीवत्वमेवम् । ईष्टितस्यानतिक्रमो यथेष्टित-
मित्यव्ययीभावः । इति भरतः ॥

यथेष्टं, य, क्री, इष्टमनतिक्रम्य । यथेष्टितम् ।
यथा,—

“कुर्याद्यथेष्टं तत् सर्वमीशान्ते स्वधनस्य वै ॥”
इति दायभागः ॥

यथेष्टचारी, [न] पुं, (यथेष्टं चरतीति । चर +
णिनि ।) पक्षी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

यथेष्टाचरणः, चि, (यथेष्टं आचरणं बल्यम् ।)
यथेष्टाचारी । यथा,—

“क्रियाहीनस्य स्वस्वस्य महारोगिण एव च ।
यथेष्टाचरणस्याहमरयान्तमशौचकम् ॥” २

यथेष्टाचरणस्य दूतवेषादावसक्तस्य । इति
शुद्धितत्त्वम् ॥

यथेष्टाचारी, [न] पुं, स्वेच्छाचारी । यथेष्ट-
माचरितुं शीलमस्य इत्यर्थे इन्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

यथोचितं, य, क्री, (उचितमनतिक्रम्येति ।)
यथायोग्यम् । यथाप्राप्तम् । यथा, “अधो

भङ्गो यथोचिततात् ॥” इत्यमरः । २ । ८ । २३ ॥
(यथा च श्रीमद्भागवते । ४ । २२ । ५० ।

“कर्मणि च यथाकालं यथादेशं यथावजम् ।
यथोचितं यथावित्तमकरोदुष्कसात्क्षतम् ॥”

चि, यथोचितमस्यास्तीति । अर्थ आद्यच् ।
यथाहं । यथा, मार्कण्डेये । ४६ । १८ ।

“वयमाप्याविता मर्त्यशुभाभौ यथोचितेः ।
दृष्ट्वा तावदुष्क्रीमो सर्वांश्च शस्त्रादिविह्वये ॥”)

यदुः

योदितं, य, खी, (उदितं कथितमनतिक्रम्य
रजस्ययीभावः ।) यद्युक्तम् । यथा,—
“यद्योदितन्तेऽपिहभिः कुरु दारपरिचयम् ।”
इति मार्कण्डेयपुराणे वचिस्त्वोक्तम् ।
१२, य, (यस्मिन् काले इति । यद् + “सर्वे-
काम्यकियत्तद् काले दा । ” ५।१।१५। इति दा ।)
यस्मिन् काले । यथा,—
“यदा यदा सतां हानिर्देमार्गांशुसारिकाम् ।
तदा तदा कथेर्वृद्धिरयुमेया विचक्षणेः ।”
इति तिथ्यादितत्त्वधृतवचनम् ।
यदि, य, पञ्चान्तरम् । सम्भाषणम् । तत्पर्यायः ।
चेत् २ यदुवा ३ । यथा,—
“यदीच्छेद्विदुषां भोगान् चन्द्रसूर्ययज्ञोपमान् ।
प्रातःकायी भवेन्नित्यं हौ मासौ माघफाल्गुनौ ।”
इति मलमासतत्त्वम् ।
“अपि चेत् सुदुराचारो भजते मामम्भभाक् ।
वीधुरेव स मन्त्रयः सव्यग्रावसितो हि सः ।”
इति श्रीभगवद्गीता ।
“यदुवाक्यतरसम्भारः स्यादपि पशुनेव कुर्व्यात्
इति । यदुवेति निपातसमुदायो यदर्थः ।” इति
तिथ्यादितत्त्वम् ।
यदीयं, जि, (यस्मिन् इति । यद् + “वृद्धाच्छः ।”
६।२।११४। इति छः ।) यद्व्यञ्जि । यथा,
“यदीयहन्तो विजोष्य विपदं
कलिन्दतनया जलोद्धतगतिः ।
विनासविपिनं विवेश सङ्घसा
करोतु कुशलं हली स जगताम् ।”
इति कन्दोमञ्जरीं द्वितीयस्तवकः ।
यदुः, पु, (यजते इति । यज् + उः । एषोदरादि-
त्वात् जस्याने दकारः ।) देवयान्यां जातो
ययातिर्ज्येष्ठपुत्रः । तस्य यं पित्रापात् राजा-
चक्रवर्ती नासीत् । तदंशे हापरयुगस्यान्ते
श्रीलक्ष्मणोऽवतीर्णः । इति श्रीभागवतमतम् ।
तस्य मातुलकन्याविवाहकारणं यथा,—
“जरां प्राप्य ययातिस्तु स्वपुत्रं प्राप्य चैव ।
पुत्रं ऋतं वरिष्ठं यदुमित्रव्रवीदयः ।
त्वं यदो ! प्रतिपद्यस्व पाप्मानं जरया सह ।
यौवनेन त्वदीयेन चरेयं विवयानहम् ।
पूर्वं वरं सङ्घे तु पुनस्ते यौवनं त्वहम् ।
दत्त्वा संप्रतिपत्स्यामि पाप्मानं जरया सह ।
यदुसवाच ।
सितशम्भुधरो दीनो जरया श्रियलोलतः ।
बलीसन्ततगात्रश्च दुर्हर्षो दुर्मेजः क्षणः ।
अशक्तः कार्यकरखे पापभूतश्च यौवने ।
सङ्क्षोपजीविमिच्छेव तां जरां नैव कामये ।
सन्ति ते बहवः पुत्रा मत्तः प्रियतरा वृष । ।
जरां गृहीतुं धर्मज्ञ ! पुत्रमर्थं वृणीष्व वै ।
ययातिरवाच ।
यो मे त्वं कुरुयाज्जातो वयः सः न प्रयच्छसि ।
पापाङ्गाङ्गुलसम्भवात् प्रजा वै ते भविष्यति ।”
इति माण्ड्ये ११ अध्यायः । ॥ ॥
(हयम्पराजपुत्रः । यथा, हरिवंशे । ६।१४४ ।

१३
यन्म

“तस्मैव सुप्रवृत्तस्य पुत्रकामस्य धीमतः ।
मधुमन्त्रां सुतो जज्ञे यदुनाम मज्जायथाः ।”)
यदुनायः, पु, (यदुनां नायः ।) श्रीलक्ष्मणः । इति
हेमचन्द्रः । २ । १३९ ।
यदुपतिः, पु, (यदुनां पतिः ।) श्रीलक्ष्मणः । यथा—
“यदुपतेः क गता मथुरापुरी
रघुपतेः क गतोत्तरकोशला ।
इति विचिन्त्य कुरुष्व मनः स्मरं
न सदिदं जगदित्यवधारय ।”
इति रूपसनातनगोष्ठामिनी ।
यद्व्या, खी, व्यातन्त्रम् । तत्पर्यायः । स्मरिता २ ।
इत्यमरः । १२।२२। स्मरिता ३ । इति तट्टीका ।
(यथा, गीतायाम् । २ । ३२ ।
“यद्व्या चोपपन्नं स्वर्गद्वारमपावृतम् ।
सुखिनः क्षत्रियाः पाण्ड्यं लभन्ते युद्धमौघशम् ।”)
यदुवा, य, यदि । यथा । “यदुवाक्यतरसम्भारः
स्यादपि पशुनेव कुर्व्यात् । यदुवेति निपातसमु-
दायो यदर्थः । अपि च । यदुवा उभयं
चिकीर्षेहौचं ज्ञप्तत्वं इति तेनेव कल्पेन
ह्यनुत्तरासङ्गं सोदकं कमलकुं र्भवेदुं वा
ज्ज्ञासने निधाय तेनेव प्रत्यावृत्त्यान्वेष्टुं ।”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ।
यदा, खी, उद्भिः । इति सन्तिप्रसारोदादिइतिः ।
पञ्चान्तरश्च ।
यन्ता, [क] पु, (यम् + ङच् ।) सारथिः । (यथा,
रघौ । ७ । ४४ ।
“प्रहारश्चार्च्छापगमे रथस्या
यन्तुपालस्य निवर्तितान्त्रान् ।
येः सादिता ललितपूर्वकेतून्
तानेव सामवेनया निजघ्नुः ।)
हृत्पिकः । इत्यमरः । १ । ३ । ५६ । (यथा,
माघे । ५ । ४२ ।
“सोऽपि साधुनयमाकलनाय यन्त्रा
नीतेन वन्यकरिदानज्जाताधिवासः ।
नाभाजि केवलमभाजि गजेन प्राखी
नामस्य गन्धर्वापि मानभृतः सङ्गते ।”)
विरतिकारके, जि ।
यन्म, खी, (यन्मन्त्रेति । यम् + “गुह्योपचिचि-
यमिसदिद्विभ्यङ्गः ।” उवा० ४ । १६६ ।
इति खः ।) देवाद्यध्वजानम् । (यथा, देवी-
भागवते । ३ । २६ । २१ ।
“अष्टौभावे तथा यन्म नवाङ्गमन्त्रसंयुतम् ।
स्थापयेत् पीठपूजार्थं कलसं तत्र पाच्यते ।”)
पाचयेत् । नियन्त्रयम् । इति हेमचन्द्रः ।
अग्रियन्त्रम् । इति महाभारतटीकायां नील-
कण्ठः । कामान् वन्द्यं इत्यादि भावाः । ॥
वाद्यम् । यथा,—
“यन्त्रस्य गुह्योऽथ न विचार्यो मधुसूदन ! ।
अहं यन्म भवान् यन्त्री न मे रोषा न मे गुणाः ।”
इति महाभारतम् ।
दायक्यादि । कथ इति भावा । यथा,—
“हन्तः सर्वभूतानां हृदयेऽर्जुन ! तिष्ठति ।

यन्म

आमयन् सर्वभूतानि यन्त्राङ्गानि मायया ।”
इति श्रीभगवद्गीतायाम् । १८ । ६१ ।
अस्यार्थः । “सर्वभूतानां हृदयेऽहन्तरोऽन्तर्धानी
तिष्ठति । किं कुर्वन् सर्वान् भूतानि मायया
निजशक्त्या आमयन्सत्तत्कर्मसु प्रवर्तयन् यथा
दायक्यमाङ्गानि लज्जिमात्रे भूतानि हन्त-
घातो लोके आमयति तद्वदिति । यथा यन्त्राणि
शरीराणि आङ्गानि भूतानि देहाभिमानिनो
जीवान् आमयन्तित्यर्थः ।” इति श्रीधरस्वामी ।
अथ पूजाधारयन्त्रम् । तत्र नारदीये ।
“आपोऽग्निर्वायुश्चैव चक्रं विधोः शिचसतुष्टयम् ।
यन्त्रं प्रतिमास्यानमर्चने सर्वदा हरेः ।”
गीतमीये ।
“शालग्रामे मन्त्रौ यन्त्रे प्रतिमामङ्गल्ये च ।
नित्यं पूजा हरेः कार्या न तु केवलभूतये ।”
योगिनीतन्त्रे ।
“लिङ्गस्यां पूजयेद्देवीं पुष्पकस्यां तथैव च ।
मङ्गलस्यां महाभायां यन्त्रस्यां प्रतिमां च ।
जलस्यां वा शिलास्यां वा पूजयेत् परमेश्वरीम् ।”
एतत् सर्वं यन्त्राभावे । कौलावलीये ।
“यन्त्रापरान्तितापुषं जवापुष्पं विदति ।
करवीरे मुकुटस्ते श्रौचं वा यत्र तिष्ठति ।
तत्र देवी वसन्ति तद्दयन्त्रं चक्षिकाचैवम् ।”
एतत् सर्वं यन्त्राभावे । तथा च ।
“यन्म मन्त्रमयं प्रोक्तं मन्त्रात्मा देवतेव हि ।
देहात्मनोर्यथा भिदो यन्मदेवतयोक्तया ।”
तथा ।
“आदौ लिखेद्यन्त्रराजं देवतायाश्च विग्रहम् ।
कामक्रोधादिदोषोत्पन्नसङ्गः खनियन्त्रत्वात् ।
यन्त्रमित्याहुरेतस्मिन् देवः प्रीणाति पूजितः ।
विना यन्त्रं पूजायां देवता न प्रसीदति ।
दुःखनिर्घन्नाद्यन्त्रमित्याहुस्तन्त्रविद्वजः ।”
इति यन्त्रपूजाप्राधान्यम् । ॥ ॥
अथ धारयन्त्राणि । तत्रादौ भुवनेश्वरी-
यन्त्रम् । शारदायाम् ।
“आलिङ्गादृदिगङ्गायां दूरं पाश्चात्किं
चाक्षरं
कोट्यङ्गमन्त्रं परेतुं विलिखेद्दण्डमन्त्रं यम् ।
अथपूर्वापरवत्कयुग्ं जयवरां योमास-
नानगोले-
ज्वालित्वा जलाधिपदिगुणैः पंक्तिदयात्त-
परम् ।
कोट्यङ्गयुगार्णमात्रसहितं युग्मसरान्तर्गतं
मायां केशरगां दण्डं विलिखेत्कलं निपंक्ति-
क्रमात् ।
जिः पाश्चात्पुष्पवैदित्यं लिपिभिर्वर्णैः क्रमाद्-
कुतक्रमात्
पद्मस्येन घटेन पङ्कजमुखिनावेष्टितं तद्वदितिः ।”
घटाङ्गमिदं यन्म मन्त्रिणां श्रीप्रदं महत् ।
पाश्चात्पुष्पवैदित्यं कामशक्तौन्दराङ्गुणाः ।
प्रथमोऽष्टाक्षरी मन्त्रस्ततः कामिनि रङ्गिनि ।
आद्यान्तोऽष्टाक्षरः सङ्घिरपरः परिकीर्तितः ।

यन्त्रं

ह्रीं गौरि वरदक्षिणे योगेश्वरि सवर्त्मपट्टे ।
 दिठान्तः षोडशाक्षीं मन्त्रः सन्निवदीरितः ॥”
 इति षट्कोटयन्त्रम् ॥ १ ॥
 “तारे हुं विलिखितुं सरोजकुहरे साध्याभि-
 चानान्वितं
 मन्त्राणां वसुसंख्यानां वसुदक्षिणां लिख्य
 तद्वाच्यतः ।
 श्रद्धा जिः परिवेष्टितं षट्गतं पञ्चममन्त्रा-
 नं
 यन्त्रं वरदक्षिणे गङ्गादिभयवृत्तक्षीप्रदं
 कीर्तिदम् ॥”
 इति त्रिपुरायन्त्रम् ॥ २ ॥
 “पद्मं भागुदक्षान्वितं प्रविलिखितुं तत्कर्मकायां
 पुनः-
 स्तारं शक्तिगवीजसाध्यावहितं तत्कीर्तयेत्
 क्रमात् ।
 अर्धेन्यामनुसन्धवान् युगलशो वर्णां पुनः
 पञ्चगान्
 मन्त्राणां गुणशो विधाय विलिखितुं
 तदन्वये दये ॥”
 मन्त्रस्तु । [स्थितम् ।
 “उत्तिष्ठ पुनरि किं खपिषि भयं मे सतुप-
 यदि शक्यमशक्यं वा तन्मे भवति श्रमव
 स्वाहा ॥
 भाटकार्येन संवीतं भूपुरद्वयमध्यगम् ।
 यन्त्रं च विन्ध्यवादिन्याः प्रोक्तं सर्वसम्बद्धिदम् ॥
 रक्षाकरं विशेषेण क्षुद्रभूतादिनाशनम् ।
 राक्षसं भद्रराष्ट्राणां वरदं वरदमिच्छताम् ॥
 सुतार्थिनीनां सुतदं रोगिणी रोगशान्तिदम् ।
 बहुना किमिहोक्तिन यन्त्रं यत् कामदो मयिः ॥”
 इति वनदुर्गायन्त्रम् ॥ ३ ॥
 अथ लक्ष्मीयन्त्रम् ।
 “विदादिस्थितसाध्यानामयुगलः श्रीशक्ति-
 मारान्वितं
 किञ्चिच्छेषु दिनेशपञ्चविलसन्मन्त्राक्षरं तद्वह्निः ।
 पद्मं यज्जनकेशरं स्वरलसत्पञ्चाद्युक्तं धरा-
 विन्ध्यायां वषट्कृत्या त्वरितया यन्त्रं लिखेद्-
 वेष्टितम् ।
 भूपुरद्वयकोटिषु हस्तौ लेख्यौ पुनः पुनः ।
 महालक्ष्मीयन्त्रमिदं सर्वसम्बन्धफलप्रदम् ॥
 सत्त्वदुःखप्रशमनं सर्वार्थपट्टिनिवारकम् ।
 बहुना किमिहोक्तिन परमस्वामि विद्यते ॥” ॥
 अथ त्रिपुरभेरवीयन्त्रम् । [स्थितम् ।
 “मध्याक्षं नवयोगिषु प्रविलिखेद्द्वीजानि वर्णा-
 गायत्र्याः पुनरष्टपञ्चविधेर्लक्ष्मिणा लिप्या-
 वृतम् ।
 भूविम्बद्वितयेन मन्त्रयुक्ता कोटिषु संवेष्टितं
 यन्त्रं त्रिपुरमीरितं त्रिभुवनप्रचोभयं श्रीप्रदम् ॥”
 गायत्री तु ।
 “मन्त्रं त्रिपुरादेवि विद्यां पदसुहरेत् ।
 उक्ता कामेश्वरिपदं प्रवदेद्य बीमहि ॥
 यन्त्रं च प्रवदेद्व्यक्तज्ञः जिज्ञे प्रचोदयात् ।

२४
 यन्त्रं

गायत्र्या समाख्याता त्रिपुरी सर्वसिद्धिदा ॥”
 यन्त्रान्तरम् ।
 “वक्ष्ये ह्यधुना नरसामदने मायां लिखेद्वाग्भवं
 षट्कोट्येव च सन्निव प्रविलिखेत् हुंकार-
 मावेष्टितम् ।
 स्त्रीबीजेन समीरितं त्रिभुवनप्रचोभयं त्रिपुरं
 यन्त्रं पञ्चमनोभवात्मकमिदं सौन्दर्यसम्पत्-
 करम् ॥”
 इति त्रिपुरायन्त्रम् ॥ ४ ॥
 अथ श्रीविद्यायन्त्रम् ।
 “विश्वं धारयं यन्त्रं प्रवक्ष्यामि कथयामि ते ।
 रेपञ्चकारयोर्मध्ये देवीनामभिमुखकम् ।
 साध्यानां द्वितीयां तत्सोर्ध्वं विलिखेत्तुम् ।
 तत्रैव मातृकां सर्वं विलिखेच्चक्रवाक्यतः ।
 पञ्चगव्यान्तैरेव मन्त्रेण परिवेष्टयेत् ॥
 तत्र प्रायं प्रतिष्ठाप्य विद्यामष्टोत्तरं शतम् ।
 तत् क्षुद्रा प्रचपेन्मन्त्रं देवीध्यानपरायणः ॥
 शिखो मध्यगतं कृत्वा रजतस्यायवा पुनः ।
 करे धृत्वा जगद्गणं कुर्यात् स्त्रीषु वल्लभम् ॥
 कष्टे धनं लभेद्वापि स्वप्नं जप्त्वा भवेत् ।
 शिखायां मोक्षमाप्नोति तस्माद्यज्ञेन धार-
 येत् ॥” ॥
 अथ गवीश्वयन्त्रम् ।
 “वीजं षट्कोट्यमध्ये स्फुरदनलपुरे तारगं
 दिक्षु लक्ष्मी-
 मायाकन्दर्पभूमौ स्फुरन्सप्तद्विधा विलिखेद्बीज-
 षट्कम् ।
 तत्सन्निवृत्तमन्त्रान् वसुदक्षकर्मणे भूतमन्त्रस्य
 वर्णां
 शिष्टान् पञ्चसु विधान् विलिखतु युगलशान्ध-
 मन्त्रे पञ्चाशे ॥
 आवीतं लिपिभिः क्रमोत्क्रमवशात् पाशा-
 कुशाभ्यामपि
 भूविम्बद्वितयेन वेष्टितमिदं यन्त्रं गणाधीशतुः ।
 लाक्षाकुङ्कुमरोचनामन्त्रमर्धभूर्जोदरे क्षिप्य वा
 संलिख्या भिवहन् लभेत सकलैः संप्रार्थनीयां
 श्रियम् ॥
 उक्तं महागणपतेश्चिधानं सुरपूजितम् ।
 सर्वसिद्धिकरं पुंसां समस्तपुरुषार्थदम् ॥” ॥
 अथ श्रीरामयन्त्रम् ।
 “तारं मध्ये विलिखतु मनुं षट्सु कोटिषु सन्नि-
 वृत्तं मायां स्वरमपि लिखेत् कोणगण्डेषु
 पञ्चात् ।
 किञ्चिच्छेषु स्वरगणमनो पञ्चमथिषु माला-
 मन्त्रस्याणां गुह्यसूत्रमितानष्टमे पञ्चवर्णान् ॥
 दशाक्षरेण संवेष्टा कादिवर्णैश्च भूपुरे ।
 द्विदिक्षु लिखेद्बीजे नरसिंहचराहयोः ॥
 नमो भगवते ज्ञयाचतुर्षां रघुनन्दनम् ।
 रक्षोत्रविषदायान्ते मधुरादि समीरयेत् ॥
 प्रसन्नवदनायेति पञ्चादमिततेजसे ।
 बलाय पञ्चाद्रामाय विद्यां तदन्तरम् ।
 प्रववादिनमोऽन्तोऽयं मालामन्त्रः प्रकीर्तितः ॥”

यन्त्रं

अथ वृत्तिहयन्त्रम् ।
 “वीजं साध्यासन्निवितं प्रविलिखेत्तुम् षट्पञ्चको
 मन्त्राणां श्रुतिशो विभक्त्यं विलिखेत्तुम्
 बहिर्वेष्टयेत् ।
 बाह्ये कोणगवीजवत् षट्पञ्चको षट्पञ्चको
 यन्त्रं क्षुद्रविषयहामयरिपुप्रध्वंसनं श्रीप्रदम् ॥” ॥
 अथ गोपालयन्त्रम् । [वक्ष्यं
 “पिष्टं मन्त्रेण वीजं दक्षनपुरयुगे कोणराज-
 कुल्यातु पद्मं दशार्धस्फुरितदशार्धं कामवीजेन
 वीतम् ।
 पद्मं किञ्चिच्छेषं स्वरविलिखितेषु प्रोक्तं
 षोडशाक्षं
 किञ्चिच्छेषं जगतां विलिखितुं गदयेत्तुम् तान्-
 वर्णां ॥
 पाशाकुशाभ्यामावीतं लौकीयपुरयुगाक्षिपु ।
 अष्टाक्षरेण लिखितं यन्त्रं गोपालदेवतम् ॥
 धर्मार्थकामफलदं सर्वरक्षाकरं स्मृतम् ॥
 पञ्चान्तको धरासंस्थो मनुर्विन्दुविभूषितः ॥
 पिष्टवीजमिदं प्रोक्तं सर्वसिद्धिकरं परम् ।
 स्वरः क्षणाय तद्वदं वक्ष्ये मनुरीरितः ॥
 गोपीजनान्ते प्रदेहलभायाशिवलभा ।
 अयं दशाक्षरो मन्त्रो दृष्टादृष्टफलप्रदः ॥
 प्रणवं कुर्यात् क्षणं देवतासु ततः परम् ।
 तादृशं देवकीपुत्रं हुं फट्स्वाहासमन्वितम् ।
 षोडशाक्षरमन्त्रोऽयं गोविन्दस्य जगत्पतेः ॥
 पिष्टं रतिपतेश्चोक्तं नमो भगवते ततः ।
 नन्दपुत्राय बालादिवपुषि श्यामलाय च ॥
 गोपीजनपदस्यान्ते वल्लभाय दिठावधि ।
 अनुष्टुप् मन्त्र आख्यातो गोपालस्य जगत्पतेः ॥
 अनङ्गः क्षणमोविन्दो देवतावराक्षरो मनुः ॥”
 इति गोपालयन्त्रम् ॥ ५ ॥
 अथ गोपालयन्त्रं यन्त्रान्तरम् ।
 “प्राक् प्रत्यक् दक्षिणोदक् विधिवदभिलिखेत्
 स्रष्टरेखाचतुर्ध्वं
 कोट्योद्यच्छतयुक्तं बलययुगयुतं मध्यपूर्व
 तदन्तम् ।
 श्लोकस्याखान् पुरस्ताद्वसुपदविषरेण्यवर्णं
 लिखित्वा
 तद्वाह्यं द्वादशार्धं स्फुरन्परिवृतं देवकीपुत्र-
 यन्त्रम् ॥
 तं सुकी देव देवेतं तं वेदे वरतो वतम् ।
 तं वतो रूपतो ख्यातं तं ख्यातो देवकीसुतम् ॥
 लिखितं भूर्जपञ्चादौ यन्त्रमेतद्व्यथाविधि ।
 विधृतं बाहुना नित्यं सर्वकामफलप्रदम् ॥
 पञ्चाक्षरक्षपञ्चके लिखितं साधु साधितम् ।
 गोस्थाने निखनेदेतत् गवां हृदिर्भवेत्तदा ॥” ॥
 अथ शिवयन्त्रम् । तच्चादौ षट्कोट्यमन्त्रं
 कृत्वा तदन्तः साध्यानामयुक्तं प्राचाद्वीजं
 विलिख्य षट्कोटिषु प्रणवसहितपञ्चाक्षरवर्णान्
 विलिख्य विषरेषु वक्ष्ये मन्त्रान् पञ्चद्विः पञ्च-
 दशानि विरचय्य तद्देव्यं ॐ ईशानाय नमः
 ॐ तन्मुरवाय नमः ॐ अचोराय नमः

यन्त्रं

ॐ सद्योवाताय नमः ॐ वामदेवाय नमः ।
इति पञ्चमस्कान् प्रामादिक्रमेण लिखितम् ।
तद्विहरद्वयानि रचयित्वा तद्वेषु मातृका-
वर्णान् लिखितम् । तद्विहर्वृत्तं चाप्येकं वेदयेत् ।
एतद्वचनं जपन्तोमादिना सम्यग्य धारयेत् ।
आयुरारोग्यैश्चार्वादिविहितैर्भवति ॥ १ ॥ अथ
नवमुद्रासंयमः ।

“मध्ये साध्याचराणां प्रथमभिविलिखितेनध्यमं
दिग्दलेषु
कोषेयन्त्रं मनोसुतं चित्तसुवनमयो दिव्य
चक्रं विदितम् ।
टान् यन्त्रं तदुक्तं सकलभयहरं जेडभूतापमृत्यु
आधिष्ठातोद्भुतः प्रथममनुदितं श्रीप्रदं
कीर्तिदायि ॥” ॥

अथकाजीयन्त्रम् । यामते ।
“आद्यं बीजं सवाधं प्रथमवसुधये तद्वि-
चारकोषि
पूर्वादां चारबीजं तदनु वसुधहृदये
बीजमटकम् ।

किञ्चल्यं तत् खराटां वसुधलविवरे स्वाध्या
बीजमटकं
कूर्वाभ्यामेव बीजं चित्तियहयुगयोरन्तरे
यन्त्रराजम् ॥
देवीबीजत्रयं तत् प्रतिदिशमपरं प्रक्तिबीज-
त्रयं तत्

कोषे कोषे लिखेद्यस्त्रिजगति स गुरुः
शङ्करस्यापि विष्णोः ॥”
अथ शान्तिकादौ ताराधारयन्त्रम् । तदुक्तं
प्रेतकारीयं ।

“योनियुग्मे लिखेन्मन्त्रं मन्त्री जेमशलाकया ।
जीवहीनान् दीर्घवर्णान् षट्कोषे विलिखेत्ततः ॥
अष्टपञ्चमवर्णान् तद्विहर्वृत्तपुरद्वयम् ।
अष्टवर्णं भूपुरे च विलिख्य साधकोत्तमः ॥
सुवर्णपट्टे भूर्जं वा रूप्यं वाप्यथ सुव्रते ।
विलिखेद्धमलेखन्या गम्याष्टकसमन्वितम् ॥
दृष्ट्वाकाखेन पालिष्य कुशमलेन वा पुनः ॥”
एकबीराकल्पे ।

“वेष्टितं पीतवस्त्रेण जतुना परिवेष्टयेत् ॥
बधीयात् पट्टञ्चैव शिशूनां कण्ठभूषणम् ।
स्त्रीणां वामसुते चैवमन्त्रेषां दलितं सुते ।
बन्ध्यापि लभते पुत्रं निर्धनो धनवान् भवेत् ॥
इमां रक्षां पुरा बध्वा ज्ञानार्थं गौतमादिभिः ।
प्रीत्यर्थं पार्थिवैश्चाप्येः संग्रामे जयकाङ्क्षिभिः ॥”
अस्यार्थः । योनियुग्मे षट्कोषे । तस्य मध्ये
जिमशलाकादिना भूर्जपत्रादौ कुकुमरोचना-
रक्तचन्दनजटामांक्षीनां समाश्रं विधाय पङ्क्ति-
क्रमेण मन्त्रमन्त्रं लिखित्वा तस्य कुक्षिखारेफ-
मध्ये असुकस्य रक्षां कुरु कुरु असुकीनां शुभं
पुत्रसम्पादयेति वा अस्य ज्ञानं कुरु कुरु
इत्यादि वा साध्यवहितं विलिख्य षट्कोषे
जीवभिन्नान् दीर्घवर्णान् आ ई ऊ ऐ औ अः
इत्थेकेके लिखितम् । तदुक्तम् ।

१५
यन्त्रं

“खराकां मध्यगं यच्च तच्चतुष्पदं नृपसकमिति ।
अष्टपञ्चमवर्णान् । ऐं ह्रीं ॐ ऐं ह्रीं षट्
स्वाहेति लिखितम् । तदुक्तम् ।

“वाग्भवं कुलदेवीच तारकं वाग्भवं तथा ।
कुलेशा चाख्यमन्त्रान् बहुलायावधिमनुः ॥
अष्टाचरो मनुः प्रोक्तो मन्त्राणां सार ईरितः ॥”
अथ यन्त्रलिखनद्वयम् ।
“काष्ठोरोचनालाचान्दगीभमदचन्दनैः ।
विलिखेद्धमलेखन्या यन्त्राण्येताणि देशिकः ॥
भूमिषूटं प्रवसूटं यन्त्रं निम्नोक्तवज्रतम् ।
विहीनं लङ्घितं मन्त्री यन्त्रं नैव च धारयेत् ॥
सौवर्णं राजते पात्रे भूर्जं वा सम्यगालिखेत् ।
अथवा ताम्रपट्टे वा गुटिकां कृत्वा धारयेत् ॥
यावज्जीवं सुवर्णं स्नानं रौप्यं विप्रतिपादकम् ।
भूर्जं द्वादश वर्षाणि तदहं ताम्रपट्टके ॥”
इति तन्त्रसारः ॥ १ ॥

अन्यत् कालिकापुराणे ७७।७८।७९ अध्यायेषु
द्रष्टव्यम् ॥ १ ॥ अथ यन्त्रसंस्कारः । वामके-
न्यरतने ।

“आत्मा संकल्पयेन्मन्त्री गुरोरर्धनमाचरेत् ।
पञ्चगव्यं ततः कृत्वा शिवमन्त्रेण मन्त्रितम् ॥
तच्च चक्रं लिपेन्मन्त्री प्रवचनं समाकुलम् ।
तदुद्धृत्य तत्तच्चक्रं स्थापयेत् स्वर्गपात्रके ॥
पश्चान्तेन दुग्धेन शीतलेन जलेन च ।
चन्दनेन सुगन्धेन कस्तुरीकुङ्कुमेन च ॥
पयोदधिरसौषधैश्चैव देवैश्चैव तदुक्तम् ।
तोयधूपान्तरेः कुम्भात् पश्चान्मन्त्रविधिं बुधः ॥
हृत्पत्रैः कलसेर्देवीमष्टभिर्भस्मैरिपूरितैः ।
कवायजलसंयमेः कारयेत् ज्ञानसुतमम् ॥
ज्ञानं समाप्य तां देवीं स्थापयेत् स्वर्गपात्रके ।
यन्त्रराजाय विष्णवे महायन्त्राय धीमहि तन्नो
यन्त्रं प्रचोदयात् ॥

सूक्तं यन्त्रं कुशाग्रिण गायत्र्या चाभिमन्त्रयेत् ।
अष्टोत्तरशतं देवि ! देवनाभावसिद्धये ।
आत्मशुद्धिं ततः कृत्वा धर्मेर्देवतां यजेत् ।
तत्तत्तत्तत् महादेवीं जीवन्वाच्य कारयेत् ॥
उपचारैः षोडशभिर्महासुप्तादिभिः सदा ।
फलताम्बूलैर्वेदेर्देवीं तच्च समर्पयेत् ॥
पट्टञ्चादिकं दद्यात् वस्त्रालङ्कारमेव च ।
अगुरुं लामरं चयटां यथायोग्यं मन्त्रैश्चरि ।
सर्वमेतत् प्रयत्नेन दद्यादात्महिते रतः ॥
ततो जपेत् सहस्रं च सकलेश्वरसिद्धये ।
वलिदानं ततः कृत्वा प्रणम्येचकराजकम् ॥
अष्टोत्तरशतं हुत्वा सम्पात्तार्थं विनिःश्रियेत् ।
होमकर्मण्यशक्तश्चेत् द्विगुणं जपमाचरेत् ॥
धनुमेकां समानीय स्वर्गं यज्ज्वालादालकृतम् ।
गुरवे दत्तिनां दद्यात् ततो देया विसर्जनम् ॥”
अस्य प्रयोगः । कृत्वा निश्चक्रियः स्वस्तिवाचन-
पूर्वकं सहस्रं कुम्भात् । आद्येत्यादि असुक-
गोत्रः श्रीअसुकदेवशर्मा असुकदेवतायाः
पूजार्थं असुकयन्त्रसंस्कारमहं करिष्ये । इति
संकल्प्य पञ्चगव्यमानीय ह्रींमितिमन्त्राष्टोत्तर-

यन्त्रं

शतं अभिमन्त्र्य प्रवचनं यन्त्रं तच्च लिपेत् ।
तत उत्तोल्य स्थापयेत् । ततः शीतजलजलचन्दन-
गन्धकस्तुकीकुङ्कुमैः आपयित्वा पञ्चगव्यमानीय
ह्रींमिति मन्त्रेणाष्टोत्तरशतमभिमन्त्र्य प्रवचनं
पूर्ववत् शोधयित्वा स्थापयेत् । तच्च क्रमः ।
प्रथमं क्षीरेण आपयित्वा धूपं दद्यात् । एवं
इथा जलेन मधुना शर्करया च । ततोऽष्टभिः
कलशैः कुकुमगोरोचनाचन्दनमिश्रितैस्तोयैः
आपयेत् । सर्वत्र ज्ञानं मन्त्रमन्त्रेण ततो
यन्त्रसुतोष्यं कुशाग्रिण तत् सूक्ता यन्त्रराजाय
विष्णवे महायन्त्राय धीमहि तन्नो यन्त्रं प्रचो-
दयात् । इत्यष्टोत्तरशतमभिमन्त्र्य प्राक्प्रतिष्ठां
कुम्भात् । अस्य प्राक्प्रतिष्ठामन्त्रस्य ब्रह्मविष्णु-
महेश्वरा ऋषयः ऋग्यजुःसामाग्नि इत्यादि
चैतन्यं देवता प्राक्प्रतिष्ठार्थां विनिर्बोधाः ।
तद्वयाः आ ह्रीं क्लीं यं रं जं वं शं वं वं ह्रीं
हं वः असुकदेवतायाः प्राद्या इह प्राद्याः ।
एवं आमित्यादि असुकदेवतायाः जीव इह
स्थितः । एवं आमित्यादि असुकदेवतायाः सर्व-
त्रियाणि । एवं आमित्यादि असुकदेवताया
वाङ्मनश्चक्षुःश्रोत्रघ्राणघ्राणा इत्यागन्ध सुखं चिरं
तिष्ठन्तु स्वाहा । इति प्राण्यात् प्रतिष्ठाप्य तच्च
प्रकृतदेवतामावाह्य षोडशोपचारैः पञ्चोप-
चारैश्च पूजयेत् । ततः पट्टञ्चादिकं दत्त्वा
अष्टोत्तरशतं जप्त्वा शक्तश्चेत् वर्जितं दद्यात् ।
ततोऽष्टोत्तरशतहोमं कृत्वा प्रस्नाकुतिसम्पत्तं
दद्यात् । होमाभावे द्विगुणजपः कार्यः । ततो
इत्येतां दत्त्वा अष्टिद्रावधारणं कुम्भात् ।
इति तन्त्रसारः ॥ १ ॥ औषधपाकाद्येयन्त्राणि
यथा,—

“भाष्णे वित्स्तिगम्भीरे मध्ये निहितकूपिके ।
कूपिकाकण्ठपथेन वायुकाभिश्च पुरिते ॥
भेज्जं कूपिकासंख्यं बद्ध्वा यच्च पथ्यते ।
वायुकायन्त्रमेतद्वि यन्त्रतन्त्रबुधैः स्मृतम् ॥”

इति वायुकायन्त्रम् ॥
“निबद्धमौषधं कृतं भूर्जे तन्निगुणान्तरे ।
रसपोटलिकां काष्ठे दृढं बद्धा मुखेन हि ॥
सन्धानपुर्णं कुम्भान्तः स्वावलम्बनसंस्थितम् ।
अधस्तात्पालयेदयं तत्तदुक्तक्रमेण हि ।
दोलायन्त्रमिदं प्रोक्तं स्वेदनाय तदेव हि ॥”
सन्धानं काङ्गिकादि । इति दोलायन्त्रम् ॥ १ ॥
“साम्बस्यानीमुने बद्धं वस्त्रे स्वेदां निधाय च ।
पिपाथ पथ्यते यच्च तदुक्तं स्वेदनं स्मृतम् ॥”
इति स्वेदनयन्त्रम् ॥

“अधःस्थालां रसं लिप्ता जिह्वा तन्मूलापरि ।
स्थालीमूत्रमुखीं सम्यक् निरुध्य मूत्रमुख्या ॥
ऊर्ध्वास्थालीं जलं लिप्ता चुल्लामारोप्य यत्नतः ॥
अधस्तात्पालयेदयं यावत् प्रहरपञ्चकम् ।
स्वाङ्गशीतं ततो यन्त्रादुद्धृत्वायात्रसुतमम् ।
विद्याधराभिर्धं यन्त्रमेतत्तन्त्रेयदाहृतम् ॥”
इति विद्याधरयन्त्रम् ॥

“वायुकायु समस्ताङ्गं गर्ते मध्यावस्थान्तिता ।

यन्त्रं

दीपोपलैः मंडय्यादयन्त्रं मूधरनामकम् ।”

इति मूधरयन्त्रम् ।

“यन्त्रं जमरुसंज्ञं स्यात्तत् स्यात्लोमं द्विते सुखे ।”

इति जमरुयन्त्रम् । इति भावप्रकाशः । (तथा च ।

“अन्धश्रुता तु कर्त्तव्या गोक्षणाकारसन्निभा ।

सैव ह्यिन्द्रान्विता मध्ये गम्भीरामारण्योचिता ।”

इति अन्धश्रुतायन्त्रम् ।

“हौ भागौ तु सद्गुणस्य एकावलीकान्तिका ।

लोचकिकृष्ट्य भागेकं न्येतपात्राणामागिकम् ।

नरकेशसमं किञ्चित् ह्यगौदुग्धेन पिबयेत् ।

मावह्यं द्रुपं मर्द्दं तेन नृषां सुखस्युटाम् ।

श्रीषयित्वा रसं क्षिप्वा तत्कल्केः सन्धिं लेपयेत् ।

रौद्रनृषा समाख्याता सन्ध्यापारदसाधिका ।”

इति नृषायन्त्रम् ।

“बालुकापूरितं भास्वं तन्मध्ये स्तवकं क्षिपेत् ।

रसं नृषागतस्यैव भास्वं सावेण रोधयेत् ।

क्षिप्वा नृषावर्गेः सन्धिं पाचयेद्युक्त्विकाभिना ।

बालुकायन्त्रमेतद्धि योजयेद्रसकर्मणि ।”

इति बालुकायन्त्रम् ।

“तिथ्यं कृत्वा कंच काचकुण्डा गिलयेत् स्वल्पभास्वकेः ।

तिथ्यं कृत्वा पचेत् भास्वं वक्तयन्त्रमिति स्मृतम् ।”

इति वक्तयन्त्रम् ।

“ऊर्द्धाधः संपुटाकारं तन्मध्ये रससंस्थितम् ।

कवचीयन्त्रमेतद्धि रसादिद्रव्यसाधनम् ।”

इति कवचीयन्त्रम् ।

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे जारणाद्यधिकारे ।

चिकित्सोपयग्यपरयन्त्रविट्तिर्यथा,—

“यन्त्रशतमेकोत्तरमत्र हस्तमेव प्रधानतमं

यन्त्राणामवगच्छ । किं कारणम् । यन्त्राहस्ता-

द्वते यन्त्राणामप्रवृत्तिरेव तदधीनत्वादयन्त्रकर्म-

णाम् । तत्र मनःशरीराबाधकराणि शल्यानि

तैषामाहरणोपायो यन्त्राणि । तानि षट्प्रका-

राणि । तद्वयथा । स्वस्तिकयन्त्राणि । सन्ध्या-

यन्त्राणि । तालयन्त्राणि । नाडीयन्त्राणि ।

शलाकायन्त्राणि । उपयन्त्राणि चेति ।

तत्र चतुर्विंशतिः स्वस्तिकयन्त्राणि । हे सन्ध्या-

यन्त्रे । हे एव तालयन्त्रे । विंशतिर्नाथः । अष्टा-

विंशतिः शलाकाः । पञ्चविंशतिरुपयन्त्राणि ।

तानि प्रायशो लौहानि भवन्ति तत्पत्तिरूप-

काणि वा तदलाभे । तत्र नानाप्रकाराणां

याजानां नृगपत्तिकां सुखेभ्योऽपि यन्त्राणां

प्रायशः सदृशानि तस्मात् तत्कारुण्यादागमादु-

पदेशादन्यथान्दर्शनादयुक्तितत्त्वं कारयेत् ।

समाहितानि यन्त्राणि खरश्म्यसुखानि च ।

सुडानि सुस्वाणि सुगन्धानि च कारयेत् ॥

तत्र स्वस्तिकयन्त्राण्यष्टादशाङ्गुलप्रमाणानि

विंशत्याङ्गुलकतरुचुचुहोपिमाणां रश्मिगाल-

न्यमेवैव कृत्वा ककड्जुररचासभासशशाकु-

लकाचिलिङ्गनयप्रकोचभृङ्गराजाङ्गलिकयाव-

भङ्गवन्निस्तुसुखानि मकराक्षतिभिः कीले-

रववह्निनि नृलेऽङ्गुशवदावतवारङ्गायस्थि-

विनदश्रुत्योहरणार्थमुपदिश्यते ॥१॥ (नियमो-

१६

यन्त्रं

नियमश्च सन्दर्शौ षोडशाङ्गुलौ भवतस्त्वन्मांस-
सिराकायुगतश्रुत्योहरणार्थमुपदिश्यते ।

तालयन्त्रे द्वादशाङ्गुले मत्स्यतालुवदेकतालुहि-

तालके कर्त्तव्यासानाडीश्रुत्यानामाहरणार्थम् ।

नाडीयन्त्राण्यनेकप्रकाराण्यनेकप्रयोजनान्तिक-

तोसुखान्युभयतोसुखानि च तानि स्रोतोगत-

श्रुत्योहरणार्थं रोगदर्शनार्थमाचूषणार्थं क्रिया-

सौकर्यार्थञ्चेति तानि स्रोतोहारपरिणामानि

यथायोगपरिणामादहोर्चाणि च ।

भगवद्भारार्थोऽर्जुनद्रव्यवस्तुत्तरवस्तिनृचवृद्धिद-

कोदरधूमनिवृद्धप्रकशसन्निरुद्धगुदयन्त्राण्यलाव-

यङ्गयन्त्राणि चोपरिद्रष्टव्याः ।

शलाकायन्त्राण्यपि नानाप्रकाराणि नाना-

प्रयोजनानि यथायोगपरिणामादहोर्चाणि च तेषां

गच्छपदशरपुच्छसर्पपञ्चवक्त्रिप्रसुखे हे हे एषण-

यूहनचालनाहरणार्थमुपपदिश्यते । मस्तरदन-

मात्रसुखे हे किञ्चिदानताये स्रोतोगतश्रुत्योह-

रणार्थम् । षट्कार्पासजतोष्णीयाणि प्रमार्जन-

क्रियासु । औषि दद्यात्ततोनि खलसुखानि

चारीषधप्रविधानार्थम् । औष्यन्त्राणि जाम्बव-

वदनानि औष्यकुशवदनानि चङ्गवामिकर्मस्व-

भिप्रेतानि । नासावृद्धरणार्थमेकं कोलास्थि-

दलमात्रसुखं खलतोष्णीयम् । अङ्गनार्थमेकं

कलायपरिमखलसुभयतो मुकुलायम् । नृच-

मार्गविशोधनार्थमेकं मानतोषुष्यन्त्राण्यप्रमाण-

परिमखलमिति ।

उपयन्त्राण्यपि रज्जुवेणिकापट्टसमीनवल्कल-

लतावल्काढीलाघम-सुहर-पाणिपाद-तलाङ्गुलि-

लिङ्गा-दन्तनखसुख-बालाचकटकशाखाङ्गीवन-

प्रवाह्यहृषायस्त्वान्तमयानि चारामिभेषजानि

चेति ।

एतानि देहे सर्वस्मिन् देहस्थायये तथा ।

सन्धौ कोष्ठे धमन्याश्च यथायोगं प्रयोजयेत् ।

यन्त्रकर्मणि तु निघांतनपूरकवन्धनयूहनवर्त्तन-

चालनविवर्त्तनविवरणपीडनमार्गविशोधनविक-

र्षणाहरणाचनोत्तमनविवर्त्तनभङ्गनोत्थनना-

चषकेष्वदारणार्थकरावप्रचालनप्रधमनप्रमा-

ज्जनानि चतुर्विंशतिः ।

खनुह्वा चापि विभजेद्यन्त्रकर्मणि बुद्धिमान् ।

असंख्यविकल्पत्वाच्छलाभामिति निश्चयः ।

तत्रातिशूलमसारमतिदीर्घमतिह्रस्वमग्राहि

विषमग्राहि वक्रं शिथिलमद्युततं नृदुकोलं

नृदुसुखं नृदुपाशमिति द्वादश यन्त्रदोषाः ।

एते दीर्घविनिर्मुक्तं यन्त्रमष्टादशाङ्गुलम् ।

प्रशस्तं भिषजा ज्ञेयं तद्धि कर्मसु योजयेत् ।

द्वयं सिंहसुखादेस्तु गूढं कङ्कसुखादिभिः ।

निर्हरेत्तु शनैः शल्यां श्रुत्युक्तव्यपेक्षया ।

विवर्त्तते साधवगाहते च

शल्यां नियज्योहरते च यज्ज्ञात् ।

यन्त्रैवतः कङ्कसुखं प्रधानं

स्यानेषु सर्वेष्वविकारिष्वेव ॥”

इति सुश्रुते स्तवस्थाने सप्तमेऽध्याये ॥१॥

यन्त्रं

गोलाध्यायोक्तयन्त्राणि यथा,—

“अथ यन्त्राध्यायो आख्यायते । तत्रादौ तदा-
रम्भप्रयोजनमाह ।

दिनगतकालावयवा ज्ञातुमशक्या यतो विना

यन्त्रेः ।

वक्ष्ये यन्त्राणि ततः स्पृष्टानि संक्षेपतः कति-

चित् ।

गोलो नाडीवलये यष्टिः शङ्कुर्धटी चक्रम् ।

चापं तुर्यं फलकं धीरेकं पारमार्थिकं यन्त्रम् ॥”

“अथ प्रथमं गोलयन्त्रमाह ।

अपठतगरविचित्रं चित्तिले धृत्वा कुजेन

संसृजते ।

नाडीवृत्ते विन्दुं कृत्वा धृत्वा यजसमं चिति-

यन्त्रम् ।

रविचिह्नस्य च्छाया पतति कुमध्यं यथा तथा

विधृते ।

उडुगोले कुजविन्दोर्मध्ये नाथो द्युयाताः स्युः ॥”

“अथ नाडीवलयेमाह ।

अपठते कुजलये जगं चाथो खगोलनलिकान्तः ।

भूस्थं ध्रुवयष्टिस्थं चक्रं षट्पा निजोदयेच्छाङ्कम् ।

यस्तेर्येदीभायास्तद्वेदेकं न्यस्य नाडिकां श्रियाः ।

इच्छायास्त्यान्तरेऽथ जगं प्रभाषाच्च ।

केनचिदाधारेण ध्रुवाभिमुखकीलकेऽथ धृते ।

अथवा कीलच्छायातलमध्ये स्थुर्नता नाथः ॥”

षट्कार्पासजतोष्णीयादिं षटीयन्त्रशब्दे द्रष्टव्यम् ।

“अथ शङ्कुमाह । [शङ्कुः ।

समतलमस्तकपरिधिर्भ्रमसिद्धो दन्तिदन्तजः

तच्छायातः प्रोक्तं ज्ञानं दिग्देशकालानाम् ।

इति शङ्कुयन्त्रम् ।

अथ चक्रमाह ।

चक्रं चक्रांशान् परिधौ दृष्ट्यष्टाङ्गलादिकाधारम् ।

धात्रो विभ आधारात् कल्प्या भर्तुः

खाड्यच्च ।

तन्मध्ये स्रग्मार्चं क्षिप्वाकांभिसुखनेमिकं धार्यम् ।

भूमेरुततभागान्त्राचच्छायायां धुक्तः ।

तत्खाड्यान्तश्च नता उन्नतवसंयुगीकृतं द्युद-

नम् ।

द्युदलोत्तारांशभक्तं नाथः स्थूलाः परेः प्रोक्ताः ॥”

“अथ वेधेन यद्विज्ञानमाह ।

“पेचर्त्तुपुष्पांस्तमवावधाना-

नृचहयं नेमिगतं यथा स्यात् ।

दूरेऽन्तरेऽप्येवमखेचरो वा

तथात्र यन्त्रं सुधिया प्रधार्यम् ।

नेमिस्थद्वयान्तगतं प्रपश्येत्

खेटश्च धिक्कास्य च योगताराम् ।

नेम्यङ्कयोरन्तयुक्तोस्तु मध्ये

येऽंशाः स्थिता भवुवको युतस्तेः ।

प्रत्यक् स्थिते मेऽथ पुरःस्थिते तै-

र्होर्नो भुवः स्यात् खचरस्य धुक्तम् ॥”

“अथ चापं तुर्यगोलं चाह ।

दलीकृतं चक्रमुपनिर्वापं

कोदरखलं खनु तुर्यगोलम् ॥”

यन्त्र

“अथ यन्त्रव्यवहारमाह ।

दृष्ट्वा यन्त्रं स्फुटकां उतः
मुखेन ग्राह्येति तं मयातः ।
सन्तोषयन्ते मज्जितस्य धारं
खटं प्रपद्ये पञ्चकाश्ववन्तम् ॥”

“इदानीं यन्त्रव्यवहारमाह ।

कर्तव्यं चतुरस्रकं सुपन्नकं खाट्टा-६० कुले-
विस्तृतं
विस्तारादिगुणा-१०० यत्तं सुगन्धकेनाद्याममध्ये
तथा ।

आधारः अथष्टकजादिवटितः कार्या च
रेखा तत-
आधाराद्वलम्बसूत्रचदशी सा लम्बरेखीयते ।

लम्बं नवम्-६० कुलकैर्विभज्य
प्रत्यकुलं तिथ्यगतः प्रसार्य ।
सूत्राणि तत्रायतसूत्रपरेखा
जीवाभिधानाः सुधिया विधियाः ।
आधारतुतोऽधः खगुणा-१० कुलेषु
प्यालम्बयोगे सुविरेख स्यात् ।
इष्टप्रमाणा सुविरे प्रजाका
क्षिप्याचसंज्ञा खलु सा प्रकल्प्या ।
वट्टाकुलवासमतश्च रम्भात्
लम्बा सुवृत्तं परिधौ तदङ्गम् ।
वट्टा घटीनां भगणां-१६० कैश्च
प्रत्यङ्गकं चान्यपक्षे च दिग्भिः ।
अग्रे सरन्त्या तनुपट्टिका
वट्टाकुला दीर्घतया तथाद्या ॥”

“इदानीं यन्त्रोपकरणमाह ।

यत् खलुकैः स्थूलचरं पञ्चाद्यं
ततो-१६ चतुः स्थाचरशृङ्गिणी ॥”

“इदानीं यन्त्रसाधनमाह ।

वेदाः ४ भवाः ११ श्रेणुवो १० इति च-
विन्दे १३ च बाणाः ५ पलकवर्णिनाः ।
अर्कोदधृताः स्युः क्रमशः खट्टे
राष्ट्रहर्षलभ्यानि हि खलुकानि ।
तेः क्रान्तिपाताद्वरवेभुञ्जन्त्या
वट्टाकुलाचमवर्जित युक्ता ।
दिग्धी लताप्रा भवतीह यद्विः
सा पट्टिकायां सुविरेख प्रदेया ॥”

“इदानीं यन्त्रप्रयोजनमाह ।

धार्म्यं तथा ललकयन्त्रमिदं यथेव
तत्पार्थयोर्योगति तुष्टमिनस्य तेजः ।
हायाचजा अष्टश्रुति तत्परिधौ यमंशं
नर्वाशके मतिमता तरणिः प्रकल्प्यः ।
अथप्रोता रविकवगतां पट्टिकां न्यस्य तस्माद्-
वट्टेरयादुपरि पलकैश्च गोलक्रमेण ।
यन्त्राद्विचरदक्षगुलस्य या न्या तथाच
हिमे इति तलमवट्टिकाः स्युर्नता लम्बकान्ताः ॥”
“अथ यन्त्रव्यवहारमाह ।

निष्ठाविष्णुभाह्वं इति लम्बा दिग्द्वितं तत्र ।
दत्तायां प्राक् पञ्चाद्युप्यादतश्च तन्मध्ये ।
तत्परिधौ वट्टाङ्गं यद्विरेख्यतिस्रस्तः केने ।

१७

यन्त्र

निष्ठाविष्णुभाह्वं दिग्द्वितं तत्र ।
तत्परिधौ वट्टाङ्गं यद्विरेख्यतिस्रस्तः केने ।
दिनमतश्चैवा नाथैः प्राक् पञ्चात् स्युः क्रमै-
वम् ॥”

“इदानीं धीयन्त्रं विष्णुरादौ तन्मध्यमाह ।

अथ किम् एषुतन्मध्यमो भूरियन्त्रः
खलुककलितयद्विरेख्यतिस्रस्तः ।
य तद्विरेख्यमानं वस्तु वट्टाङ्गमानं
दिग्धं भुवि च ललकस्य प्रोच्यतेऽथ स्यात्तन्मध्यम् ॥
अथ प्रश्नः ।

वंशस्य मूलं प्रविशोक्तं चापं
तत्तन्मानं तस्य सत्सूत्रयच ।
यो वेति यद्विरेख्य करस्यायावौ
धीयन्त्रवेदौ वद किं न वेति ॥”

“अथ यद्विरेख्य भुववेधेन पलभामाह ।

यद्विरेख्यमूलस्य विद्वद्भा भुवमयमूलयोर्योऽन्वी ।
वाहुल्यमानभूर्लम्बीयान्तरं कोटिः ।
कोटिर्द्विरेख्यगुणिता वाहुविभक्ता पलप्रभा
येया ॥”

“इदानीं वंशाद्विधमाह ।

विद्वद्भा वंशतलं वट्टाङ्गायाहताहारीः ।
कोट्या लम्बं श्रेयं खट्टमध्यं महीमानम् ।
विद्वद्भा वंशापं भूमानं कोटिसंगुलं भक्तम् ।
होत्या वंशोक्त्यायो वट्टाङ्गायेक संयुतोऽप्येयः ।
उदाहरणम् ।

पञ्चप्रकाशकुला १०५ यद्विरेख्यविद्वद्गुण्यः ।
वट्टकरासलवेधे होः कोटिः सप्तदशाङ्गुला ।
अथवेधे रसेशा ११६ होः कोटिस्तुरगकुलराः ।
वंशस्य यस्य तन्मानं चात्तवंशान्तरं वद ॥”

“अथ केवलायवेधेनाह ।

अथ विधोऽन्वीः पुनरपविरेख्य तद्विरेख्यम् ।
निजसुजभक्ते कोटी तदन्तरत्तो द्वागौ विधेयः
भूमिर्वंशोच्यमतः एषक् एषक् पूर्ववर्णयम् ॥
अथ प्रश्नः ।

ऊर्ध्वस्थस्य यद्वादिभियेवहितस्याप्ययमात्रं सखे ।
वंशस्य प्रगुलस्य यस्य सुसमे रेषे समालोच्यते ।
अन्वेव लम्बवस्थितो यदि वदस्यस्यान्तरं चोक्त्यं
मन्ये यन्त्रविदो वरिष्ठपदवीं यातोऽसि धीयन्त्र-
वित् ॥

उदाहरणम् ।

इत्ययद्विरेख्यं वंशापं विधत्ता मूलः ।
वट्टाङ्गुलरोऽयान्ययद्विरेख्यं खाट्टाङ्गुलः सखे ।
निविष्टेन तथा कोटिरङ्गुलं वेधयोरपि ।
आत्तवंशान्तरं अत्र वंशोक्त्यायच वेधवित् ॥”

“अथ जलान्तर्वधमाह ।

एवं तोयेऽप्यौच्यं तत्र द्वागौच्यो नितं भवति ।
किंवा यद्विरेख्य कोटी वट्टाङ्गायां जलान्तरं
वाहु ॥

अथ प्रश्नः ।

दूरस्थस्य न दूरस्थस्य यदि वाट्टस्य वट्टस्य वा
वंशस्य प्रतिविम्बितस्य सखिरे वट्टायमानं सखे ।
अन्वेव लम्बवस्थितो यदि वदस्यस्यान्तरं चोक्त्यं

यन्त्र

तां सर्वप्रमतीन्निष्प्रमत्तुचवापिन मन्ये भुवि ।
उदाहरणम् ।

वट्टा सेतुं चकुला कोटिर्वाहुच चतुरङ्गुलः ।
ऊर्ध्वस्थो गोपविष्टेन वाहुरेकादशाङ्गुलः ।
कोटिरवाहुना तोये वंशापं विधत्ता सखे ।
जलकक्षौ वट्टाङ्गायां वंशोच्यं चान्तरं वद ॥”
“किंवा यद्विरेख्योदाहरणम् ।
वट्टाङ्गुलमरेस्तुलान्वाहुलान्वापयवा क्रमात् ।
आत्ततोयान्तरं वट्टा वंशोच्यं चान्तरं वद ॥”
“अथ खट्टवदमाह ।

जलुदाचलसमचक्रे समसुविहाराः समान्तरा
नेत्याम् ।

किञ्चिद्वाक्रतोऽप्याः सुविरेख्यार्थं एषक् तावाम् ।
रसपूर्णे तच्चक्रं द्वाधारास्थितं खट्टं भूमति ॥”
“अथान्यदाह ।

उत्कीर्णं नेमिमयवा परितो मरुतेन बल्लयम् ।
तदुपरि तालदलाद्यं जत्वा सुविरे रसं क्षिपितुं
तावत् ॥

यावद्विरेख्यार्थं क्षिप्रजलं नान्यतो याति ।
मिहितश्चिद्रं तदतच्चक्रं भूमति खट्टं जल-
लटम् ॥”

“अथान्यदाह ।

तान्नादिमयस्याङ्गुलस्य पलजस्यानुपूर्वस्य ।
एकं कुलजलान्तर्वितीयमयं तथोत्तुल्यच
वद्विः ।

युगपन्मूलं सेतुं कं गतेन कुल्लाह्विः पतति ।
नेत्यां वट्टा चट्टिकाचक्रं जलयन्त्रवत् तथा
धार्म्यम् ।

नलकपच्यतसलिलं पतति यथा तद्विटीमध्ये ।
भूमति ततस्तत् सततं पूर्ववट्टीभिः समालटम् ।
चक्रच्युतं तद्वदकं कुल्ले याति प्रयोजकया ॥”

“इदानीमन्वीषीं खट्टवदसुपक्षमाह ।

यद्विरेख्यमूलं तत् सापेक्षत्वात् खट्टवदं यन्त्रम् ।
चतुरचमत्कारकरो युक्तियन्त्रं नहि यान्त्रा ।
एवं बहुधा यन्त्रं खट्टवदं कुल्ले कविधया भवति ।
नेदं गोलाभिनया पूर्वोक्तत्वात्तयाप्युक्तम् ॥”

इति सिद्धान्तशिरोमौ गोले यन्त्राध्यायः ।)

यन्त्रकं, जी, यन्त्रकाहम् । (कुल्लम् । इति विमचनः ।
३।५०३ ।) कुल्ल इति भावा । यन्त्रे काहमने-
नेति यमधानोक्तप्रत्ययेन यन्त्रं ततः खट्टं कप्रत्य-
येन निष्पन्नम् । (यथा, सुश्रुते । ४ । २ ।

“कार्या गोपविष्टाकावन्धः कस्यामावैश्यं यन्त्रकम् ।
न कुर्व्यात् खट्टसकच तेन क्षिप्रति हि व्रजः ॥”
यन्त्रयति वज्राति सेतुप्रभृतीतीति । यन्त्र +
एल्ल । सेतुप्रभृतिनिर्मातरि, वि । यथा, रामा-
यणे । ७ । ८० । १ ।

“खल्लोभिरताः गूराः खल्लका यन्त्रकस्य ॥”
“यन्त्रका जलप्रवाहादियन्त्रव्यवहारः ।” इति
तद्विटीका ।)

यन्त्रयदं, जी, (यन्त्रस्य यद्वम् ।) तैजिशाणा ।
इति विमचनः । ४ । १६ । चाविचर इति
भावा ।

यन्त्रं

दीपोपलेः मंडययाद्यन्त्रं भूधरनामकम् ।”

इति भूधरयन्त्रम् ।

“यन्त्रं जमरसं चं स्यात्तत् स्यात्लोर्मिति सुखे ।”

इति जमरयन्त्रम् । इति भावप्रकाशः । (तथाच ।

“अन्धमृगा तु कर्षया गोक्षणाकारसन्निभा ।

खेव ह्निद्रान्विता मध्ये गम्भीरामारण्योचिता ।”

इति अन्धमृगयन्त्रम् ।

“ह्री भागौ तु सदुग्धस्य एकावल्लीकण्टिका ।

लोहकिङ्कस्य भागेकं चेतपाशावभागिकम् ।

नरकेशसमं किञ्चित् ह्नागोदुग्धेन पिबयेत् ।

माघद्वयं द्रुपं मर्द्दं तेन मृषां सुसम्पुटम् ।

श्रीषयित्वा रसं क्षिप्रा तत्कल्केः सन्धि लेपयेत् ।

रौद्रमृगा समाख्याता सन्ध्यापारदवाधिका ।”

इति मृगयन्त्रम् ।

“बाणुकापूरितं भास्वं तन्मध्ये खतकं क्षिपेत् ।

रसं मृगागतश्चैव भास्वं स्यावेव रोधयेत् ।

क्षिप्रा मृगवर्णेः सन्धिं पाचयेत्क्षिप्रादिना ।

बाणुकायन्त्रमेतद्धि योलेयेद्रसकर्मणि ।”

इति बाणुकायन्त्रम् ।

“तियंक्कच्छं काचकुप्यामिलयेत् सख्यभास्वकेः ।

तियंक्कल्ला पचेत् भास्वं वकयन्त्रमिति स्मृतम् ।”

इति वकयन्त्रम् ।

“ऊर्द्धाधः संपुटकारं तन्मध्ये रससंस्थितम् ।

कवचोयन्त्रमेतद्धि रसादिद्रवसाधनम् ।”

इति कवचोयन्त्रम् ।

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे आरणाद्यधिकारे ।

चिकित्सोपयग्यपरयन्त्रविवृतिर्यथा, —

“यन्त्रशतमेकोत्तरमञ्च इत्येव प्रधानतमं

यन्त्राणामवगच्छ । किं कारणम् । यस्माद्वृत्ता-

द्वते यन्त्राणामप्रवृत्तिरेव तदधीनत्वादयन्त्रकर्म-

णाम् । तच्च मनःशरीराबाधकराणि शल्यानि

तैवामाहरणोपायो यन्त्राणि । तानि षट्प्रका-

राणि । तदुच्यते । स्रक्तिकयन्त्राणि । स्रक्श-

यन्त्राणि । तालयन्त्राणि । नाडीयन्त्राणि ।

शलाकायन्त्राणि । उपयन्त्राणि चेति ।

तच्च चतुर्विंशतिः स्रक्तिकयन्त्राणि । हे स्रक्श-

यन्त्रे । हे एव तालयन्त्रे । विंशतिर्नामः । अष्टा-

विंशतिः शलाकाः । पञ्चविंशतिरुपयन्त्राणि ।

तानि प्रायशो लौहानि भवन्ति तन्मतिरूप-

काणि वा तद्वत्तमैः । तच्च नानाप्रकाराणां

आत्मनां नृगपत्तिनां सुखेर्भूतानि यन्त्राणां

प्रायशः स्रक्शानि तस्मात् तस्मात्कृत्वादागमादु-

पदेशादयन्त्रदर्शनादयुक्तितच्च कारयेत् ।

नमाह्वयानि यन्त्राणि खरश्चक्षुसुखानि च ।

सुडुटानि सुकृपाणि सुयन्त्राणि च कारयेत् ।

तच्च स्रक्तिकयन्त्राण्यष्टादशाङ्गुलप्रमाणानि

विंशत्यङ्गुलकतस्तुष्टचक्षुपीमार्णारश्मगाल-

नमेर्वावकाककङ्कुररचासभासशशघातु-

लकचलिम्रेनयभक्तौचभृङ्गराजाङ्गलिकयाव-

भङ्गननन्दितुखसुखानि मकरालतिभिः कीले-

दववह्निनि कर्षीकुशवदाहृतवारङ्गायस्य-

विनष्टश्लोहकार्यसुपरिष्कृते । ॥ १ ॥ सनियहो-

१६

यन्त्रं

१नियहञ्च सन्द्यौ षोडशाङ्गुली भवतस्त्वन्मास-
सिराकायुगतश्लोहकार्यसुपरिष्कृते ।

तालयन्त्रे द्वादशाङ्गुले मत्स्यतालुवदेकतालङ्गि-

तालके कर्षणासानाडीश्लानामाहरणार्थम् ।

नाडीयन्त्राण्यनेकप्रकाराण्यनेकप्रयोजनान्मक-

तोसुखान्युभयतोसुखानि च तानि सोतोगत-

श्लोहकार्यं रोगदर्शनार्थमाचूषणार्थं क्रिया-

सौकर्यार्थञ्चेति तानि सोतोहारपरिणाहानि

यथायोगपरिणाहदीर्घाणि च ।

भगवद्भार्योर्लक्ष्मिदम्बवस्तुत्तरवस्तिमृचवृद्धिद-

कोदरधूमनिरुद्धप्रकाशसन्निवृद्धयन्त्राण्यनु-

श्रद्धयन्त्राणि चोपरिष्ठाह्वयामः ।

शलाकायन्त्राण्यपि नानाप्रकाराणि नाना-

प्रयोजनानि यथायोगपरिणाहदीर्घाणि च तेषां

गण्यदशरूपसंप्रत्ययवर्णिशसुखे हे हे एषय-

युक्ताणानाहरणार्थसुपरिष्कृते । मकरदल-

माचसुखे हे किञ्चिदानतामे सोतोगतश्लोह-

रणार्थम् । षट्कार्पासजतोष्णीयाणि प्रमाणन-

क्रियासु । औष्णि दद्यात्ततोनि खल्लसुखानि

चारीषधप्रतिधानार्थम् । औष्ण्यानि जाम्बव-

दनानि औष्ण्यकुशवदनानि वक्त्राधिकर्मस्व-

भिप्रेतानि । नासावृद्धरुणार्थमेकं कोलास्य-

दलमाचसुखं खल्लतोष्णोष्ठम् । अङ्गनाथमेकं

कलायपरिमखल्लसुभयतो सुकुलायम् । मृच-

मार्गविशोधनार्थमेकं मानतोप्युत्तमायप्रमाण-

परिमखल्लमिति ।

उपयन्त्राण्यपि रज्जुवेणिकापट्टचर्मैर्नामवत्कल-

लतावत्काष्ठोष्ण-सुहर-पाणिपाद-तलाङ्गुलि-

लिङ्गा-दन्तखसुख-बालान्धकटकशास्त्रीवन-

प्रवाहयह्वयस्त्वान्तमयानि चारादिभेदजानि

चेति ।

एतानि देहे सर्वस्मिन् देहस्यावयवे तथा ।

सन्धौ कोष्ठे धमन्याश्च यथायोगं प्रयोजयेत् ।

यन्त्रकर्मणि तु निघातनपूरकवस्त्रनक्षत्रवर्णन-

चालनविवर्णनविवरणपीडनमार्गविशोधनविक-

र्षणाहरणाचनोन्नमनविषमनभङ्गनोन्मथना-

चक्षुष्येष्टहारवर्णकरयन्त्रचालनप्रधमनप्रमा-

ज्जनानि चतुर्विंशतिः ।

सुडुडुणा चापि विभजेद्यन्त्रकर्मणि बुद्धिमान् ।

असंख्येयविकल्पत्वाच्छ्रुत्यामिति निश्चयः ।

तच्चानिष्कलमसारमतिदीर्घमतिदृक्स्वमयाहि-

विषमयाहि वक्रं शिथिलमत्युत्तमं नृदुकीलं

नृदुसुखं नृदुपाशमिति द्वादश यन्त्रदोषाः ।

एतेर्दीर्घेर्विनिर्मुक्तं यन्त्रमष्टादशाङ्गुलम् ।

प्रशक्तं भिषजा ज्ञेयं तद्धि कर्मसु योजयेत् ।

इदं विंशत्युत्पादेस्तु गूढं कङ्कसुखादिभिः ।

निर्हरेत्तु शनैः श्लेष्मं श्लेष्मयुक्तियपेक्षया ।

विवर्णते चाध्वगाहते च

श्लेष्मं नियन्त्रोद्धरते च यस्मात् ।

यन्त्रेऽन्तः कङ्कसुखं प्रधानं

स्यानेषु सर्वेष्वविकारि चैव ।”

इति सुश्रुते कृष्णस्थाने सप्तमेऽध्याये । ॥ १ ॥

यन्त्रं

गोलाध्यायोक्तयन्त्राणि यथा,—

“अथ यन्त्राध्यायो आख्यायते । तत्रादौ तदा-
रम्भप्रयोजनमाह ।

दिनगतकालावयवा ज्ञातुमशक्या यतो विना

यन्त्रेः ।

वक्ष्ये यन्त्राणि ततः स्फुटानि संक्षेपतः कति-

चित् ।

गोली नाडीवलनयं यष्टिः शङ्कुर्वटी चक्रम् ।

चापं तुयं पलकं धीरेकं पारमार्थिकं यन्त्रम् ।”

“अथ प्रथमं गोलयन्त्रमाह ।

अपटुतगरविचित्रं क्षितिषे धृत्वा कुक्षेन

संयुक्ते ।

नाडीवृत्ते विन्दुं कृत्वा धृत्वाच जलसमं क्षिति-

जम् ।

रविचिह्नस्य श्लाघा पतति कुम्भे यथा तथा

विधृते ।

उडुगोले कुक्षिचोर्मध्ये नाथो द्रव्याताः स्युः ।”

“अथ नाडीवलनयमाह ।

अपटुते कुक्षजले जलं चाथो खगोलनलिकान्तः ।

भूस्थं ध्रुववर्षिस्थं चक्रं षट्शो निजोदयेच्छाङ्कम् ।

यस्तेर्यहीभायासुदयेर्के न्यस्य नाडिका शिवाः ।

इच्छायाच्छ्रुत्यान्तरेऽथ जलं प्रभाषाच्च ।

केनचिदाधारेण ध्रुवाभिमुखकीलकेऽथ धृते ।

अथवा कीलच्छायातलमध्ये स्थुर्नता नाथः ।”

षटिकायन्त्रलक्षणादिकं षटीयन्त्रशब्दे द्रष्टव्यम् ।

“अथ शङ्कुमाह । [शङ्कुः ।

समतलमस्तकपरिधिर्भ्रमसिद्धो दन्तिदन्तजः

तच्छायातः प्रोक्तं ज्ञानं दिग्देशकालानाम् ।

इति शङ्कुयन्त्रम् ।

अथ चक्रमाह ।

चक्रं चक्रांशां परिधौ अथष्टकलादिकाधारम् ।

धात्रा त्रिभु आधारात् कल्प्या भार्हेऽथ

खाड्यम् ।

तन्मध्ये कृत्वा च क्षिप्राकांभिसुखनेमिकं धार्यम् ।

भूमेरुत्तमभागाक्षचाच्छायया भुक्तः ।

तत्खाड्यान्ध्रं नता उन्नतलवसंगुणीकृतं बुद्ध-

जम् ।

दुदलोत्तमाश्रितं नाथः स्थूलाः परेः प्रोक्ताः ।”

“अथ वेधन यष्ट्यावमाह ।

“पेजर्त्तुपुष्पाणिमवावधाना-

न्यह्वयं नेमिगतं यथा स्यात् ।

दूरेऽन्तरेऽन्तेषुभखेचरौ वा

तथात्र यन्त्रं सुधिया प्रधायम् ।

नेमिस्थद्वयान्तगतं प्रपश्येत्

खेटश्च धिक्काशश्च योमताराम् ।

नेम्यद्वयोरन्तयुक्तो मध्ये

येऽंशाः स्थिता भवुवको युक्तैः ।

प्रत्यक् स्थिते भेदय पुरःस्थिते ते-

र्होर्नो ध्रुवः स्यात् खचरस्य सुतम् ।”

“अथ चापं तुयैर्गोकं चाह ।

दलीकृतं चक्रसुशानि चापं

कीदृक्खलं खलु तुयैर्गोकम् ।”

यन्त्र

“अथ पञ्चकयन्त्रमाह ।
 इन्द्राक्षरं स्फुटकात् उक्तः
 सुखेन गान्धर्वेतिर्तं मयातः ।
 सप्तोक्त्युक्तिर्गन्धर्वेति चारं
 अहं प्रथमं पञ्चकयन्त्रमाह ।”
 “इदानीं यन्त्रकयन्त्रमाह ।
 कर्तव्यं चतुरस्रं सुपञ्चकं खाङ्गा-६० कुले-
 विस्तृतं
 विस्तारविस्तार-१०० यत् सुगन्धकेनायाममध्ये
 तथा ।
 आधारः अथप्रथमादिवर्तितः कार्यं च
 रेखा तत-
 काधाराद्वलनस्यसप्तदशी वा लम्बरेखोप्यते ।
 लम्बं नवम्-६० कुलकैर्विभज्य
 प्रत्यङ्गुलं त्रिभुजगतः प्रसार्य ।
 सप्तत्रिंशत् तत्रायतस्यपरेखा
 जीवाभिधानाः सुधिया विधियाः ।
 आधारद्वयोः खगुणा-२० कुलेषु
 व्यालम्बयोगे सुविरच्य स्यात् ।
 इष्टप्रमाणा सुविरे प्रजाका
 ज्ञेय्याचसंज्ञा खलु वा प्रकल्प्या ।
 यष्टकुलयासमतश्च रम्यात्
 कृत्वा सुदृढं परिधौ तद्वत् ।
 यष्टा घटीनां भगणांश-२५० केषु
 प्रत्यङ्गुलं चाब्युपलैष दिग्भिः ।
 अथ सरम्भा तनुपङ्क्तिर्का
 यष्टकुला दीर्घतया तथाङ्गा ।”
 “इदानीं यन्त्रोपकरणमाह ।
 यत् खलकैः खलचरं पलायं
 ततोङ्ग-१६ इत् स्थाचरप्रिञ्जनीह ।”
 “इदानीं यष्टिवाधनमाह ।
 वेदाः ४ भवाः ११ श्लेषयो १० इति १०८
 विन्धे १३ च भागाः ५ पञ्चकयन्त्रिणाः ।
 अर्कोद्भूताः स्युः क्रमशः खदेशे
 राश्वर्हलभ्यानि हि खलकानि ।
 तेः क्रान्तिपातात्परिवेभुज्या
 यष्टाद्वयस्यवर्धनं युक्ता ।
 दिग्धी कृतात्मा भवतीह यष्टिः
 वा पङ्क्तिर्वा सुविरात् प्रदेया ।”
 “इदानीं यष्टिप्रयोगनमाह ।
 धार्यं तथा पञ्चकयन्त्रमिदं यथैव
 तत्पार्श्वयोर्लगतं तुल्यमिनस्य तेजः ।
 हायाचक्षा अश्रुति तत्परिधौ यमंशं
 नचांशके मतिमता तरणिः प्रकल्प्यः ।
 अथप्रोता रविचक्रगतां पङ्क्तिं न्यस्य तस्माद्-
 यष्टेरयादुपरि पञ्चकैश्च गोलक्रमेण ।
 यन्त्राद्विचरदक्षगुलस्य या न्या तथाच
 हिमे इमे तलमघटिकाः स्युर्नता खलकानाः ।”
 “अथ यष्टिकनमाह ।
 त्रिष्वङ्गाविष्णुभाहं इत्तं कृत्वा दिग्धितं तं ।
 दत्वायां प्राक् पञ्चादुप्यावृत्तं तन्मध्ये ।
 तत्परिधौ यष्टाङ्गं यष्टिवैद्युतवित्तः केने ।

२३

यन्त्र

त्रिष्वङ्गाविष्णुभाहं इत्तं कृत्वा दिग्धितं तं ।
 तावन्मा मौर्षा वृद्धितोयवृत्ते धनुर्भवेत् तत्र ।
 दिनमतशेषा नाथैः प्राक् पञ्चात् स्युः क्रमै-
 वम् ।”
 “इदानीं धीयन्त्रं विचक्षुरादौ तत्प्रशंसामाह ।
 अथ किम् एयुतन्त्रेधौमतो भूरिचक्रैः
 स्रकारकलितयष्टैर्तन्त्रलापदटैः ।
 न तद्विदिनमात्रं वस्तु यद्वद्विमानं
 दिवि सुवि च जलस्यं प्रोच्यतेऽथ खलक्यम् ।
 अथ प्रश्नः ।
 वंशस्य मूलं प्रविजोक्त चायं
 तत्तन्त्रान्तरं तस्य सप्तङ्गुलम् ।
 यो वेति यष्टेव करस्यायासौ
 धीयन्त्रवेदौ वद किं न वेति ।”
 “अथ यष्टा भुववेधिन पञ्चमाह ।
 यष्टायन्त्रजसंख्यं विद्वद्भा भुवमयन्त्रयोर्लम्बी ।
 बाहुल्यन्त्रान्तरभूलम्बोऽप्यान्तरं कोटिः ।
 कोटिर्द्वादशगुणिता बाहुविभक्ता पञ्चप्रभा
 शेया ।”
 “इदानीं वंशादिविधमाह ।
 विद्वद्भवे वंशतलं इष्टाङ्गायाहताङ्गाहोः ।
 कोष्ठा लम्बं श्रेयं सप्तदशमध्ये महीमानम् ।
 विद्यायो वंशायं भूमानं कोटिसंयुक्तं भक्तम् ।
 दोष्ठा वंशोऽप्यायो इष्टाङ्गायेव संयुतो श्रेयः ।
 उदाहरणम् ।
 पञ्चशक्राङ्गुला १४५ यष्टिरष्टयष्टिर्दुर्गुलम्बः ।
 यष्टकराक्षलवेधे दोः कोटिः सप्तदशाङ्गुला ।
 अथवेधे रसेष्टा ११६ दोः कोटिसुरगङ्गाङ्गाः ।
 वंशस्य यस्य तन्त्रानं चास्मद्वंशान्तरं वद ।”
 “अथ केवलान्यवेधिनाह ।
 अथ विष्णोर्लम्बः पुनरुपविष्टश्च तद्विष्टोत् ।
 निजभुजभक्ते कोटी तदन्तरवृत्तो द्वागोत्रविष्टेवः
 भूमिर्वंशीचामतः एयक् एयक् पूर्ववल्बश्रेयम् ।
 अथ प्रश्नः ।
 लम्बस्यस्य यष्टादिभियेवहितस्याप्यग्रमात्रं सखे ।
 वंशस्य प्रगुलस्य यस्य सुसमे देशे समानोक्तते ।
 अथैव तन्मवस्थितो यदि वदस्यस्यान्तरं चोक्त्यं
 मन्थे यन्त्रविदो वरिष्ठपदवीं यातोऽसि धीयन्त्र-
 विन् ।
 उदाहरणम् ।
 इष्टयष्टोर्द्वयंख्येन वंशायं विध्यता भुजः ।
 इष्टयष्टोर्द्वयंख्येन वंशायं विध्यता भुजः ।
 निविष्टेन तथा कोटिरङ्गुलं वेधयोरपि ।
 आत्मवंशान्तरं ब्रूहि वंशोऽप्यायच वेधवित् ।”
 “अथ जलान्तर्वेधमाह ।
 एवं तोयेऽप्योच्यं तत्र द्वागोत्रोन्नितं भवति ।
 किंवा यष्टा कोटी इष्टाङ्गायौ जलान्तरं
 बाहु ।
 अथ प्रश्नः ।
 दूरस्थस्य न दूरगस्य यदि बाहुरस्य इष्टस्य वा
 वंशस्य प्रतिबिम्बितस्य खलिके इष्टायमात्रं सखे ।
 अथैव तन्मवस्थितो यदि वदस्यस्यान्तरं चोक्त्यं

यन्त्र

त्वा सर्वद्वयमतीतिप्रथममुपलब्धेन मन्थे भुवि ।
 उदाहरणम् ।
 इष्टा सेतु चक्राणां कोटिर्बाहुच चतुरङ्गुलः ।
 लम्बस्योपोपविष्टेन बाहुरेकाराङ्गुलः ।
 कोटिरष्टाङ्गुला तोये वंशायं विध्यता सखे ।
 चक्राङ्गुली इष्टाङ्गायौ वंशीचं चान्तरं वद ।”
 “किंवा यष्टाख्योदाहरणम् ।
 वद्वेदमरेस्तुलाङ्गुलान्यथा क्रमात् ।
 आत्मतोयान्तरं इष्टा वंशीचं चान्तरं वद ।”
 “अथ खलवैधमाह ।
 जघुदाचक्षवमचक्रे समसुविराराः समान्तरा
 नेष्याम् ।
 किञ्चिद्भक्तातोऽप्याः सुविरस्तार्धे एयक् तावाम् ।
 रसपूर्णे तत्रकं द्वाधाराचक्षितं खलं भवति ।”
 “अथान्यदाह ।
 उक्तोयं नेमिमयथा परितो मद्नेन खलयम् ।
 तदुपरि ताजङ्गायं कृत्वा सुविरे रवं क्षिपेत्
 तावत् ।
 यावद्वैकपार्श्वे क्षिप्रजं नान्यतो याति ।
 पिहितं च तदन्तरं भवति खलं जल-
 जटम् ।”
 “अथान्यदाह ।
 तान्नादिमयस्याङ्गुलस्यपञ्चलस्याङ्गुलपूर्वस्य ।
 एकं कुलजलान्तर्वितीयमग्रं त्वधोस्तुखच
 वदितः ।
 युगपन्मूलं सेतुं कं गलेन कुलकाद्विः पतति ।
 नेष्या वद्वद्भा घटिकाचक्रं जलयन्त्रवत् तथा
 धार्यम् ।
 नलकप्रच्युतसंलिलं पतति यथा तद्वृत्तमध्ये ।
 भवति ततस्तत् सततं पूर्वघटीभिः समालम्बम् ।
 चक्रच्युतं तद्वदं कुले याति प्रगालिकया ।”
 “इदानीमन्थेव खलवैधसुपञ्चमाह ।
 यदधोऽन्त्रनलं तत् सार्धं चान्त्रं खलवैधं यन्त्रम् ।
 चतुरस्रमन्त्राकारको युक्तिर्नलं नहि यन्त्रम् ।
 एवं बहुधा यन्त्रं खलवैधं कुलकविधया भवति ।
 नेदं गोलान्त्रिनया पूर्वोक्तलान्त्रायायुक्तम् ।”
 इति सिद्धान्तशिरोमौ गोलै यन्त्राध्यायः ।)
 यन्त्रकं, खी, यन्त्रकाहम् । (कुलम् । इति शिमचक्रः ।
 ३।५०३ ।) कुं द इति भावा । यन्त्रे काहमने-
 नेति यमधातोश्चप्रत्ययेन यन्त्रं ततः खार्यं कप्रत्य-
 येन निष्पन्नम् । (यथा, सुश्रुते । ४ । २ ।
 “कार्यं गोपयिकावन्त्रः कल्पामावैधं यन्त्रकम् ।
 न कुल्यात् खलवैधं तेन क्षिपति हि त्रयः ।”
 यन्त्रयति वज्राति सेतुप्रभृतीतीति । यन्त्र +
 णल् । सेतुप्रभृतिनिष्ठातरि, नि । यथा, रामा-
 यष्टे । ० । ८० । १ ।
 “सकमेभिरताः मूराः खनका यन्त्रकाश्च ।”
 “यन्त्रका जलप्रवाहादियन्त्रयसमर्थाः ।” इति
 तट्टिका ।)
 यन्त्रयष्टं, खी, (यन्त्रस्य यष्टम् ।) तेजिष्वाला ।
 इति शिमचक्रः । ३ । ५३ । चाविचर इति
 भावा ।

यमः

यमगोत्रः, पुं, कलायविशेषः । इति शब्दचन्द्रिका ।
मटर इति भाषा ।

यमकं, स्त्री, (यम + कृट् ।) रचयम् । रचयनम् ।
(यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने अष्टादशाध्याये ।
“यमकमसत ऊर्ध्वमधस्ति यम् ।”) नियमनम् ।
इति मेदिनी । स्त्री, ७१ । (यथा, सुश्रुते उत्तर-
तन्त्रे ४१ अध्याये ।

“रक्तचयाद्देनाभिलषेवाहारयमक्यात् ।
व्रित्तस्य भवेच्छीवः स चावाध्यतमस्ततः ।”)
यमका, स्त्री, (यम + “यमासमन्वो युष्” ।) ।
१ । १०७ । इति युष् । टाप् । यथा, यथा,
नेवधि । ४ । १० ।

“मदनतापभरेण विहीयं नो
यदुपपाति कृदा दमनस्तनुः ।
निविडपीनकुचद्वययमक्या
तमपराधमघातं प्रतिव्रजती ।”
(पीडाशब्देऽस्या विशेषो विशेषः ।)

यमपेयकी, स्त्री, (पिब्यतेऽनयेति । पिब् । करणे
लुट् । ङीप् । यमपेयपेयकी ।) पेयकार्ययमम् ।
इति जटाधरः । यंता इति भाषा ।

यमिका, स्त्री, (यमयति जनकौतुका पीडय-
तीति । यमि + कृत् । टाप् अत इत् ।) ।
यमिकाः कनिष्ठा भगिनी । यथा, हेमचन्द्रः ।
“कनिष्ठा ग्यालिका जाली यमिका केलि-
कुचिका ।”

यमिकतः, वि, (यमि + क्तः ।) बह्वः । इति धरणिः ।
(यथा, द्विबीभागवते । १ । १० । १० ।

“ते भव्या जयदुर्धुष्टं दृष्टादाकृत्य यमिकताम् ।
वेगमाना स्तनं प्राह सुरभिः साधुलोचना ।”)
यमिकी, [नृ] वि, यमविशेषः । यमशब्दादस्यार्थं
इन्द्रप्रत्ययेन निष्पन्नः । (यमयति व्रजतीति ।
यमि बन्धने + णिनि । बन्धनकारकः । यथा,
रामायणे । १ । १ । ७६ ।

“अच्छेद्योन्मत्तमात्मानं ज्ञात्वा पैतामहाद-
वरात् ।
मवेवन् राक्षसान् धीरो यमिकस्तान् यद-
च्छया ।”)

यम, स्त्री मेघुने । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-
पर०-अक०-अनिट् ।) स्त्री, अयासीत् । यमति
युवा । इति दुर्गादासः ।

यम, स्त्री उ विरतौ । इति कविकल्पद्रुमः ।
(भा०-पर०-अक०-अनिट् ।) स्त्री,
यमता । उ, यमित्वा यमत्वा । विरतिनिवृत्तिः ।
यच्छति पापात् साधुः । इति दुर्गादासः ।

यम, क मि परिवेषणे । तद्भावे । इति कवि-
कल्पद्रुमः । (पुरा०-पर०-अक०-सिट् ।) क
मि, यमयति यामयति । परिवेषणं अन्नादेर-
पेयम् । घटनमित्येके । विषयभाषाविषयस्य
रूपमिति रमानायः । केचित्तु परिवेषण एवायं
माहुरन्त्यः । यमयत्यत्र द्वितीयं यमम् । अन्त्यज
नियामयति संवामयति, इत्याहुः । अन्त्ये तु
अपरिवेषण एवायं माहुरन्त्यः । (नियमयति

यमः

विभागप्रकृतानाम् दम् । इति प्राकृतवे ।
परिवेषणे तु यामयत्यत्र द्वितीयं यमम् । इत्याहुः ।
तेन उभयस्य प्रामाण्यकत्वादुभयत्र विकल्प-
प्रापनार्थमाहुरन्त्यः कृतः । इति दुर्गादासः ।

यमः, पुं, (यमयति नियमयति जीवानां फलाफल-
मिति । यम् + अच् ।) इति शब्दचन्द्रिका ।
तत्पर्यायः । धर्मेराजः २ पित्रपतिः ३ यम-
वर्त्ता ४ परेतराट् ५ कृतान्तः ६ यमनाभाता ७
ग्रामनः ८ यमराट् ९ कालः १० दण्डधरः ११
• आहवेदः १२ वैवस्वतः १३ अन्तकः १४ ।
इत्यमरः । १ । १ । ११ । धर्मः १५ धर्मेराट् १६
जीवितेशः १७ महिषध्वजः १८ औदम्बरः १९
• दण्डधारः २० कीनाशः २१ दम्भः २२ महिष-
वाहनः २३ श्रीरूपधरः २४ भीमशासनः २५
कङ्कः २६ हरिः २७ । इति शब्दचन्द्रिका ।
कर्मकरः २८ । इति जटाधरः । * यतुर्दण्ड-
यमतपसं यथा,—

“यं काचित् सवितं प्राप्य जगत्पथे यतुर्दण्डम् ।
यतुनायां विप्रैश्च नियतस्तपस्येदुयमान् ।
यमाय धर्मेराजाय नमो वै चान्तकाय च ।
वैवस्वताय कालाय सर्वभूतक्षयाय च ।
औदम्बराय दधाय नीलाय परमेष्ठिने ।
हृकोदराय चिन्ताय चिन्तगुप्ताय वै नमः ।
एकेकस्य तिलैर्मिश्रास्त्रींस्त्रीं दत्वा तु जला-
ज्जलीन् ।

संस्मरन्तं पापं तत्तुल्यादेव नश्यति ।”
इति तिथ्यादितत्त्वतुल्यमव्ययपुराणवचनम् ।
तत्त्वोपनिषदा,—
“संज्ञा च रविणा दृष्टा निमीलयति लोचने ।
यतस्ततः सरोषोऽर्कः संज्ञां निवृत्तमवधेत् ।
मयि दृष्टे सदा यस्मात् कुक्षे नमस्ययमम् ।
तस्मान्नियम्यते सृष्टिः प्रजासंयमनं यमम् ।”
मार्कण्डेय उवाच ।

“ततस्तस्यास्तु रंजने भर्तृप्रापिने तेन वै ।
यमश्च यतुना चैवं प्रख्याता सुमहानदी ।”
इति मार्कण्डेयपुराणे वैवस्वतमन्त्रनरे ७७ अः ।
पुण्यात्मनां सर्वस्य तस्य रूपं यथा,—
“तानागतोक्ततो दृष्ट्वा नरान् धर्मेपरायणान् ।
भास्करिः प्रीतिमासाद्य स्वयं नारायणो भवेत् ।
यतुर्मातुः प्रामथ्यः प्रफुल्लकमलेक्षयः ।
शृङ्खलकगदापद्मधारी गण्डध्वजिनः ।
खड्गयज्ञोपवीतो च स्मरपातराजिनः ।
किरीटी कुण्डली चैव वनमालाविभूषितः ।”
पापिनी सर्वस्य तस्य रूपं यथा,—
“चन्द्रद्वयोजनदीर्घाङ्गो वापीसदृशलोचनः ।
सूक्ष्मवर्णा महातेजाः प्रजयास्माधरध्वजिनः ।
हृद्याधिराजलोमा च ज्वलदमिश्रस्त्राग्रवतु ।
नासारन्त्यस्फुरच्छासखनेज्जितमहाजिनः ।
सुदीर्घदशनश्रेणिः सूर्योपमगन्धर्वजिनः ।
प्रचक्षमाङ्गहारः सन्दर्पदशनश्वरः ।
दण्डधस्तस्मिन्वासा भृङ्गुटीकुटिलाननः ।”
इति पाप्नी क्रियायोगसारे २२ अध्यायः ।

यमः

अस्थानधिकारी यथा,—
“प्रोवाच धर्मं यदहं ब्रवीमि
कार्यं त्वया तत् खलु धर्मेराज ।”
ब्रह्मोवाच ।

ये भक्ताः पुण्डरीकाक्षे कर्मणा मनसा गिरा ।
खलमेनिरता दान्ता न नियन्ता हि ते त्वया ।
जन्मः संपूर्णतो येस्तु येः जन्मः सतपाक्षितः ।
येच नित्यं स्तुतः जन्मो न ते त्वद्विषयोपमाः ।
नमः जन्माश्रुतान्न वासुदेवेत्युदीरितम् ।
येभांविभावितो धर्मे । न ते त्वद्विषयोपमाः ।
दानं ददन्निर्दयकमन्युतः प्रीयतामिति ।
अज्ञापुरःसरेधर्मे । न ते त्वद्विषयोपमाः ।
उत्तिष्ठन्निः स्वपाशं व्रजन्निश्च जनादेनः ।
येः स्तुतस्तु सदा धर्मे । न ते त्वद्विषयोपमाः ।
सर्वबाधास्तु ये ज्ञानं संस्मरन्त्युचरन्ति च ।
तद्भावभावितो ये च न ते त्वद्विषयोपमाः ।
सं एव धाता सर्वस्य तन्निर्गोकरा ययम् ।
यमसंयमने व्यक्तः धोऽस्तुतुल्यमकी हरिः ।”
इति बह्मपुराणे नरसिंहप्रादुर्भावाध्यायः ।
अपि च ।

ब्रह्मण्य उवाच ।

“यत् ज्ञत्वा सुमहत् पुण्यं धर्माधर्मेविनिश्चये ।
प्रमाणं त्वं हि लोकानां फलं मे ब्रूहि तद्-
यम ।”

यम उवाच ।

यमो यम इति श्रुत्वा वृथा हृदयिष्यते जनः ।
आत्मा च यमितो येन न तस्मै यमः स्तुतः ।
आवृण्यं चमा सत्यमहिंसा दमश्चैवम् ।
ध्यानं प्रसादो माधुर्यं सन्तोषश्च यमा दश ।
यमेव नियमोऽथैव यः करोत्यात्मसंयमम् ।
स चादृष्ट्वा तु मां याति परं ब्रह्म यनातनम् ।”
इति तन्त्रेय यमशक्तिप्रोपाख्यानम् । * ।
वाचिनीकृतं यमाटकं स्तोत्रं यथा,—

वाचिपुत्राच ।

“तपसा धर्मेमाराध्य पुण्डरे भास्करः पुरा ।
धर्मेण यं सुतं प्राप धर्मेराजं नमाम्यहम् । १ ।
समता सर्वभूतेषु यस्य सर्वस्य साक्षिणः ।
यितो यन्नाम प्रमनमिति तं प्रथमाम्यहम् । २ ।
येनान्तश्च जतो विन्दे सर्वेषां जीविनां परम् ।
कस्मिंश्चरूपकाले च तं कृतान्तं नमाम्यहम् । ३ ।
विभक्तिं दक्षं दक्षाय पापिनीं शुद्धिदिवे ।
नमामि तं दण्डधरं यः प्राप्ता सर्वदेहिवासा । ४ ।
विन्दे च कलयत्येव यः सर्वयुक्त सन्ततम् ।
अतीव दुर्निवार्यश्च तं कालं प्रथमाम्यहम् । ५ ।
तपस्वी वेणुवो धर्मा स्यमी विजितेन्द्रियः ।
जीविनां कर्मफलदत्तं यमं प्रथमाम्यहम् । ६ ।
स्नात्मारामश्च सर्वज्ञो मित्रः पुण्यजतो भवे ।
पापिनीं क्षेपदो यस्तं पुण्यमित्रं नमाम्यहम् । ७ ।
यजन्त्र जप्यो वंशं ज्वलन्तं ब्रह्मतेजसा ।
यो ध्यायति परं ब्रह्म ब्रह्मवर्षं नमाम्यहम् । ८ ।
इत्युक्त्वा सा च वाचिनी प्रव्रजाम् यमं सुते ।
यमस्य विष्णुभक्तं कस्मिंश्चरुवाच ह ।

यमहि

अस्य ऋद्धत्वं यमशब्द इत्ययम् । (अन्वविश्वे, पुं । यथा, अन्ववेत्ये । २ । १५२ ।
 “एकेनाङ्गेन हीनेन भिन्नेन च विशेषतः ।
 यमज्ञं वाजिनं विन्ध्यात् वामनं वामना-
 कृतिम् ॥”)
 यमद्विः, पुं, (जमन् हुतभण्यशीलः प्रज्जलितो
 २मिरिव । एषोदरादित्वात् जस्य यः ।) जम-
 द्भिस्तुतिः । स तु परमुरामपिता । इति
 भरतद्विष्णुकोषः । (विदितस्तु जमद्विष्णुश्च
 इत्येवम् ।)
 यमदूतः, पुं, (जमस्य दूतः ।) यमस्य चरः ।
 यथा,—
 “यमदूतपिशाचाद्विषेण परासुखपात्यते ।
 सङ्घिरोवधवीर्याणि तस्मात् परिवर्जयेत् ॥”
 इति बागभटे शरीरस्थाने पञ्चमेऽध्याये ।
 धर्मस्य उवाच ।
 “के यूयं विज्जताकाराः पाशसुत्ररपाणयः ।
 दंष्ट्राकरालवदना अङ्गारसङ्घप्रभाः ॥
 यूयं सर्वे महावीराः ज्वलन्पावकलोचनाः ।
 कृता तथापि युष्माकमियं केन सुदुर्गतिः ॥”
 यमदूता ऊचुः ।
 यमदूता वर्यं सर्वे यमाज्ञाकारिणः सदा ।
 त्वद्दूतोऽयं विजास्तानं सुमहान् कश्मलो-
 दयः ॥”
 इति पञ्चपुराणे क्रियायोगसारे ६ अध्यायः ॥
 यमदूतकः, पुं, (यमस्य दूत इवेति कन् ।) काकः ।
 इति शब्दरत्नावली । (यमदूत + कार्थे कन् ।)
 यमदूतश्च ॥
 यमदूतिका, स्त्री, (यमस्य दूतिकेव ।) तिलिङ्गी-
 वृक्षः । (यथा,—
 “जीवनं जीवनं हन्ति प्राणान् हन्ति समीरणः ।
 किमाश्चर्यं चारभूमौ प्राणदा यमदूतिका ॥”
 इत्युक्तः ।)
 यमदेवता, स्त्री, (यमो देवता अधिष्ठात्री यस्याः ।)
 भरणीनक्षत्रम् । इति हेमचन्द्रः । २ । २२ ॥
 यमदुमः, पुं, (यम इव भयावहो दुमः ।) शास्त्रलि-
 ङ्घः । इति राजनिर्घण्टः । (विवरयमस्य
 शास्त्रलिङ्घश्चेति ज्ञातयम् ।)
 यमद्वितीया, स्त्री, (यमप्रिया द्वितीया इति मध्य-
 पदलोपिकर्मधारयः ।) कार्तिकेशुद्धद्वितीया ।
 भाट्टद्वितीया इति ज्ञाता । तत्तुल्यं यथा ।
 जिह्वपुराणे ।
 “कार्तिके तु द्वितीयायां शुक्लायां भाट्टपूजनम् ।
 या न ज्ञायाद्विनश्यति भातरः सप्तजन्मनि ॥”
 तस्या इति शेषः । महाभारते ।
 “कार्तिके शुक्लपक्षस्य द्वितीयायां सुधिष्ठिरः ।
 यमो यस्तुनया पूर्वं भोजितः स्वयं च स्वयम् ।
 तस्मान्नियमश्चैव पार्थ ! न भोक्तव्यमती युधिः ॥
 यज्ञेन भगिनीहस्ताङ्गोक्तं पुष्टिवर्धनम् ।
 दानानि च प्रदेयानि भगिनीभ्यो विशेषतः ॥”
 तथा ।
 “यमश्च चित्रगुप्तश्च यमदूताश्च पूजयेत् ।

यमहि

अर्घ्यं चात्र प्रदातव्यं यमाय सङ्कलप्यैः ॥”
 सङ्कलप्यैर्भगिनीभाट्टभिः । अर्घ्यमननः ।
 “एकैश्चि मार्गैश्च पाशैश्च
 यमान्कालोक्तधरामरेश ।
 भाट्टद्वितीयास्तदेवपूजा
 यथाय चायं भगवन्नमस्ते ॥
 धर्मराज नमस्तुभ्यं नमस्ते यस्तुनायज ।
 पाहि मां किङ्करैः सार्द्धं स्वयंपुत्र नमोऽस्तु ते ॥”
 यस्तुनाश्च संपूज्य नमस्कृत्यात् ।
 “यमस्वस्वनेमस्तेऽस्तु यस्तुने लोकपूजिते ।
 वरदा भव मे नित्यं स्वयंपूजित नमोऽस्तु ते ॥”
 अन्नं दत्त्वा पठेत् ।
 “आतस्तवाजुजाताहं सुदृष्टु भक्तमिदं शुभम् ।
 प्रीतये यमराजस्य यस्तुनाया विशेषतः ॥”
 ज्येष्ठा चेत् तदायजाताहमिति वदेत् ॥ अत्र
 भोक्तव्यं पुष्टिवर्धनं इति विश्वसमभिरुक्त-
 पलश्रुत्या भोजननियमस्य प्राधान्यात्तस्य सुख-
 कालोऽध्याविभक्तदिनपञ्चमांशो ग्राह्यः । यथा
 दत्तः ।
 “पञ्चमे च तथा भागे संविभागो यथाहृतः ।
 पिष्टदेवमनुष्याणां कीटानाञ्चोपदिश्यते ॥
 संविभागं ततः कृत्वा यद्यस्य शेषस्तुगमयेत् ।
 इतिहासपुराणादौः यद्यश्च सप्तमं गयेत् ॥”
 संविभागो विभज्यान्नस्य प्रतिपादनम् । देवोऽत्र
 वैश्वदेवसम्बन्धी । पञ्चमांशानामेव तु ।
 “न भुञ्जीतोऽनुत्तमं नातिसौहित्यमाचरेत् ।
 नातिप्रगे नातिवायं नातिसन्ध्यासमीपतः ॥”
 इति मनुस्मृत्युक्तं दक्षस्मृत्योर्दक्षेतरकाण्डेऽपि
 ग्राह्यः । सौहित्यं ह्यतिः । अत्र भोजनस्य राग-
 प्राप्तेऽपि तत्कालस्य ।
 “सुनिभिर्द्विर्गणं प्रोक्तं विप्राणां मर्त्यवासिनां
 नित्यम् ।
 अहनि च तथा तमस्विनां सार्द्धं प्रहरयामासः ॥”
 इति कात्यायनीयेन नियमितत्वाद्भोजनकालस्य
 वेधत्वेन शास्त्रीयत्वात् न सामान्यशास्त्रप्राप्तप-
 लोपपर्युदासासङ्गतः । अत्रानध्ययनं भान्ता-
 नाम् । प्रेतपञ्चोत्तरद्वितीयायां तत्तद्विधात् ।
 यथा च राजमार्गैः ।
 “प्रे को चे चा द्वितीयास्ताः प्रेतपञ्चे गते तु या ।
 या तु कोजागरे याति चेज्जावत्याः परंऽपि च ॥
 चातुर्मास्ये मवाप्ते च द्वितीया या भवेत्तिथिः ।
 परास्त्रितास्त्रनध्यायः पुराणैः परिकीर्तितः ॥”
 ज्योतिषे । तथा यमद्वितीयायां यात्रायां मरणं
 भवेत् । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * * * अस्यां प्रत-
 विधानं यथा,—
 नारद उवाच ।
 “भगवन् ! प्रदुमिच्छामि त्वामहं विनया-
 न्वितः ।
 तद्व्रतं ब्रूहि मे स्नामिन् ! त्वत्तुं येन न पश्यति ।
 अल्पदोषं महत्पुण्यं शोभनं व्रतमुत्तमम् ।
 प्रसादं कुरु मे स्नामिन् ! यथाहं तत् करोमि
 भोः ॥

यमहि

ब्रह्मोवाच ।

यदि चेच्छसि विप्रेन व्रतानां व्रतमुत्तमम् ।
 व्रतं यमद्वितीयायां ब्रह्म मे तत्पुनरारब्धम् ॥
 कार्तिके मासि शुक्लायां द्वितीयायां सुकीर्णरः ॥
 कर्त्तव्यं तद्विधानेन सप्तपञ्चद्विनिवारकम् ॥
 त्राक्षे सुदूर्ते चोत्थाय चित्तयेदात्मनो हितम् ।
 प्रातः कृत्वा द्विजः स्नानं दत्तधावनपूर्वकम् ॥
 ततः शुक्लाब्जधरः शुक्लमाच्छादयेत्पनः ।
 कृतनिवृत्तियो वृद्धः कुक्कुटाङ्गदभूषितः ।
 विधिं विष्णुश्च वरुणश्च वंश्याप्यौदम्बरं ध्रुवे ।
 पद्मं सप्तदलं कृत्वा पूजयेत् सुखमावहः ॥
 चन्द्रनागवक्रपूरं कुङ्कुमेद्विजयवतम् ॥ *
 पुष्पैर्धूपैश्च नेत्रेदोर्नारिकेलादिभिः वज्रैः ॥
 सरस्वतीश्च वरदां वीणापुष्पकधारिणीम् ।
 ध्यायेत् शुक्लाब्जधरां जलवाहनसंस्थिताम् ॥
 ततो न्यतुविनाशाय सालङ्कारां प्रयस्त्रिणीम् ।
 विप्राय वेदविदुषे गात्रं दद्यात् सवस्त्रकामः ॥
 अपन्यतुविनाशाय संसारार्थवतारिकाम् ।
 विप्रं तुभ्यमिमां रौद्रीं धेनुं सम्पददे ह्यहम् ॥
 इति वाक्यविचारेण धेनुं दद्याद्द्विजातये ।
 कुलीनाय सुश्रान्ताय रोगहीनहिजाय वै ॥
 तदभावे चोदकुम्भं सवस्त्रं सहरिण्यकम् ।
 औदुम्बरविधानेन सम्पदद्याद्द्विजातये ॥
 तस्याप्यलामे विप्रेन ! विप्राय सदुपायहौ ।
 दद्यात् कार्तिकशुक्लायां द्वितीयायां विशेषतः ॥
 ज्ञातिभेदान् तथा वृद्धान् संपूज्य चाभिवादेत् ।
 नारिकेलादिद्विनेन तोषयेत् स्नानानपि ॥
 ततः सोदरसम्पन्ना भगिनी याभवन्मुने ! ।
 तस्या यच्च समागत्य अह्वानोऽभिराजयेत् ॥
 भद्रे भगिनि ! शुभगे त्वदङ्गिरसखीवहे ।
 भयसेऽद्य नमस्कृत्युमागतोऽहं तवात्मनः ॥
 इति श्रुत्वा भगिन्यादिः सोदरं विनयान्वितम् ।
 न्यतुवाक्यैस्तत्तस्य पूजनं क्रियते महत् ॥
 अथ भाट्टमती आतस्त्वं नो वयसि नास्ववः ।
 भोक्तव्यं भोऽद्य मन्त्रेण त्वायुषे कुलदीपक ! ॥
 कार्तिके शुक्लपक्षस्य द्वितीयायां सङ्कोदरः ।
 यमो यस्तुनया पूर्वं भोजितः स्वयं चोदितः ।
 अस्मिन् दिने यमेनापि पूजिता भगिनी शुभा ॥
 सुसुन्दरो वेषस्तु यो न भुङ्क्ते
 यमद्वितीयादिनमेव कथा ।
 तं पापिनं सर्वसुराः प्रवृज्य
 संसारमार्गं रटयन्ति विप्रः ॥
 तस्माद्भावा स्वयं यदे भोक्तव्यं मासि कार्तिके ।
 शुक्लायाश्च द्वितीयायां सर्वेभ्योऽपि भो द्विज ! ॥
 वर्षं वर्षं च कर्त्तव्यं यद्यसि आयुषे श्रिये ।
 ततः सम्प्राप्य सुमते भगिन्ये सुविधानतः ॥
 खर्वाङ्गारवस्त्रादिदानसत्कारमारात् ।
 प्रदद्यान्निशार्त्तं प्रमयावततः सुधीः ॥
 च आशीर्षं प्रयच्छास्त्रा नमस्कृत्य समापयेत् ।
 सर्व्वा भगिन्यः सन्तोष्या ज्येष्ठाङ्गुलमश्लक्ष्णम् ॥
 वस्त्राजपावस्त्रादिभोजनैः पुष्टिवर्धनैः ।
 करोति च नरो विज्ञानं याति यमवातनाम् ॥

यमम

अपममं न चाप्नोति सर्वं सर्वं हि नाम्नाया ।
 येनेमिन्मः सुवासिनी वस्त्राङ्गहारतोविताः ।
 न तेषां वस्त्रं वावत् कञ्चो न रिपोर्भवम् ।
 अतस्त्वाय प्रसादेन भूताः प्रेताश्च राक्षसाः ।
 दूरादेव पञ्चायने धर्मराजेन ताडिताः ।
 यो देवो महिषाक्षो दहसुदुर्धरधारकः ।
 वेदितः किङ्करेर्दृष्टेक्षणे काकात्मने नमः ।
 इत्थं त्वं दिव्यशूर्प ! कुर्वन् तद्वत् युभम् ।
 इत्थं यमद्वितीयास्त्रमपममनिवारकम् ।
 अतस्त्वाय प्रभावेन पुत्रपौत्रसमन्वितः ।
 सर्वं वरामि ते विप्र ! यदृष्टः स्यात् सदेव हि ।
 गार्हस्थीयन समो धर्मो न भूतो न भविष्यति ।
 सन्नेहोऽन न कर्त्तव्य इह लोके परमम् ।
 ये वै यमद्वितीयास्त्रं व्रतं कुर्वन्ति मानवाः ।
 यमजन्तव पापं तत्पञ्चादेव नश्यति ।
 अपुत्रो जन्ते पुत्रं धनहीनो जमिह्वनम् ।
 भाव्याहीनो जमिह्वानो सुकृपां कुलजन्मवाम् ।
 यस्यां तिथौ यतुनया यमराजदेवः
 संभोजितः सकललोकनिपातद्वयः ।
 तस्यां भुज्जति सुतिथौ च यदे भगिन्याः
 प्राप्नोति वित्तमतुर्जं च चिरायुरेव ॥”
 इति पाद्मे उत्तरखण्डे १२५ अध्यायः ।
 यमधारः, पुं. (यमा युग्मोभूता धारास्तु । यदा,
 यमवत् विनाशिका धारा यत् ।) पार्श्वद्वय-
 धारायुक्तास्त्रविशेषः । किरीच काटार इत्यादि
 भावाः ।
 यमनं, स्त्री, (यम्+भावे ल्युट् ।) वन्धनम् ।
 उपरतिः । इति मेदिनी । ने, १११ । (संयमः ।
 यथा, हरिवंशे भविष्यपर्वणि । १६ । ४८ ।
 “अश्रुवामननामासि यतस्तं वामनाख्याया ।
 मननाशुनिरेवासि यमनादु यतिरुच्यसे ॥”)
 यमनः, पुं, (यमयति नियमयतीति । यम्+ञुः ।)
 यमः । इति मेदिनी । ने, १११ । (यमयति
 वशमानयतीत्ययग्रामसि । संयमकर्त्तरि, नि ।
 यथा, वाक्सनेयसंहितायाम् । ८ । २२ ।
 “यन्तासि यमनो भुवोऽसि धरुवः ।”
 “यमनः स्वयं संयमनकर्त्ता भवसि ।” इति तट्ट-
 भाष्ये महीधरः । नियमकारिणि च नि । यथा,
 तत्त्वैव । १४ । २२ ।
 “यन्तो राक्षसासि यमनो भुवासि हरिणी ।”
 “यमनो सर्वेषां नियमकारियसि ।” इति
 तट्टाक्ष्ये महीधरः ।)
 यमनिका, स्त्री, (यञ्जति आह्वयतीति । यम्+
 ञुः । कन् । टाप् ।) यवनिका । इत्यमर-
 टीकायां रामानुजः । कानात् इति भावाः ।
 यमपत्नी, स्त्री, (यमस्य पत्नी ।) यमस्य भार्या ।
 यमस्य वै भार्ये । धूमोर्वा १ विजया २ । इति
 ञटाधरः ।
 यमप्रियः, पुं, (प्रोच्यतेति । प्री+कः । यमस्य
 प्रियः ।) वट्टहचः । इति शब्दरत्नावली ।
 यमभगिनी, स्त्री, (यमस्य भगिनी खवा ।) यतुना ।
 इति शैमचन्द्रः । ४ । १४८ ।

यमखा

यमराजः, पुं. (यमखाद्यौ राजा चेति । “राजाद्यः
 खल्लिभट्टश्च ॥” ५।४।६१ । इति टप् ।) यमः ।
 इति शैमचन्द्रः । २।८८ । अथ पुण्यादि वधा,
 “पुरी संयमनी तस्य चित्रगुप्तस्य वैद्यकः ।
 भस्मौ चक्रमहाचक्रौ धूमोर्वाविजये प्रिये ।
 विचारभूमिका नीचिः सहायाः कालपूर्वकाः ॥”
 इति ञटाधरः । ७ ।
 य च विमाणा ह्ययया श्रमः । (यथा, मार्क-
 ण्डेयै । ७७ । २५—२६ ।
 “ह्यायसंज्ञा त्वपक्षेयु यथा खेयतिवस्त्रका ।”
 तथा न संज्ञाकन्यायां पुत्रयोश्चान्वर्त्तते ।
 नलिनातुपयोगेण विशेषमनुवाचरम् ।
 मनुस्तुत्यान्वागमस्या यमकास्या न चचमे ।
 ताङ्गनाय च वै कोपात् पादस्तेन वसुधतः ।
 तस्याः पुनः चानिमता न तु देहि निपातितः ।
 ततः शशाप तं कोपात् ह्यायसंज्ञा यमं हि ज ।
 किञ्चित् प्रस्फुरमाकोटौ विचलन्त्याविपलवा ।
 पितुः पत्नीममयाहं यन्मां तर्जयसे परा ।
 भुवि तस्मादयं पादस्तवादेव पतिष्यति ॥”)
 तच्छापात्तं यथा,—
 “खल्वधारिणीं विमामागिनाय विनाशयम् ।
 संज्ञां भाव्यां प्रीतिमनीं भास्करो वारितस्करः ।
 ततः पूर्वसुतो योऽस्याः योऽभूदेवसुतो मनुः ।
 द्वितीयस्तु यमः शापाङ्गमेकद्विरभूत् सुतः ।
 क्रिमयो मांसमाहाय पादस्ते महीतनम् ।
 पतिष्यन्तीति शापात्तं तस्य चक्रे पिना खयम् ।
 धर्मेदृष्टयतश्चासौ समो ममे तयाहिते ।
 ततो नियोगं तं यास्ये चकार तिमिरापहः ।
 यतुना च नदी जज्ञे कलिहान्तरवाहिनी ॥”
 इति मार्कण्डेयपुराणे वैवस्वतमन्वन्तरे । ७८ ।
 २५—२६ ।
 यमराट्, [ज] पुं, (प्राक्संयमवात् यमप्रभृतयः
 किङ्करास्तेषु रावते येन संयमेन रावते इति
 वा । राज्+ङिप् । इत्यमरटीकायां रघु-
 नाथः ।) यमः । इत्यमरः । १ । १ । १६६ ।
 यमजं, स्त्री, (यमं जातीति । जा+कः ।) युग्मम् ।
 इति शैमचन्द्रः । ६ । ६० । (त्रि, यमजः ।
 यथा, देवीभागवते । १ । २८ । ५ ।
 “सुमित्रातनयौ जातौ यमजौ द्वौ मनोहरौ ।
 ते जाता वै किशोराश्च धनुर्माधराः किल ॥”)
 यमजपञ्चकः, पुं, (यमजं यमजं पञ्चमेष्ट । बहुव्रीची
 कः ।) अश्वत्थकहचः । कीविरारहचः । इति
 राजनिघण्टुः ।
 यमजान्जुनहा, [ज] पुं, (यमजान्जुनौ जतवान्
 इति । जन्+ङिप् ।) शीकण्डः । इति शैम-
 चन्द्रः ।
 यमजान्जुनौ, पुं, (यमजौ च तावज्जुनौ चेति
 कर्मधारयः ।) गोक्षुल्लजान्जुनहचयम् । तौ
 कुवेरपुत्रौ नलकूबरमणिपौ । नारदशापात्
 वृक्षतां गतौ शीकण्डेन उद्धारितौ । यथा,—
 “वह्मिनी लोकपाषाण्य पुत्रौ भूत्वा तमःपुत्रौ ।
 न विवाचयमाज्ञानं विधानीतः सुदुर्मेदी ।

यमानि

यतोऽर्हतः स्थावरतो स्थातां नेव यथा पुनः ।
 क्षतिः स्थावत्प्रसादेन तथापि महद्व्यवहृत् ।
 वास्तुदेवस्य चाभिर्धं जन्मा दिव्यशरच्छते ।
 इति लज्जोक्तौ भूयो लब्धभक्तौ भविष्यतः ।
 श्रीमुक्त उवाच ।
 य एवमुक्त्वा देवर्षिर्गौतमो नारायणायनमम् ।
 नलकूबरमणिपौवावास्तुर्धेमजान्जुनौ ।
 लब्धभोगवत्सुखस्य सर्वं कर्तुं वचो हरिः ।
 जगाम शनैश्चैव यत् लो यमजान्जुनौ ।
 देवर्षिर्मे प्रियतमो वह्मिनी धनहालायौ ।
 ततश्चा वाधयिष्यामि यद्गौतं तन्महात्मना ।
 इत्यन्तरेकान्जुनयोः लक्षस्तु यमयोर्धयो ।
 आलानिर्देशमात्रेण तोयंस्ततस्तुल्लङ्घनम् ।
 बाधेन निष्कर्षतामगुल्लङ्घनं तत्
 दामोदरेव तर्जितकलिताडप्रियम् ।
 निष्पेततुः परमविह्वलितानिषे-
 ष्कन्धप्रवाजविटपौ ज्ञातचक्षुःश्रव्यौ ।
 तत्र भिषा परमया कज्जुभः स्फुरन्तौ
 विहातुपेक्ष कुलधोरिव जातवेदाः ।
 ज्ञातं प्रत्यक्षं शिरसास्त्रिकलोकनाथं
 ब्रह्माङ्गनी विरजसाविह्वलतुः स्त ।
 बाधौ गुह्यातुकथने मन्त्रकौ कथायां
 हस्तौ च कमेस्तु मनस्तव पादयोर्नैः ।
 स्तुत्यां शिरस्तव निवासलक्षणमात्रे
 उदितः स्वर्ता दर्शनेऽस्तु भवतनुनाम् ।
 श्रीभगवानुवाच ।
 तद्गच्छतं मन्त्रमौ नलकूबरवाहनम् ।
 संजातो मयि भावो वामीक्षितः परमोऽभवः ।
 श्रीमुक्त उवाच ।
 इत्युक्तौ तं परिक्रम्य प्रत्यक्षं च पुनः पुनः ।
 ब्रह्माङ्गलसामान्यं जगत्तुर्दिशस्तुतराम् ॥”
 इति श्रीभागवते १० स्कन्धे १० अध्यायः ।
 यमजौ, स्त्री, (यमज+ङिषी जीव् ।) चोटिका-
 इयम् । इति मेदिनी । ने, १२६ । चोटो
 शाटोपयाये शैमचन्द्रिक गङ्गितासेव चोटिका ।
 यमवाहनः, पुं, (यमस्य वाहनः ।) महिषः । इति
 शैमचन्द्रः । ४ । १४७ । (तथाप्य पर्यायः ।
 “महिषो चोटकारिः स्यात् कावरश्च रजज्जलः ।
 यौगल्लवः लक्षकायो जुजापो यमवाहनः ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ।)
 यमव्रतं, स्त्री, (यमस्य धर्मेराजस्यैव व्रतम् ।)
 राजधर्मेविशेषः । य तु पञ्चपातं विना
 पानिनां शासनकूपः । इति पुराणम् ।
 यमखवा, [ख] स्त्री, (यमस्य खवा भगिनी ।)
 यतुना । वृगां । इति मेदिनी । से, ६० ।
 (यदुक्तं हरिवंशे आर्यास्तवप्रकरणे । ५८ । ४ ।
 “जया च विजया च त्वं तुष्टिः पुष्टिः चमत्तु दया ।
 ज्वहा यमस्य भगिनी नीलकौशियवाचिनी ॥”)
 यमानिका, स्त्री, (यमानी+कायं कन् ।)
 यमानी । तत्पर्यायः । अथमोहा २ उच्यमन्वा १
 नञ्दर्भा ४ । इत्यमरः । २ । ४ । १४५ ।
 “यमानि यमानाम् । यमानी द्विविधा यथा

यमुना

क्षेत्रयमानी वा अजमोदा इतिव ज्ञाता ।
अथरा यमानी इतिव ज्ञाता अविशिषात्
हरोरपीति सुभूतिः । केचित्तु अजमोदादिद्वयं
वनयमानां नक्षत्राभिर्द्वयं यमानामिवाहुः ।
उपगम्याजमोदाया ज्ञाता क्षेत्रयमानिका
इति । 'यमानी दीपको दीप्यो भूतिकक्ष
यमानिका ।' इति च रत्नः । यच्छति विर-
मति निवर्तते अविमान्यमनया यमानी । यमौ
छ विरतौ नास्तीति अचट् ईप् यमानी क्षार्पे
के यमानिका यमानी पञ्चमवर्गपञ्चममन्था ।
यवानोति अन्तःस्वचतुर्थमन्था इति केचित् ।
इति भरतः ॥ ७ ॥ अस्या गुणाः । कुष्ठमूल-
नाशिलम् । पुष्ट्यम् । पित्ताधिकारितम् ।
वायुकपलमिनाशिलम् । इति राचवज्रभः ।
यमानी, स्त्री, (यच्छति विरमति निवर्तते अवि-
मान्यमनयेति । यम + करणे क्युट् । ङीष् ।
एषोऽरादित्वात् वाधुः ।) यमानिका । इति
शब्दरत्नावली । (यथास्याः पठ्यायः ।
"यमानी दीपको दीप्यो भूतिकक्ष यमानिका ।"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ।)
यमानकः, पुं, (यमस्यान्तकः । न्युज्यत्वादेवास्त्व
तत्त्वान् ।) शिवः । इति शब्दरत्नावली ।
(यमश्च अन्तकश्च तौ इति विपश्ने । वैवस्वत-
कालौ । यथा, महाभारते । २ । १७ । १५ ।
"तेजसा सूर्यसङ्काशः समया एषीवीर्यमः ।
यमानकसमः क्रोधे श्रिया वैश्रवणोपमः ।"
"यमो वैवस्वतः अन्तकः कालः ।" इति तट्टी-
कायां नीलकण्ठः ।)
यमो, स्त्री, यमुना नदी । इति त्रिकाण्डशेषः ।
(यथा, श्रीमद्भागवते । ८ । ११ । ६ ।
"हृतीयां वक्रकामेते तासां संज्ञास्तुतास्तयः ।
यमो यमो आहृदेवन्मायायाश्च सुतान् प्रयत्नम् ।"
यमुना, स्त्री, (यमयतीति । यमि + "अजियमि
श्रीहृन्ध्व" ।) उणा० १ । ११ । इति उगन् ।
टाप् ।) दुर्गा । यथा,—
"सर्वाणि हृदयस्यानि मङ्गलानि शुभानि च ।
इहाति येष्ठितान् लोके तेन सा सर्वमङ्गला ।
सङ्गमात्रमवात्राज्ञा लोके देवी विभासते ।
यमस्य भगिनी जाता यमुना तेन सा मता ॥"
इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥ ७ ॥
(यच्छति विरमति गङ्गायामिति । नदी-
विशेषः । सा तु हिमालयदक्षिणदेशाभि
गत्वा प्रयागे गङ्गायां मिश्रिता । तत्पठ्यायः ।
कालिन्दी २ सूर्यतनया ३ श्रमनस्रवा ४ ।
इत्यमरः । २ । १० । १२ । तपनतनूना ५ कलिन्दी-
कन्या ६ यमस्रवा ७ यमाता ८ तापी ९ कलिन्दी-
नन्दिनी १० यमनी ११ यमो १२ । इति
शब्दरत्नावली । कलिन्दीशैलजा १३ सूर्य-
सुता १४ । इति जटाधरः । (यथा,—
"गङ्गा सरस्वती शोभयमुना सरयुः सची ।
वेणा हरावती नीला उत्तरातु पूर्ववाहिनी ॥"
इति हारीते प्रथमे स्काने सप्तमेऽध्याये ।)

यमुना

अस्या जलगुणाः । पित्तदाहवमनप्रमापहन्म ।
स्नातुलम् । वातजननलम् । पावनलम् । वृद्धि-
दीपनकरलम् । रोचनलम् । वलप्रदलम् ।
इति राचनिषेधः ॥ ७ ॥ सा यमस्य भगिनी ।
यथा,—
"वावर्हिर्मेवपुष्टे तु तपो चोरं चकार ह ।
अद्याहि भविता लोके मनुः सावर्हिर्केऽनरे ॥
भावा शनैश्चरन्त्यास्य यज्ञत्वं स तु जन्वान् ।
तयोर्वीर्ययवी या तु यमस्रवा यशस्विनी ।
अभवत् सा सरिच्छिता यमुना लोकपावनी ॥"
इति वङ्गपुराणे सागरोपाख्यानम् ॥ ७ ॥
सा च इन्द्रावने सुमुन्वास्या परा शक्तिः । यथा,
श्रीभगवाद्गुवाच ।
"इदं इन्द्रावनं रक्ष्यं मम धामैव केवलम् ।
तत्र ये पश्यः साक्षाद्दृष्ट्वाः कौटा नराधमाः ।
ये वचनि ममाधिष्ठं न्ता यानि ममान्तिकम् ।
तत्र या गोपपञ्चाश्च निवसन्ति ममानये ।
योगिन्यस्ताः । एवं हि मम देवाः परायणाः ।
पञ्चयोजनमेव हि वनं मे देहस्तपकम् ।
कालिन्दीयं सुमुन्वास्या परमान्तवाहिनी ॥"
इति पाद्मे पातालखण्डे ७ अध्यायः ॥ ७ ॥
अस्या जलस्य लज्जवर्णलकारणं यथा,—
पुलस्त्य उवाच ।
"यदा दचसुता जज्ञन् । सती याता यमस्यम् ।
विनाश दचयज्ञं तं विचचार त्रिलोचनः ।
ततो हृष्यज्जं दृष्ट्वा कर्णः कुसुमाशुधः ।
अपल्लोकं तदास्त्रेण श्रीमन्मादेनाभ्यताकृतम् ।
ततो हरः शरण्याय श्रीमन्मादेनाभिताडितः ।
विचचार तदोन्नतः काननानि सरांसि च ॥
अनन् सती महादेवस्तोष्ठादेन ताडितः ।
न श्रमे लेभे देवर्षे वाखविह इव द्विपः ।
ततः पपात देवेशः कालिन्दीसरिते सुने ।
निमगे शङ्करे चापे दग्धा लज्जत्वमागता ।
तदाप्रभृति कालिन्द्या दगज्जननभं जलम् ॥"
इति वामने ६ अध्यायः ॥ ७ ॥
ज्येष्ठशुक्लदादश्यादिज्येष्ठा खानपिच्छदानफलं
यथा,—
"यज्येष्ठशुक्लदादश्यां ज्ञात्वा वै यमुनाजले ।
मधुरायां हरिं दृष्ट्वा प्राप्नोति परमां गतिम् ।
यमुनाजले ज्ञातः पुत्रो सुनिवतम् ।
ज्येष्ठान्नलामले पक्षे द्वादश्यास्तपवाचलत् ।
समभ्यर्चायुतं सन्धक् मधुरायां समाहितः ।
अन्धमेघस्य यज्ञस्य प्राप्नोत्यविकलं फलम् ।
ज्येष्ठान्नले सिते पक्षे समभ्यर्चा जगार्हन्म् ।
धन्यो नः पिच्छनिर्वापं यमुनायां प्रदास्यति ॥"
इति विष्णुपुराणे ६ अंशे ८ अध्यायः ।
यमुनाजनकः, पुं, (यमुनाया जनकः ।) सूर्यः ।
इति हेमचन्द्रः । २ । ६ ।
यमुनाभित्, [ह] पुं, (यमुनां भिनतीति । भिद् +
क्विप् ।) वलदेवः । इति हेमचन्द्रः । २ । १३८ ।
(यतदुत्तान्तसुतं यथा, हरिवंशे । १०२ ।
१३—१६ ।)

यथातिः

"स हृत्वेनावतायेव कुले यज्ञ मज्जानदीम् ।
चक्रे यमुनां रामो कुत्थितां वनितामिव ॥
सा विष्णुजननीता हृदप्रस्थितवचसा ।
यावन्त नदी भीता हजमार्गानुसारिणी ।
लाङ्गलादिदमार्गां वा वेगमा वक्रमाभिनी ।
सङ्घर्षभयवक्ता योविवाकुलतां मता ॥"
यमुनाभाता, [ह] पुं, (यमुनाया आता ।)
यमः । इत्यमरः । १ । १ । ११ ।
यमेवका, स्त्री, (यमं ईरयति प्रेरयतीति । ईरि +
नाहुलकात् उक् । टाप् ।) दक्षकन्या । इति
त्रिकाण्डशेषः ।
यथातिः, पुं, नहुवराजपुत्रः । तत्पठ्यायः । नीहुविः
२ । इति त्रिकाण्डशेषः । नाहुवः १ । इति
जटाधरः । तस्योपाख्यानं यथा,—
"नहुवस्य प्रवक्ष्यामि पुत्रान् सप्तैव धार्मिकान् ।
यतिर्यथातिः संयातिवद्भवः पञ्चमस्तथा ।
स्यार्तिर्मेवयातिश्च सप्तैते वंशवर्धनाः ।
यथातिरकरोन्मायं धर्मेकप्रवक्तृदा ।
श्रमिष्ठा तस्य भार्याभूत् दुहिता वृत्पत्न्यः ।
भार्गवस्याङ्गजा तद्देवयानी च सुव्रता ।
यथातिर्देवयान्यान् पुत्रावजन्मनृपः ।
यमुश्च तुल्यसुखेव शक्रविष्णु इवापरौ ।
तस्मादेव तु राजर्षेः श्रमिष्ठा वार्धपत्न्यौ ।
दृष्ट्वाशुच पूरुष श्रीन् कुमारीनजीजनत् ।
ततः काले च कस्मिंश्चिदेवयानी शुचिस्मिता ।
यथातिसहिता राजन् जगाम हरितं वनम् ।
ददर्श च तदा तत्र कुमारान् देवस्तपिणः ।
क्रीडमानान् सुविभक्तान् विस्मिता चेदमज्जवौत् ।
किन्नामधेयं गोचं वः पुत्रकाः । आश्रयः पिता ।
विरूत मे यथातयं श्रोतुमिच्छामि तं ह्यहम् ।
तेऽदर्शयन् प्रदेष्टुम्या तमेव वृत्पत्न्यम् ।
बुद्धा च तत्पतो देवौ श्रमिष्ठामिदमज्जवौत् ।
ममाधीना सती कस्मादकार्षीर्विप्रियं मम ।
श्रमिष्ठोवाच ।
यदा तथा वृत्तो राजा वृत्त एव तदा मया ।
त्वत्तो हि मे पूज्यतमो राजर्षिः किं न वेत्सि
तत् ॥
श्रीनक उवाच ।
श्रुत्वा तस्यास्ततो वाक्यं देवयान्यज्जवौदिदम् ।
राजन्नाद्येह वत्स्यामि विप्रियं मे त्वया ज्ञतम् ॥
अविभक्तौ किञ्च राजानं साश्रुलोचना ।
अपिरादेव संप्राप्ता कावस्थोऽग्रसोऽल्लोके ।
देवयान्युवाच ।
श्रमिष्ठयातिरुतासि दुहिता वृत्पत्न्यः ।
जयोऽस्यां जनिताः पुत्रा राजानेन यथातिवत् ।
दुर्भगाया मम हौ तु पुत्री तात । जवीमिव वः ।
शुक्र उवाच ।
धर्मेष्टः सन् महाराज । योऽधर्मेमस्तथाः प्रियम् ।
तस्मात्परा त्वामचिराद्वर्षयिष्यति दुर्जया ।
यथातिरवाच ।
अतुकामां क्षियं यस्तु मन्वां रक्षति याचितः ।
नोपेति सद्य धर्मेष्ट भूवर्हेऽनुवति कुजेः ॥

ययातिः

अधर्ममयसंविद्यः अमितातुपज्जिवान् ।
अहमो वीरवस्त्राहं देवयान्वा भूमदह ।।
प्रसारं कुरु मे नृपसन् जरेणं मा विधित माम् ।
युक्त उवाच ।
नार्हं नृवा नवीन्येनम् जरां प्राप्नोष्वि भूमिप ।।
जरां त्वेतां त्वमन्वसौ संक्रामय यदीच्छसि ।
वयो दास्यति पुत्रो यः स ते राजा भविष्यति ।।
इति मात्स्ये २२ अध्यायः । ॥ ॥
श्रीनक उवाच ।

“जरां प्राप्य ययातिस्तु सपुत्रं प्राप्य चैव हि ।
पुत्रं न्येहं वरिष्ठश्च यदुमिन्नवोद्वहः ।
त्वं वही । प्रतिपद्यस्व पाप्मानं जरया सह ।
यौवनेन त्वदीयेन चरेयं विधयानहम् ।
पूर्वं वर्धवहसि तु पुनस्ते यौवनं त्वहम् ।
इत्या सन्पतिपत्स्यामि पाप्मानं जरया सह ।
यदुववाच ।

सन्ति ते बहवः पुत्रा मत्तः प्रियतरा वृष ।।
जरां यहीतुं धर्मेण । पुनमन्यं उच्यते वे ।
ययातिरवाच ।

यो मे त्वं हृदयान्नातो वयः स्वं न प्रयच्छसि ।
पापाप्मातुलवसन्नात् दुष्पुत्रा ते भविष्यति ।।
तुल्यसो प्रतिपद्यस्व पाप्मानं जरया सह ।
यौवनेन चरेयं वे विधयांस्तव पुत्रक ।।
तुल्यसुववाच ।

न कामये जरां तात । कामभोगप्रणाशिनौम् ।
बलरूपान्तकराखीं बुद्धिमानविनाशिनौम् ।

ययातिरवाच ।
यस्त्वं मे हृदयान्नातो वयः स्वं न प्रयच्छसि ।
तस्मात् प्रजा समुच्छेदं तुल्यसो । तव यास्यति ।।
इहो ! त्वं प्रतिपद्यस्व वर्धरूपविनाशिनौम् ।
जरां वर्धवहसि यौवनं स्वं प्रयच्छ च ।
हृद्युववाच ।

न गजं न रथं चायं जीर्णो मुहुक्ते वरिष्ठियम् ।
नारोग्याख्य भवति तां जरां ते न कामये ।
ययातिरवाच ।

दस्त्वं मे हृदयान्नातो वयः स्वं न प्रयच्छसि ।
तस्मात् इहो ! प्रियः कामो न ते सम्पत्स्यते
कचित् ।।

अनौ । त्वं प्रतिपद्यस्व पाप्मानं जरया सह ।
यत्वं वर्धवहसन्तु चरेयं यौवनेन ते ।

अनुववाच ।
जीर्णः शिशुरिवास्ते काष्ठेऽन्नमशुचिर्यथा ।
न कुहोति च काष्ठेऽग्निं तां जरां नैव कामये ।
ययातिरवाच ।

यस्त्वं मे हृदयान्नातो वयः स्वं न प्रयच्छसि ।
जरादोषस्त्वयोक्तो यस्तस्मात्तं प्रतिपद्यसे ।
पूरो ! मे त्वं प्रियः पुत्र । त्वं वरीयान् भविष्यसि ।
कायस्थोऽन्नं वः शपाम् च ह्योऽस्मि यौवने ।
पूरो ! त्वं प्रतिपद्यस्व पाप्मानं जरया सह ।
किञ्चित्कालं चरेयं वे विधयान् वयसा तव ।
पूर्वं वर्धवहसि तु प्रतिदास्यामि यौवनम् ।
अथैव प्रतिपद्यामि पाप्मानं जरया सह ।

२३

ययः

श्रीनक उवाच ।

एवमुक्तः प्रह्लादाच पूवः पितरमब्रुवा ।
ययात्वं महाराज ! तत् करिष्यामि ते वयः ।
ययातिरवाच ।

पूरो ! प्रीतोऽस्मि ते वयः प्रीतश्चेहं ददामि ते ।
सर्वकामसम्पत्ता ते प्रजा राज्ये भविष्यति ।।
इति मात्स्ये २३ अध्यायः । ॥ ॥
श्रीनक उवाच ।

“पौरवेत्याय वयसा ययातिर्नृवात्मजः ।
प्रीतियुक्तो नरमेव चकार विधयान् सुखी ।
पूर्वं मत्वा ततः कालं पूरं पुनस्तुवाच ह ।
पूरो ! प्रीतोऽस्मि भद्रं ते यथाविदं स्वयौ-
वनम् ।।

राज्यञ्चापि यथाविदं यत् त्ववीपजनं पुरा ।
श्रीनक उवाच ।

एवं स नाहुवो राजा ययातिः पुनर्मोक्षितम् ।
राज्येऽभिविष्य सुदितो वानप्रस्थोऽभवन्मनः ।
उविता वनवासं स ब्राह्मणैः सह संभितः ।
पल्लवजाश्रितो दाको यथा स्वर्गमितो गतः ।।
इति मात्स्ये २४ अध्यायः । ॥ ॥

ययः, पुं (यायते प्राप्यते भक्तेरिति) या + “यापोः
कित् रे च” । उणा० ३ । १५६ । इति ईः
दित्वा ।) महादेवः । इत्युदादिर्कोषः । १।१५७॥
(याति हुनं गच्छतीति । अन्वः । इत्युल्लङ्घनः ।)

ययुः, पुं (यातीति) या + “यो रे च” । उणा०
१ । २२ । इति उः दित्वा । ययन्त्यनेनेति ।

यय + उः । एषोदरादित्वात् नस्य ययन्तिमन्त्र-
टीकायां रघुनाथः ।) अन्वमेधोयान्चः ।

सामान्यघीटकः । इति मेदिनी । ये ४० ।

ययः, पुं (ययते अन्वसा इति) यु मिश्रये + अप् ।)

स्वनामन्त्रात्तयूकधाम्यम् । तत्पर्यायः । सित-
यूकः २ । इत्यमरः । २।६।१५ । श्रुतयूकः ३ ।

इति शब्दरत्नावली । मेध्यः ४ दिव्यः ५ अच्यतः ६
कञ्चुकी ७ धाम्यराजः ८ तीक्ष्णयूकः ९ तुरग-
प्रियः १० शक्तः ११ महेष्टः १२ पवित्रधाम्यम्
१३ । तस्य गुणाः । कथावत्त्वम् । मधुरत्वम् ।
सुशीतलत्वम् । प्रमेहयितकमापहारकत्वम् ।
अयूकसुखयवगुणाः । बलप्रदत्वम् । हृद्यत्वम् ।
वृणां बहुवीर्यपुष्टिदत्वम् । इति राजनिर्वण्टः ।

अपि च ।

“ययः कथायमधुरो बहुवातश्लक्ष्णः ।
रुचः शोभकरः शीतो मूत्रमेदकपापहः ।।
इति राजवल्लभः । ॥ ॥

(अपि च ।

“ययः कथायो मधुरो हिमश्च
कटुविपाके कषपित्तहारी ।
त्रैलोक्यं पथ्यस्तिनवच निजं
प्रबहुमूत्रो बहुवातवर्धनः ।
श्लेष्माभिमेघा खरवर्जलश्च
स पिच्छलः खलुविकेखनश्च ।
मेदो मन्तृहृद्हरणोऽतिसूक्ष्मः
प्रसादनः शोभितपित्तकोच ।

ययः

एभिर्गुणैर्होतरास्तु किञ्चिद्-

विद्याद् ययैर्भोऽतिवयान् विश्वैः ।।”

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्यायः ।

“रुचः शीतो गुरुः क्षाद्रुर्बहुवातश्लक्ष्णः ।
श्लेष्मलश्च कथायस्तु रुचः शोषविकारघ्नः ।
रुचः कथायानुरसो मधुरः कषपित्तह ।
मेदः किमिविषयश्च वृणो वैद्यवयः स्मृतः ।।”

इति चरके सूत्रस्थाने २० अध्यायः ।

“कश्चिद्वाक्शेषादपि शक्तिपञ्चः यथा यवपदस्य
कण्टप्रभन्तौ लक्ष्मणा दीर्घयूके च शिष्टानां
यवहारारिकमात्रशक्तेः परिच्छेत्तुमशक्यत्वात्
नानार्थत्वस्य चान्वायत्वात् यवमयश्चरमेवतीति
श्रुतौ यवपदस्यायं सन्निधिः ।
‘वसन्ते सर्वेऽश्वस्यानां जायते पञ्चशतानम् ।
मोदमानास्तु तिष्ठन्ति यवाः कलिशशालिनः ।’
इति विध्यार्थाकाङ्क्षा प्रवर्तमानाह्वाक्शेषाद्दीर्घ-
यूक एव यवपदस्य शक्तिपञ्चः ।” इति शब्दशक्ति-
प्रकाशिकायां नेमिपितृवशाद्याम् ॥ ॥ ॥ इति ययौ
यवानामेष सुस्मत्वम् । यथा,—

“इति ययौ यवा सुस्मात्तदनु ग्रीहयः स्मृताः ।
मावकोऽवगौरादिवर्जालाभेऽपि वर्धयेत् ।।”

इति कथायनसंहिता । ६ । १० ।

नवयवगमे तेरवयं आहं कार्यं अकरणे
प्रत्यवायमववात् । यथा,—

“नचययहपोऽसु दुष्टसप्रावकीकने ।
इच्छाभ्राह्मणि कुर्वीत नवशस्यागमे तथा ।
इति विष्णुपुराणात् । वत्समागवत्तुतरवचनेषु
नवावश्रुतैः नवाभ्रागमस्तेनैव निमित्तं काववात ।
अमावस्यास्तिस्रोऽष्टका माघी प्रौष्ठपदं ह्य-
चयोदशी ग्रीहयवपाकौ च ।
एतास्तु आहकालान् वै विद्यानाह प्रजापतिः ।
आहमेतेष्वकुर्वाणो नरकं प्रतिपद्यते ।।”

इति आहृतत्वे नवावश्रुते ।)

परिमाणविशेषः । स तु चतुर्धाऽन्वमानरूपः । इति
शुभकरः । षट्सर्वपपरिमाणात्मकश्च । यथा,—

“जाजान्नरगतं भावी यवास्तु दृश्यते रजः ।
ते चतुर्भिर्भवेज्जिह्वा निज्यावर्धभिश्च सर्वपः ।
षट्सर्वपेयैवस्त्रीको गुञ्जेका तु यवैस्त्रिभिः ।।”

इति शब्दचक्रिका । ॥ ॥

अङ्गुलिखयवाकाररेखाविशेषः । यथा,—

“तर्जनीमूलसंपृक्तौ यवौ पुत्रार्थदौ क्रमात् ।
मध्यमाया यवश्चेवाङ्गुलिः पूर्यधनप्रदः ।।”

अपि च सासुत्रके ।

“मध्यमाया यदि यवो दृश्यते च सुशोभनः ।
तदान्यसन्निभं त्रयं प्राप्नोत्यङ्गुलिके यवे ।
यस्यापि चक्रमङ्गुले यवपूर्वश्च दृश्यते ।
तदा पिनामहादीनामन्तं लभते धनम् ॥”
(पूर्वपञ्चः । यथा, वाजसनेयसंहितायाम् ॥ ४।
३१। “एकत्रिंशतास्तु वत प्रजा अहव्यन्त यवा-
चायवाचाधिपतय आसन् ।।” “यवाः पूर्व-
पञ्चाः अयवाः अपरपञ्चाः ।” इति तट्टी-
कायां मञ्जीधरः ।)

यवनि

यवकः, पुं (यवप्रकारः। यव + “सूनादिभ्यः प्रकारवचने कन्” ५।४।३। इति कन् ।) यवः। इत्यमरटीकायां रामायणः। (यथा,— “यवका ज्ञायनाः पशुवाप्यनैवधकादयः। शाकीनं शाकयः कुम्भन्यगुकारं गुणा गुणैः” इति चरके छत्रस्थाने २७ अध्याये ।) यवकं, त्रि, (यवकानां भवनं चित्रमिति। यवक + “यवयवकवटिकाद् यत्” ५।२।१। इति यत् ।) यवभवनीचित्रमिति। इत्यमरः। २। ६। ७।

यवचारः, पुं, (यवजातः चारः। शाकपायिव- वत् समासः।) चारविशेषः। यथा,— “नरसारथ्यचारस्फटिकारित एव काचवक- यन्त्रैः।

बहुशः पात्रं सत् तद्धि महाद्रावकमात्रम्”

इति राजावली ।

तत्पर्यायः। यवाग्रजः २ पात्रम् ३। इत्यमरः। ३। ६। १०८। यवलावः ४ यवमूकः ५ चारकः ६ रेचकः ७ यवनालकः ८। इति शब्दरत्नावली । यावमूकः ९ चारः १० तर्कः ११ तीक्ष्णरसः १२ यवनालकः १३ इति रत्नमाला । यवजः १४ यवमूकजः १५ यवाङ्गः १६ यवापत्रम् १७। अस्या गुणाः। कटुत्वम्। उष्णत्वम्। कफवातो- दराग्निनाशित्वम्। आमशूलाम्लरक्तकुष्ठविष- दोषहरत्वम्। सरस्वत् । इति राजनिर्घण्टः । अग्नेः आसगुल्मग्रहणीपाकुलीहानाहगलामय- नाशित्वम् । इति राजवल्लभः । (तथा च । “पात्रः चारो यवचारो यवमूको यवाग्रजः। यवचारो जघुः क्षिप्रः सुखप्यो वज्रवीर्यः। निज्जितं मूलवाताम्लं प्रक्षालयन् गलामयान् । पात्राग्रो यवको गुल्मानाहनीहृद्गलामयान्” इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)

यवचोदः, पुं, (यवानां चोदः।) यवचूर्णम् । तत्पर्यायः। चिक्षसः २। इति वैमचक्रः । यवगङ्गः, पुं, (यवो गङ्गः स्तोत्रकः। एवोदरादि- त्वात् यवादेशः।) युवगङ्गः। इति शब्दरत्ना- वली । यवस्त्रीका इति भाषा । यवजः, पुं, (यवाज्जायते इति। जन् + ङः।) यवचारः। इति रत्नमाला । (यथास्य पर्यायः। “यावमूको यवचारो यवमूको यवाग्रजः। चारस्त्रीका स्त्रीक्षारवो यवजो यवनालकः” इति वैद्यकरत्नमालाभाष्यम् ।)

यवानी। इति राजनिर्घण्टः ।

यवजोद्धर्ष, स्त्री, (यवजादुद्धर्षोऽस्य ।) तवचीरम् । इति राजनिर्घण्टः ।

यवतिल्ला, स्त्री, लताप्रभेदः। शङ्खिनीति यवैची इति च ख्याता। (यथा, सुश्रुते छत्रस्थाने ४५ अः। “यवतिल्लानि सन्धोषप्रशमनवीर्यवृत्तम् । अजिदीपनं वेदनं मेघं पथं रसायनम्” ।) तत्पर्यायः। महातिल्ला २ हृत्पादविस्पर्ध्वी ३ नाङ्गुली ४ नेत्रमीना ५ शङ्खिनी ६ पञ्चतन्तुली ७ तन्तुली ८ अक्षपीका ९ छत्रपुष्पी १०

यवखिनी ११ माद्विचरी १२ तिल्लपला १३ यावो १४ तिल्ला १५। अस्या गुणाः। सतिक्ता- न्त्वम्। दीपनत्वम्। रुचिकारित्वम्। क्षमि- कुष्ठविषकांसदोषनाशित्वम्। रेचनत्वम्। इति राजनिर्घण्टः ।

यवतैलं, स्त्री, (यवनिर्मितं तैलम् ।) यवचूर्णादि- युक्तपक्वतैलविशेषः। तत्पकारं गुणश्चाह । “यवचूर्णाद्वैकुण्ठं मज्जिहार्डपलेन तु । तैलप्रस्यः शतगुणैः काङ्क्षिके चाधितो जयेत् । ज्वरं दाहं महावेगमङ्गानाञ्च प्रह्वयन्” इति सुखबोधः ।

यवहीपः, पुं, (यवनामा हीपः इति मध्यपद- लोपिकर्म्मधारयः।) उपहीपविशेषः। यावा इति भाषा। यथा,— “यववन्नो यवहीपं सप्रराण्योपशोभितम् । सुवर्णं स्युष्यकं हीपं सुवर्णं करमञ्जितम्”

इति वाल्मीकीये रामायणे किष्किन्ध्याकाण्डे ४० सर्गः । ॥ “अतः परं यववन्नो भूत्वा सप्र- राण्योपशोभितं यवहीपं तथा सुवर्णं हीपं विसेतयामि शेषः। सुवर्णं करमञ्जितमिति सुवर्णं कुम्भेति ये तैः शोभितम्” इति रामायणतिलकनामस्तुटीका ।

यवनः, पुं, देशविशेषः। (यथा, मातृ १२०।४३। “तान् देशान् प्रावयन्ति सन्धेः प्रायश्च सर्वशः। सशैलान् कुजुरान् रौद्रान् ववैरान् यवनान् खसान्” ।) वैगः। वैगाधिकाश्च। इति मेदिनी । गोधूमः। गजैरह्वम्। तुवङ्कः। इति राजनिर्घण्टः । (यौति मिश्रीभवतीति। यु + “सुयुवद्वो युच्” । उणा० २। ७४। इति युच् ।) जाति- विशेषः। इति शब्दरत्नावली । स तु यवन- देशोद्धवययातिराजपुत्रतुल्यसुवर्णः। यथा,— “यदोस्तु जाता यदस्तु सन्धोयवनाः सुताः। इष्टोस्तु तनया भोजा अणोस्तु नृपेक्षयातयः। पुरोस्तु पौरवो वंशो यच्च जातोऽधि पार्थिवः”

इति मातृ ४४ अध्यायः । ॥ सगरराजेनैव सन्धेः शिरोस्तुतं सन्धेः सन्धेः रा- त्वा लतं ते चात्सधर्मेपरिष्ठागात् नृपेक्षत्वं ययुरिति विष्णुपुराणोक्तत्वात् यवनः मोक्षज- मानेन्द्रेणोभयजातिवाचकः। यवनशब्दश्च वर्ग- हतीवाविरिति रघुवन्दनभट्टाचार्येण लिखि- तम् । जवनादीनाम् सन्धेः सन्धेः राहित्यस्तु हारिवंशे। यथा,—

“सगरस्तं प्रतिज्ञाञ्च गुरोर्वाक्यं निश्चय च । धर्मं जपान् तेषां वै वैशान्त्यं चकार च । अहं प्रकानां शिरसो मुक्षयित्वा वसजंयत् । जवनानां शिरः सर्वं कामोजानान्तयेव च । पारदा तुल्यकेशाञ्च पङ्कजाः स्मृधारिणः । निःस्त्रायाववटकाराः लतासोव महात्मना । प्रका जवनकाञ्चीनाः पारदाः पङ्कजास्तथा । कोलिधर्माः समहिवा दाम्बाञ्चीनाः वकीरजाः । वशिष्ठवपनाश्चान् । सरेव महात्मना ।

इति मातृ ४४ अध्यायः । ॥ सगरराजेनैव सन्धेः शिरोस्तुतं सन्धेः सन्धेः रा- त्वा लतं ते चात्सधर्मेपरिष्ठागात् नृपेक्षत्वं ययुरिति विष्णुपुराणोक्तत्वात् यवनः मोक्षज- मानेन्द्रेणोभयजातिवाचकः। यवनशब्दश्च वर्ग- हतीवाविरिति रघुवन्दनभट्टाचार्येण लिखि- तम् । जवनादीनाम् सन्धेः सन्धेः राहित्यस्तु हारिवंशे। यथा,—

“सगरस्तं प्रतिज्ञाञ्च गुरोर्वाक्यं निश्चय च । धर्मं जपान् तेषां वै वैशान्त्यं चकार च । अहं प्रकानां शिरसो मुक्षयित्वा वसजंयत् । जवनानां शिरः सर्वं कामोजानान्तयेव च । पारदा तुल्यकेशाञ्च पङ्कजाः स्मृधारिणः । निःस्त्रायाववटकाराः लतासोव महात्मना । प्रका जवनकाञ्चीनाः पारदाः पङ्कजास्तथा । कोलिधर्माः समहिवा दाम्बाञ्चीनाः वकीरजाः । वशिष्ठवपनाश्चान् । सरेव महात्मना ।

यवनः

प्रकानां प्रकदेशोद्धवनां सन्धेः सन्धेः रा- त्वा लतं ते चात्सधर्मेपरिष्ठागात् नृपेक्षत्वं ययुरिति विष्णुपुराणे । तथा जतान् जवनादीशुपक्रन्त्य । ते चात्सधर्मेपरिष्ठागात् नृपेक्षत्वं ययुरिति । बौधायनः । “गोमांसखादको यच्च विवहं बहु भावते । घर्माचारविहीनश्च नृपेक्ष इत्यभिधीयते” इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् । ॥

यवनादीनां राज्यकालो यथा,— “सप्त गर्हभिनश्चापि प्रकाञ्चाद्याश्च स्मृताः । यवनाद्यौ भविष्यन्ति तुखारश्च भविष्यति । अद्यौ ते यवना राज्यं वर्षाणां परिवर्जया । भोक्ष्यन्वशीति तद्वच येऽपि गर्हभिनः स्मृताः । प्रतानि जीवि वर्षाणां द्वाशीतीति प्रतानि वै । प्रकानां राज्यकालः स्याद्भविष्यो निश्चयो भवतः ।

प्रतस्याहं चतुर्षानि वर्षाणां राज्यभागिनः । मरुतानां सुताः काला यस्मिन् भोक्ष्यन्ति ते महीम् ।

मरुता रुचलैः सार्हं तथान्धे नृपेक्षसम्भवाः । भोक्ष्यन्ति राज्यं प्राच्येषु भविष्ये तद्भिधारितम् । प्रतानि जीवि वर्षाणां पौत्रा राज्यभुजः स्मृताः ।

अश्वनि पार्वतेयास्तु वै श्रुते परिवर्जया । प्रतार्हमेव च तथा राज्यं भोक्ष्यन्ति ते वृषाः । सप्तवटस्तु वर्षाणि दशातीवास्तुतः स्मृताः । तेषु ऋतुषु कालेषु ततः किञ्चित्काला नराः । भविष्यन्ती च यवना धर्मेतः कामतोऽर्धतः । तैर्विमित्रा जनपदा आर्या नृपेक्षश्च सर्वशः । विपर्ययेण वर्णने जनयिष्यन्ति वै प्रजाः । जम्बानिहवरश्चैव भवितारस्तदा वृषाः । तेषां अतोति पर्याये बहुवर्षयुगास्तदा । राजानः संप्रवर्जन्ति कावेन महता ततः । कश्चिन्ना ताडिताः सर्वे आर्या नृपेक्षश्च सर्वशः ।

अद्यामिकाश्च ये सर्वे पावकाश्चैव सर्वशः । एते वृषतिशब्दे वै सन्धाष्टि च वै कनौ । इति ब्रह्मकाण्डपुराणे ३६ अध्यायः ।

सुनिविशेषः। यथा,— “जातं दिनं दूषयति वशिष्ठ- चाद्यौ च गर्गो यवनो दशाहम् । जम्बास्थमासं किञ्च भागुरिञ्च व्रते विवाहे चुरकर्वेवेधे” इति तिथ्यादितत्त्वम् । ॥

कालयवनोत्पत्तिर्यथा,— स्मैपराश्वर उवाच । “गार्ग्यं गोहे दिनं प्रानः पश्य इत्युक्तवान् विच । यदूनां सन्धिौ सर्वे जहसुर्वावकास्तः । ततः कोपममाविष्टो ह्यिह्वरपचमेव च । सुतमिह्वरपचमेव बहुवर्षमवापहम् ।

यवना

आराधयन्नादेवं योऽवचूकमभवत् ।
 इदौ वरच सुदोऽकी वने द्वादशमे हरः ।
 सभाजयामास च तं वनेशो जगन्नाथः ।
 तद्योवित्तमावासा पुत्रोऽभूत्तिसन्निभः ।
 तं कालयवनं नाम राज्ये स्त्री यवनेन्दरः ।
 अभिविद्य वनं यातो वप्यायकठिनोरसम् ।
 स च योर्विमदोक्तः पृथिवीं वलिनो वृषान् ।
 प्रपञ्च नारदस्यास्ते कथयामास यादवान् ।
 स्त्रीकोटिस्तथास्त्री सङ्घैः सोऽभिवन्दितः ।
 गजाश्चरयस्यन्ते चकार परमोद्यमम् ।
 प्रययौ चाव्यवच्छिन्नं क्षिप्रयागो दिने दिने ।
 यादवान् प्रति सामर्थ्यं मैत्रेव मयुरां पुरीम् ।
 लक्ष्मोऽपि चिन्तयामास च्युतं यादवं कुलम् ।
 यवनेन रक्षे मन्वं मागधस्य भविष्यति ।
 मागधस्य वनं योर्वं स कालयवनो वली ।
 जन्ता तदिदमावातं यदूनां यवनं द्विधा ।
 तस्माद्गुणं करिष्यामि यदूनामतिदुर्लभम् ।
 क्षियोऽपि यत्तु युध्युः किं पुनर्द्विपुङ्गवाः ।”
 “इति सञ्चित्य गोविन्दो योजनानि मञ्जोदधिम् ।
 ययाचे द्वादशपुरीं द्वादकां तत्र निर्जमे ।
 मयुरावासिनो लोकांस्तजानीय जगद्गणः ।
 आसन्ने कालयवने मयुरास्य स्वयं ययौ ।
 बहिरावासिते सैन्ये मयुराया निरायुधः ।
 निर्जगाम स गोविन्दो दृष्ट्वा यवनस्य तम् ।
 स ज्ञात्वा वासुदेवं तं बाहुप्रहरको वृषः ।
 अत्युदातो महायोगिसेतोभिः प्राप्यते न यः ।
 तेनानुयातः लक्ष्मोऽपि प्रविवेश महागुहाम् ।
 तत्र श्रुते महावीर्यो सुपुङ्गवो नरेन्दरः ।
 सोऽपि प्रविष्टो यवनो दृष्ट्वा श्रय्यागतं नरम् ।
 पादेन ताडयामास लक्षं मत्वा सुदुर्मतिः ।
 दृष्टमाचक्ष तेनासौ जम्बाल यवनोऽपिवा ।
 तत्तुल्यध्वजेन मैत्रेय ! भस्मीभूतस्य तत्तुल्ययात् ।”
 इति विष्णुपुराणे ५ अंशे २३ अध्यायः ।
 यवनः, जि, (यौतीति । यु + “नन्दिश्रुति । ” १ । ११४ । इति श्रुः ।) वेगी । इति मेदिनी ।
 ने, १११ । (यथा, नैवद्यचरिते । १ । ६५ ।
 “तमन्ववारा यवनाश्चायिनं
 प्रकाशकपा मनुष्येष्टमन्त्रयुः ।”)
 यववृद्धः, पुं, (यवनेर्द्धः । हिन्दुप्रियत्वात्
 तथात्वम् ।) गुग्गुलुः । इति राजनिर्घण्टः ।
 यवनप्रियं, स्त्री, (यवनानां प्रियम् ।) मरिचम् ।
 इति हेमचन्द्रः । ३ । ४८ । (विवरयमस्य
 मरिचस्यैव ज्ञातव्यम् ।)
 यववाचायः, पुं, (यवनो नामाचायः ।) ज्योतिः-
 शास्त्रकर्तृसुनिविष्टः । इति वराहमिहिरौ ।
 यवनानी, स्त्री, (यवनानां जिपिः । “यवनाजि-
 प्याम् । ” ३ । १ । ४६ । इति वार्तिकोक्त्या
 ङीष् आह्वानमन्त्रः ।) यवनस्य जिपिः । इति
 सुश्रुतटीकायां दुर्गादाचः ।
 यवनारिः, पुं, (यवनानामरिः । यवनः कालयवनो-
 ऽरिश्चेत्येति वा ।) श्रीलङ्काः । इति चिकित्सा-
 शिपः ।

यवन

यवनाः, पुं, (यवानां वाचा इव वाचा यस्य ।)
 धान्यविधेयः । इदंवा इति भाषा । तत्पर्यायः ।
 योनाः २ चूर्वाऽयः १ देवधानम् ४
 जोनाका ५ बीजपुष्पिका ६ । इति हेम-
 चन्द्रः । ४ । २४४ । (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे
 १५ अध्याये ।
 “यवनालस्य चूर्वेन चिकितोऽवयस्य च ।
 स्त्रेद्वित्वा ततः पञ्चाह्वीयात् कुशलो भिषक् ।”)
 यवनालजः, पुं, (यवानां वाखेभ्यो जायते इति ।
 जन् + ङः ।) यवचारः । इति हेमचन्द्रः । ४ ।
 १० । (यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
 “चारक्षीश्चक्षीश्चरसो यवनो यवनालजः ।”)
 यवनिका, स्त्री, (युनात्वाह्वीयनया । यु + कृट् ।
 ङीष् । आर्षे कृत् । टाप् ।) यवनिका । इत्य-
 मरटीका । ज्ञानात् इति भाषा । (यथा,
 भागवते । १ । ८ । १६ ।
 “मायायवनिकाश्च सममहाधीनममस्यम् ।
 न लक्ष्यसे मृदङ्गया षटो नाचधरो यथा ।”)
 यवनो, स्त्री, (ययते पच्यते भुक्तमनया । यु +
 कृट् । ङीष् ।) यवनोनामकौषधिभेदः ।
 इति मेदिनी । ने, ११२ । (यवनस्य ज्योतिः ।
 यवन + ङीष् ।) यवनभार्या । (यथा, रघुः ।
 ४ । ६१ ।
 “यवनोऽसुखपद्मानां सखे मधुमदं न सः ।
 बालातपमिवाज्जानामकालजलदोदधः ।”)
 यवनेष्ट, स्त्री, (यवनानां इष्टम् ।) वीरकम् ।
 इति हेमचन्द्रः । ४ । १०७ । मरीचम् ।
 यज्जनम् । इति राजनिर्घण्टः ।
 यवनेष्टः, पुं, (यवनानामिष्टः ।) लघुनः । राज-
 पलायः । निम्बः । पलायः । इति राजनिर्घण्टः ।
 (तथास्य पर्यायः ।
 “पलायुर्वेनेष्टश्च दुर्मन्यो सुखदूषकः ।”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
 यवप्रस्था, स्त्री, (यव इति प्रस्था यस्याः ।)
 शुद्रोऽगविशेषः । तल्लक्ष्यं यथा, भावप्रकाशे ।
 “यवाकारा सुकृतिना यचित्ता मांसमिश्रिता ।
 पीडका श्रेष्ठाताभ्यं यवप्रस्थेति कोच्यते ।”
 यवाकारा मध्ये खूला प्राप्ते लक्षणा । तच्चि-
 कित्वा यथा,—
 “अन्नालर्जो यवप्रस्थां पूर्वं स्नेहेरुपाचरेत् ।
 मनःशिलादेवदावकुलकल्केः प्रवेपयेत् ।
 पक्वां व्रणविधानेन यथोक्तेन प्रसाधयेत् ।”
 यवफलः, पुं, (यववत् फलमस्य ।) वंशः । इत्य-
 मरः । २ । ४ । १६१ । जटामांसी । कुटजः ।
 इति मेदिनी । जे, १६२ । (अस्य पर्यायो यथा,
 “कुटजः कुटजः कौटो यत्तको गिरिमलिका ।
 कालिङ्गः श्रक्तशास्त्री च मल्लिकापुष्प इत्यपि ।
 इत्यो यवफलः प्रोक्तो वृक्षकः पाञ्चरतुमः ।”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमभागे ।)
 यवदण्डः । इति शब्दरत्नावली ।
 यवमर्ध, स्त्री, (यववत् मर्धं यस्य ।) चान्नावेक-
 प्र्निदः । यथा,—

यवागूः

“हिन्दुवाग्नावचं प्रोक्तं यतिनाम्नावचका ।
 यवमध्यं तथा प्रोक्तं तथा पिपीलिकाज्जाति ।”
 इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ।
 (पुं, यवमिदः । यथा, श्रुतपथनाक्षत्रे । ११६ ।
 १ । ६ ।
 “यवमध्यः पञ्चरात्री भवति ।”
 यवाकारमध्य, जि । यथा, सुश्रुते चिकित्सा-
 स्थाने १ अध्याये ।
 “शरावनिम्बमध्याय यवमध्यायकापरे ।
 एवं प्रकाराज्जातयो भवन्त्यागल्लवो व्रजाः ।”)
 यवमयः, जि, (यवस्य विकारोऽवयवो वा । यव +
 “अयञ्जायां तिलयवाभ्याम् । ” ४।१।१४६ । इति
 मघट् ।) यवननिर्मितः । यवश्रय्यात् मघट्-
 प्रत्ययेन निष्पन्नः । (यथा, श्रुतपथनाक्षत्रे । १।
 २ । ३ । १३ ।
 “अक्षपलाशाभ्यां यवमयमपुष्पं ज्ञात्वा यवा-
 हवनीयमाधास्य न भवति तन्निश्चाति ।”)
 यवलासः, पुं, (यवानां लासो यस्य ।) यवचारः ।
 इति शब्दरत्नावली । (विश्वेश्वरस्य यवचार-
 शब्दे ज्ञातव्यः ।)
 यवमूकः, पुं, (यवानां मूकः कारकमेनाख्यस्य ।
 अर्थाच्चाद्यच् ।) यवचारः । इति चिकित्सा-
 शिपः । (यथास्य पर्यायः ।
 “यावमूको यवचारो यवमूको यवापनः ।
 चारक्षीश्चक्षीश्चरसो यवनो यवनालजः ।”
 इति वैद्यकरत्नमालायाम् ।)
 यवमूकजः, पुं, (यवमूकान् जायते इति । जन् +
 ङः ।) यवचारः । इति राजनिर्घण्टः ।
 (विवरयमस्य यवचारस्यैव ज्ञातव्यम् ।)
 यववं, स्त्री, (यौतीति । यु + “वहियुष्यां जित् ।”
 उडा० ३ । ११६ । इत्यष्ट । संज्ञापूर्वकत्वात्
 ङीष् ।) लघुम् । चावः । इत्यमरः । २।४।१६७०
 (यथा, मनी । ७ । ७५ ।
 “तस्मादायुधसम्पन्नं धनधान्येन बाह्वैः ।
 ब्राह्मणैः क्षत्रियभिर्यज्ञेयं वसिष्ठोदकीन च ।”)
 यवसुरं, स्त्री, (यवनिर्मिता सुरा । “सुरासिना-
 ष्वायाशाजानिश्वा क्षियाच ।” लिङ्गाह्वाने
 नपुंसकाधिकारे १२ । इति ङीवत्वम् ।) यव-
 ज्ञातसुरा । इति सिद्धान्तकौमुदी ।
 यवागूः, स्त्री, (ययते मिश्रते इति । यु + “ययु-
 वयिभ्योऽन्त्युच्चागूलकुचः ।” उडा० ३।८१ । इति
 आगूच् ।) यवगुणजपक्वचनप्रव्रज्यविशेषः ।
 याड इति भाषा । तत्पर्यायः । उच्छिका २
 आवा ३ विवेपी ४ तरका ५ । इत्यमरः । २ ।
 ६।५० । “ययते मिश्रते यावागूः यु क मिश्रयि
 नाञ्चीति आगूः गुणः । औषति हिमलि
 ज्वरादिरोमं उच्छिका उडू व वाधि इति पूर्वख
 निक् । आयते पच्यते क मावा आ ज ङीष् तः
 सुखाद्योदिति वः । चिकित्सायि विवेपी जि
 जिपौ श्रप न वेपे पञ्चाह्वीयान् । नदाहिमा-
 ङीप् । तदति श्रवति तरका त तरेऽभिभवे
 दुर्गा नाञ्चीति आगूः ।

यावानी

‘अन्नं पच्यगुह्ये वाधं विवेपी च चतुर्गुह्ये ।
मन्त्रचतुर्गुह्ये यवागुः वङ्गुह्येऽभवि ।’
इति वेद्यकोक्तो भेद इह नादतः ।” इति तद्वी-
कायां भरतः । अस्या गुणाः ।
“यवागुः ज्वरहृत्पात्री लघु वस्तिविशेषणी ।
अतीसारे ज्वरे दाहि हिता वङ्गिप्रदीपनी ।”
इति राजवल्लभः ।
(अथास्या गुणा लघुगणः ।
“लघ्वीपनी खेदकरी यवागुः
सम्पाचनी दोषमजामयानाम् ।
सन्तपंषो वातु वलेन्द्रियाणां
श्लाभा भवेत् सा ज्वररोगिण्या ।
भागेकश्च भवेत्तत्र द्विभागेन जलं क्षिपेत् ।
चिचकं पिप्पलीमूलं पिप्पलीचक्रनागरम् ।
घान्यकस्य समीपानि पिष्ट्वा श्वेतांश्च तक्षुजान् ।
संयुक्ता शिपिला किञ्चित् वा यवागुर्निगद्यते ।
यवागुसुप्तपञ्जानी जनो नादचिमाचरेत् ।
श्राकमावपनेयुक्ता यवागुः श्लाघ दुर्जरा ।”
इति हारीते प्रथमस्थाने १२ अध्याये ।
“यावागुः वङ्गुगुह्ये सिद्धा स्यात् जशरा वना ।
यवागुर्ग्राहिणी बद्धा तपंषी वातनाशिनी ।”
इति मध्यखण्डे द्वितीयेऽध्याये श्राङ्गधरेकोक्तम् ।
यवायजः, पुं, (यवायात् जावते इति । जन् + जः ।)
यवचारः । इत्यमरः । २ । ६ । १०८ ।
(यथा, भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।
“पाच्यः चारी यवचारो यावश्चूको यवा-
यजः ।”)
यवानो । इति राजनिर्घण्टः ।
यवानः, जि, (यवेन वेगेन अनिति जीवतीति ।
अन् + अच् ।) वेगी । इति मेदिनी । मे, १११ ।
यवानिका, स्त्री, (दुष्टो यवः । “यवाहोषि ।”
यावानी, ४ । १ । ४६ । इत्यस्य वर्तकीत्या
डीव् आनुगागमश्च । पक्षे स्त्रार्थे कन् ।)
ओषधिभेदः । योयानि इति भाषा । तत्पर्यायः ।
दीप्यकः २ दीप्यः ३ यवसाङ्गः ४ यवायजः ५
दीपनी ६ उद्यमगन्धा ७ वातारिः ८ भूकह-
न्यकः ९ यवजः १० दीपनीयः ११ मूलहन्त्री १२
यवानिका १३ उपा १४ तीव्रगन्धा १५ ।
अस्या गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्ण-
त्वम् । वातार्शः श्लेष्मशूलान्धानलमिच्छर्दिनाशि-
त्वम् । दीपनत्वम् । इति राजनिर्घण्टः । अपि
च । अथ यवान्या नामगुणाः ।
“यवानिकोद्यमगन्धा च ब्रह्मर्भोजमोदिका ।
सबोक्ता दीप्यका दीप्या तथा स्याद्यवसाङ्गया ।
यवानो पाचनी रथ्या तीक्ष्णोष्णा कटुका लघुः ।
दीपनी च तथा तिक्ता पित्तला शुक्रशूलहृत् ।
वातश्लेष्मोदरानाहगुल्मघ्नीहृत्प्रमथत् ।
अथ अजमोदाया नामानि गुणाश्च ।
अजमोदा खराचा च मायूरी दीप्यकक्षया ।
तथा ब्रह्मज्ज्वा प्रोक्ता कार्षी जोषमसृका ।
अजमोदा कटुक्षीरणा दीपनी कपवातशुत् ।
उष्णा विदाहिनी हृद्या हृद्या वलकरी लघुः ।

२६ यविष्ठः

नेत्रामयजमिच्छर्दिनावस्तिवर्जो हरेत् ।
अथ खराचानीयवानोनामगुणाः ।
पारसीकयवानो तु यवानोऽहश्चो गुणः ।
विशेषात् पाचनी रथ्या व्याहिण्यो मादिनी
गुहः ।”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।
यवापद्यं, स्त्री, (यवस्यापद्यम् । तज्जातत्वात्तया-
त्वम् ।) यवचारः । इति राजनिर्घण्टः ।
यवान्जं, स्त्री, (यवान्जाभ्यां जायते इति । जन् +
जः ।) चौवीरम् । इति राजनिर्घण्टः ।
यवासः, पुं, (यौतीति । यु + “जतन्वञीति ।”
उणा० ४ । २ । इत्यादिना आसः ।) दुरालभा ।
यथा,—
“यासो यवासो दुष्पार्शो बहुयंशो दुरालभा ।”
इति रत्नमाका ।
खदिरभेदः । यथा,—
“कण्टकी वासपञ्च यवासः खदिरक्षया ।”
इति शब्दमाका ।
यवासा इति ख्याता कण्टकीसुपविशेषः । तत्-
पर्यायः । यासः २ बहुकण्टकः ३ अल्पकः ४
सुमेकुरी ५ रीदनिका ६ कष्टुरा ७ बाल-
पञ्चः ८ विवर्णः ९ कण्टकाशुकः १० चिक-
रिका ११ गान्धारी १२ अनन्ता १३ । अस्या
गुणाः । मधुरतिक्तत्वम् । शीतत्वम् । पित्तार्ति-
दाहनाशित्वम् । बलदीपनकारित्वम् । लज्जा-
कण्टर्हिर्विषपैजित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ।
यवासकः, पुं, (यवास + स्वार्थे कन् ।) दुरालभा ।
इति शब्दरत्नावली । (यथा, सुश्रुते उत्तर-
तन्त्रे ३६ अध्याये ।
“स्यक्तासं ससन्नापं पार्श्वशूलानपास्यति ।
गुह्योन्निपलावासाजायमानायवासकैः ।”)
यवासशर्करा, स्त्री, (यवासेन तद्रसेन ज्ञता शर्करा ।
श्राकपाथैववत् समासः ।) यवासरसचटित-
शर्करा । तत्पर्यायः । सुषामोदकः २ मोदकः ३
तवराजः ४ खल्लसरः ५ खल्लजः ६ खल्ल-
मोदकः ७ । अस्या गुणाः । अतिमधुरत्वम् ।
पित्तशूलहृत्पापहृत्त्वम् । वृष्यत्वम् । विदाह-
कर्त्तृभिर्भान्निशान्तिकरत्वम् । सरत्वम् । इति
राजनिर्घण्टः । (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६
अध्याये ।
“यवासशर्करा मधुरकषया तित्कानुरसा श्लेष्-
हरी सरा चेति ।”)
यवासा, स्त्री, (यवास + टाप् ।) गुण्यासिनीलम् ।
इति राजनिर्घण्टः ।
यवाङ्गः, पुं, (यवमाङ्गयति स्वरारण्यत्वाद् इति । आ
+ ङ् + कः ।) यवचारः । इति राजनिर्घण्टः ।
(यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने २० अध्याये ।
“यवाङ्गौरीकोष्णिभैः पादलेपः प्रशस्यते ।”
गुण्यादिविशेषोऽस्य यवचारशब्दे विज्ञेयः ।)
यविष्ठः, जि, (अथमेवामतिशयेन युवा इति ।
युवन् + इङ् । “स्त्रुजदूरेति” यथादिनोपगुह्यौ ।)
अतिशययुवा । (यथा, अन्विदे । १ । १४७ । २ ।

यशः

“वीधा मे अस्या वचसो यविष्ठ ।”)
कनिष्ठभातरि, पुं । इति श्वेदचक्रः । १ । १११६ ।
(त्रिज्वपि । यथा, भागवते । १ । १ । ५ ।
“आनुर्विष्ठस्य सुतान् विवन्तु
प्रवेक्ष्य कात्याभवने ददाह ।”)
यवीयान्, [सु] जि, (अयमनयो रतिशयेन युवा ।
युवन् + “दिवचनविभञ्जोपपदे तरवीयसुनौ ।”
५ । १ । ५० । इति इयसुन् ।) कनिष्ठः । (यथा,
मनी । २ । १२८ ।
“अवाचो दीक्षितो नाम्ना ववीवानपि यो
भवेत् ।”
अतिशय युवा । इति मेदिनी । से, ६१ ।
यवीत्यं, स्त्री, (यवेभ्य उतिष्ठतीति । उद् + स्वा
कः ।) चौवीरकम् । इति राजनिर्घण्टः ।
यवं, जि, (यवानो भवनं सेवम् । यव + “यव-
यवकवटिकाद् यन् ।” ५ । २ । १ । इति यत् ।)
यवादिभवनोत्तितसेवम् । तत्पर्यायः । यव-
न्वम् २ वटिन्वम् ३ । इत्यमरः । २ । ६ । ७ ।
यवोचितम् ४ यवकोचितम् ५ । इति शब्द-
रत्नावली । (यवेभ्यो हितम् । यव + “खल-
यवमावतिनद्वज्जल्यश्च ।” ५ । १ । ७ । इति
यत् । यवहितः । इति आकरवम् ।)
यवः, पुं, (यवेभ्यो हितः । यव + यत् ।) मासः ।
यथा,—
“यथद्वयं भाववादि सन्ना नद्यो रजस्रताः ।
तासु ज्ञानं न कुर्वीत वर्जयित्वा सत्तुङ्गाः ।”
इति प्रायश्चित्ततत्त्वे मङ्गमाहात्म्यम् ।
(स्त्री, नदीभेदः । यथा, अन्विदे । ८८० ।
“वायंत्वा यथाभिन्नेहन्ति मूरज्ज्वाणि ।”
“यथाभिः नदीभिः । अवनयः यथाः इति,
नदीनामसु पाठात् ।” इति तद्व्याख्ये सायणः ।)
यशः, [सु] स्त्री, (अश्रुते याप्रोतीति । अश्र +
“अश्रुर्द्वेने युट् च ।” उणा० ४ । १६० । इत्य-
सुन् युट् च ।) सुखातिः । तत्पर्यायः । कीर्तिः
२ समन्ता ३ । इत्यमरः । १ । १ । १११ । समाख्या ४
कीर्तना ५ अभिमानम् ६ आज्ञा ७ समन्ता
८ । इति शब्दरत्नावली ।
“दानादिप्रभवा कीर्तिः शौर्मादिप्रभव यशः ।
इति माधवी ।
अतएव यशः कीर्तार्थेभ्योऽपि दर्शनात् यशः-
कीर्तिपरिभयो जीवन्नपि न जीवति । इति
कल्पित् प्रयोगः । जीवतः स्यातिर्यशो न्तस्य
ख्यातिः कीर्तिरिति केचित् । तत्र साधु कीर्तिर्नो
रूप दूतिकेति प्रयोगदर्शनात् ।” इत्यमरटीकायां
भरतः । कीर्तिनाशे दोषो यथा,—
“हन्ति यः परकीर्तिं स्वकीर्तिं मानवाधमः ।
स हतश्च इति स्यात्तत्तत्फलं निशामय ।
अन्वयूपे वसेत् सोऽपि यावदित्थात्तुर्हृत् ।
कीर्तेर्नृजमानेनैव भवितः सततं रूप ।
तत्र चारीदकं पापी निजं पिबति क्षादति ।
ततः स्वर्गो जन्म स्रज काकः पक्षं ततः शुचिः ।”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रज्ञप्तिकण्डे ४६ अध्यायः ।

(अक्षम् । यथा, अन्ते । ४ । १२ । ११ ।

“वर्षं क्षाम यशसो जनेषु ।”

“यशसः कौर्त्तिरक्षयः वा ।” इति तद्वाच्ये
वायवः । जि, यशस्वी । यथा, अन्ते । ८ ।
५६ । ५ ।

“त्वमिन्द्र यथा अश्वजोवी शयसस्यते ।”

“त्वं यथाः यशस्वावि भवसि ।” इति तद्वाच्ये
वायवः ।)

यशःपटङ्गः, पुं, (यशःपटङ्गः पटङ्गः । शाकपाथिव-
वत् समासः ।) टङ्गा । इत्यमरः । १ । ५ । ६ ।

यशःशिवः, जि, (यश एव शिवोऽस्य ।) कृतः ।
इति हिमचन्द्रः । १ । १८ । (यथा, कथासरित्-
सागरे । ६१ । ४४ ।

“ततः क्रमेण तेनैव सारण्वरभरोऽश्वः ।
प्रचीयदेवः प्रययौ च यशःशिवतां वृषः ।”)
मरुति, पुं ।

यशदं, स्त्री, धातुविशेषः । दक्षा इति भाषा । यथा,
“यशदं रङ्गसदृशं रीतिरुत्तुष्य तन्मतम् ।
यशदं तुवरं तित्तं शीतकं कपपित्तुत्तु ।
चक्षुष्यं परमं मेहान् पाङ्कज्यासच नाशयेत् ।”
इति भावप्रकाशः ।

यशस्करः, जि, कौर्त्तिकारकः । सुखातिजनकः ।
यशस्करोति य इत्यर्थे (“लज्जो हेतुनाच्छील्याशु-
लोन्मेषु ।” १ । २ । २० ।) इति टप्रत्ययेन निष्पन्नः ।
यशस्करो विद्या इति आकरयम् । (यथा,
मनौ । ८ । ३८३ ।

“इतिहां नियहो राज्ञः पश्यानां विषये स्त्री ।
साम्नाप्यन्तु सजात्येषु लोके चैव यशस्करः ।”
विष्णुवैश्वविशेषे, स्त्री । यथा, नारदसिंहे ६२ अः ।

• “विरजं पुण्यवत्त्वायां बालचामोकरे विदुः ।
यशस्करं विषाशायां माहिषायां हुताशनम् ।”
श्रीभावतीपुष्पां जाते ब्राह्मणविशेषे, पुं । यथा,
कथासरित्सागरे । १०४ । १६ ।

“तस्यां यशस्करो नाम विद्वानागो बहुकृतुः ।
ब्राह्मणोऽभूदभूतस्य सत्त्वतो मेखकेति च ।”)

यशस्या, स्त्री, (यशसे हिता । यशस् + यत् ।)
जीवन्ती । ऋद्धिनामौषधिः । इति राज-
निर्घण्टः ।

यशस्वान्, [न] जि, (यशोऽस्त्यस्य । यशस् + मतुप् ।
मस्य वः ।) कौर्त्तिविशेषः । इति आकरयम् ।
(यथा, अथर्ववेदे । ६ । ५८ । २ ।

“यद्येको दावापृथियोयशस्वान्
यथाप ओषधीषु यशस्वतीः ।”)

यशस्विनी, स्त्री, (यशस्विन् + स्त्री ।) वनका-
पाथी । इति शब्दरत्नावली । यथलित्ता । महा-
ज्योतिष्मती । इति राजनिर्घण्टः । (सत्यव्रतस्य
पत्नी । यथा, कथासरित्सागरे । ७३ । २५७ ।

“अहं यशस्वती नाम राजसेवानुशीलिनः ।
भार्या सत्यव्रताख्यस्य विप्रस्यहामलाख्यया ।”
जङ्गा । यथं, काशीखण्डे तत्सङ्गनामकधने ।
२६ । १४१ ।

“यशस्विनी यशोदा च योस्या युक्तालसेविता ।”)

यशस्वी, [न] जि, (यशोऽस्त्यस्येति । यशस् +
“अस्मायेति ।” ५ । २ । १२१ । इति विनिः ।)

यशोविशेषः । कौर्त्तिमान् । इति आकरयम् ।
(यथा, मनौ । ६ । ३३४ ।

“विश्रावां वेदविदुषां यशस्यानां यशस्वि-
नाम् ।

शुभ्रैव तु भूयस्य धर्मो नैःशेषः परः ।”)
यशोदः, पुं, (यशो ददातीति । दा + कः ।)

पारदः । इति राजनिर्घण्टः । (स्त्रीविधि-
दृश्यते । यथा, वाराहे ।

“सुषुप्तं रजतं तान् रङ्गं यशोदेव च ।
खोसं कौटिल्यं सन्नेते धातवो गिरिसम्भवाः ।”)
यशोदातरि, जि ।

यशोदा, स्त्री, (यशो ददातीति । दा + कः । टाप् ।)
नन्दपत्नी । यथा, श्रीभागवते १० स्कन्धे ।

“नन्दः किमकरोद्भक्तं श्रेय एवं मधोदहम् ।
यशोदा वा महाभागा ययौ यस्यास्तनं
हरिः ।”

(दक्षिणमाता । यथा, हरिवंशे । १८ । ६० ।
“तेषां मानवी कन्या यशोदा नाम विभ्रता ।

पत्नी सा विन्महत्तः क्षुवा वे रुद्रशर्मणः ।
राजवर्जजननी चापि दक्षिणपत्य महात्मनः ।”

यशोदातरि, जि । यथा, तैत्तिरीयसंहिता-
याम् । ४ । ४ । ६ । २ ।

“यशोदां त्वा यशसि तेजोदां त्वा तेजवीति ।”)
यष्टा, [न] पुं, (यजते इति । यज् + णच् ।) याग-
कर्त्ता । तत्पर्यायः । यजमानः २ । इत्यमरः । १२ ।

७ । ८ । (यथा, मार्कण्डेये । १२० । २ ।
“स दानशोको यष्टा च यज्ञानामवनीपतिः ।”)

यष्टिः, पुं, (इत्येते इति । यज् + बाहुलकात्
तिः । इति उणादिरुतौ उज्ज्वलदन्तः । ४ । १ । ७६ ।)
ध्वजदण्डः । इति विश्वशब्दरत्नावली । भुज
दण्डः । इति मेदिनी । टे, २६ ।

यष्टिः, पुं, स्त्री, (यजते सज्जयते । यज् + तिः ।)
तन्तुः । इति शब्दरत्नावली । हारजता । (हारा-
वलिः । यथा, रघौ । १३ । ५४ ।

“कचित्प्रभाकेपिभिरन्मनौ-
मुक्तामयी यष्टिरिवानुविद्धा ।
अन्यत्र माला सितपङ्कजानां
इन्द्रीवरैरनुवर्तितान्तरैव ।”

“यष्टिः हारावलिः ।” इति मल्लिनाथः । ७ ।
भाग्ये । मधुका । शब्दभेदः । इति मेदिनी ।
टे, २६ । शेषस्य पर्यायः । दण्डः २ । जगुङ्गः ३

इति हिमचन्द्रः । १ । ४४६ । तद्दानफलं यथा,
वह्निपुराणे ।

“यष्टिं ये तु प्रयच्छन्ति नेत्रहीने सुदुर्बले ।
तेषां विपुलः पुंसां सन्तानो मोहवर्जितः ।”
(स्त्री, शास्त्रा । यथा, कुमारः । ६ । २ ।

“चूतयष्टिरिवाम्बासे मधौ परभूतोऽनुखी ।”
“चूतयष्टिः चूतशास्त्रा इव ।” इति तत्र मल्लि-
नाथः । यष्टिमधु । तत्पर्यायः । यथा,

“यष्ट्या मधुकं यष्टिः स्त्रीतकं मधुयष्टिका ।

यष्टिमधु खल्लेजाता जलजातिरवा पुरा ।”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ।)

यष्टिकः, पुं, (यष्टिरिव । कम् ।) जलजगुङ्गः ।
इति शब्दरत्नावली । (यष्टि + खल्ले कम् ।)
दण्डश्च ।

यष्टिका, स्त्री, (यष्टि + खल्ले कम् । टाप् ।) हार-
भेदः । यथा,—
“यष्टिका दण्डिका चैव तिष्ठता वीरिरेवपि ।”
इति जटाधरः ।

वापी । यथा,—
“पञ्चलं दीर्घिका वापी यष्टिका मीनगोषिका ।”
इति निरुक्तशेषः ।

यष्टिमधुका । यथा,—
“अथ यष्टीमधुकं खल्लमधुयष्टी तु यष्टिका ।”
इति शब्दरत्नावली ।

जगुङ्गः । यथा,—
“अथ शक्तिश्च शक्ती च यष्टिमधुयष्टी च यष्टिका ।
दण्डः काकोऽपि जगुङ्गः पशुतो दण्डको-
ऽपि च ।”
इति शब्दरत्नावली ।

यष्टियष्टः, पुं, (यष्टिं यज्जातीति । यष्टि + यज् +
“शक्तिजाङ्गलाङ्गुशयष्टीमरेति ।” १ । २ । ६ ।
इत्यस्य वार्त्तिः । अथ ।) यष्टिधारकः । जगुङ्ग-
याही । इति सुग्धबोधटोकायां दुर्गादासः ।

यष्टिमधु, स्त्री, (यष्ट्या मधु माधुयमस्य ।) यष्टि-
मधुका । इति जलामुद्रः । (यथास्य पर्यायः ।
“यष्ट्या मधुकं यष्टिः स्त्रीतकं मधुयष्टिका ।
यष्टिमधु खल्लेजाता जलजातिरवा पुरा ।”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ।)

यष्टिमधुका, स्त्री, (यष्टिमधुवत् कायतीति । कै +
कः ।) यष्टिमधु । तत्पर्यायः । स्त्रीतकम् ९ । मधु-
कम् ३ । मधुयष्टिका ४ । इत्यमरः । १ । ४ । १०६ ।
यष्ट्या मधु ५ । यष्टिः ६ । खल्लेजातं सितं यष्टिमधु ७
जलजा सितं अतिरवा ८ । इति रत्नमाला ।
अपि च ।
“ज्योतीमधु तथा यष्टीमधुकं स्त्रीतकं तथा ।
अन्यस्त्रीतकं तत्तु भवेत्तोये मधुलिका ।”
अस्या गुणाः ।
“यष्टी हिमा गुवः स्यादौ चक्षुष्या वलवर्ध-
स्तु ।
सुखिन्धा मुक्ता केश्या खर्यां पितामिका-
खलित ।
व्रजशोचविषच्छर्दिह्याग्नानिचयापहा ।”
इति भावप्रकाशः ।

यष्टी, स्त्री, (यष्टि + “लदिकारादक्तिनः ।” इति
टीका ।) यष्टिमधु । इति भावप्रकाशः ।
(यथास्याः पर्यायः ।
“यष्टी यष्ट्या मधुकं प्रोक्तं मधुकं मधुयष्टिका ।”
इति मातङ्गे २०८ अध्यायः ।
तथास्या गुणाः । भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे १ ।
“यष्टी हिमा गुवः स्यादौ चक्षुष्या वलवर्ध-
स्तु ।

यज्ञः

सुखिणा मुक्ता केया ख्या पितामहा-
सजित् ।
ब्रह्मप्रोयविष्यद्द्विष्टास्मानिचयापहा ।”
(चारमिदः । तल्लक्षणं यथा, दृष्टत्संज्ञिता-
याम् । ८१ । ३६ ।
“संयोजिता या मणिना तु मध्ये
यष्टीति सा भूषणविक्रिता ।”
यष्टीकं, ज्ञी, (यष्टी + कन् ।) यष्टिमधु । इति
राजनिर्घण्टः ।
यष्टीपुष्पः, पुं, (यष्टीपुष्पमिव पुष्पं यस्य ।) पुष्प
जीवहृत् । इति भावप्रकाशः ।
यष्टीमधु, ज्ञी, (यष्टी मधु माधुयंमस्य ।) मिष्ट-
मूलविशेषः । जेठीमधु इति मूलहटी इति च
हिन्दी भाषा । तत्प्रयोगः । मधुयष्टी २ मधु-
वल्ली ३ मधुसवा ४ मधुकम् ५ मधु ६ यष्टी-
कम् ७ यष्टाङ्गम् ८ । (तथा च ।
“यष्टीमधु तथा यष्टी मधुकं ज्ञीतकल्पना ।
अन्यत् ज्ञीतकल्पना भवेतोये मधूलिका ।”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । किञ्चित्तत्त्वम् ।
क्षीतत्वम् । चतुष्टयत्वम् । पित्तहरत्वम् । रक्त-
त्वम् । शोथहृत्वात्रयापहत्वम् । इति राज-
निर्घण्टः । (यथा, सुश्रुते चिकित्सास्थाने
२७ अध्याये । “तत्र विद्वज्जलचूर्णमाहृत्य
यष्टीमधुयुक्तं यथावत् क्षीततोयेनोपयुञ्जीत ।”)
यष्टाङ्गं, ज्ञी, (यष्टीयाङ्गा यस्य ।) यष्टिमधु ।
इति राजनिर्घण्टः । (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने
१६ अध्याये ।
“यथान्वगन्वा यष्टाङ्गैस्त्रिलैश्चोद्धर्त्तनं
हितम् ।”)
यस, इत् य उ यतने । इति कविकल्पद्रुमः ।
(दिवा०-पर०-अक्ष०-सेट । ज्ञावेट् ।) इत्,
अयसत् अयासीत् अयसीत् । अस्मात् पुषा-
दित्वात्त्रिंशं उ इत्यर्थः । य, प्रयस्यति । क्रम
क्रम इत्यादिना केवलात्, संपूर्णाच्च अस्मात्
इत्तन् विकल्पात् यसति यस्यति संयस्यति
संयसति । उ, यसित्वा यस्या । यतन् यजः ।
इति दुर्गादासः ।
यस्यः, पुं, (यसति मोक्षयति । यसु + क्तिप् ।
संज्ञायाम् कन् ।) सृजिविशेषः । इति सुप्रबोध-
जाकरत्नम् । (यथा, व्याख्यायनश्रौतसूत्रे उत्त-
रार्धे । ६।१०।१० । “यस्त्ववाधौलमौलमौकशार्क-
रान्निर्वाहसावर्णिशालङ्कायनजैमिनिदेवन्वाय-
नानां भार्गववैतह्यसावेतसैति ।”)
यज्ञः, पुं, (यजतीति । यज् + शिवायङ्गिज्जा-
यीवापामोवाः ।) उणा० १ । १५४ । इति
वन्प्रत्ययेन निपातितः । यजमानः । इत्यु-
णादिकोशः । (नि, महान् । वधा, ज्वनेदे ।
३ । १ । १२ ।
“उद्विषा जनिता यो जज्जावापामोर् हृतमो
वञ्जो अपिः ।”
“यञ्जो महान् ।” इति तद्भाष्ये सायणः ।)

२८

यागः

या, ल गतौ । इति कविकल्पद्रुमः । (अदा०-
पर०-अक्ष०-अनिट् ।) ल, याति । इति दुर्गा-
दासः ।
यागः, पुं, (इत्यते इति । यज् + घञ् ।) यज्ञः ।
इत्यमरः । २ । ७ । १२ । तत्र श्रौतामित्र-
हविर्यज्ञाः सप्त । यथा । आग्राधानं तदे
वाग्विहीनम् १ दृष्टपौर्णमासौ २ पिच्छपिष्ट-
यज्ञः ३ आग्नयणम् ४ चातुर्मास्यः ५ निरुद्र-
पशुवन्धः ६ चौचामणिः ७ । स्मार्त्तामित्र-
पाकयज्ञाः सप्त । यथा । औपासनम् १ वैश्व-
देवः २ स्याजीपाकः ३ आग्नयणम् ४ सर्प-
वलिः ५ ईशानवलिः ६ अष्टकान्वष्टका ७ ।
श्रौतामित्रसप्तस्थाः । यथा । सोमयागः स
एवामिष्टोमः १ अथामिष्टोमः २ उक्थ्यः ३
धोदृशी ४ वाजपेयः ५ स द्विविधः संस्था
कृतश्च । अतिराजः ६ अपतृय्यामः ७ । उत्तर-
क्रतवो बहवः । यथा । महाव्रतम् १ सर्वलो-
सुखम् २ राजसूयः ३ पौष्टरीकम् ४ अभि-
जित् ५ विजित् ६ अन्वमेधः ७ दृष्ट्यातिसवः
८ आङ्गिरसः ९ चयनान्वष्टादृष्ट १० । इत्यादि
श्रौतसूत्रम् ॥ सर्वदेवानां यागकालो यथा,
मुक्त उवाच ।
“स्वर्ग्येनेव तु द्रव्यं महापुण्यं यथा भवेत् ।
तदहं श्रोतुमिच्छामि यज्ञयागं सुरेश्वर !”
ब्रह्मोवाच ।
द्रव्यं वत्स प्रवक्ष्यामि यथा त्वं परिच्छसि ।
अथकेन महापुण्यं यज्ञं चर्तयिष्यैगिकम् ।
भृगुपूर्वार्धमौयोगं शिवयागेषु चोत्तमम् ।
नृदुर्गं च भाग्यं समाया भृगुवासरे ।
देवयोगात् यदा वही पुष्पचरविषासरम् ।
स्कन्धयागस्तदा कार्यः सर्वकामप्रसाधकः ।
वारेख वा यदा सूर्यः सप्तमीं विजया मता ।
तदा तु भवते भाग्ययोगः सर्वगुणावहः ।
शशिरिक्ताबुसंयोगे अर्कचर्चो चोत्तरासु च ।
वयस्यां मङ्गलायोगो भातुमूलदिनं यदा ।
अष्टम्यां वाच चन्नादि भवति न शुभावहम् ।
अष्टम्यां कुवादि तु गरीषे तस्य वाहनि ।
पुनर्वसौ गुरोर्वारे द्वादश्यां सवयेन वा ।
सोमयज्ञं यदा योगं विष्णोः सर्वार्थसाधकम् ।
द्वितीयायां यदा सौम्यं ज्ञातकर्त्तं भवेत् कश्चित् ।
यज्ञयागस्तदा कार्यः सर्वशान्तिप्रदायकः ।
स्वातीसौमी चतुर्थी च उमायागे वरा स्मृता ।
उत्तरासु च सर्वसु भातुपौर्णमासीषु च ।
श्राव्यभिक्रियागेषु सर्वकामार्थदाहमी ।
गुरावेकादशी पुष्ये रोहिण्या वा यदा शनिः ।
सुतसौम्यामाय यागो रद्विनायके ।
पूर्णिमासु च सर्वसु अष्टमीद्वादशीषु च ।
चतुर्दश्यां ज्येष्ठासु यज्ञं कृते शुभेषु च ।
सर्वेषां भवते यागो भक्तिपूर्वो महासुने ।
मन्त्रसाधनद्रव्यायो रद्वयागद्वापदे ।
श्रीमेधाज्ञानवात्सल्यसुमायामाह्वानसुने ।
योगज्ञानयज्ञः सिद्धिं महादेवाद्वाप्नुयात् ।

यागः

आरोग्यं सप्रतापत्वं भास्वरात् प्राप्यते भुवम् ।
गतिमिष्टी यथाकामं प्रयच्छति त्रिविक्रमः ।
विष्णो न भवते तस्य यस्तु पश्येद्विनायकम् ।
विगतास्मिन्नेव बह्यां बद्धा स्कन्धं मखे च्छेत्वात् ।
माहयामान्नाहसिद्धिः सर्वेषामपि जायते ।
भवते धनवान् पुंसः प्रथमादि हुताश्रयात् ।
स्वर्गापवर्गसंसिद्धिर्दुर्गायागात् प्रजायते ।
माघादेर्मङ्गलाशोत्था षोडशोर्ब्रह्म जायते ।
ईशादेः कालिकादासु यष्ट्या विधिना सुने ।”
इत्याद्ये देववतारे उदयतिष्ठत्युयोगमाहात्म्य-
कीर्तनम् ॥ ७ ॥
अथ यज्ञयागविधिः ।
“प्रणम्य नव रथादीन् शुभाशुभपक्षप्रदान् ।
यज्ञयागविधिं सम्यक् वक्ति श्रीरघुनन्दनः ।
अथ यज्ञयागप्रयोगः ।
तत्र रविशोमबुधगुरुशुक्रवारैश्च चिन्ताशुभाघा-
न्मशिरोरैवतीपुष्याश्विनीहस्तारोहिण्युत्तरा-
ज्येष्ठ चन्द्रताराशुक्ले शुभजन्मे यागः कार्यः ।
अथ बालयज्ञभूतयज्ञप्रवर्तनराधियज्ञ-
दुःसहरीगभिभवाद्भूतदुःखप्रावलीकनयज्ञदौ-
स्त्यादिनिमित्तकं श्रान्तिकं मलमासादावपि
कर्तव्यम् । अथ यज्ञं विना केवलदृष्ट्यायुः पुष्टिपुत्र-
श्रीकामादिपौष्टिकान् मलमासादीतरकाल एव
कार्यम् ॥ ७ ॥ तत्र यजमानः ज्ञतज्जानादिः
गोमयोपनिषे देशे सदभासनोपविष्ट उद्दत्तुसः
स्वस्तिवाच्यः सूर्यः सोम इति पठित्वा षण्पुष्प-
तिलदर्भयसहितजलपूर्णताम्रपात्रं यष्टीत्वा,
ॐ तद्विष्णो रिति विष्णुं संस्तुत्य ॐ तत् सद्-
त्युवाच्यं ॐ अतोतादि अस्तुकमोजः श्रीअस्तु-
कदेवशर्मा अस्तुककामो यज्ञयज्ञमहं करिष्ये
इति सङ्कल्प्य तज्जलमेवेशान्यां निःक्षिपेत् ।
अन्यार्थत्वे गोचनान्नीः बह्यन्तता । करिष्ये
इत्यत्र करिष्यामीति विशेषः । ततः अतिसर्वपा-
नादाय ।
ॐ वेतालाय पिशाचाय राक्षसाय सरी-
सपाः ।
अपसर्पन्तु ते सर्वे ये चाप्ये विघ्नकारकाः ।
ॐ विनायका विघ्नकरा मञ्जोया
यज्ञद्विषो ये पिशिताश्रयाश्च ।
सिद्धार्थकैवल्यसमानकल्पे-
र्मया निरक्षा विदिशः प्रयातु ।
इत्येताभ्यां मन्त्राभ्यां अतिसर्वपक्षैर्पेक्षिक-
रकानपसारयेत् । ततः सगन्धाघिपयोदृष्ट-
माहकापूजा वसोधारा आशुष्यजपं तद्वाग्नि
गायत्रीजपं दृष्टिभ्रातृत्वा तदष्टमौ भोष्ण-
सुतृष्ट्यं ब्राह्मणान् परिरोष्य ततः क्षय-
मशक्तौ कर्त्ता प्रादुस्तुखं गुरुम् ॐ साधु भवा-
नाह्वामिति वरेत् ॐ साध्वहमासे इति प्रति-
वचनम् । ततो गन्धपुष्पवस्त्राहुरीयकादिना
गुरुमलङ्कृत्य दक्षिणं जानु बद्ध्वा ॐ अष्टौ-
न्नादि मलङ्कृत्येतद्वयागकालेऽपि यज्ञपूजा-
शोमकर्मकरवाद्य अस्तुकमोजं अस्तुकरै-

यागः

शस्त्राभ्यां मन्त्रादिभिरन्यथैव भवन्तमहं वक्षे । ॐ
 वृत्तोऽस्मीति प्रतिवचनम् । ॐ यथाविहितं
 पूजादिकर्म्मैः कुरु । ॐ यथाज्ञानं करवाञ्जीति
 प्रतिवचनम् । ॥ ततो मन्त्रपोत्तरपूर्वभागे
 वितस्त्रिद्वयविक्षृतायां वितस्त्रिद्वयविक्षृतायां उदक-
 श्रवायां वेद्यां गोमयेनोपलिप्तायां रक्तचन्दना-
 दिना मध्ये वर्तुलं कुर्यात् । आयेत्यां श्वेतमह-
 चन्द्राकारं सोमम् । दक्षिणस्यां त्रिकोणं रक्तं
 मङ्गलम् । ऐशान्यां पीतं धनुराकारं बुधम् ।
 उत्तरस्यां पीतं पद्माकारं बृहस्पतिम् । प्राच्यां
 श्वेतं चतुष्कोणं शुक्रम् । प्रतीच्यां श्यामं सर्पा-
 कारं शनिम् । नैऋत्यां श्यामं मकराकारं
 राहुम् । वायव्यां धूम्रवर्णं खड्गाकारान्
 केतून् विलिख्य खड्गोक्तविधिना अपिस्थाप-
 नादिब्रह्मस्थापनपर्यन्तं कर्म्म कृत्वा मन्त्रे
 यजानावाहयेत् । ॥ तत्र क्रमः । मध्ये ।
 ॐ क्षत्रियं काश्यपं रक्तं कालिङ्गं द्वादशा-

कुलम् ।

पद्महस्तद्वयं पूर्वाननं सप्तानवाहनम् ।
 शिवाधिदेवतं ध्यायेद्ब्रह्मप्रथमधिदेवतम् ।
 सप्तम्यां जायमानं विशाखानक्षत्रं रक्तमाका-
 षरधरम् । इति ध्यात्वा ॐ भूर्भुवः स्वः कुर्याद्ब्रह्म
 द्वादशगच्छ द्वादशगच्छ द्वादश तिष्ठ द्वादश तिष्ठ इति
 शुक्लतन्त्रुलेखावाह्यं स्थापयेत् । १ । आयेये ।
 ॐ सासुद्रं वैश्रमात्रेयं हस्तमात्रं सिताम्बरम् ।
 श्वेतं द्विबाहुं वरदं दक्षिणं सगदेतरम् ।
 दशानं श्वेतपद्मस्यं विचित्रोमाधिदेवतम् ।
 जलप्रथमधिदेवस्य कुर्यात्समाजयेत्तथा ।
 चतुर्दंष्ट्रां जातं क्षतिकानक्षत्रमिति ध्यात्वा
 ॐ भूर्भुवः स्वः सोमयद्ब्रह्म द्वादशगच्छ द्वादशगच्छ
 द्वादश तिष्ठ द्वादश तिष्ठ इति शुक्लतन्त्रुलेखावाह्यं
 स्थापयेत् । २ । दक्षिणस्याम् ।
 ॐ आवत्यं क्षत्रियं रक्तं मेघस्यं चतुरङ्गुलम् ।
 आरक्तमाख्यवसनं भारद्वाजं चतुर्भुजम् ।
 दक्षिणोर्ध्वमात्रं शक्तिवराभयगदाकरम् ।
 आदित्याभिसुखं देवं तददेव समाजयेत् ।
 स्कन्धाधिदेवतं भौमं क्षितिप्रथमधिदेवतम् ।
 दशस्यां जातं पूर्ववाद्गानक्षत्रमिति ध्यात्वा
 ॐ भूर्भुवः स्वः मङ्गलयद्ब्रह्म द्वादशगच्छ द्वादशगच्छ
 द्वादश तिष्ठ द्वादश तिष्ठ इति शुक्लतन्त्रुलेखावाह्यं
 स्थापयेत् । ३ । ऐशान्याम् ।
 ॐ मागधं द्वादशलाज्येयं वैश्यां पीतं चतुर्भुजम् ।
 वामोर्ध्वकमतश्चर्मैर्गदावरदखड्गमिणम् ।
 कुर्यात्स्यं सिंहं सौम्यं पीतवस्त्रं तथाजयेत् ।
 नारायणाधिदेवस्य विष्णुप्रथमधिदेवतम् ।
 द्वादश्यां जातं धनिष्ठानक्षत्रमिति ध्यात्वा
 ॐ भूर्भुवः स्वः बुधयद्ब्रह्म द्वादशगच्छ द्वादशगच्छ
 द्वादश तिष्ठ द्वादश तिष्ठ इति शुक्लतन्त्रुलेखावाह्यं
 स्थापयेत् । ४ । उत्तरस्याम् ।
 द्विजमाङ्गिरसं पीतं सैन्धवस्य वडङ्गुलम् ।
 ध्यात्वा पीताम्बरं जीवं सरोजस्यं चतुर्भुजम् ।
 दक्षिणोर्ध्ववरदकरकादकमाजयेत् ।

यागः

ब्रह्माधिदेवं कुर्यात्स्यं मित्रप्रथमधिदेवतम् ।
 एकादश्यां जातं उत्तराषाढगुनीनक्षत्रमिति
 ध्यात्वा ॐ भूर्भुवः स्वः बृहस्पते द्वादशगच्छ द्वादशगच्छ
 द्वादश तिष्ठ द्वादश तिष्ठ इति शुक्ल-
 तन्त्रुलेखावाह्यं स्थापयेत् । ५ । ततः प्राच्याम् ।
 ॐ शुक्रं भोजकटं विप्रं भार्गवस्य नवाङ्गुलम् ।
 पद्मस्यमाजयेत् कुर्यात्स्यं श्वेतं चतुर्भुजम् ।
 सदाशवरकरकादकहस्तं सिताम्बरम् ।
 प्रकाधिदेवतं ध्यायेत् शचीप्रथमधिदेवतम् ।
 नवम्यां जातं पुष्यनक्षत्रमिति ध्यात्वा ॐ भूर्भुवः
 स्वः शुक्र द्वादशगच्छ द्वादशगच्छ द्वादश तिष्ठ द्वादश
 तिष्ठ इति शुक्लतन्त्रुलेखावाह्यं स्थापयेत् । ६ ।
 पश्चिमायाम् ।
 सौराष्ट्रं काश्यपं शुक्रं कुर्यात्स्यं चतुरङ्गुलम् ।
 क्षत्र्यं क्षत्र्याम्बरं यशगतं सौरिं चतुर्भुजम् ।
 तद्दशानवरमूलधनुर्हस्तं समाजयेत् ।
 यमाधिदेवतं प्रजापतिप्रथमधिदेवतम् ।
 क्षत्र्यचतुर्दंष्ट्रां जातं रोहिणीनक्षत्रमिति ध्यात्वा
 ॐ भूर्भुवः स्वः शनैश्चर द्वादशगच्छ द्वादशगच्छ
 द्वादश तिष्ठ द्वादश तिष्ठ इति शुक्लतन्त्रुलेखावाह्यं
 स्थापयेत् । ७ । नैऋत्याम् ।
 राहुं मलयजं शुक्रं पैठीनं द्वादशाङ्गुलम् ।
 क्षत्र्यं क्षत्र्याम्बरं सिंहासनं ध्यात्वा तथाजयेत् ।
 चतुर्बाहुं खड्गवरमूलचर्मैकरं तथा ।
 कालाधिदेवं कुर्यात्स्यं सर्पप्रथमधिदेवतम् ।
 पौर्णमास्यां जातं भरणीनक्षत्रमिति ध्यात्वा
 ॐ भूर्भुवः स्वः भगवन् राहो द्वादशगच्छ द्वादशगच्छ
 द्वादश तिष्ठ द्वादश तिष्ठ इति शुक्लतन्त्रुले-
 खावाह्यं स्थापयेत् । ८ । वायव्याम् ।
 कौशडीपं केतुगणं जैमिनीयं षडङ्गुलम् ।
 धूम्रं यशगतं मूढमाजयेत् विलिताननम् ।
 कुर्यात्स्यं धूम्रवसनं वरदं गदिनं तथा ।
 चित्रगुप्ताधिदेवस्य ब्रह्मप्रथमधिदेवतम् ।
 अमावास्यायां जातं अश्लेषानक्षत्रमिति ध्यात्वा
 ॐ भूर्भुवः स्वः भगवन् केतव द्वादशगच्छ द्वादशगच्छ
 द्वादश तिष्ठ द्वादश तिष्ठ इति शुक्लतन्त्रुलेखावाह्यं
 स्थापयेत् । ९ । अधिदेवत-
 प्रथमधिदेवतपूजनस्य अयुक्तसोमादौ । तत
 क्षतद्वयवस्त्रतद्दशगन्धतद्दशगन्धं दद्यात् ।
 घृषीं विशेषः । रवये गुग्गुलुधूपम् । सोमाय
 सरलम् । मङ्गलाय देवदारुम् । बुधाय हत-
 मिश्रितदेवदारुम् । बृहस्पतये दशाङ्गम् ।
 शुक्राय अगुरु । शनैश्चराय कालागुरु । राहवे
 गुडत्वचम् । केतुभ्यो मधुमिश्रितगुडत्वचम् ।
 अभावे षोडशाङ्गं वा । १० । गन्धे विशेषः ।
 कुर्यात्स्यं रक्तचन्दनम् । सोमाय श्वेतचन्दनम् ।
 मङ्गलाय कुङ्कुमम् । बुधाय सरलम् । गुरवे
 रक्तचन्दनश्चतुश्चन्दनकुङ्कुमसरलं मिश्रितसप्त-
 भागत्वेन दद्यात् । शनैश्चराय कस्तूरीम् ।
 राहवे पद्माकाष्ठम् । केतुभ्यश्च पद्माकाष्ठम् ।
 अधिदेवताप्रथमधिदेवताः पूजयेत् । ११ । अधि-
 देवता प्रथमधिदेवता यथा । कुर्यात्स्यं शिववह्नी ।

यागः

सोमस्य उमा जलम् । मङ्गलस्य स्कन्दः क्षितिः ।
 बुधस्य नारायणविक्षु । बृहस्पतिः ब्रह्मा
 रक्षसः । शुक्रस्य शुक्रः शची । शनैश्चरस्य यमः
 प्रजापतिश्च । राहोः कालः सर्पश्च । केतुना
 चित्रगुप्तः ब्रह्मा च । एतत्तु अयुतादिहोमे
 श्रेयम् । १२ । कुर्यात्स्यं गुडौदनम् । एवं
 सोमादीनामपि । सति सामर्थ्ये षोडशोपचारा-
 दिना । वक्तुं तु । कुर्यात्स्यं गुडौदनम् । सोमाय
 हतपायसम् । मङ्गलाय पद्मयवचूर्णात्मकवाच-
 कम् । बुधाय चौरासम् । गुरवे दधौदनम् ।
 शुक्राय घृतौदनम् । शनैश्चराय लघुरम् ।
 राहवे क्षागमांसम् । केतुभ्यः अजाचौर-
 साधितानक्षत्ररक्तमिश्रित-यव-तिल-तन्त्रुलक्ष्णं
 चिचौदनम् । तत्तद्व्यालाभिः भक्ष्यान्तरं
 दद्यात् । १३ । ततश्चरं स्रपयेत् । तत्र साम-
 गानां क्रमः । अयेः पश्चिमायां दिशि प्राग-
 यान् कुशानाक्षीये तदुपरि प्रक्षालितवाच्य-
 सुदूषणं वैश्वस्य कर्पं वादयचमस्यजल-
 प्रोक्षितं संख्याय ब्रीहौन्यं यवान् वा अग्रक्षौ
 श्रालितकुलान् कर्पं निधाय ॐ कुर्यात्स्यं त्वा
 जुष्टं निर्वपामि इति यज्जीत्वा उदूखले
 स्थापयेत् । एवं सोमाय । एवं मङ्गलादीनामपि
 निर्वपणं कृत्वा उदूखले स्थापयेत् । विष्णुष्ठीम् ।
 ततो दक्षिणहस्तमुपरि कृत्वा सुवर्णेनावहत्स्य
 कर्पेण प्रक्षोटेयेत् । इत्येव वारज्यम् । तत-
 चरमात्याममन्त्रकं क्षतोत्तरायं पवित्रं
 निःक्षिप्य तत्र प्रक्षालिततन्त्रुकान् निधाय
 तदुपरि दुग्धं दत्त्वा यथा पाण्डुरस्यभवेति
 तथा क्षोकं क्षोकमुदकं दत्त्वा तन्मध्ये खदिर-
 पक्षाशोऽम्बराणामन्यतमस्य प्रादेशप्रमाणं
 उभयथा साङ्गिकुष्ठप्रमाणं चतुष्कोणपुष्कलं
 मेघस्यं दक्षिणावर्तनं भामयित्वा तथा पथेत्
 यथा क्षन्तरोक्षया सन्ध्यां पाको भवति मन्त्र-
 गाननं दाह्यं न भवति । सन्ध्याप्राक् भूति
 चरमध्ये हतसुखं दत्त्वा प्रागादिदिक्क्षिप्तं
 कृत्वा चरमवताये अश्वेत्तरतः कुशोपरि
 स्थापयित्वा पुनर्मध्ये हतसुखं दद्यात् । ततो
 भूमिजपादिस्त्रुवसंस्कारपर्यन्तं कर्म्म कृत्वा
 अयेः पश्चिमतः क्षरत्कुशोपरि पूर्वमाख्यं
 पञ्चाक्षरं निधाय उदकाज्जलिसेकं कृत्वा
 विरुपाक्षजपान्तां कुशक्षिकां समापयेत् । १४ ।
 यजुर्वेदिनाम् आण्यस्यात्यामाण्यनिर्वपणा-
 नन्तरं कर्पं पुरतो दक्षिणभागे संख्याय तत्रो-
 दूषणं विन्यस्य ब्रीह्यादयस्तमं तत्र निधाय
 ॐ कुर्यात्स्यं त्वा जुष्टं यज्जीमि इत्येकां सृष्टिं
 यज्जीत्वा ॐ कुर्यात्स्यं त्वा जुष्टं निर्वपामीति
 उदूखले स्थापयित्वा ॐ कुर्यात्स्यं त्वा जुष्टं
 प्रोक्षामीति प्रोक्षणीयत्वेन प्रोक्षयेत् । एवं
 सोमाय त्वा दत्त्वादि । तत ॐ अयये खदिर-
 क्षते त्वा दत्त्वादिना यज्जनिर्वपणप्रोक्षकानि
 कृत्वा द्विजुष्ठीं कुर्यात् । ततः पूर्ववत्
 स्रपयेत् । पक्वं ज्ञात्वा ज्वरदग्निं यज्जीत्वा

यागः

चक्षुर्मध्ये दक्षिणावर्त्तेन भ्रामयित्वा तमपि
तन्नेवायौ क्षिपेत् । तत आचाराण्यभागान्
कर्म कुर्यात् ॥ ७ ॥ ऋग्वेदिनाम् प्रोक्षणी-
पाचस्यापनानन्तरं पविचान्तिर्हिते ॐ सूर्याय
त्वा जुष्टं निर्वपामीति त्रीह्याद्यन्तमसृष्टिं
प्रक्षिप्य ॐ सूर्याय त्वा जुष्टं प्रोक्षामीति
प्रक्षीतान्तेन प्रोक्षयेत् । एवं सोमाय त्वा
इत्यादि । ततः स्नाष्टिर्हर्षकश्चिदधिकं तूष्णीं
तथा कृत्वा पविचान्तिर्हितं कृत्वा पूर्वयोर्वीह-
लोमकणाजिने उद्धृत्वा निधाय तत्र सूर्यस्य
त्रीह्याद्यन्तमं प्रक्षिप्य सुषणेनावहृत्य सूर्येण
वितुवीकृत्य प्रस्नोत्य त्रिः प्रक्षाल्य पवित्रं
नरुस्याद्यां प्रक्षिप्य तथैव आपयित्वा उदीच्यां
दक्षिणभागे ॐ सोमाय स्वाहेति होमपर्यन्तं
कुर्यात् । ततः श्रान्तिकर्मणि अयमे त्वं वरद-
नामासीति नाम कृत्वा ।

ॐ पिङ्गभूषस्युक्ताक्षः पीनाङ्गजठरोरुणः ।

ह्यागस्यः साक्षस्तुष्टोऽयिः सप्राप्तिः शक्तिधा-

रकः ॥

इत्यादिपुराणीयं ध्यात्वा ॐ वरदनामस्य
इहागच्छ इहागच्छ इह तिष्ठ इह तिष्ठ
इत्यावाह्य पाद्यादिना पूजयेत् ॥ ८ ॥ पौष्टिक-
कर्मणि तु वलदनामायिः । गृहहोमे अग्नी-
नाह गोभिलः ।

आदित्ये कपिलो नाम पिङ्गलः सोम उच्यते ।

धूमकेतुस्तथा भीमे जठरोरुग्निर्धौ स्तुतः ॥

हृदस्यसौ शिखी नाम शुक्रि भवति जाटकः ।

शूनेश्वरे मुहूर्तातेजा राहौ चैव हुताशनः ।

केतुयु कोहिनोऽयिः स्यादिति वङ्गिविनिर्णयः ॥

ततः स्वयस्तुक्ताविधिनानेन चरणा सूर्यादि-
गृहेभ्यः प्रत्यकाहुतिं दद्यात् ॥ ९ ॥ अथ मन्त्राः ।

सूर्यस्य आलङ्घ्येनेतिमन्त्रस्य हिरण्यस्तुपाङ्गिरा

ऋषिस्तुष्टुष्टुष्टुः सविता देवता आदित्यस्य

पूजाहोमकर्मणि विनियोगः । ॐ आलङ्घ्येन

रजसा वर्णमानो निवेशयमन्त्रं मर्त्येषु हिर

ण्ययेन सविता रथेना देवो याति भुवनानि

पश्यन् स्वाहा । इदं सूर्याय इति देवतोद्देशः

सामगेतरैः कार्यः ॥ १ ॥ सोमस्य इमन्वेति-

मन्त्रस्य वरुण ऋषिरिन्द्रेवता सोमस्य पूजा-

होमकर्मणि विनियोगः । ॐ इमन्वेता अस-

पन्नं सुवहं महते क्षत्राय महते ष्येष्ठाय ।

इममस्तुप्य पुत्रमस्तुप्य पुत्रमस्ये विशे स्वाहा ।

इदं सोमाय ॥ २ ॥ मङ्गलस्य आयमर्हेति-

मन्त्रस्य अपाङ्गिरा ऋषिर्गायत्री ऋग्वेदोऽयि-

न्द्रेवता मङ्गलस्य पूजाहोमकर्मणि विनि-

योगः । ॐ अयिमर्हेदिवः ककुत्पतिः पृथिव्या

अयमपी रेतोमि निवृत्ति स्वाहा । इदं

मङ्गलाय ॥ ३ ॥ बुधस्य उद्धृत्वास्वेतिमन्त्रस्य पर

मेष्ठिर्हर्षस्तुष्टुष्टुष्टुः हृदोऽयिन्द्रेवता बुधस्य पूजा-

होमकर्मणि विनियोगः । ॐ उद्धृत्वास्वामि

प्रतिजागृह त्वमिहापूर्णे संक्षेपयामयथासिन्

सधस्य आधुतरसिन् विश्वेदेवा यजमानश्च

यागः

वीदत स्वाहा । इदं बुधाय ॥ ४ ॥ हृदस्यतेः हृद-
स्यते अतीतिमन्त्रस्य यत्तमद ऋषिस्तुष्टुष्टुष्टुः हृदो
ब्रह्मा देवता जीवस्य पूजाहोमकर्मणि विनि-
योगः । ॐ हृदस्यते अतियदर्थोऽहोदुमहिभाति
क्रतुमन्त्रेण । यहीदयत्तरस ऋतु प्रजात तद-
स्यासु त्रिविधं धेहि त्रिचं स्वाहा । इदं हृद-
स्यतये ॥ ५ ॥ शुक्रस्य अस्नात् परित्युत इति मन्त्रस्य
प्रजापतिर्हर्षरतिजगती ऋग्वेदोऽयिन्द्रेवता
देवताः शुक्रस्य पूजाहोमकर्मणि विनियोगः ।
ॐ अस्नात् परित्युतो रसं ब्रह्मणा अपिवन् क्षत्रं
पयः सोमं प्रजापतिः । ऋतेन सत्यमिन्द्रियं
विपानं शुक्रमन्त्रस्य इन्द्रस्येन्द्रियमिदं पयोऽन्तं
मधु स्वाहा । इदं शुक्राय ॥ ६ ॥ शूनेश्वरस्य
शूने देवीतिमन्त्रस्य दध्यङ्गाथर्वण ऋषिर्गायत्री
ऋग्वेद आपो देवता शूनेश्वरस्य पूजाहोम-
कर्मणि विनियोगः । ॐ शूनेश्वरस्य शूने
आपो भवन् पीतये संयोरभिसवन् नुः स्वाहा ।
इदं शूनेश्वराय ॥ ७ ॥ राहोः काष्ठात् काष्ठा-
दिति मन्त्रस्य अयिर्हर्षिर्गायत्री ऋग्वेदो दूर्ध्व-
इका देवता राहोः पूजाहोमकर्मणि विनि-
योगः । ॐ काष्ठात् काष्ठात् प्ररोहन्ती परुषः
परुषः परि एवानो दूर्ध्वे प्रतनु सहस्रेण शूनेन
च स्वाहा । इदं राहवे ॥ ८ ॥ केतूनां केतुं
लक्ष्मिर्हितमन्त्रस्य मधुष्टुष्टु ऋषिरिन्द्रायत्री-
ऋग्वेदोऽयिन्द्रेवता केतूनां पूजाहोमकर्मणि
विनियोगः । ॐ केतुं लक्ष्मिर्हितं केतवे पेधो मर्या
अपेधसं । सप्तुष्टिरजायथा स्वाहा । इदं
केतुभ्यः ॥ ९ ॥ ततो मधुष्टुताक्तां घृताक्तां
क्षीराक्तां वा प्रादेशप्रभाणां साग्रामर्कसमिध-
मादाय ॐ आलङ्घ्येन इत्यादिमन्त्रेण सूर्याया-
द्योत्तराश्रतं अष्टाविंशतिमथौ वा अष्टाक्षरा ।

श्रुत्वा गृहस्यातिपीडाकरत्वाहा अष्टोत्तर-

सहस्रं जुहुयात् ॥ १० ॥ समिधमाह याज्ञ-

वल्काः ।

अर्कः पलाशः खदिरश्चपामार्गोऽथ पिप्पलः ।

उडुम्बरः शभी दूर्वा कुशाश्च समिधः क्रमात् ॥

होमी गृहादिपूजायां शतमष्टोत्तरं भवेत् ।

अष्टाविंशतिरथौ वा यथाशक्ति विधीयते ।

अतिपीडाकरो यस्तु तन्तु यत्नेन पूजयेत् ॥

ततो होमानन्तरं उदीच्यां कर्म कुर्यात् । ततो

गुह्यदिनादीन् ऋत्विजे भोजयेत् । ततद्दद्या-

त्तामे भोज्यान्तराणि वा दद्यात् । भोजना-

सामर्थ्यं ततद्दद्यान्नि पाणिना प्रतिपादयेत् ।

ततो मन्त्रपुराणोक्तैर्मन्त्रैर्दक्षिणां दद्यात् ।

धेनुः श्रद्धाक्षयान्दानं हेम वाभो हयस्तथा ।

लवणा गौरायसं ह्याग एता वै दक्षिणाः

क्रमात् ॥

तत्र ।

कपिले सर्वदेवानां पूजनीयासि रीहिणी ।

तीर्थदेवमथो यस्मादतः श्रान्तिं प्रयच्छ मे ॥

इति पठित्वा ॐ अद्योत्यादि कृतैस्तत्सम्यग्गृह-

यज्ञकर्मैः प्रतिष्ठार्थं दक्षिणां कपिली धेनुं

याचकः

सप्तदेवताकां असुकगोत्राय असुकदेवशर्मैश्च
ब्राह्मणाय ऋत्विजे तुभ्यमहं संप्रदे । अन्त्याय-
श्चेत् ददानीति ब्रूयात् । कर्षिणाभावे गोमाधं
वा । तदभावे काचनम् । तदभावे रजसादिकं
वा दद्यात् । काचनादिकम् श्रद्धादि दक्षिणा-
भावेऽपि दद्यात् ॥ १ ॥ एवम् ।

पुण्यत्वं श्रद्धापुण्यानां मङ्गलानाञ्च मङ्गलम् ।

विष्णुना विधृतो नित्यमतः श्रान्तिं प्रयच्छ मे ॥

इत्युच्चार्य पूर्वोक्तक्रमेण सोमयज्ञयज्ञे श्रद्धं
दद्यात् ॥ २ ॥

ॐ धर्मस्त्वं दृष्टरूपेण जगदानन्दकारकः ।

अष्टस्तरैरधिष्ठानमतः श्रान्तिं प्रयच्छ मे ॥

इत्युच्चार्य मङ्गलयज्ञे दृष्टं दद्यात् ॥ ३ ॥

ॐ हिरण्यगर्भगर्भस्त्वं हेमरूपं विभावसोः ।

अनन्तपुण्यफलदमतः श्रान्तिं प्रयच्छ मे ॥

इत्युच्चार्य बुधयज्ञे काचनं दद्यात् ॥ ४ ॥

ॐ पीतवस्त्रयुगं यस्मादासुदेवस्य वस्त्रभम् ।

वरप्रदानात्तद्विष्णोरतः श्रान्तिं प्रयच्छ मे ॥

इत्युच्चार्य गुरुयज्ञे पीतवस्त्रयुगं दद्यात् तद-

भावेऽन्यवर्णवासोयुगमपि दद्यात् ॥ ५ ॥

ॐ विष्णुस्त्वमन्त्ररूपेण यस्मादग्नवसम्भवः ।

चन्द्राकंवाहनस्त्वं वै अतः श्रान्तिं प्रयच्छ मे ॥

इत्युच्चार्य शुक्रयज्ञे अयं दद्यात् ॥ ६ ॥

ॐ यस्मात्त्वं पृथिवीं स्वर्वा धेनुः केशवसम्भवा ।

सर्वपापहरा नित्यमतः श्रान्तिं प्रयच्छ मे ॥

इत्युच्चार्य शूनेश्वरयज्ञे लवणा धेनुं अन्यवर्णां वा

दद्यात् ॥ ७ ॥

ॐ यस्मादायुधकर्माणि त्वद्धीनानि सर्वदा ।

लाङ्गलाद्यायुधादीनि ततः श्रान्तिं प्रयच्छ मे ॥

इत्युच्चार्य राहुयज्ञे लौहं दद्यात् ॥ ८ ॥

ॐ यस्मात्त्वं सर्वभूतानां मङ्गलाय यव-

स्थितः ।

यानं विभावसोर्नित्यमतः श्रान्तिं प्रयच्छ मे ॥

इत्युच्चार्य केतुयज्ञे ह्यागं दद्यात् ॥ ९ ॥ दक्षिणाजलं

श्रान्तिकृत्तमन्त्रेण संमिश्र्य श्रान्तिं कुर्यात् ।

ततः कृताञ्जलिः ।

ॐ गच्छ ध्वममराः सर्वे गृहीत्वाहीं समा-

लयम् ।

सन्तुष्टा वरमस्माकं दक्षिणां संपूजिताः ॥

इति विष्णुधर्म्मन्तरीयं पठित्वा यजान् विस-

र्जयेत् । दक्षिणा च प्रदातव्या यज्ञाणाञ्च विस-

र्जनमिति विशिष्टवचनात् ॥ इति रघुनन्दन-

भट्टाचार्यविरचितयज्ञयागप्रयोगः समाप्तः ॥

याच, टु, हु, ऋ, ए याचने । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(भा० उभ०-द्विक०-सं० ।) याचनमात्मने

दानार्थं प्रेरणम् । टु, याचयुः । हु, याचि-

जिमम् । ऋ, अययाचत् । ए, याचति याचते

तृपं विप्रः । गृहणार्थं प्रेरणेऽपि याचति वित्तं

गुरवे शिष्यः । इति दुर्गादासः ॥

याचकः, त्रि, (याचत इति । याच् + क्तुञ् ।)

याचन्नाकर्ता । तत्पठ्यायः । वनीयकः २

याचनकः ३ मार्गकः ४ अर्थो ५ । इत्यमरः ।

याचितं

३।१।१६॥ वनीपकः ६ भिच्छुकः ७ भिच्छा-
करः ८। इति शब्दरत्नावली। तस्य लघुत्वं
यथा,—

“तृणादपि लघुस्तुलनादपि च याचकः।
वायुना किं न नीतोऽसौ किञ्चित्प्रायेण प्रकृत्या।”
इति प्राचीनाः।

अपि च।

“कुलस्य कौटुम्बिकस्य वातामिच्छासितस्य च।
शिखरे वसतस्तस्य वरं जन्म न याचितम्।
जगत्पतिर्हि याचित्वा विष्णुर्वाग्मना गतः।
कोऽन्योऽधिकतरस्तस्य योऽर्थो याति न जाच-
वम्।”

इति गारुडं नीतिसारे ११५ अध्यायः।

याचन, [त] चि, (याचतीति। याच् + शब्द।)
याचकः। यथा,—

“मुखभङ्गः खरो दीनो गात्रस्वेदो मज्जयम्।
मरणे याति चिह्नानि तानि चिह्नानि याचतः।”

इति गारुडं नीतिसारे ११५ अध्यायः।

याचनं, क्ली, (याच् + भावे ल्युट्।) याचन्।
(यथा, नैषधे। ५।११२।

“भौमजायं याचनवाचे

ख्यमेव गुरवः करणीयाः।”)

याचनकः, चि, (याचन + स्वार्थे कन्।) याचकः।
इत्यमरः। ३।१।१६॥ (यथा, मनी। ३।१६५।

“आचारहीनः क्लीवश्च नित्यं याचनकस्तथा।”)

याचना, स्त्री, (याच् + स्वार्थे णिच् + युच्।
टाप्।) याचना। इत्यमरः। २।७।३२॥
(यथा, रामायणे। २।२७।२३।

“नयस्य मां साधु कुर्वन् याचनाम्।”)

याचमानः, चि, (याचते इति। याच् + प्रानच्।)

याचकः। यथा,—

“नवीनदीनभावस्य याचमानस्य मानिनः।
वचोजीवितयोरासीत् पुरोनिःसरणे रणः।”
इति वररुचिः।

अपि च।

“हिलेभ्यो याचमानेभ्यो यजमानः प्रयच्छति।
स याति चाच्ययान् लोकान् येभ्यो नावर्त्तते
पुनः।

वटिवर्षेसहस्राणां सहस्राणि वसेद्वि।
योऽनुमन्तापि भवति निरये प्रतिषेधकः।”

इति वट्टिपुराणे वामनप्रादुर्भावो नामाध्यायः।

याचितं, क्ली, (याच् + क्तः।) याचनकृतिः।
तत्पर्यायः। न्तम् २। यथा,—

“हे याचितायाचितयोर्यथासंख्यं न्तान्ते।”
इत्यमरः। २।७।३२॥

“हे। याचनकृतिर्मरणमिव दुःखजनकत्वान्
न्तम्। अयाचितं अन्तमिव अन्तम्।
याचितायाचितयोर्भावे कर्मणि वा क्तः।” इति
भरतः। प्रार्थितवस्तुनि, चि॥ (यथा, देवी-
भागवते। ३।२८।६७।

“पिता ते याचितः पूर्वं मया वै त्वनृजते-
२वके।”)

याजकः

याचितकं, क्ली, (याचितेन निर्वृत्तम्। याचित +
“अपमित्तयाचिताभ्यां कङ्कनौ।” ३।४।२१।
इति कन्।) याचनाप्राप्तम्। इत्यमरः। २।६।४॥
“याचनाया। प्रत्यर्पणीयत्वेन याचनाया यत्
प्राप्तमजहारादिवस्तु तत् याचितकम्। कार्या-
नन्तरं वस्तुस्वामी यत् पुनर्यज्ञाति तदित्यर्थः।
याचितेन प्राप्तमिति ऽप्ये कादिति कः।” इति
भरतः।

याचना, स्त्री, (याचनमिति। याच् + “यजयाच्-
यतविष्णुप्रच्छरन्तो नह्।” ३।३।६०। इति
नह्।) याचनम्। तत्पर्यायः। अभिशक्तिः २
याचना ३ अर्थना ४ भिच्छा ५ अर्चना ६।
इत्यमरः। २।७।३२॥ लाजसा ७। इति।
जटाधरः। (यथा, भागवते। २।७।१७।
“न्यायान् गुणैरवरजोऽप्यदितेः सुतानां
लोकान् विचक्रम रमान् यदयाधियज्ञः।
य्मां वामनेन जगृहे त्रिपदच्छलेन
याचनामन्ते पथि चरन् प्रभुभिर्न चालाः।”)
तद्देशिकपर्यायः। ईमहे १ यामि २ मन्महे ३
दक्षि ४ शम्धि ५ पूष्टि ६ मिमिष्टि ७ मिमोष्टि
८ रिरिष्टि ९ रिरिष्टि १० पीपरन् ११
यन्तारः १२ यन्त्रि १३ इष्ट्याति १४ मदेमहि
१५ मनामहे १६ मायते १७। इति सप्तदश
याचनाकर्मण्यः। इति वेदनिघण्टौ ३ अः।

याजः, पुं, अन्तम्। इति हेमचन्द्रः। ३।५६॥
(ऋषिभेदः। यथा, महाभारते। १।१६८७।
“याजोपयाजौ ब्रह्मर्षौ शान्त्यन्तौ परमेष्ठिनौ।
संहिताध्ययने युक्तौ गोत्रतत्त्वापि काश्यपौ।”)

याजकः, पुं, (यजतीति। यज् + क्तुल्।) याज्ञिकः।
राज्ञो गजः। इति मेदिनी। कं, १४२॥
मत्तहस्तौ। इति जटाधरः। ऋत्विक्। यथा,
“अग्नीध्राद्या धनेन्वाभ्यां ऋत्विजो याज-
काश्च ते।”

इत्यमरः। २।७।१७॥

“यजमानेन धनेन्वाभ्याः धनानि दत्त्वा इष्टमन्या-
दनाय त्रियन्ते प्रार्थन्ते ये अग्नीध्रप्रभृतयस्ते
ऋत्विजो याचकाश्च कृष्णन्ते। अपिं इत्ययन्ति
दीपयन्ति अग्नीध्राः इत्यां नि ध उ ल्युतो निः
नान्तीति रः मनीषादित्वात्तलोपः। आदिना
ब्रह्मोहादहोत्रज्यं ब्राह्मणाऽसिप्रभृतयः यो-
दश गृह्यन्ते। वाय्वा इति हस्त्याभोरिति घञ्
दभ्युपेत्यादौ ण् अ इति आनुवन्त्यनिर्देशान्
अन्यवृथानां क्वप् ऋतो यजन्ति ऋत्विजः
किप्। यजन्ति याचकाः गजः।” इति
भरतः॥ ॥ बहुयाजकग्रामयाजकयोर्निन्दा
यथा,—

“अब्राह्मणास्तु षट् प्रोक्ता ऋषिभिस्तत्त्वदर्शभिः।
आदौ राजभृतस्तोषां द्वितीयः क्रयविक्रयी।
तृतीयो बहुयाज्यः स्यात्तुर्था ग्रामयाजकः।
पञ्चमस्तु भृतस्तीर्था ग्रामस्य नगरस्य च।
अनादित्याश्च यः पूर्वा सादित्याश्चैव पञ्च-
माम्।

याज्ञव

नोपाधीत द्विजः सन्ध्या स वडोऽब्राह्मणः
स्मृतः।”
इत्याह्निकतत्त्वे सन्धोपासकम्॥

अपि च।

“मूत्रसप्प्रोक्षितयाजी ग्रामयाजीति कीर्तितः।
मूत्रपाकोपजीवी यः स्तूपकारः प्रकीर्तितः।
सन्ध्यापूजाविहीनश्च प्रमत्तः पतितः स्मृतः।
एते महापातकिनः कुम्भीपाकं प्रयान्ति ते।”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रज्ञातिलके २७ अध्यायः।

याजनं, क्ली, (याज्यते इति। यज् + णिच् + क्युट्।)
यागक्रियाकारणम्। याग करण इति भाषा।
तत्तु ब्राह्मणस्य षट्कर्मणान्तर्गतकर्मविशेषः।
यथा,—

“अध्यापनमध्ययनं यजनं याजनमनया।

दानं प्रतिग्रहश्चैव ब्राह्मणानामकल्पयत्।”

इति मानवे १ अध्यायः।

याजिः, पुं, (यज् + “वसिष्ठपयजिराजीति।”
उणा० ४।१२४। इति इच्।) यज्ञः। इति
संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः। यागकर्त्ता। इत्यु-
णादिकोषः।

याजुषं, चि, (यजुष इदमिति। यजुष् + ण्यच्।)
यजुर्वेदसम्बन्धः। इति सिद्धान्तकोशे।

याज्ञवल्क्यः, पुं, (वल्क्यतीति। वल्क + ण्यच्।
यज्ञस्य वल्को वक्ता। तस्य गोत्रापत्यम्।
यज्ञवल्क्य + “गर्गादिभ्यो यच्।” ४।२।१०५।
इति यच्।) धर्मशास्त्रप्रयोजकस्तुतिविशेषः।
तत्पर्यायः। ब्रह्मराजिः २ योगेशः ३। इति
हेमचन्द्रः॥ योगीश्वरः ४। इति मिताक्षरा॥
(महर्षिरयं याज्ञवल्क्यः सृष्ट्यान् सृजयजुर्वेदं
प्राप्तवान्। तत्रादौ ब्रह्मपरम्परया प्राप्तं वेदं
वेदस्यासौ मन्त्रमतीन् मनुष्यान् विचिन्त्य तेषु
लपापरः चतुर्धा यस्य ऋग्यजुःसामाथर्व्याणां-
श्चतुरो वेदान् पेलवेष्टम्यायनजैमिनिसुमन्तुभ्यः
क्रमादुपदिदेश ते च स्वशिष्येभ्यः। तत्र यास-
शिष्यो वैशम्पायनो याज्ञवल्क्यादिभ्यः स्रष्टि-
क्षेत्र्यो यजुर्वेदमध्यापयत्। तत्र देवान् केनापि
हेतुना ब्रह्मो गुहः शिष्यं याज्ञवल्क्यं अधीतवेद-
परित्यागार्थमादिष्टवान्। याज्ञवल्क्योऽपि योग-
वलेन अधीतयजुर्विद्यां सृष्टिमतीं विधायोच-
वाम। बान्नानि यजुर्विद्यां यज्ञीति गुरुत्वा
अन्यं शिष्यास्तितरयो भूत्वा यजुर्विद्यामभ्ययन्।
तान्येव यजुर्विद्यां बुद्धिमान्तिन्यान् लब्धानि
जानानि। ततो वेदहीनोऽतिदुःखितो याज्ञ-
वल्क्यः सृष्ट्यमाराध्य शुक्लानि यजुर्विद्यां प्राप्तवान्
तानि च जायान्तर्गोत्रियाण्यमाध्यन्दिनादीन्
पञ्चदशशिष्यान् अध्यापयामास। तथाहि भागवते
द्वादशस्कन्धे ६ अध्याये।
“तनासौ चतुरो वेदांश्चतुर्भिरवेदनेविभुः।
सयान्तृतिकान् सोऽहारांश्चातुर्धाविवचयत्।
पुत्रानध्यापयत् तान् ब्रह्मर्षीन् ब्रह्मकाविदान्।
ते तु धर्मापिदेशारः स्रष्टुर्भ्यः समादिशन्।
ते परम्परया प्राप्तास्तत्तत्कृत्येधुतव्रते।

याज्ञिकः

चतुर्गुण्यय यज्ञा वापरादौ महर्षिभिः ।
 चौकायुषः चौकसत्त्वाद्धर्मैधान् वीक्ष्य कालतः ।
 वेदान् ब्रह्मर्षयो यस्तान् हृदिस्थाप्युत्तमोदिताः ।
 अस्मिन्पुनरे ब्रह्मन् भगवान् लोकभावनः ।
 ब्रह्मेशादौलोकपालेयार्चयो धर्मगुप्तये ॥
 पराशरात् सत्त्वव्यामंशं प्रकृतया विभुः ।
 अवतीर्णो महाभाग वेदं चक्रे चतुर्विधम् ॥
 ऋगथर्वयजुःसाम्नां राशीनुद्धृत्य वर्गशः ।
 अतस्रः संविताचक्रे मन्त्रैर्मैयिगता इव ॥
 तासां स चतुरः शिष्यानुपाकृत्य महामतिः ।
 शक्रेण संविता ब्रह्मर्षिकैकस्मै ददौ विभुः ॥
 तेनायं संवितामासां बह्वृचास्त्रासुवाच ह ।
 वैश्वस्यायनसंज्ञाय निगदासं यजुर्गणम् ॥
 साम्नां जैमिनये प्राह तथा हृद्योगसंविताम् ।
 अथर्वान्तरसो नाम स्वशिष्याय सुमन्त्रवे ॥
 “वैश्वस्यायनशिष्या वै चरकाध्यैवोभवन् ।
 यज्ञैर्वर्णैश्चतुर्धाः चरणं स्वगुरोर्व्रतम् ॥
 याज्ञवल्क्यश्च तच्छिष्य आहो भगवन्
 कियत् ।
 चरितेनाल्पसाराणां चरित्येवं सुदुष्करम् ॥
 इत्युक्तो गुरुरप्याह कुपितो याज्ञानं त्वया ।
 विप्रावमन्त्रा शिष्येण मदधीनं त्वजान्मिति ॥
 देवराजसुतः सोऽपि च्छेदं त्वा यजुषां गणम् ।
 ततो गतोऽयं सुनयो ददृशुस्तान् यजुर्गणान् ॥
 यज्ञं वि तितिरा भूत्वा तन्नोनुपतयाददुः ।
 तैत्तिरीया इति यजुःशाखा आसन् सुपेशलाः ॥
 याज्ञवल्क्यस्ततो ब्रह्मं च्छेत्वा गवेधयन् ।
 गुरोरविद्यमानानि सप्तसंख्यैर्कभीश्वरम् ॥
 “एवं स्मृतः स भगवान् बालिरूपधरो रविः ।
 यज्ञं व्यातयामास सुनयेऽदात् प्रसादितः ॥
 यजुर्भैरवरोऽप्याह दश पञ्च शतैर्विभुः ।
 जयजुर्वानसम्यक्ताः काश्लमाध्यन्दिनादयः ॥
 अयमेव महर्षिर्मथिलास्य एव सामश्रवः प्रभृ-
 त्तिभिः ऋषिभिर्विनाशमेतदधर्मज्ञानार्थमादिष्ट
 आचारयवहारप्रायश्चित्तास्त्राकाङ्क्षत्रयात्मकं
 धर्मशास्त्रं प्रणीय तेषुः आवितवान् । यदुक्तं
 याज्ञवल्क्यसंवितायां यज्यारम्भे ।
 “योगीश्वरं याज्ञवल्क्यं संपूज्य सुनयोऽब्रुवन् ।
 ब्रह्मश्रमेतराणां नो ब्रूहि धर्मान्प्रशतः ।
 मिथिलास्यः स योगीश्वरः चणं ध्यात्वा ब्रवीन्-
 सुनीन् ॥”
 ऊो, उपनिषत्विशेषः । यथा, सुक्तिकोपनिषदि ।
 “गोपालतापनं त्वं याज्ञवल्क्यं वराहकम् ॥”
 याज्ञसेनी, ऊो, यज्ञसेनस्य आग्रपत्यम् ॥ (यज्ञ-
 सेन + अण्. डीप्.) सा च त्रौपदी । इति हेम-
 चन्द्रः । ३ । ३७५ ॥ (यथा, महाभारते । ४ ।
 ४ । ५६ ।
 “याज्ञसेनीं पुरस्कृत्य वरुणं प्रवव्रजुः ॥”
 अस्या विवरणं त्रौपदीशब्दे प्रचलम् ॥
 याज्ञिकः, पुं, (यज्ञमर्हति यज्ञाय हितो वा ।
 ब्रह्म + ठक्.) इर्भभेदः ॥ (यज्ञं यज्ञविद्यामधीते
 वेद वा । यज्ञ + ठक्.) याज्ञिकः । यज्ञकर्त्ता ।

यातया

इति शब्दरत्नावली । (यथा, भागवते । ११ ।
 १० । २३ ।
 “इह देवता यज्ञैः सत्कर्त्तव्यं याति याज्ञिकः ॥”
 रक्तखदिरः । पलाशः । अश्वत्थः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 याज्ञिक्यं, ऊो, (याज्ञिकानां धर्मे आन्वायो वा ।
 याज्ञिक + “हृद्योगैकैयिकयाज्ञिकवृत्तच नटा-
 ण्णः ।” ४ । ३ । १२६ । इति णः ।) यज्ञः ।
 इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
 याज्यं, ऊो, (इज्यत इति । यज् + यजृत्. “यज-
 याचरचप्रवचचर्च ॥” ७ । ३ । ६६ । इति कुल-
 निवेधः ।) यागलब्धनादि । इति सिद्धान्त-
 कौमुदी । यजनीये, त्रि. (यथा, मनौ । ८ । ३९७ ।
 “असादेर्भूज्वा मादि पठौ भार्यापचारिणी ।
 गुरौ शिष्यश्च याज्यश्च स्तेनो राजनि कित्ति-
 वात् ॥”
 शिष्यः । शासनार्हः । यथा, देवीभागवते । १ ।
 १८ । ६ ।
 “याज्योऽस्ति जनकस्तत्र जीवन्मुक्तो नराधिपः ।
 विदेहो लोकविदितः पाति राज्यमकण्टकम् ॥”
 याज्या, ऊो, (यजन्त्ययया । यज् + यजृत् + टाप् ।)
 ऋक् । इति सुम्बोधयाकरणम् ॥ (गङ्गा ।
 यथा, काशीखण्डे सहस्रनामकौर्त्तने । ७६ । १४२ ।
 “योगसिद्धिप्रदा याज्या यज्ञेशपरिपूजिता ॥”
 यातु, य, आख्यातप्रत्ययविशेषः । स च विधिलिङा-
 शीर्लङः परस्मैपदप्रथमपुरुषैकवचनम् । स तु
 विध्यादर्थक आशीर्वादाद्यर्थकश्च । इति याक
 रणम् ॥ सुम्बोधमते विध्यादर्थं अस्य खीसंज्ञा ।
 आशीरर्थे ङीसंज्ञा ॥
 यातं, ऊो, (या + क्तः ।) निवादिनां पादकर्म ।
 इति हेमचन्द्रः । ४ । १६७ । पुस्तकालये यत-
 मिति पाठः । यथा,—
 “अपठस्वकुशस्यायं घातमकुशवारणम् ।
 निवादिनां पादकर्म या(य)तं वीतन्तु तदयम् ॥”
 यातः, त्रि, गतः । याधातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
 (यथा, मनः । ४ । १७८ ।
 “येनास्य पितरो याता येन याताः पितामहाः ।
 तेन यायान् सतां मामं तेन गच्छन् न
 रिष्यते ॥”
 यातना, ऊो, (यत् + णिच् + “आसश्रयो युच् ॥”
 १ । १०७ । इति युच्. टाप्.) गाढवेदना ।
 तत्पठ्यायः । कारणा २ तीव्रवेदना ३ । इत्य-
 मरः । १ । ८ । ३ ॥ अतिथया ४ । इति शब्द-
 रत्नावली ॥ (यथा, भागवते । ७ । १ । ४१ ।
 “हिरण्यकशिपुः पुच्छं प्रहादं केशवप्रियम् ।
 जिघांसुरकरोन्नायातना न्यदुहेतवे ॥”
 नरकवजा । इति केचिदिति भरतः ॥
 यातयामं, त्रि, (यातो गतो याम उपभोगकालो
 वीर्यं वा यस्य ।) वीर्यम् । (यथा, भट्टि-
 काये । ५ । ३६ ।
 “तं भीतङ्गारमाकुक्ष्य रावणः प्रभभाषत ।
 यातयामं विजितवान् स रामं बहि किन्ततः ॥”

यातुः

परिभुक्तम् । इत्यमरः । ३ । १ । ४५ ॥ उज्जि-
 तम् । इति मेदिनी । मे, ६२ ॥ (प्राग्ग्रह्या-
 वस्थम् । यथा, गीतायाम् । १७ । १० ।
 “यातयामं गतरसं पूतिपयुषितश्च यत् ।
 उच्छिष्टमपि चाभेधं भोजनं तामसप्रियम् ॥”
 गतरसः । यथा, ताळामहाभाष्ये । ४ । ३ । १३ ।
 “ब्रह्मवादिनो वदन्ति यातयामाः संवत्सरा
 अयातयामा इति ते नायातयामेति वक्तव्यम् ॥”
 “यातयामः गतरसः ।” इति सायणः ॥)
 याता, [ऋ] ऊो, (यततेऽन्योन्यमिदायेति । यत् +
 “हृन् ॥” उणा० २ । ६८ । इति हृन्.)
 पतिभ्रातृपत्नी । इत्यमरः । १ । ६ । ३० ॥ या
 इति भाषा । (यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । ७८ ।
 “खामी निश्चितेऽप्यस्यति मनो जिह्वः सपत्नी-
 जनः
 अश्रुरिहितदेवतं नयनयोरीहानिहो यातरः ॥”
 या + ङच्. गमनकर्त्तरि, त्रि. (यथा, हृदन्-
 संवितायाम् । ३३ । १३ । [यातुः ॥”
 “उक्ता शुभदा पुरतो दिवाकरविनिःसृता
 सारण्यादिः । यथा, मनौ । ८ । २६० ।
 “यानस्य चैव यातुश्च यानस्वामिन एव च ।
 दशातिवर्त्तनान्याहुः शिषे दृक्को विधीयते ॥”
 “यातुः सारण्यादेः ।” इति कुल्लूकः । हन्ता ।
 यथा, ऋग्वेदे । १ । ३२ । १४ ।
 “अहेयांस्तारं कमपश्य हन् ॥”
 “यातारं हन्तारम् ।” इति तद्भाष्ये सायणः ॥)
 यातायातं, ऊो, गमनागमनम् । यथा,—
 “एष्टे आश्वदमन्दमन्दरगिरिगवायकक्षयनान्
 निद्राजोः कमठाकतेर्भगवतः आघानिजाः
 पान्तु वः ।
 यत्संस्कारकलावुवर्त्तनवशाज्जानिधेनाम्भवां
 यातायातमतन्त्रितं जननिधेनाद्यापि विद्या-
 न्वति ॥”
 इति श्रीभागवते १२ स्कन्धे १३ अध्यायः ॥
 यातिकः, पुं, (यातं गमनं प्राश्रयेनाद्वयस्येति ।
 यात + ठन्.) पात्र्यः । इति शब्दरत्नावली ॥
 यातु, ऊो, (सर्वेषामर्त्तं यातौति । या + “कमि-
 मनिजनीति ।” उणा० १ । ७३ । इति तुः ।)
 राक्षसः । इत्यमरः । १ । १ । ६३ ॥ (यथा,—
 “यातु यातुप्रवीराणां प्रथम्य चरणानसौ ॥”
 इत्यमरटीकायां रघुनाथचक्रवर्ती ।
 (पुलिङ्गेऽपि दृश्यते । यथा, ऋग्वेदे । ७ । २१ । ५ ।
 “न यातव हन् जूजुवर्त्तन ॥”
 “यातवो राक्षसाः ।” इति तद्भाष्ये सायणः ॥)
 यातुः, पुं, (सर्वान् याति गच्छतीति । या + “कमि-
 मनिजनिगाभायाद्विष्यच् ॥” उणा० १ । ७३ ।
 इति तुः ।) काकः । अध्वगः । इति सिद्धान्त-
 कौमुद्यामुदाहरितः । वायुः । इति चन्द्रि-
 सारोणादिरितः ॥ (ऊो, यातना । यथा,
 ऋग्वेदे । ८ । ४६ । २० ।
 “मा नो रक्ष आविष्मदीराष्टवीर्यो मायातुयांतु
 मावताम् ॥”

याज्ञा

“यातुर्वातना पीडा ।” इति यावत् । कर्म-
नाशकरी हिंसा । यथा, तत्रैव । ५ । १२ । २ ।
“नाहं यातुं सहा न ह्येन नतं शपाय-
वस्य वृत्तः ।”

“यातुं कर्मणा नाशकरी हिंसाम् ।” इति
तद्वाच्ये सायकः ।)

यातु, चि, (यातीति । या + “कमिमनीति ।”
उणा० १ । ३३ । इति तु ।) गन्ता । इत्यु-
खादिकोषः । क्रियापदं चेत् गच्छतु ।

यातुप्रः, पुं, (यातुं हन्तीति । हन् + “अमशुष्य-
कर्तृके च ।” ३ । २ । ५३ । इति टक् ।) गुग्-
गुषुः । इति राजनिर्घण्टः ।

यातुघानः, पुं, (यातुं रक्षसि दधाति पुण्या-
तीति । घा + बहुलमन्त्रापीति युच् । स्वजाति-
पीषकत्वात्तथात्वम् ।) राक्षसः । इत्यमरः । १ ।
१ । ६३ । (यथा, भट्टिकाव्ये । २ । २६ ।

“दक्षिणदिशि कृतमालिनीने-
स्तदुयातुघानेनचिते प्रसर्पन् ।”)

याष्टकः, पुं, (यातेवेति । याष्ट + स्तार्थे कन् ।)
पाठ्यः । इति शब्दरत्नावली ।

यात्वं, चि, धितितथम् । यतनीयम् । यतधानोः
कर्मणि ध्यप्रत्ययेन निष्पन्नम् ।

यात्रा, स्त्री, (या + “हुयामाश्रमविध्यम् ।”
उणा० ४ । १६० । इति वृत् । टाप् ।)
विजिगीषोः प्रयाणम् । तत्प्रयाणः । ब्रह्मा १
अभिनिर्वाणम् ३ प्रस्थानम् ४ गमनम् ५
गमः ६ । इत्यमरः । २ । ८ । ६५ । प्रस्थितिः ७
यानम् ८ प्राणनम् ९ । इति शब्दरत्नावली ।
यापनम् ॥ (यथा, भागवते । १० । ६ । १५ ।
“यात्रामात्रं त्वहरहर्देवादुपगमयन् ।”)
उत्सवः । इति मेदिनी । रे, ७८ । (यथा, कथा-
सरित्सागरे । १० । ८७ ।

“यात्रासुपवने द्रष्टुं जगाम सखिभिः सह ।”

अवहारः । यथा, गीतायाम् । ३ । ८ ।

“शरीरयात्रापि च ते न प्रसिद्धेऽदकर्मणः ।”

“शरीरयात्रा देहव्यवहारः ।” इति तत्र नील-
कण्ठः ।) उपायः । इति विश्वः । ३३ । अथ यात्रा-

दिनम् । भाद्रपौषचैत्ररमाससु दूरयात्रा
कर्त्तव्या । पूर्वस्यां दिशि रविशुक्रवारस्य प्राश-

स्वम् । दक्षिणस्यां मङ्गलवारस्य प्राशस्वम् ।
पश्चिमायां सोमशनिवारस्य प्राशस्वम् । उत्त-

रस्यां बृहस्पतिवारस्य प्राशस्वम् । पूर्वस्यां
दिशि सोमशनिवारं न गन्तव्यम् । दक्षिणस्यां

बृहस्पतिवारं केषाञ्चित्ते बुधवारं च न गन्त-
व्यम् । पश्चिमायां रविशुक्रवारं । एवं उत्तरस्यां

बुधमङ्गलवारं न गन्तव्यम् । द्वितीया तृतीया
चतुर्थी पञ्चमी दशमी एकादशी अयोदशी च

एता यात्रायां प्रशस्ताः । अष्टोत्तमस्तथाहि ।
अश्विनी अश्लेषा रेवती मृगशिरा मूला पुन-

र्वसु पुष्या ज्येष्ठा मघा । मध्यमस्तथाहि ।
रोहिणी पूर्वभाद्रपद चित्रा स्वाती श्रतभिवा

श्रवणा धनिष्ठा । अश्विनस्तथाहि । उत्तराश्रयं

इह

याज्ञा

विशाखा मघा आर्द्रा भरणी क्षतिका चित्रा ।
तत्र नक्षत्रमूलकथनम् । स्वाती ज्येष्ठायाश्च

पूर्वदिग्गमनं निषिद्धम् । एवं पूर्वभाद्रपदे
अश्विन्याश्च दक्षिणदिग्गमनं पुष्ये रोहिण्याश्च

पश्चिमदिग्गमनं उत्तरफल्गुन्या ज्येष्ठायाश्च
उत्तरदिग्गमनं निषिद्धम् । तत्रानुक्तकरणाणि ।

गरं बलिजं विष्टः । गरमपि केषिच्छक्तं
मन्यते । अथ उत्तमलयाणि । सिद्धवृषकुम्भ-

कन्यामिथुनाणि । तत्र योगिनीनिर्णयः । प्रति-
पदि नवम्याश्च प्राच्या योगिनी । तृतीयायां

एकादश्याश्चामिकीये । पञ्चम्यां त्रयोदश्याश्च
दक्षिणे । द्वादश्यां चतुर्थ्याश्च नैऋतकीये ।

षष्ठ्यां चतुर्दश्याश्च पश्चिमे । सप्तम्यां पूर्णिमा-
याश्च वायुकीये । द्वितीयायां दशम्याश्च उत्तर-

दिशि । अष्टम्याममावास्यायाश्च ईशानकीये ।
तां दक्षिणे सम्मुखे च ज्ञत्वा न गन्तव्यम् ।

पापयोगश्च हस्तशमसदग्धादिषु यात्रा न
कर्त्तव्या । वारवेणाकालवेणाङ्गलिकवेणाटि-

भद्रादिषु च यात्रा न कर्त्तव्या । द्विरागमनदिनं
नववधुश्चैव द्रष्टव्यम् । ३३ । अथ गोयात्राप्रवेश-

विक्रयाः । तत्र तिथयः । अमावस्याष्टमी-
चतुर्दशीविष्टभिन्नाः । तत्र नक्षत्राणि ।

रोहिणी पूर्वफल्गुनी पूर्वभाद्रा पूर्वभाद्रपद
उत्तरफल्गुनी उत्तराभाद्रा उत्तरभाद्रपद

श्रवणा भरणी चित्रा एतदातिरिक्तानि ।
योगाः । अतीपातभिन्नाः । वाराः । क्रूर-

भिन्नाः । ३३ । अथ नौकायात्रा । तत्र विहित-
नक्षत्राणि । अश्विनीज्येष्ठापुष्यमृगशिरःपूर्व-

फल्गुनी-पूर्वभाद्रा-पूर्वभाद्रपददशराधाधनिष्ठा-
श्रवणाः । वाराः शुभमहात्मा । तत्र जलं

शोभनम् । तत्र शोभनञ्चक्रः । तारा च शोभना
विहिता । इति ज्योतिस्तत्त्वम् । ३३ ।

अथ यात्रायां शुभजनकप्रदर्शनादि यथा,—
“धेनुञ्चत्प्रयुक्ता वृषगजतुरगा दक्षिणावर्गवद्वि-

द्विच्छात्रीपूर्वकुम्भा द्विजशृपगणिकाः पुष्यमाला
पताका ।

सद्योमासं वृत्तं वादधि मधु रजतं काञ्चनं
शुक्लधातुं

हृद्वा शुक्ला पटित्वा फलमिह लभते मानवो
गन्तुकामः ॥”

इति समयप्रदीपः ।

तत्राशुभजनकदर्शनं यथा,—

“सम्मुखे रजकं पश्चात् क्षुरिणं यदि पश्यति ।
न गन्तव्यं तदा तस्मात् तेलवाप्ययोगोऽशुभः ।

अजो लुप्यति गौः कावी क्षतं वा कुर्वते नरः ।
पश्यन् यात्रा न कर्त्तव्या क्षीवं पश्यति वायनः ॥”

इति ज्योतिराकरः ।

यात्राकाले विशेषदर्शनफलं यथा,—

“मृगादिकपिमाणां रश्मिः शूकरपक्षिणः ।
नकुली मृषिकाश्चैव यात्रायां दक्षिणे शुभाः ।

विप्रकन्या श्वो वज्रशङ्खमेरीरुम्भराः ।
जम्बुकोटखराद्याश्च यात्रायां वामके शुभाः ॥

याज्ञा

वैष्णवीपूर्वकुम्भायां यात्रायां दर्शने शुभम् ।
यात्राकाले अशुभलक्षणं यथा,—

“काप्यसौवर्धतेजश्च पङ्काज्जारमुज्जमाः ।
सुक्तकेषो रक्तमाख्यं नद्याशुभलक्षणम् ॥” ३३ ।

यात्राकाले हिराणाः फलं यथा,—

“हिराणां लब्धकं वश्ये लभेत पूर्वममहाफलम्
आग्नेये शोकसन्तापी दक्षिणे हानिमाप्नुयात् ॥

नैऋते शोकसन्तापी मिष्टान्नश्चैव पश्चिमे ।
असं प्राप्नोति वायवे उत्तरे कलहो भवेत् ॥

ईशाने मरुतं प्रोक्तं प्रोक्तं हिराण्यलाफलम् ॥”
अथ यात्रायां दिग्दिशेषे विशेषनक्षत्राणि ।

“क्षतिकादौ तु पूर्वजल सप्त नक्षत्राणि वै ब्रूते ।
मघादौ दक्षिणे गच्छेदुत्तराधादि पश्चिमे ॥

प्रशस्ता चोत्तरे यात्रा धनिष्ठादिषु सप्तसु ।
अश्विनीरेवतीचित्राधनिष्ठाः सदनकृताः ।

जगान्विचित्रापुष्याश्च मूलज्येष्ठा शुभौ सदा ॥”
यात्रादौ जयादिषु यद्विहितफलं यथा,—

“कन्याप्रदाने यात्रायां प्रतिष्ठादिषु कर्मसु ।
शुक्रपत्नी च जन्मस्यो शुभदौ च द्वितीयगौ ॥

शशिशुक्रलोवाश्च राशौ चाय तृतीयके ।
भौममन्दशशाङ्काकां बुधः श्रेष्ठस्तुथके ॥

शुक्रलोवौ पञ्चमी च श्रेष्ठौ सद्भिदराक्षतौ ।
मन्वार्कन्दकुजाः षष्ठे गुरुपत्नी च सप्तमे ॥

शुक्रश्रावणे श्रेष्ठौ नवमस्यो गुरुः शुभः ।
अर्काकिचन्या दशमे एकादशीरक्षिता यथाः

बुधोऽथ द्वादशे चैव भागवः सुखदो भवेत् ॥”
इति गारुडे ६० । ६१ अध्यायौ । ३३ ।

अथ राजयात्रा ।
“इदानीं सर्वधर्मैश्च धर्मशास्त्रविशारदः ।

यात्राकालविधानं मे कथयस्व महीक्षिताम् ॥
यदा मन्येन वृषतिराकन्देन वलीयसा ।

पाणिंयात्राभिभूतोऽरिस्तथा यात्रां प्रयोजयेत् ॥
योधाभ्यन्ता प्रभूताश्च प्रभूतञ्च जलं संम ।

मूलरत्नासमर्थास्तु तदा यात्रां प्रयोजयेत् ॥
अशुभपाणिर्नृपतिर्न तु यात्रां प्रयोजयेत् ॥

पाणिंयात्राधिकं सेव्यं मूले निःशय्य वा ब्रूते
चेन्न वा मार्गशीर्षे वा यात्रां यायान्नराधिपः

चेन्नो नश्यति नेदाशं हन्ति पुष्टिश्च शारदौ ॥
एतदेव विपश्यन्तं मार्गशीर्षे नराधिपः ।

शशोन्वा असने यायात् कालः स तु सुदुर्लभः ॥
दिव्यान्तरीक्षचित्तिनेरुपातेः पीडितं परम् ।

सहस्रपीडासंनतं पीडितञ्च तथा यद्देः ॥
ज्वलन्तीव तथैवोक्ता दिशं यश्च प्रपश्ये ।

भूकम्पोक्ता दिशं यान्ति यात्रां केतुः प्रपश्ये ॥
निर्घातश्च पतेद्युक्त्वं तं यायादसुधाधिपः ।

सबलवचनोपेतं तथा दुर्भिक्षपीडितम् ॥
सम्भृतान्तरकोपञ्च जिघ्रं यायादरिं वृषः ।

यूकमाचीकबहुलं बहुपदं तथाविक्रमं ॥
नास्तिकं भिन्नमर्यादं तथासङ्गलवादिनम् ।

अपेतप्रज्ञतिश्चैव निरापञ्च तथा जयेत् ॥
विष्टितयात्री सेना तथा भिन्ना परस्परम् ।

अथवासक्तवृषतिं वर्षं राजाभिषेजयेत् ॥

याज्ञा

सेनिकानरमश्रुत्यादि स्मृत्यनुष्ठानि यच्च च ।
 दुःखप्राप्त्यपि पश्यन्ति वलन्तदभियोजयेत् ॥
 उत्थाहवत्सलस्यस्यचामुरक्तवत्सलता ।
 तृष्टपुष्टवत्तो राजा परानभिमुखो ब्रजेत् ॥
 शरीरस्फुरत्ये धन्ये तथा दुःखप्रणाशने ।
 निमित्ते सङ्कुले धन्ये जाते शत्रुपूरं ब्रजेत् ॥
 नृसिंह वटसु शुद्धेसु यत्नेष्वनुगुह्ये च ।
 प्रत्यक्काले शुभे जाते परान् यायाभिराधिपः ॥
 यवन्तु देवसम्यक्प्रज्ञाया पौरुषसंयुतः ।
 देशकालोपपन्नान् याचां यायाभिराधिपः ॥
 उल्लस्य निशि भ्रातुः स च तस्य दिवा वधे ।
 एवं देशश्च कालश्च ज्ञात्वा याचां प्रयोजयेत् ॥
 पदातिनागवह्नुना सेनां प्राद्वि योजयेत् ।
 चेमन्ते शिशुरे चैव रथवाजिसमाकुलाम् ॥
 खरोद्वह्नुना सेनां तथा ग्रीष्मे नराधिपः ।
 चतुरङ्गवत्पितां वसन्ते वा शरदौ च ॥
 सेना पदातिवह्नुना यस्य स्यात् पृथिवीपतेः ।
 अभियोग्यो भवेत्तेन शत्रुविषयमाश्रितः ॥
 गन्धे वृक्षादते देशे स्थितं शत्रुं तथैव च ।
 किञ्चित्पक्षे तथा यायावह्नुनागो नराधिपः ॥
 रथान्वह्नुलो यायात् शत्रुं समपचाश्रितम् ।
 तदाश्रयन्तो बहुलास्तथा राजाभिपूजयेत् ॥
 खरोद्वह्नुलो राजा शत्रुं बन्धनसंस्थितम् ।
 बन्धनस्योपि योग्योरिच्छदा प्राद्वि भूभुजा ॥
 हिमपातयुते देशे स्थितं ग्रीष्मे अभियोजयेत् ।
 शरद्वसन्तो घर्मेन कालौ साधारणौ स्तुतौ ॥
 विज्ञाय राजा हिमदेशकालौ
 देवं त्रिकालश्च तथैव बुद्धा ।
 प्रायात् परं कालविदां मतेन
 सच्चिन्म सार्द्धं हिममन्त्रविद्भिः ॥

इति मातृ २१४ अध्यायः ॥ ॥

याज्ञाकाले माङ्गल्यत्रयाणि यथा,—
 “पौर्णमास्यं खट्वत्तानं तासुक्ता च शुभमर्थे ।
 तैरेव सार्द्धं वलवान् बभूव गमनोन्मुखः ॥
 ददर्श मङ्गलं रामः शुश्राव जयसूचकम् ।
 मुमुधे मनसा सर्वं विजयं वैरिसंक्षयम् ॥
 याज्ञाकाले च पुरतः शुश्राव सखसा मुनिः ।
 हरिश्चन्द्रं शरद्वर्षं वयटादुङ्गभिवादनम् ॥
 आकाशवाणीं सङ्गीतां जयस्ते भवितेति च ।
 नरोक्तं तच्च कल्याणं मेघशब्दं जयावहम् ॥
 चकार याचां भगवान् शुखेत्येवविधं शुभम् ।
 ददर्श पुरतो विप्रवन्द्यदेवश्रमिष्ठकान् ॥
 जलप्रदीपं विभ्रन्तो पतिपुत्रवर्ती सतीम् ।
 पुरो ददर्श स्मितायां नानाभूषणभूषिताम् ॥
 शिवं शिवां पूज्यकुम्भं चासच्च नकुलनथा ।
 गच्छन् ददर्श रामेशो यात्रामङ्गलसूचकम् ॥
 ज्ञानसारं गजं सिंहं तुरगं गच्छकं द्विपम् ।
 चमरीं राजहंसं च सङ्गातं शुकं पिकम् ॥
 मयूरं खड्गनखं च शङ्खचक्रचक्रकोरकम् ।
 यारावतं वलकाश्च कारकं चातकं चटम् ॥
 सौदामिनीं शङ्खपापं सूर्यं सूर्यसभां शुभाम् ।
 सद्योमाचं सजीवश्च मत्स्यं शङ्खं सुवर्णकम् ॥

याज्ञा

माङ्गल्यं रजतं सुक्तां मङ्गीरश्च प्रवालकम् ।
 दधि जालं शुक्लधान्यं शुक्लपुष्पं कुङ्कुमम् ॥
 शुक्लचूर्णं वताकाश्च दर्पणं चेतयामरम् ।
 धेनुं वत्सप्रयुक्ताश्च रथस्यं भूमिपं तथा ॥
 दुग्धश्च रोचनामाप्यमन्त्रं पायसं तथा ।
 शालग्रामं पद्मफलं स्रक्तिकं शर्करां मधु ॥
 माङ्गारिश्च वृषभश्च मेघपर्वतसूचकम् ।
 मेघाच्छम्भुश्च च रवेरुदयं चन्द्रमखलम् ॥
 कस्तूरीं कण्ठलं तोयं हरिद्रां तीर्थन्दतिकाम् ।
 सिद्धार्थं सर्वपं दूर्वां विप्रवालश्च बालिकाम् ॥
 नगं वैश्याश्च भ्रमरं कर्पूरं पीतवाससम् ।
 गोमूत्रं गोपुरीषश्च गोघृणं गोपदाङ्कितम् ॥
 गोष्ठं गवां वर्त्म रथं गोशालं गोरतिं शुभम् ।
 भूषणं देवप्रतिमां ज्वलदग्निं मञ्जीरवम् ॥
 ताम्रं स्रक्तिकं रेत्यश्च सिन्दूरं माल्यचन्दनम् ।
 गन्धश्च ह्रीरकं रत्नं ददर्श दक्षिणे शुभम् ॥
 सुगन्धं वायोरात्राण्यं प्राप विप्राश्रितं शुभम् ।
 इत्येवं मङ्गलं ज्ञात्वा प्रययौ स सुदान्वितः ॥
 इति ब्रह्मवेवर्ते गणपतिखण्डे ३१ अध्यायः ॥ ॥
 याज्ञाकाले अमङ्गलसूचकानि यथा,—
 “राजा जगाम समरं हृदयेन विदूयता ।
 सार्द्धं सेन्यसमूहे च वाद्यभास्करसंख्यकेः ॥
 ददर्शमङ्गलं राजा पुरो वर्त्मनि वर्त्मनि ।
 ययौ तथापि समरं न जगाम यद् पुनः ॥
 सुक्तकेशीं ह्निमनासां तदन्तोश्च दिगम्बरीम् ।
 जण्यवक्ष्यपरीधानामपरां विधवामपि ॥
 सुखदुःखं योगिदुःखं याधियुक्ताश्च कुङ्कुमीम् ।
 पतिपुत्रविहीनाश्च डाकिनीं पुष्पलीमहो ॥
 कुम्भकारं तेलकारं याधं सर्पपण्डीविनम् ।
 कुसेलमपि रुचाङ्गं नयं कावायवासिनम् ॥
 वत्सविक्रियिणश्चैव कन्याविक्रियिणं तथा ।
 चित्तां दम्भशर्वं भस्म निर्व्याघ्राद्भारमेव च ॥
 सर्पक्षतनरं सर्पं गोधाश्च शशकं विषम् ।
 आहपाकश्च पिण्डश्च मोदकश्च तिलाक्षया ॥
 देवलं वृषवाहश्च मूत्रआह्नानभोजनम् ।
 मूत्राह्नपाकं मूत्रयाजकं ग्रामयाजकम् ॥
 कुशपुष्पलिकाश्चैव श्रवदाहनकारिणम् ।
 मूत्रकुम्भं चूर्णकुम्भं तैलं जवगमसि च ॥
 कार्पासं कच्छपं चूर्णं कुङ्कुरं शब्दकारिणम् ।
 दक्षिणे च शृङ्गालाश्च कुर्वन्तं भेरवं रवम् ॥
 कपर्दकश्च चौरश्च ह्निमकेशं नखं मलम् ।
 कलहश्च विलापश्च विलापकारिणं जनम् ॥
 अमङ्गलं वदन्तश्च रुदनं शोककारिणम् ।
 मिथ्यासाक्षिप्रदातारं चौरश्च नरचातिनम् ॥
 पुष्पलीपतिपुत्रीं च पुष्पलोदनभोजिनम् ।
 देवतागुरुविप्राणां वस्तुवितापहारिणम् ॥
 दत्तापहारिणं दस्युं ह्निमकं सूचकं खलम् ।
 पिष्टमाहविरक्तश्च द्विजाश्रयविघातिनम् ॥
 सख्यज्जलं जलज्जलं स्याप्यापहारिणं जनम् ।
 मित्रहृदं मित्रज्जलं चतं विश्वासघातिनम् ॥
 गुरुदेवद्विजानाश्च निन्दकं खाङ्गघातकम् ।
 जीवानां घातकश्चैव खाङ्गहीनश्च निर्दयम् ॥

याज्ञा

ब्रतीपवासहीनश्च दीक्षाहीनं नपुंसकम् ।
 गलितवाधिगात्रश्च गुरुलङ्घनमेव च ॥
 पुच्छं ह्निमलिङ्गश्च सुरामत्तं सुरीं तथा ।
 क्षिप्रं वमनं रुधिरं महिषं गर्हभं तथा ॥
 मूत्रं पुरीषं सृष्ट्याणं कन्यिणं वृकपालिनम् ।
 भक्ष्यावातं रक्तवृष्टिं वाद्यश्च वृषघातकम् ॥
 वृहश्च मूकरं यधं श्येनं कङ्कश्च भक्षकम् ॥
 पाशश्च शुष्ककाष्ठश्च वायसं गन्धकं तथा ॥
 अयदानिब्राह्मणश्च तन्त्रमन्त्रोपजीविनम् ।
 वेद्यश्च रक्तपुष्पश्चैवौषधमुषमेव च ॥
 कुवालीं नृतवाणीश्च विप्रश्रापश्च दाहकम् ।
 दुर्गन्धवातं दुःशब्दं राजा संप्राप वर्त्मनि ॥
 मनश्च कुत्सितं प्राणाः क्षुभिताश्च निरन्तरम् ।
 वामाङ्गस्यन्दनं देहनाथं राक्षो बभूव च ॥
 इति ब्रह्मवेवर्ते गणपतिखण्डे ३१ अध्यायः ॥
 श्रीलक्ष्मणस्य मधुरायाज्ञा यथा,—
 “राधिकायाश्च सुभाषां सुभासु गोपिकासु च ।
 पुष्पचन्दनतल्पे च वायुना सुरभीकृते ॥
 तृतीयप्रहरेऽतीते निशायाश्च शुभमर्थे ।
 शुभचन्द्रयोगे चान्तयोगसमन्विते ॥
 सौम्यस्वामियुते जप्ते सौम्ययहविलोकने ।
 पापग्रहसमासक्तदृष्टिदोषादिवर्जिते ॥
 यशोदां बोधयामास कारयामास मङ्गलम् ।
 बन्धूनाश्चासयामास ससुत्याय हरिः स्वयम् ॥
 वाद्यं निविधयामास राधिकाभयभीतवत् ।
 खतलो विन्धकनीं च पाता भर्ता खतलवत् ॥
 प्रक्षाल्य पादयुगलं धृत्वा धीते च वाससी ।
 उवास संस्कृते स्थाने विलिप्ते चन्दनादिना ॥
 फलपल्लवसंयुक्तं संस्कृतं चन्दनादिभिः ।
 वामे कृत्वा पूज्यकुम्भं वङ्गं विप्रं खदक्षिणे ॥
 पतिपुत्रवर्तीं दीपं दर्पणं पुरतस्तथा ॥
 दूर्वाकाष्ठश्च सुलङ्घनं पुष्पं धान्यं सितं शुभम् ।
 गुरुदत्तं यहीत्वा च प्रददौ मस्तकोपरि ॥
 घृतं ददर्श माङ्गीकं रजतं काचनं दधि ।
 चन्दनं लेपनं कृत्वा पुष्पमाकां गले ददौ ॥
 गुरुवर्गं ब्राह्मणश्च वन्दयामास भक्तितः ।
 शङ्खज्जलं वेदपाठं सङ्गीतं मङ्गलाष्टकम् ॥
 विप्राशीर्षचनं रथं शुश्राव परमाहरम् ।
 ध्यात्वा मङ्गलरूपं सर्वत्र मङ्गलप्रदम् ॥
 चित्तेप दक्षिणं पादं सुन्दरं खालविग्रहम् ।
 विधृत्य नासिकावामभागं मध्यमया विभुः ॥
 विदध्या वायुमिष्टं नासादक्षिणरन्ध्रतः ।
 ततो ययौ नन्दनन्दो नन्दस्य प्राङ्गणं वरम् ॥
 इति ब्रह्मवेवर्ते श्रीलक्ष्मणखण्डे ३१ अध्यायः ॥
 अथ याज्ञायुक्तिः । तत्र समयः ।
 “याज्ञायां द्विविधः कालो वैकारः सङ्गलक्षणा ।
 प्रोक्त आत्ययिके कार्ये विकारो नात्र निर्णयः ।
 सङ्गः खेच्छया राक्षो तस्य निर्णय उच्यते ॥
 याज्ञाजसिंहमध्या शनैश्चरुघोशनवां यद्वै ॥
 भानी कुलीरवृत्तश्चिकमोभिर्दीर्घा
 शङ्खस्तु देवजमतेऽर्ध्वाणि पृष्ठतोऽर्धः ॥
 अश्विनी रेवती षोडश तत्रा पुष्पपुनर्वसु ॥

यात्रा

मेघं नृनशिरौ सुता यात्रायास्ततमाः सुताः ।
भरणी कृत्तिकाशुभा विशाखा चोत्तराश्विनम् ।
मघा पशुपतिश्च यात्रायां मरुतप्रदाः ॥

पूर्वे कुबेरे दहने निशाटे
यमे जलेषु पवने महेषे ।

व्याघ्रं नरस्य प्रतिपत्क्रमेण
युग्मं तिथीनां प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ।

स्यात् संसुखे यानमसुखयाय
पञ्चाङ्गवेत् सर्वसुभाय पुंसाम् ॥

सुख्यः शुक्रः कुजो राहुर्मन्दचन्द्रो गुरुभुधः ।
अथतः श्रीभना यात्रा पृष्ठतो मरुतं पुषम् ॥

पूर्वखिन्नं दक्षिणे यानपादं ।

रोहिण्ये तत्पादं मास्त्राच मूलम् ।

कामं यायात् साम्प्रदायेषु कार्ये-

अन्यथापि प्रेक्ष्य मूलानि भानि ॥”

तत्र दिक्मूलम् ।
“वृष्टाष्टमी चतुर्थी च नवमी द्वादशी तथा ।
चतुर्दशी कुहूल्याया यात्रायामशुभप्रदाः ॥

प्रायो अगुः सहजश्चन्द्रशाय संस्थाः

पापाः शुभाः सवित्तं परितुष्य खस्यम् ।

सर्वजगाः शुभफलं जनयन्ति सौम्या-

स्थलादिसंस्थममरारिगुरुं जिगीषोः ॥

नाकालवर्धविद्युत्तन्निमित्तं कथञ्चिदपि यानम् ।
आसन्नाहात् दिशान्तरौचभौमेस्तथोत्पत्तेः ॥”

तत्र क्रमः ।
“राज्ञा यात्राविधिं वल्ले जिगीषणां परावनीम् ।
नीराजनाविधिं लला सेनिकाचानयन्ततः ।

गजानन्यान् नृगानन्यानि त्रि यात्राक्रमो मतः ॥”

तत्र नीराजनाविधिः ।
“वर्षान्तिभ्युदिते शुक्ले चक्रे पूर्वे शुभचक्रे ।
अन्धनीराजनं कुप्यात् यद्योक्तविसतमेः ॥

उदीचीं प्रस्थिते भानी संक्रान्ता वा शुभे दिने ।
गजनीराजनं कुप्यात् महीपातो जिगीषवान् ॥

वृक्षकस्य रवौ कुप्यात् पत्तिनीराजनाविधिम् ।
नौकानीराजनं कुप्यात् दक्षिणायां प्रतिष्ठति ॥

अन्धवाचेव यानानां विजयादशमीतिथिम् ।
ध्वजादीनाञ्च सर्वेषां प्रक्रोत्याने नीराजनम् ॥

हृत्स्य नवदक्ष्य तथा सिंहासनस्य च ।
यहस्य नगरस्यापि महाविषुवसंक्रमे ॥

आत्मनो युवराजस्य महिष्या मन्त्रिणान्तथा ।
स्वजन्मदिवसे राजा कुप्यामीराजनाविधिम् ॥

अभिक्षिप्तिदिनं प्रोक्तमेवा जन्मदिनं मया ॥”

तद्वया,—
“अन्धानां मास्त्रो देवो रेवन्तमिति संज्ञया ।
गजानां देवता शुक्रः पत्नीनां कालिका मता ॥

नौकानां वरुणो देवो यानानां जयन्तकः ।
अन्धानां देवता रामो यमः खड्गस्य पूज्यते ॥

ध्वजानां हनुमान् पूज्यो दहस्यतिरिति क्रमात् ।
तान् पूजयित्वा विधिवदेतामीराजयेन्नुपः ॥

द्वादशमहर्षेः युष्टे सामरचयटास्त्रनादिभूषाटैः ।
हामर्गैर्महर्षिगुह्यैः पुनरेकादशगुह्यैश्चावदीपि-

काभिः ॥

इष्ट यात्रा

भयं वा सहस्रांशुदिने नीराजयेदात्रा ।
द्वादशवाहै रचिरेः साङ्गोपाङ्गेरतोर्हतचोद्रेः ॥

तस्याहुतो आग्नेर्गजशतनीराजनं सम्भवति ।
ह्यागजशतं वृषभशतं शतञ्च मेवाह्वाम् ॥

तुरगा दश वृष्टाङ्गा यात्राः पञ्च द्विपञ्चकः ।
भक्तका हि कुक्कुराश्चैकेकाः पत्तिलस्यस्य ॥

नौकाशतकं साङ्गं नवदशकं काश्चनादिभि-

चैटितम् ।
वन्दुशतमपि जन्तूनां नौकानीराजने राशाम् ॥

यदा द्विपदं यानं सर्वेषामिष्यते तुरगैः ।
सुदृशावस्तरवसितेयोर्याङ्गेयोर्यवर्गैश्च ॥

अष्टाभिर्धातुभिः कुप्यादन्धनीराजनाविधिम् ।
गजान्नरनौकाभिर्द्दिगुणाभिर्यथोत्तरम् ।

रत्नेर्नानाविधैरस्त्रैर्धातुभिर्वसनेस्तथा ॥
सिंहासनेषु योग्यैश्च कुप्यामीराजनाविधिम् ।

यहनीराजनाप्येवं नरस्याय निगद्यते ॥
अभिः खरैः शृगालैश्च आग्नेरवैस्तथोद्वेतेः ।

पुरं नीराजयेदात्रा चिरसम्पत्तिहेतवे ॥
आ दशान्तरद्वेन नरस्यैव तद्वेत्ततः ।

यात्रादीनां तथेवेकं रत्नं नानाविधमन्तथा ॥
अस्त्राणि धातवश्चैव वस्त्राणि च फलानि च ।

वज्रजाः स्थलजाश्चैव जलजाश्चैव जन्तवः ॥
नवग्रहाश्च सूर्यादाः श्रेणाः सप्त चटास्तथा ।

योग्यधातुसमुद्भूता नौकाखण्डजयन्तथा ॥
निजदेहमितं स्वयं रजतं ताम्रमेव वा ।

आत्मनीराजने दद्याद्यदिच्छेच्चिरसंस्थितिम् ॥
अस्त्रैर्नानाविधैः कुप्याद्युवराजनीराजनम् ।

अलङ्कारैश्च विविधैर्हवीनीराजनं मतम् ॥
मन्त्रिनीराजनं राजा हयेनैव समाचरेत् ॥

अमात्यानां सेनिकानां विप्राणां घनिनान्तथा ॥
वस्त्रैर्नीराजनं कुप्यादिति भोजस्य सम्भ्रमम् ॥

नीराजनाया वस्तूनि न पश्येन् पुनः स्मृषेत् ।
सप्तलवः परिभ्राज्य कुप्यामीराजनाविधिम् ॥

न्यसेदा परराष्ट्रेषु गहने वा जलेऽपि वा ।
देवज्ञवैद्यदीनेभ्यः प्रयच्छेदा यथायथम् ॥

इति संक्षेपतः प्रोक्तो मया नीराजनाविधिः ।
अनेन विधिना राजा सुचिरं सुखमनुते ॥”

तथा हि गगः ।
“नीराजना महीक्राणां निहन्ति विपदोऽखिलाः ।
खेव सप्तजनें राज्ञा कञ्चुकेनैव संयतः ॥

नीराजनाविधितानां न भयं विद्यते कचित् ।
नीराजनाविहीनानां नश्यन्तुः सर्वसम्पदः ॥”

तथा च वाक्यः ।
“ये भूमिपाताः प्रतिवत्सरानां
कुर्वन्ति नीराजनकर्म सत्यम् ।

तेषां न लज्जाः क्षयतामुपैति
साम्राज्यकल्पोः करमेव तेषाम् ॥

एवं नीराजनं कृत्वा राजा प्रस्थानमाचरेत् ॥”

इति नीराजनाविधिः ॥

अथ यात्रा ।
“गुहातिथ्यसम्पन्नः शत्रुं यायाज्जिगीषया ।
यदि पञ्चातु प्रकोपो न यदि रात्रि न कष्टकाः ॥

यात्रा

संज्ञायाम्यत्र यात्रायां पार्श्वेयाश्चैव शत्रुणा ।
राजाशुलको विनिहन्ति काकान्

काकोऽप्युलकान् रजनीषयापये ।
इति स्वकालं सप्तदीप्य यात्रात्

काशे पलन्तीह समीहितानि ॥
प्रवलयसन्निपेतं दर्भिश्चादिप्रपौकितम् ।

सम्भ्रान्तरकोपेन न यायात् एषवीपतिः ॥
निजदेवानुकूल्ये हि प्रातिकूल्ये परस्य च ।

यायाद्गुपो यतो देवं वलमेतत् परं मतम् ॥”

अथवा तु ।
“निराजने निरुत्पत्ति निरुद्विषे निरामये ।
विपक्षे अयमिच्छुनि राजानो विनिगीषवः ॥”

इति युक्तकल्पतरुः ॥
युहयाचायाममङ्गलदर्शनं यथा,—

“तस्य निर्गच्छतो गेहात् चानोऽख्य सुखतो-

भभवत् ।
ध्वजे खरोह कापीतः शिवा श्यामा च

दक्षिणा ॥
पिङ्गला चक्षुर्गोधा च शूकरी केवली तथा ।

गजवानरमेनाजशशिष्वाश्च वामतः ॥
पथं विभिन्दते सर्पः कुम्भोदकं यश्नीयते ।

कराव वानरो जलो मार्जारो ह्यतिभैरवम् ॥
तेजतक्रल्यकंशयुक्ताभ्यक्तादिदर्शनम् ।

वानोन्मत्तजङ्घकस्तृत्तामनक्रजं रवम् ॥
तुषकार्पासलवणानां निन्दितानाञ्च दर्शनम् ।

रक्ताम्बरधरो सुखः पङ्कामिषं तथा वसा ॥
ललाटं शक्रजन्माप उल्लकापातध्वजावयाः ।

दिशां द्वाभ्युदयोऽप्यः सरजः कजुषं नभः ॥
निस्तिजस्तेपते भागुर्नयः प्रतिसुखावहाः ।

उण्योदकं महाकूपं दरुणं दीर्घकास्तु च ॥
अकालविलसिः पुष्पफलानामन्धभूतदा ।

श्रीत उण्यविषयासा मेघनादाश्च दाहकाः ॥
आरग्यसत्त्वा यामेषु यामलारग्यवासिनः ।

क्रोष्टुसर्पसम्ब्रहाश्च शशन्धानः पिपीलिकाः ॥
ज्वाला महीती सेना नृगानाञ्च तथैव च ।

एते च पुरप्राकारे निपतन्त्युत्पत्ति च ॥
दुग्धैः शार्करो वायुर्दीर्घा योधा हतप्रभाः ।

शूलक्ष्माशुपातानि गजा अन्धाः प्रचक्रिरे ।
ध्वजच्छत्रपताकानां स्फुटनं दहभिन्दनम् ।

कलङ्कमसि चक्रे च हता दुग्धभिरैव च ॥
ज्यातलाकूटनचापि नाराचानाञ्च कुक्षता ।

गदानां मृत्रराणाञ्च शीर्षानां क्षुब्धभित्ता ॥
शुष्कप्ररोहश्चाक्रमाद्रपातस्तथैव च ।

प्रतिमारुहिनं स्वहो नृतकानाञ्च जल्पनम् ॥
गवां रासभमारोहः स्त्रीणाञ्च वक्रपलता ।

स्त्रीसूते अवच्छागादि क्षत्रजावि शिशुश्रीभनम् ॥
बालानां घातनं युद्धे निक्षिप्ताः सकलाः प्रह्वैः ।

मत्तिकादंशमच्छकवहुगोनासदर्शनम् ॥
निस्तेजा न वष्टुद्विः सधूमः स्फुटते सङ्घः ॥

एवंविधान् तथोत्पातान् दृष्टान् घोरैश्च वासव ।
पप्रच्छ नारदं खोऽप्य किमेतद्विलनं दिज्ज ॥”

इत्याद्यै रेवततारे घोरवधाध्यायः ॥

यात्रा

अथ द्वादश यात्रा ।

“प्रणम्य जगतीं नार्थं कलिकल्मषनाशनम् ।
द्वादशयात्रातत्त्वानि वक्ति श्रीरघुनन्दनः ॥”
तत्रादौ द्वादशयात्राकालस्य सुखोपादेयत्वात्
आदौ स एव निरूप्यते । तद्यथा स्कन्दपुराणे ।
इन्द्राय च उवाच ।
“वैशाखादिषु मासेषु यात्रापूर्णाविधिं सुते ।।
ओतुमिच्छामि देवेश यथावदक्तमर्थसि ॥
जेमिनिरुवाच ।

वैशाखादिषु मासेषु देवदेवस्य श्राद्धिणः ।
या या द्वादश यात्राः स्युस्ता हि वक्ष्यामि ते
श्रुत्वा ॥
वैशाखे चान्दनी यात्रा ज्येष्ठे ज्ञापयन्तीरिता ।
आषाढे रथयात्रा स्यात् श्रावणे शयनी तथा ॥
भाद्रे दक्षिणयात्रायां आश्विने वामयात्रिका ।
उत्थानी कार्तिके मासि छादनी मार्गशीर्षके ॥
पौषे पुष्याभिषेकः स्यान्माघे श्रावणीरिता तथा ।
फाल्गुने दोलयात्रा स्याच्चेत्ते मदनभञ्जिका ॥
शकेका सुक्तिदा सर्वा धर्मेकामार्थसाधनाः ॥”
अथ यात्राविधिः । स्कन्दे ।

“वैशाखस्य सिते पक्षे ज्ञानीयानयसंज्ञिता ।
तत्र मां लेपयेद्भस्मेपनेरतिशोभनेः ॥
वैशाखस्यामले पक्षे ज्ञानीया पापनाशनी ।
स्वयमाविष्कृता चेवा प्राजापत्यर्चसंयुता ॥
यः पश्यति ज्ञानीयायां कृष्णं त्वन्दभूषितम् ।
वैशाखस्य सिते पक्षे स यावद्युतमन्दिरम् ॥
वेणुवा जयशब्देन पूजयित्वा तदा हरिम् ।
नानास्तोत्रपत्रविशेषं संस्तुज्जितं च ॥
वेणुवीणादिवाद्यैश्च तथा नानोपहारकैः ।
सन्तोषयन् जगन्नाथं ज्ञानीयादौ विलेपयेत् ॥
वैशाखस्य ज्ञानीयायां जलमध्ये विशेषतः ।
लेपनं मण्डपे कुर्यान्मण्डपे वा दृष्टव्यम् ॥
चन्दनागुदहीवरं कुङ्कुममरोचनाः ।
जटामासी सुरा चैव विष्णोर्गन्धार्चकं विदुः ॥
एतेर्गन्धैस्तथान्यैश्च विष्णोर्गन्धार्चकं लेपयेत् ।
इतश्च तुलसीकाष्ठं कुर्यात्पुनः कर्मणि ॥”
अथ ज्ञानयात्रा । स्कन्दपुराणे ।

“ज्येष्ठामहर्षावतीर्णस्तं पूर्यं जन्मवासरम् ।
तस्याच्च ज्ञापयन् कार्यं महाज्ञानविधानतः ।
तस्यां प्रातःज्ञानकाले ब्रह्मणा सहितश्च माम् ।
रामं सुभद्रां सुजाय मम लोकमवाप्नुयात् ॥”
तथा ।
“मासि ज्येष्ठे तु संप्राप्तिं नक्षत्रे शक्रदेवने ।
पौर्णमास्यां हरिः स्नानं सर्वकामफलप्रदम् ॥
सर्वार्थसमः कूपस्तदास्ते निर्मलः शुचिः ।
तदा भोगवती तत्र प्रयत्नं भवति हिजाः ॥
तस्मात् ज्येष्ठ्यां सप्तहृत्य होमान्यैः कलसेर्जलेः ।
ज्ञापयन्ति तदा कृष्णं सततं तं हलायुधम् ॥
जन्माहनि हरिः ज्ञानसुखं परमाहुतम् ।
उत्सवो वै न ह्यीयत तस्मात्तद्यत्नतश्चरेत् ॥
जन्मनां लघुकारित्वाज्जन्मयात्रा प्रतिष्ठिता ।
ज्येष्ठज्ञानं भगवतो ये पश्यन्ति सुदान्विताः ॥

इह

यात्रा

न ते भवास्मौ मज्जन्ति यात्रायां यतमानवाः ।
ज्येष्ठे च ज्ञापनं कुर्यात् श्रीविष्णोर्जन्मवासरम् ॥
देवन्दिनस्तु दुरितं पञ्चमाससुवर्षजम् ।
ब्रह्महत्याध्वजसाधि ज्ञानाज्ञानकृतानि च ॥
स्वर्गस्तेयसुरापानगुरुनक्षयुतानि च ।
कोटिकोटिसहस्राणि क्षुद्रपापानि यानि च ॥
सर्वाण्येव पश्यन्ति पौर्णमास्यास्तु वासरे ।
पुरुषस्तमन्त्रेण पावमान्या तथैव च ॥
नारिकेलोदकेनाथ तथा तालफलाम्बुजा ।
पञ्चान्नैः श्रोतसोयैर्होमैश्च पूरवाचितैः ॥
यवोदकेन शुद्धेन तथा पुष्पोदकेन च ।
ज्ञापयित्वा जगन्नाथं पूजयेत् परमेश्वरम् ॥
ॐ घं घण्टाये नमः इति घण्टावादां निवेदयेत् ।
य एवं कुरुते विद्वान् ब्राह्मणः क्षत्रियः शुचिः ॥
सर्वपापैः प्रमुच्येत विष्णुलोकं स गच्छति ।
चतुर्दश्यां द्वादं मन्त्रं कारयित्वा सुशोभनम् ॥
सुगन्धधूपसुरभिं चन्दनाम्बुसुक्षितम् ।
एवं मन्त्रं प्रतिष्ठाप्य कलसानधिवसयेत् ॥
सुवासितं जलपूर्णं पावकं कलसं न्यसेत् ।
जयशब्देन स्तुतिभिर्नयते जगदीश्वरः ॥
जयस्व राम कृष्णति जयभद्रेति चोदिते ।
नीयते मन्त्रदेशस्तु निशीथे ब्राह्मणादिभिः ॥”
अथ रथयात्रा । स्कन्दपुराणे ।

“गुह्यिकाख्यां महायात्रां प्रकुर्वीथाः क्षिती-
श्वर ! ॥
आषाढस्य सिते पक्षे द्वितीया पुष्यसंयुता ॥
तस्यां रथे समारोप्य रामं मां भद्रया सह ।
यात्रोत्सवं प्रवृत्तयाथ प्रीणयेच्च द्विजान् बहून् ॥
अन्नाभावे तथौ काव्यां सदा सा प्रीतये मम ।
समाहं सरितस्तीरे मम यात्रा भविष्यति ॥
अष्टमे दिवसे सर्वांश्च रथान् मास्तेर्ज्जिभूषयेत् ।
नवम्यामानयेद्देवांस्तु प्रीतः सन्दृष्टिदान् ॥
दक्षिणाभिमुखी यात्रा विष्णोरेवा सुदर्लभा ।
यथा पूर्वा तथा चैवं ते हि सुक्तिप्रदायिके ॥
अष्टाहे विस्तेजस्कृत्तं तदर्हन् तु पाञ्चमीम् ॥”
इतिवत् तिथिना एकाहो बोध्यः ।
“तिथिर्नैकं दिवसश्चान्दमानेन कीर्तितः ॥
इति विष्णुधर्मोत्तरात् ॥
यत् ।

“आषाढस्य सिते पक्षे भद्रा सा पुष्यसंयुता ।
यात्रोत्सवं प्रकुर्वीथास्तभावे पुष्य एव हि ॥”
इति ईश्वरसंहितायां वचनान्तरम् ॥
तद्वैकल्पिकप्रयोगान्तरविधायकम् । पादौ ।
“आषाढस्य द्वितीयायां रथं कुर्याद्विशेषतः ।
आषाढशुक्लेकादश्यां जपहोममहोत्सवम् ॥
नातः परं हि कृष्णस्य यात्रान्तरमपेक्षते ।
अथ स्वयं चिकीर्षुः स्वन्देन कुतूहलात् ॥
नाशयन् सर्वपापानि वर्षे वर्षे ब्रजेदसौ ।
रथस्थितं ब्रजन्तं तं महावेदीमहोत्सवे ॥
ये पश्यन्ति सुदा भक्त्या वासक्तेषां हरिः पदे ।
सखं सखं पुनः सखं प्रतिष्ठातं द्विजोत्तमाः ॥
नातः श्रेष्ठः पदो विष्णोर्बलवः शास्त्रसम्मतः ।

यात्रा

रथयात्रैव यात्रायां सुखेत्वाह प्रजापतिः ।
महावेदीं ब्रजन्तं तं रथस्थं पुरुषोत्तमम् ।
जलभद्रं सुभद्राच्च दृष्ट्वा सुक्तिं चावधया ॥
आषाढस्य सिते पक्षे दिने विष्णोः शुभप्रदे ।
प्रतिष्ठाप्य सन्दर्भेन विधिना पूर्ववद्विजाः ॥
रथं नरो हरिः कुर्यात् स्नासनं सुपरिष्कृतम् ।
भूषयेद्विधेर्भक्त्या वस्त्रालङ्कारमात्यकैः ॥
चन्द्रपङ्कजाद्यैश्च मेरीटकादयस्तथा ।
नटनर्तकसुख्याच्च गायना बहवस्तथा ॥
वैशा यौवनदर्पाङ्गा रूपाङ्गारभूषिताः ।
ध्वजाश्च बहवस्तथा पताकाध्वजितान्तराः ॥
गरुडश्च ध्वजं कुर्यात् रक्तचन्दनमिश्रितम् ।
दीर्घनासं पीतदेहं कुङ्कुलाभ्यां च्छिषितम् ॥
चतुर्दशसुभगं सर्वानङ्गारभूषितम् ।
देवाः पद्मध्वजं कुर्यात् पद्मकाञ्चननिर्मितम् ।
सप्तच्छदमयं कुर्याच्छ्रीरिणो लाङ्गलध्वजम् ।
सारथिं वाजिनश्चैव बलं बलसुदान्वितम् ॥
ह्रीरकर्मज्ञलेदन्तिर्ज्जलवर्गैः सुशोभनम् ।
इत्थं सुघटितं तन् रथं देवत्रयस्य च ॥
अरुणोदयवेलायां देवं तस्मात् प्रपूजयेत् ।
ब्राह्मणैर्वैष्णवैः सार्द्धं यतिभिश्च तपस्विभिः ॥
विज्ञापयेद्देवदेवं यात्राये स तताञ्जलिः ।
ततः कर्पूरपर्णैश्च सुमनोभिरवाकिरन् ॥
पथि शोभनस्तुतानि प्रपठन्ति द्विजातयः ।
केचित्सङ्गलगाथाश्च केचित्पुष्पं जपन्ति च ॥
जितस्तु इति मन्त्रं वे केचित् पुष्पं जपन्ति च ।
सुतमागधसुखाच्च कौर्त्तं कार्त्तं सुदा जगुः ।
चर्चरीभक्तरीवेणुवीणाभाधुरिकादयः ।
शब्दायन्ते सुमधुरं गोविन्दविजयान्तरे ॥
एवं प्रवृत्ते समये कृष्णं रामपुरःसरम् ।
नयन्ति विप्रा भद्राश्च क्षत्रियाश्च विशस्तथा ॥
करं धृत्वा जगन्नाथं भ्रामयित्वा रथजयम् ।
रामं भद्राच्च कृष्णश्च रथमध्ये निवेशयेत् ।
पूजयेदपचारैस्तैः अङ्गाभक्तिसुसंयतः ।
रथस्थायां समक्राम्य ब्रह्महत्यां यपोहति ॥
तद्देवसंस्तुतत्तु स्वयमेवे पापघ्नं हतिम् ।
घनाम्बुदितस्तिनं स्वर्गज्ञानाननं बलम् ॥
ये प्रणामं प्रकुर्वन्ति तेषां मोक्षमवाप्नुयुः ।
अनुगच्छन्ति ये कृष्णं ते देवतुल्याविग्रहाः ॥
वेदेः स्तुवन्ति वेदानां वक्तारो मोक्षभागिनः ।
इतिहासपुराणाद्यैः स्तोत्रैश्चापि सुसंस्कृतैः ॥
स्तुवन्ति पुण्डरीकाक्षं ये वै विगतकल्मषाः ।
ते वै जयन्ति पापानि जयशब्दैः स्तुवन्ति ये ॥
नर्तनं कुरुते वापि गायन्त्यथ नरोत्तमाः ।
वेणुवोत्तमसंसर्गाभुक्तिं प्राप्नोत्यसंशयम् ॥
नामानि कीर्तयिष्यन्ति न ते यान्ति यमालयम् ।
जयस्व रामकृष्णति जयभद्रेति यो वदेत् ॥
न माहर्षिर्वावोदस्य स च देवत्वमाप्नुयात् ॥
चामरेण्यवनेः पुष्पैः स्तवकैश्चिनयेत्तकैः ।
रथस्थायै स्थितो यो वै वीजयेत् पुरुषोत्तमम् ।
संवीच्यमानोऽप्यरोभिर्देवगन्धर्व्यो जितान् ॥
सुक्ते तु भोगावस्त्रिजान् यावदाहुततं ब्रजम् ॥

यात्रा

नातः परतरो लोके महावेदीमहोत्सवात् ।
सर्वपापहरो योगः सर्वतीर्थफलप्रदः ।
लक्षसुहृद्विषयं तत्र दानं ददति वै नराः ।
यत्किञ्चिदप्यफलं मेवदानेन संमितम् ।
गुणिकामरूपे यान्तं भद्राक्षयं सहायकम् ।
तत्रातपश्चान्तगात्रं दर्पणैश्चभिषेचयेत् ।
पञ्चान्तैः शीततोयैः पुष्पकपूरवासितैः ।
नारिकेलजलेनाथ तथा तालपत्राभुजा ।
रत्नोदकेन शुद्धेन तथा पुष्पोदकेन च ।
सर्वाङ्गमनुलिप्ये चन्दनेन्दुद्वन्द्वैः ।
सुगन्धमाख्याभरणैश्चीनचैः सुशोभनैः ।
चामरैश्च जलाभैश्च शीतलेयजनेस्तथा ।
वीजयेत् पुष्करिकायां सुभद्रां वलमेव च ।
सिताभिः पांनकैर्द्वयोस्तथा खल्विकारकैः ।
खर्जूरैर्नारिकेलैश्च नानारम्भापलादिभिः ।
तथा क्षीरविकारैश्च पनसेरिन्दुभिस्तथा ।
वांसितैः शीततोयैश्च गन्धताम्रपत्रकैः ।
सकपूरजवज्राद्यैः पूजयेत् परमेश्वरम् ।
रथत्रयस्थितं देवत्रयं ये पुरुषवर्भाः ।
प्रदक्षिणं प्रकुर्वन्ति विचतुःसप्त एव च ।
ततोऽपराह्णे देवेशं दक्षिणानिलवीजितम् ।
शूनैः शूनैर्नयेद्द्विगुणं मन्त्रकस्य च मध्यमे ।
एवं व्रजति देवेशं सूर्यश्चास्तं गतोऽभवत् ।
दीपकानां सहस्राणि ज्वालितानि नरेस्ततः ।
मण्डपे वासयेद्देवान् गुणिकास्थो मनोहरः ।
चारुचन्द्रातपे चारुमाल्यचामरभूषिते ।
पूजयित्वा जगन्नाथं तोषयेत् गीतकृत्यैः ।
उपहारादिभिस्तत्र सप्ताहानि जगद्गन्तुम् ।
सप्ताहं ये प्रपश्यन्ति गुणिकामरूपे स्थितम् ।
माच रामं सुभद्राश्च विष्णुसायुज्यमाप्नुयात् ।
दिवा तद्दर्शनं पुण्यं रात्रौ दृश्यगुणं भवेत् ।
यत्किञ्चित् कुर्वते कर्म कोटिकोटिगुणं भवेत् ।
सर्वं मेवसमं दानं सर्वं याचसमा हिजाः ।
महावेद्यां गते लक्ष्ये योगोऽयं खलु दर्शनः ।
अर्होऽद्यादयो योगाः स्कन्देन परिभाषिताः ।
महावेद्याख्ययोगस्य कलां नार्हन्ति वोढुशीम् ।
अष्टाष्टौ च पुनः कृत्वा दक्षिणाभिमुखान् ।
दक्षिणाभिमुखी यात्रा विष्णोरेवा प्रकीर्तिता ।
कार्या प्रथमतः सा हि सुक्लृप्तप्रदा भवेत् ।
दक्षिणाभिमुखं यान्तं लक्ष्यं पश्यति ये नराः ।
न तेषां पुनरावृत्तिः सत्यमेतन्न संशयः ।
पुराविदो वदन्त्येतां यात्रां नवदिवात्मिकाम् ।
तस्याः संकीर्तनादेव निर्मलो जायते नरः ।
तावतोऽयं महायात्रा यो यथा कर्तुमिच्छति ।
सोऽपि विष्णुप्रभावेन वैकुण्ठभवनं व्रजेत् ।
उद्धृत्य सप्तपुङ्गवान् पापाबलसमन्वितान् ॥४॥
अथ शयनयात्रा । स्कान्दे ।
“आवाहिं शुद्धादृष्ट्यां कृत्वात् स्नापमहोत्सवम् ।
मण्डले रथयेत्तत्र शयनान्तरासुतम् ।
देवस्य पुरतः शय्यां रत्नादिनिर्मितोपरि ।
आसीत् सद्भुवितादि सद्भुवीवोत्तररुद्धम् ।
कपूरधूलिचित्रां साधुचक्रावर्णां शुभाम् ।

यात्रा

पुष्पगन्धयुतां सुत्तारजितां चन्दनाङ्गिताम् ।
साधुदारां शुभां किञ्चां नावाचिचोपशोभिताम् ।
एवं स्नापयद् कृत्वा निशीथे स्नापयेद्बिभ्रम् ।
संपूज्य भाषयेद्देवं तेषां लक्षादिभिः सह ।
एतद्दीप्तिं च संप्राप्य स्नापार्थं परमेश्वरम् ।
नयेच्छय्यायुद्धारं वासयेत् घटिकात्रयम् ।
पञ्चान्तैः स्नापयेत्तान् पृथक्पलशताधिकैः ।
सुगन्धचन्दनैर्जिप्तान् वस्त्रालङ्कारणादिभिः ।
पूजयित्वा यथाग्रायं प्राङ्मुखोऽनसुचरेत् ॥”
जगद्गन्ध इत्यादि ।
“सुद्धं कारयेद्द्वारं विष्णोः शयनविस्तारः ।
स्नापयित्वा जगन्नाथं लभते सुखसुतम् ॥”
अथ पात्रपरिवर्तनयात्रा ।
“अथ ते संप्रपश्यामि पार्श्वस्य परिवर्तनम् ।
नभस्यविमले पक्षे संप्राप्तिं हरिवासरे ।
विष्णोः स्नापयद्द्वारं शूनैर्माला प्रविश्य च ।
नमस्कृत्य जगन्नाथं पद्मेक्षयितं सुदा ।
अवधाय शूनैर्द्वारं पूजयेदुपचारकैः ।
प्रणम्य भक्त्या तत्पादौ स्नापयेदुत्तरासुखम् ॥”
मन्त्रचर्म पठेत् ।
“ॐ देवदेव ! जगन्नाथ ! कल्याणं परिकल्पय ।
परितृप्तमिदं सर्वं यथा स्थावरजङ्गमम् ।
यत् तद्वा सैद्धितेरेव जायतस्वप्नसुषुप्तिभिः ।
जगद्गताय सुमोऽसि पार्श्वेन परिवर्तय ।
परिवर्तनकालोऽयं जगतः पालनाय ते ।
लक्ष्मणोऽयं शक्रोऽपि अजिते तिलेन ससृजसुकः ।
दृष्टं तत्पादकर्मणं विमुच्य सृष्टिं तज्जलम् ।
महो जलं प्रावयति प्रजापालनहेतुकम् ।
इति संप्राप्य देवेशं विनयातोषयेत्ततः ।
यजने चामरैश्चैव वीजयेत् परमेश्वरम् ।
सुगन्धचन्दनैरस्य सर्वाङ्गं परिणेपयेत् ।
स्नादूनि भक्ष्यद्वयादि पायसादीनि दापयेत् ।
शय्यायुद्धारि विभोः शूनैर्माला निवेदयेत् ।
देवसुहृद्विषयं यत् कृत्वा सर्वमनुयतां व्रजेत् ।
पार्श्वं च जम्बूद्विपं उपवासपरो भवेत् ॥”
एवं आश्विनशुक्लैकादश्यां पूर्वोक्तविधानेन श्रीलक्ष्मणस्य वामपार्श्वपरिवर्तनं कार्यम् ।
मत्तान्तरे ।
“शुभे चैवाश्विने मासि महामायां प्रपूजयेत् ।
सौवर्ण्यं राजनीं मातौ विष्णुमायां महेश्वरीम् ।
हिंसा चैव न कर्तव्या कदाचिद्द्विगुणपूजकैः ॥”
अथोत्थानयात्रा ।
“एकादश्यान् कार्त्तिक्यां शुक्लायां पृथिवीपते ।
लक्षसुतापयेद्भक्त्या पूजयित्वा जगद्गुरुम् ।
पूर्ववत् पूजयित्वा तु प्रातर्मन्त्रं ससुचरेत् ॥”
मन्त्रस्तु ।
“ॐ उत्तिष्ठ देवदेवेश ! तैजोराशि जगन्पते ! ।
वीक्ष्येतत् सत्तलं देव ! प्रसन्नं तव मायया ।
प्रपूज्यपुष्करिकायां श्रीहरे ! शयनेन वै ।
तथा दृष्टं जगदिदं परमं सुखमेत्यति ।
ये ते स्नाताः क्रियाः सर्वाः प्रवर्तन्ते ततो भुवम् ।
इत्युत्थाय जगन्नाथं वैष्णवीनादिनिःसर्गैः

यात्रा

अथशब्देस्तथा देवं नयेयुर्गन्धमन्त्रपम् ।
तैलेनाभ्यस्य तोषेन स्नापयेत् पुरुषोत्तमम् ।
पञ्चान्तैर्नारिकेलरसैः पल्लवैस्तथा ।
सुगन्धामलकेनाथ यवकल्मषं लेपयेत् ।
चर्मयेत्तुलसीचूर्णेन प्रयेत्तन्मन्त्रदेः ।
पुष्पवाधिततोयैश्च कुशरजोदकेस्तथा ।
स्नापयित्वा चयेत् पात्रं बहुजम्बोपपादितम् ।
महोपचारैः संपूज्य विष्णुं नीरात्रयेत्ततः ।
लताज्जलिपटो भूत्वा प्रायेयेत् परया सुरा ॥”
अथ प्रावरणयात्रा ।
“मार्गशीर्षे चित्ते पक्षे कृत्वा प्रावरणोत्सवम् ।
कृत्वा हृष्टा नरो भक्त्या वेणुवं लोकमाप्नुयात् ।
वांसोऽधिवासं कुर्वीत पञ्चान्तं निशि कर्म-
वित् ।
प्रभाते मण्डलं कृत्वा पद्ममण्डलान्वितम् ।
दिक्पालान् पूजयेद्दिक्षु लेखपात्रं गद्याधिपम् ।
चक्रप्रचक्रौ च बाह्वस्तुहैरु प्रपूजयेत् ।
तन्मध्ये स्नापयेद्यन्त्रं चालयेद्यन्त्रवारिणा ।
पूजयित्वा जगन्नाथं गन्धतेलेन दीपकम् ।
दत्त्वा ज्वालाय भक्त्या तु गीतवाद्यैर्नयेत्प्रशाम् ।
प्रातः प्रपूजयेद्देवं नानाद्रव्यैः सुशोभनैः ।
सप्तभिः सप्तभिर्हवान् वासोभिः परिवेष्टयेत् ।
सुखवर्णैश्च सर्वाङ्गैः शीतपावरणैर्हिजाः ।
दूर्वाजलेः प्रपूज्याथ कृत्वाक्षीराजनीं विभोः ।
भगवन्तं सहस्रिदृशं वाक्पथैः प्रदापयेत् ।
गुणभ्याम्यदवेभ्यो दीनानाद्येभ्य एव च ।
शीतप्रावरणं दद्यात् सत्तन परमया सुदा ।
ददाति भगवान् प्रीतस्तस्मै वरमनुत्तमम् ॥”
अथ पुष्पस्नानयात्रा ।
“पुष्पस्नानोत्सवं वस्ये यद्योक्तं ब्रह्मणा पुरा ।
पुष्पस्नानं च संयुक्ता पौर्णमासी यदा भवेत् ।
पौर्णिमासि तु तत् कृत्वा पुष्पस्नानोत्सवं हरैः ।
तत्तुह्येतिशयायान् कुम्भानामधिवसनम् ।
रात्रौ जागरणं कृत्वा प्रातर्वर्द्धं प्रकीरयेत् ।
ब्रह्मविष्णुशिवेभ्यश्च प्रत्येकं समिधं क्रमात् ।
सुदृढात् पूजयित्वा तु तदन्ते पुरुषोत्तमम् ।
पूजयेदुपचारैस्तु आदर्शं प्रतिविम्बितम् ।
ततः पुरुषसूक्तं कुम्भास्नानभिमन्त्रयेत् ।
क्रमात् देवस्य शिरसि स्नापयेद्दिव्यवततः ॥”
सूक्तसुचरेत् ।
“ततः पञ्चान्तैर्नैव वासुदेवश्च चालयेत् ।
लक्ष्मणा युक्तं पुनर्विप्र उपचारैः प्रपूजयेत् ।
दूर्वाकुशैः सुतभिर्वाद्यैः संपूज्य केशवम् ।
समन्तादिकिरंदेवं कपूराद्यैः सुतकुलाव ।
नीरात्रयेज्जगन्नाथं कपूरैश्चुतवर्त्तिभिः ।
ततः प्रदक्षिणं कृत्वा दक्षवत् प्रणमेत् जितौ ।
पुष्पस्नानोत्सवं पुण्यं ये पश्यन्ति सुदात्मिकाः ।
सर्वसम्पन्नकामास्ते व्रजेयुर्वैष्णवं परम् ॥”
अथ नवशस्ययात्रा ।
“कृत्वाऽद्यनक्षत्रान्तरा नवशस्यमहोत्सवम् ।
संक्रान्तेः पूर्वोद्विषे नव शान्तिं सुकृद्विमम् ।
प्रासादपूर्वदेष्टु स्नापयित्वाधिवासयेत् ॥”

यात्रा

तथा च पाप्मि ।
 “संक्रान्त्या माचमासस्य साधिवासिततल्लान् ।
 निवेद्य विषये भक्त्या रमं मन्त्रसुदीरयेत् ॥
 त्वयि तुष्टे जगत् सर्वमनेन प्रभविष्यति ।
 रक्ष सर्वं जगन्नाथ । यज्ञतां पिष्टकं शुभम् ॥
 ज्ञातवान् भोजयेत् भक्त्या देवदेवपुरःस्थितान् ॥”
 अथर्षा भगवद्भक्तानिवादि ॥
 “नवेन वाससावेष्टा दूत्वासर्षपपुष्पकैः ।
 पूजयित्वाभिमन्त्र्य कृष्णव्यामभिरक्षतु ॥
 पुनः प्रभाति देवेशं मणिप्रेक्ष्यचन्दनेः ।
 वस्त्रालङ्कारमाद्यैः पूजयित्वा यथाविधि ॥
 गौराजयित्वा देवेशं तल्लानाधिवासितान् ।
 व्यालीपु पाकपात्रेषु मधुखण्डान्यमिश्रितान् ॥
 पङ्क्तिभ्यः स्थापयेदये गन्धपुष्पाक्षतान्वितान् ।
 संपूर्णं पायसं कृत्वा दद्याच्चैः चक्रपाणये ।
 दृष्टव्यं कपिदृष्टं विष्णोः प्रियतरं परम् ॥
 ७६ जीवन् सर्वभूतानां जनकत्वं जगद्गुरोः ।
 तन्मयाः प्राणिनो ह्येते त्वयेव जनिताः प्रभो ॥
 लोकास्तु यद्वापायं यद्वात्मा चित्तविग्रहम् ।
 तव प्रीत्यै कृतानेतान् यद्वाय परमेष्ठिन ॥
 त्वयि तुष्टे जगत् सर्वमनेन प्रभविष्यति ।
 ज्ञात्वाकारसंघाकारवष्टकारा दिवौकसाम् ॥
 व्याप्यायना भविष्यन्ति तेनेवाप्यायितं जगत् ।
 रक्ष सर्वं जगन्नाथ । तन्मयं सचराचरम् ॥
 इति संप्राप्य देवेशं शालींस्तान् विनिवेदयेत् ॥ १० ॥
 अथ होलयात्रा ।
 “पालगुणे मासि कुर्वीत होलारोहणसुत्तमम् ।
 यत्र क्रीडति गोविन्दो लोकास्तु यद्वाय वै ॥
 प्रत्यक्षी देवदेवस्य गोविन्दाख्यानं कारयेत् ।
 यत्नगूढं प्रकुर्वीत पञ्चाङ्गानि त्र्यङ्गानि वा ॥
 पालगुण्याः पूर्वतो विप्राश्चतुर्दशानि निशासुखे ।
 वङ्गात्सर्वं प्रकुर्वीत होलमण्डपपुष्पैः ॥”
 पाप्मि ।
 “पौर्यमास्यां समारभ्य पञ्चम्याञ्च समाप-
 येत् ॥ ११ ॥
 अथ मदनभञ्जिका यात्रा ।
 “वासन्तिनां समाख्यास्ये यात्रां मदनभञ्जि-
 काम् ।
 यस्यां ज्ञतायां दृष्टायां प्रीणाति पुरुषोत्तमः ॥
 चेन्नशुक्लत्रयोदश्यामाहरेत्तत् सन्मलकम् ।
 देवस्याये विरचिते मण्डपे साधिवासिते ॥ १२ ॥
 इति यात्रातत्त्वम् ॥
 देशाः षोडशप्रकारोत्सवः । यथा,—
 “वैशाखे मन्त्रयात्रा च चन्द्रगायकवचना ।
 ज्येष्ठे महास्नानयात्रा अश्ववाचीदिनत्रयम् ॥
 आषाढे रथयात्रा च दिग्दिनयापिनौ परा ।
 आषाढे जलयात्रा च वस्त्रभूषणचामरेः ॥
 भाद्रे यात्रा धूननाख्या चण्डिकायां दिनत्रयम् ।
 आश्विने च महापूजा यात्रा यज्ञवलिप्रिया ॥
 कार्तिके दीपयात्रा च नवाम्नमयद्यायये ।
 पौषे चाङ्गरागयात्रा वस्त्रालङ्कारभूषणेः ॥
 माघे माघि महादेवी रटन्ती च चतुर्दशी ।

यात्रा

होलाकेलिः पालगुणे च चैत्रे यात्रा चतुर्दशी ।
 दूतीयात्रा रासयात्रा वासन्ती नीलयात्रिका ।
 एवं यात्रा मया प्रोक्ता षोडशी भवमोचनी ॥”
 इति वामकेश्वरतन्त्रे ५४ पटलः ॥
 (रोगिदृष्टार्थं भिषगां यात्राविवरणम् । यथा,
 “इदानीं निर्गमे पुनः । प्रवेशे वा यदस्य च ।
 शुभाशुभाख्यं सर्वान्धं वक्ष्यामि प्रकुनानि च ॥
 राजा गजो हिनमयूरकखञ्जरीटा-
 चावः शकुन्तरणकः सितवस्त्रयुक्तः ।
 पुत्रान्विता च युवती गयिका च कन्या
 श्रियः सुखाय यशसां प्रतिदर्शयन्ति ॥
 नटाद्याधो भासहारीतचक्रो
 भारद्वाजोऽष्टाङ्गरागासङ्घः ।
 एते श्रेष्ठा दक्षिणे वायु सखे
 वेदावेशो निर्गमे श्रियसे च ॥
 सर्पलौको वानरः शूकरश्च
 गोधा कच्छः ककलाशः प्रशश्च ।
 एते रिष्टानिर्गमे वा प्रवेशे
 कात्याघातो गोपकारेण प्रक्षाः ॥
 ऋगो वा पिङ्गलो वापि प्रशस्ता दक्षिणे सदा ।
 निर्गमे वा प्रवेशे च दक्षिणाः शुभदायकाः ॥
 एको वा क्षीणि वा पञ्च सप्त वा नवसंख्या ।
 भाग्यकावे नरायान् ऋगा यान्ति प्रदक्षिणाः ॥
 शिखिहयगजगोधारासभो भृङ्गराजो
 सुखरपिककपोतो पीतकी शूकरो वा ।
 तदशुविहगराजो मङ्गलाशंसिनः स्यु-
 र्वदति शकुनवेत्ता वामतो निर्गमे वः ॥
 नित्तिरिः कुररः क्रौञ्चः सारसाभासशूकरः ।
 वामे तु शुभशंसी च निर्गमे काव्यसिद्धये ॥
 काको दक्षिणतः श्रेष्ठो निर्गमे शुभदायकः ।
 प्रवेशे गदितः श्रेष्ठो वामतः कृष्णवायसः ॥
 जालको हि शशकोऽपि कर्कटो-
 कीर्तनश्च गदितं न सुखाय ।
 न शुभदर्शना अमी भवेयुः
 सर्पगोधाककलाशविजालाः ॥
 दर्शनं हितकरं प्रवदन्ति
 खञ्जरीटमराजकिङ्करायाम् ।
 वामतः शुभकराः प्रवदन्ति
 दास्याघाटवराटकशूकरम् ॥
 इति शुभाशुभशकुनानि ॥”
 इति चारीते द्वितीयस्थाने सप्तमेऽध्याये ॥ * ॥
 तथा च ।
 “श्रवकाष्ठपलाशानां शुष्कानां पथि सङ्गमाः ।
 नेष्यन्ते पतितान्तरादीनाम्भरिपवक्षया ॥
 ऋतुश्रीतोऽशुक्लश्च सुगन्धिश्चानिलः शुभः ।
 खरोष्णोऽनिलश्च गन्धश्च प्रतिजोमश्च गर्हितः ।
 यस्यार्द्धदादिषु सदा हिदृष्टश्च पूजितः ।
 विदधुदरगुल्मेषु भेदश्चन्द्रक्षये च ॥
 रक्तपितासिंशरेषु वृद्धश्चन्द्रः प्रशस्यते ।
 एवं याधिविशेषश्च निमित्तसुपधारयेत् ॥
 तथैवाक्रुष्टाकटमाक्रुष्टदितस्तथाः ।
 कृद्गां वानपुरीषाणां शब्दो वै गर्हभोदयोः ॥

यादृक्

प्रतिविष्टं तथा भयं स्तुतं स्तुतितमाहृतम् ।
 दौर्भाग्यस्य च वैद्यस्य यात्रायां प्रशस्यते ॥”
 इति समुत्ते सप्तस्थाने १६ अध्यायः ॥
 यादृशः, पुं, (यादृशं जलानां जलजन्तूनां वा
 ईशः ।) ससुद्रः । इति हेमचन्द्रः । ४ । १६६ ।
 यादः, [सु] स्त्री, (यान्ति वेगेनेति । या + अयन् ।
 बाहुलकात् दागमश्च ।) जलजन्तुः । इत्यमरः ।
 १।१०।२० ॥ (यथा, भगवद्गीतायाम् १।१०।२६ ।
 “अनन्तास्मि नागानां वरुणो यादसा-
 महम् ॥”
 जलम् । इति निघण्टुः । १ । १२ ॥)
 यादःपतिः, पुं, (यादसां पतिः ।) ससुद्रः । इत्य-
 मरः । १।१६।२० ॥ वरुणः । इत्यनयपालः ॥
 यादवः, पुं, (यदोरपत्यम् । यदु + अयन् ।)
 श्रीलङ्घः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, भग-
 वद्गीतायाम् १।१ । ४१ ।
 “सखेति मत्वा प्रसभं यदुक्तं
 हे लङ्घ ! हे यादव ! हे सखेति ।
 अवानता महिमानं तवेदं
 मया प्रमादात् प्रणयेन वापि ॥”)
 ययातिर्ष्वेष्टपुत्रो यदुक्तस्य वंशः । यथा,—
 “ययातिर्ष्वेष्टपुत्रस्य यदोर्वंशं नरवंभ ॥”
 इत्युपक्रम्य ।
 “माधवा दृष्टयो राजन् यादवाश्चेतिसंज्ञितम् ॥”
 इति श्रीभागवते ८ स्कन्धे २३ अध्यायः ॥
 (यदुसन्निवि, चि । यथा, भागवते । १।१।१३ ।
 “मन्येऽवनेन तु गतोऽप्यगतं हि भारं
 यदयादवं कुलमहो अविस्मरामहे ॥”)
 यादवी, स्त्री, (यदोरियमिति । यदु + अयन् । स्त्रीप ।)
 दुर्गा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यदुर्वंशीयस्त्री ।
 सामान्ये । यथा, महाभारते । १ । ६५ । १३ ।
 “प्राचीनान् खल्वस्मकीसुपयेमे यादवीं तस्या-
 मस्य जज्ञे संयातिः ॥”)
 यादसांनाथः, पुं, (यादसां जलजन्तूनां नाथः ।
 षष्ठ्या अलुक् ।) वरुणः । इति जलानुधः ॥
 यादसांपतिः, पुं, (यादसां जलजन्तूनां पतिः ।
 षष्ठ्या अलुक् ।) ससुद्रः । इत्यमरः । १।१।६४ ॥
 वरुणः । इति मेदिनी । ते, २३२ ॥ (यथा,
 देवीभागवते । ३ । ६ । १५ ।
 “अन्विनौ वसवस्त्वष्टा कुवेरो यादसांपतिः ।”
 कश्चित् विशेषणमपि । यथा, मार्कण्डेये । २२।११ ।
 “यावदन्तर्जले देवं वरुणं यादसांपतिम् ॥”)
 यादृक्, [य] चि, (य इव दृश्यते । दृष्ट् + “कदा-
 दिषु दृष्टोऽनालोचने कच्च् ।” ३।२।६० । इति
 चकारात् क्तिन् । “आ सर्वनाम्नः ।” ६।१।६१ ।
 इत्याकारादेशः ।) य इव दृश्यते सः । इति
 तुम्हबोधयाकरणम् ॥ येमन इति भाषा ।
 (यथा, भागवते । ४ । २६ । ६४ ।
 “नानुभूतं कचानेन देहेनादृष्टमश्रुतम् ।
 कदाचिदुपलभ्येत यद्रूपं यादगात्मन ॥”)
 यादृक्, चि, (य इव दृश्यते यमिव पश्यति वा ।
 दृष्ट् + “दृशेः कच्च् वक्तव्यः ।” ३।२।६० । इति

यानं

वार्तिकोक्तिः कः । “आसर्वनाम् ।” १।३।६१ ।
इत्यत्र “इति चेति वक्तव्यम् ।” इत्यात्मम् ।
य इव दृश्यते सः । इति सुगन्धबोधवाक्यकरणम् ।
येमन इति भाषा ।
यादृशः, जि, (य इव दृश्यते । दृश + “त्यदादिप्र-
दृशः इति ।” १।२।६० । इति कन् । “आसर्व-
नाम् ।” १।३।६१ । इत्याकारादेशः ।) य इव
दृश्यते सः । इति सुगन्धबोधवाक्यकरणम् । येमन
इति भाषा । (यथा, मनुः । ४ । २५४ ।
“यादृशोऽस्य भवेदात्मा यादृशश्च चिकीर्षितम् ।
यथा चोपचरेदेनं तथात्मानं निवेदयेत् ।”
स्त्रियां यादृशी ।)
यादोनायः, पुं. (यादसां नायः ।) सप्तमः ।
इति राजनिर्घण्टः । (वरुणः । इति यादसां-
नायशब्ददर्शनात् ।)
यादोनिवासः, पुं. (यादसां निवासः ।) जलम् ।
इति हेमचन्द्रः । ४ । १३५ ।
यानं, स्त्री, (या + लुट् । अङ्घ्र्यौहित्यात् पुंलिङ्ग-
मपि ।) राज्ञां सन्धादिष्वङ्गुणान्तर्गतगुण-
विशेषः । तत्तु उपचितशक्तिः क्षतभलराज-
रक्षस्य शत्रोरास्त्रन्दाय यात्रा । इति भरतः ।
(यथा, देवीभागवते । ५ । ४ । ११ ।
“यानमप्यधुना नैव कर्तव्यं सहसा पुनः ।”
यान्त्वेनेति । या + लुट् ।) हस्त्यश्चर्यदोलादि ।
तत्पर्यायः । वाहनम् २ युग्यम् ३ पञ्चम् ४ धोर-
णम् ५ । इत्यमरः । २।२।५८ । विमानम् ६ चक्र-
रम् ७ यापनम् ८ गतिमित्रकम् ९ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (यथा, मनुः । ३ । ६४ । ५ ।
“शिल्पेन व्यवहारेण मृदापथेष्वेव केवले ।
गोभिरश्वैश्च यानैश्च क्षत्र्या राजोपसंवया ।
अयाप्ययाजनेष्वेव नास्तिश्वेन च कर्मणाम् ।
कुलान्वाशु विनश्यन्ति यानि ह्रीनानि मन्त्रतः ।”
अथ चतुष्टयदानोद्देशः ।
“ये ब्रह्मजात्यादिविभेदतोऽमी
मया निरुक्ता इह वाजितुल्याः ।
दिशानया सर्वचतुष्टयदानां
भेदो विधेयो विदुषादरेण ।
तथा यथाश्वादिकपोषणेन
यानेन वा दोषगुणौ भवेताम् ।
तथा तथेवान्यचतुष्टयदानां
प्रकीर्तितौ दोषगुणौ बुधेन ।
वरमयानमपोषणमेव वा
वरमिवान्यशरीरमपोषणम् ।
न खलु दोषयुतं च चतुष्टयं
क्षुद्रति पश्यति शोभनचेतनः ।
सुराविहङ्गव्यति पयोचटशतं यथा ।
तथा सर्वं दूषयति दोषदुष्टचतुष्टयः ।”
इति चतुष्टयदानोद्देशः ॥ ॥ ॥
अथ द्विपदयानोद्देशः ।
“मातुषेः पक्षिभिर्वापि तथाप्येदिपदेरपि ।
यानं स्थाद्विपदं नाम तस्य भेदो ज्ञानेकधा ।
सामान्यश्च विशेषश्च तस्य भेदो द्विधा भवेत् ॥”

यानं

तत्र सामान्यं यथा,—
“यानं यद्विपदाभ्यां सत् तद्दोलादिकमुच्यते ।
चतुर्भिर्युक्तिसंयुक्तेर्द्विधातुगुणाम्भरे ।
दोलेति कथ्यते तेषां नियमोऽयं पदार्थे ॥”
तत्र समयः ।
“उपेक्ष्यन्त्यादिशिवादिष्वर्ण-
शस्त्रेन्दुनारातिधियोगजम् ।
दृष्टिचामापुत्रयमाहवर्ण-
दोलादिकारोहणमाद्यमिहम् ॥
दृष्टकाष्ठस्य नियमे नियमश्चन्द्रदृष्टवत् ।
कनकं रजतं ताज्जं लौहं धातुचतुष्टयम् ।
चतुर्विधानासुर्दृष्टं ब्रह्मादीनां यथाक्रमम् ।
सुराणामसुराणाञ्च चातुर्व्यस्यसुदृष्टम् ।
त्रिहस्तसम्मितो मध्ये तदङ्गं पार्श्वयोर्द्वयोः ।
विजया नाम दोलेयं विजयाय महीचिताम् ।
विजया मङ्गला क्रूरा शिवा केशा शुभा क्रमात् ।
वितस्थेकेकसंरुद्धा दोलाः षट् स्युः सुखाभराः ।
कुम्भाश्च पद्मकोषश्च शङ्खः पञ्चत एव च ।
चतुर्विधानां दोलासु कल्याणाय चतुष्टयम् ।
हंसः कंको मुको भृङ्गश्चतुष्टयमिदं क्रमात् ।
कुम्भाद्ये निधातयं चतुर्विधमहीचिताम् ।
अत्रापि वर्त्मविन्यासो विज्ञेयो नवदृष्टवत् ॥”
भोजस्तु ।
“गजः प्रस्थानदोलायां रजदोलासु केशरी ।
ग्नो भ्रमणदोलायां क्रीडादोलासु षट्पदः ।
भुजङ्गमः शत्रुराज्ये दृषभो दानकर्मणि ।
दोलोपर्यपरि न्यस्यो बहुभिर्भूतिशासनम् ॥
यद्वदृष्टं यानं स्यात् तत् पर्यङ्कमिति स्मृतम् ।
त्रिहस्तसम्मितो यानस्तदङ्गपरिणाहवान् ।
पर्यङ्कः क्षेमनामायं भर्तुः सर्वार्थसाधकः ।
क्षेमो न्युत्तरो दःखस्त्वारस्ते यथाक्रमम् ।
वितस्थेकेकसंरुद्धा यथा चायुर्न सङ्गिनः ।
मणिधातुगुणादीनां नियमः पूर्ववन्मतः ।
विशेषमय वल्लामि पर्यङ्कस्य यथाक्रमम् ।
शुक्तिश्च गजदन्तश्च ग्नाद्वङ्गस्तथैव च ।
अनूपादिकजातानां पर्यङ्केषु न्यसेत् क्रमात् ।
पद्मशङ्खगजान्वालिहंसकोकमुकान् क्रमात् ।
आदिद्यादिदशाजानां मणिरूपेण विन्यसेत् ।
महीजाणां विशेषेण सिद्धमानेव शस्यते ।
निर्माणे शुक्तिदन्ताश्च राज्यभोगसुखप्रदाः ।
तदेवावक्रदृष्टानु खड्गायानमिति स्मृतम् ।
अस्यापि पूर्ववन्मानमणिधात्यादिनिर्णयः ।
विशेषश्चरणोच्छ्रायः परिणाहाहंसम्मतः ।
तदेव चैत्रिचरणं पीठयानमिति स्मृतम् ।
तस्य भेदो द्विधा दृष्टवत्कावक्रप्रभेदतः ।
मानादिकं पूर्वमुक्तं विशेषाच्चतुरस्रता ।
एवमन्यानि मिश्राणि यानानि विविधानि च ।
सामान्याख्यानि जानीयात् शिल्पिभिर्निर्मि-
तानि वै ॥
मनोहरत्वं लघुता दृढतेति गुणत्रयम् ।
प्रोक्तं द्विपदयानां सङ्घनं भोजभूषणम् ॥
इति सामान्यद्विपदयानकथनम् ॥”

याप्यः

इति युक्तिकल्पतः ॥ ॥ ॥ विशेषद्विपदयानानु-
चतुर्दशशब्दे निवृत्तयानोद्देशस्तु नौकाशब्दे
दृष्टव्यम् । (वज्रप्राप्तिहेतौ, जि । यथा, अन्वये १
२० । ११० । २ ।
“तन्मनपात् पथ कृतस्य यानानु-
मन्वा समञ्जन् स्रद्यासुजिह्व ॥”
“यानान् फलप्राप्तिहेतुन् पथो मार्गान् ।” इति
तद्वाच्ये सायणः । या + भावे लुट् । गतिः ।
यथा, वाभटे शारीरस्थाने बह्वेभ्याम् ।
“यानं स्ररोदुमाप्नारकपिशाङ्गैर्नमूकरैः ।
यस्य प्रतेः श्रगालैर्वा स न्यतोर्वर्तते सुखे ॥”
यानपाचं, स्त्री, (यानसाधनं पाचम् । प्राकपाचि-
वत् समासः ।) निवृत्तयानविशेषः । जाहाज
इति भाषा । तत्पर्यायः । बहिष्कम् २
वोहित्यम् ३ वृक्षम् ४ पोतः ५ । इति
विभक्त्यः । ३ । ५३६ । सप्तमयानम् ६ । इति
वराहपुराणम् । (यथा, हरिवंशे । १४५ । ३६ ।
“समुत्कृतेः सिते पोतेः यानपाचैस्तथैव च ।
नौभिश्च भक्तिकाभिश्च शुशुभे वरुणजयः ॥”
यानमुखं, स्त्री, (यानस्य मुखम् पुरोभागः ।)
रथादेः पुरोभागः । तत्पर्यायः । धूः ७ ।
इत्यमरः । २ । ८ । ५५ ।
यापनं, स्त्री, (या + णिप् + लुट् ।) वर्णनम् ।
कालत्रेपयम् । (मया, कामन्दकीये । १७ । ३१ ।
“पूर्वसेनापतिर्नौचः कालयापनमाश्रितः ॥”
निराणम् । इति मेदिनी । ने, ११२ । (यापय-
तीति । या + णिप् + लुट् ।) प्रापके, जि । यथा,
भागवते । ३ । २२ । ३३ ।
“अयातयामास्तस्यासन् यामाः खान्तर-
यापनाः ॥”
यात्रा, स्त्री, जटा । इति भूरिप्रयोगः ।
याप्यः, जि, (यापि + यत् ।) अधमः । निम्नतः ।
इत्यमरः । १।१।५४ । (यथा, दृष्टवत्सहितायाम् ।
१६ । २२ ।
“यदशुभमशुभेभ्यः माचनं तस्य दृष्टिः
शुभफलमपि चेवं याप्यमन्योऽन्यतायाम् ॥”
यापनीयः । (यथा, सुश्रुते निदानस्ताने प्रथमे
अध्याये ।
“शोणितं तदवाधं स्यात् याप्यं सर्वस्वोत्थि-
तम् ॥”
क्षेपणीयकाणादिः । इति मेदिनी । ये, ४८ ।
याधिविशेषः । यथा,—
“साध्या याप्या असाध्याश्च याधयश्चविधाः
स्मृताः ।
सुखसाध्यः कष्टसाध्यो द्विविधः साध्य उच्यते ।
याप्यलक्षणाया ।
यापनीयानु तं विद्यात् क्रियां धारयते स्मृताम् ।
क्रियायानु निवृत्तायां सद्यो यच्च विनश्यति ।
प्राप्ता क्रिया धारयति सुखिनं याप्यमापुरम् ।
प्रपत्तिश्चदिवागारं स्तब्धो यज्ञेन योजितः ।
साध्या याप्यमसाध्यानि याप्याश्चासाध्यानि तथा ।
प्रतिप्राप्तयसाध्यास्तु नराणामक्रियावताम् ॥

यामलं

यामिनीयवती चिकित्सारहितानाम् ।” इति भावप्रकाशः ।
 यामिनीयं, स्त्री, (याम्यं अथमं यामम् ।) शिविका ।
 इत्यमरः । २ । ८ । ५३ ॥
 यामः, पुं, (यम्यते इति । यम + घञ् ।) मेषु-
 नम् । यथा । यथान्वयोर्धर्मो सन् । इति
 लिङ्गुपादे षोपदेशः । ८४६ ॥ (यथा, भागवते ।
 ६ । १६ । ६ ।
 “पीबान् अमृतं प्रेक्षं मीढां यामकोविदम् ।
 स एकोऽनृषस्तासां वहीनां रतिवर्धकः ।
 रेमे कामयद्यस्त आत्मानं नावबुध्यत ।”)
 यामः, पुं, (याति यायते वा । या + “अतिस्तु-
 सुहृद्भृत्तुभावावापदियन्तिनीभ्यो मन् ।”
 उणा० १।१४० । इति मन् । यम् + घञ् वा ।)
 दिवाराज्योचतुर्थभागेऽथ भागः । तत्पठ्यायः ।
 प्रहरः २ । इत्यमरः । १।४।६ ॥ (यथा, मनु ।
 ७ । १४५ ।
 “उत्थाय पश्चिमे यामे क्षतशौचः समाहितः ।
 हुताभिर्जाह्नवांश्चाक्षौ प्रविशेत् स शुभां
 सभाम् ॥”)
 संयमः । इति मेदिनी । मे, २४ ॥ (गमनम् ।
 यथा, ऋग्वेदे । १ । ४८ । ४ ।
 “उपो ये ते प्र यामेषु युजते ।”
 “यामेषु गमनेषु ।” इति तद्भाष्ये सायणः । गमन-
 साधनः । यथा, ऋग्वेदे । ४ । ५१ । ४ ।
 “कुर्वन्त देवीः सन्धो नवो वा
 यामो बभूयादुवसो वो अयम् ॥”
 “यामो गमनसाधनः स रथः ।” इति सायणः ।
 देवगणभेदः । यथा, मार्कण्डेयपुराणे । १५।१८ ।
 “यश्च दक्षिणायाम् पुत्रा द्वादश जन्तिरे ।
 यामा इति समाख्याता देवाः स्वायम्भुवेऽनरे ॥”)
 यामघोषः, पुं, (यामे प्रतिधामे घोषः रवोऽस्य ।
 प्रतिप्रहरं रवकरणादेवास्त्व तथालम् ।)
 कुक्षुटः । इति शब्दमाला ।
 यामघोषा, स्त्री, (यामे यामे घोषोऽस्याः । यामान्
 प्रहरान् घोषति शब्दायन इति वा । घुप् +
 घञ् । टाप् ।) यम्यविशेषः । घञ् इति भाषा ।
 तत्पठ्यायः । नाली २ घटी ३ यामनाली ४
 यमेरुका ५ दण्डिका ६ । इति चिकित्साशेषः ।
 यामनाली, स्त्री, (यामस्य नालीव ।) याम-
 घोषा । इति चिकित्साशेषः ।
 यामनेमिः, पुं, इन्द्रः । इति चिकित्साशेषः ।
 यामलं, स्त्री, युगलम् । इति शैलपत्रः । ६ । ६० ॥
 तन्मशास्त्रविशेषः । तस्य लक्षणं यथा,—
 “दृष्टिं च ज्योतिषाणां नित्यलक्षणप्रदीपनम् ।
 क्रमसूत्रं वर्णभेदो जातिभेदस्तथैव च ।
 युगधर्मे च संज्ञान्तो यामलस्यालक्ष्यम् ॥”
 तत्तु वक्ष्येधम् । आदियामलम् १ अक्ष-
 यामलम् २ विष्णुयामलम् ३ रुद्रयामलम् ४
 गणेशयामलम् ५ आदित्ययामलम् ६ । इति
 वाराहमिहम् । एषां लोकसंख्या तन्मशास्त्रे
 दृष्ट्या ।

यामिकं

यामवती, स्त्री, (यामः प्रहरः अथयामिति ।
 याम + मतुप् । पठ्य व डीप् ।) रात्रिः । इति
 राजनिर्घण्टः ।
 यामाता, [क] पुं, (जामाता एषोहरादित्यात् ।
 जस्य यः ।) जामाता । दुहितुः पतिः । इत्य-
 मरटीका शब्दरत्नावली च । यामातुर्विष्णु-
 तुल्यत्वं तस्य एव कथादातुर्दोहजननान्
 प्राक् भोजननिषेधं यथा, कामधेनावादित्य-
 पुराणम् ।
 “विष्णुं यामातरं मन्ये तस्य मन्युं न कारयेत् ।
 अग्रजायान् कन्यायां नाग्रीयास्तस्य वै एव ॥”
 इत्युदाहृतम् ॥
 यामार्हं, स्त्री, (यामस्यार्हम् ।) प्रहरस्यार्हम् ।
 तस्याधिपा यथा,—
 “वारेषादर्थयामेषु रात्र्यङ्कोः पञ्च घटक्रमात् ।
 अधिपाः स्युर्गृहस्तत्र यथाकांक्षे भवन्ति हि ॥
 रवीण्येन्द्रगुह्यालशनिशरवयो निशि ।
 रविशुक्रशररात्रीशशनीच्यकुजभास्कराः ॥
 दिने तद्भाः परेष्वेवं तत्राध्यक्षास्तुर्गृहाः ।
 पापदण्डे भवेद्विष्टिः शुभदण्डे शुभं भवेत् ॥
 शुभयश्च दण्डे तु कर्मारम्भास्तु भवेत् ।
 आरम्भात् पापदण्डे तु कर्म निष्फलतां व्रजेत् ॥
 यस्याहं यामस्तस्यैव प्रागदण्डः समुदाहृतः ।
 घट घट परीत्य दण्डाच्च त्रयो रात्रौ मत्तास्तथा ॥
 यामार्हं धिपमंस्यातो द्वितीयस्तु तदहृतः ।
 तदहृतं तृतीयः स्यात्तदहृतं तुरीयकः ॥
 अङ्गाभावे तु रात्रिः स्यात्तदहृतो वसुसंख्यकः ।
 भयाङ्गस्य परित्यागाद्दिवा दण्डाधिपा यथा ॥”
 इति ज्योतिषतत्त्वम् ॥
 यामिः, स्त्री, (याति कुलात् कुलान्तरमिति ।
 या + बाहुलकात् मिः ।) स्वसा । कुलस्त्री ।
 इत्यमरः । २ । ३ । १४२ ॥ “स्वसा भगिनी ।
 कुलस्त्री कुलवधुः । प्रहरे संयमे यामो यामिः
 स्वकुलस्त्रियोरित्यन्तः स्यादौ रभसः । जिह्वस्तु
 कुटिले तन्म्ये जामिः स्वकुलस्त्रियोरिति
 च वर्गगत्योदावजयः इति भरतमुकुटौ । यथा,
 जामयो यानि गेहानि श्रपन्त्यप्रतिपूजिताः ॥
 इति स्वामी । जे चये बाहुलकात्मिः । यदा
 जसु अहने बाहुलकादिन् जामिरिति । अन्तः-
 स्यादौ या प्रापयेत् बाहुल्यं ॥” इति रामा-
 नमः । (यथा, मनु । ४ । १८३ ।
 “यामघोऽपरसां लोके वैश्वदेवस्य वाम्बवाः ॥”)
 यामिनी । इति शब्दरत्नावली । धर्मस्य पत्नी ।
 तस्याः कथा नागवीथी । यथा,—
 “अरन्वती वसुधामिर्लम्भा भावुर्मेवत्वती ।
 सङ्कल्पा च सुहृन्ना च बाध्या विष्वा च नामतः ।
 धर्मपत्नी दृष्ट स्वेतास्त्रास्त्रपत्नानि मे श्रद्धा ।
 लम्बायाश्चैव घोषोऽसौ नागवीथी तु यामिनी ॥”
 इति वल्लुपुराणे कश्यपीयप्रजासर्गः ।
 यामिकभटः, पुं, (यामे यामे निरुक्तः । याम +
 ठक् । स चासौ भटश्चेति ।) प्रहरिकः । चौकी-
 हार इति भाषा । यथा,—

यामो

“उन्नादामुदवर्द्धितावतमसः प्रभरदिकृच्छले
 काळे जायदुदययामिकभटप्रारम्भकोलाहले ।
 कर्णस्यासुहृद्वर्णवाम्बववावर्द्धयेदन्तःपुरा-
 दायातासि यदम्बुजाधि ! क्षतकं मन्ये भयं
 वोषिताम् ॥”
 इति कर्णाटः ।
 यामिचं, स्त्री, लम्बात् सप्तमराशिः । यथा,—
 “धीस्थानं पञ्चमं ज्येष्ठं यामिचं सप्तमं स्मृतम् ।
 दुर्गं दूतं तथास्तारुणं घटकोष्णं रिपुमन्दिरम् ॥”
 यामिचवेधो यथा,—
 “पापात् सप्तमगः शशी यदि भवेत् पापेन
 युक्तोऽथवा
 यत्रेनाशु विवर्णयेन्नुनिमतो दोषोऽप्ययं कथ्यते ।
 यात्रायां विपदो एवैव सुतवधः शौरिषु रोगोद्-
 भवो-
 ऽप्युदाहे विधवा व्रते तु मरणं शूलश्च पुंस्त्वर्मेव ॥
 रविमन्दकुजाक्रान्तं नृमाङ्गात् सप्तमं त्यजेत् ।
 विवाहयानाचूडासु एव कर्मप्रवेशने ॥”
 इति यामिचवेधः ॥ ३ ॥
 अस्य प्रतिप्रसवो यथा ।
 “मूलत्रिकोणनिजमन्दिरगोच्य पूर्णो
 मिषर्त्तसौम्यग्रहगोच्य तदीक्षितो वा ।
 यामिचवेधविहितानपच्युद्दोषान्
 दोषाकरः सुखमनेकविधं विधत्ते ॥”
 इति ज्योतिषतत्त्वम् ॥
 यामिनी, स्त्री, (यामाः सन्धस्याम् । याम + इति ।
 डीप् ।) रात्रिः ॥ (यथा, महाभारते । १२।५।११ ।
 “ततः शयनमाविश्य प्रसूतो मधुसूदनः ।
 याममात्रार्हशेषायां यामिन्यां प्रलुब्धतः ॥”)
 हरिद्रा । इत्यमरः । १ । ४ । ४ ॥ (कश्यपपत्नी ।
 यथा, भागवते । ६ । ६ । २१ ।
 “तार्क्ष्यस्य विनता कद्रुः पतङ्गी यामिनौति च ।
 पतङ्गास्त्र पतगान् यामिनौ शलभानथ ॥”
 प्रजादस्य द्वितीया तनया । यथा, कथासरित्-
 सागरे । ४६ । २२ ।
 “प्रजादो यामिनौ नाम द्वितीया तनया ददौ ॥”)
 यामिनोपतिः, पुं, (यामिन्याः पतिः ।) चन्द्रः ।
 इति शब्दरत्नावली । (यथा, भागवते । १० ।
 ३५ । २५ ।
 “यदुपतिर्द्विजराजविहारो
 यामिनोपतिरिवैव दिनान्ते ।
 सुदितवत्त उपयाति दुरन्तं
 मोक्षयन् ब्रह्मगवां दिनतापम् ॥”)
 कर्पूरम् । इत्यमरः ॥
 यामो, स्त्री, (यमस्यम् । यमो देवतास्याः इति
 वा । यम + अञ् । डीप् ।) दक्षिणदिक् । इति
 राजनिर्घण्टः । (यथा, ज्योतिषे ।
 “—————मास्यां गुरौ न व्रजेत् ॥”
 यामि + डीप् ।) कुलस्त्री । इति शब्दरत्ना-
 वली । (यथा, मनु । ४।१८० ।
 “मातापितृभ्यां यामोभिर्धर्मापुत्रैश्च भार्यया ।
 दुहिता दासवर्गैश्च विवाहं न समाचरेत् ॥”

धर्मपत्नी । यथा, विश्वपुराणे ॥१२५॥१०५॥
“अरुन्धती वसुधामि जन्मा भासुमरुन्धती ।
सङ्कल्पा च सुहृन्ना च साध्या विश्वा च
ता दृष्ट ॥”

यासुनं, ज्ञी, (यासुनायां भवम् । यासुना + अण् ।
यासुनाया इदमित्यण् वा ।) ओतोऽञ्जनम् । इत्य-
मरः । १।६।१०० ॥ (अस्य पर्यायो यथा,—
“अञ्जनं यासुनश्चापि कापोताञ्जनमित्यपि ।
तत्तु ओतोऽञ्जनं कण्यं सौवीरं श्वेतमीरितम् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
पुं, जुनपदभेदः । यथा, भागवते । १।१०।३४ ।
“कुलजाङ्गलपाञ्चालान् शूरसेनान् क्षयासुनान् ।
ब्रह्मावर्तं कुलदेवं मत्स्यान् सारस्वतानथ ॥”
पञ्चतविशेषः । यथा, रामायणे । ४।४०।२१ ।
“कालिन्दीं यासुनां रम्यां यासुनश्च महा-

गिरिम् ।”

तीर्थभेदः । यथा, महाभारते । ६।८४।४१ ।
“यासुनाप्रभवं गत्वा सप्तपञ्चमं यासुनम् ।
अन्धमेधफलं लब्ध्वा स्वर्गलोके महीयते ॥”
यासुनासम्बन्धिनि, त्रि । (यथा, प्रायश्चित्ततत्त्वे ।
“त्रिभिः सारस्वतं तीर्थं सप्तभिस्तथ यासुनम् ।
नामैवं दृष्टभिर्मासैर्गाङ्गां वर्षेण जीर्ण्यति ॥”)
यामुनेष्टकं, ज्ञी, (यासुनमिवेष्टकम् ।) सीसकम् ।
इति जटाधरः ॥ (विश्वेश्वरस्य सीसकग्रन्थे
विज्ञेयः ॥)

यामेयः, पुं, भागिनेयः । यामिः स्वस्वकुलस्थित्यो-
रित्यनुशासनान् यामेरपत्यमित्यर्थे णीय- (ऊक्)
प्रत्ययनिष्पन्नः ॥ (यास्या धर्मपत्न्या अपत्य-
मिति । यामिपुत्रः । यथा, भागवते । ६।६।६ ।

• “ककुदः सङ्कटस्तस्य कौकटस्तनयो यतः ।
भुवो दुर्गाणि यामेयः स्वर्गो नन्दस्ततोऽभयत् ॥”
याम्यः, पुं, (यामी निवासोऽस्य । यामी + यत् ।)
अगस्त्यसुनिः । चन्दनवृक्षः । इति मेदिनी । ये,
४८ ॥ (यमस्यायमिति । यम + ययः । यमदूतः ।
यथा, मार्कण्डेये । ११।३० ।

“कथमायस्य याम्येष नरकेषु च पालतः ।
पूतश्च गर्भो जन्माथ मरणं नरकस्तथा ॥”
याम्या, स्त्री, (यमस्यैवं यमो देवतास्या इति वा ।
यम + “यमाश्चेति वक्तव्यम् ॥” ४।१।८५ । इति
वार्तिकोक्त्या एयः । टाप् ।) दक्षिणदिक् । (यथा,
रामायणे । २।१०६।२६ ।

• “प्रयत्नं तु महीपालो जलपुरितमञ्जलिम् ।
दिशं याम्यामभिसुखो रुदनं वचनमब्रवीत् ॥”
भरुकोनश्चक्रम् । इति मेदिनी । ये, ४८ ॥
(यमसम्बन्धिनि, त्रि । यथा, महाभारते । १।८।१ ।
“कथयिष्ये सर्वां याम्यां युधिष्ठिर ! निबोध ताम्,
वेवस्वतस्य यां पार्थ ! विश्वकर्मा चकार च ॥”)

याम्यायनं, ज्ञी, (यास्यायामयनं याम्यं अयन-
मिति वा ।) दक्षिणायनम् । यथा, मलमासतत्त्वे ।
“याम्यायने” इति सुप्ते सर्वकर्मणि वर्जयेत् ॥”
याम्योङ्गुतः, पुं, (याम्यायासुङ्गुतः ।) औतालवृक्षः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

यायज्जकः, पुं, (पुनः पुनर्यजति । यज् + यङ् ।
“यज्जपदृशा यङः ॥” १।२।१६६ । इति
ऊकः ।) पुनःपुनर्याजकर्ता । तत्पर्यायः ।
इत्याशीलः । इत्यमरः । २।७।८० ॥ (यथा,
रामायणे । २।७२।१५ ।

“या गतिः सर्वभूतानां तां गतिं ते पिता गतः ।
राजा महात्मा तेजस्वी यायज्जकः सतां गतिः ॥”)

यायावरः, पुं, (पुनःपुनरतिशयेन वा याति देशा-
द्देशान्तरं गच्छतीति । या + यङ् । “यञ् यङः ।”
१।२।१६६ । इति वरचः ।) अन्धमेधीयाम्यः । इति
जटाधरः ॥ जरात्कारसुनिः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ (अमीषां गणविशेषः । यथा, महा-
भारते । १२।२४३।१७ ।

“तात प्रत्यक्षधर्माजसुखा यायावरा गणाः ॥”
जरात्कारसुनिरेवेतदुद्गृहीयः । यथा, महाभारते ।
१।१३।११ ।

“जरात्काररिति स्यात् ऊर्ध्वरेता महातपाः ।
यायावराणां प्रवरो धर्मज्ञः संश्रितव्रतः ॥”)

त्रि, पुनःपुनर्गमनशीलः । यथा,—
“यायावराः पुण्यफलेन चान्ये
प्राणक्षुरर्था जगद्वन्दनीयम् ॥”

इति भट्टः । ७।१०० ॥

(ज्ञी, याचक्षा । यथा, भागवते । ७।१।१।६ ।
“वार्ता विनिज्जाशालोनयायावरशिलोऽञ्जनम् ।
विप्रवृत्तिस्तुष्ट्यं श्रयभी चोत्तरांतरा ॥”
“यायावरं प्रत्यक्षं धान्ययाचक्षा ॥” इति तत्र
श्रीधरस्वामी ॥)

यावः, पुं, (यौति यूयने वा । यु + अण् अप् वा ।
ततः प्रज्ञाद्यण् ।) अलक्तः । इत्यमरः । २।
६।२७५ ॥ (तथास्य पर्यायः ।

“लाक्षा पलङ्कपालतो यावो वृक्षामयो जन्तुः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
यथा, नेषधि । २२।४६ ।

“तत्तत्तदीयाधरयावयोगा-
दुदेति विस्मरुणविष्णु एव ॥”
यव एव । स्वार्थे ण्यः । यावः । यथा, तैत्तिरीय-
संहितायाम् । ४।३।६।२० ।

“यावानां भागोऽस्य यावानामाधिपत्यमिति ॥”)

यावकः, पुं, (यव एव यावः स इवेति इवार्थे कन् ।
यद्वा, याव एव । याव + “यावादित्यः कन् ॥”
५।४।२०६ । इति स्वार्थे कन् ।) कुत्सासः ।
इत्यमरः । २।७।६१ । १६ ॥ “इ वोमोध्यान्ते ।

कुलस्य इत्यन्ते मावाकतिपक्षे काशीरेषु तुल-
सीति स्मृते । इति सुभूतिः ॥ यव इव गुणिन
इति यवकः विकारसंघेति कः । यवक एव

यावकः स्वार्थे ण्यः । कुलेन मस्यति परित्यजति
कुत्सासः मसीर्य इं परिमात्रे परीक्षामे यज्
मनीयादित्वादलुक् । कुत्सासो दन्तसकारवान्
मूर्धन्यवकारवाचः । कुत्सासो रभसश्चेति
दन्त्यान्ते रचित इति मधुः ॥ कुत्सासो यावके
पुंषि काश्चिके तु नपुंसकमिति मूर्धन्यान्ते
रभसः ॥” इति भरतः ॥

“यवकः स्वात्कुत्सासः कुत्सासो यावकोऽपि च ।
वीरवास्ते वटिके वा कुत्से काशीरेदृशे ॥
शालिधाम्येन चत्वार इति कैचित् प्रचक्षते ॥”

इति शब्दरत्नावली । ७० ॥

यावानम् । इति हेमचन्द्रः । (यथा, मनी । ११।
१०६ ।

“सङ्करापावलायास्तु मार्कं शोधनमेवम् ।
मज्जिनी करणीयेषु तप्तः स्यादयावकेऽङ्गुलम् ॥”
अलक्तकः । इति शब्दरत्नावली । (यथा,
किराते । ५।३६ ।

“इह सनियमयोः सुरापगाया-
सुवमि सयावकसखपादोक्ता ।
कथयति श्रवयोः शरीरयोर्म
विधमपदा पद्वी विवर्तनेषु ॥”)

यावज्जीव्यं, य, ज्ञी, (यावत् जीवतीति । जीव +
“यावति विन्दजीवोः ॥” ३।४।६० । इति
गमुन् ।) यावदायुः । जीवनपर्यन्तम् । यथा,
“यावज्जीवमहं मौनीं ब्रह्मचारी च मे पिता ।
माता च मम दम्भासीदृष्टश्च पिता मम ॥”

इति आहतप्रसवटीकायां भरतः ॥

यावत, य, (यद् + हावत् ।) शाकल्यम् ।
अवधिः । मानम् । अवधारणम् । इत्यमरः ।
३।३।०४५ ॥ “माकल्ये निरवधिः । यथा ।

यावद्वत् तावद्गुणः ॥ अवधौ मर्यादायाम् ।
मृलान् शाखी यावत प्रकाशः ॥ मानं प्रमा-
णम् । यावद्वृत्ताणि तावद्भवः ॥ अवधारण-
मियत्तापरिच्छेदः । इत्यतो भाव इयत्ता परि-

माणं तस्य परिच्छेदो निश्चयः । यथा यावत्
पार्श्वं तावद्भ्रातृजागामन्यस्य । यावत् कर्तुं क्षे-
त्रधारणं प्रशंसायां परिच्छेदे मानाधिकार-
सम्भवे पक्षान्तरं चेति मेदिनी ।” इति भरतः ॥

(यत्परिमाणस्य इत्यर्थः । यत् + “यत्तदेतिभ्यः
परिमाणे वतुप् ॥” ५।२।३६ । इति वतुप् ।

“आसन्न्यागः ॥” ६।३।६१ । इत्यात्मम् ।)
यत्परिमितं, त्रि । तत्र यावान् यावतो यावत्
इति रूपत्रयं भवति । यत्कृत्वात् निपातनादु-
प्रत्ययनिष्पन्नः । इति तत्त्वविज्ञानपादे वोपदेवः ॥

(यथा, भागवते । २।६।३१ ।

“यावानहं यथा भावो यज्ञपुण्यकर्मकः ।
तथैव तत्त्वविज्ञानमस्तु ते भद्रमुपजातम् ॥”

यथाच मनुः । ८।१५५ ।

“यावतो सम्भवेद्वृद्धिस्तावतीं हातुमर्हसि ॥”
तथाच याज्ञवल्क्यः । २।२६४ ।

“यावत् शस्यं विनश्यत् तावत् स्यात् क्षिप्रः
फलम् ॥”)

यावतिथः, त्रि, (यावतां पूरणः । यावत् + “तस्य
पूरणे ङट् ॥” ५।१।४८ । इति ङट् । “क्षीरि-
युक् ॥” ५।१।५३ । इति इयुगागमश्च ।) यावत्परि-
माणम् । इति सुश्रुतकोषशास्त्रकारम् । (यथा,
मनुः । १।२० ।

“आद्याद्यस्य शुक्लविमवाप्नोति परः परः ।
यो यो वावतिथ्येषां च स तावद्गुणः स्यात् ॥”)

यादीकः

यावनः, पुं, (यवने यवनदेशे भवः। यवन+अच्।) सिङ्गाणमन्त्रयम्। इत्यमरः। १२।६।
१२८॥ (विहतिरस्य सिङ्गकशब्दे ज्ञातया॥)
यावनाजः, पुं, (यवनाज एवेति। यवनाज+स्वार्थे अच्।) धान्यविशेषः। जोयार इति भाषा। तत्पर्यायः। यवनाजः २ शिखरी ३ तृण-तल्लः ४ दीर्घनाजः ५ दीर्घशरः ६ चेन्नैलुः ७ इक्षुपत्रकः ८। तस्य गुणाः। धवलत्वम्। गौल्यत्वम्। बल्यत्वम्। निदोषजित्वम्। दृष्य-त्वम्। रुच्यत्वम्। अर्शो यक्ष्मगुल्मप्रयनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥
यावनालशरः, पुं, (यावनाल इव शरः।) शर-भेदः। जोहुरली इति हिन्दी भाषा। तत्पर्यायः। नदीजः २ डडलक् ३ वारिसम्भवः ४ यावनालजिभः ५ खरपत्रः ६। अस्य मूल-गुणाः। ईष्यमधुरत्वम्। रुच्यत्वम्। शीतत्वम्। पित्तहृदयनाशित्वम्। पशूनामवलप्रदत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥
यावनाली, स्त्री, (यवनालस्य विकारः। यव-नाल+अण्। ततो ङीप्।) यावनालशर्करा। तत्पर्यायः। हिमोत्पन्ना २ हिमानी ३ हिम-शर्करा ४ क्षुद्रशर्करिका ५ क्षुद्रा ६ गङ्गा ७ जलविष्कम्भा ८। अस्या गुणाः। गौल्यत्वम्। उष्णत्वम्। तिक्तत्वम्। अतिपिच्छलत्वम्। वातघ्नत्वम्। सारकत्वम्। रुच्यत्वम्। दाह-पित्तासदायित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥
यावमूकः, पुं, (यवमूक एव। यवमूक+स्वार्थे-अच्। यद्वा, यावस्य यवस्य मूकः कारणत्वेना-ख्यस्येति। अर्शोऽप्याद्यच्।) यवचारः। इति रत्नमाला॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्सास्थाने १ अध्याये।
“चौमं ज्ञोतं पिबुं किञ्च यावमूकं ससन्धवम्। ककेशानि च पत्राणि लेखनार्थं प्रदापयेत्॥”)
यावसः, पुं, (यूयते इति। यु+“वहियुभ्यां कित्।”) उणा० १।१।६। इति असच्। तस्य शित्वञ्च। यद्वा, यवसानां समूहः। यवस+“तस्य समूहः।” ४।२।३७। इत्यण्। यवससमूहः। इति सिद्धान्तकौमुदी॥
यायं, जि, (यूयते इति। यु+“आसुयुवपरिपि-लपिबपिचमच॥” १।१।२०६। इति ययत्।) मिश्रणीयम्। यूयते अत्। इति सुग्धबोध-याकरणम्॥
याशोधरेयः, पुं, (यशोधरस्यापत्यं पुमान्। यशो-धर+ट्।) शास्त्रसुनिपुणः। इति हेम-चन्द्रः॥
याडीकः, पुं, (यदिः प्रहरणमस्य। यदि+“शक्ति-यडोरीकक्।” ४।४।५६। इति ईकक्।) यद्विधारयोद्वा। सेठेरा इति भाषा। तत्-पर्यायः। यदिहेतुकः २। इत्यमरः। १२।७००॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम्। ६। २०३।
“आकलन्य इतं दिग्गं सन्ध्याय प्रार्थनादिकम्। इहे प्रभुत याडीकांस्तस्य हन्तुं वसर्जयत्॥”)

युक्तः

यासः, पुं, (यस+घञ्।) दुरात्मन्। इत्यमरः। २।४।६१॥ (यथा,—
“यासो यवासो दुःअर्शो धन्वयासः कुनाशकः। दुरात्मन् दुरात्मन्ना समुद्रान्ता च रोदिनौ॥ गान्धारी कच्छुरानन्ता कवाया दुरभिग्रहा। यासः स्वादुः सरस्वतिस्तुवरः शीतलो लघुः॥ कपमेदोमद्भ्रान्तिपिताहृदकसजित्। हृदयविसर्पवाताभवमिच्छरहरः परः॥”
इति भाष्यप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे॥)
यासा, स्त्री, (यासः प्रयत्नोऽस्यस्या इति अर्श-आद्यच्। टाप्।) मदनप्रलाकापची। इति शब्दमाला॥
यु, ड क निम्बने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (पुरा-आत्म०-सक०-सेट्।) ड क, यावयते। इति दुर्गादासः॥ (“यावयते बाला लड्डम्।” इति मनोरमा॥)
यु, अ ग बन्धे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (क्रा०-उभ०-सक०-सेट्।) अ ग, युनाति यो वयस्योऽपि न वेष्ट्यावत्यकौजनेरिति हलायुधः। इति दुर्गादासः॥
यु, ल मिश्रये। अमिश्रये। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदा०-पर०-अक०-सेट्।) ल, यौति। मिश्रये यथा,—
“यौति काले कुलस्त्रीभिः चक्षुस्मान्तरुहये॥”
इति हलायुधः॥
अमिश्रये समवायलक्षणे। अयुतसिद्धानामिति मिलितसिद्धानामित्यर्थः। इति दुर्गादासः॥
युक्, [ज] चि, (युज्यते समाधत्ते इति। युज्यो ड समाधी+क्तिप्।) समाधिमान्। इति सुग्ध-बोधयाकरणम्॥ (युज्यते परस्परमिति।) युग्मम्। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, मनुः। ३। २७७।
“युक्तं कुर्वन् दिनेर्द्युसर्वान् कामान् समञ्चते। अयुक्तं तु पितृन् सर्वान् प्रजां प्राप्नोति पुष्क-लाम्॥”)
युक्, अ, निम्बे। युज क ड, निम्बे इत्यस्माद्भावे किंप्रत्ययेन निष्पन्नम्॥ (एतच्चित्तत्वम्॥)
युक्तं, जि, (युज्यत स्त इति। युज्+क्तः।) न्याय्यम्। तत्तु न्यायागतप्रत्यादिकम्। इत्यमरः। २। ८। २४॥ (यथा, शाकुन्तले। २ अङ्के।
“जन्म यस्य पुरोवर्षे युक्तरूपमिदं तव। पुत्रमेवं गुणोपेतं चक्रवर्त्तिनमाप्नुहि॥”)
अष्टयगभूतम्। मिलितमित्यर्थः। इति मेदिनी। ते, ४७॥ (यथा, आनन्दलहरीयां। १।
“शिवः शक्त्या युक्तो यदि भवति शक्तः प्रभवितुं न सेद्वैदे देवो न खलु कुशलः सन्धितुमपि। अतस्त्वामाराध्या हरिहरविरिञ्चादिभिरपि प्रणम्युं स्तोतुं वा कथमल्लतपुण्यः प्रभवति॥”)
युक्तं, लो, (युज्+क्तः।) हस्तचतुर्थयम्। इति मेदिनी। ते, ४७॥
युक्तः, पुं, (युज्यते स्त योगेनेति। युज्+क्तः।) अभ्यस्तयोगः। यथा,—

युक्तिः

“योगजो द्विविधः प्रोक्तो युक्तयुज्ज्ञानभेदतः। युक्तस्य सर्वदा भागं चिन्तासहजतोऽपरः॥”
इति भाषापरिच्छेदे। ६६॥
तस्य लक्षणं यथा, गीतायाम्। ६। ८।
“ज्ञानविज्ञानद्वयमात्रा कूटस्थो विजितेन्द्रियः। युक्त इत्युच्यते योगी समलोटाग्रकाञ्चनः॥”
“योगाकृष्टस्य लक्षणं श्रेष्ठं चोक्तसुपसंहरति ज्ञानेति। ज्ञानमौपदेशिकं विज्ञानमपरोक्षानु-भवः ताभ्यां लभो निराकाङ्क्ष आत्मा चित्तं यस्य। अतः कूटस्थो निर्विकारः। अतएव विजितानि इन्द्रियाणि येन। अतएव समानि लोटादीनि यस्य। नन्तुखण्डपाद्यासुवर्णेषु हेयोपादेयवृद्धिमन्थः स युक्तो योगाकृष्ट इत्यु-च्यते॥” इति तट्टीकायां श्रीधरखामी॥
(रेवतमनोः पुनः। यथा, हरिवंशे। ७। २८।
“अथ पुनानिमांस्तस्य निबोध गदतो मम। धृतिमानयथो युक्तस्तत्त्वदर्शी निरन्तुकः॥”)
युक्तरसा, स्त्री, (युक्तः रसोऽस्याः।) राक्षा। इत्यमरभरतौ। २।४।१४०॥ कौटा आमरुली इति भाषा। (तथास्याः पर्यायः।
“राक्षा युक्तरसा रस्या सुवहा रसना रसा। रसापर्णी च सुरसा सुगन्धा श्रेयसौ तथा॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे॥)
युक्ता, स्त्री, (युक्त+टाप्।) दृष्टविशेषः। इति रत्नमाला॥ रसाग्री इति भाषा॥
युक्तिः, स्त्री, (युज्यते इति। युज्+क्तिन्।) न्यायः। इति मेदिनी। ते, ४७॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे। ३। १६३।
“तस्य तद्वचनं श्रुत्वा धर्मेयुक्तिसमन्वितम्। उपगम्य ततोऽष्टयः कपोतः प्राह लुब्धकम्॥”)
लोकयवहारः। इति यवहारमालका॥
“धर्मेष्टास्त्रविरोधे तु युक्तियुक्तो विधिः स्तः॥”
इति स्मृतिश्च॥
अनुमानम्। यथा,—
“युक्तिव्यवसप्तसु सपथेनेनमर्हयेत्॥
युक्तिरनुमानम्।
अनुमानेन विज्ञेयं न स्यातां पञ्चसान्निधौ। इत्येकवाक्यत्वादिति विवरणम्॥ अथ युक्तिः।
नारदः॥
उल्काहस्तोऽभिदो ज्ञेयः शस्त्रपाणिश्च घातकः। केशार्कशिख्यहीतश्च युगपत् पारदारिकः॥ कुट्टालपाणिर्विशेषः संतुभेत्ता समीपगः। तथा कुटारहस्तश्च घनच्छेत्ता प्रकीर्णितः॥ प्रत्यक्षनिष्ठैर्विज्ञेयो दह्यपातव्यलम्बरः। असाक्षिप्रत्यक्षा स्मृते पारव्ये तु परीक्षणम्॥ प्रत्यक्षचिह्नैः रुधिराक्तखड्गादिभिः। पारव्ये वाक्पारव्ये। शङ्खः। लोमहस्तश्च चौर इति। नारदः॥
अभीक्ष्णं दिग्गमानोऽपि प्रतिहन्त्याम तद्वचः। निचतुःपञ्चल्लो वा परतोऽर्थं समावहेत्॥ यदा धनिकेनाधमर्षिकश्चिचतुःपञ्चल्लो वा त्वं मे अहं धारयसीति पुनःपुनर्दिग्गमानोऽपि

युगं

न तद्वाक्यं प्रतिहन्ति तदोत्तरकालमनेनाभ्युप-
गतोऽयमर्थ इत्यवधार्य तमर्थव्यवकायं दापये-
दित्यर्थः ।” इति व्यवहारतत्त्वम् ॥ ३॥ नास्मा-
कदारविशेषः । तस्य लक्षणम् । यथा । “युक्ति-
रथावधारणम् । उदाहरणं यथा,—

‘यद्विषमरमपास्य नास्ति न्यतो-
भयमिति युक्तमित्येत्यतः प्रयातुम् ।

अथ मरणमवश्यमेव जन्तोः

किमिति शुभा मलिनं यशः कुरुष्वम् ।’
इति वेणीसंहारः ।” इति साहित्यदर्पणम् ॥
(उपायः । यथा, कथासरित्सागरे । ३८ । ५६ ।
“तस्य गङ्गासुखी देशास्तिन्वासीतापरात् यथा ।
तां पुनः । चित्तयेयं किं त्वमन्वेष्टाभिः सह ॥”
भोगः । यथा, छन्दोविहङ्गम् । ७ । ५४ ।

“अथतुःकणयुक्तामास्ति द्विधास्तिच्यया हताः ।
स्तुटाः स्वकर्त्तव्यतायां भवियुमानलितिकाः ॥”
प्रमाणविशेषः । तद्वयथा,—

“अत्रासां तन्मयुक्तीनां किं प्रयोजनमित्युच्यते
वाक्ययोजनमर्थयोजनम् ।”

“असदादिप्रयुक्तानां वाक्यानां प्रतिषेधनम् ।
स्ववाक्यसिद्धिरपि च क्रियते तन्मयुक्तिः ॥
यक्ता गीताश्च ये ह्यर्था ज्ञाना ये चाप्य-

निर्मिताः ।

लेशोक्ता ये कश्चित्तन्त्रे तेषां चापि प्रसाधनम् ॥
यथास्युजवनस्यार्कः प्रदीपो वध्नो यथा ।
प्रबोधस्य प्रकाशार्थास्तथा तन्मय युक्तयः ॥”

इति सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ६५ अध्यायः ॥)

युग, इ वक्ष्यते । इति कविकल्पदुमः ॥ (भा०-
पर०-सक०-सेट् ।) अन्तःस्थादिः । इ, युगात् ।

• इति दुर्गादासः ॥

युगं, क्ली, (युज्यत इति । युज् + चञ् । कृत्वा ।
न गुणः । “युज्येध्वनस्य निपातनादगुणत्वं
विशिष्टविधये च निपातनमिदमिष्यते । काल-
विशेषे रथाप्युपकरणं च युगशब्दस्य प्रयोगो-
न्मन्त्रयोग एव भवति ।” इति काशिका । ६ ।
१ । १६० ।) युगम् । (यथा, शिशुपालवधे ।
८ । ७२ ।

“उपनेतुसुप्तमितेव दिवं
कुचयोर्युगेन तरसा कलिताम् ।
रभसोत्पत्तासुपगतः सहसा
परिरभ्य कञ्चन बध्मरुधत् ॥”)

• कलादिकालचतुष्टयम् । (यथा, गीतायाम् । १८ ।
“परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ।
धर्मसंस्थापनार्थाय सन्मन्वामि युगे युगे ॥”)
रुद्रिनामौषधम् । हस्तचतुष्टयम् । इति मेदिनी ।
गे, १८ । (यथा, मार्कण्डेय । ४८ । ६८ ।

“हे वितस्वी तथा हस्तो ब्राह्मणीयादिवेष्टयन् ।
चतुर्हस्तं धनुर्हस्तो नादिका युगमेव च ॥”)

देवानां दादशसहस्रवत्सरेण चतुर्युगं भवति ।
मनुष्यमानेन चतुर्युगपरिमाणं विंशतिसहस्रा-
धिकत्रिचत्वारिंशच्च । तत्र सत्ययुगस्य मानम्
१७२००० वर्षाः । त्रेतायुगस्य १२८६०००

युगं

वर्षाः । द्वापरयुगस्य ८६४००० वर्षाः । कलि-
युगस्य ४३२००० वर्षाः । इति श्रीभागवतमतम् ॥
तेषां भारतवर्षवर्षित्वं विवरणं यथा,—
“चत्वारि भारते वर्षे युगानि ऋषयोऽब्रुवन् ।
ज्ञतं जेता द्वापरस्य कलिश्चेति चतुर्युगम् ॥
पूर्वं ज्ञतयुगं नाम तत्तत्तत्ता विधीयते ।
द्वापरस्य कलिश्चेव युगानि परिकल्पयन् ॥
चत्वार्याहुः सहस्राणि वर्षाणाम् ज्ञतं युगम् ।
तस्य तावत् श्रुती सन्धा सन्धांशस्य तथाविधः ॥
इतरेषु ससन्ध्येषु ससन्धांशेषु च त्रिषु ।
एकापायेन वर्षेन्ते सहस्राणि शतानि च ॥
जेता जीविष सहस्राणि युगसंस्थाविदो विदुः ।
तस्यापि त्रिंशती सन्धा सन्धांशः सन्धया समः ॥
हे सहस्रे द्वापरे तु सन्धांशौ तु चतुःश्रुते ।
सहस्रमेकं वर्षाणां दिव्यं कलौ प्रकीर्तितम् ॥
हे श्रुते च तथान्ये वै संस्थातश्च मनोविभिः ।
एषा दादशसहस्री युगसंस्था तु संज्ञिता ॥
ज्ञतं जेता द्वापरस्य कलिश्चेति चतुर्युगम् ।
तत्र संवत्सराः सृष्टा मानुषास्तानिबोधत ॥
चत्वारिंशत्तथा त्रीणि ज्ञतं युगमधीच्यते ।
विंशतिश्च सहस्राणि कालो ह्येष चतुर्युगः ॥
एककर्त्तव्येनैव वक्ष्यामि युगानि तु निबोधत ।
नियुतानि दश हे च पञ्च चैवात्र संख्या ॥
अष्टाविंशसहस्राणि ज्ञतं युगमधीच्यते ।
अयुतान् तथा प्रणं हे चान्ये नियुते पुनः ॥
षट्त्रिंशच्च सहस्राणि संख्यातानि तु संख्या ॥
जेतायुगस्य संख्येया मानुषेण तु कीर्तिता ॥
अष्टौ शतसहस्राणि वर्षाणां मानुषाणि तु ।
चतुःशतसहस्राणि वर्षाणां द्वापरं युगम् ॥
चत्वारि नियुतानि स्युर्वर्षाणाम् चतुर्युगम् ।
दात्रिंशच्च तथान्यानि सहस्राणि तु संख्या ॥
एतन् कलियुगं प्रोक्तं मानुषेण प्रमाणतः ।
एषा चतुर्युगावस्था मानुषेण प्रकीर्तिता ॥
चतुर्युगस्य संख्याता सन्धा सन्धांशकेन च ।
एषा चतुर्युगावस्था तु साधिका त्वेकसप्ततिः ।
ज्ञतचेतादिभ्युक्ता सा मनोरन्तरसुच्यते ॥”

इति मार्त्तिये १२० अध्यायः ॥ ३ ॥

युगधर्म्मं यथा,—

“ध्यानं परं ज्ञतयुगे जेतायां ज्ञानमध्वरः ।
द्वापरे यश्चमेवाहुर्दानमेकं कलौ युगे ॥
ब्रह्मा ज्ञतयुगे देवर्च्येतायां भगवान् रविः ।
द्वापरे देवतं विष्णुः कलौ रुद्रो महेश्वरः ॥
ब्रह्मा विष्णुस्तथा सूर्यः सत्य एव कलिष्वपि ।
पूज्यते भगवान् रुद्रश्चतुर्वर्षे पिनाकधृक् ॥
आदौ ज्ञतयुगे धर्म्मश्चतुर्थादः सनातनः ।
जेतायुगे त्रिपादः स्याद्द्वापरो द्वापरे स्थितः ।
त्रिपादहीनस्त्रिषु तु सत्तामात्रेण तिष्ठति ॥”
इति कूर्मपुराणे युगधर्म्मकीर्तनं नाम २०
अध्यायः ॥ ३ ॥ युगावतारा यथा,—
“ज्ञतं युगे परं ज्ञानं कपिलादस्वरूपधृत् ।
ददाति सर्वभूतात्मा सर्वभूतहिते रतः ॥
चक्रवर्त्तिरूपेण जेतायामपि च प्रभुः ।

युगं

दुष्टानां निग्रहं कुर्वन् परिपाति जगन्नयम् ॥
वेदमेकं चतुर्मेदं सत्ता प्राज्ञाश्रितैर्विभुः ।
करोति बहुलं भूयो वेदस्यासंस्वरपथक् ॥
वेदास्तु द्वापरे यस्य कलौ रन्ते पुनर्हरिः ।
कलिस्वरूपी पुनर्ज्ञानं मार्गं स्थापयति प्रभुः ॥
एवमेव जगत् सर्वं परिपाति करोति च ।
हन्ति चान्धर्व्यनन्तात्मा नास्वस्माद्वातिरिक्
यत् ॥”

इति विष्णुपुराणे ६ अंशे २ अध्यायः ॥ ३ ॥
युगधर्म्मोत्तरं यथा,—

जेमिनित्वाच ।

“कलौ युगे महाभाग । समायाते सुदारणे ।
भविष्यन्ति जनाः सर्वे कोटशास्त्रदृष्टव मे ॥
वास उवाच ।

आद्यं सत्ययुगं प्राकृष्टतत्त्वोत्तमं युगम् ।
ततश्च द्वापरं विप्र । कलिमयं विदुर्धृष्टाः ॥
ज्ञते धर्म्मश्चतुर्थादः सत्यधर्म्मैरता जनाः ।
वर्णाश्रमाचाररतास्तपोव्रतपरायणाः ॥
नारायणाश्चैव पराः शोकव्याधिविचर्जिताः ।
सत्योक्तिभाषिणः सर्वे सदा दीर्घजीविनः ॥
धनधान्यादिसम्पत्ता ह्यसादम्भविचर्जिताः ।
परोपकारिणश्चैव सर्वशास्त्रविदस्तथा ॥
एवंविधाः सत्ययुगे सर्वे लोका हिजोत्तमाः ।
राजधर्म्मग्राहिणश्च भूपाला जनपालिनः ॥
अहो सत्ययुगस्यास्ति कः संख्यातुं गुणान् त्वमः ॥
अधर्म्मोत्तरं तत्र जनाः केचित् कुर्वन्ते ॥ ३ ॥
जेतायुगे समायाते धर्म्मः पादोन्नता गतः ।
अल्पलेशान्विता लोकाः केचित् केचिद्व्याघराः ।
विष्णुध्यानरता लोका यज्ञदानपरायणाः ।
वर्णाश्रमाचाररताः सुखिनः सुखनैतमः ॥
चत्त्रा भूमिभृगाः शूद्राः सर्वे ब्राह्मणसंविनः ।
ब्राह्मणाश्च महात्मानो वेदवेदाङ्गपारगाः ॥
प्रतिग्रहनिष्ठताश्च सत्यसन्धा जितेन्द्रियाः ।
तपोव्रतरता नित्यं दातारो विष्णुसंविनः ॥
कालधर्मा तद्विज्ञाश्च स्त्रियः सन्धाः पतिव्रताः ।
वसुधारा च शस्याद्या पुत्राश्च पित्रसंविनः ॥ ३ ॥
जेतायुगस्यावसाने द्वापरे युग आगतं ।
दिपादो भूतवान् धर्म्मः सुखदुःखान्विता नराः ॥
केचित् केचित् पापराताः केचिद्धर्म्मैरतास्तथा ।
केचित् केचित् गुणैर्जनाः केचित् केचित्महा
गुणाः ॥

अत्यन्तदुःखिनः केचित् केचित् चातिधनस्तथा ।
प्रतिग्रहे ब्राह्मणाश्च कदाचित् कुर्वन्ते श्रद्धाम् ।
भूमजा धनलोभेन कदाचिद्वृष्टाते प्रजाः ।
विष्णुपूजापरा विप्राः शूद्राश्च हिंस्रसंविनः ॥
तदा विष्णुर्वासकपी वेदभागं चकार ह ॥ ३ ॥
कलौ युगे च विप्रश्च । सर्वपापैकमन्त्रिणः ।
एकपादोऽभवद्धर्म्मः सर्वे पापराता जनाः ॥
ब्राह्मणाः चत्त्रिया वेदगाः शूद्राः पापपरायणाः ।
निजाचारविहीनाश्च भविष्यन्ति कलौ युगे ॥
विप्रा वेदविहीनाश्च प्रतिग्रहपरायणाः ।
अत्यन्तकामिनः शूद्रा भविष्यन्ति कलौ युगे ॥

युगं

पराज्जलोलुपा नित्यं तपोव्रतपरादसुखाः ।
पाथक्यसङ्गुल्याश्च भविष्यन्ति कलौ युगे ॥
वितायं ब्राह्मणाः केचिन्महाकपटधर्म्मिणः ।
वल्काधरा भविष्यन्ति जटिलाः स्मशुधारिणः ।
कलौ युगे भविष्यन्ति ब्राह्मणाः शुद्धधर्म्मिणः ॥
शूद्राश्च दीक्षागुरवो नित्यं ब्राह्मणधर्म्मिणः ।
कलौ यास्यन्ति निर्वृत्ता उत्तमा अपि नीचताम् ॥
नीचाश्च धनसम्पन्ना यास्यन्त्युच्चपदं प्रति ।
प्रदास्यन्त्युपकारिभ्यो दानानि सकला जनाः ॥
यत्रादपि च मेघ्यन्ति वृषला विप्रवर्जनम् ।
मित्रस्नेहाददित्यन्ति कुमास्त्यश्च कलौ जनाः ॥
अधर्म्मबुद्धिदातारो धर्म्मबुद्धिविजोपिनः ।
परोक्षनिन्दकाः क्रूराः संमुखप्रियवादिनः ॥
परश्रीहंसकाश्चैव मिथ्यावचनभाषिणः ।
भविष्यन्ति कलौ विप्राः परविताभिलाषिणः ॥
गृहमायान्तमतिथिं समाराध्य विधानतः ।
धनलोभाद्भविष्यन्ति नरा नरकभागिनः ।
जृम्भोपजीविनश्चैव भविष्यन्ति कलौ युगे ॥
स्त्रीजिताः पुनधाः सर्वे स्त्रियोऽप्यत्यन्तचञ्चलाः ।
दुर्गोतिर्निर्वाधते तासां स्वामिनश्च न संशयः ॥

जेमिनिरुवाच ।

मनःशुद्धिविहीनत्वात् सर्वेषां प्राणिनां सुते ! ।
अतः सर्वे त्वया प्रोक्तं मनो विस्मयदं मम ॥
कलौ सर्वे भविष्यन्ति मनःशुद्धिविजिताः ।
तथा यथा भवेत् कर्म्म सफलं ब्रूहि तद्गुरो ! ॥

यास उवाच ।

अनर्पितस्तु यत् कर्म्म तद्भवेत्सिफलं खलु ।
रक्षेण मनसा विप्र ! सुदृढं कथ्यते मया ॥
विष्णुभक्तिमतां पुंसो न किञ्चिद्विफलं भवेत् ।
इति ते कथितं सर्वं यत्तं ब्राह्मणसत्तम ! ।
यत् श्रुत्वा भक्तिभावेन नरो मोक्षमवाप्नुयात् ॥
इति पादो क्रियायोगसारे २५ अध्यायः ॥ ॥ ॥

अपि च ।

“कृते धर्म्मश्चतुष्याश्च सत्यं दानं तपो दया ।
धर्म्मपाता हरिः श्वेतः सन्नुष्टा ज्ञानिनो नराः ।
चतुर्वर्धसहस्राणि नरा जीवन्ति वै तदा ॥
हतास्ते क्षत्रियैर्विप्रा विटशूद्राश्च जिता द्विजे ।
सूरस्य प्रणतिः पुत्रो विष्णुः क्षत्रं जघान ह ॥ ॥
अतयुगे त्रिपादधर्म्मः सत्यदानदयात्मकः ।
नरा यज्ञपरास्तस्मिंस्तथा क्षत्रोद्भव जगत् ॥
रक्तो हरिर्नरैः पूज्यो नरा दशप्रतायुषः ।
तत्र विष्णुर्भीमरथः क्षत्रियो राजसानुश्च ॥ ॥
द्विपादो ह्यपरे धर्म्मः पीतताश्चाच्युते गते ।
चतुःप्रतायुषो लोका द्विजक्षत्रोत्तराः प्रजाः ॥
तदा दृष्ट्वात्पबुद्धींश्च विष्णुर्वासस्वरूपधृक् ।
तदेकस्तु यत्तुर्वेदं चतुर्धा विभजत् पुनः ॥
शिष्यान्ध्यापयामास नामस्तस्माद्विबोध मे ।
अवेदमथ पौलस्त्यं सामवेदश्च जेमिनिम् ॥
अथर्व्यां सुमन्तुस्तु यत्तुर्वेदं महासुनिम् ।
वैशम्पायनसंज्ञस्तु पुराणं कृतमेव च ॥
अष्टादश पुराणानि येन वै हरिरेव हि ।
सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च ॥

युगं

वंशानुचरितश्चैव पुराणं पञ्चलक्षणम् ॥
ब्राह्मं पाशं वेणुवच्च श्रुवं भागवतन्तथा ।
भविष्यं नारदीयश्च पुराणश्चेति विस्तरम् ॥
मार्कण्डेयं तथाप्येवं ब्रह्मवैवर्तमेव च ।
कौर्म्मं मातृयं गारुडश्च वायवोयमनन्तरम् ॥
अष्टादशं समुदितं ब्रह्माख्यमिति संज्ञितम् ।
अभ्यास्यपुराणानि सुनिभिः कथितानि तु ॥
आद्यं सनत्कुमारोक्तं नारसिंहमथापरम् ।
तृतीयं स्कान्दमुद्दिष्टं कुमारैश्च तु भाषितम् ॥
चतुर्थं शिवधर्म्मार्थं सात्त्विकान्दीशभाषितम् ।
दुर्वाससोक्तमाख्यं नारदोक्तमतः परम् ॥
कापिलं यामनश्चैव तथेवोशनससरितम् ।
ब्रह्माख्यं वारुणश्चाथ कालिकाह्वयमेव च ॥
माहेश्वरं तथा शास्त्रं सौरसर्वाथसचयम् ।
पराशरोक्तमपरं मारीचं भार्गवाह्वयम् ॥
पुराणं धर्म्मशास्त्रश्च वेदा अज्ञानि यन्सुते ! ।
न्यायः श्रौतक । मीमांसा आर्यवर्षाद्यं शास्त्रकम् ।
गात्रव्यञ्ज्यं धनुर्वेदो विद्या ह्यष्टादश स्मृताः ।
द्वापरान्ते स च हरिर्भूवो भारमपाहरत् ॥ ॥
एकपादस्थिते धर्म्मे लक्ष्मणाश्चाच्युते गते ।
जनास्तदा दुराचारा भविष्यन्ति च निर्दयाः ॥
सत्त्वं रजस्तम इति दृश्यन्ते पुरुषे गुणाः ।
कालसन्धोदितान्स्तेषु परिवर्तन्ते आत्मनि ॥
प्रभूतश्च यदा सत्त्वं मनोबुद्धीन्द्रियाणि च ।
तदा क्षतयुगं विद्यादाने तपसि यदतिः ॥
यदा कर्म्मसु कार्येषु शक्त्यर्थशमि देहिनाम् ।
तदा जेता रजोवृत्तिरिति जानीहि श्रौतक ! ॥
यदा लोभस्वसन्तोषो मानो ह्मोऽप्यमत्सरः ।
कर्म्मणाश्चापि काम्यानां ह्यपरान्तद्रक्षतमः ॥
वदा सदाश्रुतं तन्मोक्षिनाश्चासादिसाधनम् ।
श्रीकर्मोद्भवयं देवं स कलिस्तु तदा स्मृतः ॥
यस्मिन् जनाः कामिनोपि शस्त्रकटुकभाषिणः ।
दस्युलुष्टा जनपदा वेदाः पाथक्यदूषिताः ॥
राजानश्च प्रजाभक्षाः शिशोदरपरा दिनाः ।
अव्रता वटवोऽश्वीषा भिलवश्च कुटुम्बिनः ॥
तपस्विनो ग्रामवासा न्यामिनो नित्यलोलुपाः ।
ह्रस्वकाया महाहाराश्चौर्यमायोरुसाहसाः ॥
त्यस्यन्ति भृत्याश्च पतिं भृत्यं भर्त्ता रव च ।
शूद्राः प्रसिग्रहीष्यन्ति तपोवेशोपजीविनः ॥
उद्दिमाश्चानलङ्काराः पिशाचसदृशाः प्रजाः ।
अज्ञातभोजनेनाग्निदेवतातिथिपूजनम् ।
करिष्यन्ति कलौ प्राप्ते न च पिण्डोदकक्रियाम् ॥
स्त्रीपराश्च जनाः सर्वे शूद्रप्रायाश्च श्रौतक ! ।
बहुप्रजात्पभाग्याश्च भविष्यन्ति कलौ क्षयः ॥
शिरःकण्ठयनपरा आर्ज्या भैक्ष्यन्ति सत्पतेः ।
विष्णुं न पूजयिष्यन्ति पाथक्योपहृता जनाः ॥
कलेर्दोषनिधेर्विप्र अस्ति होको महान् गुणः ।
कौर्म्मनावेव लक्ष्मस्य सुक्तवन्धः परं ब्रजेत् ॥
कृते यद्वायनो विष्णुं चैतायां यजतः फलम् ।
हापरे परिचर्यायां कलौ तद्वह्निकौर्म्मेनात् ॥
तस्माज्जिज्ञेयो हरिर्निर्वाणैः पूज्यश्च श्रौतक ॥
इति गारुडे युगधर्म्माः । २२७ अध्यायः ॥

युगसं

युगः, पुं, (युज्यते वजीवर्द्धी अस्मिन्निति ।
युज् + वच् । युजेर्वचनस्य निपातनादयुगत्वम् ।
इति काशिका । ६ । १ । १६० ।) रथहृत्ता-
द्वजम् । इति मेदिनी । गे, १६ ॥ जीयाति
इति भाषा । (यथा,—
“नावेव नः पारयतं युगेव
नभ्येव न उपधीव प्रधीव ॥”
इति ऋग्वेदे । २ । ३६ । ४ ॥
“युगा इव यथा रथस्य युगे नभ्या इव ।” इति
तज्जाय्ये सायणः ॥ तथा च कथासरित्सागरे ।
६० । १२ ।
“तस्यैकदा वणिज्यार्थं गच्छतो मथुरां पुरीम् ।
भारवोद्गा युगं कर्षन् भारेण युगभयतः ॥”)
युगकीलकः, पुं, (युगस्य कीलकः ।) युगकाष्ठस्य
कीलकः । जीयालेर खिल इति भाषा ।
तत्पञ्चायः । श्रम्या २ । इत्यमरः । २ । ६ । १४ ॥
युगन्धरः, पुं, (युगं धारयतीति । धरि + “संज्ञायां
भृतृवृत्तिधारिसहितपिदमः ।” १ । २ । ४६ । इति
खच् । “अरुर्हियदन्तस्य सुम् ।” ६ । १ । ६७ । इति
सुम् ।) यत्र रथस्य युगकाष्ठमासज्यते तत्र ।
रथस्याश्वा यत्र बध्यन्ते तद्युगकाष्ठं तद्युगं
धरति युगन्धरः । इति भरतः ॥ तत्पञ्चायः ।
जुवरः २ । इत्यमरः । २ । ८ । ५७ ॥ पञ्चत-
विशेषः । यथा,—
“निषधो माख्यवान् विन्धो हेमकूटो युगन्धरः ॥”
इति शम्भुर्वावली ॥
(तृणिपुत्रः । स च सात्यकिः पौत्रः । यथा,
हरिवंशे । १६० । ३१ ।
“तूयंयुगन्धरः पुत्र इति वंशः समाप्यते ॥”)
युगपत्, अ, एकदा । एककालीनम् । इत्यमरः । ११
४ । २२ ॥ (यथा, भागवते । ३ । ६ । २ ।
“कालसंज्ञां तदा देवीं विश्वच्छक्तिसुवक्रमः ।
त्रयोविंशतितत्त्वानां गणं युगपदाविश्रुत् ॥”)
युगपत्रः, पुं, (युगं पत्रमस्य ।) कोविदारवृक्षः ।
इति हेमचन्द्रः । १४ । १९८ ॥ युगपर्वणवृक्षमात्रश्च ॥
युगपत्रकः, पुं, (युगपत्र + स्वार्थ कन् ।) कोविदार-
वृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । २२ ॥ (यथास्य पञ्चायः ।
“कोविदारश्चमरिकः कुहालो युगपत्रकः ।
कुडली तान्त्रपुष्पश्च स्मन्तकः स्वल्पकेशरी ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
युगपत्रिका, स्त्री, (युगं पत्रमस्याः । कप् । टाप् ।
अकारस्येत्वच् ।) शिंशपावृक्षः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ (विवरणमस्याः शिंशपावृक्षे ज्ञातव्यम् ।)
युगपार्श्वगः, पुं, (युगस्य पार्श्वं गच्छतीति ।
गम् + ञः ।) अर्ध्यासार्थं लाङ्गलपार्श्वबद्धो मौः ।
पांटे वंशो मर इति भाषा । तत्पञ्चायः । प्रह-
वाट् २ । इत्यमरः । २ । ६ । ६३ ॥
युगलं, स्त्री, (युज्यते परस्परं संगच्छत इति । युज्
+ वृषादिभ्यः कलच् । न्यूनादित्वात् कृतम् ।)
युग्मम् । इत्यमरः । २ । ५ । ३८ ॥ (यथा, भागवते ।
४ । २६ । २० ।
“पक्षार्थं पादयुगलमाह चोत्सङ्गलालिताम् ॥”)

युगान्तः

युगलमन्त्रः, पुं, (युगलान्त्रो मन्त्रः । शाकपाथिववत् समासः ।) ज्योतिषाचार्यमन्त्रः । यथा,—
“इदं रहस्यं परमं ज्योतिषाचार्यमन्त्रम् ।
राजंस्तवापि वक्ष्यामि प्रपत्तिं शरणागतम् ।
इयात् परतरो मन्त्रो नास्ति सर्वं त्वमीमि ते ।
इयात् परतरो घर्म्मो नास्ति लोकेषु कश्चन ।
सर्वेषां ज्योतिषाचार्या मध्ये युगलमन्त्रम् ।
मन्त्रं हि सर्वतः श्रेष्ठं ज्योतिषमनुत्तमम् ।
सर्वतो युगलं मन्त्रं कार्यं परतरं नृप ।
गुह्याद्गुह्यतमं जातु श्रेयं तत्तदुपासकेः ॥”

इति पाद्योत्तरखण्डे २५ अध्यायः ॥

युगलान्त्रः, पुं, (युगलमन्त्राख्या यस्य ।) वर्चर-
तन्त्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥ त्रि. युगलमन्त्रः ॥
युगांशकः, पुं, (युगस्य अंशकः क्षुद्रांशः इति ।)
वह्निरः । इति हारावली ॥ २८ ॥ युगविभाजकः ॥
युगाद्या, स्त्री, (युगस्याद्यादिभूता ।) युगारम्भ-
तिथिः । यथा, “अथ युगाद्याः । तासु च ।
‘युगाद्या वर्षद्विचक्र समी पार्वतीप्रिया ।
रवेरुदयमीचन न तत्र तिथियुग्मता ॥’
इत्यनेन व्यवस्था ॥

ब्रह्मपुराणे ।

‘वैशाखे शुक्लपक्षे तु ज्ञेयायां ज्ञतं युगम् ।
कार्तिके शुक्लपक्षे तु ज्ञेयाय नवमेऽहनि ॥
अथ भाद्रपदे ज्येष्ठपक्षे द्वादश्यां द्वादश्यां ।
माघे च पौर्णमास्यां वै श्वेदं कलियुगं स्मृतम् ॥
युगारम्भास्तु तिथयो युगाद्यास्तेन विभृताः ॥
अथ वैशाखादयः पौर्णमास्यान्ता एव । ब्रह्म-
पुराणे तथैव तिथिज्याभिधानात् । सुख-
वाचित्वे कार्तिके नवमेऽहनीत्यनेनैवैष्टव्यौ शुक्ल-
पक्ष इति व्यर्थं स्यात् । तेन भाद्रपदज्येष्ठयोर्दशौ
अथयुक्लपक्षौ तिथिमेधिलोकोत्तरस्तम् ॥ ३॥
आसां प्रशंसामाह विष्णुपुराणम् ।

‘वैशाखमासस्य सिते ज्ञेयाया
नवम्यसौ कार्तिकशुक्लपक्षे ।
नभस्यमासस्य तमिस्रपक्षे
ज्येष्ठपक्षे पञ्चदशी च माघे ॥
एता युगाद्याः कथिताः पुराणे-
रन्तस्तु पुण्यास्तिययश्चतस्रः ।
उपक्रमे चक्रमसो रवेश्च
त्रिचक्रकाक्षाययनद्वये च ॥’

उपक्रमे ग्रहणे ।

‘पानीयमप्यत्र तिलैर्विमिश्रं
इयात् पिबेत्प्रयतो मनुष्यः ।
आहृतं तेन समाः सद्यसं
रहस्यमेतत् पितरो वदन्ति ॥’

जानमधिक्य भवत्येव ।

संवत्सरपक्षं तत्र नवम्यां कार्तिके तथा ।
मन्वादी च युगादौ च माघपक्षं ज्ञेयम् ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

युगान्तः, पुं, (युगान्तमन्त्रो यत्र । युगान्तमन्त्रो
वा ।) प्रलयः । इति जलायुधः ॥ (यथा, महा-
भारते । ५ । ४८ ॥ ६५ ।

युग्माद्

“उदरैवन् इत्युच्यते समेतान्
प्रवर्तयन् युग्ममन्त्रद्वयम् ।
यदा घण्टान्त्रपिबन्त कौरवेया-
स्तदा तत्रा धार्तराष्ट्रः सपुत्रः ॥”

युग्मपञ्च ॥

युग्मं, स्त्री, (युज्यते इति । युज् + “युजिष्य-
तिषां कृञ्” उवा० १।१४५ । इति मक् ।)
द्वयम् । योडा इति भाषा । तत्पञ्चायः । इन्द्रम् २
युगलम् ३ युगम् ४ । इत्यमरः । २ । ५ । २८ ॥
(यथा, रामायणे । २ । ६१ । ७६ ।
“पादुकोपायश्चैव युगान्त्रं सहस्रशः ॥”)
द्वितीयचतुर्थषष्ठ्याष्टमदशमद्वादशराशयः । यथा
“कूरोऽथ सौम्यः पुरुषोऽङ्गना च
ज्योतिष्य युग्मं विभजः समम् ।
चरस्थिरङ्गात्मकनामधेया
मेधादयोऽमी क्रमशः प्रदिष्टाः ॥”
इति ज्योतिषतत्त्वम् ॥

(द्वितीया ।) मेहनम् । यथा,—

“युग्मापि ज्ञतभूतानि वण्मन्त्रोऽसुरमन्त्रयोः ।
वदन्त इदंशौ युक्ता चतुर्दश्याय पूर्वमा ॥
प्रतिपदाप्यमावास्या तिथ्योर्युग्मं महाफलम् ।
एतद्गुणं महाधोरं ज्ञानि पुण्यं पुराजितम् ॥
द्वितीयाज्ञेययोश्चतुर्थोऽपञ्चम्योः षष्ठीसप्तम्यो-
रष्टमीवन्मोरेकादशीद्वादश्याः चतुर्दशीपौर्ण-
मास्याः प्रतिपदमावास्यायुग्मं मेहनम् । तत्त-
त्तिथिमाचनमित्तके कर्मेणि महाफलम् ।
एतत् प्रयोजनम् तिथिविशेषविवक्षितं कर्मेणि
तिथिखण्डविशेषविषयम् । स्मृतिषा कर्मानि-
व्याप्ते सहायभावेनात्यतिष्ठानुप्रवेशादुपवासा-
द्याचरणम् ॥” इति तिथ्यादितत्त्वम् । (इय-
विशिष्टे, त्रि । यथा, मनुः । ३ । ४८ ।

“युग्मासु पुत्रा जायन्ते स्त्रियोऽयुग्मासु राजिषु ।
तस्मात् युग्मासु पुत्रार्थं संविशेदार्तवे स्त्रियम् ॥”)
युग्मपञ्चः, पुं, (युग्मं पञ्चमस्य ।) रत्नकाञ्चनचक्रः ।
इति रत्नमाला ॥ (युग्मं पञ्चम् ।) युगलपञ्च, स्त्री ॥
युग्मपञ्चिका, स्त्री, (युग्मं पञ्चमस्याः । “श्रीवाहि-
भाषा ।” ५ । ४ । १५७ । इति कप् । टापि अत
इत्थम् ।) शिंशपाट्टः । इति शब्दरत्नावली ॥
(विषयोऽस्याः शिंशपाट्टे ज्ञानयः ।)
युग्मपर्वः, पुं, (युग्मं पर्वमस्य ।) कोविदारट्टः ।
सप्तपर्वचक्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥
युग्मपञ्चा, स्त्री, (युग्मं पञ्चमस्याः ।) इन्द्रचिर्भट्टी ।
ट्टिकाङ्गी । इति राजनिर्घण्टः ॥ गत्विका ।
इति रत्नमाला ॥

युग्मादरः, पुं, (युग्मस्यादरः ।) तिथिविशेषयोगिन
तिथिखण्डविशेषस्यादरम् । यथा । “पञ्चमी
सप्तमी चैवत्यादिना विशेषतः सायाह्न्यापि-
तिथेर्यह्नादुपवासेऽपि न राजियुग्मादरः ।”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ अस्या विवरणं युग्मशब्दे
कृतम् ॥

युग्मादर्यं, स्त्री, (युग्मस्यादर्यम् ।) युग्मतिथि-
पूज्यता । यथा,—

युज

“विश्वान्त्रापिनो वा तु सेव पूज्या सदा तिथिः ।
न तत्र युग्मादर्यमन्त्रं च हरिवाचरात् ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

युज्यं, स्त्री, (युगाय हितम् । युग + “उगवादिभ्यो
यत्” ५ । १ । २ । इति यत् । युगमर्हतीति
वा । दद्यादित्यात् यत् । यदा, युज्यत इति ।
युज् + “युज्यं च पञ्चि” ३ । १ । १२९ । इति
क्यबन्तो निपातितः ।) वाहनम् । यानम् ।
इत्यमरः । १२।८।५८ ॥ (यथा, महाभारते । ३ ।
५६ । ६ ।

“हिरण्यस्य सुवर्णस्य यानयुज्यस्य वाचसाम् ।
आविष्टः कजिना हूतं जीयते क्ष नक्षत्रा ॥”
यथा च मनौ । ८ । २६३ ।
“यथापवर्तते युज्यं वेद्युय्यात् प्राणकस्य तु ।
तत्र स्नामी भवेद्दृष्टो विंशत्यो दिशत इमम् ॥”
वाचलिङ्गेऽपि दृश्यते । यथा, “युज्यो गौः ।
युज्योऽथः । युज्यो हस्ती ।” इति काशिका ।
३ । १ । १२९ ।)

युज्यः, पुं, (युगं वृत्ततीति । युग + “तद्वृत्ति रच-
युगप्रासङ्गम्” ४ । ४ । ७६ । इति यत्प्रत्ययः ।)
युगबोधा । इत्यमरः । १०।६।४४ ॥ (“यं वृत्ततीति
रच्यः युज्यः प्रासङ्गः ।” इति काशिका ।)

युज् [ज] चि, (युजिर् योगे + क्तिन् । “युजिर्-
समासः” ७ । १ । ७१ । इति दुर्गागमः ।)
योगकर्ता । मेहनकर्ता । इति तुम्बो-
द्याकरणम् । (यथा, भट्टिकाव्ये । ६ । ११८ ।
“गुह्या निरगाहानो विंशो नगमिव दुर्गवन् ।
भातरं युज्भियः सर्वो चोषिषा पूरयन्निधः ॥”
युज्यम् । यथा, मनौ । ३ । २७७ ।

“युज् कर्त्तुं दिनर्त्तुं सर्वान् कामान् समनुते ।
अयुज् तु पिहन् सर्वान् प्रजां प्राप्नोति पुष्क-
लाम् ॥”

समः । स च कृन्वति द्वितीयचतुर्थपादरूपः ।
यथा, कृन्वोमञ्जयाम् । ३ । १ ।

“विषमे यदि सौ सजगा ह्ये

भौ युजि भाद्रगुक्तादुपविचम् ॥”

युज्जी, [ज] पुं, वयंसङ्करजातिविशेषः । स तु
गङ्गापुत्रकन्यायां वैश्वधारिणी जातः । यथा,—
“गङ्गापुत्रस्य कन्यायां वीर्येण वैश्वधारिणः ।
वभूव वैश्वधारो च पुत्रो युज्जी प्रकीर्तितः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मखण्डम् ॥

युज्ज, प्रमादे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-अक०-सेट् ।) अन्तःस्थाद्यादिः पञ्चम-
खरो । प्रमादोऽनवधानता । युज्जति पापं
साधुः । ओष्ठवर्गाद्यादिरिति रमानाथः ।
पचादिवादिन युज्जो जाङ्गलम् । ओष्ठवर्ग-
शेषादिरिति जिकोचनः । तुञ्जतिः । इति
दुर्गादावः ॥

युज्, इत् ध न औ युतौ । इति कविकल्पद्रुमः ।
(रधा०-उभ०-वक०-अनिट् ।) इत्, अयुजत्
अयौचौत् । घ, युजत् युज्ते इतिनामं कोकः ।
औ, योक्ता । इति दुर्गादावः ॥

युतकं

युत, किं संशयः । युतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(चुरा०-पक्षे भा०-पर०-सक०-सेट् ।) अन्तः-
खाद्यादिः । किं, योजयति योजति । संयमो
वन्धनम् । इति दुर्गादासः ॥
युत, इ क निन्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
आत्म०-सक०-सेट् ।) इ क, योजयते । इति
दुर्गादासः ॥
युत, य औ इ समाधौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(दिवा०-आत्म०-अक०-अनिट् ।) समाधि-
योग्यभावः । य इ, स्वयमर्थे नियम्यते । इति
हज्जायुधः । औ, योक्ता । इति दुर्गादासः ॥
युतावः, पुं, सारथिः । इति संक्षिप्तसारोणादि-
हतिः ॥
युतौ, [ज] पुं, (युज् + क्तिप् ।) अग्निनीकुमारौ ।
इति जिह्वाकृष्णः ॥ नित्यद्विवचनान्तोऽयम् ॥
युज्जानः, पुं, (युज् + शानच् ।) सारथिः । विप्रः ।
इति मेदिनी । ने, ११३ ॥ भावनासहकारेण
सर्वज्ञः । यथा,—
“योगजो द्विविधः प्रोक्तो युक्तयुज्जानभेदतः ।
युक्तस्य सर्वदा भागं चिन्तासहजतोऽपरः ॥”
इति भाषापरिच्छिदे । ६५ ॥
“युक्तश्चाति। योगाभावावगत्या वशीकृतसमाधि-
समासादितो विविधसिद्धयुक्त इत्युच्यते अयमेव
विशिष्टयोगवत्त्वात् युक्त इत्युच्यते । सर्वदेति
चिन्तासहकारं विनैवार्थः । भागं सर्वविषयाणां
प्रबलम् । अपरो युज्जानः । विषययातृता
भावसमाधिस्यः । अयश्च युज्जान उच्यते ।
चिन्ता ध्यानं तदेव कारणं तत्सहकारात्
स्थूलसूक्ष्मवर्जितविप्रलब्धान् अर्थान् मनः
प्रवृत्तीकरोतीत्यर्थः ॥” इति सिद्धान्तसुक्तावली ॥
युत, औ, निन्दा । यु इ क निन्दे इत्यस्माद्भावे
क्षिप्प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
युत, [ध] औ, (योधनमिति । युध् + क्तिप् ।)
युद्धम् । इत्यमरः । १।२।१०६ ॥ (चि, युद्धकर्त्ता ।
यथा, भागवते । ६।१२।२३ ।
“इति युवाणावन्मोक्षं धर्मेनिष्ठासया नृप ।
मुमुक्षुर्वाते महावीर्याविरुद्धौ युधा पती ॥”
युत, ऋ इ दीप्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
आत्म०-अक०-सेट् ।) ऋ, अयुद्योतत् । इ,
योतते । इति दुर्गादासः ॥
युतं, औ, (यु + क्तः ।) हस्तचतुष्टयम् । इति
मेदिनी । ते, ४७ ॥
युतः, जि, (यु + क्तः ।) युक्तः । अप्रयग-
भूतः । इति मेदिनी । ते, ४७ ॥ (यथा,
भट्टिकाव्ये । १।७ ।
“औभिर्मुखाभ्यामपरसामिवौघे-
मरीः शिरावीव यद्वाणि यस्याम् ॥”)
युतकं, औ, संशयः । युगम् । नारीवन्धाचलम् ।
युक्तम् । चलनायम् । यौतुकम् । इति विश्व-
मेदिनी । के, १४३ ॥ मेचीकरणम् । इति
शब्दरत्नावली । औ, विवक्षितः । इति हेमचन्द्रः ॥
संशयः । शूर्पायम् । इति नागार्णवकमाजा ॥

युद्ध, [ध] औ, (योधनमिति । युध् + क्तिप् ।)
युद्धम् । इत्यमरः । १।२।१०६ ॥ (यथा,
रामायणे । २।५१।१० ।
“यो न देवासुरैः सर्वैः शत्रुः प्रसङ्गितुं युधि ।
तं पश्य सुखसंसृप्तं हृद्येषु सह सीतया ॥”)
युद्धं, औ, (युध्यते इति । युध् + भावे क्तः ।) योध-
नम् । अङ्गार इति भाषा । तत्पर्यायः । आयो-
धनम् । अन्यम् । प्रधानम् । ४ प्रविदारणम् । ५ अधमम् ।
आस्कन्दनम् । ७ संक्षमम् । ८ समीकम् । ९ सान्ध-
रायिकम् । १० समरम् । ११ अनौकम् । १२
रथः । १३ कलहः । १४ विग्रहः । १५ संप्रहारः । १६
अभिसम्प्रातः । १७ कलिः । १८ संक्षोटः । १९
संयुगः । २० अभ्यामर्हः । २१ समाघातः । २२
संग्रामः । २३ अभ्यागमः । २४ आहवः । २५ सतु-
दायः । २६ संयुतः । २७ समितिः । २८ आलिः । २९
समितः । ३० युतः । ३१ । इत्यमरः । १।२।१०६-१०६ ॥
संरावः । ३२ आनाहः । ३३ सम्परायकः । ३४
विदारः । ३५ दारणम् । ३६ संवित् । ३७ सम्परायः
३८ । इति शब्दरत्नावली ॥ तीक्ष्णम् । ३९
अमरीषम् । ४० बलजम् । ४१ आनर्तः । ४२ अभि-
मरः । ४३ सतुदयः । ४४ । इति जटाधरः ॥ * ॥
युद्धे वर्णनीयानि यथा । चर्म १ चर्म २ बलम् ३
चरः ४ धूलिः ५ तूष्यस्त्रः ६ सिंहनादः ७
श्रवणम् । ८ रक्तनदी । ९ क्षिप्रम् । १०
रथः । ११ चामरः । १२ हस्ती । १३ अश्वः । १४
केतुः । १५ विदौर्गक्रमकहसिक्कम्भसुक्ता । १६
युद्धरचनावस्थितसेना । १७ सुरपुष्पशृङ्गः । १८ ।
इति कविकल्पलता ॥ * ॥ अथ युद्धफलम् ।
“अयिष्टोमादिभिर्यज्ञैरिष्टा विपुलदक्षिणे ।
न तत् फलमवाप्नोति संयामे यदवाप्नुयान् ॥
इति यज्ञविदः प्राकुर्यज्ञकर्मविशारदाः ।
तस्मात्तत् प्रवक्ष्यामि यत् फलं शस्त्राणीविनाम् ॥”
युद्धे मरणफलं यथा,—
“धर्मेलाभोऽर्थलाभश्च यशोलाभस्तथैव च ।
यः शूरो वध्यते युद्धे विन्दन् परवाहिनौम् ॥
यस्य धर्मार्थकामौ च यज्ञश्चैव सदक्षिणः ।
परं ह्यभिमुखे हत्वा तयोः पत्न्याधिरौहति ॥
विष्णोः स्थानमवाप्नोति एवं युध्यन् रणाजिरे ।
अन्धमेधानवाप्नोति चतुरस्तेन कर्मेखा ॥
यस्तु शस्त्रं सतुष्टयं वीर्यवान् वाहिनीमुखे ।
सम्मुखो वर्तते शूरः स खर्गात्त निवर्तते ॥
राजा वा राजपुत्रो वा सेनापतिरथापि वा ।
हतः क्षत्रियः शूरस्तस्य लोकोऽन्यथो भुवः ॥
यावन्ति तस्य गात्राणि भिन्दन्ति शस्त्रमाहवे ।
तावता लभते लोकान् सर्वकामदुष्टोऽन्यान् ॥
वीरासनं वीरश्रेया वीरस्थानस्थितिः स्थिरा ।
गवार्थे ब्राह्मणस्थायी गोस्वाम्यर्थं च ये हताः ।
ते गच्छन्त्यमरस्यानं ये स्युः सुकृतिनक्षत्रा ॥
अभयो यः परं सैन्यं भयश्च परिहरेति ।
पृष्ठस्थितः पालयति सोऽपि गच्छति तद्व्रतम् ॥
अनुत्तीर्णक्षया सद्यः प्राक्वान् यद्व्यजते युधि ।
हतश्च सपते युद्धे स खर्गात्त निवर्तते ॥

युद्धं

दंष्ट्रिभिः शङ्खभिर्वापि तथा नैवेद्यं तत्सुरैः ।
स्वाम्यर्थे ये हता राजकुलोऽस्मिन् न संशयः ॥
शस्त्राग्निना हविर्हन्तः स्वयमेव न श्रुतो यदि ।
संग्रामान्निवृत्ते राजकुलस्य खर्गो न संशयः ॥
भयेन लज्जया वापि क्षीणेन च रक्षाजिरे ।
सम्मुखो निवृत्ते राजकुलदा खर्गो न संशयः ॥
यम् भिन्नोक्तं गात्रं शरशस्त्राद्विजितोमरैः ।
देवकन्यास्तु तं वीरं रामयन्ति रमन्ति च ॥
वराधरः सहस्राणि शूरमायोघने हतम् ।
त्वरितान्निभ्रावन्ति मम भर्ता भवेति च ॥
यत्र तत्र हतः शूरः शत्रुभिः परिवेष्टितः ।
अक्षयान् लभते लोकान् यदि क्षीर्वा न भवति ॥
जितेन लभ्यते लक्ष्मीर्मृतेनापि सुराङ्गनाः ।
क्षयविष्वंसिनि काये का चिन्ता मरुते रणे ॥
हतस्याभिमुखस्य ये लोका न निवर्तनः ।
हते गोस्वामिप्रार्थं नरमेधफलं हि तत् ॥
स्थानाभिघाते शरणागते च
राक्षो विपत्तौ हिज्जसार्धघाते ।
क्षीवालज्जहानगोयष्टि च
शस्त्रं सुनीनामपि धारणीयम् ॥
यां यज्ञसंक्षेपसंसा च विप्राः
स्वर्गेष्विषो यत्र न वै प्रयान्ति ।
क्षयेन तामेव गतिं प्रयान्ति
महाहवे स्त्री तनुं संत्यजन्तः ॥
सर्वेष्वेव वेदान् सुमहद्भिरङ्गैः
संश्लेष्य योगश्च वने विवासम् ।
कृते गुणा एकपदे प्रविष्टा
महाहवे स्त्री तनुं संत्यजेदयः ॥
रमां गिरं वेदविदः शुभाश्वरां
सुभाषितां वृषभिदा दिवौकसाम् ।
चक्रसुखे यः क्षरते दृष्टव्यं
न हन्यते हन्ति च सोऽपि वैरिणः ॥
सदा पुण्यतमः स्वर्गः सुयज्ञः सर्वतो मुखः ।
सर्वेषामेव वर्णानां क्षत्रियस्य विशेषतः ॥
भूयश्चैव तु वक्ष्यामि रणधर्मं सनातनम् ।
यादृशाय प्रवर्तयेत् यादृशं परिवर्तयेत् ॥
आततायिनमायान्तमपि वेदान्तं हि जितम् ।
निघांसन्तं निघांसीयान् तेन ब्रह्महा भवेत् ॥
कोदण्डशस्त्रपाणिन्यु प्रहरन्तं द्विजं यदि ।
हन्यात्तमासुरं भावं हत्वा न ब्रह्महा भवेत् ॥
ब्रह्महा जायते येसु हतेस्तत्त्वं श्रद्धा मे ॥
वचःसंखेयं नृपश्रेष्ठ । काययज्ञे सनातने ।
विरथं विगतं शस्त्रं विवर्णं विसृज्यतम् ।
युद्धोत्साहहतं हत्वा ब्रह्महा जायते नरः ॥
विशस्त्रं विधनुष्यश्च तं भीतोऽस्तीतिवादिनम् ।
वर्णशाखायुतांस्तु हत्वा स ब्रह्महा भवेत् ॥
अन्याहतो न हन्तव्यो बाणो दृष्टो नृपसकः ।
तवाहं प्रवदन्मूत्रशृङ्गलुप्तोऽथ भीरवः ॥
तस्मादेतान् परिहरेच्छूरो धर्मेभ्यस्तं वरः ।
सम्यग्यज्ञफलक्षीहन् हत्वाऽपि ब्रह्महा भवेत् ॥
शस्त्रान्विह सन्निभस्तु यज्ञैः क्रतुश्रुतेर्नृपाः ।
आत्मदेहपरिह्रागः कर्तुं युद्धे सुदुष्करः ॥

अस्माकं युधतेऽशुभो देशं यथा रवाजिरे ।
न शुद्धी रवभयानां कृते कश्चिन्नापयात् ।
संयामे युधतेऽशुभोऽपि कतिः स्यात् स्वर्गति-
स्तथा ।

अथ युधनिययः ।
“यथायुधे धुवं नाशो युधे जीवितसंशयः ।
तं कालमेकं युधस्य प्रवदन्ति मनीषिणः ।
आलोदये विद्युत्कीयात् शोभो नात्युक्ते यदि ।
असने च प्रहर्षेण प्रजौ न तु विपर्यये ॥
स्वयं राजा न योद्धव्यं येऽपि शस्त्रास्त्रको-
विदाः ।

नता युधेषु दृश्यन्ते शक्तिभ्यः शक्तिमतराः ।
रथयुद्धं समे देशे विषमे हस्तिसङ्गरः ।
अथ युद्धं भरी देशे पतियुद्धं दुर्गमे ॥
अथ ये सर्वयुद्धं स्यात्तौकायुद्धं जलप्रते ।
संहत्य योधयेद्वान् कामं विस्तारयेद्बहून् ॥
सुधीमुखमनीकं स्याद्वर्णं हि बहुभिः सह ।
अपि पञ्चाशतः शूरान् निजन्ति परवाहिनीम् ।
येऽपि वा पञ्चवटसप्तसहिताः क्षतनिश्चयाः ॥”
अथ युद्धासननिययः ।

“अथ हारा विपक्षान् विद्युत्सासनमुच्यते ।
अरिं विद्युत्वा वा स्यात् विद्युत्सासनमुच्यते ॥
अरेच विजिगीषोश्च विग्रहे क्षीयमानयोः ।
सन्धाय यद्वस्थानं सन्धायसासनमुच्यते ॥
उदासीने मध्ये वा समाने प्रतिशङ्कया ।
एकीभूय अवस्थानं सन्धायसासनमुच्यते ॥
सर्वेषां प्रीतिजननं निजराष्ट्रस्य जलजम् ।
एतत् प्रीत्यासनं नाम सर्वसासनमहतरम् ॥”
अथ हन्तयुक्तिः ।

“राष्ट्रो बलं नहि बलं हन्तमेव बलं बलम् ।
अप्यल्पबलवान् राजा क्षीरो बन्धवलाङ्गवेत् ॥”
तथा च ।
“एकः शतं योध्यति प्राकारस्यो धनुर्धरः ।
शतं दशसहस्राणि तस्माद्गुं विशिष्यते ॥
अज्जिम् जजिमच्च तत् पुनर्द्विधं भवेत् ॥
यहैवसुचितं हन्तं गिरिनद्यादिसंश्रियम् ।
अज्जिममियं स्येयं दुर्लभमरिभूषणम् ॥
प्राकारपरिहारस्य संश्रयं यद्वेदिह ।
ज्जिमं नाम विजयं ज्जालज्जालु बेरिणाम् ॥”
अथ ज्जिमहन्तयुक्तिः ।

“अथ ज्जिमहन्तयुक्तिः ।
सज्जज्जयसम्भारभोज्यसमाश्रयः ॥
सुखनिःसरणो हन्तः पर्यन्ताख्यो महीभुजाम् ।
यद्यो गभीरविस्तीर्णचतुर्दिक्षु अवस्थिताः ॥
तन्मध्ये भूपदेशो यो नदीहन्तः स उच्यते ।
यद्यथचिरकृतीर्णं दुर्लभविपनादिकम् ।
तन्मध्यरचिता भूमिर्हन्तव्योपतिष्ठते ।
वनहन्तमिति ज्ञातं यथापूर्वं महतरम् ॥”

ज्जिमहन्तयुक्तिर्यथा,—

“यस्मिन्नाख्ये गिरिर्नास्ति नद्यो वा गह्वरीहकाः ।
तस्य मध्ये महीपालः ज्जिमं हन्तमारभेत् ॥
गजेरलङ्घ्या विस्तीर्णा गम्भीराः पूर्ववारधः ।
हन्तवेन समादिष्टाः परिखा बहुयादसः ॥
विशालशालं सुवनं बहुकण्टकि सङ्घटम् ।
हन्तवेन समादिष्टं विस्तीर्णं विषमं वनम् ॥
अधोऽधो वधमानोऽपि कन्दरोऽल्पजलं सवन् ।
हन्तवेन समुद्दिष्टः स दुर्लभो हि भूभुजाम् ॥
सर्वतः परिखां कृत्वा निवस्योपरि कन्दरम् ।
तन्जलप्रतदेशत्वाज्जिमहन्तं तदुच्यते ॥

एवामभावे निजस्य भूपदेशस्य वन्धना ।
वर्षास्रपगते वारि चक्षुहन्तं ततो भवेत् ॥
एतथोरपि संमिश्रात् संमिश्रं हन्तमारभेत् ।
आश्रित्य ज्जिमं हन्तं बलवद्देहिनी दिशि ॥
अथ ज्जिमं हन्तं कृत्वा नरपतिर्विशुत् ।
रथपतियथा वेरी स्थलहन्तं तदाचरेत् ॥
गजान्धनायश्चेद्देरी जलहन्तं तदाचरेत् ।
गिरिहन्तं रूपः सेवेत् यस्य स्याद्विधो रिपुः ॥
सर्वं हि त्रिविधं युद्धं समासादुपादिष्यते ।
प्रतिराजस्य राज्यान्तं प्रकटे गुप्त एव च ॥
राज्यान्ते मेनिकान् रक्षितं प्रकटे निवसेत् स्वयम् ।
गुप्ते स्त्रीकोपसम्भारं संरक्षेदिति निश्चयः ॥”
अथ सामान्यतो गुणाः । तथा हि नीति
शास्त्रम् ।

“सप्रवेशापसरणं हन्तमुत्तममुच्यते ।

अथ च वन्दिशालेव न तादृग्वज्रमाश्रयेत् ॥
धनुर्हन्तं महीहन्तं गिरिहन्तं तथैव च ।
महत्काहन्तसंसर्गं वनहन्तं च तान् पट् ॥”
अथ तु ।

“न हन्तं हन्तमिच्छाद्युयोद्धन्तं प्रकीर्तितम् ।
योद्धुम्यं हि यद्युद्धं न्तकायसमं हि तत् ॥”
अथान्यथापि ।

“यावत्प्रमाणं नगरं हि राज्ञां
ततो भवेदुत्तममध्यामन्त्रम् ।
त्रिंशज्जलज्जालुगुणोत्तरेण
त्रिदेशजानां धरणीपतीनाम् ॥”

गर्गस्तु ।

“यद्यद्विधिं हन्तं प्रीच्यते धरणीभुजाम् ।
तेभ्य एवातिरिच्येत मन्त्रहन्तं विशेषतः ॥
अथ यु देवाङ्गिमस्य मन्त्रहन्तान्धेषूपः ।
मन्त्रहन्तं हि भिन्ने हि न चात्यन्तं कार्यकारकम् ॥
यदेव वेरिदुर्लभं विस्तीर्णं विषमं तत् ।
सप्रवेशापसरणं तद्युद्धसुत्तमं विदुः ॥”

इति युक्तिकल्पतरुः ।
तद्देशिकपर्यायः । रजः १ विवाक् २ विद्यादः ३
नदः ४ भरे ५ आक्रन्द ६ आहवे ७ आजौ ८
एतन्नाय्यम् ९ अमीके १० समीके ११ मम-
सत्तम् १२ नेमधिता १३ मङ्गाः १४ समितिः १५
समनम् १६ मीळ १७ एतनाः १८ स्रष्टुः १९
न्यः २० एतसु २१ समसु २२ समर्थ २३
अमरणी २४ समीचे २५ समिधे २६ सङ्गे २७

सङ्गे २८ संयुगे २९ सङ्घे ३० सङ्घमे ३१ हज-
तुर्वे ३२ युधे ३३ आबौ ३४ शूरसातो ३५
वाचसातो ३६ समीके ३७ खवे ३८ खवे ३९
पौष्ट्ये ४० महाधने ४१ वावे ४२ अन्तम् ४३
सङ्घ ४४ संयुत् ४५ संवतः ४६ । इति वटपत्ता-
रिंशत् संयामनामानि । इति वेरिचण्टौ
२ । १७ ॥

युद्धरजः, पुं. (युद्धं रङ्गो रागोऽस्य ।) कान्तिकिधः ।
इति शब्दचन्द्रिका । (युद्धस्य रजः । युद्ध-
स्थलम् । यथा, महाभारते । ७ । ६५ । १८ ।
“अन्धोऽन्धं जत्रिरे कुहाः युद्धरङ्गगता नराः ॥”)

युद्धसारः, पुं. (युद्धस्य सारः ।) घोटकः । इति
शब्दचन्द्रिका ।

युध, य औ ड युध् । इति कविकल्पद्रुमः । (दिवा-
आत्म-अक-हवने सक-अजिह् ।) य ड,
युधते । औ, योडा । संसृज्यतयोर्द्वयोः
सांयामिकरीत्या परस्परभिभवेष्वा युधम् ।
युधते योधः कदाचिदेकस्य सह भावविव-
क्षायां युधते योधः परेण । कदाचिद्वचनेऽपि
युधते तौरं राजा हन्तीत्यर्थः । यो भक्त
पिण्डस्य कृते न युधेदिति अस्माद्भावे किपि
तमिच्छतीति क्ये तं करोतीति कञ्चादित्वात्
क्ये वा साधुम् । इति दुर्गादायः ॥

युधानः, पुं. (युधतेऽसौ । युध् + “युधिष्ठिहृषः
किञ्च ।” उणा० २ । ६० । इति आनच् । स च
कित ।) चत्त्रियः । इत्युवादिर्कोषः । (रिपुः ।
इत्युज्जलदत्तः ॥)

युधिकः, त्रि, योडा । युधशब्दात् शिकप्रत्ययेन
नित्यमः ॥

युधिष्ठिरः, पुं. (युधि संयामे स्थिरः । “गवि-
युधिभ्यां स्थिरः ।” ८ । १ । ६५ । इति षत्वम् ।
“हलदन्तात् सप्तम्याः संज्ञायाम् ॥” ६ । १ । ६ ।
इति सप्तम्या अलुक् ।) पाण्डवराजः । स कुन्ती-
गर्भे धर्मेजातः । तत्पर्यायः । अजातशत्रुः ०
शक्रारिः १ धर्मपुत्रः ४ अजमीदः ५ । इति
हैमचन्द्रः । १ । १७१ ॥ (नृगश्यापाभितप्तः
पाण्डुनिरपत्यतया खिन्नचित्तः पुत्रार्थमेकदा
धर्मेपत्नीं कुन्तीमुवाच । युधिष्ठिते ! अनपत्यो
हि न शुभलोकार्हा इति विचिन्त्य त्वं मदुपका-
रार्थं केनापि पुत्रमुत्पादयेति । एवमुक्ता कुन्ती
हृष्टा च पशुराज्यातिशयं धार्मिकपुत्रलाभाय
दुःखामः पदतमन्त्रवयेन धर्मेमाह्वय तेन सङ्गता
युधिष्ठिरं पुत्रमलभत । यदुक्तं महाभारते । १ ।
१२१ । ५—८ ।

“संयुक्ता सा हि धर्मेण योगमूर्तिधरेण च ।

नेधे पुत्रं वारारोहा सर्वप्राणभृतां हितम् ॥

येनैव चक्रसमायुक्ते सुहृतेऽभिजितेऽरमे ॥

दिवा मध्यगते सूर्ये तथैव पूर्णतृतिपूर्वजिते ॥

सहस्रयशसं कुन्ती सुवाच प्रवरं सुतम् ।

जातमात्रे सुते तस्मिन् वागुवाचाशरीरिणी ॥

एव धर्मेभृतां श्रेष्ठो भविष्यति नरोत्तमः ॥

विक्रान्तः सत्यवाक् चैव राजाऽप्यग्रे भविष्यति ।

युप

युधिष्ठिर इति ख्यातः पाण्डोः प्रथमजः सुतः ॥
अथ गच्छति काले धृतराष्ट्रेण यौवराज्ये
स्थापितोऽयं द्वापरादिगुणपरम्परया
प्रजासु जन्मकौर्त्तरुजैः सह सुखसुवासः । अथ
जतुयुद्धादानन्तरं तत्पराज्यो हपदराज्य-
मभिगन्व्य त्रौपदीं चाशुनः परिकीय पुनः
स्वराज्यमागतवान् । ततः क्षण्यसहायो राज-
स्ययज्ञकरणाय दुर्जयान् जरासम्प्रभृति-
वृपतीन् हत्वा राजख्येष्टं समापयामास ।
ततोऽप्यपरवशदुर्योधनमतामुसारिणा केतव-
पटना शकुनिना सह दूर्तं हत्वा पराजितो-
ऽनुजैर्भौमादिभिः पञ्चमं त्रौपद्या च सञ्चितो
द्वादशवर्षं वनवासाय एकवर्षमज्ञातवासाय च
प्रस्थितो द्वैतवनमधुवासः । ततो द्वादशवर्षेन-
वासजातं महन् कष्टमनुभूय अज्ञातवासायं
जयोद्भवर्षे विराटनगरमधिवसन् पुनः क्षण्य-
सहायः स्वराज्यप्राप्तये महतीं चेष्टां कृतवान् ।
क्षतेऽपि यत्ने यदा विगुण्यहो दुर्योधनो
राज्यादिकं न दत्तवान् तदा लब्धेन्यवलोऽसौ
कुशलैश्च महत् युद्धं कृत्वा विनाशं च दुर्यो-
धनादीन् हस्तिनाधिपतिः सञ्जाटं बभूव ।
अपान्धमेधादिना सुरगणान् परितोष्य षट्-
विंशद्वर्षं राज्यसुखमनुभूतवान् । ततः प्रभासे
विप्रश्नापात् यदुर्वशचयमाकर्षयतिनिर्लिखः
षट्विंशद्वर्षवयस्कं अर्जुनपौत्रं परीक्षितं
स्वराज्येऽभिषिच्य उत्तरामार्गेण स्वर्गारोहणं
कृतवानिति । तथाच देवीभागवते । २ । ८ ।
१५-१७ ।
“देहत्यागं हरेः श्रुत्वा यादवानां क्षयं तथा ।
गमनाय मतिं चक्रे राजा हेमाचलं प्रति ॥
षट्विंशद्वर्षाविकं राज्ये स्थापयित्वा तत्पुत्रम् ।
निर्जगाम वनं राजा त्रौपद्या भ्रातृभिः सह ॥
षट्विंशद्वर्षे वर्षाणि कृत्वा राज्यं गजाक्षये ।
गत्वा हिमाचले षट् ते जङ्घुः प्राणान्
पृथगुत्तमः ॥”
अस्यान्यद्विधिविवरणं महाभारतादौ विस्त-
रशो ब्रूयम् ॥)
युधीयः, जि, योडा । युधधानोरीयप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
युष्मः, पुं, (युध्यते इति युध्यते येनेति वा । युष् +
“इयि युधीश्चिद्विष्मधाधूष्मभ्यो मक् ।” उणा०
१।१४४ । इति मक् ।) संयामः । धनुः । इति
मेदिनी । वायः । इत्युणादिकोषः ॥ योडा । इति
सिद्धान्तकौमुद्यासुखादिहृतिः ॥ (यथा, ऋग्वेदे ।
१ । ५५ । ५ ।
“स इत्थं हानि समिधानि मज्जमा
लभ्यते युष्मन् योजसा जनेभ्यः ॥”
“युष्मः योडा ॥” इति तज्ज्ञाथे सायणः ॥) शिव-
संयामः । शरभः । इति चक्षिप्रसारोणादिहृतिः ॥
युप, ब इर् विभोक्तिः । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(दिवा०-पर०-सक०-सेट् ।) विभोक् आङ्गुली-
करणम् । य, युप्यति । इर्, अयुपत् अयोपीत् ।
युषादित्वात् ङ इत्यम् । इति दुर्गादायः ॥

युवती

युयुक्त्वरः, पुं (युनिष्ठितः युक् योजनाय । तादृशः
खरो यस्य ।) सुप्रधानः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
युयुधानः, पुं, (युध्यतेऽसौ । युष् + “सुति युधिभ्यां
सन्वच् ।” उणा० २ । ११ । इत्यानच् कित्कार्यं
सन्वत्कार्यम् ।) सात्विकः । यथा,—
“श्रीनेयस्तु शिनेनैवा युयुधानश्च सात्विकः ॥”
इति त्रिकाश्रयः ॥
इन्द्रः । क्षत्रियः । इति चक्षिप्रसारोणादि-
हृतिः ॥ जि, योडा च ॥
युवकः, पुं, युवा । युवन्शब्दात् कन्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
युवगच्छः, पुं, (युगं गच्छ आश्रयस्तेनास्यस्य । युव-
गच्छ + अर्धधाट्यच् ।) यूनो गच्छप्रवणविशेषः ।
वयस्फोडा इति भाषा । यथा,—
“युवगच्छो यवगच्छः स्यात् वयस्फोडाङ्गये इयम् ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥
युवजानिः, पुं, (युवतिनां या यस्येति । “जायया-
निङ् ।” ५।४।१३४ । इति निङ् ।) युवतीपतिः । यथा,
“युवजानिर्धनुष्याणिर्भूमिः स्वविचारिणः ।
रामो यद्गृहो हन्ति कालकल्पशिलीमुखः ॥”
इति भट्टिः । ५ । १३ ॥
युवतिः, स्त्री, (युवन् + “युगतिः ।” ४ । १ । ७७ ।
इति तिः ।) प्राप्तीयवना । (यथा, अभिज्ञान-
शाकुन्तले ४ अङ्के ।
“शुभ्रवस्त्रं गुरुन् कुरु प्रियसखीदृतिं सपत्नीजने
भर्तुर्विप्रलतापि रोषगणनया मास प्रतीपं गमः ।
भूयिष्ठं भव दक्षिणा परिलने भोगेऽवतुत्सेकिनी
यान्तिवै यद्विनीपदं युवतयो वामाः कुल-
स्याधयः ॥”)
युवती, स्त्री, (यु + श्रुत् + डीप् । इति सिद्धान्त-
कौमुदी । ४ । १ । ७७ । इति तिङ् । इत्यु-
ज्जलदन्तः । १ । १५६ ।) प्राप्तीयवना । यथा,
दृष्टुर्लक्षितायाम् । ७५ । ४ ।
“यो यं विचिन्तयति यानि स तन्मयत्वं
यस्मात्तः सुभगयेव गता युवत्यः ॥”
तत्पर्यायः । युवतिः २ यूनी ३ तरुणी ४ तलुनी
५ दिकरी ६ धनिका ७ धनीका ८ मध्यमा ९
हृदरणाः १० मध्यमिका ११ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ ईश्वरी १२ वर्णा १३ । इति हेमचन्द्रः ।
३ । ५११ ॥ वयस्या १४ । इति राजनिर्घण्टः ॥
तस्या लक्षणादि यथा,—
“आघोऽश्राद्धवेदाला तरुणी चिंशता मता ।
पञ्चपञ्चाशतः प्रौढा वृद्धा भवति तत्परम् ॥”
इति कालिदासः ॥
“बाला तु प्राणदा प्रोक्ता युवती प्राणहारिणी ।
प्रौढा करोति वृद्धत्वं वृद्धा मरणमादिशेत् ॥
निदाघशरदोऽम्बाला प्रौढा वर्षावसन्तयोः ।
हेमन्ते शिशिरे योग्या वृद्धा कापि शस्यते ॥”
योग्या युवती । इति राजवल्लभः ॥ स्त्रीचा-
मान्यम् । यथा । प्रमदा चेति विज्ञेया युवतिश्च
तथा स्रुतेति भागुरिः । प्रागयौवना युवति-
रिति वात्स्यायनः । इत्यमरटीकायां भरतः ।
२ । ६ । ८ । १० । हरिद्रा । इति शब्दचन्द्रिका ॥

युष्मद्

युवतीष्टा, स्त्री, (युवतीनामिष्टा ।) स्वर्गवृद्धिका ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
युवनाम्बः, पुं, स्वर्गवृद्धीयराजविशेषः । स च
गौरीगर्भे प्रसिनजितो जातः मान्वाहृतिता च ।
यथा,—
“तस्याः प्रसिनजिज्जि केने भार्या पतिव्रता ।
गौरी नामाभिप्रप्ता सा नदीभूता तरङ्गिणी ।
तस्यां प्रसिनजिज्जि युवनाम्बं मञ्जीपतिम् ॥
यावत् स्वर्गं उदेति सा यावच्च प्रतिष्ठति ।
सर्वं तदयौवनाम्बस्य मान्वातुः क्षेपसुच्यते ॥”
इति वट्टपुराणे सगरीपास्यानाध्यायः ॥
युवनाम्बजः, पुं, (युवनाम्बात् जातः । जन् + ङः ।)
मान्वाहृतराजः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४६४ ।
युवराजः, पुं, भाविबुद्धविशेषः । तत्पर्यायः ।
मैत्रेयः २ अजितः ३ । इति त्रिकाश्रयः ॥
राजपुत्रः । तत्पर्यायः । कुमारः २ भर्तृ-
दारकः ३ । इत्यमरः । १ । ७ । १२ ॥ युवा
बालो राजा यूना वा राजा युवराजः । सख्य-
होराश्च इति वः । कुमारयति कुमारः ।
स्यात् कुमार कुमाज् त् क केनौ चन् ।
भर्तृदारकः पुत्रः भर्ता चासौ दारकश्चेति
वा भर्तृदारकः । दारको भेदके शिश्राविति
निगमः । इति भरतः ॥ (यथा, महाभारते ।
१ । ७२ । १६ ।
“मयि जायेत यः पुत्रः स भवेत्तदनन्तरम् ।
युवराजो महाराज ! सख्येतद्ब्रवीमि ते ॥”)
युवा, [न्] जि, (यौतीति । यु + “कनिन्
युट्ठित्तिराणिधन्विदुप्रतिदिचः ।” उणा०
१ । १५६ । इति कनिन् ।) तरुणः । (यथा,
मनी । २ । १२० ।
“जङ्घं प्राणा क्षुत्क्रामन्ति यूनः स्वविर
आयति ।
प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां पुनस्तान् प्रतिपद्यते ॥”)
श्रेष्ठः । निर्गर्बलक्षणी । इति मेदिनी । १ । ११३ ॥
युवा, [न्] पुं, (यौतीति । यु + कनिन् ।)
यौवनावस्थाविशेषः । षोडशवर्षात् त्रिंशद्वर्ष-
पर्यन्तवयस्कः । इति केचित् । षोडशवर्षात्
सप्ततिवर्षपर्यन्तवयस्कः । यथा,—
“आघोऽश्राद्धवेदालस्तारुण्यकृत उच्यते ।
वृद्धः स्यात् सप्ततैस्त्वं वर्षीयान् नवतेः परम् ॥”
इति भरतवृत्तस्रुतिः ॥
“आघोऽश्राद्धवेदालः पञ्चविंशत् युवानरः ॥”
इति हारीते प्रथमे स्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥)
तत्पर्यायः । वयस्यः २ तरुणः ३ । इत्यमरः ।
१ । ४४२ ॥ वयःस्यः ४ तलुनः ५ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ गर्भरूपः ६ वेटकः ७ । इति जटा-
धरः ॥
युष्म, भजने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ वीजधातु-
रयम् । (पर०-सक०-सेट् ।) योषित् युष्मद् ।
इति दुर्गादायः ॥
युष्मद्, (योषति भजतीति । युष् + “युष्मिभ्यां
मदिक् ।” उणा० १ । ११८ । इति मदिक् ।)

यूक्ता

सर्वनामयुक्ताश्चः । तस्य चिह्नं चिह्नं
समावि कृपाणि । (एकविंशतिविभक्तिषु तस्य
कृपाणि ।) यथा । त्वम् १ युवाम् २ यूयम् ३ ।
त्वाम् ४ युवाम् ५ युष्मान् ६ । त्वया ७ युवाभ्याम्
८ युष्माभिः ९ । तुभ्यम् १० युवाभ्याम् ११
युष्माभ्यम् १२ । त्वत् १३ युवाभ्याम् १४ युष्मात् १५ ।
तव १६ युवयोः १७ युष्माकम् १८ । त्वयि १९
युवयोः २० युष्मासु २१ । (द्वितीयाचतुर्थी-
वह्नीनामेकवचनद्विवचनबहुवचनविभक्तिषु तस्य
कृपाणिराणि यथा । द्वितीयेकवचने त्वा ।
चतुर्थीवह्नीरेकवचने ते । आसां द्विवचने वाम् ।
आसां बहुवचने वः । श्लोकपादे वाक्यादौ
च-वा-हा-ह-एव-शब्दयोगे अदृशनायदृश्य-
घातुयोगे च न स्युः ।) इति आकरणम् ॥
यथा,—

“युष्मान्तते खञ्जनगञ्जनानि ।

• शिरो मदीयं यदि याति यातु ।

नीतानि नाशं जनकात्मनायं

दशाननेनापि दशाननानि ॥”

इति सुक्तिवादे गदाधरः ॥)

युः, स्त्री, यूयः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ६८ ॥

यूकः, पुं, (यौतीति । यु + “अजियुधनीभ्यो
दीर्घञ्” उणा० ३ । ४७ । इति कन्
दीर्घञ् ।) मत्कुणः । इति जटाधरः ॥

(यथा, सुश्रुते सुत्रस्थाने ३१ अध्याये ।

“यूका ललाटमयान्ति बलिं नात्रान्ति वायसाः ।

येनो वापि रतिर्नास्ति यातारस्तेयमालयम् ॥”)

यूका, स्त्री, (यूक + स्त्रियां टाप् ।) मत्कुणः ।

यूनी इति उक्तुञ् इति च भाषा । तत्पर्यायः ।

केशकीटः २ स्वेदः ३ घटपदः ४ । इति

राजनिर्घण्टः ॥ पाली ५ बालकमिः ६ । इति

जटाधरः ॥ (यथा, मनौ । १ । ४५ ।

“स्वेदं दंशमशकं यूकामलिकमत्कुणम् ।

उश्रवश्चोपजायन्ते यन्मायन् किञ्चिदीदृशम् ॥”

क्रिमिविशेषः । तदयथा,—

“नामनो विंशतिविधा बाह्यास्तत्र मलोद्भवाः ।

तिलप्रमाणसंस्थानवर्णाः केशाम्बराश्रयाः ॥

बहुपादाश्च स्रग्माश्च यूका लिङ्माश्च नामनः ।

द्विधा ते कीटपिङ्काः कङ्कगङ्गान् प्रकुर्वते ॥”

इति माधवकरसंयोजितरविनिश्चये क्रिम्यधि-

कारे ॥

“क्रिमयो द्विविधाः प्रोक्ता बाह्याभ्यन्तरसम्भवाः ।

बाह्या यूकाः प्रविद्धाः स्युः किञ्चुलकास्तथा-

न्तराः ॥

सप्रधा हि भवेद्बाह्याः बहुधा चान्तःसमुद्भवाः ।

तेषां वक्ष्यामि संभूतिं बाह्यानाभ्यन्तरे नृणाम् ॥

कृत्वादति बलात् खेदाच्चित्तया शोचनादपि ।

कफघ्रातुसमुद्भवास्तृणा यूका भवन्ति हि ॥

यूकाः कृष्णाः पराः चैतास्तृतीयार्धमन्त्रि

स्थिताः ।

कृष्णातिविकटा कृष्णाश्चर्माभाश्चर्मयूकिकाः ॥

चतुर्थी विह्वली नाम वर्तुला मूत्रसम्भवा ।

यूयम्

मत्कुणाद्याश्च पञ्चम्यो वाङ्मोपद्रवकारिणः ॥

यूका मलकसंस्थाने चैत् वक्ष्यन्तिवासिनी ।

चर्मयूका नेत्रचर्मं कृष्णं रोमं चटिका ॥”

इति हारीते चिकित्सितस्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥

यूकानाशकौषधं यथा, कामरसे ।

“विदुङ्गगन्धोत्पलकल्कयोगात्

गोमूत्रसिद्धं कटुतेजमेतत् ।

अभ्यङ्गयोगेन शिरोरुहायां

यूकादिलोपाप्रचयं निहन्ति ॥

गोमूत्रेण बलामूललेपो यूकानिवारणः ।

पारदं मर्दयेत्तिलकल्कधुत्तुरजद्वैः ॥

नागवल्लीद्वैस्त्रयाश्च वल्कलं प्रलेपयेत् ।

तद्दह्यं वेष्टयेन्मौलीं घ्रायं यामचयं तथा ॥

यूका पतन्ति निःश्रवास्तकामात्राश्च संश्रयः ।

दिनशानवनीतेन लेपात्मौलीं प्रकृच्छुरत् ॥

नीलोत्पलं तिलं यदि सर्वपं वागकेश्वरम् ।

धात्रीफलं समं पिष्ट्वा लेपो यूकाविनाशनः ॥

निशागन्धकगोमूत्रं विदुङ्गकटुतेजकम् ।

पारदेन समं मर्दं लेपो यूकानिवारणः ॥”

इति केशस्य यूकादिविवारणम् ॥

परिमाणभेदः । यथा, मार्कण्डेये । ४८ । ३७ ।

“परमाशुः परं चक्षुषं चसरंशुम्भीहीरजः ।

बालागश्चैव निष्काश्च यूकां नाथ यवोदरम् ॥”)

यूतिः, स्त्री, (यु + “ऊतियूतिजृतिसातिहेतिकीर्त्त-

यञ्” ३ । ३ । ६७ । इति क्तिन् निपातनाद्दीर्घ-

त्वञ् ।) मिश्रणम् । इति सुश्रुतबोधध्याकर-

णम् ॥ (यथा, भट्टिकाये । ७ । ६८ ।

“करोमि वो बहियूतीन् पिबन्धं पाणिभि-

र्हशः ॥”)

यूयं, स्त्री, (यु मिश्रणे + “तिथपृष्ठगूययूप्रोथाः ।”

उणा० २ । १२ । इति यक्प्रत्ययेन निपाति-

तम् ।) सज्जातीयसमूहः । इत्यमरः । २ । ५ । ४१ ॥

(यथा, रामायणे । २ । ५४ । ४१ ।

“तत्र कुञ्जरयूथानि नृगयूथानि चैव हि ।

विचरन्ति वनान्तेषु तानि ब्रूयन्ति राक्षसाः ॥”)

यूथनाथः, पुं, (यूथस्य नाथः ।) वन्यकरिणां

समूहस्य ईश्वरः ।, तत्पर्यायः । यूथपः २ ।

इत्यमरः । २ । ८ । ३५ ॥

यूथपः, पुं, (यूथं पातीति । पा + कः ।) अरग्य-

हस्तिनां प्रधानम् । इति शब्दरत्नावली ॥

(यथा, श्रीमद्भागवते । ८ । १५ । २८ ।

“घोरमादाय परशुं सतूयं वस्मेकाम्भकम् ।

अन्धघातन दुर्मूर्खो नृगेन्द्र इव यूथपम् ॥”

प्रधानमात्रे च । यथा, महाभारते । १ । २ । ५ ।

“राजा पाण्डुर्महाराज्ये नृगयात्रानिवसिते ।

चरन् मेघनधर्मस्य ददशं नृगयूथपम् ॥”)

यूथभट्टः, पुं, (यूथादभट्टचलितः ।) यूथात्

पलायितहस्ती । इति शब्दमाला ॥ (यूथ

भट्टमात्रे, त्रि । यथा, श्रीमद्भागवते । ४ ।

२८ । ४६ ।

“यदा नोपलभेताङ्गादुद्गायं पल्लवचनी ।

आसीत् सर्वविषहृदया यूथभट्टा नृगी यथा ॥”)

यूपः

यूपिका, स्त्री, (यूपं युष्मद्वन्द्वमस्या यूपीति । यूप

+ ठम् । टाप् ।) पाठा । इति राजनिर्घण्टः ।

अन्धानकः । इति मेदिनी । के, १४४ ॥ युष्म-

विशेषः । युं इ युञ् इति भाषा । (यथा, मेघ-

दूते । १ । २८ ।

“विश्रान्तः सन् ब्रजवननशीतीरजानानि विचरन्

उद्यानानां नवलज्जलकैर्यूपिकाजालकानि ॥”)

तत्पर्यायः । गणिका २ अम्बठा ३ मागधी ४ ।

सा पीता चैत् हेमपुष्पिका । इत्यमरः । २ ।

४ । ७१ ॥ यूपीय प्रहसनी ६ । इति चिकाङ्क-

शेषः ॥ शिखण्डिनी ७ वासनी ८ । इति

रत्नमाला ॥ बालपुष्पिका ९ बहुगन्धा १०

भृङ्गानन्दा ११ । अस्या गुणाः । साङ्गुलम् ।

शिश्नरत्नम् । शर्करानिपित्ताहृत्त्वानाना-

त्वग्दोषनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

अपि च ।

“यूपीयुगं हिमं तिलं कटुपाकं सरं जम्बु ।

मधुरं तुवरं क्षुद्रं पिप्पलं कषवातलम् ।

ब्रह्मसुखदन्तादिशिरीरोगविषापहम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

(तथा च सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ४५ अध्याये ।

“पटोलशूलसुनिबन्धयूपिका

वटातिसुक्ताङ्गुरमिन्दुवारणम् ॥”)

यूपी, स्त्री, (यूप + यूपीयात् । ततो ङीष् ।)

यूपिका । इति शब्दरत्नावली ॥

यूपीनः, पुं, (यूपं पातीति । यूप + ङः ।)

यूपपः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

यूनिः, स्त्री, योगम् । मिश्रणम् । इति विश्वान्त-

कौमुदी ॥

यूनी, स्त्री, (युवन् + ङीष् । “अयुवमधीनाम-

तद्विधेः” ६ । ४ । १४४ । इति वक्ष्य उल्लम् ।)

युवनी । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,—

“यूनी काममयी दुनोति क्षुद्रं वैष्णवभावा-

रधम् ॥”

इति कलापे अयुवमधीनाश्चेतिस्त्रिंशज्जलचन्द्रः ॥

यूपः, पुं, स्त्री, (यौति मिश्रयतीति । यूपते युष्यते-

रक्षितिति ऋग्भाष्ये सायणः । १ । ५१ । १४ ।

यथा, यु + “कुयुभ्यां च । उणा० ३ । २७ । इति

पः दीर्घत्वञ्च ।) यज्ञे पशुबन्धनकालम् । इत्य-

मरः । २ । ४ । ४१ ॥ तस्य परिमाणादियंथा ।

सूतौ ।

“चतुर्हस्ती भवेद्यूपो यष्टरजसमुद्भवः ।

वर्तुलः शोभनः स्थूलः कर्तव्यो हवमौलिकः ॥”

भविये ।

“विलस्य वज्रस्यैव कर्तौ यूपः प्रशस्यते ॥”

इति सामवेदितृवोत्सर्गोत्तमम् ॥

यूपः, पुं, (यु + पः । दीर्घञ् ।) जयस्तम्भः । याग-

स्तम्भः । इत्युणादिकोषः ॥ (यथा, रघुर्वक्त्रे । ६ । ४८ ।

“संयामनिर्जितसहस्रबाहु-

रहादशङ्गीपनिखातयूपः ।

अनन्यसाधारणराजश्रेष्ठो

बभूव योनीं किञ्च कान्तदीर्घः ॥”)

यूष

यूपकटकः, पुं, (यूपस्य कटक इव) यूपस्यमात्रि-
स्यकं पशुवन्माद्यर्थं यूपभूमौ यत् काष्ठमारो-
प्यते स यूपः तस्य शिरशि वनयाजतिर्जमवका-
जतिर्वा यः काष्ठविकारः सः । यूपमुखे निहित-
कोष्ठवलय इति केचित् । इति भरतः ॥ तत्-
पक्षायः । चवालः २ । इत्यमरः ॥ २।७।१८॥
यूपकः, पुं, (यूपस्य कर्क इव) यूपकदेशः ।
तत्पञ्चायः । इति भावः ॥ २ । इति हेमचन्द्रः ।
३ । ४८८ ॥
यूपः, पुं, (युपाय इः) खरिदृष्टः । इति
निकाशशेषः ॥
यूपहमः, पुं, (युपाय हमः) खरिदृष्टः । इति
शब्दरत्नावली । रत्नखरिदः । इति राज-
निर्णयः ॥
यूपकः, पुं, (यूपो लक्ष उपवेशनार्थमस्य) ।
पक्षी । इति शब्दमाला ॥
युपायः, क्री, (यूपस्यायम्) । यूपस्याग्रभागः ।
तत्पञ्चायः । तस्मै २ । इत्यमरः ॥ २ । ७ । १९ ॥
यूष, वधि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-सक०-
सिट्) । वधस्त्री । यूषति । इति दुर्गादासः ॥
यूषं, पुं, क्री, (यूष + कः) । सुज्ञादिकायरसः ।
इत्यमरः ॥ ३ । ५ । ३५ ॥ यूषोऽन्तःस्थादिः ।
चवर्गादिभिरिति सुकटः । इति भरतः ॥ ३ ॥
अथ सुज्ञयूषगुणाः ।
“सुज्ञयूषोऽभिदो हृद्यः शुद्धाग्नौ त्रिणिनामपि ।
प्रथो बलाश्रयित्तो ज्वरहा च ललातः ॥
अक्षे हलवर्णं सख्यमलतं कटुकैर्विना ।
विशेषं लवणं हृत्कटुकेः संस्कृतं लतम् ॥
स तु दाहिमन्त्रोकायुक्तः स्यादागवाङ्गवः ।
यत्किञ्चल्लघुपाकश्च दोषाणामविरोधकः ॥” ॥
मन्त्रयूषगुणाः ।
“मन्त्रयूषः संघाहो हंही स्वादुः प्रमेहजित् ।
पित्तश्लेष्मज्वरहस्तपातीसारनाशनः ॥” ॥
कुल्ययूषगुणाः ।
“कुल्ययूषोऽनिलहा शर्कराश्रितनाशनः ।
तूष्णीप्रतूष्णीकाशाशोऽगुलमेदः कफापहः ॥” ॥
अन्तेन सह साधयूषगुणाः ।
“अन्तेनामो गुरुर्भेदी वातघ्नो दीपनो मतः ॥
अथ खड्गयूषः ।
“तत्र कपित्थपात्रेरीमरिचानाणिचित्रकेः ।
सुपक्वं खड्गयूषोऽयमयं काम्बलिकोऽपरः ॥” ॥
खड्गकाम्बलिकयूषगुणाः ।
“हृद्यो लवणजैर्हृत्तलमावविपाचितः ।
खड्गकाम्बलिकौ यूषौ ग्राहिवातकफापहौ ॥”
इति राजवल्लभः ॥ ३ ॥
अपि च । अथ यूषस्य विधिर्गुणश्च ।
“अष्टादशगुणैर्जीरे शमीघान्धस्तो रसः ।
विराजते वनः किञ्चित् पेषानो यूष उच्यते ।
उक्तः स एव निर्गुणो रक्षितश्च विशेषतः ॥”
अथ सूक्ष्मप्रकारान्तरमाह ।
“कल्कश्चपक्वं शुद्धीं पिप्पलीं चार्द्धकार्षिकीम् ।
हारिप्रस्थं विपरीतद्वयो यूष उच्यते ॥”

यूष

अयमर्थः । यूपान्नं पक्वमितं तत् कल्कोक्तं
शुद्धीं पिप्पलीं च समुदितार्द्धकार्षिकीं कल्की-
कता उभयमपि प्रस्थमितेन वारिणा पचेत् ।
तद्भवो यूषः ।
“यूषो बन्धो लघुः पाके बन्धः कण्टः कफा-
पहः ॥”
अथ सुज्ञयूषविधिः । हृत्कटीकायां तन्नालरे ।
“सुज्ञाग्नौ विपक्वं तोये श्वेतमर्द्धाङ्गकोष्कति ।
पादस्थं मर्दितं पूर्तं दाहिसस्य पलेन तत् ॥
युक्तं सैखवविन्नाङ्गधान्यैः पादकांशिकैः ।
कणाजीरकयोश्चूर्णाच्छायेकेनावत्स्थितम् ।
संस्कृतो सुज्ञयूषोऽयं पित्तश्लेष्महरो मतः ॥” ॥
अथ सुज्ञयूषगुणाः ।
“सुज्ञानामुत्तमो यूषो दीपनः शीतलो लघुः ।
त्रयोऽर्धयुगलदाहकफपित्तज्वरामहत् ॥” ॥
अथ सुज्ञामलकयूषगुणाः ।
“सुज्ञामलकयूषस्तु भेदी पित्तानिलापहः ।
लङ्काद्वयमनः शीतो मूर्च्छाश्रममदापहः ॥”
मन्त्रयूषगुणाः पूर्ववत् । इति भावप्रकाशः ॥
(तथा च ।
“कुल्ययूषो मधुरः कषायः
कर्कं सपित्तं विनिहति शीघ्रम् ।
मेहाश्रयी पायुजमेदहन्ता
सन्दीपनो मूत्रविशोधनश्च ॥
आप्लव्ययूषं मधुरश्च शीतं
विशेषतो वातनिवारणश्च ।
क्षिप्रापहं पित्तहरं नराणां
लमिं निहत्यापि दाहणश्च ॥
शीतलं मधुरं मौद्गं यूषं पित्तविकारजित् ।
वातदोषहरं प्रोक्तं ज्वराणां शमनं परम् ॥
मासुरो ग्राहको यूषो हंही स्वादुः प्रमेह-
जित् ॥
पित्तश्लेष्मज्वरघ्नः स्यात्तथातीसारनाशनः ॥
कषायं कटुकघ्नो वातघ्नं पुंस्त्वदोषकृत् ।
रक्तपित्तं निहन्त्याशु चणानां यूषमुच्यते ॥
घनं सवातं कफलक्ष्माघयं च पित्तकृत् ।
अन्तं पर्युषितं तच्च शस्यते तैलपाचने ॥
अन्यानि चैव शस्तानि कौलत्यानुषितानि च ।
मन्त्राणिपुटा बल्याः कलायाद्याश्च वर्जिताः ॥”
इति यूषविधिः ॥ ३ ॥
इति हारिते प्रथमस्थाने नवमेऽध्याये ।
“श्रेयः पच्यतमचापि सुज्ञयूषः ललातः ।
स तु दाहिमन्त्रोकायुक्तः स्यादागवाङ्गवः ॥”
“पटोलनिम्बयूषौ तु कफमेदोविशोषिणौ ।
पित्तघ्नौ दीपनौ हृद्यौ क्षमिज्ज्वरपहौ ॥
आसकासप्रतिज्ञाय प्रसेकारोचकज्वरान् ।
हन्ति मूलकयूषस्तु कफमेदोगलामयान् ॥
कुल्ययूषोऽनिलहा आसपीनसनशुः ।
तूष्णीप्रतूष्णीकाशाशोऽगुलमेदोऽश्रमः ॥
दाहिमामलकैर्धो हृद्यः संश्रमनो लघुः ।
प्राणान्मज्जनोऽमृच्छामेदोघ्नः पित्तवातजित् ॥
सुज्ञामलकयूषस्तु ग्राही पित्तकृष्टे हितः ।

योगः

यवकोलकुलत्यानां यूषः कल्कोऽनिलापहः ॥
इति सुश्रुते स्तनस्थाने ४५ अध्यायः ॥
यूषः, पुं, (यूषतीति । यूष + कः) । जलदाहहृत्तः ।
इति शब्दरत्नावली ॥
येष, ऋ ङ यत्ने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
आत्म०-अक०-सिट्) । अन्तःस्थादिः । ऋ,
अयियेषत् । ङ, येषते यियेषे । इति दुर्गा-
दासः ॥
योक्ता, [ऋ] चि, योगकर्ता । इति युजधातोः
कर्तरि ङप्रत्ययेन निष्पन्नम् । (यथा, वाच-
सनेयसंहितायाम् । ३० । १४ ।
“मन्यवेऽयच्छापं क्रोधाय निसरं योगाय योक्तारं
शोकायाभिसर्तारम् ॥”
“योक्तारं योगकर्तारम् ।” इति तज्ज्ञाश्रमम् ॥
योक्तं, क्री, (युज्यतेऽनेनेति । युज् + “दाक्षीशस्यु-
युजस्तुतेति ।” ३ । २ । १८२ । इति ङ् ।)
युगेन सह ईशादृक् आवध्यते अनेन तत् ।
योत् दृक् इति भाषा । तत्पञ्चायः । आनन्वः २
योजम् ३ । इत्यमरः ॥ २ । ६ । १३ ॥ (यथा,
ऋग्वेदे । ५ । ३३ । २ ।
“स त्वं न इन्द्र धियमानो अर्केऽहरीणां हवन्
योक्तमर्थः ॥”
“योक्तं नियोजनरञ्जुं अश्रः आश्रयसि ।” इति
तद्भाष्ये सायणः ॥ मन्त्रनरञ्जुः । यथा,
रामायणे । १ । ४५ । १८ ।
“ततो निश्चित्य मयनं योक्तं लत्वा च वासु-
किम् ।
मन्थानं मन्त्रं लत्वा ममत्युरमितौजसः ॥”
योगः, पुं, (युज ममाधौ + भावादौ यथावत् चण्) ।
सन्नहनः । उपायः । ध्यानम् । सङ्गतिः ।
युक्तिः । इत्यमरः ॥ ३ । ३ । २२ ॥ (प्रेम ।
यथा, देवीभागवते । ३ । १५ । १३ ।
“स्त्रीयान् गुणान् प्रविततान् प्रवदंस्तदासौ
तां प्रेमदामनुषकार च योगयुक्तः ॥”
“योगयुक्तः प्रेमयुक्तः ।” इति तद्वीकायां नील-
कण्ठः ॥ कृष्णम् । इति मनुः । ८ । ११५ ॥
अस्य प्रमाणं योगदानशब्दे दृश्यम् ।) अपू-
ञ्चायसम्प्राप्तिः । वपुःस्थेयम् । प्रयोगः । विष्णु-
भादिः । भेषजम् । विश्रम्भघातकः । श्रमम् ।
कामेयम् । इति मेदिनी । नैयायिकः । धनम् ।
इति हेमचन्द्रः ॥ चारः । खजम् । इति
निकाशशेषः ॥ ३ ॥ (येन वाक्यं युज्यते स
योगः । यथा,—
“तेन पिबेच्छान्तवर्जिनिम्ब-
हिंसाभयादृक्कपिप्पलीभिः ।
सिद्धं बलाभ्याश्च सदेवदाह
हिताव निर्व्यं गलगच्छरोगी ॥
सिद्धं पिबेदिति प्रथमं वक्तव्ये ततोऽप्यपदे सिद्धं
प्रयुक्तमेव दूरस्थानामपि पदानामेकीकरणं
योगः ।” इत्युत्तरतन्त्रे पञ्चषट्चमेऽध्याये
सुश्रुतेनोक्तम् ।) अथ सप्तविंशतियोमानां
नामानि । यथा,—

“विष्णुम्भः प्रीतिराबुद्धान् सौभाग्यः शोभन-
स्तथ

यतिगणः सुकर्मो न हतिः मूलस्तथैव च ।
गणो हृद्भिर्वचैव आघातो हर्षकस्तथा ।
वच आद्यन् यतीपातो वरीयान् परिचः शिवः ।
विध्यः वाध्यः शुभः मुक्तो ब्रह्मो वैदृतिस्तथा ॥”
तैषां वर्णनीयमागत यथा,—

“परिचक्ष्य त्वज्जिह्वं शुभकर्म ततः परम् ।
 ब्रह्मादौ पञ्च विष्कम्भा वसन् श्रुत्वा च नादिकाः ॥
 गच्छत्याघातयोः षट् च नव हर्षवैभवाः ।
 वैभूतिव्यतिपातौ च समस्तौ परिवर्जयेत् ॥
 शेषाव्ययार्थनामानो योगाः कार्य्यज्ञे योगभाः ॥”
 अथ विष्कम्भादियोगानयनक्रमः ।
 “स्वीन्द्रयोगनिष्ठाभ्यो योगा भभोगभाजिताः ।
 गतगम्याश्च पटिन्ना नाथो सुम्नन्तरोद्धताः ॥”
 इति सूर्यसिद्धान्तः ॥

विष्णुभादिसप्तविंशतिसङ्क्रान्तकालविशेषः । तत्-
साधकमाह ।

ग्रहकलाः सरसीन्दुकलाचुताः
खखगजैश्च भयोगमिता क्रमात् ।
अथ चूता खगतेष्वधिसिद्धिना
निजजपेन गतागत नाडिकाः ॥”

इति भास्कररीयसिद्धान्तशिरोमणीगणित-
ध्यायः ॥ * ॥ यस्य ग्रहस्य नक्षत्रं ज्ञातु-
मिष्यते तस्य कलाः कार्याः । तथा चन्द्रार्कयो-
र्योगस्य कलाः कार्याः । उभयत्र प्रतादिकेन
क्षते प्रथमस्थाने गतभानि । द्वितीयस्थाने गत-
योगाः । अथ यान्यवशिष्टानि गतानि खख-
ह्वारण्युतानि गम्यानि स्युः तेषां गतानां खख-
न्यन्यो विकलाः खखगतिभिर्भाष्याः । यज्ञभ्यते
ता गतनाडिका भवन्ति । यज्ञप्याषा विकला
भक्तास्तदैष्या घटिका भवन्ति । इति मिता-
चरानाम्नी तत्क्षतटीका ॥ आनन्दयोगो
यथा । भीमपराक्रमे ।

“अश्विनी सह सूर्य्यस्य सोमे न्यगश्रिरक्षया ।
अथैषा भौमवारेण बुधे हस्तः प्रकीर्णतः ॥
अगुराधा गुरोवारे विश्वदेवस्तु भागवै ।
वारुणं शनिं युक्तमानन्दोऽयं प्रकीर्णतः ॥”
योगव्या यथा । दौषिकायाम् ।

“भूमिपुत्रार्कयोरङ्ग नम्या मरु-
 ङ्गावयान्द्रातन्त्रिचादिभूजासिभिः ।
 भागवैष्णवङ्गयोरङ्ग भद्रा
 भवेत् फल्गुयुग्मोङ्गसंयुता ॥
 सोमपुत्रस्य वारे जया स्यान्मृगो-
 पेन्द्रगुर्विजयास्याभिजिह्वाजिभिः ।
 मीषतेरङ्ग रिक्ता च युक्ता यदा
 विश्वशक्रासियुक्पित्रादित्यम्भिः ॥
 सूर्यसंतस्य दिने यदि पूर्णा
 ब्रह्महिनाधिपतिद्रव्येः स्यात् ।
 योगवर्दास्त्रिभरेषु समेताः
 सर्वसमोद्भूतसिद्धिनियुक्ताः ॥”

अथमेव चान्तयोगः ॥३॥ अथान्तयोगः ।

[illegible]

राजमार्गये ।

“मासा रुद्रादिशो रामा षट्पञ्चमयस्तथा ।
दक्षन्ति तथयः सप्त रथादिसप्तभिर्गङ्गेः ॥”
अपि च ।

“इन्द्रायकंयुता भवेद्गुभदा सोमेन चैकादशी
भौमे चापि युता तथैव दशमी नैत्रा हृतीया
वृथी ।

धत्तौ नेष्टपलप्रदा सुरगुरौ शुक्ले द्वितीया तथा ।
सन्ध्यास्मविनाशविव्रजजननी सूर्यात्मजे सप्तमी ॥
पापोऽर्काक्षे विषाखान्नययमसुहृदपस्याह्नि

तोयं विन्वाभिजिह्वं त्वय कुजदिवसे स्वजनं
विन्वदौ ।

द्याये नृजा विप्रास्त्रा यमधनतुरगान्यानि जेवे
 उद्धि पितृं
 रोहिण्याद्वा यमेष्टं शतभमप भृगोरुद्धि पुण्या-
 नयेन्द्रो ॥

सौराष्ट्रे हस्तयुग्मार्यमयमजलयुक्तपौष्णपुष्या-
 धनानि
 चण्डोऽखकर्मयुक्ते सख्यहपतिदिने सौम्यवारे
 "रथ्येमापि" ॥१॥

अयोत्पाटादियोगः ।
 “रथादिदिवसेयंक्ता विप्राखादिचतुश्चतुः ।
 उत्पाटा नृत्तवः काना अन्तानि यथा-
 क्रमम् ॥”

अथ करकचायोगः ।
 “वाजिनिचोत्तराषाढा मूलपशुशीर्षभाक्ताकाः
 मृगशिरादिवारंयुक्ता योगाः करकचाः स्मृताः ॥”
 अथ न्युद्योगः ।
 “आदित्यभौमयोर्गन्धा भद्रा शुक्रशशाङ्कयोः ।
 बुधे जया गुरौ रिक्ता शनौ पूर्वा च न्युद्युताः ॥”
 अथ यमघट्टादीनां वर्ण्यकालनिर्णयः ।
 “यमघट्टे व्यजेदष्टौ न्युद्यौ द्वादश नाविकाः ।
 अन्येषां पापयोगानां मध्याह्नात् परतः शुभम् ॥”

अथ मुनिरनैव करकयादिशान्तिः ।
 “अयोगेष्टु च सर्वेष्टु पूर्वेषामं परित्यजेत् ।
 अयोगाच्च विनश्यन्ति चन्द्रशुद्धिता रमे ।
 करकया नृत्तयोगाच्च दिनं दग्धं तथा परं ।
 शुभे चर्त्ते प्रणश्यन्ति वृत्ता वषट्कता एव ॥” ॥
 यित्कयोगानां देशविशेषे प्रतिप्रसवो यथा ।
 श्रीपतिः ।

“विद्वद्भक्त्यास्त्यिदं वारयोगा
न तत्र प्रवर्तयन्ति वाचं ये वै ।
ब्रह्माज्ञां वक्ष्ये त्वं श्रेष्ठ वर्याः
श्रेष्ठेषु देशेषु न तं विद्वद्भाः ॥”
इति ज्योतिस्तन्त्रम् ॥ ७ ॥

अथ क्रियायोगः । सुनय ऊचुः ।
 “दुःखात्मन्माः पुरुषाः प्राप्य ब्रह्म महाजयम् ।
 उत्तरैर्युग्वाग्भीष्टं तथा त्वमनुचिन्तय ॥
 इत्युक्तः स तदा प्राह क्रियायोगं महात्मनाम् ।
 नराणां सुपकाराय दुःखविच्छेदिकारकम् ।
 वदितुमाद्य ॥

चाराधयन् विप्रश्च जगतां कारकां परम् ।
 केशवन्मिरापेक्षा यवसुक्तां प्रवाख्यथ ॥
 इष्टा पूजानमस्कारैः शुश्रूषाभिरहर्निशम् ।
 व्रतोपवासेर्विविधैर्भक्षणैश्च तप्यैः ॥
 तैस्तैश्चास्मितैः काम्यैस्त्वेतत्तु तृष्टिदाः ।
 भवेयुरपरिच्छिन्नादाराधयत केशवम् ॥
 तन्निष्ठास्तज्जतधियस्तत्कर्मयस्तदाश्रयाः ।
 तद्दृष्टस्तन्मनसः सर्वस्मिन् स इति स्थितः ॥
 समस्तान्यथ कर्माणि तत्र सर्व्वात्मनात्मनः ।
 सन्त्यज्य सर्वं स वः कर्ता समस्तारव्यययः ॥
 परः पराणां परमः स एको
 नरोत्तमो यस्य पदमभिजम् ।
 पराचरं विप्रमिदं समन्ता-
 दचित्यत्पन्तपरिग्रहं यत् ॥

नमाराध्य जगन्नाथं क्रियायोगेन बाहुवाः ।
 स्वयौ मोक्षं परं जन्मुक्तस्मात्सोत्तकारणम् ॥
 संसाराद्यवमयानौ विषयाक्रान्तचेतसाम् ।
 विष्णुप्रेतं विना नान्यत् किञ्चिदस्ति परायणम् ॥
 उत्तिष्ठंश्चित्तय हरिं ब्रह्मंश्चित्तय कैशवम् ।
 सुहृदंश्चित्तय गोविन्दं स्वर्पंश्चित्तय माधवम् ॥
 ध्यमेकाग्रचित्ता हि संश्रिता मधुहृदनम् ।
 जन्ममृत्युजरायाश्च संसारं सत्तरिष्यथ ॥
 क्रियायोगपराणौ च सुक्तिर्काव्यायनं कथम् ।
 समाराध्य जगन्नाथं राणानो मोक्षमाप्नुयुः ॥”
 इति वज्रपुराणम् ॥ ७ ॥

व्यथ योगसाधनम् । केशिष्वज उवाच ।
 “योगस्वरूपं स्थाखिष्य । श्रूयतां गदतो मम ।
 यत्र स्थितो न च्यवते प्राप्य ब्रह्मलये मुनिः ।
 मन एव भगुण्याणां कारणं बन्धमाक्षयौ ।
 बन्धसा विषयासङ्गि सुकृतिर्निर्विषयं तथा ।
 विषयेभ्यः समाचूय विज्ञानात्मा मनो मुने ।
 चिन्तयेन्मक्तये तेन ब्रह्मभूयं परेश्वरम् ।
 आत्मभावं नयत्येवं तद्वज्रध्यायिनं मुने ।
 विकार्यन्नात्मनः शून्या कोहमाकर्वको यथा ।

योगः

आत्मप्रत्यक्षसाधने विप्रश्रुता या मनोगतिः ।
तस्या ब्रह्मसंयोगो योग इत्यभिधीयते ॥
एवमत्यन्तविप्रश्रुतयुक्तधर्मापलब्धयः ।
यस्य योगः स वै योगी सुसुखरभिधीयते ॥
योगयुक्तं प्रथमं योगी युक्तानः सोऽभिधीयते ।
विनिवृत्तसमाधिस्तु परब्रह्मोपलब्धिवान् ॥
यद्यन्तरायदोषेण दुष्यते चास्य मानसम् ।
जन्मान्तरैरभ्यसतो मुक्तिः पूर्वस्य जायते ॥
विनिवृत्तसमाधिस्तु मुक्तिं तत्रैव जन्मनि ।
प्राप्नोति योगी योगादिदम्भकर्मैः च यो-

ऽचिरात् ॥

ब्रह्मचर्यमहिंसाश्च सत्यास्तेयापरिग्रहान् ।
सेवेत योगी निष्कामो योग्यतां स्वं मनो नयन् ॥
स्वाध्यायशौचस्नोषतपसि नियतात्मवान् ।
कुर्वीत ब्रह्मणि तथा परस्मिन् प्रवर्णं मनः ॥
यत्ते यमाः सनियमाः पञ्च पञ्च प्रकीर्तिताः ।
विप्रश्रुतपदाः काव्या निष्कामानां विसु-

क्तिदाः ॥

यत्तं भद्रासनादीनां समाख्या गुणैर्युतः ॥
यमाश्चेतिनियमाश्चैव युक्तीन् नियतो यतिः ॥
प्राणाश्चमनिर्लं वशमभ्यासान् कुरुते तु यत् ।
प्राणायामः स विज्ञेयः सवीजोऽवीज एव च ॥
परस्परैवाभिर्बन्धं प्राणापानौ यदाजितौ ।
कुरुतेः सङ्घातेन तृतीयः संयमात्तयोः ॥
तस्य चात्मस्वनवतः स्थूलरूपं हिमोत्तमः ।
आत्मस्वनमनस्तस्य योगिनोऽभ्यसतः सूक्ष्मम् ॥
शब्दादिष्वनुरक्तानि निगृह्याणाणि योगवित् ।
कुर्याच्चिन्तानुकारीणि प्रत्याहारपरायणः ॥
वश्यता परमा तेन जायतेऽतिचलात्मनाम् ।
इन्द्रियाणामवश्रैस्तेन योगी योगसाधकः ॥
प्राणायामेन पवनैः प्रत्याहारेण चैन्द्रियैः ।
वशीकृतैस्ततः कुर्यात् स्थितं चेतः शुभाश्रये ॥

श्रीखाण्डिक्य उवाच ।

कथ्यतां मे महाभाग । चेतसो यः शुभाश्रयः ।
यदाधारमशेषं तद्वन्ति दोषफलोद्भवम् ॥

श्रीकेशिध्वज उवाच ।

आश्रयश्चेतसो ब्रह्म दिधा तच्च स्वभावतः ।
भूप । भूर्लोकमूर्त्तश्च परश्चापरमेय च ॥
त्रिविधा भावना विप्र विभ्रमेतन्निबोध मे ।
ब्रह्मात्म्या कर्मसंज्ञा च यथा चैवोभयात्मिका ॥
ब्रह्मभावात्मिका ह्येका कर्मभावात्मिका परा ।
उभयात्मिका तथैवास्या त्रिविधा भावभावना ॥
समन्तनादयो ब्रह्मभावभावनया युताः ।
कर्मभावनया चान्ये देवाद्याः स्थावराचराः ॥
हिरण्यगर्भादिषु च ब्रह्मकर्मैः त्रिका विधा ।
बोधाधिकारयुक्तेषु विद्यते भावभावना ॥
अक्षीयेषु समस्तेषु विशेषज्ञान कर्मसु ।
विभ्रमेतत् परं चाप्यहोऽभिप्रदृष्टां नृप ॥
प्रत्यक्षमितमेदं यत् सत्तामात्रमगोचरम् ।
वचसमात्मसंवेदं तज्ज्ञानं ब्रह्मसंज्ञितम् ॥
तच्च विष्णोः परं रूपमरूपस्याजमचरम् ।
विभ्रमरूपपरेक्युक्तस्य परमात्मनः ॥

पूर

योगः

न तदयोगयुजा शब्दं नृप ! चिन्तयितुं यतः ।
ततः स्थूल हरे रूपं चिन्तयं यद्विभ्रमोचरम् ॥
हिरण्यगर्भो भगवान् वासवीऽथ प्रजापतिः ।
मरुतो वसवो रुद्रा भास्कराक्षरका येहाः ॥
गन्धर्व्यचन्द्रदेवाद्याः सकला देवयोनयः ।
मनुष्याः पशवः शैलाः ससृष्टाः सरितो हुमाः ॥
भूप भूतान्यपि प्राणि भूतानां ये च जेतवः ।
प्रधानादि विशेषान् चेतनाचेतनात्मकम् ॥
एकपादं द्विपादं बहुपादमपादकम् ।
मूर्त्तमेतद्धरे रूपं भावनात्रितयात्मकम् ॥
एतत् सर्वमिदं विभ्रं जगदेतच्चराचरम् ।
परं ब्रह्मस्वरूपस्य विष्णोः शक्तिसमन्वितम् ॥
विष्णुशक्तिः परा प्रोक्ता क्षेत्रज्ञाख्या तथापरा ।
अविद्या कर्मसंज्ञाया तृतीया शक्तिरिष्यते ॥
यथा क्षेत्रज्ञशक्तिः सा चेतिता नृप ! सर्वगा ।
संसारतापानखिलानवाप्नोत्यनुसन्ततान् ॥
तथा तिर्रोहितत्वाच्च शक्तिः क्षेत्रज्ञसंज्ञिता ।
सर्वभूतैषु भूपाल ! तारतम्येन लक्ष्यते ॥
अप्राणवत्सु स्वल्पाणां स्थावरेषु ततोऽधिका ।
सरीसृपेषु तथ्योऽपि अतिशक्ता पतत्रिषु ॥
पतत्रिष्यो नृगास्तेभ्यः स्वशक्ता पशवोऽधिकाः ।
पशुभ्यो मनुजाश्चातिशक्ता पुंसः प्रभाविताः ॥
एभ्योऽपि नागगन्धर्वा यथाद्या देवता नृप ! ।
शक्रः समस्तदेवभ्यस्तत्त्वापि प्रजापतिः ॥
हिरण्यगर्भोऽपि ततः पुंसः शक्रोपलक्षितः ।
एतान्येतेष्वरूपस्य तस्य रूपाणि पार्ष्विण्य ॥
यतस्तत्त्वशक्तियोगेन युक्तानि नभसा यथा ।
द्वितीयं विष्णुसंज्ञस्य गोगिधेयं महामते ॥
अमूर्त्तं ब्रह्मणो रूपं यत् सदित्युच्यते बुधैः ।
समस्ताः शक्तयश्चेता नृप यच्च प्रतिष्ठिताः ॥
तद्विभ्ररूपरूपं वै रूपमन्यहरेर्महत् ।
समस्तशक्तिरूपाणि तत् करोति जनेश्वर ! ॥
देवतैर्मनुष्यैर्मनुष्यादिचेष्टावन्ति स्खलीयता ।
जगतासु प्रकाराद्य न सा कर्म निमित्तता ।
चेष्टा तस्याप्रमेयस्य चापि मया हतात्मिका ॥
तद्वै विभ्ररूपस्य तस्य योगयुजो नृप ! ।
चिन्त्यमात्मविशुद्धयै सर्वैकस्त्विवशमश्रमम् ॥
यथाभिरुह्यतश्चिखः कर्णं दहति सानिलः ।
तथा चित्तं स्थितोऽविष्णुर्योगिनां सर्वैकस्त्विवशम् ॥
तस्मात् समस्तशक्तौनामाधारे तच्च चेतसः ।
कुर्वीत संस्थितं सा तु विशया शुद्धधारणा ॥
शुभाश्रयः सचित्तस्य सर्वगस्य तथात्मनः ।
त्रिभावभावनातीतो मुक्तये योगिनां नृप ॥
अन्ये च पुरुषथाः । चेतसो ये व्यपाश्रयाः ।
अप्युद्धास्ते समस्तास्तु देवाद्याः कर्मयोगिनः ॥
मूर्त्तं भगवतो रूपं सर्वोपाश्रयनिष्ठम् ॥
एषा वै धारणा श्रिया यचितं तत्र धार्यते ॥
तच्च मूर्त्तं हरे रूपं यादृक्चिन्तयं नराधिप ! ।
तच्छ्रुयतामनाधारा धारणा गोपपद्यते ॥
प्रसन्नचाखवदनं पद्मपत्रायतेजसम् ।
सुकपोलं सुविस्तीर्यललाटपलकोज्ज्वलम् ॥
समकण्ठात्तुविभ्रस्तथादकस्य विभ्रवशम् ।

योगः

कम्बुग्रीवं सुविस्तीर्यश्रीवत्साङ्कितवचसम् ॥
बलीभिर्भङ्गना मयनाभिना चोदरेण वै ।
प्रलम्बाटभुजं विष्णुमथवापि चतुर्भुजम् ॥
समस्थितारुणकञ्च सुस्थिराङ्गिकराम्भुजम् ।
चिन्तयेद्ब्रह्मभूतं तं पीतनिर्मलवाससम् ॥
किरीटचारुकेयूरकटकविभूषितम् ।
शार्ङ्गशङ्खगदाखड्गचक्राक्षवलयान्वितम् ॥
चिन्तयेत्तन्मथो योगी समाधायान्मानसम् ॥
तावद्व्यावहृद्भीता तत्रैव नृप धारणा ॥
ब्रजतत्सिंहतोऽन्यथा खेच्छया कर्म कुर्वतः ।
नापयाति तदा चित्तात् सिद्धीं मन्यते तां तदा ॥
ततः शङ्खगदाचक्रशार्ङ्गादिरहितं बुधः ॥
चिन्तयेद्ब्रह्मवद्वै प्रशान्तं साक्षरचक्रम् ॥
सा यदा धारणा तद्देवस्थानवती ततः ।
किरीटकेयूरमुखैर्भूषणे रक्षितं शरैः ॥
तदेकावयवं देवं चेतसापि पुनश्चुधः ।
कुर्यात्ततोऽवयविनि प्रणिधानपरो भवेत् ॥
तद्वै प्रत्ययेवैकसन्ततिश्चात्यनिष्ठता ।
तद्वै प्रथमेरङ्गेः षड्भिर्निष्पाद्यते नृप ॥
तस्यैव कल्पनाहौनं स्वरूपमयं हि यत् ।
मनसा ध्याननिष्पाद्यं समाधिः सोऽभिधीयते ॥
विज्ञानं प्रापकं प्राप्य परे ब्रह्मसि पार्ष्विव ! ।
प्रापणीयस्तथैवात्मा प्रचीणाशेषभावनः ॥
क्षेत्रज्ञः करणी ज्ञानं कर्तुं तेन तस्य तत् ।
निष्पाद्य मुक्तिकार्यं वै कृतकत्वं निवर्त्तते ॥
तद्भावभावमापन्नस्ततोऽसौ परमात्मना ।
भवत्यभेदी भेदश्च तस्याज्ञानकतो भवेत् ॥
विभेदजनकेऽज्ञाने नाशमात्यन्तिकं गते ।
आत्मनो ब्रह्मणो भेदमसन्नं कः करिष्यति ॥
इत्युक्तस्ते मया योगः खाण्डिक्य ! परिपृच्छते ॥
इति विष्णुपुराणे ६ अर्धे ७ अध्यायः ॥ ॥

ब्रह्मज्ञतयोगो यथा ।

“सुखं योगासनं कृत्वा बभूव संपुटाञ्जलिः ।
पुलकाङ्कितसर्वाङ्गः सासु नेत्रोऽतिदीनवत् ॥
इत्थं सुपुङ्गव मेधाश्च पिङ्गलां नलिनीं धुराम् ।
नाडीषट्कञ्च योगेन निरुध्य च प्रयत्नतः ॥
मूलाधारं स्वाधिष्ठानं मणिपूरमनाहतम् ।
विपुलं परमाज्ञास्यं षट्चक्रञ्च निरुध्य च ॥
लङ्घनं कारयित्वा च तं षट्चक्रं क्रममुद्दिधः ।
ब्रह्मरन्ध्रं समानीय वायुवहं चकार ह ॥
निरुध्य वायुं मेघान्तामानोय हृदयात्मजम् ।
तं वायुं भ्रामयित्वा च योजयामास मेधया ॥
एवं कृत्वा तु निष्पन्दो यो हतो हरिणा पुरा)
जलाप परमं मन्त्रं तं तस्यैकादशाक्षरम् ॥
सुहृत्तश्च जपं कृत्वा ध्यायं ध्यायं पदाम्भुजम् ।
इदं हृदयात्मजो जपं तेषामयं सुते ॥
तत्तेजोऽन्तरे रूपमतीवसुमनोहरम् ।
दिभुजं सुरलीलसं भूषितं पीतवाससा ॥
श्रुतिमूलमन्यन्तु कृत्स्नलक्ष्मणकरकुण्डलम् ।
इति तस्य प्रसन्नास्यं भक्तानुयुक्तकारतम् ॥
नवीनजलदाकारश्यामसुन्दरविषमम् ।
स्थितं जमुषु सर्वेषु निर्लभं सान्निध्यम् ॥

योगः

स्वात्मारामं पूर्णकामं जगद्वापि जगत्परम् ।
सर्वस्वरूपं सर्वेषां बीजरूपं सनातनम् ॥
सर्वाधारं सर्व्वरं सर्व्वशक्तिसमन्वितम् ।
सर्व्वाराध्यं सर्व्वगुहं सर्व्वमङ्गलकारणम् ॥
सर्व्वमन्त्रस्वरूपं सर्व्वसम्पत्करं वरम् ।
यद्दृष्टं ब्रह्मरूपं च तद्दि तद्दिहरेव च ।
इह च परमाचर्यं तुष्टपि परमेश्वरम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णखण्डे २० अध्यायः ॥३॥
अथ ध्यानयोगः । हरिश्वाच ।

“अथ योगं प्रवक्ष्यामि मुक्तिमुक्तिकरं परम् ।
ध्यायिभिः प्रीयते धीयो ध्यानेन हरिरीश्वरः ॥
तत् प्रवक्ष्यामि महेशान् । सर्व्वपापविनाशनम् ।
विष्णुः सर्व्वेश्वरीशक्तो यद्भूमिपरिवर्जितः ॥
वासुदेवो जगन्नाथो ब्रह्मात्मा अहमेव तु ।
देहिदेहस्थितो नित्यः सर्व्वदेहविवर्जितः ॥
देहधर्मैर्विहीनश्च चराचरविवर्जितः ।
यद्ब्रविधुः स्थितो दृष्टा श्रोता प्राप्ता स्तुतीन्द्रियः ॥
तद्ब्रह्मरहितः सृष्टा नामगोचरविवर्जितः ।
मन्ता मनःस्थितो देवो मनसा परिवर्जितः ॥
मनोधर्मैर्विहीनश्च विज्ञानाश्रय एव च ।
बोद्धा बुद्धिस्थितः साक्षी सर्व्वबोधविवर्जितः ॥
बुद्धिधर्मैर्विहीनश्च सर्व्वः सर्व्वगतोऽमलः ।
सर्व्वप्राणविनिर्मुक्तः प्राणधर्मैर्विवर्जितः ॥
प्राणिप्राणो महाशान्तो भयेन परिवर्जितः ।
अहङ्कारादिहीनश्च तद्ब्रह्मपरिवर्जितः ॥
तत्संवाची तन्निवृत्ता च परमानन्दरूपकः ।
जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिस्तन्साक्षी तद्विवर्जितः ॥
तुरीयः परमो धाता दृग्गो गूणवर्जितः ।
सुक्ती बुद्धो जनयापी सत्य आत्मासङ्गश्च शिवः ॥
एवं ये मानवा विज्ञा ध्यायन्तीश्वरं परम् ।
प्राप्नुयुस्ते च तद्रूपं नात्र कार्या विचारणा ॥
इति ध्यानं मया ख्यातं तव शृङ्गुर । सुव्रत ॥
पठेद्य एतत् सततं विष्णुलोकं स गच्छति ॥”

इति गारुडे १४ अध्यायः ॥

अथाष्टाङ्गयोगः ।

“मुक्तिरष्टाङ्गविज्ञानात् संक्षिपात्तद्वदे ऽयम् ।
यमाः पञ्च त्वहिंसाया अहिंसा प्राणयामि-
नम् ॥
सर्व्वं भूतहितं वाक्यमस्त्यं स्वाग्रहं परम् ।
अमेधुनं ब्रह्मचर्यं सर्व्वथागोऽपरिग्रहः ॥
नियमाः पञ्च सत्याद्या वाङ्मन्त्राभ्यन्तरं दिधा ।
श्रीचं तुष्टिश्च सन्तोषस्तपस्त्रिभ्योऽन्यहः ॥
स्वाध्यायः स्यान्नवजापः प्रणिधानं हर्यंजिः ।
आसनं पद्मकायुक्तं प्राणायामो मरुन्जयः ॥
मन्त्रध्यानयुतो गर्भो विपरीतो ह्यगर्भकः ।
अगर्भात् सगर्भश्चः प्राणायामस्ततीऽधिकः ॥
एवं द्विधा त्रिधाप्युक्तः पूरणात् पूरकः स च ।
कुम्भको निश्चलत्वात् स रेचकाद्गच्छत्त्रिधा ॥
लघुदादशमात्रः स्याच्चतुर्विंशतिकः परः ।
वट्विंशन्मात्रिकः श्रेष्ठः प्रत्याहारश्च रोधनम् ।
ब्रह्मात्मचिन्ता ध्यानं स्याद्धारणा मनसो धृतिः ।
अहं ब्रह्मैवमिह संमाधिर्ब्रह्मणः स्थितिः ॥

५३

योगः

अहमात्मा परं ब्रह्म सत्यं ज्ञानमनन्तकम् ।
विज्ञानमानन्दो ब्रह्म खलत्त्वमसि केवलम् ॥
अहं ब्रह्मास्मि अहं ब्रह्म अशरीरमनिन्द्यम् ।
अहं मनो बुद्धिमरुदहङ्कारादिवर्जितम् ॥
जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तादिमुक्तं ज्योतिस्तदीयकम् ।
नित्यं शुद्धं बुद्धियुक्तं सत्यमानन्दमयम् ॥
योऽसावादित्यपुत्रः सोऽसावहमवच्छ ॐ ।
इति ध्यायन् विमुच्येत ब्राह्मणो भववन्धनात् ॥”

इति गारुडे ४६ अध्यायः ॥ ३ ॥

अपि च ।
“एतत् कथितं ज्ञानं योगश्चैवं निबोध मे ।
यं प्राप्य ब्रह्मणो योगी प्राप्नोतानन्तान् व्रजेत् ॥
प्राणाग्नेवात्मना जेत्यो योगिना स हि दर्शन्यः ।
कुर्व्वीत तन्मये यत्र तस्योपायं ऽयुष्य मे ॥
प्राणायामेर्देहहोषात् धारणाभिश्च क्लिष्टम् ।
प्रत्याहारेण संसर्गान् ध्यानेनानोश्वरान्

गुणान् ॥

यथा पञ्चतन्मात्राणां ध्यातानां दृष्टान्ते मलम् ।
तथेन्द्रियज्ज्ञातो दोषा दहन्ते प्राणनिरुद्धान् ॥
प्रथमं साधनं कुर्यात् प्राणायामस्य योगवित् ।
प्राणापाननिरोधस्तु प्राणायाम उदाहृतः ॥
लघुमध्योत्तरीयाश्चः प्राणायामस्त्रिधोऽस्ति ।
तस्य प्रमाणं वक्ष्यामि तदलर्कं । ऽयुष्य मे ॥
लघुदादशमात्रस्तु द्विगुणः स तु मध्यमः ।
त्रिगुणाभिश्च मात्राभिस्तुरीया उदाहृतः ॥
निमेषोन्मेषो मात्रा तालो लघ्वचरो मतः ।
प्राणायामस्य संस्कारं स्मृतो द्वादशमात्रकः ॥
प्रथमेन जयेत् स्वेदं मध्येन तु वेपथुम् ।
विगादं हि तृतीयेन जयेद्दोषानुक्रमान् ॥
ऋदुत्वं संशयमानास्तु सिंघाईलकुञ्जराः ।
यथा यान्ति तथा प्राणो वश्यो भवति योगिनः ॥
वश्यं मसं यद्येच्छातो नागं नयति क्षतिपः ।
तथैव योगी च्छेदेन प्राणं नयति साधितम् ॥
यथा हि साधितः सिंहो ऋगान् हन्ति न

मानुषान् ।

तद्विप्रिहः पवनः क्लिष्टं न नृणां तनुम् ॥
तस्माद्युक्तः सदा योगी प्राणायामपरो भवेत् ।
श्रूयतां मुक्तिफलदं तस्यावस्थाचतुष्टयम् ॥
ध्वक्तिः प्राप्तिस्तथा संवित् प्रसादश्च महोपते ।
स्वरूपं ऽयम् वे तेषां कथ्यमानमनुक्रमान् ॥
कर्मणाभिष्टुष्टानां जायते फलसंतपः ।
चेतसो विकषायत्वं यत्र सा ध्वक्तिरुच्यते ॥
ऐहिकासुप्तिकान् कामान् लोभमोहात्मकांश्च

यान् ।

निरुद्धास्ते सदा योगी प्राप्तिः सा सर्व्व-
कालिकी ॥
अतीतानागतानर्थान् विप्रकृष्टतिरोहितान् ।
विज्ञानातीन्द्रियैर्गृह्याणां ज्ञानसम्यदा ॥
तुल्यप्रभावस्तु यदा योगी प्राप्नोति संविदम् ।
तदा संविदिति ख्याता प्राणायामस्य सा

स्थितिः ॥

यान्ति प्रसादं येनास्य मनः पञ्च च बाधवः ।

योगः

इन्द्रियादीन्द्रियार्थाश्च स प्रसाद इति स्मृतः ।
ऽयुष्य च महोपाल । प्राणायामस्य लक्षणम् ।
युञ्जतश्च यथायोगं याद्विहितमासनम् ॥
पद्ममहोसनं वापि तथा स्वस्तिकमासनम् ।
आस्थाय योगी युञ्जीत कृत्वा च प्रणवं हुदि ॥
समः समासनो भूत्वा संकुप्य चरणावभौ ।
संयतास्यस्तथा चोक्तं सत्यमिदं वागप्रतः ॥
पाणिभ्यां लिङ्गद्वयं नावक्ष्यन् प्रयतः स्थितः ।
किञ्चिदुन्मासितशिरा दन्तैर्हन्ता स संयुज्जतः ॥
संयज्जनासिकायां स्वं दिशश्चानवलोकयन् ॥
रजसा तमसो वृत्तिं सत्त्वं रजसस्तथा ।
संस्थाप्य निम्नेले सत्त्वं स्थितो युञ्जीत योगवित् ॥
इन्द्रियादीन्द्रियार्थैश्चः प्राणादीन् मन एव च ।
निरुद्धा समवायेन प्रत्याहारसुप्रभवेत् ॥
यस्तु प्रत्याहरेत् कामान् कुम्भोऽङ्गानीव सर्व्वशः ।
स त्वात्सरतिरेकस्यः पश्यन्नात्मनमात्मनः ॥
संवाह्याभ्यन्तरं श्रीचं निष्पाद्याकण्ठनाभितः ।
पूरयित्वा बुद्धौ देहं प्रत्याहारसुप्रभवेत् ॥
प्राणायामा दश द्वौ च धारणा साभिधीयते ।
द्विधारणा स्मृतो योगो योगिभक्तस्तद्विधिः ॥
तथा वै योगयुक्तस्य योगिनो नियमात्मनः ।
सर्व्वं दोषाः प्रणश्यन्ति स्वस्थश्चोपजायते ॥
वाञ्छते च परं ब्रह्म प्राप्नोति च गुणान् एव च ।
योमादिपरमाणुं च तथात्मानमकल्मषम् ॥
इत्थं योगी जिताहारः प्राणायामपरायणः ।
जितो जितो जनेर्भूमिमारोहेत यथा युद्धम् ॥
दोषान् याधि तथा भोजमाक्रान्ता भूरजि-
जिता ।

विवर्जयति नारीजेतस्माद्ब्रह्मनिर्जितम् ॥
प्राणानामुपमं रोषान् प्राणायाम इति स्मृतः ।
धारणेत्युच्यते नेयं धार्यते यन्मनोऽनया ॥
शब्दादिभ्यः प्रवृत्तानि यदक्षानि जितान्तराः ।
प्रत्याहृत्यन्ते योगेन प्रत्याहारस्ततः स्मृतः ॥
उपायश्चात्र कथितो योगिभिः परमार्थभिः ।
यन याध्यादयो दोषा न जायन्ते हि योगिनः ॥
यथा तोषार्थिनस्तोयं यन्मनात्तादिभिः शृणुः ।
आपिबेयुस्तथा वायं पिबेद्योगी जितश्रमः ॥
प्राणायामो हृदये वायं तृतीये च तथोरसि ।
कण्ठे मूत्रे नासिकायां नेत्रभ्रमश्चमस्तु ॥
किञ्चित्समान परमिंस धारणा परमा स्मृता ।
दृष्टीना धारणाः प्राप्य प्राप्नोत्यनरसाम्यताम् ॥
नाश्वातः श्रुधितः श्रान्तो न च व्याकुलकोचनः ।
युञ्जीत योगी राजेन्द्र । योगी सिद्धार्थमात्मनः ॥
नानिशीते न चेवीणां हर्षं नास्मिन्नात्मके ।
कालेनैतद्यु युञ्जीत न योगं ध्यायन्तपरः ॥
सशब्देऽयिजनाभ्यासं जीर्णं गोष्ठं चतुर्व्ययः ।
शुक्लपद्मं च ये नद्यां प्रशान्ते ससरीर्यः ॥
समये कुपतीरे वा चेत्यवश्यीकसचये ।
देशस्वतेषु तत्त्वज्ञो योगाभ्यासं विवर्जयेत् ॥
सत्त्वस्यानुपपत्तौ च देशकालविवर्जितः ।
नासतो दृष्टानं योगे तस्मान्न परिवर्जयेत् ॥
दोषानेताननादयः सप्तत्वादयो युज्यन्ते वै ।

योगः

विज्ञाय तस्य ये दोषा जायन्ते तान्निबोध मे ।
 बाधिर्यं जङ्गलाजोपः स्तुतेर्भक्तमन्त्रता ।
 स्वरश्च जायते सदास्तद्वद्वानयोगिनः ।
 प्रसादाद्योगिनो दोषा यथेते स्युश्चिकित्सितम् ।
 तेषां नाशाय कर्त्तव्यं योगिनां तं निबोध मे ।
 स्निग्धा यवागमलुष्णा मुक्ता तन्नेव धारयेत् ।
 वातगुल्मप्रशान्त्यर्थं गुदावर्त्ते ततो दधि ।
 यवागमलपि पक्वे वायुप्रश्लौघं परिचिपेत् ।
 तद्वत् कम्पे महाशैले स्मरं मनसि धारयेत् ।
 विधाते वचसो वापि बाधिर्यं श्रवणोन्निधे ।
 तथैवास्त्रफलं ध्यायेत्पुण्यात्तो रसनेन्द्रिये ।
 यस्मिन् यस्मिन् रजा देहे तस्मिन्सदुपकारि-
 योम् ।
 धारयेद्धारणासुखे शीतो शीते विदाहिनीम् ।
 कीलं शिरसि संस्थाप्य काष्ठं काष्ठेन ताड-
 येत् ।
 लुप्तस्त्वैः स्तुतिः सदो योगिनस्तेन जायते ।
 छावापृथिवी वायुप्रीतिं आपिनावनुधारयेत् ।
 अमानुषात् सत्त्वजातादाध्यास्थितिचिकित्-
 सितम् ।
 अमानुषं सत्त्वमन्त्रयोगिनं प्रविशेत् यदि ।
 वायुधारणा चैव देहसंस्थं विनिर्देहेत् ।
 एवं सत्त्वात्मना कार्या रक्षा योगविदा वृत् ।
 धर्मायैकाममोक्षाणां शरीरं साधनं यतः ।
 प्रवृत्तिलक्षणा ख्याता योगिनो विस्मयात्तथा ।
 विज्ञानं विलयं याति तस्माद्गोप्याः प्रवृत्तयः ।
 अलौकिकमारोग्यमनन्दुरत्नं
 गन्धः सुभो मूत्रपुरीषमल्पम् ।
 कान्तिः प्रसादः स्वरसौम्यता च
 योगप्रवृत्तिः प्रथमं हि चिह्नम् ।
 अशुरागं जनो याति परोक्षे गुणकीर्णम् ।
 न विभ्यति च सत्त्वानि सिद्धिलक्षणसुखम् ।
 शीतोष्णादिभिरत्युपेयस्य बाधा न जायते ।
 न भीतिमेति चाभ्यस्तस्य सिद्धिरुपस्थिता ।
 इति मार्कण्डेयपुराणे योगचिकित्सानाम १८
 अध्यायः ॥ (तथा च ।
 ईश्वर उवाच ।
 “मय्येकचित्तता योग इति पूर्वं निरूपितम् ।
 साधनान्यष्टधा तस्य प्रवक्ष्याम्यधुना शृणु ।
 यमाश्च नियमास्त्वावदासनापि षण्मुखः ।
 प्राणायामस्ततः प्रोक्तः प्रत्याहारश्च धारणा ।
 ध्यानं तथा समाधिश्च योगाङ्गानि प्रचक्षते ।
 अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्यमपरिग्रहो ।
 यमाः संक्षेपतः प्रोक्ता नियमाः शृणु पुत्रक ! ।
 तपः स्वाध्यायसन्तोषः शौचमीश्वरपूजनम् ।
 नियमाः कथिता तस्य ! योगसिद्धिप्रदायिनः ।
 सर्वेषामेव भूतानामस्तेष्वजननं हि यत् ।
 अहिंसा कथिता सद्द्विर्योगसिद्धिप्रदायिनी ।
 यथार्थकथनं सत्यमस्तेयमधुना शृणु ।
 चौर्येण वा वलेनापि परस्वहरणं च यत् ।
 स्तेयमिहोच्यते सद्द्विर्कथं तस्य वर्जनम् ।
 सर्वेषु मेघुनानां ब्रह्मचर्यमिहोच्यते ।

योगः

ब्रह्माणामप्यनादानमापद्यि यथेष्टया ।
 अपरिग्रह इत्युक्तो योगसिद्धेस्तु साधनम् ।
 चान्द्रायणादिना यत् शरीरस्य च शोधनम् ।
 तत्तपः कथितं पुत्र ! स्वाध्यायमधुना शृणु ।
 प्रणवः शतश्रुतीयं तथाचर्चशिरःश्रिखा ।
 एतेषां यो जपः पुत्र ! स्वाध्याय इति कौतुकतः ।
 यद्वच्छाणाभसन्नुष्टः सन्तोष इति पश्यते ।
 वास्ये चाभ्यन्तरे चापि शुद्धिः शौचं विधीयते ।
 स्तुतिस्मरणपूजाभिवाञ्जनः कायकर्मभिः ।
 मयि भक्तिर्दृष्टा पुत्र एतदीश्वरपूजनम् ।
 यमाश्च नियमाः प्रोक्ताः संक्षेपात्तु विस्तरात् ।
 यमैश्च नियमेयुक्तो योगी मोक्षाय संस्तुतः ।
 स्थिरबुद्धिरसंमृष्टः पूर्वमासनमभ्यसेत् ।
 पद्मकं स्वस्तिकं पीठं सैद्यं कौकुटकौञ्जरम् ।
 कौर्मं वक्त्रासनं चैव वैष्णवं चाष्टचक्रकम् ।
 दण्डं ताल्यासनं मूलं खड्गं सुहरमेव च ।
 मकरं त्रिपथं काष्ठं स्थाय्यां हस्तिकर्णिकम् ।
 भीमं वीरासनं चापि वाराहं नृगवेष्टिकम् ।
 क्रौञ्चं चानालिकं चापि सर्वतोभद्रमेव च ।
 इत्येतान्यासनान्यत्र सप्तविंशतिसंख्याया ।
 योगसंसिद्धिहेतोस्तु कथितानि तवानघ ! ।
 एषामेकतरं बद्धा गुरुभक्तिपरायणः ।
 इन्द्रादीन्तो जयेत्प्राणानन्यासक्रमयोगतः ।
 अन्तश्चराणां वायुनां नाद्याभ्यररोधनम् ।
 प्राणायाम इति प्रोक्तो द्विविधः स च कथ्यते ।
 अगर्भश्च सगर्भश्च तयोराद्योऽजयः स्तुतः ।
 द्वितीयः सजयः प्रोक्तो भुवं याचतिमाष्टभिः ।
 रेचकः शून्यकश्चैव पूरकः कुम्भकस्तथा ।
 एवं चतुर्विधो भेदः प्राणायामेऽत्र स्मरभिः ।
 अस्त्रनाड्यः प्रोक्ता गमागमनयाश्रयाः ।
 रेचनात्रेचकः प्रोक्तः शून्यकस्तु यथास्थितः ।
 पूरकः पूरणाद्यायुक्तसिरोधाच्च कुम्भकः ।
 देहिनी दक्षिणे भागे पिङ्गला नाडिका
 स्तुता ।
 पिष्टयोनिरिति ख्याता भातुस्तत्राधिदेवतम् ।
 दक्षिणेतगरा या च इडा सा नाडिका स्तुता ।
 देवयोनिरिति ख्याता चन्द्रस्तत्राधिदेवतम् ।
 एतयोर्बभयोर्मेष्टी सुषुम्ना नाम विश्रुता ।
 पञ्चस्रजनिभा नाडौ कार्यास्या ब्रह्मदेवतम् ।
 ततः शून्यं निरालम्बं मध्ये स्वात्मनि योजयेत् ।
 बाह्यस्याधोधनाद्यायोः शून्यकत्वं विनिर्दिशेत् ।
 चन्द्रदेवतया भूयः पिष्टेद्व्यस्तसुखम् ।
 आप्यायनं भवेत्तेन ब्राह्मणं कल्पावस्य तु ।
 आपूर्योदरसंस्थं तु उच्चैर्वायुं निरोधयेत् ।
 कुम्भकः कुम्भवत्स्य त्रिचको वर्तितस्य च ।
 उत्तुप्य प्रयतो वायुमज्जदेवत्वमानयेत् ।
 अङ्गुष्ठायान्तमारभ्य ब्रह्मरन्ध्रेण मोचयेत् ।
 सङ्कोच्य कूर्चिकाचक्रमूर्ध्नि गोत्रा रसाजयम् ।
 संक्षोभ्य शङ्खिनीं सन्ध्यास्ततो ब्रह्मगुह्यं नयेत् ।
 अनेन शोधयेन्मागंमैश्वरं विमलं सुनिः ।
 क्रमेणाभ्यासयोगेन योगसंसिद्धिभागभवेत् ।
 सुसुप्त्वा सदा वस ! योगाङ्गं योगसिद्धये ।

योगः

विज्ञाय वद्विर्मागं तु अङ्गुष्ठायान्तु शनैः शनैः
 सौम्येनाकर्षयेद्वायुं नाभायास्तस्य धारयेत् ।
 धारयन्नियतप्राणो योगैश्वर्यममन्वितः ।
 जायते वत्सराद्योगी जराभरणवर्जितः ।
 वायुमाकर्षयेद्वाङ्गं वामया चोदरं भवेत् ।
 नाभिनासान्तराध्यायं स्थिः प्राणान्श्च जयेद्-
 ध्रुवम् ।
 मनःस्थैर्यं भवेद्वत्स ! चित्तु स्थानेषु धारणात् ।
 अङ्गुष्ठनाभिनासायां वायुं योगी जितासनः ।
 अपानं कटिदेशे तु पृष्ठतो वै विनिर्दिशेत् ।
 सदा तत्रैव सन्धय एव वायुजयक्रमः ।
 रेचकः पूरकश्चैव कुम्भकश्च न विद्यते ।
 निरालम्बे मनः कृत्वा चान्द्रायणजितो भवेत् ।
 इन्द्रियाणां विचरतां विषयेषु स्वभावतः ।
 निग्रहः प्रोच्यते यस्तु प्रत्याहारः स उच्यते ।
 यदा तु पश्यति तत्सर्वं पश्येत्तत्त्वदात्मनि ।
 प्रत्याहारः स वै प्रोक्तो योगसाधनसुखम् ।
 कर्म्मन्द्रियाणां पञ्चाणां पञ्चमाद्येतरं जने ।
 यदि तत्र स्थिरो लोको मनो याति तदाजयम् ।
 उदात्तान् दृष्ट्वा पश्येव कारयेद्धारणां बुधः ।
 प्राणवायुं निवार्यैव मनः स्थिरैश्वर्ये चिपेत् ।
 देवांश्च सिद्धान् गन्धर्वान्धारणान् खेचरान्
 गगान् ।
 यस्यासाभ्यासयोगेन सुखमन्योतिः प्रपश्यति ।
 दृष्टे न स्यान्नरा नृपुः सर्वज्ञश्च प्रजायते ।
 स्फोटोऽस्या नाडिका प्रोक्ता कुम्भलोकास्तदा-
 न्तरं ।
 उच्चायं विन्दुतत्त्वं तु तस्यान्ते गुणवत् स्मरेत् ।
 भूतं भयं भविष्यञ्च वर्त्तमानञ्च दूरतः ।
 ज्ञानं यत्तद्वैद्वन् स्फोटोऽस्य ज्ञानमभ्यसेत् ।
 ललाटे स्फुटिदृष्टे सदाशिवमनुस्मरेत् ।
 शुद्धस्फटिकसङ्काशं जटाजूटैश्चोत्थरम् ।
 पञ्चवक्त्रं दृष्टुं सर्पयज्ञोपवीतनम् ।
 ध्यात्वेवमात्मनि विभुं ध्यानं तत् स्मरयो विदुः ।
 ततोऽन्मन्त्रं भवति न श्रयोति न पश्यति ।
 न जिघ्रति न स्मृति न किञ्चिद्वा समीक्षते ।
 गुह्योदरादिस्थानेषु वायुं नासां विचिन्तयेत् ।
 ईशोऽहमिति योगीन्द्रः परानन्दैकविग्रहः ।
 जराभरणनिर्मुक्तः शिव एव भवेत्सुनिः ।
 गमनागमनाभ्यां यो ह्रीनो वै विषयोज्झितः ।
 एकान्तरोक्ताभीभावः समाधिरभिधीयते ।
 न दृष्टवस्तुनश्चिन्ता न सुखस्यापि चिन्तनम् ।
 न बहिर्गन्तारं पुत्र ! ब्रह्मस्यविभेदनम् ।
 न स्थूलं न क्षयं वापि न ह्रस्वं नापि कोपितम् ।
 न शुक्लं नापि वा पीतं न लघुं नापि कर्बुरम् ।
 कृत्वा हृत्पद्मनिजये विश्वास्त्रं विन्दुसम्भवम् ।
 आत्मानं सर्वभूतानां परस्तात्तमसं स्थितम् ।
 सर्वस्याधारमयत्तमानन्दं ज्योतिरवयम् ।
 प्रधानपुरुषातीतमाकाशं दहरं शिवम् ।
 तदन्तः सर्वभूतानामीश्वरं ब्रह्मैकपिणम् ।
 ध्यायेद्नादिमध्यान्तमानन्ददिगुलजयम् ।
 महान्तं पुरुषं ब्रह्म ब्रह्मणं ब्रह्म चावयम् ।

योगः

योद्धारान्ने तथात्मानं संख्याय परमात्मनि ।
आकाशे देवमीशानं ध्यायीताकाशमध्यगम् ।
कारणं सर्वभावाणामानन्दैकरसाग्रयम् ॥
पुराणं पुराणं शम्भुं ध्यायेन्नुच्यते बन्धनात् ।
शिवभक्तिं विना यस्तु संसारं तर्तुमिच्छति ॥
मूढो यथा मृगाङ्गलेः ससृग् तर्तुमिच्छति ।
तथा विना शम्भुसेवां संसारतरणं न हि ॥
सर्वसौख्यप्रदः शम्भुर्नाम काचन देवता ।
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन महादेवं प्रपूजयेत् ॥
यदा गुहायां प्रकृतं जगत्संमोहनालये ।
विचिन्त्य परमं योम सर्वभूतैककारणम् ॥
जीवनं सर्वमृतानां यत्र लोकः प्रसीयते ।
आनन्दं ब्रह्मणः स्रष्टुं यत्प्रयच्छति सुसुखम् ॥
तन्मयी निहितं ब्रह्म केवलं ज्ञानलक्षणम् ।
पातुं तिष्ठेन्नृपेण सोऽनुते योगमैश्वरम् ॥
नैकलक्ष्यं हितं वा त्रिलक्ष्यं न नवात्मकम् ।
संज्ञोपाधिनिर्मुक्तं समाधिरभिधीयते ॥
बाह्ये चाभ्यन्तरे पुनः । यत्र यत्र मनः क्षिपेत् ।
तत्र तत्रात्मनो रूपमानन्दमनुभूयते ॥
संख्याय मयि चात्मानं परं ज्योतिषि निर्गुणे ।
सुहृत् तं तिष्ठतः साक्षात्तस्य चानुभवो भवेत् ॥
सर्वज्ञः परिपूर्णश्च जगत्समन्वितः ।
मनुप्रसादाद्वैद्यो गी नान्यथा कौचसूदन ॥
तस्मात् सर्वं परित्यज्य कर्मजातं सुदुष्करम् ।
मामेकं शरणं गच्छेदज्ञानं नाशयाम्यहम् ॥
ब्राह्मणः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्चान्ये च
सङ्कराः ।
महक्तिभावना पूता यान्ति मत्परमं पदम् ॥
जगतः प्रलये प्राप्ते नष्टे च कमलोद्भवे ।
महक्ता नेव नश्यन्ति स्वेच्छाविमहधारिणः ॥
योगिनां कर्मिणां चैव तापसानां यत्नात्मनाम् ।
अहमेव गतिस्त्वेषां नान्यदस्तीति निश्चयः ॥
इति ब्रह्मपुराणोपपुराणे श्रीसौरी शिवस्कन्द-
संवादे यमनियमप्राणायामादिकथनं १२ अः ॥
अथ योगान्तराया यथा,—
“योगान्तरायास्तस्याथ जायन्ते युञ्जतः पुनः ।
नश्यन्तेऽभ्यासतस्तेऽपि प्रणिधानेन वै गुरोः ॥”
स्तुत उवाच ।
“आलस्यं प्रथमं पञ्चाङ्गाधिपीडा प्रजायते ।
प्रमादः संशयस्थाने चित्तस्थेहानवस्थितिः ॥
अश्रद्धादर्शनं भ्रान्तिदुःखश्च त्रिविधं ततः ।
दौर्भनस्यमयोग्येषु विषयेषु च योग्यता ॥
दशधाभिप्रजायन्ते सुनेर्यांगान्तरायकाः ।
आलस्यश्च प्रवृत्तिश्च गुरुत्वात् कायचित्तयोः ॥
आधयो धातुवैषम्यात् कर्मजा दोषजास्तथा ।
प्रमादस्तु समाधिस्तु साधनानामभावनम् ॥
इदं वैद्यभयसूक्तं विज्ञानं स्थानसंशयः ।
अनवस्थितचित्तत्वमप्रतिष्ठा हि योगिनः ॥
लब्धायामपि भूमौ च चित्तस्य भवबन्धनात् ।
अश्रद्धाभावरहिता इतिवै साधनेषु च ॥
साधे चित्तस्य हि गुरौ ज्ञानाचारशिवादिषु ।
विषयव्यञ्जानमिति भ्रान्तिदर्शनमुच्यते ॥

योगः

अनात्मन्यात्मविज्ञानमज्ञानात् तस्य सन्निकर्षः ।
दुःखमाध्यात्मिकं प्रोक्तं तथा चैवाधिभौतिकम् ॥
आधिदैविकमित्युक्तं त्रिविधं सङ्ख्यं पुनः ।
इच्छाविघातात् सङ्गोभवेतसस्तददाहृतम् ॥
दौर्भनस्यं निरोद्धयं वैराग्येण परेण तु ।
तमसा रजसा चैव संसृष्टं दुर्मेनः स्रुतम् ॥
तदा मनसि सङ्गानं दौर्भनस्यमिति स्मृतम् ।
हटात् स्वीकरायं लब्ध्वा योग्यायोग्यविभक्तः ॥
विषयेषु विचिन्नेषु जन्तोर्निष्ठयलोचना ।
अन्तराया इति स्थाता योगस्थेते हि योगि-
नाम् ॥
अत्यन्तोत्साहयुक्तस्य नश्यन्ति न च प्रांसयः ।
प्रनष्टेऽन्तरायेषु हिजा पञ्चाङ्गि योगिनः ॥
उपसर्गाः प्रवर्तन्ते सर्वे ते सिद्धिस्तथाकाः ।
प्रतिभा प्रथमा सिद्धिर्द्वितीया अवगा स्मृता ॥
वार्ता तृतीया विप्रेक्षास्तुरीया चेह दर्शना ।
आस्वादो पञ्चमी प्रोक्ता वेदना षष्ठिका स्मृता ॥
स्वल्पवट्सिद्धिसन्ध्यागात् सिद्धिदाः सिद्धयो
सुतेः ।
प्रतिभा प्रतिभाहृतिः प्रतिभाव इति स्थितिः ॥
बुद्धिर्निवेचना वेद्यं बुध्यते बुद्धिरुच्यते ।
सूक्ष्मे यवहितेऽतीते विप्रलये त्वनागते ॥
सर्वज्ञ सर्वदा ज्ञानं प्रतिभासुक्रमेण तु ।
अवगात् सर्वशब्दाणामप्रयत्नेन योगिनः ॥
हृत्स्वदीर्घमुतादीनां गुह्यानां अवगादपि ।
स्पर्शस्याधिगमो यस्तु वेदना रूपपादितः ॥
दर्शना दिशरूपानां दर्शनश्चाप्रयत्नतः ।
संविहिरसं तस्मिन्मास्वादो ह्यप्रयत्नतः ॥
वार्ता च दिशगम्यानां तस्मात्ता बुद्धिसंविदा ।
विन्दन्ते योगिनस्तस्मादाज्ञासुवनं हिजाः ॥
जगत्सिद्धिं हि देहस्यं चतुःषष्टिगुणं समम् ।
औपसर्गिकमेतेषु गुणेषु गुणितं हिजाः ॥
सन्ध्यायं सर्वथा सर्वभाषसर्गिकमात्मनः ।
पेशाचै पाथिवश्चायं राक्षसानां पुरं हिजाः ॥
याचते तु तेजसं प्रोक्तं गान्धर्वं अशनात्मकम् ।
ऐहिकं योमात्मकं सर्वं सौम्यं चैव तु मानसम् ॥
प्राजापत्ये लङ्काद्वारं ब्राह्मे बोधमनुत्तमम् ।
आद्ये चाष्टौ द्वितीये च तथा शोडशरूपकम् ॥
चतुर्विंशत् तृतीये तु द्वाविंशश्च चतुर्थके ।
चत्वारिंशत् पञ्चमे तु भूतमात्मात्मकं स्मृतम् ॥
गन्धो रसस्तथा रूपं शब्दः स्पर्शस्तथैव च ।
प्रत्येकमष्टधा सिद्धं पञ्चमे तच्छक्तक्रतोः ॥
तथाष्टचत्वारिंशश्च षट्पञ्चाशत् तथैव च ।
चतुःषष्टिगुणं ब्राह्मं जमते हिजसत्तमाः ॥
औपसर्गिकमात्रज्ञा सुवनेषु परित्यजेत् ।
लोकज्वालोक्तयोगेन योगवित् परमं सुखम् ॥
मृजता हृत्सता बाल्यं बाल्यं यौवनं तथा ।
नानाजातिस्वरूपश्च चतुर्भिर्देहधारणम् ॥
पार्थिवं विना निव्यं सुरभिगन्धर्वयुतः ।
एतदष्टगुणं प्रोक्तमेतत् पार्थिवं महत् ॥
जले निवसनं यदहङ्म्यामिव विनिर्गमः ।
इच्छेच्छतः खयं पातुं ससृग्मपि नातुरः ॥

योगः

यच्चैकस्मिन् जगत्सिद्धिं तत्रास्य जलदृश्यम् ।
यद्यदस्तु समादाय भोक्तुमिच्छति कामतः ॥
तत्तदसावितं तस्य चयायां देहधारणम् ।
भावं विनाथ हस्तेन जलपिच्छस्य धारणम् ॥
अत्रयत्वं शरीरस्य पार्थिवेन समन्वितम् ।
एतत् शोडशकं प्रोक्तमायमेतत्सुतमम् ॥
देहादपि विनिर्गम्यं तत्तापभयवर्जितम् ।
लोकं दग्धमपीहान्दग्धं स्वविधानतः ॥
जलमध्ये हुतवद्वाधाय परिरक्षयम् ।
अग्निनिग्रहणं हस्ते स्मृतिमात्रेण चागमः ॥
भस्मीभूतविनिर्गम्यं यथापूज्यं स्वकामतः ।
द्वाभ्यां रूपविनिर्गम्यं विना तेऽस्त्रिभिरात्मनः ॥
चतुर्विंशतकं स्तितं तेजसं सुनिपुणैः ।
मनोगतित्वं भूतानामननिवसनं तथा ॥
पञ्चतादिमहाभारत्स्वर्गोद्भवनं पुनः ।
लघुत्वञ्च गुरुत्वञ्च पाणिभ्यां वायुधारणम् ॥
अङ्गुल्यानिपातेन भूमेः सर्वत्र कल्पनम् ।
एकेन देहनिर्गम्यं विनिर्गम्यं स्मृतं बुधैः ॥
ह्यायाविहीननिर्गम्यं विनिर्गम्यं दर्शनम् ।
आकाशगमनं निव्यमिन्द्रियायैः समन्वितम् ॥
दूरे च शब्दग्रहणं सर्वशब्दावगाहनम् ।
तन्मात्रलिङ्गग्रहणं सर्वप्राणिनिर्गम्यम् ॥
ऐहिकमेतत्सिद्धिमेतैरुक्तः पुरातनः ।
यथाकामोपलब्धिश्च यथाकामविनिर्गमः ॥
सर्वत्राभिभवश्चैव भज्यगुह्यनिर्गम्यम् ।
कामानुरूपनिर्गम्यं वशिष्ठं प्रियदर्शनम् ॥
संसारदर्शनश्चैव मनसं गुणलक्षणम् ।
हेदनं ताडनं वत्सं संसारपरिवर्तनम् ॥
सर्वभूतप्रसादश्च स्तुत्यकालजयस्तथा ।
प्राजापत्यमिदं प्रोक्तमाहङ्कारिकसुतमम् ॥
अकारणजगत्सिद्धिस्तथायुग्य एव च ।
प्रलयश्चाधिकारश्च लोकवृत्तप्रवर्तनम् ॥
असाहस्रमिदं यत्तं निर्गम्यं च पृथक् पृथक् ।
संसारस्य च कर्तुं ब्राह्ममेतदनुत्तमम् ॥
एतावत् तन्ममित्युक्तं प्राधान्यं वैष्णवं पदम् ।
प्रश्रणा तदगुणं शब्दं वेत्तुमर्थेन शक्यते ॥
विद्यते तत् परं शैवं विष्णुना नावगम्यते ।
असंख्येयगुणं शुद्धं को जानीयाच्छिवात्मकम् ॥
बुद्धानि सिद्धयश्चेता ह्युपमगां कोकिताः ।
निरोद्धयाः प्रयत्नेन वैराग्येण परेण तु ॥
नाशानिप्रयतां ज्ञात्वा विषयेषु भयेषु च ।
अश्रद्धया त्यजेन सर्वं विरक्त इति कीर्तितः ॥
वैष्णवां पुरुषं स्थातं गुणवैष्णवांमुच्यते ।
वैराग्येणैव सन्ध्यायाः सिद्धयश्चौपसर्गिकाः ॥
औपसर्गिकमात्रज्ञा सुवनेषु परित्यजेत् ।
निरुध्यैव त्यजेन सर्वं प्रसादितं महेश्वरः ॥
प्रसन्ने विमला मुक्तिर्वैराग्येण परेण वै ॥
अयवानुग्रहार्थं लोकार्थं वा तदा मुनिः ॥
अनिरुध्य विनेष्टेद्यः सोऽप्येवं हि सुखी भवेत् ॥
कचिद्भूमिं परित्यज्य आकाशं कौकृतं श्रिया ॥
उद्गिरेच्च कचिदेदं कृष्णानर्थात् समासतः ।
कचिच्छ्रुते तदर्थं शोकवन् करोति वः ॥

योगक्षे

कल्पिहृत्कवचमु कुर्याद्भक्त्यं सहस्रशः ।
नृगपत्तिस्तद्वत्स्य रत्नज्ञानं च विन्दति ॥
ब्रह्माद्यं स्वावराणां च हस्तामलकवद्भवेत् ।
बहुना च किमुक्तं विज्ञानानि सहस्रशः ॥
उत्पद्यन्ते सुनिश्चिता सुनेस्तस्य महात्मनः ।
अभ्यासेनेव विज्ञानं विशुद्धं च स्थिरं भवेत् ॥
ते ज्ञोत्पाप्माणि सर्वाणि सर्वं पश्यति योगवित् ।
देवविमान्यनेकानि विमानानि सहस्रशः ॥
पश्यति ब्रह्मविष्णुशिवमाश्रित्यरणादिकान् ।
गहनजलनाराचं भुवनानि सहस्रशः ॥
पातालतलसंस्थाश्च समाधिस्थः स पश्यति ।
आत्मविद्याप्रदीपेन स्वस्थो नाचलनेन तु ॥
प्रसादान्तपूर्णेन सत्त्वपात्रस्थितेन तु ।
तमो निहृत् पुरुषः पश्यति ह्यात्मनोऽम्बरम् ॥
तस्य प्रसादाद्भक्त्यै रेष्यं ज्ञानमेव च ।
वेराग्यमपवर्गं च नात्र काया विचारणा ॥
न शक्तो विस्तराद्भक्तुं वर्णाणामयुतेरपि ।
योगे पाशुपते निष्ठा स्यात्तस्य सुनोऽम्बराः ॥”
इति लिङ्गपुराणे ६ अध्यायः ॥)
अथ त्रिविधयोगः ।

श्रीभगवानुवाच ।

“योगश्चो मया प्रोक्ता णृणां श्रेयोविधित्वया ।
ज्ञानं कर्म च भक्तिश्च नोपायाऽन्योऽस्ति कुत्र-
चित् ॥
निर्विघ्नानां ज्ञानयोगो न्यासनामिह कर्मसु ।
तैश्च निर्विघ्नचित्तानां कर्मयोगश्च कामिनाम् ॥
यदृच्छया मत्कथादौ ज्ञानश्रद्धस्तु यः पुमान् ।
न निर्विघ्नो नातिसक्तो भक्तियोगोऽस्य सिद्धिदः ॥
तावत् कर्माणि कुर्वीत न निर्विघ्नैव यावता ।
मत्कथाश्रवणादौ वा श्रद्धा यावत्त जायते ॥
स्वधर्मस्यो यजन् यज्ञैरनाशीः काम उद्धव ।
न याति स्वर्गं न को यद्यन्यन्न समाचरेत् ॥
अस्मिन्लोकं वर्तमानः स्वधर्मस्योऽनघः शुचिः ।
ज्ञानं विशुद्धमाप्नोति मद्भक्तिश्च यदृच्छया ॥”
इति श्रीभागवते ॥ १२ । २० । १-२२ ॥ * ॥
संख्ययोगः २ कर्मयोगः ३ ज्ञानकर्मन्यास-
योगः ४ सत्त्वायोगः ५ ज्ञानयोगः ६ विज्ञान-
योगः ७ ब्रह्मयोगः ८ राजगुह्ययोगः ९ विभूति-
योगः १० भक्तियोगः ११ प्रकृतिपुरुषविवेक
योगः १२ गुणत्रययोगः १३ पुरुषोत्तमयोगः १४
आचारविवेकयोगः १५ मोक्षयोगः १६ एतं
योगा एतेष्वध्यायेषु भगवद्गीतायां दृष्ट्याः ॥ * ॥
(कलौ योगसिद्धिर्नास्ति । यदुक्तं काशीखण्डे ।
इ २ अध्याये ।

“न सिध्यति कलौ योगो न सिध्यति कलौ
तपः ॥

तथा च तत्रैव ४२ अध्याये ।

“चक्षुर्लेभ्यश्चक्षुः स्यात् कलिकल्पवृक्षभावात् ।
अल्पायुः स्यात्तथा नृणां केच योगमहोदयः ॥”
योगक्षेमं, ज्ञी, (योगश्च क्षेमश्च तयोः समाहारः)।
अनागतानयनागतस्त्वयि । यथा मनुः ।
“दिवो ब्रह्मसा पात्रे राज्ञौ स्वामिनि तदुदये ।

५६

योगजः

योगक्षेमेऽन्यथा चैतु पालो वक्तव्यतामियात् ॥”
हृदयज्वराः ।

“अनागतस्य चानेना आगतस्य च रक्षकः ।
रात्रावपि यदाव्योऽस्ति तदा स्वामी न दोष-
भाक् ॥”

इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

(तथा च गीतायां ॥ ६ । २२ ।

“अनन्याश्चिन्तयन्तो मां धे जनाः पर्याप्तसते ।
तेषां निश्चामियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम् ॥”

“योगोऽप्राप्तस्य प्रापणं क्षेमस्तद्वर्णनं तदुभयं
वहामि ॥” इति शङ्कराचार्यः ॥ “योगं धनादि-
ज्ञानं क्षेमश्च तत्पालनं भोक्तृं वा तैरप्रार्थित-
मपि अहमेव वहामि प्रापयामि ॥” इति
श्रीधरस्वामी ॥ योगश्च क्षेमश्च इतीतरेतरद्वन्द्वं
पुंलिङ्गद्विवचनप्रयोगो भवति ।) यथा,—

“योगक्षेमकरं कृत्वा सीताया लज्जाम् ततः ।
नृगस्यानुपदी रामो जगाम गजविक्रमः ॥”

इति भट्टिकाव्ये । ५ । ५० ॥

“फलपुष्पादेरलब्धस्य साधनं योगः शरीरादे-
लब्धस्य पालनं क्षेमः ।” इति तट्टीकायां
भरतः ॥ “योगक्षेमौ शरीरस्थितिपालने ।”
इति तत्रैव जयमङ्गलः ॥

योगचरः, पुं, (योगेषु चरतीति । चर + “चरेष्टः ।”
३ । २ । १६ । इति टः ।) हनूमान् । इति
शब्दरत्नावली ॥

योगजं, ज्ञी, (योगात् जायते इति । जन् + जः ।)
अग्रजः । इति भावप्रकाशः ॥ योगजाते,
त्रि ॥

योगजः, पुं, (योगेभ्यो जायते इति । जन् + जः ।)
अलौकिकसन्निकर्षविशेषः । स च युक्तयुज्जान-
भेदतो द्विविधः । यथा,—

“अलौकिकः सन्निकर्षस्त्रिविधः परिकीर्तितः ।
सामान्यलक्षणो ज्ञानलक्षणो योगजस्तथा ॥

आसत्तिराश्रयाणाम् सामान्यज्ञानमिष्यते ।
तदिन्द्रियजन्यद्वन्द्वबोधभामग्रपेक्ष्यते ॥

विषयो यस्य तस्यैव व्यापारो ज्ञानलक्षणः ।
योगजो द्विविधः प्रोक्तो युक्तयुज्जानभेदतः ॥

युक्तस्य सर्वदा भानं चिन्तासहजतोऽपरः ॥”
इति भाषापरिच्छेदे । ६३—६६ ॥ * ॥

“योगज इति । योगाभ्यासजनितधर्मे विशेषः ।
श्रुतिपुराणादिप्रमाणक इत्यर्थः । युक्तेति ।

युक्तयुज्जानरूपयोगिदेविधात् धर्मस्य द्वैविध्य-
मिति भावः । युक्तस्येति । योगाभ्यासावगता

वशीकृत-समाधि-समासादित-विविधसिद्धियुक्त
इत्युच्यते । अयमेव विशदयोगवत्त्वान् युक्त इत्यु-
च्यते । सर्वदेति । चिन्तासहकारं विनैत्यर्थः ।

भानं सर्वविषयाणां प्रवृत्तम् । अपरो युज्जानः ।
विषयशब्दाद्विज्ञानं मानससमाधिस्थः अयश्च

युज्जान उच्यते । चिन्ता ध्यानं तदेव कारणं
तत्सहकारात् स्थूलसूक्ष्मशब्दविप्रकृष्टा-

नयान् मनः प्रवृत्तीकरोतीत्यर्थः ।” इति
चिदान्तमुक्तावली ॥

योगी

योगदानं, ज्ञी, (योगेन दानम् ।) कृतेन दानम् ।
यथा,—

“योगाधमनविक्रीतं योगदानं प्रतिग्रहम् ।
यत्र बाण्युपधिं पश्येत्तत् सर्वं विनिवर्त्तयेत् ॥”

इति मानवे ८ अध्यायः ॥

“योगाधमनेति । योगशब्दश्चलवाची कृतेन ये
बन्धकविक्रयदानप्रतिग्रहाः क्रियन्ते न तत्त्वतो-
न्यत्रापि निःक्षेपादौ यत्र हृद्य आनीयात्
वस्तुतो निक्षेपादि न कृतं तत् सर्वं निवर्त्त-
येत् ॥” इति तट्टीकायां कुल्लुकभट्टः ॥

योगनाविकः, पुं, मत्स्यविशेषः । तत्पुण्यायः ।
गर्गाटः २ । इति हारावली ॥

योगनिद्रा, स्त्री, (योगश्चित्तवृत्तिनिरोधलक्षणः
समाधिस्तदुपा निद्रा ।) दुर्गा । यथा,—

“या निश्चान्तःस्थलाधस्या जगदृक्षकपालतः ।

विभक्त्य पुरुषं याति योगनिद्रेति सोच्यते ॥”

इति कालिकापुराणे ६ अध्यायः ॥

(अपि च मार्कण्डेये देवीमाहात्म्ये । ८१ । ४६ ।

“योगनिद्रां यदा विष्णुर्जगत्काम्यवीकृते ।

आसीत् शेषमभजत् कल्याणं भगवान् प्रभुः ॥”

योगेन सन्नद्धनोपायादिना साध्या निद्रा ।
वीराणां निद्रा । यथा, कामन्दकीयनीति-

सारं । १५ । ४४ ।

“मार्गे च दुर्गे विनिविष्टस्यो

विधाय रक्षां विधिबद्धिधनः ।

सन्नद्धपार्श्वस्थितिवीरयोधः

सर्वेन साध्वीं सुखयोगनिद्राम् ॥”)

योगपट्टं, ज्ञी, (योगस्य पट्टं वसनविशेषः ।
योगार्थं पट्टमिति वा ।) यद्वस्त्रं पृष्ठजालुबन्धनं

भवति तत् । यथा,—

“पादुके योगपट्टश्च तर्ज्ज्वन् रौप्यधारणम् ।

न जीवत्पितृकः कुर्यात् पृथक् आतरि

जीवति ॥”

तत्तत्क्षणं यथा,—

“पृष्ठजालुः समायोगे वस्त्रं वलयवदृढम् ।

परिवेष्टा यदूहं सुस्तिष्ठेत्तद्योगपट्टकम् ॥”

इति पाद्म कर्त्तिकमाहात्म्ये २ अध्यायः ॥

(योगपट्टकम् । उत्तरीयविशेषः । यथा, याज्ञ-
वल्क्यः ।

“अभावे धौतवस्त्राणां शाण्णक्षौमाविकानि च ।
कुतपो योगपट्टं वा द्विज्ञासा येन वा भवेत् ॥”)

इत्यादिकतत्त्वम् ॥)

योगपट्टकं, ज्ञी, (योगस्य पट्टकम् ।) पूजार्थं
धार्म्योत्तरीयविशेषः । योगपाटा इति भाषा ॥

यथा,—

“त्रिविधं योगपट्टकमाद्यं व्याघ्राजिनोद्भवम् ।

द्वितीयं नृगचर्मणां तृतीयं तन्मृनिर्मितम् ।

चतुर्मात्रप्रविस्तारं देर्घं यत्तद्वचवत् ॥

चतुर्मात्रं चतुरङ्गलभाजम् ॥” इति वीर-

मित्रोदयधृतसिद्धान्तशेखरः ॥

योगपीठं, ज्ञी, (योगस्य योगार्थं वा पीठमा-
नम् ।) देवानां योगस्थानम् । यथा,—

योगरा

“मङ्गलं योगपीठं पद्मं पद्मे विचिन्तयेत् ।
प्राञ्चालीनासनानीह चत्वार्यपि विचिन्तयेत् ॥
योगपीठं पृथग्प्राप्त्वा मङ्गलेन सहैकताम् ।
पुनर्ध्यात्वा ततः पञ्चान् पूजयेदासनं ततः ॥
ध्यातेन योगपीठस्य ध्यात्वा यद्दीयते जलम् ।
नैवेद्यपुष्पधूम्रादि तत् स्वयन्चोपनिष्ठते ॥
सर्वे देवाः सगन्धर्वाः सचराचरगुह्यकाः ।
चिन्तिताः पूजिताश्च सूर्य्योगपीठस्य पूजने ॥”

इति कालिकापुराणे ५६ अध्यायः ॥

योगमाया, स्त्री, (योग एव माया ।) भगवतो ।
सा च विष्णुमाया । यथा, —

“ततश्च शरीरभगवन्प्रचोदितः
सुतं समादाय स सृजिकाग्रहात् ।
यदा बहिर्गन्तुमिष्ये तच्छृज्या
या योगमायाजनिनन्दजायया ॥”

इति श्रीभागवते १० स्कन्धे ३ अध्यायः ॥

योगरत्नः, पुं, (योगेन रत्नो रागो यस्य ।) नारदः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (नारदशब्दस्य विशेषो
युः ।)

योगराजगुग्गुलुः, पुं, (योगराजाख्यो गुग्गुलुः ।)
वातरीमांसीनामौषधिविशेषः । यथा, —

“नागरं पिप्पलीमूलं चर्यम्बकमिवचकम् ।
भृष्टं हिङ्गुलमोदं च सर्वपी नीरकहयम् ॥
रेणुकेन्द्रयवौ पाठौ विडङ्गं गजपिप्पली ।
कटुकातिविषा भागौ वचा मूला च पञ्चकम् ॥
देवदारु कषा कुष्ठं रास्ना सुक्ता च सेन्धवम् ।
एला चिकण्टकः पण्या धान्यकश्च विभीतकम् ॥
घात्री च त्वग्नीरक्षं यवचारोऽश्विनाम्पि ।
एतानि समभागानि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ॥
यावन्धेतानि चूर्णानि तावद्देवाश्च गुग्गुलुः ।
संमत्तं सर्पिषा पञ्चात् सर्वं संमिश्रयेच्च तत् ॥
एकं पिष्टं ततः कुम्भात् धारयेत् घृतभाजने ।
गुटिकाकटुमात्रास्तु खादेत्ताच्च यथोचितम् ॥
यथोचितमिति दोषकालानलाद्यपेक्षया ॥
परिभाषा च ।

आदौ प्राणोन्मिषत् खादेत् ततः कर्षाङ्ग-
मात्रकम् ।

ततः कर्षमितं खादेत् गुग्गुलुं क्रमतो नरः ॥
दिनानां सप्तके पूर्वे गुग्गुलुः प्राणमाहरेत् ।
द्वितीये कर्षमङ्गलं पूर्णं कर्षं ततः परम् ॥
गुग्गुलुर्योगराजोऽयं महाशक्तो रसायनः ।
मैथुनाहारपानानां नियमो नात्र विद्यते ॥
सर्वान् वातामयान् हन्यात् आमवातमप-
सृतिम् ।

वातरक्तं तथा कुष्ठं तथा दुष्टजनपि ॥
अर्शोश्च ग्रहबीरोगं ब्रीहगुल्मीदराण्यपि ।
आनाहं मन्त्रमग्निश्च आसं कासमरोचकम् ॥
प्रमेहं नाभिगुल्मश्च छिन्ति चयसुरोपहम् ।
शुक्रदोषं रजोदोषसुदार्तं भगन्दरम् ॥ ॥
रास्नादिवायुसंयुक्तः सर्ववातामयान् हरेत् ।
काकोल्यादिभितात् पिप्पं कषमारगन्धादिना ॥
दास्योऽश्विनेन मोहाच्च मोक्षयेच्च च पाण्डिताम् ।

योगरू

मधुना मेदसो रुद्धं कुष्ठं विजयति न च ।
हिक्काकायेन वातासं श्लोषं मूलकजातं

यतात् ।

पाटलाकायसहितो विचं मूलकसम्भवम् ।
त्रिषलाकायसंयुक्तो दास्यो नेचवेदनाम् ।
पुनर्नवादेः कायेन हन्ति सर्वोदरानपि ॥ ॥
अत्र रास्नादिवायो यथा, —
रास्ना पुनर्नवा मुखो गुग्गुलोरुजं यतम् ।
सप्तधातुगते वाते सामे सर्वोदरगे पिबेत् ॥

इति योगराजो गुग्गुलुः ॥” इति भावप्रकाशः ॥
योगरूढः, पुं, (योगार्थप्रतिपादको रूढः ।)

योगार्थसहभावेन रूढार्थबोधकशब्दः । यथा,
“योगरूढाश्च रूढाश्च यौगिकास्ते ते त्रिधा ॥”
“ते शब्दाः पुनस्त्रिधा भवन्ति । योगरूढाः
पञ्चजादयः । पञ्चजनिकर्तव्यैः पञ्चजनिकर्तृभि-
धाय केन योगेनापि पदार्थे एव प्रतिपाद्यते
न कुसुमादर्थे इति । योगार्थपुरस्कारेणापि
रूढार्थे एवेति योगरूढः । एवं देवदरसङ्केत-
महिम्ना भट्टिति पदस्यैव सृष्टेः ।” इत्यलङ्कार-
कौस्तुभे च किरणः ॥ “योगरूढं नाम जलपयितं ।
‘स्नाननिविष्टशब्दार्थस्वार्थयोर्बोधकशब्दः ।
योगरूढं न यत्केन विनाशस्त्यास्ति शब्दधीः’ ।
यन्नाम स्वावयववृत्तिलभ्यार्थेन ममं स्वारस्या-
न्वयबोधकत्वं तन्नाम योगरूढं यथा पञ्चजल-
सर्पाधर्मादि तद्वि श्रान्तनिविष्टानां पञ्चादि-
शब्दानां वृत्तिलभ्येन पञ्चजनिकर्तादिना समं
स्वशब्दस्य पद्मादेरन्वयानुभावकं पञ्चजमित्या-
दितः पञ्चजनिकर्तृ पद्ममित्यनुभवस्य सर्वसिद्धि-
त्वात् । इयंस्तु विशेषो यद्द्रुममपि मङ्गपरय-
कारादिपदं योगार्थविनाशतस्य रूढार्थस्यैव
रूढार्थविनाशतस्यापि योगार्थस्य बोधकं मङ्गपे-
क्षेते इत्यादौ योगार्थस्य मङ्गपानककर्तादेरिव
मङ्गपं भोजयेदित्यादौ समुदायार्थस्य यद्वादेर-
योग्यत्वेनान्वयबोधात् । योगरूढं पञ्चजादि-
पदमवयववृत्तया रूढार्थमेव समुदायशब्दा-
चावयवकभ्याद्येमेवानुभावयति नन्वयं स्युपनि-
वेचित्रात्तयेव साकाङ्क्षात् । अतएव पञ्चजं
कुसुदमित्यत्र पञ्चजनिकर्तृत्वेन भूमौ पञ्चज-
सुप्तममित्यादौ च पञ्चत्वेन पञ्चजपदस्य जलप-
येव कुसुदस्यजपदयोर्बोध इति वार्तिकम् । ननु
पुष्पं पञ्चजेत्यादौ पञ्चजादेरन्वयस्याबोधात्
बोधाच्च पञ्चजपुष्पमित्यादौ निर्विभक्तिकेन पञ्च-
जादिपदेनोपस्थाप्यार्थस्यान्वयधीसामान्यं प्रत्येव
तादृशपञ्चजादिपदोत्तरशब्दोपस्थाप्यत्वं तन्नम्
एवं पुष्पं पञ्चजमित्यादौ अन्ययबोधदर्शनात्तद्गु-
रोधेन सविभक्तिकपञ्चजादिपदोपस्थाप्यार्थान्वय-
बोधं प्रति स्वसमानविभक्तिकपदोपस्थाप्यत्वं
अतस्तदुपस्थापितस्य पञ्चजातादेः कथं पदा-
न्तरानुपस्थापितं पद्मादावन्वय इति चेदपञ्ज-
हतिः सत्तेत्यादौ च अभिचारादुक्त्यनुपपत्तेः
‘स्वजनद्वारं शोभि तवय्यासुखपञ्चजम्’ ।
इत्यादौ चङ्गोपेनेति यद्वाच्यं । नच धेनुपदस्य

योगरू

धानकर्मत्वविशिष्टायां गोवपपञ्चादिपदस्यापि
पञ्चजातत्वादिविशिष्टपद्मादौ रूढिरेवास्तु ननु
योगरूढिरिति साम्प्रतं अन्यत्र कृतशक्तिभ्यः
पञ्चजत्वादपदेभ्य एवाकाङ्क्षादिवाच्येन पञ्चज-
निकर्तृत्वादेर्नाभिसम्भवे तद्विशिष्टस्य पदस्य
गुरोः समुदायाशब्दत्वादनन्वयस्यैव शब्दार्थ-
त्वात् । यद्यपि कर्तृवाचकशब्दप्रत्यये एव पञ्चज-
विशिष्टस्य जलपयया जाभिसम्भवात् पञ्चज-
भागस्य तत्र शक्तिवचिता प्रकारान्तरान्वयस्यैव
शब्दशब्दत्वमित्युक्तत्वात् कतिवर्तमानत्वयोरि-
त्येकपदार्थयोरपि कर्तृपदयोर्मयोऽन्वयस्य
सम्भवितात् तथाप्यवयवानां शक्तेरपि यदपि
वा पद्मादौ तदर्थस्यान्वयधीविरोधधीदशायां
पञ्चजमस्तीत्यादिनः पद्ममस्तीत्यादनुभवार्थ-
मवश्यं पद्मत्वादिविशिष्टे पञ्चजादिभागस्य
रूढिरेवैवाऽतएव प्रत्ययार्थविच्छेदस्यैव प्रक-
यार्थस्य पदार्थान्तरान्वयस्य स्युप्ततया उप-
त्ययोपस्थापितस्यापि पदस्यास्तित्वादिना सदा-
न्वयानुपपत्तेः । अतएव पञ्चजादिपदार्थयुक्त-
शक्तिकस्य पुंसः पञ्चजमस्तीत्यादितो जात्वपि
कर्मास्तीत्याकारको गान्धर्वबोधः प्रत्ययमात्रोप-
स्थाप्यस्य कर्तृरन्वयान्वये निराकाङ्क्षादिति
वक्ष्यते । किञ्चैवमेकादरकोवावयवशक्तिकानां
कक्षादिप्रत्येकवर्णानामेव निरूपणस्य यथा तत्त-
दर्थानुभावकत्वसम्भवात्कनखादिसमुदायस्यापि
तत्तदर्थं शक्तिव्यंकीयेत कादिप्रत्येकवर्णस्य शक्ति-
यश्च विनापि वकादिशब्दादकादेरनुभावं तत्र
समुदाये शक्तिरिति तु प्रकृतेऽपि समानं चादि-
प्रत्ययमात्रस्य पद्मादौ वृत्तितत्त्वाद्येऽपि पञ्च-
जादिसमुदायात् पद्मादेरनुभवस्य सर्वसिद्धि-
त्वात् । नचैवं चिन्तयित्वादावपि चिन्तयित्वा-
भ्यादौ समुदायस्य शक्तिप्रसङ्गः समाख्यस्या-
विशिष्टत्वादिति वाच्यम् अन्यहीनावयववृत्तकस्य
पुंसस्ततोऽर्थानधिगमेनावयवानां कृतेरवस्था-
पेक्षायां तेषामेव तथाविधार्थबोधकत्वोचित्यस्य
वक्ष्यमाणादिति ।

पञ्चजादिपदेभ्यः केवलस्यैव योगार्थस्य रूढ-
ार्थस्य वा बोधयुदासायैनादृशार्थयोर्मयः
साकाङ्क्षत्वनियमो न कल्प्यते परन्तु रूढार्थभित्ते
योगार्थस्य बोधं प्रति रूढिर्धियः प्रतिबन्धकत्वं
तेन रूढिर्प्रतिबन्धानदशायामवयवशक्त्यैव
पञ्चजं कुसुदमित्यादौ पञ्चजनिकर्तृत्वादिना
केरवादेरवगमस्तथावयवशक्तेरनुपस्थितौ समु-
दायशक्त्यैव भूमौ पञ्चजसुप्तममित्यादौ पञ्चज-
प्रकारेण स्यात्पद्मादेरतएव च तेनपदं योगेन
निरूपयन् रूढा विजयन्त्यवयववृत्तितं कुष्ठं
बोधयेद्योगरूढमपि तेन पञ्चमित्यादौ सर्वस्य
तेनमित्यादौ च शक्तौव प्रत्येकस्य बोधकमिति
मीमांसकानामननुपपन्नस्यति ।

‘रूढार्थभित्ते योगार्थयुद्धौ रूढिर्विरोधिताम् ।
वदन्ति केचिदेकैकवृद्धिः कतिचिद्व्यते ।’
कपिलसुदायावयवयोरेकमानस्य शक्तिप्रति-

योगरू

सन्धानस्यैव यद्यपि पञ्चान्यधर्मिकपञ्चजातत्वा-
न्ययधिसामान्यं प्रति पञ्चजपदं पञ्चप्रकृतमित्येव
रूढिज्ञानत्वेन न विरोधित्वं तादृशधीसत्त्वेऽपि
कर्ममजादिप्रत्येकसाद्रूपेण केरवादेरवगमात्
नापि पञ्चजपदन्यतादृशबोधं प्रत्येव तथा विरो-
धित्वं रूढिज्ञानदशायामपि सतदायस्य लक्षणया
शक्तिभेदे वा पञ्चजपदान् पञ्चजातत्वेन कुसुद-
बोधस्य सर्वैरुपगमात् तथाप्यवयवशक्त्या पञ्चज-
पदन्यपञ्चान्यधर्मिकपञ्चजातत्वात्ययबोधं प्रत्येव
रूढिज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकत्वम् । नच कुसुद-
एव पञ्चत्वेन रूढिभेददशायामपि तादृशेण कुसुदस्य
बोधो न स्याद्विरोधित्वा रूढिधियः सत्त्वादिति
वाच्यं पञ्चान्यधर्मिकेत्यनेन पञ्चज्ञानवच्छिन्नविशे-
ष्यताकत्वस्योक्तत्वात् । पञ्चस्यैव कुसुदस्यापि
सतदायशक्त्यलक्षणीदशायामवयवशक्त्या पञ्चजातं
कुसुदमित्याकारकधीस्वीकारे तु कुसुदादिशक्त्य-
ज्ञानान्यत्वेनापि प्रतिवर्धं विशेषणीयम् । नच
यत्र तात्पर्यादिधीविलम्बादयोक्तताभ्रमादिना-
प्रतिबन्धाद्वा रूढोपस्थिते पञ्चे योगार्थस्य
पञ्चजनिकर्तृरन्यस्तत्त्वावयवशक्त्या पञ्चजा-
तत्वेन कुसुदादिवोधो न स्यात् विरोधिनी
रूढिज्ञानस्य सत्त्वादिति वाच्यं मीमांसकाणां
मिथ्यात्वं ते हि मण्डपं भोजयेत्यादावपि
यद्वादी रूढिधीसत्त्वे मण्डपादिपदानामवयव-
शक्त्या मण्डपानकर्तादेन मन्यन्ते बोधं भ्रमत्वा
यद्वाजास्त्वेत्येव रूढार्थगोचरतत्तदयोग्य-
ताज्ञानाद्यभावविशिष्टस्यैव रूढिज्ञानस्य विरो-
धितायाः सुवचत्वाच्च । यदि च सतदाय एव
पञ्चत्वेन पञ्चजनिकर्तृत्वेन च शक्तिः प्रमात्रमाभ्यां
पञ्चजातं पञ्चमित्याकारको बोधः प्रामाणिक-
त्वादायी च पञ्चजनिकर्तृत्वेन कुसुदस्य नान्य-
यधीः तदावयवशक्तिरप्यपहाय पञ्चजपदघटक-
शब्दशक्तित्वेन प्रतिबन्धकुचौ निक्षेपणीयं तदु-
क्तत्वेन तद्विधितयायापकविधितयाकत्वमात्रं
तदवयव एव तत्त्वावयविशिष्टम् । यत्तु स्वावयव-
शक्त्या पञ्चजपदन्यं पञ्चजनिकर्तृत्वेनान्यबाधं
प्रति पञ्चत्वं हेतुज्ञान कार्यस्य विशेष्यत्वं तदव-
च्छेदकत्वं वा कारणस्य तु समवायस्तादात्म्यं
वा प्रत्यासत्तिरित्येतावतेव योगार्थमर्थादया
कुसुदादेर्बोधयुदासम्भवात् उक्तक्रमेण प्रति-
बन्धकतायां भागाभावः पञ्चत्वं पञ्चजप्रयो-
गोपाधिरिति प्राचीनप्रवादस्याप्युक्तार्थ एव
पर्यवसानादिति तत्तुच्छं पञ्चादृहीतशक्तिक-
स्यापि पुंसः पञ्चजनिकर्तृत्वेनावयवशक्त्या कुसु-
दस्य बोधानुदयप्रसङ्गात् नचैतापत्तिरनुभव-
विरोधात् नच रूढिज्ञानकाजीनमेव योगार्थस्य
बोधं प्रत्युत्तरीत्या पञ्चत्वस्य हेतुत्वं तथा
सति रूढिधीदशायामपि तदसमानकाजीनस्य
पञ्चजातत्वेन कुसुदबोधस्य सामान्यसामर्थ्यो-
महिम्ना दुर्भारतापत्तेः रूढिज्ञानासमानका-
जीनतादृशबोधं प्रति विशेषतो ह्येतन्नरस्या-
कृतत्वात् तत्त्वत्पने चातिमौरवात् । यदपि

योगरू

पञ्चजननकर्तृत्वं पञ्चादिपदानां शक्तिसत्त्वेऽपि
पञ्चजपदानं तादृशेण बोधः परन्तु पञ्चत्वमात्रेण
योगार्थमर्थादया पञ्चजातत्वप्रकारकबोधसा-
मान्यं प्रत्येव पञ्चत्वविशिष्टे रूढिज्ञानस्य लाघ-
वेन विरोधित्वात् पञ्चान्यधर्मिकत्वादेर्गौरवेण
प्रतिबन्धकोक्तप्रविष्टत्वात्तो योगरूढं नामैव
नास्ति युधिष्ठिरादिशब्दादपि रत्नस्थिरत्वादिकं
योगार्थं परित्यज्यैव वेलात्वादिकारेण कुन्ती-
पुत्राद्यवगमात् । यदुक्तमभिपुक्तैः ।
या वृत्तिरनहन्त्वायां सेयमत्रोपपादिता ।
नहन्त्वायां तु तत्रैव यत्र रूढिर्विरोधिनी ।
पञ्चजं मनसादेवो पञ्चनाभो युधिष्ठिरः ।
इति । तदेतदेयकारणमतं पञ्चजनमस्तीत्यादितः
पञ्चजातं पञ्चमस्तीत्याद्यनुभवस्य न्यायमीमां-
सादिमकलतन्त्रसिद्धत्वेन गौरवस्य प्रामाण्य-
कत्वादानादेयमन्यथा अवयवशक्तिरपि प्रतिबन्ध-
तायामप्रवेशापत्तेर्लाघवे पञ्चजातत्वप्रकारक-
शब्दसामान्यं प्रत्येव रूढिधियः प्रतिबन्धकत्वस्य
सुवचत्वात् । नन्वेव प्रथे सरसिजनमस्तीत्यादितो
द्रव्यनिष्ठं सरोजमिव द्रव्याभिन्ने सरसि जातं
पञ्चमपि प्रतीयेत नामार्थयोरभेदात्तये तन्त्रस्य
नाम्नोः समानविभक्तिकत्वस्यानयादिति चेत्
सत्त्वं सविभक्तिकनामार्थस्य नामान्तरार्थान्वये
रूढिप्रत्येकदेशान्वयेन समानविभक्तिकनामा-
न्तरेण स्मारितत्वस्य तन्त्रतायाः स्वीकार्यत्वा-
दिति ।
यद्वाकाङ्क्षितं योग्यं सन्निधानं प्रपद्यते ।
तेन तेनान्वितः स्वार्थः पदेः समधिगम्यते ।
इति रूढार्थयोगार्थयोर्गुणपदुपस्थितौ तयो-
राकाङ्क्षादिसाध्यादाहत्यान्ययबुद्धिस्यल एव
योगार्थस्य रूढार्थस्य वा नान्यत्वात्ययो नतु
तयोरेव मिथः साकाङ्क्षत्वं अन्यत्र योगार्थस्य
बोधने रूढिधियः प्रतिबन्धकत्वं वा प्रमाणा-
भावात् एवञ्च यत्र योगरूढिप्रत्येकदेशोक्तात्-
पर्याययुदाहृतिरुधिसमवधानाद्वा न प्रथममन्व-
यधीस्तत्र योगार्थमर्थादया पञ्चजातत्वेन कुसु-
दादेः सतदायशक्त्या च पञ्चत्वेन स्थलकमलस्य
बोधो भवत्येवेति मणिलक्ष्मणं दर्शयति ।
'रूढार्थेऽन्यत्र या यत्र यदाकाङ्क्षादिनिश्चयः ।
तदेव तत्र योगार्थस्यान्ययो मणिलक्ष्मणः ।'
सतदायशक्त्युपस्थापिते पदान्तरवृत्तुपस्थापिते
वा यत्र धर्मिण्यवान्तरवृत्तितत्त्वाग्रस्य यदा-
काङ्क्षानिश्चयादिस्तदेव तत्र तथान्वयबोध उत्प-
द्यते सम्भूतिसामर्थ्यकत्वात् रूढार्थभिन्ने योगार्थ-
स्यान्यबोधयुदासाय तु रूढिर्योगापहारिता-
प्रवादो रूढार्थमात्रेण योगार्थस्यान्यबोधसामर्थ्यो-
स्थलाभिप्रायक इति चिन्तामणिकृतान्तम् ।
योगरूढं विभजते ।
'सामासिकं तद्विनात्ममिति तत् द्विविधं भवेत् ।
योगरूढं तदन्तस्य समासत्ववस्थितिः ।'
तत् योगरूढं सामासिकं समासात्मकं लक्ष्य-
सर्पादि तद्विनात्मं वासुदेवादि । तदन्तस्य

योगसा

पञ्चादियोगरूढस्य सामासिक एवान्तमात्रं
इति नाधिक्यम् ॥ ॥)
योगवाहः, पुं, (योगस्य वाहः । योगं वाहय-
तीति । वह् + णिच् + ञच् वा ।) अशुस्वारः ।
विसर्गः । जिह्वास्त्रीयः । उपाध्यायीयः । इति
याकरणम् ।
योगवाही, स्त्री, (योगं वाहयतीति । वह् + णिच्
+ ञच् । ततो ङीष् ।) चारविशेषः । यथा,—
"खर्णिस्तु खर्णिकासुत्री योगवाही सुवर्धिका ।"
इति हेमचन्द्रः ।
पारदश्च ॥ (पुं, रोगविशेषे मिलितानामौषधानां
प्रयोगः । यथा,—
"योगवाहिरसाः सर्वे सर्वरोगगलनहे ।"
इति वेदिकरसेन्द्रसारसंग्रहे रक्तपिताधिकारे ।)
योगसारः, पुं, (योगस्यौषधप्रयोगस्य सारः ।)
सर्वरोगहरणोपायः । यथा,—
धन्वन्तरिरुवाच ।
"सर्वरोगहरं विहं योगसारं वदाम्यहम् ।
शृणु सुश्रुत ! संक्षेपात् प्राणिनां जीवहेतवे ।
निमेषादिहेतुः कालश्चिन्ताभिः वद्विधो भवेत् ।
कषायकटुतिक्तान्तरुणाहाराभोजनान् ।
चिन्तायवायव्यायामभयशोकप्रणामरात् ।
उक्षेभाप्यतिभावाच्च कर्मयोगातिकर्षणात् ।
वायुः कुप्यति पर्यन्ते जीर्णानि दिनसंक्षये ।
उष्णान्नलवणचारुकटुकालीयभोजनान् ।
तीक्ष्णतापामिसन्नापमद्यक्रोधनिधेयान् ।
विदाहकाले मुक्तस्य मध्याह्ने जलदागमे ।
ग्रीष्मकालेऽह्नरात्रौपि पित्तं कुप्यति देहिनः ।
खादन्नलवणश्निग्धगुरुशीतातिभोजनान् ।
नवान्नपिच्छलानूपमाशान्तिस्तेष्वनान् ।
अथवायो दिवास्वप्नश्रयानसुखादिभिः ।
कफः प्रदीपे भुक्ते च वसन्ते च प्रकुप्यति ।
पारश्वन्मूलसङ्कोचतोद्विष्टभोजनान् ।
खरता सुप्तता हर्षरौच्यक्षमभ्युषणम् ।
श्यावत्वमङ्गविश्वेवजनानामवर्जनम् ।
वायोर्लिङ्गानि तैर्युक्तं रोगं घातात्मकं वदेत् ।
दाहोष्णपादसङ्कोकोपरागपरिषवाः ।
कङ्कणश्ववेगस्थेदन्तस्फूर्तिरुद्विग्नमा ।
हारिद्रं हरितत्वचं पित्तलिङ्गानि तैर्लेप्यः ।
क्षौद्रोपदेहमाधुमेचिरकारित्ववन्धनम् ।
स्तेमित्वादिचंचातश्रोतशीतत्वगौरवम् ।
कण्ठनिद्राभियोगश्च लक्षणं कफसम्भवम् ।
हेतुलक्षणसंसर्गादिदाहाराधिं हिदोषजम् ।
सर्वहेतुसमुत्पन्नं त्रिलिङ्गं सान्निपातिकम् ।
दोषघातुमजाधारी देहिनां देह उच्यते ।
तेषां समत्वमारोग्यं चयद्वि विपर्ययः ।
रसाच्छास्त्रमेदोऽस्थिमज्जुक्ताश्च धातवः ।
वातपित्तकफा दोषा विद्वज्जाया मजाः स्मृताः ।
वायुः शीतो लघुः स्रग्धः खरो रूचोऽस्थिरो
बली ।
पित्तमण्डकटूश्च पक्वोर्जोरोमकारणम् ।
मधुरो जवयः क्षिप्त्वा गुरुः श्लेष्मातिपिच्छकः ।

योगिनी

गुह्योप्यासयो वायुः पित्तं पक्वाशयस्थितम् ।
कफस्थामाशयं स्थानं कफोऽन्तर्हसन्धयः ।
कटुतिक्तकषायाश्च कषपित्तादिसंश्रयः ।
कटुत्वलवणाः पित्तं स्नादुत्त्वलवणाः कफम् ।
एत एव विपर्यस्ताः समायेषां प्रयोजिताः ।
भवन्ति रोगिणीं शान्ते सुस्थानां सुखहेतवः ॥”

इत्यादि गाढके १७२ अध्यायः ॥

(योगस्य सारः । शिवस्तवात्मको यत्यविशेषः ।)
योगाधमनं, स्त्री, (योगेनाधमनम् ।) ह्येन वन्य-
कम् । यथा,—

“योगाधमनविक्रीतं योगदानप्रतियहम् ।

यत्र चाप्युपधिं पश्येत् तत् सर्वं विनवर्तयेत् ॥”

इति मनुः ॥

अस्य विवरणं योगदानशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

योगारङ्गः, पुं, (योगेन ऋतुयोगेन आरङ्गः ।)
नारङ्गः । इति राजनिर्घण्टः ॥

योगारूढः, वि, (योगं विषयनिवृत्तिं यमादिकं वा
आरूढः ।) इन्द्रियभोग्येषु शब्दादिषु तत्साधन-
कर्मसु चानासक्तः । तस्य लक्षणं यथा,—
“यदा हि नेन्द्रियार्थेषु न कर्मस्मरुष्यते ।
सर्वसङ्कल्पसंन्यासी योगारूढस्तदोच्यते ॥”

इति श्रीभगवद्गीतायाम् । ६ । ४ ॥ ॥

“कौटिल्येयं योगारूढो यस्य शमः कारण-
मुच्यते इत्यत्राह यदिति । इन्द्रियार्थेषु इन्द्रिय-
भोग्येषु शब्दादिषु तत्साधनेषु च कर्मसु यदा
नानुषज्यते आसक्तिं न करोति । तत्र हेतुः
आसक्तिमूलभूतान् सन्तान् भोगविषयान्
कर्मविषयाश्च सङ्कल्पान् संन्यमित्युक्तं शीलं
यस्य सः । तदा योगारूढ उच्यते ॥” इति तट्टी-
कायां श्रीधरस्वामी ॥

योगासनं, स्त्री, (योगस्यासनं योगसाधनमासन-
मिति वा ।) ब्रह्मासनम् । ध्यानासनम् । इति
हिमचन्द्रः । ३ । ५०३ ॥ (तत्तु पद्मासनम् ।
यथा, भट्टिकाये । ७ । ७७ ।

“इत्युक्त्वा सर्वं एवास्तुर्वहा योगासनानि ते ॥”

“योगासनानि पद्मासनानि ॥” इति तट्टीकायां
जयमङ्गलभरतमङ्गिकौ ॥)

योगिदण्डः, पुं, (योगिनी दण्डोऽवलम्बनयष्टिः ।)
वेजः । इति राजनिर्घण्टः ॥

योगिनी, स्त्री, (योगोऽस्यस्या इति । योग + इनिः ।
डीप् ।) योगयुक्ता नारी । (यथा, मार्कण्डेय ।
५२ । ३१ ।

“ते उभे ब्रह्मवादिनौ योगिन्यौ चाप्युभे दिने ॥”)

भगवत्याः सखीरूपा आवरणदेवता । सा
कोटिविधा । तासां मध्ये चतुःषष्टिः प्रधानाः ।
यथा । नारायणी १ गौरी २ शाकम्भरी ३
भीमा ४ रक्तदलिका ५ भामरी ६ पार्वती ७
दुर्गा ८ कात्यायनी ९ महादेवी १० चण्डवट्टा
११ महाविद्या १२ महातपा १३ सावित्री १४
ब्रह्मवादिनी १५ भद्रकाली १६ विशालाक्षी १७
रुद्राक्षी १८ लक्ष्मिपिङ्गला १९ अस्मिन्ना २०
रौद्रमुखी २१ कालरात्रिः २२ तपस्विनी २३

३८

योगिनी

मेघसूना २४ बह्मसाक्षी २५ विष्णुमाया २६
ज्योतिर्दी २७ महोदरी २८ सुलक्ष्मी २९
घोररूपा ३० महावला ३१ श्रुतिः ३२ स्मृतिः
३३ धृतिः ३४ तृष्टिः ३५ पुष्टिः ३६ मेधा ३७
विद्या ३८ ज्योतीः ३९ सरस्वती ४० अपर्णा ४१
अम्बिका ४२ योगिनी ४३ चाकिनी ४४
शाकिनी ४५ हारिणी ४६ हाकिनी ४७
लाकिनी ४८ विदेशिचरी ४९ महावहो ५०
सर्वमङ्गला ५१ लज्जा ५२ कौशिकी ५३
वज्राक्षी ५४ माहेचरी ५५ कौमारी ५६
वैष्णवी ५७ ऐन्द्री ५८ नारसिंही ५९ वाराही
६० चासुक्ता ६१ शिवदूती ६२ विष्णुमाया ६३
माळका ६४ । इति दृष्टान्तिकेश्वरपुराणोक्त-
दुर्गापूजापद्धतिः ॥ अपि च ।

“ब्रह्माक्षी चण्डिका रौद्री गौरीनामीतयेव च ।
कौमारी वैष्णवी दुर्गा नारसिंही च कालिका ।
चासुक्ता शिवदूती च वाराही कौशिकी तथा ।
माहेचरी शाङ्करी च जयन्ती सर्वमङ्गला ।
काली कपालिनी मेधा शिवा शाकम्भरी तथा ।
भीमा शान्ता भामरी च रुद्राक्षी चाम्बिका

तथा ॥

चमा घाक्षी तथा स्वाहा खधापर्णा महो-
दरी ।

घोररूपा महाकाली भद्रकाली भयङ्करी ।
जेमङ्करी चोयचण्डा चण्डोया चण्डनाथिका ।
चण्डा चण्डवती चण्डी महामोहा प्रियङ्करी ।
बलविकरिणी देवी बलप्रमथनी तथा ।
मनोन्मथिनी देवी च सर्वभूतस्य दामिनी ।
उमा तारा महाविद्या विजया च जया तथा ।
पूर्वोक्ताः शैलपुत्राद्या योगिन्यस्तै च याः

क्रमात् ॥

ताभिरभिष्ट सहितास्तुःपष्टौ च योगिनीः ।
पूजयेन्मङ्गलस्रान्तः सर्वकामार्थसिद्धये ॥”

इति कालिकापुराणे ६२ अध्यायः ॥ ॥

अष्टयोगिन्यो यथा,—

“ततोऽष्टपञ्चखलस्य पूजयेदष्टयोगिनीः ।
शैलपुत्री चण्डवट्टा स्कन्दमातरमेव च ।
कालरात्रिश्च पूर्वादिचतुर्दिक्षु प्रपूजयेत् ॥
चण्डिकामय कुशाक्षी तथा आद्यायनी शुभाम् ।
महागौरी चास्मिकी नैऋत्यादिषु पूजयेत् ॥”

इति तत्त्वे ५३ अध्यायः ॥ ॥

तिथिविशेषे दिव्यशेषावस्थितयोगिन्यो यथा,—

“ब्रह्माक्षी संस्थिता पूर्वे प्रतिपन्नवमीतिथौ ।
माहेचरी चोत्तरे च द्वितीयादशमीतिथौ ।
स्थितायेषु च कौमारी तृतीयेकादशीतिथौ ।
नारायणी च नैऋत्ये चतुर्थीद्वादशीतिथौ ।
पञ्चम्याश्च त्रयोदशी वाराही दक्षिणे तथा ।
वष्टाश्चैव चतुर्दशीमित्राक्षी पश्चिमे स्थिता ।
सप्तम्यां पौर्णमास्याश्च चासुक्ता वायुगोचरे ।
अष्टम्यावास्तव्योश्च महालक्ष्मीशुभोचरे ।
योगिनीस्तुष्टे नैव ममनादि प्रकारयेत् ॥”

इति गाढके ५८ अध्यायः ॥ ॥

योगिनी

अपि च ।

“प्रतिपन्नवमी पूर्वे रामा ब्रह्माक्ष पावकी ।
शरन्नयोदशी वास्त्ये वेदा मानाश्च नैर्ऋति ।
बहो चतुर्दशी पञ्चात वायव्यां सुनिर्ऋतिमा ।
द्वितीया दशमी पश्चि ऐश्वर्यानां चारुमी कुङ्कुः ॥
वामे शुभकरी देवी नन्दुरा दक्षिणे स्थिता ।
वधवन्धकरी चाये एष्टे सर्वार्थसाधनी ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ ॥

तत्कालयोगिनी यथा,—

“यस्यां दिग्गदं याति ततो यामार्हसुक्तिका ।
अमन्ती तेन मार्गेण भवेत्तत्कालयोगिनी ॥

प्राची धनेश्वरकृताश्चनकौशिकेय-

वायव्यवारुणयमाधिपशङ्करेण ।

एषु क्रमादिवसति प्रतिपन्नवन्धोः

एष्टे स्थिता शुभकरी गिरिराजपुत्री ॥”

इति समयान्तम् ॥ ॥

अथ योगिनीसाधनम् । भूतहामरे ।

“अथातः संप्रवक्ष्यामि योगिनीसाधनोत्तमम् ।

सर्वार्थसाधनं नाम देहिनां सर्वसिद्धिदम् ॥

अतिगुह्यी महाविद्या देवानामपि दुर्लभा ।

यासामभ्यर्चनं लब्धा यक्षेष्टोऽभून्नृणाधिपः ॥

तासामाद्यां प्रवक्ष्यामि सुराणां सुन्दरीं प्रिये ।

अस्या अर्चनं नैव राजत्वं लभते नरः ॥

अथ प्रातः सप्तम्याश्च लब्धा ज्ञानादिकं शुभम् ।

प्रासादश्च समासाद्य कुर्यादाचमनं ततः ॥

प्रणवान्ते सहस्रारं कुं पट् दिग्बन्धनं चरेत् ॥

प्राणायामं ततः कुर्यात् मूलमन्त्रेण मन्त्रित् ।

षडङ्गं मायया कुर्यात् पद्ममण्डलं लिखित् ॥

तस्मिन् पद्मे महामन्त्रं जीवन्त्यां समाचरेत् ।

पीठे देवीं समावाह्य ध्यायेद्देवीं जगत्प्रियाम् ॥

पूर्णचन्द्रनिभां गौरीं विचित्रास्त्रधारिणीम् ।

पीथोत्तुङ्गकुचां रामां सर्वधामभयप्रदाम् ॥

इति ध्यात्वा च मन्त्रेण दद्यात् पाद्यादिकं शुभम् ।

पुनर्धूपं निवेद्यैव नैवेद्यं मूलमन्त्रतः ।

गन्धचन्दनताम्बूलं सकूर्पूरं सुशोभनम् ॥

प्रणवान्ते सुवर्णश्रीं आगच्छ सुरसुन्दरि ।

वह्निर्भाष्या जपेन्मन्त्रं त्रिसप्तत्यष्टं दिने दिने ॥

सहस्रेकप्रमाणेन ध्यात्वा देवीं सदा बुधः ।

मासान्ते याप्य दिवसं वलिपूर्णा सुशोभनम् ॥

लब्धा च प्रणपेन्मन्त्रं निशीथं याति सुन्दरी ।

सहस्रं साधकं मत्वा याति सा साधकालये ॥

सुप्रसन्ना साधकाग्रे मदा स्मरसुखी ततः ।

हृष्टा देवीं साधकैश्चो दद्यात् पाद्यादिकं शुभम् ॥

सुचन्दनं सुमनसो ज्ञात्वाभिलषितं यदेत् ।

मातङ्गं भगिनीं वापि भार्या वा भक्तिभावनः ॥

यदि माता तदा वित्तं द्रव्यं सुमनोहरम् ।

भूपतिवत् प्रापितं यत्तद्ददाति दिने दिने ॥

पुत्रवत् पाति तं लोकं सर्वं सर्वं सुनिश्चितम् ॥

स्वसा ददाति द्रव्यं दिव्यवन्द्यं तथैव च ।

दिया कन्यां समानीय नागकन्यां दिने दिने ॥

यद्युद्भवति भूतश्च भविष्यतीति यत् पुनः ।

तत् सर्वं साधकेन्द्राय निवेदयति निश्चितम् ॥

योगिनी

यत् यत् प्राप्यते सर्वं ददाति सा दिने दिने ।
भ्रातृवत् पाति तं लोके कामनाभिर्मनोगतेः ॥
भाष्या स्यादयदि सा देवी साधकस्य मनोहरा ।
राजेन्द्रः सर्वराजानां संसारे साधकोत्तमः ॥
सर्वं मर्त्यं च पाताले गतिः सर्वत्र निश्चितम् ।
यद्यदुददाति सा देवी कथितं नैव शक्यते ॥
तथा साहसं संभोगं करोति साधकोत्तमः ।
अन्यस्त्रीगमनं त्यक्त्वा अन्यथा नश्यति ध्रुवम् ॥२॥
ततोऽन्यत् साधनं वक्ष्ये निम्नितं ब्रह्मणा पुरा ।
नदीतीरं समासाद्य कुर्यात् स्नानादिकं ततः ॥
पूर्ववत् सकलं कार्यं चन्दनैर्मैकलं लिखेत् ।
स्वमनः तत्र संलिख्यावाप्त्या ध्यायेन्नोदराम् ॥

कुशलेनैवां शरद्वन्द्वका
विष्वाधरी चन्दनगन्धलिप्ताम् ।
पीनांशुका पीनकुचा मनोका

ज्ञानां सदा कामदुघा विचित्राम् ॥
एवं ध्यात्वा जपेद्देवीमगुरुधूपदीपकैः ।
गन्धं पुष्परसश्चैव ताम्बुलादींश्च मूलतः ॥
तारं माया गच्छ मनोहरे पावकवल्लभा ।
ललायुतं प्रतिदिनं जपेन्नम्रं प्रसन्नधीः ॥
मासान्ते चाप्य दिवसं कुर्याच्च जपसुत्तमम् ।
आनिशीर्षं जपेन्नम्रं ज्ञात्वा च साधकं वदम् ॥
गत्वा च साधकाभ्यासं सुप्रसन्ना मनोहरा ।
ततोऽर्चिता प्रसन्ना सा पुण्याति प्राप्येयं यत् ॥
स्वर्गं शतं साधकाय ददाति सा दिने दिने ।
सावशेषं त्रयं कुर्यात् स्थिते तत्तु न दास्यति ॥
अन्यस्त्रीगमनं तस्य न भवेत् सत्यभीरितम् ।
अथाहृतगतिसस्य भवतीति न संशयः ॥
इयं ते कथिता विद्या सुगोप्या या सुरासुरैः ।
तव स्नेहेन भक्ता च वक्ष्येऽहं परमेश्वरि ॥२॥
ततोऽन्यत् साधनं वक्ष्ये श्रद्धाव्येकमनाः प्रिये ।
गत्वा वटतलं देवीं पूजयेत् साधकोत्तमः ॥
प्राणायामं वङ्गजं माययाय समाचरेत् ।
सद्योमासं वलिं दत्त्वा पूजयेत्तौ समाहितः ॥
अथांशुच्छिदरक्तेन दद्यात्तस्यै दिने दिने ।
प्रचण्डवदना गौरीं पञ्चविष्वाधरीं प्रिये ॥
रक्ताम्बरधरीं बालां सर्वकामप्रदां शुभाम् ।
एवं ध्यात्वा जपेन्नम्रमयुतं साधकोत्तमः ॥
सप्तदिनं समभ्यर्च्य चारुमे विधिवच्चरेत् ।
कायेन मनसा वाचा पूजयेच्च दिने दिने ॥
तारं माया तथा कूर्चं रत्नं कर्मणि तद्विधिः ।
आगच्छ जनकान्ते तु वतिः स्नात्वा महामयः ।
आनिशीर्षं जपेन्नम्रं वलिं दत्त्वा मनोहरम् ॥
साधकेन वदं मत्वा आयाति साधकालये ।
साधकेनोऽपि तां दृष्ट्वा दद्याद्दृष्ट्वादिकं ततः ॥
ततः सपरिवारेण भाष्या स्यात् कामभोजनैः ।
बन्धभूषादिकं त्यक्त्वा याति सा निजमन्दिरम् ॥
एवंभाष्या भवेत्प्रियं साधकाज्ञानुरूपतः ।
आत्मभाष्यां परित्यज्य भजेत्ताच्च विचक्षणः ॥३॥
ततः कामेश्वरीं वक्ष्ये सर्वकामफलप्रदाम् ।
प्रबवं सुवनेशानी चागच्छ कामेश्वरि ततः ॥
वक्ष्येभाष्या महामनः साधकानां सुखावहम् ।

योगिनी

पूर्ववत् सकलं ज्ञत्वा भूर्जपत्रे सुधीभने ।
गौरीचराभिः प्रतिमां विनिर्माय खलङ्कृताम् ॥
शय्यामावृणु प्रजपेन्नम्रमेकमनास्ततः ॥
सहस्रेकप्रमाणेन मासमेकं जपेद्बुधः ।
इतेन मधुना दीपं दद्याच्च सुसमाहितः ॥
कामेश्वरीं शशाङ्कायां चतुःखल्लनलोचनाम् ।
सदा लोलगतिं कान्तां कुसुमाक्षिश्रीसुखीम् ॥
एवं ध्यात्वा जपेन्नम्रं निशीथे याति सा तदा ।
दृष्ट्वा तु साधकः श्रेष्ठामाज्ञां देहीति तां वदेत् ॥
स्त्रीभावेन मुदा तस्यै दद्यात् पाद्यादिकं ततः ।
सुप्रसन्ना तदा देवी साधकं तोषयेत् सदा ॥
अमादौरतिभोगेन पतिवत् पालयेत् सदा ।
नीत्वा राज्ञी सुखेश्वर्येदंत्वा च विपुलं धनम् ॥
वस्त्रालङ्कारदयादीन् प्रभाते याति निश्चितम् ।
एवं प्रतिदिनं तस्य सिद्धिः स्यात् कामरूपतः ॥४॥
ततः पटे विनिर्माय पुतलिं ध्यानरूपतः ।
सुवर्णवर्णां गौराङ्गीं सर्वलङ्कारभूषिताम् ॥
नृपराजद्वाराणां रम्यां च पुष्करेणयाम् ।
एवं ध्यात्वा जपेन्नम्रं दत्त्वा च पाद्यसुत्तमम् ॥
सचन्दनेन पुष्पेण जातोपुष्पेण यत्नतः ।
गुग्गुलुं धूपदीपौ च दद्यान्मलेन साधकः ॥
मन्त्रस्तु ।
तारं मायां तद्यागच्छ रतिसुन्दरिपदं ततः ।
वङ्गजाया चारुसङ्घं जपेन्नम्रं दिने दिने ॥
मासान्ते दिवसं प्राप्य कुर्यात् पूजादिकं शुभम् ।
इतदीपं तथा गन्धं पुष्पं ताम्बूलमेव च ॥
तावन्मनः जपेद्विद्वान् यावदायाति सुन्दरी ।
ज्ञात्वा वदं साधकेन निशीथे याति निश्चितम् ॥
ततस्तामर्चयेद्ब्रह्मा जातोकुसुममालया ।
सुसज्जिता साधकेन तोषयेदतिभोजनैः ॥
भूत्वा भाष्या च सा तस्मै ददाति वाञ्छितं वरम् ।
भूषादिकं परित्यज्य प्रभाते याति सा ध्रुवम् ॥
साधकाज्ञानुरूपेण प्रयाति सा दिने दिने ।
निष्कन्ते प्रान्तरे देविः सिद्धिः स्यात्ताच्च संशयः ॥
त्यक्त्वा भाष्यां भजेत्ताच्च अन्यथा नश्यति ध्रुवम् ॥५॥
ततोऽन्यत् साधनं वक्ष्ये सयदि शिवसन्निधौ ।
वेदाद्यं सुवनेश्रीचागच्छ पद्मिनि वल्लभा ॥
पावकस्य महामनः पूर्ववत् सकलं ततः ।
मण्डलं चन्दनैः जत्वा मूलमनः लिखेत्ततः ॥
पद्माननां श्यामवर्णां पीनोत्पलपयोधराम् ।
कोमलाङ्गां स्मरसुखीं रक्तोत्पलदलेनयाम् ॥
एवं ध्यात्वा जपेन्नम्रं सहस्रं च दिने दिने ।
मासान्ते पूर्वमां प्राप्य विधिवत् पूजयेत् सदा ॥
आनिशीर्षं जपेन्नम्रं दद्याद्भासेन साधकः ।
सर्वत्र कुशलं ज्ञात्वा सा याति साधकालयम् ॥
भूत्वा भाष्या साधकं हि साधयेद्दिविधेरपि ।
भोगैर्दिव्यैर्भूषणैः पद्मिनी सा दिने दिने ॥
पतिवत् पाति तं लोके नित्यं सर्वं च सर्वदा ।
त्यक्त्वा भाष्यां भजेत्ताच्च साधकेनः सदा प्रिये ॥६॥
ततो वक्ष्ये महाविद्यां विष्णुमित्रेण धीमता ।
ज्ञात्वा चां साधिता विद्या बला पातिबला प्रिये ॥
मन्त्रस्तु ।

योगिनी

प्रबलानि महामाया नटिनि पावकप्रिया ।
महाविद्यैः कथिता गोपनीया प्रयत्नतः ॥
अशोकस्य तलं गत्वा स्नानं पूर्ववदाचरेत् ।
मूलमन्त्रेण सकलं कुर्याच्च सुसमाहितः ॥
त्रैलोक्यमोहिनीं गौरीं विचित्रास्वरधारिणीम् ।
विचित्रालङ्कृतां रम्यां नर्तकौवेशधारिणीम् ॥
एवं ध्यात्वा जपेन्नम्रं सहस्रं च दिने दिने ।
मांसोपहारैः संपूज्य धूपं दीपं निवेदयेत् ॥
गन्धचन्दनताम्रं दद्यात्तस्यै मुदा बुधः ।
मासमेकं च तां भक्ता पूजयेत् साधकोत्तमः ॥
मासान्ते दिवसं प्राप्य कुर्याच्च पूजनं महत् ॥
अर्हारात्रौ भयं दत्त्वा किञ्चित् साधकसक्तमे ।
सुदृढं साधकं मत्वा याति सा साधकालयम् ॥
विद्याभिः सकलाभिश्च किञ्चित्स्मरसुखी ततः ।
वरं वरय शीघ्रं त्वं यत्ते मनसि वर्तते ॥
तत् शुभ्वा साधकश्रेष्ठो भावयेन्नमसा धिया ।
मातरं भगिनीं वापि भाष्यां वा प्रीतिभावतः ॥
ज्ञत्वा सन्तोषयेद्ब्रह्मा नटिनी तत् करोत्यलम् ॥
माता स्यादयदि सा देवी पुत्रवत् पाति तं मुदा ।
स्वर्गं शतं सिद्धिं शतं ददाति सा दिने दिने ॥
भगिनी यदि सा कन्या देवस्य नागकन्यकाम् ।
राजकन्यां समानीय ददाति सा दिने दिने ॥
अतीतानागतौ वार्तां सर्वान् जानाति साधकः ॥
भाष्या स्यात् यदि सा देवी ददाति विपुलं धनम् ॥
अमादौरपचारेण ददाति कामभोजनम् ॥
स्वर्गं शतं सदा तस्मै ददाति सा भुवं प्रिये ।
यत् यत् वाञ्छति तत् सर्वं ददाति नात्र संशयः ॥७॥
महाविद्यां प्रवक्ष्यामि सावधानावधारय ।
कुङ्कुमेन समालिख्य भूर्जपत्रे लिख्यं मुदा ॥
ततोऽष्टदलमालिख्य कुर्याद्भासादिकं प्रिये ।
जीवन्यासादिकं जत्वा ध्यायेत् तत्र प्रसन्नधीः ॥
शुद्धस्फटिकसङ्काशां नानारत्नविभूषिताम् ।
मञ्जीरहारकेयूररत्नकुल्लमल्लिताम् ॥
एवं ध्यात्वा जपेन्नम्रं सहस्रं च दिने दिने ॥
प्रतिपदिनमारभ्य पूजयेत् कुसुमादिभिः ।
धूपदीपविधानेन च त्रिसन्धं पूजयेन्मुदा ॥
पूर्वमां प्राप्य गन्धादौः पूजयेत् साधकोत्तमः ।
इतदीपं तथा धूपं नैवेद्यं मनोरमम् ॥
रात्रौ च दिवसे जप्यं कुर्याच्च सुसमाहितः ।
प्रभातसमये याति साधकस्थानिकं ध्रुवम् ॥
प्रसन्नवदना भूत्वा तोषयेदतिभोजनैः ।
देवदानवगन्धर्वविद्याधुर्यचरत्तसाम् ॥
कन्याभी रत्नभूषाभिः साधकेन सुहृद्भुङ्क्ते ॥
चर्यं चोप्यादिकं त्रयं दिव्यं ददाति सा ध्रुवम् ॥
सर्वं मर्त्यं च पाताले यद्वस्तु विद्यते प्रिये ।
आनीय दीयते सर्वं साधकाज्ञानुरूपतः ॥
स्वर्गं शतं सदा तस्मै ददाति सा दिने दिने ॥
साधकाय वरं दत्त्वा याति सा निजमन्दिरम् ॥
तस्या वरप्रसादेन चिरजीवी निरामयः ।
सर्वं चः सुन्दरः श्रीमान् सर्वगो भवति ध्रुवम् ॥
रेमे साङ्गं तथा देवि साधकेनो दिने दिने ॥
मन्त्रस्तु ।

योगी

तारं मायां तथामायागुरागिनि मैधुनप्रिये ।
वह्निभायां मनुः प्रोक्तः सर्वसिद्धिप्रदायकः ॥
यथा मधुमती तु स्यात् सर्वसिद्धिप्रदा प्रिये ।
गुह्यात् गुह्यतरा विद्या तव स्नेहान् प्रकी-
र्तिता ॥ ८ ॥

देववाच ।

श्रुत्वा साधनं पुण्यं यत्किञ्चिन्मां सुखप्रदम् ।
यस्मिन् काले प्रकर्षयं विधिना केन वा प्रभो ।
अत्राधिकारिणः के वा समासेन वदस्व मे ॥
ईश्वर उवाच ।

वसन्ति साधयेद्दधीमान् हविष्याग्नी जितेन्द्रियः ।
सदा ध्यानपरो भूत्वा तद्दर्शनमश्नोतमुक्तः ॥
उज्जटे प्रान्तरे वापि कामरूपे विशेषतः ।
स्थानेष्वेकतमं प्राप्य साधयेत् सुसमाहितः ।
अनेन विधिना साक्षात् भविष्यति न संशयः ॥
देशाच्च सेवकाः सर्वे परं चात्राधिकारिणः ।
नारकब्रह्मणो भव्यं विनायकाधिकारिणः ॥”
इति तन्त्रसारे योगिनीसाधनप्रकरणं समाप्तम् ॥
दशविधदशान्तर्गतदशविशेषः । यथा,—
“स्वतन्त्रं भुवं कृत्वा पञ्च तत्र विमिश्रयेत् ।
मङ्गलेन हृतः शेषो मङ्गलादिविनिश्चयः ॥
मङ्गला पिङ्गला धन्या भामरी भद्रिका तथा ।
उल्का सिद्धा सङ्कटा च योगिन्यै प्रकीर्तिता ॥
अष्टैकं मङ्गला धत्ते शेषास्त्रैकैकवर्द्धकाः ।
पुनस्त्राकर्षितवर्त्तन्ते चक्रवत् परिवर्त्तनात् ॥”
अपि च ।

“रोहिण्यादौ त्रिरात्राग मङ्गलानौ यथाक्रमम् ।
उल्का सिद्धा सङ्कटा च अश्विन्यादिव ये पुनः ॥”
एतासामन्तर्दशा ।

“दशावर्षात् षट्त्रिंशद्भागं कृत्वा विनिर्दिशेत् ।
यत्तु यस्या हि यद्वर्षं तत्तद्भागं प्रकीर्तितम् ॥”
फलं यथा,—

“मङ्गला मङ्गलं धत्ते तुलभोगं सुखं तथा ।
गोगत्राश्वसहस्राणि यद्दे तस्य दिने दिने ॥
पिङ्गला विविधं दुःखमन्त्रचिन्तादिसम्भवम् ।
ददाति नाशं शत्रुभ्यो धनधान्यगणादिकम् ॥
धन्या च सततं दत्ते सर्वत्र विजयादिकम् ।
शत्रुभ्यो रक्षते नित्यं मातृवत् परिपालयेत् ॥
भामरी विविधं दुःखमन्त्रः सम्भूतसम्भवम् ।
अकस्मात्तस्य दुर्दैवं विधिना प्रीतिं भवेत् ॥
भद्रिका विविधान् धत्ते सम्मानादिमनोरथान् ।
तुष्टा चेद्भद्रिका नित्यं दुर्गहः सुगहायते ॥
उल्का व्याधिकरी प्रोक्ता नित्यं नानाभयप्रदा ।
उल्का यदि समायाति सुगहो दुर्गहायते ॥
सिद्धा च साधयेत् सर्वं मन्त्रारम्भनादिकम् ।
यस्य तुष्टा भवेत् सिद्धा लक्ष्मीस्तस्य करे स्थिता ॥
सङ्कटा सङ्कटं दत्ते सुदन्तं धान्यधनादिकम् ।
सेव भाया सदा नित्यं यद्दृष्टी लब्धः फली यथा ॥”
इत्युद्बोधचन्द्रिका ॥

योगी, [नृ] पुं, (योगः अख्यस्येति । योग +
इति । र्यङ्, युज समाधौ । युजिर् योगे वा +
“संपृच्छातु र्यसि ।” १। २। १४२ । इति चिनुष् ।)

योगी

योगयुक्तः । तस्य लक्षणादि यथा,—
“सर्वे लोके यद्देरयस्य सुखिन्ने चन्दने तथा ।
समता भावना यस्य स योगी परिकीर्तितः ॥”
इति ब्रह्मवेवर्त्ते गणपतिस्तु १५ अध्यायः ॥
अपि च ।
“आत्मौपम्येन सर्वत्र समं पश्यति योऽर्जुन ।
सुखं वा यदि वा दुःखं स योगी परमो मतः ॥”
इति श्रीभगवद्गीतायाम् ७ अध्यायः ॥
अन्यत्र ।

अथय ऊचुः ।

“भगवन् ! देवतारिणः । हिरण्यदिनिष्ठम् ।
चत्वारो ह्याश्रमाः प्रोक्ता योगी नाम क
उच्यते ॥

सर्वकर्मणि संन्यस्य समाधिमचलं श्रितः ।
य आस्ते निश्चलो योगी स सद्भासो न पश्यतः ॥
सर्वेषामाश्रमाणां ह्येविधं श्रुतिदर्शितम् ।
ब्रह्मचार्यं पञ्चवर्णां नैष्ठिको ब्रह्मचरपरः ॥
योऽधीत्य विधिवदेतान् यद्देव्याश्रमाप्रजेत् ।
उपकुल्याणको ज्ञेयो नैष्ठिको मरणात्मिकः ॥
उदासीनसाधकश्च यद्देवो द्विविधो भवेत् ।
अज्ञानि जीग्युपाहृत्य तत्कालं भाव्याधनादिकम् ॥
एकाको यस्तु विचरं दुर्दासीनः स भौतिकः ।
कुटुम्भभरणायतः साधकोऽसौ यद्देवो भवेत् ॥
तपस्तप्यति योऽन्येन यद्देवान् कुर्वीति च ।
स्वाध्याये चैव निरतो वनस्थानापसो मतः ॥
तपसा कर्तितोऽर्थयस्तु ध्यानपरो भवेत् ।
सद्भासिकः स विज्ञेयो वानप्रस्थाश्रमे स्थितः ॥
योगाभ्यासरतो नित्यभारतनुष्णितेन्द्रियः ।
ज्ञानाय वर्त्तते भिक्षुः प्रोच्यते परमेष्ठिकः ॥
यश्चात्मरतिरेव स्थान्तिथ्यलो मध्यामनिः ।
सम्यग्दर्शनसम्पन्नः स योगी भिन्नरुच्यते ॥
ज्ञानसद्भासिनः केचिदेदसद्भासिनः परे ।
कर्मसद्भासिनः केचिद्विधाः परमेष्ठिकाः ॥
योगी च त्रिविधो ज्ञेयो भौतिकः सांख्य एव च ।
तृतीयोऽन्याश्रमी प्रोक्तो योगमूलममास्थितः ॥”
इति कौर्म २ अध्यायः ॥

(तेषां स्त्रीसङ्गनिषेधो यथा,—
“यदि सङ्गं करोत्येव बिन्दुस्तस्य विनश्यति ।
आयुःतयो बिन्दुहीनादसामर्थ्यं जायते ॥
तस्मात् स्त्रीणां सङ्गवर्ज्यं कुर्यादभ्यासमाद-
रात् ॥
योगिनोऽङ्गस्य सिद्धिः स्यात् सततं बिन्दुधार-
णात् ॥”
इति दत्तात्रेयसंहिता ॥

तेषां पथं यथा, हृदयोगप्रदोपिकायाम् ।
“गोधूमशालियववृक्षकशोभनां
चौराश्चखनवनौतसितामधुनि ।
मूच्छीकपोलकफलादिकपञ्चशकं
सुहादिद्विमुदकश्च यमोन्नप्यम् ॥”
तेषामपथं यथा, तत्रैव ।

“कदम्बतिलवयोष्णहरीतशक-
सौवीरतेजतिलसंघपमस्यमद्यम् ॥

योग्यः

आज्ञादिमांसदहितककुलत्यकोन-

पिण्याकहिल्लसुनाद्यमप्यमाहुः ॥”)

योगीश्वरः, पुं, (योगिनामीश्वरः ।) याज्ञवल्क्य-
मुनिः । (इति हेमचन्द्रयोगेश्वरदर्शनात् ।
३। ८५१ ।) यथा,—
“योगीश्वरं याज्ञवल्क्यं सम्पूज्य सनयोऽब्रवन् ।
वर्णाश्रमेतराणां नो ब्रह्म धर्मानश्रयतः ॥”
“योगिनां सनकादीनां ईश्वरः श्रेष्ठस्तं याज्ञ-
वल्क्यं संपूज्य ॥” इति मिताश्वरा । त्रि,
यमिनां श्रेष्ठः । (यथा, मार्कण्डेय । ६६। २८ ।
“यजन्ति यानस्तमैर्मनोभि-
र्योगीश्वराः क्षेश्विस्तुतिहेतून् ॥”)

योगीश्वरी, स्त्री, (योगिनामीश्वरी ।) दुर्गा ।
यथा,—
“योगेश्वरादयो देवाः सनकान्तास्तपोधनाः ।
तेषां स्वामी तथा योगी ईश्वरी प्रभुपालना ॥
आत्मैन्द्रियमनादीनां संयोगो योग उच्यते ।
तेषां वा योजनाद्योगी योगेश्वरवबोधना ॥”
इति देवीप्रसादी ४५ अध्यायः ॥

योगेशः, पुं, (योगस्य ईशः ईश्वरः ।) याज्ञ-
वल्क्यः । इति हेमचन्द्रः । ३। ८५१ । (योगी-
श्वरे, त्रि । यथा, भागवते । ४। १६। ६ ।
“कपिलो नारदो दत्तो योगेशः सनकादयः ।
तमन्वोयुर्भागवता ये च तत्संभवोत्सुकाः ॥”)

योगेश्वरः, पुं, (योगिनां ईश्वरः ।) श्रीकृष्णः ।
यथा,—
“ब्रह्म योगेश्वरे जगो ब्रह्मणे धर्मयर्मणि ।
स्वां काष्ठामधुनोपेतं धर्मः कं शरणं गतः ॥”
इति श्रीभागवते १ स्कन्धे १ अध्यायः ॥

(शिष्यः । यथा, महाभारते । १३। १४। ३३ ।
“नमस्ते भगवन् देव ! नमस्ते भक्तवत्सल ! ।
योगेश्वर ! नमस्तेऽस्तु नमस्ते विश्वसम्भव ! ॥”
देवहोत्रतनयः । यथा, भागवते । ८। १३। ३२ ।
“देवहोत्रस्य तनय उपहृतां दिवस्यते ।
योगेश्वरो जरेरंशी हृष्ट्यां सम्मविव्यति ॥”

योगेश्वरी, स्त्री, बन्धाकर्षिणी । इति भाव-
प्रकाशः ॥ (योगिनामीश्वरी । दुर्गा । यथा,—
“तत्तं योगेश्वरीं तथा—” इति लक्ष्मीकव-
चम् ॥ योगयुक्ते, त्रि । यथा, मार्कण्डेय । ६७। ८ ।
“प्रजापतेः कश्यपाय भोमाय वदनाय च ।
योगेश्वरेभ्यश्च सदा नमस्यामि कृताञ्जलिः ॥”)
योगेशं, स्त्री, (योगे सन्निविष्टादिपूरणी इष्टम् ।)
सीसकम् । इत्यमरः । २। ६। १०५ । (तथास्य
पर्यायः ।

“नागं महाबलं चीनं पिष्टं योगेशसीसकम् ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
योग्यं, स्त्री, (योग्यत इति । युज् + लिच् + सं + यत्)
ब्रह्मिनामीधमम् । ब्रह्मिनामीधमम् । इत्य-
मरः । २। ४। ११२ ॥

योग्यः, त्रि, (योगाय प्रभवति । योग + “योगाद्-
यच् ।” ५। १। १०२ । इति यत् ।) प्रवीणः ।
योगाहः । (यथा, रघुः । ६। २६ ।

योग्या

“कान्था गिरा सुतया च योग्या
तमेव कल्याणि । तयोस्तृतीया ॥”

उपायी । शक्तः । इति मेदिनी हेमचन्द्रः ॥
(यथा, मार्कण्डेयः ७१ । १० ।

“अपत्नीको नरो भूप न योग्यो निजकर्म-
णाम् ॥”

योजनसाधनभूतः । यथा, ऋग्वेदे । १ । ६ । ६ ।

“नृतस्य वा केशिना योग्याभिः ।”

“योग्याभिर्भोजनसाधनभूताभी रज्जुभिः ।” इति
सायणः ॥ शकटादियोजनीयः । यथा, शत-
पथब्राह्मणे । १ । १ । १२ । १३ ।

“योग्यं हि योग्यं युज्यन्त्यस्ति वै पत्न्या
अमेध्यं यदवाचो नम् ।”

“योग्यं योजनीयमनङ्गद्वन्द्वदिकम् ।” इति
तद्भाष्यम् ॥ पुण्यनक्षत्रं, पुं । इति मेदिनी ।
ये, ४६ ॥

योग्या, स्त्री, (योग्यस्य भावः । योग्य + तल् ।
टाप् ।) चमता । इति लोकाप्रसिद्धिः ॥ (यथा,
मार्कण्डेयः ११९ । ६ ।

“तथान्यान्ययोग्यानि योग्यतां यान्ति कालतः ।
योग्यान्योग्यतां यान्ति कालवशाद् हि
योग्यता ॥”

शास्त्रबोधकारणविशेषः । स तु पादार्थानां
परस्परसम्बन्धे बाधाभावः । इति साहित्य-
दर्पणम् ॥ न्यायमते तत्पदार्थे तत्पदार्थवत्ता ।
यथा,—

“पदार्थे तत्र तद्वत्ता योग्यता परिकीर्तिता ।”
इति भाषापरिच्छेदः ॥

“योग्यतां निरूपयति पदार्थ इत्यादिना ।
एकपदार्थेऽपरपदार्थसम्बन्धो योग्यता इत्यर्थः ।
तज्ज्ञानाभावाच्च वद्विना सिद्धतीत्यादौ न
शास्त्रबोधः । नन्वेतस्या योग्यताया ज्ञानं
शास्त्रबोधात् प्राक् सम्बन्ध न सम्भवति वाक्यार्थ-
स्यापूर्वत्वादिति चेन्न तत्तत्पदार्थस्मरणे सति
कचित् संशयरूपस्य कचित्सिद्ध्यरूपस्यापि
योग्यताया ज्ञानस्य सम्भवात् । नयास्तु
योग्यताज्ञानं न शास्त्रज्ञाने कारणं वद्विना
सिद्धति इत्यादौ धिके वद्विकरणकत्वाभाव-
रूपयोग्यताया निश्चयेन प्रतिबन्धनात् शास्त्र-
बोधः । तदभावनिरूपयस्य लौकिकसमिकर्षा
जन्मदोषविशेषाजन्मज्ञानमात्रे प्रतिबन्धकत्वात्
शास्त्रे प्रतिबन्धकत्वं सिद्धं योग्यताज्ञान
विलम्बाच्च शास्त्रविलम्बोऽसिद्ध इति वदन्ति ॥”

इति सिद्धान्तसुक्तावली ॥

योग्या, स्त्री, (योग्य + टाप् ।) अभ्यासः । (यथा,
रघुः । ८ । १६ ।

“अपरः प्रणिधानयोग्यया
मरुतः पञ्च शरीरगोचरान् ॥”

“अपरो रघुः प्रणिधानयोग्यया समाध-
भ्यासेन ॥” इति मङ्गलायः ॥ अर्कयोधित् ।
इति मेदिनी । ये, ४६ ॥ प्रश्नाभ्यासः । तनु-
प्रभ्यायः । खुरगी २ अमः १ अभ्यासः ४ ।

इर योजन

तद्गः खलूरिका । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४२२ ॥
(यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ६ अध्याये ।

“अथातो योग्यास्तृतीयमध्यायं यास्यास्यामः ।
अधिगतसम्बन्धास्तृतीयमपि शिष्यं योग्याङ्कार-
येन । द्विदादिषु खेदादिषु च कर्मपथसम्प-
दिषु । सुबहुश्रुतोऽप्युक्तयोग्यः कर्मस्वयोग्यो
भवति । तत्र पुण्यफलानां कालान्तरकत्रपु-
ञ्जावककर्मावकप्रभृतिषु द्विद्विषेधान् दर्शये-
दुक्तमनपरिकर्तनानि चोपदिष्येत् । इति वस्ति-
प्रसक्तप्रभृतिषु दकपङ्कपूर्णेषु भेद्ययोग्याम् ।
सरोजि चर्मण्यातते लेखस्य । नृतपमुसिरा-
स्त्यनलानेषु च वेधस्य । घुणोपहतकाष्ठवेणु-
नलनालीमुष्णालावुसुखेव्यस्य । पनसविम्बी-
विस्वफलमन्त्रनृतपमुदन्तेव्याह्वयस्य । मधु-
च्छिरोपलिमि प्रास्मलीफलके विस्वायस्य । छप्पा-
चनवस्त्रान्तयोर्मृदुचर्मैरान्तयोश्च सौख्यस्य । पुस्त-
मयपुरुषाङ्गप्रत्यङ्गविशेषेषु बन्धयोग्याम् । नृदु-
मांसपेशीवृष्यनलानेषु च कर्णसन्धिवन्धयोग्याम् ।
नृदुषु मांसखण्डेष्वभिचारयोग्याम् । उदक-
पूर्णवटपार्श्वस्रोतस्यनापसुखादिषु च नेत्रप्रणि-
धानवस्तिवस्तिपिण्डनयोग्यामिति । भवत-
श्चात्र ।

एवमादिषु मेधावी योग्यार्हेषु यथाविधि ।
इत्येव योग्यां कुल्याणो न प्रसूयति कर्मसु ॥
तस्मात् कौशलमन्त्रिच्छन् शस्त्ररचामिकर्मसु ।
यस्य यत्रैह साधर्म्यं तत्र योग्या समा-
चरेत् ॥”

(युवती । यथा,—

“निदाचशरदोर्वाला प्रौढा वर्षावसन्तयोः ।
हेमन्ते शिशिरे योग्या न दृष्टा कापि प्रस्यते ॥”
योग्या युवती । इति राजवल्लभः ॥)

योजनं, स्त्री, (युज्यते मनो यस्मिन्निति । युज् +
ल्युट् ।) परमात्मा । चतुःक्रोशी । योगः । इति
मेदिनी । ने, ११३ ॥ * ॥ (यथा, हरि-
वंशः । १४६ । १३ ।

“गात्मारकन्या वहने नृपाणां
रथे तथा योजनमूर्च्छितानाम् ॥”

चतुःक्रोश्वर्यं यथा,—

“दादशाङ्गुलिकः शकुन्तद्वयन्तु शयः स्तुतः ।
तच्चतुष्कं धनुः प्रोक्तं क्रोशी धनुःसहस्रिकः ।
तच्चतुष्कं योजनं स्यादित्यादि मानशास्त्रम् ।
एतस्मते षोडशसहस्रहस्तेर्योजनं भवति ।
द्वात्रिंशत्सहस्रहस्तैरपि योजनम् । यथा,—

यवोदरे रज्जुनमष्टसंख्ये-

हस्तोऽङ्गुलीः षडङ्गुलिते चतुर्भिः ।

हस्ते चतुर्भिर्भवती ह दहः

क्रोशः सहस्रद्वितयेन तेषाम् ।

स्यादयोजनं क्रोशचतुष्टयेन

तथा कराणां दशकेन वंशः ॥”

इति लीलावती ॥

योजनगत्या, स्त्री, (योजनं गन्धोऽस्याः । योज-
नात् गन्धोऽस्या इति वा ।) कस्तूरी । सीता ।

योटकः

सत्यवती । इति मेदिनी । धे, ४८ ॥ (यथा,
देवीभागवते । २ । २ । १८ ।

“इत्युक्तं तु सा कन्या चयमाचैव भाविनी ।
ज्ञाना योजनगत्या तु सुकृपा च वरानना ॥”

योजनगत्या, स्त्री, सत्यवती । इति जटाधरः ॥
कस्तूरी । इत्यन्यपानः ॥ सीता । योजनगत्या-
शब्दात् स्वार्थे कप्रत्ययेन जातत्वात् ॥

योजनपत्नी, स्त्री, (योजनाय सन्निस्थानादेर्मेलनार्थं
पत्नी यस्याः ।) मङ्गिष्ठा । इति रत्नमाला ।

योजनवल्ग्वी, स्त्री, (योजनवल्ग्वी + स्वार्थे कन् ।
टाप् ।) मङ्गिष्ठा । इति राजनिर्घण्टः ॥

योजना, स्त्री, योगकारणा । इति अष्टाध्याय-
धातोर्नप्रत्ययेन सिद्धम् ॥

योजनवल्ली, स्त्री, (योजनगामिनी अतिदीर्घा
वल्ली यस्याः सा ।) मङ्गिष्ठा । इत्यमरः । २ ।
४ । ६१ ॥ (तथास्याः पर्यायः ।

“मङ्गिष्ठा विकसा जिह्वी समञ्जा कालमेधिका ।
मङ्गकपर्णी भङ्गोरी भङ्गी योजनवल्ग्वपि ।
रसायन्यवणा काला रक्ताङ्गी रक्तयष्टिका ।
भङ्गीतकी च गङ्गीरी मङ्गुषा वल्गरङ्गिनी ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

योजितं, त्रि, कारितयोजनम् । अष्टाध्यायधातोः
कर्मणि क्तप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (यथा, भाग-
वते । ४ । २१ । २२ ।

“अहं दण्डधरो राजा प्रजानामिह
योजितः ॥”

योटकः, पुं, योटनम् । मेलनमिति यावत् । विवाहे
राशियोटक-यष्टयोटक-नक्षत्रयोटक-गणयोटक-
वर्णयोटक-योनियोटक-वर्गयोटकभेदेन सप्तविधो
योटकः । तत्र राशियोटके षडङ्कनवपञ्च-
महिदादशविधमसप्तकयोगा निविद्धाः । तदाह
श्रीपतिसंहितायाम् ।

“षडङ्कं त्रिकोणं च द्विदादशकमेव च ।

परस्परं जम्भाराशेऽप्यङ्का कन्याकुमारयोः ॥

षडङ्के भवेद्दोषो वेधश्च न्यतुरेव वा ।

त्रिकोणे पुत्रहानिः स्यात् धनहानिर्धनयये ॥

पुरुषस्याष्टमे कन्या कन्यायाः षडङ्के पुमान् ।

शुभं षडङ्कं श्रेयं नोद्वाहं दूषणं भवेत् ॥

नवपञ्चमे ।

पुंसो यज्ञात् सुतयज्ञे सुतहा च कन्या

धर्मं स्थिता सुतवती पतिवल्ग्वभा च ।

द्विदादशे धनयज्ञे धनहा च कन्या

रिपुं स्थिता धनवती पतिवल्ग्वभा च ॥

योटके सप्तके मेघतुलौ युग्मद्वयौ तथा ।

सिंहवटौ सदा वर्ण्यौ नृत्तिज्ञानविवीक्षिवः ॥

राजयोटकमाह दीपिकायाम् ।

एकराशौ च दम्पत्योः शुभं स्यात् समसप्तके ।

चतुर्थदशके चैव तृतीयैकादशे तथा ॥”

इति राशियोटकविचारः ॥ * ॥

यष्टयोटके यष्टयुक्तयोगो निविद्धः । कन्यावर-
राश्याधिपयष्टयोः शुक्ले यष्टयुक्तयोगः । तत्र
विवाहे रोगादिः फलम् । तदाह गर्गः । मरयं

योनिः

भावविरोधि यद्विरोधावे चाचिरेव रोगादिः ।
इति यद्विरोधावे चाचिरेव रोगादिः ॥ १ ॥ अन्ये योदकाः
प्रपञ्चभवास्तु लिखिताः । इति ज्योतिषम् ॥
यज्यान्तरे योदकशब्दश्च वर्गद्वयत्वादिषु ॥
योदः, पुं, (यूयते ज्ञायते अनेनेति । यु + बाहु-
लकात् तुः ।) परिमाणम् । इत्युणादिकोषः ॥
योत्रं, स्त्री, (यूयते अनेनेति । यु + “दात्रीशस यु
युजस्तु तुद सिचि मिह-पतदंश-नहः करणे ।”
१।२।१२२। इति ङुन् ।) योक्त्रम् । इत्यमरः ।
२।६।१३। (यथा, गो० रामायणे । २।
४५।२६।
“भरताद्याभिष्टुताः स योनाय पशवो यथा ॥”)
योहा, [ऋ] पुं, (युध्यतीति । युध् + ङप् ।) युद्ध-
कर्त्ता । तत्पर्यायः । भटः २ योधः ३ । इत्य-
मरः । २।८।६१। (यथा, हरिवंशे भविष्य-
पर्वणि । २।१८।
“वाधियते पुरीं योहा ह्रिद्रं यदि लभेत सः ॥”)
योधः, पुं, (युध्यतीति । युध् + ञप् ।) योहा ।
इत्यमरः । २।८।६१। (यथा, कथासरित्
सागरे । १२।२२।
“सङ्केतमिलिते चान्येयोधास्तेः सैनिकैः सह ।
नियुक्तेष्वेव सैन्येण सैन्यमहासेनात्मिकं तत् ॥”)
योधनं, स्त्री, युद्धम् । (यथा, मार्कण्डेये । ११५।२०।
“योधनेषु स्वरूपेण ह्मो यस्य दुरात्मनः ।
स ह्मो वारयत्येष ह्मन् तस्य रिपोर्गन्तुम् ॥”)
अथम् । युध्धातोर्भावे करणे चानट् (लुट्) ।
प्रत्ययेन निष्पन्नम् ।
योधसंरावः, पुं, (योधानां संरावः ।) अन्योन्यं
योधानां युद्धायाज्ज्ञानम् । तत्पर्यायः । क्रन्-
तम् २ । इत्यमरभरतौ ॥
योधियः, पुं, (युध् + भावे ञप् । योधं युद्धं करो-
तीति । योध + खः ।) योहा । योधशब्दात्
ख्यप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
योनलः, पुं, (यवस्य नल इव नलः काष्ठोऽस्य ।
एवोदरादिः ।) शस्यविशेषः । तत्पर्यायः ।
यवनालः २ जूयाङ्गयः ३ देवधान्यम् ४
जोन्ताला ५ जौनपुष्पिका ६ । इति हेमचन्द्रः ।
४।२४४ ॥
योनिः, पुं, स्त्री, (यौति संयोजयतीति । यु +
“उह्रिश्चिष्युदस्ताह्वारिभ्यो निन् ।” उणा०
४।५१। इति निः ।) आकरः । इति मेदिनी ।
ने, १६। कारणम् । (यथा, उत्तरराम-
चरिते । ६।
“हृषयो राक्षसीमाहुर्वाचमुन्नतद्वययोः ।
सा योनिः सर्ववैरागा सा हि लोकस्य
(नर्हतिः ॥”)
जलम् । इति हेमचन्द्रः । ३।२४६। (कुश-
ह्रीपस्थानदीविशेषः । यथा, मार्कण्डेये । १२१।७१।
“भूतपापा नदी नाम योनिश्चैव पुनः स्मृता ।
सीता द्वितीया विज्ञेया सा चैव हि निशा-
स्मृता ॥”
तन्मन्त्राणां विशेषः । यथा, महाविद्धारखते ।

योनिः

“सन्तकुमारकं तन्मं योनितन्मं प्रकीर्तितम् ।
तन्मन्त्राश्च देवेशि । नवरत्नेभ्यश्च तथा ॥”)
प्राणिनामुत्पत्तिस्थानम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
तत्तु चतुरशीतिलज्जप्रकारम् । यथा,—
“चतुरशीतिलज्जाणि चतुर्भेदाश्च जन्तवः ।
अज्जनाः स्वेदनाश्चैव उद्भिज्जाश्च जरायुजाः ।
एकविंशतिज्जाणि ज्जाज्जनाः परिकीर्तिताः ।
स्वेदनाश्च तथैवोक्ता उद्भिज्जास्तत्प्रमाणतः ॥
जरायुजाश्च तावन्तो मनुष्याद्याश्च जन्तवः ।
सर्वेषामेव जन्तूनां मातृवत्त्वं सुदुर्लभम् ॥”
इति श्रीमद्भगवद्गीतायामेकविंशोऽध्यायः ॥ १० ॥
अथ च ।
“जलजा नव जन्ताणि स्यावरा जलविंशतिः ।
लमयो वदसज्जाकाः पक्षिणो दृशजलजम् ।
त्रिंशज्जन्ताणि पशवश्चतुर्लज्जाणि मानवाः ।
सर्वयोनिं परित्यज्य जलजो नित्योऽभ्यगात् ॥”
इति बृहद्भाग्यपुराणम् ॥ १० ॥
अपि च ।
“स्यावरास्त्रिंशज्जन्तश्च जलजो नवजलजः ।
लमिजा दृशजलजश्च वदसज्जलजश्च पक्षिणः ।
पशवो विंशजलजश्च चतुर्लज्जाश्च मानवाः ।
एतेषु भ्रमणं कृत्वा द्विजत्वमुपजायते ॥”
इति कर्मविपाकः ॥
(“भूतानाञ्चतुर्विधा योनिर्भवति जरायुज-
स्वेदोद्भिदः । तासां खलु चतुर्लज्जाणामपि योनीना-
मेकेका योनिरपरिमहोद्यमेदा भवति भूता-
नामाज्जन्तिविशेषापरिमहोद्यमात् । तत्र जरा-
युजानामज्जन्तानां प्राणिनामेति गर्भकरा भावा
यां यां योनिमापद्यन्ते तस्यां तस्यां योनौ तथा
तथा रूपा भवन्ति । तदुपस्था कनकरजतनाम्ब-
जपुसीषा आसिष्यमानास्तेषु तेषु ‘मधुच्छिद-
विम्बेषु । ते यदा मनुष्यविम्बमापद्यन्ते तदा
मनुष्यविग्रहेण जायन्ते । तस्मात् सप्तदाया-
त्मकः सन् गर्भो मनुष्यविग्रहेण जायते मनुष्यो
मनुष्यप्रभव इत्युच्यते तदयोनित्वात् ॥” इति
चरके शारीरस्थाने ज्ञानोपदेशोऽध्याये ॥ १० ॥
भगम् । इत्यमरः । १०।६।७५। तत्पर्यायः । वरा-
ङ्गम् २ उपस्थः ३ सरमन्दिरम् ४ । इति राज-
निर्घण्टः ॥ इति यजुश्च ५ जन्मवत् ६ अधरम् ७
अवाच्यदेशः ८ प्रकृतिः ९ अपचम् १० सार-
कूपकः ११ अपदेशः १२ प्रकृतिः १३ पुण्यो १४
संसारमार्गकः १५ संसारमार्गः १६ गृहम् १७
सारागारम् १८ सारभूतम् १९ इत्यङ्गम् २०
रतिजुह्वरम् २१ कलत्रम् २२ अघः २३ ।
इति शब्दरत्नावली । इति मन्दिरम् २४ सार-
यजुश्च २५ कन्दर्पकूपः २६ कन्दर्पसमाधः २७
कन्दर्पसन्निधिः २८ स्त्रीसिद्धम् २९ । इति जटा-
घरः । स तु गर्भस्यायाः सप्रभिमर्शमेवति ।
इति सुखबोधः ॥ १० ॥ तस्य लक्षणं यथा,—
“युभः कमठपृष्ठाभौ गजस्कन्धोपमौ भगः ।
वामोन्नतश्चेत् कन्याजः पुच्छजो दक्षिणोन्नतः ॥
आखुरोमा गुप्समिः सुष्ठिरः संहनः पृथुः ।

योनिः

तुङ्गः कमलवर्णमिः शुभोऽन्यथाज्ञातः ॥
जुरङ्गखरूपो यच्च (जकोदरसन्निभः ।
रोमशो विवृताश्च दृश्यमानोऽतिशुभः ॥
‘आवर्त्तो भगो यस्याः सा गर्भमिह नेच्छति ।
चिपिटः कर्पराकारः किङ्करीपदो भगः ॥
वैश्वेतसपञ्चभो गजरोमोचनासिकः ।
विकटः कुटिलाकारो लम्बगजस्तथाशुभः ॥”
इति काशीखण्डे १० अध्यायः ॥ १० ॥
अपि च ।
“शुक्लनाभ्याज्जतिर्योनिरावर्त्ता सा च
कीर्तिता ।
तस्यास्तृतीये त्वावर्त्ते गर्भशय्या प्रतिष्ठिता ॥” ॥
अथ योनिरोगाधिकारः ।
“तच्च योनिरोगाणां निदानान्याह ।
‘मिथ्याहारविहारान्धो दृष्टेर्दोषैः प्रदूषितात् ।
आर्तवादीर्यतश्चापि देवाद्याः स्युर्भगे गदाः ॥’
रोगिणीनां योनीनां नामान्याह ।
‘उदावर्त्ता तथा बन्धा विवृता च परिभृता ।
वातजा योनयो रक्षा वातदोषेण पञ्चधा ॥
पञ्चधा पित्तदोषेण तत्रादौ लोहितचरा ।
प्रसंसिनी वामिनी च पुच्छजो पित्तजा तथा ॥
अत्यानन्दा कर्णिकी च चरयानन्दपूष्मिका ।
अतिपूष्वापि सा ज्ञेया श्लेष्मणा च कपादिमाः ॥
खण्डाणिनी च महती रुचोवक्त्रा त्रिदोषिणी ।
पक्षेता योनयः प्रोक्ताः सर्वदोषप्रकीपतः ॥’
अथ तासां लक्षणान्याह ।
‘सा प्लेगिजसुदावर्त्ता रजःलक्ष्ण्यं सुचति ।
बन्धा नष्टात्तवा ज्ञेया विवृता जित्वेदना ॥
परिभृता या भवति पाण्डुधर्म रक्षा भृशम् ।
वातजा कर्कशा स्तब्धा मूलनिक्षोदपोक्षिता ॥
चतुर्लक्षपि चाद्यासु भवन्त्यनिलवेदनाः ॥’
अनिलवेदनास्तोदादयः । वातजायां त्वति-
शयिता वातवेदना बोद्धव्या । वातजा इत्य-
न्यथा ॥ १० ॥
‘सदाहं नरते रक्तं यस्याः साः लोहितचरा ।
प्रसंसिनी संसर्गं च चोभिता दुःप्रजायिनी ॥’
चोभिता विमर्दिता संसर्गं खलानात् अथवे
दुःप्रजायिनी दुष्टप्रजननशीला ।
‘सवातसुहृदेर्दोष्यं वामिनी रजसा युतम् ।
स्थितं स्थितं जलितं गर्भं पुच्छजो रक्तसंघवात् ॥’
पुच्छशब्दोऽत्रापयोपलक्षणकः ।
‘अत्यर्थं पित्तजा योनिर्दोषपाकज्वराश्रिता ।
चतुर्लक्षपि चाद्यासु पित्तनिक्षोध्यो भवेत् ॥’
अत्यानन्दानसन्तोषं यान्यधर्मेषु विन्दति ।
कर्णिकी कर्णिका योनौ श्लेष्माद्यध्मा प्रजायते ।
कर्णिका मांसस्य कर्णिकायां यस्याः ॥
‘मेघुने चरणापूर्व्यं पुच्छादतिरिच्यते ॥’
अतिरिच्यते रजो सुचति इत्यर्थः ।
‘बहुश्रुतिचरणा तथोद्भोजं न तिष्ठति ॥’
बहुश्रुः वारं वारं अतिरिच्यते तयोः चर-
णातिचरणयोः ।
‘श्लेष्मणा पिच्छिका योनिः कङ्कशुक्लतिथीतया ।

योनिः

चतसृष्वपि चाद्यासु श्रेष्ठलिङ्गाच्छ्रयो भवेत् ॥
अनार्णवास्तनो खण्डी खरस्यर्शा च मैथुने ॥
अस्तनो ईषत् क्षनौ यस्यां सा अत्र लक्ष्या
खण्डी ॥ अखिनीमाह ॥

‘महामेदुग्रहीताया बालाया अखिनी भवेत् ॥’
महामेदुः पुरुषः तेन ग्रहीताया बालायाः
सन्मयोनिच्छिद्राया अखिनी अखवलम्बमाना
योनिर्भवति ॥

‘विठ्ठातिमहायोनिः सृष्टीवक्रातिसंज्ञता ॥
सर्वलिङ्गसमुत्थानात् सर्वदोषप्रकोपजा ॥
चतसृष्वपि चाद्यासु सर्वलिङ्गनिर्दर्शनम् ॥’
असाध्या योनीराह ॥

‘पञ्चासाध्या भवन्तीह योनयः सर्वदोषजाः ॥’
पञ्च खण्डीप्रभृतयः ॥ * ॥

अथ योनिकन्दस्य निर्दानमाह ॥

‘दिवास्वप्नादतिक्थोद्वायामादतिमैथुनात् ॥
यताश्च नखदन्ताद्येष्वातायाः कुपिता यथा ॥’
वाताद्याः कुपिता यथा यथा निर्दानकुपिता
वाताद्याः ॥ * ॥ रूपमाह ॥

“पूयश्रोणितसङ्काशं लक्ष्म्यालतिसन्निभम् ॥
जनयन्ति यदा योनौ नास्मा कन्दः स योनिजः ॥”
लक्ष्म्यालतिसन्निभं लक्ष्म्याकाराकारम् ॥ गुड-
कमच विशेष्यं बोद्धव्यम् ॥ * ॥ वातजादिभेदेन
रूपभेदमाह ॥

“रूपं विवर्णं स्फुटितं वातिकं तं विनिर्दिष्टम् ॥
दाहारागज्वरयुतं विद्यात् पितात्मकं तु तम् ॥
तिलपुष्पप्रतीकाशं कण्ठमूलं कफात्मकम् ॥
सर्वलिङ्गसमायुक्तं सन्निपातात्मकं भवेत् ॥” * ॥

अथ योनिरोगाणां चिकित्सा ॥ तत्र बन्धा-
चिकित्सा ॥ तस्या लक्षणमाह ॥ बन्धा नष्टार्णवा
ज्ञेयति ॥ ततः प्रथमतो नष्टार्णवाचिकित्सा ॥

‘आर्णवादर्शने नारी मत्स्यान् संवेत् नित्यशः ॥
काङ्गिकश्च तिलान् माषानुदन्ति च तथा दधि ॥
इक्षुः कुवीजदन्ती च पलागुडदमनकिण्वयवशूके ॥
सल्लुकार्णवैर्निर्धोनिगता कुसुमसङ्गननी ॥’
इक्षुः कटुगुल्मी ॥ चपला पिप्पली ॥ दमनो
मदनफलम् ॥ किण्वं सुराबीजम् ॥

‘पीतं ज्योतिष्मतीपञ्चराजिकोयासनं च गृहम् ॥
श्रीतेन पयसा पिष्टं कुसुमं जनयेद्भुवम् ॥’
ज्योतिष्मती कटुभीष्टलविशेषः करङ्गी इति
लोकं ॥ पयसा दुग्धेन ॥ * ॥ अथ बन्धा-
चिकित्सा ॥

‘बला सिता सातिबला मधुकं

वटस्य शुङ्गं गजकेशरश्च ॥

एतन्मधुचोरेष्टैर्निपीय

बन्धा सुपुत्रं नियतं प्रकृते ॥

अथ गन्धकपाथेन सिद्धं दुग्धं घृतान्वितम् ॥

अतुखाताङ्गना प्रातः पीत्वा गर्भं दधाति हि ॥

पुष्पादृतं लग्नाया मूलं दुग्धेन कथ्यया ॥

पिष्ट्वा पीत्वा अतुखाता गर्भं धत्ते न संशयः ॥

कुराण्डमूलं घातक्या कुसुमानि वटाकुराः ॥

नालोत्पलं पयोयुक्तमेतद्गर्भप्रदं भुवम् ॥

योनिः

यावता पिबति पान्शपिप्यलं
जीरकेण सहितं हित्वाशना ॥
श्वेतया विशिखपुङ्खया युतं
सा सुतं जनयतीह नान्यथा ॥”

श्वेतकुसुमया शरपुङ्खया सह ॥

“पञ्चमेकं पलाशस्य पिष्ट्वा दुग्धेन गर्भिणी ॥

पीत्वा पुत्रमवाप्नोति वीर्यवन्तं न संशयः ॥

शूकरशिखीमूलं मधुवा दधि फलस्य सपयस्कम्

पीत्वा योभयलिङ्गीबीजं कन्यां न स्रूते स्त्री ॥

पुत्रमजारीमूलं विष्णुकान्तिशालिङ्गीसहिता ॥

एतत् गर्भेष्टदिनं पीत्वा कन्यां न सर्वथा स्रूते ॥

पुत्रमजारी पतलिया तस्या मूलम् ॥ इशालि

ङ्गीनी पचगुरिया ॥ * ॥ गर्भप्रदरभेषजकथना-

वमरं गर्भाजनकमपि भेषजमाह ॥

‘पिप्पलीविडङ्गटङ्गणसमचूर्णं या पिबेत् पयसा ॥

अतुसमये नहि तस्या गर्भः संजायते कापि ॥

आरनालपरिपचितं चार्द्रं

या जयाकुसुममति पुष्यिणी ॥

सत्पुराणगुडसुष्टिसिनी

सा दधाति नहि गर्भमङ्गना ॥ * ॥

तासु योनिषु चाद्यासु स्नेहादिकम् इष्यते ॥

वस्यभ्यङ्गपरीधेकपलेपपिपुधाराणम् ॥’

वस्तिरचोत्तरवस्तिः ॥ कमचिकित्सा ॥

‘नतवाक्ताकिनीकुष्ठसेन्धवामरदाहभिः ॥

तिलतेन पचेन्नारी पितुं तस्य विधारयेत् ॥

विभ्रतायां सदा योनौ यथा तेन प्रशाम्यति ॥’

नर्त तगरम् ॥

‘वातलां कर्कशां स्तम्भाम्पयशां तथैव च ॥

कुम्भीस्त्रेदेरुपचरेदन्तैश्चमनं संवृते ॥

धारयेद्वा पितुं योनौ तिलतेनस्य सा सदा ॥

पित्तलानाञ्च योनीनां सेकाभ्यङ्गपितुक्रियाः ॥

श्रीताः पित्तहराः काय्याः स्नेहनाथं घृतानि च ॥

प्रसंसिनीं घृताभ्यक्तां चौरस्विनां प्रवेशयेत् ॥

पिधाय वेश्वारं ततो बन्धं समाचरेत् ॥

मुख्यीमरचक्षणाभिधान्यकाजालिदाङ्गिमेः ॥

पिप्पलीमूलसंयुक्तैश्चेश्वारः स्तुतो मुधेः ॥

धाचौरसं सितायुक्तं योनिदाहे पिबेत् सदा ॥

स्रव्यक्रान्ताभवं मूलं पिबेद्वा तण्डुलाम्बुना ॥

योन्वान् पूयस्त्राविश्यां शोधनद्रव्यनिर्मितैः ॥

सगोमूत्रैः सलवणैः पिष्टैः संपूरणं हितम् ॥’

शोधनद्रव्याणि निम्बपञ्जादीनि ॥

‘दुग्धं पिप्पलीं वापि चूर्णैः पञ्चकषायजैः ॥

पूरयेद्धारयेद्वाजघृतादिक्षयिताम्बुना ॥”

पञ्च कषायाः ॥ वचावासापटोलप्रियङ्गुनिम्बाः ॥

राजघृतादि धनवहेरा ॥

“पिप्पल्यामरिचैर्माषैः घृताङ्गाकुष्ठसेन्धवैः ॥

वर्णिस्तुल्या प्रदेष्टव्या योनौ श्रेष्ठविशोधिनी ॥

तुल्या प्रदेष्टव्या दैर्घ्येण परिणाहेन च ॥

कर्कशां वनेयो देयाः शोधनद्रव्यनिर्मिताः ॥

गुडूचीचपलादस्त्रीक्षयितोदकधारया ॥

योनिं प्रक्षालयेत्तेन तत्र कण्डूः प्रशाम्यति ॥

सङ्गपुष्पं सखदिरं पण्यां जातोपलं तथा ॥

योनिः

विष्णीं पूगञ्च संचूर्ण्य वस्त्रपूतं क्षिपेद्भुगे ॥

योनिर्भवति संकीर्णा न स्रवेच्च जलं ततः ॥

कपिकच्छभवं मूलं काथयेद्दधिना भिषक् ॥

योनिः संकीर्णतां याति काथेनानेन धावनात् ॥

जीरकहितयं लम्बा सुषुवी सुरभिर्बन्धा ॥

वासकः सैन्धवश्चापि यवचारो घवानिका ॥

एषां चूर्णं घृते किञ्चित् भट्टा खण्डेन मोदकम् ॥

लम्बा खादेद्यथावच्च योनिरोगाङ्गसुच्यते ॥

मङ्गिष्ठा मधुकं कुष्ठं त्रिफला शर्करा बला ॥

मेदे पयस्या काकोली मूलश्चेवाश्वगन्धम् ॥

अजमोदा हरिद्रो हे प्रियङ्गुकटुरोहिणी ॥

उत्पलं कुसुमं दाद्या काकोल्या चक्षुर्नयम् ॥

एतेषां काविकेभर्गिघृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥

घृतावरीरसं चौरं घृतान्त्रयं चतुर्गणम् ॥

सर्पिरेतस्तरः पीत्वा स्त्रीषु नित्यं वृषायते ॥

पुत्रान् जनयते वीरान् मेधाढ्यान् प्रियदर्श-

नान् ॥

या चेवास्थिरगर्भा स्यात् पुत्रं वा जनयेन्मृतम् ॥

अल्पायुषं वा जनयेत् या च कन्यां प्रकथ्यते ॥

योनिरोगे रजोदोषे परिखावे च शस्यते ॥

प्रजावर्द्धनमायुष्यं सर्व्वेष्टहनिवारणम् ॥

नास्मा फलघृतं हृतदन्धिभ्यां परिवर्तितम् ॥

अनुक्तं लग्नामूलं क्षिपन्त्यत्र चिकित्सकाः ॥

जीवदत्तसेकवर्णाया घृतस्यात्र प्रयुज्यते ॥

अरण्यगोमयेनेह बह्वृज्ज्वाला च दीयते ॥’

मेदे मेदा महामेदा तथोरभावे घृतावरी

द्विगुणा देया ॥ पयस्याञ्च चौरकाकोली

काकोलीपुगलाभावे अश्वगन्धा द्विगुणा देया ॥

प्रियङ्गुस्थाने केचिद्भुङ्क्ते पठन्ति ॥ पयस्या

काकोलीत्युक्ता पुनः काकोल्याविति काकोली-

चौरकाकोली द्वेगुणार्थं एतस्य फलघृतस्य

पाठो नानातन्त्रेषु नानाविधः ॥ तत्र हिक्कुवचा-

तगरजीवकर्षभका यवाधिकाः ॥ तत्र जीवकर्ष-

भयोरभावे विदारीकन्दो द्विगुणो देयः ॥ फल-

घृतं सकलयोनिरोगेषु ॥ * ॥

अथ योनिकन्दस्य चिकित्सा ॥

‘गैरिकाम्बास्थिजन्तुव्रजज्यञ्जकटफलम् ॥

पूरयेद्योनितेष्वां चूर्णैः चौरसमन्वितैः ॥

त्रिफलायाः कषायेण सचौरिणश्च संचयेत् ॥

प्रमदा योनिकन्देन व्याधिना परिसुच्यते ॥’

अथ प्रसङ्गात् गुल्मिण्या रोगाणां चिकित्सा ॥

‘हीवेरातिविषासुस्तमोचक्षुः श्वेतं जलम् ॥

दद्याद्गर्भं प्रचलिते प्रदरे कुचिकण्यपि ॥’

कुचिकक् उदरयथा ॥ चलितगर्भस्यापि हीवे-

रादिकाथः ॥ * ॥

अथ गर्भसावपातयोनिर्दानम् ॥

‘ग्राम्यधर्माध्वगमनयानासनप्रपीडनेः ॥

ज्वरोपवासोत्पन्नग्रहाराजीर्णधावनेः ॥

वमनाच्च विरेकाच्च कुन्थनाद्धपातनात् ॥

तीक्ष्णधारोष्णकटुकतित्तरूचनिषेवणात् ॥

वेगाभिघातादिधमादासनाच्छयनाङ्गयात् ॥

गर्भं पतति रक्तस्य समूलं दर्शनं भवेत् ॥’

योनिः

इति मोक्षसमाध्या लुप्त्यर्था ज्ञाननिष्ठास्तन-
पञ्चनमेव पूर्वपूर्वादुत्तरोत्तरम्यूनत्वेन जन्म-

योनिः

क्रमः । ततः परं सृष्टिः । एतच्च संसारिणीव-
बाहुल्यकथनं मोक्षस्य दुर्लभतासूचनार्थम् ।
अथ नवधा निर्दिष्टो जन्मक्रमः प्रायिक एव ।
तदुक्तमादिष्टपुराणे ।

युगक्रमेणापि मातुष्यं प्राप्यन्ते पुण्यगौरवात् ।
विचित्रा गतयः पुंसां कर्मेणां गुरुताधवेः ॥”

इति तट्टीका ॥

युयोनिसोच्यं यथा,—

वाराह उवाच ।

“क्षेत्रं गर्भं न गच्छति तस्मै श्रद्धा हि माधवि ।।
कथयिष्यामि ते श्रुत्वा सर्वधर्मे विनिश्चयम् ।
ज्ञत्वापि विपुलं कर्मे आत्मानं न प्रशंसति ।
कुर्वते बहुकर्मैश्च शुद्धिं नैवात्मनः ।
ज्ञत्वापि मम कर्मेण पुनः प्रियायि वसुधरे ।।
नैव कुर्वन्महद्भारं मोक्षयेव न शक्नोति ॥
समं प्रयति चित्तं कामाभाभिवर्जितः ।
पञ्चानामिन्द्रियाणां समर्थो नियते रतः ॥
कार्याकार्ये विजानाति सर्वधर्मेषु निष्ठितः ।
श्रीतोऽप्युवाच वरुणः प्रियायि वसुधरे यः ॥
यो हरिर्भो निराजस्यः सत्यवागनख्यकः ।
स्वदारनरतो निर्यं परदारविर्जितः ॥
सत्यवादी विशुद्धात्मा निर्यं भागवतप्रियः ।
संविभागी विशेवयो निर्यं ब्राह्मणवत्सलः ॥
प्रियवादी द्विजानां मम कर्मे परायणः ।
युयोनिसु न गच्छति मम लोकाय गच्छति ॥”

विद्योनिमोच्यं यथा,—

“अथ ते प्रवक्ष्यामि तच्छृण्व वसुधरे ।।
यो विद्योनिं न गच्छति मम कर्मे परायणः ॥
जीवन्मुक्तिं तस्य सत्यं भूतहितः शुचिः ।
सर्वत्र समतायुक्तः समलोकाग्रकाङ्क्षनः ॥
बाह्ये स्थितोऽपि वयसि चान्तो दानः शुभे रतः ।
ज्ञानं नैव विजानाति परेषां पततं क्षणम् ॥
ज्ञानं संसरेत् क्षीयत्यस्य न जल्पति ।
अलोकेषु निवृत्तो यः पर्येति क्षतनिश्चयः ॥
निर्यं धृतिमान् किञ्चित् परोक्षेऽपि न च
क्षिपेत् ।

अतुकावेऽभिगच्छति अपत्यायं स्त्री स्त्रियम् ॥
इदं शास्त्रं नरा भद्र ! मम कर्मे परायणः ।
ते विद्योनिं न गच्छन्ति मम गच्छन्ति सुन्दरि ॥”

तिर्यग् योनिमोच्यं यथा,—

वाराह उवाच ।

“गुह्यानां परमं गुह्यं तच्छृण्व वसुधरे ।।
तिर्यग् योनिगता अपि यो न गच्छन्ति किञ्चि-
यम् ॥
अरण्यां चतुर्दशां मैथुनं यो न गच्छति ।
शुक्ला परस्य चामानि यथैव न विजुहोति ॥
आख्ये वयस्यपि च यो मम निर्यमश्रुतः ।
क्षेत्रं केनापि समुद्रः पितृमातृप्रपूजकः ॥
प्राप्तेन जीवति च यः प्रविभागी गुह्यान्वितः ।
अनुजः सर्वकार्येषु स्वतन्त्रो निर्यसंयतः ॥
विकर्मे नाभिजुहोति कौमारव्रतसंस्थितः ।
सर्वभूतदयाधुक्तः सत्त्वेन च समन्वितः ॥

योनिः

मतिमात्रेव तथैव पर्युषेयं कदाचन ।
इदं शीं बुद्धिमात्राय मम कर्मेण कुर्वते ।
तिर्यग् योनिं न गच्छति मम लोकाय गच्छति ॥”
इति वाराहपुराणे योनिगर्भमोक्षयनामाध्यायः ॥
योनिः कन्दः, पुं, (योनी कन्द इव ।) योनिरोग-
विशेषः । तस्य निदानं यथा,—
“द्विषास्त्रादतिक्रोधाद्यायामादतिमैथुनात् ।
तन्मात्रं नखदन्तादौघातादाः कुपिता यथा ।
वातादाः कुपिता यथा । यथा निदानकुपिता
वातादाः । रूपमाह ।
‘पूयश्रोणितसङ्काशं लज्जुचाकृतिसन्निभम् ।
जनयन्ति यदा योनौ नाद्या कन्दः स योनिः ।’
लज्जुचाकृतिसन्निभं लज्जुचाकाराकारम् ।
गुरुकमजं विशेष्यं बोद्धव्यम् ॥ १ ॥ वातजादि-
भेदेन रूपभेदमाह ।
‘रूपं विवर्णं स्फुटितं वातिकं तं विनिर्दिशेत् ।
दाहाराग्वरयुतं विद्यात् पितात्मकम् तत् ॥
तिलपुष्पप्रतीकाशं कक्षयनं कफात्मकम् ।
सर्वलिङ्गसमायुक्तं सान्निपातात्मकं भवेत् ॥’
अस्य चिकित्सा । योनिशब्दे द्रष्टव्यः ॥” इति
भाष्यप्रकाशः ॥

योनिः, त्रि, (योनेर्जायते इति । जन + ङः ।)
योनिः, स्तनशरीरादिकम् । यथा,—
“सा च त्रिधा भवेद्देह इन्द्रियं विषयस्तथा ।
योनिजादिर्भवेद्देह इन्द्रियं प्राणलक्षणम् ॥”
इति भाष्यपरिच्छेदः ॥
“योनिजादीति । योनिमयोनिजश्चेत्यर्थः ।
योनिमपि जरायुजमच्छजम् । जरायुजं मातु-
षादीनां अल्लभं सर्पादीनाम् । अयोनिजं
स्वेदजोद्भिदादिकम् । स्वेदजाः लमिदंशाद्याः ।
उद्भिदस्तु गुह्याद्याः । नारिकेलं शरीरमप्य-
योनिजम् ॥” इति सिद्धान्तसूक्तवली ॥

योनिदेवता, स्त्री, (योनेर्देवता ।) पूर्वपल्लुगुणी-
नक्षत्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥

योनिमुद्रा, स्त्री, (योन्माकृतिर्मूद्रा इत्यमरः ।)
भगवताः पूजायां प्रदर्शनीयाङ्गुलीरचितयोन्मा-
कारमुद्राविशेषः । यथा,—
“पञ्च प्रणामान् ज्ञत्वा उ ॐ ह्रीं श्रीमिति मन्त्रकेः ।
अन्त्यां पुरतश्चैव अधिकांशा यथेच्छया ।
योनिमुद्रां ततः पश्चात् दर्शयित्वा विसृज्येत् ॥
द्वौ पादौ प्रवृत्तीत्युक्त्वा ज्ञत्वा तूतानमङ्गलम् ।
अङ्गुलद्वयं न्यस्य कनिष्ठायङ्गुलीस्ततः ॥
अनामिकायां वामस्य तत्कनिष्ठां पुरो न्यसेत् ।
दक्षिणस्यानामिकायां कनिष्ठां दक्षिणस्य च ॥
अनामिकायाः एके तु मध्ये विनियोजयेत् ।
इदं तन्मन्त्रो कनिष्ठायै तद्व्ययेव योजयेत् ॥
योनिमुद्रा समाख्याता देवाः प्रीतिकरौ मताः ।
त्रिवारं दर्शयेद्ये सज्जमन्त्रेण साधकः ।
तां मुद्रां शिरसि न्यस्य मङ्गलं विन्यसेत्ततः ॥”

इति कालिकापुराणे ५१ अध्यायः ॥ १ ॥
पारिभाषिकयोनिमुद्रा यथा । मन्त्रमुक्ता-
वस्थाम् ।

योषा

“उपविश्यासने मन्त्री प्रादुस्तुखी वायुदस्तुखः ।
वटचक्रं चित्तयेद्देवि । प्राधायामपुरःसरम् ॥
चतुर्दशं स्फुटाधारं स्वाधिष्ठानम् वक्ष्ये नमः ।
नाभौ दशदलं पद्मं सूर्यसंस्कारं वृद्धिः ॥
कण्ठे स्थात् वीर्यदलं भूमध्ये द्विदलं तथा ।
सहस्रदलमाख्यातं जलरन्ध्रं महापथे ॥
आधारे कन्दमध्यस्थं त्रिकोणमतिमुन्दरम् ।
त्रिकोणमध्ये देवेशि । कामवीजं सुलक्ष्मम् ॥
कामवीजोद्भवं तत्र स्वयम्भुजिङ्गसुत्तमम् ।
तस्योपरि पुनश्चायेत् चित्कलां हंसमाश्रिताम् ॥
ध्यायेत् कुक्कलिनीं देवीं स्वयम्भुजिङ्गवेदिताम् ।
चित्कलया कुक्कलिनीं तैलोरुपां जगन्मयीम् ॥
आधारादीनि पद्मानि भित्ता तेजःसूक्त-
पिथीम् ॥

हंसेन मनुना देवीं जलरन्ध्रं नयेत् सुधीः ॥
सदाशिवेन देवेशि । चक्षुर्मात्रं रमेत् प्रिये ।।
अन्तं जायते देवि । तत्तुल्यात् परमेश्वरि ।।
तदुद्भवान्तं देवि । लाघारसमोपमम् ।
तेनान्तेन देवेशि । तर्पयेत् परदेवताम् ॥
वटचक्रदेवतास्तत्र सन्निध्यान्तधारया ।
आनयेत्तेन मार्गेण चलाधारं पुनः सुधीः ॥
ततस्तु परमेशानि । अक्षमालां विचिन्तयेत् ।
चित्रायां विशतन्त्राभा जङ्गलाङ्गीगुणान्तरा ॥
तथा संययिता धीया वाचाज्जायतुस्तुष्टपिथी ।
अनुलोमवर्णमेन मन्त्रवर्णविभेदतः ॥
मन्त्रेणान्तरितान् वर्णान् वर्णेनान्तरितं मनुम् ।
कुण्डादङ्गमयीं मालां सर्वमन्त्रप्रकाशिनीम् ॥
चरमार्थं मेरुस्थं लङ्घनं नैव कारयेत् ।
सर्विन्द्रं वर्णसुचार्यं पञ्चाक्षरं जपेत् सुधीः ॥
अष्टोत्तरशतं सज्जमन्त्रं ज्ञानेन संजपेत् ।
वर्णाङ्गमष्टवर्गेण अष्टवारं जपेत् सुधीः ॥
अथ क च ट प य शा इत्येवञ्चष्टवर्गकाः ।
योनिमुद्रा मदिशानि । तत्र ज्ञेयात् प्रकाशिता ॥
मन्त्रार्थं मन्त्रचैतन्यं योनिमुद्रां न वेति यः ।
शतकोटिजपेनापि तस्य सिद्धिर्न जायते ॥”

इति शाक्तानन्दतरङ्गिणी ॥

योनिरोगः, पुं, (योनेः रोगः ।) भगवद्ः । (यथा,
सुश्रुते । १ । ४५ ।

“श्रुलोदावर्णातिचारप्रवाहिकायोनिरोगगर्भ-
सावरक्तपित्तश्रमजमहरम् ॥” ॥ ॥ अस्य
निदानादियोगिनिशब्दे द्रष्टव्यः ॥

योन्मर्शः, [स] स्त्री, (योनिनामर्शः ।) योनि-
जातरोगविशेषः । तत्पथ्यायः । कन्दसंज्ञम् २ ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा,—
“केचित्तु भूयांसमेव देशसुपदिश्यन्मर्शं वा शिश्न-
मप्यपथं गलसुखनासिकाकर्णादिवर्णानि
त्वक्च ।” इति चरके चिकित्सास्थाने अष्टमे
अध्याये ।)

योषा, स्त्री, (यौति मिश्रीभवतीति । यु मिश्र +
वाहुलकात् सः । इत्युज्जुल्लसत् । १ । ४२ ।
स्त्रियां टाप् ।) नारी । इत्यमरः । २ । १ । २ ॥
(यथा, देवीभागवति । १ । १५ । ६ ।

यौगिकः

“यथा हावमवो घोषा गटादीनि प्रविहते ।
तथा सक्तव्यवशो देहो सर्वत्र वर्तते ॥”)
योचित्, यौ, (योवति पुमांश्च युज्यते पुंभिरिति
वा । युच् + ‘हृङ्’ ह्रिद्युविभ्य इति ।) उवा०
१ । ६६ । इति इति ।) नारी । इत्यमरः । १ ।
६ । २ । (यथा, मेघदूते । १ । ३६ ।
“गच्छन्तीनां रमयवसतिं योवितां तत्र नक्तं
रुक्माजोके नरपतिपथे सृचिमेवोक्तमोभिः ॥”)
तस्या अवध्यत्वं यथा, वङ्गपुराणे ।
“तं प्रेक्ष्य भरतं श्रेष्ठं शत्रुघ्नो वाक्यमब्रवीत् ।
अवध्याः सर्वभूतानां योवितः सत्यतामिति ॥”
योविप्रिया, यौ, (योवितां प्रिया ।) हरिजा ।
इति भावप्रकाशः ।
योविता, यौ, (योवित् + टाप् ।) नारी । यथा,
“यौ वधूरवला नारी प्रिया रामा जनिर्जनी ।
योषा योविदुयोविता च योविज्जोषा च ”
योविता ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, सुक्तोपनिषदि । २ । १ । ५ ।
“तस्मादग्निः समिधो यस्य सूर्यः
सोमात् पर्जन्यं योवधयः पृथिव्याम् ।
पुमान् रेतः सिञ्चति योवितायां
वह्नीप्रजाः पुरुषान् सन्धुसूताः ॥”)
यौक्तिकः, यु, (युक्तिं करोतीति । युक्ति + टण् ।)
नमस्सचिवः । इति शब्दरत्नावली । युक्ति-
भोग्ये, चि ।
यौगिकः, चि, (योगस्यायमिति । योग + अण् +
स्वार्थे कम् ।) योगसम्बन्धी । इति सिद्धान्त-
कौस्तुभे ।
यौगिकः, चि, (योगाय प्रभवतीति । योग +
“योगादयच्” ५ । १ । १२६ । इति टण् ।)
प्रकृतिप्रलययोगलभ्यार्थवाचकः । यथा, योगाय
प्रभवति । इति योग्यः यौगिकः । इति सिद्धान्त-
कौस्तुभे । “योगरूपाश्च कृपाश्च यौगिका-
श्चेति ते त्रिधा । आदिदेश्यादिशब्दा यौगिकाः
अदितेरपत्यानीति ट्कप्रत्ययेन केवलं योगार्थं
एव ।” इत्यनङ्गारकौस्तुभे २ किरणः । ॥
(“यौगिकं नाम ज्ञायति विभजते च ।
‘योगलभ्यार्थमात्रस्य बोधकं नाम यौगिकम् ।
समासस्तद्विनाशकं लक्षणमेति तत्रिधा ।’
यन्नाम स्वान्तर्निविष्टशब्दानां ‘योगलभ्यस्यैव
यादृशार्थस्यान्वयबोधं प्रतिहेतुस्तन्नाम ताद-
ृशार्थं यौगिकम् । योगरूपांश्च लण्यसर्पादिपदं
बीगेनावच्छिन्नस्य कृपार्थस्य बोधकं न तु
तस्मात्तच्छ । तच्च यौगिकं त्रिविधं समास-
स्तद्विनाशकं लक्षणमेति । इन्द्रोऽपि समासः स्वच-
टकशब्दानामाकाङ्क्षया लभ्यस्य घवखदिरा-
दर्थस्यान्वयबोधकतया यौगिक एव । सर्वत्रेदं
कृपान्वितेन विशेषबोधं नातः । लण्यसर्पादौ
वासुदेवादौ पङ्कजादौ च योगरूपाः इति प्रसङ्गः ।
वाङ्मयी चयः मूढत्वादौ बीनादेः यौग-
वाचिने तादृशं नाम यौगिकमेव अन्यथा तु ।

यौगिकः

यौगिकादिमिति तत्तदर्थं रूपमेव नामो विभा-
गस्य आवातः । यौगिकेषु समासं ज्ञायति ।
‘यादृशस्य महावाक्यस्यान्तस्वादिर्निर्वाचकं ।
यादृशार्थस्य धीहेतुः स समासस्तदर्थकः ।’
यादृशमहावाक्योत्तरस्तत्तादिः स्वार्थस्य याद-
ृशार्थवच्छिन्नविषयतायां निबोधे हेतुस्तादृशं
तदाक्यं तथाविधार्थं समासः । पाचकादिकम्
पाककर्तादर्थकं वाक्यमपि स्वघटकानेकनाम
लभ्यतादृशार्थकत्वविरहात् महावाक्यम् । प्रल-
भ्यार्थमात्रावच्छिन्नप्रत्ययार्थस्यान्वयबोधं प्रत्ययो-
ग्यत्वं वा प्रकृते वाक्यस्य महात्वं वाच्यम् । तत्र
‘उपलब्धमादौ नास्तीतिर्वा नीलघटत्वत्वमित्यादौ
नीलघटत्वादिभागेऽतिप्रसङ्गः । नीरपायोत्वादि-
कस्य प्रलभ्यार्थवच्छिन्नप्रत्ययार्थस्यान्वयबोधे समर्थो-
ऽपि न प्रलभ्यार्थमात्रावच्छिन्नस्य ततः पान
शीलसामान्यस्याप्रत्ययात् । राशः पुरुषत्वमिमा-
दितो राजस्यैव पुरुषभावः प्रतीयते न तु राज-
पुरुषस्य भावः तद्विनाशं प्रलभ्यार्थमात्रान्वित
स्वार्थबोधकत्वादितो राशः पुरुषत्वादिभागे न
प्रसङ्गः । पायं पायमिमादिगमनभागस्तु स्वार्थ-
वच्छिन्नस्य धात्वन्तरार्थस्यैवान्वयबोधको न तु
त्वादिरप्रत्ययार्थस्य प्रत्यायेत्वादौ समासस्य प-
देशोत्पत्त्यादिशब्दसंस्कारप्रयोजनको गौणः ॥”
• • • • •
“यौगिकेषु क्रमप्राप्तं तद्विनाशकं नाम ज्ञायति ।
‘यन्नाम तद्विनाशकं यच्च यत्क्रमं सदादर्थकम् ।
यद्व्ययं यत्क्रमं तच्च तद्विनाशकं निगद्यते ।’
यद्यपि नामोत्तरतद्विनाशकं तद्विनाशकनामत्वं
वा प्रत्येकं बहुगुणं प्राप्तेत्यादौ दाक्षिण्यदौ
चायापकमेव तद्विनाशकं नाम तथापि यादृशं
नाम यच्च तद्विनाशकं यादृशानुपूर्ववच्छिन्नं सदा-
दृशार्थस्यान्वयबोधे समर्थं तादृशानुपूर्ववच्छिन्नं
तद्व्ययमपि तादृशार्थं तद्विनाशकं नामेत्यर्थः
पक्षतन्त्रमिमादिकम् नामैव न प्रागेव तु
तद्विनाशकं तस्यापि लक्ष्यत्वे यः शब्दस्तद्विनाशकं
यच्चेति पठनीयं टावादेरपि तद्विनाशकपगमा-
दनात्राज्योत्पादेर्नासंयच्छ इति वदन्ति ।
लक्षणं नाम ज्ञायति ।
‘यद्वात्वर्थान्वितस्वार्थधीलान् तादृशं भवेत् ।
तद्वातूत्तरगं तत् लन् लक्षणं नाम तादृशम् ।’
यद्वात्वर्थान्वितस्वार्थान्वयबोधं प्रति यादृशानु-
पूर्ववच्छिन्नस्य यत्तन्मो निश्चयः कारणं तद्वा-
तूत्तरगं तत् लरेव तादृशानुपूर्ववच्छिन्नं सत्
लक्षणं नाम । यथा पाठकपाठ्यमानादि तद्वि-
धात्वर्थान्वितस्य स्वार्थकर्तादिः कर्मात्वादा-
वन्वयबोधं प्रति द्वितीयादांश्च तादृशानुपूर्व-
कत्वेन निश्चीयमानं हेतुः चेन्नैव ग्रामस्य
गन्तव्यमित्यादौ धात्वर्थे स्वार्थमिच्छाधनत्वादिकं
बोधयदपि तयादिकं धात्वर्थनिष्ठविषयतानिष्क-
पितस्वार्थविषयताकबोधजनकत्वेन धात्वर्थ-
ान्वितस्वार्थकमेव भावस्ततामपि स्वरूपादर्थकत्वं
युत्पादितमेव ॥” इति शब्दरत्नप्रकाशिका ।

यौतुकं

यौतुकः । तत्पदार्थो यथा,—
“यौतुकः सप्तद्विंशो यौगिको लोहनामभिः ॥”
इति गारुडि २०५ अध्यायः ।)
यौजनशक्तिकः, चि, (यौजनशक्तं गच्छतीति ।
यौजनशक्त + “क्रोशशतयौजनशतयोरपसंस्का-
नम्” ५ । १ । ७४ । इत्यस्य वार्ति० इति । टण् ।)
यौजनशतगमनकर्ता । इति सिद्धान्तकौस्तुभे ।
(यौजनशतादिभिममनमर्हतीति वाक्यं यौजन-
शताभिगमनकर्ता । इति काशिका ।)
यौजनिकः, चि, (यौजनं गच्छतीति । यौजन +
“यौजनं गच्छति” ५ । १ । ७४ । इति टण् ।)
यकयौजनगमनकर्ता । इति सिद्धान्तकौस्तुभे ।
यौट, च सम्बन्धः । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-
पर०-सक०-सट् ।) चतुर्दशखरी । च, अयु-
यौटत् । यौटति काष्ठं तच्छा । इति दुर्गादासः ।
यौट, च सम्बन्धः । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-
पर०-सक०-सट् ।) चतुर्दशखरी । च, अयु-
यौटत् । यौटति काष्ठं तच्छा । इति दुर्गादासः ।
यौतुकं, यौ, (युतकयोर्बध्वरयोरेदम् । युतक +
अण् । युतकमेवेति । स्वार्थे अण् वा ।) यौत-
कम् । इति जनाशुभरायसुकुटी । २ । ८ । २८ ।
(यथा, मनुः । ६ । १११ ।
“मातुस्तु यौतुकं यत् स्यात् कुमारीभाग एव
सः ॥”
अस्य विशेषविवरणम् यौतुकशब्दे द्रष्टव्यम् ।)
यौतवं, यौ, परिमाणम् । इत्यमरः । २ । ६ । ८५ ।
यौतुकं, यौ, यौतकम् । विवाहकाले दम्पत्योर्जन्मं
घनम् । उपचारात् अन्नप्राशनादिसंस्कारकाल-
लभ्यमपि । युतकं यौजनसम्बन्धः तच्च भवमिति
य्ये यौतकम् । युतयोर्बध्वरयोरेदमिति वा
क्ये यौतकम् । यौतकसुतारमध्यमपि ।
यौतकं यौतुकञ्च तत् । इति वाचस्पतिः । यौत-
कादि तु यद्येवं स दायो हरणश्च तद्विनाशमर-
टीकायां भरतः । ॥७॥ अथवा यौतकधनस्याधि-
कारक्रमो यथा,—
“यत्तु दुहितृमात्राधिकारायं गीतमवचनम् ।
‘यौधनं दुहितृमात्रप्रदानाप्रतिदत्तानाम् ।’
यच्च नारदस्य ।
‘मातुर्दुहितरोभावे दुहितृकां तदन्वयः ।’
यच्च कात्यायनस्यापि ।
‘दुहितृकामभावे तु रिक्तं पुत्रेण तद्वैतु ।’
यच्च याज्ञवल्क्यस्य ।
‘मातुर्दुहितरः श्रेष्ठतया तस्य कर्तव्यः ।’
तानि पूर्वोक्तदेवजवचनविरोधेन यौतकधन-
मात्रविषयाणि । अतएव मनुः । ६ । ११९ ।
‘मातुश्च यौतकं यत् स्यात् कुमारीभाग एव ॥’
यौतकं परिचयनकम् । यु मिश्रश्च इति धानो-
र्युत इति पदम् । मिश्रता च यौपुसवोरैकशरी-
रता तच्च विवाहाद्ववति । अस्मिभिरस्त्रीनि
मासेमौसानि तत्रा लभ्यमिति श्रुतिः । अतो
विवाहकालजन्मं यौतकम् । ततश्च परिचयन-
कत्वं यौधनं दुहितुरेकं न पुत्राणाम् । तत्रैव

यौधिष्ठि

क्रमायं गीतमवचनम् । यौधिष्ठिनं दुहितृणाम-
प्रतानामप्रतिष्ठितानाम् । प्रथमप्रतानां तद-
भावे प्रतानां तदभावे सम्प्रदानम् । यौधिष्ठिनं
दुहितृणामितिसामान्यतः प्राप्तत्वात् । अप्रता-
नामित्यादेशु क्रमाद्यत्वात् । तथा, याज्ञ-
वल्क्यः ।

‘अप्रजः यौधिष्ठिनं भर्ता ब्राह्मणादिषु चतुर्विधं ।
दुहितृणां प्रकृता वैश्वेषु पित्रागामि तत् ।’
तत्र ब्राह्मणादिषु विवाहेषु यज्ञसमर्थप्रधानं
क्षिया तत् तस्यां नृतायां प्रथमं दुहितृणामेव
तत्रापि प्रथमं कन्यायास्तदभावे प्रतानास्तद-
भावे परिणीतायाः सन्वेदुहितृभावे च पुत्र-
स्याधिकारः अप्रजः यौधिष्ठिने भर्तुरधिकारान् ।
इहस्वतिना अप्रतापदेन अप्रतापभावे सम्प्र-
दाया अयधिकारः सूचितः ।

‘ब्राह्मणदेवाय गन्धर्वप्राजापत्येषु यज्ञनम् ।
अप्रजायामतीतायां भर्तरेव तद्विद्यते ॥
यत्तस्याः स्याद्वनं दत्तं विवाहेऽनुसुरादिषु ।
अतीतायामप्रजायां मातापित्रोस्तद्विद्यते ॥’
अस्याः स्याद्वनमिति पराचीनं पूर्वज्ञानुवच्यते ।
तेन विवाहेषु यज्ञनं दत्तमिति सम्प्रत्यात्
वैवाहिकधनमात्रप्रतीतेर्न यावद्वनविषयत्वम् ।
तथा यमः ।

‘आसुरादिषु यद्वयं विवाहेषु प्रदीयते ॥’
विवाहक्रियायां पूर्वपरीभूतायां यद्वयं प्रदी-
यते इति यौतकधनमात्रगोचरत्वमेव प्रतीयते ॥”
इति दायभागः ॥ “ऊद्राया यौतकधने प्रथमं
कुमारी तदभावे वाग्दत्ता अधिकारिणी ।
एतयोर्भावे ऊद्रयोः पुत्रवतीसम्भावितपुत्रयो-
र्यगपदधिकारः । एकाभावे चापरायाः । एतयो-
रभावे वन्याविधवयोस्तुत्याधिकारः । एकाभावे
चापरायाः । ततः पुत्रदौहित्रपौत्रप्रपौत्रस-
पत्नीपुत्रपौत्रप्रपौत्राणां क्रमेणाधिकारः । अन्य-
कस्यते सपत्नीपुत्रानन्तरं दौहित्रस्याधिकार
इति विशेषः । ततो ब्राह्मणादिविवाहपक्षक-
समयलब्धयौतकधने भर्ता भ्राता माता पिता
चेति क्रमः । आसुरादिविवाहसमयलब्ध-
यौतकधने माता पिता भ्राता भर्ता चेति क्रमः ।
ततो देवरः ततो देवरपुत्रभर्तृश्वशुरपुत्रौ
भगिनीपुत्रः ततो भर्तृभागिनेयः ततो भ्रातृपुत्रः
ततो नामाता ततः श्वशुरः ततो भ्रातृश्वशुरः
तत आनन्त्यक्रमेण सपित्राः ततः सकुल्याः
ततः समानोदकाः ॥” इति तट्टीकायां श्रीकृष्ण-
तर्कालङ्कारः ।

यौधिष्ठिरं, जि, (युधिष्ठिरस्य इदमिति । युधिष्ठिर
+ अञ् ।) युधिष्ठिरसम्बन्धि । यञ्, —

“सा च यौधिष्ठिरी सेना गाङ्गेयशरताङ्गिता ।
प्रतिपत्तातृशीलानां विदोव तनुता गता ॥”

इति महाभारतम् ।

(युधिष्ठिरस्यापत्ये, पुं । यथा, महाभारते ।
६ । ५० । १५६ ।

“यौधिष्ठिरः सुसंक्रुहः यौवजं निशितैः शरैः ।

यौवनं

यद्वारयत संयामे मधवा इव दानवम् ॥”
वासुदेवस्य पत्नीविशेषे, स्त्री । यथा, हरिवंशे ।
१६० । २०—२१ ।

“कौशिक्यां सुतसोमायां यौधिष्ठिर्यां युधिष्ठिरः ।
कापाली गरुडश्चैव जज्ञाते चित्रयोधिनौ ॥
एवमादीनि पुत्राणां सहस्राणि निबोध मे ।
दशायुतं समाख्याता वासुदेवस्य ते सुताः ॥”

यौधेयः, पुं, (योधमर्हतीति । योध + ण् ।
यङ्, “पान्थादियौधियादिभ्यामण्यौ ।” ५ ।
३ । ११७ । इति स्वार्थे अण् ।) योद्धा । इति
सिद्धान्तकौमुदी । (युधिष्ठिरपुत्रः । स च श्रेय-
राजदौहित्रः । यथा, महाभारते । १ । ६५ । ७६ ।

“युधिष्ठिरस्तु गोवासनस्य श्रेष्ठस्य देविकां
नाम कन्यां स्वयम्भरां लेभे । तस्यां पुत्रं
जनयामास यौधेयं नाम ॥” बृगराजपुत्राः
यौधेया इति ख्याताः । यथा, हरिवंशे । ११ । ७५ ।

“द्वषह्यस्तास्तु संजज्ञे शिविरौशीनरो वृषः ।
शिवेस्तु शिवयस्तान् । यौधेयास्तु वृगस्य ह ॥”

यौनं, स्त्री, (योनेरिदमिति । योनि + अण् ।)
योनिस्त्वन्वाधीनपापम् । यथा, बौधायनः ।

“संवत्सरेण पतन्ति पतितेन सहाचरन् ।
याजनाध्यापनाद्यौनात् सद्यो हि शयना-

ग्रन्तात् ॥”
सुमन्तुः । यस्मै यौनमौख्यौवादीनां सम्प्रत्या-
नामन्यतमेन सह सम्पर्कमियात् तस्याप्येतदेव

प्रायश्चित्तं विदध्यादिति । इयान् कृम्यात् ।
एतदेवेति दादृश्वार्थिकमित्यर्थः । अत्र याज-
नादीनामन्यतमेन संवत्सरेण पततीयवगम्यते ।

इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥ (उत्पत्तिकारणम् ।
यथा, महाभारते । १३ । १०२ । २५ ।

“यत्राप्तिर्यौनाश्च वसन्ति लोका
अव्ययोनयः पञ्चतयोनयश्च ॥”

उत्तरापथजातजातिविशेषे, पुं । यथा, महा-
भारते । १२ । २०७ । ४३ ।

“उत्तरापथजन्मानः कीर्त्तयिष्यामि तानपि ।
यौनकाभ्योजगाम्भराः किराता वज्रैः सह ॥”

यौवतं, स्त्री, (युवतीनां समूहः । युवति +
“भिन्नादिभ्योऽण् ॥” ४ । २ । ३८ । इति अण् ।

पुंवह्याभावश्च ।) युवतिसमूहः । इत्यमरः । २ ।
६ । २२ । (यथा, गीतगोविन्दे । १० । १५ ।

“रतिस्तत्र कलावती रचिरचित्रलेखे भ्रुवा-
वहो विमुधयौवतं वहसि तन्व । पृथ्वीगता ॥”

युवतिभिः कृतमिति । इत्यविशेषः । यथा,
सङ्गीतदामोदरे ।

“मधुरं बहुलीलाभिर्नटीभिर्यच्च कृतम् ।
वशीकरणविद्याभं तन्नास्यं यौवतं मतम् ॥”

परिमाणम् । इति अमरटीकायां भरतः ।
यौवगं, स्त्री, (युवन् + “हायनान्तयुवादिभ्योऽण् ॥”

५ । १ । १२० । इति अण् ।) यूनी भावः ।
तत्पञ्चायः । तारुण्यम् २ । इत्यमरः । वयः ३ ।

इति जटाधरः । तत्तु योद्धृश्ववर्मारभ्य सप्तति-
वर्षपर्यन्तम् । अथा,—

यौवना

“आषोडशाह्वैवाजस्तखणस्त उच्यते ।
हृहः स्यात् सप्ततेरुहं वर्षीयान् नवतैः परम् ॥”
इति स्मृतिः ।

नवयौवनलक्षणं यथा,—
“द्विद्विजस्तनं किञ्चित् चलानं मेदुरक्षितम् ।
मनागभिस्तरुणां नयं यौवनमुच्यते ॥”

इत्युज्ज्वलनीलमणिः ।
(“गर्भेश्वरत्वम् अभिनवयौवनत्वमप्रतिरूपत्वम-

मानुषशक्तित्वञ्चेति महतीयं स्वस्वतयैपरम्परा ।
सन्धाविनयानामेकैकमप्येषामायतनम् । किमुत

समवायः । यौवनारम्भे च प्रायः शतवर्षजन-
प्रक्षालननिष्केलापि कालुष्यमुपयाति वृद्धिः ।

अनुज्झितधवलतापि सरागेव भवति यूनां
वृद्धिः । अपहरति च वाक्चि शृङ्खलपञ्चं समु-

ह्वरजोभान्तिरदूरमास्तेष्वया यौवनसमये
पुण्यं प्रकृतिः । इन्द्रियहरिणहारिणी च

सततमतिदुरन्तयसुप्रभोगमगृह्णिका । नव-
यौवनकथायितात्मनश्च सज्जलानीव तान्त्व

विषयस्वरूपाण्यास्वादमानानि मधुरतराण्या-
पतन्ति मनसः । नाशयति च दिङ्मोह इवो-

न्मार्गप्रवर्त्तकः पुरुषमन्यासङ्गो विषयेषु ॥” इति
कादम्बरी चम्पापीठं प्रतिशुकनाशीपदेशः ॥

नवयौवनकारकमौघं यथा,—
“अन्धगत्यानागवलागुह्मसंनिधिनिगाम् ।

रूपं भवेद्यथा तद्वत् नवयौवनचारिणाम् ॥”
इति गारुडे १८६ अध्यायः ॥

यौवनकण्टकं, पुं, स्त्री, (यौवने कण्टकमिव
दुःखत्वात् ।) युवगणः । इति शब्दमाला ।

वयस्फोडा इति भाषा ।
यौवनपिडका, स्त्री, (यौवने पिडका ।) युवकाले

सुखे जातः शुद्धस्फोटकः । वयस्फोडा इति
भाषा । (यथा, सुश्रुते निदानस्थाने । १३ ।

“यौवनपिडका पश्चिमी कण्टका जतुमन्त्रि-
त्यादि ॥”) तल्लक्षणं यथा,—

“शास्त्रलोकादृक्प्रस्थाः कफमारुतशोभितैः ।
जायन्ते पिडका यूनां वक्त्रे या सुखदूषिकाः ॥”

इति सुश्रुते । १ । १७ अध्यायः ।
अस्याश्चिक्षिप्ता सुखदूषिकाशब्दे द्रष्टव्या ।

यौवनलक्षणं, स्त्री (यौवनस्य लक्षणं चिह्नम् ।)
लावण्यम् । स्तनः । इति मेदिनी । ने, ११७ ।

तारुण्यचिह्नम् ।
यौवनान्धः, पुं, (युवनान्धस्यापत्यमिति । युवनान्ध +

अण् ।) मान्धातराजः । इति चिकाण्डशेषः ।
अपि च ।

“यौवनान्धोऽप्यन्धाता चक्रवर्त्तवर्षीप्रभुः ।
सप्तद्वीपवतीमेकः शशासायुततेजसा ॥

इति च यच्च क्रतुभिरात्मविह्वलिरिदमिहैः ॥
सर्वदेवमयं देवं सर्वज्ञात्मकमतीन्द्रियम् ॥

अयं मन्त्रो विधिर्यशो यजमानस्तथालिङ्गः ।
धम्मो देशश्च कालश्च सर्वमेतदयदात्मकम् ॥

यावत् सर्वं उदेति स यावच्च प्रतितिष्ठति ।
तत् सर्वं यौवनान्धस्य मान्धातुः चैवमुच्यते ॥

यौष्माकी

शश्विन्दोद्विहतरि विष्णुसमामधाम्पः ।
पुत्रकुलमम्भरीषं सुपुत्रस्य योगिनम् ।
तेषां स्वचारः पञ्चाशत् सौभरिं वरिरे पतिम् ॥”

इति श्रीभागवते ६ स्कन्धे ६ अध्यायः ॥

यौष्मानकः, पुं, (यौष्मान् + कर्त्तृ कन् ।)
मात्वाहाराजः । इति जटाधरः ।

यौष्माकं, त्रि, (युष्मद् + अण् । “तस्मिन्नि च
युष्माकास्माकौ” ४। ३। २। इति प्रकृते
युष्माकादेशः ।) युष्मत्सम्बन्धि । युष्माकमिदं
इत्यर्थे अप्रत्ययेन निष्पन्नम् । इति सुश्रुतबोध-
याकरणम् ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । १२२।
२०५।

“इत्याद्यस्मात् जल्पन्तु मितितेजस्र तत्त्वज्ञम् ।
विद्याधरो धूमशिखो यौष्माकोऽवातरद्विवः ॥”)

यौष्माकीन्, त्रि, (युष्मद् + “युष्मदस्मदोरन्तरस्यं
स्वञ्च” ४। ३। १। इति स्वञ् । “तस्मिन्नि चिति ।”

४। ३। २। इति युष्माकादेशः ।) युष्मत्सम्बन्धि,
युष्माकमिदं इत्यर्थे णीन् प्रत्ययेन निष्पन्नम् । इति
सुश्रुतबोधयाकरणम् ॥ युष्मच्छब्दे अलिखित-
त्वादवसरसङ्ख्या गौणयुष्मदस्य प्रयोगोऽत्र
लिख्यते । युष्मदस्मदोर्म्यन्त्रे गौणत्वे च त्रिणम्
हेङ्गां स्वरूपग्रहणान् तेषु परेषु त्वाह्वयवय-
तुभ्यमन्तवमम्भः स्युरेव । त्रिजसादेरन्त्रे च युष्म-
दस्मदोर्म्यन्त्रे एकवचने परे त्वन्मदौ द्विवचने
परे युवावौ बहुवचने परे स्वरूपणावस्थानम्,
गौणत्वे तु परविभक्तिमनाद्वय युष्मदस्मदोरेकत्वे
त्वन्मदौ द्वित्वे युवावौ बहुत्वे स्वरूपणावस्थान-
मिति ॥ यथा त्वामतिक्रान्तः अतित्वं अतित्वां
अतिययम् । अतित्वां अतित्वां अतित्वान् ।

अतित्वया अतित्वाभ्यां अतित्वाभिः । अति-
तुभ्यं अतित्वाभ्यां अतित्वभ्यम् । अतित्वत् अति-
त्वाभ्यां अतित्वत् । अतित्वव अतित्वयोः अति-
त्वयाम् । अतित्वयि अतित्वयोः अतित्वासु ॥ * ॥
युवामतिक्रान्तः अतित्वं अतियुवां अतिययम् ।
अतियुवां अतियुवां अतियुवान् । अतियुवया
अतियुवाभ्यां अतियुवाभिः । अतितुभ्यं अति-
युवाभ्यां अतियुवभ्यम् । अतियुवत् अतियुवाभ्यां
अतियुवत् । अतित्वव अतियुवयोः अतियुवयाम् ।
अतियुवयि अतियुवयोः अतियुवासु ॥ * ॥

युष्मानतिक्रान्तः अतित्वं अतियुष्मां अतिययम् ।
अतियुष्मां अतियुष्मां अतियुष्मान् । अतियुष्मया
अतियुष्माभ्यां अतियुष्माभिः । अतितुभ्यं अति-
युष्माभ्यां अतियुष्मभ्यम् । अतियुष्मत् अति-
युष्माभ्यां अतियुष्मत् । अतित्वव अतियुष्मयोः
अतियुष्मयाम् । अतियुष्मयि अतियुष्मयोः अति-
युष्मासु ॥ * ॥ मामतिक्रान्तः अतित्वं अतिमां
अतिययम् । अतिमां अतिमां अतिमान् ।
अतिमया अतिमाभ्यां अतिमाभिः । अतिमया
अतिमाभ्यां अतिमभ्यम् । अतिमत् अति-
माभ्यां अतिमत् । अतिमम अतिमयोः
अतिमयाम् । अतिमयि अतिमयोः अति-
मासु ॥ * ॥ आवामतिक्रान्तः अतित्वं अत्वावां

अतिययम् । अत्वावां अत्वावां अत्वावान् ।
अत्वावया अत्वावाभ्यां अत्वावाभिः । अति-
मयां अत्वावाभ्यां अत्वावभ्यम् । अत्वावत्
अत्वावाभ्यां अत्वावत् । अतिमम अत्वावयोः
अत्वावयाम् । अत्वावयि अत्वावयोः अत्वा-
वासु ॥ * ॥ अस्मानतिक्रान्तः अतित्वं अत्यस्मां
अतिययम् । अत्यस्मां अत्यस्मां अत्यस्मान् ।
अत्यस्मया अत्यस्माभ्यां अत्यस्माभिः । अतिमया
अत्यस्माभ्यां अत्यस्मत् । अत्यस्मत् अत्यस्माभ्यां
अत्यस्मत् । अतिमम अत्यस्मयोः अत्यस्मयाम् ।
अत्यस्मयि अत्यस्मयोः अत्यस्मासु । इति
दुर्गादासः ॥

र

र, रेपः । यथा । वर्णात् कारतकारौ रादेपः ।
इति कलापसंज्ञिसारयाकरणी । रेपात्
कारच् । रकारः । इति प्रक्रियाकौस्तुभे । स त
समप्रिणहलवर्णः । तस्योच्चारणस्थानं मूर्द्धा ।
इति सुश्रुतबोधयाकरणम् ॥ * ॥ (तथा च
शिनायाम् । १० ।

“स्युर्मूर्द्धया ऋतुरसा दन्त्या ऋतुलसाः
स्युताः ॥”)

तस्य स्वरूपं यथा,—

“रेफच चचलापाङ्गि । कुण्डलीदयसंयुतम् ।
रक्तवितुलताकारं पञ्चदेवात्मकं सदा ।
पञ्चप्राणमयं वर्णं त्रिविधमहितं सदा ॥”

इति कामधेनुतन्त्रे ६ पटलः ॥ * ॥

तस्य लेखनप्रकारो यथा,—

“दन्तः कुण्डली रेखा वामाङ्गुलगायधः ।
पुनर्हलगात्रा द्विधा ततोऽधोगात्रा चोर्ध्वतः ।
भवानी शङ्खो वद्विक्तासु तिष्ठन्ति नित्यशः ।
अर्द्धमात्रा त्रयस्त्रया महाशक्तिः प्रकीर्तिता ॥”
अपि च ।

“ऊर्ध्वार्धः क्रमतो रेखा चक्रकोणाधोगात्रा हि सा ।
विधिरौशः केशवश्च तासु तिष्ठन्ति नित्यशः ।
ऊर्ध्वस्थिता तु या मात्रा सा शक्तिः परि-
कीर्तिता ।

तस्य मध्यगात्रा रेखा वद्विक्तासु हि सा स्युता ।
निर्गुणोऽसौ सदा वर्णो न कदाचित् गुणोभवेत् ॥”
अस्य ध्यानं यथा,—

“ललाज्ज्वाला महारौद्री रक्तास्य रक्तलोच-
नाम् ।

रक्तवर्णामरुतुजां रक्तपुष्पोपशोभिताम् ।
रक्तमाज्याम्बरधरां रक्तानङ्गारभूषिताम् ।
महामोचप्रदां निजामरुहप्रदायिकाम् ।
एवं ध्यात्वा मन्त्ररूपां तन्मन्त्रं दशधा जपेत् ॥”
तन्त्रनाममन्त्रो यथा,—

“त्रिशक्तिरहितं देवि । आत्माहितत्वं युतम् ।
सर्वतेजोमयं वर्णं सततं प्रवमान्वहम् ॥”

इति वर्णाङ्गारतन्त्रम् ॥ * ॥

रक्तं

तस्य नामानि यथा,—

“रौ रक्तः क्रोधिनी रेपः पावकश्चोक्तो मतः ।
प्रकाशादर्थो रौ रौ रौ रतल्लयापरं वनी ।
भुजङ्गेशो मतिः सूर्यो धातुरक्तः प्रकाशकः ।
आपको रेवतीदासं कुर्यादो वद्विक्तासु ॥
उपरं रेखा स्यादस्यो वेदकच्छपला पुरा ।
प्रकृतिः सुगणो ब्रह्मस्य गायको धनम् ।
श्रीकृष्ण उद्गातृदयं सुखी विपुलसुन्दरी ।
सर्विधोर्ध्वनिजो ज्वाला श्रीशैलो विष्णो-
सुखी ॥”

इति नामान्तकशास्त्रादि ॥

(ह्रस्वः शास्त्रोक्तगद्यविशेषः । यथा, ह्रस्वो-
मन्त्रम्याम् । १। ८। “र-लमभ्यः ।” लघुवर्णमध्यो
रः भवति । तस्यैवं साङ्केतिकं चिह्नम् २।२
पद्यादौ अस्यान्तरस्य प्रयोगे दाहो भवति ।
यदुक्तं वृत्तरत्नाकरटीकायाम् ।

“बो लक्ष्मीं रस्तु दाहं अवनमय लवौ शः सुखं
वस्तु खेदम् ॥”

धात्वनुबन्धविशेषः । यथा, कविकल्पद्रुमे ।

“—लो ललाट् र वैदिकः ।”

“वैदिको वेदेऽप्येव प्रयुक्तो न तु भाषाया-
मित्यर्थः । यथा, गार्गिस्तुतौ जगति ॥”)

रः, पुं, (राति ऊर्ध्वं गतश्चेति । रा + उः ।)
पावकः । तीक्ष्णः । इति मेदिनी । रे, १ ।

कामवद्विः । इति शब्दरत्नावली ॥

रंजः, [रं] क्री, (रमते येन इति । रम् +
“रमेच्” । उवा० ४ । २। १। इति आसुन् ।

हुगागमश्च धातोः । “अद्विरहिष्मामसुन्
इति अर्हो रंजः । इति धातुप्रदीपः ।” इत्यु-
ल्लवजदन्तः । वेगः । इत्यमरः । १। १। ६० ।

(यथा, रघुवंशे । २। ३४ ।

“अलं मञ्जीपाल ! तव प्रमेव

प्रयुक्तमप्यस्मिन्नो वृथा स्यात् ।

न पादपोषणनशक्तिरंजः

शिलोच्चये मूर्च्छति मारुतस्य ॥”

महादेवः । यथा, महाभारते । १४। ८। १५ ।

“हरिनेत्राय सुखाय लज्जायोरुत्तरभाय च ।

भाम्भराय सुनीपाय देवदेवाय रंजसे ॥”

विष्णुः । यथा, महाभारते हरिवंशपर्वणि
२५२। १८ ।

“नमस्कृत्य सुरेशाय तस्यै देवाय रंजसे ।

प्रयाताः प्राग्दिग्ं पृथ्यां विपुलं कष्टपाश-
मम् ॥”)

रक्त, क स्वादे । आपने । इति कविकल्पद्रुमः ।
आदौ रसोपादनम् । अ, राकयति मोदकं

वाककः । इति दुर्गादासः ॥

रक्तं, क्री, (रन्वत् अङ्गमेवेति । रन् + क्रीः ।)

कुङ्कुमम् । ताजम् । १ अस्या पर्यायो यथा,—

“रक्तं वरिष्ठं चैव तान् मुखसुन्दरम् ॥”

इति वेदकरमनायाम् ।)

प्राचीनामन्त्रकम् । इति मेदिनी । रै, ४८ ।

पञ्चकम् । (अस्या पर्यायो यथा,—

रक्तकु

रक्तकम्बलः, पुं. (रक्तं रक्तवर्णं कम्बलं नवाङ्कुरो यस्य ।) प्रवालम् । इति चिकित्साशेषः ।
(गुणादयोऽस्य प्रवालशब्दे विज्ञेयाः ।)

रक्तकमलं, स्त्री, (रक्तं रक्तवर्णं कमलम् ।) रक्त-
वर्णानुपलम् । तत्पण्यायः । कोकनदम् २ रक्ताम्बो-
जम् ३ अरुणकमलम् ४ शोणपद्मम् ५ रक्तोत्त-
पलम् ६ अरविन्दम् ७ रविप्रियम् ८ रक्त-
वारिजम् ९ । (रक्तकम्बलम् १० । इति पाद्मो-
त्तरखण्डे १३ अध्यायः ।) अस्य गुणाः । कटु-
त्वम् । तिक्तत्वम् । मधुरत्वम् । शिथिलत्वम् ।
रक्तदोषहरत्वम् । पित्तकफवातशमनत्वम् ।
सन्तर्पणकारणत्वम् । घृण्यत्वम् । इति राज-
निर्घण्टः । तत्पण्यायगुणाः ।

“विशेषतः सितं पद्मं पुष्परीकमिति स्तम्भम् ।
रक्तं कोकनदं श्वेतं नीलमिन्द्रीवरं स्तम्भम् ।
धवलं कमलं शीतं मधुरं कफपित्तजित् ।
तस्मादक्षगुणं किञ्चिदप्यदत्तोत्पलादिकम् ॥”

इति भावप्रकाशः ।

रक्तकम्बलं, स्त्री. (कम्बलं जलमाश्रयत्वान्नास्यस्येति ।
अर्थ आद्यच् । रक्तं रक्तवर्णं कम्बलमुत्पल-
मिति ।) रक्तोत्पलम् । यथा,—

“तन्मनागुरुकपूरं कुकुमैश्च सुगन्धिभिः ।
कमलेः कुमुदेः पुष्पैः कञ्जारे रक्तकम्बलेः ।
फलैर्धूपैरूपैश्च शोभनेर्गन्धमिश्रितैः ।
अखैर्यङ्गुलिराजानं मन्त्रेण दिवसतनम् ॥”

इति पाद्मोत्तरखण्डे १३ अध्यायः ।

रक्तकरवीरकः, पुं. (करवीर + स्वार्थे कन् । ततो
रक्तः रक्तवर्णः करवीरकः ।) लोहितवर्णकर-
वीरपुष्पवृक्षः । लाल् कनेल् इति हिन्दी-
भाषा । तत्पण्यायः । रक्तप्रसवः २ गणेश-
कुसुमः ३ चण्डीकुसुमः ४ क्रूरः ५ भूतदावी ६ रवि-
प्रियः ७ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तीक्ष्णत्वम् ।
विशोधनत्वम् । त्वज्जोषव्रणकृच्छ्रिकुष्ठविषहर-
त्वम् । इति राजनिर्घण्टः । तत्पण्यायगुणाः ।
“करवीरः श्वेतपुष्पः श्वेतकुम्भीरश्चमारकः ।
द्वितीयो रक्तपुष्पश्च चण्डालो लघुदृक्स्थथा ।
करवीरद्वयं तिक्तं कषायं कटुकञ्च तत् ।
व्रणलाघवहृन्नेत्रकोपकुष्ठव्रणापहम् ।
सीर्योष्णं क्षमिकच्छून्नं भणितं विषवञ्चतम् ॥”

इति भावप्रकाशः ।

रक्तकाञ्चनः, पुं. (रक्तः रक्तवर्णः काञ्चनः ।)
• खनामख्यातपुष्पवृक्षविशेषः । तत्पण्यायः ।
विहलः २ चमरिकः ३ । इति शब्दरत्नावली ।
काञ्चनजः ४ ताम्रपुष्पः ५ कुदारः ६ । इति
जटाधरः ।

रक्तकाण्डा, स्त्री, (रक्तः रक्तवर्णः काण्डः दण्डो-
ऽस्याः ।) रक्तपुनर्नवा । इति राजनिर्घण्टः ।
(विवरणमस्या रक्तपुनर्नवाशब्दे विज्ञेयम् ।)

रक्तकाष्ठं, स्त्री, (रक्तं काष्ठं यस्य ।) पतङ्गम् ।
इति राजनिर्घण्टः । लोहितवर्णदारु च ।

रक्तकुसुदं, स्त्री, (रक्तं रक्तवर्णं कुसुदम् ।) रक्त-
केरवम् । इति जटाधरः ।

रक्तगु

रक्तकुसुमः, पुं. (रक्तानि रक्तवर्णानि कुसुमा-
न्यस्य ।) पारिभटः । धन्वनवृक्षः । इति राज-
निर्घण्टः ।

रक्तकेशरः, पुं. (रक्ताः केशराः किञ्चण्डाः अस्य ।)
पारिभटः । इति रत्नमाला ।

रक्तकेरवं, स्त्री, (रक्तं रक्तवर्णं केरवम् ।) रक्त-
कुसुदम् । इति जटाधरः । (यथास्य पण्यायः ।
“तदल्पगन्धं सोमाख्यं हलुकं रक्तकेरवम् ॥”
इति वैद्यकरत्नमाला ॥)

रक्तकोकनदं, स्त्री, (रक्तं रक्तवर्णं कोकनदम् ।)
रक्तोत्पलम् । इति जटाधरः । (विशोधोऽस्य
रक्तोत्पलशब्दे ज्ञातव्यः ।)

रक्तखदिरः, पुं, (रक्तः रक्तवर्णः खदिरः ।)
रक्तवर्णखदिरवृक्षः । तत्पण्यायः । रक्तसारः २
सप्तरः ३ ताम्रसारकः ४ बहुशलाः ५ याक्षिकः ६
कुष्ठमोदनः ७ यूपदमः ८ अम्रखदिरः ९
अरुः १० । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् ।
कषायत्वम् । गुरुत्वम् । तिक्तत्वम् । आमवाता-
स्रवातव्रणभूतज्वरनाशित्वम् । इति राज-
निर्घण्टः । तत्पण्यायगुणाः ।

“खदिरो रक्तसारश्च गायत्री दन्तधावनः ।
कण्टकी बालपत्रञ्च बहुशलाञ्च यक्षयः ।
खदिरः श्रोतलो दन्तः कण्ठकासारश्चिपण्युत् ।
तिक्तः कषायो मेदोघ्नः क्षमिमेहज्वरव्रणान् ।
श्वित्रशोथामपित्तासपाण्डुकृष्णान् हरन् ॥”

इति भावप्रकाशः ।

रक्तगन्धकं, स्त्री, (रक्तं रक्तवर्णं गन्धकम् ।)
बोलम् । इति राजनिर्घण्टः ।

रक्तगुल्मः, पुं. (रक्तो गुल्मः इति मध्यपदलोपो
कर्मधारयः ।) स्त्रीणां रक्तजगुल्मरोगः । तस्यो-
पधं यथा,—

“द्विजयष्टीति कटुकं चूर्णं पीतं हरिश्चिव ।।
तिलकाद्येन संयुक्तं रक्तगुल्मं स्त्रिया हर । ॥”

इति गारुडे १६६ अध्यायः ।

(तथास्य निदानादिकं यथा,—

“श्रोणितगुल्मस्तु खलु स्त्रिया एव भवति न
पुरुषस्य गर्भकोष्ठार्णवागमनवैशेष्यात् । पार-
तन्त्र्यादेवैश्वर्यात् सततमपचारानुरोधा-
हेमाशुदीर्घनिपुण्यन्त्या आमगर्भं वायुचिरान्
पतितं तथाप्यचिरप्रजाताया ऋतौ वा वात-
प्रकोपनायासवमानाया वातः प्रकोपमाप-
द्यते । स प्रकुपितो योन्या मुखमनुप्रविष्टार्णव-
सुपुण्ड्रि मासि मासि तदार्णवमुपकृष्यमानं
कुक्षिं वर्धयति । तस्याः शूलकासातोसार-
च्छन्दोश्चकाविपाकाज्जमर्दनिदानस्यकफप्रसेकाः
समुपजायन्ते स्तनयोश्च स्तनमोष्ठयोः स्तनमण्ड-
लयोश्च कार्णां स्तानः चक्षुषोर्मण्डलां कुक्षामो-
दोहदः श्वयुः पादयोरीषचोद्रमो रोमराण्या
योन्माखालाजत्वमपि च योन्या दौर्गन्ध्यमाखाव-
चोपजायते । केवलखास्या गुल्मः स्यात्त-
तामगर्भाज्जमिणीमिवानुहृष्टः ।” इति चरक-
निदानस्थाने ऋतायेऽध्याये । यथा च ।

रक्तच

“न स्याद्वेति नोदरमेति वृद्धिं
भवन्ति लिङ्गानि च गर्भस्थीनाम् ।
तं गर्भकालातिगमे चिकित्स्य-
मह्यगर्भं गुल्मसुशान्तिं तज्ज्ञाः ॥”

इति सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ४० अध्यायः ।

तथा च । रक्तगुल्मस्तु स्त्रिया एव प्रजायते ।
यथा,—

“ऋतौ वा नवस्तुता वा यदि वा योनिरोगिणी ।
सेवने वातलानिष्ठी क्रुद्धस्तथाः समीरयः ।
निवर्णहृत्तार्णवं योन्यां प्रतिमासमवस्थितम् ।
कुक्षिं करोति तद्गर्भं लिङ्गमाविष्करोति च ॥
ज्वलासदौर्द्धदक्षत्यदृष्टं चामतादिकम् ।
क्रमेण वायुसंसर्गात् पित्तयोनितया च ततः ।
श्रोणितं कुरुते तस्या वातपित्तगुल्मजान् ।
रक्तसम्भदाहातीसारहृत्ज्वरादीनुपपन्नान् ॥
गर्भाशये च सुतरी शूलं दुःखाद्याग्रये ।
योन्माश्च सावदौर्गन्ध्यतोऽस्य स्यादवेदनाः ।
न चाङ्गेर्भवेद्गुल्मः स्फुरत्यपि तु शूलवान् ।
पिच्छीभूतः स एवास्याः कदाचित् स्याद्वेति
चिरान् ॥

न चास्या वर्द्धते कुक्षिगुल्म एव तु वर्द्धते ।
स्वदोषसंश्रयो गुल्मः सर्वो भवति ततः सः ।
पाकं चिरं भजते नैव वा————— ॥”
इति बाभटे निदानस्थाने एकादशेऽध्याये ॥३॥
तथास्य चिकित्सा ।

“सरक्तगुल्मे न च पाचनम्

न हिङ्गुपानं कटिचालनम् ।

न चैव संस्वेदनमर्दनम्

न वा क्रमेणोत्पन्नं हितम् ॥

रोधार्णवं खदिरमागधिका समङ्गा

जायोऽन्वितसमं घृतसंयुक्तम् ।

गुल्मं सरक्तमपि चाथ निहन्ति शीघ्रं

हृतकैर्दण्डं विनहन्ति च क्रुद्धरक्तम् ॥

चोरपानं प्रदातव्यं घृतमौषधैर्नाम्बितम् ।

रक्तगुल्मविनाशाय यक्ष्णिज्जतनेऽपि वा ॥

न हिङ्गुसंयुतं पथ्यं न चोष्णं न विदाह च ।

रक्तो जतने गुल्मे मांसानि जाङ्गलानि च ॥”

इति चरकनिदानस्थाने चतुर्थेऽध्याये ।

अथन गुल्मशब्दे द्रष्टव्यम् ॥३॥

रक्तघ्नः, पुं. (रक्तं हन्तीति । हन् + “अमशुष्क-
कर्तृके च ।” ३ । २ । ५६ । इति टक् ।)

रोहितकटुजः । इति जटाधरः । (रक्षितक-
शब्देऽस्य विशेषा ज्ञेयाः ।)

रक्तघ्नी, स्त्री, (रक्तं हन्तीति । हन् + टक् । ङीप् ।)
द्रव्याविशेषः । गोंठिया इव इति भाषा । यथा,
“महौषधिश्च गोंठियो रक्तघ्नी रक्तपित्तघ्ना ।”

इति शब्दचन्द्रिका ।

रक्तचन्दनं, स्त्री, (रक्तं रक्तवर्णं चन्दनम् ।) रक्त-
वर्णचन्दनकाष्ठम् । (यथा, रामायणे १० । ३३ ।

“पद्मरागोचितो सीतो रक्तचन्दनसेविनीम् ।
वर्षमुष्णश्च शीतश्च मेघत्यायुः श्रवणताम् ॥”)

तत्पण्यायः । तिक्तवर्णं २ पक्षाङ्गम् ३ रज-

नम् ४ कुचन्दनम् ५ । इत्यमरः । १ । ६ ।
 १२२ ॥ ताम्रसारम् ६ ताम्रद्वयः ७ चन्द-
 नम् ८ । इति रक्तमात्रा ॥ लोहितम् ९
 शोणितचन्दनम् १० रक्तसारम् ११ ताम्र-
 सारकम् १२ सुवचन्दनम् १३ अर्कचन्द-
 नम् १४ । इति राजनिर्घण्टः ॥ रक्ताङ्गम् १५
 प्रवालफलम् १६ । इति भावप्रकाशः ॥ पत्त-
 ङ्गम् १७ पत्तगम् १८ रक्तबीजम् १९ । इति
 शब्दरत्नावली ॥ अस्य गुणाः । अतिशीतल-
 त्वम् । तिक्तत्वम् । ईक्ष्णुगतासदोषभूतपित्त-
 कफकासज्वरभ्रान्तिजन्तुवमयुष्ट्यानाशित्वम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।
 “रक्तं शीतं गुह्यं स्नादुं चर्हिण्योऽपि नृपतु ।
 तिक्तनेत्रजितं वृष्यं ज्वरघ्नं विषापहम् ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 अथ च ।
 “रक्तपित्तहरं वक्ष्यं पच्युष्यं रक्तचन्दनम् ॥”
 इति राजवल्लभः ॥
 रक्तचित्रकः, पुं, (रक्तो रक्तवर्णश्चित्रकः ।)
 न्युपविशेषः । राज्ञापिता इति भाषा ॥ तत्-
 पर्यायः । कालः २ अज्वालः ३ कालमूलः ४
 अतिदीप्यः ५ माञ्जरीः ६ अमिः ७ दाहकः ८
 पावकः ९ चित्राङ्गः १० महाङ्गः ११ । अस्य
 गुणाः । प्रज्वालयकरत्वम् । रुच्यत्वम् । कुष्ठ-
 हत्वम् । लोहवैधकत्वम् । रसनिग्रामकत्वम् ।
 रसायनत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रक्तचूर्णं, स्त्री, (रक्तं रक्तवर्णं चूर्णम् ।) सिन्धु-
 रम् । इति हारावली । ४४ ॥ रक्तवर्णचूर्ण-
 मात्रा च ॥
 रक्तजम्बुकः, पुं, (रक्तः रक्तवर्णो जम्बुकः । ततः स्वार्थं
 कर्तुं । अथवा रक्ता आसक्ता जम्बुवोऽस्मिन् ।)
 भूनागः । इति राजनिर्घण्टः ॥ रक्तवर्णजम्बु-
 मात्रा च ॥
 रक्तजिह्वः, पुं, (रक्ता रक्तवर्णा शोणितपात्रादौ
 आसक्ता वा जिह्वा यस्य ।) सिंहः । इति
 शब्दरत्नावली ॥ रक्तवर्णजिह्वायुक्ते, वि ।
 रक्तभिण्टी, स्त्री, (रक्ता रक्तवर्णा भिण्टी ।)
 रक्तवर्णभिण्टीपुष्पद्वयः । तत्पर्यायः । कुम्भ-
 वकः २ । इत्यमरः । (विशेषोऽस्याः कुम्भक
 शब्दश्चातयः ॥)
 रक्ततुङ्गः, पुं, (रक्तौ तुङ्गौ यस्य ।) शुकपत्नी ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ लोहितसुखयुक्ते, वि ।
 रक्ततुङ्गकः, पुं, (रक्तस्तुङ्गो यस्य । कर्तुं ।
 भूनागः ।) इति राजनिर्घण्टः ॥
 रक्तदण्डा, स्त्री, (रक्तानि दण्डान्यस्याम् ।) गोम-
 चिका । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रक्तचिह्नं, स्त्री, (रक्ता चिह्नं ।) रक्तवर्ण-
 चिह्नता । काल तेजो । इति भाषा ॥ तत्-
 पर्यायः । कालिण्डी २ चिपुटा ३ ताम्रपुष्पिका ४
 कुम्भवर्णा ५ मखरी ६ अज्जता ७ काक
 नासिका ८ । अस्या गुणाः । तिक्तत्वम् । कटु-
 त्वम् । उष्णत्वम् । रेचनत्वम् । यक्ष्णीमल-

विटम्भहारित्वम् । हितकारित्वम् । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ (अस्या विशेषो यथा,—
 “तयोर्मैत्र्यतरं विद्धि मूलं यद्वरणप्रभम् ।
 सुकुमारे शिथौ वृद्धे नृदुकोष्ठे च तत् शुभम् ॥”
 इति चरके कल्पस्थाने सप्तमेऽध्याये ॥
 “अरुणाभं लघ्वज्जलं त्रैलोक्यं मूलविरचने ॥”
 इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४४ अध्याये ॥)
 रक्तदन्तिका, स्त्री, (रक्ता दन्ताः अस्याः)
 रक्तदन्ता + स्वार्थं कर्तुं । टापि अत इत्वम् ।)
 चण्डिका । यथा,—
 “भक्षयन्त्याश्च तानुग्रान् वैप्रचित्तान् महा-
 सुरान् ।
 रक्ता दन्ता भविष्यन्ति दाडिभीकुसुमोपमाः ॥
 ततो मां देवताः स्वर्गे मर्त्यलोके च मानवाः ।
 स्तुवन्तो आहुरिष्यन्ति सततं रक्तदन्तिकाम् ॥”
 इति मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्ये । ६१ । ४० ॥
 रक्तदन्ता, स्त्री, (रक्तानि दन्तान्यस्याः ।) नलिका ।
 चिचिह्निका । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रक्तद्वक, [श्र] पुं स्त्री, (रक्ता द्वक् द्विष्यस्य ।)
 कपोतः । इति केचित् । रक्तवर्णचक्षुर्वि-
 शिष्टे, वि ।
 रक्तधातुः, पुं, (रक्तो रक्तवर्णो धातुः ।) गैरि-
 कम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (अस्य पर्यायो
 यथा,—
 “गैरिकं रक्तधातुश्च गैरेयं गिरिजन्तया ।
 सुवर्णगैरिकमन्वन्ततो रक्ततरं हि तत् ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 ताम्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ रक्तवर्णधातु-
 मात्रा च ॥
 रक्तनालः, पुं, (रक्तो नालोऽस्य ।) जीवशाकः
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवरणमस्य जीव-
 शाकशब्दे विशेषम् ॥)
 रक्तनासिकः, पुं, (रक्ता नासिकास्य ।) पेचकः ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ लोहितनासायुक्ते, वि ।
 रक्तपः, पुं, (रक्तं पिबतीति । पा + कः ।)
 राजसः । इति मेदिनी । पे, २१ ॥ रक्तपान-
 कर्त्तरि, वि ।
 रक्तपचः, पुं, (रक्तौ पचौ अस्य ।) गरुडः । इति
 केचित् ।
 रक्तपचिका, स्त्री, (रक्तानि पचान्यस्याः । स्वार्थं
 कर्तुं । टापि अत इत्वम् ।) नाकुली । रक्त-
 पुनर्नवा । इति राजनिर्घण्टः ॥ लोहितपचश्च ।
 रक्तपरी, स्त्री, सुवदन्विशेषः । यथा,—
 “शमीपत्रा रक्तपरी समङ्गाञ्जलिकारिका ॥”
 इति जटाधरः ॥
 रक्तपद्मः, पुं स्त्री, (रक्तो रक्तवर्णो पद्मः ।) रक्त-
 वर्णकमलम् । तत्पर्यायः । रक्तसरोरुहम् २
 रक्तोत्पलम् ३ कोकनदम् ४ । इत्यमरः । १ ।
 १० । ४२ ॥ अस्य प्रमाणं यथा,—
 “येषां जलितकान्तास्या देवो मङ्गलचण्डिका ।
 वरदाभयवल्गा च दिभुजा मौरदेहिका ।
 रक्तपद्मासनस्था च जटासुकुटमञ्जिता ॥”

रक्तकौषेयवल्गा च सितवल्गा शुभानगा ।
 नवयौवनसम्यग्ना चान्वङ्गी जलितप्रभा ॥”
 इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
 रक्तपल्लवः, पुं, (रक्ताः पल्लवा अस्य ।) अशोक-
 वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ लोहितपत्रश्च ।
 रक्तपा, स्त्री, (रक्तं पिबतीति । पा + कः +
 स्त्रियां टाप् ।) जलौका । डाकिनौ । इति
 मेदिनी । पे, २१ ॥ शोणितपानकर्त्तरि, वि ।
 रक्तपाकी, स्त्री, (पच्यते इति । पच् + कच् ।
 रक्तः रक्तवर्णः पाके यस्याः ।) वृद्धती । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 रक्तपाता, स्त्री, (रक्तं पातयतीति । पत + क्तिच्
 + अच् । स्त्रियां टाप् ।) जलौका । इति
 शब्दरत्नावली ॥
 रक्तपादः, पुं, (रक्तौ पादावस्य ।) शुकपत्नी ।
 इति हेमचन्द्रः । (यथा, रामायणे । ७ । ६ । ५७ ।
 “रक्तोगणस्थोपरिहातु परिभ्रमति कालवत् ।
 कपोता रक्तपादाश्च सारिका विदुता ययुः ॥”
 तथा च याज्ञवल्क्यः । १ । १७५ ।
 “चाषांश्च रक्तपादांश्च सौतं वज्रमेव च ।
 मत्स्यांश्च कामतो जम्बा सोपवासञ्छादं
 चरेत् ॥”)
 लोहितचरणयुक्ते, वि ।
 रक्तपादी, स्त्री, (रक्ताः पादा अस्याः ।)
 जम्बालुः । (अस्याः पर्यायो यथा,—
 “जम्बालुः स्यात् शमीपत्रा समङ्गा जल-
 कारिका ।
 रक्तपादी नमस्कारो नाम्ना खदिरकेत्यपि ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 हंसपदी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रक्तपायिनी, स्त्री, (रक्तं पातुं शीलमस्याः ।
 पा + यिनि । स्त्रियां ङीष् ।) जलौका । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 रक्तपायी, [नृ] वि, (रक्तं पातुं शीलमस्य ।
 पा + यिनिः ।) रक्तपानशीलः । इति आकर-
 णम् ॥
 रक्तपारदं, स्त्री, (रक्तं रक्तवर्णं पारदम् ।) शिबु-
 लम् । इति हारावली । १५५ ॥ जटाधरे, पुं ।
 रक्तपिङ्गं, स्त्री, (रक्तं रक्तवर्णं पिङ्गमिव ।)
 जवापुष्पम् । इति शब्दरत्नावली ॥
 रक्तपिङ्गकः, पुं, (रक्तपिङ्गमिवेति । रक्तपिङ्ग +
 र्वार्थं कर्तुं ।) रक्तालुः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रक्तपित्तं, स्त्री, (रक्तदूषकं पित्तमिति । मध्यपद्मोपो
 कर्मधारयः । “रक्तञ्च पित्तञ्च रक्तपित्त-
 मिति इदं इति सुश्रुतः । रक्तञ्च तत् पित्तञ्चेति
 रक्तपित्तं रागप्राप्तं पित्तमिति कर्मधारय इति
 चरकः ।”) रोगविशेषः । तस्य निदानं यथा,
 धन्वन्तरिवक्त्रम् ।
 “अथातो रक्तपित्तस्य निदानं प्रवक्ष्यामि ॥
 अशोणितकङ्कणवल्गादिविहाहभिः ।
 कोदबोहाजकेष्वान्येऽसुक्ते रतिसेविते ।
 कुपितं पित्तकैः पित्तं त्रयं रक्तञ्च नृजदेव ॥

रक्तपि

ते मियशुक्लरूपमागन्धं चाप्रवृत्तम् ।
पितरक्तस्य विज्ञेयः संसर्गाद्वैषमादपि ।
गन्धवर्णानुवृत्तौ रक्ते न सपदिश्यते ।
प्रभववर्णवर्णकणात् प्रीतिर्यत्नतश्च तत् ।
शिरोगुणवर्णमयिः शीतेष्वा मधुकोक्तम् ।
हृदिहृदहृदिभक्त्यं काशः श्वाशो भ्रमः क्षमः ।
कोहितोऽकोहितो मत्स्याममन्थाश्च विस्वरः ।
रक्तहारिद्रहरितवर्णता नयनारिम् ।
नीलकोहितपीतानां वर्णानामविधेयम् ।
स्त्रे तदर्थमभित्वं भवत्सिन्धु भविष्यति ।
ऊर्ध्वं नासात्किञ्चास्त्रेर्ध्वोनिगुदेरधः ।
कुपितं रोमरूपैश्च समक्षैस्तत् प्रवर्तते ।
ऊर्ध्वं सार्धं कपाद्युक्तात् तद्विरेचनसाधितम् ।
बह्वैवधश्च पितस्य विरेको हि वरौषधम् ।
अनुवन्धी कपो यच्च तच्च तस्यापि शुद्धितम् ।
क्षवायाः स्नादवो यस्य विमुह्ये स्त्रेणकोहिताः ।
कटुतिक्तकायाया वा ये निसर्गात् कपावहाः ।
अधो याप्यश्च नासुष्मात् तत् प्रवर्द्धनसाधनम् ।
अत्यौषधश्च पितस्य वमनं ननु चौषधम् ।
अनुवन्धि च कोपस्य शान्तपितनरस्य तत् ।
कपायाश्च हितास्तस्य मधुरा एव केवलम् ।
कम्पमावृतसंस्पर्धमसाधुपनयनम् ।
असह्यप्रतिकोमत्वाद्वाध्यादौषधस्य च ।
नहि संशोधनं किञ्चिदस्य च प्रतिकोमनम् ।
शोधनं प्रतिकोमश्च रक्तपिते विनिर्जितम् ।
एवमेवोपशमनं सर्वशोधनमिष्यते ।
संस्पर्धेष्वाह दोषेषु सर्वथा हर्जनं हितम् ।
तत्र दोषोऽत्र गमनं शिवाश्च एव कथ्यते ।
उपद्रवाश्च विज्ञतं पलतस्त्रेण चाधिकम् ॥”

इति गारुड १५३ अध्यायः ॥ ३ ॥

तस्यौषधं यथा,—
“विहृता विषणा ग्रामा पिप्यन्ती शर्करा मधु ।
मौदकः सन्निपातान्तो रक्तपित्तज्वरापहः ।
वाशायां विद्यमानायामाशायां जीवितस्य च ।
रक्तपित्तो यच्चो कावी किमर्थमवसीदति ।
अटक्ककण्टीकापयाकायः सशर्करः ।
चौद्राद्रः कासनन्धाररक्तपित्तनिवर्हकः ॥”
इति गारुड १५४ अध्यायः ॥ ३ ॥
अपि च । “तत्र रक्तपित्तस्य निदानपूर्विकां
संप्राप्तिमाह ।
‘वन्मेवायामशोकाध्वजवायेरतिशयिते ।
तोऽस्योष्णचारलवणेरेणैः कटुभिरेव च ।
पित्तं विदग्धं खगुर्बेद्विद्वत्ताशु शोषितम् ।
तोऽस्य मरिचादि । उष्णोऽपिनापादिः । चारो
यवचारादिः । विदग्धं दूषितम् । खगुर्बेः
स्वकारकेर्गुर्बेस्त्रीक्ष्णादिभिः । गुर्बेरिति बहु-
त्वेन तोऽस्योष्णलवणकटुषण्मादयो यत्नान्ते ।
विद्वदिति दूषयति ॥ ३ ॥ रक्तपित्तस्य सामान्य-
लक्षणमाह ।
‘ततः प्रवर्तते रक्तमूर्धं वाधो द्विधापि वा ।
रक्तमिष्यपक्षयम् । तत्सर्वगं पित्तम् । अत-
एव रक्तश्च पित्तश्च रक्तपित्तमिति द्वय इति

७३

रक्तपि

संयुतः । रक्तश्च तत् पित्तमिति रक्तपित्तं राग-
प्राप्तं पित्तमिति कर्मेधारय इति चरकः ।
मार्गानाह ।
‘ऊर्ध्वं नासात्किञ्चास्त्रेर्ध्वोनिगुदेरधः ।
कुपितं रोमरूपैश्च समक्षैस्तत् प्रवर्तते ॥’
कुपितमतिकुपितम् ॥ ३ ॥ पूर्वोक्तमाह ।
‘सदृशं शीतकामित्वं कण्ठप्रसायनं वमिः ।
लोहगन्धिश्च निम्बाशो भवत्सिन्धु भविष्यति ॥’
विशुद्धं रूपमाह ।
‘सार्धं सपाकु सखैर्हं पिच्छलश्च कषायितम् ।
ग्रावावसं सपेयश्च तदुक्तश्च वातिकम् ॥’
रक्तपित्तं कषावाभं लब्धं गोमूत्रसन्निभम् ।
मेचकागारधूमाभेमज्जनाभश्च पेतिकम् ।
संस्पर्धजिह्वं संसर्गात्त्रिजिह्वं सान्निपातिकम् ॥’
सपाकु ईषत्पाकुः । पिच्छलं मयूरपिच्छल-
युक्तम् । लब्धं कण्ठलाभम् । मेचकं चिक्कल-
लवणवर्णम् । मज्जनं स्त्रीतोऽज्जनं तदाभम् ॥ ३ ॥
संसर्गाविशेषश्च मार्गमेदमाह ।
‘ऊर्ध्वं कपसंस्पर्धमधोगं मावताशुगम् ।
द्विमार्गं कपवाताभ्यां उभाभ्यां तत्प्रवर्तते ॥ ३ ॥’
उपद्रवानाह ।
‘दोषैश्चान्ध्यासकासज्वरवमपुमदाः पाकुता
दाहभ्रष्टा
सुक्ते घोरो विदाहस्तृप्तिरपि सदा क्षुब्ध-
तुल्या च पीडा ।
लब्धा कोष्ठस्य भेदः शिरसि च तपनं पूति-
निहीवनश्च
इवो सुक्तेऽविपाको विज्ञतिरपि भवेद्रक्तपि-
तोपसर्गाः ॥’
उपसर्गा उपद्रवाः । विज्ञतिर्मसप्रक्षालनाभ-
त्वादिः ॥ ३ ॥ साध्यत्वादिकमाह ।
‘एकदोषानुगं सार्धं द्विदोषं याप्यतुष्यते ।
बन्निदोषमसार्धं स्यान्नन्धारेरतिवेगवत् ॥’
ऊर्ध्वं साध्यमधो याप्यमसार्धं युगपद्विदम् ।
याधिभिः ‘चौबेदेहस्य दृढस्थानत्रयश्च यत् ॥’
साध्यमाह ।
‘एकमार्गं बलवतो नातिवेगं न चोत्थितम् ।
रक्तपित्तं सुखे कावे सार्धं स्यान्निरुपद्रवम् ॥’
सुखे कावे हिमशिशिरयोः ॥ ३ ॥ असाध्यमाह ।
‘मांसप्रक्षालनाभं क्षयितमिव च यत् कर्दमप्रभो-
निभं वा
भेदः पृयासकल्पं यज्जहिं यदि वा पङ्कजं वा
कषाभम् ।
यत् लब्धं यच्च नीचं भ्रष्टमपि कुक्षं यच्च
‘चोक्ता विकारा-
स्तद्वर्णं रक्तपित्तं सुरपतिधनुषा यच्च तुल्यं
विभाति ॥’
उक्ता विकारा दोषज्जादयः । सुरपतिधनुषा
तुल्यं नानावर्णम् ।
‘येन चोपहतो रक्तं रक्तपित्तेन मानवः ।
पङ्केद्वयं विषयापि तच्चावाधमवश्वम् ॥’
येन रक्तपित्तेन उपहतो मनुष्यः दृढं चटपटा-

रक्तपि

दिकं विषय रक्तं पश्यति च नश्यति विषयापि
अदृश्यमपीत्यर्थः ॥ ३ ॥ अरिहमाह ।
‘कोहितं हर्देवेद्वयस्तु बहुधो कोहितश्चयः ।
कोहितोद्गारदर्शी च निवर्तते रक्तपित्तकः ॥’
कोहितोद्गारदर्शी चाधिमहिष्कोद्गारमपि
कोहितं पश्यति रक्तवर्णः ॥ ३ ॥ अथ रक्तपित्तस्य
चिकित्सा ।
‘पित्तासं सम्भयेन्नादौ प्रहृतं बलिनीऽन्नतः ।
हृतपाकुप्रहणीरोगग्रीहगुल्लज्वरादिहृतम् ।
शालिवटिकनीवारकोरद्वप्रवाधिकाः
ग्रामाकाश्च प्रियङ्गुश्च भोजनं रक्तपित्तनाम् ॥’
प्रियङ्गुः कण्टः ।
‘मखरसुत्रचणकाः समकुहादुकोपकाः ।
प्रहृताः क्षुप्यवार्थे कल्पिता रक्तपित्तनाम् ।
दादिमामलकं विज्ञानमार्थं चापि दापयेत् ।
पटोलनिम्बवेलायश्चवेतसपल्लवाः ।
शार्कार्ये शार्कवात्पानां तक्षुजीवाद्यो हिताः ।
पारावतान् कपोतांश्च लावान्क्ताश्चवर्णकान् ॥’
शशाङ्गं कपिञ्जकानिभान् हरिबान् काकपुष्प-
कान् ।
रक्तपित्तहरान् विद्याद्वर्णकानि प्रयोक्तव्यम् ।
ईवदन्नाननन्धाश्च हृतभृष्टान् सखैश्चवान् ।
कषानुमे यवशान्के दद्यात्ताशुगे रसम् ॥
पथ्यं सतिलयूषधं सतितालाजशक्तुभिः ।
धान्याकषाजीवाशानां द्राक्षापर्यटयोर्हिमः ।
रक्तपित्तं ज्वरं दाहं दृष्ट्वा शोषश्च नाशयेत् ॥’
धान्याकादेर्हिमः ॥ ३ ॥
‘हीवेरसुतपन्नं धान्यं चन्दनं यदिकान्धता ।
उवीरश्च हृषिकेशो जायं समधुशर्करम् ॥’
यापयेत्तेन सद्यो हि रक्तपित्तं प्रवर्तते ।
रक्तपित्तं जलकुम्भं दृष्ट्वा दाहं ज्वरं तथा ॥ ३ ॥
पुराणं पीनमानोय कुशाक्षस्य पत्रं हृदम् ।
तद्दीपाधारवीजलकशिराशुभं समाचरेत् ॥
ततस्तस्य तुलां नीत्वा पचिष्मलनुकाशये ।
तस्मिन्नीरेऽहंघ्रिरे तु यजतः शीतनीलैः ।
तानि कुशाक्षस्यानि पीक्येद्वैद्विषावका ।
यजतस्तत्पन्नं नीत्वा पुनः पाकाय धारयेत् ॥
कुशाक्षं शोषयेद्वर्णं तान्नापाके ततः शिषेत् ।
क्षिप्वा तत्र हृतप्रस्थं कुशाक्षं तेन भर्जयेत् ॥
मधुवर्णं तदाजोक्त्वा तत्पन्नं तत्र निःक्षिपेत् ।
सितायाश्च तुलां तत्र क्षिप्वा तत्तद्वत् पचयेत् ॥
सुपके पिप्यन्तीशुष्कीणीराशौ दे पथे एषक ।
एषकं पलाहं घन्नाकपत्रेणामरिचं त्वचम् ॥
सुर्ममेवां क्षिपेत्तत्र हृताहं चौरमावपेत् ।
एतत् पलमितं खाद्वैद्वयवामिवं यथा ॥
खल्वकुशाक्षवेद्वैद्वै रक्तपित्तं विनाशयेत् ॥
पित्तज्वरं दृष्ट्वा दाहं प्रहृतं क्षयतां वमिम् ॥
अरमेदं कण्टमोगं कावं न्वाचं चतं चयम् ।
नाशयत्येव दृष्टोऽयं हंघ्रिः नववर्द्धनः ॥’
इति खल्वकुशाक्षवर्णकः ॥ ३ ॥
‘शृतावरीणककण्ठं कर्कशं चौरं चतुर्मुखम् ।
चौरतुल्यं हृतं नक्तं वितता कण्ठतुल्यवा ॥

रक्तपितृहा, स्त्री, (रक्तपितं वृत्तीति । वृत् + उ । स्त्रियां टाप् ।) रक्तप्री । इति शब्द-चन्द्रिका । गौडिवा दूया इति भाषा । (विवृतिरस्याः रक्तप्रीशब्दे ज्ञातव्या ।)

रक्तपुनर्नवा, स्त्री, (रक्ता रक्तवर्णा पुनर्नवा ।) रक्तवर्णपुनर्नवाशब्दः । तत्पर्यायः । क्रूरा २ मन्त्रपत्रिका ३ रक्तकाष्ठा ४ वर्णकेतुः ५ लोहिता ६ रक्तपत्रिका ७ वैशाखी ८ रक्त-वर्षाभूः ९ शोषणी १० पुष्पिका ११ विकसरा १२ विवर्णी १३ प्रादुर्गण्य १४ सारिणी १५ वर्षा-भवः १६ शोषणः १७ भौमः १८ पुनर्भवः १९ नवः २० नवः २१ । अस्य गुणाः । तिक्तत्वम् । सारकत्वम् । शोषरक्तप्रदरोषपाण्डुपित्तनाशि-त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ।

रक्तपुष्पः, पुं, (रक्तं पुष्पमस्य ।) करवीरः । इति जटाधरः । (अस्य पर्यायो यथा,— “करवीरः श्वेतपुष्पः शतकुम्भोऽथमारकः । द्वितीयो रक्तपुष्पश्च चकालो लघुकृत्तया ।” इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।) रौहितकृत्तः । इति शब्दमाला । रक्तकाञ्चन-कृत्तः । दाडिमकृत्तः । वकृत्तः । इति रत्न-माला । बन्धकृत्तः । पुष्पागृत्तः । इति राजनिर्घण्टः । (रक्तवर्णपुष्पविशिष्टे, वि ।) यथा, दृष्टव्यं हितायाम् । १५ । १४ ।

“इन्द्राग्निदेवै रक्तपुष्पफलशालिनः सतिल-सुत्राः ।

कार्पासमावचयकाः पुरन्दरहुताशभक्ताश्च ॥”

रक्तपुष्पकः, पुं, (रक्तं पुष्पमस्य । कन् ।) पलाश-कृत्तः । (अस्य पर्यायो यथा,— “पलाशः किंशुकः पर्णो यश्चिरो रक्तपुष्पकः । पारमेष्ठो वानहरो ब्रह्मकृत्तः समहरः ।” इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।) रौहितकृत्तः । इति जटाधरः । पर्यायः । शास्त्रनिर्घण्टः । इति राजनिर्घण्टः ।

रक्तपुष्पा, स्त्री, (रक्तं पुष्पं अस्याः ।) शास्त्रनि-कृत्तः । इति जटाधरः । (अस्याः पर्यायो यथा,—

“शास्त्रनिस्तु भवेन्नोचा पिच्छला पूरणीति च । रक्तपुष्पा स्त्रियायुक् कण्टकाट्या च गुणिनी ।” इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।) पुनर्नवा । तत्पर्यायो यथा,—

“पुनर्नवा परारक्ता रक्तपुष्पा शिलाटिका ॥ सिन्दूरी । तत्पर्यायो यथा,—

“सिन्दूरी रक्तबीजा च रक्तपुष्पा सुकोमला ॥” इति भावप्रकाशः ।)

रक्तपुष्पिका, स्त्री, (रक्तपुष्पा + कन् । टाप् अत इत्वम् ।) खण्डालुः । इति शब्दचन्द्रिका ।

रक्तपुनर्नवा, भूपाटलिः । इति राजनिर्घण्टः ।

रक्तपुष्पी, स्त्री, (रक्तं पुष्पं अस्याः । डीप् ।) पाटलीकृत्तः । इति जटाधरः । जवा । आवर्त-कीकृता । नामदमनी । कर्बवीकृत्तः । उद्-काकी । इति राजनिर्घण्टः । (घातकी ।

तत्पर्यायो यथा,—

“घातकी रक्तपुष्पी स्यात् कुञ्जरा मध्वादिनी ॥” इति वैद्यकरत्नमालायाम् ।)

रक्तपूरकः, स्त्री, (रक्तं पूरयतीति । पूर + क्त्वं ।) वृक्षान्नम् । इति राजनिर्घण्टः । (विषयमस्य वृक्षान्नशब्दे ज्ञातव्यम् ।)

रक्तप्रसवः, पुं, (रक्तः रक्तवर्णः प्रसवः पुष्पमस्य ।) रक्तकरवीरः । रक्ताम्बानः । इति राज-निर्घण्टः ।

रक्तफलः, पुं, (रक्तं लोहितवर्णं फलमस्य ।) वटकृत्तः । इति जटाधरः । (अस्य पर्यायो यथा,—

“वटो रक्तफलः शङ्खी न्यग्रोधः खन्धो ब्रुवः । चोरी वैभवगो वाघो बहुपादो वनस्पतिः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)

रक्तफला, स्त्री, (रक्तं फलदशायां लोहितवर्णं फलमस्याः ।) विम्विका । इत्यमरः । २ । ४ । १४६ । (अस्याः पर्यायो यथा,—

“तुष्टो रक्तफला विम्वी तुङ्गिकेरी च विम्विका ॥” इति वैद्यकरत्नमालायाम् ।)

स्वर्णवल्ली । इति राजनिर्घण्टः । (अस्याः पर्यायो यथा,—

“स्वर्णवल्ली रक्तफला काकायुः काकवल्ली ॥” इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)

रक्तफेनजः, पुं, (रक्तफेनात् जायते इति । कन् + उ ।) वामपार्श्वस्थकोम । तत्पर्यायः । पुष्कयः २ । इति हेमचन्द्रः । १ । २६८ ।

रक्तविन्दुः, पुं, (रक्तानीं विन्दुः ।) रक्तकणा । यथा,—

“रक्तविन्दुर्यदा भूमौ पतत्यस्य शरीरतः । ससुप्ततति मेदिन्यास्तत्प्रमाणस्तदासुरः ॥”

इति मार्कण्डेय देवीमाहात्म्यम् ।)

रक्तबीजः, पुं, (रक्तवर्णं बीजमस्य ।) दाडिमः । इति राजनिर्घण्टः । (अरिष्टकफलः । रीटा इति स्यात् । तत्पर्यायो यथा,—

“अरिष्टकस्तु माङ्गल्यः लज्जवर्णोऽर्थसाधनः । रक्तबीजः पीतफेनः फेनजो गर्भपातनः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।) असुर-विशेषः । स च शुम्भनिशुम्भसेनापतिः देवा-कृतश्च । यथा,—

“पलायनपरान् दृष्ट्वा देवान् मातृगणादितान् । योहुमभ्याययो क्रुद्धो रक्तबीजो महासुरः ॥

रक्तविन्दुर्यदा भूमौ पतत्यस्य शरीरतः । ससुप्ततति मेदिन्यास्तत्प्रमाणस्तदासुरः ॥

युयुधे स गदापात्रिन्ध्रशस्या महासुरः । ततश्चेन्नी खवकेन रक्तबीजमताडयत् ॥

कुलिशेनाहतस्यास्य तस्य सुखाव शोभितम् । ससुप्तसुप्ततो योधास्तद्वपस्त्राक्रमाः ॥

यावन्तः पतितास्तस्य शरीरादन्तविन्दवः । तावन्तः पुनरवा जातास्तद्वीर्यवक्रमाः ॥

तस्याहतस्य बहुधा शक्तिशूनादिभिर्वि ।

तस्याहतस्य बहुधा शक्तिशूनादिभिर्वि ।

तस्याहतस्य बहुधा शक्तिशूनादिभिर्वि ।

पपात यो वै रक्तबीजोवाचस्ततोऽसुराः ॥ ते चासुराश्चक्रुस्तैरसुरैः सकलं जगत् ।

आप्रमासीततो देवा भयमाजमुदतमम् ॥ तान् विषयान् सुरान् दृष्ट्वा चक्रिका प्राह-

सत्तरा ।

उवाच काली चासुके ! विस्तरं वदन् कुत ॥ मन्त्रपातवन्तान् रक्तविन्दून् महासुरान् ।

रक्तविन्दोः प्रतीक्ष्य त्वं वक्रिबानेन वेगिता ॥ भययन्तो चर रक्षे तदुत्पन्नान् महासुरान् ।

एवमेव त्वयं देवः शीघ्ररक्तो गमिष्यति ॥ भवमावाचया चोवा न चोत्पत्स्यन्ति चापरे ।

दृष्ट्वा तां ततो देवी शूलेनाभिजघान तम् ॥ सुखेन काली जयति रक्तबीजस्य शोभितम् ।

तस्याहतस्य देवान् बहु सुखाव शोभितम् ॥ यतस्ततस्तद्वक्त्रं चासुका वं प्रतीक्षति ।

सुखे ससुप्तता येऽस्या रक्तपातान्महासुराः । तां चक्षादाय चासुका पपी तस्य च शोभितम् ॥

देवी शूलेन वन्द्येन बाह्वैरसिभिर्हृदिभिः । अवाप रक्तबीजं तं चासुकापीतशोभितम् ॥

स पपात महीपृष्ठे शस्त्रसंघसमाहतः । नीरक्तश्च महीपाल ! रक्तबीजो महासुरः ॥

ततस्ते हर्षमनुजमवापुच्छिदशा रुप । । तेषां मातृगणो जानो ननर्नास्त्वदोदृतः ॥”

इति मार्कण्डेय देवीमाहात्म्यम् ॥

(महिषासुरपिता दानवो रम्भ एव जन्मान्तरे रक्तबीजो जातः । यथा, देवीभागवते । ५ ।

२ । ४४—४६ । “नृतं रम्भं समानीय यक्षास्ते परमं प्रियम् । चितायां रोपयामासुस्तस्य देहस्य युद्धये ॥

महिषो सा पतिं दृष्ट्वा चितायां रोपितं तदा । प्रवेष्टुं सा भर्तिं चक्रे पतिना सङ्ग पादकम् ॥

वायंमाणापि यत्नेः सा प्रविषेष्ट हुताशनम् । ज्वालामालाकुलं साध्वी पतिमादाय बलभम् ॥

महिषस्तु चितामध्यात् ससुप्तस्यौ महाबलः । रम्भोऽप्यन्यदपुः क्षत्वा निःश्वतः पुत्रवत्फलः ॥

रक्तबीजोऽप्यसौ जानो महिषोऽपि महाबलः । अभिविक्तस्तु राज्योऽसौ हयारिरसुरोत्तमैः ॥

एवं स महिषो जानो रक्तबीजश्च वीर्यवान् । अवध्यस्तु सुरैर्देवैर्मानवेभ्यः श्रुतोत्तमः ॥”

रक्तबीजका, स्त्री, (रक्तो रक्तवर्णो बीजोऽस्याः । कन् + टाप् ।) तरदीकृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ।

रक्तमञ्जरः, पुं, (रक्ता रक्तवर्णा मञ्जरी । सा विद्यते-इत्येति । “अर्श्यादिभ्यः ञच् ।” ५ । २ । २० । इत्यच् ।) निपुलकृत्तः । इति शिलाकृत्तः । (गुणादयोऽस्य निपुलशब्दे ज्ञातव्याः ।)

रक्तमस्यः, पुं, (रक्तो रक्तवर्णो मस्यः ।) वृक्ष-वर्णो मस्यविशेषः । यथा,—

“यौ रक्ताङ्गौ नातिदीर्घौ न चाप्यो नातिस्फूर्णौ रक्तमस्यः स तूतः ।

श्रीतो वल्यः पुटितद्वीपनोऽसौ नार्श-धत्ते किञ्च रोषचयस्य ॥” इति राजनिर्घण्टः ।

रक्तमस्यः, पुं, (रक्तो रक्तवर्णो मस्यः ।) वृक्ष-वर्णो मस्यविशेषः । यथा,—

“यौ रक्ताङ्गौ नातिदीर्घौ न चाप्यो नातिस्फूर्णौ रक्तमस्यः स तूतः ।

श्रीतो वल्यः पुटितद्वीपनोऽसौ नार्श-धत्ते किञ्च रोषचयस्य ॥” इति राजनिर्घण्टः ।

रक्तमस्यः, पुं, (रक्तो रक्तवर्णो मस्यः ।) वृक्ष-वर्णो मस्यविशेषः । यथा,—

रक्तमूलकः, पुं, (रक्तं रक्तवर्णं मूलमस्य । कन् ।)

देवसर्पपट्टः । इति राजनिर्घण्टः ।

रक्तमूला, स्त्री, (रक्तं मूलं अस्याः । टाप् ।)

लज्जालुट्टः । इति राजनिर्घण्टः ।

रक्तमेघः, पुं, (मेघं मेघः रक्तस्य मेघः ।)

प्रमेहरोगविशेषः । तस्य लक्षणं यथा,—

“विषमसुखं सक्तवर्णं रक्ताभं रक्तमेहनः ।”

मूत्रं मूत्रयेदिति योजनीयम् । अख्यौघम् ।

यथा,—

“चक्रप्रभावचातुस्तभूनिमसुरदारवः ।

हृदिद्रातिविषादाब्जोपिप्लोमूर्च्छाचक्रम् ।

धाम्यकं ज्वला चयं विषमं गजपिल्ली ।

सुवर्णमाजिकं योषं हौ चारौ लवणजयम् ।

उतानि टङ्कमात्राणि संयुज्जीयात् पृथक् पृथक् ।

द्विकवर्णलोलं स्यात्तुल्यवर्णं सितं भवेत् ।

श्लेष्माजलकर्म स्यादहौ कर्णाश्च गुग्गुलीः ।

विश्वना योजितैरेतैः कर्णेषां गुटिका शुभा ।

चक्रप्रभेति विख्याता सर्वरोगप्रकाशिनौ ।

निहन्ति विंशतिं मेहान् लङ्कमटविधं तथा ।

चतस्रश्चाक्षरीस्तद्वत् स्त्रजाघाताख्योदश ।

अखट्टि पाक्षुरोगं कामकाश्च हलीमकम् ।

कासं चासं तथा कुष्ठमसिमान्मरौचकम् ।

वातपित्तकफाक्षौर्बला दृष्ट्या रसायनी ।

समाराध्य शिवं तस्मात् प्रयत्नात् गुटिकासिमा ।

प्राप्तवाञ्छमा यस्मात् तस्माच्चक्रप्रभा स्मृता ॥”

इति भावप्रकाशः ।

(तथास्य लक्षणम् । यथा,—

“विषं लवणसुखं रक्तं मेहति यो नरः ।

पित्तस्य परिकोपेन तं विद्यात्तमेहनम् ॥”

इति चरके निदानस्थाने चतुर्थेऽध्याये ।)

रक्तमोक्षः, स्त्री, (रक्तस्य मोक्षम् ।) श्रोत्रित-

सावः । यथा,—

“वेदोपशमायं तथा पाकशमाय च ।

अचिरोत्पतिते शोथे श्रोत्रितसावश्चरेत् ।

चरेत् कुर्व्यात् ।

उक्तस्तु क्रियाः सर्वं रक्तमोक्षमेकतः ।

रक्तं हि वेदनामूलं तन्नेत्रास्ति न चापि रुक् ।

विवर्णे कठिने ह्मावे प्रक्षेपाद्यन्तवेदने ।

नविशेषे विशेषेण लौकौभिः पदेरपि ।

श्रोत्रितसावश्चरेदित्यनेनाख्यः ।” इति भाव-

प्रकाशः । (तथा च ।

“रक्तावसेचनं चतुर्भिः प्रकारैर्भवति ।

शिराधरेचनेनापि अलावूभिस्तथैव च ।

अश्लक्ष्णैर्लौकाभौ रक्तश्च सावयेदुधः ।

पूज्जि चापराज्जि च नातुल्ये नातिशीतले ।

अवागपरिपीतस्य शोत्रितं मोक्षयेद्विषम् ।

शिरोरोगेषु सर्वेषु नासामध्यष्टे तथा ।

अक्षरं रोचयेद्यत्नात् सर्वदा भिषगुत्तमः ॥”

इति हारीते शारीरस्थाने पञ्चमेऽध्याये ।)

रक्तयटिः, स्त्री, (रक्ता यटिरिव । बह्व रक्ता

रक्तवर्णा यटिः । मञ्जिष्ठा ।) मञ्जिष्ठा ।

इति षटोदरः ।

रक्तयटिका, स्त्री, (रक्तयटि + कन् । टाप् ।)

मञ्जिष्ठा । इति राजनिर्घण्टः । (अस्याः

पर्यायोऽयथा,—

“मञ्जिष्ठा विकसा जिह्वी काला योजनपर्य्यपि ।

तान्मञ्जि चित्रपर्वी काञ्चारी रक्तयटिका ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ।

“मञ्जिष्ठा विकसा जिह्वी समञ्जा काल-

मेघिका ।

मङ्कूपर्णी भङ्गीरी भङ्गी योजनवल्गापि ।

रसायन्यसंज्ञा काला रक्ताङ्गी रक्तयटिका ।

‘भङ्गीतकी च गङ्गीरी मञ्जवा वल्गरञ्जिनी ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)

रक्तयावनालः, पुं, (रक्तवर्णः यावनालः ।) सुवर-

यावनालः । इति राजनिर्घण्टः ।

रक्तेयः, पुं, (रक्ताः रेयवोऽस्मिन्निति ।) सिन्धू-

रम् । (अस्य पर्यायो यथा,—

“सिन्धूरं रक्तेयस्य नागमर्भस्य तीसलम् ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)

पलाशकलिका । इति मेदिनी । ने, १०५ ॥

पुलागः । इति राजनिर्घण्टः ।

रक्तेयुका, स्त्री, (रक्ताः रेयवः परागा अस्याम्,

कन् । टाप् च ।) पलाशकलिका । तत्पर्यायः ।

अङ्गारिका २ । इति शब्दमाला ।

रक्तेवतकं, स्त्री, (रक्तवर्णं रेवतकम् ।) महा-

पारेवतम् । इति राजनिर्घण्टः ।

रक्तलघुनः, पुं, (रक्तवर्णं लघुनः ।) रक्तवर्ण-

मूलविशेषः । तत्पर्यायः । महाकन्दः २

युञ्जनः ३ दीर्घपत्रकः ४ पृथुपत्रः ५ स्थूल-

कन्दः ६ यवनेष्टः ७ । अस्य गुणाः ।

“युञ्जनस्य मधुरं कटु कन्दं

नालमप्युपदिशन्ति कषायम् ।

पञ्चसङ्ख्यसुश्लिप्तं सतिक्तं

खरयो लवणमस्य वदन्ति ॥”

इति राजनिर्घण्टः ।

रक्तला, स्त्री, (रक्तं लानि यस्मातीति । ला +

कः । टाप् ।) काकतुल्यी । इति राजनिर्घण्टः ।

(विशेषोऽस्याः काकतुल्यीशब्दे ज्ञातव्यः ।)

रक्तलोचनः, पुं, (रक्ते लोचने लोचने अस्य ।)

कपोतः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४०५ ॥ लोहित-

लोचनयुक्ते, जि ।

रक्तवटी, स्त्री, (रक्ता वटी वटिकेव ।) मखुरिका ।

इति चिकित्साशेषः ।

रक्तवरटी, स्त्री (रक्ता वरटीव ।) मखुरिका ।

इति जटाधरः ३ (मखुरिकाशब्देऽस्या गुणा-

दयो ज्ञेयाः ।)

रक्तवर्गः, पुं, (रक्ताणां लोहितवर्णानां वर्गः

सम्बुद्धोऽयम् ।) दाडिमः । किंशुकम् । लाक्षा ।

बन्धुकम् । निशाद्यम् । कुसुम्भपुष्पम् । मञ्जिष्ठा,

इति राजनिर्घण्टः ।

रक्तवर्णः, पुं, (रक्तः लोहितः वर्णोऽस्य ।) रज-

मोपः । इति राजनिर्घण्टः । (रक्तवर्णविशिष्टे,

जि । यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने । ४६ अध्याये ।

“सिताचिताः पीतकरक्तवर्णा

भवन्ति वेगेनैकविधास्तु शिखाः ।”)

रक्तवर्धनः, पुं, (रक्तं श्रोत्रितं वर्धयतीति । वृध् +

णिच् + क्तः ।) वार्णाङ्गः । इति शब्दचन्द्रिका ।

(पारावतः । तत्पर्यायो यथा,—

“पारावतः कलरवः कपोतो रक्तवर्धनः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)

रक्तवर्धभूः, स्त्री, (रक्तवर्ध्या वर्धभूः ।) रक्त-

पुनर्धवा । इति राजनिर्घण्टः ।

रक्तवसनः, पुं, (रक्तं वसनमस्य ।) सञ्जासी ।

इति हेमचन्द्रः । ३ । ४०३ ॥

रक्तवातः, पुं, (रक्तप्रधानो वातः ।) रोगविशेषः ।

अख्यौघम् । यथा, गाढके १६३ अध्याये ।

“नारिकेलस्य वै मूलं ह्मागचीरेव संयुतम् ।

पिबेच्च त्रिविधस्तस्य रक्तवातो विनश्यति ॥”

रक्तवातुकं, स्त्री, (रक्ता वातुका चूर्णमयम् ।) सिन्धू-

रम् । इति हारावली ।

रक्तवातुका, स्त्री, (रक्ता वातुकेव ।) सिन्धू-

रम् । इति शब्दरत्नावली ।

रक्तटन्ता, स्त्री, (रक्तवर्णं टन्तं प्रसववन्धन-

मस्याः ।) शेषाजिका । इति शब्दचन्द्रिका ।

(शेषाजिकाशब्देऽस्या गुणादयो विज्ञेयाः ।)

रक्तट्टिः, स्त्री, (रक्ताणां ट्टिः ।) दधिरवर्ध-

यम् । तत्तु उत्पत्तविशेषः । तत्पर्यं शब्दोद्-

योगः । यथा । कर्त्तव्यनामनी ।

“रक्तं शब्दोद्योगो मांसास्थिवसादिभिर्मरुतः ।

धान्यहिरण्यत्वक्पत्रकुसुमाद्यो वर्धिते भयं

विद्यात् ॥”

इति ज्योतिस्तन्त्रम् ।

रक्तशालिः, पुं, (रक्तवर्णः शालिः ।) रक्तवर्ण-

धान्यविशेषः । (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने । २०

अध्याये । “रक्तशालिवटिकगङ्गकतुल्यकपाक्षु

कपीतकप्रमोदककालकेत्यादि ॥”) तत्पर्यायः ।

तान्मशालिः २ शोभशालिः ३ लोहितः ४ ।

अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । लघुत्वम् । क्षिप्त-

त्वम् । वलावहत्वम् । दधिकारित्वम् । दीप-

नत्वम् । पच्यत्वम् । पित्तदाहानिषासनाग्नि-

त्वम् । इति राजनिर्घण्टः । (तथा च ।

“रक्तशालिवरकस्य बल्यो वर्धयिष्यदोषजित् ।

चक्षुष्यो मूत्रजः सर्वः शुक्ललघुः क्षरापहः ।

विषप्रक्षान्नासकासदाहनुद्विग्नपुष्टिदः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)

रक्तशसनं, स्त्री, (रक्तं रक्तवर्णं शालिं वशीकरो-

तीति । शस + क्तः ।) सिन्धूरम् । इति हारा-

वली ।

रक्तशियुः, पुं, (रक्तवर्णः शियुः ।) रक्तशोभा-

जनकः । तत्पर्यायः । रक्तकः २ मधुरः ३

बहुलच्छदः ४ सुगन्धः ५ केशरी ६ विंशः ७

ज्वारिः ८ । अस्य गुणाः । महावीर्यत्वम् ।

मधुरत्वम् । रसायनत्वम् । शोषाभानवमो-

रानिपित्तक्षेपनाशित्वम् । वारकत्वम् । इति

राजनिर्घण्टः ।

रक्तं

रक्तशीर्षकः, पुं, (रक्तं रक्तवर्णं शीर्षं अग्रमस्य । कन् ।) सरलप्रवः । इति राजमाना ।
 रक्तशङ्खकं, स्त्री, विषमः । इति राजनिर्घण्टः ।
 रक्तमंशं, स्त्री, (रक्तमिति संज्ञास्य ।) कुङ्कुमम् ।
 इति चिकित्साशेषः । (गुणादयोऽस्य कुङ्कुम-
 शब्दे विज्ञेयाः ।)
 रक्तसन्धिका, स्त्री, (रक्ताय रक्तपात्राय सन्धक्
 दृश्यतीति । दन्ध + क्तुल् । टाप् । अत इत्वच् ।)
 जङ्गीका । इति राजनिर्घण्टः ।
 रक्तसन्धकं, स्त्री, (“रक्तं सन्धवेति रक्तुनाथः ।
 रक्तान् सन्धीन् अकति गच्छति आप्रोतीति ।
 कः ।” इति रायसुकुटभरतमल्लिकौ ।) रक्त-
 कञ्जारम् । तत्पण्यायः । हलकम् २ । इत्य-
 मरः । १ । १० । ३६ ।
 रक्तसरोरुहं, स्त्री, (रक्तं सरोरुहम् ।) रक्त-
 पद्मम् । इत्यमरः । १ । १० । ४१ ।
 रक्तसर्षपः, पुं, (रक्तवर्णः सर्षपः ।) राजिका ।
 इति राजनिर्घण्टः ।
 रक्तसहा, स्त्री, (रक्तं सहति इति । सह +
 अच् + टाप् ।) रक्ताम्नाः । इति राज-
 निर्घण्टः ।
 रक्तसारं, स्त्री, (रक्तवर्णः सारोऽस्य ।) रक्त-
 चन्दनम् । (यथास्य पर्यायः ।
 “रक्तचन्दनमाख्यातं रक्ताङ्गं चन्द्रचन्दनम् ।
 तिलपर्णं रक्तसारं तत्प्रबालफलं स्मृतम् ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
 पत्तङ्गम् । इति राजनिर्घण्टः । (अस्य पर्यायो यथा,—
 “पत्तङ्गं रक्तसारं सुरङ्गं रञ्जनमथा ।
 पङ्कजकमाख्यातं पत्तङ्गं कुचचन्दनम् ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
 रक्तसारः, पुं, (रक्तः सारो यस्य ।) अन्धवेतसः ।
 रक्तखट्विः । इति राजनिर्घण्टः । (अस्य
 पर्यायो यथा,—
 “खट्विरो रक्तसारश्च गायत्री हन्तधावनः ।
 कण्टकी बालपञ्च बहुश्लक्ष्य यज्ञियः ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।
 रक्तं सारो यस्येति । शीघ्रितसारयुक्ते, त्रि ।
 यथा, दृष्टवर्चितायाम् । ६८ । ६७ ।
 “तास्त्रोदन्तपालीजिह्वाजिह्वापायुकर-
 चरणैः ।
 रक्तैस्तु रक्तसारा बहुमुखवनिताद्यपुष्पयुताः ॥”
 रक्तसौगन्धिकं, स्त्री, (रक्तवर्णं सौगन्धिकम् ।)
 रक्तकञ्जारम् । इति जटाधरः ।
 रक्तसावः, पुं, (रक्तं सावयतीति । सु + शिच् +
 अच् ।) वेतसावः । इति जटाधरः । (रक्तस्य
 सावः ।) रक्तपतनम् । (यथा, दृष्टवर्चिता-
 याम् । ८७ । ३५ ।
 “कलहो नेर्ह्यतभागे रक्तसावोऽथ शृङ्खलीपञ्च ।
 अपराद्यैर्धृङ्गनं विनश्यते चर्मकारभयम् ॥”
 रक्तहंसा, स्त्री, (रक्ताः वशीभूताः हंसा अत्र ।)
 रानिखीविशेषः । इति हकायुधः ।

रक्ताति

रक्ता, स्त्री, (रक्त + टाप् ।) गुह्या । (अस्याः
 पर्यायो यथा,—
 “रक्ता वा काकपिचो स्यात् काकावली च
 रक्तिका ।
 काकादनी काकपीलुः सा स्मृता काकवलरी ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
 लाप्ता । मञ्जिष्ठा । उद्दकाक्षी । इति राज-
 निर्घण्टः ।
 रक्ताकारः, पुं, (रक्तवर्णं आकारः अवयवोऽस्य ।)
 प्रवालः । इति राजनिर्घण्टः । (विशेषोऽस्य
 प्रवालशब्दे विज्ञेयः ।)
 रक्ताक्तं, स्त्री, (रक्तेन रक्तवर्णेन अक्तं अन्वितम् ।)
 रक्तचन्दनम् । इति जटाधरः । शीघ्रित-
 मिश्रिते, त्रि ।
 रक्ताक्षः, पुं, (रक्ते लोहिते अक्षिणी अस्य ।
 “अक्ष्णीदृश्यात् ।” ५ । ४ । ७६ । इति
 अच् ।) महिषः । पारावतः । चकोरः ।
 क्रूरः । इति मेदिनी । वे. ४४ । सारसः । इति
 राजनिर्घण्टः । (अन्धविशेषः । यथा, दृष्टव-
 र्चितायाम् । ८१ । ५१ ।
 “रक्ताक्षमन्दं कथितं हतीयं
 यस्मिन् भयं दंष्ट्रितं गदाच्च ॥”)
 रक्तवर्णचतुर्युक्ते, त्रि । (यथा, रामायणे ।
 २ । ८८ । १६ ।
 “कथमिहो वरद्व्यामो रक्ताक्षः प्रियदर्शनः ।
 सुखभागी न दुःखार्हा शयितो भुवि राघवः ॥”
 अयन्तु सदा लक्ष्मीयुक्तो भवेत् । यथा, ज्योतिः-
 सागरे ।
 “न श्रीरथ्यजति रक्ताक्षं नार्थः कनकपिङ्गलम् ।
 न दीर्घबाहुमेधस्य न सौख्यं प्रहसन्मुखम् ॥”
 रक्ताङ्गं, स्त्री, (रक्तवर्णमङ्गमस्य ।) विद्रुमः ।
 कुङ्कुमम् । इति मेदिनी । गे. ४८ । (रक्तचन्द-
 नम् । यथा, भावप्रकाशे पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।
 “रक्तचन्दनमाख्यातं रक्ताङ्गं चन्द्रचन्दनम् ।
 तिलपर्णं रक्तसारं तत्प्रबालफलं स्मृतम् ॥”)
 रक्ताङ्गः, पुं, (रक्तमङ्गं यस्य ।) मङ्गलग्रहः ।
 कम्पिलः । इति मेदिनी । गे. ४७ । (अस्य
 पर्यायो यथा, वेदकलमालायाम् ।
 “कम्पिलकस्तु रक्ताङ्गो गुह्यारोचनकेति सा ॥”
 “कम्पिलः कर्कशश्चन्द्रो रक्ताङ्गो रोचनोऽपि च ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
 प्रवालः । मङ्गलः । इति राजनिर्घण्टः ।
 मङ्गलम् । इति शब्दरत्नावली । (नागविशेषः ।
 यथा, महाभारते । १ । ५७ । १७ ।
 “ऋषभो वेगवान्नागः पिङ्गारकमहाह्वन ।
 रक्ताङ्गः सर्वसारङ्गः सन्धुः पट्टवासकौ ॥”
 रक्ताङ्गी, स्त्री, (रक्ताङ्ग + ङीष् ।) जीवन्ती ।
 इति मेदिनी । गे. ४६ । मञ्जिष्ठा । इति भाव-
 प्रकाशः ।
 रक्तातिसारः, पुं, (रक्तं आहतं सरत्वात् । सू +
 क्तुल् ।) रोगविशेषः । “तस्य संप्राप्तिमाह ।
 पित्तक्षुत्तु यदाहर्षं द्रव्यमजाति पित्तके ।

रक्ताम्ब

तद्दोषाभ्यायते शीघ्रं रक्तातीसार उल्लवः ।’
 तस्य चिकित्सा ।
 ‘वत्सकनदत्वगात्रा हाडिमवल्गवल्गवा त्वक् ।
 त्वग्गुणं पलमानं विपरीदहाडिमस्मिन् तोये ॥
 अष्टमभागं शेषं कायं मधुना विषेत् पुरुषः ।
 रक्तातिसारसुखमतिशयितं नाशयेन्नितम् ॥
 इति कुटजहाडिमकायः ॥ ७ ॥
 ‘गोदुग्धनवनीतम् मधुना सितया सह ।
 लीढं रक्तातिसारे तु यादृक् परमं महत् ॥’
 इति नवनीतावलेहः ॥ ८ ॥
 ‘पीतं मधुसितायुक्तं चन्दनं तक्षलाभुना ।
 रक्तातिसारनिद्रकपित्तहृद्दाहमेहहृत् ॥’
 चन्दनमत्र स्नेहम् । इति चन्दनकल्कः ॥” इति
 भावप्रकाशः । (तथा च ।
 “यस्तु रक्तशुद्धिरेषेने शीघ्रदाहमतिरिच्यते ।
 रक्तातिसार इति विशेषो वेष्टमंशमतिभिः ।
 धन्वनागरसुता च बालकं बालविषयकम् ।
 बलानागवला सेति कायो रक्तातिसारिणाम् ॥
 दाडिमश्च कपित्थश्च पण्याजम्बूजपलवान् ।
 पिष्ट्वा देया मस्युक्ता रक्तातिसारवारणाः ॥
 गुह्येन पक्वं दानं विष्वं रक्तातिसारिणि ।
 मधुजे मधुयुक्ता वा दधा रक्तातिसारहाः ॥
 वत्सकानिविधनागराभया
 पित्तश्च मधुमसुसंयुतम् ।
 लेह एव मधुना च माधुवि
 रक्तवाहमति वारयत्यपि ॥
 कुटजत्वक् च पाठा च विषं विष्वक् धातकी ।
 मधुना सहितं पूर्य देयं रक्तातिसारहम् ॥
 इति रक्तातिसारः ।” इति हारीश चिकित्-
 सितस्थाने हतोयेध्याये ।)
 रक्ताधारः, पुं, (रक्तस्याधारः ।) चर्म । इति
 राजनिर्घण्टः ।
 रक्तापहं, स्त्री, (रक्तमपहन्तीति । हन् + क्तः ।)
 धोलम् । इति राजनिर्घण्टः ।
 रक्तापामार्गः, पुं, (रक्तवर्णः अपामार्गः ।)
 रक्तवर्णापामार्गस्तूपः । राज्ञा अपाह इति
 वज्रभाषा । लालचिरचिरो इति चिह्नो भाषा ।
 तत्पण्यायः । चूदापामार्गः २ आघवृकः १
 कुम्भनिका ४ रक्तविट् ५ कलापनिका ६ ।
 अस्य गुणाः । शीतत्वम् । कटुत्वम् । कषवात-
 त्रयकण्डविघनाशित्वम् । संयाहित्वम् । बालि-
 कारित्वम् । इति राजनिर्घण्टः । तत्पण्याय-
 गुणाः । अथ आरक्तचिरचिरा ।
 “रक्तोऽन्यो वशिरो दृष्टफलो धामार्गोऽपि च ।
 प्रथमपार्श्वे केशपार्श्वे कथिता कपिपिण्डौ ॥
 अपामार्गोऽन्यो वातविट्स्त्री कपलहृद्मः ।
 कृष्णः पूर्यगुह्येनूनः कथितो गुह्यवेदिभिः ॥
 अपामार्गफलं स्वादु रसं पाकं च दुर्लभम् ।
 विट्स्त्री वातकं कृष्णं वातपित्तप्रसादनम् ॥”
 इति भावप्रकाशः ।
 रक्ताम्बरं, स्त्री, (रक्तं रञ्जितमम्बरम् ।) कावाय-
 वस्त्रम् । यथा,—

“अथोपरिसमाधीनां रक्ताम्बरपरिच्छिदाम् ।
रक्तालङ्कारसंयुक्ता गुह्याहारविभूषिताम् ॥”
इति तन्त्रसारधृतमुच्छ्वसच्छास्त्राणिनीध्यानाम् ॥
तद्युक्ते, वि ।

रक्ताम्बानः, पुं, (रक्तेन रक्तवर्णान् आ मस्यक
म्बायते इति । म्बा + क्तः । समधिकरक्तवर्णत्वा-
त्तथात्वम् ।) रक्तवर्णपुष्पविशेषः । तत्पण्यायः ।
रक्तसङ्घा २ अग्रपरिम्बानः ३ रक्ताम्बानकः ४ रागा-
प्रसवः ५ रक्तप्रसवः ६ कुतवकः ७ रामाणिङ्गन-
कामः ८ वधुत्सवप्रसवः ९ सुभगः १० भ्रमरा-
नन्दः ११ अस्त्र गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् ।
वातामयशीघ्रस्वरामानमूलकाग्रम्बासार्निप्रश-
मनत्वम् । वयत्येत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

इति माधवकरः ॥

“इत्ताल्लं इमाय ।

दोषोऽत्र पित्तं वधिरं शिराश्च सङ्कोच्य संपीण
संहतिज्ञान्य मांसाखणोः सर्व्वञ्चैन्दुषु दूष्यत्वं
रक्तज्ञे तु विशेषतो रक्तवृद्धिः एवं मांसाञ्चैदं
विशेषतो मांसदृष्टिर्बोद्धव्या । ततो मांसस्निग्ध-
सुम्रज्जति उन्नतं करोति । अयाकं ईधत्पाकं
यथा स्यादेवमिति क्रियाविशेषणम् । ईधत्-
पाकश्चैकदेशपाकेन । रक्तचयोपद्रवपीकित-
त्वात् रक्तचयोपद्रवाः सुमुतेयोक्ताः । ते
पीकितत्वात् अच्युदपीकितः ॥ * ॥ अयाञ्चैदस्य
चिकित्सा ।

विधानविदुग्रन्थिचिकित्सितेन ॥

मूलकस्य हतः चारो हरिद्रायास्तथैव च ।

आदमदादमधुररोषतुसुगन्ध ।

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमः भागः ।

रक्तोत्प

रक्षा

रक्षा

राजिका । इति राजनिर्घण्टः । रक्तिका-
परिमाणम् ।

रक्तेशुः, पुं, (रक्तो रक्तवर्णः रक्षः ।) रक्त-
वर्णेशुः । लाल आक् इति भाषा । तत्पर्यायः ।
रक्तपत्रः २ शोथः ३ लोहितः ४ उत्कटः ५
मधुरः ६ हृत्स्मलः ७ लोहितेशुः ८ । अस्य
गुणाः । मधुरत्वम् । पाके शीतलत्वम् । रुद-
त्वम् । पित्तदाहहरत्वम् । वृष्यत्वम् । तेजो-
बलविवर्धनत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

रक्तैरुहः, पुं, (रक्तवर्णः एरुहः ।) वृक्षविशेषः ।
लाल भिरुहा इति भाषा । तत्पर्यायः । यावः २
हस्तिकर्णः ३ रुद्रः ४ उरुवृक्षः ५ नाग-
वर्णः ६ चक्षुः ७ उत्तानपत्रकः ८ करपर्णः ९
पाचनः १० स्निग्धः ११ यावतलः १२ रक्तकः
१३ चित्रवीर्यः १४ हृत्स्मैरुहः १५ । अस्य
गुणाः । स्वयंपुष्पवन्नामिरक्तार्तिपाण्डुभान्ति-
न्यासज्वरारोचकनाशित्वम् । लघुत्वम् । इति
राजनिर्घण्टः । तत्पर्यायगुणाः ।

“युक्त एरुह आमण्डितो गन्धर्वहस्तकः ।
पञ्चाङ्गुलो वर्द्धमानो दीर्घदण्डो यङ्गवृक्षः ॥
रक्तोऽपरोरुवृक्षः स्याद्रुद्रवृक्षो रुद्रस्तथा ।
यात्रपुच्छश्च वाताश्चिचुस्तानपत्रकः ॥
एरुहयुग्मं मधुरसुगन्धं गुरु विनाशयेत् ।
मूलशोधकटीवस्तिशिरःपीडोदरज्वरान् ॥
ब्रध्नश्वसकफानाहकासकुष्ठाममारुतान् ॥
एरुहपत्रं वातघ्नं कफक्रिमिविनाशनम् ।
मृजलप्लवङ्गहरश्चापि पित्तरक्तप्रकोपणम् ॥
वाताय्यदलं गुल्मवस्तिमूलहरं परम् ।
कफवातक्रमौ हन्ति रुद्धिं सप्तविधामपि ॥
एरुहफलमद्युगं शूलशूलानिलापहम् ।
यक्रुन्नीहोदराग्रोन्नं कटुकं दीपनं परम् ।
तद्वस्त्रा च विड्भेदी वातश्लेष्मोदयापहः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

रक्तैर्वाहः, पुं, (रक्तः रक्तवर्णः एर्वाहः ।) इन्द्र-
वारुणी । इति राजनिर्घण्टः । (विशेषो-
ऽस्येन्द्रवारुणीशब्दे विज्ञेयः ॥)

रक्तोत्पलं, स्त्री, (रक्तं रक्तवर्णसुत्पलम् ।) रक्त-
पद्मम् । तत्पर्यायः । रक्तसरोरुहम् २ कोक-
नदम् ३ । इत्यमरः । १ । १० । ४२ । (यथा,
वृहत्संहितायाम् । २६ । ६ ।

“विन्ध्याश्च सिन्धुवारोण मौक्तिकं कुङ्कुमं कुसुम्भेन ।
रक्तोत्पलेन राजा मन्त्रो नीलोत्पलेनोक्तः ॥”
तथास्य गुणाः ।

“धवल कमलं शीतं मधुरं कफपित्तजित् ।
तस्मादल्पगुणं किञ्चिदल्पं रक्तोत्पलादिकम् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

रक्तोत्पलः, पुं, (रक्तोत्पलमिव पुष्पमस्यस्य ।
अश्वत्थादश्च ।) शास्त्रलिखः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

रक्तोत्पलाभः, पुं, (रक्तोत्पलस्य आभेव
आभास्य ।) शोणवर्णः । इति जटाधरः । तद्-
युक्ते, वि ।

रक्तोत्पलं, स्त्री, (रक्तसुत्पलम् ।) गैरिकम् । इति
हारावली । ११५ ॥ (गुणादयोऽस्य गैरिक-
शब्दे ज्ञेयाः ॥)

रक्त, वि पालने । इति कविकल्पदमः ॥ (भा-
पर० सक०-सेट् ।) वि, रक्षितोऽस्ति । इति
दुर्गादासः ॥

रक्तः, [सु] स्त्री, (रक्तवस्त्रादिति । रक्त +
“सर्वधातुभ्योसुन् ।” उणा० ४ । १८८ । इति
असुन् ।) रक्तसः । इत्यमरः । १ । १ । ६२ ॥
तद्विशेषो यथा, —

“दृष्ट्वा तु विकलान् व्यङ्गाननाथान् रोगिणस्तथा
दया न जायते यस्य स रक्त इति मे मतिः ॥”
इत्यामेये यमशर्मिणोपाख्याननामाध्यायः ॥
रक्तोन्नोषधं यथा, —

मन्त्रवाच ।

“रक्तोन्नानि विपन्नानि यानि धार्याणि भूसुजा ।
अगदानि समाचक्षुः तानि धर्मेभ्योऽवर ॥

मन्त्र उवाच ।

पञ्चिका रोहिणी चैव रक्तमाला महौषधी ।
तथामलकवन्दारं या च चित्रपटोलिका ॥
काकोली चौरकाकोली पीलुपर्णी तथैव च ।
केशिनी वृक्षकाली च महानागा शतावरी ॥
तथा गरुडवेगा च स्थले कुसुदिनी तथा ।
स्थले चोत्पलिनी या च महाभूमिलता च या ।
उन्मादिनी भोमराजी सञ्जरत्नानि पार्थिव ।
विशेषाश्चरकतन्त्राच्च कौटिल्यविशेषतः ॥
जीवनात्माश्च मणयः सर्वे धार्या विशेषतः ।
रक्तोन्नानि यशस्याश्च कृत्वा वेतालनाशनाः ॥”

इति मातृ १६२ अध्यायः ॥

रक्तःसभं, स्त्री, (रक्तसं रक्तसार्गं सभा । स्त्री-
त्वमभिधानात् ।) रक्तःसमूहः । इत्यमरः ।
३ । ५ । २३ ॥

रक्तकः, वि, (रक्षतीति । रक्ष + क्त्वं ।) रक्षा-
कर्ता । यथा, —

“गौरजः सहदेवश्च नकुलो हयरक्तकः ।

वेराट् कुवदायादौ नराणां मातुलक्रमः ॥”

इति पुराणम् ॥

रक्षणं, स्त्री, (रक्ष + भावे ल्युट् ।) रक्षा । यथा,
“इति प्रणयवद्धाभिर्गोपभिः कृतरक्षणम् ।
पाययित्वा स्नानं माता संन्यसेयदात्मजम् ॥”

इति श्रीभागवते १० स्कन्धे ६ अध्यायः ॥

रक्षणारकः, पुं, मृचक्रच्छुरोगः । इति शब्द-
रत्नावली ॥ कश्चित् पुस्तके रक्षणीरकोऽपि
पाठः ॥

रक्षणिः, स्त्री, आयमाणा लता । इति राज-
निर्घण्टः ॥

रक्षा, स्त्री, (रक्षणमिति । रक्ष + “गुरोश्च हलः ।”
३ । ३ । १०६ । इति अः । स्त्रियां टाप् ।)

रक्षणम् । (यथा, कुमारः । २ । २८ ।

“मयि दृष्टिर्हि लोकानां रक्षा युष्मास्त्वस्मिता ॥”)

अतु । इति मेदिनी । वि, २३५ भक्ष । इति
शब्दरत्नावली ॥ यशोदाकृता रक्षा यथा, —

“रक्षां विदधिरे सन्धक् गोपुच्छभ्रमणादिभिः ।
गोभूषणैश्च आपयित्वा पुनर्गौरवसार्धकम् ॥

रक्षां च चक्रः प्रकृता द्वादशाङ्गेषु नामभिः ।

गोप्यः संसृष्टसज्जिता अङ्गेषु करयोः पृथक् ॥

अस्यात्मन्यथ बालस्य बीजस्यासमकुर्वन् ॥

अथादजोऽद्विमलमोक्षव ज्ञानचोक्त
यशोऽद्युतः कटितटं जठरं हयास्यः ।

कुत्तं केशवस्त्वदुर ईश रत्नसु कण्ठं

विष्णुर्भूजं सुखसुरक्रम ईश्वरः कम् ॥

चक्राग्रतः सहगरो हरिरसु पञ्चातु

स्वतपार्थयोर्धनुस्मि मधुहा जनश्च ।

कीर्णेषु शङ्ख उरुगाय उपगुपिन्-

स्तार्चः पितृ हलधरः पुरुषः समन्तात् ॥

इन्द्रियाणि हृषीकेशः प्राणान् नारायणोऽवतु ।

अतद्वीपपतिश्चित्तं मनो योगेश्वरोऽवतु ॥

एभिर्गर्भस्तु ते बुद्धिमात्मानं भगवान् परः ।

क्रौञ्चं पातु गोविन्दः शयानं पातु माधवः ॥

ब्रह्मन्मयाहेक्यं आसीनं त्वं त्रियः पतिः ।

सम्भ्रानं यश्चभुक् पातु सर्वज्ञभयङ्करः ॥

डाकिन्यो यातुधान्यश्च कुष्माण्डा येऽभक्तयज्ञाः ।

भूतमाहृषिशाचाश्च यत्नरत्नोदनायकाः ॥

कोटरा रेवती ज्येष्ठा पुनना मातृकादयः ।

उन्मादा ये क्षपस्मारा देहप्राणिन्द्रियदहः ॥

स्वप्नदृष्टमहोत्पाता वृहबालयज्ञाश्च ये ।

सर्वे नश्यन्तु ते विष्णोर्गामयज्ञमभीरवः ॥”

इति श्रीभागवते १० स्कन्धे ६ अध्यायः ॥ * ॥

अथ पौर्णमास्यां रक्षावन्धनम् । राखीवाधा

इति भाषा । यथा, —

“पौर्णमास्यां हरे रक्षावन्धनं विधिपूर्वकम् ।

ब्रजरालकुमारत्वात् केनचिद्वह्निं साधवः ॥”

तत्र भद्रादिमहादेव तामतिक्रम्यैव कुर्यात् ।

तथा च स्मृत्यन्तरे ।

“भद्रायां दे न कनेष्ये आवणीं पालगुनीं तथा ।

आवणीं वृषतिं हन्ति ग्रामान् दहति पाल-
गुनीति ॥”

विधिश्च भविष्योत्तरे ।

“उपाकर्म्मदिने प्रोक्तस्त्रीणाञ्चैव तर्पणम् ।

ततोऽपराह्णसमये रक्षापीठलिकां शुभाम् ॥

कारयेदन्तेः शक्तेः सिद्धार्थैर्हर्मभूतिनाम् ।

वस्त्रैर्ज्वलितैः कापानैः क्षौमेस्त्र्या मलवस्त्रितैः ।

विचित्रं यथितं सूत्रं स्थापयेद्भालनोपरि ॥

उपलब्धमर्थं दण्डनार्कं न्यसेद्भूमिं पीठम् ।

ततोऽपि श्रद्धात्वा मामाद्यः सपुरोहितः ससृजत ॥

तद्गु पुरोधा वृषते रक्षां बधीत मन्त्रेण ।

येन बद्धो बन्धो राजा दानवैश्चो महाबलः ।

तेन त्वां प्रतिबध्नामि रक्षे मा च ल मा च ल ॥”

वैदिकम् । यदा यत्र राक्षपणा हिंसाः

प्रसङ्गात्का मनस्य माना तन्मया बध्नामि

शत्रुं शारदाया युष्मन् जरदित्येया सम् ।

“ब्राह्मणेः चक्षियैर्वैश्वेः शुद्धैश्चाद्येभ्य मानवैः ।

कर्णयो रक्षणाचारो विप्रान् शंपूष्य शक्तितः ॥

अनेन विधिना यस्तु रक्षिकावन्धनाचरेत् ।

रक्षा

स सर्वदोषरहितः सुखं संवत्सरं वसेदिति ॥”
अथ तद्दिननिर्णयार्थं उपाकर्मदिननिर्णयः
क्रियते । यदाह सृष्ट्यन्तरे ।
“उपाकर्म तु कुर्वन्ति ते सामकर्मयजुर्विदः ।
ग्रहसंक्रान्तियुक्तं हस्तश्रवणपञ्चसु ॥”
तथा च । सामवेदिनां भाद्रपदं हस्तानन्तरं
ज्येष्ठेदिनां आषाढस्य श्रवणानन्तरं यजुर्वेदिनां
आषाढी पूर्णिमा उपाकर्मकालः । उपक्रमकल्पा-
कौर्त्तनरूपं कर्म उपाकर्म । अत्र करणाभावे
भाद्र आषाढीपि विधीयते ।
“अष्टज्योषधयस्तस्मिन् मासे न हि भवन्ति तेन ।
तदा भाद्रपदे मासि आषाढीपि तद्विद्यते ॥”
इति बह्वचपरिशिष्टवचनात् ॥
आषाढपञ्चम्यनुकल्पः । तदाह गर्गः ।
“यदि स्यात् आषाढं पञ्च ग्रहसंक्रान्तिद्विषितम् ।
स्यादुपाकरणं युक्तपञ्चम्यां आषाढस्य च ॥” इति ॥
अत्र भूतबिद्या पूर्णिमा च निधिष्ठा । तथा च
कालिकापुराणे ।
“चतुर्दश्यां सप्तपद्मावसुरौ मधुकैटभौ ।
वेदान् खोज्ज्वलतः पद्मयोनेस्तौ जलतुः शुनीः ॥
हत्वा तावसुरौ देवः पातालतलवासिनी ।
आहूतया ताः शुनीस्तस्मै ददौ लोकगुरुः स्त्रियम् ॥
संप्राप्तवान् शुनीर्ब्रह्मा पञ्चगव्यैदयिके पुनः ।
अतो भूतयुते तस्मिन्नेपाकरणमिष्यते ।
आसुरं वर्जयेत् कालं वेदाहरणशङ्कयति ॥”
आसीदपि ।
“अवधेन तु यत् कर्म उत्तराषाढसंयुतम् ।
संवत्सररक्तोऽध्यायस्तत्तृणादेव नश्यति ॥
अनिष्टासंयतं कुर्वाणोऽप्यवर्णं कर्मे यद्भवेत् ।
तत् कर्मे सफलं विद्यादुपाकरणसंज्ञकमिति ॥”
इति श्रीहरिभक्तिविलासे ५१ विलासः ॥
(रक्षाकर्म यथा । उदकुम्भापापो यच्छीला
प्रोक्षयन् रक्षाकर्मं कुर्व्यात् तद्वक्ष्यामः ।
“जलानां प्रतिघाताय तथा रक्षोभयस्य च ।
रक्षाकर्म करिष्यामि ब्रह्मा तदनुमन्यताम् ॥
नागाः पिशाचा गन्धर्वाः पितरो यक्षराक्षसाः ।
अभिभवन्ति ये ये त्वां ब्रह्माद्यां हन्तुं तान् सदा ॥
पृथिव्यामन्तरीक्षे च ये चरन्ति निशाचराः ।
दिक्षु वास्तुनिवासाश्च पान्तु त्वान्तं नमस्कृताः ॥
पान्तु त्वां सुनयो ब्राह्मणा दिव्या राजर्षयस्तथा ।
पञ्चतान्त्रेव नद्यश्च सर्व्वाः सर्व्वेऽपि सागराः ॥
अग्नीं रक्षतु ते जिह्वां प्राणान् वायुस्तथैव च ।
सोमो आनमपानान्ते पर्वण्यः परिरक्षतु ॥
उदानं विद्युतः पान्तु समानं क्षतधित्रयः ।
बलमिन्द्रो बलपतिर्मनुर्मरुतं मतिस्तथा ॥
कामाक्षि पान्तु गन्धर्वाः सत्त्वमिन्द्रोऽभिरक्षतु ।
प्रज्ञानं वरुणो राजा सप्तद्रो नाभिमखलम् ॥
चक्षुः सूर्यो दिशः श्रोत्रं चन्द्रमाः पातु ते मनः ।
नक्षत्राणि सदा रूपं ह्यायं पान्तु निशास्तव ॥
नेत्रस्याप्यायन्यापो रोमास्थोषधस्तथा ।
आकाशं स्थानि ते पातु देवतव वसुधरा ॥
वैश्वदेवः शिरः पातु विष्णुस्तव पराक्रमम् ।

रक्षोघ्नः

पौरुषं पुरुषश्रेष्ठो ब्रह्मात्मानं ध्रुवो भुवौ ॥
यता देहे विशेषेण तव निव्या हि देवताः ।
यतास्त्वां सततं पान्तु दीर्घमायुरवाप्नुहि ॥
स्वस्ति ते भगवान् ब्रह्म स्वस्ति देवाश्च कुर्वताम् ।
स्वस्ति ते चन्द्रसूर्यौ च स्वस्ति नारदपर्वतौ ॥
स्वस्त्यभिष्वेव वायुश्च स्वस्ति देवाः सहेन्द्रगाः ।
पितामहकृता रक्षा स्वस्त्यायुर्वर्द्धतां तव ॥
ईतयस्ते प्रशान्त्यन्तु सदा भव गतययः ॥”
इति स्वाहा ॥
यत्तेर्वादत्तकर्मन्त्रैः कृत्या याधिविनाशनेः ।
मयेवं क्षतरक्षस्वं दीर्घमायुरवाप्नुहि ॥”
इति सुश्रुते सृजस्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥
रक्षापत्रः, पुं. (रक्षार्थं पत्रमस्य ।) भूर्जवृक्षः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ भूर्जवृक्षः, स्त्री ।
रक्षिका, स्त्री, (रक्षेव । रक्षा + स्वार्थे कन् ।
टापि अत इत्वम् ।) रक्षा । यथा,—
“अनेन विधाना यस्तु रक्षिकावन्माचरेत् ।
स सर्वदोषरहितः सुखं संवत्सरं वसेत् ॥”
इति हरिभक्तिविलासे ५१ विलासः ॥
रक्षितं, त्रि. (रक्ष + क्तः ।) क्षतरक्षम् । तत्-
पर्यायः । ज्ञातम् २ ज्ञाणम् ३ अविताम् ४
गोपायितम् ५ गुप्तम् ६ । इत्यमरः । १।१।१०६ ॥
(यथा, मनुः । १।१।२३ ।
“कल्पयित्वास्त्य वृत्तिश्च रक्षेदेनं समन्ततः ।
राजा हि धर्मपङ्कभागं तस्मात् प्राप्नोति
रक्षितात् ॥”
स्त्री, भावे क्तः । रक्षा ॥ * ॥ स्त्रियां टाप् ।
असुरोविशेषः । यथा, महाभारते । १।६।५।५० ।
“अलम्बुषा मिश्रकेशी विद्युत्पर्णा तिलोत्तमा ।
अरुणा रक्षिता चैव रम्भा तद्वह्मनोरमा ॥”
रक्षिता, [ऋ] पुं, (रक्षतीति । रक्ष + ङच् ।)
रक्षाकर्मा । यथा,—
“आययवज्जी लोकस्त्रो देशोत्पत्तिविशारदः ।
क्षताक्षतश्रो भृत्यानां श्रेयः स्यादेव रक्षिता ॥”
इति मात्स्ये १८६ अध्यायः ॥
रक्षिवर्गः, पुं, (रक्षिणां वर्गः समूहः ।) राजाङ्ग-
रक्षकगणः । तत्पर्यायः । अग्निकस्यः २ । इत्य-
मरः । २।२।८६ ॥
रक्षोघ्नः, स्त्री, (रक्षो रक्षसं हन्तीति । हन् +
टक् ।) काञ्चिकम् । इति हेमचन्द्रः ॥ हिङ् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
रक्षोघ्नः, पुं, (रक्षो हन्तीति । हन् + टक् ।)
भक्षताकृच्छः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ अन्त-
सर्षपः । इति रत्नमाला । रक्षोघ्नमन्त्रो यथा,—
“स्थाने हृषीकेश तव प्रकीर्त्तना
जगत् प्रहृष्यत्यनुरुण्यते च ।
रक्षांश्च भीतानि दिशो द्रवन्ति
सर्व्वे नमस्यन्ति च सिद्धसंघाः ॥”
इति भगवद्गीतायाम् । ११ । ३६ ॥
“स्थाने इत्यर्थं युक्तमित्यर्थः । हे हृषीकेश
सर्व्वेन्द्रियप्रवर्त्तक यतस्त्वमेवात्मनाहुतप्रभावो
भक्तवत्सलश्च तत्तत्तव प्रकीर्त्तना प्रहृष्यता

रघुः

कीर्त्तना निरतिशयप्राशस्त्यस्य कीर्त्तनेन अव-
लोक्य च न केवलमहमेव प्रहृष्यामि किन्तु सर्व-
मेव जगच्चेतनमात्रं रक्षोविरोधि प्रहृष्याति
प्रहृष्टं हर्षमाप्नोति इति यत् तत् स्थाने युक्त-
मित्यर्थः । तथा सर्व्वं जगत् अनुरण्यते च त्वहि-
मयमनुरागतुपैति इति च यत्तदपि युक्तमेव ।
यथा रक्षांश्च भीतानि सन्ति दिशो द्रवन्ति
सर्व्वान् दिक्षु पलायन्त इति यत्तदपि युक्तमेव ।
यथा सर्व्वेषां सिद्धानां कपिलादीनां संघा
नमस्यन्ति चेति यत्तदपि युक्तमेव । सर्व्वत्र तव
प्रकीर्त्तना इत्यस्यान्वयः स्थाने इत्यस्य च ।
अयं शोको रक्षोघ्नमन्त्रः शास्त्रप्रसिद्धः ।” इति
तट्टीकार्या मधुसूदनसरस्वती । (रक्षोविनाशके,
त्रि । यथा सुश्रुते । १।५ । “वेदनारक्षोघ्नेधूपे-
धूपयेद्रक्षोघ्नेश्च मन्त्रे रक्षां कुर्व्वीत ॥”)
रक्षोघ्नी, स्त्री, (रक्षो हन्तीति । हन् + टक् ।
ढीप् ।) वषा । इति रत्नमाला ।
रक्षोजननी, स्त्री, (रक्षसां जननीव ।) राक्षिः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ राक्षसमाता च ॥
रक्षोहा, [नृ] पुं, (रक्षो हन्तीति । हन् + क्तिप् ।)
गुग्गुलुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (ऋषिविशेषः ।
स तु ऋग्वेदस्य १० मण्डलस्य १६२ सूक्तस्य
ऋषिः ॥ राक्षसहन्तारि, त्रि । यथा, ऋग्वेदे ।
१० । ६७ । ६ ।
“विप्रः स उच्यते मिश्रयक्षोहा मीवचातनः ॥”
“रक्षोहा रक्षोहन्ता ।” तद्वाक्ये सायणः ॥
रक्षः, पुं, (रक्ष + “यजयाचयतविष्णुप्रश्नरक्षो
नङ् ।” ३ । ३ । ६० । इति नङ् ।) चाणम् ।
इत्यमरः । ३ । २ । ८ ॥
रख, सर्पणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
सक०-सेट् ।) रखति । इति दुर्गादासः ॥
रख, इ सर्पणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
सक०-सेट् ।) इ, रखति । इति दुर्गादासः ॥
रग, इ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
सक०-सेट् ।) इ, रखति । इति दुर्गादासः ॥
रग, क स्वाद आपने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(चुरा०-पर०-सक०-अक०-च-सेट् ।) क,
रागयति । इति दुर्गादासः ॥
रग, म ए शङ्के । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-अक०-सेट् ।) म, रगयति । इ, अरगीत् ।
शङ्कः शङ्का । रगति रोगी कुपयिष्ये । इति
दुर्गादासः ॥
रघ, इ क भासि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
पर०-अक०-सेट् ।) इ क, रखयति । भासि
दीप्तौ । इति दुर्गादासः ॥
रघ, इ ड गमने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
आत्म०-सक०-सेट् ।) इ, रखति । ड, रखति ।
इति दुर्गादासः ॥
रघुः, पुं, (लङ्गति ज्ञानधीमां प्राप्नोतीति । लङ्ग
+ “लङ्गिर्लङ्गोर्नलोपच ।” उवा० १ । ३० ।
इति कुः नलोपच । “ज्ञानमूलकत्वसुराल-
मङ्गलीनां वा लो रत्नमापद्यते इति बल्लवम् ।”

रघुका

८। २। १८। इति काशिकोक्ता कस्य रघुम् ।
इत्युज्ज्वलदत्तः ।) सूर्यवंशीयद्वितीयपराजपुत्रः ।
स तु अयोध्याधिपतिः । श्रीरामचन्द्रस्य प्रपिता-
महः । यथा, रघुः । ३। १८।

“स जातकर्मस्यस्थिते तपस्विना
तपोवनादेव पुरीषसा जने ।
द्वितीयस्तनुर्मेधिराकरोद्भवः
प्रयुक्तसंस्कार इवाधिकं बभौ ॥”

तन्नामयुत्पत्तिर्यथा,—

“श्रुतस्य यायादयमन्तमर्भक-
स्तथा परेषां युधि चेति पार्थिवः ।
अवेक्ष्य धातोर्गमनार्थमर्ध-वि-
चकार नाम्ना रघुमात्मसम्भवम् ॥”

इति रघुवंशे महाकाव्ये । ३। २१ ॥

(अस्य पिता द्वितीयः माता सुदक्षिणा । अयं
हि अश्वमेधयज्ञदीप्तितस्य पितृयज्ञीयाश्चरन्त्ये
नियुक्तस्तद्व्याहारिणं देवराजं जितवान् । अथ
बहुकालं राज्यसुखमनुभूय विन्धजिन्नामाध्वरे
सर्वं वित्तं ब्राह्मणसात् जितवानपि गुरुदक्षिणा-
र्थिना वरतनुश्रिष्टेय कौत्सनाभ्यर्चितः कुबेरं
विजित्य धनान्वादाय तस्मै प्रदत्तवान् । अथ
स्वपुत्रमर्भं यौवराज्येऽभिधित्य विगतविषयाभि-
लाषो योगसमाधिना भगवत्-सायुष्यमाप्तवान् ।
तथा च रघुवंशे । ८। २१ ॥

“अथ वीक्ष्य रघुः प्रतिष्ठितं
प्रकृतिज्वात्मजमात्मवत्तथा ।

विषयेषु विनाशधर्मेसु

त्रिदिवस्येष्वपि निःसृजोऽभवत् ॥”

“अथ काश्चिदजयपेक्षया

गमयित्वा समदर्शनः समाः ।

तमसः परमापदस्यं

पुत्रवं योगसमाधिना रघुः ॥” ३॥

भीमादिवदेकदेशयज्ञे रघुवंशकाव्यम् । यथा,

“रघुरपि कार्यं तदपि च पाठ्यम्
तस्य च टीका सापि च पाठ्या ॥”

यवं “रघोः कार्यं पदे पदे ॥” एतावद्भट्टौ ।
अपि च ।

“रघुयतीति । राजा प्रभुः । तेन ‘राजा
प्रकृतिरघुनात्’ इति रघुः ।” इति उणादि-
ट्टौ उज्ज्वलदत्तः । १। १५६ ॥ ३॥ रघु-
वंशीयमात्मम् । तत्र बहुवचनान्तः । यथा,

रघुवंशे । १। ६ ।

“इक्ष्वाकमन्वयं वक्ष्ये तनुवाविभवीऽपि सन् ।”
जहति हतं गच्छतीति । शीघ्रगामिनि, त्रि ।

यथा, ऋग्वेदे । ५। ३०। १४१ ।

“अतो न वाजी रघुरण्यमानः ॥”
“रघुः शीघ्रगामी ॥” इति तद्भाष्ये सायणः ॥”

रघुकारः, पुं. (रघुं तदाख्यं कार्यं करोतीति ।
क + “कर्मण्यच्” ॥ ३। २। १। इति अच् ।)

काशिकाः । इति जिह्वाकारः । (यथा,
आर्षावप्रशस्त्रम् । ६६७ ।

“पूर्वैर्भिन्नवर्ता गुहादभभूतिवावररुकारैः ।

रघुप

वाग्देवीं भजतो मम सन्तः पश्यन्तु की दोषः ॥”
यथा च ।

“वीरमिनी च नजिनी च कुसुमती च
चन्द्रप्रभा च रघुकारं सरस्वती च ।

कान्तोज्ज्वलता हिमवता रविरस्मितमा
मेवावृता जङ्घियाभिहता न भाति ॥”

इत्युज्ज्वलः ।

रघुनन्दनः, पुं. (रघुम् रघुवंशसम्भूतान् नन्दय-
तीति । नन्दि + क्तुः ।) श्रीरामः । इति शब्द-
रत्नावली । (यथा, राययगी । १। ५२। १२२ ।

“ततो वशिष्ठो भगवान् कथयन् रघुनन्दनम् ।
विन्धामिजमिदं वाक्यमुवाच प्रहसन्निव ॥”

वज्रदेशीयनवदीपनिवासी स्मार्तः पण्डित-
विशेषः । स च प्राचीनस्तुतिसंयुक्तकर्ता ।

मन्त्रमासन्त्याद्यष्टाविंशतितत्त्वप्रयोगेता वन्द्य-
चट्टीयश्रीहरिहरभट्टाचार्यात्मजः । यथा,—

“प्रणम्य सच्चिदानन्दं परमात्मानमीश्वरम् ।
सुनीत्यायौ स्तुतेकालं वक्ति श्रीरघुनन्दनः ।

मलिनस्यै दायभागे संस्कारे शुद्धिनिर्णये ।
प्रायश्चित्ते विवाहे च तथैव जन्माद्यभीष्टे ॥

दुर्गास्तवे यवकुलाविकादद्यादिर्नियंये ।
तद्भागभवनोत्तमं दृष्टोत्तमोत्रये व्रते ॥

प्रतिष्ठायां परीक्षायां ज्योतिषे वास्तुयज्ञके ।
दीक्षायामाहुके ज्योतिषे च श्रीपुरवोधने ॥

सामश्राद्धे यजुःश्राद्धे शूद्रजन्यविचारये ।
इत्यष्टाविंशतिस्यान्ते तत्त्वं वक्ष्यामि यत्नतः ॥”

इति मन्त्रमासतत्त्वम् ॥

अपरः पण्डितविशेषः । स च बहुमानप्रदेशान्त-
र्गतमाङ्ग्यामनिवासिचरः । राष्ट्रीययोगीशुक्तः ।

किशोरीमोहनगोस्वामि सन्तुः श्रीमन्नित्यानन्द-
वंशीयगोस्वामी । भागवतसिद्धान्तत्रणरमापरि-
ख्यकृद्मोहरीटीकायाख्यानकौसुदीरामरसा-
यणप्रभृतयो बहवो ग्रन्थास्तत्प्रणीताः सन्ति ॥

रघुनाथः, पुं. (रघुनां नाथः । सुभादिवात् यत्वा-
भावः ।) श्रीरामः । इति शब्दरत्नावली ।

(यथा, रघुः । १५। ५३ ।

“रघुनाथोऽयमस्येन मार्गसन्दर्शितात्मना ।
महौजसा संयुज्जे शरत्काल इवेन्द्रना ॥”)

रघुपतिः, पुं. (रघुनां पतिः ।) श्रीरामः । यथा,
“यदुपतेः क गता मधुरा पुरी

रघुपतेः क गतोत्तरकोशका ।
इति विचित्रस्य कुबज मनः स्थिरं

न सदिदं जगद्व्यवधारय ॥”

इति कपगोस्वामी ।

(केवाचित् पण्डितानां नाम । यथा, रघुनाथ-
शिरोमणिः अयम् नेयाधिकः गाङ्गेशोपाध्याय-
स्तथाप्रियचकादेरीकाकारः । रघुनाथ चक्र-
वर्ती अयममरकोषस्य टीकाकारः । रघुनाथ

तर्कवागीशः । रघुनाथ सरस्वती । रघुनाथ
दासगोस्वामी । अयं हि श्रीचैतन्यदेवस्य

प्रियभक्तः आसीत् । स्वभावव्यादिमक्तिग्रन्थ-
प्रणीता । अयं खलु अश्वमेधेरात्मवन्द्यः यशो-

रङ्ग

हरनिवासिचरः काव्यकुलभूषणं मधुरान्त-
र्धर्म्मिगोबर्हन्मिरितटे राधाकुलं मर्त्यदेवं
विहाय स्वर्गमागमत् । तत्त्वमाधिरधुनापि
तत्रैवास्ति सेवतेऽद्यापि बहुभिर्देवैः ॥

रघुवंशः, पुं. ज्ञो, (रघुवंशः सन्ततिर्वर्णनीयो
यस्मिन् । यद्वा रघुनां वंशमधिकृत्य जतमिति

अयं लुक् च ।) काशिकास्तत्त्वपुराणान्वय-
वर्णनमहाकाव्यप्रत्यविशेषः । यथा,—

“रघुकाममन्वयं वक्ष्ये तनुवाविभवीऽपि सन् ।
तद्गुणैः कर्ममागत्वा चापलाय प्रचोदितः ॥”

इति रघुवंशे महाकाव्ये । १। ६ ॥

(अयं हि रघुवंशसर्गाधिको ग्रन्थः । अत्र
द्वितीयपादार्थ्य अमिषवर्णपर्यन्तं वस्तु वर्णि-
तम् । पुं. रघुवंशः । यथा,—

“जयति रघुवंशतिलकः कौशल्यानन्दिवर्हणो
रामः ॥”

इति रामायणम् ॥

रघुवंशतिलकः, पुं. (रघुवंशे तिलक इव शोभा-
जनकत्वात् ।) श्रीरामः । यथा,—

“जयति रघुवंशतिलकः कौशल्यानन्दिवर्हणो
रामः ।

दशवदनविघ्नकारी दाशरथिः पुष्करिकाक्षः ॥”

इति रामायणम् ॥

रघुवरः, त्रि. (रघुसु वरः श्रेष्ठः ।) रघुवंशीयश्रेष्ठः ।
यथा, रामायणे ।

“रामं लज्जामपूर्वकं रघुवरं धीतापतिं सुन्दरं
काकुत्स्थं कलकामयं गुणनिधिं विप्रप्रियं

धार्मिकम् ॥”

रघुवर्हः, पुं. (उद्वहतीति । उत् + वह् + अच् ।
रघुनां उद्वहः रक्षाभारधारकः ।) श्रीरामः ।

इति शब्दरत्नावली ।

रङ्गः, पुं. (रमते तुज्यतीति । रम् + “बाहुलकात्
रमेरपि कः ।” इति कः । इत्युज्ज्वलदत्तः । १।
४० ।) लपकः । मन्दः । इति मेदिनी ।

कं, ३१ ॥

रङ्गः, पुं. (रमते इति । रम् + बाहुलकात् कः ।)
जगविशेषः । इत्यमरः । २। ५। १० ॥ स

तु शबलपृष्ठहरिणः । इति राजनिर्घण्टः ।

रङ्गं, ज्ञो पुं. (रङ्गतीति । रङ्ग + अच् । रण्यते
अस्मिन् । रन् + अघिकरखी चन् वा ।)

धातुविशेषः । रङ्ग इति भाषा । तत्पर्यायः ।
अपुः २ अपुषम् ३ आपूषम् ४ वङ्गम् ५ मधु-
रम् ६ हिमम् ७ कुक्षयम् ८ पिण्डम् ९ पूति-
गन्धम् १० । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्त-
त्वम् । हिमत्वम् । कषायत्वम् । जलकरसत्वम् ।

मेहघ्नत्वम् । क्षमिपाकुदाहशमनत्वम् । काति-
करत्वम् । रसायनत्वम् । तद्विशेषो यथा,—

“श्वेतं श्वदु कषु सख्यं क्षिप्रसुखसहं हिमम् ।
सुखपणकरं कान्तं अपुषं हस्तदाहृतम् ॥

सुरकं मिमकचापि द्विधं बह्वसृजते ।
उत्तमं सुरकं तत्र मिमकं क्षिप्रं मतम् ॥”

इति राजनिर्घण्टः ।

रङ्गः

रङ्गामुद्दृष्ट्य होवमाह ।

“वङ्गो विधत्ते खलु मुद्दिहीन-
स्तथा ह्यपक्षश्च किलासगुच्छौ ।
कुहानि मूलं किल वातशोथं
पाङ्क्तुं प्रमेहश्च भगन्दरश्च ।
विषोपमं रक्तविकाररुद्धं
चयश्च लम्बाश्च कफज्वरश्च ।
मेघाघ्नरीविद्विषसुखरोगान्
नागोऽपि कुर्यात् कथितान् विकारान् ॥”

तस्य शोधनमभिधीयते ।

“वङ्गनामौ प्रतप्तः च गलितौ तौ निधियेत् ।
त्रिधा त्रिधा त्रिमुद्दिः स्याद्विदुषेऽपि च
त्रिधा ॥

तेजतक्रकाज्जिकगोमृजकुल्यकाधेय प्रत्येकं त्रिधा
त्रिधा । ततोऽर्कदुग्धे त्रिधा ॥ ॥

अथ वङ्गस्य मारणविधिः ।

“तत्पाने त्राविते वङ्गे चिन्तामृत्युत्वचो रजः ।
सिन्धु वङ्गचतुर्थीप्रमयोद्व्या प्रचालयेत् ॥”
चिन्ता अमिली । रजश्चूर्णम् । अयोद्व्यौ कर-
कुली ।

“ततो हियाममात्रेण वङ्गं भस्म प्रजायते ।

अथ भस्मसमं तालं सिन्धुनाम्नेन विवर्द्धयेत् ॥

ततो गजपुटे पक्वा पुनरन्नेन मर्हयेत् ।

तामेन दशमांशेन याममेकं ततः पुटेत् ।

यवं दशपुटेः पक्वं वङ्गं भवति मारितम् ॥”

यवं मारितस्य वङ्गस्य गुणाः ।

“वङ्गं लघु सरं कृच्छं कुष्ठमेहकफज्वरीन् ।

निहन्ति पाङ्क्तुं सन्धार्चं नेत्राभीषणु पित्तजम् ॥

सिंहो गजौघन्तु यथा निहन्ति

तथैव रङ्गोऽखिलहेमवर्गम् ।

देहस्य सौख्यं प्रकलेत्रियत्वं

नरस्य पुष्टिं विदधाति नूनम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

(यथाच ।

“वङ्गं तिक्ताम्लकं कृच्छं किञ्चिद्वातप्रकोपणम् ।

मेदः श्लेष्मामयपन्नं क्रिमिर्न मेहनाशकम् ॥”

इति वेदिकरसेन्द्रसारसंयुक्ते

जारयमारणाधिकारे ॥)

रङ्गः, पुं, (रङ्ग + चञ् ।) रागः । (यथा, महा-
भारते । ५ । ३६ । १० ।

“बाधो यथा रङ्गवशं प्रयाति
तथा स तेषां वशमभ्युपैति ॥”)

वृक्षम् । (यथा विष्णुपुराणे । २ । ६ । २० ।

“रङ्गोपजीवी कैवलः कुक्षाग्रौ गरदक्षया ।

खनीमाध्विकश्चैव पर्वकारौ च यो द्विजः ॥”

रजति आसन्नति मज्जोऽव । रङ्ग + अघि-

करणे घञ् ।) रङ्गभूमिः । इति मेदिनी । गे,

२१ । (यथा, श्रीमद्भागवते । १० । ४३ । १७ ।

“वृष्णीनां परदेवतेति विदितो रङ्गं गतः

सायजः ॥”)

नाम्नस्यानम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,

मन्त्रकटिकप्रकरणे । १ ।

रङ्गमा

“रयं रङ्गप्रवेशेन कलानाथोपशिक्षया ।
वचनापकृतत्वेन खरनेपुण्यमाश्रिता ॥”

लक्षय्या नाथस्यानस्थितो जनः । यथा, अभि-
ज्ञानशकुन्तले १ प्रस्तावनायाम् ।

“सूत्रधारः । आर्ये ! साधु गीतम् । अहो
रामापकृतचित्तवृत्तिराश्लिखित इव विभाति
सर्वतो रङ्गः । तदिदानीं कतमं प्रयोगमाश्रित्ये-
नमाराधयामः ॥” राजमार्गः । यथा, देवी-
भागवते । ७ । २२ । ३ ।

“अवतार्ये तदा रङ्गे तां भार्यां वृपसत्तमः ॥”

टङ्कयः । खादिरसारः । इति राजनिर्घण्टः ॥

रङ्गकाष्ठं, स्त्री, (रङ्गं रङ्गितं काष्ठमस्य ।) पत्त-
ङ्गम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

रङ्गजं, स्त्री, (रङ्गात् जायते इति । जन् + ङः ।)

विन्दूरम् । इति रत्नमाला ॥

रङ्गजीवकः, पुं, (रङ्गे रङ्गनकार्येण जीवतीति ।

जीव् + क्त्वा ।) चिचकारः । इति शब्द-

रत्नावली । नाथकारश्च ॥

रङ्गदः, पुं, (रङ्गं द्यति ह्रिन्गीति । दो + कः ।)

टङ्कयः । खादिरसारः । इति राजनिर्घण्टः ॥

रङ्गदा, स्त्री, (रङ्गद + टाप् ।) स्फटी । इति

राजनिर्घण्टः ॥ (तथास्याः पर्यायः ।

“स्फटी च स्फटिका प्रोक्ता श्वेता शुभा च रङ्गदा ।

रङ्गददा रङ्गदा च ददा रङ्गापि कथ्यते ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

रङ्गदायकं, स्त्री, (रङ्गस्य दायकम् ।) कङ्कटम् ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

रङ्गददा, स्त्री, (रङ्गवत् ददा ।) स्फटी । इति

राजनिर्घण्टः ॥

रङ्गपत्नी, स्त्री, (रङ्गं रङ्गार्थं पञ्चमस्याः । ङीष् ।)

नीलीटङ्कः । इति राजनिर्घण्टः ॥

रङ्गपुष्पी, स्त्री, (रङ्गं रङ्गितं पुष्पमस्याः ।)

नीलीटङ्कः । इति राजनिर्घण्टः ॥

रङ्गबीजं, स्त्री, (रङ्गं बीजं उत्पत्तिकारणमस्य ।)

रूपम् । इति शब्दरत्नावली ॥

रङ्गभूमिः, स्त्री, (रङ्गस्य रागस्य गौरिमूः भूमिः

श्रीभाष ।) कोनागरपूर्णिमा । इति शब्द-

रत्नावली ॥

रङ्गभूमिः, स्त्री, (रङ्गस्य भूमिः ।) मल्लभूमिः । इति

शब्दरत्नावली । (यथा, महाभारते । १ । ३५ । ६ ।

“अवचुष्टे समाने च तदर्थं वदतां वरः ।

रङ्गभूमौ सुविपुलं शास्त्रद्वयं यथाविधि ॥”

रङ्गभूमिविवरणं यथा, अश्ववेद्यके । ७ । १२-१२ ।

“साम्नां सुकटिनाश्चैव पावाणोदकसंयुताम् ।

खणकाष्ठसमायुक्तां रङ्गभूमिन् वर्णयेत् ॥

समाच्च विपुलाश्चैव किञ्चित् पांशुसमन्विताम् ।

एकान्तं विजने रम्ये रङ्गभूमिन् कारयेत् ॥”

नाथभूमिश्च ॥

रङ्गमञ्जी, स्त्री, (रङ्गाय रामाय मञ्जी ।) वीणा ।

इति शब्दरत्नावली ॥

रङ्गमाञ्जिकं, स्त्री, (रङ्गं रङ्गितं माञ्जिकम् ।)

माञ्जिकरञ्जम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

रङ्गः

रङ्गमाता, [ङ] स्त्री, (रङ्गस्य माता जनिका ।)
कुङ्कुमी । तादा । इति मेदिनी । ते, २१५ ।

रङ्गमाष्टका, स्त्री, (रङ्गमाष्ट + स्तार्थं कन् । टाप् ।)
तादा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

रङ्गलाविनी, स्त्री, (रङ्गेण रागेण लवितुं श्रील-
मस्याः इति । लव + ङिनिः ।) श्रेष्ठाङ्गिका ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥

रङ्गशाला, स्त्री, (रङ्गस्य शाला ।) नाथयष्टम् ।

इति शब्दरत्नावली । नाथवर इति भाषा ॥

रङ्गाङ्गा, स्त्री, (रङ्गं रङ्गार्थमङ्गमस्याः ।) स्फटी ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

रङ्गाजीवः, पुं, (रङ्गो हरितालादिस्त्रीणां जीव-
तीति । जीव् + क्त्वा । यद्वा, रङ्ग आजी-
वोऽस्य ।) चिचकारः । इत्यमरः । २ । १० । ७ ।

नटः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५५५ ॥

रङ्गावतारकः, पुं, (रङ्गे सङ्गीतमङ्गने अवतार-
तीति । ट् + क्तुल् । यद्वा रङ्गं वृत्तादिकमव-
तारयतीति । ट् + क्त्वा + क्तुल् ।) रङ्गाव-

तारी । तत्पर्यायः । शैलूषः २ भरतः ३ सर्व-

वैश्री ४ भरतपुत्रकः ५ धात्रीपुत्रः ६ रङ्ग-

जीवः ७ ज्ञायाजीवः ८ नटः ९ लक्ष्मी १०

श्रीलाली ११ । इति हेमचन्द्रः । वृत्तगीतस्थाने

गीतवाद्यादिना तदनुगुणतया प्रसङ्गी । इति

प्रायश्चित्तविवेकः ॥ नटगानयतिरिक्तरङ्गाव-

तारणजीवी । इति कुक्कुभट्टः । तस्यामभचण-

प्रायश्चित्तं यथा,—

“मत्तकुङ्कुमातुराणाञ्च न भुङ्गीत कदाचन ।

केशकीटावपन्नश्च पदा स्पृष्टश्च कामतः ॥”

इत्युपक्रम्य,—

“कर्मभारस्य निषादस्य रङ्गावतारकस्य च ।

सुवर्णकर्तुर्नैवस्य शस्त्रविक्रयिणस्तथा ॥”

इत्याद्युक्ता,—

“य एतेऽन्ये त्वभ्योऽप्यामाः क्रमशः परिकीर्तिताः ॥

तेषां त्वगस्थिरोमाणि वदन्वन्नं मनोविणः ॥

भुक्तातोऽन्यतमस्यान्नममया क्षपणं ब्राह्मम् ।

मया भुक्ता चरेत् लक्ष्मं रेतोविषमूत्रमेव च ॥”

इति मानवे ४ अध्यायः ॥

रङ्गावतारी, [नृ] पुं, (रङ्गमवतारतीति । ट् +

ङिनिः ।) नटः । इति जटाधरः ॥ (यथा,

याज्ञवल्क्यसंहितायाम् । २ । ७२ ।

“स्त्रीवृद्धबालकितवमनोऽन्ताभिसम्पन्नः ।

रङ्गावतारिपाचिकूटलदिकलेत्रियाः ॥”)

रङ्गारिः, पुं, (रङ्गस्य तदाख्याधतोररिरिङ् ।)

करवीरः । इति रत्नमाला ॥

रङ्गिणी, स्त्री, (रङ्गोऽस्यस्या इति । रङ्ग +

ङिनिः । स्त्रियां ङीष् ।) शतभूली । इति

जटाधरः ॥ केवर्तिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

रङ्गविशिष्टे, त्रि ॥

रङ्गः, [ङ] स्त्री, (रङ्गते प्राप्यते इति । रङ्गि

+ “अधिरविभ्यामसुन् ।” इति असुन् । इदु-

ज्वलदन्तः । ४ । २१३ ।) रङ्गः । वेमः । इति

भरतहिरूपकोषः ॥ (यथा, कर्मप्रशस्ते । ७१ ।

रजःशयः, पुं. (रजसि शयेति । शयौ + “अधिकरयि
शेतिः ।” १. २. १५. इति अच् ।) कुङ्कुरः ।
इति शब्दमाणा । (धूलिशायिनि, जि ।
रजतमयी । यथा, बाजसनेयसंहितायाम् ।
५ । ८ ।

“या तेऽमे रजःशया तनूवर्षिता ।”

“रजःशया रजतमयीति ।” तद्वाच्ये महीधरः ।

रजःसारथिः, पुं. (रजसां सारथिरिव ।) वायुः ।
इति शब्दरत्नावली ।

रजकः, पुं. (रजति निर्जनेन चेतमानमापा-
दयति ब्रह्मादीनामिति । रज्जु + “नृतिखनि-
रज्जिभ्यः परिगणनं कर्त्तव्यम् ।” १. १. १४५ ।
इति खनु ।) वर्णसङ्करजातिविशेषः । धोवा
इति भाषा । (यथा, भागवते । १० । ४१ । ३२ ।
“रजकं कश्चिदायान्तं रज्जुकारं गदाग्रजः ।
हृष्टायास्त वासांसि विधौतामृतमानि च ॥”)
स च तीव्रपत्रा धीवराण्यतः । इति ब्रह्म-
वैवर्तेपुराणम् । तत्पर्यायः । निर्जणकः २ ।
इत्यमरः । २ । १० । १० । शौच्यः ३ कर्म-
कोलकः ४ । इति शब्दरत्नावली । धावकः ५ ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । ५ । ७८ । रजकस्य वस्त्र-
निर्जणप्रकारो यथा,—

“बासांसि पलकेः स्रष्टोर्निर्जण्यद्रजकः शनेः ।
अतोऽन्यथा हि कुर्वीत दण्डः स्यादहममा-
यकम् ॥”

इति मात्स्ये २०१ अध्यायः ।

(रजकाभक्ष्यप्रायश्चित्तं यथाह व्यापस्तम्भः ।
“रजकं चैव श्लेष्मि वैद्युत्तर्मोपजीविनि ।
एतेषां यस्तु भूङ्क्षीत द्विजान्द्रावण्यश्चरेत् ॥”
इति प्रायश्चित्तविवेकः । विशेषस्तत्रैव द्रष्टव्यः ॥)
अंशुकः । इति विश्वः ।

रजकी, स्त्री, रजकपत्नी । रज्जुघातोः वक्रप्रत्य-
यान्तादौपलते सिद्धा । इति मुग्धबोधव्याकर-
णम् । (यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ४०२ ।

“परपट इव रजकीभिर्मलिनो भुङ्क्षापि निर्दयं
ताभिः ।

अयं गृहस्थेन विना जघन्य ! सुक्तोऽसि कुल-
टाभिः ॥)

रजतं, स्त्री, (रजति प्रियं भवति रज्यत इति
वा । रज्जु + “एविरज्जिभ्यां कित् ।” उणा० ।
३ । १११ । इति अतच् कित्कार्येण ।) रुप्यम् ।
इत्यमरः । २ । ६ । ६६ । हस्तिदन्तः । धवलः
शोभितम् । हारः । हृदः । श्लेष्मः । (स तु
शाकङ्क्षीपस्य एव । यथा, मात्स्ये १२१ । १४ ।
“रज्जुमालान्तरमयः शास्त्रजालान्तरालकत् ।
तस्यापरेण रजतो महानसो गिरिः स्तुतः ॥”)
स्वर्णम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । १०६ । शुक्ल-
वर्णविशेषः, जि । इत्यमरटीकायां भरतः ।
पिष्टकार्ये रजतपात्रादीनां प्राशस्त्यादि यथा,
“सौर्यं रजतं तान् पितृणां पात्रमुच्यते ।
रजतस्य कथा वापि दर्शनं हानमेव वा ।
राजतेर्भाजनेरेवामथवा रजतान्वितैः ।

वायंपि अङ्गया दत्तमन्त्रयायोपकल्पानि ।
यथार्थपिष्टभोष्यादौ पितृणां रजतं मतम् ।
शिवनेत्रोद्भवं तस्मादतं तत् पिष्टवल्गुभम् ।
अमङ्गलं तदयस्त्रेण देवकार्येषु वर्जितम् ॥”

इति मात्स्ये १७ अध्यायः ।

रजतदुतिः, पुं. (रजतस्यैव दुतिरस्य ।) हनूमान् ।
इति शब्दरत्नावली ।

रजतप्रस्थः, पुं. (रजतस्तन्मयः तद्वत् शुभ्रो वा
प्रस्थः सानुरस्य ।) केलासपर्वतः । इति
जिह्वाश्लेषः ।

रजताचलः, पुं. (रजतप्रधानोऽचल इव । शाक-
पार्थिवविवृतसमासः ।) रौप्यपर्वतः । तस्य
परिमाणं दानविधिश्च यथा,—

“राजतो नवमस्तद्वद्दशमः शर्कराचलः ।

वस्ये विधानमेतेषां यथावदनुपूर्वशः ॥

अतः परं प्रयस्यामि रौप्याचलमनुत्तमम् ।

यत्प्रसादाद्गरो याति सोमलोकं द्विजोत्तम ॥

दशभिः पलसाहसैकतमो रजताचलः ।

पञ्चभिर्मध्यमः प्रोक्तस्तदर्हनावरः स्तुतः ॥

अष्टाक्षौ विंशतेरुर्द्ध्वं कारयेत् शक्तिः सदा ।

विष्कम्भपर्वतास्तद्वत् तुरीयांशेन कल्पयेत् ॥

पूर्ववद्दानतान् कुम्भाभ्यन्तरादीन् विधानतः ॥”

पूर्ववत् रजताचलवत् ।

“कलघौतमयांस्तत्र लोकेषान् रचयेद्बुधः ॥

अक्षविष्णुकवन् कार्यां नितम्बोऽत्र हिरण्यमयः ।

राजतं स्यादयदन्त्यौषं समन्तादिह काञ्चनम् ॥

शेषश्च पूर्ववत् कुम्भात् क्षीमजागरणादिकम् ।

प्रदद्यात् प्रभाति तु गुरवे रौप्यपर्वतम् ॥

विष्कम्भश्लेष्माश्लिगभ्यः पूज्य वस्त्रविभूषणैः ।

इमं मन्त्रं पठन् दद्याद्भर्माणिर्विन्मत्सरः ॥

पितृणां वल्गुभं यस्मात् विष्णोर्वा शङ्करस्य च ।

रजतं पादौ तस्मात् श्लोकसंसारसागरात् ॥

इत्थं निवेद्य वो दद्यात् रजताचलसुतमम् ।

गवामयुतदानस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥

सोमलोके सगन्धर्वैः किन्नराक्षरसाङ्गैः ।

पूज्यमानो वसेद्भुवान् यावदाहृतसंज्ञवम् ॥”

इति मात्स्ये ७ अध्यायः ।

(केलासपर्वतः । यथा, महालिङ्गाचनतन्त्रे ।

“रजताचलमध्ये तु कुर्वेत्तत्र ईरितः ॥”)

रजताद्रिः, पुं. (रजतमयस्तद्वत् शुभ्रो वा अद्रिः ।

शाकपार्थिववत् समासः ।) केलासपर्वतः ।

इति हेमचन्द्रः । ४ । ६४ ।

रजनं, स्त्री, (रज्यत इति । रज्जु + “रज्जि. खनु ।”

उणा० २ । ७६ । इति खनु । “रजकरजन-
रजःस्वपसंज्ञानम् ॥” ३ । ४ । २४ । इति

वार्तिकोक्तैर्लोपश्च ।) रागः । इति सिद्धान्त

कौमुद्यासुकादित्तः । (यथा, महाभारते ।

८ । ५२ । ६ ।

“यथा वा वासवी शुक्ले महारजनरज्जिते ।

विभ्रयाद् युवती यामा तददासीदसुन्दरा ॥”)

अविशिष्टे, पुं. यथा, तैत्तिरीयसंहितायाम् ।

२ । ३ । ८ । १ ।

“रजनो वे कौशेयः क्रतुजितं जायति चक्षुर्धनं
यमयात् ॥”)

रजनिः, स्त्री, (रजनि लोका यज । रज्जु +

वाङ्मलकादिति । इत्युज्ज्वलदन्तः । २ । १०३ ।)

रात्रिः । इत्यमरटीका । (यथा, कथा-
सरित्सागरे । १८ । १४५ । ।

“इत्येवं ख्याप्य समर्थं प्राप्तायां रजनौ च तान् ।

आमन्त्र्य विप्रान् प्रययौ ह्यशानं च विदूषकः ॥”)

रजनी, स्त्री, (रजनि + कदिकारादिति ङीष् ।)

रात्रिः । (यथा, महाभारते । ३ । ६६ । २८ ।

“सा युष्ठा रजनीन्तत्र पितुर्वैष्मनि भाविनी ।

विश्रान्ता मातरं राजन् । इदं वचनमब्रवीत् ॥”)

हरिद्रा । (अस्याः पर्यायो यथा,—

“हरिद्रा पीतिका गौरी काञ्चनी रजनी निशा ।

मेहघ्नी रज्जनी पीता वर्णिनी राजनिनामिका ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ।

यथा, नघधे । २२ । ४६ ।

“अस्याः सुराधीशदृशः पुरासीत्

यदम्बरं पीतमिदं रजण्या ।

चन्द्राशुच्यं यतिचुम्बितेन

तेनाधुना नूनमलोहिताय ॥”)

जनुका । इत्यमरः । २ । ४ । १५३ । (यथा,

हृत्संहितायाम् । ४४ । ६ ।

“दन्त्यन्ताङ्गनरजनीसुवर्णपूष्यादिमन्याश्च ॥”)

नीलिनी । इति मेदिनी । ने, १२६ । (शास्त्राली-

ङीपस्यानदीभेदः । यथा, भागवते । ५ । १० । १० ।

“अनुमती सिनीवाली सरस्वती कुङ्कु रजनी

नन्दा राकेति ॥”)

रजनीकरः, पुं. (रजनीं करोतीति । क + टः ।)

चन्द्रः । इति शब्दरत्नावली । (यथा, भाग-

वते । ४ । २८ । ३४ ।

“हिल्ला यद्वा नुतान् भोगान् वैदर्भी महिरे-

चक्षा ।

अन्वधावत पाङ्कजं ज्योत्स्नैव रजनीकरम् ॥”)

रजनीगन्धा, स्त्री, (रजण्यां गन्धोऽस्याः । राज्ञौ

विकाशात् तथालम् ।) स्नानमन्त्रान्त्येवर्ण-

पुष्पविशेषः । इति लोकप्रसिद्धिः ।

रजनीचरः, पुं. (रजण्यां चरतीति । चर +

“चरेष्टः ।” ३ । २ । १६ । इति टः ।) राक्षसः ।

इति शब्दरत्नावली । (यथा, रामायणे । ७ । ५ । ४ ।

“स तथा सह संयुक्तो वराज रजनीचरः ॥”

तथा च ।

“ओजोऽश्वानां रजनीचराणां

आहारहेतोर्न शरीरमिदम् ।

गर्भं हरेयुर्यदि तेन मातु-

लंभावकाशं न हरेयुरोजः ॥”

इति चरके शारीरस्थाने द्वितीयेऽध्याये ।)

चौरः । यामिकभटः । (राजविहारके, जि ।

यथा, हरिवंशे । २०२ । १८ ।

“आकाशानां राजानां शास्त्रं रजनीचरम् ॥”)

रजनीजलं, स्त्री, (रजण्या जलम् ।) नीहारः ।

इति हारावली । ६७ ।

रजनीपुष्पः, पुं, (रजन्वा हरिमायाः पुष्पमिव पुष्पमेषः) पूतिहरणः। इति राजनिर्घण्टः।
(पूतिहरणमेषस्य विवरणं ज्ञातव्यम्।)

रजनीसुखं, स्त्री, (रजन्वा सुखम्।) प्रदोषः।
रजमरः। १। ४। ६। (यथा, राजतरङ्गि-
याम्। ४। ४२२।

“ततः शशाङ्कधवले सञ्जाते रजनीसुखे।

प्राणिनामभ्र भूपाकं प्रयावेष्ट विवेकं च।”)

रजनीहावा, स्त्री, (रजन्वा हावो विकाशो वहाः।) शेषाजिकापुष्पम्। इति शब्दरत्नावली।

रजबाहुः, पुं, (रज्यतेऽस्मिन्निति। रज् +
“अबाहुः सहस्रान्धोऽधिराजिन्धो तु किदन्ते-
रश्च।” इत्यादिकोपटीकाजतुल्योक्तः
अबाहुप्रत्ययः।) मेघः। चित्तम्। इत्यादि-
कोषः। १। १०४।

रजखण्डः, पुं, (रजोऽन्धाकीर्ति। रजस् + “रजः-
खण्डासुतिपरिवदो वल्लभः” ५। २। ११२।
इति वल्लभः।) महिषः। इति मेदिनी। ले,
२६२। (अस्य पर्यायो यथा,—

“महिषो घोटकारिः स्यात् कासरज रजखण्डः।

पीनखः खण्डकायोऽथ कुलापो यमवाहनः।”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे।

चि, रजोयुक्तः। यथा, भागवते। ७। १३। १२।

“तं प्रयानं धरोपस्य कावेयी सञ्जवान्नि।

रजखलेन नृदेशे निर्मूढमजलेन चम्।”

रजोमुण्डयुक्तः। सृष्ट्याहुः। यथा, मनुः।

६। ७७।

“जराशोकसमाविष्टं रोगायतनमातुरम्।

रजखलमनिजं भूतावासमिमं त्यजेत्।”)

रजखला, स्त्री, (रजोऽस्थस्यां। “रजःस्थ-
सुतीति” ५। २। ११६। इति वल्लभः। टाप्।)

रजोयुक्ता। तत्पर्यायः। स्त्रीधर्मिणी २

अथो ३ आचयेयी ४ मणिनी ५ पुष्पवती ६

अतुमती ७ उद्वन्ता ८ रजमरः। १५। १०।

दुरिः ९ पुष्पहावा १०। इति शब्दरत्ना-

वली। पुष्पिता ११ अवीरा १२ विप्रकी १३

निष्कली १४। इति जटाधरः। आना १५

प्रांशुना १६। इति राजनिर्घण्टः। ७। अथ

रजखलास्यार्थप्रायश्चित्तम्। “काष्ठपः।

‘रजखला तु संसृष्टा ब्राह्मण्या ब्राह्मणी यदि।

एकरात्रं निराहारा पञ्चगव्येन मुञ्चति।

‘रजखला तु संसृष्टा राजन्या ब्राह्मणी तु या।

निरात्रेण विमुञ्चतिः स्यात् यात्रस्य वचनं यथा।

रजखला तु संसृष्टा वैश्यया ब्राह्मणी च या।

पञ्चरात्रं निराहारा पञ्चगव्येन मुञ्चति।

रजखला तु संसृष्टा शूद्रया ब्राह्मणी यदि।

नवरात्रेण विमुञ्चति ब्राह्मणी कामचारतः।

अकामतत्परदेहं ब्राह्मणी सर्वजातिषु।

एतेन रजखलायां ब्राह्मण्याः सर्वरजखला-

सर्वे एकरात्रोपवासः पञ्चगव्यपानं कामतः।

अकामतत्परदेहम्। नत्तत्रतम्। असर्वरज-

खलासर्वे निरात्रपञ्चरात्रनवरात्रीपवासाः।

अकामतत्परदेहम्। एतत् चतुर्थांशान्नर-
कर्मणम्।

‘पाकायेन अपाकेन संसृष्टा वैश्यखला।

अतिरज्य तावद्वाग्निं प्रायश्चित्तं समाचरेत्।

निरात्रोपवासः स्यात् पञ्चगव्येन मुञ्चति।

तां निशान्तिं अतिरज्य खलासुक्तम् कारयेत्।

इति वचनात्तरदशमात् एतत् कामतः।

अथ दिनमेदोऽपि बांक्षि। अशाने हव्यस्यतिः।

‘पतितान्यश्चपाकेन संसृष्टा स्त्री रजखला।

तान्यहानि अतिरज्य प्रायश्चित्तं समाचरेत्।

प्रथमेऽह्नि निरात्रं तु द्वितीये ब्राह्मणायरेत्।

अहोरात्रं तृतीयेऽह्नि चतुर्थे नक्तमाचरेत्।

चतुर्थेऽह्नि तु शुद्धिज्ञानात् पूर्वम्। यावः।

‘रजखला यदा सृष्टा अचम्यकखरेः कश्चित्।

निराहारा भवेत्तावत् यावत् क्षान्तिः शुभ्यति।

अत्रापि हव्यस्यतुल्यदिनमेदव्यस्यति। उह-

श्रातातपः।

‘रजखले तु ये नार्थावन्धोः सृष्टतो यदि।

सर्वे पञ्चगव्यं ब्रह्मकूर्चमतः परम्।’

पञ्चगव्यपानं व्रतकर्मम्। तैनीपवासः। ब्रह्म-

कूर्चमाह जावानः।

‘अहोरात्रोचितो भूत्वा पौर्णमास्यां विश्वतः।

पञ्चगव्यं पिबेत् प्रातर्ब्रह्मकूर्चविधिः स्मृतः।’

तदशक्तौ पुराणेन दातव्यम्। इति प्रायश्चित्त-

तत्त्वम्। ७। अन्यथा।

‘शुद्धा भक्त्युत्तरेऽह्नि अशुद्धादैवपूजयोः।

देवे कर्मणि पेने च पञ्चमेऽह्नि शुभ्यति।’

इति शुद्धितत्त्वम्।

तस्यां गमने पापं यथा,—

“प्रथमे दिवसे कान्ता यो हि गच्छेदरजखलाम्।

ब्रह्महत्याचतुर्थ्यां कर्मते नात्र संशयः।

स प्रमात्र हि कर्माहो देवे पेने च कर्मणि।

अधमः स च सर्वेषां निन्दितश्चायश्चरः।

द्वितीयदिवसे नारी यो व्रजेत् रजखलाम्।

कामतः परंपूर्णां च ब्रह्महत्यां कर्मदुष्टवम्।

आजीवनं नाधिकारी पितृविप्रसुरार्थेन।

अमङ्गलोऽयश्च स्यादित्याह्निरसमावृतम्।

तृतीयदिवसे चाया यो हि गच्छेदरजखलाम्।

स मूढो ब्रह्महत्यां कर्मते नात्र संशयः।

पूर्ववत् पतितः सोऽपि न चाहः सर्वकर्मसु।

असत्प्रज्ञा चतुर्थेऽह्नि न गच्छेतां विचक्ष्यः।”

इति ब्रह्मवेत्तं श्रीब्रह्मजन्मखण्डे ५८ अध्यायः।

अपि च।

“अपूर्वे ऋतुकाले तु योऽभिगच्छेदरजखलाम्।

रेतपः पितरजस्य एवमेतन्न संशयः।

एकसु पुत्रो याति द्वितीयां काममोहितः।

तृतीया वा चतुर्थी च तदा स पुत्रवाधमः।

ऋतुकाले तु सर्वेषां पित्र्यं भोगं हव्यते।

ऋतुकांक्षामिगामी यो ब्रह्मचार्येण सन्नतः।

न गच्छति च यः क्रोधात् मोहाद्वा पुत्रवाधमः।

अतो अतो भूवह्नां प्राप्नोति पुत्रवचरम्।”

इति वासुदेव गुह्यकर्मवचनं नामाष्टावः।

(अपि च।

“रजखलाजीगमनमेतन्नरकारणम्।

रजखलावीरात्रं पुण्यत्रयं भवत्यम्।

अभक्ष्यान्नं विप्रैर्देहं हव्यतीपतेः।”

तथा च।

“रजखलामकामाच्च मणिनामप्रियान्तथा।

वर्षद्वौ वयोद्वौ तथा बाधिप्रपीडिताम्।

जीवाङ्गी गर्भिणी देवी योनिदोषवमन्विताम्

सगोत्री गुह्यपुत्री च तथा प्रव्रजितामपि।

सन्ध्यापञ्चमगम्याच्च गोपेयात् प्रमर्शं नरः।

रजखलां प्राप्तवतो नरस्याग्नितान्नमनः।

हृद्यायुक्तेषां हानि-रधर्मेण ततो भवेत्।”

इति सुश्रुते चिकित्सितस्थाने २४ अध्यायः।)

रजः, पुं, चन्द्रवंशीयराजविशेषः। यथा। “पुष्क-

रवस्यो ज्येष्ठपुत्रश्चायुर्गमा। स राजोद्भूतितर-

तुपयेमे। तस्यां पञ्च पुत्रास्तुल्यदयामास।

नहुवचनद्वह्मरभरत्नकंठाः। रजः पञ्च

पुत्रप्रतान्यतुजवीर्यसाराय्यासन्।” इति निरु-

पुराणे ४ अंशे। ८। ६। अध्याये। (राज्यम्।

कन्याविशेषः, स्त्री। यथा, कर्त्तव्ये। ६। १६। ६।

“तं रजं पिठोनेन दृश्यन् वरिष्ठं वज्रं

श्रव्या सचाहम्।”

“रजं एतदास्यां कन्या वा राज्यं वा।” इति

तन्नाम्नो वाक्यः। रजः। यथा, कर्त्तव्ये। १०।

१०। १२। “रजिहया रज्या पञ्च स्त्री

गोस्तुतुर्वति पथ्यं दुवस्युः।”

“रजिहया ऋतुतमया रज्या रज्ज्वा।” इति

तन्नाम्नो वाक्यः।)

रजोवर्णः, स्त्री, (रज रज वलति संव्यतीतीति।

वल् + अच्।) अन्धकारः। इति निरुक्तशेषः।

रजोरसः, स्त्री, अन्धकारः। इति शब्दरत्नावली।

रजोहरः, पुं, (रजो हरतीति। हृ + “हरते-

ऽयुधमनेऽच्।” १। १। ६। इति अच्।) रजकः।

इति शब्दमात्रा।

रज्जुः, स्त्री, (रज्यते रज्यते इति। रज्ज् + “रज-

संज्ञः” उवाच १। १। ६। इति उवाचः।

असुगागमिणः। धरतुचकारलोपः। आगम-

सकारस्य जश्चम्। रकारः। तस्यापि पुञम्।

जकारः। रलुञ्जलः। अप्राणिनातेहार-

ज्ज्वादीनामिति कथनान्न न ऊहः।) वस्त्र-

साधनवस्तु। इक्षी इति भाषा। तत्-

पर्यायः। मुक्तम् २. वराटकः ३. बटी ४. गुह्यः ५

रजमरः १। २। १०। २०। मुक्ता ६। इति

भरतधृतरजकोषः। शुष्कम् ७. मुक्तः ८. मुक्ता ९

शुक्ली १०. संश्रम ११. वराटकः १२. बटाकरः १३

बटीगुह्यः १४। इति टीकान्तरम्। (तच्छी

अपहरणे होचो यथा, मनी। ११। १६।

“जापांसकीद्वीपांश्च द्विष्येकप्रशस्य च।

पश्चिमग्रीष्मर्षिनाञ्च रज्ज्वादेव वृद्धं पयः।”)

क्षेत्री। इति मेदिनी। ले, १४। (प्रकृष्ट-

विशेषः। यद्वा, सुश्रुते शरीरस्थाने ५ अध्याये।

“रज्ज्वः श्वेदः वहाताः।”)।

रटनी

रटनी, स्त्री, (रटयतीति। रत्न + णिप् + क्तुन्।) हिङ्गुलम्। इति राजनिर्घण्टः।
(गुणादयोः स्य हिङ्गुलशब्दे विज्ञेयाः।)
रटनी, पुं, (रटयतीति। रत्न + णिप् + क्तुन्।) कल्पितकः। इति राजनिर्घण्टः।
प्रोतिजनकः। ब्रह्मादिरामकर्मा च। (अस्य गृहे भोजनं निषिद्धं यथा, मनौ। ४। २१६।
“अवतां प्रोतिजनानां चैकनिर्जनकस्य च।
रटनीकस्य गृहं वस्य यस्य चोपपत्तिर्गृहे।”
नाद्यादिति शेषः। पित्तान्तर्गतोऽयि विज्ञेयः।
यथा,—
“यत्तु यज्ञग्रीहीः पितं तस्मिन् रटनीऽयिरिति
संज्ञा सरसस्य रागजदुक्तः।” इति सुश्रुते
सूत्रस्थाने २१ अध्यायः।)
रटनी, स्त्री, (रटयतीति। रत्न + करणे
क्युट्।) रत्नचन्दनम्। इति मेदिनी। ने, ११५।
(अस्य पर्यायो यथा,—
“यत्तु रत्नसारश्च सरत्नं रटनीकम्।
पट्टरत्नमाख्यातं पत्तारश्च कुचन्दनम्।”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे।)
हिङ्गुलम्। इति राजनिर्घण्टः। (रत्न +
णिप्। भावे क्युट्। प्रोतिजननम्। यथा,
रघौ। ४। १२१।
“तथैव सोऽभूदन्वयो राजा प्रकृतिरटनीकः।”)
रटनी, पुं, (रटयतीति। रत्न + णिप् + क्तुन्।)
रागजनकः। इति मेदिनी। ने, ११५। सुख
ह्वयम्। इति राजनिर्घण्टः।
रटनीकः, पुं, (रटन + क्तुन्।) कटुकलः। इति
राजनिर्घण्टः। (गुणादिविशेषोऽस्य कटुक-
शब्दे विज्ञेयः।)
रटनीकः, पुं, (रटयतीति। रत्न + णिप् + क्तुन्।)
रटनीकावौ हस्तेति।) अश्लुकटुः। आप-
गाह इति भाषा।
रटनी, स्त्री, (रटन + ङीप्।) शुक्लारोचनिका।
नीली। (अस्याः पर्यायो यथा,—
“नीली तु नीलनी तुली कालदीपा न नीलिका।
रटनी नीलनी तुल्या यमोऽस्या मधुपर्जिका।
जीतका कालकेशी च नीलपुष्पा च सा स्मृता।”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे।)
मञ्जिष्ठा। इति मेदिनी। ने, ११५। शेषा-
निका। इति शब्दचन्द्रिका। हरिद्रा।
(अस्याः पर्यायो यथा,—
“हरिद्रा पीतिका गौरी काञ्चनी रटनी निशा।
मेहनी रटनी पीता बन्नी रात्रिनामिका।”
इति वैद्यकरत्नमालायाम्।)
पर्यायी। इति राजनिर्घण्टः।
रट, वाचि। इति कविकल्पद्रुमः। (भा०-पर०-
सक०-सेट्।) रटति। इति दुर्गादासः।
रटनी, स्त्री, (रटते पुण्यजनकत्वेन कथ्यते इति।
रट + क्तुन्कात् भव्। ङीप्।) गौचान्द्र-
माचीयज्जलपुद्गली। तत्र अक्षरान्दयकावे
ज्ञानं कर्तव्यम्। यथा, यमः।

रट

“माघे मास्यसिते पक्षे रटन्याख्या चतुर्दशी।
तस्यास्तदयवेलायां खाता नावेचते यमम्।”
उदयवेलायामक्षरान्दयवेलायाम्।
“अनर्काभ्युदिते काले माघे जलपुद्गली।
सतारयोमकावे तु तत्र ज्ञानं महापुण्यम्।
खाता सन्तप्य तु यमान् सर्वपापैः प्रमुच्यते।”
अथ तिथिजलपुद्गली गौचान्द्रादरः। अत्रा-
क्षरान्दयकाल एव ज्ञानं पूर्वोक्तचतुर्दश्यम-
तर्पणम्। यत्तु उदयवेलायां अक्षरान्दयवेलायां
अनर्काभ्युदित इति द्वयर्थे नञिति याख्या
तत्तु सप्तमकरभाष्यसुतसतारयोम इति रट-
न्याख्यां नवकोकनेति। इति तिथ्यादितत्त्वम्।
किञ्च।
“अनर्काभ्युदिते काले ज्ञानं कुर्यात् सरिजले।
शतजन्मजतं पापं तनुचयादेव नश्यति।
रटनी नाम विद्यायां सर्वपापहरा शिवा।”
इति मत्स्यसुक्ते ५५ पटलः।
कश्चिन् पुस्तके सरिजले रटय च विहर्षणे इति
पाठः। * तत्र ग्रामापूर्णाविधिर्यथा,—
“माघे मास्यसिते पक्षे रटन्याख्या चतुर्दशी।
तस्यां संपूजयेत्तारां महाविभवविस्तरेः।
चक्रवर्ती मन्दाराणी भवन्ते न संशयः।”
इति दृष्टमीकतन्त्रे ७ पटलः।
अपि च।
“माघे मास्यसिते पक्षे रटन्याख्या चतुर्दशी।
तत्रात्री कालिकापूर्णा सर्वविघ्नोपशान्तये।”
इति कालिकापुराणम्। *
अपरम्।
“माघे मास्यसिते पक्षे रटन्याख्या चतुर्दशी।
तस्यां प्रदोषसमये पूजयेन्मुक्तमालिनीम्।”
इत्याचार्यचूडामणिस्तोत्रस्तोत्रार्थवृत्तवच-
नम्। अन्यत्र ग्रामाशब्दे दृश्यम्।
रटितं, त्रि, कथितम्। रटधातोः कर्मणि क्तप्रत्य-
येन निष्पन्नम्। (भावे क्तः।) कथनमात्रे,
स्त्री। (यथा, राजतरङ्गिण्याम्। २। १७४।
“वनहरिरचितैः पदे पदे
स प्रतिभटता पट्टहन्नेर्हृदयैः।
अमनुज रटिते च कर्करेटोः
परिगतां गमनोन्मुखिण्यामाम्।”)
रट, भाष्ये। इति कविकल्पद्रुमः। (भा०-पर०-
सक०-सेट्।) भाष्यं कथनम्। रटति। इति
दुर्गादासः।
रट, इति। इति कविकल्पद्रुमः। (भा०-पर०-
सक०-सेट्।) रटति। इति शब्दे। इति
दुर्गादासः।
रट, म गतौ। इति कविकल्पद्रुमः। (भा०-
पर०-सक०-सेट्।) म, रटयति। इति दुर्गा-
दासः।
रटं, स्त्री पुं, (रटति शब्दायनोऽनेति। रट +
“युङ्ति”। १। १। ५८। इत्यत्र। “वशिरयो-
रपसंख्यानम्।” इति काशिकोक्ता अप्।)
युद्धम्। इत्यमरः। २। ८। १०४। (यथा,

रखा

मनौ। ७। ६०।
“न कूटेरायुधैरेत्यादयुधायानी रवे रिपून्।
न कश्चिभिर्नापि दिग्भिर्नापि जितैः कनैः।”
रमयम्। यथा, अश्वदे। ८। १७। १२।
“शाचिगो शाचि पूजनार्थं रखाय ते सुतः।”
“रखाय रमयाय।” इति तद्वाक्ये वाच्यः।
रमकोटि, त्रि। यथा, तत्रैव। १। ११६। १२।
“एकस्यावन्तो रात्रतं रखाय वशमभिवानये
सहसा।”
“रखाय रमकोयाय।” इति तद्वाक्ये वाच्यः।
रखः, पुं, (रख + अप्।) शब्दः। कवः।
इति मेदिनी। गतिः। इति शब्दरत्नावली।
रखतूर्य, स्त्री, (रखस्य तूर्यम्।) युद्धतूर्यम्।
तत्पर्यायः। संयामपट्टः २ अमयजिह्वमः।
इति त्रिकाण्डशेषः।
रखप्रियं, स्त्री, (रखे प्रियम्।) उग्रौरम्। इति
राजनिर्घण्टः।
रखप्रियः, पुं, (रखः प्रियोऽस्य। तत्र मांसमन्त्रेणा-
त्तयात्मम्।) छैनकपक्षी। इति राजनिर्घण्टः।
(विष्णुः। यथा, महाभारते। ११। १४६। ८६।
“क्षयः क्षवप्रियः क्षोत्रं स्तुतिः क्षोतां रखप्रियः।”
युद्धप्रियमात्रे, त्रि। यथा, कामन्दकीये। १७। ३३।
“रखप्रियः साहसिक आत्मसम्भावितस्तीया।
विच्छिन्नधर्मकामार्थः कुडो मातौ विमा-
नितः।”)
रखमतः, पुं, (रखे रणं प्राप्य वा मतः।)
हस्ती। इति शब्दमात्रा।
रखसुटिः, पुं, विवृतसुटिपुः। इति राजनिर्घण्टः।
रखरङ्गः, पुं, (रखे रङ्गो मन्त्रः।) रखाकार-
हस्ती। तत्पर्यायः। प्रतिमः। २। ११। इति शार-
दनी। २०४।
रखरणं, स्त्री, उदाहनम्। इति त्रिकाण्डशेषः।
रखरणः, पुं, (रखरण इति शब्दोऽख्यस्येति।
अर्थ आदित्यादयः।) मण्डकः। इति त्रिकाण्ड-
शेषः। (रखे रणः शब्दो यस्य। रखागर्जन-
शीले, त्रि। यथा,—
“अथाहः करको रको रकरको राको रको
रावको
धृत्वा येन रमा रमा रमरमा रामा रमा
सं रमा।
समीमानदयो दयो दयदयो दायो दयो वैदयो,
विष्णुर्जिह्वरभौरभौरभरभौरामौरभौर-
वौरभिः।”
रखरुटः।)
रखरुजकः, पुं, उत्तकका। इति शिखण्डः। २।
२२६। (यथा, उत्तररामचरिते प्रथमाह्ने।
“अये सेवेयं रखरुजकायिनी पित्रदण्डना-
दिरहभावना देवाः क्षप्रोद्भूतं करोति।”)
रखसकुलं, स्त्री, (रखस्य सकुलम्।) तुल्यम्।
रखमरः। २। ८। १०६।
रखान्दुरः, पुं, (रखस्य अन्दुरः।) कट-
पक्षी। इति राजनिर्घण्टः।

रतता.

रतः, वि, (रम् + "नमन्तात्" उ. १।१।११। इति उ. १।) अर्धचन्द्रवर्णिकमाव-
यवः। धृतिः। इति संविप्रसारोच्चारितः।
रतकः, पुं, (रतं इति। रत + कम्।) अपल-
हयः। इति शब्दमाणा।
रता, स्त्री, (रतनीति। रम् + "नमन्तात्
उ. १।१।११। इति उ. १। टाम्।)
नृपिकपत्नी। इत्यमरः। १। ४। ८८। (यथा,
"विष्णुनात् सभवे स्तनं पाणिधारसमहितम्।
रताशोभितगन्धश्च तेनैव कल्पनीयतम्।"
इति वैद्यकरसिंहसारसंयते हस्तसोमनाथरसे।)
विधवा। रत इति भाषा। यथा। तिष्ठते
रता विकस्योभ्यः। अक्षयं जननीत्यर्थः।
इति संविप्रसारे तिष्ठनपादः।
रताश्री, [न] पुं, (रतो विपल आश्रमः
शोभ्यते। रताश्रम + इति।) अष्टचत्वारिंशद्वत्तरोपरिभाष्याविहीनः। यथा, भवि-
ष्यपुराणम्।
"चत्वारिंशद्वत्तराणां साष्टानां परे यदि।
"क्षया विद्युन्ते कश्चित् स तु रताश्री मत्तः।"
रतुडाहृतत्वम्।
रतं, स्त्री, (रतमिति। रम् + भावे क्तः।)
मैथुनम्। इत्यमरः। २। ७। ५७। (यथा,
आर्यावप्रशब्दम्। ५७८।
"विपरीतमपि रतं ते शोचो नद्या इवाहुकूल-
मिदम्।
तटतस्मिन् मम हृदयं सज्जनमपि वेगतो
हरति।"
तत्तु द्विविधम्। यथा, कामशास्त्रम्।
"वाङ्मन्थनरश्चेति द्विविधं रतमुच्यते।
तत्राद्यं सुमनाञ्जनसंयुक्तं ततोदिकम्।
द्वितीयं सुरतं साक्षात्तानाकारेण कल्पितम्।"
गुह्यम्। इति मेदिनी। तै, ४६। अथुरक्ते, वि।
(यथा, राजतरङ्गिण्याम्। १। ५०५।
"तत्पुत्रगुह्यनिर्मिता तद्विपचस्तुतो रता।"
नियुक्तः। यथा, मनुः। २। २३५।
"वाचस्पत्यस्ती जीवेयुलावन्नायं समाचरेत्।
तेजो विजं सुश्रुतां कुर्व्यात् प्रियहिते रतः।"
रतकीर्णः, पुं, (रते मैथुने कीर्णति परस्परं संभ्रा-
वीति। कीर्ण + कः।) कुकुरः। इति हेम-
चन्द्रः। ४। २४६। (रतस्य कीर्णः।) सुरत-
कण्टकश्च।
रतकूजितं, स्त्री, (रतस्य कूजितम्।) मैथुन-
काकीनवाङ्। तत्पर्यायः। मखितम् २। इति
हेमचन्द्रः।
रतगुह्यः, पुं, (रतस्य रते वा गुह्यः।) पतिः।
इति त्रिकाण्डशेषः। ६। ४४।
रतज्वरः, पुं, (रतेन ज्वरोऽस्य।) काकः।
इति त्रिकाण्डशेषः।
रतताकी, [न] पुं, (रते तत्कति प्रतिष्ठां जमते
इति। तत् + क्तिभिः।) विष्णुः। इति शब्द-
माणा।

रतिः

रतताकी, स्त्री, (रते ताकः प्रतिष्ठाः। डीप्।)
कूजनी। इति त्रिकाण्डशेषः।
रतगुरीयः, पुं, (रते गुरीयं चिनोतीति।
चि + कः।) गुरीयं शोकारः। कुकुरः।
अरः। इति मेदिनी। तै, २१। विष्णुः।
इति शब्दमाणा।
रतविधिः, पुं, (रतमेव विधिवत् गोप्यं यत्।)
खज्जनः। इति शब्दरत्नावली।
रतहिक, स्त्री, (रतस्य कडिरणं शिवादिभाषेति
कप।) दिव्यः। सुखकायम्। अष्टमङ्गलम्।
इति मेदिनी। तै, २१०।
रतप्रभः, पुं, (रतेन प्रभोऽस्य। रतं प्रभं इव कट-
दायकं यत्नेति वा।) कुकुरः। इति हेम-
चन्द्रः। ४। २४६।
रतशायी, [न] पुं (रतेन शयति तनूकरोत्याङ्गान-
मिति। शो + क्तिभिः।) कुकुरः। इति हेम-
चन्द्रः। ४। २५६।
रतहिक्कः, पुं, (रते रतार्थं वा हिक्कते इति।
हिक् + क्तु।) स्त्रीचौरः। इति त्रिकाण्ड-
शेषः। लघ्यटः। लोचु इति भाषा। तन्-
पर्यायः। विष्णुः २। अजीकः ३। प्रलवः ४।
मावजः ५। सुखजः ६। पुष्पकः ७। लज्जः ८।
भृङ्गः ९। गुरीयः १०। खलिकः ११।
रतनारीचः १२। बन्धकः १३। रतताली १४।
कटीरः १५। कामी १६। खेटी १७। नागरः १८।
दाक्षीप्रियः १९। कुक्करीटः २०। इति शब्द-
माणा।
रतान्कः, पुं, (रतार्थमन्क इव।) कुकुरः।
इति हेमचन्द्रः। ४। २४६।
रतानी, स्त्री, (रते अनीय।) कुक्करीटः।
इति त्रिकाण्डशेषः।
रतामर्हः, पुं, (रते रतकाले आमर्होऽस्य।)
कुकुरः। इति शब्दमाणा।
रतायनी, स्त्री, (रतमेवायनं जीवनगतियस्याः।)
वेष्टा। इति शब्दमाणा।
रतार्थनी, स्त्री, (रतमर्थयन् इति। अर्थ + क्तिभिः।
डीप्।) मैथुनाभिजायिकी। इति-हज्जायुधः।
रतिः, स्त्री, (रत्यतेनया इति। रम् + क्तिन्।)
कामदेवपत्नी। (अस्याः नामनिर्दिष्टयथा,
अक्षवेवर्ते प्रज्जितस्ये। ४। ८।
"मनो मयाति सज्जं पञ्चवायिन कामिनीम्।
तन्नाम मन्थयन्ते प्रवदन्ति मनीषिणः।
तस्य पुंसो वामपात्तं कामस्य कामिनी वरा।
बभूवातोव कलिता सज्जं मोक्षकारिणी।
इतिभूव सज्जं तां हृदा सज्जितां वतोम्।
रतीति तेन तन्नाम प्रवदन्ति मनीषिणः।")
तस्य उत्पत्तिः नामकारं कामपञ्जीय-यथा,
इदं उच्यते।
"महेश्वर्यं कल्पं महप्रगुणशालिनी।
एतां यक्षीय भाष्यार्थं भवतः सज्जो गुह्यः।
यथा तव महातेजाः सर्वदा सज्जचारिणी।
मविच्छति यथाकामं सज्जतो वसवसिंही।

रतिप

माकेकेय उवाच।
रतुडा प्रदहो रचो र्दहको रचनीयवाम्।
कल्पपापयतः क्षत्वा नाम क्षत्वा रतोति
ताम्।
तं बीजं मदनो रामां रतां सुमनोहराम्।
आत्माशुभं विहीनं सुमोहं रतिरञ्जितः।
इति कालिकापुराणे ३ अध्यायः।
अथुरागः। (यथा, भागवते। १। २। ८।
"मोत्पादयेद् यदि रतिं मम एव हि केव-
लम्।")
रतम्। (यथा, इहलोकसंहितायाम्। ६७३। १८।
"कामिनीं प्रथमयौवनाश्रितां
मन्दवलगुह्यदुपौकितस्वनाम्।
उत्तमनीं समवलग्यां वा रतिः
या न धातुभवनेऽस्ति मे मतिः।")
गुह्यम्। इति मेदिनी। तै। ४८। (अथुरी-
विधिः। यथा, महाभारते। १३। १८। ४५।
"विशुतां प्रथमो दान्ता श्रियोता रतिरेव च।
एताश्चांन्याश्च वै वज्राः प्रहृताश्चरवः शुभाः।"
प्रीतिः। यथा, रामायणे। १। १८। २४।
"तेषां केतुरिव ज्येष्ठो रामो रतिकरः पितुः।"
रतिः प्रीतिः। इति तट्टीकायां रामायणे।
रतिवत्सा यथा,—
"न भवन्ति यदा नायकसुटा वाद्यरते मताः।
नानाविधेक्षया बन्धे रतस्याः कामिभिः श्रियः।
पद्मासनो नागपाशो जतावेष्टोऽर्द्धचंद्रम्।
कुलिशं सुन्दरशेखरं तथा केसर एव च।
हिलोको नरसिंहोऽपि विपरीतक्षयापरः।
सुखो वै धिगुक्करोऽसुखकण्ठस्तु ततः परम्।
सिंहासनो रतिनागो विद्याधरस्तु बोधः।"
इति रतिमञ्जरी।
पुतेषां लक्ष्यानि तत्पञ्चमे दृष्ट्यानि।
रतिकुहरं, स्त्री, (रताः कुहरम्।) योनिः।
इति त्रिकाण्डशेषः।
रतिक्रिया, स्त्री, (रताः क्रियाः।) मैथुनम्।
तत्पर्यायः। संवेशनम् २। इति त्रिकाण्डशेषः।
(यथा, कामन्दकीये नीतिशारे। २। २५।
"अग्निहोत्रोपचरणं जीवनञ्च सकलैभिः।
धर्मक्षयं यद्विना काले पञ्चवर्णं रतिक्रिया।")
रतियं, स्त्री, (रताः यंम्।) योनिः। इति
त्रिकाण्डशेषः। रमकमन्दिरम्। (यथा, इहल-
संहितायाम्। ५३। १६।
"पञ्चाशमिणाममितं धाम्नायुधविरतिरुही-
याच।
नेच्छन्ति शास्त्रकारा हस्तशतानि कुतस्तपः।")
रतिनागः, पुं, बोधद्विविध्यान्तर्गतपञ्चदशविधः।
तस्य ज्ञानं यथा,—
"पोक्येद्वयुग्मेन कामुकं कामिनीं वरि।
रतिनागः समाक्षानः कामिनीनां मनोरमः।
इति रतिमञ्जरी।
रतिपतिः, पुं, (रताः पतिः।) कामदेवः। रत
मरः। (यथा, महाभारतप्रतिस्फोते। १०।

रतिस

“पञ्चापिप्यन्माजितो रतिपतिर्वैवस्व रजोत्-
पत्ने ।
विधत्ता वममेव च धुरिन् पौष्पान् वचन-
पञ्च च ॥”
देशविशेषास्तीर्णा स्थानविशेषे तस्याभिर्भावी
यथा,—
“वाचि श्रीमाधुरीका जनकजनपदस्यायिनीनां
कटाक्षे
दन्ते गौडमृगानां सुकलितजघने चोत्कल-
प्रयत्नीनाम् ।
तेजस्वीनां वितम्बे सज्जलजघनयोः केरकीकेषु-
पाशे
काकांटीनां कटौ च स्फुरति रतिपतिर्गर्जरीणां
क्षेत्रेषु ॥”
इति साहित्यदर्पणम् ।
रतिपाशकः, पुं, (रतेः पाश इव । ततः स्थाप्ये कम् ।)
रतिवन्धविशेषः । यथा,—
“वीर्यवेदूदयुग्मेन कासुकी यदि सुन्दरीम् ।
रतिपाशस्तथाख्यातः कामिनीनां सुखावहः ॥”
इति किरदीपिका ।
रतिप्रियः, पुं, (रतेः प्रियः ।) कामदेवः । इति
शब्दरत्नावली । सुरतप्रियश्च ॥ (स्त्री, शक्ति-
विशेषः । यथा, देवीभागवते । ७ । ३० । ६८ ।
“गोदावरीं चितम्बा तु गङ्गाद्वारे रति-
प्रिया ॥”)
रतिमदा, स्त्री, (रतिर्मेदोऽस्याः ।) अक्षरसः ।
यथा,—
“अशोभन्दा रतिमदाक्षरसः सुमदात्मजा ॥”
इति चिकित्साशेषः ।
रतिमन्दिरं, स्त्री, (रतिर्मेन्दिरमिव ।) योनिः ।
इति जटाधरः । मेयुनयश्चम् । यथा,—
“वन्दारो रतिमन्दिरमिव सखीकथां वधि-
क्याहृतं
चैनः कान्तसमीहितवधि प्रदन्वासावधि
प्रेक्षितम् ।
चासं चाधरपलवावधि महामावोऽपि
मौनावधिः
सखी वावधि नावधिः कुलसुतां प्रेम्णः परं
केवलम् ॥”
इति रत्नमञ्जरी ।
रतिमित्रः, पुं, (रतौ मित्रः कथं इव ।) रतिवन्ध-
विशेषः । तस्य लक्षणं यथा,—
“पातयेदूदयुग्मे च कासुकी यदि कासुकी ।
रतिमित्रस्तथाख्यातः कामिनीनां सुखावहः ॥”
इति रतिमञ्जरी ।
रतिरमकः, पुं, (रत्या रमकः ।) कामदेवः । इति
चिकित्साशेषः ।
रतिजघं, स्त्री, (रतिं लज्जयतीति । लज्ज + जघ् + क् ।)
निधुवनम् । इति चारवली । ५० ।
रतिखररा, स्त्री, (रतौ खररा ।) चिरञ्जीवा ।
इति शब्दचम्पिका । पिङ्गि शाक इति
भाषा ।

रतिमुन्दरः, पुं, (रतौ मुन्दरः सुखावहः ।)
रतिवन्धविशेषः । तस्य लक्षणं यथा,—
“नारीपदद्वयं कामी धारयेद्द्वये यदि ।
इतल्लक्ष्मणे रमेत् कामी वन्धः स्यादतिमुन्दरः ॥”
इति रतिमञ्जरी किरदीपिका च ।
रतुः, स्त्री, (रतुयते इति । अर्थादर्थं नञ्-
सूत्रधातुः + “रतुतेरम् च ।” उणा० १ । ६४ ।
इति कूः । अम् च ।) देवदरी । सख्यवाक् ।
इति सिद्धान्तकौमुद्यामुदाहरितः ।
रतोदहः, पुं, (रतं उदहति प्रापयतीति । उद् +
वह् + अच् ।) कोकिलः । इति शब्दरत्नावली ।
रत्नं, स्त्री, (रमयति हर्षयतीति । रम् + चिच् +
“रमेत् च ।” उणा० १ । १४ । इति नः ।
तत्कारणान्नादेशः ।) अञ्जनातिः । सुक्तादि ।
तत्पण्यायः । मणिः २ । इत्यमरः । (यथा,
कुमारे । ५ । ४५ ।
“न रत्नमन्विष्यति न्ययते हि तत् ॥”)
अजातिभेदः । इति मेदिनी । (यथा,
मार्कण्डेये । ५ । ४५ ।
“स्त्रीरत्नमतिचाञ्छन्ती द्योतयन्ती दिशस्त्रिधा ॥”)
मायिकम् । वज्रम् । इति राजनिघण्टुः । ३० ।
अथ रत्नोत्पत्तिकारणम् । यथा,—
रत्न उवाच ।
“वत्सि परीक्षां रत्नानां वज्रो नामासुरोऽभवत् ।
इन्द्राद्या निष्कृतास्तेन निर्जेतुं तेनैव शक्नोति ।
वरदाजेन पशुनायितः स सुरैर्मखे ।
वज्रो ददौ स्वपुत्रतामतिस्वल्पो मखे हतः ।
पशुवत्स विशेषं स्तम्भे खडाकाशनिगलितः ।
वज्रो लोकोपकाराय देवानां हितकाम्यया ।
तस्य सख्यविशुद्धस्य सुविशुद्धेन कर्मणा ।
कायस्यावयवाः सर्वे रत्नबीजजन्मावयवः ।
देवानामथ यथायां सिद्धानां पवनाग्रिनाम् ।
रत्नबीजमयं यावः सुमहानभवत्तदा ॥”
अथ तस्याकारस्थानानि यथा,—
“तेषां पततां वेगाहिमानेन विहायसा ।
यदुक्तं पपात रत्नानां बीजं कचन किञ्चन ।
महोदधौ चरितं वा पर्वते काचनेऽपि वा ।
तत्तदाकरतां यातं स्थानमाधियमौरवात् ।
तेषु रचोविषयाजयाधिभान्यवहानि च ।
प्रादुर्भावंति रत्नानि तथैव विगुणानि च ।
अञ्जुत्ताप्यमण्यस्यैवपद्मरागाः समरकताः
प्रोक्ताः ।
अपि तेजनीजमखिवरवेदूयाश्च पुष्करागाश्च ।
कर्कतं सपुलकं बधिराक्षसमन्वितं तथा
स्फटिकम् ।
विद्रुममखिञ्च यन्नादुहिष्ठं संयजे तज्ज्यैः ॥
अकारवर्णैः प्रथमं गुह्यदोषैः तत्पक्षं परीक्षा
च ।
अन्यच्च रत्नकुशलेभिर्द्वये सर्वशास्त्राभ्याम् ।
कुलमेवपञ्चायने वाणि चोपपुतेऽहनि ।
दोषेष्टादुपयुज्यन्ते हीयन्ते गुह्यसम्पदा ।
परीक्षापरिशुद्धानां रत्नानां पृथिवीभुजा ।

रत्नही

धारकं संयजोऽपि कार्यः भियमभीक्षता ।
शास्त्रज्ञाः कुशलाश्चापि रत्नभानः परीक्षकाः ।
त एव नञ्जमात्राया वेतारः परिकीर्तिताः ॥”
इति गावर् ६८ अध्यायः ।
विशेषरत्नपरीक्षा तत्तच्छब्दे द्रव्याः ॥ ३॥ चतु-
र्हृष्टं महारत्नानि यथा । यशस्वीचक्ररथः
तत्तन्मयः शशनिशुक्लतुर्हृष्टमहारत्नचक्रवर्त्त-
भवत् । चतुर्हृष्टं महानि रत्नानि वक्ष्यते ।
रत्नानि तु खजातिखेडानि धर्मेसंहितोक्तानि ।
“चक्रं रथो मणिः खड्गश्चर्म रत्नञ्च पञ्चमम् ।
केतुर्निधिवश्च सप्तैवमप्राणानि प्रचक्षते ॥
भाष्या पुरोहितश्चैव सेनानी रथलक्ष्मणः ।
पञ्चमौ कलभश्चेति प्राञ्जिनः सप्त कीर्तिताः ।
चतुर्हृष्टानि रत्नानि सर्वेषां चक्रवर्त्तिना-
मिति । इति विष्णुपुराणे ४ अंशे १२ अध्यायः
तद्गीका च । (अथ रत्नस्य निरुक्तिः ।
“धनार्थिनो जनाः सर्वे रत्नकोऽस्मिन्नतीव यत ।
ततो रत्नेमिति प्रोक्तं शब्दशास्त्रविशारदेः ।
अथ रत्नस्य नामानि खरूपनिरूपणञ्च ।
यथा,—
“रत्नं स्त्रीषे मणिः पुंसि स्त्रियामपि निगद्यते ।
तत्तु पाषाणमिदोऽस्ति सुक्तादि च तदुच्यते ॥”
अथ रत्नानां निरूपणम् ।
“रत्नं गावत्ततं पुष्करागो मायिकमेव च ।
इन्द्रनीलञ्च गोमेदस्तथा वेदूयं मण्डपि ।
मौक्तिकं विद्रुमश्चेति रत्नान्युक्तानि वै नव ।
रत्नं हीरा । गावत्ततं पाप्मा । मायिकं पद्म-
रागः । इन्द्रनीलः नीला ।
विष्णुधर्मोत्तरेऽपि नवरत्ननिरूपणम् ।
सुक्ताफलं हीरकञ्च वेदूयं पद्मरागकम् ।
पुष्करागञ्च गोमेदं नीलं गावत्ततल्लथा ।
प्रवालपुष्पाद्येतानि महारत्नानि वै नव ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भूमे ४)
रत्नकन्दलः, पुं, (रत्नानां कन्दलो नवाकुर इव ।)
प्रवालम् । इति शब्दरत्नावली ।
रत्नकूटः, पुं, (रत्नमयः कूटो रत्नमण्डपः ।) पर्वत-
विशेषः । इति शब्दरत्नावली । (स्त्री, द्योप-
विशेषः । यथा, कंचासरीतुषागरे । २६ । ३ ।
“अस्ति दीपवरं मध्ये रत्नकूटाक्षमखिः ।
स्तप्रतिष्ठस्तंभो भगवान् हरिरखिञ्च ॥”)
रत्नगर्भः, पुं, (रत्नानि गर्भे लक्ष्यन्त्या अधिकारे-
ऽस्य ।) कुबेरः । इति चिकित्साशेषः । (रत्नानि-
गर्भेऽस्य ।) सप्तमः । इति राजनिघण्टुः ।
रत्नगर्भा, स्त्री, (रत्नानि गर्भे मण्डोऽस्याः ।)
पृथिवी । इति हिमचन्द्रः । ४ । ३ । उपचारात्
गुह्यवत्पुत्रवती च ।
रत्नदीपः, स्त्री, (रत्ननिर्मितं दीपम् । शाकपाथिववत्
समायः ।) रत्नविभूषितस्थानम् । यथा,—
“सिंहस्थानादिसंस्कृतां नावाकुरादभूतिताम् ।
चतुर्भुजां महादेवीं नामगव्योपवीतिनीम् ।
शुक्लपद्मधुवर्णां चोचरचितवर्णान्नाम् ।
रत्नरत्नपरीक्षायां वाचां चैव ह्यतीतम् ॥

रथः

रथारो रथये। इति भरतः। (यथा, महा-
भारते। ८। ७२। १७।

“अथरथमैवावाहुर्युद्धोरथः सुदुर्लभः।”
रथः, को, (रथरथम्।) योनिः। इति शब्द-
रथावली।

रथः, पुं, (रथनेनेनात्वा वा। रथ् + “इति
कुविनीरमकाशितः कथम्।” उणा० २। १०।
इति कथम्। अनुनासिकार्थोपच।) कायः।
(यथा, गीतायाम्।

“आत्मानं रथिनं विद्ध शरीरं रथमेव च।”
चरथः। रथचरथः। इति विश्वः। (अस्य
पथ्यायो यथा,—

“वेतसो नलकः प्रोक्ती वागीरो वज्रलक्षणा।
अथपुनश्च विदुषो रथः शीतश्च कीर्तितः।”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे।
तिनिशब्दः। इति राजनिर्घण्टः। चक्र-

विश्रुत्युद्धारयानम्। तत्पथ्यायः। यथाज्ञः २।
स्यन्दनः १। इत्यमरः। २। ८। ५१। स्यन्दन-

मात्रम्। इत्यनयः। (यथा, मनुः। ८। १२५।
“स सेतुं तु पथि संवहः पशुभिर्वा रथेन वा।

प्रमापयेत् प्राक्कृतलक्ष्णं दृष्ट्वा विचारितः।”
तद्वद्वारा भ्रमवशम्।

“इत्यथरथदोलादभिमन्यं वातकोपनम्।
शिरीकरथमङ्गानी वल्यं वद्धिविवर्धनम्।”

इति राजवल्लभः॥ *॥

रथविशिष्टाणां नामानि यथा,—

“युद्धार्थं चक्रवदयाने यथाज्ञः स्यन्दनो रथः।
संक्रौडार्थः पुष्परथो देवार्थस्तु मरुदथः।

योय्यो रथो वेनायिकोऽथरथः परिचातिकः।
कैलोरथः प्रवह्यं जयनं रथगर्भकः।

अथस्तु शक्रोऽथ स्यान्नली कम्बलिवान्धकम्।
अथ कामलवल्गाद्यास्तैः परिहृते रथे।

सपाङ्कलम्बनी यः स्यात् संवीतः पाङ्ककम्बलेः।
स तु देवो वेयात्रश्च यो हतो द्वीपिचम्बला।”

इति हेमचन्द्रः॥

गोलोकस्य रथो यथा,—

“प्रदत्तं विप्रपत्नीभिर्मन्दमत्तं सुधोपमम्।
वाजकान् भोजयित्वा तु स्वयञ्च वसुले वसुः॥

एतस्मिन्नन्तरे तत्र शातकुम्भरथं वरम्।
इहमुविप्रपत्न्या च पतन्तं गगनादहो॥

रत्नदंष्ट्रसंयुक्तं रत्नसारपरिच्छदम्।
रत्नस्तम्भैर्निबद्धञ्च स्रजकलसोज्ज्वलम्॥

अतश्चामरसंयुक्तं वज्रशृङ्गाशुक्लान्वितम्।
पारिजातप्रसूनाणां मालाजालविराजितम्॥

शतचक्रसमायुक्तं मनोवायि मनोहरम्।
वेष्टितं पर्वदेहिषेभ्यश्चमालाविभूषितैः॥

पीतवस्त्रपरीधानै रत्नानुहारभूषितैः।
नवयौवनसम्पन्नैः श्यामलैः सुमनोहरैः॥

हिमजैर्मुनीजस्तैर्गोपवेशधरेभ्यैः।
शिखिपुष्पगुह्यमालावहवज्रमण्डकैः॥

अथैवैव रथान्ते ते प्रजम्बुद्वरेः पदम्।
रथमारोह्यं कर्तुं तनुजं शिवाकाभिनीः॥

रथमारोह्यं कर्तुं तनुजं शिवाकाभिनीः॥

रथमारोह्यं कर्तुं तनुजं शिवाकाभिनीः॥

रथमारोह्यं कर्तुं तनुजं शिवाकाभिनीः॥

रथमारोह्यं कर्तुं तनुजं शिवाकाभिनीः॥

रथमारोह्यं कर्तुं तनुजं शिवाकाभिनीः॥

रथमारोह्यं कर्तुं तनुजं शिवाकाभिनीः॥

६०

रथः

विप्रभार्या हरिं गत्वा जर्मगोलोकमीक्षितम्।
बभूवुर्गोपिकाः सदास्थिता मातुर्विविधाश्च॥”

इति नक्षत्रवर्ते श्रीलक्ष्मणनखण्डे १८ अध्यायः।
देव्या रथयात्रा यथा,—

नक्षत्रोवाच।

“भूयस्तं संप्रवक्ष्यामि देवाराधनसुततमम्।
यत् कृत्वा सर्वकामाणां यामिस्तुप्रभविष्यति॥

इति दन्तमयेहैहैर्मन्त्रैः सुशोभनेः।
विचित्रपद्मरागादोन्मिष्टाभिरुपशोभितैः॥

रथन्तेः कारयेद्देव्या सप्रभौं मनोरमम्।
दुर्जनवन्दनं हस्तमहं चक्रोपशोभितम्॥

चण्डाकिङ्किणिशृङ्गाण्डं चामरैः कटकान्वितम्।
पताकाञ्चनशोभाण्डं दर्पणैरुपशोभितम्॥

तं रथं पूजयेच्छक्रे जातीकुसुममलिकैः।
पारिजातकपूष्पैश्च यत्नकर्ममन्त्रैः॥

सुगन्धपूजितैः कृत्वा देवीं तत्र निवेशयेत्।
प्रतिमां शोभनीं वत्स। महासुरस्ययङ्करीम्॥

पूजयेद्यविष्मस्तां सर्वमङ्गलमङ्गलाम्।
इमां कात्यायनीं देवीं वरदां विन्धवासिनीं॥

निमुम्भमुम्भमयनीं महिषासुरघातिनीं।
प्रसीदतु सदा मेऽस्तु यच्च नो वाञ्छितं हृदि॥

अनेन वलिपूर्वञ्च नमस्कारयुतेन च।
पूजयित्वा ततो नेया समस्ताश्चरणीतकैः॥

पञ्चमी सप्तमी पूर्णा नवम्येकादशीषु च।
छतीयाशिवविष्णुशिवसेनतुल्यैश्च॥

महानदीनदसंज्ञपञ्चतस्रवर्णैश्च॥
तत्र मङ्गलपवित्रास्तं महादेविनिर्मितम्॥

शैलं वा न्यस्य वापि कृत्वा वास्तुविचारितम्।
सर्वलक्षणसंपूर्णं सर्वशोभासमन्वितम्॥

पूर्वं च कारयेच्छक्रे पञ्चाद्यानां प्रचक्रिरे।
महाननपदोपेतां महास्त्रीभिः ससङ्कुलाम्॥

सर्वान्नपावनेवेद्यैः समक्षैरपि पूजयेत्।
दद्याद्वलिं शक्रे सर्वं सर्वदिक्षु समन्ततः॥

भूयो वेतालसंघस्य मन्त्रेणानेन सुव्रत॥
रथ मां निजभूतेभ्यो वलिं यच्छ सदा प्रियम्॥

मातमांतरे देवि। सर्वकामार्थसाधनि।
अनेन वलिदानेन सर्वकामान् प्रयच्छ मे॥

एवं दत्त्वा वलिं शक्रे तथा देवावतारयेत्।
विन्यसेद्भद्रपीठे तु मङ्गलैरुपशोभिताम्॥

तत्रस्थां पूजयेद्देवीं हेमरूपैश्च ताञ्जलेः।
कलसेस्तु सहस्रेण गन्धोदकसुपूरितैः॥

समस्तफलसम्पत्तयेऽग्रियैरथ पञ्चवैः।
कापयेदेकमेकं रत्नगर्भैर्नैवेदयेत्॥

वेदमङ्गलशब्देन शृङ्गावादिचित्रितैः।
वेद्यधोनाम्बुदङ्गैश्च चण्डाकिङ्किणिरावितैः॥

जापयित्वा ततो देवीं निर्मलैश्चनकैः शुभैः।
गोमयादित्तैः पद्मैर्दोषवर्जैः किञ्चोषितैः॥

स्नत्तिकैर्नन्दिकावर्जैः शङ्खैर्गोलोकान्तलैः।
यवशाक्यकुरोद्भिन्नैश्चैवाचारैर्निर्मलयेत्॥

प्रत्येकञ्च ददेत्तुं प्रत्येकं कलसैः क्षपेत्।
तथा कपूरचोदेन चन्दनैः कुङ्कुमेन च॥

गोरोचनासमेतेन देवीं मां विष्णु पूजयेत्॥

गोरोचनासमेतेन देवीं मां विष्णु पूजयेत्॥

गोरोचनासमेतेन देवीं मां विष्णु पूजयेत्॥

गोरोचनासमेतेन देवीं मां विष्णु पूजयेत्॥

गोरोचनासमेतेन देवीं मां विष्णु पूजयेत्॥

गोरोचनासमेतेन देवीं मां विष्णु पूजयेत्॥

गोरोचनासमेतेन देवीं मां विष्णु पूजयेत्॥

गोरोचनासमेतेन देवीं मां विष्णु पूजयेत्॥

गोरोचनासमेतेन देवीं मां विष्णु पूजयेत्॥

रथः

हेमजेर्जातिजेर्मां रथमास्तेरनेकधा।
वासोभिः सुमनैश्चैः पुनर्धूपं चतुर्मुखयेत्॥

भक्षयेत् तथा कन्या द्विजातीन् च दुःखितान्।
भक्ष्यभोज्यान्नपानेन तत्र सर्वान् प्रीयते॥

भोजयित्वा समायेत देवि मे प्रीयतामिति।
रथे कृत्वा तथा देवीं पुनरेव गृहं नयेत्॥

महता जगसंघेन समस्तविभवान्वितैः।
शान्तरेणुपथं सर्वं पुण्यदुर्गात्तैः जलैः॥

प्रक्षिप्यमात्रैः कन्याभिः स्त्रीभिर्भक्षणवादिभिः।
सलिलेन यथा पांशुं कृत्वा पङ्कं प्रचक्रिरे॥

पुरशोभां पथे शोभां दारशोभां गृहे गृहे।
कारयित्वा तथा शक्रे सर्ववधां निवारयेत्॥

अच्छेद्याक्षरवत्क्षिप्तं प्राक्किञ्चिन् विवर्णयेत्॥
बन्धनस्था विमोक्तया बध्नाः क्रोधादिप्रणवः॥

अकालकौतुह्यं शक्रे रथयात्रायां कारयेत्।
सर्वदा सर्वदेवैस्तु शृङ्गाराद्यैः प्रतिष्ठिता॥

रथयात्रा तदा शक्रे सुरैः स्वर्गे सदा कृता।
तथा किन्नरगन्धर्वैर्भूपाताजनिवासिभिः॥

रथयात्राप्रभावेण मोदन्ते दिवि देवताः।
आदित्यो रथयात्राक्षय्येण नभसः क्रमेत्॥

देवो ह्यविमानस्या रथयात्राप्रभावतः।
क्रीकन्ते विविधैर्भोगैः सर्वान्तद्विचर्जिताः॥

तथा त्वमपि देवेन्द्र। रथयात्राकरो भव।
श्रिवायाः श्रिवदायास्तु परमेष्ठ समाधिना॥

अगस्त्य उवाच।

रथयात्राकृतं पुण्यं ब्रह्मणो वासवस्य तु।
पूर्वं यत् कथितं तात तत् सर्वं मया स्मृतम्॥

यापितं नात्र सन्देहो देवीमाहात्म्यसुततमम्।
यः पठेत् शृण्वयाद्वापि भक्तिमान् रूपसत्तम॥

स सुखं यशः सौभाग्यं पुत्रप्राप्तिमप्येक्षिताम्।
जभते नात्र सन्देह इत्येवं ब्रह्मणोऽब्रवीत्॥

स्वयमेव कृते रात्रौ पुरा शक्रेण कीर्तिता।
धनस्य पुरीषाप्रतिस्वरणस्य च वायुना॥

कृते स्थाने कृता तेन तथा श्रुत्वा च निरुतेः।
तुङ्गते परया दृष्ट्या पुरीर्भोगवतीः शुभाः॥”

इति देवीपुराणे रथयात्राविधिमाहात्म्यम्।
३६ अध्यायः॥ *॥ नवमहाणां रथा यथा,—

“योजनानां सहस्राणि भास्वरस्य रथो नव।
इंशादण्डस्तथेवास्माद्विगुणो ह्येव सत्तमाः॥

सार्द्धकोटिस्तथा सप्त त्रियुतान्यधिकानि तु।
योजनानान्तु तस्यान् तत्र चक्रं प्रतिष्ठितम्॥

त्रिणाभिमतिपञ्चारे घञ्चिमन्त्रयाज्ञकैः।
संवत्सरान्तु यत् कृतञ्च कालचक्रं प्रतिष्ठितम्॥

चत्वारिंशत्सहस्राणि द्वितीयोऽहो विवक्षितः।
पञ्चान्यानि तु सार्धानि स्यन्दनस्य द्विजीतमाः॥

अथप्रमाणसुभयोः प्रमाणं तत्पराङ्मुखैः।
भूयोऽथस्तदुपगार्हं च भुवाधारं रथस्य वै॥

द्वितीयोऽहो तु तच्चक्रं संक्षिप्तं मानसाचरे।
हयाश्च सप्त चन्द्रांसि तन्नामानि निबोधतं॥

गायत्री च हृत्पुष्पं च जयती पङ्क्तिरेव च।
अथुष्टुं चिद्विभुक्त्या चन्द्रांसि हरयो रथैः॥”

इति कौर्म्ये १८ अध्यायः॥

इति कौर्म्ये १८ अध्यायः॥

इति कौर्म्ये १८ अध्यायः॥

इति कौर्म्ये १८ अध्यायः॥

इति कौर्म्ये १८ अध्यायः॥

इति कौर्म्ये १८ अध्यायः॥

इति कौर्म्ये १८ अध्यायः॥

इति कौर्म्ये १८ अध्यायः॥

इति कौर्म्ये १८ अध्यायः॥

इति कौर्म्ये १८ अध्यायः॥

रघुः

रघुः

रघुः

“रघुश्चक्रः सोमस्य कुन्दाभासस्तु वाणिजः ।
 वामरघुश्चक्रो युक्ता इष्ट तैव निष्ठाकरः ।
 वीर्यास्यवाणि चरति वचनवाणि रविर्धया ॥२॥
 सोमपुत्रस्तु चाक्राभिर्वाणिभिर्वायुधैर्गमिभिः ।
 वारिजैः स्यान्वो युक्तस्तेनासौ याति सन्ततः ॥३॥
 युक्तस्तु भूमिचरैः स्यान्वो दशभिर्वृतः ॥ ४ ॥
 अष्टाभिर्वाच भौमस्तु रथो हेमः सुशोभनः ॥५॥
 दृष्टस्तैरथाष्टाभ्यः स्यान्वो हेमनिर्मितः ॥६॥
 रघुस्सोमयो स्यान्वो मन्दस्त्रायसनिर्मितः ॥ ७ ॥
 स्रग्भानोभोक्तरारेण तथा वक्रभिर्हयैर्भृतः ॥८॥
 एते महायज्ञाणां वै समाख्याता रथा नव ।
 सर्वे भुवे महाभागा निवृद्धा वातरक्षसिभिः ॥
 यज्ञक्षताराविष्टानि भुवे बह्वान्यशेषतः ।
 भ्रमन्ति भ्रामयन्त्येनं सन्ध्यायनिजरक्षसिभिः ॥”
 इति कौर्मि ४० अध्यायः ॥ ॥ ॥
 श्रीनमोऽयं देवस्य रघुः याचाश्रमे द्रष्टव्यः ॥९॥
 (त्रिपुरहृत्पाथं महेन्द्रादिष्टा देवा येन प्रकारेण
 तदर्थं निर्मितवन्तस्तदाह । मात्स्ये ॥१३३॥
 १३-७१ ।
 “त्रिनेत्र एवमुक्तस्तु देवैः शक्रपुरोगमैः ।
 उवाच देवान् देवेशो वरदो रघवाङ्मनः ॥
 अपगच्छतु वो देवा महादानवर्षं भयम् ।
 तदहं त्रिपुरं ध्वं क्रियतां यद्वज्रवीमि तत् ॥
 यदीच्छस्य मया दम्पु तत् पुरं सहदानवम् ।
 रघमोपयिकं मत्तं सज्जयध्वं किलास्य ते ॥
 दिवासवा तथोक्तास्ते सपितामहकाः सुराः ।
 तथेक्षुक्ता महादेवं चक्रुस्ते रघुसुतमम् ॥
 धरां क्रूरकौ दौ तु ददपार्श्वचराभौ ।
 अधिष्ठानं शिरो मेरोरस्तो मन्दर एव च ॥
 चक्रुश्चन्द्रस्य सूर्यश्च चक्रे काचन-राजते ।
 क्षत्रपत्वं शुक्रपत्वं पञ्चद्वयमपीश्वराः ॥
 रघनेमिहयं चक्रुर्देवा ब्रह्मपुरःसराः ।
 आदिहयं पञ्चयन्त्रं यन्ममेतां देवताः ॥
 कल्पजायतराभ्यां नागाभ्यां समवेष्टितम् ।
 भागवच्चक्रिराक्षो वृधोऽङ्गारक एव च ॥
 श्वेत्तरुक्षया चात्र सर्वे ते देवसत्तमाः ।
 वरुणं गगनं चक्रुश्चावर्तय रघस्य ते ॥
 कृतं द्विजिह्वनयनं त्रिवेद्यं श्रान्तकौम्भिकम् ।
 भयिस्तुक्तेननीलेषु रतं हृत्सुखैः सुरैः ॥
 गङ्गा सिन्धुः शतदुह्य चन्द्रभागा इरावती ।
 वितस्ता च विपाशा च यमुना गङ्गाकी तथा ॥
 सरस्वती देविका च तथा च श्रवत्यरिपि ।
 एताः सरिहराः सन्धा वेद्यसंज्ञाः क्षता रथे ॥
 धृतराष्ट्राश्च ये नागास्तैश्च वेश्यात्मकाः क्षताः ।
 वासुकेः कुलजा ये च ये च रैवतवंशजाः ॥
 ते सर्पा र्दपस्यूर्वाक्षापतूषेष्वाङ्गनागाः ।
 अतस्तुः श्ररा भूत्वा नागाजातिमुभाजनाः ॥
 सुरसा सरसा कर्द्विर्वनता मुचिरेव च ।
 दद्या वृधुचा सर्वोपा अलुः सर्वप्रमत्तया ॥
 नक्षत्राश्च गोवध्या वाक्वध्या प्रजाभयाः ।
 मदा भूत्वा शक्तयश्च तदा देवरथेऽभ्युः ॥
 युग्मं क्षतमुज्ज्वलं चातुर्होत्रप्रयोजकाः ।

चतुर्ध्वजैः स्रग्भानां च वभूवुः सर्वकुलकाः ॥
 तद्युगं युगसङ्काशं रघुश्रीर्षे प्रतिष्ठितम् ।
 धृतराष्ट्रश्च नागेन वद्धं वलवता महत् ॥
 अश्वेदः सामवेदश्च यजुर्वेदस्तथापरः ।
 वेदाश्चत्वार एवेते चत्वारस्तुरगा भवन् ॥
 अमरदानपुरोगाणि याति दानानि कानिचित् ।
 ताभ्यासन् वाणिनां तेषां भूषणानि सहस्रशः ॥
 पद्मदयं तलकैश्च कर्कोटक-धनञ्जयौ ।
 नागा वभूवुरेवेते हयानां बालवन्धनाः ॥
 ओङ्कारप्रभवास्ता वा मन्त्रयज्ञक्रतुक्रियाः ।
 उपदवाः प्रतीकाराः पशुवन्धेयस्तथा ॥
 यज्ञोपवाहान्तेतानि तस्मिन् लोकरं ये शुभे ।
 मणि-सुक्ता-प्रबालेस्तु भूषितानि सहस्रशः ॥
 प्रतीरोङ्कार एवासीत् तदयश्च वषट्कृतम् ।
 सिनीवाली कुङ्कु राका तथा चातुर्भुजा शुभा ॥
 योक्ताययासंस्तुरङ्गाणामपसर्पणविग्रहाः ॥
 क्षत्र्याभ्यश्च च पीतानि श्वेतमाञ्जिष्ठकानि च ।
 अवदाताः पताकास्तु वभूवुः पवनरिताः ॥
 ऋतुभिश्च क्षतः वक्रभिर्धनुः संवत्सरोऽभवत् ।
 अञ्जरा व्याभवचापि सायिका धनुषो दृष्टा ॥
 कालो हि भगवान् रुद्रस्तश्च संवत्सरं विदुः ।
 तस्मादुमा कालरात्रिर्धनुषो व्याञ्जराभवत् ॥
 सगर्भं त्रिपुरं येन दग्धवान् स त्रिलोचनः ।
 स इवविष्णुसोमामिन्द्रदेवतमयोऽभवत् ॥
 आननं ह्यमिरभवच्छूलां सोमस्तमोनुदः ।
 तेजसः समवायोऽयं चैषोक्तेजो रथाङ्गधृक् ॥
 तस्मिन् वीर्यवृद्धार्थं वासुकिर्नागपादिवः ।
 तेजः संवसनार्थं वै सुमोपातिविशो विधम् ॥
 क्षत्वा देवा रघुश्चापि दिव्यं दिव्यप्रभावनः ।
 लोकाधिपतिमभ्येक्ष इदं वचनमब्रुवन् ॥
 संस्कृतोऽयं रथोऽस्माभिस्तव दानवशत्रुजित् ।
 इदमापत्यरिचाणं देवान् सैन्धुपुरोममान् ॥
 तं मेरुशिखराकारं चैलोत्तररथसुतमम् ।
 प्रशस्य देवान् साञ्जति रथं पश्यति शङ्करः ॥
 सुहृद्दृष्ट्वा रथं साधु साञ्जितुक्ता सुहृन्महदुः ।
 उवाच सैन्धानमरानमरोधिपतिः स्वयम् ॥
 यादृशोऽयं रथः कृमो युष्माभिर्मम सत्तमाः ।
 ईदृशो रथसम्पत्ता यन्ता शीघ्रं विधीयताम् ॥
 इत्युक्ता देवदेवेन देवा विद्धा इवेमुभिः ।
 अवापुर्महतीं चिन्तां कथं काम्यमिति ब्रुवन् ॥
 महादेवस्य देवोऽयः को नाम सङ्को भवेत् ।
 सुक्ता चक्रायुधं देवं सोपास्य इतुमाश्रितः ॥
 धुरि युक्ता इवोक्षासौ घटन्त इव पर्वतैः ।
 निम्बसन्तः सुराः सर्वे कथमेतदिति ब्रुवन् ॥
 अहं सारथिरितुक्ता जग्राहान्धस्तोऽयजः ॥
 ततो देवेः सगन्धर्वैः सिंहनादो महान् क्षतः ।
 प्रतीदृष्टं सम्प्लव्य ब्रह्माक्षं क्षततां गतम् ॥
 भगवानपि विन्धेष्टो रथस्यै वै पितामहे ।
 सङ्गः संत इत्युक्ता चाक्षोऽहं रथं हरः ॥
 आरिहति रथं देवे क्षत्वा हरभरातुराः ।
 ज्ञानुभिः पतितता भूमौ रजोपासश्च याचितः ॥
 देवो दृष्ट्वा वेदाङ्गानभीक्ष्णहयान् भवान् ।

उज्जहार पिङ्गवातां नृपुत्र इव दुःखितान् ॥
 ततः सिंहरथो भूयो वभूव रघुभैरवः ।
 जयशब्दश्च देवानां सम्भूवाक्षोपमः ॥
 ततोङ्कारमयं युद्धं प्रतीदं वरदः प्रभुः ।
 स्वयम्भुः प्रययौ बाह्वाननुमन्त्रा यथाजयम् ॥
 यत्समाप्ता इवाकाशं सुख्यन्त इव मेदिनीम् ।
 सुखेभ्यः सख्युः आसागुच्छयन्त इवोरगाः ॥
 स्वयम्भुवा चोद्यमानाञ्जोहितेन कपर्दिना ।
 ब्रजन्ति तस्या जवनाः स्यकाल इवानिजाः ॥
 ध्वजोऽयविनिर्माद्ये ध्वजयष्टिमनुत्तमाम् ।
 आक्रान्त्य गन्दी रुध्रं तस्यौ तस्मिन्निष्कृष्य ॥
 भागवाङ्गिरसौ देवौ दक्षजक्षौ रघुप्रभौ ।
 रघुचक्रं तु रक्षिते वदस्य प्रियकाङ्क्षिणौ ॥
 शेषश्च भगवान् नागः अजन्तोऽनकारोऽरि-
 काम् ।
 शरजक्षौ रथं याति शयनं ब्रह्मजक्षुः ॥
 यमक्षुर्न ससाध्याय महिम्न्यातिहादकम् ।
 द्रविणाधिपतिर्चाणं सुराणामधिपो द्विपम् ॥
 मयूरं शतचक्रश्च कूजर्णं किन्नरं यथा ।
 गुह्य आख्याय वरदो युगोपमरथं पितुः ॥
 नदीश्वरश्च भगवान् मूलमादाय वीप्रिमत् ।
 एतत्तथापि पाश्याभ्यौ लोकस्य सयत्नदृष्टया ॥
 प्रमथान्नामिवर्णाभाः साविज्जाला इवाचलाः ।
 अजुजम् रथं शान्तं नक्ता इव महायन्त्रम् ॥
 भृगुभरद्वाज-वसिष्ठ-गौतमाः ।
 क्रतुः पुलह्यः पुलहस्तपोधनाः ।
 मरुत्पद्मभैरवभगवान्याङ्गिराः ।
 पराशरागण्डपुत्रा महाश्वरः ॥
 हरमजितमजं प्रतुष्टु-
 वैचनविशेषिचिन्मभूषणैः ।
 रघुश्चिपुरः सक्ताश्च नाचको
 ब्रजन्ति सपत्न इवाद्रिभरः ॥
 करिगिरिरविमेषसज्जभाः ।
 सज्जपयोदनिनादनादिनः ।
 प्रमथगणाः परिवार्य देवगुप्तं
 रघुमभितः प्रययुः स्वदंष्ट्रुक्ताः ॥
 मकर-तिमि-तिमिङ्गलाहतः ।
 प्रजय इवातुससुहृतोऽगवः ।
 ब्रजन्ति रघुवरोऽति भास्वरो
 क्षप्रानिपातपयोदनिस्वनः ॥”
 अथ ज्योतिर्विदाभरणी रघुकर्माह ।
 “जोलेमेचलतुजिण्णुकभेयु
 • स्यन्दनाखिलविधानमेषाहुः ।
 संनस्तुयुवशास्त्रनपयोः
 साधुराश्रयति साधुभिरङ्ग ॥”
 अथ रघुचक्रमाह ।
 “उवाच कर्ककोरुर्ध्व-
 देयन्दुवलयं वलयस्य ।
 मयभागनिचितभ्रममया-
 दाविमध्यमनसो नवभागम् ॥
 अयमे भवति संकजिरणः-
 क्रूररोक्षि जयोऽयं रथोऽहं ।

रथकः

सन्धिमेधेधुतिरन्तरस्यौ
भीतिरिदमनसो ननु गर्भे ॥”

अथ सुहृत्पुत्रपत्नी रथकम् ।

“पुत्री पुत्रसंयुक्ताधुराधा रेवती द्वयोः ।

अवगादिभिरेव हस्तत्रितये रोहिणीयुगे ।

सार्के सौम्यदिने सौम्यविलये रथकम् वत् ॥”

अथ ज्योतिःसागरे रथकम् ।

“रथाकारं लिखेच्चक्रं भागुभादौ विलोकयेत् ।

रथाय त्रीणि रथाणि स्वरिमार्गे प्रदापयेत् ॥

अङ्गे नक्षत्रं चक्रे सन्धिदक्षे मङ्गलम् ।

रथाय च महोत्पातं मध्ये चैव सुखप्रदम् ॥”

इत्यार्य्ये ज्योतिर्विद्वद्भिराभेन तताः शुभा

दिशः ॥ ॥ अस्यार्थः । अथानन्तरं धीराः

स्मरन्नानां रथानां अखिलं सम्यक् विधानं

कार्यमाहुः कथयन्ति । केचु लोकांश्चानि

स्थाति, पुनश्चसुः अवगा धनिष्ठा शतभिषा

एतानि । भैरवश्चानि नगाधिरा रेवती चित्रा

अधुराधा एतानि । लघुश्चानि हस्ता अश्विनी

पुष्या अभिजित् एतानि । लिङ्गारिक्तज्ञं ज्येष्ठा

को नक्षा तदं रोहिणी रतियु नक्षत्रेषु । पुनः

केचु सेनसङ्गादु रनः सूर्यः तेन सह वर्तमानेषु ।

सतां मुभयहाणां युगु वारेषु । पुनः कस्मिन्

साधुराश्रित्य मुभयहराश्रित्युक्ते अङ्गे लये

सति । पुनः केः वशां ज्यौ सप्तमं स्थानं अमु

चतुर्थं तपः नवमं एतद्भवन्त्येः साधुभिः

शुभयज्ञैरिति । अथ रथचक्रं नक्षत्राणां पणम् ।

उच्यते । उच्यतेऽपि, सूर्यस्तस्य करैः किरणैः

कीर्णं चापं पुरं कण्ठामलकौयसभागप्रदेश

यस्य तच्च तद्वच्चैति तस्मात् अर्थात् सूर्या

क्रान्तनक्षत्रात् अनसः शकटस्य वलयचक्रं

तुल्यायात् अयमभागमारभ्य आविमध्यं मध्य-

भागपर्यन्तं सुधिया नक्षत्रवलयं भूचक्रं देयं

न्यासीकर्तव्यं किम्भूतं नक्षत्रवलयं नवभागं

नवभिर्भागेः स्थितमिति यावत् । पुनः किम्भूतं

सप्तभागमिति तन्ममं वामभागेन आपन्नमम-

मिति । अथास्य पणम् । अनसः शकटस्य

अयमेव अयगतवर्तमाने चक्रनक्षत्रे सङ्गलिः

बुद्धं भवति । ज्वरोरुनि युगन्धरमते वर्त-

माननक्षत्रे अन्तो नतिः मरुतं भवति ॥

रथाङ्गे चक्रयुगे जयो भवति । सन्धिमेधे सन्धि-

गतनक्षत्रे अर्थकृतिः ब्रह्महरयं भवति ।

अन्तरस्यौ मध्यसन्धानगतनक्षत्रे भीति-

भये भवति । गर्भे मध्यभागगतनक्षत्रे दृष्टं

मुभं भवति । ननु निश्चितमिति । अन्यत्

सुगमम् ॥

रथकः, पुं, (रथ इव प्रतिकृतिः । कण्ठः) मन्दिरा-

वववविशेषः । यथा,—

“अष्टकांशिन गर्भस्य रथकानां निर्गमः ।

परिधेर्गर्भभागेन रथकाणां कल्पयेत् ॥

तत्तृतीयेन वा कुम्भात् रथकानां निर्गमम् ।

रामचयं स्थापनीयं रथकचित्तये वदा ॥”

इति श्रीहरिभक्तिविद्यायै २० विद्यायः ॥

रथकः

रथकथा, स्त्री, (रथानां समूह इति । “जन-
खलादिगोरथेति ॥” इति सुगन्धोपसृजने

कथः । टाप् ।) रथसमूहः । तत्पर्यायः ।

रथजनः २ । इत्यमरः । २ । ८ । ५५ ॥ (रथ-

कथा । इति पाणिनिः । ४ । २ । ५१ ॥)

रथकरः, पुं, (करोतीति । कृ + कृच् । रथानां

करः ।) रथकारः । इति शब्दरत्नावली ॥

रथकारः, पुं, (रथं करोतीति । कृ + कृच् ।)

रथनिर्माणकर्ता । कुतार इति भाषा । स तु

करणीगर्भे माह्विष्यान्नातः । (यथा, वाज-

सनेयसंहितायाम् । ३० । ६ ।

“स्त्रीष्वं प्रमदे कुमारीपुत्रं

मेधाये रथकारं धैर्याय तच्चाकम् ॥”

“रथकारं माह्विष्ये करिण्या जातम् ॥”

इति तद्वाक्ये महीधरः ॥) तत्पर्यायः । तच्चा २

वर्तकिः ३ तच्चा ४ काष्ठतट ५ । इत्यमरः ॥

रथधारः ६ वर्तका ७ रथकरः ८ काष्ठतटकः

९ । इति शब्दरत्नावली ॥

रथकुटुम्बी, [न] पुं, (रथं कुटुम्बयितुं धारयितुं

श्रीलमस्य । खिनः । यद्वा, रथ एव कुटुम्बम् ।

तदस्यास्तीति । इतिः ।) सारथिः । इत्य-

मरः । २ । ८ । ६० ॥

रथक्रान्तः, पुं, (रथवत् क्रान्तं क्रमणमस्य ।)

तालविशेषः । यथा,—

“अथक्रान्तो रथक्रान्तो विष्णुक्रान्तस्तनः परः ।

सूर्यक्रान्तो विष्णुक्रान्तो वलभिरागपचक्रः ॥

इति पञ्चमहीनानां संज्ञाः सप्त क्रमात्मनाः ॥”

इति सङ्गीतरत्नाकरः ॥

रथगर्भकः, पुं, (रथो गर्भेऽस्य ।) सङ्ख्यवाक्य-

यानम् । नररथः । तत्पर्यायः । कर्णोरथः २

प्रवहणम् ३ उद्यनम् ४ । इति हेमचन्द्रः ॥

रथगुप्तिः, स्त्री, परप्रहरणाभिघातरक्षार्थं रथस्य

समावृत्तावरणकादिद्रव्यम् । रथस्य गुप्तिः

काष्ठादिभ्यो रक्षार्थमावरणम् । तत्पर्यायः ।

वस्तुः २ । इत्यमरः भरतश्च ॥

रथगोपनं, स्त्री, (रथस्य गोपनं शस्त्रादिभ्यो

रक्षार्थमावरणम् ।) रथगुप्तिः । इति हला-

युधः ॥

रथचरकः, पुं, (रथचरकं चक्रं तदेव नामास्य ।)

चक्रवाकपक्षी । इति शब्दरत्नावली ॥ (पुं, स्त्री,

रथस्य चरकः ।) रथचक्रम् । यथा,—

“रथः स्त्रीयौ यन्ता शतधृतिरोगो धनुरथो

रथाङ्गे चक्राङ्गौ रथचरकपाणिः शर इति ॥”

इति महिम्नः स्तोत्रम् ॥

रथहः, पुं, (रथनामा हः । यद्वा, रथस्य हर्षः ।

तत्प्रयोगितात् ।) तिनिश्रुतः । इत्यमरः ।

२ । ४ । २६ ॥ (तथास्य पर्यायः ।

“तिनिश्रुः स्यान्नो नेमी रथहर्षज्जलकथा ।”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वसर्गके प्रथमे भागे ॥)

रथन्तरः, वि, रथेन तरति यः । इति सुगन्धोप-

सृजकम् ॥ (कथ्यविशेषः, पुं । यथा, मत्स्य-

पुराणे । ५३ । ३३—३४ ।

रथकः

“रथन्तरस्य कथस्य वृत्तान्तमधिकृत्य वत् ।

सावर्जिना नारदाय कथमाहात्म्यं वृत्तम् ॥

यत्र ब्रह्मवराहस्य चरितं वर्ण्यते तुहुः ।

तदहादृशसाहसं ब्रह्मवैवर्तमुच्यते ॥”

रथेन तरतीति । तु + “वृत्तायां भृतृवृत्ति-

घारिचरितपिदम् ॥” ३ । २ । ४६ । इति

खच् । समुच् । अच् वृत्तपतिमात्रम् । नक्ष-

त्रवाचांशुगमः । वामभेदे, स्त्री । यथा, जग-

वेदे । १ । १६४ । २५ ।

“जगता सिन्धुं दिव्यस्तभायत्रयन्तरे कथं पथ-

पथतु ॥”

“रथन्तरे एतन्नामके साविं ॥” इति तद्वाक्ये

सावयः । खियां डीप् । रथन्तरी । पौरवस्य

ईलिनस्य भार्या । यथा, महाभारते । १८४ । १७ ।

“रथन्तरी सुतान् पञ्च पञ्चभूतोपमास्ततः ।

ईलिनो जनयामास दुष्प्रान्तप्रभृतीन् वृषान् ॥”

रथपर्यायः, पुं, (रथः पर्यायो यस्य ।) वेतस-

वृत्तः । इति शब्दचन्द्रिका । (विवरकमस्य

वेतसशब्दे विज्ञेयम् ॥)

रथपादः, पुं, (रथस्य पादः ।) चक्रम् । इति

हेमचन्द्रः ॥

रथसा, स्त्री, नदीविशेषः । इति शब्दरत्ना-

वली ॥

रथयाचा, स्त्री, (रथेन भगवतो याचा ।)

आषाढसुक्लद्वितीयायां श्रीजगन्नाथस्य रथा-

रोपयकूपोत्सवः । यथा, स्कन्दपुराणि ।

“आषाढस्य सिते पक्षे द्वितीया पुष्यसंयुता ।

तस्यां रथे समारोह्य रामं मां भद्रया सह ॥

याचोत्सवं प्रहृत्याथ प्रीत्येव द्विजान् नृपान् ॥

तथा ।

नक्षत्राभावे तिथौ कार्या वदा सा प्रीत्येव मम ।

मां जगन्नाथम् । सा याचा ॥” इति तिथ्यादि-

तत्त्वम् ॥ ३॥

“नातः श्रेयःपदो विजोवस्तवः शास्त्रसम्मतः ।

रथयाचैव याचायां सुखोत्साह प्रजापतिः ॥”

इति याचातत्त्वम् ॥ ३॥

अन्यत् याचाशब्दे द्रव्यम् ॥

रथाङ्गं, स्त्री, (रथस्याङ्गम् ।) चक्रम् । इत्यमरः ।

(यथा, रघुः । ७ । ४१ ।

“रथो रथाङ्गज्जिना विजये

विजोलघटाकृतितेन नागः ॥”

रथावयवमात्रम् । यथा, महाभारते । १४ ।

८२ । १३ ।

“अजे पताकादङ्गेयु रथयन्त्रहृदये च ।

अन्धेषु च रथाङ्गेषु न शरीरे न शरयौ ॥”

सिद्धान्तचक्रम् । यथा, माघे । १ । २१ ।

“रथाङ्गपाणिः पटलेन रोचिषा-

नक्षत्रिणः संवलिता विरेचिरे ॥”

रथाङ्गः, पुं, चक्रवाकपक्षी । इत्यमरः । (यथा,

नेवधे । १६ । ३५ ।

“विरहतरुनिष्ठा वज्राङ्गनक्षत्रविज्ज्वा-

मिह वज्रचरी नामयाचं रथाङ्गविज्ज्वा- ॥”

रथः

रथाङ्गपाणिः, पुं, (रथाङ्गं सुदर्शनचक्रं पाणौ यत् ।) विष्णुः । इति हज्जायुधः ॥ (यथा, भागवते । १।३।३८।

“सवेद धातुः पदवीं परस्व
दुरन्तवीर्यस्य रथाङ्गपाणिः ॥”)

रथाङ्गी, स्त्री, (रथस्याङ्गमिवाङ्गनिर्यस्याः । रथाङ्ग + ङीष् ।) ऋद्धिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

रथान्तरः, पुं, कल्पभेदः । इत्यमिपुराणम् । (रथ-
न्तर इत्यपि पाठः ॥)

रथाभः, पुं, वेतसद्वृत्तः । इति शब्दरत्नावली ॥

रथाभपुष्पः, पुं, (रथाभस्य पुष्पमिव पुष्पमस्य ।)
वेतसः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

रथावरोही, [न] पुं, (रथे अवरोहतीति ।
अव + रुह + णिनिः ।) रथस्ययुद्धकर्ता । इति
हेमचन्द्रः ॥

रथिकः, पुं, (रथोऽस्थस्येति । रथ् + ठन् ।)
रथी । इत्यमरः । २।८।७६ ॥ (यथा,
वृहत्संहितायाम् । १५।११।

“हस्ते तस्करकुञ्जर-

रथिकमहामात्रप्रित्तिपण्यानि ॥”)

तिनिशृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (रथेन
चरतीति । रथ् + “पर्यादिभ्यः ङन् ।” ४।४।
१०। इति ङन् । रथचारिणि, त्रि । इति
सिद्धान्तकौमुदी ॥)

रथिनः, पुं, (रथस्य इतः प्रभुः । शकन्त्यादि-
त्वादकारणोपः ।) रथी । इत्यमरः । १०।८।७६ ॥

रथिरः, पुं, (रथोऽस्थस्येति । रथ् + “मिधा-
रथाभ्यामिरतिरथौ वक्तव्यौ ।” ५।२।१०६।
इत्यस्य वार्तिकोक्ता इत्यर्थः ।) रथी । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ३।१।१७।
“अनुदेवानथिरो यासि साधनम् ॥”
“रथिरः रथी ॥” इति तद्भाष्ये सायणः ॥)

रथी, [न] पुं, (रथोऽस्यास्तीति । रथ् + इतिः ।)
रथस्वामी राजादिः । तत्पठ्यायः । रथिकः २
रथिनः ३ । इत्यमरः । १।८।७६ ॥ रथा-
रोही ४ रथी ५ रथिरः ६ । इति हेमचन्द्रः ॥

रथस्वामी ७ साराचः ८ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ स्यान्कारोहः ९ । इति जटाधरः ॥
(यथा, रघुः । १।७।३७।

“पत्तिः पदातिं रथिनं रथेण-
सुरङ्गवादी तुरगाधिकृष्टम् ॥”)

रथः, पुं, (रथं वहतीति । रथ् + “तद्वहति-
रथयुगप्रासङ्गम् ॥” ४।४।७६ । इति यत् ।)

रथस्य षोढा षोढकः । इत्यमरः । २।८।७६ ॥

रथसः । इति हेमचन्द्रः ॥ (रथस्य नेता ।
यथा, ऋग्वेदे । ६।२१।६।

“ऋतुर्न रथं नवं दधाता केतमादिशे ॥”

“रथं रथस्य नेतारम् ॥” इति तद्भाष्ये
सायणः ॥ रथसन्निधि, त्रि । यथा, ऋग्वेदे ।
२।३१।७।

“सभिर्न रथो व्यह्वीतिमग्नाः ॥”

“रथो रथसन्नी सभिर्न सर्पवशीजोऽथ

रथः

रथः

रथः । इति तद्भाष्ये सायणः ॥ रथस्तीरमिति ।
“रथात् यत् ॥” ४।३।१२१ । इति यत् ।)

स्त्री चक्रम् ॥ (युगम् । इति काशिका ॥

रथा, स्त्री, (रथानी समूहः । रथ् + “खलगो-
रथात् ॥” ४।२।५० । इति यत् ।) रथ-
समूहः । तत्पठ्यायः । रथकथा (या) २ रथ-
व्रजः ३ । अथ्यन्तरमार्गः । नाह् इति भाषा ॥

तत्पठ्यायः । प्रतीकौ २ विशिखा ३ । इत्यमरः ॥
आवर्तनी । इति मेदिनी ॥ (रथाय हिता ।
रथ् + “रथादयत् ॥” ४।३।१२१ । इति यत् ।

यद्वा, रथं वहतीति । “तद्वहतीति ॥” ४।४।
७६ । इति यत् ।) पत्न्याः । (यथा, सुहा-
भारते । १।१४१।६०।

“पानागारेषु रथासु सर्वतीर्थेषु चाप्यथ ।
चत्वरेषु च कूपेषु पर्वतेषु वनेषु च ॥”)
चत्वरम् । इति हेमचन्द्रः ॥

रथ, उत्पत्तिः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-सक०-सेट् ।) रेषादिः । उत्पत्तिसमु-
त्पन्नमिति गोविन्दभट्टः । रदति भूमिं श्रुकरः ।
इति दुर्गादासः ॥

रथः, पुं, (रथोति । रथं विलेखने + पचादित्वात्
अच् ।) दन्तः । (यथा, आर्यासप्तशत्याम् ।
४०६।

“भ्रमसि प्रकटयसि रथं

करं प्रसारयसि लङ्गमपि श्रयसि ।

धिष्मन्तं तव कुञ्जर

जीवं न लुहोषि जतरायौ ॥”)

विलेखनम् । इति मेदिनी । रथः, १४ ॥ पुरुष-
दन्तलक्षणं यथा,—

“विवर्धनहीनाश्च दन्ताः खिग्धा घनाः

शुभाः ।

तीक्ष्णा दंष्ट्राः समाः श्रेष्ठा जिह्वा रक्ता समा
शुभा ॥”

स्त्रीदन्तलक्षणं यथा,—
“कुन्दपुष्पसमा दन्ता भावितं कीकलासमम् ।
दाक्षिण्ययुक्तमश्रुं दंशशब्दसुखावहम् ॥
नासा समा समपुटा स्त्रीणां च रचिरा शुभा ।
करालविषमा दन्ताः क्षेप्राय च भयाय च ।
चौर्ध्वाय लहरीमाश्च दीर्घा भर्तुश्च खलवे ॥”
इति गारुडः ६६ अध्यायः ॥ ७७ ॥

दन्तलक्षणं शुचित्वं यथा,—
“दन्तवृद्धलक्षणेषु जिह्वाक्षर्येषु शुचिर्भवेत् ॥”
इति कौर्म्ये उपविभागे १० अध्यायः ॥ ७७ ॥

“दन्तलक्षणसंज्ञायं ज्ञेयं मण्डितं दन्तवत् ।
न तत्र बहुशः कुर्याद्यत्नमुद्धरणे पुनः ।
भवेदशौचमन्तरं हृत्पेधाद्वर्णे कृते ॥”
इति प्रायश्चित्ततत्त्वधृतवचनम् ॥

रथदः, पुं, (रथानी हृद आच्छादकः ।)
ओष्ठः । इति हेमचन्द्रः ॥

रथनः, पुं, (रथतेनेनेति । रथ् + करणे कृट् ५
रन्तीति । रथ् + ण्वर्वा ।) दन्तः । इत्यमरः ।
२।६।६१ ॥ (यथा, हरिवंशे । ११०।८७।

रन्तिदे

“रन्तेः पन्नगरिषु करेण शिरसा तदा ।
रेरावतो मजपतिराजधानं नदंक्षया ॥”

रद + भावे लुट् ।) उत्पन्नने, स्त्री ॥

रदनच्छदः, पुं, (रदनानी हृद आच्छादकः ।)
ओष्ठः । अक्षरः । इत्यमरः । २।६।६० ॥ तस्य
शुभाशुभलक्षणं यथा,—

“मौसलेषु धनोपेता अवक्रेरधरेषु पाः ।

विम्बोपमेषु स्फुटितेरोष्ठे रुचोश्च खलितैः ।

विवर्धनहीनाश्च दन्ता खिग्धा घनाः शुभाः ॥”
इति गारुडः ६६ अध्यायः ॥

रदनी, [न] पुं, (रदनी प्रघ्नस्तदन्तावस्य स्त
इति । रदन + इतिः ।) हस्ती । इति राज-
निर्घण्टः ॥

रदी, [न] पुं, (रदी प्रघ्नस्तदन्तावस्य स्त इति ।
रद + इतिः ।) हस्ती । इति हज्जायुधः ॥

रध, य ऊ लृट् हिंसने । पाके । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(दिवा०-पर०-सक०-वेट् ।) य, रध्यति । ऊ,
रधियति रथ्यति । लृ, अरन्त्यत् । इति दुर्गा-
दासः ॥

रन्ज, म औ न } रागे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
रन्ज, य म औ न } (भा०-दिवा० च उभ०-
वर्णान्तरोत्पादने सक०-आसक्तौ अक०-अनिट् ।)

य न, रन्थति रथ्यते । म, रन्थति रथ्यात् ।
रन्गरमणादन्थत् रन्थयति पुनं पिता । औ,
रङ्गता । न, रन्थति रन्थते । रागी वर्ण-
ान्तरोत्पादनासक्तश्च । इति दुर्गादासः ॥

रन्तिदेवः, पुं, (रन्ति इति । रन् + संज्ञायाम्
तिक् । रन्तिचासौ देवश्चेति ।) विष्णुः । चन्द्र-
वंशीयवृषपतिभेदः । स तु साङ्गतिपुत्रः । इति
मेदिनी । वै, ६२ ॥ (यथा, भागवते । ६।२१।२०।

“गुरुश्च रन्तिदेवश्च संज्ञितः पाञ्चजन्यम् ।
रन्तिदेवस्य महिमा इहासुत च गीयते ॥”
अयं हि याज्ञिको दातायगण्य इति पुराणीषु
श्रूयते । यत्तद्व्यश्रुतयोः समीरसेनेव चर्मण्यतो
नदी जाता । यथा, महाभारते । ३।२०७।
८—९।

“राज्ञी महानसे पूर्वं रन्तिदेवस्य वै हिज ।
दे सहसे तु वधीते पशूनामन्वहं तदा ।
अहन्त्यहनि वधीते दे सहसे गवां तथा ।
समांसं ददन्तो ह्यन्नं रन्तिदेवस्य निजशः ॥
असुता कीर्तिरभवत् वृषस्य हिजसत्तमः ॥”
तथाच तत्रैव । १२।२६।१२७—१२८।

“उपातिष्ठं पशवः स्वयं तं संश्रितव्रतम् ।
गान्धारयथा महान्तानं रन्तिदेवं यशस्विनम् ॥
महानदी चमेराश्रितुं क्लेशात् सुशुभे यतः ।
तन्चर्मण्यतोऽथैव विख्याता सा महानदी ॥
ब्राह्मणेभ्यो ददौ निष्कान् सदसि प्रनते वृषे ।
तुभ्यं निष्कं तुभ्यं निष्कमिति क्रोशन्ति वै हिजाः ॥
सहसं तुभ्यमित्युक्त्वा ब्राह्मणान् संप्रपद्यते ।
अन्वाहार्योपकरणं द्रव्योपकरणञ्च यत् ॥
घटाः पात्राः कटाहानि स्यान्वाद्यं पितराणि च ।
नासीत् किञ्चिदसौवर्णं रन्तिदेवस्य धीमतः ॥

रन्ध्र

वीक्षते रन्ध्रदेवस्य यां राजिमवसन् यष्टि ।
आलभ्यन्त शतं गावः सहस्राणि च विंशतिः ॥
तत्र स खदाः कोशलि सुन्दरमणिकुण्डलाः ।
खपभूयिष्ठमन्त्रीष्वं जायमानं यथा पुरा ॥”
कुक्षुरः । इति शब्दरत्नावली ।
रन्ध्रः, स्त्री, (रन्ध्रे अच्चेति । रन्ध्र + लुट् ।) वस्त्रं ।
नदी । इति मेदिनी । ते, ४६ ॥
रन्ध्रं, स्त्री, पाकः । रधधातोर्भावेऽनटप्रत्ययेन
नियन्तम् । यथा रन्ध्रनाय स्यात् । इति
संक्षिप्तसारयाकरणम् ॥ (रध् + लुट् ।) नाशके,
त्रि । यथा, भागवते । ४ । ३० । २८ ।
“यद्गुण्यते काये खपुङ्गाभद्ररन्ध्रम् ॥”
“ये अभद्ररन्ध्रम् । अभद्रलनाशनः ॥” इति
तट्टीकायां श्रीधरः ।)
रन्ध्रितं, स्त्री, (रध् + क्त ।) कृतं रन्ध्रमवयम् ।
तस्य पाचान्तरे स्थापनविधियथा,—
“सङ्कीर्णं पाचसम्भारे मार्गे वा ग्रामवर्जिते ।
स्थापयेद्गुणवान् खदः सिद्धां पाचकान्तरे ॥
भक्तं खपावके स्थाप्यं न स्थाप्यं पाचकान्तरे ॥
हतं काष्ठायसे स्थाप्यं मांसं मांसभवे रसम् ।
स्थापयेद्वाजले हेमे पात्रे लौहेऽथ काष्ठले ।
पञ्चादिवर्षं विधं प्राक्तं स्थाप्यं काष्ठामलौहे ॥
पञ्चान्नं पिष्टकं भक्ष्यं स्थाप्यं काष्ठेऽथ दाबले ॥
धारयेत् सुश्रुतं चौरं पार्थिवे वाथ काष्ठले ।
पात्रीयं पायसं तक्तं खपुङ्गयेष्वेव धारयेत् ॥
काचले स्थापिते वाथ वेदूषादिद्विचित्रिते ।
धारयेत् सत्यदा पात्रे रागवाक्वशङ्कुकान् ॥
उक्तपाचान्तरे स्थाप्यं तदुद्वयं तदुद्वयापहम् ।
सत्यदा सुखदं कृतमन्यथा रोवकारकम् ॥”
इति सूपकारशान्ते पाकरालेश्वरः ॥
रन्ध्रं, स्त्री, (रन्ध्रयति हिनश्यतेनेति । रध् + बाहु-
लकात् रक् ।) दूषणम् । (यथा, रघुः ।
१२ । ११ ।
“रन्ध्रान्ध्रगदनाम् । द्विषामामिषतां ययौ ॥”)
ह्रिन् । इति मेदिनी । (यथा, रघुः । १५ । ८२ ।
“एवमुक्ते तथा साध्या रन्ध्रात् सद्योभवाद्भुवः ।
प्रातश्चदमिव ज्योतिः प्रभामखलसुदययौ ॥”
मनुष्यशरीरस्थरन्ध्राणि यथा,—
“वासानयनकर्णानां हे हे रन्ध्रे प्रकीर्णिते ।
मेहनापावकक्रान्तामेकेके रन्ध्रमुच्यते ।
दृष्टमं मल्लके प्रोक्तं रन्ध्राणीति वृक्षां विदुः ॥
स्त्रीयास्त्रीयधिकानि सुतः स्तनयोर्मभयतमः ।
खपुङ्गुश्चैव चास्यानि मतानि त्वत्ति जनि-
नाम् ॥”
इति शार्ङ्गधरे पूर्वखण्डे पञ्चमेऽध्याये ॥
योगिः । यथा, महाभारते । १२ । ८२ । ५३ ।
“रन्ध्रागतमयाश्वानां शिखोद्देशे चर्चिषाम् ।
नेत्ररागः कोकिलस्य ज्वरः प्रोक्तो महात्मना ॥”
रन्ध्रकण्टः, पुं, (रन्ध्रे कण्टः कण्टको यस्य ।)
आलभ्यूरकः । इति राजर्जनवर्णनः ॥
रन्ध्रवधुः, पुं, (रन्ध्रे गर्ते वधुर्नकुल इव ।)
उन्मूलकः । इति चिकित्साशेषः ॥

रभसः

रन्ध्रवधुः, पुं, (रन्ध्रविशष्टो वधुः ।) ह्रिदयुक्त-
वधुः । पौष्पावधु इति भाषा । तत्पर्यायः ।
त्वक्सारः २ कीचकाज्यः ३ मस्करः ४ वाद-
नीयः ५ शुषिरास्यः ६ । अस्य गुणाः ।
“वधौ त्वन्मौ कयायौ च किञ्चित्तौ च
श्रीतलौ ।
स्रज्जम्बूप्रमेहार्थः पित्तादाहासनाशनौ ॥
विशेषो रन्ध्रवधुस्तु दीपनोऽजीर्णनाशकः ।
रचितस्तु पाचनो हृद्यः शूलघ्नो गुल्मनाशनः ॥”
इति राजर्जनवर्णनः ॥
रप, वदे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
सुक०-सेट् ।) रपति । वदः कथनम् । इति
दुर्गादासः ॥
रफ, गत्याम् । वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-सुक०-सेट् ।) रफति । इति दुर्गादासः ॥
रफ, इ गत्याम् । वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
आत्मा०-पर०-सुक०-सेट् ।) इ, रम्भाते । इति
दुर्गादासः ।
रव, इ गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-सुक०-सेट् ।) इ, रम्भाते । इति दुर्गा-
दासः ॥
रव, इ उ शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-सुक०-सेट् ।)
रवः, पुं, शब्दः । रवधातोर्भावेऽनटप्रत्ययेन नियन्तः ॥
(यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ५ । ४०८ ।
“सुप्रसदादुधदे भ्रष्ट इव निजालसेक्षणः ।
प्रवृद्धः शस्त्रपातेः स यत्सुचदभैरवान् रवान् ॥”)
रभ, इ उ शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
आत्मा०-सुक०-सेट् ।) इ, रम्भाते । उ, रम्भाते ।
इति दुर्गादासः ॥
रभ, औ उ राभस्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
आत्मा०-सुक०-अनिट् ।) राभस्यसुतसुकीभाषः ।
निर्विचारा प्रवृत्तिरिति गोविन्दभट्टः । औ,
रम्भा । उ, रभते साधुः पुण्ये । आहूयपूर्वोऽय-
मारम्भे । शास्त्रं पठितुमारभते शिष्यः । इति
दुर्गादासः ॥
रभसः, पुं, (रभणमिति । रभ + “अयविचमि
तमिगमिरभिलभौति ।” उणा० ३ । ११७ ।
इति असच् ।) वेगः । (यथा, माघे । ६ । ७२ ।
“रभसोत्थितामृगगतः सहसा
परिरभ्यकञ्चन बधूमवधत् ॥”)
वधः । इति मेदिनी । स, ३१ । (प्रमोक्षाहः ।
यथा, गीतगोविन्दे । ५ । ६ ।
“मनसि रभसविभवे हरिरुदयतु सुकतेन ॥”
“रभसस्य प्रमोक्षाहस्यं ॥” इति तट्टीकावाल
बोधिनी ।) संरम्भः । यथा, माघे । ११ । १६ ।
“प्रमदमदनमाद्यद्वौवनोद्दामरामा
रमन्तरभसखेदस्त्रिद्विक्ले दयः ॥”
संभ्रमः । यथा, भागवते । ११ । १६ ।
“वन्दद्वाः श्वानः सप्रश्रुताणि
विश्रुतिश्च सरभसं खादन् ॥”)
पौष्पापर्वविचारः । इत्यमरः । औतुसुत्वमिति

रमय

कलिङ्गः । खियामा रभसा च दृश्यते । इति
छण्डः । (यथा, किराताज्जीवौ । ५ । १ ।
“अथ जयाय नु मेरुमहीभृतो
रभसया नु दिगन्तदिदृश्या ।
अभिययौ स हिमालयसुष्ठितं
समुहितं नु विलङ्घयितुं नभः ॥”)
(यथा, महाभारते । ५ । ५१ । १० ।
“सर्वेषां मम पुत्राणां स एकः क्रूरविक्रमः ।
वक्राशी विप्रतीपश्च बाल्येऽपि रभसः सदा ॥”
महान् । इति निघण्टुः । ३ । ३ ।)
यदा तु रभसगुणयोगात्तत्पर्यं आदित्वात् अग्र-
त्यये तद्वति वर्तते तदा वाच्यलिङ्गता स्यात् ।
इति लिङ्गादिसंयत्ते भरतः ॥
खनामख्यातः अभिधानविशेषश्च ॥
रम, उ उ न औ क्रीडे । इति कविकल्प-
द्रुमः ॥ (भा० आत्मा०-अक०-अनिट् ।) जावेट् ।)
रेफाट् । उ, रमिषा । रम्भा । उ, रमते ।
ज, रामः रमः । औ, रम्भा । इति दुर्गादासः ॥
रमः, पुं, (रमते इति । रम् + पचाद्यच् ।)
कान्तः । (यथा, किराताज्जीवौ । ५ । २० ।
“निधिगुह्यकाधिपरमैः परमैः ॥”)
रक्ताशीकट्टः । कामदेवः । इति मेदिनी ।
मे, २५ । रमणश्च । रमधातोर्भावेऽनटप्रत्ययेन
नियन्तम् ॥
रमकः, पुं, (रमते इति । रम् + “रमेरश्च जो
षा ।” उणा० ३ । ३३ । इति कुन् ।) कान्तः ।
इत्युणादिकोषः ॥
रमतं, स्त्री, (रम + अट् ।) हिङ्गु । इत्युणादि-
कोषः ॥ (जनपदविशेषे, पुं । तद्देशवासिनि,
त्रि । यथा, महाभारते । ३ । ५१ । २४ ।
“जागुडान् रमतान् सुखान् स्त्रीराण्यानथ
तङ्गणान् ॥”)
रमतध्वनिः, पुं, (रमत इति शब्देन ध्वन्यते कथ्यते
इति । ध्वन् + इन् ।) हिङ्गु । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥
रमणं, स्त्री, (रमयतीति । रम् + णिच् + लुट् ।)
पटोलखलम् । इति मेदिनी । जघनम् । इति
हेमचन्द्रः ॥ (रम् + भावे लुट् ।) जम्भनम् ।
तत्पर्यायः । अत्राक्षर्यकम् २ ग्रामध्वनिः ३ ।
सुरतम् ४ रतम् ५ संप्रयोगः ६ निधुवनम् ७
मैथुनम् ८ रतिः ९ उपलब्धम् १० धर्मितम् ११
क्रीडारतम् १२ महासुखम् १३ जिभ्रमम् १४ ।
योगमिथुनम् १५ अभिमानितम् १६ । इति
शब्दरत्नावली । (यथा, माघे । ११ । १६ ।
विकच कमलगन्धैरन्ध्रयन् भ्रजमानाः
सुरभिमकरन्दं मन्दमावाति घातः ।
प्रमदमदनमाद्यादौवनोद्दामरामा-
रमन्तरभसखेदस्त्रिद्विक्ले दयः ॥”)
क्रीडनम् । इति रमधात्वर्थदर्शनात् । (रम्-
त्पादनम् । यथा, भागवते । १० । २ । १३ ।
“रामेति लोकरमणाङ्गलं बलवदुच्छ्यात् ॥”
“लोकस्य रमणात् रम्भापादनात् ॥” इति तत्र

रमणी

रमणी । वनविशेषः । यथा, हरिवंशे १५५।१२।

“भाति चैववनक्षेत्रे नन्दनं वनं महत् ।

रमणं भावनं चैव वेदमहै समन्तः ॥”

रमणः, पुं, (रमते रमयतीति वा । रम् + णिच् + ल्युट् ।) पतिः । (यथा, कुमारः ४।२१।

“वचनीयमिदं अवस्थितं

रमण ! त्वामनुयामि यदापि ॥”

रमयति स्त्रीपुरुषाणां अन्तःकरणमिति । रम्

+ णिच् + ल्युट् ।) कामदेवः । इति मेदिनी ।

श्री, ७२ । गर्हभः । इति हेमचन्द्रः । ३।१८२ ॥

रुचयः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ महारिष्टः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ (धरवस्तुपुत्राणामन्य-

तमः । यथा, मातङ्ग्ये ५।२४।

“कल्याणिनां ततः प्राणो रमणः शिशिरोऽपि च

मनोहरा घरात् पुत्रानवापाय हरेः सुता ॥”

रमणीये चि । यथा, भागवते । ४।४।१०।

“रमणं विहरन्तीनां रमणेः सिद्धयोषिताम् ॥”

रमणकं, स्त्री, (रमन्ती लोका अत्र । रम् + ल्युट् ।

संज्ञायां कन् ।) जम्बूद्वीपान्तर्गतवर्षावशेषः ।

स तु रम्यकवर्षः । यथा,—

“एवमेवोत्तरे श्रीणि वर्षाणि च तपोधन ।

कुरुवर्षं सिन्धुजलात् इदं वानवधिः स्मृतः ॥

हिरण्यं ततो वर्षं चैतावधि निगद्यते ।

रम्यकश्च ततो वर्षं नीलकस्यावधिः स्मृतः ॥”

अपि च ।

शेष उवाच ।

“दक्षिणेन तु चेतस्य निषधस्योत्तरेण तु ।

वर्षं रमणकं नाम जायन्ते तत्र मानवाः ॥

शुक्लाभिजनसम्पन्नाः सर्वे सुप्रियदर्शनाः ।

दशवर्षसहस्राणि शतानि दश पञ्च च ।

जीवन्ति ते महाभाग नित्यं सुदिनमानसाः ॥”

इति पाद्मि भूखण्डे १२८ । २०६ अध्यायौ ॥

(अन्वत् रम्यकशब्दे द्रष्टव्यम् । वीतिहोत्रस्य

पुत्रभेदः । यथा, भागवते । ५।१००।३१।

“तद्दीपस्याधिपतिः प्रेयवतो वीतिहोत्रो नाम

तस्मात्तनौ रमणकघातकनामानौ वनपती

निगुण स्वयं पूज्यजगद्गवत्कर्मशील एवास्ते ॥”

रमणा, स्त्री, रमणी । इत्यमरटीका ॥ (पीठस्य

शक्तिविशेषः । यथा, देवीभागवते । ७।१०।६७।

“रमणा रामतीर्थे तु यमुनायां नृगावती ॥”

रमणी, स्त्री, (रमतेऽस्यामिति । रम् + ल्युट् ।

— डीष् ।) नारी । इति मेदिनी । श्री, ७२ ॥

उत्कृष्टस्त्रीविशेषः । या वपुर्गुणोपचारेण

सौभाग्येन कान्तं रमयति सा । इत्यमरभरतौ ।

(यथा, कथासरित्सागरे । ५२।२१४ ॥

“रघेन रमणीयुक्तः प्रजानां दत्तकौतुकः ॥”

बालाखण्डः । यथा,—

“बाला च रमणी रामा बन्धा कामकलापि

च ॥”

इति शब्दचन्द्रिका ॥

रमणीयं चि, (रम् + णीयर् ।) सुन्दरम् ।

इत्यमरटीका । (यथा, गीतगोविन्दे । १।११।

रम्

रमिता

“वितरसि दिक्षु रम्भे दिक्पतिकमनीयम्

दशसुखमौलिबलिं रमणीयम् ॥”

रमण्यं, चि, (रम् + “शरम्भोच ।” उणा० ३।

१०१ । इति अन्त्यप्रत्ययः । रमणीयम् । इति

सिद्धान्तकौमुद्यासुनादिभूतिः ॥)

रमतिः, पुं, (रमतेऽस्मिन् इति । रम् + “रमे-

मिन् ।” उणा० ४।६३ । इति अन्त्यप्रत्ययः ।

निष् ।) नायकः । स्वर्गः । इति मेदिनी । ते,

१४३ ॥ काकः । इति शब्दरत्नावली ॥ कालः ।

कामदेवः । इति सिद्धान्तकौमुद्यासुनादि-

भूतिः ॥

रमा, स्त्री, (रमयतीति । रम् + णिच् + अच् ।

टाप् च ।) लक्ष्मीः । इति मेदिनी । मे, २५ ॥

(यथा, भागवते । ३।६।२३ ।

“एष प्रसन्नवरदो रमयात्मशक्ता

यद्यत् करिष्यति यहीतगुणावतारः ॥”

यथा च ।

“रमा यच्च ववाक् तच्च यच्च वाक् तच्च नो रमा ।

ते यच्च विनयो नास्ति सा च सा च स च

त्वयि ॥”

इत्युद्धटः ॥)

शशिध्वजराजकन्या । सा कल्किदेवेन विवा-

हिता । यथा,—

“ततः शशिध्वजो राजा युद्धादाहूय पुत्रकान् ।

सुशान्ताया मतिं वृद्धा रमां प्रादात् स

कल्कये ॥”

इति कल्किपुराणे ७५ अध्यायः ॥

श्रीभा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गङ्गा । यथा,

काशीखण्डे । २६।१४५ ।

“रेवती रतिहृदस्या रत्नगर्भा रमा रतिः ॥”

रमाधवः, पुं, (रमाया लक्ष्म्या धवः पतिरिति ।)

श्रीलङ्का । यथा । रमाधवः पूज्यो माधवत्वात् ।

इत्यवयवग्रन्थे जगदीशः ॥

रमानाथः, पुं, श्रीलङ्का । रमा लक्ष्मोक्तस्या नाथः

स्वामी । इति पठोत्तपुरुषसमासनिष्पन्नः ॥

रमापतिः, पुं, (रमाया; पतिः ।) श्रीलङ्का ।

यथा, सुम्भोध्याकरणे ।

“सुकन्दस्यासितमिदमिदं यातं रमापतेः ।

भुक्तमेतदनन्तस्यैषुगोप्यो दिक्षुवः ॥”

(यथा च देवीभागवते । १।५।८ ।

“दत्त्वा भारं धनुष्कोक्षां निद्रामाप रमा-

पतिः ॥”)

रमाप्रियं, स्त्री, (रमायाः प्रियम् ।) पद्मम् ।

इति शब्दचन्द्रिका ॥

रमावेष्टः, पुं, (रमया वेष्टतेऽसौ । वेष्ट + णच् ।)

श्रीवासः । इति राजनिर्घण्टः ॥

रमिता, चि, (रम् + णिच् + क्त । टाप् ।) रति-

प्रापिता । यथा,—

“त्वरितगतिर्ब्रजयुवतिस्तरुणसुताविपिनगता ।

सुररिपुणा रतिगुरुणा परिरमिता प्रमद-

मिता ॥”

इति हनुमत्सूरी ॥

रम्भ

“ब्रजयुवतिर्गोपबधूः सुररिपुणा श्रीलङ्का परि-

रमिता सती प्रमदं हृषं इता गता ।

किम्भूता । त्वरितगतिः त्वरिता श्रीवा गति-

र्यस्याः सा तथा । पुनः किम्भूता तरुणसुता-

विपिनगता यमुनासम्बन्धिवनसुपामता । किम्भू-

तेन कृतगुरुणा रतौ शङ्कारे गुरुणा उपा-

ध्यायेन । अयमभिप्रायः । स्वयं रतिगुणलो

नायिकाश्च रतिमध्यापयति ॥” इति तट्टीका ॥

रमेभरः, पुं, (रमाया लक्ष्म्या ईश्वरः पतिर्नियन्ता

वा ।) विष्णुः । यथा,—

“श्रीराम राघव रमेभर राघवभारे

भूतेश मन्मथरिपो प्रमथाधिनाथ ।

चाणूरमर्हन् कृषीकपतेऽसुरारे

लक्ष्म्या भटा य इति सन्ततमामनन्ति ॥”

इति काशीखण्डे हरिहरलीलम् ॥

रम्भः, पुं, (रम्भते रागद्वेषादिकमनेनेति ।

रम्भ + कर्मणि णच् ।) वेष्टः । (रम्भते उद्यम्-

शीलो भवति निरन्तरसुदरभरणायेति भावः ।

रम्भ + णच् ।) वाजरविशेषः । इति मेदिनी ।

मे, ७ ॥ महिषासुरपिता । यथा,—

श्रीकौर्म्य उवाच ।

“आराधितो महादेवो रम्भेण सुरभैरवा ।

चिरेण स च सुप्रोक्तपसा तस्य शङ्करः ॥

अथ तृष्टो महादेवः प्रत्यक्षं रम्भसुक्तवान् ।

प्रोतोऽस्मि ते वरं रम्भ वरयस्व यद्येच्छितम् ॥

यथसुक्तः प्रत्युवाच रम्भस्तं चन्द्रशेखरम् ।

अपुत्रोऽहं महादेव यदि ते मम्यगुग्रहः ॥

मम जन्मचये पुत्रो भवान् भवतु शङ्कर ।

यथसुक्तस्तु देवेन प्रत्युवाच रुचध्वजः ॥

भवत्यतहाच्छितं ते भविष्यामि सुतस्तव ।

इत्युक्त्वा स महादेवस्तत्रैवान्तरधीयत ।

रम्भोऽपि यातः स्वस्थानं हर्षानुफलप्रीतिचनः ।

पथि गच्छन् स रम्भोऽय ददृशे महिषीं

शुभाम् ॥

विहायणीं चित्रवर्णीं सुन्दरीं चतुशालिनीम् ।

स तां दृष्ट्वा महिषीं रम्भः कामेन मोहितः ॥

दोभ्यो यहीत्वा च तदा चकार सुरमोतसवम् ।

तयोः प्रवृत्ते सुरते सा तदा तस्य तेजसा ।

दधार महिषी गर्भं तदाभून्महिषासुरः ॥”

इति कालिकापुराणे ५६ अध्यायः ॥

(असौ एव जन्मान्तरे रक्तवीजो जातः ।

एतद्विवरणं यथा, देवीभागवते । ५।२।१७-४६ ।

यास उवाच ।

“हनोः पुत्रो महाराज । विख्यातो जित-

मण्डले ।

रम्भश्चैव करमन्त्र द्वावास्तां दानयोक्तमौ ।

तावपुत्रौ महाराज । पुत्रार्थं तेपुत्रस्तपः ।

वहन् वषेगणान् कामं पुण्यं पञ्चनदे कृषि ।

करमस्तु जन्मे मयच्चकार परमं तपः ।

वृत्तं रसाजवटं प्राप्य स रम्भोऽग्निसंसेवत ॥

पञ्चाग्निसाधनासक्तः स रम्भस्तु ब्रह्माभवत् ।

प्रात्वा शशीपतिर्दुःखसुदययो दानवौ प्रति ॥

रम्भः

गत्वा पञ्चनदे तत्र ग्राह्यरूपं चकार ह ।
वासवस्तु करम्भन् तदा जग्राह पादयोः ॥
निजघान च तं दुष्टं करम्भं वृक्षसदनः ।
भ्रातरं निहतं श्रुत्वा रम्भः कोपं परङ्गतः ॥
स्वश्रीं पावके होतुमैच्छन् कृत्वा करेण ह ।
केशपाशं गृहीत्वाशु वामेन क्रोधसंयुक्तः ॥
दक्षिणेन करेणोद्यं गृहीत्वा खड्गमुत्तमम् ।
हृन्ति श्रीयं तत्तावद्द्विना प्रतिबोधितः ॥
उक्तञ्च देव स्वर्गोऽसि स्वश्रीं हेतुमिच्छसि ।
आत्महत्यातिदुःसाध्या कथं त्वं कर्तुमुद्यतः ॥
वरं वरय भद्रं ते यस्मि मनसि वर्तते ।
मा जियस्व नृतेनाद्य किन्ति कार्यं भविष्यति ॥
यास उवाच ।

तच्छ्रुत्वा वचनं रम्भः पावकस्य सुभाषितम् ।
ततोऽब्रवीद्भूयो रम्भस्य ह्या केशकलापकम् ॥
यदि तुष्टोऽसि देवेश ! देहि मे वाञ्छितं वरम् ।
त्रैलोक्यविजयी पुत्रः स्यामः परबलार्हणः ॥
अजयः सर्वथा स स्याद्वैदानवमानवैः ।
कामरूपी महावीर्यः सर्वलोकाभिवर्धितः ॥
पावकस्तं तथेत्याह भविष्यति तवेक्षितम् ।
पुत्रस्तव महाभाग ! मरणाद्विरमाधुना ॥
यस्यां चितं तु रम्भ ! त्वं प्रमदायां करिष्यसि ।
यास उवाच ।

तस्यां पुत्रो महाभाग ! भविष्यति बलाधिकः ॥
इत्युक्तो वद्विना रम्भो वचनं चित्तरञ्जनम् ।
श्रुत्वा प्रणम्य प्रययौ वद्विं तं दानवोत्तमः ॥
यच्चः परिहृतं स्थानं रमनीयं श्रियान्वितम् ।
दृष्ट्वा चक्रे तदा भावं महिष्यां दानवोत्तमः ॥
मत्तायां रूपपूर्णायां जिह्वायन्तां च धोषितम् ।
सा समागाच्च तरसा कामयन्ती सुदानिता ॥
रम्भोऽपि गमनं चक्रे भवितव्यप्रणोदितः ।
सा तु गर्भवती जाता महिषी तस्य वीर्यतः ॥
तां गृहीत्वापि पालानं प्रविवेश मनोजरम् ।
महिषिभ्यश्च तां रक्षन् प्रियामशुमतां किल ॥
कदाचित् महिष्यायः कामार्णवस्तुपाद्रवत् ।
स्वयमागत्य तं हनुं दानवः समुपाद्रवत् ॥
स्मरन्तार्थं समागत्य महिषं समताडयत् ।
सोऽपि तं निजघानाशु शङ्काभ्यां काममोहितः ॥
ताडितस्तेन तीक्ष्णाभ्यां शङ्काभ्यां हृदये भ्रष्टम् ।
भूमौ पपात तरसा ममार च विमूर्च्छितः ॥
नृते भर्त्सर सा दीना भयान्ता विहता भ्रष्टम् ।
सा वेगात्तं वटं प्राप्य यक्षाणां शरणं गता ॥
पृष्ठतस्तु गतस्तत्र महिषः कामपीडितः ।
कामयानस्तु तां कामो बलवीर्यमरोद्धतः ॥
रुदती सा भ्रष्टं दीना दृष्टा यच्चैर्मयातुरा ।
घावमानश्च तं वीर्यं यक्षाणां समाययुः ॥
गुहं समभवद्दुषोरं यक्षाणां च हयारिणा ।
शरेण ताडितस्तेन पपात धरणीतले ॥
नृते रम्भं समानीय यक्षास्ते परमं प्रियम् ।
चितायां रोपयामासुस्तस्य देहस्य शुद्धये ॥
महिषी सप्तपितं दृष्ट्वा चितायां रोपितं तदा ।
प्रवेष्टुं वा मतिं चक्रे पतिना सह पावकम् ॥

रम्भाष्ट

वार्यमाणापि यत्तेः सा प्रविवेश कृताशनम् ।
ज्वालामालाकुलं साध्वी पतिमादाय वल्लभम् ॥
महिषस्तु चित्तामध्यात् समुत्तमौ मह्युवनः ।
रम्भोऽप्यन्यदुःखः स्यात्वा निःश्वसः पुत्रवत्सलः ॥
रक्तबीजोऽप्यसौ जातो महिषोऽपि महाबलः ।
अभिषिक्तस्तु रार्योऽसौ हयारिरसुरोत्तमैः ॥
एवं स महिषो जातो रक्तबीजश्च वीर्यवान् ।
अवध्यस्तु सुरैर्देवैर्मानवैश्च वृषोत्तमः ॥”)
रम्भा, स्त्री, (रम्भ + अच् । टाप् ।) कदली ।
(यथा, नैषधे । २ । ३७ ।

“तरुम्वरयुगेन सुन्दरी

किमु रम्भा परिणह्निना परम् ॥”)

असुरोविशेषः । इति मेदिनी । मे, ७ । (यथा, महाभारते । १ । ६५ । ५० ।

“अरुणा रक्षिता चैव रम्भा तद्वन्मनोरमा ॥”)

गौरी । इति शब्दरत्नावली । (सा तु पीठस्थ-
प्रतीनामन्यततमा । यथा, देवीभागवते ।
७ । ३० । ५८ ।

“गौरी प्रोक्ता कान्यकुब्जे रम्भा कु मलय-
चले ॥”)

गोधनिः । इति हेमचन्द्रः । ६ । ४२ ॥ वैष्णवाः ।
इति धरणिः ॥

रम्भाष्टमीया, स्त्री, (रम्भाष्टा ष्टमीया ।) व्रत-
विशेषकालः । यथा,—

ब्रह्मोवाच ।

“रम्भाष्टमीयां वक्ष्ये च सौभाग्यश्रीसुतादिदाम् ।
मार्गशीर्षे सिते पक्षे ष्टमीयायासुपोषितः ॥
गौरीं यजेद्विष्णुपत्नैः कुशोदादः करम्भदः ।
कदम्बादो गिरिसुतां पौषे मरुवकैर्यजेत् ॥
कर्पूरादः क्षण्डादो मल्लिकादन्तकाष्ठकृतम् ।
माघे सुभद्रां कञ्जारेधृताशो मण्डकप्रदः ॥
गौरीमयं दन्तकाष्ठं फाल्गुने गोमतीं यजेत् ।
जुम्बेः हत्वा दन्तकाष्ठं जीवाशः संस्कृतीप्रदः ॥
विशालाक्षीं दमनकेश्वरे काशारसंप्रदः ।
दधिप्राशो दन्तकाष्ठं तमरं श्रीसुखीं यजेत् ॥
वैशाखे कर्णिकारेण अश्लोकाशो वटप्रदः ।
ज्येष्ठे नारायणीमर्षस्तपत्रैश्च खड्गदः ॥
नवज्जाग्रश्च तस्माद् अष्टादि माधवीं यजेत् ।
तिलाशो विष्णुपत्रैश्च क्षीराभ्युषणप्रदः ॥
श्रीकुम्भरं दन्तकाष्ठं तमराः आवणे श्रियम् ।
दन्तकाष्ठं खर्यकाशः क्षीरदो क्षुत्तमां यजेत् ॥
पद्मैर्यजेत् भाद्रपदे शङ्खोदाशो गुणाददः ।
राजपुत्रीशान्मयुजे जवापुष्पैश्च जीवकम् ॥
प्राशयेन्निशि नैवेद्योः क्षण्डैः कार्तिके यजेत् ।
जातिपुष्पैः पद्माञ्च पञ्चगव्याशो यजेत् ॥
वृन्दोदण्डं वर्षांते सपत्नीकान् दिजान् यजेत् ।
उमामहेश्वरं स्वायं नवमे तु गुह्ये स्थितम् ॥
वल्कलचक्रसुवर्णादौ रात्रौ च हतजागरः ।
गीतवाद्यैर्देतुं प्रातर्गवाद्यं सर्वमाप्नुयात् ॥”

इति मातङ्गे १२० अध्यायः ॥ ७ ॥

अपि च । “अथ ष्टमीया । सा चतुर्थीयुता
रम्भाष्टतैरदेवकर्मसु याज्ञा ।

रम्यकं

‘रम्भाष्टां वर्जयित्वा तु ष्टमीयां सुनिश्चितम् ।
अन्येषु सर्वकार्येषु गम्ययुक्ता प्रशस्यते ॥’

इति ब्रह्मवैवर्तात् ॥

ततश्च युग्मवाक्यं रम्भाष्टतपरम् । भविष्योत्तरे ।

‘कुशब्धं भद्रे यत्रेण रम्भाष्टं व्रतसुत्तमम् ।

ज्येष्ठे शुक्लतृतीयायां ज्ञातनियमतत्परा ॥’

रम्भाष्टमिति रम्भाया ज्ञतमिति रम्भाष्टतम् ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

रम्भोक्तः, स्त्री, रम्भ इव ऊक्त यस्याः सा । इति
याकरणम् ॥ (यथा, रघौ । ६ । १५ ।

“अनेन यूना सह पार्थिवेन

रम्भोर ! कश्चिन्ननसो वचिस्ते ॥”)

रम्यं, स्त्री, (रम्भ + “पोरदुपधात् यत् ॥” १ । १ ।

६८ । इति यत् ।) पटोलमूलम् । इति मेदिनी ॥

प्रधानधातु । इति जटाधरः ॥

रम्यः, पुं, (रम्यते अनेनेति । रम्भ + यत् ।) चम्पक-
वृक्षः । इति मेदिनी । वकट्टचः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

रम्यः, त्रि, (रम्भ + यत् ।) मनोज्ञः । इति मेदिनी ॥
(यथा, मगौ । ७ । ६६ ।

“रम्यमानतसामन्तं स्वाजीयं देशमावसेत् ॥”)
बलकरः । इति जटाधरः ॥

रम्यकं, स्त्री, (रम्यते जनोऽवेति । रम्भ + यत् । ततः
कप् संज्ञायां कन् वा ।) वर्षविशेषः । इति

जटाधरः ॥ एतस्य विवरणं यथा,—

“दक्षिणेन तु मेरोस्तु श्वेतस्य चोत्तरेण च ।

वायवं रम्यकं नाम जायन्ते तत्र मानवाः ॥

मतिप्रधाना विमला जरादुर्गविवर्जिताः ।

तत्रापि सुमहान् पृथो न्ययोधो रोहितः

सुतः ।

तत्फलप्राप्तनादेव जीवन्ति बहुवासरम् ॥”

इति वराहपुराणे उन्नतीतानामाध्यायः ॥

(तथाच देवीभागवते । ८ । ६ । १८—२३ ।

“रम्यके नाम वर्षे च नृत्तिं भगवतः पराम् ।

मातृयां देवास्तुरेऽन्यां मनुः स्तौति निरन्तरम् ॥

मनुस्मृत्या च ।

ॐ नमो सुख्यतमाय नमः सत्त्वाय

प्राणायौजसे बलाय महामत्स्याय नमः ।

अनन्तविहङ्गाखिललोकपालके-

रद्वैरूपो विचरस्युदसनः ।

स ईश्वरत्वं स इदं वशे नय-

न्नात्वा यथा दातुमर्थी नरः श्रियम् ॥

यं लोकपालाः किल मत्सरञ्चरा

द्वित्वा यतन्तोऽपि पृथक् समेध च ।

पातुं न शेकुर्हिपदश्चतुष्टयः

सरीसृपं स्थाणु यद्वह दृश्यते ॥

भवान् युगान्तार्थं कर्मिमाजिनि

क्षौणीमिमामोवधिवौरुघां निधिम् ।

मया सद्योवक्रमतेऽज ओजसा

तस्मै जगत्प्राणगणात्मने नमः ॥

एवं स्तौति च देवेशं मनुः पार्थिवसत्तमः ।

मत्स्यावतारं देवेशं संशयं देवकारणम् ॥

रव

ध्याययोगेन देवस्य निर्घाताशेषकलायः ।
 आस्ते परिवर्तन् भस्मा महाभागवतोत्तमः ॥”
 तथाच मास्ते । ११२ । १० ॥ वेद्यवे । १२ । १३ ॥
 ब्रह्मास्ते च । ६ । १ । ७ ॥ दृष्टयम् ॥ पटोल-
 न्तम् । इति निष्काशशेषः ॥ (यथा, सुश्रुते ।
 १ । २६ अध्याये ।
 “कम्पिकरन्वकपाटलापूगहरीतकीत्यादयः ॥”
 पुं, आसिप्रपुष्पभेदः । एतस्मात्पुष्पसारेणैव रन्वक-
 वर्णोऽभवत् । यथा, भागवते । ५ । २ । १६ ।
 “तस्यासुहृ वा आत्मजान् स राजवयं आसीधो
 नाभिकिंपुत्रवह्निरवर्षेणावृत्तमन्वकहिरण्य-
 कुम्भमाश्वकेतुमालसंज्ञान् नवपुत्रानजनयत् ॥”
 रन्वपुष्पः, पुं, (रन्व्यं दर्शनीयं पुष्पमस्य ।)
 शास्त्रलिङ्गः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (शास्त्रलि-
 ङ्गशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञेयाः ।)
 रन्वपुष्पः, पुं, (रन्व्यं पलमस्य ।) कारस्करवृक्षः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 रन्वा, स्त्री, (रमतेऽस्यामिति । रम + “पोर-
 दुपधान् यत् ॥” ३ । १ । ६८ । इति यत् ।
 टाप् च ।) रात्रिः । इति मेदिनी ॥ स्थल-
 पद्मिनी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गङ्गा ।
 यथा, काशीखण्डे तत्सहस्रनामकीर्तने । २६ ।
 १४५ ।
 “रेवती रतिरुद्रस्या रत्नगर्भा रमा रतिः ॥”
 रत्नः, पुं, (रम् + शकादित्वात् रः ।) अरुणवर्णः ।
 शोभा । इत्युणादिकोषः । २ । २३८ ॥
 रय, उ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रा०-आत्म०-
 सक्त०-सेट् ।) ड, रयते । इति दुर्गादासः ॥
 रयः, पुं, (रयते अनेनेति । रय + “पुंसि संज्ञायां
 चः प्रायेण ॥” ३ । १ । ११८ । इति चः । रीणा-
 त्वनेनेति वा । रौ गतौ + चप्रत्ययेन साधुरिति ।)
 वेगः । इत्यमरः । १ । १ । ६७ ॥ प्रवाहः । यथा,—
 “प्रवाहः पुनरोषः स्याद्वेगी धारा रयश्च सः ॥”
 इति हेमचन्द्रः ॥
 (यथा, महाभारते । २ । १७ । ६ ।
 “कथमन्तं न गच्छेत्तुल्येव नदीरयाः ॥”
 पुनरवसः पुनर्भेदः । यथा, भागवते । ६ । १५ । १ ।
 “रेलस्य चोत्सृष्टीगर्भात् वडासन्नामजा वृष ।
 आयुः श्रुतायुः सत्यायु रयोऽयं विजयो जयः ॥”
 रराटी, स्त्री, (ललाट + रत्नयोरेक्यात् लस्य रत्नम् ।
 ततो ङीप् ।) ललाटः । इति पुराणम् ॥ (यथा,
 भागवते । २ । १ । २८ ।
 “तपो रराटी विदुरादिपुनः
 सत्यन्तु श्रीर्वाङ्गि सहस्रश्रीण्यः ॥”
 रत्नकः, पुं, (“रम्यं रत्नं क्लियुनुनासिकलोपि
 रत्नं इच्छा तां लाति कः रत्नस्ततः स्वार्थं
 कन् ॥” इत्यमरटीकाज्ञात् रत्ननाथचक्रवर्ती ।)
 कम्बलः । इत्यमरः ॥ पद्म । इति सुभूतिः ॥
 नगविशेषः । इति सुकटः ॥
 रव, इ व्रजे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रा०-पर०-
 नक्त०-सेट् ।) ड, रव्यते । इति दुर्गा-
 दासः ॥

६७

रविः

रवः, पुं, (रव्यते इति । र + औ + भावे णप् ।)
 शब्दः । इत्यमरः ॥ (यथा, रघुः । ६ । ५४ ।
 धनुर्धन्विमनाधिपपाददे
 नरवरो रवरोदितकेशरी ॥”)
 रवञ्ज, स्त्री, (रौतीति । र + युच् ।) कांक्षम् ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ (र + भावे णट् ।) रवञ्च ॥
 रवञ्जः, पुं, (रौतीति । र + “सुयुद्धो युच् ॥”
 उणा० २ । ७४ । इति युच् ।) उद्धः । इति
 हेमचन्द्रः ॥ (यथा, मार्च । १२ । ६ ।
 “उत्थासुमिच्छन् विधत्तः पुरोक्ता-
 त्रिधीयमाने भरभाजि यत्नके ।
 अर्द्धोऽभितोऽनारविर्भर्त्तरम्बरः
 स्वनाम निर्यो रवञ्जः स्फुटार्चताम् ॥”)
 कोकिलः । इति सिद्धान्तकौमुद्यासुभाषितः ॥
 रवञ्जः, जि, (र + युच् ।) शब्दः । तीक्ष्णः ।
 भञ्जकः । चञ्चलः । इति शब्दरत्नावली ॥
 रवयः, पुं, (र + “शीङ्गप्रपदगमिवाञ्जोवि-
 प्राणिभ्योऽपः ।” उणा० ३ । ११३ । इति
 अथप्रत्ययः ।) कोकिलः । इत्युणादिकोषः ॥
 रविः, पुं, (रव्यते स्तूयते इति । र + “अच इः ॥”
 उणा० ४ । १३८ । इति इः ।) सूर्यः । अर्क-
 वृक्षः । इत्यमरः ॥ सूर्यस्य भोग्यं दिनं वार-
 रूपम् ॥ यथा,—
 “रवौ वर्णां चतुः पञ्च सोमे मन्त्र इयं तथा ॥”
 इत्यादिवारवेलाकपने समयप्रदीपः ॥
 तच्च निविहानि यथा,—
 “माघमामिषमासश्च मखरं निम्बपञ्चकम् ।
 भक्षयेद्यो रवेर्वारे सप्तजन्मपुत्रकः ॥
 आर्द्रकं मधु मन्मथश्च भक्षयेद्यो रवेर्दिने ।
 सप्तजन्म भवेन्नोगी जन्म जन्म दरिद्रता ॥
 निम्बं मांसं मखरश्च विष्णुकाञ्चिकमार्द्रकम् ।
 भक्षयेद्यो रवेर्वारे सप्तजन्मपुत्रकः ॥”
 इति कर्मलोकचनम् ॥ * ॥
 रविग्रहस्य रत्नश्याममिश्रतवर्णः । अयं
 पूर्वदिक्पुरुषश्चतुर्विजयान्तिसत्त्वगुणकटुरससिंह-
 राशिग्रहस्तान्त्रिकसप्तमीतिथिताम्बकलिङ्गदेशा-
 नामधिपतिः । काश्यपगोत्रः । द्वादशाङ्गुल-
 शरीरः । पद्महस्तद्वयः । पूर्वाननः । सप्तान्य-
 वाहनः । शिवाधिदेवतः । रक्षिप्रवधिदेवतश्च ।
 इति ग्रहयज्ञतत्त्वादयः ॥ * ॥ अस्य युत्पत्तिर्यथा,
 “अवतीमांशयो लोकांस्तस्मात् सूर्यः परि-
 भ्रमात् ।
 अचिरात् प्रकाशित अवनात् स रविः स्मृतः ॥”
 इति मातृस्ये १०१ अध्यायः ॥ * ॥
 अस्य भाष्यापत्त्यानि यथा,—
 “मरीचिः कश्यपो जज्ञे तस्माज्जज्ञे विभावतुः ।
 तस्य भाष्याभवत् संज्ञा पुत्री त्वष्टुः प्रजापतिः ॥
 त्रोग्यपत्त्यानि राजेन्द्र ! संज्ञायां महर्षी
 निधिः ।
 आदिष्ठो जनयामास कन्याश्चेकां सुलोचनाम् ।
 वैवस्वतं मनुश्रेष्ठं यमश्च यतुनां ततः ॥
 नातिनेमिमयं रूपं खोटुं शक्तं विवस्वतः ॥

रविच

मायामयीं ततन्वायां सवर्णां निर्ममे स्मृतः ॥
 संज्ञोवाच ततन्वायां सवर्णे श्रुत्वा मे वचः ।
 अर्धं यास्यामि सदनं पितृत्वं पुनरपि मे ।
 भवने वस कल्याणि ! निर्भिष्टुं ममाश्रया ॥
 मनुरेव यमावेतौ यतुनायमसंज्ञकौ ।
 स्वापत्न्यहृष्टा प्रत्यमेतद्वाक्यं त्वया ॥
 न वक्तव्यदिदं वृत्तं त्वया पत्नौ कदाचन ।
 इत्याकल्याणं सा त्वाहौ देवी ह्याया जगद्
 ताम् ॥
 आकच्यहृष्टास्माहमाश्रयापात्रं कदाचन ।
 आश्रयास्यामि चरितं ते याहि देवि ! यथासुखम् ॥
 इति स्थायां यत्ने स्थाप्य संज्ञागतं पितुरात्मयम् ।
 उवाच पितरं देवी जामातुस्तव न चमा ॥
 तेजः सोऽमुहं तात । काश्यपस्य महात्मनः ।
 तस्मिन्नुपयुक्तोपासौ भर्तुं ययामास कन्याकाम् ॥
 मह्यं श्रेयः कथं वा स्यादिति सा परिचिन्त्य च ।
 अगच्छद्भवा भूत्वा चरन्ती चोत्तरान् कुक्षम् ॥
 तपस्तेपे च सा तीव्रं प्रतिमाधाय चेतसि ।
 मन्यमानोऽप्य तौ संज्ञां सवर्णायां तथा रविः ॥
 सावर्णिं जनयामास मनुश्रेष्ठं महीपति ।
 शनैश्चरं द्वितीयश्च सुतां भर्ता त्वधीयकाम् ॥
 सवर्णां स्वेवपथेषु सापन्नान् स्त्रीस्वभावतः ।
 चकाराप्यधिकं क्षेमं न तथा पूर्वमेव हि ॥
 चिरमालोक्य तौ भार्यां उवाच सविता वचः ।
 अयि भाविनि बालेषु समेवपि कुतस्तथा ॥
 विधीयतेऽधिकः क्षेमः सावर्ण्यादिसुतान् प्रति ।
 नाचक्षते तदा सार्धं भास्वते परिपृच्छते ॥
 ततः समुद्यते श्रुत्वा ह्याया सर्वं श्रवणं च ।
 यथा वृत्तं तथा तथ्यं तुतोष भगवान् रविः ॥
 निरागसं न श्रुत्वापि जगाम त्वष्टुरात्मकम् ।
 त्वष्टापि च यथान्यायं सान्त्वयित्वाय काश्यपम् ।
 निर्दग्धुकामं कोपेन प्राञ्जल्यैः सुरा तदा ॥
 त्वष्टोवाच ।
 तवातिनेजसो भौता प्राप्योत्तरकुक्षम् वने ।
 बद्धवारूपमास्याय संज्ञां चरति प्रादुक्षे ।
 द्रष्टा हि तां भवानद्य सभायां तात मा रव ॥
 लब्धानुज्ञोऽप्य सविता गलीत्तरकुक्षमथ ।
 स हरिर्हरिर्कपेय सुखेन समताडयत् ॥
 त्वरमाणा च सवितुः परपूरुषश्रद्धया ।
 सा तस्मिन्वसन्तु शक्र नासिकाभ्यां विवस्वतः ।
 देवौ तस्मादजायेतामन्विनौ भिवर्णां वरौ ॥”
 इति पाद्मे स्वर्गखण्डे ११ अध्यायः ॥
 (अन्वत् सूर्यशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)
 रविकान्तः, पुं, (रविणा रविकरसंयोगेन कान्तः
 कमनीयः ।) सूर्यकान्तमणिः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 रविचक्रं, स्त्री, (रवेचक्रम् ।) नराकारसूर्यचक्र-
 विशेषः । यथा,—
 “लिख्यते रविचक्रम् आस्त्रो नरसमिभः ॥
 यस्मिन्नपि भवेत् सूर्यचक्रादौ जीवि भक्तके ।
 अयं वक्रं प्रदातव्यमेकैकं स्वामनोऽर्थेभ्यः ॥
 एकैकं बाहुभ्यां तु एकैकं हस्तयोर्द्वयोः ।

रविः

सुदये पञ्च ऋचाणि एकं नामौ प्रदापयेत् ॥
 ऋचमेकं ददेद्गुह्ये एकं जाशुके न्यसेत् ॥
 नच ऋचि च शेषाणि रविपादे निनीजयेत् ॥
 चरख्येन ऋक्षेण अक्ष्यायुजायते नरः ।
 विदेशगमनं जानौ गुह्यस्य परदारवान् ॥
 नाभिसोनात्पसन्तुष्टो नृत्स्येन स्थान्महेभरः ।
 पाणिस्थेन भवेच्चौरः स्थान्मष्टो भवेद्भुजे ॥
 स्वस्थस्थिते धनपतिर्मुखे मिष्टासमाप्नुयात् ।
 मन्त्रके पट्टवन्सु नच न च स्याद्यदि स्थितम् ॥”

इति गारुड ६० अध्यायः ॥

रविः, पुं, (रवेर्नांत इति । अन् + डः ।)
 ग्रनेचरः । यथा, ज्योतिषतन्त्रे ।

“उरगप्रतभिवात्रास्त्रातिस्त्रातिपूर्वा

रविरविज्जलाहे भूतघटीनवन्मा ॥”

(बहुवचने तु केतवः । यथा, दृष्टत्संहितायाम् ।

११ । १० ।

“प्रागपरदिशोऽश्वा

वृपतिविरोधावहा रविः ॥”)

रवितनयः, पुं, (रवेः तनयः पुत्रः ।) सार्वज्ञिक-
 मनुः । यथा,—

“स बभूव महाभागः सार्वज्ञिकतनयो रवेः ॥”

इति देवीमाहात्म्यम् ॥

वैवस्वतमनुः । शनिः । (यथा, दृष्टत्संहिता-
 याम् । १४ । १२ ।

“परिवेशमण्डलगतो

रवितनयो सुदधान्यनाशकरः ।”)

यमः । (सुग्रीवः । कर्णः ॥ दिवचने अश्विनी-
 कुमारौ ॥)

रविनन्दनः, पुं, (रवेर्नन्दनः । यद्वा, रविं नन्दय-
 तीति । नन्दि + क्तः ।) सुग्रीवः । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥ सार्वज्ञिकमनुः । वैवस्वतमनुः । (यथा,

भागवते । ६ । १ । १६ ।

“होतुर्व्यतिक्रमं ज्ञात्वा बभाषे रविनन्दनम् ॥”)

शनिः । यमश्च । (दिवचने अश्विनीकुमारौ ॥)

रविनाथं, स्त्री, (रविरेव नाथोऽस्य ।) पद्मम् ।

बन्धूके, पुं । इति शब्दचन्द्रिका ॥

रविपञ्चः, पुं, (रविषु द्वाप्रिमत्पञ्चं यस्य ।)

आदिपञ्चपञ्चपुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

रविप्रियं, स्त्री, (रविरेव प्रियमस्य ।) रक्त-

कमलम् । ताम्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

(अस्य पर्यायो यथा,—

“ताम्रमौडम्बरं शुक्लसुदुम्बरमपि स्मृतम् ।

रविप्रियं लक्ष्मसुखं सुखपर्यायनामकम् ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वोक्तप्रसंगे भागे ॥)

रविप्रियः, पुं, (रवेः प्रियः ।) आदिपञ्चः ।

रक्तकरवीरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ लज्जुः ।

इति शब्दमात्रा ॥

रविरत्नकं, स्त्री, (रवे रत्नम् । ततः कन् ।) भाणि-

न्धम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

रविर्लोहं, स्त्री, (रविप्रियं लोहम् ।) ताम्रम् ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुणादयोऽस्य ताम्रशब्दे

प्रतिशेपाः ।)

रश्मिः

रविलोचनः, पुं, (रविलोचनमस्य ।) विष्णुः ।
 यथा,—

“रविलोचनः सूर्यः सविता रविलोचनः ॥”

इति तस्य सहस्रनामस्तोत्रम् ॥

रविसंज्ञकं, स्त्री, (रविः संज्ञा यस्य इति । कप् ।)

ताम्रम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

रविस्तनुः, पुं, (रवेः स्तनुः ।) सूर्यपुत्रः । स च

ग्रनेचरादिः । यथा,—

“नीलाञ्जनचयप्रखं रविस्तनुं महायजम् ।

ह्यायाया गर्भसंभूतं वन्दे भक्त्या ग्रनेचरम् ॥”

इति नवग्रहस्तोत्रम् ॥

रवीन्दं, स्त्री, (रविणा सूर्यकरस्पर्शेन इन्दति

प्रकाशते इति । इन्द + क्तः ।) पद्मम् । इति

धरणिः ॥

रश्मिः, स्त्री, इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-

अक०-सेट् ।) रेखादिस्तालयान् । रश्मिना ।

इति दुर्गादासः ॥ सौचधातुरयम् ॥

रश्मिः, स्त्री, (अश्रुते व्याप्रीतीति । अश्रु व्याप्री +

“अश्रे रश्मि च ।” उणा० २ । ७५ । इति युच्-

धातो रश्मादेशश्च ।) काशी । इत्युणादिकोषः ॥

(यथा, रघौ । ८ । ५८ ।

“इयमप्रतिबोधशायिनी

रश्मिना त्वां प्रथमा रश्मिः सखी ॥”)

जिह्वा । इति शब्दरत्नावली ॥ (“जिह्वायाची

तु रसनाशब्दो दन्त्यसकारवानेव । रसयति

स्वादयतीति । नन्वादित्वात् स्युः । इति कल्लिङ्गः ।

रसना काञ्चिज्ज्योतिरिति तु धरणिः ।” इत्यु-

क्लृप्तः । २ । ७५ ॥ रज्जुः । यथा, वाचस्पत्ये-

संहितायाम् । २१ । ४६ ।

“होता यच्चदनसतिमभि हि पिष्टतमया रभि-

क्षया रश्मयधितः ।” “रश्मयया रज्ज्वा कृत्वा

अधित धृतवान् पश्यन् इति शेषः ।” इति तद्भाष्ये

महोदधरः ॥ अङ्गुलयः । इति निघण्टुः । २ । ५५ ॥

अत्र सदा बहुवचनप्रयोगो भवति । इति देव-

राजयज्वा ॥)

रश्मिः, पुं, (अश्रुते व्याप्रीतीति । अश्रु व्याप्री +

“अश्रे रश्मि च ।” उणा० ४ । ७६ । इति मिः

धातो रश्मादेशश्च ।) किरणः । (यथा, मनौ ।

५ । १३३ ।

“मलिका विप्रुषण्याया गौरश्चः सूर्यरश्मयः ।

रजो भूत्वायुरभिष्य सूर्ये मेधानि निर्दिशेत् ॥”)

पद्मम् । अश्वरज्जुः । इति मेदिनी ॥ * । (यथा,

अश्ववेदे । १ । २८ । ४ ।

“यच्च मय्यां विवधते रश्मिन् यमित वा इव ॥”

“रश्मिन् अश्ववन्मार्गान् प्रयजान् ।” इति

तद्भाष्ये सायणः ॥ सूर्यस्य रश्मिना जलादान-

दाने यथा,—

“तेजोभिः सर्वलोकैभ्यो ज्वालेते रश्मिभिर्जलम् ।

समुद्राद्वायुसंयोगाद्दहन्यापो गभस्तयः ॥

ततस्तु पथसां काळे परिवर्त्तन्दिवाकरः ।

नियच्छत्यपो मेधेभ्यः शुक्राशुक्लेस्तु रश्मिभिः ॥”

इति मात्स्य १०९ अध्यायः ॥ * ॥

रश्मिः

अपि च ।

“एवमेव महादेवो देवदेवः पितामहः ।

करोति नियतं कालं कालतया श्रेष्ठरो तनुः ॥

तस्य ये रश्मयो विप्राः सर्वलोकप्रदीपकाः ।

तेषां श्रेष्ठा पुनः सप्त रश्मयो गृह्ययोगिनः ॥

सुसुम्नो हरिकेशश्च विश्वकर्मा तथैव च ।

विश्वयथाः पुनश्चान्यः सम्यक्सुरतः परः ॥

अस्वावसुरिति ख्यातः स्वराक्षसः प्रकीर्तितः ।

सुसुम्नः सूर्यरश्मिस्तु पुण्याति शिशिरद्वयतिम् ।

तिथेर्गर्हप्रचारोऽसौ सुसुम्नः परिगीयते ॥

हरिकेशस्तु यः प्रोक्तो रश्मिर्नक्षत्रपोषकः ।

विश्वकर्मा तथा रश्मिर्बुधं पुण्याति सर्वदा ॥

विश्वयथास्तु यो रश्मिः शुक्रं पुण्याति विवदा ॥

सम्यक्सुरिति ख्यातः स पुण्याति च कीर्तितम् ॥

दृष्टव्यं प्रपुण्याति रश्मिरस्वावसुः प्रभोः ।

ग्रनेचरं प्रपुण्याति सप्तमश्च स्वराट् तथा ॥

एवं सूर्यप्रभावेन सर्व्वा नक्षत्रतारकाः ।

वर्हन्ते वर्हिता नित्यं नित्यमायाययन्ति च ॥

दिव्यानां पार्थिवानाञ्च नैशानाञ्चैव सर्वशः ।

आदानाप्रित्यमादित्यस्तेजसा तमसां प्रभुः ।

आदत्ते स तु नाङ्गीनां सहस्रेण समन्ततः ॥

नादेयोश्चैव सासुद्रान् रूपान्चैव सहस्रकम् ।

स्थावरान् जङ्गमान्चैव यच्च कुल्यादिकं पयः ॥

तस्य रश्मिर्हस्तस्तु श्रोतवर्षोऽप्यनिसवम् ।

तामां चतुःशतं नाथी वर्षन्ते पितृवर्षेभ्यः ॥

हृन्नाश्चैत याज्ञाश्च कीतगा भृकणास्तथा ।

अमृता नामतः सर्व्वा रश्मयो दृष्टिसर्जनाः ॥

हिमोद्गहाश्च तामस्यो रश्मयस्त्रिशतं पुनः ।

वश्यो मेध्यश्च पैथ्यश्च द्वादशो हिमसर्जनाः ।

चन्द्रास्ता नामतः सर्व्वाः पीताभाः स्युर्गर्भस्तथा ।

शुक्राश्च ककुभश्चैव गावो विश्वभृतस्तथा ।

शुक्रास्ता नामतः सर्व्वाश्चिद्विधा वर्मसर्जनाः ॥

समं विभर्ति ताभिः स मनुष्यपिष्टदेवताः ।

मनुष्यानौघधेहेह स्वधया च पितृनपि ॥

अमृतेन सुरान् सर्व्वास्तिस्रस्त्रीस्तर्पयत्यसौ ।

वसन्ते यौगिके चैव श्रुतेः सत्तर्पति जभिः ॥

शरदपि च वर्षासु चतुर्भिः संप्रवर्धति ।

चेमन्ते शिशिरे चैव हिमस्तुखजति जभिः ॥

वरुणो माघमासे तु सूर्यः पूषा तु फाल्गुने ।

चेत्रे मासि भवेद्दीप्तो घाता वैशाखतावनः ॥

ज्यैष्ठ्ये भवेद्दिग्ग आषाढे सविता रविः ।

विवस्वान् श्रावणे मासि प्रौष्ठपदां भगः स्मृतः ॥

पर्यययोश्चयुजि त्वष्टा कार्तिके मासि भास्करः ।

मार्गशीर्षे भवेद्भिन्नः पौषे विष्णुः सनातनः ॥

पञ्च रश्मिर्हस्ताश्च वरुणस्याकैकेर्मणि ।

वह्निभिः सहस्रेः पूषा तु देवेशः सप्तभिस्तथा ॥

धातादभिः सहस्रेस्तु नवभिस्तु शतक्रतुः ।

विवस्वान् दशभिः पाति पाथेकादशभिर्भगः ॥

सप्तभिस्तपते मित्रश्च द्वा चेवाष्टभिस्तपेत् ।

अथ्यमा दशभिः पाति पर्यययो नवभिस्तपेत् ॥

वह्नी रश्मिर्हस्तास्तु विष्णुस्तपति विश्वधृक् ।

वसन्ते कपिलः सूर्यो यौगिके काचनसप्रभः ॥

रसः

नतो वर्षासु वर्षेन पाकरः शरदि प्रभुः ।
हिमने ताकवर्षः स्वात् शिशिरे कोहितो

रविः ॥

ज्यौषधीषु वनं घने सधामपि पिल्लव्य ।
सूर्योऽमरत्वमन्तत्रयं त्रिषु नियच्छति ॥
अन्ते चाटौ यथाः श्रेयाः सूर्ये चाधिष्ठिता

हिजाः ।

चक्रमाः सोमपुत्रश्च युक्रश्चैव हृहस्यतिः ॥
भौमो भाहुस्तथा राहुः केतुमानपि पाटमः ।
सर्वे भुवे विवह्वा ये यहास्ते नातरश्मिभिः ।
आन्धमाबा सपायोगं भ्रमन्त्यनुद्वाकरम् ॥”

इति कौर्म्य ४० अध्यायः ॥

तद्देविकपण्यायः । खेद्याः १ किरणाः २ गावः ३
रक्षसः ४ अमोश्वः ५ दीधितयः ६ गभ-
स्तयः ७ वनम् ८ उखाः ९ वसवः १० मरी-
चिपाः ११ मयखाः १२ सप्तश्वयः १३
साध्याः १४ सुपथाः १५ । इति पञ्चदश रक्षि-
नामानि । इति वेदनिघण्टौ । १५ ॥

रक्षिपतिः, पुं, (रक्षिः पतिः पोषको यस्य ।)
आदित्यपञ्चसुपः । इति राजनिघण्टुः ॥

रसः, शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
अक०-सेट् ।) रसति । इति दुर्गादासः ॥

रसः, तु क व्याख्यादे । खेष्टि । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(अदन्तपुरा०-पर०-अक०-सेट् ।) दन्त्योपधः ।

रसयति मधु हिरेफः । इति दुर्गादासः ॥

रसं, स्त्री, बोजम् । इति राजनिघण्टुः ॥

रसः, पुं, (रसतीति । रस् + पचाद्यच् । यद्वा, रस्यते
इति । रस व्याख्याने + “पुंसि संज्ञायां घः
प्रायेष्” ॥ ३।१।१८ इति घः ।) रसनेन्द्रियग्राह-
वस्तु । स च कालसञ्चारभूमिविदलानलसं-
र्गेण परिणामान्तरं गतः षट्प्रकारो भवति ।
तत्र पृथिव्यग्निगुणबाहुल्यान्धुरः १ तौर्यामि-
गुणबाहुल्यादन्धः २ पृथिव्यमिगुण बाहुल्या-
लवणः ३ वायुमिगुणबाहुल्यात् कटुकः ४
वायुकाशगुणबाहुल्यात् तिक्तः ५ पृथिव्यविज-
गुणबाहुल्यात् कषायः ६ । अपो रसाना-
माधारकारणं अत आण्यो नाम । अपो
पृथिव्यामनुप्रवेशात् पृथिव्याप्याधारकारणमेव ।
तेन जलक्षिती अपि तदाधारतया रसाना-
मभियक्तौ कारणे । अभियक्तेषु मधुरादिरूप-
मन्तरेण सम्भवान्मधुरादिविशेषेण जलक्षिती
कारणे । अम्यादयस्तु जयः नीरसतया मधु-
रादिविशेषे प्राधान्येन निमित्तकारणम् ।
तदातिरिक्तेष्वान्नादिरसाभावात् । रसाभियक्तेषु
अम्यादिरूपत्वसन्निधानं विनाशुपलब्धेरभि-
यक्तावपि अम्यादीनां कारणत्वम् । तदुक्तं
चरके ।

“रसनायो रसस्तस्य द्रव्यमायः क्षितिक्षया ।
निर्वृत्तौ च विशेषे च प्रव्यथाः खाद्यस्तयः ॥”
इति च रसाः परस्परसंयोगात् सप्तपञ्चाशद्भ-
वन्ति । इति चक्रपादित्तत्त्वतत्रयगुणोपरि
शिवदासीवटीका ॥ ७ ॥ (तथा च ।

रसः

“भेदेष्वपि त्रिविधविधिविकल्पो द्रव्यदेशकाल-
प्रभावात्तदुपदेश्यामः ।

खादुरन्नादिभिर्भोगं शेषैरन्नादयः पृथक् ।
यानि पञ्चदशैतानि द्रव्याणि हिरसानि तु ॥
पृथग्गन्नादियुक्तस्य योगः शेषैः पृथग्भवेत् ।
मधुरस्य तयान्धस्य लवणस्य कटुक्षया ॥
त्रिरसानि यथासङ्गं द्रव्याण्युक्तानि विंशति ।
वक्ष्यन्ते तु चतुर्विधं द्रव्याणि दश पञ्च च ॥
खादुरन्नादौ संहितौ योगं लवणादौः पृथग् गतौ
योगैः शेषं पृथग्यातचतुष्टयं रससङ्गता ॥
संहितौ खादुरन्नादौ तद्वत् कदादिभिः पृथक् ।
युक्तौ शेषैः पृथग् योगं यातः खादुरन्नादौ तथा ॥
कदादौ रन्नालवणौ संयुक्तौ संहितौ पृथक् ।
यातः शेषैः पृथग्योगं शेषैरन्नादौ तथा ॥
युज्यते तु कषायेण सतिक्तौ लवणोपगौ ।
षट् तु पञ्च रसान्नादुरेकेकस्यापवर्जनात् ॥
षट् चैवैकरसानि स्युरेकं षड्रसमेव तु ।
इति त्रिविधद्रव्याणां निहिता रससङ्गता ॥
त्रिविधः स्यात्सप्तश्रेया रसानुरसकल्पनात् ।
रसान्तरतमाभ्यस्ताः सङ्गामतिपत्तिरिति ॥
संयोगाः सप्तपञ्चाशत् कल्पना तु त्रिविधा ।
रसानां तत्र योग्यत्वात् कल्पिता रसचिन्तकैः ॥
कचिदेको रसः कल्पः संयुक्ताश्च रसाः कचित् ।
दोषैर्बध्नादीन् साचन्त्य भिषक्सा सिद्धि-
मिच्छता ॥”

परश्चान्नः प्रवक्ष्यन्ते रसानां षड्विधकल्पः ।
षट्पञ्चभूतप्रभवाः सङ्गताश्च यथा रसाः ॥”

“सोभ्याः स्वल्पोऽन्तरितप्रभवाः प्रकृति धीना
लघुश्च अथक्तरसाश्च तास्वनिरिच्छादभ्य-
मानाभ्यश्च पञ्च महाभूतगुणसमन्विता
अङ्गमस्यावराणां भूतानां स्मृतिरभिधीयन्ति
यासु स्मृतिषु षड्विधमिच्छन्ति रसाः ।

तेषां षष्ठी रसानां सोमगुणातिरेकान्मधुरो
रसः पृथिव्यभिभूयिष्ठत्वादन्धः सज्जिन्नामि-
भूयिष्ठत्वालवणो वायुमिभूयिष्ठत्वात् कटुको
वायुकाशान्तिरिक्तः पवनपृथिव्यतिरेकान्
कषायः । एवमेवां रसानां षट्त्वमुत्पन्नम् ॥”
इति च चरके सूत्रस्थाने २६ अध्यायः ॥
तथा च ।

“दोषाणां पञ्चदशया प्रसरोऽभिहितस्तु यः ।
त्रिविद्या रसभेदानां तत्प्रयोजनमुच्यते ॥
अविदग्धा विदग्धाश्च भिद्यन्ते ते त्रिविधा ।
रसभेदत्रिविधस्तु धीष्वधीष्यावचारयेत् ॥
एकेकानुगमनं भागशो यदौचित्यम् ।
दोषाणां तत्र मतिमान् त्रिविधेन प्रयोजयेत् ॥
यथाक्रमं प्रवृत्तानां विकल्पे मधुरो रसः ।

पञ्चानुक्रमतः योगान्धस्यतुर एव च ॥
त्रौषादुगच्छति रसो लवणः कटुको हयम् ।
तिक्तः कषायमन्वेति ते द्विका दश पञ्च च ॥
तद्यथा । मधुरान्धः । मधुरलवणः । मधुर-
तिक्तः । मधुरकटुकः । मधुरकषायः । एत
पञ्चाहुकान्ता मधुरश्च । अन्धलवणः । अन्ध-

रसः

कटुकः । अन्धतिक्तः । अन्धकषायः । एते
चत्वारोऽहुकान्ता अन्धेन । लवणकटुकः ।
लवणतिक्तः । लवणकषायः । एते अथोऽहु-
कान्ता लवणेन । कटुतिक्तः । कटुकषायः ।
द्वावेताहुकान्तौ कटुकेन । तिक्तकषाय एक
एवाहुकान्तस्तिक्तेन । एते पञ्चदशद्रव्यसंयोगा
याख्यातास्तिकं वक्ष्यामः ॥

आदौ प्रयुज्यमानस्तु मधुरो दश गच्छति ।
षडन्धो लवणस्तस्मादहर्त्तव्यं रसः कटुः ॥
मधुरान्धलवणः । मधुरान्धकटुकः । मधुरान्ध-
तिक्तः । मधुरान्धकषायः । मधुरलवणकटुकः ।
मधुरलवणतिक्तः । मधुरलवणकषायः । मधुर-
कटुकतिक्तः । मधुरकटुकषायः । मधुरतिक्त-
कषायः । एवमेवां त्रिकसंयोगानां दशानामादौ
मधुरः प्रयुज्यते । अन्धलवणकटुकः । अन्ध-
लवणतिक्तः । अन्धलवणकषायः । अन्धकटु-
कषायः । अन्धकटुकतिक्तः । अन्धतिक्तकषायः ।
एवमेवां भ्रूमादावन्धः प्रयुज्यते । लवणकटु-
तिक्तः । लवणकटुकषायः । लवणतिक्तकषायः ।
एवमेवां जयाणामादौ लवणः प्रयुज्यते ॥ कटु
तिक्तकषायः । एवमेकस्यादौ कटुकः प्रयुज्यते ॥
एवमेति त्रिकसंयोगविंशतिर्याख्याताः । चतु-
ष्कान् वक्ष्यामः ।

चतुष्करससंयोगान्मधुरो दश गच्छति ।
चतुरोऽहर्त्तु गच्छन् लवणत्वमेव तु ॥
मधुरान्धलवणकटुकः । मधुरान्धलवणतिक्तः ।
मधुरान्धलवणकषायः । मधुरान्धकटुकतिक्तः ।
मधुरान्धकटुककषायः । मधुरलवणतिक्तकटुकः ।
मधुरान्धतिक्तकषायः । मधुरलवणकटुतिक्तः ।
मधुरलवणकटुकषायः । मधुरलवणतिक्तकषायः ।
एवमेवां दशानामादौ मधुरः प्रयुज्यते ॥

अन्धलवणकटुकतिक्तः । अन्धलवणकटुकषायः ।
अन्धलवणतिक्तकषायः । अन्धकटुतिक्तकषायः ।
एवमेवां चतुर्गामिन्धः । लवणकटुतिक्तकषायः ।
एवमेकस्यादौ लवणः । एवमेति चतुष्करससंयोगाः
पञ्चदशकीर्तिताः ॥ पञ्चकान् वक्ष्यामः ।
पञ्चकान् पञ्चमधुर एकमन्धस्तु गच्छति ।
मधुरान्धलवणकटुतिक्तः । मधुरान्धलवणकटु-
कषायः । मधुरान्धलवणतिक्तकषायः । मधु-
रान्धकटुतिक्तकषायः । मधुरलवणकटुतिक्त-
कषायः । एवमेवां पञ्चानां पञ्चकरससंयोगानां
मादौ मधुरः प्रयुज्यते ॥ अन्धलवणकटुतिक्त-
कषायः । एवमेकस्यादावन्धः प्रयुज्यते ।
एवमेति षट्पञ्चकसंयोगा याख्याताः । षट्कमेकं
वक्ष्यामः । एकस्तु षट्कसंयोगः मधुरान्धलवण-
कटुकतिक्तकषायः । एवमयमेकषट्कसंयोगः ॥
एकेकश्च पञ्चसा भवन्ति । मधुरोऽहर्त्तुः । लवणः
कटुकस्तिकः कषाय इति । भवति चात्र ।
यथा त्रिविध्याख्याता रसानां रसचिन्तकैः ।
दोषभेदे त्रिविधस्तु प्रयोक्तव्या विचिन्तकैः ॥”

इत्युत्तरतन्त्रे सुभूतेन त्रिविधतन्त्रेऽध्याय उक्तः ॥
“रसास्तु प्रधानं कक्षादागमादागमो हि शास्त्र-

रसः

मृचते शास्त्रे हि रसा अधिज्ञता यथा रसायन
आहार इति तस्मिन् प्राणाः । उपदेशा-
चोपदिष्टानि हि रसाः । यथा मधुरास्त्वजवणा
वातं प्रमथयन्ति । अनुमानाच्च रसेन अनुमीयते
द्रव्यं यथा मधुरमिति । अविचरणाच्च अधि-
वचनं वेदो यथा किञ्चिद्विषयार्थं मधुरमा-
हरेदिति । तस्माद्रसाः प्रधानं रसयुगलसंज्ञाः ।
इति च सुश्रुते सूत्रस्थाने ४० अध्याये ॥
यथा च, वाग्भटे १० अध्याये ।

“आम्बोऽग्निः आम्बुनेलः खवायमानिल-
गोऽनिलैः ।

इत्येवमेतैः क्रमाद्वैतैश्चेदुरादिरमोहवः ॥
तेषां विद्यादत्तं स्वादुं यो वक्रमनुलिप्यति ।
आस्वादो मानो देहस्य ऋद्वोऽनप्रसादनः ॥
प्रियः पिपिलिकादीनां अन्धः जालयते सुखम् ।
जघ्णो रोमदन्तानामभिभूतक्रोचनः ॥
लवणः स्यन्दयत्यस्यं कपोलजलदाहजन ।
निक्तो विशदयत्यस्यं रसनं प्रतिहन्ति च ।
उड्ढेजयति निज्जामं कुर्वन्निमिचिमां कटुः ॥
मावयत्यजिनासास्यं कपोलौ दहतीव च ।
कषायो जडयेज्जिह्वां कष्टमोमो विवस्वजन ॥
रसानामिति कृपाणि कर्माणि मधुरो रसः ।
आलम्बसाक्षात् क्रूरते धातुनां प्रबलं बलम् ॥
बालवृद्धान्तन्मीनवर्णकेशेन्द्रियौजसम् ।
प्रशस्तो हं हणः कष्टाः सन्त्यस्यान्मदगुरुः ॥
आयुष्यो जीवणः खिन्नः पित्तानिलविषापहः ।
क्रूरतेऽनपयोगेन सम्मिदः कफजान् गदान् ॥
मूर्खानामिमादसम्यासमेदशङ्खान् दाहिकान् ॥
अम्बोऽग्निरोपिहन्ति स्निग्धो हृद्यः पाचनरोचनः ।
उष्णबीर्यो हिमसार्धः प्रीयणः क्षेदो लघुः ॥
करीति कफपित्तासं स्रष्टुवातातुलोमनम् ।
सोऽतिथ्यस्तनोः कुर्याच्छैथिल्यं निमिरं भ्रमम् ॥
कक्षपाकृतवीर्यपेक्षोऽविस्मोटहृद्भ्रमरान् ॥
लवणः सन्मसंघातवन्निष्पापनोऽमिलत् ।
क्षेपणः स्वेदनीक्षो रोचनक्षेदेदजन ॥
सोऽतिथ्युक्तोऽसपवनं खलति पलितं बलिम् ।
हृत्कुष्ठविषवोसर्पान् जनयेत् नपयेद्बलम् ॥
निक्तः स्वयमरोचिण्णरुचिं क्षमिहृदविषम् ।
कुष्ठमृच्छोऽन्वरोक्षेष्टदाहपित्तकफान् जयेत् ॥
क्षेदेदो बसाम्पश्लक्ष्मणोपशोषणः ।
लघुर्मध्यो हिमो रूक्षः सन्त्यकष्टविशोधनः ॥
धातुजयानिलवाधोनित्योगात् करोति सः ॥
कटुर्गलामयोर्दहकुष्ठालसकशोषजत् ।
त्रणावसादनक्षेप मेदः क्षेदोपशोषणः ॥
क्षिणति बन्धान् सोतांसि विवृणोति कफापहः ।
क्रूरते सोऽतिथ्येन हृणां मुक्कबलचयम् ॥
मृच्छामाङ्गानं कम्पं कटिपृष्ठादिषु व्यथाम् ।
कषायः पित्तकफा गुरुस्त्रविशोधनः ।
पीडनो रोपणः शीतः क्षेदेदोविशोधनः ॥
आमसंस्तम्भो ग्राही रूक्षोऽतिवक्त्रसादनः ।
करोति शीलितः सोऽतिविहम्भाद्धान्मुदणः ॥
हृत्कार्मपीरुधर्भंशोतोरोधमजयजान् ॥

रसः

घृतहेमगुडाचोद्बभौचोचपस्तकम् ।
अभीरवीरापनसराजद्वजलाचयम् ॥
मेदे चतस्रः पङ्क्तिर्जीवन्ती जीवकर्मभौ ।
मधुकं मधुकं विन्नी विहारी श्रावणीयुगम् ॥
जौरभुजा तुगाक्षीरी क्षीरिण्यौ काश्मरी सहे ।
क्षीरेक्षुगोक्षुरक्षौद्राक्षार्दिमधुरो गणः ॥
अम्बो धात्रीफलाम्बो कामातुलुङ्गान्कवेतसम् ।
दाहिनं रजनं तक्रं चुक्रं पालेवतं दधि ।
आम्बमान्नातकं भयं कपित्थं करमर्हकम् ॥
वरं सौवर्चलं लण्यं विडं साम्बदमौह्रिदम् ॥
रोमकं पांसुनं शीसं जारख खवयो गणः ।
तिक्तः पटोली चायन्ती बालकोक्षीरचन्द-
नम् ।

भूनिम्बनिम्बकटुकौतगरागुरुवत्सकम् ॥
नक्तमालहिरजनीसुस्तम्बवटस्तृणकम् ।
पाठापामार्गकांस्यायोगुडचोद्यन्वयासकम् ।
पञ्चमूलं मधुहृत्पात्रौ विशालानिषा वचा ॥
कटुको हिङ्गुमरिचमिलिप्यन्कोलकम् ।
कुठैराद्या हरितकाः पित्तं मूत्रमश्करम् ॥
वगः कषायः पथ्याचं शिरीषः खदिरौ मधु ।
कदम्बोद्भूमं सुक्ताप्रबालाञ्जनेरिकम् ।
बालं कपित्थं खर्जूरं विसपञ्चोत्पलादि च ॥
मधुरं श्लेष्मलं प्रायो जीर्णाक्षालियवाहते ।
सुहादगोधूमतः क्षौद्राक्षिताया जाङ्गला-
मिधान् ॥

प्रायोऽन्नं पित्तजननं दाहिसामलकाद्वैत ।
अपथ्यं लवणं प्रायश्चक्षुषोऽन्धस्य सैन्धवात् ॥
निक्तं कटुं च भूयिष्ठमदृष्टं वातकोपनम् ।
क्षेदेऽन्वतापटोलीभ्यां सुखीकृणारसोनतः ॥
कषायं प्रायशः शीतं स्तम्भनं चाभयान्वते ॥
रसा कटुलवणा वीर्यगोष्ठा यथोत्तरम् ।
निक्तः कषायो मधुरस्तद्वैव च शीतलः ॥
निक्तः कटुः कषायश्च रूक्षा बहुमलास्तथा ॥
पटुलमधुराः स्निग्धाः स्फटविग्नममरुता ॥
पटोः कषायस्तस्माच्च मधुरः परमं गुरुः ॥
लघुरणः कटुस्तस्मात्सादापि च तिक्तकः ।
संयोगाः सप्तपञ्चाशत्कल्पना तु त्रिषष्टिधा ।
रसानां योगिकत्वेन यथास्थलं विभज्यत ॥
एकैकहीनास्तान् पञ्च पञ्च यान्ति रसा द्विके ।
त्रिके स्वादुर्दृष्टान् घट् जीन् पटुस्तस्मै एक-
कम् ॥

चतुष्केषु दृष्ट स्वादुक्षुतुरोऽन्नः पटुः मज्जत् ।
पञ्चकेष्वेकमेवान्नो मधुरः पञ्च सेवते ।
दशमेकं घडास्वादमसंयुक्ताच्च घडसाः ॥
घटपञ्चकाः घट् च एघग्रसाः स्यु-
क्षतुर्दिकौ पञ्चदशप्रकारौ ।
मेदास्त्रिकाविंशतिरेकमेकं
द्रव्यं घडास्वादमिति त्रिषष्टिः ॥
ते रसानुरससो रसमेदा-
स्तारतम्यपरिकल्पनया च ।
सम्भवन्ति गणनां समतीता ।
दोषभेजजवशादुपयोग्याः ॥”

रसः

अथ पञ्चसगुणाः ।

“मधुरः प्रीयणो बल्यो हं हृद्योऽनिलपित्तहा ।
रसायणो गुरुः स्निग्धश्चक्षुष्यः शीतलश्च सः ॥
आयुःक्षुद्रव्यहा रच्यः कष्टोदावर्तनाप्रकः ।
अम्बो रचिकरो हृद्यः प्रीयणो वद्विबर्हणः ॥
वातहा रसनोऽग्नी स्निग्धोष्णो रक्तमांसदः ।
क्षेदनस्तर्पणः पक्ता लघुथापी कटुश्च यः ॥
लवणः क्षेदनक्षीणः पाचनोऽहीपणो रसः ।
स्निग्धो रचिकरः स्यन्दो दृष्टिपुष्ककरोऽगुरुः ॥
कटुर्जिह्वास्यासाक्षिरोचनो रचिराङ्गलत् ।
उष्णक्षीणो लघुः कष्टलमिश्रकफापहः ॥
लघुः शोषो पित्तिकरः श्लेष्माकर्षणकः पटुः ।
तिक्तः पित्तकफक्षेदी विषकुष्ठप्वरापहः ॥
हीपणः पाचनो रूक्षः कष्टलमिहरो लघुः ।
कषायः शोषकः स्तम्भी ब्रणखानातिनाशनः ॥
कफघ्नोऽनिलपित्तो रूक्षः शीतो लघुस्तथा ।
शीतलः पित्तहा बल्यः कफवातहरो गुरुः ॥
उष्णं पित्तकरो वीर्यो वातश्लेष्महरो लघुः ।
शीतं वीर्येण यद्व्यं मधुरं रसपाकयोः ॥
तयोरन्नं कटुणश्च यद्योष्णं कटुकं तयोः ।
कटुतिक्तकषायाणां विपाकः प्रायशः कटुः ॥
अम्बोष्णं पथ्यते स्वादु मधुरं लवणं तथा ।
कटुत्विपाके शुक्रघ्नो बहुविड्वातलो लघुः ॥
स्वादुर्गुरुः स्फटमलो विपाके कफशुक्लः ।
पाकेऽन्नः स्फटविम्बश्चपित्तलक्ष्मकृत्लघुः ॥”
गारुडः ॥

“कटुतिक्तकषायाश्च कोपयन्ति समीरणम् ।
कटुलवणाः पित्तं स्वादुलवणाः कफम् ॥
अतएव विपथ्यस्ताः समायेषां प्रयोजिताः ।
चक्षुष्यो मधुरो ज्ञेयो रसो धातुविवर्धनः ॥
स्थौल्यालस्यविषघ्नश्च कटुहीपण पाचनः ॥”
रत्नाङ्कतत्त्वम् ॥)

न्यायमते तु ।

“रसस्तु रसनाग्राहो मधुरादिरनेकधा ।
सङ्कारो रसज्ञाया नित्यत्वादि च पूर्ववत् ॥”
इति भाषापरिच्छेदः ॥
“रसस्त्विति । सङ्कारोति रासनज्ञाने रस-
कारणमित्यर्थः । पूर्ववदिति जलपरमाणो रसो
नित्यः अन्यः सर्वोऽपि रसोऽनित्य इत्यर्थः ।”
इति सिद्धान्तसुक्तावली ॥ ३ ॥ शरीरस्थधातु-
विशेषः । तत्पञ्चायः । रसिका २ खेदमाता २
वपुःसवः ४ चर्माम्बः ५ चर्मसारः ६ रक्त-
सारः ७ अक्षमाहता ८ । इति राजनिघण्टुः ॥
आहारसम्भवः ९ तेजःसम्भवः १० अग्नि-
सम्भवः ११ वङ्गरसावः १२ आचयेयः १३
अस्फटिकः १४ धातुघनः १५ मूलमहापरः १६ ।
इति हेमचन्द्रः ॥ तस्य निवर्तित्यथा,—
“यत् पार्थो रसधातुयुक्तोऽभवदयं रसः ।
सदैव सकलं देहं रचतीति रसः स्मृतः ॥”
तस्य स्वरूपमाह ।
“सम्यक्पक्वस्य भुक्तस्य सारो निगदितो रसः ।
यत्तु द्रवः सितः शीतः स्वादुः स्निग्धश्चको भवेत् ॥”

रसः

वारः। यथा, गुह्यमधूकपुष्पवकुलत्वन्दरी-
मृत्तादिभयः सारो मरिचा। तस्य स्वादमाह।
“सर्वदेहचरस्यापि रसस्य हृदयं स्थलम्।
समानमरुता पूर्वं यदयं हृदये धृतः॥”
तस्य कर्माण्याह।

“आरुह्य धमनीर्गता धातुं सञ्चानयं रसः।
पुष्पाति तदनु स्त्रीयेषां प्रीति च तनुं गुह्येः॥”
गुह्येः प्रीतिस्त्रिगुणोपकालेः।
“मन्त्रवद्विदग्धस्तु कटुर्वाञ्छो भवेद्रसः।
स कुर्याद्भुक्तान् रोगान् विवर्तयं करोत्यपि॥”
इति भावप्रकाशः॥

(तथा च। “तत्र पाच्यभौतिकस्य चतुर्विधस्य
वस्तुस्य द्विविधवैयर्थ्याद्विषयवैयर्थ्यस्य वानेक-
गुणस्योपयुक्तस्याहारस्य सस्यक् परिणतस्य
यत्नेनोभूतः सारः परमरुच्यः स रस इत्युच्यते।
तस्य च हृदयं स्थानं स हृदयात्तत्त्वित्वात्
धमनीरनुप्रविश्योर्गता दृष्ट दृष्ट चाधोगामिनो-
न्ततमस्तिष्ठन्माः कृतं प्ररीरमहरहस्तर्पयति
वह्ययति धारयति यापयति जीवयति चाट्ट-
हेतुकेन कर्मेणा। तस्य प्ररीरमनुधावतोऽनु-
मानाद् गतिरुपलक्षयितव्या चयद्विषयकतेः।
तस्मिन् सर्वप्ररीरावयवदोषधातुमलाशयानु-
सारिणि रसे निश्चासा किमयं सौम्यस्तेजस
इति। अत्रोच्यते स खलु इवानुसारी स्नेह-
जीवनतर्पणधारणादिभिविशेषैः सौम्य इत्यव-
गम्यते॥” इति च सुश्रुते सूत्रस्थाने चतुर्दशो-
ऽध्याये ॥ ३॥)

अङ्गारादिदृष्टविषयस्थायी भावः। अङ्गारादयो-
ऽष्टौ रसप्रवृत्त्याः। रस्यन्ते आस्वादन्ते
रसाः रसन् कृत्वासादे चन्। तथा हि।
विभावैरनुभावेण यत्नो वा अभिचारिभिः।
आस्वाद्यन्तान् प्रधानान् स्थायी भावो रसो
भवेदिति॥

रससाहच्यशोक-विषयहासभयकुगुहाक्रोधाः
क्रमादेन स्युः स्थायिनः। यदुक्तम्।
“रतिर्हासश्च शोकश्च क्रोधोन्मत्ताश्चैव भयं तथा।
कुगुहा विषयश्चेति स्थायिभावाः क्रमादमी॥

समये यः संसृजतः स्वान्ते यथावतिष्ठते।
भावः स्थायी स विषयो यमिचारी ततोऽन्यथा।
निर्वेदस्थानिश्चयाद्या अभिचारिण ईरिताः॥”
स्थायिनः कारणं विभावः स चावलम्बनोद्दीप-
नत्वेन द्विविधः। यथा रतेरवलम्बनकारणं पुंसो
युवती युवत्याश्च पुमान्। उद्दीपनकारणं स्त्र-
यन्दनादि। एवं सर्वत्रोक्तम्। रतिप्रमोदा-
त्मको भावः स च युवभिरनुपादितः अङ्गारः।
यदाह।

“पुंसः स्त्रियां स्त्रियाः पुंसि संयोगं प्रति या सृष्टा।
स अङ्गार इति स्थातो रतिक्रीडादिकारणम्॥
दानधर्मयुद्धेषु जीवानपेक्षोत्साहकारी रसो
वीरः। शोकस्त्राधिभावः कवचः। असम्भावित-
मत्थान्तरोन्मग्नमनादिनोद्भूतः। कौतुकोद्भूतो
हासः। क्रुद्धात्तत्सादिभयजन्यो भयानकः।

IV.

26

रसः

हृत्कारपूरयत्नादिनो वीभत्सः। चर्माभि-
भाविता रौद्रः। यथा, राचञ्चरितादि।
शान्तोऽपि रसोऽस्ति।

“अङ्गारवीरवीभत्सरौद्रहास्यभयानकाः।
कवचाहुतशान्ताश्च नवनाम्ना रसाः स्मृताः॥”
इति रत्नकोषः॥

एवं वस्तुतोऽपि रसोऽस्ति।
“अङ्गारवीरकवचाहुतहास्यभयानकाः।
वीभत्सरौद्रौ वास्तव्यं शान्तश्चेति रसा दृष्टः॥”
इति नामनिर्धारणम्॥

वस्तुतः पुष्पादिस्नेहात् स्वारतिभिर्द एव।
शान्तस्त्वन्नीककत्वाभोक्तः। इति सुकटः॥
चण्ड्यान् शान्तवस्तुलावपि संयुज्यतावति
केचित्। इत्यमरटीकायां भरतः॥ ३॥ अपि
च। तत्र अङ्गारादिसर्वरसकदम्बसर्भिर्भगवान्
तत्तद्भिप्रायानुसारेण बभौ न साकल्येन सर्व-
धामित्याह। मत्तानामिति। मत्तादीनां
दृष्टानां द्रष्टव्या अप्रत्यादिक्पेक्ष दृष्टधा
विदितः सन् सायजो रङ्गं गतः इत्यन्वयः।
मत्तादिषु अभिभूता रसाः क्रमेण शोकेन
निवर्धन्ते।

“रौद्रोद्भूतश्च अङ्गारो हास्यवीरौ दया
तथा।

भयानकश्च वीभत्सः शान्तः सप्रेमभक्तिकः॥”
अविदुषां विराट् विकलः अपय्यामो जङ्ग इति
यावन्। अनेन वीभत्स उक्तः। विकलत्वञ्च क
वयसारसम्बन्धावित्यादिना वक्ष्यति। इति
श्रीमद्भागवते १० स्कन्धे ४३ अध्याये १५ श्लोक-
टीकायां श्रीधरस्वामी ॥ ३॥ (तथा च।
“रसे सारश्चमत्कारः सर्वत्राप्यनुभूयते॥
तत्त्वमत्कारसारत्वे सर्वत्राप्यनुभूतो रसः।
तस्मादद्भुतमेवाह कृतो नारायणो रसम्॥”
इति साहित्यदर्पणे धर्मरत्नः॥

रसः कथ्यते।
“विभावेनानुभावेन यत्नः सचारिणा तथा।
रसतामेति रत्यादिः स्थायी भावः सचेतसाम्॥”
अस्य स्वरूपकथनार्थं आस्वादप्रकारः कथ्यते।
“सत्त्वोद्भेकादखण्डस्वप्रकाशानन्दचिन्मयः।
वेदान्तरसप्रश्रुत्यो ब्रह्मास्वादसहोदरः॥
लोकोत्तररसमत्कारप्राणः केचित् प्रमादभिः।
स्वाकारवदभिमुखे नायमास्वादते रसः।
रजस्तमोभ्यामसृष्टं मनः सत्त्वमिहोच्यते॥”
इति साहित्यदर्पणे विष्णुनाथः॥ ३॥

“अङ्गारहास्यकवचरौद्रवीरभयानकाः।
वीभत्साहुतमन्त्रौ चेत्यष्टौ नास्ती रसाः स्मृताः॥”
अङ्गारस्य यथा,—
“अङ्गं हि मन्मथोद्भेदस्तदागमनहेतुकः।
उत्तमप्रकृतिप्रायो रसः अङ्गार इत्यते॥
परीक्षां वक्ष्यतिवा तु वेद्मश्चाननुरागिणोम्।
आलम्बनं नायिकाः स्युर्दृष्टिवाद्याश्च नायकाः॥
चन्द्रचन्दनरोक्तावतादुद्दीपनं मतम्।
भूविषेपकटाचादिरनुभावः प्रकीर्तितः॥

रसः

तद्वीर्यामरुतालस्यकुगुहा अभिचारिणः।
स्थायी भावो रतिः आलम्बनोऽयं विष्णुदेवतः॥”
यथा,—
“श्रूयं वाचयहं विनोक्तं शयनादुत्थाय किञ्च-
िहः॥

निद्रायाजसुपागतस्य सुचिरं निर्वर्ण्य पक्ष-
मं स्वम्॥
विषयं परिचुम्बा जातपुलकामालोक्य गच्छ-
स्थानं॥
लज्जानलसुखी प्रियेय हसता बाला चिरं
चुम्बिता॥”

हास्यस्य।
“विजृम्भिताकारवाग्निशोभादेः कुहकाह्वेत।
हासो हास्यस्यायिभावः श्वेतः प्रमथदेवतः॥
विजृम्भिताकारवाक्चेष्टं यदालोक्य हसिष्यतः।
तद्विजृम्भनं प्राकृत्योद्दीपनं मतम्॥
अनुभावोऽस्ति सङ्कोचवचनस्मेरतादयः।
निद्रालस्यावहत्याद्या अपच स्युर्वाभिचारिणः॥
ज्येष्ठानां स्मितहसिते मध्यानां विहसिता-
वहसिते च॥

नोचानामपहसितं तयातिहसितञ्च वक्ष्येभ्यः॥
इषदिकासिन्धुनं सिन्धुं स्यात् स्यान्निधुधरम्॥
किञ्चित्कथयिष्ये तत्र हसितं कथितं युपेः॥
मधुरस्वरं विहसितं सौम्यशिरःकम्पनमव-
हसितम्॥

अपहसितं साक्षात् विचित्राङ्गं भवत्यति-
हसितम्॥”

यथा,—
“आकुल्या पाणिमशुक्तिं मम मङ्गिं वेष्ट्या
मन्त्राभसां प्रतिपदं पृथक्तेः पवित्रे।
तारस्वरं प्रथितयत्कमलात् प्रहारं
हाहा हतोऽहमिति रोदति विष्णुशर्मा॥”
कवचस्य।

“रत्नप्रादनिष्टाभिः कवचाख्यो रसो भवेत्।
धीरेः कपोतवर्णोऽयं कथितो यमदेवतः॥
शोकोऽयं स्थायिभावः स्याच्छोच्यमालम्बनं
मतम्॥

तस्य दाहकारिकावस्था भवेदुद्दीपनं पुनः।
अनुभावा देवान्दा भूपातक्रन्दनादयः॥
वैवर्ण्योच्छ्वासनिद्रासक्तस्मरणपानानि च।
निर्वेदभोहापसारथाधिष्ठानिस्मृतिश्चमाः॥
विषादजङ्गलोन्मादचिन्ताद्या अभिचारिणः॥
यथा,—

“विपिनं क जटानिवर्धनं
तव नेदं क मनोहरं यपुः।
अनयोघटनावधिः स्फुटं
ननु खड्गं न शरीरवक्त्रं नम्॥”

रौद्रस्य।
“रौद्रः क्रोधः स्थायिभावो रक्तो ब्रह्माधिदेवत
आलम्बनमरिक्तञ्च तच्छेदोद्दीपनं मतम्॥
सुष्टिप्रहारपतनविजृम्भितावदाराख्येव।
संयामसंभ्रमाद्यैरुद्दीपितं भवेत् प्रीतिः॥

रसः

भूविभङ्गोत्तिर्द्वावाङ्मोडनतर्जनम् ।
आत्मविदानकथनमायुधोत्प्रेषणानि च ॥
अनुभावास्तथाप्येकस्मिन्पदार्थादयः ।
उपनयवेगरोमाश्च स्वेदपथवो मदः ॥
मोहामर्षादयश्चात्र भावाः स्युर्वाभिचारिणः ॥”
यथा,—

“ततमनुमतं दृष्टं वा यैरिदं गुरु पातकं
मनुजपशुभिर्निस्मृत्यैर्भवेत्तद्विद्वदायुधैः ।
नरकरिपुना सार्द्धं तेषां समीपकिरीटिना-
मयमहमहमेदोमोक्षैः करोमि दिशं
वल्लम् ॥”

वीरस्य ।

“उत्तमप्रवृत्तिर्धैर उल्हासस्तापिभावकः
महिम्नदेवतो हेमवर्णाद्यं ससुदाहृतः ॥
आलम्बनविभावाश्च विजेतयादयो मताः ।
विजेतयादिष्टादास्तत्रोद्दीपनरूपिणः ॥
अनुभावास्तु तत्र स्युः सहायान्वधणादयः ।
सञ्चारिणस्तु पृथितमिगवेष्टितकर्तरोमाश्चः ॥
स च दानधर्मयुद्धेदयथा च समन्वितचतुर्धा
स्यात् ॥”

यथा,—

“सुदाः सत्त्वासमेते विजितव्य हरयः । सुख-
प्रक्रमकम्भा
युग्महेदेयुल्लङ्गां दधति परममी सायका निव्य-
तस्तः ।
सौमित्रे ! तिस्र पात्रं त्वमसि नहि रुतां नन्वहं
मेघनादः
किञ्चिद् भूभङ्गलीलानियमितजलधिं राम-
मन्वेधयामि ॥”

भयानकस्य ।

“भयानको भयस्यायिभावः कालाधिदेवतः ।
कीर्त्तनीयप्रवृत्तिः लक्ष्यो मत्तस्तत्त्वविशारदः ॥
यस्मादुत्पद्यते भीतिस्तदालम्बनं मतम् ।
चेष्टा धीरतरा तस्य तदोद्दीपनं पुनः ॥
अनुभावोऽत्र वैवर्ण्यगद्गदस्वरभाषणम् ।
पुलकस्वेदरोमाश्चकम्प्यदिक्प्रेक्षणादयः ॥
सुगुणावेगस्मोहसत्तासलानिहीनताः ।
प्रह्लापसारसम्भ्रान्तस्त्रायाया अभि-
चारिणः ॥”

यथा,—

“ग्रीवाभङ्गाभिरामं सुहृदुपपतति स्यन्दने
दत्तदृष्टिः
पञ्चार्द्धेन प्रविष्टः शरपतनभयाङ्गुसा पूर्व-
कायम् ।
शयोरर्द्धवलीढैः अमविष्टसुखभंसिभिः
कीर्णवर्मा
पञ्चोदयप्रतुलाद्वियति बहुतरं स्तोकसुर्व्यां
प्रयाति ॥”

वीभत्सस्य ।

“सुगुणा स्यायिभावस्तु वीभत्सः कथ्यते रसः ।
नीलवर्णो महाकालदेवतोऽयमुदाहृतः ॥
दुर्गन्धमासपिशितमेदांस्त्यालम्बनं मतम् ।

रसः

तन्नेव क्षमिपातादिबहीपनसुदाहृतम् ॥
निहीवनास्त्रवलननेत्रसङ्कोचनादयः ।
अनुभावास्तत्र मत्तस्तत्र स्युर्वाभिचारिणः ॥
मोहोऽपसार व्यावेगो व्याधिश्च मरणादयः ॥”
यथा,—

“उत्तुङ्गव्योत्तुङ्गव्यवृत्तिं प्रथममय पृथक्सिद्ध-
भूर्यासि मांसा-
व्यंशस्मिक् पृष्ठपिच्छाद्यवयवसुलभान्युपपत्तीनि
जग्धुः ।
अन्तःपर्यस्तनेत्रः प्रकटितदृशनः प्रेतरङ्गः
करङ्गा-
दङ्गुल्यादिसिंखं स्युःपुटगतमपि क्रयमय-
यमति ॥”

अद्भुतस्य ।

“अद्भुतो विस्मयस्यायिभावो गन्धर्वदेवतः ।
पीतवर्णो वस्तु लोकातिगमालम्बनं मतम् ॥
गुणानां तस्य महिमा भवेदुद्दीपनं पुनः ।
स्तम्भः स्वेदोऽय रोमाश्चगद्गदस्वरसंभ्रमाः ॥
तथा नेत्रविकासदा अनुभावाः प्रकीर्त्तिताः ।
वितर्कविगसम्भ्रान्तदृष्ट्या अभिचारिणः ॥”
यथा,

“चित्रं महानेत्र वतावतारः
क कान्तिर्यथाभिनेव भङ्गः ।
लोकोत्तरं धैर्यमहो प्रभावः
काप्याकृतिर्नूतन एव सर्गः ॥”

शान्तस्य ।

“निर्वेदस्यायिभावोऽस्ति शान्तोऽपि नवमो
रसः ॥”

तथा च ।

“शान्तः श्रमस्यायिभाव उत्तमप्रवृत्तिर्मेतः ।
कुन्देन्दुसुन्दरच्छायः श्रीनारायणदेवतः ॥
अनिवृत्तादिनाशिवस्तुतिःसारता तु या ।
परमात्मस्वरूपं वा तस्यालम्बनमिष्यते ॥
पुण्याश्रमहरिजिज्ञासीधरस्ववनादयः ।
महापुरुषसङ्गादास्तस्योद्दीपनरूपिणः ॥
रोमाश्चाद्याश्चानुभावास्तथास्युर्वाभिचारिणः ।
निर्वेदहर्षसारमतिभूतदयादयः ॥”

यथा,—

“अहो वा हारे वा कुसुमशयने वा दृष्टि वा
मणौ वा लोहे वा बलवति रिपौ वा सुहृदि वा ।
लये वा स्नेहे वा गम समदृष्टो यान्ति दिवसाः
कञ्चित् पुण्येऽरय्ये शिवशिवशिवति प्रलयतः ॥”
इति कायप्रकाशसाहित्यदर्पणं । विशेषवितृ-
तिसु साहित्यदर्पणे तृतीयपरिच्छेदे दृष्टया ।
तत्त्वशास्त्रेऽपि साधकानामुपासनासौकर्याय
रसास्वादः रसप्रकारश्च कथ्यते । यथा,—
भैरव उवाच ।

“क्रियाकाण्डप्रकथने तत्त्वं बहुतरं भवेत् ।
किञ्चित्क्षणमेतेषां सञ्ज्ञेपात् कथयामि ते ॥
कायशास्त्रे नव रसा योगे चाष्टौ रसाः स्मृताः ॥
अष्टादशप्रकारा हि विद्यायाः परिकीर्त्तिताः ।
भक्तियोगे नव रसा ऋतवो विषये स्मृताः ॥

रसः

रश्ममाद्या रसा देवि ! पञ्चपञ्चाशतः स्मृताः ।
भेदं रसानां वक्ष्यामि श्रद्धायावहिता प्रिये ॥
शृङ्गारवीरकरुणहृद्योद्धतभूयानकाः ।
वीभत्सः शान्तको रौद्रो नवधा कायशास्त्रके ॥
यमश्च नियमश्चैव व्यासनं प्राणसंयमः ।
प्रत्याहारो धारणा च ध्यानं समाधिरष्टधा ॥
योगशास्त्रे महादेवि कथिता विस्तरात् प्रिये ॥
कृन्दः पादौ च वेदस्य सुखं याकरणं स्मृतम् ।
शिक्षा ब्राह्मं महेशानि । हस्तौ कल्पोऽय कथ्यते ॥
ज्योतिषं देवि तत्तत्रं निरुक्तं श्रोत्रस्तुत्यते ।
अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसायावधिकारेः ॥
धर्मशास्त्रं पुराणश्च विद्या कृताश्चतुर्दश ॥
आयुर्वेदो धनुर्वेदो गान्धर्वश्चेति ते त्रयः ॥
अथैशास्त्रसमायुक्ता विद्याष्टादशधा रसाः ।
मननं कीर्त्तनं ध्यानं स्मरणं पादसेवनम् ॥
अर्चनं वन्दनं दास्यं सख्यमात्मसमर्पणम् ।
इत्यं देवि नव रसा भक्तियोगे प्रकीर्त्तिताः ॥
सगगन्धर्वनिताश्रयावस्थालङ्काराणि च ।
कथिताः परमेशानि विषये ऋतवो रसाः ॥
खाद्याः पञ्चरसा गौडौ माष्णौक्षुफलशस्यकाः ।
एतेषु रसभावज्ञा ये ते वै रसिकाः स्मृताः ॥
लव्यविधिर्नृपविधिर्नृपशोधनिको विधिः ।
वाल्मीकानसिकी पूजा विधिश्च परमेश्वरि ! ॥
पुरश्चर्याविधिर्देवि । कर्मकाण्डानि पञ्चधा ।
विधा लव्य विधिर्देवि । प्रातः सायं दिनन्त्या ॥
अनुभूय रसान् सञ्ज्ञानं क्रियाकाण्डं विधाय च ।
साधकः स्थिरचित्तः कुर्यात् पूर्णाभिषेचनम् ॥
इति वामकेश्वरतन्त्रे त्रयःपञ्चाशत् पटलः ॥

देवुवाच ।

“मन्त्रप्रकथनं नाथ । देव प्रकथनं कथम् ।
तत्तदसानां वचनेऽस्मिन् मोहयसीव मे ॥
साम्पत्तं संप्रयच्छेदकारणं ब्रूहि मे प्रभो ॥
आश्चर्यास्थानमेवं हि श्रवणात् कौतुकं महत् ॥
भैरव उवाच ।

तत्त्वोक्तं वेदवाक्यश्च सर्वज्ञानस्य कारणम् ।
भेदं रसानां वक्ष्यामि श्रद्धायावहिता सती ॥
शृङ्गारो धीरतो ज्येष्ठस्मिन्ति करुणादयः ।
शृङ्गारोऽपि हृद्योऽपि शृङ्गारतो भवेत् ॥
शृङ्गारस्तु यदा देवो परमार्थकच्छकः ।
तदेव परमा शान्तो रसत्वं संप्रपद्यते ॥
तेषां प्रकरणाद्यन्तु श्रद्धा प्राणाधिके ! मयि ।
पादं विना शरीरस्य न गतिर्विद्यते प्रिये ॥
कृन्दसा वेदमार्गे तु प्रविशन् कदाचन ॥
अलङ्कारं विनाच्छन्दो न शोभेत् प्रियंवदे ॥
चक्षुः परोक्षभेदः स्यात् ज्योतिःशास्त्रं तथेव च ।
चन्द्रसूर्यस्य यद्गुणान् ज्योतिः प्रत्यक्षतमियात् ॥
वेदशाखा निरुक्तं स्यात् शाखाभिन्नं जायते ।
गानकार्ये अयमोणे भक्तिर्भवति ब्रह्मणि ॥
तदेव गानलव्यश्च सुखनासिकयोर्भवेत् ।
गानं विना न नृत्यं स्यात् नृत्यं गानेन जायते ॥
शिक्षाशास्त्रं नाटकादि शब्दयात्रारणं स्मृतम् ।
अविनाभावसम्बन्धान्द्वयोरेव युक्तिसते ॥

रसः

वेदाः बद्धसहिताः ब्रह्मसाक्षात्तत्पराः ।
 न्यायेन साहं भीमांसा ब्रह्म निर्वीयते प्रवम् ।
 ब्रह्मज्ञाने तु जीवस्य परमात्मविचारणम् ।
 धर्मशास्त्रागुसारेण व्यवस्थादिनिरूपितः ।
 पुराणाख्यानं तेनैव जायते सततं प्रिये ।
 ब्रह्मण्डपरि जीव आत्मसंरक्षणोत्सुकः ।
 आशुर्वेदं धनुर्वेदं गान्धर्वं समभ्यसेत् ।
 अनुसन्धानतो देवि पूर्णज्ञानी च साधकः ।
 मधुनेचुरसेनैव दुग्धादिफलशस्यकैः ।
 गन्धमाद्यादिना देवि । वस्त्राजङ्गरादिना ।
 ग्रन्थायां वनितारूपं पूजयेज्जगदम्बिकाम् ।
 वनितारूपेण देवि । शृङ्गारो रससाधनम् ।
 पूजनं कर्मकाण्डं पञ्चधा तत्प्रकीर्तितम् ।
 तत्तत्त्वं साधयेद्दीरो देवी सन्प्राप्तिहेतवे ।
 पूजनं नवधा भक्तौ रसोक्तास्य जायते ।
 तदा योगं समभ्यस्य समाधिस्यो भवेद्यतिः ।
 अतएव महेष्टानि । पुरेव कथितं मया ।
 अनुभूय रसान् सर्वान् पञ्चपञ्चाशतः प्रिये ।
 विषये कर्मकाण्डेषु निष्कामो भवति प्रिये ।
 निष्कामे फलमाश्चर्यं तेन लब्धति देवता ।
 देही देहं समाश्रित्य न च कर्म परित्यजेत् ।
 दिव्यां क्रियां समाप्यैवं देवीयाच्चादकर्मणा ।
 पूर्णज्ञानरसान्दात् जीवन्मुक्तो भवेदधुवम् ।
 इति वामकेश्वरतन्त्रे चतुःपञ्चाशत् पटलः ।
 रसस्य परब्रह्मरूपत्वमप्युक्तम् । यथा,—
 “रसो वै सः ।” इति श्रुतिः । सन्ध्यामन्त्रेऽपि ।
 “आपो ज्योती रसोऽन्तः ब्रह्म ।” अत्र ब्राह्मण-
 सर्वस्वे हलायुधः । “स एव ब्रह्मरूपो भर्गा रसः ।
 लघुतृतीयध्यादिषु स्थावरं च स एव रस-
 रूपेण वसतीत्यर्थः । तथा च योगियात्र-
 वल्काः ।
 “वृक्षौषधिलगानाञ्च रसरूपेण तिष्ठति ॥”
 श्रीमद्भगवद्गीतायामपि ।
 “रसोऽहमप्सु कौन्तेय इति ॥”
 विषम् । (यथा, सुन्दाराजसे २ अङ्के ।
 “ये मन्त्रेभ्य रसेभ्य च प्रणिहितान्नेरव ते
 घातिताः ॥”)
 वीथेम् । गुणः । रागः । (यथा,—
 “कविता कोमलवनिता
 रसयति रसिकं रसेन मिलितः ।
 सा यदि दुर्जनहन्ते
 पतिता प्रतिपदभया संशयमया ॥”
 इत्युद्धटः ।)
 इवः । इत्यमरः । ३ । ३ । २२६ । गन्धरसः ।
 (तत्पर्यायो यथा,—
 “विद्वान् गोलः पिण्डकश्च पिण्डो बोलो रसो
 रसः ॥”)
 जलम् । (यथा, रघौ । १ । १८ ।
 “प्रज्ञानामिव भूत्यर्थं स ताभ्यो वलमगच्छीत् ।
 सहस्रगुणसुसूक्ष्ममादत्ते हि रसं रविः ॥”)
 पारदः । इति मेदिनी । (“तत्र रसप्राधान्य-
 माह ।

रसक

अल्पमात्रोपयोगितादवैरप्रसङ्गतः ।
 विप्रमारोग्यदायित्वादौषधीर्धको रसः ।
 साध्यो भेषजं सर्वमोरितं तत्त्ववेदिना ।
 असाध्यैश्चपि दातव्यो रसोऽन्तः श्रेष्ठ उच्यते ।
 हतो हन्ति जरायाधिंश्चर्म्मो याघिवातकः ।
 वज्रः खेचरतां धत्ते कोऽन्यः सुतात् कृपाकरः ॥”
 अथ रसपर्यायमाह ।
 “रसेन्द्रः पारदः सुतः सुतराजश्च सुतकः ।
 शिवतेजो रसः सप्त नामाभ्यं रसस्य तु ॥”
 मतान्तरम् ।
 “शिवबीजं रसः सुतः पारदश्च रसेन्द्रकः ।
 एतानि रसनामानि तद्यान्यानि यथा शिवे ॥”
 यथा शिवे इत्यनेन शिवपर्यायाणामपि रस-
 वाचकत्वम् । ॥ अथ रसलक्षणम् ।
 “अन्तः सुनीजो बहिरङ्गुलो यो
 मध्याह्नस्यप्रतिमप्रकाशः ।
 शक्तीर्य धृन्ः परिपाखरश्च
 चित्रो न योऽप्यो रसकर्मसिद्धौ ।
 नागो वज्रो मलो वह्निश्चाक्षलाश्च विधं गिरिः ।
 असह्याग्निर्महादीपा निसर्गाः पारदे स्थिताः ॥
 व्रणं कुष्ठं तथा लाघं दाहं धीमस्य नाशनम् ।
 भरणं जड़तां स्फोटं कुञ्चयेत्येव क्रमाग्रगामम् ॥
 तस्माद्रसस्य संशुद्धिं विदध्याद्विषयां वरः ।
 शुद्धोऽयमत्यन्तं साक्षाद्दीपयुक्तो रसो विषम् ॥”
 “शतं पञ्चाशत् वापि पञ्चविंशद्विंशे च ।
 पञ्चके वा पलश्चैव पलाहं कथमेव च ॥
 कर्षाण्युनो न कर्षथो रससंस्कार उत्तमः ।
 प्रयोगेषु च सर्वेषु यथा लाभं प्रकल्पयेत् ॥
 शुभेऽह्नि विष्णुं परिचिन्त्य कुर्यात्
 सन्ध्याकुमारोऽवटकार्धनच ।
 सुलोहपाणसमुद्भवेऽस्मिन्
 टङ्गे च वेदाङ्गुलिगर्भमात्रे ॥
 सुतप्रखलं निजमन्त्रयुक्तं
 विधाय रक्षां स्थिरसारवुडिः ।
 अनन्यपित्तः शिवभक्तियुक्तः
 समाचरेत् कर्मरसस्य तज्ज्ञः ॥”
 “अघोरैर्भ्योऽथ घोरैर्भ्यो योरघोरतरैर्भ्यश्च ।
 सर्वतः सर्वसर्वैर्भ्यो नमस्ते रुद्रस्त्वापभ्यः ॥”
 इति रत्नामन्त्रः ॥
 इति वैद्यकसेन्द्रसारमंजरे आरगमारणाधि-
 कारे । विस्तृतविवृतिरस्य पारदशब्देऽभिहितम् ॥
 शिरालसः । तत्पर्यायो यथा,—
 “कपिनामा कपितेजं लज्जितं कपिलचलः ।
 तुरष्को सुक्तिमुक्तश्च पिङ्गातः सिद्धको रसः ॥”
 हिङ्गुलम् । तत्पर्यायो यथा,—
 “रक्तं भक्तेशीतं च हिङ्गुलं दरदो रसः ॥”
 इति वैद्यकरत्नमालायाम् ।)
 रसकः, पुं, (रस+संज्ञायां क्तृ) निष्काय-
 मांसः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ७७ ॥
 रसकपूरं, स्त्री, कपूररसः । रसकापूरः इति
 भाषा । यथा, “तत्र पारदस्य सचिप्तं शोभनं
 कर्तव्यम् ।

रसक

शुद्धरससं कुर्यात् प्रत्येकं गेरिकं सुधीः ।
 रटिका खटिका तद्वत् स्फटिका सिन्धुजम्ब च ।
 बल्लीकलारलवणं भस्करज्जकण्टिकात् ।
 सञ्जायतानि संपूर्य वाससा चापि शोधयेत् ॥
 खटिका खड्डो । स्फटिका फिटकरी । सिन्धु-
 जम्ब संभवम् । बल्लीकं तज्जा भट् । यस्मिन् क
 वरउर । लारलवणं खारीलवणम् । भास्करज्जक
 ण्टिका काविसमाष्टी ।
 एभिर्भूयैतं सुतं यावद्व्यामं विमर्हितम् ।
 तज्जगत्सहितं सुतं स्थालीमध्ये परिचिपेत् ॥
 तस्याः स्थाला सुखे स्थालीमपरा धारयेत्
 समाम् ।
 सबल्लकृष्टित्वा सुदयेद्भयोर्भस्वम् ॥
 संप्रोष्य सुदयेद्भयो भूयः संप्रोष्य सुदयेत् ।
 सन्ध्याविशोष्य सुतां तां स्थालीं सुतां विधारयेत् ॥
 अग्निं निरन्तरं दद्याद्दयावद्दिनचतुष्टयम् ।
 अङ्गारोपरि तद्वत् रसेद्व्यामद्विजिज्ञम् ॥
 अनेन द्वारयेद्वत् रसेद्व्यामद्विजिज्ञम् ॥
 कपूरवत् सुविमलं यत्नीयाद्गुणवत्तरम् ॥
 तं देवकुसुमचन्दनकस्तूरीकुङ्कुमेयुक्तम् ।
 खादन् चरति फिरङ्गं खाधिं भोपद्वं सपदि ॥
 विन्दति वृद्धेऽपि पुष्टिं वीर्यं बलं विपुलम् ।
 रमयति रमणीयतको रसकपूरस्य सेवकः
 सततम् ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥ ॥
 अपि च ।
 “गेरिकतुरवीखटिकानेत्यगङ्गुलं रसं कुडवम् ।
 प्रत्येकं द्रष्टव्यमाधायस्योपरि शतं स्थाप्यः ॥
 कुडवमिदोऽथ तद्वत् देवा रक्षणीतदास्य पात-
 सुखी ।
 अथ तत्सर्वैर्भ्यो ज्ञता तदधो हुताशनी
 स्थालाः ॥
 अग्निपट्टकप्रमितेर्हार्तिकभिरनुनातिदुर्बलसुलैः ।
 अग्निं क्रमेण दद्याद्गुणदृष्टितवमेना द्विजिज्ञम् ॥
 तद्वत् ततो यत्नवराद्युक्ता कपूररसमिधं सुतम् ।
 आदाय काचकुम्भे निधाय नवसादरं दद्यात् ॥
 संमर्दं चाप्य काष्ठैर्गङ्गाभेगममिधेः पचय चक्रम ।
 चूर्णाडभक्तकमध्यं विनक्तिचतुराङ्गुलावकाशम् ॥
 कर्तव्यं क्रमद्वदनं तदधः प्रक्षालयन्मध्यम् ।
 प्राशधवलसुपरिचिपेत् युक्ता सर्वयुक्ता रजयद्-
 यत्रान् ॥
 वस्त्रं वस्त्राद् वा गृहेन जीर्णेन गोगिण्य दद्यात् ।
 दुग्धोदनम् पथ्यं देयं तस्य च तावन्मम् ॥
 चरति समस्तं गीमं कपूररसो रसो वृक्षाम् ॥
 फिरङ्गकरिकेशरी सकलकुष्ठदायानली-
 रस्त्रिजगत्प्रविनाशकं ब्रह्मभग्नं पूरितप्रदः ।
 सुवर्गममवर्णकं बलं हुताशनेऽन्यथः
 समस्तगदलस्करो रसपतिः स कपूररसः ॥”
 ग्रन्थान्तरम् ।
 “टङ्गुलं मधु लालाथ जङ्गां गुग्गायुगो रसः ।
 महयेत् शृङ्गभस्मवेदिनेकं आपयत् पुनः ।
 भातो भस्मयमात्राति शुद्धकपूररसनिभः ॥

रसते

नवसादरं पारदाचतुर्थीश्रमिति सकृत्तः । गङ्गं
साम्भारिलोच्य इति भाषा । श्रेयं स्वयम् ।
इत्यायुर्वेदप्रकाशः ॥ (तथा च ।
“पिष्टं पांशुपटुं प्रगाढममलं वज्रमुना नैकशः
सूतं धातुगतं खटीकवलितं तत्संपुटे रोधयेत् ॥
अन्तस्तत्त्ववर्णस्य तस्य च तले प्रज्वाला वज्रं
हृत्वा
ससं ग्राह्य मथेद्वज्रमुधवलं भस्मोपरिस्थं शनैः ॥
तद्वत्त्वद्वितयं लवङ्गमहितं प्रातः प्रयुक्तं भजेत् ।
ऊर्ध्वं रेचयति द्वियाममसक्तन पेयं जलं शीतलम् ॥
एतद्वन्ति च वत्सरावधि विषं घात्मासिकं
मासिकम् ।
श्लोकोऽयं गरतं ऋग्वेदकुटिलोऽङ्गुलच तात्का-
लिकम् ॥”
इति सुधानिधिरसः ॥ * ॥ रक्तपूरमिति रस-
मञ्जरी कारः । श्वेतभस्म इति चन्द्रिका ॥ इति
वेद्यकरसंसारसंग्रहे आरण्यामाराणाधिकारे ॥
रसकेशरं, क्ली, कर्पूरम् । इति हारावली ॥
(कर्पूरशब्दस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)
रसगन्धः, क्ली, वोलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
रसगन्धः, पुं, गन्धरसः । यथा,—
“रसगन्धो गन्धरसो गान्धारं मसिवर्हनम् ॥”
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
रसगन्धकः, पुं, (रसगन्ध + स्वार्थे कन् ।) गन्ध-
रसः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ गन्धकः । इति
राजनिर्घण्टः ॥
रसगर्भः, क्ली, रसाञ्जनम् । इत्यमरः ॥ (तत्पठ्यायो
यथा, भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।
“रसाञ्जनमन्तर्गन्धो रसगर्भश्च तात्पर्यम् ॥”)
हृङ्गुलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
रसजः, पुं, (रसं रसस्य दोषावच्छिन्तं हन्तीति ।
हन् + टक् ।) टङ्गुलः । इति राजनिर्घण्टः ॥
रसजं, क्ली, (रसाज्जायते इति । जन् + ङः ।)
रक्तम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
रसजः, पुं, (रसाज्जातः । जन् + ङः ।) गुडः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, मनुः ॥ ११॥ ४४ ।
“अज्ञातजानां सत्त्वानां रसजानाञ्च सर्वशः ॥”)
मद्यकोटः । इति हेमचन्द्रः ॥ (रसजाते, त्रि ।
यथा,—
“रसजं पुरुषं विद्यादसं रज्जेन प्रयत्नतः ।
अज्ञात् पानाञ्च मतिमानाचारान्नाप्यतन्द्रितः ॥”
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने चतुर्दशोऽध्याये ॥)
रसजा, क्ली, (रसं जानातीति । ज्ञा + कः । टाप् ।)
जिह्वा । इत्यमरः ॥ (गङ्गा । इति काशीखण्डः ।
२६ । १४६ ॥) रसवेत्तरि, त्रि ॥ (यथा, रघुः ।
२ । ३६ ।
“यो हेमकुम्भस्तननिःसृतानां
स्कन्धस्य मातुः प्रयसां रसजः ॥”)
रसज्यसः, पुं, (रसं ज्येष्ठः ।) मधुररसः । इति
हेमचन्द्रः ॥ षड्भाररसश्च ॥
रसतेजः, [स्] क्ली, (रसात् रसजस्य वा तेजो
यस्य ।) रक्तम् । इति हेमचन्द्रः ॥

रसनं

रसदाजिका, क्ली, (रसं दाजयति इति । दज् +
णिच् + क्तुल । टाप् अत इत्तम् ।) पुष्करकेतुः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
रसद्रावी, [न्] पुं, (रसं द्रावयतीति । द् +
णिच् + णिनि ।) मधुरजम्बीरः । इति राज-
निर्घण्टः ॥
रसधातुः, पुं, (रसात्मको धातुः ।) पारदः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य पर्यायादियथा,—
“रसायनार्थिभिलोकेः पारदो रस्यते यतः ।
ततो रस इति प्रोक्तः स च धातुरपि स्मृतः ॥
पारदो रसधातुश्च रसेन्द्रश्च महारसः ।
चपलः शिववीर्यश्च रसः सूतः श्रियाङ्गयः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
रसधेनुः, क्ली, (रसकल्पिता धेनुः ।) दानार्थे-
चुरसनिर्मितधेनुः । यथा,—
इतोवाच ।
“रसधेनुं महाराज कथयामि समासतः ।
अनुलिप्ते महीपृष्ठे लण्वाजिनकुशाक्षरे ॥
रसस्य तु घटं राजन् संपूर्णमेव च वस्य च ।
तद्वत् संकल्पयेत् प्राज्ञश्चतुर्थीशेन वत्सकम् ॥
इच्छुदण्डमयाः पादा रजतचुरसंयुताः ।
सुवर्णशृङ्गाभरणां वस्त्रपुच्छां घृतस्तनीम् ॥
पुष्पकमलसंयुक्तां शर्करासुखजिह्विकाम् ।
दन्ताः फलमयास्तस्याः पृष्ठतान्त्रमर्थो शुभाम् ॥
पुष्पोरिमास्य राजेन्द्र सुक्ताफलकृतेक्षणाम् ।
सप्रवीहसमायुक्तां चतुर्दिक्षु च दीपिकाम् ॥
सर्वोपस्करसंयुक्तां सर्वगन्धादिवासिताम् ।
चत्वारि तिलपात्राणि चतुर्दिक्षु निवेशयेत् ॥
ग्रन्थो वेदविदधे ओजिवायाहितामये ।
पुराणज्ञे विशेषेण साधुवृत्ताय धीमते ॥
तादृशाय प्रदातव्या रसधेनुः कटुभिन्ने ।
सर्वलक्षणयुक्ताय ओजिवाय कुटुभिन्ने ॥
रसधेनुः प्रदातव्या सर्वकामेण नित्यदा ।
दाता स्वर्गमवाप्नोति सर्वपापकवर्जितः ॥
दाता च ग्राहको वाथ एककालमभोजनः ।
सोमपापफलं तस्य सर्वकृतुफलं लभेत् ॥
दीयमानान् पश्यन्ति ते यान्ति परमां गतिम् ।
धेनुश्च पूजयित्वाये गन्धपसगादिभिः ॥
पूर्वोक्तेरेव मन्त्रेस्तु ततस्तां प्रार्थयेत् सुधीः ।
प्रार्थनापूर्वकं भक्त्वा हिजाग्राय निवेदयेत् ॥
दश पूर्वान् पश्चिमेव आत्मानश्चैकविंशकम् ।
प्रापयेत् परमं स्थानं स्वर्गावावर्तते पुनः ॥
यथा ते कथिता राजन् रसधेनुरनुत्तमा ।
ददस्व च महाराज परं स्थानमवाप्नुहि ॥
य इदं पठते नित्यं श्रद्धयादय भक्तितः ।
सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुलोके महीयते ॥”
इत्यादि वाराहपुराणे श्वेतोपाख्याने रसधेनु-
माहात्म्यं समाप्तम् ॥
रसनं, क्ली, (रस + भावे क्तुल ।) स्वादनम् ।
ध्वनिः । इति मेदिनी ॥ (यथा, दृष्टवर्षहिता-
याम् । ४६ । ८८ ।
“कन्योद्धर्तनवेष्टां रसनं द्रव्यं क्षितिः ॥”)

रसना

रसनं, क्ली, क्ली, (रस्यते रसयत्यनेन वा । रस +
करये क्तुल ।) जिह्वा । इति मेदिनी ॥ वा च
जलेन्द्रियम् । यथा,—
“नित्यतादि प्रथमवत् किन्तु देहमयोनिजम् ।
इन्द्रियं रसनं सिन्धुहिमादिर्विषयो मतः ॥”
इति भाषापरिच्छेदः ॥
“प्रथमवदिति पृथिव्या इवेत्यर्थः । तथा हि जलं
द्विविधं नित्यमनित्यम् । परमानुसूयं नित्यं
दायकादिकं सर्वमनित्यम् । अवयवसमवेतञ्च-
नित्यजलमपि त्रिविधम् । शरीरेन्द्रियविषय-
भेदात् । किन्तु पृथिवीतयोयोर्यो विशेषस्तमाह
किन्त्विति । अयोनिजमेवेत्यर्थः । जलीयं शरीरं
अयोनिजं वरुणलोके प्रसिद्धमिति । इन्द्रियं
रसनं जलीयम् । तथा हि रसनं जलीयं
गन्धाद्यञ्जकत्वे सति रसयञ्जकत्वात् । शक्तु-
रसाभियञ्जकोदकवत् । रसनासन्निकर्षं यमि-
चारवारणाय द्रव्यत्वं हेतौ दियम् । विषयं
दर्शयति सिन्धुहिमादिरिति । सिन्धुः समुद्रः
हिमं तुषारः । आदिना सरित्कासारकरुकादिः
सर्वो ग्राह्यः ॥” इति सिद्धान्तसुक्तावली ॥
रसना, क्ली, (रस + युच् । टाप् च ।) जिह्वा ।
इत्यमरः ॥ (यथा, भागवते । ६ । ४ । १६ ।
“घ्राणञ्च तत्पादसरोजसौरभे
श्रीमत्तुलस्या रसनां तदपि ते ॥”)
तस्याः शुभलक्षणं यथा,—
“तीक्ष्णा दृष्टाः सप्ताः श्रेष्ठा जिह्वा रक्ता वमा
शुभा ।
अक्षणा दीर्घा च विज्ञेया तालुः श्वेतो धनक्षये ॥”
इति गान्धर्वे ६६ अध्याये ॥
न्यायमते रसनेन्द्रियग्राह्यो रसो रसत्वा
सहितः । यथा,—
“रसस्तु रसनाग्राह्यो मधुरादिरनेकधा ।
सहकारो रसज्ञाया नित्यतादि च पूर्ववत् ॥
घ्राणस्य गोचरो गन्धो गन्धत्वादिरपि स्मृतः
तथा रसो रसज्ञायास्तथा शब्दोऽपि च स्मृतः ॥
इति भाषापरिच्छेदः ॥
“तथारस इति रसत्वादिसहित इत्यर्थः ॥” इ
सिद्धान्तसुक्तावली ॥ * ॥ राक्षा । इति मेदिनी
(अस्याः पर्यायो यथा,—
“राक्षा युक्तरसा रस्या सुवहा रसवा रसा
रलापणी च सुरसा सुगन्धा श्रेयसो तथा ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
गन्धभद्रा । इति शब्दचन्द्रिका ॥ काष्ठीन इ
हेमचन्द्रः ॥ (यथा, रघुः । ७ । १० ।
“कस्याश्चिदासीद्भसना तदानीं
अङ्गुष्ठमूलापितसूत्रशेषा ॥”)
रञ्जुः । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥
रसनाथः, पुं, (रसानां नाथः श्रेष्ठ इत्यर्थः ।
पारदः । इति राजनिर्घण्टः ॥
रसनायकः, पुं, (रसानां नायकः नेता रसावन
विद्याविष्कारकत्वात् तत्त्वज्ञः ।) शिवः
इति शब्दरत्नावली ॥

रसात

“रसतो मे चित्तिर्वाभिः प्रायमाना रसां
गता ॥”

“रसां रसातलं गता ॥” इति तट्टीकायां खामि-
पादाः ॥ नदी । यथा, ऋग्वेदे ॥ ११. १२. १२. ॥

“यामी रसां चोदयोद्गः पिपिष्युः ॥”

“रसां नदीम् ॥” इति तट्टीकायां सायणः ॥

रसाञ्जनः, पुं, (रसनीति । खनू विहारे + अच् ।
रसाया भूमेः खनः ।) कुकुटः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

रसायनं, स्त्री, (रसानां अयनं रसस्य अये
जायते इति वा । जन् + ञः ।) रसाञ्जनम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

रसाञ्जनं, स्त्री, (रसजातमञ्जनं इति मध्यपदलोपी
कर्मधारयः ।) रसजाताञ्जनविशेषः । रसवत्
इति भाषा । तत्पण्यायः । रसगर्भम् २ ताल्ये-
शेजम् ३ । इत्यमरः ॥ रसोज्ज्वलम् ४ रसाय-
नम् ५ जलकम् ६ बालभेषजम् ७ दाह्यो-
क्तायोद्धवम् ८ रसराजः ९ बर्ण्याञ्जनम् १०
रसगर्भम् ११ अयसिरम् १२ । अस्य गुणाः ।
हिमत्वम् । तिक्तत्वम् । चक्षुष्यत्वम् । मधुरत्वम् ।
कटुत्वम् । रक्तपित्तविषंघ्निहृदिहृत्पापहार-
नाशित्वम् ।

“रौत्यान् भायमानायां तत्किञ्चन रसाञ्जनम् ।
तदभावे तु कर्तव्यं दाह्योक्तायसुद्धवम् ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

अपि च ।

“दाह्योक्तायसमं चौरं पादं पला यथायनम् ।
तदा रसाञ्जनाखं तन्नेत्रयोः परमं हितम् ॥
रसाञ्जनं ताल्येशेन रसगर्भं च ताल्येजम् ।
रसाञ्जनं कटुं श्लेष्मविषनेत्रविकारहृत् ।
उच्यं रसायनं तिक्तं क्षिप्तं व्रणहोषहृत् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

रसाटः, पुं, (रसेनाटः युक्तः ।) आन्नातकः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (आन्नातकशब्देऽस्य
विवरणं ज्ञातव्यम्)

रसातलं, स्त्री, (रसायाः तलं निम्नभागस्थलोक-
विशेषः ।) पातालम् । इत्यमरः ॥ (यथा,
महाभारते ॥ १२. ३४. ५६ ।

“जयाह वेदानखिलान् रसातलगतो हरिः ॥”

पातालभेदः । यथा,—

“अतलं वितलञ्चैव नितलञ्च तलातलम् ॥
महातलञ्च सुतलं सप्तमञ्च रसातलम् ॥
पातालभेदाः सप्तैव नामतः कौर्मिता अमी ।
तत्र पातालमेकैकं दृशसाहस्योजनम् ॥”

इति शब्दमाला ॥

(इदमेव निवासकवचानां निवासस्थानम् ।
तथा च देवीभागवते ॥ ८. २०. ८—१२ ।

“ततोऽधस्ताच्च विवरे रसातलसमाह्वये ।

देतेया निवसन्त्येव पण्थो दानवाश्च ये ॥

निवासकवचा नाम हिरण्यपुरवाणिनः ।

कावेया इति च प्रोक्ताः प्रजनीका हवि-

भुजाम् ॥

रसाभा

महौजस्योत्पत्तौ मन्वासाहसिनकथा ।

सकलेशस्य च हरेस्तेजसा वृत्तविक्रमाः ॥

विशेषया इव सदा विवरे निवसन्ति हि ।

ये वै वाग्भिः सरमया शक्रदूता निरन्तरम् ॥

मन्त्रवर्णाभिरसुरास्ताहिता विभ्यति स्म ह ॥”

रसादानं, स्त्री, (रसानां आदानं यज्ञवत् ।) शीव-
यम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (रसाया दानम् ।)
भूमिदानञ्च ॥

रसाधारः, पुं, (रसानां जनानां आधारः । रसां
पृथिवीं धरति स्थाकवेद्येनेति वा । धृ + अच् ।)
ख्यः । इति शब्दरत्नावली ॥ रसस्थाधारञ्च ॥

रसाधिकः, पुं, (रसाय खर्वादीनां त्रयीकरणाय
अधिकः प्रबलः ।) टङ्गयः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ अधिकरसञ्च ॥

रसाधिका, स्त्री, (रसेन अधिका ।) काकोली-
माया । इति राजनिर्घण्टः ॥

रसाभासः, पुं, (रस इव आभासते इति । आ +
भास् + अच् ।) अनौचित्यविशृङ्खलः । तस्य
लक्षणं यथा,—

“अनौचित्यप्रवृत्तये आभावो रसभावयोः ॥”

अनौचित्यञ्चात्र रसानां भरतादिप्रणीतलक्ष-
णानां सामग्रीरहितत्वे सत्येकदेशयोगित्वोप-
लक्ष्यपरं बोध्यम् । तच्च बालयुत्पत्तये एक-
देशतो दृश्यते । उपनायकसंस्थायां सुनिगुह-
पक्षीगतायाञ्च । बहुनायकविषयायां रतौ
तथाभुवनिकायां प्रतिनायकनिष्ठत्वे तद्वधम-
पात्रतियमादिगते स्वरूपे अनौचित्यम् । रौद्रे
गुल्मादिगतकोपे । शान्ते च ह्रीनिष्ठे । गुल्मा-
द्यालम्बने हास्ये । ब्रह्मवधादुत्थाहे । अधम-
पात्रगते तथा वीरे । उत्तमपात्रगतत्वे भयानके
श्रियमेवमन्यच । तत्र रतेरुपनायकनिष्ठत्वे यथा
मम ।

“सामी सुगन्धरो वषं वनमिदं बालाहमेकाकिनी
चौकीमावृणुते तमालमलिनच्छायातमः—
सन्ततिः ।

तन्मे सुन्दर ! सुखं लब्ध ! सहसा वर्त्तते

गोप्या गिरः

श्रुत्वा तां परिरभ्य मन्त्रयकजासक्तो हरिः

पातु वः ॥”

बहुनायकनिष्ठत्वे यथा,—

“कान्तास्त एव भुवनचितयेऽपि मन्त्रे

येषां कृते सुतनुः पाञ्चुर्यं कपोलः ॥”

अनुभयनिष्ठत्वे यथा,—

मालतीमाधवे नन्दनस्य मालत्याम् । पञ्चा-
दुभयनिष्ठत्वेऽपि प्रथममेकनिष्ठत्वे रतेराभासत्वं
मिति श्रीमन्नोचकाराः । तथोदाहरणं यथा
रत्नावल्याम् । सागरिकाया अम्योऽन्यदर्शनात्
प्राक् वल्लराजे रतिः । प्रतिनायकनिष्ठत्वे यथा
हयग्रीववधे । हयग्रीवस्य जलक्रीडावर्णने ।
अधमपात्रगतत्वे यथा,—

“जघनस्थलनङ्गपञ्चवली-

गिरिमञ्जीकुसुमानि कापि भिज्जी ।

रसाव

अनचित्य गिरौ पुरो निवन्ता

स्वकपातुल्यचयाचकार भज्जी ॥”

तियेगगतत्वे यथा,—

“मञ्जीमतलोच्च वनान्तरेऽ

वल्लान्तरे वल्लभमाह्वयन्ती ।

पञ्चद्विपक्षी कलनादभङ्गी

सङ्गीतमङ्गीकृतते स्म भङ्गी ॥”

आदिशब्दात्तापसादयः । रौद्राभासो यथा,—

“रक्तोत्पुलकविशालजोवनयनः कस्योत्तराङ्गो

सहः

भृङ्गाकर्ममपेतभीर्धृतघुल्माङ्गो हरेः पद्मनः ।

आभातः कटुकोक्तिभिः समसक्तहोमिक्रमं

कीर्तयन्

असास्कोटपटुयुधिष्ठिरमसौ हनुं प्रविष्टो-

ऽर्जुनः ॥”

भयानकाभासो यथा,—

“अशक्तुवन् सोढुमधोरौचनः

सहस्ररश्मिरिव यस्य दर्शनम् ।

प्रविश्य हेमाद्रिगुहायङ्गान्तरं

निनाय विन्ध्यद्विषाणि कौशिकः ॥”

अनौचित्यविषयमेव हि भयं रसप्रकृतिः । एव-

मन्त्रञ्च । इति साहित्यदर्पणे ३ परिच्छेदः ॥

रसान्, स्त्री, (रसात्मकोऽन्वो यञ् ।) वृत्तान्तम् ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ सुकम् । इति भावप्रकाशः ॥

रसान्, पुं, (रसेन सह अन्वो यञ् ।) अन्ववेतसः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

रसायकः, पुं, (रसं रसत्वमयति प्राप्नोति इति ।

अय + ण्यल् ।) दृष्टविशेषः । इति शब्द-

चन्द्रिका ॥

रसायनं, स्त्री, कटिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (रसो

दुग्धं अयञ् सृजं यस्येति ।) तन्मम् । इति हेम-

चन्द्रः ॥ विषम् । (रसा रसरक्तादय इत्यन्ते

प्राप्यन्ते अनेनेति । र + क्युट् ।) च्वरायाधि-

नाशकौषधम् । इति मेदिनी । (यथा, माघे ।

२ । ६२ ।

“वाङ्गुयुत्पपुञ्जीत शम्भुपेक्षं रसायनम् ।

भवन्त्यस्येवमङ्गानि स्यान्नि वलवन्ति च ॥”

“न सृतेन विना कान्तं न कान्तेन विना रसः ।

सूतकान्तसमायोगात् रसायनसुदीरितम् ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥ ३ ॥

अथ रसायनाधिकारः । तत्र रसायनस्य

लक्षणमाह ।

“यन्मरायाधिविध्वंसि वयसस्तम्भककथा ।

चक्षुष्यं दृढं दृढं भेषजं तदुरसायनम् ॥”

रसायनस्य फलमाह ।

“दीर्घमायुः सुखीर्मधामारोग्यं तद्वयः ।

देहेन्द्रियवर्णं कान्तं नरो विन्देऽसायनात् ॥”

तद्विधिमाह ।

“पूर्वे वयसि मध्ये वा मनुष्यस्य रसायनम् ।

प्रयुञ्जीत भिषक् प्राज्ञः क्षिप्रशुद्धतनोः सदा ।

नाविशुद्धशरीरस्य युक्तो रसायनो विधिः ।

न भाति वासवि च्छिद्रे रङ्गयोगे रसाहितः ॥”

रसाय

अथ तदुदाहरणानि ।

“शीतोर्ध्वं पयः शीतं घृतमेकैकशो दिशः ।

त्रिभुजः समस्तमयथा प्राक् पीतं स्यादयेद्वयः ॥

मण्डूकपण्याः खरसः प्रभाति

प्रयोज्य यदीमधुकस्य चूर्णम् ।

रसो गुग्गुल्यास्तु सन्तुलपुष्पः

कल्कः प्रयोज्यः खलु शङ्खपुष्पाः ॥

आयुःप्रदानामयनाशनानि

बलाद्विषवर्गस्वरवर्णानि ।

मेधानि चैतानि रसायनानि

मेधा विशिष्य च शङ्खपुष्पी ॥”

मण्डूकपर्णी ब्राह्मी । वरभी इति लोके । तदन्तर्भा

मस्त्रिहापि यास्या । तस्या अपि रसायनत्वात् ।

“मात्रिकेख तुगाचीया पिप्पल्या लघ्वेन च ।

त्रिफला सितया वापि युक्ता सिद्धं रसायनम् ॥

सिन्धुत्यशर्करासुखीकषामधुगुहः क्रमात् ।

वर्षाद्विषभया प्राग्भा रसायनगुणेष्वपि ॥

पुनर्वस्थाङ्गपलं नवस्य

पिष्टं पिबेद्वयः पयसाहंमासम् ।

मासत्रयं तत्त्रिगुणं समं वा

जीर्णोऽपि भूयः स पुनर्वः स्यात् ॥

ये मासमेकं खरसं पिबन्ति

दिने दिने भृङ्गरजःसमुत्थम् ।

शीराशिनक्षो बलवीर्ययुक्ताः

समाश्रितः जीवनमाप्नुवन्ति ॥

श्रुतावरी सुखितिका गुह्यं च

सहस्रिकर्षा सहस्रालम्बनी ।

एतानि कृत्वा समभागयुक्ता-

न्यान्धेन किंवा मधुनावल्लिङ्गान् ॥

जरारुणान्धुवियुक्तद्वौ

भवेन्नरो वीर्यवलादियुक्तः ।

विभाति देवप्रतिमः स नित्यं

प्रभामयो भूरिविष्टुबुद्धिः ॥

पीतान्धगन्धा पयसाहंमासं

घृतेन तेलेन सुखाम्बुना वा ।

वीर्यस्य पुष्टिं वपुषो विधत्ते

बालस्य शस्यस्य यथामुदृष्टिः ॥

अयःपलं गुग्गुलुरस्य योज्यः

पलत्रयं योषपलानि पञ्च ।

पलानि चाष्टौ त्रिफलारजस

कषं लिङ्गं यात्यमरत्यमेव ॥”

शोणगुग्गुलुः ।

“न केवलं दीर्घमहायुरमुते

रसायनं यो विविधं निवेतते ।

गतिं स देवर्षिनिधिवतां शुभा

प्रपद्यते ब्रह्म तथैव चाच्यम् ॥”

इति रसायनाधिकारे भावप्रकाशः ॥

(तथा च ।

“कामोपायोद्दिशस्तानां रसादीनां रसायनम् ।

पूर्वं वयसि मध्ये वा तत् प्रयोज्यं जितान्धनः ।

क्षिप्तस्य सुतरस्य विशुद्धस्य च सर्वथा ॥

नाविशुद्धे शरीरे हि युक्तौ रसायनौ विधिः ।

वाचीकरो वा मज्जिने वञ्चे रज्ज् दवापनः ॥”

“रसायनानां विविधं प्रयोगश्चरयो विदुः ।

कुटीप्रावेशिकं सुखं वातातपिकमन्यथा ॥

विन्याते विभवे हर्ष्यं प्राण्योपकरणे पुरे ।

दिग्गुहीयां शुभे देशे जिगर्भी सङ्गोचनानाम् ॥

धूमातपरजोषालक्ष्मीमूर्खादिवल्लिङ्गिताम् ।

सन्धवेद्योपकरणां सुन्दरां कारयेत् कुटीम् ॥

अथ पुण्येऽङ्गु संपूज्य पूण्यांक्षां प्रविशेच्छुचिः ।

तत्र संशोधनेः शुद्धः सुखी जातवजः पुनः ॥

ब्रह्मचारी धृतियुतः अद्धानो जितेन्द्रियः ।

दानशीलदयासत्यव्रतधर्म्मपरायणः ॥

देवताशुक्लो यो युक्तो युक्तस्वप्नप्रजागरः ।

प्रियौषधः पेशलवाक् प्रारभत रसायनम् ॥

हरीतकीमामलकं सैन्धवं नागरं वचाम् ।

हरिद्रा पिप्पली वेणुं गुह्योष्णाम्बुना पिबेत् ॥

क्षिप्रः क्षिप्रो नरः पूर्वं तेन साधु विरच्यते ।

ततः शुद्धशरीराय हतसंस्पर्जनय च ॥

त्रिरात्रं पञ्चरात्रं वा सप्ताहं वा घृतान्वितम् ।

दद्याद्वायवकमाशुद्धिः पुराणश्रुततोऽथ वा ॥

इत्थं संस्कृतकोष्ठस्य रसायनमुपाहरेत् ।

यस्य यद्यौगिकं पश्येत् सर्वमालोच्य साक्षा-

वितु ॥”

“कुटीप्रावेशः क्षिप्रान् परिच्छेदवतां हितः ।

अतोऽन्यथा तु ये तेषां सुख्यमावृत्तिकोविधः ॥

वातातपसहायोगा वस्यन्तेऽतो विशेषतः ।

सुखोपचारा भङ्गोऽपि ये न देहस्यवाधकाः ॥”

इत्युत्तरस्थानीयवागभटे १६ अध्याये ॥

विशेषस्तु तस्मिन्ध्याये ज्ञातव्यः ॥ ॥ रसः

पारदः लक्षणाया तज्जातीय-हरितालादिकश्च

अयनं आश्रय उपायो वा यस्य तत् । खण्डादि-

करणम् ।

अथरसायने ईश्वर उवाच ।

“गोमूत्रं हरितालञ्च गन्धकञ्च मनःशिलाम् ।

समं समं यद्दीप्त्वा तु यावत् शुष्यति धेयेत् ॥

एकादशदिनं यावत् यत्नेन रजयेत् शुचिः ।

मन्त्रेण धूपदीपादिनेवेदेदुग्धमिश्रितैः ॥

मन्त्रस्तु ॐ हरिहराय रसायनं सिद्धिं कुरुकुरु

खाद्या । अयुतजपेन सिद्धिः ।

तद्वर्णं गोलकं कृत्वा वञ्चोणावेष्टयेत् पुनः ।

नृत्तिकां लेपयेत्तस्य श्वायाशुष्कान् कारयेत् ॥

गर्ते कुण्डे विनिक्षिपे पलाशकाष्ठवह्निना ।

ज्वालयेद्दहयामन्तु नान्यथा शङ्करोदितम् ॥

तद्गन्धं जायते सिद्धिर्ब्रिद्धिं सिद्धिममाकुलम् ।

ताम्रपात्रे अमिमये विन्दुमात्रं नियच्छति ।

तत्तज्ज्याप्यायते स्वर्णं नान्यथा शङ्करोदितम् ॥

दातव्यं गुरुभक्ताय न दद्याद्दृष्टमानसे ।

सिद्धिपीठे भवेत्सिद्धिर्गायत्रीलक्षणापनेः ॥

यस्मै कस्मै न दातव्यं दातव्यं शिवभक्तके ।

अयिसुखं हिजातीनां पापकानां विशेषतः ॥

गोप्यं गोप्यं महागोप्यं देवानामपि दुर्लभम् ॥”

प्रकारान्तरम् ।

“आनीयान्धुयत्नेन सम्बलं त्येकद्वयम् ।

रसायः

पसुराद्यं शिवश्चाद्यं मायाविश्वमन्वितम् ॥

• बीजचयश्चाष्टशतं प्रजपेत् सम्बलोपरि ।

अशीतिलकमानं लब्धयेदुत्तुङ्गवम् ॥

दुग्धमानीय यत्नेन चाष्टोत्तरशतं जपेत् ।

वस्युक्तेन हृत्त्रयेण दुग्धमध्ये विनिक्षिपेत् ॥

उत्तापं ज्वालयन्नीमान् मन्त्रमन्त्रेण बह्वना ।

रिपुर्वदाहं पर्यन्तमर्ह्यशेषं भवेद्दुग्धदि ॥

तदेवोक्तोक्तं तद्दुग्धं दुग्धं तोये विनिक्षिपेत् ॥”

ततः परीक्षा कर्तव्या ।

“निर्धुमं पावके त्रयं दृष्ट्वा उत्थाप्य यत्नतः ।

तत्रैव प्रजपेन्नन्तं सर्ववन्धनमात्मकम् ॥

साहजं तोलकं तान् दृष्ट्वा उत्थाप्य यत्नतः ।

गुह्याप्रमाणं तद्दुग्धं सर्वं सर्वं हि शङ्करि ।

रौप्यं भवति तद्वयं नाम्नाया शङ्करोदितम् ॥”

प्रकारान्तरम् ।

“लक्षसर्पमेकं यद्दीप्त्वा तस्य सुखे शिववीर्यं पूर-

यित्वा सर्पस्य सुखं गुह्यं दृष्ट्वा नूतनलक्ष्म्य-

स्थालीमध्ये संस्थाप्य स्थालीसुखं नृदादिना

संलिय निर्वनस्थाने प्रातरारभ्य पुनःप्रात-

र्यावन बह्वना ज्वालं दद्यात् । ततः शुभचक्रे

स्थालीसुखसुहृदय सर्पमेकं विज्ञाय शिववीर्यं

यद्दीप्त्वात् । ततस्तोलकमितं तान् गालयित्वा

तस्मिन् गालिततान् रक्तकमात्रं तत् शिववीर्यं

दद्यात् तत्र तत्तज्ज्यादेव तत्तान् सुवर्णोभूतम् ।

आदौ शिवार्चनं कृत्वा पश्चात् प्रयोग एव

कर्तव्यः ॥” इति दत्तात्रेयतन्त्रे ईश्वरदत्तात्रेय-

संवादे रसायनं नाम त्रयोदशः पटलः ॥) •

रसायनः, पुं, गरुडः । विद्वज्ज्ञः । इति मेदिनी ।

रसायनफला, स्त्री, (रसायनेन फलति या ।

फल + अच् । टाप् ।) हरीतकी । इति

त्रिकाण्डशेषः ॥

रसायनश्रेष्ठः, पुं, (रसायनेषु श्रेष्ठः ।) पारदः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

रसायनी, स्त्री, (रसान् तैलादीन् अयं

प्राप्नोतीति । अय + ल्युः । डौत् ।) गुह्यो ।

काकमाची । महाकरुणः । गोरक्षजम्बा ।

मांसच्छेदा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (मस्त्रिहा ।

अस्याः पर्यायो यथा,—

“मस्त्रिहा विकसा लिङ्गी समङ्गा कालमेधिका ।

मण्डूकपर्णी भर्षादी भर्षा योजनवल्गापि ॥

रसायनकणा काला रक्षाङ्गी रक्षयष्टिका ।

भर्षातकी न गण्डी मन्त्रया वन्द्यरक्षिणी ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

रसालं, स्त्री, (रसं आलान्तीति । आ + ला +

कः ।) सिद्धकम् । बीलम् । इति मेदिनी ।

रसालः, पुं, (रसं आलान्तीति यद्वाति । आ + ला +

कः ।) इक्षुः । आम्बः । इत्यमरः । (यथा,

साहित्यदर्पणे १० परिच्छेदे अतिशयोक्त्यलङ्कारे ।

“प्रागिव हरिकाचीनां चित्तसुखलिकाकुलम् ।

प्राञ्चादुद्दिग्धवज्जलरसालसुखलत्रियः ॥”)

पनसः । इति शब्दरत्नावली । कुन्दरत्नम् ।

गोधूमः । पुष्कनामेष्टुः । इति राजनिर्घण्टः ।

रसास्वा

रसास्वा, स्त्री, (रसेन अस्वात् ।) नास्तीति । इति शब्दचन्द्रिका ।

रसास्वा, स्त्री, (रसान् आलातीति । आ + ला + कः । टाप् ।) रसना । दूर्वा । विदारौ । इति मेदिनी । द्राक्षा । इति शब्दरत्नावली । शिखरिणी । तत्पर्यायः । मार्जिता २ । इत्यमरः । तस्याः करणप्रकारो यथा,—

“आदौ माह्वमन्ममुरहितं दध्नाटकं प्रकरं शुभ्रं प्रस्थयुगोन्मितां सुचिपटे क्विचिच्च

कश्चित् चिपित् ।

दुग्धेनाह्वनेन नृपयनवस्तुलां हृत् स्रावये-
देकावीजजवक्त्रमरिचैर्योग्यैश्च तदयोजयेत् ।
भीमेन प्रियभोजनेन रचिता नाम्ना रसास्वा

स्वयं

श्रीकृष्णेन पुरा पुनःपुनरियं प्रीत्या समा-

स्वादिता ।

यथा येन वसन्तवर्षातदिने सेवा परं निवृत्त-
स्तस्य स्यादतिवीर्यवृद्धिरनिष्टं सर्वेन्द्रियाणां
बलम् ।

श्रीश्रुति तथा प्ररदि ये रविश्रोविताङ्गा

ये च प्रमत्तवनितांसुरतातिखिन्नाः ।

ये चापि मार्गपरिचर्यैर्गणैर्गणाना-

स्त्वामियं वपुषि पीययमाशु कुर्यात् ।

रसास्वा शुक्रला ब्रह्मा रोचनी वातपित्तजित् ।

दीपनी हृदयो ज्वला मधुरा शिशिरा सरा ।

रक्तपित्तं हृषी दाहं प्रतिश्रमायं विनाशयेत् ॥”

इति राजनिर्घण्टः ।

अपि च ।

“दध्नाट्कमीधद्वन्मधुरं खलस्य चन्द्रतुतेः

प्रस्थं चौरपलञ्च पञ्च हविषः शुक्राश्चतुर्भाष-

कान् ।

यस्मादावचतुष्टयं मरिचतः कर्षं लघुञ्च तथा

धृत्वा शुक्रपटे शनैः करतलेनोन्मथ्य विस्वा-

वयेत् ॥

नृङ्गाङ्गे नृगनाभिचन्दनरसवृष्टेऽगुक्कूपिते

कर्पूरेण सुगन्धितं तद्विलिखं संलोच्य संस्थाप-

येत् ।

खलार्थं मयुरेश्वरेण रचिता स्त्रिया रसास्वा

स्वयं

भोक्तुर्मेकयदीपनी सुखकरी कान्तेव नित्यं

प्रिया ॥”

इति भावप्रकाशः ।

रसालिङ्गा, स्त्री, शीर्षनाला । इति शब्दचन्द्रिका ।

चाकुलिया इति भाषा ।

रसाली, स्त्री, (रसान् आलाति या । आ +

ला + कः । डीप् ।) पुच्छकेतुः । इति राज-

निर्घण्टः ।

रसास्वा, स्त्री, पलाशोक्तता । इति राज-

निर्घण्टः ।

रसास्वादः, पुं, (रसस्य आस्वादः ।) अस्वस्व-

वस्ववस्ववस्वनेनापि पित्तवृत्तेः सविकल्पा-

नन्वास्वादनम् । समाधारभसमये सवि-

१०८

रसोक्त

कल्पानन्दास्वादनं वा । इति वेदान्तसारः ॥३॥

“चतुर्थे विभ्रमाह अस्वस्वेति । उक्तसविकल्पक-

समाधौमेधे द्वितीयः शब्दाननुविष्टिपुटी-

विश्रुतस्तस्मिन् य आनन्दो वाङ्मयशब्दादि-

विषयप्रपञ्चभारत्यागप्रयुक्तो न तु चेतन्यप्रयुक्तः ।

यथा निधियह्वयाय प्रवृत्तस्य निधिपरि-

पालकभूतप्रवेताद्यावृत्तस्य निधिप्राप्तेः अभावेऽपि

भूताद्यनिवृत्तिरितिमात्रेण कोऽपि महानानन्दो

भवति तथा सविकल्पकसमाधावस्वस्ववस्वव-

लम्बनेन नित्यानन्दरसास्वादानाभावेऽपि अनिष्ट-

वाङ्मयप्रपञ्चनिवृत्तिजन्यानन्दं सविकल्पककल्पं

ब्रह्मानन्दभमेधे स्वादयति तदस्वास्वादनमित्यर्थः ।

कल्पानन्तरमाह समाधौत्यादि । निविकल्पक-

समाधारभकाद्ये अगुभूय मानसविकल्प-

कानन्दत्यागासहकृत्या पुनस्तस्यैवास्वादनं

रसास्वाद इत्यर्थः ॥” इति सुबोधन्यास्या

तट्टीका ।

रसास्वादौ, [न] पुं, (रसं मधु आस्वादयितुं

श्रीलमस्य । आ + स्वाद + शिनिः ।) भ्रमरः ।

इति शब्दमाला ॥ रसास्वादविश्रुते, वि ।

रसाङ्गः, पुं, (रसः आङ्गा आस्वा यस्य ।)

सरलजवः । इति रत्नमाला ॥

रसिकः, पुं, (रसोऽप्यस्याच्चेति वा । रस् + ठक् ।)

सारसपक्षी । इति राजनिर्घण्टः । तुरङ्गः ।

हस्ती । इति सारसतः । सरसे, वि । इति

मेदिनी । (यथा, भागवते । १ । १ । १ ।

“पिबत भागवतं रसमालयं

सुहृदो रसिका सुवि भावुकाः ॥”)

रसिका, स्त्री, (रसिक + टाप् ।) रसास्वा ।

इत्युत्तरः । इति मेदिनी । काशी । रसना । इति

विश्वः ॥

रसिकेश्वरः, पुं, (रसिकानां रसज्ञानामीश्वरः ।)

श्रीलङ्काः । यथा,—

“दन्दावनाम्नरे रस्ये रसोत्सवसमुत्सुकम् ।

रासमल्लमध्यासं नमामि रसिकेश्वरम् ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिसखे ३२ अध्यायः ॥

(रसिकश्रेष्ठश्च ॥)

रसितं, स्त्री, (रस शब्दे + भावे क्तः ।) मेघ-

निर्घोषः । इत्यमरः । रतम् । खड्गादिखचिते,

वि । इति मेदिनी ।

रसुनः, पुं, (रस + उन्नम् ।) लघुनः । इति शब्द-

चन्द्रिका । (विवरणमस्य रसोनशब्दे ज्ञातव्यम्)

रसेन्द्रः, पुं, (रसानां धातुरसानामिन्द्रः श्रेष्ठः ।)

पारदः । इति राजनिर्घण्टः । (यथा, भाव-

प्रकाशे । १ । १ ।

“असाधो यो भवेद्भोगो यस्य नास्ति चिकित्-

सितम् ।

रसेन्द्रो हन्ति तं रोगं नरकुञ्जरवाजिनाम् ॥”

अस्य पर्यायादिकं रसशब्दे द्रष्टव्यम् ।)

रसोत्तमः, पुं, (रसेषु उत्तमः । यथा, रसः

उत्तमोऽस्य ।) सुतः । इति राजनिर्घण्टः ।

भिररसश्च ।

रसोन

रसोद्भव, स्त्री, (रसान् पारदधातोर्वृद्धवतीति ।

उत् + भू + ञच् ।) विह्वलम् । इति राज-

निर्घण्टः । रसजाते, वि ।

रसोनः, पुं, (रसेनेकेनोनः ।) रसुनः । इति राज-

निर्घण्टः । (तस्योत्पत्तिर्यथा,—

“राहोऽनन्तचौर्येण लूनात् ये पतिता गङ्गात् ।

अनन्तस्य कथा भूमौ ते रसोनत्वमागताः ।

द्विजा नाश्रन्ति तमतो देवदेवसमुद्भवम् ।

साक्षादन्तसम्भूतेर्याम्बीः सरसायनम् ॥”

इति वाभटे उत्तरस्थाने ३६ अध्यायः ।

“अथ वीर्यं च वक्ष्यामि रसोनस्य महाभते ।

रसे च पञ्चभिर्युक्तो रसोनस्तेन वर्जितः ॥”

“दधा वातादिशमवो रसोनो विह्वितो युधेः ।

जाङ्गलानि रसान्वेव भोजनार्थं प्रदापयेत् ॥”

इति हारीके कल्पस्थाने ढलीयेऽध्याये ।

अथास्यगुणाः ।

“रसोनो हृदयो दृष्यः क्षिप्रधोक्कः पाचनः

सरः ।

रसे पाके च कटुकक्षीणो मधुरको मतः ।

भयसन्धानल्लङ्घ्यो गुरुः पित्तासृद्धिदः ।

बलवर्धकरो मेधाहितो नेत्रो रसायनः ॥”

इति च भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।

अन्यद्विवरणमस्य रसोनकशब्दे लघुनशब्दे च

द्रष्टव्यम् ॥)

रसोनकः, पुं, (रसोन + स्वार्थे कन् ।) रसुनः ।

तत्पर्यायः ।

“लघुनस्तु रसोनः स्यादयगन्धो मज्जीवधम् ।

अरिष्टो क्षेप्तकश्च यवनेष्टो रसोनकः ॥”

तस्योत्पत्तिर्यथा,—

“यदान्तं वेनतेयो जहार सुरसतमात् ।

तदा ततोऽपतद्विन्दः सरसोनोऽभवद्भुवि ॥

पञ्चभिश्च रसेर्युक्तो रसेनास्तेन वर्जितः ।

तस्माद्रसोन इत्युक्तो ज्ञयाणां गुणवेदिभिः ॥”

अस्यावयवगुणाः ।

“कटुकश्चापि मृद्वेषु तिक्तः पक्षेऽसंख्यितः ।

नासे कषाय उद्दिष्टो नागान्ते लवणः स्मृतः ।

वीणे तु मधुरः प्रोक्तो रसकद्विगुणवेदिभिः ॥”

अस्य भक्ष्यगुणाः ।

“रसोनो हृदयो दृष्यो क्षिप्रधोक्कः पाचनः सरः ।

रसे पाके च कटुकक्षीणो मधुरको मतः ।

भयसन्धानल्लङ्घ्यो गुरुः पित्तासृद्धिदः ।

बलवर्धकरो मेधाहितो नेत्रो रसायनः ॥”

सुद्रोमजीर्णल्वरकुक्षिमुल-

विबन्धगुल्मावचिकासशोषान् ।

दुर्गामकुष्ठानलसादनकु-

समीरकन्धासकफाश्च हन्ति ॥

मदं मांसं तथाक्वच हितं लघुनसैविनाम् ॥

आयाममातपं रोवमतिनोरपयो शुक्लम् ।

रसोनमग्नं पुनश्चक्षणेदेतन्निरन्तरम् ॥”

इति भावप्रकाशः ।

(तथास्यान्वा विह्वितिर्यथा,—

“अनन्तमधने जातः सरासृष्टुषो महान् ।

जहान वैजयन्तं चक्षुना चिदिवं गतः ।
संयाममसम्यक्ते समवेगप्रधाविते ।
आरुद्रि वैखर्व प्राप्ते युता सन्ततविन्दवः ।
सक्तं सन्द्विते देहे पतितासन्न संस्थिताः ।
तस्मात् कालवशाज्जातं दुर्भिक्षं ह्यदशाब्धि-
कम् ॥

विमुक्ताः कालने सर्व्वा वृत्तकाङ्क्षप्रतानिकाः ।
तस्माच्च कालने सर्वे प्रकटं गहनं गताः ।
तेषां मध्ये जेरायको गतिहीनोऽतिजल्जरः ।
सयष्टिः सरस्वितुषः श्रीर्दन्तावलीमुखः ।
सर्वकक्ष्यैः सुधापत्रैः ऋषिभिस्तत्र विभुतः ।
सोऽपि सुधातुरः सर्व्वा पण्यटकुर्वरां महीम् ।
कुञ्चितं पुण्ययोगेन दृष्टवान् विटपान् मुभान् ।
नीलशैवालसङ्काशान् शाङ्कान् बहुलान्
भुवि ।

सुधासंपीडनेनापि भुक्तवान् साङ्कलानपि ।
वस्त्रासानन्तरे शुष्कान् विटपान् तदनन्तरम् ।
भुक्तवान् कन्दकान् सोऽपि मासमेकं तथा
ऋषिः ॥

पश्चात् सुभिच्छे सञ्जाते सर्वे चैकत्र संस्थिताः ।
सोऽपि दृष्टो युवा भूत्वा गतस्तत्र च यत्र ते ॥
तं दृष्ट्वा विस्मयापन्नाः प्रप्रच्छुः किं कृतं त्वया ।
भोक्तवान् सोऽपि किञ्चिन्न रथा तैः प्रापित-
स्ततः ॥

यत्तया खादितं द्रव्यं तदभ्यर्त्तं द्विजातिभिः ।
दुर्गन्धमपि चित्रं तस्माज्जातं रसोनकम् ॥
“तेन रसोनकं नाम विख्यातं भुवनत्रये ।
कुक्कुटाङ्गिर्भं ग्रीष्मे शोणोर्णयं ससुद्धरेत् ॥
बहु पुटे सुनिर्गमं धारयेत्तन्महामते ।
दोषाभिर्दृष्टान्तेन स्त्रियते दीर्घते भुवि ॥
वर्षासु शिशिरे चैव कारयेन्मात्रया युतम् ।
रामतं जीरके हे च अजमोदाकटुजयन् ॥
हृत्सौवर्चलोपेतं वातरोगे विशेषतः ।
मातुलुङ्गरसेनापि मूलानाञ्च प्रकीर्तितः ॥”

इति हारीते कल्पस्थाने दृष्टोयेऽध्याये ॥
अस्याभ्युत्थितं द्विजाभ्युत्थलकारादिकं रसोनशब्दे
द्रव्यम् ॥

रसोपलं, स्त्री, (रसवत् पारद इव उपलम् ।)
मौक्तिकम् । इति त्रिकाङ्गशेषः ॥

रक्ष, स्त्री, (रस + “लघिशुधिरसिन्धुः कित् ।”
उणा० ३।१२ । इति नप्रत्ययः ।) द्रवम् ।

इति सिद्धान्तकौमुद्यासुव्यादित्तः ॥

रस्यं, स्त्री, (रसात् भुक्ताभादिपरिपाकात् आगत-
मिति । रस + यत् ।) रक्तम् । इति शब्द-
चञ्चिका ॥ (यथा, महाभारते १२।४।५०।३२ ।
“यन्मैव गन्धिनो रस्यं नरूपं स्पष्टं शब्दवत् ॥”

रसयुक्ते, त्रि । यथा, भगवद्गीतायाम् । १७।८ ।
“रस्याः क्षिप्त्वाः स्थिरा हृद्या आहाराः
सात्त्विकप्रियाः ॥”

रस्या, स्त्री, (रसाय हिता । रस् + यत् । टाप् ।)
राका । (अस्याः पर्यायो यथा,—

“राका शुक्तरवा रस्या सुवह्ना रवना रसा ।
IV. 28

एलापर्वो च सुरवा सुगन्धा शेषयो तथा ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)

पाठा । इति राजनिर्घण्टः ॥

रंघ, त् क गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त
पुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) रंघयति रंघा-
पयति । इति दुर्गादासः ॥

रंघः, [स्] स्त्री, (रम + “रमेच् ।” उणा०
४।२।३ । इति अस्तुङ्गुगागमश्च । “अहि
रहिभ्यामस्तुङ्ग इत्यहो रंघ इति धातुप्रदीपः ।”
इत्युज्ज्वलः ।) वेगः । तत्पण्यायः । तरः २
रयः ३ र्यदः ४ यवः ५ । इत्यमरः ॥ रंघः ६
यवनः ७ । इति तट्टीका । (यथा, रघुः ।
२।३४ ।

“न पादपोम्बलनशक्ति रंघः
शिलोच्चये मूर्च्छति मातुलस्य ॥”

रह, त्यजि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
सक०-सेट् ।) रहति सुखं हीनः । इति दुर्गा-
दासः ॥

रह, इ ड गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
आत्म० सक०-सेट् ।) इ, रंघते । इति दुर्गा-
दासः ॥

रह, त् क त्यागे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त
पुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) रहयति शोकं
धीरः । इति दुर्गादासः ॥

रहः, [स्] स्त्री, (रमन्तेऽस्मिन् । रह + “देशे ह
च ।” उणा० ४।२।४ । इति अस्तुङ्गुगागमश्च ।)
हकारस्यान्तादेशः । “रह त्यागे अस्मादस्तुनि
रह इति धातुप्रदीपः ।” इत्युज्ज्वलः ।)
निर्जनम् । तत्पण्यायः । विविक्तः २ विजनः ३
कृतः ४ निःश्रलाकः ५ रहः ६ उपाशुः ७
इत्यमरः ॥ (यथा, रघौ । ३।३ ।

“तद्दानं नृत्तसुरभि क्षितीश्वरः
रहस्यपाधाय न हृषिमाययौ ॥”

तत्त्वम् । रतिः । गुह्यम् । इति मेदिनी ॥
रहः, [स्] य, विजनम् । इत्यमरः ॥

“रहो निधुवनेऽपि स्याज्ज्ञो गुह्यं नपुंसकम् ॥”
इति रभसश्च ॥

“देशदन्त्यं रहोऽन्यं शब्दान्तरं वास्ति सुरत-
वाचकम् ॥” इत्युज्ज्वलः । ४।२।४ ॥

रहस्यं, त्रि, (रहसि भवम् । रहसु + दिगादि-
त्वान् यत् । इत्युज्ज्वलः । ४।२।४ ।) गोप-
नीयम् । रहसि भवम् । इति मेदिनी अमरश्च ॥
रहस्यरोमस्पर्शनविधौ यथा,—

“न सर्पशब्देः क्रोडितं स्वानि स्वानि न संस्पृशेत् ।
रोमाणि च रहस्यानि नाश्रितेन सदा ब्रजेत् ॥”
इति कौर्म्ये १५ अध्यायः ॥

रहस्या, स्त्री, (रहस्य + टाप् ।) नदीभेदः ।
इति मेदिनी ॥ (यथा, महाभारते ६।१।१८ ।
“रहस्यां शतकुम्भी च सरयू च नरेश्वरः ॥”

राका । पाठा । इति राजनिर्घण्टः ॥

रहितं, त्रि, (रह + क्तः ।) वर्जितम् । यथा,—
“नावस्तकमादौ च अन्ते च नृत्तस्यकम् ।

गुरोस्तद्वितं कृत्वा जपकर्म समाचरेत् ॥”
इति तन्त्रसारः ॥

अपि च ।

“दिग्बोऽन्वयाभिरहितो जन्मसांजो भये-
वितः ॥
भं भवेदन्वयेऽन्वययोगेऽप्येवं विचिन्तयेत् ॥”

इति जातकपद्धतिः ॥

रा, ल दाने । गह्वरी । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(अदा०-पर०-सक०-अनिट् ।) ल, राति ।
इति दुर्गादासः ॥

राः, स्त्री, (रा + सम्प्रदादित्वात् क्तिप् ।) विभ्रमः ।
दानम् । इत्येकाक्षरकोषः ॥ काचनम् । इति
शब्दरत्नावली ॥

राः, [ये] पुं, (रा दाने + “राति डेः ।” उणा०
२।६।६ । इति डेः ।) धनम् । (यथा, भाग-
वते । ३।२५।३८ ।

“आत्मानमनु ये चेहं ये रायः पशवो
यथाः ॥”)

स्वर्णम् । इत्यमरः ॥ शब्दः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ (स्त्री, श्रीः । यथा, ऋग्वेदे । १०।
११२।७ ।

“स च नयदुषसः सूर्येण चित्रामस्य कितवो
रामविन्दम् ॥”

“चित्रां नानावर्णीं रा रायं श्रियमविन्दन् अज-
भक्तम् ॥” इति तद्वाक्ये सायणः ॥)

राका, स्त्री, (रा दाने + “लदाधाराधिकलिभ्यः
कः ।” उणा० ३।४० । इति कः । बहुल-
वचनादेव न ह्रस्वः ।) नदीविशेषः । (सा च
प्राकृतलोड्डीपस्यानां नदीनामन्यतमा । यथा,
भागवते । ५।२०।१० ।

“तद्यु वर्षाद्वयो नद्यश्च सप्तैवाभिजाताः । सुरसः
शतशृङ्गो वामदेवः कुन्डः कुसुदः पुष्पा-
वनः सहस्रसुतिरिति । अशुभतो विनीतानी
मरुमती कुङ्कु रजनी नन्दा राकेति ॥”

कच्छरोगः । नवजातरजःस्त्री । (रायते दीयते
देवभ्य हविर्गत्याम् । इति निघण्टुटीकायां द्वे-
राजयज्वा । ५।५।२१ ।) सम्पूर्णकृतपिः ।
इति मेदिनी ॥ (यथा, ऋग्वेदे । २।३२।४ ।

“राकामहं सुहृदां सुहृतीकुवे
प्रणीतु नः सुभगा बोधतुमगा ॥”

“संपूर्णचम्पा पीठमासी राका ।” इति सायणः ॥
राक्षसीविशेषः । सा च खरस्य मूर्ध्निस्थायाश्च
जननी । यथा, महाभारते । ३।२७४।१-८ ।
मार्कण्डेय उवाच ।

“पुनस्तस्य तु यः क्रोधादहं देहोऽभयम्भुजिः ।
विश्रवा नाम सक्रोधः स वैश्रवणमेतत् ॥

बभूधे तस्तु सैक्रोधं पितरं राक्षसेश्वरः ।
कुवेरस्तत्प्रसादार्थं यतते स्म सदा रूपः ॥

स राजराजो जहायां निवसन्नरवाहनः ।
राक्षसीः प्रदहौ तिमः पितुर्वै परिचारिकाः ॥

ताः सदा तं महात्मानं सन्तोषयितुमुद्यताः ।
अविं भरतप्रादूक । शुक्लोत्तविशारदाः ॥

राजसः

पुष्पोक्तता च राका च माजिनी च विशा
पते ।
अथोऽन्यथाया राजन् । अथस्वामाः सुम-
धमाः ॥
न तासां भगवीस्तुष्टो महात्मा प्रददौ वरान् ।
लोकपातोपमान् पुत्रानेकेकस्या यथेष्टितान् ॥
पुष्पोक्ततायां जज्ञाते द्वौ पुत्रौ राजसंवरौ ।
कुम्भकर्णदशग्रीवौ बलेनाप्रतिमौ सुवि ॥
माजिनी जनवामास पुत्रमेकं विभीषणम् ।
राकाया मिथुनं जज्ञे खरः श्रृपणखा बथा ॥”)
राजसः, पुं, रज्ज्वन्मत्त रजः रज एव राजसः ।
तत्प्रायः । कौणपः २ क्रयात् ३ क्रयादः ४
अक्षपः ५ आशरः ६ राजिस्वरः ७ राजि-
स्वरः ८ कर्चूरः ९ निकषात्मजः १० यातु-
धानः ११ पुण्यजनः १२ नैर्हतः १३ यातु १४
रजः १५ इत्यमरः ॥ सन्ध्यात्मजः १६ चपाटः १७
रजनीचरः १८ कौजायाः १९ वृक्षजाः २०
नक्षत्रः २१ पलाशी २२ पलाशः २३ भूतः
२४ ॥ इति शब्दरत्नावली ॥ कीलात्मरः २५
कक्षावः २६ जटपः २७ अगिरः २८ कीला-
लपाः २९ नरधिपः ३० ॥ इति जटाधरः ॥
तस्योत्पत्तिर्यथा,—
“रजोमात्रात्मिका मेव ततोऽन्या जयते तनुम् ।
ततः सुदृक्कणो जाता जज्ञे कोपाश्रयात्ततः ॥
सुतुषामानयाकाराच्च सोऽहजज्ञगवांस्ततः ।
विष्णुपाः क्षत्रिया जातास्तोऽभ्यधावन्त तं
प्रभुम् ॥
नेवं भो रज्यतामेव ते रक्तं राजसास्तु ते ॥”
इति बह्विपुराणम् ॥ * ॥
अपि च ।
“रजोगणं क्रोधवशात् स्वनामानमणीकृतम् ।
इन्द्रिया नियुतं तेषां भीमसेनाज्ञतं चयम् ॥”
इति मातुल्ये आदिर्गर्गं कश्चपान्वयनाम ६
अध्यायः ॥ * ॥ राजसभोऽन्यानि यथा,—
“कुलीटावपुमश्च यथोच्छिद्यन्ति भवेत् ।
केशावपममाधूतं मातुल्यश्च वद्वेत् ॥
एभिः संसृष्टमन्त्रं भागो वै रजसो भवेत् ।
तस्मान्ज्ञात्वा सदा विद्वान्मातुल्येति वर्णयेत् ॥
राजसा नाम ये प्रोक्तास्ते भुञ्जन्त्यभीष्टम् ॥”
इति वामनपुराणे १६ अध्यायः ॥ * ॥
तेषां विचारः स्वर्गलोकादयः । यथा,—
“अन्तीचचरा ये च भूतप्रेतपिशाचकाः ।
वर्णयित्वा रजगणांस्तैवेव चरन्ति हि ॥
बोहं विक्रमये शक्तिस्तेषां सम्भूतपाप्मानम् ।
अत ऊर्ध्वं हि विप्रेन्द्र राजसा ये ज्ञतेनसः ।
ते तु स्वर्गादयः सर्वे विहरन्त्यर्हवर्जिताः ॥”
इति पाद्मे स्वर्गखण्डे १५ अध्यायः ॥ * ॥
(अनेनाभिहितस्य रोगिनो लक्षणं यथा,—
“सक्रोधदृष्टिं भुक्नुतीसुदृढं ससंभ्रमम् ।
प्रहरन्तं प्रधावन्तं शब्दन्तं भैरवाननम् ॥
असाहिनापि बलिनं नष्टनिद्रं निशाचरम् ।
निर्जल्पमधुं शूरं क्रूरं परबभौषिषम् ॥

राजा

रोषं रक्तमात्रात् रक्तमदासिधयम् ।
दृष्ट्वा च रक्तं मांसं वा लिहानं दशनच्छदौ ।
हसन्ममकांशे च राजसाधितं वदेत् ॥”
इति वाग्भटे उत्तरस्थाने चतुर्थेऽध्याये ॥)
अष्टप्रकारविवाहान्तर्गतविवाहविशेषः । यथा,
“आसुरो विवाहनाम्नाह्वयः समयाब्धयः ।
राजसो युद्धहरणात् पेशाच्चः कन्यकाच्छलान् ॥”
इत्युद्वाहृतत्त्वम् ॥
(एतज्जनान्तरश्च यथा, मनुः ३ । ३३ ।
“इत्वा श्लेष्वा च भित्वा च क्रोशन्तीं सदतीं
गृह्णात ।
प्रसूया कन्याहरणं राजसो विधिरुच्यते ॥”
राजसविवाहस्तु क्षत्रियस्यैव प्रशस्तः । यथा,
तज्जैव ३ । ४४ ।
“चतुरो ब्रह्मणस्याद्यान् प्रशस्तान् कर्षयो विदुः ।
राजसं क्षत्रियस्यैकं आसुरं वैश्यशूद्रयोः ॥”
नित्यप्रजोत्पत्तिजनकतया तु ब्राह्मण्यपेक्षया
राजसादिविवाहस्य गृहितत्वमाह तज्जैव ।
३ । ४१—४२ ।
“इतरेषु च शिष्टेषु वृष्टं सारुतवादिनः ।
जायन्ते दुस्त्रिवाहेषु ब्रह्मधर्मेष्ठिषः सुताः ॥
अनिन्दितैः स्त्रीविवाहेरनित्या भवति प्रजा ।
निन्दितैर्निन्दिता नृणां तस्मान्नित्यान् विव-
र्णयेत् ॥” * ॥
अष्टविशेषे, पुं, स्त्री । यथा, दृष्ट्वा संज्ञिता-
याम् । ८ । ४५ ।
“इन्द्रादिदेवं दृष्ट्वां युगं यत्
तत्राद्यमस्य परिधाविसंज्ञम् ।
प्रमादयानन्दमनःपरं यत्
स्याद्राजसं चानलसंज्ञितम् ॥”
रजःसम्बन्धिनः, त्रि ॥
राजसो, स्त्री, (राजस + स्त्रीप्) कौणपी ।
राजसपत्नी । यथा, रघुः १ । १९ । ६१ ।
“दृष्ट्वा विचिन्तता तेन लक्ष्म्या राजसोऽहता ।
जानकी विषवक्त्रोभिः परीतेव महौषधिः ॥”
दृष्ट्वा । दृष्टवन्तीति यावत् । इति हेमचन्द्रः ॥
चक्षा चोरनामगम्यदयमिति यावत् । इति
मेदिनी ॥ सायाद्वेला । यथा,—
“प्रातःकालो सुहृत्स्त्रीन् सङ्गवस्तावदेव तु ।
मध्याह्नस्तुहृत्स्त्रीः स्यादपराह्णस्ततः परम् ॥
सायाह्णस्तुहृत्स्त्रीः स्यात् आह्नं तत्र न कार-
येत् ॥
राजसो नाम सा वेला महता सर्वकर्मसु ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
राजसम्बन्धः, पुं, (राजसानामिन्द्रः ।) रावणः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (राजसपतिमात्रे च ।
यथा, महाभारते । १ । १५४ । १८ ।
“धिक् ! त्वामसति पुंस्त्वामे मम विप्रिय-
कारिणि ।
पूर्वेषां राजसंज्ञायां सर्वेषामयशस्करि ॥”
राजा, स्त्री, (लाक्षा । रजयोरेक्यात् लस्य
रत्वम् ।) लाक्षा । इत्यमरः ॥

रागः *

राजः, ऋ प्रोवाणमर्थयोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-पर०-अक०-सक०-चु-सेट् ।) प्रोवः
स्नेहरहितोभावः । अलमर्थो भूषणं सामर्थ्यं
निवारणश्च । ऋ, अरराखत् । इति दुर्गा-
दासः ॥
रागः, पुं, (रज्जनमिति रज्यतेऽनेनेति वा । रज्ज
+ भावे करणे वा घञ् । “घञि च भाव-
करणयोः ।” ६ । ४ । २७ । इति नलोपः ।)
मातृव्यम् । लोहितदिः । (यथा, कुमारः ।
३ । ३० ।
“रागेण बालारण्यकोमलेन
चतुर्धालोऽमलचकार ॥”)
क्षेत्रादिः । अनुरागः । (यथा, आर्याव-
श्रव्याम् । २७० ।
“तानवमेव हिमः परोपहितरागमदन-
सङ्घटितः ।
कथं हव कामिनीनां न प्रीतेति निर्भरः प्रेमा ॥”
गाथादिः । वृषः । इति मेदिनी ॥ चक्रः ॥
सूर्यः । इति शब्दरत्नावली ॥ लाक्षादिः ।
(यथा, कुमारः । ४ । १६ ।
“तमिमं कुरु दक्षिणैतरं
चरणं निर्मितरागमेहि मे ॥”)
रक्तिमत्त्वम् । रज्जनम् । इति नानार्थरत्न-
माला ॥ प्रीतिः । यथा,—
“वीतरागभयक्रोधास्थितधीर्मानिरुच्यते ॥”
इति भगवद्गीताश्लोकटीकायां श्रीधरस्वामी ॥
तस्य लक्षणं यथा,—
“सुखमप्यधिकं चित्तं सुखस्त्वेव रज्यते ।
यतस्तु प्रणयोत्कर्षात् स राग इति कौण्ठेयः ॥”
इत्युज्ज्वलनीलमणिः ॥ * ॥
(अभिमतविषयाभिज्ञावः । स तु पञ्चलक्षणान्त-
र्गतः । यथा,—
“अविद्यासितारागद्वेषाभिनिवेशाः पञ्चः
क्षेत्राः । रागोऽभिमतविषयाभिज्ञावः ।” इति
शिशुपालवधटीकायां मल्लिनाथः । ४ । ५६ ।
“सुखानुग्रहो रागः ।” इति पतञ्जलिः । गान-
शास्त्रीयरागा यथा । भरतमते ऋजुमकते
च रागः षड्विधः । तेषां नामानि यथा ।
भैरवः १ कौणिकः २ हिन्दोलः ३ दीपकः ४
श्रीरागः ५ मेघः ६ । ऋजुमकरतयोर्मते प्रत्येक-
मेव पञ्च रागिण्यः । सोमेश्वरकक्षिणाद्ययोर्मते
प्रत्येकमेतेषां षट् रागिण्यः । एतेषां प्रत्येक-
मष्टौ पुत्राः एकैकपुत्रभात्या च । कक्षिणाद्य-
सोमेश्वरमते षड् रागा यथा । श्रीरागः १
वसन्तः २ पञ्चमः ३ भैरवः ४ मेघः ५ नट-
नारायणः ६ । इति नानासंगीतशास्त्रम् ॥ * ॥
अथ रागस्य व्युत्पत्तिरंशस्त्वानानि ।
“येस्तु चेतांसि रज्यन्ते जगत्सत्यवर्तिनाम् ।
ते रागा इति कथ्यन्ते सुनिर्भरतादिभिः ॥
गोपीभिर्गीतमारब्धमेकैकं जगत्सत्यमिदम् ।
तेन जातानि रागाणां सङ्ख्याणि तु षोडश ॥
रागेषु तेषु षट्त्रिंशद्भागानि जगति विद्युताः ।

रागः

कालक्रमेण तथापि हास एव तु दृश्यते ।
 केचिदहन्ति ते रागाः सर्वे सन्तीति निश्चितम् ।
 मेरोरुत्तरतः पूर्वे पश्चिमे दक्षिणे तथा ।
 सप्तमकण्ठे ये देशास्तत्राभीषा प्रचारकाः ॥”
 तथा च । अङ्गवङ्गकलिङ्गतेलङ्गभूलिङ्गहावङ्ग-
 सुरङ्गयपलङ्गखेलाङ्गसौवीरकौरकाङ्गोदनाभी-
 रनाङ्गीरसिन्धुजालन्धरमगमगधनिधमलयही-
 चयगजाङ्गमालवजालवमरुद्वचोलीत्तलकु-
 न्तलशिङ्गलहरिकेलकेरल-कोशलमल्लिवालमल्ल-
 भक्षसौविदलवातकिञ्जातगुजरातगुज्जरकालञ्जर-
 गोङ्गद्विङ्गोडान्तर्दिक्काङ्गोपाङ्गलसौराष्ट्र-
 वरलीहावरखण्डीकण्ठरूपकामरूपहरिभ-
 विदर्भदमैटवाटकीकटदेवेङ्गनटङ्गननाटभोटक-
 वाटकरहाटककाटङ्गान्तिकावलिककनकाङ्ग-
 कान्धकुम्भोजकाम्बोजतोलुखारविहारवली-
 हारवागगेहविदेहवाङ्गीकचचरीकभगताङ्ग-
 तादिदेशेषु रागाः प्रचरन्तीति ।
 “यस्य व्यवसायेण रङ्गते सकलाः प्रजाः ।
 सन्नापरङ्गनाडितोक्षेन राग इति स्मृतः ॥”
 अथ रागाः ।
 “आदौ मालवरागेऽस्ततो मल्लारसंज्ञितः ।
 श्रीरागश्च ततः पञ्चाङ्गसन्तस्तदनन्तरम् ॥
 हिन्दोलश्चाथ कर्णाट एतं रागाः षड्वै तु ॥१॥
 षट्त्रिंशद्वाङ्गिणी तत्र क्रमशः कथिता मया ॥
 धानसी मालसी चैव रामकिरी च सिन्धुङ्गा ।
 आशावरी भैरवी च मालवस्य प्रिया इमाः ॥२॥
 वेलावली च पुरवी कानङ्गा माधवी तथा ।
 कोङ्गा केदारिका चापि मल्लारदयिता इमाः ॥३॥
 गान्धारी शुभगा चैव गौरी कौमारिका तथा ।
 वेलोयारी च वैरागी श्रीरागस्य प्रिया इमाः ॥४॥
 तुङ्गी च पञ्चमी चैव जलता पठमञ्जरी ।
 गुण्वरी च विभावा च वसन्तस्य प्रिया इमाः ॥५॥
 मायरी दीपिका चैव देशकारी च पाङ्ङिङ्गा ।
 वराङ्गी मोरहाटी च हिन्दोलस्य प्रिया
 इमाः ॥६॥
 नाटिका चाथ भूपाली रामकेली गङ्गा तथा ।
 कामोदा चापि कल्याणी कर्णाटस्य प्रिया
 इमाः ॥७॥१६॥१७॥

अथ कालनियमः ।

“विभावा जलता चैव कामोदा पठमञ्जरी ।
 रामकीरी रामकेली वेलोयारी च गुण्वरी ॥
 देशकारी च शुभगा पञ्चमी च गङ्गा तुङ्गी ।
 भैरवी चाथ कौमारी रागिण्यो दश पञ्च च ।
 एताः पूर्वोक्तकाले तु गीयन्ते गायनोत्तमैः ॥
 वराङ्गी मायरी कोङ्गा वैरागी चाथ धानसी ।
 वेलावली मोरहाटी सप्तेता रागयोधितः ।
 गेया मध्याङ्ककाले तु यथा भारतभाषितम् ॥
 गान्धारी दीपिका चैव कल्याणी पुरवी तथा ।
 कानङ्गा आश्वी चैव गौरी केदारपाङ्ङिङ्गा ॥
 मायरी मालसी नाटी भूपाली सिन्धुङ्गा तथा ।
 वायाङ्गे ताञ्च रागिण्यः प्रगायन्ति चतुर्दश ॥
 पुरवा वस्तुभूवाद्या रागास्ते मातृवाद्यवः ।

रागः

प्रदोषे चापराद्धे च रचन्त्या गानमोचराः ॥
 दशदशात् परं रागौ सर्वेवा गानमोरितम् ।
 मेघमल्लाररागस्य गानं वर्षासु सर्वदा ॥
 श्रीपञ्चमी समारभ्य यावत् जन्तोत्सवं हरेः ।
 तावद्वसन्तरागस्य गानसुक्तं मनोविभिः ॥
 अक्रोत्यानं समारभ्य यावद्गर्गमहोत्सवम् ।
 गीयते तदुद्येनिर्धं मालसी सा मनोहरा ॥
 सर्वेषामिह रागाणां रागिणीनाञ्च सर्वशः ।
 रङ्गभूमौ नृपाज्ञायां कालदोषो न विद्यते ॥
 रागश्चालापयेदादौ तत्पञ्चास्तदनन्तरम् ।
 नान्यपक्षी प्रगायत्या नृपाज्ञायां न दूष्यम् ॥
 रागाः षड्य रागिण्यः षट्त्रिंशच्चाव-
 विग्रहाः ।
 आगता अक्षदशात् अज्ञायां सप्तपासते ॥”
 अथ ध्यानम् ।

“नितम्बिनीचुम्बितवक्त्रपद्मः
 शुकदन्तिः कुङ्कुलवान् प्रमत्तः ।
 सङ्गीतशालां प्रविशन् प्रदोषे
 मालाधरो मालवरागराजः ॥ १ ॥
 नीलोत्पलं कर्णयुगे वहन्ती
 ध्यामा सुकेशी च सुमध्यभागा ।
 ईषत्सङ्गासामुत्तरम्यवक्त्रा
 सा धानसी पद्मसुचारनेजा ॥ २ ॥
 करे युता चाम्बुजगुम्फस्था
 इतस्तत्पञ्चासु विलोकयन्ती ।
 कण्ठस्फुरन्मौक्तिकरजहारा
 सा मालसी संकथिता विचित्रा ॥ ३ ॥
 प्रतप्तचामीकरचारवक्त्रा
 कर्णावतंसं कमलं वहन्ती ।
 पुष्पं धनुः पुष्पशरैर्दधाना
 चन्द्रानना रामकिरी प्रदिष्टा ॥ ४ ॥
 महेन्द्रनीलद्वारिस्सुजायौ
 प्रवाद्यन्ती कपिलाशयनम् ।
 विचित्ररत्नाभरणा सुकेशी
 सा सिन्धुङ्गा कान्तसमीपसंस्था ॥ ५ ॥
 जवाप्रसूनद्वारिस्सुजायौ
 सकृत्पद्मं करयोर्दधाना ।
 चोर्मयुक्ताङ्गादितगात्रयष्टि-
 राशावरी रङ्गकिञ्जा विदग्धा ॥ ६ ॥
 सरोवरस्था स्फटिकस्य मन्दिरं
 सरोरुहेः शङ्करमर्षयन्ती ।
 तालप्रयोगप्रतिरङ्गगीते
 गौरीतनुभैरविका सतीयम् ॥ ७ ॥

अथ मल्लारः ।

“विहारशीलोऽतिमुक्ताक्षदेवः
 कान्ताप्रियो धार्मिकप्रोक्तयुक्तः ।
 कामातुरः पिङ्गलनेत्रयुगो
 मल्लाररागः प्रियतनु सुवेशः ॥ १ ॥
 सङ्केतितोऽतुल्यलतानिजुङ्ग
 लतस्थितिः कान्तसमागमाय ।
 वेलावली चम्पकमौलिनी सा
 वाचा विचित्राभरणा निरुक्ता ॥ २ ॥

रागः

रङ्गः तु कान्तप्रियमात्रपथं
 रम्यं वहन्ती कुचकुम्भयुक्ते ।
 दूम्बादलध्यामतनुः सकामा
 पुरातनैः सा पुरवी निरुक्ता ॥ ३ ॥
 अशोकवृक्षस्य तले निवस्य
 विद्योगिनी वास्तुकलाचिताङ्गी ।
 विभूषिताङ्गी जटिषेव बाला
 सा कानङ्गा हिमलतेव तन्वी ॥ ४ ॥
 मंथय मंथय गले दधाना
 प्रसन्नमाला दयितेन बाला ।
 गौरी स्वकान्तानुवपुष्पितास्या
 सा सुन्दरी माधविका निजुङ्ग ॥ ५ ॥
 सुकण्ठपी वादयति स्वभर्ता
 गानार्थमभ्यस्यति सम्भवेन ।
 सदैव ताला विह्विता च माला
 कोङ्गा कला तानवती मता सा ॥ ६ ॥
 ज्ञात्वा सप्ततीर्णवती सुदेहा
 केशीप्रतिव्यन्धितवारिबिन्दुः ।
 निष्पीडयन्ती निमिराशुकाणां
 केदारिका रक्तपरोधरिणीः ॥ ७ ॥
 अथ श्रीरागः ।
 “लीलावतारेण वनान्तराणि
 चित्स्वनं प्रसन्नानि वधूसहायः ।
 विलासवेशे ज्योतिर्दिव्यस्तः
 श्रीराग एव प्रथितः पृथियाम् ॥ १ ॥
 सन्ध्यासुकाणे गृहमध्यदेशे
 प्रवादयन्ती च पिताकयनम् ।
 धाराधराणां तु विचित्रिताङ्गी
 गान्धारिका गन्धर्वजनं निधत्ते ॥ २ ॥
 रसनया सुविचारकौतुकं
 विदधती कविकोङ्गदकौतुकम् ।
 शुकविनायकभावननयरा
 भगवती शुभगा सप्तदाहता ॥ ३ ॥
 पुष्पोद्याने सार्द्धमालीकजापेः
 कोङ्कन्यं कोकिलाकाकलीषु ।
 रामा ध्यामा सद्गुणानाञ्च सीमा
 गौरी गौरी गौरबाणिकदृष्टा ॥ ४ ॥
 अङ्गालिकायां स्फुटकौस्तुभैः
 प्रकाशितायां रजनीविहारम् ।
 अङ्गाय कान्तिनं समं वसन्ती
 कौमारिका कामकला वहन्ती ॥ ५ ॥
 गौरीपादाभोजमभ्यषेयन्ती
 गन्धोद्धतं गन्धमालां दधाना ।
 नानारत्नोपायनेभक्तिभावे-
 वेलोयारी कथ्यते बालिकेयम् ॥ ६ ॥
 उल्लासयन्ती धम्मिल्ले रङ्गः स्यान् प्राणवन्धुवा ।
 मालतीकुसुमसगभिरैरागी रात्रिर्नो स्मृता ॥ ७ ॥
 अथ वसन्तः ।
 “चूनाङ्कुरेणैव ज्ञातावतंसो
 विष्णुर्मानारुचनेत्रपद्मः ।
 पीताम्बरः काञ्चनचारुदधी
 वसन्तरागो युवतिप्रियच ॥ १ ॥

रागः

सुश्रुतमात्रातिसुशीलशुक्ता
सुक्तालताकल्पितहारयष्टिः ।
चत्वारं पादियुगे वदन्ती
जवाहरी तुष्टिकेरितयम् ॥१॥
संगीतगोष्ठौ गरुडभावं
समाश्रिता गायनसम्पदायैः ।
स्वर्वाङ्गिनी नूपुरपादपद्मा
सा पञ्चमी पञ्चमवेदवेत्नी ॥२॥
उरवि केशचयस्य सुभारं
विदधती श्रयनोत्थितचारुवेषम् ।
बिलुलितलकवलिजगङ्गा
भासुरा ललिता कथिता बुधैः ॥३॥
सखीकलापैः परिहास्यमाना
वियोगिनी कान्तवियोगदेहा ।
मौनस्तनी चैव धराप्रसूता
ग्रामा सुकेशी पटमञ्जरीयम् ॥४॥
कणोत्पलालम्बमधुप्रतापी
प्रदधति सा मञ्जुलज्जिताम् ।
कान्तान्तिकं गन्तुमनाः प्रदोषे
सा गुञ्जरी वेशकलोचितङ्गी ॥५॥
अध्यापयन्ती निजश्रव्यद्वन्द्वं
सङ्गीतशास्त्राणि विवेचनाभिः ।
मनोहरा हारलताभिरामा
समस्तभाषाकुशला विशेषा ॥६॥

अथ हिन्दोलः ।

“हासाभिलासेन प्रतप्तं पृथिव्यां
उत्थापितस्तत्तुल्यमर्जुनद्वन्द्वैः ।
उल्लोलसङ्गीतरसेर्विदग्धो
हिन्दोलरागः कथितो रसज्ञैः ॥१॥
मयूरकेकाग्रज्जुलसन्ती
मयूरिकावृततर्पणिकरन्ती ।
मयूरकान्तीव सति दधाना
मायूरिका संकथिता गुणज्ञैः ॥२॥
प्रदोषकाले यद्वसप्रविष्टा
प्रदीपवत्तारुणज्जगद्विधा ।
सीमन्तविन्दुरविराजमाना
सुरक्तमाख्या किल दीपकेयम् ॥३॥
साङ्गं सखीभिर्विजने वसन्ती
विचित्रवद्योजनितस्वसङ्गा ।
निरीक्ष्यमानानन्ददर्पणा या
सा देशकारी कथिता गुणज्ञैः ॥४॥
भर्तृदधाना चरणारविन्दं
निषिध्यन्ती परदेशयानम् ।
प्रकामदाम्पत्यसुखे निमग्ना
सा पाहिङ्गा संकथिता कवीन्द्रैः ॥५॥
कर्णदधाना सुरपुष्पयुग्मं
स्फुरत्सुवद्योजमनोहराङ्गी ।
अरानना चारुबिलोलेन
वराङ्गनेयं कथिता वङ्गारी ॥६॥
उत्पन्नभाषे प्रथमपराधे
मानं पुनः कर्तमनाचीरेण ।

रागः

अनुसम्भावांश्रियतं वदन्ती
सा मोरहाटी हठकेलिरुहा ॥१॥
अथ कर्णाटः ।
“लपाणपाणिस्तुरगाधिरुद्रो
मयूरकच्छातिसुकच्छकान्तिः ।
स्फुरत्स्वितस्त्रिधरसः प्रशान्तः
कर्णाटरागो हरितालवर्णः ॥१॥
चिरं नटन्ती शुभरङ्गमध्ये
संप्रार्थयन्ती नटिनं वसन्तम् ।
सुगीततालेषु कृतावधाना
नटी सुशाटीपरिधानदेहा ॥२॥
स्वनायकं प्रयत्नताधिरुद्रा
हसन्मुखी सर्वसुदं वदन्ती ।
अनादि श्रवणितोति सुग्धा
भूपालिका सा खलदुत्तरीया ॥३॥
अध्यापयन्ती युक्तसारसारीः
श्रीराम रामेति सुवेषलक्ष्मीः ।
वामस्तनाङ्गुलितशुक्लश्रीः
श्रीरामकेली कथिता कवीन्द्रैः ॥४॥
विश्ववेदग्धावती समस्तान्
कलाविलासिन विमोहयन्ती ।
हृत्प्रितम्भा परिपुष्टदेहा
वङ्गा प्रलम्बस्तनभारभया ॥५॥
भर्तुः समं पायसि सन्नरन्ती
पयोविहारिण सरोरुहाणि ।
विचिन्वन्ती सौरभमोदमाना
कामोदरागिगुदित गुणज्ञैः ॥६॥
याधना नटन्यपरिश्रमेण
वाला लीलाभिः सुदती कृतादरा ।
नटीनां कलाणी कलयति मत्तहन्ती
एगप्रस्थानं सुखरिता किङ्किणीकलापम् ॥७॥
अथ रागुरागिणीनां भावनिरूपणम् ।
“मालवः श्रीच हिन्दोलो मल्लारस्तदन्तरम् ।
गायन्ति गायका धीर सानन्देन चतुष्टयम् ॥
वसन्तो रागः कर्णाटो हौ, वीरौ भवतः क्रमात् ॥
धानसी मालसी चैव भैरवी माधवी तथा ।
सुभगा पञ्चमी नाटी वेलोयारी च गुञ्जरी ॥
कामोदा चापि कल्याणी कोड़ा केदारिका
सुङ्गी ।
कौमारी मायूरी चैव देशकारी च सिन्धुङ्गा ।
रामकेली च भूपाली रागिण्यस्ति विश्रुतिः ।
आनन्दं प्राप्तिं प्रीतिं गीयन्ति गानकोविदैः ॥
पुरवी कानडा गौरी रामकिरी च दीपिका ।
आशावरी विभाषा च वङ्गारी च गङ्गा तथा ।
एताश्च नव रागिण्यो वीराणि गानसुत्तमम् ॥
वैलावली च गान्धारी ललिता पटमञ्जरी ।
वैरागी रागिणी चापि मोरहाटी च पाहिङ्गा ।
कठकांशा विजानीयात् समेता रागयोषितः ॥
रागेण रसभागेन षट्चिन्मङ्गलागिण्यु च ।
कृष्णानन्दवीरेण व्यापनार्थं मतमयम् ॥
इति संगीतदामोदरे शिवनारदसंवादे १ । १
अध्यायौ ॥ (तथा च संगीतदर्पणे ।

रागदा

“अथ रागाणां सुदृवं दर्शयति ।
“शिवशक्तिसमायोगादुरागाणां सम्भवी भवेत् ।
पञ्चास्यात् पञ्च रागाः स्युः षष्ठस्तु गिरिजा-
सुखात् ॥
सखीवक्त्रात् श्रीरागो वामदेवाद वसन्तकः ।
अचोराद् भैरवोऽभूत् तत्पुत्रघातं पञ्चमी-
भवत् ॥
ईशानाख्यान्धरागो नाच्यारम्भे शिवाद्भूत् ।
गिरिजाया सुखालास्ये नटनारायणोऽभवत् ॥”
अथ रागवेला ।
“मधुमाधवी च देशाख्या भूपाली भैरवी
तथा ।
वैलावली च मल्लारी वल्लारी सोमगुञ्जरी ।
धनाश्रीमालवश्रीश्च मेघरागश्च पञ्चमः ।
देशकारी भैरवश्च ललिता च वसन्तकः ॥
एते रागाः प्रगीयन्ते प्रातरारभ्य निजश्रः ।
गुञ्जरी कौशिकश्चैव सावेरी पटमञ्जरी ॥
देवा गुणकिरी चैव भैरवी रामकल्पि ।
सौराटी च तथा गया प्रथमपञ्चरोत्तरम् ॥
वैराटी तोडिका चैव कामोदी च कुडायिका ।
गान्धारी नागशब्दी च तथा देशी विशेषतः ।
शङ्कराभरणो गयो द्वितीयप्रहरात् परम् ॥
श्रीरागो मालवाख्यश्च गौरी त्रिवर्णश्रिका ।
नटुकल्याणसंज्ञश्च सारङ्गनटुक्यै तथा ॥
सर्वे नाटाश्च केदारी कर्णात्याभीरिका तथा ।
वङ्गहंसो पङ्गाटी च तृतीयप्रहरात् परम् ॥
अङ्गुराचावधि ज्ञेया एते रागाः सुखप्रदाः ॥
यद्योक्तकाल एवेति गेयाः पूर्वविधानतः ।
राजाज्ञया सदा गेया न तु कालं विचारयेत् ॥”
इति रागवेला ।

अथ ऋतवः ।

“श्रीरागो रागिणीयुक्तः शिशिरे गीयते
बुधैः ।
वसन्तः सप्तहायस्तु वसन्तर्तौ प्रगीयते ।
भैरवः सप्तहायस्तु ऋतौ यौष्ठी प्रगीयते ।
पञ्चमस्तु तथा गेयो रागिण्या सप्त शारदे ।
मेघरागो रागिणीभिर्युक्तो वर्षासु गीयते ।
नटनारायणो रागो रागिण्या सप्त ज्येष्ठी ।
यद्येच्छया वा गातव्याः सर्वान्तेषु सुखप्रदाः ॥”
इति रागाणां ऋतुनिर्णयः । इति सोमेन्द्र-
मतम् ॥ * ॥)
रागचूर्णः, पुं, कामदेवः । खदिरवृक्षः । इति
मेदिनी । ने, १०६ । फल्गुचूर्णम् । इति शब्द-
रत्नावली । जात्यारसः । इति राजनिर्घण्टः ।
रागच्छन्नः, पुं, (रागेण च्छन्नः) । कामदेवः ।
इति शब्दरत्नावली । रागेणाच्छन्ने, जि ।
रागदः, पुं, (रागं ददातीति । दा+कः ।)
तेरबीस्तुपः । इति राजनिर्घण्टः । रागदातरि,
जि ।
रागदाहिः, पुं, (रागदा रागप्रदा आहिः पङ्क्ति-
यन्त्र) । मखरः । इति राजनिर्घण्टः । (विवरण-
मख मखरशब्दे विधीयम् ।)

रागिणी

रागपुष्पः, पुं, (रागविशिष्टं रक्तवर्णं पुष्पं यस्य ।) बन्धूकः । रक्ताम्बानः । इति राजनिर्घण्टः ।
 रागपुष्पी, स्त्री, (रागपुष्पं पुष्पं यस्याः । डीप् ।) जवा । इति राजनिर्घण्टः । (गुणादयोऽस्य जवाशब्दे ज्ञातव्याः ।)
 रागप्रभवः, पुं, (रागयुक्तो रक्तवर्णः प्रभवः पुष्पं यस्य ।) बन्धूकः । रक्ताम्बानः । इति राजनिर्घण्टः ।
 रागयुक्तः, [न] पुं, (रागैश्च युज्यते इति । युज् + क्तिप् ।) मायिकम् । इति राजनिर्घण्टः । कस्मिंश्चित् पुस्तके रागद्वयं इति पाठोऽपि विद्यते ।
 रागरज्जुः, पुं, (रागो रज्जुरिव यस्य । नायकयोः परस्परानुरागबद्धत्वात्तथात्वम् ।) कामदेवः । इति शब्दरत्नावली ।
 रामकतां, स्त्री, (रागस्य जनिका कतेव ।) कामदेवपत्नी । इति जटाधरः ।
 रागद्वन्द्वः, पुं, (रागस्य द्वन्द्व इव ।) कामदेवः । इति शब्दमाणा ।
 रागवाङ्मयः, पुं, दाडिमद्राचायुक्तसुहृदयः । अस्य गुणाः । रचिकारित्वम् । लघुपाकित्वम् । वातपित्तकफाविरोधित्वम् । इति राजवल्लभः । (यथा, सुश्रुते । १ । ४६ अध्याये कृताज्ञवर्गः । “स्रियः पथ्यतमश्चापि सुहृदयः कृताज्ञतः । स तु दाडिमद्वन्द्वीकायुक्तः स्याद्रागवाङ्मयः । रचिष्यो लघुपाकश्च दोषाणामन्विरोधकः ।” तथास्य गुणाः । “लघवो दृढ्या दृष्ट्या कृत्वा रोचनदीपनाः । कृष्णाम्बुभिर्महर्द्दिश्रमन्ना रागवाङ्मयाः ।” इति च सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्यायः ।)
 रागसूत्रं, स्त्री, (रागयुक्तं रक्तवर्णं सूत्रम् ।) तुलासूत्रम् । पट्टसूत्रम् । इति मेदिनी । रे, २६४ ।
 रागाङ्गी, स्त्री, (रागविशिष्टमङ्गं यस्याः । डीप् ।) मञ्जिष्ठा । इति राजनिर्घण्टः ।
 रागाट्टा, स्त्री, (रागैश्च व्याट्टा ।) मञ्जिष्ठा । इति राजनिर्घण्टः ।
 रागादः, त्रि, आशां दत्त्वा दानविमुखः । यथा, “आशां बलवतीं दत्त्वा यो हन्ति पिशुनो जनः । स जीवाद्योऽपि रागादुद्रय्यो दाक्षस्तु दातरि ।” इति शब्दमाणा ।
 रागाग्रजिः, पुं, (रागैश्च विषयवासनासु अग्रजि-रिव ।) बुद्धः । इति त्रिकाण्डशेषः ।
 रागिणी, स्त्री, (रागोऽस्यस्या इति । राग + इनिः । डीप् ।) विदग्धा नारी । इति जटाधरः । मेनकाया ज्येष्ठकन्या । यथा,— “रागिणी नाम संजाता ज्येष्ठा मेनासुता सुते । मुभाङ्गी पद्मपञ्चाक्षी नीलकुञ्जितमङ्गला ।” इति वामनपुराणे ४८ अध्यायः ।
 जयश्रीनाम्नी लक्ष्मीः । इति पुराणम् । बङ्गरागाणां पत्नी । इति हज्जायुधः । सा तु हनुमन्मते भरतमते च त्रिशूलकारा । सोमेश्वरमते कृष्णायामते च वटत्रिशूलकारा । आद्यां विषदं रागशब्दे दृश्यम् ।

११६.

राक्षसः

रागी, [न] त्रि, (रन्ध्र + “संप्रसारणेति ।” ३ । २ । १४२ । इति तत्त्वज्ञानादिषु धिक्त्वं ।) यद्वा, रागोऽस्यास्तीति । राग + इनिः ।) अनु-रक्तः । (यथा, मार्कण्डेये । २१ । ४१ । “लव्यस्या हृदयं रागि भर्ता चाभ्यो भविष्यति । यावज्जीवमती दुःखं सुदृग्वा नान्यथा वचः ।”) कामुकः । इति विश्वः । रङ्गता । इति मेदिनी । (विषयानुरागयुक्तः । स च द्विविधः । यथा, देवीभागवते । १ । १७ । ३७-३८ । ४१ । “द्विविधं सर्वलोकेषु सर्वत्र द्विविधो जनः । रागी चैव विरागी च तथोच्यते द्विधा पुनः । विरागी त्रिविधः कामं ज्ञातोऽज्ञातश्च मध्यमः । रागी च द्विविधः प्रोक्तो मूर्खश्च चतुरन्तथा ।” “रागो यस्यास्ति संसारे स रागीत्युच्यते ध्रुवम् । दुःखं बहुविधं तस्य सुखञ्च विविधं पुनः ।” रक्तवर्णविशिष्टः । यथा, कथासरित्सागरे । २१ । ६ । “इत्यांरुषामभावेऽपि भङ्गुरभुजि रागिणि । न सुखे न तथो राक्षोऽहं हृत्कृमिमाययौ ।” पुं, लब्धधातुविशेषः । तत्पर्यायः । लाञ्छनः । बहुतरकणिशः । गुच्छकणिशः । ४ । अस्य गुणाः । तिलत्वम् । मधुरत्वम् । कषायत्वम् । शीतत्वम् । पित्तासनाश्रित्वम् । वल्यत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ।
 राघ, ऋ ङ श्रुतौ । इति कविकल्पदमः । (भा०-आत्म०-अक०-सेट् ।) ऋ, अरराचत् । ङ, राघते । श्रुतिः सामर्थ्यम् । इति दुर्गादासः ।
 राघवः, पुं, (रघोरपत्यमिति । रघु + अण् ।) रामचन्द्रः । (यथा, रघुः । १२ । ३२ । “राघवावरणा तत्र राघवे मदनातुरा । अभिपदे निदाघार्ता व्यालीव मलयदुमम् ।” अजः । यथा, रघुः । ८ । १६ । “यतिपार्थिवलिङ्गधारिणी दृष्टशते रघुराघवौ जनेः ।” दृश्यः । यथा, रामायणे । २ । ४४ । १ । “वधमप्रतिरूपं तु महर्षेस्तस्य राघवः । विलपन्नेव धर्मात्मा कौशल्यामिदमब्रवीत् ।” रघुवंशीयमात्रम् । यथा, तत्रैव । २ । ४१ । २५ । “अपि ह्ययं कुलं न स्याद्राघवाणां कुलो भवान् ।”) समुद्र-महामत्स्यविशेषः । इति मेदिनी । वे, ४८ । (यथा, लङ्कौ प्रथमपादे दुर्गसिंहः । “अस्ति मत्स्यस्तिमिर्गम श्रतयोजनविस्तृतः । तिमिज्जगिगीऽप्यस्ति तद्गिगीऽप्यस्ति राघवः ।”) राघवायनं, स्त्री, (राघवस्य रामस्य चरितान्वितं अयनं शास्त्रम् ।) रामायणम् । यथा,— “सतिहासपुराणानि राघवायनभारतम् । समाभिरहितान्येव सन्ति तानि श्रुतानि ते ।” इत्यमपुराणे वामनप्रादुर्भावनामाध्यायः ।
 राङ्गः, पुं, दृक्चकण्डकः । इति हारावली । ६९ ।

राजकु

राङ्गवं, स्त्री, (रङ्गो भवम् । रङ्गु + “रङ्गोरमपुष्पे-रङ्ग च ।” ४ । ३ । १०० । इति अण् ।) जगलोन्मजातवन्नादि । तत्पर्यायः । जग-रोमजम् । इत्यमरः । २ । ६ । १११ । रङ्ग-मृगभेदः ततो ज्ञातार्थं यः पश्वोऽपि जगा इति कृत्वा भेदादिजगमपि कम्बनादि राङ्ग-वम् । इति तङ्गीकायां भरतः । (यथा, महा-भारते । २ । ५० । २३ । “कौर्णव राङ्गवश्चैव पट्टं कीटजननया ।” पुं, गौः । इति काशिका । राङ्गवास्तौ, त्रि । यथा, महाभारते । ६ । ४४ । ५६ । “कौर्णवारावतनिर्भेदनेराङ्गवेरपि ।”) राङ्गवं, स्त्री, पुष्पविशेषः । रङ्गन् इति भावा । अस्य गुणः । रक्तपित्ताश्रित्वम् । इति द्रव्य-गुणः ।
 राज, ऋ ण य दीप्तौ । इति कविकल्पदमः । (भा०-उभ०-अक०-सेट् ।) ऋ, अरराजत् । ण, राजति राजते । य, रेजतुः । इति दुर्गा-दासः ।
 राजकं, स्त्री, (राजां सम्बन्धः । राजन् + “गोपीयो-द्योरभराजति ।” ४ । ५ । ६ । इति वृत् ।) वृष-सम्बन्धः । इत्यमरः । २ । ८ । १५ । यथा, मार्क-ण्डेये । १०६ । ६ । “वृष्टपुष्टमतीवासीत् तस्मिन् राजन्यशेषतः । राजकं सकलं चोर्व्यां पौरजानपदो जनः ।” राजन् + स्वार्थं कन् ।) राजनि, पुं । (यथा, हरिवंशे भविष्यपर्वणि । २४ । ६ । “तवाङ्गं तिलशः कृत्वा नभ्यो दास्यामि राजकम् ।” राजन् + क्तुल् ।) दीप्तिकारके, त्रि ।
 राजकदम्बः, पुं, (कदम्बानां राजा । राजदन्तादि-त्वात् परनिपातः ।) कदम्बविशेषः । यथा,— “कादम्ब्यः प्राद्विषयो नीपो धूनीकदम्बकः । कदम्बप्रियको राजकदम्बोऽवच्छरोऽधिकः ।” इति जटाधरः ।
 राजकन्या, स्त्री, (राज्ञः कन्येव ।) कैविकापुष्पम् । इति राजनिर्घण्टः । वृषसुता च । (यथा, भाग-वते । ६ । ६ । ४९ । “वृत्तः स राजकन्याभिरैकः पञ्चाशता वरः ।”) राजककटो, स्त्री, चीनाककटौ । इति राज-निर्घण्टः ।
 राजकश्रेकः, पुं, (कश्रेकानां राजा । राजदन्तादि-त्वात् परनिपातः ।) भद्रमुक्ता । इति राज-निर्घण्टः ।
 राजकीयः, त्रि, (राज्ञ इदम् । राजन् + “राज्ञः कथ ।” ४ । २ । १४० । इति कः ककारश्चान्ता-देशः ।) राजसम्बन्धी । राजकस्यार्थं त्रय्यर्थं योऽप्ययमेव सिद्धः । (यथा, कथासरित्सागरे । ६२ । २२८ । “तनूदर्थं राजौ स राजकीयं सरो ययौ ।”) राजकुमारः, पुं, (राज्ञः कुमारः ।) राजपुत्रः । तत्र द्रव्यगोयानि यथा,— “कुमारे शब्दश्चाज्जनीकनामगुणोद्भवाः ।

राजचि

बाटाको खरको राजभक्तिः शुभगतादयः ॥
 इति कविकल्पलतायाम् १ स्तवकः ॥
 राजकुमारः, पुं, वार्ताको । इति जटा-
 धरः ॥
 राजकोषातकी, स्त्री, (राजप्रिया कोषातकी ।)
 भिन्नाकविशेषः । चिया तोर इति हिन्दी-
 भाषा । तत्पठ्यायः । इतिपणिका २ पीत-
 पुष्पिका ३ धामार्गवः ४ केशफला ५ महाजाली
 ६ सपीतकः ७ । अस्या गुणाः । शीतत्वम् ।
 ऊरुत्वम् । कफवातलघ्वम् । इति मदनविनोदः ॥
 राजखर्जूरी, स्त्री, (राजप्रिया खर्जूरी ।)
 मेरुखर्जूरी । पिच्छखर्जूरीका । तत्पठ्यायः ।
 राजपिच्छा २ रुपपिच्छा ३ । अस्या गुणाः ।
 गौक्षत्वम् । स्वादे हिमत्वम् । गुर्वत्वम् । पित्त-
 दाहार्तिवासभ्रमनाशित्वम् । वीर्यवृद्धित्वम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 राजगामि, [न] त्रि, (राजानं गच्छतीति । गम्
 + गिनिः ।) राजसम्बन्धि । यथा,—
 “अश्वत्थं समुत्कर्ष्य राजगामि च पेशुनम् ।
 गुरोश्चाङ्गीकनिर्गन्धः समानि ब्रह्महत्या ॥”
 इति मानवे ११ अध्यायः ॥
 “राजनि वा स्त्रीनादीनां परेषां मरणफलदोषा-
 भिधानम् ॥” इति कुल्लुकभट्टः ॥ अपि च ।
 “अपुत्रस्य धनं पत्नीभिर्गामि तदभावे मातृगामि
 तदभावे भ्रातृगामि तदभावे भ्रातृपुत्रगामि
 तदभावे सख्यगामि तदभावे बन्धुगामि तद-
 भावे शिष्यगामि तदभावे सहाध्यायिगामि
 तदभावे ब्राह्मणधनवर्णं राजगामि ॥” इति
 दायभागग्रन्थधृतविष्णुवचनम् ॥
 राजगिरिः, पुं, प्राकभेदः । तत्पठ्यायः । राजादिः
 २ राजप्राकिकी ३ राजप्राकिकिका ४ । अस्या
 गुणाः । रुच्यत्वम् । पित्तनाशित्वम् । शीतल-
 त्वम् । स्युलस्य तु अतिशीतलत्वम् । अतिरुच्य-
 त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (मगधदेशस्यः
 पर्वतविशेषश्च ॥)
 राजग्रीवः, पुं, (राजते इति । राज् + अच् ।
 राजा दीप्तिशालिनी ग्रीवा यस्य ।) मत्स्य-
 विशेषः । फलुड इति भाषा । यथा,—
 “फलकी स्थाचिचफली राजग्रीवो मदार्मदः ॥”
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 राजघः, त्रि, तीक्ष्णः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 (राजानं हन्तीति । हन् + “राजघ उप-
 संस्थानम् ॥” १ । २ । ५५ । इत्यस्य वार्तिकोक्ता
 कप्रत्ययेन साधु ।) रज्ज्वहन्ता । यथा,—
 “अनल्पद्वारिपुत्रराजो जले-
 निजप्रतापैर्बल्यं ज्वलद्भुवः ।
 प्रदक्षिणीकृत्य जयाय खट्वा
 रराज नीराजगया स राजघः ॥”
 इति नैतये १ । १० ॥
 राजचिह्नकं, स्त्री, उपस्यः । इति शब्दचन्द्रिका ।
 चिह्नानां स्त्रीपुंविभक्तानां राजा इति युत-
 पत्तया सिद्धम् ॥

राजद

राजदन्तः, स्त्री, (जम्बूनां राजा । राजदन्ता-
 दित्वात् परनिपातः ।) पिच्छखर्जूरम् । इति
 मेदिनी ॥ महाजम्बूः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 राजजन्मा [न] पुं, चययोगः । “यस्यते पूज्यते-
 रोगराजत्वात् यस्या यत् कंठमहि अन्तः-
 स्थादिः चासुसिचितं मन्त्रचर्गादृतीयादिरित्येकं
 तदा जन्तु भवत्सुसुनयोरित्यस्य रूपं राजयन्म-
 शब्दोऽप्यत्र ॥” इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (अस्य
 विवरणस्तु राजयन्मशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)
 राजतं, त्रि, (रजतस्य विकारः । रजत + “प्राणि-
 रजतादिभ्योऽञ्” ४ । इ । १५४ । इति
 अच् ।) रजतनिर्मितम् । यथा,—
 “सौवर्णं राजतं तान्नं पिष्ट्वा पात्रमुच्यते ।
 रजतस्य कथा वापि दर्शनं दानमेव वा ॥”
 इति मात्से १७ अध्यायः ॥
 रजते, स्त्री, (यथा, गो० रामायणे १।४६।१।
 “तं तु सीता नृगं दृष्ट्वा वने काचनसुप्रभम् ।
 हेमराजतचित्राभ्यां पार्श्वभ्यां समलङ्कृतम् ॥”)
 राजतः, पुं, (तस्मिन् राजा । राजदन्तादित्वात्
 परनिपातः ।) कर्मिकारवृत्तः । आरम्भः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, सुश्रुते १६।५७ ।
 “सुप्तादिराजतवर्गद्वाराङ्गसिद्धेः
 कार्येणैवैवमुद्यतेऽन्विष्येष्टं लेहैः ॥”)
 राजतरुणी, स्त्री, (राजतरुणीव । सौन्दर्याति-
 शयवत्त्वात् ।) पुष्पाविशेषः । तत्पठ्यायः ।
 महासहा २ वर्णपुष्पः ३ अज्ज्ञानः ४ अज्ज्ञातकः
 ५ सुपुष्पः ६ सुवर्णपुष्पः ७ । अस्या गुणाः ।
 कषायत्वम् । कफकारित्वम् । चक्षुष्यत्वम् ।
 चर्षदत्वम् । ज्वरत्वम् । सुरभित्वम् । सुखवल्लभ-
 त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 राजता, स्त्री, राजत्वम् । राजो भाव इत्यर्थे राजन्
 शब्दात् तत्प्रत्ययेन सिद्धा । (यथा, कथासरि-
 त्यागरे । ३६ । ६८ ।
 “तन मन्तामसुचन्तीमपि सुक्ता स तां ययौ ।
 रज्जुतं स्वकार्यायं गित्युक्त्वा हि राजता ॥”)
 राजतालः, पुं, (राजताल इव ।) गुवाकवृत्तः ।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 राजतिमिश्रः, पुं, सुखाशः । इति हारावली १८१ ॥
 राजत्वं, स्त्री, राजता । राजो भाव इत्यर्थे राजन्
 शब्दात् तत्प्रत्ययेन नियमम् ॥ (यथा, कथा-
 सरित्सागरे । २० । १६१ ।
 “कच राजत्वमित्युक्त्वा स राजा निषिद्धं तत् ॥”)
 राजदण्डः, पुं, (राजो दण्डः ।) राजशासनम् ।
 यथा,—
 “ऊनेकादशवर्षस्य पञ्चवर्षाधिकस्य च ।
 चरेद्गुरुः सुहृद्वापि प्रायश्चित्तं विपुत्रये ॥
 ततो न्यूनतरस्यास्य नापराधो न पातकम् ।
 न चास्य राजदण्डोऽपि प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥”
 इति प्रायश्चित्तसूत्राध्यायविशेषः ॥
 राजदन्ता, पुं, दन्तानां राजा । (“राजदन्तादिषु”
 परम् ॥” २ । २ । ३१ । इति परनिपातः ।)
 “उपरिस्त्रीयसमन्वयतिदन्तदयम् । यथा,—

राजघ

“राजदन्तो तु मध्यस्थोऽपरिस्त्रीयकौ कश्चित् ॥”
 इति हेमचन्द्रः ॥
 राजदेशीयः, पुं, (देशीयः राजा । राजन् +
 “देशदसमाप्तौ कल्पवृक्षदेशदेशीयः ॥” ५ । १ । ६७ ।
 इति देशीयः ।) राजदेश्यः । राजकल्पः ।
 इति व्याकरणम् ॥
 राजधत्तूरकः, पुं, (धत्तूरकाणां राजा । राज-
 दन्तादित्वात् परनिपातः ।) दृष्टदृष्टूरः । इति
 कश्चित् राजनिर्घण्टः । तस्य पञ्चायः, राज-
 धुत्तूरशब्दे द्रष्टव्यः ॥
 राजधर्मेः, पुं, (राजो धर्मः ।) राजः कर्मणं
 कर्म । यथा,—
 “राजधर्मान् प्रवक्ष्यामि यथाहृतो भवेन्नृपः ।
 सम्भवच्च यथा तस्य सिद्धिश्च परमा यथा ॥
 ब्राह्मणं प्राप्तेन संस्कारं क्षत्रियेण यथाविधि ।
 सर्वस्यास्य यथान्यायं कर्मणं परिदृश्यम् ॥
 अराजके हि लोकेऽस्मिन् सर्वतो विद्रुते भयात् ।
 रजार्थमस्य सर्वस्य राजानमखण्डत् प्रभुः ॥
 इन्द्रानिलयमाङ्गणामप्रेक्ष्य वरुणस्य च ।
 चक्रवर्तिशयोक्षेव माना निहन्त्य शान्तिः ॥
 यस्मादेषां सुरेन्द्राणां मात्राभ्यो निर्मितो वृषः ।
 तस्मादभिभवत्येष सर्वभूतानि तेजसा ॥
 तपत्यादित्यवक्षेव ज्ञानं च मनांसि च ।
 न चेनं भूवि शक्नोति कश्चिदर्थमिषीति तम् ॥
 सोऽभिर्भवति वायुश्च सोऽर्कः सोमः स धर्मेराट् ।
 स कुबेरः स चरुणः स महेंद्रः प्रभावतः ॥
 बालोऽपि नावमन्तयो मनुष्य इति भूमिपः ।
 महती देवता ह्येषा नररूपेण तिष्ठति ॥
 एकमेव ददत्यस्मिन् रं दुरपसर्पिणम् ।
 कुलं ददति राजाभिः सपशुद्वयसचयम् ॥
 कार्यं सोऽपेक्ष्य शक्तिश्च देशकालौ च तत्त्वतः ।
 कुरुते धर्मेसिद्धार्थं विभक्त्यै पुनः पुनः ॥
 यस्य प्रसादे पद्मा श्रीर्विजयश्च पराक्रमे ।
 गृह्युश्च वसति क्रोधे सर्वतेजोमयो हि सः ॥
 तं यस्तु देहि संमोहात् स विनश्यत्संश्रयम् ।
 तस्य ह्याशु विनाशाय राजा प्रकुरुते मनः ॥
 तस्माद्धर्मं यमिदेषु स यवस्येन्नराधिपः ।
 अनिष्टाद्यानिदेषु तं धर्मं न विचालयेत् ॥
 तस्यार्थं सर्वभूतानां गोप्तारं धर्मेमात्मनम् ।
 अक्षतेजोमयं दण्डमखण्डत् पूज्यमीश्वरः ॥
 तस्य सर्वाणि भूतानि स्थावराणि चराणि च ।
 भयाङ्गो गाय कल्पन्ते स्वधर्मात्त चकानि च ॥
 तं देशकालौ शक्तिश्च विद्याश्चापेक्ष्य तत्त्वतः ।
 यथाहृतः संप्रयत्नेनरेवैव्यायवर्तिषु ॥
 स राजा पुरुषो दण्डः स नेता शासिता च सः ।
 चतुर्गामाश्रमाणाञ्च धर्मस्य प्रतिभूः स्मृतः ॥
 दण्डः शास्ति प्रजाः सर्वे दण्डं एवाभिरुचति ।
 दण्डः सुप्तं जागर्ति दण्डं धर्मं विदुर्जुषाः ॥
 समीक्ष्य स धृतः सन्यक् सर्वे राजयति प्रजाः ।
 असमीक्ष्य प्रसीतस्तु विनाशयति सर्वतः ॥
 यदि न प्रवयेद्गजा दण्डं दण्डोऽप्यतन्त्रितः ।
 मूके मत्स्यानिवापस्तु दुर्जनां विलवपुराः ॥

अद्यात्तु काकः पुरोडाशं चर्वित्वा हविष्यात् ।
स्वाप्तं च स्वात् कस्मिंश्चित् प्रवर्त्तताधरोत्तरम् ।
सर्वो दक्षजितो लोको दुर्लभो हि शुचिर्नरः ।
दक्षस्य हि भयात् सर्वं जगद्भोगाय कल्पते ।
देवदानवगन्धर्वा रक्षांसि पतंगोरगाः ।
तेऽपि भोगाय कल्पन्ते दक्षेणैव निषीदताः ।
दुष्पुत्रः सर्ववर्णांश्च भित्तिरन् सर्वसेतवः ।
सर्वलोकप्रकोपश्च भवेदक्षस्य विभ्रमात् ।
अथ द्वाभौ लोहितानो दक्षश्चरति पापदा ।
प्रजास्तत्र न सृजन्ति नेता चेत् साधु पश्यति ।
तस्माद्दुः संप्रयितारं राजानं ह्यन्ववादिहम् ।
समीक्ष्य कारिणं प्राज्ञं धर्मेकामार्थकोविदम् ।
तं राजा प्रणयन् सत्यं चित्रवर्गाभिवर्द्धते ।
कामात्मा विषमः सुप्तो दक्षेणैव निहृत्यते ।
दक्षो हि सुमहतेनो दुर्हरस्ताततात्मभिः ।
धर्माद्विचलितं हन्ति वृषमेव सवान्ववम् ।
ततो दुर्गं राक्षसं लोकं च सचराचरम् ।
अन्तरीक्षगतं चैव सुनीन् देवान् पीडयेत् ।
सोऽसहायेन हृष्टेन सुखेनाकृतवृद्धिना ।
न शक्नो न्यायतो नेतुं सत्तेन विषयेषु च ।
शुचिना संवत्सरेण यथाशास्त्रावसारिणा ।
प्रणेतुं शक्यते दक्षः सुसहायेन धीमता ।
स्वराज्ञे न्यायवृत्तः स्याद्भूषणदक्षश्च शत्रुघ्न ।
सुहृत्सन्निधः स्निग्धेषु ब्राह्मणेषु समान्वितः ।
एवंवृत्तस्य वृषतः श्रिलोच्छेनापि जीवतः ।
विस्तीर्यते यशो लोके तैलविन्दुरिवाम्भसि ।
अतस्तु विपरीतस्य वृषतेरजितात्मनः ।
संक्षिप्यते यशो लोके ह्यनविन्दुरिवाम्भसि ।
स्त्रिंशे धर्मे निविष्टानो सर्वेषामनुपूर्वशः ।
वर्णानामाश्रमाणाश्च राजा हृष्टोऽभिरक्षिताः ।
तेन यद्वत् सभृतेन कर्णाय रक्षता प्रजाः ।
तत्तद्दोहं प्रवक्ष्यामि यथावदनुपूर्वशः ।
ब्राह्मणान् पर्युपासीत प्रातरुत्थाय पार्थिवः ।
त्रैविद्यहृद्धान् विदुषस्त्रिष्टेतिषाश्च शासने ।
वृद्धांश्च नित्यं सेवेत विप्रान् वेदविदः शुचीन् ।
वृद्धसेवो हि सततं रक्षोभिरपि पूज्यते ।
तेभ्योऽधिगच्छेद्विनयं विनीतात्मापि नित्यशः ।
विनीतात्मा हि वृषतिनं विनश्यति कश्चिद्वत् ।
बहुवोऽविनयास्रता राजानः सपरिच्छदाः ।
वनस्था अपि राण्यानि विनयान् प्रतिपेदिरे ।
पेशो विनयोऽविनयास्रतुष्येव पार्थिवः ।
सदासो वचनश्चैव सुमुखो निमिरेव च ।
एषुस्तु विनयाद्राज्यं प्राप्तवान् मनुरेव च ।
कुवेरश्च धनेश्वर्यं ब्राह्मण्यश्चैव गाधिजः ।
त्रैविद्येभ्यश्चर्यो विद्यां दक्षनीतिश्च शान्तिताम् ।
आत्मीयिकीक्षात्मविद्यां वार्त्तारम्भांश्च लोकतः ।
इन्द्रियाणां जये योगं समातिष्ठेद्दिवानिग्रहम् ।
जितेन्द्रियो हि शक्नोति वशे स्थापयितुं प्रजाः ।
दश कामसमुत्थानि तथाष्टौ क्रोधजानि च ।
असनानि दुर्भानि प्रयत्नेन विवर्जयेत् ।
कामजेषु प्रसक्तो हि अस्मिन् महीपतिः ।
वियुज्यतेऽर्धसत्त्वात् क्रोधसत्त्वात्मनैव तु ।

नृगयाचो दिवास्वप्नः परीवारः स्त्रियो मरः ।
तौ चैविकं वृथा च कामजो दशको गन्धः ।
पैशुन्यं साहसं शोक ईर्ष्यायाश्चैव वृथम् ।
वाग्दण्डश्च पादस्य क्रोधकोऽपि गणोऽष्टकः ।
हृयोऽप्येतयोर्मर्त्यं यं सर्वं कथयो विदुः ।
तं यत्नेन जयेन्नोभं तज्जावेतावभौ गच्छे ।
पनिमत्ताश्चिपश्चैव नृगया च यथाक्रमम् ।
एतत् कष्टतमं विद्यावृत्तं कामजे गच्छे ।
दक्षस्य पातनश्चैव वाक्पादस्यार्थदूषणम् ।
क्रोधजेऽपि गच्छे विद्यात् कष्टमेतन्निकं सदा ।
सप्तकस्यास्य वर्गस्य सर्वेष्वेवावुवर्ज्यः ।
पूर्वं पूर्वं गुरुतरं विद्याहृत्समात्मवान् ।
असनस्य च नृत्योश्च असनं कष्टमुच्यते ।
यस्यधोऽधी व्रजति स्वयंन्यायसनी नृजः ।
मौलान् शास्त्रविदः शूरान् लब्धलक्षान् कुलोद्-
गतान् ।
सचिवान् सप्त चाष्टौ वा प्रकुर्वीत परीक्षितान् ।
अपि यत् सुकरं कर्मे तदप्येकं दुष्करम् ।
विशेषतोऽसहायेन किन्तु राण्यं महोदयम् ।
तेः साह्यं चित्तयेत्सु सामान्यं सन्धिविग्रहम् ।
स्थानं समुदयं गुप्तिं लब्धप्रशमनानि च ।
तेषां स्वं समभिप्रायसुपलभ्य एषक एषक ।
समस्तानां कार्येषु विदध्याहृतमात्मनः ।
सर्वेषाम् विप्रिष्टेन ब्राह्मणेन विपक्षिता ।
मन्त्रयेत् परमं मन्त्रं राजा वाङ्मयसंयुतम् ।
नित्यं तस्मिन् समाश्रितः सर्वकार्याणि निःस्प-
न्दितु ।
तेन साह्यं विनिश्चित्य ततः कर्मे समारभेत् ।
अन्यानपि प्रकुर्वीत शुचीन् प्राज्ञानवस्थितान् ।
सम्यगर्थसमाहर्तृनमात्मान् सुपरीक्षितान् ।
निर्वर्त्तनास्य यावद्भिरिति कर्णयता वृभिः ।
तावतोऽन्तर्हितान् दक्षान् प्रकुर्वीत विपक्ष-
णान् ।
तेषामर्थं निगृह्णीत शूरान् दक्षान् कुलोद्गतान् ।
शुचीनाकरकस्मिन् भीरुगन्तविषजने ।
दूतश्चैव प्रकुर्वीत सर्वशास्त्रविशारदम् ।
रक्षिताकारचैष्टं शुचिं दत्तं कुलोद्गतम् ।
अनुरक्तः शुचिर्दत्तः स्तुतिमान् देशकालवित् ।
वर्षान् वीनभीर्त्वाग्नी दूतो गृहः प्रशस्यते ।
आमात्ये दक्ष आयातो दक्षे वेनयिकी क्रिया ।
वृषतो कोषरात्रि च दूते सन्धिविपर्ययो ।
दूत एव हि सन्धये भिन्नोऽथ च संहतान् ।
दूतस्तु कुरुते कर्मे भिद्यन्ते येन वा न वा ।
स विद्यादस्य ज्ञेयं निगृह्णीतचित्तैः ।
आकारमिज्जितं चेष्टा भृष्टेषु च चिकीर्षितम् ।
बुद्धा च सर्वं तस्मिन् परराजचिकीर्षितम् ।
तथा प्रयत्नमातिष्ठेद्यथात्मनं न पीडयेत् ।
जाज्ञलं शस्यसम्पन्नमायं प्रायमनावितम् ।
रन्त्यमानतसामन्तं स्नाजीयं देशमावसत् ।
धन्वदुर्गं महीदुर्गं मन्दुर्गं वाचमेव वा ।
वृद्धं गिरिदुर्गं वा समीपस्थ वसेत् पुरम् ।
सर्वेषु तु प्रयत्नेन गिरिदुर्गं समाश्रयेत् ।

एषा हि बहुगुण्येन गिरिदुर्गं विशिष्यते ।
जीयतायाश्चितास्तेषां नृगगर्भाभयाचराः ।
जीयुतराणि क्रमशः ब्रह्ममगरामराः ।
यथा दुर्गास्तिनानेतामोपहिंसन्ति शत्रवः ।
तथारथेण हिंसन्ति वृषं दुर्गसमाश्रितम् ।
एकः शतं योधयति प्राकारस्यो धनुर्धरः ।
शतं दशसहस्राणि तस्माद्दुर्गं विधीयते ।
तत् स्यादायुधसम्पन्नं धनधान्येन वाहनैः ।
ब्राह्मणैः श्रित्यभिर्यत्नेयवसिनोऽङ्गेन च ।
तस्य मध्ये सुपथ्यामं कारयेद्युद्धमात्मनः ।
गुप्तं सर्वेषु कं शुभं जनहृत्समन्वितम् ।
तदध्यास्योद्वेष्टायां सधर्मा जलान्विताम् ।
कुले महति सम्भूतां वृथा कृपयुगान्विताम् ।
पुरोहितश्च कुर्वीत दक्षयार्थं चर्त्तनम् ।
तेऽस्य यस्याणि कर्माणि कुर्वन्ति तानि कानि च ।
यत्नेन राजा क्रतुभिर्विविधैरामदक्षिणैः ।
धर्माद्यैश्चैव विप्रैर्यो दद्याद्भोगान् धनानि च ।
सांख्यिकभाषेण राक्षसाहारयेद्दक्षिणम् ।
स्यान्नायापरो लोके वर्त्तत पिबन् वृष्ट ।
अध्यक्षान् विविधान् कुर्व्यात् तत्र तत्र विप्र-
क्षितः ।
तेऽस्य सर्वार्थवेत्तैरन् वृथा कार्याणि कुर्व-
ताम् ।
आहृतानां गुरुकुलादिप्राणां पूजको भवेत् ।
वृषाणामन्तयो ह्येव निधिराक्षोऽभिधीयते ।
न तं स्तना न चाभिजा हरान् न च नश्यति ।
तस्माद्ब्रह्मा निधातव्यो ब्राह्मण्यन्तयो निधिः ।
न स्कन्दते न चयते न विनश्यति कश्चित् ।
वरिष्ठमधिष्ठात्रेभ्यो ब्राह्मण्यस्य सुखे हृतम् ।
सममब्राह्मण्यं दानं दिगुणं ब्राह्मण्यम् ।
प्राधीते शङ्खसाहसमन्तं वेदपारगम् ।
प्राज्ञस्य हि विशिष्टं अध्यापनयेव च ।
अल्पं वा बहु वा प्रत्य दानस्यावाप्यतं फलम् ।
समोत्तमाधर्मे राजा त्वाङ्गतः पालयन् प्रजाः ।
न निवर्त्तत संयामात् क्षात्रं धर्मेमनुसरन् ।
संयामेव निवर्त्तितं प्रजानां चैव पालनम् ।
शुश्रूषा ब्राह्मणानां राज्ञोऽग्र्यस्करं परम् ।
आह्वयेषु मिथोऽन्योन्यं लिङ्गसन्तो महीक्षितः ।
युध्यमानाः परं शत्र्वा स्वर्गं यात्यपरादसुराः ।
न कृटेरायुधैश्चान्यत् युध्यमानो रथे रिपुन् ।
न कश्चिभिर्नापि दिग्भिर्नामिज्जिततज्जनेः ।
न च हन्यात् स्थलाकृतं न जीवं न क्षता-
क्षितम् ।
न सुक्तकेशं नासीनं न तवाक्षीति वादिनम् ।
न सुप्तं न विसृष्टं न नयं न निरायुधम् ।
नायुध्यमानं पश्यन्तं न परेण समागतम् ।
नायुध्यसन्प्राप्तं नाति नातिपरीक्षितम् ।
न भीतं न परावृत्तं सतां धर्मेमनुसरन् ।
यस्तु भीतः परावृत्तः संयामे हन्यते परः ।
भर्तृयद्वृत्तं किञ्चित् सत् सर्वं प्रतिपद्यते ।
यथास्य सुकृतं किञ्चिदनुचार्यमुपाप्नोतम् ।
भर्ता तत् सर्वमादत्ते परावृत्तहृत्सु ॥

राजध

रथांश्च हस्तिनं हनं धनं धान्यं पशून् खियः ।
 सर्वद्रव्याणि कुप्यन् यो यज्यति तस्य तत् ॥
 राज्ञश्च पशुवह्नारमित्या वैदिकी श्रुतिः ।
 राज्ञा च सर्वयोधिभ्यो दातव्यमप्युपगतम् ॥
 एवोऽनुपस्कृतः प्रोक्तो योधिधर्मः क्षमातनः ।
 अस्माहस्माञ्च अवेत क्षत्रियो व्रतं रणे रिपून् ॥
 अजस्रश्चैव लिखेत् त्वं रक्षेत् प्रयत्नतः ।
 रक्षितं वृत्तयेष्वेव त्वं पात्रेषु निःक्षिपेत् ॥
 एतच्चतुर्विधं विद्यात् पुरुषार्थप्रयोजनम् ।
 अस्य नित्यमनुष्ठानं सत्यं कुर्यादतश्चितः ॥
 अजस्रमिच्छेत् हस्तेन त्वं रक्षेद्वैद्यया ।
 रक्षितं वृत्तयेदृष्ट्या त्वं दानेन निःक्षिपेत् ॥
 नित्यमुद्यतदक्षः स्यान्निधं विवृतपौरुषः ।
 नित्यं संवृतसंवाय्यां नित्यं ह्निद्रानुसार्यरेः ॥
 नित्यमुद्यतदक्षस्य क्षत्रसुहृजते गगतः ।
 तस्मात् सर्वान् भूतान् दक्षेनैव प्रसाधयेत् ॥
 अमाययेव वर्तते न कथञ्चन मायया ।
 बुद्धेस्तारिप्रयुक्ताश्च मायां नित्यं स्वसंभृतः ॥
 नास्य हिंसां परो विद्याद्विद्याहिंसां परस्य तु ।
 गृहेत् कूर्मं हवाङ्गान् रक्षेद्विवरमात्मनः ॥
 चक्रवर्तिनयेदर्थं सिंहवच पराक्रमेन ।
 ह्रस्ववचानुस्येन शशवच विनिश्चितम् ॥
 एवं विजयमानस्य येऽस्य स्युः परिपश्यिनः ।
 तानानयेद्दृष्टं सर्वान् सामादिभिरुपक्रमैः ॥
 यदि ते तु न तिष्ठेयुः प्रथमैस्त्रिभिः ।
 हस्तेनैव प्रसृज्येताम्बुन केवलं प्रमानयेत् ॥
 सामादीनामुपायानां चतुर्णामपि पण्डिताः ।
 सामदक्षौ प्रशंसन्ति त्रिं राक्षामिदृश्ये ॥
 यद्योद्धरति निर्हता कर्त्तुं धान्यं रक्षति ।
 तथा रक्षेत्पशुं राक्षं हन्याच्च परिपश्यिनः ॥
 मोहाद्वाजा स्रवां यः कथयत्यवैद्यया ।
 सोऽपराधमश्नते राण्यान्जीविताश्च सेवासवः ॥
 शरीरकर्षणात् प्राणाः क्षीयन्ते प्राणिनां यथा ।
 तथा राज्ञामपि प्राणाः क्षीयन्ते राक्षकर्षणात् ॥
 राक्षस्य संयत्तिं नित्यं विधानमिदमाचरेत् ।
 संयत्योतराक्षो हि पार्थिवः सुखमेधते ॥
 हयोक्षयाणां पञ्चानां मध्ये गुह्यमधिष्ठितम् ।
 तथा ग्रामशतानाञ्च कुर्याद्राक्षस्य संयत्तम् ॥
 ग्रामस्थाधिपतिं कुर्याद्दशग्रामपतिं तथा ।
 विंशतीं शतेश्च सङ्गपतिमेव च ॥
 ग्रामे दोषान् वस्तुपन्नान् ग्रामिकः प्रनक्षेः
 स्वयम् ।
 शंसिदग्रामदेशेऽप्यप्यप्यो विंशतीं शतम् ॥
 विंशतीं शतं तत्तत् शतेश्च निवेदयेत् ।
 शंसिदग्रामशतेश्च सङ्गपतये स्वयम् ॥
 ग्रामि राजप्रदेयानि प्रत्यहं ग्रामवासिभिः ।
 अन्नपानेन्यनादीनि ग्रामिकस्तान्वापुयात् ॥
 दृष्टी कुलसु सुखीनं विंशी पञ्च कुलानि च ।
 ग्रामं ग्रामशताञ्च सङ्गस्थाधिपतिः पुरम् ॥
 तेषां ग्राम्याणि कार्याणि पृथक् कार्याणि चैव
 हि ।
 राज्ञोऽप्यः सचिवः क्षिप्रं क्षान्तिं पश्येदतश्चितः ॥

राजध

नगरे नगरे चैकं कुर्यात् सर्वार्थचिन्तकम् ।
 उच्चैः स्थानं चोररूपं नक्षत्राणां च गृहम् ।
 सताननुपरिक्लामेत् सर्वानेव सदा स्वयम् ।
 तेषां वृत्तं परिचयेत् सव्यादृष्टुं तच्चरेः ॥
 राज्ञो हि रक्षाधिपताः परस्मादायिनः शूराः ।
 भूतान् भवन्ति प्रायेण तेभ्यो रक्षेद्दिमाः प्रजाः ॥
 ये कार्यान्तेभ्योऽर्थमेव गृह्णीतुः पापघेतवः ।
 तेषां सर्वस्वमादाय राजा कुर्यात् प्रवासनम् ॥
 राजकर्मसु युक्तानां स्त्रीणां प्रियजनस्य च ।
 प्रत्यहं कल्पयेद्वृत्तिं स्थानकर्मामुत्तमम् ॥
 पणो देयोऽवकृष्टस्य वृत्तकृष्टस्य वेतनम् ।
 यागसांसिकस्तथाहो धान्यद्रोणस्तु
 मासिकः ॥ * ॥
 क्रयविक्रयमध्वानं भक्त्यश्च सपरिचयम् ।
 योगक्षेमश्च संप्रत्यक्षं वणिजो दापयेत् करान् ॥
 यथा फलेन युज्येत राजा कर्त्ता च कर्मणाम् ।
 तथावेष्ट्य श्रुपौ राक्षं कल्पयेत् सततं करान् ॥
 यथात्पात्तमदन्त्यानां वार्याको वत्स वटपदाः ।
 तथात्पात्तो गृहीतयो राक्ष्माणाञ्चन्द्रकः
 करः ॥
 पञ्चाशद्भाग आदेयो राज्ञा पशुहिरण्ययोः ।
 धान्यानामष्टमो भागः वष्टो द्वादश एव वा ॥
 आद्रीताश्च वष्टभागं दुर्मांसमधुसर्पिषाम् ।
 गन्धौधिरसानाञ्च मूलपुष्पफलस्य च ॥
 पञ्चाशत्कलानाञ्च वेदलस्य च चर्मणाम् ।
 ऋणयानाञ्च भाणानां सर्वस्याश्रमयस्य च ॥
 न्ययमागोऽप्याद्रीतं न राजा श्रोत्रियात्करम् ।
 न च क्षुधास्य संसीदेत् श्रोत्रियो विषये वसन् ॥
 यस्य राजसु विषये श्रोत्रियः सीदति क्षुधा ।
 तस्यापि तनक्षुधा राक्षमचिरेणैव सीदति ॥
 श्रुतवित्ते विदित्वास्य वृत्तिं धर्मज्ञां प्रकल्पयेत् ।
 संरक्षेत् सर्वतश्चेन पिता पुत्रमिवौरसम् ॥
 संरक्ष्यमाणो राजा यं कुरुते धर्ममन्वहम् ।
 तेनारुन्धते राज्ञो द्विविधं राक्षमेव च ॥
 यत्किञ्चिदपि वर्षस्य दापयेत् करसंज्ञितम् ॥
 व्यवहारेण जीवन्तं राजा राक्षं पृथगजन्मम् ॥
 कारकान् शिष्टिपञ्चैव शूद्राणां लोपणीविनः ।
 एकैकं कारयेत् कर्म्म मासि मासि महीपतिः ॥
 मोक्षेन्यादात्मनो मूलं परेषाञ्चातिष्ठया ।
 उच्छिन्दन् ह्यात्मनो मूलमात्मानं ताञ्च पीड
 येत् ॥
 तीक्ष्णश्चैव नृदुश्च स्यात् कार्यं वीर्य मही-
 पतिः ।
 तीक्ष्णश्चैव नृदुश्चैव राजा भवति सम्मतः ॥
 अमात्यमुख्यं धर्मज्ञं प्राप्तं दानं कुलोद्गतम् ।
 स्थापयेदासने तस्मिन् खितः कार्यक्षेत्रे शृणाम् ॥
 एवं सर्वं विधायैदमिति कर्त्तव्यमात्मनः ।
 युक्तश्चैवाप्रमत्तश्च परिरक्षेद्दिमाः प्रजाः ॥
 विक्रोशन्तो यस्य राक्ष्माद्विपन्ने दस्युभिः प्रजाः ।
 संपश्यतः सभक्तस्य नृतः स न तु जीवति ॥
 क्षत्रियस्य परो धर्मः प्रजानामेव पालनम् ।
 निर्द्विषमभोक्ता हि राजा धर्मज्ञः युज्यते ॥

राजध

उत्थाय पश्चिमे ग्रामे क्षतश्रीचः समाहितः ।
 कुताभिर्ग्रास्यार्थं प्रविष्टैः च शुभौ सुभाम् ॥
 तत्र क्षितः प्रजाः सर्वान् प्रतिगन्धं विसर्जयेत् ।
 विष्टस्य च प्रजाः सर्वान् मन्त्रयेत् सङ्ग मन्त्रिभिः ।
 गिरिपृष्ठं समारुह्य प्रासादं वा रक्षोमतः ।
 अरण्ये निःशुलाके वा मन्त्रयेद्विभाषितः ॥
 यस्य मन्त्रं न जानन्ति समागन्धं पृथगजनाः ।
 सत्तुङ्गा पृथिवीं सुदृक् कोवहीनोऽपि
 पार्थिवः ॥
 जङ्गलान्त्वधिरास्तिर्यग्गोनाञ्च वधोगतान् ।
 स्त्रीन्निच्छया क्षितयङ्गान् मन्त्रकावेऽपचारयेत् ॥
 भिन्दन्धवमता मन्त्रं तेऽर्थगोनाक्षये च ।
 स्त्रियश्चैव विशेषेण तस्मात्तत्राहती भवेत् ॥
 मध्यस्थिनेऽर्द्धरात्रे वा विश्रान्तो विगततन्मः ।
 चित्तयेऽहम्भक्त्यामार्थान् सार्द्धं तैरेक एव वा ॥
 परस्परविरुद्धानां तेषाञ्च सप्तपार्जनम् ।
 कन्यानां सम्पदानञ्च कुमारिणाञ्च रणवम् ॥
 दूतसंप्रेषणश्चैव कार्येषां तथैव च ।
 अन्तःपुरप्रचारश्च प्रणिधीनाञ्च चेदितम् ॥
 क्षत्रं चाश्विधं कर्म्म पञ्चवर्गञ्च तत्ततः ।
 अनुरागापरागौ च प्रचारं मण्डलस्य च ॥
 मध्यमस्य प्रचारश्च विजयीषोश्च चेदितम् ।
 उदासीनप्रचारश्च शत्रोश्चैव प्रयत्नतः ॥ * ॥
 एताः प्रकृतयो मूलं मण्डलस्य समासतः ।
 अष्टौ चान्याः समाख्याता दादृशेव तु ताः
 स्मृताः ॥
 अमात्यराक्षदुर्गार्थदस्ताः पञ्च चापराः ।
 प्रत्येकं कथिता स्मृताः संचेषेण हिसप्रतिः ॥
 अनन्तरमरिं विद्यादरिसेविनमेव च ।
 अरेरन्तरं मित्रमुदासीनं तयोः परम् ॥
 तान् सर्वानभिसन्ध्यान् सामादिभिरुपक्रमैः ।
 यस्मै चैव समस्तैश्च पौरुषेण नयेन च ॥
 सन्धिश्च विग्रहश्चैव यानमासनमेव च ।
 द्वेधीभारं संश्रयश्च वङ्गशुभाञ्चिन्तयेत् सदा ॥
 आसनश्चैव यानश्च सन्धिं विग्रहमेव च ।
 कार्यं वीर्यं प्रयुज्जीत द्वेधं संश्रयमेव च ॥
 सन्धितुं द्विविधं विद्यादाज्ञा विग्रहमेव च ।
 उभे यानासने चैव द्विविधः संश्रयः स्मृतः ॥
 समानयानकर्म्म च विपरीतस्तथैव च ।
 तदात्वायतिसंयुक्तः सन्धिर्ज्ञेयो द्विलक्षणः ॥
 स्वयंक्षतश्च कार्यार्थमकाजे काल एव वा ।
 मित्रस्य चैवापलते द्विविधो विग्रहः स्मृतः ॥
 एकाकिनश्चात्ययिकं कार्यं प्राप्तिं यद्विष्टया ।
 संक्षतस्य च मित्रेण द्विविधं यानमुच्यते ॥
 चीरस्य चैव क्रमशो देवात् पूर्वक्षतेन वा ।
 मित्रस्य चाशुरोपेन द्विविधं स्मृतमासनम् ॥
 नलस्य सामिनश्चैव स्थितिः कार्यार्थविष्टये ।
 द्विविधं कीर्तयते द्वेधं वाङ्मनस्यगुणवेदिभिः ॥
 अर्थसम्पदादर्थं च पीयमानस्य शृणुभिः ।
 बाधुषु अपदेशार्थं द्विविधः संश्रयः स्मृतः ॥ * ॥
 यदावमन्त्रेण्यन्तामाधिष्यं प्रवमात्मनः ।
 तदात्वे चास्त्रिकां पीडां तदा सन्धिं समाचरेत् ॥

तदास्य तत्त्वानि ।
 “यदा प्रकृष्टा मन्त्रेण सन्धासु प्रकृतीर्भवेत् ।
 अन्तर्हितं तथात्मानं तदा कुर्वीत विग्रहम् ।
 यदा मन्त्रेण भावेन कृष्टं पृष्टं बलं सक्तम् ।
 परस्व विपरीतं तदा वाचाद्रिपुं प्रति ।
 यदा तु स्यात् परिच्छिन्नो वाचनेन बलेन च ।
 तदासीत प्रयत्नेन श्रवणैः सन्धयस्त्रयोः ।
 मन्त्रेणार्तिं यदा राजा सन्ध्यां कृतवन्तरम् ।
 तदा हिवा बलं ज्ञात्वा साधयेत् कर्ममात्मनः ।
 यदा परबलानाम् मन्त्रोपयोगी भवेत् ।
 तदा तु संशयेन चिप्रं धार्मिकं चिन्तनं कृपम् ।
 नियतं प्रकृतीनां कुर्व्याद्योरिवलस्य च ।
 उपशेषे तं निजं सन्धयेनैव यथा ।
 यदि तत्रापि संप्रति दोषं संशयकारितम् ।
 सुपुङ्गवे तत्रापि निर्विशङ्कः समाचरेत् ।
 सर्वोपायेस्तथा कुर्व्यामीतिष्ठः एषिवीर्यपतिः ।
 यथास्याभ्यधिका न स्युर्मन्त्रोदासीनश्रवणः ।
 आर्यतिं सन्ध्यायां तदास्य विचारयेत् ।
 अतीतानां सर्वेषां गुणश्रेष्ठौ च तत्त्वतः ।
 आर्यतां गुणदोषज्ञानात्वे चिप्रनिश्चयः ।
 अतीते कार्यशेषः श्रुतिभिर्भाभिभूयते ।
 यथेन नाभिसम्बन्धमिच्छोदासीनश्रवणः ।
 तथा सर्वं संविद्भावेन सामासिको नयः ।
 यदा तु यानमातिष्ठेदिराष्ट्रं प्रति प्रभुः ।
 तदानेन विधानेन यायादिरपुरं श्रुतेः ।
 मार्गशीर्षे शुभे मासि यायादयानां महीपतिः ।
 कालगुणं वाच्यं चेन्न वा मासौ प्रति यथावत् ।
 अथैवपि तु कालेषु यदा पश्येदुषं जयम् ।
 तदा यायादियज्ञेन यस्मिन् चोत्थिते रिपोः ।
 ज्ञात्वा विधानं मन्त्रे तु याज्ञिकं यथाविधि ।
 उपयस्यास्यैव चारान् सन्धिविधाय च ।
 वंशोध्य त्रिविधं मार्गं बहुविधं बलं सक्तम् ।
 साम्यरायिककक्षेन यायादिरपुरं श्रुतेः ।
 श्रुत्सेविनि मित्रे च गृहे युक्ततरो भवेत् ।
 मत्प्रत्यागते चैव स हि कष्टतरो रिपुः ।
 दक्षकृद्देव तन्मार्गं यायात् शकटेन वा ।
 यदाहमकराभ्यां वा स्रुत्या वा गच्छेन वा ।
 यतश्च भयमाशङ्कते ततो विस्तारयेद्दणम् ।
 पक्षेन चैव युद्धेन निविशेत् सदा स्वयम् ।
 सेनापतिवकाश्यासौ सन्धेस्तु निवेद्येत् ।
 यतश्च भयमाशङ्कते प्राचीं तां कल्पयेद्दणम् ।
 गुह्याच्च स्थापयेदामान् ज्ञतसंज्ञान् समन्ततः ।
 स्थाने युद्धे च कुशलानभीरुनविकारिणः ।
 संहतान् योधयेदस्मान् कामं विस्तारयेद्दणम् ।
 स्रुत्या वज्रैश्च चेतान् युद्धेन युद्धं योधयेत् ।
 स्रुत्या चैव सन्धेनैव नौद्विपेक्षया ।
 दण्डमुत्कारते चापैरसिचस्मायुधैः स्रुते ।
 कुर्वन्नात्र मत्स्यां पञ्चालान् मूरसेनान् ।
 दीर्घान् लघून् चैव नरानयान्कीदृशं योधयेत् ।
 प्रहर्षयेद्दणं चैव तां सन्धयं परीक्षयेत् ।
 चेदाद्येव विजानीयादरीन् बोधयतामपि ।
 उपरक्षारिमासीत् राट् चाक्षोपयोद्धयेत् ।

दूषयेत्तान् सततं यववासीरक्षेन्वयम् ।
 भिन्नाश्चैव तदात्रानि प्राकारपरिखातया ।
 समपक्ष्मवेष्टेन राज्ञी विचारयेत्तथा ।
 उपपद्यानुपपद्येदुधुधेतेन च तत्त्वतम् ।
 युक्तं च देवे युध्यते जयप्रेप्सुरपेतभीः ।
 सान्ना दानेन मेदेन समकौरयवा एयक् ।
 विवेतुं प्रयतेतारीन् युद्धेन कदाचन ।
 अनित्यो विजयो यस्यादृष्टमति युष्मानयोः ।
 पराजयश्च संयामे तस्यादृष्टं विवर्णयेत् ।
 यथायामपुपायानां पूर्वोक्तानामवभावे ।
 तथा युध्यते संयतो विजयेत रिपुं यथा ।
 जित्वा सम्पद्येदेवान् प्राक्काशेव धार्मिकान् ।
 प्रदद्यात् परिहारींश्च स्थापयेदभयानि च ।
 सर्वेषाम् विदितेषां समासेन चिकीर्षितम् ।
 स्थापयेत्तत्र तद्व्यं कुर्व्याच्च समयक्रियाम् ।
 प्रमादानी च कुर्वीत तेषां वस्त्रान् यथो-
 दितान् ।

रत्नेषु पूजयेदेन प्रधानपुङ्गवैः सह ।
 आदानमप्रियकरं दानं प्रियकारकम् ।
 अभीष्टानाममयानां काले युक्तं प्रशस्यते ।
 सर्वं कर्मदमायनं विधाने देवमानुषे ।
 तयोर्देवमचिन्त्यन् मानुषे विद्यते क्रिया ।
 सह वापि ज्ञेयैर्युक्तः सन्धिं ज्ञात्वा प्रयत्नतः ।
 मित्रं हिरण्यं भूमिं वा सम्पद्येद्विधं पणम् ।
 पार्श्वियाश्च संप्रेष्य तथाक्रन्दश्च मन्त्रले ।
 मित्रादयाव्यमित्रादा याज्ञिकमवाप्नुयात् ।
 व्याक्रन्दः पार्श्वियाश्च नियामको राजा ।
 “हिरण्यभूमिसम्पन्ना पार्श्विधो न तथेष्टे ।
 यथा मित्रं पुत्रं जन्मा ज्ञप्तमप्यायति चमम् ।
 धर्मेण च ज्ञतश्च तद्व्यं प्रकृतमेव च ।
 अमरुतं स्थिरारम्भं लघु मित्रं प्रशस्यते ।
 प्राज्ञं कुलीनं मूरुच दणं दातारमेव च ।
 ज्ञतश्च धृतिमन्तश्च कष्टमाहुररिं बुधाः ।
 आर्यतां पुत्रवृत्तान् शीर्षं कष्टवेदिता ।
 सौजन्यश्च सततमुदासीनगुणोदयः ।
 सौजन्यं बहुप्रदम् ।
 “सैन्यां प्रशस्त्रं निजं पशुद्विकरीमपि ।
 परिखलेनृपो भूमिमात्रायमविचारयन् ।
 व्यापदं धनं रक्षेद्वारान्तेहनेरपि ।
 आत्मानं सततं रक्षेद्वारैरपि धनेरपि ।
 सह सन्ध्याः समुत्पन्नाः प्रसमीक्षापदो भूषम् ।
 संयुक्ताश्च विद्युक्ताश्च सर्वोपायान् खलेभ्यः ।
 उपेतारसुपियश्च सर्वोपायांश्च ज्ञतः ।
 एतत् त्वं समाश्रित्य प्रयतेतायंविद्युते ।
 उपेतारं आत्मानम् । उपयं प्राप्तयम् ।
 “एवं सर्वमिदं राजा सह सम्पन्न मन्त्रिभिः ।
 वायामात्रं मध्याह्ने भोक्तुमन्तःपुरं विधेत् ।
 तत्रात्रभूतेः काचमेरुहायैः परिचारकैः ।
 सुपरीक्षितमन्त्राद्यमन्त्राणां निष्ठापयेत् ।
 विधत्तेरगदेवाश्च सर्वदशांश्च योजयेत् ।
 विधत्तानि च रत्नानि निवर्तते धारयेत् सदा ।
 परीक्षिताः शिवश्चैव अचनोदकपूजैः ।

वैशाभरवसंज्ञाः कृषीशुः सुवमाहिताः ।
 एवं प्रयत्नं कुर्वीत यानश्रवावनाश्रमे ।
 ज्ञाने प्रवाधने चैव सन्ध्याज्ज्ञारकेषु च ।
 सुतवात् विद्वदेवैव लोभिरन्तःपुरे सह ।
 विद्वत् तु यथाकालं पुनः कात्यायि चिन्तयेत् ।
 अजडतश्च संप्रदायशुद्धिं पुनश्चिन्तयेत् ।
 वाहनानि च सन्ध्यां श्रुत्याश्वाभरवानि च ।
 सन्ध्यापोषाश्च श्रुत्याश्वाभरवानि च ।
 रहस्याश्वाविनाशेव प्रकीर्षणाश्च विहितम् ।
 गत्वा कक्षान्तरं तन्वन् समनुज्ञाय तं जयम् ।
 प्रविशेद्विज्ज्ञातार्थं लोभितोरन्तःपुरं पुनः ।
 तत्र तुष्टा पुनः किञ्चित्कर्मोपैः प्रहर्षितः ।
 संविशेत्तु यथाकालं तत्तुष्टं गतजम् ।
 एतद्विधानमातिष्ठेदरोगः एषिवीर्यपतिः ।
 अस्वस्थः सन्धेस्तु भव्यं विनियोजयेत् ।”

इति मानवे ७ अध्यायः । ७ ।

कालीकापुराणोक्तं राजधर्मः ५५ । ५५ अध्या-
 ययोः द्रव्यः । महाभारतोक्तं राजधर्मः शान्ति-
 पर्वणि द्रव्यः । पद्मपुराणोक्तं राजधर्मः अर्जुन-
 खण्डे १३८ अध्याये द्रव्यः ।

राजधानकं, लो, (धीयतेऽनेति । धा + कृट् ।
 ततः कन् । राज्ञां धानकं नगरम् ।) राज-
 पुरम् । इति शब्दरत्नावली ।

राजधानी, लो, (धीयतेऽस्यामिति । धा + अधि-
 करणे कृट् । डीप् । राज्ञां धानी नगरी ।)
 राजधानिका । तत्पठ्यायः । कोटः २ राज-
 धानकम् २ । इति शब्दरत्नावली । स्कन्वा-
 वारः ४ । इति धर्मचक्रः । (यथा, रघुः १२।७० ।

“तौ दम्पती स्तौ प्रति राजधानीं

प्रस्थापयामास वशी वशिष्ठः ।”)

राजधान्यं, लो, (राजप्रियं धान्यम् ।) धान्याकः ।
 इति राजनिघण्टुः । (यथा, हजतुर्विज्ञता-
 याम् । १५ । १२ ।

“त्वाद्भूवकमयिरागोत्तमान्ध्यान्ध्यान्धुक्तिज्ञाः ।
 गजितपटुतन्नुवायाः शान्ताश्च राजधान्यानि ।”)
 राजभुक्तकः, पुं, (भुक्तकः राजा । राजहन्ता-
 इत्यात् परनिपातः ।) हजतुस्तूरः । तत्पठ्यायः ।
 राजधर्मः २ महाशठः २ निजैश्च युक्तः ७
 आन्तः ५ राजधर्मः १ । इति राजनिघण्टुः ।
 अस्व गुह्याः भुक्तकश्च द्रव्याः ।

राजनामा, [न] पुं, (राज्ञो नाम नाम यस्मात् ।)
 पटोलः । इति राजनिघण्टुः ।

राजनीतिः, लो, (राज्ञी नीतिः ।) राज्ञी जयः ।
 यथा, चाणक्यपञ्चतन्त्रप्रथमः श्लोकः ।

“नानाशास्त्राङ्गं वक्ष्ये राजनीतिवस्तुचरम् ।
 सर्वलोचनमिदं शास्त्रं चावक्ष्ये सारसं यत्नम् ।”

सा यथा,—

“गदितं वक्ष्यमाश्रयां युद्धा मागवतोऽमरः ।
 प्राह धर्माप्यंयुक्तं प्रजादो वाक्पुत्रतमम् ।
 यदायदा जयं राजन् ! यदितं तु जयस्य च ।
 अविरोधेन धर्मेण अयं लोपाज्जयन् यत् ।
 सर्ववन्ताहममं कामममं यत्नम् वत् ।

राजनी

परमेष्ठ च वक्ष्येः पुत्र तत् कर्म आचर ।
 यथा छात्रा प्रवाच्यत यथा कौर्मिर्भवेत्तव ।
 यथा नापयशोयोगस्तथा कुल महामते ।
 एतदर्थं श्रियं दीप्ता काङ्क्षन्ति पुत्रवोत्तमाः ।
 येनेति हि यद्वैष्णवकं निवसन्ति सुनिर्जृताः ।
 दृष्टो ज्ञातिगणा विप्रः कौर्मिश्च यशसा सह ।
 तस्माद्वयथा ते निवसन्ति पुत्र-
 राण्यस्तस्यैव कुलोत्तमाद्याः ।
 तथा यतस्मान्नसत्त्वचेष्टया
 यथा यशस्वी भवितानि लोके ।
 भूयसां सदा ब्राह्मणभूषितायां
 चिन्तामितायां दृष्ट्वापिनायाम् ।
 मुमुक्षुणासक्तसमुद्भवायां
 अर्हं प्रयात्नीह नराधिपेन्द्राः ।
 तस्माद्विज्ञायाः सुनिशास्त्रयुक्ता
 नराधिपांस्तै प्रतिपाद्यन्ते ।
 दिव्यैर्गुणैः क्रतुभिर्दिनेन्द्रा
 यज्ञादिधर्मो न वृषस्य शान्तिः ।
 तपोऽध्ययनसम्पन्ना याननाध्यापने रताः ।
 सन्तु विप्रा बन्धे पूज्यास्ततोऽनुज्ञामवाप्य हि ।
 स्वाध्याययज्ञनिरता दातारः शस्त्रजीविनः ।
 क्षत्रियाः सन्तु देहेन्द्र प्रजापालनधर्म्मिणः ।
 यज्ञाध्ययनसम्पन्ना दातारः क्षत्रिकारिणः ।
 पातुपाल्यं प्रकुर्वन्तु वैश्या विपिनजीविनः ।
 ब्राह्मणक्षत्रियविशौ सदा मुमुक्षुणो रताः ।
 मुद्राः सन्तु सुरश्रेष्ठ तवाज्ञाकारिणः सदा ।
 यदा वर्याः स्वधर्म्मस्था भवन्ति दितिलम्बर ! ।
 धर्म्मदृष्टिस्तदा स्याद्ध्ये धर्म्मदृष्टौ वृषोदयः ।
 तस्माद्बर्णा सधर्म्मस्थास्त्वया कार्याः सदा बले ।
 तद्दृष्ट्वै भवतो दृष्टिस्तद्गानौ हानिरुच्यते ।
 इत्थं वचः आद्य महासुरेन्द्रो
 बलिं महात्मा स बभूव तूष्णीम् ।
 ततो यदाज्ञापयसे क्षत्रिये
 इत्थं बलिः प्राज्ञ वचो महर्षे ।
 इति वामने ७१ अध्यायः ॥ ॥

अपि च ।
 “एवं दत्त्वा ततो राज्यं नृद्वै चाप्राय धर्म्मवित् ।
 उवाच मधुरं वाक्यं पुत्रं पुत्रवती वरः ।
 राज्यस्येनापि ते पुत्र कर्म्मणं श्रेष्ठ तन्मम ।
 यदीच्छेत् परमं धर्म्मं पितृणां तारणं तथा ।
 दातव्योऽनिर्गन्त कर्म्मणा हन्तया परदारिकाः ।
 बालघाताश्च हन्तया हन्तया स्त्रीविघातकाः ।
 मात्सीभं परद्वेष्येण अन्धायोपार्जितेषु च ।
 न चिरं तिष्ठते कापि सर्वे मान्याः कदाचन ।
 रक्षणीयश्च ते देशः कुलन्यायवशाज्जितः ।
 निर्वोदयुक्तेन स्यात्तत्तममात्यवचनं कुल ।
 अमात्यो यदसौ ब्रूयात् पुत्र कार्यविमर्शनम् ।
 अवधमेव कर्म्मणं शरीरपरिरक्षणम् ।
 प्रजा येन प्रमोदन्ति येन सुखान्ति ब्राह्मणाः ।
 एवं ते पुत्र कर्म्मणं मम प्रियहितेविद्या ।
 सप्त वचनं वर्ण्यत दोषो राज्यस्तु तन्महत् ।
 धेनु राजा विनश्यते सम्पन्नोऽपि महायुतिः ।

राजनी

वर्ण्येत सुरापानं नृगया वर्ण्येत् सदा ।
 वाक्यं कृत्वा न वक्तव्यं दृष्ट्वा यावत् कदाचन ।
 राजगुह्यं न वक्तव्यं दूतभेदं विवर्ण्येत् ।
 वर्ण्येदतिपातव्यं असन्निधौ समागमम् ।
 अर्थदूषणकक्षेव न कर्म्मणं कदाचन ।
 अमात्यं नाप्रियं ब्रूयाद्यदीच्छेद्वाजकर्मणि ।
 नाहं निवारणीयस्ते गमनाय पथे स्थितः ।
 तैस्त्वमे क्रियतां शीघ्रं यदीच्छसि मम प्रियम् ।
 ततः पितृवचः श्रुत्वा राजपुत्रो यशस्विनः ।
 उभौ तु पादौ संयुज्य कारवयं प्रदुवाच तम् ।
 इत्यादि श्रीवराहपुराणे भगवच्छास्त्रे श्रीकरवे
 तीर्थमाहस्त्रि आदित्यवरप्रदानमन्त्रजम्बुको-
 पाख्यानं नामाध्यायः ॥ ॥

अन्यथा ।
 मनुवचाच ।
 “राज्ञोऽभिषिक्तमात्रस्य किं कृत्यतमं भवेत् ।
 एतत् सर्वं समाचक्षुः सम्यक्स्ति यतो भवान् ।
 मत्स्य उवाच ।
 अभिषेकार्द्रशिरसा राज्ञा राजीवलोचन ।
 सहायावरणं कार्यं तत्र राज्यं प्रतिष्ठितम् ।
 यदस्यात्पतरं कर्म्म तदप्येकेन दुष्करम् ।
 पुत्राण्यसहायेन किमु राज्यं महत् पदम् ।
 तस्मात् सहायान् वरयेत् कुलीनान् वृषतिः
 स्वयम् ।
 शूरान् कुलीनान् जातीयान् बलयुक्तान् श्रिया-
 स्त्रिणां ।
 रूपसत्त्वगुणोपेतान् सम्मतान् समया युतान् ।
 क्लेशचमाम् महोत्साहान् धर्म्मज्ञांश्च प्रियं-
 वदान् ।
 हितोपदेशकालज्ञानं स्वामिभक्तान् यशो-
 रथिनः ।
 एवंविधानं सहायोश्च शुभकर्म्मसु योजयेत् ।
 गुणहीनानपि सदा विज्ञाय वृषतिः स्वयम् ।
 कर्म्मस्त्रेव नियुक्तीत यथायोग्येषु भारत ।
 कुलीनः शीलसम्पन्नो धनुर्वेदविशारदः ।
 हस्तिशिखान्धिशिपासु कुशलः शस्त्रभाषणः ।
 निमित्ते शकुनज्ञाने वक्ता चैव चिकित्सिते ।
 क्षतज्ञः कर्म्मणा शूरक्षया क्लेशसहो जलुः ।
 शूतत्वविधानज्ञः फल्गुसारविशेषवित् ।
 राज्ञा सेनापतिः कार्यो ब्राह्मणः क्षत्रियो
 यथा ।
 प्राशुः सुरुपो दक्षश्च प्रियवादी न चोद्धतः ।
 चित्तग्राहश्च सर्वेषां प्रतीहारी विधीयते ।
 यथोक्तवादी दूतः स्याद्देशभाषाविशारदः ।
 शक्तः क्लेशसहो वाग्मी देशकालविभाषितः ।
 विज्ञातदेशकालश्च दूतः स्यात् स महोत्तमः ।
 यक्ता नैयस्य यः काले स दूतो भूपतेर्भवेत् ।
 प्राश्वो वायताः शूराः दृढभक्ता निराकुलाः ।
 राज्ञा तु रक्षिणः कार्योः सदा क्लेशसहा
 हितः ।
 अनाहार्योऽदृष्टश्च दृढभक्तिश्च पापिदै ।
 तान्मन्त्रधारी भवति वारी वाचय तद्वृत्ता ।

राजनी

प्राह्मण्यविधितत्त्वज्ञो देशभाषाविशारदः ।
 सन्निविष्टश्चिकः कार्यो राज्ञा नवविशारदः ।
 व्यायययज्ञो लोकज्ञो देशोत्पत्तिविशारदः ।
 क्षताक्षतज्ञो भृत्यानां ज्ञेयः स्याद्देश रक्षिता ।
 सुरुपस्तखः प्राशुर्दृढभक्तिः कुलोत्तमः ।
 शूरः क्लेशसहोऽथैव स्वर्गधारी प्रकीर्तितः ।
 शूरश्च बलयुक्तश्च गणान्धरथकोविदः ।
 धनुर्धारी भवेद्वाक्ताः सर्वक्लेशसहः शुचिः ।
 निमित्तशकुनज्ञानश्च यशश्चाविशारदः ।
 हयायुर्वेदतत्त्वज्ञो भूवि भागविशेषवित् ।
 स्वामिभक्तो महोत्साहः सर्वेषां प्रियवदः ।
 बलावलज्ञो रथिकः स्थिरदृष्टिः प्रियवदः ।
 शूरश्च क्षतविद्यश्च सारथिः परिकीर्तितः ।
 अनाहार्यः सुचिर्दक्षश्चिकित्सितविदावरः ।
 खड्गशास्त्रविशेषज्ञः खडाध्यक्षः प्रशस्यते ।
 खड्गशास्त्रविधानज्ञाः पराभेदाः कुलोत्तमाः ।
 सर्वे महानसे धार्या लुप्तक्लेशनखा जनाः ।
 समः शत्रौ च मित्रे च धर्म्मशास्त्रविशारदः ।
 विप्रसुखः कुलीनश्च धर्म्माधिकरणी भवेत् ।
 कार्यास्तथाविधास्तत्र द्विजसुखाः सभासदः ।
 सर्वदेशाक्षराभिज्ञः सर्वशास्त्रविशारदः ।
 कुशकः कथितो राज्ञः सर्वोधिकरणीषु वै ।
 शीघ्रोपेतान् सुसम्पन्नान् समश्रित गतान्
 समान् ।
 अजरान् वै लिखेत् यस्तु लेखकः स वरः स्तुतः ।
 उपायवाक्यकुशलः सर्वशास्त्रविशारदः ।
 बह्वर्ध्वक्ता चाख्येन लेखकः स्याद्भृगुत्तमः ।
 वाक्याभिप्रायतत्त्वज्ञो देशकालविभागवित् ।
 अनाहार्यो वृष भक्तो लेखकः स्याद्भृगुत्तमः ।
 पुरुषान्तरतत्त्वज्ञोः प्राश्वश्चाप्यलोलुपाः ।
 धर्म्माधिकरणीः कार्यो जनाज्ञानकरा नराः ।
 एवंविधास्तथा कार्या राज्ञा दौवारिका जनाः ।
 लोहवस्त्राजिनादीनां रत्नानाश्च विधानवित् ।
 विज्ञाता फल्गुसारोऽयामनाहार्यः सुचिः सदा ।
 निपुणश्चाप्रमत्तश्च धनाध्यक्षः प्रकीर्तितः ।
 आयदारेण सर्वेषु धनान्यत्तसमा नराः ।
 अयदारेण च तथा कर्म्मणा पृथिवीक्षिता ।
 परम्परागतो यः स्यादृष्टाङ्गे तु चिकित्सितः ।
 अनाहार्यः स वेद्यः स्याद्दृष्टान्ता च कुलोत्तमः ।
 प्राणाचार्यः स विज्ञेयो वचनं तस्य भूषणः ।
 राजन् राज्ञा सदा कार्यं यथाकार्यं पृथग-
 जनेः ।
 हस्तिशिखाविधानज्ञो वनजातिविशारदः ।
 क्लेशचमस्तथा राज्ञो गणाध्यक्षः प्रशस्यते ।
 एतेरेव गुणैर्युक्तः स्वासनश्च विशेषतः ।
 गजारोहो नरेन्द्रस्य सर्वकर्म्मणि प्रस्यते ।
 हयशिखाविधानश्च क्षत्रिकित्सितपारगः ।
 अन्धाध्यक्षो सहोभक्तः स्वासनश्च प्रशस्यते ।
 अनाहार्यश्च शूरश्च तथा प्राज्ञः कुलोत्तमः ।
 दुर्गाध्यक्षः स्तुतो राज्ञ उदयुक्तः सर्वकर्म्मसु ।
 वास्तुविद्याविधानज्ञो कौतुहलको जितश्रमः ।
 दीर्घदर्शी च शूरश्च अप्रतिः परिकीर्तितः ।

राजन्यः

विवेकिनो महीपालाः पालयन्ति यथा प्रजाः ।
तथा तानपि देवेशः पालयत्यनिशं हरिः ॥
प्रजायां पालनं दानं द्वेऽपि राज्ञो शुभावधि ।
ज्ञायां ये वर्जिता भूपास्ते विज्ञेया वृषाधमाः ॥
दुष्टानां शासनश्चैव शिष्टानां प्रतिपालनम् ।
प्रजुष्यन्तो महीपालाश्चिरं गच्छन्ति भूतले ॥
न्यायेनोपात्तं वित्तं यत्राद्रक्ष्यन्महीपतिः ।
निर्वृत्तो हि महीपालो विपत्त्या न हि निस्त-

रेत् ॥

वृषाः कल्याणमिच्छन्तो निजराज्यशुभाशुभम् ।
पश्यन्ति नित्यं विप्रेन्द्र । सत्वरान्तरचक्षुषः ॥
परचक्रभयं यावत् नायाति चिन्तयेद्भयम् ।
आगते तु भये भूष आचरेद्भिर्भयो यथा ॥
ज्ञातौ वापि च मित्रे वा पुत्रे वापि च मन्त्रिणि ।
कुण्याकुलेन गाम्भीर्यं मनसा प्रेम केवलम् ॥
मन्त्रिणो ज्ञातयः पुत्राः प्रजाश्च भ्रातरस्तथा ।
गाम्भीर्यहीनं भूपालं मन्त्र्यन्ते न हि भूपवत् ॥
निष्ठानि प्रथमं दूरे वसन्ति पुरतस्तदा ।
लोकाः श्रियं यदिच्छन्ति तत्तु गाम्भीर्यभूषतेः ।
एकस्य मन्त्रिणो राज्ञा चिरं राजत्वमिच्छता ।
कर्तव्याः सकले राज्ये दृढयो नैव भूसुर ॥
अत्यन्तजम्बूद्वीपा भूतानां सम्पदं हरेत् ।
तस्यां सम्पदि भूपालो भूतमन्यं नियोजयेत् ॥
मर्त्यः स्त्रीविजितो राजा गीतवात्सरतः सदा ।
चतुरङ्गबले हर्षितः सहसा विपदं व्रजेत् ॥
स्वाचार्यदणं सत्त्वं स्ववाक्यप्रतिपालनम् ।
गाम्भीर्यमेति भूपालो लक्ष्यानि द्विजोत्तम ॥
स कथं वृपतिर्यस्तु प्रतापेन द्विवर्जितः ।
स कथं वृपतिर्येन न जिता परमेदिनी ॥
जितायां परमेदिन्या यावत् पादं प्रवेष्टपः ।
प्रतिपादेऽन्धमेधस्य पलं प्राप्नोति चाक्षयम् ॥
परभूमिजयाकाङ्क्षी हतो वा वृपतिर्यधि ।
तदा गच्छेत् परं धाम विमुक्तः सर्वपातकेः ॥
युधि प्राप्नोत्यो राजा प्राप्नोति परमं पदम् ।
स साहसप्राप्त्युद्दिष्टो न सस्यदं लभेत् ॥
लक्ष्मणं लक्ष्मणं पलायनपरायणम् ।
योद्धारं युधि यो हन्यात् स भूपो धातुधो-

गतिम् ॥

पलायनपरो युधि तद्वन्ता च द्विजोत्तम ।
ताशुभावपि तिष्ठतां नरकेऽत्यन्तदुःखे ॥
युधि साहसवान् योद्धा तद्वन्ता च महीसुर ।
तिष्ठतां द्वापि सर्गे बावचन्द्रदेवाकरौ ॥
वहुनाज किमुक्तेन संक्षेपादुच्यते मया ।
प्रजापालनक्रमाणा कदाचिन्नावसीदति ॥
इति पाण्डु क्रियायोगसारे २० अध्यायः ॥

राजनीलः, स्त्री, मरकतमणिः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥

राजन्यः, पुं, (राज्ञोऽपत्यमिति । राजन् +
“राज्यश्रुतात् यत्” ४।१।१३७। इति
यत् ।) चक्षिणः । इत्यमरः । (यथा, अन्वेदे ।
१०।६०।१२१।

“ज्ञातव्योऽस्य सुखमासीत् वाङ् राजन्यः कृतः ।

अरु तदस्य यद्वैद्यः पद्मां शूरो अजायत ॥”)
राजपुत्रः । (राजति दीयते इति । राज् +
“राजेरन्यः” उणा० ३।१००। इति अन्वः ।)
अभिः । इत्युदादिर्कोषः । श्रीरिकाटपुः ।
इति जटाधरः ॥

राजन्यकं, स्त्री, (राजन्यानां चक्षिण्यानां सम्बन्धः ।
“राजन्य + “गोत्रोऽप्योद्गोरभराजराजन्येति”
४।२।३६। इति वृत् ।) चक्षिण्यसम्बन्धः । इत्य-
मरः । (यथा, रघुः । ७।१५६।

“रथी निवर्त्तनी कवची धनुशान्

उभयः स राजन्यकमेकवीरः ।

निवारयामास महावराहः

कल्पयद्योऽतमिवायं वाम्भः” ॥

राजन्यानां विषये देशे च पुं । इति काशिका ॥
अथ “राजन्यादिभ्यो वृत्” ४।२।५३।
इति वृत्प्रत्ययः ॥

राजन्वान्, त्रि, (राजास्त्वस्यास्मिन्निति वा । राजन्
+ प्रशंसायां मत्तुप् । “राजन्वान् सौराज्ये”
८।२।१४। इति निपातनात् नलोपाभावः ।)
सुराज्यकुलदेशः । इत्यमरः । “प्रजापालनादि-
स्वधर्मपरायणराज्यकुले देशे राजन्वात् राजा
विद्यतेऽस्येति मोक्षभूपादिति प्रशंसायां वतुः ।
यदुक्तं तन्मन्त्रे ।

“भूम्नि निन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेऽतिश्रायने ।
संसर्गेऽस्ति धिवक्षायां भवन्ति मत्तुवाद्यः” इति
स्वमते अख्यर्थे भमादयोऽमी अर्था अर्थात्
लभ्यन्त एव । निपातनामलोपाभावः । न
सौराज्ये राज्ञो नस्य लुप्तताविति परे । सुराजि
स्वधर्मपरात्वात् शोभना राजानोऽचेति
नार्थायां स्वतेरिति अनिषेधः । देशो लोकोप-
लक्षणं सुराजि लोके इत्यर्थः ।” इति तट्टीकायां
भरतः । (यथा, रघुः । ६।२२ ।

“कामं वृषाः सन्तु सहस्रशोऽन्ये

राजन्यतोमाहुरनेन भूमिम् ।

नक्षत्रतारायश्चकुलापि

ज्योतिष्मती चन्द्रमसेव राजिः” ॥

राजपटोलः, पुं, (पटोलानां राजा । पर-
निपातः ।) मधुरपटोलः । इति रत्नमाला ॥
राजपटोली, स्त्री, (राजप्रिया पटोली ।) मधुर-
पटोली । इति राजनिर्घण्टः ॥

राजपट्टः, पुं, (राजप्रियः पट्ट इव ।) मणि-
विशेषः । तत्पर्यायः । विराटपुः २ । इति
त्रिकाशशेषः ॥

राजपट्टिका, स्त्री, चातकपट्टी । इति हारा-
वली ॥

राजपथः, पुं, (राज्ञोऽपथाः । “अकूपूरम्भः पथा-
मानचे” ५।४।७४। इत्यमरः ।) राजमार्गः ।
तस्य लक्षणं यथा,—

“धर्मं विदुः विस्तीर्णः क्षीमाज्ञापयः कृतः ।

शुवाभिरयनागानामसम्बाधः सुसन्धरः” ॥

इति देवीपुराणम् ॥

(यथा, कुमारसम्भवे । ७।६३।

“तावत्पताकाकुलमिच्छमौकि-
रसोरखं राजन्यं प्रपेदे ॥”)

राजपत्नी, स्त्री, प्रसारिणी कता । इति राज-
निर्घण्टः ॥

राजपलाङ्गः, पुं, (पलाङ्गनां राजा । राज-
हन्तादित्वात् परनिपातः ।) रक्तवर्णपलाङ्गः ॥
काल घात इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । जव-
नेष्टः २ वृषाङ्गयः ३ राजप्रियः ४ महाङ्गलः ५
दीर्घपत्रः ६ रोकः ७ वृषेष्टः ८ वृषकन्दः ९
महाकन्दः १० वृषप्रियः ११ रक्तकन्दः १२
राजेष्टः १३ । अन्वयः गुणाः । शिशिरलम् ।
पितृकफनाशित्वम् । दीपनत्वम् । बहुविधावर-
त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

राजपौत्रः, पुं, (राजप्रियः पौत्रः ।) महापौत्र-
वृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥

राजपुत्रः, पुं, (राजाश्चन्द्रस्य पुत्रः ।) कुशंपुत्रः ।
इति शब्दरत्नावली । महाराजपुत्रः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ वसुसङ्करजातिविशेषः । राज-
पुत्र इति भाषा । यथा,—

“वैष्णादम्बकन्यायां राजपुत्रस्य सम्भवः” ॥

इति पराशरपद्धतिः ॥

करकन्यायां चक्षिण्यान्तात्तत् । इति पुरा-
णम् ॥ राजनन्दनः । तत्पर्यायः । सुवराजः २
कुमारः ३ भर्षुदारकः ४ । इत्यमरः । (यथा,—
“राजपुत्र ! चिरं जीव माजीव सुनिपुणक ! ।
जीव वा मर वा साधो साध माजीव मा मर ।”
इत्युक्तः ।)

तस्य रक्षणं यथा,—
“राजपुत्रस्य रक्षा च कर्तव्या पृथिवीक्षिता ।
आचार्यैश्चास्य कर्तव्यं नित्यमुक्तेषु रक्षणम् ॥
धर्मकामार्थशास्त्राणि धनुर्वेदश्च शिष्ययेत् ।
रथे च कुञ्जरे चैनं व्यायामं कारयेत् सदा ॥
शिष्यानि शिष्ययेच्चैव नास्तेर्मिथ्याप्रियं वदेत् ॥
गुणाधानमश्वत्थानु यस्य कर्तुं सम्भावतः ।
बन्धनं तस्य कर्तव्यं गुप्ते देशे सुखान्वितम् ॥
अविनीतकुमारं हि कुलमाशु विशीर्यते ।
अधिकारिषु सर्वेषु विनीतं हि निषेचयेत् ॥
आदौ स्वल्पेण तत्पश्चात् क्रमेणैव महत्सुखि ।
न्यायापानमर्चाश्च बन्धयेत् पृथिवीपतिः ।
यतान्वासेवमानासु विनष्टाः पृथिवीक्षितः ॥
नष्टवो वृषादूला येषां संख्या न विद्यते ॥
वृषाटनदवाचप्रं विशेषेण विवर्जयेत् ॥
वाक्पादार्थं न कर्तव्यं दक्षपादार्थमेव च ॥
परोक्षनिन्दा च तथा वर्णनीया महीक्षिता ।
अर्थस्य दूषणं राजाऽहिःप्रकारं विवर्जयेत् ॥
अर्थानां दूषणश्चैव तथा चार्थेषु दूषणम् ।
अकारणात् ससम्बद्धं दुर्मांसीनामसत्क्रिया ॥
अर्थानां दूषणं प्रोक्तं विप्रकीर्णमेव च ।
अदेशकश्चैव दहानमपात्रं दानमेव च ॥
अर्थस्य दूषणं प्रोक्तमसत्कर्मप्रवर्तनम् ।
कामं क्रोधं मर्दं मानं क्रोधं चर्वणश्चैव च ।
जेतव्यमदिक्पूर्वमं वादं पृथिवीक्षिता ॥

राजपु

इतिहा विषयं कृत्वा कार्यं भवत्यर्थं ततः ।
 कृत्वा भवत्यर्थं सर्वं राजा जनपदं जयेत् ।
 कृत्वा तु विषयं तेषां प्रभुत्वं वाञ्छति जयेत् ।
 वाञ्छाच्च विविधा श्रेयास्तुल्याभ्यन्तरकृतिमाः ।
 गुरवस्तु यथापूर्वं तेषु यत्नपरो भवेत् ।
 पिष्टपेतामहं मित्रममित्रञ्च तथा रिपोः ।
 मित्रममित्रं महाभाग मित्रं विविधतुष्यते ।
 तथापि च गुरुः पूर्वमेव भवेत्तथापि चादृतः ।
 स्वात्ममात्रो जनपदो दुर्गं सेव्यमेव च ।
 कीदृशं मित्रञ्च धर्मेण सदा राजपुत्रस्यते ।
 सदा राजपुत्रस्य राजपुत्रस्य नूनं स्वामी प्रकीर्तितः ।
 तत्त्वत्वात्तथाज्ञानां राजा रत्नः प्रयत्नतः ।
 बहुभूतया कर्मणा तथा तेन प्रयत्नतः ।
 अङ्ग्रेभ्यो यत्नयेत्तस्य मोक्षमाचरतेऽप्यधीः ।
 वधस्तस्य तु कर्मणः श्रीप्रसेव महाचित्ता ।
 न राजा ननुना भावं ननुहि परिभूयते ।
 न भावं दास्येनापि तौल्यादुहिते जनः ।
 कावे ननुर्वा भवति कावे भवति दास्यः ।
 राजा लोकद्वयापेक्षी तस्य लोकद्वयं भवेत् ।
 भूतेः सह महापानः परिहासं विवर्णयेत् ।
 भूत्याः परिभवन्तीह श्रुपं हर्षवशं गतम् ।
 व्यवहारान् च सर्वान् भूपतिः परिवर्णयेत् ।
 लोकसंग्रहार्थाय कृतकवसनो भवेत् ।
 श्रौटीरस्य नरेन्द्रस्य नित्यमुज्ज्वलचेतसः ।
 जना विरोगमायाति सदा दुःस्थेभावतः ।
 क्षितपूर्णाभिभाषी स्यात् सर्वस्वेव महापतिः ।
 वक्ष्येऽपि महाभाग भुक्तो न समाचरेत् ।
 भावं धर्मभृतां श्रेष्ठ स्थूलस्थेन भूभुजा ।
 स्थूलस्थस्य वशगो सत्त्वा भवति मेदिनी ।
 दीर्घसूत्रश्च भवेत् धर्मकर्मसु पार्थिवः ।
 दीर्घसूत्रस्य श्रुपतेः कर्महानिर्धुवं भवेत् ।
 रोगे हेतु च कामे च बोधे पापे च कर्मणि ।
 अप्रिये चैव कर्मणि दीर्घसूत्रः प्रशस्यते ।
 राजा संवृतमन्त्रेण सदा भावं विज्ञातम् ।
 तस्यासंवृतमन्त्रस्य श्रेयाः सर्वपादो भुवाः ।
 कृतान्येव तु कर्माणि जायन्ते यस्य भूपतेः ।
 नारद्वानि महाभाग तस्य स्वाङ्गसुधा वशे ।
 मन्त्रज्ञं सदा राज्यं तस्यात्मनः सुरक्षितम् ।
 कर्मणः पृथिवीपालेभ्यो नमोऽर्पयत् सदा ।
 मन्त्रवित् साधितो मन्त्रः संयतानां सुखावहः ।
 मन्त्रज्ञेन बहुवो विनष्टाः पृथिवीक्षितः ।
 आकारैरिद्विर्तेर्गत्या चेष्टया भाषितेन च ।
 नेत्रवक्त्रविकारेण यद्गतेऽन्तर्गतं मनः ।
 नवस्य कुशलस्य वशे सर्वान् वसुधरा ।
 भवतीह महाभर्तुः सदा पाथिनमन्दन ।
 नेकसु मन्त्रयेन्मन्त्रं न राजा बहुभिः सह ।
 वारोहेद्विषमां नावं नापरीक्षितनाविकाम् ।
 वे चास्य भूमिं जयतो भवेत् परिपथिनः ।
 तानानवेदशे सर्वान् सामादिभिरुपक्रमेः ।
 यथा न स्यात् स्वकीभावः प्रजानामनपेक्षया ।
 तथा राजा प्रकर्मणः स्वराज्यपरिरक्षता ।
 मोक्षमात्रा खरादः वः सर्वेष्वनपेक्षया ।

राजव

सोऽपिरादुर्भवेत्तं राज्यात् जीविताच्च सवा-
 न्तः ।
 भूतो वस्त्रो जातवन्तः कर्मयोग्यो वया भवेत् ।
 तथा रादुं महाभाग भूतं कर्मवहं भवेत् ।
 यो रादुमनुयक्षाति राज्यं खं परिरक्षति ।
 संघातमुपयाचेत् विन्दते स महान् पलम् ।
 रादुद्विरयं धान्यं मर्षी राजा सुरक्षितम् ।
 महता तु प्रवर्जने खरादस्य च रक्षिता ।
 विदं स्त्रियः परेभ्यश्च यथा माता यथा पिता ।
 गोपितानि सदा कुर्मात् स विभागो प्रियाणि च ।
 अजमसुपयोक्तव्यं फलं तेभ्यस्तथैव च ।
 धर्मकर्मदमायतं विधाने देवमाशुचि ।
 तयोर्देवमन्त्रं हि पौरुषे विद्यते क्रिया ।
 एवं महो पालयतोऽस्य भर्तु-
 र्जकाशुरागः परमो भवेत् ।
 लोकभुरागप्रभवा च लज्ज-
 र्जम्भीवत्तु चैव परा च कीर्तिः ।
 इति मात्स्ये २०० अध्यायः ।
 राजपुत्रिका, स्त्री, (राजपुत्री + संज्ञायां कृत्) ।
 शरारिपत्नी । शराली इति भाषा । यथा,—
 “शरारिराटिरादिश्च हापुत्री राजपुत्रिका ।”
 इति जटाधरः ।
 राजकन्या च । (यथा, हरिवंशे । ५५ । ४५ ।
 “उत्पादयिमास ततः पुत्रं वे राजपुत्रिका ।”)
 राजपुत्री, स्त्री, (राजः पुत्रीव ।) कटुतुम्बी ।
 रंशुका । जाती । राजरीतिः । कुन्दरी ।
 इति राजनिर्घण्टः । मालती । यथा,—
 “अतिसुलभाय जातिमालती सुमना अपि ।”
 राजपुत्री मनोज्ञा—” इति जटाधरः ।
 राजकन्या च । (यथा, महाभारते । १।७१।
 “सुलभं राजपुत्री त्वं यथा कन्यावि । भावसं ।
 भाव्या मे भव शुश्रोवि । नृदि किं करवाञ्च-
 ते ।”)
 राजपुत्र्यः, पुं, (पुत्र्यायां राजा । राजदन्तादित्यात्
 परनिपातः ।) नरगणेशपुत्र्यवृत्तः । यथा,—
 “चाप्येयः केशरो नागकेशरः कनकाक्षयः ।
 महावधं राजपुत्र्यः पञ्चकः खरघातनः ।”
 इति शब्दचन्द्रिका ।
 राजपुत्री, स्त्री, (राजप्रियं पुत्र्यमस्याः ।) स्त्री ।
 कन्यौष्ठः । इति राजनिर्घण्टः ।
 राजप्रिया, स्त्री, (राजः प्रिया ।) कन्यौष्ठः ।
 इति राजनिर्घण्टः ।
 राजपञ्चिकभक्तः, पुं, (राजते इति । राज् + पञ्च ।
 राजो दीपिकाको पञ्चिकभक्तः ।) नागरङ्ग-
 वृत्तः । इति शब्दमाला ।
 राजपलं, स्त्री, (राजाभिधायं पलम् ।) पटोलम् ।
 इति चिकित्सकः ।
 राजपला, स्त्री, (राजप्रियं पलमस्याः ।) जम्बू ।
 इति राजनिर्घण्टः ।
 राजवदरं, स्त्री, (राजो वदरमिव प्रियत्वात् ।)
 रक्षासज्जम् । खड्गम् । इति मेदिनी ।

रजसा

राजवदरः, पुं, (वदरायां राजा । राजदन्ता-
 दित्यात् परनिपातः ।) उत्तमकोजिः । तत्त्व-
 र्थावः । उपश्लेषः २ उपवदरः ३ राजवज्रभः ४
 एयकोजः ५ तनुवीजः ६ मधुरवज्रः ७ राज-
 कोजः ८ । अस्य गुणाः । सुमधुरत्वम् । शिशि-
 रत्वम् । दाहानिपित्तवातहरत्वम् । रुच्यत्वम् ।
 वीर्यवृद्धिकरत्वम् । शोथममनाश्लेषः । इति
 राजनिर्घण्टः ।
 राजवीजी, [न] चि, (राजा वीजी कारकं वज्र ।)
 राजवंशः । रत्नमरः । २ । ७ । २ ।
 राजभङ्गिका, स्त्री, हापुत्रीपत्नी । यथा,—
 “गोभङ्गीरः पङ्ककोरो हापुत्री राजभङ्गिका ।”
 इति जटाधरः ।
 राजभङ्गकः, पुं, कुहम् । निम्बः । इति राज-
 निर्घण्टः । पारिभङ्गकः । इति चाधुपाठः ।
 राजभूयं, स्त्री, (राजो भावः । राजन् + भू +
 कप् ।) राजत्वम् । यथा,—
 “स्याद्वज्रभूयं वज्रत्वं वज्रवायुव्यमिषिपि ।
 देवभूयादिकं तद्वत् ।” इति मरकोपर्यन्तम् ।
 राजभोग्यं, स्त्री, (राजा भोग्यं योग्यम् । भुज् +
 ग्यत् । कुत्वञ्च ।) जातोकोचम् । प्रियाजहन्ते, पुं ।
 इति शब्दचन्द्रिका ।
 राजमङ्कः, पुं, (मङ्ककानां राजा । राजदन्ता-
 दित्यात् परनिपातः ।) वृद्धकः । वृद्ध वृद्ध इति
 भाषा । तत्पर्यायः । महामङ्कः २ पीताङ्गः ३
 पीतमङ्कः ४ वर्षावीचः ५ महारवः ६ ।
 इति राजनिर्घण्टः ।
 राजमलः, पुं, राज्ञां मलः । राजार माल इति
 भाषा । तत्पर्यायः । उल्लिखः २ उल्लतः ३ ।
 इति चिकित्सकः ।
 राजमार्गः, पुं, (राजो मार्गः ।) राजपथः ।
 तद्विवरणं यथा,—
 “राजमार्गं सौधयुक्तं यः करोति पतिव्रतः ।
 वषाङ्गामयुक्तं सोऽपि प्रकलोकं महायते ।”
 इति नक्षत्रवेधर्त प्रकीर्तिका २३ अध्यायः ।
 अपि च ।
 “निशङ्कनृचि विक्तीर्णं देवमार्गं तु तेः जनः ।
 विशं धनुर्ग्राममार्गः श्रीमामार्गं द्रष्टव्यं तु ।
 धनुर्वि द्रष्टव्यं विक्तीर्णः श्रीमान्नाजपथः कृतः ।
 शृङ्गान्तरपथनागानामसम्पादः सुखकरः ।
 धनुर्वि चैव चत्वारि शास्त्राख्यास्तु निमित्ताः ।
 विकराचोपरपथस्तु विकरायुपरपथका ।
 जङ्गापथस्तु व्यादक्षिपादश्च यज्ञान्तरम् ।
 इतीपादस्तु पादः प्रार्थनः पादकः स्तनः ।
 अपकरः परिवारः पादमात्रः समन्ततः ।”
 इति देवीपुराणे गोपुरहारनक्षत्रं नामाध्यायः ।
 (अनामेधोऽर्गं दक्षविधानं कर्तव्यम् । यथै,
 मनुः । ६ । २८२ ।
 “सप्ततुल्येन राजमार्गं यत्नमेधमनापदि ।
 स हो कार्वाणसौ दद्यादमेध्यास्तु शोधयेत् ।”
 नीतिः । यथा, हरिवंशे भविष्यपर्वणि ।
 ५४ । २ ।

राज्य

“ज्ञानविज्ञानसम्पन्नौ राजमागविशारदौ ।
सुयुक्तावे महारंजो राज्येन दुरात्मना ॥”
राजमागः, पुं, (मागः राजा मन्त्रिणात् ।
राजदत्तादित्यात् परनिपातः ।) वन्द्यः ।
वरवटी कङ्का इति भाषा । तत्पञ्चाशः ।
नीलमागः २ रुपमागः ३ रुपीचिंतः ॥ अथ
गुणाः । कपपित्तहरत्वम् । रक्तत्वम् । वात-
कारित्वम् । वलदायकत्वम् । इति राज-
निर्वेण्डः ॥ सारकत्वम् । मुक्ताक्षपित्तहरत्वम् ।
सुम्नादुत्वम् । कृच्छ्रत्वम् । कषापत्वम् । विषदत्वम् ।
जघ्नुत्वम् । इति राजवज्रः ॥ अथ च ।
“राजमागो महामागपणच वज्रः स्तुतः ।
राजमागो गुरुः स्वादुस्तुवरकापयो रघुः ।
रक्तो वातकरो रक्तः सन्तो भूरिमलप्रदः ॥”
इति भावप्रकाशः ॥ ३ ॥
कालविशेषे अस्त्राभिलषः यथा । नारदीये ।
“निष्ठावान् राजमागश्च सुप्र देवे जगद्गणे ।
यो भवत्यति राजेन चास्त्राणादधिको हि सः ॥
कार्तिके तु विशेषेण राजमागश्च वन्द्येत ।
निष्ठावान् सुनिष्ठाईल यावदाहुतनारको ॥”
इति तिथ्यादितत्वम् ॥
राजसुतः, पुं, (सुतः राजा । राजदत्तादि-
त्वात् परनिपातः ।) सुकुलः । इति हिम-
चक्रः । ४ । २४० ॥
राजयय्या, [न] पुं, (राजयय्यः अयकारको
यय्या । राजा चासौ यय्या चेति वा ।)
अययोगः । इति हिमचक्रः ॥ अथ द्रव्य-
निर्वाणधारायो यय्यश्चेति वदयाः ॥ ३ ॥
(असौ हि सर्वरोगाणामाकरः । यय्या,
मायै । २ । ६६ ।
“मायै हि यय्याविको जेतव्यो विराडिति ।
राजयय्ये रोगाणां समूहः स महीभूताम् ॥”
“तथाह वाग्भटः ।
अनेकरोगायुगलो बहुरोगपुरःसरः ।
राजयय्या जयः शोषो रोगराडिति च स्तुतः ॥
नक्षत्राणां हिजानाश्च राजोभूतु यय्यं पुरा ।
वच राजा च यय्या च राजयय्या ततो मतः ॥”
इति तट्टीकायां मणिनाथः ॥)
महापातकचर्चिज्जमयम् । यथा, विष्णुः ।
अथ वरकानुभूतदुःखायां तिमिरकृतसुतीर्णानां
मायुष्ये लक्षणावि भवन्ति । कुष्ठातिपातकी
ब्रह्मा वयो सुरापः स्त्रावणकः सुवर्ण-
हारी कुनखी गुदतल्पयो दुःखी । इत्यादि
कूर्मपुराणम् ॥
“निष्ठाहीनस्य मर्त्यस्य महारोगिण्य एव च ।
अपेक्षाचरणस्याहुर्मरणात्समशीचकम् ॥”
महारोगिण्यः पापदोगादुत्पन्नमरोगगतः ।
ते च उन्मादस्वप्नशोषो राजयय्या चासौ मधु-
मेहो भग्नरः उदरोऽक्षरी इत्यदौ पाप-
रोगा वारदोक्ताः । इति सुहितत्वम् ॥ ३ ॥
लक्षोत्पत्तिरूपस्थानाणि यथा,—
“अथ कोपवत्सल इत्यस्य सुमहात्मनः ।

राज्य

निष्ठात्मानं तदा यय्या वाचिकामादिभिरुक्तः ॥
इन्द्राकराजवदनः जम्बाङ्गारसमप्रभः ।
अतिदीर्घः सख्यकेशः शरीरो वमनिसलतः ॥
अधोमुखो दन्तवृक्षः कायं विषम्य सन्ततम् ।
कुम्भाको निम्नमेव योषासम्भोगकोलुपः ॥
स चोवाच तदा दत्तं कुन ख्यास्याम्यहं सुते ॥
किंवा चाहं करिष्मामि तस्मै वद महामते ॥
ततो दत्तस्तु तं प्राह वीर्यं यातु इदं भवान् ।
सोममनु भवान्निखं सोमे त्वं तिष्ठ खेच्छया ॥
मार्कण्डेय उवाच ।
इति तस्य वचः श्रुत्वा दत्तस्याय महामनः ।
प्राज्ञेः शनैस्ततः सोममावसाद व च हतम् ॥
असाद्य स तदा सोमं वस्त्राकं पद्मगो यथा ।
प्रविशेष्टुहृदये हृष्टं प्राप्य महागरः ॥
तस्मिन् प्रविष्टे हृदये दाव्ये राज्ययय्याय ।
शुश्रोष चकस्तन्नीच विवर्मां प्राप्रवास्ततः ॥
उत्पत्य प्रथमं यस्माज्जो राजयय्यो गरः ।
राजयय्येति लोकेऽस्मिन्त्यस्य स्थातिरभूत्
इति ॥
तत्क्षोभाभिभूतश्च यय्या रौहिणीपतिः ।
अयं जगामाहुर्दन् योषो गुप्ता नदी यथा ॥
तथा चक्षुः शोयमाख्यं सर्वोपधुः अयं गताः ।
अयं जाताख्योपधीयु न यय्यः संप्रवर्तते ॥
यय्याभावात् देवानामग्रं सर्वं अयं जतम् ।
पर्यय्याय ततो नष्टास्ततो हृष्टिर्नैव भवत् ।
हृष्टभावे तु लोकानामाहारो शोयतास्ततः ॥
दुर्भिक्षसमोपेतो सर्वलोके हिजोतमाः ।
दानधर्मैर्दिकं किञ्चित् लोकेषु प्रवर्तते ॥
सन्तुष्टीवाः प्रजाः सर्वा लोभेनोपहृतेन्द्रियाः ।
पापमेव तदा चक्षुर्न धर्मेव चयस्तथा ॥
एतद्दृष्ट्वा तदा भाव्यं दिक्पालाः सपुरन्दराः ।
जम्बुः शोभं परं देवाः सागराश्च यथास्तथा ॥
ततो हृष्टा जगत् सर्वं व्याकुलं द्रष्टुपीडितम् ।
ब्रह्मायमगमन् देवाः सर्वे शक्रपुरोगमाः ॥
उपसङ्गम्य लोकेशं स्मरन्तं जगतां पतिम् ।
प्रब्रह्मय यथाबोध्यस्तुपविष्टास्ततः सुराः ॥
तान् ज्ञानवदनान् बोध्य ब्रह्मा लोकपितामहः ।
अभिभूतान् परेष्वेव कृतस्वविषयानिव ।
पप्रच्छ सुसुखीकृत्य गुदमिन्द्रं हुताशनम् ॥
ब्रह्मोवाच ।
सागतं भोः सुरगणाः किमर्थं यूयमागताः ।
दुःखोपहतदेहाश्च युष्मान् त्वावांच लक्ष्ये ॥
निराधारान् निरातिष्ठान् सुरान् सर्वोस्तु
कामगान् ।
जम्बा स्वविषये अस्मान् कथं पद्मामि दुःखि-
तान् ॥
यद्बभूवे दुःखबीजं युष्मान् वा-वस्तु वाधते ।
तत् कथ्यतामशेषेण सिद्धिं चायवधायताम् ॥
मार्कण्डेय उवाच ।
ततो ब्रह्मवा श्रीवः कृष्णवर्णा च लोकजतः ।
उवाचात्मसुते तस्मै सुराणां दुःखकारकम् ॥
ब्रह्म सर्वं जगत्सर्वं यत्नं यय्यागताः ।

राज्य

यदस्माकं दुःखबीजं वतो ज्ञानविधौ ययम् ।
व ज्ञातुं संप्रवर्तते यय्या लोकपितामहः ॥
देवा ऊचुः ।
विराधारा तिरातङ्गाः प्रजाः सर्वाः अयं
मताः ।
न च दानादिधर्माश्च न तर्पाणि चितौ कश्चित् ।
नेव वर्तते पर्ययः शोयतोयाभवत् चितिः ।
शोयाः सर्वास्तुष्टीवधुः प्रस्था लोकाः समा-
कुलाः ॥
इत्युभिः पीडिता विप्रा वेदवादाश्च कुर्वते ।
अन्तर्वेकालमावाय ज्ञयन्ते बहवः प्रजाः ॥
शोयिषु यय्यागते भोगशोनास्तथा वयम् ।
दुर्लभाश्च भिया हीना नैव शान्तिं लभामहे ॥
रौहिण्या मन्दिरे चक्षो वज्रमत्वा चिरं स्थितः ।
हवराशौ च च शोयो ज्योत्स्नाहीनश्च वर्तते ॥
यदेवान्विष्यते देवैश्चक्षो नैवां पुरःसरः ।
कदाचिदपि देवानां समाजे वा भवति ॥
कदाचिद्रौहिणीं त्यक्त्वा नैव ज च न गच्छति ।
यय्याः कोऽपि न भवेत्तदा चक्षो बहिर्भवेत् ।
हृष्टते स कलाहीनः कलामाचावशेषितः ॥
इति सर्वत्र लोकेश हतः कर्मविषयः ।
तं हृष्टा कान्दिश्रीकास्तु वयं त्वां प्रवर्तं गताः ॥
पातालाद्यावदुत्थाय कालकङ्कादयोऽसुराः ।
नास्मान् लोकेषु बाधन्ते तावन्नः पाहि वाञ्छ-
सात् ॥
अयं प्रवर्तते कलामगतां वा अतिक्रमः ।
न जानीमस्तु तत् सर्वं विप्रवे चापि कारकम् ॥
मार्कण्डेय उवाच ।
एतत् सुराणां वचनं दिव्यदर्शोऽपि प्रतामहः ।
श्रुत्वा अयमभिधाय निजमाह सुरोत्तमान् ॥
ब्रह्मोवाच ।
ब्रह्मन्तु देवताः सर्वा यदर्थं लोकविप्रवः ।
प्रवर्ततेऽधुना येन शान्तिस्तस्य भविष्यति ॥
सोमो दाक्षायणीः कल्पाः सप्तविंशतिस्तथा ।
अन्विष्याद्या वरवधूभांर्यां परिकीर्तयान् ॥
परिशीय स ताः सर्वा रौहिण्यां सततं विभुः ।
प्रवर्ततासुराग्रेव न सर्वास्तु प्रवर्तते ॥
अन्विष्याद्यास्ततः सर्वा रौभांम्यवरपीडिताः ।
षड्विंशतिर्वराहोऽहः पितरं प्रस्थिताः जगम् ॥
प्रवर्तते निष्ठायां रौहिण्यां रागतो यथा ।
तथा न तासु भजते तदुत्थाय अवेद्यव ॥
अतो दक्षो महानुजिः चास्मा संक्षुभ्य विद-
पतिम् ।
बहुचक्रुस्तमाभाश्च पुत्रार्थेऽनुवरोध तम् ॥
अनुवदो यथाकामं दक्षेण सुमहात्मना ।
समं प्रवर्तितं तासु समयं ज्ञतवान् विभुः ॥
सममङ्गीकृते भावं तासु कर्तुं हिमांशुना ।
सं जगाम ततः स्थानं दक्षोऽपि सुनिवतमः ॥
गते दक्षे सुनिवेष्टे वैषम्यं तासु चक्षमाः ।
जहौ न भावं ताः ब्रह्मन्तु कुपिताः पितरं
मताः ॥
ततो दक्षः पुनश्चक्षुस्तस्य सुताकरे ।

राज्य

समस्तं प्रतिष्ठापयन् वचनं चैवमवधीत् ।
न कर्म वर्तते न च कर्मणां कृतं भवति ।
तदा प्रथमं त्वं तुभ्यं तस्माद् कुरु समस्त-

सम् ।
तस्मै मते पुनर्दत्तं न समं वर्तते यदा ।
तासु चन्द्रस्य दत्तं पुनर्गतासु चन्द्रा ।
न ते वचः न कुरुते नैवास्मात् प्रवर्तते ।
यत् तपः करिष्यामः स्वास्वाम्यं तदन्तिके ।
तावामिति वचः श्रुत्वा कुपितस्तु यदा मुनेः ।
अथाव चन्द्रस्य मनः श्लाघावत्सुकतां गतम् ।
श्लाघावद्भुक्तमनसः कुपितस्तु महात्मनः ।
अथो नाम महारोगो नासिद्धायाश्चिन्तितः ।
प्रियतः न च चन्द्रस्य दत्तं सुनिना ततः ।
प्रविष्टवांस्तस्य देहे चवितस्तेन चन्द्रमाः ।
चौधे चन्द्रं चयं वाता ज्योत्स्ना तस्य महा-

त्मनः ।
चौधस्तु सर्वज्योत्स्नासु सर्वोपधः चयं गताः ।
चौधस्तु भावाज्जोकेऽस्मिन् वचः चन्द्रं वर्तते ।
वचामावादादृष्टितः सर्वप्रजापयः ।
यज्ञभाभीपभोगेन हीनानां भवतां तथा ।
दुर्लभत्वं समुत्पन्नं विकारस्य ज्योत्स्ने ।
इति चः कथितं सर्वं यथाभूज्योत्स्ने ।
वेद्योपायेन तस्मान्निस्तुष्टस्य च सुरोत्तमाः ।
इति कालिकापुराणे २० अध्यायः ॥ ७ ॥

मन्त्रोवाच ।

“गच्छन्तु भोः सुरगणा दक्षस्य सदनं प्रति ।
तं प्रसादय चन्द्रार्थं न च पूर्वा भवेद्यथा ।
पूर्वं चन्द्रं जगत् सर्वं प्रकृतित्वं भविष्यति ।
युष्माकश्च भवेत् शान्तिरौघधीनाश्च सम्भवः ।

मार्कण्डेय उवाच ।

इति ब्रह्मवचः श्रुत्वा देवाः शक्रपुरोगमाः ।
प्रययुर्दक्षमनसस्तदा दक्षनिवेशनम् ।
यथाव्याप्तपुण्याय सर्वे सुनिवरं सुराः ।
प्रोचुः प्रजापतिं दत्तं प्रथमं सत्त्वया गिरा ।
देवा ऊचुः ।

प्रवीर्य धीरतां ब्रह्मसत्त्वकं बहुदुःखिणाम् ।
उदरस्य महापुष्टे जाहि नः प्रोक्तवागरात् ।
बहून् ब्रह्मवर्षान् कृत्स्नैश्चरमात्मनः ।
तदंशं परं ज्योतिर्विचक्षणं ततोऽस्मिन् ।
दक्षत्वात् सर्वजगतां प्रजापालककारणात् ।
दक्षप्रजापतिश्चेति ज्येष्ठैश्च तनुमो वयम् ।
इच्छाम्य सर्वजगतां दत्ताय कुशलात्मनाम् ।
इच्छायां हितायासु नमस्तुभ्यं महात्मने ।
सततं चिन्तमानस्य योमिभिर्यितात्मभिः ।
सारस्य सारभूतस्य दत्ताय परमात्मने ।
योमिर्विद्वद्गणैश्चः पारगाणां परायणः ।
आद्यन्तस्तुतः सद्यसा तस्मै निजं वमो वमः ।
इति तेषां वचः श्रुत्वा दक्षो बह्वर्षा तदा ।
प्राज प्रसन्नवदनः शक्रमाभास्य सुकृतः ।

दक्ष उवाच ।

कृतः शक्र महाभाग भवतां दुःखमागतम् ।
दुःखहेतुं वद विभो योनुमिच्छाम्यहम् तम् ।

राज्य

राज्य

ममास्ति वरि कर्तव्यं भवतां दुःखमागतम् ।
तदहं वरि शक्नोमि करिष्यामि हितं समम् ।
मार्कण्डेय उवाच ।

तत् श्रुत्वा वचनं तस्य ब्रह्मसन्तोषोऽभवत् ।
जगद् गीष्मतिः शक्रो योतिर्होत्रोऽथ तं
सुनिम् ।
अथं यानो निशानाचक्षुः श्रुत्वा चयं गताः ।
सर्वोपधो द्विजमेव तद्वाग्यं श्रुत्वा निजम् ।
यस्य विनये सकलाः प्रजाः सुदयकातराः ।
हृदाभावात्तदहं प्राप्य वराश्च काचन ।
अथोऽयं राजनिपात्य यस्ते कोपात् प्रवर्तते ।
न सर्वजगतो ब्रह्मसन्तोषोऽस्तु प्रकृतः ।
नाधुना तज्जिह्वेन यन्न सुखम् किञ्चन ।
विद्वन् यानि विप्रैश्च सामराः स्वावराचराः ।
न वशाः चन्द्रवर्तते न तदस्मिन् तापसाः ।
आहारदुःखाश्चिन्तिकाः प्रजाः चौधा भया-

तुराः ।

एवं प्रवृत्तिं विप्रैश्च विवृष्टान् रसातलान् ।
देव्या न वावदुत्याय बाधने तावदुदरम् ।
प्रवीर्य दत्तं सततं तं पूरय तपीयमानम् ।
पूर्वं चन्द्रं जगत् सर्वं प्रकृतित्वं भविष्यति ।
मार्कण्डेय उवाच ।

इति तेषां वचः श्रुत्वा प्रजापतिस्तुतस्तदा ।
उवाच तान् सुरगणान् हृदयाच्छ्रुत्वा मुहुरन् ।
दत्त उवाच ।

यस्मै वचो निशानाथं पतन् श्लाघाकारणम् ।
न केनापि विद्वानेन मिथ्या कर्तुं तदुदरम् ।
किन्तु मङ्गलं यस्मात्प्रैकान्तेन जघा भवेत् ।
चन्द्रोऽपि वर्तते यस्मात् तनुपायमपेक्षते ।
तस्माद्यस्युपायोऽस्मिन् मासाहं यातु चन्द्रमाः ।
अथं हृदि मासाहं स्वयं भाव्यासु वर्तताम् ।
तस्य तदहं श्रुत्वा तं प्रसाद्य प्रजापतिम् ।
सर्वे सुरगणास्तप गता यथासि चन्द्रमाः ।
एवमुक्ते तु वचने दक्षे सुनिना हिजाः ।
अथ चन्द्रं समादाय भाव्याभिः सहितं तदा ।
ज्योत्स्ने ब्रह्मसदनं सुहिताः सुरवतमाः ।
तत्र गत्वा महाभाग यथा दक्षे भावितम् ।
तत्सर्वं कथयामासुर्ब्रह्म परमात्मने ।
ब्रह्मा दत्तवचः श्रुत्वा देवानां सदनं तदा ।
चन्द्रभागं महाज्येष्ठं जगाम सहितः सुरैः ।
तत्र गत्वा सुरमेवः प्रजानां हितकायया ।
आपयामास मुष्मांशुं हृदयोहितपुष्करे ।
भूतभणभवनान् पृथगेव पितामहः ।
एतदर्थं चकाराच सरः पूर्वं जगत्पुनः ।
तत्र ज्ञातस्य लोकस्य नीरोगत्वं प्रजावते ।
चिरायुश्च सततं हृदयोहितपुष्करम् ।
तत्र ज्ञातस्य चन्द्रस्य शरीरात् तनुचयं नरः ।
राजवत्सा निःसवार पूर्ववत्पुं यथोदितः ।
निःसङ्ग राजवत्सा तु ब्रह्मसन्तोष जगत्पतिम् ।
प्रजन्त्याहं किं करिष्ये क गच्छामीतुवाच च ।
स्नानं पत्नीश्च लोकेषु । ज्ञानं मम सदातनम् ।
विदेष्ट्यादुःखं मे सदा न जगतां वतः ।

राज्य

मार्कण्डेय उवाच ।

ततो ब्रह्मापि तं पुनं निरीक्ष्य शरीरमेव ।
अन्ते लोकातिष्ठतेः चौधर्षापि निशानातिम् ।
दोभिः स्वयं तं यहीत्वा गिरौ विधाय वै
सुदुः ।

अन्तं गजयामास शरीरमाजयन्तः ।
अन्तानि च गाव्यासु तदपुनं तदा चय ।
चौरोदस्य च चिन्ते मध्ये रहति लोकभूत ।
तस्मादप्यन्तारिन्दोः कजाः चौधाः पुराण
याः ।
तासां चपाह जवशब्दान् चौरोदसगरात् ।
कजाभावावशेषस्य सर्वगामाजयन्तः ।
चौधाः कजाः पञ्चदश वाः पूर्वमन्तारिकाः ।
ता रागयन्तगर्भस्थाश्चौभूतास्तु पीडया ।
तेजोऽप्योत्साहजानिस्तु निजं यन् कजा-

पतिः ।

शरीरं तज्जिह्वाभूतं नभेऽयं राजवत्सायः ।
ज्योतिश्चर्मभूत ज्योत्स्ना जीना राजादि-
यज्जानि ।
द्वीभूताः सुधाः सर्वे गर्भे रोगस्य च स्थिताः ।
यदा निर्गलयामास सुधां ब्रह्मा महाकरात् ।
तदा ज्योत्स्ना सुधा ज्योतिः सर्वं तस्माद्-
वर्धितम् ।

चौरोदसगरे स्वयं तत्सर्वं विधिना तदा ।
देवान् गिरौ परिधाय स्वयं गत्वा हतं ततः ।
ततोऽन्तानि प्रसाद्य कजाचूर्णानि वारिधिः ।
ज्योत्स्नाचाप्याजगामासु यहीत्वा तत्सर्वं
गिरिम् ।

चौरोदाद्रिमागन्त्य चन्द्रभागं तदा विधिः ।
देवमर्धं कजाचूर्णं सुधां ज्योत्स्नां चौविधितम् ।
संस्थाप्य तत्सर्वं ब्रह्मा देवानां मध्यमस्तनः ।
जगद् राजवत्सायं तनुस्थानादि निर्देशयन् ।
मन्त्रोवाच ।

सर्वदा यो दिवा रात्रौ सन्धायां वनितारतः ।
सर्वते सुरतं तस्मिन् राजवत्सायं वसिष्ठम् ।
प्रतिश्रायन्तावकासयुक्तो यो मेयुनं चरेत् ।
न ते प्रवेष्टः सततं छेदयन् तवाविधिः ।
ज्यावन्ता ज्योत्स्ना या भवतः सहस्री गुणेः ।
सा तेऽस्तु भाव्या सततं भवन्मनुयास्यति ।
चौधर्षं भवतः ज्ञानं तत्सर्वं विधये कुरु ।
हतं गच्छ यथाकामं चन्द्रं तं विदुषो भव ।

मार्कण्डेय उवाच ।

एवं विष्टो विधिना राजवत्सा महागदः ।
पञ्चतां सर्वदेवानामन्तर्धानं जगाम च ।
अन्तर्हितं महारोगं ब्रह्मा लोकपितामहः ।
चन्द्रं समययामास कजापञ्चदशैश्चितम् ।
तेन चौरोदधीतेन सुधापूगेन वातभूः ।
ज्योत्स्नैश्च कजाचूर्णैः पूर्ववत्पुं यथोदितम् ।
स चौधर्षकजापूर्वः पूर्ववत्पुं यथोदितम् ।
चन्द्रस्तदा सर्वदेवा सुसुदुस्तस्य दर्शनात् ।
अथ चन्द्रस्तदा पूर्वंः प्रविष्टस्य पितामहम् ।
उवाचेदं सुरवरो मध्यमो नातिर्धितः ।

राज्य

सोम उवाच ।

न स्थानं पूर्ववद्भक्तान् शरीरे मम वर्तते ।
न वीर्यं वा तपोत्साहो विवीक्ष्यस्त्वयः ॥
नोत्सहे पूर्ववच्छ्रेयं विधातुं सुतरामहम् ।
सैदाहीनस्तु दिवं वर्तयं केन लोकभृत् ॥

ब्रह्मोवाच ।

यस्तस्य यस्याया सोम यदभूदङ्गसन्धयः ।
पूर्वं विशीर्षा भवतस्तत्पूर्वमभवत्तु हि ॥
अधुना भवतो देहपूर्व निःसारितं मया ।
शरीरात् सान्द्रतज्योत्स्ना अञ्जसा राज-

यस्यायः ॥

तेषां प्रत्यासनविधौ तव शो यत् स्थितं जले ।
ज्योत्स्नायाश्च सुधायाश्च तेन होनो भवान्

यतः ।

ततोऽङ्गसन्धयो राजंस्तव सीदन्ति साम्प्रतम् ॥
अन्नोपायं विधास्यामि यथा नातिं लभेद्भवान् ।
प्राजापत्यः पुरोवाशो हवनीयः पुरोऽध्वरः ॥
ऐक्यस्तोऽथ चाग्नेयः प्रदेयः सर्वतः क्रतौ ।

ततोऽथ भवत्येक भागः पुरोवाशो मया कृतः ॥
तेन भागेन मुक्तं निजं यज्ञहुतेन हि ।

पूर्ववत् ससुखाहः स्थानं वीर्यं भविष्यति ॥
अन्नान्तकणाकोट्ये चौरोदस्य स्थितास्तव ।

शरीरार्द्धं यावत् ज्योत्स्नायाश्चापि ये कथाः ।
दृष्टिं यास्यन्ति सततं चौरसागरमध्यागाः ॥

स्वारोचिषेऽन्तरे प्राप्ते द्वितीये शङ्करांशजः ।
दुर्वासा भविता विप्रः प्रचक्षस्व भस्करः ॥

स महेन्द्रस्याभिनयात् प्राप्तं दत्त्वा सुदानयम् ।
करिष्यति त्रिभुवनं निःश्रीकं ससुरासुरम् ॥

अग्न्या जीने ततो लोके भविता लोकविप्रवः ।
यथा तव ज्ञातुं सोम प्रवृत्तो लोकविप्रवः ॥

तन्नाहुवप्रमाखिनं द्वितीये तु कृते युगे ।
भविष्यति स्यास्यति च यावदुगुगचतुष्टयम् ॥

ततश्चतुर्थे सम्यग्निं सह देवेः कृते युगे ।
चौरोऽहं निम्नेषियामः शम्भुर्विष्णुरहं तथा ॥

मन्त्रान् मन्दरं कृत्वा सपैरानं तथाशुकम् ।
यज्ञभागेषु जीनेषु देवाभ्यर्थं वयं ततः ।

मयिष्यामः समं देवेः चौरोऽहं सह दानवैः ।
तच्छरीरादन्तमिदं यत् स्थितं चौरसागरे ॥

तन्ममस्य यद्वीक्ष्यामो राक्षीभूतं तथाचयम् ।
सर्वोऽभिधन्तरे कृत्वा तच्छरीरं तदा वयम् ॥

क्षेपस्यामः सागरजले शरीरार्थं विधौ तव ।
निम्नेष्य सागरं पश्चात् ससुत्रार्थं यदान्तम् ॥

तदा तव वपुस्तस्मिन् पूर्वं सम्भविष्यति ।
ज्योतो वीर्यामुक्तं कान्तमचयश्च सुधात्मकम् ॥

उदाङ्गसन्धिकं चाहं भविष्यति वपुस्तव ।
मार्कण्डेय उवाच ।

सुधांशुमेवमाभाञ्च ब्रह्मा लोकपितामहः ।
विधोः ज्ञायय मासाहं दृष्ट्वेयं यत्नवानभूत् ॥

यथा दृष्टेयं गदितं मासाहं यातुं चन्द्रमाः ।
ज्यं दृष्ट्वा मासाहं यज्ञं तत्राकरोदधिः ॥

यतः षोडशधा चन्द्रं सुरज्येष्ठो विभक्तवान् ।
विभक्तं च सुरान् सर्वान् ससुवाचेदममुतम् ॥

राज्य

कलाः षोडश चन्द्रस्य तत्रैका शम्भुर्हन्ति ।
तिष्ठत्यथावधि पराः ज्यं यातुं ज्यं विना ॥
ज्येष्ठेयं यदि रोगेण मासाहं दत्तवाक्यतः ।
ज्ञायय पीयते चन्द्रो नोपशान्तिः सदा भवेत् ॥

किञ्चस्य या कला शम्भो ज्योत्स्ना गच्छन्तु तां
प्रति ।

चतुर्दशकलासंस्थाः प्रतिमासं सुरोत्तमाः ॥
चतुर्दशकलासंस्थान्यन्तानि पिबन्तु वै ।

प्रतिपत्तिथिमारभ्य भवन्त्याचतुर्दशीम् ॥
तेजोभागाः सूर्यविम्बं चतुर्दशतिथौ क्रमात् ।

प्रविशन्तु ज्यं त्वेवं कृष्णपक्षे विधोर्भवेत् ॥
यातुं शेषा कलादर्शं हरितपत्रे पलायिता ।

तिष्ठतु प्रथमे भागे तिथौ तस्यां निशापतेः ॥
द्वितीये दर्शभागे तु रोहिण्या यातुं मन्दिरम् ।

तृतीये तु चरस्वत्यां ज्ञात्वा सन्धुचितो विधुः ॥
चतुर्थे वनसंपूर्णसिद्धिभागे विभावसोः ।

मखलं यातुं चन्द्रोऽयं सविस्मरयचोटकः ॥
यावत्कालेन हि कला प्रथमा ज्यमाप्नुयात् ।

यवमेवं कृष्णपक्षे तावत्स्या प्रतिपत् भवेत् ॥
द्वितीयादौ कृष्णपक्षे दृष्टिर्हस्तस्य विधुः ।

तिथौना दृष्टिहेतुश्च शुक्ले कृष्णे तथा भवेत् ॥
ततः पुनः शुक्लपक्षे यावत् पूर्वा कलोदिता ।

दृष्टिमेति भवेतावत् प्रतिपत्तिथिरादितः ॥
ततो द्वितीयभागस्य या ज्योत्स्ना हरम्भुर्हन्ति ।

स्थितायां वै कलायान्तु गता सा पुनरेष्यति ॥
दुष्प्रामिस्तु भवेत् पयमन्तं यद्दिने दिने ।

तद्वितीयादितिथिभिः पूर्वाणामभिः सदैव हि ॥
स्वयसुप्तस्यते चन्द्रो ज्योत्स्नायोगात् सुरो-

त्तमाः ।

यथा दिने दिने भागाः ज्यं यान्ति तथा
विधोः ॥

दृष्टिं गच्छन्त्यनुदिनं शुक्लपक्षेऽन्वहं सुराः ।
तेजोभागः सूर्यविम्बात् पुनरेव समेष्यति ॥

प्रयास्यति कृष्णपक्षे यथाभागक्रमेण च ।
ज्योत्स्नाहरशिरश्चक्रात् प्रत्यहं पुनरेष्यति ॥

तेजोभागः सूर्यविम्बादन्तं वस्यते स्वयम् ।
एवं दृष्टिः शुक्लपक्षे सुधांशोः संभविष्यति ॥

पक्षयोः शुक्लकृष्णत्वं चन्द्रदृष्टिज्ञायाज्वेत् ।
यावत्कालेन यो भागं ज्यं दृष्टिश्च यास्यति ॥

तावत्कालमभिधाप्य तिथिः स्यास्यति वा पुनः ॥
चिरेण दृष्टिर्यदि वा ज्यो वा

हुतेन दृष्टिर्यदि वा ज्यो वा ।
इतातिथौना तु सदा ज्यः स्या-

चिरात् दृष्टिस्थितिषु प्रवेशे ॥
ज्यं कस्यच चन्द्रस्य विना न संभविष्यति ।

तस्मात् तथोऽप्रवृत्तार्थं चन्द्रं रक्षन्तु देवताः ॥
आसादनीयः शुभाशुः कलाशेषोऽनुमासतः ।

अमावास्यापराद्धे तु पिङ्गभी रोहिणीयये ॥
तस्योवासादनात् कथं दृष्टिं यास्यति चान्वहम् ।

तेन कथेन पितरस्तानि यास्यन्ति वै परम् ॥
श्रीमार्कण्डेय उवाच ।

ततः सुरगणाः सर्वे यथोक्तं विधिना तथा ।

राजरा

चक्रलोकहितायां चन्द्रस्य ज्यवदृष्टये ।

महादेवोऽपि चन्द्रार्द्धं स्वकृपं परमात्मनः ।

जगदाह देवैर्विधिना शिरसाभ्युदितो ऋषम् ॥

यत्तेजः परमं निजमजमयमचयम् ।

तत्स्वरूपाश्चक्रकलाः प्रापतस्तु ज्यं मत्पुः ॥

प्रविशन्ति यदा ज्योतिरानन्दमजरं परम् ।

योगिनास्तु तदा तेषां चित्तं तस्मिन्नेष्यति ॥

महादेवशिरःसंस्थे जीने चित्ते सुधानिधौ ।

चन्द्रद्वारा भवेन्मुक्तिरित्येवं वैदिकी श्रुतिः ॥

एतज्ज्ञात्वा महादेवः ज्यवदृष्ट्या विना कृतम् ॥

हिताय सर्वलोकानां जगदाह शिरसा विधुम् ॥

चन्द्रज्योत्स्नास्मायोगादोषधी यान्ति दृष्टये ।

सर्वोपधीषु दृष्ट्वासु प्रवर्तन्ते ततोऽध्वराः ॥

अध्वरेषु प्रवृत्तेषु खान् खान् भागांस्तु देवताः ।

परिगृह्णन्ति पितरस्तथा कथानि भूरि च ॥

अन्तं ब्रह्मणा खटं यदेवेभ्यः पूरातनम् ।

तेन लप्यन्ति जीना ये ह्यवभागेन देवताः ॥

यज्ञेनाप्यायिते तच्च ज्योत्स्नाभिर्वृद्धिमेति वै ।

यज्ञज्योत्स्ना विना भूतं तच्च स्यात् चीव-

मन्धया ॥

अतोऽन्तस्य यज्ञस्य चन्द्रमाः कारणं स्वयम् ।

अतोऽस्य दत्तप्रापात् रक्षाये तत्तत्कीर्तितम् ॥

अद्यापि कृष्णपक्षेऽपि सुधा संपीयते सुरैः ।

तेजः सूर्यं याति शम्भोश्चन्द्रार्द्धं ज्योत्स्नाका तथा ॥

पुनश्च शुक्लपक्षे तु शेषोदेति कला ततः ।

ज्योत्स्नादित्यो भागस्तु तेजोभागे द्वितीयकः ॥

अन्तेत्यशिरश्चक्रात् सूर्यविम्बाद्यध्याक्रमम् ।

कलाः षोडश चन्द्रस्य तत्रैका शम्भुशेखरे ॥

सितासितावभौ पत्नी शेषाबासुदयज्यौ ।

इति वः सुर्वमाख्यातं विभक्तचन्द्रमा यथा ॥

ब्रह्मणा पञ्चतथ्येते तथा तच्चन्द्रभागतः ।

यज्ञभागे स्थिते यस्माद्देवार्थमकरोद्धुम् ।

कथे स्थितेऽपि पिबन्त्यं तिथिदृष्टिज्ञौ यथा ॥

इदं पुण्यतमाख्यानं यः श्रवोति सज्जनरः ।

राजयज्म्या तस्य कुजे न कदाचिद्विष्यति ॥

यस्याया परिभूतो यः श्रवोति वचनं विधेः ।

अचिरात् यस्याया मुक्तः स भवेन्नरसत्तमः ॥

इदं स्वस्थयनं पुण्यं शुक्लात् शुक्लतरं परम् ।

यः श्रवोति कचित्तः सन् स महापुण्यभाग-

भवेत् ॥

इति कालिकापुराणे २१ अध्यायः ।

राजयोम्यः, जि, (राजो योम्यः ।) राजाचैः ।

शुपोचितः । यथा,—

“त्रिकोक्तकण्टके सौम्ये पापे चोपचयस्थिति ।

राजयोम्या भवेन्नारी सुन्दरी कुलवर्द्धनी ॥”

इति जातकान्तम् ॥

राजरङ्गं, छी, (राजयोम्यं रङ्गम् ।) रजतम् ।

इति शम्भुराजवली ॥

राजराजः, पु, (राजामपि राजा धनाधिपत्यात् ।

“राजाहःसखिभ्यदृष्ट्वा ॥ ५ । १ । ६१ । इति

टप् ।) कुबेरः । इत्यमरः । १ । १ । ६१ ॥

(यथा, किराताज्जीने । ५ । ५१ ।

राजव

“इत्युक्त्वा सपदि हितं प्रियं प्रियार्हे
धाम स्वं गतवति राजराजभृते ।
खोत्रकष्टं किमपि पृथासतः प्रदध्वौ
सन्धते भद्रमरतिं हि सहयोगः ॥”)

साम्भौमः । (यथा, रामायणे १०।६२।१४।

“प्रयागमिति न श्रुत्वा राजराजस्य योजितः ।
हित्वा यानानि यानार्हं ब्राह्मणं पर्यवारयन् ॥”)

सुधाकरः । इति मेदिनी । ये, ३६ ।

राजरीतिः, स्त्री, पितृलविशेषः । तत्पण्यायः ।

पाकतुली २ राजपुत्री ३ महेश्वरी ४ ब्रह्मात्री ५

ब्रह्मारीतिः ६ कपिला ७ पिङ्गला ८ अस्य

गुणाः । तत्पल्यायः । शीतलत्वम् । लवणत्वम् ।

शोधनत्वम् । पाकवातक्रिमिद्विषपित्ताग्नि-

त्वचः । इति राजनिर्घण्टः ॥

राजर्षिः, पुं, (राजा ऋषिरिव श्रेष्ठत्वात् ।)

ऋतपर्णादिराजः । इति त्रिकाङ्गशेषः । तस्य

स्मरणं कलिनाशनम् । यथा,—

“कर्कोटकस्य नागस्य सम्यन्था नलस्य च ।
ऋतपर्णस्य राजर्षेः कीर्तनं कलिनाशनम् ॥”

इति महाभारतम् ॥

राजलक्ष्मी, [न] पुं, (राजो लक्ष्मि चिह्नं यज ।)

युधिष्ठिरः । इति धनद्वयकोषः । (राजचिह्न-

युक्ते, त्रि ।) .

राजलक्ष्मीः, स्त्री, (राजो लक्ष्मीः ।) राजश्रीः ।

यथा, ज्योतिषतत्त्वे ।

“मन्त्रप्रभाविपुङ्गवः प्रमदाविलासः

श्वेतातपत्रपूजितदेवशालाभः ।

हृदयन्मलाभधनपूर्णमनोरथः स्यात्

श्रीक्री दशा भवति निष्कलराजलक्ष्मीः ॥”

राजवंशः, त्रि, (राजवंशे भवः । राजवंश +

यत् ।) राजवंशोद्भवः । तत्पण्यायः । राज-

कोणो २ । इत्यमरः । २ । ७ । २ ।

राजवर्त्म, [न] स्त्री, (राजो वर्त्म पट्याः ।) राज-

पथः । तत्पण्यायः । चण्डापथः २ संसरणम् ३

क्षीपथः ४ उपनिष्क्रमणम् ५ उपनिष्क्रम ६

महापथः ७ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ५३ ।

राजवला, स्त्री, (राजते शोभते इति । राज् +

वल् ।) राजा वला इति कर्मधारयः ।)

भद्रवला । इत्यमरः । २ । ४ । १५३ । गन्ध-

भाद्राजिया इति भाषा ।

राजवल्गवः, पुं, (राजा वल्गवः ।) राजादनी ।

राजालः । राजवदरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

नारायणदासकविराजलसद्व्यगुणग्रन्थविशेषः ।

यथा,—

“जीनारायणदासेन कविराजेन धीमता ।

प्रतिस्वस्त्रियते त्रयगुणोऽयं राजवल्गवः ॥”

इति तस्य द्वितीयश्लोकः ॥

रूपप्रिये, त्रि । (यथा, मार्कण्डेये । ४६ । ४६ ।

“दुष्टप्रायो विना चेन्नैः परभूमिचरो वली ।

याम् यवाक्रमीषंश्चो राजवल्गवभयंभवः ॥”)

राजवल्ली, स्त्री, (राजप्रिया वली ।) तीक्ष्णवल्ली ।

इति रत्नमाळा । उक्ता इति भाषा ॥

राजसः

राजवान्, [न] त्रि, (राजास्यस्तेति । राजन् +

मनुष्यः । मन्त्र वः ।) राजमाचपुत्रदेशः ।

यथा,—

“सुरासि देशे राजवान् स्वातन्त्र्यम् राज-

वान् ॥”

इत्यमरः । २ । १ । १३ ।

(वृषविशेषः । यथा, महाभारते १५।१।७।

“रराज सा राजवती सन्ध्या

यद्देविर्यौर्ध्वमलेरपेता ॥”)

राजवाहः, पुं, (राजानं वहतीति । वह् + वण् ।)

घोटकः । इति शब्दचन्द्रिका ।

राजवाहः, पुं, (राजा वाहः ।) राजवाहक-

हस्ती । तत्पण्यायः । उपवाहः २ । इति

हेमचन्द्रः । विजयकुङ्करः ३ । इति त्रिकाङ्क-

शेषः ॥ राजवहनीये, त्रि ॥

राजवृक्षः, पुं, (वृक्षाणां राजा । राजदन्तादित्वात्

परनिपातः ।) आरवधवृक्षः । इत्यमरः ॥

पियालवृक्षः । इति मेदिनी ॥ लङ्कास्याधी वृक्षः ।

इति शब्दचन्द्रिका ॥ लङ्कासिन् इति भाषा ।

राजश्यामः, पुं, (राजः शोभमानः श्यामः ।) पट्टः ।

इति शब्दमाळा । पाट् इति भाषा ॥

राजसफरः, पुं, इक्षिप्रमत्स्यः । इति हारावली ॥

राजश्यामः, स्त्री, (राजः श्यामः ।) राजः शय-

नीयम् । तत्पण्यायः । महाश्यामः २ । इति

हेमचन्द्रः ॥

राजश्राकः, पुं, (राजप्रियः श्राकः । श्राकानां

राजा इति वा ।) वास्तुकम् । इति राज-

निर्घण्टः ॥

राजशुकः, पुं, (शुकानां राजा । राजदन्तादित्वात्

परनिपातः ।) पक्षिविशेषः । राजा शूगा

इति हिन्दी भाषा । तत्पण्यायः । प्राज्ञः २

शतपथः ३ वृषप्रियः ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥

राजशृङ्गः, स्त्री, राजशृङ्गम् । तत्पण्यायः । कनक-

दण्डकम् २ । इति त्रिकाङ्गशेषः ॥

राजशृङ्गः, पुं, मदगुरमत्यः । इति हेमचन्द्रः ॥

राजसः, त्रि, (राजसो भवः । राजस् + वण् ।)

रजोगुणोद्भवः । लक्षणार्थं यथा,—

“आरम्भरचिताधेयैर्मसत्कार्यपरिग्रहः ।

विवयोपसंवात्ताजसं राजसं गुणलक्षणम् ॥”

आरम्भरचिता पत्नार्थं कर्मानुष्ठानश्रीकृता ॥१॥

संक्षेपतत्त्वज्ञानं यथा,—

“येनास्मिन् कर्मणा लोके ख्यातिमिच्छति

पुष्कलाम् ।

न च शोचत्यसम्यक्तौ तद्विषयम् राजसम् ॥”

तस्मात्प्रतिपद्यते,—

“देवत्वं सात्त्विका यान्ति मनुष्यत्वञ्च राजसाः ।

निर्व्यक्तत्वं तामसा निर्व्यक्तित्वात् त्रिविधा गतिः ॥”

तद्वतिप्रकारा यथा,—

“भक्ता मक्ता नटाश्चैव पुत्रवाः शूद्रवृत्तयः ।

अतपानप्रवृत्ताश्च जन्मना राजसौ गतिः ॥

राजावः सत्तियाश्चैव राजस्यैव पुरोहिताः ।

आर्युद्धप्रधानाश्च मन्त्रमा राजसौ गतिः ॥

राजस

गन्धर्वा गुरुका वला विषयानुचराण्ये ।

तथैवाचरतः सन्मा राजसौवत्तमा गतिः ॥”

इति वामने १२ अध्यायः ॥

राजसाहारा यथा,—

“कङ्कणलवणाक्षुण्णतीक्ष्णकणविहासिनः ।

आहारा राजस्येष्टा दुःखशोकामयप्रदाः ॥”

राजसयज्ञो यथा,—

“अभिसन्धाय तु फलं दम्भाद्येवमपि चैव यत् ।

इच्छते भरतमेव तं यज्ञं विद्धि राजसम् ॥”

राजसतपो यथा,—

“सत्कारमानपूजार्थं तपो दम्भेन चैव यत् ।

क्रियते तदिह प्रोक्तं राजसं चलमनुवम् ॥”

राजसदानं यथा,—

“यत् प्रत्युपकारार्थं फलसुहिम्नं वा पुनः ।

दीयते च परिश्रुतं तद्दानं राजसं स्मृतम् ॥”

इति श्रीभगवद्गीतायाम् १७ अध्यायः ॥

राजसत्यागो यथा,—

“दुःखमित्येव यत् कर्म कायज्ञेशभयान् त्यजेत् ।

स त्वा राजसत्यागं नैव त्यागफलं लभेत् ॥”

राजसज्ञानं यथा,—

“एवमस्मिन् तु यज्ज्ञानं नाभाभावान् पृथग्-

विधानम् ।

वेत्ति सर्वेषु भूतेषु तज्ज्ञानं विद्धि राजसम् ॥”

राजसकर्म यथा,—

“यत् कामपेसुना कर्मे साहचर्येण वा पुनः ।

क्रियते बहुलायासं तदाजसतदाहृतम् ॥”

राजसकर्ता यथा,—

“रागो कर्मेफलप्रेषुर्लक्ष्यो हिंसात्मकोऽशुचिः ।

हृदयशोकान्वितः कर्ता राजसः परिकीर्तितः ॥”

राजसो बहिर्यथा,—

“यथा धर्मेमधर्मे च कार्यं चाकार्यमेव च ।

अयथावत् प्रजानाति बुद्धिः सा पाथं राजसौ ॥”

राजसो धृतिर्यथा,—

“यथा तु धर्मकामार्थान् धृत्वा धारयति-

रज्जनम् ।

प्रसङ्गेन प्रकाशयतीति । सा पाथं राजसौ ॥”

राजससुखं यथा,—

“विषयेन्द्रियसंयोगात् यत्तद्व्येष्टतपोपमम् ।

परिणामे विषमिव तत् सुखं राजसं स्मृतम् ॥”

इति श्रीभगवद्गीतायाम् १८ अध्यायः ॥ १० ॥

राजसपुराणानि यथा,—

“ब्रह्माणं ब्रह्मवैवर्तं मार्कण्डेयं तथैव च ।

भविष्यं वामनं ब्राह्मं राजसानि निबोधन ॥”

राजसस्तुतयो यथा,—

“आवनं याज्ञवल्क्यञ्च आनियं दासमेव च ।

कात्यायनं वेणवञ्च राजसाः स्वर्गदा कृताः ॥”

इति पाद्मोत्तरखण्डे ४३ अध्यायः ॥

राजसदनं, स्त्री, (राजः सदनम् ।) राजसदम् ।

तत्पण्यायः । शोधः २ । इत्यमरः । २ । २ । १० ॥

भूपावभवणम् ३ सुधामयम् ४ । इति शब्द-

रत्नावली । तद्गदा यथा,—

“सौधोऽस्त्री राजसदनसुपक्षांस्पर्षकारिका ।

राजसू

स्वस्तिकः सर्वतोभद्रो नम्यावर्तादयोऽपि च ।
विष्ण्वन्दकः प्रमेदा हि भवन्तीन्तरसङ्गनाम् ॥”

इत्यमरः ॥ २ ॥ २ ॥ १० ॥

राजसभा, स्त्री, राज्ञः सभा । (“सभा राजा-
मनुष्यपूर्वा ।” २ ॥ ४ ॥ १० ॥ इत्यत्र राज-
पर्यायस्यैव गृह्यात् न स्त्रीत्वम् ।) वृत्ति-
समाजः । इत्यमरः ॥ १ ॥ ५ ॥ ६ ॥ (वाचस्पत्ये
नपुंसकलिङ्गोक्तिस्तु प्रामादिकी ॥)

राजसर्पः, पुं, (सर्पाणां राजा । राजदन्तादि-
त्वात् परनिपातः ।) सर्पविशेषः । तत्पर्यायः ।
सुजङ्गमोऽपि २ । इति हेमचन्द्रः ॥ ४ ॥ ३० ॥

राजसर्वपः, पुं, (सर्वपाणां राजा श्रेष्ठत्वात् । पर-
निपातः ।) सर्वपविशेषः । राजसर्पा इति
भाषा ॥ राह इति केचित् । तत्पर्यायः ।

लघ्विका २ राजिका ३ खरी ४ सुष्ठकः ५ ।
सुष्ठक इत्यत्र अष्टक इति वा पाठः । इति
रत्नमाला ॥ चवः ६ क्षुताभिजननः ७ ।

क्षुताभिजनन इत्यत्र क्षुधाभिजनन इति वा
पाठः । इति हेमचन्द्रः ॥ लघ्विका ८ ताक्ष-
प्रला ९ राजो १० लघ्वसर्वपास्या ११ । अस्य

गुणाः । तित्तत्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । वात-
शूलगुल्मकफकुष्ठव्रणनाशित्वम् । पित्तदाह-
प्रदत्वम् । इति राजनिघण्टुः ॥ (चतुर्विंशति-
जसरेणुपरिमित-परिमाणविशेषः । यथा, मनुः ।

८ ॥ १३३ ॥
“जसरेणुवोऽष्टौ विज्ञेया लिङ्गिका परिभाषतः ।
ता राजसर्वपस्तिष्ठन्ति त्रयो गौरसर्पः ॥”

“जसेत्यादि । अष्टौ जसरेणुवो लिङ्गिका परि-
भाषीन् त्रिया तास्तिष्ठन्ति लिङ्गिका राजसर्वपो
ज्ञेयः । ते राजसर्वपास्तयो गौरसर्वपो ज्ञेयः ॥”

इति तट्टीकायां कुल्लुकः ॥)

राजसायुज्यं, स्त्री, (राज्ञः सायुज्यम् ।) राजत्वम् ।

“स्याद्ब्रह्मभूयं ब्रह्मत्वं ब्रह्मसायुज्यमित्यपि ।
देवभूयादिकं तद्वत्—”

इत्यमरदर्शनात् ॥

राजसारसः, पुं, (राज्ञः सारस इव । राजः
श्रीभाषालो सारस इव इति वा ।) मयूरः ।
इति शब्दमाला ॥

राजसी, स्त्री, (राजस इयमिति । राजस् + अण् ।
सीप् ।) वृक्षा । इति शब्दरत्नावली ॥ राजो-
गुणसम्बन्धिनी च ॥ (यथा, गोतायाम् ।

“यथा धर्ममधर्मे च कार्यञ्चाकार्यमेव च ।
अथवाचन् प्रजानानि बुद्धिः सा पार्थ राजसी ॥”)

राजस्यः, पुं, (“राज्ञा जलालकः सोमः स्यते
२७ ॥” इत्यमरटीका । सु + अधिकरणे क्यप् ।
“राज्ञा सोमस्यः राज्ञा वा इह स्यते ॥”

इति काशिका । “राजस्यस्येति ।” ३ ॥ १ ।

११४ । इति निपातनात् दीर्घः ।) राजकर्त्तव्य-
सङ्गविशेषः । तत्पर्यायः । वृषाध्वरः २ क्रतु-
राजः ३ क्रतुतमः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥

(अमरमते स्त्रीत्वलिङ्गोऽयम् ॥ १ ॥ ५ ॥ ३१ ॥
यथा, महाभारते ॥ १ ॥ १५७ ॥ १६ ॥

“यत्पुनश्च नरयात्रा निर्जितं पृथिवीभिर्मानम्
राजस्ययन्त्रमेधादौः क्रतुभिर्भूरिदक्षिणेः ॥”

राजस्ययन्त्रादिकं वाजसनेयसंहितायाम् ६

अध्यायस्य ३५ कलिकामारभ्य १० अध्या-
यस्य ३० कलिकापर्यन्तं द्रष्टव्यम् ॥ युधिष्ठिरस्य
राजस्ययन्त्रविवरणम् महाभारते सभापञ्चमि
विशेषतो द्रष्टव्यम् ॥)

राजस्कन्धः, पुं, (राजः श्रीभाषालो स्कन्धो
यस्य ।) चोटकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

राजस्वं, पुं स्त्री, (राजे देयं स्वं धनम् ।) राज-
धनम् । राजकरः । इति लोकोपनिषद् ॥

राजस्वर्णः, पुं, (स्वर्णाणां युक्तराणां राजा ।
राजदन्तादित्वात् परनिपातः ।) राजधुस्तू-
रकः । इति राजनिघण्टुः ॥

राजहंसः, पुं, (हंसानां राजा श्रेष्ठत्वात् । राज-
दन्तादित्वात् परनिपातः ।) चक्षुचरण-
लोहितश्वेतवर्णहंसः । इत्यमरः ॥ २ ॥ ५ ॥ २४ ॥

(यथा, कुमारः ॥ १ ॥ २४ ॥

“सा राजहंसेरिव सप्ततान्त्री
गतं लोलाक्षितविक्रमेण ।

यनीयतप्रत्युपदेशुस्त्र्ये-
रादित्सुभिर्नूपुराङ्गितानि ॥”)

कदम्बः । कलहंसः । वृषोत्तमः । इति मेदिनी ॥

राजहर्षणं, स्त्री, (राजानमपि हर्षयतीति ।
हृष् + णिच् + ल्युट् ।) तगरपुष्पम् । इति
राजनिघण्टुः ॥

राजहस्ती, [नृ] पुं, (राज्ञो हस्ती ।) राज-
गजः । तत्पर्यायः । मारीचः २ याजकगजः ३

मदीकटः ४ । इति चारावली ॥ ४६ ॥

राजहासकः, पुं, (राजानमपि हासयतीति ।
हस + णिच् + ल्युट् ।) मत्स्यविशेषः । तत्-
पर्यायः । कातरः २ कातलः ३ राजीवः ४ ।

इति शब्दरत्नावली ॥

राजचवकः, पुं, सर्वपः । इति राजनिघण्टुः ॥

(अस्य शाकगुणाः ।

“संग्राहि शीतलश्चापि लघुर्दोषाविरोधि च ।
राजचवकश्चाकस्तु सटीशकस्तु तद्विधम् ॥”

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्यायः ॥)

राजा, [नृ] पुं, (राजते श्रीभते इति । राज् +

“काञ्चन् युष्टवित्तराजीति ।” उणा० १ ।

१५६ । इति कण्वि ॥ प्रसूः । वृत्तिः । (यथा-
रघुः । ४ ॥ ११ ॥

“यथा प्रजादनात् चन्द्रः प्रतापात् तपनो
यथा ।

तथैव सोऽभूदन्वर्था राजा प्रजतिरञ्जनात् ॥”)

स्त्रियः । (यथा, मनुः ॥ २ ॥ ३२ ॥

“शर्मवद्ब्राह्मणस्य स्यात् राज्ञो रक्षासम-
न्वितम् ।

वैश्यस्य पुष्टियुक्तं शूद्रस्य प्रेम्णसंयुतम् ॥”)

चन्द्रः । यक्षः । इन्द्रः । इति मेदिनी ॥ उत्तर-
पदे चेत्येवार्थवाचकः ॥ अथ वृत्तेः

पर्यायः । राट् २ पार्थिवः ३ आभूत् ४ वृत्तेः ५

भूपः ६ महीक्षित् ७ । इत्यमरः ॥ नरपतिः ८

पार्थः ९ वृत्तिः १० भूपालः ११ भूभृत् १२

महीपतिः १३ नाभिः १४ नाराट् १५

भूमीन्द्रः १६ नरेन्द्रः १७ नायकाधिपः १८ ।

इति शब्दरत्नावली ॥ प्रजेभ्यः १९ भूमिपः २०

इन्द्रः २१ दण्डधरः २२ अयनोपतिः २३

स्कन्दः २४ स्कन्धः २५ भूसुक् २६ अर्धपतिः २७ ।

इति जटाधरः ॥ * ॥ अस्य शुभपत्तिर्यथा,—

“महता राजराज्येन पृथुर्वैश्यः प्रतापवान् ।
सोऽभिविक्तो महातेजा विधिवद्वर्त्मकोविदेः ॥

पित्रापरिहृतास्तस्य प्रजास्तनानुरञ्जिताः ।
अनुरागात्तत्तस्य नाम राजेन्द्रभाषत ॥”

इति विष्णुपुराणे १ अंशे १३ अध्यायः ॥

अपि च ।

“रागी राजसिकं स्वर्ग्यं कृतते कर्म्म रागनः ।
रागान्वाञ्छ राजसिकास्तेन राजा प्रकीर्णितः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे ३५ अध्यायः ॥ * ॥
तस्य सर्वप्रदत्तं यथा,—

शशुवाच ।

“शशु वत्स ! महाराज हे तात ! भयभङ्गन ।
भयजाता च राजा च सर्वेषां पालकः पिता ॥

भयश्रीश्च महन्क्रोधा त्वच्च स्वर्गं वृषोऽधुना ।
यो राजा स पिता पाता प्रजानामेव निश्चयः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ५६ अध्यायः ॥

पृथोरवादौ राजा इति संज्ञा आसीत् । यथा,

“देवेर्विप्रेक्षया सर्वैरभिविक्तो महामनाः ।
राज्ञाश्चेवाधिकारे वै पृथुर्वैश्यः प्रतापवान् ॥

तदा पित्रा प्रजाः सर्वाः कदा नैवानुरञ्जिताः ।
तेनानुरञ्जिताः सर्वाः सुखैर्मनुदिरे तदा ।

अनुरागात्तस्य वीरस्य नाम राजेन्द्रभाषत ॥”

इति पाद्मे भूखण्डे २६ अध्यायः ॥ * ॥

अथ राजलक्षणम् ।

“सोऽपि लघुपटे बालं दृष्ट्वाशीविषपीडितम् ।
नरेन्द्रलक्षणोपेतं चिन्तामाप नरेभ्यः ॥

तस्यास्य चन्द्रविम्बाभं सन्धु रस्यं ससुप्तसम् ।
नीलाः केशाः कुक्षिताश्च समा दीर्घास्तर-

ङ्गिताः ॥

राजीवनेत्रयुगलो विमोहप्रदसंघतः ।
चतुर्दंष्ट्रश्चतुष्पङ्क्तुर्दोषास्ते दीर्घबाहुकः ॥

चतुर्ललाकरो मास्ययववृद्धकपञ्चकः ।
शिरालपादो गम्भीरः स्रग्मलक् त्रिवलीधरः ॥”

इति मार्कण्डेयपुराणे हरिश्चन्द्रोपाख्याना-
ध्यायः ॥ * ॥ अथ च ।

“अस्त्रेन्दो नृदुतरौ कमलोदरसन्निभौ ।
शिष्टाङ्गुली ताम्रनखौ पादाङ्गुली शिरोऽ-

ङ्गिताः ॥

कूर्मोन्नतौ गङ्गुणधौ सुपाण्यौ वृत्तेः स्तुतौ ॥
नृदुलोमा समा जङ्घा तथा करिकरप्रभा ।

उरवो जानवस्तुल्या वृत्तस्योपचिताः स्तुताः ॥
कोषगुणौ वृषौ दीर्घभुजे च धनवर्णितः ।

समाभ्यां चितपः प्रोक्तः प्रजम्बेन प्रतापवान् ॥
सशब्दनिःशब्दश्चाः स्रद्धैरिद्राश्च मानवः ।

राजा

एकद्वित्रिचतुःपञ्चद्व्यधारादिभिरेव च ॥
 दक्षिणावर्तचलितगुह्याभिश्च वृषाः स्तुताः ॥
 वृषाः पुण्यगन्धिगुह्या मधुगन्धे धनं बहु ॥
 मावकस्मिन् सुखी स्याच्च सिंहस्मिन् भूपतिः ॥
 स्तुतः ॥
 भवेत् सिंहकटी राजा निरः, कपिकटिर्नरः ॥
 वृषाक्षीकृतकणाः स्युर्जिह्वा विषमकतकाः ॥
 बलिमध्यगता नाभिः शृणुधारां करोति हि ॥
 अधो गवाङ्गं कुर्वाणं वृषत्वं पद्मकर्णिका ॥
 अमुद्वेष्टुषुकेषु भवन्ति सुभगा नराः ॥
 निह्नेना विषमैर्दोषैः पीतोपचितकेनृपाः ॥
 समोन्नतश्च हृदयमकम्प्यं मांसजं पृथु ॥
 वृषाणामधमानाश्च खरलोम शिरालकम् ॥
 कम्पुवीर्यश्च वृषतिलम्कण्ठं तिमिराण्यः ॥
 आजातुलम्बिनौ बाहु वृत्तौ पीनौ वृषेभ्यः ॥
 मन्त्रिबन्धेर्निगूढैश्च सुप्रियुभसन्धिभिः ॥
 वृषा ह्रीनेः करच्छेदमशब्देधनवर्जिताः ॥
 निखाश्चक्रनखैस्तद्वर्णैश्च परतर्ककाः ॥
 तान्त्रिभूपा धनाढ्याश्च अङ्गुष्ठैः सयवेस्तथा ॥
 घनाङ्गुलिश्च सधनस्त्रिंशो रेखाश्च यस्य वै ॥
 वृषतेः करतलगा मन्त्रिबन्धे समुत्थिताः ॥
 शृङ्गातपश्चशिविका गजपद्मोपमा वृष ॥
 कुम्भाङ्गुशपताकाभा मृगालाभा निरीश्वरे ॥
 दामाभाश्च गवाङ्गानां स्वस्तिकाभा वृषेभ्यः ॥
 चक्रासितोभरधनुःकुम्भाभा वृषतेः कर ॥
 मांसलेख धनोपेता अवक्रोदधरेनृपाः ॥
 विष्णोपमेय स्फुटितैरोष्ठे रुक्तेषु खलितैः ॥
 विषमैर्धनहीनाश्च दन्ताः स्निग्धा घनाः शुभाः ॥
 तीक्ष्णा दंष्ट्राः समाः श्रेष्ठा जिह्वा रक्ता समा ॥
 शुभा ॥
 अस्या दीर्घा च विज्ञेया तालु श्वेतं धनेश्वरे ॥
 लज्जा च परशु वक्त्रं समं सौम्यश्च संवृतम् ॥
 भूपानाममलं द्रव्यं विपरीतश्च दःखिनाम् ॥
 शङ्कुकर्णाश्च राजानो रोमकर्णाः शताग्रयः ॥
 कराः स्निग्धावगृह्ये चालम्बेर्मांसलेनृपाः ॥
 स्त्रीमृगुषिपिठनाश्च मृग्यो भाग्यवता भवेत् ॥
 अक्षपिच्छा सुपुटा च अवक्रा च वृषेभ्यः ॥
 संवृते च ललाटे च लज्जा उन्नतेनृपाः ॥
 ललाटोपवृतास्त्रिंशो रेखाः स्युः श्रुत्वर्विद्याम् ॥
 वृषत्वं स्याच्चतस्रभिरायुः पञ्चनववयथ ॥
 ह्रस्वाकारैः शिरोभिस्तु वृषा निम्नशिरो धनी ॥
 यद्वृषतश्चतुर्ध्वजो रक्तः सप्रसवो वृषः ॥
 इति गारुडं नरलीलचर्यं नाम द्वादशोऽध्यायः ॥
 अपि च ॥
 “पार्थिवस्य तु वक्ष्यामि भव्यानाञ्चैव लक्षणम् ॥
 सर्व्याणि यो महोद्भूतः सर्वद्विधं परीक्षयेत् ॥
 राज्यं पालयते नित्यं सत्त्वधर्मपरायणः ॥
 निर्जित्य परसेनानि दितिं धर्मस्य पालयेत् ॥
 पुण्यं पुण्यं विचिन्तनीयान्मन्त्रैर्दं न कारयेत् ॥
 भालाकारं द्वावरण्यं न यथाज्ञारकारकः ॥
 इग्री चौरान् सुहृन् विजितारो न सुहृते ॥
 परराष्ट्रं महीपातो कालबाणश्च दूषयेत् ॥

राजा

मोक्षमिच्छासु यो धिमाः क्षीराधी लभते पयः ॥
 एवं राक्षसयोगेन पीयमानं न वहेते ॥
 तस्मात् सर्वप्रयत्नेन पृथिवीमनुपालयेत् ॥
 पालकस्य भवेद्भूमिः कौन्तेरायुष्यो वलम् ॥
 अथर्व्यं विष्णुं धर्मात्मा गोत्राक्षरान्कृते रतः ॥
 प्रजाः प्रालयितुं शक्तः पार्थिवो यो जितेन्द्रियः ॥
 ऐश्वर्यमधुवं प्राप्य राजा धर्मे मतिश्चेत् ॥”
 इति गारुडं १११ अध्यायः ॥ * ॥
 ब्रह्माभिषिक्तराजानो यथा,—
 श्रीपराशर उवाच ॥
 “यदाभिषिक्तः स पृथुः पूर्वं राज्ये महर्षिभिः ॥
 ततः क्रमेण राज्यानि ददौ लोकपितामहः ॥
 नक्षत्रयज्ञविप्रानां वीरुधा वायुशेषतः ॥
 सोमं राज्ये दधाद्वज्रा यज्ञानां तपसामपि ॥
 राज्ञा वैश्रवणं राज्ये जलानां वरुणं तथा ॥
 आदित्यानां पतिं विष्णुं वसुनामप्य पावकम् ॥
 प्रजापतीनां दत्तम् वासवं मरुतामपि ॥
 देवानां दानवानाश्च प्रजादमधिपं ददौ ॥
 पितॄणां धर्मे राजानं यमं राज्येऽभ्यसक्तयत ॥
 ऐरावतं गजेन्द्राणामपिशोका पतिं ददौ ॥
 पतञ्जलाश्च गरुडं देवानामपि वासवम् ॥
 उषेःश्रवसमन्वानां वृषभन्तु गवामपि ॥
 शिवन्तु नागराजानं मृगाणां सिंहमीश्वरम् ॥
 वनस्पतीनां राजानं ब्रह्ममेवाभ्यषिचयत् ॥
 एवं विभज्य राज्यानि दिशां पालाननन्तरम् ॥
 प्रजापतिपतिर्ब्रह्मा स्थापयामास सर्वतः ॥
 पूर्वस्यां दिशि राजानं वैराजस्य प्रजापतेः ॥
 दिशःपालं सुप्रत्नानं पुत्रं वै सोऽभ्यषिचयत् ॥
 दक्षिणस्यां दिशि तथा कर्हमस्य प्रजापतेः ॥
 पुत्रं शक्रपदं नाम राजानं सोऽभ्यषिचयत् ॥
 पश्चिमायां दिशि तथा रजसः पुत्रमभ्युतम् ॥
 केतुमन्तं महात्मानं राजानमभिषिक्तवान् ॥
 तथा हिरण्यरोमाणं पञ्चन्यस्य प्रजापतेः ॥
 उदीच्यां दिशि दुर्ध्वं राजानमभिषिक्तवान् ॥
 तैरियं पृथिवी सर्वा सप्तद्वीपा सप्ततला ॥
 यथाप्रदेशमद्यापि धर्मेनः प्रतिपालते ॥
 एते सर्वे प्रवृत्तस्य स्थितौ विष्णोर्महात्मनः ॥
 विभूतिभूता राजानो ये स्यान्ति सुनिसतम् ॥
 ये भविष्यन्ति येऽनीताः सर्वभूतेश्वरा हि ज ॥
 ते सर्वे सर्वभूतस्य विष्णोर्गोत्रा दिनीतम् ॥”
 इति श्रीविष्णुपुराणे प्रथमेऽंशे २२ अध्यायः ॥ * ॥
 सप्त उवाच ॥
 “एवं वृष्टासु सर्व्यासु स्थावरासु चरासु च ॥
 ब्रह्मा क्रमेण राज्यानि यादृशमुपपन्नकमे ॥
 द्विजानां वीरुधाञ्चैव नक्षत्राणां गृहेः सङ्ग ॥
 यज्ञानां तपसाञ्चैव सोमं राज्येऽभ्यषिचयत् ॥
 दृढसन्निधौ सर्व्यां ददावज्जिरसामपि ॥
 भृगुनामाधिपत्ये च कार्यं राज्येऽभ्यषिचयत् ॥
 आदित्यानां पुनर्विष्णुं वसुनामप्य पावकम् ॥
 प्रजापतीनां दत्तम् मरुतामप्य वासवम् ॥
 देवानामप्य राजानं प्रजादं दितिनन्दनम् ॥
 नारायणस्य साध्यानां रक्षाणां वृषभञ्जयम् ॥

राजा

अगाढास्य शाङ्खं गतकं पततां वरम् ॥
 गन्धर्व्याणां चित्ररथं वागाणामप्य वासुकिम् ॥
 गन्धर्वानां मरुतश्चैव भूतानाञ्च शरीरिणाम् ॥
 सर्व्यां दंष्ट्राणां शेषं सर्पाणाञ्चैव तत्तकम् ॥
 सागराणां नदीनाञ्च मेघानां वर्धितस्य च ॥
 आदित्यानामन्यतमं पञ्चन्यमभिषिक्तवान् ॥
 सर्व्यासुरोगणाञ्च कामदेवं तथा प्रभुम् ॥
 ऋतूनामधिमासानां दिवसानां तथैव च ॥
 पक्षाणाञ्च क्षपाणाञ्च सुहृन्तपिपञ्चकाम् ॥
 कलाकालाप्रमाणाणां गतेरयनयोक्तया ॥
 गणितस्थाप्य योगस्य चक्रं संवत्सरं प्रभुम् ॥
 प्रजापतेश्चिरजसः पूर्वस्यामभिषिचयत् ॥
 पुत्रं नात्मा सुधामानं राजानमभ्यषिचयत् ॥
 यथाप्रदेशं राजानं दक्षिणस्यां प्रजापतेः ॥
 कर्हमस्य शक्रपदं पुत्रं राज्येऽभिषिक्तवान् ॥
 पश्चिमस्यां दिशि तथा रजसः पुत्रसुतमम् ॥
 केतुमन्तं महात्मानं राजानं अभ्यषिचयत् ॥
 तथा हिरण्यरोमाणं पञ्चन्यस्य प्रजापतेः ॥
 दिगुत्तरायां पुत्रस्तु राजानमभ्यषिचयत् ॥
 मानुषाणामधिपतिं चक्रं वैवस्वतं मशुम् ॥
 तैरेव पृथिवी सर्वा सप्तद्वीपा सप्ततला ॥
 यथाप्रदेशमद्यापि धर्मेनः परिचरते ॥
 स्वायम्भुवन्तरं पूर्वं ब्रह्मणा सिद्धिचित्ताः ॥
 इन्द्रादिलोकपालास्तु पुनर्वैवस्वतन्तरं ॥
 राजस्यैऽभिषिक्तस्तु पृथुः पूर्वं महर्षिभिः ॥
 मनुमिन्धिना तद्वत् सोऽधिराजः प्रजाप-
 वान् ॥”
 इत्यादि बह्विपुराणे बराहप्रादुर्भावाभाध्यायः ॥
 राजकर्तव्यकक्षाणि यथा,—
 महाजसोवाच ॥
 “यत्स ! राजाभिषिक्तेन प्रजापन्नमादितः ॥
 कर्तव्यमविरोधेन स्वधर्मे च महर्षिभ्यः ॥”
 अविरोधेन धर्मशास्त्राविरोधेन ॥
 “यस्यनानि परित्यज्य सप्तमूलचरानि वै ॥
 आत्मा रिपुभ्यः संरक्ष्यो बह्वर्षमन्त्रविनिर्गमात् ॥
 अथवा नाशमाप्नोति स्वचक्रस्यन्दनादयथा ॥
 तथा राजाऽसन्दिग्धं बह्वर्षमन्त्रं विनिर्गमात् ॥
 दृष्टादृष्टं च जानीयादमात्मानरिदं वनः ॥
 चरेच्चराक्षसा शत्रोरन्वेष्टयाः प्रयत्नतः ॥
 विश्वासो न तु कर्तव्यो राज्ञा मित्रात्मवत्सु ॥
 कार्ययोगादमित्रेषु विश्वसीत नराधिपः ॥
 स्थानदृढिजयधनं वाङ्मुग्धविदितान्तरा ॥
 भवितव्यं नरेन्द्रेण न कामवशवर्तिना ॥
 प्रागात्मा मन्त्रिणाञ्चैव ततो भव्यो महर्षिभ्यः ॥
 जयाजानन्तरं पीरा विरुध्यत ततोऽरिभिः ॥
 यज्ञतानविलिखेव वैरिणो विजिगीषते ॥
 सोऽजितात्मा जितामात्यः शत्रुवर्गेण बाध्यते ॥
 तस्मात् कामादयः पूर्वं जयाः पुत्रं महर्षिभ्यः ॥
 तत्तये हि जयो राज्ञो राजा नश्यति तेजितः ॥
 कामः क्रोधश्च ज्ञानं मदी मानसधैव च ॥
 हर्षश्च श्रद्धाश्चैते नाशाय कुमहोभ्यताम् ॥
 कामप्रसक्तमात्मानं स्तुत्या दक्षं निपातितम् ॥

राजा

निर्वायेतया क्रोधादुद्वाहं कृतान्वयम् ।
 इतमेतं तथा लोभात्प्रदाह्यं दिलोर्हतम् ।
 मानादनायुषः पुत्रं हतं हृवात् पुरस्त्रयम् ।
 अभिर्जितैर्जितं सर्वं मरुतेन महात्मना ।
 कृत्वा विवर्णयेदितान् वदद्दोषांश्च महीपतिः ।
 काककोकिलभृङ्गाणां वक्यालप्रिखण्डिनानाम् ।
 हंसानां लोहकृद्गानां प्रिलेत चरितं वृषः ॥”
 काकान् सर्वशङ्किता । कोकिलान् माधुर्यम् ।
 भृङ्गान् प्रपीडया अर्थादानम् । वकान् प्रकु-
 यद्गृहे एकाग्रताम् । वालान् द्रुपसपितम् ।
 प्रिखण्डिनश्चित्रतां सपेग्रहणाय मृकतां राजा-
 वात्मगोपनञ्च । हंसस्य सारग्राह्यत्वम् । लोह-
 कृद्गान् सम्मानम् ॥
 “कौशिकस्य क्रियां कुर्याद्विपक्षे मनुजेश्वरः ।
 शेटा पिपीलिकानाञ्च काले भूपः प्रदशयेत् ॥”
 कौशिकस्य उलूकस्य राज्ञी काकावस्मन्दनम् ।
 पिपीलिकानां सेनाबहुवं सर्वभक्ष्यञ्च ।
 “शेषामिविस्मृतिज्ञानां बीजशेटा च ग्राह्यमेव ।
 चक्रसूर्यस्वरूपञ्च नीत्यर्थे पृथिवीक्षता ॥”
 अमिविस्मृतिज्ञानं दूरान् दाहः । बीजान्प्रह-
 र्दणमिच्छादनम् । उज्ज्वाकाले चक्रः सुखदायी
 प्रीतकाले न । एवं सूर्यः प्रीते सुखदायी
 उज्ज्वाकाले न । एवं कालाशुसारेण सुखदुःख-
 दाह्यत्वम् ॥
 “वधूकान् पद्मशरभमूलिन्या गुञ्जिकौस्तनात् ।
 प्रजा वृषेण चादेवा तथा चञ्चालयोधितः ॥”
 वधूकान् निवृणत्वम् । पद्मान् कष्टकमोपनं
 स्मितसुखता च । शरभान् हत्वापि शत्रून्
 नोद्वेकः । यथा शरभोऽष्टापदः परोन्नतिं न
 महेते । मूलिन्या अर्निष्ठापनम् । गुञ्जिकया
 क्षनात् कालेऽर्थादानम् । चञ्चालयोधिन्
 प्रीतकौ छागशरीरं दर्शयित्वा अन्यद्विक्रीणाति ।
 “शक्राकैयमसोमानां तद्गुहायोर्महीपतिः ।
 कृपाणि पञ्च कुञ्जैर्तं महीपालनकर्मणि ।
 यथेन्द्रचतुरो मासान् वाय्वीधिगेव भूतजम् ।
 आप्याययेत्तथा लोकान् परिचारेर्महीपतिः ॥”
 परिचारेऽर्थदानादिभिः ।
 “मासान्धौ यथा सूर्यस्तोयं हरति रक्षिभिः ।
 कुर्येवैवाभ्युपायेन तथा सुक्लादिना वृषः ॥
 यथा समः प्रियङ्गुसौ घामि काले नियच्छति ।
 तथा प्रियाप्रियौ राजा दुष्टादुष्टे समो भवेत् ॥
 पूर्णेन्द्रमालोक् यथा प्रीतिमान् जायते नरः ।
 एवं यत्र प्रजाः सर्वा निर्वृत्तास्तच्छिप्रतम् ॥
 मासतः सर्वभूतेषु निगृह्यरते यथा ।
 एवं चरेन्नपचारेः पौरामात्मारिवन्धुषु ॥
 न लोभार्थेन कामार्थेनार्थार्थैस्स मानसम् ।
 पदार्थैः क्षत्ये धर्मान् स राजा खगंश्चक्रेत् ॥”
 लोभादिप्रयोजनेः ।
 “उत्पद्ययाहिबो नृपान् सधर्माचलितान्नरात् ।
 यः करोति निषेधं स राजा खगंश्चक्रेत् ॥”
 उत्पद्ययाहिबः पापिनः ।
 “वर्धधर्मा न बोधेन यस्तु रात्रिं तथाभ्यासः ।

राजा

राज्ञस्तस्य सुखं तात परचेह च ग्राम्यतम् ।
एतद्वाञ्छः परं ह्यर्थं तथैतद्वृद्धिकारकम् ।
सधर्मे स्थापनं नृणां चात्यन्तं न कुपुड्भिः ।
पालनेनेव भवत्यानं ज्ञतज्ञानो महीपतिः ।
सम्पत् पालयित्वा भागं धर्मे स्थाप्योति वै यतः ।
एवमाचरते राजा चातुर्मेत्य रक्षणेः ।
न सुखी विद्वरत्येष शक्यस्यति सलोकताम् ॥”
इति मार्कण्डेयपुराणे महालक्षोपाख्यानाध्यायः
तट्टीका च ॥ * ॥ राजाभिषेकस्य विदित-
नक्षत्राणि यथा,—
“पुष्याबुधराधा ज्येष्ठा च रोहिणी चोत्तराश्रयम् ।
हस्ताश्विनी रेवती च कृपाभिषेचनोत्तमाः ॥”
इति ज्योतिःसारसंग्रहः ॥
अस्य विवरणं अभिषेकग्रन्थे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥
राज्ञि वर्धनीयाणि यथा,—
“कृपे कौत्सिप्रमापाज्ञाबुधशक्तिविवेकिताः ।
धर्मेप्रयाणसंग्रामशस्त्राटाः सनयचमाः ॥
प्रजारागोदरिशैलादिवानोदरिपुरशृङ्गताः ।
ज्यैष्ठ्यायेधेयगाम्भीर्यशौर्यैर्बर्ध्यांस्तमादयः ॥”
इति कविकल्पलतायाम् ॥ क्षत्रके ३ कुसुमम् ॥ * ॥
राजाभिसम्पत्तेर दोषो यथा,—
वाराह उवाच ।
“सुहृदा भागवता भूत्वा सम कर्मपरायणाः ।
ये तु सुहृन्नि राजान्नं लोभेन च भयेन च ॥
आपह्नवा हि सुहृन्नि राजानन् वसुन्धरे ।
दशवर्षसहस्राणि पचन्ते नरके नराः ॥
भगवदचर्नं श्रुत्वा सा महती शंसितव्रता ।
उवाच मधुरं वाक्यं सर्वलोकसुखावहम् ॥
धरायुवाच ।
शृणु तत्त्वेन मे देव हृदये हि व्यवस्थितम् ।
को नु दोषो हि राजान्नु तन्मे त्वं वक्तुमर्हसि ॥
ततो भूम्या वचः श्रुत्वा सर्वधर्मेर्विदो वरः ।
प्राह नारायणो वाक्यं धर्मकामां वसुन्धराम् ॥
वाराह उवाच ।
शृणु सुन्दरि । तत्त्वेन गुरुमेतदनिन्दिते ।
राजानन्नु न भोक्तव्यं सुभेभागवतैः सदा ॥
यद्यप्येष समत्वेन राजा लोके प्रवर्तते ।
राजसक्तामसो वापि कुर्वन् कर्मे सुदारुणम् ॥
आपि वा गर्हितं तेन राजानन्नु वसुन्धरे ।
धर्मेसन्धारणाधाय न तु मे रोचते भुवि ॥
ततोऽन्यं संप्रवक्ष्यामि तच्छृणुष्व वसुन्धरे ।
यथा राजान्नु भोष्यं वै शुद्धेभागवतैः सुभैः ॥
स्थापयित्वा तु मां देवि विधिद्वयेन कर्मेणा ।
धनधान्यप्रद्वह्निं दत्त्वा भागवतेरपि ॥
सिद्धं भागवतैश्चाज्ञं मनः प्रापयशोवकम् ।
सुहृन्नास्तु वरारोहे न स पापेन लिप्यते ॥
एवं विष्णुवचः श्रुत्वा धरणी शंसितव्रता ।
वाराहकृपिणं देवं प्रवृषाच वरानना ॥” * ॥
तदन्नभोजनप्रायश्चित्तानि यथा,—
धरायुवाच ।
“राजानन्नु ततो सुहृदा सुहो भागवतः शुचि-
कर्मेणा केन सुहृदेत तन्मे ब्रूहि जगद्गुरु ॥

राजानु

वाराह उवाच ।
 शृणु तत्त्वेन मे देवि यस्मात् त्वं भीरु भावसे ।
 तरन्ति मनुष्या येन राजान्नस्त्रीपशुभक्ताः ।
 एकं चान्द्रायणं शक्या तप्तकण्टकं पुष्कलम् ।
 कुर्व्यान् सान्त्वनपत्रैकं शीघ्रं तु चरति किञ्चित्वात् ।
 भुक्त्वा वै राज्ञोऽन्नान् इदं कर्म समारभेत् ।
 न तस्यैवापराधोऽस्ति वसुधे वै वषो मम ।
 एवमेव न भोक्तव्यं राजानन्मु कदाचन ।
 ममात्र प्रियकामाय यदीच्छेत् परमां गतिम् ॥”
 इत्यादि वाराहे राजान्नभक्षणप्रायश्चित्तं नामा-
 ध्यायः ॥ ६ ॥ अपि च ।
 “राजान्नं तेज आदत्त भूदानं ब्रह्मवर्चसम् ।
 इत्याद्यभिधाय,—
 भुक्त्वा चान्यतमस्यान्नममन्या अपयेत्तदाहम् ।
 मत्या भुक्त्वा चरेत् कण्टकं रेतो विषमूत्रमेव च ॥”
 इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ।
 (राजन्म् । यथा, ऋग्वेदे । १० । ४८ । ४ ।
 “अहं भुवं यजमानस्य राजनि ।”
 “अहं यजमानस्य राजनि राजवार्धं भुवं
 अभवं समर्थ इति शेषः ।” इति तद्वाक्ये
 सायणः ॥)
 राजातनवः, पुं, (राजानं अतनोति । अत सातत्य-
 गमने + “बहुलमन्यवापि १” उणा० ० । ७८ ।
 इति युच् ।) पिपातवृत्तः । इति शब्दभाना ।
 राजादनं, क्ली, (राजभिरद्यते इति । अद् भक्षणे
 + कर्मणि क्यट् ।) चौरिका । पिपातः ।
 किंशुकः । इति मेदिनी । ने, २०५ । (यथा,
 सुसृते । १ । ४६ । लवणवर्गं ।
 “दाडिमामलकं द्राक्षा खल्वरं सपत्न्यकम् ।
 राजादनं मातुलुङ्गं पलवर्गं प्रशस्यते ॥”
 पुलिङ्गान्नोऽपि दृश्यते । इत्यमरः । २ । ३ । ४५ ।
 हेमचन्द्रः । ४ । २०८ । चौरिकार्ये पर्यायो
 यथा,—
 “राजादनः चौरदण्डः पालाशी वानरप्रियः ॥”
 इति वैद्यकरजमालायाम् ।
 किंशुकार्ये पर्यायो यथा,—
 “वातपोथः पलाशः स्याद्दानप्रस्थश्च किंशुकः ।
 राजादनो ब्रह्मदण्डो हस्तिकर्षो दण्डोऽपरः ॥”)
 राजानुजीवी, [नृ] वि, (राज्ञः अनुजीवी ।)
 राजोपजीवी । तस्य कर्माणि यथा,—
 मत्स्य उवाच ।
 “यथानुवर्तितव्यं स्वात्मनो राजोपजीविना ।
 तथा ते कथयिष्यामि निबोध गदतो मम ।
 आद्या सर्वात्मना कार्या स्वश्रद्धा रविनन्दन ।
 आशिष्य वचनमस्त्य न वक्तव्यं तथा वचः ॥
 अनुभूतं प्रियतमस्व वक्तव्यं ज्ञानसंघदि ।
 रक्षोगतस्य वक्तव्यमप्रियं यद्वित्तं भवेत् ।
 परार्थमस्य वक्तव्यं स्वस्य सेतवि भार्गव ।
 स्वार्थः सुहृद्विष्यक्तयो न स्वयम्मु कदाचन ।
 कार्याभिधातः सर्वेषु रक्षितव्यः प्रयत्नतः ।
 न च हिंस्रं धनं किञ्चिन्निवृत्तं च कर्मणि ।
 नोपेक्षं भाष्यमावृत्तं तथा राज्ञः प्रियो भवेत् ॥

राजावत

राजावत न तथा कार्यं वैभवावितरितम् ।
राजकीया न कर्मणा तद्विहितं विवर्णयेत् ।
राज्ञः समीपिको वा न कार्यो वैशो विजा-

वता ॥

युतादिषु तथैवास्त्र कौशलस्य प्रदर्शयेत् ।
प्रदर्शनं कौशलस्यास्य राजानस्य विशेषयेत् ।
अन्तःपुरघनाध्यक्षैश्चरदूतैः समागतैः ।
संस्पर्शं न ब्रजेद्वान् ! विना पार्थिवप्रासनम् ।
विःखेदताचावमानं प्रयत्नेन च गोपयेत् ।
वच गुह्यं भवेदाज्ञो न तस्मै प्रकाशयेत् ।
दूतैश्च आवितं यत् स्याद्वाचावाच्यं दूपोत्तम ! ।
न तत् संश्रवयेत्कोके तदा राज्ञः प्रियो भवेत् ।
आज्ञाप्यमाने चाप्यस्मिन् समुत्थाय त्वरान्वितः ।
अहं किं करवायैति वाच्यो राजा विजा-

वता ॥

कार्यावस्थां विज्ञाय कार्यमेव तथा भवेत् ।
वततं क्रियमायेऽस्मिन् लाघवतु ब्रजेत् भुवम् ।
राज्ञः प्रियाणि वाक्यानि न चात्यर्थं पुनःपुनः ।
न चात्यशीलस्य भवेन्न चापि भुङ्कुटीसुखः ।
वातिवक्ता न निर्वक्ता न च मत्सरिकस्तथा ।
आत्मसम्भावितश्चैव न भवेत् कथञ्चन ।
दुष्कृतानि नरेन्द्रस्य न तु संकीर्णयेत् क्वचित् ।
वस्त्रं शुक्लमज्ज्वलं राजा दत्तञ्च धारयेत् ।
औदार्येण न तद्दयमन्यस्ते भूमिमिच्छता ।
तथैवोपासनं कार्यं दिवास्वप्नं न करयेत् ।
नानिर्दिष्टे तथा द्वारे प्रविशेत् कदाचन ।
न च पश्येत् राजानमयोग्यासु च भूमिषु ।
राज्ञस्तु दक्षिणे पार्श्वे वामे चोपविशेत्तथा ।
पुरस्तात् तथा पश्चादासनम् विगर्हितम् ।
जृम्भा निङ्गीर्णं काशं कोपं पर्यस्तिकाश्रयम् ।
भुङ्कुटीं बालसुहृद्गारं तत्समीपे विवर्णयेत् ।
स्वयं तत्र न कुर्वीत स्वगुणाख्यापनस्तथा ।
स्वगुणाख्यापने चैव परमेव प्रयोजयेत् ।
हृदयं निर्मलं कृत्वा परां भक्तिमुपाश्रितेः ।
अनुजीविगणेभ्यो नित्यं राज्ञामतन्त्रितैः ।
श्राव्यं लौत्यञ्च पेयञ्च नानिच्छं चतुर्दशतन्त्रा ।
चापकाञ्च परित्याज्यं नित्यं राजानुजीविना ।
श्रुतेन विद्याशिल्पेण संयोज्यात्मानमात्मना ।
राजसिवां ततः कुर्याद्भूतये भूतिवर्द्धनीम् ।
नमस्कार्याः सदा चास्य पुत्रवज्रभमन्त्रिणः ।
सन्निवेशास्य विन्वासो न तु कार्यः कथञ्चन ।
अष्टदशास्य न ज्ञ्यात् कामं ज्ञ्यात्तथापि ।
द्विर्तं पथञ्च वचनं द्वितैः सह सुनिश्चितम् ।
चित्तचैवास्त्र विज्ञेयं निजमेवोपजीविना ।
भर्तृरादाधनं कुर्यात् चित्तज्ञो मानवः सुखम् ।
रामापरामो चैवास्त्र विज्ञेयौ भूतिमिच्छता ।
जलेवृत्तिं विरक्तस्तु रक्तो दत्तानु कारयेत् ।
विरक्तः कारयेन्नाशं विपचाभ्युदयस्तथा ।
आश्रावर्द्धनं कृत्वा पञ्चनाशं करोति च ।
अजीवोऽपि सकोपालः प्रसन्नोऽपि च निष्कलः ।
वाक्यं स मन्दं वदति दत्ताक्षेणं करोति च ।
प्रहृष्टवाक्स्तुदियो न सञ्भावयतेऽन्यथा ।

राजावतः

आराधनासु समीपे सुप्रवच विवर्तते ।
कथासु दोषं विपति वाक्कर्मणं करोति च ।
कथ्यते विस्तृतेष्वेव गुह्यसंकीर्णने कृते ।
द्विर्तं विपक्षपात्यञ्च क्रियमाये च कर्मणि ।
विरक्तजन्तुं ह्येतत् प्रयत्नं रक्तस्य जन्तुवत् ।
दृष्ट्वा प्रसन्नो भवति वाक्यं यस्मात्ति चादरात् ।
कुशलादिपरिपन्थी संप्रयच्छति चासनम् ।
विरक्तदर्शने चास्य रक्षस्य च न शङ्कते ।
जायते हृदयदः श्रुत्वा तस्य तु तत्त्वयाम् ।
अप्रियायपि वाक्कानि तदुक्तान्यभिनन्दति ।
उपायनञ्च यस्मात्ति स्तोत्रमप्यादरात्तथा ।
कथान्तरेषु स्मरति प्रहृष्टवदनस्तथा ।
इति रक्तस्य कर्मणा सेवा रविकुलोद्भव ।
आपस्तु न त्वजेत् पूर्वं विरक्तमपि संवितम् ।
मित्रं न चापस्तु तथा च भ्रष्टं
त्वजन्ति ये निर्गुणमप्रमेयम् ।
प्रसुं विप्रिषेध च ते ब्रजन्ति
सुरेन्द्रधामामरवन्द्यकुटम् ॥”

इति मत्स्यपुराणे राजधर्मो अनुजीवितनानाम्
२१५ अध्यायः ॥

राजादनी, श्री, (राजभिरवति या। अद् +
कर्मणि क्वाट्। डीप्।) इत्यविशेषः। श्रीरानी
इति भाषा। तत्पर्यायः। राजपक्षः २ श्रीर-
इत्यः १ इपदमः ४ निम्बोजः ५ मधुपक्षः ६
कपीटः ७ माघबोधः ८ श्रीरी ९ गुह्य-
पक्षः १० भूपेठः ११ राजवज्रमः १२ श्रीपक्षः १३
दृष्टस्त्वः १४ श्रीरुक्मः १५। अस्या गुणाः।
मधुरत्वम्। पितृनाशित्वम्। गुरुत्वम्। तप-
स्त्वम्। दृढत्वम्। स्त्रीत्वकरत्वम्। हृदयत्वम्।
सुखिगत्वम्। मेहनताश्रित्यम्। इति राज-
निर्घण्टः। अपि च।
“श्रीरिकायाः पक्षं दृष्ट्यं वक्ष्यं क्षिप्तं हिमं गुरु।
दृष्ट्यान्वृष्टमिदंभान्निचयदोषत्रयसाञ्जित् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

राजात्रं, श्री, (राजयोग्यमन्त्रम्। अत्रानां राजा
इति वा।) अत्रुदेशोद्भवशान्तिविशेषः। तत्प-
र्यायः। इपान्त्रम् २ राजाहम् ३ दीर्घगुरुकम् ४
घान्त्र्येहम् ५ राजघान्त्र्यम् ६ राजेहम् ७
दीर्घगुरुकम् ८। अस्य गुणाः। विदोषत्वम्।
सुखिगत्वम्। मधुरत्वम्। जघुत्वम्। दीपन-
त्वम्। वक्ताश्रित्यम्। पथ्यत्वम्। कान्तिवोय-
द्विदत्वम्। इति राजनिर्घण्टः। (राज्ञः
अत्रम्।) राजस्वामिभक्तम्। तद्भोजननिषेध-
प्रायश्चित्ते राजशब्दे दृष्टे। (राजात्र-
मन्त्रेण हि तेजोहानिर्भवति। यथा, मनुः।
४। २१८।

“राजात्रं तेज आदत्ते मूढात्रं जघनवचम्।
आयुः सुवचकारात्रं यश्चक्ष्मांश्चकर्तः ॥”

राजावतः, पुं, (आज्ञायां राजा भेदत्वात्।
राजदत्तादित्वात् परनिपातः।) आज्ञाविशेषः।
तत्पर्यायः। राजपक्षः २ सरावः ३ कीर्ति-
कोत्तवः ४ मधुरः ५ श्रीविनायकः ६ कामेष्टः ७

राजावत

इपवज्रमः ८। अस्य वचगुणाः। कीमत्त्वम्।
कटुत्वम्। पितृनाशित्वम्। सुप्रवच तस्य
गुणाः। आहुत्वम्। मधुरत्वम्। इति श्रीवै-
वतपदम्। इति राजनिर्घण्टः। अपि च।
“राजावतः पुं, (आज्ञायां कामाज्ञो राजपुत्रकः।
राजावत् सुवरं आहु विवर्णं शीतलं गुरु।
याहि कृत्वं विवन्वाधवातस्तत् कथयितुम् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

राजावतः, पुं, (अज्ञानां राजा भेदत्वात्। राज-
दत्तादित्वात् परनिपातः।) आज्ञाविशेषः। इति
राजनिर्घण्टः ॥

राजावतः, पुं, (अज्ञानां राजा भेदत्वात्।)
श्वेतार्कः। वारा आज्ञा इति भाषा।
तत्पर्यायः। वरुणः २ अर्कः ३ मन्दारः ४
गणकपक्षः ५ काशीजः ६ वरापुष्पः ७। इति
राजनिर्घण्टः ॥ अजकः ८ प्रतापः ९। इति
शब्दरत्नावली ॥

राजावतः, श्री, (राजानमर्हतीति। अर्ह + अच्।)
अगुरु। (अस्य पर्यायो वरा,—

“अगुरु प्रवरं लोहं राजावत् योगजनका।
वशिकं क्षमिकं वापि क्षमिगमनायेकम् ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
राजयोन्ने, वि। इति मेदिनी। ऐ, २३१।
(यथा, गो- रामायणे। ३। ४८। ४२।

“तथेहमुपपन्नं मे ऋगुरुपस्य धर्मम्।
राजावत्ति च राजानि रतभाषो वरं भुवम् ॥”

राजावतः, श्री, (राज्ञोऽर्हः।) जन्मः। इति
राजनिर्घण्टः ॥

राजावतः, श्री, (अज्ञानां राजा। राज-
दत्तादित्वात् परनिपातः।) आहुत्वम्। मिठा
जाड इति भाषा। तत्पर्यायः। महातुली २
मधुराजातुली ३ आकाशातुली ४ तुल्यः ५
भस्माजातुली ६ अज्ञातुली ७ मिहत्तुली ८।
अस्याः पक्षगुणाः। दृढत्वम्। कथयितृर-
त्वम्। गुरुत्वम्। इति मदनविनोदः ॥

राजावतः, पुं, (अज्ञानां राजा। ततः आर्षे
कम्।) महाकन्दः। इति वारावकी। १०११।

राजावतः, पुं, (राजानं आवर्तयति आनन्द-
वतीति। आ + हत + क्तिप् + अच्। यद्वा,
राजः श्रीभस्माव आवर्तयति यच्।) उपरजमेवः।
रेखती इति हिन्दी भाषा। तत्पर्यायः। इपान-
वतः २ राजाव्यावर्तकः ३ आवर्तमन्त्रिः ४
आवर्तः ५। अस्य गुणाः। हृदयत्वम्। क्षिप्त-
त्वम्। शिशिरत्वम्। पितृनाशित्वम्। भूवर्षि
प्रयोजितश्चेत् इत्यां बहुभाष्यकरत्वम्। इति
राजनिर्घण्टः ॥ विराटदंशजहीरकः। तत्प-
र्यायः। विराटः २ राजपट्टः ३। इति
हिमचन्द्रः। ४। १३२२। (यथा, कथावैरित्-
सागरे। ७३। ३३८।

“राजावर्तः पक्षधामतथै वरावर्षिर्हनि ॥”
तथास्य गुणाः।

“राजावर्तः कटुकित्तः शिशिरः पितृनाशः।

राजिखः

राजावर्तः प्रमेहः हर्षिह्वानिवारणः ।”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।”
 राजाधिः, पुं, (अहीना राजा । राजदत्तादि-
 त्वात् परनिपातः ।) द्विमुखवर्षः । तत्पर्यायः ।
 द्विखाधिः २ विजावासी ३ विषायुधः ४ ।
 इति शब्दरत्नावली । अहीरधिः ५ । इति
 त्रिकाशेषः ।
 राजिः, स्त्री, (राजते इति । राज + “वसिषपि-
 षणिराजोति ।” उणा० ४ । १२४ । इति इण् ।)
 श्रेणी । (यथा, अर्थासप्तशत्याम् । ६६१ ।
 “उज्जवति रोमराजिः स्तनशम्भोर्गणलेखिव ।”)
 रेखा । इति मेदिनी । जे, १४ । (यथा, महा-
 भारते । ७ । २२ । ६२ ।
 “कलायपुष्पवर्णास्तु श्वेतलोहितराजयः ।
 रचयितुं हयश्रेष्ठः सन्तुष्टयुद्धदुर्महम् ।”
 पुं, आशुपुत्रविशेषः । स तु ऐलपौत्रः । यथा,
 महाभारते । १ । ७५ । २५ ।
 “ननुवं दृष्टशम्भो राजिं गयमनेनसम् ।
 खभान्वी सुतानेतानाथोः पुत्रान् प्रपद्यते ।”)
 राजिका, स्त्री, (राजते या । राज + कृन् ।
 टाप् । अत इत् ।) केदारः । राजसर्वपः ।
 रेखा । इति मेदिनी । जे, १४५ । पङ्क्तिः ।
 इति हेमचन्द्रः । जण्यसर्वपः । तत्पर्यायः ।
 जवः २ ज्वाभिजननः ३ जण्यिका ३ आसुरी ५ ।
 इत्यमरः । १६ । १६ । ज्वाभिजननः ६ असुरी ७ ।
 इति तट्टीका । रक्तवर्णसर्वपः । राज इति भाषा ।
 तत्पर्यायः । राजी २ आसुरी ३ रक्तिका ४
 रक्तसर्वपः ५ तीक्ष्णगन्धा ६ मधूलिका ७
 जवकः ८ ज्वतकः ९ जवः १० । अस्या गुणाः ।
 कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । वातघ्नीहा-
 र्तिमूलकफगुल्मक्षमिष्यनाशित्वम् । दाहपित्त-
 प्रदलच । तत्तेजगुणाः । तीक्ष्णत्वम् । वातादि-
 दोषनाशित्वम् । शिशिरत्वम् । यूककण्डूत्वम् ।
 कैवल्यम् । लघुदोषनाशित्वम् । तत्पत्रगुणाः ।
 कटुत्वम् । उष्णत्वम् । क्षमिवातकफकण्डूनामय-
 हरत्वम् । खादुत्वम् । वृद्धीपनकारित्वम् ।
 इति राजनिर्घण्टः । अपि च ।
 “राजी तु राजिका तीक्ष्णगन्धा क्षुण्णिकासुरी ।
 जवः क्षुताभिजनकः क्षमिकः जण्यसर्वपः ।
 राजिका कषपित्तघ्नी तीक्ष्णोष्णा रक्तपित्तहृत् ।
 क्षिप्रहृणाभिदा कण्डूकुष्ठकोष्ठक्षमीन् हरेत् ।
 अतितीक्ष्णा विशेषेण तद्वत् जण्यापि राजिका ।”
 इति भावप्रकाशः ।
 राजिकापङ्कः, पुं, (राजिकायाः पङ्कमिव प्रथमस्य ।)
 गौरसर्वपः । इति राजनिर्घण्टः ।
 राजिपला, स्त्री, (राजीभूतानि श्रेणिवहानि
 पलानि यस्याः ।) चीनाकर्कटी । इति राख-
 निर्घण्टः ।
 राजिलः, पुं, (राजी रेखाख्येति । राजि +
 विधादित्वात् लप् । यद्वा, राजिं कातीति ।
 का + कः ।) कुक्षुमसर्वपः । इत्यमरः । १ । ८५ ।
 (यथा, रघुः । ११ । २७ ।

राज्ञी

“भिं महीरमविवर्षिषिमी
 राजिषेत्तु मन्त्रः प्रवर्तते ।”)
 राजी, स्त्री, (राजि + कृदिकारादिति ङीप् ।)
 निष्क्रियपङ्क्तिः । इति शब्दरत्नावली ।
 (श्रेणिः । यथा, माघि । ४ । ६ ।
 “राजीवराजीवशूलोत्तम-
 सुखान्तसुखान्तमिस्तस्त्वाम् ।”)
 राजिका । (अस्या गुणा यथा,—
 “राजी तु राजिका तीक्ष्णगन्धा क्षुण्णिकासुरी ।
 जवः क्षुताभिजनकः क्षमिकः जण्यसर्वपः ।”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमभागे ।)
 रक्तवर्णसर्वपः । इति राजनिर्घण्टः ।
 राजीपङ्कः, पुं, (राजीभूतानि श्रेणिवहानि
 पलानि यस्य ।) पटोलः । इति राजनिर्घण्टः ।
 (तथास्य पर्यायः ।
 “पटोलः कूककस्तितः पाण्डकः कर्कशश्छदः ।
 राजीपङ्कः पाण्डुपङ्को राजेयश्चाण्डतापङ्कः ।
 बीजगर्भः प्रतीकश्च कुष्ठहा कासभञ्जनः ।”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमभागे ।)
 राजीवः, स्त्री, (राजी दलश्रेणिरस्यास्तीति ।
 राजी + “अन्धेभ्योऽपि ङङ्यते ।” ५ । २ । १०६ ।
 इत्यस्य वार्तिकोक्त्या वः ।) पद्मम् । इत्यमरः ।
 १ । १० । ३१ । (यथा, कुमारः । ३ । ४५ ।
 “उत्तानपाथिद्वयसन्निवेशात्
 प्रफुल्लराजीवमिवाङ्गमधे ।”)
 राजीवः, पुं, (राजी अख्येति । राजी + वः ।)
 हरिश्चन्द्रः । (अस्य लक्षणं यथा,—
 “राजीवस्तु न्यगो ज्यो राजीभिः परितो वृतः ।”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ।)
 दृष्टक्षीनभेदः । इति मेदिनी । वै, ४८ । (यथा,
 मनुः । ५ । १६ ।
 “पाठीनरोहितावाद्यौ नियुक्तौ हयकथयोः ।
 राजीवान् सिंहसुखाश्च सशस्त्राश्चैव सम्यग् ।”)
 हस्ती । इति । त्रिकाशेषः । सारसपक्षी ।
 इत्यमरः । राजीपक्षीविनि, वि । इत्यजयः ।
 राजेन्द्रः, पुं, (राजसु इन्द्र इव श्रेष्ठत्वात् ।)
 मङ्गलेश्वरात् दशगुणो राजा । यथा,—
 “सतुयोजनपर्यन्तमधिकारं वृषस्य च ।
 यो राजा तच्छतगुणः स एव मङ्गलेश्वरः ।
 तस्माद्दशगुणो राजा राजेन्द्रः परिकीर्तितः ।”
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ८६ अध्यायः ।
 (राजश्रेष्ठः । यथा, महाभारते । २ । ४५ । ४१ ।
 “कर्मवैतेन राजेन्द्र ! कर्मैव सुमहान् जतः ।”)
 राजीरेणवसंज्ञकः, पुं, (राजीरेण इति संज्ञा
 यस्य । ततः कन् ।) भूताङ्गशब्दः । इति
 राजनिर्घण्टः ।
 राज्ञी, स्त्री, (राज्ञः पत्नी । राजन् + ङीप् । यद्वा,
 राजते इति । राज + कृन् । ततः स्त्रियां
 ङीप् ।) राजपत्नी । राज्ञी इति भाषा ।
 (यथा, रघुः । १ । ५७ ।
 “तथोर्जयवतुः पादान् राजा राज्ञी च मामधो ।
 तौ युवगुरुपत्नी च प्रीत्या प्रतिवचन्तुः ।”)

राज्यं

कर्मपत्नी । इति मेदिनी । जे, २ । राजपत्नी
 वरुणीयानि वया,—
 “देवां वीभाव्यजावययिषीलश्चकारमन्त्राः ।
 अपाचातुर्गुणाश्चैव प्रेममानवतादवः ।
 वेणीधम्मिल्लसीमन्तभाजश्च वयनाशिकम् ।
 कपोलाघरनेत्रभूकटाक्षरदकम्बराः ।
 गण्डबाहुकरोरोजनाभीमध्यवलिचक्रम् ।
 लोमानिश्चोखिजङ्घोदपादयुग्मनखं क्रमात् ।”
 इति कविकल्पलतायाम् १ स्तवके ३ कुसुमम् ।
 कर्मपत्नीः प्रमाणात्तरं यथा,—
 कृत उवाच ।
 “विवस्वान् कश्यपात् पूर्वमदित्यामभवत् पुरा ।
 तस्य पत्नीचयं तद्वत् संज्ञा राज्ञी प्रभा तथा ।
 रेवतस्य सुता राज्ञी रेवतां सुहवे सुतम् ।
 प्रभा प्रभावं सुहवे त्वाष्ट्री संज्ञा तथा मनुम् ।
 यमश्च यमुना चैव यमलो तु भूवतुः ।”
 इति मात्स्ये ११ अध्यायः ।
 कांस्यः । इति । हेमचन्द्रः । नीली इति राज-
 निर्घण्टः । * । (प्रतीची दिक् । यथा,
 क्वाण्डोपनिषदि । ३ । १५ । २ । “तस्य प्राची
 दिक् कुङ्कुर्नाम सहमाना नाम दक्षिणा
 राज्ञी नाम प्रतीची सुभूता नामोदीचीति ।”
 ‘तथा राज्ञी नाम प्रतीची पश्चिमा दिक् राज्ञी
 राज्ञा वरुणेनाधिता सन्ध्यारागयोगादा ।’
 इति शाङ्करभाष्यम् ।)
 राज्यं, स्त्री, (राज्ञो भावः कर्म वा । राजन् +
 “पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो ङ्क् ।” ५ । १ । १२८ ।
 इयि ङ्क् ।) राज्य इदम् । तत्पर्यायः ।
 नीदत् २ मङ्गलम् ३ जनपदः ४ देशः ५
 प्रदेशः ६ विषयः ७ राष्ट्रम् ८ उपवर्तनम् ९ ।
 इति शब्दरत्नावली । अमरमते नीदृज्जनपदौ
 अङ्गवङ्गकलिङ्गपञ्चालमगधकोशलाहौ मङ्गल-
 त्वेन ख्याते ग्रामसम्बन्धे । देशविषयोपवर्तनानि च
 जनपदे जनपदसमुदाये । जनपदेकदेशे सजल-
 निर्जलस्थानमात्रे च । उपाधिभेदेन देशादधिकं
 भिन्नार्थम् । सामान्येन प्रयोगदर्शनात् । नीदृहा-
 दयः पञ्चैकाद्याः । इत्यपरे । यतश्चायुक्तम् ।
 इति भरतः । * । तस्य लक्षणं अङ्गानि च
 यथा,—
 “परस्त्रीवोपकारीदं सप्ताङ्गं राज्यमुच्यते ।
 अमात्यराष्ट्रदुर्गाणि कोषो दक्षश्च पञ्चमः ।
 यताः प्रजतयस्तद्द्विजिगीषोरुदाहृताः ।
 यताः पञ्च तथा भिन्नं सप्तमं पृथिवीपतिः ।
 सप्तप्रकृतिकं राज्यमित्युवाच दृष्टव्यतिः ।
 पौरश्रेष्ठो तदङ्गश्च भवते शब्दवेदिनः ।
 खान्दमात्यः सुहृत् कोषो राष्ट्रं दुर्गं वरं तथा ।
 पौरश्रेष्ठो च राज्ञाङ्गं प्रकृतिश्च भवेत् द्वयम् ।”
 इति शब्दरत्नावली ।
 अपि च ।
 “लक्षाधिपत्यं राज्यं स्यात् साक्षात्पञ्चदशकैः ।
 अतश्चैव महेष्टानि महाचाञ्चाल्यमुच्यते ।”
 इति वरदात्मकम् ।

राज्यज्ञा, श्री. (राज्या सर्वेषां भक्ता वसिता ।)
पितृराजिकारधिवचनमिदमित्युक्ताकाव-
ल्लभादि । राजता इति भावा । यथा,—
“संचयं निविष्टेति भटं नीरकचिह्नं च ।
सर्वान्तराष्ट्रकान् सकलानपि मन्त्रयेत् ।
शुक्रवक्त्रं वटको वल्लद्वयोचनो गुहः ।
विष्वक्कविदाहो च श्रेष्ठः पवनापहः ।
राज्यज्ञातिरोचिष्या पाचन्या तांसु भवेत् ॥”
इति भावप्रकाशे लतामयः ।

राज्याज्ञ, श्री. (राज्यस्य अङ्गम् ।) राज्यस्योपायः ।
तत्पर्यायः । प्रकृतिः २ । तत्तु अष्टविधं यथा ।
स्वामी १ अमात्रः २ सुहृत् ३ कोवः ४
राज्यम् ५ दुर्गम् ६ वलम् ७ पौराणी अन्ध-
यन्त्रम् ८ । इत्यमरः । २ । ८ । १८ । “स्वाम्या-
दयः सप्त पुरस्त्रजोक्तयेत्यस्य राज्याङ्गपद-
प्रकृतिपदवाचाः । राज्यं समाङ्गम् । कस्य-
चिन्मते अष्टाङ्गेषुभयमेव दर्शितम् । यदुक्तं
कामन्दकीये ।
‘स्वाम्यमात्रं राज्यं दुर्गं कोषो वलं सुहृत् ।
परस्परोपकारीदं समाङ्गं राज्यमुच्यते ।’
पौराण्येणा सहाष्टाङ्गमपि राज्यं प्रकीर्तित-
मिति । स्वाम्यादयः सप्त परस्परोपकारित्वात्
राज्यस्य अङ्गानि उपायाः साधनानि राज्या-
ङ्गानि प्रकृतं कुर्वन्ति राज्यम् । प्रकृतयः लङ्घोः
कभाव इत्युक्तेः क्तः प्रकृतिः स्थियाम् । स्वामी
राजा । अमात्रो मन्त्री । सुहृन्मित्रम् । स्वर्गादि-
भाषागारं कोवः । राजं जनपदवती भूमिः ।
प्रयत्नादिदुर्गं पुरं दुर्गम् । वलं सेनम् । पौर-
ाणीययुद्धे सिद्धे पुनश्चनं प्राधान्यस्याप-
नार्थम् ॥ इति भरतः ॥ ७ ॥ अपि च ।
“स्वाम्यमात्रो जनपदो दुर्गं दृष्टस्तथैव च ।
कोषो मित्रं धर्मश्च समाङ्गं राज्यमुच्यते ॥
समाङ्गस्यापि राज्यस्य नूनं स्वामी प्रकी-
र्तितः ।

तन्मन्त्रात्तथाज्ञानं राजा रक्षः प्रयत्नतः ।
वकुलरक्षा कर्तव्या तथा तेन प्रयत्नतः ।
अङ्गेषु यस्त्येकस्य मोहमाचरतेत्यधीः ।
वचसास्तु कर्तव्यः श्रीमेव महीक्षिता ॥”
इति मातृ १६४ अध्यायः ।
राजिः, श्री. (राटयति परस्परमाकाययत्नं च ।
रट + चिच् + इत् ।) युद्धम् । इति चिमचक्रः ।
१।४६२ । (राटयतीति । रट भावश्च + स्तार्थं
चिच् + इत् ।) शरारिपक्षी । इत्यमरः । २ ।
५ । २५ ।

राजिः, श्री. शरारिपक्षी । इत्यमरः । १।५।२५ ।
राफः, पुं, जनामख्यातदेशः । यथा,—
“प्राणां मागधश्रीषौ च वारेन्नीगौराफकाः ॥”
इति ज्योतिषतत्त्वम् ।

राफा, श्री. खट्वः । श्रीभा । इति मेदिनी । फे, १ ।
पुरीविशेषः । यथा ।

“मौडं राफमनुत्तमं निरुपमा तथापि राफा
पुरी

भूरिमेष्टिकनामधाम परमं तथोत्तमो नः

पिता ॥”

इत्यादि प्रवीणचन्द्रोदये दम्भवाक्यम् ।

राफोयः, चि. (राफो विवाहोऽस्त्व । राफ +
“इडाच्छः ।” ४।२।११४ इति छः ।) राफ-
देशोद्भवः । यथा,—
“अयनांशालयमानं दुर्लभमिति नोच्यते ।
राफोयश्रीविवाहोक्तं तन्मानं स्थूलतोऽत्र तु ॥”
इति मज्झिमसत्तम् ।

राजं, श्री. ज्ञानम् । यथा,—

“राजं ज्ञानवचनं ज्ञानं पञ्चविधं स्तुतम् ।

तेनैवं पञ्चरात्रं प्रवर्तितं मनीषिणः ॥”

इति नारदपञ्चरात्रे प्रथमरात्रे १ अध्यायः ।

(राजिः । यथा, महाभारते । १२।१२६।१२१ ।

“लेखप्रतिपक्षे चैव यद्वक्तव्योक्तया ।

जीवि राजाण्युपोषिता तेन पापाङ्गमुच्यते ॥”)

राजकं, श्री. (राजं ज्ञानं तेन कायतोति । के +

कः ।) पञ्चरात्रम् । इति मेदिनी । के, १४६ ।

राजकः, पुं, एकवर्षं वैशाख्यवाची । इति

मेदिनी । के, १४६ ।

राजिः, श्री. राति ददाति कर्मभ्योऽवसरं निद्रादि-

सुखं वा । रादाने + “राश्रदिभ्यो ञिप् ।”

उवा० ४ । ६७ । इति ञिप् ।) हरिद्रा ।

(यथा, सुश्रुते चिकित्स्यमन्त्रां ६ अध्याये ।

“जाता कुष्ठं सर्वपाः शीजिकेतं

राजिर्द्यौं चक्रमहस्यं बीजम् ।

ललेकस्य तत्र पिष्टः प्रलेपो

दृश्युक्तो मूलकाङ्क्षीयुक्तः ॥”)

एतद्विषयश्चित्र-सूर्यकिरणानवच्छिन्नकालः ।

राति इति भावा । तत्पर्यायः । श्रमरी २

निद्रा ३ निशीथिनी ४ चियामा ५ अगदा ६

अपा ७ विभावरी ८ तमस्त्रिणी ९ रजनी १०

यामिनी ११ तमो १२ । इत्यमरः । १।४।४४ । ग्रामा

१३ घोरा १४ याव्या १५ तुङ्गी १६ नक्तम् १७

दोषा १८ वासतेथी १९ तमा २० चमा २१

शताची २२ चयिनी २३ निशिष्या २४

चक्रमेदिनी २५ श्रमरी २६ श्रया २७

वासुरा २८ निवहरी २९ । इति श्रमरजा-

वली । वसतिः ३० वायुरोषा ३१ निशीथः ३२

निट् ३३ । इति जटाधरः । यामवती ३४

तारा ३५ भूषा ३६ ज्योतिष्मती ३७ तार-

जिबी ३८ काली ३९ कलापिनी ४० । इति

राजनिर्घण्टः ॥ ७ ॥ तस्याः कारणं यथा,—

“यदा दिव्यं च अष्टासु मेरीमूर्मोजकोद्भवा ।

ह्याया भवेत्तदा राजिः स्यात् तद्विरहादिभ्यम् ॥”

इति वज्रपुराणे गवमेहो नामाध्यायः ॥ ७ ॥

पिष्टदेवानां राजिर्यथा,—

“मासेन च नराणां पितृणां तद्वर्णिशम् ।

ज्ज्वलपथे दिनं प्रोक्तं शुद्धे राजिः प्रकीर्तितम् ।

वत्सरेव नराणां देवानां दिवानिभम् ।

उत्तरायणे दिनं प्रोक्तं राजिश्च दक्षिणायने ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिकण्डे ५१ अध्यायः ।

अथ राजिस्तत्त्वम् । स्मृतिः ।

“पूर्वार्द्धवर्जितं कर्मे न कर्तं तत् प्रमादतः ।

राजिस्तु प्रहरं यावत् तत् कर्तव्यं यथोक्तवत् ॥

दिबोदिनानि कर्माणि प्रमादात् पतितानि

च ।

प्रत्यक्षाः प्रथमे धामे तावि कुर्व्यादतन्त्रितः ॥”

इति दत्ताकरः ।

याज्ञवल्क्याज्जिरौ ।

“उपास्य पश्चिमां सन्धां दुष्काशीं कानुपास्य च ।

भक्ष्येः परिहृतो भुक्ता नातिह्रोऽत्र संविशेत् ॥

अपिहोमोपासने चापिपरे । उपास्य सैति

चकारो वैश्वदेवादिकं वसुचिन्तोति । संविशेत्

स्वपेत् । तथा च विष्णुपुराणम् ।

“पुनः पाकस्तुपादाय सायमप्यवनीपते ।

वैश्वदेवनिमित्तं वै पञ्चा वाहं वणिं वरेत् ॥

अतिथिचामतं तत्र स्रष्टव्या पूजयेद्बुधः ।

दिवातिथौ तु विसृजे गते यत् पातकं भवेत् ।

तदेवाद्युक्तं पुनः कुर्याद्वि विसृजे गते ॥”

कुर्याद्वि अर्चं गते कुर्ये । तथा,—

“लतपादादिशौचस्तु भुक्ता सायं ततो युज्ये ।

मच्छेदस्फुटितां शय्यामति दाहमयीं वृष ॥”

भोजने सायमिति साह्रप्रहरपरं प्रागुक्तात् ॥

अथ राजौ शयनविधिः । सति कुर्ये शय्या च न

पातनीया वा च कुर्यादयात् पूर्वमुत्तोजनीया ।

तथा च स्मृतिः ।

“भास्करादृष्टशय्यानि निष्ठापितानि च ।

सूर्यावलोकिनीपानि लप्या वेष्टानि भाजनम् ॥”

याचः ।

“शुचौ देशे विवर्त्ते च गोमयेनोपश्लिपिते ।

प्रागुदकप्रक्षेपे चैव संविशेत् सदा बुधः ॥

मङ्गलां पूर्वकुम्भं च शिरःस्थानि विधाय च ।

वैदिकेर्गात्रकेर्मन्त्रे रक्षां कृत्वा क्षपेत्ततः ॥”

मार्गः ।

“सूर्ये प्राक्शिराः शिते ह्यायुधे दक्षिणाशिराः ।

प्रक्षकशिराः प्रवासे तु न कदाचिदुदकशिराः ॥”

मार्कण्डेयपुराणे ।

“प्राक्शिरः शयने विद्यात् घनमायुधं दक्षिणे ।

पश्चिमे प्रवलां चिन्तां हानिं च्छेत् तथोत्तरे ॥”

तथा ।

“नमस्कृत्याख्यं विष्णुं समाधिकां क्षपेन्नृषि ॥”

मार्कण्डेयः ।

“मूर्ध्नाकये प्रश्राने च एकवस्त्रे चतुष्पथे ।

महादेवयष्टिं चापि शर्करालोद्वृणोत्युत्तु ॥

घातगोविप्रदेवानां गुरुणा च तथोपरि ।

न चापि भयशयने नाशुचौ नाशुचिः स्रवम् ॥

नाश्ववासा न नयश्च नीतरापरमस्तकः ।

नाकाशे सन्मूर्त्यो च न च चैतदहमे तथा ॥”

क्षपेदिति शेषः ॥ ७ ॥ अथ राजौ दारोप-

गमनविधिः । याज्ञवल्क्यः ।

“नोद्वर्त्तनीयाः श्रीकां तासु शुम्भासु संविशेत् ।

नक्षत्रार्थैव पर्यव्याख्यातवस्तु वृज्येत् ॥”

श्रीकां नोद्वर्त्तनीया चतुर्भाषानमोमकाजः ।

रात्रिः

तथोक्तविधिना गच्छेत् । तत्र युष्मासु रात्रि-
रपि पर्वणि ब्रह्मचार्यैव भवति । तत्र व्रतादौ
गच्छतो ब्रह्मचर्यस्वननदोषो नास्ति इति
मिताक्षरा । विष्णुपुराणम् ।
“ब्रह्मरूपममावास्यासुमे पक्षे चतुर्दशीम् ।
मेथुनं नोपसेवेत द्वादशीं च मम प्रियाम् ॥”
हारीतः । “चतुर्थेऽहनि ज्ञातायां युष्मासु च
गर्भाधानवदुपेत ब्रह्मगर्भं सन्ध्यातीति ।” अत्र
चतुर्थ्यां रात्रौ यज्ञगर्भाधानसुक्तं तद्रजोनित्तौ
बोध्यम् । रजस्युपरते साध्वी ज्ञानेन स्त्री रज-
स्वजा । इति मनुवचनेकवाक्यत्वात् । साध्वी
गर्भाधानाद्विहितकर्मयोग्यत्वर्थः । आद्याश्च-
तस्रस्तु वर्जयेत् । इति तु रजोनित्तौतरपरम् ।
अनुतावपि कास्तुकीगमनमाह । विष्णुपुराणम् ।
“स्तौ नरकमभ्यति होयेदत्रापि चायुवः ।
परदाररतिः पुत्रास्तुभयत्रापि भीतिदा ॥
इति मत्वा स्वदारेषु ऋतुमत्सु बुधो व्रजेत् ।
यथोक्तदोषहीनेषु सकामेव्युतावपि ॥”
पैठीनसिः । “त्वाहं विन्धस्व जवान वन्देस्वैकस्मिन्
प्रति देवा ब्रह्महन्ति अवदन् स स्त्रिय उपा-
यक्रीत वरं दास्यामि ततोऽस्यास्तृतीयं ब्रह्म-
हत्यायाः प्रपद्यन्त स्त्रियः एकं भूमिस्वेनस्तय-
लोकम् । आर्वा मचवा तुष्टौ वरं प्रायच्छन् भूमेः
स्त्रिरत्वं वृक्षाणां हिरण्यप्ररोहणं स्त्रीणां सर्व-
कायेषु सम्भवः ।” सम्भवो मेजनं सम्भोग इति
यावत् । सर्वकाये ऋतावृत्तौ च । न तु प्रति-
निवृत्तौ । तथाच गौतमः । ऋतावृत्तौ
सर्वत्र वा प्रतिनिवृत्तमिति । दृष्टकालमाह
ज्योतिषि ।
“अष्टौ मूला मघाद्धिवा रेवती क्षतिका-
श्विनी ।
उत्तराश्रितयं ज्येष्ठा पर्वण्यं व्रजेद्विती ॥”
एवम् ।
“ऋतौ नोपेति यो भार्यामनुतौ यच्च गच्छति ।
तुष्माहुस्तयोर्दोषमयोनी यच्च विचरति ॥”
बौधायनीयमनुतौ गमनदोषाभिधानमकामा-
विषयम् । विष्णुः । पर्वणानाद्योगवर्ण्यताव-
मच्छन् पत्नीं निराजसुपवसेदिति । दृष्टशाता-
तपः ।
“स्त्रीणां संप्रेषणात् अग्रात् ताभिः संकथना
इति ।
ब्रह्मचर्यं विपद्यते न दारेऽनुतुष्टमात् ॥”
संप्रेषणात् संकथनादित्यत्र सरागतं संप्रेषणार्थः ।
आह्वानान्तरम् निषेधमाह तुः प्रकृतिस्त्रिती ।
ऋतुज्ञातां तदहोरात्रं परिहरेत् नार्त्तवे
दिवा मेथुनं व्रजेत् स्त्रीवाक्ययोग्याच्च दिवा
प्रकथयन्त्यायुषं तस्मादेतद्विचर्जयेत् । प्रजा-
क्षामश्च पितृणां नोपचरत तनुं विच्छिन्नात्
प्रयतेताच्छेदय येनाप्रतिष्ठो भवति तस्मात्
प्रतिष्ठाकामः प्रजया प्रतिष्ठेतेति । नोपचर्यो
निषेधः । तनुं वृत्तानं अच्छेदय अविच्छेदय
वृत्तानस्य । येन वृत्तात् अप्रतिष्ठः प्रजा-

रात्रिः

तुत्पत्त्या अप्राप्तप्रतिष्ठः सन् प्रपति तस्मात्
तदुत्पत्त्यर्थं यतितवमिति कल्पततः । एवञ्च
आह्वानेन यदभिगमनं प्रागुक्तयाज्ञवल्कावच-
नात् उक्तं मिताक्षरायां तद्वैयम् । वशिष्ठः ।
“मूद्राग्नेन तु भुक्तेन मेथुनं योऽभिगच्छति ।
यस्यान्नं तस्य ते पुत्रा अस्त्वयाः मूद्रवत्
द्विजाः ॥”
पराशरः ।
“ऋतुज्ञाताश्च यो भार्यां सन्निधौ नोपगच्छति ।
स गच्छेन्नरकं चोरं ब्रह्महेति तथोच्यते ॥”
सन्निधावित्यभिधानात् असन्निहितस्य गमना-
भावे न दोषः । पुत्रोत्पत्तिप्रयत्नस्तत्त्वभिगमन-
नियममाह । कूर्मपुराणम् ।
“ऋतुकाणाभिगमो स्यात् यावत् पुत्रो न
जायते ।
ऋणापकर्षणार्थं हि पुत्रस्योत्पादनं प्रति ॥”
यतितवमिति शेषः । आपस्तम्बः ।
“ऋतौ तु गर्भेऽङ्गित्वात् ज्ञानं मेथुनिनः
स्युतम् ।
अनुतौ तु सदा कार्यं श्रौचं मूत्रपुरीषवदिति ।
हावेतावशुची स्यातां दम्पती शयनं गतौ ।
शयनादुत्थिता नारी शुचिः स्यादशुचिः
पुमान् ॥
मेथुनशुद्धः प्राक् मलमूत्रोत्सर्गं न कुर्यात् ।
तेजाभ्यक्ते तथा वान्ते मनुशुक्रमेणि मेथुने ।
मूत्रोच्चारं यदा कुर्यादहोरात्रेण शुद्धाति ॥”
इति वचनात् ।
पुत्रानुत्पत्तौ पारस्करः । सा यदि गर्भं नाद-
धीत निदिग्धिकायाः श्वेतपुष्पाया उपोष्य
पुष्पनक्षत्रे मूलसुत्याया चतुर्थेऽहनि ज्ञातायां
निशायामुदकेन पिष्ट्वा दक्षिणस्यां नासिकाया-
मासिञ्चतीति । इयमोषधीत्यायमाणा सञ्च-
माना सरस्वती । अस्या अहं दृष्टयाः पुत्रः
पितुरिव नाम जनयत्यभित इति । सा परि-
कीता ऋतुकाक्षेऽपि ज्ञाताभिगमना यदि गर्भं न
दधाति तदा उपोष्य पुष्पे नक्षत्रे श्वेतकण्ट-
कारिका मूलसुत्याया चतुर्थेऽहनि ऋतुज्ञातायां
सत्यां राजावृत्तेन पिष्ट्वा दक्षिणनासापुटे
पतिः इयमोषधीरिति मन्त्रेण नखं ददाति
दक्षिणहस्तानामिकाङ्गुष्ठार्थां यद्गीत्वा प्राक्
शिरः संविष्टाया इति गोभिलस्मृत्यात् ।
आयुर्वेदेऽपि ।
“पिप्पलीं ब्रह्मवेरञ्च मरीचं नागकेसरम् ।
आम्लेन सह भुञ्जीत अपि वन्धा प्रकथये ॥”
आज्ञवल्काः ।
“एवं गच्छन् स्त्रियं चामी मघां मूलाश्च वर्ज-
येत् ।
शक्त इन्दो वज्रतु पुत्रं लक्षयं जनयेत्
पुमान् ॥”
चामामाहारलाघवादिना । वज्रदेकवारम् ।
अत्र सन्ध्यागन्धान्हेतुतया उत्तानकरचरणा-
मेव कुर्वीत न तिस्रिगाहितकरचरणां स्त्रियञ्च

रात्रिः

ऋतुभिगमनानन्तरं दक्षिणपार्श्वे दक्षाययेत् ।
पुष्ट्याविते तु गर्भाशुत्पत्तिरिति विश्वः । दक्षः ।
“प्रदोषपश्चिमौ यामौ वेदाभ्यासेन तौ नवेत् ।
यामदयं शयानस्तु ब्रह्मभूवाव कथ्यते ॥”
इत्याहुकतत्त्वम् ॥ ७ ॥
अथ रात्रिजागरणदोषशुद्धौ ।
“रात्रौ जागरणं कथं क्षिप्रं प्रसवपं दिवा ।
अरुचमनमिच्छन् स्वाधीनप्रचयायितम् ।
कपमेदोविषाणां रात्रौ जागरणं हितम् ।
दिवा वा यदि वा रात्रौ निद्रा स्वास्तीकृता
तु वै ।
न तेषां स्वपतां दोषो जायतां वा विधीयते ॥”
इति रात्र्यवलम् ॥ ७ ॥
रात्रौ कुलपूजा यथा । “यत्तु ।
रात्रावेव महापूजा कर्तव्या वीरवन्दिते ।
न दिने सर्वथा कार्या श्रावणाक्षमं सुप्रते ।
तत् पुनः कुलपूजाविषयम् ।
अहोरात्रात् परं यच्च सुकृतं हयमेव च ।
सा महारात्रिर्दृष्टा तद्वत्तमचयन्तु वै ॥”
इति तत्त्वसारः ॥ १० ॥
अथ रात्रौ विहितनिषिद्धे । छन्दोगपरिशिष्टम् ।
“सुनिभिर्दिरशनं प्रोक्तं विप्राणां मन्त्रवाचिनां
नितम् ।
अहनि च तथा तमस्त्रिधा साहस्रहर-
यामानः ॥”
जावानः ।
“अहःसु तिथयः पुण्याः कर्मानुष्ठानतो दिवा ।
नक्तादिब्रतयोगे तु रात्रियोगो विशिष्यते ॥”
देवतः ।
“राहुदर्शनसंक्रान्तिविवाहाद्ययद्विदुः ।
ज्ञानदानादिकं कुर्यान्निशि काम्यव्रतैश्च च ॥”
ब्रह्मपुराणम् ।
“न रात्रौ पारयं कुर्यात् ऋते वै रोहिणीव्रतात् ।
तत्र निश्वपि वै कुर्याद्वर्जयित्वा महाजिज्ञासा ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ १० ॥
“एकभक्तेन नक्तेन तथेवावाचितं च ।
उपवासेन दानेन नैवादादृष्टिको भवेत् ॥”
स्कन्दपुराणम् ।
“प्रदोषयापिनी पार्वा तियनैस्तवैव सदा ॥”
देवीपुराणम् ।
“हविष्यभोजनं सत्तं ज्ञानमाहारलाघवम् ।
अधिकार्यमधःश्रयां नक्तभोजी यदाचरेत् ॥”
इत्याहोरात्रितत्त्वम् ॥ १० ॥
देवतः ।
“रात्रौ आहं न कुर्वीत रात्रौ कौर्त्तिता हि
सा ।
सन्धयोदभयोश्चैव कुर्ये चैवाचरिरीदिति ॥”
इति आहृतत्त्वम् ॥ १० ॥
विष्णुपुराणम् ।
“प्रातर्निशि तथा सन्ध्यामध्याह्नादियं संहरन् ।
नारायणमवाप्नोति सद्यः पापघ्नं वरः ॥”
रात्रावपि ब्रह्मणा ज्ञानादौ प्रतिप्रवचमाह ।

राजिः

मन्त्रपुराणम् ।

“दिवाराजौ च सन्ध्यायां मन्त्रायाश्च प्रसङ्गतः ।
जात्याचमेवमं पुण्यं यथेष्टमुत्तमज्यैः ॥”
राजिचराधिकारसुप्रसङ्ग आदिपद्येऽपि ।
“अतो राजौ प्राप्नुवतो जलं नक्षत्रिदो जनाः ।
महं बलिं जनान् सन्धानं वनस्थानं वृषतीनपि ॥”
तत्प्राप्त्यर्थं प्रतिवचनम् ।
“इतुर्न हिमवत्पार्श्वे नद्यामस्याश्च दुर्मते ।
राजावहनि सन्ध्यायां कस्य गुप्तः परिग्रहः ॥”
देवकः ।

“महानिशा तु विज्ञेया मध्यमं प्रहरद्वयम् ।
तस्यां ज्ञानं न कुर्वीत काव्यमैमिकादते ॥”
अतएव कल्पतः । न नक्तं जायादिति बौधायनवचनं रागप्राप्तज्ञानविषयम् । एवञ्च मन्त्रा-
ज्ञानस्य दिवाराजिकर्तृत्वाविशेषात् तत्त-
न्निमित्तविधिविशेषस्यापि दिवाराजिसम्बन्धि-
त्वाविशेषः । इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ।

(राज्याक्तनियमाः यथा,—

“राजौ च भोजनं कुर्यात् प्रथमप्रहरागमे ।
किञ्चिदूर्न समन्नीयात् दुर्णरत्नञ्च वर्जयेत् ॥
शरीरे जायते निधं देहिनः सुरतसृष्टा ।
अववायाम्निहमेदोदृष्टिः शिथिलता तनोः ॥
बाधित गीयते ज्वारी यावदवांश्चि योदृष्ट ।
ततस्तु तद्वर्षी ज्ञेया दार्दिशत् वस्त्रावधि ॥
तदूर्ध्वमधिकं स्यात् पञ्चाशद्वस्त्राः ॥
इहा तत्परतो ज्ञेया सुरतोत्सववर्जिता ॥”
अधिकं प्रोक्ता ।

“निदावशरदोर्वाला हिता विधिययी मता ।
तद्वर्षी शीतसमये प्रोक्ता वर्षावसन्तयोः ॥
निधं बाला स्यमाना निधं वर्द्धयते वनम् ।
तद्वर्षी ज्ञावयेच्छक्तिं प्रोद्गोद्गावयते ज्वराम् ॥
मयो मांसवचामं बाला ज्ञौ चौरभोजनम् ।
इतस्तुच्छोदके ज्ञानं सद्यः प्राञ्जकराणि षट् ॥
पूतिमांसं स्त्रियो दृष्ट्वा बालाकैस्तद्वर्षं दधि ।
प्रभाते मेधुनं जिद्रा सद्यः प्राञ्जकराणि षट् ॥”
प्राञ्जशब्दोऽत्र वक्ष्यवाचकः । बालाकैः कन्याकैः ।
“इहोऽपि तद्वर्षी गत्वा तद्वक्ष्यमवाप्नुयात् ।
वयोऽधिकं स्त्रियं गत्वा तद्वक्ष्यः स्थाविरायते ॥
आयुष्मन्तो मन्दजरा वपुर्वर्द्धमान्तिताः ।
स्थिरोपचितमांसाश्च भवन्ति ज्योतिः संयताः ॥
संवेत कामतः कामं बलाहाजोऽस्तौ हि मे ।
प्रकामस्तु निषेवेत मेधुनं शिशिरागमे ॥
पञ्चादवसन्तप्ररदोः पञ्चादृष्टिनिदावयोः ॥”
सुश्रुतम् ।

“त्रिभिश्चिभिरहोभिर्हि समेयात् प्रमदाग्रः ।
वर्ज्येतुश्च वर्ज्येतुश्च पञ्चात् पञ्चाद्वर्ज्येतुश्च ॥”
समेयात् वक्ष्येते वर्ज्ये योऽपि ।

“श्रीते राजौ दिवा योऽपि वक्ष्यते तु दिवा-
विधिः ।

वर्षात् वारिद्विज्ञाने शरत्तु सरसः स्वरः ॥
उपेयात् पुष्यो नारी सन्ध्यायोनं च पर्वण्यम् ।
मोक्षार्थं चार्द्धरात्रे च तथा मन्त्रदिनेऽपि च ॥

राजिच

विहारं भाव्या कुर्व्यादेतिप्रवचं इति ।
रज्ये मन्त्राङ्गनामाने सुमन्त्रे सुखमावते ॥
देशे गुरुवचनं विदुतेऽतिप्रपाकरे ।
अथमाद्ये वचनैस्तुवचने च रमेत ना ॥
जातसन्ध्यावर्जिताः सुमन्त्रः सुमनोऽन्वितः ॥
सुक्तद्वयः सुवचनः सुवेशः समलङ्कृतः ।
ताम्बूलवदनः पञ्चामरुक्तोऽधिकः स्वरः ॥
पुष्पाद्यौ पुष्यो नारीसुपेयाश्चयने शुभः ।
अन्ताश्रितोऽतिः सुहान् सन्ध्याङ्गः पिपा-
सितः ॥

बालो दृष्टोऽन्यवेगान्स्थलेभोगो च मेधुनम् ॥”
रोगी मेधुनसंवर्द्धनीयरोगयुक्तः ।

“भाष्यं रूपगुणोपेतां तुल्यशीलां कुजोद्भवाम् ।
अतिकामोऽभिकामान् दृष्टो दृष्टामलङ्कृतम् ॥
संवेत प्रमदा युक्ता राजीकरवर्द्धितः ।
रजस्वलासकामाश्च मलिनानामप्रियाणां च ।
वर्द्धिता वयोवृद्धा तथा आधिप्रपीडिताम् ।
होनाङ्गी गन्धर्वी देवी योनिरोगसमन्विताम् ॥
सगोत्राङ्गपत्नीश्च तथा प्रव्रजितामपि ।
नाभिगच्छेत् पुमान्मारी भूरिवैगुयप्रद्वया ॥”

“ज्ञानं सशर्करं चौरं भक्ष्यमैववचंस्कृतम् ।
वातो मांसरसः स्वरः सुरतान्ते हिता ज्यमो ॥
मूलकासस्वरवासकाश्चैवाष्टमयस्यः ।
अतिव्यायाज्यावन्ते रोगाश्चाप्येपकादयः ॥
राजौ जागरणं कृत्वा कफदोषविघातिनम् ।
निद्रा तु संविता कावे धातुसाम्यमन्त्रितम् ॥
पुष्टिवर्द्धनोत्साहं वृद्धिदीप्तिं करोति च ॥”

इति भावप्राप्त्यर्थं पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।
तद्देशिकपर्यायः । द्वावी १ चपा २ शब्दरी ३
अक्तुः ४ ऊर्ध्वा ५ रात्र्या ६ यस्या ७ नम्या ८
दोषा ९ नक्ता १० तमः ११ रजः १२
असिक्ता १३ पयसती १४ तमसती १५
घृताची १६ शिरिका १७ मोको १८ शोको १९
ऊर्ध्वः २० पयः २१ हिमा २२ वज्रो २३ । इति
त्रयोविंशती राजिनामानि । इति वेदनिघण्टौ ।
१ । ७ । (कौचडोपस्थानदीविशेषः । यथा,
मास्ये । १२२ । ७० ।

“श्रुतास्तुत्रे नयस्तु प्रतिवर्णं गताः शुभाः ।
गौरी कुसुमती चैव सन्ध्या राजिमनोजवा ॥”

राजिचरः, पुं, (राजिं करोतीति । ज + टः ।)
चक्रः । इति हिमचक्रं निशाकरशब्ददर्शनात् ।
(कर्पूरः । इत्यमरः । २ । ६ । १२० ।)

राजिचरः, पुं, (राजौ चरतीति । “चरेष्टः ।”
३।२।१६ । इति टः । “राजेः कति विभाषा ।”
६।१।७२ । इति पठे सुमभावः ।) राजसः ।
इत्यमरः । १।१।६३ । राजौ गमनकर्त्तरि, चि ।
राजिचरी, स्त्री, (राजिचर + टिलान् डीप् ।)
राजवी । यथा, भट्टः । २ । २३ ।

“तं विप्रदर्शं हतघातयन्त्रां
यानं वने राजिचरीं बुद्धिने ।
विद्यासुवेदं धृतमासुराश्च-
क्षं तादृकाणां विचयान् रामः ॥”

राजी

राजिचरं, स्त्री, (राजेभ्यश्च ।) कुक्ष्यभटिका ।
इति शब्दमात्रा ।

राजिजागरः, पुं, (राजौ जागतीति । जा +
अच् ।) कुक्षुरः । इति हिमचक्रः । राजौ
जागरणकर्त्तरि, चि ।

राजिजागरदः, पुं, (राजौ जागरं जागरणं
ददातीति । दा + कः ।) मशकः । इति राज-
निघण्टुः ।

राजिचरः, पुं, (राजौ चरतीति । च + टः ।
“राजेः कति विभाषा ।” ६।१।७२ । इति सुम् ।)

राजसः । इत्यमरः । १।१।६३ । (विष्णो डीप् ।
राजिचरो ।) राजौ गमनकर्त्तरि, चि ।

राजिपुष्पं, स्त्री, (राजौ पुष्पाति विकाशते इति ।
पुष् + अच् ।) उत्पलम् । इति राजनिघण्टुः ।

राजिमटः, पुं, (राजौ षटतीति । षट् + अच् ।
“राजेः कति विभाषा ।” ६।१।७२ । इति
सुम् ।) राजसः । इति विकाशशेषः । राजौ
गमनकर्त्तरि, चि ।

राजिमणिः, पुं, (राजेर्मणिरिव ।) चक्रः । इति
हारावली । १३ ।

राजिवासः, [सु] स्त्री, (राजेर्वासो वक्ष्यमिव ।)
अन्धकारः । इति शब्दमात्रा । राजौ वक्षन-
कालीनपरिधेयवक्षम् । यथा । नास्ति सुश्रुते
उत्थाय सुक्तस्यापः राजिवासस्यह्ना शिरशि
सहस्रदलकमनावस्थितं श्वेतवर्णं हिमं वरा-
भयकरं श्वेतमात्रादुत्थेपनं स्वप्रकाशस्वरूपं
स्ववामस्थितरक्तशस्या सुप्रकाशस्वरूपा स्रजितं
गुरुं विभाय मानसोपचारेऽराराध्य नम-
स्कुर्यात् । इति तन्त्रसारः । अपि च ।

“श्रयन्त्यान्धकारे च राजिवासो दिने तथा ।
जानाम्बरं कुवेशश्च वर्जयेत् शुष्कभोजनम् ॥”

इति ज्योतिषचरित्रम् ।

राजिविगमः, पुं, (राजिविगमो यज ।) प्रभा-
तम् । इति शब्दमात्रा ।

राजिविज्ञेयगामी, [न] पुं, (राजौ विज्ञेयं
विच्छेदं गच्छतीति । गम् + विजिः ।) चक्र-
वाकः । इति राजनिघण्टुः ।

राजिवेदः, पुं, (राजिं राजिज्ञेयं वेदयति रवे-
त्येति । विद् + विच् + अच् ।) कुक्षुटः । इति
शब्दरत्नावली ।

राजिवेदी, [न] पुं, (राजिं राजिज्ञेयं वेदयति
खरेत्येति । राजि + विद् + विच् + विजिः ।)
कुक्षुटः । इति विकाशशेषः ।

राजिवासः, पुं, (राजेर्वास इव सुभलात् ।
राजौ वासो विकाशो यस्य इति वा ।)
श्वेतोत्पलम् । इति शब्दरत्नावली ।

राजिहृक्कः, पुं, (राजौ हृक्कति अन्तःपुर-
मध्ये अमतीति । हृक्क मती + क्तुन् ।) अन्तः-
पुररचकः । इति शब्दरत्नावली ।

राजौ, स्त्री, (राजि + कटिकादादिति डीप् ।)
निशा । इत्यमरटीकायां भरतः । (यथा,
जन्मेदे । १० । १२७ । १ ।

राधनं

“रात्रौ बभूव आसतो पुत्रा देवस्यभिः ।”
हरिः । निशापर्व्यायत्वात् ॥)
रात्राटः, पुं, (रात्रौ अटतीति । अट् + अच् ।)
रात्रयः । इति केचित् । रात्रौ गमनकर्त्तरि,
त्रि ।
रात्राण्यः, त्रि, (रात्रौ अयः ।) रात्रौ दृष्टि-
हीनो नरः । रात्रिकाणा इति भाषा । रात्रौ
स्वाभाविकदृष्टिहीनपक्षी । स तु काकादिः ।
यथा, मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्यम् ।
“दिव्याः प्राणिनः केचिद्रात्रावन्त्यास्तयापरे ।
केचिद्विवा तथा रात्रौ प्राणिनस्तुल्यदृश्यः ॥”
तन्नाशकौषधं यथा,—
“देवदारोश्च वै चूर्णं अणामूचैश्च भावयेत् ।
एकविंशति वै वारमक्षयौ तेन चाञ्जयेत् ।
रात्राण्यन्ता पटलता नष्टेदिति विनिश्चयः ॥”
इति मार्कण्डे १८६ अध्यायः ॥
राहं, त्रि, (राधे सिद्धौ + क्तः ।) पक्षम् ।
सिद्धम् । इति हेमचन्द्रः । १ । ७६ ॥ त्रिकाण्ड-
शेषश्च ॥ (यथा, भागवते । १ । ६ । ४० ।
“पूर्त्तेन तपसा यज्ञेदित्येयोः समाधिना ।
राहं निःश्रेयसं पुंसां मनुष्यैरित्युक्तविक्रमम् ॥”)
राहान्तः, पुं, (राहः सिद्धः अन्तो निर्गम्यो
यस्मात् ।) सिद्धान्तः । इत्यमरः । १ । ५ । ४४ ॥
(यथा, भागवते । १२ । ११ । ११ ।
“अथेदमर्थं पृच्छामो भवन्तं बहुविक्रमम् ।
समस्ततन्मराहान्तो भवान् भागवततत्त्ववित् ॥”)
राध, न औ य सिद्धौ । इति कविकल्पदमः ।
(स्त्रा-दिव-च-पर-स्त्रादिपक्षे सक-दिव-
दिपक्षे अक-अनिट् ।) रेफादिः । न,
राधोति । य, राधति । औ, अराधति ।
सिद्धिरिह स्त्रादिपक्षे निष्पादना । दिवादिपक्षे
निष्पातिः । अत्र राधोति विप्राणां य इति
हजायुधः । निष्पाद्यतीत्यर्थः । सततं राधति
स्मिये इति हजायुधः । निष्पत्ती स्यादित्यर्थः ।
सिद्धिरन्तर्भूतप्रायेत्वादुभयपक्षे निष्पादनेति
गोविन्दभट्टः । इति दुर्गादासः । (शुभाशुभ-
पर्यालोचने च । यथा, सुम्बोधे । “गर्गा
राधति रामाय ॥” रामस्य शुभाशुभं पर्या-
लोचयतीत्यर्थः ।)
राधः, पुं, (राधा विशाखा तद्वती पौर्णमासी
राधी । सास्मिन्नस्तीति । राधी + “सास्मिन्
पौर्णमासीति ॥” ४ । २ । २१ । इति अण् ।)
विशाखमासः । इत्यमरः । १ । ४ । १६ । (यथा,
राधतरङ्गिण्याम् । ८ । २४८२ ।
“राधमासावधि द्युक्ततः प्रभृति वारिदाः ॥”
घनम् । यथा, अश्वमेधे । १ । १० । ५ ।
“लोचं राधानां पते गीर्वाहो धीर यच्छ ते ॥”
“हे रज्ज राधानां पते घनानां पालक ॥” इति
तद्वाक्ये सायकः ।)
राधनं, स्त्री, (राध् + क्यट् ।) साधनम् । प्राप्तिः ।
इति मेदिनी । ने, ११४ । तीर्थः । इति हेम-
चन्द्रः ।

राधा

राधना, स्त्री, (राध् + क्यट् + युच् । टाप् ।)
भावयम् । इति मेदिनी । ने, ११४ ॥
राधा, स्त्री, (राधोति साधयति कार्याशीति ।
राध् + अच् । टाप् ।) धत्विनी चित्रभेदः ।
(यथा, बालभारते १ अङ्के । “इह हि महा-
राजसमाजे न जाने कमवलम्बिते राधावेध
कौर्त्तिर्नैजयन्ती ॥”) गोपीविशेषः । विशाखा-
नक्षत्रम् । अमलकी । विष्णुकान्ता । विद्युत् ।
इति मेदिनी । धे, ११ । (सूतस्याधिरथस्य
पत्नी । असी एव कुन्तीगर्भजस्य शिशोः
कर्णस्य पालयित्री अतएव कर्णो राधासुत
इति ख्यात आसीत् । यथा, महाभारते । १ ।
६७ । १३८—१३९ ।
“निगूहमाना जातं वै बन्धुपक्षभयात्तदा ।
उत्सवर्णं जले कुन्ती तं कुमारं यशस्विनम् ॥
तनुतुष्टं जले गर्भं राधाभर्ता महायशः ।
राधायाः कल्पयामास पुत्रं सोऽधिरथस्तदा ॥”
तथा च देवीभागवते । २ । ६ । २८ ।
“राधा सुतस्य भाव्या वै तथासौ प्रार्थितः
सुतः ।
कर्णोऽभूद्रजवान् धीरः पालितः सुतसद्गुण ॥”)
श्रीराधिका । सा च श्रीकृष्णवामभागप्रा-
शक्तिः । यथा,—
“स कृष्णः सञ्ज्वल्यद्गदौ सिद्धचुरेक एव च ।
दृष्टुं नुस्वस्तदंशन कालेन प्रेरितः प्रभुः ॥
स्वेच्छामयः स्वेच्छया च दिधारूपो बभूव ह ।
स्त्रीरूपा वामभागप्राश दक्षिणांशः पुमान्
सुतः ॥
तां ददर्श महाकामी कामाधारः सनातनः ।
अतोवकमनीयाश्च चारुचम्पकसन्निभाम् ॥”
इत्यादि ॥ ॥
तस्या अनपत्यताकारणादित्यथा,—
“दृष्टिमात्रं तथा साहं रासेषो रासमण्डले ।
रासोक्तासं सुरहसि रासक्रीडाचकार ह ।
नानाप्रकारश्चङ्गारं चङ्गारो मूर्तिमानिव ।
चकार सुखसम्पन्नं यावदेव ब्रह्मणी दिनम् ॥
ततः स पापश्चिन्तास्तस्या योनौ जगत्पिता ।
चकार वीर्याधानश्च नित्यानन्दः शुभे चक्षे ॥
गात्रतो योषितस्तस्याः सुरतान्ते च सुव्रत ।
निःससार अमज्जलं आन्तायास्तनसा हरः ॥
महाक्रमणक्रीडाया निःश्रासश्च बभूव ह ।
तदा वप्रे अमज्जलं तत्सर्वं विश्वगोलकम् ॥
स तु निश्वासवायुश्च सर्वधारी बभूव ह ।
निःश्रासवायुः सर्वेषां जीविनाश्च भवेद्यु च ॥
बभूव स्त्रीमहायोर्वामाङ्गाप्राणवपुः ।
तत्पत्नी सा च तत्पुत्राः प्राणाश्च पञ्च जीविनाम् ॥
प्राणोऽपानः समानश्चैवोदानो व्यान एव च ।
बभूवुरेव तत्पुत्रा अधःप्राणाश्च पञ्च च ॥
चक्षुःश्रोत्रादिवश्च बभूव वरुणो महान् ।
तदामाङ्गानु तत्पत्नी वरुणानी बभूव ह ॥
अथ सा लक्ष्म्यशक्तिश्च लक्ष्म्यगर्भं दधार च ।
शतमन्वन्तरे यावत् स्वयन्ती नक्षत्रेण च ॥

राधा

लक्ष्म्याणाधिदेवी वा लक्ष्म्याणाधिकप्रिया ।
लक्ष्म्यस्य सङ्गिनी शब्दश्च लक्ष्म्यचः सङ्गच्छिता
शतमन्वन्तरातीतकालेऽतीतिरपि सुन्दरी ।
सुधावर्द्धनं स्वर्गाभं विशाधारालयं परम् ।
दृष्ट्वा हिमच सा देवी हृदयेन विदूयता ।
उत्सवर्णं च कोपेन ब्रह्माक्षं गोलके जले ॥
दृष्ट्वा लक्ष्म्यं तत्प्रागं हाहाकारं चकार ह ।
प्राप्य देवीं देवेशस्तत्पक्षं यथोचितम् ।
यतोऽपत्यं त्वया त्वत्तं कोपशोके सुनिन्दुरे ।
भव त्वमनपत्यापि चाद्यप्रभृति निश्चितम् ॥
या यास्तदंशरूपाश्च भविष्यन्ति सुरक्षयः ।
अनपत्याश्च ताः सर्वोक्तत्वात् नित्ययौवनाः ॥
एतस्मिन्नन्तरे देवीजिज्ञायात् सङ्ख्या ततः ।
आविर्भूव कथंका शुक्लवर्णा मनोहरा ॥
पीतवस्त्रपरीधाना वीणापुस्तकधारिणी
रत्नभूषणभूषाङ्गा सञ्ज्वालाधिदेवता ॥
अथ कालान्तरे सा च द्विधाकृपा बभूव ह ।
वामाङ्गाङ्गा च कमला दक्षिणाङ्गा सरस्वती ।
एतस्मिन्नन्तरे कृष्णो द्विधाकृपो बभूव सः ।
दक्षिणाङ्गाश्च द्विभौ वामाङ्गाश्च चतुर्भुजः ॥
उवाच वाणीं श्रीकृष्णस्वमस्य कामिनी भव ।
अत्रैव मानिनी राधा नैव भद्रं भविष्यति ॥
एवं लक्ष्म्यं च प्रददौ तृथो नारायणाय च ।
स जगाम च वैकुण्ठं ताभ्यां साहं जगत्पतिः ॥
अनपत्ये च ते हे च यतो राधाङ्गसम्भवा ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे २ अध्यायः ॥
राधाया उत्पत्तिर्यथा,—
“पुरा वृन्दावने रम्ये गोलोके रासमण्डले ।
शतशृङ्गेकदेशे च मल्लिकामाधवोवने ॥
रत्नसिंहासने रम्ये तस्यौ तत्र जगत्पतिः ।
स्वेच्छामयश्च भगवान् बभूव रमणोत्सुकः ॥
रमणं कर्तुमिच्छुश्च तद्बभूव सुरेश्वरी ।
इच्छया च भवेत् सर्वं तस्य स्वेच्छामयस्य च ॥
एतस्मिन्नन्तरे दुर्गे द्विधाकृपो बभूव सः ।
दक्षिणाङ्गश्च श्रीकृष्णो वामाङ्गाङ्गा च राधिका ॥
बभूव रमणी रम्या रासेषो रमणोत्सुका ।
अमृत्करलाभरया रत्नसिंहासनस्थिता ॥
वह्निशुङ्गाशुकाघाना कीटिपूर्वशशिप्रभा ।
तत्रकाञ्चनवर्णाभा रानिता च स्वतेजसा ॥
सस्मिता सुदती युद्धा शरत्पद्मनिभानना ।
विभ्रती कवरी रम्या मालतीमात्यमल्लिताम् ॥
रत्नमालाश्च दधती ग्रीवाश्रयसमप्रभाम् ।
सुक्ताहारं शुभेयं गङ्गाधारानिभेव च ॥
संयुक्तं वर्तुलोलुङ्गं सुमेरुगिरिसन्निभम् ।
कठिनं सुन्दरं दृश्यं कस्तूरीपत्रचित्रितम् ॥
माङ्गल्यं मङ्गलाक्षं च सनयुश्च विव्रतीम् ।
नितम्बश्रीगिभारानी नवयौवनवयुताम् ॥
कामातुरां सस्मिताश्च दृश्ये रसिकेश्वरः ।
दृष्ट्वा कान्तां जगत्कान्तो बभूव रमणोत्सुकः ॥
दृष्ट्वा रिरंभं कान्तश्च सा दधार हरः पुरः ।
रासेषं भूव गोलोके सा दधार हरः पुरः ॥
तेन राधा समाख्याता पुराविद्विर्मेदिनिरि ।

राधा

राधा जयति श्रीकृष्णं च च ताव परस्परम् ।
 उभयोः सर्वसाध्यं सदा सर्वं वदन्ति च ।
 भवन् धावन् रासे करुणालिङ्गनं जयेत् ।
 तेन जयति सङ्कीर्णतया राधा यदीश्वरः ।
 राशब्दोच्चारणाद्भक्तो राति सुक्तिं सुदर्लभम् ।
 धाशब्दोच्चारणाद्गो धावत्येव हरेः परम् ।
 कृष्णवामीशसम्भूता राधा रासेश्वरी पुरा ।
 तस्याच्चाशिशकलया बभूवुर्देवयोधितः ।
 रा इत्यादानवचनो धा च निर्माणावाचकः ।
 यतोऽवाप्नोति सुक्तिं सा च राधा प्रकीर्तिता ।
 बभूव गोपीसंघं राधाया लोमकूपतः ।
 श्रीकृष्णलोमकूपे च बभूवुः सर्ववक्त्रवाः ।
 राधा वामीशभागेन महालक्ष्मीर्बभूव सा ।
 चतुर्भुजस्य सा पत्नी देवी वैकुण्ठवासिनी ।
 तद्देशा राजलक्ष्मीं राजसम्पत्प्रदायिनी ।
 तद्देशा मर्त्यलक्ष्मीं गृहस्थां च गृहे गृहे ।
 प्रस्थापिता देवी च सा एव गृहदेवता ।
 ख्यं राधा कृष्णपत्नी कृष्णवत्सल्यस्थिता ।
 प्राणाधिष्ठातृदेवी च तस्यैव परमात्मनः ।
 ब्रह्मादिस्मरणेन सर्वं मिथैव पार्यति ।
 नञ् सर्वं परं ब्रह्म राधेशं त्रिगुणात् परम् ।
 परं प्रधानं परमं परमात्मानमीश्वरम् ।
 सर्वदा सर्वपूज्यं च निरीहं प्रकृतेः परम् ।
 खेच्छामयं निवृत्तं भक्तानुग्रहविग्रहम् ।
 तद्भिन्नाश्च देवानां प्राकृतं रूपेण च ।
 तस्य प्राणाधिका राधा बहुसीमायसंयुता ।
 महद्भिन्नोः प्रष्टुः सा च नृजप्रकृतिरीश्वरी ।
 मानिनी राधिका सन्तः सदा सेवन्ति निवृत्तः ।
 सुलभं यत्पदाम्भोजं ब्रह्मादीनां सुदर्लभम् ।
 खमि राधापदाम्भोजं न हि पश्यन्ति वक्त्रवाः ।
 ख्यं देवी हरेः क्रीडे ह्याया रायाणकामिनी ।
 स च हृदयगोपानां रायाणः परमः प्रिये ।
 श्रीकृष्णश्रेष्ठ भगवान् विष्णुतुल्यपराक्रमः ।
 श्रीदामप्राप्तात् सा देवी गौरीकादागता ।
 महीम् ॥”

इति ब्रह्मवैवर्त प्रकृतिक्रमे राधोपाख्यानं ४५
 अध्यायः ॥ ॥ अथ च ।

गर्ग उवाच ।

“शृणु नन्द प्रवक्ष्यामि त्विहासं परातनम् ।
 पुरा गौरीकृतान्तं श्रुतं शङ्करवक्त्रतः ।
 श्रीदासो राधया साङ्गं बभूव कलहो महात् ।
 श्रीदामा प्रापाद्देव्यं गोपी राधा च गोकुले ।
 वृषभाशुसुता सा च माता यस्याः कलावती ।
 कृष्णस्यार्द्धाङ्गसम्भूता नाथस्य सङ्ग्री सती ।
 गौरीकवासिनी सेयमत्र कृष्णाङ्गबाधुना ।
 अयोनिवत्सवा देवी नृजप्रकृतिरीश्वरी ।
 मातुर्गर्भं वायुपूर्णं कृत्वा च मायया सती ।
 वायुनिःसारणे काले धृत्वा च शिशुविग्रहम् ।
 आविर्बभूव सा सदाः पृथ्वा कृष्णोपदेशतः ।
 बह्वे सा ब्रजे राधा शुद्ध चन्द्रकला यथा ।
 श्रीकृष्णतेजसोऽर्द्धेन सा च नृनिर्मती सती ।
 कृष्णा नृनिर्मिता भूता भदो वैदे विकृतिवः ।

राधा

रयं को न पुमान् किंवा सा वा कान्ता
 पुमानयम् ।
 इति रूपे तेजसा तुल्ये रूपेण च गुणेन च ।
 पराक्रमेण बुद्ध्या वा ज्ञानेन सम्पदेन च ।
 पुरतो समनेनैव किन्तु सा वयसाधिका ।
 ध्यायते तामयं शस्त्रदिग्ं सा करति प्रियम् ।
 रचिता सास्य प्रायेण तन्मात्रेर्मूर्तिमानयम् ।
 अस्य राधाशुसारेण गोकुलागमनं परम् ।
 स्त्रीकारं सार्धं कर्त्तुं गौरीके यत् कृतं पुरा ।
 कंसभीतिच्छेदनेन गोकुलागमनं हरेः ।
 प्रतिज्ञापालनार्थं भयंशस्य भयं कृतः ॥”
 राधाशब्दस्य व्युत्पत्तिर्यथा—

“राधाशब्दस्य व्युत्पत्तिः सामवेदे निरूपिता ।
 नारायणस्तुतिवाच ब्रह्मण्यं नाभिपद्यते ।
 ब्रह्मा तां कथयामास ब्रह्मलोकं च शङ्करम् ।
 पुरा कैलासशिखरे मासुवाच महेश्वरः ।
 देवानां दुर्लभं नन्द निशामय वदामि ते ।
 सुरासुरसुनीक्रान्ता वाञ्छितां सुक्तिदां पराम् ।
 रेफो हि कौटिल्यभावं कर्मभोगं शुभाशुभम् ।
 आकारो गर्भवासश्च न्युत्पन्नं रोगसुखलेशम् ।
 धकारमायुषो हानिमाकारो भववन्धनम् ।
 अवयवकारयोक्तिभ्यः प्रणश्यति न संशयः ।
 रेफो हि निष्कलां भक्तिं दास्यं कृष्णपदाम्भुजे ।
 सर्वेष्वितं सदानन्दं सर्वसिद्धौघमीश्वरम् ।
 धकारः सहवासश्च तत्कालकालमेव च ।
 ददाति सार्णिं सारूप्यं तत्त्वज्ञानं हरेः स्वयम् ।
 आकारस्तेजसो राशिं दानशक्तिं हरो यथा ।
 योगशक्तिं योगमर्त्तं सर्वकालहरस्त्वितिम् ।
 श्रुत्युक्तिस्मरणाद्योगाभ्यो हजालश्च क्लिष्टवम् ।
 रोगशोककृत्यमया वेपन्ते नात्र संशयः ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्त श्रीकृष्णजन्मखण्डे १३ अध्यायः ।
 तस्याः षोडशनामानि तेषां व्युत्पत्तिश्च यथा,
 नारद उवाच ।

“कानि षोडश नामानि राधिकाया जगद्-
 गुरोः ।
 तानि मे वद शिष्याय श्रोतुं कौतूहलं मम ।
 श्रुतं नामानि सहस्रं च समिवेदनिरूपितम् ।
 तथापि श्रोतुमिच्छामि त्वन्तो नामानि षोडश ।
 अभ्यन्तराणि तेषां वा तदन्त्यान्वैव वा विभो ।
 अहो पुण्यस्वरूपाणि भक्तानां वाञ्छितानि च ।
 नामानि तेषां व्युत्पत्तिं सर्वज्ञां दुर्लभानि च ।
 पावनानि जगन्मानुजगतां गृह्णन्ति यः ।
 नारायण उवाच ।
 राधा रासेश्वरी रासवासिनी रासकेश्वरी ।
 कृष्ण राधाधिका कृष्णप्रिया कृष्णस्वरूपिणी ।
 कृष्णवामीशसम्भूता परमानन्दरूपिणी ।
 कृष्णा वृन्दावती वृन्दा वृन्दावनविनोदिनी ।
 चन्द्रावती चन्द्रकान्ता शतचन्द्रनिभानना ।
 नामाश्रितानि साराणि तेषामभ्यन्तराणि च ।
 राधैवैव संसिद्धा राकारो दानवाचकः ।
 ख्यं निर्माणावाचो या सा राधा परिकीर्तिता ।
 रा च रासे च भवनाद्धा यत्र धारयादहो ।

राधा

हरेराजिङ्गवाधारासेव राधा प्रकीर्तिता ।
 रासेश्वरस्य पत्नीयं तेन रासेश्वरी कृता ।
 रासे च बासो यस्याश्च तेन रासनिवासिनी ।
 सर्वज्ञा रासिकानां च देवोपामीश्वरी परा ।
 प्रवदन्ति पुरा सन्तस्तेन तां रासकेश्वरीम् ।
 प्राणाधिका प्रियसी सा कृष्णस्य परमात्मनः ।
 कृष्णप्राणाधिका सा च कृष्णेन परिकीर्तिता ।
 कृष्णस्यासि प्रिया शान्ता कृष्णो वाखाः प्रियः
 सदा ।

सस्य दवगच्छेयता तेन कृष्णप्रिया कृता ।
 कृष्णरूपं संविधातुं या प्रकृता चावलीनसा ।
 सर्वज्ञाः कृष्णसङ्ग्री तेन कृष्णस्वरूपिणी ।
 वामार्द्धाङ्गेन कृष्णस्य या सम्भूता परा सती ।
 कृष्णवामीशसम्भूता तेन कृष्णैति कीर्तिता ।
 परमानन्दराशिश्च सस्य नृनिर्मती सती ।
 श्रुतिभिः कीर्तिता तेन परमानन्दरूपिणी ।
 कविर्मोक्षार्थवचनो य एवोत्तरकटाचकः ।
 आकारो दाहवचनस्तेन कृष्णा प्रकीर्तिता ।
 अस्ति वृन्दावनं यस्यास्तेन वृन्दावती कृता ।
 वृन्दावनस्याधिदेवी तेन राधा प्रकीर्तिता ।
 वृन्दः संघवत्तः सत्पराकारोऽप्यलिवाचकः ।
 सखिवृन्दास्ति यस्याश्च सा वृन्दा परिकीर्तिता ।
 सुडाचको विनोदश्च सा यस्या अस्ति तत्र च ।
 वेदा वदन्ति तां तेन वृन्दावनविनोदिनीम् ।
 नखचन्द्रावलीवत्तन्मोक्षं यत्र सन्ततम् ।
 तेन चन्द्रावती सा च कृष्णेन कीर्तिता पुरा ।
 कान्तिरस्ति चन्द्रतुल्या यदा यस्या दिवा-
 निशम् ।

सा चन्द्रकान्ता हर्षेण हरिणा परिकीर्तिता ।
 शरच्चन्द्रप्रभा यस्याश्चाननेऽस्ति दिवानिशम् ।
 सुनिना कीर्तिता तेन शरच्चन्द्रप्रभाजन ।
 इदं षोडशनामोक्तमर्थस्याख्यानसंयुतम् ।
 नारायणेन यद्वत् ब्रह्मण्यं नाभिपद्यते ।
 ब्रह्मणा च पुरा दत्तं धर्माय जनकाय मे ।
 धर्मज्ञं जपया दत्तं महामादिष्टपञ्चमे ।
 पुष्करे च महातीर्थे पुण्यसि देवसंसदि ।
 राधाप्रभावप्रस्तावे सुप्रसन्नेन चेतसा ।
 इदं स्तोत्रं महापुण्यं तुभ्यं दत्तं महासुते ।
 निन्दकायावेष्णवाय न दास्यसि महासुते ।
 यावन्मोक्षमिदं स्तोत्रं जितव्यं यः पठेन्नरः ।
 राधामाधवयोः पादपद्मे भक्तिभवेदहम् ।
 अन्ते लभेत्तयोर्दाम्यं श्रुत्वा सहचरो भवेत् ।
 अग्रिमादिकमिष्टं संप्राप्य निवृत्तविग्रहम् ।
 व्रतदानोपवासैश्च सर्वैर्नियमपूर्वकम् ।
 चतुर्णाञ्च वेदानां पाठैः सर्वार्थसंयुतैः ।
 सर्वेषां यज्ञयोगाणां करणं विधिबोधितैः ।
 प्रादक्षिण्येन भूमेः चतुर्न्नाया एव सप्तधा ।
 शरणागतरक्षाधामज्ञानज्ञानदानतः ।
 देवानां नृणाञ्च दर्शनेनापि यत् प्रजम् ।
 तदेव स्तोत्रपाठस्य कर्त्ता नार्हन्ति षोडशीम् ।
 स्तोत्रस्याख्यं प्रभावेन जीवन्मुक्तो भवेन्नरः ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्त श्रीकृष्णजन्मखण्डे १० अध्यायः ॥

राधा

राधानामोच्चारणानन्तरं कृष्णनामोच्चारण-
विधयेया,—

नारद उवाच ।

“आदौ राधां वसुधायां पश्चात् कृष्णं विदुर्नृणाः ।
निमित्तमस्य मां शक्तं वद भक्तजनप्रिय ॥

श्रीनारायण उवाच ।

निमित्तमस्य निविष्टं कथयामि निशामय ।
जगन्माता च प्रकृतिः पुरुषश्च जगत्पिता ॥
गौरीयसौति जगतां माता शतगुणैः पितुः ।
राधाकृष्णौति गौरीश्वरौवै शब्दः श्रुतौ श्रुतः ॥
कृष्णराधेश्वरौति लोके न च कदा श्रुतः ।
प्रसीद रोहिणीचन्द्र यद्वाणार्थमिदं मम ॥
यद्वाणार्थं मया दत्तं संश्रया सह भास्कर ।
प्रसीद कमलाकाल यद्वाण मम पूजनम् ॥
इति दृष्टं वामदेवे कौण्डिने मुनिव्रतम् ॥
राध्यामोच्चारणादेव स्मृतौ भवति माधवः ।
धाश्यामोच्चारतः पश्चाद्वाण्येव ससम्भ्रमः ॥
आदौ पुरुषवसुधायां पश्चात् प्रकृतिसुखरेत् ।
स भवेन्मातृगामी च वेदातिक्रमणे सुने ॥”
इति ब्रह्मवेवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ५२ अध्यायः ॥
तस्या निन्दायां दोषो यथा,—

“ये वा द्विवर्ति निन्दन्ति पापिनश्च हसन्ति च ।
कृष्णप्राण्याधिकां देव देवीश्च राधिकां पराम् ॥
ब्रह्महत्याश्रतं ते च लभन्ते नात्र संशयः ।
तस्यापि च पत्यन्ते कुम्भीपाके च रौरवे ॥
तप्तते मे महाघोरे भ्रान्ते कोटे च यत्नके ।
चतुर्दशैश्चावच्छिन्नं पिष्टभिः सप्तभिः सह ॥
ततः परमजायन्त जन्मेकं कोलयोनिनः ।
दिशं वर्षसहस्रं विष्ठाक्रीटाश्च पापतः ॥
पुञ्जलौनां योनिक्रीटाश्चक्रमलभक्षणाः ।
मलक्रीटाश्च तन्मानववन्च पूयभक्षकाः ॥
वेदे च काण्डशाखायामित्याह कमलोज्ज्वलः ॥”
इति ब्रह्मवेवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ६७ अध्यायः ॥
राधास्वरूपं यथा,—

यशोरोवाच ।

“हरौ च निष्कला भक्तस्तदास्यं वाञ्छितं मम ।
तव नाम्नाय युत्पत्तिं का वा त्वं वक्तुमर्हसि ॥

राधिकोवाच ।

भवेद्भक्तिनिष्कला ते हरिदास्यश्च दुर्लभम् ।
लभस्य महर्ण्यापि कथयामि स्तुतिर्नयम् ॥
पुरा नन्देन दृष्टाहं भास्वीरं वटभूतके ।
मया च कथितो नन्दो निषिद्धश्च ब्रह्मेश्वरः ॥
अहमेव स्वयं राधा ह्याया राधायकामिनी ।
रायाणः श्रीहरेरंशः पार्श्वद्वयवरो महान् ॥
राशब्दश्च महत्त्वोर्विभक्तिं यस्य लोमसु ।
विश्वप्राणिषु विश्वेषु धा धात्रीमात्रवाचकः ॥
धात्री माताहमेतेषां मूलप्रकृतिरौचरी ।
वेन राधा समाख्याता हरिणा च पुरा बुधैः ॥
अहं श्रीदामशपिणं वृषभाशुसुताधुना ।
शतवर्षं विच्छिरी हरिणा सह वाम्युतम् ॥
वृषभाशुश्च कृष्णश्च पार्श्वद्वयवरो महान् ।
पितृणां मानवी कन्या मम माता कृष्णावती ॥

१५६

राधा

अयोनिस्त्वबाह्वश्च मम माता च भारते ।
पुनः साहं च वृष्टाभिर्यास्यामि श्रीहरिः परम् ॥
इति ते कथितं स्वयं ब्रह्मं ब्रज ब्रह्मेश्वरि ।
ब्रह्मेश्वरेव सङ्गिता स्तामिना ज्ञानिना सति ॥”
इति ब्रह्मवेवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ११० अध्यायः ॥
राधापार्श्वद्वयवरो यथा,—
पार्श्वद्वयवाच ।

“किं वा प्रश्नं करिष्यामि त्वां राधां मङ्गला-
लयाम् ।
गता ते विरहज्वाला श्रीदामः प्रापमोक्षये ॥
सततं तन्मनःप्राया त्वयैव मयि ते तथा ।
न ह्येवमावयोर्भेदः शक्तिपुरुषयोर्यथा ॥
ये त्वां निन्दन्ति मङ्गलास्त्वङ्गताश्चापि मामपि ।
कुम्भीपाके च पत्यन्ते यावच्चन्द्रदिवाकरौ ॥
राधामाधवयोर्भेदं ये कुर्वन्ति नराधमाः ।
वंशज्ञानिर्भवेत्तस्य पत्यन्ते नरकं चिरम् ॥
यान्ति शूकरयोनिश्च पिष्टभिः शतकेः सह ।
वष्टिं वर्षसहस्राणि विष्टायां कमयस्तथा ॥”
इति ब्रह्मवेवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १२३ अध्यायः ॥
गोशोके तस्या आश्रमो यथा,—

“एतान् मनोरमान् दृष्ट्वा ते देवा गमनोन्मुखाः ।
जग्मः श्रीं किंयदूरं दृष्टुः सुन्दरं ततः ॥
आश्रमं राधिकायाश्च रासेश्वर्याश्च नारद ।
देवाधिदेवा गोपीनां वरायाश्च निर्मितम् ॥
प्राणाधिकायाः कृष्णस्य रम्याद्रम्यं मनोहरम् ।
सन्धानिर्वचनीयश्च पङ्क्तिर्नेन निरूपितम् ॥
सुचारं वर्तुलकारं वङ्गयतिप्रमाणकम् ।
श्रुतमन्दिरसंयुक्तं ज्वलितं रत्नतेजसा ॥
अमृत्यरत्नसाराणां वरेर्विरचितं वरम् ।
दुर्लभाभिर्गौरीभिः परिखाभिः सुशोभितम् ॥
कल्पवृक्षैः परिहृतं पुष्पोद्यानश्रुतान्तरम् ।
सुमृत्यरत्नरचितं प्राकारैः परिवेष्टितम् ॥
सद्वत्वेदिकायुक्तं युक्तेदारैश्च सप्तभिः ।
संयुक्तरत्नचित्रैश्च विचित्रैर्वर्णैश्चैव ॥
प्रधानद्वारसम्भ्यः क्रमशः क्रमशो सुने ।
सन्वेतोऽपि तत्तत्तत्तत्तत्तत्तत्तत्तत्तत्तत्तत्तत् ॥
देवा दृष्ट्वा च प्राकारं सहस्रधनुर्विस्तृतम् ।
सद्वत्तत्तत्तत्तत्तत्तत्तत्तत्तत्तत्तत्तत्तत्तत् ॥
सुदीप्तं तेजसा रम्यं परमं विस्मयं ययुः ।
ततः प्रदक्षिणीकृत्य किंयदूरं ययुर्मुदा ॥”
इति ब्रह्मवेवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ४ अध्यायः ॥
तस्या जन्मतिथिर्यथा,—

“भाद्रपद कृष्णपदे तु हरिजन्माष्टमी यदा ।
तस्याः परे तु या शुक्ला तस्यां जाता हरिप्रिया ॥
वृषभाशुपुरी नाम्ना सर्वरत्नमयी शुभा ।
सुवर्णमणिमयि स्वविचित्रभवनजङ्गना ॥
अधिमादिसुखैर्मयपरिपूर्वमनोहरा ।
विचित्रजपताकादिविचित्रा विचित्रनिर्मिता ॥
चिदानन्दस्वरूपा सा चिदानन्दप्रदायिनी ।
आनन्दकजिजा बाष्पार्थं यच्च तिष्ठति सन्वेदा ॥
विचित्रवेशाङ्गद्वारा विचित्रवसनान्वरा ।
नावावेशविचित्राङ्गा प्रमदामोददायिनी ॥

राधा

सर्वलक्षणसम्यग्ना राधा नाम्ना विबोधिनी ।
जगतां मोहिनी देवी गुह्यगुह्याविमुन्दरी ।
मृदानामसताश्चैव न कथं सुविद्यतम् ॥

नारद उवाच ।

प्रक्षिपत्व महाभाग पृच्छामि तव किङ्करः ।
सा लक्ष्मीः किं सुरवधूर्महालक्ष्मीः सरस्वती ।
विद्याकिमन्तरङ्गाय वैष्णवी प्रकृतिः किमु ।
वेदकन्या देवकन्या मुनिकन्यायवा वद ॥
सदाशिव उवाच ।

कोटिकोटिमहालक्ष्मीर्लक्ष्मीः का वा परा वरा ।
निन्दिता यत्पदाम्भोजे कथिता मुनिव्रतम् ॥
अपरं किं निगदेऽहमेकवक्त्रेण नारद ।
श्रीराधारूपजावय्यगुणादीन् वक्तुमश्रमः ॥
तत्तत्पदादिमाहात्म्यं लक्ष्मीरहमपि नारद ।
त्रैलोक्ये तु समर्थो हि न मातुं वक्तुमर्हति ॥
तद्देहकृपमाधुर्यं जगन्मोहनमोहनम् ।
यद्यनन्तसुखोऽपि स्यात् तद्वक्तुं नास्ति मे शक्तिः ॥
लक्ष्मणः कमला दास्यो यस्याः सा लक्ष्मीर्लक्ष्मी ।
एवं श्रुतसहस्राणामौचरी राधिका परा ॥

नारद उवाच ।

प्रभो श्रीराधिकाजन्ममाहात्म्यं सर्वतः परम् ।
तदहं श्रोतुमिच्छामि समस्तं भक्तवत्सल ॥
कथ्यतां मे महाभाग व्रतानां व्रतोत्तमम् ।
ध्यानं वा कीदृशी पूजा स्तुतिर्वापि वदस्व मे ॥
तत्त्वत्वं श्रोतुमिच्छामि कथ्यतां मे सदाशिव ।
चर्या पूजाविधानश्च विशेषमचैनं भव ॥
यत्नं मयं स्तुतिध्यानं पूजनं यच्च निश्चितम् ।
पूजने किं विधानं तत्तत्स्वेवाचैने विधौ ॥

शिव उवाच ।

वृषभाशुपुरीराजा वृषभाशुमहाशयः ।
महाकुलप्रसूतोऽसौ सर्वशास्त्रविशारदः ॥
महाशयो धनी श्रीमानधिमाद्यदेवभगः ।
वैश्यः सदनः करणः कुलीनः कृष्णदेवतः ॥
तस्य भार्या महाभाग श्रीमत्श्रीकौन्तिदाहया ।
रूपयौवनसम्यग्ना महाराजकुलोद्भवा ॥
महालक्ष्मीस्वरूपा सा भया परमसुन्दरी ।
महापतिव्रता काष्ठी सर्वविद्यागुणान्विता ॥
तस्यां श्रीराधिका जाता श्रीमद्वृन्दावनेश्वरी ।
भाद्र मासि सिताष्टम्यां मध्याह्ने शुभदायिनी ॥
वेदागमपुराणादिगीता या कृष्णवक्त्रभा ।
सदा कृष्णप्रिया साञ्जी श्रीकृष्णानन्ददायिनी ॥
श्रेष्ठ मतो महाभाग पूजनं भजनं तथा ।
कर्तव्यं यद्गुह्यं राधाजन्ममहोत्सवः ॥
समर्पय सदा राधां जन्मव्रतपरायणे ।
तत् समर्थं प्रवक्ष्यामि ध्यानादिकमनुक्रमात् ॥
सन्वेदा पञ्चमहारे श्रीराधाकृष्णमन्दरे ।
ध्वजसङ्कलनसपताकातोरवादिभिः ॥
नानासुमङ्गलशोभयाविधिं प्रवर्तते ।
सुवासितगन्धपुष्पैर्धूपैश्च धूपितैर्गुणैः ॥
मध्ये पञ्चवर्षचूडैर्मण्डपं सरोवरम् ।
सुबोद्धदण्डकारं तच्च निरुपय वक्रतः ॥
दिवावने पञ्चमण्डपे पञ्चमाभिमुखीं कृत्वा ॥

राधा

कीर्तुर्नैति सपाख ध्यानपाद्यादिभिः क्रमात् ।
भक्तेः सह सजातीयेः श्रवणसुखसुखिभिः ।
तद्वत्तः पूजयेद्गन्ता तां सदा संयतेन्द्रियः ॥

अथ ध्यानम् ।

“हेमन्दीवरकान्तिमञ्जुलतरं श्रीमन्मङ्गलकोहनं
निजाभिर्ललितादिभिः परिहृतं सन्नीलपीता-
म्बरम् ।

नानाभूषणभूषणाङ्गमधुरं केशोरूपं युगं
मान्दव्याजनमयं सुललितं निजं शरण्यं भजे ॥
सुमन्मन्त्रमिति ध्यात्वा शालयामेव वा पुनः ।
साक्षात् शैलादिभूतौ वा मनोमयां समक्षेयेत् ॥
ततो मङ्गलपूजां च तयोः सम्मुखतः क्रमात् ।
कुम्भाङ्गुलः प्रयत्नेन ध्यानपाद्यादिभिः सदा ॥
लज्जिता पञ्चिमे पूज्या पीतवर्णदलेऽपरा ।
चन्द्रावतीं मुखदले तद्गामे पूजयेत् सुधीः ॥
वायवे श्यामलां देवीं लण्णवर्णदलेऽर्चयेत् ।
तद्गामे चित्ररेखायां शुक्लवर्णदले ततः ॥
उत्तरे श्रीमतीं त्वर्यां रक्तवर्णदले तथा ।
तद्गामे चन्द्रायां नीलवर्णदलेऽर्चयेत् ॥
रक्तवर्णदलेऽप्यर्थां देवान् श्रीहरिप्रिया ।
तस्या वामे शुक्लदले पूज्या मदनसुन्दरी ॥
पीतवर्णदले पूर्वे विशाखामर्चयेत्ततः ।
प्रियां तस्या वामपार्श्वे शुक्लवर्णदलेऽर्चयेत् ॥
अम्बिकोणे श्यामवर्णां दले सयां समर्चयेत् ।
तद्गामे श्रीमधुमतीं मुखवर्णदलेऽर्चयेत् ॥
पूजयेद्दक्षिणे पद्मां रक्तवर्णदले तथा ।
शशिशिखां तद्गामे नीलवर्णदलेऽर्चयेत् ॥
पूजयेद्भक्तैः भद्रां रक्तवर्णदले ततः ।
रसप्रियां च तद्गामे मुखवर्णदलेऽर्चयेत् ॥ १ ॥
श्रीराधाप्रियसङ्गिनीं विधुसुखीं लण्णप्रियां
प्रियसीं

हेमाभां परिवादिनीं समधुराङ्गानां सुवेशा-
म्बराम् ।

सद्वत्ताभरकैर्मनोज्ञसुतनुं निज्यां जगन्मोहिनीं
वन्दे श्रीलज्जितां कुरङ्गनयनीं पीताम्बरबाहु-
ताम् ॥ २ ॥

श्यामां श्यामपरायणां वरतनुं चामीकराङ्ग-
ण्डां

मञ्जोरैर्मधुरध्वनिपरिलसच्चन्द्राननां सुखराम् ।
सद्वत्ताभरकां सरोजनयनीं शुक्लामुकेनाहतां
ध्यायेत् श्रीलज्जितासखीं सुचिबुकां चन्द्रावती-
सुतमाम् ॥ ३ ॥

काव्या काचनसङ्गिभां सुलज्जितां लण्णाम्बरं
विभ्रतीं

नानाभूषणमञ्जुलां सुदतीं मार्दङ्गिनीं सुन्द-
रीम् ।

श्रीहृन्दाविप्रेन्द्रां प्रियसङ्गीं भव्यां शशाङ्का-
ननां

वेदीचारसुमङ्गिकासज्जमन्त्रं निजं भजे
श्यामलाम् ॥ ४ ॥

श्रीलक्ष्मिप्रियवत्समीं शशिसुखीं सख्यन्धुका-
न्तितां

राधा

सुहृत्सख्यं शरीरकान्तिमनुतां मुक्ताम्बरबाहुताम् ।
खर्वाद्याभरकां सदा पुलकिनीं श्रीलक्ष्म्याभिवन्दे
गायन्तीं मधुरस्वरैरविरतं श्रीचित्रसेखां

भजे ॥ १ ॥

कनकजिभशरीरीं विभ्रतीं रक्तवर्णं
ललितनलिननेत्रां चारुभूषाङ्गशोभाम् ।

सुमधुरपिकवाक्सां चन्द्रवक्त्रां सुवेशां
मधुरिपुनजदासीं श्रीमतीं तां हि वन्दे ॥ २ ॥

हृन्दावनेश्वरिणसेवनसौख्यदासीं
रम्यां सुनीलवसनां सुरवावयनाम् ।

नानाविभूषिततनुं स्फुरदम्बुजासीं
चन्द्रां भजे सकलरागमनोज्ञाङ्गनाम् ॥ ३ ॥

सुवर्णवक्त्रां शुक्लधारिणीं ता-
सुपाङ्गयन्तां मन्त्रिभूषणाङ्गीम् ।

हरिप्रियां मञ्जुलपञ्चनेत्रां
भजेऽहमीयां कनकाङ्गशोभाम् ॥ ४ ॥

रवावकलवादिनीं सकलरागसङ्गायिनीं
सुचारुमन्त्रिजुलनां शरदपूर्वचन्द्राङ्गनाम् ।

सुरजवरभूषणां रश्मिरसुभपङ्कजरीं
भजे मदनसुन्दरीं कनकवर्णदेहां शुभाम् ॥ ५ ॥

सुतानन्दां गीते भ्रमरकलकण्ठीं सुचतुरां
जगद्वन्द्यां वेङ्गललिननयनामिन्दुवदनाम् ।

विशाखां गौराङ्गीं कलितसुरलीं पीतवसनां
भजे श्यामां सयां सकलगुणपूर्णां सुखमयीम् ॥ ६ ॥

सुचामीकराभूषणाङ्गां सुवेशां
सुसङ्गीतविद्यासुधीरां वरेण्याम् ।

सुवर्णसुगानां सुहेमाङ्गशोभां
भजे श्रीप्रियां मुखवक्त्रां मनोज्ञाम् ॥ ७ ॥

गान्धर्वानिजदासिकां सुगदवाग्मयन्तां सदा
विभ्रतीं

मञ्जुसख्यं विभूषितां वरतनुं पायोजनेप्रीं
वराम् ।

ध्यायेत् लण्णपदारविन्दमधुरीं लण्णाम्बरबा-
हुतां

सङ्गीते मधुरवरामविरतं सेखां मनोज्ञारि-
णीम् ॥ ८ ॥

रश्मिरसुभमतीं तां तन्त्रचामीकराभां
पिककलरवकण्ठीं मुखवर्णं दधानाम् ।

तिलकुसुमसुगानां चारुहेमाङ्गभूषां
युगलचरसंवातपरासामभजेऽहम् ॥ ९ ॥

रत्नलङ्कारदेहां जितकुसुमरसोमङ्गलावय-
क्तये-

भङ्गां सङ्गीतविद्यासुनिपुणरसिकां तानमागाति-
विज्ञाम् ।

शारङ्गीयन्त्राङ्गानां कनकजिभतनुं सख्यं दलण्ण-
सेवीं

वन्दे पद्मां सुवेशां शशधरवदनां विभ्रतीं रङ्ग-
वत्याम् ॥ १० ॥

शशिशिखां नन्दनचन्द्रावतीं सुहृत्सङ्गः ।
रवालापखण्डपां रसप्रेमैकसङ्गताम् ॥ ११ ॥

भव्यां श्रीशशिशिखां सुखमकां यन्त्रादि-
मानावरीं

राधा

वन्देऽहं मधुरस्वरां परमिकां लावण्यवारा-
न्तिताम् ।

नावायन्त्रविशारदां वरतनुं पङ्कजरेखाहतां
पुष्पेन्द्रीवरलोचनामविरतं ध्याये जगन्मो-
हिनीम् ॥ १ ॥

श्रीयन्त्रं खरमङ्गलं कलरवं गाने सदा विभ्रतीं
श्रीभद्रां मधुरस्वरां सुलज्जितां सवत्सवन्नाहताम् ।

राजतल्लोचनं विभूषणपरैरङ्गैः सदा शोभितां
ध्याये श्रीयुगसेविकां परमिकां ज्ञादेकमयां

सदा ॥ २ ॥

राधाकण्ठपदारविन्दमधुरीं सदृष्टतुल्याङ्गिनीं
नानाभूषणभूषिताङ्गवचिरीं सवत्सवन्तां

शुभाम् ।
ध्याये सन्ततलक्ष्म्याभारजितां केयूरहेमाङ्गरीं

खर्वाङ्गीं च रसप्रियां सुखमयीं सख्याङ्गशोभा-
न्तिताम् ॥ ३ ॥

मधुरस्वरां कोकिलभङ्गगात्रां
सनुस्मरीयन्त्रविधारिणीं च ।

वन्प्रियां मुखसुचोचिवक्त्रां
भजे हरिदाससमञ्जशोभाम् ॥ ४ ॥

एवं ध्यात्वा पूजयित्वा लज्जिताया यथाक्रमम् ।
पाद्यादिभिः सोपचारैर्विधिवद्भक्तितत्परः ॥

सङ्गिनो लज्जितादीनां दत्ताप्यधिमतो सुने ।
प्रणवादिनमोऽन्तेन संप्रदानपरेण वै ।

तत्तन्मात्रा तु मनुना पुण्यगन्थादिभिर्भुजे ॥”
इति पाण्डित्तरख्ये श्रीराधाध्यानाष्टमोक्त-

कथनमाह्वारः नाम १६९ अध्यायः ॥
श्रीसदाशिव उवाच ।

“प्रत्येकेऽहौ पूजयेद्देवतमस्तु देवे देवे ।
शृणु नाम्ना कथ्यते ताच्चाष्टविंशतिर्भक्तैः ॥

रङ्गसुखी रसज्ञा च शुभदा सुसुखी तथा ।
वक्त्रो चन्द्रिका चारुचतुरा च सुचन्द्रिका ॥

मधुरा हसकमला तथा मधुरभाविनी ।
विलासिनी रसवती तथा खड्गनलोचना ॥

सुखदा चन्द्रकलिका रसदा रसमङ्गरी ।
सदा सुमङ्गरी शोला चन्द्रा चन्द्रप्रभावती ॥

वाचनी मानती जाती चन्द्रकान्ती सुकुलजा ।
रम्भा भ्रमरगम्भीरा सुशीला च सुवेशिनी ॥

श्यामलकी सुधाकण्ठी श्रिता च शीरतिप्रिया ।
मुक्तप्रिया मधुकरी सुवेशा चान्तोद्भवा ॥

सुरजीवज्जम्बा हृन्दा पारिजातप्रिया शुभा ।
पञ्चमरा रत्नमाला मदिरा रासवक्त्रो ॥

मातङ्गमनो तारावती कुङ्कुमधारिणी ।
केशरी मित्रहृन्दा च लण्णकाप्युतमानिका ॥

मायावती कौशिकी च कोमलाङ्गी सुचन्द्रनी ।
पीयूषभाविनी सख्यवती च कुङ्कुमवाहिनी ॥

कपोतमानिका लोपासुता च किंमुक्तप्रियङ्गा ।
दलावती कुङ्कुमा च कमला च महाकला ॥

तिलोत्तमा च चाविकी वङ्गुला प्रियवादिनी ।
सुक्तावती चित्ररेखा सुमित्रा कोकिलकुला ॥

अरुन्धती चित्रवती श्रीरक्ता पद्मगान्धिनी ।
मेवका कलिका रङ्गकैतकी कामन्दहनी ॥

राधा

कुसुदप्रिया च तानन्ता तथा वृक्षपिशाचिनी ।
 हिरावती चारकली चिह्नमध्या सुलोचना ।
 नन्द्या नन्दकनिका सुनन्दा नन्दरायिनी ।
 कुरङ्गाक्षी च सुश्रीकी केतिलोका प्रियवरा ।
 श्यामाराधा श्यामसेवा कस्तूरी मानभङ्गिनी ।
 विश्ववचना रत्नमञ्जरी मञ्जुकिङ्करी ।
 पिकसरा भङ्गगाना तथा राखविहारिणी ।
 शीतलवदन्ति पूष्पा यन्मातृ चन्द्रावली ततः ।
 क्षान्पादादिभिः सन्त्यक्प्रकारेण च पूजकेः ।
 हेमाभा मधुरखरा विधुसुखी गान्धर्वविद्या-
 रता ।
 नानान्वयभूतितामसपुरा जातीसुमलीखनम् ।
 वीजायनसुवादिनी वरतनु चिन्तामरं विभर्ती
 ध्यायेत्तन्मन्त्रायनां सुचिपुकां चन्द्रावलीं
 मञ्जुनाम् ।
 एवं राधाजन्मतिथौ कुम्भाजन्मपूजनम् ।
 काव्यादीन् वैष्णवान् सन्त्यान् यत्नतः परि-
 पूजयेत् ।
 एवं राधाजन्मपूर्णा तथोर्म्यजन्मपूजनम् ।
 प्रत्यक्षे यत्नतः कुम्भात् काव्यं राधमहोत्सवे ।
 न्यूनातिरिक्तं देवैर्न । न कर्मणं कदाचन ।
 शीमन्तुल्योक्ततामैवावश्यं तेनैव सन्त्या ।
 नाहूयेत् श्रेयशात्तादीन् राधाजन्ममहोत्सवे ।
 यावज्जान पतितान् कोलाजन्मपूजा निमज्जयेत् ।
 विना भागवतांशोकात्त च तत्र प्रवेशयेत् ।
 गन्धपुष्पादिभिर्मन्त्रैश्च नैकादिभिरितेः ।
 नानापराधभीतस्तु भक्तांस्तान् चान्दयेत् ।
 तत्तन्महाप्रसारेण भक्त्यपेयादिभिस्तथा ।
 तत्तन्मन्त्रपूजायाः काव्यां नाम्नां भोजयेत् ।
 बहिर्मुखान् शीतलस्य गान्धर्वभक्तितपरः ।
 काव्यादीन् वैष्णवान् भक्त्या भोजयेत् पूजयेत्तथा ।
 तत्रैवैकैगन्धपुष्पैर्मन्त्रैर्मन्त्रयजादिभिः ।
 सजातीयेभक्तैश्चैः समं तत्र महोत्सवम् ।
 दिवा कुम्भात् प्रथमेन राधाभक्तिपरायणः ।
 महाप्रसादं भुञ्जीत दिनान्ते चरयोदकम् ।
 पूर्णं जला पिबेत् काव्यैः साङ्गमानन्दितैस्ततः ।
 राधौ जागरणं कुम्भाप्राधातुं वा करम् ।
 पूजयेत्पूर्वमारोप्य कण्ठसर्वादिस्नानम् ।
 अज्जलान्मन्त्राणां पूजायास्तुकीर्तनम् ।
 मन्त्रोप्यं प्रथमेन नारीभिरन्यैः सह ।
 यः करोति नरो भक्त्या राधाजन्मादमीं शुभम् ।
 वदन्ति विदुषाः सर्वे राधाभक्तौऽस्ति भूतके ।
 प्रहरे प्रहरे राधां गोठाटन्ती दिवाविधि ।
 पूजयित्वा विधानेन शीतलस्यसहितां तथा ।
 तत्रविकीः सजातापे राधाजन्मस्युतिं तदुः ।
 तत्तन्महोत्सवं ज्ञत्वा परमानन्दितो भवम् ।
 दृष्टवत् प्रकृतिं कुम्भादष्टाङ्गविधिविधितम् ।
 प्रत्यक्षमेव कुर्वते राधाजन्ममहोत्सवम् ।
 यः पुमानवया नारी राधाभक्तिपरायणः ।
 भूत्वा हन्तापुने वातः शीराभाजन्मवर्जनी ।
 ब्रजवासी भवेत् शोभे राधाभक्तिपरायणः ।
 तस्मात्प्राप्तोऽयं सुखवन्तो नरो भवेत् ।

राधा

राधाराधेति यो ज्ञातुं करुणं कुर्वते नरः ।
 सर्वतीर्थेषु सर्वकारात् सर्वविद्याप्रव्रजान् ।
 राधाराधेति कुम्भात् राधाराधेति पूजयेत् ।
 राधाराधेति यत्निष्ठा राधाराधेति जल्पति ।
 हन्तारण्यं महाभाग राधासहचरी भवेत् ।
 जगतां पृथिवी धन्वा तत्र हन्तावर्णं पुरी ।
 तत्र धन्वा यतो राधा ध्याया या सुनिश्चयतः ।
 ब्रह्मादीनां महाराणां दूरतः सिवते सुरः ।
 तां राधिकां यो भजते देवैर्न तं भजेमहि ।
 तदाज्ञापं कुर्वन्नेव जपस्य मन्त्रतुल्यम् ।
 अहर्निशं महाभाग कुर्व राधेति कीर्तनम् ।
 राधेति कीर्तनं कुम्भात् ज्ञेयं सह यो जनः ।
 तस्मात्ताम्रं न शक्नोति वक्तुं शिषोऽन्येन च ।
 न गङ्गा न गया नित्यं न हित्ता च चरन्ती ।
 कदाचिन्नेव विसृज्या सर्वतीर्थेष्वप्यत्र ।
 सर्वतीर्थेष्वपि राधा सर्वस्यैवमयी पुनः ।
 कदाचिद्विसृज्या कदाचिन्नेव भवेत् तदाजये ।
 तस्याजये वसितुं ज्ञेयो राधया सह नारद ।
 राधाजन्मतिथौ यत्नेन तदेतद्भजनसुतम् ।
 तद्गुणैश्च देवमनसोः कदाचिन्न चवेदितः ।
 एतदेव वचः श्रुत्वा नारदो सुनिश्चयतः ।
 प्रकृतः पूजयामास गोठाटन्ती यथोदितम् ।
 जन्मादमीव्रतकथां यः श्रव्योतीह मानवः ।
 श्रीराधायाः सुखी मानो धनी सर्वगुणामितः ।
 जपेदे भक्तिव्युक्तः पठेत्तस्मात् करेभरः ।
 धर्मायौ जभते धर्मेमयायौ जभते धनम् ।
 कामायौ जभते कामं मोक्षायौ मोक्षमाप्नु-
 यात् ।
 सर्वदानमश्रयः काव्यादिदेवैः सुखी ।
 विवेकी च तथा निष्कामी यदा भक्तिमाप्नु-
 यात् ।
 इति पाद्मोत्तरखण्डे श्रीसदाशिवनारदसंवादे
 श्रीराधाजन्मादमीकथनमाहात्म्ये १३३ अध्यायः ।
 (तन्मन्त्रेऽस्या उत्पत्त्यादिविवरणानि यथा,—
 काव्यायन्युवाच ।
 “वासुदेव महाबाहो मा भयं कुरु पुत्रक ।
 मयुरा गच्छ तातेति तव सिद्धिर्भविष्यति ।
 गच्छ गच्छ महाबाहो पद्मिनीसङ्गमाचर ।
 पद्मिनी मम देवेश ब्रजे राधा भविष्यति ।
 अन्यान् मालकादेयः सदा तस्यानुचारिकाः ।
 वासुदेव उवाच ।
 श्रद्धा मातर्महामाये चतुर्वर्गप्रदायिनि ।
 त्वां विना परमेशानि ! विद्यासिद्धिर्न जायते ।
 पद्मिनीं परमेशानि ! शीघ्रं दर्शय सुन्दरि ! ।
 प्रत्ययं मम देवेशि ! तदा भवति मानसम् ।
 इति श्रुत्वा वचस्तस्य वासुदेवस्य तत्तत्तथा ।
 आविरासीत्तदा देवी पद्मिनी परमं स्मिता ।
 रक्तविद्युज्जताकारा पद्मगन्धसमन्विता ।
 रूपेण मोहयन्ती सा सखीगन्धसमन्विता ।
 सहस्रदलपद्मान्मन्त्रैश्चावस्थिता सदा ।
 सखीगन्धसुता देवी जपन्ती परमाचरम् ।
 हृत्पादौ महेशानि ! सा एव परमाचरा ।

राधा

कालिका वा महाविद्या पद्मिनी इत्येवता ।
 वासुदेवो महाबाहुर्दृष्ट्वा विस्मयमावृतः ।
 वक्षिष्युवाच ।
 ब्रजं गच्छ महाबाहो शीघ्रं हि भगवन् ! प्रभो !
 तथा सह महाबाहो कुलाचारं करोम्यहम् ।
 वासुदेव उवाच ।
 श्रद्धा पद्मिनि मे वाक्यं कदा ते दृष्टं भवेत् ।
 जपया वह देवेशि ! जपं किंवा करोम्यहम् ।
 पद्मिनुवाच ।
 तवापि देवदेवेश मम जन्म भविष्यति ।
 गोकुले मायुरे पीठे वक्रभाजुयश्चैव भवम् ।
 दुःखं नास्ति महाबाहो मम सर्वसंगतिरुता ।
 कुलाचारोपयुक्ता या वामयो पञ्चकण्ठिका ।
 माकायां तव देवेश सदा स्थास्यति नाम्ना ।
 रज्ज्वा पद्मिनी सा तु सुन्दर्या वृत्तिका तदा ।
 अन्तर्धानं ततो मत्वा माकायां सहसा सजात् ।
 वासुदेवोऽपि तां दृष्ट्वा शीराब्धिं प्रययौ भुवम् ।
 तदा काशीपूरं रम्यं महापीठं दुरासदम् ।
 प्रययौ मायुरं पीठं पद्मिनी परमेश्वरी ।
 यत्र काव्यायनी दुर्गा महामायास्तुतिनी ।
 नारदात्मैर्निश्चितैः पूजिता संस्तुता सदा ।
 काव्यायनी महामाया यस्तुनाजलस्थिता ।
 यस्तुनाया जलं तत्र साक्षात् कालीकस्तुतिनी ।
 बहुपञ्चयुतं रम्यं सुकपीतं महाप्रभम् ।
 रक्तं ज्ञेयं तथा चित्रं हरितं सर्वमोहनम् ।
 कालिन्दाख्या महेशानि यत्र काव्यायनी परा ।
 कालिन्दी कालिका माता जगती हित-
 काव्या ।
 साराध्याकी महेशानि ! देवर्षिसंस्तुता परा ।
 सहस्रदलपद्मान्मन्त्रैश्च मायुरमञ्जलम् ।
 केशवस्य महेशानि ! यत् पद्मं सततं स्मृतम् ।
 पद्ममध्ये महेशानि ! केशपीठं मनोहरम् ।
 केशवस्य महेशानि ! ब्रजं मायुरमञ्जलम् ।
 यत्र काव्यायनी माया महामाया जगन्मयी ।
 ब्रजं हन्तावर्णं देवि ! नानाशक्तिरसमन्वितम् ।
 शक्तिस्तु परमेशानि ! कलाकूपेण चापिनी ।
 शक्तिं विना परं ब्रह्म न भाति श्रवणवत् ।
 इति वासुदेवरहस्ये राधातन्त्रे वटः पटलः ।
 द्वादशोऽध्यायः ।
 “ब्रजं मत्वा महादेवाकरोत् किं पद्मिनी तदा ।
 कस्य वा भवने वा तु जाता वा पद्मिनी परा ।
 तत् सर्वं परमेशानं विस्तारादहं शृणु ।
 यदि वो कथ्यते देव विसृज्यामि तदा तनुम् ।
 ईश्वर उवाच ।
 पद्मिनी पद्मगन्धा सा वक्रभाजुयश्चैव प्रिये ! ।
 आविरासीत्तदा देवी ज्ञेया प्रथमं प्रिया ।
 चेन्न मासि चित्ते मयि कल्पनां दुःखसंयुते ।
 कालिन्दीकलकलीये नामापद्मगन्धहते ।
 आविरासीत्तदा पद्मा मायाविद्यस्तुमाश्रिता ।
 शिखीभूत्वा तदा पद्मा स्मिता कनकमन्धरा ।
 कोटिचक्रप्रतीकायं शिखं मीमांसमन्वितम् ।
 दुःखदुःखनयनी वै निष्कर्षं पद्ममन्धरा ।

राधा

आविरोधीतदा यथा रङ्गिणी कुसुमप्रभा ।
तद्वारिजकङ्कादि भूषे परमकामिनी ।
उकभापुष्टं देवि । काजिन्दीपारमेव च ।
नामा यद्गुणं रत्नं चतुर्गुणसमन्वितम् ।
चिन्मयोतिर्मेदिशानि । सङ्काशितवर्जितम् ।
तत्तुलनात् परमेशानि गाढभानविभाशक्तम् ।
उकभाहुमेजात्मा स काजिन्दीपतटमाश्रितः ।
महाविद्या महाकाशी वततं प्रजयेतसुधीः ।
आविरोधीकहामावा तदा कात्यायनी परा ।
प्रहृष्टं तुल्य महाबाहो उकभाभी महीधर ।
विहीनं पुनश्चैव वरं वरय साम्प्रतम् ।

उकभाहववाच ।

विहीनं वततं देवि । तत्प्रसादात् सुरेश्वरि ।
तत्प्रसादात्कहामाये यथा तुतो भवान्महम् ।
तत्प्रसादात्कहामाये असाध्यं नास्ति भूतये ।
आत्मनः सङ्काशकारी कल्याणैका प्रपन्न मे ।
तत्तुलना परमेशानि । तदा कात्यायनी परा ।
मेघमन्दीरया वाचा यदाह उकभाभवे ।
तत्तुल्यं महीशानि । पीयूषसङ्घं वचः ।
भक्ता लक्ष्मीपद्मास्तु तुष्टास्तु सुन्दरि ।
यत्तु वचनं वक्षः । तव प्रज्ञा सुयुजते ।
इत्युक्त्वा सङ्काश तव महामाया जगन्मयी ।
प्रहरी परमेशानि । तस्मै दिव्यं मनोहरम् ।
उकभाहुमेजात्मा स तत्तुलनादुहमाययौ ।
माया तस्य विशालाक्षी विशालकटिमोहिनी ।
रत्नप्रदीपमाभास्य रत्नप्रदीपमाश्रिता ।
तस्या हृदये तदा भातः प्रहरी दिव्यमोजनम् ।
तं दृष्ट्वा परमेशानि । विस्मयं परमं गता ।
हृदये क्वा तु दिव्यं वे निरीक्ष्य च पुनः पुनः ।
नानागन्धयुतं दिव्यं सर्वशक्तिमन्वितम् ।
नामान्मोतिर्मेयं दिव्यं तत्तुलनाद्यै द्विषामवत् ।
तत्तुलनाद्यैकस्या पद्मिनीं लज्जामोहिनीम् ।
रत्नविद्युत्ताकारां सर्वसौभाग्यवर्द्धिनीम् ।
तां दृष्ट्वा परमेशानि सङ्काश विस्मयं गता ।

कीर्तिदीवाच ।

हे मातः पद्मिनीरूपे रूपं सङ्कर सङ्कर ।
तत्तु परमेशानि । तद्वत् तत्तुलनात् प्रिये ।
सङ्कर सङ्काश देवी सामान्यं रूपमाश्रिता ।
तत्तु कीर्तिदा देवी रूपमस्या जलोकयत् ।
रङ्गिणी कुसुमाकारा रत्नविद्युत्समप्रभा ।

कम्बोवाच ।

हे मातः कीर्तिदे भद्रे चौरं पावय सुन्दरि ।
स्वर्गं देहि स्वर्गं देहि तव कथा भवान्महम् ।
तत्तुलना वचनं तस्याः पद्मिनीः कमलेश्वरि ।
अपावयत् कर्त्तुं तस्मै पद्मिने वतनभक्ति ।
चकार नाम तस्यास्तु भातः कीर्तिदयान्वितः ।
रत्नविद्युत्प्रभा देवी धत्ते यस्मात् सुचिन्तिते ।
तस्मात् राधिका नाम सर्वकोनेषु गीयते ।

रैचर उवाच ।

दिने दिने बहुमाना उकभाह्वये प्रिये ।
यत्तु माधुरीये च चकार प्रकाशिनी ।
तस्मात्तमपरे नास्ति लज्जामभूत् वनविषयः ।

रङ्ग

राधा

महादेव उवाच ।

मूर्ध्ना पद्मपत्राणि रङ्गं पद्मिनीमतम् ।
सम्यान् परमेशानि । द्वितीये वस्तु तदा ।
कुर्वीतुवमेव देवि । शिवनिष्प्रपन्नम् ।
प्रजयेत् परमा विद्यां काशीं कल्याणरूपिणीम् ।
पूजयेद्विधेः पुण्येर्गन्धे सुमनीधरेः ।
पञ्चमेहुविधेभ्यो पूजयेत् परमेश्वरीम् ।

पद्मिनीवाच ।

कात्यायनि महामाये महायोगिनिष्करी ।
देहि देहि महामाये विद्याविद्विजमनुजान् ।
विद्विज वासुदेवस्य देहि मातर्नमोऽस्तु ते ।
तां विना ब्रह्म निःशब्दं निश्चलं सततं सदा ।
शरीरस्य हि लज्जस्य लज्जो ज्योतिर्मयं सदा ।
विना देहं परं ब्रह्म शब्दरूपवरीरितम् ।
अतएव महामाये ब्रह्मणः कारकं परा ।
एवं प्रार्थ्यं महीशानि । सततं परमेश्वरीम् ।
संपूज्य परमा भक्ता लक्षं वप्ता तु मागधम् ।
वरं प्राप्ता महीशानि कात्यायन्याः समीपतः ।

कात्यायन्युवाच ।

पद्मिनि ब्रह्म महात्वं श्रीं प्राप्ताधि केशवम् ।
इत्युक्त्वा परमेशानि । तत्तुलनादधीयत ।
कात्यायनी महामाया सदा हृन्महेश्वरी ।
उकभाह्वसुता राधा लक्ष्मीगवहता सदा ।
वर्द्धमाना सदा राधा यथा चन्द्रकला प्रिये ।
सर्वशक्तिरविशाला स्फुरत्कलितलीपया ।
सन्मलहारसंयुक्ता साक्षात् श्रीरिच पात्रेति ।
चचार मङ्गले घोरे पद्मिनी परसुन्दरी ।
या राधा परमेशानि । पद्मिनी परमेश्वरी ।
पद्मस्य वनमाश्रित्य सदा तिष्ठति कामिनी ।
अश्वत्थिं महीशानि । दृष्ट्वा चेवाश्रयमिभाम् ।
आत्मनः सङ्काशकारी राधामाया सर्वज्ञ सा ।
या सा तु लज्जिमा राधा उकभाह्वये सदा ।
अयोनिवन्मवा यातु पद्मिनी सा पराचरा ।
लज्जिमा वा महीशानि । तस्मात्तु चरितं

प्रहृष्टम् ।

उकभाहुमेजात्मा स तस्या वैवाहिकीं क्रियाम् ।
कारयामास यत्नेन पञ्चवर्षं तु सुन्दरि ।
तस्यास्तु चोभयं वंशं वावधानावधारय ।
अमुरस्य उकस्यापि वंशं परमसुन्दरम् ।
अमस्तु अटिका स्थाता पतिमैश्वरीतिसम्पुक्तः ।
नान्दा कुटिलानानी देवरी दुर्मेदाभिधः ।
तिलकं करमादास्यं हरीहरमनोहरः ।
रोचने रत्नताड्यो हृदियुक्तप्रभाकरी ।
हृत्तं दृष्ट्वा प्रतिष्ठायां पद्मस्य मदनमिधम् ।
स्यमलकावप्यायः शङ्खचूडशिरोमणिः ।
पुण्यवन्नोत्पलकः सौभाग्यमणिवद्यते ।
काशी काञ्चनचित्राङ्गि नूपुरे चित्रतीपुरे ।
मधुकन्दनमावहा ययोः विज्जितमाधुरी ।
वायो मेवाभरं नाभं कुर्वन्निभं सदा ।
आद्यं सुप्रियमभामं रत्नमन्त्रं हरेः प्रियम् ।
सुधांशो देवहरणी देवी मन्त्रिवाचवः ।
प्रकाशान्मोहा देवी अटिका नाम सङ्कतिः ।

राधा

कन्दर्पकुङ्करी नाम अटिका दुष्प्रभृतिता ।
स्वर्गकुङ्करी नाम अटिका स्थाता कनकमतः ।
नीपा वहीतये वक्ष्य रङ्गकवचनका ।
मन्दारच वक्ष्यः कीच रातोदरवमन्नी ।
हानिकर्त्तुं दविता निर्लं वक्ष्य वक्ष्यका ।
सत्ताः स्थाताः सदा भवावाचवन्नावलीसुताः ।
गन्धर्व्यास्तु कलाकला सुकली विकलिका ।
कलावती रवीकाया सुखवन्नावः स्थाताः ।
या विद्यालोकतागीतिगावन्तः सुखरा हरेः ।
वाचवन्तस्तु सुविर् नालनवचनम्पि ।
मात्रिका नमोदा प्रेमवती कुसुमप्रेषिताः ।
द्वितीयोत्तमके तु सुगन्धानलिनीकुम्भे ।
मङ्गला रङ्गवन्ता रजस्य किशोरिके ।
पात्रिधिसमये रित्नी वन्ताकलनतादयः ।
अनिता सुखवन्ताया धनवन्तरीङ्गाः ।
कामधा नामधा प्रेयो सखीभावविशेषभाक् ।
लवङ्गमङ्करी रत्नमङ्करी सुखमङ्करी ।
सुभाह्वसुतनुपमा सुप्रिया रत्नमङ्करी ।
रत्नलेखा कलाकली भूविदाया च नाविकाः ।
नान्दीमुखी विन्दुमुखी आद्याः सन्निविधा-

विकाः ।

सुखवन्तया स्थाताः श्रामणा मङ्गलादयः ।
प्रतिपक्षतया श्रेष्ठा राधाचन्द्रावलीकुम्भे ।
सङ्काशतु ययोः सति कोटिर्लोकान्मोहप्रभा ।
तयोऽप्युभयोर्मैधे सर्वमाधुर्मेतोऽधिका ।
श्रीराधा विपुलाङ्गी पुराणपुत्रविद्या ।
असमानगुणोदया धूर्त्यो गोपिन्मन्त्रनः ।
यस्याः प्राक्पराङ्गी पराङ्गीदितवन्मभः ।
श्रेष्ठा सा माहकादिभ्यस्तत्र गोपिन्मोहिनी ।
उकभाह्वः पिता यस्या उकभाह्विषो मङ्गान् ।
रत्नमभी लिनी स्थाता जननी कीर्तिदा यथा ।
उपास्यो जगतां चतुर्भगवान् पद्मवन्तवः ।
जयः स्वाभोर्त्तवर्त्तं कात्यायन्या महामधुः ।
पौर्णमासी भगवती सर्वसौभाग्यवर्द्धिनी ।
पितामहो महीभाह्विन्मन्त्रातामही मतः ।
मातामहीपितामहौ सुखशोभश्चरामिधे ।
रत्नमातुः सभाह्वसु भातुच भातरः पितुः ।
भद्रकीर्तिमैजाकीर्तिः कीर्तिचन्द्रमातुलः ।
सवा कीर्तिमती मातुर्भाह्वसुता पित्रवन्ता ।
पित्रवन्तपतिः काशो माहवन्तपतिः जयः ।
मातुली मेनकामेना वही धात्री तु धातकी ।
श्रीदामा पूजनी स्थाता कनिष्ठानन्मङ्करी ।
परमप्रेमवन्तस्तु जलिता च विशाङ्गिका ।
विचित्रा चन्द्रकला रङ्गदेवी सुदेविका ।
तुङ्गवैद्यवन्ता च इत्यदी च जगता मताः ।
प्रियवन्तः कुङ्काशी मङ्कली मानकुङ्का ।
माननी चन्द्रकला माधवामदनका ।
मङ्गमेवा श्रद्धिका सुमधा मधुमेवका ।
कमला कामजतिका कान्तचूडा वराङ्गना ।
मधूरी चन्द्रिका प्रेममङ्करी तन्मन्त्रमा ।
कन्दर्पकुङ्करी मङ्गुवैद्ये वाद्यास्तु कीर्तिप्रः ।
रत्नाभीपितवाञ्छावा चन्द्रिका वैविह्वरी ।

राधा

कादम्बरी शशितुङ्गी चन्द्रदेखा प्रियवदा ।
महोन्मादा मधुमती वासनी कलभाविनी ।
रत्नवेणी मालवती कपूरतिलकादयः ।
हता रुद्रावनेश्वर्याः प्रायः साक्ष्यमागताः ।
निखलसुखसु कस्तूरी मनोया मणिमञ्जरी ।
विन्दरा चन्दनवती कौस्तुबी सुदितादयः ।
काननादिगतास्तस्या विहारार्थं कजा इव ।
अथ तस्याः प्रकीर्तनं प्रियस्यः परमाद्भुताः ।
वनादिद्युष्यप्रेमसौख्यभरभूषिताः ।
चम्पावली च पद्मा च श्यामा सेका च भद्रिका ।
तारा चिन्ता च गन्धर्वी पालिका चन्द्रमालिका ।
मङ्गला विमला नीला भवनाची मनोरमा ।
कल्पलता तथा मञ्जुभाषिणी मञ्जुमेखला ।
कुसुमा केरवी पार्वी शारदाची विशारदा ।
शङ्करा कुसुमा लवणा सारङ्गी प्रविलाशिनी ।
तारावती गुणवती सुसुखी केलिमञ्जरी ।
हारावली चकोराची भारती कामिनीति च ।
आसायूषानि प्रतपः ख्यातामन्यानि सुभुवाम् ।
लजसंख्यास्तु कथिता यूथे यूथे वराङ्गनाः ।
सुख्यास्तु तेषु यूथेषु कान्ताः सर्वगुणोत्तमाः ।
राधा चम्पावली भद्रा श्यामला पालिकादयः ।
जन्मनान्नाथ सा ख्याता मधुमासि विशेषतः ।
पुष्पार्णे च नवव्यां वे सुकल्पे सुचिह्निते ।
जाता राधा मधेश्वरी स्वयं प्रकृतिपद्मिनी ।
तासु रेमे मधेश्वरिण स्वयं लवणः सुचिह्निते ।
रमणं वासुदेवस्य मन्त्रसिद्धेस्तु कारणम् ॥

देशुवाच ।

भो देव तापसां श्रेष्ठ विस्तारहृद ईश्वर ।
कथं सा पद्मिनी राधा सदा पशवने स्थिता ।
पितरं मातरं त्वत्मा आत्मतुल्यां ससर्ज सा ।
पद्ममाश्रित्य देवेश उन्मादनविलासिनी ।
सदाध्यास्ते मधेश्वरिण एतद्गुह्यं वद प्रभो ॥”
इति वासुदेवरश्च राधातन्त्रे सप्तमः पटलः ॥

ईश्वर उवाच ।

“या राधा नगशाविनि । पद्मिनी विष्णुवक्त्रभा ।
महामाया जगद्धात्री त्रिपुरा परमेश्वरी ।
तस्या दूती मधेश्वरिण पद्मिनी पद्मगन्धिनी ।
लज्जस्य दृढभक्ता तु पद्मिनी तस्य वक्त्रभा ।
उक्तभागोन्मेषेश्वरिण दृढभक्तिः सुचिह्निते ।
दुहितृत्वं गता देवी पद्मिनी गन्धमालिनी ।
लता तु कनपानं हि राधामन्यां ससर्ज सा ।
पद्मवक्त्रं समाश्रित्य यमुनाजलमध्यतः ।
महाकाया महामनं प्रजपिभिर्जने वने ।
अन्या चम्पावली राधा उक्तभाशुभदे स्थिता ।
पूर्वोक्तं बहुगुह्यं देवि पद्मिनी कमलेश्वरी ।
तत् सर्वं पद्मिनीवदं नान्यथा परमेश्वरि ।
राधिका त्रिविधा प्रोक्ता चम्पा तु पद्मिनी तथा ।
न पश्येत् परमेश्वरिण चन्द्रार्थं सुचिह्निते ।
मानवानां मधेश्वरिण वराकाकां हि का कथा ।
आत्मनोऽपहृषं लता पद्मिनी पद्ममाश्रिता ।
त्रिपुराया मधेश्वरिण पद्मिनी अशुचारिणी ॥”
इति वासुदेवरश्च राधातन्त्रे अष्टमः पटलः ॥

राधा

अख्याः सहस्रनामानि यथा,—

पारम्युवाच ।

“देवदेव जगन्नाथ मङ्गलानुग्रहकारक ।
यद्यस्ति मयि कारुण्यं यद्यस्ति मयि ते दया ।
यद्यपि त्वया प्रगदितं तत् सर्वं मे श्रुतं प्रभो ।
गुह्यात् गुह्यतरं यत् प्रप्रे मनसि काशते ।
त्वया न गदितं यत् तु यस्मै कस्मै कदाचन ।
तस्मां कथय देवेश सहस्रं नाम चोत्तमम् ।
श्रीराधाया महादेवा गोप्या भक्तिप्रसाधनम् ।
जगत्कर्मज्ञो हर्षो सा कथं गोपीत्वमागता ।
महादेव उवाच ।

अयम् देवि ! विचिन्तार्थं कथां पापहरां
शुभाम् ।
सन्ति जन्मानि कर्माणि तस्या ज्ञानं महेश्वरि !
यदा हरिश्चरितानि कुरुते काम्यगौरवात् ।
तदा विधत्ते रूपानि हरिसात्त्विकसाधिनो ।
तस्या गोपीत्वभावस्य कारणं गदितं पुरा ।
इदानीं अयम् देवेशि ! नामां चैव सहस्रकम् ।
यन्मया कथितं नैव तस्मैवपि कदाचन ।
तव स्नेहात् प्रवक्ष्यामि भक्त्या धार्यं सुसुखिभिः ।
मम प्राणसमा विदा भावते मे त्वहर्निशम् ।
अयम् गिरिजे निजं पठस्व च यथामति ॥
यस्याः प्रसादात् लज्जस्तु गोलोकेशः परः
प्रभुः ॥

अस्या नामसहस्रस्य ऋचिर्नारद एव च ।
देवी राधा परा प्रोक्ता चतुर्लिंगप्रसाधिनी ।
श्रीराधा राधिका लज्जवक्त्रभा लज्जसंयुता ।
उन्मादनेश्वरी लज्जाप्रिया मदनमोहिनी ।
श्रीमती लज्जकान्ता च लज्जानन्दप्रदायिनी ।
यशस्विनी यशोगगया यशोदानन्दवक्त्रभा ।
दामोदरप्रिया गोपी गोपानन्दकरी तथा ।
लज्जाङ्गवासिनी हृद्या हरिकान्ता हरिप्रिया ।
प्रधाना गोपिका गोपकन्या त्रैलोक्यसुन्दरी ।
उन्मादनविहारी च विस्फूर्जितसुखाम्बुजा ।
गोपकुलानन्दकर्म गोकुलानन्ददायिनी ।
गतिप्रदा गीतगन्या आगमामगमप्रिया ।
विष्णुप्रिया विष्णुकान्ता विष्णोरङ्गनिवासिनी ।
यशोदानन्दपत्नी च यशोदानन्दमोहिनी ।
कामारिकान्ता कामेशी कामलज्जसविग्रहा ।
जयप्रदा जया जीवा जीवानन्दप्रदायिनी ।
यशोदानन्दपत्नी च उवभाशुभता शिवा ।
गयाध्याया गयाध्याया गवां गतिरदुत्तमा ।
काचनाभा शिमगाची काचनाङ्गधारिणी ।
अशोका शोकरहिता विशोका शोकनाशिनी ।
गायत्री वेदमाता च वेदातीता विदुत्तमा ।
नीतिशास्त्रप्रिया नीतिर्गतिर्मेतिरभौदरा ।
वेदप्रिया वेदगर्भा वेदमार्गप्रवर्द्धिनी ।
वेदगन्धा वेदपरा विचित्रकनकोज्ज्वला ।
तथोज्ज्वलप्रदा निज्या सधैर्योज्ज्वलशालिका ।
नन्दप्रिया नन्दसुता राधानन्दप्रदा शुभा ।
शुभाङ्गी विमलाङ्गी च विद्याविन्दपराजिता ।
जम्बूनी जम्बूगन्धा च जम्बूजमुन्दरापहा ।

राधा

गतिर्गतिमतां धात्री धामानन्दप्रदायिनी ।
जगन्नाथप्रिया शैलवासिनी शैलसुन्दरी ।
विचित्रवासिनी चित्रवासिनी चित्ररूपिणी ।
निर्गन्धा सुकुलीना च निष्कुलीना निराकुला ।
गोकुलानन्दरगेहा च योगानन्दकरी तथा ।
वेङ्कवाद्या वेङ्कटतिर्वेङ्कवाद्यपरायणा ।
गोपालस्य प्रिया सौम्या रम्या सौम्यकुलोद्भवा ।
अतिसौम्यातिमोहा च गतिरिहा गतिप्रदा ।
गोल्यानवन्दा गोल्यान्वा गोल्यानमन्त्रसेविता ।
लज्जिता च विशोका च विशाखा चित्र-
माशिनी ।

जितेन्द्रिया मुहसत्त्वा कुलीना कुलदीपिका ।
दीपप्रिया दीपदात्री विमला विमलोदका ।
कान्तारवासिनी लज्जा लज्जाचक्रप्रिया मतिः ।
अशुतरा दुःखहन्त्री दुःखकर्त्री कुलोद्भवा ।
मतिर्जम्बूविर्जितेन्द्रिया कान्तिः पुष्टिः स्थितिः
समा ।
श्रीरोदशायिनी देवी देवारिकुलमहिनी ।
वेङ्कवी च महालक्ष्मीः कुलपूज्या कुलप्रिया ।
सहस्रौ सर्वदेवानां सावित्री वेदगामिनी ।
वेदातीता निरालम्बा निरालम्बगमप्रिया ।
निरालम्बजनेः पूज्या निराकोका निराश्रया ।
एकाङ्गी सर्वगा सेवा विष्णोः पत्नी सरस्वती ।
रासप्रिया रासगन्धा रासाधिष्ठातृदेवता ।
रसिका रसिकानन्दा स्वयं रासेश्वरी परा ।
रासमखलमध्यस्था रासमखलशोभिता ।
रासमखलसेवा च रासक्रीडामनोहरा ।
पुष्करीकाचर्चिकया पुष्करीकाचमोहिनी ।
पुष्करीकाचसेवा च पुष्करीकाचवक्त्रभा ।
सर्वजीवेश्वरी सर्वजीववन्द्या परातुपरा ।
प्रकृतिः शम्भुकान्ता च सदाशिवमनोहरा ।
शुतु पिपासा दया निद्रा भान्तः आन्तिः चमा
कुला ।

विधुररूपा गोपपत्नी भारती सिद्धयोगिनी ।
शत्रुरूपा मित्ररूपा निज्याङ्गी निज्यमोहिनी ।
स्थानदात्री तथा धात्री महालक्ष्मीः स्वयंप्रभा ।
सिन्धुकन्या स्थानदात्री डारकावासिनी तथा ।
बुद्धिः स्थितिः स्थानरूपा सर्वकारकादयम् ।
भक्तप्रिया भक्तगन्धा भक्तानन्दप्रदायिनी ।
भक्तकल्पद्रुमातीता तथातीतगुणा तथा ।
मनोऽधिष्ठातृदेवी च लज्जाप्रेमपरायणा ।
निरामया सौम्यदात्री तथा मदनमोहिनी ।
एकानंशा शिवा शैमा दुर्गा दुर्गतिवाशिनी ।
ईश्वरी सर्ववन्द्या च गोपनीया शुभङ्करी ।
पालिनी सर्वभूतानां तथा कामाङ्गहारिणी ।
सद्योसुक्तिप्रदा देवी वेदधरा परातुपरा ।
हिमालयसुता सर्व्या पार्वती गिरिजा सती ।
इत्यन्या देवमाता मन्दलज्जा हरेरुदङ्गः ।
उन्मादयप्रिया उन्माद उन्मादनविवाशिनी ।
विवाशिनी वेङ्कवी च जम्बूजोत्पत्तिहिता ।
चक्रिणी देवती सर्वभामां आनयती तथा ।
सुखयन्त्रा मित्रविन्दा काचिन्द्री जम्बूकन्या ।

राधा

परिपूर्वा पूर्वेतरा तथा हेमवती मतिः ।
 अपूर्वा अक्षरूपा च अक्षरूपपरिपालिनी ।
 अक्षरूपा अक्षरूपा अक्षरूपा अक्षरूपिणी ।
 अक्षरूपा अक्षरूपा अक्षरूपा अक्षरूपिणी ।
 अक्षरूपा अक्षरूपा अक्षरूपा अक्षरूपिणी ।
 महाविष्णुप्रिया कल्पवृक्षरूपा निरन्तरा ।
 सारभूता स्थिरा गौरी गौराङ्गी शशिप्रेखरा ।
 नित्यन्यकवर्णाभा शशिकोटिसमप्रभा ।
 मातृतोमाख्यभूषाङ्गा मातृतोमाख्यधारिणी ।
 लक्ष्मस्तुता लक्ष्मकान्ता हृन्वावनविलासिनी ।
 तुल्यविहङ्गाद्वैवी संसारार्णवपारंदा ।
 सारदा हारदा गोपनन्दिनी सञ्जिह्विता ।
 अतीतगमना गौरी पराधुन्यहारिणी ।
 कल्याणवर्णपूर्वा कल्याणवर्णधारिणी ।
 माधवी माधवमनोहारिणी श्यामवृक्षभा ।
 अक्षकारभयभक्ता मङ्गला मङ्गलप्रदा ।
 श्रीप्रभा श्रीप्रदा श्रीश्री श्रीनिवासाद्युतप्रिया ।
 श्रीरूपा श्रीहरा श्रीदा श्रीकामा श्रीखरूपिणी ।
 श्रीदामानन्ददात्री च श्रीदामेश्वरवल्गुभा ।
 श्रीनित्या श्रीगणेशा श्रीखरूपाश्रिता श्रुतिः ।
 श्रीक्रियारूपिणी श्रीला श्रीलक्ष्मणभगनाश्रिता ।
 श्रीराधा श्रीमतिः श्रेष्ठा श्रेष्ठरूपा श्रुतिप्रिया ।
 योगेशा योगमाता च योगातीता युगप्रिया ।
 योगप्रिया योगगम्या योगिनीगणवर्हिता ।
 जवाकुसुमसङ्काशा दाडिमीकुसुमोपमा ।
 नीलाम्बरधरा धारी धैर्यरूपा धरा धृतिः ।
 रत्नसिंहासनस्था च रत्नकुललभूषिता ।
 रत्नालङ्कारसंयुक्ता रत्नमाख्यधरा परा ।
 रत्नेश्वरधारिणी रत्नमालाविभूषिता ।
 हृन्नीलमन्त्रिस्तपादपद्मा शुभा शुचिः ।
 कान्तिकी पीयूषासी च अमावस्या भयापहा ।
 गोविन्दराजशङ्खिणी गोविन्दराजपूजिता ।
 गोविन्दार्पितचित्ता च गोपीजनगन्धान्विता ।
 वैकुण्ठनाथशङ्खिणी गोविन्दपरमानसा ।
 गोविन्ददेवदेवाङ्गा तथा वैकुण्ठसुन्दरी ।
 मानदा सा वेदवती सीता साध्वी पतिव्रता ।
 अक्षपूर्वा सदानन्दरूपा कैवल्यसुन्दरी ।
 कैवल्यदायिनी श्रेष्ठा गोपीनाथमनोहरा ।
 गोपीनाथेश्वरी चण्डी नायिका नयनान्विता ।
 नायका नायकप्रीता नायकानन्दरूपिणी ।
 श्रेष्ठा श्रेष्ठवती श्रेष्ठरूपा चैव जगन्मयी ।
 गोपाङ्गपालिका माया नन्द्याया तथा परा ।
 कुमारी यौवनानन्दी युवती गोपसुन्दरी ।
 गोपमाता जानकी च जनकानन्दकारिणी ।
 कैलासवासिनी रत्ना हरतोषणतत्परा ।
 हरेश्वरी रामरता रामरामेश्वरी रमा ।
 श्यामला चित्रसेखा च तथा भुवनमोहिनी ।
 सुमोद्या गोपवनिता गोपराम्भप्रदा शुभा ।
 आनन्दपूर्वा माधेशी मत्स्यराजसुता सती ।
 कौमारी नारसिंही च वाराही नवदुर्गिका ।
 चण्डिकाचण्डला मोदा नारी भुवनसुन्दरी ।
 दशमहारा दात्री दशकन्या सुकोचना ।

१४१

राधा

रतिरूपा रतिप्रीता रतिश्रेष्ठा रतिप्रदा ।
 रतिकुलवर्गिण्या विरजा भुवनेश्वरी ।
 शङ्काक्षरा हरेर्वासा कामाक्षकुलवन्दिता ।
 वज्रला वज्रलामोदधारिणी यमुना जया ।
 विजया जयपती च यमलक्ष्मणभङ्गिनी ।
 वक्रेश्वरी वक्ररूपा वक्रवोचकरोचिता ।
 अपराजिता जगन्नाया जगन्नाथेश्वरी मतिः ।
 खेचरी खेचरसुता खेचरत्वप्रदायिनी ।
 विष्णुवन्द्यस्तुत्या च विष्णुभावगतत्परा ।
 चन्द्रकोटिसुगात्रा च चन्द्राननमनोहरा ।
 सर्वसेवा शिवा सेमा तथा शैमश्वरी वधूः ।
 यादवेन्द्रवधूः श्रेष्ठा शिवभक्ता शिवान्विता ।
 केवला निष्कला कल्या मङ्गाभीमा भयप्रदी ।
 जीमूतरूपा जैमूती जिता मित्रप्रमोदिनी ।
 गोपालवनिताज्जा कुलजैमूनिवासिनी ।
 जयन्ती यमुनाङ्गी च यमुनातोषकारिणी ।
 कलिकल्पावभङ्गा च कलिकल्पावनाश्रिणी ।
 कलिकल्पावभङ्गा च निखानन्दकरी लपा ।
 लपावती कुलवती केलासाचलवासिनी ।
 वामदेवी वामभागा गोविन्दप्रियकारिणी ।
 नगेश्वरकन्या योगेशी योगिनी योगरूपिणी ।
 योगसिद्धा सिद्धरूपा सिद्धसेनवासिनी ।
 श्रेष्ठाधिष्ठातरूपा च श्रेष्ठातीता कुलप्रदा ।
 केशवानन्ददात्री च केशवानन्ददायिनी ।
 केशवा केशवप्रीता केशोरी केशवप्रिया ।
 रासक्रीडाकरी रासवासिनी राससुन्दरी ।
 गोकुलान्वितदेहा च गोकुलत्वप्रदायिनी ।
 लवङ्गनाली नारङ्गी नारङ्गकुलमखला ।
 गुलालवज्रकर्पूरसुखवाससुखान्विता ।
 सुखा सुखप्रदा सुखरूपा सुखप्रदायिनी ।
 नारायणी लपा राधा कल्या कल्यामयी ।
 कासकन्या कल्याकन्या गोकर्णा नागकर्णिका ।
 सपिण्डी कौलिनी श्रेष्ठवासिनी च जगन्मयी ।
 जटिला कुटिला नीला नीलाम्बरधरा शुभा ।
 नितम्बिनी रूपवती युवती लक्ष्मणीवरी ।
 विभावरी वैभवती संकटा कुटिलालका ।
 नारायणप्रिया शैला श्रेष्ठशीपरिमोहिता ।
 ठकपातमोहिता प्रातराश्रितनयनीतिका ।
 नवीना नवनारी च नारङ्गफलशोभिता ।
 हेमो हेमसुखी चन्द्रसुखी शशिसुशोभना ।
 अर्द्धचन्द्राधरा चन्द्रवल्गु रोहिणी तिमिः ।
 तिमिङ्गलकुलामोदमत्स्यरूपाङ्गहारिणी ।
 कारकी सर्वभूतानां कार्यातीता किशोरिणी ।
 किशोरवल्गु केशकारिका कामकारिका ।
 कामेश्वरी कामकला कालिन्दीकुलदीपिका ।
 कालिन्दनयनीरवासिनी तीरमोहिनी ।
 कादम्बरीपानपरा कुसुमामोदधारिणी ।
 कुसुमा कुसुमानन्दा लक्ष्मेशी कामवल्गुभा ।
 तर्कारी वैजयन्ती च निम्बदाङ्गमरूपिणी ।
 विष्णुवन्द्यप्रिया लक्ष्माम्बरा विष्णोपमकन्या ।
 विष्णोपमिका विष्णुवर्धनविष्णुनिवासिनी ।
 तुलसी तोषिका चैव तैत्तिकानन्दकारिणी ।

राधा

गणेशगामिनी श्यामकलावल्गुता तथा ।
 धीविष्णुस्तिष्ठारूपा च धीविदानन्दकारिणी ।
 प्रेमप्रिया प्रेमरूपा प्रेमानन्दतरङ्गिणी ।
 प्रेमहरा प्रेमदात्री प्रेमशक्तिमयी तथा ।
 लक्ष्मप्रेमवती धन्या लक्ष्मप्रेमतरङ्गिणी ।
 प्रेमापेदायिनी सर्वश्रेष्ठा निखतरङ्गिणी ।
 हावभाषान्विता रौद्रा रदानन्दप्रकाशिनी ।
 कपिला शङ्कला केशपाशसम्बन्धिनी धृती ।
 कुटीरवासिनी धूमा धूमकेशा जलोदरी ।
 अक्षरूपगोचरा अक्षरूपिणी भवभाषिणी ।
 संसारनाशिनी श्रेष्ठा श्रेष्ठानन्दप्रदायिनी ।
 शिशिरा हेमरागाङ्गा मेघरूपातिसुन्दरी ।
 मगोरमा वेगवती वेगाङ्गा वेदवादिनी ।
 दयान्विता दयाधारा दयारूपा सुखेविनी ।
 किशोरसङ्गसंगी गौरचन्द्रानना कला ।
 कलाधियायवदना कलानायाधिरोहिणी ।
 विरागकुशला हेमपिङ्गला हेममखला ।
 भास्वीरतानवना केवली पौषरी युक्ती ।
 शुक्रदेवगुणातीता मुक्तदेवप्रियासखी ।
 विक्रान्तप्रिये कौषा कौषाभ्यारधारिणी ।
 कौषावरी कौषरूपा जगदनुपतिकारिका ।
 खड्गस्थितिकरी संहारिणी संहारकारिणी ।
 केशश्रेष्ठालक्ष्मी च चन्द्रगात्रा सुकोमला ।
 पद्माङ्गरागसंरागा विन्ध्याद्रिपरिवासिनी ।
 विन्ध्यालया श्यामसखी मन्वी संसाररागिणी ।
 भूता भविष्या भया च भयगात्रा भवातिगा ।
 भवनाशान्तकारिण्यकाशरूपा सुविशिनी ।
 रतिरङ्गपरित्यागा रतिवेशा रतिप्रिया ।
 तेजस्विनी तेजरूपा केवल्याप्यदा शुभा ।
 सुक्तिहेतुर्मुक्तिहेतुलक्ष्मी लक्ष्मणा चमा ।
 विशालनेत्रा वैशाली विशालकुलसम्भवा ।
 विशालयुद्धवासा च विशालवदरीरतिः ।
 भक्त्यतीता भक्तिगतिर्भक्तिवाधा भवान्वतिः ।
 वामाङ्गहारिणी विष्णोः शिवभक्तिसुखा-
 न्विता ।
 विजिताविजिता मोदमया च गणतोषिता ।
 हयास्या हेरम्बसुता गङ्गमाता सुरेश्वरी ।
 दुःखहन्त्री दुःखहरा सेवितेश्वरसमदा ।
 सन्ध्याङ्गानुविधात्री च कुलसेनवासिनी ।
 लवङ्गा पाण्डवसखी सखीमध्यविलासिनी ।
 गान्धारी गया गन्धा गमनातीतनिर्भरा ।
 सन्ध्याङ्गसुन्दरी गङ्गा गङ्गाजलमयी तथा ।
 गङ्गेरिता पूतमाया पवित्रकुलदीपिका ।
 पवित्रगुणशीलाङ्गा पवित्रानन्ददायिनी ।
 पवित्रगुणशीलाङ्गा पवित्रकुलपायिका ।
 गतिदा गीतकुशला दम्भेननिवारिणी ।
 निम्बदात्री नेत्राङ्गी हेतुयुक्तागमोदरा ।
 पद्मनाभनिवासा च निवासकुशला तथा ।
 सन्ध्यासखीकुशला सन्ध्यासे वन्द्या शुभा ।
 शरदम्बसुखी श्यामहारा शिवनिवासिनी ।
 वसन्तरामा सुशोखी वसन्तवसनाश्रिणी ।
 चतुर्भुजा वज्रसुता च हस्तुता भौरविपदा ।

राधा

सहस्रास्या विहास्या च सुहास्या सुहायिनी ।
 प्राणप्रिया प्राणरूपा प्राणरूपप्रणपावता ।
 ज्योतीता ज्योतरता ज्योतीषयतत्परा ।
 ज्योत्स्नमयी ज्योत्स्नभक्ता भक्तफलप्रदा ।
 ज्योत्स्नप्रमभक्ता हरिभक्तिप्रदायिनी ।
 चैतन्यरूपा चैतन्यप्रिया चैतन्यरूपिणी ।
 उग्ररूपा शिवक्रीडा ज्योत्स्नक्रीडा जलोदरी ।
 महीदरी महादुर्गकान्तारस्थजवासिनी ।
 चन्द्रावली चन्द्रकेशी चन्द्रप्रमतरङ्गिणी ।
 समुद्राश्रयतत्परा च समुद्रजलवासिका ।
 केशपाशरता निद्रा क्षुधा प्रेमरतात्मिका ।
 दूषादलश्यामतलुङ्गी दूषादलतनुच्छविः ।
 नागरा नागरीवासा नगरानन्दकारिणी ।
 नागरालिङ्गनपरा नगराङ्गनमङ्गला ।
 उच्चनीचा हेमवती प्रियाज्योत्स्नरङ्गिणी ।
 प्रेमालिङ्गनसिद्धाङ्गी सिद्धसाध्यविलासिका ।
 मङ्गला मोदनजनी मेखला मोदधारिणी ।
 रत्नमञ्जीरभूषाङ्गी रत्नभूषणभूषणा ।
 जम्बालमालिका ज्योत्स्नप्राणा प्राणविमोचन ।
 सत्यप्रदा सत्यवती सत्यकानन्ददायिका ।
 जगद्गोपिनिर्जगद्गीता विचित्रममभूषणा ।
 राक्षारमयकान्ता च राक्षाराधनरूपिणी ।
 केलिवासिनी ज्योत्स्नप्राणसर्वस्वदायिनी ।
 ज्योत्स्नावतारनिरता ज्योत्स्नभक्तप्राप्तार्थिनी ।
 याचकता याचकानन्दकारिणी याचकोन्मज्जना ।
 हरिभूषणभूषाङ्गा नन्दयुक्ता जपापमा ।
 हेहेतालधरा येथेशशक्तिप्रकाशिनी ।
 हेहेशन्दसरूपा च हीहीवाक्यविशारदा ।
 जगदानन्दकर्त्री च शान्तानन्दविशारदा ।
 पञ्चिता पञ्चितगुणा पञ्चितानन्दकारिणी ।
 परिपालनकर्त्री च तथा स्थितिविनीदिनी ।
 तथा संहारशब्दाङ्गा विद्वज्जनमनोहरा ।
 विदुषी प्रीतिजननी विदुत्प्रेमविवर्द्धिनी ।
 नादेयो नादरूपा च नादविभूविधारिणी ।
 शून्यस्थानस्थिता शून्यरूपा पादपवासिनी ।
 कार्त्तिकप्रतकर्त्री च रसनाहारिणी खरा ।
 ज्वलना चातलतुङ्गी शिलातलनिवासिनी ।
 सुव्रकीटाङ्गसंसर्गसङ्गदोषविनाशिनी ।
 कोटिकन्दर्पलावण्या कन्दर्पकोटिसुन्दरी ।
 कन्दर्पकोटिजननी कामजीनप्रदायिनी ।
 कामशालाविनीचा च कामशालप्रकाशिनी ।
 कामप्रकाशिका कामिन्विमोदसिद्धिदा ।
 यामिनी यामिनीनाथवदना यामिनीश्वरी ।
 योगेश्वरी हरयोगसुक्तिदात्री हरययदा ।
 कपालमालिनी देवी सोमाधामसरूपदा ।
 जपान्तिगुणा गौण्या गुणातीता फलप्रदा ।
 कुम्भाभूतवेतलनाशिनी शारदास्वता ।
 सितासिता च सरला जीजालावयमङ्गला ।
 विद्यार्थिविद्या माया च विद्याविद्यासरूपिणी ।
 आम्नीसिकीशाररूपा शास्त्रविद्वान्त-
 कारिणी ।
 बागेन्द्राक्षी नागमाता श्रीकृष्णकृतकपिणी ।

राधा

हरिभावर्णशीला च हरिसेवनतत्परा ।
 हरिप्राणा हरप्राणा शिवप्राणा शिवान्विता ।
 नरकार्यवसंहारी नरकार्यवगाशिनी ।
 नरेश्वरी नरानीता नरसेवा वराङ्गना ।
 यशोदानन्दनीक्रीडा यशोदाक्रीडवासिनी ।
 यशोदानन्दनप्राणा यशोदानन्दनार्थदा ।
 वत्सला कोमला काला करुणार्थरूपिणी ।
 स्वगलज्योत्स्नीमिलज्योत्स्नीपदी पादवप्रिया ।
 तथाज्जनसखी भौमी भीमा भेमी भयानका ।
 सिलगम्भीहिनी क्षीणा प्राणासक्ततरा तथा ।
 पानार्थिनी पानपात्रा पानपानन्ददायिनी ।
 दुग्धमयनकम्पाङ्गा दधिमयनतत्परा ।
 दधिभाष्टार्थिनी ज्योत्स्नार्थिनी नन्दनाङ्गना ।
 एतलिमा तक्रयुक्ता यमुनापारकौतुका ।
 विचित्रकर्मका ज्योत्स्नहास्यभाषयतत्परा ।
 गोपाङ्गनावेष्टिता च ज्योत्स्नसङ्गार्थिनी तथा ।
 राससक्ता रासरतिरासवासक्तवासना ।
 हरिदा हरितारूपा हरावर्पितचेतसा ।
 निश्चेतन्या च निश्चेता तथा दाहहरिद्रिका ।
 सुवलय स्वसा चैव ज्योत्स्नभाषातिवेगिनी ।
 श्रीदामस्य सखी दामदामिनी दामधारिणी ।
 मल्लिकोज्ज्वलिनी केशी हरिदम्बरधारिणी ।
 हरिवाग्निप्रदात्री च हरिकौतुकमङ्गला ।
 हरिप्रदा हरिप्राणा यमुनाजलवासिनी ।
 तपःप्रदा जितार्था च चतुरा चातुरीतमी ।
 तमिस्रा तपरूपा च रौद्ररूपा यशोर्थिनी ।
 ज्योत्स्नामा ज्योत्स्नभक्ता ज्योत्स्नानन्दप्रदायिनी ।
 ज्योत्स्नार्थवासना ज्योत्स्नरागिणी भाविनी तथा ।
 ज्योत्स्नार्थरहिता भक्ता भक्ताभक्तसुभक्तिदा ।
 श्रीकृष्णरहिता दीना विरहिणी हरेः प्रिया ।
 मथुरा मथुराराजगेहभावनभाजना ।
 श्रीकृष्णभावनामोदा तस्योन्मादविधायिनी ।
 ज्योत्स्नार्थकुशला ज्योत्स्नसारसमेधरा शुभा ।
 अलकेश्वरपूज्या च कुबेरेश्वरवल्लभा ।
 धनधान्यविधात्री च जया काया हया हयी ।
 प्रणवा प्रणवेशी च प्रणवार्थसरूपिणी ।
 ब्रह्मविष्णुशिवार्द्धाङ्गहारिणी श्रेवश्रिंशपा ।
 राननीनाशिनी भूतप्रेतप्राणविनाशिनी ।
 सकलेष्टनदात्री च सती साध्वी अरुन्धती ।
 पतिव्रता पतिप्राणा पतिवाक्यविनीदिनी ।
 अशेषसाधिनी कल्पवासिनी कल्परूपिणी ।
 इत्येतत् कथितं देवि । राधानामसहस्रकम् ।
 यः पठेत् पाठयेदापि तस्य तुल्यं माधवः ।
 किं तस्य यमुनाभिन्ना नदीभिः सर्वतः प्रिये ।
 कुवसेनादितोर्ध्वं यस्य तुष्टो जगद्गर्भः ।
 स्तोत्रस्यास्य प्रसादेन किं न सिध्यति भूतले ।
 ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चस्वी चक्षुर्यो जगतीपतिः ।
 वैश्यो निधिपतिर्भूयान् शूरो सुच्येत जन्मतः ।
 ब्रह्महत्या सुरापानमिथादीन्यतिपापतः ।
 सटो सुच्येत देवेशि । सर्वं सर्वं न संशयः ।
 राधानामसहस्रस्य समानं नास्ति भूतले ।
 सर्वे वाय्य पाताले गिरौ वा जलतोऽपि वा ।

राधा

नातः परं शुभं स्तोत्रं तीर्थं नातः परं परम् ।
 एकादश्या शुचिर्भूत्वा यः पठेत् सुखमाप्नुयति ।
 तस्य सर्वार्थसिद्धिः स्यात् श्रेष्ठयादा सुशीले ।
 दादश्या पौर्णमास्या वा तुलसीवसिष्ठौ ह्रिन् ।
 यः पठेत् श्रेष्ठयादापि तस्य तत्तत् पूर्णं श्रेष्ठम् ।
 अश्वमेधं राजसूयं बार्हस्पत्यं तथाविधम् ।
 अतिरात्रं वाजपेयं अमिष्टोमं तथा शुभम् ।
 जप्त्वा यत्फलमाप्नोति श्रुत्वा तत्फलमाप्नुयात् ।
 कार्तिके चाष्टमीं प्राप्य पठेदा श्रेष्ठयादापि ।
 सहस्रयुगकल्पान्तं वैकुण्ठवसतिं लभेत् ।
 ततश्च जपं भवने शिवस्य भवने पुनः ।
 सुराधिनाथभवने पुनर्याति सन्निकताम् ।
 गङ्गातीरं समासाद्य यः पठेत् श्रेष्ठयादापि ।
 विष्णोः स्वरूपतां याति सर्वं सर्वं सुरेश्वरि ।
 मम वक्त्रमरेणांता पार्श्वसीमागराश्रिता ।
 राधानामसहस्रास्या नदी ज्योत्स्नपावनी ।
 पश्यते हि मयानिबं भक्त्याश्रया यथोचितम् ।
 मम प्राणसमं ह्येतत् तव भक्त्या प्रकाशितम् ।
 नाभक्ताय प्रदातव्यं पाषण्डाय कदाचन ।
 नास्ति काय विरागाय रागयुक्ताय सुन्दरि ।
 तथा देयं महास्त्रोत्रं हरिभक्ताय शङ्करि ।
 वेणुवेणु यथाशक्तिदात्रे पुण्यार्थश्रीनिने ।
 राधानामसहस्रावारि मम वक्त्रं महास्त्रिनि ।
 उद्धृतं हि त्वया यत्रात् पातां सहैवावा-
 यणीः ।

विशुद्धसत्त्वाय यथार्थवादिने
 द्विजस्य सेवानिरताय मन्त्रिणे ।
 दात्रे यथाशक्ति सुभक्तिमानसे
 राधापदध्यानपराय शोभने ।

हरिपादाजमधुपमनोभूताय मानसे ।
 राधापादसुधास्वादशालिने वेणुवाय च ।
 दयात् स्तोत्रं महापुण्यं हरिभक्तिप्रसाधनम् ।
 जम्बान्तरं न तस्यास्ति राधाज्योत्स्नपदार्चनः ।
 मम प्राणा वेणुवा हि तेषां रक्षाधमेव हि ।
 शूलं मया धार्यते हि नाभ्या मेचकारकम् ।
 हरिभक्तिद्विधामर्थं शूलं संधार्यते मया ।
 श्रेष्ठ देवि यथार्थं मे गदितं त्वयि सुव्रते ।
 भक्त्यासि मे प्रियासि त्वमतः क्वहात् प्रका-
 शितम् ।
 कदापि नोच्यते देवि मया नामसहस्रकम् ।
 किं परं त्वं प्रवक्ष्यामि प्राणतुल्यं मम प्रिये ।
 स्तोत्रं मन्त्रं राधिकाया यन्त्रं कवचमेव हि ।
 इति नारदपञ्चरात्रे राधिकासहस्रनामसमा-
 मोऽध्यायः ॥ (राधातन्मोक्तसहस्रनामस्तोत्रं
 यथा,—

इश्वर उवाच ।

“इति ते कथितं देवि किमन्यत् कथयामि ते ।
 भोजी त्वं परमेशानि अहं वक्ता च श्रान्तः ।

इत्युवाच ।

कियदन्त्यमहादेव पृच्छामि यदि शेषते ।
 हृदये तव देवेश नावातन्नावि सन्नि वे ।
 नानातन्नावि मन्त्राणि रक्षन्तानि पृथक् पृथक् ।

राधा

कृष्णवर्णा कृष्णवशा अतश्चैवाविधीरिति ।

यमुना नदी पुनः प्रवाहमाना यमुना नदी

बुद्धिमानाश्रितो विता ब्रह्मरूपरावना ।
वाचिनी ब्रह्मचरिणी ब्रह्मव्यापहारिणी ।
ब्रह्मविष्णुब्रह्म च सदा विभववर्द्धिनी ।
विभाविनी व्यापिनी च व्यापिका परिचारिका ।
विपनातिहरा देवी विनयव्रतधारिणी ।
विपन्नशोकसंहर्त्री विपत्तीबाधतन्त्रा ।
वैद्यवाद्यपरा देवी वैद्यश्रुतिपरायणा ।
वर्चस्विनी वनकरी वनमृगा विवस्वती ।
विप्राया विशिखा चैव विकल्पपरिवर्जिता ।
बुद्धिदा दृढती देवी विधिविधिप्रसंग्या ।
विचित्राङ्गी विचित्राभा विष्ठा विभववर्द्धिनी ।
विजया विजया नम्या वामदेवी वरप्रदा ।
विजयी च विशालाक्षी विशालवितमानिनी ।
भद्रा भोगवती भया भवानी भयवासिनी ।
भूतघात्री भयहरी भक्तवत्या भयापहा ।
भक्तिदा भयहा भरोभक्तदुर्गप्रदारिणी ।
भागैरणी भाद्रुमती भागदा भगविहिता ।
भवप्रिया भूततुष्टिभूतिदा भूभूषणा ।
भोगवती भूतिमती भयरूपा भूमिर्भमा ।
भूरिदा भक्तसुखा भागदृष्टिकरी सदा ।
भिक्षुमाता भिक्षुनिभा भया भयस्वरूपिणी ।
महाभावा माहप्रिया महाजन्मा महोदरी ।
मतिर्भूक्तिर्मेनोश्चा च महामङ्गलदायिनी ।
महापुण्या महाहात्री मैद्युनप्रियजालसा ।
मनोश्चा मालिनी मान्या मणिमणिप्रधारिणी ।
सुनिस्तुता मोहकरी मोहहन्त्री मरोक्तटा ।
मधुपानरता मद्या मदाद्युर्गितलोचना ।
मधुपानप्रमत्ता च मधुसूया मधुप्रता ।
माधवी मालिनी मान्या मनोरघपदातिगा ।
मोक्षैश्वर्यप्रदामर्त्या महापद्मवनाश्रिता ।
महाप्रभावा महती नृगाची मीनलोचना ।
महाकाठिन्यसम्यक्ता महाची महती कला ।
सुक्तिरूपा महासुक्ता मणिमणिप्रधारिणी ।
सुक्तापलविचित्राङ्गी सुत्तारङ्गितनासिका ।
महापातकराश्रितो मनोनयननन्दीनी ।
महामाख्यारचिता महाभूषणभूषिता ।
मायावती मोहहन्त्री महाविद्याविधारिणी ।
महामेधा महाभूतिर्मेधाभावा प्रिया सखी ।
मनोपटी महोपाया महामखिविभूषिता ।
महामोहप्रवर्धिनी महामङ्गलदायिनी ।
सखिस्त्रिणी यशोदा च यशुनाबिरिहारिणी ।
योगविहङ्गकरी यक्षा यशेश्वरिप्रिया ।
यशोश्री यशफलदा यशवीवा यशस्वरी ।
योगबोधिर्भोगसिद्धा योगिनी योगबुद्धिदा ।
योगयुक्ता यमाद्यष्टसिद्धिर्योगेश्वरिणी ।
यशुनाजलसेया च यशुनाजलहारिणी ।
यामिनी यशुना याम्या यमलोकनिवासिनी ।
लोकलोकविनासा च लोकलोकलोकमाजिका ।
लोकाली लोकमाता च लोकानन्दप्रदायिनी ।
लोकवन्धुर्लोकाली लोकालोकनिवासिनी ।
लोकवन्दनविनासा च लोकवन्दनविनासा ।
लोकालोका च लोकालोका कविमा कवरीचका ।

वासुदेवप्रिया वामा वसन्तसमप्रिया ।
वासन्ती वसुधा वक्ता वैद्यवाद्यपरायणा ।
वीणावाद्यप्रमत्ता च वीणावाद्यविभूषणा ।
वैद्यवाद्यरता चैव वीणावाद्यविभूषणा ।
शुभा शुभरतिः शान्तिः श्रेयसा शान्तिविग्रहा ।
श्रीतला श्रीविता श्रीमा शुभदा शुभदायिनी ।
शिवप्रिया शिवानन्दा शिवपूजासु तत्परा ।
शिवस्तुत्या शिवसत्ता शिवनिष्ठपरायणा ।
श्रीमती श्रीनिवासा च श्रुतिरूपा शुभप्रता ।
शुद्धविद्यालपकरी शुभकर्त्री शुभाश्रया ।
श्रुतानन्दा श्रुतिः श्रोत्रो शिवप्रेमपरायणा ।
श्रीवक्षी शुभवार्ता च शान्तिनी शिवनर्तकी ।
सङ्गुणायुपदाक्रान्ता सङ्गुश्रुतिरूपिणी ।
सरसा सप्रभा सिद्धा सिद्धसिद्धिप्रदायिनी ।
सेवासङ्गा सती सक्ता सक्तिरूपा सदाप्रिया ।
सम्यग्प्रदा स्तुतिः स्तुत्या स्तवनीया स्तवप्रिया ।
सौम्या सौम्या सौम्या सौम्यैर्भाम्यदायिनी ।
सुखसुखा स्वधा स्वाहा सदाशेवप्रमोदिनी ।
स्वर्गप्रिया ससुहाभा सर्वपातकनाशिनी ।
संसारवारिणी राधा सौभाग्यवर्द्धिनी सदा ।
हरप्रिया हरययाभा हरिणाची हरिस्तुयी ।
संस्कृता हरिदाभा हरिदया च्युतिरहिते ।
चेमदा चालिता चेमा सुप्रवृत्ताविधारिणी ।
अपरेकं श्रेष्ठं प्रौढं स्वराचरसमन्वितम् ।
सौख्यं सहस्रनामाख्यं स्वयंभूतसंयुतम् ।
अजया अतुलानन्ता अनन्तानन्ददायिनी ।
अमदाया अशोका च अलका अमृतयवा ।
अनाद्यवक्त्रभानन्ता अयोनिप्रभवा प्रिये ।
अव्यक्तलक्षणानुखा विच्छिन्नाचापराजिता ।
अनायायानामभीष्टार्थसिद्धिदानन्दवर्द्धिनी ।
अविमादिगुणाधारा अगण्यालकहारिणी ।
अचिन्त्यशक्तिवलयानुसूता च हारिणी ।
अदिराजसुता दूती अष्टयोगसमन्विता ।
अच्युता अचवच्छिन्ना अक्षुप्तशक्तिधारिणी ।
अनन्ततीर्थरूपा च अनन्तानन्दरूपिणी ।
अनन्तमहिमा पारा अनन्तसुखदायिनी ।
अर्घदा अमदा अर्घा सदा अमृतवर्धिनी ।
अविद्याजालप्रमती अप्रतर्कगतिप्रदा ।
अशेषविश्वसंहर्त्री अशेषगुणगुम्फिता ।
अज्ञाननाशिनी देवी अनन्तसिद्धिदायिनी ।
अशेषपापसंहर्त्री अशेषदेवतामयी ।
अघोरा अमृता रेवी अज्ञानतिमिरप्रदा ।
अनुग्रहपरा रेवी अभिरामविनोदिनी ।
अनवद्यपरिच्छिन्ना अजन्मकलङ्किनी ।
आरोग्यदात्री आनन्दा आपन्नानिर्विनाशिनी ।
आचम्यरूपा आद्याया आपन्नविद्या सदा प्रिया ।
आप्यायिनी च आलम्बा आपदाहातप्रदा ।
रदारतिरिहारी रदपूषणप्रदा ।
रतिहासस्तुतिः चैता रत्नानन्दप्रदा ।
रदा च रदरूपा च रदारिपरिवर्तिता ।
रदिरा रतराची च रदहार रदारिणी ।
रत्नालीरिपिपरा रत्नयशोविहारिणी ।

रंजरी रंजननी रंजनेश्वर्याविवी ।
उत्तमशक्तिव्युक्ता उपमानविह्वलिता ।
उत्तमशोकसंसेवा उत्तमोत्तमरूपिणी ।
उत्ता उवा उधाराधा उन्मिता च युचिस्त्रिते ।
ऊहा ऊहवितका च ऊर्ध्वधारा च ऊर्ध्वता ।
ऊर्ध्वधारा ऊर्ध्वगोनी उपपापविनाशिनी ।
अविष्टस्तुता अद्विकरचयनाश्रिते ।
अतम्भरा अद्विदात्री अक्षया अक्षयस्वरूपिणी ।
अतुप्रिया अतमाता अद्याचैर्भक्त्यमागंगा ।
अतुलनचयकृपा च अतुमार्गप्रदर्शनी ।
रक्षिताखिलसंसेवा एकैकायुतायिनी ।
ऐश्वर्यतर्पकृपा च ऐतरेकेश्वरीमन्त्रिणी ।
ओजस्विनी ओषधी च ओजोनादौजहायिनी ।
ओङ्कारजनी देवि ओङ्कारप्रतिपादिता ।
औदायप्रकरा भङ्गे औपेक्षीवधिविग्रहा ।
अंशवस्था च अमृता अम्या अम्याजिका तथा ।
अमृताची च अम्याना अमृजिम्बाजानना ।
अंशुमाली अंशुमती अंशुश्रीशशस्मवा ।
अमृतमिस्रहा भद्रे अमृतशोभनकरा ।
अर्घेशा अर्घदात्री च अर्घरूपा अनाहता ।
श्रेष्ठ नामान्तरं भङ्गे ककारादि वरानने ।
अमृतसुन्दरं शुद्धं निर्मालोत्पलमन्त्रिणी ।
कुटन्ता कदम्बा कान्ता कर्मजालविनाशिनी ।
कमला कल्पलतिका कलिकल्पभनाश्रिणी ।
कमनीयकला कर्णा कपर्दिपुननप्रिया ।
कदम्बकुसुमाभावा सदा कोकनदेविका ।
कालिन्दीकैलिकलितका कला कादम्बमाजिका ।
कान्तालोकत्रया कन्या कन्यारूपा मनोहरा ।
खड्गिनी खड्गधाराभा खगा खगेन्द्रधारिणी ।
खेलिगामिनी खड्गा खड्गेन्द्रतलकाहिता ।
खेचरी खेचरी विद्या खगतिः स्वातिदायिनी ।
खलिपाशिवपापौघा खलदृष्टिविनाशिनी ।
खातेन कन्दसन्दीपा खड्गखड्गधारिणी ।
खरसन्तापशमनी खरदुःखनिजाननी ।
गुहागन्धगतिर्गौरी गन्धर्वनगरप्रिया ।
गूढरूपा गुहवती गुर्वी गौरवरङ्गिणी ।
गृहपीडाहरा गुप्ता गदक्षिणभमना प्रिया ।
चाम्येयलोचना चारु चाम्येयौ चारुरूपिणी ।
चक्रचन्दनसिक्ताङ्गी चम्बरीया चिरस्थिता ।
चारुचम्बकमालाट्टा चलितार्थेश्वरुक्ता ।
चारितार्थेश्वरिणी चारुताशिवमस्तुता ।
रक्तचन्दनसिक्ताङ्गी रक्ताङ्गी रक्तमाजिका ।
शुक्लचन्दनसिक्ताङ्गी शुक्लाङ्गी शुक्लमाजिका ।
पीतचन्दनसिक्ताङ्गी पीताङ्गी पीतमाजिका ।
लज्जचन्दनसिक्ताङ्गी लज्जाङ्गी लज्जमाजिका ।
शुक्लचन्दनपरीधाना शुक्लचन्दनपरीयिका ।
रक्तचन्दनपरीधाना रक्तचन्दनपरीयिका ।
पीतचन्दनपरीधाना पीतचन्दनपरीयिका ।
लज्जचन्दनपरीधाना लज्जचन्दनपरीयिका ।
हन्तावनेचरी राधा लज्जकायप्रकाशिनी ।
पद्मिनी नामिनी मोयीकाकन्दरी कवमाजिनी ।
गोपीचरप्रिया भङ्गा सदा नम्रमोहिनी ।

राधा

त्रिपुरा त्रिपुरादेवी त्रिपुरास्त्राकरी सदा ।
त्रिपुरासन्निकर्षा त्रिपुरापरिचारिका ।
त्रिपुरापुरसंज्ञा तु वा राधा पद्मिनी परा ।
नामासौ भाववन्ममा नामाभरतभूविता ।
स्त्रीर्षं सहस्रनामास्त्रं कथितं तत्र भक्तितः ।
इतत् स्त्रीर्षं मन्त्रं कवचं वरानने ।
कथं कथं च देवेशि प्रपठेद्यदि मानवः ।
उपास्य राधिकां विद्यां केवलं कमलेच्छये ।
बहुकालेन देवेशि उपविद्यापि सिध्यति ॥
पद्मिनी राधिका विद्या उपविद्यासु निश्चिता ।
महाविद्यां महेशानि उपास्य यत्नतः स्वयम् ॥
प्रकटं परमेशानि राधामन्त्रेण सुखसि ॥
अथ नाम सहस्राणि प्रकटे यत् शुच्यते ॥
लक्ष्म्यस्तु काशिकासाक्षात् राधाप्रकृतिपद्मिनी ।
ये लक्ष्म्य राधि मोहिन्द इत्युक्तं यत्नतः ॥
सदासौ वैष्णवो देवि सर्वत्रैव प्रकाशते ।
मोहिन्दो यस्तु देवेशि स्वयं त्रिपुरसुन्दरी ।
विना मन्त्रं विना होमं विना पूजां विना वणिम् ।
विना मन्त्रं विना पुण्यं विना निर्वोदितं क्रियाम् ॥
प्राजापत्यं विना ध्यानं विना भूतविशोधनम् ।
विना जपं विना दानं येन राधा प्रसीदति ॥
राधासहस्रनामास्त्रोत्तमार्गं पार्यति ।
यो जपेद्देव्यं मन्त्रं राधिकामन्त्रमेव च ॥
स पतिसरके घोरे यावद्विनाशस्तु इह ।
शुक्ला गुह्यसूत्रात्मनं वैष्णवो भक्तितत्परः ॥
ततः पुरश्चरीं कृपयादेकविंशतिसंख्यकम् ।
पूर्वाभिषेकस्तस्य ततो गुह्यपाठेनम् ॥
विना पूर्वाभिषेकं भवाच्चो पारमिच्छति ।
अथ तस्य दुर्लभं निरये पतनं भवेत् ॥
सत् सत् महेशानि सत् सत् वदान्यहम् ।
भवाच्चितरयं नास्ति विना पूर्वाभिषेचनम् ॥
नानागमपुराणानि वेदवेदाङ्गशास्त्रतः ।
मयोद्धतं महेशानि सारं पूर्वाभिषेचनम् ॥
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन कृपयात् पूर्वाभिषेचनम् ।
लक्षा पूर्वाभिषेकं पठेत् राधास्तवं प्रिये ॥
क्षवपाठाच्छेष्टानि स भवेद्भवन्दनः ।
स्त्रीर्षं सहस्रनामास्त्रं न यस्तु जपतो मनुम् ॥
राधास्तस्य देवेशि तस्य पापपत्रं श्रुत्वा ।
कुम्भीपाके स पथेत यावदे त्रैलोक्यः श्रुतम् ॥
निन्दमानां यथा श्रेष्ठा भवेद्भगवद्गीतया प्रिये ।
वैष्णवाणां यथा श्रेष्ठः प्रकृतीनां विद्या सती ॥
पुत्रवाचां यथा विष्णुर्नृपचाचां यथा श्रेष्ठः ।
क्षत्राणां यथा श्रेष्ठः राधास्तोत्रमिदं प्रिये ॥
जपपूर्वादिं यद्ब्रह्मवलिहोमैरिक्तं यथा ।
श्रीराधास्तोत्रपाठस्तु कलां नार्हति वीर्यशीम् ॥
इति वासुदेवसहस्रं राधास्तोत्रं द्वाविंशत् पठये
सहस्रनामस्तोत्रम् ॥७॥ अथ राधाकवचम् ।

श्रीपार्ष्णवाच ।

“देवास्वस्ति नमस्तु भक्तानुग्रहकारक ।
राधिकाकवचं पुण्यं कथयस्व मम प्रभो ।
वसन्ति कवचा नाथ नाथि मां दुःखतो भयात्
ममेव शरणं नाथ श्रुत्वापि पिनाकध्वज ॥

राधा

श्रीमहादेव उवाच ।

अथ कवचं त्वत्त्वं कवचं पूर्वमुक्तम् ।
सर्वरक्षाकरं पुण्यं सर्वहन्ताहरं परम् ॥
हरिभक्तिप्रदं साक्षात् मुक्तिमुक्तिप्रसाधनम् ।
भैरवोक्ताकर्षणं देवि हरिसान्निध्यकारकम् ॥
सर्वत्र जपेद् देवि सर्वशुभभाषणम् ।
सर्वेश्वरैव भूतानां मनोवृत्तिकरं परम् ॥
चतुर्दशसुक्तिप्रदं सदान्तरकरं परम् ।
राजसूयान्मेषानां यज्ञानां फलदायकम् ॥
इदं कवचमद्यात्वा राधामन्त्रं यो जपेत् ।
स नाप्नोति फलं तस्य विप्रस्यस्य पदे पदे ॥
अथिरस्य महादेवोऽनुपमः प्रकीर्तितम् ।
राधास्तु देवता प्रोक्ता रां बीजं परिकीर्तितम् ॥
धर्मायकाममोक्षेषु विनियोगः प्रकीर्तितः ।
श्रीराधा मे शिरः पातु जलाटं राधिका तथा ॥
हृदभासुसुता दन्तान् चतुर्णाम् गोपनाम्निनी ।
चन्द्रावली पातु गच्छं जङ्गलं लक्ष्मिप्रिया तथा ॥
कच्छं पातु हरिप्राया हृदयं विजया तथा ।
बाहू द्वौ चन्द्रवदना उदरं सुवल्गुसा ॥
कटिं योगान्विता पातु पादौ सौभद्रिका तथा ।
नखान् चन्द्रमुखी पातु गुल्फौ गोपालवल्गवा ॥
मुखं विधुमुखी पातु गोपी पदतलं तथा ॥
शुभप्रदा पातु एष्टं कुक्षौ श्रीकान्तवल्गवा ।
गुह्यदेशं जरा पातु हरिणी पातु सर्वतः ॥
वाक्चं वाङ्मो सदा पातु घनागारं घनेश्वरी ।
पूर्वां दिशं लक्ष्मरता लक्ष्मप्राया च पश्चिमा ॥
उत्तरां हरिता पातु दक्षिणां हृदभासुजा ।
चन्द्रावली नैश्वमेव दिवा खेदितमेखला ॥
सौभाग्यदा मध्यदिने सायाह्ने कामरूपिणी ।
रौद्री प्रातः पातु मां हि गोपिनी रजनीचये ॥
हेतुदा सङ्गवे पातु कोमला च दिवाह्नके ।
शेषापरार्द्धसमये श्रमिता सर्वसन्धिषु ॥
योगिनी भोगसमये रतौ रतिप्रदा सदा ।
कामेशी कौतुके निवर्तं योगे रत्नावली मम ॥
सर्वदा सर्वकार्येषु राधिका लक्ष्यमानसा ।
इत्येतत् कथितं देवि कवचं परमाहुतम् ॥
सर्वरक्षाकरं नाम महादेवाकरं परम् ।
सर्वार्थसिद्धिदास्तु स्यात् यद्युक्तावसि वर्तते ॥
राजहारे सभायाश्च संयामे शत्रुसङ्घटे ।
प्राणार्थनाशसमये यः पठेत् प्रयतो नरः ।
तस्य सिद्धिर्भवेद्देवि न भयं विद्यते कश्चित् ॥
आराधिता राधिका च तेन सत्वं न संशयः ।
गङ्गाजानात् हरिनामसहस्रात् यत् फलं लभेत् ॥
तत् फलं तस्य भवति यः पठेत् प्रयतः शुचिः ।
हरिहारोचना चन्द्रमन्त्रितं हरिचन्दनम् ॥
लत्वा लिखित्वा भूर्जं च धारयेत् मन्त्रके भुजे ।
कच्छे वा देवदेवेशि स हरिर्नाथ संशयः ॥
कवचं प्रसादेन त्रया दृष्टिं स्थितिं हरिः ।
संहारार्थं नियतं करोमि कुर्वते तथा ॥
वैष्णवाय च शुद्धाय विरागशुद्धीक्षिणे ।
दद्यात् कवचमयमस्या नाशमाप्नुयात् ॥
इति श्रीनारदपञ्चरात्रे ज्ञानाकृतसारे पञ्चरात्रे

राधा

सर्वरक्षाकरं समानम् ॥ ७॥ (राधास्तोत्र-
राधिकाकवचं वचा,—

देववाच ।

“देवदेव महादेव दृष्टिस्थितानकारक ।

राधिकाकवचं देव कवचस्य द्यानिधि ॥

ईश्वर उवाच ।

अथ देवि वरारोहि कवचं जपमोहनम् ।
गोपितं सर्वतन्त्रेण रक्षणीं प्रकटीकृतम् ॥
या राधा त्रिपुरा दूती उपविद्या सदा तु वा ।
उपविद्याक्रमार्थं कवचं अथ पार्यति ॥
जपपूर्वाविधानस्य फलं सर्वसिद्धिदम् ।
यत्र तत्र न वक्तव्यं कवचं गोपितं महत् ॥
भक्तिहीनाय देवेशि द्विजनिम्बापराध च ।
न श्रुत्वाजिप्राप्य वक्तव्यं परमेश्वरि ॥
श्रिधाय भक्तियुक्ताय शक्तिहीनारताय च ।
वैष्णवाय विशेषेण गुह्यभक्तिपराय च ॥
वक्तव्यं परमेशानि मम वाक्चं न चाप्यथा ॥
अथ श्रीराधाभैरवोक्तमङ्गलकवचस्य गोपिका
अथिरनुपमः श्रीराधिका देवता महा-
विद्यासाधनगोप्यं विनियोगः ॥
ॐ पूर्वं च पातु सा देवी रत्निनी शुभाशिनी ।
ह्रीं पश्चिमे पातु सत्ता सर्वकामप्रपूर्वकी ।
यान्तां ह्रीं जाम्बवतीं पातु सर्वकामफलप्रदा ।
उत्तरे पातु भद्रा ह्रीं भद्रशक्तिसमन्विता ।
ऊर्ध्वं पातु महादेवी ह्रीं लक्ष्मिप्रिया यशस्विनी ।
अधश्च पातु मां देवी ऐं पातालतलवासिनी ।
अधरे राधिका पातु ऐं पातु हृदयं मम ।
नमः पातु च सर्वाङ्गं देवता च पुनः पुनः ।
सर्वत्र पातु मे देवी ईश्वरी भुवनेश्वरी ॥
ऐं ह्रीं राधिकाये ह्रीं ऐं शिरः पातु मां ह्रीं
ह्रीं राधिकाये ह्रीं ह्रीं दक्षबाहुं रक्षतु मम ।
ह्रीं ह्रीं राधिकाये ह्रीं ह्रीं वामाङ्गं रक्षतु
पद्मिनी पद्मगन्धिनी । ऐं ह्रीं राधिकाये ऐं
ऐं दक्षपादं रक्षतु मम । ह्रीं ह्रीं ऐं ऐं
राधिकाये ह्रीं ह्रीं ऐं ऐं ह्रीं ह्रीं ॐ
सर्वाङ्गं मम रक्षतु । ह्रीं राधिकाये ह्रीं
वामपादं रक्षतु सदा पद्मिनी । ह्रीं राधि-
काये ह्रीं अक्षियुग्मं रक्षतु मम । ऐं राधि-
काये ऐं कर्णयुग्मं सदा रक्षतु मम । ह्रीं
राधिकाये ह्रीं नासायुग्मं सदा रक्षतु मम ।
ॐ ह्रीं राधिकाये ॐ ह्रीं दन्तपङ्क्तिं सदा
पातु खरखती । ह्रीं भुवनेश्वरी जलाटं पातु
ह्रीं काळी मे मुखमन्त्रं सदा पातु । ह्रीं ह्रीं
ह्रीं महिषमर्दिन्यै ह्रीं ह्रीं महिषमर्दिनी
हारकावासिनी सहस्रारं रक्षतु सदा मम ।
ऐं ह्रीं ऐं मातङ्गी हृदयं सदा मम रक्षतु ।
ह्रीं ऐं ह्रीं उग्रतारा नाभिपद्मं सदा रक्षतु
मम । ह्रीं ऐं ह्रीं सुन्दरी ह्रीं ऐं ह्रीं
साधिकायं विष्णुपद्मं रक्षतु मम । जं ऐं जं
एधिवी सुदमनीं रक्षतु मम । ऐं ऐं ऐं
वज्रा ऐं ऐं ऐं कनकं रक्षतु मम । ह्रीं
भैरवी ह्रीं ह्रीं कनकं रक्षतु मम । ह्रीं

राधा

२४६

रामः

रामः

अनूपकां जीं बाटी रचतु मम । ऐं जीं ऐं
जीनचयं सदा पातु एतद्देशं मम । ॐ महा-
देवः पातु सर्वान् मे ॐ नारायणः पातु
सर्वान् सदा मम ।
ॐ ॐ ज्ञानः पातु सदा गोचं वनिकजीनायः ।
वनिकजी वनिकामा च सेवा जामुवती तथा ।
जामुवा मित्रद्वन्दा च भद्रा नयजिता तथा ।
यताः सर्वा युवतयः प्रोभनास्याः सुलोचनाः ।
रक्षेयुमी सन्तु दिक्षु सततं शुभदर्शनाः ।
ॐ नारायणं गोविन्दः शिखं पद्मदलेक्षणः ।
सर्वान् मे सदा रक्षेत् केशवः केशिदा हरिः ।
इतीदं कवचं भजे जैलोक्यमङ्गलं शुभम् ।
पद्मिनाः परमेशानि उपविद्यासु सङ्गतम् ।
यः पठेत् पाठयेद्वापि सततं भक्तितत्परः ।
निराहारो जलत्यागी अयुतं वल्लरे सदा ।
तदेव परमेशानि पद्मिनी वशतामियात् ।
इतत्तं कथितं देवि कवचं भुवि दुर्लभम् ।
फलफलजनं त्वद्वा पठेत् संवत्सरं यदि ।
पद्मिनी वशमायाति तदेव नगनन्दनि ।
अनेनेव विधानेन यः पठेत् कवचं परम् ।
विष्णुलोकमवाप्नोति नाम्नाया वचनं मम ।
संगोप्य पूजयेदद्यां महाविद्यां वराजने ।
प्रकटापमिदं देवि कवचं प्रपठेत् सदा ।
महाविद्यां विना भजे यः पठेत् कवचं प्रिये ।
तदेव सदा भजे कुम्भीपाकं व्रजेत् प्रिये ॥”
इति वासुदेवरक्षस्य राधातन्त्रे एकत्रिंशत्
पटलः ॥ अथ राधास्तोत्रम् ।
“लोकत्रयं सामवेदोक्तं प्रपठेत् भक्तिपूर्वकम् ।
राधा राधेश्वरी रम्या परमा च परात्मनः ।
राधोज्ज्वा ज्ञानकान्ता ज्ञानवचःस्थलस्थिता ।
ज्ञानप्राणाधिदेवी च महाविष्णुप्रसरपि ।
सर्वथा विष्णुमाया च सत्तासत्ता सनातनी ।
अक्षररूपा परमा निर्जिप्ता निर्गुणा परा ।
हृन्वावनेशा विजया यसुनातटवासिनी ।
गोकोकवासिनी गोपी गोपीशा गोपमातृका ।
जानन्ता परमानन्दा नन्दनन्दनकामिनी ।
उषभाशुसुता शान्ता कान्ता पूर्यन्तमस्य च ।
कान्ता कलावतीकन्या तीर्थपूता सतीनिभा ।
अप्रतिश्रुत नामानि वेदोक्तानि शुभानि च ।
सारभूतानि पुण्यानि सर्वनामसु नारदः ।
यः पठेत् संयतः शुद्धो विष्णुभक्तो जितेन्द्रियः ।
रक्ष वे निजलां जल्यो जल्यो याति हरिः पदम् ।
हरिभक्तिं हरेर्दास्यं लभते नात्र संशयः ।
भक्तो लज्जतेनैव लोचसिद्धिर्भवेत् भुवम् ।
लोकसरणमात्रेण जीवन्मुक्तो भवेन्नरः ।
पदे पदे च मेघस्य लभते निश्चितं फलम् ।
कोटिजलार्जितात् पापात् ब्रह्महत्याशुतादपि ।
लोचसरणमात्रेण सुख्यते नात्र संशयः ।
नन्दनन्दा काकवन्ता महावन्ता प्रकथ्यते ।
इतिोति वधमेकं या लुहा विष्णुभक्तो भोजनी ।
इतिोति मासमेकं यः सर्वाभोष्टं लभेन्नरः ।
चामदेदे कुमीरं तन्निवाह कमकोद्वहः ॥”

इति नारदपञ्चरात्रे श्रावणतवारं द्वितीय-
रात्रौ शिवनारदसंवादे भक्तिज्ञानकथने
श्रीराधिकास्तोत्रं समाप्तम् ॥

राधाकान्तः, पुं, (राधायाः कान्तः ।) श्रीलक्ष्मः ।
यथा,—

“गोकोके द्विभुजः लक्ष्मी राधाकान्तःसनातनः ।
गोपाङ्गनादिभिर्युक्तो द्विभुजैर्गोपपार्श्वदेः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मसूक्तं १० अध्यायः ॥

राधातनयः, पुं, (राधायाः कृतपद्मजातनयः ।

तथा पालितत्वात् तथात्मम् ।) कर्णः । इति
हेमचन्द्रे कर्णपर्याये राधासुतशब्ददर्शनात् ॥

राधाभेदी, [नृ] पुं, (राधां धन्विचिचभेदं भिन्-
नीति । भिद् + ध्विनिः ।) अर्जुनः । इति भूरि-
प्रयोगः ॥

राधावैधी, [नृ] पुं, (राधां धन्विचिचविशेषं
विधातीति । विध् + ध्विनिः ।) अर्जुनः । यथा,

“राधावैधी किरौत्येन्द्रिजिष्णुः चेतस्वो नरः ।
हृद्भ्रजो गुडाकेशः सुभ्रंशः कपिध्वजः ।

वीभन्तुः कर्णलितस्य गाक्षीर्वागाक्षिर्वाधनुः ॥”

इति हेमचन्द्रः । १ । ३०३ ॥

राधासुतः, पुं, (राधायाः कृतपद्मजाः सुतः ।)

कर्णः । यथा,—

“वेदिना याज्ञसेनो च कर्णश्चम्पाधिपोद्गुराट् ।
राधासुतोर्कतनयः कालएतन्नु तद्वयः ॥”

इति हेमचन्द्रः । १ । ३०५ ॥

(यथा, महाभारते । ८ । ८६ । १ ।

“पश्य चेनं समायुक्तं रथं कर्णस्य पाण्डव ।

चेतवानिसमायुक्तं युक्तं राधासुतेन च ॥”)

राधेयः, पुं, (राधाया अपत्यमिति । राधा +

“स्त्रीभ्यो ण्” ४ । १ । १२० । इति ण् ।)

कर्णः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, महा-
भारते । १ । १३४ । ११ ।

“कृतपुत्रस्तु राधेयो गुरुं मोक्षमियातदा ॥”)

रायः, त्रि, (रयते इति । रप् + “आसुयुवपि-

रपीति ॥” १ । १ । १२६ । इति यत् ।) कथ-
नीयः । रपधातोः कर्मणि ध्वजप्रत्ययेन

नियमः ॥

रामं, क्री, (रमते इनेनेति । रम् + घञ् ।) वास्त-

कम् । कुष्ठम् । इति मेदिनी । मे, २६ ॥ तमाल-

पत्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (नैशं तमः ।

यथा, ऋग्वेदे । १० । १ । ३ ।

“सुप्रकेतेर्धुभिरधिर्वितिष्ठन्

रुश्रिर्वैश्वेभिराममस्यात् ॥”

“रामं लक्ष्मणं शान्तरं तमः अभ्यस्त्यात्वायं

होमकावे अभिभूय तिष्ठति ॥” इति तद्वाक्ये

सायणः ॥)

रामः, त्रि, (रमते इति । रम् + ञः । रमते इनेनेति ।

रम् + घञ् वा ।) मनोः । (यथा, उद्दत्त-

संहितायाम् । १८ । ५ ।

“नावः प्रभूतपयसो नयनाभिरामा

रामा रतैरविरतं रमयन्ति रामान् ॥”)

चितः । अक्षितः । इति मेदिनी । मे, २० ॥

रामः, पुं, (रमते इति । रम क्रौडायाम् +

“अक्षितकसन्तोभ्यो ञः ।” ३ । १ । १४० ।

इति ञः ।) परशुरामः ॥ च तु विष्णोरंशः

जमदग्निसुतेः पुत्रत्वेन जैतायुमादाववतीर्णः

एकविंशतिवारान् पृथिवीं निःक्षिप्तवान्-

रोत् । (अस्मै एव समन्तपञ्चके पञ्च क्षत्रिय-

श्रीक्षितहृद्दानं विधाय पितृन् सन्तर्पयामास ।

यदुक्तं महाभारते । १ । २ । २—११ ।

सौतिरवाच ।

“श्रुत्वा मम भो विष्णो ब्रुवतश्च कथाः शुभाः ।

समन्तपञ्चकाख्यं श्रोतुमर्ह्यं वत्समाः ॥

जैतायुपरयोः सम्यौ रामः श्रुत्वाऽतारः ।

असक्तं पार्थिवं चक्षुं जघानामवेचोदितः ॥

स सर्वं चक्षुस्तथायं स्ववीर्येणानजदुतिः ।

समन्तपञ्चके पञ्च चकार रौधिरान् हृद्दानम् ॥

स तेषु रधिरामः सु हृद्देशं क्रोधमर्पितः ।

पितृन् सन्तर्पयामास रधिरैवेति नः श्रुतम् ॥

अथर्चोकादयोऽभ्येत्य पितरो राममब्रुवन् ।

राम राम महाभाग प्रीताः कस्तव भागव ॥

अनया पितृभक्त्या च विजमेव तव प्रभो ।

वरं वृक्षोऽप्य भद्रं यमिच्छति महादुते ॥

राम उवाच ।

यदि मे पितरः प्रीता यदुद्गुणाक्षता मयि ।

यच्च रीर्षाभिभूतेन चक्षुस्तथादितं मया ॥

अतश्च पोषाण्ण्ये हृद्देशं मे प्रादितो वरः ।

हृद्देशं तीर्थभूता मे भवेयुर्भुवि विष्णुताः ॥

एवं भविष्यतीति पितरस्तमथाब्रुवन् ।

तं चमस्तेति निविविधुस्ततः स विरराम च ।

तेषां समीपे यौ देशौ हृद्देशां रधिरामसाम् ॥

समन्तपञ्चकमिति पुण्यं तत् परिकीर्तितम् ॥”

अस्यान्याद्विवरणं परशुरामशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ ७)

राघवः । श्रीरामचन्द्रः स च पूर्वजन्मरूपः

अयोध्याधिपतिदशरथराजतनयत्वेन जैतायुग-

ण्डे रावणाद्विधार्थमवतीर्णः । वनदेवः । स

तु अगन्तव्यो विष्णोरंशः यदुर्वशीयवसुदेव-

पुत्रत्वेन द्वापरयुगात् कंसाद्विधार्थमवतीर्णः ।

(यथा, भागवते । १ । ११ । १० ।

“निश्चयं प्रेष्ठमायानं वासुदेवो महामवाः ।

अकूरुषोपसेनश्च रामश्चाभुतविक्रमः ॥”)

चयो रामा यथा,—

“अघोरश्चैव बाहव महाकाजौ प्रकीर्तितौ ।

भागवो राघवो गोपकयो रामाः प्रकीर्तिताः ॥”

इति वशिष्टपुराणम् ॥ ७० ॥

वरुणः । चोटकः । पशुमेदः । इति मेदिनी ।

मे, २६ ॥ (रम् + भावे घञ् । इति । यथा,

भागवते । ७ । ६ । १४ ।

“सर्वत्र तापत्रयदुःखितात्मा

निर्विद्यते न खकुटुम्बरामः ॥”

“खकुटुम्बे रामो रतिवन्धुः ॥” इति तत्र

श्रीधरस्वामी ।) रामशब्दस्य क्षुण्णतिर्वचना,—

“राशब्दो विचित्रचक्रो महापौरावरणकः ।

विद्यानामोचरो यो हि देव रामः प्रकीर्तितः ॥

रामः

रमते रमसां वाहं तेषां रामं विदुर्धृषः ।
 रमाणां रमसां रामं रामविदो विदुः ।
 रा वेति ज्ञप्तीवचनो मन्वापीश्वराचकः ।
 ज्ञप्तीपतिं नतिं रामं प्रवदन्ति मनोविदः ।
 नाम्नां सङ्घं दिशानां करये यत् पर्लं जमेत् ।
 नत् सङ्घं जभते नूनं रामोच्चारणमात्रतः ।”
 इति ज्ञप्तीवर्त मीमांसकप्रकरणे ११० अध्यायः ।
 (तथा च अध्यात्मरामायणे । १ । ३ । ४४ ।
 “यस्मिन् रमन्ते सुनयो विदुषा ज्ञानविभवे ।
 तं शुभः प्राज्ञ रामेति रमसां नाम रत्नपि ।”
 एतत्तुल्यतराचसवधृतात् विचार्य यदुक्तं
 रामायणेन तदाह । “अथ युद्धदिनसङ्ख्यायां
 कतकतीर्थी । पूर्वं सुवेलादीहृदिने ।
 ‘ततोऽस्मममत्तु सङ्घः सङ्घाया प्रतिरक्षितः ।
 पूर्वचन्द्रप्रदीप्ता च क्षपा समतिवर्तते ।’
 इत्युक्तेच्छिवं चतुर्दशीपूर्वमाप्ततरदिति
 स्मरम् । ततः सङ्घप्रतिपदि युद्धारम्भस्तस्या-
 मेव रात्रौ नागपाशवन्तद्विभोक्षी । द्विती-
 यायां धूम्राक्षवधः । तृतीयायां वज्रदंष्ट्रस्य ।
 चतुर्थ्यामिन्द्रस्य । पञ्चम्यां प्रहस्तस्य ।
 षष्ठ्यां रावणभङ्गः । सप्तम्यां कुम्भकर्ण-
 वधः । अष्टम्यामिकायादेः । नवम्यामिन्द्र-
 जितो ब्रह्माङ्गप्रयोगः । दशम्यां दिवा
 निज्जम्भवधः । तत्राष्टौ मकराक्षवधः । एका-
 दश्यादिवयोदशम्यन्तदिनत्रयेण रत्नजिह्वः ।
 चतुर्दश्यां मूलवज्रवधः । अमायां रावणयुद्धा-
 रम्भतद्वाविति पञ्चदशदिनानि सर्वे युद्ध-
 मिति । अत्रेदं वक्तव्यम् । केयं सङ्घप्रतिपत्
 मासलक्ष्यस्य वा चैत्रलक्ष्यस्य वा । नाहः चैत्रे
 पुष्यानक्षत्रयोधातो वनं प्रति रामस्य प्रस्थान-
 मिति स्मरमयोध्याकाशे । चैत्रे पुष्यस्य मुक्त-
 पक्ष एव तत्रापि नवम्यादिदिनत्रये एवेति
 स्मरमेव ज्योतिषादौ । तत्र ववमौरिकात्वाद-
 भिविकायोऽस्या दशम्येव तु पूर्णत्वादयोऽस्या ।
 एवञ्च चैत्रमुक्तदशम्यां प्रस्थानम् । तत्र माघ-
 लक्ष्यामायां युद्धसमाप्तिं तदुत्तरपक्षस्यां भर-
 ङ्गाणांममममम् ।
 ‘पूर्वं चतुर्दशे वर्षे पञ्चम्यां जज्ञतायजः ।
 भरङ्गाणांममं प्राप्य ववन्दे नियतो मुनिम् ।’
 इति वज्रमायत्वात् । तत्र न च चतुर्दशवर्ष-
 समाप्तिरिति भगवतः प्रतिज्ञाहानिः । पूर्णं
 चतुर्दशे वर्षे इत्युक्तिरसङ्गतिश्च । युद्धोत्तरं
 तावत्कालं जङ्घायामवस्थानस्यालाभाच्च । चैत्र-
 शुक्लपञ्चम्यां तत्रागमनेऽपि पञ्चदिनमन्यतेवेति
 तद्वानिस्तदवश्यम् । तदुत्तरद्वितीयदिने एवायो-
 ध्याप्रवेशश्च काभात् । अमान्तमानेन चैत्रल-
 क्ष्योत्तरपक्षस्यां तदाश्रममतावपि चतुर्दशवर्षतो
 बहुदिनाधिक्येन चतुर्दशवर्षसमाप्तिदिनेऽयोधा-
 नागमे “मया प्राप्ता ज्ञेया” इति भरतप्रतिज्ञा-
 हानिः । वा च प्रतिज्ञा विचक्रे रामसन्निधा-
 निज्जम्भोऽप्यकाशानि स्मरम् । एतेन चैत्रलक्ष-
 यप्रतिपदि युद्धारम्भस्तु प्रतिपदि रावणवधोत्तर

रामः

इति तीर्थोक्तचैत्रलक्ष्यस्योऽपि पराक्तः ।
 पूर्वमाप्तमानेन तिथिवद्वाद्दशमासेऽर्धग्रहणे
 पञ्चदिनामां न्यूनत्वात् । अमान्तमानेन चैत्र-
 लक्ष्यपक्षे बहुदिनाधिक्यम् । सावनमानेन
 वदुत्तरपक्षेऽपि दिनेऽर्धग्रहणे तु तिथिवद्वात्
 तत्र बहुदिनाधिक्येन चतुर्दशवर्षावाचतुरशी-
 त्वद्वोरावद्वद्वा बहुदिनमन्यतेव । किञ्च महा-
 भारते युधिष्ठिरवचसासौ जयोदशवर्षमिति
 किञ्चित्काण्डादङ्गीकृतं तेषां प्राकल्पे दुर्योधनेन
 तदसमाप्तिं एषां प्राकल्पेन पुनस्तत्पक्ष्यन्तं
 पुनरेतेवेनवाचः कर्तव्यो भविष्यतीति भीष्मं
 प्रवृत्ते भीष्मवाक्यं विराटपम्येति ।
 ‘पञ्चमे पञ्चमे वर्षे द्वौ मासावुपजायतः ।
 एवमप्यधिका मासाः पञ्च च द्वादशचपाः ।
 जयोदश्यां वर्षाकामिति मे धीयते मतिः ।
 सर्वं यथावचरितं यद्वरेभिः प्रतिश्रुतम् ।
 एवमेतद्भुवं ज्ञात्वा ततो वीभत्सुरागतः ।
 सर्वं चैव महात्मानः सर्वं धर्मायैकोविदाः ।
 येषां युधिष्ठिरो राजा कक्षाहर्षपराधुयुः ।’
 इति । एवमेतद्वचनवहारादिबहुद्वादशमासेरेव
 वचनगणना । अधिकमासगणना चोचितैव ।
 एवञ्चाधिकमासगणनायां धर्माज्ञानौ न्यायत्वे
 च स्थिते कक्षाहमस्तानुपपद्येत । भरतो वा
 तान्न गमयेत् । एवञ्चामान्तमानेन चतुर्दशी-
 याभिनलक्ष्ये । पूर्वमाप्तमानेन कार्तिकलक्ष्ये
 षष्ठ्यां तत्समाप्तिरित्यायुति । अन्यथा चैत्र-
 शुक्लदशम्यामारम्भस्य वनवासस्य षष्ठ्यां चतु-
 र्दशवर्षसमाप्तिने कथमप्युपपद्यते । तद्वचने तु
 एकादशदिनमन्यवसां मासानां चतुर्दशवर्षे
 द्वादशवर्षपद्यत एव सा । तस्मात् द्वादशसमाप्तु-
 त्तरं जयोदशे किञ्चिदतीते अरय्यकाशोक्ता-
 स्मद्रीत्या पालगुनादस्यां रावणवधोत्तरात्प-
 हारः । तत्रचतुर्दशे किञ्चिदतीते रामस्य
 लङ्कासमीपगमनम् । वर्णते दशमो मासो द्वौ
 तु शेषौ प्रवृत्तमेति शीतोक्तिः । सावनमानेन
 स्वहरणदिनतः कालगणनया । तत्र पूर्णचैत्र-
 प्रदीप्ता चेति रामोऽस्या पौषशुक्लचतुर्दश्यां पूर्णि-
 माया वा विजृट्प्रिखरप्राप्तिं रामस्य । किञ्च
 हनूमतो लङ्काप्रवेशोत्तरं शीतादर्शनकाशे
 हिमयपायेन च शीतरश्मिरभ्युत्थितो नेक-
 सहस्ररश्मिरिति वाक्येन द्वौ मासौ रक्षितयौ
 मे योऽवधिस्ते मया लत इति रावणवाक्येन
 मार्गशुक्लदशम्युत्तरं हनूमतो लङ्काप्रवेशो दिन-
 द्यान्तरे लभ्यते इति निरूपितं सुन्दरकाशे ।
 ततो मार्गलक्ष्यादस्यां रावणप्रस्थानस्यान्वयोक्त-
 त्वेन पौषपूर्णिमावमेवोचितं तस्यामिदिनस्य ।
 ततो दशपञ्चदिनानि सेनानिवेशदूतप्रेषणादिना
 गतानि । ततो युद्धारम्भस्तत्र तदारभ्य भाद्र-
 भावकोभवामानं लङ्कापुराद् बहिः क्षिनयोः
 सङ्कुलं युद्धम् । ततो बहुरात्रसङ्घर्षेण भीता
 रावणा लङ्का प्रविष्टा इति तद्दिनेऽवहारः ।
 तदुत्तरप्रतिपदि राधाविजयिनीतुल्यतदवस्थ

रामः

रक्षादि । अतएव श्रद्धावन्तद्वारावधर्षणकाशे
 शीतावाक्त्वम् । तीर्त्वा वागरमयोभ्यं आतरौ
 गोप्यदे ज्ञताविति । अनेन बहुदिनयुद्धे बहुद्वा
 रात्रयेषु क्षयितेषु सङ्घप्रतिपक्षेऽर्धग्रहणाव-
 श्ये सैन्ये तयोः श्रद्धावन्त इति लभ्यते । तथा
 अयं ते सुमहान् कालः प्रदानञ्च महावसेति
 कुम्भकर्णस्यति रावणोऽस्या साम्प्रततन्निद्रायाः
 वल्लः साधिकत्वप्रतीतेरप्येवमेवोचितम् । निरु-
 पितश्चेतत् प्राक् । शीतुव्यादिरुत्थानं त्वं न
 जानीषे इति कुम्भकर्णस्यति रावणोऽस्या पूर्व-
 मन्तकरकोत्तरं मध्ये जागरणाभावस्य प्रतीतिः ।
 किञ्च । श्रद्धावन्तदिनं न सङ्घप्रतिपत् । तस्याः
 पूर्वमोत्तरदिने सम्पूर्णा रात्रौ चन्द्रवत्तया तस्मि-
 न्प्रतिपदि रात्रौ इत्याद्युक्तिरसङ्गतापत्तरतः सा
 मुक्तप्रतिपदाया । एवञ्चामान्तपक्षमात्रं युद्ध-
 मित्यस्यान्तमसङ्गतापत्तिः । यत्तु अमायामेव
 रावणवध इति तत्तु न युक्तम् । इन्द्रविजयो-
 त्तम् ।
 ‘अभ्युत्थानं त्वमदोषं लक्ष्यपक्षचतुर्दशीम् ।
 लक्षा नित्यान्तमावास्यां विजयाय वसेद्वतः ।’
 इति रावणस्यति सुपाश्वेऽप्योक्त्या । चतुर्दश्यां
 रावणप्रतिपक्षवधोत्तरममायां निर्गतरावणिन
 रामलक्ष्मणयोर्द्वे रात्रौ लक्ष्मणस्य शक्ति-
 चातोत्तरं रावणलङ्काप्रवेशस्त्योक्ततया ततो
 लक्ष्मणचिकित्शोत्तरं पुनः रामरावणयुद्धस्य
 वात्स्योक्तिरेव स्मरतुक्ततया तदसम्भवात् ।
 किञ्च । आदिबहुदश्यादिना प्रेक्ष्य जप्तेदं
 परं हर्षमवाप्तवानित्यनेन सूर्यदर्शनोत्तरं
 जपस्त्योक्ततया रावणमरयोत्तरं स्मरप्रभ-
 ञ्चाभ्यभवद्विवाकर इत्याद्या दिवा तद्वधप्रतीत्या
 च चिरकालयुद्धोत्तरं लक्ष्मणे । शक्तिधामस्य
 तदयमोषधीपञ्चतानयनस्य चोक्तत्वेनामारात्रौ
 शक्तिधामप्रतीत्या रणावधवापगमस्य प्रतीत्या
 च तद्विरोधान् । तथा पादौ ।
 ‘ततो जज्ञे महायुद्धं सङ्कुलं कपिरक्षसाम् ।
 मध्याह्ने प्रथमं युद्धं प्रारब्धं प्रतिपद्यभूत् ।’
 प्रतिपदि मुक्तप्रतिपदोक्त्यर्थः । उक्त्युक्तिः ।
 ‘ततो निशि समागम्य मायावी शक्रजिह्व वली ।
 ववन् नागपाशैस्तौ राघवौ च हरित्रजान् ।’
 ततः चिरकालसङ्कुलयुद्धोत्तरम् । अन्यथा तस्यां
 निशीथेव वदेत् । अग्रे द्वितीयेऽह्नि षष्ठ्यामिति
 चोक्त्या द्वादशे तमसीति रामायणोक्त्या च
 भाद्रभावावगोभयमामोत्तरप्रतिपद्येति बोध्यम् ।
 ‘वेनतिथस्तदाभ्युत्थ तानि चास्त्रायमोचयत् ।
 द्वितीयेऽह्नि धूम्राक्षं हनूमान्निजानन वै ।
 तृतीयेऽह्नि वचदंशं लङ्काविजयि च पाण्डुरः ।
 जवान हनूमान् भूयश्चतुर्थेऽह्नि कल्पयन् ।’
 पञ्चमं पञ्चमीतिथ्यां नीलचक्रैर्दहनं १०
 रावणः परिभूतोऽभूत् षष्ठ्यां रामेव ध्वजना ॥
 अथ लङ्केऽनरः क्षिप्तः कुम्भकर्णं सङ्घोदरम् ।
 श्रेष्ठतुल्यरातामधावकाशेऽवधीयत् ।
 अथान तं कुम्भकर्णं रामः सप्तमवाचरे ।

रामः

इदं बोधनं दिनद्वयेन । तं बोधितं कुम्भकर्मम् ।
सप्तमवाचरे बोधनोत्तरं सप्तमवाचरे रत्नवर्णः ।
यत् तु बोधनं वङ्गा राज्ञी सप्तम्याप्येतद्वध इति
तत्र । तदुत्थापने उक्तस्यातिप्रयासस्य रात्रि-
भागेऽप्यवभावात् । रात्र्यमन्दिरगमनकाले
अस्यप्रभया रात्र्यमन्दिरस्यातिभास्वरत्नवर्ण-
मेव मन्त्रादिना सप्तम्या युक्तावभावात् । इत्थं
जितो दिनत्रयेण वधोऽस्य यामपटकेनेत्यस्या-
वज्ञतत्वाच्च । एवञ्च भाद्रपूर्णिमायामेतद्वधः ।
'जवान लज्जयोऽन्येऽनुरतिक्रायं दृष्टास्यजम् ।
वधस्यान्येषु रिक्तारिषेऽप्यस्यैव श्रुपौ कपीन् ।
हनूमता समानीतो महावधमहीधरः ।
तस्यानिलस्यैव वशात् सन्त्ये एते सन्त्युक्ताः ।
अन्येऽपि कपिराटकुम्भं निजकुम्भं वायुजोऽवधीत् ।
तस्यां निशि रघुसेनो जवान मकरेण्यम् ।
मायासीतावधश्चक्रे शक्रजिह्वकर्मणि ।
तेन स्त्रियोऽभवन्नाम आनन्दो लज्जयेन सः ।
जयोदशाक्षे सौमित्रिजिह्वं योधयन् वली ।
जवान शक्रजितारं रामध्यानेन हितुना ।
अन्येऽपि अन्येऽपि दिवसिषु । अजातिकायप्रहणं
चिशिरोदेवानकनरान्तकमहोदरमहापाशो-
पलक्ष्यम् । लज्जयप्रहणमङ्गदहनमनोरुप-
लक्ष्यम् । एवं यद्भिर्दिनेः यस्यां वधः ।
पूर्वं क्रमेणैव तदधीतिः । अन्येऽपि सप्तम्याम् ।
प्रसूतानयनमदृश्याम् । अन्येऽपि नवम्याम् । तस्यां
निशि नवमीरात्रौ तदन्ते मायासीतावधः ।
ततो दशमीचतुर्थयाममारभ्य त्रयोदशीचतुर्थ-
यामपर्यन्तमिहजिह्वः ।
'ततोऽवधीकूलवज्रचतुर्दश्यां रघुहृहः ।
हृष्टेऽपि निर्ययौ राजा योद्धुं रामेण संयुगे ।
चतुरङ्गवर्णेः सार्द्धं मन्त्रिभिरुपशक्तः ।
हृष्टचामरसंयुक्तः सन्नाभरजभूषितः ।
महारथगतो हारादुत्तराग्नयेयौ बहिः ।
आगतो रत्नसौ राजा ब्रह्मणो देवकण्ठकः ।
योद्धुं रघुवरेयित शुश्रुवे कलहध्वनिः ।
तत्र युद्धं समभवद्भारवाणश्च रघुसाम् ।
रामरावणयोश्चैव तथा सौमित्रिणा सह ।
शक्तिचिह्नेषु संक्रुद्धः सोऽनुजं प्रति रावणः ।
वज्रसाधारयामास सौमित्रिणां विग्रहताम् ।
तथा स बाष्पमानः सन् पपान धरणीतले ।
हनूमता जीवितोऽभूदोषध्यानयनात् पुनः ।
ततः क्रुद्धो महातेजा रावणो राक्षसान्तकः ।
जवान राक्षसान् सर्वान् शरैः कालान्तको-
पमैः ।
मयात् प्रहृष्टाव रथे लङ्कां प्रति निशान्तरः ।
जगन्नाममवं पश्यन्निर्जितात् अयञ्च विप्रत् ।
विजृम्भितो ततः प्राप्य होमश्चक्रे जगतीयया ।
अंसितं वानरेणैवैवमिहारात्मकं रिपोः ।
पुनरुत्थाय पौलस्त्यो रामेण सह योधितुम् ।
दिशं स्मरन्सवायु राक्षसेर्निर्गम्यौ बहिः ।
इदं निर्गमनमाधिनमुक्तप्रतिपदि ।
'ततः प्रतमको दिवः' रथं हर्षवर्णयुतम् ।

रामः

रामः

रावणाय अक्षतेन प्रेषयामास भक्तिमान् ।
तन्नु मातलिनानीतमावृणु रघवतमम् ।
सूयमानः सुरगणैर्युधि तेन रक्षसा ।
ततो युद्धमभूद्वोरं रामरावणयोर्महत् ।
समाङ्गिकमहोरात्रं प्रख्याप्यैरतिभीषणैरिति ।
ततो मातलिरयागमनदिनोत्तरम् । एवञ्च
नवम्यां तद्वधः । तदुक्तं कालिकापुराणे ।
'रामस्यानुग्रहाय वै रावणस्य वधाय च ।
रात्रावेव महादेवी ब्रह्मणा बोधिता पुरा ।
ततस्तु त्वत्तन्निद्रा सा नन्द्यायामाश्रितेति ।
जगाम नगरीं लङ्कां यथासीतावधः पुरा ।
आगत इति शेषः । इदञ्चागमनं रात्र्यान्ते
तदेव मातलिरयागमनम् ।
'तत्र गत्वा महादेवी तदा तौ रामलक्ष्मणौ ।
युद्धेन योजयामास स्वयमन्तर्हतात्मिका ।
राक्षसानां वानराणां जगन्ना सा मांसशोभि-

तम् ।

रामरावणयोर्बुद्धं सप्ताहं वा नयोजयत् ।
अनीते सप्तमे रात्रि नवम्यां रावणं ततः ।
रामेण चातयामास महामाया जगन्नायौ ।
वावन्तयोः स्वयं देवो युद्धकेलितुदेवत ।
तावत्तु अररात्राणि सन्मैर्देवैः सुपूजिता ।
निहतै रावणे वीरे नवम्यां सकलेः सुरैः ।
विशेषपूजां दृगांयाचक्रे लोकपितामहः ।
सकलेः सुरैरित्यस्य सञ्ज्ञेति शेषः ।
'रामरावणवाणेषु युद्धावेव्य भोतिहम् ।
हृतीयायान् लङ्कायाः पूर्वोत्तरदिशि स्थितम् ।
स्वातिनक्षत्रयुक्तायां भीतं सुरजनं महत् ।
शान्त्यर्थं वारयामास देवेन्द्रो वचनान्तरेः ।
शान्त्यर्थं भयशान्त्यर्थम् ।
'ततस्तु अवधौ नाथ दृष्ट्यां चकिका शुभम् ।
विश्वस्य चक्रे शान्त्यर्थं वलनीराजनं हरिः ।
रिपुजितभयशान्त्यर्थमिदं ।
'नीराजितवलः शक्रस्तत्र रामं सकलजम् ।
सम्भाष्य प्रययौ जगन् सद्य देवेः शचीपतिः ।
इति वृत्तं पुरा कल्पे मनोः स्थायम्भवेऽन्तरे ।
पुरा कल्पे यथा वृत्तं प्रतिकल्पं तथैव तु ।
प्रवर्तते स्वयं देवो देव्यानां नाशनाथ वे ।
स्थायम्भुवमन्तररूपे पुरा कल्पे रत्नवर्णः ।
प्रतिकल्पं प्रतिमन्त्ररमित्यर्थः । जलज्वलामा-
न्येन तत्रापि कल्पवृक्षवहारात् ।
'प्रतिकल्पं भवेद्रामो रावणस्यापि राक्षसः ।
तथैव जायते युद्धं तथैव जिह्वागमः ।
एवं रामसङ्क्रान्ति रावणानां तथैव च ।
भवितव्यानि भूतानि तेषु देवी प्रवर्तते ।
तां पूजन्ति सुराः सर्वे वलं नीराजवन्ति च ।
तथैव च नराः सर्वे कुर्याः पूजां यथाविधि ।
वलनीराजनं राजा कुर्याद् वलविद्वहः' इति ।
इयञ्च ब्रह्मबोधिता महादेवी अथौ प्रविष्टा
सीतेव भगवच्छक्तिरूपेति प्रतिभाति । अतएव
ब्रह्मवैवर्ते प्रथमेऽब्रविभागे । प्रतिकल्पं विष्णो-
चरितं कीदृशमिति नारदप्रश्ने ब्रह्मवाक्यम् ।

रामः

'स एव भगवान्मूर्धं प्रतिमन्त्रकरं तुने' ।
वधाय दुर्दैवानां भूमिमाराजतां शुचि ।
कलिङ्गापरयोः सन्धौ भविष्यति न संशयः ।
प्रतिकल्पं त्वमेव भविष्यति न संशयः' इति ।
सङ्क्रान्तो रामोऽपि भविता ब्रह्मणो दिने
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रथमविभागश्चैव हासं प्रति
लक्ष्यवाक्ये । दिने इति आतावेकवचनम् ।
दिनेत्यित्यर्थः । पूर्वं प्रतिमन्त्ररमित्युक्तेः ।
प्रतिचतुर्थ्यां रामावतार इति तु न उक्तम् ।
चतुर्विंशतितमचतुर्थ्ये रामावतारस्यारा-
विश्रुतितमचतुर्थ्ये लक्ष्मावतारस्य चरित्रे पुंरा-
जान्तरे च प्रविष्टत्वादिति दिक् । अविश्र-
रामायणमिति प्रविष्टमन्येषु ।
'रामः पञ्चदशे वर्षे वक्रवर्णमपि मैथिलीम् ।
उपयेमे त्वयोध्यायां हादृश्यान्नुवाच सः ।
सप्रविश्रुतिमे वर्षे वनवासमकल्पयत् ।
अष्टादश तु वर्षाणि सीतायास्तु तदाभवन् ।
त्रिरात्रतुष्टकाहारचतुर्धेऽङ्ग वनाशनः ।
पञ्चमे पित्रकूटे तु रामो वासमकारयत् ।
अथ त्रयोदशे वर्षे पञ्चवर्णा महामनाः ।
रामो विरूपवामास घोरां मूर्धेयकां वने ।
ततो माये सितारण्यां सुहृते हन्तव्यं वने ।
राघवाभ्यां विना सीतां जङ्गार दृशकन्धरः ।
माये युक्तचतुर्दश्यामिति पाठान्तरम् ।
'मार्गयुक्तदृश्यान्तु वसन्ती रावणजये ।
सम्यातिहृष्टमे मासे आचक्षौ वानरेषु ताम् ।
एकादश्यां महेन्द्राग्रान् पुत्रवे प्रतयोजनम् ।
तद्वाञ्छिते धीताया दृष्टुं हि हनूमतः ।
हादृश्यां शिष्टपादेषु हनूमान् पर्यवसितः ।
तस्यां निशायौ सीतायां विश्वावालापयत्-
कथाः ।
अन्तादिभिर्नयोदश्यां ततो युद्धमवर्तत ।
वधो ह्यनुकुमारस्य वनविश्वसनं तथा ।
ब्रह्मास्त्रेण चतुर्दश्यां वधः शक्रजिता कपिः ।
वज्रिणा पुच्छकुक्तेन लङ्काया दहनं तथा ।
पौर्णमासीं महेन्द्राग्रौ पुनरागमनं करिः ।
मार्गांसितप्रतिपदः पञ्चभिः पथि वासरेः ।
पुनरागम्य वल्लेऽङ्गि ध्वस्तं मधुवनञ्च ते ।
सप्तम्यां प्रसभिशानदानं शुद्धिनिवेदनम् ।
अष्टम्युत्तरपक्षगुण्यां सुहृते विजयाभिधि ।
मध्यं प्राप्ते सङ्क्रान्तौ प्रख्याकं रावणस्य तु ।
वासरे सप्तमेऽन्धोघौ स्वस्वाधारनिवेदनम् ।
मौषमुक्तप्रतिपदस्तृतीया यावदनुधिः ।
उपस्थानं ससेनस्य रावणस्य बभूव ह ।
विभीषणचतुर्थ्यां वै रामेण सह वज्रतः ।
चतुर्दश्यायां पञ्चम्यां मन्त्र उग्रमः ।
प्रायोपवेशनश्चक्रे रामो दिनचतुष्टयम् ।
चतुर्दश्याभञ्जके तृतीयायप्रकीर्तनम् ।
सीतोद्दृश्यामारुह्योदश्यां समापनम् ।
चतुर्दश्यां सुवेणोपे रामः सेनं न्यवेष्टयत् ।
पौर्णमासीं द्वितीयां चरित्रेः केनतादवम् ।
हृतीयाया दृष्टवर्णं ततो युद्धनिवेदने ।

रामः

मुक्तादन्तः। येनप्राप्तिरेकादशे दिने ।
मासि विजया द्वादशी येनसंज्ञा कृता तु वै ।
वारविन ज्योतिषा चाराचारोपबन्धनम् ।
अयोदश्यायमा यावत्तद्वायां द्विवैश्विभिः ।
रावः। येनसंज्ञानं रखायोत्साहनं तथा ।
यथावयाज्जो दौर्घ्यं माचमुक्तादिवासरैः ।
माचमुक्तादितोयादिदिनेः सप्तभिरेव तु ।
रक्षसां वानराणां युद्धमासीत् सुदारुणम् ।
माचमुक्तावन्त्यान् रात्राविप्रजिता रक्षैः ।
रामलक्ष्मणयोर्नामपाशैश्चैवो बभूव ह ॥
नामपाशविभोक्त्यां दशम्यां गच्छतोऽभ्यगात् ।
अन्नावहारः कथितो दशम्यादिदिनस्यम् ।
द्वादश्यामाज्ञनेयेन धूम्राण्यस्य वधः कृतः ।
अयोदश्यां तेनैव निहतोऽकम्प्यो रणे ॥
माचमुक्तावन्त्यां यावत् कल्यादिवासरम् ।
त्रिदिनेन प्रहस्य लीलेन विजितोऽवधः ।
माचमुक्तादितोयायाचतुर्थ्यन्तभिदिनेः ।
रामेव तुल्ये युद्धे रावको द्रावितो रखात् ।
पञ्चम्यावन्त्यां यावदावधेन प्रबोधितः ।
कुम्भकः सप्ततयो तावद्युद्धचतुर्दिनम् ।
कुम्भक्यां दिनेः वृत्तिमन्व्यास्तु चतुर्दशीम् ।
रामेव निहतो युद्धे बहुवानरभयकः ।
अमावास्यादिने शोकादवहारो बभूव ह ।
फाल्गुनादिप्रतिपदचतुर्थ्यन्तदिनेस्ततः ।
नरान्तकप्रभृतयो निहताः पञ्च राक्षसाः ।
पञ्चम्याः सप्तमी यावदतिकायवधस्याहत् ।
अष्टम्या द्वादशी यावत्निहतो दिनपञ्चकात् ।
निकुम्भकुम्भापूर्वम् मकराचचतुर्दिनेः ।
फाल्गुनस्य द्वितीयायां कर्कशं प्रकृजिता ।
जितम् ।
द्वितीयायास्तु सप्तम्या हरयः पञ्चवासरान् ।
ओषध्यायने ययाक्षादोषोदवहारकः ।
तत्र अयोदशी यावदिनेः वृत्तिस्तु प्रकृजितम् ।
अभ्युद्येन हतो युद्धे विजितोऽभिरन् क्रमात् ।
चतुर्दशी दशमीवरयदीक्षाविधिः क्रमात् ।
अमावास्यां ययौ वीरो युद्धाय दशकम्बरः ।
चैत्रमुक्ताप्रतिपदः पञ्चमी दिनपञ्चकेः ।
रावस्य प्रधानानां युधत्तामभवत् त्रयः ।
चैत्रमुक्तावन्त्यां यावत्तद्वायां दिमावन्तम् ।
चैत्रमुक्तावन्त्यां चौमिचैः शक्तिभेदनम् ।
श्रीकादिराज्ञनेयेन लक्ष्मणायैतुपाकृतः ।
दशम्यामवहारोऽभूद्रात्रौ युद्धं दुरन्तयोः ।
एकादश्यां रामाय रथो मातलिसारथिः ।
अष्टादशदिने रामो वैरये रावणं वधीत् ।
द्वादश्याः मुक्तापचस्य यावत् कल्याचतुर्दशीम् ।
माचमुक्तादितोयायाचैत्रमुक्ताचतुर्दशीम् ।
अष्टादशीतिदिनं युद्धं मध्ये पञ्चदशाहकम् ।
युद्धावहारः संयामस्त्रिसप्ततिदिनाभूत् ।
वन्ध्यारो रावणादीनाममावास्यादिनेऽभवत् ।
वेद्यासादितो रामः सुवेन पुनरागतः ।
अभिहितो द्वितीयायां कृत्वा रात्रौ विभीषणः ।
सीतामुद्धृतोयायां देवैश्चो वरकम्भम् ।

१४८

रामः

वेद्यासाद्य चतुर्थांशु रामः पुण्यकमाश्रितः ।
पूर्वे चतुर्दशीं वर्षे पञ्चम्यां माधवस्य तु ।
भरद्वाजायमं रामः सवीतः पुनरागतम् ।
नन्द्यामे तु वदतां वै भरतेन समागतम् ।
सप्तम्यामभिविक्तोऽसावयोध्यायां रघूत्तमः ।
जानकी रामसहिता रावस्य निवेशने ।
मनुमासान् स्थिता पञ्चदशवासरसंयुतेति ।
यत् सन्धिंश्च अतिचिन्तयामास्यम् । कालिका-
पुराणादिविरोधात् । इदं कल्याणरविषयमिति
न युक्तम् । तद्दिरोधादेव । तस्मात् क्रियाविरोधि
पुराणेषु उपसंहार एव न्यायः । शाखा-
न्तरोक्ताजोपसंहारवत् । यथा कुम्भकवधो-
ऽत्र रामेयोक्तो भारते लक्ष्मणेन तादृशे विषये
न तु कल्पभेदेन चवस्था । जन्मविषये एव तु
हरिवंशोक्ता सेति बोध्यम् । "इति श्रीरामायण-
तोलके लङ्काकाण्डे ११० सर्गः ।" तस्य परि-
पूर्णतमं यथा—
"सर्वे चांशकलाः पुंसः कल्यास्तु भगवान्
स्वयम् ।
परिपूर्णतमो रामो ब्रह्मशापान् खलितः ।"
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीलक्ष्मणकण्ठकाण्डे ११४ अध्यायः ।
अथ श्रीराममन्त्राः ।
"अनन्तोऽप्यासनः सन्दर्भोऽजं रामाय कृष्णतुः ।
वृक्षरोऽयमादिष्टो भवतां कामदो मनुः ।"
तस्य तारकब्रह्ममन्त्रो यथा—
"सर्वेषां राममन्त्राणां मन्त्रराजः वृक्षरः ।
तारकब्रह्म सेतुर्लोकं तेन पूजा प्रशस्यते ।"
तन्मन्त्रश्च रां रामाय स्वाहा । इति रामा-
खेनचक्रिकायाम् ४ पटलः । अस्य पूजा-
प्रयोगः । प्रातःकालादि वेद्योक्तपौठन्यासान्नं
कर्म विधाय जलपादित्यासं कुर्यात् । शिरसि
ॐ ब्रह्मणे नमः । सुखे गायत्रीमन्त्रं
नमः । इति श्रीरामाय देवतायै नमः । ततः
कराङ्गन्यासौ । रां अङ्गुष्ठार्थां नमः । रां
तर्जनीर्थां स्वाहा । रूं मध्यमाब्थां वषट् । रं
अनामिकाब्थां हुम् । रौ कनिष्ठाब्थां वौषट् ।
रः करतलपट्टाब्थां पट् । एवं हृदयादियु ।
ततो मन्त्रन्यासः । ब्रह्मरूपे रां नमः । भूमध्ये
रा नमः । इति मा नमः । नाभौ य नमः ।
लिङ्गे न नमः । फेदयोर्मै नमः । ततो भूर्ति-
पञ्चरादिविधिं विधाय देवं ध्यायेत् ।
"कालाभ्योघरकान्तिकान्तमनिघं वीरासनाध्या-
सिनं
सुदीं ज्ञानमयीं दधानमपरं हस्ताभुजं जातुनि ।
सीतां पार्श्वगतां सरोरुहकरां विद्युभिर्गाराधयं
पद्मन्तं सुकुटाङ्गादिविविधाकल्पोष्णलाङ्गं
भजे ॥"
एवं ज्ञात्वा मानवेः संपूज्य ब्रह्मस्थापनं
कुर्यात् । ततः पौठपूजां विधाय वेद्य-
ोक्तपौठशक्तीः पौठमनुच संपूज्य पुनर्ध्यात्वा
वाचनादिपञ्चपुण्याङ्गनिदानपञ्चकं विधाय-
वरवपूजामारभेत् । यथा देववामपार्श्वे श्री

रामः

सीतायै नमः । अथ ॐ शार्ङ्गाय नमः ।
दक्षिणवामपार्श्वयोः ॐ शरेश्वरी नमः । ॐ
चापाय नमः । तद्विः केशरेश्वरी नमः । रक्षादिवा
मध्ये दिक्षु च रां हृदयाय नमः । रक्षादिवा
वृक्षानि पूजयेत् । ततो देवेभ्य पूज्यादिदिक्षु
ॐ हनुमते नमः । ॐ सुयीवाय नमः । ॐ
भरताय नमः । ॐ विभीषणाय नमः । ॐ
लक्ष्मणाय नमः । ॐ अङ्गदाय नमः । ॐ शत्रु-
घ्नाय नमः । ॐ जाम्बवते नमः । इत्यादिषु
ॐ हृदयाय नमः । ॐ जयन्ताय नमः । ॐ
विजयाय नमः । ॐ सुरादाय नमः । ॐ राक्ष-
सघ्नाय नमः । ॐ अकोपाय नमः । ॐ धर्म-
पालाय नमः । ॐ सुमन्त्राय नमः । तद्वि-
रिन्दादीन् वन्दादीन् पूजयेत् । ततो धूपदि-
विसर्जनान्तं कर्म समापयेत् ॥ ॥ अस्य
पुराचर्यं वृक्षजपः । तथा च ।
"स्तुतुं जपेन्नमं दशार्शं कर्मजैः शुभैः ।
कुक्ष्यादितैर्बह्वी वासनात् भोजयेत्ततः ॥"
अयं मन्त्रः वृक्षविधः । तथा च ।
"स्वकामशक्तिवाक्यज्योतिराशः पञ्चमन्त्रः ।
वृक्षरः वृक्षविधः स्यात् चतुर्जगत्प्रदः ।
ब्रह्मा सम्मोहनः शक्तिर्देविवाक्शक्तिरस्यते ।
अगस्त्यः श्रीशिवः प्रोक्तो सुनयोऽत्र क्रमादिषु ।
अथवा कामबीजादेर्विनामिभो सुनिर्मनोः ।
हृदो गायत्रीसंज्ञश्च श्रीरामश्चैव देवता ।
ध्यानपूजादिकं सर्वं पूज्यं च समाचरेत् ॥"
तथा ।
"जानकीवल्लभं देवं वृक्षजांया हुमादिकम् ।
दशाक्षरोऽयं मन्त्रः स्याद्विष्णुस्तु शक्तिर्विराट् ।
हृन्तु देवता रामः सीतापाणिपरिचयः ।
आद्यं बीजं द्वितः शक्तिः कामेनाङ्गक्रिया मता ।
शिरोललाटभूमध्यातुलुकण्डेषु हृद्यपि ।
नाभ्युक्तानुपादेषु दशवर्णान् न्यसेन्नमोः ॥ ॥
ततो ध्यानम् ।
"अयोध्यानगरे चित्ररत्नसौवर्गमण्डपे ।
मन्दारपुष्पेरावहृत्वनाने तोरणाश्रिते ।
सिंहासनसमाकृते पुण्यकोपरि राचवम् ।
रक्षोभिर्हरिभिर्देवैर्दिव्यागतैः शुभैः ।
संस्तूयमानं सुनिर्मलं स्वैः परिशीलितम् ।
सीतलङ्कृतवामाङ्गं लक्ष्मणोपशोभितम् ।
ग्रामं प्रसन्नवदनं सर्वभरणभूषितम् ।
ध्यायन्नेवं जपेन्नमं वर्णजन्ममन्त्रधीः ॥"
अन्यत् सर्वं पूज्यम् ॥ ॥
"वृक्षनारायणोपाङ्गो जठरः केवल एव च ।
इत्यत्रो मन्त्रराजोऽयं सर्वभोऽप्यजप्रदः ।
श्रीमाया मन्त्रयेकेकबीजाद्यन्तगतो मनुः ।
चतुर्भुजः स एव स्यात् वृक्षर्थां वाष्पितप्रदः ॥
साहजान्तो हृं पङ्क्तो वा नमोऽन्तो वा
भवेन्ननुः ॥"
तथा ।
"तारमायारमानङ्गवाक्श्रीजेसु वृक्षविधः ।
जठरु मन्त्रराजः स्यात् सर्वभोऽप्यजप्रदः ॥

रामः

राजराजभक्तो चक्रोऽयं चतुराक्षरः ।
रामाय हृत्पुष्पः प्रोक्तो मन्त्रः पञ्चाक्षरः परः ।
पञ्चाक्षरमष्टाक्षरः प्रत्येकपूर्वको मनुः ।
ज्योतिषाक्षमष्टाक्षरः तारायः स्वाद्वैकथा ।
तेन श्रीं राम । श्रीं राम । इत्यादि पञ्चाक्षरः ।
तथा ज्योतिषाक्षमष्टाक्षरानामन्यतमदानेऽपि
पञ्चाक्षरः । तेन श्रीं राम । श्रीं राम । श्रीं
राम इति ।

“वक्ष्ये श्रयणं विष्णोरर्चनविभूषितम् ।
एकाक्षरो मनुः प्रोक्तो मन्त्रराजः सुरहमः ।
मन्त्रा मुनिः स्वाद्वैकथा श्रीं रामस्तु
देवता ॥” ॥

एकाक्षरे तु द्वादशलक्षणः पुराक्षरम् ।
तथा च । भागुलक्षं जपेन्मन्त्रं इति वचनात्
अर्चयितुं वक्ष्ये लक्षणं इति विशेषः । ध्यानपूर्वा-
दिकं वक्ष्ये चतुराक्षरम् ॥ ॥ अथ श्रीरामचन्द्र-
प्रयोगः ।

“जातोप्रसूनेऽङ्गुल्यादिन्दिरावाप्तये नरः ।
जातोप्रसूनेऽङ्गुल्याचन्दनाम्बः समुत्पिते ।
राजराज्याय कमलैर्धनधान्यादिसम्पदः ।
जीतोत्पलानां होमेन वक्ष्येदखिलं जगत् ॥
विश्वप्रसूनेऽङ्गुल्यादिन्दिरावाप्तये नरः ।
दूष्णाहोमेन दीर्घायुर्भवेन्मन्त्री निरामयः ॥
रक्तोत्पलकुताम्बो धनमाप्नोति वाञ्छितम् ।
मेधाकामेन होतव्यं पलाशकुसुमेन्द्रेः ॥
मन्त्रमन्त्रः प्रपिबेत् कविर्भवति वत्सरात् ।
तन्मन्त्रिताम् भुञ्जीत महादारीत्यवहन्म् ॥” ॥
अथ श्रीरामचन्द्रस्तोत्रम् ।

श्रीराममातुवाच ।

“तिरश्चामपि राजेति समवायं समीयुषाम् ।
यथा सुग्रीवसुखानां यस्तस्यैव नमाम्यहम् ॥
सहदेव प्रपन्नाय विशिष्टायैव यत् प्रियम् ।
विभीषणायाञ्जिते यस्तं वीरं नमाम्यहम् ॥
यो महान् पूजितो व्यापी महाशक्तिः कल्या-
नम् ॥

सुतं जटायुना येन महाविष्णुः नमाम्यहम् ॥
तेजसाद्यापिता यस्य ज्वलन्ति ज्वलनादयः ।
प्रकाशते स्वतन्त्रो यस्तं ज्वलन्तं नमाम्यहम् ॥
सर्वतोमुखता येन लीलया दर्शिता रणे ।
राक्षसेन्द्रयोधानां तं वन्दे सर्वतोमुखम् ॥
वृभावन्तु प्रपन्नानां हिनस्ति च यथा वृष ।
सिंहः सत्त्विवीर्यैर्लङ्घ्यते दुर्लभं नमाम्यहम् ॥
यस्याङ्घ्रिभ्यां घातार्कज्वलनेन्द्राः सन्ततवः ।
भिर्यं धिनोति पापानां भीषणं तं नमाम्यहम् ॥
परस्य योग्यतापेक्षारहितो बिम्बमङ्गलम् ।
दशमेव निजोदाय्यादयस्तं भद्रं नमाम्यहम् ॥
यो नृपुं निजदासानां मारयत्यखिलेदरः ।
ततोदाहृतयो वज्रो नृपुं नमाम्यहम् ॥
यस्याप्यक्षप्रभवो भवेदुत्तमपूजवः ।
तमीशं सर्वदेवानां नमनीयं नमाम्यहम् ॥
आत्मभारं समुत्तिष्ठ्य दशमेव रक्षुं मम ।
भवेत्तं प्रह्वं रामं सर्वोत्तमं सहजचक्षुः ॥

१५०

रामः

तिष्ठं श्रीरामभक्तस्य किङ्करा यमकिङ्कराः ।
शिवमयो दिशस्तस्य सिद्धयस्तस्य दासिकाः ॥
इदं जन्मता प्रोक्तं मन्त्रराजात्मकं सप्तम् ।
पठेदनुदिनं यस्तु स रामे भक्तिमान् भवेत् ॥”
इति जन्मस्तस्य मन्त्रराजात्मकं श्रीरामचन्द्र-
स्तोत्रं समाप्तम् ॥ ॥ अथ श्रीरामचन्द्रस्याष्टो-
त्तरशतकं नाम ।

वेदव्यास उवाच ।

“शृणु गाङ्गेय वक्ष्यामि रामस्याष्टुत्तरशतकम् ।
नामाष्टशतकं पुण्यं त्रिषु लोकेषु विभुतम् ॥
नामः परतरं गुह्यं त्रिषु लोकेषु विद्यते ॥
केलासशिखरे रम्ये नानारत्नविचित्रिते ।
एकाग्रप्रयतो भूत्वा विष्णुमाराध्य भक्तितः ॥
उपविष्टस्ततो भोक्तुं पार्वतीं शङ्करोऽब्रवीत् ।
पार्वत्येहि मया साङ्गं भोक्तुं सुवर्णवन्दिते ॥
तमाह पार्वती देवी जप्ता नाम सहस्रकम् ।
ततो भोक्तव्यं देव भुञ्ज्यतां भवता प्रभो ॥
ततस्तं पार्वतीं प्राह प्रहसन् परमेश्वरः ॥
धन्यासि हतपुण्यासि विष्णुभक्तासि पार्वती ।
दुर्लभा वैष्णवी भक्तिर्भागधेयं विनैश्चरि ॥
रकारादीनि नामानि शृण्वतो मम पार्वति ।
मनः प्रसन्नतामेति रामनामाभिप्रेक्षया ॥
रमन्ते योगिनोऽनन्ते नित्यानन्दे चिदात्मनि ।
इति रामपदेनासौ परं ब्रह्माभिधीयते ॥
राम रामेति रामेति रमे रामे मनोरमे ।
सहस्रनामभिस्तुल्यं रामनाम वरानने ॥
रामेत्युक्त्वा महादेवि सुहृद् साङ्गं मयाधुना ।
ततो रामेति नामोक्त्वा सह भुङ्क्ता च पार्वती ॥
ततो भुङ्क्ता महादेवो पतिना सह संस्थिता ।
पप्रच्छ श्रीमहादेवं प्रीतिप्रवणमानसा ॥
सहस्रनामभिस्तुल्यं रामनाम त्वयोदितम् ।
तस्यान्यापि नामानि सन्ति चेदावगच्छिषः ।
कथ्यतां मम देवेश तत्र मे प्रीतिरुत्तमा ॥

श्रीशङ्कर उवाच ।

शृणु नामानि वक्ष्यामि रामचन्द्रस्य पार्वती ।
लौकिका वैदिकाः श्रद्धा ये कर्तुं सन्ति
पार्वति ॥
नामानि रामचन्द्रस्य सहस्रं तेषु चाधिकम् ।
तेषु चात्यन्तसुखं हि नास्मान्महोत्तरं श्रुतम् ॥
विष्णोरेकेकनामानि सर्ववेदाधिकं फलम् ।
तादृङ्नामसहस्रेषु रामनाम परं मतम् ॥
जपतः सर्ववेदाश्च सर्वमन्त्राश्च पार्वति ।
तस्मात् कोटिगुणं पुण्यं रामनाम्नैव लभ्यते ॥
अस्य श्रीरामनामाष्टोत्तरशतनामस्तोत्रस्य इत्यर-
णविरुदुप हृन्दः श्रीरामचन्द्रो देवता श्रीराम-
चन्द्रप्रीत्यर्थं जपे विनियोगः ।
श्रीरामो रामचन्द्रश्च रामभद्रश्च शान्ततः ।
राजीवलोचनः श्रीमान् राजेन्द्रो रघुपुङ्गवः ॥
जानकीवल्लभो जैको जितामित्रो जनार्दनः ।
विश्वामित्रप्रियो दान्तः शरण्याजानतनुपरः ॥
वालिप्रमथनो बाजी सख्यवाक् सख्यविक्रमः ।
सख्यतो व्रतफलः सदा हनुमदाश्रयः ॥

रामः

कौशलेयः खरभञ्जी विराधवधपण्डितः ।
विभीषणपरिचाता दशग्रीवशिरोह्वरः ॥
सप्ततानप्रभेता च हरकोटसखकनः ।
जामदग्न्यमहादर्पदमनस्ताडकान्तकः ॥
वेदान्तसारोऽभेयात्मा भववेद्यश्च भिषक् ।
दूषणत्रिशिरोहन्ता चिन्मूर्तिस्तुल्यकषो ॥
त्रिविक्रमस्त्रिलोकान्ता पुण्यचारिचक्रोत्तमः ।
त्रिलोकैरक्षको धन्वी दक्षकारण्यपुण्यहन्त ॥
अहल्यापावनश्चैव पित्रभक्तो वरप्रदः ।
जितेन्द्रियो जितक्रोधो जितलोभो जनतुल्यः ॥
अक्षवानरसंघातो चित्रकूटसमाश्रयः ।
जयन्तजागवर्दः सुमित्रापुत्रसेवितः ॥
सर्वदेवाधिदेवश्च नृतवानरजीवनः ।
मायामारीचहन्ता च महाभागो महासुखः ॥
सर्वदेवस्तुतः सौम्यो ब्रह्मण्यो मुनिर्धनुतः ।
महायोगी महोदारः सुग्रीवैश्वतराण्यदः ॥
सर्वपुण्याधिकफलस्तीर्थः सर्वघनाशनः ।
आदिपुरुषो महापुरुषः परमः पुरुषस्तथा ॥
पुण्योदयो दयासारः पुराणः पुरुषोत्तमः ।
स्मितवक्त्रो मितभाषो पूर्णभाषो च राघवः ॥
अनन्तगुणगम्भीरो धीरोदात्तगुणोत्तरः ।
मायामानुषचारिणो महादेवाभिपूजितः ॥
सेतुहन् जितवारीशः सर्वतोर्ध्वमथो हरिः ।
श्यामाङ्गः सुन्दरः शूरः पीतवासा घनुह्वरः ॥
सर्वयज्ञाधिपो यज्ञो जलामरणवर्जितः ।
शिवलिङ्गप्रतिष्ठाता सर्वधामगणवर्जितः ॥
परमात्मा परं ब्रह्म सच्चिदानन्दवियहः ।
परं ज्योतिः परं धाम पराकाष्ठा परात्परः ॥
परेशः पारगः पारः सर्ववेदात्मकः शिवः ॥
इत्येतन्ममभद्रस्य नास्मान्महोत्तरं श्रुतम् ।
गुह्याद्गुह्यतरं देवि तव प्रीत्या प्रकीर्तितम् ॥
यः पठेत् शृणुयाद्वापि भक्तियुक्तं चेतसा ।
स सर्वैर्मुच्यते पापैः कल्पकोटिसमुद्भवैः ॥
जलानि स्थलानि यानि शब्दानि यानि मित्र-
ताम् ।

राजानो दासतां यानि वक्ष्यो यानि सौख्य-
ताम् ॥

आयुर्लक्ष्यं भूतानि स्थीर्यं यानि चलाः स्त्रियः ।
अनुग्रहं यथा यानि शान्तिमायान्युपपन्नाः ॥
पठतो भक्तिभावेन जनस्य गिरिसम्भवे ।
यः पठेत् परया भक्ता तस्य वश्यं जगत्त्रयम् ॥
यद्यपि कामयते चित्ते तत्तदाप्नोति कीर्तनात् ।
यः पठेद्दामचन्द्रस्य नास्मान्महोत्तरं श्रुतम् ॥
अज्ञानेनापि कुल्बो न च पापैर्विलिप्यते ।
पुण्यकालेषु सर्वेषु पठनानन्वमाप्रयात् ॥
सर्ववेदेषु तीर्थेषु दानेषु च तपःसु च ।
तत्फलं कोटिगुणितं सदैवनेन लभ्यते ॥
पुण्यकालेषु सर्वेषु पठनामशतादिकम् ।
कल्पकोटिसहस्राणि कल्पकोटिशतानि च ॥
वैकुण्ठे वासमाप्नोति दशपूर्वैर्दशापरैः ।
रामं दूष्णादक्षप्रभामं पद्माक्षं पीतवाचसम् ॥
सुवन्ति नामभिर्देवैर्नैवै स वाचारिणो नराः ॥

रामः

रामाय रामभद्राय रामचन्द्राय नमः ।
 रघुनाथाय नाथाय सीतायाः पतये नमः ।
 रामं मन्त्रं महेशानि । जपन्नेव दिवा निशम् ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुसायुष्यमाप्नुयात् ।
 इति रामभद्राय माहात्म्यं वेदसम्मतम् ।
 कथितं तव गाङ्गेय यत्कथं वेदोत्तमः ।
 वन्दामहे महेशानं हरकोटखण्डनम् ।
 जानकीहृदयानन्दचन्दनं रघुनन्दनम् ॥”
 इति पद्मपुराणे उमामहेश्वरसंवादे श्रीराम-
 चन्द्राष्टोत्तरशतनामस्तोत्रं समाप्तम् ॥ * ॥
 (अथ विराट्कृतिकथनं यथा, अध्यात्मरामा-
 यणे । ३ । ६ । २०—५४ ।)

गन्धर्व उवाच ।

“सोतुसुख्यते मेऽद्य मनो रामातिशम्भुमात् ।
 त्वामनन्तमनाद्यन्तं मनोवाचामगोचरम् ।
 स्रष्टुं ते रूपमयत्तं देहद्वयविलक्षणम् ।
 इदमपि नरं सर्वं दृश्यं जडमनात्मकम् ।
 तत्त्वयं त्वां विजानीयादृशतिरक्तं मनः प्रभो ।
 बुद्ध्यात्माभावयोरेकं जीव इत्यभिधीयते ।
 बुद्ध्यादिसाक्षी ब्रह्मेव तस्मिन् निर्विघ्नयेऽखिलम् ।
 आरोप्यतेऽज्ञानवशात्स्विकारोऽखिलात्मनि ।
 हिरण्यगर्भस्ते स्रष्टुं देहं स्थूलं विराट् सूक्ष्मम् ।
 भावनाविधयो राम स्रष्टुं ते ध्यातुमश्लक्ष्णम् ।
 भूतं भयं भविष्यच्च धेनुदं दृश्यते जगत् ।
 स्थूलेऽक्षुषी देहे ते महदादिभिराहृतं ।
 सप्रभिरुत्तरगुणैर्वैराजो धारणाश्रयः ।
 त्वमेव सर्वकोवन्द्यं लोकास्तेऽवयवाः स्मृताः ।
 पातालं ते पादस्थलं पाण्डिस्तव महातलम् ।
 रसातलं ते गुणपौ तु तलातलमितीर्यते ।
 जानुनी सुतलं राम ! ऊरू ते वितलं तथा ।
 अतलञ्च मही राम ! जघनं नाभिर्गनभः ॥
 उरःस्थलं ते ज्योतीषि श्रीवा ते मह उच्यते ।
 वदनं जनकीकस्ते तपस्ते शङ्खदेशगम् ।
 स्रक्लोकी रघुश्रेष्ठ ! शीर्षेऽग्रास्ते सदा प्रभो ।
 अङ्गादयो लोकपाला वाहवस्ते दिशः श्रुती ।
 अश्विनौ नासिके राम वक्त्रं तेऽभिरुदाहृतः ।
 चक्षुस्ते सविता राम मनश्चन्द्र उदाहृतः ।
 भ्रूभङ्ग एव कानस्ते बुद्धिस्ते वाक्पतिर्भवेत् ।
 वदोऽङ्गाररूपस्ते वाक्पश्यासि तेऽवयव ।
 यमस्ते दंष्ट्रदेशस्थो नक्षत्राणि दिवालयः ।
 हासो मोहकरी माया स्फटिस्तेऽपाङ्गमोचनम् ।
 धर्मः पुरस्तेऽधर्मश्च पृष्ठभाग उदीरितः ।
 निमिषोन्मीलये रात्रिर्दिवा चैव रघूत्तम ! ।
 समुद्राः सप्त ते कुक्षिर्नाभौ नक्षत्राश्च प्रभो ।
 रोमाञ्चि हृत्पद्मयो रेतोऽट्टिस्तव प्रभो ।
 महिमा श्चावशक्तिस्ते एवं स्थूलं वपुस्तव ।
 यदस्मिन् स्थूलरूपे ते मनः सन्त्यायते नरैः ।
 अनायासेन सुक्तिः स्यादतोऽन्यत्र हि किञ्चन ।
 अन्योऽहं रामरूपं ते स्फुटमेवानुभावये ।
 यस्मिन् ध्याते प्रेमरसः सरोमपुलको भवेत् ।
 तदेव सुक्तिः स्यान्नरम यदा ते स्थूलभावकः ।
 तदप्यासी तवैवाहमेतन्मूर्धं विचिन्तये ।

रामः

धनुर्बाणधरं श्यामं जटावल्कलभूषितम् ।
 अपीकषयसं सीतां विचिन्तन्तं सलज्जकम् ।
 इदमेव सदा मे स्थाव्रानन्दं रघुनन्दन ।
 सर्वज्ञः शङ्करः साक्षात् पार्यत्या सहितः सदा ।
 तद्गुणैर्वै सततं ध्यायन्नास्ते रघूत्तम ।
 सुभ्रूवां सदा काश्यां तारकं जङ्घवाचकम् ।
 राम रामेक्षुपदिशन् सदा सन्तुष्टमानसः ।
 अतस्त्वं जानकीनाथ परमात्मा सुनिश्चितः ।
 सर्वे ते मायया मृदास्तां न जानन्ति तत्त्वतः ।
 नमस्ते रामभद्राय वेधसे परमात्मने ।
 अयोध्याधिपते तुभ्यं नमः सौमित्रसंघित ।
 चाहि चाहि जगन्नाथ मां माया नाशुनोतु
 तं ॥ * ॥)

अथ श्रीरामकवचम् ।

“ध्यात्वा नीलोजलज्ज्यामं रामं राजीवलोच-
 नम् ।

जानकीलज्जलोपेतं जटासुकुटमखिलम् ।
 साक्षितुं धनुर्बाणधराणि नक्तचरान्तकम् ।
 खलीलया जगन्नातुमाविर्भूतमनं विभुम् ।
 रामरक्षां पठेत् प्राज्ञः पापघ्नीं सर्वकाम-
 दाम् ॥”

अथ श्रीरामचन्द्रकवचस्य बुधकौशिककवि-
 गायत्री ऋतुः श्रीरामचन्द्रो देवता श्रीराम-
 चन्द्रप्रोक्तं जपे विनियोगः ।

ॐ शिरो मे राघवः पातु भालं दशरथा-
 तनयः ।

कौशलेयो हृषी पातु विश्वामित्रप्रियः श्रुती ।
 घ्राणं पातु मखवाता सुखं सौमित्रवत्सलः ।
 जिह्वां विद्यानिधिः पातु कण्ठो भरतवन्दिनः ।
 स्कन्धौ दिवायुधः पातु भुजौ भयेशकामुकः ।
 करौ सीतापूजितः पातु हृदयं जामदग्नितु ।
 वक्षः पातु कवचादिः स्तनौ गौर्वाणवन्दिनः ।
 पार्श्वौ कुलपतिः पातु कुक्षिनिष्ठाकुलन्दनः ।
 मध्यं पातु खरध्वंजी नाभिं जाम्बवदाश्रयः ।
 गुह्यं जितेन्द्रियः पातु पृष्ठं पातु रघुदहः ।
 सुग्रीवेशः कटिं पातु शक्रपिणो हनुमत्प्रसूः ।
 ऊरू रघूत्तमः पातु रजःकुलविनाशकः ।
 जानुनी सेतुजन्तु पातु जङ्घे दशमुखान्तकः ।
 पादौ विभीषणश्रेष्ठः पातु रामोऽखिलं वपुः ।
 एतां रामवल्लोपेतां रक्षां यः सुकृती पठेत् ।
 स चिरायुः सुखी पुष्टो विजयी विजयी भवेत् ।
 पातालभूतलथोमचारिणश्चक्षुचारिणः ।
 न द्रष्टुमपि शक्तास्ते रक्षितं रामनामभिः ॥
 रामेति रामभद्रेति रामचन्द्रेति वा स्मरन् ।
 नरो न लिप्यते पापेभूक्तिं सुक्तिश्च विन्दति ।
 जगज्जैत्रैकमन्त्रेण रामनाम्नाभिरक्षितम् ।
 यः करे धारयेत्तस्य करस्थाः सर्वसिद्धयः ।
 मूर्ध्निपत्रं त्विमां विद्यां गन्धर्वन्दनार्थिनाम् ।
 ह वा वे धारयेद्यस्तु सीतोभीष्टं फलमाप्नुयात् ।
 रणे राजकुले द्युते नित्यं तस्य जयो भवेत् ।
 काकबन्धा च यो नारी कृतापन्ना च या
 भवेत् ।

रामक

वक्षपत्वा जीवतुसा वा भवेन्नाथ संशयः ।
 वक्षपन्नरनामेदं यो रामकवचं पठेत् ।
 अथाहताज्ञः सर्वत्र लभते जयमङ्गलम् ।
 आदिष्टवान् यथा स्मरे रामरक्षामिमां

हरिः ।

तथा लिखितवान् प्रातः प्रबुद्धो बुधकौशिकः ।
 धन्विनीं बह्विजिंशौ काकपक्षधरौ शुभौ ।
 वीरौ मां पथि रक्षेतां तादृशौ रामलक्ष्मणौ ।
 तरुणौ रूपसम्पन्नौ सुकुमारौ महाबलौ ।
 पुष्करौ कविशालाक्षौ चौरलक्ष्मणानाम्बरौ ।
 फलमूलाश्रितौ दान्तौ तापसौ जङ्घचारिणौ ।
 पुत्रौ दशरथस्थेतां भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ।
 शरण्यौ सर्वसत्त्वानां श्रेष्ठौ सर्वधनुस्तमौ ।
 रजःकुलविज्जितारौ जायेतां नो रघूत्तमौ ।

आतसव्यधनुर्बाणधनुर्बाण-
 वक्ष्यासुगनिषङ्गसङ्गौ ।

रत्ननाथ मम रामलक्ष्मणा-
 वयतः पथि सदैव गच्छताम् ।

समृद्धः कवचो खड्गो चापवाणधरो युवा ।
 यच्छस्त्रनोरयश्चास्मानामः पातु सलज्जगः ।
 अयतस्तु रुसिंहो मे पृष्ठतो गरुडध्वजः ।
 पार्श्वयोस्तु धनुर्बाणौ सशरौ रामलक्ष्मणौ ।
 रामो दाशरथिः शूरो लक्ष्मणाशुचरो वली ।
 काकुत्स्थः पुरुषः पूज्यः कौशलेयो रघूत्तमः ।
 वेदान्तवेद्यो यज्ञेशः पुराणः पुरुषोत्तमः ।
 जानकीवल्लभः श्रीमान्प्रमेयपराक्रमः ।
 आपदामपहन्तारं दातारं सर्वसम्पदाम् ।
 गुणामिरामं श्रीरामं भूयो भूयो नमाम्य-
 हम् ।

इति लक्ष्मणो धन्वी वामनो जानकी शुभा ।
 पुरतो भावतियस्य तं नमामि रघूत्तमम् ।
 एतानि मम नामानि मङ्गलानि यः सदा स्मरेत् ।
 अन्धमेधायुतं पुण्यं स प्राप्नोति न संशयः ॥”
 इति पद्मपुराणे वक्षपन्नरनामाख्यं श्रीराम-
 कवचम् । इति तन्त्रसारः ।

रामकिरी, श्री, रामकली रागिणी । इति हला-
 युधः । (कश्चित् रामकिरीत्यपि पाठः । यथा,
 सङ्गीतदर्पणे रागाध्याये ।

अथ रामकिरी ।

“पद्मजयहृदयक्यासा पूर्णा रामकिरी मता ।
 स्रक्क्षणा प्रथमा ह्रिया करणे सा प्रयुज्यते ।
 रिध्वत्तायया प्रोक्ता केचित् पञ्चमवर्जिता ।
 त्रिविधा सा समुद्दिष्टा सम्पूर्णा धातुवैक्या ॥”
 अस्या ध्यानम् ।

“हेमप्रभा भासुरभूषणा च
 नीलं निचोलं वपुषा वज्रणी ।

कान्ते समीपे कमनीयकृष्णा
 मानोमता रामकिरी मतेयम् ॥”

उदाहरणम् ।

स रि ग म प ध नि स । सम्पूर्णा ।

अथवा

स ग म प नि स । श्रीकृष्णा ।

रामठं

अथवा

व रि म म ध नि स। वाङ्मवा ।

इति रामकिरी ।)

अथवा अथवा विवरणं रागशब्दे प्रत्यक्षम् ।

रामकपूरकः, पुं, (रामो रमणीयः कपूरः ।

ततः सार्धं संज्ञार्था वा कन् ।) स्वामखात-

ह्यम् । यथा,—

“सौमन्विकश्च सौमन्व रामकपूरके दृष्टे ।”

इति शब्दरत्नावली ।

रामगिरिः, पुं, (रामाश्रितो गिरिः । रामो

रमणीयो गिरिर्वा ।) पर्वतविशेषः । चित्र-

कूटपर्वतः । इति कश्चित् । यथा,—

“कश्चित् कान्ताविरहगुणव्या स्वाधिकारप्रसक्तः

श्रापेनास्तं गमितमहिमा वचंभोय्येन भर्तुः ।

यत्तु चक्रे जनकतनयास्नानपुण्योदकेषु

स्निग्धच्छायातवतु वसतिं रामगिर्याश्रमेषु ॥”

इति मेघदूतः । ११ ।

रामचन्द्रः, पुं, (रामचन्द्र इवाङ्गादकत्वात् ।)

श्रीरामः । इति शब्दरत्नावली । (लक्ष्मण-

भट्टसुतः स्वामखातः कविशेषः । स तु

अयोध्यानगरे वैराग्यश्रद्धावाच्योपेतं सटीकं

रसिकरत्नं नाम काव्यं प्रणीतवान् । तस्यादि-

मञ्चोक्तो यथा,—

“मुभारम्भेभ्यो महितमतिशब्देन कृतशतं

मखिलस्य रम्भे चणवकुचकुम्भे परिणतम् ।

अनालम्भे लम्भे पथि पद्विजम्भेभित्तुसुखं

तमालम्भे स्तम्भेरमवदनमम्भेचित्तुसुखम् ॥”

इति शब्दरत्नावली । यथा,—

“श्रद्धारवैराग्यशतं सपञ्च-

विश्रव्योध्यानगरे यधत् ।

अथ्ये विद्युद्वारव्याजचन्द्रे

श्रीरामचन्द्रोऽथ च तस्य-टीकाम् ॥

श्रीरामचन्द्रकविना काव्यमिदं अरवि विरति-

बीजतया ।

रसिकानामपि रतये श्रद्धारार्थोऽपि संयुज्जीतो-

ऽथ ॥”

इतत्कविप्रणीतानि रोमावलीशतकप्रभृत्य-

न्यामपि काव्यानि दृश्यन्ते ।)

रामचन्द्रनकः, पुं, (रामं मनोज्ञत्वं कर्हयति ।

हृदि + क्तुः । सार्धं कन् ।) मदनवृत्तः । इति

भावप्रकाशः । कश्चित् पुस्तके रामाचन्द्रनकः

इति च पाठः । (गुणादयोऽस्य मदनशब्दे

विज्ञेयाः ।)

रामजननी, स्त्री, (रामस्य जननी ।) बलदेव-

माता । यथा,—

“रोहिणी रामजननी रोहिणिश्च बलप्रकः ॥”

इति शब्दरत्नावली ।

कौशल्या । रेखका च ।

रामठं, स्त्री, (रम्भतेनेनेति । रम + “रमेठं हि च ।”

उवा० १ । १०६ । इति ऋटः ङङि च भातोः ।)

हिङ्गु । इत्यमरः । १ । १०१ । (यथा, सुश्रुते ।

५ । १ ।

रामन

“तत्र नखाङ्गने कुटं रामठं नन्दं मधु ।

कुर्वान् शिरीषरत्ननीचन्द्रेण प्रवेपनम् ॥”)

रामठः, पुं, (रम् + ऋटः । ङङि च ।) अङ्गोठ-

वृत्तः । इति रत्नमाला । (जनपदविशेषः ।

यथा, दृष्टव्यं संहितायाम् । १० । ५ ।

“रौद्रस्य पारतरामठतेजिकरत्नकचौराच ॥”

तद्देशवासिनश्च । यथा, महाभारते । १ । ३२ । १२ ।

“रामठान् हारकृष्णान् प्रतीच्याश्चैव ये शृपाः ।

तान् सर्वाङ्गान् सवशे चक्रे शासनादेव पाञ्चवः ॥”)

रामठी, स्त्री, (रामठ + क्तिष्वा ङीष् ।) नाङ्गी-

हिङ्गु । इति राजनिर्घण्टः ।

रामणः, पुं, गिरिनिम्बः । तिङ्गुः । इति राज-

निर्घण्टः ।

रामणीयकं, त्रि, रमणीयम् । इत्यमरटीका ।

(यथा, महाभारते । १ । २६ । ८ ।

“रामणीयकमागच्छन्नाचा सह भुजङ्गमाः ॥”

रामणीयकं रमणीयं द्वीपमिति शेषः ।

स्त्री, रमणीयस्य भावः कर्म वा । रमणीय +

“भोषणादगुणपोतमाहुः ॥” ५ । १ । १३२ ।

इति वृत् । रमणीयत्वम् । यथा, किराते ।

१ । ३६ ।

“पुरोपनीतं वृष । रामणीयकं

दिवातिशेषेण यदेतदन्धता ।

तद्वत् ते चम्पलाश्रितः परं

परेति काव्यं यशसा समं वपुः ॥”)

रामतखनी, स्त्री, (रामा मनोहरा तखनीव ।)

तखनीपुष्पम् । इति राजनिर्घण्टः । सेउती

इति भाषा ।

रामदूतः, पुं, (रामस्य दूतः ।) हनूमान् । इति

शब्दरत्नावली ।

रामदूती, स्त्री, (रामस्य दूतीव । विष्णुप्रियत्वात् ।)

तुलसीविशेषः । तत्पर्यायः । पञ्चपुष्पी २

विशल्या ३ नागदन्तिका ४ काकली ५ लक्ष्म-

पणी ६ भरण्याङ्गा ७ फणिज्जका ८ । इति

शब्दचन्द्रिका ।

रामनवमी, स्त्री, (रामस्य जन्मतिथिरुपा नवमी ।

मध्यपदलोपिकर्मधारयः ।) चैत्रशुक्लनवमी । सा

च श्रीरामचन्द्रस्य जन्मतिथिः । यथा,—

“अगस्त्यसंहितायाम् ।

‘चैत्रे मासि नवम्यां जातो रामः अयं

हरिः ।

पुनर्वसुसंयुक्ता सा तिथिः सर्वकामदा ।

पुनर्वसुसंयोगः सत्तोऽपि यदि लभ्यते ।

‘चैत्रशुक्लनवम्यां सा तिथिः सर्वकामदा ॥

श्रीरामनवमी प्रोक्ता कोटिखण्ड्यहाधिका ।

तस्मिन् दिने महापुण्ये रामसुहिष्य भक्तिः ।

यत्किञ्चित् कियते कर्म तद्भवत्यकारकम् ।

उपोषणं जागरणं पिबृदुहिष्य तर्पणम् ।

तस्मिन् दिने तु कर्मसं ब्रह्मप्राप्तिमभीप्सुभिः ।

‘चैत्रपदं चाक्षरम् ।

‘मेघं पूषति चंदां कर्म च कर्कटाङ्गवे ।

आविरावीत् सकलया कौशल्या परः पुमान् ॥’

रामन

अथ मेघसंख्ये चाक्षरचैत्रस्यैव सम्भवात् तिथि-

ह्यत्वाच्च । तथा ।

‘तस्मिन् दिने महापुण्ये रामसुहिष्य भक्तिः ।

जपेदेकान्त आसीनो यावत् स्थादृशमोदिनम् ।

तेनैव स्नानं पुरश्चर्या दशम्या भोजयेद्विज्ञानम् ।

भक्ष्यभोज्यैश्चैत्रविधेर्भक्त्या दद्याच्च दक्षिणाम् ।

कृतकृत्यो भवेत्तेन सद्यो रामः प्रसीदति ॥’

तथा ।

‘चैत्रशुक्ला तु नवमी पुनर्वसुयुता यदि ।

सैव मध्याह्नयोगेन महापुण्यतमा भवेत् ॥

नवमी चाष्टमीविद्धा त्वाभ्यां विष्णुपरायणैः ।

उपोषणं नवम्यां दशम्यामेव पारम् ॥’

इतद्वचनद्वयं कालमाधवीयेऽपि । किन्तु महा-

पुण्या इत्यत्र महापुण्येति पाठः । शुद्धेति-

श्रवणात् सर्वत्र शुद्धायाश्चन्द्रादरो न विद्धाया-

मिति । अतएवाष्टमीविद्धा नवमी सप्तम्यापि

नोपीय्या । इति माधवाचार्यः । सैव तादृशेव

नतु विद्धा । यदा तु परदिने एकादश्यां दशमी

पारणयोम्या तदा दशमीयुक्ता नवम्यपीय्या ।

वेद्यवेविष्णुपरायणैरिति श्रवणात् । अवेद्यवेद्य

अष्टमीविद्धेव ग्राह्या । यदा तु पूर्वदिने अष्टमी-

विद्धा नवमी परच दशमीयुता नवमी एका-

दशीदिने च न पारणयोम्या दशमी तदा

नवम्ययोगायोगेऽप्यष्टमीविद्धेव ग्राह्या । परदिने

दशम्यामेव पारणमिति नियमात् । तथा च

रामाचैत्रचन्द्रिकायाम् ।

‘दशम्यादिषु ङङि चैत्रे ग्राह्या विद्धेव वेद्यवेः ।

तदर्थेयान् सर्वेषां व्रतं तत्रैव निश्चितम् ॥

दशम्यामेवशब्देन दशमी नैव लक्ष्येत ।

निश्चित्यैव विचारेण नवमीव्रतमाचरेत् ॥’

इति कारिकाभ्यामगस्त्यसंहितायाश्चानाम् ।

वस्तुतस्तु दशमीपारणस्य सर्वैरेवाष्टमीविद्धा

नोपीय्या । विष्णुपरायणैरिति तु विष्णुपरायण-

त्वेन भवितव्यमित्युपदेशपरं न तु कर्तुंविशि-

ष्टम् । अगस्त्येनावेद्यवेद्य विद्धोपवासानुप-

देशात् । कर्तुंभेदे विधिद्वयकल्पनापत्तिश्च । अत-

एव माधवाचार्येण सामान्यत एव विद्धा

निविद्धा । अगस्त्यसंहितायामस्य नित्यत्वमाह ।

‘प्राप्ते श्रीरामनवमीदिने सर्वार्थे विन्दुधौ ।

उपोषणं न कुर्वते कुम्भीपाकेषु पथ्यते ॥

यस्तु रामनवम्यां शुद्धं मोहाद्विन्दुधौ ।

कुम्भीपाकेषु चोरेषु पथ्यते नात्र संशयः ॥’

अत्र सर्वे इत्युपादानात् नरमात्रस्याधिकारः ।

एवम् ।

‘कुम्भीप्राप्तनवम्यां य उपोषणमतङ्कितः ।

मातुर्गर्भमवाप्नोति नैव रामो भवेत् खल्वम् ॥

तस्मात् सर्वेभ्यो न सर्वे ज्ञात्वा नवमीव्रतम् ।

तुल्यं पातकैः सर्वेभ्यो न ब्रह्म सनीतवम् ॥’

इति पञ्चकीर्तनं प्रागुक्तसंयोगपृथक्त्वान्वात्

विद्धम् । अगस्त्यसंहितायाम् ।

‘ग्राह्यामश्रितायाश्च तुल्यीरनकक्षिता ।

पूजा श्रीरामचन्द्रस्य कोटिकोटिगुणाधिका ॥’

रामन

तत्राहुर्वाचं चमत्कृतं हितातः संक्षिप्य लिखति ।
कृतप्रोतः आवादिः ।

‘उपोष्य नवमीन्याय यामेव हस्त राचव ।
तेन प्रीतो भव तं भो संवारात्ताहि मां हरे ।’
इति निवेद्य ।

‘कोमलाङ्गं विप्राणां च मित्रनीलसमप्रभम् ।
हृदिवांशे दशरथं पुत्रावेत्यतत्परम् ।
पृष्ठतो लक्ष्म्यं देवं सङ्कष्टं कनकप्रभम् ।
पार्श्वे भरतश्च भूमी तालहन्तकरावभौ ।
अपि च यं हनूमन् रामाहुयश्चकाङ्क्षितम् ।
यवं ध्यात्वा श्रीरामं पूजयेत् । ज्ञानमनस्तु ।
‘इन्द्रोऽपि यमश्चैव नेत्रैस्तौ वरयोऽनिलः ।
कुवेर ईशो नमोऽहिर्दं कपालाः क्षापयन्तु ते ।’
अहिरनलः । कौशल्या पूजयेत् । मनस्तु ।
‘रामस्य जवनी पादौ राममयमिदं जगत् ।
अतस्मां पूजयिष्यामि लोकमातर्नमोऽस्तु ते ।’
तथा ।

‘नमो दशरथायेति पूजयेत् पितरं ततः ।
ततोऽनुप्राप्य देवेशं परिवारान् समर्चयेत् ।
पूर्ववटकोवकोव्ये च हृदयादीनि च क्रमात् ।
हृदयादीनि यथा । रौ हृदयाय नमः । रौ
शिरसे स्वाहा । रौ शिखायै वषट् । रौ कव-
चाय हुम् । रौ नेत्राभ्यां वौषट् । रः अस्त्राय
वट् । तथा, —

‘हनूमन् ससुग्रीवं भरतं सविभीषणम् ।
अम्बुजाङ्गदशजुषं जाम्बवन्तं दन्तादिषु ।
धूम्रं जयन्तं विजयं सुराडं राक्षसहृन्तम् ।
अकोपं धूम्रपालाख्यं सुमन्त्रं दन्तमध्यतः ।
दन्ताये लोकपालां च तदस्त्राणि तदयतः ।’
लोकपाला इन्द्रादयो दश । तदस्त्राणि वस्त्र-
शक्तिदण्डखड्गपाशाकुशगदाशूलपद्मचक्राणि ।
मध्याह्ने जल भावयेत् ।

‘उचस्य गृहपचके सुरगुरौ सेनौ नवम्यां
तिथौ

अये कर्कटके पुनर्वसुदिने मेघं गते पूवणि ।
निर्दम्भं निखिलाः पलाशसमिधौ मध्याह्-

योधारि-

राविभूतमभूदपूर्वविभवं यत्किञ्चिदेकं मङ्गः ।
पलाशा राचवाः ।

‘मत्वेवं वादयेद्वाद्यानर्थं दद्याज्जगन्ते ।
पुनः पुन्यान्मुखं पूर्वं गृहीत्वा शङ्कसुतमम् ।

अशोकरजकुसुमेयुक्तं तुलसीदलेः ।’
मनस्तु ।

‘दशाननवधापायं धर्मसंस्थापनाय च ।
दानवानां विनाशाय देवानां निघनाय च ।

परिचायाय साधूनां रामो जातः स्वयं हरिः ।
यद्वाचार्थं मया दत्तं आह्वयः संहितो मम ।

पुनराह्वयं पुनर्देवा यामे यामेव तन्मित्रतः ।
पूजयेद्दिविचक्राणां दिवाराचं नयेद्दुधः ।’
तदर्थं संक्षेपः । शुद्धाय नचनयुक्तायां

विवाहाभावः । विद्यायाम् यकादशौदिने
दशमी पारवयोद्या न वै तदा नक्षत्रयोमा-

रामस

योगेऽपि अष्टमीविद्वाहम् । पारवयोद्या वैतु
तदा अष्टमीविद्वाहं कृत्वा परेऽहनि उपवाचः ।
इति तिथ्यादितत्त्वम् ।

रामपूजः, पुं. (रामो रमणीयः पूजः ।) शुवाक-
विशेषः । तत्पर्यायः । कामीनः २ सुविपूजः १
सुरेवटः ४ । इति त्रिकाङ्कशेषः ।

रामवाचः, पुं. (रामस्य वाच इव सपत्न्यात् ।)
औषधविशेषः । यथा । रसेन्द्रचिन्तामौ ।

“पारदाभ्यस्तजवज्जगन्धकं
भागयुग्ममरिचैर्न मिश्रितम् ।

तत्र चातिपक्वमह्मभागिकं
तित्तिक्कीपत्तरसेन मर्हितम् ।

वङ्गमास्यदशवक्त्रनाश्रुणो
रामवाच इति विस्तृतो रसः ।

संयज्यहृद्वीकुम्भकञ्चैक-
माम्बातखरदूषणं जयेत् ।

दीयते तु चक्रकाशुमानतः
यद्य एव अठराघटीपनः ।

रोचकः कफकुलान्तकारकः
चासकासवमिज्जुनाशनः ।”

पाराभागः १ विषभागः १ जवज्जभागः १
गन्धकभागः १ मरिचभागः २ जायपलभागः २ ।

रामवाचो रसोऽनौर्णः । इति भावप्रकाशः ।
(शरद्वृत्तमिदः । इति राजनिर्घण्टः । राम-
शरद्वृत्तम् ।)

रामभद्रः, पुं. (राम एव भद्रो मङ्गलजनकत्वात् ।)
श्रीरामः । इति शब्दरत्नावली । (यथा, कथा-

चरितुसागरे । ३४ । २३६ ।
“लोकेश सर्वदा रक्षस्तुतुप्रवादेन किं पुरा ।

रामभजेन शुद्धापि त्वाक्ता देवी न जानकी ।”)
रामलवणं, स्त्री. (रामं रमणीयं जवजम् ।)

श्राव्यलवणम् । तत्पर्यायः । रोमकम् २
पाचात्याकरसम्भवम् १ । इति रत्नमाला ।

रामलवणं, स्त्री. (रामं रमणीयं वज्रभञ्ज ।)
त्वचम् । इति राजनिर्घण्टः । (रामस्य वज्रभञ्जम् ।)

रामप्रिये, वि ।
रामवीद्या, स्त्री. (रामा रमणीया वीद्या ।)

वीद्याविशेषः । यथा, शब्दरत्नावली ।
“कुक्षौ च कक्षपीवीद्या वीद्या तुमुन्मरारदी ।

सारस्वती केलिकला रामवीद्या वलाञ्छिता ।”
रामशरद्वृत्तः, पुं. (रामस्य शरद्वृत्तः ।) शरद्वृत्तमिदः ।

तत्पर्यायः । रामकाण्डः २ रामवाचः १
रामेष्टः ४ अपर्यन्दकः ५ दीर्घः ६ रूपप्रियः ७ ।

तस्य मूलगुणाः । इवदुल्लभम् । वचिप्रदम् ।
रसे अल्लभम् । जवायत्वम् । पित्तकारित्वम् ।

कषवातनाशिनम् । इति राजनिर्घण्टः ।
(रामचन्द्रस्य वाचोऽपि ।)

रामश्रीतला, स्त्री, आरामश्रीतला । इति राज-
निर्घण्टः ।

रामसखा, पुं. (रामस्य सखा ।) “राजाहः सखि-
भ्यवृत् ।” ५ । ४ । ८१ । इति टच् । सुधीवः ।

इति शब्दरत्नावली ।

रामाय

रामसेवकः, पुं, भूषिकः । (यच्च पर्यायो वचा, —
“किराततिलः किरातः कटुतिलः किरातकः ।

काळतिलो नाथतिलो भूषिको रामसेवकः ।”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमेभागे ।)

कटपनः । इति राजनिर्घण्टः ।
रामा, स्त्री. (रमते रमयतीति वा । रम +

ज्वलादित्वात् खः । टाप् । रमतेऽनयेति ।
करखे चन् वा ।) उत्तुल्लङ्घ्यविशेषः । इन्ध-
मरः । २ । ६ । ४ । गीतकलाभी रमते रामा ।

इति भरतः । (यथा, भागवते । ३ । २३ । ४३ ।
“विभक्त्य नवधात्मा न मानवीं सुरतोत्सुकाम् ।

रामी निरमयन् रेमे वनपूमान् सुहृत्तवत् ।”)
योवा । (यथा, रघुः । ५ । ४८ ।

“ स विह्वलवन्धुतुल्यमूर्ध्नं
भध्याप्यपर्यन्तरथं सञ्चिव ।

रामापरिचागविह्वलसंघं
सेनानिवेशं तुलुनं चकार ।”)

हिङ्गु । नदी । इति मेदिनी । हिङ्गुलम् । इति
शब्दरत्नावली । अतकयटकारी । यजकम्पा ।

आरामश्रीतला । अशोकः । मोरोचना । इति
राजनिर्घण्टः । बाला । गैरकम् । इति शब्द-
चन्द्रिका ।

रामायकं, स्त्री. (रामस्य चरितान्वितं अथर्वं
शास्त्रम् ।) रामेय रावणवधकाव्यम् । इति

त्रिकाङ्कशेषः । तच्च शतकोटिर्लोकम् । यथा ।
स्त्रान्दे पातालखण्डे अयोध्यामाहात्म्ये तत्रज-
तीर्थाश्रमवर्णनप्रस्तावे ।

“श्रीपोत्था हृदि वनप्रं प्राचितसमकल्पम् ।
प्रोवाच वचनं ब्रह्मा तत्रागत्य सुखतुलतः ।

न निषादः स वै रामो नृगयाचर्तुमागतः ।
तस्य संवर्णनैव सुधीक्यत्वं भविष्यति ।

इत्युक्त्वा तं जगामाशु ब्रह्मलोकं सनातनः ।
ततः संवर्णयामास राचवं गन्धकीटिभिः ।”

कोटिभिः शतकोटिभिः । चरितं रघुनाथस्य
शतकोटिप्रवृत्तरमित्यन्वयोक्तोः । तच्च संपूर्णं

ब्रह्मलोकं इत्येतत्त्वम् । इह तु कुशलवैपदिष्टा
चतुर्विंशतिषाहस्रीत्यलम् । इति रामायण-

टीकायां नागोजीभट्टः । ७ । तथा हि ।
“प्राप्रराण्यस्य रामस्य वाक्कीकिर्भगवान् नृजिः ।

चकार चरितं कृतुं विचित्रपदमर्धवत् ।
चतुर्विंशत्यहसाणि श्लोकानासुक्तवान् नृजिः ।

तथा सर्गशतान् पञ्च वट् काकाणि तथोत्तरम् ।
इति रामायणे वाक्कीकीये वाककाण्डे १ सर्गः ।

संक्षिप्तरामचरित्रं यथा, —
“रामायणमयो वल्ले श्रुतं पापविनाशनम् ।

विष्णुनाथजनो ब्रह्मा मरीचिस्तुतुतः स्मृतः ।
मरीचैः कथ्यपल्लवजातु परल्लवजातु मङ्गः सुतः ।

मनोरिचाकुर्वन्मोक्षमूर्ध्नि राजा रघुः स्मृतः ।
रघोरजस्ततो जातो राजा दशरथो वकी ।

तस्य पुत्रास्तु चमरो महावनपरान्तमाः ।
कौशल्यायामभूतामो भरतः कैकयीपुत्रः ।

सुतो लक्ष्मणश्च भूमी सुमित्रायां वभूवतुः ।

रामाय

रामो भक्तः पितृमातृविभामिमादवाप्तवान् ।
 अन्धकारं यतो यच्छीं तादृक् प्रजयान् ह ॥
 विभामिभ्यश्च यज्ञे तु सुबाहुं न्यवधौडनी ।
 जनकस्य कृतं गत्वा उपयेमेऽयं जानकीम् ॥
 उर्मिकां जम्बुको वीरो भरतो माण्डवीं सुताम् ।
 शत्रुघ्नो वै कीर्तिमतीं कुशध्वजसुते च वै ॥
 पित्रादिभिरयोध्यायां गत्वा रामादयः स्थिताः ।
 युधाजितं मातुलञ्च शत्रुघ्नभरतौ गतौ ॥
 गतबोर्नृपवर्षेण राण्यं दातुं वसुदत्तम् ।
 रामाय न्येष्टुं पुत्राय कैकेया प्रार्थितं तदा ।
 चतुर्दशवमा वाचो बने रामस्य वाञ्छितः ॥
 रामः पित्रोऽपि तस्यैव जम्बुध्वज च सीतया ।
 राज्यञ्च लब्धवत्तुल्यं शत्रुघ्नैरपुरं गतः ।
 रथं तल्ला प्रयागञ्च चित्रकूटं गिरिं गतः ॥
 रामस्य तु वियोगेन राजा स्वर्गं समाश्रितः ।
 संस्तुत्य भरतजागात् रामं मातुलान्वितः ॥
 अयोध्यां समागत्य राण्यं कुर्वन् महाभते ।
 स नैच्छत् पादुके दत्त्वा राण्याय भरताय तु ॥
 विचिन्तितोऽयं भरतो रामराण्यमपाजयत् ।
 नन्द्यामे स्थितो भक्तो ह्ययोध्यां नाविशद्भ्रवी ॥
 रामोऽपि चित्रकूटाञ्च अन्तराश्रममाययौ ।
 गत्वा अभीक्ष्णं चागच्छन् दण्डकारण्यमागतः ॥
 तत्र क्षपेणसा नाम राक्षसीसार्द्धमागता ।
 निहन्तुं कर्त्तुं नासि च रामेणाप्यपराहिता ॥
 तत्प्रेरितः खरचागाद्वनस्थिराक्षया ।
 चतुर्दशसहस्रेण रक्षसां बलेन च ॥
 रामोऽपि प्रेययामास वाक्यैर्मपूरुषं तान् ।
 राक्षसा प्रेरितोऽभ्यागात् रावणो हरणाय हि ॥
 जगत्स्य स मारीचं जलान्धोऽयं विदधुः ॥
 सीतया प्रेरितो रामो मारीचं प्रजयान् ह ॥
 न्वियमायः स च प्राह हा सीते जम्बुध्वजि च ।
 सीतोक्तो जम्बुकोऽभ्यागाद्रामाश्च ददर्श तम् ॥
 उवाच राक्षसी माया नूनं सीता कृतं त्वेति सा ।
 रावणोऽन्तरमासाद्य अङ्गनादाय जानकीम् ॥
 जटापुत्रं विनिर्जित्य ययौ जङ्गां ततो बली ।
 अशोकवृक्षेणायां रक्षितां तामधारयत् ॥
 आगत्य रामः शून्यञ्च पर्णशालां ददर्श ह ।
 शोकं जलपानं जानन्त्या मार्गं कृतवान् प्रभुः ॥
 जटापुत्रञ्च संस्तुत्य तदुक्तो दक्षिणां दिशम् ।
 गत्वा सख्यं ततश्चक्रे सुयोधेय च राघवः ॥
 सप्ततलान् विनिर्भेदा शरैरानतपर्वणा ।
 बालिनञ्च विनिर्भेदा किष्किन्त्यायां हरिश्चरम् ॥
 सुयोधे कृतवान् रामो जम्बुध्वजे स्वयं स्थितः ।
 सुयोधः प्रेययामास वानरान् पर्वतोपमान् ॥
 सीताया मार्गं कर्त्तुं पूर्वतोऽयं समुद्भवान् ।
 प्रतीचीतुतरां प्राचीं दिशं गत्वा समागताः ॥
 दक्षिणान् दिशं ये च मार्गं यतोऽयं जानकीम् ।
 र्वाणं पर्वतान् दीपान् नदीनां पुलिनानि च ॥
 जानकीं ते ह्यपमृज्यो मरुते जलनिधयाः ।
 जम्पातिवचनान् श्लाघां हनुमान् कपिजङ्गलः ॥
 शतबोजनविस्तीर्णं पुण्ड्रं मकराजयम् ।
 अपमृज्य जानकीं तत्र अशोकवृक्षेनास्थिताम् ॥

१५४

रामाय

महितां राक्षसीभिश्च रावणेन च रक्षसा ।
 भव भार्येति वदता चित्तवली च राघवम् ॥
 अङ्गुलीयं कपिदेवः सीतां कौशल्यामब्रवीत् ।
 रामस्य तस्य दूतोऽहं शोकं मा कुर्व मेधिलि ॥
 अभिज्ञानञ्च मे देहि येन रामः स्मरिष्यति ।
 तत् श्रुत्वा प्रहरी सीता वीर्यं रत्नं हनुमते ॥
 यथा रामो नयेत् श्रीघ्नं तथा वाच्यं त्वया गते ।
 तथेतुल्यं तु हनुमान् वनं दिशं बभूव तत् ॥
 हत्वा च राक्षसांश्चान्त्वा नन्दनं स्वयमागतः ।
 सर्वैरिन्द्रजितो बाणैर्दृष्टा रावणमब्रवीत् ॥
 रामदूतोऽसि हनुमान् देहि रामाय मेधि-
 लीम् ॥
 एतत् श्रुत्वा प्रकुपितो दीपयामास पुच्छकम् ॥
 कपिजम्बुध्वजलाङ्गुलीं जङ्गमेवे महाबलः ।
 दग्धा जङ्गां समायातो रामपार्श्वं स वाजरः ॥
 जम्बा पलं मधुवने दृष्ट्वा सीतेनैव देयम् ।
 मथिरत्नञ्च रामाय रामो जङ्गां ययौ पुरीम् ॥
 वसुधैवः स हनुमान् जगदायः सलज्ज्वलः ।
 विभीषणोऽपि संप्राप्तः शरयं राघवं प्रति ॥
 जङ्गेनैवैव्यसिचन्द्रामास रावणानुजम् ॥
 रामो नलेन सेतुञ्च जलान्धौ चोच्छ्रिताय तम् ॥
 सुवेलावस्थितश्चैव पुरीं जङ्गां ददर्श ह ॥
 अथ ये वाजरा वीरा नीलाङ्गदण्डकादयः ॥
 धूमध्वान्धुध्वजान् नाम्बवत्सुखाक्षदा ।
 मैन्दहि विदुस्तुल्योऽपि पुरीं जङ्गां बभूवरे ॥
 राक्षसाञ्च महाकायान् कालाञ्जनचयोपमान् ।
 रामः सलज्ज्वलो हत्वा सकपिः सर्वराक्षसान् ॥
 विदुःपुच्छञ्च चूष्मान् वेदान्तकनरान्तकौ ।
 महोदरमहापार्श्ववतिकायं महाबलम् ॥
 कुम्भं निकुम्भं मत्तञ्च मकराञ्च स्रक्कम्पनम् ।
 प्रहसन् वीरसुम्भञ्च कुम्भकञ्च महाबलम् ॥
 रावणं जम्बुध्वजं च जलान्धौ राघवो बली ।
 निहन्तुं बाहू वज्राणि रावणम् यपातयत् ॥
 सीतां शुद्धां यद्येतावत् विमाने पुष्पके स्थितः ।
 सवानरः समायातो ह्ययोध्याप्रवरं पुरम् ॥
 तत्र राण्यं चकाराय पुत्रवत् पालयन् प्रजाः ।
 दशानमेघानाञ्च गयाशिरसि पातनम् ॥
 पिप्पलां विधिवत् जत्वा दत्त्वा दानानि राघवः ।
 पुत्रौ कुशलवौ दृष्ट्वा तौ च राण्येऽभ्यषेचयत् ॥
 एकादशसहस्राणि रामो राण्यमकारयत् ।
 शत्रुघ्नो लवञ्च हत्वा शैलूञ्च भरतः स्थितः ॥
 अगस्त्यादीन् सुग्रीन् श्रुत्वा श्रुत्वोत्पत्तिञ्च रक्ष-
 सान् ॥
 स्वर्गं गतो जनेः सार्द्धमयोध्यां वेत्ततामन्तकः ॥
 इति गारुड १४८ अध्यायः ॥ ७ ॥
 एतदतिरिक्तं वाङ्मयिकप्रणीतं सप्तविंशतिसर्ग-
 युक्तं सप्तसप्तश्लोकात्मकं सीताकर्तृकसप्तसप्त-
 रावणवधकाव्यरूपादुत्तमोत्तरकाव्यमस्ति । तस्य
 प्रथमसर्गापञ्चोका यथा,—
 “तमसातीरनिजलं सर्वेषां तपसां गुहम् ।
 वचसां प्रथमं ज्ञानं वाङ्मयिकं तपिपुङ्गवम् ॥
 विनयावततो भूत्वा भारद्वाजो महासुनिः ।

रामाय

पप्रच्छ सन्ततः शिष्यः कृताञ्जलिपुटो वशी ।
 रामायणमिति स्मृतं शतकोटिं प्रविष्टरम् ॥
 प्रणीतं भवता यच्च ब्रह्मणोके प्रतिष्ठितम् ॥
 श्रूयते ब्रह्मणा नित्यं नृपिभिः पित्रभिः सुरैः ॥
 पञ्चविंशतिवाचसं रामायणमिदं सुवि ।
 तदाकर्तितमस्माभिः सावशेषं महासुते ॥
 शतकोटिप्रविष्टारे रामायणमहाख्ये ।
 किं गीतमिह यन्नास्ति तन्मे कथय सुव्रत ॥
 आकर्ण्यदरिद्रः पृष्टं भरद्वाजस्य वै सुनिः ।
 हस्तामजकवत् सर्वं सस्मर शतकोटिकम् ॥
 ओमितुल्यं सुनिः शिष्यं प्रीत्या च वदतां वरः ।
 भारद्वाज चिरं जीव साधु स्मरितमद्य नः ॥
 शतकोटिप्रविष्टारे रामायणमहाख्ये ।
 रामस्य चरितं सर्वमाख्यं सत्यगौरितम् ॥
 पञ्चविंशतिवाचसं वृत्तं यत् प्रतिष्ठितम् ।
 वृत्तां हि सद्यः रामचरितं वर्तितं मया ।
 सीतामाहात्म्यसारं यत् विशिष्टाद्वय नोक्त-
 वान् ॥
 श्रुत्वावहितो ब्रह्मन् काकुत्स्थचरितं महत् ।
 सीताया स्मृतभूतायाः प्रकृतैश्चरितञ्च यत् ॥
 दत्त्वाद्यर्थे रामायणे वाङ्मयिकीये अदुस्तोतर-
 काव्ये आदिकाये प्रथमः सर्गः ॥ ७ ॥ अन्त्यं ब्रह्मणः
 पुराणीयोत्तरकाव्यमन्तर्गतं कथितमाध्यायादिक-
 हरपाञ्चोत्तरकाव्यमन्तर्गतं रामायणमस्ति ।
 तत्र अध्यात्मबालकाव्ये सर्गाः सप्तैव शम्भु-
 नोद्दिष्टाः षट्पुत्ररत्नशतश्लोकाः मोक्षप्रदा
 वृत्ताम् १ । अध्यात्मरामचरिते अयोध्याकाव्ये
 नवानां सगर्गाः सप्तशतानि श्लोकाः पुण्यमोक्ष-
 प्रदाः ५ । काव्येऽरण्येऽध्यात्मकाव्ये सर्गा द्विपञ्च
 परिचिन्ताः पञ्चशतानि श्लोकाः पापहराः
 पार्वतीश्लोकाः ३ । श्रीमदध्यात्मरामायणे उमा-
 महेश्वरसंवादे किष्किन्त्याकाव्ये नवमः सर्गः
 पञ्चशतानि श्लोकाः दुरितहरा पञ्चपञ्चाशत् ४ ।
 सुन्दरकाव्ये सर्गाः पञ्चैवाध्यात्मिकशब्दैर्
 प्रोक्तास्तीणि शतानि श्लोकाश्च सुवचनपाप-
 हराः ५ । काव्ये युद्धात्मके सर्गा नवसप्त नील-
 कण्ठोक्ताः सार्द्धकादशशतश्लोका मनुचंख्यायुता-
 पुण्याः ६ । अध्यात्मोत्तरकाव्ये सर्गाः यज्ञ-
 संख्या प्रचिन्ता ऋतुशतसंख्याश्लोकाः ७ ।
 पुराणसंख्याञ्च पुरा हरेः श्लोकाः ।
 “पाञ्चके परमेश्वरेण गदिते अध्यात्मरामायणे
 काव्येः सप्तभिरन्वितेऽतिशुभे सर्गास्तुः-
 वटिकाः ।
 श्लोकानाम् शतद्वयेन सहिता युक्तानि चत्वारि
 वा-
 हसंख्येय समासतः श्रुतिश्रुति कृतानि तत्पा-
 र्थतः ॥”
 इत्यध्यात्मरामायणम् ॥ ७ ॥
 अपरं रामचरितं सप्तविंशतिसर्गोपाख्यकदेव-
 त्तोक्तवाग्दत्तवामनमहाराजामयमस्ति । तत्र
 प्रथमार्धे अष्टाविंशत्सर्गशतवर्गाः । तस्य
 आद्यतमश्लोको यथा,—

राजः

श्रीवाङ्मयविशेषः ।

“उपशमप्रकरणादवकारमिदं शब्दः ।
तन्निर्वाणप्रकरणं ज्ञातं निर्वाणराशि वत् ॥१॥
व इमं शब्दवाचिणं विधिं रामवशिष्ठयोः ।
सर्वाङ्गीरपि अवकाशमुच्यते ब्रह्म कथ्यते ॥२॥
उत्तरार्द्धे षोडशोत्तरदिशततमः । तस्या-
द्यन्तर्गतौ यथा,—

श्रीराम उवाच ।

“नेष्वाङ्गीरात् कल्पनात्मात् तनुः पतति

रोहितः ।

अथमेतत्तो ज्ञानं सम्भवत्तां जीवतः ॥ १ ॥
यत् तर्कं खल्विदं ब्रह्म तत्त्वानिति च स्मृतम् ।
श्रुत्वा श्रुदीयते वाचि तस्मै ब्रह्मात्मने नमः ॥ २ ॥
अत्राहौ वैराग्यप्रकरणयः । द्वितीयो सुसु-
यः । तृतीयो उत्पत्तिः । चतुर्थः स्थिति-
यः । पञ्चमः सकलपदप्रयः । षष्ठः प्रक-
रणे निर्वाणयः । पूर्वार्द्धे षटीकय-
संख्या ११६०० । उत्तरार्द्धे षटीकयसंख्या
११६०० । इति श्रीमहारामायके निर्वाणप्रक-
रणे वाचकास्ते मोक्षोपाये देवभूतोक्ते ज्ञानि-
शतवाङ्मयां संज्ञितायां वाशिष्ठे ब्रह्मदर्शने
उत्तरार्द्धे षोडशोत्तरदिशततमः सर्गः ।

रामाजिज्ञानकामः, पुं, (रामाजामाजिज्ञानस्य
कामोऽभिप्रायो यस्मात् ।) रक्ताब्जः । इति
राजनिर्घण्टः ।

रामावचोकोपमः, पुं, (रामावचोकोपः, श्रीरामनयो-
पमा यत्र ।) चक्रवाकः । इति राजनिर्घण्टः ।
रामिकः, पुं, रमणम् । कामः । इति मेदिनी ।
जे, १२७ ।

रामः, पुं, (रम्भस्य विकारः । रम्भ + “पला-
शादिभ्यो वा ।” ४ । १ । १४१ । इत्थम् ।)
त्रये वैखान्तो दृक् । रम्भो वैखः तस्य
विकारः । इत्यमरभरतौ । २ । ७ । ४५ ।

रावणं, स्त्री, पीडा । इति काचित् शब्दरत्ना-
वली ।

रावमाटी, स्त्री, नदीस्रोतोविशेषः । आम्बोद्
इति भाषा । यथा,—

“पूरोदि पावसङ्कारो रावमाटी समाहरे ।”

इति शब्दरत्नावली ।

राजः, पुं, राजतृणनिर्यासः । धुना इति भाषा ।

तत्पर्यायः । वर्णरसः २ साजः ३ कनक-
कोट्यः ४ कलनः ५ साजनिर्वाणः ६ देवदः ७
श्रीतजः ८ नक्षत्रः ९ साजः १० वर्ण-
निर्वाणः ११ सुरभिः १२ सुरधूपः १३ यक्ष-
धूपः १४ अपिब्रह्मः १५ कलः १६ कल-
जः १७ । अस्य गुणाः । शिशिरत्वम् ।
स्निग्धत्वम् । कषायत्वम् । तिक्तत्वम् । संघ-
नम् । वातपित्तस्फोटकघ्ननाशिलम् । अस्य
पानविषगुणौ । शिशिरत्वम् । प्रदरामयशानि-
कारित्वम् । इति राजनिर्घण्टः । अपि च ।

“राजसु वाक्विद्याविकृता वर्णरसः स्मृतः ।

देवधूपो ब्रह्मधूपस्तथा वर्णरसश्च वः ।

रावणः

राजो हिमो गुरुकिलः कर्वावो पादको हरेत् ।

श्रीवाङ्मयविशेषः ।

यद्भवत्वादिद्विधाचरतातीसारवाचनः ॥”

इति भावप्रकाशः ।

राजकार्यः, पुं, (राजस्य साजःस्य कार्यं यत्र ।)

साजःस्यः । इति राजनिर्घण्टः ।

रावः, पुं, (रवन्मिति । रवञ्जनी + भावे
वञ् ।) शब्दः । इति शब्दरत्नावली । (यथा,
महाभारते ॥ १ । २१ । १८ ।

“गम्भीरं तिमिमकरोयस्कुलं तं

गर्जनं जलचररावरोदनादैः ।

विस्तीर्णं दृष्टशतस्वरप्रकाशं

तेऽगार्धं निधिसुखमम्भसामननम् ॥”)

रावणः, पुं, (रवणस्यापत्यमिति । रवण +

“श्रिवादिभ्योऽण् ।” ४ । १ । ११२ । इति

अण् । यद्वा, रावयति भीषयति सर्जयति ।

र + क्तिच् + क्तुः ।) कङ्काधिपतिः । तत्पर्यायः ।

पौलस्त्यः २ रवः ३ लङ्केशः ४ दशकम्बरः ५ ।

इति हेमचन्द्रः ॥ दशकच्छः ६ निकवात्मजः ७

रावसेनः ८ लङ्केशः ९ पराक्रमीवः १० दशा-

ननः ११ । इति शब्दरत्नावली । कङ्कापतिः १२

दशास्यः १३ । इति जटाधरः । (अस्य

निराकर्तृत्वात्, रामायणे ।

“यस्माज्जोकवयं चेतद्रावितं भयमागतम् ।

तस्मात्त्वं रावणो नाम नाम्ना वीरो भवि-

ष्यसि ॥”)

तस्योत्पत्तिनाशौ यथा,—

इति भाषा ।

“मानवस्य नरेण्यन्त आसीत् पुत्रो दमः किल ।

नवमस्तस्य दयादक्षयविभूरिति स्मृतः ॥

तस्य कन्या इक्ष्वाकु रूपेणाप्रतिमा सुवि ।

पुत्रद्वयाय स राजर्विंशति कन्या प्रथपादयत् ॥

अधिरैक्ष्वाक्यो यस्यां विभवाः समपद्यत ।

तस्य पत्न्यस्तस्य च पूर्वा वै देवविंशती ॥

प्लुष्टं वैश्रवणं यमे कुक्ष्यं देवविंशती ।

जिपादं सुमहाकायं स्थूलशरीरं महाहनुम् ॥

अष्टदंष्ट्रं हरिश्मन्तुं शङ्कुकर्णविकीर्णितम् ।

पिङ्गलं नाम संद्वयं पिता तस्याजवीततः ॥

कुत्सायानु कुशन्तोऽयं शरीरश्चेदमुच्यते ।

कुशरीरत्वाच्च नाम्ना तेन वै स कुवेरकः ॥

अर्धो कुवेरो जनयद्विशुतं नलज्जरम् ॥

रावणं कुम्भकर्णश्च कन्या रूपेण्युता तया ।

विभीषणं चतुर्थेन नैकप्यजनयत् सुतम् ॥

शङ्कुकर्णो दशग्रीवः पिङ्गलो रक्तमङ्गलः ।

चतुष्पाद्विंशतिभुजो महाकायो महाबलः ॥

जाह्नवजनभिर्भो महर्कोहितयौव एव च ।

निसर्गाहावयः क्रूरः स रावण इति स्मृतः ॥

शिरय्यकशिपुस्त्रासीत् स राजा पूर्वजन्मनि ॥

चतुर्थ्यामां राजा तु त्रयोदश स रावणः ॥

ताः पञ्चकोटौ वर्णां चत्वारः संख्या

हिजेः ।

निवृत्तानामेकवर्षः संख्याविज्ञिराहृतः ॥

राशिः

वर्षेणैव बह्वर्षाणि वर्णां हि स रावणः ।

देवतानां पितृणाञ्च वीरं ज्ञत्वा प्रजामरम् ॥

नेतायुगे चतुर्थेऽपि रावणस्यैवः यथा ।

रामं हास्यरं प्राप्य समयः स्वमोषिवान् ॥”

इति बह्विपुराणे वाराहप्रादुर्भावनामाध्यायः ॥

रावणमङ्गा, स्त्री, (रावणेन जता मङ्गा ।) सिंह-
देशस्यनदीविशेषः । यथा,—

इति भाषा ।

“दिवकरस्तस्य महामहिमो

महासुरस्योत्तमरत्नवीजम् ।

अखण्डयुक्तोत्ता चरितं प्रतप्ते

निखिण्णनीलेन नभस्तलेन ॥

सेना सुराणां समरेण्यजं

वीर्यावधेपोहतमानसेन ।

कङ्काधिपेनाहं पयं समेत

खभानुनेव प्रसभं विरुद्धम् ॥

तत् सिंहलीचावतितम्ब-
विचोभितागाधमहाह्वयाम् ।

पुगहुमावहतद्वयायां

सुभोच खर्ग्यः सहिषुतमयाम् ॥

ततः प्रभृति सा मङ्गा तुष्णपुण्यपकोदया ।

नाम्ना रावणमङ्गलि प्रथिमानसुपागता ॥

ये तु रावणमङ्गायां जायन्ते कुलविन्दकाः ।

पद्मरागा वनं रागं विभाषाः खल्वुटाक्षिणः ॥”

इति गावर्क ७० अध्यायः ।

रावणारिः, पुं, (रावणस्य अरिः शत्रुः ।)

श्रीरामः । इति जटाधरः । (यथा,—

रावणारिम् ॥”

इति मञ्जानाटकम् ।)

रावणिः, पुं, (रावणस्यापत्यमिति । वारण +

रावणस्यैवपुत्रः । स च रत्नजित् । यथा,—

इति हेमचन्द्रः । १ । ३७० ।

(यथा, महाभारते ॥ १ । २८७ । १२ ।

ततो गुरुतरं यजमातिहृष्टजिह्वा वरः ॥”

रावणपुत्रमात्रे । यथा, भट्टिः । १४ । ७६ ।

प्रादुर्गुर्वक्तः क्रुद्धाः सर्वे रावणयोऽङ्गदम् ॥”)

राश, ऋ ङ शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-

आत्म०-अक०-सेट ।) दन्तान्त्रोऽयमिति गद्-

धिः । रासभः खरः । दुर्गधिः च । रमं

तानयान् मत्वा उवाहौ ह्यं ज्ञत्वा रश्मि-

शब्दं श्रुत्वादिताम् । अ, अरराश्रुत् । ङ,

राशते । इति दुर्गादायः ।

राशिः, पुं, (राशते इति । राश शब्दे + रश् +

यद्वा, अनुते आग्रीतीति । अन् आग्री + “अशि-

पकायो वक्ष्ययुक्तौ च ।” उवा० ४ । १३२ ।

इति इण् ङागमः ।) आन्नादिष्वङ्गः ।

तत्पर्यायः । पुङ्गः २ उत्तरः ३ कूटम् ४ ।

राशिच

रुचः सहस्रस्यैव चरते मोक्षकारिणः ।
तस्याधिपस्यभूमिस्तु ज्ञेयवचनधराय ।
ज्योतिषयोः समं भद्रप्रत्याचनपरिपद्यैः ।
जीवावाहकश्चिद्युगं गौतमनैकशिक्षिणः ।
खितं ज्योतिरा रतिमिदं विहारोऽवनिरस्य तु ।
मिथुनं नाम विख्यातं राशिर्देवात्मकः स्मृतः ।
कर्कः कुम्भीरेव समः सज्जितः प्रकीर्तितः ।
केदारवापीपुलिनविनिष्ठावनिरैव च ।
विंशस्तु पर्यन्तारण्यदुर्गकन्दरभूमिषु ।
वसते व्याघ्रपत्नीषु गङ्गरेषु गुहासु च ।
या हि प्रदीपकसुरा नावाकृष्टा च कन्यका ।
चरते ज्योतिरस्थाने वसते तदनेषु च ॥
तुलापाणिच पुष्यो वीर्यापणविचारकः ।
नगराभ्रि शालासु वसते तत्र नारदः ।
सहवस्त्रीकसचारी रुचिको रुचिकाजतिः ।
रुच्योमयकीटोऽष्टपाशायादियु संस्थितः ।
धनुस्तुरङ्गजघनो दीप्यमानो धनुर्धरः ।
वाजिभूरोऽष्टविष्टीरः स्याथी युद्धवनादिषु ।
नगास्त्रो मकरो जघनः । रुचस्तन्त्रः पञ्चाङ्गदः ।
मकरोऽथौ नदीचारी वसते च महोदधौ ।
रिक्तकुम्भश्च पुष्यः स्तन्यधारी जलामृतः ।
• दूतशालाचरः कुम्भस्याथी शौचिकसङ्ग्रहः ।
मीनरूपत्वमावृत्तो मीनस्त्रीयांश्चवचरः ।
वसते पुण्यदेशेषु देवप्राङ्गणपूजकः ।
जघनं मदितं तुभ्यं मेवादीनां महामुने ।
न कस्यचित्त्वयास्त्रियं गुरुमेतत् पुरातनम् ॥

एतन्मया ते कथितं सुरैर्
यथा विनेत्रः प्रममाथ यज्ञे ।
पुण्यं पुराणं परमं पवित्रं
संश्रुतं पापहरं शिवम् ॥”

इति श्रीवामनपुराणे पुनस्त्यनारदसंवादे चर-
कजितः पञ्चमोऽध्यायः ॥

राशिचक्रं, ज्योतिषः (राशीनां चक्रम्) मेवादि-
द्वादशराश्यादियुक्तवृत्तम् । तस्य नामान्तरं
भचक्रं ज्योतिषचक्रम् । यथा,—
“सप्तविंशतिभेज्ज्योतिषचक्रं स्तिमितवायुगम् ।
तदकीर्णो भवेद्राशिर्नवर्षचरवाहितः ॥”

इति दीपिका ॥ ॥

तद्विवृतं यथा,—

“भचक्रं कुम्भोऽष्टमाश्विनं प्रवहानिलैः ।
पर्यन्तजघनं तत्रहा यज्ञकथा यथाक्रमम् ॥
उपरिस्थस्य महतीकथाप्राधःस्थितस्य च ।
महता कथया भागा महान्तोऽप्यास्तथा-
व्या ॥
कावेनास्मिन् भगवं भुङ्क्तेऽप्यभमवाश्रितः ।
यज्ञः कावेन महता मङ्गले महति भ्रमन् ॥
खण्डया तु बहून् भुङ्क्ते भगवान् शीत-
दीधितिः ।

महता कथयामासुः ततः खण्डः शनेचरः ।
महोदधः क्रमेण स्युस्तुत्यां दिवसाधिपाः ।
वर्षाधिपतयस्तद्गत् ज्योतिषाः परिकीर्तिताः ।
कर्तुं क्रमेण राशिर्नो मासानामधिपाः स्मृताः ।

राशिच

राशिच

होरेषाः सन्ततववाहयोः क्रमशस्तथा ।
भवेद्वक्त्रा तोमोऽश्वमेधं वदितार्कितम् ।
सर्वोपरिहात् भवति बोजनेस्तेभेमकम् ॥”
तत्र कथाक्रममाह ।
“ब्रह्मास्मिन् परिधर्षोमकथाभिधीयते ।
तन्मध्ये भ्रमन् भानामधोऽधः क्रमशस्तथा ।
महामरेण्यभूपुसख्यं मुक्तं मुक्तैवः ।
परिधर्मन्वधोऽधः स्याः सिद्धविद्याधरा चनाः ॥”
इति सूर्यसिद्धान्तः ॥ ॥

यज्ञकथयचक्रसंयोगे पञ्चविंशत्यनकं राशिचक्रं
यथा,—

“राशिचक्रं प्रवक्ष्यामि वृषाणां हितकाम्यया ।
रविर्ज्योतिषा सौम्यस्तेषु चक्रे समागते ।
जलपातो भवेत् सत्यमित्युक्तं विष्णुयामले ॥
रविर्ज्योतिषा मुक्तस्तेषु चक्रे समागते ।
वायुपातो भवेत् सत्यमित्युक्तं विष्णुयामले ॥
रविर्ज्योतिषा भौमस्तेषु चक्रे समागते ।
अग्निपातो भवेत् सत्यमित्युक्तं ब्रह्मयामले ॥
रविर्भौमस्तथा राहुस्तेषु चक्रे समागते ।
लोहपातो भवेत् सत्यमित्युक्तं वज्रयामले ॥
रवौ राहुस्तथा केतुस्तेषु चक्रे समागते ।
पाशास्त्रपातोऽपि भवेदित्युक्तं भाग्ययामले ॥”
इति नरपतिजयचर्यायां तुम्बुरचक्रे राशि-
चक्रम् ॥ ॥ जातकराशिचक्रम् । यथा,—
“तन्वादिशयपर्यन्तं राशिचक्रं चरस्थितम् ।
तत्र बुद्धाप्यमतयो जल्पयन्ति वृथा वृथा ॥”

इति पञ्चखरा ॥ ॥

मन्त्रयज्ञोक्तराशिचक्रम् यथा । आगमकल्प-
हमे ।

“रेखाद्वयं पूर्वपरागतं स्यात्
तन्मध्यतो यान्यङ्गवेरमिदात् ।
एकैकमीशाननिशचरे तु
कुशाश्रवाद्योर्विकलिखेततोऽर्चान् ॥
वेदाभिवृद्धिगुणश्रवणाच्चिदस्थान्
पञ्चैषुवागशरपञ्चचतुर्यार्णान् ।
मेवादितः प्रविकलिखेत् सकलास्तु वरान्
कन्यागतान् प्रविकलिखेद्य द्वादशवर्णान् ॥”

तथा,—

“नाकं गौरं खरं शोणं शमी शोभति राशिषु ।
क्रमेण मेदिता वर्णाः कन्यायां द्वादशः स्मृताः ॥”
तेन अथ आ इ ई मेघः । उ ऊ ऋ एवः ।
अह ल ल मिथुनम् । ए ऐ कर्कटः । ओ औ
सिंहः । अं अः श्र व स ज चाः कन्याः ।
कवर्गस्तुला । चवर्गो रुचिकः । टवर्गो धनुः ।
तवर्गो मकरः । पवर्गः कुम्भः । यवर्गो मीनः ।
खराशीनामशुक्लं मन्त्रं भजेत् । तथा च ।
“खतारराशिकोष्ठानामशुक्लान् भजेन्नमून् ॥”
इति वचनात् ॥

“राशीनां शुद्धता ज्ञेया कथं चक्रं नृतिं कथम् ।
खराशेमेन्द्राश्वनं मन्त्रगीयं विचक्षते ॥”
यदा तु खराशेरश्वनं तदा वाधकनामाद्यचर-
सम्बन्धिनं राशिं यज्ञीनां मन्त्रेण ॥

राशिच

“वाधाद्यचरराश्वनं मन्त्रेण वाधकाचरम् ॥”
इति रामाचनचन्द्रिकावृत्तवचनात् । तथा,
“अज्ञाते राशिचक्रे नामाद्यचरराशितः ॥”
इति तन्त्रराशिः ॥

“तेन मन्त्राद्यचरं नामाद्यचरं च ।
मन्त्रेण द्युहि वक्तुं वाद्यचरं द्वादशम् वा ।
रिपुमेन्नाद्यचरं स्यात् तेन तस्याहितं भवेत् ॥
एक पञ्च नव बान्धवाः स्मृताः
द्वौ च षट् च दशमाश्च विषकाः ।
वज्रचक्रसुनयसु पोषकाः
द्वादशाद्यचतुरसु वातकाः ॥”

इति विष्णुविषयम् ॥

रामाचनचन्द्रिकावृत्तवचनात् । शम्भो तु वक्तुं
वर्जनीयम् । तथा च ।

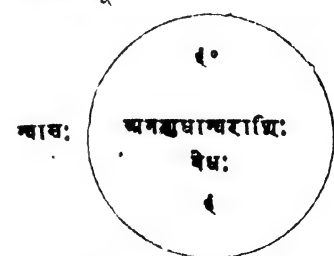
“वडाष्टमद्वादशानि वर्जनीयानि यज्ञतः ॥”
इति वचनात् ॥

तन्त्रान्तरे ।
“जयं धनं आहवन्पुत्रशत्रुकलजकाः ।
मरणं धर्मकर्मयया द्वादश राशयः ॥
नामाशुक्लपमेतेषां शुभाशुभफलं जमेत् ॥
जये सिद्धिस्तथा जितं धने धनसम्पत्तिः ।
आतारि आहवन्पुत्रशत्रोः शुभविषयः ॥
पुत्रे पुत्रविषयः स्यात् वन्धो बान्धववत् प्रियः ।
कलने मध्यमा प्रोक्ता मरुते मरणं भवेत् ॥
धर्मे धर्मेविषयः स्यात् सिद्धिः कर्मसंस्थितः ।
आये च धनसम्पत्तिर्ये च सचित्तवचः ॥”
वेद्यचक्रे तु शत्रुस्थाने वन्धुरिति पाठः । इति
तन्त्रवारः ॥

राशिचक्रवहारः, पुं, (राशिचक्रवहारः) । प्रत्य-
राशिपरिमाणापकाङ्क्षः । तद्विवरणं यथा,—
अथ राशिचक्रवहारे करवचनं वृत्तम् ।
“अनख्यु दशमांशोऽष्टम्येकादशः
परिधिनवमभागः शूकधाम्येषु विधः ।
भवति परिधिवृत्ते वर्गिते विधनिज्ञे
धनगणितकराः स्युर्मागधास्ताश्च आर्यः ॥”
उदाहरणम् ।

“समभुवि किञ्च राशिर्नः स्मृतः शूकधाम्यः
परिधपरिमितिः स्याद्वृत्तवृत्त्यंशोऽथ ।
प्रवद गणक आर्यः किञ्चिन्नाः सन्ति तज्जि-
नय पृथग्वचनान्येः शूकधाम्येषु धीवम् ॥”

अथ शूकधाम्यराशिमानावबोधनाय

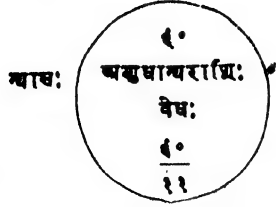

परिधिः ६० । विधः ६ । परिधिः वडाष्टः १० ।
वर्जितः १०० । विधः ६, निजः । कन्याः
आर्यः ६०० ।

राशिः

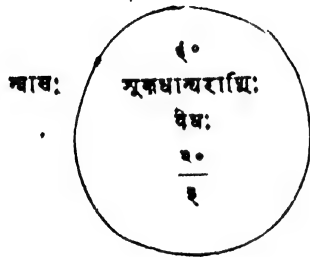
अथान्यराशिमानानयनाय

परिधिः ६० । वेधः ११ । जातं

फलम् ५४५ $\frac{५}{११}$ ।

अथ मूलधाम्यराशिमानानयनाय

परिधिः ६० । वेधः १ । खार्थः ६६ $\frac{२}{१}$ ।

अथ भित्तान्तराशिकोषखण्डराशिप्रमाणावयने करवत्फलं दत्तम् ।

“द्विवेद्यन्त्रभागैकनिष्ठातु परिधिः फलम् ।

भित्तान्तराशिकोषखण्डराशिः खगुलभाजितम् ॥”

उदाहरणम् ।

“परिधिर्भित्तमस्य राशेऽंशत्करः किल ।

अनःकोषस्थितस्यापि त्रियुक्तः करः सखे ॥

वहिः कोषस्थितस्यापि पञ्चमनवसमितः ।

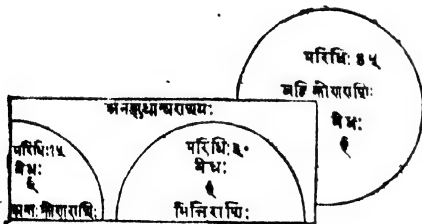
तिहामाचक्षु ये विप्रं वनहस्तान् पृथक् पृथक् ॥”

अत्रापि खलादिधाम्यानां राशिमात्राव-

बोधनाय अष्टलक्षणवत् ।

तत्राहवत्खलाधाम्यराशिमानबोधकं खेजम् ।

आयः

अथान्यस्य परिधिः ६० । दिनः ६० ।

अनः १५ । चतुर्थः ६० । अपरः ४५ । ख-

भाजकं $\frac{४}{१}$ निरः ६० । यथा वेधः ६ । अथः

अथ तुल्यमेतावन्त एव खार्थः ६०० । एतत्-

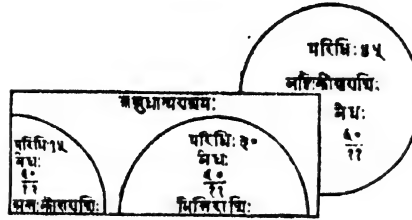
खगुलभाजितं जातं पृथक् पृथक् फलम् १०० ।

१५० । ४५० ।

राशिः

अथान्यराशिमानानयनाय

आयः

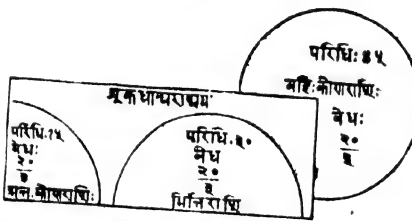
पूर्ववत्खेजयानां खगुलगुणितपरिधिः ६० ।

वेधः ११ । फलानि २०२ $\frac{२}{११}$ । ११६ $\frac{४}{११}$ ।

४०६ $\frac{१}{११}$ ।

अथ मूलधाम्यराशिमानानयनाय

आयः

अत्रापि पूर्ववत् खेजयानां खगुलगुणितः

परिधिः ६० । वेधः १ । फलानि १११ $\frac{१}{१}$ ।

१६६ $\frac{२}{१}$ । ५०० ।

इति लीलावत्या राशिखण्डारः समाप्तः ॥

राशं, पुं, खी, (राशते इति । राश + “ख-

धातुभ्यः कृत् ।” उवा० ४ । १५८ । इति कृत् ।

ब्रह्मति वः । विषयः । (यथा, मनुः । ६ ।

२५४ ।

“अष्टासंस्तकारान् यस्तु कर्त्तुं यच्छाति पार्थिवः ।

तस्य प्रकृत्यते राशं खगां परिहीयते ॥”

उपपदः । इत्यमरः । ३ । ३ । १८४ । विषयो

जनपदः । उपपदो मरकादिः । इति भरतः ॥

(राशपालननियमसूक्तं महाभारते १२ ।

८७ अध्याये द्रष्टव्यम् ॥ पुं, पुनरुक्तवैश-

जातस्य काशेः पुनः । यथा, भागवते । ६ ।

१० । ४ ।

“काशस्य काशितुपुनो राशो दीर्घतमः

पिता ॥”

राशनिवासी, [न] पुं, (राशे निवसतीति ।

नि + वस् + निनि ।) जातपदः । द्विवासी ।

इति त्रिकाश्रयः ॥

राशिका, खी, (राशं उत्पत्तिस्थानत्वेनाख्युल्ला

इति । राश + उल् । टाप् ।) कण्टकारिका ।

इत्यमरः । २ । ४ । ६३ । (पुं, राशवासी ।

जातपदः । यथा, मनुः । ३० । ६१ ।

“यत्र खेते परिध्या जायते वर्षद्वयकाः ।

राशः

राशिकैः सह तत्राहं विप्रमेव विवक्षति ॥”

राशपतिः । यथा, हरिवंशः । १५ । १०—१८ ।

“कुम्भाक । मन्त्रिणां मेघ । प्रीतीर्गच्छितव

सुमत ।

सुमतन्ने विजानामि राशिकोऽस्तु भवविह ।

सद्वातिपद्यः सुसुखी निर्वृत्तोऽस्तु भवविह ।

राशवत् ते मया दत्तं चिरं जीव समा-

अवातु ॥”

राशियः, पुं, (राशेऽधिष्ठितः । राश + “राश-

वारपाराद् घञौ ॥” ४ । २ । ६९ । इति वः ।

यथा, राशे जातः । “तत्र जातः ॥” ४ । ३ ।

२५ । इति वः ।) नाबोक्तौ राशप्रमाणः ।

इत्यमरः । ३ । ३ । १४४ । (राशप्रमाणः ।

यथा, महाभारते । १२ । ८५ । १२१ ।

“ततः संप्रत्येकाद्वा राशियश्च च दृश्यते ॥”

राशियः, पुं, (राशे भव इति । राश + टः ।)

नाबोक्तौ राशप्रमाणः । इति विमचक्रः । २ ।

२४ । राशवत्त्वनिनि, नि । (यथा, महा-

भारते । १२ । ८७ । ६ ।

“धाम्यं विरह्यं भोगेन भोक्तुं राशियसङ्गतः ॥”

राश, उ अ शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-

आत्म०-अक०-सट् ।) इत्यान्तोऽयमिति मन्-

विहः । राशभः खरः । दुर्गविहस्विमं ताल-

बान्नं मत्वा उवादी कुस्वं ज्ञत्वा रक्षितशब्दं

सुत्पादितवान् । ख, अररासत् । उ, राकते ।

इति दुर्गादासः ॥

राशः, पुं, (राशमिति राशतेऽनेति वा । राश

शब्दे + भावे अधिकरणे वा घञ् ।) कोका-

हलः । आनः । भावाशब्दलकः । गोपानी

क्रीडामेदः । इति मेदिनी । से, ११ । तस्य

विधिर्यथा,—

“कार्तिकीपूर्वमायां ज्ञत्वा तु राशमङ्गलम् ।

गोपानी शतकं ज्ञत्वा गोपीनी शतकं तथा ।

श्रितायां प्रतिमायां वा शीलकं राधया सह ।

भारते पूजयेत् ज्ञत्वा चोपहारानि योक्ते ॥

गोकुले च वसेत् सोऽपि यावदे ब्रह्मो बवः ।

भारतं पुनरागत्य हरिभक्तिं कर्मदुष्टवम् ॥

क्रमेण सुदृढं भक्तिं ज्ञत्वा मर्त्तं हरेरपि ।

देवं ज्ञत्वा च गोकुलं पुनरेव प्रयाति च ॥

तत्र ज्ञत्वा च साक्ष्यं संप्राप्य पार्श्वतो भवेत् ।

पुनस्तत्पतनं नास्ति अरान्मनुजरो महान् ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिसूक्ते २५ अध्यायः ।

विस्तारस्तु शीलकलक्षणसूक्ते १८ अध्याये

श्रीमद्भागवतीयरासपञ्चाध्यायेषु च द्रष्टव्यः ॥

कस्यचित्कते कस्यतदवयवम् । अथ विधि-

र्यथा,—

“कार्तिके पौर्णमास्यां राश्याया महाभिनि ।

मन्त्रयोः प्रकर्त्तव्या महाविभवविकारेः ।

इह लोके सुखं प्राप्य अन्ते विष्णुपुरं व्रजेत् ।

पूजा कार्त्तव्येन तु व्रजेत् श्रेष्ठं मञ्जुवन्द्यैः ।

गीतेर्नानाविधैर्वाद्यैर्नख्यैर्वाद्यैर्वाद्यैः ।

इत्येवैराज्ञानातीतैरुपायां चोक्तैः ।

रासना

“तेर्वक्षितस्तत्र पलाभायं ज्ञात्वा हंस्वर्गा वाक्ष-
ज्जानां कुलं पुनः प्रविशन् तेषां शीलं प्राय-
क्षितपूर्वकं पुनरुपनयनाद्याचारमरोचयन्
अप्रियं पश्यन् वानरतुल्यान् भट्टाचारान्
मूढप्रवाडुपेति । तस्मातिरासेन वानरजाति-
क्षिप्तवा स्त्रियां मिथुनीभूय परस्परतुलोदीच-
क्षेन विस्तृते जीवितावधिर्मरवकाशो येन ।”
इति तट्टीकायां श्रीहरनामो ॥ ७ ॥)

चन्द्रमासस्तमाद्यैश्च भूषणैश्च विभूषितम् ।

“राजावाकाख्यवागीशः ।” उवा. ३. १४ ।
इति नप्रत्ययेन बाधुः ।) अनामज्ञांतकता-

राहुः

विशेषः । राघन इति हिन्दी भाषा । तत्-
पर्यायः । नाकुली २ सुरसा ३ सुगन्धा ४ मन्व-
नाकुली ५ नकुलेटा ६ भुजगाची ७ हन्नाको-
सुवहा ८ । इत्यमरः । नाकुल्यादिपञ्चकं
राक्षायां । नकुलेटादिपञ्चकं सर्पाण्यामि-
त्याहुः । इति तट्टीकायां भरतः । रक्षा १०
श्रेयसी ११ रसना १२ रसा १३ सुगन्धिका १४
रसा १५ अतिरसा १६ भोजगन्धिका १७
सर्पागन्धा १८ पल्लवा १९ । इति जटाधरः ।
अस्या गुणाः । गुणत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्ण-
त्वम् । विषवातासकाशशोषकम्प्योदरक्षेत्रिणाश्रि-
त्वम् । पाचनत्वम् ।
“राक्षा तु त्रिविधा प्रोक्ता मूलं पञ्चं ह्य-
न्तथा ।
श्रेयो मूलदक्षौ शिरो हन्ना राक्षा तु मध्यमा ॥”
इति राजनिर्घण्टः ।
अपि च ।
“नाकुली सुरसा राक्षा सुगन्धा मन्वनाकुली ।
नकुलेटा भुजगाची सर्पाची विषवाश्रिणी ।
नाकुली तुवरा तिक्ता कटुकोष्ठा विनाशयेत् ।
भोगिनोऽपि राक्षसादिविषज्वरहन्निभान् ॥”
इति भावप्रकाशः ।
राक्षा शोषामवातघ्नी । इति राजवल्लभः ।
औषधिविशेषः । कौटा आमरुकी इति भाषा ।
तत्पर्यायः । एकापर्णी २ सुवहा ३ युक्त-
रसा ४ । इत्यमरः । अपि च ।
“राक्षा युक्तरसा रक्षा सुवहा रसना रसा ।
एकापर्णी च सुरसा सुक्लिप्ता श्रेयसी तथा ॥
राक्षामपाचनी तिक्ता गुल्फ्या कफवातघ्नी ।
शोथन्वाससमीरासवातशूलोदरापहा ।
काशज्वरविवाश्रीतिवातिकाभयश्च हृत् ॥”
इति भावप्रकाशः ।
(रक्षणा । यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । १।१०।
“आदित्ये राक्षासि ।”
“हे योक्त आदित्ये आदित्या भूयान् राक्षासि
रक्षणा असि ॥” इति तद्वाक्ये महीधरः ।
वज्रपत्नीनामन्यतमा । यथा, ब्रह्मवैवर्ते । १ ।
८ । १३-१४ ।
“वामानि वज्रपत्नीनां सावधानं निबोध मे ।
कला कलावती काष्ठा कालिका कलहप्रिया ।
कन्दकी भीषणा राक्षा प्रणोषा भूषणा शुक्ती ।
एतासां वज्रवः पुत्रा वभूवुः शिवपार्वदाः ॥”
राहुः, पुं, (रह ऋगि + बहुलवचनात् उच् ।)
नामः । इति संक्षिप्तवाराहोदितः । (रहति
महीना तजति चक्रमिति । रह ऋगि +
बहुलवचनात् उच् । इत्युज्ज्वलः । १ । १ ।)
अहविशेषः । तत्पर्यायः । तमः २ खर्भाहुः ३
वैदिकेयः ४ विधुनुदः ५ । इत्यमरः । अस-
पिशाचः ६ गृहकलोजः ७ वैदिकः ८ उप-
ग्रहः ९ शीर्षकः १० उपरागः ११ सिद्धिका-
कडुः १२ । इति शब्दरत्नावली । लक्षणवर्गः १३
कवचः १४ । इति जटाधरः । अयुः १५

राहुच

असुरः १६ । इति ज्योतिषतन्त्रम् । तस्मिन्-
पञ्चादिव्या, —
“सिद्धिकायामयोत्पन्ना विपश्चिन्तुर्दृष्टः ।
शम्भुः शम्भुलगात्रश्च यज्ञः शास्त्रज्ञयेव च ॥
इत्यनो ननुचिन्तयेव वातापी हृत्पो जितः ।
हरकल्पकलिनामौ भौमश्च नरकक्षया ॥
राहुर्ज्येष्ठश्च तेषां वै चन्द्रसूर्यप्रमर्दनः ।
इत्येते सिद्धिकायुक्ता देवैरपि दुरासदाः ॥
दास्यभिनगाः क्रूराः सर्वे ब्रह्महृत्सु ते ।
दशान्यानि सहास्रानि सैद्धिकेयो गन्धः स्मृतः ॥
निहतो यामदमोऽन भार्गवश्च वलीयसा ।
सर्भांशोऽस्तु प्रभा कथा पुनोऽस्तु शची सुता ॥”
इति बह्विपुराणे प्रजापतिसर्गनामाध्यायः ॥ ३॥
तस्य शिरश्चेदकारणं यथा, —
“देवलिङ्गप्रतिच्छेदः सर्भांशुर्देवसंसर्गः ।
प्रविष्टः सोममपिबत् चन्द्रार्काभ्यां क्षुधितः ॥
चक्रैश्च चरुधारेण जहार पिबतः शिरः ।
हरिस्तस्य कवचस्तु सुषयाग्रावितोऽपतत् ॥
शिरश्चमरतां नीतमनो यश्चमकीकृतपत् ।
यस्तु पर्वणि चन्द्रार्काविभावाति वेरधीः ॥”
इति श्रीभागवते = स्कन्धे ८ अध्यायः ।
स च मलयपर्वतजातः । मूत्रवर्धः । हादशा-
कुलपरिमायः । लघ्वर्धः । लघ्वर्धः । सिंह-
वाहनः । चतुर्भुजः । खड्गवरमूलचर्मधारिः ।
सूर्यास्यः । अस्य अग्निदेवता कालः । प्रवधि-
देवता सर्पः । इति ग्रहयज्ञतन्त्रम् । अस्य
स्वरूपं श्रितवत् । स च चक्रालजातः ।
सर्पाजितः । अस्थिसामी नैर्ऋतदिक्रिसामी
च । इति हज्जनातकादयः । (राहुचारस्य
पञ्चापलं हज्जत्संहितायाः ५ अध्यायतो ग्रह-
त्वम् ।)
राहुयाहः, पुं, (राहोर्ग्राहो ग्रहणं यच् ।)
चन्द्रसूर्ययोर्ग्रहणम् । यथा, —
“राहुग्राहोर्ग्राहोर्ग्रह उपराग उपग्रहः ॥”
इति हेमचन्द्रः । २ । ३८ ।
(अत्र राहुयाह इत्यपि पाठो दृश्यते)
राहुचक्रं, स्त्री, (राहोचक्रम् ।) रक्षादिसप्त-
वारेषु अचगन्धा वामावर्तेन यामार्धे प्राप्य
सप्तदिक्षु राहोर्गमनम् । यथा, —
“पश्चादर्के विधी वङ्गौ सौम्यां चैवायमे कुजे ।
राहोर्दिशि भ्रमौ याम्यां गुरावोऽपि शनौ दिने ।
राहुर्धमति यामार्धादचगन्धा च वामतः ॥
युते युद्धे विवादे च यात्रायां सम्मुखं स्थितम् ।
राहुं विषर्जयेद्दयमादयरीक्षेत् कर्मेवः पलम् ॥”
इति सत्तन्त्रसुतावली ॥ ३॥
राहुकालानजचक्रं यथा, —
“तस्य चक्रं प्रवक्ष्यामि राहुकालानजचक्रम् ।
शलाकासप्तकं चक्रं ईश्वरी कृतिकादिकाः ॥
यत्र ऋते स्थितो राहुर्वेदनं तस्मिन्निर्दिष्टम् ।
सुखात् मुच्यते ऋते तस्य पुण्यं अवस्थितम् ।
अतोऽनरुदत्तं ज्ञाता जावन्ति यत्र वेतवः ॥
यावत् तद्युर्जगत् सर्वं सहाकारैश्चमनम् ॥

राहुस्य

राहुसुतानि ऋचाणि जीवपदे चरोरुहः ।
त्रयोदशैव भोग्यानि नृतपक्षे प्रकीर्तयेत् ।
नृतपक्षे सुखं तस्य पुनं जीवाङ्गमध्वजम् ।
एवमङ्गदयो राहुर्जातवः खरपारमैः ।
जीवपक्षे चपानाये नृतपक्षे रवौ स्थिते ।
तस्मिन् कावे शुभा यात्रा विपरीते तु
“जात्रा ॥”
इति खरोरुहः ।
राहुचक्रं, स्त्री, आर्द्रकम् । इति राजनिर्घण्टः ।
राहुदर्शनं, स्त्री, (राहोर्दर्शनं यच् ।) राहो-
श्चाक्षुषज्ञानम् । ग्रहणमिति यावत् । यथा, —
“चक्षुषा दर्शनं राहोर्ग्राहोर्ग्रहणसुखम् ।
तत्र कर्माणि कुर्वीत गन्धर्वाभ्यामनो नतु ॥
राहुदर्शनं चक्रान्निविष्टायाश्च दृष्टिम् ।
ज्ञानमात्रेण कर्तव्यं दानप्राप्तविवर्जितम् ॥”
इति तिथ्यादितन्त्रम् ।
राहुभेदी, [न] पुं, (राहुं भिनतीति । भिद् +
चिन् ।) विष्णुः । इति जटाधरः ।
राहुमूर्द्धभित्, पुं, (राहोर्ग्राहोर्भित् भिनति विभ-
तीति । भिद् + क्तिप् ।) विष्णुः । इति विश्व-
शेषः ।
राहुर्गन्धः, स्त्री, (राहुप्रियं रत्नम् । राहो रत्न-
मिति वा ।) गोमेदकः । इति राजनिर्घण्टः ।
राहुलक्षः, पुं, बुद्धः । इति हेमचन्द्रः । २ ।
१५१ ।
राहुहृत्स्थितियोगः, पुं, (राहुया हृत्स्थितयोर्गो
मेलनम् ।) एकराशिस्थितगुराराहुः । गुरु-
चाक्षालियोग इति ज्ञातः । तस्य काला-
शुद्धिजनकत्वं यथा, भोजदेववज्रारससुख्ये ।
“सर्वं कार्यं न कर्तव्यं गुरौ सिद्धेऽक्षौऽपि च ।
प्रतदीक्षे न कुर्वीत तमोयुक्ते हृत्स्थितौ ॥”
तमोयुक्ते राहुयुक्ते । प्रतदीक्षे इति निक्षेप-
वेदिककर्म्मोपलक्षणम् । तथा च स्मृतिसारे
ज्योतिषम् ।
“एकराशौ स्थितौ स्थातां यदि राहुहृत्स्थितौ ।
विवाहव्रतयज्ञादि सर्वं तत्र परित्यजेत् ॥”
मनमासादुपक्रम्य भविष्ये ।
“ऋचभेदेऽप्येकराशौ सम्पर्को यदि वानजोः ।
गुरो राहोरपि तथा तजेद्विज्ञानं संशयः ॥”
अत्र गुरोर्लज्जितत्वं हेतुः ।
“यत्र यत्र स्थितो जीवर्जसोऽयौ गेन जन्तवः ।
उपहासाय किं न स्यादसह्यो मनीषिणाम् ॥”
इति मनमासतन्त्रम् ॥ ३॥
अस्य प्रतिप्रसवी यथा, —
“कर्णाटगटाङ्गकलिङ्गदेशे
हृत्स्थितौ राहुयुतो विवेकः ।
शिवैव देशेषु न चास्ति दीवः
सर्वत्र कार्यं सुनयो वदन्ति ॥”
इति हज्जनामार्गकृतवचनमिति केचिद्-
वदन्ति ।
राहुशर्पः, पुं, (राहोः शर्पो यच् ।) उपरागः ।
इति जटाधरः ।

“पूर्वाध्यायव्यतिथिचित्रावन्मेषु
रिक्ताद्यमौ विगतचन्द्रतिथिं विहाय ।
इज्जालिगोसुदये विकृताकिंवारे
प्रक्षेपयोगकरसुषु हलप्रवाहः ॥”
इति दीपिका ॥
“चन्द्रार्कयोर्भवेत् पूर्णा कुजे भद्रा जया गुरौ ।
बुधमन्दौ च मन्दायां शुके रिक्तान्धता तिथिः ॥”
इति भीमपराक्रमः ॥
“सर्वत्र कार्यं बुधजैवशुक्राः
केन्द्रत्रिकोणोपगताः प्रशस्ताः ।
छतीयलाभारिगताश्च पापा-
क्षिपिर्विरिक्ता शुभदस्य चाहः ॥”
इति दीपिका ॥
“चतुर्थो नवमौ चैव रिक्ता चैव चतुर्दशी ।
शुके नन्दा बुधे भद्रा शनौ रिक्ता कुजे जया ।
गुरौ पूर्णा च संयुक्ता सिद्धयोगाः प्रकीर्त्तिताः ॥
बुधमन्दगता नन्दा कुजे भद्रा जया गुरौ ।
भृगुरिक्तान्धतं प्रोक्तं पूर्णा च रविचन्द्रयोः ॥”
इति ज्योतिःसागरसारः ॥
“बृहस्पतौद्वादशीषु न गच्छेत्त्रिदिनक्षत्रिणि ।
पूर्णिमाप्रतिपदार्धरिक्तावमदिनेषु च ।
तथा यमद्वितीयायां यात्रायां मरणं भवेत् ॥”
इति सत्कृत्यसुक्तावली ॥
रिक्थं, ली, (रिक्ते वहिर्गच्छति नश्यतीति ।
रिक् + “पाठृतृदिक्चिरिचिचिचिभ्यस्यक् ।”
उणा० २ । ७ । इति यक् ।) घनम् । इत्यमरः ।
२ । ६ । ६० ॥ (यथा, मनुः । ८ । २७ ।
“बालदायादिकं रिक्थं तावत् राजानुपालयेत् ।
यावत् स स्यात् समावृत्तो यावच्चातीतशेषवः ॥”)
रिक्थहारी, [न] त्रि, (रिक्थं हरतीति ।
हृ + क्षिणिः ।) दायादः । घनहारी । यथा ।
“यदासौ नियुक्तो देवरादिः स्वयमप्युत्तरोऽपुत्रस्य
स्वैत्रे स्वरपुत्रार्थं प्रवृत्तोऽयं जनयति स द्विपि-
त्रको द्यामुष्यायणो ह्योरपि रिक्थहारी
पिच्छदाता च ॥” इति मिताचारायां दायभागः ॥
रिक्थी, [न] त्रि, (रिक्थमस्यास्तीति । रिक्थ +
इतिः ।) घनहारी । घनी । (यथा, याज्ञ-
वल्क्यः । २ । २६ ।
“योऽभियुक्तः परेतः स्यात् तस्य रिक्थो तसु-
हरेत् ॥”)
रिक्ता, ली, लिक्ता । युक्ता । इति हेमचन्द्रः । ४ ।
२७४ ॥
रिख, र संपद्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-सक्त०-सेट् ।) र, रिक्ताते । इति दुर्गादासः ॥
रिग, र गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
सक्त०-सेट् ।) र, रिक्ताते । इति दुर्गादासः ॥
रिक्खं, ली, (रिक्ख + क्खट् ।) खलनम् । इति
हेमचन्द्रः । ६ । १५६ ॥ (यथा,—
“सुह्राय रिक्खविधिं यादश्चक्रमखचमः ।
कुमारः पञ्चवर्षीयः कजाभ्यासं विधास्यति ॥”)
रिक्खं, ली, (रिक्ख + क्खट् ।) खलनम् । इत्य-
मरः । “दे भर्गोऽनुपचितारप्रतिष्ठायां खली

IV. 41

रिप्रवा

(पुष्पपुत्रस्य शिष्टेः पुत्रः। यथा, हरिवंशः। २। १४-१५।
 “तस्मात्प्रतिष्ठितं भयं च पुत्रात् प्रभुर्जायत।
 शिष्टेराधत्त सुखाया पञ्चपुत्रानकस्त्रयान्।
 रिपुं रिपुञ्जयं पुण्यं तृकलं तृकतेजसम्॥”
 यदोः पुत्रः। यथा, भागवते। ८। २३। २०।
 “यदोः सप्तसन्तु क्रोटानलो रिपुरिति श्रुताः॥”
 रिपुवातिनी, स्त्री, (रिपुं हन्तीति। हन् + शिनिः।)
 कताविशेषः। कुचुह इति भाषा। यथा,
 “कुचिका बहुविस्तीर्णो कुचिका रिपुवातिनी॥”
 इति शब्दचमिका॥
 रिपुष, प श्र वधि। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदा०-
 पर०-सक०-सेट्।) नोपधः। प श्र, रिप्रमिति
 रिप्रिम्। सप्तमखरादिरयमित्यर्थः। इति
 दुर्गादासः॥
 रिपुषं, स्त्री, कयापेक्षया ह्रादश्रराशिः। यथा,—
 “कस्मैश्चान्नं दृष्टं खं मेयूरकमासदम्।
 हिमालयमहर्षं स्नानं रिपुषाखं ह्रादश्रं
 स्मृतम्॥”
 तत्र चिन्तनीयं यथा,—
 “प्राज्ञायावच चिन्तयेद्भवयुष्टे रिपुषि च
 मन्त्रिण्यौ
 सौम्यस्वामिभुती चित्तेरुपचितिस्तेषां चित्तस्व-
 न्मथा॥”
 इति ज्योतिस्तत्त्वम्॥
 रिप्रः, नि, (रीट् सवधि + “कीट्रीडो वृक्षश्च पुटश्च
 तरौ श्लेषजकुत्सितयोः।” उणा० ५। ५५।
 इति रप्रत्ययः। धातोर्ह्रस्वः। प्रत्ययस्य पुट् च।
 अथमः। इति सिद्धान्तकौमुद्यासुधादिहतिः॥
 (यथा, अश्वदे। ८। ७८। १।
 “अभुञ्जाति रिप्रमविरस्य तात्वा।
 “रिप्रं अनुपादेयत्वेन पापरूपम्॥” इति
 तद्गाथे सायणः॥ स्त्री, पापम्। यथा, अश्वदे।
 १०। १७। १०।
 “विश्वं हि रिप्रं प्रवहन्ति देवीः॥”
 “देवीर्देवः देवप्रणीता आपः विश्वं सर्वं विप्रं
 पापं प्रवहन्ति पुरुषसकाशात् प्रगमयन्ति
 अपनयन्तीति यावत्॥” इति तद्गाथे सायणः॥
 रिप्रवाहः, नि, पापवाहकः। यथा,—
 “ऋषादमर्षिं प्रहृणोमि दूरम्।
 यमराज्यं गच्छतु रिप्रवाहः॥”
 इति भवदेवभट्टोक्तजुष्टिकापहतिः॥
 “रिप्रं पापं वहत्येति रिप्रवाहः।” इति तट्टी-
 कायां गुणविष्णुः॥ “स प्रहृतः ऋषादमिः
 यमराज्यं गच्छतु यमस्य राज्यं प्रति व्रजतु।
 किम्भूतः रिप्रवाहः रिप्रमिति पापनाम। रिप्रं
 पापं वहति नाशयति रिप्रवाहः॥” इति वाज-
 सनेयसंहिताभाष्ये महीधरः। ३५। १८॥
 “रिप्रवाहः रिप्रं पापं तस्य वोढा वोढमिः
 यमराजः यमो राजा वैश्वं तान् यमराजकान्
 अश्वप्रदेशान् गच्छतु प्राप्नोत॥” इति ऋक्भाष्ये
 सायणः। १०। १६। ८॥)

रिष्यः

रिष, कुलने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भा०-पर०-
 सक०-सेट्।) सौचधातुरयम्। रिष्यः रेफः।
 इति दुर्गादासः॥
 रिष, श्र व्यर्थे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदा०-
 पर०-सक०-सेट्।) श्र, रिषति। अपर्षो
 दागन्नाधाहंसानिन्द्यायुक्तानि। इति दुर्गा-
 दासः॥
 रिष, इ गत्याम्। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भा०-
 पर०-सक०-सेट्।) इ, रिष्यति। इति दुर्गा-
 दासः॥
 रिष, रवे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भा०-पर०-
 व्यक०-सेट्।) विरिष्यः। इति दुर्गादासः॥
 रिमेदः, पुं, अरिमेदः। इति राजनिर्घण्टः॥
 रिरी, स्त्री, पित्तजः। इति हेमचन्द्रः। ४।
 ११४॥
 रिष, इ व्रजे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भा०-पर०-
 सक०-सेट्।) इ, रिष्यति। व्रजो गतिः। इति
 दुर्गादासः॥
 रिष्य, औश्र हिंसि। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदा०-
 पर०-सक०-अनिट्।) औ, अरिष्यत्। श्र,
 रिष्यति। रेच्यति। इति दुर्गादासः॥
 रिष्यः, पुं, (रिष्यते हिंस्यते इति। रिष् +
 क्यप्।) ऋगः। इति चिकाङ्कशेषः॥
 रिष, वधि। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भा०-पर०-
 सक०-सेट्।) रेचति। इति दुर्गादासः॥
 रिषिः, पुं, ऋषिः। ऋषन्ति ज्ञानसंसारयोः पारं
 गच्छन्ति ऋषयः। ऋषो श्र गतौ नास्तीति
 किः। रिषिर्हंसादिश्च। विद्याविदम्भमतयो
 रिषयः प्रसिद्धाः। इति प्रयोगात्। स्त्रियां
 ऋषी च। इत्यमरटीकायां भरतः॥
 रिष्टं, स्त्री, (रिष् + क्तः।) चेमम्। कल्याणम्।
 अशुभम्। अमङ्गलम्। (यथा, मार्कण्डेयः।
 ५०। ८८।
 “स्यात्कीपिधाने यत्रामिर्देनो दर्शोऽप्येन वा।
 यदे तत्र हि रिष्टानामपेक्षायां समाश्रयः॥”
 अभावः। नाशः। इत्यमरभरतौ॥ अशुभस्या-
 भावः। इति केचित्। इति भरतः॥ पापम्।
 इत्यनयः॥ तद्वति, नि॥
 रिष्टः, पुं, (रिष् + क्तः।) खड्गः। कैशिलः।
 स तु रक्तशिशुः। इति मेदिनी। टि, २७॥
 रिष्टकः, पुं, (रिष्ट एव। स्मार्थे कन्।) रक्तशिशुः।
 इति शब्दरत्नावली॥
 रिष्टिः, पुं, (रेचति हिंसतीति। रिष् + क्तिप्।)
 खड्गः। इति मेदिनी। टि, २७॥
 रिष्टिः, स्त्री, (रिष् + क्तिन्।) अशुभम्। इति
 मेदिनी। टि, २७॥ शस्त्रमेदः। इति शब्द-
 रत्नावली॥
 रिष्यः, पुं, (रिष्यते इति। रिष् + क्यप्।) ऋग-
 विशेषः। यथा,—
 “ऋष्य ऋष्यो रिष्यो रिष्य एवः स्वादेवकीरपि
 च॥”
 इति शब्दरत्नावली॥

रीतिः

रिम्, नि, (रिष वधि + “सर्वविह्वलारवात्।”
 उणा० १। १५३। इति वनप्रत्ययेन बाहुः।)
 वधकः। इति सिद्धान्तकौमुद्यासुधादिहतिः॥
 रिह, वधि। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भा०-पर०-
 सक०-सेट्।) रेहति। इति दुर्गादासः॥
 री, स्त्री, उ य चरखे। इति कविकल्पद्रुमः॥
 (दिवा०-आत्म०-व्यक०-अनिट्।) औ, रीचः।
 उ य, रीयते पयः। इति दुर्गादासः॥
 री, मि रवे। वधि। गतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥
 (क्रा०-पा०-पर०-व्यक०-सक०-च-अनिट्।)
 मि, रिचाति रीचः। रिचिः। रचः शब्दः। तथा
 च कातन्मादौ री गतिरेवत्यर्थः। रेचन् वृक-
 क्ष्वनिरिति रमानाथः। रिचाति रेचते वृकः।
 इति शब्दार्थे भट्टमल्लः। इति दुर्गादासः॥
 री, स्त्री, (री + क्तिप्।) गतिः। इति शब्दरत्ना-
 वली॥ रचः। वधः। इति रीधात्वर्थदर्शनात्॥
 रीच्या, स्त्री, वृक्षा। यथा। मोक्षो रीच्या
 कुगुप्ता च च्छगीया वृक्षिया वृक्षेति वाच-
 स्यतिः। अयन्तु लज्जयां प्रविष्टेः प्रमादात्
 वृक्षायां प्रयुक्त इति कलिङ्गः। इत्यमरटीकायां
 भरतः॥
 रीटा, स्त्री, रीटाकरञ्जः। इति राजनिर्घण्टः॥
 रीटाकरञ्जः, पुं, खनामख्यातवृक्षः। तत्पर्यायः।
 गुच्छकः २ गुच्छपुष्पकः ३ रीटा ४ गुच्छपलः ५
 अरिष्टः ६ मङ्गल्यः ७ कुम्भबीजकः ८ प्रकीर्णः ९
 सोमवल्कः १० कैशिलः ११। अस्त्र फलगुणाः।
 तिक्तत्वम्। उष्णत्वम्। कटुत्वम्। क्षिप्तत्वम्।
 वातकफज्वलककृत्तिविषविष्णोटनाशित्वम्। इति
 राजनिर्घण्टः॥
 रीट्कः, पुं, पृष्ठवंशः। इति हेमचन्द्रः। ३। २६५॥
 रीट्, स्त्री, (रिह वन्धे + औगादिकः क्तः।)
 अवस्था। इत्यमरः। १। ७। २३॥
 रीयं, नि, (री + क्तः।) ओदितचेति नः। सुत-
 जलादि। चरितम्। इत्यमरः। ३। १। ८२॥
 रीतिः, स्त्री, (री + क्तिच् क्तिन् वा।) आरङ्गटः।
 (तत्पर्यायगुणा यथा,—
 “पित्तलन्वारङ्गटं स्यादरी रीतिश्च कथ्यते।
 राजरीतिर्ब्रह्मरीतिः कपिला पिङ्गकापि च॥
 रीतिरप्युपधातुः स्यात्तान्त्रस्य यष्टस्य च।
 पित्तलस्य गुणा क्रियाः स्वयोनिसदृशा जनेः॥
 संयोगजप्रभावेण तस्याप्यन्ये गुणाः स्मृताः॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे।)
 प्रचारः। स्यात्। इत्यमरः। १। ८। ८७॥
 ३। ३। ८८॥ जोहकिट्टम्। इति मेदिनी। ति, ५०॥
 दग्धखर्वादिमलम्। इति धरणिः॥ सीमा।
 सवणम्। गतिः। स्वभावः। शेषस्य पर्यायः।
 रूपम् २ लज्जन् ३ भावः ४ आत्मा ५
 प्रकृतिः ६ सङ्गः ७ रूपतत्त्वम् ८ धर्मः ९
 सङ्गः १० निवर्गः ११ शीलम् १२ सतत्त्वम् १३
 संविद्धिः १४। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा,
 कथासरित्सागरे। १४। ६२।
 “निशान्तकिट्टचक्राकरैरेतद्वदो रचकमः॥”

स्तुतिः । यथा, कर्मदे । २ । २४ । १४ ।

“महीव रौतिः श्रवणवत् एवम् ।”

“महीव रौतिः महीव स्तुतिरिव ।” इति तद्वाच्ये वाच्यः । कावल्यात्मा । इति वामन-
उक्तम् । गुह्यमिदं तद्भागमाह ।

“अथः प्रवादमाधुन्यगुणवित्तयमेतत् ।

मौकुन्दैर्धर्माचार्यैस्तैः परिकीर्तितः ।”

ब्रह्मैवेति वाच्यं यथा,—

“अथः समासभूयस्त्वं मां सत्तं पदम्बरम् ।

कृत्वापदमयान् प्रवादः परिकीर्तितः ।

श्रद्धार्थयोगेभ्य रसवन्मधुरं परिकीर्तितम् ।

सर्वलोकावगम्यं यद्वाच्यं तदभिधीयते ।

सुश्राव्यमपि गम्भीरं प्रसन्नतुपनागरम् ।”

वाच्यं यथा,—

“कन्ये मन्त्रोच्छ्रयौ धन्यो यस्मात्तव विवाहयेत् ।

नाख्येन तपसा कथ्यः सुन्दरस्त्रीवमागमः ।”

उपनागरं यथा—

“तन्नि त्वदधरं खादु नाविद्वन्निदो जनाः ।

वसुधायां सुधाभावात्सुधा खर्गं यियासवः ।

श्रद्धालुद्वयं तत् स्यादयदुप्रासभास्वरम् ।

वर्णाद्वितरुपासः पदे पादे विधीयते ।

पदाद्वितस्तु यमकमादिमध्यान्तसर्वगम् ।”

क्रमेण रौतिप्रवासासुहाद्वरानि ।

“गङ्गोत्तुङ्गतरङ्गसङ्गतजटाजटाग्रजाग्रतप्र-
स्फूर्जन्नुत्तुङ्गतिभौतिसम्भृतिचमत्कारम्भुरत्-

सम्भमा ।

आनन्दान्तवापिकां विदधती चित्ते गिरीश-

प्रभो-

कां पायास्तवसङ्गमे भगवती लज्जावती

पाम्बती ।

भवतो विरहबाधिमधिगम्य ससम्भमा ।

कामिनी यामिनीकान्तं जलान्तमिव पश्यति ।

जलान्ति सन्तापनिवृत्तयेऽस्याः

किं तालहन्तं तरङ्गैरौषि ।

उत्ताप एवोत्तरतापहेतु-

र्गतभुवो नयननापनेयः ।”

इति काव्यचन्द्रिका ।

(अस्या अन्तर्विवरणं साहित्यदम्पत्ये ६ परिच्छेदे

दृश्यम् ।)

रौतिकं, स्त्री, पुण्याञ्जनम् । इति राजनिर्घण्टः ।

रौतिका, स्त्री, कुसुमाञ्जनम् । इति शब्दचन्द्रिका ।

पितलम् । (यथा, दृष्टुं संहितायाम् । ५७।८।

“अष्टौ वीरकभागाः कांस्य इति तु रौतिका-

भागः ।

मन्त्रवित्तो योगोऽयं विज्ञेयो वक्ष्यंवातः ।”)

रौतिपुत्रं, स्त्री, (रौतिः पितलस्य पुत्र्यमिव । तदा-

जतिनात् ।) कुसुमाञ्जनम् । इत्यमरः । २ ।

६ । १०३ ।

रौप, न्न न चोपे । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-

उभ०-सक०-सेट् ।) न्न, अरिरीवत् । न्न,

रौपति रौपते । चोपे यद्वाच्यं वरवयोः । इति

दुर्गादासः ।

व, व वधि । गङ्गाम् । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-

आल०-सक०-सेट् ।) व, रवते । इति दुर्गा-

दासः ।

व, न्न भवति । इति कविकल्पद्रुमः । (अदा०-

पर०-सक०-सेट् ।) न्न, रौति रवीति पची ।

इति दुर्गादासः ।

वः, पुं, शब्दः । इत्येकाचरकोवः ।

वक्तः, वि, बहुप्रदः । इति शब्दमात्रा ।

वक्, [व] स्त्री, (वक् + भावे क्तिप् ।) श्रीमा ।

(यथा, माथे । ४ । ६६ ।

“दध्निरभितस्तौ विकचवारिजाम्बूनदे-

स्त्रिनोदितदिनज्जमाः जलवचच जाम्बूनदेः ।”)

युतिः । (यथा, किराते । ५ । ४५ ।

“क्षिपि योऽनुवर्णं विततां दृष्टु-

दृष्टिकामिव रौचिर्नको वचम् ।”)

दृष्टा । इति मेदिनी । (यथा, महाभारते ।

१३ । १२४ । २८ ।

“नानादृष्टि रौचो लोके मनुष्यान्ममिच्छति ।

यहीनुं स्वगुणैः सर्वोत्तमांश्च हरिणः जगः ।”

तेजः । यथा, रघुः । ६ । ६ ।

“अनुययौ यमपुण्यजनेन्द्रौ

सवत्सवावस्थापसरं रचा ।”)

शारिकाशुक्वाक् । इति शब्दरत्नावली ।

वक्, [व] स्त्री, (वक् + क्तिप् ।) रोगः । इत्य-

मरः । १२।६।५१ । (यथा, भागवते । ६ । १।८ ।

“दोषस्य दृष्टा गुरु लाघवं यथा

भिषक् चिकित्सते रक्षां निदानवित् ।”

रुजति पीडयतीति । पीडादायके, वि । यथा,

महाभारते । ५ । ८४ । १ ।

“प्रयान्तं देवकीपुत्रं परवीररुजो दृष्ट ।

महारथा महाबाहुमन्युः शूलपाणयः ।”

अथवा परस्य वीराणां वक् यैरिति ।)

वक्प्रतिक्रिया, स्त्री, (वक् : प्रतिक्रिया निर-

सनम् ।) चिकित्सा । इत्यमरः । २ । ३ । ५० ।

रुक्मं, स्त्री, (रोचते शोभते इति । वक् + “युजि-

रचितिनां कुञ्ज । उणा० १ । १४५ । इति

मक् कवर्गखान्तादेशः ।) काञ्चनम् । (यथा,

रामायणे । २ । ७० । २१ ।

“रुक्मनिष्कसहस्रे द्वे वीरशान्प्रशतानि च ।

सत्तुल्य केकयीपुत्रं केकयी धनमादधत् ।”)

धुक्तरम् । इत्यमरः । जोहम् । इति मेदिनी ।

मे, २८ । (अस्य पञ्चायो यथा,—

“लघ्वायसं काललोहं रुक्मं ततोऽष्टममय्य ।”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ।)

नागकेशरम् । इति राजनिर्घण्टः । (वर्ण,

पुं । इति उज्ज्वलदत्तः । १ । १४५ । दौप्रशौले,

वि । यथा, ऋग्वेदे । ५ । ६१ । १२ ।

“दिव रुक्म रवोपरि ।”

“दिव तुल्यो रुक्मो रोचमान आदिव इव ।”

इति तद्वाच्ये वाच्यः ।)

रुक्मकारकः, पुं, (रुक्मं स्वर्णाङ्गारं करोतीति ।

ङ् + “कर्मयञ्ङ् ।” ३ । २ । १ । इत्यङ् ।

ततः स्वार्थे कन् ।) स्वर्णकारः । इत्यमरः । २ ।

१० । ८ ।

रुक्माङ्गदः, पुं, राजविशेषः । यथा । अक्षि

कलिङ्गविषये रुक्माङ्गरो वामः वरपति-

दिग्विजययापारक्रमेणागम्य चन्द्रभागावदी-

तीरे समावेशितकटकौ वर्तते । इत्यादि हितो-

पदेशे १ परिच्छेदः ।

रुक्मिणी, स्त्री, (रुक्मो वक्त्रोऽस्य स्या इति । रुक्म +

इति । स्त्री ।) लज्जामहिविशेषः । तत्प-

र्यायः । ईः २ रमा ३ सिन्धुजा ४ वामा ५

चला ६ वीरा ७ चञ्चला ८ उवाकपोषी ९

चपला १० इन्दिरा ११ लक्ष्मीः १२ पद्मालया

१३ पद्मा १४ कमला १५ स्त्रीः १६ हरिप्रिया

१७ । इति जटाधरः । अस्या विवरणं यथा,

“विदर्भराजो धर्मोत्तमा भौमिको नाम धार्मिकः ।

बभूवुस्तस्य पुत्रास्तु नाम्ना रुक्मादयः शुभाः ।

तेषामवरणा कन्या रुक्मिणी रुक्मवर्जिनी ।

कमलांशेन सम्भता सर्वलज्जशोभिता ।

राघवस्यैवभवत् सीता रुक्मिणी लज्जलज्जनि ।

साचालक्ष्मीस्तु विज्ञेया प्राकट्येनैव पार्ष्णिनी ।”

इति पाद्मोत्तरखण्डे ६७ अध्यायः । ॥

(रुक्मिण्या सह शिशुपालस्य विवाहसंबन्धे

श्रीकृष्णस्य रुक्मिणीहरणं कृतयाच तस्यां

यादवेः सह राज्ञां तुल्ययुद्धादिकं हरिवंशि ।

११६ अध्याये दृश्यम् । ॥ नारदस्य रुक्मिण्यै

पारिजातपुष्पप्रदानवृत्तान्तं तत्रैव च १२२

अध्याये दृश्यम् । ॥ अस्याः सन्ततिनृपानि

यथा तत्रैव । १६० । ४—६ ।

“—रुक्मिणीतनयान् श्रुत्वा ।

प्रत्युजः प्रथमं यद्ये शम्बरान्नकरः सुतः ।

द्वितीयश्चारुदेवश्च तृतीयश्चो महारथः ।

चारुभद्रश्चारुगर्भः सुदर्शो हम् एवच ।

सुधेवश्चारुप्रश्नश्च चारुविन्दश्च वीर्यवान् ।

चारुवाहः कनीयाश्च कन्या चारुमती तथा ।”)

स्वर्णचोरी । इति राजनिर्घण्टः ।

रुक्मिणीव्रतं, स्त्री, (रुक्मिण्या व्रतम् ।) व्रत-

विशेषः । यथा,—

सूत उवाच ।

“नामदम्यः समाकथ्ये रमां तां पुत्रगर्हिनीम् ।

कत्करभिमत्तं बुद्धा कारयद्रुक्मिणीव्रतम् ।

व्रतेन तेन च रमा पुत्राणां सुभगा सती ।

सर्वभोगेन संयुक्ता बभूव खिरयौवना ।

श्रीनक उवाच ।

विधानं ब्रूहि मे सूत व्रतस्यास्य च यत् प्रजम् ।

पुरा केन जतं धर्मा रुक्मिणीव्रतमुत्तमम् ।

सूत उवाच ।

श्रुत्वा ब्रूहि । राजपुत्री शर्मिष्ठा वार्षपक्षी ।

यवगात्रा सरोजनीरं सीमं हरमपघ्नत ।

सा सखीभिः परिहृता देवयान्या च संगता ।

श्रमभीत्या ससुत्याय पयःपुष्पं दत्तम् ।

तत्र युक्तस्य कन्या या वक्ष्यन्त्यासमागमः ।

संक्षयं कृपिता प्राह वचनं नान भिक्षुकि ।

रक्षिणी

इति दानवकन्या वा दासीभिः परिवारिता ।
तां तस्या वासवा बद्धा रूपे चिन्ता गता
यहम् ।
तां रूपमयीं बदतीं जलाधीं नहुषात्मजः ।
करे धृष्ट्य सनुद्वयं प्राह का त्वं वरानने ।
सा मुक्तपुत्री वसनं परिधाय ह्रिया भिया ।
शर्मिष्ठा कृतं सर्वं प्राह राजानमौचती ।
ययातिस्तदभिप्रायं श्रुत्वा नुवृण्व्य शोभनाम् ।
आश्वास्य तां ययौ गेहं तस्याः परिणयादृतः ।
सा गत्वा भवनं मुक्तं प्राह शर्मिष्ठया कृतम् ।
तच्छ्रुत्वा कुपितं विप्रं दृष्ट्वा चान्वयन् ।
दह्यतां मां दह्यन् विभो रोषो यदस्ति ते मयि ।
शर्मिष्ठा वाप्यप्रवृत्तां कुरु यन्मनसि स्तनम् ।
राजानं प्रवृत्तं पादे पितुर्दृष्ट्वा कथामवीत ।
देवयानी त्वयं कन्या मम दासी भवत्विति ।
समानेय तदा राजा दास्ये तां विनियुज्य सः ।
ययौ निजयज्ञं शानी देवं परमकं करन् ।
ततः मुक्तसमानेय ययातिं प्रतिनोमकम् ।
तस्मै ददौ तां विधिवत् देवयानीं तथा सह ।
दत्त्वा प्राह ह्यपि विप्रोऽप्येतां राजसुतां यदि ।
शयने नयसे सद्यो जरा त्वाप्तुमभ्युपगच्छति ।
मुक्तस्यैतद्वचः श्रुत्वा राजा तां वरवर्णिनीम् ।
अहङ्गां स्थापयामास देवयान्यनुगां भिया ।
सा शर्मिष्ठा राजपुत्री दुःखशोकभयाकुला ।
निजं दासीप्रतापीयां देवयानीम् संवते ।
एकदा सा वनगता बदतीं जाह्नवीतटे ।
विश्रामितं सुनिं सा तं दृष्ट्वा स्त्रीभिरावृतम् ।
ब्रजिनं पुण्यगन्धाभिः सुरुपाभिः सुवासितम् ।
कारयन्तं व्रतं माच्छादपदीपोपहारकैः ।
निर्मलायादृक् पद्मं वेदिकायां सुचिह्नितम् ।
रम्भापते चतुर्भिस्तु चतुष्कोणं विराजितम् ।
वासवा निमित्तयज्ञे खण्डपट्टे विचित्रिते ।
निमित्तश्रीवास्तुदेवं नानारत्नविधितम् ।
पौहवैद्यं च सुक्तेन नानागन्धोदकैः युभैः ।
पञ्चाङ्गैः पञ्चगव्यैर्यथामन्त्रैर्दक्षिणैः ।
आपयित्वा भद्रपौठे कर्णिकायां प्रपूजयन् ।
पञ्चभिर्दशभिर्भावि योऽङ्गैश्च पचारकैः ।
पादमञ्जयमहरं शीतलं सुमनोहरम् ।
परमानन्दजनकं यथाह परमेश्वर ।
दूर्वाचन्दनगन्धाद्युक्तं प्रयत्नतः ।
यथाह रक्षिणीकान्त प्रपन्नस्य मम प्रभो ।
नानातीर्थार्थं वारि सुगन्धिं सुमनोहरम् ।
यथावाचमनीयं त्वं श्रीनिवास भिया सह ।
नानाकुसुमगन्धाद्युक्तं सुचययितुस्तनम् ।
वचःशोभाकरं चारु माखं नय सुरेश्वर ।
तनुवन्तानसन्धानरचितं वन्दनं हरे ।
यथावाचवर्यं मुहूर्त्निरावरण सप्रिय ।
वज्रकुलमिदं देव प्रजापतिवनिमित्तम् ।
यथाह वास्तुदेवं त्वं रक्षिण्या रमया सह ।
नानारत्नमयुक्तं खण्डसुक्ताद्विहितम् ।
प्रियया सह देवेश यथावाभरणं मम ।
दक्षिणोर्युक्ताद्विपुलजडुकलङ्कारम् ।

रक्षिणी

यथाह रक्षिणीनाथ सनाथं कुब मां प्रभो ।
कर्पूरागुग्गुलुगन्धाद्युक्तं परमानन्ददायकम् ।
धूपं यथाह वरदं वेदभोगं प्रियया सह ।
भक्तानां गेहवस्तानां संसारभान्तनाशनम् ।
दीपमालोक्य विभो जगदाजोक्तनादर ।
श्यामसुन्दरं पद्माक्षं पीताम्बरं चतुर्भुजम् ।
प्रपन्नं पाह्य देवेश रक्षिण्या सहितायुतम् ।
इति तासां व्रतं उद्धा सुनिं गत्वा सुदुःखिता ।
शर्मिष्ठा मिष्टवचना कृताञ्जलिदवाच ताः ।
शर्मिष्ठोवाच ।
राजपुत्रीं दुर्भगां मां स्वामिना परिवर्जिताम् ।
जातुमर्ह्यं चे देवो व्रतेनानेन कर्मणा ।
श्रुत्वा तु ता वचस्तस्याः कारुण्याच्च कियत्
कियत् ।
पूजोपकरणं दत्त्वा कारयामासुरादरात् ।
व्रतं कृत्वा तु शर्मिष्ठा कन्या स्वामिनमीश्वरम् ।
कृत्वा पुत्रान् सुसन्ध्यां समभूत् स्थिरयौवना ।
सीता चाशोकविक्रमाम्भो सरमया सह ।
व्रतं कृत्वा पतिं खेमे रामं राक्षसनाशनम् ।
दृष्ट्वा प्रसादेन हर्षेण द्रौपदी व्रतम् ।
पतियुक्ता दुःखमुक्ता बभूव स्थिरयौवना ।
तथा रमा सिते पत्ने वेशाखे दीदृशीदिने ।
जामदग्न्याद्व्रतं चक्रे पूर्णं वचस्तुष्टयम् ।
पट्टस्त्रयं करे बद्धा भोजयित्वा द्विजान् बहून् ।
सुहृदां हविष्यं चौराणां सुमिष्टं स्वामिना सह ।
बुधेने एयिषीं सन्ध्यामपूर्णां खलनेवृता ।
सा पुत्री सुधवे साध्वी मेघमालवणाङ्गकौ ।
देवानासुपकर्णारौ यज्ञदानतपोव्रतौ ।
महोत्साहौ महावीर्यौ सुभगौ कल्किवन्मतौ ।
व्रतवरमिति कृत्वा सर्वसम्पत्सङ्घा
भवति विदितत्वा पूजिता पूर्णकामा ।
हरिचरणसरोजद्वन्द्वभक्तैकताना
व्रजति गतिमपूर्णां व्रजविश्वैरगम्याम् ।
इति कल्किपुराणे रक्षिणीव्रतम् ११ अध्यायः ।
रक्षिण्यः, पुं, (रक्षिणि भौष्मकपुत्रे दर्पो यस्य
सः । तस्य रक्षिणाशकत्वात् ।) वज्रदेवः । इति
हलायुधः ।
रक्षिण्यदारी, [न] पुं, (रक्षिण्यं दारयतीति ।
इ + णिप् + ञनिः ।) वज्रदेवः । इति
चिकाङ्गशेषः ।
रक्षिण्यमिह, [द] पुं, (रक्षिण्यं भिनतीति । भिद् +
क्विप् ।) वज्रदेवः । इति हेमचन्द्रः । २ । ११८ ।
रक्षिणी, [न] पुं, (रक्षिणी वरविशेषोऽस्यास्तीति ।
रक्ष + ञनिः ।) भौष्मकराज्येष्ठपुत्रः । यथा,
“राजासीद्भीष्मकी नाम विदर्भाधिपतिर्महान् ।
तस्य पञ्चाभवन् पुत्राः कथंका रक्षिरानना ।
रक्षत्रायणो रक्षरथो रक्षबाहुरनन्तरः ।
रक्षकेशो रक्षमाली रक्षिण्येषा कन्या सती ।”
इति श्रीभागवते १० स्कन्धे ५२ अध्यायः ।
(रक्षिणीहरनाशनं कृष्णं यथाह युद्धा-
दिवरचं हरिर्दशैः ११७ अध्याये तथा प्रलु-
पितं यथाह कन्यापरिवर्जिताः अभिरक्षेत्)

रक्षकः

यथाह पौष्पाः परिवर्जिता इति वारह-
मिहविवरच ११८ अध्याये विवरचो वद-
यम् ।)
रक्षक, [न] क्री, मज्जम् । इति कैचित् ।
रक्षः, र्चि, अप्रिम । अप्रिमः । रक्षधातो-
रौणादिकसप्रत्ययेन निष्पन्नः । इत्युणादिकोषः ।
(नीरसः । तद्वया, वायुस्वरूपवर्णे ।
“दीवधातुमलादीनां नेता शीघ्रः समीरः ।
रजोगुणमयः स्रष्टो रक्षः प्रीतो जलुचकः ।”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
रक्षः, र्चि, (रक्ष + क्तः । ओदितश्चेति नः ।)
रौणादिना कुटिलोक्तः । तत्पर्यायः । भुयः २ ।
इत्यमरः । (यथा, रामायणे । २ । १०९ । ६ ।
“त्वया विहीनस्तव शोकव्य-
स्तां संसरन्नेव गतः पिता ते ।”)
रोगी । इति राजनिर्घण्टः ।
रक्ष, उ क प्रीतिप्रकाशयोः । इति कविकल्पद्रुमः ।
(भा०-आत्म०-अक०-सेट ।) प्रीतिरिह अयु-
रागविशेषः । तत्र यस्यादुरागस्तस्य सम्यदान-
त्वम् । उ, रोचते अन्नं मुमुक्षवे । क, अरक्षत् ।
इति दुर्गादासः ।
रक्षकं, क्री, (रोचतेनेनेति । रक्ष + “बहुलमन्व-
चापि ।” उणा० २ । ३७ । इति कुन् ।) रक्षि-
काचारम् । अन्नभरणम् । माच्छम् । खौव-
चेलम् । (यथा,—
“खौवचेलं स्यादुपकम्यपाकश्च तन्मत्तम् ।”
तथास्य गुणाः ।
“रक्षकं रोचनम्भेदि दीपनम्याचनम्यम् ।
सुखं वातनुमातिपित्तलं विशदं लघु ।
उज्जरमुद्दिदं कृष्णं विवस्वानाहमूलजित् ।”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
माच्छादयम् । (यथा, भागवते । १ । २३ । ११ ।
“हारेण च महाह्वयं रक्षकेन च भूषितम् ।”
“रक्षकेन मङ्गलद्वयेण ।” इति श्रीधरः ।) उत्कटः ।
इति मेदिनी । के, १४६ । खाद्यरसः । इति
शब्दरत्नावली । रोचना । विद्वज्जम् । इति
हेमचन्द्रः । लवणम् । इति हारावली । (रक्षि-
दिक । यथा, दृष्टवर्जितायाम् । ५३ । १५ ।
“प्राक्पश्चिमावलम्बान्तगतौ तदवधिस्थितौ
श्रेयो ।
रक्षके हारं न शुभदस्तुतरतोऽन्धानि श्रक्तानि ।”
“रक्षकं मातुषुजकम् ।” इत्युज्ज्वलदत्तः ।
२ । ३७ ।)
रक्षकः, पुं, (रोचते इति । रक्ष + कुन् ।) बीज-
पूरः । निष्पः । दन्तः । कपोतः । इति मेदिनी ।
(यथा, दृष्टवर्जितायाम् । ६६ । २ ।
“जीवेन भवति हंसः
सौरेव शयः कुजेन रक्षकश्च ।”
पञ्चतविशेषः । यथा, विष्णुपुराणे । २ । २६ ।
“निद्रुटः शिशिरश्चैव पतङ्गो रक्षकस्तथा ।”
सम्भः । यथा, दृष्टवर्जितायाम् । ५३ ।
२८ ।

रविः

तथापिहोमेन च वाक्पुत्रं
सदा पित्र्यः प्रयतोऽस्ति तेभ्यः ॥
ये देवपूज्यास्तितृप्तिहेतो-
रन्तर्नि कथानि मुभास्तानि ।
होमाश्च ये भूतदेवो भवन्ति
तृप्तिं तेऽस्ति प्रयतोऽस्ति तेभ्यः ॥
रक्षांश्च भूतान्यसुरांस्योमान्
विनाशयन्तस्त्रिंशं प्रजानाम् ।
आद्याः सुराणाममरेणपूज्या-
स्तृप्तिं तेऽस्ति प्रयतोऽस्ति तेभ्यः ॥
अपिप्राप्ता बहिर्वद आन्यथाः सोमपास्तथा ।
ब्रह्मन् हविं आहोऽस्ति पितरस्तर्पिता मया ॥
अपिप्राप्ताः पित्रगणाः प्राचीं रक्षन्तु मे
दिशम् ।
तथा बहिर्वदः पान्त्वा यस्यां ये पितरः स्थिताः ॥
प्रतीचीमान्यपास्तदुदौचीमपि धोमपाः ।
कृतं तस्यैवमा रक्षेत् कथवातोऽनलोऽप्यधः ॥
रक्षोभूतपिशाचैश्चक्षुषेवासुरदेवतः ।
सर्वतश्चाधिपक्षीर्वा यमो रक्षां करोतु मे ॥
विभो विभुसुगाराधो धन्यो धर्मः सनातनः ।
भूतिदो भूतिहृत्पितुः पित्र्यां ये गणा नव ॥
कक्षाण्यः कक्षाः कर्मा कलः कल्यतराश्रयः ।
कक्षाताश्चिरानवः बहिर्वदे गणाः स्मृताः ॥
चरो बरेण्यो वरदस्तुष्टिः पुष्टिदस्तथा ।
विभपाता तथा घाता सप्त चैते गणाः स्मृताः ॥
महात्मजा महीतो महिमावान्महाबलः ।
गणाः पञ्च तथैवेते पित्र्यां प्रापनाशनाः ॥
सुखदो धनदश्चाग्नौ धर्मेदोऽग्नौ विभूतिदः ।
पित्र्यां कथ्यते चैतत्तथा गणचतुष्टयम् ॥
यत्कर्मशतं पित्रगणा येर्थात्तमस्त्रिंशं जगत् ।
ते मेऽत्र हस्तस्तुष्ट्यन्तं यच्छन्तु च समीहितम् ॥
इति मार्कण्डेयपुराणे रौच्यमन्त्रनरे पित्रक्षत्रे ॥
मार्कण्डेय उवाच ।
“यश्च स्तुवतस्तस्य तेजसो राशिस्तृप्तिः ।
प्राहुर्वैभूतं सदा गगनवाप्तिकारकः ॥
तद्गृहा सुमहतेजः समान्वाद्य स्थितं जगत् ।
जातुभ्यामवर्णिं गत्वा रविः क्षोत्रमिदं जगौ ॥
अमर्त्यानाञ्च अमर्त्यानां पित्र्यां दीपतेजसाम् ।
नमस्यामि सदा तेषां आनिनां दिव्यचक्षुषाम् ॥
इन्द्रादीनाञ्च नेतारो दक्षमारीचयोस्तथा ।
सप्तर्षीणाञ्चान्यान्तेषां तान् नमस्यामि काम-
दान् ॥
मन्वादीनाञ्च नेतारः सूर्याचन्द्रमसोस्तथा ।
तान्नमस्यामि सर्वान् पित्र्यपुत्रान्वेषु च ॥
नक्षत्राणां महाणाञ्च वायुमिन्द्राणां तथा ।
द्यावापृथिवीञ्च तथा नमस्यामि जताञ्जलिः ॥
प्रजापतेः कक्षपाय सोमाय वरुणाय च ।
योगेश्वरेभ्यश्च तथा नमस्यामि जताञ्जलिः ॥
नमो गन्धर्वैः सप्तभ्यस्तथा लोकैषु सप्तसु ।
स्वयम्भवे नमस्यामि ब्रह्मणे योगचक्षुषे ॥
धोमाधाराः पित्रगणा योगवर्त्तिधरा हि ते ।
नमस्यामि ततः सोमं पितरं जगतामहम् ॥

रविः

अपिप्राप्तास्तथैवाग्न्याममस्यामि पित्र्यमहम् ।
अग्नीधोममयं विभं यत् एतद्विशतः ॥
ये तु तेजसि ये वायौ सोमस्योमिन्द्राण्यः ।
जगत्सुखस्तुष्टिश्चैव तथा ब्रह्मस्तुष्टिः ॥
तेभ्योऽस्ति तेभ्यो योगिभ्यः पित्र्यो यत्मानवः ।
नमो नमो नमस्ते मे प्रसीदन्तु सदाशुचः ॥
श्रीमार्कण्डेय उवाच ।
एवं स्तुतास्तस्य तेजसो तु निवसन्तमाः ।
निचक्रस्तु पितरो भासयन्तो दिशो दृष्ट्वा ॥
निवेदितन् यत्तेन पुण्यगन्धानुषेपनम् ।
तद्गृहितानथ स तान् दृष्ट्वा पुरतः स्थितान् ॥
प्रक्षिपत् रविर्भक्त्या पुनरेव जताञ्जलिः ।
नमस्तुभ्यं नमस्तुभ्यमिन्द्राह पृथगादतः ॥
ततः प्रसन्नाः पितरस्तुष्टुर्मुनिवसन्तम् ।
वरं वृक्षीर्येति स तादृशवाचनतकम्बरः ॥
साम्पत्तं सगंकर्तुमस्मादिदं ब्रह्मणा मम ।
सोऽहं पञ्चमभौष्माणि धन्यां दिव्यां प्रजाव-
तीम् ॥
पितर ऊचुः ।
अदोव सदाः पञ्चो ते भविष्यति मनोरमा ।
तस्याश्च पुत्रो भविता भवन्तो मुनिवसन्तम् ॥
मन्त्रनराधिपो धोमान् त्वत्तान्वेषोपलक्षितः ।
रूपे रौच्य इति स्थातिं प्रयास्यति जगत्त्रये ॥
तस्यापि बहवः पुत्रा महाबलप्रराक्रमाः ।
भविष्यन्ति महात्मानः पृथिवीपरिपालकाः ॥
तच्च प्रजापतिर्भूत्वा प्रजाः क्षुद्रा चतुर्विधाः ।
चौणाधिकारो धर्मेष्टतः सिद्धिमवाप्स्यति ॥
क्षोत्रेक्षानेन च नरो योऽस्मांस्तोष्यति भक्तितः ।
तस्य तुष्टा वयं भोगान् दास्यामोऽन्तान्तुतमम् ॥
शरीरारोग्यमेन्ध्रं पुत्रपौत्रादिवसन्तम् ।
प्रदास्यामो न सन्देहो यस्यामदभिवान्धितम् ॥
तस्मात् पुण्यफलं लोके बान्धुभिः सततं नरेः ।
पित्र्याणाञ्चान्यां हविं क्षणीः क्षोत्रेण मानवेः ॥
आहं च य इमं भक्त्या अस्मत्प्रीतिकरं क्षत्रम् ।
पठिष्यन्ति द्विजाण्यानां सुज्ञतां पुरतः स्थिताः ॥
क्षोत्रचक्षुषसंप्रीत्या सन्निधाने परे हते ।
अस्माभिरक्ष्यं आहं तद्गृविष्यंक्ष्यंश्रयम् ॥
यद्यप्यथोच्यं आहं यद्यप्यपहतं भवेत् ।
अन्यायोपातवित्तेन यदि वा क्षतमनया ॥
अस्माहार्चयतेऽपहतेऽपहारेक्षया क्षतम् ।
अस्माकेऽप्यथवा देशे विधिहीनमथापि वा ॥
अथह्यथा वा पुण्यैर्हन्मामिषं वा क्षतम् ।
अस्माकं प्रीतये आहं तथाप्येतदुदीरयात् ॥
यजेतन् पश्यते आहं क्षोत्रमस्मत्सुखावहम् ।
अस्माकं जायते हविस्तस्य दादशवारिकी ॥
हेमन्तं द्वादशान्यानि हविमेतत् प्रयच्छति ।
शिष्टिरे द्विगुणान्यानि हविं क्षोत्रमिदं श्रुतम् ॥
वसन्ते वोढुप्रसमाक्षत्रये आहकर्मणि ।
योगे च वोढुष्वेतेतत् पठितं हृत्प्रकारकम् ॥
विकारो च हते आहं क्षोत्रेक्षानेन साधिते ।
वर्षासु हविस्तस्माकमसदा जायते रक्षे ॥
शरत्कालेऽपि पठितं आहकारे प्रयच्छति ।

रविः

अस्माकमेतत् पुण्यैर्हन्मामिषं पञ्चदशवारिकीम् ।
यस्मिन् एष्टेऽपि निक्षिप्तमेतत्तद्वति निवरा ।
सन्निधानं हते आहं तस्मात्तस्माकं भविष्यति ।
तस्मादेतत्तथा आहं विप्रानां सुज्ञतां पुनः ।
आवर्णीयं महाभाग अस्माकं तुष्टिकारकम् ॥
इति मार्कण्डेयपुराणे रौच्यमन्त्रनरे पित्रक्षत्रे ॥
मार्कण्डेय उवाच ।
“तत्तत्तस्मात्तदीमध्यात् सप्ततस्मात् मनोरमा ।
प्रक्षोचा नाम तन्वन्नी तत्समीपे वराधराः ॥
सा चोवाच महात्मानं रविं क्षमधुराचरम् ।
प्रययावन्ता सुभूः प्रक्षोचा वे वराधराः ॥
अतीवस्तुष्टिर्वा कथा मत्सुता तपतावर ।
जाता वरुणपुत्रेण पुष्करेण महात्मना ॥
तां यज्ञाय मया दत्तां भार्यायै वरवर्त्तिनीम् ।
मनुर्ज्ञानमतिस्तस्यां सप्तपुत्र्यति ते सुतः ॥
मार्कण्डेय उवाच ।
तद्यति तेन चाप्युक्ता तस्मात्तोषादपुष्टतीम् ।
उज्ज्वलार ततः कथां मानिनीं नाम नामतः ॥
नद्याश्च पुलिने तस्मिन् स मुनिर्मुनिवसन्तम् ।
जग्राह पाणिं विधिवत् समानान्य महासुनीम् ॥
तस्यां तस्य सुतो जज्ञे महावीर्यो महामतिः ।
रौच्योऽभवत् पितुर्नाम्ना स्थातोऽत्र वसुधातले ॥
तस्य मन्त्रनरे देवास्तथा सप्तर्षयश्च ये ।
तनयाश्च वृषाश्चैव ते सन्त्यक् कथितास्तव ॥
धर्मेष्टद्विस्तयारोग्यं धनधान्यसुतोद्भवः ।
वृणां भवत्यसिद्धिर्धमस्मिन् मन्त्रनरे श्रुते ॥
पित्रक्षत्रं तथा श्रुत्वा पित्र्याणाञ्च तथा गन्तान् ।
सर्वान् कामानवाप्नोति तत्प्रसादादमरो सुते ॥
इति मार्कण्डेयपुराणे रौच्यमन्त्रनरे समाप्तम् ॥
गारुडे ८८ । ८० अध्यायेऽप्येवमस्ति ॥
रचितं, जि, (रोचते इति । रच्+ “रचिर्वचि-
कुचिर्कुटिभ्यः कितप् ।” उवा० ४ । २८५ ।
इति कितप् ।) मिष्टवस्तु । इत्युदादिबोवः ॥
(रच्+ क्तः । अभिजितः । यथा, महा-
भारते । ५ । १०० । १६ ।
“मातले कश्चिद्व्यापि रचितं करो भवेत् ॥”
क्षौ, रच्+ भावे क्तः । इच्छा । अभिजातः ।
यथा, महाभारते । १ । १६६ । ७८ ।
“वसावेह चामेकां रचितं पुष्टिं तेऽनघ ॥”)
रचिफलं, क्षौ, (रचिजनकं फलम् ।) अमृता-
हम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
रचिरं, क्षौ, (रोचते इति । रच्+ “रचिमि-
तुदीति ।” उवा० १ । ५२ । इति किरच् ।)
मूलकम् । कुकुम् । जवङ्गम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (पुं, सेनजित्पुत्रः । यथा, हरि-
वंशे । २० । २१ ।
“पुत्राः सेनजित्वाचं चत्वारो लोकक्षतमाः ।
रचिरः शतकेतुश्च महिम्नारक्षणे च ॥”)
रचिरं, जि, (रच्+ किरच् ।) सुन्दरम् । इक्ष-
मरः । (यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ११० ।
“सङ्घितभूषणुवा तव वृधुना क्षोत्रेण रचि-
राशि ।

अथवा अवि न महानः के चचलभाव-
माभोताः ।”)

मिहम् । इत्युदाहिकोवः ।

रचिरा, खी, (रोचते इति । रच् + किरच् ।
ततडापु ।) गीरोचना । इति राजनिघण्टुः ।

(यथोद्भाष्यरचितविशेषः । अथ लचकोदा-
हरवाचिकं हन्तः शब्दे प्रत्ययम् ।)

रचिराञ्जनः, पुं, (रचिरः सुन्दरोञ्जनः ।)
‘ प्रोभाञ्जनः । इति राजनिघण्टुः ।

रचिराञ्जः, पुं, (रचिरः सुन्दरोञ्जो यस्य ।)
राजविशेषः । स तु देवापेः चतुरः । यथा,

“मरी भूपाललोकानां खलये कुव ते वचः ।
रचिराञ्जसुतां शान्तां देवापे त्वं ससुहृदम् ।”

इति कल्किपुराणे १८ अध्यायः ।

सुन्दरघोटकश्च ।

रचिष्, जि, (रच्यते इति । रच् + “रचि-
भुजिष्वां कियम् ।” उवा० ४ । १७८ । इति

कियम् ।) मिहवस्तु । इत्युदाहिकोवः । (यथा,
सुसुते । १ । ४६ । पुष्यवर्गः ।

“सिक्काको वातला साक्षा रचिष्यान्ल-
दीपनी ।”)

अभिप्रेतम् । इति संक्षिप्तसारोदाहरितः ।
(यथा, हरिवंशे । २५४ । ६० ।

“न पृथ्वीं कामये जतुर्क्षां सन्तुष्टोऽस्मि पदे-
क्षिभिः ।

इव इव रचिष्यो मे वरो दानवसत्तमम् ।”)

रची, खी, (रचि + कृदिकारादिति डीप् ।)
रचिः । यथा । रक् रची रचयः समाः ।

इति काव्यसंग्रहः ।

रचं, खी, (रोचते इति । रच् + “राजखयस्यं-
चोक्षेति ।” ३ । १ । ११४ । इति कव्यप्रत्ययेन

निपातितम् ।) सौवर्णलम् । इति राजनिघण्टुः ।

रचः, पुं, (रच् + कप् ।) कतकट्टयः । शालि-
धाम्यम् । इति राजनिघण्टुः । पतिः । इति

हेमचन्द्रः । १ । १६१ । सुन्दरे, जि । इत्यमरः ।
(रचिकरः । यथा,—

“प्रक्तं वचंकरं रच्यं मांसयुक्तफलप्रदम् ।
पितावरोधि वातनं हृद्यं गुल्मशूलोमनम् ।”

इति वैद्यकराजवल्लभे द्रव्यगुणाख्यायाम् ।)

रचकन्धः, पुं, (रच्यः कन्धो यस्य ।) मूरणः ।
इति राजनिघण्टुः ।

रच, खी प्र खी भङ्गे । इति कविकल्पद्रुमः ।
(तुदा०-पर० सक०-अनिट् ।) खी, रचः । प्र,

रचति रोगो हृत्तम् । खी, रोक्ता । इति
दुर्गादायः ।

रच, क चिंसे । इति कविकल्पद्रुमः । (पुरा०-
पर०-सक०-सेट् ।) क, रोजयति । इति दुर्गा-
दायः ।

रजा, खी, (रच् + क्तिप् । पक्षि टाप् ।) रोगः ।
भङ्गः । इति मेदिनी । जे, १४ । (पीडा ।

वचाः । महाभारते । ८ । १४ । १४६ ।
“निपातात् तव शस्त्राणां प्ररीरे वाभवहृन्ना ।

तथा ते मातुर्न कर्म जपोऽप्युपनन्दम् ।”)
मेघी । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३३१ । कुट्टम् ।

इति राजनिघण्टुः ।

रजाकरं, खी, (रजां रोगं करोतीति । क् +
टः ।) कर्मरङ्गफलम् । इति शब्दचम्पिका ।

रजाकरः, पुं, (रजां करोतीति । क् + टः ।)
आधिः । यथा । आधिष्ठाधी रजाकरः । इति

हेमचन्द्रः । २ । २२६ । (आधिकारके, जि ।)
रजासहः, पुं, (रजां सहते इति । सह + अच् ।)

धन्वनरुचः । इति राजनिघण्टुः ।

रट, क स्तिये । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-पर०-
सक०-सेट् ।) पञ्चमखरी । इ, रट्यते धनं

चौरेख । इति दुर्गादायः ।

रट, क ड दीप्तिप्रतिहृत्वीः । इति कविकल्पद्रुमः ।
(भा०-आत्म०-सक०-अक०-च-सेट् ।) क,

अरटत् । ड, रोटते । प्रतिहृतिः श्लोकादिना
पातनं पुनर्जननं वा । इति दुर्गादायः ।

रट, क रवि । व्युत्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ।
(पुरा०-पर०-अक०-सेट् ।) कं, रोटयति ।

इति दुर्गादायः ।

रट [व] ख्ये, (रच् + क्तिप् ।) क्रोधः । इत्य-
मरः । १ । ७ । २६ । (यथा, भागवते । १ । २ । १० ।

“स तु ब्रह्म खर्वरेण गतासुसुरगं-ववा ।
विनिर्गच्छन् धनुष्योवा निधाय पुरमागतः ।”)

रट, उपधाते । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-
पर०-सक०-सेट् ।) रोटति लोकं श्लोकः ।

इति दुर्गादायः ।

रट, इ गलालस्यस्तेयखोटे । इति कविकल्पद्रुमः ।
(भा०-पर०-सक०-अक०-च-सेट् ।) पञ्चमखरी ।

इ, रट्यते । आलस्यं मन्दीभावं । स्तेयं
चौर्यम् । खोटः खोड्गम् । इति दुर्गादायः ।

रट, क ड प्रतीधाते । इति कविकल्पद्रुमः ।
(भा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) क, अरटत् ।

ड, रोटते । प्रतीधातः श्लोकादिना पतनं
पुनर्जननं वा । इति दुर्गादायः ।

रट, [व] खी, (रच् क्रुधि + क्तिप् ।) रट् ।
इति आकरखम् ।

रलस्करा, खी, सुखसन्दोहा गौः । इति शब्द-
चम्पिका ।

रलः, पुं, कबन्धः । इति जटाधरः । (छिन्नपाद-
हृत्तः । यथा, कथासरित्सागरे । ६५ । ११ ।

“तेनारोप्य स्त्र्यं एतः स रलः पुरजोऽभ्यधात् ।
निज्जलहस्तपरखो नटां निमोऽस्मि शत्रुभिः ।”)

रलिका, खी, (रलः कबन्धोऽप्येति । रल् +
ठ् ।) युद्धभूमिः । दारपिकिका । विभूतिः ।

इति शब्दरत्नावली ।

रतं, खी, (र + क्तः ।) पशुपत्त्यादीनां शब्दः ।
तत्पर्यायः । वाशितम् २ । इत्यमरः । वासि-

तम् ३ । इति शब्दरत्नावली । (यथा, शिशु-
पालवर्धे । १६ । २५ ।

“अतुङ्गं कुर्वते वनज्जर्ज-
व तु मोमाहुस्तानि केप्ररी ।”)

रट, क व रट रोदे । इति कविकल्पद्रुमः ।
(अर्षा०-पर०-अक०-सेट् ।) रोरोऽनुविमो-

चनम् । क व, रोदिति लोकः श्लोकात् । इट्,
अरटत् अरीहीत् । रोदिष्यमात्रमात्रमिति

भङ्गी । आह्वानविशदरोदवक्रिष्याप्याप्यात्
सकलैकत्वमिति जयमङ्गला । इति दुर्गादायः ।

रदचः, पुं, (रोदतीति । रट् रोदने + “रदि-
विदिभ्यो ङित् ।” उवा० १ । ११६ । इति

अथः । सच ङित् ।) कुङ्कुरः । इत्युदाहिकोवः ।
शिशुः । इति सिद्धान्तकौमुद्यासुधाहरितः ।

रदन्तिका, } खी, (रोदन् वत् । अति अदि
रदन्ती } रन्धने + अच् + डीप् । खार्चं कम्

च ।) सुप्रसुप्तविशेषः । तत्पर्यायः । खवतोया २
सज्जीवनी ३ अन्ततसवा ४ रोमाचिका ५

महामांखी ६ चणपची ७ सुधाखची ८ । अस्या
गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । कषा-

यत्वम् । क्षामिरक्तपित्तकफवायमेहनाशित्वम् ।
रसायनत्वम् । अथ सङ्क्षेपं यथा,—

“चणपचसमं पचं सुपचैव तथाक्षतिः ।
शिशिरे जलविन्दूनां खवन्तीति रदन्तिका ।”

इति राजनिघण्टुः ।

अस्य गुणाः ।
“रदन्ती वङ्गलदृष्ट्या पित्तघ्नी च रसायनी ।”

इति राजवल्लभः ।

(‘रोदनशीले, जि । यथा,—
“धरिञ्चि पुष्याङ्गजिरेत तुभ्यं

सुता मदीयास्तव पाजनीयाः ।
इतीव रम्भा नमितायभौलिना

भृशं रदन्ती मकरन्दविन्दुना ।”)
इति प्रसिद्धम् ।)

रदितं, खी, (रट् + क्तः ।) जलनम् । इत्यमरः ।
तद्वति, जि । (यथा, महाभारते । ११ । २१ । ६ ।

“केशकीटावपतिनं सुतं अभिरवेक्षितम् ।
रदितचावधत्तं तं भागं रचसां विदुः ।”)

रदं, जि, (रच् + क्तः ।) नदीप्राकारादिना
जलवेदनम् । तत्पर्यायः । वेदितम् २ वज-

यितम् ३ खंभीतम् ४ आरुतम् ५ । इत्यमरः ।
(यथा, मेघदूते । ३६ ।

“रदालोके नरपतिपथे खचिभेद्येक्षमोभिः ।”)

रदः, पुं, (रोदयतीति । रट् + क्तिप् + “रोदेधिं
शुक् च ।” उवा० २ । २२ । इति रक् । खिच्

शुक् ।) आदिष्यपञ्चदशः । इति राजनिघण्टुः ।
शिवः । (यथा, महाभारते । ११ । १७ । ४६ ।

“त्रिजटखीरवासाच्च रदः सेनापतिस्त्रिभुः ।”)
गणदेवताविशेषः । इत्यमरः । अयं अग्नि-

भृत्तिः । यथा वद्वाय अग्निर्भूते नमः । इति
निष्ठादितत्वे शिवपूजापद्धतिः । स च नृपतिः

क्रोधरूपः खटिकाये भूमध्याज्यातः । भूत-
खटः भूतप्रेतपिशाचादिः । अयमेवास्मै संहार-

कर्ता । इति भागवतम् । ७ । अथैकादश-
वद्वनामानि यथा । अजः १ एकपात् २ अहि-

वज्रः ३ पिशाची ४ अपराजितः ५ अजकः ६

रुद्रः

मन्त्रः १० उवाचपि ८ प्रश्नः १०
रुद्रः ११ इति महाभारते द्वापराध्यायः ॥ १० ॥
अपि च ।
“अनेकपादहिमन्त्रो विष्णुपाशः सुरेश्वरः ।
जयन्तो बहुकम्पश्च जाम्बकोऽप्यपराजितः ।
वैवस्वतश्च याविजो हरो रक्षा रमे ख्यताः ॥”
इति अष्टाध्यायः ॥ १० ॥

अन्यथा ।
“अनेकपादहिमन्त्रो रक्षसो वीर्यवान् ।
तदुवाचपि पुनो विष्णुपाशो महातपाः ।
हरश्च बहुकम्पश्च जाम्बकोऽप्यपराजितः ।
उवाचपि च प्रश्नः कपहो रैवतस्तथा ।
एकादशैते जयिता रक्षाजितुर्विश्वराः ॥”

इति गार्ग्ये १ अध्यायः ॥
अग्निपुराणे तदुवाचपि जयिताः ॥ १० ॥ अप-
रश्च ।
“अनेकपादहिमन्त्रो विष्णुपाशोऽप्य रैवतः ।
हरश्च बहुकम्पश्च जाम्बको सुरेश्वरः ।
याविजो जयन्तश्च पिशाको चापराजितः ।
एते रक्षाः समाख्याता एकादश गणेश्वराः ।
एतेषां मानवानाम् चिन्मूलवरधारिणाम् ।
कोटयश्चतुरशीतिस्तत् पुत्राणाञ्चमा मताः ।
द्विषु सर्वान् स ये रक्षां प्रकुर्वन्ति गणेश्वराः ।
पुत्रपौत्रसुतास्ते सुरभीर्गर्भसम्भवाः ॥”

इति मातुले ५ अध्यायः ॥ १० ॥
तस्य उत्पत्तिर्यथा —
“प्रजाः सृष्टुमनासिपि तपः परमदुश्चरम् ।
तस्यैवं तप्यमानस्य न किञ्चित् समवर्तत ।
ततो दीर्घं कालेन दुःखात् क्रोधो यजायत ।
क्रोधाविष्टश्च नेत्राभ्यां प्रापतस्तृणविवः ।
ततस्त्रीभ्योऽश्रुविभ्रंभ्यो भूताः प्रेतास्त्रासवन् ।
सर्वोत्थानप्रज्ञानं हृष्टा ज्ञानात्मानमविन्दत ।
तदा प्राणमयो रुद्रः प्रादुरासीत् प्रभोर्मुखात् ।
सहस्राक्षिस्त्रिंशदो युगान्तरद्वयोपमः ।
रुद्रोऽसन्नं चोर् देवदेवः स्वयं शिवः ।
रोहमात्रं तदा ब्रह्मा मारोदीरित्यभाषत ।
रोहमात्रं इत्येवं लोके स्थातिं गमिष्यसि ।
अस्यानि सप्तनामानि पत्नीः पुत्राश्च शाश्वताम् ।
स्यानानि चैवामर्यानां ददौ लोकपितामहः ।
भवः शर्वस्वमेषानः पशूनाम्यतिरेव च ।
भीमस्योयो महादेवस्यानि नामानि सप्त वै ।
सर्वो जलं मही वङ्गिष्ठासुराकाशमेव च ।
दीक्षितो ब्राह्मणश्च रक्षिता चरन्मनसः ।
स्यानेषु तेषु ये रुद्रं ध्यायन्ति मनुजाधिप ।
तेषाममृततुर्हो देहाति परमं पदम् ।
सुवर्चला तथेवोमा विकेशा च शिवा तथा ।
खाद्या दिशा च दीक्षा च रोहिणीति च

मन्त्रः ।
अनेकपादया सुक्रो लोहिताक्षो मनोजवः ।
सुन्दः सर्गोऽप्य सन्तानो बुधश्चैव सुताः
ख्यताः ॥”
इति कौर्मे १० अध्यायः ॥ १० ॥

रुद्रः

विष्णुसूक्तयोरेवो यथा —
“सदेव देवो भगवान् महादेवो न संशयः ।
मन्त्रो ये जगद्व्योनिं विभ्रं विष्णुमीश्वरात् ।
मोहादेवनिष्ठादा ते यान्ति नरकं नराः ।
वेदाश्रयन्तिनं रुद्रं देवं नारायणतया ।
एकीभावेन पश्यन्ति सुक्तिभाजो भवन्ति ते ॥”
इति च तस्यैव ११ अध्यायः ॥ १० ॥

कल्पभेदे तस्योत्पत्तिनामस्यानभ्यासादीनि यथा,
“सुक्रोप च ततो ब्रह्मा ज्वलन्निव कुमाग्रः ।
ततः कोपं खपुर्लभ्यः क्षतमन्यायमिदम् ।
विचार्य परिवर्तनं नियन्तुमुपचक्रमे ।
यत्राभियन्त्यमानोऽपि स कोपः परमेष्ठिनः ।
भुवोऽस्मिन्धादयोऽतः कुमारो नीललोहितः ।
जातमात्रः कुमारोऽसौ रुद्रो भगवान् भवः ।
ब्रह्मोवाच कथं पुत्रोदीक्षि त्वं महाबल ।
तस्मै कथत कामन्ते सद्यः सन्पादयाम्यहम् ।
रुद्र उवाच ।

नामानि कृत मे ब्रह्मन् । स्यानानि च जगद्-
गुरो ।
पत्नीश्च देहि भगवन् ततः शान्तिर्भविष्यति ।
ब्रह्मोवाच ।
जानामि त्वां देवदेवं पूर्वं दत्तं वरं मम ।
सद्यं कर्तुं भवान् जातस्त्वं हि सर्वेश्वरेश्वरः ।
जातमानो रोहिणि त्वं तनो रुद्र इति ख्यतः ।
नामान्यन्यानि ते देव विधास्ये श्रद्धा पुत्रक ।
क्षतध्वजो मनुर्मन्युस्यरेता महान् शिवः ।
भवः कालो महिनसो वामदेवो धृतव्रतः ।
एतानि तव नामानि ये स्मरन्ति नरा भुवि ।
तेषां सदेव कल्याणं करिष्यसि महामते ।
स्यानानि च प्रवक्ष्यामि तेषु वासो विधीयताम् ।
इन्द्रियास्यसुहृद्गोम वायुरग्निर्जनं मही ।
तपश्चन्द्रश्च सूर्यश्च स्यान्वाप्येतानि ते भव ।
धृतिर्धैर्यसिन्धोमा च नियुत सपिबिजम्बिका ।
हरावती सध्या दीक्षा योचितस्तव सुन्दरी ।
प्रजाः खलं महाभाग जगद्वैतत् प्रपूरय ।
इत्यादिष्टः स भगवान् ब्रह्मणा नीललोहितः ।
खट्वान् स प्रजा वङ्गीभूतप्रेतपिशाचकान् ।
कुशाक्षान् विजिताकारान् भैरवान् भीम-
नादिनः ॥

तां हृष्टा तु तदा ब्रह्मा जगद्विद्रावकान्
वङ्गन् ।
वारयामास पुत्र त्वं मा आसीदीदृशीः प्रजाः ।
तपसा विष्णुमाराध्य विहरस्य यथासुखम् ।
इति ते क्षयितो राजन् । रुद्रसर्गः प्रजापतेः ॥
यं सुत्वापि नरः सद्यो जगद्भूतक्षतं भवम् ॥”
इति पाद्मे सर्गसंख्ये रुद्रसर्गः ८ अध्यायः ॥ १० ॥
प्रकारान्तरं यथा —
“कथितस्तमसः सर्गो ब्रह्मसंकीर्त्यं महातुने ।
रुद्रसर्गं प्रवक्ष्यामि तस्मै निगदतः श्रद्धा ।
कल्पादावात्मनस्तुतं त्वत् प्रभाषतस्ततः ।
प्रादुरासीत् प्रभोरुक्ते कुमारो नीललोहितः ।
रुद्रं वै रुद्रं वीर्यं देवं हि वक्ष्यते ॥”

रुद्रः

किं करोतीति तं ब्रह्मा रुद्रं प्रवृत्तवान् वै ।
नाम धेहीति तं वीर्यं प्रवृत्तवान् प्रवृत्तवान् ।
रुद्रश्च देव नामासि मारोदीरित्यभाषत ।
एवमुक्तः पुनः वीर्यं सप्तलक्षो रुद्रो वै ।
ततोऽन्यानि ददौ तस्मै सप्त नामानि च प्रभुः ।
स्यानानि चैवामर्यानां पत्नीः पुत्राश्च वै प्रभुः ।
भवं शर्वस्वमेषानं तथा पशुपतिं हि न ।
भीमस्यं महादेवसुवाच स पितामहः ।
चक्रे नामान्येतानि स्यान्वाप्येषां चकार च ।
सर्वो जलं मही वङ्गिष्ठासुराकाशमेव च ।
दीक्षितो ब्राह्मणः सोम रक्षितास्तनवः ब्रह्मात् ।
सुवर्चला तथेवोमा सुकीर्ण चापरा शिवा ।
खाद्या दिशश्च दीक्षा रोहिणी च यथा-
क्रमम् ॥

सूर्यादीनां नरश्रेष्ठ रुद्रादीर्गमभिः च ।
पत्न्याः ख्यता महाभाग तदपत्यानि मे श्रद्धा ।
येषां स्तुतिप्रसूतेषु रुद्रमापूरितं जगत् ।
अनेकपादया सुक्रो लोहिताक्षो मनोजवः ।
स्कन्दः सर्गोऽप्य सन्तानो बुधश्चैव सुताः ।
एवंप्रकाररुद्रोऽसौ सती भाव्यामविन्दत ।
इत्युवाच तस्याज सा सती खं कथेवरम् ।
हिमवद्दिशा साभूमीनायां हिमवतम् ॥
उपयेमे पुनस्त्रीमामनया भगवान् भवः ।
देवो घाता विधातारो भृगोः स्थातिरुत्तमतः ।
अत्रियश्च देवदेवस्य पत्नी नारायणस्य या ॥”
इति विष्णुपुराणे १ अंशे ८ अध्यायः ॥ १० ॥
(“द्वितीये हि युगे सर्वमक्रोधव्रतमभ्यसितम् ।
द्विषं सृष्टसर्वव्यामसुरा अभिदुहुवुः ।
तपोविभ्रं शमीकर्तुं तपोविभ्रं महात्मनाम् ।
पश्यन् समर्थोपेक्षाचक्रे दस्यः प्रजापतिः ।
पुनर्महिम्नं भागं भुवं दस्यः प्रजापतिः ।
प्रायो न कल्पयामास प्रीत्यमात्रः सुदैरपि ।
पाशुपत्यं चक्रो याच श्रेष्ठश्चासुतयश्च याः ।
यश्चिद्विजितस्तानिभिर्हीनश्चैव स रुद्रवान् ।
अयोत्तीर्णव्रतो देवो बुद्धा दक्षवतिक्रमम् ।
रुद्रो रौद्रं पुरस्कृत्य भावमात्मविदात्मनः ।
खट्वा जगटे चक्षुर्वै दग्धा तानसुरान् प्रभुः ।
वायं क्रोधापिस्वप्नममख्यन्त शत्रुनाशकम् ।
ततो यशः स विभ्रं लोके स्थातिं दिवौकसः ।
दाहयथा परीताश्च भान्ता भूतगणा दिष्टः ॥”
इति चरके चिकित्सास्थाने तृतीयेऽध्याये ॥
रुद्रगीता वराहपुराणे दृष्ट्या ॥ १० ॥ (विष्णु-
कर्मपुत्रविशेषः । यथा, विष्णुपुराणे । १ ।
१५ । १२२ ।

“तस्य पुत्रास्तु चत्वारस्तथा नामानि मे श्रद्धा ।
अनेकपादहिमन्त्रो रक्षसो वीर्यवान् ।
सप्तनामस्यातः कङ्गिविशेषः । स च विद्याविनाश-
पुत्रः भावविनाशप्रवृत्ता । कविरयं मानविह-
पुत्रश्च भावविहमहीपतिर्ब्रह्मसामान्यवपुर्महा-
राजश्च योक्त्रः पूर्वपुत्रश्च । तथा च भाव-
विनाशः । १२४—१२६ ।

“सन्धापदेऽप्रविचित्रं विविद्वन्मुनि-
 शीमावर्चं वनरविं वनियोगयोगान् ।
 सन्धादितो विविधभावविकासभावां
 प्रौढै र्वर्चं भवतु भावविलास ययः ॥
 सप्तुबानां सप्तुमेव र्वरेव ययिता गुणैः ।
 वर्यस्यां लोकमालेयं केषां न कुरते भियम् ॥
 विशाविलासपुत्रस्य न्यायवाचस्यतेरियम् ।
 कावाजापविद्वधानां सुदं निर्मातु निर्मितः”)
 वर्यवर्चं, श्री, (वर्यस्य वर्यवम् ।) शिवनाम-
 सप्तुमेव र्वर्माङ्गरयकम् । यथा,—

“वस्वामि वदन्नवचमाद्यं प्राचस्य रक्षन्म् ।
 अहोरात्रं महादेव रक्षार्थं देवजन्मितम् ॥
 ॐ वदो मामग्रतः पातु पृष्ठतः पातु शङ्करः ।
 कपर्दी दक्षिणे पातु वामपार्श्वे तथा हरः ।
 शिवः क्षिरो मे च पातु जलाटे नीललोहितः ।
 नेत्रयोऽष्टात्मकः पातु मुखे पातु महेश्वरः ॥
 कर्णयोर्वातिकायाञ्च जिह्वायां शम्भुरक्षयः ।
 शीकण्डस्तु गण्डे पातु बाह्वोः पातु पिशाकधृक् ॥
 तुह्यं मे महादेव ईश्वरस्तु तथोदरम् ।
 नाभौ कुक्षौ कटिस्थाने पातु सर्व्वं प्रजापतिः ॥
 ऊरू जगन् महादेवः पादौ पातु मधेश्वरः ।
 सर्व्वं रक्षतु भूतेशः सर्व्वगात्राणि यत्नतः ॥
 परशुं शूलखड्गाङ्गं दिशास्तं रौद्रमेव च ।
 नमस्काराव देवेशं रक्ष मां जगदीश्वरः ॥
 रक्षोभ्यो यक्षपीडाभ्यो रोगशोकाण्येव च ।
 पापिभ्यो नरकीभ्यश्च त्राहि मां भक्तवत्सल ॥
 जन्म मृत्युर्जरा व्याधिः कामः क्रोधः शमी
 दमः ।

लोभमोहमदाद्यापि त्वजन्तु भवनेश्वर ।
 त्वं गतिस्त्वं मतिश्चैव त्वं बुद्धिस्त्वं परायणः ।
 कायेन मनसा वाचा त्वयि भक्तिर्दंष्ट्रास्तु मे ॥
 रक्षेतद्ब्रह्मकवचं पठतः पापनाशनम् ।
 महादेवप्रसादेन दुःखायः परिकीर्तितम् ॥
 न तस्य पापप्रेयोऽस्ति भयं तस्य न विद्यते ।
 प्राप्नोति सुखमारोग्यं पुण्यमात्मप्रबन्धनम् ।
 पुत्रार्थो जन्मते पुत्रं धनार्थो जन्मते धनम् ।
 विद्यार्थो जन्मते विद्या मोक्षार्थो मोक्षमाप्नु-
 यात् ॥

देने से दं हृदि न्यस्य शिवकवचो भवेत्तरः ।
 तच्छते सर्वपापेभ्यो ब्रह्मलोकं स गच्छति ॥”
 इति स्कन्दपुराणे ब्रह्मकवचं समाप्तम् । इति
 तन्त्रसारः ॥

प्रमाणः, पुं, (रुद्रस्य मन्त्रः ।) शिवपार्षदसम्बन्धः ।
यथा,—

“अपरे वृक्षनामानो जटाचन्द्रार्द्धमङ्गिताः ।
देवेन्द्रस्य नियोगेन वर्तन्ते त्रिविधे सदा ॥
तेषां संख्या चैककोटिषि सर्व्वे बलवतराः ।
कुर्मन्ति हि सदा सेवां हरस्य सततं गन्धाः ॥
विष्णुवर्णि च पाण्डितान् घर्मिष्ठान् पाण्डयन्ति
च ।

अशुभं नित्यं वृत्तं, इत्येषां पतत्राणां ।
विज्ञातं वृत्तं नित्यं बोधिना प्रवृत्तात्मनाम् ।

वर्तमानकोटयस्यैव हरस्य सकला गन्ताः ।
 पराङ्मुखतायाश्च हिताय चक्रता तथा ।
 शङ्करस्याश्च सेवास्य समुत्पन्ना इमे गन्ताः ॥”
 इति कार्तिकापुराणि २६ अध्यायः ॥
 रघुचण्डी, स्त्री, (वक्रा चण्डी ।) रघुयामनोक्त
 देवीमाहात्म्याम् । यथा । “अस्य चक्रिका-
 महात्मनस्य महासद्वत्त्वविरमुष्टम् हृन्-
 चक्रिका देवता रघुचण्डीतमपि विनिर्भोगः । ॐ
 नमश्चक्रिकायै ।

श्रीशङ्कर उवाच ।

चङ्कीर्णं हृदये स्थित्य करुणं यः करोत्यपि ।
 अगन्तव्यमाप्नोति देवि चङ्कीप्रसादतः ॥
 रविवारे यदा चङ्कीं पठेदागमसम्भताम् ।
 नवाष्टतिफलं तस्य जायते नात्र संशयः ॥
 सोमवारे यदा चङ्कीं पठेद्यष्टौ समाहितः ।
 सहस्राष्टतिपाठस्य फलं जानीहि सुव्रते ॥
 बुधवारे जगद्धात्रि पठेद्यामलसम्भताम् ।
 शताष्टतिफलं तस्य बुधे लक्षफलं भवेत् ॥
 गुरौ यदि महामाये लक्षयुग्मफलं ध्रुवम् ।
 शुक्ले देवि जगद्धात्रि चङ्कीपाठेन शङ्करि ॥
 ज्येष्ठं तुल्यफलं दुर्गे यदि चङ्कीं समाहितः ।
 शनिवारे जगद्धात्रि कोप्याष्टतिफलं ध्रुवम् ॥
 व्यतएव जगद्धात्रीं यच्च चङ्कीं समभ्यसित् ।
 स धन्यश्च क्षतार्थश्च राजराजाधिपो भवेत् ॥
 पारोक्ष्यं विजयं सौख्यं वन्द्यरत्नप्रवाणकम् ।
 पठनाच्छ्रवणाच्चैव जायते नात्र संशयः ॥
 धनं धान्यं प्रवाणश्च वन्द्यरत्नविभूषितम् ।
 चङ्कीकरुणमात्रेण कुर्यात् सर्वं महिम्नरि ॥
 ॐ वोरचङ्की महाचङ्की चङ्कस्तुल्यविशङ्करी ।
 चङ्कवत्सा महामाया महादेवविभूषिता ॥
 चतुर्वक्त्रा इत्यपि पाठः ।

रक्तदन्ता वराहीहा महासुरविमर्हिनी ।
 तारिखी जननी दुर्गा चक्षिका चक्षविक्रमा ॥
 गुरुकाकी अगह्यात्री चक्षी च यामजोद्धवा ।
 प्रमथानवासिनी देवी चोरचक्षी भयानका ॥
 शिवा घोरा बदचक्षी मजेशगगभूषिता ।
 जाडूवी परमा लक्ष्मा मर्हीत्रिपुरसुन्दरी ॥
 विद्या श्रीपरमा विद्या चक्षी च बैरमर्हिनी ।
 दुर्गे दुर्गा शिवा घोरा चक्षुक्षत्री प्रचक्षिका ॥
 मजेशी वगका देवी भैरवी चक्षविक्रमा ।
 प्रमथेभूषिता लक्ष्मा चामुका सुखमर्हिनी ॥
 रत्नचण्डा चक्षचण्डा रत्नरामवरप्रदा ।
 तारिखी भद्रकाकी च शिवा घोरा भयानका ॥
 विष्णुप्रिया महामाया नन्दगोपमजोद्धवा ।
 मङ्गला जननी चक्षी महाक्रुद्धा भयङ्करी ॥
 विमला भैरवी निद्रा जातिरूपा मनोहरा ।
 लक्ष्मा निद्रा सुधा माया शक्तिरूपा मनोहरा ॥
 तखे देखे नमस्तखे सर्वरूपेख संस्थिता ।
 प्राबंप्रिया जातिमाया विद्राकरूपा मजेश्वरी ॥
 बा देवी सर्वभूतिदु सर्वरूपेख संस्थिता ।
 नमस्तखे नमस्तखे नमस्तखे नमो नमः ॥
 रता चक्षी चमडाणी नाचखसु सरा पडेव ।

नाम्बस्तु पाठको देवी पठनें ब्रह्मज्ञा भवेत् ॥
नारदः पाठकश्चैव कैलासे रत्नभूषिते ।
वैष्णवे ब्रह्मलोके च देवराजपुरे शिवे ॥
यः श्रुनोति धरापात्रं सुच्यते सर्वपातकैः ।
ब्रह्मज्ञा च मोक्षज्ञा श्रीवधोद्वेगपातकम् ॥
तत् सर्वं पातकं दुर्गे मातुर्गमनपातकम् ।
अश्रुगमनपापश्च यत् कन्यागमपातकम् ॥
सुतश्रीगमनश्चैव यत् यत् पापं प्रकाशते ।
परदारकृतं पापं तत्तच्छब्दादेव नृक्षति ॥
जन्मजन्मान्तरात् पापात् शुद्धज्ञादिपातकात्
सुच्यते सुच्यते देवि शुद्धपत्नीषु सङ्गमात् ॥
मनसा वचसा पापं यत् पापं ब्रह्महिंसने ।
मिथ्यावाच्येव यत् पापं तत् पापं नृक्षति च्छब्दात्
अथैव पठनश्चैव यः करोति धरातले ।
स धन्यश्च क्षतार्थश्च राजराजाधिपौ भवेत् ॥
यः करिष्यत्यवज्ञां वै ब्रह्मामलचण्डिकाम् ।
पापैरेतेः समायुक्तौ रौरवं नरकं व्रजेत् ॥
अथगङ्गा ये प्रकुम्भेति तं च पातकिनो नराः ।
रौरवं रत्नकुम्भश्च लमिकुम्भं मनस्य वै ॥
शुक्रस्य कुम्भं श्रीरत्नं यान्ति तेऽप्यन्तरेण वै ।
ततः पितृगणैः सङ्घं विहाया जायते क्षमिः ॥
श्रुणु देवि महाभाये पठेत् चक्षीं श्रुनोत्यपि ।
गयायाश्चैव यत् पुण्यं काष्ठां विच्छेदराश्रितः ॥
प्रयागे सुखनश्चैव हरिद्वारे हरयेऽपि ।
तुक्तां पुण्यं भवेद्देवि सत्त्वं दुर्गे शिवे रमे ॥
त्रिगयायां त्रिकाष्ठां वै यच्च पुण्यं श्रुणु प्रिये ।
तच्च पुण्यं तच्च पुण्यं तच्च पुण्यं न संश्रयः ॥
भवानी च भवानी च भवानीत्युच्यते बुधैः ।
भकारस्तु भकारस्तु भकारः केवलः शिवः ॥
वानी चैव जगद्धात्री वरारोहि भकारकः ।
प्रेतश्चैव विच्छेद भकारः प्रेतवत् सदा ॥
आरोग्यश्च जयं दुःखनाशनं सुखवर्धनम् ।
धनं पुत्रं जयारोग्यं कुष्ठं गलितनाशकम् ॥
अष्टाङ्गरोगाण्युच्यते द्वादशरोगाणि पार्यति ।
सत्त्वं सत्त्वं जगद्धात्रि महाभाये शिवे रमे ॥
चक्षे चक्षे महाबोरे चक्षुर्के याधिनाश्रिज ।
मन्दे दिने मन्देश्रानि विशेषफलदायिनी ॥
सर्वदुःखात् प्रमुच्यते भक्त्या चक्षीं श्रुनोति यः ।
ब्राह्मणी हितकारी च पठेन्नियतमागवः ॥
मङ्गलं मङ्गलं ज्ञेयं मङ्गलं जयमङ्गलम् ।
भवेद्दि पुष्पपीतादिकन्यादासादिभयंनः ॥
तत्त्वज्ञानश्च निधने कावे निर्व्याकमाप्नुयात् ।
महादानोद्भवं पुण्यं तुलाहरणके यथा ॥
चक्षीमवधमानश्च पठनाद्ब्राह्मणोऽपि सः ।
निर्व्याकमेति देवेशि महादुःखव्ययं हि तत् ॥
सर्वत्र विजयं याति अथवाद्यहोवतः ।
सुच्यते सर्वपापेभ्यो राजराजाधिपौ भवेत् ॥
महाचक्षी शिवा वीरा भयानकवरप्रदा ।
काकी च कमला विद्या महादशविमर्दिनी ॥
गुह्यचक्षी वीरचक्षी चक्षी केकीकवर्धनमा ।
देवानी दुर्धमा चक्षी ब्रह्मामलचलना ॥
अथकाष्ठा महादेवप्रिया दाक्षमर्दिनी ।

सूत्रम्

मत्स्यप्रिया मांशरता मत्स्यमांसवलिप्रिया ॥
मदमत्ता सदा विद्या भूतप्रमयसङ्गता ।
मध्यभागः महारामा धान्यदा धनरत्नदा ॥
वन्द्या मन्दिदा राज्यप्रदा विषयवर्द्धिका ।
सुक्तिदा सर्वदा चक्षी महाविपदनाशिनी ॥
इमाश्च चक्षी पठते मनुष्यः
श्रव्योति भक्ता परमां शिवस्य ।
चक्षी धरण्यामतिपुण्ययुक्तः
पठेत्तु गच्छेत्तु हरमन्दिरं प्रभम् ॥
यद्यन्मनोरथान् दुर्गे करोति धरणीतले ।
रत्नचक्षीप्रसादेन किं न सिध्यति भूतले ॥
रत्नध्याया रत्नरूपा रत्नाक्षी रत्नवल्लभा ।
रत्नभक्ता रत्नरूपा रत्नभूषासमन्विता ॥
शिवचक्षी महारत्ना शिवप्रोतिगन्धर्विता ।
भैरवी परमा विद्या महाविद्या च वीरुणी ॥
सुन्दरी परमा विद्या महाविपुलसुन्दरी ।
गुह्यकाक्षी भद्रकाक्षी महाकालविमर्हिनी ॥
लज्जया लज्जस्वरूपा सा जगती मोहकारिणी ।
अतितन्त्रा महालज्जा सर्वमङ्गलदायिनी ॥
त्रोरचक्षी भीमरूपा भीमा देवी मनोहरा ।
वगला वगला किन्दरायिका सर्वदा शिवा ॥
स्वतितरूपा कीर्तिरूपा बुद्धिरूपा मनोहरा ।
विष्णुप्रिया शक्रपूण्या योगेश्वरपि सेविता ॥
भयानका महाक्षया देवी भयविनाशिनी ।
चक्रिका शक्तिहस्ता च कौमारी सर्वकामदा ॥
वाराही च वराहस्य इन्द्राक्षी शक्रपूजिता ।
मातेश्वरी महेशस्य महेशगणभूषिता ॥
चातुर्भुजा नारसिंही च त्रिसिंहशत्रुनाशिनी ।
सर्वशत्रुप्रणमनी सर्वारोग्यप्रदायिनी ॥
नेत्र दुःखं भयं किञ्चित् पठनात् अवयान्ननः ।
इति सर्वं मन्त्रशानि सर्वं सर्वं वदाम्यहम् ॥
नेत्र शोकं नेत्र रोगं नेत्र दुःखं भयनया ।
आरोग्यं मङ्गलं निवृत्तं करोति शुभमङ्गलम् ॥
मन्त्रशानि वरारोहे जगदीमि सत्यसुतमम् ।
अभक्ताय न दातव्यं मम प्राणाधिकं शुभम् ॥
मम भक्ताय शान्तस्य शिवविष्णुप्रियाय च ।
दद्यात् कदाचिदेवैषि सर्वं सर्वं न संशयः ॥
अनन्तपलमाप्नोति शिवचक्षोप्रसादतः ।
अन्धमेधवाजपेयराजस्यश्रुतेन वै ।
हृष्टाः स्युः पितरौ देवास्तथा च सर्वदेवताः ॥
दुर्गे लो नमस्तुभ्यो नमस्तुभ्यो नमस्तुभ्यो ॥
मन्त्रमन्त्रसंज्ञानं यः करोति नराधमः ॥
अतएव मन्त्रशानि किं वक्ष्ये तव सन्निधौ ॥
लज्जोदराधिकचक्षीपठनाच्छ्रवणात् जनः ।
तत्त्वमवीति वाञ्छेत् सुक्तिमाप्नोति दुर्लभम् ॥
इति श्रीरत्नयामले हरगौरीसंवादे रत्नयामल-
चक्षी समाप्ता ॥
रत्नजः, पुं, (रत्नात् जात इति । जन् + जः ।)
पारदः । इति राजनिर्घण्टः । (गुणादयोऽस्य
पारदस्य विज्ञेयाः ।)
रत्नजटा, स्त्री, (रत्नस्य जटेव ।) जटाविशेषः ॥
तत्प्रायः । रीति २५ जटा १ रत्ना १ कौन्त्या ५

सूत्रम्

सुगन्धा १ सुवहा २ वना ३ रंजरी ४ रत्न-
जटा १० सुपत्रा ११ सुगन्धपत्रा १२ सुरभिः १३
शिवजटा १४ पञ्चवक्त्रा १५ जटावक्त्रा १६
रत्नाक्षी १७ नेत्रपुष्करा १८ महाजटा १९
जटावक्त्रा २० । अस्यां गुणाः । कटुरसत्वम् ।
आसकासङ्गदोगभूतरक्षोनाशिनश्च । इति
राजनिर्घण्टः ॥
रत्नपञ्जी, स्त्री, (रत्नस्य पञ्जी ।) दुर्गा । इत्युणादि-
कोषः ॥ (यथा, महाभारते । १ । ८२ । १५८ ।
“सामिन्धं तत्र राजेन्द्र रत्नपञ्जा कुरुदह ।
अभिगन्धं च तां देवीं न दुर्गतिमवाप्नुयात् ॥”)
अतस्मात् । इति रत्नमात्रा ॥
रत्नप्रिया, स्त्री, (रत्नस्य प्रिया ।) हरीतकी ।
इति शब्दरत्नावली । पार्वती च ॥
रत्नभूः, स्त्री, (रत्नस्य भूः स्थानम् ।) रत्नस्थानम् ।
इति कैचित् ॥
रत्नविश्रुतिः, स्त्री, (रत्नदेवताका विश्रुतिः ।) प्रभ-
वादिषष्टिवर्णान्तर्गतशेषविंशतिवर्णाणि । तेषां
नामानि फलानि च यथा,—
“आद्या तु विंशतिर्नाम्नी द्वितीया वैष्णवी
स्तृतीया रत्नदेवता त्रैलोक्या मध्याधमा भवेत् ॥
हृन्मध्यानि पीयूषाणि यौगुं वर्धति वासवः ।
ज्वलन् पीयूषिताः सर्वाः प्रजाश्च सुरवन्द्ये ॥१॥
जायन्ते सर्वशस्यानि सुभिर्चं निरुपद्रवम् ।
सौम्यहृद्भवेद्वाजा कालिके च शुभं वदेत् ॥२॥
सुभिर्चं जेममारोग्यं सुखञ्च निरुपद्रवम् ।
सौम्यहृद्भवेद्वाजा सौम्यं सौख्यं प्रकीर्तितम् ॥३॥
तोयपूर्णां भवेन्मधो वर्धते च दिने दिने ।
निरुपद्रवाश्च राजानः सर्वसाधारण्ये प्रिये ॥४॥
वासवो वर्धते देवि देवि पाखण्डमण्डले ।
अहिरक्षे कान्यकुब्जे विरोधी क्षत्रिणाञ्जलम् ॥५॥
अभिभूतं जगत् सर्वं क्षीयन्नेष्टुविधेः प्रिये ।
मारुतेः फलदाश्च परिवारिण्य शोभनं ॥६॥
निष्पत्तिः सर्वशस्यानां सुभिर्चं भवति प्रिये ।
प्रमायिनि जलोद्गारी जलदो मोदते प्रजा ॥७॥
निष्पत्तिः सर्वशस्यानां सर्वशस्यमहाधृता ।
घृतं तैलसमं याति आनन्दे नन्दिनी प्रजा ॥८॥
कोद्रवाः शालिस्तुङ्गाश्च पीयूषाणि वरवर्णिनि ।
सर्वविघ्नानि धान्यानि राक्षसे निहुरा प्रजा ॥९॥
दुर्भिर्चं जायते घोरं धान्यौषधिप्रपीडनम् ।
अनले च समाख्यातं नात्र कार्या विचारणा ॥१०॥
देशभङ्गोऽयं दुर्भिर्चं समासात् कथयाम्यहम् ।
पिङ्गले चावपद्याच्च दुर्भिर्चं जन्मेदातटे ॥११॥
गोमह्वयो विनश्यति ये चाप्ये नटनर्तकाः ।
वासवो वर्धते देवि शस्यञ्च नहि जायते ॥
तिलसर्वपमावाहिकापांशानां महाघन्ता ।
गोमह्वयः सुवर्णानि काष्ठतान्त्रादशेषतः ॥
तत् सर्वं देवि विक्रीय कर्त्तव्यो धान्यसर्वयः ।
तेन धान्येन लोकोऽयं निस्तरिष्यति दुर्हिनम् ।
पार्थिवा मोक्षका दीनाः कामयुक्ति प्रपी-
डिताः ॥१२॥

सूत्रम्

तोयपूर्णाः स्त्रिया मेवां बहुशस्या च मेदिनी ।
निहुराः पार्थिवा देवि विह्वर्त्तं च वराभवे ॥१३॥
अल्पतोया वनाच्चेव कीटकाः प्रजयाः स्त्रियाः ।
विह्वर्त्ताः पार्थिवा देवि रीतिं वरं वराभवे ॥१४॥
दुर्भिर्चं मध्यमं प्रोक्तं धनहारो न वर्तते ।
भवेत्ते मध्यमा दृष्टिर्दुर्मेतौ वसुपस्थिते ॥१५॥
सुभिर्चं जायते लोकः सर्वोपद्रववर्जितः ।
प्राणिनां जायते हर्षो दुर्भुभौ वरवर्त्तिनि ॥१६॥
महिषीगोहिरण्यादिताम्रकांस्त्याग्यशिवतः ।
तत् सर्वं देवि विक्रीय कर्त्तव्यो धान्यसर्वयः ॥
रक्ते संवहरे देवि क्रूरबुद्धिनेराधिपः ।
मानवाः क्रूरचेष्टाश्च संयासे न जयौ भवेत् ॥१७॥
दुर्भिर्चं मरणं रोगो धान्यौषधिनिपीडनम् ।
पापरोगो भवेदेवि रक्ताख्योऽमरवन्दितः ॥१८॥
रोगो मरणदुर्भिर्चं विविधोपद्रवाकुलम् ।
क्रोधे तु विषमं सर्वं समाख्यातं हरप्रिये ॥१९॥
मेदिनी चलते देवि सर्वभूतं पराचरम् ।
देशभङ्गश्च दुर्भिर्चं चये संघीयते प्रजा ॥
सौराष्ट्रं मानवे देशे दक्षिणे कोङ्कणी तथा ।
दुर्भिर्चं जायते घोरं चयं संवहरे प्रिये ॥
कौस्तुभेनमन्त्रोऽयं यमुनानन्मेदातटे ।
विन्ध्यायां सेतुदे चैव विनश्यति न संशयः ॥
सिंहलो मरुदेशश्च कालङ्करं तथैव च ।
चये चयनि सर्वानि नाभ्यथा वरवर्त्तनि ॥२०॥
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
रत्नवीणा, स्त्री, (रत्नस्य वीणा ।) वीणाभेदः ।
यथा,—
“दण्डः स्याद्रत्नवीणाया सुष्टेकादशसन्निवः ।
भमदङ्गुलामितं शुविर् तस्य कीर्तितम् ॥
दण्डस्याभयतो ज्ञेयं कांस्थसंवरकद्वयम् ।
पश्चात् संवरकश्चात्र हृत्पीकतशिरौ भवेत् ॥
दण्डस्य वेष्टनं साहं पश्चात्कुलमिषोदितम् ।
तन्मिता लखरी तस्याः कर्णस्था सुन्दराकृतिः ॥
ककुभौ रत्नवीणायाश्चशिराः परिकीर्तितः ।
ऊर्ध्वं शिरसि दातया लोहपञ्जी समन्विता ॥
मूलतन्त्री तदुपरि तस्या लौही ततः परम् ।
दक्षिणे शिरसि न्यस्येत् श्रुतितन्त्रीद्वयं क्रमात् ॥
यवन्तु ककुभं तत्र वीणादण्डं निवेशयेत् ।
हृत्कुलोऽहोऽशिरौऽङ्गुलमात्रं पाष्कम् ॥
समाकुलान्तरं तस्मात्तन्मलञ्च निवेशयेत् ।
अन्यं तत्तत्तुस्त्रिंशदङ्गुलान्तरमाचपेत् ॥
अष्टादशाङ्गुलसुखं चक्रं वै चातगभेजम् ।
दण्डं सप्तमत्तं कान्तं वर्तुलं तुल्ययुग्मकम् ॥
आमये किञ्चिदाधिव्यमलयश्च प्रशस्यते ।
अष्टाङ्गुलान्तरं पश्चात्तुम्बरं स्यापयेद्बुधः ॥
दण्डपृष्ठं रन्ध्रमेकं स्यापयेच्च समन्ततः ।
लाङ्काकुशस्य कर्णस्थं वर्तुलं पञ्चाङ्गुलम् ॥
तद्वन्धनं गुञ्जं तस्मिन् वेष्टवन्धं निवेशयेत् ।
एतत्परायां मोटिण्यां वेष्टवन्धं चपेत् ॥
तन्मोटिगीटनस्यवदणं दण्डरन्ध्रकम् ॥
सुयन्तितं तु तन्नेव वधीयात्तन्मलिकाम् ॥
तन्मलिकामयेत् पूर्णां मोटिणीं च शनैः शनैः ॥

वराहः

न वायवेति वराहः सती वराहविशारदः ।
 वराहविशारदः प्रोक्ताः शारिकाः पूर्ववत्प्रतिभिः ।
 तस्यां वराहो यद्येव वराहः प्रकीर्तितः ।
 यतास्तु तारवादिभिरुत्पत्ति पदिकोपरि ।
 वितस्तिमात्रपदिकाकुटीचाप्यस्य गर्भकः ।
 ताम् नृभूतस्य कर्मयो यथा वरुणे स्थितो भवेत् ।
 मदनस्य च विष्णुस्य योगेन सुदृढीकृता ।
 वराहोवाच शारीयां स्वनोभ्यं तलक्रमात् ।
 यतास्तु सर्ववामनेः कथितास्तु पुनः ।
 स्वाप्य वराहः ताः पृष्ठे यथारागस्वरं पुनः ।
 मदनस्य च विष्णुस्य योगेन सुदृढीकृताः ।
 सर्ववामो लोहकालिका मस्तके स्थुः सुयन्त्रिनाः ।
 एकाङ्गुलीषाः सुताः स्युरिति शारीविनिर्णयः ।
 एवं विनिर्मिता वराहोवाच जनमनोहरा ।
 अस्यां शिखा तु कर्मणा दाक्षिणात्योपदेशतः ॥”

इति सङ्गीतनारायणः ।

वराहः, पुं, (वराहः सर्गः ।) वराहकृतकृष्टिः ।

यथा,—

“वराहो वराहो त्वं वराहः पार्थिवसत्तम ।
 दशवर्षसहस्राणि तपस्वीनां महाकले ।
 प्रतिबुद्धो यदा वराहदा चोर्वीं सकाननाम् ।
 इहा प्रसूयतीं रक्षां मनुष्यपशुसंजुलाम् ।
 शुभाव च तदा प्रसूयति त्विजां दक्षसन्नि ।
 आश्रमे यत्विनाशो ज्योतिर्गच्छेति कीर्तितान् ।
 ततः शुक्ला महाविजाः सञ्ज्ञाः परमेस्वरः ।
 सुकोप सुभृशं देवो वाक्येदसुवाच ह ।
 अहं पूर्वन्तु कविना वृष्टः सर्ववामना विभुः ।
 प्रजाः वृक्षस्तेति तदा वाक्यमेतत्तथोक्तवान् ।
 वराहो केन तत् कर्म कृतं वृष्टादिवर्णनम् ।
 एवमुक्त्वा भृशं कोपात्तनाद परमेस्वरः ।
 तस्य ता नदी ज्वालाः ओजिभ्यो निर्ययुस्तदा ।
 तत्र भूतानि वेताला उच्छ्वासाः प्रेतपूतनाः ।
 कुम्भाका यातुधानाश्च सर्वे प्रचलिताननाः ।
 उत्तस्युः कोटिशक्तं नानाप्रहरणावृताः ॥”

इति वराहपुराणम् ।

वराहवर्णि, पुं, वराहो मनुः । अस्मिन् मन्वन्तरे
 सुधामास्थोऽवतारः । ऋतधामा इन्द्रः । हरि-
 तादयो देवाः । तपोमर्त्यादयः सप्तर्षयः । देव-
 वदुपदेवादयो मनुजाना भविष्यन्ति । इति
 श्रीभागवतमतम् । अपि च ।

“वराहो वराहपुत्रस्य प्राप्ति मन्वन्तरे मनोः ।
 सार्वभौमस्य ये देवाः सनयश्च वराहस्य तान् ।
 सुकर्मणः सुमनसो हरितो रौहितस्तथा ।
 सुरपिण्ड सुरास्तत्र पश्येत् दशका गणाः ।
 विप्रकारा भविष्यन्ति एकैकस्मिन्प्रको गरीः ।
 तेषामिहो हि विज्ञेयो ऋतधामा महावज्रः ।
 सर्वैरिहगुणैर्वृत्तः सप्तर्षीनपि मे वराह ।
 श्रुतिस्मृतयोः सुतपास्तपोऽनित्योऽनित्यः ।
 तपोरतिस्त्वेषां सप्तमस्तु तपोधृतिः ।
 देववान् वामदेवश्च देवमेष्टो विदूरपः ।
 मिथवाजिजदूतश्च भाविष्यत्सुता मनोः ॥”

इति भार्गवपुराणम् ।

वराहः

वराहः, स्त्री, (वराहं वृत्तमित्युक्तं कृते इति ।

ख + लिप् ।) एकादशवृत्तमन्वरी । यथा,—

“विष्णुदेवपुत्रा वराहोवाचिका तु वराहः ॥”

इति शम्भुवराहो ।

वराहोऽ, पुं, (वराहस्य वराहोऽ इवम् वराहः ।)

वराहानम् । इति विकाशप्रियः ।

वराहः, स्त्री, (वराहस्य वराहोऽ इवम् वराहः ।)

वराहोवाचिका । अर्थव्याख्यादयः । स्वनामख्यात-

वृत्तमन्वरी । तस्य स्मृतत्वं प्रशस्तत्वं यथा,—

“वराहं शिवलिङ्गं स्मृतं स्मृतं विशिष्यते ।

शालपामो नामदेवः कृष्णः कृष्णो विशिष्यते ॥”

इति मेरुतन्त्रे ६ प्रकाशः ।

वराहः, पुं, स्वनामख्यातवृत्तः । तत्पठ्यायः । वरा-

मेरुः २ अमरः ३ पुण्यचामरः ४ । इति शम्भु-

वराहो । तस्य फलपठ्यायः । शिवस्य १

सर्पास्य २ भूतनाशनम् ३ पावनम् ४ नील-

कण्ठास्य ५ वराहस्य ६ शिवप्रियम् ७ ।

अस्य गुणाः । अन्वितम् । उक्तम् । वात-

क्षमिश्रितोऽर्धभूतयष्टविषनाशिलम् । वय-

त्तस्य । इति राजनिर्घण्टः । शिवपूजायां अस्य

मालाधारणमावश्यकम् । यथा, लिङ्गपुराणे ।

“विना भक्तपुण्येण विना वराहसमालया ।

पूजितोऽपि महादेवो न स्यात्तस्य फलप्रदः ॥”

तस्योत्पत्तिर्यथा । संवत्सरप्रदीपे ।

“चिपुरस्य वधे काले वराहोऽप्युत्पन्नस्तु ये ।

अमुष्मिन् विन्दन्ति तु वराहा अभवन् भुवि ॥”

यद्यप्येकादशवृत्तस्य वराहोऽपि मन्त्रप्र-

विशेषाः सन्ति तथापि सुलभत्वात् पञ्च-

वक्रस्य फलमन्त्रावभिधीयते । यथा, स्कान्दे ।

“पञ्चवक्रः स्वयं वराहः कालाभिर्नाम नामतः ।

अगम्यागमनादेव अभ्यस्य च भजन्तान् ।

सुच्यते सर्वपापेभ्यः पञ्चवक्रस्य धारणात् ॥

हूं नमः इति प्रत्येकमष्टोत्तरशतं जप्त्वा शिवा-

त्मवा प्रप्नोत्य धारणीयम् ।

“विना मन्त्रेण यो धत्ते वराहं भुवि मानवाः ।

स याति नरकं घोरं यावद्विनाशस्तुदृश ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ।

तस्य धारणे आवश्यकत्वं यथा, संवत्सर-

प्रदीपे ।

“अवराहधरो भूत्वा यद्यत् कर्म च वैदिकम् ।

करोति जपहोमादि तत् सर्वं निष्फलं भवेत् ॥”

स्कान्दे ।

“आनधारणहीनोऽपि वराहं धारयेद्वृद्धः ।

सर्वपापविनिर्मुक्तः स याति परमां गतिम् ॥”

इत्येकादशीतत्त्वम् ।

अथ वराहमाहात्म्यम् ।

श्रीमहादेव उवाच ।

“वराहो देवदेवेश । मालानां धारकं शुभम् ।

वराहस्य च माहात्म्यं वद मे परमेस्वरि ॥”

श्रीदेवुवाच ।

“शिखायां वक्रयोः कच्छे वक्रयोश्चापि यो

नरः ।

वराहः

वराहं धारयेद्भक्त्या शिवलोकमवाप्नुयात् ।

नववक्रस्य वराहं धारयेत्सामवाप्नुयात् ।

दशवक्रस्य वराहं धारयेत्सामवाप्नुयात् ।

शिखायां दशनं धार्य कच्छे च पञ्चविंशतिम् ।

कच्छयोः पञ्च संख्या वृद्धिं चाष्टोत्तरं शतम् ॥

नाभौ सप्त च वराहं धारयाम्बोचभागभवेत् ।

वराहधारयादेव नरो देवत्वमाप्नुयात् ॥”

शिखायां दशनं द्वाविंशत्यतिमितम् । तथा ।

“वराहं धारयेत्तस्य भद्राश्च सुरेश्वरः ।

वराहस्य महाबाहो माहात्म्यं शृणु यत्नम् ॥

एकवक्रः शिवः साक्षात् ब्रह्महत्याः क्षपीकृति ।

अथधत्वं प्रतिश्रोतो बह्मिन्मन्त्रं करोति च ।

दिवक्त्रे हरगौरी स्यात् गोवधाद्युचनाश्रितम् ।

त्रिवक्त्रोऽपि त्रिजगन्मोक्षपापराशिं प्रणाशयेत् ॥

गुलाराशिं यथा बह्मिन्मन्त्रं कुरुते हरः ।

त्रिवक्त्रोऽपि च वराहस्य दक्षिणं किंत्वितम् ॥

चतुर्वक्त्रस्य धाता स्यात् नरहत्या क्षपीकृति ।

पञ्चवक्त्रस्य कालाभिर्गम्याभ्युपायसुतम् ।

षड्वक्त्रो यो गृहः साक्षात् गर्भहत्यां प्रमेदयेत् ।

सप्तवक्त्रो जगन्नाथ सर्वसंस्तयाचतुर्भुजः ॥

विनायकोऽष्टवक्त्रः स्यात् सर्ववृत्तविनाशकम् ।

भैरवो नववक्त्रः स्यात् शिवसाधुसहायकः ॥

दशवक्त्रः स्वयं विष्णुर्भूतप्रेतप्रियाचक्षा ।

एकादशसुखो वदो नानावक्त्रप्रदः ॥

द्वादशास्यो भवेदकः सर्वतीर्थफलप्रदः ।

त्रयोदशसुखः कामः सर्वकामफलप्रदः ॥

चतुर्दशास्यः श्रीकण्ठो वंशोद्धारकरः स्मृतः ।

यथोक्तन्तेऽपि वराहो तर्धन्वाक्षे प्रकीर्तितम् ॥

भद्राक्षेऽपि सुरस्येष्ट तद्गुणं प्रकीर्तितम् ॥”

इति योगसारे २ परिच्छेदः ।

अपि च ।

“निष्क्रिन्नाश्च सुपक्वाश्च वराहा धारणे कृताः ।

पञ्चाक्षतं पञ्चगव्यं ज्ञानकाले प्रयोजयेत् ॥

वराहस्य प्रतिष्ठायां मन्त्रं पञ्चाक्षरं तथा ।

आम्बकादिकमन्त्रं तथा तत्र प्रयोजयेत् ॥

ॐ आम्बकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्धनम् ।

उत्तमामिषं वेत्सवामानुज्योर्मयीयमान्मताम् ॥

तथा ॐ ह्रीं अक्षोरे ह्रीं चोरे हूं चोरचोरतरे ।

ॐ ह्रीं ह्रीं श्रीं ह्रीं सर्वतः सर्वसर्वभ्यो नमस्ते-

स्तु वराहपिण्डे हूं हूं ।

अनेनापि च मन्त्रेण वराहस्य दिव्योत्तमः ।

प्रतिष्ठा विधिवत् कुर्यात् ततोऽधिकफलं कमेत् ॥

ततो यथा स्वमन्त्रेण धारयेद्भक्तिसंयुतः ॥

एकादशवृत्तदशवक्राणां संस्कारे प्रत्येकं क्रमेण

मन्त्रा यथा । ॐ ॐ भृशं नमः । १ । ॐ ॐ

नमः । २ । ॐ ॐ नमः । ३ । ॐ ॐ ह्रीं नमः ।

४ । ॐ हूं नमः । ५ । ॐ हूं नमः । ६ । ॐ

ॐ हूं हूं नमः । ७ । ॐ नमः । ८ । हूं नमः ।

९ । ॐ हूं नमः । १० । ॐ ह्रीं नमः । ११ । ॐ

ह्रीं नमः । १२ । ॐ चो चो नमः । १३ । ॐ

नमो नमः । १४ ।

“वराहो देवदेवेश तु कुम्भोऽपि जियते वरि ।

मोक्षं वरपदं याति किं पुनर्मानवा गृहम् ।
मन्त्रविशतिवद्राक्षमाणया देहसंख्या ।
यः करोति नरः पुण्यं सर्वं कीटिगुणं भवेत् ।
यो ददाति द्विजातिभ्यो वद्राक्षं भुवि वसुधम् ।
तस्य प्रीतो भवेद्भद्रः सपदश्च प्रयच्छति ।
विना मन्त्रेण यो धत्ते वद्राक्षं भुवि मानवः ।
स याति नरकान् चोरान् यावद्विनाचतुर्दशम् ।
इति पद्मपुराणे वद्राक्षमाहात्म्यम् । इति
तन्त्रसारः ।

वद्राक्षी, स्त्री, (वद्रस्य पत्नी । "इन्द्रवद्राक्षभव-
शब्दवद्वेति ।" ४।१। ४६ । इति ङीष् ।)
दुर्गा । इत्यमरः । तस्या कृत्यतिर्यथा,—
“वद्राक्षेयम् वद्राक्षी रौद्रं हन्ति करोति या ।”

इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ।
वद्राक्षता । इति राजनिर्घण्टः ।
वद्रावाचः, पुं, (वद्रस्य आवाचः ।) काशी ।
इति कैचित् ।

वद्रारिः, पुं, (वद्रः अरियस्य ।) कामदेवः । इति
कैचित् ।

वद्रो, स्त्री, वीर्याभेदः । इति शब्दरत्नावली ।
अस्या विवरणं वद्रवीर्याशब्दे द्रष्टव्यम् ।

वध, इत् व न औ नि आटौ । इति कविकल्प-
द्रुमः । (वधा०-उभ०-सक०-अनिट् ।) इत्
अवधम् अरोत्सीत् । ध न, वधश्चि वन्धे । औ,
रोहता । नि, वद्धोऽस्ति । इति दुर्गादासः ।

वध, य इ औ कामे । अशुपूर्वोऽयम् । इति कवि-
कल्पद्रुमः । (दिवा०-आत्म०-सक०-अनिट् ।)
य इ, अशुवध्यते धनं लोकः । औ, अशुरोहता ।
इति दुर्गादासः ।

वधिरं, स्त्री, (वधश्चि वधते इति वा । वध +
“इविमद्विमुदीति ।” उणा० १।५२ । इति
किरच् ।) शरीरस्य रसभवधातुः । तत्पर्यायः ।
रक्तम् २ अश्वम् ३ त्वगजम् ४ कीलालम् ५
क्षतजम् ६ शोणितम् ७ लोहितम् ८ अलङ्क ९
शोणम् १० लोहम् ११ चर्मजम् १२ । इति
राजनिर्घण्टः । (यथा,—

“तद्विशुद्धं हि वधिरं वलवर्धसुखायुवा ।
युनक्ति प्राणिनं प्रायः शोणितं स्रुवर्णते ॥”
“वलवर्धप्रमाणाद्वा विशुद्धा वधिरस्य वा ।
वधिरं चावयेन्नलोराश्रयं प्रसमीक्ष्य वा ॥”

इति चरके सूत्रस्थाने चतुर्विंशोऽध्याये ।
“चतुर्विधं यदेतद्धि वधिरस्य निवारणम् ।
सन्धानं स्नानं चैव पाचनं दहनं तथा ।
ज्वलं कषायः सन्धते रक्तं स्नानयति हिमम् ।
तथा सन्धाययेद्भक्ष दाहः सङ्कोचयेत् शिराः ।
अस्नाने माने वधिरं सन्धानानि प्रयोजयेत् ।
सन्धाने अस्नाने तु पाचनेः सतुपाचरेत् ।
कल्पेरेतेऽपि भिन्नैः प्रयतेत यथाविधि ।
अविद्धिमत्तु चेतुर्दाहः परम दह्यते ।
सशिवदोषे वधिरं न चाधिरतिवर्णते ।
सावधेयं ततः स्वेयं न तु कुर्व्यादतिक्रमम् ।
देहस्य वधिरं जलं वधिरैवेव धार्यते ।

तस्माद्यज्ञेन संरक्ष्यं रक्तं जीव इति स्थितिः ।”

इति चतुर्थे सूत्रस्थाने चतुर्विंशोऽध्याये ।
वधिरावेऽनध्ययनसक्तं यथा, मनौ । ४।१२२ ।
“वधिरं च सुते मायाच्छब्देन च परिच्यते ।
सामान्यनाट्यगुणो नाधीयीत कदाचन ॥”
कुङ्कुमम् । इत्यमरः । (यथा, रघुः । १।१२० ।

“राममन्त्रयश्वरेण ताडिता
दुःखहेन हृदये निशाचरी ।
गन्धर्ववधिरचन्द्रनोक्षिता
जीवितेश्वरसतिं जगाम सा ॥”

वधिरः, पुं, (वध + किरच् ।) मङ्गलग्रहः । इति
मेदिनी ।

वधिराखं, स्त्री, (वधिरमिति आख्या यस्य ।)
मन्त्रिभेदः । यथा,—

“कुतश्चपमदाय दानवस्य यथेष्टितम् ।
नर्मदायां निचिन्त्येप किञ्चिद्दीनादि भूतके ॥
तन्नेत्रगोपकनितं मुकवक्त्रवर्धं
संस्थानितः प्रकटपीलुसमानमात्रम् ।
नानाप्रकारविहितं वधिराख्यरत्न-
सुहृत् तस्य खलु सर्वं समानमेव ।
मध्येन्दुपाकरमतीवविमुह्यवर्धं
तच्छेन्नगीलसदृशं पटलं तुल्ये स्यात् ।
सेन्येभ्यश्चलननं कथितं तदेव
पक्षश्च तत् किञ्च भवेत् सुरवज्रवर्धम् ॥”

इति गारुड ७८ अध्यायः ।
वध, य इ र् विमोक्षे । इति कविकल्पद्रुमः ।
(दिवा०-पर०-सक०-सेट् ।) विमोक्ष आकुली-
करणम् । य, दह्यति लोकं लोकः । इत्, अर-
पत् अरोपीत् । अस्मात् पुषादित्वात्त्रिंशं इ
इत्यन्धे । इति दुर्गादासः ।

वधा, स्त्री, सुग्रीवभाष्या । विशिष्टलवणाकरः ।
इति मेदिनी । मे, २७ ।

वधः, पुं, (रम् + “चकिरन्धोवचोपधायाः ।”
उणा० २।१४ । इति रक् उपधायाश्च उलम् ।)
अवधः । इति सिद्धान्तकौमुद्यासुनादित्तिः ।

वधः, पुं, (रौतौति । व + “वधातिभ्यां कृन् ।”
उणा० ४।१०३ । इति कृन् ।) नृगविशेषः ।
इत्यमरः । (यथा, महाभारते । ३।५०।७ ।
“वधन् नृगान् गङ्गां चैव मेधासाग्यान् वनेचरान् ।
वाक्येनैव विविधैर्जातैश्चैवो न्यवेदयत् ॥”
अस्य मांसगुणाः । क्षिप्रत्वम् । सुखत्वम् ।
मन्द्याविवलप्रदत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ।
देवभेदः । इति मेदिनी । दे, ७६ । (यथा,
कथासरित्सागरे । ५३। १७१ ।

“यकान् शिष्ये दुर्गे नारायणि सरसति ।
भद्रकालि महालक्ष्मि सिद्धिदरविहारिणि ॥”
क्रूरसत्वविशेषः । तस्य भारद्वाज इति नाम ।
इति भागवतटीकायां श्रीधरः । ५। २६। ११ ।
यथा च देवीभागवते । ८। २२। १०—११ ।
“इह लोकेऽस्तुना ये तु चिन्तिता जन्तवः पुरा ।
त एव वरवो भूत्वा परत्र पीडयन्ति तम् ।
तस्माद्रौवमिताहुः पुरावक्ता मनोविधः ।

वधः सर्पादतिक्रूरो जन्तुवत्तः पुरावक्तेः ॥”
स्वनामख्यातमनुविधिषः । च तु स्ववन्द्यं वीर्यः ।
अयमेव विद्यायुगोऽर्थः दत्ताप्रियां वीर्यवामाव ।
अस्य विवरणं देवीभागवते २ स्कन्धे च आध्याय-
मारभ्य तथा महाभारते १ पर्वणि ५ अध्याय-
मारभ्य द्रष्टव्यम् ।

वधुः, पुं, (व + कृः ।) एरकवृक्षः । इति रत्न-
माला । रत्नेरकः । इति राजनिर्घण्टः ।
(एरकशब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ।)

वधुकः, पुं, (वधुरेव । वधु + कर्त्तृ कन् ।) एरक-
वृक्षः । इति रत्नमाला । रत्नेरकः । इति
राजनिर्घण्टः ।

वधुक, पुं, एरकवृक्षः । इति रत्नमाला ।

वधूकः, पुं, एरकवृक्षः । इत्यमरः । (तथाश्च
पर्यायः ।

“शुक्लएरक आमकुचिचो गन्धर्वहस्तकः ।
पञ्चाङ्गुलो वर्धमानो दीर्घदन्तोऽप्यदकः ।
वातारिस्तस्य चापि वधूकश्च निगद्यते ।
रत्नोऽपरो वधूकः स्यादुवधूको वधूकथा ।
यावत्पुष्पश्च वातारिश्चक्षुस्तानपादकः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वसंस्करणे प्रथमे भागे ।
वध, औ श हिंसे । इति कविकल्पद्रुमः । (तुहा०-
पर०-सक०-अनिट् ।) औ, अवधत् । श,
वधति रोषयति । इति दुर्गादासः ।

वध, क क्रुधि । इति कविकल्पद्रुमः । (पुंरा०-
पर०-अक०-सेट् ।) क, रोषयति । इति दुर्गा-
दासः ।

वध, नि वधे । इति कविकल्पद्रुमः । (आ०-पर०-
सक०-सेट् ।) नि, वधः वधितोऽस्ति । वरोव ।
इति दुर्गादासः ।

वध, य इ र् नि क्रुधि । इति कविकल्पद्रुमः ।
(दिवा०-पर०-अक०-सेट् ।) य, दह्यति भूतान्
भूपालः । इत्, अवधत् अरोपीत् । अस्मात्
पुषादित्वात्त्रिंशं इ इत्यन्धे । नि, वधः वधितो-
ऽस्ति । इति दुर्गादासः ।

वधा, स्त्री, (वध + क्तिप् ।) भागुरिमते टाप् ।)
अमर्षः । तत्पर्यायः । क्रोधः २ मन्त्रः ३ क्रुधा ४
क्रुन् ५ कोपः ६ प्रतिघः ७ रोषः ८ वट् ९ ।
इति शिवचरः । २। १२२ ।

वधितः, नि, (दह्यति स्मृति । वध + क्तः । “वध-
मत्वरसंयुक्तास्मान् ॥” ७।२। २८ । इति
पक्षे इट् ।) क्रोधयुक्तः । यथा,—

“तं नागपाशैर्वलिनन्दनो बली
जलं खसेन् वधितो वनम् ॥”

इति श्रीभागवते वाङ्मय १२ अध्यायः ।
वधः, नि, (दह्यति स्मृति । वध + क्तः । “वधमत्वर-
संयुक्तास्मान् ॥” ७।२। २८ । इति इङ्भावः ।)
क्रोधयुक्तः । यथा,—

“शिवे दृष्टे सुखताता गुरौ वट्टे न कच्छम् ॥”
इति तन्त्रसारः ।

वध, नि च औ चन्वाम् । इति कविकल्पद्रुमः ।
(आ०-पर०-अक०-अनिट् ।) नि, वद्धोऽस्ति ।

रूपं

न. रोहः रूहः। जी, अरुहः। अर्जुनः।
 रोहः अरुहः। रूहः। रूहः अर्जुनः।
 प्रादुर्भावः इति प्रादुर्भावः। अर्जुनः।
 ३०:। इति अर्जुनः। अर्जुनः। रमा-
 नाथः। प्रादुर्भावः। अर्जुनः। इति
 दुर्गादासः।
 रूहः, जि, (रोहतीति। रूह + "रुपप्रथमेति।
 १।१२५। इति कः।) जातः। अर्जुनः।
 (यथा, मनुः। १।१८८।
 "नौकायाश्च वहायस्व प्रतापानां वहाय एव च।")
 रूहः, जी, हिमः। इति अर्जुनः।
 रूहः, जी, (रोहति हिमः। पुनरुपपत्ति
 इति। रूह + कः। टाप्।) रूहः। इत्यमरः।
 (अर्जुनः। पर्वतः। यथा,—
 "रूहः पर्वतः। रूहः तु मङ्गल्यः भार्गवी
 रूहः।"
 इति वैद्यकरत्नमालायाम्।
 "नौकायाश्च वहायस्व प्रतापानां वहाय एव च।"
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे।
 महाभारतम्। इति राजनिर्घण्टः।
 रूहः, जि, (रूह + रु। रूहः। रूहः।
 रूहः। रूहः। पुनः। पुनरुपपत्ति। क +
 कः। टाप्।) उत्कृष्टः। इति पुराणम्।
 रूहः, [गु] पु, (रोहतीति। रूह + "ग्रीष्म-
 रूहः।" उवा० ४।११३। इति कनिष्।
 रुहः। इति सिद्धान्तकौमुद्यासुधादिहतिः।
 रुहः, तु क प्रत्यये। इति कविकल्पद्रुमः। (अदन्त
 पुरा०-पर०-सक०-सिट्।) "दीर्घः। तथा च।
 'य पुनातु ब्रजे यच्च गोरजः पातक्यतौ।
 शिशुबन्धव्यं यमनौ निष्पेयं तत्क चितौ।'
 इति कौचकयमकम्।
 पादसमन्वितो भावः। रुहयति रुहापयति
 केशः तैलाभावादिनि शेषः।" इति दुर्गादासः।
 रूहः, जि, (रूहयतीति। रूह पादस्य + पचा-
 यच्।) अर्जुनः। अर्जुनः। इत्यमरः। ३।
 ३।२२०। (यथा, महाभारते। १।१५३।
 "अर्जुनः। यः कर्तव्यं धुन्यं रुहान् शिरो-
 रूहान्।")
 रुहः, पु, रुहः। इति हिमः। वरकल्पम्।
 इति राजनिर्घण्टः।
 रुहगन्धः, पु, (रूहो गन्धो यस्य। कन्।)
 गुग्गुलुः। इति राजनिर्घण्टः।
 रुहवाहिका, जी, (रूहः। माला यस्याः।
 कन्। टाप्। अत इत्यम्।) लङ्गाधायम्। इति
 राजनिर्घण्टः।
 रुहवर्धः, पु, (रूहः। कर्कशो र्धः।) हरिर्धः।
 इति राजनिर्घण्टः।
 रुहपत्रः, पु, (रूहाणि पत्राणि यस्य।) शाखोट-
 रुहः। इति राजनिर्घण्टः।
 रुहप्रियः, पु, (रूहस्य प्रियः।) अर्जुनः।
 इति राजनिर्घण्टः।

रूपं

रूपं

रूपं, पु, (रूपं। रूपं च पदं यस्य।)
 ध्वनयः। इति राजनिर्घण्टः।
 रूपः, जी, (रूपयतीति। रूप + यच् +
 टाप्।) इत्यमरः। इति राजनिर्घण्टः।
 रूपः, जि, (रूह + रूपः।) जातम्। (यथा,
 रघुः। १।४१।
 "येन स्त्रियः संभवदोषरूपं
 स्वभावलोलेकयशः प्रवृत्तम्।")
 प्रविष्टम्। इति मेदिनी। रु, १। (यथा, रघुः।
 २।५३।
 "तदातु किल जायत इत्युदयः
 चक्षुष्यं शब्दो भवनेषु रूपः।")
 रूपः, पु, (रूह + रूपः।) प्रकृतिप्रत्ययार्थमपेक्ष्य
 शब्दबोधजनकः शब्दः। यथा,—
 "सुखो लक्षणिको गौः शब्दः स्यादौपचा-
 रिकः।
 यौगिको योगरूपो वा रूपो वा सुख एव सः।"
 इति शाब्दिकाः। ॥ ॥
 अपि च। रूपं नाम लक्षयति विभजते च।
 "रूपं सङ्केतवन्तम् सैव संज्ञेति कीर्तयते।
 नैमित्तिकी पारिभाषिकी औपाधिकी चेति।
 यन्माम यादृशार्थं सङ्केतितमेव न तु यौगिकमपि
 तद्वत्। योगरूपं पञ्चलक्षणं न तथा रूपा-
 नामेव च संज्ञापदेनाभिधीयते। न तु रूपा-
 दिवत् संज्ञापि नाम्नीयान्तरमेव। येन
 विभागव्याघातः स्यात्। संज्ञापार्थं च यो भेदः।
 नैमित्तिकी पारिभाषिकी औपाधिकी चेति।
 पाचकपाठकादयस्तु न संज्ञाः सङ्केतमन्त्रा-
 दिनि वक्ष्यते। ये तु रूपस्य नाम्नास्तुर्विध-
 माहुस्तन्मतसुपस्थिति।
 "जातिव्यगुणस्यैर्धर्मैः सङ्केतवत्या।
 जातिशब्दादिभेदेन चातुर्विधं परे जगुः।"
 गौगव्यादीनां गोत्वादिकाणां पञ्चाङ्गादीनां
 लक्षणधनादिशेषः। धर्मपिपुणादीनां पुण्य-
 दैवादिगुणैः। चक्षुष्यपञ्चाङ्गादीनां शब्दानां
 कर्मेणावच्छिन्नशक्तिमत्त्वाच्चातुर्विधमेव रूपा-
 नामिति। यदुक्तं दण्डरायः।
 "शब्देभ्यः प्रतीयन्ते जातिव्यगुणक्रियाः।
 चातुर्विध्यादमीषान् शब्द उक्तचतुर्विधः।" इति
 तदेतन्मङ्गल-मङ्गल-दीनामन्त्रादीनां च
 शब्दानामपरिग्रहापत्त्या परित्यक्तमस्माभिः। ॥
 नैमित्तिकसंज्ञा लक्षयति।
 "जात्यवच्छिन्नसङ्केतवती नैमित्तिकी मता।
 जातिमात्रे हि सङ्केतादस्तेभ्यः सुदुष्करम्।"
 यन्मामजात्यवच्छिन्नसङ्केतवत् सा नैमित्तिकी
 संज्ञा यथा गोचैवादिः। सा हि गोत्वचैवत्वादि-
 नावच्छिन्नमेव गवादिमभिधत्ते न तु गोत्वा-
 दिजातिमात्रम्। गोपदं गोत्वे सङ्केतवत्त्वया-
 कारकपञ्चाङ्गादीनामन्त्रादी गोत्वादिना गवा
 देरन्यायानुपपत्तेर्यथाशक्त्यवच्छिन्नान्त्राभाव-
 कर्तृत्वप्रवृत्तत्वात्। ॥ पारिभाषिकी औपाधि-
 की च संज्ञा क्रमेण लक्षयति।

रूपं

"उभयावस्थितयोश्च संज्ञा सातु पारिभाषिकी।
 औपाधिकी तदुक्ततोपाधिना वा प्रवर्तते।"
 उभयावस्थितयोश्च संज्ञा पारि-
 भाषिकी। यथाकाशव्यादिः। वा चातुगतो-
 पाध्यवच्छिन्नसङ्केतवती संज्ञा वा औपाधिकी।
 यथा भूतदूतादिः। सा हि सचेतवत्तत्त्वविशेष-
 गुणवत्त्ववात्ताहारकत्वाच्चतुगतोपाधिपुरकारे-
 ष्वेव प्रवर्तते। इति शब्दशक्तिप्रकाशिका।
 रूपः, जी, (रूह + रूपः।) जन्म। प्रादुर्भावः।
 (प्रविष्टः। यथा, राजतरङ्गिण्याम्। १०।२७१।
 "रूपः परम्परायाता सैयमसङ्ख्येति स्मिता।"
 चारोहयम्। यथा, तन्त्रे। १।२५५।
 "याज्ञानात्तुः किल समाश्रयणीयकत्वा
 निम्न्या गतिं जगति सम्यक्जानन्ति वा।
 गच्छन्त्यवच्छिन्नगुणः भित्तुपयन्तः
 प्रपञ्चयन्तु सुराशिरुपि रूपमिति।")
 रूपशब्दनिष्ठशक्तिः। यथा,—
 "जन्मात्मिका सती रूपमिदं दूयोगापहारिकी।
 कल्पनीया तु लभते नामानं योगवाधानः।"
 इति कुमारभट्टकारिका।
 रूप, तु क तत्त्वतो। इति कविकल्पद्रुमः।
 (अदन्त पुरा०-पर०-सक०-सिट्।) तत्त्वतो
 रूपकरम्। अदन्तपुत्रं प्रतिमां शिखी। प्रति-
 माया रूपं करोतीत्यर्थः। निपुणः। अरूप-
 कथने। अनुमानं निरूपयत इत्यनुमानखण्डम्।
 इति दुर्गादासः।
 रूपं, जी, (रूपते कीर्तयते रौतीति वा।
 रु + "लक्षयिष्यप्रथमेति।" उवा० ४।२८।
 इति पः दीर्घश्च। रूपयतीति। रूप + यच्
 वा।) स्वभावः। सौन्दर्यम्। नामकम्।
 पशुः। शब्दः। मन्त्रादितः। नाटकादिः।
 आकारः। (यथा, मनुः। १०।७७।
 "तदध्यासोद्देश्यायां सर्वथा लक्षणात्मिकाम्।
 कुले महति सम्भूतां रुपां रूपगुणात्मिकाम्।"
 श्लोकः। इति मेदिनीशब्दरत्नावलीभूरि-
 प्रयोगः। (अरूपम्। यथा, मनुः। ८।४५।
 "देवं रूपेण ज्ञानं व्यवहारविधौ स्मृतः।")
 मुखादिः। नामकस्याने नामकम्। इति
 नानार्थरत्नमालाविशेषमन्त्राः। ॥ रूपम्
 योऽश्वविधम्। यथा। इत्यम् १। दीर्घम् २।
 खण्डम् ३। चतुरस्रम् ४। इत्यम् ५। मुखम् ६।
 खण्डम् ७। नीलाश्वम् ८। रक्तम् ९। पीतम् १०।
 कठिनम् ११। चिकनम् १२। अश्वम् १३। पिच्छ-
 यम् १४। अश्वम् १५। दाहयम् १६। इति महा-
 भारते मोक्षधर्मः। ॥ तस्य लक्षणं यथा,—
 "अज्ञानाभूतिनाम्ने केनचिद्भूयवादिना।
 येन भूतवद्भानि तद्वत्प्रति कथ्यते।"
 इत्यनुक्तनीलमणिः।
 न्यायमते तत्तु चक्षुरिन्द्रियाद्यम्। इत्यादि-
 प्रत्यक्षकारणम्। चक्षुः। सङ्कारि। मुखाद्य-
 नेकप्रकारम्। ज्ञादिपरमात्मरूपं निम्नम्।
 अन्त्येन चानिम्नम्। यथा,—

रूपकं

“सच्युयां भवेत्तु त्रयादेवपञ्चमम् ।
पञ्चमः सङ्कारि स्यात्तु त्रयादेवपञ्चमम् ।
जवादिपरमाणी तन्निवमन्तु सचेतुकम् ॥”

इति भाषापरिच्छेदः ॥

उत्तरपदस्य रूपादिशब्दस्य उपमानवाचक-
त्वम् । यथा,—

“स्युत्तरपदे प्रत्यः प्रकारः प्रतिमो निभः ।
भूतकपोपमाः काशः सन्निभः प्रथितः परः ॥”

इति हिमचन्द्रः ॥

अतिशयरूपस्य दोषो यथा,—

उभोवाच ।

“रूपातिशयसम्पन्ना नानागुणसमन्विताः ।
किमर्थं दुःखिता जाताः कान्तसौख्यविवर्जिताः ॥
इति उवाच ।

इमयन्ती तथा सीता रूपातिशयपारगा ।
दुःखिता तेन संजाता कान्तसौख्यविवर्जिता ॥
अथवा नक्षत्री जाता कपिलस्य तु योषिता ।
रूपस्य तु प्रभावेण दासी जाता तिजोत्तमा ॥
तस्माद्रूपं नैच्छन्ति जन्तुगणास्तपोधनाः ।
अतिरूपेण सज्ज्यायुः पुरुषो योषितोऽपि वा ।
अथवा सौख्यहीनस्तु जायते तु महातपे ॥”

इति देवीपुराणे नन्दार्जुनप्रवेशाध्यायः ॥
तद्भेदिकपर्यायः । निमित्तं १ वनिः २ वर्षः ३
वयुः ४ अमतिः ५ अक्षः ६ सुः ७ अग्रः ८
पिष्टम् ९ पेशः १० जघनम् ११ शरः १२
अर्जुनम् १३ ताम्रम् १४ अरुहम् १५ शिल्पम्
१६ । इति नोदग्ररूपनामानि । इति वेद-
निघण्टौ ९ अध्यायः ॥

रूपकं, क्री, (रूपयतीति । रूपि + कृत् ।)
नाटकम् । (“तस्य रूपकसंज्ञाहेतुमाह । रूपा-
रोपासु रूपकम् । रूपकस्य भिदानाह ।

नाटकमथ प्रकरणं

भाष्यभाष्योपसमवकारविभाः ।

इहानुगाहवीथः

प्रवचनमिति रूपकाणि दृष्ट ॥

किञ्च ।

नाटिका चोटकं गोष्ठी सङ्कं नाट्यरासकम् ।
प्रस्थानोक्त्याप्यकायानि प्रेक्ष्य रासकं तथा ॥
संलापकं शीघ्रदितं शिल्पकञ्च विनायिका ।
कुर्मन्त्रिका प्रकरणी हजौषो भाणिकेति च ॥
अष्टादश प्राहुवपकृपाणि मनीषिणः ।
विना विशेष सर्वेषां लघ्वा नाटकवन्तम् ॥”

इति साहित्यदर्पणे ६ परिच्छेदः ॥

नूतनम् । (यथा, कथासरित्सागरे । ५५ । ४३ ।

“आदिशताञ्च चित्रे किमानिस्वामीह रूप-
कम् ॥”)

काञ्चानज्जरणम् । इति मेदिनी । की, १४८ ॥

शिवस्य लक्षणं यथा,—

“रूपकं रूपितारोपासु विषये निरपङ्गवे ।
तत् परम्परितं साङ्गं निरङ्गमिति च विधा ॥
यत्र कल्पचिदादौ परारोपणकारणम् ।
तत् परम्परितं सिद्धादिदृष्टान्तवन्तम् ॥

रूपवा

प्रत्येकं केवलं मानारूपमेति चतुर्विधम् ।
आङ्गिनो यदि साङ्गस्य रूपं साङ्गमेव तत् ॥
समस्तवस्तुविषयमेकदेशविधितं च ।
आरोप्याणामपेक्षायां शब्दत्वे प्रथमं मतम् ॥
यत्र कल्पचिदार्थत्वमेकदेशविधितं तत् ।
निरङ्गं केवलमेव रूपं तदपि द्विधा ॥
माना केवलरूपत्वात् तेनाद्यौ रूपके भिदाः ॥”

इति साहित्यदर्पणे १० परिच्छेदः ॥

अपि च ।

“अभेदो भासते यस्मिन्नपमानोपमेययोः ।
रूपकं कथ्यते सङ्घिरलङ्कारोत्तमं यथा ॥
तन्नि युष्मन्नाम्नोर्लोकानां कर्मभुवतम् ।
न कस्य इदं चेतो जगद्भ्रमकेश्वरम् ॥
अस्यनेकप्रकारत्वं रूपकोपमयोरपि ।
संक्षेपेणोक्तमन्यत् सुधीभिरवधीयताम् ॥”

इति काव्यचक्रिका ॥

संख्याविशेषः । यथा,—

“सञ्चाली प्रोच्यते गुञ्जा सा तिस्रो रूपकं भवेत् ।
रूपकेर्दशभिः प्रोक्तः कलङ्को नाम नामतः ॥”

इति युक्तिरूपतः ॥

(उपमावम् । यथा, साहित्यदर्पणे १० परिच्छेदे
समासोक्तलङ्कारे ।

“यत्र तु रूपरूपकयोः सादृश्यमस्मृष्टमिति ॥”

पुं, सुभा । यथा, कथासरित्सागरे । ७८ । १३ ।

“अप्ये परिकरेऽप्येभिरियङ्गिः स्वर्णरूपकैः ।

किमेव यस्य पुण्यात्थ कश्चन सङ्गयम् ॥”

तथाच दृष्टव्यं संहितायाम् । ८१ । १२ ।

“गुञ्जात्रयस्य स्रग्धं पञ्चाशद्वक्त्रा गुणयुतस्य ॥”

रूपतत्त्वं, क्री, (रूपस्य तत्त्वम् ।) शीलम् ।

यथा,—

“स्याद्रूपं लक्षणं भावजातप्रकृतिरीतयः ।

सङ्गो रूपतत्त्वं धर्मेसर्गो निवर्गवत् ॥”

इति हिमचन्द्रः । ६ । १२ ॥

रूपधारी, [न] (रूपं धरतीति । धृ + णिनि ।)

सौन्दर्यविशेषः । यथा,—

“ततो विकटरूपोऽसौ सर्वशास्त्रार्थपारगः ।

विवाहयद्दिनसुता रूपेणानुपमां दिवः ॥

सावनेने च भर्तारं सुशीलमपि भाविनी ।

विरूपमिति मन्वाना ततः सोऽभूत्सुदुःखितः ॥

ततो निर्बेदसंयुक्तो गत्वाभ्रमपदं मङ्गत् ।

इरावत्याकटे श्रीमान् रूपधारिणमासदत् ॥

तमाराध्य जगन्नाथं नचनपुरुषेण हि ।

सुरूपतामवाप्यायां तस्मिन्नेव च लज्जनि ॥”

इति वामनपुराणे ७६ अध्यायः ॥

रूपनाशनः, पुं, (रूपस्य नाशनं अर्थानं यत्र ।)

पेचकः । इति शब्दरत्नावली ॥

रूपवान्, [त] चि, (रूपमस्यास्तीति । रूप +

“रसादिभ्यश्च ॥” ५ । २ । ६५ । इति मतुप् ।

मस्य वः ।) आकारविशेषः । (यथा, भाग-
वते । २ । ५ । २७ ।

“वायोरपि विजुम्बायां कोणकर्मसंभावतः ।

उदपद्यत वै तेनो रूपवत् अग्रशब्दवत् ॥”)

रूपं

सौन्दर्ययुक्तः । (यथा, महाभारते । १ ।
४५ । १२ ।

“सत्यवाक् पूजितो वक्ता रूपवानवद्वृतः ॥”)

रूपाजीवा, क्री, (रूपेण सौन्दर्येण आजीव-
तीति । आ + जीव् + अच् । टाप् ।) वैद्या ।

इत्यमरः । २ । ६ । १६ । (यथा, रामायणे ।
२ । ६ । ३ ।

“रूपाजीवाश्च वादिनो वणिजश्च महाधनाः ।

शोभयन्तु कुमारस्य वाहिनीः सुप्रचारिताः ॥”)

रूपाञ्जः, पुं, (रूपमेव अञ्जं यद्य ।) कामदेवः ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

रूपिका, क्री, (रूपमस्या अस्तीति । रूप + कृत् ।)

श्वेतार्कटचः । इति रत्नमाळा । (यथा,
सुश्रुते । ५ । ६ ।

“पलनं तिलतैलञ्च रूपिकायाः पयो गुहः ॥”)

रूपेश्वरी, क्री, (रूपायामेश्वरी ।) देवीविशेषः ।

सा तु प्रभवादिविषयवर्णनार्थेकविंशत्येव पूज्या ।

यथा,—

“रूपेश्वरी प्रकर्षेणा दृश्युमयवस्थिता ।

जटासुकुटभारेऽङ्घ्रिभूलीरगभूषणा ॥

मणिमौक्तिकशोभाढ्या सितचन्दनचर्चिता ।

पूजिता कुसुमेन्दुद्वेः सर्वकामफलप्रदा ॥”

इति देवीपुराणे संवत्सरदेवताविंशतिविधिः
प्रथमः ॥

रूपं, क्री, (आहतं रूपं अस्यास्तीति । रूप +

“रूपादाहतप्रशंसयोर्वयम् ॥” ५ । १९ । २० । इति
यप् ।) आहतस्वरूपरजतम् । इत्यमरः । १ । ६ ।

६१ । हेम रूपञ्च आहतं अथवराहपुत्रादि-
रूपसुत्यापयितुं निर्वातिकाया तादृशं रूप-
सुच्यते रूपाय आहतं रूपं ऽपि कादिति
य्याः । इति भरतः ॥ ७ । घातुविशेषः । रूपा
इति भाषा । (यथा, महाभारते । ५ ।
३६ । ७६ ।

“सुवर्णस्य मलं रूपं रूपस्यापि मलं नृप ।

जेयं नृप मलं खीरं खीरस्यापि मलं मज्जम् ॥”)

तत्पर्यायः । शुभ्रम् २ वसुश्रेष्ठम् ३ रुधिरम् ४
चक्रलोहकम् ५ श्वेतकम् ६ महाशुभ्रम् ७
रजतम् ८ तम्ररूपकम् ९ चक्रभूति १० सितम् ११
तारम् १२ कण्ठूतम् १३ इन्द्रलोहकम् १४
रौप्यम् १५ धौतम् १६ खौधम् १७ चक्र-
हासम् १८ । इति राजनिर्घण्टः । खर्करम् १९
दुर्वर्णम् २० श्वेतम् २१ रत्नवीजम् २२ राज-
रत्नम् २३ जोहुराजकम् २४ । इति शब्दरत्ना-
वली । कलधौतम् २५ । इति जटाधरः । अल्य
गुणाः । स्निग्धत्वम् । कषायत्वम् । अजलत्वम् ।
विपाके मधुरत्वम् । सरलम् । व्युत्पन्नहरत्वम् ।
रस्यत्वम् । वलीपलितनाशित्वञ्च । इति राज-
निर्घण्टः ॥ ७ । अथ रूपस्योत्पत्तिनामकच-
गुणाः ।

“विपुलस्य वसाधायं निर्निर्मेयैर्मिषोक्तैः ।

निरीक्षयामास शिवः क्रोधेन परिपूरितः ॥

तत्तत्तत्का समपततत्येकस्माद्विषोक्त्यात् ॥

रेखाम्

श्रद्धातपनश्रिविकागणपदीपमा हृषे ।
कुम्भाशुश्रूषताकाभा नृकाकाभा निरौचरे ।
हामाभा गजाजानां कलिकाभा हृषे ।
चक्राधितोमरधनुःकुम्भाभा हृषेः करे ।
उदूखलाभा यशाट्टे वेशीभाचामिहोचिचि ।
बापीदेवकुलाभाच चिकोकाभाच धामिके ।
अङ्गुष्ठनगरेखाः पुत्राः स्रग्धाच कारिकाः ।
प्रदेशिनीगता रेखा कनिष्ठान्गुलमामिनी ।
प्रतायुधच कुरते हिनया तदतो भयम् ।
निःखाच नदुरेखाः स्युर्निर्भयाचिचुकेः लघेः ।”
इति गारुड १६ अध्यायः ।

रेखागणितः, पुं, (रेखाया गणितं प्रमाणसूत्र-
मादि यत् ।) श्रीजयसिंहमहाराजपञ्चितविज-
यन्नाङ्गजगन्नायकतगणितयन्त्रविशेषः । तस्य
संक्षिप्तविवरणम् । यथा,—

“येनेह बाणपयात्रेमेवादानानि योद्धुः ।
इतानि विजयसिंहे गोयामगजवाजिनः ।
तस्य श्रीजयसिंहस्य तुष्टे रचयति स्मृतम् ।
दिनः सन्नाङ्गजगन्नाथो रेखागणितसुत-

मम् ।

अपूर्वं विहितं ग्राह्यं यत् कोणावबोधनात् ।
क्षेत्रेण जायते सन्धक् क्षुत्तिर्गोचरे तथा ।
प्रिष्यग्राह्यमिदं प्रोक्तं जगन्नाथ विचकमेधे ।
पारम्यमेवशादेतद्गतं धरतीतले ।
तदुच्छिन्नं महाराजजयसिंहाश्रया पुनः ।
प्रकाशितं मया सन्धक् गणकानन्देति ॥”
अथ रेखागणितम् । अथ प्रथमे पञ्चदशा-
ध्यायाः सन्ति । अष्टसप्तोत्तरचतुःशतम् शक-
लानि सन्ति । तत्र प्रथमाध्याये अष्टचत्वारिंश-
च्छकलानि । तत्रादौ परिभाषा । यः पदार्थः
दर्शनयोग्यः विभागानर्हः स निरुपार्थः । यः
पदार्थः दीर्घः विस्ताररहितः विभागानर्हः स
रेखाशब्दवाच्यः । विस्तारदैर्घ्योर्द्विधेति तद्व-
रातलं तदेव क्षेत्रम् । तद्विधेयं एकं जलवत् समं
द्वितीयं विषमम् । अथ रेखापि द्विविधा । एका
वक्रा अस्या सरला । अथ सरलरेखाक्षयम् ।
वक्रा न्यस्ता विन्दुः अवलोकिताः सन्त एक-
विन्दुनाच्छाद्यन्ते सा सरला अन्यथा कुटिला ।
धरातलमपि समं विषमञ्च क्षेत्रम् । समं य
आवृत्तीति । यत् रेखाद्वयं समं समानान्तरं न
भवति तस्य यस्मिन् प्रदेशे वक्रान्तरं भवति
तद्विधिं बहिर्तयो रेखयोरन्तरसुतरोत्तरं अधिक-
मेव भवति यथात्पमन्तरं भवति तद्विधिं
बहिर्तयो रेखयोरन्तरसुतरोत्तरमवयमेव भवति
यावन्नेखासंयोगं तदनन्तरमन्तरं बहिर्तु भवति ।
यत् कोणशब्दः तत्र सरलरेखाक्षत एव कोणां
क्षेत्रः । यत् रेखाशब्दः तत्र सरलेव रेखा
क्षेत्रम् । यत् भूमितलशब्दः तत्र जलसमीक्षत-
मेव भूतलं क्षेत्रम् । इति रेखागणितस्य परि-
भाषा ।

रेखाभूमिः, स्त्री, (रेखाक्षिता भूमिः ।) जङ्गा-
सुमेरुपर्वतयोर्मध्यक्षगतदेशः । यथा,—

रेचकाः

“यज्ञहोमविनीपुरोपरिचरुवैवादिदेशान्
अथ
सुत्रं मेरुगतं बुधेर्निर्गदिता वा मध्यरेखा
सुवः ।
आदौ प्रागुद्योऽपरच विषये पञ्चाङ्गि रेखो-
दयात्
स्यात्तस्मात् क्रियते तदनन्तरसुत्रं खेटेख्यं खं
पलम् ।”

इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥ ॥

अथ च । रेखोक्ता सूर्यविह्वलः । यथा रेखा-
मधिकृतम् ।

“राक्षसालयदेशैकः शैलयोर्मध्यक्षयगाः ।
रौहितकमवन्ती च तथा सन्निहितं सरः ।”

अथार्थः । जङ्गासुमेरुपर्वतयोर्मध्यक्षयगा
देशा रेखासंज्ञिताः । तान् देशानाह । रौहि-
तकदेशोऽवन्तीदेशः सन्निहितं सरः कुवक्षेज-
क्षेत्रयः । रेखायाः पूर्वदेशे परदेशे च यथा-
संख्यं सूर्योदयकालान् परकालं पूर्वकालञ्च
वारप्रवृत्तिः स्यादित्यर्थः । एतेनेतदुक्तं भवति
रेखासंज्ञकदेशस्थलोक्ता यदा सूर्यं पश्यन्ति
तदेव सर्वदेशे वारप्रवृत्तिरित्यर्थः । तत्र रेखा
पूर्वस्याः सन्निहितत्वादादौ सूर्यं पश्यन्ति तद-
नन्तरं रेखास्याः । अतो रेखापूर्वं सूर्यो-
दयात् परं धारः । तथा रेखास्यैः सूर्ये दृष्टे
सति पञ्चान् रेखापरस्याः पश्यन्ति अतो रेखा-
परदेशे सूर्योदयात् पूर्वं वार इत्यर्थः । तत्र
कालपरिमाणमाह । रेखातो यावन्ति देशा-
नरयोजनानि तत्संज्ञिताभिर्विचटोभिः पलैः
पादहीनाभिः चतुर्धभागहीनाभिर्वारप्रवृत्तिः
स्यादित्यर्थः । देशान्तरसाधनप्रकारस्तु सूर्य-
विह्वलः उक्तः । अथ तु संचोपेण किञ्चित्
कथ्यते । गौडि पञ्चदशाधिकशतयोजनानि ११५ ।
इच्छिराङ्गि गङ्गातीरे दशाधिकशतम् ११० ।
मैरवीतीरे विंशत्यधिकशतम् १२० । वज्रं सुवर्ण-
यामादौ चत्वारिंशदधिकशतम् १४० । वारा-
णस्यामष्टोत्तरशतम् १०८ देशान्तरम् । एवं
मन्त्राण्युक्तम् । तन्मतम् लोकसंयुज्यतीति
किन्तु सूर्यविह्वलः अहोरात्रिव वारप्रवृत्ति-
रक्ता । यथा,—

“वारप्रवृत्तिः प्राग्देशे चपार्द्धेऽधिके भवेत् ।
तद्देशान्तरनाडीभिः पञ्चाङ्गे विनिर्दिष्टम् ।”
इति दीपिकाटीकायामर्थकौस्तुभौ गोविन्दा-
नन्दः ॥

रेचकं, स्त्री, (रेचयतीति । रिच् + णिच् + क्तुल् ।)
कङ्कटवृत्तिका । इति राजनिर्घण्टः । (भेदके,
चि ।)

रेचकः, पुं, (रेचयतीति । रिच् + णिच् + क्तुल् ।)
यवधारः । इति शिकारक्षेत्रः । जयपाल-
दृष्टः । इति राजनिर्घण्टः । क्रीडायेनज-
निःक्षेपकम् । पिचकारी इति भाषा । अथा,
“विषमाशोऽनुतस्ताभिर्मेदिनीभिः क
रेचकैः ।

रेणुः

प्रतिविचम् विचिकीर्षे चोभिर्वसरादिषु ।
इति श्रीमानवते । १० । ८० । ८ ।

(ध्यातनाविकया प्राणायामाङ्गसुचमानवायुः ।
यथा, भागवते । ३ । २८ । ८ ।

“प्राणस्य शोधयेन्नामं पूरकुम्भकरेचकैः ।
अस्यान्वहिवरणं प्राणायामशब्देऽवृणुम् ।”
रेचः, पुं, ध्यातनाविकया प्राणायामाङ्गसुचमान-
वायुः । यथा,—

“पूरकः कुम्भको रेचः प्राणायामश्चिचक्षुः ।
नाविकाक्षट उच्छ्वासो ध्यातुः पूरक उच्यते ।
कुम्भको निचलन्वासो सुचमानस्तु रेचकः ।”
इत्यादिकाचारतत्त्वम् ।

भेदके, चि ॥

रेचनं, (रिच् + क्तुल् ।) मलभेदनम् । तत्त-
र्थायः । प्रस्कन्दनम् २ विरेकः ३ विरेचनम् ४ ।
इति रत्नमाला । रेकः ५ रेचना ६ । इति
शब्दरत्नावली । (यथा, सुश्रुते । १ । ३ ।

“रसज्ञानं वमनाद्यमध्यायो रेचनाय च ॥”

रेचनद्रव्याणि तु सुश्रुते । १ । ४४ । अध्यायतो
ज्ञेयानि ॥)

रेचनकः, पुं, (रेचयतीति । रिच् + णिच् + क्तुल् ।
ततः स्त्री क्तुल् ।) कम्पलकः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

रेचना, स्त्री, (रिच् + णिच् + युच् । टाप् ।)
काम्पलकः । इति शब्दरत्नावली ॥ *

रेचनी, स्त्री, (रिच्यतेऽनेयेति । रिच् + क्तुल् +
ङीप्) काम्पलकः । इति शब्दरत्नावली ।
कालाङ्गनी । इतीदृशः । इति राजनिर्घण्टः ।
श्वेतचित्रता । इति मैदिनी । (अस्याः पर्यायो
यथा,—

“श्वेता चित्रता भस्मी स्यात् चित्रता त्रिपुटापि च ।
सर्वानुभूतिः सरला निशोत्रा रेचनीति च ॥”

इति भावप्रकाशे पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।
वटपत्री । तत्पर्यायो यथा,—

“वटपत्री तु कथिता मोहिनी रेचनी ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)

रेची, स्त्री, (रेचयतीति । रिच् + णिच् + ण्यच् ।
गौरादिवात् ङीष् ।) कम्पलकः । अङ्गोष्ठः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

रेण, ऋ ङ होमौ । इति कविकल्पद्रुमः । (आ०-
आत्म०-अक०-सेट् ।) ऋ, अरिरेणत् । ङ,
रेणते रिरेजे । इति दुर्गादासः ॥

रेट, ऋ ङ याचि । वाचि । इति कविकल्पद्रुमः ।
(आ०-उभ०-ङिक०-सेट् ।) ऋ, अरिरेटत् ।
ङ, रेटति रेटते । याचो याचनम् । इति दुर्गा-
दासः ॥

रेणुः, पुं स्त्री, (रिच्यतीति । री ऋतिरेचयोः
+ “अजिह्वीभ्यो णिच् ।” उडा० ३ । ३८ ।
इति ऋः ।) धूलिः । रत्नमरः । (यथाह
कश्चित् ।

“मातृवीरवररेणुरिति ते ॥
भादवीरदि कथा प्रचीववी ।

रेवतः

रेतजा, स्त्री, (रेतमिव जायते इति । जन् + कः । टाप् । सर्वे खान्ता अदन्ताश्च इति व्यायात् अजाकारान्तरतश्चः ।) बालुका । इति भावप्रकाशः ।

रेतमं, स्त्री, युक्तम् । इति शब्दचन्द्रिका ।

रेतं, स्त्री, पित्तकम् । इत्यमरटिकायां नीलकण्ठः ।

रेतं, स्त्री, (रीयते चरतीति । री + बाहुलकात् चः ।) रेतः । पीयूषम् । पटवासः । छतकम् । इति मेदिनी ।

रेप, ङ ऋ शब्दे । गमने । इति कविकल्पद्रुमः ।

(भा०-आत्म०-शब्दे अक०-गमने सक०-सेट् ।)

ङ, रेपति रिरिपे । ऋ, अरिरेपत् । इति दुर्गादासः ।

रेपः, चि, (रेप्यते निम्यते इति । रेप + चण् ।)

निमित्तः । क्रूरः । जपयः । इति मेदिनी ।

पे, १० ।

रेपः, पुं, (रिपयति इति । रिप + चण् । यदा,

“रादिषु” । इत्यनेन वयं स्वरूपार्थे रश्म्यादि-

पदप्रत्ययः । तथाच “रेप इत्यौद्यादिकः” ।

इति जतुसु ५ पादे दुर्गाः । रवयः । (यथा,—

“परैर्गौतो यः शिरसापि धायंते

समागते सद्यनि याति नम्रताम् ।

गुणैः परेभ्यो हि गुणत्वमीहते ।

रेपेन तुल्य प्रज्ञतिर्मेहात्मनाम्” ।

इत्युद्धृतः ।)

रागः । इति शब्दरत्नावली । (शब्दः । यथा,

भागवते । ८ । २० । २५ ।

“अथ च चक्षुरविन्दुहस्ता

कण्ठे च सामानि समस्तरेषाम्” ।)

रेपः, चि, (रिप + “अवद्यापमाधमावरेषाः कुत-

सिते” । उवाच । ५ । ५४ । इति अप्रत्ययेन

विपातितः ।) कुलितः । इत्यमरः ।

रेपः, [सु] चि, (रिपतीति । रिप् + असुन् ।)

क्रूरः । अधमः । दुष्टः । जपयः । इति शब्द-

रत्नावली ।

रेम, ङ ऋ शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-

आत्म०-अक०-सेट् ।) ङ, रेमति रिरिमे । ऋ,

अरिरेमत् । इति दुर्गादासः ।

रेमं, स्त्री, (रेम शब्दे + भावे क्युट् ।) नवां

अणिः । इति त्रिकाण्डशेषः ।

रेरिहासः, पुं, शिवः । असुरः । इति मेदिनी ।

खे, १०६ । चौरः । इति शब्दरत्नावली ।

रेव, ऋ ङ प्रुतौ प्रजे । इति कविकल्पद्रुमः ।

(भा०-आत्म०-अक०-सेट् ।) ङुतिः । प्रवेन

गमनम् । ऋ, अरिरेवत् । ङ, रेवते कपिः

उत्तुङ्ग गच्छतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ।

रेवटं, स्त्री, इक्ष्वाकर्षणशब्दम् । इत्यजयपाणः ।

रेवटः, पुं, (रवते इति । रेव + बाहुलकात्

क्युट् ।) मूकरः । शिखः । बालुकः । विषवैद्यः ।

इत्यजयपाणः ।

रेवतः, पुं, जम्बीरः । इति जटाधरः । (यथा,

सुश्रुते । ४ । ५ ।

रेवती

“पित्तप्रवणे प्राचारेवतकट्टयजप्रयस्यामधुक-
चन्वन्ताश्चर्यकथायं प्रकौरामधुमधुरं पाय-
येत्” ।) आरम्भघट्टः । इति शब्दरत्नावली ।
राजविशेषः । स तु रेवतीपिता । वलरामचणु-
रश्च । इति महाभारतम् । (अयं हि आनर्नपुंसः
श्रयातिपौत्रः । स खलु सपुत्रा रेवत्या वरं
प्रयुक्तमस्तया सङ्गं ब्रह्मलोकं गतवान् आश्रमश्च
ब्रह्मणा वनदेवाय कथां दत्तवान् । एतद्विवरणं
देवीभामते ७ खण्डे ७ । ८ अध्यायतो प्रष्ट-
यम् ।)

रेवतकं, स्त्री, (रेवत इव कायतीति । के + कः ।)

पारेवतम् । इति राजनिर्घण्टः ।

रेवतिः, स्त्री, कामदेवपत्नी । इति त्रिकाण्डशेषः ।

रेवती, स्त्री, (रेवतस्यापत्यं स्त्री । रेवत + अच् ।

न टङिः । ङीष् ।) वनदेवपत्नी । नक्षत्रभेदः ।

मातृकाभेदः । इति मेदिनी । स्त्रीगवी । इत्य-

जयपाणः । दुर्गा । यथा,—

“रेवा तु नर्मदा देवी नदी वा रेवती मता ।

अतिखलनवन्मा वा लोके देवी प्रकीर्तिता” ।

इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः । ७ ।

रेवतीनक्षत्रम् अश्विन्यादिसप्तविंशतिनक्षत्राणां

गौतमेष्वनक्षत्रम् । तस्य रूपं मत्स्याकृतिं हावि-

श्रुत्तारात्मकम् । तस्याधिष्ठातृदेवता पूषाख्यः

सूर्यः । यथा,—

“इत्थं सञ्जयने भस्माक्षता-

बन्धने जसदनन्तमध्वगे ।

कोमलाङ्गि मिथुनोदयात् प्रिये

कालखानजकलाः प्रियेऽचलम्” ।

इति कालिदासकृतराजनिर्घण्टप्रथमम् । ७ ।

तत्र जातपत्नं यथा,—

“चावशीलविभवो जितेन्द्रियः

सत्कुलः स्वभवेनकमानसः ।

मानवो ननु भवेन्नदीपती

रेवती भवति यस्य जन्मभम्” ।

इति कोट्टीप्रदीपः । ७ ।

बालयज्ञविशेषः । तज्जुष्टस्य चिकित्सा यथा,—

“अथगन्धान्प्रदङ्गी च शारिवाद्य पुनर्नवा ।

सङ्गा विदारो ह्येतासां कायेन परिषेचनम्” ।

अजयपाणी मेढ्राशङ्गी । सङ्गा सेवतीपुण्य-

जातिः ।

“तेजमभ्यङ्गने कार्यं कुहे सर्वरसे तथा ।

पलङ्कवासां नक्षत्रे तथा गौरकदम्बके” ।

सर्वरसः रालः । पलङ्कवा गुग्गुलुः । नक्षत्रं

लाम्बकसुशीरवत् पीतच्छविः । गौरकदम्बको

हारिद्रकः । हरद्वया कदम्ब इति लोके ।

“धवाभ्यकणककुम्भशक्तीति कुकेषु च ।

काकोल्यादौ गन्धे चापि सिद्धं सर्पिः पिबे-

च्छिष्टुः” ।

अथकर्मः शीघ्र इति लोके ।

“कुलत्याः शङ्खचूर्णं च प्रदेह्यः साङ्गमणिकः ।

यशोलूकपुरीषाणि यवान् यवपत्रो हतम् ।

सन्ध्यावोरुधवोः कर्ममेतदुद्धमं शिखीः” ।

रेवती

यवपत्रो वंशाङ्कुरः ।

“युक्ताः सुमनसो जाजाः पयः प्राच्योदयं दधि ।

वलिनिवेदो गोतीर्थे रेवत्यै प्रवताज्जवा” ।

गोतीर्थे गोष्ठे ।

“जानं धात्रीकुमारान्धां सङ्गमे कारयेद्विषम्” ।

नानाशृङ्गधरा देवी चित्रमाज्याह्वयेपना ।

चतुर्कुलजिनी श्रामा रेवती ते प्रवीरसु ।

उपासते यां सततं देवो विविधभूषणाः ।

जम्बा कराला विनता तथैव बहुपुत्रिका ।

रेवती शुष्कनासा च तुभ्यं देवी प्रवीरसु” ।

इति भावप्रकाशः । ७ ।

वनदेवपत्न्या विवरणं यथा,—

“रेवत्यै रेवतः पुत्रः ककुद्वाभाम धार्मिकः ।

श्रेष्ठः पुत्रशतस्यासीत्तस्यां पुण्यां वृषोऽभवत् ।

स कन्यासहितः प्रायाद्रैवतीं ब्रह्मखोऽनिकम् ।

न जरा स्तु पिपासा वा न न्यस्तान् कर्हि-

चित् ।

ऋतुचक्रं भवति ब्रह्मलोके द्विजोत्तमाः ।

रेवतस्य गतस्याथ सा पुरी राक्षसेक्ष्मता ।

तस्य पुत्रशतं यच्च तज्ज्ञा तामगमद्विशः ।

तस्य वंशे तु ये तत्र खर्याता इति विस्तृताः ।

चक्षिषा नृभवन् विप्रा दिक्षु सर्वास्तु

धार्मिकाः ।

गते बहुयुगे कावे आचगामांश्च रेवतः ।

सङ्कर्तमेकं मत्वासौ ददर्श यादवेक्ष्मताम् ।

जतां हारवतीं नाम बहुहारां मनोरमाम् ।

भोजयन्मन्त्रकैर्गुप्तां वासुदेवपुरोगमेः ।

गत्वा तु रेवतः सन्ध्यां वनभद्राय रेवतीम् ।

प्रादाद्गुरुतरां तान् वनदेवो हृत्वेन वै ।

समानां जघ्नुतां नीत्वा उवाह स प्रहर्षतः ।

दत्त्वा जगाम शिखरं मेरोस्तपस्वि रेवतः ।

रेमे रामोऽपि धर्मात्मा रेवत्या सहितः सुखी” ।

इति वल्किपुराणम् । ७ ।

(ब्रह्मखो वाक्प्रीत्यैव इयं रेवतेन वनदेवाय

प्रदत्ता । एतद्विवरणम् देवीभामते ७ खण्डे

८ अध्याये प्रष्टव्यम् ।) रेवतमनुमता । तद्वि-

विवरणं यथा,—

मार्कण्डेय उवाच ।

“पञ्चमोऽपि मनुजैश्च रेवतो नाम विस्तृतः ।

तस्योत्पत्तिं विस्तरं च श्रुत्वा कथयामि ते ।

अधिराक्षीन्महाभाग ऋतवागिति विस्तृतः ।

तस्यापुत्रस्य पुत्रोऽभूत् रेवतको महात्मनः ।

स तस्य विधिवच्चक्रे जातकम्नादिकाः क्रियाः ।

तद्योपनयनादींश्च स चाश्रीकोऽभवत्तुने ।

यतः प्रभृति जातोऽसौ ततः प्रभृति सोऽप्युचिः ।

दीर्घरोगपरामर्शमवाप सनिपुणवः ।

माता चास्य परामर्शिं कुष्ठरोगादिप्रीकृतां ।

जगाम स पिता चास्य चिन्तायामाह दुःखितः ।

किमेतदिति सोऽप्यस्य पुत्रोऽभ्यनुदुर्मेतिः ।

जघाह भास्वामस्य सनिपुणस्य मन्त्रधीः ।

ततो विपुखो मनसा ऋतवागदिसक्तवान् ।

अपुत्रतां सहस्राणां मेवैव स कुपुत्रता” ।

रेवती

कुपुत्रो हृदयावाचं सर्वदा कुर्वते पितुः ।
मातुश्च सर्वदायाचं अपि हृदयं पातयत्यथः ।
हृदयं योपकाराय पित्र्यं नापि हृदये ।
पित्र्ये दुःखाय चिन्तयन् तस्य दुष्कृतकर्मणः ।
सन्नास्ते तव वा वेद्यं सर्वलोकाभिसम्भताः ।
परोपकारिणः श्रान्ताः सन्तु कर्मण्यनुभवाः ।
अविदं तया हर्षं परलोकपरादुःखम् ।
नरकाय न सङ्गं कुपुत्राणां यत्नः ।
करोति सुहृदां दैवमहितानां तथा सुदम् ।
अस्माकं च वरां पित्र्यः कुपुत्रः कुर्वते हि वे ।
मार्कण्डेय उवाच ।

एवं सोऽन्तदुष्टस्य पुत्रस्य चरितैर्मुनिः ।
दृष्ट्वाभयमोदति हं गगनपृष्ठतः ।

अविस्वाच ।

सुवर्तेन पुरा वेदा एहीता विधिवन्मया ।
समाय वेदान् विधिवत् कृतो दारपरिग्रहः ।
सदरेण यथा काम्याः श्रुताः स्मार्तास्तथा
क्रियाः ।

नानुश्रुताः कृताः काचिद्व्यावदय महासुने ।
गर्भाधानविधानेन न काममनुबध्यता ।
पुत्रार्थं जनितायां पुत्राणां विभ्यता सुने ।
सोऽयं किमालोकेषु मम दोषेषु वा सुने ।
असदृशः स्वहो जातो दौःश्रील्लाङ्गुश्लोकदः ।
मर्ग उवाच ।

रेवती सुनिश्चिच्छातोऽयं तनयस्तव ।
तेन दुःखाय ते काले दुष्टे यस्मादजायत ।
न तेऽप्यारो नेवास्मात्पुत्राणां कुलस्य ते ।
तस्य दौःश्रील्लेहेतुं रेवत्यन्तपुत्रागतम् ।
अतवागुवाच ।

यस्मान्मेकपुत्रस्य रेवत्यन्तपुत्रस्य ।
दौःश्रील्लेहेतुं वा तस्मात् पततामाशु रेवती ।
मार्कण्डेय उवाच ।

तेनैव चाकृतं श्रापे रेवत्युचं पपात ह ।
पश्यतः सर्वलोकस्य विस्मयाविष्टचित्तवः ।
रेवत्युचं पतितं कुसुमादौ समन्ततः ।
भाषयामास सङ्घा वनकन्दरनिर्भरान् ।
कुसुमादिभ्यस्तथातात् छातो रेवतकोऽभवत् ।
अतीवरम्यः सर्वस्यां पृथिव्यां पृथिवीधरः ।
तस्यैव तु या कान्तिर्जाता पञ्चजिनीधरः ।
ततो जज्ञे तदा कन्या रूपजातीव शोभना ।
रेवतीकान्तिसंभूतां तां दृष्ट्वा प्रसूचो मुनिः ।
तस्या नाम चकारेत्यं रेवतीति हि भागुरे ।
पोषयामास चैवेनं खाद्यमाभ्याससम्भवाम् ।
प्रसूचः स महाभागस्तस्मिन् महाचक्रे ।
तान् बौधिन्यां दृष्ट्वा कन्याकां रूपशालिनीम् ।
स मुनिश्चित्तवामास कोऽस्या भर्ता भवेदिति ।
एवं चिन्तयतः काको जगाम सुमहात्मनः ।
न चासदाह सङ्घं वरं तस्या महासुनिः ।
ततस्तस्या वरं प्रदुमयिं स प्रसूचो मुनिः ।
विवेकं वक्ष्यामीति एतत् प्राह हृदयसु ।
महावीर्यो महावीर्यः प्रियवाक् सर्ववन्द्यः ।
दुर्हो नाम भविता मर्ता स्त्रिया महीपतिः ।

१७८

रेवती

मार्कण्डेय उवाच ।

अनन्तरं जगताप्रसङ्गेनागतो मुने ।
तस्यास्यमपदं धीमान् दुर्हमः स वराधिपः ।
प्रियव्रताम्यभवो महाबलपराक्रमः ।
पुत्रो विक्रमश्रीलक्ष्म कान्तिनीजठरोद्भवः ।
स प्रविश्यास्यमपदं तां तन्वीं जगतीपतिः ।
अपश्यमावस्तुमपि प्रियेतामन्त्रा एतवान् ।
राजोवाच ।
क गतो भगवानस्मादासमाप्नुनिपुङ्गवः ।
तं प्रवक्ष्यामि हेऽस्मि तत्त्वं प्रवृद्ध शोभने ।
मार्कण्डेय उवाच ।

अभिप्राज्ञां गतो विप्रस्तुत्वा तस्य भावि-
तम् ।

प्रियेतामन्त्राश्चैव निष्काम त्वरान्वितः ।
स ददर्श महात्मानं राजानं दुर्हमं मुनिः ।
नरेन्द्रचिह्नसहितं प्रमयावनतं पुरः ।
तस्मिन् दृष्टे ततः शिष्यसुवाच स तु गीतमम् ।
गीतमानीयतां श्रीधर्मर्षेऽस्य जगतां पतेः ।
एव तावदयं भूपश्चिरकालादुपागतः ।
जामाता च विशेषेण योग्योऽर्वाऽस्य मतं मम ।
मार्कण्डेय उवाच ।

ततः स चिन्तयामास राजा जामातकारणम् ।
विवेद न च तन्वीनी जयहेऽर्घ्यं तं हृपः ।
तमासनगतं विप्र एहीतायं महासुनिः ।
प्रवृत्तं प्राह राजेन्द्रमपि ते कुशलं पुरे ।
कोवि बलेऽयं मित्रेषु श्रद्धामालोच्य चैव ।
तथास्मि महाबाहो यत्र सर्वं प्रतिष्ठितम् ।
पत्नी च ते कुशलिनी यत एवाच तिष्ठति ।
एच्छाम्यस्यास्तो नाहं कुशलिन्योऽपरास्तव ।
राजोवाच ।

त्वत्पदाददकुशलं न कचिन्नुनिसत्तम ।
जातकौतूहलचाक्षि मम भार्यायां का सुने ।
अविस्वाच ।

रेवती तु महाभागा ज्ञेयौष्ये सापि सुन्दरी ।
तव भार्या वरारोहा मानवेन न वेत्सि किम् ।
राजोवाच ।

सुभद्रां शान्तनय्यां कावेरीतनयां विभो ।
शूरात्मजां सुजातां कदम्बा वरुचयाम् ।
विपाठां नन्दिनीचैव वेद्मि भार्या एहे हि याः ।
तिष्ठन्ति मे न भगवन् रेवतीं वेद्मि का त्वियम् ।
अविस्वाच ।

प्रियेति साम्पत्तं येयं त्वयोक्ता वरवर्णिनी ।
किं विवृतं ते भूपाल आर्घ्यं यद्विधी तव ।
राजोवाच ।

सत्यसक्तं मया किमु भावो दृष्टो न मे सुने ।
नात्र कोपं भवान् कर्तुमर्हस्यसासु याचितः ।
अविस्वाच ।

सर्वं ब्रवीषि भूपाल न भावस्तव दूषितः ।
आजहार भवानेवं वक्ष्यामि नृप नोदितः ।
मया एष्टो हृतवधः कोऽस्या भर्तेति पाथिव ।
भविता तेन चाप्युक्तो भवानेवाद्य चात्रतः ।
तदुद्यतां मया दत्ता कन्या सुखं वराधिप ।

रेवती

प्रियेतामन्त्रिता येयं विचारं कुर्वते कचम् ।
श्रीमार्कण्डेय उवाच ।

ततश्च सोऽभवन्वीनी तनोक्तः पृथिवीपतिः ।
अविस्वाचोद्यतः कर्तुं तस्या वैवाहिकं विधिम् ।
समुद्यतश्च पितरं विवाहाय महासुने ।
उवाच कन्या या किञ्चित् प्रमयावनतानना ।
यदि मे प्रीतिर्मांजात प्रसादं कर्तुमिच्छति ।
रेवत्ये विवाहं मे तन् करोतु प्रसादितः ।
अविस्वाच ।
रेवत्युचं न वै भग्नं चन्द्रयोगे दिवि स्थितम् ।
अन्यानि सन्ति अस्यानि सुभु वैवाहिकानि
ते ।

कन्योवाच ।

तात तेन धिना काको विकलः प्रतिभाति मे ।
विवाहो विकले काले मदध्यायाः कथं भवेत् ।
अविस्वाच ।

अतवागिति विस्मयास्तपस्वी रेवतीं प्रति ।
चकार कोपं क्रोधेन तेनैव तन्निपातितम् ।
मया चास्मै प्रतिज्ञाता भार्येति मदिरेश्वरी ।
न चेच्छसि विवाहं त्वं संकटं नः समागतम् ।
कन्योवाच ।

अतवाक् स मुनिस्तात किं मे कस्तवर्षाक्षपः ।
न त्वया समता तेन जज्ञवन्तोः सुतास्ति किम् ।
अविस्वाच ।

जज्ञवन्तोः सुता न त्वं बाले नैवातपस्विनः ।
सुता त्वं मम यो देवान् कर्तुमन्यान् समुत्सहे ।
कन्योवाच ।

तपस्वी यदि मे तातस्तन् किञ्चनमिदं दिवि ।
समारोप्य विवाहो मे नाचर्ये क्रियते पितः ।
अविस्वाच ।

एवं भवतु भग्नं ते भग्नं प्रीतिमती भव ।
आरोपयामीन्द्रमार्गं रेवत्युचं कति तव ।
श्रीमार्कण्डेय उवाच ।

ततस्तपःप्रभावेन रेवत्युचं महासुनिः ।
यथापूर्वं तथा तस्मै सोमयोगे द्विजोत्तमः ।
विवाहश्चैव दुहितुर्विधिवन्मन्त्रयोगजनम् ।
निष्पाद्य प्रीतिमान् भूयो जामातरमवावहीत् ।
अविस्वाच ।

श्रीहाहिकं ते भूपाल कथ्यतां किं ददाम्यहम् ।
दुर्लभ्यमपि दास्यामि ममाप्रतिहतं तपः ।
राजोवाच ।

मनोः खायन्मुक्ताहसुत्पन्नः सन्ततो मुने ।
मन्त्ररात्रिपुत्रं त्वत्पदाददुष्टोन्मज्जम् ।
सुनिस्वाच ।

भविष्यत्येव ते कामो मनुस्तनयो महान् ।
सकलां भोक्तुं भूमिं धर्मेविव भविष्यति ।
श्रीमार्कण्डेय उवाच ।

तामादाय ततो भूपक्षदेव नगरं बधौ ।
तस्याचाजायत सुतो रेवती रेवतो मनुः ।
समेतः सकलेधर्मेमानवैरपराजितः ।
विश्रान्तास्त्रिगणार्थं वेदविद्याधेयास्त्रिगुणाः ।
इति मार्कण्डेयपुराणे रेवतमन्त्रां समाप्तम् ।

रैवतः

(गौ.) इति निचण्डुटीकायां देवराजयजुषा ।
 १. १०. १६॥)
 रैवतीभवः, पुं, (रैवत्यां भव उत्पत्तिर्यस्य ।)
 ग्रन्थः । इति हेमचन्द्रः । २. १४॥ (रैवत-
 मनुः । इति मार्कण्डेयपुराणम् ।)
 रैवतीरमणः, पुं, (रैवत्या रमणः पतिः ।) बल-
 देवः । इत्यमरः । १. १. २४॥
 रैवतीशः, पुं, (रैवत्या ईशः ।) बलरामः । इति
 हेमचन्द्रः । २. १३८॥
 रैवताः, पुं, स्वर्गपुत्रविशेषः । स च गुह्यकाधि-
 पतिः । तस्योत्पत्तिर्यथा,—
 “ततोऽश्वत्थं यो गमास्याय स्वां भार्यां वदुर्वा रविः ।
 ददृश नियमस्यान्तामश्चरूपमयाकरोत् ॥ •
 मेधुनायोपपन्नम सूर्योऽसौ च त्वरान्वितः ।
 नेच्छन्ती तेन संयोगं परपुंसोऽभिप्राजया ॥
 संयत्तात् संसृष्टौ तेजो मुखनासिकया रवेः ।
 देवौ यतः प्रजायेतामश्विनौ भिषगां वरौ ।
 नासत्यौ द्वौ हृत्तीयश्च रैवतोऽप्रवाहकः ॥”
 इति वृद्धिपुराणम् ॥
 अपि च ।
 “ततोऽश्वत्थं भानुवत्तरानगमन् कुरुन् ।
 ददृशे तत्र संज्ञात् वदुर्वारूपधारिणीम् ॥
 सा च दृष्ट्वा तमायान्तं परपुंसोऽभिप्राजया ।
 जगाम संसृष्टं तस्य पृष्ठरज्यतत्परा ॥
 ततश्च नासिकायोगे तयोस्तत्र समेतयोः ।
 नासत्यदसौ तनयावश्चक्राद्विनिर्गतौ ॥
 रैतसोऽन्ते च रैवताः स्वर्गौ धन्वी तनुचक्रः ।
 अश्वत्थः समुत्पन्नो वायुतूणसमन्वितः ॥
 ततः स्वं रूपममलं दर्शयामास भानुमान् ।
 तस्यैवा च समालोक्य स्वरूपं सुदमाददे ॥
 स्वरूपधारिणी चेमासा निनाय निजाश्रमम् ।
 संज्ञां भार्यां प्रीतिमतीं भास्करो वारितस्करः ॥
 ततः पूर्वसुतो योऽस्याः सोऽभूदेवसुतो मनुः ।
 द्वितीयश्च यमः शापाद्वन्मदिरभूत् सुतः ॥
 जमयो मांसमादाय पादतस्ते महीतलम् ।
 पतिव्यतीति प्रापान्तं तस्य चक्रे पिता स्वपम् ॥
 धर्मदृष्ट्यन्तश्चासौ समो मित्रे तथाहिते ।
 ततो नियोगं तं याम्ये चकार तिमिरापहः ॥
 यमुना च नदी जज्ञे कलिस्तान्तरवाहिनी ।
 अश्विनौ देवभिवजौ हतौ पित्रा महात्मना ।
 गुह्यकाधिपतित्वे च रैवतो विनियोजितः ॥”
 इति मार्कण्डेयपुराणे वैवस्वतमन्वन्तरे ॥ •
 सप्तदिनकर्तृयनोराजनविधौ रैवतस्य राज-
 कर्तृकपूजाविधिर्यथा,—
 “सप्तमे हि तु रैवन्तं पूजयेत्तोरयान्तरे ।
 स्वर्गपुत्रं महाबाहुं दिभुजं कवचोष्णम् ॥
 अजलन्तं मुकुटश्रेण केशान् पितृव्यं वाससा ।
 कशां वामकरे निधद्वितीयं तु करे पुनः ।
 स्वर्गं न्यस्य महातीक्ष्णं वितसेन्धवसंस्थितम् ॥
 एवंविधं तु रैवन्तं प्रतिमायां घटेऽपि वा ।
 स्वर्गपूजाविधानेन पूजयेत्तोरयान्तरे ॥”
 इति शालिकापुराणे नोराजनविधिः ॥

१८६

रैवतः

अध्यायः ॥ • ॥ कोनागरपूषिमाराजौ द्वारो-
 पान्ते तस्य पूजाविधिर्यथा,—
 “द्वारोपान्ते सुशीमस्तु संपूज्यो हयवाहनः ।
 यवाक्षतवृत्तोपलेस्तकुलैश्च सुतर्पितः ॥
 संपूजितयः पूर्णैश्च पयसा पायसेन च ।
 स्कन्धः सभाय्यो रक्षश्च तथा नन्दौश्वरो मुनिः ॥
 गोमहिः सुरभिः पूज्या ह्यगवद्विहृताशनः ।
 उरभ्रवद्विह्वलको गजवद्विह्वलनायकः ।
 पूज्यः सान्वेषे रैवन्तो यथाविभवविस्तरे ॥”
 इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
 (रैवन्तदर्शनेन लक्ष्मीं प्रति नारायणस्य प्राप-
 त्तान्तं देवीभागवते ६ स्कन्धे १७ अध्याये
 द्रष्टव्यम् ॥)
 रैवन्तमनुसुः, स्त्री, (रैवन्तं मनुश्च कुरुते इति ।
 सु + क्रिप् ।) संज्ञा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 रेवा, स्त्री, (रेवते उत्पद्यते गच्छतीति । रेव +
 अच् । टाप् ।) नर्मदा नदी । इत्यमरः । १. १.
 १०. ३२॥ (यथा, मेघदूते । २० ।
 “रेवोऽन्यस्युपलविधेमे विन्यपादे विशीर्याम् ॥”)
 अस्यां शिवलिङ्गोत्पत्तिर्यथा,—
 “रेवया च ततं पूर्वं तपः शिवस्तुतिदम् ।
 मम त्वन्सदृशः पुत्रो भूयादिति विधौ तथा ॥
 अहं कस्यापि न सुतः किं करिष्यामि चिन्त-
 यन् ।
 रेवायास्तु वरो देयस्त्ववश्यं मृगलाञ्छन ॥
 निश्चित्येवं तदा प्रोक्तं प्रसन्नेनान्तरात्मना ।
 लिङ्गरूपेण ते देवि ! गजाननपुरस्कृतः ।
 गर्भे तव वसिष्ठ्यामि पुत्रो भूत्वा शिवप्रिये ! ॥
 मम त्वमपरा मूर्तिः स्थाता जलमयी शिवा ।
 शिवशक्तिविभेदेन चावामेकच संस्थितौ ॥
 एवं दत्तवरा रेवा मत्प्रान्तिधिमहागता ।
 रेवाखलमिति स्थातं ततः प्रभृति गोपते ॥”
 इति वाराहे सोमेश्वरादिलिङ्गमहिमाध्यायः ॥
 रतिः । सा च कामपत्नी । नीलीवृत्तः । इति
 मेदिनी । वे, २१ । दुर्गा । यथा,—
 “रेवा तु नर्मदा देवी नदी वा रैवती मता ।
 अतिखल्वनवस्था वा लोके देवी प्रकीर्णिता ॥”
 इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥
 रेव, ऋ ङ द्विषायाम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (भा०-आत्म०-अक०-सेट् ।) द्वेषा घोटक-
 कर्तृकशब्दः । ऋ, अरिरेवत् । ङ, रेवते रिरिरे-
 षः । इति दुर्गादासः ॥
 रे, शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
 अक०-अनिट् ।) रेफादिः । रायति । इति
 दुर्गादासः ॥
 रैवतः, पुं, स्वर्गपुत्रः । (यथा, गार्ग्ये २०८ अ. ।
 “चतुरङ्गुलसम्पाको व्याधिघाताभिसंज्ञकः ।
 विद्यादायुधं राजवृत्तं रैवतसंज्ञकम् ॥”)
 शैलभेदः । (अश्वेवार्जुनः सुभद्रां हतवान् ।
 यथा, महाभारते । २२१ । ६-८ ।
 “सुभद्रा त्वय शैलेनमथर्षेव हि रैवतम् ।
 देवतानि च सन्धाञ्चिन्नाञ्चानुच्छिन्नाश्च ॥”)

रैवतः

प्रदक्षिणं गिरेः कृत्वा प्रययौ द्वारकां प्रति ।
 तामभिदृष्ट्वा कौन्तेयः प्रसन्नारोपयन्नयम् ।
 सुभद्रां चावसन्धाञ्चौ कामवाचप्रपीडितः ॥
 ततः स पुरुषयावस्तामादाय मुचिस्त्रिभुम् ।
 रथेन काचनाङ्गेन प्रययौ स्वपुरं प्रति ॥”)
 शङ्करः । इति मेदिनी । ते, ४५॥ रैवविशेषः ।
 इति धरणिः ॥ (स तु बालगङ्गाबालमन्वतमः ।
 यथा, महाभारते । १. २२६ । २६ ।
 “अदितिं रैवतीं प्राहुर्गङ्गास्तस्यास्तु रैवतः ।
 सोऽपि बालान् महाघोरो वाघते वै महा-
 यवः ॥”
 रैवत्यां भवः । रैवती + अच् ।) वर्णमात्र-
 कल्पीयः पञ्चमो मनुः । स तु रैवतीर्गर्भे दुर्गम-
 राजपुत्रः । अस्मिन् मन्वन्तरे विष्णुकोट-
 तारः । विशुरिन्द्रः । भूतरयादयो देवाः ।
 हिरण्यरोमादयः सप्तर्षयः । बलिबिम्बाद्य-
 स्तन्मनुजताः । इति श्रीभागवतम् ॥ तद्विषयं
 यथा,—
 “पञ्चमस्य मनोस्तद्वत् रैवतस्यान्तरं प्रवृत्तम् ।
 देवबाहुः सुबाहुश्च पर्यण्यः सोमपो मुनिः ॥
 हिरण्यरोमा सप्तर्षयः सप्तैते ऋषयः स्मृताः ।
 देवाश्चाभूतरजसस्तथा प्रजतयः स्मृताः ॥
 अथस्तत्त्वदर्शो च विषयवान् हयपः कपिः ।
 सुतो निरनुसुक्तः सत्यो निर्ममोऽहोय प्रकाशकः ।
 धर्मवीर्यबलोपेता दशैते रैवतात्मजाः ॥
 भृगुः सुधामा विरजः सहिष्णुर्नाद एव च ।
 विवस्वानतिनामा च वटिस्तर्पयोरपरि ॥”
 इति मातृस्ये ६ अध्यायः ॥ • ॥
 मार्कण्डेयपुराणोक्तैरेवतमनुविवरणम् । रैवती-
 शब्दे द्रष्टव्यम् ॥ (रत्नाबालमन्वतमः । यथा,
 मातृस्ये । ५ । २६ ।
 “अनेकपादह्रिर्गो विरूपाक्षोऽहं रैवतः ॥”
 मेघः । इति निचण्डुः । १. १०॥
 “रैवत्यो गावः पशवो वै रैवतीः । इति श्रुतेः
 ‘तस्येदम् ।’ ४ । १ । १२० । इत्यङ् । मेघो हि
 सर्वत्र वर्धते यवसं पानीयं च जनयित्वा
 तदीयो भवति पञ्चमस्तदयथा । यदा, रयि-
 रस्यास्तोति मनुपि ‘रयेन्मेतौ बहुलम् ।’ ४ । १ ।
 ३४ । इति सम्यसारणम् । ‘संज्ञायाम् ।’ ८ ।
 २ । ११ । इति वत्वम् । सर्वस्य धनस्येशि-
 त्वात् रेवान् इन्द्रः मघवेति हि तस्य नाम
 तदीयो रैवतः पूर्ववत् तदीयत्वं द्रष्टव्यम् ॥”
 इति तत्र देवराजयजुषा ॥ • ॥ सोमजता-
 विशेषः । यथा, सुश्रुते । ४ । २६ ।
 “अमिष्टोमो रैवतश्च यथोक्त इति संज्ञितः ॥”
 ऋषिविशेषः । यथा, महाभारते । १५ । ११ ।
 “नारदः सुमहातेजा ऋषिभिः सहितस्तदा ।
 पारिजातेन राजे रैवतेन च धीमता ॥”
 घनवति, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । ५ । ६० । ४ ।
 “वरा हयैरेवतासो हिरण्ये-
 रभिरुषाभिस्तत्त्वः पिपिषे ॥”
 “रैवतासो घनवन्तः ॥” इति तद्वाक्ये वाचकः ॥

रैवतकं, जी, (रैवतकमेव । खार्पे चम् ।) पारे
वतचम् । इति राजनिर्घण्टः । (पारेवत-
शब्देऽस्य गुणादिकं श्रेयम् ।)
रैवतकः, पुं, (रैवत एव । खार्पे कम् ।) रैवत-
पर्वतः । तत्पर्यायः । उज्जयन्तः २ । इति
हेमचन्द्रः । (यथा, महाभारते । १।२२०।१।
“ततः कतिपयाहस्य तस्मिन् रैवतके गिरौ ।
हस्ताभ्यामभयवदुत्सवो वृषसत्तमः ।”)
तस्य नामकारणं रैवतीशब्दे द्रष्टव्यम् ।
रैवतिकः, वि, (रैवती + “रैवत्यादिभ्यश्चकृ ।”
४।१।१४६ । इति ठक् ।) रैवत्या अपत्यम् ।
इति सुश्रुतबोध्याकरचम् ।
रोकं, जी, (रोचतेऽनेति । रुच + चच् । अङ्गा-
दित्यात् कुलम् ।) क्रिद्रम् । इत्यमरः । १।८।२५ ।
नौका । चणम् । इति मेदिनी । के, ३२ ।
रोकः, पुं, (रुच + चच् ।) क्रयभेदः । दौमिः ।
इति मेदिनी । के, ३१ । (यथा, ऋग्वेदे । ३ ।
६।७ ।
“दिविचिदाते रुचयन्त रोकाः ।”
“ते रोकाश्चदीया दौमयः ।” इति तद्वाच्ये
वायव्यः ।)
रोगः, पुं, (रुण्यतेऽनेनेति । रोजनमिति वा ।
रुज + चच् । यदा, रुजतीति । रुज + “पद-
रुजविश्रुष्टो घञ् ।” ३।१।१६ । इति कर्त्तरि
घञ् ।) कुष्ठौघधम् । इति मेदिनी । गे, २३ ।
देहभङ्गकारकः । तत्पर्यायः । रुक् २ रुजा ३
उपतापः ४ आधिः ५ गदः ६ व्यामयः ७ ।
इत्यमरः । २ । ६ । ५१ । अपाटवः ८ व्यामः ९
आतङ्गः १० भयः ११ उपघातः १२ भङ्गः १३
अग्निः १४ तमोविकारः १५ सानिः १६ ज्वरः
१७ अग्राज्वरः १८ ऋतुभ्रष्टः १९ । इति राज-
निर्घण्टः । अमः २० । इति जटाधरः । मान्यम्
२१ आकल्पम् २२ । इति हेमचन्द्रः । *
अस्य निदानादियथा,—

ध्वन्लरिखाच ।

“सर्वरोगनिदानं च वक्ष्ये सुश्रुत तत्त्वतः ।
आध्यात्मिकं निवेद्यं यथापूर्वं हरीरितम् ।
रोगः प्राप्ता ज्वरो आधिविकारो दुष्टमायः ।
यस्यातङ्गदावाधाः शब्दाः पर्यायवाहिनः ।
निदानं पूर्वरूपाणि रूपाण्युपश्रयस्तथा ।
संप्राप्तिरिति विज्ञानं रोगाणां पञ्चधा स्मृतम् ।
निमित्तहेत्वाद्यतनप्रत्ययोत्थानकारणैः ।
निदानमाहुः पर्यायैः प्रायुषं येन लक्ष्यते ।
उपित्सुरामयो दोषविशेषिज्ञानधितः ।
लिङ्गमयत्तममप्यत्वात् आधीनां तद्व्यवहारम् ।
तदेव अकृतां यावं रूपमित्यभिधीयते ।
संज्ञानं चञ्चलं लिङ्गं चञ्चलं चिह्नमाकृतम् ।
हेतुआधिविपर्ययं विपर्ययकारिणाम् ।
औषधानिश्चाराणां उपयोगं सुखावहम् ।
विद्यादुपश्रयं आधिः स हि साक्षात्प्रति स्मृतः ।
विपरीतोऽप्युपश्रयौ आधिसाक्षात्प्रति स्मृतः ।
अथा वक्ष्ये दोषेषु तथा चानिर्वच्यता ।

निवृत्तिरामयस्यासौ संप्राप्तिर्जातिरागतिः ।
संज्ञाविकल्पप्राधान्यवक्तव्यविशेषतः ।
स भिद्यति यथात्रैव संज्ञानोऽसौ ज्वरा इति ।
दोषाणां समवेतानां विकल्पाश्चाश्रयकत्वात् ।
सातन्त्र्यपारतन्त्र्याभ्यां आधिः प्राधान्यमादिशेत् ।
हेत्वादिनात् ज्ञावयवैक्यावकविशेषम् ।
नक्तं दिनतुल्यतां श्रेयाधिकारो यथा मज्जम् ।
इति प्रीतिर्निदानार्थः स यासिनोपरेत्यते ।
सर्वेषामेव रोगाणां निदानं कृपिता मजाः ।
तन्मकोपस्य तु प्रोक्तं विविधाहितसेवनम् ।
अहितस्त्रिविधो योगस्तथावा प्रागुदाहृतः ।
तत्तद्विधकथायास्तत्त्वसाधनमित्युच्यते ।
धावनोदीरणशुभाशराण्युच्यते भाव्यैः ।
क्रियाभियोगभीशोकचित्तान्तायाममेधुनैः ।
ग्रीष्माहोरात्रभुक्तान्ते प्रकुप्यति समीरजः ।
पित्तं कटुस्वतीक्ष्णोष्णकटुकोधविदाह्रिभिः ।
शरत्कालाहोरात्राहोविदाह्रिसमयेषु च ।
खादन्लवणलघुगुल्मभिर्यन्त्रिशीतलेः ।
आस्यास्रप्रसृताजीवविदास्रप्रादिहृद्यैः ।
प्रच्छेदनाद्ययोगेन भुक्तमाचवसन्तयोः ।
पूर्वाह्णे पूर्वरात्रौ च शीघ्रा वक्ष्यामि शृङ्गारान् ।
मिश्रीभावात् समस्तानां सतिपातस्तथा पुनः ।
सङ्कीर्णजीर्णविषमविषहाध्यशनादिभिः ।
यापनमद्यपानीयशुष्कशकाममूलकैः ।
पिण्याकण्डूवसरापूतशुष्कज्यामिषैः ।
दोषत्रयकरैस्तेस्तेष्वप्यपपरिषर्जतः ।
ऋतोऽदृष्टात् पुरोवातात् विप्रहावेष्टविप्रवात् ।
दुष्टामात्रैरतिशयेन प्रहेज्जन्तर्पणीकृतात् ।
मिथ्यायोगाच्च विविधात् पापानाञ्च निवे-
वणात् ।

स्त्रीणां प्रसवेन न्यातया मिथ्योपचारतः ।
प्रतिरोगमिति कुट्टा रोगविध्यशुगामिनः ।
रसायनीं प्रपद्याशु दोषा देहे विकृन्ते ।”
इति गारुडे सर्वरोगनिदानं । ५१ अध्यायः ।
रोगविशेषाणां औषधानि गारुडे १८।१८० ।
१८१ । १८२ । १८३ । १८४ । १८५ । १८६ ।
१८७ । १८८ । १८९ अध्यायेषु द्रष्टव्यानि ।
सर्वरोगहरवैद्यवक्तव्यं तत्रैव २०० अध्याये
द्रष्टव्यम् । * । अपि च ।
“जनकः सर्वरोगाणां दुर्वारो दास्यो ज्वरः ।
शिवभक्तश्च योगी च स एव विजिताकृतिः ।
भीमस्त्रिपादस्त्रिगिराः वक्त्रुजो नवजोचनः ।
भक्तप्रहरणो रौद्रः कालान्तकयमोपमः ।
मन्दाभिस्तस्य जनको मन्दाप्येर्जनकाक्षयः ।
पित्तश्लेष्मसमीराश्च प्राणिनां दुःखदायकाः ।
वायुजः पित्तजश्चैव श्लेष्मजश्च तेष्वेव च ।
ज्वरमेदाश्च विविधाश्चतुर्ष्वेव त्रिदोषजः ।
पाण्डुकः कामजः कुष्ठः श्लेष्मः ग्रीवा च मूलकः ।
ज्वरातिसारयक्ष्मीकाशप्रणालीमकाः ।
नृपतस्य च गुल्फश्च रक्तदोषविकारकः ।
आरिश्चो मेघनः कुजो मोक्ष मज्जकश्च ।
अमरी सतिपातश्च विकृती दास्यो सति ।

एषां भवप्रमेदेन चतुःषष्टिरुजः स्मृताः ।
नृपकस्यासुताचेते जरा तस्याश्च सत्यका ।
जरा च आह्रिभिः सार्द्धं शब्ददुग्धमतिभूतकम् ।
एते चोपायवेत्तारं न गच्छन्ति च संयुतम् ।
पलायन्ते च तं दृष्ट्वा वेनतीयमिषोरगाः । १०१
चक्षुर्जलश्च आयामः पादाधकौलसेवनम् ।
कर्त्तव्यं नृद्धितेजं जरायाधिविनाशकम् ।
वसन्ते अमर्यं वदितुं सवास्त्रं करोति यः ।
बालाश्च सेवते कावे जरा तं नोपगच्छति ।
खातश्रीतोऽकक्षायो सेवते चन्दनद्रवम् ।
नोपयाति जरा तच्च निदाश्रीनिकसेविनम् ।
प्राङ्मुखोऽकक्षायो वनतोयं न सेवते ।
समये च समाहारो जरा तं नोपगच्छति ।
शरद्रीं न यच्छाति अमर्यं तत्र वक्ष्येत् ।
खातकायो समाहारो जरा तं नोपतिष्ठति ।
खातकायो च हेमन्ते कावे वदितुं निधिवते ।
भुङ्क्ते नवाग्रसुखाञ्च जरा तं नोपगच्छति ।
शिशिरेऽशुक्लवद्विच नवोष्णान्च सेवते ।
य एवोष्णोऽकक्षायो जरा तं नोपगच्छति ।
सद्योमांसं नवाग्रश्च बाला स्त्री चौरभोजनम् ।
दृष्टश्च सेवते यो हि जरा तं नोपगच्छति ।
भुङ्क्ते सदमं क्षुत्कावे लब्धायां पीयते जनम् ।
नित्यं भुङ्क्ते च ताम्रजं जरा तं नोपगच्छति ।
दधि दूधद्वीनश्च नवनौतं तथा शुभम् ।
नित्यं भुङ्क्ते संयमी यो जरा तं नैव गच्छति ।
शुष्कमांसं स्त्रियो दृष्ट्वा बालार्कं तद्वयं दधि ।
संसेवन्तं जरा याति प्रकुट्टा आह्रिभिः सह ।
रात्रौ ये दधि सेवन्ते पुष्कलीश्च रजस्तनूनाम् ।
तत्सुपेति जरा कुट्टा आह्रिभिः सह सुन्दरि ।
रजस्तना च कुट्टा चावीरा जारदूतका ।
शूद्रधातकपत्री या ऋतुहीना च या सति ।
यो हि तामाम्रभीजी जलहत्यां जमेतु सः ।
तेन पापेन सार्द्धं वा जरा तत्सुपगच्छति ।
पापानां आधिभिः सार्द्धं मिषता सन्ततं भुषम् ।
पापं आधिजराजीर्णं विप्रवीनश्च निश्चितम् ।
पापेन जायते आधिः पापेन जायते जरा ।
पापेन जायते देहं दुःखं प्रोक्तं भयं कलिः ।
तस्मात् पापं महावेरं दोषवीजममङ्गलम् ।
भारते सन्ततं सन्तो नाचरन्ति भयातुराः ।
सधर्माचारयुक्तश्च दीक्षितं हरिसेवकम् ।
गुरुदेवातिथीनाञ्च भक्तं सक्तं तपःसु च ।
ब्रह्मोपवासयुक्तश्च सदा तीर्थनिधिविभम् ।
पापा व्रन्ति तं दृष्ट्वा वेनतीयमिषोरगाः ।
एतान् जरा न सेवते आधिसङ्घश्च दुर्जयः ।
सर्वं शोध्यममये कावे सर्वं यक्षीयति । १०२
ज्वरश्च सर्वरोगाणां जनकः कथितः सति ।
पित्तश्लेष्मसमीराश्च ज्वरस्य जनकाक्षयः ।
एते यथा वक्षरन्ति स्वयं यानि च देहिषु ।
तमेव विविधोपायं सार्द्धं मत्तो निश्रामय ।
क्षुधि जाज्वल्यमानायामाहाराभाव एव च ।
प्राणिनां जायते पित्तं चर्कं च मज्जिपूरके ।
तार्कं विस्मयनं शुद्धा जलपानञ्च तदुच्यते ।

रोगह

रोगहं, लो, (रोगं हन्तीति । हन् + टक् ।)
 औषधम् । इति वैद्यकम् ॥ रोगनाशकं, जि ।
 (खियां डीप । यथा, सुश्रुते । १ । ४४ ।
 “त्रिपला सर्वरोगघ्नी विभागवृत्तचिह्ना ।”)
 रोगभूः, लो, (रोगाणां भूः स्थानं याधिमन्दिर-
 तात् ।) प्ररीरम् । इति शब्दचन्द्रिका ।
 रोगराजः, पुं, (रोगाणां राजा । टप् ।) राज-
 यन्त्रा । इति राजनिर्घण्टः । (यथा,—
 “इति याधिसम्पत्त्य रोगराजस्य हेतुजम् ।
 रूपमेकादशविधं हेतुसोक्तचतुर्विधः ॥”
 इति चरके चिकित्सास्थाने = अध्यायः ॥)
 रोगकचयं, लो, (रोगाणां लक्ष्यम् ।) निदानम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ।
 रोगशान्तका, पुं, (रोगान् शान्तयतीति ।
 शान्ति + क्तुन् ।) वैद्यः । इति शब्दचन्द्रिका ।
 रोगशिला, स्त्री, (रोगाय रोगनिवृत्तये शिला ।)
 मन्ःशिला । इति राजनिर्घण्टः । (विवरण-
 मस्या मन्ःशिलाशब्दे विस्मिम् ॥)
 रोगशिल्पी, [न] पुं, (रोगे शिल्पीव ।) वृत्त-
 विशेषः । इति जटाधरः । शराशु इति
 भाषा ।
 रोगश्रेष्ठः, पुं, (रोगेषु श्रेष्ठः ।) ज्वरः । इति
 राजनिर्घण्टः ।
 रोगहं, लो, (रोगान् हन्तीति । हन् + टक् ।)
 औषधम् । इति शब्दचन्द्रिका ।
 रोगहरत्रयं, लो, (रोगहरं रोगनाशकं त्रयम् ।)
 रोगनाशकवस्तु । यथा,—
 धन्वन्तरिववाच ।
 “ब्रह्माग्निं मधुरादीनि वक्ष्ये रोगहरायहम् ।
 शालिवटिकगोधूमचौरश्चैव तथा मधु ॥
 मन्त्राष्टङ्गाटकयवकशिल्वावकगोक्षुरम् ।
 ब्रम्हारी पौष्करं बीजं ब्राह्म खर्जूरकं वना ।
 नारिकेलेषुताम्रगुमा विदारौ च पिपासकम् ।
 मधुकं तालकुण्डाणं सुखोऽयं मधुरो गन्धः ॥
 चण्डिकाप्रममनः वङ्गिजप्रसादनः ।
 क्षमिजत् कपजत् वृष्य एकोऽर्थं निधिवितः ॥
 आसकाशाल्यमाधुष्यंरवाताम्रंदाणि च ।
 गलगन्धश्रीपदानि गुडलेपादि कारयेत् ॥
 दाक्षिणामलकाम्बु कपित्थकरमर्हकौ ।
 मातुलुङ्गाज्जातकश्च वदरं ततिरीषैलम् ॥
 दधितक्रं कृञ्जिकश्च लज्जुचं चान्वेतसम् ।
 अन्ना दन्तशटायुक्तौ नारदः पाचनो रसः ॥
 ज्वरनो वातजत् वृष्यो विहाही चानुलोमनः ।
 अन्तोऽर्थं सेवमानः कुम्भादि दन्तहर्षकम् ॥
 प्ररीरश्च च श्रेष्ठिखरकुण्डलनक्षत्रित् ।
 ह्रस्वमित्रप्रवाहीनि पाचयन्मिभाषतः ॥
 चण्डिकादिबन्धारः सर्जकादिश्च लावणः ।
 शोधनः पाचनः ज्वरी विस्त्रिषवर्षादित् ॥
 ममेरोधी मार्दवजत् स एकः परिधिवितः ।
 गात्रकक्ष्कोटश्रीप्रवेष्टव्यं जगयेवसः ।
 रक्तवातं रक्तपित्तं पुष्पेन्द्रियकृत्वादिकम् ॥
 शोषश्रिम् नलकश्च देवदारु च कुष्ठकम् ॥

रोगह

लवणं जम्बूनफलं सुता गुग्गुलुनाङ्गली ।
 कटुको दीपनः शोधी कुष्ठकक्ष्कपान्तकत् ॥
 स्त्रीत्यालस्यहामिहरः शुक्रमेरोविरोधनः ।
 एकोऽर्थं सेवमानो भ्रमदाहादिहृदयेत् ॥
 क्षतमालः कटुरागि हरिद्रैश्चयवास्तथा ।
 स्वादुकण्टकवेत्राणि हृत्तीहयश्रुतिनी ॥
 गुडूची च द्रवणी च त्रिदम्बलूकपण्यपि ।
 कारवेक्षकवार्ताकुकरवीरकवासकाः ॥
 रोहिणी शृङ्गपुष्पी च कर्कोटी वैजयन्तिका ।
 जाती वरुणकं निम्बो ज्योतिष्मती पुनर्नवा ।
 तित्तो रसस्त्रेहनः स्याद्रोचनो दीपनस्तथा ।
 शोधनो जरटण्डाग्रो मृच्छांककृतिकादिजत् ॥
 विषमृज्जेदसंशोषे अत्यर्थं स च सेवितः ।
 मन्त्रास्तमन्त्रेपकारिणिरःशूलव्यादिहृत् ॥
 त्रिपलाश्रुतकीचम्बु आम्बान्नातवटादिकम् ।
 तिल्लुकं वज्रं शार्कं निष्यात् वृक्षचिकित्सा ॥
 निष्यावस्थाने पालङ्गा इति कश्चित् पाठः ।
 “कषाथो ग्राहको रोपी क्षम्भनः ज्वरशोधकः ।
 एकोऽर्थं सेवमानो हृदयादय पीडकत् ॥
 सुखशोधकवराध्वानमन्त्रास्तम्भादिकारकः ॥
 हरिद्रा कुष्ठलवणमेघशृङ्गीवलाङ्गयम् ॥
 कक्ष्पी श्रुतकी पमो पुनर्नवा श्रुतावरी ।
 अमिमन्त्रो ब्रह्मदक्षी खर्जूरकश्च तथा ॥
 यवकोलकुलत्यादि कषासीदसम्भक्तम् ।
 पृथक् समस्तो वातान्नो बहुपित्तहरस्तथा ॥
 श्रुतावरी विदारौ च वालकोशीरचन्दनम् ।
 दून्वा वटः पिप्पली च वदरी श्रुतकी तथा ॥
 कदली चोत्पलं पद्मसुखम्बरपटोलकम् ॥
 अथ श्लेष्महरो वर्गी हरिद्रा गुग्गुलुकम् ॥
 श्रुतपुष्पी च जाती च खोदारवधनाङ्गली ॥
 सर्पिल्लैलवसामन्त्रा खेहेयु प्रवरं हृतम् ॥
 तथाधीस्तृप्तिमेधासिकाङ्गिणी श्रुत्यते हृतम् ।
 केवलं पित्तके सर्पिल्लैतिके लवणान्वितम् ॥
 देयं बहुकफे वापि खोषचारसमन्वितम् ।
 पन्थीनाङ्गीकमिश्रिमेरोमारुतरोगिषु ॥
 तैलं लाघवदारुणाय क्रूरकोष्ठे देहिषु ।
 वातातपास्रभावातिथ्यायामन्यौघातुषु ॥
 रुचे क्षेपण्यथावमिवाताहतपेषु च ।
 तथा दग्धा हलभटा योगिकर्मा शरीरजि ॥
 उत्तमस्य पलं मात्रा त्रिभिश्चाप्येष मध्यमे ।
 जघनस्य पलार्धेन खेहकाधीषधु च ॥
 जलतुल्यं हृते देयं पृथक् तैले न शस्यते ।
 खेहे पीते तु हृत्वायां पिबेदुष्णोदकं नरः ॥
 वाताहलीमदीमासिषर्वास्त्रिग्वसमं मतम् ।
 रुचस्य खेह्यं कायमतिक्षिप्तस्य रुच्यम् ॥
 श्यामाककोरदूषाततक्रपिण्याकषट्भिः ।
 वातश्लेष्मिणि वाते वा कषि वा खेद इत्यते ॥
 न खेदेदेदित्युक्तं रुचदुर्लभमर्हताम् ॥
 इति गारुडयोगसारे १७७ अध्यायः ॥
 धन्वन्तरिववाच ।
 “इतिमेकादि वक्ष्यामि श्रद्धां सुश्रुत रोगिषु ।
 शृङ्गपुष्पी वचा खोमा नाङ्गी ब्रह्मवर्षवा ॥

रोगह

अभया गुडूची चैव चण्डिकावलाङ्गुली ।
 एतेरक्षसमेभीर्भूतप्रस्यं विपाचयेत् ॥
 कण्टकायां रसप्रस्यः क्षीरप्रस्यसमन्वितः ।
 एतद्वाक्षीहृतं नाम श्रुतिमेधाकरं परम् ॥
 त्रिपलाचित्रकवलाङ्गुलीनिम्बवासकाः ।
 पुनर्नवा गुडूची च हृत्ती च श्रुतावरी ।
 एतेर्वृतं यथाभावं सर्वरोगविमर्हणम् ॥
 वनांशतकषाये तु तैलस्याङ्गाङ्कं पचेत् ॥
 कल्केभ्युक्तमश्लिष्टाचन्दनोत्पलपद्मैः ।
 खण्ड्योलापिप्पलीकुष्ठलवणगुग्गुलुश्रेः ॥
 गन्धान्जनीवनीयेश्च क्षीराङ्कसमाश्रितम् ।
 एतन्मृद्विना पक्वं स्यापयेन्नृजते मुनिः ॥
 सर्ववातविकारास्तु सर्वधातुवन्तराश्वान् ।
 तैलमेतत् प्रशमयेद्वालाङ्गं राजवल्लभम् ॥
 श्रुतावरीरसप्रस्यं क्षीरप्रस्यं तथैव च ।
 श्रुतपुष्पा देवदारु मांसौ शैलेयकं वना ॥
 चन्दनं तगरं कुष्ठं माला चांशुमती तथा ।
 एतेः कषसमेः कल्केल्लैलप्रस्यं विपाचयेत् ॥
 कुलवामनपङ्कजां वधिरयङ्गुलिनाम् ।
 वायुना भयगात्राणां ये च सीदन्ति मैद्युने ।
 जराजल्मरगात्राणां चाभानसुखश्रीविशाम् ।
 त्वग्गताश्चापि ये वाताः शिरास्त्रायुगताश्च ये ।
 स वस्तिनांश्रयत्यामु तैलेव स्यादश्लिष्टकः ।
 नारायणमिदं तैलं विष्णुनोक्तं दग्धम् ॥
 पृथक् तैलं हृतं कुप्यात् समस्तैरौषधैः पृथक् ।
 श्रुतावर्णा गुडूया वा चित्रके रोचनायुतः ।
 निर्गन्ध्या वा प्रसारय्या कण्टकायां रसा-
 दिभिः ।
 वर्षावानलया वापि वासकेन पल्लिकेः ।
 ब्राह्म्या चैरुकेनापि भङ्गराजेन सुखिना ।
 मध्वत्या दशमूलेन खदिरेश वटादिभिः ।
 वटिका मोदको वापि चूर्णं स्यात् सर्वरोग-
 हृतम् ।
 हृतेन मधुना वापि युक्तं खण्डगुग्गुदिभिः ।
 लवणैः कटुकैर्युक्तं यथाभागं रोगिषु ॥
 चित्रककांक्षित्वातमलज्वरमारकम् ।
 खधा च वाला गन्धिका सप्तपर्णसुवर्षिकाम् ।
 ज्योतिष्मती च संभ्रम्य तैलं क्षीरो विपाचयेत् ।
 एतन्मिष्यन्तं तैलं भृशं दद्यात् भग्नरे ।
 शोधनं रोचनश्चैव सर्ववर्षकरं परम् ।
 चित्रकादं महातैलं सर्वरोगप्रभञ्जनम् ॥
 अजमोदः सविन्द्रो हरिताकनिशाहयम् ।
 चारुण्यं येनयुतमाद्रकं सरजोद्धवम् ॥
 इन्द्रवायस्यपामार्गकदलेः कन्दलेः वैभेः ।
 कन्दलेः स्थाने स्थानेः इति च पाठः ।
 “एभिः सर्वपक्वं तैलमजान्त्रैश्च योजितम् ।
 नृद्विना पचेदेतत् अकक्षीरेव संयुतम् ॥
 अजमोदादिकं तैलं गन्धमालां चवीहति ।
 विदग्धस्तु पचेत् पक्वं पक्वैश्च पिशोषयेत् ॥
 रोपणं नृद्विभाष्य तैलेनीनेन कारयेत् ।
 अजमोदादिकं तैलं महावीर्यं रोगहृतम् ॥
 इति गारुडयोगसारे १७८ अध्यायः ॥

रोगी

रोगहारी, [५] पु, (रोगं हरति तच्छीलः ।
हृ + शिबिः ।) वेद्यः । इत्यमरः । २ । ६ । ५७ ।
रोगनाशके, चि ।

रोगितः, पु, (रोगिणी शोकनाशकस्तुः ।)
अशोकद्वयः । इति राजनिर्घण्टः ।

रोगिवल्लभं, क्री, (रोगिणी वल्लभं प्रियम् ।)
श्रीवधम् । इति शब्दचन्द्रिका । रोगिप्रिये, चि ।

रागी, [५] चि, (रोगोऽस्यास्तीति । रोग +
इतिः ।) रोगयुक्तः । तत्पर्यायः । आधितः २
विहृतः ३ स्थानः ४ ज्ञानः ५ मन्दः ६ आतुरः ७
अध्यातः ८ अभ्यमितः ९ तपः १० सामयः ११
अपटुः १२ । इति राजनिर्घण्टः । आम-

यादी १३ स्थानः १४ । इत्यमरः । * । अथ
चिकित्सार्थं रोगिणः परीक्षा । तत्र वाग्-

भटः ।
“दर्शनसर्पणमयैः परीक्षेद्य रोगिणम् ।
आयुरादि दृष्ट्वा सार्शच्छीतादेः प्रश्नोऽप-

रम् ॥”
आयुरादि । आदिशब्दात् साध्यत्वासाध्य-

त्वादि । दृष्ट्वा दर्शनेन । अत्र सम्प्रदादिभ्य-

श्चेति भावे क्तिप् । सार्शत् शीतादेः । शीतोष्ण-

कृद्वृत्तिनत्वादिना परीक्षणम् । प्रश्नतः ।
उदरलाघवगौरववृद्धावसुजातलाघवादिना ॥

“मिथ्या दृष्टा विकारा हि दुराख्यातास्तथैव
च ।

तथा दुष्परिणाम मोक्षयेयुश्चिकित्सकान् ॥”
तत्र दर्शनं नेत्रनिष्ठाभ्यादेः कर्तव्यम् ॥ * ।

तत्र नेत्रपरीक्षा यथा,—
“नेत्रं स्यात् पत्रादृक् धूम्रवर्णं तथादण्डम् ।

कोटरान्तःप्रविष्टं तथाक्षच विलोकनम् ॥
हरिद्राखण्डवर्णं रक्तं वा हरितं तथा ।

दीपदेवि सदाहं नेत्रं स्यात् पित्तकोपतः ॥
चक्षुर्वलाग्रबाहुल्यात् क्रिधं स्यात् सलिल-

धुतम् ।
तथा धवजवर्णं च्योतिर्हीनं बलान्वितम् ॥

नेत्रं हिरोषवाहुल्यात् स्यादोषदयलक्ष्यम् ।
विदोषलङ्घं संवत तन्मारयति रोगिणम् ॥

विदोषदूषितं नेत्रमन्तमेनं भ्रष्टं भवेत् ।
त्रिलङ्गं सलिलसावि प्रान्तेनोन्मीलयत्यपि ॥” *
अथ निष्ठापरीक्षा ।

“शाकपत्रप्रभा रूक्षा स्फुटिता रसनानिलात् ।
रक्ता ग्लामा भवेत् पित्ताग्निप्राग् धवला

कषात् ।
परिष्ठा करकशां लब्धा दोषत्रयेऽधिके ।

सैव दोषद्वयाधिके दोषद्वितयलक्षणा ॥”
अथ मूत्रपरीक्षा ।

“वातेन पाकुरं मूत्रं रक्तं नीलं पित्ततः ।
रक्तमेव भवेत्तदाह्वयं मेनिनं कषात् ॥”

अथ शरीरस्य उज्ज्वलादिप्रानार्थं प्रश्नं
कार्यम् । तत्र नाडीपरीक्षामाह ।

“पुंसो दक्षिणहस्तस्य क्रियो वामकरस्य तु ।
प्रहृष्टमृगमा नाडी परीक्षेत भिन्नरैः ॥

रोगी

अङ्गुलीभिस्तु तिस्रभिर्नाडीमवहितः सृष्टेत् ।
तत्रेदया सुखं दुःखं जानीयात् कुशलीऽखि-
लम् ॥

यद्यः कान्तस्य सुप्तस्य क्षुत्क्ष्यातपंशीलिनः ।
आयामभ्यान्तदेहस्य सम्यक् नाडी न बुध्यते ॥

वातेऽधिके भवेन्नाडी प्रवृत्ता तर्जनीतले ।
पित्ते यक्ता मध्यमायां तृतीयाङ्गुलिगा कफे ॥

तर्जनीमध्यमामध्ये वातपित्तेऽधिके स्फुटा ।
अनामिकायां तर्जनीयां यक्ता वातकफे भवेत् ॥

मध्यमानामिकांमध्ये स्फुटा पित्तकफेऽधिके ।
अङ्गुलिजितयेऽपि स्यात् प्रवृत्ता सन्निपातिनः ॥

वाताङ्गुलिगतिर्नाडी पित्ताङ्गुलिगतिर्नामी ।
कषाम्बुदगतिर्नाडी सन्निपातादतिहता ॥

वक्रस्तुभ्रुव चलति धमनी वातपित्ततः ।
वहेदङ्गुल मन्दं च वातस्यैवाधिके ततः ॥

उत्प्लव मन्दं चलति नाडी पित्तकफेऽधिके ।
कामात् क्रोधात् वेगवद्वा क्षीया चिन्ताभय-

भ्रुता ॥
स्थिता स्थिता चवेदया सा हन्ति स्थानव्युत्ता

तथा ।
अतिक्षीणा च शीता च प्राणान् हन्ति न

संशयः ॥
ज्वरकोपेन धमनी सोष्णा वेगवती भवेत् ।

मन्दमेः क्षीणधामोश्च सैव मन्दतरा मता ॥
चपला क्षुधितस्य स्यात् तप्तस्य भवति स्थिरा ।

सुखिनीऽपि स्थिरा क्षीया तथा बलवती मता ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

(लक्षणाभ्यामपि कर्माह ।
“रोगो यस्यास्ति रोगी स च चिकित्स्यस्तु

यादृशः ।
यादृशश्चाचिकित्स्योऽपि वक्ष्यमायो निगम्य-

ताम् ॥”
तत्र चिकित्स्यः ।

“निजप्रकृतिवर्णाभ्यां युक्तः सत्त्वेन चक्षुषा ।
चिकित्स्यो भिज्जा रोगी वेद्यभक्तो जिते-

न्द्रियः ॥”
सत्त्वं यस्य नाभ्युदयक्रियादिष्वविकलताकरं तेन

युक्तः । चक्षुषा चक्षुरपलक्षितेन । ततोऽन्ये-
नापीन्द्रियेण चिकित्स्यः रोगान् मोचयितव्यः ।

अन्यथा ।
“आयुर्गान् सत्त्ववान् साध्यो द्रव्यवान् मित्र-

वानपि ।
चिकित्स्यो भिज्जा रोगी वेद्यवाक्यद्वारा-

स्तिकः ॥”
आयुर्वेदोऽस्तीति मतिर्यस्य स आस्तिकः ॥

अथाचिकित्स्यः ।
“चक्षुः साहसिको भीरुः क्षत्रियो व्यय एव च ।

श्रीकाकुलो सुमूर्धश्च विहीनः करणेश्वरः ॥
वेरी वेद्यविदग्धश्च अह्माहीनश्च शङ्कितः ।

भिज्जामविधियाः स्युर्नोपक्रम्या भिज्जविधाः ॥
यतानुपाचरन् वेद्यो बहून् रोगानवाप्नुयात् ॥”

चक्षोऽन्यतमोऽप्यहीनः । साहसिकः अविचार्य-

रोगिनः

कारी । भीरुर्भयशीलः । क्षत्रियो वेद्यक्षतोप-

कारलोपकः । व्ययो व्याकुलः । विहीनः कर-

णेश्वरः यः निजिन्द्रियशक्तिरहितः । वेरी न

चिकित्स्यः कदाचिदोमोक्षेने अपवादभयात् ।
वेद्यविदग्धो वेद्यभक्तः । तथा च सुश्रुतः ।

“स न सिद्धाति वेद्यस्तु यश्चि यस्तु न पूज्यते ॥”
शङ्कितो वेद्यविश्वासरहितः । भिज्जामविधियाः ॥

वेद्यवचनाविधायिनः । भिज्जविधा वेद्यतुल्याः ।
यते भीपक्रम्याः न चिकित्स्याः । अप्य दूतस्य

लक्ष्यम् ।
“यच्चिकित्सकमानेतुं याति दूतः स कथ्यते ।

स च यादृक् ससुचितस्तादृगश्च निगद्यते ॥
दूताः सुजातयोऽवज्ञाः पटवो निम्नलावराः ।

सुखिनोऽनृषाः सुखपुष्पजैर्मुक्ताः ॥
सजातयः सुचेष्टाश्च सजीवदृशिसङ्गताः ।

भिज्जं समये प्राप्ता रोगिणः सुखवित्तवै ॥”
सजातयः रोगिसमानजातयः ।

“यस्यां प्राणमदृष्टाति सा नाडी जीव-

संज्ञिता ॥”
अथ दूतस्य यात्रायां शङ्कनविचारः ।

“वेद्याङ्गनाय दूतस्य गच्छतो रोगिणः क्षते ।
न शुभं सौम्यं शङ्कनं प्रदीपस्तु सुखावहम् ॥”

प्रदीपमग्निं दूतो रोगी रक्तहस्तो वेद्यं न
पश्यति । तथा च ।

“रक्तहस्तो न पश्येत् राजानं भिज्जं गुरुम् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

रोगी, चि, (रोगाय हितुमिति । रोग + यत् ।)
अपच्यम् । अहितम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

रोगसम्बन्धिन च ।
रोगकः, पु, (रोगयतीति । रच् + क्तिच् +

ण्वल् ।) क्षुधा । तत्पर्यायः । पुष्ट्या २
अश्रुता ३ जिवत्सा ४ वचिः ५ । इति हिम-

चन्द्रः । १ । ५७ । कदली । इति शब्दरत्ना-

वली ॥ राजपलाङ्गुः । अवदंशः । इति राज-

निर्घण्टः ॥ ग्रन्थिपञ्चभेदः । भङ्गिउर इति
नेपालदेशे स्यातः । तत्पर्यायः । निशाचरः २

धनहरः ३ कितवः ४ गणहासकः ५ । अस्य
गुणाः । मधुरत्वम् । तिक्तत्वम् । कटुत्वम् ।

पाके कटुत्वम् । लघुत्वम् । तीक्ष्णत्वम् । हृद्य-

त्वम् । हिमत्वम् । कुष्ठककृकफानिहरणोऽप्यौ
स्वेदमेदोऽभ्रज्वरगन्धविषयनाशित्वम् । इति

भावप्रकाशः ॥ (काचकूप्यादिकारकः । यथा,
रामायणे । २ । ८२ । १३ ।

“मायूरकाः काकचिका वेधका रोगका-

क्षया ॥”
“रोगकाः काचकूप्यादिकारकाः इति कतकः ॥”

इति तट्टीका ॥) यचिकारकी, चि । (यच्,
सुश्रुते । १ । ४६ । मांसवर्गे ।

“संयाहो रोगको बलक्षोवासेहो ज्वरापचः ॥”
रोगिनः, पु, (रोगयतीति । रोगि + गन्धादिभ्यात्

रोचनि

“इति श्रुतिः शास्त्राणि प्रोक्तो रोचनः इष्ट-
शास्त्राणि ॥”
इति भावप्रकाशे ॥ १ ॥ १ ॥
काम्यजः । तत्पण्यायो यथा,—
“काम्यजः कर्कशचक्रो रक्ताङ्गो रोचनोऽपि
च ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
अतिश्रुतः । पलायः । आरवधः । करजः ।
अद्भुतः । दाक्षिणः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(देवयोनिविशेषः । यथा, हरिवंशे ॥ १६६ ॥ ७५ ॥)
“कुम्भाङ्कः कुम्भमूर्द्धा च रोचनो वैजतियजः ॥”
इति भाष्यपुष्पाणामन्यतमः । स च स्वायम्भुवमन्व-
न्तरे देवविशेषः । इति भागवतम् ॥ ४ ॥ १ ॥ ७ ॥
स्वारोचिषमन्वन्तरे इन्द्रः । इति च तत्रैव ॥ ८ ॥ १ ॥
२० ॥ भारतवर्षान्तर्गतपञ्चतविशेषः । यथा,
माकौक्ष्ये ॥ ५७ ॥ १३ ॥
“तुङ्गप्रस्थो नागगिरी रोचनः पाण्डुराचलः ॥”
चि. रोचकः । इति मेदिनी । ने, ११६ ॥ (यथा,
सुश्रुते ॥ १ ॥ ४६ ॥ शाकवर्गे ।
“दृष्योऽयं रोचनं हृदयं सखि लघु दीपनम् ॥”
हीमिशाली । यथा, हरिवंशे ॥ १०६ ॥ ३५ ॥
“अन्तश्चरं रोचनं चारुशखं
महावर्णं धन्वेनेतारमौषधम् ।
सहस्रनेत्रं शतवर्माणसुयं
महादेवं विचक्षणं नमस्ते ॥”
श्रीभमानः । यथा, भट्टिः ॥ ६ ॥ ७३ ॥
“अङ्गालिकोत्तलकुडुभिर्वाग्नेः पश्य लक्ष्मण ।
रोचनेर्भूषितां पम्पामस्माकं हृदयाविधम् ॥”
अमुरागकरः । यथा, भागवते ॥ १ ॥ १० ॥ ११ ॥
“सहस्रान्सुतदुःसङ्गो जातु मोक्षयते बुधः ।
कीर्तमानं यशो यस्य सहस्रकण्ठं रोचनम् ॥”
रोचनकः, पुं, (रोचयतीति । रोचि + क्तुः । ततः
कन्) लम्बीरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुणा-
दयोऽस्य लम्बीरशब्दे ज्ञातयाः ॥)
रोचनफलः, पुं, (रोचनं दक्षिकं फलमस्य ।)
बीजपूरकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
रोचनफला, स्त्री, (रोचनं रोचकं फलमस्याः ।)
चिर्भिता । इति राजनिर्घण्टः ॥
रोचना, स्त्री, (रोचते या । रुच् + बहुलमन्य-
चापि ।) उणा० २ । ७८ । इति युच् । टाप् ।
रक्तकङ्गारम् । गोपितम् । गोरोचना इति
ख्यातम् । (यथा, मनुः ॥ ८ ॥ २३४ ॥
“कर्णौ चर्म च बालाश्च वस्त्रं चायुश्च रोच-
नाम् ।
पशुषु स्वामिनां दद्यात् नृतेष्वङ्गानि दर्शयेत् ॥”
वरयोषित् । इति मेदिनी । ने, ११८ ॥ (वसु-
देवपत्नी । यथा, भागवते ॥ ६ ॥ २४ ॥ ४५ ॥
“गौरवो रोहिणी भद्रा मदिरा रोचना इति ।
देवकी प्रसूखाश्चानु पलायानकदुःखमेः ॥”
रोचनिका, स्त्री, (रोचनेव । स्वार्थे कन् ।
टापि अत इत् ।) वंशरोचना । इति राज-
निर्घण्टः ॥ गुणारोचनी । इति रत्नसागरः ॥

रोटिका

रोचनी, स्त्री, (रोचते इति । रुच् + क्तुः क्युटो
बहुलमिति क्युट् । ततो डीष् ।) आमलकी ।
गोरोचना । इति राजनिर्घण्टः ॥ मगः प्रजा ।
इति हेमचन्द्रः ॥ अतिचिह्ना । गुणारोच-
नीतिख्यातवर्णिकद्रवम् । तत्पण्यायः । काम्यजः २
कर्कशः १ चक्रः ४ रक्ताङ्गः ५ । इत्यमरः ॥
काम्यजः ६ कम्पीलः ७ काम्यजः ८ काम्यजः ९
रोचनी १० । इति भरतः ॥ पण्यायान्तरं गुणाश्च
काम्यजकशब्दे ब्रह्म्याः ॥
रोचमानः, पुं, (रोचते इति । रुच् + प्रागच् ।)
अन्योवाख्यारोमावर्णः । यथा,—
“श्रीरुचो हृदयावर्णो रोचमानो गलोद्भवः ॥”
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(यथा, माघे ॥ ५ ॥ ४ ।
“अन्धाः प्यधुर्गुप्तमतीमतिरोचमाना-
क्तूर्णं पयोधय इवोन्मिभिरापतन्तः ॥”
गुपविशेषः । यथा, महाभारते ॥ १ ॥ ६७ ॥ १८ ॥
“अन्यथैव इति ख्यातः सत्त्ववान् यो महा-
सुरः ।
रोचमान इति ख्यातः पृथिव्या सोऽभवत्पुः ॥”
दीपमाने, चि । यथा, कथासरित्सागरे ।
७४ । ७८ ।
“रोचमानैः समायुक्तचूडामण्यङ्गदादिभिः ।
गन्धर्वकुलसम्पत्तिर्वाग्नेरिव भूषितम् ॥”
रोचिः, [स्] स्त्री, (रोचतेनेनेति । रुच् +
वाहुलकात् इतिन् । इत्यज्ज्वलः । २ । ११२ ॥)
प्रभा । इत्यमरः ॥ (यथा, माघे ॥ १ ॥ २१ ॥
“रथाङ्गपण्यैः पटलेन रोचिषा-
न्वितिविषः संवलिता विरेजिरे ॥”
रोचिष्णुः, चि, (रोचते तच्छीलः । रुच् + “अलं
क्षणं निराक्षयति ।” ३ । २ । १३६ । इति
इत्युच् ।) अलङ्कारादिना दीप्तिशीलः । तत्-
पण्यायः । विभाट् २ आनिष्णुः ३ । इत्यमरः ॥
(यथा, कथासरित्सागरे । ६४ । ६ ।
“तत्र शूकरवृन्दानि भिन्दन् बाणैर्नरन्तरम् ।
स्यामलाम्बररोचिष्णुस्तमांसीव रविः करेः ॥”
रोचकः । यथा, सुश्रुते ॥ १ ॥ ४५ । मद्यवर्गे ।
“सुगन्धि दीपनं हृदयं रोचिष्णु क्षमिनाशनम् ॥”
रोची, स्त्री, (रोचते इति । रुच् + इन् । वा
डीष् ।) हिलमोचिका । इति शब्दरत्नावली ॥
रोची, [न्] चि, (रोचते इति । रुच् + णिनिः ।)
रोचिष्णुः । इति हेमचन्द्रः ॥
रोच्यं, चि, (रुच् + ण्यः । “यजयाचरुचप्रवच-
नं च ॥” ७ । ३ । ६६ । इति कवर्गादेशो न ।)
प्रकाशम् । प्रीतिविषयः । रुचधातोः कर्मणि
यप्रत्ययेन निष्पन्नोऽयम् ॥
रोट, [ष] चि, (रुच् + “अन्धोऽपि दृश्यते ॥”
३ । २ । ७५ । इति षिष् ।) हिंस्रः । वधकः ।
रोषतीति चिचि गुणः । इति सुम्बोधटीकायां
दुर्गादासः ॥
रोटिका, स्त्री, पिष्टकविशेषः । रोटो इति बटो
इति च भाषा । तत्कारणप्रकारमाह ।

रोदनं

“मुष्कगोधूमचूर्णेन किञ्चित् पुष्टां पीतिकां ।
तत्रके खेदेयत् तावा भूयोऽङ्गारेऽपि वा पचैत् ॥
सिद्धेया रोटिका प्रोक्ता गुणानख्याः प्रचक्षते ॥
रोटिका बलहृदया हृदयौ घातवर्हनी ॥
वातघ्नो कफहृदयौ दीप्तामीनां प्रपूजिता ॥”
अथ खेटो ।
“सुम्बोधमूर्च्छनं चामुगादं विमर्शयेत् ।
विधाय वटकाकारं निर्धमेऽप्यौ शनैः पचैत् ॥
अङ्गारककटौ स्त्रिया हृदयौ मुक्ता लघुः ।
दीपनो कफहृदयौ पीनसन्धासकाञ्जित् ॥”
अथ यवरोटिका ।
“यवना रोटिका ख्या मधुरा विषदा लघुः ।
मलशुक्रानिलकरी बल्या हन्ति कफामयान् ।
पीनसन्धासकासां च मेदोमेहगलामयान् ॥”
अथ माषरोटिका ।
“पूयं यच्छुष्कमाषाणां चमसौ चाभिधीयते ।
चमसीरक्षिता रोटो कथ्यते बलभद्रिका ॥
रुचोष्णा वातला बल्या दीप्तामीनां प्रपूजिता ॥
माषाणां दालयस्तोये स्थापिताऽद्यत्तकचुकाः ॥
आतपे शोषिता यन्त्रे पिष्टास्ता धूमसौ ख्यता ।
धूमसीरक्षिता सैव प्रोक्ता भर्भरिका बुधेः ॥”
भर्भरिकास्थाने सुभुरिका इति गुर्गुरिका
इति वा पाठः ।
“भर्भरी कफपित्तघ्नी किञ्चिद्वातकरी ख्यता ॥”
अथ चणकरोटिका ।
“चाणक्या रोटिका ख्या स्त्रियपित्तसुदुग्धः ।
विष्टम्भिनी न चक्षुष्या तद्गुणा तिलशङ्कुनी ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
रोड, ऋ अनादरे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-सक०-सेट् ।) ऋ, अरुडत् । इति
दुर्गादासः ॥
रोदः, [स्] स्त्री (रुट् + असृन् ।) खर्गः । भूमिः ।
इति मेदिनी । से, ३३ ॥ (यथा, ऋग्वेदे ॥ ६ ।
२२ । ५ ।
“एते पृष्ठानि रोदसोर्विप्रयन्तो धानयुः ॥”
रोदनं, स्त्री, (रुट् + क्युट् ।) क्रन्दनम् । (यथा,
चाणक्यशतके ॥ ६२ ।
“दुर्बलस्य बलं राजा बालानां रोदनं बलम् ।
बलं मूर्खस्य मौनित्वं चौराणाममृतं बलम् ॥”
असु । इति मेदिनी । ने, ११६ ॥ तस्य शुभाशुभं
यथा,—
“अनशु क्षिप्रवदितमदीनं शुभदं वृक्षम् ।
प्रपुराशु दीनं रुचश्च रुदितं न सुखावहम् ॥”
इति मातङ्गे ६६ अध्यायः ॥
कपिलाधिनूनां नेत्राभुना रत्नसम्बद्धो जातः ।
यथा,—
“युद्धे सुनि नृतं दृष्ट्वा वरोद कपिला सुहुः ॥”
इत्युपक्रम्य ।
“तद्भुविन्दुना मर्त्ये रत्नसंघो बभूव च ॥”
रोदनाश्रुपतनेन नृताणां नरकं ख्यात् । यथा,—
“शानिनो मा रुदन्तिव मा रोदीः पुनः साम्य-
तम् ।

रोधव

रोधनाशुप्रथमनामकतां नरकं भुवम् ॥

इति नरकवेवर्ते मन्वन्तिलखे २७ अध्यायः ॥

अतस्तुहिष्ठ रोधनविधौ यथा,—

“अज्ञाशु वाग्वैमुक्तं प्रेतो सुहृत्ते प्रेतोऽवशः ।

अतो न रोहितं हि क्रियाः कार्या विधानतः ॥”

इति मुहूर्ततत्त्वम् ॥

रोधनिका, स्त्री, (रोधनं अशु पात्रलेनाख्यस्येति ।

रोधन + ठन् ।) यथाः । इति राजनिर्घण्टः ॥

(विषयोऽस्य यदावशब्दे ज्ञातयः ॥)

रोधनी, स्त्री, (रुधतेऽनयेति । रुध् + करणे क्युट् ।

डोप् ।) दुरात्मिका । इत्यमरः । २ । ४ । ६२ ॥

रोधो, स्त्री, (रोधस् + गौरादित्वात् डोप् ।)

स्वर्गः । भूमिः । इत्यमरः । ३ । ३ । २२८ ॥

रोधो, अ, स्वर्गः । भूमिः । यथा,—

“आवाएथियौ रोदस्यौ रोदसो रोदसोति च ॥”

इति भरतधृतकोषः ॥

रोदस्यौ, स्त्री, भूमिस्वर्गौ । यथा,—

“प्रक्षरन्वापि भूदावौ रोदस्यौ रोदसो च ते ॥”

इत्यमरः । ३ । ३ । २२८ ॥

“भूमिः द्यौराकाशं एते सहिते विमुह्यते च

रोदस्योरोधः शब्दयोर्व्यतिष्ठेति इति भूदावौ परा-

न्व्यते एतेन ईवन्तस्मान्शब्दद्वयेन एकवच-

नान्तेनापि भूदावौ वसुदिते उच्यते ।

‘रोदश्च रोदसो चापि दिवि भूमौ पृथक् पृथक् ।

वह प्रयोगोऽप्यनयो रोदः स्यादपि रोदसौ ॥’

इति विश्वः ॥

‘रोदसौ रोदसा सार्द्धं पृथ्वीस्वर्गौ दिवि चतौ ॥’

इत्यजयः ॥

रोदसोऽथयमप्यस्ति । यथा । आवाएथियौ

रोदस्यौ रोदसो रोदसोति चेति ॥” इति

तट्टीकायां भरतः ॥

रोधः, पुं, (रुधञ्जि जलमिति । रुध् + पचाद्यच् ।)

नदीतीरम् । इत्यमरटीकायां भरतः । १ । १० । ७ ॥

(रुध् + चच् । रोधनम् । यथा, मार्कण्डेये ।

१३ । १ ।

“अहं वैश्वक्नुते जातो जन्मन्त्यस्मान्नु सप्तमे ।

समतीते गवां रोधं निपाने कृतवान् पुरा ॥”)

रोधः, [सु] स्त्री, (रुधञ्जि वाग्यादिकमिति । रुध् +

“सञ्जघातुभ्योऽस्तुन् ॥” उणा० ४ । १८८ । इति

अस्तुन् ।) नदीतीरम् । इत्यमरः । १ । १० । ७ ॥

(यथा, रघुः । ५ । ४२ ।

“व नर्मदारोधवि सीकरार्द्रै-

र्मवह्निरानर्तिततक्तमात्रे ।

निवेशयामास विजङ्गिताम्ना

जालान् रजोधूसरकेतु सेवम् ॥”)

रोधनः, वि, (रुधञ्जि ।) रुध् + लुः ।) रोधकर्ता ।

(रुध् + भावे क्युट् ।) रोधे, स्त्री । इति व्याक-

रकम् ॥ (यथा, भागवते । ३ । ३० । २७ ।

“पातनं निरिच्छन्नेभ्यो रोधनं चास्तुगर्भयोः ॥”)

रोधवक्त्रा, स्त्री, (रोधेन वक्त्रा ।) नदी । यथा ।

विष्णो रोधवक्त्रा च खवन्तो विन्दुरापगेति

वहीपथ्याये भागुरिः । इति भरतः ॥

रोपव

रोधोवक्त्रा, स्त्री, (रोधवा वक्त्रा ।) नदी । इति

चिकित्सकविश्वः ॥

रोधोवती, स्त्री, (रोधोऽख्यस्या इति । रोधस् +

मत्तुप् । डोप् ।) नदी । इति राजनिर्घण्टः ॥

रोधं, स्त्री, (रुधतेऽनेन । रुध् + बाहुलकात् रुन् ।)

अपराधः । पापम् । इति मेदिनी । २, ८१ ॥

रोधः, पुं, लोभः । इति मेदिनी राजनिर्घण्टश्च ॥

(यथा, सुश्रुते । १ । १२ ।

“मधूच्छिष्टं समभुक्तं रोधं सर्व्वरथं तथा ।

मज्जिष्ठां चन्दनं मूत्रं पिष्ट्वा सर्पिर्निपाचयेत् ॥”)

रोधपुण्यः, पुं, (रोधस्यैव पुण्यमस्य ।) मधुकण्डः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ (मज्जलिसर्पजालाति-

विशेषः । तद्वयथा “आदर्शमज्जलः श्वेतमज्जलो

रक्तमज्जलश्चित्रमज्जलः एवतो रोधपुण्यो मिनि-

न्दको गोनसः इत्यादिषु ॥” इति सुश्रुते कल्प-

स्थाने चतुर्थेऽध्याये ॥)

रोधपुण्यिणी, स्त्री, (रोध इव पुण्यतीति । पुण्य +

णिनि । डोप् ।) धातुकौटः । इति राज-

निर्घण्टः ॥

रोपः, पुं, (रुधतेऽनेनेति । रुध् विभोदे + चच् ।)

वाणः । इत्यमरः ॥ (रुध् + णिच् + चच् ।)

रोपणम् । इति मेदिनी । पे, २ ॥ (यथा, महा-

भारते । १३ । ५८ । २४ ।

“एता आत्यस्तु वृक्षाणां तेषां रोपे गुणास्त्रिमे ॥”)

हिमे, स्त्री । इति हेमचन्द्रः ॥

रोपणं, स्त्री, विमोहनम् । रुपधातोर्भावेऽनट्प्रत्य-

येन निष्पन्नम् ॥ जननम् । प्रादुर्भावः । अजल-

रुधधातोः पडादेशे अनट्प्रत्ययेन निष्पन्नम् ।

इति व्याकरणम् ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । १५ ।

“सत्त्विसंश्लेषणस्नेहनरोपणपूरणबलस्येयं लतुष्टेष्टा

पचधा प्रविभक्त उदककर्माद्युग्रहं करोति ॥”)

अञ्जनविशेषः । यथा,—

“रोपणं रसकं पिष्ट्वा सन्ध्या सञ्जाय वारिणा ।

यज्ञीयात्तज्जलं सर्व्वं यजेत्तुर्ध्वमधोगतम् ॥

शुष्कं च तज्जलं सर्व्वं पर्पटीसन्निभं भवेत् ।

विचूर्य्य भावयेत् सन्ध्यां त्रिवेणं त्रिफलारसेः ॥

कपूरस्य रसस्तत्र दशमांशेन निक्षिपेत् ।

अञ्जयेन्नयनं तेन नेत्रास्त्रिगदच्छिदः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

(वि, रोपकः । यथा, सुश्रुते । ६ । १८ ।

“लेखनात् त्रिगुणो धार्यः पुटपाकस्तु रोपणः ॥”

ब्रह्मरोगे मांसाङ्कुरजननाद्यप्रक्रियादिकम् । तद-

यथा,—

“आदौ विष्ठापनं कुर्याद्वितीयमवसेचनम् ।

तृतीयमुपनाहश्च चतुर्थीं पटनक्रियाम् ॥

पञ्चमं शोधनञ्चैव षष्ठं रोपणमिष्यते ।

एते क्रमा ब्रह्मलोक्ताः सप्तमो वे ज्ञतापहः ॥

निम्बपत्रतिलैः कल्पो मधुना क्षतशोधनः ।

रोपणः सर्पिर्वा युक्तो यवकल्पोऽप्ययं विधिः ॥”

इति वैद्यकचक्रपादिसंयज्ञे ब्रह्मश्रीयाधिकारे ॥

रोपणचूर्णं, स्त्री, (रोपणस्य चूर्णम् ।) नयनाञ्जन-

विशेषः । यथा, भावप्रकाशः ॥

रोमकं

अथ रोपणचूर्णम् ।

“शिलायां रसकं पिष्ट्वा सन्ध्याञ्जाय वारिणा ।

यज्ञीयात्तज्जलं सर्व्वं यजेत्तुर्ध्वमधोगतम् ॥

शुष्कं च तज्जलं सर्व्वं पर्पटीसन्निभं भवेत् ।

विचूर्य्य भावयेत् सन्ध्यां त्रिवेणं त्रिफलारसेः ॥

कपूरस्य रसस्तत्र दशमांशेन निक्षिपेत् ।

अञ्जयेन्नयनं तेन सर्व्वदोषोपशान्तये ॥

समस्तनेत्ररोगान् चूर्णमेतन्न संश्रयः ॥”

रोपणीवर्णिः, स्त्री, नेत्राञ्जनमेव । यथा । अथ

रोपणीवर्णिः ।

“अशीतिक्षितपुण्याणि वटिः पिप्लितक्षुलाः ।

जातीपुण्याणि पञ्चाशन्मरिचानि च योक्त्व ॥

सुखं पिष्ट्वाभ्जना वर्णिः क्षता कुसुमिकाभिर्वा ।

तिमिराञ्जुनशुक्राणां नाशिणी मौसद्विदुत् ॥

एतस्या अञ्जने प्रोक्ता मात्रा सार्द्धं हरेद्युक्ता ॥”

कुसुमिकावटी रोपणी । इति भावप्रकाशः ॥

रोप्यातिरोपः, पुं, धान्यविशेषः । अस्य गुणाः ।

“रोप्यातिरोप्या लघवः शीघ्रपाका गुणोत्तराः ।

अदाहिनी रोधहरा बन्ता मूत्रविवर्धनाः ॥”

इति राजवल्लभः ॥

रोमं, स्त्री, जलम् । इति शब्दचन्द्रिका । (लोम ।

यथा, महाभारते । ३ । ११९ । ३ ।

“हौ चास्य पिष्ठावधरेण कच्छा-

दजातरोमौ समनोद्धरौ च ॥”

जनपदविशेषः । इति केचित् ॥)

रोम, [न] स्त्री, (रौतीति । रु + “नामन्-

सीमन्मोमन्रोममिति ॥” उणा० ४ । १५० ।

इति मनिप्रत्ययेन साधुः ।) शरीरजाताङ्कुरः ।

रौया इति भाषा । तत्प्रयोगः । लोम २

अञ्जणम् ३ त्वगजम् ४ चर्मजम् ५ तनूरुजम्

६ । इति राजनिर्घण्टः ॥ स्थानविशेषे तस्य

शुभाशुभसूचकत्वं यथा,—

“अल्परोमयुता श्रेष्ठा जङ्घा हस्तिकरोपमा ।

रोमेकेकं कूपके स्यान्नुपपाणान्तु महात्मनाम् ॥

दे दे रोमे पक्षितानां श्लोचियान्मन्येव च ।

रोमत्रयं द्रिशाणां रोगी निर्मांसजानुकः ॥”

इति मातङ्ग ६३ अध्यायः ॥

रहस्यरोम्नोऽस्यग्रत्वं यथा,—

“न सर्पशस्त्रैः क्रीडेत स्वानि खानि न संस्पृशेत् ।

रोमाणि च रहस्यानि नाशितेन सदा जनेत् ॥”

इति कौर्म उपविभागे १५ अध्यायः ॥

(जनपदविशेषः । तद्देशवासिनि । पुं भूम्नि ।

यथा, महाभारते । ६ । ६ । ५५ ।

“वानायवो दशाः पार्था रोमाजः कुशविन्दवः ॥”)

रोमकं, स्त्री, (रोमे कायतीति । के + कः ।)

पाशुलवणम् । (यथा, सुश्रुते । १ । ४२ ।

“सेन्द्वसौवर्षेणविषपाक्यरोमकवासुद्रकपिष्टि-

यवक्षारोयप्रस्तुतसुवर्षिकाप्रभृतीनि समासिन

लवणो वर्गः ॥”) अयस्कान्तमेदः । इति राज-

निर्घण्टः ॥ (रोमेव । जनपदविशेषः । तद्देश-

वासिनि, पुं भूम्नि । यथा, महाभारते । २ । ५० । १५ ।

“शौचोत्तरान्तवासां रोमकान् पुषवादकान् ॥”)

रोमशः

रोमकन्दः, पुं, (रोमयुक्तः कन्दो मूलमस्य ।)
पिष्ठासुः । इति राजनिर्घण्टः ।

रोमकपत्तनं, स्त्री, (रोमकं पत्तनमिति कर्म-
धारयः ।) देशविशेषः । यम् इति पारस्य-
भाषा । यथा,—

“लङ्काकुलमध्ये यमकोटिरस्याः

प्राक् पश्चिमे रोमकपत्तनम् ।

अधस्ततः सिद्धपूरं सुमेरुः

सौम्येयं यान्ये बहुवानलम् ।

कुट्टतपादान्तरितानि तानि

स्थानानि बहु गोलविदो वदन्ति ॥”

इति सिद्धान्तशिरोमणौ गीलाध्यायः ॥

रोमकूपः, पुं, (रोमकां रूपः ।) लोमविवरम् ।
यथा,—

“प्रजापतिश्चाक्षमाणां ददौ ब्रह्मा कमण्डलुम् ।

समस्तरोमकूपेषु निजरक्षोन्दिवाकरः ॥”

इति मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्यम् ॥

(यथा च ।

“जङ्गं नासात्तिकाणां स्त्रीर्मण्डयोनिगुहैरधः ।

कुपितं रोमकूपेषु समस्तोस्तत्प्रवर्तते ॥”

इति बाभटे निदानस्थाने तृतीयोऽध्याये ॥)

रोमकेशरं, स्त्री, (रोमकां केशरमिव ।) चामरम् ।
इति त्रिकाशेषः ॥

रोमगुच्छः, पुं, (रोमकां गुच्छस्तवकः ।) चामरम् ।

इति हेमचन्द्रः । २। २७२ ॥ हारावली च । १७३ ॥

रोमगुच्छकः, पुं, (रोमगुच्छ एव । स्वार्थं कृत् ।)
चामरम् । इति जटाधरः ॥

रोमन्यः, पुं, उद्गीर्णं चर्मणम् । इत्यमरः ॥
जाबोरकाटा इति भाषा ॥ (यथा, रघुः ।
१। ५२ ।

“जगैर्वर्जितरोमन्यसुतजङ्गनभूमिषु ॥”)

रोमभूमिः, स्त्री, (रोमकां भूमिरिव ।) चर्म ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

रोमलता, स्त्री, (रोमकां लतेव ।) लोमावलिः ।
इति हेमचन्द्रः । ३। २७० ॥

रोमवान्, [त्] वि, लोमविशिष्टः । रोमशब्दा-
दस्त्वर्थं मत्पुत्रवत्येन निष्पन्नः ॥

रोमविकारः, पुं, (रोमकां विकारः ।) रोमाचः ।
इति जलायुधः ॥

रोमशः, पुं, (रोमाणि सन्त्यस्येति । रोमन् +
“लोमादिपामादिपिष्ठादिभ्यः शनेलच् ।” ५ ।

२ । १०० । इति शः ।) मेघः । इति हेम-
चन्द्रः ॥ पिष्ठासुः । कुम्भी । मूकरः । इति

राजनिर्घण्टः ॥ (अविशिष्टः । यथा, भागवते ।
६। १५। १४ ।

“रोमशश्चावगो दत्त आसुरिः सपत्न्यजिः ॥”

अस्य ऋषेरकलोमपत्तने एकैकपातो भवेत् एवं

सर्वलोमपत्तनकालस्तस्य परमायुः । एतादृशी-

रूप्यौ जीवामि वा क्षियन्ति दिनावौति चिन्त-

यन् भिषसु यच्च न विस्मये केवलं वर्षासु चारा-

पातनिवृत्तये मस्तकविश्लक्षकटस्तपश्चरति ।

विशेषविषयस्य ग्रन्थैर्वर्ते श्रीकृष्णचरणक-

रोमाञ्चि

द्रव्यम् ॥ स्त्री, उपलब्धम् । यथा, ऋग्वेदे । १० ।
२६ । १६ ।

“सिद्धीय यस्य रोमशं निषेदुषी

विजृम्भते विश्वमादिन् उत्तरः ॥”

“निषेदुषः शयानस्य रोमशसुपस्थं विजृम्भते
विश्रुतं भवति ॥” इति तद्वाच्ये सायणः ॥)

अतिशयलोमविशिष्टे, वि । (यथा, मनुः । ३। ७।
“हीनक्रियं निष्पुत्रं निम्बन्धो रोमशार्थसम् ॥”)

रोमशपत्रः, पुं, (रोमशं पत्रमस्य । टिड्ढि-
वृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥

रोमशा, स्त्री, (रोमाणि सन्त्यस्या इति । रोमन् +
शः । टाप् ।) दम्बावृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥

लोमशा च ॥ (दृष्टव्यनिकत्या । यथा, ऋग्वेदे ।
१। १२७। ७ ।

“सर्वाहमस्मि रोमशा गन्धारीणां मिवाधिका ॥”)
रोमशूकं, स्त्री, (रोमयुक्तं शूकं यस्य ।) स्त्री-
यकम् । इति भावप्रकाशः ॥

रोमश्वरः, पुं, (रोमकां श्वरः ।) रोमाचः । इति
जलायुधः ॥ (यथा, गीतायाम् । १। २६ ।

“वेपथुश्च शरीरे मे रोमश्वरश्च जायते ॥”)
रोमश्वर्यं, स्त्री, (रोमकां श्वर्यम् ।) रोमाचः ।

इत्यमरः ॥ (रोमकां श्वर्यं यस्मात् । रोमाच-
करे, वि । यथा, गीतायाम् । १८ । ७४ ।

“संवादमिदमश्रौषमद्भुतं लोमश्वर्यम् ॥”)
रोमश्वर्यणः, पुं, स्वनः । अस्य व्युत्पत्तिर्यथा,—

“अस्य ते सर्वरोमाणि वचसा हृषितानि यन् ।
हेपायनस्य भगवन्स्ततो वै रोमश्वर्यणः ।

भवन्तमेव भगवान् यानहार स्वयं प्रभुः ॥”
इति कौर्म १ अध्यायः ॥

(स तु यासश्चिष्यः । यथा, भागवते । १० ।
७८ । २२ ।

“सोऽर्चितः सपरीवारः क्षतासनपरिचरः ।
रोमश्वर्यमासीनं महर्षेः शिष्यमेतत् ॥”

अस्यान्यद्विवरणं लोमश्वर्यशब्दे द्रव्यम् ॥)
विभीतकटवृत्तः ॥ इति मेदिनी । ने, ११६ ॥

रोमाचः, पुं, (रोमकां अचः उद्गमः ।) रोम-
श्वर्यणम् । इत्यमरः ॥ पुलककण्टकरोमविक्रिया

रोमोद्गमरोमश्वर्यञ्चान् । इति भरतः ॥ (स तु
सात्त्विकभावानामन्यतमः । यथा, साहित्य-

दर्पणे । ३। १६६ ।
“क्षम्भः खेदोऽथ रोमाचः स्वरभङ्गोऽथ वेपथुः ।
वेपथुर्मन्त्रप्रलय इत्यष्टौ सात्त्विकाः स्मृताः ॥”

“हर्षाद्भुतभयादिभ्यो रोमाचो रोमविक्रिया ॥”)
रोमाञ्चिका, स्त्री, (रोमाच उत्पादविनाशपस्या

इति । रोमाच + ठन् ।) वदन्तीवृत्तः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

रोमाञ्चितः, वि, (रोमाचः सञ्जातोऽस्येति ।
रोमाच + “तदस्य सञ्जातं तारकादिभ्य

इतच् ।” ५ । २ । ३६ । इति इतच् ।) जात-
पुलकः । रोमाचविशिष्टः । तत्पर्यायः । दृष्ट-

रोमा २ । इति त्रिकाशेषः ॥ (यथा,
मार्कण्डेये । १०० । २० ।

रोमन्

“स च प्राप्तिर्गते वज्रौ परिपुष्टौ चैतका ।

हर्षरोमाञ्चिततनुः प्रविशेद्वाक्त्रं वुरोः ॥”)

रोमाली, स्त्री, (रोमकां आली मेखिवेन ।)
वयःसन्धिः । इति शब्दमाणा । (रोमकां

आली ।) रोमावली । (यथा, आर्यासप्त-
शत्याम् । ३३८ ।

“निधितिः सैपस्यानस्योपरि चिद्धार्यमिव
जता निहिता ।

लोभयति तव तनूदरि जघनतटादुपरि
रोमाली ॥”)

रोमासुः, पुं, (रोमविशिष्ट आसुः ।) पिष्ठासुः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

रोमासुविटपीः, [न्] पुं, (रोमासुरिव विटपी
वृत्तः ।) कुम्भीवृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥

रोमावली, स्त्री, (रोमकांमावली ।) नाम्बन्ध-
लोमश्रीणी । तत्पर्यायः । रोमलता २ । इति

हेमचन्द्रः । ३। २७० ॥ रोमाली ३ । इति
शब्दमाणा । लोमराली ४ । यथा,—

“तस्याः प्रविष्टा नतनाभिरन्ध्रं

रराज तन्वी नवलोमराली ।

नीवीमतिक्रम्य सिततरस्य

तन्मेखलामधमणिरिवाक्षिः ॥”

इति कुमारसम्भवम् ॥
सा च यौवनारम्भे भवति । अज्ञातयौवना

यथा,—
“नीरात्तीरसुपागता श्रवणयोः स्त्रीणि स्मर-

सिन्धयोः
श्रोत्रे लयमिदं किमुत्पलमिति ज्ञातुं करं

न्यस्यति ।
सैवालाकुरशङ्कया शशितुली रोमावलीं

प्रोक्षति
आन्तास्तीति मुहुः सखीमविदितश्रीभीमरा

पृच्छति ॥”
इति रघुमञ्जरौ ॥

रोमाश्रयफला, स्त्री, (रोमाश्रयं फलमस्याः ।)
क्षिप्रिहरिणाक्षुपः । इति राजनिर्घण्टः ॥

रोमोद्गमः, पुं, (रोमकांमुद्गमः ।) रोमाचः ।
इति जलायुधः ॥ (यथा, कुमारः । ७ । ७७ ।

“रोमोद्गमः प्रादुरभूदुमायाः

स्त्रिमातुलः पुङ्गवकेतुरासीत् ।

वृत्तिस्योः पानिचमागमेन

समं विभक्तं च मनोभवस्य ॥”)

रोमोद्गदः, पुं, (रोमकांमुद्गदः ।) रोमाचः ।
इति त्रिकाशेषः ॥ (यथा, प्रबोधचन्द्रोदये ।

१ अङ्के ।

“स्मरश्रीमोद्गदस्तरजतरताराकुलदृष्टौ

भयोत्कम्पोत्पङ्गकनयुगभरासङ्गसुभगः ॥”)

रोमः, पुं, पाणौयामलकम् । इति शब्दचिन्ता ।
“पाणौयामलकशब्देऽस्य गुणादुचोऽभिहितः ॥)

रोमन्, पुं, (रौतीति । र + विच् । रौः कुञ्ज-
वन् लज्जति स्थानात् स्थानान्तरं गच्छतीति ।

लज्ज + अच् ।) असरः । इति त्रिकाशेषः ॥

रोहताः

(यथा, वसोक्तिपञ्चाशिकायाम् । ४० ।

“गच्छे दाववनाशिनो मन्त्रपतेः कुर्वन्ति

कोशाहलं

रोहता दनुजनाशनविधौ यत्ताः स्युरेतं

कथम् ॥”)

रोहः, पुं, (रह् + क्त्वं ।) क्रोधः । इत्यमरः ।

(यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ४४६ ।

“सुखं किं मानवर्तौ व्यवसायाद्दुःखमनु-
वेगेति ।

क्रोधमवः पयसापिः सान्त्विन च रोष उन्नि-
धति ॥”)

रोहः, पुं, (रोहति तच्छीलः । रह् + “क्रुध-
मकार्षेभ्यश्च ॥” ३ । २ । १५१ । इति युच् ।)

पारदः । हेमचन्द्रोपलः । इति मेदिनी । ने,
७३ । ऊवरभूमिः । क्रोधने, जि । इति हेम-
चन्द्रः ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ११२ । १५ ।

“न धर्मः क्रोधशीलस्य नार्थश्चाप्नोति रोषणः ।
नानं सुखाय कामाभिः कोपेनाविष्टेयत-

साम् ॥”)

रोहः, पुं, (रोहतीति । रह् + क्त्वं ।) अकुरः ।

इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते । १२ ।
१२० । ३८ ।

“अपिः स्त्रोको वहुतेऽप्याप्यसितो

बीजश्चेकं रोहसाहसमेति ।

आयययौ विपुलौ सन्निशान्य

तस्मादल्पं नावमन्येत वितम् ॥”

रोहणीये, जि । यथा, वाजसनेयसंहिता-
याम् । १३ । ५१ ।

“तेन रोहमायुषो मेधासः ।”

“रोहं रोहणीय स्वर्गम् ॥” इति तद्गाथे मन्त्री-
धरः ॥)

रोहकः, पुं, (रह् + क्त्वं ।) प्रेतभेदः । वोढरि,
जि । इति मेदिनी । के, १४६ ॥ (यथा, महा-
भारते । ८ । ३४ । ३२ ।

“सिनीवालीमनुमतिं कुर्वं राकाश्च सुव्रताम् ।
योक्ताश्च चक्रुर्वाहानां रोहकास्तत्र कण्ट-

कान् ॥”)

रोहकं, स्त्री, (रोहकनेनेति । रह् + करणे
क्युट् ।) शूक्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ जन्म ।

प्रादुर्भावः । इति रहधातोर्भावेऽनट्प्रत्ययेन
निष्पन्नम् ॥

रोहकः, पुं, (रोहकस्मिन्निति । रह् + अधि-
करणे क्युट् ।) पर्वतविशेषः । तत्पठ्यायः ।

विदूरादिः २ । इति जटाधरः ॥ (यथा,
राजनिर्घण्टे । ५२ ।

“अपारपुलिनस्थलीभुवि हिमालये मालये
निकामविकटोन्मते दुरधिरोहणे रोहणे ।

महत्तमरभूधरे गहनकन्दरे मन्दरे
धमनि न पतन्वहो परिचिता भवन्तीर्नयः ॥”)

रोहणः, पुं, (रह्णादिति । रह् + “रह्णन्दि-
वीविप्राविभ्यः । विशाप्रिवि ॥” उणा० ३ ।

१२७ । इति ऋच् ।) इक्ष्मभेदः । इत्युणादि-

१८८

रोहिणी

कोवः ॥ इक्ष्ममात्रम् । इति संक्षिप्तसारोणादि-
इति ॥

रोहणी, पुं, (रह् + क्त्वं । विष्वात् ङीप् ।)

लताभेदः । इत्युणादिकोवः ॥ कतामात्रम् ।

इति संक्षिप्तसारोणादिइति ॥

रोहिः, पुं, (रोहतीति । रह् + “हृपि-
रहतीति ॥” उणा० ४ । ११८ । इति इन् ।)

बीजम् । इक्ष्मः । इत्युणादिकोवः ॥ धार्मिकः ।

इति सिद्धान्तकौमुद्यासुखादिइति ॥

रोहिण्यं, स्त्री, (रह् + “रहेच् ॥” उणा० २ ।

५५ । इति इन् ।) कालभेदः । इत्युणादि-
कोवः ॥ स तु दिवसीयनवमसुहृन्तः । पूर्वाङ्क-

आहस्य गौयकालखेनोत्तरावधिः । अपराङ्क-
आहस्य पूर्वावधिः । एकोद्दिष्टआहस्य समा-

पनकालः । रोहिण्यस्यास्य नामान्तरम् । यथा ।

अत्र पूर्वाङ्के आहमभिधाय रोहिण्यनु न

लङ्घयेदित्यभिधानेन पूर्वाङ्कआहस्य सङ्गवात्

परो रोहिण्यपथ्यन्तगौयपूर्वाङ्ककालः प्रतीयते

तेन रोहिण्यं पूर्वाङ्कआहस्य गौयकालखेनो-

त्तरावधिः अपराङ्कआहस्य पूर्वावधिरित्यव-

गम्यते । रोहिण्यनु दिवसस्य नवमसुहृन्तः ।

तस्य ज्योतिषोक्तरोहिणीदेवतत्वात् रोहिण्यल-

मिति । यासः ।

“आरभ्य कुतपे आहं कुर्यादरौहिण्यं वुधः ।

विधिद्वौ विधिमास्थाय रौहिण्यनु न लङ्घयेत् ॥”

इति आहृतत्वम् ॥

रोहिणः, पुं, (रोहतीति । रह् + “रहेच् ॥” उणा०

२ । ५५ । इति इन् ।) भूतलः । वटटचः ।

रोहितकटचः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (शास्त्रल-
होपस्यपर्वतविशेषः । यथा, मात्स्ये । १२१ । ६६ ।

“रोहितो यक्षुत्तरीयस्तु रोहिणो नाम विश्रुतः ॥”)

रोहिणिः, स्त्री, रोहिणीनक्षत्रम् । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (यथा, इक्ष्मसंहितायाम् । १० । ७१ ।

“धारणवर्धनरोहिणि-
वायथावापुमभद्रपदयोगाः ।

चण्डट्टिः कुसुमलताः
सन्ध्याचङ्गं दिश्रिदाहः ॥”)

रोहिणिका, स्त्री, (रोहिण्येव स्थायं कन् । टाप्
ह्रस्वश्च ।) कोपादिना रक्तवर्णा स्त्री । इति

जटाधरः ॥

रोहिणी, स्त्री, (रह् + इन् ।) गौरादिनात्
ङीप् ।) स्त्रीगवौ । इत्यमरः ॥ (यथा, माघे ।

१२ । ४० ।

“ग्रीवा नियुक्ताहिनीः स्तनन्यया-
नियस्य पारोसुभयेन जायते ॥

वर्हिण्यधाराध्वनि रोहिणीः पय-
श्चिन्निदधौ दुहनः स गोदुहः ॥”)

तद्वत् । कटुम्भरा । (यथास्याः पठ्यायः ।

“कटौ तु कटुका तित्ता लक्ष्मभेदा कटुम्भरा ।

अशोका मन्थशकला चक्राङ्गो शकुनादनी ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)

वोमवल्कः । (यथास्याः पठ्यायौ रत्नमाकायाम् ।

रोहिणी

“कटुफलः वोमवल्काश्चः वोमवल्कश्च रोहिणी ॥”

महान्विता । तत्पठ्यायौ यथा,—

“कटुभी किनिहीन्वेता महान्विता च रोहिणी ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

लोहिता । इति मेदिनी । खे, १७ । जिनानां

विद्यादेवीविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ काश्मरी ।

चरीतकी । मञ्जिष्ठा । इति राजनिर्घण्टः ॥

कपिलवर्णा वसुनाकारा विरेचने प्रशस्ता चरी-
तकी । इति राजवल्लभः ॥ ७७ । वलदेवमाता ।

सा वसुदेवभाष्या कश्यपपत्नीसुरभ्यं प्रजाता ।
यथा,—

“देवकी रोहिणी येमे वसुदेवस्य धीमताः ।
रोहिणी सुरभिर्देवी अदितिर्देवकी स्मभूत् ॥”

इति महाभारते हरिवंशः ॥ ७७ ।

सुरभिकन्या । यथा,—

श्रीमार्कण्डेय उवाच ।

“दत्तस्य तनया याभूत् सुरभिर्नाम नामनः ।
गवां माता महाभागागा सर्वलोकोपकारिणी ॥

तस्यानु तनया जज्ञे कश्यपात् प्रजापतेः ।
नाम्ना सा रोहिणी शुभा सर्वकाममुवा

ह्वताम् ॥

तस्यां यज्ञे शूरधनाहसोरिति तपोज्जलात् ।
कामधेयुरिति ख्याता सर्वलोकसर्वयुता ॥”

इति कालिकापुराणे शिवाध्यायः ॥ ७७ ।

नववर्षाया कन्या । यथा,—

“अष्टवर्णा भवेन्नारी नववर्षा तु रोहिणी ।
दशमे कन्यका प्रोक्ता अत ऊर्ध्वं रत्नस्रजा ॥”

इत्युवाच तत्त्वम् ॥ ७७ ।

(पञ्चवर्षा कुमारी । यथा, देवीभागवते । १ ।

२६ । ४२ ।

“रोहिणी पञ्चवर्षा च षड्वर्षा कालिका
ख्याता ॥”

रोगनाशयेवास्याः पूजा कर्तव्या । यथा, तज्जैव ।

३ । २६ । ४८ ।

“रोहिणी रोगनाशाय पूजयेद्द्विधनरः ॥”

अस्याः पूजामन्त्रो यथा, तज्जैव । ३ । २६ । ५६ ।

“रोहिण्यन्ती च बीजानि प्राग्जन्मसंज्ञितानि
वे ।

या देवी सर्वभूतानां रोहिणी पूजयाम्यहम् ॥”

हरिण्यकप्रपुङ्गवा । यथा, महाभारते ।

३ । २२० । १८ ।

“कन्या सा रोहिणी नाम हरिण्यकप्रियोः
सुता ॥” ७७ ।

रोहिणि + पदे ङीप् ।) अश्विन्यादिम-
विश्रुतिनक्षत्रान्तर्गतचतुर्थेनक्षत्रम् । तत्पठ्यायः ।

रोहिणिः २ । इति शब्दरत्नावली ॥ आक्षी ३ ।

इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते । ३ ।

१४६ । ३३ ।

“अष्टमेऽहनि रोहिण्यां प्रयाताः फालगुणस्य
ते ।

वारवावतमायाय दृष्टशुभं गङ्गं जनम् ॥”)

तत्त शुकजाकृति पञ्चतारात्मकम् । यथाधि-

रोहिणी

हाभी देवता नञ्चा । गगनमध्ये उदिते नति
विंजलयस्य अटविंशत्यधिकाद्विंशत्यं गतं
भवति । यथा,—

“कम्पकण्डि । शङ्खलासती नभो-
मध्यमागतवति प्रजापती ।
पञ्चमे गजकुपपत्तिप्रिका
निःसृताः सुसुखि । विंजलयतः ॥”

इति कालिदासकृतराजनिर्णयनिरूपणम् ॥ * ॥
तत्र वातपक्षं यथा,—

“स्वाह्मेकार्यं कुशलः कुलीनः
सुचारुदेहो विलसत्कलेवरः ।
सरायिनाकुलिताखिलाशयो
यो रोहिणीनः स धनी स मानी ॥”

इति कौटोपदीपः ॥ * ॥

गलरोगविशेषः । यथा । रोहिणीनामकगल-
रोगाणां नामानि संस्थाप्याह ।

“रोहिणी पञ्चधा प्रोक्ता कण्डशालक एव च ।
अधिलिङ्गश्च वलयोऽलासनामेरुवृन्दकः ॥
ततो वृन्दः शतघ्नी च गिलायुः कण्डविप्रधिः ।
गलीधः प्रखरघ्नश्च मांसतानक्षयेव च ।
विदाहो कण्डदेशे तु रोगा अष्टादश स्मृताः ॥”
तत्र पञ्चानामपि रोहिणीनां सामान्यसंप्राप्ति-
माह ।

“गलेऽनिलः पित्तकफौ च मूर्च्छितौ
प्रदूष्य मांसञ्च तथैव शोणितम् ।
गलीपसंरोधकरैस्तथाकुरै-
र्निहन्त्यसूत्रं याधिरियं हि रोहिणी ॥”
अनिलः मूर्च्छितः प्रवृद्धः कफपित्तौ च मूर्च्छितौ
पित्तं वा मूर्च्छितं कफो वा मूर्च्छितः । ननु
अयोऽपि मूर्च्छिताः पृथग्दोषजाया अविवक्ष-
मायत्वात् । तस्या वातजाया लक्षणमाह ।

“निष्ठासमन्तादभ्युदयेदनासु
मांसाकुराः कण्डविरोधनाः स्युः ।
सा रोहिणी वातलता प्रदिष्टा
वातात्मकोपद्रवगाढजुष्टा ॥”

निष्ठासमन्तात् निष्ठायाः सर्वतः । वातात्मको-
पद्रवगाढजुष्टा स्तम्भादिभिरतिशयेन युक्ता ॥
पित्तजामाह ।

“निप्रोक्ष्मा क्षिप्रविदाहपाका
तीव्रज्वरा पित्तनिमित्तजाता ॥”
क्षिप्रजामाह ।

“स्रोतोनिरोधिन्यपि मन्दपाका
गुर्मी स्तिरा सा कफसम्भवा तु ॥”
स्रोतोऽन कण्डस्रोतः ॥ * ॥ सन्निपातजामाह ।

“गम्भीरपाकिम्वनिवार्यवीर्य
निदोषलिङ्गा निभवा भवेत् सा ॥”

रक्तजामाह ।

“स्फोटिष्ठिता पित्तसमानलिङ्गा
साध्या प्रदिष्टा रक्षितारिका तु ॥”

रक्तमेतरासंसारकत्वाविधमाह ।

“सद्यक्षिदोषजा इति अज्ञातं कफसमुद्भवा ।
यथाज्ञातं पित्तसम्भूता यथाज्ञातं पेश्मोत्पत्ता ॥”

रोहिणी

कण्डशालकमाह ।

“कीलास्थिमाचः कपसम्भो यो
यन्निर्गले कण्टकशूकभूतः ।
स्वरः स्तिरः शृङ्खलिपातसाध्य-
स्तं कण्डशालकमिति ब्रुवन्ति ॥”

कण्टकशूकभूतः कण्टकवच्छूकवदेदनाजनकः ॥
अधिलिङ्गामाह ।

“निष्ठापकपः श्वयथुः कफानु
निष्ठापरिष्टादस्थलेव मिश्रितः ।
अयोऽधिलिङ्गः खलु रोग एव
विवर्णयेदागतपाकमेतन् ॥”

अष्टना मिश्रादेवेतन्वयः ॥ * ॥ वलयमाह ।

“वलाश्र एवायतमुन्नतञ्च
श्लोथं करोत्यन्नगतिं निवार्यं ।
तं सर्वथैवाप्रतिवार्यधीर्यं
विवर्णनीयं वलयं वदन्ति ॥”

अलासमाह ।

“गले तु श्लोथं कुर्वतः प्रवृद्धौ
क्षिप्रानिलौ आसखण्डोपपन्नम् ।
मर्मैच्छिदं दन्तरमेगमाहु-

रलाससंज्ञं भिषजो विकारम् ॥”

मर्मैच्छिदं हृदयमर्मैश्च छिदेनेव वेदनाजनकम् ॥
एकवृन्दमाह ।

“वृत्तोन्नतोऽनः श्वयथुः सदाहः
सकण्डरोऽपाक्यन्दुर्गुरुश्च ।
गान्धेकवृन्दः परिकीर्तितेशौ
याधिलिङ्गाशः क्षतजप्रसृतः ॥”

अनः गलमध्ये । अपाको ईधु पाको । अन्दुः
ईधुन्दुः ॥ * ॥ वृन्दमाह ।

“समुन्नतं वृत्तममन्दहाहं
तीव्रज्वरं वृन्दमुदाहरन्ति ।
तच्चापि पित्तक्षतजप्रकोपा-
द्विद्यात् सतोदं पवनात्मकम् ॥” * ॥

शतघ्नीमाह ।

“वर्षिर्धना कण्डविरोधिनी तु
चित्तातिमात्रं पिशितप्ररोहेः ।
अनेकवक्त्रं प्राणहरी विदोषा
श्लेष्मा शतघ्नीसदृशी शतघ्नी ॥”

धना कठिना । अनेकवक्त्रं वातपित्तकफज-
तोददाहकण्डादियुक्ता । शतघ्नीसदृशी लोह-
कण्टकसंज्ञमा शतघ्नी महती शिला । तत्तुल्या
यतः प्राणहरी ॥ * ॥ गिलायुमाह ।

“यन्निर्गले त्वामलकास्थिमाचः
स्तिरोऽल्पवक्त्रं स्यात् कफरक्तमूर्तिः ।
संलक्ष्यते शूलमिवासितञ्च
स शृङ्खलासाध्यस्तु गिलायुसंज्ञः ॥”

गलविप्रधमाह ।

“सर्वं गलं वाप्य सप्तस्थितो यः
श्लोथो रजः सन्ति च यत्र सन्धाः ।
स सर्वदोषैर्गलविप्रधस्तु
तत्त्वैव तुल्यः खलु सर्वजस्य ॥” * ॥

गलीधमाह ।

रोहिणी

“श्लोथो महान् यस्तु गलीधरोऽथौ
तीव्रज्वरो वायुगतिर्निहन्ता ।
कफेन चाती वधिरान्वितेन
गले गलीधः परिकीर्तितेशौ ॥”
वायुगतिर्निहन्ता उदानवायुगतिरोधकः ॥ * ॥
खरघ्नमाह ।

“यस्तान्धमानः श्वसिति प्रसक्तं
भिन्नस्वरः शुष्कविसृक्तकण्डः ।
कफोपदुष्टेऽनिलायनेषु
श्लेष्मः स रोगः श्वसनात् खरघ्नः ॥”

तान्धमानः तमः पश्यन् । शुष्कविसृक्तकण्डः
शुष्को विसृक्तोऽस्वाधीनः कण्डो यस्य सः ।
अस्वाधीनता मुक्तं गिलितुं अशक्यत्वात् ।
अनिलायनेषु वायुवर्त्मसु । श्वसनादातात् ॥ * ॥
मांसतानमाह ।

“प्रतानवान् यः श्वयथुः सुकटो
गलीधरोऽथ कुर्वत क्रमेण ।
स मांसतानः कथितोऽवलम्बी
प्राणप्रणुत् सर्वलतो विकारः ॥”
प्रतानवान् विस्तारवान् । सुकटः अतिश्रुतिं
कटं यत्र सः ॥ * ॥ विदारोमाह ।

“सदाहतोऽंश्वयथुः सुतान्ध-
मन्तर्गले पूतिविश्लेष्ममांसम् ।
पित्तेन विद्याहृदने विदारो
पार्श्वे विशेषात् स तु येन श्लेते ॥”
श्लेते विशेषात् स तु येन श्लेते स पुरषो येन
पार्श्वेन विशेषाद्वाहृत्तेन श्लेते तस्मिन् पार्श्वे सा
विदारो भवति इत्यर्थः ॥ * ॥ अथ गलरोगाणां
चिकित्सा ।

“रोहिणीनाम् साध्यानां हितं श्लोथितमोच-
कम् ।

वमनं घूमपानञ्च गच्छधो नस्यकर्म च ॥
वातलान् कुतं रक्ते लवणेः प्रतिसारयेत् ।
सुखोष्णान् क्षेपणान् धारयेत्साध्यभीक्ष्णशः ॥
विस्त्राय पित्तसंभूतां सितान्धप्रियङ्गुभिः ।
घर्षयेत् कवलो द्राक्षापक्वैः कथितो हितः ॥
आगारधूमकटुकैः कफजां प्रतिसारयेत् ।
आगारधूमः भूल इति लोके । कटुकानि
मुख्योपप्लौमीरिचानि ।

“श्वेताविजृम्भदन्तौघे तैलं सिद्धं ससैम्बवम् ।
नस्यकर्मणि दातव्यं कवलञ्च कफोच्छये ॥”
श्वेता अपरालिता ।

“पित्तवत् साधयेद्द्वयो रोहिणीं रक्तसम्भवाम् ।
विस्त्राय कण्डशालकं साधयेत्तुलिकेरिवत् ॥
एककालं यवाग्रञ्च भुञ्जीत श्वेतममृगशः ।
उपलिङ्गकवचापि साधयेदधिलिङ्गकम् ॥
एकवृन्दम् विस्त्राय विधिं शोधनमाचरेत् ।
एकवृन्दमिव प्रायो वृन्दञ्च सप्तपाचरेत् ॥
गिलायुश्चापि यो याधिलक्ष्यं शृङ्खलं साधयेत् ।
अमर्मैस्यं सुसंपक्वं छिद्येदगलविप्रधम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

(खूबे, वि । यथा, महाभारते । २।६१।३३)

रोहिण्य

“नेव कृत्वा न मङ्गलो न क्षत्राणिपि रोहिणी ।
जीवन्मृतिकेष्टी च तथा रोहिण्यश्च तया ॥”
रोहिणीपतिः, पुं, (रोहिण्याः पतिः ।) चक्रः ।
रात हेमचक्रः । २ । १८ ॥ (यथा, देवीभाग-
वते । १ । ११ । १८ ॥

“इत्थं भावमात्रं तत्तुषाच रोहिणीपतिः ।
गुहं क्रोधसमाकुलं कान्ताविरहदुःखितम् ॥”
वसुदेवः । उवभञ्ज ॥

रोहिणीरमयः, पुं, (रोहिण्या रमयः ।) वृषभः ।
इति राजनिर्घण्टः । वसुदेवच । (चक्रः ।
यथा, गीतगोविन्दे । ३ । १० ।

“वर्णितं जयदेवकेन हरेरिदं प्रवचनम् ।
केन्दुविस्मयसुदसम्भरोहिणीरमयम् ॥”

रोहिणीवज्रभः, पुं, (रोहिण्या वज्रभः ।) चक्रः ।
इति हलायुधः । वसुदेवच ॥

रोहिणीशः, पुं, (रोहिण्या ईशः ।) चक्रः ।
इति हेमचक्रः । (यथा, माघे । ३ । ६० ।

“यौ देवतौ जानिदियेन जातुं
न रोहिण्यो न च रोहिणीशः ॥”

वसुदेवच ॥

रोहिण्यष्टमी, स्त्री, (रोहिण्युक्ता अष्टमी ।)
रोहिणीनक्षत्रयुक्तभाद्रपदाष्टमी । यथा,—
“कृष्णाष्टम्याश्च रोहिण्यामहारात्रेऽर्चनं हरेः ।
काम्या विहापि सप्तम्या हन्ति पापं विजम्भ-
जम् ॥

उपोषितोऽर्चयेन्मन्त्रेस्तिथिभान्ते च पारणम् ॥
योगाय योगपतये योगेश्वराय योगसम्भवाय
गोविन्दाय नमो नमः । ज्ञानमन्त्रः । यज्ञाय
यज्ञेश्वराय यज्ञपतये यज्ञसम्भवाय गोविन्दाय
नमो नमः ॥ अर्चनस्य । विन्दाय विन्देश्वराय
विन्धपतये विन्धसम्भवाय गोविन्दाय नमो
नमः ॥ श्रयनस्य । सर्वाय सर्वेश्वराय सर्व-
पतये सर्वसम्भवाय गोविन्दाय नमो नमः ॥
पारणस्य ।

आकृष्ये पूजयेद्देवं सचन्द्रा रोहिणीनथा ।
शङ्के तोयं समादाय सपुष्पफलचन्दनम् ।
जानुभ्यामवर्णी गत्वा चन्द्रायार्थं निवेदयेत् ॥
स्त्रीरोहाण्वसम्भूत अग्निनेत्रसमुद्भव ।
यद्वाचार्थं प्रशाङ्गे रोहिण्या सहितो मम ।
अथै वसुदेवाय नलदेवाय नन्दाय यशोदायै ।
अनघं वामनं शौरिं वेङ्कटं पुरुषोत्तमम् ।
वासुदेवं हृषीकेशं हस्तिं देवखन्दनम् ॥
वाराहं पुण्डरीकाक्षं श्रीकान्तमजमयम् ।
हामोदरं पद्मनाभं केशवं मण्डलजम् ॥
गोविन्दमक्षुतं देवमनन्तमपराजितम् ।
अधोक्षकं जगद्बीजं सर्गस्थान्तकारकम् ॥
अनादिनिधनं विष्णुं जलिकेशं त्रिविक्रमम् ।
नारायणचतुर्बाहुं शङ्खचक्रगदाधरम् ॥
पीताम्बरधरं दिव्यं वनमाकाविभूषितम् ।
श्रीवत्साङ्गं जगद्गम श्रीपतिं श्रीधरं हरिम् ॥
यं देवं देवकी देवी वसुदेवादधीजनम् ।
भौमस्य ब्रह्मणो गुप्तं तस्मै ब्रह्मज्ञाने नमः ॥

रोहितः

नामान्येतावि संकीर्णं गन्धर्वं प्रार्थयेत् पुनः ॥
आहि मां धर्मपापज्ञ दुःखशोकार्थवात् प्रभो ।
द्रुवकीनन्दन श्रीश हरे संवारसामरात् ॥
दुर्वृत्ताश्चापसे विष्णो ये स्मरन्ति सक्तं सक्तम् ।
खोहं देवातिदुर्वृत्तश्चाहि मां शोकसाग-

रात् ॥

पुष्कराक्ष निमग्नोऽहं महत्सम्भानसामरे ।
आहि मां देवदेवेश त्वान्तेऽन्यो न रक्षिता ॥
खजन्म वासुदेवाय गोत्राक्षरहिताय च ।
जगद्धिताय लब्धाय गोविन्दाय नमो नमः ॥
प्रान्तिरस्तु शिष्यास्तु धनहस्तातिराज्य-

भाक् ॥

इति गानक १३२ अध्यायः ॥

रोहितः, पुं, (रोहितीति । रुह + “रुहवहियुधिभ्य
इतिः ।” उणा० १ । ६६ । इति इतिः ।)
सूर्यः । इति मेदिनी । टे, १४७ । वर्णभेदः ।
मत्स्यभेदः । इति संचिन्तसारोपादेयः ।
(ऋष्यन्तः । यथा, वाजसनेयसंहितायाम् ।
“२४ । ३० ॥ “मनुष्यराजाय मर्कटः शार्ङ्ग-
लाय रोहितः ॥” “एको रोहितः ऋष्यः शार्ङ्ग-
लाय ।” इति तद्वाच्ये मन्त्रीधरः । रोहितवर्ण-
विशिष्टे, त्रि । (यथा, ऋग्वेदे । १ । १०० । १६ ।
“रोहितः श्यावा सुमदं शुर्जलामोः ।”
“रोहितः रोहितवर्णा श्यावा श्यामवर्णा ।”
इति तद्वाच्ये सायणः ॥)

रोहितः, स्त्री, (रुह + “रुहवहियुधिभ्य इतिः ।”
उणा० १ । ६६ । इति इतिः ।) ऋगी ।
(“ऋष्यस्य ऋगस्य ऋगी रोहिदुच्यते । तथाच
महिनः क्षवे । गतं रोहिदूतां रिरमयिषु-
ऋष्यस्य वपुषा ।” इत्युज्जुलः । १ । ६६ ।) जना-
भेदः । इति मेदिनी । टे, १४७ ॥ (वङ्गवा ।
यथा, ऋग्वेदे । १ । १४ । १२ ।
“युक्ताह्वरुषी रथे हरितो देवा रोहितः ॥”
“दे देवामि रोहितः रोहिष्कन्दाभिधियास्वदीया
वङ्गवाः रथे युजुं युज योजय ।” इति तद्वाच्ये
सायणः ॥) रोहित्याभिर्बोधानि तन्मलेन हि
बीजानि प्ररोहन्तीति तर्थात् । नदी । इति
निघण्टुः । १ । १३ । १८ ॥ निगमेषु बहुवच-
नान्तत्वेन प्रायशः अवकात् बहुवचनान्तत्वम् ॥

रोहितं, स्त्री, (रुह + “रुहे रञ्ज को वा ।”
उणा० ३ । ६४ । इति इतन् ।) कुकुमम् ।
रक्तम् । ऋजुशक्रशरासनम् । इति मेदिनी ।
ते, १४५ ॥ (यथा, मनुः । १ । ३८ ।

“विद्युतोऽग्रनिमेषाश्च रोहितेन्द्रधनं च ।
उल्लानिर्घातकेतूश्च ज्योतींस्तुषावचानि च ॥”
रोहितः, पुं, (रोहितीति । रुह + “रुहे रञ्ज को
वा ।” उणा० ३ । ६४ । इति इतन् ।) मीन-
विशेषः । (यथाह कश्चित् ।
“ईलीयो जितपीयूषो वाचा वाचामगोचरः ।
रोहितो नो हितः प्रोक्तो महुरो महुरोः
प्रियः ॥”)

रोहितमन्त्रस्य अक्षरं गुणाश्च यथा,—

रोहित

“लज्जः शक्ती चेतश्चक्षु मन्त्रो
यः खेडोऽसौ लोहितो रक्तपङ्कतः ।
लोकां वक्ष्यं रोहितस्यापि मां
वातं हन्ति क्षिप्रमन्त्राति वीर्यम् ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥

अपि च ।

“रक्तोदरो रक्तसखो रक्ताक्षो रक्तपङ्कतः ।
लज्जपक्षो भस्वमेधो रोहितः कश्चितो बुधैः ॥
रोहितः सर्वमन्त्रानां वरो हृष्योऽर्हितानिजितः ।
कषाबाहुरसः स्वादुर्जातप्रो नातिपित्तजन्तु ॥
जह्वंजगुगतान् रोगान् ईश्यामोहितस्तुल्यकम् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

(तथाच ।

“वातप्रो नहि पित्तजह्वकरः श्यामोहितः
सर्वेश ॥”

इति हारीते प्रथमस्थाने एकादशोऽध्याये ॥
“शैवलाहारभोजित्वा स्त्र्यस्य च विवर्जनात् ।
रोहितो दीपनीयश्च लघुपाको महाबलः ॥”
इति चरके सूत्रस्थाने सप्तविंशोऽध्याये ॥

“कषायागुरसस्तीक्ष्णं श्लेष्मशैवालभोजनः ।
रोहितो मातहतहरो नात्यर्थं पित्तकोपकः ॥”

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ॥

स्वनामन्त्रातो हरिश्चन्द्रश्च वृषतेः पुनः । यथा
देवीभागवते । ७ । १५ । १५ ॥

“राजा पुत्रसखं दृष्ट्वा सुखमाप महत्तरम् ।
नामास्य रोहितश्चेति चकार विधिपूर्वकम् ॥”
अस्य विवरणम् तत्रैव द्रष्टव्यम् ॥) ऋगभेदः ।
रोहितकवचः । इति मेदिनी । ते, १४६ ॥
(रोहितीति पाठः । रोहितीकग्रन्थदर्शनात् ॥
यथा, सुश्रुते । ६ । १७ ।

“पलाशरोहितमधूकजा रसाः

चोद्विण युक्ता मरिचामिमिश्रिताः ॥”

अमिघोटकः । इति निघण्टुः । १ । १५ ॥
“रोहितं आरोहन्ति रथं वृद्धन्धादिवमिति
रोहितः ।” इति तत्र देवराजयजुषा । यथा,
ऋग्वेदे । १ । ६४ । १० ।

“यद्युक्था अरुवा रोहिता रथे ॥”
“रोहिता लोहितवर्णौ रोहित इत्यमेरुस्याख्या
रोहितीत्येति दर्शनात् रोहितेनत्वामिहैवतौ
गमयत्विति मन्त्रवर्णाच्च ॥” इति तद्वाच्ये सायणः ॥
रक्तवर्णः । रक्तवर्णविशिष्टे, त्रि । इत्यमरः ॥
(यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । १६ । १६ ।
“नमो रोहिताय क्षपतये दद्यात् पतये नमो
नमः ॥”)

रोहितकः, पुं, (रोहित एव । स्वार्थे कन् ।)
वृक्षविशेषः । रोहडा इति भाषा । तत्पर्यायः ।
रोही २ रोहशत्रुः ३ दाहिमपुष्पकः ४ ।
इत्यमरः । रोहीतकः ५ रोहितः ६ रोहिण्यः ७
कुशाख्याः ८ दाहिमपुष्पः ९ सहाप्रसूनः १०
कूटशास्त्राणि ११ विरोचनः १२ शास्त्र-
लिकः १३ अस्त्र गुणाः । ऋतुत्वम् । क्षिप्र-
त्वम् । कषायत्वम् । सुशीतत्वम् । क्षमिदोष-

रौच्यं

ब्रह्मजीवरक्तनेत्रामयापहलच । इति राज-
निर्घण्टः ॥ अपि च ।

“रौचितो लोहितो रौही लोही दाङ्गिम-
पुष्पकः ।

रौहीतकः श्रीहृषाती रच्यो रक्तप्रसादनः ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

अन्यथा ।

“रौहीतको यत्तु श्रीहृद्युक्तोदरहरः स्तुतः ॥”
इति राजवल्लभः ॥

(गणविशेषः । यथा, महाभारते । १।२५।१२।

“भद्रान् रौहितकांश्चिन्वाग्नेयान्नालवानपि ।
गयान् सन्धानं विनिर्जित्य नीतिलत् प्रहसन्निव ।
शशकान् ववनांश्चैव विजित्य स्तुतनन्दनः ॥”)

रौहिता, स्त्री, (रौहित + टाप् । “वर्णादनु-
दात्तात्तोपधातो नः ।” ४।१।१६ । इति
पाणिनी कौष् । तकारस्य नकारादेशश्च न ।)
रागादिना रक्तवर्णा । यथा,—

“रौहिणी रौहिता रक्ता लोहिनी लोहिता
च सा ।”

इति जटाधरः ॥

रौहिताभ्यः, पुं, (रौहितः अन्यो यस्य ।) अभ्यः ।
इत्यमरः ॥ हरिश्चन्द्रराजपुत्रः । इति मेदिनी ।
ते, ६९ ॥

रौहितका, स्त्री, (रौहितो वर्णोऽस्यस्या इति ।
रौहित + टन् ।) रागादिना रक्तवर्णा । इति
जटाधरः ॥

रौहितेयः, पुं, (रौहित एव । सार्धे ङः ।)
रौहितवृक्षः । यथा,—

“श्रीहारी रौहितेयः स्यात् रक्तपुष्पश्च
रौहितः ॥”

इति भरतधृतराजकोषः ॥

(विवरणमस्य रौहितकशब्दे ज्ञातव्यम् ॥)

रौही, [न] पुं, (अवयवं रौहतीति । रच् +
आवयस्कं णिनिः ।) रौहितकवृक्षः । (अस्य
पर्यायो यथा,—

“रौही रौहितकः श्रीहृषाचूर्णाङ्गिमपुष्पकः ॥”
इति वेद्यकरत्रमाणायाम् ॥

“रौहीतको रौहितको रौही दाङ्गिमपुष्पकः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

अन्यत्रुचः । वटवृक्षः । इति मेदिनी । ने,
१२० ॥

रौहीतकः, पुं, (रौहीत एव । सार्धे कन् ।)
रौहितकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा,
हृदयसंहितायाम् । ५४ । ६८ ।

“रौहितकस्य पञ्चादहिवासश्चेन्निभिः करै-
र्याम्बे ॥”

तथास्य पर्यायः ।

“रौहीतको रौहितको रौही दाङ्गिमपुष्पकः ।”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

रौच्यं, स्त्री, (रुचस्य भावः । रुच + ण्यञ् ।)
रुचता । रुचस्य भाव इत्यर्थे ऋप्रत्ययेन
निष्पन्नम् । तथा हि ।

रौद्रः

“तेन यद्रौच्यदोषं तेन यन्त्राङ्गं स्तुतम् ।
तेन त्वां आपयाम्यस्य जगन्मातरैर्मनिकाम् ॥”

इति दुर्गापूजायां महादमीमहानवम्योमंजा-
ज्ञानप्रकरणे देवीपुराणम् ॥ (तथा च ।

“ये रक्षा वातशमना भवन्ति यदि तेऽपि वै ।
रौच्यलाघवश्रेयानि न ते ह्यस्युः समीरणम् ॥”

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४० अध्यायः ॥

रौच्यः, पुं, (रुचैरपत्यमिति । रुचि + ण्यञ् ।)
मनुविशेषः । यथा,—

“रौच्यादयक्ष्णायोऽपि मनवः संप्रकीर्तिताः ।
रुचैः प्रजापतेः पुत्रो रौच्यो नाम भविष्यति ॥”

इति मातृङ् ६ अध्यायः ॥

तन्मन्त्रनरे देवादयो यथा,—

“त्रयोदशस्य पर्याये ये रौच्यस्य मनोः सुराः ।
समर्थोऽप्युपांश्चैव वदतो मे निशामय ॥

सुपञ्चाणः सुरास्तत्र सुकर्मोपक्षयापरे ।
सुशर्मापक्षया स्तुते समस्ता सुनिशाम ॥

महाबलो महावीर्योऽस्त्वामिन्द्रो दिवस्यति ।
भविष्यत्ययं समर्थोऽपि गदतो मे निशामय ॥

धृतिमानयश्चैव तत्त्वदर्शी निरनुसुक्तः ।
निर्लोहः सुतपाश्चाग्नौ निष्पकस्य च सप्तमः ॥

चित्रसेनो विचित्रश्च नववृत्तिर्भयो डटः ।
सुनेत्रः चतुर्विधश्च सुरतश्चैव तत्सुताः ॥”

इति मार्कण्डेयपुराणम् ॥

अन्यद्विवरणं रुचिप्रशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥ विस्व-
काष्ठदण्डः । तत्पर्यायः । वेणुः २ । इति हेम-
चन्द्रः ॥ (स्त्री, रौच्यस्येदमिति । ण्यञ् । मन्त्रनर-
विशेषः । यथा, मार्कण्डेये । १०० । ३६ ।

“ज्ञातिश्रेष्ठो गुणैर्युक्तो दत्तसार्वाङ्गिके श्रुते ।
निश्रुतयत्नरिक्त्वं रौच्यं श्रुत्वा नरोत्तमः ॥”)

रौट, ऋ नादरे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-सक०-सेट् ।) चतुर्दशखरी । ऋ, अर-
रौटन् । नादरोऽनादरः । रौटति खलं लोकः ।
इति दुर्गादासः ॥

रौड, ऋ अनादरे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-सक०-सेट् ।) ऋ, अरारौडन् । इति
दुर्गादासः ॥

रौद्रं, स्त्री, (रुद्रस्येदम् । रुद्र + ण्यञ् ।) शृङ्गा-
राद्यहरणान्तर्गतशेषरसः । तत्पर्यायः । उग्रम् २ ।
इत्यमरः ॥ हे क्रोधस्याश्रये । रुद्रो देवता यस्य
रौद्रम् । यदाह भरतः ।

“शृङ्गारो विष्णुदेवः स्याद्वासः प्रमथदेवतः ।
कवयो यमदेवः स्याद्भौरो रुद्राधिदेवतः ॥” इति

हे क्रोधस्याश्रये । उच्यते क्रुधा समवेति उग्रः ।
उच्यते समवायने नास्तीति रुक् निपातनाच्चस्य
गः । सन्वाभिभाविता रौद्रः । यथा, रावण-
चरितादि । एषु वीभत्सरौद्रं स्त्रीवै रूपमेहात्
अन्ये पुंसि वीभत्सरौद्रौ चेति पुंसिङ्गपाठ इह
युक्तः । इति भरतः ॥ * ॥ अपि च ।

अथ रौद्रः ।

“रौद्रः क्रोधस्याभिभावो रक्तो रुद्राधिदेवतः ।
आकलनं रिपुस्तत्र तच्छेदोद्दीपनं मतम् ॥

सुष्टिप्रहारैर्नितनविजितच्छेदावहारैश्चैव ।
संयामसंभ्रमाद्यैरस्योद्दीपनैश्च प्रौढा ॥

भूविभङ्गौष्ठनिर्देशबाहुस्योदगततर्जनाः ।
आत्मावदानकथनमायुधोत्प्रेषणानि च ।

अनुभावास्तथा स्नेहप्रसङ्गश्चान्यथाः ॥
उग्रतावेगरोमाश्चस्त्रेद्वेषपथो मदः ।

मोहाहर्षादयश्चात्र भावाः स्युर्बभिवारिणः ॥”
यथा,—

“स्तम्भमुमतं दृष्टं वा यैरिदं गुरु पातकं
मनुजपशुभिर्निर्मम्यादेर्भवद्भिन्नदायुधैः ।

नरकरिपुणा साह्रं तेषां सभौमकिरीटिना-
मयमहमहदमेरोमांसेः करोमि-दिशं वलिम् ॥”

अस्य युद्धवीराह्निदमाह ।
“रक्तास्थनेत्रता चात्र मेदिनी युद्धवीरतः ॥”

इति साहित्यदर्पणे ३ परिच्छेदः ॥
रौद्रः, पुं, (रुद्रस्यायमिति । रुद्र + ण्यञ् ।) रुच्य-
तेजः । तत्पर्यायः । शस्त्रैः २ । इति मेदिनी ।
रे, ८० ॥ प्रकाशः ३ द्योतः ४ आतपः ५ ।
इत्यमरः ॥ तस्य गुणाः ।

“आतपः कटुको रुचः स्त्रेदमहर्षाद्विषावहः ।
दाहवैवर्ण्यजननो नेत्ररोगप्रकोपकः ॥”

इति राजवल्लभः ॥ * ॥

सप्तर्षीना यथा,—
“जठरः पित्रलो रौद्रो घोरारुः कालसंज्ञितः ।
अग्निनामा हतो रौद्रः सप्त रौद्राः प्रकी-
र्तिताः ॥”

अन्यान्तरे सप्तमो रौद्रः प्राणदाहः ॥ तेषां
फलानि यथा,—

“पित्रलो रौद्रनामा च कालरूपः प्रजापत्यम् ।
स्पर्शने बहुरोगः स्यात् सर्वजीवसमुद्भवः ॥

जठरो रौद्रनामा च घोरध्वजश्च कारयेत् ।
ब्रणादिपित्तरोगश्च नानाक्षेपकरो वृषाम् ॥

अग्निनामा यदा वर्षे रौद्रो भवति नाश्या ।
उत्तापेन क्षितिं शुष्यन् नराणां रोगदो भवेत् ॥

रौद्रनामा महारौद्रो यत्राह्ने च भवेद्बुधम् ।
चित्तोद्वेगं ब्रह्मं कुप्यान्नानारोगसमन्वितम् ॥

घोरनामा महारौद्रो घोरध्वजश्च कारयेत् ।
उत्तापेन सदा दग्धं नानारोगसमन्वितम् ॥

कालनामा महारौद्र उत्तापे पीडनं सदा ।
नानारोगसमायुक्तं ब्रणादिककुलं भवेत् ॥”

इति ज्योतिषम् ॥

रुचविशेषः । इति मेदिनी । रे, ८० ॥ तद्विवरणं
स्त्रीवलिङ्गरौद्रशब्दे द्रष्टव्यम् । हेमन्त ऋतुः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ यमः । इति धरणिः ॥ (कालि-
केयः । यथा, महाभारते । १ । १३८ । १३ ।

“आग्नेयः क्षत्तिकापुत्रो रौद्रो माङ्गिय इक्षपि ।
शूयते भगवान् देवः सर्वदेवमयो गृहः ॥”)

रौद्रः, जि, (रुद्र + ण्यञ् ।) तीव्रः । (यथा, रुचि-
निश्चयव्याख्याने विजयरक्षितेन हरिविष्टोक्त-
स्वरवर्णनवचनमुक्तम् ।

“अवरक्षिपादक्षिप्रराः बह्वृजो नवकोचनः ।
भक्षप्रहरणो रौद्रः काजानकसमोपमः ॥”)

रौचः

भीषणः । इति मेदिनी । रे, ८० । (यथा, महा-
भारते । २ । ६४ । ५० ।

“तस्य ते तद्वचः श्रुत्वा रौचं लोमप्रवर्धकम् ।
प्रचक्रुर्वह्नी पूर्वा कुतस्त्वतो धृतराजुजम् ।”
ब्रह्मसंहिता च ।

रौचो, स्त्री, (रौच + ङीप् ।) चण्डो । इति मेदिनी ।
रे, ८० । ब्रह्मण्टा । इति राजनिर्घण्टः ।
ब्रह्मदेवकृतमहारौचो माया महारौचोनाम्नी
चासृष्टा च । यथा,—

“एक एव महादेवो ब्रह्मसंख्यौ महान्धे ।
व च माया महारौचो रौचो विषयस्य ह ।
सा माया ब्रह्म भीमा सर्वदेवप्रमोहिनी ।
तथा तु मोहिता देवाः सद्यो निर्वा तु भेजिरे ।
देवो च विशिखेनाम्नी तं देवं समताडयत् ।
तथा तु ताडितं तस्य देवस्य शुभलोचने ।
चर्मसुखे उभे सत्यं पृथग्भूते बभूवतुः ।
दरोक्षु दानवेन्द्रस्य चर्मसुखे ललाटयतः ।
अपहृत्य हरेर्देवो चासृष्टा तेन साभवत् ।
सर्वभूतमहारौचो या देवी परमेश्वरी ।
संहारिणी तु या चैव कालराशिः प्रकीर्तिता ॥”
इति वाराहे विशक्तिमाहात्म्यम् ।

रौचं, स्त्री, (रूचमेव । अच् ।) रूचम् । इति
राजनिर्घण्टः । (यथा, माघे । ४ । ६७ ।
“दृष्टवन्निर्माणां पतिते घनतिमिरसुवि
ज्योतिषि रौचमितिषु पुरः प्रतिफलति
सुहुः ॥”)

तत्परं यथा,—

“मध्याह्नं गुरुताम्रं करेणा मासिकं रश्मि ।
धमना भवेन्नौघं सुवर्णकरं प्रदधु ॥”

इति गारुड १८८ अध्यायः ।

(औषधादिषु अस्थानामे यद्वातं तद्वातं यथा,—
“सुवर्णमथवा रौचं नतं यच्च न लभ्यते ।
तत्र कान्तेन कर्माणि भिषक् कुर्याद्विचक्षणः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।

तद्विष्टे, जि । यथा, भागवते । १ । २५ । १४ ।
“सर्वरौच्ययस्यैः प्रदग्नेः सकृन्नां सर्वतो यष्टेः ॥”)

रौचं, स्त्री, (रमायां लवणाकारं भवम् । रमा +
अच् ।) शास्त्ररिजवम् । इत्यमरटीकायां
रामायणम् ।

रौचं, स्त्री, शास्त्ररिजवम् । तत्पर्यायः । वसु-
कम् २ । इत्यमरः । “रमा नाम नदी लवणा-
कारः तत्र भव रौचकम् । पृथे कादिति णः ।
रौचं ततः स्त्रीकः रौचकम् ॥” इति तट्टीकायां
भरतः । (पर्यायोऽस्य यथा,—

“शास्त्ररौचं कथितं गुहास्यं रौचकमथा ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)

रौचलवम्, स्त्री, (रौचं लवणमिति ।) शास्त्ररि-
जवम् । इति रत्नमाला ।

रौचः, पुं, (ब्रह्मण्यविशेषस्तस्यायमिति । ब्रह् +
अच् ।) नरकविशेषः । घोरः । इति मेदिनी ।
वे, ४६ । आलस्य विवरणं यथा,—

“रौचं ब्रह्मण्यो तु नाति मचावृत्तो नरः ।

रौचो

तस्य स्वरूपं वदतो रौचस्य निशामय ।

योजनानां सङ्ख्ये रे रौचो हि प्रमादतः ।

चातुर्मात्रप्रमाणं तु तत्र चर्चं सुदुस्तरम् ।

तत्राज्ञारचयो येन कृतं तद्वरवीर्यमम् ।

जावज्यतातितीक्ष्णं तापिताम्बरभूमिना ।

तन्मध्यं पापकर्माणां विसृजन्ति यमाशुगाः ।

स ह्यहमानस्तीक्ष्णं वज्रिना तेन धावति ।

पदे पदे च पादोऽस्य शीघ्रं ते जायते पुनः ।

अहोरात्रोद्धरणं पादस्यासं स गच्छति ।

एवं सङ्ख्यं विस्तीर्णं योजनानां विसृज्यते ॥”

इति मार्कण्डेयपुराणे पितापुत्रसंवादानामा-
ध्यायः । (तथाच देवीभागवते । ८ । २२ । ८१ ।

“एतन्महाहमिति यो भूतलोके च केवलम् ।

पुण्याति प्रवृत्तं स्त्रीयकुटुम्बं कायं लम्पटः ।

एतद्विहाय चात्रैव खाशुभेन पतेदिह ।

रौचं नाम नरके सर्वसत्त्वभयावहे ।

इह लोकेऽसुना ये तु हिंसिता जन्तवः पुरा ।

त एव ररवो भूत्वा परत्र पौड्यन्ति तम् ।

तस्माद्रौचमिच्छातुः पुराणज्ञा मनिषिणः ।

रुचः सर्पादपि क्रूरो जनुवक्तः पुरातनैः ॥”)

रौचः, जि, चण्डलः । धर्मः । घोरः । इति शब्द-
रत्नावली । (रौचमृगस्यैवमिति । अच् । नृग-
सम्बन्धिनि च । यथा, मनुः । २ । ४१ ।
“कार्यरौचववास्तानि चर्माणि त्र्यक्षचारिणः ।
वसौरमाशुपूर्वेण प्राण्यन्तौमाविकानि च ॥”)

रौचिट्, [च] पुं, रौचिनृगः । यथा । “स
एव रौचिषो मध्ये चरतीति भवभूतिः ।” इत्य
मरटीकायां भरतः ।

रौचिणं, स्त्री, (रौचिमेव । स्त्री अच् ।)
दिनस्य नवमसुहृन्तः । यथा । अत्र पूर्वार्धे
आहमभिधाय रौचिणं न लङ्घयेद्विद्यभि-
धानेन पूर्वार्धेऽप्यहस्य सङ्गवात् परो रौचिण-
पर्यन्तगौणपूर्वार्धकालः प्रतीयते । तेन रौचिणं
पूर्वार्धेऽप्यहस्य गौणकालत्वोत्तरार्धविधेः अप-
राध्याहस्य पूर्वार्धविधिरित्यवगम्यते ततश्च
पूर्वार्धेने सङ्गवात् परं रौचिणपर्यन्तं तिथि-
कामे परदिने सुहृन्तश्चमात्रे तत्तिथिकामे
पूर्वार्धेने आहम् । रौचिणान्तरूपगौणपूर्वार्ध-
काभात् न परदिने तथालाभावात् । उभय-
दिने सङ्गवलाभे परदिने शुद्धपक्षे तिथिराज्ञा
इति वचनात् । रौचिणं दिवसस्य नवम
सुहृन्तस्य ज्योतिषोक्तरोचिणीदेवतत्वात्
रौचिणत्वमिति । इति आहृतत्वम् ।

रौचिः, पुं, (ब्रह् + इन् । स्त्री अच् ।)
चण्डनद्रव्यः । इति चिकित्साशेषः ।

रौचिख्यं, स्त्री, मरकतमणिः । इति राज-
निर्घण्टः ।

रौचिख्यः, पुं, (रौचिण्या अपत्यमिति । रौचिणी
+ “शुभादिभ्यश्च ।” ४ । १ । २३ । इति ङ् ।)
वसुदेवः । (यथा, महाभारते । १ । १६९ । १६ ।

“तत्रोपविष्टं पृथुदीर्घबाहुं
इदं ज्ञानः बहुरौचिख्यः ॥”)

रौ

बुधयज्ञः । इत्यमरः । (पुत्रवोत्तमस्योत्तमपञ्च-
काव्यतमः । यथा, तोयतत्त्वे ।

“मार्कण्डेये वटे लब्धे रौचिख्ये महोरधौ ।

इन्द्रतुल्यवरः आत्मा पुनर्जन्म न विद्यते ॥”)

रौचिख्यः, जि, (रौचिण्या अपत्यमिति । रौचिणी
+ ङ् ।) गोवत्सः । इति मेदिनी । वे, १२७ ।

रौचिषं, स्त्री, (रौचितीति । रुच् + “रहेर्ह्रस्वः ।”
उवा० १ । ४८ । इति टिप् । रुचिष धातोः ।)

कतृखम् । इत्यमरः । रौचिषत्वम् । इति
राजनिर्घण्टः । तन्नामगुणाः ।

“कतृखं रौचिषं देवजगं सौगन्धिकं तथा ।
भूतीकं धाम पौरखं धामकं भूपगन्धिकम् ॥
रौचिषं तुवरं तित्तं कटुपाकं यपोहत ।
तुल्यव्याधिपितासमृत्तकासकपञ्चरान् ॥”

इति भावप्रकाशः । ॥

अन्यत् कतृखशब्दे प्रत्ययम् ।
रौचिषः, पुं, (रुच् + टिप् । रुचिष धातोः ।)
नृगविशेषः । इत्यमरः । रौचिषत्वम् । इत्य-
जयपालः ।

रौचिषी, स्त्री, (रौचिष + ङीप् ।) नृगी ।
दूम्बा । इति संक्षिप्तसारोदादिहतिः ।

रौचिषी, स्त्री, (रौचिष + ङीप् ।) नृगी ।
दूम्बा । इति संक्षिप्तसारोदादिहतिः ।

रौचिषी, स्त्री, (रौचिष + ङीप् ।) नृगी ।
दूम्बा । इति संक्षिप्तसारोदादिहतिः ।

रौचिषी, स्त्री, (रौचिष + ङीप् ।) नृगी ।
दूम्बा । इति संक्षिप्तसारोदादिहतिः ।

रौचिषी, स्त्री, (रौचिष + ङीप् ।) नृगी ।
दूम्बा । इति संक्षिप्तसारोदादिहतिः ।

रौचिषी, स्त्री, (रौचिष + ङीप् ।) नृगी ।
दूम्बा । इति संक्षिप्तसारोदादिहतिः ।

रौचिषी, स्त्री, (रौचिष + ङीप् ।) नृगी ।
दूम्बा । इति संक्षिप्तसारोदादिहतिः ।

रौचिषी, स्त्री, (रौचिष + ङीप् ।) नृगी ।
दूम्बा । इति संक्षिप्तसारोदादिहतिः ।

रौचिषी, स्त्री, (रौचिष + ङीप् ।) नृगी ।
दूम्बा । इति संक्षिप्तसारोदादिहतिः ।

रौचिषी, स्त्री, (रौचिष + ङीप् ।) नृगी ।
दूम्बा । इति संक्षिप्तसारोदादिहतिः ।

रौचिषी, स्त्री, (रौचिष + ङीप् ।) नृगी ।
दूम्बा । इति संक्षिप्तसारोदादिहतिः ।

रौचिषी, स्त्री, (रौचिष + ङीप् ।) नृगी ।
दूम्बा । इति संक्षिप्तसारोदादिहतिः ।

रौचिषी, स्त्री, (रौचिष + ङीप् ।) नृगी ।
दूम्बा । इति संक्षिप्तसारोदादिहतिः ।

रौचिषी, स्त्री, (रौचिष + ङीप् ।) नृगी ।
दूम्बा । इति संक्षिप्तसारोदादिहतिः ।

रौचिषी, स्त्री, (रौचिष + ङीप् ।) नृगी ।
दूम्बा । इति संक्षिप्तसारोदादिहतिः ।

रौचिषी, स्त्री, (रौचिष + ङीप् ।) नृगी ।
दूम्बा । इति संक्षिप्तसारोदादिहतिः ।

रौचिषी, स्त्री, (रौचिष + ङीप् ।) नृगी ।
दूम्बा । इति संक्षिप्तसारोदादिहतिः ।

रौचिषी, स्त्री, (रौचिष + ङीप् ।) नृगी ।
दूम्बा । इति संक्षिप्तसारोदादिहतिः ।

रौचिषी, स्त्री, (रौचिष + ङीप् ।) नृगी ।
दूम्बा । इति संक्षिप्तसारोदादिहतिः ।

रौचिषी, स्त्री, (रौचिष + ङीप् ।) नृगी ।
दूम्बा । इति संक्षिप्तसारोदादिहतिः ।

रौचिषी, स्त्री, (रौचिष + ङीप् ।) नृगी ।
दूम्बा । इति संक्षिप्तसारोदादिहतिः ।

रौचिषी, स्त्री, (रौचिष + ङीप् ।) नृगी ।
दूम्बा । इति संक्षिप्तसारोदादिहतिः ।

रौचिषी, स्त्री, (रौचिष + ङीप् ।) नृगी ।
दूम्बा । इति संक्षिप्तसारोदादिहतिः ।

रौचिषी, स्त्री, (रौचिष + ङीप् ।) नृगी ।
दूम्बा । इति संक्षिप्तसारोदादिहतिः ।

रौचिषी, स्त्री, (रौचिष + ङीप् ।) नृगी ।
दूम्बा । इति संक्षिप्तसारोदादिहतिः ।

लक्षणाः

खड्गो वादोऽन्तर्देवो जवन् वादोपतिः ।
शिक्षा वायो क्रिया माता भामिनी कामिनी
प्रिया ॥

ज्वालनी वेगिनी नादः प्रवृत्तः शोषको हरिः ।
विष्णोः मन्त्री वली चेतो मेरुगिरिः कला रसः ॥”

इति नागात्मशास्त्रम् ॥

(अनुवन्धविशेषः । यथा, कविकल्पद्रुमे ।
“दिवाद्यो द्यादादिकः ।” एतेन अद् लौ
भक्ष्ये लुगद्वयोऽपः । अति इति । ह्रस्वः-
प्राप्तोक्तो लघुसंज्ञको गद्यविशेषः । इति
ह्रस्वोमञ्जरी)

जं, जौ, (लौघतेऽनेति । लौ + अभिधानातिरूप-
परैऽपि जः ।) पृथ्वीचम् । इति तन्मम् ॥

जः, पुं, (जातीति । जा + जच् ।) इन्द्रः । इति
मेदिनी । जे, १ ॥

जक, क खाद आपने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) खादो रघो-
यादान् । क, जाकवति मोदकं वाजकः ।
इति दुर्गादायः ॥

जकचः, पुं, जकुचवचः । इति शब्दरत्नावली ॥

जकुचः, पुं, (जक्यते इति । जक खादे + बाहु-
लकाडुचः ।) वृक्षविशेषः । जेहुया इति
माहार इति च भाषा । तत्पर्यायः । लिङ्गचः २
शालः ३ कवायो ४ इन्द्रवल्कलः ५ जहुः ६
काश्यः ७ मूरः ८ खल्लसन्धः ९ । अस्य गुणाः ।
तिक्तारसम् । कषायत्वम् । उष्णत्वम् । लघु-
त्वम् । कण्ठदोषहरत्वम् । दाहित्वम् । मल-
संमहदायकत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ ३ ॥
अपि च ।

“जकुचः सुदपनघो लिङ्गचो जहुःरिषिपि ।

आमं जकुचमुष्णं गुडं विरम्भलक्षणा ॥

मधुरश्च तथाज्ज्वल दोषजितपरक्तस्तु ।

शुक्राग्निनाशनश्चापि मेघयोरहितं स्मृतम् ॥

सुपकं तप्तु मधुरमन्त्रं चानिलमित्तस्तु ।

कफवृद्धिकरं खण्डं हृद्यं विरम्भकञ्च तत् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥ ३ ॥

अन्वयः ।

“जकुचं गुडं विरम्भं खादन् रक्तपित्तकम् ।

श्लेष्मकारि समीरघ्नस्तु शुक्राग्निनाशनम् ॥”

इति वैद्यकम् ॥

जक्तकः, पुं, (रक्तेन रक्तवर्णेन कायतीति । के +
कः । रस्य लत्वम् ।) अजक्तकः । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (यथा, गो० रामायणे । १२।६०।१६ ।

“प्रज्जया जक्तकरसप्रख्यौ तद्रसवर्णितौ ।

तथैव रंजतुस्तस्याश्चरगौ पद्मवर्णसौ ॥”)

जीर्णवस्त्रखड्गम् । नेकड़ा इति भाषा । तत्-
पर्यायः । कर्पटः २ । इत्यमरः ॥ नक्तकः ३ ।

इति भरतः ॥ ३ मलिनत्वादितुल्यजीर्णवस्त्रखड्गे

नेकड़ा इति ख्याते । जक्तकाद्यर्थं वस्त्रमात्रे

इति केचित् । पटोऽङ्गी कर्पटः शाटः खिन्न-
प्रोतलक्षणाः । इति रभसः ॥ जकते जीने-

राखाद्यर्थे अङ्गभूयते जक्तः रक्तं जक क खाद

लक्षणाः

आपने पुष्टीं जिर्मेति विभाषितत्वात् न जिः
कर्मणि क्तः ततः स्वार्थे कः क्तकोऽन्तःस्थादिः ।
अप्यते स अक्तं अक्तं अन्तोः क्तः न अक्तं कं
सुखं यस्मादिति त्रिपदवृत्तौ हौ मनीषादित्वात्
अक्तस्य पूर्वलोपे नक्तकस्तवर्गपञ्चमादिरपि ।
इति तट्टीकायां भरतः ॥

जक्तकम्मा, [न] पुं, (लक्तं रक्तवर्णं करोतीति ।
ल + मनिन् ।) रक्तवर्णलोभः । इति शब्द-
चक्रिका ॥

जक्त, क ज दर्शने । अङ्गे । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(चुरा०-उभ०-सक०-सेट् ।) क ज, जक्तयति

जक्तयते घटं लोकः । पश्यति चिह्नयुक्तं करोती-
त्यर्थो वा । इति दुर्गादायः ॥

जक्तं, जौ, (जक्तयतीति । जक्त + जच् ।) व्याजः ।
प्ररथम् । इति मेदिनी । ध, २३ ॥ (यथा,
मधुः । ७ । ५४ ।

“मौलान् शास्त्रविदः मूरान् लब्धजान्
कुजोद्गतान् ।
सचिवान् सम चादौ वा प्रकुर्वीत परीचि-
तान् ॥”)

जक्तं, जौ, जौ, (जक्तयतीति । जक्त + जच् ।)

दशायुतसंख्या । इति मेदिनी । ध, २३ ॥ जाक
इति भाषा । (यथा, कथासरित्सागरे । ४३।१०८ ।

“तस्योकादशभिर्मन्त्रैः सहायातेऽतस्तस्य हि ।
जक्तमभ्यधिकं देव वर्णते वरवाजिनाम् ॥”)

जक्तकं, जौ, (जक्तयतीति । जक्त + क्तल् ।)

जक्तयति यत् । यथा । जक्तं वाम जक्तयति ।
“यादृशाथस्य सम्बन्धवति शक्तस्तु यद्भवत् ।

तत्र तज्जक्तं नाम तज्जक्तविभुरं यदि ॥”

यादृशाथसम्बन्धवति यन्नाम सङ्कितं तदेव
तादृशाथं जक्तं यदि तादृशाथं शक्तिमत्त्वं

भवेत् । सैन्धवाद्यस्तु शब्दाः तुरगादिसम्ब-
न्धिन जवनादाविव तुरगादावपि शक्ता एव ।

गङ्गाद्यस्तु तीरादावसङ्केतितः तत्सम्बन्धि-
नीरादिशक्तत्वेन यद्गीता एव तीराद्यन्वयं बोध-

यन्ति तत्र जक्तका एव । अपि च । तदेव
विधजक्त्याववाजक्तकं नामापि जहन्-

स्वार्थादिभेदादनेकविधमित्यर्थः स्यादेतदयदि
तीरादिजक्तकतया गङ्गादिपदस्य ज्ञानं तीरा-

द्युभवे भवेत्तुस्तदोक्तक्रमेण जक्तकाणां
विभागो न त्वेदं हि । तीराद्यन्वयबोधं प्रति

तीरादिशक्तत्वेनैव पदज्ञानस्य जायतेन हेतु-
तया जक्तकायामनुभावकत्वात् गुरुणा मयौ

श्रेयं सुश्रेष्ठित्वादौ शक्येन दृष्टनादिनेव गङ्गायां
घोष इत्यादौ जक्तितेन तीरादिना साहचर्य-

यद्गीतासंसर्गकस्यैव सम्प्रत्ययाधियत्वात्त्वयबोध-
प्रवृत्त्यादिति चेन्न । प्रज्जयाथर्विष्णुस्यैव प्रत्य-

यार्थस्य धर्मोऽन्तरेऽन्वयवृत्त्युत्पन्नतया तीराद्य-
विशेषितस्य सुवर्णधियत्वादिर्घोषादावन्वयबोधा-

योगात् । न च शक्तत्वेन पदस्य स्वसाकाङ्क्ष-
पदान्तरोपस्थाप्यार्थान्वितस्वार्थधर्मिकान्वय-

बोधं प्रति हेतुत्वादन्यवृत्तौ स्वार्थस्य प्रवेशः ।

लक्षणाः

कुन्ताः प्रविशन्तीत्यादौ लक्ष्यस्य कुलधरादेर-
न्वयविशेषत्वाद्युपपत्तेः । कुमतिः पशुरित्यादौ
लक्षाद्यर्थोऽस्मिन्प्राप्त्यवबोधस्याप्यनुभावकत्वाच्च ।
तस्मात् शक्तिरिव भक्तिरपि ज्ञानमनुभावकं भव-
त्येव कौन्त्यावच्छेदकस्य चङ्कोचाच्च न अस्मि-
न्चारः । इति शब्दशक्तिप्रकाशिका ॥

लक्ष्यं, जौ, (लक्ष्यतेऽनेनेति । लक्ष + लृट् ।
यदा, “लक्षेरट् च ।” उवा० १ । ७ । इति

नप्रत्ययस्तस्याङागमश्च ।) चिह्नम् । (यथा,
रघुः । १० । ६ ।

“अथादिपो भविष्यन्त्याः कार्यसिद्धेर्हि लक्ष-
कम् ॥”)

नाम । इति मेदिनी । जे, ७५ ॥ लक्ष्यते ज्ञावते-
ऽनेनेति लक्ष्यम् । तद्विविधम् । इतरमेदाह-

मापकम् । व्यवहारप्रयोजकञ्च । इति व्याख-
मतम् । याकरयमतं तु ।

“लक्षितसमासागमभिधानं नियामकम् ।
लक्ष्यत्वमभिधानां तदभिधानस्यचकम् ॥”

इति वोपदेवः ॥

(लक्ष्यलक्ष्यम् । “समानासमावजातीयो
यवच्छेदो लक्ष्यार्थः ।” इति सांख्यतत्त्वकौतु-

द्याम् । ५ । सुखदुःखलक्ष्यं यथा, मनु । ३।१६० ।
“सर्वं परवर्णं दुःखं सर्वमात्मवर्णं सुखम् ।

एतद्विद्यात् समासेन लक्ष्यं सुखदुःखयोः ।”)
दर्शनम् । इति लक्ष्यत्वात्तदर्थदर्शनात् ॥

लक्ष्यः, पुं, (लक्ष + “लक्षेरट् च ।” उवा० १ । ७ ।
इति नक्तस्याङागमश्च । लक्ष्यमन्वयस्येति अच्

वा ।) सौमित्रिः । यथा, हरिवंशे । ४१ । १२६ ।
“लक्ष्याहुगतो यच्च सर्वभूतहिते रतः ।

चतुर्दश वने तप्ता तपो वर्षाणि रोचयः ॥”)
सारसपत्नी । इति शब्दरत्नावली ॥

लक्षणा, जौ, (लक्ष्य + टाप् ।) सारणी । इति
मेदिनी । जे, ७५ ॥ जंघी । इति सिद्धान्त-

कौस्तुभासुखादिहतिः । (अक्षरोविशेषः । यथा,
महाभारते । १ । १२३ । ५६ ।

“अम्बिका लक्षणा देवा देवी रत्ना मनोरमा ॥”)
शृङ्गसम्बन्धः । यथा,—

“लक्षणा शृङ्गसम्बन्धस्तान्मयाद्युपपत्तितः ॥”

इति भाषापरिच्छेदः ॥

गङ्गायां घोष इत्यादौ गङ्गापदस्य शृङ्गार्थे
प्रवाहत्वे घोषस्यान्वयाद्युपपत्तिस्तान्मयाद्युप-

पत्तिर्या यत्र प्रतिसंख्यते तत्र लक्ष्यत्वा
तीरस्य बोधः । सा च शृङ्गसम्बन्धरूपा । तथा

हि प्रवाहत्वे प्रवाहार्थसम्बन्धस्य तीरे यद्गी-
तत्वात्तीरस्य स्मरणं ततः शब्दबोधः । इति

सिद्धान्तसुक्तावली ॥ ३ ॥ अपि च ।
“जहन्स्वार्थाजहन्स्वार्थानिस्तुष्टाद्युक्तिका-

दिक्ताः ।

लक्ष्यं विविधास्ताभिर्लक्षकं स्यादनेकधा ॥”

काचित्लक्षणा शृङ्गादितिरूपेण बोधकतया
जहन्स्वार्थेत्युच्यते । यथा तीरत्वादिना गङ्गादि-

पदस्य । काचित्लक्षणासोभवदतिना शृङ्ग-

लक्षकः

खड्गो नादोऽन्तर्देवो लक्ष्मं वादधीपतिः ।
शिक्षा बाधो क्रिया माता भामिनी कामिनी
प्रिया ॥

ज्वालिनी वेगिनी नादः प्रमुखाः शोषणी हरिः ।
विश्राममन्त्री बली चेतो मेरुगिरिः कला रसः ॥

इति नागतलक्षणाख्यम् ॥

(अनुवन्धविशेषः । यथा, कविकल्पद्रुमे ।
“दिवातो यादादिकः ।” एतेन अद् लौ
भक्ष्ये लुगद्वयोऽपः । अस्ति इति । ह्रस्वः-
शास्त्रोक्तो लघुसंज्ञको गद्यविशेषः । इति
ह्रस्वोमञ्जरी ॥)

लं, ली, (लीयतेऽनेति । ली + अभिधानातिरूप-
पदेऽपि लः ।) एष्टीवीचम् । इति तन्मम् ॥

लः, पुं, (जातीति । ला + ल्यप् ।) इत्यः । इति
मेदिनी । खे, १ ॥

लक, क खाद आपने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) खादो रघो-
पादान् । क, लाकयति मोदकं वाजकः ।

इति दुर्गादासः ॥

लकचः, पुं, लकुचद्वयः । इति शब्दरत्नावली ॥

लकुचः, पुं, (लक्यते इति । लक खादे + बाहु-
लकादुचः ।) उचविशेषः । जेहूया इति
मादार इति च भाषा । तत्पर्यायः । लिकुचः २
शालः ३ कपायी ४ उद्वल्ललः ५ उहुः ६
काष्ठीः ७ मूरः = खल्लसन्धः ८ । अथ गुणाः ।
तिक्तारक्तम् । कषायत्वम् । उष्णत्वम् । लघु-
त्वम् । कण्टरीवहरत्वम् । दाहित्वम् । मल-
संमहदायकत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥
अपि च ।

“लकुचः लघुपत्रो लिकुचो बहुविधः ।

आमं लकुचसुखं गुरु विरम्भलक्षणा ॥

मधुरश्च तथा लघु दोषजितपरलक्षत् ॥

शुक्राग्निनाशनश्चापि मेघयोरहितं स्मृतम् ॥

सुपक्वं तनु मधुरममं चानिलपित्तकम् ॥

कफवृद्धिकरं रुच्यं हृद्यं विरम्भकञ्च तम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥ * ॥

अन्वयः ।

“लकुचं गुरु विरम्भ खादकं रक्तपित्तकम् ।

श्लेष्मकारि समीरघ्नसुखं शुक्राग्निनाशनम् ॥”

इति वैद्यकम् ॥

लक्तकः, पुं, (रक्तेन रक्तवर्णेन कायतीति । के +
कः । रस्य लत्वम् ।) अलक्तकः । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (यथा, गो० रामायणे १२।६०।१६ ।

“प्रकृष्या लक्तकरसप्रस्थौ तप्तसर्वर्जितौ ।

तथैव रेजुस्तस्याचरन्तौ पद्मवर्चसौ ॥”)

लीयवन्धखलम् । नेकडा इति भाषा । तत्-
पर्यायः । कपटः २ । इत्यमरः ॥ नक्तकः ३ ।

इति भरतः ॥ इ मलिनत्वादितुल्यलीयवन्धखल्ले
नेकडा इति ख्याति । लक्तकादृक् वल्लमात्रे

इति केचित् ॥ पटोऽली कपटः शाटः सिन्धु-
प्रोतलक्तकाः । इति रभसः ॥ लक्यते लीने-
राखाद्यैः अनुभूयते लक्तः रक्त लक क खाद ।

लक्षकं

आपने पुभ्यो निर्मेति विभावितत्वात् न निः-
कर्मैक लक्षः ततः स्वार्थे कः लक्तकोऽन्तःखादिः ।
अन्यते स यत्तं यत्तं अनुजोः क्तः न यत्तं कं
सुखं यस्मादिति निपदबहुव्रीहौ मनीषादिस्वात्
यत्तस्य पूर्वलोपे नक्तकस्तवर्गपञ्चमादिरपि ।
इति तट्टीकायां भरतः ॥

लक्तकम्मा, [न] पुं, (लक्तं रक्तवर्णं करोतीति ।
ल + मनिन् ।) रक्तवर्णलोभः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

लक्ष, क न दर्शने । अङ्गे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(चुरा०-उभ०-सक०-सेट् ।) क न, लक्षयति

लक्षयते घटं लोकः । पश्यति चिह्नयुक्तं करोती-
त्यर्थो वा । इति दुर्गादासः ॥

लक्षं, ली, (लक्षयतीति । लक्ष + ल्यप् ।) व्याजः ।
शरयम् । इति मेदिनी । खे, २३ ॥ (यथा,
मनुः । ७।५४ ।

“मौलान् शास्त्रविदः शूरान् लक्षलक्षान्

कुलोद्गतान् ।

सचिवान् सप्त चाष्टौ वा प्रकुर्वीत परीचि-
तान् ॥”)

लक्षं, ली, ली, (लक्षयतीति । लक्ष + ल्यप् ।)

दद्यायुतसंख्या । इति मेदिनी । खे, २३ ॥ लाक

इति भाषा । (यथा, कथासरित्सागरे ४३।१०६ ।

“तल्लोकादशभिर्मित्रैः सहायातेऽतस्य हि ।

लक्षसम्यधिकं देव वर्णते वरवाजनाम् ॥”)

लक्षकं, ली, (लक्षयतीति । लक्ष + ल्यप् ।)

लक्षयति यत् । यथा । लक्षकं नाम लक्षयति ।

“यादृशार्थस्य सम्बन्धवति शक्त्यु यज्ञवत् ।

तत्र तल्लक्षकं नाम तल्लक्षितविधुरं यदि ॥”

यादृशार्थसम्बन्धवति यन्नाम सङ्केतितं तदेव

तादृशार्थं लक्षकं यदि तादृशार्थं शक्तिमत्त्वं

भवेत् । सैखवाद्यस्तु शब्दाः तुरगादिसम्ब-
न्धिन लवणादाविव तुरगाद्वावपि शक्ता एव ।

गङ्गादयस्तु तीरादावसङ्केतिताः तत्सम्बन्धि-

नीरादिशक्त्येव यद्गीता एव तीरादत्यर्थं बोध-

यन्ति तत्र लक्षका एव । अपि च । तदेव

विधनलक्षणावत्त्वाल्लक्षकं नामापि जहत्-

स्वार्थादिभेदादनेकविधमित्यर्थः स्यादेतदयदि

तीरादिनलक्षकतया गङ्गादिपदस्य ज्ञानं तीरा-

दयुग्ममे भवेत्तुस्तदोक्तक्रमेण लक्षकाणां

विभागो न खेतदस्ति । तीरादत्यर्थबोधं प्रति

तीरादिशक्त्येव पदज्ञानस्य लाघवेन हेतु-

तया लक्षकाणामनुभावकत्वात् गुरुणामप्यौ

श्रेयं स्पष्टेदित्यादौ शक्येन दृष्टनादिनेव गङ्गायां

घोष इत्यादौ लक्षितेन तीरादिना साहच-
य्यगीतासंसर्गकस्यैव सप्रत्ययाधियत्वात्त्वयबोध-

प्रविष्टत्वादिति चेन्न । प्रत्ययार्थवच्छिन्नस्यैव प्रत्य-

यार्थस्य धर्माग्नारेऽन्वयबुद्धिर्न्यूनतया तीराद-

विशेषितस्य सुवर्थाधियत्वादेर्वादावन्वयबोधा-

योगात् । न च शक्त्यैव पदस्य स्वयाकाङ्क्ष-

पदान्तरोपस्थाप्यार्थान्विनिरासार्थमिहान्वय-

बोधं प्रति हेतुत्वादन्वयबुद्धौ लक्षार्थस्य प्रवेशः ।

लक्षणा

कुलाः प्रविशन्तीत्यादौ लक्षणाः कुलधरादेर-
न्वयविशेषात्वाद्युपपत्तेः । कुलमतिः पञ्चरत्नार्थं
लक्षार्थयोर्मिथोऽन्वयबोधस्याप्यनुभविष्यताम् ।
तस्मात् शक्तिरिव भक्तिरपि ज्ञानमनुभावकं भ-
त्येव कौयतावच्छेदकस्य सङ्कोचाच्च न भवि-
चारः । इति शब्दशक्तिप्रकाशिका ॥

लक्ष्यं, ली, (लक्ष्यतेऽनेनेति । लक्ष + ल्युट् ।
यदा, “लक्षेरट् च ।” उभा० १ । ७ । इति

नप्रत्ययस्तस्याङागमश्च ।) चिह्नम् । (यथा,
रघुः । १० । ६ ।

“अथाक्षेपो भविष्यन्त्याः कार्यसिद्धिर्हे लक्ष-
्यम् ॥”)

काम । इति मेदिनी । खे, ७५ ॥ लक्ष्यते ज्ञायते-
ऽनेनेति लक्ष्यम् । तद्विविधम् । इतरमेदाङ्क-

मापकम् । व्यवहारप्रयोजकम् । इति व्याव-
मतम् । आकरयन्मते तु ।

“लक्षितसमासानामभिधानं नियामकम् ।
लक्ष्यत्वनिश्चयानां तदभिधानस्यकम् ॥”

इति बोपदेवः ॥

(लक्ष्यलक्ष्यम् । “समानासमानजातोयो
यवच्छेदो लक्ष्यार्थः ।” इति सांख्यतत्त्वकौमु-

द्याम् । ५ । सुखदुःखलक्ष्यं यथा, मनु । ४।१६० ।

“सर्वं परवर्षं दुःखं सर्वमात्मवशं सुखम् ।

एतद्विदुः समातेन लक्ष्यं सुखदुःखयोः ॥”)

दर्शनम् । इति लक्षधाल्यदर्शनात् ॥

लक्ष्यः, पुं, (लक्ष + “लक्षेरट् च ।” उभा० १ । ७ ।

इति नक्तस्याङागमश्च । लक्ष्यमन्वयस्तीति अच्

वा ।) सीमितिः । यथा, हरिवंश । ४१ । १९६ ।

“लक्षणाहुगतो यच्च सर्वभूतहिते रतः ।

चतुर्दश वने तप्ता तपो वर्धाणि राचवः ॥”)

सारसपत्नी । इति शब्दरत्नावली ॥

लक्षणा, ली, (लक्ष्य + टाप् ।) सारसी । इति

मेदिनी । खे, ७५ ॥ लक्ष्मी । इति सिद्धान्त-

कौमुद्यामुदाहरतिः । (अक्षरोविशेषः । यथा,
महाभारते । १ । १२३ । ५६ ।

“अम्बिका लक्षणा देवी रम्भा मनीरमा ॥”)

शक्यसम्बन्धः । यथा,—

“लक्षणा शक्यसम्बन्धस्तान्पर्यायानुपपत्तितः ॥”

इति भाषापरिच्छेदः ॥

गङ्गायां घोष इत्यादौ गङ्गापदस्य शक्यार्थं

प्रवाहरूपे घोषस्यान्वयाद्युपपत्तितान्पर्यायानुप-

पत्तिर्या यत्र प्रतिसन्धीयते तत्र लक्षणाया

तीरस्य बोधः । सा च शक्यसम्बन्धक्या । तथा

हि प्रवाहरूपशक्यार्थसम्बन्धस्य तीरे यद्गी-

तत्वात्तीरस्य स्मरणं ततः शब्दबोधः । इति

सिद्धान्तमुक्तावली ॥ * ॥ अपि च ।

“जहत्स्वार्थान् जहत्स्वार्थान् निरुद्धाधुविका-

दिकाः ।

लक्षणां विविधास्तभिर्लक्षकं स्यादनेकधा ॥”

काचित् लक्षणा शक्याहतिरूपेण बोधकतया

जहत्स्वार्थेषु पतति । यथा तीरत्वादिना गङ्गादि-

पदस्य । काचित् शक्यलक्षणीमयहतिना शक्य-

[illegible]

लक्ष्मणा

पुष्पलीभावनपुष्पा । उदाहरणं यथा,—

“यद्भूतं तद्भूतं यद्भूतान्दपि वा भूयात् ।

यद्भवतु तद्भवतु वा विफलस्तत्र गोपनीयायः ॥”

इति रसमञ्जरी ॥

लक्ष्म, [न] स्त्री, (लक्षयत्यनेन लक्ष्यते इति वा ।
लक्ष + मनिन् ।) चिह्नम् । (यथा, प्राकृतले
१ अङ्के ।

“सरसिजमनुविहं शैवकेनापि रम्यं

मनिलमपि हिमांशोर्लक्ष्म लक्ष्मीं तनोति ।

इयमधिकमनोहा वस्तुकेनापि तन्वी

किमिव हि मधुराणां मङ्गलं नाल्लोनाम् ॥”)

प्रधानम् । इत्यमरः । १ । १ । १२४ ॥

लक्ष्मणं, स्त्री, चिह्नम् । इति शब्दरत्नावली ॥

(यथा, माथे । ६ । ११ ।

“अथ लक्ष्मणाशुगतकान्तवपु-

जैलधिं विलज्ज्य शशिदाशरथिः ।

परिवारितः परितः लक्ष्मणो-

क्तिमिरौचराक्षसकुलं विभिदे ॥”)

नाम । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (लक्ष्मीरस्य-

स्थितिः लक्ष्मी + पामादित्वात् । लक्ष्मणा अस्तेति

गवस्तुकेनात्वं बोध्यम् ।) श्रीविशिष्टे, वि । इति

मेदिनी । छि, ७५ ॥

लक्ष्मणः, पुं, (लक्ष्मणमस्यस्येति । अर्थाच्चादि-

त्वाद्च् ।) सारथः । इति हेमचन्द्रः ॥ श्रीराम-

भ्राता । इति मेदिनी । छि, ७६ ॥ (यथा,

अध्यात्मरामायणे । १ । १ । ४५ ।

“भरणाङ्गरतो नाम लक्ष्मणं लक्ष्मणान्वितम् ।

शुक्लं शुक्लान्तरमेवं गुरुरभावन ॥”)

स च जेतायुगे अयोध्यायां सुमित्रागर्भे दश-

रथाप्यातः । इन्द्रजिह्वायं तस्य तत्तुर्दशवर्ष-

पर्यन्तं आहारनिद्रादिरहितत्वं यथा,—

“एकदा रघुनाथश्च सीतया लक्ष्मणेन च ।

स्नातः सरसि तपस्वी रम्ये पञ्चवटीतटे ।

उवाच सीतां हेमन्ते जलं सुखादु निर्मलम् ।

तथात्रचञ्जनं रम्यं सर्वं वस्तु सुशीतलम् ॥

पञ्चवर्षं चयनं चक्षुः सीतायै प्रददौ पुरः ।

ततो ददौ लक्ष्मणाय पञ्चादशवर्षं स्वयं प्रभुः ॥

लक्ष्मणस्तु यद्वीत्वा च नेव भुङ्क्ते फलं जलम् ।

मेघनादवधार्थं च सीतोद्धारकारणात् ॥

निद्रां न याति नो भुङ्क्ते वर्षाणाञ्च चतुर्दश ।

स एव पुत्रो योगी तद्वन्द्यो रावणात्मजः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णकवचके ११५ अध्यायः ॥

लक्ष्मणप्रसूः, स्त्री, (लक्ष्मणस्य प्रसूजनी ।)

सुमित्रा । इति शब्दरत्नावली ॥

लक्ष्मणा, स्त्री, (लक्ष्मणमस्यस्या इति । अर्था-

च्चादित्वात् अच् । टाप् ।) चेतकशुद्धकारी ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ सारथी । ओवधिभेदः ।

इति मेदिनी । ७६ । शेषस्तु लक्ष्मणाकन्द इति

नाम्ना स्नातः । तस्याः पण्यायः । पुत्रकन्दा २

पुत्रदा ३ नार्मिनी ४ नागाङ्गा ५ नामपत्नी ६

तुलिनो, ७ मन्त्रिका ८ असविन्दुच्छदा ९

पुच्छदा १० अस्त्रा गुहाः । मधुरलम् । शीतलम् ।

१६६

लक्ष्मीः

स्त्रीबन्धननाशित्वम् । रसायनकरत्वम् । बन्ध-

त्वम् । अक्षिपशमनत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

अपि च ।

“पुत्रकाकाररक्ताक्षत्रिभुजभिर्जाङ्गिता सदा ।

लक्ष्मणा पुत्रजननी वस्तुगत्याल्लतिर्भवेत् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥ ३ ॥

(मन्नाधिपतिकन्या । यथा, भागवते । १० ।

५८ । ५७ ।

“सुताञ्च मन्नाधिपतेर्लक्ष्मणा लक्ष्मणैवताम् ।

स्वयंवरे जहारेकः स सुपथः सुधामिव ॥”)

दुर्व्योधनकन्या । सा तु श्रीकृष्णपुत्रेण साध्वेन

विवाहिता । इति महाभारतम् ॥ (यथा,

भागवते । १० । ६८ । १ ।

“दुर्व्योधनसुतां राजन् लक्ष्मणां समितिञ्जयः ।

स्वयंवरेष्वामहर्तुं साध्वी जाम्बवतीसुतः ॥”)

लक्ष्मीः, स्त्री, (लक्षयति पश्यति उद्द्योगिनमिति ।

लक्षि + “लक्ष्मिंश्च” च ।) उणा० ३ । १६० । इति

ईप्रत्ययो सुङ्गमसञ्च ।) विष्णुपत्नी । तत्पण्यायः ।

पञ्चाक्षया २ पद्मा ३ कमला ४ श्रीः ५ हरि-

प्रिया ६ इन्दिरा ७ लोकमाता ८ मा ९

श्रीराक्षितनया १० रमा ११ । इत्यमरः ॥

जलधिया १२ भागवती १३ । इति शब्दरत्ना-

वली ॥ हरिवक्त्रा १४ दुग्धाक्षितनया १५

श्रीरवागरसुता १६ । इति कविकल्पलता ॥ ७ ॥

अथ लक्ष्मीमन्त्राः ।

“वानं वक्षिसमाकृष्टं वामनेन्दुसंयुतम् ।

वीजमेतत् त्रियः प्रोक्तं सर्वकामफलप्रदम् ॥” ७ ॥

अस्य पूजाप्रयोगः । प्रातःकृत्वादिपीठन्यासान्तं

कर्म विधाय कृतपद्मस्य पूर्वोदितेश्वरेषु मध्ये च

पीठशक्तीः पीठमनुच न्यसेत् । ॐ विभूत्यै

नमः । एवं उभये कान्धे खट्वे कीर्त्तौ समये

खट्वे उतखट्वे खट्वे । ततः श्रीकमलासनाय

नमः । इत्यासनं विन्यस्य लक्ष्मादिन्यासं कुर्यात् ।

शिरसि भृगुहृदये नमः सुखे निरुहृदये नमः ।

हृदि त्रिये देवतायै नमः । ततः कराङ्गन्यासौ

कुर्यात् । आं अङ्गुष्ठाभ्यां नमः । श्रीं तर्जनीभ्यां

स्वाहा । मूं मध्यमाभ्यां वषट् । इत्यादि ।

एव आं हृदयाय नमः इत्यादिना च न्यसेत् ।

तथा च निबन्धे ।

“अङ्गानि दीर्घयुक्तेन रमाजीनेन कल्पयेत् ।”

ततो ध्यायन् ।

“कान्ध्या काचनसन्निभा हिमगिरिप्रख्ये-

चतुर्भिर्गजे-

र्हसोत्तुप्रहिरस्त्रयान्तचटैराविष्मन्ता

भ्रियम् ।

विष्मन्तां वरमजयुग्ममभयं हृष्टीः किरीटो-

ज्ज्वा

चौमावहवित्तविविक्तजितां वन्देऽरविन्द-

क्षिताम् ॥”

एवं ध्यात्वा मानसैः संपूज्य शङ्खघ्रापनं कुर्यात् ।

ततः पीठपूर्वा विधाया केसरेषु मध्ये च विभू-

त्वादिपीठमन्त्रपूर्वा विधाया पुनर्ध्यात्वा आवा-

लक्ष्मीः

हनादिपञ्चपुष्पाङ्गलिदानपर्यन्तं विधाया आवा-

रखपूजामारभेत् । अष्टादिनेश्वरेषु मध्ये हृष्टु

च आं हृदयाय नमः । इत्यादिना संपूज्य दिग्-

द्वेषु पूर्वोदितेषु ॐ वासुदेवाय नमः । एवं वषट्-

वेद्याय प्रत्युत्थाय अग्निरुहाय । विदिग्द्वेषु ॐ

दमकाय ॐ सज्जिताय ॐ गुग्गुलुके ॐ कुच-

यटकाय । ततो देया दक्षिण्ये ॐ शङ्खनिधये

नमः । एवं वसुधारायै । वामे ॐ पद्मनिधये

वसुमत्यै । पत्रायेषु पूर्वोदितेषु ॐ वक्राक्ष्यै नमः ।

एवं विमलायै कमलायै वनमालिकायै विभी-

षिकायै शाङ्ग्यै वसुमालिकायै । तद्विदिग्द्वेषु

दीन् वक्रादीन् पूजयेत् । ततो धूपारविष-

र्जनानं कर्म समापयेत् । अस्य पुरश्चरं

हादशलक्षणपः । तथा च ।

“भानुलक्षं जपेन्नम्रं दीक्षितो विजितेन्द्रियः ।

तत्तद्वसञ्च कुहुयात् कमलेमधुराङ्गुतेः ।

जपान्ते कुहुयात्कन्यां तिलैर्वा मधुराङ्गुतेः ।

विल्लैः फलेष्वैव कुहुयात्तिलैर्वा साधकोत्तमः ॥

वाग्भवं वनिता विष्णोर्माया मकरकेतनः ।

चतुर्ध्वजात्मको मन्त्रचतुर्वर्गफलप्रदः ॥”

वाग्भवं ऐं । विष्णुवनिता श्रीं । माया ह्रीं ।

मकरकेतनः स्त्रीं । अस्य पूजादिकं पूर्ववद्-

बोध्यम् । तथा च ।

“रमायाः कल्पिते पीठे तद्विधानेन पूजयेत् ।

कुर्व्यात् प्रयोगान् तत्रस्थाननेन साधकोत्तमः ।

निधिभिः संचते निजं स्वर्तमहिम्नप्रसिद्धैः ॥”

ध्याने तु विशेषः ।

“मातृकप्रतिभप्रभा हिमनिभैस्तुङ्गेक्षुर्भिर्गजे-

र्हस्योत्तरजकुम्भसज्जितैराविष्मन्तां सदा ।

हस्ताब्जैर्वरदानमस्तुजयुगाभीतीर्दधानां हरेः

कान्तां काङ्क्षितपारिजातजलिकां वन्दे सरोजा-

सनाम् ॥”

अस्य पुरश्चरं हादशलक्षणपः । तथा च ।

“भानुलक्षं हविष्याशी जपेन्नम्रं सरोवरेः ।

कुहुयादवधेः पुष्पैस्तद्वसं चितेन्द्रियः ॥”

मन्त्रान्तरम् । नमः कमलान्ते वासिन्धे ठङ्ग-

मिति प्रोक्तो दशाक्षरः । तथा च निबन्धे ।

“दीर्घां यादिविषमालो नञ्चा भानुज्येस्वर ।

वान्तिसिन्धे प्रिया वक्ष्मेभुः प्रोक्तो दशाक्षरः ॥”

“दीर्घां नकारः । यादिसं । नञ्चा कः ।

भानुर्मः । वसुन्वरा लः । वान्तिसिन्धे वासिन्धे ।

वक्षिप्रिया स्वाहा । अस्य पूजाप्रयोगः । पूर्व-

वत् पीठमन्त्रं विन्यस्य लक्ष्मादिन्यासं

कुर्यात् । शिरसि दक्षहृदये नमः । सुखे

विराट्कन्दे नमः । हृदि त्रिये देवतायै नमः ।

तथा च शारदायाम् ।

“अविदेक्षो विराट्कन्दो देवता श्रीः प्रकी

र्णिता ॥”

ततः कराङ्गन्यासौ । ॐ देवे नमोऽङ्गुष्ठाभ्यां

नमः । ॐ पद्मिन्धे वसुसर्जनीभ्यां स्वाहा ।

ॐ विष्णुपद्मे नमो मध्यमाभ्यां वषट् ।

ॐ वरदायै नमोऽनामिकाभ्यां हुं ।

लक्ष्मीः

ॐ कमलरूपायै नमः कनिष्ठायां षड् । एवं
हृदयादिषु । ॐ देव्यै नमो हृदयाय नमः
इत्यादि । तथा च निबन्धे ।
“देव्यै हृदयमास्थानं पद्मिने शिर ईरितम् ।
विष्णुपत्न्यै शिखा प्रोक्ता वरदायै तनुच्छदम् ।
अस्य कमलरूपायै नमोऽन्ताः प्रखवादिकाः ॥”
ततो ध्यानम् ।

“आसीना सरसीरुद्रे स्मितमुखी वृक्षाब्ज-
विभ्रती

हानं पद्मयुगाभये च वपुधा सौदामिनी-
सन्निभा ।

सुक्ताहारविराजमानपृथुलोत्पलनोद्गायिणी
पायाहः कमला कटाक्षविभवेरानन्दयन्ती
हरिम् ॥”

सुखं ध्याता मानसैः संपूज्य शङ्कस्यापनं
लब्ध्वा पूर्वोक्तपीठशक्तिसहितपीठमन्त्राणां पूजां
विधायाः पूनर्धात्वावाहनादिपञ्चपुण्यान्निदान-
पञ्चमन्त्रं विधायावरणपूजामारभेत् । अस्यादि-
चतुष्क दिक्षु च ॐ देव्यै नमो हृदयाय नमः ।
ॐ पद्मिने नमः शिरसे स्वाहा । ॐ विष्णु-
पत्न्यै नमः शिखायै वषट् । ॐ वरदायै नमः
कवचाय हुम् । ॐ कमलरूपायै नमोऽन्त्याय
षट् । ततः पूर्वोक्तदिक्षु पूर्ववत् वलाक्यादि
पूजयेत् । तद्दर्शित्वादीन् वस्त्रादीन् पूजयेत् ।
ततो धूपादिविसर्जनान्तं कर्म समापयेत् ।
अस्य पुरश्चरणं दशलक्षणम् । तथा च ।
“दशलक्षं जपेन्नमस्तं मन्त्रविद्विज्जितेन्द्रियः ।
दशांशं जुहुयान्मन्त्री मधुराक्तेः सरोरुहैः ॥”
अथ लक्ष्मीस्तोत्रम् ।

ईश्वर उवाच ।

“जैलोक्यपूजिते देवि । कमले विष्णुवल्लभे ।
यथा त्वं सुखिरा लब्धे तथा भव मयि स्थिरा ॥
ईश्वरी कमला लक्ष्मीश्चला भूतिहरिप्रिया ।
पद्मा पद्मालया सस्यतुष्टिः श्रीः पद्मधारिणी ॥
हादृष्टैतानि नामानि लक्ष्मीं संपूज्य यः पठेत् ॥
स्थिरा लक्ष्मीर्भवेत् तस्य पुत्रदारादिभिः सह ॥”
इति तन्त्रसारः ॥

विष्णुपुराणोक्तलक्ष्मीस्तोत्रं तत्रैव १ अंशे
८ अध्याये द्रष्टव्यम् ॥ ॥ अथ लक्ष्मीपूजा-
निरूपणम् । यथा, स्कन्दपुराणे ।

“पौषे चैके तथा भाद्रे पूजयेयुः श्रियः श्रियम् ।
सिंहे धनुषि मीने च स्थिते सप्ततुरङ्गमे ॥
प्रत्न्यत् पूजयेत्तुष्टीं शुक्लपत्रे गुरोर्दिने ।
नापराह्णे न रात्रौ च नास्ति न चाहस्यश्रि ॥
हादृष्टाश्चैव गन्दायाः रिक्तायाश्च निरंशकं ।
अयोदश्यां तथादृष्ट्यां कमलां नैव पूजयेत् ॥
न पूजयेत् शनी भौसे न बुधे नैव भागवे ।
पूजयेत्तुष्टीरोवारे चाप्राप्तिं रविषोमयोः ॥
गुरुवारे हि पूर्वा च यत्नेन यदि लभ्यते ।
तत्र पूज्या तु कमला धनपुत्रविवर्द्धिनी ॥
न जुम्बाद् प्रथमे मासि नैव जुम्बाद्विसर्जनम् ।
न चण्डाद् वाद्वेत्तत्र नैव अष्टौ प्रदापयेत् ॥

१८७

लक्ष्मीः

पौषे च दशमी शक्ता चैके पञ्चमी तथा ।
नभस्ये पूर्वमाश्रया गुरुवारे विशेषतः ॥
आहुकं घान्तसम्पत्तं नानाभरणभूषितम् ।
सुगन्धिसुगन्धयुक्तं शुक्लपत्रे प्रपूजयेत् ॥
पौषे तु पिष्टकं दद्यात् परमात्मन्य चैके ।
पिष्टकं परमात्मन्य नभस्ये तु विशेषतः ॥
गुरुवारसमायुक्ता नभस्ये पूर्वमा शुभा ।
कमलां पूजयेत्तत्र पुनर्जन्म न विद्यते ॥
एकेन कमलेनैव कमलां पूजयेद् यदि ।
इह लोके सुखं प्राप्य परत्र केशवं व्रजेत् ॥
प्राङ्मुखी पूजयेत्तुष्टीं पश्चिमान्नसंस्थिताम् ।
गन्धपुष्पधूपदीपनेत्रेद्यादुपचारकैः ॥
गन्धहारेतिमन्त्रेण गन्धनावाहयेद्देवी ।
श्रिये जात इति दाभ्यां पुष्पैरावाहयेत्ततः ॥”
ततो ध्यानम् ।

“हिरण्यवर्णा हरिणी सुवर्णरजतसज्जम् ।
चन्द्रा हरिणस्यो लक्ष्मीं जातवेदसमावहाम् ॥
गौरवर्णान्तु द्विभुजां सितपद्मोपरिस्थिताम् ।
विष्णोश्चन्द्रः स्थलस्याश्च जगत्तोभाप्रकाशिनौम् ॥
ध्यायेदादां सदा देवीं पूजाकाले विशेषतः ।
ततः पूजादिकं कुर्यात् श्रीं लक्ष्मीं नम इत्युवा ॥
लक्ष्मीः पद्मालया पद्मा कमला श्रीर्धृतिः चमा ।
तुष्टिः पुष्टिस्तथा कान्तिर्महा विद्या रमा मृतिः ॥
हरिप्रिया तथा विष्णोः प्रिया नारायणस्य च ।
एताभिः सप्तदशभिर्लक्ष्मीर्बोजादिनाश्चयेत् ॥
लक्ष्मीनारायणाभ्याश्च नमोऽन्तेन प्रपूजयेत् ।
धिवर्णश्च कुबेरश्च पूजयेत्तदनन्तरम् ॥”
लक्ष्मीचरित्रम् ।

“न लक्ष्म्यपत्ते रिक्तायां दशमीहादृशीयु च ।
अवगादिचतुर्दशे लक्ष्मीपूजा न कारयेत् ॥”
इति कालचक्रिका ॥

दीपान्तितामावस्थायी लक्ष्मीपूजाविधिर्यथा,—
“सुखाराधिते भानौ अमावास्यां नाराधियः ।
आत्मा देवान् पिष्टान् भक्त्या संपूज्या च प्रणम्य च ॥
लब्ध्वा तु पार्वणश्राद्धं दधिनीरगुडादिभिः ।
ततोऽपराह्णसमये चोषयेन्नगरे वृषः ।
लक्ष्मीः संपूज्यतां लोकाः उल्काभिश्चाभिवेष्टा-
ताम् ॥

अमावास्या यदा रात्रौ दिवाभागे चतुर्दशी ।
पूजनीया तदा लक्ष्मीर्विज्ञेया सुखराधिका ॥
अमावास्या यदा देवाः कार्तिके मासि केश-
वान् ॥

अभयं प्राप्य सुप्ताश्च जीरोदाकं वसानुवृ ॥
लक्ष्मीर्देवभयात्कृता सुखं सुप्तामुजोदरे ।
चतुर्गुणसहस्रान्नं त्रया स्वपित पञ्चले ॥
अतोऽत्र विधिवत् कार्या मनुजैः सुखसुप्रिया ।
दिवा तत्र न भोक्तव्यं नैव वातातुराण्यनाम् ॥
प्रदोषसमये लक्ष्मीं पूजयित्वा यथाक्रमम् ।
दीपत्रयास्तथा कार्या भक्त्या देवयज्ञेऽपि ॥
चतुर्थाष्टमशानेषु नदीपर्वतसाधुषु ।
हृत्पद्मे गोष्ठे च त्वरेण यज्ञेषु च ॥
बन्धैः पुष्पैः शोभितवाः क्रयविक्रयभूमयः ॥

लक्ष्मीः

दीपमाजापदिक्षि प्रदोषे तद्वन्नरम् ॥
त्राक्षकान् भोजयित्वाही विभज्य च पुंसिचि-
तान् ।

अलङ्कृतेन भोक्तव्यं नवपञ्चोपशोभिना ।
जिग्मेमुग्धेऽभिदग्धे च बान्धवेभ्यस्तकैः सह ॥”
अथ लक्ष्मीपूजायां पुण्यदानकाले ।
“नमस्ते सर्वदेवानां वरदासि हरिप्रिये ।
सु गतिस्तत्प्रपन्नानां सा मे भूयात्त्वदर्शनात् ॥”
लक्ष्मीं नम इत्यनेन वारचन्यं पूजयेत् ।
“सुखरात्र्यां प्रदोषे तु कुबेरं पूजयान्ति ये ॥”
इति रुद्रधरश्चतां कुबेरमपि पूजयन्ति ।
“धनदाय नमस्तुभ्यं नधिपद्माधिपाय च ।
भवन्तु त्वत्प्रसादात् धनधान्यादिसम्पदः ॥”
इति पठित्वा कुबेराय नम इति चिः पूजयेत् ।
ततो देवयज्ञादिषु दीपान् दद्यात् । तत्र
मन्त्रः ।

“असिञ्चोती रविञ्चोतिस्तन्मन्त्रोतिस्तये च ।
उत्तमः सर्वञ्चोतीनां दीपोऽयं प्रतिगृह्यताम् ॥”
ततो ब्राह्मणाश्च बन्धूश्च भोजयित्वा स्वयं सुखा
सुखं सुप्ता प्रकृष्वे भविष्योक्तं कर्त्तुं कुर्यात् ।
तथा,—

“सुखरात्रेरयः काले प्रदोषोऽज्जलितानये ।
बन्धून्मन्त्रवन्धून् च वाचा जुगलयाचयेत् ॥
प्रदोषवन्दनं काव्यं लक्ष्मीमङ्गलदेवतं ।
गोरीचनान्तश्चैव दद्यादङ्गुलं सर्वतः ॥”
लक्ष्मीपूजामन्त्रः ।
“विष्णुरूपस्य भाव्यासि पद्मे पद्मालये शुभे ।
महालक्ष्मि नमस्तुभ्यं सुखरात्रिं कुर्वन् मे ॥
वर्षाकाले महाघोरे यन्मया दुष्कृतं कृतम् ।
सुखरात्रिप्रभातेऽद्य तस्मै लक्ष्मीर्घोषेत् ॥
या रात्रिः सर्वभूतानां या च देवैश्च वस्थिता ।
संवत्सरप्रिया या च सा समास्तु सुमङ्गला ॥
माता त्वं सर्वभूतानां देवानां हृदि सन्मवा ।
आस्थाता भूतये देवि सुखरात्रि नमोऽस्तु
ते ॥”

लक्ष्मीं नम इति चिः पूजयेत् । इति तिथ्यादि-
तत्त्वम् ॥ ॥ तस्या उपाख्यानं यथा,—
नारद उवाच ।

“श्रीलक्ष्म्यास्तनश्चैव निर्गुणस्य निराकृतिः ।
सावित्रीयमसंवादे नृत्तं सुनिर्मलं यशः ॥
तद्गुणोत्कीर्णनं सर्वं मङ्गलानाञ्च मङ्गलम् ।
अधुना श्रोतुमिच्छामि लक्ष्मीपूजाख्यानमेव च ॥
केनादौ पूजिता सापि किम्भूता केन वा पुरा ।
तद्गुणोत्कीर्णनं सर्वं वद वेदविदांवर ॥

श्रीनारायण उवाच ।

खट्वाही पुरा ब्रह्मन् लक्ष्म्यस्य परमात्मनः ।
देवी भूमाश्रयस्मृता बभूव राक्षसकले ॥
अतोऽवसुन्दरी रामा अयोधपरिमङ्गला ।
यथा हादृष्टवर्णीया शङ्कतु सुखरयौवना ॥
अतस्तस्य कवकांभा सुखदृष्ट्या मनोजरा ।
शरत्पार्वत्यकोटीरुप्रभाप्रच्छादितानना ॥
शरत्पार्वत्यापद्मानी शोभाभीजनकोचना ॥

लक्ष्मीः

सा च देवी दिवा भूता सचक्षेदेवरेण्डया ।
 समस्तपेक्ष सर्वेन तेजसा वयसा लिखा ।
 यशसा वाससा सत्त्वा भूवर्जिन गुह्येन च ।
 क्षितिग वीर्यतेजैव वयसा गमनेन च ।
 मधुरेण सुरेणैव नयेनाहुनयेन च ।
 तन्नामांशो महालक्ष्मीर्हृत्पद्मांशश्च राधिका ।
 राधादौ वरयामास हितुं च परात्परम् ।
 महालक्ष्मीश्च तत्पञ्चाशकमेव कमनीयकम् ।
 लक्ष्मणादौरेवैव दिवाकूपी बभूव ह ।
 हृत्पद्मांशश्च हितुं च वामांशश्च चतुर्भुजः ।
 चतुर्भुजाय हितुं च महालक्ष्मीं ददौ पुरा ।
 लक्ष्मते दधति विभं चित्तपट्टा यथाविशम् ।
 देवीषु या च महती महालक्ष्मीश्च सा
 स्मृता ।
 हितुं च राधिकाकान्ती लक्ष्मीकान्तचतुर्भुजः ।
 शुद्धसत्त्वस्वरूपे गोपेर्गोपीभिरावृतः ।
 चतुर्भुजश्च वैकुण्ठं प्रययौ प्रशया सह ।
 सर्वान्शं समो हौ तौ लक्ष्मणारायणौ परौ ।
 महालक्ष्मीश्च योगिन नानाकृपा बभूव सा ।
 वैकुण्ठे च महालक्ष्मीः परिपूर्वतमा रमा ।
 शुद्धसत्त्वस्वरूपा च सर्वसौभाग्यसंयुता ।
 प्रेम्णा सा च प्रधाना च सर्वान्तरमयीषु च ।
 सर्वे च सर्वलक्ष्मीश्च शक्तसम्पत्स्वरूपिणी ।
 पातालेशु च सर्वेषु राजलक्ष्मीश्च राजसु ।
 यज्ञलक्ष्मीश्च वैष्णवे यज्ञिणी च कर्मांशया ।
 सम्पत्स्वरूपा यज्ञिणी सर्वमङ्गलमङ्गला ।
 गर्वा प्रकः सा सुरभी दक्षिणा यज्ञकामिनी ।
 श्रीरोहचिन्मुक्ता सा श्रीरूपा पद्मिनीषु च ।
 श्रीभास्वरूपा चण्डे च सूर्यमङ्गलमङ्गिता ।
 विभूवर्जिषु रजिषु पक्षिषु च लक्ष्मिषु च ।
 हृषिषु रूपमयीषु दिव्यलीषु यक्षिषु च ।
 सर्वश्रेष्ठेषु वक्षिषु स्थानेषु संस्तुतेषु च ।
 प्रतिमासु च देवानां मङ्गलेषु चटेषु च ।
 मासिकेषु च सुक्तासु मासिकेषु च मनोहरा ।
 मन्त्रीषु च चौरिषु चौरिषु चन्दनेषु च ।
 हस्तशास्त्रासु रत्नासु नवमेधेषु वस्तुषु ।
 वैकुण्ठे पूजिता सादौ देवी नारायणी च ।
 द्वितीये ब्रह्मणा भक्ता तृतीये शङ्करेण च ।
 विष्णुना पूजिता सा च श्रीरोदे भारती तुने ।
 सायम्भवेन महाना मानवेनैव सर्वतः ।
 कामीनैश्च सुनीनैश्च सद्भिश्च यज्ञिभिर्भवे ।
 गन्धर्वाद्यैश्च नामाद्यैः पातालेशु च पूजिता ।
 सुक्ताह्व्या भाद्रपदे कृता पूजा च ब्रह्मणा ।
 भक्ता च पञ्चपयन्तं चित्तु लोकेषु नारद ।
 वैष्णवे पौषे च भाद्र च पुण्ये मङ्गलवासरे ।
 विष्णुना निमित्ता पूजा चित्तु लोकेषु भक्तिः ।
 वर्षान्ते पौषसंक्रान्त्या मेघामावाह्य प्रपूज्ये ।
 महर्ष्यां पूजयामास सा भूता भुवनत्रये ।
 राजिन्नेश्च पूजिता सा मङ्गलेनैव मङ्गला ।
 केशरेश्वरेण नीलेन नलेन सुवलेन च ।
 भुवनेश्वरपादेन शक्रेश्वर वलिना तथा ।
 कश्यपेन च दक्षेण कर्मेन विषयता ।

लक्ष्मीः

प्रियव्रतेन चक्षेव कुक्षेरेणैव वायुना ।
 यमेन वज्रिना चैव वरुणीनैव पूजिता ।
 एवं सर्वत्र सर्वेश्वर वन्दिता पूजिता सदा ।
 सर्वेश्वर्याधिदेवी सा सर्वसम्पत्स्वरूपिणी ।
 अपि च ।
 नारद उवाच ।
 “नारायणप्रिया सा च वरा वैकुण्ठवाहिनी ।
 वैकुण्ठाधिष्ठाहृदेवी महालक्ष्मीः सनातनी ।
 कथं बभूव सा देवी पृथिव्यां सिन्धुकनका ।
 किं तद्भूतानां कृपणं सर्वं पूजाविधिरुतः ।
 पुरा केन स्तुतादौ सा तन्नां व्याख्यातुमर्हसि ।
 श्रीनारायण उवाच ।
 पुरा दुर्वाससः शपात् भट्टश्रीश्च पुरन्दरः ।
 बभूव देवसंघश्च मर्त्यलोकाश्च नारद ।
 लक्ष्मीः स्वर्गादिकं तन्नां कृता परमदुःखिता ।
 गत्वा लीना च वैकुण्ठे महालक्ष्मीश्च नारद ।
 तदा शोकाद्ययुर्दवा दुःखितश्च ब्रह्मणः सभाम् ।
 ब्रह्मणश्च पुरस्कृत्य ययुर्वैकुण्ठमेव च ।
 वैकुण्ठे शरणापन्ना देवा नारायणे परे ।
 अतीवदेव्युक्ताश्च शुक्लकण्ठीष्ठतानुकाः ।
 तदा लक्ष्मीश्च कनया पुरा नारायणाश्रया ।
 बभूव सिन्धुकन्या सा शक्तसम्पत्स्वरूपिणी ।
 तथा मथित्वा श्रीरोहं देवा देवगणैः सह ।
 संप्रापुश्च वरं लक्ष्म्या ददृशुस्त्वाश्च तत्र हि ।
 सुरादिभ्यो वरं दत्त्वा वरमालाश्च विष्णवे ।
 ददौ प्रसन्नवदना तृता श्रीरोहशायिने ।
 देवाणां यत्पुरस्कृतं राण्यं प्रापुश्च तद्वरात् ।
 तां सम्पत्तयं च सम्भूय सर्वत्र च निरापदः ।
 इति ब्रह्मवैवर्ते प्रज्ञातिखण्डे १५।३१ अध्यायौ ।
 लक्ष्म्या अगम्ययुष्माकं यथा,—
 “यं यं वदो गुरुर्देवो माता तातश्च बान्धवः ।
 अतिथिः पित्रलोकाश्च न यामि तस्य मन्दिरम् ।
 मिथ्यावादी च यः शस्त्रमास्तीति वाचकः
 सदा ।
 सत्त्वहीनश्च दुःश्रीलो न गेहं तस्य धान्यहम् ।
 सत्त्वहीनः स्वायत्तहारी मिथ्यावात्सल्यप्रदायकः ।
 विद्यासन्नः कृतघ्नो यो न यामि तस्य मन्दिरम् ।
 चिन्तायसो भययस्तः शत्रुयसोऽतिपातकी ।
 अन्धयसोऽतिहृष्टा न गेहं यामि पापिनाम् ।
 दीक्षाहीनश्च शोकात्तो मन्दरीः स्त्रीजितः
 सदा ।
 पुंश्लोपतिपुत्रौ यौ तद्गेहं नैव धान्यहम् ।
 पुंश्लान्नश्चावौरासं यो मुहूर्ते कामतः सदा ।
 मृदास्रभोजी तद्दानी तद्गेहं नैव धान्यहम् ।
 यो दुर्वाक कलहाविष्टः कलिः शस्त्रद्वालये ।
 स्त्री प्रधाना यश्चैव यस्य न यामि तस्य मन्दिरम् ।
 वच नास्ति हरेः पूजा तदीयगुरुकीर्तनम् ।
 नोत्सुकश्च प्रशंसायां न यामि तस्य मन्दिरम् ।
 कन्यासर्वेदिकेता वरवाती च हिंसाः ।
 नरकमारवधश्च न यामि तस्य मन्दिरम् ।

लक्ष्मीः

खदतां परदतां वा ब्रह्महर्षिं सुरस्य च ।
 यो हरेर्दानहीनश्च न यामि तस्य मन्दिरम् ।
 यत् कर्म दक्षिणाहीनं यद्गृहीतः कुक्षते शठः ।
 स पापी पुण्यहीनश्च न यामि तस्य मन्दिरम् ।
 मातरं पितरं भाष्यौ गुरुपत्नीं गुरुश्च वृत् ।
 अनाथां भगिनीं कन्यासम्पत्प्राप्तयामवान् ।
 कार्पण्यद्वयो न पुण्याति सङ्घं कुक्षते सदा ।
 तद्दुष्टहान्नरकाकारात्तं यामि ताण्डुलीचराः ।
 मृगं पुरीषतुल्यं यत्तत् प्रशंसति मन्दरीः ।
 यः श्रेते लिङ्गपादेन न यामि तस्य मन्दिरम् ।
 अधीतपादशायी यो नमः श्रेतेऽतिनिमित्तः ।
 सन्ध्याशायी दिवाशायी न यामि तस्य मन्दिरम् ।
 मूर्ध्नि तेन पुरो दत्त्वा योऽन्धदृष्टपुष्पश्रेतः ।
 ददाति पञ्चाङ्गाक्षी वा न यामि तस्य मन्दिरम् ।
 दत्त्वा तेन मूर्ध्नि गान्धे विष्णुं चः सतुल्यश्रेतः ।
 प्रमेदाहरेत् पुष्पं न यामि तस्य मन्दिरम् ।
 दत्त्वां हिनति नखरेनैव नखरेऽतिनिमित्तम् ।
 गान्धे पादे मलं यस्य न यामि तस्य मन्दिरम् ।
 दशनं वसनं यस्य समलं कृत्स्नमङ्गलम् ।
 विकृतौ ग्रासहासौ च न यामि तस्य मन्दिरम् ।
 मन्त्रविद्योपजीवी च ग्रामयात्री चिकित्सकः ।
 स्वपक्षहेलक्ष्मिश्च न यामि तस्य मन्दिरम् ।
 विवाह धर्मकार्यं वा यो निहन्ति च कोपतः ।
 दिवामेधुनकारी यो न यामि तस्य मन्दिरम् ।
 इत्यादि ब्रह्मवैवर्ते गणेशखण्डे लक्ष्मीचरित-
 म्नाम २३ अध्यायः । ॥ अपि च ।
 “कुक्षेजिनं दन्तमनोप्रधारिणं
 ब्रह्माग्निं निहुरवाग्नभाविनम् ।
 * सुव्यादये चास्त्रमेव च शायिनं
 विसृजति श्रीरपि चक्रपाणिनम् ।
 निशं हृदस्तृणानां धरविजिज्जिनं पादवी-
 रस्वमादि-
 र्दलानामस्य शौचं वसनमजिनता कृत्वा
 मूर्ध्नि चानाम् ।
 दे सन्धे चापि निद्रा विवसनशयनं ग्रासहाति-
 रेण
 खाद्वि पीठे च वादं निघनसुपनयेत् केशव-
 स्थापि लक्ष्मीम् ।
 शिरः सुधौतं चरखीं सुमान्जितौ
 वराङ्गनासवनमभ्यभोजनम् ।
 अग्न्यग्राधित्वमप्यभ्येधुनं
 चिरप्रणष्टं श्रियमानयति वटः ।
 यस्य कस्य तु पुण्यस्य पाण्डुरस्य विशेषतः ।
 शिरसा धार्यमाश्रय्य अलक्ष्मीः प्रतिहस्यते ।
 दीपस्य पश्चिमा ऋष्या ह्याया श्यासनस्य च ।
 रजकस्य तु यत्तीर्थमलक्ष्मीस्तत्र तिष्ठति ।
 इत्यादि गादके ११४ अध्यायः । ॥
 अङ्गविशेषे तस्याः स्मृतिप्रज्ञं यथा,—
 देवा कपुः ।
 “कथयन्त जगन्नाथ ! केन श्यानेन वसिता ।
 पुरवाणां चर्तं किं वा प्रयच्छन्त्य नम्रति ।

लक्ष्मीः

इत्यादि च वाच ।

दुर्गा वादक्षिता लक्ष्मीर्निर्वाणं च प्रयच्छति ।
लक्ष्मीर्निर्वाणं वाचं रत्नं वाचाविधं वसु ।
कलकला सुखं वाचं मोक्षं वाचं दासिनी ।
मनोरथान् पूरयति पुत्रवाचां वृद्धिं स्थिता ।
लक्ष्मीर्निर्वाणं वाचं कलकला कलभूषणम् ।
अभीष्टं वाचं दासिनी तवाचं प्रयच्छतिभिः ।
मिथ्यां वाचं वाचं वाचं वाचं वाचं वाचं वाचं ।
सुखं वाचं वाचं वाचं वाचं वाचं वाचं वाचं ।
श्रीरोगतां वाचं वाचं वाचं वाचं वाचं वाचं ।
श्रीं श्रीरोगतां देवान् परित्यजति वाचं वाचं ।
इति मार्कण्डेयपुराणे इत्यादि च वाचं वाचं वाचं ।

श्रीरुत उवाच ।

“मेवमुक्तं सुखासीनां लक्ष्मीं एवमिति केशवः ।
केनोपायेन देवि त्वं दुर्गा भवसि निजला ।

श्रीरुवाच ।

सुखाः पारावता यत्र यद्विद्यी यत्र चोत्पन्ना ।
अकलहा वसतिर्यत्र तत्र ह्यत्र वसाम्यहम् ।
धातुं सुखं वदतुं तच्छुला रत्नोपमाः ।
अमरैवातुं यत्र तत्र ह्यत्र वसाम्यहम् ।

यः सर्वभागे प्रियवाक्यभाषी
ब्रह्मोपसवी प्रियदर्शनश्च ।

अथप्रलापी न च दीर्घकृची
तस्मिन् सदृष्टं पुत्रवै वसामि ।

यो धर्मेष्टीनो विजितेन्द्रियश्च
विद्याविनीतो न परोपमापी ।

अगन्तिं यश्च जनानुरागी
तस्मिन् सदृष्टं पुत्रवै वसामि ।

चिरं ज्ञाति इतं सुहृत् प्रियं प्राप्य न जिघ्रति ।
यो न पश्येत् स्निग्धं नमो नित्यं स च मे प्रियः ।

त्यागः सख्यश्च शौचश्च यश्च यतः महागुणाः ।
यः प्राप्नोति गुणानेतान् सदावान् स च मे प्रियः ।

सर्वलक्षणमध्यं तुल्यं एव विशिष्यते ।
कावे देहे च पात्रे च स च त्यागः प्रशस्यते ॥

विद्वान्मामकं लक्ष्मीर्निर्वाणं वसति गोमये ।
विद्वान्मामकं लक्ष्मीर्निर्वाणं वसति गोमये ।

वसामि पद्मोत्पलशृङ्गमध्ये
वसामि चन्द्रे च मन्दिरं च ।

नारायणे चैव वसुधारायां
वसामि निम्बोत्पलमन्दिरम् ॥”

वसुधारायामिदं वसौ धरायामिति वा पाठः ।
“यथोपदिष्टा सुवभक्तियुक्ता

पुत्रवैवा नानामते च निजम् ।
निजं सुहृत् पतिभक्त्यर्थं

तच्छाः शरीरे नित्यं वसामि ।
तुष्टा च धीरा प्रियवादिनो च

सौभाग्ययुक्ता च सुशोभना च ।
जावप्युक्ता प्रियदर्शना या

पतिव्रता या च वसामि तासु ।
द्वामा नमोऽस्मी कश्चमध्वभावा

सुभूः सुकेशी सुगतिः सुशीला ।
सुभूः सुकेशी सुगतिः सुशीला ।

लक्ष्मीः

नभीरवाभिः समरत्नपङ्क्ति-

स्तथाः शरीरे नित्यं वसामि ।

या पद्मरत्ना पिशुवस्वभावा
खाधीनकान्तः परिभूयते च ।

अमर्षकामा कुचरिचशीला
तामङ्गनां प्रितसुखीं ज्ञामि ।

पुण्यं पश्यितं पूर्तिं शयनं बहुभिः सह ।
भयासनं कुनारीं च दूरतः परिवर्जयेत् ।

चिताङ्गारकमखीनि वधिं भक्षं विचक्ष्य गाम् ।
न पादेन सद्येत् पादं कर्पावास्त्रि तुल्यं सुखम् ।

नखकेशोदकचैव मेघुनं पद्मसन्ध्योः ।
वर्जयेत्तथायिष्यमेकाकी मिदभोजनम् ।

शिरः सपुण्यं चरखी सुपूजितौ
निजाङ्गनासेवनमस्तभोजनम् ।

अनमशाधित्वमपस्मिन्मेघुनं
चिरप्रवृत्तौ श्रियमानयन्ति वट् ।

सम्पार्जनरीजोवात निर्गुणं लङ्कसन्ध्या ।
रात्रौ विस्फलाश्रयं कपित्थं वर्जयेद्दधि ।

समाज्जासनयोर्वीर्यं अपूजा स्रष्टुपादयोः ।
उच्छिद्यच्छिन्नं स्रष्टुं खानाभ्यङ्गश्च वर्जयेत् ।

शयनचान्दकारे च रात्रिवासो दिने तथा ।
ज्जानामरं कुवेशश्च वर्जयेत् शुष्कभोजनम् ।

परिणोदितं वचः स्वयं मात्स्यापकर्षणम् ।
ज्जालस्यमवसादश्च न कुर्यात्तोष्टमहं नम् ।

शुक्लवारेण यत्नेन शिलापिष्टं दर्शके ।
स्वयं वामेन मृद्वीनं पाणिना नैव संस्पृशेत् ॥

तारकाः पुष्पवन्तो च न पश्येदशुचिः पुमान् ।
नेष्टेदुक्तं परस्त्रीणां नास्तं यान्तं दिवाकरम् ।

कुर्यान्नाभ्यधनाकाङ्क्षां परस्त्रीणां मयेव च ।
परेषां प्रतिजूलश्च उदितार्कं प्रबोधनम् ।

नखकण्टकरक्तेषु खलिकाङ्गारवारिभिः ।
तथा विवेषनं भूमी न कुर्यान्मम काङ्क्षया ।

स्वयं दोहं स्वयं मातुं स्वयं घृष्टं चन्दनम् ।
नापितस्य गृहे चौरं शक्रादपि हरैर्न श्रियम् ॥”

स्वयं दोहमित्यत्र यद्यतश्चेति वा पाठः ।
“न निम्नं गणके विप्रे पादयोर्नर्तननया ।

प्रतिजूलं हरैर्न स्त्रीणां भुक्ता च दन्तधावनम् ।
अघृतं मांसस्य च नपाश्चैव क्षियन्तया ।

भक्ष्याद्दृशनाश्चैव शक्रादपि हरैर्न श्रियम् ।
मन्त्रियुक्तः परदारसेवी

आचारहीनः परसेवकश्च ।
सङ्कीर्णचारी परिवारद्वेषो-

स्तं निरुद्धं दम्भमयं ज्ञामि ।
अयनचान्दपादेन रात्रिवासो दिने तथा ।

नोत्तरीयमधः कुर्यात् शुष्कपादेन भोजनम् ।
अशुचिं ज्ञानवच्छाद्य दुर्गन्धामसुखावहाम् ।

अभूषणमपुष्पाश्च न कुर्यादात्मनस्तनुम् ।
कर्णं च वदनं ब्राह्मि तथा करनयेऽपि च ।

पादे एष्टे तथा नेत्रे न कुर्यादनुलेपनम् ।
चक्षुर्लभे इतं श्रेयो सुखलये धनस्यवः ।

हरिदः कर्णयोश्च पादपृष्ठे तथागुहः ।
नखं पुण्यं यथा तीर्थं रत्नचैव मन्दोदधिम् ।

लक्ष्मीज

यंहीतं प्रथमं वक्ष्ये वर्णनेन कदाचन ।

अथरत्नः खरत्नस्तथा लक्ष्मीर्नारीरजः ।

लक्ष्मीं पादरथो राजन् शक्रादपि हरैर्न
श्रियम् ॥

कुपेति न हन्तमजप्रधारिणं

महाशठं निरुद्वान्भाषिकम् ।

सुखं ह्येव चास्तिमते तु श्रायिणं

वितुचति कीरपि चक्रपात्रिकम् ॥”

महाशठमित्यत्र ब्रह्माग्निमिति वा पाठः ।

“निजं हिन्दुनानी क्षितिनक्षत्रिज्जनं पादयो-
रत्नश्रीचं

एकाङ्गे तेजसीनं वसनमलिनतावन्धनं नृ-
चानाम् ।

हे सख्ये चापि निद्रा विषमशयं यासदासा-
तिरेकः

स्वाङ्गे पीठे च वाद्यं हरति धनपतिः केशव-
स्यापि लक्ष्मीम् ॥”

अथस्वममित्यत्र स्तुता इति वा पाठः ।

“एवं चः कुरुते निजं मयोक्तानि च केशवः ।
तुष्टा भवामि तस्याहं लब्ध्वा निजला वषा ।

श्रीभाषितमिदं स्तोत्रं प्राप्तवत्याय यः पठेत् ।
तदुपहं विपुलं रत्नं निजं भवति नाश्वरा ।

याधिनी मृत्युने रोगी ब्रह्मो सुखेन वन्द्यताम् ।
आपदस्तस्य नश्यन्ति तमः सुखं हि मे वषा ॥”

इति स्कन्दपुराणे लक्ष्मीकेशवर्चस्ये लक्ष्मी-
चरित्रं समाप्तम् ॥ ७७ ॥ दुर्गा । यथा,—

“स्तुतिः सिद्धिरिति श्रुत्वा श्रिया संख्यया च वा ।
लक्ष्मीं जगता वापि क्रमात् वा कान्ति-

वत्यते ।

इति देवीपुराणे ५५ अध्यायः ॥

सम्पत्तिः । श्रीमा । लक्ष्मीपथम् । इति नारी-
पथम् । पतिनोद्वेषः । इति मैत्रिणी । मे, २८ ॥

सीता । वीरयोनिः । इति शम्भुरत्नावली ।
अलपक्षिणी । हरिद्रा । शमी । इक्षुम् । सुक्ता ।

इति राजनिर्घण्टः । मोक्षप्राप्तिः । इति
चण्डीकायां नामभङ्गः ॥ (श्रीमा । वषा,
कुमारः । ३ । ४६ ।

“कपातनेजान्तरत्नमार्ग-
ज्जातिः प्ररोहेऽदितेः शिरसः ।

नद्यालक्ष्माधिकसौकुमार्या
वाकस्य लक्ष्मीं लपयन्ति (मन्त्रोः ॥”)

लक्ष्मीकान्तः, पुं, (लक्ष्मीः कान्तः ।) नारायणः ।
यथा,—

“नमः कमलनेत्राय हरये परमात्मने ।
जगतः पालयिषे च लक्ष्मीकान्तं नमोऽस्तु ते ॥”

इति लक्ष्मीरत्नोद्भवकथा ।
लक्ष्मीरत्नं, स्त्री, (लक्ष्मीः यद्वत्तत्त्वस्थानम् ।)

रत्नोत्पन्नम् । इति निजाक्षयिणः ॥ लक्ष्मी-
वेष्टम् च ।

लक्ष्मीजनाह्वनः, पुं, (लक्ष्मीः सङ्घो जनाह्वनः ।)
शालग्रामविशेषः । तस्य लक्ष्मीं वषा,—

“एकदारे चतुर्धनं नवीननारीरूपम् ।
एकदारे चतुर्धनं नवीननारीरूपम् ।

लक्ष्मीस

लक्ष्मीलनाईनी सेयो रचितो वनमालया ॥
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रज्ञातिस्त्रयम् ॥

(यथा, देवीभागवते । ६ । २४ । ५६ ॥)

लक्ष्मीतालः, पुं, (लक्ष्मीयुक्ततालः ।) श्रीताल-
वृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥ तौर्ध्वजिकस्य
परिच्छेदविशेषः । तस्य द्वावल्गुविरामक्रमो
यथा,—

“दो लो लू लू विरामालो दलो लू विरा-
मकः ।

विरामालो दलो लख दलो लघुविरामकः ॥”

इति सङ्गीतरत्नाकरे लक्ष्मीतालः ॥

लक्ष्मीनारायणः, पुं, (लक्ष्मीनारयणः ।)

शालग्रामविशेषः । तस्य लक्षणं यथा,—

“एकद्वारे चतुश्चक्रं वनमालाविभूषितम् ।

नवीननीरदाकारं लक्ष्मीनारायणाभिधम् ॥”

इति ब्रह्मवैवर्तेपुराणम् ॥

लक्ष्मीशुसिंहः, पुं, (लक्ष्मीयुक्तो शुसिंहः ।) शाल-
ग्रामविशेषः । तस्य लक्षणं यथा,—

“द्विचक्रं विभूषितं च वनमालासमन्वितम् ।

लक्ष्मीशुसिंहं विज्ञेयं यद्दिनाच्च सुखप्रदम् ॥”

इति ब्रह्मवैवर्तेपुराणम् ॥

लक्ष्मीपतिः, पुं, (लक्ष्मीः पतिः ।) वासुदेवः ।

नरपतिः । इति मेदिनी । तै, २१५ ॥ (यथा,

किराते । १ । ४४ ।

“अथ लामावे निरस्तविक्रम-

चिराय पर्यसि सुखस्य साधनम् ।

विज्ञाय लक्ष्मीपतिलक्ष्म कर्माकं

जटाधरः सन् लघुधीह पावकम् ॥”)

लवङ्गवृत्तः । पुं, । इति विश्वः ॥

लक्ष्मीपुत्रः, पुं, (लक्ष्मीः पुत्रः ।) कामदेवः ।

घोटकः । इति मेदिनी । तै, २६३ ॥ कुशः ।

लवः । इति शब्दरत्नावली ॥

लक्ष्मीपुण्यः, पुं, (लक्ष्मीयुक्तं सौम्यविशिष्टं पुण्य-
मिवास्ति ।) पद्मरागमणिः । इति हेमचन्द्रः ॥

लक्ष्मीफलः, पुं, (लक्ष्मीफलानं फलं यच्च ।) विष्णु-
वृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥

लक्ष्मीधानः, [त] पुं, (लक्ष्मीः शोभायस्येति ।
मनुष्यः । मस्य वः ।) पद्मसदृशः । इति शब्द-
माला ॥ अतरोहितवृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥

(विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । ४६ । ५२ ।

“सर्वलक्षणलक्षणयो लक्ष्मीवान् समितिस्रयः ॥”)

लक्ष्मीवान्, [त] त्रि, (लक्ष्मीरस्येति ।) त्रियुक्तः ।

धनवान् । तत्पर्यायः । लक्ष्म्यः २ शीलः ३

श्रीमान् ४ । इत्यमरः ॥ (यथाह कश्चित् ।

“शुद्धे धराभराकाले शुद्धे विश्वम्भरः श्रिया ।

लक्ष्मीवन्तो न पश्यन्ति दुःसहं परवेदनाम् ॥”)

लक्ष्मीवेष्टः, पुं, (लक्ष्मीयुक्तो वेष्टः ।) श्रीवेष्टः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

लक्ष्मीशः, पुं, (लक्ष्मीः ईशः ।) विष्णुः । इति

सुखबोधवाकरणम् ॥

लक्ष्मीसमाह्वया, स्त्री, (लक्ष्मीः समः आह्वयो

यस्याः ।) सीता । इति शब्दरत्नावली ॥

लगुङः

लक्ष्मीसङ्घः, पुं, (लक्ष्मीः सङ्घः जातः इति । लक्ष्मी-
+ सङ्घः ।) चौराश्रितान्तादस्य तथालम् ।)

चक्रः । इति शब्दरत्नावली ॥

लक्ष्मीरामः, पुं, (लक्ष्मीः आरामः ।) वनमेदः ।

इति शब्दमाला ॥

लक्ष्म्यं, स्त्री, (लक्ष्म्येति यदिति । लक्ष् + गत्यन् ।)

शरवेधस्यानम् । तत्पर्यायः । लक्ष्म्यं २ शर-

यम् ३ । इत्यमरः । २ । ८ । ८६ ॥ प्रतिकायः ४

वेधम् ५ । इति जटाधरः ॥ वेधम् ६ । इति

शब्दरत्नावली ॥ (यथा, कुमारः । ३ । ६४ ।

“कामस्तु बाणावसरं प्रतीक्ष्य

पतङ्गवद्विसुखं विविक्षुः ।

उमासमन्तं हरवङ्गलस्यः

शरागन्ध्यां सुहृदाममशं ॥”)

लक्ष्म्यः, त्रि, लक्षणया बोध्यः । इति साहित्य-

दर्पणम् ॥ (लक्ष्म्येति इति । लक्ष् + गत्यन् ।)

दर्शनीयः । इति लक्ष्म्यार्थदर्शनात् ॥ (यानः ।

इत्यमरः ॥ यथा, रघुः । ६ । ८२ ।

“रोमाचलस्येण स गात्रयष्टिं

भिला निराक्रामदरालकेय्याः ॥”

अनुमेयः । इति मत्स्यनाथः ॥ यथा, कुमारः ।

५ । ७४ ।

“इति हिजातो प्रतिकूलवादिनि

प्रवेपमानाधरलक्ष्यकोपया ॥”

तथा च रघुः । ४ । ५ ।

“क्यामललक्ष्मिण तमदृष्ट्या किल स्वयम् ।

पद्मा पद्मातपत्रेण भजे साम्राज्यदीप्तितम् ॥”)

लख, खपि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
सक०-सेट् ।) लखति । खपि गतौ । इति

दुर्गादासः ॥

लख, खपि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
सक०-सेट् ।) ख, लङ्गते । खपि गतौ । इति

दुर्गादासः ॥

लग, खङ्गे । गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(भा०-पर०-खङ्गे अक०-गतौ सक०-सेट् ।)

ख, लङ्गते । खङ्गो गतिवैकल्याम् । इति दुर्गा-

दासः ॥

लग, करके । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा०-
पर०-सक०-सेट् ।) क, लगयति । रके

खादाप्रोः । रके इति रक क खाद व्यापने ।

इत्यस्य ऋरन्तत्वे भावे अलि रूपम् । इति

दुर्गादासः ॥

लग, म ए सङ्गे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-अक०-सेट् ।) म, लगयति । ए, अल-

गीत् । गतति अधर षोड्हे । इति दुर्गादासः ॥

लगङ्, त्रि, चार । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

लगितं, त्रि, सङ्गयुक्तम् । लागा इति भाषा । इति

लगितातोः कर्म्मणि क्तप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

लगुङ्, पुं, दण्डः । लाटी इति भाषा । इत्यमरः ॥

लगुङ्को वंशादिमयो दण्डः । लोहमयोऽप्यभेदः ।

इति सुभूतिः । लगुङ्को लोहमयो यदिरण्ययो-

पचारादित्यर्थः । इति तट्टीकायां भरतः ॥

लम

(अस्यालतिपरिमाणादि यथा, शुक्लीती ।

“लगुङ्कः सङ्घपादः स्यात्पृथक्शः सङ्घश्रीर्वक्त्रः ।

लौहवहायभागश्च इत्येवम् ॥ सुपीवरः ॥

दण्डाकारो दण्डाश्च तथा दण्डाद्योक्तः ।

उत्थानं पातनञ्चैव पेषणं योपनं तथा ।

चतस्रो गतयस्तस्य पञ्चमी नेह विद्यते ।

दण्डकायः पक्षिर्वर्गो तेन युध्यत शङ्खभिः ॥”)

लमं, स्त्री, (लगति पक्षे इति । लग सङ्गे + “लुक्-
खान्तध्वान्तलमेति ॥” ७ । २ । १८५ इति

निपातनान् साधु ।) राशीनासदृशः । इत्यमरः ॥

इति फलं राशिस्तालयश्चकारः । अक्षोराव-

मध्ये दादशराशय उदयन्ति । उदयः पूर्वा-

चलसंयोगः । तेषां क्रमेण उदयाचलसंयोगो

लमं ओ लसूनी श्रीङ्गे ओदित्वातः निपातना-

लस्य गः । इति तट्टीकायां भरतः ॥ तेषां

श्रुत्यायनां परिमाणं यथा,—

“रामोऽगवेदे-३ । ४७ जलधिसु मेमे-४ । १७

ज्वाणो रसेः ५ । ६ पञ्च खसागरे ५ । ४० ।

वाणः कुवेदे-५ । ४१ विषयोऽङ्गुलैः ५ । २६

क्रमोत्क्रमाश्चिन्तुलादिमानम् ॥”

तथा हि ।

मेघस्य ३ । ४७ ॥ तुलायाः ५ । २६ ॥

वृषस्य ४ । १७ ॥ ट्टिकस्य ५ । ४१ ॥

मिथुनस्य ५ । ६ ॥ धनुर्वः ५ । ४० ॥

कर्कटस्य ५ । ४० ॥ मकरस्य ५ । ६ ॥

सिंहस्य ५ । ४१ ॥ कुम्भस्य ४ । १७ ॥

कन्यायाः ५ । २६ ॥ मीनस्य ३ । ४७ ॥

इति दीपिका ॥ ॥ दशकुलाधिकपञ्चाङ्ग-
प्रमे कलिकाताख्येष्टे वर्षमानोर्नविश्रायणाधि

प्रामाण्यिककारिका यथा,—

“वेदोऽङ्गेः ४ । ६ सोऽन्तवेदे ४ । ४८ रिश्वरजन-

यनेः ५ । २७ सोऽन्तरीक्षान्तायेः ५ । ४० ।

पारावाराश्रयासे-५ । ३४ गंगगनयनेः ५ । २६

षट्त्रिभिः-५ । ३६ अन्तवेदेः ५ । ४१ ।

अङ्गुलमाभिः ५ । १६ सप्तमोऽङ्गुलमाभिः-४ । १५

रत्नलोऽङ्गुलिभिः ५ । १८ सोऽगवेदे-३ । ४७ ।

मेवादेकोनविंशे गणितपरिगतं मानमवा-

यनाग्निः ॥” ॥

उदयलयास्तलययोर्दिनं प्रति रविभोमं यथा,

“लमदण्डपलं द्वित्रं तत्संख्यां क्रमनः पञ्चम् ।

विपलञ्च रवेर्भोममेवं कल्पनमस्तमे ॥”

इति ज्योतिषम् ॥

एतयोर्विवरणं यथा,—

तच्च प्राचीनजयमानम् ।

लमाः दिनमुक्तम् । मासमुक्तम् ।

यथा • पलम् । विपलम् । दण्डः । पञ्चम् ।

१ मेघः । ७ । ३४ ॥ ३ । ४७ ॥

२ वृषः । ८ । ४७ ॥ ४ । १७ ॥

३ मिथुनम् । १० । १२ ॥ ५ । ६ ॥

४ कर्कटः । ११ । २० ॥ ५ । ४० ॥

५ सिंहः । ११ । २२ ॥ ५ । ४१ ॥

६ कन्या । १० । ५८ ॥ ५ । २६ ॥

कथाः दिवसुक्तम् । माससुक्तम् ।
यथा पलम् । विपलम् । दण्डः । पलम् ।
७ तुला । १० । ५८ । ५ । २६ ।
८ दण्डिकः । ११ । २२ । ५ । ८१ ।
९ धनुः । ११ । २० । ५ । ८० ।
१० मकरः । १० । १९ । ५ । ६ ।
११ कुम्भः । ८ । ३८ । ३ । १७ ।
१२ मीनः । ७ । ३८ । ३ । ८७ ।

तत्र खदेष्टाधुनिकलक्षणम् ।

कथाः दिवसुक्तम् । माससुक्तम् ।
यथा पलम् । विपलम् । दण्डः । पलम् ।
१ मेघः । ८ । १२ । ४ । ६ ।
२ वृषः । ६ । ३६ । ४ । ४८ ।
३ मिथुनम् । १० । ५४ । ५ । २७ ।
४ कर्कटः । ११ । २० । ५ । ८० ।
५ सिंहः । ११ । ८ । ५ । ३४ ।
६ कन्या । १० । ५८ । ५ । २६ ।
७ तुला । ११ । १९ । ५ । ३६ ।
८ दण्डिकः । ११ । २२ । ५ । ८१ ।
९ धनुः । १० । ३८ । ५ । १६ ।
१० मकरः । ६ । १० । ४ । ३५ ।
११ कुम्भः । ७ । ५६ । ३ । ५८ ।
१२ मीनः । ७ । ३८ । ३ । ८७ ।

अथ लक्ष्मीकालीनलक्षणस्य हस्तचिन्तनफलम् ।

“लघे सूर्योऽपिरोमी शशिनं वलयुतो
रूपवान् वित्तयुक्तो
भौमे यज्ञः सुवामी शशधरतनये सर्व-
श्राद्धार्थवेत्ता ।
जीवे दाता पवित्रः सुकविरथ गते भार्गवे
मङ्गलेशः
वीरौ कक्षतिगात्रस्तमसि च नियतं वक्षितो
धर्महीनः ।”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ ॥
अपि च ।

हरिवंश ।

“उदयम् समारम्भ राशौ भावः स्थितौ हर ।
खराश्यादौ जलेदङ्गि वङ्गिः वङ्गिभक्त्या
निशाम् ॥
मीने मेघे च पञ्च स्युस्तस्यो वृषकुम्भयोः ।
मकरे मिथुने तिस्रः पञ्च चापे च कर्कटे ।
मिथुने च दण्डिके घटं च सप्त कन्या तुल्ये तथा ।
एता लक्षप्रमासिन चटिकाः परिकीर्तिताः ।
शरपूर्णावशानेपुरसास्त्रीवधिसागराः ।
अङ्गोदया हि हे वस्तु कथा मेघादयोऽथवा ।
मेघलक्षणे भवेदन्था वृषे भवति कामिनी ।
मिथुने सुभगा कन्या वेद्या भवति कर्कटे ।
सिंहे चैवाक्षयपुत्रा च कन्यायां रूपसंयुता ।
तुलायां रूपमेवार्थं दण्डिके कर्कशा भवेत् ।
वीर्याय धनुर्वि स्यात् मकरे नीचगामिनी ।
कुम्भे चैवाक्षयपुत्रा स्यान्मीने वैराग्यसंयुता ।
तुला कर्कटको मेघो मकरश्चैव राशयः ।
चरकायां हि कुम्भाच्च खिरकायां हि चैव हि ॥

पञ्चाननो वृषः कुम्भो दण्डिकः स्युः खिराणि हि ।
कन्या धनुश्च मीनश्च मिथुनं हिस्त्रभावतः ॥
हिस्त्रभावानि कर्माणि कुम्भादेव विचक्षतः ।
यात्रा चरेत् कर्कशा प्रवेष्टुं खिरैश्च तु ।
देवस्यापनवेवासां हिस्त्रभावेन कारयेत् ॥”

इति गारुड ६२ अध्यायः ॥

लघुः, पुं, (लघ् + क्तः । निपातनात् साधुः । यद्वा,
लघ् + क्तः । “ओ लघ्वी । लघुः लघ्वान् ।
लघुजैरोऽनुबन्धवलादिङ्भावे नत्वं स्यात् ।”
इति लघुषष्ठे दुर्गासिंहः ।) स्तुतिपाठकः ।
तत्पर्यायः । प्रातर्गयः २ स्तुतिव्रतः ३ । इति
त्रिकाण्डशेषः । सूतः ४ । इति लघुपाठः ॥
लघुः, त्रि, (लघ् + क्तप्रत्ययेन साधुः ।) सक्तः ।
लघ्वितः । इति मेदिनी ।
लघुकः, पुं, (लघ् एव । स्वार्थे कन् ।) प्रतिभूः ।
इत्यमरः ॥ इति लागा इति लामिन इति च
स्याते । तत्कार्ये लघुकः । ओ लघ्वी व्रीडे
क्तः । स्वार्थे कन् । प्रतिनिधिर्भवति प्रतिभूः
किम् । इति लघुकायां भरतः ॥

लघिका, स्त्री, लघिका । इत्यमरटीका ॥

लघ, इ प्रोवे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
सक०-सेट् ।) इ, लङ्गते । प्रोवे इह अल्पी-
करणम् ।

‘यं याधिरतिदीमाङ्गं कदाचित्तु न लङ्गति ।’
इति हलायुधः ॥

गतावप्ये । अथे चालङ्घ्युः प्रोवान् । इति
दुर्गादासः ॥

लघ, इ क ल्वि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा०-
पर०-अक०-सेट् ।) इ क, लङ्गयति । ल्वि
दीप्ति । इति दुर्गादासः ॥

लघ, इ उ अमुगगन्तोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-आत्म०-अक०-सक०-च-सेट् ।) इ,
लङ्गते । उ, लङ्गते । अमुक् भोजनाभावः ।

तथा च ।

‘ये गुणा लङ्गने प्रोक्तास्ते गुणा लघुभोजने ।’
इति वेद्यकम् ॥

लङ्गने उपवासे इत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

लघट्, पुं, (लङ्गते मध्यस्थानमस्य दूरीतरम्याने
पतति द्रुतं इत्यक्तो गच्छतीति वा । लङ्ग +
“लङ्गनेलोपञ्च ।” उणा० १।१३४ । इति आटिः ।
नलोपञ्च धातोः ।) वायुः । इत्युणादिकोषः ॥

लघटिः, पुं, (लघ् गतौ + आटिः । इदभावः ।)
वायुः । इत्युणादिकोषः ॥

लघिमा, [न] पुं, (लघोर्भावः । लघु + “एखादिभ्य
इमनिष्ठा ।” ५।१।१२२ । इति इमनिष् ।)
लघुत्वम् । (यथा, रघुः । ११ । ३७ ।

“प्राप्ता हविर्गन्धिरजोवित्तुः

समन्वृते मे लघिमानमात्मा ॥”)

तनु शिवस्यादेव्यान्मर्मत रेण्वर्थविशेषः । यथा,

“लघिमा वक्षितेशिखं प्राक्तन्यं महिमाखिमा ।

यत्र कामावसायिषं प्राप्तिरेवमर्थमथा ॥”

इति विसयः ॥

(अवबुधमतत्त्वम् । इत्यतः ।) यथा, आख्यास-
प्रज्ञाम् । ६० ।

“अथे लघिमा पञ्चात् महतापि विधीयते नहि
महिम्ना ।

वामन इति त्रिविक्रममभिदधति दशावतार-
विदः ॥”)

लघिष्ठः, त्रि, अयमनयोरेषां वा अतिशयेन लघुः
इत्यर्थे इहप्रत्ययेन निष्पन्नः । अतिशयलघुत्व-
युक्तः । इति आकरवम् ॥ (यथा, विदग्धसुख-
मङ्गले ।

“भविष्यी रम्भोर भिदश्वदनन्तानिरुधना
स रामोऽपि स्याता न युधि पुरतो लघ्वयुतः ।
गमिष्यत्येवोक्षेत्पदमधुना वानरचन्द्र-
लौघिहर्दं वृष्टाक्षरपरविषोपात् पठ पुनः ॥”

सीतारावणयोस्तुप्रत्युक्तिरिषम् । सप्तमाक्षर-
लोपे त्वेव वाच्यम् । यथा, “दशवदनन्तानिः ।”
“स्याता युधि ।” “उक्षेः पदम् ॥”)

लघीयान् [सु] त्रि, अयमनयोरेषां वा अति-
शयेन लघुः इत्यर्थे इयसुप्रत्ययेन निष्पन्नः ।
अतिशयलघुत्वयुक्तः । इति आकरवम् ॥
(यथा, महाभारते । २ । ६१ । १४ ।

“न वै सन्धिं पालयते लघीयान्

यत्ना समानेष्यति राजपुत्रः ॥”)

लघु, स्त्री, (लङ्गते अनेनेति । लङ्ग + “लङ्गवेष्टी-
र्नलोपञ्च ।” उणा० १ । ३० । इति कुः ।
धातोर्नलोपञ्च ।) शीघ्रम् । इत्यमरः ॥
(यथा, रामायणे । २ । ४६ । २१ ।

“यावदेव तु संसृमास्तावदेव वयं लघु ।

रथमारुह्य गच्छामः पश्याममङ्गुलीभयम् ॥”)

लघ्यागुरु । इति मेदिनी । घे, ५ ॥ लामञ्जकम् ।

इति राजनिघण्टुः ॥ (अथ पद्याधो यथा,—

“लामञ्जकं सुनातं स्यादन्धनातं लघं लघुः ।

इहकापयकं सयं नलदद्यावदातकम् ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

हस्तान्विनौपुय्यनक्षत्राणि । यथा, हस्त-
संहितायाम् । ६८ । ६ ।

“लघु हस्तान्विनौपुय्याः

पयसरित्ज्ञानभूषककलासु ।

श्रिण्वीधधयानादियु

सिद्धिकराणि प्रदिष्टानि ॥”

कालपरिभाषाविशेषः । यथा, भागवते । १ ।
११ । ७ ।

“लघान् पञ्च विदुः काष्ठां लघुता दश पञ्च च ।
लघूनि वै समान्ता दश पञ्च च नाङ्गिकाः ॥”

पुं, प्राच्यायामविशेषः । यथा, मार्कण्डेये । ३६ ।
१३—१४ ।

“लघुमध्योत्तरीयाभ्याः प्राच्यायामविधीयते ।
तस्य प्रमाणं वक्ष्यामि तदन्तर्कं श्रद्धयुज मे ॥

लघुर्द्वादशमात्रस्तु दिगुणः स तु मध्यमः ।

त्रिगुणाभिस्तु मात्राभिस्तमः परिकीर्तितः ॥”)

लघुः, स्त्री, एका नाम औषधिः । इति मेदिनी ।
घे, ५ ॥ (तथास्याः पर्यायः ।

लघुद

“सुकाङ्गनास्यो देवी मन्त्राला जता लघुः ।
समुद्रान्ता वधूः कोटिवर्षाङ्गोपिकेकपि ।”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
लघुः, वि, (लघु + कुः । लघोपच ।) अगुवः ।
(यथा,—
“हृद्यादपि लघुस्तल्ललादपि च भिक्षुकः ।
न नीतो वायुना कक्षादधेप्रार्थनशङ्कया ।”
इत्युद्धटः ॥)

मनोशः । (इष्टः । इत्यमरः । यथा, रघुः ।
११ । १२ ।

“नाम्भसा कमलशोभिना तथा
प्राखिनाच्च न परिचयमस्मिदाम् ।
दर्शनेन लघुना यथा तयोः
प्रीतिमापुर्वभयोक्तपत्तिनः ॥”)

निःसारः । इति मेदिनी । घे, ५ ॥ (यथा,
रघुः । १२ । ६६ ।

“श्रुत्वा रामः प्रियोदन्तं मेने तत्सङ्गमोत्सुकः ।
महार्णवपरिक्षेपं लङ्कायाः परिखालयुम् ॥”)
इत्युद्धटः । इति हेमचन्द्रः ॥ * ॥ याकरणोक्त-
लघुसंज्ञा यथा । इत्यो लघुः दीर्घो गुरुत्वा-
न्धारण्यप्राप्तम्यते । तथा संयोगे सति इत्यो-
ऽपि गुरुगुरुमतोऽप्युद्धट इति वर्णनाच्च । इति
दुर्गासिंहलक्षणापट्टितः ॥ * ॥ इत्युद्धटः प्राखोक्तं
लघुलक्षणं यथा,—

“मस्त्रिगुदल्ललघुच नकारो
भादिगुदः पुनरादिनलघुयः ।

ओ गुरुमध्यगतो रलमध्यः

सोऽन्तगुदः कथितोऽन्तलघुस्तः ॥

गुदरेको गकारस्तु लकारो लघुरेककः ॥”

इति छन्दोमञ्जरी ॥

लघुकायः, पुं, (लघुः कायो यस्य ।) ह्मागः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ लघुशरीरश्च ॥

लघुकाशमयः, पुं, (लघुः काशमयः ।) कटफल-
वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

लघुखड्गिका, स्त्री, (लघुः खड्गिका ।) लघुखड्गा ।
तत्पर्यायः । आसम्बो २ । इति चारा-
वली । २०६ ॥

लघुगणः, पुं, (लघुगणः ।) अन्विनीपुष्पहस्तवच-
नानि । यथा,—

“उयः पूर्वमघान्तका भुवगण्यस्त्रीण्युत्तराणि
स्वभू-

न्वातादित्यहरित्रयं चरगणः पुष्पाभिरुहस्ता
लघुः ॥”

इति दीपिका ॥

लघुगर्गः, पुं, (लघुगर्ग इव ।) त्रिकण्डकमत्स्यः ।
इति चारावली । १६० ॥

लघुचिर्भटा, स्त्री, (लघुचिर्भटा ।) लघुचिर्भटा ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

लघुचक्रलः, पुं, लावकपक्षी । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

लघुदन्ती, स्त्री, (लघुः सुप्ता दन्ती ।) लघुदन्ती-
वृक्षः । यथा,—

लघुव

“लघुो दन्ती विशल्या च स्यादुद्धमरपर्यपि ।
तथैरुद्धमला श्रीवा ज्येष्ठघटा घुणप्रिया ।
वराहाङ्गी च कथिता निकुम्भश्च मङ्गलकः ॥”
अस्या गुणाः ।
“दन्तीदयं सरं पाकि रसे च कटु दीपनम् ।
गुदाङ्गुराधमशूलसकृच्छृङ्खलविदाहनुत् ।
तोऽण्योऽहं हन्ति पित्तसकफशोयोदरक्रिमीन् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

तत्फलगुणाः ।
“लघुदन्तीफलं लघु स्यान्मधुरं रसपाकयोः ।
प्रीतलं खट्विण्मूत्रं गलशोथकफापहम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

लघुदुग्धभिः, पुं, (लघुदुग्धभिः ।) द्रगद्ववादम् ।
इति शब्दरत्नावली ॥

लघुद्राक्षा, स्त्री, (लघुः सुप्ता द्राक्षा ।) काकली-
द्राक्षा । इति राजनिर्घण्टः ॥

लघुनाम, [न] स्त्री, (लघु लघुवर्णयुक्तं नाम
यस्य ।) अगुवः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

लघुपञ्चमलं, स्त्री, (लघु लघु पञ्चमलम् ।) लघु-
पञ्चमलपाचनम् । तत्तु शालपर्णी एतन्निर्णय-
हृत्तौकण्टकारिणोऽनुसंयुक्तम् । यथा,—

“शालपर्णी एतन्निर्णयं वार्त्ताको कण्टकारिका ।
गोचुरः पञ्चभिर्भैतैः कनिष्ठं पञ्चमलकम् ॥”
अस्य गुणाः ।

“पञ्चमलं लघु स्वादु बल्यं पित्तानिलापहम् ।
नात्युष्णं हृदयं ग्राहि स्वरश्वासाश्मरीप्रणुत् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

लघुपत्रकः, पुं, (लघु पत्राणि यस्य । कप ।)
रोचनी । शुष्मारोचनी इति ख्यातः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥

लघुपत्री, स्त्री, (लघु पत्राणि यस्य । डीष् ।)
अम्बुतोऽष्टकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

लघुपिच्छिलः, पुं, (लघुः पिच्छिलः ।) भूकम्बु-
दारकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

लघुपुष्पः, पुं, (लघु लघुपुष्पाणि यस्य ।)
भूमिकदम्बः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (भूमि-
कदम्बशब्देऽस्य विशेषो ज्ञेयः ॥)

लघुवदरः, पुं, (लघुः लघुो वदरः ।) लघुकोलिः ।
तत्पर्यायः । स्रग्मफलः २ लघुकरः ३ स्रग्म-
पत्रः ४ दुष्पत्रः ५ मधुरः ६ दरद्वारः ७

श्लिष्टिप्रियः ८ । इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्य
फलगुणाः ।

“कर्कशुः लघुवदरं कथितं पूर्वस्वरिभिः ।
अन्तं स्यात् लघुवदरं कथायं कथितं मनाक् ॥

जिघं गुरु च तिलश्च वातपित्तापहं स्मृतम् ।
शुष्कं मेदापिलत् सर्वं लघु लघ्वाङ्गमा-

सजित् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

अस्य पत्रफलगुणाः । मधुरास्त्वम् । कफवात-
नाशित्वम् । रक्तत्वम् । जिघत्त्वम् । लघुकरक-
त्वम् । रूषपित्तार्तिदाहशोषप्रलम्ब । इति
राजनिर्घण्टः ॥

लघुवा

लघुवदरी, स्त्री, (लघुः सुप्ता वदरी ।) भू-
दरी । इति राजनिर्घण्टः ॥

लघुव्राक्षी, स्त्री, (लघुः सुप्ता व्राक्षी ।) सु-
व्राक्षी । तत्पर्यायः । लघुव्राक्षा २ स्रग्मपत्रा ३ ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

लघुमन्यः, पुं, (लघुः सुप्ता मन्यः ।) सु-
मन्यः । इति राजनिर्घण्टः ॥

लघुमांसः, पुं, (लघु खल्यं मांसं यस्य ।) तित्तिरि-
पक्षी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

लघुमांसी, स्त्री, गन्धमांसी । इति राजनिर्घण्टः ॥

लघुलयं, स्त्री, (लघु शीघ्रं लीयते इति । ली +
अच् ।) वीर्यमूलम् । इत्यमरः ॥

लघुसदाफला, स्त्री, (सदा फलं यस्याः सा ।
लघुः सदाफला ।) लघुदुम्बरिका । इति
राजनिर्घण्टः ॥

लघुहस्तः, पुं, (लघुः त्रिप्रकारी हस्तो यस्य ।)
श्रीवैधो । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४३१ ॥

(वाच्यलिङ्गोऽपि । यथा, कथासरित्सागरे ।
४२ । १३३ ।

“स राजपुत्रश्चिन्तयेत् रत्नसक्तस्य तच्छिरः ।
भूयः खड्गप्रहारेण लघुहस्तो विधाकरोत् ॥”
यथा च ।

“तत्त्वाधिगतप्राप्तार्थो हृत्कर्म स्वयं लभो ।
लघुहस्तः शुचिः शूरः सज्जोपस्करभेषजः ॥

प्रत्युत्पन्नमतिर्धौमान् यवसायी विशारदः ।
सत्यधर्मपरी यच्च स भिक्षु पाद उच्यते ॥”

इति सुश्रुते स्त्रजस्थाने ३४ अध्यायः ॥

लघुहैमदुग्धा, स्त्री, (लघुहैमदुग्धा ।) लघुदुग्ध-
रिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

लघुदुम्बरिका, स्त्री, (लघुः सुप्ता उदुम्बरिका ।)
लघुदुम्बरिका । ह्योट सुत्तर इति भाषा ।

तत्पर्यायः । लघुपत्रफला २ लघुहैमदुग्धा ३
लघुसदाफला ४ लघ्वादुदुम्बरिका ५ । रत्न-

वीर्यविपाकिषु उदुम्बरात् किञ्चिन्नूनगुणैर्यम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

लघ्वो, स्त्री, (लघु + डीष् ।) लाववयुक्ता ।
(यथा,—

“गुर्वो पिच्छी खरात्यर्थं लघ्वो सैव विपर्ययात् ।
शक्तनामाशु जीर्येत नृदुत्पादवलेहिका ॥”

इति वैद्यकचक्रपाणिनसंयुक्तेऽतीसारोपकारे ॥)
स्यन्दनप्रभेदः । इति मेदिनी । घे, ५ ॥ एका ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

लङ्का, स्त्री, (रमन्तेऽस्यामिति । रम् + वाङ्-
लकात् कः । रस्य लत्वम् । इत्यञ्ज्वलः । ३ ।

४० ।) रत्नपुरी । (यथा, नैषधे । ३ । ६७ ।
“चेतो न लङ्कामयते मदीयं

नाम्यच्च कुत्रापि च साभिनावम् ॥”)
ज्योतिःप्राप्तमते सा च एतथा मध्यभागे

तिष्ठति । लङ्कोद्यात् चरखलभ्यः स्वदेशे लज्ज-
प्रमाणं भवति । यथा,—

“लङ्का कुम्भो यमकोटिरस्याः
प्राक् पश्चिमे रोमकपत्तनम् ॥

लङ्घनः

अथस्ततः विहपुरं सुमेरुः
वीर्येयं वाग्नेयं बहुवानलम् ।
कुटुम्बपादान्तरितानि तानि
स्थानानि बहुगोलविदो वदन्ति ॥”

अपि च ।

“बहुगोलयनीपुरोपरिकुरुतेनादिदेशान्
सृष्टम्
सुखं मेरुगतं बुधैर्निगदिता सा मधुरेखा सुवः ।
आदौ प्रागुदयोपरच विधये पश्चाद्दि रेखो-
दयात्
स्वाप्तस्मात् क्रियते तदन्तरसुखं खेटेष्वर्थं स्वं
फलम् ॥”

इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥ ॥

अथ लङ्घापुरीषवर्णनम् ।

लङ्घोवाच ।

“त्रिंशद्दशोन्नविंशतीनां स्वयंप्रकारतोरणाम् ।
दक्षिणस्योदधेस्तोरे चिकूटो नाम पर्वतः ।
शिखरे तस्य शैलेः मध्यममुधिसन्निधौ ।
पतत्रिभिश्च दुष्पापां टङ्कित्वा चतुर्दिशम् ।
शक्रार्थं मन्त्रता पूर्वम् प्रयत्नात् बहुवसरेः ।
वसन्तु तत्र दुर्हर्षाः सुखं राक्षसपुङ्गवाः ।
अमरावतीं समासाद्य सन्ना इव दिवौकसः ।
लङ्घादुर्गं समासाद्य शृङ्गां शक्ररुदनाः ।
दुराधर्षा भविष्यन्ति राक्षसेभ्यश्चुम्बिताः ॥”
इति विहपुराणे कपिलदर्शननामाध्यायः ॥ ॥
शाखा । शाकिनी । कुलटा । इति मेदिनी । के,
३३ । धान्यविशेषः । तत्पर्यायः । करालत्रि-
पुटा ३ काष्ठीका ३ कृष्णशक्तिका ४ । अस्या
गुणाः । रुच्यम् । हिमत्वम् । गौलत्वम् ।
पित्तनाशित्वम् । वातकारित्वम् । गुरुत्वम् ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

लङ्घादाही, [न] पुं, (लङ्घा इति लङ्घीलः ।
इह + क्तिन्) । इन्मान् । इति शब्दरत्ना-
वली ॥

लङ्घाधिपतिः, पुं, (लङ्घाया अधिपतिः) ।
रावणः । इति अटाधरभूरिप्रयोगी । (यथा,
रघुः । ६ । ६२ ।

“पुरा जनस्थानविमर्दशङ्को
सन्ध्याय लङ्घाधिपतिः प्रतस्थी ॥”

लङ्घापतिः, पुं, (लङ्घायाः पतिः) । रावणः ।
इति भूरिप्रयोगः ॥

लङ्घापिका } स्त्री, एका । इति शब्दरत्ना-
लङ्घायिका } वली । पिङ्गशाक इति भाषा ॥
लङ्घारिका }

लङ्घाख्यायी, [न] पुं, (लङ्घावत् तिष्ठतीति । ख्या
+ क्तिन्) । उच्यते । लङ्घासिन् इति
भाषा । यथा,—

“लङ्घाख्यायी राजहृषो भद्रचूडो विशायकः ।”
इति शब्दचन्द्रिका ॥

(लङ्घायां तिष्ठतीति ।) लङ्घावाक्नि, नि ॥
लङ्घेशः, पुं, (लङ्घाया ईशः पतिः) । रावणः ।
इति त्रिकाश्रयः ॥

लङ्घनं

लङ्घोपिका, स्त्री, एका । इति शब्दरत्नावली ॥
लङ्घोयिका, स्त्री, एका । इति शब्दरत्नावली ॥
लङ्घः, पुं, (लङ्घतीति । लङ्घ गतौ + क्त्वं) ।
सङ्घः । विहङ्गः । इति मेदिनी । गे, २३ । नां
इति भाषा ॥

लङ्घलं, स्त्री, लाङ्घलम् । इत्युदादिकोषः ॥

लङ्घनं, स्त्री, (लङ्घ + क्त्वं) । उपवासः । (यथा,
सुश्रुते । १ । ४६ ।

“तन्नामे लङ्घनं कार्यं विदधे वमनं हितम् ।
विदधे स्वेदनं पथं रसशेषे शयीत च ॥”

यथा च ।

“लङ्घनं हृदयं काले रुच्यं स्नेहनमप्या ।

स्वेदनं स्तम्भनश्चैव जानीते यः स वै भिषक् ॥”

“तदपि वेष्टस्य वचो निश्चयं गुरुवरवीत ।

यत्किञ्चिन्नाघवकरं देहे तल्लङ्घनं स्तुतम् ॥”

“लघ्वणीयविषयं रुच्यं स्तुतं स्वरं सरम् ।

कठिनश्चैव यदुद्वेगं प्रायस्तल्लङ्घनं स्तुतम् ॥”

“—————पिपासा मारुतात्पौ ।

पाचनानुपवासाच्च आयामश्चेत्तल्लङ्घनम् ॥”

“प्रभूतसंश्रित्तासमजाः सन्धुमावनाः ।

दृष्ट्वा रौरा बलिनो लङ्घनीया विभुर्दिभिः ॥”

“त्वग्दोषिणां प्रमीढाणां खिन्नाभिर्यन्दिहं-
नाम् ।

शिशिरे लङ्घनं शक्तमपि वातविकारिणाम् ॥”

इति चरकं सूत्रस्थाने द्वाविंशोऽध्याये ॥

“ज्वरे लङ्घनमेवादावुपदिष्टन्ते ज्वरात् ।

चयानिलभयक्रोधकामशोकप्रमोदवात् ॥

आमाशयस्यो ज्वराणि सामो मार्गान् पिषा-
यन् ॥

विदधाति ज्वरं दोषस्तदा लङ्घनमाचरेत् ॥

अनवस्थितदोषान्ते लङ्घनं दोषपाचनम् ।

ज्वरं दीपनं काङ्क्षारक्षणाघवकारकम् ॥

प्राणाविरोधिना चैनं लङ्घनोपपादयेत् ।

बलाधिष्ठानमारोग्यं यदर्थोऽर्थं क्रियाक्रमः ॥

तत्तु मारुतचतुष्पाण्डसुखशोभमान्विते ।

कार्यं न बाले वृद्धे वा न गर्भिण्या न दुर्बले ॥

वातमूत्रपुरीषाणां विसर्गं ग्रात्रलाघवे ।

ज्वरदोषारकण्टास्यशुद्धौ तन्ना क्रमे गते ॥

स्वेदे जाते रक्तौ चापि क्षुत्पिपासासहोदये ॥

क्षतं लङ्घनमादेश्यं निरर्थं चान्तरात्मनि ॥

पञ्चभेदोऽङ्गमर्दश्च कासः शोथो मुखस्य च ।

क्षुत्प्रणशोऽरुचिस्तृणा दौर्बल्यं श्रोत्रनययोः ॥

मनसः सम्भ्रमोऽभीक्ष्ण्यह्निवातस्तमो हृदि ।

देहापिक्वकानि च लङ्घनेऽतिष्ठते भवेत् ॥”

इति वैद्यकचक्रपाणिन्ये ज्वराधिकारे ॥

क्रमणम् । (यथा, कुमारे । ५ । ६४ ।

“यथा श्रुतं वेदविद्वारत्तया

जनोऽयमुच्यते पदलङ्घनोत्सुकः ।

तपः किञ्चिदं तदवाप्तिमाधनं

मनोरथानामगतिर्न विद्यते ॥”

अवनम् । इति मेदिनी । ने, १२० ॥ अपि-

लङ्घननिधौ यथा,—

लङ्घा

“न चापि लङ्घयेद्दीमात्रोपध्यायः कश्चिन् ।
न चैनं पादतः कुर्व्यात् सुखेन न धमेद्वयः ॥”

इति कौर्मि उपनिषागे १५ अध्यायः ॥

(अतिक्रमः । यथा, महाभारते । १ । १५६ ।
१६ ।

“न चाप्यधर्मः कल्याण बहुपङ्कीकता बुद्ध्याम् ।

स्त्रीकामधर्मेः सुमहान् भर्तुः पूर्वस्य लङ्घने ॥”

अथलङ्घनीयगतिः । यथा,—

“ब्रुतन्तु लङ्घनं पञ्चलङ्घगगलुहारकम् ॥”

इति हेमचन्द्रः ॥ ॥

(स्त्री, अवमानना । यथा, मार्कण्डेये ।
१३५ । ३३ ।

“अन्यस्यापि स्वयंशस्य लङ्घना क्रियते हि या ।

तो नासं क्षतियः सोऽपि किं पुनः पिष्टमार-
गम् ॥”

लङ्घ, लङ्घाणि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-सक०-सेट् ।) लङ्घति हृद्यं चक्राय गोपः ।

इति दुर्गादासः ॥

लङ्घ, भर्तुं से । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
सक०-सेट् ।) लङ्घति । इति दुर्गादासः ॥

लङ्घ, इ भर्तुं से । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-सक०-सेट् ।) इ, लङ्घाति । इति दुर्गादासः ॥

लङ्घ, इ क भावार्थे । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(पुरा०-पर०-अक०-सक०-च-सेट् ।) इ क,

लङ्घयति । भा दीप्तिः घृष्टार्थे निकेतनक्षिप्ता-

बलदानानि । इति दुर्गादासः ॥

लङ्घ, क अन्तर्हो । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा०-
पर०-सक०-सेट् ।) अन्तर्होराच्छादनम् । क,

लङ्घयति चक्रं मेघः । इति दुर्गादासः ॥

लङ्घ, इ व्रीहौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
आत्म०-अक०-सेट् ।) इ, लङ्घते । निष्ठायां

लभ इत्यर्थे । इति दुर्गादासः ॥

लङ्घ, त् क भावने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त-
पुरा०-पर०-अक०-सेट् ।) क, लङ्घयति ।

भावनं दीप्तिः । इति दुर्गादासः ॥

लङ्घकारिका, स्त्री, (लङ्घं लङ्घां करोतीव ।
ल + कृत् । टाप् । अत इत्वम् ।) लङ्घाशुभता ।

इति शब्दमात्रा ॥

लङ्घा, स्त्री, (लङ्घनमिति । लङ्घन् व्रीहने +

“गुरोश्च वृहः ।” ३ । ३ । १०२ । इति अथः ।

टाप् ।) अन्तःकरणवृत्तिविशेषः । इति

नागोजीभट्टः ॥ अकर्तव्ये कर्मणि परश्चान-

भयम् । लङ्घ इति भाषा । तत्पर्यायः ।

मन्दाक्षम् २ व्रीहः २ जपा ४ व्रीह्या ५ । ना

अन्यतश्च अथवा ६ । इत्यमरः ॥ मन्दा-

क्ष्यम् ७ लङ्घा ८ व्रीहः ९ व्रीह्यम् १० । इति

शब्दरत्नावली ॥ (यथा, कुमारे । १ । ४८ ।

“लङ्घा तिरस्त्रा यदि चेतसि स्या-

दसंशयं पञ्चतराजपुत्राः ।

तं केशपाशं प्रथमोऽस्य कुटु-

बीकप्रियत्वं शिथिलं चमयः ॥”

लङ्घाशुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

लङ्गिका

लङ

लता

लङ्गालुः, पुं, स्त्री, (लङ्गालुः अस्त्रीयर्थे आलुः ।) लुपतिप्रियः । तत्पर्यायः । रक्तपादी २ प्रभी-
पचा ३ सृक्का ४ खदिरपत्रिका ५ सङ्कोचिनी
६ समङ्गी ७ नमस्कारी ८ प्रसारिणी ९ सप्त-
पर्णी १० खदिरौ ११ गङ्गमालिका १२
लङ्गा १३ लङ्गिरी १४ स्रग्गङ्गा १५ अस्-
रोधिनी १६ रक्तमूला १७ ताम्रमूला १८
खगुमा १९ अङ्गविकारिका २० । इति राज-
निर्घण्टः ॥ महाभौता २१ वशिनी २२ मङ्गौ-
घधिः २३ । इति शब्दचन्द्रिका ॥ अस्या
गुणाः । कटुत्वम् । शीतत्वम् । वितातिसार-
शोषदाहप्रमन्वासत्रयकुष्ठ-कफार्निनाशित्वञ्च ॥
तस्मैदो यथा,—
“लङ्गालुर्विपरीताया अल्पक्षुपट्टहला ।
वैपरीत्या च लङ्गालुर्ग्राभिधाने प्रयोजयेत् ॥
लङ्गालुर्वैपरीत्याहुः कटुरुणः कफापशुत् ।
इसे नियामकश्चैव नानाविज्ञानकारकः ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥
अन्या हंसपादीशब्दे दृष्ट्या ॥ अपि च ।
“लङ्गालुः स्यात् प्रभीपचा समङ्गाङ्गलि-
कारिका ।
रक्तपादी नमस्कारी नाम्ना खदिरकेत्यपि ॥
लङ्गालुः शीलता तिला कषाया कफपित्त-
जित् ।
रक्तपित्तमतीसारं योनिरोगान् विनाशयेत् ॥”
अतः लङ्गालुभेदः ।
“लङ्गालुश्चा खरत्वञ्च तथा भेदोगला स्मृता ।
अलङ्गुवा लङ्गुः स्वादुः लमपित्तकफापहा ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
अन्यौ दुग्धिकाशब्दे दृष्ट्या ॥
लङ्गाशीलः, त्रि, (लङ्गा शीलं स्वभावो यस्य ।)
लङ्गाविश्रुतः । तत्पर्यायः । अपत्रपिण्डः २ ।
इत्यमरः । लङ्गितः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥
लङ्गितः, त्रि, (लङ्गा सङ्गतास्य । लङ्गा + तार-
कादित्वात् इत् ।) लङ्गायुक्तः । तत्पर्यायः ।
ह्रौयः २ ह्रौतः ३ । इत्यमरः ॥ (यथा, रघुः ।
१२ । ७५ ।
“कामं जीवति मे नाथः इति सा विजहौ
शुचम् ।
प्राक् मत्वा सखमस्यानं जीवितास्तीति
लङ्गिता ॥”)
लङ्गिरी, स्त्री, लङ्गालुः । इति राजनिर्घण्टः ॥
लङ्गा, स्त्री, लङ्गा । इति शब्दरत्नावली ॥
लङ्ग, त् क भावने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(अदेक-पुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) क, लङ्ग-
वति । भावनं दीप्तिः । इति दुर्गादासः ॥
लङ्गः, पुं, (लङ्गयति शोभते इति । लङ्ग + अच् ।)
पदः । कच्छः । इति हेमचन्द्रः ॥ पुच्छः ।
इति जटाधरः ॥
लङ्गिका, स्त्री, (लङ्गयति शोभते इति । लङ्ग +
लुङ् । टापि अत इङ्गम् ।) वेष्टा । इति
हेमचन्द्रः ॥

लङ, बाह्योक्तोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-सक०-सक०-च-सेट् ।) बालोऽयः तस्य
भावी बाह्यं यामोह इति यावत् । लटति लोकाः
शिशुः स्यात् । किञ्चिद्दति वेत्यर्थः । इति
दुर्गादासः ॥
लटः, पुं, (लटति यथेष्टया वदतीति । लट +
अच् ।) प्रमादवचनम् । दोषः । इति
विश्वः ॥
लटकः, पुं, (लटतीति । लट + “कृन् श्रित्पि-
संशयोरपूर्वस्यापि ।” उणा० २ । ३२ । इति
कृन् ।) दुर्जनः । इत्युणादिकोषः ॥
लटपण्यं, स्त्री, (लटस्य पण्यमस्य ।) लचम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
लङ्गः, पुं, दुर्जनः । इति शब्दरत्नावली ॥
लङ्गः, पुं, (लटतीति । लट + “अभूपृषलटीति ।”
उणा० १ । २५२ । इति कृन् ।) जातिविशेषः ।
नेटुया इति भाषा ॥ रागभेदः । तुरङ्गमः ।
इत्युणादिकोषः ॥
लङ्गा, स्त्री, (लट + कृन् । टाप् ।) करङ्गभेदः ।
नाटाकरङ्गा इति भाषा । वाद्यभेदः । पञ्चि-
विशेषः । यामचटक इति ख्यातः । इति
मेदिनी । वे, २२ । कृत्तुम्भम् । इति हेमचन्द्रः ॥
अमरकः । भोडरी इति ख्यातः । इत्यमर-
भरतौ ॥ (शिली । इति शारावली २५६ ।
तूलिका । दूतम् । यथा,—
“लङ्गा तु तूलिका ख्याता लङ्गा दूतेऽपि
दृश्यते ॥”
इति आङ्गिरसौ ॥” इति उणादितौ
उज्ज्वलः । १ । १५२ ।)
लङ, विलासि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-सक०-सेट् ।) लङति बाला । इति दुर्गा-
दासः ॥
लङ, इ कि भावये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा०-
पदे भा०-पर०-सक०-सेट् ।) इ, लङ्गते ।
कि, लङ्गयति लङ्गति । भाषणं कथनम् । अयं
कैश्चन मन्यते । इति दुर्गादासः ॥
लङ, यो इ कि उत्तरेपथे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(पुरा०-पदे भा०-पर०-सक०-सेट् ।) यो,
लङ्गिनः । अनुबन्धवलादिमृगवधानेऽपि निष्ठा-
तस्य गन्तम् । अस्मात् निष्ठायामिमं न स्यादि-
त्येके । लङ्ग इति । इ, लङ्गते । कि, लङ्गयति
लङ्गति तच्छुलं लोकाः । इति दुर्गादासः ॥
लङ, क उपसेवे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा०-
पर०-सक०-सेट् ।) उपसेव इह अत्यन्तपाल-
नम् । क, लालयेत् पञ्चवर्षाणि पुत्रमिति अथ
कलयोरेकत्वात्त्वम् ॥ कल्पनायामस्य प्रयोगः ।
इति रमानायकः । लाङ्गवति लता वायुः । इति
दुर्गादासः ॥
लङ, क ड वीक्षे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा०-
आत्म०-सक०-सेट् ।) क ड, लाङ्गते । लाभ
यव इत्यत्र । विप्रेषि आनुमिच्छा वीक्षा ।
इति दुर्गादासः ॥

लङ, त् क वीक्षे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदेक-
पुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) लाङ्गवति । अथ
लाङ्गत् । इति दुर्गादासः ॥
लङ, म उन्मथ्यनजिह्वयोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-पर०-सक०-कचित् पौडनादौ सक०-
सेट् ।) उन्मथ्यनं प्रीकृतीभावः कृतचिन्त-
भावश्च । लङति लता वायुना प्रीकृता उत्-
चिन्ता वा स्यादित्यर्थः । जिह्वा तद्विषयविज्ञा ।
लङति जिह्वा उन्मथ्यवती स्यादित्यर्थः । म,
लङ्गयति । लङ्गयति लचसुललयत्यनिति
श्रीहर्षः । पौडयतीत्यर्थः । कषाटकीमिहः
किरणलहरीसुललयतीति सुरारिः । उत्-
चिपतीत्यर्थः । उभयत्र कलयोरेकत्वात्त्वम् ।
कचित्पु जिह्वोन्मथ्यने इति पठित्वा जिह्वाया
उन्मथ्यनं उत्तरेपथमिति व्याख्याय लङति
जिह्वां सर्पं इत्येवोदाहरणम् । इति दुर्गा-
दासः ॥
लङ्गः, त्रि, मनोऽयः । इति त्रिकाङ्गशेषः ॥
लङ्गुः, त्रि, दुर्जनः । इति शब्दरत्नावली ॥
लङ्गुलुकः, पुं, पिष्टकविशेषः । लाङ्गु इति भाषा ।
यथा । लङ्गुलुको दुर्जनो गुरुः । इति राज-
वल्लभः ॥ अपि च ।
“तेनेन हविषा पक्वं भवेत् पूर्यञ्च लङ्गुलुकः ॥”
इति शब्दचन्द्रिका ॥
लङ्गं, स्त्री, (लङ्गते उत्तरेपथे इति । लङ्ग +
अच् ।) पुरीषम् । लाङ्ग इति भाषा । यथा,—
“समेधमानेन स लङ्गबाहुना
निरुद्धवायुचरणाच्च निक्षिपन् ॥
प्रखिलगात्रः परितृप्तलोचनः
प्रपात लङ्गं विह्वलन् क्षितौ अङ्गु ॥”
इति श्रीभागवते १० स्कन्धे ३७ अङ्कात्
८ श्लोकः ॥ लङ्गं पुरीषतुल्यजम् । इति लङ्गो-
कायां श्रीधरस्वामी ॥
लङ्गजः, त्रि, (लङ्गे तदाख्यदेशे अङ्गते इति ।
लङ्ग + जः ।) लङ्गदेशजातः । लङ्गा,—
“पूर्वोक्तान्वाये नवशतं यङ्गशीतिः प्रकीर्तिताः
पिरङ्गभाषया तन्नास्तेषां संवाधनात् भुवि ॥
अधिपा मङ्गलानाञ्च संग्रामेन्यपराजिताः ।
इरेणा नव षट् पञ्च लङ्गकाणापि भाविनः ॥”
इति मेघतन्त्रे २३ प्रकाशः ॥ ॥
लङ्गस्तु अपुना लङ्गन् इति ख्यातः । इरेजानां
राजधानी च ॥
लङ, घाते । सौत्रघातुरयम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-पर०-सक०-सेट् ।) लता । इति दुर्गा-
दासः ॥
लता, स्त्री, (लतति वेष्टयते यान्यमिति । लत + पचा-
द्यच् । टाप् ।) शाखादिरहिता गुरुव्याधिः ।
तत्पर्यायः । वल्ली २ व्रततिः ३ । इत्यमरः ॥
वलिः ४ वेक्षिः ५ व्रततिः ६ । सा शाखापञ्च-
समायुक्ता वेष्टयानिनी । इति शब्दरत्नावली ॥
तत्पर्यायः । वीरत् २ गुह्यिनी ३ उलपः ४ ।
इत्यमरः ॥ ॥ अमाणां वीरधां विदकानुनिन्दा

लताक

यथा,—

“अपुं तक्षिणहोराके पूर्वे विप्रति चक्रमाः
ततो वीरुतु ववति प्रयागके ततः क्रमति ।
हिनति वीरुतो यस्तु वीरुतुस्ये निशाकरे ।
पक्षं वा पातयत्येकं वक्ष्यन्त्यां स विन्दति ।”
इति श्रीविष्णुपुराणे २ अंशे १२ अध्यायः ॥७॥
आद्यमे रोपणीया शुभदा लतादिर्विधा,—
“लतापुष्पापि कुशाकं मायान्मृच सुकासकः ।
ज्वरं रीकटो चापि शिबिरे मङ्गलप्रदा ।
वास्तुकः कारवेक्ष्य वागीकुच शुभप्रदा ।
लतावृक्षश्च शुभदं सर्वं सर्वत्र निश्चितम् ।”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १०२ अध्यायः ।
शाखा । प्रियङ्गुः । (अस्याः पत्राण्यो यथा,—
“प्रियङ्गुः पत्तिनी कान्ता लता च महिलाजया ।
गुक्ता गुन्धपला श्यामा विष्णुक् सेनाङ्गना-
प्रिया ।”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
पृष्ठा । (यथास्याः पत्राण्यः ।
“तत्सुरोचारकस्यो देवी पृष्ठा लता जघुः ।”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ।)
अश्वत्थपर्णी । इत्यमरः । ज्योतिष्मती । (अस्याः
पत्राण्यो यथा,—
“ज्योतिष्मती स्त्रात् कटभी ज्योतिष्का कङ्गीनी-
ति च ।
पारावतपट्टी पयसा लता प्रोक्ता ककुब्दी ।”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
लताकस्तूरिका । माधवी । दूष्या । इति मेदिनी ।
यै, ५१-५२ । केवर्तिका । सारिवा । इति राज-
निवेशः । (तृती । तत्पत्राण्यो यथा,—
“भक्त्या रूढती विहो वार्ताकी राट्टिका-
कुञ्जी ।
प्रवृद्धा रत्नपाका च लता वृद्धिका परा ।”
अमरी । यथा,—
“वर्षा परजतां पश्यन् अयुतं यस्तु साधकः ।
अथैव स भवेत् शीघ्रं विद्याया वल्लभः स्वयम् ।”
इति तन्त्रसारं श्यामासाधनम् ।
(तथा च नैषि । १ । ५५ ।

लताकस्तूरिका, स्त्री, (लताकस्तूरिका कस्तूरी तद्वद्-
गन्धत्वात् । ततः स्वार्थे कम् ।) लताकस्तूरी ।
तत्पत्राण्यः । कटुः २ दृक्छेदशला १ । अस्या
गुणाः । तिक्तत्वम् । स्वादुत्वम् । रुच्यत्वम् ।
हिमत्वम् । लघुत्वम् । चतुष्पल्यम् । हिदनीत्वम् ।
श्लेष्मलकावस्थास्त्रोमनाशित्वम् । इति पञ्चा-
प्यविशेषः । अपि च ।
“लताकस्तूरिका तिक्ता रुधा श्रीनास्य-
रोगघ्नम् ।”
इति राजवल्लभः ।
लताजिह्वः, पुं, (लतेव जिह्वा यस्य ।) सपं ।
इति शब्दमाला ।
लतातण्डुः, पुं, (लतेव दीर्घतण्डुः ।) नारङ्गवृक्षः ।
नालवृक्षः । इति शब्दमाला । शालवृक्षः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ।
लताद्रुमः, (लतेव द्रुमः दीर्घत्वात् ।) लताशालः ।
तत्पत्राण्यः । तार्क्ष्यः २ अश्वकर्गः १ कुशिकः ४
वृक्षः ५ दीर्घः ६ । इति रत्नमाला ।
लतापनसः, पुं, (लतायां पनसमिव फलमस्य ।)
फललताविशेषः । तरतुज् इति स्थानः ।
तत्पत्राण्यः । सेलालः २ पिचपलः १ सुखाशः ४
राजतेमिवः ५ नाटान्नः ६ सडुः ७ । इति
त्रिकाण्डशेषः ।
लतापृष्ठा, स्त्री, (लताप्रधाना पृष्ठा ।) सप्त-
द्राक्षा । इति शब्दरत्नावली । पिङ्गशाक
इति भाषा ।
लताप्रतानिनी, स्त्री, (लताप्रतानोऽप्यस्येति ।
इतिः ।) शाखाप्रचयवती लता । तत्पत्राण्यः ।
वीरुतु २ गुल्मिनी १ उलपः ४ । इत्यमर-
भरतौ । वीरुधा ५ वरुतु ६ । इति शब्दरत्ना-
वली । प्रतावा ७ कचः ८ । इति जटाधरः ।
लताफलं, स्त्री, (लतायां फलमस्य ।) पटोलः ।
यथा,—
“वास्तुकः कारवेक्ष्य वागीकुच शुभप्रदा ।
लताफलश्च शुभदं सर्वं सर्वत्र निश्चितम् ।”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १०२ अध्यायः ।
लताभद्रा, स्त्री, (लताया भद्रा यस्याः ।) भद्राली-
वृक्षः । इति शब्दमाला ।
लतामखिः, पुं, (लतासदृशो मखिः ।) प्रवालः ।
इति त्रिकाण्डशेषः राजनिवेशः । (प्रवाल-
शब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ।)
लतामखन्, स्त्री, (लतायां मखत् यस्याः ।) पृष्ठा ।
इति शब्दरत्नावली ।
लतामाधवी, स्त्री, (लताप्रधाना माधवी ।)
माधवीलता । इति शब्दरत्नावली ।
लतायटिः, स्त्री, (लता वटिरिव ।) मङ्गिष्ठा ।
इति शब्दमाला ।
लतायावकं, स्त्री, (लतायां याव इव यस्य । कम् ।)
प्रवालम् । इति चारावली । ६१ । (गुणादयो-
श्च प्रवालशब्दे शेषाः ।)

लताकरञ्जः, पुं, (लताकृपः करञ्जः ।) करञ्ज-
विशेषः । कण्टकरेण इति हिन्दी भाषा ।
तत्पत्राण्यः । दुष्यशः २ वीराश्वः १ वच-
नीयकः ४ भद्राक्षी ५ कण्टकः ६ कुवे-
राक्षी ७ । अस्या पत्रगुणाः । कटुत्वम् ।
उष्णत्वम् । कफवातनाशित्वम् । तृतीयगुणाः ।

लतावा

लताकरञ्जः, पुं, (लतेव रचना यस्य ।) सपं ।
इति चारावली । १५ ।
लताकैः, पुं, (लता अकै इव तीव्रा यस्य ।)
हरितपलाङ्गुः । तत्पत्राण्यः । दुद्रुमः २ ।
इत्यमरः ।
लतालकः, पुं, इक्षी । इति त्रिकाण्डशेषः ।
लतावेष्टः, पुं, (लतयेव आवेष्टो वेष्टनं यत्नः ।)
बोद्धव्येतिवस्थान्तगततीक्ष्णत्वम् । यथा,—
“बाहुभ्यां पादयुग्माभ्यां वेष्टयित्वा स्थितं रमेत् ।
लघुलिङ्गताङ्गं योनौ लतावेष्टोऽयमुच्यते ।”
इति रतिमञ्जरी । ७॥
पञ्चतन्त्रिणः । यथा,—
“अन्विषे निरङ्गस्य चरान् यादितवान् तथा ।
अभ्यन्तरं मार्गं वाह्यतश्च समन्ततः ।
वेद्यमन्त्रं लतावेष्टं तथा रैवतकं गिरिम् ।
लघुवन्तं गिरिचैव मार्गं वाह्यतश्च जयेः ।”
इति हरिवंशे बाणयुद्धम् ।
(पञ्चतोऽयं चारकाया दृष्टिस्थानं दिशि
स्थितः । यथा, तत्रैव । १५५ । १६ ।
“दृष्टिस्थानं लतावेष्टः पञ्चवर्गो विराजते ।
इन्द्रकेतुप्रतीकाशः पश्चिमस्यां तथा क्षुपः ।”)
लतावेष्टितकं, स्त्री, (लतयेव वेष्टितं वेष्टनं यत्नः ।
कम् ।) आलिङ्गनभेदः । यथा, शब्दमालायाम् ।
“उद्धृक् पौष्टिकं लतावेष्टितकं तथा ।”
लताशङ्खः, पुं, शालवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ।
लतासाधनं, स्त्री, (लतायां साधनम् ।)
योषिदधिकरणकेटदेवताराधनम् । तद्वया,—
“लतायाः साधनं वस्ये प्रशस्तं हरवल्गुभिः ।
शतं केशे शतं भागे शतं सिद्धरमकले ।
स्तनन्दं शतद्वन्दं शतं नाभौ मण्डपारि ।
शतं योनौ मण्डपानि उतथा च शतजयम् ।
यत् दशशतं जप्ता सर्वसिद्धीन्परो भवेत् ।
अथान्येन संप्रवक्ष्यामि साधनं भुवि दुर्लभम् ।
रजोऽवस्थां समानीय तद्द्योनौ स्वेददेवताम् ।
पूजयित्वा महाराज्ञीं त्रिदिनं पूजयेन्मनुजम् ।
शतत्रयं वटविंशदधिकं प्रक्षाल्य जपन् ।
अष्टोत्तरशतं पूर्वं चक्रवर्त्तं जपेद्बुधः ।
ततस्तान् नवभिः पुष्पैर्यजेदष्टोत्तरं शतम् ।
ततः पूर्वाहुतिं दत्त्वा जपेदष्टोत्तरं शतम् ।
घनवान् बलवान् वाक्मी सर्वयोनितप्रियङ्गुरः ।
बोद्धव्येति च भवेत् सर्वं सर्वं न संशयः ।”
इति मायातन्त्रे १२ पटलः ।
अन्यत् अष्टदाकस्य १६ पटले गुप्तासाधनतन्त्रे
४ पटले च द्रष्टव्यम् ।
लतिका, स्त्री, लता । इति लताशब्दात् स्त्री
कन्प्रत्ययेन णिकप्रत्ययेन वा निष्पन्नम् ।
(यथा,—
“इयं सन्धा दूरादहसुपगती जल मजयात्
तदेका तद्गोत्रे विनयवति । मेध्यामि रजनीम् ।
समीरेकोत्तेवं नवकुसुमिता चूतकनिका
भुवाना नर्तनं नहि नहि नहीतिवृत्ति ।”
इत्युद्धतः ।)

लतिका

लताकरञ्जः, पुं, (लतेव रचना यस्य ।) सपं ।
इति चारावली । १५ ।
लताकैः, पुं, (लता अकै इव तीव्रा यस्य ।)
हरितपलाङ्गुः । तत्पत्राण्यः । दुद्रुमः २ ।
इत्यमरः ।
लतालकः, पुं, इक्षी । इति त्रिकाण्डशेषः ।
लतावेष्टः, पुं, (लतयेव आवेष्टो वेष्टनं यत्नः ।)
बोद्धव्येतिवस्थान्तगततीक्ष्णत्वम् । यथा,—
“बाहुभ्यां पादयुग्माभ्यां वेष्टयित्वा स्थितं रमेत् ।
लघुलिङ्गताङ्गं योनौ लतावेष्टोऽयमुच्यते ।”
इति रतिमञ्जरी । ७॥
पञ्चतन्त्रिणः । यथा,—
“अन्विषे निरङ्गस्य चरान् यादितवान् तथा ।
अभ्यन्तरं मार्गं वाह्यतश्च समन्ततः ।
वेद्यमन्त्रं लतावेष्टं तथा रैवतकं गिरिम् ।
लघुवन्तं गिरिचैव मार्गं वाह्यतश्च जयेः ।”
इति हरिवंशे बाणयुद्धम् ।
(पञ्चतोऽयं चारकाया दृष्टिस्थानं दिशि
स्थितः । यथा, तत्रैव । १५५ । १६ ।
“दृष्टिस्थानं लतावेष्टः पञ्चवर्गो विराजते ।
इन्द्रकेतुप्रतीकाशः पश्चिमस्यां तथा क्षुपः ।”)
लतावेष्टितकं, स्त्री, (लतयेव वेष्टितं वेष्टनं यत्नः ।
कम् ।) आलिङ्गनभेदः । यथा, शब्दमालायाम् ।
“उद्धृक् पौष्टिकं लतावेष्टितकं तथा ।”
लताशङ्खः, पुं, शालवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ।
लतासाधनं, स्त्री, (लतायां साधनम् ।)
योषिदधिकरणकेटदेवताराधनम् । तद्वया,—
“लतायाः साधनं वस्ये प्रशस्तं हरवल्गुभिः ।
शतं केशे शतं भागे शतं सिद्धरमकले ।
स्तनन्दं शतद्वन्दं शतं नाभौ मण्डपारि ।
शतं योनौ मण्डपानि उतथा च शतजयम् ।
यत् दशशतं जप्ता सर्वसिद्धीन्परो भवेत् ।
अथान्येन संप्रवक्ष्यामि साधनं भुवि दुर्लभम् ।
रजोऽवस्थां समानीय तद्द्योनौ स्वेददेवताम् ।
पूजयित्वा महाराज्ञीं त्रिदिनं पूजयेन्मनुजम् ।
शतत्रयं वटविंशदधिकं प्रक्षाल्य जपन् ।
अष्टोत्तरशतं पूर्वं चक्रवर्त्तं जपेद्बुधः ।
ततस्तान् नवभिः पुष्पैर्यजेदष्टोत्तरं शतम् ।
ततः पूर्वाहुतिं दत्त्वा जपेदष्टोत्तरं शतम् ।
घनवान् बलवान् वाक्मी सर्वयोनितप्रियङ्गुरः ।
बोद्धव्येति च भवेत् सर्वं सर्वं न संशयः ।”
इति मायातन्त्रे १२ पटलः ।
अन्यत् अष्टदाकस्य १६ पटले गुप्तासाधनतन्त्रे
४ पटले च द्रष्टव्यम् ।
लतिका, स्त्री, लता । इति लताशब्दात् स्त्री
कन्प्रत्ययेन णिकप्रत्ययेन वा निष्पन्नम् ।
(यथा,—
“इयं सन्धा दूरादहसुपगती जल मजयात्
तदेका तद्गोत्रे विनयवति । मेध्यामि रजनीम् ।
समीरेकोत्तेवं नवकुसुमिता चूतकनिका
भुवाना नर्तनं नहि नहि नहीतिवृत्ति ।”
इत्युद्धतः ।)

लभ

लभिका, लो, (लभ + क्तः + "लभिभित्तिभ्यः कित्") उभा० १। १४०। इति कित् ।) गोधा । इति सिद्धान्तकौमुद्यासुधादिदृष्टिः । लभ, लभे भावे । इति कविकल्पदुमः । (भा०-पर०-सक०-सेट् ।) लभ, लभे लपन् लपन्तापन् । भावः कथनम् । इति दुर्गादासः । लपन्, लो, (लप्यतेनेनेति । लप् + करणे क्युट् ।) सुखम् । इत्यमरः । (भावे क्युट् ।) भाव-लम् । इति लपधात्वर्थदर्शनात् । (यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ३८१ । "प्रकटयति रागमधिकां लपन्मिहं वक्तिमाख-मविहति । प्रीययति च प्रतिपदं कूति शुक्ल्येव दयित-तस्य ।") "शुक्ल्येव दयितस्य लपन् सम्भावयम् । पत्ते वदनम् ।" इति तट्टीका ।) लपितं, लो, (लप् + क्तः भावे ।) वचनम् । कथितं, जि । इत्यमरः । (लपितमस्यास्तीति । अच् । वचनयुक्ते च जि । यथा, अथर्ववेदे । ४।१६। "ये मा क्रोधयन्ति लपिता वस्तिनं मशका इव । तानहं मयि दुहितां जने अल्पप्रयुजिष्ये ।") लभिका, लो, स्वाद्यविशेषः । लभो । इति ख्याता । यथा,— "समिता सपिषा भृष्टा शर्करा पयसि क्षिपेत् । तस्मिन् वनीकते न्यस्येत् लवङ्गमरिचादिकम् । सिद्धे वा लभिका ख्याता गुणानस्या वरा-न्यहम् । लभिका इहं हनी वृष्या वज्या पित्तानि लपहा । क्षिप्वा श्वशकरो गुर्वो रोचनी तर्पणी परम् ।" इति भावप्रकाशः । लभ, इह संसने । शब्दे । इति कविकल्पदुमः । (भा०-आत्म०-अवलम्बने सक०-शब्दे अक०-सेट् ।) इ, लभते । इ, लभते । संसनेमिहा-अलम्बनमिति गोविन्दभट्टः । गगाद चरणायुध-क्षदपि मौनमालम्बते । इति दुर्गादासः । लभः, जि, (लभ + क्तः ।) प्राप्तः । इत्यमरः । (यथा, हितोपदेशे । "अलम्ब्यैव लिखितं लभं रत्नोदपन्नयात् । इक्षितं बहुयेन सम्यक् उहं तीर्थेषु निक्षिपेत् ।") लभ्यार्थः, पुं, (लभ्यावर्णा यशासि येन ।) पण्डितः । इत्यमरः । (यथा, रघुः । ११।२ । "लक्ष्मणश्चमपि लभ्यवर्णभाक् तं दिदेश सुनये सलक्षयम् ।") लभ्या, लो, (लभ + क्तः ।) टाप ।) नायिका-भेदः । यथा,— "खलितोत्कण्ठिता लभ्या तथा प्रीयितभर्तुका । कलहान्तरिता वासवज्जा स्वाधीनभर्तुका ।" इति लटाधरः । लभ, इह शब्दे । इति कविकल्पदुमः । (भा०-आत्म०-अक०-सेट् ।) इ, लभते । इ, लभते । इति दुर्गादासः ।

लभ्यः

लभ, लो, लो व प्राप्नो । इति कविकल्पदुमः । (भा०-आत्म०-सक०-अनिट् ।) लु, लभिमम् । लो, लभ्या । इ, लभते । व, लभा । लभन्ति पुनस्त्यानमिति गणलतानिष्ठादिति रमा-नाथः । वस्तुतस्तु लभते लभः पचादित्वादन-तयो लभ इवाचरतीति लो साध्यम् । इति दुर्गादासः । लभसः, पुं, (लभ + "अत्यविचमीति ।" उभा० १।११०। इति अचच् ।) वाजिबन्धनरज्जुः । इत्युणादिकोषः । धनम् । याचकः । इति सिद्धान्तकौमुद्यासुधादिदृष्टिः । लभ्यं, जि, (लभ्यते इति । लभ + पोश्चपचात् ।) १।१।८८। इति यत् ।) न्यायम् । इत्यमरः । लभ्यम् । इति मेदिनी । ये, ४३ । (यथा, सुखकोपनिषदि । १।२।३ । "नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुधा श्रुतेन । यमेवैव दृश्यते तेन लभ्य-स्तस्यैव आत्मा विद्युते तन् स्खाम् ।") लभकः, पुं, (रमते इति । रम् + "रमेरच् लो वा ।" उभा० २ । ३३ । इति लुन् रस्य लत्वच् ।) विद्वान् । इति सिद्धान्तकौमुद्या-सुधादिदृष्टिः । (तीर्थशोधकः । इत्युज्ज्वलः । विलासिन, जि । इति केषित् ।) लभ्यटः, पुं, विद्वान् । इति लभ्याकशब्दार्थ-मेदिनी । के, १४८ । (यथा, कथासरित्सागरे । ४०।१०१ । "अपेतराश्रयोक्ष्वेयं यद्यपि स्त्रीषु लभ्यटः । तथापि न स दुःखिस्त्रिभूदशः स्यात्तथा-विधः ।") आसक्तः । यथा,— "यथेहकासुषिककामलभ्यटः सुतेषु दारेषु धनेषु चिन्तयन् । शङ्केत विद्वान् कुक्कुटवराययाद-यस्तस्य यत्रः अम एव केवलम् ।" इति श्रीभागवते ५ स्कन्धे १८ अध्यायः । लभ्याकः, पुं, लभ्यटः । देशभेदः । इति मेदिनी । के, १४८ । (यथा, मार्कण्डेये । ५०।४० । "लभ्याकाः मूलकाराश्च सुलिका जागुर्देः सङ्घा । औपधाक्षानिभद्राश्च किरातानाश्च जातयः ।") लभ्याटः, पुं, पट्टवाद्यम् । इति हारावली । लभ्यः, पुं, प्रुतगतिः । लाप इति भाषा । इति प्रसिद्धः । उल्लसन्तं प्रलम्बनञ्चाप । लभ्यः, पुं, (लभ्यते इति । लवि अवसंसने + अच् ।) नर्तकः । अङ्गम् । कान्तः । इति संचिप्रसारोणादिदृष्टिः । उत्कोचः । यथा, "प्राभृतं टौकनं लभ्योत्कोचः कोशलकामिधे । उपाचारः प्रदानम्दा हारो याज्ञायने अपि ।" इति हेमचन्द्रः । अचभेदः । यथा,— "चरलम्बगमा भेदाः पाटकोऽद्यादिषाजने ।" इति शब्दमाळा ।

लम्बः

लम्बादौ लम्बमात्रेणा खचं वा । यथा,— "निभुजे भुजयोर्योगस्तदनन्तरगुणो लम्बादौ लम्बा । द्विधा भूस्त्वयुता दलितवाधे तयोः ख्याताम् । स्वावाधातुल्यलोरनरनृजं प्रजायते लम्बः । लम्बगुणं भूस्त्वहं खचं निभुजे पञ्च भवति ।" उदाहरणम् । "क्षेत्रे मही मनुमिता निभुजे मही तु यत्र यद्योदृष्टिचिप्रमितौ हि यच्च । तत्रावलम्बकमथो कथयाववाधे ।" चिप्रं तथा च समकोष्ठमिति पञ्चाख्याम् । न्यायः । भूः १४ लुजौ १३ । १५ लम्बे आवाधे ५ । ६ । लम्बा लम्बश्च १२ विष-फलश्च ८४ । इति लोलावती । (हेमचन्द्रः । यथा, हरिवंश । ४३ । २२ । "लम्बस्तु लम्बमेवामः प्रलम्बाश्चरभूवकः । दैत्ययुद्धगतो भाति सनीहार इवाशुमान् ।") जि, दीर्घः । लम्बा इति भाषा । यथा,— "दूरतः प्रोभते मुखो लम्बापटपटारतः । तावच्च प्रोभते मुखो यावत् किञ्चिन्न भावते ।" इति पायल्लशतकम् । (लम्बमानः । यथा, रघुः । ६ । ६० । "पाण्डुरोऽयमंसापित्तलम्बाहारः कल्पाङ्गरागो हरिचम्बेन । आभाति बालातपरक्तवाहः सनिर्भरोद्गार इवाद्गिराजः ।") लम्बकः, पुं, (लम्बो कर्मा यस्य ।) द्वात्रिंशः । अङ्गोऽष्टयः । इति मेदिनी । धी, १०० । राक्षसः । लुजौ । इति शब्दरत्नावली । लम्ब-यन्त्री । इति राजनिर्घण्टः । (शशः । तद्वत्पथा, अथ विरोधेषु लम्ब शशः स्यात् । "लम्बकः शशः मूलो लोमकर्णो विरो-धशः ।" इति वेदकम् । लम्बकः, इति कर्मधारये ।) दीर्घोऽयम् । तद्वयुक्ते, जि । (यथा, महाभारते । ६ । ४६ । ३४ । "लम्बोदर्यो लम्बकर्णस्तथा लम्बपयोधराः ।") लम्बकेशः, पुं, (लम्बः केश इवाग्रभागो यस्य ।) विहर । स तु विवाहकाले वरोयवेशनार्थं सङ्कलितयवामावर्तवलिताधोमुखा अवस्थात-दर्भाः । यथा,— "ऊर्ध्वकेशो भवेत् ब्रह्मा लम्बकेशस्तु विहरः । दक्षिणावर्तको ब्रह्मा वामावर्तस्तु विहरः ।" इति संस्कारतत्त्वम् । केशोऽजायम् । इति प्रायश्चित्ततत्त्वे ब्रह्मा-माहात्म्ये प्रतिनिहतदर्भवटुकावप्रकरणे लिखि-तम् । ३३ । दीर्घकेशयुक्ते, जि । लम्बदन्ता, लो, (लम्बा दन्ता इव यलानि यस्याः ।) खड्गलोपियन्ती । इति राज-निर्घण्टः । उहहृष्टवविशिष्टे, जि ।

लम्बोष्ठः

लम्बनं, लो, (लम्बते इति । लम्ब + क्तुः ।)
 नाभिजन्मिन्तकिकादिः । तत्पर्यायः । लम्ब-
 लिका २ । इत्यमरः । लम्बते लम्बनं नन्वादि-
 तादयः । इति तैत्तिरीकायां भरतः । (लम्ब +
 भावे क्कुट् ।) लम्बशब्दायां चाप ।
 लम्बः, पुं, (लम्बते इति । लम्ब + क्तुः ।) कपः ।
 इति शब्दचन्द्रिका ।
 लम्बोष्ठा, लो, (लम्बानि लोचानि यस्याः ।)
 वैद्यलोपिप्यन्ती । इति राजनिर्घण्टः ।
 लम्बमानं, जि, लम्बायमानवस्तु । लम्बधातोः
 कर्त्तरि शानच्प्रत्ययेन निष्पन्नम् ।
 लम्बा, लो, लम्बीः । गौरी । तिक्तुम्बी । इति
 मेदिनी । वे, ६ । दक्षकन्याविशेषः । यथा,—
 “अक्षकन्यां वसुं यामीं लम्बां भायुं मन्वन्तीम् ।
 सङ्कन्यां सङ्कन्यां वाधां विधां भारत ।
 मनवे दक्षपुत्राय दक्ष एता ददौ प्रभुः ।”
 इति हरिवंशे अधिपतिस्थापनम् ।
 हिमालयकन्याविशेषः । यथा,—
 “ततश्चाक्षवचः श्रुत्वा देवीलम्बामयाजवीतु ।
 नक्षत्र लम्बे शीघ्रं त्वं वाग्वरं चक्रं कुर्व ।
 ततो योगं समाधाय अहम्या हिमवन्सुता ।
 लम्बोष्ठे कृणु तद्रूपं दर्शयन् पार्श्वमागता ।
 धान्तान्मुपागम्य त्वासा वाससी पुनः ।
 परिजानां वाचं विजयाधिष्ठिता ततः ।
 प्रसुखे वासुदेवस्य दिग्वासाः कोटुवी स्थिता ।”
 इति महाभारते हरिवंशे वाणयुद्धम् ।
 लम्बिका, लो, (लम्बते या । लम्ब + क्तुः । टापि
 अत इत् ।) तालहृच्छालिका । तत्पर्यायः ।
 चण्डिका २ । इति राजनिर्घण्टः । सुधासुधा २
 ललमुक्तिका ४ । इति हेमचन्द्रः । अलि-
 जिङ्गा ५ अलिजिङ्गिका ६ । इति शब्दरत्ना-
 वली ।
 लम्बितः, जि, (लम्ब + क्तुः ।) खंसितः । (यथा,
 गीतमोविन्दे । १२ । १८ ।
 “लघ्वरपुम्बनलम्बितकञ्जलमुल्लय प्रिय
 लोचने ।”)
 शब्दितः । इति लब्धधातोः कर्मणि क्तप्रत्ययेन
 निष्पन्नम् । लम्बमानमात्यादिश्च । (यथा,
 महाभारते । ३ । १५७ । ४२ ।
 “वकिश्रोऽर्थलया यत्तः कालसूत्रेण लम्बितः ।”)
 लम्बोदरः, पुं, (लम्बोदरं यस्य ।) गणेशः ।
 इत्यमरः । (यथा, आर्यासप्तशत्याम् । १६८ ।
 “गतिगङ्गातवरयुवतिः कद्री कपोलौ करोतु
 मन्दमलिनौ ।
 सुखलम्बमाजसिन्धुर लम्बोदर किं मन्दं वहसि ।”
 रूपविशेषः । इति भृगुवतम् । १२ । १ । २२ ।)
 औदिके, जि । इति हेमचन्द्रः । (यथा,
 कथासरित्सागरे । ७० । १०२ ।
 “ततो लम्बोदरेख्य पुंसारोपितवाङ्मनः ।
 शम्बादितः सं यातस्तदनं केशरिबीजते ।”)
 लम्बोष्ठः, पुं, (लम्ब ओष्ठो यस्य । ओष्ठोऽयः
 समासे वा । इति साधुः ।) उद्गः । इति

लवः

राजनिर्घण्टः । लवमानौडवृत्ते, जि । (लव-
 पालदेवताविशेषः । यथा, प्रयोगसारे लव-
 पालप्रकरणे ।
 “युगान्तो वाङ्मनसाय लम्बोष्ठो दक्षवल्गवा ।”
 लम्बोष्ठः, पुं, (लम्ब ओष्ठो यस्य ।) उद्गः । इति
 त्रिकाण्डशेषः । दीर्घोष्ठविशिष्टः, जि ।
 लम्बनं, लो, प्रतिलम्बः । इति हेमचन्द्रः । लम्बः
 लम्बि इ शब्दे दक्षणात् भावेऽनट् (क्कुट्)
 प्रत्ययेन निष्पन्नमिति ।
 लम्बा, लो, (लम्बते इति । लम्ब इ द शब्दे +
 अच् । टापि ।) वाटशृङ्गला । इति शारदावली ।
 लय, उ गङ्गाम् । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-
 आत्म०-सक०-सिट् ।) उ, लयते । इति दुर्गादासः ।
 लयः, पुं, (ली + अच् ।) विनाशः । संश्लेषः । तौल्य-
 विकस्य साम्बम् । इति मेदिनी । ये, ५२ । प्रलयः ।
 इति शब्दरत्नावली । * * * अक्षरवत्स्वनवलम्ब-
 नेन चित्तवृत्तिर्निद्रा । इति श्रीपरमहंससदानन्द-
 योगीन्द्रतत्त्वदान्तसारः । तत्रार्थं विभं लय-
 यति लयस्तावदिति । लयो द्विविधः । चिरकाल-
 सुक्ताष्टाद्विंशतिनिर्विकल्पकसमाध्यासपाटवे-
 नातितमलोहतलविमलविन्दवत् तैलरहित-
 दीपकलिकावच्च प्रत्यगभिने परमानन्दे चित्त-
 वृत्तिलयः प्रथमः । द्वितीयस्तु मूर्च्छावस्थायां अल-
 स्येन चित्तवृत्तेऽन्वाश्रयस्यादिविषयप्रवृत्त्यानादरे
 सतिप्रत्यगात्मस्वरूपानवभासनात् वृत्तेस्तन्मीमांसा
 लयवन्निरूपणः । इति श्रीश्रीसिंहसरस्वतीकृत-
 सुबोधिन्यास्यातङ्कीका । गीतवाक्यपादस्यानाना-
 क्रियाकालयोः परस्परं समता लयः । लीयन्ती
 शिष्यक्रीडनेनेति लयन्ति व्रजन्ति साम्बं गीता-
 द्योऽनेति वा लयः । लो उ य ओ ङिवि लय
 गङ्गा वा अच् । इत्यमरटीकायां भरतः । * * *
 लयस्थानविवर्ज्यं गायकस्य चतुर्दशोपास-
 नतदोषविशेषो यथा,—
 “लम्बितं भीतमुक्तं च अथकृतमनुनादिकम् ।
 काकस्वरः श्रुतः कम्पो लयस्थानविवर्जितम् ।
 विस्तरं विरमश्चैव विच्छिन्नं विधमाहतम् ।
 व्याकुलं तालहीनञ्च गातृभ्रंशानुत्पन्नम् ।” * * *
 अथ लयाः । चतुर्दशस्थितिः कच्छस्थितिः कपाल-
 स्थितिरिति लयत्रयम् । अपरे तु ।
 “द्विपदी स्यादल्लङ्कारिका भ्रजिका हिमखलिका ।
 वामभुवस्ततश्चिन्ता खलधावा पङ्कजकः ।
 लम्बिका कलतिकः खलकः खुरिकस्या ।
 कथितचतुरस्रोऽर्धचतुरस्रोऽयं नर्तकः ।
 अष्टः षट्शालनावल्लभा नन्दचट्टीत्यपि ।
 कादम्बश्चैरी वृष्टा मिश्रोऽर्धवनिता ततः ।
 अतिचित्रः समयश्च बलितोऽर्धदक्षया ।
 आविष्टस्तु टङ्ककस्ततश्चित्रविचित्रको ।
 आम्नी विस्तृतधावा चं सुकुजोऽयं विजोक्तकः ।
 रमणीयस्ततश्चैव करकटकसंश्रुतः ।
 चत्वारिंशदिमे प्रोक्ता लया लयविशारदेः ।
 लयेन वग्गो भगवान् कथे लीनो जगद्गनः ।”
 इति संगीतदामोदरः ।

लखनः

(जि, आचरन्नाटकम् । इति वीधरधामो ।
 यथा, भागवते । ११ । २५ । १५ ।
 “यदा लयेद्वजः सत्त्वं तमो नष्टं लयं जङ्गम् ।
 युज्येत शोकमोक्षार्था विदया हिंसया शया ।”
 लो, लामन्त्रकम् । यथा,—
 “लामन्त्रं सुनातं स्मरन्नात्मनः लयं लघुः ।
 दृष्टकापयकं सत्यं नन्दसाधनात्मकम् ।”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
 लयपुत्री, लो, (लयस्य पुत्रीव ।) नर्तकी । इति
 शब्दरत्नावली ।
 लयारम्भः, पुं, (लयस्यारम्भो यस्मात् ।) नटः ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ।
 लयालम्बः, पुं, (लयमालम्बते इति । लम्ब + अच् ।)
 नटः । इति शब्दरत्नावली ।
 लयं, गतौ । (भा०-पर०-सक०-सिट् ।) लम्बते ।
 इति सिद्धान्तकौमुदी ।
 लज, उ क ईशायाम् । इति कविकल्पद्रुमः ।
 (पुरा०-आत्म०-सक०-सिट् ।) क उ, लजयते ।
 ईशा आप्तमिच्छा । इति दुर्गादासः ।
 लज, त् क ईशे । इति कविकल्पद्रुमः । (अरन्त
 पुरा०-पर०-सक०-सिट् ।) ईशा इति आप-
 धातोः सनन्तस्य रूपम् । शब्दार्थ इत्यकारेण
 सक्तपोऽपि अच् कथं न बाध्यते इति चेन्न
 लोविहितप्रत्ययेः कचित् सक्तपोऽपि न बाध्यते
 इत्यस्य बाध्यत्वात् अथवा कारकाकारण-
 मित्यादयोऽपि न स्युः । एवं वक्ष्यमाणेषु ग्रीक
 लज्जे इत्यादिव्यपि बोध्यम् । लजयति धनं
 लोकः । इति दुर्गादासः ।
 लज्जिङ्गः, पुं, (लज्जन्ती जिङ्गा यस्य ।) उद्गः ।
 कुकुरः । हिंसि, जि । इति मेदिनी । वे, १६ ।
 (चलद्रसनायुक्ते च जि । यथा, कथासरित्सा-
 गरे । १०६ । १२७ ।
 “तावच्च प्रकटीभूय भगवान् भैरवावतिः ।
 उद्धृतासिर्जलज्जिङ्गः लत्वा चकारमभ्यधातुम् ।”)
 लज्जन्, जि, विजासयुक्तः । उन्मथनविशिष्टः ।
 जिङ्गाक्रियाविशिष्टः । स्तेपविशिष्टः । वीक्षा-
 विशिष्टः । उपसंवाविशिष्टः । भाष्यविशिष्टः ।
 कृत्येपविशिष्टः । इति लज्जधातोः कर्त्तरि
 शब्दप्रत्ययेन च लज्जकारादेशेन च निष्पन्नम् ।
 लज्जदम्बुः, पुं, (लज्जन् चलदम्बु यस्य ।) लिम्बाकः ।
 इति जटाधरः । (विषयोऽस्य लिम्बाकशब्दे-
 श्यः ।)
 ललनं, लो, (लल + क्कुट् ।) केलिः । इति हेम-
 चन्द्रः । चालनम् । इति नागोजीभट्टः । यथा,—
 “काली करालवदना विजिह्वान्तासिपाशिनौ ।
 विचित्रखट्वाङ्गधरा नरमालाविभूषणा ।
 द्वीपिचर्मपरीधुना मुष्कमासातिभैरवा ।
 अतिविस्तारवदना जिह्वाललनभीषणा ।”
 इति देवीमाहात्म्यम् ।
 ललनः, पुं, (ललति ईशते इति । लल + लम्बेजि
 क्कुट् ।) नाजः । साजः । प्रयाजः । इति
 राजनिर्घण्टः ।

ललिता

निःसृतो तत्र चापुङ्ख चिरायुरगदी भवेत् ।
तस्मात् पूर्वमुक्ता ललिताया सरिदरा ।
सागराद्विद्युत् पूर्वमहादेवावतारिता ।
त्रैलोक्यपुङ्खपञ्चल हृतीयायां नरस्तु यः ।
कुर्म्यादे ललिताज्ञानं स प्रभुसदनं व्रजेत् ।
ललितायाः पूर्वतीरे भगवान्नाम पञ्चतः ।
स्यं विष्णुलिङ्गरूपी तत्रास्ते भगवान् हरिः ।
ललितायां नरः काला हादृश्यां युक्तपत्तके ।
भगवन्तं समावह्य यो यजेत् परमेश्वरम् ।
स याति विष्णुभवनं शरीरेण विराजता ॥”
इति कालिकापुराणे २ अध्यायः ॥ १० ॥
मोपीविशेषः । यथा,—

“अखिलरसान्तमूर्तिः

प्रहमरवचिद्वतारका पालिः ।

कलितप्रामा ललितो

राधाप्रेयान् विधुर्जयति ॥

इति भक्तिरसान्तमिषुः ॥

ललिता श्यामला श्रेया पद्मा भद्राश्च श्रूयन्ते ।
इति तद्गीतायां जीवगोस्वामी ॥ तस्याः स्वरूपं
यथा,—

“या दुर्गा सैव ललिता ललिता सैव राधिका ।
एतावामन्तरं नास्ति सत्यं सत्यं हि नारद ॥”
इति पाद्मे पाष्पलखण्डे रासलीलायां नारदं
प्रति श्रीलक्ष्मणाख्यम् । रागिणीविशेषः । सा च
मेवरागस्य पत्नी । यथा, सङ्गीतदामोदरे ।

“ललिता मालवी मौड्डी नाटी देवकिरी तथा ।
मेवरागस्य रागिणी भवन्तीमाः समध्यामाः ॥”
(सा तु हनुमन्तते हिन्दोलरागस्य पत्नी । सोमे-
श्वरमते वसन्तस्य पत्नी । यथा, संगीतदर्पणे ।
“बेलावली रासकिरी देशाख्या पटमञ्जरी ।
ललिता सङ्गीता एता हिन्दोलस्य वराङ्गनाः ॥”
“देशी देवकिरी चैव वराटी तोडिका तथा ।
ललिता चाय हिन्दोलौ वसन्तस्य वराङ्गनाः ॥”
अस्या ध्यानादिकमाह तत्रैव । अथ ललिता ।
“हि-प-वर्णा च ललिता औडवा सञ्जया मता ।
गच्छन्ते शुद्धमध्या स्यात् सम्पूर्णं केचिदूचरे ।
चैवतचयसंयुक्ता द्वितीया ललिता मता ॥”
आनम् । यथा,—

“प्रपुङ्खसमच्छेदमालकण्या

सुगौरकान्तिर्युवती सुदृष्टिः ।

विनिश्चयनी सङ्घसा प्रभाते

विजासवेशा ललिता प्रदिष्टा ॥”

उदाहरणम् । स ग म ध नि स ।
अथवा,—

स रि ग म प ध नि स । इति प्रथमा ।

ध नि स ग म ध । इति द्वितीया ।

इति ललिता ।)

ललितावप्रमी, स्त्री, (ललिताया सप्रमी ।)

भारतशुद्धसप्रमी । तत्र कुकुटीव्रतं कार्यम् ।
यथा भविष्ये ।

“भास्त्रे मासि सिते पक्षे सप्रम्यां नियमेन या ।

आत्मा शिवं वेद्ययित्वा मङ्गले च सहायिकम् ॥

पूजयेच्च तदा तस्यां दुष्पार्पं नैव विद्यते ॥”

इति कुकुटीव्रतत्वेन ख्यातम् । इति तिथ्यादि-
तत्त्वम् ॥ ११ ॥

तद्विधिर्यथा । तत्रादौ ललिताचपवर्त्यकं
सङ्कल्पं कुर्यात् । ॐ अद्योत्यादि भास्त्रे मासि
शुक्ले पक्षे सप्रम्यान्तिथौ यावज्जीवनपर्यन्तं
असुकगोत्रा श्रीमदसुकी शिवदुर्गाप्रोतिकामा
प्रतिवर्ग्यभाद्रशुक्लसप्रम्यां गणेशादिदेवता-
पूजापूर्वकशिवपार्वतीपूजायावज्जीवनञ्जोरक-
धारणभविष्यपुराणोक्तव्रतकथाश्रवणरूपमल-
तासप्रमीव्रतमहं करिष्ये । ततः सङ्कल्प-
सक्तं पठित्वा सामान्यार्थं विधाय गणेशादीन्
संपूज्य भूतशुद्ध्यादिकं विधाय मङ्गलादिपु-
पूजामारभेत । ततो ध्यात्वा सशिरसि पुष्पं
दत्त्वा मानसोपचारैः संपूज्य अर्घ्यं संस्थाप्य
पुनर्ध्यात्वा आवाहयेत् । शिवपूजाविधिना
शिवं दुर्गापूजाविधिना दुर्गां च यथाशक्त्युप-
चारैः संपूज्य आवरणदेवान् पूजयेत् । ततो
ऽष्टपञ्चयुक्तञ्जोरकं दुर्गेन सितं शिवदुर्गाभ्यां
अर्पयित्वा तत् ज्वरकं वामकरे बद्ध्वा भोज्य-
तृप्त्यर्थं कथां श्रवय्यात् । अष्टपञ्चानि दद्यात् ।
ततो दक्षिणां दद्यात् ॥ १२ ॥ अथ कथा ।

श्रीकृष्ण उवाच ।

“जोमशो नाम देवार्तिमंथरामागतः पुरा ।
सोऽर्चितो वसुदेवेन देवक्या च युधिष्ठिर ॥
उपविष्टः कथाः पुण्याः कथयामास वै तदा ।
ततः कथयितुं भूयः कथामेतां प्रचक्रमे ॥
कंसं निहताः पुत्रा जाता जाताः पुनः पुनः ।
नृतवन्तुषा देवकि । त्वं पुत्रदुःखेन दुःखिता ॥
यथा चन्द्रमुखी दीना बभूव नहुषप्रिया ।
तथा त्वं देवकी भद्रे पुत्रदुःखेन दुःखिता ॥
पञ्चाक्षीकृपना सा तु बभूवाचयपुत्रिका ।
त्वमेव देवकी देवि । भविष्यसि न संशयः ॥

देवक्युवाच ।

का सा चन्द्रमुखी दीना बभूव नहुषप्रिया ।
कथं चीकृष्यतं सन्त्यक्तं तस्याः सन्ततिकारणम् ॥
जोमश उवाच ।

अयोध्यायां पुरा राजा नहुषो नाम विश्रुतः ।
तस्य राज्ञो महादेवी नाम्ना चन्द्रमुखी प्रिया ॥
पुरोहितस्य तस्यैव पत्नी माला च नामिका
तयोरासीद्दुष्टप्रोतिः सङ्गृहीया परस्परम् ॥
अथ तेषां च मित्रियौ खानार्थं सरयुजले ।
प्राप्तिं प्राप्तास्तु तत्रैव बहुशो वगराङ्गनाः ॥
ज्ञातास्ता मङ्गलं चक्रन्त्यस्यैव यत्कल्पपिणम् ।
लेखयित्वा शिवं शान्तसुमया सह शङ्करम् ॥
गन्धपुष्पाक्षतैर्भक्त्या पूजयित्वा यथाविधि ।
प्रणम्य शिरसा भक्त्या दृष्टास्ताभ्यां वरच्छयः ॥
किमिदं क्रियते साक्षाः कथ्यतां यदि रोचते ।
कदा वा क्रियते किं वा फलं सन्त्यक्तं तदुच्यताम् ॥

शिव उवाच ।

पूजितोऽस्माभिरेतस्मिन् पार्वत्या सह शङ्करः ।

बद्धा कृष्णमिदं शुभं शिवस्यास्मा निवेदितः ॥

ललिता

भारतवीरमिदं तावदुवाचैतं प्राकृत्य भारवम् ।
तासाञ्च तद्वचः श्रुत्वा ते ज्ञत्वा मानसं तथा ॥
ज्ञत्वा च सम्मतिं तत्र बद्धा दोष्ठीं सुञ्जोरकम् ।
ततस्तथा स्वयं च गन्तुः सखीभिः परिवारिताः ॥
कालेन महता तत्र विस्तृतं तद्व्रतं वृष ।
प्रमत्तया चन्द्रमुख्या विस्तृतं सुञ्जोरकम् ॥
नृता कैश्चिद्विद्वद्भिः सा बभूव प्रवङ्गमी ।
माला च कुकुटी ज्ञाता त्वस्य गवतपाजनात् ॥
तथैव ते च मित्रियौ जाते जातिस्मरे कृते ।
सम्पद्य भूयस्तत्रैव प्राप्त्यैव समयः पुनः ॥
तद्दिने तद्दिने प्राप्तिं पुनः काले च ते नृते ।
अदेवमाहकं देशे जाते गोकुलसङ्कुले ॥
राज्ञो ज्ञाया बभूवाय पृष्णीनायस्य सा पुनः ।
ईश्वरी नाम विख्याता सा तु राज्ञोऽतिव्रजभा ॥
अमिमीलद्विजस्याधीदृभाभ्यां भूषणनामिका ।
पुरोहितस्य कालेन कुकुटी बहुपुत्रिकी ॥
जातिस्मरा चाष्टपुत्रा तथैव चान्तप्रजा ।
पुनर्निरन्तरा प्रीतिर्बभूवाय तयोर्द्विज ॥
तस्मैश्वरी पुत्रमेकं प्रसूता तत्र रोगिणम् ।
नववर्षं तु पञ्चममगात्तत्र युधिष्ठिर ॥
तत्र तां भूषणा द्रष्टुमात्रगामातिदुःखिता ।
सखीभावादतिस्नेहादष्टपुत्रसमन्विता ॥
अयुक्ताभरणा विभूषास्वभावेनैव भूषिता ।
तां दृष्ट्वा पुत्रिणीं भयं प्रज्ज्वलितेश्वरी बद्धा ॥
ततो यत् प्रवयित्वा तां सखीं तीव्रमत्सरा ।
चित्तयामास सा राज्ञी तस्याः पुत्रवधं प्रति ॥
ज्ञता ज्ञताश्च ये पुत्राः पुनर्जीवन्त्यनामयाः ॥
बहुपुत्रा जीवन्त्या प्रयुक्ताभरणा कथम् ।
शोभसं ह्यधिकं भद्रे तद्विन् मौदामिनी यथा ॥
भूषणोवाच ।

भास्त्रे मासि सिते पक्षे सप्रम्यां ललितान्तरे ।
आत्मा शिवं वेद्ययित्वा मङ्गले च सहायि-
कम् ॥

संपूज्य विधिवन् प्राप्तं जेतोऽप्ये यच्च विद्यते ।
तदेव हि व्रतं पूर्वं त्वया सह मया ज्ञतम् ॥
तन्मयाचरितं भक्त्या तेनाहं सुञ्जोरा खल्लि ।
त्वया नाचरितं सन्त्यक्तं दृष्ट्वा तशरीरया ॥
तेन ते सन्ततिस्मिता राण्येऽपि सति दुःखिता ।
प्रभाव एव कथितो व्रतस्यास्य मया खल्लि ॥
अहं तुभ्यं प्रदास्यामि तस्य धर्मस्य सुव्रते ।
सखीभावात् प्रतीच्छ त्वं नात्र कार्या विचा-
रणा ॥

संपूज्य शङ्करं भक्त्या करे बद्धा सुञ्जोरकम् ।
यावज्जीवं मया तावन् शिवस्यास्मा निवेदितः ॥
इत्येवं समयं ज्ञत्वा ततः प्रभृति ज्वरकम् ।
खड्गस्यमयं वापि करशाखास्तु धारयम् ॥
शङ्करश्चोमया साहं सौवर्णं राजतन्मया ।
ताम्रपात्रे प्रतिष्ठाप्य नाक्षत्रायोपपादयेत् ॥
पायसं पिष्टकञ्चैव भक्ष्यं भोज्यं प्रयत्नतः ।
सगोत्रान् भोजयित्वा तु कर्णं सुञ्जितं तत्परम् ॥
मङ्गलं सोमचन्द्रं शिवस्यास्मा निवेदितम् ।
इत्येवं प्रतिपद्याह व्रतदानफलं ततः ॥

लवङ्गं

बभूव सुपुत्रा बाष्पी ईश्वरी भुवनेश्वरी ।
 व्रतस्यास्य प्रभावेन सुपुत्रा त्वच्च देवकि ।।
 भविष्यति त्रिलोकेशं पुत्रं च जनयिष्यसि ।
 रत्नेयं आवयित्वा च विरराम सुनिष्ठा ।।
 जगाम स्वपुरं पार्थ मयाप्येवं तवोदितम् ।
 याः स्त्रियः स्वाचरिष्यन्ति व्रतमेतदुपधिष्ठिर ।।
 कुकुटास्यं ब्रवङ्गास्यं देवस्याचरितं युभम् ।
 नासां सन्ततिविच्छेदो न कदाचिद्भवति ।।
 स्त्रियश्चैवाचरिष्यन्ति व्रतमेतत् सुखप्रदम् ।
 अस्मिन् लोके सुखं भुञ्ज्या यास्यान्ति शिवमन्दि-

रम् ।।
 या कुकुटीव्रतमिदं ब्रवगीसमेतं
 देवं विभाष्य हृदये च गुह्यं निधाय ।
 भक्त्या करोति कलुषौघविवर्तनं
 साष्ठी सदा भवति शोभनजीववत्सा ।।
 इति भविष्यपुराणे कुकुटीव्रतकथा समाप्ता ।
 लवः, लो, (लू + अप्) जातीयलम् । इति
 शब्दचक्रिका । लवङ्गम् । लामञ्जकम् । ईषत् ।
 इति राजनिर्घण्टः ।
 लवः, पुं, (लवणमिति । लू + अप्) लेशः ।
 (यथा, रघुः । १६ । ६६ ।

“वक्तेतराग्रेलकोक्षरगय-
 ष्णांरगान् वारिवान् वमन्ति ।।”)
 विनाशः । हेदनम् । रामपुत्रः । इति मेदिनी ।
 वे, २२ । अथ विनाशस्थाने विलासः । इति विश्वः
 चैमचन्द्रः । (रामपुत्रस्य लम्बविवरणादिकं
 रामाधये उत्तरकाष्ठतो दृश्यम् ।) काल-
 भेदः । यथा,—

“अष्टादशनिमेषास्तु काष्ठा काष्ठादयं लवः ।।”
 इति चैमचन्द्रः ।।
 (यथा, भागवते । १ । १८ । १३ ।
 “तुल्यम लवेनापि न स्वर्गं नापुनर्भवम् ।
 भगवत्सङ्गसङ्गस्य मर्त्तगानां किमुताग्रिवः ।।”)
 लावानामा पत्नी । इति राजनिर्घण्टः ।
 (किङ्कलः । पञ्चः । गोपुच्छलोम । इति रघु-
 टीकायां मङ्गिनाथधृतवैजयन्ती । यथा, रघुः ।
 १५ । ३२ ।

“स तौ कुशलवोष्मदगर्भकौ तदाख्याया ।
 कविः कुशलवाधेयं चकार किल नामतः ।।”)
 लवङ्गं, लो, (लुनाति स्नेहादिकमिति । लू +
 “तरत्वादिभ्यश्च ।” उणा० १ । ११८ । इति
 अङ्गम् ।) स्वनामख्यातवर्गिगद्वयभेदः । तत्-
 पञ्चायः । देवकुसुमम् २ श्रीसङ्गम् ३ । इत्य-
 मरः । श्रीपञ्चम् ४ । इति भावप्रकाशः ।
 लवङ्गकम् ५ । इति शब्दरत्नावली । लवङ्ग-
 कलिका ६ । दिव्यम् ७ शिखरम् ८ लवम् ९
 श्रीपुष्पम् १० बचिरम् ११ वारिसम्भवम् १२
 भङ्गारम् १३ गोष्ठाङ्गकुसुमम् १४ चन्दन-
 पुष्पम् १५ । अस्य गुणाः । शीतलम् । तिक्त-
 लम् । चक्षुष्यम् । भुक्तरोचनम् । वात-
 पित्तकफनाशिलम् । तीक्ष्णम् । मूत्रहृत्ना-
 पहलम् । इति राजनिर्घण्टः । आशानाहा-

लवणं

मूलद्रव्यम् । दीपनम् । लघुत्वम् । इति राज-
 वल्लभः । अपि च ।
 “लवणं कटुकं तिक्तं लघु नेत्रहृत्तं हिमम् ।
 दीपनं पाचनं रुच्यं कफपित्तामनाशकम् ।
 दृढां हृद्दिं तथाश्वासं मूलमाशु विनाशयेत् ।
 काष्ठं चासञ्च हृक्काञ्च रुच्यं चपयति ध्रुवम् ।।”
 इति भावप्रकाशः ।

(यथा,—
 “विरहानलसन्तप्ता तापिनी कापि कामिनी ।
 लवङ्गानि ससुखं गच्छन् राहवे ददौ ।।”
 इत्युद्धटः ।)

लवङ्गकं, लो, (लवङ्ग + कार्यं कृत्) लवङ्गम् ।
 इति शब्दरत्नावली । (लवङ्गशब्देऽस्य विव-
 रणं विशेषम् ।)
 लवङ्गकलिका, लो, लवङ्गम् । इति राज-
 निर्घण्टः ।

लवङ्गलता, लो, (लवङ्गस्य लता) पुष्पलता-
 विशेषः । यथा, लयदेवः ।
 “ललितलवङ्गलतापरिश्रितलकोमलमलय-
 समीरे ।
 मधुकरनिकरकरस्मितकोकिलकूलितकुञ्ज-
 कुटीरे ।

विहरति हरिश्च सरसवसन्ते ।
 श्रुत्यति युवतिजननं समं सखि विरहजनस्य
 दुरन्ते ।।”
 (यथा च ।

“अपि ! प्रवङ्ग ! लवङ्गलतालये
 पिब मधूनि विधूय मधुवनान् ।
 इह वने हि वनेचरसकुले
 नहि सतामसताश्च विवचना ।।”)

राधायाः सखीविशेषश्च ।
 लवणं, लो, (लुनाति जायमिति । लू + ल्यप्-
 तात् ल्युः । एषोदरादित्वात् गत्वम् ।) चार-
 रसयुक्तद्रवम् । तत् पञ्चविधं यथा । सौव-
 र्चलम् १ सेन्धवम् २ विटम् ३ सौर्द्धिदम् ४
 सासुद्रम् ५ । तथा हि ।

“सासुद्रं यत् लवणमर्च्यं वसिरञ्च तत् ।
 सेन्धवोऽथौ शीतशिवं मागिमयञ्च सिन्धुजे ।
 रोमकं वसुकं पाच्यं विडञ्च ततके हयम् ।।”
 सौवर्चलेऽचरुपके । इत्यमरः । (अस्य विवरणं
 यथा । “सेन्धवसासुद्रविडसौवर्चलरोमकोद्भिद-
 प्रभृतीनि लवणानि यथोत्तररुग्णानि वात-
 हराणि कफपित्तकराणि यथापूर्वं स्निग्धानि
 स्वादूनि कृष्टमूत्रपुरीषाणि चेति ।

“चलुष्यं सेन्धवं चतुर्दशं लव्यमिदीपनम् ।
 स्निग्धं समधुरं रुच्यं शीतं दीपनसुतम् ।
 सासुद्रं मधुरं पाके नात्युष्णमविदाह च ।
 भेदनं स्निग्धमीषञ्च मूलं नातिपित्तम् ।
 सचारं दीपनं रुच्यं मूलहृद्दोगनाशनम् ।
 रोचनं तीक्ष्णसुखञ्च विडं वाताशुलोमनम् ।
 लघुसौवर्चलं पाके वीर्योष्णं विशदं कटु ।
 गुष्णमूलविवस्त्रं चतुर्दशं सुरभि रोचनम् ।

लवणः

रोमकं तीक्ष्णमर्च्यं यथापि कटुपाकि च ।
 वातघ्नं लघु विष्यन्ति रुच्यं विडमिदं मूषलम् ।
 लघु तीक्ष्णोष्णसुतकेदि रुच्यं वाताशुलोमनम् ।
 सतिक्तं कटु सचारं विद्यालवणमौद्भिन् ।।
 कफवातक्रिमिहरं रोचनं पित्तकोपनम् ।
 दीपनं पाचनं मेदि लवणं गुटिकाह्वयम् ।
 लघुघ्नं बालुकैलं शैलमूलाकरोद्भवम् ।
 लवणं कटुकं हिदि विहृतं कटु चोष्यते ।।”

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये । ॥
 लू + भावे ल्युट् । हेदनम् । यथा । लघोऽभि-
 लाषो लवणम् । इति चामरः । (खड्गगुह-
 प्रकारविशेषः । यथा, हरिवंशे भविष्य-
 पञ्चविंशे । ५३ । १० ।

“आहितं चित्रकं चित्रं कुदवं लवणं धृतम् ।।”
 लवणः, पुं, (लुनातीति । लू + ल्युः ।) सिन्धु-
 भेदः । (यथा, महाभारते । ६ । ५ । १५ ।
 “लवणेन समुद्रेण समन्तान् परिवारितः ।।”)
 राक्षसविशेषः । रसविशेषः । इति मेदिनी ।
 ये, ७४ । (यथा, भागवते । ३ । ३१ । ७ ।
 “कटुतीक्ष्णालवणानारान्नादिभिरुपैकैः ।
 मातृभुक्तेरुपसृष्टः सर्वोऽङ्गोऽस्थितवेदनः ।।”)
 एथियसिगुणबाहुल्यालवणः । इति चक्रपाणि-
 दत्ततन्त्रद्वयगुणोपरि शिवदृष्टीयटीका । तत्-
 पञ्चायः । पटुः २ । तस्य गुणाः ।

“लवणो रसिजनदसोऽभिदायी
 पचनः स्वादुकरश्च सारकश्च ।
 रसितो नितरां जराञ्च पित्तं
 श्रुतिमानञ्च ददाति कुठकारी ।।”
 इति राजनिर्घण्टः ।

अपि च ।
 “लवणः क्षेदनस्तीक्ष्णः पाचनो दीपनः सरो
 स्निग्धो रसिकरः स्नेही दृढशुक्रहरो लघुः ।।”
 अथ च ।
 “लवणः शोधनो रुच्यः पाचनः कफपित्तहृत् ।
 पुष्कवातहरः कायशैथिल्यहृत्ताकरः ।
 सोऽतिगुलोऽपि पाकासपित्तकुष्ठचयापहन् ।।”
 इति राजवल्लभः । ॥

(“लवणः स्यन्द्यत्यास्यं कपोलगलदाहकम् ।।”
 “लवणः स्तम्भसङ्घातबन्धविधापनोऽभिहन् ।।”
 स्नेहनः स्वेदनस्तीक्ष्णो रोचनश्चेद्भेदकम् ।
 सोऽतिगुलोऽस्रवपनं खलति पतितं वलम् ।
 दृढकुष्ठविषवोऽपानं जनयेत् क्षपयेद्भलम् ।।”

इति वाग्भटे सूत्रस्थाने दृष्टमेऽध्याये ।
 “लवणो रसः पाचनः क्षेदनः दीपनः व्यावनः
 क्षेदनः भेदनस्तीक्ष्णः सरो विकाशधः सङ्घ-
 काशकरो वातहरः स्तम्भबन्धसङ्घातविधमनः
 सञ्चरसप्रत्यनीकभूय आस्यं विस्त्रावयति कफं
 विष्यन्दयति मार्गान् शोधयति सर्वशरीरा-
 वयवान् मूत्रकरोति रोचयत्याहारमाहार-
 योगी नात्यर्थगुरुः स्निग्ध उष्णश्च ।

स एवं गुणोऽप्येक एवावर्तयत्युष्णमानः
 पित्तं कोपयति रक्तं वृद्धयति तर्पयति मूत्र-

खण्डः

खण्डः

खण्डः

वति तापवति शङ्खवति कुम्भवति मङ्गलानि
प्रमादवति कुम्भानि विषं वक्ष्यति शोषान्
स्वीटवति दन्तान् श्वावयति पुष्पमुपहन्ति
इन्द्रियाण्युपहन्ति वलीपलितखालितमापा-
दयति च कोहितपित्तान्पित्तवीर्यपेवातरक्त-
विचर्चिकेननुप्रभृतीन् विकाराहुपजनयति ।”
“प्रलीयन् श्लेशविष्यन्काष्ठं कुरुते सुरे ।
यः प्रीतिं लवणो ज्ञेयः सविदाहमुखस्य च ।”
इति चरके छत्रस्थाने २६ अध्यायः ।
“लवणः संशोधनः पाचनो विक्षेपणः ज्ञेयः
श्लेष्मिण्युद्वेगः सर्वरसप्रवर्धनीको मार्गविशो-
धनः सर्वशरीरावयवमाह्वकरश्चेति स एवं-
गुणोऽप्येकत्र वात्तर्धमासिध्यमाने गात्रकङ्ककोट-
श्रीवैवर्धयपुष्कोपघातेन्द्रियोपतापान् तथा-
सुखाधिपाकं रक्तपित्तवातश्लेष्मिताम्बीका-
प्रभृतीनापादयति ।”
“यो भक्तश्चित्तमुत्पादयति कपप्रसेकं जनयति
मार्दव्यपादयति स लवणः ।” इति सुश्रुते
छत्रस्थाने ४२ अध्यायः । ॥ ॥)
लवणासुरस्य विवरणं यथा,—
“पूर्वं जलयुगे राजन् ! देतयः समुद्रामतिः ।
लोलाङ्गुलीभ्रवन्जिह्वो मधुर्नाम महासुरः ।
स मधुर्जीर्णसम्पन्नो धर्मं च सुसमाहितः ।
बहुमानाच्च रक्षेत् दत्तस्तस्यासुतो वरः ।
मूलं मूलादिनिष्कृत्य महावीर्यं महाप्रभम् ।
इदौ महात्मा सुप्रीतो वाक्यं नेतुवाच ह ।
यावत् सुरैश्च विप्रेभ्यश्च न विरुध्यन्महासुरः ।
तार्वक्ष्णं तवेदं स्यादन्था नाशमेव्यति ।
यच्च त्वामभियुञ्जीत युद्धाय विगतज्वरः ।
तं मूलो भक्षसात् जल्ला पुनरेव्यति ते करम् ।
एवं रक्षाहरं लब्ध्वा भूय एव महासुरः ।
प्रक्षिपत्य महादेवं वाक्वमेतदुवाच ह ।
भगवन्मम वंशस्य मूलमेतदनुत्तमम् ।
भवेत्तु वततं देव सुराणामीश्वरो ह्यसि ।
तं जुवाच मधुः देवः सर्वभूतपतिः शिवः ।
प्रसुवाच महादेवो नेतदेवं भविष्यसि ।
माभूते विजया वाची मत्प्रसादजता शुभा ।
भवतः पुत्रमेकस्य मूलमेतद्विष्यति ।
यावत् कुरुष्वः मूलोऽयं भविष्यति सुतस्य ते ।
अवध्यः सर्वभूतानां मूलहन्तो भविष्यति ।
एवं मधुर्वरं लब्ध्वा देवात् समुद्रदहतम् ।
भवनं सोऽसुरश्रेष्ठः कारयामास सुप्रभम् ।
तस्य पत्नी महाभागा प्रिया कुम्भीनधीति या ।
विश्वावसोरपत्यं साप्यनलायां महाप्रभा ।
तस्याः पुत्रो महावीर्यो लवणो नाम दारुणः ।
शास्त्रात् प्रभृति दुष्टात्मा पापाय्येव समाचरन् ।
तं पुत्रं दुर्विनीतस्य दृष्ट्वा क्रोधसमन्वितः ।
मधुः स शोकमापेदे न चेनं किञ्चिद्वरीत् ।
स विहाय दमं लोकं प्रविष्टो वरुणाजयम् ।
मूलं निवेश्य लवणे वरं तस्मै न्यवेदयत् ।
स प्रभावेन मूलस्य शीराग्नेनात्मनस्तथा ।
अन्तापयति लोकांस्त्रीन् विशिष्य च तापसान् ।

आहारः सर्वसत्त्वानि विशिष्य च तापसाः ।
आचारो रौद्रता निम्नं वाचो मधुर्वने तथा ।
हत्वा बहुसहस्राणि विहङ्गावन्मगास्त्रजान् ।
मानुषाश्चैव कुरुते निम्नमाहारमादिकम् ।
तच्छ्रुत्वा राघवो वाक्प्रसुवाच स महासुनीम् ।
घातयिष्यामि तद्वचो अपमञ्चतु वो भवम् ।
प्रतिशाय तदा तेषां सुनीनासुयतेजसाम् ।
स भाङ्गन् सहितान् सर्वानुवाच रघुनन्दनः ।
को हन्ता लवणं वीरः कस्याग्रः स विधी-
यताम् ।
भरतस्य महाबाहो शत्रुस्य च धीमनः ।
राघवेवैवसुक्तस्य भरतो वाक्प्रमन्नवीत् ।
अहमेनं वधिष्यामि ममाग्रः स विधीयताम् ।
भरतस्य वचः श्रुत्वा धैर्यश्रौंस्समन्वितम् ।
लज्जानावरणस्तस्यै हत्वा वीर्यमासनम् ।
शत्रुसत्त्वत्रयीङ्गात् प्रक्षिपत्य नराधिपम् ।
हतकर्मो महाबाहुर्मध्यमो रघुनन्दनः ।
आर्येण हि पुरा मूल्या तयोध्या परिपालिता ।
सन्नापं हृदये जल्ला आर्यस्यागमनं प्रति ।
प्रेष्ये मयि स्थिते राजन्न भूयः श्लेशमापुषात् ।
तथा व्रवति शत्रुर्न राघवः पुनरब्रवीत् ।
एवं भवतु काकुत्स्थ क्रियतां मम शासनम् ।
स त्वं हत्वा मधुसूतं लवणं पापनिचयम् ।
राज्यं प्रशाधि धर्मैकं वाक्यं मे यद्येषेचसि ।
यदा तु युद्धमाकाङ्क्षन् यदि कश्चित् समाह्वयेत् ।
तदा मूलं गृहीत्वा तु भक्ष रक्तः करोति हि ।
स त्वं पुरुषशाहू । तमायुधविनाशतम् ।
अप्रविष्टं पुरं पूर्णं द्वारि तिष्ठ धृतायुधः ।
अन्यथा क्रियमाणे तु अवध्यः स भविष्यति ।
ततः प्रभाते विमले तस्मिन् काले स राजसः ।
निर्गतस्तु पुराहीरो भक्ष्याहारप्रचोदितः ।
एतस्मिन्नन्तरे वीर उन्नीय यमुनां नदीम् ।
तीर्त्वा मधुपुरद्वारं धनुष्याशिरतिष्ठत् ।
ततोऽर्द्धदिवसे प्राप्तिं क्रूरधर्मा स राजसः ।
आगच्छद्दृष्ट्वाहसं प्राणिनां भारमुद्वहन् ।
ततो ददृशं शत्रुजं स्थितं द्वारि धृतायुधम् ।
तमुवाच ततो रजः किमनेन करिष्यसि ।
तस्यैव भावमाकर्ष्य हसन् स मुहुर्मुहुः ।
शत्रुघ्नो वीर्यसम्पन्नो रोषाद्भृगुवाहजन् ।
उवाच च सुसंकुहः शत्रुजः स निशाचरम् ।
योऽहमिच्छामि दुस्सुहृद्वन्द्युहं त्वया सह ।
तच्छ्रुत्वा भाषितं तस्य शत्रुस्य महात्मनः ।
क्रोधमाहारयतीव्रं तिष्ठति चान्वीत् ।
आहृतस्तु पुनस्तेन शत्रुघ्नेन महात्मना ।
लवणः क्रोधसंयुक्तो युद्धाय समुपस्थितः ।
आकर्णात् स विरुष्याय तद्वर्धुर्धन्विना वरः ।
स सुभीच महाबाह्यं लवणस्य मधोरसि ।
उरस्तस्य विदाम्याशु प्रविवेश रसातलम् ।
पुनरेवागमन्तर्गमिष्यात्कुङ्कुमनन्दनम् ।
शत्रुघ्नरनिभिन्नो लवणः स निशाचरः ।
पपात सहसा भूमौ वज्राहत इवाचलः ।
तच्च मूलं महद्विषं हते लवणराक्षसे ।

पश्यतां सर्वदेवानां वरस्य वशमन्मगात् ।
हते तु लवणे देवाः सन्नाः साधिपूरोमगाः ।
ऊचुः समुधुरा वाचीं शत्रुजं शत्रुतापनम् ।
वरदासु महाबाहो सर्व एव समागताः ।
विजयाकाङ्क्षितस्तुभ्यममोषं दर्शनं हि नः ।
देवानां भाषितं श्रुत्वा मूरो नृद्धिं जताञ्जलिः ।
प्रसुवाच महाबाहुः शत्रुजः प्रयतात्मवान् ।
इयं मधुपुरो रम्या मधुरा देवनिर्मिता ।
निवेशं प्राप्नुयाच्छीमेव मेऽस्तु वरः परः ।
तं देवाः प्रीतमनसो वादुमिमेव राघवम् ।
भविष्यति पुरो रम्या मूरसेना न वंशयः ।
ते तयोक्ता महात्मानो ह्यवमारुहकुक्षरा ।
शत्रुघ्नोऽपि महातिजास्त्रीं सीतां समुपानयेत् ।
सा सीता श्रीप्रमामाङ्गत् श्रुत्वा शत्रुघ्नप्राचनम् ।
निवेशनञ्च शत्रुजः आचक्षेत् समारभन् ।
तां पुरीं ह्यवसङ्गाशां नानापय्योपशोभिताम् ।
निरीक्ष्य परमप्रीतः परं हर्षमुपागमत् ।
तस्य बुद्धिः समुपगता निवेश्य मधुरां पुरीम् ।
रामपादौ निरीक्ष्य हर्षं वर्धं दादृश आगते ।
इति श्रीरामायणे उत्तरकाण्डे एकचट्टाद्विंश-
त्यन्ताध्यायेभ्यः सङ्कलितम् । ॥ लवणसमुद्र-
स्थोत्पत्तिर्यथा,—
“विरजा सा रजोयुक्ता धृत्वा वीर्यमसीचकम् ।
सद्यो बभूव तत्रैव धन्या तर्भवती सती ।
तस्यै तत्र सुखासीना साङ्गं पुत्रैश्च सप्रभिः ।
एकदा हरिणा साङ्गं उन्दारगये सुनिर्जने ।
विजहार पुनः साध्वी शङ्करावस्तमानसा ।
एतस्मिन्नन्तरे तत्र मातुः क्रोडं जगाम ह ।
कनिष्ठपुत्रस्तस्याच्च भाङ्गभिः पौङ्गितो भिषा ।
भीतं स्वतनयं दृष्ट्वा तत्कालं तां जपानिधिः ।
क्रोडं चकार बालं सा लब्ध्वा राधायज्ञं ययौ ।
प्रबोध्य बालं सा साध्वी न दृष्ट्वातिके प्रियम् ।
विललाप भृशं तत्र शङ्करावस्तमानसा ।
शशाप स्वसूतं कोपात् लवणोदो भविष्यति ।
कदापि ते जन केचित् न ज्ञाद्विष्णोर्जीविनः ।
शशाप सर्वान् बालान् यान् शङ्का मही-
तलम् ।
गच्छन् च महीं शङ्का लब्ध्वापीं मनीषरम् ।
स्थितिरनेकत्र युद्धाकं भविष्यति पृथक् पृथक् ।
द्वीपे द्वीपे स्थितिं जल्ला तिष्ठन् सन्निधः सुताः ।
द्वीपस्याभिनन्दोभिस्य सह क्रोडन् निर्जने ।
कनिष्ठो मातृशपाच्च लवणोदो बभूव ह ।
कनिष्ठः कथयामास मातृशपाच्च बालकात् ।
आजग्मुर्द्विषताः सर्वे मातृश्यानञ्च बालकाः ।
श्रुत्वा विवरणं सर्वे प्रजग्मुर्धरणीतलम् ।
प्रणम्य मातुश्चरणं भक्तिनन्मात्मकम्बराः ।
सप्रद्वीपं समुद्राच्च सप्त तस्यैवभागशः ।
कनिष्ठादृष्टपयैर्न द्विगुणं द्विगुणं सुहृदः ।
लवणोऽसुरासपिदंघ्रिदुग्धजलाश्रयाः ।
इतेषाञ्च जनं पृथ्वा शस्यायेच भविष्यति ।
आप्ताः समुद्राः सन्निधे सप्रद्वीपं ननुत्तराम् ।
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीलक्ष्मणकाण्डे ३ अध्यायः ।

लवणः, जि, (लवणीय संज्ञकः । लवण + ठक् ।
“लवणाहं लुक् ।” ४।४।२४। इति ठको
लुक् । यथा, लवणो रसोऽख्यसिद्धिः । अर्था
आद्यच् ।) लवणरसयुक्तः । इति मेदिनी ।
ख, ७५ । (यथा, सुश्रुते । १।२१ ।

“मधुरस्वविदग्धः स्याद्विदग्धो लवणः स्फुटः ।”)
लवणयुक्तश्च ।

लवणकिंशुका, स्त्री, महाज्योतिष्मती । इति
राजनिर्घण्टः ।

लवणचारः, पुं, (लवणस्य चारः ।) लोणारचारः ।
इति राजनिर्घण्टः ।

लवणखानिः, स्त्री, (लवणस्य खानिः खनिः ।)
ग्राम्भरिलवणोत्पत्तिस्थानम् । तत्पठ्यायः ।

रमा २ । इति हेमचन्द्रः । ४।७ । लवणा-
करमात्रश्च ।

लवणलवणं, स्त्री, (लवणरसविशिष्टं लवणम् ।) लवण-
विशेषः । तत्पठ्यायः । लोमलवणम् २ लवणम् ३
पटलवणम् ४ अलवणम् ५ । अस्य गुणाः ।
लघोरसम् । अम्लत्वम् । कषायत्वम् । अस्तन्य-
त्वम् । अम्लहृत्कारकत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ।

लवणत्रयं, स्त्री, (लवणानां त्रयम् ।) सैन्धवं विद्-
वत्तन्त्रम् । इति राजनिर्घण्टः ।

लवणधेनुः, स्त्री, (लवणनिर्मिता धेनुः ।) दानार्थ-
लवणादिनिर्मिताधेनुः । तद्विवरणं यथा,—
होतोवाच ।

“लवणधेनुं वक्ष्यामि तां निबोध महीपति ।
अनुलिप्तं महीपट्टे लवणानि कुशोत्तरे ॥
धेनुं लवणमयीं ज्ञत्वा षोडशप्रस्थसंयुताम् ।
वत्सं चतुर्भां राजेन्द्र इक्षुपादांश्च कारयेत् ॥
सौवर्णसुखश्चङ्गाणि खुरा रौप्यमयाक्षया ।
सुखं गुडमयं तस्या दत्त्वाः पलमया वृषः ॥
निजं प्रकैरया राजन् द्वाणं गन्धमयलया ।
नेत्रे रत्नमये कृष्णान् कर्णौ पद्ममयौ तथा ॥
श्रीखण्डं शङ्खकोटौ च नवनीतमयाः क्षत्राः ।
अत्रपुष्पां तान्मृष्टां हभरोमृगौ पयस्विनीम् ॥
काक्षीपदोश्च राजेन्द्र घण्टाभरणभूषिताम् ।
सुगन्धपुष्पधूपैश्च पूजयित्वा विधानतः ।
आख्याय वक्ष्युमिन् ब्राह्मणाय निवेदयेत् ॥
पृथुष्वि वाय संक्रान्ते व्यतीपाते तथायने ।
नक्षत्रपङ्कषीकृतं सर्वकालं प्रदापयेत् ॥
दिवाय साधुतया कुलीनाय च धीमते ।
वेदवेदाङ्गविदुषे ओजियायाश्चिताय च ॥
ईदृशाय प्रदातव्या तथामस्तुरिषि वृषः ।
जम्बवमेव मन्त्रान् पुच्छद्वेषोपरिस्थितः ॥
हृत्कोपान्मृगौ देयौ सुद्रिकापर्णपत्रके ।
आप्याह वक्ष्युमिन् दत्तिनां कनकं हरेत् ॥
पूर्वोक्तेन विधानेन स्वश्रद्धा कनकेन तु ।
रमां यद्वह्य भो विप्र वत्सं रूपं नमोऽस्तु ते ॥
रवश्चा सर्वभूतानां सर्वदेवमस्कृता ।
कासं कामदुषं कामा चारुधनो नमोऽस्तु ते ॥
दत्त्वा धेनुं लवणीयं यकाहृत्तैव तिष्ठति ।
अथ विराजं विप्रेभ्यस्तथैव लवणाग्रिना ॥

सहस्रेभ्यः श्रुतेनाथ स्वश्रद्धा कनकेन तु ।
दत्त्वा मां स्वर्गमाप्नोति यच्च देवो वृषध्वजः ॥
य इदं श्रद्धया दत्त्वा आवयेदापि मानवः ।
सुच्यते सर्वपापिभ्यो वरलोकेश गच्छति ॥”
इत्यादि वाराहपुराणे न्येतोपाख्याने लवणधेनु-
माहात्म्यम् ।

लवणमदः, पुं, (लवणस्य मदः ।) लोणारचारः ।
इति राजनिर्घण्टः ।

लवणा, स्त्री, (लुनाति या । लू + लुः । टाप् ।)
नदीभेदः । दीपिः । इति मेदिनीशब्दरत्ना-
वल्या । महाज्योतिष्मती । इति राजनिर्घण्टः ।

लवणाचलः, पुं, (लवणनिर्मितः अचलः ।) दानार्थ-
लवणादिनिर्मितपर्वतः । यथा,—

“अथातः संप्रवक्ष्यामि लवणाचलसूतम् ।
यत्प्रदाता नरो लोके प्राप्नोति शिवसंयुतम् ॥
उत्तमः षोडशद्वीपः कर्णयो लवणाचलः ।
मध्यमः स्यात्तद्वर्धनं चतुर्भिरधमः स्फुटः ॥
वित्तहीनो यथाश्रद्धा श्रोत्राद्भृशं कारयेत् ।
चतुर्थेऽंशेन विष्कम्भान् पर्वतान् कारयेत् पृथक् ॥
विधानं पूर्ववत् कृष्णान् ब्रह्मादीनां च सर्वदा ।
तद्वर्धनमनूय सर्वान् लोकपालान्निवेशयेत् ॥
सरांसि कामदेवादींस्तद्वर्धनं निवेशयेत् ।
कृष्णाणां गरमज्वापि दानमत्र निवेशयेत् ॥
सौभाग्यरससम्पन्नो यतोऽयं लवणो रसः ।
तदास्मकस्त्वेन च मां पाहि पापाग्रगोतम ॥
यस्माद्वरसाः सर्वे नोत्कटा लवणं विना ।
प्रियञ्च शिवयोनिर्यं तस्मात् शान्तिप्रदो भव ॥
विष्णुदेवसदृशं यस्मादारीयवर्धनम् ।
तस्मात् पर्वतरूपेण पाहि संसारसागरात् ॥
अनेन विधाना यस्तु दद्यात्तवणपर्वतम् ।
उमालोके वसेत् कथं ततो याति परां गतिम् ॥”

इति मातृ ७७ अध्यायः ।

लवणाब्जिनं, स्त्री, (लवणाब्जो लवणसमुद्भूत जायते
इति । जन् + ङः ।) सासुद्रलवणम् । इति
राजनिर्घण्टः ।

लवणारणं, स्त्री, लोणारणारः । इति राज-
निर्घण्टः ।

लवणोत्तमं, स्त्री, (लवणेषु उत्तमम् ।) सैन्धवम् ।
इति रत्नमाला ।

लवणोत्थं, स्त्री, (लवणादुत्पत्तिर्जाति । उत् + स्था +
क्तः ।) लोणारणारः । इति राजनिर्घण्टः ।

लवणोदः, पुं, (लवणं उदकं यस्य । उत्तरपदस्य
चेत्युदकस्योदादेशः ।) लवणसमुद्रः । इत्य-
मरः ।

लवणं, स्त्री, (लू + भावे लुट् ।) क्षेदनम् । इत्य-
मरः ।

लवणी, स्त्री, पल्लवविशेषः । लोना इति भाषा ।
तत्पठ्यायः । ग्रीष्मका २ अग्रिमा ३ । इति
शब्दचिन्ता ।

लवणी, स्त्री, (लवणेन जातीति । जा + क्तः ।
गौरादित्वात् ङीप् ।) पल्लवविशेषः ।
नोयाङ् इति भाषा । तत्पठ्यायः । सुगन्ध-

लघुना २ शब्दः ३ कोमलवल्कला ४ । इति
राजनिर्घण्टः । तस्य पल्लवगुणाः । इत्यमरः ।
सुगन्धित्वम् । कफवातनाशित्वम् । इति राज-
वल्कलभेः ।

“लवणीपल्लवमसार्धोवातपित्तहरं लघु ॥”
इति कैचित् ।

(यथा, राजनेत्रकर्मपूरे । ४७ ।
“कृत्वा वेलापुलिनलवणीपल्लवगुणासमोर्ध्वं,
दिष्णातज्ञाः सममय सरिद्राघपाथः
पिबन्ति ॥”)

लवाकः, पुं, (लवार्थं क्षेदनार्थं अकरोति । अक +
अच् ।) क्षेदनद्वयम् । इत्युणादिकोषः ।

लवागकः, पुं, (लयनेनेनेति । लू + “आसको
लघुश्रित्तिधाम्भ्यः ।” उणा० ३।८३ । इति
आगकः ।) दात्रादिः । इत्युणादिकोषः ।

लविः, जि, (लयनेनेनेति । लू + “अच इः ।”
उणा० ४।१३८ । इति इः ।) क्षिद्रः ।
इत्युणादिकोषः ।

लविचं, स्त्री, (लयनेनेनेति । लू + “अर्तिनलूघ-
सुखनसहचर इवः ।” ३।२।१८४ । इति
इवः ।) दात्रम् । इत्यमरः ।

लघ, क शिष्ययोगे । इति कविकल्पद्रुमः । (पुरा-
पर-अक० सेट् ।) क, लाशयति कुशलो
नृत्ते शिष्यं युनक्तौत्थः । इति दुर्गाशासः ।

लघुनं, स्त्री, (अश्रयते लघुयते इति । अश्र +
“अश्रलश च ।” उणा० ३।५७ इति लघुनं ।
लघादेशश्च धातोः ।) रसुनः । तत्पठ्यायः ।
महीषधम् २ यज्ञनः ३ अरिष्टः ४ महा-
कन्दः ५ रसोनकः ६ । इत्यमरः । रसोनः ७
लघुकन्दः ८ भूतघ्नः ९ उग्रगन्धः १० । अस्य
गुणाः । अम्लरसं जनत्वम् । गुरुत्वम् ।
उष्णत्वम् । कफवातनाशित्वम् । अश्रुचित्वम् ।
क्रिमिहृदोगशोपलत्वम् । रसायनत्वम् । इति
राजनिर्घण्टः । * । अपि च ।

“लघुनस्तु रसोनः स्यादुग्रगन्धो महीषधम् ।
अरिष्टो लघुकन्दश्च यवनेष्टो रसोनकः ॥
यदाश्रितं वेनतेयो जहार सुरसतमात् ।
तदा ततोऽपतङ्गिः सुरसोनोऽपतङ्गुवि ॥
पञ्चभिश्च रसेयैको रसेनाम्बेन वल्किषुः ।
तस्माद्रसोन इत्युक्तो हयाणां गुरुवेदिभिः ॥
कटुकश्चापि खलेषु तिक्तः पत्रेषु संस्थितः ।
नाले कषाय उद्दिष्टो नालाये लवणः स्फुटः ॥
बीजे तु मधुरः प्रोक्तो रसस्तद्गुरुवेदिभिः ।
रसोनो हं हयो वृष्यो स्निग्धोऽप्यः पाचनः
वरः ॥

रसे पाके च कटुकस्त्रीणो मधुरको मतः ।
भयसत्त्वात्कृतं कण्ठ्यो गुरुः पित्तासहृदिः ।
बलवर्धकरो मेधाहितो नेत्रो रसायनः ॥

हृदोगनीयं चरकचिन्ताम् ।
विषयगुणावचिकासग्रोपात् ।
दुर्गामकुष्ठानलसाद्यन्तु-
समीरकपाचकपाच इति ।

महं माहं तथाच चितं कमुनसिनिमम् ।
जावाममातपं रोवमतिनीरं पयो युद्धम् ।
रखोनमन्नु पुबवख्यनिदेतनिरकरम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥ ७ ॥

खखच ।

“कमुनः चारमधुरः ककरो वृषो गुरुः सरः ।
भयवन्मानकहृष्यो रक्तपित्तप्रदूषकः ॥”

इति राजवज्रभः ॥

(तथाचाख्य गुणादिविषयो यथा,—

“कटुखवीर्यो कमुनो हितच
खीणो गुरुः खादुरवोऽथ वखः ।

हृदय मेधाखरवखेषु-

भयान्खसन्वानकरः सुतीक्ष्णः ॥

हृद्रोगवीर्यखरकुचिमुल-

प्रमेहहृक्कारचिगुल्मशोषान् ।

दुर्गामकुष्ठानलमान्खजन्तु-

खमीरखं चासकफानिहन्ति ॥”

इति चारीते कषपस्थाने ऋतीयाध्याये ॥

“शीतवातहृमदग्धतनूनां

खखभुमकुटिलखयिताख्याम् ।

मेवखस्य पवनोपहतानां

वख्यते विधिरतो कमुनस्य ॥”

“शीकयेकमुनं शीते वसकोऽपि कपोलखः ।

कवीर्येऽपि वार्तानः सदा वा योद्धलीलया ॥”

इति वाग्भटे उत्तरस्थाने ३६ अध्यायः ॥

“क्षिमिकुलकिलासघ्नो वातघ्नो गुल्मनाशनः ।

खिण्णखोखच वख्यच कमुनः कटुको गुरुः ॥”

इति चरके सूत्रस्थाने २७ अध्यायः ॥

कमुनः, पुं, (रसेन ऊनः रस्य कत्वम् । एवो-
दरादित्वात् सस्य शः अकारलोपश्च) । कमुनः ।

इति शब्दरत्नावली ॥

कख, क शिष्ययोगे । इति कविकल्पदुमः ॥

(चुरा०-पर०-अक०-सेट्) । क, लावयति

कुशलो वृक्षे शिष्यं युज्जतीत्यर्थः । इति दुर्गा-

दासः ॥

कख, न खृदि । इति कविकल्पदुमः ॥ (भा०-

उभ०-अक०-सेट्) । न, कथति कथते । इति

दुर्गादासः ॥

कख, य खृदि । इति कविकल्पदुमः ॥ (दिवा०-

उभ०-अक०-सेट्) । य न, कथयति कथयते ।

इति दुर्गादासः ॥

कख, पुं, (लावयति वृक्षे शिष्यं युज्जतीति ।

कख+“वर्त्मनिवृत्तरिष्येति ॥” उखा० १।१५३।

इति वृत्तप्रत्ययेन साधुः ।) नन्तकः । इत्यु-

खादिकोवः ॥

कख, छिपि । क्रीडे । इति कविकल्पदुमः ॥ (भा०-

पर०-अक०-सेट्) । कखति । इति दुर्गादासः ॥

कख, क शिष्ययोगे । इति कविकल्पदुमः ॥ (चुरा०-

पर०-अक०-सेट्) । क, लावयति कुशलो

वृक्षे शिष्यं युज्जतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

कखा, खी, (कषतीति । कस्+अच्) ।

हरिमा । इति चारावखी ॥ ८३ ॥

कखिका, खी, (कषतीति । कस्+अच्) । ततः

कन् ततहापि अत इत्वम् ।) कखा । यथा,—

“कखिका पिच्छका खीता कखिका कखिका
तथा ॥”

इति शब्दचन्द्रिका ॥

कखीका, खी, इत्युरसः । त्वहमांसमध्यगरसः ।

इति केचित् ॥ (यथा) “कखीका उदक-

विशेषः । यथाह चरकः । यत् मांसत्वगन्तरे

उदकं तत्कखीकाशब्दं लभते ॥” इति विजय-

रचितज्ञतन्त्रप्रमेहरोगखाख्याने ॥

“यत् त्वगन्तरे ब्रजगतं कखीकाशब्दं लभते ॥”

इति चरके प्रारीरखाने सप्तमेऽध्याये ।)

कसुज, ई ओ ङ क्रीडे । इति कविकल्पदुमः ॥

(भा०-आत्म०-अक०-सेट् । निहायामनिट् ।)

क्षिपि संयोगादिलोपे कः । ई ओ, कयः । ङ,

कख्यते । इति दुर्गादासः ॥

कस्तः, चि, छिष्टः । क्रीडितः । शिष्ययुक्तः । कस-

घातोः क्तप्रत्ययेन नियमः । इति लक्षकशब्द-

चुत्पत्तौ भरतश्च ॥ ७ ॥

कस्तकः, पुं, घमुघो मध्यभागः । इत्यमरः ॥

कस्तकी, [न] पुं, (कस्तकोऽस्यस्येति । कस्तक+

इतिः) धनुः । इति शब्दमात्रा ॥

कहरी, } खी, महानरङ्गः । तत्पञ्चायः ।

कहरी, } उज्जोलः २ कज्जोलः १ । इति हेम-

चन्द्रः शब्दरत्नावली च ॥ (यथा, आर्या-

वत्तशब्दाम् ॥ ३१४ ।

“सरित इव यख मेहे मुखानि विशाल-

गोत्रजा नायः ।

चाराखेव स हृष्यति जकनिधिलहरिषु चलद

इव ॥”)

का, क यहे । इति कविकल्पदुमः ॥ (अदा०-

पर०-अक०-अनिट्) । क, काति । यही यह-

खम् । इति दुर्गादासः ॥

का, खी, यखम् । दानम् । इति मेदिनी । खे, १ ॥

काखकी, खी, खीता । यथा,—

“रावच ते इयं खीता हारकेशस्य सक्मिणी ।

विखीरवतारमाचख्य लखीया कमलालया ।

बाराखस्यां विशाखाखी विमला पुद्बोतमे ।

वेकखे तु महानखी राधा वख्याने वने ॥

कखशः कमला दाखो यस्याः सा काखकी

मता ।

एवं शतसहस्राखामीचरी राधिकाधिका ॥”

इति पाद्मोत्तरखण्डे ५५ अध्यायः ॥

काखिकः, पुं, कखयया प्रतिपादकः । इति

साहित्यदर्पणम् ॥ कखयात्मकवृत्तिमत्पदत्वं

काखिकत्वम् । इति सारमञ्जरी ॥ (यथा,

विभक्तितत्त्वाध्याये ।

“श्रुतो काखिको कटो योगकट्टच बौतिकः ।

कचित् यौगिककट्टच शब्दः बोधा निगद्यते ॥”

(कखकमधीते वेद वा । कखच+“कट्टक्यादि-

कखान्तात् ठक् ॥” ३।२।३० । इति ठक् ।

कखकभिन्ने, चि ॥)

काचा, खी, (कखतीरनवेति । कस्+“गुरीच

इकः ॥” ३।१।२० । इति अच् । टाप् । बहा,

“बाहुककात् रावतीरपि चः । कपिजिकाश्वात्

वा कखम् ॥” इत्युज्ज्वलः । १। ३२ ।) रक्त-

वर्णहृत्तनिर्मासविशेषः । काचा इति भावा ॥

तत्पञ्चायः । काचा २ जतु ३ बावः ४ अजक्तः ५

हमामयः ६ । इत्यमरः ॥ खरिहिका ७ रक्ता =

रक्तमाता ८ पनकृषा ९ । क्षिमिहा ११ हम्-

याधिः १२ अजक्तकः १३ पनाशी १४ सुदिखी

१५ दीमिः १६ जतुका १७ गन्धमादिनी १८

नीला १९ प्रवरवा २० पित्तारिः २१ । अख्या

गुखाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । कषायत्वम् ।

क्षेपित्ताक्षिप्रोक्षविषरक्तविषमज्वरनाशिलश्च ।

इति राजनिघण्टुः ॥ भयवितर्पत्वगुहोवनाशि-

त्वम् । बलात्वश्च । इति राजवज्रभः ॥ अपि च ।

“काचा वख्यां हिमा वख्या किम्बा च तुषरा

जम्बुः ।

अङ्गुष्ठा कपपित्ताखिक्काकासखरप्रख्यत् ॥

ब्रणोरः खतवोखर्पकमिक्कुलगरापहा ।

अलक्तको गुकेखहृदश्विवाङ्गुलवाशनः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

(शतपत्री । सेवती । गुलाव इति च । तनु-

पञ्चायो यथा,—

“शतपत्री तदयुक्ता कर्कका चाकेशरा ।

महाकुमारी गन्धाङ्गा काचा कखानि-

मङ्गुला ॥”

इति भावप्रकाशश्च पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)

काचातदः, पुं, (काचोत्पादकतदः) । पनाश-

रखः । इति शब्दमात्रा ॥ (पनाशब्देऽस्य

विशेष ज्ञेयः) ॥

काचातेजं खी, (काचादिभिः पक्षं तेजम्) ।

पक्षतेजविशेषः । काचादितेजमिति ख्यातम् ।

तद्दिविधं खल्पं हृदय । यथाक्रमं तत्पकारं

तद्गुणश्चाह ।

“काचाहरिद्रामज्जिहाकख्येखेन विपाचितम् ।

सद्गुणेनारनाखेन दाहशीतखरापहम् ॥”

इति खखकाचातेजम् ॥

हृदयथा,—

“तात्पारसादके प्रखं तेजस्य विपनेद्विषक् ।

मन्नादकवमायुक्तं पिष्टा चात्र समावपेत् ॥

शतपत्री हरिद्रा च खी कुष्ठं चरेककाम् ।

कटुकां मधुकां राखामचगन्धा च दाव च ॥

सुखकं चन्दनञ्चैव एतज्जलसमानकेः ।

प्रखरेतेनैव तन् विहं अख्यङ्गाख्यातनापहम् ॥

विषमाख्यान् खराण् खनीवाखेव प्रखमं

नखेत् ॥

काचं चात्रं प्रतिख्यायं कखं दौमेख्यमौखम् ॥

त्रिकपृष्ठयङ् मूलं गाखाखी ख्युटनखयि ।

पापानखीप्रखमं ख्येख्यनिवारखम् ।

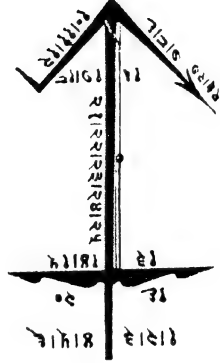
अखिन्धा विमितं खखत् तेजं काचादिकं

मखत् ॥”

इति हृदकाचातेजम् । इति सुखदीपः ॥

लाङ्गलीप्रसादः, पुं, (लाङ्गलीयाः प्रसादो यस्मात् ।)
 पट्टिकालोभः । इति राजनिर्घण्टः ।
 लाङ्गलीप्रसादः, पुं, (लाङ्गली प्रसादयतीति । प्र +
 सद् + लिच् + क्तुः ।) रक्तलोभः । तत्पण्यायः ।
 क्रसुकः २ पट्टिका ३ पट्टी ४ । इत्यमरः ।
 (तथास्य पण्यायः ।
 “द्वितीयः पट्टिकालोभः क्रसुकः स्मृतवत्कनः ।
 लोभपत्रो हृत्पत्रः पट्टी लाङ्गलीप्रसादः ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
 लाङ्गलीप्रसादः, पुं, (लङ्गलीप्रसादो हृत्पत्रः ।)
 कोशालः । इति राजनिर्घण्टः । पलाशप्रसादः ।
 इति चारावली ।
 लाङ्गली, न्न प्रोवालमर्धयोः । इति कविकल्पद्रुमः ।
 (भा०-पर०-सक०-सं० ।) न्न, अललाखत् ।
 इति दुर्गादासः ।
 लाङ्गली, न्न ड प्रकौ । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-
 आ०-सक०-सं० ।) न्न, अललाखत् । ड,
 लाङ्गली । शक्तिः सामर्थ्यम् । इति दुर्गादासः ।
 लाङ्गली, स्त्री, (लङ्गलीभावः कर्म वा । लङ्ग + “इग
 लाङ्ग लङ्गपूर्वात् ।” ५ । १ । १११ । इति
 अच् ।) आरोह्यम् । इति राजनिर्घण्टः । लङ्ग-
 लम् । लङ्गलीभाव इत्यर्थे अप्रत्ययेन निष्पन्नम् ।
 (श्रीहलम् । यथा, महाभारते १४।१८३।७।
 “तासां कर्पं भारत नोत प्रकम्
 तेजस्वितात् लाङ्गलीचैव वक्तुम् ॥”
 अथलम् । यथा, मार्कण्डेये ४१ । १७ ।
 “अङ्गोभो गुह्यशूषा शौचमाहारलाङ्गली ।
 विद्वत्साध्या इत्येति नियमाः पञ्च कीर्तिताः ॥”
 जैमिनी । यथा, कुमारः २ । २३ ।
 “यमोऽपि विलिखन् भूमिं दहन्नाम्नितन्निवा ।
 कुर्वन्तस्मिन्मोघेऽपि निम्नाङ्गलात्ताङ्गली ॥”
 लाङ्गली, स्त्री, (लङ्गलीति । लङ्ग लङ्गौ + बाहु-
 लकात् कलच् । उद्दिष्ट धातोः । इति उणादि-
 हत्तौ उज्जलदत्तः । १ । १०८ ।) स्वनामख्यात
 भूमिकर्षणयन्त्रम् । तत्पण्यायः । हलम् २ गोदा-
 रम् ३ खोरः ४ । इत्यमरः । हलः ५ हलम् ६
 हलः ७ शोरः ८ । इति भरतः । (यथा,
 बाणसनेयसंहितायाम् । १२ । ७१ ।
 “लाङ्गली पवीरवत्सुखेवर्धोमपित्तस्य ॥”)
 लिङ्गः । इति त्रिकाण्डशेषः । पुण्यविशेषः ।
 तालहस्तः । यद्वादः । इति मेदिनी । के, १२८॥
 लाङ्गलीप्रसादः, पुं, लङ्गली । लाङ्गली यस्मात् य
 इत्यर्थे अन्प्रत्ययेन निष्पन्नः । (“प्रक्षिप्ताङ्गला-
 नुप्रक्षिप्तेमरघटघटीधनुःपु गृहेरपसंख्या-
 नम् ॥” १ । २ । १८ । इत्यस्य वार्तिकोक्त्या अच् ।)
 लाङ्गलीप्रसादः, स्त्री, (लाङ्गलीकारं चक्रम् ।) लङ्ग-
 कर्मणि शुभाशुभगणनं हलाकारचक्रविशेषः ।
 यथा । अथ लाङ्गलीप्रसादं स्वरुदये ।
 “लाङ्गली दक्षिकायपथोक्तद्वयसमन्वितम् ।
 दक्षिकादि लिखितं भागि दिनेष्टाकात्मभाहितः ।
 दक्षिकाहलसूत्राणां द्विदिश्याने निर्वर्तकम् ।
 शोक्तयोश्च त्रिकोणेषु मध्ये पञ्चायके द्विकम् ॥

दक्षिके च शर्वा दानियं पथे सामिनो भवम् ।
 लङ्गलीलाङ्गलीयोक्ते स्थात् चैवाराभ्यदिनचर्के ॥”
 इति ज्योतिष्कालम् ।

लाङ्गलीप्रसादः, पुं, (लाङ्गलीस्य दक्षः ।) लाङ्गली-
 मध्यमाकाशम् । लाङ्गलीर ईश इति भाषा ।
 तत्पण्यायः । ईशा २ । इत्यमरः । ईशा ३ ।
 इति शब्दरत्नावली ।
 लाङ्गलीप्रसादः, स्त्री, (लाङ्गलीस्य पट्टिकाः ।) लाङ्गली-
 रेखा । सिराल इति भाषा । तत्पण्यायः ।
 शीता २ । इत्यमरः । शीता ३ । इति शब्द-
 रत्नावली ।
 लाङ्गलीप्रसादः, पुं, (लाङ्गलीवत् व्याजतिरस्यस्येति ।
 लाङ्गली + ठन् ।) स्थावरविषयः । इति जैमि-
 नी ।
 लाङ्गलीप्रसादः, स्त्री, (लाङ्गलीमिवाकारोऽस्यस्या इति ।
 लाङ्गली + ठन् । टाप् ।) लाङ्गलीहृत्पत्रः । इति
 शब्दरत्नावली । (यथा, गार्ग्ये १८२ अध्याये ।
 “रुद्रलाङ्गलीकाम्बलं ह्यङ्गलीस्य तथैव च ।
 तेन ब्रह्मसुखं लिप्तं शूलो निःसरति च यत् ॥”)
 लाङ्गलीप्रसादः, स्त्री, (लाङ्गली + ठन् । डीष् ।) हृत्प-
 त्रविशेषः । लाङ्गलीया इति विशलाङ्गलीया इति
 च भाषा । तत्पण्यायः । अमिश्रिता २ ।
 इत्यमरः । अमिश्रिता ३ लाङ्गलीका ४
 लाङ्गली ५ । इति शब्दरत्नावली । गौरी ६
 दीप्ता ७ हलनी ८ गर्भघातिनी ९ अमि-
 लिता १० इन्द्रपुण्या ११ अमिषुखी १२ वज्र
 शिखा १३ । इति रत्नमाला । अस्या गुणः ।
 कुष्ठदुष्टवृण्णाश्रितम् । इति राजवल्लभः ।
 राजनिर्घण्टोक्तगुणपण्यायाः कलिकारीशब्दे
 प्रख्याताः ।
 लाङ्गली, [न] पुं, (लाङ्गलीमस्यस्येति । लाङ्गली +
 इति ।) बलरामः । इति शब्दरत्नावली ।
 (यथा, हरिवंशे २८ । २८ ।
 “स्थापयित्वा विजहारि यदून् लाङ्गलीना सह ।
 प्राङ्मूर्ध्नि विजित्यन्तं नाम्नाम्नं ददर्श ह ॥”)
 नारिकेलः । इत्यमरः । (यथा,—
 “नारिकेलो हृत्पत्रो लाङ्गली कूर्चशीर्षकः ।
 तुङ्गस्त्यफलचैव लङ्गलीराजः सदाफलः ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
 सर्पः । इति शब्दचक्रिका । (लाङ्गलीविशेषे,
 नि । यथा, रामायणे । २ । ३९ । ३० ।

“तथासीत् पिङ्गलो गार्ग्यश्चिपटो नाम वै द्विजः ।
 चतुर्दशैवै निजं पालकुहाङ्गलाङ्गली ॥”
 तथा, महाभारते । १ । २२२ । ५३ ।
 “रामः पाण्डिग्रहिकं ददौ पाण्ड्य लाङ्गली ॥”
 श्रियां डीष् । नदीविशेषः । यथा, मार्कण्डेये ।
 ५७ । २६ ।
 “लाङ्गलीनी वंशकरा मन्त्रप्रभवाः स्मृताः ॥”
 लाङ्गली, स्त्री, (लाङ्गलीकारोऽस्यस्या इति ।
 लाङ्गली + अच् । डीष् ।) लाङ्गलीकारपुण्य-
 लक्षणशकविशेषः । लाङ्गली इति भाषा ।
 तत्पण्यायः । शारदी २ तोयपिप्ली ३ शङ्खला-
 दनी ४ । इत्यमरः । जलाची ५ जलपिप्लीः
 ६ । इति शब्दरत्नावली । पितला ७ ग्रामा-
 दिनी ८ मङ्गलान्ता ९ । इति जटाधरः । कलि-
 कारी १० । इति राजनिर्घण्टः । (प्राक्तनार्थः ।
 तत्पण्यायो यथा,—
 “स्थिरा विद्वारिगन्ता च प्राक्तनार्थसमन्वितः ।
 लाङ्गली कलसी चैवक्रोष्टुपुष्पा गुहा मता ॥”
 इति गार्ग्ये २०८ अध्याये ।)
 लाङ्गली, स्त्री, पुष्कम् । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ।
 लाङ्गली, स्त्री, (लङ्ग + “खर्जिपिङ्गादिभ्य ऊरो-
 लचौ ।” उणा० ४ । ६० । इति कलच् ।
 बाहुलकात् उद्दिष्टः ।) पशुपञ्चादितिलसमान-
 लोमायावयवविशेषः । लङ्गली इति भाषा ।
 तत्पण्यायः । पुष्कम् २ लम् ३ बालहस्तः ४
 बालधिः ५ । इत्यमरः । लङ्गली ६ लाङ्गली ७
 लुनामः ८ अषालः ९ । इति शब्दरत्नावली ।
 लङ्गली १० पिङ्गः ११ बालः १२ । इति जटा-
 धरः । (यथा, कुमारः १ । १ । १३ ।
 “लाङ्गलीविशेषविशेषिप्रभो-
 रितस्तत्त्वज्ञमरुतीचिगौरेः ।
 वस्तार्थयुक्तं गिरिराजशब्दं
 कुर्वन्ति बालयज्ञनेत्रमर्थः ॥”)
 गोलाङ्गलीलमाङ्गली यथा,—
 “लाङ्गलीनोद्धृतं तोयं नृद्धं यस्मात्ति यो नरः ।
 सम्यक्तीर्थफलं प्राप्य सम्यग्प्रापेः प्रसूयते ॥”
 इति वाराहपुराणम् ।
 शेषः । इति मेदिनी । के, १२७ । कुम्भः । इति
 सिद्धान्तकौमुद्यासुभाषितः ।
 लाङ्गलीप्रसादः, स्त्री, (लाङ्गलीप्रसादस्यस्या इति ।
 लाङ्गली + ठन् ।) हृत्पत्रार्थः । इति राज-
 निर्घण्टः ।
 लाङ्गली, [न] पुं, (प्रशस्तं लाङ्गलीमस्यस्येति ।
 लाङ्गली + इति ।) वानरः । इति शब्दचक्रिका ।
 ऋषभनामौषधम् । इति राजनिर्घण्टः ।
 लाङ्गली, इ लङ्गली । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-
 पर०-सक०-सं० ।) इ, लाङ्गलीति । लाङ्गलीति ।
 इति दुर्गादासः ।
 लाङ्गली, भर्तृसने । भर्गः । इति कविकल्पद्रुमः ।
 (भा०-पर०-सक०-सं० ।) लाङ्गलीति ।
 लाङ्गली, इ भर्तृसने । भर्गः । इति कविकल्पद्रुमः ।
 (भा०-पर०-सक०-सं० ।) द्वौ द्वितीयः

लाजाः

करिकी। लाजति। ६, लाज्जते। भर्तृवन
एव केचित् पश्यते। भर्गो भर्जनम्। इति
दुर्गादासः।

लाजं, ली, (लाज् + ल्यप्) उधीरम्। इति
मेदिनी। जे, १५। (भट्टघान्यम्। खर इति
भाषा।

“वेर्षां स्तुतकुलाकाणि धान्यानि सतु-
वाणि च।

भट्टानि स्तुतिताम्राङ्गुलीजानीति मनोविषयः।
लाजाः स्वर्णधराः प्रीता लघवो दीपनाश्च ते।
खल्वन्ममला रुचा बल्याः पित्तकफच्छिदः।
हृद्गतीसारदाहासमेहमेदस्तृणाः।”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे।
लाजः, पुं, (लाज् + ल्यप्) आर्द्रतण्डुलः। इति
मेदिनी। जे, १५।

लाजा, ली, अचतम्। इति मेदिनी। जे, १५।
(यथा, सुश्रुते। ४। १६।

“पैतिकं शर्कराजानामधुकेः सारिवा-
युतेः।”)

लाजाः, पुं भूत्वि, (लाज्जन्ते ये ते। लाज् +
ल्यप्) भट्टघान्यम्। लाज्योया इति खर इति
च भाषा। (यथा, रामायणे। २। ४३। १३६।
“कंशं प्राणिवहस्राणि राजमार्गं ममात्मनौ।
लाजेरवकरिष्यन्ति प्रविशन्तावरिन्दमौ।”)
तत्पर्यायः। अचतम् २। इत्यमरः। १२। ६। १३७।
लाजा ३ अचताः ४। इति भरतः। अस्य
गुणाः। लघ्वाच्छृङ्गतीसारप्रमेहमेदः कफनाशित्वम्।
कासपित्तोपशमनत्वम्। अम्बिकारित्वम्।
लघुत्वम्। शीतलत्वम्। अस्य मण्डगुणाः।
अम्बिकारित्वम्। दाहलघ्वाज्वरातीसारनाशित्वम्।
अश्वघदोषामपाचनत्वम्। तस्य पेया-
गुणाः। क्षामकण्डस्य अमलत्वम्। सुधाढ्या-
न्त्यानिदोषैककुक्षिरोगनाशित्वम्। इति राज-
वल्लभः। ७। अपि च।

“एते च ब्रीहयो भट्टास्ते लाजा इति
संज्ञिताः।

यवादयश्च ये भट्टास्ते धानाः परिकीर्तिताः।
लाजाश्च यवधानाश्च तर्पणाः पित्तनाशनाः।
गोधूमयावनालोत्थाः किञ्चिदुष्णाश्च दीपनाः।
लघ्वातीसारशमनो धातुशाम्यकरः परः।
मन्वाप्तिविवर्धनाङ्गो बालस्यविरयोधिताम्।
द्वयश्च सुकुमाराणां लाजमण्डः सुसंस्कृतः।”

इति राजनिर्घण्टः। ७७।

तस्य पूर्वगुणाः।

“द्राक्षादाङ्गिमखर्जूररन्दिताम्रशर्करम्।
लाजचूर्णं समज्जाप्यं धनर्पणसुदाहृतम्।”

लाजचूर्णं द्राक्षोद्विजलशर्करामज्जाप्यसहितं
तर्पणसुक्तमित्यर्थः। लाजशर्करागुणाश्च गुणयन्ते।

“लाजानां शक्तवः सौम्रवितायुक्ता विशेषतः।
हृद्गतीसारहृद्दाहविषमन्वाज्वरापहाः।”

शरकः।

“यच्च तर्पणमेवादौ प्रदेयं लाजशर्कराभिः।

२१५

लाजम्

ज्वरापहः शरकरैर्बुक्तं समधुशर्करम्।”

इति भावप्रकाशः।

लाजम् ली, (लाज् + ल्यट्) नाम। चिह्नम्।
इति मेदिनी। जे, १२१। (यथा, कुमारः।
७। ३५।

“दिवसि निहृतामरीचिभाषा
बालादनाविष्कृतलाज्येन।

चन्द्रेण निवर्त्य प्रतिभिमौलेः

चन्द्रामयेः किं यद्वचं हरस्य।”)

लाज्यः, पुं, (लाज्यतीति। लाज् + ल्यः।)
रामीडान्यम्। इति राजनिर्घण्टः। कश्चित्
पुस्तके लाज्यतीति च पाठः।

लाटः, पुं, देशान्तरम्। (यथा, कथासरित्सागरे।
७८। ११६।

“ददौ तस्मै सपुत्राय प्रीत्या वीरवराय च।

लाटदेशे ततो राज्यं च कर्णाटयुते वृषः।”)

वल्गुम्। इति मेदिनी। टे, २७। जीर्णभूव-
यादि। इति शब्दरत्नावली।

लाड, तु क क्षेपे। इति कविकल्पद्रुमः। (अदन्त-
पुरा० पर०-सक०-सं०) लाडयति अल-
लाङ्गु। इति दुर्गादासः।

लापः, पुं, कथनम्। लपधातोर्भावे घञ्प्रत्ययेन
नियम्यम्।

लाप्यं, त्रि, (लप्यते इति। लप् + ल्यप्) कथ-
नीयम्। लपधातोः कर्मेण्य व्यण्यप्रत्ययेन
नियम्यम्। इति सुप्रबोधयाकरम्।

लाभः, पुं, (लभ् + ल्यप् करणं) मूलधनादधिकं
बाण्योपात्तित्वं धनम्। तत्पर्यायः। पलम् २।
इत्यमरभरतौ। लभ्यम् ३ इति ४। इति
शब्दरत्नावली। (यथा, रामायणे। २।
२२। २२।

“सुखदःखे भयक्रोधी लाभालाभौ भवाभवौ।

यच्च किञ्चित्ताभूतं ननु देवस्य कर्म तत्।”)

प्राप्तिः। इति लभधात्वयदेशानात्। (सप्त-
धर्मवितागमेषु अन्यतमः। यथा, मनुः। १०।
११५।

“सप्त वितागमा धर्मैश्च दायो लाभः क्रयो लयः।
प्रयोगः कर्मयोगश्च सत्प्रतिपद्य एव च।”)

लाभ्यं, ली, (लभ् + ल्यट्) लाभः। इति
शब्दरत्नावली।

लामज्जकं, ली, वीरणमूलम्। इत्यमरः। अस्य
पर्यायगुणावुशीरशब्दे ब्रह्मण्यौ। उशीरवत्
पीतच्छ्वित्त्वविशेषः। तत्पर्यायः। सुना-
लम् २ अल्लालम् ३ लवम् ४ लवु ५ इटिका
पथिकम् ६ शीघ्रम् ७ दीर्घमूलम् ८ जला
शयम् ९। अस्य गुणाः। हिमत्वम्। तिक्त-
त्वम्। वानपित्तहृद्दाहश्वमन्वाच्छर्तिरक्त-
ज्वरापहत्वम्। इति राजनिर्घण्टः।

लालनं, ली, (लल् + ल्यप् + लुट्) अत्यन्त-
जह्वकरम्। प्रेमपूर्वकवानकाहरणम्।

सोद्वह इति भाषा। लल कोपसवे उपसर्ग

इह अत्यन्तपाजनम्। क, लाज्जन्ते पञ्च वर्षाणि

लाजामि

पुत्रमिति अथ लल्लोरेकलाजलम्। इति
कविकल्पद्रुमटीकायां दुर्गादासः। तथा हि।

“लालने बहवो दीपाकाङ्क्षे बहवो गुणाः।
तस्मात् पुत्रश्च शिष्यश्च तादृशेन तु लालयेत्।”
अपि च।

“लालयेत् पञ्च वर्षाणि दशवर्षाणि तादृशेन।
प्राप्ते तु वीक्ष्ये वर्षे पुत्रं भिन्नवदाचरेत्।”

इति चाक्षक्यप्रतकम्।

लालसा, पुं ली, (लल् + ल्यट्। ततः “अ प्रत्य-
यात्।” १। १। ०२। इति अः। टाप्।) महाभि-
लाषः। इत्यमरः। अतिसुखम्। याचना

इति मेदिनी। से, १४। दीहृदम्। यथा,—
“दीहृदं दीहृदं सदा लालसा कृतिमावि तु।”

इति हेमचन्द्रः।

लीलः। इति नागार्घ्ये स एव। (लीलुपि, त्रि।
इति यादवः। यथा, माथे। ४। ६।

“ह्यापी निजस्त्री चटुलालसानां
महेन किञ्चित् चटुलालसानाम्।
कुल्यासुत्पिन्नरजातपणे-
विहङ्गमानां ललजातपणेः।”

तथा च कुमारः। ७। ५६।

“तस्मिन् सुहृत्तं पुरसुन्दरीणा-
मीशानवर्धनलालसानाम्।”)

लालवीकं, ली, पिच्छलम्। इति शब्दरत्नावली।
लाला, ली, (लल् + ल्यप् + ल्यप्। टाप्।)

सुखभवनलम्। लाल इति भाषा। तत्पर्यायः।
खलिका २ खल्विनी ३। इत्यमरः। शालिका ४

खलीका ५। इति शब्दरत्नावली। सुख-
खावः। इति राजनिर्घण्टः। (यथा, सुश्रुते।
४। २२।

“हीनच्छेदात् भवेच्छोषो लालानिद्राधम-
लमः।”)

लालाटिकः, त्रि, (ललाटं पश्यतीति। ललाट +
“संज्ञायां ललाटकुक्षौ पश्यति।” ४। ४। ४६।

इति टक्। दूरेस्थित्वा प्रभोर्ललाटं पश्यति न
तु कार्य्यवृत्तिष्ठते इत्यर्थः।) प्रभोर्भाजदृशी।

काव्यान्तमः। इत्यमरः। यः सवकः क्रोध-
प्रसादचिह्नज्ञानाय प्रभोर्ललाटमेव पश्यति। यच्च

प्रभोः कार्य्यश्चमोऽशक्तस्त्री लालाटिकी पूर्व-
वत् शिष्यः। केचित्तु काव्यान्तम इति भाज-
दृशेन एव विशेष्यसुखा एकमेव लालाटिक-

माह्वं तु ज्ञाविति। भावदर्शयति च पाठः।
लालाटिकः सदान्त्ये प्रभुभावनदर्शिनः। इत्य-

लजः। इति तट्टीकायां भरतः। आर्षव्य-
विशेषे, पुं, इति मेदिनी। के, २०१। ललाट-

मन्त्रिनि, त्रि। यथा। प्राप्तिस्तु लालाटिकी-
यादि।

लालामेहः, पुं, (लालावत् मेहतीति। लल्ल +
ल्यप्) प्रमेहविशेषः। यथा,—

“लालातकुशुर्न खलं लालामेहेन पिच्छलम्।”
प्रमेहतीति शेषः। अस्वीधम्।

“गुह्याः खरश्च पयो मधुना सर्वमेहजित्।

साहित्यं

लावणि

लासकः

हरिमाचूयुक्तो वा दसो धाव्याः समा-
धिकः ॥”

अपि च ।

“चन्द्रप्रभा वचा सुक्ता भूमिं सुरदाय च ।
हरिमातिविवा दार्ढ्यं पिपलीमूलचक्रम् ॥
दृढहन्तीपत्रकश्च लगेला वंशलोचना ।
प्रलेकं कर्चमात्राणि कुर्यादेतानि बुद्धिमान् ॥
धाव्यकं विषया चर्यं विदुर्गं गजपिपली ।
सुवर्णमाचिकं योयं दौ चारौ लवणत्रयम् ॥
एतानि दृढमात्राणि संयुक्तीयान् पृथक् पृथक् ।
दिकयं हतजोहं स्थातुः कर्षां सिता भवेत् ॥
शिलाजलचक्रं स्थादौ कर्षां गुग्गुलीः ।
विभिना योजितैरेतेः कर्षां गुटिका शुभा ॥
चन्द्रप्रभातिविस्वाता सर्वरोगप्रणाशिनौ ।
निहन्ति विंशतिं मेहान् लक्ष्मणविधं तथा ॥”
रत्नादि भावप्रकाशः ॥

(तथास्य लक्षणात्मम् ।

“तन्नुवहमिवाकालं पिच्छलं यः प्रमेहति ।
आकालमेहिनं पिपातं नरं श्रेष्ठकोपनः ॥”

इति चरके निदानस्थाने चतुर्थेऽध्याये ॥

लाजायितः, चि, लाजाविशेषः । कातर इति
यावत् । लाजाश्रयात् नमस्तपोवरिवः कक्षा-
दिभ्यः क्वः क्तौ इति सुप्रबोधयाकरखञ्ज
कप्रत्यये कते क्तप्रत्ययातिशयः । यथा । अत्र
लाजायितः यत्नी । इति अन्ननन्ददेवोक्तगणेश-
लिखितपाणिनिशाकरवीरमहाभाष्यम् ॥

अपि च ।

“परिखावलज्यच्छेन या
न परेषां यद्वयस्य गोचरः ।
प्रणिभाविताभाष्यपक्षिका
विषमा कुक्कुलनामवापिता ॥”

इति पूर्वमेवधि २ सर्गः ॥

परिहित । शृङ्गं यद्वयगोचरो भेयमिति
ज्वा परिखावलज्ययाजेन या पुरी कुक्कुलना
प्रापिता विधाकते शेषः । पयिना भाविता
या महाभाष्यपक्षिका तद्विषमा चापि परेषां
ज्ञानगोचरो भेयमिति ज्वा अत्र लाजायितः
पक्षीमेव कुक्कुलनां प्रापिता पक्षिते इति
शेषः । इति भवदत्तजतनट्टीका ॥

लाजाविशः, पुं, (लाजायां विषं यस्य ।) जूतादिः ।

इति हेमचन्द्रः । ४ । १७६ ॥

लाजासावः, पुं, (लाजां सावयतीति । सु + शिच्
+ ञच् ।) ऊर्जनाभः । इति हेमचन्द्रः ॥

(लाजाचारके, चि । यथा, सुश्रुते । २ । १६ ।

“लजासावी स विज्ञेयः कङ्कमान् शौचिरो
गदः ॥”)

लाजिकः, पुं, महिषः । इति हेमचन्द्रः । ४ । १८६ ॥

लाजिह्वः, स्त्री, (लजित + ञच् ।) लजितस्य भावः ।
यथा,—

“प्रोतिं भक्तजनस्य यो जनयते विघ्नं विनिघ्न
स्वत-

सं दृष्टारकद्वयवदितपदं नला मतज्ञावनम् ।

पाटीं वद्वितस्य वच्मि चतुरप्रोतिप्रदां
प्रस्तुटां

संविभाचरकोममामनपदैर्काजिह्वलोका-
वतीम् ॥”

इति जीलावती ॥

ला(व)कः, पुं, स्त्री, पक्षिविशेषः । लाव्योया इति

भाषा । इत्यमरभरतौ । (यथा, सुश्रुते । ४ । ८८ ।

“याम्यानुपोदकेमौषे जावाद्येनापि विष्करैः ॥”)

अस्य मांसगुणाः । लघुत्वम् । कटुत्वम् । मल-

वृद्धकारित्वम् । स्वादुत्वम् । शीतत्वम् । जिह्वोप-

वाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ (तथा च ।

“संयाही दीपनश्चैव कषायो मधुरो लघुः ।

लावः कटुविपाकश्च सन्निपाति च पूजितः ॥”

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्यायः ॥

(यथास्य गुणपर्यायौ ।

“लावा विष्करवर्मेयु ते चतुर्धा मता बुधैः ।

पांशुको गौरकोऽन्यस्तु पौष्कोदभरस्तथा ॥

लावा वद्विकराः क्षिप्वा गरजा यादिका
इति ॥

पांशुलः श्रेष्ठलक्ष्मि वीर्योष्णोऽनिलनाशनः ।

गौरो लघुतरो रूक्षो वद्विकारी जिह्वोजितः ।

पौष्कः पित्तघ्नः किञ्चित्तुवातकफापहः ।

दर्भरोरक्तपित्तघ्नो बुद्धामयहरो हिमः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥

ला(व)कः, पुं, (लाव एष । स्मार्थं कम् ।) लाव-

पक्षी । तत्पर्यायः । लघुजङ्गलः २ । इति

त्रिकाशेषः ॥ (तथास्य मांसगुणाः ।

“पक्षिणाश्च महाश्रेष्ठो लावको जाङ्गलात्मकः ।

संयाही दीपनः प्रोक्तः कषायो मधुरो लघुः ।

तथा विपाके मधुरः सन्निपातिऽतिपूजितः ॥”

इति हारीते प्रथमे स्थाने एकादशेऽध्याये ॥

यथा, सुश्रुते । ४ । १८८ ।

“विरक्तवान्नेर्हरिकेणलावकाः

शृङ्गश्च सेयः समवरतिक्षरिः ॥”

सुनातीति । लू + लुल् । हिदकः । यथा, मार्क-

ण्डे । ४६ । १६ ।

“यथा प्रागवापकः श्रेष्ठो पातको लावक-

स्तथा ॥”)

लावकं, चि, (लावश्च + ञच् ।) लवणस्य संस्कृतम् ।

यथा,—

“सार्पिष्णं दाधिकं सपिर्दंभिर्भां संस्कृतं क्रमात् ।

लवणोदकाभ्यामुदकं लावकिकमुदभिति ।

औदचित्तमौदभित्त्वं लवणे स्थातु लावकम् ॥”

इति हेमचन्द्रः ॥

लवणसम्बन्धि च । (यथा, हरिवंशे । ५ । २० ।

“न मां परिमयसेव स्त्री वेलां सप्तपाकमम् ।

खेदयामास चपलैर्लावणैरेवमिषयेः ॥”)

नस्ये, स्त्री । इति रत्नमाला ॥

लावकिकं, चि, (लावश्च + ञच् ।) लवणस्य संस्कृ-

तम् । इति हेमचन्द्रः ॥ लवणसम्बन्धि च ।

लवणविक्रितेति, पुं । (यथा, माघे । १० ।

१८ ।

“जीलयेव सुतनोसुलविना
गौरवाद्यमपि लावकिकेन ॥”)

लवणपाके, स्त्री । इति कैचित् ॥

लावण्यं, स्त्री, (लवण + ञच् ।) लवणत्वम् ।

लवणस्य भाव इत्यर्थे व्याप्रत्ययेन निष्पन्नम् ।

(लवणा लिट् विद्यते यस्येति लवणः । अर्ध-

व्यादिभ्योऽच् । तस्य भावः । दृढादिसात्

ञच् । यद्वा, लवणा लिट् सेव । चतुर्वर्णादि-

त्वान् स्मार्थे ञच् ।) लौक्येविशेषः । तस्य

लक्ष्यं यथा,—

“सुक्ताफलेषु स्थायायास्तत्तलमिवान्नरा ।

प्रतिभाति यदङ्गेषु तत्तावयमिमिहोच्यते ॥”

इत्युक्तलवीरमणिः ॥

तथा च ।

“नीतिभूमिभुजां नतिगुंनवतां ह्रीरङ्गनावां

इति-

दंभ्यतोः शिशवो यदस्य कविता बुधैः प्रचारी

मिराम् ।

लावण्यं वपुवः स्तुतिस्तु मनसा शान्तिर्दिनस्य

जमा

शक्तस्य त्रिवर्णं यद्वाच्यमवतां स्वास्त्रं कतां

मङ्गलम् ॥”

इति गवरत्नान्तर्गतमरविहः ॥

(श्रीलनैपुण्यादि । अस्य प्रमाणं लावण्यार्जित-

शब्दे द्रष्टव्यम् ।)

लावण्यार्जितं, स्त्री, (लावण्येन अर्जितम् ।) विवाहः ।

कालीनं चमुराध्वा इतं घनम् । यथा,—

“प्रीत्या दत्तश्च यत्किञ्चित् चमुरा वा चमुरेव

वा ।

पादवन्दनिकं यत्तत्तावण्यार्जितमुच्यते ॥”

इति विवादचिन्तामणिदृष्टकाव्यायनवचनम् ।

लावण्यं श्रीलनैपुण्यादि । तथा च पादप्रक्षताये

श्रीलादिमये वा स्त्रिये चमुरादिना इतं

तृतीयं स्त्रीधनमित्यर्थः । इति तद्व्याख्यातम् ॥

लावा, स्त्री, (लाव + टाप् ।) पक्षिविशेषः । तत्त-

पर्यायः । लावकः २ लावः ३ लवः ४ । अस्या

मांसगुणाः । पथ्यत्वम् । पाह्णित्वम् । लघुत्वम् ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

लावः, पुं, (लस् + ञच् ।) वृक्षमात्रम् । स्त्रीकां

वृक्षम् । इति शब्दरत्नावली । (यथा, ऋतु-

संहारे । ६ । ११ ।

“मदनजनितलासेर्दृष्टिपातेर्लुनीकान्

कुलभदनतनायैः कामयनि प्रशान्ताम् ॥”)

ययः । इति शब्दचक्रिका ॥

लासकं, स्त्री, (लसतीति । लस + लुक् ।) मङ्गलम् ।

इति हारावली । मट्का इति भाषा ।

लासकः, पुं, (लसतीति । लस + लुक् ।) कास-

कारी । मयूरः । लसकः । इति मेदिनी । कै, ॥

वेष्टः । इति धरणिः ॥ (दीप्तिकारकः । यथा,

ऋतुसंहारे । २ । २६ ।

लिख

“नवजलकसेकाष्ठीनतामाधनः
कुसुमभरनतामा लासकः पादपानाम् ।”
लासकी, स्त्री, नर्तकी । इत्यमरः ।
लासिका, स्त्री, (लासोऽस्यस्या इति । लास +
ठन् ।) नर्तकी । इत्यमरः ।
लासोटनी, स्त्री, लासोटनी । वेधनिका ।
इत्यमरटीकायां रायसुकुटः ।
लास्यं, स्त्री, (लस + “लहलोग्यत्” । ३।१।२४ ।
इति यत् ।) नृत्यम् । इत्यमरः । तौल्यत्रिकम् ।
इति मेदिनी । भावाश्रयं नृत्यम् । ताललयाश्रयं
नृत्यम् । इति भरतः ।
“पुन्यं तास्यं प्राहुः स्त्रीनृत्यं लास्यमुच्यते ।”
इति सङ्गीतनारायणे गारदसंहिता ।
(यथा, महाभारते । १।८८।१० ।
“सन्मोगक्षेपचातुर्येहावलस्यमनोहरैः ।
राजानं रमयामास तथा रेमे तथैव सः ।”)
लास्यः, पुं, (लास्यमस्यस्येति । लास्य + अच् ।)
नर्तकः । इति शब्दरत्नावली ।
लास्यकं, स्त्री, (लास्यमेव । स्वार्थ कन् ।) नृत्यम् ।
इति शब्दरत्नावली ।
लास्यी, स्त्री, (लास्यमस्यस्या इति । लास्य +
अच् । टाप् ।) नर्तकी । इति शब्दरत्नावली ।
लिङ्गचं, स्त्री, (लङ्ग्यते आस्वाऽते इति । लङ् +
बाहुलकात् उच् ।) एषोदरादिवात् इत्वम् ।
चक्रम् । इति राजनिर्घण्टः । (उद्गुः । अस्य
गुणा यथा,—
“पितृश्रेष्ठाप्रकोपीणि कर्कसुलिङ्गस्यापि ।”
इति चरके सूत्रस्थाने २७ अध्याये ।)
लिङ्गचः, पुं, लङ्गुचः । इत्यमरः ।
लिङ्गा, स्त्री, लिङ्गा । इति शब्दरत्नावली ।
लिङ्गा, स्त्री, (लिङ्गगतौ + बाहुलकात् सः । सच्
क्रिन् । इत्युणादित्तौ उज्जलः । ३।६।६ ।)
यूकाक्षम् । इत्यमरः । लिङ्ग इति भाषा ।
इत्यमरभरतौ । तत्पर्यायः । लिङ्गा २ लीङ्गा ३
लीङ्गा ४ लिङ्गिका ५ । इति शब्दरत्नावली ।
(यथा,—
“बहुपादाश्च सन्माश्च यूका लिङ्गाश्च नामतः ।”
इति वामदे निदानस्थाने चतुर्होष्ट्याये ।)
परिमाणविशेषः । यथा,—
“जालान्तरगतं भागौ यथाशुद्धं दृश्यते रजः ।
ते चतुर्भिर्भवेज्जिह्वा लिङ्गाश्च भिन्ना सप्तपः ।”
इति शब्दचन्द्रिका ।
सयकारकवर्गद्वितीयवर्तीत्यपि पाठः ।
लिख, इति । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०
पर०-सक०-सट् ।) इ, लिङ्गते । इति दुर्गादासः ।
इति दुर्गादासः ।
लिख, प्र लेखने । इति कविकल्पद्रुमः । (तुदा०-
पर०-सक०-सट् ।) प्र, लिखति प्रकृतं लेखकः ।
अयं विभावया कुटादिरिति केचित् । तेन
लिखितं विभक्त्यनोऽपि शक्तिहानिरिति ।
लिखितं लेखितं लिखनं इत्यादि विद्वम् ।
इति दुर्गादासः ।

२१७

लिङ्ग

लिङ्गः, त्रि, (लिङ्गतीति । लेख + “इगुपधमेति ।”
३।१।१५५ । इति कः ।) लेखकः । इति
लिङ्गघातोः कप्रत्ययेन निष्पन्नम् ।
लिखनं, स्त्री, लेखनम् । लिपिः । इत्यमरटीकायां
सारसुन्दरी । (यथा, मार्कण्डेये । ५१।२२ ।
“प्रसिद्धमलिखनान् शक्तमात्राधारात् ।
विशुद्धोद्भावसयादनायासाच्च वेदिजः ।”)
विधिलिपिरखणनीया यथा,—
“यस्य यलिखनं पूर्वं यत्र काले निरूपितम् ।
तदेव खलितुं राधे चस्ये नाहच को विधिः ।
विधातुश्च विधाताहं येथी यलिखनं कृतम् ।
ब्रह्मादीनाञ्च तृदाणां न तत् खल्यं कदाचन ।”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १५ अध्याये ।
लिखितं, स्त्री, (लिख + भावे क्तः ।) लिपिः ।
इत्यमरः । लेखनम् । इति भरतः । (लिख +
कस्मैश्च क्तः ।) लिखितपत्रादौ, त्रि । यथा,—
“प्रमाणं लिखितं मुक्तिः सातिष्ठति
कोऽनितम् ।”
इति मिताक्षरायां याज्ञवल्क्यः ।
मुनिविशेषः, पुं । यथा, आहुतस्य याज्ञवल्क्यः ।
“पराशरयासप्रकलिखिता दत्तगोतरी ।
प्रातःतपो वशिष्ठश्च धर्मशास्त्रप्रयोजकः ।”
लिङ्गा, स्त्री, परिमाणविशेषः । यथा,—
“जालान्तरगतं भागौ यथाशुद्धं दृश्यते रजः ।
ते चतुर्भिर्भवेज्जिह्वा लिङ्गाश्च भिन्ना सप्तपः ।”
इति शब्दचन्द्रिका ।
लिङ्ग, इ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-पर०-
सक०-सट् ।) इ, लिङ्गते । इति दुर्गादासः ।
लिङ्ग, इ क चित्रे । इति कविकल्पद्रुमः । (पुरा०-
पर०-सक०-सट् ।) इ क, लिङ्गयति शब्दं
स्वीयपुंसकेः प्राप्तिः चित्रं करोतीत्यर्थः ।
इति दुर्गादासः ।
लिङ्ग, स्त्री, (लिङ्गति विधयान् विधयान्तरं गच्छ-
तीति । लिङ्ग + “खरुशं कुर्याद्युनीलकुशियु ।”
उणा० १ । ३७ । इति कप्रत्ययेन साधु ।) मङ्गः ।
इति सिद्धान्तकौमुद्यासुणादित्तः ।
लिङ्गः, पुं, (लिङ्ग + कुः ।) मुखः । इति सिद्धान्त-
कौमुद्यासुणादित्तः । भूपदेशः । मङ्गः ।
इति नागार्थरत्नमाला ।
लिङ्गं, स्त्री, (लिङ्गते अनेन इति । लिङ्ग + अच् ।
अभिधानात् कौबलिङ्गत्वम् ।) चिह्नम् । (यथा,
महाभारते । १।२।१२ ।
“येन लिङ्गेन यो देशो युक्तः सप्तपलस्यते ।
तेनैव नाम्ना तं देशं वाच्यमाहुर्मनीषिणः ।”)
शेषः । इत्यमरः । अनुमानम् । साङ्गीत-
प्रकृतिः । (यथा, साङ्गीतकारिकायाम् । ५५ ।
“तत्र जराभरवृत्तं दुःखं प्राप्नोति चेतनः
पुरुषः ।
लिङ्गस्याविनष्टोत्पत्त्यादुःखं सभावेन ।”
प्रकृतिकार्यं विवक्षितम् । यथा, तत्रैव । १० ।
“चेतुमदनिवृत्तमपि सङ्क्रियमनेकमाश्रितं
• लिङ्गम् ।

लिङ्ग

सावयव परतन्त्रं यत्तं विपरीतमव्यक्तम् ।”
विशेषस्तु तत्र प्रत्ययः । शिवस्मृतिविशेषः । इति
मेदिनी । गी, २३ । वाप्यम् । व्यक्तम् । पुंस्त्वादित् ।
इति त्रिकाण्डशेषः । (यथा, मनुः । ५ । १३६ ।
“एका लिङ्गे गुदे तिस्रस्तथैकत्र करे दृष्ट ।
उभयोः सप्त दातव्या नृदः शुद्धिमभीषता ।”)
सामर्थ्यम् । यथा,—
“यावतामेव धातूनां लिङ्गं कृद्भिर्गतं भवेत् ।
अथैवाभिधायस्तु तावद्भिर्गुणविषयः ।”
इति तिथ्यादितस्ये एतत्कारिकायाख्यायां रघु-
नन्दनः । * * * अथ शेषार्थस्य लिङ्गस्य पर्यायः ।
शिशिरः स्वरस्तम्भः ३ उपस्थः ४ मदनकुण्डः ५
कल्पसुषलः ६ शेषः ७ मेहनम् ८ शेषः [स] ९
मेदः १० लाङ्गुः ११ ध्वजः १२ रागजता १३
यङ्गः १४ । इति शब्दरत्नावली । लाङ्गलम् १५
साधनम् १६ शेषः १७ कामाकुशः १८ । इति
जटाधरः । * * * लिङ्गस्यैव वादिलान्तवर्गयुक्त-
स्वाधिताननामकवङ्गदलपञ्चमसि । यथा,—
“मूलाधारे त्रिकोणाख्ये दृष्टाशान्तक्रियात्मके ।
मध्ये स्वयम्भूलिङ्गस्य कोटिस्थस्य समप्रभम् ।
तदाहो हेमवर्णाभिं व स वर्णचतुर्दलम् ।
तदूर्ध्वस्थस्य समप्रभं यद्दलं चौरकप्रभम् ।
वादिलान्तवङ्गं न युक्तत्वाधितान्तवङ्गकम् ।
स्वशब्देन परं लिङ्गं स्वाधितानं ततो विदुः ।”
इति तन्त्रम् । * * *
अस्याधिष्ठातृदेवतादियथा ।
“प्रजनः सर्वभूतानामुपस्थोऽध्यात्मसुच्यते ।
अधिभूतं तथा मुक्तं देवतञ्च प्रजापतिः ।”
इति महाभारते आश्वमेधकपर्व । * * *
अस्य मुभाशुभलक्षणं यथा,—
“स्वस्य लिङ्गं च धनवान् स्याच्च पुत्रादि-
वर्जितः ।
स्यललिङ्गो हरिः स्यादः शिखरवर्णो भवेत् ।”
इति गारुड ६३ अध्यायः । * * *
अपि च ।
“महद्भिरायुराश्वातं स्यललिङ्गो धनी नरः ।
अपत्यरहितश्चैव स्यललिङ्गो धनीर्जनिनः ।”
महद्भिर्जातुभिर्भारति शेषः ।
“मेदो वामनतं चैव सुतामररहितो भवेत् ।
वक्रोऽप्या पुत्रवान् स्यात् दारिद्र्यं विनते
त्वयः ।
अल्पे तु तनयो लिङ्गे शिरालेऽथ सुखी नरः ।
स्यलस्यस्युते लिङ्गे भवेत् पुत्रादिसंयुतः ।”
इति गारुड ६६ अध्यायः ।
अप्यथ ।
“दीर्घलिङ्गेन दारिद्र्यं स्यललिङ्गेन निवृत्तः ।
लघुलिङ्गेन सौभाग्यं वृक्षलिङ्गेन भूपतिः ।
कक्षेः कटिनेलिङ्गेः परदाररतः सदा
रमते च सदा दासीं निवृत्तो भवति ध्रुवम् ।
लघुलिङ्गेन स्यलस्य रक्तलिङ्गेन भूपतिः ।
परस्त्री रमते निवृत्तं नारीणां वल्लभो भवेत् ।
लघुलिङ्गेन रक्तेन लभते श्रोतमाङ्गनाम् ।

राज्यं सुखं दिवाद्याः कन्यकायाः पति-
भवेत् ॥

इति सासुद्रकम् ॥

शिवस्य लिङ्गरूपस्य तन्निर्माणायाश्चलस्य च
कारणं यथा,—

दिनोप उवाच ।

“वेदि स्नाहं दिगश्रेष्ठ । रुद्रस्त्रिपुरहन्तकः ।
कस्माद्दिगर्हितं रूपं प्राप्तवान् स ह भाग्यया ॥
योगिलिङ्गरूपस्य कथं स्थानं समजात्मनः ।
पञ्चवक्त्रचतुर्बाहुः शूलपाणिक्रिस्तात्मनः ॥
कथं विगर्हितं रूपं प्राप्तवान् दिगपुङ्गव ! ।
एवं सर्वं समाचक्षु भिषावरुणन्दन ॥

श्रीवशिष्ठ उवाच ।

श्रद्धा राजन् प्रवक्ष्यामि यस्मां पृच्छसि गौरवान् ।
स्वायम्भुवो भवतुः पूर्वं मन्दरे पर्वतोत्तमे ॥
इयान् सुनिभिः साह्रं दीर्घसप्तमनुजसम् ।
तस्मिन् समागताः सर्वे सुनयः शंसितवताः ॥
अन्वष्टुं देवतातत्त्वं मिथः प्रोक्तुस्तपोधनाः ।
विप्राणां वेदविद्वदां कः पूज्यो देवतावरः ॥
इति तस्य वचः श्रुत्वा सर्वे एव महर्षयः ।
भृगुं तपोनिधिं विप्रं प्रोक्तुः प्राञ्जलयस्तदा ॥
अनय ऊचुः ।

अस्माकं संशयं क्षिप्तुं समर्थोऽसि शुभव्रत ।
ब्रह्मविष्णुमहेशानामन्तिके व्रज सुव्रत ॥
गत्वा तेषां समीपेन तथा दृष्ट्वा च विद्यहान् ।
शुद्धसत्त्वगुणस्तेषां यस्मिन् संविद्यते सुने ! ॥
स एव पूज्यो विप्राणां नंतरस्तु कदाचन ।
तस्मात् त्वं हि सुनिश्चिष्टं विबुधानां निरासनम् ॥
अप्रं कुत सुनिश्चिष्टं सर्वलोकहितं प्रभो ॥
एवमुक्तस्तत्तत्तर्कं केलीसं सुनिसप्तमः ।
जगाम वामदेवं यन्नास्ते तृप्यभञ्जनः ॥
गृहहारसुपागम्य शङ्करस्य महात्मनः ।
शूलहस्तं महारौद्रं नन्दिं दृष्ट्वा त्रयीहिणः ॥
संप्राप्तो हि भृगुर्विप्रो हरं द्रष्टुं सुरोत्तमम् ।
निवेदयस्व मां शीघ्रं शङ्कराय महात्मने ॥
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा नन्दो सर्वगणेश्वरः ।
उवाच पदं वाक्यं महर्षिमिमनौजसम् ॥
असन्निध्यः प्रभोक्तस्य देया क्रीडति शङ्करः ।
निर्वर्त्तस्व निर्वर्त्तस्व यदि क्षीवितुमिच्छसि ॥
एवं निराकृतस्तेन तस्मात्तुल्यमहातपाः ।
बहूनि दिवसान्यस्मिन् गृहद्वारे सुनीश्वरः ॥
ततः क्रोधसमाविष्टो भृगुः प्रोवाच शङ्करम् ।
विनष्टस्तमसारूढो मां न जानाति शङ्करः ॥
नारीसङ्गमसोऽसौ यस्मात्सामवमन्यते ।
योगिलिङ्गरूपं वै रूपं तस्माद्भविष्यति ॥
ब्राह्मणं मां न जानाति तमसा चाप्युपागतः ।
अब्रह्मण्यत्वमापन्नो न पूज्योऽसौ हि जन्मनाम् ॥
तस्मान्न जलमनु तस्मै दत्तं हविस्तथा ।
शिवस्यान्नं जलमेव पन्नं पुण्यं फलादिकम् ॥
निर्मात्यमस्य चाद्यान् भविष्यति न संशयः ॥
एवं श्रुत्वा महातेजाः शङ्करं लोकपूजितम् ।
उवाच गणेशमुप नन्दिं शूलधरं वृप ! ॥

रुद्रभक्ताश्च ये लोके भस्मलिङ्गास्थधारिणः ।
ते पावकत्वमापन्ना वेदबाह्या भवन्ति वै ॥
एवं श्रुत्वा सुनिश्चिन्त रुद्रं त्रिपुरहन्तकम् ।
जगाम ब्रह्मलोकं वै सर्वलोकनमस्कृतम् ॥”

इति पादोत्तरखण्डायाश्चसप्तमिमाध्यायान्
सङ्कलितम् ॥॥ शिवलिङ्गस्य पूजाधारत्वं यथा,
“पूजास्थानानि वक्ष्यामि यस्मिन् सान्निध्यतां
ब्रजेत् ।

लिङ्गस्यां पूजयेद्देवीं स्थूललिङ्गां तथैव च ।
पुस्तकस्यां महादेवीं पादुके प्रतिमासु च ॥
तस्मिन्मास्येभ्यस्तो शुक्रादीर्यन् प्रतिष्ठितम् ।
कथादीर्यन् कृतं लिङ्गं वर्त्तनीयम् साधकेः ॥
अथसौख्यप्रदं प्रोक्तं वेदमन्त्रैः प्रतिष्ठितम् ।
साविकारम् सलिङ्गं सुक्तभोगं तथैव च ।
ज्ञातयं साधकेर्नृणं सिद्धिदं चाप्यसिद्धिदम् ॥
देशुवाच ।

साविकारम् यलिङ्गं मन्त्रहीनं प्रतिष्ठितम् ।
निर्वर्णितविकारश्च अस्वयम् स्वयम्भवम् ॥
कुर्वन्ति भक्तिवात्सल्यं लोकानां वासनात्मकम् ।
दुर्विज्ञेयमिदं ज्ञानं योगिनामप्यगोचरम् ॥
मर्थजङ्घियेनाथ कथं विज्ञायते विभो ॥

ईश्वर उवाच ।

साधु साधु महादेवि ! रहस्यमिदमुत्तमम् ।
यत्तथा चोदितं भद्रं । ततथैव न चान्यथा ॥
दुर्विज्ञेयं सुरेशा पि किं पुनर्मनुजनुभिः ।
आधिष्ठ साधकः क्षेत्रं हृदयानन्दकारकम् ॥
इन्द्रियाणाञ्च औत्सुक्यं ददामि लिङ्गदर्शने ।
संयमानं ततो लिङ्गं नित्यमानन्ददायकम् ॥
सुखप्रान् पश्यते नित्यं विमानस्थां वराङ्गनाम् ।
भैरवं पश्यते नित्यं क्रीडन्तं माटमण्डले ॥
उमामहेश्वरश्चापि स्वप्ने पश्यति साधकः ।
अनिर्वर्त्तताधिकारं लिङ्गं त्रिभुवनेश्वर ! ॥
आक्रमन्ति महाविप्राः सदृष्ट्वा राक्षसादयः ॥
शून्नागारं यथा देवि । आक्रमन्ति नराः प्रिये ।
अनर्धितम् भुञ्जन्ति तथा लिङ्गम् कल्पना ॥
प्रेतं यथा सुराध्यक्षे आक्रमन्ति पिशाचकाः ।
शून्वच यज्जलिङ्गम् आश्रयन्ति तथा प्रिये ॥”
इत्यादि दीर्घपुराणे नन्दाकुण्डप्रवेशाध्यायः ॥॥

अथ लिङ्गलक्षणम् ।

तच्च बाणलिङ्गस्य लक्षणं यथा,—
“बाणलिङ्गं तथा श्रेयं सुक्तिमुक्तिप्रदायकम् ।
उत्पत्तिं बाणलिङ्गस्य लक्षणं श्रेयसः श्रद्धा ॥
नर्मदादेविकायाश्च गङ्गायसुनयोत्तया ।
सन्ति पुण्यनदीनाञ्च बाणलिङ्गानि यन्मुखे ॥
इन्द्रादिपूजिताम्यत्र तच्चिह्नं विहितानि च ।
सदा सन्निहितस्तत्र शिवः सर्वार्थदायकः ॥
इन्द्रलिङ्गानि ताव्धाहुः सास्त्रान्यार्थप्रदानि
च ॥”

अथाप्येयलिङ्गलक्षणम् ।

“आरुखं हित्यकौलाजसुखस्यार्थं करोत्यलम् ।
आरुखं तत् प्रक्तिनिभमथवा प्रक्तिनाञ्जितम् ॥
इदं लिङ्गवत् स्थाप्य तेजसाधिपतिर्भवेत् ॥” ॥

अथ धाम्यलिङ्गलक्षणम् ।

“दृष्टाकारं भवेद्यान्ममथवा रचनाकृतिः ।
यद्यदुक्तं सच्च तेन निर्मितं ज्ञायते तदा ।
निधितं निधनं तेन क्रियते स्थापितेन तु ॥” ॥

अथ नेत्रलिङ्गलक्षणम् ।

“राक्षसं खड्गसदृशं ज्ञानयोगफलप्रदम् ।
कर्करादिप्रलिप्तम् कुण्डकुचयुतं तथा ।
राक्षसं निष्कृते लिङ्गं गार्हस्थ्ये न सुखप्रदम् ॥”

अथ वारुणलिङ्गलक्षणम् ।

“वारुणं वसुलाकारं पाशाङ्कं चालिवर्धसम् ।
दृष्टुं खादेः इत्थत्वं संभोगाग्रम् मध्ये ॥”
अथ वायुलिङ्गलक्षणम् ।

“लघुं धूम्रं न वारुणं भ्रजामं ध्वजमध्वलम् ।
मस्तके स्थापितं तस्य न्यूनन्यूनमितस्ततः ॥” ॥
अथ कुबेरलिङ्गलक्षणम् ।

“तूगपाशगदाकारं गुल्फकेशस्य मध्यगम् ॥
अथ रौद्रलिङ्गलक्षणम् ।

“दिनं वायुवा राक्षं सशीर्षं रविवर्धसम् ।
अस्थिशूलाङ्कितं रौद्रं हेमकुण्डलवर्धसम् ॥”
अथ वेणुलिङ्गलक्षणम् ।

“चतुर्वर्गमयं वापि वेणवं ज्ञायतेऽग्रतः ।
वेणवं शङ्खचक्राङ्गगदाङ्गादिविभूषितम् ॥
श्रीवत्सं कौस्तुभाङ्कस्य सर्वसिंहासनाङ्कितम् ।
वेनतयसमाङ्कं वा तथा विष्णुपदाङ्कितम् ॥
वेणवं नाम तत् प्रोक्तं सर्वेश्वरफलप्रदम् ।
शालग्रामादिसंस्तुतं शशाङ्कं श्रीविवर्धनम् ॥
पद्माङ्कं स्वस्तिकाङ्कं वा श्रीवत्साङ्कं विभूतये ॥”
इति वीरमित्रोदयधृतकालोत्तरः ॥ ॥

नारद उवाच ।

“अथ वक्ष्यामि ते विप्र चिह्नमेकादशं परम् ।
श्रवणादयस्य पापानि नाशमायान्ति तत्
चयात् ॥

मधुपिङ्गलवर्णाभं लण्यकुण्डलिकायुतम् ।
स्वयम्भुलिङ्गमाख्यातं सर्वसिद्धिनिधिवितम् ॥
नानावर्णसमाकीर्णं जटाशूलसमन्वितम् ।
नटकुञ्जयाज्यं लिङ्गं सुरासुरनमस्कृतम् ॥
दीर्घाकारं शुभवर्णं लण्यविन्दुसमन्वितम् ।
नीलकण्ठं समाख्यातं लिङ्गं पूज्यं सुरासुरैः ॥
शुक्लाभं शूलकेशं नेत्रत्रयसमन्वितम् ।
त्रिलोचनं महादेवं सर्वपापप्रणोदनम् ॥
ज्वलन्लिङ्गं जटाजटं लण्यभं स्थूलविषयम् ।
कालाग्निरुदमाख्यातं सर्वसत्त्वनिधिवितम् ॥
मधुपिङ्गलवर्णाभं श्वेतयज्ञोपवीतितम् ।
श्वेतपद्मसमासीनं चन्द्ररखाविभूषितम् ॥
प्रलयाक्षसमायुक्तं त्रिपुरारिचमाङ्गयम् ।
शुभ्राभं पिङ्गलजटं सुखमालाधरं परम् ॥
त्रिशूलधरमोशानं लिङ्गं सर्वार्थसाधनम् ।
त्रिशूलधरधरं शुभरक्ताङ्गमागतः ॥
अर्द्धनारीश्वराङ्गानं सर्वदेवेरभितुम् ।
ईवदक्तमयं कान्तं स्थूलं लिङ्गं समुज्ज्वलम् ॥
महाकालं समाख्यातं धर्मेकामार्थमोक्षदम् ।
एतत् कथितं तुभ्यं लिङ्गचिह्नं महेश्वरतुः ।

एकेने व लतायः स्वात् बहुभिः किन्तु सुव्रत ॥”

इति हेमाद्रिधृतलक्षणकाण्डम् ॥ ७ ॥

“उक्ताङ्गं श्रियसे योष्यं शीर्षमन्त्रं विवर्णयेत् ।
यमवर्णं तु यलिङ्गं यमाङ्गं वा कमलसुम् ॥
दक्षाङ्गं स्रजचिह्नं वा ब्रह्मशानान्वितं मयम् ।
शशिवर्णं महाकालं नन्दीशं पद्मरागवत् ॥
पद्मरागनिभं सर्वं महाभं सिलपूजितम् ।
मीलिकाभं नीलनिभं वज्रादित्यैः प्रपूजितम् ॥
वसुदैः सेन्द्रयज्ञेशं गुरुकैर्यातुधानकैः ।
नानावर्णमयं नीलं शशाङ्कमलप्रभम् ॥”

इति वीरमित्रोदयधृतकालोत्तरः ॥

इति बाणलिङ्गलक्षणम् ॥ ८ ॥

अथ तस्य परीक्षा ।

“इत्येतल्लक्षणं प्रोक्तं परीक्षा तन्त्रकोविदैः ।

त्रिः सप्त पञ्च वारं वा तुलासाध्यं न जायते ।

तदा बाणं समाख्यातं श्रेष्ठं पाषाणसम्भवम् ॥”

इति वीरमित्रोदयधृतम् ॥

तुलाकरणं तु तण्डुलेन । अपरतुलादियु तण्डुला
यद्यधिकाः स्युस्तदा तलिङ्गं गृह्णीतं पूज्यमव-
धार्य लिङ्गस्येदधिकं तदोदासीनपूज्यस्तदिति
किं वदन्तीति हेमाद्रिधृतलक्षणकाण्डम् ॥

“सप्रकृतस्तुलाङ्गं दृष्ट्वेति न होयते ।

बाणलिङ्गमिति ख्यातं श्रेष्ठं नार्म्मदसुच्यते ॥

त्रिपञ्चवारं यस्यैव तुलासाध्यं न जायते ।

तदा बाणं समाख्यातं श्रेष्ठं पाषाणसम्भवम् ॥”

इति सूतसंहिता ॥

“नदी वा प्रविप्रेक्षयाद्यदा तदुपलभ्यते ।

बाणलिङ्गं तदा विद्धि न्यूनं सुखविवर्तनम् ॥”

इति वीरमित्रोदयः ॥ ९ ॥

बाणशब्दव्युत्पत्तिरपि तत्रैव ।

“अथ बाणं समाख्यातं यथा वक्ष्ये तथाहितः ।

बाणः सदाशिवो देवो बाणो बाणान्तरोऽपि

च ॥

तेन यस्मिं कृतं तस्मात् बाणलिङ्गसुदाहृतम् ।

सदा सन्निहितस्तत्र शिवः सर्वार्थदायकः ॥

जनप्रतिष्ठं तलिङ्गं बाणाख्येन शिवेन च ।

पङ्कजस्य फलाकारं कुण्डलस्य समाकृति ॥

सुक्तिमुक्तिप्रदश्चैव बाणलिङ्गसुदाहृतम् ॥”

पङ्कजफलं पद्मबीजम् ।

“पङ्कजमुफलाकारं कुण्डलाङ्गसमाकृति ॥”

इति हेमाद्रिधृतलक्षणकाण्डे पाठः ॥ १० ॥

दैवी प्रति शिववाक्यम् ।

“प्रशस्तं नार्म्मदं लिङ्गं पङ्कजमुफलाकृति ।

मधुवर्णं तथा सुकलं नीलं मरकतप्रभम् ॥

हंसहिम्नाकृति पुनः स्थापनायां प्रशस्यते ।

स्वयं संखवते लिङ्गं गिरितो नमोदाजले ॥

पुरा बाणासुरेणाहं प्रार्थितो नमोदातटे ।

आविरासं गिरौ तत्र लिङ्गरूपी महेश्वरः ।

बाणलिङ्गमपि स्थापितमोऽर्थाङ्गगतीतले ॥

अन्धैर्वा कीटलिङ्गानां पूजने यत् फलं

लभेत् ।

तत् फलं लभते सर्वो बाणलिङ्गेकपूजनात् ॥”

तथा,—

“तानी वा स्वाटिकी स्वाणी पाषाणी

राजनी तथा ।

वेदिका च प्रकर्षेत्वा तत्र संस्थाप्य पूजयेत् ॥” ॥

प्रत्यहं योऽर्चयेत् लिङ्गं नार्म्मदं भक्तिभावतः ।

ऐहिकं किं फलं तस्य सुक्तिस्तस्य करे स्थिता ॥”

इति प्रत्यहबाणलिङ्गपूजायाः फलम् । इति

याज्ञवल्क्यसंहिता ॥ ११ ॥

“संस्थाप्य श्रीबाणलिङ्गं रत्नकोटिगुणं भवेत् ।

रसलिङ्गे ततो बाणान् फलं कीटिगुणं स्रुतम् ॥

गुणीस्तु रसलिङ्गस्य वक्तुं शक्नोति शङ्करौ ।

सिद्धयो रसलिङ्गे स्युरणिमादाः सुसंस्थिताः ॥”

इति सूतसंहिता ॥ १२ ॥

“रत्नधातुमयान्वेव लिङ्गानि कथितान्यपि ।

पवित्राण्येव पूज्यानि सर्वकामप्रदानि च ॥

एतेषामपि सर्वेषां काश्मीरं हि विश्रियते ।

काश्मीरादपि लिङ्गाश्च बाणलिङ्गं विश्रियते ॥

बाणलिङ्गात् परं नान्यत् पवित्रमिह दृश्यते ।

ऐहिकास्तुष्टिकं सर्वं पूजाकर्तुः प्रयच्छति ॥”

इति बाणलिङ्गप्रशंसा । इति कंदारखण्डम् ॥ १३ ॥

निन्द्यालिङ्गमाह तत्रैव ।

“कर्कशे बाणलिङ्गे तु पुत्रदाराद्यो भवेत् ।

चिपिटे पूजिते तस्मिन् गृहभङ्गो भवेद्दधुवम् ॥

यकपाशस्थिते धनुपुत्रदाराधनतयः ।

शिरसि स्फुटिते बाणे आधिभारणमेव च ॥

क्षिद्रलिङ्गेऽर्च्येत् बाणं विदेशगमनं भवेत् ।

लिङ्गं च कणिकां दृष्ट्वा आधिमान् जायते

पुमान् ।

अत्युन्नतिं विलास्ये तु गोघनानां च यो भवेत् ॥

तीक्ष्णायं वक्रशीर्षश्च त्र्यस्रलिङ्गं विवर्णयेत् ।

अतिस्मलचानिर्गुणं स्वल्पं वा भ्रयणान्वितम् ।

गृही विवर्णयेत्तादृकं तद्धि मोक्षार्थिनो

हितम् ॥”

इति दृष्टबाणलिङ्गलक्षणम् । इति हेमाद्रिः ॥ १४ ॥

शुभलिङ्गमाह ।

“अर्थदं कपिलं लिङ्गं घनाभं भोजकाङ्गुणः ।

लघु वा कपिलं स्थूलं गृही नैवाश्चेत् कश्चित् ॥

पूजितयं गृहस्थेन वर्णेन भ्रमरोपमम् ।

तत् सपीठमपीठं वा मन्त्रसंस्कारवर्जितम् ।

सिद्धिसुक्तिप्रदं लिङ्गं सर्वप्रामादपीठगम् ॥”

इति शुभबाणलिङ्गलक्षणम् । इति वीरमित्रो-

दयः ॥ १५ ॥ बाणलिङ्गेष्वावाहनादि न कर्तव्यं

यथा,—

“बाणलिङ्गानि राजेन्द्र ! स्थितानि भुवनत्रये ।

न प्रतिष्ठा न संस्कारस्तेषामावाहनं न च ॥”

इति भविष्यपुराणम् ॥

“ब्राह्मी सुवृत्तं चोत्थाय यः सारं द्वाणलिङ्गकम् ।

सर्वत्र जयमाप्नोति सत्यं सत्यं महेश्वर ॥”

इति योगसारः ५ परिच्छेदः ॥ १६ ॥

अथ बाणलिङ्गध्यानम् ।

“ॐ प्रमत्तं शक्तिर्द्युक्तं बाणाख्यं महा-

प्रभम् ।

कामबाणान्वितं देवं संसारदहनचमम् ॥

प्रङ्गारादिरसोलासं बाणाख्यं परमेश्वरम् ।

एवं ध्यात्वा बाणलिङ्गं यजेत् परमं शिवम् ॥

मनसा गन्धपुष्पाद्यैः संपूज्यास्य मनुं शरेत् ।

प्राणायामं ततः कृत्वा बाणलिङ्गं तु तोषयेत् ॥

तद्दृष्ट्वेव योरेकं विभाय वागभवं जपेत् ।

ततो जपं समाप्याद्य सखिनामेन तोषयेत् ॥” ॥

अथ स्तवः ।

“बाणलिङ्ग महाभाग संसारात्ताहि मां प्रभो

नमस्ते चोपस्थापय नमस्तेऽथ तपोनये ॥

संसारकारिणे तुभ्यं नमस्ते खल्वस्यपधक् ।

प्रभताय महेश्वराय कालरूपाय धे नमः ॥

दृष्ट्वाय नमस्तुभ्यं नमस्ते योगकारिणे ।

भोगिनी भोगकर्त्रे च मोक्षदात्रे नमो नमः ॥

नमः कामाङ्गनाशाय नमः कलमवहारिणे ।

नमो विश्वप्रदात्रे च नमो विश्वस्वरूपिणे ॥

बाणस्य वरदात्रे च रावणस्य चयाय च ।

रामस्यादुष्टहात्राय राण्याय भरतस्य च ॥

सुनीनां योगदात्रे च राजसानी चयाय च ।

नमस्तुभ्यं नमस्तुभ्यं नमस्तुभ्यं नमो नमः ॥

ये दाहिकाशक्तियुक्ताय महामायाप्रियाय च ।

भगप्रियाय सर्वार्थ वैरिणी नित्यहाय च ॥

परिचागाय योगिनी कौलिकानी प्रियाय च ।

कुलाङ्गनानी भक्ताय कुलाचाररताय च ॥

कुलभक्ताय योगाय नमो नारायणाय च ।

मधुपानप्रभताय योगेशाय नमो नमः ॥

कुलनिन्दाप्रणाशाय कौलिकानी सुखाय च ।

कुलयोगाय निष्ठाय शुद्धाय परमात्मने ॥

परमात्मस्वरूपाय लिङ्गमूलात्मकाय च ।

सर्वेश्वराय सर्वार्थ शिषाय निर्गणाय च ॥ १७ ॥

इत्येतत् परमं गुह्यं बाणलिङ्गस्य शङ्कर ।

यः पठेत् साधकश्चो गानपत्यं लभेत सः ॥

स्तवस्यास्य प्रसादेन योगी योगिलमाप्नुयात् ।

राण्यार्चनी भवेदाख्यं भोगिनी भोग एव च ॥

साधनी साधनं देव कौलिकानी कुलं भवेत् ।

यं यं कामयते मन्त्री तं तमाप्नोति लीलाया ॥

बाणलिङ्गप्रसादेन सर्वमाप्नोति सत्वरम् ।

किमन्य कथयामीह सर्वं वत्स कुलेश्वर ॥

महाभये समुत्पन्ने राजदारे कुलेश्वर ॥

देशान्तरभये प्राप्ते दस्युचौरादिसङ्कुले ।

पठनात् स्ववराणस्य न भयं लभते कश्चित् ॥

बाणलिङ्गस्य माहात्म्यं संक्षेपात् कथितं

मया ।

तस्य अथगमात्रेण नरो भोजमयाप्नुयात् ॥

बाणलिङ्गं सदाराधं योगिनी योगसाधने ।

कौलिकानी कुलाचारे पशूनां शत्रुनिग्रहे ॥

वेदज्ञानी वेदपाठे योगिनी रोगनाशने ॥

यो यो नाराधयेदेन सर्वं तत्सिद्धयं भवेत् ॥”

इति श्रीयोगसारे सर्वागमोत्तमे पार्ष्णीशिव-

संवादे बाणलिङ्गस्तोत्रं समाप्तम् ॥ १८ ॥

अथ रौद्रलिङ्गलक्षणम् ।

“नदीसमुद्भवं रौद्रमन्त्रोन्मूल्य विचरं गतात् ।

लिङ्गं

नदीवेगात् समं लिङ्गं संजातं रौद्रमुच्यते ॥”

इति वीरमिहोदयः ॥

“सरित्प्रवाहसंस्थानं वायुलिङ्गसमाहति ।
तदपि बोद्धव्यं रौद्रलिङ्गं सुखावहम् ॥
नदीसारनर्मदाया वायुलिङ्गसमाहति ।
तदपि बोद्धव्यं लिङ्गं रौद्रं भविष्यति ॥
रौद्रलिङ्गं तथास्यात् वायुलिङ्गसमाहति ।
स्वतः रक्तं तथा पीतं ज्ञेयं विप्रादिपूजितम् ॥
स्वभावात् क्षणवर्णं वा संस्मृतातिथि सिद्धिदम् ।
नर्मदासम्भवं रौद्रं वायुलिङ्गवदितम् ॥”
इति रौद्रलिङ्गलक्षणम् । इति लक्षणसमुच्चयेऽपि ॥
अथ शिवनाभिलिङ्गलक्षणम् ।
“उत्तमं मध्यममं त्रिविधं लिङ्गमीरितम् ।
चतुरङ्गलक्षणं रम्यैरदिकसुतमम् ॥
उत्तमं लिङ्गमाख्यातं सुनिभः शास्त्रकोविदेः ।
तद्वत् मध्यमं प्रोक्तं तद्वत् मध्यमं स्तुतम् ॥”
तस्य महिमा ।

“शिवनाभिमयं लिङ्गं प्रतिपूज्य महेश्वरिभिः ।
श्रेष्ठं सर्वलिङ्गभ्यस्तस्मात् पुण्यं विशेषतः ॥”
इति शिवनाभिलिङ्गलक्षणम् । इति वीरमिहो-
दयधृतशिवनारदसंवादः ॥ ॥

अथ देवललिङ्गलक्षणम् । सिद्धान्तशेखरे ।
“करसंपुटसंस्पर्शं शूलटङ्केभूषितम् ।
रेखाकोटरसंयुक्तं निम्नोन्नतसमन्वितम् ॥
दीर्घाकारं यल्लिङ्गं अक्षभागादिवर्जितम् ।
लिङ्गं गोलमिति प्रोक्तं गोलकं प्रोच्यतेऽधुना ॥
कुष्माण्डस्य फलाकारं नागरङ्गफलोपमम् ।
काकडिम्बफलाकारं गोललिङ्गमतीरितम् ॥”
इति गोललिङ्गलक्षणम् ॥

अथार्चलिङ्गलक्षणं तत्रैव ।
“नानाकौलफलाकारं अक्षसुखविवर्धनम् ।
सूरी स्थूलं यल्लिङ्गं कपित्थफलसन्निभम् ॥
नालस्य वा फलाकारं मध्ये स्थूलं यद्वत् ।
मध्ये स्थूलं वरं लिङ्गद्विधायास्तदाहृतम् ॥”
इति लिङ्गलक्षणम् ॥ ॥

अथ लिङ्गलक्षणम् ।

“लिङ्गं हि त्रिविधं प्रोक्तं त्रिभिर्नामैश्च तत् ।
तल्लिङ्गं त्रिविधं ज्ञेयमलक्ष्यं च लक्ष्यम् ॥
प्रत्येकं त्रिविधं त्रयं लिङ्गं तदुभयात्मकम् ॥
प्रासादे स्थापितं लिङ्गमचलं तच्छिखरादिभम् ।
स्थापितं सचलं गेहे स्थिरं लिङ्गमयोजितम् ॥
पञ्चधा तत् स्थितं लिङ्गं स्वयम्भु देवपालकम् ।
आर्वच मानसं लिङ्गं तेषां लक्षणमुच्यते ॥”

इति सिद्धान्तशेखरः ॥

“आचार्यसुतये स्मरं स्वयम्भुतो जघैश्वरः ।
यच्च तेव स्वयं कर्तुं लिङ्गमस्तु स्वयम्भु तत् ॥
धमनी बन्धु संघाश्रितं दहति त्विप्रमेव तु ॥”

इति घटकर्मदोषिका ॥ ॥

“नानाविधसंयुक्तं नागवर्णसमन्वितम् ।
अदृष्टलं यल्लिङ्गं लक्ष्यं सुवि दृश्यते ॥
तल्लिङ्गं स्वयम्भूतमपरं लक्षणमुच्यते ।
स्वयम्भु लिङ्गमिच्छुक्तं तच्च नागवर्णं मतम् ॥

लिङ्गं

शङ्काभमस्तकं लिङ्गं वैद्यवं तदुदाहृतम् ।
पद्माभमस्तकं त्राक्षं कृष्णं शाकमुच्यते ॥
शिरोयुग्मं तदाश्रयं त्रिपदं याम्यमीरितम् ।
खड्गभावं वैद्यवं लिङ्गं वायुं कलसाहति ॥
वायवं ध्वजलिङ्गं कौबेरं गदान्वितम् ।
ईशानस्य त्रिशूलं लोकपालादिनिःसृतम् ।
सयम्भु लिङ्गमाख्यातं सर्वशास्त्रविशारदेः ॥”
इति स्वयम्भुलिङ्गलक्षणम् ॥

इति सिद्धान्तशेखरः ॥ ॥
“दृष्ट्वा लिङ्गं महेशस्य स्वयम्भूतस्य पार्वति ।
सर्वपापविनिर्मुक्तः परं ब्रह्मणि लीयते ॥”
एतेषां पूजाफलं तत्रैव ।
“विशेषाच्छेलेनं सुक्ते सुक्तये चानुषङ्गतः ।
पार्थिवं सुक्तये शक्तं सुक्तये चानुषङ्गतः ॥
एवं वेदारुजं ज्ञेयं चिह्नलिङ्गं तथा पुनः ।
स्थिरलक्ष्मीप्रदं ज्ञेयं हेमं राज्यप्रदं ततः ॥
पुनश्चक्रकरं तान् राङ्गमायुःप्रदम् ॥”

इति मत्स्यस्तुतमहात्म्यम् ॥ ॥
“पारदं महाभूते सौभाग्याय च मौक्तिकम् ।
चक्रकान्तं त्र्युजितं स्थाष्टाटकं सर्वकामदम् ॥”
इति पद्मपुराणम् ॥ ॥

“सर्वफलप्रदा भूमिर्भगवत्सङ्गदेव हि ।
अनन्ताद्याः स्मृता ह्यष्टौ मणयो विदुःकुलाः ॥
रात्रौ प्रकाशकाः सर्वविघादाघातकारिणः ।
नानावर्णास्तु विज्ञेया रसैर्मन्त्रैश्च रूपतः ॥
वज्राद्याः स्फाटिकाद्याश्च गुडामादिविनि-

मितम् ।
सर्वकामप्रदं पुंसां लिङ्गं तात्कालिकं मतम् ॥”
इति वीरमिहोदयधृतकालोत्तरः ॥ ॥
“गात्रं सौभाग्यं लिङ्गं पौर्वं सुक्तिप्रदायकम् ।
नानाशूरोद्भवं लिङ्गं नानाकामप्रदायकम् ॥
सेकतं गुणदं लिङ्गं सौभाग्याय च लावणम् ।
उच्चाटनं तु प्राशानं मौलं शत्रुनाशवहम् ॥
तात्कालिकं दरिद्रं लब्ध्वा भक्त्या समर्चयेत् ॥”
इति लक्षणसमुच्चयः ॥

अथ गन्धलिङ्गम् । गरुडपुराणे ।
“कस्तूरिकाया ह्यौ भागो चत्वारश्चन्दनस्य च ।
कुङ्कुमस्य चयश्चैव शशिना च चतुःसमम् ॥
एतद्दे गन्धलिङ्गं लब्ध्वा संपूज्य भक्तितः ।
शिवसायुज्यमाप्नोति बन्धुभिः सहितो नरः ॥”
पुण्यमयलिङ्गं यथा,—

“कार्यं पुण्यमयं लिङ्गं जयगन्धसमन्वितम् ।
नवखण्डा धरा सुक्ता गणेशोऽधिपतिर्भवेत् ॥”
अथ रजोमयलिङ्गम् ।
“रजोभिर्निर्मितं लिङ्गं यः पूजयति भक्तितः ।
विद्याधरपदं प्राप्य पञ्चाश्विषसो भवेत् ॥”
अथ गोशुक्लिङ्गम् ।

“श्रीकामो गोशुक्लिङ्गं लब्ध्वा भक्त्या प्रपू-
जयेत् ।
स्वच्छेन कापिलेनैव गोमयेन प्रकल्पयेत् ॥”
स्वच्छेन भूमिपतनरहितेन । शून्धोद्भूतेनेति
यावत् ॥ ॥

लिङ्गं

अथ यवगोधूमशालिलिङ्गम् ।
“कार्यं यष्टिकम् लिङ्गं यवगोधूमशालिलम् ।
श्रीकामः पुष्टिकामश्च पुत्तकामस्तदर्थयेत् ॥”
अथ सिताखण्डमयलिङ्गम् ।
“सिताखण्डमयं लिङ्गं कार्यमारोग्यवर्धनम् ।
वश्ये लवणं लिङ्गं तालत्रिकटुकान्वितम् ॥”
तालं हरितालम् । त्रिकटुकं शुष्कीपिप्पली-
मरीचं इति प्रसिद्धम् ।
“गन्धघृतमयं लिङ्गं संपूज्य बुद्धिबर्धनम् ॥”

तथा ।
“लवणेन च सौभाग्यं पार्थिवं सर्वकामदम् ।
कामदं तिलपिष्टोत्थं सुषोत्थं मारुते स्तुतम् ॥
भस्मोत्थं सर्वफलदं गुडोत्थं प्रीतिवर्धनम् ।
गन्धोत्थं गुणदं भूरि शकरोत्थं सुखप्रदम् ॥
वंशाङ्करोत्थं वंशकरं गोमयं सर्वरोगदम् ।
केशास्थिसम्भवं लिङ्गं सर्वशत्रुविनाशनम् ॥
क्षौभणे मारुते पिष्टसम्भवं लिङ्गमुच्यते ।
दारिद्र्यदं दुर्मोहतं पिष्टं सारस्वतप्रदम् ॥
दधिदुग्धोद्भवं लिङ्गं कीर्तिलक्ष्मीसुखप्रदम् ।
धान्यदं धान्यजं लिङ्गं फलोत्थं फलदं भवेत् ॥
पुष्पोत्थं दिव्यभोगायुर्मन्त्रे घात्राफलोद्भवम् ।
नवनीतोद्भवं लिङ्गं कीर्त्तिसौभाग्यवर्धनम् ॥
दूर्वाकाष्ठसमुद्भूतमपष्टुनिवारणम् ।
कर्पूरसम्भवं लिङ्गं चलं वै सुक्तिसुक्तिदम् ॥
अथस्कान्तं चतुर्धा तु ज्ञेयं सामान्यसिद्धिदम् ।
सर्वं नवभवं श्रेष्ठं तत्र वज्रमरिच्छिदि ।
यमलिङ्गं महाभूते सौभाग्याय च मौक्तिकम् ।
पुष्टिफलं महावीर्यं ज्योतिश्चिरसुखदम् ॥
स्पर्शकं कुलसन्नेये तेजसं स्वर्गकामलम् ।
चन्द्रापीडं त्र्युजितं स्फाटिकं सर्वकामदम् ॥”
चन्द्रापीडं चक्रकान्तमित्यर्थः ।
“शूलाख्यमणिजं शत्रुनाशार्थं मौक्तिकं तथा ॥
यत्सन्निधानात् शूलरोगनाशः स शूलमणिः ॥
“आपुष्पं शीरकं ज्ञेयं रोगक्षमौक्तिकोद्भवम् ।
युभक्तं पुष्कलं तीर्थं वेदूयं शत्रुदर्पकम् ॥
नीलं लक्ष्मीप्रदं ज्ञेयं स्फाटिकं सर्वकामदम् ॥”

इति सारसंग्रहः ॥

“महासुक्तिप्रदं हेमं राजतं भूतिवर्धनम् ।
आरकूटं तथा कांस्यं शङ्खं सामान्यसुक्तिदम् ॥”
आरकूटं पित्तलम् ।
“चपु सीसायसं लिङ्गं शङ्खं नाशने हितम् ।
कीर्त्तिदं कांस्यजं लिङ्गं राजतं पुष्टिवर्धनम् ॥
पित्तलं सुक्तिसुखार्थं मिश्रजं सर्वसिद्धिदम् ॥”
मिश्रजमरुधातुनिर्मितम् ॥ इति कालोत्तरः ॥
“पितृणां सुक्तये लिङ्गं पूज्यं रजतसम्भवम् ।
हेमजं सत्त्वलोकस्य प्राप्तये पूजयेत् पुमान् ॥
पूजयेत्ताम्रजं लिङ्गं पुष्टिकामो हि मानवः ॥”

इति शिवनारदसंवादः ॥

ताम्रादिलिङ्गपूजनं कर्त्तव्यतरम् ।
“ताम्रलिङ्गं कर्त्तव्यं नैव तैलस्य सीसकस्य च ।
रक्तचन्दनलिङ्गं शङ्खं कांस्यायसं तथा ॥
पुष्टिकामस्तु सततं लिङ्गं पित्तकसम्भवम् ॥

कीर्तिकामो यथेति लिङ्गं कांक्षयस्तुतवम् ।
 शत्रुमारब्धकामस्तु लिङ्गं लौहमयं सदा ।
 सदा खीचमयं लिङ्गमायुष्कामोर्ध्वयेत् नरः ॥”
 इति मत्स्यसूक्तमहातन्त्रम् ॥
 “स्त्रिंशत्क्षीप्रहं हेमं राजतं चैव राज्यदम् ।
 प्रवाहद्विकरं राज्ञं ताम्रमायुःप्रवर्धनम् ।
 विरेचकारकं कांक्षं रौतितं शत्रुनाशनम् ।
 रोगघ्नं सैवकं लिङ्गमायुषं शत्रुनाशनम् ।
 अरुणौहमयं लिङ्गं कुष्ठरोगघ्नावहम् ।
 ज्वलौहसम्भवं लिङ्गं विज्ञानं प्रति सिद्धिदम् ॥”
 इति लघुसप्तसुख्यः ॥
 “श्रीप्रहं वज्रजं लिङ्गं शिलाजं सर्वनिहिदम् ।
 धातुजं घनदं साक्षाद्वायुजं भोगसिद्धिदम् ॥”
 इति लिङ्गपुराणम् ॥
 “गन्धपुष्पमयं लिङ्गं तथान्नादिविनिर्मितम् ।
 कस्तूरीसम्भवं लिङ्गं धनाकाङ्क्षी प्रपूजयेत् ।
 लिङ्गं मोरोचनोत्पन्नं रूपकामस्तु पूजयेत् ।
 कान्तिकामस्तु सततं लिङ्गं कुङ्कुमसम्भवं ॥
 श्वेतागुरुसमुद्भूतं महाबुद्धिविवर्धनम् ।
 धारणाशक्तिदं लिङ्गं लघ्वागुरुसमुद्भवं ॥
 यक्षकर्मसम्भवं तम् ॥” इति कालोत्तरः ॥
 “पार्थिवे शिवपूजायां सर्वसिद्धियुतो भवेत् ।
 पाषाणे शिवपूजायां दिगुणं फलमीरितम् ॥
 स्वर्णलिङ्गे च पूजायां शत्रुणां नाशनं मतम् ।
 सर्वसिद्धीश्वरो रौप्ये फलं तस्माच्चतुर्गुणम् ॥
 ताम्रं पुष्टिं विजानीयात् कांक्षी च धनसंचयः ।
 गङ्गायाश्च लघुगुणं लाक्षायां रोगवान् भवेत् ॥
 स्फाटिके सर्वसिद्धिः स्यात्तथा मरकते प्रिये ।
 लौहलिङ्गे रिपोर्नाशः कामदं भस्मलिङ्गकम् ।
 बालुकायां काम्यसिद्धिर्गोमये रिपुहिंसनम् ।
 सर्वलिङ्गस्य माहात्म्यं धर्मकामार्थमोज्ज्वलम् ॥”
 इति मातृकामेदन्तन्त्रे १२ पटलः ॥
 “ब्रह्मा संपूजयेन्नित्यं लिङ्गं शैलमयं शुभम् ।
 तस्य संपूजनात्तिन प्राप्तं ब्रह्मत्वसुप्तमम् ॥
 इन्द्रनीलमयं लिङ्गं विष्णुः समर्चयेत् सदा ।
 विश्वत्वं प्रप्तवान् तेन सोऽभूदभूतेकपालकः ॥
 स्फाटिकं निर्मलं लिङ्गं वरुणोऽभ्यर्चयेत् सदा ।
 तेन तद्ब्रह्मत्वं हि प्राप्तं तेजोवन्नावृतम् ॥”
 इति षट्कर्मदीपिकाष्टतशिवधर्मैः ॥
 “पूजयेत् पार्थिवे लिङ्गं पाषाणलिङ्गकेऽथवा ।
 स्वर्णलिङ्गेऽथवा देवि रौप्ये ताम्रे च कांक्षके ॥
 पारदे वायु गङ्गायां स्फाटिके मरकतेऽपि वा ।
 कार्यमेदे लौहलिङ्गे भस्मनिर्मितलिङ्गके ॥
 बालुकानिर्मिते लिङ्गे गोमये वायु पूजयेत् ।
 संस्कारेण विना देवि पाषाणादौ न पूजयेत् ॥”
 इति मातृकामेदन्तन्त्रे ९ पटलः ॥
 इति शिवलिङ्गनिर्माद्यष्टाङ्गिः ॥ ॥ अथ
 शिवलिङ्गसंस्कारः ।
 “संस्कारश्च प्रवक्ष्यामि विशेष इह यद्भवेत् ।
 रौप्यश्च स्वर्णलिङ्गश्च स्वर्णपात्रे निधाय च ।
 तस्मादुत्प्लव्य तल्लिङ्गं दुग्धमध्ये दिनचयम् ।
 अग्नौकेन स्थापयित्वा कावचं प्रपूजयेत् ॥

योऽश्विनोपचारेण वेद्याम् पार्वतीं यजेत् ।
 तस्मादुत्प्लव्य तल्लिङ्गं गङ्गातोये दिनचयम् ।
 ततो वेदोक्तविधिना संस्कारमाचरेत् सुधीः ॥”
 पूर्वोक्तवचनेः फलविशेषकामनया नानाविध-
 लिङ्गपूजा क्ता सा च पूजा ।
 “लिङ्गं सुलघुयं कुप्यात्तज्जेलिङ्गमलघुयम् ।
 देव्यर्चने भवेद्द्विगुणधनं शत्रुवर्धनम् ॥
 मानहोने विनाशः स्यादधिकं च शिशुनायः ।
 विस्तारे चाधिके ह्रीं राक्षसाश्चो भवेद्दुर्भवम् ॥
 पीठह्रीं तु दारिद्र्यं शिरोह्रीं कुलघयः ।
 ब्रह्मसूत्रविहोने च राज्ञो राक्षसं नश्यति ।
 तस्मात् सर्वप्रयत्नेन लिङ्गं कुप्यात् सुलघुयम् ॥”
 इत्यादिना सुलघुयलिङ्गस्यैव फलदात्वस्तुतम् ।
 इति मातृकामेदन्तन्त्रे ९ पटलः ॥
 देव्युवाच ।
 “इन्द्रिये रहितो देवः शून्यरूपः सदाशिवः ।
 आकारो नास्ति देवस्य किं तस्य पूजने फलम् ॥
 शिव उवाच ।
 प्रिये पूजा मद्देशानि कदाचिन्नास्ति पार्वती ।
 रक्षस्य परमेशानि रौद्रो शक्तिरित्येतिता ॥
 रौद्रो तु परमेशानि आद्या कुण्डलिनी भवेत् ।
 वर्णत परमेशानि ब्रह्मविष्णुशिवात्मिका ॥
 साङ्गिज्वलयाकारैः शिवं वेष्ट्य सदा स्थिता ।
 शक्तिं विना मद्देशानि प्रेतस्य तस्य निश्चितम् ॥
 शक्तिसंयोगमात्रेण कर्मकर्मा सदाशिवः ।
 अतएव मद्देशानि पूजयेच्छिवलिङ्गकम् ॥”
 इति सप्तशक्तिशिवलिङ्गपूजनफलम् ॥
 इति लिङ्गाचैतन्त्रे २ पटलः ॥ ॥
 देव्युवाच ।
 “लिङ्गप्रमाणं देवेश कथयस्व मयि प्रभो ।
 पार्थिवे च शिलादौ च विशेषो यच्च यो भवेत् ॥
 श्रीशिव उवाच ।
 नृत्तिकातोलकं ग्राह्यमथवा तोलकद्वयम् ।
 एतदन्यत्र कुर्वीत कदाचिदपि पार्वति ॥”
 इति मातृकामेदन्तन्त्रे ९ पटलः ॥
 अथ च ।
 “नृत्तिकातोलकं ग्राह्यमथवा तोलकद्वयम् ।
 त्रिचक्रस्य प्रमाणेन घटनं कारयेदुभयः ॥
 स्वाङ्गुष्ठपर्यन्तान् कृत्वा लिङ्गं प्रपूजयेत् ।
 नृदादिलिङ्गघटने प्रमाणं परिकीर्तितम् ।
 फलसुक्तमवाप्नोति अन्यथा चेत्तदन्यथा ॥”
 इति षट्कर्मदीपिकाष्टतशिवधर्मसूत्रम् ॥
 “लिङ्गे वेद्यां तथा पीठे समस्तवनिपातनात् ।
 समर्चये विजानीयात्तच्छ्रीकरणत्वदम् ॥”
 इति कालोत्तरः ॥
 नृत्तिकाभेदेन ब्राह्मणादीनां पूजाफलस्य प्रश-
 क्तत्वं यथा,—
 “चतुर्धा पार्थिवं लिङ्गं नृत्तिकाभेदेन पार्वति ।
 शुक्लं रक्तं तथा पीठं लघुयश्च परमेश्वर ।
 शुक्लान् ब्राह्मणे शस्त्रं चन्द्रिये रक्तमिष्यते ।
 पीठान् वैश्यजातौ स्यात् कृष्णं शूद्रे प्रकीर्ति-
 तम् ॥”

तथा ।
 “शुक्लं हि पार्थिवं लिङ्गं निर्माय यस्तु पूजयेत् ।
 स एव परमेशानि त्रिवर्गफलभागभवेत् ॥
 चन्द्रियस्तु वरारोहे रक्तं निर्माय पार्थिवम् ।
 पूजयेत् सततं यस्तु त्रिवर्गफलमाप्नुयात् ॥
 चरितं पार्थिवं देवि । निर्माय यस्तु पूजयेत् ।
 स च वैश्यो मद्देशानि । त्रिवर्गफलभागभवेत् ॥
 लघुं हि पार्थिवं लिङ्गं निर्माय यस्तु पूजयेत् ।
 स शूद्रः परमेशानि । त्रिवर्गफलभागभवेत् ॥”
 इति लिङ्गाचैतन्त्रे ३ पटलः ॥ ॥
 “शिलादौ च मद्देशानि । स्थूलश्च फलदायकम् ।
 अङ्गुष्ठमानं देवेशि । यद्वा हेमाद्रिमानकम् ॥
 क्रमेण देवदेवेशि । फलं बहुविधं लभेत् ।
 स्थूलान् स्थूलतरं लिङ्गं रुद्राणां परमेश्वरि ।
 पूजनाहारणादेव । फलं बहुविधं स्थूलम् ॥”
 स्थूलान् स्थूलमिति पार्थिवलिङ्गतरपरम् ।
 नृत्तिकातोलकमिति विशेषवचनात् । शिला-
 स्फाटिकमरकतादीनां पञ्चसुखीकरस्तुतं
 यथा,—
 “शिवलिङ्गस्य यन्मानं तन्मानं दत्तस्यधोः ।
 योऽन्यथमपि यन्मानं तदधोऽपि तथा भवेत् ॥”
 इति लिङ्गपुराणम् ॥
 “लिङ्गस्य यादृग्विस्तारः परिमाणोऽपि तादृशः ।
 लिङ्गस्य दिगुणा देवी योनिस्तदहंभस्मिता ॥
 कुर्वीताङ्गुष्ठतो ह्रस्वं न कदाचिदपि क्षिपेत् ।
 रज्जादिशिवनिर्माये मानमिच्छावशाद्भवे ॥”
 इति तन्त्रान्तरम् ॥
 लिङ्गस्युत्पत्तिर्यथा,—
 “आकाशं लिङ्गमित्याहुः पृथिवी तस्य पीठिका ।
 आलयः सर्वदेवानां लयनालिङ्गस्यते ॥”
 इति स्कन्दपुराणम् ॥
 लिङ्गमहिमा यथा,—
 शिव उवाच ।
 “न तुष्याम्यर्चितोऽर्चायां पुण्यधूपनिवेदनैः ।
 लिङ्गेऽर्चयेत् तथातर्प्य परं तुष्यामि पार्वति ॥
 एव देवि । पुरा कृत्वा जीनोऽहं सर्वदेवतैः ।
 लिङ्गत्वाल्लिङ्गमित्युक्तं सदेवासुरकिमरे ॥
 प्रयच्छामि दिवं देवि । यो मल्लिङ्गाचैरेतः ।
 त्यक्त्वा सर्वान् पापानि निर्गदो दम्भकल्पवः ॥
 मनुमता मन्त्रमस्कारो मामेव प्रतिपद्यते ॥”
 इति वीरमित्रोदयष्टतस्कन्दपुराणम् ॥
 ब्रह्मविशेषेण पूजादिफलं यथा,—
 “ब्रह्मपूजनेलिङ्गं स्थापित्वा भस्म मानवाः ।
 लक्षाणाञ्चान्धेधानां फलमाप्नोति सततम् ॥
 सुगन्धिसन्धरसैलिङ्गमाजिप्य भस्मिनः ।
 आलिप्यते सुरस्त्रीभिः सुगन्धैर्यत्कहमेः ॥”
 इति तन्त्रे ॥ ॥
 लिङ्गपूजाया अकरणी दोषः तत्पूजाफलस्य यथा,
 “विना लिङ्गाचैर्न यस्तु कालो गच्छति निःश्वसः ।
 महाहानिर्भवेत्तस्य दुर्गतस्य दुरात्मनः ।
 एकतः सर्वदानानि व्रताणि विविधानि च ।
 तीर्थाणि नियमा यद्वा लिङ्गाराधनमेकतः ॥

लिङ्गं

न लिङ्गाराधनादन्तः पुरा वेदे चतुर्विंशति ।
विद्यते सर्वशान्तायामेव एव सुनिश्चितः ॥
भुक्तिभुक्तिप्रदं लिङ्गं विविधापरिवारकम् ।
पूजयित्वा नरो निजं शिवसायुष्यमाप्नुयात् ॥
सर्वमन्त्रं परित्यज्य क्रियाजालमपेक्षतः ।
मन्त्रा परमया विद्वान् लिङ्गमेकं प्रपूजयेत् ॥”

इति स्कन्दपुराणम् ॥६॥

“अन्धमेघसहस्राणि वाजपेयशतानि च ।
महिषाक्षैर्नृपयस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥”

इति मत्स्यसूक्त १६ पटलः ॥

“बहुनात्र किमुक्तेन चराचरमिदं जगत् ।
शिवलिङ्गं समभ्यर्च्य स्थितमत्र न संशयः ॥”

इति लिङ्गपुराणम् ॥६॥

“शिवस्य पूजनादेव चतुर्वर्गाधिपो भवेत् ।
अष्टैश्वर्ययुतो मन्त्रः शम्भुनायस्य पूजनात् ।
अयं नारायणोक्तं यदि शम्भुं प्रपूजयेत् ॥
सर्वं मर्थं न पातले ये देवाः संस्थिताः सदा ।
तेषां पूजा भवद्वि शम्भुनायस्य पूजनात् ॥”

इति लिङ्गपुराणम् ॥६॥

“असारे खलु संसारे सारमेतत्तुल्यम् ।
काष्ठा वासः सती सङ्गो गङ्गाभ्यः शम्भु-
पूजनम् ॥”

इति घटकर्मदीपिकाष्टकालोचने नारद-
वाक्यम् ॥ ६ ॥

“अग्निहोत्रादिवेदाश्च यथाच बहुदक्षिणाः ।
शिवलिङ्गाचैरस्येते कोट्यंशानपि ते समाः ॥
ह्रित्वा भित्त्वा च भूतानि ह्रित्वा सर्वमिदं
जगत् ॥

यनेदेवं विस्तृपाद्यं न स पापेन लिप्यते ।
अनेकजन्माश्च सर्वं भ्रातृमायाश्च योनिषु ।
जः समाप्नोति वे सुक्तिं विना लिङ्गाचैर्न नरः ॥”

इति स्कन्दपुराणम् ॥६॥

“ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रो वाप्यनुलोमजः ।
पूजयेत् सततं लिङ्गं तत्तन्मन्त्रेण सादरम् ॥”
तत्तन्मन्त्रेणेति यथायोग्यं वैदिकतान्त्रिकनाम-
मन्त्रेणैवार्थः । इति वीरमिहोद्दयष्टकस्कन्द-
पुराणम् ॥ ६ ॥

“अन्ते ब्रह्मा तथा मध्ये विष्णुश्चैव नरेन्द्रः ।
रुद्रोपरि महादेवः प्रणवात्म्यः सुदाशिवः ॥
लिङ्गवेदी महादेवी लिङ्गं साक्षात्पश्येन्नरः ॥
तयोः प्रपूजनाद्विजयं देवो देवस्य पूजितौ ॥”

इति लिङ्गपुराणम् ॥६॥

अथ पारदशिवलिङ्गमाहात्म्यम् ।
“ज्योतिर्मयं महालिङ्गं कैलासनगरे प्रिये ।
तस्यैव षोडशींशैः काष्ठा विन्धेन्नरः स्थितः ॥
पूर्वलिङ्गं महेशानि शिवकीर्णं न चान्यथा ।
शिलांमध्ये यथा चक्रं लक्ष्मीनारायणः परम् ।
पारदस्य शतश्रेणो लक्ष्मीनारायणो न हि ॥
पकारं विष्णुरूपं आकारं कालिका स्वयम् ।
रेफं शिवं दकारं ब्रह्मरूपं न चान्यथा ॥
पारदं परमेशानि ब्रह्मविष्णुशिवान्तरम् ।
यो यजेत् पारदं लिङ्गं स एव शम्भुरन्वयः ॥

लिङ्गं

आजन्ममध्ये यो देवि एकदा यदि पूजयेत् ।
स एव धनो देवेशि स ज्ञानी स च तत्त्ववित् ॥
स ब्रह्मवेत्ता स धनी स राजा भुवि पूज्यते ।
अलिमादिविभूतीनामोन्नतः साधकोत्तमः ॥” ॥६॥

अथ पारदशिवलिङ्गनिर्माणविधिः ।
“पारदे शिवनिर्मयेति नामाविज्ञं यतः प्रिये ।
अतएव महे शानि शान्तिसंस्थयनं चरेत् ॥
पारदं शिवकीर्णं हि ताडनं हि न कारयेत् ।
ताडनादितनाशः स्यात्ताडनाद्विजयो नता ।
ताडनादोगुत्कृतं ताडनाच्चरयं भवेत् ॥”

इति माहकर्मदत्तम् ८ पटलः ॥६॥

अथ शिवलिङ्गोत्पत्तिः ।
ब्रह्मोवाच ।

“पुरा त्वां चक्षुषं ज्ञात्वा त्वदग्रे न प्रकाशितम् ।
इदानीं योगिनं ज्ञात्वा कथयामि न संशयः ॥
अतिगुह्यमतिगुह्यमतिगुह्यं न संशयः ।
गोपितयं गोपितयं गोपितयं त्वयापि च ॥
शम्भुना गोपितं तन्मे तन्मन्त्रे प्रकाशितम् ।
यद्यत् तत् कथयाम्यस्य सावधानोऽवधारय ॥

सर्गादौ विविधाः सर्गा मया कृता हि नारद ।
देवदानवदेव्याश्च गन्धर्व्यचराचराः ॥
सर्वे स्त्रीवशगाः श्रेष्ठा मेयुनाज्जायते प्रजा ।
केवलं हि शिवः शम्भुरांरयह्यकर्मणि ॥

कदापि न मनश्चक्रे इष्टा चिन्तापराः सुराः ।
मामेव शरणं जम्भुः सन्ना देवासुरादयः ॥
प्रणिपत्य स्तुतिं कृत्वा उपतप्तुः समाहितः ।
प्रापुः प्राञ्जलयः सर्वे भयाद्गङ्गादमानसाः ॥

देवाद्या ऊचुः ।
उदाहिता वयं सर्वे भवानपि जनार्दनः ।
केवलं हि महादेवो देवदेवो जगत्पतिः ॥

विवाहे न मनश्चक्रे कथा वा मोक्षते शिवः ।
उपायं चिन्तय विभो सदारः कथमोन्नतः ।
येन स्याज्जगती नाथस्तु कुर्वन् दयानिधि ॥

इति श्रुत्वा वचस्तेषां ततो ब्रह्मा प्रजापतिः ।
सह तेर्गवङ्गास्तु जगाम कमलासनः ।
उवाच तं जगन्नाथं विष्णुं कमललोचनम् ॥

ब्रह्मोवाच ।
कृता मया सुरश्रेष्ठ मानुषा मेयुनोद्भवाः ।
सर्वे स्त्रेणा विना शम्भुं यत् कर्त्तव्यं वदस्व मे ॥

श्रीभगवानुवाच ।
यभिः सह महाबाहो गच्छामस्त्वमहं शिवम् ।
कर्त्तव्यं कृतं तेन अनुज्ञातेर्यथाविधि ।
किन्तु तदयोग्यनारीन् विवाहार्थं प्रकल्पय ॥

ब्रह्मोवाच ।
दत्तं गच्छामहे सर्वे अनुज्ञापय तं हरि ।
आद्याशक्तिं महामायां प्रसादयतु वै लघु ॥

कथा भूत्वा महाशम्भुं मोहयिष्यति शङ्करम् ।
एवमुक्त्वा तु तैः साङ्गं जम्भुतुर्विधकेशवौ ।
यच्च दत्तो महातेजाः प्रोचतुः कार्यमात्मनः ॥

उवाच दत्तं तदयुक्तं तपस्तप्तुं प्रजापतिः ।
ब्रह्मा विष्णुश्च सर्वे ते तपसा तोषयेच्छिवम् ॥
आविर्भूय सा देवी कालिका जगदीश्वरी ।

प्राह मां वः किमर्थेन सततकक्षाः सुरासुराः ।
देववाच ।
श्रीं रूपं यथाकारं भवतां प्रार्थने फलम् ।
अचिरात् तत्पदास्यामि सर्वं सर्वं न संशयः ॥

लिङ्गं

प्राह मां वः किमर्थेन सततकक्षाः सुरासुराः ।
देववाच ।

श्रीं रूपं यथाकारं भवतां प्रार्थने फलम् ।
अचिरात् तत्पदास्यामि सर्वं सर्वं न संशयः ॥

देवाद्या ऊचुः ।
भूत्वा तु दत्तकथा त्वं शङ्करं परिमोहय ।
अस्माकं वाङ्मनश्चेतन् कुरु सिद्धिं सदा शिवे ॥

एतत् श्रुत्वा वचस्तेषां निरीक्ष्य कमलासनम् ।
उवाच विस्मयाविष्टा कालिका जगदीश्वरी ॥
देववाच ।

शम्भुरद्वयतो बालः किं मां सन्तोषयिष्यति ।
मम योग्यं पुमांसनु अयं वै परिकल्पय ॥

ब्रह्मोवाच ।
शम्भुः सर्वगुह्यदेवो ह्यस्माकं परमेश्वरः ।
महासन्तो महातेजाः स ते तोषं करिष्यति ॥

शम्भुतुल्यः पुमासाक्षि कदाचिदपि ज्ञापयितुं ।
इत्युक्त्वा ब्रह्मणा देवो वाङ्मनस्तदाह पितृरी ।
दत्ताय दर्शनं दत्त्वा उवाच उच्यतां वरः ॥

दत्तोऽपि इष्टा तां देवीं खड्गकर्षुधरां पराम् ।
खड्गो लम्बोदरीं व्याघ्रचर्मोत्तकटस्थलीम् ॥
नीलोत्पलकपालाङ्गकरयुग्मां वरप्रदाम् ।
कृतकृत्यमिवात्मानं मेने दत्तः प्रजापतिः ॥

दत्त उवाच ।
यदि मे वरदासि त्वं देवानामपि वाङ्मनसि ।
मदीयतनया भूत्वा शङ्करं किं मोहय ॥

तथेत्युक्त्वा जगद्वात्री अन्तर्हानं गता तदा ।
देवताश्च ततो गत्वा यच्च तेषां तपो हरः ॥
सखीकाः परमात्मानसुपतस्त्युर्जगत्पतिम् ।
प्रणेतुस्तुष्टुभक्त्या पाहुर्गङ्गादभाविजः ॥

देवाद्या ऊचुः ।
भगवन् देवदेवेश लोकनाथ महाशय ।
वयं सर्वे तु सखीकाः कृष्टार्थं परमेश्वर ।

अतस्त्वं कुरु चोदाहं कृष्टिरक्षा यथा भवेत् ॥
दत्तगेहे महाकाली मायेति परिकीर्तिता ।
जाता ते प्रीतये शम्भो सा ते योग्या न

संशयः ॥
ईश्वर उवाच ।
भवतां प्रीतये सन्त्यक् करिष्ये नात्र संशयः ।
उद्योगः क्रियतां क्षिप्रं विवाहाय ममेव हि ॥

इत्युक्त्वास्तु सुराः सर्वे ईश्वरेण महात्मना ।
कृतकृत्या गताः सर्वे भवनं सर्वसुन्दरम् ॥
दत्ताय कथयामासुः शङ्करेणोदितं वचः ।
ततो विवाहं निजैर्न कृतकृत्या यथा गताः ॥

गताः सर्वे महेशोऽपि सत्त्वा सह तदा यज्ञम्
जगाम रेमे सत्त्वा च पितरं निर्भरमानसः ॥
अथ काले कदाचित्तु सत्त्वा सह महेश्वरः ।
रेमे न शिके तं सोऽपुं सती आत्माभवत्तदा ॥

उवाच दीनया वाचा देवदेवं जगद्गुरुम् ।
भगवन्नहि शक्नोमि तव भारं सुदुःखम् ॥
समस्त मां महादेव क्षपां कुरु जगत्पते ॥
निश्वस्य वचनं तस्यां भगवान् रुधमध्वजः ।
निर्भरं रमचं चक्रे गाढं निर्दयमावयः ॥

लिङ्ग

कृतां सन्पूर्वमन्त्रं सती च कृतमेधना ।
उत्थावाव मनश्चक्रे उभयोस्तेज उतमम् ।
पपात धरणीपृष्ठे तैर्वाप्तमखिलं जगत् ।
पाताले भूतले खर्गे शिवलिङ्गास्तदाभवत् ।
तेन भूता भविष्याश्च शिवलिङ्गाः सयोनयः ।
यच्च लिङ्गं तच्च योनिर्यच्च योनिकृतः शिवः ।
उभयोश्चैव तैर्जोभिः शिवलिङ्गं यजायत ॥”
इति शिवलिङ्गोत्पत्तिकथनमिति नारदपञ्च-
दशब्रह्मगीतहृत्तीथरात्रे प्रथमाध्याये नारद-
ब्रह्मसंवादः ॥ ७ ॥ शिवलिङ्गपूजायां सर्वेषा-
मधिकारो यथा,—

“शाक्तो वा वैष्णवो वापि सौरी वा गान्धर्वोऽथवा ।
शिवार्चनविहीनस्य कृतः सिद्धिर्भवेत् प्रिये ॥
अनाराध्यं च मां देवि योऽर्चयेद्देवतान्तरम् ।
न यज्जाति मन्त्रादेवि श्रापं दत्त्वा व्रजेत् पुरम् ॥
पञ्चतापसमं देवि मिष्टान्नादि क्रमेण हि ।
कृतानि बहुधाभ्येव पुण्याण्येव यथाविधि ॥
सुमेधसदृशं चाग्रं नानाविधं महेन्दरी ।
रुपादिकं मन्त्रैश्चानि यदि स्यात् सागरोपमम् ॥
यद्गतं पुण्यैवेतं सर्वं विष्टासमं भवेत् ।
शिवार्चनविहीनो यः पूजयेद्देवतान्तरम् ।
विशेषतः कलियुगे न नरः पापभागभवेत् ॥”

इति उत्पत्तिकथने ६४ पटलः ॥ ७ ॥

“सर्वपूजास्तु देवेशि । लिङ्गपूजापरं पदम् ।
लिङ्गपूजां विना देवि अन्धपूजां करोति यः ।
विषया तस्य पूजा स्यादन्ते नरकमाप्नुयात् ।
तस्मात्लिङ्गं मन्त्रैश्चानि प्रथमं परिपूजयेत् ॥
यद्वाच्यं लिङ्गपूजायां रहितं सततं प्रिये ।
तद्वाच्यं पतितं मन्त्रे विष्टाभूमिसमं स्मृतम् ॥
अथ विट् चतुर्थो देवि यदि लिङ्गं न पूजयेत् ।
तत्कृत्वात् परमेशानि चयश्चकालतामियुः ।
मृदञ्च परमेशानि सदा शूकरवद्वहेत् ॥
शिवार्चनम् देवेशि यस्मिन् गेहे विवर्जितम् ।
विष्टागर्भसमं देवि तत्तु यच्च विद्धि पार्श्वेति ।
अथ विष्टा पयो मूत्रं तस्मिन् वेश्मनि पार्श्वेति ॥
शाक्तो वा वैष्णवो वापि शैवो वा परमेश्वरि ।
आदौ लिङ्गं प्रपूज्याच्च विष्णुपञ्चैश्वरानने ॥
पश्चादग्रं मन्त्रैश्चानि । लिङ्गं प्रार्थ्य प्रपूजयेत् ।
अथवा मूत्रवत् सर्वं शिवपूजां विना प्रिये ॥”

इति लिङ्गार्चनकथने १ पटलः ॥

उपक्रमोपसंहारादि । यथा । लिङ्गानि तु
उपक्रमोपसंहारावभ्यासापूर्वताफलार्थवादीप-
पत्ताख्यानि । तदुक्तम् ।

“उपक्रमोपसंहारावभ्यासोऽपूर्वताफलम् ।
अर्थवादीपपत्ती च लिङ्गं तात्पर्यनिर्णये ॥”
तत्र प्रकरणप्रतिपाद्यस्यार्थस्य तदात्मन्योत्पत्ति-
दानं उपक्रमोपसंहारौ । यथा ह्यान्त्ये वल्ले
प्रपाठके । प्रकरणप्रतिपाद्यस्याद्वितीयवस्तुन
एकमेवाद्वितीयमित्यादौ ऐतदात्म्यमिदं सर्व-
मित्यन्ते न च प्रतिपादनम् ॥ १ ॥ प्रकरणप्रति-
पाद्यस्य वस्तुनः तन्मध्ये पौनःपुन्येन प्रतिपादनं
अव्यासः । यथा तत्रैवाद्वितीयवस्तुनो मध्ये

लिङ्ग

तत्त्वमसीति नवज्ञत्वः प्रतिपादनम् ॥ २ ॥ प्रक-
रणप्रतिपाद्यस्य वस्तुनः प्रमाणात्तरेकाविषयी-
करणं अपूर्वत्वम् । यथा । तत्रैवाद्वितीय-
वस्तुनो मानान्तराविषयीकरणम् ॥ ३ ॥ पञ्चतु ।
प्रकरणप्रतिपाद्यस्यात्मज्ञानस्य तदनुष्ठानस्य वा
तत्र तत्र अयमागं प्रयोजनम् । यथा । तत्रैव
आचार्येणान् पुत्रयो वेद तस्य तावदेव चिरं
यावत्त विमोक्षे अथ सम्पत्त्ये इत्याद्वितीयवस्तु-
ज्ञानस्य तत्प्राप्तिप्रयोजनं श्रूयते ॥ ४ ॥ प्रकरण-
प्रतिपाद्यस्य तत्र तत्र प्रशङ्गनं अर्थवादः । यथा
तत्रैव उत तमादेशमप्राप्तो येनाश्रुतं श्रुतं
भवत्वमनं मतमविज्ञानं विज्ञातमिमाद्वितीय-
वस्तुप्रशङ्गनम् ॥ ५ ॥ प्रकरणप्रतिपाद्यार्थमाधने
तत्र तत्र श्रूयमाणा युक्तिः उपपत्तिः । यथा
तत्र यथा सौम्येनैव नृत्पिच्छेन सर्वं नृत्पिच्छं
विज्ञानं स्यात् वाचाचारम्भणं विकारो नामधेयं
नृत्पिकेत्तैव सत्वम् । इत्यादावद्वितीयवस्तुसाधने
विकारस्य वाचाचारम्भणमात्रे युक्तिः श्रूयते ॥ ६ ॥
इति औपरमर्हससदानन्दयोगीश्वरिचित-
वेदान्तसारः ॥ (पुराणविशेषः । यथा, देवी-
भागवते । १ । १ । १० ।

“एकादशसहस्राणि लिङ्गाण्यं चातिविस्तृतम् ॥”
अस्यामद्भिरणं पुराणशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ हेतुः ।
यथा, तर्ककौमुद्याम् । “लिङ्गज्ञानजन्यं लिङ्ग-
ज्ञानमनुमितिः ॥ “ज्ञायमानं लिङ्गमु कर्णं न
हि ॥” इति भाषापरिच्छेदः ॥ स्यामशरीरम् ।
यथा, पञ्चदश्याम् । १ । २१ ।

“तुलिकर्म्मन्त्रियप्राणपञ्चकेभ्यसा धिया ।
शरीरं समदृशभिः स्वप्नं तज्जिज्ञासुयते ॥”

लिङ्गकः, पुं, (लिङ्गेन कायतीति । के + कः ।)
कपित्थवृत्तः । इति शब्दचन्द्रिका । (गुणा-
दयोऽस्य कपित्थशब्दे विज्ञेयाः ॥)

लिङ्गवर्द्धः, पुं, (लिङ्गं वर्द्धयतीति । वर्ध् + लिच् +
अच् ।) कपित्थवृत्तः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
शिशुवर्द्धिकरणम् । तस्योपधं यथा,—
“कटुतेलं भक्षताके वृद्धतीफलदाडिमम् ।
वल्कलेः साधितं लिपं लिङ्गं तेन विवर्द्धते ॥”
अपि च ।

“कुष्ठमाधमरीचानि तगरं मधुपिप्पली ।
अपामार्गश्चगन्धा च वृद्धती सितसर्षपाः ॥
यवाक्लिणं सेन्धवश्च पाण्डिकोद्वर्जनं शुभम् ।
लिङ्गबाहुस्तनानाञ्च कर्णयोर्हृत्तद्वहेत् ॥”

इति गारुडे १८० अध्यायः ॥

लिङ्गवर्द्धिनी, स्त्री, (लिङ्गं वर्द्धयति या । वर्ध् +
लिच् + इनि । डीप् ।) अपामार्गः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥

लिङ्गवृत्तिः, पुं, (लिङ्गमेव वृत्तिर्जीवोपायो
यस्य ।) जीविकार्थजटादिचिह्नधारी । तत्-
पर्यायः । धर्मध्वजी २ । इत्यमरः । २ । ७ । ५४ ॥
“जीविकादिनिमित्तानु यो विभर्ति जटादिकम् ।
धर्मध्वजी लिङ्गवृत्तिर्ह्यं तत्र निगद्यते ॥”

इति शब्दरत्नावली ।

लिपिका

लिङ्गालिका, स्त्री, सुप्रसिद्धाः । तत्पर्यायः ।
हीना २ । इति हारावली । २ । ७ ॥

लिङ्गनी, स्त्री, (लिङ्गमन्त्रस्या इति । लिङ्ग +
इनि ।) लताविशेषः । पञ्चगुरिया इति हिन्दी
भाषा । तत्पर्यायः । बहुपत्नी २ ईश्वरी ॥
शिवलिङ्गा ४ अक्षयम् ५ लिङ्गसम्भूता ६
जैत्री ७ लिङ्गवला ८ चण्डाली ९ लिङ्गनी १०
देवी ११ चण्डा १२ आपस्तम्भनी १३ शिवला
१४ शिववल्ली १५ अस्ता गुहाः । कटुत्वम् ।
उष्णत्वम् । दुर्गन्धत्वम् । रसायनत्वम् । सर्व-
सिद्धिकरत्वम् । द्रव्यत्वम् । वज्रत्वम् । रस-
निवामनत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (चण्डा-
साहिलिङ्गधारिणी । यथा, सुश्रुते । ४ । २४ ।
“लिङ्गनीं गुहपत्नीं च सगोत्रामय पञ्चसु ।
वृद्धाञ्च सन्धयोच्चापि गच्छतो जीवितक्षयः ॥”)

लिङ्गी [नृ], पुं, (लिङ्गमन्त्रस्येति । इति ।)
हस्ती । इति जटाधरः । नि, धर्मध्वजी ।
यथा,—

“अलिङ्गी लिङ्गवेशिन यो लिङ्गमुपजीवति ।

स लिङ्गनीं हरेदेनस्त्रियं गयोनी च गच्छति ॥”

इति कौर्मि उपविभागे १५ अध्यायः ॥

(वासनाश्रयः । इति श्रीधरशामी । यथा,
भागवते । ४ । २६ । ६५ ।

“तेनास्य तादृशं राजन् लिङ्गनो देहसम्भ-
वम् ।

अद्वयज्ञानदुर्भूतोऽर्थो न मनः स्मृतिमच्छति ॥”)

लिपि, नि, स्त्री श् प न सेपे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(तुदा०-उभ०-सक० अजिट् ।) नि, लिप्पो-
रुक्ति । स्त्री, लिपि । श् प न, लिप्यति लिप्यते
चन्द्रेण गात्रं सुखी । इति दुर्गादासः ॥

लिपः, पुं, (लिप्यतीति । लिप + कः ।) लिपन-
कर्ता । इति लिपधारीः कर्त्तरि कप्रत्ययेन
निरूप्यम् ॥

लिपिः, स्त्री, (लिप + “इगुपधात् कित् ।” उभा०
४ । १२६ । इति इत् । सच् कित् ।) लिखित-
वर्णम् । तत्पर्यायः । लिखितम् २ अक्षरसंख्या-
नम् ३ लिपिः ४ इत्यमरः । लिखनम् ५ लेख-
नम् ६ अक्षरविन्यासः ७ लिपि ८ लिपौ ९ ।
इति तट्टीका । अक्षररचना १० । इति जटा-
धरः । लिपिका ११ । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, नेतधि । १ । १५ ।

“अयं हरिर्भो भवितेति वैद्यवीं

लिपिं ललाटेऽर्धजनस्य जायतीम् ।

अथा न चक्रेऽल्पितकल्पपादपः

प्रणीय दारिद्र्यदरिद्रतां वृषः ॥”

अस्याः पञ्चविधस्य यथा, वाराहीतन्त्रे ।

“सुद्रालिपिः शृण्वलिपिर्लिपिर्लिखलिखम्भवा ।

गुहिकावृणसम्भूता लिपयः पञ्चधाऽस्त्युताः ॥”)

लिखितपुस्तकादि । इति केचिदिति भरतः ॥

लिपिकरः, पुं, (लिपिं करोतीति । लिपि + कृ +
“दिवाचिभाविश्रुति ।” ३ । २ । २१ । इति
टः ।) लेखकः । इत्यमरटीका ॥

लिम्पाकं

लिपिका, स्त्री, (लिपिरेव । लिपि + स्वार्थे कन् । टाप् ।) लिपिः । इति शब्दरत्नावली ।
 लिपिकारः, पुं, (लिपिं करोतीति । ल + क् + अच् ।)
 लेखकः । इत्यमरः । २ । ८ । १६ ।
 लिपी, स्त्री, (लिपिः । लटिकारादिति ङीष् ।)
 लिपिः । इति शब्दरत्नावली ।
 लिपि, लि, (लिप + क्तः ।) भक्षितम् । कृत-
 लेपनम् । सत्यार्थः । इत्यमरः । २ । इत्यमरः ।
 विलिखितम् । इति शब्दरत्नावली । चर्चित-
 तम् । इति जटाधरः । (यथा, कथासरित्-
 सागरे । ४ । ४८ ।
 “तलिप्राचेलखलाच चत्वारो विहतास्तथा ।”
 मिलितम् । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादित्तिः ।
 विवदिधम् । इति मेदिनी । तै, ५२ ।
 लिपकः, पुं, (लिप एव । स्वार्थे कन् ।) विधात-
 नागः । इत्यमरः । २ । ८ । ८८ ।
 लिपिका, स्त्री, (लिपेव । स्वार्थे कन् ।) इच्छः ।
 यथा । वैश्वस्य चतुर्थेऽंशः श्रवणादौ लिपिका-
 चतुर्त्वं अभिलिखितम् । इति सप्तशतसुक्तावली ।
 लिप्ता, स्त्री, (लम्पिच्छा । लभ + सन् + च् +
 टाप् ।) इच्छा । इत्यमरः । (यथा, हरि-
 वंश । ३८ । २६ ।
 “लिप्ता चक्रे प्रसन्नात् मणिरत्ने स्यमन्तके ।
 गोविन्दो न च तं लेभे प्रकृतोऽपि न जहार ह ।”
 लिप्ता, लि, (लभ + सन् + उः ।) लम्पिच्छः ।
 लम्प्यायः । यधुः ३ गङ्गः ३ लण्णक ४ लुब्धः ५
 अभिलासकः ६ लोभुपः ७ लोभुमः ८१ इति
 हेमचन्द्रः । (यथा, कथासरित्सागरे । २४ ।
 १९६ ।
 “लोभुपायनलोभात्तु अद्वये कल्पितायति ।
 उपप्रदानं लिप्तामेकं श्लाक्यैषधम् ।”
 लि(वि)वि, स्त्री, (लिप् + इन् । बाहुलकात्
 पत्य बलम् ।) लिपिः । इत्यमरः ।
 लि(वि)करः, पुं, (लिपिं करोतीति । ल +
 “दिवाविभानिषेति ।” ३ । २ । २१ । इति
 ङः ।) लिपिकरः । लिपिं करोति इत्यर्थं
 खड्ग इत्यनेन कर्त्तरि टप्रत्ययेन निष्पन्नः ।
 लि(वि)करः, पुं, (लिपिं करोतीति । ल + ङः ।
 एवोदरादित्वात् इति याया अलुक् ।) लिपि-
 कारः । इत्यमरटीकायां भाषुदीक्षितः ।
 लिपी, स्त्री, (लिपि + लटिकारादिति ङीष् ।)
 लिपिः । इति शब्दरत्नावली ।
 लिम्पः, पुं, (लिम्पतीति । लिम्प + “अनुपसर्गात्
 लिम्पिन्वेति ।” ३ । १ । १२८ । इति श्रः ।)
 लेपनकर्त्ता । इति लिम्पधातोः कर्त्तरि श्प्रत्यय-
 निष्पन्नम् । इति सुप्रबोधशास्त्रम् ।
 लिम्पटः, पुं, विकृगः । इति हारावली । १८२ ।
 लिम्पाकं, स्त्री, लिम्पकविशेषः । पातिलेषु इति
 भाषा । तस्य गुणाः । सुरभिलम् । स्वादुलम् ।
 नाखलम् । भक्तरोचनम् । वातश्लेष्महर-
 लम् । हृदयलम् । हृदिप्रलम् । नातिपित्तलम् ।
 इति राजवल्लभः । (तथा च ।

लीला

“कथं युद्धं नतं तान् लिम्पाकाङ्गुलिकां
 पलम् ।”
 इति रसनिवारसंग्रहे ग्रीष्म यज्ञदरिद्रौषे ।)
 लिम्पाकः, पुं, जम्बीरः । खरः । इति शब्दरत्ना-
 वली ।
 लिप्ता, ड य औ लीच्छे । इति कविकल्पद्रुमः ।
 (दिवा०-आत्म०-अक०-अनिट् ।) तौच्छा-
 मण्यभावाः । ड य, लिप्ताते धम्मः कलौ ।
 औ, लेष्टा । इति दुर्गादासः ।
 लिप्ता, श औ गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ।
 (तुदा०-पर०-सक०-अनिट् ।) लिप्ताति । औ,
 अलिप्तत्वेष्टा । इति दुर्गादासः ।
 लिप्ता, पुं, नर्पकः । लघधातोः कर्त्तरि वन्प्रत्य-
 येन निपातनात् सिद्धः । उपधाया इत्त्वमपि ।
 इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादित्तिः । १।१५३ ।
 (लप्ति इति पाठः साधुः ।)
 लिङ्, ल ञ औ स्वादे । इति कविकल्पद्रुमः ।
 (आदा०-उभ०-सक०-अनिट् ।) ल ञ, लेटि
 पुण्यासि घटपदः । लीटि । औ, अलिप्तत्वे ।
 इति दुर्गादासः ।
 ली, कि द्रावणे । इति कविकल्पद्रुमः । (पुरा०-
 पञ्चे भा० पर०-सक०-अनिट् ।) द्रावणं द्रवी-
 करणम् । कि, लाययति लयति । मिम्यो-
 र्यङ्गाविति लापयति लोहमयौ कर्मकारः ।
 लोहद्वये तु लात्योर्लङ्गाविति जनो घृतमयौ
 लोनयत्यपि । इति दुर्गादासः ।
 ली, गि झिषि । इति कविकल्पद्रुमः । (क्रा०-
 पर०-अक०-अनिट् ।) गि, लिनाति बाला
 लावण्यं प्राप्नोतीत्यर्थः । कर्माविवक्षायास्तु
 लिनाति जलधौ गदौ । लीनः लीनः । अयं
 अन्तःस्थलतोयादिः । इति दुर्गादासः ।
 ली, ड य औ झिषि । इति कविकल्पद्रुमः ।
 (दिवा०-आत्म०-अक०-अनिट् ।) ड य,
 लोयने चक्रः सूर्यः । औ, लीनः । इति दुर्गा-
 दासः ।
 लीला, स्त्री, लिप्ता । इति शब्दरत्नावली ।
 लीला, स्त्री, लिप्ता । इति शब्दरत्नावली ।
 लीटः, लि, आस्वादिनः । इति लिङ्धातोः
 कर्मणि क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः । (यथा, श्रीकण्ठ-
 चरिते । १ । ५३ ।
 “सा युद्धयेत्तु शिवपादखावनिर्यो
 भक्ता यदीयवचनीपुललाटपट्टाः ।”
 लीनः, लि, (ली + क्तः । “ओदितक ।” ८ । २ ।
 ४५ । इति निष्ठातस्य नः ।) लयप्राप्तः । झिङ् ।
 इति आकरणम् । अपि च ।
 “दिवाकराजसति यो गुहासु
 लीनं दिवाभीतमिवात्मकारम् ।
 चुट्टेपि नूनं प्ररथं प्रपन्ने
 ममत्वसुखेऽश्रसामतीव ।”
 इति कुमारसम्भवे । २ । १२२ ।
 लीला, स्त्री, (लयनमिति । ली + सम्प्रदादित्वात्
 लिप् । लिपं करोतीति । ली + क्तः ।) केलिः ।

लीलाव

विलासः । शङ्कारभावचेष्टा । इति मेदिनी ।
 ले, ४७ । खेला । इति विश्वः । (यथा, भाग-
 वते । १ । १ । १८ ।
 “अथाख्याहि हरेर्धौमन्नवतारकथाः शुभाः ।
 लीलाविदधतः खैरमीश्वरस्यात्ममायया ।”
 अलम्बप्रियसमागमया स्तुतिविनोदनाथं
 प्रियस्य या वेशगतिदृष्टिहसितभक्तितैरनुलुपितः
 क्रियते सा लीला । तथा च ।
 “अप्राप्तवल्लभसमागमनाविकायाः
 सख्याः पुरोश्च निर्वृत्तविनोदनुवृत्ता ।
 आलापवेशगतिसास्यविलीकनाद्यैः
 प्रायेणानुलुपितमाकथयन्ति लीलांम् ।” इति ।
 प्रियाशुकरणं लीला । यथा तेनोदितं वदति
 याति तथा तथासाविद्यादीन्त्योऽपि । ली ड
 य औ झिषि गान्तीति लक् लीला । इत्यमरः
 टीकायां भरतः । * । सा प्रकटाप्रकटभेदेन
 द्विविधा यथा,—
 “प्रकटाप्रकटा चेति लीला सेयं द्विधोच्यते ।”
 इति पद्मपुराणम् ।
 तथा हि ।
 “सदानन्ते प्रकाशैः खेलेलाभिष्य स दीयति ।
 तन्नेकेन प्रकाशेन कदाचिज्जगदन्तरे ।
 सहेव स्वपरीवारेणैवादि कुरुते हरिः ।
 लब्धभावानुसारेण लीलाख्या प्रकृतिरेव सा ।
 तेषां परिकराणाञ्च तं तं भावे विभावयेत् ।
 प्रपञ्चगोचरत्वेन सा लीला प्रकटा स्मृता ।
 अन्त्यान्वप्रकटा भान्ति तादृश्यस्तद्गोचराः ।
 तत्र प्रकटलीलायामेव स्यातां समागमौ ।
 गोकुले मथुरायाञ्च द्वारकायाञ्च शार्ङ्गिणः ।
 यास्तत्र तत्राप्रकटास्तत्र तत्रैव सन्ति ताः ।”
 इति श्रीभागवतान्तम् ।
 लीलावती, स्त्री, (लीलावत्यस्या इति । लीला +
 मसुप् । मस्य वः ।) केलियुक्ता । विलासवती ।
 शङ्कारभावचेष्टान्विता । खेलाविश्रुता । इति
 लीलाशब्दार्थदर्शनात् । * । भास्कराचार्यस्य
 पत्नी । तत्पुत्रताङ्गुल्यः । यथा । गोदावरीतीर-
 निवासिनी महाराष्ट्रदेशोद्भवस्य श्रीभास्करा-
 चार्यस्य ग्रन्थकर्तुः सुप्रिया लीलावती विरह-
 विनिमग्नहृदयस्य तां पदेर्लीलावत्या लीला-
 वतीमिव । इति लीलावतीग्रन्थस्य मङ्गला-
 चरणश्लोकस्य टीकायां भवेषः । * । (अवि-
 चित्तवृत्तेः स्त्रीविशेषः । यथा, मार्कण्डेये ।
 १२३ । १७ ।
 “लीलावती वीरसुता वीरभद्रसुतानिभा ।”
 वेश्याविशेषः । यथा,—
 “अभिरूपेण सम्पन्नान् वदयित्वा विना भ्रतिम् ।
 धमेकायमिति ज्ञात्वा न युज्यति कथञ्चन ।
 योऽसौ सुवर्णकारश्च हरिद्रोण्यश्च सत्त्ववान् ।
 न मृच्छामादादिभ्यातः सभायं अद्विष्युतः ।
 सप्रह्वीपपतिर्जातः स्वयंयुतसमप्रभः ।”
 इति मत्स्यपुराणे लीलावतीवेश्याया जवकाचक-
 दाने विसतवदवच्छेदं तथाविधफलदर्शनात् ।

लुट

इति तिर्थादितत्त्वम् ॥ ३ ॥ आचर्य्यविशेषः ।
तल्ल द्वितीयशोको यथा,—

“इत्वं वाङ्मनसज्ज्वलो गुह्यगवः कर्मोद्धिक्
छाद्यते
जातिर्विभ्रुतिमागता न च पुनः साध्या विशेष-
स्थितिः ।
संनमः सङ्गो गुहादिभिर्यं यथास्तु सत्-
प्रोतये
सान्नीध्या नयवेष्टकर्मकुशला श्रीन्यायलीला-
वती ॥”

इति मन्त्रमिमः ॥

लीलोद्यानं, ली, (लीलार्थसुधानम् ।) देववनम् ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, कथासरित्-
सागरे । १०६ । ४१ ।

“अथ मानससुखं देवविभ्रतसेवितम् ।

अतीतं गच्छेत्तत् लीलोद्यानं दुयोधिताम् ॥”)

लुक्, [च] पुं, लोपः । यथा, स्यमोर्लुक् लोवात्
परयोः स्यमोर्लुक् स्यात् । इति सुम्बोध-
याकरयम् ॥

लुक्कायितः, लि, (लुक् कायस्य यस्य तादृश इवा-
चरतीति । लुक्काय + क्तिप् । ततः क्तः ।)
अन्तर्हितः । यथा, अन्तर्धानं लुक्कायनमिति
यावत् । यथा गुरोरन्तर्हते शिशुः निनीयते
पलायते लुक्कायते लुक्कायतीति लुक्कापनवने-
रपि लुक् । लुक् कायः शरीरं यस्य स लुक्कायः
ततः स इव आचरतीति लो साध्यम् । इति
कारकटीकायां दुर्गादायः ॥ कर्मणि क्तप्रत्यय-
निष्पन्नोऽयम् ॥

लुङ्, पुं, लोपः । इति रत्नमाला ।

लुज्, इ क भाष्यार्थः । इति कविकल्पद्वयः ॥

(चुरा०-पर०-अक०-सक०-च-सेट् ।) इ क,

लुजयति । भा दीप्तिः । वङ्गार्थो विकेतनहिंसा-
वहानानि । इति दुर्गादायः ॥

लुज्, अचनयने । इति कविकल्पद्वयः ॥ (भा०-
पर०-सक०-सेट् ।) लो० लुजोत् कर्मोनासिकम् ।
इति दुर्गादायः ॥

लुट्, विकोटविलोङ्गनयोः । इति कविकल्पद्वयः ॥
(भा०-पर०-विकोटे अक०-विलोङ्गे सक०-
सेट् ।) लोटति । इति दुर्गादायः ॥

लुट्, इ लुत् । इति कविकल्पद्वयः ॥ (भा०-
पर०-सक०-सेट् ।) इ, लुट्यति । लुतिर्लोप्यम् ।
इति दुर्गादायः ॥

लुट्, क न्ह व विलोटविलोङ्गनयोः । इति कवि-
कल्पद्वयः ॥ (दिवा०-पर०-विकोटे अक०-विलो-
ङ्गे सक०-सेट् ।) क, अलुटत् । न्ह, अलु-
टत् अलुकोटत् । व, लुत्यति । विकोटः सन्नि-
भावः । तच्च लुज्जन् वङ्गो लो लुति रीवहावान् ।
इति भट्टिः ॥ विकोटने लुज्जन् लुज्जन् दुर्गात्
कवाटानि च लोटति । इति हज्जायुवः । इति
दुर्गादायः ॥

लुट्, क इ दीप्तिप्रतिषेधोः । इति कविकल्पद्वयः ॥
(भा०-आक०-अक०-पुनर्हने सक०-सेट् ।)

लुग्राकः

ल, अलुटत् । इ, लोटति । प्रतिज्ञातिः श्लोका-
दिना पतनं पुनर्हणं वा । इति दुर्गादायः ॥

लुट्, क भासे । इति कविकल्पद्वयः ॥ (चुरा०-
पर०-अक०-सेट् ।) क, लोटयति । भासो
दीप्तिः । इति दुर्गादायः ॥

लुट्, उपधाते । इति कविकल्पद्वयः ॥ (भा०-
पर०-सक०-सेट् ।) लोटति । इति दुर्गादायः ॥

लुट्, इ गत्यालस्यस्तेयकोटे । इति कविकल्पद्वयः ॥
(भा०-पर०-सक०-अक०-च-सेट् ।) इ, लुट्यति ।
आलस्यं मन्त्रीभावः । स्तेयं चौर्यम् । लोटः
खोङ्गनम् । इति दुर्गादायः ॥

लुट्, क इ प्रतीधाते । इति कविकल्पद्वयः ॥
(भा०-आक०-सक०-सेट् ।) क, अलुटत् । इ,
लोटति । इति दुर्गादायः ॥

लुट्, क चौर्ये । इति कविकल्पद्वयः ॥ (चुरा०-
पर०-सक०-सेट् ।) क, लोटयति । इति दुर्गा-
दायः ॥

लुट्, शि लोटि । इति कविकल्पद्वयः ॥ (तुरा०-
पर०-अक०-सेट् ।) शि, लुटति अलुटोत्
लुकोत् । लोटः सन्निधौभावः । हारोऽयं
हरिणाचौषा लुटति क्तमकथे । इति दुर्गा-
दायः ॥

लुट्, ली, (लुट् लोटि + लुट् ।) अचस्य
भूमौ पुनः पुनः अमोपहनम् । लोटा इति
गङ्गागङ्ग इति च भाषा । तत्पर्यायः । वेल्-
नम् २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

लुटि, लि, (लुट् + क्तः ।) तदुभौ वि पराटतः ।
अमशान्त्यर्थं पुनः पुनर्भूमौ लुटितोऽन्यः । तत्-
पर्यायः । उपाटतः २ । इत्यमरभरतौ ।
वेल्नितः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ अपाटतः ४
पराटतः ५ । इति जैमिनीयः ॥ (यथा, कथा-
सरित्सागरे । १०२ । ७७ ।

“शिलाकलापो लुटितः किमङ्गनगिरेरयम् ।
किमुताकालकल्याणमेवौषः पतिमो भुवि ॥”)

लुज्, मज्ज्ये । इति कविकल्पद्वयः ॥ (भा०-पर०-
सक०-सेट् ।) लो० लुजति । मज्ज्यो विलोङ्गनम् ।
इति दुर्गादायः ॥

लुज्, शि संघटौ । छेदि । इति कविकल्पद्वयः ॥
(तुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) शि, लुजति
अलुङ्गीत् लुजोङ् । इति दुर्गादायः ॥

लुष्ट, कि अयन्नाचौर्ये । इति कविकल्पद्वयः ॥
(चुरा०-पक्षे भा०-पर०-सक०-सेट् ।) इत्य-
नकारप्रकृतिः टयोगान्मूर्धन्याः । तत्र आदिपक्षे

व्रगादौ तल्लोपे लुष्टत इत्यादि । कि, लुष्टप्रति
लुष्टति । इति दुर्गादायः ॥

लुष्टकः, पुं, (लुष्टतीति । लुष्ट + क्तः ।) शाक-
विशेषः । नन्दा इति भाषा । तत्पर्यायः ।
मासवः २ । इति शब्दचन्द्रिका ॥

लुष्टा, ली, (लुष्ट + अट् । टाप् ।) लुठनम् ।
इति काचित् शब्दरत्नावली ॥

लुष्टाकः, पुं, (लुष्टतीति । लुष्ट + “लज्जामिष-
कुहलुष्टयः वाक्यम् ॥” ३ । २ । १५५ । इति

लुप्

वाक्यम् ।) चौरः । लुठघातोः वाक्यप्रत्यय-
निष्पन्नः ॥

लुष्टाकौ, ली, (लुष्टाक + विलात् लीप् ।) चौरा
ली । इति सुम्बोधयाकरयम् ॥

लुष्टकः, लि, (लुष्टतीति । लुष्ट + क्तः ।) छेप-
कारकः । लुटेरा इति भाषा । यथा,—

“ये चौरा वङ्गिना दुष्टा मरहा पामलुष्टकाः ।
सारमेयादने ते वै पावन्ते पातकान्मिताः ॥”

इति पाप्मि पातानलसकम् ॥

लुष्टनं, ली, (लुष्ट + लुट् ।) लुठनम् । इति
काचित् शब्दरत्नावली ॥ (यथा, द्वेयीभागे-
वते । ५ । १ । १८ ।

“हरन् लुष्टनं तदुत्तु तत्पत्नीनां नराधिप ॥”)

लुष्टा, ली, (लुष्ट + अट् । टाप् ।) लुठति ।
इति काचित् शब्दरत्नावली ॥

लुष्टाकः, पुं, (लुष्ट + वाक्यम् ।) काकः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (चौरः । यथा, कलाविलासि । १११ ।

“विशोऽभिचारिकाणां भवनगमस्त्याटिकप्रभा-
निकरः ।

यच्च विराजति रत्नमिति मिरपटप्रकर्त-

लुष्टाकः ॥”)

लुष्टी, ली, लुठनम् । इति काचित् शब्दरत्नावली ॥
लुष्ट, क चौर्ये । इति कविकल्पद्वयः ॥ (चुरा०-
पर०-सक०-सेट् ।) क, लुष्टयति । इति

दुर्गादायः ॥

लुष्टिका, ली, (लुष्टी । चौर्ये कम् । ततटाप ।)
न्यायसारिणी । इति हारावली ॥ एकच शेटिन-
मेवलोमादिः । लुष्टि इति लुटि इति च भाषा ॥

यथा,—

“सेव्यवत् घृताभक्तं ताज्जभाजनमातपि ।

प्रतप्तमृज्या छुटं तल्लज्ज समाररेत् ॥”

ताज्जभाजने छुटं सेव्यवत् इत्यादीनि तत्रं ज्ञत्वा
मेवलोमलुष्टिकया छुट्टा मलयजं ज्ञत्वा तेन

• लुष्टयेत् । इति भैरवशब्दभाषणी ॥

लुष्टी, ली, न्यायसारिणी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
लुप्, इ लुप् । इति कविकल्पद्वयः ॥ (भा०-
पर०-सक०-सेट् ।) इ, लुप्यति । लुप् लोप-
क्षेत्री । इति दुर्गादायः ॥

लुप्, न्ह य प न्न ली छेदे । इति कविकल्प-
द्वयः ॥ (तुरा०-उभ०-सक०-आनिट् ।) न्ह,
अल्लुपत् अल्लुकोपत् । य प न्न, लुप्यति

लुप्यते । ल, अल्लुपत् । ली, लोपा । इति
दुर्गादायः ॥

लुप्, इ य युपि । इति कविकल्पद्वयः ॥ (दिवा०-
पर०-अक०-सेट् ।) इ, अल्लुपत् अल्लुकोपत् ।

अल्लुपत् अल्लुकोपत् । य प न्न, लुप्यति
लुप्यते । ल, अल्लुपत् । ली, लोपा । इति

दुर्गादायः ॥

लुप्, इ य युपि । इति कविकल्पद्वयः ॥ (दिवा०-
पर०-अक०-सेट् ।) इ, अल्लुपत् अल्लुकोपत् ।

अल्लुपत् अल्लुकोपत् । य प न्न, लुप्यति
लुप्यते । ल, अल्लुपत् । ली, लोपा । इति

दुर्गादायः ॥

लुप्, पुं, (लुप् छेदे + क्तिप् ।) लोपः । यथा ।
अभोभगोऽभोभोऽभे लुप् । इति सुम्बोध-
याकरयम् ॥

लूतापः

लुप्तं, लू, (लुप् + क्तः ।) लूयधनम् । लोत
इति ख्यातम् । इति शब्दरत्नावली ॥ लोप-
इति, जि । यथा,—
“सन्नुन्नानिति लुप्तार्त्तं वाच्यं वाच्येति च ।
प्रशंसा निन्दनं द्वेवात् पक्षवाच्यं विशिष्यते ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
(यथा च, आख्यासप्रशङ्गाम् । ३६३ ।

“परिहृतनाभि लुप्तचिबलि द्यामस्तनाय-
मलसाक्षि ।

बहुधवलजघनरेखं वपुर्न पुत्रवायितं सज्जते ॥”
लुप्त किं र अर्हने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा-
पक्षि भा०-पर०-सक०-सेट् ।) कि, लुप्तयति
लुप्तयति । इ, लुप्ताते । अर्हने वधः । इति
दुर्गादासः ॥

लुब्धः, पुं, (लुभ + गन्धर्धेति क्तः ।) आधः ।
(यथा, महाभारते । ११ । ७ । २१ ।

“स संनिवृत्तेऽन्यथायमनास्तु
श्रुत्ये महायोगसुपेयं लब्धः ।
कराय तं दंशमुपाजगाम
लुब्धस्तदानीं नृगसंलिप्तसुखः ॥”
लब्धः । इति शब्दरत्नावली ॥

लुब्धः, जि, (लुभ + क्तः ।) आकाङ्क्षी । इति
मेदिनी । धि, १४ ॥ तत्पठ्यायः । यधुः २ ।
गर्हणः ३ अभिलाषकः ४ लब्धकः ५ । इत्य-
मरः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ५५ । १० ।

“लुब्धो यशसि नलर्थे भोतः पापात्र श्रुतः ।
मूर्खः परापवादेषु न च शास्त्रेषु योऽभवत् ॥”
लुब्धकः, पुं, (लुब्ध एव । स्वार्थे कन् ।) आधः ।

इत्यमरः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ८ । २४ ।
“आस्माकमीदृशं मांसं ददते लुब्धका इति ॥”
लब्धः । इति लुब्धशब्दादर्थदर्शनात् ॥ (पायुः ।

यथा, भागवते । ४ । ५५ । ५३ ।
“निर्जतिनाम पञ्चादृष्टास्तथा याति पुरस्जनः ।
वैश्वसं नाम विषयं लुब्धकेन समन्वितः ॥”)

लुभ, य इर गार्थी । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा-
पर०-सक०-सेट् ।) गार्थीमाकाङ्क्षा । य,
लुभयति धनं लुब्धः । इर, अलुभन अलोभीत ।

अस्मात् पुषादित्वात् निवृत्त इत्यन्ये । इति
दुर्गादासः ॥

लुभ, प्र विमोहने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुहा-
पर०-सक०-सेट् ।) प्र, लुभयामास कामे च ।

इति हलायुधः ॥ लोभिता लोभ्या । इति
दुर्गादासः ॥ [क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

लुभितः, जि, विमोहितः । विमोहनार्थलुभधातोः
लुज, विमर्हने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-सक०-सेट् ।) लोभधातुरयम् । लुलापः ।

इति दुर्गादासः ॥

लुलापः, पुं, (लुलाते इति । लुल विमर्हने + भिदा-
दित्वात् अङ् । लुला आलोतीति । आप् +

अङ् ।) मर्हिवः । इत्यमरः ॥ (यथा, दुर्गा-
भक्तितरङ्गिण्याम् ।

“लुलापं खड्गेन ह्वित्व ह्वित्व ॥”)

(तद्रास्य पठ्यायः ।

“मर्हिवो घोटकारिः स्यात्कासरश्च रज-
खलः ।

पीनस्त्वन्धः लब्धकायो लुलापो यमवाहनः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥

लुलापकम्, पुं, (लुलापप्रियः कम् ।) मर्हिव-
कम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

लुलापकान्ता, स्त्री, (लुलापस्य कान्ता ।) मर्हिवी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

लुलितः, जि, (लुल + क्तः ।) आन्दोलितः । यथा,
“प्रेङ्खोलितस्तरलितो लुलितान्दोलितावपि ॥”

इति भूरिप्रयोगः ॥
(यथा, कथासरित्सागरे । ३७ । ७० ।

“हत्वारयाश्चास्मिन्नेदं शिरो लुलितकृच्छ-
लम् ॥”

विकीर्णः । इति श्रीधरः ॥ यथा, भागवते । १ ।
६ । १४ ।

“युधि तुरगरजो विधून्निविधून्
कचलुलितयमवायंलङ्कृतास्ये ॥”

याप्तः । यथा, रामायणे । २ । ६५ । १६ ।
“न स्म विभाजते देवी प्रोकाशुललितानना ॥”

खानः । यथा, आख्यासप्रशङ्गाम् ।
“प्रातर्नशाति यथा यथात्मना लुलितनिःसङ्गे-
रङ्गे ।

जामातरि सुदितमनास्तथा तथा सादरा
अभ्यः ॥”

उल्ललितः । यथा, भागवते । ३ । १६ । २४ ।
“विशौख्यैवाङ्गुलिशिरोरुहोऽपतन्
यथा नगेन्द्रो लुलितो नभस्तथा ॥”

खलितः । यथा, तत्रैव । ४ । ६ । १० ।
“किम्बलकासिलुलितान् पततां विमानान् ॥”

विध्वस्तः । यथा, तत्रैव । ५ । ६ । २३ ।
“येऽस्तनूपितुः कुपितश्चासिजलम्बितभू-
विस्फूर्जितेन लुलितः स तु ते निरस्तः ॥”

लुप्त, स्तये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
सक०-सेट् ।) लोपति । इति दुर्गादासः ॥

लुप्त, हिंसने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
सक०-सेट् ।) लोपधातुरयम् । लुब्धः । इति
दुर्गादासः ॥

लुप्तमः, पुं, (रोषतीति । रुष हिंसायाम् +
“रुधेर्निङ्गुप् च ॥” उणा० ३ । १२४ । इति
अभच् । लुप्तादेशश्च धातोः ।) मत्तहकी ।

इत्युणादिकोषः ॥

लुप्त, औ गार्थी । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-सक०-अणिट् ।) औ, अलुप्यत । गार्थी
लब्धमिच्छा । लोपति धनं लोकः । इति दुर्गा-
दासः ॥

लू, अ गि ह्विदि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्रा०-
उभ० सक०-अणिट् ।) अ गि, लूनाति लूनीति ।

लूनः, लुनिः । इति दुर्गादासः ॥

लूता, स्त्री, (लूतातीति । लू + बाहुलकात् तन् ।
गुण्याभावश्च ।) कौटविशेषः । माकृष्वा इति

भाषा । तत्पठ्यायः । तन्नुवायः २ ऊर्ध्वनाभः ३
मकटकः ४ । इत्यमरः ॥ मकटः ५ लूतिका ६
ऊर्ध्वनाभिः ७ शून्कः ८ तन्नुवायः ९ । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, आख्यासप्रशङ्गाम् ।
५०४ ।

“लूतातन्नुनिरुद्धद्वारः शून्यालयः पतत्पतगः ।
पथिके तस्मिन्मन्त्रलपिहितसुखो रोहितोऽपि

खलः ॥”)
पिपीलिका । रोगविशेषः । इति मेदिनी । ले,
५२ ॥ शेषस्य पठ्यायः । मन्त्रमन्त्रः २ रुक्मा ३ ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ तन्नुवायस्य निहाणादि
लूतानां लन्नुविशेषाणां सुपत्तिं संस्थाप्याह ।

“यस्माज्जननं प्राप्ता सुनेः प्रसूद्विन्दवः ।
तेभ्यो जातास्ततो लूता इति ख्यातास्तु

बोद्धव्यम् ॥”

अत्र सुपुनः ।

“विश्वामित्रो वृषवरः कदाचिद्विषयतमम् ।
वशिष्ठं कोपयमास गत्वाभ्यमपदं किल ॥

कुपितस्य सुनेस्तस्य ललाटे खेदविन्दवः ।
अपतन् दर्शनादेव रुधस्तात्तीव्रवर्षसः ॥

लूते लब्धे महर्षस्तु धैर्यं संभृतेऽपि च ।
ततो जातास्त्विमा घोरा नानारूपा महा-

विधाः ।
तासामष्टौ कष्टसाध्या वष्पास्तावद्य एव हि ॥”

तत्र लब्धमल्लप्रभृतयोऽष्ट कष्टसाध्याः ।
सौवर्णिकाप्रभृतयोऽष्टावसाध्याः । तासां सामा-

न्यतो दंशलक्षणमाह ।
“ताभिर्दष्टे दंशकोऽप्यप्रवृत्तिः क्षतलस्य च ।
ज्वरो दाहोऽतिवारश्च गदाः स्युश्च विदो-

वजाः ॥
पिङ्का विविधाकारा मल्लानि महानि च ।
शोधा महाक्लो नृदवो रक्ताः श्यावाश्चला-

स्तथा ।
सामान्यं सर्वलूतानामेतद्दंशस्य लक्षणम् ॥”

दंशकोऽप्यदंशमध्ये पूतिभावः ।
“दंशमध्ये तु यत् लब्धं श्यावं वा जालकाव-

तम् ।
दग्धाकृति भृशं पाकं ज्वेदशोथज्वराश्रितम् ।
दूषोविषाभिर्लूताभिस्तद्वदमिति निर्दिशेत् ॥”

सौवर्णिकादयोऽष्टावसाध्याप्राणहरास्तासां
लक्षणमाह ।

“शोथः अतासिता रक्ता पीता च पिङ्का
ज्वरः ।

प्राथान्तिको भवेद्दाहः आसो हिक्का शिरो-
यधः ॥ ७ ॥

तस्यौषधं यथा,—
“रजनीयुष्मपत्तङ्गमञ्जिष्ठानामकेशरैः ।
श्रीताम्बुपिष्टैराजैः सद्यो लूतां विनाशयेत् ॥”

अपि च ।
“अभयो रोचनां कुहमर्कप्रवृत्तं तथोत्पन्नम् ।
नजवेतसन्मलानि गरलं सुखां तथा ॥

सकलिङ्गं समञ्जिष्ठामनलाश्च शतावरीम् ।

कृता

अङ्गाटकं समङ्गाच्च पञ्चमीश्वरभिरपि ।
कल्पीकृतं पचेत् सपिः पयो दद्याच्चतुर्गुणम् ।
सस्यक् पक्षेऽवतीर्षे च शीते तस्मिन् विनिः ।

चिपेत् ।

सपिस्तुभ्यं भिषक् चोदं कतरचं निधापयेत् ।
विषाणि हन्ति दुर्गाणि गरदोषकृतानि च ।
अष्टाङ्गानि विषं सर्वं गरैरपहतां त्वयाम् ।
योगजननमकं ककुं मसिदां विस्मृतम् ।
नाशयस्वस्वभावाभ्यङ्गं पात्रवस्त्रिषु योजितम् ।
सर्पकोटाखलुतादिदृष्टानां विषहृत् परम् ॥”
जलुपाशच्छेदि हृतम् । इति भावप्रकाशः ।
(तथा च ।

“कोटिभ्यो दाहकतरा जताः षोडश ता अगुः ।
अष्टाविंशतिरिक्ते ततोऽप्यथे तु भूयसीः ।
सहस्ररश्मयुचरा वदन्त्यथे सहस्रशः ।
बहुपद्मवस्तुपा तु लूकेके विधात्मिका ।
रूपाणि नामतस्तस्या दुर्मेयान्तिषङ्कुरात् ।
नास्ति स्थानयवस्था च दोषतोऽतः प्रचक्षते ।
लक्ष्म्याद्या एधगदोषैरसाद्या निचयेन सा ।
तदंशः पौतिको दाहट्टस्मोटज्वरदाहवान् ।
भृशोष्ठा रक्तपीताभः स्नेदी दाक्षाफलोपमः ।
श्लेष्मिकः कटिनः पाण्डुः परुषकफलाजतिः ।
निद्रां शीतज्वरं कार्शं ककुषं कुर्वते भृशम् ।
वातिकः परुषः श्यावः पस्मिभेदज्वरप्रदः ।
तद्विभागं यथास्य दोषलक्ष्णेर्विभावयेत् ।
अस्राध्यायानु ज्वलोहन्नासहिक्काशरो-
रजाः ।
श्वेताः पीताः सिता रक्ताः पिटिकाः श्वयथू-
ङ्गवाः ।

वेपथुर्ममयुर्दाहस्तुङ्गान्धं वक्रनासता ।
श्वावोऽष्टवक्रहस्तं एष्टग्रीवावभञ्जनम् ।
पक्षजम्बुसर्वेषु दंष्ट्रात् स्रवति शोणितम् ।
सर्पपि सर्वजा प्रायो यपदेशस्तु भूयसा ।
तौल्यमध्यावरलेन सा त्रिधा हन्त्युपेक्षिताः ।
सम्राट्तेन दशाङ्गेन पलेन च परं क्रमात् ।
लूतादंशश्च स्वर्लोऽपि दहमण्डलसन्निभः ।
सितोऽसितोऽवणः पीतः श्यावो वा स्फुट-
प्रतः ।

मध्ये लब्धोऽथवा श्यावः पथ्यन्ते जाल-
काटलः ।

विषपवान् शोफयुतस्तप्यते बहुवेदनः ।
ज्वराशुपाकविक्षेदकोदावदरान्निवृत्तः ।
स्नेहेन यत् सृष्टं तत्रापि कुर्वते प्रथम् ।
आसदंष्ट्राश्लक्ष्मं नृशुकलालान्वासर्वैः ।
अष्टाभिहदमर्षा विषं वक्रैर्विशेषतः ।
लूता नामेदंशश्चन्द्रं वाधश्च कीटकाः ।
तद्वद्विषश्च वस्त्रादिदेहे एतं विकारकम् ।
दिनाहं लक्ष्यते नेव दंष्ट्रो लूताविषोद्भवः ।
सूचीयधवदाभाति ततोऽवो प्रथमेऽहनि ।
अथक्तवर्षः प्रचलः किञ्चित् ककुषजान्वितः ।
द्वितीयेऽभ्युन्नतोऽन्नेषु पिटकैरिव वापितः ।
अक्तवर्षो नतो मूत्रे ककुमान् पथ्यन्तिभिः ।

लेखः

तृतीये सज्वरो रोमहर्षस्तद्वक्तमजलः ।
शरावरूपकोदाजो रोमहृपेण सखः ।
महाचतुर्थे श्वयथुस्तपश्चासभमंप्रदः ।
विकारान् कुर्वते तांस्तान् पञ्चमे विषकोपजान् ।
षष्ठे व्याप्नोति मर्माणि सप्तमे हन्ति जीवितम् ।
इति तीक्ष्णं विषं मध्यं ह्रीन् विभजेदतः ।
एकविंशतिरात्रिंश विषं शान्ति सन्ध्या ।
अथाशु लूताददृष्ट्य श्लेष्मादंशस्तुहरेत ।
दहेच्च आम्बवौडाद्येन तु पितीतरं दहेत् ।
कर्कशं भित्तरोमाजं मर्मेसन्नादिसंश्रितम् ।
प्रहृतं सन्धौ दंष्ट्रां नञ्छेदीत दहेत् च ।
लेपयेद्धमगदैन्येधुसैस्त्वयसंयुतैः ।
सुशीतः सेचयेच्चतुर्गुणैः सौरिहृत्तलः ।
सन्धौऽपहरेदक्तं षड्भाजैः सिरयापिवा ।
संका लेपास्ततः शीता बोधिश्चिन्माकाचरेः ।
फलनीहिनिद्राचौद्रसर्पिर्भिः पक्षकाक्षयः ।
अशेषलूताकीटावामगदः सर्वकामिकः ॥”

“रोषं सेवं पक्षकं पक्षरेणः

कालीयाखं चन्दनं यच्च रक्तम् ।

कान्ता पुष्पं दुग्धनीका मृगालं

लूताः सर्वे ज्वलि सन्ध्याभिः ॥”

इति वामभटे उत्तरस्थाने १७ अध्यायः ।

लूतारिः, पुं, (लूताया अरिः ।) दुग्धनीकानुपः ।

इति राजनिर्घण्टः ।

लूतिका, स्त्री, (लूतेव । स्वार्थे कन् ।) टापि अत

इत्वम् ।) मर्केटकः । इति शम्भरजावली ।

लूनः, त्रि, (लूयते स्मेति । लू + क्तः । “ल्लादिभ्यः ।”

८ । २ । ४४ । इति निहातस्य नः ।) छिद्रः ।

इत्यमरः । (यथा, कथासरित्सागरे । २७ । १४३ ।

“देव न वेरिखा सर्वं लूनवाहुवनः कृतः ॥”

उपचितः । यथा, कुमारः । ३ । ११ ।

“तस्याः सखीभ्यां प्रणिपातपूर्वम्

स्वहस्तलूनः शिशिरालयस्य ।

अक्षौक्षत आम्बकपादमूले

पुष्पौचयः पल्लवभञ्जभिः ॥”)

लूनकः, पुं, (लून एव । स्वार्थे कन् ।) भेदिनः ।

पशुः । इति मेदिनी । के, १५६ ।

लूनिः, स्त्री, (लू + क्तिन् । “ल्लकारत्वादभ्यः

क्तिनिष्ठावद्भवतीति वक्तव्यम् ।” ८ । २ । ४४ ।

इत्यस्य वार्तिकोक्ता तस्य नः ।) छिद्रः । इति

सुश्रवोऽध्याकरणम् । (त्रौहिः । इत्युल्लव-
दतः । ४ । १०५ ।)

लूमं, स्त्री, (लूयते इति । लू + बाहुलकात् मक् ।)

लाङ्गूलम् । इत्यमरः ।

लूमविषः, पुं, (लूमे काङ्गुले विषमस्य ।) टुष्-
कादिः । इति हेमचन्द्रः ।

लूष, क वधे । स्तेये । इति कविकल्पद्रुमः ।

(चुरा०-पर०-चक०-सट् ।) क, लूषयति ।

इति दुर्गादासः ।

लेखः, पुं, (लिखते इति । लिख् + चण् ।) देवः ।

इत्यमरः । लेखः । इति मेदिनी । खे, ४ । (यथा,

कुमारे । १ । ७ ।

लेखनं

“ज्वलि विद्याधरसुन्दरीयाः

मनङ्गलेखकियोपयोगम् ॥”)

लेखकः, पुं, (लिखतीति । लिख् + क्तुन् ।)

लेखनकर्ता । तत्पञ्चायः । लिपिकरः २ अक्षर-

चनः २ अक्षरचुचुः ४ । इत्यमरः । २ । ८ । १५ ।

धोलकः ५ करकः ६ मसीपण्यः ७ करप्रखीः ८ ।

इति शम्भरजावली । वर्णो ६ । इति जटि-

धरः । ७ । तस्य लक्षणाणि यथा,—

“सर्वदेशाचराभिः सर्वशास्त्रविशारदः ।

लेखकः कथितो राज्ञः सर्वोऽधिकरथेषु वै ।

श्रीवर्षितान् सुसंपूर्णान् समसंविगतान्

समान् ।

अक्षरान् वै लिखेद्यस्तु लेखकः स वरः स्मृतः ।

उपायवाक्यकुशलः सर्वशास्त्रविशारदः ।

वक्त्रयवक्ता चात्पेन लेखकः स्यादभ्युत्तमः ।

वाक्याभिप्रायतत्त्वज्ञो देशकालविभागावित् ।

अनाद्याय्यो ह्ये भक्तो लेखकः स्यादभ्युत्तमः ॥”

इति माह्वे १८६ अध्यायः । ७ ।

अपि च ।

“सज्जदुक्तयहीनार्यो लघुहजो जिताचरः ।

सर्वशास्त्रसमालोको प्रकटो नाम लेखकः ॥”

इति चायकसंयमः । ७ ।

राजलेखकलक्षणं यथा,—

“ब्राह्मणो भक्त्याभिज्ञो राजनीतिविशारदः ।

नानालिपिज्ञो मेधावी नानाभाषासमन्वितः ।

मन्त्रणाचतुरो धीमान् नीतिशास्त्रार्थकोविदः ।

सन्धिविग्रहभेदज्ञो राजकार्ये विचक्षणः ।

सदा राजहितान्वी राजसन्निधिसंस्थितः ।

कार्याकार्यविचारश्च सख्यादौ जितेन्द्रियः ।

स्वरूपवादी शुद्धात्मा धर्मेभ्यो राजधर्मेभ्यः ।

एवमादिगुणैर्युक्तः स एव राजलेखकः ।

शृणुवतां सततं शृण्विन्नासरक्तकः ।

शृण्वन्तिनाम्नेषु स एव राजलेखकः ॥”

इति पञ्चकौस्तुभे । ७ ।

लेखकर्म कायस्थेन कर्तव्यम् । यथा,—

“लेखकानपि कायस्थान् लेखकान् विचक्ष-

कान् ॥”

कुण्यादिनिर्णयः । इति पराशरसंहितायाम् १०

अध्यायः । (गणेशस्तु महाभारतस्य लेखकः ।

यथा, महाभारते । १ । १७८—७९ ।

“श्रुत्वेतन् प्राज्ञ विप्रशो यदि मे लेखनी चयम् ।

लिखतो नावतिष्ठेत् तदा स्या लेखको ह्यहम् ।

यामोऽप्युवाच तं देवमबुद्धा मार्तण्ड कश्चित् ।

ॐमित्युक्ता गच्छेत्तपि बभूव किञ्च लेखकः ॥”

लेखनं, स्त्री, (लिख् + क्ताट् ।) छद्मम् । भुक्त्वम् ।

अक्षरविधासः । इति मेदिनी । मे, १२२ । ७७ ।

भूमौ लेखननिधेयो यथा,—

“न भूमौ विलिखेद्वर्णं मर्कं न पुस्तकं लिखेत् ॥”

इति योगिनीतन्त्रे तृतीयभागे ७ पटलः ।

लेखनाङ्गनम् । यथा,—

“दद्यात्तत्त्वकशिलाकाचशङ्खचन्दनसैन्धवेः ।

चूर्णितैरङ्गनं प्रोक्तं पुष्पाभ्यादिनिजजननम् ॥”

दत्तः कुटुम्बः तस्याकृत्य तत् । शिला मनः-
शिला । इति भावप्रकाशः ।
लेखनः, पुं, (लिख + ल्युट् ।) काशः । इति राज-
निर्घण्टः ।
लेखनिकः पुं, (लेखनं शिल्पमस्य । लेखन + क्तृ ।)
लेखहारकः । परहस्तेन लेखकः । स्वहस्तेन
लेखकः । इति मेदिनी । के, २११ ।
लेखनी, स्त्री, लिख्यतेऽनया । (लिख + क्युट् ।
दीर्घः ।) लेखनसाधनवस्तु । तत्पर्यायः । वर्ण-
तुलिका २ । इति हारावली । वर्णतुली ३
कलमः ४ अक्षरतुलिका ५ । इति जटाधरः ।
कशाग्रयः ६ चित्रकः ७ । इति शब्दरत्ना-
वली ८ ॥ (यथा, महाभारते ॥ ११ ॥ ७८ ।
“सुखेन प्राह विप्रैः यदि मे लेखनी ददमम् ।
लिखतो नावतिष्ठेत् तदास्मां लेखको ह्यहम् ॥ ”)
लेखनीकरणमुभायुधं यथा,—
“वैष्णव्या लिखेद्भयं तस्य हानिर्भवेद्भयम् ।
नास्त्वस्या तु विभयो भवेत् सत्तत्तयो भवेत् ॥
महालक्ष्मीर्भवति त्वं सुवर्णस्य शलाकया ।
हृदयलक्ष्म्यं सूर्या वै मतिवृद्धिः प्रजायते ॥
नया अस्मिन्नेहैव पुत्रपौत्रधनागमः ।”
अस्मिन्नेहैव काष्ठमयेः ।
“रेतेन विपुला लक्ष्मीः कांक्षेन मरणं भवेत् ॥
अष्टाङ्गप्रमाणेन दशाङ्गलेन वायवा ।
चतुरङ्गलक्ष्म्या वा यो लिखेत् पुस्तकं शुभे ।
तत्तदक्षरसंख्यं तु स्वल्पायुर्याति वै दिने ॥ ”
यथा रेतेनेत्यादिवचने सकञ्चैव विधित्वेभ्यो
नयावाप्यष्टाङ्गलक्ष्म्योर्विधः विधेयस्तु
रङ्गुले । इति योगीश्वरः । तृतीयभागे ७
पटलः । (खटिका । तत्पर्यायो यथा,—
“खटिका कठिनी चापि लेखनी च निगद्यते ॥ ”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
लेखनीयः, वि, लेख्यम् । लेखितव्यम् । इति लिख-
धातोः कर्मण्यनौपपत्येन निष्पन्नम् । (यथा,
• सुश्रुते । ६ । १८ ।
“लेखनी लेखनीयश्च रोपणीयश्च स विधा ॥ ”)
लेखधर्मः, पुं, (लेखेयु देवेषु धर्मः श्रेष्ठः । लेख
धर्म इवेति वा ।) इत्यः । इत्यमरः ।
लेखहारः, पुं, लेखं हरति इत्यर्थे अणप्रत्ययेन
निष्पन्नः । पञ्चवाङ्मयः । इति सिद्धान्तकौस्तुभे ।
(यथा, कथासरित्सागरे । ५ । २५ ।
“निगदं स वृषस्तत्र लेखहारं असंख्यम् ॥ ”)
लेखहारकः, पुं, (लेखहार एव । स्वार्थे कर्त् ।)
पञ्चवाङ्मयः । (यथा, कथासरित्सागरे । ६६ ।
२६० ।
“आज्ञानाय मनसरे स्थितेनोक्तकलस्थितेः ।
आतुर्धूमशिख्येह प्रहिलो लेखहारकः ॥ ”)
लेखा, स्त्री, (लिख्यते इति । लिख + बाहुलकात्
अप । टाप् ।) लिपिः । पद्धतिः । इति
मेदिनी । खे, ४ ।
लेखाङ्कः, पुं, (लेखे चार्कः ।) शीतलतृणः । इति
राजनिर्घण्टः । लेखनयोर्म्ये, वि ॥

लेखितं, वि, लेख्यते यत् । कारितलिखितम् ।
इति आत्मलिखधातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नम् ।
लेख्यं, वि, (लिख + क्युट् ।) लेखितव्यम्
लेखनीयम् । इति लिखधातोः कर्मणि यप्रत्य-
येन निष्पन्नम् । • यवहारार्थकक्रियापादा-
ङ्गम् । यथा,—
“वाङ्मासिकेऽपि समये भक्षिः संजायते यतः ।
धातान्तराणि तृष्टानि पञ्चाक्षरान्तः पुरा ।
लेखन्तु द्विविधं प्रोक्तं स्वहस्तान्यस्तनया ।
असाक्षिकं साक्षिमात्रं सिद्धिर्देशस्थितेस्तयोः ।
तदास्तु साक्षिणो यच्च धनिकश्चलेखकाः ।
तद्व्यापार्थं करणव्यतिथेः शिराश्रयात् ।
दर्शितं प्रतिकालञ्च पठितं व्यावित्तं यत् ।
लेख्यं सिध्यति सर्वत्र त्वेवमपि च साक्षिणः ॥ ”
इति व्यवहारतत्त्वं ब्रह्मसूत्रम् ।
अपि च । साम्प्रतं लेख्यं निष्पद्यते । तच्च लेख्यं
द्विविधम् । शासनं जावपद्वेति । शासनं निरु-
पितम् । जानपदमभिधीयते । तच्च द्विविधम् ।
स्वहस्तजननमन्यजनचेति । तच्च स्वहस्तजननम-
साक्षिकम् । अन्यजनं ससाक्षिकम् । अन्ययोश्च
देशाचारावसारेण प्रामाण्यम् । यदाह
नारदः ।
“लेखन्तु द्विविधं ज्ञेयं स्वहस्तान्यस्तनया ।
असाक्षिमात्रं साक्षिमात्रं सिद्धिर्देशस्थितेस्तयोः ॥ ”
इति ।
तन्वाङ्मयतमाह ।
“यः कश्चिदर्थं निष्ठातः स्वहस्त्या तु परस्परम् ।
लेखन्तु साक्षिमात्रं कार्यन्तु धनिकपूर्वकम् ॥ ”
धनिकाधर्मयोर्धोर्धोः शिराश्रयादः परस्परं
स्वहस्त्या इयता काणेनेतावद्वैयमित्यतो च
प्रतिमात्रं ब्रह्मरिति निष्ठातो अवस्थित-
स्तस्मिन्नेव कालान्तरे विप्रतिपत्तौ वस्तुतत्त्व-
निरूपार्थं लेख्यम् । साक्षिमात्रजननं साक्षि-
युक्तम् । धनिकः पूर्वो यस्मिन् तद्वनिकपूर्वकम् ।
धनिकनामलेखनपूर्वकमिति यावत् कार्यं
कर्तव्यम् । उक्तलक्षणाः साक्षिणो वा कर्तव्याः ।
“कर्ता तु यत् तत् कार्यं सिद्धार्थमस्य
साक्षिकः ।
प्रवर्तनी विवादेषु स्वजनं वायलेखकम् ॥ ”
इति नारदात् ॥
अपि च ।
“समामासमद्विहानां जातिस्वगोत्रकेः ।
सत्रसंचारिकात्मीयपिट्टनामादिचिह्नितम् ॥ ”
समा संवत्सरः । मासश्चेत्यादिसदृशः पक्षः
शुक्लः कृष्णो वा । अक्षयिणीः प्रतिपदादिः ।
नाम धनिकाधर्मयोः । जातिर्जातिः ।
स्वगोत्रं वाणिज्यादिगोत्रमेतैः समादिभिश्चिह्-
नितम् । तथा सत्रसंचारिकं बह्व्यादिशाखा-
प्रयुक्तं शुभनामवर्णकः कठ इति । आत्मीय-
पिट्टनाम धनिकार्थकपिट्टनाम । आदि यद्व-
शाह्यजातिस्वशाखादेश्यह्वयम् । यत्तेषां
द्वितं लेख्यं कार्यमिति गतिर सत्यम् । किञ्च ।

“समाप्तेऽर्थे ऋणो नाम स्वहस्तेन निवेशयेत् ।
मतं मेऽसकपुत्रस्य यदत्रोपरि लेखितम् ॥ ”
धनिकाधर्मयोर्धोर्धोः स्वहस्त्या अवस्थित-
स्तस्मिन्नेव समाप्ते लिखिते ऋणो अधमर्को
नामात्मीयं स्वहस्तेनास्मिन्नेव यदुपरि लेखितं
तन्ममामकपुत्रस्य मतमभिप्रेतमिति निवेशयेत्
पक्षे लिखेत् । तथा,—
“साक्षिणश्च स्वहस्तेन पिट्टनामकपूर्वकम् ।
अत्राहममकः साक्षी लिखेयुरिति ते समाः ॥ ”
तस्मिन् लेख्ये ये साक्षिणो लिखितास्तेऽप्या-
त्मीयपिट्टनामलेखनपूर्वकमस्मिन्नेव अहममको
देवदत्तः साक्षीति स्वहस्तेनैकैकशो लिखेयुस्ते
च समाः संख्यातो शुभतश्च कर्तव्याः । यदा-
धर्मः साक्षी वा लिपिणो न भवति तदाध-
मर्कोऽन्यत्र साक्षी च साक्ष्यकारेण सर्वसाक्ष-
सन्निधौ स्वमतं लेखयेत् । यथाह नारदः ।
“अलिपिश्च ऋणो यः स्यात् स्वमतम् च लेख-
येत् ।
साक्षी वा साक्षिणश्चैव सर्वसाक्षी समीपतः ॥ ”
इति ।
अपि च ।
“उभयाभ्यर्थ्यते नेतृमया ह्यसकपुत्रना ।
लिखितं ह्यसकपुत्रेन लेखकोऽनेन ततो लिखेत् ।
ततो लेखको धनिकाधर्मिकाभ्यां उभाभ्यां
प्रार्थितेन मयासुकेन देवदत्तेन त्रिचुम्बकपुत्रना
यस्यैव लिखितमिदमेतं लिखेत् ॥ • • • • •
स्वहस्तलेखमाह ।
“विनापि साक्षिभिर्लेख्यं स्वहस्तलिखितम् यत् ।
तत् प्रमाणं स्मृतं लेख्यं बलीयधिकृतादृते ॥ ”
यस्यैव स्वहस्तेन लिखितं अधमर्केन तत् साक्षि-
भिर्विनापि प्रमाणं स्मृतं मन्वादिभिः । बलीय-
धिकृतादृते । बलेन बलान्तकारेण । उपधिना
ह्यल्लोभकोऽधममदादिलक्षणेन यत् स्मृतं अस्मा-
दिना । नारदोऽप्याह ।
“मत्ताभिस्तु कृष्णो बलबलात्कारकृतञ्च यत् ।
तदप्रमाणं लिखितं भयोपधिकृतमप्येति ॥ ”
तच्चेतत् स्वहस्तजनं परहस्तजनञ्च यस्यैव देशा-
चारावसारेण सव्यकयवहारे बन्धकयवहार-
युक्तमर्थक्रमापरिलोपेन लिप्यचारापरिलोपेन च
लेख्यमित्येतावत् पुनः साधुशब्देरेव प्रुतिस्विक-
देशभाषयापि लेखनीयम् । यथाह नारदः ।
“देशाचाराविरुद्धं यद्व्याप्ताधिविधिलक्ष्यम् ।
तत् प्रमाणं स्मृतं लेख्यमविवृत्तप्रमाणम् ॥ ”
इति ।
विधानं विधिराष्टैर्विधिराष्टौकरणमस्य लक्ष-
कम् । गोप्याधिर्भोग्याधिकालक्षतमिहानिदृ-
श्यात् विषयं ब्रह्मसूत्रादिविधिलक्षकम् ।
अविवृत्तप्रमाणं अधोनाकमः क्रमसाध्यादि
च क्रमाचाराणि अविवृत्तानि क्रमाचाराणि ब्रह्म-
सूत्रादिविवृत्तप्रमाणम् । तदेवं भूतं लिखितं प्रमा-
णम् । राजशासनवत् साधुशब्दनिष्पन्नोऽनेनभि-
प्रावः । लेखप्रवृत्तेन लेखाङ्कप्रवृत्तं चिह्नितं

देयमिच्छाह । अथ लेख्यकृतस्यैव पुरुषैश्चिभिरेव तु । यथा साक्षाद्विज्ञातमन्त्रिभिरेव देयं तथा लेख्यकृतमप्याहर्षुपुत्रतत्पुत्रैश्चिभिरेव देयम् । न चतुर्थादिभिरिति नियम्यते । ननु पुत्रपौत्रे-
र्लक्ष्येयमित्यत्र विप्रवेगं मात्राभिरेव देयमिति नियतमेव । बाहुमस्यैवोत्सर्गस्य पत्राहर्षु-
विषये स्तुत्यन्तरप्रभवामपवादप्रकाशमपनेतुमिदं वचनमारब्धम् । तथा हि । पत्रलक्ष्यमभिधाय कात्यायनेनाभिहितम् । एवं कालमतिक्रान्तं पितृव्याहृत्यैव लेख्यमिति । इत्थं पत्राहर्षु-
मतिक्रान्तकालमपि पितृव्यामपि पितृणां सम्बन्धि-
दाप्यते । अत्र पितृव्यामिति बहुवचननिर्देशान् कालमतिक्रान्तमिति वचनाच्चतुर्थादिदाप्यत इति प्रतीयते । तथा हारीतेनापि । लेख्यं यस्य भवे-
हस्ते कामन्तस्य विनिर्दिष्टेति । अत्रापि यस्य हस्ते पत्रमस्ति तस्यैव लाभ इति सामान्येन चतु-
र्थादिभ्योऽप्यणलाभोऽस्तीति प्रतीयते । अतश्चे-
तदाशङ्कानिर्मुक्त्यर्थं एतद्वचनमिति युक्तम् । वचन-
द्वयम् योगीश्वरवचनानुसारेण योगनीयम् ॥
अस्यापवादमाह । आधिस्तु भुज्यते तावद-
यावत्तत्र प्रदीयते । सवन्धकेऽपि पत्राहर्षु लेख्ये-
चिभिरेव देयमिति नियमादप्यपकरणानधि-
कारेणाध्याहरणोऽप्यनधिकारप्राप्ताविदुष्यते ।
यावच्चतुर्थेन पञ्चमेन वा अथ न दीयते ताव-
देवाधिभुज्यत इति वदता सवन्धकर्त्तापाकरणे-
चतुर्थादेरप्यधिकारो दर्शितः । नन्वेतदप्युक्त-
मेव फलभोग्यो न भज्यतीति सत्यम् । तदप्ये-
तस्मिन् सत्यपवादवचने पुरुषत्रयविषयमेव-
स्यादिति सर्वमनवगमम् ॥ ३ ॥ प्रासङ्गिकं परि-
समाप्य प्रकृतमेवावसुरति ।
“देशान्तरस्थो दुर्लभ्यो नष्टोऽन्ये हृते तथा ।
भिन्ने दम्भेऽथवा क्लिप्ते लेख्यमन्यत् कारयेत् ॥”
यवहारान्तमे पत्रे पत्रान्तरं कुर्यादिति विधी-
यते । यवहारान्तमलक्ष्यात्पत्रवर्धितदेशान्-
तरस्थो पत्रे दुर्लभ्यो दुष्टानि सन्दिग्धमानानि
अवाचकानि वा लेख्यानि लिप्यन्तराणि पदानि
वा यस्मिन्सदुर्लभ्यं तस्मिन्सुखे नष्टे कालवशेन
उन्मथ्ये मसौदौर्लभ्यादिना नृदिने लिप्यन्तरे
हृते तस्करादिभिर्भिन्ने विदिते दम्भे अस्मिन्ना-
स्ति हिंसा भूते सति हिंभवति । एतच्चाधि-
प्रवर्धनोः परस्परानुमतौ सत्या विमत्यानु-
बन्धव्याप्राप्तौ देशान्तरस्थपत्रार्थनाधाना-
मेवया कालो दातव्यः दुर्दृष्टावस्थिते नष्टे वा
पत्रे साक्षिभिरेव यवहारनिर्णयः कार्यः ।
यथाह नारदः ।
“लेख्ये देशान्तरस्थे प्रीत्यै दुर्लभ्ये हृते ।
सतस्तत्कालकरमसतो हृददर्शनम् ॥” इति ।
सतो विद्यमानपत्रस्य देशान्तरस्थस्यानयनाय
कालकरमं कालावधिदातव्यः । असतः पुनर-
विद्यमानस्य पत्रस्य पूर्वं ये हृदारः साक्षिण्ये-
दर्शनं यवहारपरिसमापनं कार्यम् । यदा तु
साक्षिण्यो न सन्ति तदा दिवेन निर्णयः कार्यः

अलेख्यसाक्षिके देवी यवहारे विनिर्दिष्टेति
सारमात्रम् । एतच्च जानपदं यवस्थापकम् ।
राजकीयमपि यवस्थापकमीदृशमेव भवति ।
इयंस्तु विशेषः ।
“राज्ञः स्वहस्तसंयुक्तं स्वमुद्राचिह्नितमप्या ।
राजकीयं स्मृतं लेख्यं सर्वेऽप्येव साक्षिमतम् ॥”
इति ॥ ४ ॥
तथान्यदपि राजकीयं जयपत्रं बहुवर्षाभ्युक्तम् ।
यथोपपन्नसाधारणसंयुक्तं सोत्तरक्रियम् ।
सावधारणकश्चैव जयपत्रकमिष्यति ।
प्राज्ञाकादिहस्ताङ्गं मुद्रितं राजसुहृदा ।
सिद्धेऽर्थे वादिने दद्यान्मयिने जयपत्रकमिति ॥
तथा । सभासदोऽपि मतं मेऽमुकपुत्रस्येति
स्वहस्तं दद्यात् ।
“सभासदश्च ये तत्र स्मृतिशास्त्रविदः स्थिताः ।
यथा लेख्यविधौ तद्वत् स्वहस्तं ददुरेव ते ॥”
इति मनुस्मृत्याम् ।
सभासदाश्च परस्परानुमतिसिद्धिरेकेण यवहारो-
निःश्रब्धो भवति । यथाह नारदः ।
“यत्र सभ्यो जनः सर्वः साध्यो तदिति मन्यते ।
स निःश्रब्धो विवादः स्यात् सश्रद्धान्वयथा
भवेत् ॥” इति ।
एतच्चतुर्थाहवहार एव ।
“साधयेत् साध्यमर्थं यच्चतुर्थादात्मितश्च यत् ।
राजसुद्राहृतश्चैव जयपत्रकमिष्यति ॥”
इति सारमात्रम् ।
यत्र तु हीनता यथा ।
“अन्यवादी क्रियादेवी नोपस्थाता निरुत्तरः ।
आहूतप्रपलायी च हीनः पञ्चविधः स्मृतः ॥”
इति ॥
तत्र न जयपत्रमस्ति अपि तु हीनपत्रमेव तच्च
कालान्तरे दक्षप्राप्त्यर्थं जयपत्रं तु प्रादव्याय-
विधिसिद्धार्थमिति विशेषः । लेख्यसन्दे-
हनिर्णयनिमित्तमाह ।
“सन्दिग्धलेख्यशुद्धिः स्यात् स्वहस्तलिखिता-
दिभिः ।
युक्तिप्राप्तिक्रियाचिह्नसम्बन्धागमहेतुभिः ॥”
शुद्धमशुद्धचेति सन्दिग्धस्य लेख्यस्य शुद्धिः
स्वहस्तलिखितादिभिः स्यात् । स्वहस्तेन लिखितं
यस्मिन्स्थानरत्नेन शुद्धिः । यदि सङ्ग्राह्यल-
क्षणं भवति तदा शुद्धिः स्यादित्यर्थः । आदि-
शब्दान् साक्षिलेख्यकस्य स्वहस्तलिखितान्तरसम्भा-
दाच्छुद्धिरिति । युक्त्या प्राप्तिर्युक्तिप्राप्तिः । देश-
कालपुरुषाणां त्रयेण सह सम्बन्धः प्राप्तिः ।
अस्मिन्देशे अस्मिन् काले अस्य पुरुषस्यैव इत्थं
चटत इति युक्तिः । प्राप्तिः क्रिया तस्यानुप-
न्यासः । चिह्नमसाधारणं श्रीकारादि । सम्बन्धः
अर्थिप्रवर्धनोः पूर्वमपि परस्परविश्वासेन दान-
ग्रहणादिसम्बन्धः । आगमोऽस्तीतावमोऽर्थस्य
सम्भावितः प्राप्तिप्रायः । एत एव चेत्यर्थः ।
एभिर्हेतुभिः सन्दिग्धलेख्यशुद्धिः स्यादित्यन्वयः ।
यदा तु लेख्ये सन्देहनिर्णयो न जायते तदा

साक्षिभिर्निर्णयः कार्यः । यथाह कात्यायनः ।
“दूषिते पत्रके वादी तदाहर्षास्तु विनिर्दिष्टम् ॥”
इति ।
साक्षिसम्भवविषयमिदं वचनम् । साक्ष्यसम्भव-
विषयम् हारीतवचनम् ।
“न मयेतत् क्षतं पत्रं दूषितमेतेन कारितम् ।
अधरीतस्य तत् पत्रमप्य दिवेन निर्णयः ॥”
इति ॥ ५ ॥
एवं शोधिते पत्रे लेख्ये च दातव्ये प्राप्ति यदा
क्षतमेवार्थानुसृतमसमर्थं तदा किं कर्तव्यमित्यत
आह ।
“लेख्यस्य पृष्ठेऽभिलिखितेऽप्यत्र दत्तार्थो धनम् ।
धनी चोपगतं दद्यात् स्वहस्तपरिचिह्नितम् ॥”
यदाधर्मिकः सकललक्ष्यं दातुमसमर्थस्तदा
श्रद्धासारेण दत्त्वा दत्त्वा पूर्वज्ञतस्य लेख्यस्य
पृष्ठेऽभिलिखितेऽप्यत्र दत्तमित्यति । उक्तमर्थो
वा उपगतं प्राप्तं धनमस्तस्यैव लेख्यस्य पृष्ठे दद्या-
दभिलिखितेऽप्यत्र दत्तमित्यति । कथं स्वहस्त-
परिचिह्नितम् । स्वहस्तलिखितान्तरपरिचिह्नितम् ।
यदीपगतं प्रवेशपत्रं स्वहस्तलिखितनिर्दिष्ट-
मध्यमार्थोत्तमार्थं दद्यात् ॥ ६ ॥ लेख्ये तु क्षतं
दत्तं लेख्यं किं कर्तव्यमित्यत आह ।
“दत्तं पाटयेत्क्षेत्रं शुद्धौ चाप्युत्तमकारयेत् ॥”
क्रमेण सप्तदेव वा क्षतं लेख्यं दत्त्वा पूर्वज्ञतं
लेख्यम्याटयेत् । यदा तु दुर्गदृष्टावस्थितं लेख्यं
नष्टं वा तदा शुद्धौ अधममार्थं निश्चयार्थं लेख्यं
कारयेदुत्तममर्थमध्यममर्थः पूर्वोक्तक्रमेणोत्तमार्थं
विशुद्धिपत्रं अधममार्थं दद्यादित्यर्थः ॥ ७ ॥
ससाक्षिके लेख्ये क्षतं दातव्यं किं कर्तव्य-
मित्यत आह ।
“साक्षिमप्य भवेत् यदा तदातथ्यं ससाक्षिकम् ॥”
यत् ससाक्षिकमन्यतान् पूर्वसाक्षिसमस्तमेव
दद्यात् । इति लेख्यप्रकरणम् । इति मितान्-
तराया यवहाराध्यायः ।
लेख्यपूर्णका, खो, (लेख्यस्य पूर्णका) तूलिका
इति शब्दरत्नावली ।
लेख्यपत्रः, पु, (लेख्यं लेखात् पत्रं अस्य) ।
तालपत्रः । इति भावप्रकाशः । लेखनीय-
पत्रे, क्षी ।
लेख्यस्थानं, क्षी, (लेख्यस्य स्थानम्) । लिखिते
यत्र । अपि स इति दम्भरत्नावली इति च
शब्दभाषा । तत्प्रायः । यत्क्षुद्रो २ । इति
शब्दरत्नावली ।
लेख्यं, क्षी, गद्यम् । न्याह इति भावा । यथा,—
“उत्तममर्थं हृदलेख्यं मध्यममर्थं च ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकण्ठकण्ठक धेनुकासुरवधे
२० अध्यायः ।
लेप, ख ड गमने । इति कविकल्पद्रुमः । (भा-
षा०-सं०-सं०-सं०) ख, अलिखेत् । ड,
लेपते लिखेत् । इति दुर्गादायः ।
लेपः, पु, (लिप + लप्) । लेपनम् । (यथा, मार्क-
ण्डेय १५ । १५ ।

“भूमिर्विमुच्यते कालान् दाहमार्जनगोक्रमेः ।
लपादुल्लेखनान् सैकादेशसंमार्जनान् च नान् ।”
भोजनम् । इति मेदिनी । पृ. १० । (लिप्यते-
२नेनेति ।) सुधा । इति विश्वः । पुन इति भाषा ।
पकः, पुं, (लिप्यन्तीति । लिप् + क्ण्वल् ।) जाति-
विशेषः । राज इति यैकर इति च भाषा ।
तत्पर्यायः । पलकः २ । इत्यमरः । लेपो ३ ।
इति शब्दरत्नावली । लेप्यजन ४ । इति हेम-
चन्द्रः । (लेपनकर्त्तरि, त्रि ।)
लेपनं, स्त्री, (लिप् + क्ण्वल् ।) लेपः । लेपा इति
भाषा । यथा,—
“वैशाखस्य सिते पक्षे ऋतुयान्त्यसंज्ञिता ।
तत्र मां लेपयेन्नृत्तलेपनेरतिशोभितम् ॥”
इति तिथ्यादिसत्त्वम् ।
विष्णुयज्ञलेपनफलं यथा,—

वराह उवाच ।

“दृष्टुं तस्मिन् मे देवि ! लिप्यमानस्य यत् फलम् ।
मर्त्यं ते कथयिष्यामि यथा प्राप्नोति मानवः ॥
गोमयं यज्ञं वै भूमे मम वैष्णोपलेपयेत् ।
न्यस्तानि तत्र यावन्ति पदानि च विलिप्यतः ॥
तावद्वर्षसहस्राणि दिव्यानि दिवि मोदते ।
यदि द्वादश वर्षाणि लिप्यते मम कर्मसु ॥
जायते विपुलं पुत्रं धनधान्यसमाकुलं ।
दिशेनैर्मस्तुतो देवि ! कुशदीपाय गच्छति ।
कुशदीपमनुप्राप्य सहस्रं जीवते दश ।
मङ्गलक्षणे जायते महिमागुणवान् शुचिः ॥
कुशदीपात् परिभ्रष्टो मम कर्मपरायणः ।
राजा वै जायते सुभु सत्त्वधर्म्मपु निष्ठितः ॥
लेपनस्य प्रभावेण मम कर्मपरायणः ।
भक्त्या व्यवस्थितस्यैव सत्त्वशास्त्राणि गच्छति ॥
देवि ! कारयते सत्त्वं मम चायतनानि च ॥
कारयित्वा यथान्यायं मम लोकाय गच्छति ॥
गोमयस्य तु वक्ष्यामि तच्छृण्वन् वसुधरे ।
गोमयस्य समासाद्य यावत्सोकोऽनुगच्छति ॥
समीपं यदि वा दूरे गत्वानयति गोमयम् ।
यावन्ति तत्पदान्यस्य तावद्वर्षसहस्रकम् ।
गोमयानयिता चैव स्वर्गलोके महीयते ॥
एकादशसहस्राणि एकादशशतानि च ।
ततः स शास्त्रलेपेनैव रमते च सुदा युतः ॥
शास्त्रलान् परिभ्रष्टो राजा भवति धार्म्मिकः ।
मङ्गलक्षणे जायते सत्त्वधर्म्मविहावरः ॥
अथ द्वादशवर्षाणि मच्चित्तः सुदृढव्रतः ।
वहते गोमयं सुभु मम लोकाय गच्छति ॥”

इति वराहपुराणम् ॥

देवीयज्ञलेपनफलं यथा,—

“देवा यज्ञस्य यः शुक्र गोमयेनानुलेपयेत् ।
स्त्रियो वा यदि वा पुंसः परमासक्तु निरन्त-
रम् ।
स लभेदीक्षितान् कामान् देवा लोकश्च
गच्छति ॥”

इति देवीपुराणे ४२ अध्यायः ॥

(राजौ लेपनविधौ यथा,—

“न राजौ लेपनं कुर्यात् शुष्कमात्रं न धार-
यत् ।

शुष्कमात्रमुपेक्षेत् प्रदेहे पीडनं प्रति ॥”

इति मध्यखण्डे त्रयोविंशोऽध्याये शार्ङ्गधरे-
णोक्तम् ॥)

लेपनः, पुं, (लिप्यन्तेनेति । लिप् + करणी क्ण्वल् ।)

तुरुष्कनामगन्धद्वयम् । इति राजनिर्घण्टः ।

लेपो [न] पुं (लिप्यन्तीति । लिप् + क्ण्वल् ।)

लेपकः । यैकर इति भाषा । इति शब्दरत्ना-
वली । लेपकर्त्तरि लेपविशिष्टे च त्रि ॥

लेप्यं त्रि, (लिप् + क्ण्वल् ।) लेपनीयम् । लेप-
यम् । लिपधत्तोः कर्मणि यप्रत्ययेन नियन्त्रम् ॥

(यथा, भागवते । ११ । ७७ । १२ ।

“शैलो दाहमयी लोहो लेप्या लेख्या च
सैकतौ ।

मनोमयी मणिमयी प्रतिमाष्टविधा स्मृता ॥”)

लेप्यजन, पुं, (लेप्यं करोतीति । ल + क्ण्वल् ।)

लेपकः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५८६ ॥

लेप्यमयी, स्त्री, (लेप्य + मयट् । डीप् ।) काष्ठादि-
घटितपुत्तलिका । तत्पर्यायः । अञ्जलि-
कारिका २ । इति हेमचन्द्रः ॥

लेप्यस्त्री, स्त्री, (लेप्या स्त्री ।) सुगन्धयलिप्रा
स्त्री । इति शब्दरत्नावली ॥

लेयः, पुं, सिंहराशिः । इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

लेलिहानः, पुं, (पुनःपुनरतिशयेन वा लेह्नीति ।

लिह् + यट् + शानच् ।) शिवः । इति शब्द-
रत्नावली ॥ सर्पः । इति हेमचन्द्रः ॥ पुनःपुन-
र्लेहनकर्त्तरि, त्रि ॥ (यथा, महाभारते । १ ।

२३३ । ५ ।

“सप्तजिह्वानः क्रूरो लेलिहानो विमर्षति ॥”)

लेलिहाना, स्त्री, (लेलिहान + स्त्रियां टाप् ।)

सुदाविशेषः । यथा,—

“वक्रं विस्तारितं कलाप्यधो जिह्वाश्च चाल-
यत् ।

पार्श्वस्य सुष्टियुगले लेलिहानेति कीर्तिता ॥”

यथा ताराधाने । अस्या लेलिहाना वक्तव्या ।

“योनिसोयाधरः सन्धंघः कूर्चं क्रमादिदुः ॥

बीजान् चोत्तरन् मल्ली सुदाश्चनमाचरेत् ।

तत्पत्नीमथमानामाः समं कुर्यादधोमुखम् ॥

अनामायां तत्पददृष्ट्वा जल्प्यौ कृत्वा कनि-
ष्ठिकाम् ।

लेलिहानास्यमुदयं जीवन्वासे प्रकीर्तिता ॥”

इति तन्त्रसारः ॥

लेशः, पुं, (लिश् + क्ण्वल् ।) कणा । इत्यमरः ॥

(यथा, महाभारते । १२ । ५८ । २४ ।

“एष ते राजधर्म्माणां लेशः समनुवर्णितः ॥”)

लेटुः, पुं, (लिट्यते इति । लिश् + बाहुलकान्

तन् ।) लोटम् । इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते ।

१३ । ३४ । २६ ।

“अथ यो ब्राह्मणान् क्रुष्टः पराभवति सोऽ-
चिरात् ।

यथा महाकवे चित्तं आमलेटुर्लिनमिति ॥”)

लेटुः, पुं, (लेटुं हन्तीति । हन् + टक् ।
लेटुभेदनः । इति शब्दरत्नावली ॥

लेटुभेदनः, पुं, (लेटुं भिनत्तीति । भिद् + क्ण्वल् ।)

लोष्टभङ्गसाधनसुजरः । मद् इति व्यातः ।

इति केचित् । इति भरतः ॥ तत्पर्यायः

कोटिशः २ । इत्यमरः ॥ कोटीशः ३ । इति

रत्नकोषः ॥ लेटुः ४ लेटुभेदी ५ चूर्णदण्डः ६ ।

इति शब्दरत्नावली ॥

लेसिकः, पुं, हस्त्यारोहकः । तत्पर्यायः । कटि-
रोहकः २ । इति शब्दमाला ॥

लेहः, पुं, (लेहन्मिति । लिह् + क्ण्वल् ।)

आहारः । भक्षणम् । इति हेमचन्द्रः ॥ तत्-
पर्यायः । स्वादनम् २ रसनम् ३ खदनम् ४

खदिः ५ । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, दृष्ट-
संहितायाम् । ५ । ४३ ।

“मयापसयलेहप्रसननिरोधावमर्दनारोहाः ।
आघ्रातं मध्यतमस्तमोऽन्य इति ते दृष्ट

यासाः ॥”

कर्मणि घञ् । रसः । यथा, सुश्रुते । १ । १०४ ।

“पत्रैर्लेहं सिता चोदं पलाङ्कजुवास्वितम् ॥”

लेह्नीति । लिह् + प्रचाद्यच् । लिहन्कर्त्तरि, त्रि ।

यथा, भट्टिः । ६ । ८२ ।

“हृद्येहं मधुनो लेहेहं विरुग्नेयया गिरिः ॥”

अवलेहः । तत्पर्यायो यथा,—

“कायस्य स्यात् पुनः पाकान् घनत्वं सारस-
क्रिया ।

सोऽवलेहश्च लेहः स्यात्तस्मान्ना स्यात् पलो-
न्मिता ॥

सिता चतुर्गुणा कार्या चूर्णाश्च द्विगुणो गुडः ।

द्रवं चतुर्गुणं दद्यादिति सर्वत्र निश्चयः ॥”

इति मध्यखण्डेऽष्टमेऽध्याये शार्ङ्गधरेणोक्तम् ॥”)

लेहनं, स्त्री (लिह् + क्ण्वल् ।) जिह्वया रस-
यहनम् । चाटन इति भाषा । तत्पर्यायः ।

जिह्वास्वादः २ । इति हेमचन्द्रः ॥

लेहिनः, पुं, (लिह् + बाहुलकान् इनन् ।) टङ्-
णम् । इति हेमचन्द्रः ॥

लेहां, स्त्री, (लिह् + क्ण्वल् ।) अन्तः । इति

शब्दमाला ॥ लेहनीये, त्रि ॥ (यथा, कथा-
सरित्सागरे । ४५ । २३० ।

“तत्तन्नावाविघ्नं भक्ष्यभोज्यखेत्तादि वृद्धसम् ।
द्वयमन्त्रं बुभुजिरे पपुः पाणमथोत्तमम् ॥”

आहारवैशेष्यो यथा,—

“आहारं यज्ज्वलक्ष्णं पेयं लेह्यन्तयेव च ।
भोज्यं भक्ष्यन्तथा चर्त्वा गुरु विद्यादुद्योत-
रम् ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

लेङ्गं, स्त्री, (लिङ्गमधिकृत्य कृतो ग्रन्थ इति ।

लिङ्गस्येदमिति वा । लिङ्ग + क्ण्वल् ।) लिङ्ग-
पुराणम् । यथा,—

“मात्स्यं कौर्म्ममथा लेङ्गं शैवं स्कान्दमथैव च ॥”

इत्यादि पाद्मोत्तरखण्डे ३४ अध्यायः ॥

(अथ विवरवादिनां पुराणशब्दे द्रष्टव्यम् ।)

लेह्री, ली, लिङ्गिनी । इति राजनिर्घण्टः । लिङ्ग
सम्बन्धिनि, नि ।

लोक, लो क लोको । इति कविकल्पद्रुमः । (पुरा-
पर०-अक०-सेट् ।) ल, अलुलोकत् । क,
लोकयति । इति दुर्गादासः ।

लोक, लो क ईत्से । इति कविकल्पद्रुमः । (भा-
आत्म०-अक०-सेट् ।) ल, अलुलोकत् । ड,
लोकते । विलोकयन्त्यो वपुरापुरदण् । प्रकाम-
विस्तारफलं हरिण्यः । इत्यादौ विलोकनं
विलोकः पश्चात् तं करोतीति लो साध्यम् ।
इति दुर्गादासः ।

लोकः, पुं, (लोक्वते इति । लोक + धन् ।) भुव-
नम् । जनः । इत्यमरः । सप्तलोकनामानि
यथा—

“भूर्भुवः स्वर्गश्चैव जनश्च तप एव च ।
सद्यलोकश्च सप्तैते लोकास्तु परिकीर्तिताः ॥”
इत्यमिपुराणम् ।

अपि च ।

“भूर्भोको भुवः स्वर्गोऽस्मिन्नलोकमिदमुच्यते ।
महर्जनस्तपः सत्यः सप्त लोकाः प्रकीर्तिताः ॥
भूर्भोक्तः पार्थिवो लोकः अन्तरीक्षं भुवः
स्मृतः ।

भायो लोको दिवि ह्येतच्छेषादूर्ध्वं यथाक्रमम् ॥
भूतस्याधिपतिर्ह्यस्मिन्नलो भूतपतिस्तु सः ।
वायुर्भूमोऽधिपतिस्तेन वायुर्भूमस्य च ।
भायस्य सूर्याधिपतिस्तेन सूर्या दिवस्यति ॥
गन्धर्वाधिरसश्चैव गुरुकाः सह राक्षसेः ।
भूर्भोक्तवासिनः सर्वे अक्षरान्तरात् प्रथु ॥
मरुतः सप्तभिः स्वन्दे रुद्रास्तथैव चाश्विनौ ।
आदित्या वसवः सर्वे तथैव च गवाङ्गनाः ॥
चतुर्थे तु महर्भोक्ति तिष्ठन्ते कल्पवासिनः ।
प्रजानां पतिभिः सर्वैः सद्यत पञ्चमो महान् ॥
मनुः सन्तकुमाराद्या वैराजश्च मुतास्त्रयः ।
षष्ठे तु संस्थिता स्मृते देवा देवविरोधकाः ॥
सद्यस्तु सप्तमो लोको ह्यपुनर्भववासिनाम् ।
ब्रह्मलोकः समाख्यातो ह्यप्रतोधातलजगः ॥
महोत्तमात् सहस्रांशस्तत ऊर्ध्वं दिवाकरः ।
दश तानि भुवे यावद्विगुणं द्विगुणान्तरे ॥
दशयोजनकोत्यास्तु मेरुर्ध्वं भुवः स्मृतः ।
जयोर्विष्णुतिलनाणि त्रैलोक्येक उच्यते ॥
द्विगुणेषु सहस्रेषु योजनानां शतेषु च ।
लोकान्तरमप्येकं भुवादूर्ध्वं विधीयते ॥
देवदानवगन्धर्वयक्षरानसपद्मगाः ।
भूतविद्याधराश्चैव अष्टौ त देवयोनयः ॥
ते ब्रह्माण्डस्य मध्यस्थाः परतस्तमसावृतम् ।
ततोऽस्मिन्वायुराकाशं ततो भूतादिरुच्यते ॥
ततो महान् प्रधानश्च प्रकृतिः प्रवृत्ततः ।
पुनर्वादीचरो ज्ञेयो यस्य शक्तावृतं जगत् ॥
शिवोऽस्मानुदेवानां परापरतरा मताः ॥”
इति देवीपुराणे त्रैलोक्याभ्युदये स्रष्टृगति-
नामाध्यायः ॥ * * * द्विप्रालानां लोका यथा,
“प्रजापतिस्तु भगवान् गुरुतः प्रोक्त देवताम् ।

आधिपत्येषु शुक्रेषु न्ययौजयत योगवित् ॥
वयावामपि लोकानां देवतानां द्विलोकमाः ।
चकार प्रकं राजानं देवतानां इतिपूर्वजम् ॥
पूर्वस्थां कोशिको राजा दत्तवस्थां यमो
दृशि ।

वरुणः पश्चिमायान् उत्तरस्थां सदा धनी ॥ * * *
पुण्यवती लोका यथा,—

“एवं विभज्य रात्र्यानि पुरा प्रोक्तानि यानि च ।
लोकांश्च विदधे दिव्यान् ददावय एषक् एषक् ॥
कस्यचित् सूर्यसङ्काशान् कस्यचिद्वह्निर्भस्म-
लान् ।
कस्यचिद्विष्णुविद्योतान् कस्यचिच्चन्द्रनिभ-
लान् ॥

नानावर्णान् काममयानेकप्रतयोजनान् ।
स तान् सृजतिनां लोकान् पावनाय च संस्थि-
तान् ॥

भार्गवे ये तपस्यन्ति सौम्यास्तारागणाः सदा ।
एष सृजतिनां लोका ये शान्ताः पुण्यकर्मभिः ।
ये यजन्ति मत्स्यैः पुण्यैः सप्ताप्रवरदत्तजैः ।
स्वदारनिरता दान्ता अजवः सत्यवादिनः ॥
दीनानुग्रहकर्तारो ब्रह्मण्या लोकपूजिताः ।
योगयुक्ता महात्मानो यान्ति तत्र तपोज्ज्वलाः ॥
सर्वे सदाः चमायुक्ता कोपिता ये तमोजिताः ।
एवं नियोज्य तनयान् स्वयं लोकपितामहः ।
पौत्रैर्ब्रह्मसदनमारुह्य प्रजापतिः ॥
सर्वे स्वयम्भुदत्तेषु पावनेषु दीर्घकमः ।
रेमिरे स्वेषु लोकेषु महर्भोक्तानिपालिताः ॥”
इति वल्लुपुराणे वाराहप्रादुर्भावनामाध्यायः ॥
(जनार्ण विधयोऽस्य यथा,—

“यथा लोकस्य स्वागादिस्तथा पुरुषस्य गर्भा-
धानं यथा कृत्ययुगेवं वाक्यम् । यथा जेता
तथा यौवनं यथा दापरस्तथा स्थाविर्यं यथा
कलिरैवमातुष्यं यथा युगान्तस्तथा मरणमिदं-
मनुमानेनानुक्तानामपि लोकपुरुषयोरवयव-
विशेषाणामप्येवमसामान्यं विद्यते ॥”

“तत्र संयोगापेक्षी लोकशब्दः षड्धातुसमुदायो
हि सामान्यतः सर्वलोकः । तस्य हेतुरुत्त-
पत्तिर्वृद्धिरुपप्रवो विधोगश्च तत्र हेतुरुत्पत्ति-
कारणं उत्पत्तिर्जन्म वृद्धिग्राह्यत्वं उपप्रवो
दुःखागमः षड्धातु विभागो विधोगः स
जावापगमः स प्राणनिरोधः स भङ्गः स लोक-
स्वभावः ॥” इति चरकं शारीरस्थाने पञ्चमे-
ध्याये ॥

“तस्मिन् क्रिया मोघिष्ठानं कस्मान लोकस्य
देविध्यात् । लोको हि द्विविधः स्यावरो
जज्ञमश्च । द्विविधासक एवाप्येयः सौम्यश्च
तदभूयस्त्वान् । पञ्चात्मको वा ॥” इति सुश्रुते
सूत्रस्थाने प्रथमेऽध्याये ॥ * * *

लोककाला, स्त्री, (लोकानां काला प्रिया ।)
कृद्दिनामौघम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
(लोकप्रिये, नि । यथा, गो० रामायणे ।
२ । ३८ । १ ।

“लोककालां प्रियं पुत्रं कुपयिष्यामि वनम् ।
प्रस्थितं पश्यतो मेऽयं हृदयं किं न दीयते ॥”
लोकचक्षुः [स] लो, (लोकानां चक्षुरिव ।)
कृत्स्नः । इति शब्दमाला ॥ जनस्य लोचनश्च ॥

लोकजित्, पुं, (लोकं जितवानिति । जि + क्तिप् ।)

बुद्धः । इत्यमरः ॥ (लोकजितरि, नि । यथा,
प्रातपयत्राक्षणे । १४ । ४ । १ । ३३ ।

“यं कामं कामयते तमागायति तदे तल्लोक-
जिदेव ॥”

लोकतुषारः, पुं, (लोके तुषार इव ।) कर्पूरः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (कर्पूरशब्दस्य गुणादिकं
ज्ञातव्यम् ॥)

लोकनाथः, पुं, (लोकानां नाथः ।) बुद्धः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । १ ।
१३८ ।

“लोके भगवतो लोकनाथादारभ्य केचन
ये जन्तवो गतस्तेष्वान् बोधिसत्तामवेष्टितान् ॥”

प्रश्ना । इति शब्दरत्नावली ॥ विष्णुः । इति
तस्य सहस्रनामस्तोत्रम् ॥ श्रियः । यथा,—

“अकिञ्चनः सन् प्रभवः स सम्यग्

स लोकनाथः पितृसद्गमोत्तरः ।

स भोमरूपः शिव इत्युदीयते

न सन्ति याथाव्यादिः पिताकिनः ॥”

इति कुमारसम्भवम् ॥

(तथा च महालिङ्गाखनतले श्रियशतर्नाम-
स्तोत्रे ।

“त्रैलोक्यं लोकनाथश्च रुद्रलोकं महेश्वरः ॥”
वटिकौषधविशेषः । तदुच्यते,—

“पारदं गन्धकश्चैव समभागं विद्वज्जयेत् ।

मृताभं रमतुल्यश्च पुगस्तेनैव महद्येव ॥

रसाद्विगुणलोहश्च लोहेतुल्यश्च ताम्रकम् ।

भस्मवगाटिकायाश्च ताम्रतस्त्रिगुणं क्षिपेत् ॥

नागवल्लीदलनेत्रं महद्यदुत्तमो भिषक् ।

पतङ्गपुटेनैव स्वाङ्गशोभितं ससहस्रेण ॥

यक्षतन्त्रीष्टोत्रश्चरः गुल्मश्च यन्मुनाशनः ।

पिप्पलीमभूषयुक्ता सगुडो वा हरीसकीम् ॥

गोमूत्रश्च पिवेच्चानु गुडं वा आरकान्त्रि-

तम् ॥”

इति लोकनाथो रमः ॥ इति वैद्यकरसम्भार-

मंथने यक्षतन्त्रीहोत्रकारे ॥ * * * लोकप्रभो,

त्रि । यथा, गो० रामायणे । २ । ३३ । १३ ।

“लोकनाथस्य रामस्य पोड्या पोडितं जगत् ।
अपञ्चनीयं भोमस्य राहुग्रहणपोड्या ॥”

लोकपालः, पुं, (लोकान् पालयतीति । पाल +
लिट् + क्त ।) राजा । इति हलानुधः ॥

(यथा, राजतरङ्गिण्याम् । १ । ३३८ ।

“उत्तमो लोकपालोऽयमिति लक्ष्यं प्रशङ्कितम् ।
यः प्राप्नोति विना यज्ञं चक्षमे न पशुल्यम् ॥”

दिक्पालः । यथा,—

“इन्द्रो वद्विः पितृपतिर्निश्चेतिर्वरुणोऽनिलः ।

घनदः शङ्करश्चैव लोकपालाः पुरातनाः ॥”

इति वल्लुपुराणम् ॥

लोकालो

(यथा च, मनुः । ५ । ६६ ।
 “सोमायाकानि लेखाणां विनाप्यल्योर्मस्य च ।
 अष्टानां लोकपालानां वपुर्धारयते नृपः ॥”)
 लोकवाच्यः, पुं. (लोकानां वाच्यः ।) मुख्यः ।
 इति जटाधरः ।
 लोकवाच्यः, पुं. (लोकानां लोकसमाजानां वाच्यः ।)
 मन्वाचारवर्जितः । यथा,—
 “लोकवाच्यस्तु यो वाजिगवाध्याचारवर्जितः ॥”
 इति जटाधरः ।
 लोकमाता, स्त्री, (लोकानां मातेव ।) लक्ष्मीः ।
 इत्यमरः । (लक्ष्म्या लोकजननीसमापि च ।
 यथा, भागवते । २ । ३ । ५ ।
 “प्रतिष्ठाकामः पुरुषो रोदसी लोकमातरौ ॥”)
 लोकलोचनं, स्त्री, (लोकानां लोचनमिव ।) मुख्यः ।
 इति शब्दरत्नावली । (जनस्य लोचनम् ।
 कथा, कथामरित्सागरे । १८ । ६२ ।
 “सोऽक्षस्तत्पाणिं चातेन यत्नेनैवेतिः प्ररः ।
 जगाम जाप्यतिज्वाहलस्यो लोकलोचनेः ॥”)
 लोकविनायकः, पुं. (लोकं विनायक इव ।) यद्-
 विशेषः । यथा,—
 “स्कन्द्याहो यो ये च आर्यकजासकादयः ।
 कौमारास्ते भूवि ज्ञेया ये च लोकविनायकाः ।
 सहस्रशतसंख्याता मर्त्यलोकविनायकाः ॥”
 इति यद्विपुलायम् ।
 लोकवैविध्यः, स्त्री, (लोकं विविधः ।) जनश्रुतिः ।
 किंवदन्ती । इति कैफत् ।
 लोकायतं, स्त्री, (लोकं पुं आयतं विस्तीर्णमिव ।)
 तर्कभेदः । चार्वाकशास्त्रम् । इत्यमरभरतौ ।
 लोकायतिकः, पुं. (लोकायतं शास्त्रमस्यस्येति ।
 लोकायत + ठन् ।) चार्वाकः । इति हेम-
 चन्द्रः । (तार्किकः । यथा, हरिवंशे । २४६ । ३० ।
 “येष्वनामात्मसंयोगसमवायविशारदः ।
 लोकायतिकसुखे च शुश्रूषुः स्वनमीरितम् ॥”)
 लोकालोकः, पुं. (लोकस्तेऽसौ इति लोकः । न
 लोकस्तेऽसौ इति अलोकः । ततः कर्म-
 धारयः ।) खनामखानपर्वतः । तत्पर्यायः ।
 चक्रवाङ्कः २ । इत्यमरः । हे चाखिण्डीपं
 महीमावेष्टा प्रकारवत् स्थिते गिरौ लोकालोक
 इति खनामखानात् । अन्तर्लोकस्ते सुन्दरप्रसिद्धिभिः
 सुप्रसमानत्वात् इति लोकः । तथा वङ्गः
 सुप्रसिद्धिस्तथापि न लोच्यते इति अलोकः ।
 लोकलोके कर्मणि च लोकायासौ अलोक-
 खेति लोकालोकः । चक्रं महीचक्रं वङ्गते
 वेष्टयति चक्रवाङ्कः । वङ्ग इ वेष्टे च चक्र-
 चापकविष्टस्यानित्यत्वात् न दुष् । इति भरतः ।
 (यथा, रघुः । १ । ६८ ।
 “सोऽहमिष्याविशुद्धात्मा प्रजाजोपनिर्मितः ।
 प्रकाशचाप्रकाशश्च लोकालोक इवाचलः ॥”
 अस्य विवरणं यथा देवीभागवते । ८ । १४ । १५ ।
 श्रीवाराह उवाच ।
 “ततः परस्मादसौ लोकालोकेति नामकः ।
 अन्तराक्षे च लोकालोकयोः परिकल्पितः ।

लोकेश

यावदस्ति च देवर्षेः शून्यं मानसोत्तरात् ।
 सुमेरोस्तावती शुद्धा काचनी भूमिरस्ति हि ।
 दर्पेन्दोदरतुल्या सा सर्वप्राणिविवर्जिता ।
 यस्यां पदार्थः प्रहितो न किञ्चित् प्रत्युदीयते ।
 अतः सर्वप्राणिसङ्गरहिता सा च नारदः ।
 लोकालोक इति आख्या यदत्र परिकल्पिता ।
 लोकालोकान्तरे चास्य वर्तते सर्वदा स्थितिः ।
 ईश्वरेण सलोकानां त्रयाणामन्तः कृतः ।
 सूर्यादीनां भुवान्नामां रक्षायो यदग्रादिह ।
 अस्मादीनाञ्च श्रीलोकानातन्वाणाः कदापि
 हि ।
 पराचीनत्वभाजो हि न भवन्ति च नारदः ।
 तावदुद्भवनायामः पर्यन्तेऽपि महोदयः ।
 एतावन्नलोकविद्यामोऽयं संन्यामानलक्षणेः ।
 कविभिः स तु पञ्चाशत्कोटिभिर्गणितस्य च ।
 भूगोलस्य चतुर्धाशो लोकालोकाचलो मुने ।
 तस्योपरि चतुर्दिक्षु ब्रह्मणा पातयोनित्वा ।
 निवेशिता दिक्पञ्चा ये तन्नामानि निबोधत ।
 अतः पुण्यचूडोऽयं वामनोऽप्यापराजितः ।
 एते समस्तलोकस्य स्थितिहेतव ईरिताः ।
 तेषाञ्च स्वविभूतीनां बहुवीर्यापटुहणम् ।
 विशुद्धसत्त्वैश्वर्यं वदन्त्य भगवान् हरिः ।
 आस्ते सिद्धाष्टकोपेतो विष्णुर्कसनादिसंभूतः ।
 निजायुधैः परिवृतो भुजदंष्ट्रैः समं ततः ।
 आस्ते सकललोकस्य स्वस्त्ये परमेश्वरः ।
 आकल्पमेवं वेशं न गतो विष्णुः सनातनः ।
 समायारचितस्यास्य गोपीयायात्मसाधनः ।
 योऽन्तर्जितस्तार एतेन हलोकपरिमाणकम् ।
 याख्यातं यद्विहर्तालोकालोकचल इतो-
 रणान् ॥” * * *
 लोकश्च अलोकस्तौ । सूर्याद्यालोकविशिष्ट-
 तद्गतदेशौ । अत्र द्विवनप्रयोगः स्यात् ।
 यथा, भागवते । ५ । २० । ३४ ।
 “ततः परस्तात् लोकालोकनामाचलो लोका-
 लोकयोः रन्तराले परित उपकल्पितः ॥”)
 लोकेशः, पुं. (लोकानामीशः ।) ब्रह्मा । इत्य-
 मरः । बुद्धभेदः । इति त्रिकाशेषः ।
 पारदः । इति राजनिर्घण्टः । (इन्द्रः । यथा,
 रघुः । ३ । ६६ ।
 “यथा च दृष्टान्तमिमं सदोगत-
 खिलोचनेकांशतया दुरासदः ।
 तथैव सन्देशहरादिशोपतिः
 प्रथोति लोकेश ! तथा विधीयताम् ॥”
 लोकपालः । यथा, मनुः । ५ । ६७ ।
 “लोकेशाधिष्ठितो राजा नास्याशौचं विधीयते ।
 शौचाशौचं हि मर्त्यानां लोकेशप्रभवाप्ययम् ॥”
 लोकाधिपतौ, जि । यथा, भागवते । ३ ।
 ६ । १६ ।
 “मादावस्य विनिर्भ्रौ लोकेशो विष्णुरावि-
 श्रतः ॥”)
 लोकेश्वरः, पुं. (लोकानामीश्वरः ।) बुद्धभेदः ।
 इति त्रिकाशेषः । भुवनानां जनानां

लोचन

प्रभुश्च । (यथा, महाभारते । ३ । ११४ । १६ ।
 “अवसीदश्च कौन्तेय दत्तमात्रा मही तदा ।
 उवाच चापि कुपिता लोकेश्वरमिदं प्रभुम् ॥”)
 लोकपालः । यथा, महाभारते । ८ । ३४ । ९६ ।
 “यद्गुणवत्ताराभिर्बद्धं चित्रं नभस्तलम् ।
 सुराभ्युपेतवित्तानां पतीन् लोकेश्वरान्
 हयान् ॥”)
 लोकेश्वरात्मजा, स्त्री, (लोकेश्वरस्य बुद्धस्य आत्म-
 जेव ।) बुद्धशक्तिभेदः । तत्पर्यायः । तारा २
 महाश्रीः ३ ओङ्कारा ४ स्वाहा ५ श्रीः ६
 मनोरमा ७ तास्मिणी ८ जया ९ अमन्ता १०
 शिवा ११ खदूरवासिनी १२ भद्रा १३ वैष्णवा १४
 नीलसरस्वती १५ शक्तिनी १६ महातारा १७
 वसुधारा १८ धनन्ददा १९ त्रिलोचना २०
 लोचना २१ । इति हेमचन्द्रः ।
 लोच, ऋ क भासि । इति कविकल्पद्रुमः ।
 (चुरा०-पर०-अक०-सेट् ।) ऋ, अलुलोचत् ।
 भासि दीप्तौ । किन्तु पुरुषोत्तमशरणदेवौ भाव
 इति मूर्धन्यप्रकारं मत्वा वचनार्थमाहृतुः ।
 इति दुर्गादासः ।
 लोच, ऋ ङ ईजे । इति दुर्गादासः । (भा०-
 आत्म०-सक०-सेट् ।) ईजः पर्यालोचनं प्रवि-
 धानमिति यावत् । ऋ, अलुलोचत् । ङ, लोचते
 कार्यं सुधीः । इति दुर्गादासः ।
 लोचं, स्त्री, (लोचते पर्यालोचयति सुखदुःखा-
 दिकमिति । लोच + अच् ।) अश्रुः । इति
 जटाधरः ।
 लोचकाः, पुं. (लोचते इति । लोच + क्तुल् ।)
 मांसपिष्टम् । अक्षितारका । कञ्जम् ।
 स्त्रीणां ललाटाभरणम् । कदली । नीलवस्त्रम् ।
 निम्बोद्विः । कर्णपूरः । मूर्ध्नौ । भूषणचर्मैः ।
 इति मेदिनी । के, पू० । निम्बोद्विः । इति
 शब्दरत्नावली ।
 लोचनं, स्त्री, (लोचतेऽनेनेति । लोच + क्तुल् ।)
 चक्षुः । इत्यमरः । तस्य शुभाशुभलक्षणं
 यथा,—
 “वक्रान्तेः पद्मपत्राभौ लोचनैः सुखभागिनः ।
 मार्जारलोचनेः पापो महात्मा मधुपिङ्गलेः ।
 क्रूराः कंकरनेत्राश्च हरिणाद्याः सकलपथाः ।
 जञ्जीव लोचनेः क्रूराः सेनाग्र्यो गजलोचनाः ।
 गम्भीराद्या ईश्वराः सूर्यमन्त्रिणः खलचक्षुषः ।
 नीलोत्पलाद्या विदांसः सौभाग्यं प्रभावचक्षु-
 शाम् ॥
 स्यात् कञ्जतारकाचाबामखानासुत्पादनं किञ्च ।
 मञ्जलाद्याच पापाः स्युर्निःखाः स्युर्दोष-
 लोचनाः ।
 ङक् क्षिप्वा विपुला भोगे अस्यायुर्वाभि-
 रन्तता ।
 विशालोन्नता सुखिनो दृष्ट्वा विषमभुवः ॥”
 इति मातङ्ग ६५ अध्यायः ।
 लोचनहिता, स्त्री, (लोचनानां हिता ।) दुःखाङ्ग-
 नम् । इति राजनिर्घण्टः ।

लोभः

(अस्या लोभादिविवरन्तु महाभारते वन-
पर्वणि ६६ अध्यायमारभ्य द्रष्टव्यम् ।)
लोपासुद्रापतिः, पुं, (लोपासुद्रायाः पतिः ।)
अगस्त्यसुनिः, इति-पुराणम् ।
लोपाशकः, पुं, (लोपं याजुलीभारं चकितमश्रानि ।
अश्र + कृत् ।) श्रृंगालः । इति हारावली ।
लोपाशका, स्त्री, (लोपाशक + श्रियां टाप् ।
अत इत्यम् ।) श्रृंगाली । इति हारा-
वली । १७२ ।
लोप्, स्त्री, (लुप् + कृत् ।) स्त्रीधनम् । लोतम् ।
इत्यमरः । (यथा, महाभारते १।२०.७।५।
“ते तस्यावसंघे लोप् दस्यवः क्रुवन्तम् ।।
निघाय च भयात्क्रोधात्तज्जैवानागते बले ।”)
लोप्नी, स्त्री, (लोप् + धित्वात् ङीष् ।) लोप्नीम् ।
इति शब्दरत्नावली ।
लोभः, पुं, (लुभ + कृत् ।) व्याकाङ्क्षा । पर-
द्रव्याभिलाषः । तत्पण्यायः । लब्धा २ लिप्ता ३
वशः ४ लुब्धा ५ काङ्क्षा ६ श्रंसा ७ गर्हः ८
वाङ्क्षा ९ इच्छा १० लट् ११ मनोरथः १२
कामः १३ अभिलाषः १४ । इति हेमचन्द्रः ॥ ३॥
तस्य लक्ष्यं यथा,—
“परित्यादिकं दृष्ट्वा नेतुं यो हृदि जायते ।
अभिलाषो हि जन्मैव स लोभः परिकीर्तितः ॥”
इति पाद्मोक्तिप्रयोगसारे १६ अध्यायः ॥ ३॥
स च ब्रह्मणोऽधराज्जातः । यथा,—
“भूमिधादभवत् क्रोधो लोभश्चाधरसम्भवः ।”
इति मातृसुसुप्तोत्पत्तिर्नाम ३ अध्यायः ॥ ३॥
स तु नाशकारणं यथा,—
“लोभप्रमादविमर्शैः पुरुषो नश्यते त्रिभिः ।
तस्मात्क्रोधो न कर्तव्यः प्रमादो न न विचिन्त्यम् ॥”
इति गार्हपत्योक्तिसारे ११५ अध्यायः ॥
अपि च ।
“विधिं नरकस्त्रिं दारं नाशनमात्मनः ।
कामः क्रोधस्तथा लोभस्तथा त्रयं व्यजेत् ॥”
इति श्रीभगवद्गीतायाम् १६ अध्यायः ॥
(लोभनिवृत्तिविधयश्चोक्तानि यथा,—
“लोभः प्रतिष्ठा पापस्य प्रवृत्तिर्लोभ एव च ।
देवक्रोधादिवनक्रो लोभः पापस्य कारकम् ॥
लोभात् क्रोधः प्रभवति लोभात्कामः प्रजायते ।
लोभात्क्रोधश्च नाशश्च लोभः पापस्य कार-
णम् ॥
लोभात् क्रोधः प्रभवति क्रोधाद्क्रोधः प्रवर्तते ।
क्रोधेन नरकं याति शास्त्रोऽपि विचक्षणः ॥
मातरं पितरं पुत्रं भ्रातरं वा सुहृत्तमम् ।
लोभाविष्टो नरो हन्ति स्वामिनं वा सहो-
दरम् ॥
लोभेन बुद्धिश्चलति लोभो जगयते लप्ताम् ।
हृषार्तो दुःखमाप्नोति परमेश्वरं मानवः ॥
लोभाविष्टो नरो वित्तं वीक्षते न स चापदम् ।
दुग्धं प्रयति भाष्कारो यथा न लघुका-
रिणः ॥
प्रायेण धनिनामेव धनलोभो विरक्तम् ।

२२४

लोभ

अथ लोभोदयोपेतं लक्ष्यं प्रकृतं धनुः ॥
नात्यर्थमर्थार्थितया लुब्धसुदेनयेज्जनम् ।
अन्विदेत्वाचरन् स्त्रीर्मथमानोऽवजहिवम् ॥
लोभः सदा विचिन्त्यो लुब्धः सन्तो भयं
दृष्टम् ।
कार्याकार्यविचारो लोभविन्दस्य नास्त्येव ॥
सत्यप्रश्नमनपाभिः शस्त्रधनेः शास्त्रवेदि-
भिर्विजितः ।
लोभो वत प्रविष्टः कुटिलं हृदयं किराती-
नाम् ॥
लोभीपपन्न इति पूर्वदशाविशेष-
शाली स्वमात्मनि वसुप्रकरं निधाय ।
लब्धोदये तमयं यत्नति पशुबन्धौ
दीपा भवन्ति कलुषा बलवान् हि लोभः ॥
यद्दुर्गामटमोमटमि विकटं काममि देशान्तरं
गाहन्ते गहनं समुद्रमयनल्लेखं लुप्तिं कुर्वन्ते ।
सेवन्ते लपन् पतिं गजघटासङ्गदुःसखरं
संपन्ति प्रधानं धनात्तत्तद्विस्तृप्तलोभविस्तृ-
र्जितम् ॥ ३॥
लोभी, [न] त्रि, (लोभीरस्यास्तीति । लोभ +
इति ।) लोभयुक्तः । तत्पण्यायः । यधुः २
गर्हनः ३ लुब्धः ४ अभिलाषुकः ५ लण्यकः ६
लोलुपः ७ लोलुभः ८ । इति जटाधरः ॥
लिप्सुः ९ । इति हेमचन्द्रः ॥
लोभ्यः, पुं, (लुभ्यते इति । लुभ + यत् ।) सुहृः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ लोभनीये, त्रि ॥
लोभ, [न] स्त्री, (लुभते कियते इति । ल +
“नामन्मोमनृथोमनृरोमनृलोमनृपाचनृधामन्”
उणा० ४ । १५० । इति मनिप्रत्ययेन साधुः ।)
शरीरस्य केशः । तत्पण्यायः । तनूश्चर्म २ रोम
३ । इत्यमरः ॥ तनूश्चर्म ४ तनूश्च ५ । इति
शब्दरत्नावली । (यथा, सुखकोपविषदि ।
१ । १ । ७ ।
“यथोर्ध्वनाभिः स्तनते गृहते च
यथा पृथिव्यामोषधयः सम्भवन्ति ।
यथा सतः पुरुषान् केशलोमानि
तथाचरान् सम्भवन्तीह विषम् ॥”)
तत्तु गर्भस्यस्य षष्ठे मासि भवति । इति सुख-
योधः ॥ अपि च ।
“षष्ठे मासि च नारीणां वैदिके नाधिकारिता ।
उदरस्यस्य यानस्य नखलोमप्रवर्त्तनान् ॥”
इति स्मृतिः ॥
(तथास्य विवृतिः ।
“अस्थो मज्जाणि लोमानि असकृद्गानि भवन्ति
हि ।
सन्ति यावन्ति लोमानि तावन्तो लोम-
कूपकाः ॥
अङ्गप्रत्यङ्गनिवृत्तिः स्वभावादेव जायते ।
सन्निवेशश्च गात्राणां नात्रास्ति कारणान्तरम् ॥”
निवृत्तिः सिद्धिः स्वभावात् ईश्वरात् । सन्निवेशो
रचनाविशेषः । इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे
प्रथमे भागे ।)

लोमश

लोमं, स्त्री, लाङ्गलम् । इति जटाधरः ॥ (रोम ।
यथा, तैत्तिरीयसंहितायाम् । ५ । १ । १ । २ ।
“अथो श्रुत्वायाजलोमेः सख्यज्येषा वा अग्नेः
प्रिया तर्ण्यदजेति ॥”)
लोमकरणी, स्त्री, मांसच्छदा । इति राजनिर्घण्टः ॥
लोमकर्णः, पुं, (लोमयुक्तौ कर्णौ यस्य ।) शशकः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (अस्य पण्यायो यथा,—
“लम्बकणः शशः शूली लोमकर्णौ विवेषयः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ।)
लोमयुक्तकर्णविशेषः, त्रि ॥
लोमजं, स्त्री, (लोमानि हन्तीति । हन् + टक् ।)
इत्यलुप्तकम् । इति भूरिप्रयोगः ॥ टाक इति
भाषा । लोमघातके, त्रि ॥
लोमपादः, पुं, (लोमानि पादयोर्वस्य ।) अङ्ग-
देशीयराजविशेषः । स तु ऋष्यशङ्खसुनि-
चशुरः । इति रामायणम् । (अयं हि सुय-
वशावतंसस्य दशरथस्य सखा । विप्रावमान-
नात एवास्य रात्रि बहुकालं अवग्रहः सन्भूव
तत एवासौ काश्यपं ऋष्यशङ्खं खराद्दे
आनीय शालां नाम दशरथकन्यामस्मै दत्त-
वान् । एतदुत्तान्तं महाभारते वनपर्वणि
११० अध्यायतो विशेषतो द्रष्टव्यम् ।)
लोमपादः, स्त्री, (लोमपादस्य पूः ।) पुरी-
विशेषः । अधुना भागलपुर इति ख्याता ।
तत्पण्यायः । चम्या २ मालिनी ३ कर्षपूः ४ ।
इति हेमचन्द्रः ॥
लोमफलं, स्त्री, (लोमयुक्तं फलम् ।) भयम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
लोमविषः, पुं, (लोमि विषं यस्य ।) आत्रादिः ।
इति हेमचन्द्रः ॥
लोमशः, पुं, (लोमानि सन्त्यस्येति । लोमन् +
“लोमादिभ्यः शः ।” इति शः ।) सुनिविशेषः ।
(सुनिवरोऽयं तीर्थगमनाभिलाषिणः सातुलस्य
युधिष्ठिरस्यानुगामी सन्तीर्थवृत्तान्तमस्मै विज्ञा-
पयामासेति महाभारते वनपर्वणि द्रष्टव्यम् ॥ ३॥)
मेघः । अतिलोमान्वितः, त्रि । इति मेदिनी ।
शे. २७० । यथा,—
“कदाचिदनुरो मूर्खः कदाचिदलोमशः सुखी ॥”
इति सासुद्रकम् ॥
(धान्यापहरणरूपकर्मविपाकान् लोमशो
भवति । यथा, महाभारते । १३ । १११ । ११६ ।
“धान्यं क्षुत्वा तु पुरुषो लोमशः संप्रजायते ॥”)
लोमशकाण्डा, स्त्री, (लोमशः काण्डो यस्याः ।)
कर्कटी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कर्कटीशब्दे
स्या गुणादयो ज्ञातयाः ॥)
लोमशपरिणी, स्त्री, (लोमशं पर्यमस्यस्या इति ।
इति । ङीप् ।) माषपर्णी । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥
लोमशपुष्पकः, पुं, (लोमशानि पुष्पाणि यस्य ।
कप् ।) शिरीषवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
लोमशमार्जारः, पुं, (लोमशो लोमबहुलो
मार्जारः ।) मार्जारविशेषः । ग्रन्थगङ्गुला ।

२२५ लोमहः लोमार्कः

लोमहः

इति भाषा। तत्पर्यायः। पूतिकः २ मार-
जातकः ३ सुगन्धो ४ मन्त्रपातनः ५ गन्ध-
माप्तरकः ६। इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्य
सुष्कगुणाः।

“गन्धमाप्तरवीर्यस्य बीर्यं कफघ्नातृत्वं।
ककुकोष्ठहरं नेत्रं सुगन्धं स्निग्धगन्धुत्वं।”

इति भावप्रकाशः ॥

लोमशा, स्त्री, (लोमानि सन्ध्या इति।
लोमन् + श। टाप्।) काकलङ्गा। मांघी।
(अस्याः पर्यायो यथा,—

“नलं नन्दिनी पेशी मांघी लङ्घजटा जटी।
किरातिनी च जटिला लोमशा तु तपस्विनी ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम्।)

यथा। (अस्याः पर्यायो यथा,—

“वचोयगन्धा वङ्गयन्ता गोलोमी शतपत्निका।
सुदपत्री च मङ्गला जटिलीया च लोमशा ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे।)

मूत्रश्लिप्तिः। महाभेदा। काशीसम्। प्राकिनी-
भेदः। इति मेदिनी। श्रे, २०। अतिवला।

इति विश्वः। शयपुष्पी। एवमारः। गन्धमांघी।
इति राजनिर्घण्टः ॥

लोमशातनं, स्त्री, (लोमां शातनम्।) लोम-
पातनम्। तन्त्रौषधानि यथा,—

“हरितालं शङ्खचूर्णं कदलीदलभस्मान्।
एतद्द्रव्यं शोडशं लोमशातनसुतम् ॥

लवणं हरितालञ्च तण्डुल्याञ्च फलानि च।
लाक्षारससमायुक्तं लोमशातनसुतम् ॥

सुधा च हरितालञ्च शङ्खचैव मनःशिला।
सैन्धवेन सहैकत्र द्वागन्त्रैश्च पेषयेत् ॥

तन्त्रयौग्येनैव लोमशातनसुतम् ॥”

इति गारुडः १८५ अध्यायः ॥

(तथा च।

“भलातकं विडङ्गञ्च यवचारञ्च सैन्धवम्।
मनःशिला शङ्खचूर्णं तैलपक्वं तथैव च।

लोमानि शातयन्त्येव नात्र कार्या विचारणा ॥”

इति वैद्यके भैषज्यधन्वनारौ वशीकरणाद्यधि-
कारे ॥ ॥)

लोमहर्षणं, स्त्री, (लोमां हर्षणमिव।) रोमाश्च।
इत्यमरः ॥ (लोमां हर्षणमस्मादिति। रोमाश्च-

कारके, चि। यथा, महाभारते ॥ १६७१॥

“तस्मिन् महाभये धीरे तुमुले लोमहर्षणे।
वर्षः शरजालानि चित्रिया युद्धदुर्मदाः ॥”

लोमहर्षणः, पुं, (विचित्रपुराणकथाश्रवणात्
लोमां हर्षणं उद्गमो यस्मात्।) स्रगः। यथा,

“पुराणसंहितां चक्रे पुराणार्थविशारदः।
प्रख्यातो यासशिष्योऽभूत् सतो वे लोमहर्षणः ॥

पुराणसंहितां तस्मै ददौ यासो महासुनिः ॥”

इति विष्णुपुराणे १ अंशे ७ अध्यायः ॥ ॥

स च बलरामेव इतः। यथा,—

“तथा क्षेत्रे स्रगपुत्रो निहतो लोमहर्षणः।
बलरामाख्युक्तात्मा नैमिषेऽभूत् खवाङ्मया ॥”

इति कल्किपुराणे २० अध्यायः ॥

लोमहृत्, पुं, (लोमानि हरति नाशयतीति।
हृ + क्तिप्।) हरितालम्। इति हेमचन्द्रः ॥

लोमालिका, स्त्री, (लोमाला लोमश्रेण्या काय-
तीति। के + कः। टाप्।) द्रुमालिका।

यथा,—

“लोमालिका दीपलिका किस्त्रिण्डासुखी च
सा ॥”

इति जिकारशेषः ॥

लीलः, चि, (लीलतीति। लुङ् विलोडने + ल्यप्।)

चञ्चलः। (यथा, साहित्यदर्पणे ३ परिच्छेदे।
१४१।

“पल्लवोपमिति सान्ध्यासपञ्चं
दृष्टवत्तु धरविम्वमभीष्टे।

पर्यङ्गलि सरलेव तरुण्य-
सारलोचनलयेन करेण ॥”)

साकाङ्क्षः। इत्यमरः ॥ (यथा, रघुः ॥ ७१॥

“होयन्तवामानशरे मनोहा-
मन्योऽलोलानि विलोचनानि ॥”

पुं, तामसमनुः। इति मार्कण्डेयपुराणम्।
७४। ४१ ॥)

लीला, स्त्री, (लील + टाप्।) जिह्वा। लक्ष्मीः।
इति मेदिनी। ले, ४७ ॥ चञ्चला स्त्री च।

(यथा, आर्यासप्तशत्याम्। ६०८।

“सत्त्वाङ्गमप्यन्तो लीला सुप्तं समेध शय्यायाम्।
अलसमपि भाग्यवन्तं भजत पुरुषायितव शीः ॥”

चतुर्दशाक्षरतत्त्वविशेषः। इति ह्रस्वोमश्रुः ॥

अस्य लक्षणादिकं ह्रस्वः शब्दः द्रष्टव्यम् ॥)

लीलार्कः, पुं, (लीलनामा अर्कः।) सूर्यः। यथा,

पुनस्त उवाच।

“ततः सुकेशि वचनात् सन्धे एव निशाचराः।
तनोदितम् ते धर्मं चक्रुर्मदितमानसाः ॥

ततः प्रवृद्धं सुतरामगच्छन्त निशाचराः।
पुत्रपौत्रार्थचञ्चुक्ताः सदाचारसमन्विताः ॥

तज्योतिस्तेजसा तेषां राक्षसानां महात्मनाम्।
गन्तुं नाशकृन्तुं स्वर्गं न च चापि च चक्रमाः ॥

ततस्त्रिभुवनं ब्रह्मन् निशाचरपुरोऽभवत्।
द्वा सुखस्य सदृशं चण्डायाञ्च चक्रवत् ॥

ततः क्रोधाभिभूतेन भातुना विप्रभिर्दभिः।
भातुभो राक्षसपुरं तद्वत् च यथेच्छया ॥

तद्भातुना तदा दृष्टं क्रोधाभातेन चक्षुषा।
निपपाताम्बरादृष्टः क्षोणपुण्य इव ग्रहः ॥

पतमानं समालोक्य पुरं शालङ्कटद्वजः।
नमो भवाय सन्धाय इदमुच्चैरधीयत ॥

तेषां क्रान्तिमाकर्ण्य चारुणा गगनेचराः।
हृद्युष्टकृणुः सर्वं हरभक्तः पतन्मयी ॥

तत्पारयवचः श्रुत्वाः श्रुतवान् सन्धेतीरययः।
श्रुत्वा च चिन्तयामास केनासौ पात्यते सुवि ॥

ज्ञातवान् देवपतिना सहस्रकिरणेन तत्।
पातितं राक्षसपुरं ततः क्रुद्धस्त्रिलोचनः ॥

क्रुद्धस्तु भगवान् दग्धमिभुमन्मपश्यत।
दृष्टमात्रस्त्रिनेत्रेण निपपात तनोऽम्बरात् ॥

ततो ब्रह्मा सुरपतिः सुरैः सार्द्धं समुत्थयात्।

लोष्टः

रत्नं महेन्द्राबाधं मन्दरं रविकारकात् ॥
गत्वा दृष्ट्वा च देवेशं शङ्करं मूलपाणिनम्।

प्रसाद्य भास्करार्थाय बारम्बस्यासुपानयत् ॥
ततो दिवाकरं भूयः पाणिचाराय शङ्करः।

तत्वा नामास्य लोकेति रथमारोपयत् पुनः ॥
आरोपिते दिगकरे ब्रह्माभ्यस्य सुकेशिनम्।

सबान्धवं सनगरं पुनरारोपयद्विष ॥”

इति श्रीवामनपुराणे सुकेशिचरिते लोलक-
जननं नाम १५ अध्यायः ॥

लीलिका, स्त्री, (लीलतीति। लुल + लुल।
टापि अत इत्तम्।) चाङ्गिरी। यथा,—

“सुधा दन्तशठान्धता चाङ्गिरी लीलिका च सा ॥”

इति जटाधरः ॥

लीलितः, चि, अयः। भोला इति भाषा। लुल
विमर्शे अस्माद्भावे चञ्चि लीलः सोऽस्य जातः

इत्यर्थे इतप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

लीलुपः, चि, (गर्हितं लुप्यतीति। लुप + लुप +
ल्यप्।) अतिलुब्धः। इत्यमरः ॥ (यथा,

माघे। १। ४०।

“तथापि वाचालतया युनक्ति मां
मिथस्त्वदाभाषणलोलुपं मनः ॥”)

लीलुभः, चि, (भ्रष्टं लुभ्यतीति। लुभ + लुभ +
ल्यप्।) लीलुपः। इत्यमरः ॥ (यथा, कथा-

सरितागरे। ११७। ४६।

“लियोऽपीच्छन्ति पुंभावं यं दृष्ट्वा रूपलोलुभाः।
तस्यास्ते को भवेत्तार्थो मुक्ताकूपः स किं पुनः ॥”)

लीष्ट, ड संज्ञतो। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-
षास्त्र-सक-संज्ञः।) ड, लीष्टते धातुं लोकः।

इति दुर्गादासः ॥

लीष्ट, स्त्री, (लीष्टते इति। लीष्ट + ल्यप्।)

लीहमलम्। इति राजनिर्घण्टः ॥ लेष्टः।
इत्यमरः ॥

लीष्टः, पुं स्त्री, (लीष्टते इति। लीष्ट + ल्यप्।
यद्वा, ल्यप्ते इति। ल् + “लीष्टपलितौ।”

उणा० ३। ६२। इति क्तप्रत्ययेन निपातितः।)

ल्टिकाखण्डम्। डला इति भाषा। तत्-
पर्यायः। लीष्टः २। इति शब्दरत्नावली अम-

रश्च ॥ लीष्टः ३ इति ४। इति हेमचन्द्रः ॥

(यथा, वेतालपञ्चविंशत्याम्। १।

“अष्टौ वा हारे वा वलवति रिपौ वा
सुहृदि वा

मणौ वा लीष्टे वा कुसुमशयने वा हृदि वा।

लृणे वा स्त्रोणे वा मम समहृष्टो यान्ति दिवसाः
कविसुख्यैरगण्यं शिवं शिवं शिवेति प्रलपतः ॥”)

लीष्टः, पुं, (लीष्टं हन्तीति। हन् + टक्।)

लीष्टभेदनः। इत्यमरटीकायां भरतः ॥

लीष्टभेदनः, पुं, (भिनतीति। भिद् + ल्युः।) लीष्टस्य
भेदनः।) लीष्टभङ्गसाधनसुतरः। मई इति

ख्याते इति केचित्। तत्पर्यायः। लीष्टभेदनः २
लीष्टः ३ लीष्टः ४ कोटिशः ५ कोटीशः ६।

इत्यमरटीका ॥

लीष्टः, पुं, लीष्टः। इति हेमचन्द्रः ॥

लोहं, लो, अगुः । इत्यमरः । (अयास्य
पयायः ।

“अगुःप्रवरं लोहं राजाहं योगजनयथा ।
वर्षिकं क्रिमित्रं वापि क्रिमिजन्मनार्यकम् ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

लोहः, पुं लो, (लयतेऽनेनेति । ल + बाहुलकात्
हः ।) लोहम् । लोहकम् । सर्वतेजसम् । इति
मेदिनी । हे, = । रघिरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

अथ सुखलोहस्य पर्यायः । सुखम् २ सुखा-
यसम् ३ इवत्सारम् ४ शिलात्मकम् ५ अस्म-
जम् ६ लघिलोहम् ७ आरम् ८ लघ्वायसम् ९ ॥

अथ तीक्ष्णलोहस्य पर्यायः । तीक्ष्णम् २
शलायसम् ३ शलम् ४ पिण्डम् ५ पिण्डा-
यसम् ६ शठम् ७ आवसम् ८ निशितम् ९

तीक्ष्णम् १० खड्गम् ११ सुखलम् १२ अयः १३
चित्रायसम् १४ चोचलम् १५ । अयस्य गुणाः ।

रूचत्वम् । उष्णत्वम् । तिक्तत्वम् । वातपित्त-
कफप्रमेहपाण्डुमूलनाशित्वम् । तीक्ष्णत्वम् ।

सुखाधिकगुणत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥

अथ लोहस्योत्पत्तिनामलक्षणगुणाः ।

“पुं लोमिलदेव्यानां निहतानां सुरैर्युधि ।

उत्पत्तिनां शरीरेभ्यो लोहानि विविधानि च ॥

लोहोऽस्मीं शुद्धकं तीक्ष्णं पिण्डं कालाय-
सायसी ।

गुणता दृढतोन्मिदकपदद्वयकारिता ।

अस्मदोषः सुदुर्गन्धो दोषाः सप्तायसस्य तु ॥

लोहं तिक्तं सरं शीतं मधुरं तुवरं गुह ।

रूचं वयस्यं चक्षुष्यं लेखनं वातजं जयेत् ॥

कपं पित्तं गरं मूलं शोषार्शः प्रोचपाण्डुताः ।

मेदोमेहजमौतु कुडं तत्किडं तद्देव हि ॥

वखलकुडामयत्तुदं भवेत्

कुडोगमूलौ कुडतेऽस्मरीषः ।

नानावजानाच तथा प्रकोपं

करोति कुलासमशुद्धलोहम् ॥

लोवहारि मदकारि चायसं

चेदुत्तिमदसंस्कृतं ध्रुवम् ।

पाठवं न तनुते शरीरके

दारुणां हृदि रजाच यच्छति ॥” * ॥

तत्र सारलोहस्य लक्षणं गुणाश्च ।

“तमाभ्रच्छिखराकारायज्ञान्मूलं लेपिते ।

लोहे सूर्येन स्रग्माणि तत्सारमभिधीयते ॥

लोहं साराज्यं ह्याद्यहणीमतिसारकम् ।

अर्द्धसंज्ञाज्वलं वातं मूलं परिणामजम् ।

हृदि च पीनसं पित्तं चासमाशु यपोहति ॥”

अथ काललोहस्य लक्षणं गुणाश्च ।

“यत्पात्रे न प्रसरति जले तैलविदुः प्रसमे

हिङ्गुगन्धं त्यजति च निजं तिक्ततां निम्बकम् ।

तप्तं दुग्धं भवति शिखराकारकं नैति भूमिं

लघ्वाङ्गः स्यात् सजलचयकः काललोहं

तदुक्तम् ॥

गुल्मीदरार्शः मूलमसामवातं भगन्दरम् ।

कामलाशोषकुडानि चयं कालमयो जयेत् ॥

श्रीहानमन्त्रपित्तच यत्तत्रापि शिरोरुचम् ।

संज्ञोयोगान् विनयते काललोहं न संशयः ।

वलं धीर्यं वपुःपुष्टिं कुरुतेऽपि विवर्धयेत् ॥”

अथ किङ्की ।

“मायमानस्य लोहस्य मूलं मन्दरमुच्यते ।

लोहसिंहानिका किङ्की सिंहानश्च निगद्यते ॥

यत्लोहं यद्गुणं प्रोक्तं तत्किङ्कीमपि तदुक्तम् ॥”

अथ लोहस्याशुद्धस्य दोषमाह ।

“वखलकुडामयत्तुकारि

कुडोगमूलौ कुडतेऽस्मरीषः ।

नानावजानाच तथा प्रकोपं

कुर्याच्च कुलासमशुद्धलोहम् ॥”

अथ लोहस्य दोषशान्तये शोधनमभिधीयते ।

“पतलीकृतपत्राणि लोहस्यासौ प्रतापयन् ।

निधिवत्प्रतपमानि तेने तर्के च काङ्गिके ॥

गोमूत्रे च कुलत्यानां कषाये च त्रिधा त्रिधा ।

एवं लोहस्य पत्राणां विशुद्धिः संप्रजायते ॥”

अथ लोहस्य मारणविधिः ।

“शुद्धलोहभवं चूर्णं पातालगरुडीरसेः ।

मर्दयित्वा पुटेदह्यौ दद्यादेवं पुटह्यम् ॥

पुटत्रयं कुमार्ष्याच्च कुठारिच्छिक्कारसेः ।

पुटषट्कं ततो दद्यादेवं तीक्ष्णमितिर्भवेत् ॥”

अथ च ।

“सिपेहादशमांशेन दरदं तीक्ष्णचूर्णतः ।

मर्दयेत् कम्पकात्रावेयंमयुग्मं ततः पुटेत् ।

एवं समपुटेर्मूलं लोहचूर्णमवाप्नुयात् ॥

सत्योऽनुभूतो योगाङ्केः कर्मोऽन्यो लोहमारणे ।

कथ्यते रामराजं कौतुहलधियाधुना ॥

स्वनकाङ्क्षिगुणं गन्धं दत्त्वा कुम्भाच्च कण्ठलीम् ।

इयोः समं लोहचूर्णं मर्दयेत् कम्पकादवेः ॥

यामयुग्मं ततः पिण्डं कृत्वा ताम्रस्य पात्रके ।

घर्म्मं धृत्वा रूयुकस्य पत्रेराष्ट्रादयद्दुधः ॥

यामहयाद्भवेदुक्तं धान्यराशौ न्यसिततः ।

दत्त्वोपरि शरावच्च त्रिदिनान्ते समुद्धरेत् ॥

पिष्टा च गालयेद्दद्यादेवं वारितरं भवेत् ।

दाङ्गिमस्य दलं पिष्ट्वा तच्चतुर्गुणवारिणा ॥

तद्वसनायसञ्चूर्णं समीयात् प्रावयेदपि ।

आतपे शोषयेत्तच्च पुटेदेव पुनः पुनः ।

एकविंशतिवारैस्तुल्यते नात्र संशयः ।

एवं संज्ञाणि लोहानि खर्खादीन्वापि मारयेत् ॥”

एवं मारितलोहस्य गुणाः ।

“लोहं तिक्तं सरं शीतं कषायं मधुरं गुह ।

रूचं वयस्यं चक्षुष्यं लेखनं वातजं जयेत् ॥

कपं पित्तं गरं मूलं शोषार्शः प्रोचपाण्डुताः ।

मेदोमेहजमौतु कुडं तत्किडं तद्देव हि ॥

गुल्मीकां समारभ्य यावत् स्युर्वरत्तिकाः ।

तावत्लोहं समग्रीयाद्यथादोषान्नं नरः ॥

कुष्माण्ठं तिक्ततेलञ्च मावात्रं राजिकान्तथा ।

मद्यमन्त्ररसञ्चैव वर्जयेत्लोहसिक्कः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

लोहपात्रे भक्तनिषेधो यथा,—

“यदा तु आयसे पात्रे पक्कमज्जाति वै द्विजः ।

स पापिहोऽपि भुङ्क्तेऽन्नं रौरवे परिपच्यते ॥”

इति मत्स्यकृततत्त्वम् ।

अपि च ।

“अयःपात्रे पयःपानं गन्धं सिङ्गाभमेव च ।

भृष्टादिकं मधु शुद्धं नारिकेलोदकमथा ॥

फलं मूलञ्च यत्किञ्चिदभक्ष्यं सुनिरवधीत् ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीलक्ष्मणनखखम् ।

(अस्मिन् एवास्य उत्पत्तिः श्रूयते । यथा, मनुः ।

८ । ३२१ ।

“अदृश्योऽपिब्रह्मणः चक्षममनो लोहसुखितम् ।

तेषां सर्वजगं तंजः खासु योनिषु प्राप्यति ॥”

पुं, कागः । स तु लघ्वान्वितः लघ्ववर्णो रक्त-

वर्णो वा । यथा, मनुः । १ । २७२ ।

“कालशाकं महाशल्काः खड्गलोहामिधं मधु ।

आनन्त्यायेव कल्पन्ते सुखमानि च सर्वशः ॥”

पार्वतजातिविशेषः । यथा, महाभारते । २ ।

२७ । २५ ।

“लोहान् परमकाम्बोजानृषिकानुत्तरानपि ।

सहितान्त्वान् महाराज व्यनयत् पाक-

प्रासविः ॥”

रक्तवर्णं, जि । यथा, महाभारते । १ । १३६ । २१ ।

“भ्रमतश्च वराहस्य लोहस्य प्रसुखे समम् ।

पञ्चबाणान् सुसंयुक्तान् स मुमोचैकबाणवत् ॥”

लोहकण्टकः, पुं, (लोहवत् कण्टकं यत् ।)

मदनचक्रः । इति शब्दचन्द्रिका । लोहमय-

कण्टकश्च ॥ (यथा, आर्यासप्तशत्याम् । १४७४ ।

“सखि लोहकण्टकनिभस्तथा तथा मदन-

विश्रिखोऽपि ॥”

लोहकालं, लो, (लोहः कालोऽस्येति ।) अय-

स्कान्तम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

लोहकारः, पुं, (लोहं लोहमयं शस्त्रादि करो-

तीति । ल + अण् ।) लोहकारकः । इति

हलायुधः ॥ (यथा, गो० रामायणे । २ । ६० । २३ ।

“प्रस्थाताश्चर्मकाराश्च लोहकारास्तथैव च ॥”

लोहकारकः, पुं, (लोहं तन्मयशस्त्रादि करो-

तीति । ल + कृत् ।) वर्णसङ्गरजातिविशेषः ।

कामार इति भाषा । तत्पर्यायः । लोकारः २

इत्यमरः ॥ लोहकारः १ अयस्कहारः ४ कर्म-

कारः ५ कर्मारः ६ । इति भरतारभसौ ।

तस्योत्पत्तिर्यथा ।

“गोपालात्तन्वाय्यां वै कर्मकारोऽप्यभूत्

सुतः ॥”

इति पराशरपद्धतिः ॥

लोहकिङ्क, लो, (लोहस्य किङ्कम् ।) लोहमजम् ।

तत्पर्यायः । किङ्कम् २ लोहचूर्णम् ३ अयोमलम्

४ लोहजम् ५ लघ्वचूर्णम् ६ लोहम् ७ लोह-

मलम् ८ । (यथा, सुश्रुते । ६ । ४७ ।

“मृत्रस्थितं सैन्धवंप्रयुक्तं

. मांसैःपिबेहापि हि लोहकिङ्कम् ॥”

अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् ।

क्षमिवातपित्तमूलमहृक्कमेहगुल्मशोषबाधि-

त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।

“आयमानस्य लोहस्य मलं मङ्कुरमुच्यते ।
लोहसिंहानिका किङ्की सिंहाङ्गश्च निगद्यते ॥
यलोहं यद्गुणं प्रोक्तं तत्किङ्कमपि तद्गुणम् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

(तथास्योद्धरणदिविधिः ।
“शतोऽनुसुतमं किङ्कं मध्याश्रीतिवार्तिकम् ।
अधमं वाटवर्षायं ततो हीनं विषोपमम् ॥”
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे जारणमुरणाय-
धिकारे ॥

“कुरवं पय्याचूर्णं द्विपलगन्धाधमलोहकिङ्कम् ।
शुद्धरसस्यार्द्धपलं भृङ्गस्य रसं केशराजस्य ॥”
इति वैद्यकचक्रपाणिनिसंग्रहे परिणामशूलाधि-
कारे ॥

लोहचूर्णं, लो, (लोहस्य चूर्णम् ।) लोहकिङ्कम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, दृढतुल्यतायाम् ।
७६ । ३ ।

“माक्षीकधातुमधुपारदलोहचूर्ण-
पय्याशिलाजतुविदुङ्गलानि योऽयात् ।
सैकानि विप्रतिरुद्धानि जरान्वितोऽपि
सोऽशीतिकोऽपि रमयत्यवली युवेव ॥”

लोहजं, लो, (लोहात् जायते इति । जन् + ङः ।)
लोहकिङ्कम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पय्यायो-
ऽस्य यथा, “मङ्कुरं लोहजं किङ्कम् ।” इति
वैद्यकरसमालायाम् ॥) कांस्यम् । इति हेम-
चन्द्रः ॥

लोहद्रावी [नृ] पुं, (लोहानि द्रावयतीति । दृ +
णिच् + णिनिः ।) टङ्गणः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(टङ्गणशब्दस्य विषयो विज्ञेयः ॥)

लोहनालः, पुं, (लोहस्य नालं दण्डो यत्र ।)
नाराचः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

लोहपृष्ठः, पुं, (लोहस्यैव कटिनं श्यामलं वा
पृष्ठं यस्य ।) कङ्कपत्नी । इत्यमरः ॥ लोहमय-
पृष्ठयुक्ते, चि ॥

लोहप्रतिमा, लो, (लोहस्य प्रतिमा ।) लोह-
मयी प्रतिमा । तत्पर्यायः । सुस्मां २ सूया ३ ।
इत्यमरः ॥ सुस्मां ४ सुस्मिः ५ सुस्मः ६ । इति
भरवः ॥ सुस्मिका ७ । इति शब्दरत्नावली ॥

लोहमयं, चि, लोहात्मकम् । लोहनिर्मितम् ।
लोहशब्दात् तद्रूपार्थं मयट्प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
(यथा, क्वान्द्यापनिषदि । ६ । १ । ५ ।

“यथा सौम्यैकेन लोहमणिना सर्वं लोहमयं
विज्ञातं स्याद्वाचारम्भणं विकारो नामधेयं
लोहमित्येव सत्यम् ॥”

लोहमारकः, पुं, (लोहं मारयति जारयतीति ।
मृ + णिच् + क्तृन् ।) शालिचक्राकः । इति
त्रिकाण्डशेषराजनिर्घण्टो ॥

लोहलः, पुं, (लोहं लातीति । ला + कः ।)
श्रद्धालाचार्यः । इति मेदिनी । ले, १२६ ॥

लोहलः, चि, (लोहमिव लातीति । ला + कः ।)
अयत्तवाक् । इत्यमरः ॥ लोहयाहकश्च ॥

लोहवरं, लो, (लोहेयु सर्वतेजससु वरम् ।)
खर्बम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

लोहशेखरः, पुं, (लोहानि सर्वतेजसानि शेष-
यति योजयतीति ॥ शेष + लृः ।) टङ्गणः ।
इति हेमचन्द्रः ॥

लोहसङ्करं, लो, (लोहानां सङ्करो यत्र ।) वर्त-
लोहम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ मिश्रिततेज-
सश्च ॥

लोहाख्यं, लो, (लोहमेव व्याख्या यस्य ।) अगुरु ।
इति रत्नमाला ॥

लोहाभिसारः, पुं, (लोहानां शस्त्रादीनां अभि-
सारो यत्र ।) लोहाभिहारः । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥

लोहाभिहारः, पुं, (लोहानामभिहारो यत्र ।)
शस्त्रभृतां राज्ञां नीराजनाविधिः । इत्यमरः ॥
महानवमीदीपायां अन्धादीनां नीराजने सति
पश्चात् शस्त्रधारिणी राज्ञां यः शास्त्रोक्तो

निर्मन्त्रणप्रधानो विधिः प्रस्थानात् प्राक् स
लोहाभिहारः । लोहस्य शस्त्रस्य अभिहारः
सर्वतो हरणमत्रेति बहुव्रीहिः । लोहाभिहार
इत्युक्तो विधिनोराजनात्तर इत्यमरमणिः ॥

लोहोऽशी शस्त्रकं लोहे इति मेदिनी ॥ लोहा-
भिसार इति पठन्त्यस्य तत्र लोहं शस्त्रं अभि-
सायेन प्रस्थाप्यतेति चण् वाङ्मन्यायुधादे-
र्निःशेषेण राजनं यत्र सा नीराजना नीरस्य

शान्त्युदकस्य अजनं लोपो यत्र सा नीराजना
वा । इति भरतः ॥

लोहागलं, लो, (लोहस्य अगलमिव ।) तीर्थ-
विशेषः । यथा,—

वराह उवाच ।

“शृणु देवि च तत्त्वेन यस्मात् त्वं परिपृच्छसि ।
गुह्यमन्यथ वक्ष्यामि महतः कर्मणो गतिः ॥
ततः सिद्धवर्ते गत्वा त्रिंशदधोजनदूरतः ।
क्षिप्स्वमध्यं वराहो ह्येह हिमवन्तं समाश्रितम् ॥

तत्र लोहागलं नाम निवासो मे विधीयत ।
गुह्याः पञ्चदशा यत्र समस्ता पञ्चधोजनम् ॥
सुलभं पुण्ययुक्तानां मम कर्माणामारिणाम् ।
तत्र तिष्ठाम्यहं भद्रे । उदीचीं दिशमाश्रितः ॥

तत्र अस्मा च रुद्रश्चैकैकं भक्त्युपायः ।
आदित्या वसवो रुद्रा अश्विनौ च महोजनमः ॥
सोमो बृहस्पतिश्चैव ये चाप्ये च द्यौकसः ।
तथाश्चैवागलं दत्त्वा तत्रैव गच्छ महोजनसम् ॥

ततो मे दानयाः सर्वे क्रमन्तो लोकमुत्तमम् ।
मया चैवान्तरं कृत्वा कृत्वा मायाश्च वेण्वधम् ॥
शतकोटिसहस्राणि श्रीमन्मेव निपातितम् ।
एवं लोहागलेत्यासीन्नाम मे तच्च कारितम् ॥

एकधारा पतत्यत्र इन्द्रगोपकमनिभा ।
यस्तत्र कुरुते ज्ञानं संप्रदाओषितो जरः ॥
ब्रह्मलोकं समासाद्य ब्रह्मणा सह मोदते ।
अथात्र मुच्यते प्राणानहङ्कारविवर्जितः ॥

ब्रह्मलोकं परित्यज्य मम लोकं प्रपद्यते ।
गुह्याख्यानं महाभागे श्रेष्ठे लोहागले मम ॥
सिद्धिकामेन मर्त्येण गन्तव्यं नात्र संशयः ॥
एतत्ते कथितं भद्रे लोहागलेनवाचिनः ।

माहात्म्यं पशुपतादि गुह्यं पञ्चमहौजसम् ।
मङ्गल्यश्च पवित्रश्च मम भक्तसुखावहम् ॥”

इत्यादि वराहपुराणे लोहागलमाहात्म्यवर्णनं
नामाध्यायः ॥ ७ ॥ लोहकोलके लो लो च ॥
लोहिं, लो, श्वेतदण्डम् । इति कश्चिद्राज-
निर्घण्टः ॥

लोहिका, लो, (लोहमस्यचेति । लोह + ठन् ।)
लोहपात्रम् । तत्पर्यायः । खरसोन्दः २ खर-
पात्रम् ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

लोहितं, लो, (रक्तं इति । रक् + “रक्षे-
रश्च लो वा ।” उणा० ४ । ६४ । इति
इतन् रस्य लत्वच् ।) रक्तगोशीघम् । कुकु-
मम् । रक्तचन्दनम् । इति मेदिनी । ले, १४७ ॥
पतङ्गम् । हरितचन्दनम् । लणकुङ्कुमम् । रधि-
रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, मनुः ।

४ । ५६ ।
“नाम्न सूत्रं पुरीषं वा धीवर्णं वा समुत्पन्नैः ।
अग्नेर्धूलिप्रमस्यद्वा लोहितं वा विशाणि वा ॥”
युहम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (सरोवरविशेषः ।
इति मानस्ये । १०० । १२ ॥ माणिक्यम् । तन्-
पर्यायो यथा,—

“माणिक्यं पद्मरागः स्याच्छोणरत्नञ्च लोहि-
तम् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

लोहितः, पुं, (रक् + इतन् । रस्य लः ।) नद-
विशेषः । (सागरविशेषश्च । यथा, रामायणे ।
४ । ४० । ३६ ।

“ततो रक्तजलं भोमं लोहितं नाम सागरम् ।
गत्वा प्रपन्न तत्क्षेत्रे दृष्ट्वा त्रीं कृतशाल्म-
लीम् ॥”

मौमः । (यथा, दृढतुल्यतायाम् । ६ । ८ ।
“मध्यं यदि मन्वानां गतागतं लोहितः
करोति ततः ।

पाण्डो नृपो विनश्यति शस्त्रोद्योगाद्भयम-
दृष्टिः ॥”)

रक्तवर्णः । इति मेदिनी । ले, १४८ ॥ लोहित-
मत्स्यः । मृगविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥
सर्पः । (यथा, महाभारते । ७ । ६ । ८ ।

“वासुकिस्तलकश्चैव नागश्चैरावणस्तथा ।
कृष्णश्च लोहितश्चैव पद्मश्चैव धौर्मवान् ॥”
सुरास्तरः । इति धरणिः ॥ मङ्गरः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥ रक्तालः । रक्तशालिः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, सुयुतः । १ । ४६ ।

“वष्टिका यवगोधूमा लोहिता ये च शालयः ।
गुह्याङ्की मन्तराश्च धान्येषु प्रवराः स्मृताः ॥”
बलभेदः । इति हेमचन्द्रः ॥ (पञ्चतन्त्रविशेषः ।
इति मानस्ये । १०० । ११ ॥ कुशदीर्घस्यवधे-
विशेषः । इति तन्त्रेव । १०१ । ६५ ॥)

लोहितः, चि, रक्तवर्णयुक्तः । इत्यमरः ॥ (यथा,
मनुः । ५ । ६ ।

“लोहितान् दृष्ट्वा निर्यासान् ब्रह्मणप्रभवीकृत्वा ।
शिशुं गच्छश्च पयसं प्रयत्नेन विषजयेत् ॥”

लौकाय

लौहितकं, लौ, (लौहितमिव । इवार्थं कम् ।)
 रीतिः । इति राजनिर्घण्टः ।
 लौहितकः, पुं, (लौहित इव । स्वार्थं कम् ।)
 मङ्गलग्रहः । इति शब्दमाला ॥ पद्मरागमणिः ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, माये । १३ । ५२ ।
 “लयनेषु लौहितकनिर्मिता भुवः
 श्रितिरन्तरिक्षहरितोक्तान्तराः ॥”
 रक्तवर्णयुक्ते, जि । यथा, महाभारते । १५ । ३१ ।
 “नीलपीतासितश्यामेः सिनेर्लौहितकेरपि ।
 अवतानेक्षया गुल्मैर्मन्त्ररीजालधारिभिः ॥”
 लौहितचन्दनं, लौ, (लौहितं चन्दनमिव ।)
 कृष्णमम । इत्यमरः ॥ रक्तचन्दनम् । (यथा,
 किराताज्जीये । १ । ३४ ।
 “परिभ्रमन् लौहितचन्दनोन्नतः
 पदानिरन्तगिरिरेखुत्सितः ॥”
 लौहितपुष्पकः, पुं, (लौहितं पुष्पमस्य । कप् ।)
 हाङ्गमङ्गलः । इति भावप्रकाशः ॥
 लौहितवृत्तिका, स्त्री, (लौहिता वृत्तिका ।) गैरि-
 कम् । इति रत्नमाला ॥ रक्तवर्णवृत्तिका च ॥
 लौहिता, स्त्री, (लौहित + ल्यप् । टाप् ।) रागा-
 दिना रक्तवर्णा । इति जटाधरः ॥ वराह-
 क्रान्ता । इति शब्दचन्द्रिका ॥ रक्तपुनर्वेदा ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 लौहिताक्षः, पुं, (लौहिते अक्षिणी यस्य । सक्-
 यच्छोः स्त्राज्ञात् नच् ।) वैष्णुः । इति शब्द-
 माला ॥ कोकिलः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ रक्त-
 वर्णचक्षुर्युक्ते, जि । (यथा, महाभारते । १ ।
 ५६ । ६ ।
 “यथा स्तुतो लौहिताक्षो महात्मा
 पौराणिको वेदितवान् पुरस्तात् ॥”
 लौहिताङ्गः, पुं, (लौहितमङ्गं यस्य ।) मङ्गल-
 ग्रहः । इत्यमरः ॥ (यथा, हरिवंशे । २२८ । १२ ।
 “वामे च दक्षिणे च स्थितौ शुक्रलक्ष्मणौ ।
 शनैश्चरो लौहिताङ्गो लौहितार्कसमद्युतिः ॥”
 . कम्पिलकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 लौहिताननः, पुं, (लौहितमाननं सुखं यस्य ।)
 नकुलः । इति राजनिर्घण्टः ॥ रक्तवर्णमुखे, जि ॥
 लौहितायः, [सु] लौ, (लौहितमयः ।) तान्त्रम् ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (विशेषोऽस्य तान्त्रशब्द-
 विशेषः ॥)
 लौहितायसं, लौ, (लौहितमायसम् ।) रक्तवर्ण-
 लौहितातिः । इति सुम्बोधयाकरणम् ॥
 लौहिनी, स्त्री, (लौहिता + “वर्णादनुदात्ता-
 इति ।” ४ । १ । ६६ । इति डीप् । तकारस्य
 नकारादेशश्च ।) रक्तवर्णा स्त्री । यथा,—
 “रौहिणी रौहिता रक्ता लौहिनी लौहिता
 च सा ॥”
 इति जटाधरः ॥
 लौहितमं, लौ, (लौहेषु सर्वतैलसंयुतं उत्तमम् ।)
 स्वर्णम् । इति हेमचन्द्रः ॥
 लौकायतिकः, पुं, (लौकायतमधीते वेद वा ।
 लौकायत + “कृत्कृपादि क्त्वाच्चात् ठक् ।”

२३८

लौहः

४ । २ । ६० । इति ठक् ।) तार्किकभेदः । (यथा,
 गो० रामायणे । २ । ६६ । २६ ।
 “कश्चिन् लौकायतिकान् ब्राह्मणानुपसेवसे ।
 अर्थकुशलां स्त्रिये स्मृताः पण्डितमानिनः ॥”
 चाब्जांशकास्त्वेषां । लौकायतं वेति इत्यर्थ-
 ण्यिकप्रत्ययेन निष्पन्नोऽयम् ॥
 लौकिकः, जि, (लोके विद्यः प्रसिद्धो हितो लोकं
 वेति वा । लोक + ठक् ।) लोकव्यवहारसिद्धः ।
 यथा,—
 “वेदिका लौकिकशेषे ये यथोक्तास्तथैव ते ।
 निर्णयार्थास्तु विज्ञेया लोकास्तेषामसंग्रहः ॥”
 इति कलापयाकरणी सन्निवृत्तौ प्रथमप्रकरणम् ॥
 लौकायहित इत्यर्थे च ण्यिकप्रत्ययनिष्पन्नः ।
 इति सुम्बोधयाकरणम् ॥
 लौकिकता, स्त्री, (लौकिकस्य भावः । लौकिक +
 तल् ।) लोकव्यवहारसिद्धत्वम् । श्रुताचारेऽस्य
 भूरप्रयोगः ॥
 लौकिकामिः, पुं, (लौकिकोऽपिः ।) असंस्कृ-
 तौमिः । यथा, आहुतस्ये ।
 “न पेन्नायश्चिथो होमो लौकिकायौ विधी-
 यते ॥”
 लौह, च उल्कादे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
 पर०-अक०-सेट् ।) चतुर्दशस्वरी । ऋ, अलु-
 लौहत् । इति दुर्गादासः ॥
 लौहः, पुं, (लौह इव । प्रज्ञादण् ।) लौहः ।
 इत्यमरटीकायां भरतः ॥ स च पञ्चविधः ।
 यथा । काश्चिः १ पाण्डिः २ कान्तः ३
 कालिङ्गः ४ वज्रकः ५ । अस्य चयोद्ग्राविध-
 संस्काराः । यथा । शालिघण्डम् १ उद्गर्जनम् २
 अम्भभावनम् ३ आतपशोषः ४ निषेकः ५
 मारणम् ६ दहनम् ७ चालनम् ८ सूर्यपाकः ९
 स्थालीपाकः १० सूर्यनम् ११ पुटपाकः १२
 पाकनियमः १३ । अस्य गुणाः । आयुर्वेज-
 न्मौम्यकामदायत्वम् । रोगनाशित्वम् । अल-
 तमरसायनत्वम् । जघ्णवर्णस्य तस्य गुणाः ।
 शोधशुलाशः कुष्ठपाण्डुप्रमेहमेदेवायु-नाशित्वम् ।
 वयःश्लेष्मचक्षुस्तेजःकारित्वम् । सारकत्वम् ।
 गुरुत्वम् । शोधितस्यास्य गुणौ । सर्वरोग-
 नाशित्वम् । मरगनाशित्वम् । अशुद्धस्य तस्य
 गुणाः । जारणायोग्यत्वम् । आयुर्नाशकत्वम् ।
 इति रत्नावल्यादयः ॥ (अथास्य शोधनादि-
 नियमः ।
 “त्रिफलाद्यगुणे तोये त्रिफलाधोऽङ्गं पलम् ।
 ततः कार्यं पादशेषे लौहस्य पलपञ्चकम् ॥
 कृत्वा तन्नामि पञ्चाग्निं सप्तवारं निधेयम् ।
 ध्रुवं प्रलीयते दोषो गिरिजे लौहसम्भवः ॥”
 इति लौहशोधनम् ॥ * ॥
 “भानुपाकात्तथा स्थालीपाकाच्च पुटपाकतः ।
 निरत्यो जायते लौहो यथोक्तफलदो भवेत् ॥”
 इति संक्षिप्तलौहमारणम् ॥ * ॥
 “दादश्यांश्चैव द्रव्यं तीक्ष्णचूर्णस्य मेलयेत् ।
 कथ्यन्तेरेव संमर्द्दा यामयुग्मश्च संपुटे ।

लौहित्यं

पुटेदेवं लौहचूर्णं सप्तधा मारणं त्रयेत् ॥”
 इति वेदकरसेनसारसंग्रहे जारणमारणाधि-
 कारे ॥” अथ लौहशब्दे द्रव्यम् ॥ (हाग-
 विशेषः । यथा, महाभारते । १३ । ८८ । १३ ।
 “अत्रेव वापि लौहेन मघास्त्रेव यतवतः ।
 हस्तिच्छायासु विधिवत् कर्म व्यजनधीनितम् ॥”
 लौहशब्दार्थोऽयम् ॥)
 लौहचार्कः, पुं, (लौहेन लौहनिगुणेन चारः
 प्रचारो यत्र ।) नरकभेदः ॥ यत्र निगुणैर्विध्वंसो ।
 इति पुराणम् ॥
 लौहजं, लौ, (लौहात् जायते इति । जन् + जः ।)
 मण्डरम् । इति रत्नमाला ॥
 लौहभाङ्गः, पुं, (लौहस्य भाङ्गमिवास्तित्वम् ।)
 अक्षमालम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ हामन्-
 दिस्ता इति भाषा । लौहनिर्मितभाङ्गे, स्त्री ।
 लौहभूः, स्त्री, (लौहस्य भूरिव ।) कठिनी । सा
 तु लौहपात्रविशेषः । यथा,—
 “लौहात्मा चायुगा लौहा लौहभूः कठिनी-
 त्वपि ॥”
 इति शब्दचन्द्रिका ॥
 लौहमलं, लौ, (लौहस्य मलम् ।) लौहमलम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (तथास्य विषयः ।
 “सद्यो लौहमलाप्यमाचिकृषिताभागाः समा-
 मानतः
 पात्रे तान्त्रमये दिनान्तमथितं संस्थापये-
 दातपे
 पञ्चातद्वनतां प्रणीय रजनीमेकां बहिः
 स्थापयेत् ।
 पात्रे तास्त्रमये विधेयमथवा पात्रे हवि-
 र्भाविते ॥
 पञ्चाभ्यापचतुष्टयं प्रतिदिनं जगद्धा जलं
 शीतलम् ।
 पेयं भोजनपूर्वमध्यविरतोऽस्य शब्दभोजनैरेः ॥
 अतु शूलकुताशमान्यकसनश्वासांस्त्रिपित्तज्वरो-
 न्मादापच्छतिमेहसंजठराजौघादि सन्वा-
 रणः ॥”
 इति मेघधन्वन्तरौ शूले चतुःसममक्षरम् ॥)
 लौहशङ्कुः, पुं, (लौहस्य शङ्कुयत्र ।) नरकविशेषः ।
 यत्र स्रचोभिभेदते । इति पुराणम् ॥ लौह-
 निर्मितकोलकश्च ॥
 लौहा, स्त्री, लौहभूः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 लौहात्मा, स्त्री, (लौह आत्मा यस्याः ।) लौहभूः ।
 इति शब्दचन्द्रिका ॥
 लौहितः, पुं, लौहितः । इति लौहितशब्दात्
 स्वार्थं ण्- (अण्) प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ लौहित-
 सम्बन्धनि, जि ॥
 लौहितिकः, जि, (लौहित इव । लौहित + “कर्क-
 लौहितादीकृ ।” ५ । ३ । ११० । इति ईकृ ।)
 लौहितवर्णतुल्यः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
 लौहित्यं, स्त्री, (लौहितस्य भावः । लौहित +
 ण्यञ् ।) लौहितत्वम् । इति मेदिनी ।
 ये, १०२ ॥

लौहित्यः

लौहित्यः पुं, (लोहित एव । स्वार्थे ण्यत् ।)
नदभिः । स च ब्रह्मपुत्रः । इति मेदिनी ।
ये, १०२ ॥ सागरः । इति शब्दमात्रा ॥ तस्य
नद्विशेषस्य उत्पत्तिर्व्या-
सगर उवाच ।

“अमोघावां कथं जज्ञे लौहित्यो ब्रह्मणः सुतः ।
कथं शान्तनुभाष्यायां रतः स कमलासनः ।
पारश्वेयवपुनो वा कथं जज्ञे पितामहात् ।
तत् सर्वं श्रोतुमिच्छामि कथयस्व द्विजोत्तम ॥
अमोघ उवाच ।”

इष्टुं तं शृणुष्व लोहितस्य महात्मनः ।
आश्वानं ब्रह्मपुत्रस्य लौहितस्य महात्मनः ।
हरिवर्षं महावर्षं शान्तनुनाम नामतः ।
सुनिरासीन्महाभागो ज्ञानवान् सुतप्रोधनः ।
तस्य भाषा महाभागा अमोघाया महा-
सती ।

हिरण्यगर्भस्य सुनेस्तृणवृक्षाश्चमोद्भवा ॥
तथा सार्द्धं स कैलासमध्यादापर्वतेऽवसत् ।
लौहित्याख्यस्य सरसक्षीरे वै गन्धमादने ॥
एकदा स तपोनिष्ठो निजपुण्यादिगोचरे ।
जगाम वनमध्यस्थं चिन्तन् बहुफलानि च ॥
तस्मिन्नवसरे ब्रह्मा सर्वलोकपितामहः ।
तत्राजगाम यवास्ति अमोघा शान्तनोः प्रिया ॥
तां दृष्ट्वा हेमगर्भाभिं युवतीमसिसुन्दरीम् ।
मोहितो मदनेनाशु तथाभूददूषितेन्द्रियः ॥
उद्दीरितेन्द्रियो भूत्वा विष्टुल्लुको महासतीम् ।
अधाधावत्तदा ब्रह्मा संमुखो मदनादितः ॥
धावमानं विधातारं दृष्ट्वा मोघा महासती ।
मेवं मेवमिति प्रोक्त्वा पर्णशालां यलीयत ॥
इच्छोवाच धातारममोघा कुपिता तदा ।
पर्णशालान्तरगता द्वारमावृत्य तत्पुत्रान् ॥
अकार्यं न मया कार्यं सुनिप्रया विगर्हितम् ।
बलात् प्रमथ्ये चाहं तत्त्वया त्वाच्च शपास्यहम् ॥
अमोघया चैवसुक्ते विधातुश्च तदाश्रितः ।
रेतश्चक्रे च तदेवाश्रमे शान्तनोर्मनेः ॥
युते रेतसि धातापि हंसयानं समास्थितः ।
जन्मयातिपरीतात्मा हुतं वै स्वाश्रमं ययौ ॥
गते वैश्वसि शान्तनुनिजमाश्रममागतः ।
आगत्य दृष्ट्वा हंसानां पदक्षीभं तथा सुवि ॥
तेजश्च पतितं भूमौ विधातुर्ज्वलनोपमम् ।
अमोघा परिपश्यन् पर्णशालान्तरस्थिताम् ॥
किमेतच्च शुभमे प्रवृत्तं दृश्यते तु यत् ।
पत्न्याश्च पदक्षीभं तेजश्चेदश्च कीदृशम् ॥
वा तस्य वचनं श्रुत्वा शान्तनुः सुनिसत्तमम् ।
अमर्षितेव न्यगददाकुला विकलानना ॥
हंसयुक्तस्यन्दनेन कोट्यागत्य चतुर्भुजः ।
कमलकुङ्करो भीरु रतिं मां समयाचत ॥
ततो मया मत्सितश्च उटजान्तरलीनया ।
प्रस्थाप्य तेजः संयातो मम श्रापमवार्हितः ॥
कुत्र तत्र प्रतीकारं यदि शक्नोषि शान्तनो ।
न हि मां धर्षणां-सोढुं कश्चित् शक्नोति जीव-
न्तु ॥

लौहित्यः

स तस्या वचनं श्रुत्वा स्वयं प्रस्था समागतः ।
इति निश्चित्य मनसा च ध्यानपरोऽभवत् ॥
दिग्ध्यानेन तत्र ज्ञात्वा देवकार्यमुपस्थितम् ।
तीर्थवतारश्चापि हिताय जगतां सुनिः ।
ध्यात्वोर्ध्वं चिन्तयित्वा स्वभाषामिदमब्रवीत् ।
इदं तेनो ब्रह्मणश्च पिबामोघे ममाश्रया ॥
हिताय सर्वजगतां देवकार्यार्थसिद्धये ।
भवत्वा निकटं ब्रह्मा स्वयमेव समागतः ॥
सामप्राप्य महाललाभावधोः स समर्थ च ।
गतो निजासदं तत्त्वं कर्तुमर्हसि तद्वत् ॥
तत् श्रुत्वा शान्तनोऽस्मात्त्वममोघातीव जज्जिता ।
सांख्ययन्त्रीव तं प्राह पतिं तत्त्वा महासती ॥
नामस्य तेनो घास्यामि न चेते विमनस्कता ।
अवश्यं यदि कर्तव्यं पीत्वा त्वं मयि श्रोतुम् ॥
मृतमस्तस्या वचः श्रुत्वा युक्तं तथ्यश्च शान्तनुः ।
स्वयं पीत्वा च तत्तेजस्तस्या गर्भे षडित्यत् ॥
संक्रामितैः शान्तनुना तेनोभिर्ब्रह्मणः सती ।
गर्भे-दधानामोघाया हिताय जगतां ततः ॥
तस्यां काले तु संप्राप्ते संजानो जलमस्ययः ।
तन्मधो तनयश्चापि नीलवासाः किरीटधृक् ॥
रत्नमालासमायुक्तो रत्नगौरश्च ब्रह्मवत् ।
चतुर्भुजः पञ्चविद्याधरशक्तिधरकथा ॥
शिशुमारशिरःस्थश्च तुल्यकाथो जलोत्करैः ।
तं जातश्च तथा भूतं शान्तनुर्लोकशान्तनुः ।
चतुर्णां पर्यतानाच्च मध्यदेशे न्यवश्यत् ॥
कैलासक्षीतरे पार्श्वे दक्षिणे गन्धमादने ।
जादधिः पश्चिमे प्रोक्तः पूर्व्वे सम्भक्तकायः ॥
तेषां मध्ये स्वयं कुण्डं पर्यतानां विधिः सुतः ।
ललातिवष्टुधे नित्यं शरदीव निशाकरः ॥
तं तोयमध्यगं पुत्रमाप्तादा इहिनः स्वयम् ।
क्रमतस्तस्य संस्कारानकरोद्देहदुष्टम् ॥
अथ काले वहुतिथे यतोऽत ब्रह्मणः सुतः ।
तीर्थराशिस्वरूपेण वष्टुधे पथ्ययोजनान् ॥
तस्मिन् देवाः पृषुः सङ्गृहीतय इव सागरे ।
श्रीतामलजले हृदो देशश्चाधरमां गणिः ॥
तस्मिन्नवसरे रामो जामदग्न्याः प्रतापवान् ।
चक्रं मातृवधं घोरमर्त्युयं पितुराजया ॥
तस्य पापस्य मोक्षाय स्त्रपितुर्वापदेशतः ।
स जगाम महाकुण्डं ब्रह्माश्रं ज्ञातुमिच्छया ॥
तत्र ज्ञात्वा च पीत्वा च मातृहत्यां यपानयत् ।
वीथौ परशुना लत्वा तच्च प्यामवतारयत् ॥
इति कालिकापुराणे जामदग्न्यापास्थाने ८४
अध्यायः ॥ ॥ अपि च ।
“जातसंप्रत्ययः सोऽथ तीर्थमासाद्य तं वरम् ।
वीथौ परशुना लत्वा ब्रह्मपुत्रमवाहयत् ॥
ब्रह्मकुण्डात् सुतः सोऽथ कामारं लौहिताश्रये ।
कैलासोपत्यकायान् न्यपतद्ब्रह्मणः सुतः ॥
तस्यापि सरसक्षीरं समुत्थाप्य महाबलः ।
कुठारेण दिशं पूर्व्वामनयद्ब्रह्मणः सुतम् ॥
ततोऽपरश्चापि गिरिं हेमशङ्खं विभिय च ।
कामरूपान्तरं पीठमवाहयदम् हरिः ॥
तस्य नाम विधिश्चक्रे स्वयं लोहितगङ्गकम् ।

लौहित्यात् सरसो जातो लौहित्याख्यकतो-
ऽभवत् ॥
स कामरूपमखिलं पीठमात्राय वारिणा ।
गोपयन् सर्वतोर्थाणि इच्छितं याति सागरम् ॥
प्रागेव दिव्यसुतो संख्याता ब्रह्मणः सुतः ।
पुनः पतति लौहित्ये गत्वा दादृशबोधनम् ॥
चेन्ने मासि सितारण्यां यो नरो नियतेन्द्रियः ।
ज्ञाति लौहित्यतोयेषु स याति ब्रह्मणः पदम् ॥
येननु सकलं मासं शुचिः प्रयतमानसः ।
लौहित्यतोये यः ज्ञाति स केवलमवाप्नुयात् ॥”

इति कालिकापुराणे ८५ अध्यायः ॥
स्त्री, मि श्रिषि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्रा०-
पर०-सक०-अजिड ।) ओष्ठपर्याघोषः ।
स्त्रिणाति स्त्रीवः स्त्रीतिः । अन्तःस्थाद्योपध
इति रमानायः । स्त्रिणाति । इति दुर्गादासः ॥
स्त्री, गि ग गद्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्रा०-
पर०-सक०-अजिड ।) वकारोपधः । ग,
स्त्रिणाति स्त्रीतः स्त्रीतिः । गि, स्त्रिणाति
स्त्रीति स्त्रीतः स्त्रीतिः । गिनेव क्रा०-
सिद्धो गकरणं मादित्वविकल्पाद्यम् । इति दुर्गा-
दासः ॥

व

व, वकारः । स च व्यञ्जनस्य ऊननिर्गमः । यध-
गस्य चतुर्थवर्गश्च । अस्थोच्चारणस्थानं दन्तः
ओष्ठश्च । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, श्रिचा-
याम् । १८ ।
“जिह्वागले तु कुः प्रोक्तो दन्त्योष्ठो वः स्मृतो
बुधेः ॥”)
दन्त्यवकारः । स च अन्तःस्थानः । यथा ।
अन्तःस्था य र ल वाः । इति कलापव्याक-
रणम् ॥ अपि च ।
“ततोऽनन्तरमस्मादयमष्टजगद्वानजः ।
अन्तःस्थोऽस्मिन्महामहोदधौ दलितजगम् ॥”
इति श्रीभागवते १० स्कन्धे ६ अध्यायः ॥
“ततस्तत्प्रीत्युत्तराणां समान्नायं समाहारं तमे-
वाह । अन्तःस्था य र ल वाः । उच्चारणः श्र
य म हाः । स्वरा अकाराद्याः । अर्शाः
कादयो मावसानाः । इत्यादीर्वाच्यः । आदि-
शब्दान् जिह्वाभ्युत्थितयः । न खलु जलजं
स्वरूपं यस्य तम् ।” इति तट्टीकायां श्रीधर-
स्वामी ॥ ॥ “यवर्णोपकारस्य प फ ब म म
वा इत्युपदेशोऽप्युत्पत्तिस्थानमोष्ठमस्त्रा दन्त्य-
काणां दन्त्यमध्यस्थं तथ द ध न ल सा व
इति भिन्नपदे पठितवान् । यथा संवृत्तं पति
इत्यादौ वकारस्य ओष्ठ्यात्वात् उर दन्त्यत्वात्
अनुस्वारस्य मकारो न स्यात् । वेदिकास्तु
अस्थोत्पत्तिस्थानं दन्त उपेत्याहुः । अतएव
तद्विद्योः परमं पदं इत्यादौ तथेवोच्चारयन्ति ॥”
इति सुषोषोष्ठीकायां दुर्गादासः ॥ ॥

वः

तस्य पर्यायः ।

“वो वाणो वाक्यो वृक्षो वरुणो देव-

संज्ञकः ।

तोयं लान्तश्च वामांशः ।” इति बीजवर्णाभि-

धानम् ॥ ॥ अपि च ।

“वक्रारो वरुणो वाणः खेदः खड्गीश्वरो जयः ॥”

इति रुद्रयामले मन्त्रकोषः ॥ ॥

अपि च ।

“वो वाणो वाक्यो वृक्षो वरुणो देवसंज्ञकः ।

खड्गीश्वरो वृक्षो वरुणः कलसध्वनिवाचकः ॥

उत्कारो वृक्षो वाणीनो वृक्षा स्थितः सागरः

श्रुतिः ।

त्रिधातुः वृक्षः श्रेष्ठो विप्रो यमसादनम् ॥”

इति नामान्तरशास्त्रम् ॥

तस्य स्वरूपं यथा,—

“वक्रारं चक्षुषापाङ्गि कुण्डली मोलमयम् ।

पञ्चप्राणमयं वर्णं त्रिशक्तिसहितं सदा ॥

त्रिचन्द्रसहितं वर्णमात्मदितस्त्वसंयुतम् ।

पञ्चदेवमयं वर्णं पीतविद्युत्कृतमयम् ॥

चतुर्ग्रहप्रदं वर्णं सर्वसिद्धिप्रदायकम् ।

त्रिशक्तिसहितं देवि । त्रिचन्द्रसहितं सदा ॥”

इति कामधेनुतन्त्रम् ॥ ॥

वङ्गीयवर्णमालायामस्य लेखनप्रकारो यथा,—

“कीञ्चययुता रेखा मृक्षविणुश्रितात्मिका ।

मायाशक्तिः परा त्रिधा ध्यानमस्य प्रचक्षते ॥”

इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ ॥

अस्य ध्यानम् ।

“कृत्स्नपुष्पप्रभां देवीं हिमं पङ्कजेष्वगाम् ।

शुक्लमात्रास्वरधरां रत्नहारोन्मेष्वली पराम् ॥

माधकाभीष्टदां सिद्धां सिद्धिदां सिद्धसयिताम् ।

एवं ध्यात्वा वक्रारम् तन्मन्त्रं दशधा जपेत् ॥”

इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥

व, य, इवार्थः । इति मेदिनी । वे, १ ॥ (यथा,

रघुः । ४ । ४२ ।

“ताम्बूलीनां दलेक्षत्र रक्षितापात्रभूमयः ।

नारिकेलसर्वं योधाः प्राञ्चवं व यशः पयः ॥”)

वे, स्त्री, (वा ल गमनसंज्ञयोः + कः ।) प्रचेताः ।

इति मेदिनी । वे, १ ॥ वरुणबीजम् । इति

तन्त्रम् ॥

वः, पुं, (वानमिति । वा + भावे घः ।) सान्त्व-

नम् । (वानि गच्छन्तीति । वान गमने + कः ।)

वायुः । वरुणः । इति मेदिनी । वे, १ ॥

वाहुः । मन्त्रगम् । कल्याणम् । बलवान् ।

वसतिः । वरुणालयः । इति शुद्धरत्नावली ॥

प्राद्वलः । वस्त्रम् । शालूकः । वन्दनम् ।

इति नामोक्तप्रकोषः ॥

वः, [स्] त्रि, युष्मान् । युष्मभ्यम् । युष्माकम् ।

युष्मच्छब्दस्य द्वितीयाचतुर्थीपष्ठोबहुवचनान्त-

रूपोऽयम् । इति आकरणम् ॥ (यथा, सुध-

वीधे ।

“प्रुष्ठा तु वो नोऽपि हरिर्धनं वो

ददातु नो हन्वन्नुभानि वो नः ॥”

पादवाक्यादौ तु अस्य प्रयोगो न भवति । इति

वैयाकरणिकाः ॥) ●

वंशः, पुं, (वमति उद्गिरति पुरुषान् वन्त्यते इति

वा । टु वम उद्गिरत्ये इति धातोर्यङ्गा वन शब्दे

इति धातोर्वाङ्मुलकान् शः । यङ्गा, वटि

उच्यते इति वा । वंशकान्तौ + अच् वच् वा ।

ततो नुम् ।) पुत्रपौत्रादिः । तत्पर्यायः ।

मन्त्रिः २ गोत्रम् ३ जननम् ४ कुलम् ५

अभिलेखः ६ अन्वयः ७ अन्वयायः ८ सन्तानः

६ । इत्यमरः । २ । ७ । १ ॥ निचनम् १०

जातिः ११ । इति जटाधरः ॥ कुलच विद्या

लक्षणा वा प्राणिनामेकलक्षणः सन्तानो वंश

इति जयादिशः । धनेन विद्या वा स्थातस्या-

पत्यधारा वंश इति सुभूः । वमति उद्गिरति

पुंसपुरुषान् वंशः नाम्नीति शः । इत्यमर-

टीकायां भरतः ॥ ॥ (यथा, रघुः । १ । २ ।

“क भूयप्रभवो वंशः क चात्पविषया मतिः ।

नितोर्धुदन्तरं मोहदुष्टपेनासि सागरम् ॥”

पुनः । यथा, भागवते । ६ । २ । १७ ।

“नृपस्य वंशः सुमतिभूतज्योतिस्ततो वसुः ॥”)

लक्षणविशेषः । वंश इति भाषा । तत्-

पर्यायः । त्वक्सारः २ कर्म्मसारः ३ त्वत्सारः ४

लक्षणध्वजः ५ शतपत्नी ६ यवफलः ७ वेष्टः ८

मस्करः ९ तेजनः १० । इत्यमरः । २ । ४ ।

६० ॥ किष्कपत्नी ११ । इति जटाधरः ॥

वन्मः १२ । इति शुद्धरत्नावली ॥ लक्षणेतुकः १३

कण्टाक्षः १४ कण्टको १५ महाबलः १६ ढट्ट-

गन्धिः १७ ढट्टपत्रः १८ धनुर्ग्रहः १९ धातुयः २०

ढट्टकाण्डः २१ ॥ (यथा, ऋतुसंहारे । १ । २५ ।

“ध्वजनि पवनविह्वः पर्वताग्रां दरीषु

स्पृष्टति पटुनिनादः शुक्लवंशस्थलोपु ।

प्रसरति लणमध्यं लब्धवृद्धिः क्षीण

क्षपयति मृगयुधं प्राप्रलभ्यो देवाणि ॥”)

अस्य गुणाः । अन्वयम् । कषायत्वम् ।

किञ्चित्तत्त्वम् । श्रोतलत्वम् । स्रजलक्ष्-

प्रमेहाश्रयः पितृदाहास्त्राग्राश्लेषः । इति राज-

निघण्टुः ॥ ॥ अपि च ।

“वंशः सरो हिमः खाडुः कषायो वस्ति-

शोधनः ।

खेदः कषापित्तघ्नः कुष्ठान्नघ्नशोधयितृ ॥ ॥

तत्कारोः कटुः पाकं रसं रूचो गुरुः सरः ।

कषायः कफघ्नः खाडुर्विदाहो वातपित्तलः ॥

तद्वयवास्तु सरा रूचाः कषायाः कटुपाकिनः ।

वातपित्तकरा उष्णा बहुमन्त्राः कषापहाः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥ ॥

(यष्टोर्धकाष्ठम् । यथा,—

“वंशः पृष्ठास्त्रिगोर्धकाष्ठं वेणौ गच्छे कुजे ॥”

इति रघुटीकायां मल्लिनाथधृतकेशवः । ७ । ३६ ॥

पृष्ठावयवः । पिठेर दंढा इति भाषां । (यथा,

भागवते । ११ । ८ । ३३ ।

“यदस्थिभिर्निर्मितवंशवेष्ट-

स्थं त्वचा रोमनखैः पितृभ्यम् ॥”)

वंशजः

वर्गः । इति मेदिनी । शि, ११ ॥ (यथा, रघुः ।

७ । ३६ ।

“उत्थापितः संयति रेखुरन्ध्रेः

साङ्गीकृतः स्यन्दनवंशचक्रैः ॥”)

वादभाष्यविशेषः । इति धरणिः ॥ वंशी इति

भाषा ॥ (यथा, रघुः । २ । १२ ।

“स कीचकेमरुतपूर्गरन्ध्रेः

कूजद्विरापादितवंशकृतम् ।

शुश्राव कुञ्जेषु यशः खसुचै-

रुह्यमानं वनदेवताभिः ॥”

वितृतिरस्य वंशीशब्दे ऋष्या ॥) इत्युः ।

सालवृक्षः । इति राजनिघण्टुः ॥ (प्राधागभं-

सम्भताश्वरोविशेषे, स्त्री । यथा, महाभारते ।

१ । ६५ । ४६ ।

“अनवद्यां मनु वंशामसुरी मार्गप्रियाम् ।

अनपां सुभगां भावीमिति प्राधा यजायत ॥”)

वंशकं, स्त्री, (वंश इव कायतीति । कै + कः ।

अगुरु । इति हारावली । १०४ ॥

वंशकः, स्त्री, (वंश इव प्रतिष्ठितः । “इवे प्रति-

ष्ठितौ ॥” ५ । ३६ ॥ इति कन् ।) मत्स्यविशेषः ।

इति शुद्धमाला ॥ वंशपतामाह इति भाषा ॥

इत्युविशेषः । इति रत्नमाला ॥ वंशा इति

सामशाङ्गा इति च भाषा ॥ अस्य गुणाः ।

“वंशकश्चनभिष्यन्दी लघुर्हृषिकयापहः ॥”

इति राजवल्लभः ॥

(यथा, सुश्रुते । १ । ४५ ।

“पौष्णको भोरकश्चैव वंशकः शतपोरकः ॥”

“अविदाहो गुरुर्ध्वः पौष्णको भोरकश्चपा ।

आभ्यां तुल्यगुणः किञ्चित् सप्तारो वंशको

मतः ॥”)

(इन्धो वंशः । “संज्ञायौ कन् ॥” ५ । ३ ।

८७ । इति कन् । क्षुद्रवशः । इति सिद्धान्त-

कौमुदी ॥)

वंशकफं, स्त्री, आकाशोद्योयमानश्चक्षुः । यथा,—

“वृक्षश्चक्षुः कर्मिणाहुरिन्द्रतूलं मनोविषयः ।

ग्रीष्महासं वंशकफं वाततूलं मरुद्वजम् ॥”

इति हारावली । २३ ॥

वंशकपूररोचना, स्त्री, (कपूर इव रोचते

शोभते इति । कप् + ल्युः । ततः षष्ठीतत्-

पुरुषः ।) वंशरोचना । इति राजनिघण्टुः ॥

वंशक्षीरो, स्त्री, (वंशस्य क्षीरमिवस्या अस्तीति ।

अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) वंशरोचना । इति

राजनिघण्टुः ॥

वंशलः, पुं, (वंशाज्जायते इति । जन् + डः ।)

वैश्यायवः । इति राजनिघण्टुः ॥

वंशलः, त्रि, (वंशात् सद्वंशाज्जायते इति ।

जन् + डः ।) सद्वंशलः । तत्पर्यायः । बीज्यः

२ वंशः ३ । इति हिमचन्द्रः । १ । ३७७ । (वैजन्त-

पक्षोऽपि । यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ४७६ ।

“यन्नियतनिर्गुणं यन्न वंशलं यच्च निजनिज्वा-

लम् ।

किं कुर्मस्तद्विहितं धनुः पदे देवराजेन ॥”)

वंशप

वंशजा, स्त्री, (वंश जायते इति । जन् + ज् + टाप् ।) वंशरोचना । इति शब्दरत्नावली ।
(अस्या गुणाः यथा,—
“वंशजा दृष्ट्वा कृत्वा क्वादी च शीतला ।
लृष्ठाकाशस्वरन्वासचयपितास्रकामलाः ।
हरेत् कुष्ठं ब्रह्मं पाण्डुं कथाया वातकृच्छ्रजित् ।”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
वंशतन्तुलः, पुं, (वंशजातस्तन्तुलः ।) वैद्ययवः ।
इति राजनिर्घण्टः ।
वंशघान्धं, स्त्री, (वंशस्य घान्धम् ।) वैद्ययवः ।
इति राजनिर्घण्टः ।
वंशबालिका, स्त्री, (वंशनालोऽस्यस्या इति ।
वंशनाल + डन् । टाप् ।) वंशी । इति शब्द-
रत्नावली ।
वंशनेत्रं, स्त्री, (वंशस्य नेत्राण्यस्य ।) इक्षुमूलम् ।
इति राजनिर्घण्टः ।
वंशपत्रः, पुं, (वंशस्य पत्राणीव पत्राण्यस्य ।)
नलः । इति राजनिर्घण्टः । (वंशस्य पत्रम् ।)
वंशस्य दले, स्त्री । (हरितालम् । यथा,—
“तालकं वंशपत्राखं कुड्माकसलिले क्षिपत् ।
सप्रधा वा त्रिधा वापि दध्यन्नेन च वा पुनः ।
श्रीधयित्वा पुनः शुष्कं चूर्णयेत्तच्छुलाहति ।
ततः शरावके पात्रे स्थापयेत् कुशलो भिषक् ।
वद्रीपत्रकश्चैनं सन्धिलपच्च कारयेत् ।
अदणाभमधःपत्रं तावज्जाला प्रदीयते ।
स्वाङ्गशीतं समुद्रुह्य मागिक्याभो भवेद्वसः ।”
इति वैद्यकरसम्भारसंग्रहे कुड्माधिकारे ।)
वंशपत्रकं, स्त्री, (वंशपत्रमेव । स्वार्थे कन् ।)
हरितालम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । १२४ ।
वंशपत्रकः, पुं, (वंशस्य पत्रमिवोत्तलिरस्यति ।
इत्थं कन् ।) क्षुद्रमत्स्यविशेषः । इति शब्द-
माला । वंशपाता माकृ इति भाषा । नलः ।
अन्तेष्टुः । इति राजनिर्घण्टः ।
वंशपत्रपतितं, स्त्री, सप्रदङ्गाक्षरपादच्छन्दो-
विशेषः । यथा,—
“दिङ्मुनिर्वंशपत्रपतितं भर न भ न ल गेः ।”
उदाहरणम् ।
“नूतनवंशपत्रपतितं रजनिजलजवं
पद्मं सुकुम्भ ! मौक्तिकमिवोत्तममरकतगम् ।
एव च तं चकोरनिकरः प्रपिबति सुदितो
वाल्मवैद्य चन्द्रकिरणैरनृतकगमिव ।”
वंशपत्रचरितेति केचित् । वंशदलमिति शम्भौ
इति ह्रस्वीमञ्जरी ।
वंशपत्री, स्त्री, (वंशपत्र + गौरादित्वात् ङीष् ।
नाङीहिङ्गुः । लृङ्विशेषः । तत्पर्यायः । वंश-
दला २ जीरिका ३ जीर्णपत्रिका ४ । अस्य
गुणाः । समधुरत्वम् । शिथिलत्वम् । पित्तरक्त-
क्षौण्णश्लेष्मत्वम् । रज्यत्वम् । पशूनां दुग्धदायि-
त्वम् । इति राजनिर्घण्टः । तत्पर्यायगुणाः ।
“वंशपत्री वेष्टपत्री पिष्टा हिङ्गु शिवाटिका
हिङ्गुपत्रीगुणा विज्ञेर्वंशपत्री च कीर्तिता ।”
इति भावप्रकाशः ।

वंशावृत्ति

वंशपीतः, पुं, (वंशः वंशपञ्चमिव पीतः ।) कव-
गुग्गुलुः । इति राजनिर्घण्टः ।
वंशपुष्पा, स्त्री, (वंशस्य पुष्पाक्षीव पुष्पाक्षि
यस्याः ।) सहदेवीलता । इति राजनिर्घण्टः ।
वंशपूरकं, स्त्री, (वंशस्यैव पूरकमस्य ।) इक्षु
मूलम् । इति राजनिर्घण्टः ।
वंशरोचना, स्त्री, (रोचते इति । रच + नञ्धा-
दित्वात् ल्युः । टाप् । वंशस्य रोचना ।)
खनामख्यातवंशपञ्चस्थितश्चेतवर्णविधविशेषः ।
वंशलोचना इति भाषा । तत्पर्यायः । त्वक्-
क्षीरा २ । इत्यमरः । २ । ८ । १०८ । वंश-
लोचना ३ । इति भरतः । तुगाक्षीरी ४
सुभा ५ वंशी ६ वंशजा ७ । इति रत्नमाला ।
क्षीरिका ८ । इति शब्दरत्नावली । तुगा ९
त्वक्क्षीरी १० सुभा ११ वंशक्षीरी १२ वैश्वी
१३ त्वक्क्षारा १४ कर्मरी १५ चैता १६ वंश-
कपूररोचना १७ तुङ्गा १८ रोचनिका १९
पिङ्गा २० वंशशर्करा २१ । अस्या गुणाः ।
रूक्षत्वम् । कषायत्वम् । मधुरत्वम् । हिमत्वम् ।
रक्तमुद्विक्कारित्वम् । तापपित्तोद्विक्करत्वञ्च ।
इति राजनिर्घण्टः । अपि च ।
“वंशजा वृंहणी इष्या बल्या स्वाङ्गी च शीतला ।
वृण्णाकासखरन्वासद्यपित्तास्रकामलाः ।
हरेत् कुष्ठं व्रणं पाण्डुं कषाया वातलक्ष्णजम् ॥”
इति भावप्रकाशः ।
वंशलोचना, स्त्री, (वंशरोचना । रस्य लः ।)
वंशरोचना । इति हेमचन्द्रः । अस्या गुणाः ।
“कषायमधुरा रूक्षा वातघ्नी वंशलोचना ।
तुगाक्षीरी चयन्वासकासघ्नी मधुरा हिमा ॥”
इति राजवल्लभः ।
वंशशर्करा, स्त्री, (वंशस्य शर्करैव ।) वंशलोचना ।
इति राजनिर्घण्टः ।
वंशप्रलाका, स्त्री, (वंशस्य प्रलाकेव दाटानां ।)
बीणामूलम् । इति हेमचन्द्रः । २ । २०० ।
(वंशनिर्मिता प्रलाकेति मध्यलोपी समासः ।)
वंशनिर्मितप्रलाका च ।
वंशस्तनितं, } स्त्री, वादशास्त्रपादस्तन्यो-
वंशस्थविलं, } विशेषः । यथा,—
“वदन्ति वंशस्थविलं जनौ जरौ ॥”
उदाहरणम् ।
“विनासवंशस्थविलं सुस्वानिलैः
प्रपूर्ये यः पञ्चमरागमुद्गिरम् ।
ब्रजान्नानामपि गानशालिनीं
जहार मानं स हरिः पुनातु वः ॥”
वंशस्तनितमपि कापि । इति कृष्णमञ्जरी ।
वंशाग्रं, स्त्री, (वंशस्य अग्रम् । प्रथमजातत्वात् ।)
वंशाङ्कुरः । इति राजनिर्घण्टः ।
वंशानुचरितं, स्त्री, (वंशस्य अनुचरितम् ।) वंश-
चरित्रवर्णनम् । तत्तु पुराणस्य पञ्चलक्षणात्
गंतलक्ष्यविशेषः । यथा, शब्दरत्नावल्याम् ।
“सर्गस्य प्रतिसर्गस्य वंशो मन्वन्तराक्षि च ।
वंशानुचरितश्चेति पुराणं पञ्चलक्ष्यम् ॥”

वंशी

(यथा, भागवते । ६ । १ । ४ ।
 “तेषां वंशं पृथग्जनसूनु । वंशानुचरितानि च ।
 कीर्तयस्व महाभाग । निर्यां शुश्रूषतां हि नः ॥”)
 वंशाकुरः, पुं, वंशस्याकुरः । वंशर कोका इति
 भाषा । तत्पठ्यायः । करीरम् २ वंशापम् ३
 यवपलाकुरः । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्त-
 त्वम् । अम्लत्वम् । कषायत्वम् । लघुत्वम् ।
 शीतलत्वम् । पित्तास्रदाहलघुत्वम् । वृषि-
 कारित्वम् । तत्पठ्यो (नर्गु) यत्वच । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 वंशिकं, क्ली, (वंशीऽस्यस्येति । ठन् ।) अगुह ।
 इत्यमरः । २ । ६ । १०६ ॥
 वंशिका, स्त्री, (वंशिक + टाप् ।) अगुह । इत्यमर-
 टीकायां भरतः ॥ वंशी । इति शम्भरनामली ॥
 वंशी, स्त्री, (वंशः कारणत्वेनास्यस्याः । अच् ।
 गौरादित्वात् ङीष् ।) सुरली । इति शम्भरना-
 मली ॥ वंशी इति भाषा । (यथा, काव्यचन्द्रि-
 कायाम् ।
 “निर्मिता कापि गोपीनां कुलशीलविनाशिनी ।
 विधिना पामरेक्ष्यं न वंशी सुरवेरिहः ॥”)
 कर्षत्तुष्टयम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ वंशी-
 वाद्यस्य विवरणम् । यथा,—
 “तालेन राजते गीतं तालो वादिप्रसम्भवः ।
 गरीयस्तेन वादिनं तच्चतुर्विधमुच्यते ॥
 ततं शुषिरमात्रं घनमित्यं चतुर्विधम् ।
 ततं तन्त्रीगतं वाद्यं वंशाद्यं शुषिरं तथा ।
 चर्मावनडुमानहं घनं तालादिकं मतम् ॥”
 शुषिरं यथा,—
 “वंशीऽथ पारीमधुरीति त्रिशीलकाह्वनाः ।
 तोडुहीसुरलीबुक्काऽद्विकाम्बरनाभयः ॥
 षडङ्गं कापालिकं वंशश्चर्म वंशस्तथा परः ।
 एते शुषिरभेदास्तु कथिताः पूर्वस्वरिभिः ॥
 वर्णजः सरलश्चैव पर्यदोषविज्जितः ।
 वेणवः खदिरो वापि रक्तचन्दनजोऽथवा ।
 शीखरजोऽथ सौवर्णो दलितलभयोऽपि वा ।
 राजतस्ताम्रजो वापि लौहजः स्फाटिको-
 २ यथा ॥
 कलिहाङ्गुलितुल्येन गर्भरन्ध्रं च शोभितः ।
 शिष्यविद्याप्रवीणेन वंशः कार्यो मनोहरः ॥
 वंशेनैव मनोऽपीति मन्त्रसुनिर्वादिनम् ।
 ततोऽन्येऽपि तदाकारा वंशा एव प्रकीर्तताः ॥
 तत्र त्यक्ता शिरोदेशादधो द्विमितमकुलम् ।
 पुत्काररन्ध्रं कुर्वीत मितमकुलिपर्यया ॥
 पञ्चाङ्गुलानि संत्यज्य ताररन्ध्राणि कारयेत् ।
 कुर्वीत घातारन्ध्राणि सप्तसंख्यानि कौशलात् ॥
 वदरीबीजतुल्यानि संत्यज्याह्वीर्हमकुलम् ।
 प्रान्तयोर्व्यन्धनं कार्यं खरादोर्नादवत्तवे ॥
 सिकथकेन कलां देया तत्र सुखरता भवेत् ।
 पञ्चाङ्गुलोऽयं वंशः स्यादेकेकाङ्गुलद्विहतः ॥
 वक्रङ्गुलानि नाम्ना ख्यात् यावदष्टादशाङ्गुलम् ।
 पुत्कारताररन्ध्रस्य यावदङ्गुलिमन्तरम् ।
 तदेव नाम वंशस्य वांशिकैः परिकीर्तते ॥

वक्रवः

एकाङ्गुली इङ्गुलश्च अङ्गुलश्चतुरङ्गुलः ।
अतिनारतरत्नं वांशिकैः समुपेक्षितः ॥
अयोदशाङ्गुली वंशोऽपरः पञ्चदशाङ्गुलः ।
निन्दितो वंशतत्त्वज्ञेयसासप्तदशाङ्गुलः ॥
महानन्दस्तथा नन्दो विजयोऽथ जयस्तथा ।
चत्वार उक्तमा वंशा मत्तङ्गमुनिसम्पत्ताः ॥
दशाङ्गुली महानन्दो नन्द एकादशाङ्गुलः ।
द्वादशाङ्गुलमानस्तु विजयः परिकीर्तितः ॥
चतुर्दशाङ्गुलमितो जय इत्यभिधीयते ।
अस्मा तत्रो रविर्विष्णुः क्रमादत्र व्यवस्थिताः ॥
नेत्रेण प्रोदता चापि सुखरत्नं श्रीप्रता ।
माधुर्यमिति पञ्चामी पुनस्तत्तेषु गुणाः स्मृताः ॥
श्रीत्कारवङ्गुलः स्तब्धो विस्तरः स्फुटितो लघुः ।
अमधुरश्च विज्ञेयाः वङ्गदोषाः पुनस्तत्ते क्रमात् ॥
व्यापयोगवङ्गुल्यमल्पता गीतवाद्ने ।
अभिर्दोषैर्नोऽतीव निन्दितो वांशिको मतः ॥
स्थानकादिनयाभिज्ञो गमकाटाः स्फुटाचरः ।
श्रीप्रहस्तः कलाभिज्ञो वांशिको रक्त उच्यते ॥
प्रसुक्तिर्भङ्गसुक्तिश्च युक्तिश्चैत्यङ्गुलीगणाः ॥
सुस्थानत्वं सुस्वरत्नं अङ्गुलीसारवङ्गुल्यया ।
समस्तगमकज्ञानं रागरागाङ्गुलवेदिता ॥
क्रियाभाषाविभाषासु दक्षता गीतवाद्ने ।
स्वस्थाने चापि दुःस्थाने नादनिर्माणकौशलम् ॥
गान्तरा स्थानदाढ्यं तद्दोषाच्छादनं तथा ।
वांशिकस्य गुणा एते मया संक्षिप्य दर्शिताः ॥
इति संगीतदामोदरः ॥
वंशः, त्रि, (वंशे भवः । वंश + “दिगादिभ्यो यत् ।”
४।१।५७। इति यत् ।) सङ्गुण्यतः । तत्प-
र्यायः । कुल्याः २ नीच्यः ३ । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ (यथा, मनुः । १।६१ ।
“स्वायम्भुवस्यास्य मनोः षड्वंश्या मनवोऽपरे ॥”
वंशोऽप्यसमाप्ते च । यथा, रघुः । १८।४६ ।
“वंश्या गुणाः स्वल्पं लोककान्ताः
प्रारम्भस्तथाः प्रथिमानमायुः ॥”
यथोद्भवास्तु विशेषः । एष्टावयवविशेषश्च । इति
वंशशब्ददर्शनात् ॥ यथा, भागवते । ११।८।३६ ।
“यदस्मिन्निमित्तं वंशवंश-
स्थानं त्वत्ता रोमनखैः पितृहम् ॥”
वक्र, इ इ कौटिल्ये । गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-आत्म०-अक०-सक०-च-सेट् ।) कौटिल्य-
मिह कुटिलोभावः कुटिलीकरणश्च । इ, वक्रते ।
इ, वक्रते काष्ठं कुटिलं स्यादित्यर्थः । वक्रते
काष्ठं कुटिलं करोतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥
वक्र, इ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
आत्म०-सक०-सेट् ।) इ, वक्रते । इति दुर्गा-
दासः ॥
वक्रयः, त्रि, (वृ वच् वा + तथः ।) कुत्तितः ।
चीनः । (यथा, मनुः । ८।६६ ।
“नाधधीनो न वक्रयो न दस्युर्न विकर्मेक्षत् ॥”
वचनार्थः । इति मेदिनी । ये, १-३ ॥ (यथा,
महाभारते । १४।७६।२३ ।
“वक्रवाचापि राजानः सर्वे सद्यः सुहृन्मनैः ।

वक्रवा

युधिष्ठिरस्याश्वमेधो भवद्विरभूयताम् ॥”
वच् + भावे तथ ।) वचने, कौ ।
वक्रा, [वृ] त्रि, (वच् + लृप् ।) योवक्तुं जानाति
सः । इति भरतः ॥ औचित्यात् वच् विप्रिष्टं
वदति । इति मुकुटः ॥ (यथा, हितोपदेशे ।
“भट्टं क्षतं क्षतं मौनं कौकिलेर्जलदागमे ।
ददुरा यत्र वक्तारस्तत्र मौनं हि शोभनम् ॥”)
तत्पर्यायः । वदः २ वदावदः ३ । इत्यमरः ।
३।१।२५ ॥ वदावः ४ वसा ५ । इति जटा-
धरः ॥ सुष्ठुवक्ता । इति भरतः ॥ बहुभाषी ।
इत्येके । तत्पर्यायः । वाचोयुक्तिपटुः २ वाग्मी ३
वायदूकः ४ । इत्यमरः ॥ वचकः ५ सुवचाः ६
प्रवाक् ७ । इति जटाधरः ॥ पङ्क्तिः । इति
मेदिनी । तै, ५३ ॥
वक्रं, कौ, (वक्त्रे अनेनेति । वच् + “गुध्वी-
प्रचिवचयमिच्छन्दिभ्यश्चः ।” उणा० ४ ।
१६६ । इति चः ।) सुखम् । इत्यमरः । २ ।
६।८६ ॥ (यथा, मनौ । ८।२७२ ।
“धर्म्मोपदेशं दर्पणं विप्राणामस्य कुर्वतः ।
तत्प्रमासंनयेत्तेन वक्त्रे अत्रिं च पाथिवः ॥”)
तगरत्नम् । इति शब्दमाला ॥ वक्रभेदः ।
इति मेदिनी । रे, ८४ ॥ हृन्दीविशेषः । इति
हेमचन्द्रः ॥ तस्य लक्षणं यथा,—
“भवत्यङ्गसमं वक्रं विषमञ्च कदाचन ।
तयोर्दोषोऽपान्ते च हृन्दीदधुनोच्यते ॥
वक्रं युग्म्यां मगौ स्थानामन्द्योऽनुष्ठुभिः
स्थातम् ॥”
अथ द्विरावर्णा श्लोकः पूरयितव्यः ।
“वक्राभ्योर्जं सदा स्मरं चक्षुर्नोऽलोत्पलं फलम् ।
वक्रवीणां सुरारातेऽस्ते भङ्गं जहारोक्षे ॥”
इति हृन्दीमञ्जरी ॥
वक्रचुरः, पुं, (वक्रस्य चुर इव एषोदरादित्वात्
चः ।) दन्तः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
वक्रगः, पुं, (वक्राणो वक्राद् जायते इति ।
आक्षय्योऽस्य सुखमासीत् इति श्रुतेः । जन् +
ङः ।) आक्षणः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ सुख-
जाते, त्रि ॥
वक्रतालं, कौ, (वक्रस्य तालम् ।) सुखवाद्यम् ।
इति केचित् ॥ त्रिकाण्डशेषे सुखवाद्यं वक्र-
नालमिति लिखितम् ॥
वक्रपटुः, पुं, (वक्रस्य पटु इव ।) अन्धान्नभोजन-
पात्रम् । तोवडा इति भाषा । तत्पर्यायः ।
तलिका २ तलसारकम् ३ । इति हेमचन्द्रः ।
४।३१७ ॥
वक्रभेदी, [नृ] पुं, (वक्रं भिनत्तीति । भिद् +
णिनिः ।) तित्तरसः । इति हेमचन्द्रः । ६ ।
२५ ॥ सुखभेदके, त्रि ॥
वक्रवासः, पुं, (वक्रं वासयति सुरभीकरोतीति ।
वासि + “कर्मयञञ्” ३ । २ । १ । इत्यञ् ।)
नारङ्गः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवरणमस्य
नारङ्गशब्दे ज्ञातव्यम् । वक्रस्य वासः ।) सुख-
गन्धश्च ॥

वक्रः

वक्रशोधनं, कौ, (वक्रस्य शोधनमिव ।) भक्षम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (वक्रस्य शोधनम् ।)
सुखशुद्धिकरणश्च ॥
वक्रशोधी, [नृ] पुं (वक्रं शोधयतीति । शृणु +
णिच् + णिनिः ।) जम्बीरः । इति जटाधरः ॥
सुखशोधके, त्रि ॥
वक्रासवः, पुं, (वक्रस्य आसवः ।) अधरमधु ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
वक्रं, कौ, (वक्रते इति । वकि कौटिल्ये + रन् ।
एषोदरादित्वात् न लोपः । यडा, वच्चीति ।
वच् गतौ + “स्मायितश्चि वच्चीति ।” उणा०
२।१३ । इति रक् । न्यडादित्वात् कुलम् ।)
नदीवङ्कः । तत्पर्यायः । पुटभेदः २ । इत्य-
मरः ॥ वङ्कः ३ । इति भरतः ॥ (तगर-
पादिकम् । तत्पर्यायो यथा,—
“कालानुशारिवा वक्रं तगरं कुटिलं शठम् ।
महोरगं नतं जिह्मं दीनं तगरपादिकम् ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
तथास्य विषयः ।
“श्रुताङ्गे रङ्गमलोया वक्रयात्रीफलैः श्वेतम् ।
तेलं नस्य मरुत्तुर्धृतिमिरोर्द्वेगदापहम् ॥”
इति श्रुताङ्गात् तेलम् ।
इति चक्रपाणिनस्यै शिरोरोगाधिकारे ॥)
वक्रः, पुं, (वच्चीति । वच् गतौ + “स्मायितश्चि-
वच्चीति ।” उणा० २।१३ । इति रक् ।
न्यडादित्वात् कुलम् ।) श्वेतश्चरः । इति
मेदिनी । रे, ६५ ॥ मङ्गलवहः । इति हेम-
चन्द्रः । २।३० ॥ रुदः । त्रिपुरासुरः । इति
धरणिः ॥ पर्यटः । इति राजनिर्घण्टः ॥ वक्र-
गतिविशेषश्च । स तु यस्य गच्छत्याश्रि-
तात् रथधित्तराश्रीयंश्रिशांश्रान्तगतादंशात्
पञ्चमघट्यां रविकृतिः । यथा,—
“वक्राः स्युः पञ्चघट्यैर्कै त्वतिवक्रा नगादृगे ।
नवमे दशमे भग्नौ जायते सद्यज्ञा गतिः ।
द्वादशैकादशैर्धुर्यै लभन्ते श्रीप्रतां पुनः ।
रविस्थित्यङ्कस्थित्यावधेः संस्थां कल्पते ॥
न तु राश्यन्तरस्यशांतिं द्वितीयादिनरूपम् ।
राहुकेतू सदा वक्रौ शोभनौ चन्द्रभास्वरौ ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
(कल्पदेशीयवृत्तिभेदः । यथा, महाभारते ।
२।१४।११ ।
“तमेव च महाराज । शिष्यवत् समुपस्थितः ।
वक्रः कल्पधाधिपतिर्मायायोधो महाबलः ॥”)
वक्रः, त्रि, (वक्रते इति । वकि कौटिल्ये + रन् ।
एषोदरादित्वात् न लोपः । यडा, वच् + रक् ।)
अशुभः । वक्रा इति भाषा । तत्पर्यायः ।
अरालम् २ ठञ्जम् ३ जिह्वम् ४ ऊर्म्मि-
मत् ५ कुक्षितम् ६ नतम् ७ आविहम् ८ कुटि-
लम् ९ भुयम् १० वेक्षितम् ११ । इत्यमरः ।
३।१७१ ॥ वक्रुरम् १२ वेक्रु १३ विनतम् १४ उन्-
रम् १५ । इति शब्दरत्नावली ॥ अथवतः १६
आवतः १७ भङ्गुरः १८ । इति जटाधरः ॥ ३॥

(यथा, महाभारते । १ । १३२ । १२ ।

“स वै तथा वक्र यथाभ्युपगच्छ-
दृष्टावक्रः प्रयितो वै महर्षिः ॥”)

वक्राभि यथा । अलकः १ भालः २ भूः ३
नखचिह्नम् ४ अक्षुषः ५ कुक्षिका ६ भयकङ्क-
रम् ७ बालेष्टः ८ दावम् ९ कुहालः १०
चक्रकः ११ युकाक्षम् १२ पलाशपुष्पम् १३
विद्युत् १४ कटाक्षः १५ शक्रधनुः १६ पलाश १७
प्रबोधः १८ करः १९ हस्तिदन्तः २० शूकर-
दन्तः २१ सिंहनखादिः २२ । इति कविकल्प-
लता ॥ क्रूरः । इति मेदिनी । रे, ६५ ॥

वक्रकण्टः, पुं, (वक्राः कण्टाः कण्टका यस्य ।)
वदरवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वक्रः
कण्टः ।) कुटिलकण्टकश्च ॥

वक्रकण्टकः, पुं, (वक्राः कण्टका अप्स्य ।) खदिर-
वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विषयोऽस्य
खदिरशब्दे विशेषः ॥)

वक्रखड्गः, पुं, (वक्रः खड्गः ।) करवालः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

वक्रयीवः, पुं, (वक्रा यीवास्य ।) उवृः । इति
त्रिकाक्षशेषः ॥

वक्रचक्षुः, पुं, (वक्रा चक्षुर्यस्य ।) शुकपक्षी ।
इति शब्दरत्नावली ॥

वक्रतालं, स्त्री, (वक्रं तालं यत्र ।) वाद्यविशेषः ।
तत्पर्यायः । सुखवाद्यम् २ । वक्रतालमिति वा
पाठः । इति त्रिकाक्षशेषः ॥

वक्रनाली, स्त्री, (वक्रताल + गौरादिवात् ङीष् ।)
सुखवाद्यम् । इति शब्दरत्नावली ॥

वक्रतुण्डः, पुं, (वक्रतुण्डं यस्य ।) शुकपक्षी ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (वक्रोष्ठे, त्रि । यथा,
भागवते । ६ । १ । २८ ।

“स पाशहस्तास्त्रीन् दृष्ट्वा पुरुषानतिदारुणान् ।
वक्रतुण्डानूर्ध्वरोन्म आत्मानं नेतुमागतान् ॥”)

वक्रदंष्ट्रः, पुं, (वक्रा दंष्ट्रा यस्य ।) शूकरः । इति
केचित् ॥

वक्रनक्रः, पुं, (वक्रः कुटिलः नक्र इव हिंस्रश्च ।)
पिशुनः । शुकपक्षी । इति मेदिनी । रे, २८५ ॥

वक्रनालं, स्त्री, सुखवाद्यम् । इति सुभाषित-
त्रिकाक्षशेषः ॥

वक्रनासिकः, पुं, (वक्रा नासिका यस्य ।) पेशकः ।
इति त्रिकाक्षशेषः ॥ कुटिलनासायुक्ते, त्रि ॥

वक्रपुच्छः, पुं, स्त्री, (वक्रं पुच्छं यस्य ।) कुकुरः ।
इति त्रिकाक्षशेषः ॥ सलोमकुटिललाङ्गूलश्च ॥

वक्रपुष्पः, पुं, (वक्राणि पुष्पाण्यस्य ।) वक्रवृक्षः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ पलाशवृक्षः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

वक्रबालघः, पुं, (वक्रो बालघः केशयुक्तलाङ्गूलं
यस्य ।) कुकुरः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३४४ ॥

कुटिलपुच्छश्च ॥

वक्रभयितं, स्त्री, (वक्रं कुटिलं भयितम् ।)
कुटिलवाक्यम् । तत्पर्यायः । हेकोक्तिः २ ।
इति त्रिकाक्षशेषः ॥

वक्रमः, पुं, (अवक्रमवमिति । अव + क्रम + भावे
घञ् । अङ्गःपः ।) पलायनम् । इति शब्दरत्ना-
वली ॥

वक्रलाङ्गूलः, पुं, (वक्रं लाङ्गूलं यस्य ।) कुकुरः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ कुटिलपुच्छे, स्त्री ॥

वक्रवक्रः, पुं, (वक्रं वक्रं सुखमस्य ।) शूकरः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ कुटिलसुखविशिष्टे, त्रि ॥

वक्रशल्या, स्त्री, (वक्रं शल्यामिव पक्षादिकं
यस्याः ।) कुटुम्बिनीशुपः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

वक्रायं, स्त्री, (वक्रमयं यस्य ।) कवाटवक्रवृक्षः ।
इति राजमाला ॥ कुटिलायभागश्च ॥

वक्राङ्गः, पुं, (वक्रमङ्गं यस्य ।) हंसः । इति
हेमचन्द्रः ॥ कुटिलावयवे, स्त्री, (कुटिलाव-
यवविशिष्टे, त्रि । यथा, हरिवंशे । १०२ । ३८ ।

“तरङ्गविषमापीडा चक्रवाकोन्मुखस्तपी ।
वेगगम्भीरवक्राङ्गी चक्षुमोन्मथभूषणा ॥”)

वक्रः, त्रि, मिथ्यावादी । वक्रधातोः क्रिप्रत्ययेन
निष्पन्नः ॥

वक्रो, [नृ] पुं, (वक्रो वक्रतास्यास्तीति । इतिः ।
वेदिकधर्मविरुद्धवादित्वादस्य तथात्वम् ।) वृद्धः ।

इति शब्दरत्नावली ॥ वक्रवाविशिष्टे, त्रि । यथा,
“लघेशो यदि वक्रो स्यात् पुंसः कार्येयुः

वक्रता ।

लघेशोऽन्तं गते मर्त्यो दुःखादित्याधिसंयुतः ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

वक्रोक्तिः, स्त्री, (वक्रा कुटिला उक्तिः ।)
काकुक्तिः । यथा, कामधेनुकल्पतरुवृक्षत्रय-
पुराणम् ।

“अथ वृत्ते वृषोन्मर्गे दासा वक्रोक्तिभिः पदेः ।
ब्राह्मणानाह यत् किञ्चित् मयोत्पद्यन्तु

निर्जने ॥

तत् कश्चिदन्यो न नयेत् विभाष्यं यथाक्रमम् ।
न बाह्यं न च तत् चौरं पातयं केनचित्

कचित् ॥”

लघुप्रदीपेऽप्येवम् । वक्रोक्तिभिः काकुक्तिभिः ।
इति सुहिततत्त्वम् ॥ * कुटिलोक्तिः । यथा,

“वादी व्याकरणं विनेव विदुषां वृष्टः प्रविष्टः
सभी

जल्पन्त्यमतिः स्यात् पटुवटुभूभङ्गवक्रो-
क्तिभिः ।

हीनः सत्पुत्रासमेति गणको गोलानभिज्ञस्तथा
ज्योतिर्विज्ञदसि प्रगल्भगणकः प्रश्नप्रपञ्चो-

क्तिभिः ॥”

इति सिद्धान्तशिरोमौ गोलार्थायः ॥
(वक्रा अपर्यान्तरयज्येन कुटिला उक्तिः ।

शब्दालङ्कारप्रभेदः । तल्लक्षणादिकं यथा,
साहित्यदर्पणे दशमपरिच्छेदे ।

“अन्यस्यान्वार्थकं वाक्यमन्यथा योजयेद् यदि ।
अन्यः सुपेय काका वा सा वक्रोक्तिस्ततो विधुः ॥

द्विषति चैववक्रोक्तिः काकुवक्रोक्तिश्च । क्रमे-
बोदाद्वरं यथा,—

“के ययं स्थल एव सन्त्यति वर्षं प्रप्यो विशेषामयः
किं व्रते विहगः स वा कश्चिपतिर्यथास्ति सुप्रो
हरिः ।

वामा वयमहो विहग्वरचिकः कीडकं करो
वनेते

येनास्मासु विवेकमन्यमनसः पुंस्त्वेव योषिद्
धमः ॥”

अथ विशेषपदस्य विः पक्षी श्रेयो नांग इति
अर्थद्वययोगात् समञ्जः शेषः । अन्यत्र तु अन्यञ्जः ।

“काले कोकिलवाचाले सहकारमनोहरे ।
लतागवः परिहृतास्तु तस्याश्चनो न दूयते ॥”

अथ कयाचित् सखा निधेयार्थं नियुक्तो नभ
अन्यथा काका दूयत एवेति विध्यर्थे पठितः ॥”)

वक्रोष्ठिका, स्त्री, (वक्रोष्ठोऽस्यस्या इति । ठन् ।
ईश्वरमनेन हि वक्रोष्ठश्च वक्रता जायते अथो-

ऽस्यास्तथात्वम् । यद्वा, वक्र वक्रोष्ठो यस्याः ।
ततः स्मार्थं कन् । टापि अत इत्वम् ।) अहर्-

रद्वहास्यम् । ईश्वहास्यम् । तत्पर्यायः । क्षिप्तम्
२ । इति-हेमचन्द्रः ॥

वच, रोषसंहत्योः । इति कविकल्पदमः ॥ (भा-
पर-रोषे अक-संहत्यो सक-सिद्धे ।) वचति ।

इति दुर्गादासः ॥

वचः, [सु] स्त्री, (उच्यतेऽनेनेति । वच + “पचि-
वचिभ्यां सुट् च ।” उणा० ४ । २१६ । इति

असुन सुट् । वचतेरसुन इति रमानाथः ।
घातुप्रदीपश्च ।) अङ्गविशेषः । स तु वृद्धोपरि

कष्ठादधोभागः । वृक् इति भाषा । तत्प-
र्यायः । कीडम् २ मुञ्जानरम् ३ उरः ४

वत्सम् ५ । इत्यमरः ॥ अङ्गः ६ उन्तसङ्गः ७ ।
इति जटाधरः ॥ वचनम् ८ गणपीठकम् ९ ।

इति शब्दचन्द्रिका ॥ अपि च ।
“अथ वचश्च वत्सं स्यादुरो वचस्येले जयम् ॥”

इति शब्दरत्नावली ॥

तस्य शुभाशुभलक्षणं यथा,—
“अश्ववान् समवचः स्यात् पीनैर्ज्योभि-

रुर्जितः ।

वचोभिर्विषमैर्जितः शब्देन निधनस्तथा ॥”
इति गानक ६६ अध्यायः ॥

(पुं, वचतीति । वच + “वह्निहाधाज्ज-
म्बन्धसि ।” उणा० ४ । २२० । इति असुन ।

सुट् च । अश्ववान् । इत्युल्लङ्घनः ॥”)
वचश्च, स्त्री, (वचत्यनेनेति । वचरोषसंहत्योः +
लुट् ।) वचः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (वाहके,

त्रि । यथा, कश्चिदे । ६ । २३ । ६ ।
“क्रियास वचनानि यज्ञेः ।”

“वचनानि वाहकानि स्तोत्राणि क्रियास
करवाम ॥” इति तन्त्राक्षी सायणः ॥

वचोर्ज, स्त्री, (वचसि जायते इति । जन् + ञः ।)
स्तनः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, साहित्य-

दर्पणे ४ परिच्छेदे ।
“मध्यस्य प्रथिमानमेति जवनं वचोर्जयोर्मन्त्रं

दूरं यावद्वरं लोमलतिका नेत्रार्जं धावति ।

वगला

कर्मपं परिबीज्य नूतनमनोराण्याभिविक्तं
चलात्
अज्ञानीव परस्परं विदधते निर्लुब्धनं सुभुवः ॥”
वचोवहः पुं, (वचसि रोहतीति। वच + कः।)
जनः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, आर्या-
सप्तशत्याम्। ४४६।
“मा श्वरतव्य पीवरवचोवहयोर्भरेण भज
गम्यम्।
निर्मोक्षैरपि शोभा ययोर्भूजङ्गीभिरुक्तेः ॥”)
वक्ष्यमाणः, नि, भविष्यत्कथनीयविवक्ष्यः। वच-
धातोः स्वमानप्रत्ययेन निष्पन्नः। यथा, अथ
वक्ष्यमाणवचनात् मधुरात्रप्राप्तविवक्ष्यन्तो-
त्थम्। इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ अपि च।
“तत्रैव द्वादशीमध्ये पारणं अथयोऽधिके।
वक्ष्यमाणश्च घटतेऽन्यथा प्राग्वहिषा व्रतम् ॥”
इति श्रीहरिभक्तिविलास १५ विलासः ॥
वख, खपि। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
सक०-सेट्।) वखति। खपि गतौ। इति
दुर्गादासः ॥
वख, इ खपि। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
सक०-सेट्। इत्।) इ, वखति। खपि
गतौ। इति दुर्गादासः ॥
वग, इ खजे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
अक०-सेट्।) इ, वगति। इति दुर्गादासः ॥
वगला } स्त्री, दशमहाविद्यामन्त्रगतं देवी-
वगलासुखी } विशेषः। तदुक्तं तन्त्रान्तरे।
“ब्रह्माक्षं संप्रवक्ष्यामि सदाः प्रत्ययकारकम्।
साधकानां हितार्थाय क्लृप्तनाय च वैरि-
याम् ॥
यस्याः स्मरणमात्रेण पवनोऽपि स्थिरायते।
प्रणवं स्थिरमायाश्च ततश्च वगलासुखि ॥
तदन्ते सर्वदुष्टानां ततो वाचं सुखं पदम् ॥
क्षमयेति ततो जिह्वां कीलयति पदद्वयम् ॥
बुद्धिं नाशय पश्चात् स्थिरमायां समाविशेत्।
लिखेत् पुनरोद्धारं स्थापिते पदमन्त्रतः ॥
घटं त्रिशद्वरं विद्या सर्वसम्पत्करी मता ॥”
स्थिरमायां स्त्री। तथा च।
“बुद्धिहीनमायायुक् स्थिरमाया प्रकीर्तिता ॥
ॐ स्त्री वगलासुखी सर्वदुष्टानां वाचं सुखं
क्षमय जिह्वां कीलय कीलय बुद्धिं नाशय स्त्री
ॐ स्वाहा ॥ ॥ तन्त्रान्तरे।
“बुद्धिहीनमायायुक् वगलासुखि सर्वयुक्।
दुष्टानां वाचमित्युक्ता सुखं क्षमय कीर्तयेत् ॥
जिह्वां कीलय बुद्धिं तत् विनाशय पदं वदेत्।
पुनर्जीवं ततस्तारं बुद्धिजायावधिभवेत्।
तारादिका चतुस्त्रिंशद्वरा वगलासुखी ॥”
ॐ स्त्री वगलासुखि सर्वदुष्टानां वाचं सुखं
क्षमय जिह्वां कीलय बुद्धिं विनाशय स्त्री ॐ
स्वाहा। इत्यपि मन्त्रान्तरम् ॥ ॥ अन्यथोः
पूना। प्रातःकल्पादिप्राजायामानं विधाय
अध्यादिस्थासं कुंयात्। यथा, शिरसि नारद-
ऋषये नमः। सुखे हृष्टपुण्डरीके नमः। हृदि

वगला

वगलासुखी देवताये नमः। शुद्धे स्त्री बीजाय
नमः। पादयोः स्वाहाशक्तये नमः।
“नारदीयस्य ऋषिं ऋद्धिं हृष्टपुण्डरीके।
श्रीवगलासुखी देवीं हृदये विन्यसेततः।
स्त्री बीजं गुरुदेशे तु स्वाहाशक्त्यस्तु पादयोः ॥”
ततः कराङ्गन्यासौ। ॐ स्त्री अङ्गुष्ठाभ्यां नमः।
वगलासुखि तर्जनीभ्यां स्वाहा। सर्वदुष्टानां
मध्याभ्यां वष्ट। वाचं सुखं क्षमय अना-
मिकाभ्यां हूँ। जिह्वां कीलय कीलय कनि-
ष्ठाभ्यां वौष्ट। बुद्धिं नाशय स्त्री ॐ स्वाहा
करतलपट्टाभ्यां षट्। एवं हृदयादिषु। तथा
च दिशतन्त्रे।
“युग्मवाक्येन समाहृतेषां मन्त्राणां मन्त्राणां
कराङ्गान्तरयोः कराङ्गन्यासमाचरेत् ॥”
ततो मूलान्ते आत्मतत्त्वयापिनो वगलासुखीश्री-
पादुकां पूजयामि इति मूलान्तरे। मूलान्ते
विद्यातत्त्वयापिनो वगलासुखीश्रीपादुकां पूज-
यामि शिरसि। मूलान्ते शिवतत्त्वयापिनो-
वगलासुखीश्रीपादुकां पूजयामि सर्वदुष्टानां
ततश्च।
“ऋद्धिं भाते दृष्टोः ओम् गच्छ योर्नासयोः
पुनः।
ओष्ठयोर्मूर्खवृत्ते च दक्षिणां च कूर्परे ॥
मणिर्वर्त्मन् कूर्परेण गले च कुचयोर्हृदि।
नाभौ कक्षां गुरुदेशे वामांश्च कूर्परे तथा ॥
मणिर्वर्त्मन् कूर्परेण ले ततश्च विन्यसेत् पुनः।
दक्षवामे चोष्ठान्ते गुरुदेशे कूर्परेण ले
क्रमेण मन्त्रवर्णान् स्तुभ्यस्य ध्यायेत् यथाविधि ॥”
ततो ध्यानम्।
“मन्त्रे सुरास्त्रिमणिमण्यपरत्नवेदी-
सिंहासनोपरिगतां परिपीतवर्णाम्।
पीताम्बराभरणमालाविभूषिताङ्गीं
देवीं स्मरामि धृतसुहरवेरिणिङ्गाम् ॥
त्रिङ्गायमादाय करेण देवीं
वामेन शङ्खं परिपीडयन्तीम्।
गदाभिघातेन च दक्षिणेन
पीताम्बराद्यां हृष्टुणां नमामि ॥”
एवं ध्यात्वा मानवेः सम्पूज्य बहिःपूजामार-
भेत् ॥ ॥ तत्र प्रथमोऽर्घ्योपनामम्। यथा।
अष्टाङ्गुलं चतुरस्रं विधाय ईशानादिकोशेषु
पूर्वादिदिक्षु च कुसुमाक्षतरक्तचन्दनैर्लीं गण-
पतये नमः इत्यनेन गणेशनेन संपूज्य तेन
मधुना वा अर्घ्यपात्रमापूरयेत्। ततो वारज्यं
विद्यायां संपूज्य अङ्गानि विन्यसेत्। ततो धेनु-
योनिमुद्रे प्रदश्ये तैर्नोदकेन आत्मानं पूजोप-
करणमाभ्युचयेत् ॥ ॥ अस्या यन्त्रम्। त्र्यसं-
वहसं वृत्तमष्टदलं भूपुरास्त्रितम्। ततो मूल-
सुखाय ॐ आधारशक्तिकमलाञ्जनाय नमः।
एवं शक्तिपद्यासनाय नमः। पूर्ववत् ध्यात्वा
पीठे आवाह्य वङ्गानि गच्छेत्। ततो मुद्रां
प्रदश्ये पुरतः वङ्गजैः मन्त्रं वयेत्। ततो
मूलं मन्त्रयित्वा धेनुयोनिमुद्रे प्रदश्ये आत्म-

वगला

विद्याशिवैकत्वे विन्यस्य सुखे चिन्ता तर्ज-
न्युद्योगेन साक्षात्वरणां वगलासुखीं तपयेत्।
ततो यथासम्भवमुपचारेः संपूज्य आवरणपूजा-
मारभेत्। घटकोशेषु पूर्व ॐ सुभगाये नमः।
एवमधिकोशे भगवत्पण्ये। ईशाने भगव-
हाये। पश्चिमे भगवद्वाये। नैर्ऋते भग-
पातये। वायो भगमालये। ततोऽष्टदल-
पत्रेषु ब्राह्माद्याः पूज्याः। पश्चाद्येषु ॐ अयाये
नमः। एवं विनयाये। अजिताये। अपरा-
जिताये। क्षमिन्ने। जम्भिन्ने। मोहिन्ने।
आकर्मिन्ने। ततो द्वारेषु ॐ भैरवाय नमः।
तद्वाह्ये इन्द्रादीन् वचादीन् पूजयेत्। ततो
मूलं धूपादिकं दत्त्वा यथाशक्ति जपं विधाय
त्रिमूलमुद्रां प्रदश्ये पुष्पाञ्जलिचर्यं दत्त्वा देवे-
योनिमुद्रां प्रदश्येत्। ततो भैरवाय वलिं
दद्यात्। ततो विसर्जनानां कर्म समापयेत्।
अस्य पुरश्चर्यं लक्षणम्। तथा च।
“पीताम्बरधरो भूत्वा पूर्वाशाभिमुखस्थितः।
लक्ष्मेकं जपेन्नन्तं हरिदायत्रिमालया।
ब्रह्मचर्यरतो नित्यं प्रयतो ध्यानतत्परः।
प्रियङ्गुकुसुमेनापि पीतपुष्पैश्च होमयेत् ॥”
द्वितीयमन्त्रस्य तु न्यासादिकं सर्वं पूर्ववत्।
ध्यानम्।
“गम्भीराश्च मदोक्ततां स्वर्णकान्तिसमप्रभाम्।
चतुर्भुजां त्रिनयनां कामलालसमानसाम् ॥
सुहरं दक्षिणे पाशं वामे त्रिङ्गाश्च वक्षकम्।
पीताम्बरधरां देवीं हृष्टपीनपयोधराम्।
हेमकुण्डलभूषाश्च स्वर्णसिंहासनस्थिताम् ॥”
अथ प्रयोगः।
“कुरुते वाग्विस्तम्भं दुष्टानां बुद्धिनाशनम्।
जपहोमप्रयोगे च मन्त्रं चाप्युत्तं जपेत् ॥
हरिद्राहरितालाभ्यां लवणं कुङ्कुमादिभिः।
क्षमयेत् परस्मैनामि नात्र कार्या विचारणा ॥
अथवा पीतपुष्पैश्च त्रिमण्डलैश्च होमयेत्।
क्षमनेषु च सर्वेषु प्रयोगः प्रत्ययावहः ॥”
यन्त्रम्।
“ॐ कारयोः संसृख्योक्तुर्गन्धः शिरसोर्लिखेत्।
मध्यं नाम साध्यस्य तद्वाह्ये चाक्षरद्वयम् ॥
बीजं हितोयवर्गस्य ततोयं विन्यस्येत् ॥
चतुर्दशस्वरोपेतं संलिखेत् पृथिवीगतम् ॥
ठकारेण समावेष्टा चतुष्कोणपटं बहिः।
तत्कोशरेखासंज्ञकैः मूलैश्च आरुके लिखेत् ॥
त्रिमूलमधरेखायाः पृथ्वी बीजानि पार्श्वयोः।
अष्टद्विप च कोशेषु तद्वाह्यं वगलासुखी लिखेत् ॥
पृथिव्यन्तरितं बाह्यं मातृकापरिमण्डलम्।
आवेष्टा चाष्टधा पश्चात्तद्वाह्ये स्थिरमायया ॥
निबध्नाकुशबीजेन नादसंमिताङ्गुलिना।
लिखेत् पूर्ववदावेष्टा पश्चाच्च वगलासुखीम् ॥
पट्टे पाशावपट्टे वा हरिद्रोक्ततालकेः।
द्विस्तम्भे सुखस्तम्भे लिखित्वा गाढमाक्रमेत् ॥
विवादे यन्त्रमालिख्य भूर्भुवोर्तेरेव वस्तुभिः।
कुम्भकारस्य चक्रस्य अन्तर्तो विपरीततः ॥

वङ्गः

वङ्गः, लो, (वङ्गतीति । वङ्गि गतो + अच् ।) धातु-
विशेषः । रा इति भावा । तत्पर्यायः । अपुः
२. स्वयंजम् ३. नागजीवनम् ४. नृदङ्गम् ५. रङ्गम्
६. गुणपञ्चम् ७. पिचटम् ८. चक्रसंज्ञम् ९. तमरम्
१०. नागजम् ११. कल्लोरम् १२. आलोनकम् १३.
सिंहजम् १४. इति हेमचन्द्रः । ४। १०८ ।
स्वयंजम् १५. नागम् १६. अपु १७. इति शब्द-
रत्नावली । अस्य गुणाः । तिक्तत्वम् । मधु-
रत्वम् । भेदित्वम् । पाकत्वम् । क्षमिवात-
नाशित्वम् । खेदनत्वम् । क्लिप्तपित्तकारि-
त्वम् । इति राजवल्लभः । (अथ वङ्गस्य नाम-
लक्षणगुणाः ।
“रक्तवङ्गं नपु प्रोक्तं तथा पिचटमिवपि ।
खरकं मिश्रकञ्चापि द्विविधं वङ्गमुच्यते ।
उत्तमं खरकं तत्र मिश्रकञ्चवरं मतम् ।
रङ्गं लघु सरं रक्तसुखं मेहकफक्रियोद् ।
निहन्ति पाण्डुं सन्धासं चर्तुष्वपि पित्तं मनाक् ।
सिंहो यथा हस्तिगणं निहन्ति
तथैव वङ्गोऽखिलमेहवर्गम् ।
दंष्ट्रस्य मौख्यं प्रवर्णनियत्वं
नरस्य पुष्टिं विदधाति नृनम् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।
अस्य शोधनमारणविधिर्था,—
“वङ्गं चूर्णादिके स्त्रिंशं यामाह्नं विमुञ्चति ॥”
इति वङ्गशुद्धिः ।
“वङ्गं सतालमर्कस्य पिष्ट्वा दुग्धेन संपुटेत् ।
शुष्काभ्यस्यभवेत्स्त्रिंशः सप्रधा भस्मतां गयेत् ॥”
मतान्तरम् ।
“वङ्गं खर्परके कृत्वा तुल्यं संस्थापयेत् सुधीः ।
ब्रवीभूते पुनस्तस्मिन् चूर्णान्मृत्तानि दापयेत् ॥
प्रथमं रजनीचूर्णं द्वितीये च यमानिका ।
तृतीये नीरकञ्चैव ततश्चाख्यगुणवम् ॥
अभ्यस्यवल्कलोत्थञ्च चूर्णं तत्र विनिः-
क्षिपेत् ।
एवं विधानतो वङ्गं क्षियते नात्र संशयः ॥
वङ्गं तिक्ताब्जकं रुचं किञ्चिद्वातप्रकोपनम् ।
मेहः क्षिप्तमपत्रञ्च क्रिमिर्न मेहनाशनम् ॥”
इति वङ्गमारणम् । इति वैद्यकरसंस्कारसंयत्ते
जाराणमारणाधिकारे ।) अन्यदङ्गशब्दे दृष्ट-
व्यम् ॥ ६॥ सौसकम् । देशविशेषे पुं भूतिः ।
इति मेदिनी । गे, २२ ॥ (एकवचनात्तोऽपि ।
यथा, महाभारते । १। १०४। ५० ।
“अङ्गस्याङ्गो भवेद्देशो वङ्गो वङ्गस्य च
स्रुतः ॥”)
स तु प्राचीदेशान्तर्गतदेशविशेषः । यथा,—
“अङ्गवङ्गा मद्गुरका अन्तर्गिरिवहिर्गिराः ॥”
इत्युपक्रम्य ।
“शाखा मागधमोर्हाः प्राची जगपदाः
स्रुताः ॥”
इत्यन्तं मत्स्यपुराणवचनम् ।
मतान्तरं यथा,—
“आस्येयामङ्गवङ्गोपवङ्गजिपुर्वकोवताः ।

वङ्गालः

कलिङ्गौद्राक्षकिन्ध्याविदर्भश्वरादयः ॥”
इति ज्योतिष्कान्वृत्तकृष्णचक्रवचनम् ।
तस्य सीमा यथा,—
“रत्नाकरे समारभ्य ब्रह्मपुत्रान्तर्गं शिवे ! ।
वङ्गदेशो मया प्रोक्तः सन्निहिप्रदर्शकः ॥”
इति शक्तिचङ्गमन्त्रे ७ पटलः ।
वङ्गः, पुं, चन्द्रवंशीयवलिर्नामपुत्रः । यथा,—
“वलिः सुतपसो जसे अङ्गवङ्गकलिङ्गकाः ।
सुसप्तौद्राक्ष वालेया अनपानस्तथाङ्गतः ॥”
इति गावर्हते १४४ अध्यायः ॥ ६॥
(स च वङ्गो दीर्घतमस्य औरसो वलेः क्षेत्र-
जश्च । यथा, महाभारते । १। १०४। ४०-५१ ।
“ततः प्रसाद्यामास पुनस्तन्मन्त्रविशतमम् ।
वलिं सुदेष्ठा भाग्यं स्त्री तस्मै तां प्रादिष्योत्-
पुनः ॥
तां स दीर्घतमाङ्गिषु आहूया देवीमयाव्रवीत् ।
भविष्यन्ति कुमारान्ते तेजसादिवचनैः ॥
अङ्गो वङ्गः कलिङ्गश्च पुङ्गः सुकृञ्च ते सुताः ।
तेषां देशाः समाख्याताः स्वनामप्रथिता भुवि ॥
अङ्गस्याङ्गो भवेद्देशो वङ्गो वङ्गस्य च स्रुतः ।
कलिङ्गविषयश्चैव कलिङ्गस्य च स स्रुतः ॥
पुङ्गस्य पुष्टा प्रख्याताः सुसा सुसृञ्च च
स्रुताः ।
एवं वलेः पुरा वंशः प्रख्यातो वै महर्षिणः ॥”)
वार्ताकृः । कुर्वाणः । इति मेदिनी । गे, २५ ॥
वङ्गजं, लो, (वङ्गात् धातुविशेषात् जायते इति ।
जन् + ङः ।) सिन्दूरम् । इति रत्नमाला ।
वङ्गदेशजाते, त्रि ।
वङ्गनः, पुं, (वङ्गतीति । वङ्गि + ल्युः ।) वार्ताकृः ।
इति शब्दरत्नावली । वेगुन् इति भाषा ।
(गुणादयोऽस्य वार्ताकृशब्दे ज्ञातयाः ।)
वङ्गला, स्त्री, रागिणीविशेषः । इति हलायुधः ।
वङ्गालीति च नामान्तरम् ।
वङ्गशुक्लजं, लो, (वङ्गशुक्लाभ्यां रङ्गताम्नाभ्यां
जायते इति । जन + ङः ।) कांस्यम् । इति
हेमचन्द्रः । ४। ११५ ॥
वङ्गसेनः, पुं, वक्तृत्वः । यथा,—
“वङ्गसेनस्त्वगस्तिष्ठः शुक्रनाशो सुनिहमः ।
अनलिः कुमलैः ॥” इति त्रिकाण्डशेषः ।
वङ्गसेनकः, पुं, (वङ्गसेन + स्वार्थे कन् ।) वक्तृत्वः ।
यथा,—
“रक्तपुष्पो सुनितवरगस्तिस्त्वङ्गसेनकः ॥”
इति रत्नमाला ।
अस्य पुष्पमुखाः ।
“वासकस्य च पुष्पाणि वङ्गसेनस्य चैव हि ।
कटुपाकानि तिक्तानि कासक्षयकराणि च ॥”
इति राजवल्लभः ।
वङ्गारिः, पुं, (वङ्गस्य रङ्गधातोरिति । अस्य वङ्ग-
धातुजारकेत्वात् तथत्वम् ।) हरितालम् । इति
हेमचन्द्रः ।
वङ्गालः, पुं, भैरवरागस्य पुनः । यथा,—
“वङ्गालः पञ्चमः वडो मधुरो हर्षवत्तथा ।

वचनः

देशाख्यो माधवः सिन्धुर्भैरवपुत्राः प्रकी-
र्तिताः ॥”
अस्य ध्यानम् ।
“कथानिवेशितं करवराक्षपक्षी
भास्वत्पुलपरिमलितवामहङ्गः ।
भस्मोष्णो निविडवङ्गलटाकलापो
वङ्गाल इत्यभिहितस्तत्तत्कारणैः ॥
वाङ्मो देववङ्गालो यद्वाशब्दाद्यमध्यमः ।
प्रहर्षं विनयोक्तव्यः प्रोक्तोऽयं सुनिना स्वयम् ॥”
इति सङ्गीतरत्नाकरः ।
वङ्गाली, स्त्री, भैरवरागस्य रागिणी । यथा,—
“भैरवी कौशिकी चैव भाषा वेलावली तथा ।
वङ्गाली चेति रागिण्यो भैरवस्यैव वङ्गभाः ॥”
इति सङ्गीतदामोदरः ।
अस्या स्तुतिः ।
“मनोऽसुक्तागुणभूषिताङ्गी
मुक्तं दधाना धरणीधरस्या ।
प्रांशः कुमारी कमनीयस्त्रि-
लङ्कारिक्यं सुचिसाङ्गगीता ॥”
इति सङ्गीतरत्नाकरः ।
“वङ्गाली औडवा स्या यद्वाशब्दाद्यमध्यम-
भाक् ।
कृष्णहीना च विज्ञेया मूर्च्छना प्रथमा मता ।
पूर्णा वा मङ्गयोपेता कलिनायेन भाषिता ॥”
इति सङ्गीतदर्पणम् ।
वच, औ वाचि । सन्देशे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-पर०-सक०-अष्टि ।) औ, वक्ता ।
अयं सेम् (सेट्) इत्येके । न वक्तव्यप्रियं वचः ।
इति हलायुधः । इति दुर्गादासः ।
वच, क सन्देशे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
पर०-सक०-सेट् ।) सन्देशी वचनविशेषः ।
क, वाचयत्यखिलां लिपिमिति हलायुधः ।
इति दुर्गादासः ।
वच, ल औ वाचि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदा०-
पर०-दिक०-सेट् ।) ल, वक्ति । औ, वक्ता ।
अस्मादन्तिविभक्तिर्न प्रयोज्या । इत्यलङ्का-
रिकाः । इति दुर्गादासः । (यथा,—
“वचैरन्ध्रशुश्रूषभभिः प्रयोगो नाभिधीयते ।
जयतेर्गाक्षि पञ्चम्या उत्तमः पुनश्च कश्चित् ॥”
इति बहुवचनम् ।)
वचः, पुं, (वक्तीति । वच् + अच् ।) कौरपत्नी ।
इति मेदिनी । से, ६ ॥
वचः, [स्] लो, (उच्यते इति । वच् + “सर्व-
धातुभ्योऽसुन् ।” उणा० ४। १८६ । इत्यसुन् ।)
वाक्यम् । इत्यमरः । १। ६। ११ । (यथा, रघौ । १। ४१ ।
“इति प्रगल्भं पुरुषाधिराजो
मृगाधिराजस्य वचो निश्वस्य ।
प्रत्याह्वनाख्यो गिरिशप्रभावा-
दात्मन्यवशां शिथिलोचकार ॥”)
वचनः, पुं, (वक्तीति । वच् + “लघुवचिभ्यो-
ऽसुन्नामजन्तुचः ।” उणा० ३। ८१ । इति
अक्षुप् ।) वाक्यः । इति मेदिनी । ने, १२० ॥

वचनं

वचः

वचः

वचनः चि, (वक्तोति । वच् + "वयुवविभ्यः" इति । "उवाच" ३ । ८२ । इत्युक्त्वा । वाचकः । इति मेदिनी । ने, १२७ ।

वचनी, वचो, वचिका । वचिः । वचमिहः । इति शब्दरत्नावली । मेदिनी वचका इति वरका इति च पाठः ।

वचनं, वचो, (वचतेनेनेति । वचनप्रत्ययस्य तत्त्वम् । वच् + क्युट् ।) वचनी । इति शब्द-चन्द्रिका । वाचम् । तत्पठ्यायः ।

"इरा वरखती माषी भाषा वाचो च सारदा । गिरा गीष्वा गिरा देवी गीर्द्वी भारती-चरी ।

वाग्वाचा वचसामीशा वाग्देवी वर्णमाह्वका । वचनं भावितं चोक्त्याहारो लपितं वचः । वाग्देवीवचसोरेव पठ्यायः परिकीर्तितः । यथास्थानं यथायोग्यं भेदं कृत्वा मनोविभक्तिः ।" इति शब्दरत्नावली । ॥

(यथा, हितोपदेशे ।

"असंविताश्चरन्तारमण्डलविरहयम् ।

अनुक्तजीववचनं ध्वजं कस्यापि जीवनम् ।"

तत्तु विविधम् । यथा,—

वशिष्ठ उवाच ।

"वचनं त्रिविधं शैल लौकिकं वैदिकं तथा । सर्वं जानाति शास्त्रज्ञो तन्मेलनान्तरतया । असत्यमहितं पश्चात् सांप्रतं श्रुतिमन्त्रम् । सुबुद्धिस्तुल्यं न हि तेषां कदाचन । आपदः प्रीतिजनकं परिणामसुखावहम् । दयालुर्धर्मशीलश्च बोधयति वान्धवम् । श्रुतिमात्रात् सुधातुल्यं सर्वकावे सुखावहम् । सर्वं सारं हितकरं वचसां श्रेष्ठमोक्षितम् । एवं स त्रिविधं शैल नीतिसारनिरूपितम् । कथ्यतां त्रिषुमध्ये किं वदामि वाक्यमोक्ष-तम् ।"

इति वचनवैवर्ते श्रीलक्ष्मणसखे ४१ अध्यायः ।

विभक्तिः । सा तु स्यादित्यादिषु । यथा ।

"कैरेकेकं वचनं क्रमात् कृत्स्नसंज्ञं स्यात् ।" इति

सुखबोधयाकरणम् । तदेतिपठ्यायः । साकः

१ धारा २ इडा ३ गौः ४ गौरी ५ गान्धर्वी

६ गभीरा ७ गम्भीरा ८ मन्त्रा ९ मन्त्राजनी

१० वाष्ठी ११ वाष्ठी १२ वाष्ठीची १३ वागः

१४ पविः १५ भारती १६ धमनिः १७ नाडीः

१८ मेना १९ मेळिः २० सूर्या २१ वरखती २२

निवित् २३ खाहा २४ वयः २५ उपन्दिः २६

मायुः २७ काङ्कत २८ जिह्वा २९ घोषः ३०

सरः ३१ शब्दः ३२ खनः ३३ कृक ३४ होजा

३५ मीः ३६ माया ३७ गवाः ३८ घना ३९ याः

४० विपा ४१ नमा ४२ कशा ४३ धिषणा ४४

गौः ४५ अचरम् ४६ मही ४७ अदितिः ४८

शची ४९ वाक् ५० अतुष्टु ५१ धिबुः ५२

वज्रगुः ५३ मन्त्रा ५४ वरः ५५ सुपर्णी ५६

वेङ्कटा ५७ । इति सप्तपञ्चाशत् वाङ्नामानि ।

इति वेदविषयौ । १ । १९ ।

वचनयाही [न], चि, (वचनं यच्छतीति । यच् + चिनिः ।) वचने स्थितः । इत्यमरटीकायां रमानाथः ।

वचनीयः, चि, (वच् + चनीवर ।) कथनीयः । इति वचवातोः कर्मेति चनीयप्रत्ययेन निष्पन्नः । (निष्ठावा, वचो, कुमारे । ४ । २१ ।

"मन्द्रेण विना कृता रतिः

चक्षुषां किल जीवितेति मे ।

वचनीयमिदं व्यवस्थितं

रम्यम् । त्वामनुयामि यद्यपि ।"

"इति वचनीयं निष्ठा मे मम व्यवस्थितम् ।"

इति तट्टीकायां मल्लिनाथः ।)

वचनीयता, वचो, (वचनीयस्य भावः । वचनीय + तल् ।) लोकापवादः । यथा,—

"जनप्रवादः कौलीनं विगानं वचनीयता ।"

इति जैमिन्तः । २ । १८४ ।

(तथा, शब्दकटिकनाटके तृतीयाङ्के ।

"कामं नीचमिदं वदन्ति पुरुषः स्वप्नं च

यद्दुर्लभं

विश्वस्तु च वचनापरिभवचौख्यं न शौख्यं

हि तत् ।

साधीना वचनीयतापि हि वरं बहु न

सिवाङ्गलि-

भागीं स्व नरेन्द्रसौमिकवधि पूर्वं कृतो

मौगना ।"

वचनेस्थितः, चि, (वचने तिष्ठति स्मेति । स्था + "गत्यर्थेति ।" ३ । ४ । ७२ । इति क्तः । "तत्पुरुषे

कृति बहुलम् ।" ४ । ३ । १४ । इति सप्तम्या अलुक् ।)

वचने तिष्ठति यः । वचनस्थः । तत्पठ्यायः ।

विधेयः २ विनययाही ३ आश्रयः । इत्यमरः ।

३ । १ । ७४ । वध्यः ५ प्रवेद्यः ६ । इति कर्त्त-

इति भरतः ।

वचनोपक्रमः, पुं, (वचनस्य उपक्रमः ।) वाक्या-रम्भः । इति भरतशब्दरत्नावली । तत्पठ्यायः ।

उपन्यासः २ वाङ्मुखम् ३ । इत्यमरः ।

वचरः, पुं, (अवान्तरे चरतीति । अच् + चर + अच् । अलोपः ।) कुर्कुटः । शठः । इति मेदिनी ।

वचलुः, पुं, शकुलः । यथा,—

"पुंसि मनुः क्षुपयुश्च वचलुर्जगलुस्तथा ।

भरणयश्च शरणयः स्यादमित्रे स्मरितव्यम् ।"

इति शब्दमाला ।

वचसापतिः, पुं, (वचसां वाचां पतिः ।) वृह-स्पतिः । यथा,—

"जीवोर्जिह्वाः सुरगुरुर्वचसापतीश्वरी ।"

इति दीपिका ।

वचस्करः, चि, (करोतीति । कृ + अच् । वचसः करः ।) वचने स्थितः । इति कर्त्तव्यम् ।

वचा, वचो, (वाचयतीति । वच् + चिच् + अच् । निपातनात् वृहः । यहा, अन्तर्भावविशेषात्

वच् + अच् ।) औपधिविशेषः । वच् इति भाषा ।

तत्पठ्यायः । उद्योगस्या २ वच्यस्या ३ वचोमी ४

शतपञ्चिका ५ । इत्यमरः । २ । ४ । १०२ ।

तीक्ष्णा ६ जटिला ७ मङ्गला ८ विजया ९

उद्या १० रचोली ११ । इति रत्नमाला ।

वचा १२ लोमशा १३ । इति जटाधरः ।

भवा १४ । अस्या गुणाः । अतितीक्ष्णत्वम् ।

कटुत्वम् । उक्तत्वम् । कषामप्यश्विप्रोचवात-

ज्वरातिसारसाहभूतनाशित्वम् । वान्तिकादि-

त्वम् । इति राजनिर्घण्टः । ॥ ॥ अपि च ।

"वचोयगत्या वच्यग्या गोलोमी शतपञ्चिका ।

सुवपची च मङ्गला जटिलोया च लोमशा ।

वचोयगत्या कटुका तिक्तोया वान्तिकादिभिरुत ।

विभक्त्याधानशूलप्रो शलज्ज्वलविशोधिनी ।

अपसारकफोन्माहभूतज्वलनान् हरन् ।"

अथ खरासानो वचा ।

"पारसीकवचा मुक्ता प्रोक्ता सैमवतीति सा ।

सैमवत्युदिता तद्वत् शूलं हन्ति विशेषतः ।"

अथ महाभरी वचा । यस्या लोके कुलीजन

इति नामान्तरम् ।

"सुगन्धाष्टयगन्धा च विशेषान् कफकामनुत ।

सुस्वरत्नकरी तथा कृत्स्नमृदुमृदुशोधिनी ।"

अपरा सुगन्धा स्मृत्यष्टयस्या लोके महाभरा

इति नाम ।

"स्मृत्यष्टयः सुगन्धाना ततो हीनगुणा स्मृता ।"

अथ चोपचीतीति लोके प्रसिद्धा । तस्या

गुणाः ।

"हीनान्तरवचा कट्वी तिक्तोया वृद्धीप्रसिद्धा ।

विभक्त्याधानशूलप्रो शलज्ज्वलविशोधिनी ।

वातवाधोपसारमन्माहं तदुवेदनाम् ।

अपोहति विशेषेण किरणामयनाशनी ।"

इति भावप्रकाशः । ॥ ॥

अपरश्च ।

"वचायुष्या वातकफहृणां स्मृतिवर्जिनी ।"

इति राजवल्लभः । ॥ ॥

अन्यथा ।

"अतिरिक्तं पयसाप्येन मासमेकम् सेविता ।

वचा कृत्यामरं प्राज्ञं श्रुतिधारकसंयुतम् ।

चन्द्रसूर्यग्रहे पीतं पलमेकं पयोऽन्वितम् ।

वचायास्तनुचर्णं कुप्यान्महाप्रशान्तिं नरम् ।"

इति गार्ग्यः १८८ अध्यायः ।

वचोयजः, पुं, (यच्छतीति । यच् + अच् ।

वचसां यजः ।) कर्णः । इति राजनिर्घण्टः ।

वज, मत्तौ । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-पर०-

सक०-सेट ।) वजति । इति दुर्गादासः ।

वज, क संस्कृतौ । गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ।

(चुरा०-पर०-सक०-सेट ।) अयं मार्गसंस्कार

इति प्राचः । मार्गस्य शरस्य पञ्चादिना

संस्कारो मार्गसंस्कारः । क, वाजयन्ति पञ्च-

विंशं काण्डकारः । इति रमानाथः । ॥ मार्गसं-

स्कारधोरिति कश्चित् । इति दुर्गादासः ।

वज, पुं, वचो, (वजतीति । वज गतौ । "कृत्य-

न्यायव्यतिरेकि ।" उवाच २ । २८ । इति रत्न-

प्रत्ययेन निपातितः ।) इत्यस्याश्च विशेषः । वाज

इति भाषा । तत्पठ्यायः । प्रादिनी २ कुलिशम् ३

पीयूषं प्रवालकचैव गिरिवज्रं भागवत् ।
भुजङ्गमाम्बुजैश्च तथा वज्रमणिः शुभः ॥
नितितन्त्रं तथा पीतं भागवत् तथोत्तमम् ।
वज्राण्येतानि सर्वाणि धार्याण्येव महीभृता ॥
सुवर्णप्रतिवद्धानि जयारोम्यसहस्रये ॥”

इति युक्तिकल्पतरुः ॥

तस्योत्पत्तिपरीक्षास्त्यादि यथा,—
“वज्रं परोक्षं रत्नानां वलौ नामासुरोऽभ-
वत् ।
इन्द्राद्या निर्जितास्तेन निर्जितुं तेन शक्यते ॥”
इत्यपक्रम्य ।

“महाप्रभावं विवर्धयेत्साङ्गसुदाहृतम् ।
वज्रपूज्यां परोक्षेयं ततोऽस्माभिः प्रकीर्तयते ॥
तस्यास्थितेशो निपपात येयु
भुवः प्रदेशेषु कथञ्चिदेव ।
वज्राणि वज्रायुधनिर्जितगीयो-
भवन्ति नानाकृतिसन्ति तेषु ॥

हैममानङ्गसौराष्ट्राः पौण्ड्रकालिङ्गकोशलाः ।
वेङ्गानटाः समौवीरा वज्रस्याष्टाविष्ठाकराः ॥
आताम्रा हिमशैलजाश्च ग्रामिणा वज्रा-

तटीयाः स्यूताः
सौवीरे तुषिताकमेघसदृशास्ताम्राश्च सौरा-
ष्ट्रजाः ।

कालिङ्गाः कनकौवदातरक्षराः पीतप्रभाः
कोषले

श्यामाः पुण्ड्रभया मतङ्गविषये नात्यन्तपीत-
प्रभाः ॥

अत्यर्थं लघु वणतश्च गुणवत् पार्श्वेषु सम्यक्
समं

रेखाबिन्दुकलङ्काकपदकचासादिभिर्जितम् ।
लोकैस्मिन् परमाद्युमात्रमपि यत् वज्रं कश्चिद्

दृश्यते
तस्मिन् देवसमाश्रयो स्यादित्यस्तीक्ष्णायधारं
यदि ॥

वज्रेषु वज्रयुक्ता देवानामपि परिग्रहः प्रोक्तः ।
वज्रेभ्यश्च विभागः कार्या वज्राश्रयादेव ॥

हरतसितपीतपङ्कश्यामाताम्राः स्वभावतो
रक्षराः ।

हरिवरवज्रकङ्कतवहपिष्टपतिमरुतो स्वका
वर्णाः ॥

विप्रस्य शङ्खकुमुदस्फटिकावदातः
स्थात् क्षत्रियस्य शश्वभुविर्लोचनभः ।

वज्रस्य कान्तकदलोदकसप्तिकाशः
मृदस्य धोतकरवालसमानदीपः ॥

हौ वज्रवर्णौ पृथिवीपतेर्ना
सद्भिः प्रतिष्ठो न तु सार्वजन्यौ ।

यः स्यान्नवादिमभङ्गशोणो
यो वा हरिद्रारससप्तिकाशः ॥

द्रैशलात् सज्जवर्णानां गुणवत् सार्वजन्यकम् ।
कामतो धारयेद्राजा न तस्योऽन्यत् कथञ्चन ॥

अधरोत्तरवृत्ता हि यादृक् स्याद्वर्णसङ्करः ।
तवः कद्वतरो वज्रो वर्णानां सङ्करो मतः ॥

न च मार्गविभागमात्रवृत्ता
विदुषा वज्रपरिग्रहो विधीयः ।

गुणवद्गुणसम्पदा विभूति-
ज्जिपरीतो वज्रनोदयस्य हेतुः ॥

एकमपि यस्य वज्रं
विदलितमवलीक्यते विप्रोक्तं वा ।

गुणवदपि तत्र धार्यं
वज्रं श्रेयोऽर्थमिभवेन ॥

स्फटिनामिविप्रोक्तं वज्रदेशं
मलवर्णैः पृथक्ते रूपेणमध्यम् ।

नहि वज्रभूतोऽस्ति वज्रमाशु
श्रियमन्ताश्रयलालसां न कुप्यात् ॥

यस्यैकदेशः क्षतजावभासो
यदा भवेत्कोटितवर्णश्चित्रम् ।

न तत्र कुप्याद्विद्यमानमाशु
स्वच्छन्दस्योरपि जीवितान्तम् ॥

कोट्यः पार्श्वानि धाराश्च वज्रैश्चोद्भादयेति च ।
उत्तुङ्गसमतीक्ष्णाय वज्रस्याकरजा गुण्याः ॥

घटकोटिशुद्धममलं स्फटिनीक्ष्णधारं
वर्णान्तिनं लघु सुपाश्वमपेतदोषम् ।

इन्द्रायुधंशुविष्टतिक्ष्णरितान्तरोक्ष-
मेवंविधं भवि भवेत् सुलभं न वज्रम् ॥

तीक्ष्णाय विमलमपेतमन्वेदोषं
धत्ते यः प्रयत्नतनुः सदेव वज्रम् ।

वृक्षिस्तं प्रतिदिनमेति यावदायुः
श्रीसम्यत्सुतधनधान्यगोपशूनाम् ॥

यालवद्विषयावतस्करास्वभयानि च ।
दूरातस्य निवर्तन्ते कस्माद्यथाध्वज्यानि च ॥

यदि वज्रमपेतमन्वेदोषं
विभूत्यात्तुल्यविश्रुतिं गुरुत्वं ।

मण्यशास्त्रविदो वदन्ति तस्य
द्विगुणं रूपकलक्षणमयं मूलम् ॥

त्रिभागहीनाहुतद्वन्द्वं
त्रयोदशं त्रिंशदतीक्ष्णभागाः ।

अष्टातिभागोऽथ शतांशभागः
सहस्रभागोऽल्पसमानयोगः ॥

यत्तुल्येद्भाद्रभिः क्षतस्य
वज्रस्य मूलं प्रथमं प्रदिष्टम् ।

द्वाभ्यां क्रमाद्धानिसुपागतस्य
लेकावसानस्य विनिश्चयोऽयम् ॥

न चापि तल्लेखवज्राणां धारणक्रमः ।
अष्टाभिः सप्तपैगैरेक्ष्णुलं परिकल्पयेत् ॥

यत् सर्वगुणैर्युक्तं वज्रं तरति वारिणि ।
रत्नवर्गं समस्तं तस्य धारणमिष्यते ॥

अनेनापि हि दीपेण लक्ष्यालक्ष्येण दूषितम् ।
स्वच्छात् दृश्यं भागं वज्रं लभति मानवः ॥

प्रकटनिकदोषस्य स्वल्पस्य महतीऽपि वा ।
स्वच्छाच्छतशो भागो वज्रस्य न विधीयते ॥

सृष्टरोपमलङ्कारे वज्रं यद्यपि दृश्यते ।
रत्नानां परिकल्पोऽयं मूलं तस्य भवेत्तु ॥

प्रथमं गुणसम्पदाभ्युपेतं
प्रतिवद् वसुपैति यच्च दोषम् ।

अलमाभरखित तस्य राशौ

गुणहीनोऽपि मणिर्न भूषकाय ॥

नाम्या वज्रमधार्यं गुणवदपि सुतप्रसूति-
मिच्छन्त्या ॥

अथ न दीर्घचिपिटङ्गस्वादुगुणैर्विमुक्ताश्च ।
अयसा पुष्कराणि तथा गोमेदकेन च ।

वेदूष्येस्फटिकाभ्याश्च काचैश्चापि पृथग्निधेः ॥
प्रतिरूपाणि कुर्वन्ति वज्रस्य कुशला जनाः ।

परीक्षा तेषु कर्मणा विद्विजः स्वपरीक्षकैः ॥
पारोक्षिकेनशालाभिस्तेषां कार्यं परीक्ष्यम् ।

पृथिव्यां यानि रत्नानि ये चापि लोहधातवः ॥
सर्वाणि विलिखेद्गुणं तच्च तेन विलिख्यते ॥

गुणता सन्वेरत्नानां गौरवाधारकारणम् ।
वज्रं तान्परीक्षेन स्वरयः परिच्छते ॥

जातिरजातिं विलिखन्त वज्रकुर्वन्निष्ठाः ।
वज्रैर्वज्रं विलिखति नाप्यन लिख्यते वज्रम् ।

वज्राणि मुक्ता मणयो ये न केचन जातयः ।
न तेषां प्रतिवद्धानां भा भवत्युद्भागमिनी ॥

निर्यक्ततत्वात् केषाञ्चित् कथञ्चिदुदाह-
र्यते ॥

निर्यगालिख्यमानानां सा पार्श्वव्यपि हन्यते ॥
यद्यपि विशेषोऽस्ति कोटिः

सन्निधेरेखास्तिनी विवर्णो वा ।
तदपि धनधान्यपुत्रान्

करोति सन्नायुधो वज्रः ।
सोऽस्मिनीविस्फुरिताभिरामं

राजा यथोक्तं कृतिशो दधानः ।
पराक्रमाक्रान्तपरप्रतापः

समस्तसामन्तभुवं भुज्जति ॥”
इति गारुड ४८ अध्यायः ॥

वज्राय वेदिकपण्याथो यथा । दिव्युत १ नमिः २

हेतिः १ नमः ४ पविः ५ रुक्मः ६ रुक्मः ७ वधः ८

वज्रः ९ अकः १० कुतुसः ११ कुलिशः १२ तुजः

१३ तिम्रम् १४ मेनिः १५ स्वधितः १६ सायकः

१७ परशुः १८ । इत्यादिदृष्ट वज्रनामानि । इति

वेदनिघण्टो । २ । २० ॥

वज्रं, को, (वज्रं गतो + वज्रं कर्तुं रत्नम्)

वालकः । धात्री । इति मेदिनी । रे, ६ ॥

काञ्चिकम् । इति धरणिः ॥ वज्रपुण्यम् । इति

शब्दरत्नावली । लोहविशेषः । स च बहुविधो

यथा । नीलपिष्टम् १ अरुणाभम् २ मोरकम् ३

नागकेशम् ४ तिलिराजम् ५ खण्डवज्रम् ६

श्रीवालवज्रम् ७ श्रीवज्रम् ८ रोहिणी ९

काङ्गोलम् १० गन्धिवज्रम् ११ मदनारम् १२

इत्यादि । तेषां नामानुरूपं चित्रम् । इति

पुराणम् ॥ अभ्रविशेषः । तस्योत्पत्त्यादि

यथा,—

“पुरा वधाय वृत्रस्य वज्रिणा वज्रमुद्धृतम् ।

विस्फुरित्वाक्षतस्य गगनं परिधिपताः ॥

ते निपेतुर्वज्रध्वानिच्छिखरेषु महीभृताम् ।

वैभ्य एव ससुपन्नं तत्तद्विरिष्य चाभ्रकम् ॥

तद्वज्रं वज्रजातत्वादभ्रमभ्रवोद्भवान् ॥

वज्रक

गगनात् स्वर्गितं यस्मात् गगनं ततो मतम् ।
पिनाकं ददुरं नामं वज्रं चतुर्विधम् ।
वज्रं वज्रं तिष्ठेत् तस्मात् विज्ञातिं व्रजेत् ।
सर्वाम्भु वरं वज्रं व्याधिवर्धयत्युद्धतम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

वज्रः, पुं, (वज्र + रन् ।) कोकिलाचट्टनः ।
अन्तर्गुहः । इति राजनिर्घण्टः ॥ सेतु-
वृक्षः । इति भावप्रकाशः ॥ श्रीकृष्णप्रपौत्रः ।
यथा,—

“अनिरुद्धात् सुभद्रायां वज्रो नाम कृपोऽभवत् ।
प्रतिबाहुर्वज्रसुतश्चावस्तस्य सुतोऽभवत् ॥”

इति गारुड १४४ अध्यायः ॥

अपि न ।

“प्रदुन्न आधीत् प्रथमः पिष्टवदक्लिन्नीसुतः ।
स वक्लिन्नी दुहितरसुपयेमे मन्दारयः ॥

तस्या ततोऽनिरुद्धोऽभूत्सगायुतवज्रान्वितः ।

स चापि वक्लिन्नीः पौत्रोऽदौहित्रो जगृहे ततः ॥

वज्रस्तस्यामभूद्यस्तु मौषलादवशेषितः ।

प्रतिबाहुरभूत्सुतश्चावस्तस्य चात्मजः ॥”

इति श्रीभागवते १० स्कन्धे ६० अध्यायः ॥१॥

(विष्णुमित्रपुत्रमन्दः । यथा, महाभारते ॥१॥

४ । ५१ ; ५६ ।

“वल्लुगुजङ्घ च भगवान् गालवश्च महाशुविः ।

हविर्वजस्तथास्मात् सान्द्राद्यन एव च ॥”

“विष्णुमित्रात्मजाः सर्वे सुनयो ब्रह्मवादिनः ॥”

विष्णुमित्रादिप्रविष्टतियोगान्तर्गतपञ्चदशयोगः ।

तस्याद्यनवदण्डा वर्जनीया यथा,—

“तज्जादौ पञ्च विष्णुमित्रे सप्त शूले च नाङ्गिकाः ।

गण्डाद्यावातयोः षट् च नव हर्षवज्रयोः ॥

वेष्टनियतिपातौ च समस्तौ परिवर्जयेत् ।

शेषा यथार्थनामानो योगाः कार्य्येषु शोभनाः ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

अथ जातपलं यथा,—

“गुणो गुणो बलवान् महौजाः

सद्गुणवज्रादिपरीचकः स्यात् ।

वज्राभिधाने यदि चित् प्रसूतो

वज्रोपमः स्यादपुकाभिनीनाम् ॥”

इति कोष्ठीप्रदीपः ॥

वज्रकं, स्त्री, (वज्र + संज्ञायौ कन् ।) वज्रचारम् ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्सित-
स्थाने ६ अध्याये । तैलं वज्रकमभ्यङ्गार्थं ॥)

सर्वतोभद्रकालान्तर्गतसर्वभोग्यनक्षत्रात् अयो-
विंशतश्चात्मक उपपद्यः । यथा,—

“कुर्यात्पञ्चमं धिष्टं ज्ञेयं विलुक्त्वा-

भिधम् ।

शून्याष्टमं प्रोक्तं सन्निपातं चतुर्दशम् ॥

केतुमदादशं प्रोक्तसुक्ता स्यादेकविंशतिः ।

द्वाविंशतितमं कथं अयोविंशच्च वज्रकम् ।

निर्वातश्च चतुर्विंशतस्तु अष्टावपुष्यहाः ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

वज्रकट्टः, पुं, (वज्रः कट्टो देहावरणमस्य ।)

हनुमान् । इति हेमचन्द्रः । १ । ३७० ॥

वज्रटी

वज्रकण्टकः, पुं, (वज्रस्य कण्टकमिव तद्वार-
कत्वात् ।) कुक्षीवृक्षः । इति जटाधरः ॥ कोक-
लाचट्टनः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वज्रकन्दः, पुं, (वज्राकारः कन्दोऽस्य ।) वज्रकण्डः ।

इति रत्नमाला ॥ सत्तरकन्दं व्यासु इति

भाषा ॥

वज्रकपाजी, [नृ] पुं, (वज्रकपाजोऽस्यास्तीति ।

इतिः ।) वृद्धविशेषः । तत्पर्यायः । हेमचन्द्रः २

हेमचन्द्रः ३ चक्रसम्भारः ४ देवः ५ निशुम्भीशः ६

शशिप्रेषरः ७ वज्रटीकः ८ इति हेमचन्द्रः ॥

वज्रकालिका, स्त्री, (वज्रोपलक्षिता कालिका ।)

मायादेवी । इति हेमचन्द्रः ॥

वज्रकेतुः, पुं, (वज्रं केतुश्चिह्नमस्य ।) नरकराजः ।

यथा,—

“गते वशिष्ठे नरकः शीघ्रं विस्मयसंयुतः ॥”

इत्युपक्रम्य ॥

“इति यासीन्वितस्तस्य वज्रकेतोस्तदा चला ।

दूतश्च प्राहिणोत् यस्तं वागस्य नगरं प्रति ॥”

इति कालिकापुराणे १८ अध्यायः ॥

वज्रचारं, स्त्री, (वज्रसंज्ञकं चारमिति ।) चार-

विशेषः । तत्पर्यायः । वज्रकम् २ चार-

श्रेष्ठम् ३ विदारकम् ४ चारः ५ चन्द्रचारः ६

धूमोत्थम् ७ धूमजाङ्गकम् ८ अस्य गुणाः ।

अयुष्मत्त्वम् । तोष्यत्वम् । चारत्वम् । रेचन-

त्वम् । गुल्मीदरार्निवृत्त्यभ्यस्यमप्रशमनत्वम् ।

सरत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ (भलनीयोवध-

विशेषः । तद्वयथा,—

“सातुर्धं सैन्धवं कार्चं यवचारं सुवर्षलम् ।

टङ्गञ्च सर्जिका चारं तुल्यं सर्वं विचूर्णयेत् ॥

अर्कचोरेः कुक्षीचोरेरानपे भावयेत् अष्टहम् ।

तेन लिप्तार्कपञ्चश्च रक्षा चान्तः पुटे पचेत् ॥

तत् चारं चूर्णयेत् पश्चात् त्र्यध्वनक्षिफलारजः ।

जीरकं रजनीं वङ्गं नवभागं समं समम् ॥

चाराहमेवं सर्वञ्च एकीकृत्य प्रयोजयेत् ।

वज्रचारमिदं सिद्धं स्वयं प्रोक्तं पिनाकिना ॥

सर्वोदरेषु गुल्मेषु मूलदोषेषु योजयेत् ।

अभिमान्येऽप्यर्णोऽपि भस्मं निष्कण्डूयं हयम् ॥

वाताम्लिके जलं कोष्णं हृतं वा पेतिके हितम् ।

कषे गोमूत्रसंयुक्तमारुतानं विदोषये ॥”

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे प्रोक्षाधिकारे ॥१॥

वज्रचर्म, [नृ] पुं, (वज्रवत् दुर्भेद्यं चर्म यस्य ।)

खड्गो । गण्डकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

वज्रजित्, पुं, (वज्रं जयति तस्याघातसङ्घनेनेति ।

जि + जिप् । “इहस्य पिति क्षति तुक् ।” ६ ।

१ । ७१ । इति तुगाग्रमञ्चः ।) गरुडः । इति

हेमचन्द्रः । २ । १४५ ॥

वज्रज्वाला, स्त्री (वज्रस्य ज्वाला ।) वज्राग्निः ।

इति हलायुधः ॥ (यथा, मातृये ॥२१॥ १४ ।

“वज्रज्वालान्तरमयः शास्त्रलक्ष्मणान्तरालजः ॥”

वज्रटीकः, पुं, (वज्रेण वज्रकपाजेव टीकते प्रका-

शते इति । टीक + कः ।) वज्रकपाजी नामक-

वृद्धः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वज्रपा

वज्रतुङ्गः, पुं, (वज्रं वज्रतुङ्गं कठिनतुङ्गं यस्य ।)

गरुडः । गण्डेशः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ यथः ।

मशकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वज्रतुङ्गधरे,

त्रि । यथा, भागवते ॥ ५ । २६ । १५ ।

“यस्मिन् वा अतिधीनभ्यागतान् वा यद्वपति-

रसङ्गदुपगतमन्युर्दिधक्षुरिव पापेन चक्षुषा

निरीक्षते तस्य चापि निरधे पापहरेरश्विनी

वज्रतुङ्गा यद्वक्त्रककवटादयः प्रसहोऽवना-

दुत्पाटयन्ति ॥”

वज्रदन्तः, पुं, (वज्रमिव कठिना दन्ता यस्य ।)

शूकरः । शूषिकः । इति शब्दमाला ॥

वज्रदशनः, पुं, (वज्रमिव कठिनं दशनमस्य ।)

शूषिकः । इति हेमचन्द्रः । ४ । १६६ ॥

वज्रदुः, पुं, (वज्रवारको दुः ।) कुक्षीवृक्षः । इत्य-

मरः ॥

वज्रदम्, पुं, (वज्रवारको दम् ।) कुक्षीवृक्षः ।

इति शब्दरत्नावली ॥ (तथास्य पर्यायः ।

“सेतुङ्गः सिंहतुङ्गः स्यादञ्चो वज्रदमोऽपि च ।

मुधासमन्तदुग्धा च कुक्षिद्वयी स्यात् कुक्षी-

गुहा ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

वज्रधरः, पुं, (धरतीति । धृ + णच् । वज्रस्य

धरः ।) रजः । इति हलायुधः ॥ (यथा, महा-

भारते ॥ १ । ११३ । २३ ।

“अरुन्धती वा सुभगा वशिष्ठं

लोपासद्वा वापि यथा ह्यगच्छन् ॥

नलस्य वा दमयन्ती यथाभूद्

यथा शची वज्रधरस्य चैव ॥”

जिनविशेषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (वज्रा-

पुराधिपतिराजविशेषः । यथा, राजतरङ्गि-

ण्याम् । ८ । ५४० ।

“उपरागे नव सज्जे पार्श्वतीयास्त्रयो वृषाः ।

चाम्येयो जासटो वज्रधरो वज्रापुराधिपः ॥”

वज्रनिर्घोषः, पुं, (वज्रस्य निर्घोषः ।) वज्रजित-

शब्दः । इति हलायुधः ॥

वज्रनिर्घोषः, पुं, (वज्राणां निर्घोषः संघर्षध्वनिः ।)

वज्रनिर्घोषः । तत्पर्यायः । स्फुर्जंशुः २ । इत्य-

मरः । १ । ३ । १० ॥ “इह वज्रजितशब्दे ।

अन्योन्यसंघर्षात् भयं साधिमेषखण्डं वज्रमिव

वर्षं तस्य साटोपध्वनौ हयमिति केचित् ॥

इहो स्फुर्जो वज्रनिर्घोषः । निर्घोषः संघर्षध्वनिः ।

अप्रश्रयाघात इत्येके । निर्घोषवर्षणं साटोप-

ध्वनिश्च इह तु ध्वनिरभिप्रेतः । श्रुत्वा विस्फु-

र्जं प्रश्रयं निनादं परिदेवितीति भट्टिः । द्वितो-

ऽप्युचितं अयुः विपातनात् दीर्घः । स्फुर्जे-

रप्युचितं दीर्घार्थं परस्परम् । केचित्तु दीर्घं

नेच्छन्ति । केचित्तिभाषया दीर्घमिच्छन्ति ।

वज्रस्य निर्घोषो वज्रनिर्घोषः धौ पिप क्त्वा भौ

घञ् । निर्घोषो हिमद्वयः ॥” इति भरतः ॥

वज्रपाणिः, पुं, (वज्रं पाणौ यस्य ।) रजः । इति

त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, महाभारते ॥ १ । १६ । ७१

“एव खड्गामि ते खड्गं राजसत्तम दुर्जयम् ।

वज्रं नाम वज्रास्त्रं विहितं वज्रपाणिना ॥
 वज्राक्षयः । यथा, महाभारते । १ । १७१ । ५१ ।
 “वज्रपाणिर्वाञ्छयः स्यात् वज्रं वज्ररथं कृतम् ।
 वैष्णो वै हाववज्राश्च कर्मवज्रा यथैवसः ॥”
 वज्रपुष्पं, स्त्री, (वज्रमिव पुष्पम् ।) तिलपुष्पम् ।
 द्रव्यमरः । २ । ४ । ७६ ॥
 वज्रपुष्पा, स्त्री, (वज्रमिव पुष्पं यस्याः ।) शतपुष्पा ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 वज्रवीजकः, पुं, (वज्रमिव कठिनं बीजमस्य ।
 कप ।) लताकरञ्जः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वज्रमूली, स्त्री, (वज्रमिव कठिनं मूलं यस्याः ।
 डीष् ।) माषपर्णी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (विवरणमस्या माषपर्णीशब्दे ज्ञातव्यम् ॥)
 वज्ररथः, पुं, (वज्रमिव रथो यस्य ।) क्षत्रियः । इति
 पुराणम् ॥ (यथा, महाभारते । १ । १७१ । ५१ ।
 “वज्रपाणिर्वाञ्छयः स्यात् वज्रं वज्ररथं
 कृतम् ॥”)
 वज्ररथः, पुं, (वज्रमिव रथो यस्य ।) मूकरः ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥ वज्रतुण्डलस्य ॥
 वज्रवल्ली, स्त्री, (वज्रमिव कठिना वल्ली ।) अस्थि-
 संहारलता । इति हारावली ॥
 वज्रवाराही, स्त्री, मायादेवो । तत्पर्यायः ।
 मारीचो २ त्रिसुखा ३ वज्रकान्तिका ४ विकटा ५
 गौरी ६ पोन्निरथी ७ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 वज्रवृक्षः, पुं, (वज्रनिवारको वृक्षः ।) संहृष्ट-
 वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तथास्यास्यः
 पर्यायो यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
 “कुक्षी कुक् च महावृक्षो वज्रवृक्षः सुधा-
 गुडा ॥”)
 वज्रशाल्यः, पुं, (वज्रमिव कठिनं शूलं गात्र-
 लोमशलाका यस्य ।) शूलकनामा जलुः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 वज्रशङ्खला, स्त्री, (वज्रवत् शङ्खलं यस्याः ।)
 विद्यादेवी । इति हेमचन्द्रः । २ । १५३ ॥
 वज्रसूर्यः, पुं, (अतिसारवज्वात् वज्रमिव तेजस्वि-
 त्वात् सूर्य इव च ।) वज्रविशेषः । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥
 वज्रा, स्त्री, (वज्रति गच्छतीति । वज्र गतौ +
 “कञ्च्ञेति ।” उणा० २ । २८ । इति रक् ।
 टाप् ।) कुक्षीवृक्षः । गुडूची । इति मेदिनी ।
 रे, ८१ ॥ दुर्गा । यथा,—
 “वज्राकुक्षिकरी देवी वज्रा तेनोपगीयते ॥”
 इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥
 वज्राङ्गः, पुं, (वज्रमिव अङ्गं यस्याः ।) सर्पः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ वज्राङ्ग इति वा पाठः । वज्र-
 तुल्यपुष्पे, वि ॥
 वज्राङ्गी, स्त्री, (वज्रमिव अङ्गं यस्याः । डीष् ।)
 गवेषुका । इति शब्दचन्द्रिका ॥ अस्थि-
 संहारी । इति भावप्रकाशः ॥
 वज्राभः, पुं, (वज्रस्य हीरकस्य व्याभा इव व्याभा
 यस्य ।) दुग्धपावाङ्गः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 हीरकतुण्डादीप्रमिति, वि ॥

वज्राशनिः, पुं, वज्रम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 वज्रास्थिश्चकला, स्त्री, कोकिलाचकलः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 वज्री, [न] पुं, (वज्रोऽस्यस्येति । वज्र + “अत
 इतिटौ ।” ५ । २ । ११५ । इति इनिः ।)
 रज्जुः । द्रव्यमरः । १ । १ । ४५ ॥ (यथा,
 रज्जुः । १६ । ७४ ।
 “यमकुवेरजनेश्वरवज्जिह्वा
 समभूरं मधुरचितविक्रमम् ॥”)
 वृद्धः । इति मेदिनी । ने, १२६ ॥ (वज्र-
 विशिष्टे, वि । यथा, महाभारते । १३ । १४ ।
 १८१ ।
 “पिनाकिनं वज्जिनं तीक्ष्णदंष्ट्रं
 मुभाङ्गदं बालयक्षोपवीतम् ॥”)
 वज्री, स्त्री, (वज्र + रक् । गौरादित्वात् ङीष् ।)
 कुक्षीभेदः । इति मेदिनी । रे, ८१ ॥ (तथास्याः
 पर्यायः ।
 “संहृष्टः सिंहस्तुङ्गः स्यादस्त्री वज्रदमोऽपि
 च ।
 सुधासमन्तदुग्धा च कुक् स्त्रियो स्यात् कुक्षी-
 गुडा ॥”)
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
 वज्रकः, पुं, (वज्रयन्तं प्रतारयतीति । वज्र +
 लिच् + क्तुल् ।) शृगालः । द्रव्यमरः ॥ यष्ट-
 वधुः । इति मेदिनी । के, १५४ ॥
 वज्रकः, वि, (वज्रयन्तं इति । वज्र + लिच् +
 क्तुल् ।) खलः । धूर्तः । इति मेदिनी । के,
 १५४ ॥ (यथा, कलाविलासे । १ । १६ ।
 “यद्यु पुत्र वज्रकानां सकलकलाहृदयसार-
 मनिष्कटिलम् ।
 ज्ञाते भवन्ति यस्मिन् चञ्चलचित्तपलाः श्रियो-
 रप्यचलाः ॥”)
 वज्रयः, पुं, (वज्रति प्रतारयतीति । वज्र +
 “शीङ्शपोति ।” उणा० ३ । ११३ । इति
 अथः ।) धूर्तः । इत्यादिशेषः ॥ वज्रना ।
 कोकिलः । इति संक्षिप्तसारोणादित्तिः ॥
 वज्रनं स्त्री, (वज्र + भञ्ज् क्युट् ।) प्रतारणम् ।
 इति हेमचन्द्रः । १ । ४३ ॥ तस्य गोपनीय-
 त्वम् । यथा,—
 “वज्रनश्चापमानश्च मतिमान् प्रकाशयेत् ॥”
 इति चायकव्यसंयज्ञः ॥
 वज्रना, स्त्री, (वज्र + लिच् + युच् + टाप् ।)
 प्रतारणा । यथा,—
 “ते कान्तं सुनयो दिव्याः प्रेक्ष्य हेमवत् पुरम् ।
 स्वर्गाभिसन्धि सुकृतं वज्रनामिव मेनरे ॥”
 इति कुमारसम्भवे । ६ । ४० ॥
 वज्रितः, वि, (वज्राते स्मिति । वज्र + लिच् +
 क्तः ।) वज्रनाविशिष्टः । प्रतारितः । तत्-
 पर्यायः । विप्रलब्धः २ । इति हेमचन्द्रः ।
 १ । १०६ ॥ (यथा, कुमारे । ४ । १० ।
 “विधिना जन एव वज्रित-
 चरदधीनं कलु देहिनी सुखम् ॥”)

वज्रुकः, वि, (वज्रति प्रतारयतीति । वज्र +
 उक्तम् ।) प्रतारयशीलः । तत्पर्यायः । धूर्तः २
 वज्रकः १ । इति शब्दरत्नावली ॥
 वज्रा, वि, (वज्र + यत् । “वज्रेगती ।” ७ । ४ ।
 ६३ । इति कृत्वं न ।) गमनीयम् । इति शब्द-
 वज्रघातोः कर्मणि चालप्रत्ययेन निष्पन्नम् ।
 इति सुप्रबोधवाकरणम् ॥
 वज्रुलः, पुं, (वज्रलीति । वज्र गतौ + बाहुलकात् ।
 उक्तं शुमुच ।) तिनशृङ्खलः । (तथास्य
 पर्यायः ।
 “तिनशः स्यन्वो नेमी रथदंष्ट्रकुलक्षया ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 अशोकवृक्षः । द्रव्यमरः । २ । ४ । २० ॥
 स्थलपद्मवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥ पर्जन्य-
 विशेधः । इति हलायुधः ॥ विसहलः । इति
 मेदिनी । ने, १२६ ॥ (अस्य पर्यायो यथा,—
 “विसहो नम्रकः प्रोक्तो वानोरो वज्रुलक्षया ।
 अभ्युप्यच्च किदुलो ह्यथ शीतश्च कान्तिनः ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 यथा च रामायणे । ६ । ४ । ७६ ।
 “चिरविखा मधुकाश्च वज्रुला वज्रुलाक्षया ॥”)
 वज्रुलदमः, पुं, (वज्रुलो दमः ।) अशोकवृक्षः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (विसहलत्वादिरपि तदर्थं
 वज्रुलशब्ददर्शनात् ॥)
 वज्रुलप्रियः, पुं, (वज्रुलस्य प्रियः । वज्रुलः प्रिय-
 च्छति कर्मधारयो वा ।) विसहलः । यथा,
 “विदुलो विसहः शीतो वानोरो वज्रुलप्रियः ॥”
 इति रत्नमाला ॥
 वज्रुला, स्त्री, (वज्रुल + टाप् ।) वज्रदुग्धा गौः ।
 इति हेमचन्द्रः । ४ । ३३५ ॥ (नदीविशेषः ।
 यथा, मातङ्ग्ये । ११३ । २६ ।
 “गोदावरी भीमरथी लज्जवती च वज्रुला ।”
 तुल्लभदा सुप्रयोगा वात्स्या कावेरी चैव तु ।
 इत्यादिपद्यस्ताः सङ्गपादाङ्गिनिःश्रुताः ॥”)
 वट, वटं । इति कविकल्पदमः ॥ (आ०-पर०-
 , सक०-सेट् ।) वटति वृक्षं लता । इति दुर्गा-
 दासः ॥
 वट, इ स्तये । खीजधातुरयम् । इति कविकल्प-
 दमः ॥ (आ०-पर०-सक०-सेट् । इति ।) इ,
 वटकः । इति दुर्गादासः ॥
 वट, इ कि वटने । इति कविकल्पदमः ॥ (पुरा०-
 पक्षे आ०-पर०-सक०-सेट् ।) वटने
 विभागः । इ, वटने । कि, वटयति वटति ।
 वटति हाटकं यस्मात् प्राप्य विप्राः परस्परम् ।
 इति हलायुधः । अयं पुरादौ कोक्षिन् पश्यति ।
 इति दुर्गादासः । इति दुर्गादासः ॥
 वट, त क वेट् । भागे । इति कविकल्पदमः ॥
 (अदलपुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) वटयति ।
 इति दुर्गादासः ॥
 वट, म उक्तौ । इति कविकल्पदमः ॥ (आ०-
 पर०-सक०-सेट् ।) म, वटयति । इति दुर्गा-
 दासः ॥

वटः

वटः, पुं, (वटति वेष्टयति मूलेन वृक्षान्तरमिति ।) वट + पचाद्यच् ।) वृक्षविशेषः । वङ्गाङ्क इति भाषा । तत्पर्यायः । मृगोदः २ बहु-
पातु ३ । इत्यमरः । २ । ४ । ३२ । वृक्षनाथः ४
यमप्रियः ५ । इति शब्दरत्नावली । रक्त-
फलः ६ । वृक्षो ७ कर्मजः ८ ध्रुवः ९ चोरी १०
वैश्रवणावासः ११ भास्वीरः १२ । इति जटा-
धरः । जटालः १३ रोहिण्यः १४ अवरोही १५
विटपी १६ स्वस्वरुहः १७ मण्डली १८ महा-
च्छायः १९ वृक्षो २० यक्षावासः २१ यक्षतरुः
२२ पादरोहणः २३ नीलः २४ शिफारुहः २५
बहुपादः २६ वनस्थितः २७ । अस्य गुणाः ।
कषायत्वम् । मधुरत्वम् । शिशिरत्वम् । कफ-
पित्तज्वरदाहज्वरामोहघ्नप्रशोफनाशित्वञ्च ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।
“वटः श्रीतो गुरुर्माही कफपित्तघ्नापहः ।
वर्ण्यं विषमदाहघ्नः कषायो यानिदोपहृत् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥ * ॥
स च वटस्वरूपः । यथा,—
वृक्षय ऊचुः ।
“कथं त्वयान्वत्यवटो गोत्राक्षगणसमौ कृतौ ।
सर्वेभ्योऽपि तवभ्यस्तौ कथं पूज्यतमौ कृतौ ॥
सुख उवाच ।
अन्त्यरूपो भगवान् विष्णुरेव न संशयः ।
नद्रूपो वटस्तद्वत् पलाशो ब्रह्मरूपधृक् ॥
दशानस्यसंवासे तु वै पापहराः स्मृताः ।
दुःखापह्नाधिदुष्टानां विनाशकारिणौ ध्रुवम् ॥”
इति पाद्मोत्तरखण्डे १६० अध्यायः ॥
अन्यत् पलाशशब्दे दृश्यम् ॥ * ॥ कपर्दः । इति
मेदिनी । टे, २४ ॥ कडि इति भाषा । गोलः ।
भक्ष्यम् । वडा इति भाषा । साम्यम् । इति
हिमचन्द्रः ॥ * ॥ कौ, व्रजमण्डलाभ्यन्तरीयवट-
संज्ञकधोवृक्षवनानि यथा । अथेषां घट-
साङ्गवनानामभ्यन्तरे संज्ञितवटाद्या यमुनाया-
श्चतुरशीतिशतशतसंख्यादान्तरे दक्षिणोत्तरतटयोः
वोवृक्षवनानि । पादौ ।
“संज्ञितवटमाही तु भास्वीराख्यं वटं हयम् ।
यावकाख्यं तृतीयं वटं वृद्धारसंज्ञकम् ॥
तूर्यं वंशिवटं श्रेष्ठं पञ्चमं श्रीवटञ्च घटं ।
सप्तमञ्च जटाजूतं कामाख्यवटमष्टकम् ॥
मनोऽर्थवटकं नाम नवमं परिकीर्तितम् ।
आशावटं महाश्रेष्ठं दशमं शुभदायकम् ॥
अग्रोकाख्यं वटं श्रेष्ठमेकादशसुदाहृतम् ।
नाम कैलवटं श्रेष्ठं द्वादशं परिकीर्तितम् ॥
नाम ब्रह्मवटञ्चैव त्रयोदशमसंज्ञकम् ।
नाम रुद्रवटं श्रेष्ठं चतुर्दशसुदाहृतम् ॥
श्रीधराख्यं वटं ख्यातं पञ्चदशसमीरितम् ।
सावित्राख्यं वटं श्रेष्ठं संख्यावोवृक्षनिर्मितम् ॥”
इति व्रजमण्डलान्तरे वोवृक्षवटानि । इति
नारायणभट्टतत्त्वप्रवक्तृविलासः ॥ * ॥
वटः, चि, (वटतीति । वट + अच् ।) गुणः । इति
मेदिनी । टे, २४ ॥ वेटे इति भाषा ।

वटकः

वटकः, पुं, (वट एव । स्वार्थे कन् ।) पिष्टक-
विशेषः । इत्यमरभरतौ । वडा इति भाषा ।
अस्य गुणौ । विदाहिलम् । टण्णाकारित्वञ्च ।
इति राजवल्लभः ॥ अपि च ।
“मायाणां पिष्टिकां युक्तां लवणार्द्रकहिङ्गुभिः ।
लत्वा विदध्यादटकांस्तौलेषु पसेच्छनेः ॥
विशुष्का वटका वत्या वृंहणा वीर्यवर्धनाः ।
वातामयहरा रूपा विशोषाददंतापहः ॥
विवस्वमेदिनः श्लेष्मकारिणोऽत्यभिपूजिताः ।
संज्ञग्यं निक्षिपेत्तत्र श्रेष्ठं जीरकहिङ्गु च ॥
लवणं तत्र वटकान् सकलानपि मज्जयेत् ।
शुक्लकान् वटको बलहृद्रोचनो गुरुः ॥
विवस्वजिह्वाही च श्लेष्मलः पचनापहः ।
राज्यक्त्यातिरोचिन्मो पाचन्या तांस्तु भजयेत् ॥
तत्प्रकारा यथा ।
कदलसुमनमायनोदसन्तोषिशस्त्रे-
र्मरिचसुघनदुग्धैः सञ्चतुज्ज्वलितचन्द्रेः ।
क्षत इह घृतपत्रो यः पतन्तु खण्डपाके
वटकमस्तत्केलं सा यथात्तं प्रियेष्टम् ॥ १ ॥
सामिचैः शालिचर्णैर्दधिमरिचसितानारिकेला-
द्रशस्त्रे-
र्जायित्वासल्लवङ्गास्तकदलफलेः केचित्तैः
पिष्टसुतेः ।
वृष्टः पत्रो घृते यः प्रपतति समधौ दुग्धपूरं
प्रगाढं
सन्दौ कर्पूरकेलं तमिह सुवटकं सा यथात्
स्वप्रियेष्टम् ॥ २ ॥
यस्यिवटिकालिस्तेदयेः वृष्टा तु या पतन्तु ।
पञ्चाशत् यथात्तां सा पीयूषमस्थिपालिकाम् ॥ ३ ॥
सजीरसारशशितल्लवणारिकेला-
जातोलवङ्गमरिचैः ससितैः सुपिष्टैः ।
रश्मेलया च घृतभावयया भवेद्या
सा तामनङ्गुटिकां विदधे प्रियेष्टम् ॥ ४ ॥
कदलमरिचद्वयैः खण्डगोधूमपत्र-
प्रकटितवटकोऽयं भूरिजातोपलाटः ।
नवविधुमधुमध्ये यो विलासं विधत्ते
रक्षित इह तयासौ सौधुपूर्वो विलासः ॥ ५ ॥
लवङ्गैर्लेङ्गमरिचैः संयुतैः शर्कराचयैः ।
पत्रैर्गङ्गाजलाख्यानि लङ्कुकाव्यपराणि च ॥ ६ ॥
तैस्तेयुतैः जीरसारैस्तथा लाज्जलिशस्त्रकैः ।
अन्यान्याण्यसंश्लेष्टैः सा रसेः सरूपिका ॥ ७ ॥
इति रघुनाथभट्टकृते गोविन्दलीलाश्रिते १६
सर्गः ॥ * ॥ अथान्निकावटकः ।
“अन्निकां स्वेदयित्वा तु जलेन सद्य मर्हयेत् ।
तमोरं क्षतसंस्कारे वटकान् मज्जयेन्ननः ॥
अन्निकावटकास्ते तु रुचा वज्रिप्रदीपनाः ।
वटकस्य गुणः पूर्वैरेतदपि च समन्विताः ॥ * ॥
अथ तक्रवटकः ।
सुज्ञानां वटकास्तत्र मज्जिता लघवो हिमाः ।
संस्कारजप्रभावेण त्रिदोषघ्नमना हिताः ॥ * ॥
अथ माघवटकः ।
मायाणां पिष्टिका हिङ्गुलवणार्द्रकसंस्कृताः ।

वटवा

तथा विरचिता वस्त्रे वटिकाः साधु शोषिताः ।
तालितान्तरमतेषु ता अप्यवा सुप्रलेहिताः ।
वटकस्य गुणैर्युक्ता ज्ञानया वचिदा श्रद्धम् ॥ * ॥
अथ कुष्माण्डवटिः ।
कुष्माण्डकवटी ज्ञेया पूर्वोक्तवटिकागुणा ।
विशेषात् पित्तरक्तघ्नी लघ्वी च कथिता युजेः ।
अथ सुज्ञवटिका ।
सुज्ञानां वटिका तद्वद्वतिता साधिता तथा ।
पथ्या रुचा ततो लघ्वी सुज्ञपथ्या स्मृता ॥”
इति भावप्रकाशः ॥ * ॥
(वटी । वडि इति भाषा । यथा,—
“वटका अथ कथ्यन्ते तन्नाम गुटिका वटी ।
भोदको वटिका पिष्टी गुडोवर्तिस्तथोच्यते ॥
लेह्यवत् साध्यते वटौ गुडो वा शर्कराधवा ।
गुग्गुलुर्वर्त्तते पत्रं चूर्णं तन्निर्मिता वटी ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ।
यथा च ।
“महूरं चूर्णयेच्छुद्धं गोमूत्रेऽथगुणे क्षिपेत् ।
पक्वा च वटकं लत्वा दद्यात्तक्रातुपानतः ॥”
इति शाङ्गधरे मध्यखण्डे सप्तमेऽध्याये महूर-
वटके ॥ * ॥ अथ माघकपरिमाणम् । यथा,—
“दशगुणास्तु माघः स्यात् शोषो माघचतुष्टयम् ।
हौ शोषो वटकः कोणस्तोको द्रव्यञ्च सः ॥”
इति शब्दमाला ।
(तथा च ।
“माघं चतुर्भिः शोषः स्याद्वरुणः स निगद्यते ।
टङ्कः स एव कथितस्तद्वय कोल उच्यते ।
चुङ्कको वटकश्चैव द्रव्यञ्चः स निगद्यते ॥”
इति शाङ्गधरे पूर्वखण्डे प्रथमेऽध्याये)
वटपत्रः, पुं, (वटस्यैव पत्रं यस्य ।) सितान्नकः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (तथास्य पर्यायः ।
“वज्रव्री तुवरी तुङ्गी खरपुष्पाजगन्धिका ।
पर्णाशस्तत्र लघ्वं तु कठिलककुटेरको ॥
तत्र शुक्लोन्नकः प्रोक्तो वटपत्रस्ततोऽपरः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
वटपत्रा, स्त्री, (वटस्यैव पत्रमस्याः ।) जिपुर-
मालोपुष्पवृक्षः । इति रत्नमाला ॥
वटपत्रो, स्त्री, (वटस्यैव पत्रं यस्याः । गौरादि-
त्वात् ङीष् ।) पाषाणभेदोविशेषः । तत्पर्यायः ।
इनामो २ ऐरावती ३ मोधावती ४ इरावती ५
श्यामा ६ खड्गाङ्गनामिका ७ । अस्याः गुणाः ।
हिमत्वम् । गोक्षत्वम् । मेहजलकृविनाशित्वम् ।
बलदाहत्वम् । व्रणहन्त्वम् । किञ्चिदोपन-
कारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।
“वटपत्रो तु कथिता मोहिख्येरावती वृषेः ।
वटपत्रो कथायोऽप्या योनिसूत्रगदापहः ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
वटरः, पुं, कुकुटः । वेष्टः । शठः । चोरः ।
चञ्चलः । इति शब्दरत्नावली ।
वटवाधी [न] पुं, स्त्री, (वटे वटवृक्षे बधतीति ।
वसु + धिनिः ।) यक्षः । इति हिमचन्द्रः । २
१०८ ॥ वटवृक्षवाचकैरि, च ॥

वटी

वटारका, पुं, रज्जुः । इत्यमरटीकायां रामा-
श्रमः ॥

वटारका, स्त्री, रज्जुः । इति वटि इति च
भाषा । इति पुराणम् ॥ (यथा, महाभारते ।
१२ । ३२६ । ३६ ।

“वटारिकां सत्यमयीं धर्मस्यैव वटारिकाम् ॥”
पुलिङ्गोऽप्ययं शब्दः । यथा, महाभारते ।
३ । १८७ । ४० ।

“वटारकमयं पाशमयं मत्स्यस्य मूढं नि ।
मनुमनुजशार्ङ्गं । तस्मिन् शृङ्गे न्यवेशयन् ॥”
वटावीकः, पुं, चौरविशेषः । यथा,—

“नामचौरो वटावीकः सन्निचौरस्तु हारकः ॥”
इति शब्दमाला ॥

वटिः, स्त्री, (वटनीति । वट + “संघातुभ्य इत्”
उणा० ४ । ११८ । इति इत् ।) उपजिह्विका ।
यथा,—

“उपजिह्विकोत्पादिका च वटिर्हृदिका
देवी ॥”

इति हारावली । ११० ॥

वटिका, स्त्री, (वटिरेव । स्वार्थे कन् । टाप् ।)
वटी । वडो इति भाषा । तत्पर्यायः । निस्तली

२ । इति शब्दचन्द्रिका ॥ अथ वटिकाविधिः ।

“वटका अथ कथ्यन्ते तन्नामा वटिका वटी ।
मोदको गुटिका पिष्टो गुडो वर्तितथोप्यते ॥
लेहवन् साधने वडो गुडो वा शर्कराघवा ।
गुग्गुलुर्वा चपेत्तत्र चूर्णं तन्निर्मिता वटी ॥”
तत्र वडिर्गुडो गुडार्थः ।

“कुर्वाद्बद्धिर्गुह्यं कचिद्गुग्गुलुना वटीम् ।
द्रवणं मधुना वापि गुटिकां कारयेद्बुधः ॥
सिता चतुर्गुणा देया वटीषु द्विगुणो गुडः ।
चूर्णं चूर्णसमः कार्या गुग्गुलुमधु तत्समम् ॥”
तत्समं चूर्णसमम् ।

“द्रवणं द्विगुणं देयं मोदकेषु भिषग्वरेः ॥”
द्रवं चतुर्गुणमिति वा पाठः । द्रवं द्रवरूपं द्रवम् ।
“कवंप्रमाणा तन्नाम्ना बलं दृष्ट्वा प्रयुज्यते ।
बलमिति कालादेरप्यलक्षणम् । इति भाव
प्रकाशः ॥ ॥ अङ्गनोपयोगिद्वयम् । अस्यापि
वडो इति भाषा । यथा,—

“माषाणां पिष्टिका चिह्नलवणाद्रकसंस्कृता ।
तथा विरचिता वल्गु वटिकाः साधु शोषिताः ॥
तालितास्तप्तनेत्रे ता अथवा सुप्रलेहिताः ।
वटकस्य गुणैर्युक्ता ज्ञातया रचिता भृशम् ॥
कुशाक्षकवटी ज्ञेया पूर्वोक्तवटिकागुणा ।
विशेषात् पित्तारक्तौ लब्धौ च कथिता बुधैः ।
सुज्ञानां वटिका तद्वद्विषया साधिता तथा ।
पथ्या रथ्या ततो लब्धौ सुहृत्पगुणा स्मृता ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

वटी, स्त्री, (वट + अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।)
वटिका । इति भावप्रकाशः । उच्यते विशेषः ।

तत्पर्यायः । नदीवटः २ यशुवटः ३ सिद्धार्थः ४
वटकः ५ अमरा ६ भृङ्गिकी ७ चौरकाष्ठः ।
अस्याः गुणाः । कषायत्वम् । मधुरत्वम् ।

वटुकः

शिशिरत्वम् । पित्तनाशित्वम् । दाहहन्ता-
यमसाविविच्छर्हिश्चमनत्वम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥

वटी, त्रि, रज्जुः । इत्यमरः । २ । १० । ७७ ॥
व(व)टुः, पुं, (वटनीति । वट + “कटिवटिभ्याश्च ।”
उणा० १ । ६ । इति उः ।) मानवकः ।

यथा,—
“वटुः पुनर्मौखको भिचास्य यासमात्रकम् ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥

ग्रन्थचारी । यथा । वटुर्गर्भो ग्रन्थचारी । इति
शब्दरत्नावली । (यथा, महाभारते । १ ।
१८६ । १५ ।

“तस्माद्गुणवन् सर्वत्र वटुरेव धनुर्महान् ।
आरोपयन् शीघ्रं वै तथैव बुद्धिर्जगताः ॥”
कुटसट्टलः । यथा,—

“मन्त्रकपर्णः श्योणाकः शुकनासः कुटसट्टः ।
अथो वटुर्दीर्घवृत्तो दीर्घवृत्तक इत्यपि ॥”
इति च शब्दरत्नावली ॥

बालकः । यथा,—
“बालको माणवो बालः किशोरो वटुरि-
त्यपि ॥”
इत्यपि शब्दरत्नावली ॥

वटुकः, पुं, (वट + स्वार्थे संज्ञायां वा कन् ।)
बालकः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, पाणि
ल्लघुचतुर्दशीत्ये ।

“कुमारो वटुकान् पुत्र्य तथा श्वेतपोधनान् ।
राजसूयफलं तेन प्राप्यते नात्र संशयः ॥”
ग्रन्थचारी । यथा, भागवते । १० । ८८ । २७ ।

“तं तथा असनं दृष्ट्वा भगवान् वृजिनाह्नः ।
हूरात् प्रत्युदियाद् भूत्वा वटुको योग-
मायया ॥”
भैरवविशेषः । (यथा, महानिर्वाणतन्त्रे । २ । २४ ।

“भैरवाश्चैव वेताला वटुका नायिकागणाः ।
शाक्ताः शैवा वैष्णवाश्च भौरा गानपतादयः ॥”
अस्य मन्त्रादियथा,—

“उडरेड्टकं डल्लमुपदुहारणं तथा ।
कुहयं पुनर्दल्लं ट्टुकच समुदरेन ।
एकवर्षलक्षरात्मा शक्तिरुडो महामयः ॥”
अस्य पूजा । प्रातःकालादिप्राणायामान्

विधाय पीठस्थानं कुर्यात् । यथा । धर्मादि-
अनेभ्यः देहे विन्यस्य ऋष्यादिव्यासं
कुर्यात् । यथा शिरसि ॐ हृद्दहारण्यकण्ठये
नमः । मुखे गायत्र्या नमः । हृदि

वटुकभैरवाय देवताये नमः । ततो मूर्ति-
न्यासः । ह्रीं वीं ईशानाय नमोऽङ्गुष्ठयोः । ह्रीं
वं तनूपुराय नमस्तन्त्रयोः । हूं वूं अर्धो-
राय नमो मध्यमयोः । ह्रीं वीं वामदेवाय
नमोऽनामिकयोः । हूं वं मञ्जुजानाय नमः ।
कनिष्ठयोः । पुनस्तत्तदङ्गुलीभिः शिरोवदन-
हृद्गुणपादैश्च तत्तदङ्गुलीजालास्तत्तन्मूर्ति-
न्यसेत् । तथोद्वेगप्रदविषयोदीर्घपञ्चमेऽप्यु सुखे
च तान् न्यसेत् । तथा च निबन्धे ।

वटुकः

“अङ्गुलीदेहवक्त्रे मूर्तौ न्यसेदयथा पुरा ।
सत्वादिपञ्चकृत्वाऽशक्तिबीजपुरःसरम् ।
वकारं पञ्चकृत्वाऽमीशानादिषु योजयेत् ॥”
ततः करान् न्यासौ । तदयथा ॐ ह्रीं वीं अङ्गु-
ष्ठाभ्यां नम इत्यादि । ॐ ह्रीं वीं हृदयाय नम
इत्यादि च । वडुर्दीर्घबीजइयेन कुर्यात् । तथा
च निबन्धे ।

“वडुर्दीर्घयुक्तया शक्त्या वकारेणापि तद्वता ।
अङ्गानि जातिगुक्तानि प्रणवादीब कल्पयेत् ॥”
ततो ध्यानम् ।

“तस्य ध्यानं त्रिधा प्रोक्तं सात्त्विकादिप्रभेदतः ॥”
सात्त्विकम् । यथा,—

“वन्दे बालं स्फटिकमण्डपं कुण्डलोद्गामिवत्
दियाकल्पेनैवमग्निमयेः किङ्किणीपरादेः ।
दीप्ताकारं विषदवदनं सुप्रसन्नं चिनेनं
हस्ताभ्यां वटुकमनिशं मूलदण्डौ रक्षा-
नम् ॥” १ ॥

राजसं यथा,—
“उदङ्गास्करमभिभं चिनयन् रक्ताङ्गरागमजं
मौरास्य वरदं कपालमभयं मूलं रक्षानं करैः ।
नीलश्रीवमुदारभूषणशतं श्रीताम्रकौञ्चलं
बन्धकारुणवासवं भयहरं देवं सदा भाषये ॥” २ ॥
तामसं यथा,—

“ध्यायेन्नीलाद्रिकान्तं शशिप्रकाशधरं सुखमानं
महेशं
दिव्यं पिङ्गकेशं हम्बरमथ खड्गं खड्ग-
मूलाभयानि ।
नागं चण्डां कपालं करसरसिखैश्चिभ्रतं
भीमदंष्ट्रं
सर्पाकल्पं चिनेनं मणिमयविलसत्किङ्किणी-
नपराट्टम् ॥” ३ ॥

“सात्त्विकं ध्यानमाख्यातमपहृत्य विनाशयन् ।
आयुरारोग्यजननमपयगफलप्रदम् ॥ १ ॥
राजसं ध्यानमाख्यातं धर्मेकामार्थसिद्धि-
दम् ॥ २ ॥
तामसं ध्यानमनं लब्धाभूतगदापहम् ॥ ३ ॥
एवं ध्यात्वा मानसेः संपूज्य शङ्खपात्रैः
कुर्यात् ॥ ४ ॥ अस्य पूजायन्त्रम् ।
“धर्माधर्मादिभिः कण्ठपीठे पङ्कजशोभिने ।
वटुकोत्थान्त्रिकोऽयं योमपङ्कजसंयुतः ॥”
ततो मूलेन मूर्तिं सहस्रं पूर्ववत् ध्यात्वा-
वाहनादिकं कुर्यात् । तत्र क्रमः । मूलेन मटो-
जानमन्त्रावाहनम् । मन्त्रादिवामदेवेन व्याप-
नम् । मूलेन साविध्यम् । अक्षरेण सन्निधो-
नम् । तत्पुनरेव योनिसुत्राप्रदर्शनम् । ईशा-
नेन वन्दनमिति विशेषः । ततः कर्मकार्यं
दिक्षु कोणेषु ईशानादीन् यजेत् । ततो योम-
पङ्कजदलेषु अक्षिताङ्गादिभैरवान् यजेत् ।
“अक्षिताङ्गो बरुचक्षः क्रोधोन्मत्तौ च भैरवौ ।
कपालौ भीषणश्चैव संहारोऽष्टौ च भैरवाः ॥”
एतेरभैरवेष्टौ योयैरवम् । ततः वटुकोऽष्टौ
ह्रीं वीं हृदयाय नम इत्यनेन पूजयेत् ।

वटुकः

ततः पूर्वादिहाकिनीराकिणीकाकिनी-
साकिनीहाकिनीमालिनीपुत्रान् देवीपुत्रान्
उमापुत्रान् रुद्रपुत्रान् मातृकापुत्रान् दक्षिणे
यजेत् । ऊर्ध्वं ऊर्ध्वमुखीपुत्रान् अधोऽधोमुखी-
पुत्रान् । तद्विहरणपत्रेषु लोकेष्वान् वटुक-
रूपान् पूजयेत् । तद्विहः पूर्व्यं ॐ अक्षायी-
पुत्राय नमः । एवमीशाने मातेश्वरीपुत्राय ।
उत्तरे वैष्णवीपुत्राय । अग्निने कौमारीपुत्राय ।
पश्चिमे रत्नाणीपुत्राय । नैऋते महालक्ष्मी-
पुत्राय । दक्षिणे वाराहीपुत्राय । अनले
चामुण्डापुत्राय । तथा च निबन्धे ।
“ब्रह्माणीपुत्रं पूर्व्यं मातेश्वरीपुत्रमेवरे ।
वैष्णवीपुत्रं सौम्यं कौमारीपुत्रमानले ॥
रत्नाणीपुत्रं भूयः पश्चिमे पूजयेत्ततः ।
महालक्ष्मीसुतं पश्चादक्षोदिशं समक्षयेत् ।
वाराहीपुत्रं दक्षिणे चामुण्डापुत्रमानले ॥”
तद्विहर्षदक्षिणे च । हेतुकं निपुणस्तकं वेतालं
वह्निजिह्वं करालं कालान्तकं एकपादं भीम-
रूपं अचलं पाटकेश्वरं पूजयेत् । ततो
योगिनीसहितदक्षयोगीशाय नमः । एवं
योगिनीसहितान्तरीक्षयोगीशाय नमः । एवं
योगिनीसहितभूमिद्वययोगीशाय नमः । ईशा-
नामिनिर्गतिषु पूजयेत् ॥ * ॥ अथ पुर-
श्चरणमेकविंशतिस्तोत्रपः ।
“वर्णलं जपेन्मन्त्रं हविष्याशी जितेन्द्रियः ।
तद्विश्रां प्रमुह्यातिलेर्मधुरमंयुतेः ॥” * ॥
अथ वलिदानम् ।
“पूर्व्यं विघ्नं दुर्गां समाराध्य वलिं दद्यात् ।
शास्त्रान्नं पल्लं सर्पिलजपुर्णानि शकैराः ॥
गुडमिल्लरसापूपैर्मध्वक्तेः परिमिश्रितैः ।
कृत्वा कवलमाराध्य देवं प्रागुक्तवर्त्मना ।
रक्तचन्दनपुष्पाद्यैर्निशि तस्मै वलिं हरेत् ॥”
यद्वा ।
“अन्यूनाङ्गमजं कृत्वा राजसं प्रागुदीरितम् ।
वलिप्रदानसमये रिपूणां सर्वभैरवकम् ।
निवेदयेद्वलित्वेन वटुकाय विशिष्टधीः ॥
विदग्धैश्चक्षुर्नाम्ना वलिमन्त्रं तथा सुधीः ।
शत्रुपक्षस्य रुधिरं पिशितञ्च दिने दिने ॥
भक्षयेत्तस्य गणैः सार्द्धं सारमेयसमन्वितः ।
वलिमन्त्रोऽयमाख्यातः सर्वेषां विजयप्रदः ॥
अनेन वलिना हृष्टो वटुकः परमेष्ठकम् ।
सर्वं गणेशो विभजेत्तामिषं क्रुद्धमानसः ॥
एवं कृते परवर्णं लोभते नात्र संशयः ॥”
इति तन्त्रसारः ॥ * ॥
अथ वटुकभैरवस्तोत्रम् ।
“कोलासशिखराशीनं देवदेवं जगद्गुरुम् ।
शङ्करं परिपश्यन् पार्श्वतो परमेश्वरम् ॥
• श्रीपार्श्वलुवाच ।
भगवन् सर्वधर्मेश सर्वशास्त्रागमादिषु ।
आपदुद्धारणं मन्त्रं सर्वसिद्धिप्रदं वृणाम् ॥
सर्वेषाञ्चैव भूतानां हितार्थं वाञ्छितं मया ।
विशेषतस्तु राज्ञां वै शान्तिपुष्टिप्रसाधनम् ॥

वटुकः

अङ्गनासकरन्यासवीज्याससमन्वितम् ।
वक्तुमर्हसि देवेश मम हर्षविवर्द्धनम् ॥
श्रीभगवानुवाच ।
शृणु देवि महामन्त्रमापदुद्धारहेतुकम् ।
सर्वदुःखप्रशमनं सर्वशत्रुनिवर्द्धनम् ॥
अपस्मारादिरोगाणां च्वरादीनां विप्रशतः ।
नाशनं स्मृतिमात्रेण मन्त्रराजमिमं प्रिये ॥
यद्वा राजभयानाञ्च नाशनं सुखवर्द्धनम् ।
क्षोदाहृत्यामि ते मन्त्रं सर्वसारमिमं प्रिये ॥
सर्वकामार्थदं मन्त्रं रान्यभोगप्रदं वृणाम् ।
प्रणवं पूर्व्यमुच्चार्य देवो प्रणवमुद्धरेत् ॥
वटुकायैति वै पश्चादापदुद्धारणाय च ।
कुरुहयं ततः पश्चादुद्धारणाय पुनः क्षिपेत् ॥
देवो प्रणवमुत्तुह्य मन्त्रराजमिमं प्रिये ।
मन्त्रोद्धारमिमं देवि जैलोक्यस्यापि दर्शयाम् ।
अप्रकाशमिमं मन्त्रं सर्वशक्तिसमन्वितम् ॥
स्मरणादेव मन्त्रस्य भूतप्रेतपिशाचकाः ।
विद्वन्मित्र भयान्ता वै कालरुद्रादेव प्रजाः ॥
पठेद्वा पाठयेद्वापि पूजयेद्वापि पुस्तकम् ।
नामिनीरभयं वापि यद्वा राजभयन्तथा ।
न च मारीभयं तस्य सर्वत्र सुखवान् भवेत् ॥
आयुरारोग्यमेवार्थं पुस्तकौत्तादिसम्पदः ।
भवन्ति सततं तस्य पुस्तकस्यापि पूजनात् ॥
श्रीपार्श्वलुवाच ।
य एष भैरवो नाम आपदुद्धारको मतः ।
तथा च कथितो देव भैरवः कल्प उत्तमः ॥
तस्य नामसहस्राणि अमृतान्यर्जुनानि च ।
सारसुहृद तेषां वै नामाष्टशतकं वद ॥ * ॥
श्रीभगवानुवाच ।
यस्तु संकीर्णयेदेतत् सर्वदुष्टनिवर्द्धनम् ।
सर्वान् कामानवाप्नोति साधकः सिद्धिमेव च ॥
शृणु देवि प्रवक्ष्यामि भैरवस्य महात्मनः ।
आपदुद्धारकस्यैव नामाष्टशतसुतमम् ॥
सर्वपापहरं पूरणं सर्वपापनिवारकम् ।
सर्वकामार्थदं देवि साधकानां सुखावहम् ॥
देहाङ्गन्यसङ्घे पूर्व्यं कुर्यात् समाहितः ।
भैरवं स्मरन् विन्यस्य ललाटे भीमदर्शनम् ॥
अङ्गोभूताश्रयं न्यस्य वह्ने तीक्ष्णदर्शनम् ।
क्षेत्रपं कर्णयोर्मध्ये क्षेत्रपालं हृदि न्यसेत् ॥
क्षेत्राख्यं नाभिदेशे च कक्षां सर्वघनाशनम् ।
अनेन सर्वदुर्विच्यस्य जङ्घयो रक्तपाणिकम् ॥
पादयोर्दिवदेवशं सर्वज्ञं वटुकं न्यसेत् ।
एवं न्यासविधिं कृत्वा तद्वन्द्यस्तुतमम् ॥
नामाष्टशतकस्यापि हृत्पुष्टुद्वयद्वयम् ।
द्वन्द्वद्वयको नाम ऋषिश्च परिकीर्तितः ॥
देवता कथिता तेह सङ्घिवटुकभैरवः ।
• धर्मार्थकाममोक्षेषु विनियोगः प्रकीर्तितः * ॥
ॐ भैरवो भूतनाथस्य भूतात्मा भूतभावनः ।
क्षेत्रदः क्षेत्रपालश्च क्षेत्रज्ञः क्षत्रियो विराट् ।
अश्वानवासी मांसाशी खर्पराशी मखान्तकः ।
रक्तपः प्राणपः सिद्धः सिद्धिदः सिद्धसेवितः ॥
करालः कालप्रमनः कलाकाष्ठतनुः कविः ।

वटुकः

त्रिनेत्रो बहुनेत्रश्च तथा पिङ्गलोचनः ॥
मूत्रपाणिः खड्गपाणिः कङ्काजी घृणलोचनः ।
अभीष्टभैरवो भीरुभूतपो योगिनीपतिः ॥
धनदो धनहारी च धनपः प्रतिभाववान् ।
नागहारो नागकेशो योमकेशः कपालभृत् ॥
कालः कपालमाली च कमनीयः कलानिधिः ।
त्रिलोचनो ज्यलत्रेत्रस्त्रिशिखी च त्रिलोकपात् ॥
त्रिवृत्तनयनो दिम्भः शान्तः शान्तजनप्रियः ।
वटुको वटुकेशश्च खड्गाङ्गवरधारकः ॥
भूताध्यक्षः पशुपतिर्भिक्षुकः परिचारकः ।
धूर्तरां दिगम्बरः सौरिहरीणः पाङ्कलोचनः ॥
प्रशान्तः शान्तिदः शुद्धः शङ्करप्रियवासवः ।
अष्टमूर्तिर्निधीशश्च ज्ञानचक्षुस्तमोमयः ॥
अष्टाधारः कलाधारः सर्पयुक्तः शशीशिखः ।
भूधरो भूधराधीशो भूपतिर्भूधरात्मकः ॥
कङ्कालधारी सुखी च चालयन्पौतवीतवान् ।
जृम्भणो मोहनः क्षुब्धो मारणः क्षोभकश्चया ॥
शुद्धनीलाञ्जनप्रख्यदेहो सुखविभूषितः ।
वलिभुक् वलिभूतात्मा कामी कामपराक्रमः ॥
सर्वापत्तारको दुर्गा दुष्टभूतविधेवितः ।
कामी कलानिधिः कालः कामिनीवशजहशी ।
सर्वसिद्धिप्रदो वैद्यः प्रभविष्णुः प्रभाववान् ॥
अष्टोत्तरशतं नाम भैरवस्य महात्मनः ।
मया ते कथितं देवि रहस्यं सर्वकामिकम् ॥
य इदं पठति स्तोत्रं नामाष्टशतसुतमम् ।
न तस्य दुरितं किञ्चिन्न रोगोभ्यो भयं तथा ।
न शत्रुभ्यो भयं किञ्चित् प्राप्नोति मानवः किञ्चित् ॥
पातकानां भयं नैव पठेत् स्तोत्रमनन्यधीः ।
मारीभये राजभये तथा चौरादिभ्यो भये ॥
औत्पातिके महाघोरे यथा दुःस्वप्नदर्शने ।
बन्धने च तथा घोरं पठेत् स्तोत्रं समाहितः ॥
सर्वं प्रशमनं यान्ति भयाङ्गेरवकीर्तनात् ।
एकादशसहस्रान्तु पुरश्चरयस्तुत्यते ॥
त्रिसन्ध्यं यः पठेद्देवि संवत्सरमतन्वितः ।
स सिद्धिं प्राप्नुयादिष्टो दुर्लभामपि मातुषः ॥
घण्टासान् भूमिकामस्तु स जप्ता लभते महौम् ।
राजा शत्रुविनाशाय जपेन्मासादृक् पुनः ॥
राज्ञो वारजयश्चैव नाशयश्चैव शासवान् ।
जपेन्मासत्रयं राज्ञो राजानं वशमानयेत् ॥
घनार्थो च सुनार्थो च दारार्थो यस्तु मानवः ।
पठेद्द्वारजयं यद्वा वारमेकं तथा निशि ॥
धनं पुत्रांस्तथा दारान् प्राप्नुयात्तत्र संशयः ।
रोगो रोगान् प्रमुच्येत बन्धो मुच्येत बन्धनात् ॥
भीतो भयान् प्रमुच्येत देवि सर्वं न संशयः ।
यान् यान् समीहते कामाक्षास्तानाप्नोति
निश्चितम् ॥
अप्रकाशमिदं गुह्यं न देयं यस्य कस्यचित् ॥
सत्कुलीनाय शान्ताय ऋजवे दम्भवर्जिते ।
दद्यात् स्तोत्रमिदं पूज्यं सर्वकामफलप्रदम् ॥
ध्यानं वक्ष्यामि देवस्य यथा ध्यात्वा पठेत्तरः ॥ * ॥
ॐ शुद्धस्मटिकसङ्काशं सङ्काशितवर्चसम् ।
अष्टबाहुं त्रिजयनं चतुर्बाहुं दिवाङ्गकम् ॥

वटुकः

भुजङ्गमेखलं देवमधिषर्गशिरोरुहम् ।
दिगम्बरं कुमारीशं वटुकाख्यं महाबलम् ।
खड्गाङ्गमसिपाशश्च शूलश्चैव तथा पुनः ।
डमरुश्च कपालश्च वरदं भुजगन्तथा ।
नीलजीमूतसङ्काशं नीलाङ्गनचयप्रभम् ।
दंष्ट्राकरालवदनं नूपुराङ्गदभूषितम् ।
आत्मबर्चसमोपेतसारमेयसमन्वितम् ।
ध्यात्वा जपेन् सुसंयुतः सर्वान् कामानवाप्नुयात् ।
एतच्छ्रुत्वा ततो देवी नामाह्वयतमुत्तमम् ।
भैरवाय प्रकृष्टाभूत स्वयंश्चैव महेश्वरी ।
इति विश्वसारोद्धारतन्त्रे आपद्दुह्यारकल्पे भैरव-
स्तवराजः समाप्तः ॥३॥ अथ वटुकभैरवकवचम् ।
श्रीभैरव उवाच ।

“देवेशि देहरक्षार्थं कारणं कथ्यतां ध्रुवम् ।
स्त्रियन्ते साधका येन विना प्रसन्नानभूमिषु ।
रणिषु चातिचोरेषु महाबाहुजलेषु च ।
प्रहृष्टमकरवजेषु खरादियाधिवह्निषु ॥
श्रीदेश्यवाच ।

कथयामि शृणु प्राज्ञ वटोस्तु कवचं शुभम् ।
गोपनीयं प्रयत्नेन मातृजारोपमं यथा ॥
तस्य ध्यानं त्रिधा पोक्तं सात्त्विकादिप्रभेदतः ।
सात्त्विकं राजसञ्चैव तामसं देव तत् शृणु ॥
वन्दे बालं स्पष्टिकसङ्काशं कुण्डलोद्भासिवर्कं
दिश्याकल्पेनैवमणिमयेः किङ्किणीनूपुराद्यैः ।
दोषाकारं विषद्वदनं सुप्रसन्नं त्रिनेत्रं
हस्ताङ्गाभ्यां वटुकमनिशं शूलखड्गौ
दधानम् ॥१॥

उग्रहास्करसमिधं त्रिनेत्रं रक्ताङ्गरागमजं
स्मिराख्यं वरदं कपालमभयं शूलं दधानं करैः ।
नीलप्रीवसुदारभूषणशतं शीतोशुच्युद्गीर्णं
वन्द्यकारुणवाससं भयहरं देवं सदा भावये ॥२॥
ध्यायेन्नीलादिकाणां प्राशिक्षकलधरं सुखमालं
महेशं

दिखन्तं पिङ्गकेशं डमरुमय स्थितिं खड्ग-
शूलाभयानि ।

नागं चण्डां कपालं करसरसिखेर्विभक्तं
भीमदंष्ट्रं

सर्पाकल्पं त्रिनेत्रं मणिमयविलसत्किङ्किणी
नूपुराङ्गम् ॥ ३ ॥

अस्य वटुकभैरवकवचस्य महाकाल ऋषिरनु-
दुपकृतः श्रीवटुकभैरवो देवता वं बीजं ह्रीं
शक्तिरापद्दुह्यारणायैति कोलकं मम सर्वामीष्ट-
सिद्धार्थं विनियोगः ।

“ॐ शिरो मे भैरवः पातु ललाटं भीषणस्तथा ।
नेत्रे च भूतहृन्ननः सारमेयान्गो भुवौ ॥
भूतनाथश्च मे कर्णौ कपालौ प्रतवाहनः ।
नासापुटौ तथोद्गौ च भस्माङ्गः सञ्चभूषणः ॥
भीषणाल्यो ममास्थश्च शक्तिहस्तो गलं मम ।
स्कन्धौ देवद्विपुः पातु बाहु अतुलविक्रमः ॥
पादौ कपालौ मे पातु सुखमालाधरो हृदम् ।
वक्षःस्थलं तथा प्राणः कामचारी क्तनं मम ॥
उदरश्च मे सुहृदः क्षेत्रज्ञः पार्श्वतस्तथा ।

वठ

क्षेत्रपालः पृष्ठदेशं क्षेत्राभ्यो नाभितस्तथा ।
कटीं पापौघनाशश्च वटुको लिङ्गदेशकम् ।
गुदं रक्षाकरः पातु ऊरु रक्षाकरः सदा ॥
जान् च घुर्धराबाधो जङ्घि रक्षतु रक्तपः ॥
गुल्फौ च पादकासिद्धिः पादपङ्कजं सुरेश्वरः ॥
आपादमस्तकश्चैव आपद्दुह्यारणस्तथा ।
सहस्रारं महापद्मे कर्पूरधवलौ गुरुः ॥
पातु मां वटुको देवो भैरवः सर्वकर्मसु ।
पूर्वस्यामसिताङ्गो मे दिशि रक्षतु सर्वदा ॥
आमेत्याश्च वरः पातु दक्षिणे चण्डभैरवः ।
नेत्रेभ्यो क्रोधनः पातु मासुम्भस्तु पश्चिमे ॥
बायशं मे कपालौ च निधौ पायात् सुरेश्वरः ।
भौषणो भैरवः पातुत्तरस्यां दिशि सर्वदा ॥
संहारभैरवः पातु दिश्याभ्यां महेश्वरः ।
ऊर्ध्वं पातु विधाता वे पातान्ते नन्दिको विभुः ॥
सद्योजातस्तु मां पायात् सर्वतो देवसेवितः ।
वामदेवोऽवतु प्रीतो रणे चोरे तथावतु ॥
जले तत्पुरुषः पातु स्थले पातु गुरुः सदा ।
हाकिनीपुत्रकः पातु दारास्तु लाकिनीमृतः ॥
पातु साकलको भ्रातृन् श्रियं मे सततं गिरः ।
लाकिनीपुत्रकः पातु पश्चिमघातजास्तथा ॥
महाकालोऽवतु ऋतुं मे सदा वै कालभैरवः ।
राख्यं राख्यश्रियं पायात् भैरवो भीति-

हारकः ॥

रक्षाहीनस्तु यत् स्थानं वर्जितं कवचेन च ।
तत् सर्वं रक्ष मे देव त्वं याः सर्वरक्षकः ॥
एतत् कवचमीदृशं तव खेदात् प्रकाशितम् ।
नाख्यं नरलोकेषु सारभूतश्च सुश्रियम् ॥
यस्मै कस्मै न दातव्यं कवचेन मुदलंभम् ।
न देयं पराश्रयिभ्यः जपयोग्यश्च शङ्करः ॥
यो ददाति निविडिभ्यः स वै भद्रो भवेद्भुवम् ॥
अनेन कवचेनेन रक्षां कृत्वा द्विजोत्तमः ।
वितरन् यच्च कुत्रापि विप्रार्थिः प्राप्यते न नमः ॥
मन्त्रेण स्त्रियते योगी कवचं यत् रक्षितः ।
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन दुर्लभं पापनेतमाम् ॥
भूर्जं रम्भात्वे वापि लिखित्वा विधिवत् प्रभो ।
धारयेत् पाठयेदापि सम्यक् द्वापि निरुधः ॥
सम्पाप्नोति प्रभावं वै कवचस्यास्य वर्णितम् ॥
नमो भैरवदेवाय सारभूताय वै नमः ।
नमस्ते लोकाय नाथ नाथनाथय वै नमः ॥”
इति विश्वसारोद्धारतन्त्रे आपद्दुह्यारकल्पे भैरव-
भैरवीसंवादे वटुकभैरवकवचं समाप्तम् ॥
वटुकरणं, कौ, (वटोः करणम्) उपनयनम् ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥
वठ, स्थौल्ये । इति कविकल्पदमः ॥ (भा०-पर०-
अक०-सेट्) । स्थौल्यमिह सामर्थ्यम् । वठति
दाना दानं समर्थः स्यादित्यर्थः । इति दुर्गा-
दासः ॥

वठ, इ ड एकचरे । इति कविकल्पदमः ॥ (भा०-
आक्ष०-अक०-सेट् । इति ।) एककर्णकचर-
णम् । इ, वच्छति । ड, वच्छते चौरचोरवितुं
एकचरतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

वठः

वठरः, वृ, (वृत्तीति । वच् + “वचितमिभ्यां
चिच्” । उवा० ५ । ४८ । इति आरप्रत्ययः ।
ठञान्तादेशः ।) मुख्यः । इत्युवाचिकोषः ॥
अव्ययः । इति हिमचन्द्रः ॥ शब्दकारः । वकः ।
इति वचितप्रसारोद्धारितः ॥

वठरः, त्रि, (वच् + अरः । ठञान्तादेशः ।)
• शठः । मन्त्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वड, आरोहणे । सौत्रधातुरयम् । इति कवि-
कल्पदमः ॥ (भा०-पर०-सक०-सेट्) । वडभी ।
वडिग्रम् । इति दुर्गादासः ॥

वड, इ क विभक्तिः । इति कविकल्पदमः ॥ (पुरा०-
पर०-सक०-सेट् । इति ।) इ क, वच्छति ।
अयं केचित्स पठते । इति दुर्गादासः ॥

वड, इ ड वेटे । विभागे । इति कविकल्पदमः ॥
(भा०-आक्ष०-सक०-सेट् । इति ।) इ, वच्छति ।
ड, वच्छते । इति दुर्गादासः ॥

वडभी, स्त्री, (वच् + आत् + कृते + चिति । वच् + बाहु-
लकात् अभिच् । लटिकारादिति स्त्रीत्वात् ।)
एहचूडा । इत्यमरः ॥ मुदनि । इति भाषा ।
तत्प्रायः । गोपानभी ० । इति तट्टीकासारः ॥
सुन्दरी । चन्द्रशालिका ३ कुटुम्भारम् ॥
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

“चन्द्रशाला च वडभी स्यातां प्रासादशृङ्गिनि”
इति श्रीधरः ॥

वेलायां वडभी चूडा । इति रुद्रः ॥
“वडभी चन्द्रशालेति प्रासादारी च मन्त्रे ॥”
इति कोशान्तरम् ॥

“मुडान्ते वडभी चन्द्रशाली सौधोर्ध्वेष्टमणि”
इति रत्नमः ॥

इत्यास्तापि वडभिः । तां कस्याश्चिद्वचनपडभी
सुप्रपारावतायामिति । मेघदूतम् । ४० ॥
वडभिः वडभी वलभिः वलभी नेति चानूक्त्य-
मिति श्रुताः । इति भरतः ॥ (यथा, हरिवंश ।
८४ । १२ ।)

“सुवासिता वपुष्मन्त उपनीतोत्तरच्छदाः ।
क्रियन्तां मन्त्रवाटाश्च वडभ्यो वीथयस्तथा ॥”

वडा, स्त्री, (वच् + अच् + टाप् ।) वटकः ।
यथा, —

“कदलेनाथवा तालैर्युक्तं यत्ताळलं पिङ्गम् ।
पिङ्गं चूर्णं वटो वडा । इति शब्दचन्द्रिका ॥

वड्, त्रि (वड्ते इति । वच् + बाहुलमन्त्रा-
पोति रक् ।) वड्ते । इत्यमरः । ३ । १ ।

४१ ॥ अस्य भाषा वड ॥

वड, कह शब्दे । इति कविकल्पदमः ॥ (भा०-
पर०-सक०-सेट् ।) वड, अवीतयन् अववाचत् ।
इति दुर्गादासः ॥

वठ, त क भागे । इति कविकल्पदमः ॥ (पुरा०-
पर०-सक०-सेट् ।) वठयति वठोपयति ।
इति दुर्गादासः ॥

वठः, वृ, (वठ्ते इति । वठ् + वच् ।) भागः ।
दाजमुष्टिः । इति हिमचन्द्रः । ६ । ३० । (वठ् +
वच् ।) अलतोदाहः । इति शब्दमाला ॥

वतीका

वण्टकः, पुं, (वण्ट एव । अर्थः कन् ।) भागः ।
इत्यमरः । २।६।८६ ॥ (वण्ट + क्त्वं । विभाग-
कर्त्तरि, ञि ॥)
वण्टः, पुं, (वण्टते इति । वटि इ एकचरे + क्त्वं ।)
अज्ञतोदाहः । खर्वः । जुन्नायुधः । इति
मेदिनी । ८, ८ ॥
वण्टरः, पुं, म्यागिकारणः । कुकुरस्य लाङ्गलम् ।
करीरकोषः । तालस्य पल्लवम् । पयोधरः । इति
मेदिनी । २, १८ ॥ तत्र ओष्ठवकारादौ गणितो-
ऽयम् । किन्तु वटि इ एकचरे इत्यस्मात् अरच्-
प्रत्ययेन नियन्त्रितान् दन्त्यवकारादौ लिखितः ॥
वण्टालः, पुं, शूरयुद्धम् । गौका । खनिचम् । इति
मेदिनी हेमचन्द्रः ॥
व(व)ण्टः, पुं, (वनते इति वन् सम्भक्तौ । वन् +
“लमन्तात् ङः ।” उणा० १ । ११३ । इति
ङः ।) अनानुमेदः । तत्पर्यायः । दुस्स्मा ०
दिनयकः ३ शिपिविष्टः ४ । इति हेम-
चन्द्रः ॥
वण्टः, ञि, (वनते इति । वन् सम्भक्तौ । वन् +
“लमन्तात् ङः ।” उणा० १।११३ । इति ङः ।)
हस्ताद्विजितः । इति मेदिनी । ३, २४ ॥
वण्टे इति भाषा ॥
वण्टः, स्त्री, (वण्ट + टाप् ।) पाशुला । इति
मेदिनी । ३, २४ ॥
वन्, अ, (वातीति । वा + डति ।) साम्यम् ।
तत्पर्यायः । १। वा २ यथा ३ तथा ४ एव ५
एवम् ६ । इत्यमरः ॥
वन्, य, खेदः । अनुकम्पा । (यथा, शकु-
न्तलायाम् । प्रथमाङ्कः ।
“ल वन् हरिणकानां जीवितव्यातिलो-
कं च निश्चिन्तयित्वा यत्सारः श्रास्ते ॥”)
सन्तोषः । विस्मयः । आमन्त्रणम् । इत्यमरः ।
३ । ३ । २४३ ॥
वन्तः, पुं, (अवन्तस्यति अवन्तस्यतेऽनेन वेति ।
अव् + तसि + अच् । घञ् वा । अवस्थास्योपः ।)
कर्णपूरः । कर्णभूषणम् । शिखरः । शिरो-
भूषणम् । इति मेदिनी । स, ३७ ॥ (यथा,
गीतगोविन्दे । २ । २ ।
“चलितद्वगञ्जलचलमौलिकपोलविलो-
वन्तसम् ।
रासे हरिमिह विहितविलासं
स्मरति मनो मम कृतपरिहासम् ॥”)
वन्तः, पुं, (वन्तीति । वन् + “अञ्जन् लृङ्-
ह्रस्वः ।” उणा० १ । १२८ । इत्यञ्ज वन्तस्तका-
रान्तादेशः । वन्त इति कानिदृष्टान्तिरित्यु-
ल्लङ्घनशक्त्या अञ्जन् प्रत्ययेन साधुः ।) सुनि-
भेदः । इत्युणादिकोषः ॥
वन्तः, पुं, देवनदी । सत्यवाक् । पन्थाः । अचि-
रोगः । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥
वतीका, स्त्री, (अवगतं लोकं अपत्यं यस्याः अव-
स्थास्योपः ।) अवतीका । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥

२५६

वत्सत

वत्सं, स्त्री, (वदतीति । वद् वृत्तायां वाचि +
“वृत्तवद्विचनिकमिविभ्यः सः ।” उणा०
३ । ६२ । इति सः ।) वत्सः । इत्यमरः ॥
वत्सः, पुं, (वदतीति । वद् + “वृत्तवद्विचनिकमि-
कविभ्यः सः ।” उणा० ३ । ६२ । इति सः ।)
वर्षः । मोक्षिणः । बाहुर इति भाषा । तन्-
पर्यायः । शक्रतुकरिः २ तर्ककः ३ । इति वैश्व-
वर्गे नामार्थे चामरः ॥ दोग्धा ४ दोषकः ५
दोषः ६ । इति शब्दरत्नावली ॥ रौहिण्यः ७
बाहुलेयः ८ तन्तुभः ९ । सद्योनातस्य तस्य
पर्यायः । तर्ककः १ तर्कभः २ तन्तुभः ३
कचः ४ । इति जटाधरः ॥ पुत्रादिः । इति
मेदिनी । स, ११ ॥ वाह्य इति भाषा । (यथा,
भागवते । ४ । ८ । ११ ।
“न वत्स ! वृषतेर्धिष्णं भवानारोढुमर्हति ।
न गृह्णीते मया यत् त्वं कुदावपि वृषात्मज ॥”
द्विबोधासप्ततः । द्युमानिवादीभ्यस्य नामा-
न्तराणि । यथा, भागवते । ६ । १७ । ५—६ ।
“तन्तुभः केतुमालस्य यज्ञे भीमरथस्ततः ।
द्विबोधासो द्युमानस्तस्मात् प्रवर्द्धन इति स्मृतः ॥
स एव शक्रजित् वत्स ऋतध्वज इतीरितः ।
तथा कुवलयार्चने प्रोक्तोऽलकादयस्ततः ॥”
देशभेदः । यथा, कथासरित्सागरे । ६ । ४ ।
“अस्ति वत्स इति ख्यातो देशो दर्पोपशान्तये ।
स्वर्गस्य निर्मितो धात्रा प्रतिमत्त इव तितौ ॥”)
वत्सकं, स्त्री, (वत्स + संज्ञायां इवार्थे वा कन् ।)
पुष्पकासीसम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विष-
रणमस्य पुष्पकासीसशब्दे ज्ञातयम् ॥)
वत्सकः, पुं, (वत्स + कन् ।) कुटजः । इत्यमरः ॥
(अस्य पर्यायो यथा, —
“वृत्तकः शक्रपर्यायो वत्सको गिरिमल्लिका ।
कुटजस्तुपल्लवश्च यवश्चापि कलिङ्गकः ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
तथान्यः पर्यायः ।
“कुटजः कुटजः कौटो वत्सको गिरिमल्लिका ।
कालिङ्गः शक्रशखो च मल्लिकापुष्प इत्यपि ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
इन्द्रयवः । इति राजनिर्घण्टः ॥
वत्सकबीजं, स्त्री, (वत्सकस्य बीजम् ।) इन्द्र-
यवः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, —
“बीजं वत्सकबीजं च निम्बभूतिस्मार्कवम् ।
चित्रकं रौहिण्यं पाठां दार्ढ्यमतिविषा-
समाम् ॥”
इति वैद्यकचक्रपाणिंसंयुक्ते च्वरातिसारे
गोषाठचूर्णे ॥)
वत्सकामा, स्त्री, (वत्सं कामयते इति । कम् +
अच् । टाप् ।) वत्साभिलाषिणी गौः । तन्-
पर्यायः । वत्सला २ । इति राजनिर्घण्टः ॥
पुत्रादिकामा स्त्री च ॥
वत्सतरः, पुं, (प्रथमवया वत्सः । “वत्सोपासंघर्षमेभ्य-
स्तेति ॥” ५।१।६१ । इति णट् ।) प्राप्रदमनकाज-
गवः । दोषाने बाहुर इति भाषा । तत्पर्यायः ।

वत्सना

इत्यः २ । इत्यमरः । २ । ६ । ६२ ॥ दुर्दान्तः ३
गडिः ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥
वत्सतरी, स्त्री, (वत्सतर + ङीप् ।) वृषोक्तो
वृषपत्नीत्वेन कल्पिता त्रिहायणी गौः । यथा,
कात्यायनसूत्रम् । पर्यायस्याः पुत्रो यथे च
रूपवान् स्यात् तमलङ्कृत्य यूपसंस्थाप्यतस्यो
वत्सतयस्ताञ्जलद्वय एव युवानं पतिं वो इदानीं
तेन क्रीडन्तीश्चरथ प्रियेण मनः साप्रजनुषा
सुभगा रायस्योषेण समिधा मदेम इत्येतथैव
ऋचोत्सृजेरस्मिन् । ऋगर्थस्तु हे वत्सतयो
वो युष्माकं एव युवानं पतिं स्वामिनं ददागौतुक्तं
प्रार्थयामि तेन वृषेण सह क्रीडन्तीः खेत्तव्य-
श्चरथ भ्रमथ हे वत्सतयो ययमपि मानः
नास्मत्स्वत्वविषया भविष्यति किन्तु मया
त्यक्तयाः । यथं वृषस्य वत्सतरीणाञ्च त्यागेन
रायस्योषेण धनसम्पत्त्या साप्रजनुषा सप्रजन्त-
यापकेन इषा अग्नेन च सम्मदेम ह्यष्टा भवामः
सुभगा लोकस्य प्रिया इति सम्मदेम इति
भविष्यत्सामीप्ये वर्त्तमान इति पाणिनिस्वर-
साहचर्यवर्धनं वर्त्तमानः ॥ * ॥ वत्सतरीविशेष-
घयति स्मृतिः ।
“अग्रतो लोहितापत्रीपार्श्वार्था नोलपाहरे ।
एष्टतस्तु भवेत्तु जणा वृषभस्य तु मोक्षये ॥”
तासां वयःप्रमाणं यथा, —
“त्रिहायणीभिर्घन्याभिः सुरुपाभिः सुग्री-
भितः ।
सर्वोपकरणोपेतः उर्व्वशस्यचरो मज्जान् ।
उत्सृष्टयो विधानेन श्रुतिस्मृतिनिर्देशनात् ॥”
इति शुद्धितत्त्वे वृषोत्सर्गविचारः ॥
वत्सनाभः, पुं, (वत्सान् नभ्यति हिनस्तीति ।
नभ हिंसायाम् + “कर्मयण् ।” ३ । २ । १ ।
इत्यण् ।) विषवृत्तविशेषः । इत्यमरः । १।८।११ ॥
स तु स्थावरविषभेदः । प्रायो वत्सान् नभ्यति
हिनस्ति वत्सनाभः गन्ध ग हिंसे टात् घञिति
घञ् । वत्सस्य नाभिरिव वत्सनाभः ष्याः अनित-
स्तेति न वृद्धिः अयं सित्युवारपञ्चसङ्गपञ्चः ।
इति भारतः ॥ * ॥ (यथा, हरिवंशे । २२३ ।
६५ ।
“वत्सना वत्सनाभाश्च पनसाश्चन्दनेः सह ॥)
तत्पर्यायः । अष्टतम् २ विषम् ३ उग्रम् ४
मज्जौघधम् ५ गरलम् ६ मारणम् ७ नागः ८
स्त्रीककम् ९ प्राणहारकम् १० स्थावरादि ११ ।
अस्य गुणाः । अतिमधुरत्वम् । उष्णत्वम् ।
वातकफक्षयकृत्सन्निवातनाशित्वम् । पित्त-
सन्तापकारकत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥
अस्य स्वरूपनिरूपणं यथा ।
“सित्युवारसङ्गपञ्चो वत्सनाभ्यान्तस्त्वया ।
यत्पार्श्वेन तरोवृद्धिर्वत्सनाभः स भावितः ॥”
तस्य सामान्यगुणा यथा ।
“विषं प्राणहरं प्रोक्तं अवायि च विकारि च ।
आयिषं वातकफहृद्योगवाहि मदावहम् ॥”
अवायि सकलकायवापनपूर्वकपाकमनशीलम् ।

वत्सरः

विकारि जीवः शोचन्पूर्वकं सन्निवृत्तिप्रयत्नी-
करणशीलम् । आर्येयं अधिकायांशम् । योग-
वाहि संसर्गगुणपाहकम् । मदावहं तमो-
गुणाधिकेन बुद्धिर्विध्वंसकम् ।

“तदेव युक्तियुक्तं तु प्रागद्वय रसायनम् ॥
योगवाहि विद्वद्भिरुच्यते तद्वर्णं वीर्यवर्धनम् ॥
ये दुर्गुणा विषेऽशुद्धे ते सुगुणो विप्रोदयनात् ।
तस्माद्विषं प्रयोगेषु शोधयित्वा प्रयोजयेत् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

(जीवोऽपि दृश्यते । यथा,—

“चत्वारि वत्सनाभा नि सुत्तके हि प्रकीर्तिते ।”

“योगास्तम्भो वत्सनाभे पीतविष्णुचनेत्रता ॥”

इति सुश्रुते कल्पस्थाने द्वितीयाध्याये ॥

वत्सपत्नं, जी, (वत्सस्य वत्सराजस्य पत्नम् ।

भारतवर्षस्थीतरे देशविशेषः । तत्पर्यायः ।

कौशाब्दी २ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ६१ ॥

वत्सपालः, पुं, (वत्सान् पालयतीति । वत्स +

पालि + अण्) श्रीकृष्णः । बलदेवः । यथा,—

• “उन्मादं गोवर्धनं यमुनापुलिनानि च ।

वीक्ष्यासीदुत्तमा प्रीती राममाधवयोर्नृप ॥

यत्र ब्रजौकसं प्रीतिं यच्छन्तौ बालचेष्टिते ।

कलवाक्ष्येः स्वकालेन वत्सपालो बभूवतु ॥”

इति श्रीभागवते । १० । ११ । ४६ ॥

(वत्सपालके, जि । यथा, हरिवंशे । ६७।२४ ।

“स तत्र वयसा तुल्योऽवत्सपालः सहानघः ।

उमे वै दिवसं लणः पुरा स्वर्गगतो यथा ॥”

वत्सरः, पुं, (वसन्त्यस्मिन् अयनसमासपञ्चवारा-

दय इति । वस निवासि + “वसेच्” । उणा०

३ । ७१ । इति सरन् । “सः स्याद्धातुके ।”

७ । ४ । ४६ । इति सस्य तः ।) द्वादशमासा-

त्मककालः । अयनइयात्मकश्च । तत्पर्यायः ।

संवत्सरः २ अष्टः ३ हयनः ४ शरत् ५ समा

६ । इत्यमरः । १ । ४ । २० ॥ शरदा ७ वर्षम्

८ वरिषम् ९ संवत् १० । इति शब्दरत्नावली ॥ ३ ॥

“व्रतवत्सविवाहे च वत्सरपरिकल्पनमाचुरा-

चार्याः ।

आधानपूर्वमेकं प्रकृतिपूर्वं सदाह्यं तु ॥”

सौरसावननाक्षत्राब्देन चतुर्विधो वत्सरः ।

यथा चतुर्दशमासस्य वर्षगणना सावनेन

शुभाशुभगणनसु सौरेणेति सिद्धम् । सावनसंवत्-

सरेष एकदिनाधिकवत्सरो नाक्षत्री भवती-

त्यनयोर्भेदः । सौरसु पञ्चषष्ट्यधिकविंशत-

दिने भवति । यथा,—

“मेघादीनामहर्द्वन्द्वं वर्षां सप्ताष्टचक्रकम् । १८७।

तुलादीनामष्टमचक्रकम् लिखितम् ॥” १८८ ॥

पञ्चवत्सरोऽपि द्वादशमासे भवति । मलमास-

पाते तु अयोदशमासे भवति । तथा च श्रुतिः ।

द्वादशमासाः संवत्सरः कृत्तिलयोदशमासाः

संवत्सर इति । अयोदशेऽधिकमासे । स्मृतिः ।

यस्मिन्मन्त्रे द्वादशैकश्च यश्च इति । ययो मास

इति । यथा मासाः छमेकः संवत्सर इति

शतपथब्रह्म यश्च-छमेक-शब्दयोर्मासवर्षपर्याय-

वत्सरः

तोक्ता । इति मलमासतत्त्वम् ॥ ३ ॥ अथ यद्विषय-
त्सरगणना ।

“शकम्भकालः पृथगाज्ञाति-२२ त्रः

शशाङ्कनन्दान्वयुगेः ४०६१ समेतः ।

शरादिवस्मिन्द-१८७५ ज्ञानः सलम्बः

यष्टावशिष्टाः प्रभवादयोऽभ्याः ॥

वर्धवर्जन् यच्छेवं सूर्यः संपूर्णं खोन्मिभिः । ४०।

चतुश्चक्रमतः खामिचतुर्गेषु मासकादयः ॥”

अस्यार्थः शकम्भकालः शकराज्ञात्कालः ।

पृथक् आलम्बितः २२ द्वाविंशत्या पूरितः ।

शशाङ्कनन्दान्वयुगेरेकनवत्यधिकशतइयाधिक-

चतुःसहस्रेः समेतोऽङ्कः । शरादिवस्मिन्दचतुः

पञ्चसप्तत्यधिकाष्टादशशतैर्यावत्संख्यं दत्तं

शक्रीति तावता ज्ञानः कर्तव्यः । सलम्बः पूर्व-

शकाभ्याः शरेत्यादिना लब्धसंख्याया युतः

कार्यः । यष्टाप्रशेषे पञ्चादशोऽङ्कः पूर्ववत्

यष्टाज्ञातलब्धस्यावशिष्टे प्रभवादयः । एकाव-

शेषे प्रभवः द्वादशवशिष्टे विभवादिः । वर्ष-

वर्जन् यच्छेवं वर्षातिरिक्तं शरादिवस्मिन्दचतुः

वशिष्टं तत् सूर्योद्गादशभिः संपूर्णं खोन्मिभिः

यष्टा ज्ञते चतुश्चक्रमत इत्यनेन यष्टिज्ञताव-

शिष्टा अङ्का दष्टाः यष्टिज्ञतलब्धशके खामि-

चतुर्ते त्रिंशता ज्ञतेऽवशिष्टा अंशका लब्धा

मासाः स्युरिति । प्रभवादिवर्षाण्युपक्रम्य ।

“आद्या तु त्रिंशतत्रांशो द्वितीया वेण्वी

सृता ।

द्वितीया रुद्रदेवता त्रैलोक्या मध्याधमा भवेत् ॥”

भविष्यपुराणे ।

भैरव उवाच ।

“यष्टाभ्यं कथयाम्यन क्रूराः सौम्याश्च ये प्रिये ॥

संवत्सरफलं सूर्यं प्रभवादौ वरानने ॥

बहुतोयास्तथा मेघा बहुशस्या च मेदिनी ।

बहुनीरास्तथा गावो आधिरोगविवर्जिताः ॥

प्रशान्ताः पार्थिवश्चैव प्रभवे परिकीर्तिताः । १।

सुभिर्जन्तुममारोग्यं सर्वं आधिविवर्जिताः ॥

प्रशान्ता मानवास्तु बहुशस्या वसुधरा ।

जुष्टास्तुष्टा जनाः सर्वं विभवे च वरानने ॥ २॥

रोगा बहुविधाश्चैव मनुष्या वाजिकृत्क्रूराः ।

सर्वं एव प्रशस्यन्ति शुक्रे वर्षे वरानने ॥ ३ ॥

उत्पन्नश्च जगत् सर्वं धनधान्यसमाकुलम् ।

निर्वीक्ष्यः प्रजापतिः प्रभोदे जायते प्रिये ॥ ४॥

नीरोगाश्च निरावाधा मानवा विगतद्विषाः ।

बहुनीरास्तथा गावः प्राजापत्यं वरानने ॥ ५॥

निरातङ्गं जगत् सर्वं धनधान्यगर्वितम् ।

अङ्गिरसं प्रजाः सर्वं निर्वीक्षाश्च वरानने ॥ ६॥

सुभिर्जन्तुममारोग्यं वर्षांकाजं सुशोभनम् ।

शुश्रूषं विजानीयात् शीतुषि सुरवन्दिते ॥ ७॥

बहुनीरास्तथा गावो धान्यश्च बलवत्तरम् ।

जायन्ते सर्वशस्यानि भावे वर्षे वरानने ॥ ८॥

महावं जायते सर्वं दृढतैलरसादिकम् ।

प्रजानाश्च भवेद्वह्निर्वायं संवत्सरे शुभे ॥ ९॥

निष्पत्तिः सर्वशस्यानां मन्त्रा धातरि कीर्तिता ।

वत्सरः

रक्षणीरगुणादीनां प्रबलत्वं वरानने ॥ १०॥

सुभिर्जन्तुममारोग्यं कार्पासस्य महाघर्षता ।

लवणं मधु गन्धश्च ईश्वरे दुर्लभं प्रिये ॥ ११ ॥

सुभिर्जन्तुममारोग्यं प्रशान्ताः पार्थिवाः प्रिये ।

तस्करोपहतं वित्तं बहुधान्ये वरानने ॥ १२ ॥

राष्ट्रभङ्गश्च दुर्भिक्षं तस्करैश्चोपपीडनम् ।

जानीयाद्विषहं घोरं प्रमाथितं वरानने ॥ १३ ॥

जायन्ते सर्वशस्यानि मेदिनी निरुपद्रवा ।

लवणं मधु गन्धश्च महाघर्षं विक्रमे प्रिये ॥ १४ ॥

कोदवाः शालिसुत्राश्च शक्तमाषास्तथैव च ।

महाघं जायते सर्वं हवि च सुरवन्दिते ॥ १५ ॥

चणका मुद्रमाषाश्च अन्यश्च विदलं प्रिये ।

महाघं जायते सर्वं चित्रभागौ वरानने ॥ १६ ॥

सुभिर्जन्तुममारोग्यं विश्वश्च निरुपद्रवम् ।

यवहारो भवेत्तुष्टः स्वर्भावी देवपूजितः ॥ १७ ॥

अतिदृष्टिश्च जायेत धान्यस्याय प्रपीडनम् ।

शस्यं भवति सामान्यं दारुणं सुरवन्दिते ॥ १८ ॥

बहुशस्यानि जायन्ते सर्वदेशे सुलीचने ।

सौराष्ट्रे नाटदेशे च पार्थिवे नाभ संशयः ॥ १९ ॥

दुर्भिक्षं जायते घोरं सर्वोपद्रवसंयुतम् ।

अनाष्टिः समाख्याता अये संवत्सरे प्रिये ॥ २० ॥

उद्यतो वर्षणं मेघो जलं नैवोपजायते ।

महाघं सर्वजिह्वं सर्वमेव तरानने ॥ २१ ॥

कोदवाः शालिसुत्राश्च कङ्कमाषास्तथैव च ।

सुलभं जायते सुस्यं जगते सर्वधारिणि ॥ २२ ॥

अन्यिपवला लोका धान्यौघधिप्रपीडनम् ।

जायते मादये कष्टं विरोधिनि न संशयः ॥ २३ ॥

सर्वाः प्रजाः प्रपीड्यन्ते याधिः शोकश्च जायते ।

शिरोयचोऽन्निरोगाश्च पापाहि विजते

जनाः ॥ २४ ॥

उपद्रवं जगत् सर्वं तस्करैर्मयिकैः खगैः ।

पीडिताश्च प्रजाः सर्वा देशभङ्गाः खरे

प्रिये ॥ २५ ॥

सुभिर्जन्तुममारोग्यं शस्यं भवति शोभनम् ।

बहुनीरास्तथा गावो नन्दनं नन्दने प्रिये ॥ २६ ॥

अल्पतोयास्तथा मेघा वर्षन्ति खलमखले ।

नश्यन्ति सर्वशस्यानि विजये नाभ संशयः ॥ २७ ॥

नित्याश्च तथा वेद्याः शूराश्च नटनर्तकाः ।

पीडितास्तं वरारोहे जये सर्वं न संशयः ॥ २८ ॥

सरीगाश्च तथा देवि दाहज्वरसमन्वितम् ।

अभिभूतं जगत् सर्वं मन्त्रं सुरवन्दिते ॥ २९ ॥

तुषधान्यलयो देवि सर्वशस्यामहाघता ।

यवहाराश्च नश्यन्ति दुर्मये दुर्मखाः प्रजाः ॥ ३० ॥

पीड्यन्ते सर्वशस्यानि देशे देशे सुविक्रिते ।

हेमलम्बे प्रजाः मन्त्राः लीयन्ते नाभ संशयः ॥ ३१ ॥

तस्करैः पार्थिवैश्चैव अभिभूतमिदं जगत् ।

अर्घा भवति सामान्यो विजये तु भयं मर्त्यैः ॥ ३२ ॥

विजयस्य जगत् सर्वं विरोधे भयसंभवम् ।

विकारी सर्वतोऽप्ययो मम वाक्यतु

नाम्यथा ॥ ३३ ॥

कचिदयेति पर्जन्यो देवे संक्षिप्तमखलः ।

दुर्भिक्षं सर्वरोषं यवहारो विपण्यः ॥ ३४ ॥

वत्सरः

दुर्मितं जायते सर्वं मेदिनी इव्यति प्रिये ।
 प्रवे प्रवन्ति तयाणि पीडिता मानवा सुवि ॥२५॥
 स्वर्गकृप्यधान्यानि जगत् सर्वं सुप्रोभनम् ।
 ब्राह्मणा वणिजस्तुष्टाः सुभिन्ने शुभलत्
 प्रिये ॥ २६ ॥
 सुभिन्नं जेममारोग्यं तृप्ता गोत्राक्षणाः प्रिये ।
 सुस्थिताः प्रोभने वर्षे प्रजाः सर्व्वाः सुलो-
 चने ॥ २७ ॥
 विषमस्य जगत् सर्वं व्याकुलं समुदाहृतम् ।
 जनानां जायते भद्रं क्रोधं क्रोधः परस्परम् ॥२८॥
 सर्वत्र जायते जेमं सर्वशस्यमहाधनम् ।
 विश्वावसौ वरारोहं कापीसस्य महाधनम् ॥२९॥
 पार्थिवेनृपसेनैश्च समस्तैः खण्डमण्डलैः ।
 प्रपीड्यन्ते जनाः सर्वे भयभीताः पराभवे ॥३०॥
 तृणधान्यानि पीड्यन्ते योगे वर्गं वासवः ।
 प्रवृत्ते पीडिताः सर्व्वाः प्रजाश्च सुरवन्ति ॥३१॥
 जायन्ते सर्वशस्यानि सुभिन्नं निरुपद्रवम् ।
 सौम्यदृष्टिर्भवेद्वाजा कालिके च शुभं वदेत् ॥३२॥
 सुभिन्नं जेममारोग्यं सुखं निरुपद्रवम् ।
 सौम्यदृष्टिर्भवेद्वाजा सौम्यं सौख्यं प्रकी-
 र्त्तितम् ॥ ३३ ॥
 तोयपूर्णां भवेन्मघो वर्षेते च दिने दिने ।
 निरुपद्रवाश्च राजानः सर्वसाधारण्यं प्रिये ॥३४॥
 वासवो वर्षते देवि देशं तावण्डमण्डले ।
 अहिष्कृते काव्यकुले विरोधो क्षयिनाम्-
 लत् ॥३५॥
 अभिभूतं जगत् सर्वं क्रोधेनृविधेः प्रिये ।
 मारुतेः फलदाहैश्च परिवारिणि प्रोभने ॥३६॥
 निष्पत्तिः सर्वशस्यानां सुभिन्नं भवति प्रिये ।
 प्रमाथिनि जलोद्गारी जलदो मोदते प्रजा ॥३७॥
 निष्पत्तिः सर्वशस्यानां सर्वशस्यमहाधनम् ।
 घृतं तेलसमं याति आनन्दे नन्दति प्रजा ॥३८॥
 कौदवाः शालिसुत्राश्च पीड्यन्ते वरवर्णिनि ।
 सर्वोपधानि धान्यानि राक्षसे निजुराः
 प्रजाः ॥ ३९ ॥
 दुर्मितं जायते घोरं धान्यौषधिप्रपीडनम् ।
 अजने च समाख्यातं नात्र कार्या विचा-
 रणा ॥ ४० ॥
 देशभङ्गः सुदुर्मितं समासात् कथयाम्यहम् ।
 पित्रणे चारुपद्माणि दुर्मितं नमदातटे ॥४१॥
 गोमहिष्यो विनश्यति ये चान्ये गटनसेकाः ।
 वासवो वर्षते देवि शस्यं नहि जायते ॥
 तिलसर्पपमाषादिकापांसानी भद्राधनम् ।
 गोमहिष्यः सुवर्णानि कांस्त्यान्नाद्यशेषतः ॥
 तत् सर्वं देवि विक्रीय कर्त्तव्यो धान्यसञ्चयः ।
 तेन धान्येन लोकौघं निस्तुरिष्यति दुर्दिनम् ।
 पार्थिवा मोषका दीनाः कालयुक्ते प्रपी-
 डिताः ॥ ४२ ॥
 तोयपूर्णाः स्मृता मेघा बहुशस्या च मेदिनी ।
 निजुराः पार्थिवा देवि ! सिद्धार्थे च वरा-
 जने ! ॥ ४३ ॥
 अप्यतोया वनाश्चैव कीटकाः प्रवलाः स्मृताः ।

वत्सरः

विरुद्धाः पार्थिवा देवि रौद्रे संवत्सरे प्रिये ! ॥
 ४४ ॥
 दुर्मितं मध्यमं पीकं व्यवहारो न वर्त्तते ।
 भवेद्दे मध्यमा दृष्टिर्दुर्मितौ समुपस्थित ॥ ४५ ॥
 सुभिन्नं जायते लोकः सर्वोपद्रववर्जितः ।
 प्राणिनां जायते हर्षो दुःखभौ वरवर्णिनि ॥४६॥
 महिष्योगोहिरण्यादितान्त्रकांस्त्याद्यशेषतः ।
 तन सर्वं देवि ! विक्रीय कर्त्तव्यो धान्यसञ्चयः ॥
 रक्ते संवत्सरे देवि ! क्रूरवृद्धिनेराधिपः ।
 मानवाः क्रूरतेष्टाश्च संग्रामे न जयो भवेत् ॥४७॥
 दुर्मितं मरणं रोगो धान्यौषधिप्रपीडनम् ।
 पापरोगो भवेद्देवि ! रक्षाक्षेमरवन्ति ॥४८॥
 रोगो मरणदुर्मितं विरोधो बहुसंकुलः ।
 क्रोधे तु विषमं सर्वं समाख्यातं हरप्रिये ! ॥४९॥
 मेदिनी जलते देवि ! सर्वभूतं चराचरम् ।
 देशभङ्गश्च दुर्मितं जये संतीयते प्रजा ॥
 सौराष्ट्रं मालवे देशे दक्षिणे कोकणे तथा ।
 दुर्मितं जायते घोरं जये संवत्सरे प्रिये ! ॥
 कौमुदीचर्मनद्योश्च यमुनानर्मदातटे ।
 विन्ध्यायां सैन्धवे चापि विनश्यति न संशयः ॥
 सिन्धुलं मध्यदेशश्च कालङ्गरं तथैव च ।
 जये जयन्ति सर्व्वाणि नान्यथा वरवर्णिनि ॥
 ५० ॥ * ॥
 कार्तिकादिद्वादशवर्षाणि यथा । वराहसंहि-
 तायाम् ।
 “नक्षत्रेण सहोदयमस्तं वा येन याति सुर-
 राजमन्त्री ॥”
 तत्तत्तं वक्तव्यं वर्षं मासक्रमेणैव ॥
 वर्षाणि कार्तिकादीनि व्याख्यातद्वाद्यानु-
 योगीनि ।
 क्रमशस्त्रिभञ्च पञ्चममन्त्रमुपान्त्यश्च विज्ञेयम् ॥”
 नक्षत्रेण गुरुभुज्यमाननक्षत्रेण । व्याप्यं
 क्षत्तिका । पञ्चमं फाल्गुनं वर्षम् । अन्त्य-
 माश्विनम् । उपान्त्यं भाद्रम् ।
 “अन्त्योपान्त्यौ त्रिभौ ज्यौ फाल्गुनश्च त्रिभौ
 मसः ।
 शेषा मासा हिमा ज्यौः क्षत्तिकादिष्वस्यया ॥
 हे हे चित्रादिताराणां पूर्णपर्वेन्दुसङ्गते ।
 मासाश्चेन्नादयो ज्यौःस्थिकेः घटान्त्यसप्तमाः ॥”
 इति सङ्कर्षणकाण्डाच्च ॥
 पूर्णपर्वेन्दुसङ्गते पौर्णमासीयुते हे हे तार
 तदेकवाक्यतया पूर्ववचने पौर्णमासीलाभः ।
 यथा मासानां पौर्णमास्यां क्षत्तिकादिस्मृत्यात्
 कार्तिकादिष्वं तथा वर्षाणामपि गुरोः क्षत्ति-
 कादिवास्तोदयस्मृत्यात् कार्तिकादिष्वं तेन
 क्षत्तिकारोहिण्योरंकरतरस्मिन् गुरोरस्तोदये-
 न्यतरलाभं कार्तिकं वर्षम् । एवं मार्गं
 शीर्षादि । अत्र वर्षद्वयघटकयोर्नक्षत्रयोरेक-
 तरस्मिन् अस्तं गतो गुरुरन्यतरस्मिन्नुदेति तत्र
 का गतिरिति चेत् कार्तिकोत्तरं मार्गशीर्षं
 ततः पौषमिष्यादिक्रमाज्जतिरिति । फलानि च ।
 “शकटावलोपजीविकगोपीडायाधिपकश्च ।

वत्सरः

दृष्टिस्तु रक्तपीतकुसुमानां कार्तिके वर्षे ॥ १ ॥
 सौम्येन्द्रेणादृष्टिर्मासुशुभलाखणैश्च शस्य-
 नाशः ।
 याधिभयं मित्रैरपि भूपानां जायते वेरम् ॥२॥
 शुभलज्जातः पौषो निवृत्तवैराः परस्परं
 भूपाः ।
 द्वित्रिगुणो धान्यार्घः पौष्टिककर्मप्रसिद्धिश्च ॥३॥
 पितृपूजा परितृप्तिर्माघे हार्दश्च सर्वभूता-
 नाम् ।
 आरोग्यदृष्टिधान्यार्घसम्पदो वित्तलाभश्च ॥ ४ ॥
 फाल्गुने वर्षे विद्यात् कश्चित् कश्चित् जेम-
 दृष्ट्यादिशस्यानि ।
 दौर्भाग्यं प्रमदानां प्रवलाश्चौरा वृषाश्चोयाः ॥५॥
 चैव मन्दा दृष्टिः प्रियमन्नं जेममवनिपा
 न्दवः ।
 दृष्टिश्च कोषधान्यस्य भवति पीडा च रूप-
 यताम् ॥ ६ ॥
 वैशाखे धर्मेपरा विगतभयाः प्रसुदिताः प्रजाः
 सृष्ट्याः ।
 यज्ञक्रियाप्रवृत्तिर्नियत्तिः सर्वशस्यानाम् ॥ ७ ॥
 ज्येष्ठे चातिकुलधर्मश्रेयोश्रेष्ठा वृषाः सर्व-
 धर्मेष्वाः ।
 पीड्यन्ते धान्यानि च क्षित्वा कङ्कुशमीजानि ॥
 आषाढे जायन्ते शस्यानि कश्चिदृष्टिरन्यत्र ।
 योगज्जेमं मध्यं शस्यस्या भवन्ति भूपाः ॥८॥
 आषाढे वर्षे जेमं कामं शस्यानि पाकसुप-
 यान्ति ।
 जुहा ये पार्थिवास्ते पीड्यन्ते ये च तद्भक्ताः ॥
 १० ॥
 भाद्रपदे वस्त्रोजं निष्पत्तिं याति पूर्वशस्यश्च ।
 न भवत्यपरं शस्यं कश्चित् सुभिन्नं कश्चित्
 दुर्मितम् ॥ ११ ॥
 आश्वयुजेऽप्यजस्रं पतति जलं प्रसुदिताः प्रजाः
 जेमम् ।
 प्राणचयः प्राणभृतां सर्वेषामर्थबाहुल्यम् ॥”
 १२ ॥
 इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ * ॥
 समाद्यादिपञ्चवत्सरा यथा,—
 “शकाब्दात् पञ्चभिः शेषात् समाद्यादिषु वत्स-
 सराः ।
 सम्परीदाशुपूर्वाश्च तथोदापूर्वका मताः ॥”
 संवत्सरादिफलसुक्तं विष्णुधर्मोत्तरं ॥
 “संवत्सरे तथा दानं तिलस्य तु महाफलम् ।
 परिपूर्वं तथा दानं यवानाश्च द्विजोत्तमाः ॥
 इदापूर्वपञ्चवत्सराणां धान्यानाश्चाशुपूर्वकं ।
 उदासंवत्सरं दानं रजतस्य महाफलम् ॥
 ज्योतिर्विद्वंस्त्वय्यमध्यात् प्रभवादेष सम्भवम् ।
 ऊषुस्तद्भुत् समाद्यादिवर्षाणामपि सम्भवम् ॥”
 इत्यमध्यात् । गुरुमध्यभोगगणनात् । प्रभवादेः ।
 प्रभवादिवर्षवर्षेः । इति मलमासतत्त्वम् ॥ * ॥
 (ध्रुवपुत्रः । यथा, भागवते । ४ । १० । १ ।
 “प्रजापतेर्दुहितरं शिशुमारस्य वै भुवः ।

वदः

उपयेमे भमिं नाम तत्सुनौ कल्पवत्सरी ।”)
 वदरात्मकः, पुं, (वत्सरास्यान्ते कायति शोभते
 इति । के + कः । यद्वा, वत्सरास्यान्तो नाशो
 यस्मात् ।) फाल्गुनमासः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वत्सलः, त्रि, (वत्से पुत्रादस्त्रेहपात्रे कामो-
 ऽस्यास्तीति । वत्स + “वत्ससांभा” काम-
 न्वे । ” ५ । २ । ६८ । इति लच् ।) छिह-
 युक्तः । तत्पर्यायः । छिम्भः २ । इत्यमरः ।
 ३ । १ । १४ ॥ (यथा, भागवते । १ । ५ । ३० ।
 “शानं गुह्यतमं यत्तत् साक्षात् भागवतोदितम् ।
 अन्ववोचत् गमिष्यन्तः क्षपया दोगवत्सलाः ॥”
 वत्सं जातिं गृह्णातीति । ला + कः । वत्स-
 कासुके च ॥)
 वत्सलः, पुं, (वत्स + लच् ।) षडङ्गारादिदश-
 रसान्तर्गतसर्वविधः । तत्पर्यायः । वाक्कलम्
 २ । इति जटाधरः ॥ (अथ ललणोदाहरणे
 तु रसशब्दे ज्ञातये ॥॥ स्कन्दानुत्तरविशेषः ।
 यथा, महाभारते । ६ । ४५ । ६६ ।
 “वत्सलो मधुवर्णश्च कलसोदर एव च ॥”)
 वत्सला, स्त्री, (वत्से कामोऽस्यस्या इति । लच् ।
 यद्वा, वत्सं लातीति । ला + कः ।) वत्सकामा-
 गोः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३०७ ॥ (यथा,
 रामायणे । २ । ४३ । १८ ।
 “साहं गौरिव सिंहेन विवत्सा वत्सला कृता ।
 केकेष्या पुरुषयात्र बालवनसेव गोर्वलान् ॥”)
 वत्साक्षी, स्त्री, (वत्सस्याक्षीव गात्रचिह्नं यस्याः ।
 षच् समसे ।) गोडुम्बा । इति जटाधरः ॥
 वत्सादनः, पुं, (अतीति । अट् + लुः । वत्सानां
 अदो भक्तः ।) एकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वत्सादनी, स्त्री, (वत्सैरदते पियदादिति । अट्
 ल्युट् । डीप् ।) गुडुची । इत्यमरः । १० । ४८ ॥
 व(त्)द, इड लुब्धभिवादयोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (भा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) अभिवादो नम-
 स्कारः । इ, वन्दते । ड, वन्दते गुर्वं लोकः ।
 नमस्करोति स्तौति वा इत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥
 व(त्)द, ऐ वाचि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
 पर०-सक०-सेट् ।) ऐ, उदात्तः । इति दुर्गा-
 दासः ॥ (“क्रिपि संवत् इत्योष्ठत्वात् पक्षे सारु-
 नासिको वकारः सञ्चत् यस्तु मन्थते नायं
 संप्रसारिणो वदेः प्रयोगः किन्तु वद म्येयं
 इत्यस्य ओष्ठवकारादेः तन्मते मकारवदपि
 सम्बन्धित वर्णदेशना ।” इति मनोरमा ॥)
 वद, क वाक्सन्देशयोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (सुरा०-पर०-सक०-आत्म०-इत्येके-सेट् ।) क,
 वाहयति । सन्देशो वचनविशेषः । अयमात्मने-
 पदीत्येके । इति दुर्गादासः ॥
 वद, ज ड वाक्सन्देशयोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (भा०-उभ०-आत्म०-इत्येके-सक०-सेट् ।) ज,
 वदति वदते । ड, वदते । अयमात्मनेपदीत्ययो ।
 इति दुर्गादासः ॥
 वदः, त्रि, (वदति वक्षतीति । वट् + पचायच् ।)
 वक्ता । इत्यमरः । ३ । १ । ३५ ॥

वदाव

वदनं, स्त्री (वदत्यनेनेति । वट् + करस् ल्युट् ।)
 मुखम् । इत्यमरः ॥ (यथा, आर्यासप्तशत्याम् ।
 २७६ ।
 “दर्शनविनीतमाना एहिणी हर्षोल्लसत्कपोल-
 तलम् ।
 सुखननिधिमिषतो वदनं पिदधाति पाणि-
 भ्याम् ॥”
 लक्षणया अग्रभागः । यथा, सुश्रुते । १ । ७ ।
 “वीर्यव्यानि (यन्त्राणि) जाम्बवदनानि
 वीर्यकुशवदनानि घृष्टवामिकर्मस्वभिप्रेतानि ॥”
 वद + भावे ल्युट् । कथनम् ॥)
 वदनासवः, पुं, (वदनस्य आसवः ।) अधरमधु ।
 इति भूरिप्रयोगः ॥
 वदन्तिः, स्त्री, (वट् + “वदेस्” । इत्यल्ल-
 वदन्ती, स्त्री, (वदन्ती भिन्त्यर्थः । ३५० । कटि-
 कारादिति वा डीप् ।) कथा । इति सिद्धान्त-
 कौमुदी ॥ विसर्गश्रुत्यं वदन्तिपदं क्रियापदं
 भवति ॥ (यथा, मनुः । १० । ११५ ।
 “यं वदन्ति तमोभूता सर्वे धर्मेमतदिदः ॥”)
 वदन्त्यः, त्रि, वदात्यः । इत्यमरटीकासारसूत्रे ॥
 वदात्य, त्रि, (वदति सर्वेभ्य एव दास्यामीति मनो-
 हरवाक्यमिति । वट् + “वदेराव्यः ।” उणा०
 ३ । १०४ । इति आत्यः ।) बहुपदः । (यथा,
 रघुः । ५ । २४ ।
 “गतो वदात्यान्तरिमित्यं मे
 माभूत् परोवादनवाचनारः ॥”)
 वल्गुवाक् । इत्यमरः । ३ । १ । ६ ॥ (स्वनाम-
 स्थानं ऋषिविशेषे, पुं । यथा, महाभारते ।
 १३ । १६ । ११ ।
 “निवेष्टकामस्तु पुरा अष्टाप्रको महातपाः ।
 ऋषिरथ वदात्यस्य वत्र कथा महात्मनः ॥”)
 वदामं, स्त्री, फलविशेषः । वादाम इति भाषा ॥
 तत्पर्यायः । सुफलम् २ वातवेरिः ३ नेत्रो
 पमम् ४ । अस्य गुणाः । उष्णत्वम् । सुस्निग्ध-
 त्वम् । वातघ्नत्वम् । गुणत्वम् । शुक्रकारित्वञ्च ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।
 “वासादो वातवेरी स्यान्नेत्रोपमफलक्षया ।
 वाताद उष्णः सुस्निग्धो वातघ्नः शुक्रजनः गुणः ॥
 वातादमन्त्रा मधुरो हृद्यः पित्तानिलापहः ।
 क्षिप्र्योष्णकफघ्नः श्लेष्मो रक्तपित्तविकारिणाम् ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 वदालः, पुं, (वट् + घर्ष्य कः । वट्टेन वदनेन
 अलति पण्याप्रोतीति । वट् + अल + अच् ।)
 मत्स्यविशेषः । वोयालि इति भाषा । तत्पर्यायः ।
 पाटीनः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ हयकश्यो-
 स्तस्योपयोगित्वं यथा, मनुः ।
 “पाटीनरोहितावाद्यौ निवृत्तौ हयकश्योः ॥”
 वदालकः, पुं, (वदाल एव । स्त्रियं कर्त्तु ।) पाटी-
 नमत्स्यः । इति भूरिप्रयोगः ॥
 वदावदः, त्रि, (अत्यन्तं वदतीति । वट् + अच् ।
 “चरित्तमीति ॥ ३ । १ । २३४ । इत्यस्य वार्तिकोक्त्या
 निपातितम् ।) वक्ता । इत्यमरः । ३ । १ । ३५ ॥

वधकः

वधः, पुं (वधनमिति । वृत् + अच् । वधादेशः ।)
 प्राणवियोगफलकयापारः । तत्पर्यायः । प्रमा-
 पणम् २ निवर्द्धणम् ३ निकारणम् ४ निष्ठा-
 रणम् ५ प्रवासनम् ६ परासनम् ७ निष्-
 दनम् ८ निर्विहनम् ९ निर्व्यासनम् १० संज्ञ-
 पणम् ११ निर्व्यथनम् १२ अपासनम् १३
 निस्तर्षणम् १४ निवहनम् १५ चणनम् १६
 परिवर्जनम् १७ निर्व्यापणम् १८ विप्रसनम् १९
 मारणम् २० प्रतिघातनम् २१ उद्धासनम् २२
 प्रमथनम् २३ क्रयनम् २४ उन्नासनम् २५
 आलम्भः २६ पिबः २७ विप्रारः २८ घातः २९
 उन्नायः ३० । इत्यमरः ॥ हिंसा ३१
 घातनम् ३२ विदारणम् ३३ पिबकम् ३४
 घातः ३५ परिघः ३६ परिघातनम् ३७ कट-
 नम् ३८ निवारणम् ३९ समाघातः ४० निग-
 म्भनम् ४१ मारिः ४२ मारी ४३ उन्नातः ४४
 मारकः ४५ मरकः ४६ मारः ४७ संघातः ४८ ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ १० ॥ पुण्यप्रदयो यथा,
 “एकस्य यत्र निधनं पश्यते दृष्टकारिणः ।
 बहुधा भवति क्षेमं तस्य पुण्यप्रदो यधः ॥
 कर्मक्षयो सुरापञ्च प्रज्ञादा गुणतत्त्वगः ।
 आत्मानं घातयेदुपस्तु तस्य पुण्यप्रदो यधः ॥”
 इति कालिकापुराणे २० अध्यायः ॥
 अपि च ।
 “कथं नु स्त्रीवधं कुर्यां महापातकितनामपि ।
 स्त्रीवधे तु महापापं यथा प्रज्ञावधे नृने ॥
 इति रामवचनः श्रुत्वा विश्वामित्रक्षमाहाय्ये ॥
 यस्यास्तु वधो मासान् स्त्रियन्तर्पयि हिनन्मनः ।
 न पापं विदते तेन न दोषा कृपनन्दन ॥
 यस्यास्तु निधनादाम जनाः स्युः सुखिनी
 भवन्ति ॥
 भवन्ति सततं तस्मान्नस्याः पुण्यप्रदो यधः ॥”
 इत्यभिपुराणम् ॥ १० ॥
 अपि च ।
 “नेकस्यार्थं वधन् ज्ञानादिति शास्त्रेषु निश्चयः ।
 एकं हत्याद्विजृम्भं हि न पापी तन जायते ॥”
 इति वामनपुराणे ५५ अध्यायः ॥ १० ॥
 “नामनाथिवधे दोषो हन्तुमवति कश्चन ।
 इति गोतायाः १ । २६ श्राकटीकायां स्वामी ॥
 पापजनकवधः प्रायश्चित्तशब्दं दृष्टयः ॥ १० ॥
 वधवर्मा प्रत्येकमवश्यं यथा,—
 “न कश्चिन्नाम केनापि वध्यते हन्यतेऽपि वा ।
 वधवर्मा प्रत्येकमवश्यं कृपितवन्तः ॥”
 इति वामनपुराणे ६२ अध्यायः ॥ १० ॥
 पारिभाषिकवधो यथा,—
 “वपनं हविषादानं देवाभिर्वापनलक्षणा
 एव हि ब्रह्मवन्ता यथा नाव्योऽस्ति वैजिकः ॥”
 इति महाभारते भीमप्रकरणे ।
 (वधप्रकारो वधित्वभेदादित्यत्र वधित्वनिर्णय-
 दृष्टयम् ॥)
 वधकः, पुं, (वधतीति । वृत् + कृत् । “वधो वध कः”
 उणा० २ । ३६ इति वधादेशः ।) वधकणः ।

विंशः । इति सिद्धान्तकौमुद्यासुभाषितः ।
 याधिः । न्युद्यः । इति संज्ञिकप्रसारोणादित्यतिः ।
 वधकर्म, स्त्री, (वधः एव कर्म ।) प्राणवियोग-
 फलकथावारः । तद्धितकपण्यायः । दभ्नाति १
 अथति २ ध्वरति ३ ध्रुवति ४ उगति ५
 उगति ६ लुगति ७ लुगति ८ न्यसिति ९
 नभति १० अर्धयति ११ स्तुगति १२ स्नेह-
 यति १३ यातयति १४ स्फुरति १५ स्फुलति १६
 निपयति १७ अवतिरति १८ विधातः १९
 आतिरति २० तज्जि २१ आखलः २२
 द्रुगति २३ रन्नाति २४ द्रुगति २५
 श्रान्नाति २६ लुगति २७ तालति २८
 नितोशते २९ निवर्धयति ३० मिनाति ३१
 मिनोति ३२ धमति ३३ । इति त्रयस्त्रिंशदध-
 कर्माणां । इति वेदनिघण्टौ । २ । १६ ॥
 वधञ्, स्त्री, (वध्यतेनेन इति । वध + “अमिनि-
 यजिवधपतिभ्याञ्चत् ।” उणा० ३।१०५ । इति
 अचन् ।) अस्त्वम् । इत्यादिः कोऽयः ।
 वधस्थली, स्त्री, (वधाय वधस्य वा स्थली स्थानम् ।)
 प्राणिवधस्थलम् । मशान इति भाषा । सन्-
 पण्यायः । आघातः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 प्रघातः ३ वधस्थानम् ४ । इति शब्दरत्नावली ॥
 आघातनम् ५ । इति हारावली ॥
 वधस्थानम्, स्त्री, (वधाय वधस्य वा स्थानं
 भूमिः ।) वधस्थली । इति हारावली । १६६ ॥
 व(व)धाङ्गकं, स्त्री, (वधः वधनं एवाङ्गं यस्य ।
 ततः कन् ।) कारावेषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 वधाहं, त्रि, (वधं अर्हतीति । अर्ह + अण् ।)
 वध्यः । जनयथीत्यः । यथा, ब्रह्मसिन्धुः ।
 “वधाहः सुवर्णशतं दमं दद्यात् पुरुषः ।
 अङ्गुष्ठोदाहं कर्त्तव्यं सन्दर्शाहं स्तद्विक्रमम् ॥”
 सन्दर्शो ब्रह्माङ्गुलितर्जयोऽहोऽहः । इति प्राय-
 च्छित्तविवेकः ॥
 वधी, [न्] त्रि, (प्राणवियोगफलकथापारो
 वधः स निष्पाद्यत्वनिष्पत्तिनिष्पादकत्वेना-
 प्यस्येति । वध + इतिः ।) वधकर्त्ता । प्राण-
 वियोगफलकथापारो वधः तन्निष्पादकत्वञ्च
 साक्षात् परस्पररोदाखौनं स्तुतिकारपरिगणितं
 वधित्वम् । तच्च पञ्चविधं स्तुतिस्वरसान् कर्त्ता
 प्रयोजकोऽनुमन्नाद्युपाहको निमित्तो भवति ।
 नरान्तरथापारवधधनेन वधनिष्पादकः कर्त्ता ।
 १ । यः कर्त्तारं कारयति स प्रयोजकः । २ ।
 स च द्विविधः । एकः स्वतोऽप्रवृत्तमेव पदानि
 वेतनादिना प्रेरयति । अपरः स्तुतः प्रवृत्तमेव
 मन्त्रोपायोपदेशादिना प्रोत्साहयति । अनु-
 मतिहातानुमन्ता । ३ । अनुमतिश्च द्विविधा
 एका यद्विरोधाङ्गनं न भवति तस्य विरो-
 धिनो मया विरोधः कर्त्तव्य इति प्रयुक्तिरनु-
 मतिः । अपरा एवम् अस्तीति वचने शक्तस्या-
 प्रतिषेध एव । अनुपाहकोऽपि द्विविधः । एको
 वधप्रतिरोधकः । अपरः स्वप्नप्रवर्त्ता । ४ ।
 उहृष्टत्वे सति हनुर्मन्युत्पादको निमित्तो । ५ ।

अत्र प्रयोजकस्य कर्मप्रयुक्तिद्वारेण वधकार-
 णत्वम् । अनुमन्तश्च हनुर्निर्भयत्वेन हृष्टतर-
 प्रहारोत्पत्तिद्वारेण । अनुपाहकस्य पलायना-
 दासम्भवेन हननीयस्यैव कुर्वन्तः प्रहारस्व-
 पोत्पत्तिद्वारेण वा कारणत्वम् । निमित्तिनो
 हनुर्मन्युत्पादनद्वारेणैति । प्रयोजकादीनां
 चतुर्णां अवहितहननकारणानामवान्तरभेदा-
 द्वेदः । अतः पञ्चविधं वधित्वम् । इति प्राय-
 च्छित्तविवेकः ॥

वधोद्यतः, त्रि, (वधाय उद्यतः ।) परवधायोद्-
 युक्तः । तत्पण्यायः । समस्तः ० आततायी ३ ।
 इत्यमरः ॥ आततायिवधापवादमाह ब्रह्-
 मसिन्धुः ।

“नाततायिवधे हन्ता प्राप्नुयात् किल्बिषं कश्चित् ।
 विनाशार्थिनामायानं घातयन्नापराधुयात् ॥”
 कात्यायनः ।

“आततायिनमायानमपि वेदान्तपारगम् ।
 जिघांसन्तं जिघांसोयात न तेन ब्रह्महा भवेत् ॥”
 जिघांसो सन् ईयात गच्छेदित्यर्थः । देवलः ।
 “उद्यम्य शस्त्रमायानं भूयमप्याततायिनम् ।
 निहत्य भ्रमहा न स्यादहत्वा भ्रमहा भवेत् ॥”
 भगो ब्राह्मणविशेषः । दोषदर्शनं नियमार्थम् ।
 मनुविष्णुः ।

“गुरुं वा बालवृद्धौ वा ब्राह्मणं वा बहुभुतम् ।
 आततायिनमायानं हन्यादेवाविचारयन् ॥”
 एवकारो नियमार्थः । तथा ।

“नाततायिवधे दोषो हनुर्भवति कश्चन ।
 प्रकाशं वाप्रकाशं वा मन्युस्तन्मन्युत्पद्यति ॥”
 यस्माङ्गनुर्मन्युर्हन्मानमन्युं नाशयति न पुनः
 पुरुषो हन्ति हन्यते चेति हननविधेरपवादः ।
 आततायिनमाह वशिष्ठः ।

“असिदो गरदक्षेव शस्त्रपाणिर्धनापहः ।
 जैत्रदारापहारी च यद्धेते आततायिनः ॥”
 विष्णुकात्यायनौ ।

“उद्यतासिविषामिच्च शापोद्यतकरं तथा ।
 आध्वर्येण हन्तारं पिशुनश्चैव राजसु ॥
 भार्यातिक्तामिणश्चैव विद्यात् सप्ताततायिनः ।
 यशोवृत्तिहरानन्यानाहुर्मर्माहं हारकात् ॥”
 विशेषमाह कात्यायनः ।

“अनाचारितपूर्णा यत्नपराधि प्रवर्त्तते ।
 प्राणद्रयापहारे च प्रवृत्तस्याततायिता ॥”
 अनाचारितोऽनपज्जतः । तेन पूर्वज्ञतापरा-

धस्य मारणोद्यतस्य नाततायिता । एतेन
 प्रत्यपकारिवधे दोष एव । ननु आततायिनो-
 रपि गोब्राह्मणयोर्हनने दोषमाह सुमन्तुः ।

“आततायिवधे न दोषोऽन्यच्च गोब्राह्मणात् यदा
 हन्यात् प्रापश्चित् कुर्व्यात् ॥” तथा भविष्ये ।

“क्षुत्सानामपि गोविषं न हन्यादे कदाचन ॥”
 अतः पूर्ववचनविरोधः । अत्र अवस्थामाह
 कात्यायनः ।

“आततायिनि चोत्तरे तपःसाध्यात्मनस्तः ।
 वधस्तत्र तु नैव स्यात् पापे हने वधो भृशः ॥”

जन्मपदेन आतिकूलचोच्यते । तेन हन्तृपक्षयो
 तपोविद्याजातिकुलेन तज्जटो नाततायी वध्यः
 तदस्यो वध्य एव । भगवन्नीतायाम् । १ । ६६ ।

यथा,—

“पापमेवाश्रयेदस्मान् हत्वैतानाततायिनः ॥”

इति ।

एतान् भीष्मादीनत्यक्तोत्तृष्टगुणानित्यर्थः ।
 एवम्नाततायिनश्चाहनने फलमप्याह ब्रह्म-
 स्यतिः ।

“आततायिनमुत्तृष्टं वृत्तस्वाध्यायसंयुतम् ।

यो न हन्यादध्यापानं सोऽन्वमेधफलं लभेत् ॥”

यद्यपि गुरुं बहुभुतं हन्यादिति श्रूयते तथापि
 गुरोः सकाशात् कुलविद्यातपोभिः शिष्यस्या-
 युत्कर्षसम्भवादेवं बहुभुतादपि । एवमधमवर्णस्य
 उत्तमवर्णो न वध्यः पूर्वोपराधजन्यविषयं वा
 सुमनुवचनम् । गौराततायिपि न वध्यः ।

“नखिनां श्वद्विणाशेव दंष्ट्रिणाश्चाततायिनाम् ।
 हस्यन्नानां तथान्येनां वधे हन्ता न दोष-

भागः ॥”

इति कात्यायनवचनं गोच्यतिरिक्तद्विजविष-
 यम् ॥ विशेषमाह कात्यायनः ।

“उद्यतानान् पापानां हनुर्दोषो न विद्यते ।
 निहतास्तु यदारम्भाद्यहन्तं न वध्यः स्तुतः ॥”

इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥

वध्यः, त्रि, (वधमर्हतीति । वध + यत् ।) वधाहः ।
 तत्पण्यायः । शीर्षच्छेदः २ । इत्यमरः । ६।१।८५ ॥

“किन्त्वया न युतं लोके अवध्याः शत्रुयोषितः ।
 हीनवर्णोपभुक्ता या त्याग्या वध्यापि वा
 भवेत् ॥”

इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

अवध्या यथा,—

“गोब्राह्मणं ब्रह्ममयापि सुप्तं
 बालं स्ववसुं ललनां सुदुष्टम् ।
 क्षतापराधानपि नैव वध्या-
 दाचार्यमुखा गुरवस्तथैव ॥”

इति वामनपुराणे ५५ अध्यायः ॥

वध्यपालः, पुं, (वध्यं वधनस्थानं कारागारं पाल-
 यतीति । वध्य + पाल + अण् ।) कारावृत्त-
 रक्षकः । यथा,—

“साध्वीविक्रयलब्धपालः केशरिविक्रयी ।
 तमलौहे तु पचन्ति यच्च भक्तं परित्यजेत् ॥”

इति विष्णुपुराणे । २ । ६ । ११ ॥

वन, सम्भक्तिशब्दयोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (भा०-पर०-सक०-सेट् ।) वनतिः संभक्तिः
 सेवनम् । इति दुर्गादासः ॥

वन, उ म याटौ । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-
 पर०-अक०-सेट् । उद्दिष्टात् ऋवेट् ।) उ,
 वनित्वा वत्सा । म, प्रवलयति । मित्वेऽपि
 अस्य नौ ललल्लेत्वादिना केवलस्य ह्रस्ववि-

कल्पनात् सोपसर्गस्यैव निबन्धं ब्रूयः । वनयति
 वानयति । आधृतिर्थापारः । अयमु कमेव

क्रियामात्र इत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

वनं

वन, किं उपपत्तिर्यद्वाघातशब्दोपतायेषु । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा०-पक्षे भा०-पर०-सक०-अक०-च-सेट् ।) किं, वानयति वनति । अयं कैश्चित् मन्थते । इति दुर्गादासः ॥

वन, द ड उ याये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तना०-आत्म०-दिक०-सेट् । उद्दिष्टात् ङावेट् ।) द ड, वनुते । उ, वनित्वा धत्वा । इति दुर्गादासः ॥

वनं, स्त्री स्त्री, (वनतीति । वन् + पचाद्यच् । यदा, वन्यते संन्यते इति । “पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण ।” १।१।१२० । इति घः ।) बहुवचन-युक्तस्थानम् । (यथा, मनुः । ८ । ३५६ । “परिस्थितं योऽभिवदेत्तर्हि रण्यं वनेऽपि वा । नदीनां वापि सम्भेदे ससंयहणमाप्नुयात् ॥” स्त्रियान्तु यथा, साहित्यदर्पणे आर्थिशब्दना-याम् ।

“कालो मधुः कुपित एष च पुष्यधन्वा धीरा वदन्ति रतिखेदहराः समीराः ।

केलीवर्गीयमपि वज्रलङ्घनमग्नौ

हरेपतिः कथय किं करणीयमद्य ॥”)

तत्पठ्यायः । अटवी २ अरण्यम् २ विपिनम् ४ गहनम् ५ काननम् ६ । इत्यमरभरती ॥ दावः ७ दवः ८ अटविः ९ भौतकम् १० भाटम् ११ गुहिनम् १२ । इति शब्दरत्ना-वली ॥ अचम् १३ समजम् १४ प्राप्तरम् १५ वित्तम् १६ ॥ इति जटाधरः ॥ अन्तारम् १७ । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ गृहसमीपकृतं यवनं यथा,—

“शिविराभ्यन्तरे भद्रास्यापिता तुलसी शृणाम् । धनपुत्रप्रदात्री च पुण्यदा हरिभक्तिदा । प्रभाते तुलसीं दृष्ट्वा स्वर्णदानफलं लभेत् ॥ मातुली युयिका कुन्दं माधवी केतकी तथा । नागेश्वरं मल्लिका च काचनं वकुलं शुभम् ॥ अपराजिता च शुभदा तेषामुद्यानमोष्ठितम् । पूर्वं च दक्षिणे चैव शुभदं नात्र संशयः ॥” इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीलङ्काजम्बवत् १०२ अध्यायः ॥ मथुरायां द्वादश वनानि यथा,—

“रथं मधुवनं नाम विष्णुस्थानमनुत्तमम् । सहस्रा मनुजो देवि सन्तान् कामानवाप्नुयात् ॥ वनं ताक्षकवनं द्वितीयं वनसुत्तमम् । तत्र जाला नरो देवि ललकृत्यो हि जायते ॥ तृतीयं कुसुदं नाम वनं चैवोत्तमं तथा । तत्र गन्धा नरो देवि कृतकृत्यो हि जायते ॥ एकादशी लक्षपक्षे मासि भाद्रपदे हि या । तत्र जालो नरो देवि दहलीकं मञ्जीयते ॥ चतुर्थे काम्यकवनं वनानां वनसुत्तमम् । तत्र गन्धा नरो देवि मम लोकं मञ्जीयते ॥ विमलस्य च कुण्डं तु सन्धेः पापेः प्रसूयते । यस्तु प्रसूयते प्राणान् मम लोकं स गच्छति ॥ पञ्चमं बहुजवनं वनस्थानमनुत्तमम् । तत्र गन्धा नरो देवि अविस्थानं स गच्छति ॥ यस्तु नायाः परे परे देवानामपि दुर्लभम् । अस्ति भद्रवनं नाम षष्ठं वनसुत्तमम् ॥

रई वनं

तत्र गन्धा तु वसुधे मङ्गलो मत्परायणः । तद्वनस्य प्रभावेण नागलोकं स गच्छति ॥ सप्तमम् वनं भूमे खादिरं लोकविश्रुतम् । तत्र गन्धा नरो भद्रे मम लोकं स गच्छति ॥ महावनं चाष्टमम् सदेव तु मम प्रियम् । तस्मिन् जाला तु मनुजो दहलीकं मञ्जी- यति ॥

लोहजं धवलं नाम लोहजङ्गलं रक्षितम् । नवमम् वनं देवि महापातकनाशनम् ॥ वनं विल्ववनं नाम दशमं देवप्रसूतम् । तत्र गन्धा तु मनुजो ब्रह्मलोकं मञ्जीयते ॥ एकादशम् भाखीरं योगिनां प्रियमुत्तमम् । तस्य दर्शनमात्रेण नरो गर्भं न गच्छति । भाखीरं समनुप्राप्य वनानां वनसुत्तमम् ॥ वासुदेवं ततो दृष्ट्वा पुनर्जन्म न विद्यते ॥ वृन्दावनं द्वादशमं वृन्दाया परिरक्षितम् । मम चैव प्रियं भूमे महापातकनाशनम् ॥ वृन्दावनस्तु गोविन्दं ये पश्यन्ति वसुन्धरे । न ते धमपुरं यान्ति वैकुण्ठं प्राप्नुयन्तरे ॥” इति वाराहे मथुरातीर्थवनद्वादशकवर्णनं नामाध्यायः ॥ * ॥ वनविशेषे मरणफलं यथा,—

“यदेवं कथितं पुण्यं मया ब्रह्मसुखाच्युतम् । तत् समग्रं भवेत्तस्य अरण्येऽप्यरेषु च ॥ अरण्यानि प्रवक्ष्यामि तथा चैवोषराणि च । सैन्यं दण्डकारण्यं नेमिषं कुरुजङ्गलम् ॥ उपलान्तमारण्यं जम्बूमागंश्च पुष्करम् । हिमवासस्ततोऽरण्यं उत्तमः परिकीर्तितः ॥ नवर्षेण्यवस्थायुस्तु प्राणान् परित्यजेत् । ब्रह्मलोकान्तिमिच्छेत्वा स याति परमं पदम् ॥” इति देवीपुराणे अरण्योपरप्रश्नां ॥ * ॥ अरण्यं वर्णनीयानि यथा,—

“अरण्येऽहिबराहिभयथसंज्ञादयो दमाः । शुककाककपोताद्या भिन्नभक्तदेवादयः ॥ उद्यानं वनं नीयानि यथा,— “उद्यानं भरणिः सर्वफलपुष्पलतादमाः । पिकालिकैकैश्चैवाद्याः क्रीडावायध्वग- म्यानिः ॥”

इति कविकल्पलतायाम् । स्तवके ३ कुसुमम् ॥ (शङ्कराचार्यश्रियस्य हस्तामलकस्य श्रिया- गामुपाधिविशेषे, पुं । यदुक्तं प्राणतोविषया- मवधनप्रकरणे ।

“सुरस्य निर्भरं देशे वने वासं करोति यः । आश्रापाश्रविर्मौक्तो वनगामा स उच्यते ॥”)

वनं, स्त्री, (वन्यते संन्यते इति । वन् + “पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण ।” ३ । ३ । १२० । घः । इति निघण्टो देवराजयज्वा । १ । १२ । ८ ।) जन्मम् । (यथा, रघुः । ८ । २० ।

“नमयति मां स केवलमुन्नतं वनसुते ननुचररये शिरः ॥”)

निवासः । आलयः । इति मेदिनी । ने, १८ ॥ (चमसः । यथा, ऋग्वेदे । २ । १४ । ८ ।

वनच

“अध्वर्यवः कर्तव्या शुद्धिमुखे वने निपूतं वन उन्नयन्मम् ॥”

“वने संभक्तनीये वने उदके निपूतमाप्यायनेन शोधितं सोममुन्नयन्मम् नयत । यद्वा वने तदिकारे चमसे निपूतं दशापविनेन शोधितं योमं वने चमसे उन्नयन्मम् ।” इति तद्वाय्वे सायणः ॥ प्रसवणम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (रश्मिः । इति निघण्टः । १।५।८ ॥ “वनचण सम्भक्तौ भूवादः परस्मैपदी । पुंसि संज्ञायां घः । वन्यते संन्यते श्रोतादिनिवाक्याय । अथवा वनतिर्हिसार्धः । वन्यते हिंस्यतेनेन तमः । यद्वा वनुयाचने तनादि आत्मने भावा । वन्यते याच्यते द्वाष्टप्रदानाय । यदा, वनशब्दे भूवादः परस्मैपदी वन्यते शब्दते स्तूयते स्तोत्रभिः ।” इति तत्र देवराजयज्वा । यथा, ऋग्वेदे । १ । २४ । ७ ।

“अनुप्रे राजा वनगो वनस्य ॥”)

वनकदली, स्त्री, (वनोद्भवा कदली ।) काष्ठ- कदली । इति राजानघेयः ॥ (विवृतिरस्याः काष्ठकदलीशब्दे ज्ञातया ॥)

वनकन्दः, पुं, (वनजानः कन्दः ।) वनशृङ्गः । धरणीकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वनकापीसी, स्त्री, (वनोद्भवा कापीसी ।) वनो- द्भवकापीसः । तत्पठ्यायः । (निपुर्णा २ भार- द्वाजी ३ वनोद्भवा ४ । इति शब्दमाला ॥

वनकोलिः, स्त्री, (वनोद्भवा कोलिः ।) वनज- वदरी । तत्पठ्यायः । कर्कशिका २ फल- कर्कशा ३ । इति कीधान्तरम् ॥

वनगोचरः, पुं, (वनं गोचरो देशो यस्य ।) व्याधः । इति कैचित् । (वनं जलं गोचरो निवासस्थानं यस्य । नारायणः । इति भाग- वतटीकायां श्रीधरस्वामी । ३ । १८ । ३ ॥ जि, जलचरः । यथा, भागवते । ३ । १८ । ३ ।

“मृगानामन्ता स्वर्चोऽकम्पश्रया

जलान्ता चान्नो वनगोचरो मृगः ॥”

काननविहारो । यथा, मनुः । ८ । २५८ ।

“सामन्तानामभावे तु मौलानां सोऽत्र साप्ति- गाम् ।

इमान्यगुप्तान् पुनपान् वनगोचरान् ॥”)

वनगौ, स्त्री, (वनस्य गौः ।) गवयः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वनचन्दनं, स्त्री, (वनजानं चन्दनम् ।) अशुब । देवदान । इति विश्वः ॥

वनचन्द्रिका, स्त्री, (वने चन्द्रिका ज्योतिर्भव ।) मल्लिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

वनचम्पकः, पुं, (वनजानचम्पकः । शाकपाथिव- वन् समामः ।) वनजचम्पकपुष्पवृक्षः । तत्- पठ्यायः । वनदोषः २ हेमाद्रः ३ सुकुमारः ४ ।

अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । वातकफ नाशित्वम् । वगैर्यम् । चक्षुष्यत्वम् । व्रण- रोपणत्वम् । वयःस्तम्भकारित्वम् । इति राज- निर्घण्टः ॥

वनपि

वनच्छागः, पुं, (वनस्य छागः ।) अरण्य-
च्छागः । तत्पठ्यायः । एङ्कः २ शिशु-
वाहकः ३ । इति त्रिकाण्शेषः ॥ (वने छाग
इव ।) शूकरः । इति शब्दमाला ॥
वनजं, स्त्री, (वने जने जायते इति । जन् + ङः ।)
अम्बुजम् । इति मेदिनी । जे, २८ ॥ (यथा,
रघुः । ५ । ७३ ।
“दीर्घवर्मा नियमिताः पटमण्डपेषु
निद्रां विहाय वनजात ! वनागुदेभ्यः ।
वक्रोद्यन्ता मलिनयन्त्रि पुरोगताणि
लेह्यानि सैन्यवशिलाशकलानि बाह्याः ॥”
जलजाते वनोद्भवो च त्रि । यथा, रामा-
यणे । २ । ५४ । ७ ।
“दाक्षिण परिभ्रान्ति वनजैरुपजीविभिः ॥”
वनजः, पुं, (वने जने अरण्ये वा जायते इति ।
जन् + ङः ।) मुक्तकः । इति मेदिनी । जे, २८ ॥
गजः । इति विश्वः ॥ वनशरणः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (तत्पुरुषत्वम् । तत्पठ्यायो यथा,—
“तत्पुरुषः सौरवः सौरो वनजः साजुजोऽन्यजः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वस्वच्छे प्रथमे भागे ॥)
वनजा, स्त्री, (वने जायते इति । जन् + ङः ।
टाप् ।) सुहृत्पत्नी । इति मेदिनी । जे, २८ ॥
अरण्यकापासी । वन्योपादकी । अम्बुगन्धा ।
गन्धपत्रा । मिश्रया । ऐन्द्रम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥
वनजीरः, पुं, (वनोद्भवो जीरः ।) वनोद्भव-
जीरकः । तत्पठ्यायः । बृहत्पालो २ स्रग्म-
पत्रः ३ अरण्यजीरः ४ कणः ५ । अस्य
गुणाः । कटुत्वम् । शीतत्वम् । व्रणनाशित्वम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
वनतिलकः, पुं, (वनेषु वनोद्भवेषु तिलकः ।) हरी-
तकी । इति शब्दमाला ॥
वनतिल्ला, स्त्री, (वनेषु वनोद्भवेषु मध्ये तिल्ला ।)
वनतिल्लिका । इति रत्नमाला ॥
वनतिल्लिका, स्त्री, (वनतिल्ला + कन् । टाप् अत
इत्वम् ।) पाटा । इत्यमरः । २ । ४ । ८४ ॥
(गुणादिकमस्याः पाठाशब्दं ज्ञेयम् ॥)
वनदः, पुं, (वनं जलं ददातीति । दा + कः ।)
मेघः । इति शब्दमाला ॥ वनदातरि, त्रि ॥
वनदमनः, पुं, (वनजातो दमनः ।) अरण्यदमनः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
वनदीपः, पुं, (वनस्य दीप इव ।) तगचम्पकः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
वनधीनुः, पुं, (वनस्य धेनु इव ।) गवधी । इति
राजनिर्घण्टः ॥
वनपक्षवः, पुं, (वनमिव निविडः पक्षवो यस्य ।)
श्रीभाञ्जनशृङ्गः । इति जटाधरः ॥ अरण्यज-
पक्ष ॥
वनपाशुलः, पुं, (वने पाशुलः पापिष्ठः ।) आधः ।
इति शब्दरत्नावली ॥
वनपिप्पली, स्त्री, (वनोद्भवा पिप्पली ।) वनोद्भव-
पिप्पली । तत्पठ्यायः । स्रग्मपिप्पली २ सुह-

पिप्पली ३ वनकणा ४ । अस्या गुणाः । कटु-
त्वम् । उष्णत्वम् । तीक्ष्णत्वम् । रक्षत्वम् । दीप-
नत्वम् । सा आमा गुणाट्ठा । शुष्का स्वल्प-
गुणा । इति राजनिर्घण्टः ॥
वनपुष्पा, स्त्री, (वनमिव निविडं पुष्पं यस्याः ।
टाप् ।) शतपुष्पा । इति राजनिर्घण्टः ॥
(शतपुष्पाशब्देऽस्या विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)
वनपूरकः, पुं, (वनजातः पूरको बीजपूरकः ।)
वनबीजपूरकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
वनप्रियं, स्त्री, (वनेषु वनजातेषु मध्ये प्रियम् ।)
त्वचम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
वनप्रियः, पुं, (वनं प्रियं यस्य ।) कीकिलः ।
इत्यमरः । २ । ५ । १६ ॥ (यथा,—
“अयि वनप्रिय विस्तृत एव किं
वलिभुञ्जो विषमो भवनाधुना ।
यदयेव कुहुरिति विदया
न पततश्चरन्धो धरन्धो तव ॥”
इत्युद्धटः ॥)
अरण्यप्रियमात्रे, त्रि ॥
वनबीजः, पुं, (वनस्य वनोद्भवो वा बीजो बीज-
पूरकः ।) वनबीजपूरकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
वनबीजकः, पुं, (वनबीज + स्वार्थं कन् ।) वनबीज-
पूरकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
वनबीजपूरकः, पुं, (वनोद्भवो बीजपूरकः ।)
अरण्यजातबीजपूरः । तत्पठ्यायः । वनजः २
वनबीजकः ३ वनबीजः ४ अत्यन्ता ५ गन्धात्मा ६
वनोद्भवा ७ देवदूती ८ पीता ९ देवदासी १०
देवेता ११ मातुलङ्गिका १२ पत्तनी १३ मष्टा-
फला १४ । अस्य गुणाः । अम्लत्वम् । कटु-
त्वम् । उष्णत्वम् । रुचिप्रदत्वम् । वातामहोष-
क्षमिकफभासनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
वनभद्रिका, स्त्री, (वने भद्रं यस्याः । ततः टाप्
अत इत्वम् ।) भद्रवला । इति केचित् ॥
वनभुक्, [भ] पुं, (वनं भुङ्क्ते इति । वन् +
भुज् + क्तिप् ।) ऋषभौषधम् । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥
वनमलिका, स्त्री, (वनस्य मलिका ।) दंशः ।
इत्यमरः । २ । ५ । ८७ ॥
वनमल्ली, स्त्री, (वनोद्भवा मल्ली ।) वनोद्भव-
मलिका । इति शब्दरत्नावली ॥
वनमाला, स्त्री, (वनोद्भवपुष्परचिता माला ।
मध्यपदलोपिसमासः ।) श्रीकृष्णस्य माला ।
तत्स्वरूपं यथा,—
“आजानुलम्बिनी माला सञ्चत्कुसुमोज्ज्वला ।
मध्ये स्थलकदम्बाद्या वनमालेति कीर्तिता ॥”
इति शब्दमाला ॥
(वनपुष्पसक् । यथा, रघुः । ६ । ५१ ।
“अयितभौलिरसौ वनमालया
तरुपलाशसवणतनुच्छदः ॥”)
वनमालिनी, स्त्री, (वनमाली अख्यस्यामिति ।
इति । डीप् ।) हारकापुरी । इति त्रिकाण्ड-
शेषः । वाराहो । इति राजनिर्घण्टः ॥

वनमाली, [म] पुं, (वनमाला अख्यस्येति ।
इति ।) श्रीकृष्णः । इत्यमरः । १ । ६ । २१ ॥
(नारायणः । यथा, प्रद्युम्नविजये । ३ अङ्के ।
“कमलयामलया वनमालिनं
गिरिजया गिरिशश्च निशा विधुम् ।
सुविष्टता परियोजयती विधे-
चतुरता ह्यनुरूपसमागमे ॥”)
वनसक्, [च] पुं, (वनं जलं सुचतीति । सुच् +
क्तिप् ।) मेघः । इति शब्दरत्नावली ॥ (जल-
वर्धिणि, त्रि । इति रघुः । ६ । २२ ॥)
वनसुहः, पुं, (वनोद्भवो सुहः ।) सुकुलकः । इत्य-
मरः । २ । ६ । १७ ॥ तत्पठ्यायः । वरकः २
निगृहकः ३ कुलीनकः ४ खखो ५ । इति हेम-
चन्द्रः । ४ । २७६ ॥ अस्य अन्धपथ्यायगुणौ सुकुल-
मकुलकशब्दयोर्द्वयौ । (यथा, सुश्रुते । १ । ४६ ।
“वनसुहकलायमकुलमसुहमईत्युच्यते कसतीन-
त्रिपुटकहरेण्यटाकीप्रभृतयो वेदलाः ॥)
वनसुहा, स्त्री, (वनसुह + टाप् ।) सुहृत्पत्नी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
वनसृतः, पुं, मेघः । वनं जलं सृतं बह्वं अनेन
वनं सुचति इति वा मनोवादिः । इत्यमर-
टीकायां भरतकृतजोमनशब्दयुत्पत्तिदर्शनात् ॥
वनसुहजा, स्त्री, (वनस्य सुहृद् जायते इति । जन्
ङः ।) वनबीजपूरकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
वनमोचा, स्त्री, (वनोद्भवा मोचा ।) काष्ठकदली ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
वनरः, पुं, (वानरः । एषोदरादित्वात् इस्वे साधुः ।)
वानरः । इति भरतद्विरूपकोषः ॥
वनराजः, पुं, (वनस्य वने वा राजा । “राजाक्षः-
सखिभ्यश्च ॥” ५ । ४ । ६१ । इति टप् ।)
सिंहः । इति शब्दमाला ॥ वनस्य राजा च ॥
वनलक्ष्मीः, स्त्री, (वनस्य लक्ष्मीः श्रीभा ।)
कदली । इति राजनिर्घण्टः ॥
वनवञ्जरः, पुं, (वनोद्भवो वञ्जरः ।) कृष्णार्णकः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
वनवञ्जिका, स्त्री, (वनजाता वञ्जिका ।)
अरण्यजवञ्जरी । वनवायुर इति भाषा । तत्-
पठ्यायः । सुगन्धः २ सुप्रसन्नकः ३ दोषा-
क्षेपी ४ विधग् ५ सुमुखः ६ स्रग्मपत्रकः ७
निद्रालुः ८ श्लोकहारी ९ सुवक्त्रः १० । अस्य
गुणाः । उष्णत्वम् । सुगन्धित्वम् । पिशाच-
वान्तिभूतपक्षत्वम् । प्राणसन्तर्पणत्वम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥
वनवल्ली, स्त्री, (वनोद्भवा वल्ली ।) निःश्लेष्मिका-
लणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
वनवल्ली, पुं, (वनस्य वनोद्भवो वा वल्ली ।) दावा-
नलः । इति हेमचन्द्रः । ४ । १६७ ॥ (यथा,
कथामरिसागरे । ५६ । ३४३ ।
“फणारत्रप्रभाजालजटिलं वनवल्लीना ।
युद्धीतमिव तेनोयतेति हस्तेन मृद्धे नि ॥”)
वनवासनः, पुं, (वनं वासयति गन्धमेति । वासि +
ञ्ङः ।) लङ्कासः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वनवासी, [न] पुं, (वनं वासयति सुरभीकरोतीति । वासि + ञिनिः ।) ऋषभनामौषधम् । सुष्क-
 वृक्षः । वाराहीकन्दः । शास्त्रलीकन्दः । नील-
 महिषकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वने वस-
 तीति । वस् + ञिनिः ।) वनवासकर्त्तरि, त्रि ॥
 (यथा, मनुः । ६ । २७ ।
 “तापसेष्वेव विप्रेषु यात्रिकं भैरवाहरेत् ।
 गृहमेधिषु चान्येषु द्विजेषु वनवासिषु ॥”)
 वनवृक्षाक्षी, स्त्री, (वनस्य वृक्षाक्षी वार्त्ताक्षी ।)
 वृक्षती । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वनव्रीहिः, पुं, (वनस्य व्रीहिः ।) नीवारः । इति
 हेमचन्द्रः । ४ । २४२ ॥
 वनशूकरी, स्त्री, (वनस्य शूकरीव रोमशालान् मांस-
 लताश्च ।) कपिकण्डूः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (वनस्य शूकरी ।) आरण्यावराही च ॥
 वनशूरणः, पुं, (वनजानः शूरणः ।) वनोद्भवौष्ठः ।
 वन अल इति भाषा । तत्पर्यायः । सितशूरणः ०
 वन्यः १ वनकन्दः ४ अरग्यशूरणः ५ वनजः ६
 श्वितशूरणः ७ वनकण्डूलः ८ । अस्य गुणाः ।
 रुच्यत्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । क्षमिगुल्म-
 मूलादिहोपसम्भारोपकनाशित्वम् । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 वनशृङ्गाटः, पुं, (वनस्य शृङ्गाट इव कण्डकावृत्त-
 त्वान् ।) गोक्षुरकः । इत्यमरः । २ । ४ । ६६ ॥
 (अस्य पर्यायो यथा,—
 “गोक्षुरः क्षुरकोऽपि स्यात् त्रिकण्टः स्वादु-
 कण्टकः ।
 गोकण्टको गोक्षुरको वनशृङ्गाट इत्यपि ॥
 पलङ्क्या स्वदंष्ट्रा च तथा स्याद्विजुगम्बिका ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 वनशृङ्गाटकः, पुं, (वनशृङ्गाट + स्वार्थं कन् ।)
 गोक्षुरकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वनशोभनं, स्त्री, (वनं जलं शोभयतीति । शुभ +
 णिच् + ल्युः ।) पद्मम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 वनस्य शोभाकर्त्तरि, त्रि ॥
 वनश्या, [न] पुं, (वनस्य वने वा श्या कुक्षरः ।)
 गन्धमार्जारः । वक्षकः । याव्रः । इति मेदिनी ।
 ने, २०७ ॥
 वनसङ्कटः, पुं, (वने सङ्कटो वाङ्मुलं यस्य ।)
 मक्षरः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 वनसम्बहः, पुं, (वनानां सम्बहः ।) अरग्य-
 संहतिः । तत्पर्यायः । वन्या २ । इत्यमरः ।
 २ । ४ । ४ । वान्या ३ । इति शब्दरत्नावली ॥
 वनसम्बहश्च ॥
 वनसरोजिनी, स्त्री, (वनस्य सरोजिनी पद्मिनीव
 शोभाकरत्वात् ।) वनकापर्मा । इति शब्द-
 रत्नावली ॥
 वनस्थः, पुं, (वने तिष्ठतीति । स्था + कः ।) ऋगः ।
 इति शब्दचन्द्रिका ॥ (वानप्रस्थः । यथा, मनुः ।
 ५ । १३७ ।
 “एतच्छौचं गृहस्थानां द्विगुणं ब्रह्मचारिणाम् ।
 त्रिगुणं स्याद्वनस्थानां यतीनाम् चतुर्गुणम् ॥”)

वनवासिनि, त्रि ॥ (यथा, हरिवंशे । १५७ । २१ ।
 “प्रवृत्तचक्रो वृषतिर्धनस्यान्
 गजान् गजेः स्वेतिव धीर्धनोऽपान् ॥”)
 वनस्था, स्त्री, (वने तिष्ठति या । स्था + कः ।
 टाप् ।) अन्तर्लीङ्गः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वनस्थतिः, पुं, (वनस्य पतिः । पारस्करादित्वात्
 सुट् ।) विना पुण्यं फलिदमः । (यथा, मनुः ।
 १ । ४७ ।
 “अपुण्याः फलवन्तो ये ते वनस्थतयः स्मृताः ॥”)
 वृक्षमांसम् । इति मेदिनी । तं, २१६ ॥ (यथा,
 महाभारते । १ । १४१ । १६ ।
 “कथं नु शाखाक्षिप्रेरंश्चिन्नमन्त्रे वनस्थसौ ॥”)
 स्थालीङ्गः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य
 पर्यायो यथा,—
 “नन्दावृक्षोऽन्धत्यभेदः प्रोक्षो गजपादपः ।
 स्थालीङ्गः क्षयतः क्षीरो च स्याद्वनस्थतिः ॥”
 इति भावप्रकाशे । १ । १ ॥
 वृत्तपृष्ठस्य पुत्रविशेषः । यथा भागवते । ५ ।
 २० । २१ ॥ “आत्मा मधुरहो मेघपृष्ठः सुधाभा-
 भाक्षिणो लोहितवर्णो वनस्थतिरिति वृत्तपृष्ठ-
 सुताः ॥” वटवृक्षः । तत्पर्यायो यथा,—
 “वटो रक्तफलः शृङ्गो मधोऽधः स्कन्धो ध्रुवः ।
 क्षीरो वैश्रवणावामो बृहपादो वनस्थतिः ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 वनहरिदा, स्त्री, (वनोद्भवा हरिदा ।) अर-
 ग्यजहरिदा । तत्पर्यायः । शोली २ शोलिका
 ३ वनारिष्टा ४ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् ।
 गौर्यत्वम् । रुच्यत्वम् । तिक्तत्वम् । दीपनत्वम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।
 “अरग्यहलदीकन्दः कुष्ठवातासनाशनः ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 वनहामः, पुं, (वनस्य हाम इव प्रकाशकत्वात् ।)
 काशालम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ कुन्दवृक्षः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 वनहामकः, पुं, (वनहाम + स्वार्थं कन् ।) काश-
 लम् । इति शब्दरत्नावली ॥
 वनाखः, पुं, (वनस्याखः ।) ग्रन्थकः । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥
 वनाखुकः, पुं, मुहः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 वनाजः, पुं, (वनस्य अजः ।) वनच्छागः । तत्प-
 र्यायः । इडिकः २ शिशुवाक्षकः ३ पृष्ठ-
 शृङ्गः ४ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३२४ ॥
 वनाटः, पुं, वन्येणा । नीलमलिका । इति शब्द-
 चन्द्रिका ॥
 वनामलः, पुं, (वनस्य आमल आमलक इव ।)
 कृष्णपाकफलः । इति शब्दमाला ॥
 वनाम्रः, पुं, (वनस्य आम्र इव ।) कोशाम्रः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुणादिविशेषोऽस्य
 कोशाग्रशब्दे ज्ञेयः ॥)
 वनायुः, पुं, देशविशेषः । यथा,—
 “गया गयश्च वनायुर्वेनायुर्दुमाख्यम् ॥”
 इति शब्दरत्नावली ॥

(यथा, महाभारते । ८ । ७ । ११ ।
 “आजानेयेः सैन्धवेः पाल्सीये-
 र्नेहीजकास्त्रो जवनायुवाञ्जिकेः ॥”)
 दानवविशेषः । यथा, महाभारते । १ । ५ । ३० ।
 “गरिष्ठश्च वनायुश्च दीर्घजिह्वश्च दानवः ॥”)
 वनायुजः, पुं, (वनायौ देशे जायते इति । जन +
 डः ।) वनायुर्देशोद्भवघोटकः । अस्य रूपा-
 स्तरं वनायुजः । इति शब्दरत्नावली ॥
 वनारिष्टा, स्त्री, (वनजाता अरिष्टेव ।) वन-
 हरिदा । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वनाश्वकः, पुं, (वनस्य अश्वक इव ।) नियतपुष्प-
 चायित्वात् तथात्वम् । पुष्पलीची । माला-
 कारः । इति जटाधरः ॥
 वनार्द्रका, स्त्री, (वनोद्भवा आर्द्रका ।) वनभवा-
 द्रकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्याः पर्याय-
 गुणौ ऐक्ष्वाक्ये दृश्यौ ॥
 वनालिका, स्त्री, (वनं अलति भ्रमयतीति । अल +
 ण्यल् । टाप् अत इत्वम् ।) हस्तिशुष्की ।
 यथा,—
 “वज्रसंज्ञास्थसंहारो हस्तिशुष्की वनालिका ॥”
 इति हारावली । ६५ ॥
 वनाश्रयः, पुं, (वनमेव आश्रयो यस्याः ।) श्लोक-
 काकः । इति जटाधरः ॥ (अरग्याश्रयिक,
 त्रि । यथा, मार्कण्डेये । १ । ६ । ४३ ।
 “सोदित्यत्यश्विनो लोकस्वयं भूप ! यना-
 श्रये ॥”)
 वनाहिरः, पुं, (वनस्य आहिरः ।) अकरः ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 वनिः, पुं, अमिः । वनि कपि अजि अमि यमि
 मनि ध्वनि ग्रन्थि यलिभ्रश्च । इत्यनेन वन-
 धातोः पूर्वानुत्पत्तिरुच्यते निष्पन्नः । इति
 सिद्धान्तकौमुद्यामृणादित्तिः । ४ । १३६ ॥
 वनिनः, त्रि, (वन + क्तः ।) याचिनः । सवितः ।
 इति मेदिनी । तं, १४६ ॥
 वनिना, स्त्री, (वन + क्त । टाप् ।) जातरागस्त्री ।
 स्त्रीसामान्यम् । इति मेदिनी । तं, १४६ ॥
 (यथा, रघुः । २ । १६ ।
 “वशिष्ठधर्मोऽनुयायिनं त-
 मावर्त्तमानं वनिना वनात्नात् ।
 परं निमेषालसप्रपन्नपदकि-
 रणपोषिताभ्यामिव लोचनाभ्याम् ॥”)
 वनं, स्त्री, वनम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
 (यथा, भाट्टव्याकरणे । २ ।
 “नेलो वनोयमपि वस्तुतत्त्वमस्तु ॥”)
 वनी, [न] पुं (वनं आश्रयत्वंनास्त्यस्यति । वन +
 इनिः ।) वानप्रस्थः । यथा,—
 “गृहमेधां शरदमस्तयोः ब्राह्मणवाभ्यां यक्षि-
 वनी वर्षासु श्यामाकैरापत्कृत्योः पुरा-
 तनेत्या ॥” इति आह्वयित्नामगौ हारीशः ॥
 वनीकः, त्रि, याचकः । इत्यमरटीकामारसुन्दरः ॥
 वनीयकः, त्रि, (वनिं याचननिष्ठस्तीति । क्यन् ।
 सतो ण्यल् ।) याचकः । इत्यमरः । ३ । १ । ४६ ॥

वनेक्षुद्रा, स्त्री, (वने क्षुद्रा । अलुक्स्मासः ।)
करञ्जः । इति रत्नमाला ॥

वनेचरः, त्रि, (वने चरतीति । चर + “चरेष्टः ।”
इति टः । तत्पुर्वस्य कर्त्तव्यलुक् ।) अरण्य-
चारी । यथा,—

“वनेचराणां वनितासखानां
दरीयहोत्वज्ञनिषक्तभासः ।
भवन्ति यत्रौषधयो रजण्या-
मतेलपूराः सुरतप्रदीपाः ॥”

इति कुमारसम्भवे १ सर्गः ॥

वनेष्टः, पुं, (वने इष्टः पूज्यः ।) बहुवचनः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

वनेसर्जः, पुं, (वने सर्जं इव ।) असमष्टयः ।
इति रत्नमाला ॥

वनोद्धवा, स्त्री, (वने उद्धवो यस्याः ।) वनकाप्रीप्सु ।
इति रत्नमाला ॥

वनौकाः, [स्] पुं, (वनमेव व्योको यच्च
यस्य ।) वानरः । इत्यमरः । २ । ५ । ३ ॥
(वनवासिनि, त्रि । यथा, भागवते १४।६।२१।

“धर्म्मोऽस्मिः कश्यपः प्रकरो मुनयो ये वनौ-
कसः ।

चरन्ति दक्षिणीकृत्य भ्रमन्तो यत् सतारकाः ॥”)

वन्दका, स्त्री, वन्दा । यथा,—

“वन्दका श्रेष्ठरी सेया वन्दा च वन्दकेण्यने ॥”
इति भरतधृतहज्जुः ॥

वन्द्यः, पुं, (वन्दते स्त्रीति वन्द्यते स्तयते इति वा ।
वन्द + “श्रीइशपितृगमिष्विजीविप्राणिभ्यो-
ऽयः ।” इत्यत्र वन्धेऽयस्य स्थाने वन्दीति पाठोऽपि
बहुसंख्यः इत्यतोऽयः ।) स्त्रीता । स्तुत्यः ।
वन्दिधातोश्च प्रत्ययेन नियमः । इति सिद्धान्त-
कौस्तुभे ॥

वन्दनं, स्त्री, (वन्दतेऽनेनेति । वन्द + करणे लुट् ।)
वन्दनम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (वन्द + भावे
लुट् ।) प्रणामः । स तु षोडशधाभक्त्यन्तर्गत-
भक्तिविशेषः । यथा । पादोत्तरखण्डे शिव-
पाञ्चतीर्षवादे ।

“आद्यं तु वेणुवं प्रोक्तं शक्रचक्राङ्कनं हरेः ।
धारणधोर्ध्वपुष्पाणां तन्मालाणां परिग्रहः ॥
अर्चनं च जपो ध्यानं तन्नामस्मरणं तथा ।
कीर्त्तनं श्रवणञ्चैव वन्दनं पारसं वनम् ॥
तत्पादोदकसेवा च तस्मिन्नेति भोजनम् ।
तदीयानाञ्च संसेवा दादृशीव्रतनिष्ठता ॥
तुलसीरोपणं विष्णोर्दिव्यवस्त्रं शार्ङ्गणः ।
भक्तिः षोडशधा प्रोक्ता भवत्यन्वयस्तुतये ॥”

इति हरिभक्तिविलासे ११ विलासः ॥

षोडशोपचारपूजान्तर्गतषोडशोपचारः । यथा,—
“आसनं स्वागतं पादमर्च्यमाचमनीयकम् ।
मधुपर्कचमनस्नानवस्नानभरणानि च ।
गन्धपुष्पै धूपदीपौ नेषेद्यं वन्दनं तथा ॥”

इत्याह्वकतत्त्वे आचारचिन्तामणिः ॥ १ ॥

अथ वन्दनम् ।

“प्रणमेदथ साष्टाङ्गं तन्मन्त्राञ्च प्रदर्शयेत् ।

पठेत् प्रतिप्रणामञ्च प्रसीद भगवन्निति ॥”

तदुक्तमेकादशे श्रीभगवता ।

“स्तवैरुच्चावचैः स्तोत्रैः पौराणैः प्राकृतैरपि ।
स्तुत्वा प्रसीद भगवन्निति वन्देत् दण्डवत् ॥”

अथ प्रणामविधिः । कालिकापुराणे ।

“यः स्तव्यं गद्यपद्याभ्यां घटिताभ्यां नमस्कृतम् ।
शिरौ मत्पादयोः कृत्वा बाहुभ्याश्च परस्परम् ।
प्रपन्नं पादौ मामीश भोतं न्युत्तुमहार्णवान् ॥”
किष्कागमे ।

“दोभ्यां पद्भ्याञ्च जानुभ्यामुत्तरा शिरसा दृष्ट्वा ।
मनसा वचसा चैत प्राणामोऽष्टाङ्ग इति तः ॥
जानुभ्याञ्चैव बाहुभ्यां शिरसा वचसा धिया ।
पञ्चाङ्गकः प्रणामः स्यात् पूजासु प्रवराविमौ ॥”
इति ॥

“गरुडं दक्षिणे कृत्वा कुर्यात्तत्पृष्ठतो बुधः ।
अवस्थञ्च प्रणामास्त्रीन् शक्तञ्चैदधिकाधिकान् ॥”
तथा च नारदपञ्चरात्रे ।

“सत्त्विं धीम्य हरिं चाद्यं गुरुन् स्वगुरुमेव च ।
द्विचतुर्विंशदथवा चतुर्विंशतदङ्कम् ।
नमेत्तदङ्कमथवा तदङ्कं सत्त्वया नमेत् ॥”
विष्णुधर्म्मोत्तरे ।

“देवाश्चादृशनादेव प्रणमेन्मधुसूदनम् ।
स्थानापेक्षा न कर्त्तव्या दृष्टांतां दिजसत्तमाः ।
देवाश्चादृष्टपूतं हि शुचिं सर्वं प्रकीर्त्तितम् ॥”
अथ नमस्कारमाहात्म्यम् । नारामंहे ।

“नमस्कारः स्मृतो यच्चः सर्वयज्ञेषु चोत्तमः ।
नमस्कारेण चैकेन नरः पूतो हरिं व्रजेत् ॥”
स्कात्वे ।

“दण्डप्रणामं कुरुते विष्णवे भक्तिभावितः ।
रेणुसंख्यं वसेत् स्वर्गं शतमन्वन्तरं नरः ॥”
तन्नेव श्रीकृष्णनारदसंवादे ।

“प्रणम्य दण्डवद्भूमौ नमस्कारेण योऽर्चयेत् ।
स यां गतिमवाप्नोति न तां क्रतुशतैरपि ॥
नमस्कारेण चैकेन नरः पूतो हरिं व्रजेत् ॥”
तन्नेव शिवोमांसवादे ।

“भूमिमापीड्य जानुभ्यां शिर आरौप्यैव भुवि ।
प्रणमेत् यो हि देवं शं सोऽन्धमेधफलं लभेत् ॥”
तन्नेवान्यत्र ।

“तीर्थकोटिसहस्राणि तीर्थकोटिशतानि च ।
नारायणप्रणामस्य कलां नार्हन्ति षोडशोम् ॥
शाठ्येनापि नमस्कारं कुर्वतः शार्ङ्गधन्विने ।
शतजन्मार्जितं पापं तत्पूजारेव नश्यति ॥
रेणुगुणितगात्रस्य कणा देहे भवन्ति ये ।
तावद्द्वयसहस्राणि विष्णुलोके महीयते ॥”
विष्णुधर्म्मोत्तरे ।

“अभिवाद्य जगन्नाथं कृतार्थश्च तथा भवेत् ।
नमस्कारक्रिया तस्य सर्वपापप्रणाशिनी ॥
जानुभ्यां चैव पाणिभ्यां शिरसा च विचक्षणः ।
कृत्वा प्रणामं देवस्य सर्वान् कामावाप्नुयात् ॥”
ब्रह्मपुराणे ।

“अनादिनिधनं देवं देवदानपदारम्भम् ।

ये नमन्ति नरा नित्यं नहि पश्यन्ति ते यमम् ।

ये जना जगतां नाथं नित्यं नारायणं विजाः ।
नमन्ति नहि ते विष्णोः स्थानादप्यत्र गामिनः ॥”
नारदीये ।

“एकोऽपि कृष्णस्य सकृत्प्रणामो
दशान्वमेधावभूतेर्न तुल्यः ।
दशान्वमेधौ पुनरेति जम्ब
कृष्णप्रणामी न पुनर्भवाय ॥”

भक्तिसुधोदये ।

“विष्णोर्दण्डप्रणामार्थं भक्तिं पतता भुवि ।
पातितं पातकं कृत्वा नोत्तिष्ठति पुनः सह ॥
अपि पापं दुराचारं नरं त्वत्प्रणतं हरे ।
नेत्यस्ते किङ्करा यस्या उलकास्तपनं यथा ॥”
श्रीविष्णुपुराणे । श्रीयमस्य निजभटानुप्रासने ।

“हरिममरगणाचिन्ताद्विप्रद्वं
प्रणमति यः परमार्थतो हि मर्त्यः ।
तमपगतसमस्तपापबन्धं
व्रज परिहृत्य यथास्मिमाप्यसिक्तम् ॥”
ब्रह्मवैवर्ते ।

“शरणागतनरन्धोद्यतं
हरिमोक्षं प्रणमन्ति ये नराः ।
न पतन्ति भवान्मुधौ स्फुटं
पतिताबुद्धरति स्म तानसौ ॥”

अष्टमस्कन्धे च बलिवाक्ये ।

“अहो प्रणामाय कृतः समुदमः
प्रपन्नभक्तार्थविधौ समाहितः ।
यस्योक्तपालेस्त्वदनुग्रहोऽमरे-
रत्नञ्च पूज्यापसद्देसुरेऽर्पितः ॥”

अतएव नारायणसूक्तवे ।

“अहो भाग्यमहो भाग्यमहो भाग्यं कृत्वा-
मिदम् ।

येषां हरिपदाजाये शिरो न्यस्तं यथा तथा ॥”
किञ्च नारसिंहे श्रीयमोक्तौ ।

“तस्य वै नारसिंहस्य विष्णोरिमितेजसः ।
प्रणामं ये प्रकुर्वन्ति तेषामपि नमो नमः ॥”
भविष्योत्तरे च जलधेनुप्रसङ्गे ।

“विष्णोर्दिव्यजगद्धातुर्जनाहंनजगत्पतिः ।
प्रणामं ये प्रकुर्वन्ति तेषामपि नमो नमः ॥”
इत्यादि ॥ १ ॥

अथ प्रणामनित्यता । दृढनारदीये तु दृको-
पाख्यानारम्भे ।

“सकृद्वा न नमेदयस्तु विष्णवे शर्म्मकारिणे ।
श्रवोपमं विजानीयात् कदाचिदपि नालयेत् ॥”
किञ्च पादौ । वैशाखमाहात्म्ये यमनाम्नय-
संवादे ।

“प्रणम्यो भगवद्भारं नामशक्तपरिच्छदम् ।
अकृत्वा तत्प्रणामादि यान्ति ते वरकौकसः ॥”
अथ नमस्कारनिष्ठानि । विष्णुसूक्तौ ।
“जम्बप्रभृति यत्किञ्चित् पुमान् वे धर्म्ममाचरेत् ।
सर्वं तस्मिन्कलं याति एकहस्ताभिवादानात् ॥”
वाराहे ।

“वक्ष्येऽहं तदेकं यो नरः प्रणमेत माम् ।
विष्णोः स जायते सर्वः सप्तजन्मनिभामिनि ॥”

वन्दी

किञ्चात्ययः ।

“अये एहे वामभागे समीपे गर्भमन्दरे ।
अपहोमनमस्कारान् न कुर्व्यात् केशवालये ॥”
अपि च ।
“सकृद्भूमौ निपतितो न शक्तः प्रगमेत्सुतुः ।
उत्थायोत्थाय कर्त्तव्यं दण्डवत् प्रणिपातनम् ॥
ततः प्रदक्षिणीं कुर्व्यात् भक्त्या भगवतो हरेः ।
नामानि कीर्त्तयन् शक्तौ ताच्च साष्टाङ्गवन्द-
नाम् ॥”

इति हरिभक्तिविलासे ८ विलासः ॥ ३ ॥
अन्यन् नमस्कारशब्दे प्रणामशब्दे च दृश्यम् ॥
(विषयविशेषः । यथा, ऋग्वेदे । ७ । ५१ । २ ।
“यद्विजामन् पशुवि वन्दन् भुवन् ॥”
अमरः । रणोविशेषः । इति ऋग्वेदभाष्ये
सायणः । ७ । २१ । ५ ॥)

वन्दनमाला, स्त्री, (वन्दनार्था माला यच्च सा ।)
नोरगम् । इति हलायुधः । २ । १४६ ॥
(वन्दनार्था माला इति कम्पेधारये ।) रम्भा-
स्तम्भचतुष्टयवेष्टितान्तरपञ्चरत्नमाला । यथा,
“कुर्व्याद्वन्दनमालां यो रम्भास्तम्भैः सुप्रोभनेः ।
चतुष्टयोद्भवेः पञ्चैर्जागरैश्चक्रपाणिनः ॥
युगानि पञ्चसंख्यानां स्वर्गं तस्योत्सवो भवेत् ।
पूज्यते वासवाद्यैश्च क्रीडते चासुरोद्यतः ॥”

इति हरिभक्तिविलासे १२ विलासः ॥
वन्दनमालिका, स्त्री, (वन्दनमाला + स्त्रीार्थ कन् ।)
वह्निहारीपरि शुभदा माला । यथा,—
“नोरणीर्हं तु मङ्गल्यं दामवन्दनमालिका ॥”
इति हेमचन्द्रः । १४०४ ॥

वन्दना, स्त्री, (वन्द + घञ् । स्त्री ।) नतिः ।
वाच्यम् । ३ । ३ । १०० । इत्यस्य वार्तिकोक्त्या
युच् । टाप् । स्तुतिः । तत्पर्यायः । समीची २ ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ होमभस्मना तिलकम् ।
यथा,—
“रेशान्वासाहरेह्रस्म श्रुत्वा वायु श्रुवेण वा ।
वन्दनां कारयेत्तेन शिरःकण्ठोदकेषु च ।
कक्षपस्थितमन्त्रेण यथाशुक्रमयोगतः ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वे वशिष्ठवचनम् ॥
वन्दनी, स्त्री, (वन्द + ल्युट् । स्त्री ।) नतिः ।
जीवातुः । वटी । याचनकर्म्म । इति मेदिनी ।
ने, ६७० । कश्चित् पुस्तके वटीस्थाने कटी याचन-
कर्म्मस्थाने माचलकर्म्म इति च पाठः । तत्र तु
पवर्गीयवकारादौ लिखितोऽयं शब्दः । किन्तु
वदि ह तुल्यभिवादयोऽरित्यस्मात् अनट्प्रत्यय-
नित्यसत्वात् अन्तःस्थावकारादौ लिखितः ॥
वन्दनीयः, वि, (वदि + अनीयर् ।) स्तवनीयः ।
वन्द्यः । वन्दितव्यः । वदधातोरनीयप्रत्ययेन
नित्यसः ॥ (यथा, महाभारते । ७ । ८० । १० ।
“ततः शुद्धाप्रमासाद्य जातुभ्यां भूतले स्थितः ।
शिरसा वन्दनीयं तमभिवन्द्य जगत्पतिम् ॥”)
वन्दनीयः, पुं, (वन्द्यते भेषजार्थं कृत्यते इति ।
वदि + अनीयर् ।) प्रीतभङ्गराजः । इति राज-
निघण्टुः ॥

वन्दिः

वन्दनीया, स्त्री, (वदि + कर्मणि अनीयर् ।
टाप् ।) गौरीचमा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(विवृतिरस्या गौरीचमाशब्दे विज्ञेया ।)
वन्दा, स्त्री, (वन्दते अपरवृत्तमिति । वदि +
अच् । टाप् ।) वृत्तोपरिवृत्तः । घादु इति
परगच्छा । इति च भाषा । तत्पर्यायः । वृत्ता-
दनो २ वृत्तकहा ३ जीवन्तिका ४ । इत्यमरः ॥
वन्दाका ५ शिखरी ६ सेया ७ वन्दका ८ ।
इति भरतधृतहज्जुः ॥ वन्दकः ९ नीलवल्ली १०
इति रत्नमाला ॥ वन्दाको ११ परवासिका १२
इति शब्दरत्नावली ॥ वशिणी १३ पुत्तिणी १४
वन्दा १५ परपुष्टा १६ पराशया १७ । इति
शब्दचन्द्रिका ॥ लताविशेषः । भिस्तुको । इति
मेदिनी । दे, १०० । अस्याः पर्यायान्तरं गुणाश्च
वन्दाकशब्दे दृश्याः ॥

वन्दाकः, पुं, वृत्तोपरिवृत्तः । घादु इति हिन्दी
भाषा । तत्पर्यायः । पादपरवृत्ता २ शिखरी ३
तुररीहिणी ४ वृत्तादनो ५ वृत्तकहा ६ काम-
वृत्तः ७ शिखरी ८ केशरूपा ९ तुरकहा १०
तुरक्या ११ गन्धमादनी १२ कामिनी १३
तुरभुक् १४ श्यामा १५ उपदो १६ । अस्य
गुणाः । तिक्तत्वम् । शिथिलत्वम् । कफपित्त-
श्रमापहत्वम् । वश्यादिमिद्विदत्वम् । वृष्यत्वम् ।
कषायत्वम् । रसायनत्वम् । इति राजनिघण्टुः ॥
अपि च ।

“वन्दाकः स्याद्विभक्तिकः कषायमधुरो रसः ।
मङ्गल्यः कफवातास्ररक्तोद्विषापहः ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

वन्दाका, स्त्री, वन्दा । इति भरतधृतहज्जुः ॥
वन्दाको, स्त्री, वन्दा । इति शब्दरत्नावली ॥
वन्दारः, वि, (वन्दते स्तौति अभिवाचयतीति ।
वन्द + “प्रवन्द्योरावः ।” ३ । २ । १०३ । इति
छाकः ।) वन्दनशीलः । तत्पर्यायः । अभि-
वादकः २ । इत्यमरः । ३ । १ । १०८ ॥ अभि-
वादिना ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
ऋग्वेदे । १ । १४७ । २ ।
“प्रोयति त्वो अगुवो शिखरि वन्दारस्त
तन्वं वन्दे अये ॥”

स्तौत्रे, स्त्री । इति ऋग्वेदभाष्ये सायणः । ४ ।
४३ । १ ॥)

व(व)न्दः, स्त्री, (वन्दते स्तौति वृषादिकं स्वसु-
क्षार्थमिति । वदि + “सन्वधातुभ्य इत् ।” उणा०
४ । ११७ । इति इत् ।) आनन्दमनुपगमादिः ।
कथेदौ इति भाषा । तत्पर्यायः । प्रयष्टः २
उपगच्छः ३ वन्दो ४ । इत्यमरभरतौ ॥ वन्दिका
५ । इति शब्दरत्नावली ॥ सोपानकः । इत्य-
शादिकोषः ॥ (स्तब्धः । यथा, भागवते । ६ ।
१ । २२ ।
“वन्द्योः केतवेऽन्यैर्मर्हितां वृत्तिमास्थितः ॥”

पुं, स्तुतिपाठकः । यथा, हरिवंशे । ११२ ।
५० ।
“सुतमागधवन्दनीनामेकैकस्य सहस्रिकम् ॥”

वन्दी

व(व)न्दियाहः, पुं, (वन्दिमिव यद्वत्सं यच्छातीति ।
यह + णः ।) अय्यायुधदेवतागारभेदकः ।
(डाकाहस इति भाषा ।) यथा,—
“वन्दिमाहोक्त्या वाजिपुङ्गराणाञ्च हारिकः ।
असत्प्रवातिनश्चैव शूलानारोपयेन्नरान् ॥
वन्दिमाहोदीन् बलावष्टम्भेन घातकाञ्च नरान्
शूलानारोपयेत् । अयञ्च यधप्रकारविशेषो-
पदेशः ।

“अय्यागारायुधागारदेवतागारभेदकान् ।
हस्तधरयहर्तुञ्च हत्यादेवाविचारयन् ॥”
इति मनुस्मृत्याम् । इति मिताचारावधार-
काखे दण्डप्रकरणम् ॥

व(व)न्दिचौरः, पुं, (वन्दिमिव विधाय चौरः अप-
हारकः । यद्वत्सं वन्दिमिव जत्वा समस्तदण्डा-
गामपहारकलादस्य तथात्वम् ।) वन्दिमाहः ।
तत्पर्यायः । माचलः २ । इति हारावली ।
१४५ ॥ वन्दोकारः ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

व(व)न्दिपाठः, पुं, (वदि + भावे इत् । वन्दिः
स्तुतिस्तस्याः पाठो यच्च ।) स्तुतिप्रत्ययः । त-
त्पर्यायः । भोगावली २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

व(व)न्दो, स्त्री, (वन्दि + “लटिकारादङ्कितः ।”
इति ङीष् ।) वन्दिः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
(यथा, कुमारः । २ । ५० ।

“गोपारं सुरसेन्यानां यं पुरस्कृत्य गोत्रभित् ।
प्रत्यानयति शत्रुभ्यो वन्दोमिव जयश्रियम् ॥”)

व(व)न्दो [न], पुं, (वन्दते स्तौति वृषादौमिति ।
वदि स्तुतौ + णिनिः ।) राजादेयाच्चादौ
वीर्यादिस्तुतिकारकः । तत्पर्यायः । स्तुति-
पाठकः २ । इत्यमरः ॥ मागधः ३ मगधः ४ ।
इत्यन्ये । इति तट्टीकायां भरतः ॥ (यथा,
रघुः । ४ । ६ ।

“परिकल्पितमस्त्रिधा काले काले च वन्दिषु ।
स्तुतं स्तुतिभिरण्यांभितपत्न्यं सरस्वती ॥”)
अस्योत्पत्तिर्यथा,—

“स्तुतिपादिकन्यायां स्तुतो भवति जातिनः ।
वेदमन्त्रागधवेदेष्टौ राजविप्राज्जनास्तौ ॥”
इति मानव १० अध्यायः ॥ ३३ ॥

आहोत्तरमस्मै शक्तितो दानस्याकरणे निन्दा
यथा,—

“वन्दिभ्यश्चेवमर्थिभ्योऽन्तार्थिभ्यश्च समर्थितः ।
यदि तच्च न दद्यात् विफलं शक्तितो भवेत् ॥”
वन्दिनो वीर्येस्तोतारः । अर्थितः सन् यदि
रुभ्योऽन्नं न दद्यात् आन्नं विफलं भवेदित्यर्थः ।
“सुताः पौराणिकाः प्रोक्ता मागधा वंश-
प्रसंगाः ।

वन्दिनश्चमनप्रज्ञाः प्रस्तावसङ्कोक्तयः ॥”
इत्युक्तेः । इत्यञ्च आहोत्तरदाननिषेधात् आहो-
वन्दिप्रभृतिभ्यो दानाकरणे निन्दाश्रवणाच्च
आहोत्तु पूर्वं तदर्थं भोष्यादिकं उक्तञ्चेत् ।
इति आहृतत्वम् ॥ (अन्तः । यथा, भागवते ।
११ । ४ । १५ ।

“ओमिन्नादेष्टमाशय नत्वा तं सुरवन्दनः ।

उन्मेषीमसरः श्रेष्ठं पुरस्कृत्य दिवं ययुः ॥”

“सुरवन्दिनो देवभृत्याः ॥” इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥

व(व)न्दीकारः, पुं, (वन्दीवत् यज्ञस्थं करोतीति । ज्ञ+“कर्मण्यण्” ३ । २ । १ । इत्यण् ।) वन्दिग्राहः । जाकारत इति भाषा । तत्पण्यायः । माचलः २ प्रसन्नचौरः ३ चित्ताभः ४ । इति चित्ताक्षशेषः ॥

वन्धा, स्त्री, (वन्धते स्तूयते इति । वद्+यत् ।) वन्धा । इति शब्दचन्द्रिका ॥ गोरोचना । इति भावप्रकाशः ॥ (वन्धीये, चि । यथा, साहित्यदर्पणे १ परिच्छेदे ।

“आशीः परम्यरां वन्धां कर्णे लता लप्री कुरु ॥”

यथा च भागवते । ४ । १२ । २६ ।

“आतिष्ठ जगतां वन्द्यं तद्विष्णोः परमं

पदम् ॥”)

वन्द, स्त्री, (वन्द्यते स्तूयते इति । वद् स्तुतौ+“स्तायितच्चाति” उणा० २ । १३ । इति रक् ।) कल्याणम् । इति सिद्धान्तकौमुद्यासुणादित्तिः ॥

वन्दः, जि, (वन्दते स्तूयते देवादीन् पूजाकाले इति । वद्+रक् ।) पूजकः । इत्युणादिकोषः ॥

वन्ध, स्त्री, (वने भवम् । वन+यत् ।) त्वन्धम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कुटमटम् । तत्पण्यायो यथा,—

“कुटमटं परं वन्धं सुप्ताभश्च परीक्षयम् ॥”

इति वेदकरत्रमालायाम् ॥

वन्धः, जि, (वने भवः । वन+यत् ।) वनोद्भूतः । इति मेदिनी । ये, ५४ ॥ (यथा, रघुः । १ । ४५ ।

“हैयङ्गधीनमादाय घोषहृद्धानुपस्थितान् ।

नामधेयानि पृच्छन्ती वन्द्यानां मार्गशाखि-
नाम् ॥”)

वन्धः, पुं, (वन+यत् ।) वनशूरणः । वाराहीकन्दः । देवनलः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (चीर-विदारो । तत्पण्यायो यथा,—

“चीरौ श्वरपरण्याख्यः शुककन्दः कुष्ठनाशनः ।

वन्धो मूलकमूलभः स्वस्वन्दः स च कक्षुकी ॥”
इति वेदकरत्रमालायाम् ॥

वन्धा, स्त्री, (वनावामरणयानां अलानां वा संज्ञातिः । वन्+“पाशादिभ्यो यः” ४ । २ । ४६ । इति यः ।) वनसम्पदः । इत्यमरः । २ । ४ । ४ । जलसंज्ञातिः । इति मेदिनी । ये, ५४ ॥ सुज्ञपणी । (तत्पण्यायो यथा, रत्नमालायाम् । “सुज्ञपणीं क्षुद्रसङ्गा कासुज्ञा सिद्धपर्णिका । वन्धा माङ्गारगन्धेति स्रुपपण्यां बुभे च ते ॥”) गोपालककर्कटो । गुञ्जा । मिश्रया । भद्रसुक्ताः गन्धपत्रा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अन्धगन्धा । तत्पण्यायो यथा,—

“हृद्यगन्धान्धगन्धा वाजिगन्धान्धगन्धकः ।

वन्धा तुरगगन्धा च कम्बुकाण्डाधरोदकः ॥”

वन्धा कश्चित् दृश्यते । इति वेदकरत्रमाला-
याम् ॥

वन्धोपोदकी, स्त्री, (वन्धा वनोद्भूता उपोदकी ।) लताविशेषः । वनपुं इति भाषा । तत्पण्यायः । वनजा २ वनघातया ३ । अस्या गुणाः । तित्त-
त्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । रोचनत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

वन्धः, पुं, (वनति भागमर्हतीति । वन सम्भक्तौ+“अन्धेकाग्रवच्चेति” उणा० २ । २८ । इति रन्प्रत्ययः ।) अंशी । भागी । इति सिद्धान्तकौमुद्यासुणादित्तिः ॥

वप, स्त्री च पुं ये सुष्ठुतन्वुजीजोप्रोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-उभ०-सक०-अनिट् ।) स्त्री, वप्ता । च, वपति वपते । वु, उप्प्रिमम् । सुष्ठो सुष्ठितकरणम् । वपति मस्तकं नापितः । वपति तन्वुं तन्ववायः । यदि वपति कषाणः
क्षेचमासाद्य बीजम् । इति दुर्गादासः ॥

वपः, पुं, (वप्+घः ।) केशसुष्ठनम् । बीजवप-
नम् । इति वपघातोर्भावेऽलप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
वपनं, स्त्री, (वप्+भावे ल्युट् ।) केशसुष्ठनम् । (यथा, मनुः । ५ । १४० ।

“शूद्राणां मासिकं कार्यं वपनं न्यायवर्जितम् ॥”
बीजाधानम् । इति मेदिनी । ने, १२२ ॥

वपनी, स्त्री, (उच्यते मस्तकादिकमस्यामिति । वप्+अधिकरणे ल्युट् । ङीप् ।) नापितशाला । इति हेमचन्द्रः । ४ । ६६ ॥ (तन्ववायशाला । इति तन्ववात्यर्थदर्शनात् ॥)

वपा, स्त्री, (उच्यतेऽनेति । वप्+भिदाद्यङ् । टाप् ।) द्विदम् । (यथा, शतपथब्राह्मणे । ६ । ३ । १५ ।

“अथ वल्लीकवपा सुधिरा यध्वं निहिता भवति ॥”) मेदः । इत्यमरः । २ । ६ । ६४ ॥

(यथा, रामायणे । १ । १४ । ३६ ।
“पतन्निगन्धस्य वपासुद्धृत्य नियतन्द्रियः ।

अलिक् परमसम्पन्नः क्षपयामास प्राञ्जतः ॥”
सा च हृदयस्थातुः । यथा । “त्वक् च लोहितश्च मांसश्च मेदश्च नाभिश्च हृदयश्च स्त्रोम च यज्ञश्च श्रोत्रं च युक्ती च वस्त्रिश्च पुरीषा-
धानश्चामाश्रयश्च पक्षाश्रयश्चोत्तरगुदश्चाधर-
गुदश्च सुदाहश्च वपा च वपावहनश्चति माह-
जानि ॥” इति चरक शरीरस्थाने तृतीयो-
ध्याये ॥

वपिलः, पुं, (वपति बीजमिति । वप्+इलच् ।) पितृ । इत्युणादिकोषः ॥

वपुः, [सु] स्त्री, (उच्यन्ते देहान्तरभोगसाधन-
बीजोभूतानि कर्माण्यनेति । वप्+“अन्ति-
पृवपियञीति” उणा० २ । ११८ । इति उप्तिः ।) शरीरम् । इत्यमरः । २ । ६ । ७० ॥ (यथा, रघुः । २ । ४७ ।

“एकातपत्रं जगतः प्रभुत्वं
नवे वयः कान्तमिदं वपुश्च ॥”)

प्रशस्तान्तिः । इति मेदिनी । से, १६ ॥ (अंशः । यथा, मनुः । ५ । ६६ ।

“अष्टानां लोकपालानां वपुर्धारयते नृपः ॥”

“वपुस्तेजोऽंशः ॥” इति मेधातिथिः ॥ स्त्री, स्वनामख्याता दण्डकन्या । सा तु धर्मराजस्य पत्नी । यथा, मार्कण्डेये । ५० । २१ ।

“बुद्धिर्लज्जा वपुः शान्तिः सिद्धिः कीर्तिस्त्रयो-
दशी ।

पत्रार्थं प्रतिजग्राह धर्मो दाप्तायकीः

प्रभुः ॥”)

वपुःस्रवः, पुं, (वपुषः शरीरात् स्रवः स्रवणं यस्य ।) शरीरस्रवसघातुः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

वपुनः, पुं, (वप+उनच् । वयुन+एषोदरादि-
त्वात् यस्य पः इति केचित् ।) देवता । इति शब्दरत्नावली ॥

वपुषा, स्त्री, हृद्युषा । इति भावप्रकाशः ॥ (रूपं, स्त्री । यथा, ऋग्वेदे । ३ । २ । १५ ।

“रथं न चित्रं वपुषाय दर्शतं
मनुर्हितं सदमिमांश ईमहे ॥”

“वपुषाय रूपार्थं दर्शतं दर्शनीयम् ॥” इति तद्भाष्ये सायणः ॥

वपुष्टमा, स्त्री, पद्मचारिणी । इति जटाधरः । (काशीराजस्य कन्या । जनमेजयस्य पत्नी । सा तु रम्भा नामासुरा । जनमेजयस्य लताम्बुध-
काले इन्द्रेण यमश्च प्रविष्टेन धर्षितावीदतो जनमे-
जयेनेयं परित्यक्तापि पुनर्गन्धर्वराजनिश्चावसु-
वाक्नेन यतीता । एतद्विवरणं हर्षिवंशे १८८
अध्याये द्रष्टव्यम् ॥)

वप्ता, [ऋ] पुं, (वपति बीजमिति । वप्+
लृच् ।) जनकः । इति मेदिनी । कविः । इति जटाधरः ॥ (नापितः । यथा, ऋग्वेदे । १८ । १४२ । ४ ।

“यदा ते वानो अमुवाचि श्रौचि-
र्वमेव श्मश्रु वपसि प्र भूम ॥”

“यथा वप्ता नापितो वपति सुखयति तथा
भूम भूमिं प्रवपसि प्रकर्षेण सुखयसि ॥” इति तद्भाष्ये सायणः ॥

वप्ता, [ऋ] जि, (वपतीति ॥ वप् बीजोप्प्री+
लृच् ।) वापकः । इति मेदिनी । (कर्षकः । यथा, मनुः । ३ । १४२ ।

“यद्येति बीजसुप्ता न वप्ता लभते फलम् ।
तथातृचे हविर्हत्वा न दाता लभते फलम् ॥”)

वपुं, स्त्री, पुं, (उच्यतेऽनेति । वप्+“हविर्वपिभ्यां
रन्” उणा० २ । २७ । इति रन् ।) दुर्ग-
नगरे परिकाया उद्धृतमस्तिकास्तूपश्च यदु-
परि प्राकारो निवेश्यते तत् । तथा चाप-
शास्त्रम् । खातादृष्टतन्मदा वपुं कारयेत् तस्यो-
परि प्राकारमिति । तत्पण्यायः । अथः २ ।

इत्यमरभरतौ ॥ अस्तिकास्तूपः ३ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (यथा, आषाढसप्तम्याम् । ५०५ ।

“लम्बं जघने तस्याः सुविशाले कलितकरि-
करक्रीडे ।

वपे सक्तं दिपमिव शङ्करान्तां विभूषयति ॥”)

वपुः, पुं, (वपति बीजमिति । वप्+इलच् ।) पितृ । इत्युणादिकोषः ॥

वपुः, [सु] स्त्री, (उच्यन्ते देहान्तरभोगसाधन-
बीजोभूतानि कर्माण्यनेति । वप्+“अन्ति-
पृवपियञीति” उणा० २ । ११८ । इति उप्तिः ।) शरीरम् । इत्यमरः । २ । ६ । ७० ॥ (यथा, रघुः । २ । ४७ ।

“एकातपत्रं जगतः प्रभुत्वं
नवे वयः कान्तमिदं वपुश्च ॥”)

प्रशस्तान्तिः । इति मेदिनी । से, १६ ॥ (अंशः । यथा, मनुः । ५ । ६६ ।

ववः

महावप्रो यथा,—
 “महोद्यानां महावप्रां तडागप्रतप्रोभिताम् ।
 प्राकारदृष्टस्याधामिन्स्येवामरावतीम् ॥”
 महान् वप्रो यस्याः ।
 “प्राकाराधारभूता लज्जिमोक्षिता भूमि-
 स्त्वेप्रसंज्ञा ॥”
 इति विष्णुपुराणी ५ अंशे २३ अध्याये ॥ ॥
 वपति बीजमत्र । स्तेन इति भाषा । तत-
 पण्यायः । केदारः २ स्तेजम् ३ । इत्यमरभरतौ ।
 निष्कटः ४ वनजम् ५ वाजिको ६ पाटीरः ७ ।
 इति जटाधरः ॥ (यथा, उद्धृतं हस्तायाम् ।
 १६ । १६ ।
 “शालीक्ष्मण्यपि धरा धरणीधराभ-
 धाराधरोज्ज्वलितपयः परिपूर्णवप्रा ॥”)
 रेणुः । तटः । इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ ।
 (यथा, किराते । ७ । ११ ।
 “तत् पूर्वं प्रतिविद्धे सुरापगाया
 वप्रान्तस्त्वलितविवर्णनं पर्याभिः ॥”
 पञ्चतन्त्रः । यथा, किराते । ५ । ३६ ।
 “नानारत्नज्योतिषां सन्निपाते-
 श्चन्द्रेवन्तः सानुवप्रान्तरैः ॥”)
 वप्रं, स्त्री, (वप् + “वृधवपिभ्यां रन् ।” उणा०
 २ । २७ । इति रन्) सीसकम् । इति हेम-
 चन्द्रः । ४ । ४६ ॥ (तथास्य पर्यायान्तरम् ।
 “सीसं वप्रश्च वप्रश्च योगेष्टं नामनामकम् ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वोक्तखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 वप्रः, पुं, (वपति बीजमिति । वप् + रन् ।)
 तातः । इति मेदिनी । रे, ८२ । प्राकारः ।
 इति विश्वः । प्रजापतिः । इति संक्षिप्तसारो-
 षादित्तिः ।
 वप्रा, स्त्री, (वप् + रन् । टाप् ।) मल्लिका ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवरणमस्या मल्लिका-
 शब्दे ज्ञातव्यम् ॥)
 वप्रिः, पुं, (वपति बीजमत्र । वप् + “वङ्क्रा-
 द्यच् ॥” उणा० ४ । ६६ । इति क्रिन्प्रत्ययेन
 साधुः ।) स्तेजम् । इति सिद्धान्तकौमुद्या-
 सुणादित्तिः ॥ दुर्गतिः । ससुदः । इति संक्षिप्त-
 सारोषादित्तिः ॥
 वप्रौ, स्त्री, (वप्त्री + एषोदरादित्वात् साधुः ।)
 बल्लोकः । इति हलायुधः ।
 वप्रः, पुं, एकादशकरणान्तर्गतप्रथमकरणम् ।
 अस्याधिपतिरित्यः । तत्र विहितानि यथा,—
 “पौष्टिकस्त्रिंशुभाजि ववाख्यौ ॥”
 इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
 अत्र जातफलम् ।
 “ववाभिधाने जननं हि यस्य
 मूरोऽतिधीरो मनुजः कृती स्यात् ।
 पद्मालया तन्त्रिण्य निधामं
 करोति निधं सुविचक्षणः स्यात् ॥”
 इति कौटिल्यप्रदीपः ॥
 दक्षिणात्यमते . अस्या शब्दस्य प्रथमवकारः
 पञ्चमः । शेषवकारोऽन्तःस्थः ॥

२६७
वमनं

वम, गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
 सक०-सट् ।) वकारादिः । ओष्ठवर्गचतुर्थो-
 पधः । वधति । इति दुर्गादासः ॥
 वम्, य, (उ + अ + म् ।) शिवपूजान्ते कपोल-
 वाद्यविशेषः । तत्तु उकाराकारमकारात्मकं
 शिवप्रणवस्वरूपम् । यथा,—
 “डिम् डिम् डिम् डिम् डिम् डिम् डिम् डिम् डिम्
 डमरं वादयन् सुध्वनाद्
 वम् वम् वम् वम् वम् वम् वम् वम् वम् वम् वम्
 स्तालमानेन गृह्यन् ।
 कपूरसिक्तभस्मापटितपटुजटालस्त्रिदश-
 मालो
 मायायोगी दशास्थो रघुरमणपुरः प्राङ्मुखो
 प्रादुरासीत् ॥”
 इति रामलीलान्तरकाव्यम् ॥ ॥
 वमनबीजम् । यथा । नासापुटी धृत्वा वमति
 वमनबीजस्य चतुःषष्टिवारजपेन कुम्भकं कृत्वा
 तस्मात् ललाटस्थचन्द्राङ्गलितसुधया मातृका-
 वर्णाभिकया समस्तं देहं विरचय्य लमिति
 पृथ्वीबीजस्य द्वाविंशद्वारजपेन देहं सुदृढं
 विचिन्त्य दक्षिणं वायुं रेचयेत् । इति भूत-
 शुद्धिप्रकरणे तन्त्रसारः ॥
 वम, य, जु ट उज्झिर । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (भा०-पर०-सक०-सट् ।) वकारादिः । ग,
 वेमतुः वममतुः । अर्थे तु तत्कार्यविधायक-
 सूत्रे फलादौ नीमं न पठन्ति वेमश्च केचिदधिर-
 मित्यादिसाधनाय तत्तु वम इत्यवकारादिवर्जन-
 स्यान्नित्यतां स्वीकृतेति । केचित् पुनस्तस्यै-
 वकारादिधात्वन्तरमप्यस्ति इति प्रलपन्ति ।
 ज, वामः वमः । उ, वमिता वाम्ना । ट,
 वमयुः । उज्झिरि वान्ती । वमति अन्नमजीर्णं
 वान् । अमनत्वेऽपि नौ ज्वलज्जल इत्यादिना
 केवलस्य ह्रस्वविकल्पनात् शीपसर्गस्य नित्यं
 ह्रस्वः । वमयति वामयति प्रवमयति । इति
 दुर्गादासः ॥
 वमः, पुं स्त्री, वमनम् । इति वमघातोश्चप्रत्ययेन
 नियमम् । इति सिद्धान्तकौमुद्यासुणादित्तिः ॥
 वमयुः, पुं, (वमनमिति । वम् + “इमोऽयुच् ॥”
 ३ । ४ । ८६ । इति अयुच् ।) वमिः । (यथा,
 सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ४५ अध्यायः ।
 “दीर्घान्वासाकाशश्चरवमयुमदाः पाण्डुता-
 दाहमृच्छाः ॥”)
 हस्तिशुङ्खनिर्गतजलकया । तत्पर्यायः । कर-
 शीकरः २ । इत्यमरः । २ । ६ । ५५ ॥ (यथा,
 मेघधे । १६ । ६ ।
 “रजनिवमयुशालेयामः कणक्रमसंभृतेः
 कुशकिशलयस्याश्चैर्येऽशयेनदविडुभिः ॥”)
 वमनं, स्त्री, (वम् + भावे क्त्वा ।) वृहन्म् ।
 (यथा, सुश्रुते । १ । १२ ।
 “मधुराश्वी रसौ वापि वमनाय प्रदापयेत् ॥”
 वमनद्वयमपि । यथा, कथासरित्सागरे ।
 ६४ । १७ ।

वमनं

“स इत्या वमनं लप्तात् न्तकल्पमजी-
 वयत ॥”)
 अहन्म् । इति मेदिनी । ने, १२३ ॥ आहुतिः ।
 इति विश्वः । (आहरणम् । यथा, रघुः ।
 १५ । २६ ।
 “या सौराज्यप्रकाशाभिर्बभौ पौरविभूतिभिः ।
 स्वर्गाभिष्यन्दवमनं लब्धेवोपनिवेशिता ॥” ॥
 अथ वमनकल्पीयविधिः ।
 “वमने मदनं श्रेष्ठं निश्चिन्तनं विरेचने ।
 नित्यमन्यस्य तु याधि विशेषेण विशिष्टता ॥
 फलानि तानि पाकानि न चातिहरितान्यपि ।
 व्यादायाहि प्रशस्तं मध्ये यीश्वरसन्तयोः ॥
 प्रन्यत्र कुशसुतोऽपि विष्णो वद्धा प्रलेपयेत् ।
 गोमयेनासुतोऽपि धान्यमपि निष्पापयेत् ॥
 नृदुर्भूतानि मज्जिगन्धानि कुशवेष्टनान् ।
 निष्कृष्य निर्गतोऽष्टाहे श्रोत्रयेताभ्यामपि ॥
 तेषां ततः सुगुणाणां सुगुणं फलपिप्लवीः ।
 दधिमध्याप्यपल्लवं देत्वा श्रोत्रयेत् पुनः ॥
 ततः सुगुणं संस्थाप्य कार्यकाले प्रयोजयेत् ।
 अथादाय ततो माक्षां जलरोज्ज्वलां वासयेत् ॥
 शर्करां मधुघटा वा कोविदारस्य वा जले ।
 कर्तुं दारस्य विम्बा वा गोपस्य विदुलस्य वा ॥
 शणपुण्याः सदा पुण्याः प्रत्यकपुण्यादेकैश्च वा ।
 ततः पिबेत् कपायं तं प्राप्तुं देवगालितम् ॥
 सुचोदिनेन विधिना साधु तत्र तथा वमेत् ।
 शेषाश्चरप्रतिश्रायगुल्मान्निर्मधीन् च ॥”
 “पितृ कपस्थानगते जीमूनादिजलेन तत् ।
 छद्वाहेऽधोऽक्षपिते च शीरे तत्पिप्लवी
 व्रतम् ॥
 शीरेथी वा कपश्चर्दिप्रसक्तमकेषु च ।
 दध्युत्तरं वा दधि वा तत्सुतशीरसम्भवम् ॥
 फलादिकायकल्पाभ्यां सिद्धं तत् सिद्धदुग्ध-
 जम् ।
 सर्पिः कफाभिभूतेऽप्यौ शुण्डिहे च वा मतम् ॥”
 “वमनकादिप्रयोगावः कथायः फलमञ्जलः ।
 निम्बाकांन्यतराथममायुक्तौ नियच्छति ॥
 यजुस्तनानपि आधीन् सन्धानं सन्तपेणोद्धवान् ।
 वाटपुष्पफलशृङ्गा नृण्यं भालां सुकृत्तितम् ॥
 वमेन्नस्य वसादीनां लभो निवन् सुखं सुखी ॥”
 “इत्याकुर्वन्ने शस्तः प्रताप्यति च मानवे ।
 फलपुष्पविहीनस्य प्रतापेस्तस्य साधितम् ।
 पितृशृङ्गश्च शीरे पिप्लोदिते प्रयोजयेत् ॥”
 “सक्तमिन्द्रा पिबन्त्यं तुम्बाश्चरसभाविनैः ।
 कफोद्धवे ज्वरे कासे गजरोगेऽप्यरोचकं ॥
 गुल्मा ज्वरे प्रसक्ते च कल्लं मांसरसेः पिबेत् ।
 नरः साधु वमत्येवं न च दीर्घायमश्नुत ॥”
 “जीयकममकौपीया कपिकच्छः शतावरी ।
 काकोलीयावणी मेदा मज्जामेदा मधूलिका ॥
 तदजीभिः पृथलेष्टा धामागैर्वरजोऽस्निताः ॥
 कासे क्षुध्यदाहे च शस्ता मधुसिन्धुनाः ॥”
 “सर्वपाणां मधुकानां तोयेन तवगस्य वा ।
 पाययेत् कौटभं बीजं युक्तं क्षयरयायवा ॥

वयः

हृदि निहन्ति कपमासतपित्तजाताम् ।
इति एतादिकम् ॥ ८ ॥
“अन्त्यवल्कलं शुष्कं दग्धं निज्जासितं जले ।
तत्फलं पानमात्रेण हृदि जयति दुर्जयाम् ॥ ९ ॥
पथ्यान्निकटधान्याकलीरकाया रजो निहन् ।
मधुना नाशयेच्छर्मरुचिष्विनिदोषजाम् ॥ १० ॥
विस्त्वल्पो गुडश्चा वा कायः चौदश संयुतः ।
हृदि निदोषजा हन्ति पर्यटः पित्तजा

तथा ॥ ११ ॥

आज्जास्त्रिविधनिर्युहः पीतः समयुष्करः ।
निहन्त्यान् हृद्यतीसारं वेचानर इवाहुतिम् ॥”
इति निर्युहकायः ॥ १२ ॥

“जम्बान्नपक्षवद्धतं लाजरजःसंयुतं शीतम् ।
ग्रामयति मधुना युक्तं वमिमत्तिसारं ज्वरान्ति-
सुगाम् ॥ १३ ॥

वीभक्त्या ज्वरतमेरिदेर्द्विज्वरां फलेः ।
लङ्घनेरामजां हृदि जयेत् साक्षोरसाम्ना-
जाम् ॥ १४ ॥

जमिज्वरोगवद्भ्याम वमिं जमिसमुद्भवाम् ।
तत्र तत्र यथादीर्घं क्रियां कुर्यात् चिकित्-
सकः ॥ १५ ॥

इति हृद्यधिकारः । इति भावप्रकाशः ॥

वमिः, पुं, (वमति उद्गिरति धूमादिकमिति ।
टु वम उद्गिरति + “इक् कृष्यादिभ्यः ।” इतीक् ।)
अभिः । इति मेदिनी । मे, २६ । धूर्तः । इति
शब्दरत्नावली ॥

वमितः, जि, (वम् + क्तः ।) वालः । (यथा,—
“वमितं लङ्घयेत् प्राज्ञो लङ्घितं न तु वामयेत् ।
वमने ज्वरबाहुल्यात् हृद्याल्लङ्घनकर्तव्यम् ॥”
इत्युद्भटः ॥)

वमनञ्जतवस्तु । इति सुग्वोधध्याकरणम् ॥

वम्भः, पुं, वंशः । इति शब्दरत्नावली ॥

वम्बोजूटः, पुं, वल्मीकः । इति हेमचन्द्रः ॥

वय, इ गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आ-
आत्म०-सक०-सेट् ।) इ, वयते । इति दुर्गा-
दासः ॥

वयं, जि, अस्मादादिः । आमरा इति भाषा ।
अस्माकं वयादेशे जसि रूपोऽयम् । इति
आकरलम् ॥ (यथा,—

“एको भवामि स भवेत्तुमादौ
दारेरथोभौ स भवाव आवाम् ।
वयं भवामो बहवः स पुत्रे-
ज्जन्माययाटापि विभो प्रसीद ॥”

इति सुग्वोधध्याकरणम् ॥

वयः, [स] ली, (वयते वेति अजन्तीति वा । वय
इ गतो वीमतौ अजगती वा + असुन् । अजन्ते-
वोभावः ।) पक्षी । (यथा, विष्णुपुराणे । १ ।
५ । ४६ ।

“ततः सञ्चन्दतोऽन्यानि वयांसि वयसो-
ऽहजन्तु ॥”

वाक्यादिः । इत्यमरः । ३ । ३ । २२६ ॥ (यथा,
महामारते । ३ । ६८ । २३ ।

२६६

वयः

“तुल्याशीलवयोयुक्ता तुल्याभिजनवयुताम् ।
वैषधोऽहंति वेदभेदं तन्वैयमसिनेचना ॥”

अमम् । इति निचयः । २ । ७ । यथा, अग्-
वेदे । २ । २० । १ ।

“वयं ते वय इन्द्र विद्धि सुखः प्रभरामहे वाजयु-
नरयम् ॥”

यौवनम् । इति मेदिनी । से, ३५ । ७ । ययो-
विशेषे कर्मयानि यथा,—

“शेषवेभ्यस्तविद्यानां यौवने विषयेषिणासु ।
वाहुंके मुनिवृत्तीनां योगेनास्ते तनुत्वजाम् ॥”

इति रघुवंशे १ सर्गः ॥ ७ ॥

अपि च ।

“प्रयमेनाज्जिता विद्या द्वितीये नाजितं घनम् ।
दतीये नाजितं पुण्यं चतुर्थे किं करिष्यति ॥”

इति चाणक्यशतकम् ॥

वयोविशेषाणां नियमा यथा,—

“कौमारं पञ्चमाब्दान्नं पौगण्डं दशमावधि ।
केशोरमापञ्चदशान् यौवनञ्च ततः परम् ॥”

इति प्रायश्चित्ततत्त्वप्रवचनम् ॥ ७ ॥

अपि च ।

“आयोऽङ्गुष्ठाद्देहालक्तव्यस्तत उच्यते ।

वृद्धः स्यात् सप्ततेरुङ्गं वयोयान् नवतेः परम् ॥”

इति भरतधृता स्मृतिः ॥ ७ ॥

अन्यच्च ।

“बालं वृद्धिर्वयो रूपं चक्षुष्मकं मोचरेतसी ।
दृष्टेन निवर्तन्ते मनः सञ्चिन्त्याणि च ॥”

इति महाभारतम् ॥ ७ ॥

(“कालप्रमाणविशेषापेक्षया हि शरीरावस्था
वयोऽभिधीयते । तद्वयो यथा स्थूलभेदेन
त्रिविधम् । बालं मध्यं जीर्णमिति । तत्र बाल-
मपरिपक्वातुगुणमजातयज्ञं सुकृमाराक्ष्यं
सहस्रसंयुग्मं योऽङ्गुष्ठातुप्रायं आयोऽङ्गुष्ठावयम् ।
विवर्द्धमानधातुमुपैत पुनः प्रायेजानवस्थितसत्त्व-
माजिंशदधेसुपरिदृष्टम् । मध्यं पुनः समयागत
बलवोऽप्यौषधपराक्रमयज्ञसंस्तरवचनविज्ञान
सञ्चिन्धातुगुणं पिपधातुप्रायमावृत्तवर्धसुपरिदृष्टम् ।
अतः परं परिहीयमानं धात्वन्वयबलपौरुषपरा
क्रमयज्ञधारणसंस्तरवचनविज्ञानं भयमान-
धातुगुणं वातधातुप्रायं क्रमेण प्रजीयेत्सुच्यते आ-
वर्धयन्तम् ॥” इति चरके विमानस्थानेऽष्टमेऽध्याये ॥

“वयस्तु त्रिविधं बालं मध्यं वृद्धमिति । तत्रो-
षोऽङ्गुष्ठावयं बालास्तपि त्रिविधाः चौरपाः
चौरासादा असादा इति । तेषु सर्वस्वरपराः
चौरपा द्विसंस्तरपराः चौरासादाः परतो-
ऽसादा इति ॥ ओऽङ्गुष्ठासप्तत्योरन्तरे मध्यं वय-
स्तस्य विकल्पो वृद्धिर्यौवनं सम्पूर्णता हानि-
रिति । तत्राविश्रुतेऽङ्गुष्ठाविश्रुतो यौवनमा-
चत्वारिंशतः सर्वधात्वन्वयबलवोऽप्यसम्पूर्णता ।
अत ऊर्ध्वमौषधपरिहायिण्यावत् सप्ततिरिति ।
सप्ततेरुङ्गं चौयमावधाल्विन्वयबलवोऽप्योऽङ्गु-
मह्यहनिवर्धनपलितखालिजकुटं कासन्वाधे-
प्रभृतिभिन्नपद्वैरभिभूयमानं सर्वज्ञियाखसमयं

वयुर्न

जीर्णमारमिषाभिष्टमवसीदन् वृद्धमाचचते ॥
तत्रोत्तरोत्तराद् वयोऽवस्थाकरोत्तरा मेषज-
माकाविशेषा भवन्त्येते च परिहाजे क्षयाद्या-
पेक्षया प्रतिबुध्यन्ते । भवन्ति चात्र ।

वाक्ते विवर्धते ज्ञेया मध्यमे पित्तमेव तु ।

भूयिष्ठं वर्धते वायुर्दृष्टे तद्गोष्ण योजयेत् ॥

अपि चारविरेकेषु बालवृद्धौ विवर्धयेत् ।

तत्साध्येषु विकारेषु ज्ञेयां कुर्यात् क्रियां
शनेः ॥”

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्यायः ॥

वयःस्य, जि, (वयसि यौवने तिष्ठतीति । वयस् +
स्था + क्तः ।) युवा । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३ ॥

(यथा, महाभारते । १ । ४९ । ४ ।

“पिप्पा पुत्रो वयःस्योऽपि सततं वाच्य एव तु ॥”

वयस्यः, जि, युवा । इत्यमरः । २ । ६ । ४२ ॥

वयसि यौवने तिष्ठति इति वयस्यः क्तः निपा-
ताद्विसर्गस्य वा लुक् वयःस्यश्च ॥ वयःपक्षिणि
वात्यादौ वयो यौवनमात्रकं । इति विश्वः ।

इति भरतः ॥

वय(यः)स्या, ली, (वयो यौवनं तिष्ठत्यनयेति । वयस्
+ स्या + चणर्थे क्तः । निपातनात् वा विसर्गस्य
लोपः ।) आमलकी । चरीतकी । सोमवल्ली ।

इत्यमरः । २ । ४ । १३० ॥ गुडूची । खण्डोला ।

काकोली । आली । इति मेदिनी । ये, ३२ ॥

प्राखलिः । इति हेमचन्द्रः ॥ चौरकाकोली ।

इति भावप्रकाशः ॥ अथान्नपर्वः । (यथा,

सुश्रुते उत्तरतर्कः ॥ ३२ ।

“वचा वयस्या मोलोभी हरितानं मनःशिला ।
जुह्वं सञ्जरसश्चेव तेनार्थे वर्ग इत्येते ॥”

मत्स्याधो । युवतो । इति राजनिर्घण्टः ॥

वयस्यः, पुं, (वयसा तुलाः । वयस् + “नौबयो-
धर्मति ।” ४ । ४ । ६१ । इति यत् ।) समान-
वयस्कः । तत्पर्यायः । जिग्धः २ सवयाः ३ ।

इत्यमरः । २ । ८ । १२ ॥ (यथा, आय्यां सप्त-
शत्याम् । ४०३ ।

“बहुयैविति जात्वारण्यशिरसि वयस्येन हयित
उपहसिते ।

तत्कालकवितकणा पिपुनयति सखीषु सौभा-
य्यम् ॥”

वयस्या, ली, (वयस्य + टाप) सखी । इत्यमरः ।
२ । ६ । १२ । (यथा, कथासरित्सागरे । १० ।

१४५ ।
“अथयं सा च वृद्धा त्वां जायते मदनातुरा ।
तां भजन् वयस्यां मे तनः सेममवाद्यानि ॥”

इत्येका । यथा, शतपथब्राह्मणे । १० । ४ । १५ ।
“एकया न विंशतिर्व्यवस्थासा एकचत्वारिंश-
द्वितीया चितिः ।” तथान्च, बाजसनेयसोऽहता-
भाय्ये । १४ । ६ ।

“वयस्यासंज्ञका इत्येका उपदधात्वेकोविंशति-
मन्नेरित्यर्थः ॥”

वयुर्न, ली, (वीयते गम्यते प्राप्यते विप्रया अगने-
नेति । अत्र गतो + “अ(वयमिशीदृभ्यश्च ।”

वरः

उणा० १। ६१। इति उणम्। स च कित्।
अभिर्भोभावः।) ज्ञानम्। यथा,—
“हस्ताग्रास्ते रचयति विधिं पीठकोटूखणादे-
भिरं ज्ञाननिहितवयुनः शिखभास्तेषु तद्विम्।”
इति श्रीभागवते १० स्कन्धे ८ अध्यायः।
शिखभास्तेषु अन्तर्निहितदध्यादौ वयुनं ज्ञानं
यस्य सः। इति तद्वीकायां श्रीधरस्वामी ॥
वयुनः, पुं, (वीयते गम्यते ऽनेति। अज गतो +
उणम्।) देवतागारम्। इत्युणादिकोषः।
(एतदर्थं स्त्रीवलिङ्गः। इति उण्वल्लदत्तः।
१। ६१॥ विषयागर्भजातः ज्ञानास्य पुत्रः।
यथा, भागवते। ६। ६। २०।
“ज्ञानाभ्योऽर्चयेत् भाष्यायां धूमकेतुमजीजनत्।
विषयायां वेदशिरं देवत्वं वयुनं मनुम् ॥”)
वयोधाः, [सु] पुं, (वयो यौवनं दधातीति। वयम् +
धा + “वयसि धाञः।” उणा० ४। २२८।
इति अतिः। स च कित्।) युवा। इत्युणादि-
कोषः। (अन्नम्। यथा, वालसनेयसंहिता-
याम्। १५। ७।
“वयोधसाधीतेनाधीतं जित् ॥”
“वयोधसा वयो दधाति पुण्याति वयोधा अन्नं
तेनाधीतेनाध्ययनायोपहिताधीतं जित् ॥”
इति तद्वाच्ये महीधरः। आयुर्दातरि, त्रि।
यथा, वालसनेयसंहितायाम्। २८। २४।
“अग्निमिन्द्रं वयोधसम् ॥”
“देवो ज्ञोता अग्निं वयोधसमिन्द्रश्च यजतु वय
आयुर्दधाति वयोधास्तमायुषो दातारं धारयि-
तारं वा ॥” इति तद्वाच्ये महीधरः।)
वयोवर्णः, स्त्री, (वयसा वर्णमिव।) सौख्यम्।
इति राजनिर्घण्टः।
वरः, त् क ईष्णे। इति कविकल्पद्रुमः। (अदन्त-
चुरा०-पर०-सक०-सेट्।) देवोपधः। वरयति।
इति दुर्गादासः।
वरं, स्त्री, (त्रियते इति। उ + कर्मणि अप्।)
कुङ्कुमम्। मनाक्प्रियम्। इत्यमरः। तथा च।
“वरं प्राप्तास्त्राण्या न च शिशुविनाशिविभिरति-
वर्तं मौनं कार्यं न च वचनमुक्तं यद्वक्तम्।
वरं स्त्रीवं भावं न च परकलचाभिगमनं
वरं भिक्षाशिल्पं न च परधनानां हि हरणम् ॥”
इति वामनपुराणि ५६ अध्यायः।
त्वचम्। वालकम्। आर्द्रकम्। इति राज-
निर्घण्टः।
वरं [म्] अ, मनाक्प्रियम्। यथा,—
“मनागिष्टे वरं स्त्रीवं केचिदाहुस्तद्वचयम् ॥”
इति मेदिनी। वे, ६३॥
वरं वरा, स्त्री, (वरं वृणोतीति। उ + अप्।
तुम् च।) चक्रपथी। इति शब्दचन्द्रिका।
चाकुलिया इति भाषा।
वरः, पुं, (उ + अप्।) वरणम्। तत्पर्यायः।
इतिः २। इत्यमरः। १। २। ८॥ हे वैदने।
प्रार्थनाविशेषे इत्यर्थः। इति भरतः। देवाद-
हतः। देवसकाशात् नाचितः। उणा० १। ६१॥

वरटा

“तपोभिरिच्छते यस्तु देवेभ्यः स वरी मतः ॥”
इति च भरतः।
जामाता। (यथा, रघुः। ६। ८६।
“प्रसूतितवरपञ्चमेकतस्तत्
क्षितिपतिमच्छलमन्यतो वितानम् ॥”)
विहङ्गः। इति मेदिनी। रे, ६२॥ गुलगुलुः। इति
शब्दरत्नावली। पतिः। इति हेमचन्द्रः। ११। ८०॥
(नियङ्गः। यथा, ऋग्वेदे। १। १४३। ५।
“न यो वराय मरुतामिव स्वनः सिनेव खट्वा,
दिव्या यथाशनिः ॥”
“योऽपिर्वराय वरण्याय नियहाय शक्तो न
भवति ॥” इति तद्वाच्ये सायणः।)
वरः, त्रि, (उ + अप्।) श्रेष्ठः। इत्यमरः। १। ३।
१७२॥ (यथा, विष्णुपुराणे। १। ११। १८।
“राजासनं राजश्च वराणां वरवारणाः।
यस्य पुण्यानि तस्यैते मत्वेतन् शास्य पुत्रक ॥”)
वरकं, स्त्री, (त्रियते अनेन। उ + अप्। ततः
संज्ञायै कन्।) पोताच्छादनम्। इति हारा-
वली। ६६॥ धौताधौतसाधारणवस्त्रम्। इति
शब्दरत्नावली।
वरकः, पुं, (त्रियते लोकेरिति। उ + अप्। ततः
कन्।) वनसुङ्गः। इति हेमचन्द्रः। ४। २३६॥
पर्यटः। इति राजनिर्घण्टः। लण्धात्वभेदः।
चीना इति भाषा। तत्पर्यायः। स्थूलकङ्कः २
रुचः ३ स्थूलप्रियङ्गुः ४। अस्य गुणाः। मधु-
रत्वम्। रुचत्वम्। कषायत्वम्। वातपित्त-
कारित्वम्। इति राजनिर्घण्टः। (वर + स्वार्थे
कन्। प्रार्थनाविशेषः। यथा, महाभारते।
३। १०७। ५३।
“स वने तुरगं तत्र प्रथमं यज्ञकारकात्।
द्वितीयं वरकं वने पिष्टुणां पावनेच्छया ॥”)
वरक्रतुः, पुं, (वराः श्रेष्ठाः क्रतवो यस्य प्रता-
पमेधित्वात् तथात्वम्। यदा, वरः क्रतुर्यस्मात्।
पूजक्रतुत्वात् तथात्वम्।) इन्द्रः। इति हेम-
चन्द्रः। २। ८७॥
वरचन्दनं, स्त्री, (वरं श्रेष्ठं चन्दनम्।) काली-
यम्। देवदाह। इति मेदिनी। ने, ४४२॥
वरटं, स्त्री, (त्रियते इति। उ + “शक्वादिभ्यो-
ऽटन् ॥” उणा० ४। ८१। इति अटन्।)
कुम्भपुष्पम्। इति शब्दरत्नावली।
वरटः, पुं, (वरति सेवते सरोवरमिति। उ ण
सेवायाम् + “शक्वादिभ्योऽटन् ॥” उणा० ४।
८१। इति अटन्।) हंसः। इति मेदिनी। टे,
५१॥ कौटविविशेषः। बोलता इति भाषा।
तत्पर्यायः। गन्धोजी २ वरटा ३। इत्यमरः।
गन्धोजिः ४ वरणा ५। इति शब्दरत्नावली।
वरणी ६। इति जटाधरः। सुत्रा ७ कूरा ८
सुद्रवर्षका ९। इति राजनिर्घण्टः।
वरटा, स्त्री, (वरट + टाप्।) हंसी। (यथा,
नेषधे। १। १३५।
“मदेकपुत्रा जननी जरातुरा
नवप्रसूतिर्वरटा तपस्विनी ॥”)

वरणः

वरणा। इत्यमरः। २। ५। २५॥ कुसुम्भ-
बीजम्। इति भावप्रकाशः। (अस्या गुणा
यथा,—
“वरटा मधुरा जिग्घा रक्तपित्तकषापहा।
कषाया शीतला गुर्वी स्याददृष्यानिनापहा ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे।)
वरटी, स्त्री, (वरट + जातो ङीष्।) हंसी।
इति मेदिनी। टे, ५१॥ गन्धोजी। इति जिह्वा-
शेषः। (यथा, सुश्रुते कल्पस्थाने ३ अध्याये।
“सुश्रुतकोविट्पुत्रवरटीशत पक्षीमुखवल्-
भिकाश्चङ्गीभमराः मुक्तुखविषाः ॥”)
वरटिका, स्त्री, कुसुम्भबीजम्। तत्पर्यायः।
वरटा २। अस्या गुणाः। मधुरत्वम्। जिग्घ-
त्वम्। रक्तपित्तकषापहत्वम्। कषायत्वम्।
शीतलत्वम्। गुलत्वम्। अदृष्यत्वम्। अनिना-
पहत्वम्। इति भावप्रकाशः।
वरणं, स्त्री, (उ + भावे ल्युट्।) कन्धादिवरणम्।
(यथा, महाभारते। १। १६०। ७।
“न च विप्रैर्विधौकारो विद्यते वरणं प्रति।
स्वयं वरः क्षत्रियाणामितोयं प्रथिता श्रुतिः ॥”)
वेदनम्। इति मेदिनी। खे, ६५॥ पूजनादि। इति
शब्दरत्नावली। ७७॥ अथ वरणविधिः। तेषा-
माचार्यादीनां होमसाधे कर्मणि होमा-
रम्भात् पूर्वमानत्वं यजमानेन स्वयं वरणं
कार्यम्। दानवाचनाम्भारम्भवरणप्रमाणेषु
यजमानं प्रतीयात्। इति हरिश्चन्द्रनिरुक्त्या-
यनसूत्रात्। तत्र ब्रह्मवरणं प्रथमतः। ज्योति-
ष्टोमे। ब्रह्मोद्गाहोद्गाह्यर्च्युत्थादिक्रमदर्शने-
नात्यन्ताकाङ्क्षया दृष्टपरिकल्पनाया न्याय-
त्वात्। सुगतिषोपानप्रभृतयोऽप्येवम्। वरणम्।
गन्धादिदानद्वारा प्रीतिसुत्पाद्य कर्मकराय-
प्रेरणम्। तत्र च। सर्वत्र प्रादुस्तुखो दाना
यद्गीता च उदहस्तुखः। इति वचनात् यज-
मानस्य प्रादुस्तुखत्वं आचार्यादीनामुदहस्तुखत्वं
प्रतीयते। वरणविधिमाह कात्यायनः। आसन-
माहायं आह साधु भवानास्तामर्चयिष्यामो
भवन्ममिति। आसनमाहायानीय संख्यायाह
साधु भवानास्तामिति। साध्वहसासे इति
प्रतिवचनम्। अर्चयिष्यामो भवन्ममिति पुन-
रुक्ते अर्चय इति प्रतिवचनं सामर्थ्यात्।
इति हरिश्चन्द्रः। इति संस्कारतत्त्वम्। ७७॥
मेदिनीमते पवर्गायवकारादिशब्दोऽयम्। किन्तु
अन्तःस्ववकारादिद्विधातोः नटप्रत्ययेन निष्पन्न-
त्वादत्र लिखितः।
वरणः, पुं, (त्रियते अनेन वृणोतीति वा। उ +
“सुयुवृणो युच् ॥” उणा० २। ७४॥ इति
युच्।) प्रकारः। वरयवृचः। इत्यमरः। २।
२। ३। (यथा, किराते। ५। २५।
“इह सिन्धवश्च वरणावरणाः
करिषां सुदे वननदानदाः ॥”)
उङ्कः। इति हारावली। ८१॥ संक्रमः।
इति हजानुषः। वंको इति भाषा।

वरति

वरवर्षी, स्त्री, वारावर्षी । इति शब्दरत्नावली ।
वरवा, स्त्री, (वरज + टाप् ।) नदीविशेषः ।

इति शब्दरत्नावली । सा तु वारावस्तुत्तर-
वीमा । तस्मा उपपत्तिर्यथा, —

हरिश्वाच ।

“मन्वेष्टर ऋष्युषेमी मम वाचं कलस्वनाम् ।
ब्रह्महत्याचयकरीं शुभदां पुण्यवर्तिनीम् ॥
योऽसौ प्राक्काले पुण्ये मद्दंशप्रभवोऽचयः ।
प्रयागे वसति तत्र यो गगनाय तु विभुतः ॥
चरणाद्विजातस्य विनिर्याता सरिह्वरा ।
विभुता वरखिलेवं सर्वपापह्वरा शुभा ॥
सन्नादन्वा द्वितीया च असिरिलेव विभुता ।
ते उभे च सरिच्छेदे लोकपूयं बभूवतुः ॥
ताभ्यां मध्ये तु यो देशस्तु क्षेत्रं योगशायिनः ।
क्षेत्रोत्पन्नमभवं तीर्थं सर्वपापप्रमोचनम् ॥
न तादृशीऽस्ति गगने न भूम्यां न रसानले ।
तन्नास्ति नगरी पुण्या ख्याता वारावर्षी शुभा ।
यस्यान्तु भोगिनो नाशं प्रयान्ति भवतो जयम् ॥”

इति वामने ३ अध्यायः ॥

वरकः, पुं, (वृकोतीति । वृ + “अखन्तृष्टभ-
ट्ठजः ।” उणा० १ । १२८ । इति अखन् ।)
अन्तरावेदिः । सन्तः । सुखरोगः । स तु व्रज
इति वयस् षोडश इति च भाषा । इति मेदिनी ।
दे, ३३ । तन्मते पवर्गोऽयवकारादिरयं किन्तु
अन्तःस्थवकारादिवृक्षधामोरीणां दिक अखन्
प्रत्ययनिष्पत्त्यादत्र लिखितः ॥

वरकः, पुं, (वरक + स्वादे मंदायां वा कन् ।)
मातङ्गवेदिः । हातीर हाओदा इति भाषा ।
यौवनकण्टकः । वयस् षोडश इति भाषा,
वर्तुलः । गोल इति ख्यातः । इति मेदिनी ।
के, २०३ । भित्तिः । इति हेमचन्द्रः ॥ मेदिनी
कारेण अयं पवर्गोऽयवकारादौ लिखितः ।
किन्तु हेमचन्द्रेण वृक्षधातुनिष्पत्त्यात् अन्तःस्थ-
वकारादौ परिगणितः ॥

वरकः, जि, (वरक + कन् ।) विशालः । भय-
सम्पन्नः । जपकः । इति शब्दरत्नावली ॥

वरका, स्त्री, (वरक + टाप् ।) सारिका । वर्णिः ।
शकभेदः । इति मेदिनी । ते, ३६ ॥

वरकाशुः, पुं, (वरक इव आशुरव ।) शरक-
ह्वः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वरतिलः, पुं, (वरः श्रेष्ठतिलस्तिलरसो यस्य ।)
कुटनह्वः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पर्यटकः ।
तत्पञ्चाशो यथा, —

“पर्यटो वरतिलश्च स्मृतः पर्यटकश्च सः ।
कथितः पांशुपञ्चायस्तथाकवचनामकः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

वरतिलिका, स्त्री, (वरतिल + स्वादे कन् । टाप् ।
अत इत्यम् ।) पाठा । इति राजनिर्घण्टः ॥

आकनादि इति भाषा । (यथास्याः पर्यायः ।

“पाठावहावटकीच प्राचीना पापपैलिका ।

यकडोवा रसा प्रोक्ता पाठिका वरतिलिका ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

वरफ

वरकरी, स्त्री, रेखकानामगम्यवचम् । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

वरवा, स्त्री, (त्रियतेऽनयेति वृ + “वृजि-
उणा० ३ । १०७ । इति अजन् । टाप् ।) वृजि-
कचरणः । काहद्वयो इति ख्याता । तत्पञ्चायः ।
चूषा २ कष्या ३ कक्षा ४ । चर्मरन्तुः । तत्-
पञ्चायः । नङ्गी २ वङ्गी ३ वङ्गी ४ । वाङ्गी ५ ।
इत्यमरभरती । (यथा, अग्वरे । १० ।
६० । ८ ।

“यथायुगं वरचया नक्षति धृतकायकम् ॥”

वरत्वचः, पुं, (वरा हितकरौ त्वचा यस्य ।)
निम्बत्वचः । इति रत्नमाला ॥

वरदः, जि, (वरं ददातीति । दा + “आतोऽनुप-
सर्गतिः ।” ३ । २ । ३ । इति कः ।) अमोह-
दाता । तत्पञ्चायः । समर्द्धकः २ । इत्यमरः ।
३ । १ । ७ । समर्द्धः ३ वाङ्मतांघ्रिः ४ । इति
शब्दरत्नावली । (यथा, महाभारते । १ ।
२ । २१७ ।

“वरदं तं वरं वने साहाय्यं क्रियतां मम ।

श्रुत्यस्तस्मै प्रतिश्रुतं जगामोद्दिश्य पाक्षवान् ॥”

प्रसन्नः । इति मेदिनी । दे, ३७ ॥

वरदा, स्त्री, (वरद + टाप् ।) कन्या । इति
मेदिनी । दे, ३७ ॥ आदिश्रवता । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (पर्यायो यथा, —

“सुवर्षणा सूर्यभक्ता वरदा वदरापि च ।

सूर्यावर्णा रविप्रोता परा ब्रह्मसुवर्षणा ॥”

इति च भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
अन्तरावर्णा । इति भावप्रकाशः ॥ वरदात्री च ।

(यथा, भागवते । ३ । १६ । २२ ।

“धर्मस्य ते भगवन्स्त्रियुगाज्जिभिः स्त्रैः

पक्षिचराचरमिदं हिजदेवताधैम् ।

नमंभृतं तदभिधाति रत्नस्तमश्च

सन्नेन नो वरदया तनुवानिरस्य ॥”

वरदाचतुर्थी, स्त्री, (वरदास्या चतुर्थी ।) माघ-
मुखचतुर्थी । तस्यां गौरी पूज्या । यथा । भवि-
ष्योत्तरे माघशुक्लपक्षमघिलम् ।

“चतुर्थीं वरदा नार्जतस्यां गौरीं सुपूजिता ।

सौभाग्यमनुर्त्तुं कुर्यात् पञ्चम्यां श्रीरपि श्रियम् ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

वरदातुः, पुं, (ददातीति । दा + तुन् । वरस्य
दातुः ।) वृक्षविशेषः । भूदसह इति हिन्दी
भाषा । तत्पञ्चायः । भूमीमहः २ वारदातुः ३

खरच्छदः ४ । अस्य गुणौ । शिशिरत्वम् ।

रक्तपित्तप्रसादनत्वम् । इति भावप्रकाशः ॥

वरपर्णाश्वः, पुं, (वराणि पर्णाश्वस्य । वरपर्णति
आख्या यस्य ।) क्षीरकचुकोह्वः । इति
रत्नमाला ॥

वरप्रदा, स्त्री, (वरं प्रददातीति । प्र + दा + कः ।)
लोपासुदा । इति हेमचन्द्रः । २ । ३७ ॥

वरदातरि, जि ॥

वरपलः, पुं, (वरं पलमस्य ।) नारिकेलह्वः ।
इति शब्दचन्द्रिका । तत्पञ्चे श्रेष्ठपञ्चे च स्त्री ॥

वराकः

वरसुखी, स्त्री, (वरं सुखमस्याः । डीप् ।) रेख-
कानामगम्यवचम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

वरविता, [क्व] पुं, (वृ + विज् । क्वप् ।) भर्ता ।
इति हेमचन्द्रः ॥ वरतकारयिता च ॥

वरवर्षिः, पुं, (वरा वरिष्ठस्य ।) कविविशेषः ।
तत्पञ्चायः । पुनर्वसुः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

स च विक्रमादित्यराजसभास्यनवरत्नाकर्ग-
रत्नविशेषः यथा, —

“धन्वन्तरिः सप्तकामरसिंहशङ्ख-
धेनालभट्टचटकपरकालिदासाः ।

ख्यातो वराहमिहरो वृषभः सभायां

रत्नानि वै वरवर्षिणैर्विक्रमस्य ॥”

इति नवरत्नम् ॥

वरजः, पुं स्त्री, (वृणातीति । वृ + अजप् ।)
वरटः । वोलता इति भाषा । यथा,

“विषयस्त्री भङ्गरोली वरजस्तुल्यवटपदः ॥”

इति शब्दमाला ॥

वरजम्, पुं, (वरः उत्कर्षो लङः पुर्वपु येन ।)
चम्पकह्वः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (वरेख
लङः ।) वरप्राप्ति, जि ॥

वरला, स्त्री, (वृ + अलच् + टाप् ।) वृंसी ।
इति मेदिनी । के, ११८ ॥ तत्र पवर्गोऽयवका-

रादौ पठितोऽयम् । वरटा च ॥

वरली, स्त्री, (वरल + डीप् ।) वरटा । इति
जटाधरः ॥

वरवत्सला, स्त्री, (वरे जामातरि वत्सला ।)
अशुरभाष्या । इति शब्दमाला ॥

वरवर्णिनी, स्त्री, (वरः श्रेष्ठो वर्णः प्रशस्तः पौता-
दिवंशस्य इति । वरवर्ण + इजिः । डीप् ।)
अत्युत्तमा स्त्री । तत्पञ्चायः । वरारोहा २

मत्तकामिनी ३ उत्तमा ४ । इत्यमरः । ७ ।

६ । ४ ॥ मत्तकाश्विनी ५ । इति भरतः ॥

(यथा, विष्णुपुराणे । १ । १५ । ७ ।

“रत्नभूता च कश्यपं वार्ष्णेयीं वरवर्णिनी ।

भविष्यन् जानता पूर्वं मया सोभिर्विबहिता ॥”

जाया । हरिदा । रोचना । फलिनी । साध्या

स्त्री । इति मेदिनी । के, २४४ । गौरी ॥

(यथा, महाभारते । ६ । २० । २१ ।

“भद्रकालि । नमस्तुभ्यं महाकालि नमोऽस्तु ते ।

चण्डि ! चण्डि ! नमस्तुभ्यं तारिणि । वर-

वर्णिनि ॥”

सरस्वती । लक्ष्मीः । इति शब्दरत्नावली ॥

वरवाञ्जकं, स्त्री, कृकूमम् । इत्यमरटीका ॥

वरवहः, पुं, (वरः अष्टो वहः पुरातनः ।) शिवः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वरा, स्त्री, (वृ + अप् + टाप् ।) पक्षविक्रमम् ।
इति मेदिनी । रे, ६७ ॥ रेखकानामगम्यवचम् ।

इति शब्दचन्द्रिका ॥ गुरुचो । मेदा । ज्ञास्त्री ।

विद्वज्जम् । पाठा । हरिदा । इति राज-

निर्घण्टः ॥ योक्ता च ॥

वराकः, पुं, (वृकोति तच्छीक इति । वृ + “अज-
भिचकुहपुण्ड्रवः वाकम् ॥” ३ । २ । १५५ ।

वराटः

इति वाक्यम् । शिवः । इति मेदिनी । के, १२६ । युद्धम् । इति हेमचन्द्रः ।
 वराकः, जि, (वृ + "जल्पभिक्षेति") ३ । २ ।
 १५५ । इति वाक्यम् । शोचनीयः । इति मेदिनी । के, १०६ । अवरः । इति शब्द-
 माला । (यथा, मुद्ररामायणम् । १० ।
 "नाथि श्रीपुरुषोत्तमे त्रिजगतामेकाधिपे नैतसा
 सखे स्वस्य पदस्य दातरि परे नारायणे निष्ठति ।
 यं कश्चित् पुरुषाधमं कतिपयगामेशमन्तार्थं
 सेवाये नृगयामहे नरमहो मृटा वराका
 वयम् ।")
 वराङ्गः, स्त्री, (वरमङ्गानाम् ।) मन्त्रकम् । गुह्यम् ।
 इत्यमरः । ३ । ३ । २६ । गुह्यकम् । योनिः ।
 इति त्रिकाण्डशेषः । श्रेष्ठवयसि, च । (वरा-
 यज्ञान्यस्य ।) तदुक्तं, जि । (चोचम् । यथा,
 "त्वत्पञ्च वराङ्गं स्यादृष्टव्योचं तथोत्त-
 कटम् ।"
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
 वराङ्गः, पुं, (वराणि स्थानानि यस्याः ।)
 हस्ती । इति त्रिकाण्डशेषः । विष्णुः । यथा,—
 "सुवर्णवर्णो वैमाङ्गो वराङ्गश्चन्द्राङ्गरी ।"
 इति तस्य सहस्रनामस्तोत्रम् ।
 वराङ्गः, स्त्री, (वरमङ्गस्य । कप ।) गुह्यकम् ।
 इत्यमरः । २ । ४ । ३० । श्रेष्ठवयस्युक्ते, जि ।
 वराङ्गना, स्त्री, (वरा श्रेष्ठा अङ्गना ।) अति-
 प्रशस्ताङ्गयुक्ता स्त्री । यथा,—
 "शिरः सपुष्पं चरणी सुपुञ्जितौ
 वराङ्गनासेवनमल्पभोजनम् ।
 अल्पप्रशायित्वमपञ्चमेधुनं
 चिरप्रनयं श्रियमानयन्ति वट् ।"
 इति लक्ष्मीचरित्रम् ।
 वराङ्गकपोतेन, जि, (अङ्गानां रूपानि अङ्ग-
 रूपानि । वराणि अङ्गरूपानि तेरुपेतः ।)
 श्रेष्ठरूपयुक्तः । सुन्दर इत्यर्थः । तत्पञ्चायः ।
 सिंहसंज्ञकः । १ । इत्यमरः ।
 वराङ्गी, स्त्री, (वरमङ्गमन्तरवयसो यस्याः ।)
 हरिद्रा । इति राजनिर्घण्टः ।
 वराङ्गी, [न] पुं, (वराङ्गमस्यस्येति । इति ।)
 अश्ववेतसः । वराङ्गश्चाश्ववेतसं इति वा पाठः ।
 इति राजमाला । श्रेष्ठाङ्गयुक्ते, जि ।
 वराटः, पुं, (वरं मन्त्रमटतीति । अट + कर्मणि
 अण् ।) कपर्दकः । इति राजनिर्घण्टः ।
 (अस्य शोषनादिविषयो यथा,—
 "भूगर्ते च समे शुद्धे पतन्तो ह्यापयेत सुधीः ।
 तत्रैव पूरयेत्तस्याः किञ्चिन्नम्रं भिषग्वरः ।
 वराटैः पूरितां भवति तन्मध्यं विनिवेशयेत् ।
 कारौषाभिं ततो दद्यात् पालिका यन्मनुज-
 मम् ।
 अनेन स्त्रियते नूनं वराटः सन्वेरोगजित् ।"
 अथवा ।
 "वराटं तत्र चाङ्गिरी जम्बीराणी रसेन वा ।
 कान्येषामपि चाङ्गानां यावत् पीतं न गच्छति ।

वराट्

पञ्चाङ्गद्वयं प्रचाल्य यज्ञीयाच वराटकम् ।"
 इति वराटशुद्धिः । ३ ।
 इति वैद्यकरसेन्दुसारसंघे आरम्भमारम्भाधि-
 कारे । रण्यः । यथा । रण्यः मुक्ता वराटो
 ना । इति स्त्रीकाङ्क्षे रत्नकोषः । इत्यमर-
 टीकायां भरतः ।
 वराटकः, पुं स्त्री, (वराट् + स्वार्थे कन् ।) कप-
 र्दकः । इत्यमरः । कङ्गि इति भाषा । तस्य
 संख्याभेदेन संज्ञाभेदा यथा,—
 "वराटकानां दशकद्वयं यत्
 सा काकिनी ताच पण्यस्तसः ।
 ते षोडश द्रव्य इवावगम्यो
 द्रव्येस्तथा षोडशभिश्च निष्कः ।"
 इति लीलावती । ३ ।
 अपि च । तान्त्रिकः कार्शिकः पण्यः । इति
 याज्ञवल्क्यावचनेन गुप्ताः पञ्चादमावकस्ते
 षोडशाक्षः कर्षाः स्त्री । इत्यमरसंहोक्तेन च
 अश्रीतिरक्तिकापरिमितताम् पण्यशब्दः सङ्के-
 तितः स च तावत्संख्यकवराट्केलभ्यते इति
 वराट्केलपि तथा व्यवहारः । एतन्मूलकं
 भविष्यमन्त्रयन्तथोक्तं यथा,—
 "अश्रीतिभिर्वराटकेः पण्य इत्यभिधीयते ।
 तेः षोडशैः पुराणं स्याद्वजनं सप्तभिस्तु तेः ।"
 इति प्रायश्चित्ततन्त्रम् । ३ ।
 ते च दक्षिणार्थं विधीयन्ते । यथा,—
 "हृत्तमश्रीयं दानं हतो यज्ञस्त्वदक्षिणः ।
 तस्मात् पणं कार्शिकीं वा पणं पुण्यमथापि
 वा ।
 प्रदद्यात् दक्षिणां यज्ञे तया स सप्तजो भवेत् ।"
 इति शुद्धितन्त्रम् ।
 वराटकः, पुं, (वराट् एव । स्वार्थे कन् ।) रण्यः ।
 पद्मशीलम् । इति मेदिनी । के, २०२ ।
 वराटकहजाः, [स्] पुं, (वराटक इव रजो
 यव ।) नागकेशरश्मः । इति शब्दमाला ।
 वराटिका, स्त्री, (वराट् + स्वार्थे कन् । टाप् ।
 अत इत्वच् ।) कपर्दकः । इत्यमरटीकायां
 भरतः राजनिर्घण्टश्च । (यथा, नेषथे । २ । ८८ ।
 "बहुकम्बमणिवराटिका
 गणनाटकरककटोत्तकरः ।"
 तुच्छवातिका च । यथा,—
 "प्रयागे मृज्जते येन तस्य गङ्गा वराटिका ।"
 इत्युद्धटः ।
 वराहः, पुं, (त्रियते इति । वृ + युच् । एषो-
 दरात् दीर्घः ।) इन्द्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ।
 वराहश्च । इति शब्दरत्नावली ।
 वराहसी, स्त्री, (वाराहसी एषोदरादित्वात् वायु ।)
 काशी । यथा,—
 "काशी वराहसी वाराहसी शिवपुरी च
 वा ।"
 इति हेमचन्द्रः ।
 वरादनं, स्त्री, (वरे राजभिरदत्ते इति । अद् +
 क्युट् ।) राजादनम् । इति शब्दचन्द्रिका ।

वराहः

वराभिः, पुं, अश्ववेतसः । इति राजनिर्घण्टः ।
 (वरा अभिधा यस्याः ।) श्रेष्ठनामा च ।
 वराहः, पुं, (वरः श्रेष्ठः अश्वोऽत्र । रस्य
 लत्वम् ।) करमर्हः । इति राजमाला । कराह
 इति वा पाठः ।
 वरारकं, स्त्री, (वरं श्रेष्ठं धनिनं ऋच्छति गच्छति ।
 ऋ + क्यल् ।) हीरकम् । इति हेमचन्द्रः । ४ ।
 १३१ । (गुणादयोऽस्य हीरकशब्दे ज्ञातव्याः ।)
 वरारोहः, पुं, (हस्तिन उच्चत्वात् आश्रितपृष्ठ-
 त्वाच्च वर आरोहो यव ।) हस्त्यारोहः । अश्व-
 रोहः । इति विश्वः ।
 वरारोहा, स्त्री, (वर आरोहो नितम्बो यस्याः ।)
 उत्तमा स्त्री । इत्यमरः । २ । ६ । ४ । (यथा,
 महानिर्वाणतन्त्रे । ४ । ४७ ।
 "यदा तु वैदेकी दीक्षा दीक्षा पौराबिकी
 तथा ।
 न स्यात्यति वरारोहे ! तदैव प्रबलः कलिः ।"
 कटिः । इति हेमचन्द्रः ।
 वरालिका, स्त्री, (वरा बालिका सखी जयादि-
 यस्याः ।) दुर्गा । इति त्रिकाण्डशेषः ।
 वराशिः, पुं, स्थूलवस्त्रम् । मोटा कापड़ इति
 भाषा । तत्पञ्चायः । स्थूलश्राटकः । २ । इत्य-
 मरः । वराशिः ३ स्थूलश्राटकम् ४ स्थूल-
 श्राटिका ५ । इति तट्टीकायां भरतः । स्थूल-
 पट्टाकः । इति शब्दरत्नावली । वराशि ७ ।
 स्त्रीवमिति जटाधरः ।
 वरासनं, स्त्री, (वरायै दुर्गायै अस्यते क्षिप्यते
 दीयते इति यावत् । अस् + क्युट् ।) षोड-
 पुण्यम् । इति शब्दमाला । (वरमासनमिति ।)
 उत्तमासनम् ।
 वरासनः, पुं, (वरं स्त्रीयां नारीं अस्यति अज-
 तीति । अस् + क्युट् ।) विडम्बः । (वरानपि
 जनान् अस्यति हूरीकरोतीति ।) हारपालः ।
 इति विश्वः ।
 वरासिः, पुं, (वरेः श्रेष्ठेः अस्यते क्षिप्यते इति ।
 अस् + इन् ।) स्थूलश्राटकः । (वरोऽसिर्वस्य ।)
 खड्गधरः । इति धरणिः ।
 वरासी, स्त्री, ज्ञानवन्धः । इति शब्दमाला ।
 वराहः, पुं, (वरान् आहूति इति दुर्गः ।
 लृ + क्यल् ।) पशु-
 विशेषः । वरा इति भाषा । तत्पञ्चायः ।
 मूकरः २ हृष्टिः ३ कोलः ४ पोत्री ५ किरिः ६
 किटिः ७ इन्द्रो ८ चोकी ९ अश्वरोमा १०
 कोङ्कः ११ भूदारः १२ । इत्यमरः । किरः १३
 सुत्तारः १४ सुखलाङ्गूलः १५ । इति जटा-
 धरः । स्थूलनासिकः १६ दन्तायुधः १७ वक्र-
 वक्रः १८ दीर्घतरः १९ आखनिकः २०
 भूचित् २१ बहुकः २२ । इति शब्दरत्ना-
 वली । अस्य मांसस्य गुणाः । वृष्यत्वम् ।
 वातघ्नत्वम् । बलवर्धनत्वम् । इति राजवन्धः ।
 बहुवचनम् । विस्तृतत्वम् । इति तज्जि-
 पाठान्तरम् । अथत् मूकरशब्दे द्रव्यम् । ३ ।

वराहः

तस्मात् विष्णवे न दीयम् । यथा । “नाभस्यं
नेवेदार्थं भस्मेष्वनामहिषीचौरं वर्जयेत् ।
पञ्चनखमन्त्रवराहमावाति चेति ।” इत्याहुक-
तत्त्ववृत्तविक्षुब्धम् ॥ ७ ॥ वराहमात्वं भुक्ता
विष्णुपूजादिनिषेधो यथा,—

वराह उवाच ।

“भुक्ता वराहमात्स्यं यो वे मासुपसर्पति ।
पतनं तस्य वक्ष्यामि यथा भवति सुन्दरि ॥
वराहो दृष्टवर्षाणि भूत्वा तु चरते वने ।
आधो भूत्वा महाभागे समाः सप्त च सप्ततिः ॥
क्षमिभूत्वा समाः सप्त तिष्ठते तस्य पुष्कले ।
अयोधेर्मुखे भूत्वा वर्षाणां च चतुर्दश ॥
एकोनविंशद्वर्षाणि यातुधानां जायते ।
शतकञ्चाष्टवर्षाणि जायते भवने बहु ॥
आश्विंशतिवर्षाणि जायते पिशिताशनः ।
एव संसारिताङ्गत्वा वराहमिव भक्तकः ॥
जायते विष्णुले सिद्धे कुले भागवतस्तथा ।
कुर्वीकेशवचः श्रुत्वा सर्वसम्पूर्णमनम् ॥
शिरसा चाङ्गलिं जत्वा वाक्यं हि सुवाच ह ।
एतन्मे परमं गुह्यं तव भक्तसुखावहम् ।
वाराहमासमन्वास्तु येन सृज्यन्ति किल्बि-
षात् ॥

वराह उवाच ।

तरन्ति मानवा येन त्र्यम्बकसंसारसागरात् ।
मोमयेन दिनं पञ्च कणाहारेण सप्त वै ॥
पानीयम् ततो भुक्ता तिष्ठन् सप्तदिनं ततः ।
अक्षरलवणं सप्त शक्तुमिह तथा त्रयः ॥
तिजभक्षो दिनान् सप्त सप्त पाषाणभक्तकः ।
पयो भुक्ता दिनं सप्त कारयेच्छुद्धिमात्मनः ॥
शान्तदानपराः जत्वा व्यहङ्गारविवर्जिताः ।
दिनाभ्युक्तोपचाश्वरेण जननिश्चयः ॥
प्रसुक्तः सर्वपापेभ्यः सर्वज्ञो विगतज्वरः ।
जत्वा तु मम कर्माणि मम लोकाय गच्छति ॥
इति वाराहमासमन्वासापराधप्रायश्चित्तम् ।
इति वाराहपुराणम् ॥ ७ ॥
वन्धवराहमात्वं आह्वयौ विहितम् । यथा
अश्वत्थानुवृत्तौ चरति । महारण्यवासि-
नश्च वराहो ज्ञेयः । एवञ्च विवदन्ते अग्रा-
ह्यमूकराक्षिति वशिष्ठोक्तं श्वेतान्धतया अव-
स्थितम् । कल्पतरुस्तु । आहं नियुक्तानि युक्त-
तयेति । विष्णुपासकस्य सर्वथा निषेधः । यथा
वाराहे भगवद्वाक्यम् ।
“भुक्ता वराहमात्स्यं यस्तु मासुपसर्पति ।
वराहो दृष्टवर्षाणि भूत्वा वे चरते वने ॥”
इत्येकादशोत्तरम् ॥ ७ ॥
वाक्यव्याख्यानः ।
“हविष्याग्निं वै मासं पायसेन च वत्सरम् ।
मास्यह्वारिकचौरभक्ष्याङ्गनिष्कानपापतेः ॥
रेखरौरववाराहशृङ्गेमसिंघाक्रमम् ।
मासवृद्धाभिह्वयन्ति इतिनेह पितामहाः ॥”
इति आहतम् ॥ ७ ॥
विष्णोरनन्तरविधिः । यथा,—

२७३

वराहः

सायम्भुव उवाच ।

“कृत्वा प्रजाः स्यात्सृजति पृथिवी तावत् प्रलया-
र्थं वे मया तस्या उडरये यत्नं कुरु । इति श्रुत्वा
ब्रह्मा भगवन्तं ध्यातवान् । ध्यायन्तस्य नासा
विवरात् अङ्गुष्ठप्रमाणो वराहोऽप्युत्थो निरगात् ।
स च आकाशस्थः सन् चण्डमात्रेण पञ्चतोपमो
बभूव । तं विष्णुं मत्वा ब्रह्मा तुष्टाव । स च
तेन स्तुतः प्रलयाव्यवस्रमस्य प्रविश्य हस्तापेण
पृथ्वीमुडृत्य निजधारयद्ब्रह्मा संस्थाप्य अन्त-
र्हितो बभूव । ततः पृथिवी राजा सायम्भुव-
मसुरासीत् ॥” इति श्रीभागवतमन्त्रम् ॥ ७ ॥ तद-
वतारकर्मोत्तरहरणाय च वधी यथा,—
“वराहपञ्चतो नाम यः पुरा हरिर्निर्मितः ।
स एव भूतो भगवानाजगामासुरान्तिकम् ॥
ततश्चन्द्रपतीकाशमयकाञ्चसुतमम् ।
सहस्रारं ततश्चक्रं स्रव्यं बहुसमप्रभम् ॥
यो वैकुण्ठः सुरेन्द्राणामनन्तो भोगिनामपि ।
विष्णुर्धो योगविदुर्धो यो यज्ञो यज्ञकर्मणाम् ॥
विष्णो यस्य प्रसादेन सवनस्या दिवौकसः ।
अप्यस्य महविभिर्हृतमनुवन्ति सुधाहुतम् ॥
ततो देवद्वयकरं पुराणं श्रद्धासुतमम् ।
यत्क्रिये दधौ वेगेन विजिपन् देवजीविनम् ॥
ततः संरक्तनयनो हरिण्याचो महासुरः ।
कोट्यन्तस्त्रिंशद्दन् रोषाभारायणमुदेहत ॥
वाराहकृपिणं देवं स्थितं पुरुषविग्रहम् ।
श्रद्धाक्रीडनकरं देवानामातिनाशनम् ॥
राराण श्रद्धाक्रीडायां ताभ्यामसुरसुदनः ।
सुधाचक्रमसोमं धीं पीयूषमास्यामिवाभुदः ॥
ततो हरिण्याचसुखाच्च सर्वं
समादधन् देवगणाः सुरेशम् ।
निहन्तुकामाः सहसा वराहं
गृह्णीतशस्त्रा बलपूर्णदर्पाः ।
तत्रैवमानोऽतिशयेन शस्त्रै-
र्देहासुरैर्दानवपुङ्गवैश्च ।
नासौ चचालासुरवृन्दश्च वै
मेघैः सुष्टया इव मन्दरादिः ॥
देवस्ततोऽसौ वृत्राहमाहवे
निपातयामास रुपा ज्वलन्तीम् ।
शक्तिं यथा विद्युतमाशु कुञ्ज
प्रवर्धमाचोऽपि गिरिं सुमेघः ॥
स ज्वन्मानो गदयाप्रमेयः
प्रोवाच देवं वृत्राहमर्त्तनः ।
प्रजापतेः संतुमिमं निहन्तु
ब्रजेण क सक्ति यथा सुरेन्द्रः ॥
बलं समावाद्य परैरेणेयं
विनाशयिष्याम्यहमेवमाजौ ।
देव्यास्तथा साकमतो हि देवान्
ज्वलन्तीयान् सुनयोपपन्नान् ॥
संस्थापयिष्यामि न संशयोऽत्र
देवैश्चर्यैः क तु मत्समीपे ॥
एवं ब्रुवति वाक्यम् विष्णोर्वचस्पतिपतम् ।
स बाहुशतसुदृढं सर्वप्रहरणं दधौ ॥

वराहः

दानवाद्यापि समरे मयन्तारपुरोगमाः ।
उद्यतायुधनिष्क्रिंशः सर्वे तं ससुपाद्रवन् ॥
स तावमानोऽतिबलैर्देवैः समायुधोद्यतेः ।
न चचाल वराहस्तु मेनाक इव पञ्चतः ॥
क्रोधसंरक्तनयनः शस्त्रचक्रधरो हरिः ।
अवर्द्धत स वेगेन आमुवन् सर्वतो दिशम् ॥
तं जयायासुरेन्द्राणां वृद्धमानं नभस्तले ।
अवयः सह गत्यन्तस्तुष्टुर्मनुसुदनम् ॥
होत्राभिसङ्गं चौरं दर्शयौघसुदर्शनम् ।
सुवर्णरेणुपयन्तं वज्रनाभं भयावहम् ॥
मेदोऽस्थिमज्जातधरेः सक्तं दानवसम्भवेः ।
अङ्गितीयं प्रहारेस्तु नृपयन्तमखिलम् ॥
सगद्गमालावित्तं कामगं कामरूपिणम् ।
चक्रसुदृढं समरे वाराहः स्वेन तेजसा ॥
चिच्छिद बाहुं चक्रेण हरिण्यालस्य ॥ तथा ॥
स छिन्नबाहुर्विशिराज न प्राकस्य दानवः ।
कवत्सर्वतस्तितः संख्ये विशाख इव पादपः ॥
ततः स्थितस्त्रिंशद्दन्तस्य भूमावपातयन् ।
हरिणस्यं तन्मचित्रं मेदोः शङ्कामिवोत्तमम् ॥
हरिण्याले जने देवा ये शेषाश्चैव दानवाः ।
सर्वे तस्य भयात् अस्ता जम्बुगता दिशौ
दृश ॥”

इति वृद्धपुराणम् ॥

अथ वराहावतारकारणम् । शरभकृपिमहा-
देवकर्मकृतच्छरीरनाशश्च ।
“मेलोत्थमत्विजं दग्धं यदा कालादिना तदा ।
अनन्तः पृथिवीं त्यक्त्वा विष्णोरन्तिकमागतः ॥
तेन त्यक्ता तु पृथिवी जगन्मात्राधोगता ।
ततो वराहकृपेण निमग्नो पृथिवीं जले ।
मग्नो ससुद्धाराय त्वधातु तत्कालोपरि ॥
वराहोऽपि स्वयं गत्वा लोकां लोकाञ्च गिरिम् ।
वाराह्या सह रेमे स पृथिव्या चारुपया ॥
स तथा रममाणस्तु सुचिरं पञ्चतोत्तमे ।
नावाप तोयं लोकेशः पीबो परमकासकः ॥
पृथिव्याः पीबिरूपाया रमयन्त्यास्ततः स्तनाः ।
अथो जाता हि जगद्विस्तारो नामानि वै यशु ॥
दुर्बलः कनको चौरः सर्व एव महाबलाः ।
स तेः पुत्रैः पारितो वाराहो भाग्यया खया ॥
रममाणस्तदा काययागं नैवागणह्वया ।
इतस्ततश्च शिशुभिः क्रोद्धिः पीबिभक्त्या ॥
अगन्ति तत्र भयानि नदीः कल्पतरुस्तथा ।
ततो देवगणाः सर्वे सहिता देवयोजिभिः ॥
शक्रेण सहिता मन्त्रं चक्रः सम्यक् अगङ्गितम् ॥
ततो निष्पत्य ते सर्वे शक्राद्या सुनिभिः सह ।
शरण्यं शरणं जम्बुनारायणमजं विशुम् ॥
तं समावाद्य गोविन्दं वासुदेवं अगन्त्यितम् ।
प्रणम्य सर्वे अदशास्तुष्टुगुणैश्च वन्दयन् ॥
देवा ऊचुः ।
नमस्ते देवदेवेश ! अगत्कारणकारण ।
कालस्तत्कृपिन् भगवन् प्रधानपुत्रवाहकः ॥
इति स्तुतो देवदेवो भूतभावनभावनः ।
सेनेर्देवगणैश्चैव तान् सर्वान् मेघनिखनः ॥

वराहः

श्रीभगवानुवाच ।

यदर्थमागता यूयं यज्ञो भयमुपस्थितम् ।
यच्च यद्वा मया कार्यं तद्देवास्तु संसृताम् ॥
देवा ऊचुः ।

श्रीर्यते वसुधा निजं क्रीडया यज्ञपोषिणः ।
लोकाश्च सर्वे संस्तुभ्या नाप्रवृत्त्युपशान्तिताम् ॥
इति तेषां निगदतां श्रुत्वा वाक्यं जनाहेनः ।
उवाच शङ्करं देवं ब्रह्माण्डं विशेषतः ॥
यत्कृते देवताः सर्वाः प्रजाश्च सकला इमाः ।
प्राप्रवृत्तिं महद्दुःखं श्रीयते सकलं जगत् ॥
वाराहं तदहं कार्यं तत्कृमिच्छामि शङ्कर ।
निदेशशक्तं तत् तत्तु खिच्छया नहि शक्यते ॥
त्वं व्याजयस्व तत् कार्यं यन्माता शङ्कराधुना ।
त्वमाप्यायस्व तेषां भिक्षुं स्मरहरं सुहृदम् ॥
आप्यायन्तु तदा देवाः शङ्करो हन्तु पोषिणम् ।
रजस्वलायाः संसृतां विप्राणां मारणात् तथा ॥
कायः पापकरो भूतस्तं तत्तु सुहृतेऽधुना ।
प्रायश्चित्तेनैतेभ्यः प्रायश्चित्तमहं ततः ।
चरिष्यामि तदर्थं मे तनुयन्नेन पात्यताम् ॥
प्रजा पात्या मम सदा या हि धीदति नित्यशः ।
मनुजैः प्रत्यहं तस्मात् त्वय्ये कार्यं प्रजाजिते ॥
श्रीमार्कण्डेय उवाच ।

इत्युक्तौ वासुदेवेन तदा च ब्रह्मशङ्करौ ।
त्वया यथोक्तं तत् कार्यमिति गोविन्दमुच्यते ॥
वासुदेवोऽपि तान् सर्वान् विख्यातं निदेशा-

स्तदा ।
वाराहं तेजसा हर्तुं स्वयं ध्यानपरोऽभवत् ॥
शनेः शनैर्यदा तेन आहरत्येव माधवः ।
तदा देहं वाराहं सत्त्वहीनं यजायत ॥
ब्रह्माद्यास्त्रिदशाः सर्वे महादेवमुपासिताम् ।
अनुजमुक्तया तेन आधातुं स्मरनाशने ॥
ततः सर्वैर्देवगणैः स्वं स्वं तेषां वृषध्वजे ।
आदधे तेन बलवान् सोऽतीव समजायत ॥
ततः शरभरूपी स तनुचयाङ्गिरशोऽभवत् ।
कर्णाधोभावतश्चाष्टपादयुक्तः सुभैरवः ॥
हिलचयोनोच्छ्रायः सार्द्धं लक्ष्मिकवित्ततः ॥
जहं वराहकायस्तु लक्ष्म्योनवित्ततः ॥
लक्षार्धवित्ततः पार्श्वे वर्द्धमानस्तदाभवत् ।
समायान्तं ततो दृष्ट्वा क्रोधाद्भावन्तमज्जसा ॥
सुहृन्तः कनको घोरा आसदुः क्रोधमूर्च्छिताः ।
उच्चित्तपुस्तं युगपत् पोषघातेर्महाबलाः ॥
ततस्तुष्टप्रहारेण शरभः कण्ठमध्यतः ।
भित्त्वा वपुर्वराहस्य पातयामास तन्मले ॥
तं पातयित्वा प्रथमं सुहृत्तं कनकं तथा ।
घोरश्च कण्ठदेशेषु भित्त्वा भित्त्वा जघान ह ॥
व्यक्तप्राणास्तु ते सर्वे पेतुस्तोये महाशौवे ।
जलशब्दं वितन्वा नाः कालानलसमर्चिवः ॥
पतितेषु वराहेषु ब्रह्मा विष्णुर्हरस्तथा ।
स्वर्गार्थं चित्तयामासुः पुनरेव समागताः ॥
इति कालिकापुराणीयाष्टाविंशत्युक्तं शिवाध्या-
यात् सकलितः ॥ ॥ विष्णुः । मानभेदः ।
पञ्चतमेः । सुक्ता । इति मेदिनी । चै, २२ ॥

वरिव

(पञ्चतम्ये उदाहरणम् । यथा, महाभारते ।
२ । २१ । २ ।

“वेहारी विपुलः शैलो वराहो वृषभक्षया ।
तथा ऋषिगिरिस्तात शुभाश्वैकपञ्चमाः ॥”
शिशुमारः । वाराहीकन्दः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ अष्टादशश्लोकात्मगतं सुहृदीपविशेषः ।
यथा,—

“गन्धर्वो वरुणः सौम्यो वराहः कङ्क एव च ।
कुसुदश्च कसिरश्च नागो भद्रारक्षया ॥

चन्द्रमलयाः शङ्खयवाङ्गकगभक्तिमान् ।
ताम्राकुञ्जकुमारी च तत्र ह्रीपाः दशाष्टभिः ॥”

इति शब्दमाला ॥

(लण्णपिच्छीरः । तत्पर्यायो यथा,—

“वराहः लण्णपिच्छीरः लण्णपिच्छीतकस्तु सः ॥”
इति वेद्यकरजमालायाम् ॥

वराहकन्दः, पुं, (वराहप्रियः कन्दो यस्य ।)
वाराही । इति राजनिर्घण्टः ॥

वराहक्रान्ता, स्त्री, (वराहस्य क्रान्ता प्रियेति ।)
वाराहीवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥

वराहकाली, [न] पुं, (वराहवत् कलते इति ।
कल् + क्तिन् ।) सूर्यमणिपुष्पवृक्षः । तत्प-
र्यायः । सूर्यावतः २ । इति हारावली ।
६४ ॥

वराहक्रान्ता, स्त्री, (वराहेन क्रान्ता अतिप्रिय-
त्वात् ।) क्षुपविशेषः । इति शब्दमाला ॥
तत्पर्यायः, । लण्णालुः २ समझा १ लज

कारिका ४ वराहनामा ५ वदरा ६ शूकरी ७
तिक्तगन्धिका ८ नमस्कारो ९ गण्डकाली १०
खदिरो ११ । इति रजमाला ॥ लण्णालुका १२

अञ्जलिकारिका १३ लताञ्जलिः १४ गण्डकारी
१५ समोच्छदा १६ । इति गम्यान्तरम् ॥

वाराही । चामाराणु इति ख्याते । इति
सुभूतिः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

वराहनामा, [न] पुं, (वराहस्य नाम इव नाम
यस्य ।) वाराहीकन्दः । इति शब्दमाला ॥

वराहिका, स्त्री, कपिकक्षुः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

वराहो, स्त्री, (वराहो भक्षकत्वेनाख्यस्येति ।
अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) भद्रसुक्ता ।

शूकरकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वरिवसितः, जि, (वस् + “नमोवरिवसिचन्द्रः
अच् ॥” ३ । १ । १६ । इति अच् । ततः क्तः ।

“अस्य विभावा ।” ६ । ४ । ५० । इति पक्षे
यलोपः ।) उपासितः । इत्यमरः । ३ । १ ।
१०२ ॥

वरिवस्या, स्त्री, (वरिवसः पूजायाः करणम् ।
वरिवस् + “नमोवरिवसिचन्द्रः अच् ॥” ३ ।

१ । १६ । इति अच् । “अ प्रत्ययात् । ३ । ३ ।
१०२ । इत्यः । टाप् ।) शुश्रूषा । इत्यमरः ।

२ । ७ । ३५ ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १ । १८ । १६ ।
“हुवे यदा वरिवस्या यजानो

(वियामेवं वृषवं जीरवायम् ॥”)

वरीया

वरवसितः, जि, (वरिवस्या संजाता अस्य
तारकादित्वाद्वा । यथा, वरिवस्य + क्तः ।

“अस्य विभावा ।” ६ । ४ । ५० । इति पक्षे यलोपा-
भावः ।) उपासितः । इत्यमरः । ३ । १ । १०२ ॥

वरिश्री, स्त्री, वडिश्री । इति शब्दरत्नावली ॥
वरिणं, स्त्री, (वृ + णि । बाहुलकात् इट् ।)

वत्सरः । इति शब्दरत्नावली ॥ (“वर्षः स्यात्
वरिणोऽपि च ।” इत्युज्ज्वलदत्तवृत्तचम्पू-
नम् । ३ । ६२ ॥)

वरियाः, स्त्री भूम्नि, (वृ + णि । बाहुल्यनात्
इट् ।) वर्षाः । इति भरतवृत्तचम्पूः ॥

वरिषापियः, पुं, (वरिषा वर्षा प्रिया यस्य ।)
चातकपत्नी । इति शब्दरत्नावली ॥

वरिष्ठं, स्त्री, (अतिप्रथयेन वरम् । वर + इष्ठन् ।)
ताम्रम् । इत्यमरः । ३ । १ । १११ ॥ (यथा,—

“रक्तं वरिष्ठं स्निग्धं ताम्रं सुखसुन्दरम् ॥”
इति वेद्यकरजमालायाम् ॥)

मरिचम् । इति मेदिनी । ठे, १५ ॥

वरिष्ठः, जि, (अयमेवामतिप्रथयेन वर उद्धर्वा
अतिप्रथयेन इष्ठन् । प्रियस्मिरेति वरादेशः ।)

इति याकरणम् । वरतमः । (यथा, भागवते ।
१ । १० । १२ ।

“हत्वा स्वरिक्कृष्णं आततायिनी
युधिष्ठिरो धम्मभृतां वरिष्ठः ॥”)

उरुतमः । इति मेदिनी । ठे, १५ ॥ (यथा,
ऋग्वेदे । ४ । ५६ । ११ ।

“यस्मिं वरिष्ठे वृद्धतौ विमिश्रतु
वह्नीचापप्रधानेभिरैवे ॥”)

वस्यः । इत्यजयः ॥

वरिष्ठः, पुं, (वर + इष्ठन् ।) तित्तिरिपत्नी । इति
मेदिनी । ठे, १५ ॥ नारङ्गवृक्षः । इति राज-

निर्घण्टः ॥ (चातुर्वर्गपुष्पः । यथा, महा-
भारते । १३ । १८ । २० ।

“वरिष्ठो नाम भगवांश्चाक्षुषस्य मनोः सुतः ॥”
धम्मसावर्णिमन्तरस्य ऋषिविशेषः । यथा,
मार्कण्डेये । ६४ । १६ ।

“हविर्वांस वरिष्ठश्च ऋषिरन्वक्षयारुहिः ।

निश्चरन्वानवक्षेव रिष्ठश्चास्यो महासुनिः ।

सप्रवर्धोऽन्तरे तस्मिन्निषिद्धेव सप्तमः ॥”

देवविशेषः । तथा, हरिवंशे । २३२ । १३ ।

“वरिष्ठश्च गविष्ठश्च भूतलोक्तवर्गो विभुः ।

सुप्रसादः किरीटो च क्षणीवहो महासुरः ॥”)

वरिष्ठा, स्त्री, (वरिष्ठ + टाप् ।) आदिशब्दमाला ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

वरी, स्त्री, (वृजोतीति । वृ + पचाद्यच् । गौरा-
दित्वात् ङीष् ।) शतावरी । इत्यमरः । २ ।

४ । १०० ॥ सूर्यपत्नी । इति विकारप्रश्नः ॥

वरीयान्, [सु] जि, (अयमनयोरतिप्रथयेन ऊर्ध्व-
वरो वा । इत्यसुन् । प्रियस्मिरेति वरादेशः ।)

श्रेष्ठः । (यथा, भागवते । २ । १ । ११ ।

“वरीयानेव ते प्रथः क्षतो लोकाक्षितो वृषः ॥”)

वरिष्ठः । अतिशुभा । इति मेदिनी । ठे, १५ ॥

वरुणः

वरीयान्, पुं, विष्णुस्माद्विषयविश्रुतियोगान्तर्गता-
दादशयोमः । तत्र जातपलम् ।

“दाता द्यायुः सुतरां सुवेषः

सत्कर्मकर्ता मधुरस्वभावः ।

नरो बलीयान् धनवान् जनाढ्यो

योगो वरीयान् यदि जन्मकाले ॥”

इति कीडोपदीपः ॥

(पुलहस्य पुत्रः । इति भागवते ४ । १ । ३४५)
वरीवर्हः, पुं, वरीवर्हः । इत्यमरटीकायां रमा-
नयः ॥

वरीयुः, पुं, कामः । इति चिकाण्डशेषः ॥

वडटः, पुं, ऋक्षजातिविशेषः । यथा,—

“पुलिन्दा नाहला निद्याः श्वरा वडटा भटाः ।

माता भिक्षाः किराताश्च सर्वेऽपि ऋक्ष-

जातयः ॥”

इति हेमचन्द्रः ॥

वरुङ्गः, पुं, अन्त्यजजातिविशेषः । यथा,—

“रजस्रश्चर्मकारश्च नटो वरुङ्ग एव च ।

केवर्त्तमेदभिक्षाश्च सन्ति चान्यजाः स्मृताः ॥”

एषां स्त्रीगमनादौ दीवो यथा,—

“एतवान् स्त्रियो गत्वा भुङ्क्ता च प्रतिगृह्य च ।

पतत्यज्ञानतो विप्रो ज्ञानात् सामान्यन् गच्छति ॥”

इति प्रायश्चित्ततत्त्वप्रवृत्तयमवचनम् ॥

अस्योत्पत्तिर्यथा,—

“केवर्त्तस्य च कन्यायां श्रौष्टिकादेन सौचिकः ।

सौचिकात् श्रौष्टिकाज्जातो नटो वरुङ्ग

एव च ॥”

इति पराशरपद्धतिः ॥

वरुणः, पुं, (वृणोति सर्वं त्रियते अन्यैरिति वा ।

इ + “लृट्कारिभ्य उन्नन् ।” उणा० ३ । ५३ ।

इति उन्नन् ।) देवताविशेषः । स च कश्य-

पस्य अदितिनाम्नि पत्र्यां जातः । तस्य चर्घण्यां

पत्र्यां भृगुवाक्योकी पुत्री जाती । इति

श्रीभागवतमतम् ॥ स च जलाधिपतिः पश्चिम-

दिक्पालश्च । तत्पण्यायः । प्रचेताः २ पाशो ३

यादृषापतिः ४ अप्यतिः ५ । इत्यमरः ॥ यादः-

पतिः ६ अपापतिः ७ । इति तट्टीकायां

भरतः ॥ जम्बुकः ८ मेघनादः ९ जलेश्वरः १०

परब्रह्मणः ११ देवदेवः १२ जीवनावासः १३

नन्दपालः १४ । इति शब्दरत्नावली ॥ वारि-

जोमः १५ कुण्डली १६ रामः १७ सुखाशः १८

इति जटाधरः ॥ ॥ जलाशयोत्सर्गादौ अस्य

पूजाविधिर्यथा । इयश्रीर्षपञ्चरात्रे ।

“अथ वाप्यामतः कुर्यात् छन्दरत्नादिनिर्मि-

तम् ।

विभुषं हंसपृष्ठस्यं इतिश्रीनाभयप्रदम् ॥

वामेन नागपाशान् धारयन् सुभोगिनम् ।

जलिनं वाममाभोगं कारयेद्वाहसंपतिम् ॥

वामे तु कारयेद्वृष्टिं दक्षिणे पुष्करं शुभम् ।

नागेनदीभिर्वादीभिः सन्तुष्टैः परिवारितम् ॥

जलेवं वरुणं देवं प्रतिष्ठाविभिनार्चयेत् ॥”

पुष्करं तत्पुत्रम् । ततो ध्यानम् ।

वरुणः

“प्रसन्नवदनं सौख्यं हिमकुन्दैश्चसन्निभम् ।

सर्वाभरणसंयुक्तं सर्वलज्जलज्जितम् ॥

किरलोः प्रीतलोः सौख्येः प्रीत्यन्तमवस्थितम् ।

लावण्यामृतधाराभिस्पर्पयन्तमिव प्रजाः ॥

राजहंससमाकृष्टं पाशव्ययकरं शुभम् ।

पुष्करादीर्गखेः सर्वैः समन्तात् परिवारितम् ॥

गौण्या कान्त्या चाशुगतं नदीभिः परिवारितम् ।

नागैर्यादोगर्भैर्युक्तं ब्रह्माण्डमिव चापरम् ॥

वृष्टिर्वाहारकर्तारं नारायणमिवापरम् ॥”

इति ध्यात्वा पूजयेत् । वरुणमन्त्रोद्धारस्तु तत्रैव ।

“अष्टाविंशान्तबीजेन चतुर्दशस्वरेण च ।

अर्हन्तुर्विष्णुयुक्तेन प्रणवोद्गीपितेन च ॥”

तेन ॐ वाँ इति मन्त्रः ।

“प्रतिमायां स्थितिं कृत्वा प्रणवेन निबोधयेत् ।

पूजयेद्भस्मपुष्पाद्यैः सास्त्रिभ्यं पाशसूत्रया ॥”

स्थितिं प्रतिष्ठाप्य । निबोधयेत् अन्तर्गताङ्गु-

स्तुष्टिभ्यां निबोधसूत्रां दर्शयेत् । नमस्कारमन्त्रस्तु

“वरुणो धवलो जग्युः पुरुषो निजगाधिपः ।

पाशवृक्षो महाबाहुस्तस्मै नित्यं नमो नमः ॥”

इति जलाशयोत्सर्गतत्त्वम् ॥ ॥

वृष्टार्थं अस्य जपनीयमन्त्रा यथा,—

“पुष्करावर्त्तकैर्मघैः प्रावयन्तं वसुधराम् ।

विदुर्ज्ज्वलतसमं तोयात्मानं नमस्कृत्यम् ॥

यस्य केशेषु जीमूतो नटः सर्वाङ्गसन्निधुः ।

कुक्षौ समुद्राश्चत्वारस्तस्मै तोयात्माने नमः ॥”

इति ध्यात्वा मानसैरुपचारैर्वैष्णवं आराध्य

मूलमन्त्रं जपेत् । प्रजापतिर्लपिस्तृष्टुप् कृन्दो

जपे विनियोगः । मन्त्रस्तु गुरुमुखात् श्रियः ।

स यथा । ॐ वृष्टिरिहानाथान्तरयो मरुता-

सृष्टार्तो गच्छ वशापमिहत्वा दिवं गच्छत तेनो

वृष्टिमावह । इति मन्त्रस्य सहस्रजपानन्तरं

वृष्टिमावह । इति मन्त्रस्य सहस्रजपानन्तरं

सुवृष्टिमनो वसुमतो भवति । अथ सन्देशो न

कार्यः ॥ ॥ मन्त्रान्तरम् । कूर्चं लघ्नीं तथा

मायां तेन हूँ श्रीं ह्रीं इति चाक्षरमन्त्रं नाभि-

मात्रजलमध्ये प्रविश्य यदि जपति तदा अना-

वृष्टिं हरति महावृष्टिर्भवति । अष्टसहस्रजपः

संख्या चतुर्गुणा तेन द्वाविंशत्सहस्रजपः ।

दिनत्रयानन्तरं चतुर्दशजपसमाप्तिः ।

“नाभिमात्रजले स्थित्वा जपेन्नान्नं प्रसन्नधीः ।

वसुसहस्रं जपेन्नान्नं त्रिदिनं याप्य यत्रतः ॥”

अथवा ।

“वटसहस्रं जपेन्नित्यं तदा वृष्टिर्भवति ध्रुवम् ।”

इति वटकर्मोद्गीपिका ॥ ॥

पुस्तकान्तरैः वं इति एकान्तरमन्त्रोऽपि जप्य-

त्वेन लिखितः ॥ ॥ महापातकितो दक्षधनं

यष्टीत्वा राजा वरुणाय प्रतिपादयेत् । यथा,—

“नादहीत वृषः साधुर्महापातकितो धनम् ।

आददानस्तु तन्नोभातिन दीधेक्ष लिप्यते ।

अपसु प्रवेष्ट्य तं दक्षं वरुणायोपपादयेत् ।

मृतवत्तोपपत्ते वा ब्राह्मणे प्रतिपादयेत् ॥”

इष्टो दक्षस्य वरुणो राजा दक्षधरो हि सः ।

वरुणं

रेशः सर्वस्य जगतो ब्राह्मणो वेदपारमः ॥”

इति मानवे ८ अध्यायः ॥ ॥

स्वनामस्वातन्त्र्यः । तत्पण्यायः । वरुणः २

सितुः ३ तिलश्याकः ४ कुमारकः ५ । इत्यमरः ।

२ । ४ । २५ ॥ श्वरीयज्ञः ६ सितुकः ७ वराणः ८

श्रिखिमखनः ९ । इति शब्दरत्नावली ॥ अत-

वृत्तः १० अतदमः ११ साधुवृत्तः १२ तमालः

१३ माततापहः १४ । अस्य गुणाः । कटु-

त्वम् । उष्णत्वम् । रक्तरीवशीतवातहरत्वम् ।

क्षिप्तत्वम् । दीपनत्वम् । विदधिरोगजित्त्वम् ।

इति राजनिघण्टुः ॥ अपि च ।

“वरुणः पितृलो भेदी श्रेष्ठलक्ष्णाश्चमातमान् ।

निहन्ति गुल्फपातासक्रिमींश्चोष्णोऽग्निदीपनः ।

कषायो मधुरस्तिक्तः कटुको रूचको लघुः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

अन्यथा ।

“वरुणोऽनिलमूलजो भेदी चोष्णोऽश्वरीहरः ।

पुष्पं वरुणजं ग्राहि पितृन् अमवातजित् ॥”

इति राजवल्लभः ॥ ॥

जलम् । इति मेदिनी । शी, ६५ । कुर्यः । इति

विश्वः ॥ (यथा, महाभारते । १ । ६५ । १५ ।

“धाता मिषोऽयंमा शक्रो वरुणस्त्वष्ट एव च ।

भगो विश्वान् पूषा च सविता दशमस्तथा ॥”

सुनिगर्भजातकश्चपुत्रविश्वः । इति महाभार-

तम् । १ । ६५ । ४० ॥)

वरुणात्मजा, स्त्री, (वरुणस्य जलस्य आत्मजा

तदुद्भवत्वात् ।) मयम् । इत्यमरः । २ । २० । १६ ॥

(विवरणमस्या मध्यस्थे श्रेया ॥)

वरुणानी, स्त्री, (वरुणस्य पत्नी । वरुण + “इन्-

वरुणभवेति ।” ४ । १ । ४६ । इति ङीष् आनु-

गागमञ्च ।) वरुणपत्नी । इति जटाधरः ॥

(यथा, ऋग्वेदे । १ । २२ । १२ ।

“इहैन्द्राणोसुपङ्कये वरुणाणीं स्वस्तये ।

अमाधीं सोमपीतये ॥”)

वरुणं, स्त्री, (वृणोति आवृणोत्यनेनेति । इ +

“आशिच्चादिभ्य इञोञी ।” उणा० ४ । १७० ।

इति उञञः ।) उत्तरीयवस्त्रम् । वृधानोवस्त्र

प्रत्ययेन निष्पन्नम् । इति सिद्धान्तकौमुद्या-

सुगादिहतिः ॥

वरुणः, पुं, (इ + उलः ।) संभक्तः । इति संज्ञप्र-

सारोणादिहतिः ॥

वरुथं, स्त्री, (त्रियते शरीरमनेनेति । इ वरुणो +

“जृवन्भ्याम्यन् ।” उणा० २ । ६ । इति

ऊथन् ।) तनुचायम् । इति हेमचन्द्रः ॥ चर्मे

इति मेदिनी । ये, २१ ॥ तत्र पवर्गायवकारादौ

गणितोऽयं शब्दः । (स्रष्टुम् । इति निघण्टुः ।

३ । ४ ॥ यथा, ऋग्वेदे । १ । ५८ । ६ ।

“भवा वरुथं यजते विभावो ॥”

भवा मघवन् मघवद्वाः शर्म ॥”

सैन्यम् । यथा, भागवते । ६ । १० । २० ।

“तेऽनीकपा रघुपतेरभिपत्य सर्वे-

इन्द्रं वरुथमभिपरिधाययधेः ।

वर्करः

जहुडं मेरिगिरिदेवभिरहाराः
सीताभिर्महत्तममङ्गलरावणशान् ॥”)
वस्तुः, पुं. (त्रियते रघोऽनेनेति । वृष् वरुण +
“वृष्त्वाभ्यधत्” उणा० २। ६। इति
ऊयन् ।) परमहरणाभिघातरणार्थं रघस्य
सन्नाहवदयदावरणकादिभ्यं तत् । तत्पठ्यायः ।
रघुगुप्तिः २। इत्यमरभरतौ । २। ८। ५० ॥
रघुसंहतिः ३। इति जटाधरः ॥ (यथा,
रामायणे । ६। ५०। २६।
“उरगध्वजदुर्ध्वं सुवस्तुं स्वपस्करम् ॥”
ग्रामविशेषः । यथा, तच्चेव । २। ७२। १२।
“नोरणं दन्तिगार्हजन् जम्बूपस्यं समागमन् ।
वस्तुच ययौ सन्धक् ग्रामं दशरथात्मजः ॥”)
वस्तुधिनौ, स्त्री, (वस्तुं तनुजाणादिकमस्यस्या
इति । वस्तु + इति । डीप् ।) सेना । इत्य-
मरः । २। ८। ७८ ॥ (यथा, रघुः । १२। ५८।
“तस्य जातु मरुतः प्रतीपगाः
वर्त्मसु ध्वजतप्रमाथिनः ।
निक्षिपुर्भृशतया वस्तुधिनौ-
मत्तटा इव नदीरयाः क्षालीम् ॥”)
वरेण्यं, स्त्री, (त्रियते लोकेरिति । वृ + “वृज
एग्यः” उणा० ३। ६८। इति एग्यः ।)
कुङ्कुमम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
वरेण्यः, त्रि, (वृ + एग्यः ।) प्रधानः । इत्य-
मरः । ३। १। ५७ ॥ (यथा, भट्टिः । १। ४।
“पुण्यो महाप्रसन्नमहजुष्टः
सन्तप्यो नाकसर्पं वरेण्यः ॥”
वरेण्यः । इति मल्लिनाथः ॥ यथा, कुमारः ।
७। ६०।
“संस्कारपूतेन वरं वरेण्यं
बभूव सुखमाह्लाजिबन्धनेन ॥”
पुं, पिङ्गगणानामन्यतमः । यथा, मार्कण्डेयः ।
६६। ४५।
“वरो वरेण्यो वरदो पुष्टिदस्तुष्टिदस्तथा ॥”
भृगुपुत्रविशेषः । यथा, महाभारते । १३।
८५। १२६।
“भृगोस्तु पुत्राः समासन् सर्वं तुल्या भृगो-
गुणैः ।
अथनो वज्रशीर्षश्च सुचिरोऽन्वक्तयेव च ।
मुक्तो वरेण्यश्च विभुः सवनश्चेति सप्त ते ॥”
महादेवः । यथा, तच्चेव शिवसहस्रनाम-
कीर्तने । १३। १७। १३६।
“वरो वराहो वरदो वरेण्यः सुमहात्मनः ॥”)
वरेणी, स्त्री, गौडदेशः । इति चिकाण्शेषः ॥
वरंभरः, पुं, (वरः भ्रष्ट ईश्वरः ।) शिवः । इति
शब्दरत्नावली ॥
वरोटं, स्त्री, (वराणि भ्रष्टानि उटानि दलानि
अस्य ।) मरुवकपुष्पम् । इति शब्दमाला ॥
वरोलः, पुं, स्त्री, (वृ + ओलच् ।) वरटः । इति
चिकाण्शेषः ॥
वर्करः, पुं, (वृक्यते यक्यते इति । वृक आदाने +
वृकलप्रत्ययात् अरः । इत्युज्ज्वलदत्तः । ३।

वर्गः

१३१। युवपयः । इत्यमरः । २। १०। २३ ॥
मेघशावकः । इति तट्टीकायां भरतः ॥ परि-
चासः । (यथा, अमरशतके । ७।
“कान्तः केलिरचिर्युवा सङ्गद्यक्ताङ्क पतिः
कातरै
क्षिप्रौ वर्करकर्करैः प्रियशतैराकण्य विक्री-
यते ॥”)
ह्रागः । इति मेदिनी । रे, २१० ॥
वर्कराटः, पुं, (वर्करं परिचासं व्यटति गच्छ-
तीति । व्यट् + व्यच् ।) कटाक्षः । तन्नादित्य-
रोपिः । नारीपथोभूतोत्सङ्गकान्तदत्तनख-
चयः । इति मेदिनी । टे, ६५ ॥
वर्गः, पुं, (वृण्यते इति । वृत्री वर्जने + वच् ।)
खजातीयसमूहः । (यथा, रघुः । २। ४।
“ब्रताय धेनानुचरेण धनो-
न्धेधि शोभोऽप्यनुयायिवर्गः ॥”)
समानधर्म्मिभिः प्राणिभिरप्राणिभिरपलजितं
वृत्तम् । यथा कवर्गः । अत्र कत्वख्यादिना
विजातीयत्वेऽपि स्थानसाम्यमस्ति । इत्यमर-
भरतौ ॥ ग्रन्थपरिच्छेदः । यथा,—
“सर्गो वर्गपरिच्छेदोदघाताध्यायाङ्कसंग्रहाः ।
उच्छ्वासः परिवर्णश्च पटलः काण्डमख्ययाम् ।
स्थानं प्रकरणं पञ्चाङ्गिकश्च ग्रन्थसन्धयः ॥”
इति चिकाण्शेषः ॥
समानाङ्कव्यस्य पूरणम् । तत्पठ्यायः । कतिः २।
वर्गं करणसूत्रं वृत्तव्यम् ।
“समदिघातः क्षतिरुच्यतेऽथ
स्याप्योऽन्वयवर्गो द्विगुणान्यनिघ्नः ।
खस्योपरिष्ठाश्च तथापरेऽङ्का-
ख्यकान्त्यसुतसार्यं पुनश्च राशिम् ॥
खखङ्कव्यस्याभिहितिर्निघ्नौ
तत्खखङ्कवर्गेऽप्युता क्षतिञ्चा ।
इष्टोनयुग्राशिवधः क्षति स्या-
द्विष्टस्य वर्गं समन्वितो वा ॥” * ॥
अत्रोद्देशकः ।
“सखे नवानाश्च चतुर्दशानां
ब्रह्मि क्षितीनस्य शतत्रयस्य ।
पञ्चोत्तरस्याप्युतस्य वर्गं
जानासि चेद्दुर्गविधानमार्गम् ॥”
न्यासः ६। १४। २६७। १००५। एषां
पथोक्तकरणेन जाता वर्गाः ८२। १६६।
८८२०६। १००१०००२५ ॥ अथवा नवानां
खखे ४। ५। अनयोराक्षतिः २०। द्विनिघ्नौ ४०।
तत्खखङ्कवर्गेऽप्युत ४१। युता जाता सेव
क्षतिः ८२ ॥ अथवा चतुर्दशानां खखे ६। ८।
अनयोराक्षतिः ४८। द्विनिघ्नौ ६६। तत्खखङ्क-
वर्गो ६६। ६४। अनयोरेक्येन १००। युता
जाता सेव क्षतिः १६६ ॥ अथवा खखे ४। १०।
तथापि सेव क्षतिः १६६ ॥ अथवा राशिः २६७।
अयं त्रिभिस्तुः पृथग्युतश्च २६४। ३००।
अनयोर्घातः ८८२००। त्रिभिर्नैऽयुतो जातो
वर्गः स एव ८८२०६ ॥ एवं सर्वत्रापि इति

वर्गम्

लीलावत्यां वर्गः ॥ (स्त्री, अक्षरोविशेषः ।
यथा, महाभारते । १। २१७। १५।
“अक्षराक्षि महाबाहो देवारण्यविहारिणी ।
इष्टा धनपतेर्निखं वर्गा नाम महावल ॥”
सुनिष्ठापातुग्राहकपिण्णोयं अर्जुनात् प्राप-
सुक्तासीत् । एतद्वृत्तात्मन् तच्चेव वृत्तव्यम् ।)
वर्गमूलं, स्त्री, (वर्गस्य समानाङ्कव्यस्य मूलम्
आद्याङ्कः ।) पूरितसमानाङ्कव्यस्याद्याङ्कः ।
यथा । वर्गमूले करणसूत्रं वृत्तम् ।
“व्यक्ताख्यादिघमात् क्षतिं द्विगुण्येन्मूलं समेत्यवृत्ते
व्यक्ताख्यक्षतिं तदाद्यविषमालम्बं द्विनिघ्नं
न्यसेत् ।
पङ्क्तां पङ्क्तिवृत्ते समेऽन्यविषमात् व्यक्ताप्रथमं
पङ्क्तां तद्विगुणं न्यसेदिति सुहुः पङ्क्तिर्दलं
स्यात् पङ्क्तम् ॥” * ॥
अत्रोद्देशकः ।
“मूलं चतुर्णाञ्च तथा नवानां
पूर्वं क्षतानाञ्च सखे क्षतीनाम् ।
पृथक् पृथग्गणपदानि विद्धि
कुङ्कुम्बुद्विष्टेऽपि तेऽत्र जाता ॥”
न्यासः ४। ६। ८२। १६६। ८८२०६। १००
१०००२५। लब्धानि क्रमेण मूलानि २। ३।
६। १४। २६७। १००००५। इति लीला-
वत्यां वर्गमूलम् ॥
सजातीयान्कव्यस्य घातः घनः । तस्य तन्मू-
लस्य च ससुदायसूत्रोदाहरणानि पूर्वं न
लिखितानि प्रसङ्गादत्र पुनर्लिखन्ती । घने
करणसूत्रं वृत्तव्यम् ।
“समविघातश्च घनः प्रदिष्टः
स्याप्यो घनोऽन्वयस्य ततोऽन्वयवर्गः ।
आदित्रिनिघ्नस्तत आदिवर्ग-
स्यान्त्याद्वतोऽयादिवचनश्च सर्वे ॥
स्थानान्तरत्वेन युता घनः स्यात्
प्रकल्प्य तत् खखङ्कवर्गं ततोऽन्वयम् ।
एवं सुहुर्दुर्गघनप्रसङ्गा-
वाद्याङ्कतो वा विधिरेश कार्यः ॥
खखाभ्यां वा हतो राशिर्निघ्नः खखघनेऽप्युक् ।
वर्गमूलघनखत्रो वगोराशेर्वर्गो भवेत् ॥” * ॥
अत्रोद्देशकः ।
“नवघनं त्रिघनस्य घनं तथा
कथय पञ्चघनस्य घनञ्च मे ।
घनपदञ्च ततोऽपि घनात् सखे
यदि घनेऽस्ति घना भवतो मतिः ॥”
न्यासः ६। २७। १२५। जाताः क्रमेण घनाः
७२६। १६६८२। १६५३१२५ ॥ अथवा राशिः
६। अस्य खखे ४। ५। आभ्यां राशिर्घतः
१८० त्रिनिघ्नश्च ५४०। खखघनेऽप्युत १८६।
युतो जातो घनः ७२६ ॥ अथवा राशिः २७।
अस्य खखे २०। ७। आभ्यां हतक्षिप्रश्च
११३४०। खखघनेऽप्युत ८३३। युतो जातो
घनः १६६८२ ॥ अथवा राशिः ४। अस्य

पर्यायः

वर्णः

वर्णोवाच ।

“सर्गादिब्रह्मरिषेण पूज्यः स्वाध्यायवादिभिः ।
विप्रादिः स्वेन धर्मेण तद्धर्मो वास वै श्रुतः ।
यजनं याजनं दानं ब्राह्मणस्य प्रतियहः ।
अध्यापनं चाध्ययनं षट् कर्माणि द्विजोत्तमे ।
दानमध्ययनं यज्ञो धर्मः क्षत्रियवैश्ययोः ।
दक्षस्तथा क्षत्रियस्य क्षत्रिवैश्यस्य शस्यते ।
सुश्रूषेव द्विजातीनां शूद्राणां धर्मसाधनम् ।
कारकर्मसंस्थागीवः पाकयज्ञोऽपि धर्मेतः ।
भिचाचण्याय शुभ्रवा गुरोः स्वाध्याय एव च ।
सत्याकर्मसाधिकाय च धर्माध्यं ब्रह्मचारिणः ।
सर्वेषामाश्रमाणां ह्येव धर्मस्तु चतुर्विधम् ।
ब्रह्मचार्यपुत्राणां नेष्टिको ब्रह्मचरपरः ।
योऽधीत्य विधिवद्देवान् यज्ञस्याश्रममाव्रजेत् ।
उपजुस्वाङ्गो ज्ञेयो नेष्टिको मरणान्तिकः ।
अययोऽतिथिशुश्रूषा यज्ञो दानं सुरार्चनम् ।
यज्ञस्याश्रमसाधनं धर्माध्यं द्विजसत्तमाः ।
उदासीनः साधकश्च यज्ञस्यो द्विविधो भवेत् ।
कृतुस्मरणश्च युक्तः साधकोऽसौ यज्ञी भवेत् ।
जहानि जीस्युपास्य तज्ज्ञाभाषाधना-

दिकम् ।

यकाको यस्तु विचरेत् उदासीनः स मौक्तिकः ।
भूमौ मूलफलश्रितं स्वाध्यायकृत् एव च ।
संविभागे यथाव्यायं धर्माध्यं वनवासिनः ।
तपस्वप्यति बोधरय्ये यज्ञेहवान् जुहोति च ।
स्वाध्याये चैव निरतो वनस्पृष्टापसो मतः ।
तपसाकर्मवितोऽर्थं यस्तु ध्यानपरो भवेत् ।
सद्वासीह स विश्वेयो वानप्रस्थाश्रमे स्थितः ।
योगाभ्यासरतो निजमावतलुजितेन्द्रियः ।
ज्ञानाय वर्तते भिक्षुः प्रोच्यते पारमेष्ठिकः ।
यज्ञात्मरतिरेव स्थानिजलमो महासुनिः ।
सम्यक् च दमसम्यक् स योगी भिक्षुरुच्यते ।
मेत्तं श्रुतञ्च मौक्तिकं तपोध्याने विशेषतः ।
सम्यक् च ज्ञानवैराग्यं धर्माध्यं भिक्षुकं मतः ।
ज्ञानसंस्थासिनः केचित् वेदसंस्थासिनोऽपरे ।
धर्मसंस्थासिनः केचित्क्षत्रिवधः पारमेष्ठिकः ।
योगी च क्षत्रिविधो ज्ञेयो भौतिको मोक्ष एव च ।
हृत्पीथोऽन्त्याश्रमो प्रोक्तो योगसूत्रिसमाश्रितः ।
प्रथमा भावना पूर्व्यं मोक्षे लक्षणभावना ।
हृत्पीथे चात्मना प्रोक्ता भावना पारमेष्ठरी ।
धर्मात् संजायते मोक्षः अर्थात् कामोऽभि-

जायते ।

प्रवृत्तश्च निवृत्तश्च द्विविधं कर्म वैदिकम् ।
ज्ञानपूर्वं निवृत्तं स्यात् प्रवृत्तञ्चाभिदेवकृतम् ।
यमा दमो दया दानमलोभोऽभ्यास एव च ।
आर्जवश्चानन्दश्च य तीर्थानुसरणं तथा ।
सत्वं सन्तोष आस्तिक्यं तथा चेन्द्रियवियहः ।
देवताभ्यर्चनं पूजा ब्राह्मणार्वा विशेषतः ।
अहिंसा प्रियकादिलमपैशुन्यमस्तुतथा ।
एत आश्रमिका धर्माचारुष्यं ज्ञेयम् ।
प्राजापत्यं ब्राह्मणानां स्मृतं स्नानं क्रियावताम् ।
स्नानमेतं क्षत्रियाणां संयामेवपुनर्विनाम् ।

वर्णः

वेद्यानां मातृत्वं स्नानं स्वधर्ममनुवर्तताम् ।
गान्धर्वं शूद्रजातीनां परिचारे च वर्तताम् ॥”

इति गारुडे ३६ अध्यायः ॥ ७ ॥

अन्यथा ।

“ब्राह्मणस्य तु वक्ष्यामि श्रुतं कर्म वसुधरे ॥
यानि कर्माणि कुर्वन्ति मम भक्तिपरायणः ।
षट्कर्मनिरतो भूत्वा अहङ्कारविवर्जितः ।
लाभालाभं परित्यज्य भिक्षाहारो जितेन्द्रियः ।
मम कर्मसमायुक्तः पेशुन्येन विवर्जितः ।
शास्त्रानुसारी मध्यमो न हृद्दः शिशुचेतनः ।
एतद्देव ब्राह्मणः कर्म एकचित्तो जितेन्द्रियः ।
इटापूर्वञ्च कुरुते स मामेति वसुधरे ॥
क्षत्रियाणां प्रवक्ष्यामि मम कर्मसु निवृत्ताम् ।
यानि कर्माणि कुर्वन्ति क्षत्रिया मध्यसंस्थिताः ।
दानशूरश्च कर्मज्ञो यज्ञेयुः कुशलः शुचिः ।
मम कर्मसु मेधाधो अहङ्कारविवर्जितः ।
अल्पभाषो गुणज्ञश्च निजं भागवतप्रियः ।
गुरुविद्वानसुधात्मा गुरुकर्मव्यतन्त्रितः ।
अभ्युत्थानादिकुशलः पेशुन्येन विवर्जितः ।
एतेगुणैः समायुक्तो यो मां व्रजति क्षत्रियः ।
भजते मम यो निजं मम लोकाय गच्छति ।
वेद्यानां प्रवक्ष्यामि मम कर्मसु निवृत्ताम् ॥
यानि कर्माणि कुरुते मम भक्तिपथे स्थितः ।
एतेगुणैः स्वधर्मज्ञ लाभालाभविवर्जितः ।
ऋतुकालाभिगाभी च शान्तात्मा मोह-

वर्जितः ।

शुचिर्दत्तो निराहारो मम कर्मरतः सदा ।
गुरुसंपूजको निजं युक्तो भक्त्यानुवृत्तलः ।
वेद्यस्त्वैवमु संयुक्तो यो तु कर्माणि कारयेत् ।
तस्याहं न प्रणम्यामि स च मे न प्रणम्यति ।
अथ शूद्रस्य वक्ष्यामि कर्माणि श्रुतं माधवि ॥
यानि कर्माणि कृत्वा तु शूद्रो मनुं शक्यस्थितः ।
हस्यती मम भक्तौ यौ मम कर्मपरायणौ ।
उभौ भागवतौ भक्तौ मन्त्रौ कर्मनिष्ठौ ॥
देशकालौ च जावाति रजसा तमसोज्जितौ ।
निरहङ्कारसुक्तात्मा आतिथेयो विनीतवान् ।
अहङ्कानोऽतिपूतात्मा लोभमोहविवर्जितः ।
नमस्कारप्रियो निजं मम चिन्तायवस्थितः ।
शूद्रकर्मणि मे देवि । य एवं स समाचरेत् ।
तज्ज्ञा जह्विसहस्राणि शूद्रमेव भजाम्यहम् ॥”

इति वाराहे विधिकर्मोत्पत्तिवामाध्यायः ।
अपरश्च ।

सुकेशिवाच ।

“विप्राणां चातुराश्रमं विस्तरान्मे तपोधनाः
व्याचक्ष्वन् न मे ह्रिः श्रुततः प्रतिवदते ॥
ऋषय ऊचुः ।

क्षतोपनयनः सम्यक् ब्रह्मचारौ गुरौ वसन् ।
तत्र धर्माध्ययनञ्च कथमात्रं निशामय ॥
स्वाध्यायोऽर्थोऽभिमुख्यं ज्ञानं भिक्षाशनकथा ।
गुरौ निवेश्य तच्छाद्यमनुशातेन निवृत्तः ॥
धर्मार्थकाममोक्षायां सम्यक् प्रत्युपपादयम् ।
तेनाहृतः पठेच्चैव तत्परीभूय निवृत्तः ॥

वर्णः

अवाप्य सकलान् वेदान् शास्त्रं प्राप्य गुरो-
र्मुखात् ।

ततो वराहमुदा दद्याद्गुरवे दक्षिणांस्ततः ।
गार्हस्थ्याश्रमकामस्तु गार्हस्थ्याश्रममाव्रजेत् ।
वानप्रस्थाश्रमश्चापि चतुर्थं स्वेच्छया वसेत् ।
तथैव च गुरोर्गृहे द्विजो निशामवाप्रयात् ।
गुरोरभावे तत्पुत्रं तद्भवेव निषेवेयेत् ।
एवं जयति न्यतुं स द्विजः शाकटवृद्धः ।
उपावृत्तस्तत्तस्मान् यज्ञस्याश्रमकाव्यया ।
असमानकुलो कन्यासुहृते निशाचरः ।
स्वकर्मणा धनं लब्ध्वा पिष्टदेवातिथीनपि ।
सम्यक् संप्रीययेद्भक्ष्या सदाचाररतो द्विजः ।
गार्हस्थ्यं ब्रह्मचर्यञ्च वानप्रस्थं त्रयाश्रमाः ।
क्षत्रियस्यापि गदित्वा य आचाराद्विजस्य हि ।
वेदानसत्वं गार्हस्थ्यमाश्रममङ्गितयं विशुः ।
गार्हस्थ्यसुतमं त्वं शूद्रस्य क्षत्र्याचरः ।
स्नानि वर्णाश्रमोक्तानि कर्माणीह न ह्यपयेत् ।
यो ह्यपयति तस्यासौ परिक्रुयति भास्करिः ॥”

इति वामनपुराणे १४ अध्यायः ॥ ७ ॥

पुनश्च ।

श्रीउज्ज्वल उवाच ।

“ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्राणाञ्च यथाक्रमम् ।
त्वमेकाग्रमवा भूत्वा श्रुतं धर्मान् मयोदितान् ॥
दानं दद्याद्यज्ञेहवान् यज्ञैः स्वाध्यायतत्परः ।
नित्योदकी भवेद्विपः कुर्याच्चामिपरियहम् ।
वृत्तार्थं याजयेच्चाभ्यानन्यान्धापयेत्तथा ।
कुर्यात् प्रतियहदानं शुक्लायां व्यापसो द्विजः ॥”
मुक्त्वा यत् शुक्लः शुद्धो न्यायोपात्तितोऽर्थो यस्य
तस्मान् । इति तट्टीका ।
“सर्वलोकहितं कुर्यान्नाहितं कस्यचिद्विजः ।
मेत्री समस्तसत्त्वेषु ब्राह्मणस्योत्तमं धनम् ॥
यावन् रजं च पारक्यं समवृद्धिर्भवेत् द्विजः ।
ऋतावभिगमः पत्रां शस्यते चास्य पार्थिव ॥१॥
दानानि दद्याद्विद्वतो द्विजेभ्यः क्षत्रियोऽपि

हि ।

यज्ञेह विविधैर्बहैरधीयीत च पार्थिव ॥
शस्त्राणीवो महोरचाप्रवरा तस्य जीविका ।
तस्यापि प्रथमे कल्पे पृथिवीपरिपालनम् ॥
धरित्रीपालनेनेव क्षतक्षयो नराधिपः ।
भवन्ति वृषतेरंशा यतो यज्ञादिकर्मणाम् ॥
दुष्टानां शासनाज्ञां शिष्टानां परिपालनात् ।
प्राप्नोत्यभिमतान् लोकान् वर्णसंस्कारको वृषः ॥२॥
पाशुपाकं बाणिव्यञ्च जविञ्च मनुजेभ्यः ।
वेद्याय जीविकां ब्रह्मा ददौ लोकपितामहः ॥
तस्याध्ययनं यज्ञो दानधर्मेण शस्यते ।
निजनेमित्तिकादीनामनुष्ठानञ्च कर्मणाम् ॥३॥
द्विजातिंसंशयं कर्म तादृशं तेन पोषयम् ।
क्रयविक्रयजैस्त्रिभिर्धनेः कारुण्येन वा ॥
दानञ्च दद्यात् शूद्रोऽपि पाकयज्ञैर्बहैर्दपि ।
पित्रादिकञ्च सर्वं वै शूद्रः कुर्वन्ति तेन च ॥४॥
भ्रष्टादिभरतार्थाय सर्वेषाञ्च परियहः ।
ऋतुकावाभिममवं स्मरैर्यु महीपते ॥

वर्गः

इवा समस्तभूतैः तितित्वा नाभिमानिता ।
सत्तं श्रौचमनायाचो मङ्गलं प्रियवादिता ।
मैत्राण्युहा तथा तद्वदकार्पण्यं नरेवर ।
अनसृया च सामान्या वर्णानां कथिता गुणाः ।
आश्रमाणां च सर्वेषामेते सामान्यलक्षणाः ।
गुणास्तथापडुर्मीच विप्रादीनामिमान् षट्गु ।
लालं कर्म दिव्योक्तं वैश्यकर्म तथापदि ।
राजस्य च वैश्योक्तं शौद्रं कर्म न चेतयोः ।
सामर्थ्यं वति तत्तत्तत्तुभ्यामपि पाधिच ।
तदेवापदि कर्मणं न कुर्यात् कर्म सङ्करम् ।
इत्येते कथिता राजन् वर्णधर्मा मया तव ।
धर्ममाश्रमिणां सव्यगज्वतो मे नेशामय ॥३॥

श्रीउवाच ।

बालः क्षतोपनयनो वेदाहरणतत्परः ।
गुरुगृहे वसिद्भूप ब्रह्मचारी समाहितः ।
श्रौचाचारवता तत्र कार्यं शुश्रूषणं गुरोः ।
व्रतानि चरता ग्राह्या वेदाश्च क्षतबुद्धिना ।
उभे सखे रविं भूप तथेवापिं समाहितः ।
उपतिष्ठेत्तथा कुर्याद्गुरोरप्यभिवादनम् ।
स्थिते तिष्ठेद्ब्रजेत्याति नौचेरासीत चासति ।
शिष्यो गुरौ वृषभेष्ठ प्रतिक्लृप्तं न संभजेत् ।
तेनैवोक्तः पठेद्द्वेदं गान्धित्तः पुरस्त्रितः ।
अगुह्यतश्च भिक्षाश्रमश्रीयाद्गुरुणा ततः ।
अवगाहदयः पूर्वमाचार्येणावगाहिताः ।
समिप्यलादिकं चास्य कल्यं कल्यगुपानयेत् ।
यहीतग्राह्यवेदश्च ततोऽगुह्यमवाप्य वे ।
गार्हस्थ्यमावसेत् प्राप्नोति न्यग्रगुरुनिष्कृतिः ॥१॥
विधिना चाप्रदारस्तु धनं प्राप्य स्वकर्मणा ।
यहस्यकायंमखिलं कुर्याद्भूपाण । शक्तिः ॥
निष्ठापेण पितृभर्त्स्यैर्देवांस्तथातिथीन् ।
अश्रमेनोच्च स्वाध्यायेरपत्येन प्रजापतिम् ।
वक्तिकर्मणा च भूतानि वात्सल्येनाखिलं जगत् ।
प्राप्नोति लोकान् पुरुषो निजकर्मसमर्पितान् ॥
भिक्षाभुजश्च ये केचित् परिवाट् ब्रह्मचारिणः ।
तेऽप्येव प्रतिष्ठन्ते गार्हस्थ्यं तेन वै परम् ।
वेदाहरणकार्येण तीर्थस्नानाय च प्रभो ।
अटन्ति वसुधां विप्राः पृथिवीदर्शनाय च ।
अनिकेता क्षमाहारा यच्च सायं यहास्तु ये ।
तेषां यहस्यः सर्वेषां प्रतिष्ठा योनिरिव च ।
तेषां आगतदानादि वक्तव्यं मधुरं वचः ।
यहागतानां दद्याच्च श्रयणासक्तभोजनम् ।
अतिथिर्यस्य भयाशो यहात्प्रतिनिवर्तते ।
स दत्त्वा दुष्कृतं तस्मै पुण्यमादाय गच्छति ॥
अवज्ञानमहङ्कारो दम्भश्चैव यहे सतः ।
परितापोपघातौ च पातव्यश्च न शस्यते ॥
यस्तु सव्यक् करोत्येवं यहस्यः परमं विधिम् ।
सर्वव्यवित्तिर्मात्रो लोकानां प्रोक्तुतमान् ॥
यद्यपरिहृतौ राजन् क्षतलक्ष्यो यहाश्रमो ।
पुत्रेषु भार्यां निषिष्य वर्णं गच्छेत् सहेव वा ॥२॥
पर्वतलपलाहारः केशश्चमृणटाधरः ।
भूमीप्रायी मवेत्तत्र सतिः सर्वान्तिथिर्हृष ।
चर्मैकाशङ्क्यैः कुर्यात् परिधानोत्तरीवकी ।

२७२

वर्गः

तद्विषयवर्णं कानं शक्तमस्य नरेवर ।
देवताभ्यर्चनं होमः सर्वभागागमपूजनम् ।
भिक्षा बलिप्रदानश्च शक्तमस्य नरेवर ।
व्यक्तेहेन गात्राणामभ्यङ्गश्चास्य शस्यते ।
तपस्यस्य राजेन्द्र श्रौतोकादिसङ्ग्रहता ॥
यस्मिन् नित्यसंघर्षां वागप्रसङ्गसरेभुजः ।
स दहत्यपिबहोवाण् जयेज्जोकांश्च शान्तवान् ॥३॥
चतुर्थ्याश्रमो भिक्षोः प्रोच्यते यो मनोविभिः ।
तस्य स्वरूपं गदतो मम श्रोतुं वृषार्हसि ॥
पुत्रदयकलत्रेषु त्यक्तश्चेहो नराधिप ।
चतुर्थमाश्रमस्यानं गच्छेत्त्रिधृतमनुसरः ।
त्रैवर्णिकांश्चयजेन सर्वानारम्भानवनीपते ।
मित्रादिषु सभो मैत्रः समरुस्त्रिव जनुषु ॥
अरायुजाह्वयादीनां वादमनःकर्मभिः कश्चित् ।
युक्तः कुर्वीत न होहं सर्वसङ्गांश्च वृण्वेत् ॥
एकरात्रस्थितिप्रतिमं पञ्चरात्रस्थितिः पुरे ।
तथा तिष्ठेद्यथा प्रीतिर्हेतो वा नास्य जायते ॥
प्राणयाचानिमित्तश्च यद्गारे भुक्तवन्नेन ।
काशे प्रशस्तवर्णानां भिक्षार्थं पण्डितेऽयहान् ॥
कामः क्रोधस्तथा र्पणमोहलोभादयश्च ये ।
तास्तु दोषान् परित्यज्य परिवाट् निर्ममो भवेत् ॥

अभयं सर्वसत्त्वभ्यो दत्त्वा यश्चरते मुनिः ।
न तस्य सर्वभूतभ्यो भयमुत्पद्यत कश्चित् ॥
ललायिहोचं स्वशरीरसंस्थं
शरीरमस्मिन् मुखे जुहोति ।
विप्रस्तु भेनोपगतं हविर्भि-
क्षितायिनां स व्रजतिस्त्र लोकान् ॥”
क्षितायिनां अविक्षितामिष्यः । क्षितायिना
इति वा पाठः । इति तट्टीका ॥
“मोक्षायमं यश्चरते यथोक्तं
मुनिः सुसङ्कल्पितबुद्धियुक्तः ।
अनिन्दनं ज्योतिरिव प्रशान्तं
स ब्रह्मलोकं अयति दिशतिः ॥” ४ ॥

इति विष्णुपुराणे ३ अंशे ८८ अध्यायो ॥३॥
प्रकारान्तरेण तेषामादिष्टैर्यथा,—
“तत्तत्तज्जोमयं दिव्यं पदं स्मृतं स्वयम्भुवा ।
तस्मात् पश्चात् समभवद्ब्रह्मा वेदमयो विधिः ।
प्रजाविसर्गं विविधं मानसो मनसाश्चरत् ।
अष्टजद्ब्राह्मणानेव पूर्वं ब्रह्मा प्रजापतिः ॥
आत्मतेजोभिनिर्वृत्तान् भास्कराभिसमप्रभान् ।
ततः सत्यश्च धर्मश्च तपो ब्रह्म च शान्तम् ॥
आचारश्चैव श्रौचश्च सगर्वा विदधे विभुः ।
देवदानवगन्धर्वा देवासुरमहोरगाः ॥
यत्पराजसनागाश्च पिशाचा मनुजाक्षया ।
ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्च वृषमत्तमाः ॥
ये चाभ्यभूतसंघानां वर्णास्तांश्च विनिर्ममे ।
ब्राह्मणानां सितो वर्णः क्षत्रियाणां च जोहितः ॥
वैश्यस्य पीतको वर्णः शूद्राणामसितस्तथा ॥
मात्वातोवाच ।
चातुर्वर्ण्यस्य दर्शनं यदि वर्णां विभज्यते ।
सर्वेषां खलु वर्णानां कृपते वर्णसङ्करः ॥

वर्गः

कामः क्रोधो भयं लोभः शोकश्चिन्ता क्षुधा
यमः ॥

सर्वेषां न प्रभवति कक्षादणो विभज्यते ॥
खेदश्चपूरीवाक्च क्षिप्रापितं सप्रोक्षितम् ।
तनुः चरति सर्वेषां कक्षावर्णो विभज्यते ॥
जङ्गमानामसंख्ययाः स्यावराणाञ्च जातयः ।
तेषां विविधवर्णानां कृतो वर्णविनिश्चयः ॥

नारद उवाच ।

न विशेषोऽस्ति वर्णानां सर्वं ब्रह्ममयं जगत् ।
ब्रह्मणा पूर्वस्मृतं हि कर्मभिर्वर्णानां गतम् ॥
कामभोगप्रियास्तोष्ट्राः क्रोधनाः प्रिय-
वाहसाः ॥

वृत्तसधर्मा रक्ताङ्गास्ते हिजाः क्षत्रता
गताः ॥

गोभ्यो वृत्तिं समाख्याय पीताः लघ्युजोविनः ।
स्वधर्मांस्तुतिष्ठन्ति ते हिजा वैश्यता गताः ॥
हिंसावृत्तप्रिया लुब्धाः सर्वकर्मोपजीविनः ।
लब्धाः श्रौचपरिभ्रष्टास्ते हिजाः शूद्रता ॥

गताः ॥

इत्येतेः कर्मभिर्यस्ता हिजा वर्णाभरं गताः ।
इत्येते चतुरो वर्णा येषां ब्राह्मो सरस्वतो ॥
विद्वता ब्रह्मणा पूर्वं लोभादज्ञानता गताः ।
ब्राह्मणा धर्मतत्त्वस्थास्तस्तेषां न नश्यति ॥
ब्रह्म धारयतां नित्यं व्रतानि नियमांस्तथा ।
ब्रह्म चैव परं स्मृतं येन जानन्ति तद्विदः ॥
क्षत्रभिः स्वेन तपसा लब्धयन्त चापरं परैः ।
आदिदेवसमुद्भूता ब्रह्मभक्तान्तनायकाः ।
सा स्मृतिर्मानसो नाम धर्मतत्त्वपरायणाः ॥

मात्वातोवाच ।

ब्राह्मणः केन भवति क्षत्रियो वर दिशोत्तमः ।
वैश्यः शूद्रश्च देवर्षे तद्ब्रह्मि वदतांवर ॥

नारद उवाच ।

जातकर्मादिभिर्द्युस्तु संस्कारैः संस्कृतः
मुनिः ॥

वेदाध्ययनसम्यक्ः षट्सु कर्मस्त्ववस्थितः ॥
श्रौचाचारपरो नित्यं विघ्नमाशौ गुरुप्रियः ।
नित्यव्रतो सत्वरतः स वै ब्राह्मण उच्यते ॥
सत्यं दानमयोऽदोह व्यावृत्तस्यं तपा पूजा ।
तपश्च दृश्यते यच्च स ब्राह्मण इति स्मृतः ॥
क्षत्रार्थं सवते कर्म वेदाध्ययनसंगुनः ।
दानादानवर्जित्यस्तु स वै क्षत्रिय उच्यते ॥
विश्रत्याशु पशुभ्यश्च लब्धादानवचिः मुनिः ।
वेदाध्ययनसम्यक्ः स वैश्य इति संज्ञितः ॥
सर्वभक्ष्यरतिर्नित्यं सर्वकर्मकरोऽशुचिः ।
त्यक्तवेदस्वनाचारः स वै शूद्र इति स्मृतः ॥
शूद्रं नैव भवेत्तत्र दिजे सैव न विद्यते ।
न वै शूद्रो भवेच्छूद्रो ब्राह्मणो न च ब्राह्मणः ॥

मात्वातोवाच ।

के धर्माः सर्ववर्णानां चातुर्वर्ण्यस्य के पृथक् ।
चातुर्वर्ण्यस्यमाणाश्च राजधर्माश्च के मताः ॥
नारद उवाच ।

अक्रोधः सत्यवचनं च विभागः क्षमा तथा ।

वर्णः

प्रजनः स्वेयु दारेषु शौचमनोह एव च ।
 आर्ज्यं भृशभरं न वे ते सार्धवर्जिकाः ।
 ब्राह्मणस्य तु यो धर्मेक्षं ते वक्ष्यामि केवलम् ॥
 दममेव महाराज धर्मेमाहुः पुरातनम् ।
 स्वाध्यायाभ्यसनश्चैव तत्र कर्म समाप्यते ॥
 तं चेद्विस्तृतागच्छेद्दर्शनमानं स्वकर्मैव ।
 अकृत्वाकं विकर्माणि आन्तं प्रज्ञानतर्पितम् ॥
 कुर्वीतोपेत्य सन्तानमय दद्याद्यजेत च ।
 न विभज्यापि भोक्तव्यं धनं सद्भिरनीयते ॥
 परिनिष्ठितकार्येस्तु स्वाध्यायेनैव ब्राह्मणः ।
 कुर्व्यादव्यस्र वा कुर्व्यान्मोत्रो ब्राह्मण उच्यते ॥१॥
 क्षत्रियस्यापि यो धर्मेक्षं ते वक्ष्यामि पार्थिव ।
 दद्याद्वाजा न याचेत यजेत न च याजयेत् ॥
 नाध्यापयेद्भीषीत प्रजाश्च परिपालयेत् ।
 निजोदयुक्तो दस्युवधे रणे कुर्व्यात् पराक्रमम् ॥
 ये तु क्रतुभिरीजानाः श्रुतवन्तश्च पार्थिवः ।
 ये तु युद्धे विजेतारस्तु लोकाजितो वृषाः ॥
 अग्निक्षत्रशरीरो हि संगरादयो निवर्जते ।
 क्षत्रियस्य तु तत्र कर्म गोभयत्र यशःप्रदम् ॥
 क्षत्रियाणामयं धर्मा निर्णीतो मुनिभिः परः ।
 नास्य क्षत्र्यतमं किञ्चिद्वाचो दस्युविनिहन्तम् ॥
 दानमभयनं यज्ञो राज्ञो ज्योतिर्भीषीयते ।
 तस्माद्वाजा महाराज योद्धव्यं धर्मेष्ठीजिता ॥
 प्रजाः स्वेयु च धर्मेषु स्थापयेत् महीपतिः ।
 धर्मेष्टाश्वेव हि कर्माणि कारयेत् सततं प्रजाः ॥
 परमां सिद्धिमाप्नोति वृषतिः परिपालनात् ।
 कुर्व्यादव्यस्र वा कुर्व्यान्मोत्रो राजन्य उच्यते ॥२॥
 वैश्यस्य च प्रवक्ष्यामि यो धर्मा वेदसम्मतः ।
 दानमभयनं शौचं यज्ञश्च धनसञ्चयः ।
 पाकयेच्च पशून् वैश्यः पिष्टवह्निमर्जयन् ॥
 विकर्मे तद्वेदव्यस्र कर्मे यत् स समाचरेत् ।
 रक्षया स हि तेषां वै महत् सुखमवाप्नुयात् ॥
 प्रजापतिर्हि वैश्याय तद्वृत्ता परिहरे प्रजाः ।
 ब्राह्मणेभ्यश्च राज्ञे च सत्वाः परिहरे प्रजाः ॥
 तस्य वृत्तिं प्रवक्ष्यामि यच्च तस्योपजीवनम् ।
 वस्त्रामेकां पिबेद्भुञ्जते श्रुताश्च मिथुनं भवेत् ॥
 लब्धाश्च सप्रमं भागं तथा ऋद्धिकलचुरे ।
 अस्यानां सर्व्वबीजानि एषा संवत्सरी भृतिः ॥
 न च वैश्यस्य कामः स्यान्न रक्षियं पशूनि ।
 वैश्वे रक्षति नाख्येन रक्षितयाः कथञ्चन ॥३॥
 मूत्रस्यापि हि यो धर्मेक्षं ते वक्ष्यामि भूपते ।
 प्रजापतिर्हि वर्णानां दासं मूत्रमकल्पयन् ॥
 तस्माच्छत्रस्य वर्णानां परिचर्या विधीयते ।
 तेषां शुश्रूषणश्चैव महत् सुखमवाप्नुयात् ॥
 मूत्र एतान् परिचरेत् औनं वर्णानुपूर्व्वशः ।
 सञ्चयोश्च न कुर्वीत यातु मूत्रः कथञ्चन ॥
 पापीयान् हि धनं लब्ध्वा वधे कुर्व्याद्गरीयसः ।
 राजा वा सममुज्जातः कामं कुर्वीत धार्मिकः ॥
 तस्य वृत्तिं प्रवक्ष्यामि यच्च तस्योपजीवनम् ।
 अवश्यं भरुवीषो हि वर्णानां मूत्र उच्यते ॥
 हृत्तं वेदवसौश्रीरसुपावदाववापि च ।

२८०

वर्णः

यातयामाणि देयानि मूद्राय परिचारिणे ।
 अध्यायाणि विप्रोक्तानि वसनानि दिनातिभिः ।
 मूद्रायेव प्रदेयानि तस्य धर्मेधनं हि तत् ॥
 यच्च क्षत्रिजातीनां मूद्राः शुश्रूषरात्रजेत् ।
 कल्पन्तेऽस्य तु तेनाहुर्वृत्तिं धर्मेविदो जनाः ॥
 देवः पिच्छोऽनपत्याय भर्तयो वृद्धदम्बलौ ।
 मूद्रेण च न क्षातयो भर्ता कस्याश्चिदापि ।
 अतिरेकेण भर्तयो भर्ता इत्यपरिचये ।
 न हि स्वमस्ति मूद्रस्य भर्तृहृदयधनो हि सः ॥
 उक्तस्त्रयाणां वर्णानां यज्ञस्तस्य च पार्थिव ।
 स्वाहाकारवष्टकारो मनः मूद्रे न विद्यते ॥
 तस्माच्छुद्धः पाकयज्ञेयानयेत नच स्वयम् ।
 पूर्व्वपात्रमयीमाहुः पाकयज्ञस्य दक्षिणम् ॥४॥
 श्रीनारद उवाच ।
 इदानीमाश्रमाणाश्च धर्मा वक्ष्यामि भूमिप ।
 ब्रह्मचर्याश्रमं तावत् ऋणं सर्व्वधिवसनम् ॥
 गत्वा गुरुगृहं शिष्यो नमस्कृत्य गुरुं मुचिः ।
 ब्रूयादधेतुमायानः शिष्योऽहं तव मारिष ।
 तत्तत्तस्याश्रमा निजमध्येतयं नराधिप ॥
 सदा विचारः शास्त्रस्य गुरुपादाभिवादनम् ।
 तदाज्ञापालनश्चापि ध्यानं देवतभावना ॥
 क्षमेन येन केनापि तुष्टिः सद्भिः समागमः ।
 समाप्रविष्टो गुरवे दक्षिणां प्रतिपाद्य च ॥५॥
 यज्ञाश्रमं ततो गच्छेद्गुरोराज्ञामधिगन्तुम् ।
 उद्धृष्टे कुलजा कथां सुशीला धर्मेचारिणीम् ॥
 अन्तर्वादिनीं सौम्यां सुचरित्रां प्रियंवदाम् ।
 यद्दिनां प्रथमो धर्मातिथिपूर्व्वेव पार्थिव ॥
 अष्टाष्ट पूजामतिथिरस्य गृह्णातिवर्जते ।
 स याति नरकं घोरं पुण्यं तस्मै प्रदाय च ॥
 प्रथमं स्वागतं पृच्छेदासनश्चापि संदिशेत् ।
 पादाश्च मधुपर्कं च दद्यात् प्रक्षतिपूर्व्वकम् ॥
 संवाहश्च प्रियालापं कुर्व्यातेन सहान्ततः ।
 भोजनञ्च यथाशक्ति कारयेदतिथिं वृष ॥
 देवाश्च पितरश्चापि प्रीयन्तेऽतिथिपूजने ।
 आतिथ्यसङ्गं कर्मे यज्ञस्थानां न विद्यते ॥
 यस्य नियं स्थातिर्नास्ति सोऽतिथिः परिकीर्तितः ।
 सर्व्वमाश्रममधिको यज्ञाश्रम उदात्ततः ॥
 यस्यात्तस्मिन् समायान्ति भिक्षार्थमाश्रमाख्यः ।
 पिष्टदेवाचनं काम्यं यद्दिना सुखमिच्छता ॥६॥
 वानप्रस्थाश्रमं वक्ष्ये तृतीयं जगतीपते ।
 वानप्रस्थाश्रमं गच्छेत् क्षत्रज्यो यज्ञाश्रमात् ॥
 तदारण्यकशास्त्राणि यमधीत्य स धर्मेवित् ।
 ऊर्ध्वरेताः प्ररजित्वा गच्छत्युत्तरसाहस्रताम् ॥
 सुते भार्यां परिचर्य्य वनं गच्छेत् सञ्चये वा ।
 शान्तः शुद्धान्तरात्मा च सर्व्वभूतहिते रतः ॥
 चरितमश्रयस्य ब्राह्मणस्य विश्राम्यते ।
 कर्मव्याखीह राजेन कथ्यन्ते मुनिपुङ्गवैः ॥
 भैरव्यर्थास्वधीकारः प्रशस्त इह मोक्षिकः ।
 यथाकामितशाखी स्यान्निरिहनिवृत्तजः ॥
 यथोपलब्धजीवी स्यान्मुनिर्दानो जितेन्द्रियः ।
 निराशीः स्यात् सर्व्वसमो निर्षोणो निर्व्विकारः ॥
 वान् ॥

वर्णः

विवेकी धनपूजार्थो विहङ्गः कचकः चरा ।
 संसारं संप्रवृत्तौ चान्तः सन्नुत्तमानसः ॥
 पञ्चमूलफलहारी जलाश्री वायुभोजनः ।
 निराहारोऽयवा मुहोऽहर्निशं तप आचरेत् ॥
 एवं कुर्वन् महाभाग ब्राह्मणः सिद्धिमाप्नुयात् ॥
 चतुर्थमाश्रमं वक्ष्ये सुक्तिषोपानमेव हि ।
 गुरोः पुरोधमासास्य भिक्षुः सञ्जासधर्मेवित् ॥
 विचरेत् सकलां पृथ्वीं जम्बाश्री शान्त उल्लुक् ।
 योगाभ्यासरतो निजं धर्मेवचयतत्परः ।
 धर्माधर्मेविहीनो वा भिक्षुकः सिद्धिमा-
 पुयात् ॥”
 इति पाद्मे स्वर्गखण्डे २५।२६।२७ अध्यायाः ॥३॥
 अथत् नारसिंहपुराणे ५६ अध्याये मार्कण्डेय-
 पुराणे मद्वालपोपाख्याने कूर्मेपुराणे २।१
 अध्याये च ब्रह्मम् ॥३॥ गणपतिचक्रवर्णः ।
 हातीर भुज इति भाषा । तत्पद्यांशः ।
 प्रवेणी २ आक्षरयम् ३ परिक्षोमः ४ कुचः ५
 कुथा ६ । इत्यमरः ॥ प्रवेणिः ७ परिक्षोमः ८
 कुथम् ९ । इति भरतः ॥ शुक्लादिः । रङ्ग
 इति ख्यातः । स च बहुविधो यथा । श्वेतः १
 पाण्डुः २ घूसरः ३ लज्जः ४ पीतः ५ हरितः ६
 रक्तः ७ शोणः ८ अरुणः ९ पाटलः १०
 श्यावः ११ धूम्रः १२ पिङ्गलः १३ कर्करः १४ ।
 इति चामरः ॥ गर्भस्थबालकस्य वृद्धे मासि
 वर्णो भवति । इति सुखबोधः । यशः । गुणः ।
 स्तुतिः । इति मेदिनी । श्वे, २६ ॥ स्वर्गम् ।
 व्रतम् । रूपम् । अक्षरम् । भेदः । गीतक्रमः ।
 चित्रम् । तालविशेषः । अङ्गरागः । इति
 हेमचन्द्रः ॥
 वर्णः, पुं ली, (वर्यते भिद्यते इति । वर्ण +
 चञ् ।) भेदः । (वर्यते दीप्यतेऽनेनेति ।)
 वर्ण + चञ् ।) रूपम् । (वर्ययति । वर्ण +
 अच् ।) अक्षरम् । (वर्यते रक्षते इति । वर्ण
 + चञ् ।) विवेचनम् । इति मेदिनी । श्वे, २६ ॥
 वर्णश्च द्विविधः । ध्वन्यात्मकः अक्षरात्मकश्च ।
 अस्योत्पत्तिप्रकारो यथा,—
 “अवेष्टाश्रमोऽश्रमार्थाविषदाक्षरम् ।
 अप्यव्यक्तं प्रलपति यदा सा कुङ्कुली तदा ।
 मूलाधारे विष्वक्कति सुवृत्तां वेष्टते सङ्घः ॥”
 इति प्रपञ्चसारः ॥
 अस्यार्थः । सुखश्रीचमार्गस्यावेष्टाश्रमोऽश्रम-
 म्नाह्वितोऽयं सा कुङ्कुली अविषदाक्षरं अवि-
 व्यक्तमक्षरं यथावत्तु ध्वनौ तं प्रलपति अर्थात्
 कलभाषणादिकं करोति तदा मूलाधारे विष्व-
 क्कति शब्दायते सुवृत्ताश्च सुवृत्तेः । इति
 तट्टीका ॥ ३॥ अस्य कुङ्कुलीखरूपत्वं यथा,—
 “कुङ्कुलीभूतसर्पाश्रममङ्गमियसुपेयुवी ।
 विषामजगती देवी शब्दब्रह्मलक्ष्मिणी ।
 दिव्यत्वारिंशद्वर्णां पञ्चाशद्वर्णरूपिणी ।
 गुणिता सर्व्वमात्रेण कुङ्कुली परदेवता ।
 विशालनापवुद्धा वा सते । मन्मथं जगत् ।
 एकदा गुणिता शक्तिः सर्व्वविषयप्रतिनी ॥

वर्णः

त्रिपुष्करं खरान् देवीं ब्रह्मादीनां त्रयं चयम् ।
इति सारदातिलकः ॥

अस्यार्थः । त्रिधा मेति चक्षुष्यामिरूपा । द्वि-
चत्वारिंशदिति भूतलिपिमन्त्रमयी । पञ्चाश-
दिति मातृकामयीत्यर्थः । सर्वगात्रेण सर्ववर्णेन
गुणिता परस्परमिलिता सती मन्त्रमयं जगत्
सृते प्रकाशयति इत्यर्थः । मूलाधारे सर्पवत्
कुण्डलीभूता नाडी वर्णते तन्मध्यस्थविस्त्रादियं
कुण्डली । सर्वविषयभयोपादानात् शब्दार्थ-
रूपोभयप्रतिपादिकेति सूचितम् । त्रिपुष्कर-
मिति षष्ठमध्यमकनिष्ठत्वेन तीर्थेचयम् । स्वरा-
निति उदात्तानुदात्तसमाहारान् । इति
तट्टीका ॥ * ॥ अपि च ।

“द्विचत्वारिंशता मूले गुणिता विम्बनायिका ।
सा प्रकृते कुण्डलिनी शब्दब्रह्ममयी विभुः ॥
शक्तिं ततो ध्वनिस्तस्मादादस्तस्माद्विबोधिका ।
ततोऽर्हद्वस्ततो विन्दुस्तस्मादासीत् परा ततः ॥”

इति सारदायामाचार्याः ॥
मूले मूलाधारे द्विचत्वारिंशता गुणिता विम्ब-
नायिका कुण्डलिनी अनेन क्रमेण अकारादि-
सकारान्तां द्विचत्वारिंशदात्मिकां भूतलिपि-
मन्त्रात्मिकां वर्णमालिकां सृते इत्यन्वयः । क्रम-
माह शक्तिमिति सा कुण्डलिनी शक्तिं सृते
ततः शक्त्यध्वनिरासीदिति योजना । ततो
ध्वनिरित्यादि ज्ञेयम् । अथच क्रमः सर्वानुरो-
पत्तौ ज्ञेयः । तत्र सत्त्वप्रविष्टा चिच्छक्तिशब्द-
वाच्या । पुनराकाशस्या सेव सत्त्वप्रविष्टा रजो-
रनुविद्धा सती ध्वनिशब्दवाच्या । अक्षरावस्था
सेव तमोऽनुविद्धा नादशब्दवाच्या । अत्यक्तावस्था
सेव तमः प्राचुर्यान्निबोधिकाशब्दवाच्या । सेव
तदभयप्राचुर्यादहंशब्दशब्दवाच्या । उक्तं पदा-
र्यादर्श ।

“इच्छाशक्तिबलोद्बुधो ज्ञानशक्तिप्रदीपकः ।
पुरुषिणी च सा शक्तिः क्रियास्था स्मृति
प्रभुः ॥”

असावेव बिन्दुः स्थानान्तरगतः पराद्याख्यो
भवति ।
पञ्चमती मध्यमा वाची वैखरी शब्दजन्मभूः ।
तत्र परा मूले पञ्चमती स्वाधिष्ठाने मध्यमा
ज्ञेये वैखरी सुखे । तदुक्तं पदार्थादर्श ।

“सप्तमा कुण्डलिनी मध्ये व्योतिर्मात्रास्वरूपिणी ।
अश्रोत्रविषया तस्मादुद्भूतलुङ्गगामिनी ॥
स्वयं प्रकाशा पञ्चमती सुयुक्तामाश्रिता भवेत् ।
सेव हृत्पङ्कजं प्राप्य मध्यमा नादरूपिणी ॥
ततः संजल्पमात्रा स्यादविभक्तोद्भूतगामिनी ।
सेवोरः कण्ठनालुखा शिरोघ्राणरदस्थिता ॥
जिह्वास्त्रौहनिधुं तस्यैव वर्णपरिग्रहा ।
शब्दप्रपञ्चजननी श्रोत्रयात्रा तु वैखरी ॥
इच्छाज्ञानक्रियात्मिका तैजोरूपा गुणात्मिका ।
क्रमेणानेन स्मृति कुण्डली वर्णमालिकाम् ॥
अकारादिसकारान्तां द्विचत्वारिंशदात्मिकाम् ।
पञ्चाशदारगुणिता पञ्चाशद्वर्णमात्मिकाम् ॥

२८१

वर्णः

सृते तद्वर्णतो भिन्नाः कला रत्नादिकान्
क्रमात् ॥”

इति तट्टीका ॥

“अष्टौ स्थानानि वर्णानां सुरः कण्ठः शिरस्तथा ।
जिह्वास्त्रौह दन्ताश्च नासिकोष्ठौ च तालुका ॥”

इति शिवास्त्रचम् ॥ * ॥

किञ्च ।

“यथा भवन्ति देहान्तरमी पञ्चाशदक्षराः ।
भेदा येन प्रकारेण तथा वक्ष्यामि तत्त्वतः ॥
समीरिताः समीरेण सुयुक्तास्त्वनिर्गताः ।
यत्किं प्रयान्ति वदने कण्ठादिस्थानचङ्गितः ॥
उच्चेरन्मार्गो वायुवदन्तं कुरुते खरम् ।
नीचेगोमोऽनुदात्तश्च स्वरितं तिव्यगागतः ॥
अर्धकद्विचसंख्याभिर्मात्राभिर्लिपयः क्रमात् ।
सयज्जनहृत्स्वदीर्घमृतसंज्ञा भवन्ति ताः ॥
अकारेकारयोर्योगादेकारो वर्ण इत्यतः ।
तस्यैवैकारयोगेन स्यादेकाराक्षरं तथा ॥
उकारयोगात्तस्यैव स्यादेकाराक्षरः स्वरः ।
तस्यैवैकारयोगेन स्यादेकाराक्षरः स्वरः ॥
सन्ध्याक्षराः स्युच्चत्वारो मन्त्राः सत्त्वार्थसाधकाः ।
लवणवर्णयोश्चिह्नं वै सन्धयुक् प्रदर्शयते ॥
विन्दुसर्गात्मनोर्थात्मनसोरुपपा वदेत् ।
कण्ठात्तु निःसरन् सर्गः प्रायोऽप्यात्मकतः-
परः ॥

नन्वरः सर्ग एव स्यात्त मोक्षसः प्राणकस्तु हः ।
स सर्गः श्रुतिः कण्ठे वायुना कादिमोरयेत् ॥
वर्णस्यार्थमात्रेण के स्वरस्यार्थानात् खम् ।
स्तोकगम्भारसंस्पर्शात् गघौ दश्च वर्णगतम् ॥
विसर्गस्तानुगः भोग्ना शं चवर्गश्च यं तथा ।
अट्टरेफसकारश्च मृद्वङ्गौ दन्तगस्तथा ॥
लवणवर्णमानीष्टात्तुपुष्पधानसंज्ञकान् ।
दन्तौष्ठभ्यां वक्ष्ये तत्तत्स्थानगोष्ठान् समी-
रयेत् ॥”

इति प्रपञ्चसारे ३ पटलः ॥

सर्गो विसर्ग एव नन्वरो विज्ञानः मोक्षसः
सकाररूपः उक्तासोऽन्तःप्रवेशशाली वायुः
स्यादित्यन्वयः । एवं प्राणको बहिर्निर्गमन-
शाली वायुर्हः स्यात्त स एव उक्तासः सोक्तासः ।
प्राणश्चासौ को वायुश्चिह्नि प्राणकः । इति
तट्टीका ॥ * ॥ अवर्णकवर्गहृद्विसर्जनोयाः
कण्ठाः । १ । इवर्णचवर्गयशास्तालयाः । २ ।
अवर्णटवर्गयशा मृद्वङ्गाः । ३ । लवणवर्ण-
लसा दन्ताः । ४ । उवर्णपवर्गपञ्चानोया
वीष्टाः । ५ । वो दन्तौष्टाः । ६ । ए ए कण्ठा-
तालयाः । ७ । ओ औ कण्ठागौष्टाः । ८ । इति
शिवास्त्रचम् ॥ * ॥ अपि च ।

“यद्गुह्यं सञ्चेतस्तेषु वर्णोच्चारविधिं शिवे ।
तव खेहान्महेशानि । तदयं कथयामि ते ॥
पञ्चाशन्मातृकावर्णोच्चारणं गुणतोऽभ्यसेत् ।
अङ्गुष्ठं तु पुं पुं पुं अष्टौ वर्णाः प्रकीर्तिताः ॥
अङ्गुष्ठाः कण्ठो ग्रीवाः स्तालुतन्धुयथाः
स्तृताः । २ ।

वर्णः

अट्ट रयास्तु मृद्वङ्गाः ३ दन्ता ल तु ल सा
मताः ॥ ४ ॥

उपवक्ष्योक्तसंभूताः ५ स्थानानि कथितानि ते ।
विशेषं कथयाम्यहं प्रोक्ष्याम्यः कण्ठतः स्वराः ॥
अट्टयं जिह्वया मृद्वङ्गां लव्यं जिह्वदन्तजम् ।
मुखस्थानाङ्गलो वाच्याः चकारः कण्ठघातश्च ॥
यज्जनहृदयसंयोगे भवेत्त पुष्पस्वरो गुरुः ।
पदान्तादिमवर्णस्य संयोगेऽपि श्रुतिर्हयोः ॥
अपदान्तादिसंयोगे योरन्यत्र तथेष्टते ।
योः श्रुतिस्तु तिरोभूय स्वरवत् श्रुतिर्ना ब्रजेत् ॥
श्रिया योजे शकारस्य हृत्श्रुतिः परमेष्ठिर । ।
हृत्श्रुतिश्च रादिभ्यो तथादिभ्यो तु चश्रुतिः ॥
सहस्र इत्यादौ नमस्तस्यै आस्था इत्यादौ च ।
रेफादिके तदन्ते वा हकारं समवाच्यता ॥
वर्णः हृद इत्यादौ ।

किन्तु वैजात्यमाश्रित्य स्फुटं नाच्चास्य वाच्यता ॥
सु तृप्यध्वनिमाप्नोति यादिभ्यो परमेष्ठिर । ।
वाच्य इत्यादौ ।
पु चतुर्थध्वनिं याति वादिभ्यो तु विशेषतः ॥
आज्ञानमित्यादौ ।

लादिभ्योऽप्यथ नादिभ्यो वैजात्यं स्वल्पवाच्यता ।
प्रज्ञाद अद्वाय इत्यादौ ।
मादिभ्यो भे च मस्यापि नामिकास्त्ववाच्यता ॥
उ ङ य न मा विन्दुर्नामिकास्तृताः स्तृताः ।
यकारश्च लतीयत्वं पदादौ सन्वेदा ब्रजेत् ॥
केयरादावपि तथा अत्यत्र कण्ठमात्रगः ।
नादिभ्योऽसंयोगेऽपि स्वरयोगात्तत्त्वगर्कः ॥
प्रत्यः ज्ञान इत्यादौ ।
वर्णान्तरेषु उटयोर्लक्ष्मिज्जादिवाच्यता ।
वैजात्यमपि तत्रास्ति गुणैरेव समभ्यसेन ।
आदिरेफस्तु संप्रोक्तो ङशरयो ब्रजेदन्ताम् ।
एवं ज्ञात्वा महेशानि पठेत्त स्तोत्रं अपेक्षतुम् ॥
कवचं महेशानि नात्यथा फलमाप्नुयान् ॥”

इति प्रपञ्चसारे ३ पटलः ॥ * ॥

अपि च ।

“ह्रस्वः स्वरपुष्पशक्तिः परो दीर्घः क्रमादिभ्यो ।
शिवशक्तिमयास्तं स्युर्विन्दुसर्गावसानकाः ॥
विन्दुः पुमान् रविः प्रोक्तः सर्गः शक्तिर्निष्ठा-
करः ।

स्वराणां मध्यगं यत्त तत्त्वतुल्यं नपुंसकम् ॥
विना स्वरेस्तु नास्तीति जायते यत्किरञ्जसा ।
शिवशक्तिमयान् प्राकृस्तस्यादन्तान् मनोविणः ॥
कारणान् पञ्चभयानामुद्भूता मातृका यतः ।
ततो भूतात्मका वर्णाः पञ्च पञ्च विभागतः ॥
वायुमिभूजलाकाशाः पञ्चाशत्लिपयः क्रमात् ।
पञ्च ह्रस्वाः पञ्च दीर्घाः विन्दुमन्त्राः सत्त्वसम्भवाः ।
पञ्च गः कादयः त च ज स ज्ञानाः समी-
रिताः ॥”

इति सारदा ॥ * ॥

अक्षररूपिकारणं यथा,—

“वाक्साधितेऽपि समये ध्यातिः संजायते
यतः ।

वर्णः

धातान्तराणि दृष्टानि पञ्चास्तुतः पुरा ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वे दृष्टव्यम् ॥

वर्णलेखनप्रकारस्तु तत्तदर्थं द्रष्टव्यः ॥ ३ ॥ वर्ण-
नामानि यथा,—

“तन्त्रसङ्केतबोधार्थमाहुः तन्त्रशास्त्रतः ।
वर्णनामानि कतिपयं वक्ष्यामि विदुषा सुदे ॥
ॐकारो वामलस्तारो वामश्च हंसकारणम् ।
भक्त्याः प्रणवः सत्यं विन्दुशक्तिरिन्द्रदेवतम् ॥
सर्वधावोत्पादकश्च पञ्चदेवो ध्रुवस्तथा ।
सावित्री त्रिशूलो ब्रह्म त्रिगुणो गुणजीवकः ॥
आदिबीजं वेदसारो वेदधीजमनः परम् ।
पञ्चरसिस्त्रिकूटश्च त्रिभवे भवनाशनः ॥
गायत्रीबीजपञ्चाशी मन्त्रविद्याप्रसूः प्रभुः ।
अक्षरं मालकास्त्राणादिरङ्गेतमोक्षदौ ॥ ॐ ॥
अः श्रीकण्ठः सुरेशश्च ललाटश्चेकमात्रिकः ।
पूर्वोदरो हृदिमेधो सारस्वतः प्रियंवदः ॥
महात्राणी वासुदेवो धनेशः केशवोऽष्टतमः ।
कीर्तिनिर्जितवर्णाशी नरकारिणो मरुतः ॥
अक्ष्वा वामाश्वो ह्यम्बः करुणः प्रणवाद्यकः ।
अक्ष्वाणी कामरूपश्च कामेशो वाशिनी वियन् ॥
विश्वेशः श्रीविष्णुकण्ठो प्रतिपत्तिपरिशीलः ।
अर्कमखलवर्णादौ ब्राह्मणः कामकर्षिणी ॥ अः ॥
आकारो विजयानन्तो दीर्घच्छायो विनायकः ।
स्योरोदधिः पयोदश्च पाशो दीर्घास्तुतकौ ॥
एतच्छ्रुत्वा एको रज्जो नारायण इभश्चरः ।
प्रतिष्ठा मानदा कालो विश्वान्तकगणान्तकः ॥
पितामहो हितान्तोऽभूः क्रिया कान्तश्च

सम्भवः ।

द्वितीया मानदा काशी विप्रराजः कुञ्जो वियन् ।
स्वरान्तकश्च हृदयमङ्गलो भगमालिनी ॥ आः ॥
इः सूर्या शास्त्रलो विद्याचन्द्रः पूषा सुगुह्यकः ।
सुमित्रं सुन्दरो वीरः कोटरः काटरः पयः ॥
भूमध्यो माधवस्तुष्टिर्दत्तनेत्रश्च नासिका ।
शान्तः कान्तः कामिनी च कामो विप्रविना-

यकः ।

नेपालो भरणी रुद्रो नित्या क्षिप्ता च पातकः ॥

॥ २ ॥

ईश्वरभूर्निर्मलामाया लोलाची वामलोचनम् ।
गोविन्दः शंखरः पुष्टिः सुभद्रा रत्नसंज्ञकः ॥
विष्णुर्लक्ष्मीः प्रह्लादश्च वाग्विशुद्धः परापरः ।
कलौतरीयो भस्वरा रतिश्च पीतवर्द्धनः ॥
शिवोत्तमः शिवा तुष्टिस्तुष्टौ बिन्दुमालिनी ।
वैष्णवी वेन्दवी जिह्वा कामकला सनादका ॥
पावकः कोटरः कीर्तिमोहिनी कालकारिका ।
कुचददं तर्जनी च शान्तिस्त्रिपुरसुन्दरी ॥ ईः ॥
उः शङ्करो वल्लभाची भूतकल्याणवाचकः ।
अमरेशो दलकण्ठः षड्वक्त्रो मोहनः शिवः ॥
उग्रः प्रभुर्निर्विण्णविश्वकर्मा महेश्वरः ।
शत्रुघ्नश्चैटिका पुष्टिः पञ्चमी वज्रवासिनी ॥
कैटिकास्थाने चैलिका इति वा पाठः ।
कामप्रः कामना चेशो मोहिनी विप्रबुद्धाक्षी ।
उदरः कुटिला ओम् पारङ्गोपो दृष्टो हरः ॥

२८२

वर्णः

उदर इति कुचचित् पाठः । उः ॥
ऊः कण्ठको रतिः शान्तिः क्रोधनो मधुसूदनः ।
कामराजः कुजेशश्च महेशो वामकर्णकः ॥
कण्ठकस्थाने कण्ठक इति वा पाठः ।
अर्चोभो भैरवः सूर्यो दीर्घघोषा सरस्वती ।
विलासिनी विप्रकर्षा लक्ष्म्यो रूपकर्षिणी ।
महाविश्वेश्वरी षष्ठा षष्ठी भूः काम्यकुलकः ॥

॥ ऊः ॥

अः पूर्वोर्ध्वमुखी रुद्रो देवमाता त्रिविक्रमः ।
भवभूतिः क्रिया क्रूरा रक्षिका नासिका धृतः ॥
एकपादशिरो माला मङ्गला शान्तिनी जलम् ।
कर्णः कमलभा मेधो निवृत्तिगणनायकः ।
रोहिणी शिवदूती च पूर्णगिरिश्च सप्तमी ॥
मेधः स्थाने मेघ इति च पाठः ॥ अः ॥
अः क्रोधोऽतिथिश्चो वायो वामनोऽगोऽथ

श्रीधृतिः ।

ऊर्ध्वमुखी निशानाथः पद्ममाला विनयधीः ॥
शशिनी मोचिका अष्टा देवमाता प्रतिष्ठिता ।
एकदन्ताष्टयो माता हरिता मिथुनोदया ॥
माता स्थाने माया इति वा पाठः ।
कौमलः श्यामला मेधो प्रतिष्ठा पतिरष्टमी ।
ब्रह्मण्यमिव कोलाखे पावको गन्धकर्षिणी ॥
मिवस्थाने मवेति वा पाठः ॥ अः ॥
लः स्थाणुः श्रीधरः शुद्धो मेधाध्वनो वको वियन् ।
देवयोनिर्दत्तगण्डो वह्निश्च कौन्तेयकौ ॥
वह्निस्थाने वाहग इति वा पाठः ।
विश्वेश्वरो दीर्घजिह्वा महेश्वो लाङ्गलिः परा ।
चान्द्रिका पार्थिवो धूम्रा दिदन्तः कामवर्द्धनः ॥
शुचिस्त्रिता च त्रयमी कान्तिरायानकेश्वरः ।
चित्ताकर्षिणी काशश्च तृतीयकुलसुन्दरी ॥
चित्ताकर्षिणीस्थाने चित्ताकर्षिणी इति वा
पाठः ॥ लः ॥

लुकारः कमला हर्षा ज्योतिषो मधुवनः ।
सूर्या कान्तिवर्मगण्डो रुद्रः कामोदरो सुरा ॥
शान्तिस्तु त्स्त्रिका शक्रो मायावी लोलुपो

वियन् ।

कुशमी सुस्यरो माता नीलपीतो गजाननः ॥
कामिनी विश्वघा कालो नित्या शुद्धः शुचिः

लती ॥

विश्वमास्थाने विश्वया इति वा पाठः ।
सूर्यो धैर्याकर्षणी च एककी दनुजप्रसूः ॥ लृः ॥
एकारो वास्तवः शक्तिर्भिण्णोऽष्टोऽष्टो भगं मरुतः ।
सूर्या भूतोऽर्द्धकेशी च ज्योत्स्ना अह्वा प्रमहानः ॥
भूतस्थाने प्रदत इति वा पाठः ।

भयं शानं लघा धीरा जङ्घा सर्वमसुहृदः ।
वह्निविष्णुभगवती कुण्डली मोहिनी वसः ॥
योषिदाधारशक्तश्च त्रिकोणा ईशसंज्ञकः ।
सन्धिरिकादशो भद्रा पद्मनाभः कुलाचलः ॥ एः ॥
ऐर्लज्जा भौतिकः कान्ता वायवी मोहिनी

विभुः ।

दत्ता दामोदरः प्रचोदधरो विजितसुखि ॥
चमत्करो जगद्गोपिः परः परनिबोधकतु ॥

वर्णः

ज्ञानान्ता कपर्दी श्रीः पीठेशाभिः समाह्वयः ।
त्रिपुरा लोहिता राक्षी वाग्भवो भौतिकासनः ॥
महेश्वरो द्वादशी च विमलश्च सरस्वती ।
कामकोटो वामनाशुरंशुमान् विजया जटा ॥

॥ ऐः ॥

ओकारः सत्यपीयूषो पश्चिमाक्षः श्रुतिः स्थिरा ।
सत्योनातो वासुदेवो गायत्री दीर्घजङ्गकः ॥
आप्यायनो चोर्ध्वदन्तो लक्ष्मीर्वायो सुखो ह्विजः ।
उद्देश्यदर्शकस्तोत्रः केलासो वसुधाधरः ॥
प्रणवांशो ब्रह्मसूत्रमणेशः सर्वमङ्गला ।
जयोदशी दीर्घनासा रतिनाथो दिगम्बरा ॥
त्रैलोक्यविजया प्रचा प्रीतिर्बोनादिकर्षिणी ॥

॥ ओः ॥

औकारः शक्तिको नाशस्त्रजसो वामजङ्गकः ।
मनुबद्धयज्ञेशश्च शङ्कुकर्णः सदाशिवः ॥
अधोदन्तश्च कण्ठोष्ठो सङ्कर्षणः सरस्वती ।
आशा चोर्ध्वमुखी शान्तो व्यापिनी प्रकृतः

पयः ॥

अनन्ता ज्वालिनी योमा चतुर्दशी रतिप्रियः ।
नेत्रमात्राकर्षिणी च ज्वालामातिका भृगुः ॥
योमास्थाने रोमा इति वा पाठः । औः ॥
अङ्कारश्चक्षुषो दन्तो घटिका समगुह्यकः ।
प्रद्युम्नः श्रीमुखो प्रीतिर्वीज्योनिर्दृष्टध्वजः ॥
दन्तस्थाने दम्भ इति वा पाठः ।
परं शशी प्रमाणीशः सोमविन्दः कलानिधिः ।
अक्रूरश्चैतना नागपूर्णा दुःखहरः शिवः ॥
शिरः शम्भुर्नरेशश्च सुखदुःखप्रवर्णकः ।
पूणिमा रवतो शुद्धः कन्या चरविग्रहविः ॥
अष्टताकविणी मृत्वं विचित्रा सोमरूपिणी ।
कंदारो राजिनाशश्च कुजिका चैव बुद्धुरः ॥

॥ अः ॥

अः कण्ठको महासेनः कला पूर्णादन्ता हरिः ।
इच्छा भद्रा गणेशश्च रतिर्विद्यासुखी सुखम् ॥
ह्रिजिह्वरसना सोमोऽनिरुद्धो दुःखच्छेपकः ।
ह्रिजिह्वः कुण्डलं वक्रः सर्गः शक्तिर्निशाकरः ॥
सुन्दरी सुप्रशान्ता गणनाथो महेश्वरः ॥ अः ॥
कः क्रोधोऽशी महाकाली कामदेवः प्रकाशकः ।
कपालो तत्रसः शान्तिर्वासुदेवो जयानलः ॥
चक्रो प्रजापतः हृदिर्दन्तस्कन्धो विशाख्यतिः ।
अनन्तः पार्थिवो बिन्दुसाधनो परमात्मकः ॥
दन्तस्कन्धस्थाने दन्तकचो इति वा पाठः ।
वर्गाद्यश्च सुखो ब्रह्मा सखाद्योऽम्बः शिवो

जलम् ।

महेश्वरी तुला पुण्या मङ्गलचरखं करः ॥
नित्या कामेश्वरी सुखः कामरूपो गजेन्द्रकः ।
श्रीपुरं रमणो रङ्गः कुसुमा परमात्मकः ॥ कः ॥
खः प्रपञ्चः कामरूपी ऋद्धिर्बुद्धिः सरस्वती ।
आकाशमित्रियं दुर्गा चक्षोश्चक्षुषिनी गुरुः ॥
शिशुश्चो दन्तजातीशः कपोलार्गवतो यदि ।
मृत्वं कपालो कल्याणी रूपकर्षिणी चरामरः ॥
मुखाभेवां चक्षुषिणी जगत्प्राज्ञारक्षकः ॥

॥ खः ॥

वर्णः

गो मीरी गौरवो गङ्गा गङ्गेशो गोकुलेश्वरः ।
प्राज्ञो पञ्चाननो गायो गन्धर्वः सर्वगः

सूतिः ॥

सर्वसिद्धिः प्रभा धूम्रा दिवाङ्गः शिवदर्शनः ।
विन्वात्मा गौः पृथग्गूपा बालवद्विजोचनः ॥
गीतं सरस्वती विद्या भोगिनी नन्दो घरा ।
भोगवती च नृदयं चानं जालन्वरी लवः ॥
लवस्थाने नर इति वा पाठः । गः ॥
घः खड्गो दुर्वुरो घण्टी घण्टीशक्तिपुरा-

नकः ।

वायुः शिवोत्तमः सत्या किङ्कणी घोरनायकः ॥
मरीचिर्वरुणो मेघा कालरूपी च दाम्भिकः ।
जम्बोदरा ज्वालकलं नन्दो जलनं ध्वनिः ।
त्रैलोक्यविद्या संघर्षा कामाख्यमनघामयः ॥घः॥
ङः प्राज्ञो भैरवच्छो बिल्वसंघः शिशुप्रियः ।
एकवर्ती दत्तनखः स्वर्परो विषयसृष्टा ॥
कान्तिः चैताक्यो धीरो द्विजात्मा ज्वालनी

वियत् ।

भक्तशक्तिश्च मदनी विप्रेशी चात्मनायकः ॥
एकनेत्रो महानन्दो दुर्धरश्चन्द्रमा यतिः ।
शिवयोषा नीलकण्ठः कामेशो च मयाशुको ॥

॥ङः॥

चः पुष्करो हली वाणी चात्मशक्तिः सुदर्शनः ।
चर्ममुखधरो भूत्वा महिषाचारसन्निनी ॥
भूत्वास्थाने भौम इति च पाठः ।
एकरूपो रुचिः कूर्मश्चासृष्टा दीर्घबालुकः ।
वामबाहुर्मलमाया चतुर्भुजश्चिखरुपिणी ॥
दयितश्च द्विनेत्रश्च लम्पीक्षितयजोचनः ।
चन्दनं चन्द्रमा देवचैतनो वृषिको बुधः ॥
देवी केतुखेच्छात्मा कौमारपूज्यकलगुनी ।
अनङ्गमेखला वायुर्मदिनी च मूलावती ॥चः॥
हृन्मन्दनं सुगुप्ता च पञ्चः पशुपतिर्हृतिः ।
निर्मलं तरलं वह्निर्भूतमात्रा विलासिनी ॥
एकनेत्रश्च वृषली द्विद्विरा वामकुर्परः ।
गोकर्णो लाङ्गली वामकाममत्ता सदाशिवः ॥
माता निशाचरः पायुब्धित्तः स्थितिशब्दकः ॥

॥ङः॥

जः श्वो वानरः मूली भोगदा विजया स्थिरा ।
ललदेवो जयो जेता घातको सुमुखी विभुः ॥
जम्बोदरी सूतिः शाखा सुप्रभा कर्तुका धरा ।
दीर्घबाहु रुचिर्हो नन्दो तेजाः सुराधिपः ॥
जवनी वगितो वामो मानवानः सदात्मकः ।
जम्बावनेश्वरी वेगी चामोदा मदविजलः ॥जः॥
भा भङ्गारी गुह्यो भक्तवायु सत्यः गुरुव्रतः ।
अग्नेशो ब्राह्मणो नादः पाशो जिह्वा जलं

स्थितिः ॥

विराजेन्द्रो धनुर्हस्तः कर्कशो नादजः कुजः ।
दीर्घबाहुवर्णो रूपमाकन्दितः सुचञ्चलः ॥
दुर्मुखो नष्ट आत्मा वान् विकटा कुचमञ्जलः ।
कलहंसप्रिया वामा अङ्गुलीमध्यपञ्चकः ।
दक्षबाहाद्विद्वजश्च पायात्मा अङ्गनः खरः ॥

॥ङः॥

२८४

वर्णः

जकारो बोधनी विन्वा कङ्कली मखरो विद्युत् ।
कौमारी नागविज्ञानी सद्याङ्गुलनखरो वकः ॥
कङ्कलीस्थाने कङ्कली मखरस्थाने सुखद इति
वा पाठः ।
सर्वेशचर्चिता बुद्धिः स्वर्गात्मा चर्चरध्वनिः ।
धर्मकपादो सुमुखो विरजा चन्दनेश्वरी ॥
बुद्धिस्थाने सिद्धिः स्वर्गस्थाने स्वर्ग इति वा
पाठः ।
गायनः पुण्यधन्वा च रागात्मा च वरा-

चिखो ॥चः॥

टटङ्कारः कपाली च सोमवाः खेचरो ध्वनिः ।
सुकुन्दो विनदा एज्जी वैष्णवो वाक्कणी नवः ॥
सोमवा स्थानं सोमेश इति कश्चित् पाठः ।
दत्तात्रकः इन्द्रश्च अरा भूतिः पुनर्भवः ।
द्विष्टस्थानं धनुश्चिन्ना प्रभोदा विमला कटिः ।
राजा गिरिर्महाधनुर्जनात्मा सुमुखो

मखन ॥ टः ॥

ठः मूयो मञ्जरी बीजः पाणिनी लाङ्गली
चया ।
वनजो नन्दो जिह्वा सुनञ्जघर्णकः सुधा ॥
वर्तुलः कुण्डलो वह्निर्हृत्तं चन्द्रमञ्जलः ।
दत्तजानुभवायश्च देवभक्त्यो वृष्टद्विजः ॥
एकपादो विभूतिश्च ललाटं सर्वमित्रकः ।
वृषप्रो गलितो विष्णुस्मरेशो गामगोः

प्राणी ॥ ठः ॥

डः सूतिर्हारको नन्दिरूपिणी योगिनी
प्रियः ।
कौमारी शङ्करस्याशक्तिवक्तो नदको ध्वानः ॥
दुर्लभो जटिलो भीमा द्विजङ्गः पृथिवो सती ।
कोरगिरिः चमा कान्तिर्नाभिः स्वातो च

लोचनम् ॥

जटिलीस्थाने जटिल इति कान्तिस्थाने शान्ति-
रिति वा पाठः ॥ डः ॥
टो टङ्का निर्णयः पूर्णो यज्ञेशादनदेश्वरः ।
अर्धनारीश्वरभोयमीश्वरी त्रिशिखी नवः ॥
यज्ञेशादनदेश्वर इत्यत्र यज्ञेशो धनदेश्वर
इत्यपि पाठः ।
दत्तपादाङ्गुलैर्मलं सिद्धिदक्षो विनायकः ।
प्रहासा त्रिवरा वह्निर्नागो निधनो ध्वनिः ॥
प्रहासा स्थाने प्रहास इति वा पाठः ।
विप्रेशः पालिनी त्वकधारिणी क्रौञ्चपुष्कः ।
एलापुरं त्वगात्मा च विशाखा श्रीमनो रतिः ॥
तत्कस्थाने त्वक् इति वा पाठः ॥ टः ॥
यो निर्गुणं रतिर्ज्ञानं जम्भनः पतिवाहनः ।
जया शम्भो नरकजित् नित्यकला योगिनीप्रियः ॥
दिमुखं कोटवो श्रोत्रं सट्टद्विर्धनो मता ।
त्रिनेत्रो मानुषो श्रीमदत्तपादाङ्गुलैर्मखम् ॥
माधवः शङ्खिनी घोरो नारायणश्च निर्णयः ॥
सुखस्थाने नखं इति वा पाठः ॥ ङः ॥
तः पुतना हरिः शुद्धिः शक्ती शक्तिर्जटो ध्वजा ।
वामस्त्रिक्वामकर्त्री च कामिनी मध्य-

कर्षकः ॥

वर्णः

हरिस्थाने हविः इति वा पाठः ।
आवादी तत्त्वसुखश्च कामिका पृष्ठपुष्कः ।
रत्नकश्च श्याममुखी वाराही मकरोदरका ॥
आवादीतत्त्वसुखस्थाने आवाप्तदानसुखश्च
इति रत्नकश्चस्थाने रत्नकश्च इति वा पाठः ।
सुगतीर्हं मुखो बुद्धिजानुश्च क्रौञ्चपुष्कः ।
गन्धो विन्वामरश्च चानुराधा च सौरकः ॥
बुद्धस्थाने वृद्ध इति सौरकस्थाने सैविक इति वा
पाठः ।

जयन्ति पुलको भान्तिरनङ्गमदनात्रा ॥ तः ॥
यः स्थिरामी महामन्त्रिर्नित्यमात्रो भयानकः ।
शिली शिरसिणो दण्डी भद्रकालो शिखोचयः ॥
जम्बो बुद्धिर्लक्ष्मी च दत्तनाशाधिपोरमरः ।
वरदा भोगदा केशी वामजान रसोरनलः ॥
जम्बो बुद्धिर्लक्ष्मी स्थाने लभो बुद्धिर्लक्ष्मी
इति वा पाठः ।

लोलीजम्भयिनी गृध्रः शरश्चन्द्रो विदारकः ॥
लोली इत्यादिस्थाने लोलीजम्भयिनीपुष्पेश्वर
चन्द्रदिवाकरो इति वा पाठः । यः ॥
दीर्घशी धातकिर्घाता दाता दलं कलत्रकम् ।
दीर्घं ज्ञानश्च दातश्च भक्तिराहवर्णो धरा ॥
दाता दलं स्थाने दातादनु इति वा पाठः ।
सुगुप्ता योगिनी सदाः कुण्डलो वामगुल्फकः ।
कात्यायनी शिवा दर्गा लङ्कना नाभि

कङ्कली ॥

लङ्कनास्थाने सङ्कना कङ्कलीस्थाने कण्टकी
इति वा पाठः ।
स्वस्तिकः कुटिला रुपाः जम्बोमोजिनेत्रियः ।
धर्मजुदामदेवश्च भूमा बहुसुचञ्चला ॥
धर्मजुत्स्थाने चर्मजन्तु बहुस्थाने वज्र इति वा
पाठः ।

हरिदा पुरमचौ च दत्तपाणिश्चिखरकः ॥ङः॥
धो धनार्थो रुचिः स्थायः प्राञ्चलो योगिनी-

प्रियः ।

मीनेशः शङ्खिनी तोयं नागेशो विन्वपावनी ॥
धनार्थस्थाने धनार्थ इति वा पाठः ।
धियया धरणा चित्ता नैवयुग्मं प्रियो मतिः ।
पीतवासा विवर्णा च धाता धम्मवज्रमः ॥
धरणाचिन्तास्थाने धरणी चित्ता इति वा
पाठः ।

सम्प्राप्ति मोहनी लम्बा वज्रतुला धरं धरा ।
वामपादाङ्गुलैर्मलं प्यष्टा सुरपुरं भवः ।
स्मृतात्मा दीर्घजङ्गा च धनेशो धनसन्धयः ॥घः॥
नो गन्धिनी जम्मा सौरिश्वावर्णी विन्वपावनी ।
मेघश्च सविता नैवं दन्तुरी नारदीर्घजङ्गः ॥
वारुणीस्थाने वरुणा इति वा पाठः ।
उर्ध्वनामी दिग्गजश्च वामपादाङ्गुलैर्मखम् ।
धनतयस्तुतिर्वक्त्रं तरणिर्बालिरागमः ॥
वामनो ज्वालनी दीर्घो निर्दोहः सुगतिर्लब्धयत् ।
शब्दात्मा दीर्घघोषा च हस्तिनापुरमेचकौ ।
गिरिनायकनीलो च शिवो नादिर्महा-

मतिः ॥ गः ॥

पः प्रप्रियता तीक्ष्णा लोहितः पञ्चमो रमा ।
गुणकर्ता निधिः शेषः कालरात्रिः सुवाहिता ॥
नपनः पालनः पाता पद्मरेणुनिर्झनः ॥
मावित्री पातिनी पानं वीरतत्त्वो धनुर्धरः ॥
पालनस्थाने पावन इति सत्त्वस्थाने तन्त्र इति
वा पाठः ।

दक्षपाश्वर्य सेनानी मरीचिः पवनः शनिः ।
उज्ज्वलं जयनी कुम्भोलसं रेखा च मोहकः ॥
कुम्भस्थाने कान्ता इति रेखास्थाने रेखा इति
वा पाठः ।

मूला द्वितीयमित्राणी लोकाणी मन

आत्मनः ॥

आत्मनः स्थाने आत्मक इति वा पाठः । पः ॥
फः सखी दुर्गिणी धूम्रा वामपार्श्वे जगद्गनः ।
जया पादः शिखा रोद्री केतुकारः शाखिनी
प्रियः ॥

उमा विहङ्गमः कालकुक्षिनीप्रियपावकौ ।
प्रलयामिनीलपादोत्तरः पशुपतिः शशी ॥
फुत्कारो यामिनी यक्ता पावनी मोहवर्धनः ।
निष्कलवागङ्गहारः प्रयागो ग्रामणीः फलम् ॥
यक्तास्थाने भक्त्या इति प्रयागस्थाने प्रयाग
इति वा पाठः । फः ॥

बो वनी भूधरो मार्गे चर्चरी लोचनप्रियः ।
प्रनेताः कलसः पक्षो स्यात्तगण्डः कपर्दिनी ॥
पृष्ठवंशो भया मातुः शिखिवाहो युगन्धरः ।
सुखविन्दुल्लो वगटा योहा त्रिलोचनप्रियः ॥
सुखविन्दुस्थाने सुखविन्दुरिति वा पाठः ।
क्षेदिनी तापिता भूमिः सुपतिस्त्वलिप्रियः ।
सुरभिर्मुखविष्णुश्च संहारो वसुधाधिपः ॥
सुपतिस्थाने सुगन्धिश्चेति वा पाठः ।
वह्नी पुरश्च पेटा च मोदको गगनं प्रति ।

पुष्पावाटामध्यलिङ्गौ शनिः कुम्भलसंयकौ ॥ यः ॥
भः क्षिप्ता भ्रमरो भीमो विन्दुस्त्वनिर्गन्धवम् ।
हिरण्यो भूषणो मूलं यत्तुल्यस्य वाचकः ॥
निष्ठावस्थाने निष्ठाभयं इति वा पाठः ।
नक्षत्रं भ्रमला दीप्रिवयो भूमिः पयो नभः ।
नाभिभद्रं महाबाहुर्विन्दुस्त्वनिर्गन्धवम् ॥
वयःस्थाने भय इति विताडकस्थाने विन्दुर्नक्षत्र
इति वा पाठः ।

पाणात्मा तापिनी वक्ता विन्दुरूपो च तन्त्रिका ।
भौमसेनः सुधासिनः सुखा मायापुरं हरः ॥
वक्तास्थाने रुद्रा इति सुखस्थाने सुख इति वा
पाठः । भः ॥

मः कालो क्षैतिशः कालो महाकालो महा-

लकः ।

वेङ्कण्डो वसुधा चक्षो रविः पुरुषराजकः ॥
वसुधास्थाने वस्तुदा इति वा पाठः ।
कालभद्रो जया मेधा विन्दुदा दीप्रसंज्ञकः ।
जठरश्च भ्रमानां लक्ष्मीमातोयवन्धनौ ॥
दीप्रस्थाने दीप्र इति वा पाठः ।

विधिं शिवो महावीरः शशिप्रभा जनेश्वरः ।
प्रमत्तः प्रियश्च रुद्रः सन्धाङ्गो वङ्गमल्लम् ॥

भातङ्गमालिनी विन्दुः अवयवाभरणो वियन् ॥
रथस्थाने मन्त्र इति वा पाठः । मः ॥
यो वाणी वसुधा वायुर्विक्रान्तिः पुरुषोत्तमः ।
युगान्तः स्वमनः श्रीगो धूम्राक्षिः प्राणिसेवकः ॥
युगान्तस्थाने युगाभ इति वा पाठः ।
शक्ता भ्रमो जटो लोला वायुवेगी यशस्करी ।
सङ्कर्षणः क्षपा बाजो हृदयं कपिला प्रभा ॥
आग्नेयो व्यापकाख्यागो होमो यानं प्रभा
सुखम् ।

चखः सर्वेश्वरी धमन्धामुष्ठा सुमुखेश्वरी ॥
प्रभास्थाने प्रभा इति वा पाठः ।
त्वगात्मा मलयो माता हंमिनी भृङ्गनायकः ।
तेजसः शोषको मीनो धनिष्ठानङ्गवेदिनी ॥
त्वगात्मास्थाने विगात्मा इति तेजसस्थाने येभन
इति वा पाठः ।

मेघः सोमः पत्तिनामा पापहा प्राणसंज्ञकः ॥
मेघस्थाने संघ इति वा पाठः । यः ।
रो रक्तः क्रोधिनी रेफः पावकस्त्वोजसो मतः ।
प्रकाशा दर्शनो दीपो रतज्ञा परं वली ॥
त्वोजसस्थाने स्तजन इति रतज्ञास्थाने रक्त-
ज्ञा इति वा पाठः ।

भुजङ्गशो मतिः सूर्यो धातु रक्तः प्रकाशकः ।
यापको रेवती दासं कुक्ष्यंशो वङ्गमल्लम् ॥
दासस्थाने दानमिति कुक्ष्यंशस्थाने दद्यांश
इति वा पाठः ।

उग्ररेखा स्थलदण्डो वेदकण्ठपला पुरा ।
प्रकृतिः सुगलो ब्रह्मशब्दश्च गायको धनम् ॥
वेदकण्ठपलास्थाने वेदकण्ठपला इति वा पाठः ।
श्रीकण्ठ उग्रा हृदयं सुखी त्रिपरसुन्दरी ।
सविन्दुर्भोजो ज्वाला श्रीशैलो विश्वतोमुखी ॥
श्रीशैलस्थाने श्रीशैल इति वा पाठः । रः ।
लक्ष्मः पूतना पृथ्वी माधवः शक्रवाचकः ।
वलातुलः पिणाकोशो यापको मांससंज्ञकः ॥
माधवस्थाने माधवी इति वा पाठः ।
खड्गो नादोत्तमं देवी लवणं वारुणी पतिः ।
शिखा वाणी क्रिया माता भामिनी कामिनी
प्रिया ॥

मृतस्थाने मृदुमिति लवणस्थाने मरणमिति वा
पाठः ।

ज्वालनी वेगिनी नादः प्रद्युम्नः शोषणो हरिः ।
विष्मात्ममन्त्रो वली चेतो मेरुगिरिः कला रसः ॥
मन्त्रस्थाने मन्त्र इति कलास्थाने कला इति वा
पाठः । लः ।

बो वाणी वारुणी सूर्या वरुणो मेदसंज्ञकः ।
खड्गशीशो ज्वालनी वङ्गः कलसध्वनिवाचकः ॥
वङ्गस्थाने रङ्ग इति कलसध्वनिस्थाने कलसंरवि
इति वा पाठः ।

उत्कारीशस्तु ना वीतो वक्ता स्फिक् सागरः
शुचिः ।

त्रिधातुः शङ्करः श्रेष्ठो विशेषो यमसादनम् ॥ वः ॥
शः सयश्च कामरूपो कामरूपो महामतिः ।
सौख्यनामा कुमारोऽसि श्रीकण्ठो वृषकेतनः ॥

वृषप्रः शयनं शान्ता सुभगा विस्फुलिङ्गिनी ।
मृदुर्देवो महालक्ष्मीमेधेन्द्रः कुलकौलिनी ॥
बाहुर्हंसो वियङ्गकं हृदयङ्गाङ्गुशः खलः ।
वामोरः पुष्करिकात्मा कान्तिः कल्याणवाचकः ॥
हंसस्थाने हंसा इति वा पाठः । शः ॥
यः श्वेतो वासुदेवश्च पीता प्रज्ञा विनायकः ।
परमेष्ठि वामबाहुः श्रेष्ठो गर्भविमोचनः ॥
पीतास्थाने प्रीता इति प्रज्ञास्थाने अह्वा इति
वा पाठः ।

लम्बोदरो यमोर्जेशः कामधुक् कामधूमकः ।
सुश्रीरुद्रा वृषो लज्जा मरुद्वक्ष्यः प्रियः शिवः ।
कामधूमकस्थाने कालधूमक इति वा पाठः ।
सूर्यात्मा चटरः कोषो मत्ता वक्षोविदारिणी ।
कलकण्ठो मध्यभिन्ना बुद्धात्मा मलपूः शिवः ॥ वः ॥
सो हंसः सुयशा विष्णुर्भृगोश्चन्द्रसंज्ञकः ।
जगद्बीजं शक्तिनामा भोहं वेशवती भृगुः ॥
सुयशास्थाने सुजन इति मोहस्थाने सोहं इति
वा पाठः ।

प्रकृतिरीश्वरः सुहो प्रभा श्वेता कुलोज्ज्वलः ।
दक्षपादो मृतं ब्राह्मी परमात्मा परोत्तरः ॥
सुरूपा च गुणेशो गौः कलकण्ठो वृकोदरौ ।
प्राणाद्याश्च पुरादेवी लक्ष्मीः सोमो हिरण्यपूः ॥
दुर्गोत्तारिणि सन्धोहाक्षीवो मूर्तिर्मनोहरः ॥
दुर्गोत्तारिणिस्थाने दुर्गोत्तारिणी इति सन्धो-
हात्स्थाने सन्धोहा इति मनोहरस्थाने मनोयव
इति वा पाठः । सः ।

हः शिषो गगनं हंसो नागलोकोऽम्बिका-
पतिः ।

नकुलीशो जगत्प्राणः प्राणेशः कपिला मलः ॥
मलस्थाने मत इति वा पाठः ।
परमात्मात्मजो जीवो यवाकः शान्तिदोऽङ्गनः ।
मृगो भयो रुणास्याणुः क्रुट्कूपविरावणः ॥
यवाकस्थाने वराक इति अङ्गनस्थाने अङ्गुल
इति क्रुट्कूपविरावणस्थाने क्रुट्कोपरिवारश्च
इति वा पाठः ।

लक्ष्मीर्मेविहरः शम्भुः प्राणशक्तिर्ललाटजः ।
स्वकोपवारणः श्रुली चेतन्यं पादपूरणः ॥
मविहरस्थाने हरिहर इति स्वकोपस्थाने
सकोप इति वा पाठः ।

महालक्ष्मीः परं नादो मेघनादो हरिर्मेतः ।
विन्दुर्दुर्गा प्रिया देवी मेघश्यामेधरः पुमान् ॥
दक्षपादः सदाशम्भुः शाखोटः सोममल्लम् ॥ हः ॥
ळः पृथ्वी विमला मोघोऽनन्तो हयवहा सिता ।
यापनी शिवदा केतुजगत्सारतर् चटरः ॥
ग्लौष्टङ्गानी च वेदार्थः सारो नारायणः स्वयम् ।
जठरो नकुलिः पीता शिवेशोऽनङ्गमालिनी ॥ ङः ॥
चः कोपस्तुम्भकः कालो रूपः संवर्तकः परः ।
वृसिंहो विद्युता माया महातेजा युगान्तकः ॥
स्तुम्भकस्थाने स्तुम्भक इति रूपस्थाने यशस्वमिति
परस्थाने पय इति वा पाठः ।

परात्मा क्रोधसंहारौ वलात्तो मेघवाचकः ।
सन्धाङ्गः सागरः कामः संयोगान्धस्त्रिपूरकः ॥

वर्णतू

वर्णान्तस्थाने गलान्त इति सर्वज्ञस्थाने सर्वज्ञि
इति वा पाठः ।

क्षेत्रपालो महाक्षोभो मातृकान्तान्तलयः ।

मुखं कथयन्मन्त्रा कालजिह्वा गणेश्वरः ।

हायापुत्रश्च संघातो मलयः श्रीललाटकः ॥ १८ ॥

इति गन्धर्भभट्टाचार्यविरचितं वर्णाभिधानं समाप्तम् ॥

वर्णकं, क्षी, (वर्णयतीति । वर्ण + क्ण्वल् ।) हरि-
तालम् । इति रत्नमाला ॥ गात्रानुलेपनयोग्यं
पिष्टं घृष्टं वा सुगन्धिद्रव्यम् । इत्यमरः ॥ चन्द-
नम् । इति शब्दरत्नावली ॥

वर्णकः, पुं, क्षी, (वर्ण + स्वार्थे संज्ञायां वा कन् ।)
विलेपनम् । चन्दनम् । इति मेदिनी । के,
१५० ॥ (यथा, महाभारते । १३ । १११ । ०७ ।

“वर्णकादींस्तथा गत्यांश्चोरयित्वैव मानवः ।

दुष्कृन्तृत्वमाप्नोति राजन् । लोभपरायणः ॥ ”)

वर्णकः, पुं, क्षी, (वर्णयते रचयतेनेति । वर्ण +
क्ण्वल् । स्वार्थे कन् ।) हिङ्गुलहरितान्तकाचनीली-
कादिः । इत्यमरभरतौ ॥ (यथा, आर्यासप्त-
शत्याम् । १८६ ।

“कस्तां निन्दति क्षुम्यति कः स्मरफलकस्य वर्णकं
सुगन्धः ।

को भवति रत्नकण्टकमन्त्रे कस्याश्चिरदति ॥ ”)

वर्णकः, पुं, (वर्णयति ब्रह्मादीन् विस्तारयतीति ।
वर्ण + क्ण्वल् ।) चारुणः । इति मेदिनी । के,
५० । मण्डलम् । इति शब्दरत्नावली ॥

वर्णकविः, पुं, कुवेरपुत्रः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

वर्णकूपिका, स्त्री, (वर्णानां कूपिकेव ।) मस्या-
धारः । यथा,—

“मसोधानी मसिमणिर्मलान्मुर्वर्णकूपिका ॥”

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वर्णचारकः, चि, (वर्णान् नीलादीन् चारयति
विस्तारयतीति । चर + णिच् + क्ण्वल् ।) चित्र-
कारः । इति शब्दमाला ॥

वर्णच्छेदः, पुं (वर्णेषु चतुर्षु मध्ये छेदः प्रथमोत्-
पन्नात् गुणोत्पत्त्यर्थः ।) ब्राह्मणः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

वर्णच्छेदः, चि, (वर्णेन च्योतिषोक्तपारिभाषिक-
वर्णनं छेदः छेदः ।) स्ववर्णापेक्षितमध्वः ।
पारिभाषिकहीनवर्णकर्तृकपारिभाषिकवर्ण-
च्छेदकस्याविवाहनिषिद्धो यथा,—

“मीनकर्कटश्चिकविप्राः

सिंहतुलाघनुः क्षत्रिय उक्तः ।

कुम्भनरद्वयमेवविशः स्यु-

मेकरद्वन्द्वश्च कथितावरजातिः ॥

वर्णच्छेदा च या नारी वर्णहीनश्च यः पुमान् ।

तथोर्व्विवाहे ऋतुः स्यात् वयसासाम्राज

संशयः ॥”

इति च्योतिस्तत्त्वे वर्णजोडनम् ॥

वर्णतूलिः, स्त्री, (वर्णानां तूलिरिव ।) लेखनी ।
इति शब्दरत्नावली ॥

रत्न

वर्णध

वर्णतूलिका, स्त्री, (वर्णानां तूलिकेव ।) लेखनी ।
इति हारावली । २१२ ॥

वर्णतूली, स्त्री, (वर्णानां तूलीव ।) लेखनी । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

वर्णदं, स्त्री, (वर्णं ददातीति । दा + “आतो-
रनुसर्गे कः ।” ३ । ० । ३ । इति कः ।) काली-
यकम् । इति जटाधरः ॥ वर्णदातरि, चि ॥

वर्णदात्री, स्त्री, (वर्णं ददातीति । दा + णच् +
ङीप् ।) हरिद्रा । इति राजनिर्घण्टः ॥ वर्ण-
दातरि, चि ॥

वर्णदूतः, पुं, (वर्णां रघ दूता यत्र ।) लिपिः ।
तत्पण्यायः । लेखः २ वाचिकहजारकः ३ स्वस्ति-
सुखः ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वर्णधर्मेः, पुं, स्त्री, (वर्णानां ब्राह्मणादीनां धर्मेः ।)
ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राणां कर्त्तव्यं कर्म्म । तद-
यथा,—

“यजनं योजनं दानं ब्राह्मणस्य प्रतिग्रहः ।

अध्यापनं चाध्ययनं शट्कर्मणि द्विजोत्तमाः ॥

दानमध्ययनं यज्ञो धर्मश्च क्षत्रियवैश्ययोः ।

दक्षो युद्धं क्षत्रियस्य क्षत्रिवैश्यस्य शस्त्रते ॥

शुश्रूषेव द्विजातीनां शूद्राणां वर्णसाधनम् ।

कारुकर्म तथाजीवः पाकयज्ञोऽपि धर्मेतः ॥

तस्मा दमो दया दानमलोभस्याग रघ च ।

आर्जवं चानसृया च नीचांशुसरणं तथा ॥

सत्यं सन्तोष आस्तिक्यं श्रद्धा क्षत्रियनियमः ।

देवताभ्यर्चनं पुत्रा ब्राह्मणानां विशेषतः ॥

अहिंसा प्रियवादित्वमपेक्ष्युत्तमकल्कता ।

समाधिकमिमं धर्मं चातुर्वर्ण्यं ब्रह्मोन्मत्तः ॥

प्राजापत्यं ब्राह्मणानां स्मृतं स्थानं क्रिया-

वताम् ।

स्नानमेतद् क्षत्रियाणां संग्रामेऽप्युपलभ्यताम् ॥

वैश्यानां सारतं स्थानं स्वधर्ममनुवर्त्तताम् ।

गान्धर्वं शूद्रजातीनां परिचारे तु वर्त्तताम् ॥”

इति कौर्म २ अध्यायः ॥ १० ॥

अपि च ।

मार्कण्डेय उवाच ।

“हारीतस्तनुवाचाय तैरेव चोदितो मुनिः ।

श्रद्धयन्तु मुनयः सर्वे धर्मान् वक्ष्यामि शास्त्र-

तान् ॥

वर्णानामाश्रमाणाञ्च योगशास्त्रञ्च सप्तमाः ।

यज्ञज्ञात्वा मुनयो नित्यं सुच्यते जन्मवन्धनात् ॥

ब्राह्मण्यां ब्राह्मणेनेव उत्पन्नो ब्राह्मणः स्मृतः ।

तस्य धर्मं प्रवक्ष्यामि तं योग्यं देशमेव च ॥

क्षत्र्यसारो ऋगो यज्ञ स्वभावात् प्रवर्त्तते ।

तस्मिन् देशे वसन् धर्मं कुरुते ब्राह्मणोत्तमः ॥

अध्यापनं चाध्ययनं यजनं याजनं तथा ।

दानं पतियज्ञश्चैव कर्मशट्कमिहोच्यते ॥

अध्यापनञ्च त्रिविधं धर्मार्थं चात्मकारणम् ।

शुश्रूषाकारणञ्चेति त्रिविधं परिकीर्तितम् ॥

नेवामन्यतमो वापि दृश्यते यत्र मानवे ।

तत्र विद्या न दातव्या पुत्रवैव हितैषिका ॥

श्रीमानध्यापयेच्छिष्यान् यज्ञानपि च योजयेत् ॥

वर्णध

विद्विमान् प्रतिग्रहानिच्छेद्यधर्मप्रसिद्धये ॥

वेदमेवाभ्यसेत्तित्यं शुचौ देशे समाहितः ।

यजेद्यज्ञं यथाशक्त्वा दद्याद्द्विजानुसारतः ॥

नित्यं नेमितिकं धर्मं कर्म्म कुर्यात् प्रयत्नतः ।

गुरुशुश्रूषणश्चैव यथाश्रयायमतन्मतः ॥

सायं प्रातरुपासीत विधिवान्निं द्विजोत्तमः ।

लसन्नाभः प्रकुर्वीत वैश्वदेवं दिने दिने ॥

अतिथिस्वागतं भक्ष्या पूजयेच्छक्तितो यज्ञी ।

अन्यानप्यागतान् विप्रान् पूजयेदविरोधतः ॥

स्वदारनिरतो नित्यं परदारविवर्त्तितः ।

सख्यवादी जितक्रोधः स्वधर्मनिरतो भवेत् ॥

अकर्मणि च संप्राप्ते प्रमादे नैव रीक्षयेत् ।

प्रियां हित्वा वदेदाहं परलोकाविरोधिनीम् ॥

शय धर्मेः समुद्दिष्टो ब्राह्मणस्य समासतः ।

धर्ममेवैतन् यः कुर्यात् स याति ब्रह्मणः परम ॥

हारीत उवाच ।

क्षत्रादीनां प्रवक्ष्यामि यथापदशुभ्रपुष्पशः ।

येन येन प्रवर्त्तते विधिना क्षत्रियादयः ॥

राजा च क्षत्रियश्चैव प्रजा धर्मण पातयेत् ।

कुर्यादध्ययनं सम्यक् युगयुक्तो यथाविधि ॥

दशहान् द्विजाग्रयो धर्मे बुद्धिमत्सन्धितः ।

देवब्राह्मणभक्तश्च पित्रकार्यं परस्तथा ॥

धर्मण वे जयाकाङ्क्षो अधर्मस्य विवर्जयेत् ।

उत्तमां गतिमाप्नोति क्षत्रियो ह्येवमाचरन् ॥ १० ॥

गौरवं क्षत्रियाण्यं कुर्याद्देवो यथाविधि ।

दानं धर्मे यथाशक्त्वा द्विजशुश्रूषणं तथा ॥

लोभदम्भवितर्म्भकः सत्यवागनसृजकः ।

स्वदारनिरतो दान्तः परदारविवर्त्तितः ॥

धनेर्विप्रान् समभ्यर्च्य यज्ञकाले त्वयाजितः ।

अप्रमत्तः स्वधर्मं वृत्तं देहपातनात् ॥

यज्ञाध्ययनदानानि कुर्यात्क्षत्रियमतन्मतः ।

पित्रकार्यं च सत्काले नारसिंहाख्यं तथा ॥

यत्तद्देवस्य कर्मसिं स्वधर्ममनुगृह्णतः ।

यत्तदामेयमानस्तु मुक्तः स्यात्तत्र संशयः ॥ ११ ॥

वर्णवयस्य शुश्रूषां कुर्यात् शूद्रः प्रयत्नतः ।

दानवत ब्राह्मणानां विप्रैश्चैव समाचरेत् ॥

अयाचितः प्रदाता स्यात् क्षत्रियं वृत्तार्थमाश्रयेत् ।

पाकयज्ञविधानेन यज्ञे ह्येवातन्मन्त्रगः ॥

शूद्राणां मासिकं कार्यं वपनं न्यायवर्त्तितम् ।

धारयं जीर्णवस्त्रस्य विप्रस्योच्छिष्टभोजनम् ॥

स्वदारेषु रतिश्चैव परदारविवर्त्तितः ।

पुराणश्रवणं विप्रान्नारसिंहस्य पूजनम् ॥

तथा विप्रमस्कारस्तथा सत्रं दिने दिने ।

सती सम्भाषणं चैव रागद्वेषविवर्त्तितम् ॥

इत्थं कुर्वीत यः शूद्रो मनोवाककायकर्मभिः ।

स्नानमेतन्मवाप्नोति तत्कपापः प्रपुण्यकृतः ॥”

इति नारसिंहे ५३ । ५४ अध्यायौ ॥ ११ ॥

अन्यथा ।

मदान्तोवाच ।

“दानमध्ययनं यज्ञो ब्राह्मणस्य त्रिविधितः ।

धर्मा नामानुवर्त्तयितुं धर्मस्तस्यापदे यिता ॥

मात्रनाध्ययने यज्ञस्तथा पुत्र प्रतिग्रहः ।

वर्गध

एतत् सत्यं समाख्यातं जितयं चास्य
जीविका ॥
दानमध्ययनं यज्ञः क्षत्रियस्याप्ययं त्रिधा ।
धर्मः प्रोक्तः क्षिते रक्षा श्रद्धाजीवश्च जीविका ॥
दानमध्ययनं यज्ञो वैश्यस्यापि त्रिधैव सः ।
वाणिज्यं पाशुपाल्यश्च क्षत्रियैवास्य जीविका ॥
दानं यज्ञोऽथ शुश्रूषा द्विजातीनां त्रिधा मया ।
आख्यातः शूद्रधर्म्मोऽपि जीविका कारकधर्म्मजा ॥
तद्विज्ञानमुश्रूषा पोषणं क्रयविक्रयेः ।
वर्णधर्म्मास्त्रिमे प्रोक्ताः श्रूयतामाश्रमास्तथा ॥
इति मार्कण्डेयपुराणे मद्राक्षानुशासनाध्यायः ॥
अपरश्च ।
“ब्राह्मणा ब्रह्मयोनिस्या ये स्वकर्मस्यवस्थिताः ।
ते सन्ध्यापूजनीयैः षट्कर्मिणां यथाक्रमम् ॥
अध्यापनमध्ययनं यजनं याजनं तथा ।
दानं प्रतिग्रहश्चैव षट् कर्म्मस्यगजम्भनः ।
यस्यान्तु कर्म्मणामस्य जीनि कर्म्माणि जीविका ।
याजनाध्यापने चैव विपुङ्गवाश्च प्रतिग्रहः ॥
अथो धर्म्मा निवर्त्तन्ते ब्राह्मणात् क्षत्रियं प्रति ।
अध्यापनं याजनञ्च तृतीयञ्च प्रतिग्रहः ॥
वैश्यं प्रति तथैवेति निवर्त्तरन्निति स्थितिः ।
न तौ प्रति हि तान् धर्म्मान् मनुराह प्रजा-
पतिः ॥
श्रद्धास्त्रभस्वं क्षत्रस्य वणिक्पशुलविश्विः ।
आजीवनायं धर्म्मस्तु दानमध्ययनं यज्ञः ॥
वेदाभ्यासो ब्राह्मणस्य क्षत्रियस्य च रक्षणम् ।
सार्वाकर्म्मैव वैश्यस्य विशिष्टानि स्वकर्मसु ॥
अजीवस्तु यथोक्तं ब्राह्मणः स्वेन कर्म्मणा ।
जीवेत् क्षत्रियधर्म्मस्य स स्यात् प्रत्यनन्तरः ॥
उभाभ्यामप्यजीवस्तु कथं स्यादिति चेद्भवेत् ।
क्षत्रिगोरक्षमाख्याय जीवेशेयस्य जीविकाम् ॥
वैश्यवृत्त्यापि जीवस्तु ब्राह्मणः क्षत्रियोऽपि वा ।
हिंसाप्रायो पराधीनो क्षत्रियेन वर्जयेत् ॥
क्षत्रिं साध्विनि मन्यन्ते सा वृत्तिः सहिर्गर्हता ।
भूमिं भूमिशयांश्चैव क्षत्रि काष्ठमयोत्तमम् ॥
इदम् वृत्तिवैकल्यात् त्यजतो धर्म्मेनेपुणम् ।
विट्पण्यसुद्धतोद्धारं विक्रयं वित्तवर्द्धनम् ॥
मन्वानसानपीडेत क्षत्राक्ष तिलः सद्यः ।
अप्यसौ लवणश्चैव पशवो ये च मानुषाः ॥
सर्वञ्च तान्त्वं रक्तं शाण्णौमाविकानि च ।
अपि चेत् स्युररक्ताणि फलमूले तथौषधीः ॥
अपः शृङ्गं विषं मांसं सोमं गन्धाश्च सर्वशः ।
क्षीरं क्षौद्रं दधि घृतं तैलं मधु गुडं कुशान् ॥
आरण्यान् पशून् सर्वान् दंष्ट्रिणश्च वयांसि च ।
मदां नीलान् लाक्षाञ्च सर्वान् केशफास्तथा ॥
कामसुत्पाद्य लब्धान् स्वयमेव लघीवतः ।
विक्रीणीत तिलान् शुद्धान् धर्म्मार्यमन्त्रि-
स्थितान् ॥
भोजनाभ्युत्थनाददानादयदन्यत् कुरुते तिलैः ।
क्षमिभूतः श्वविष्टायां प्लवभिः सद्य मज्जति ॥
सद्यः पतति मांसेन लाक्षाया लवणेन च ।
चाहेण शूद्रीभवति ब्राह्मणः क्षीरविक्रयात् ॥

रत्नरेषान् पय्यानीं विक्रयादिह कामतः ।
ब्राह्मणः सप्तरात्रेण वैश्यभावं नियच्छति ॥
इसा रसेर्निमातया न त्वेव लवणं रसेः ।
क्षत्राक्षक्षत्राक्षेन तिला ध्यायेन तत्तमाः ॥
जीवेदेतेन राजस्यः सर्वेणाप्यनयज्ञतः ।
न त्वेव व्यायसीं वृत्तिमभिमन्येत कश्चित् ॥
यो लोभादधमो जात्या जीवेदुत्तमकर्मभिः ।
तं राजा निहन्तं क्षत्रा क्षत्रमेव प्रवासयेत् ॥
वरं स्वधर्म्मो विगुणो न पारस्यः स्वगुणितः ।
परधर्म्मस्य जीवन् हि सद्यः पतति क्षातितः ॥
वैश्योऽजीवन् स्वधर्म्मस्य शूद्रवृत्त्यापि वर्त्तयेत् ।
अनाचरसकायाणि निवर्त्तत च शक्तिमान् ॥
अशक्तुर्वचं शुश्रूषा शूद्रः कर्त्तुं दिगन्तमानम् ।
पुत्रदाराख्यं प्राप्नो जीवेत कारककर्मभिः ॥
वैकर्मभिः प्रचरितेः शुश्रूष्यन्ते द्विजातयः ।
तानि कारककर्मणि शिष्यानि विविधानि च ॥
वैश्यवृत्तिमनातिष्ठन् ब्राह्मणः स्वे पोथ स्थितः ।
अवृत्तिकर्षितः सोदन्तिमं धर्म्मं समाचरेत् ॥
सर्वतः प्रतिग्रहोपादृष्टाक्षस्यनयज्ञतः ।
पवित्रं दुष्कर्मोत्थितं धर्म्मसो गोपपदतः ॥
नाध्यापनाद्याजनाद्वा गर्हिताद्वा प्रतिग्रहात् ।
दोषो भवति विप्राणां ज्वलनाम्समा हि ते ॥
जीवितात्ययमापन्नो योऽक्षमति यतस्ततः ।
आकाशमिव पङ्केन न स पापेन लिप्यते ॥
अजीवर्गः सुतं हन्तुमुपासपद्वशुक्षितः ।
न चालिप्यत पापेन क्षत्र्यमीकारमाचरन् ॥
अमांसमिच्छन्नांति धर्म्माधर्म्मविपक्षजः ।
प्राणानां परिहर्त्तार्यं वामदेवो न लिप्त्वान् ॥
भरद्वाजः क्षुधान्तु सपुत्रो विजने वने ।
वह्नीर्गाः प्रतिग्रहाद् वृधोक्षन्तो महातपाः ॥
क्षुधान्तुमभ्यागाद्विन्धामित्रः अजावनीम् ।
चण्डालहस्तादादाय धर्म्माधर्म्मविपक्षजः ॥
प्रतिग्रहाद्याजनाद्वा तथेवाध्यापनादपि ।
प्रतिग्रहः प्रत्यवरः प्रत्य विप्रस्य गर्हितः ॥
याजनाध्यापने नित्यं क्रियते संस्कृतात्मनाम् ।
प्रतिग्रहस्तु क्रियते शूद्राद्यन्यजम्भनः ॥
अपहोमेरपेत्यो याजनाध्यापनेः क्षतम् ।
पतिग्रहनिमित्तान् त्यागेन तपसेव च ॥
शिलोऽश्वमप्याददीत विप्रो जीवन् यतस्ततः ।
प्रतिग्रहाच्छिलः अयाक्षतोऽप्युच्छः प्रशस्यते ॥
सोदन्तिः कुप्यमिच्छन्निधनं वा पृथिवीपतिः ।
याच्यः स्यात् क्षान्तकेव्धिप्रेरितुं स्यागमर्हति ॥
अजतश्च क्षत्रात् क्षत्राक्षीरजीविकमेव च ।
हिरण्यं धान्यमस्य पूर्वं पूर्वमदोधवत् ॥
सप्तवितागमा धर्म्मादायो लाभः क्रयो जयः ।
प्रयोगः कर्म्मयोगश्च सप्तप्रतिग्रह एव च ॥
विद्या शिष्यं भतिः सेवा गोरक्षं विपणिः
क्षत्रिः ।
धृतिर्भेषं कृषीदश्च दश जीवनहेतवः ॥
ब्राह्मणः क्षत्रियो वापि वृद्धिं नैव प्रयोजयेत् ।
कामसु खलु धर्म्मार्यं दद्यात् पापीयसेऽल्पि-
काम् ॥

वर्णनी

चतुर्थमाददानोऽपि क्षत्रियो भागमापदि ।
प्रजा रक्षन् परं श्रद्धा क्षिप्रयात् प्रतिमुच्यते ॥
स्वधर्म्मो विजयस्तस्य नाहवे स्यात् परादुस्तस्यः ।
शृङ्खलं वैश्यान्निता धर्म्माभाहारयेद्वलिम् ॥
धान्योऽष्टमं विप्रां शुल्कं विप्रं कार्षापणा-
वरम् ।
कर्म्मोपकरणाः शूद्राः कारवः शिष्यनक्षत्रा ॥
शूद्रस्तु वृत्तिमाकाङ्क्षन् क्षत्रमारधयेदुद्यदि ।
घनिनं वायुपाराधयेद्वैश्यं शूद्रो निजीविप्रेत् ॥
स्वर्गाधुमभयाय वा विप्रानाराधयेत्तु सः ।
जातब्राह्मणशूद्रस्य सा स्यात् क्षत्रक्षत्रता ॥
विप्रसवैव शूद्रस्य विशिष्टं कर्म कीर्त्तते ।
यदतोऽन्यद्विकुरुते तद्वयस्य निष्फलम् ॥
प्रकल्प्या तस्य तैर्वृत्तिः स्वकुटुम्बादुपार्जितः ।
शक्तिश्चावेत्य दास्यश्च भृत्यानाश्च परिग्रहम् ॥
उच्छिष्टमन्नं दानयं जीर्णानि वसनानि च ।
पुलाकाश्चैव धान्यानां जीर्णाश्चैव परिच्छेदाः ॥
न शूद्रे पातकं किञ्चित् न च संस्कारमर्हति ।
नास्याधिकारो धर्म्मोऽस्ति न धर्म्मात् प्रतिसेध-
नम् ॥
धर्म्मस्यस्तु धर्म्मज्ञाः सतां वृत्तिमनुष्ठिताः ।
भन्त्रवर्जं न दुष्यन्ति प्रशंसं प्राप्नुवन्ति च ॥
यथा तथाहि सद्गुणमातिष्ठयनस्ययकः ।
तथा तथेवचातुश्च लोकं प्राप्नोत्यनिन्दितः ॥
शक्तेनापि हि शूद्रेण न कार्यो धनसङ्घयः ।
शूद्रो हि धनमासाद्य ब्राह्मणानेव वाधते ॥
एते चतुर्णां वर्णानामापहर्म्माः प्रकीर्त्तिताः ।
यान् सन्ध्यागुतिष्ठन्ता व्रजन्ति परमां गतिम् ॥
एव धर्म्मविधिः क्षत्रक्षत्रात्तुल्यस्य कीर्त्तितः ।
अतः परं प्रवक्ष्यामि प्रायश्चित्तविधिं शुभम् ॥
इति मानवे धर्म्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहि-
तायां दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ अन्यत् वर्णशब्दे
दृष्टव्यम् ॥
वर्णनं, स्त्री, (वर्णं स्तुतौ विस्तारे रक्षणादौ +
ल्युट् ।) स्तवनम् । (यथा, भागवते । १० ।
७४ । १० ।
“इत्थं विश्वस्य दमबोवसुतः स्वपीटा-
दुल्याय कृष्णगुणवर्णनजातमनुः ।
उत्पिप्य बाहुमिदमाह सदस्यमर्वा
संश्रावयन् भगवते पदधास्यभीतः ॥”)
विस्तरणम् । शुक्लादिवर्णयोजनम् । दीपनम् ।
इति वर्णधातोर्भावेऽनट्प्रत्ययेन नियमम् ॥
वर्णना, स्त्री, (वर्ण + क्तिप् + युच् । टाप् ।)
गुणकथनम् । तत्प्रयोगः । इडा २ स्तवः १
स्त्रीकम् ४ स्तुतिः ५ वृत्तिः ६ उपाधा ७
प्रशंसा ८ अर्थवादः ९ । इति हेमचन्द्रः । २ ।
१६३ । (यथा, कथासरित्सागरे । ३२ ।
१६६ ।
“विदग्धा अपि वर्ण्यन्ते विटवर्णनया श्लिषः ॥”)
वर्णनीयं, वि, (वर्ण + कर्म्मणि व्यनीयर् ।)
वर्ण्यम् । वर्णितव्यम् । (यथा, साहित्यदर्पणे
६ परिच्छेदे ।

वर्णमा

“वर्णनीयवयायोगं साङ्गोपाङ्गा अपी
इह ॥”)

वर्णाः पदार्था यथा,—

“अथ वर्णानि कथ्यन्ते तानि यानि कवी-
चरेः ।

महाकाव्यप्रवृत्तिषु प्रवर्त्यन्ते वर्णचरे ॥

राजा राजवधूपुरोहितकुमारामात्यसेवाधिपाः
देश्यामपुरीसरोऽन्विरिदुयानादरण्या-

श्रमाः ।

मन्त्रो दूतरणप्रयाणन्यायाभेतिनेन्द्या
वीहारी विरहः स्वयंवरसुरा पुण्याम्बुखिला
रतम् ॥”

इति कविकल्पलतायाम् १ स्तवके ३ कुसु-
मम् ॥ (सुवाहः । वर्णधातुदर्शनान् । यथा,
भागवते । ३ । २२ । ३७ ।

“इतस्ते आदिराजस्य मनोश्चरितमद्भुतम् ।

वर्णितं वर्णनीयस्य तदपत्नोदयं शृणु ॥”)

वर्णपात्रं, स्त्री, (वर्णस्य पात्रम् ।) चित्रकारस्य
नीत्यादिरागस्याधारः । यथा,—

“मल्लिका वर्णपात्रं स्यात् तूलिका लेख्य-
कूर्चिका ॥”

इति शब्दमाला ॥

वर्णपुष्पकः, पुं, (वर्णवन्ति नानावर्णानि पुष्पाणि
यस्य । कम् ।) राजतरुणपुष्पवृक्षः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

वर्णपुष्पी, स्त्री, (वर्णवन्ति पुष्पाणि यस्याः ।
डीष् ।) उद्भृतास्त्रीपुष्पवृक्षः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

वर्णप्रसादनं, स्त्री, (वर्णस्य प्रसादनं यस्मात् ।)
अयुक् । इति राजनिर्घण्टः ॥

वर्णमाता, स्त्री, (वर्णस्य मातेव ककाराद्यन्तर-
प्रसृत्वात् ।) लेखनी । इति हारावली ॥

वर्णमालका, स्त्री, (वर्णानां वर्णमालानां माल-
केव ।) सरस्वती । इति शब्दरत्नावली ॥

वर्णमाला, स्त्री, जातिमाला । (वर्णानां माला
समूहः ।) अक्षरश्रेणी । तत्र संस्कृतवर्णाः ५०

अपमालायाम् ५१ । इन्द्रजीववर्णाः २६ ।

पराधीयाः २३ । हिवरु अर्थात् इह-

दीयाः २२ । आरवीयाः २० । पारसीयाः ३१ ।

तुरस्कीयाः ३३ । रुशीयाः ४१ । गिक् अर्थात्

इयुनानीयाः २४ । लाटिन्देशीयाः २२ । डन्

अर्थात् ओलन्दाजीयाः २६ । सान्देशीयाः २७ ।

इटालिदेशीयाः २० । तातारीयाः २०२ ।

ब्रह्मदेशीयाः १६ । चीनदेशीयवर्णाः शब्दा-

त्मकाः तच्छब्दसंख्याः ००००० ॥ ॥ अका-

रादिककारान्तवर्णरूपेकपञ्चाशच्चपमाला ।

यथा, सनत्कुमारसंहितायाम् ।

“क्रमोत्क्रमगतेर्माला मालकार्णेः चमेरुकेः ।

सविन्दुकेः साष्टवर्गेरन्तर्यजनकमेणि ॥”

आदि कु पु टु तु पु यु श्वोऽष्टौ वर्गाः प्रकी-

र्णिताः । अकारादिवर्णान् सविन्दून् प्रत्येकं

क्षत्वा शतं संजय्य अकारादीनां कवर्गा-

२८७

वर्णस

दीनाश्च वर्णाणां अन्तिमवर्णं सानुस्वारं
क्षत्वा पूर्वसुच्चार्य मन्त्रजपः कार्यः । अनेन
प्रकारेणाष्टोत्तरशतसंख्यो अपी भवति । अन्त-
र्यजनमित्युपलक्षणम् ।

“सविन्दुं वर्णसुच्चार्यं पञ्चाक्षरं जपेत् सुधीः ।

अकारादितकारान्तं विन्दुयुक्तं विभाव्य च ॥

वर्णमाला समाख्याता अनुलोमविलोमिका ।

चकारं मेरुमेवात्र तत्र मन्त्रं जपेत्तद्वि ॥”

इति नारदीयवचनात् ॥

प्रकारान्तरं विष्णुचरे ।

“अनुलोमविलोमेन वर्गाष्टकविभेदतः ।

मन्त्रेणान्तरितान् वर्णान् वर्णान्तरितान्

मन्त्रम् ॥

कुर्वाद्दर्शनमयीं मालां सर्वतन्त्रप्रकाशनीम् ।

चरमाणं मेरुरूपं लङ्घनं नैव कारयेत् ॥”

इति तन्त्रसारः ॥

अपि च ।

“अनुलोमविलोमेन कल्पय्या वर्णमालया ।

आदिमाललादि आन्तक्रमेण परमेन्धरि । ।

चकारं मेरुरूपं लङ्घयेत् कदाचन ॥”

इति मूळमालातन्त्रम् ॥

वर्णरेखा, स्त्री, (वर्णां लिखन्त्यनेनेति । लिख +
वर्णलेखा, करण घञ् । रलयोरेकम् ।) कठिनी ।

इति चक्राखण्डः ॥

वर्णलेखिका, स्त्री, (वर्णलेखा + स्वार्थे कन् । टापि
अत इत्वम् ।) कठिनी । इति रत्नमाला ॥

वर्णवती, स्त्री, (वर्णां रस्यस्यामिति । वर्ण + “रसा-
दिभ्यश्च ।” ५ । २ । ६५ । इति मतुप । मस्य
वः ।) हरिदा । इति जटाधरः ॥ वर्णविशष्टे,
त्रि ॥

वर्णविलोडकः, पुं, (वर्णान् विलोडयतीति । वि +
लोट् + कण् ।) श्लोकान्तः । मन्त्रचौरः ।
इति मेदिनी । के. २३६ ॥

वर्णमङ्गरः, पुं, (वर्णतो ब्राह्मणादिभ्यः वर्णानां
वा सङ्करो मिश्रणं यत्र ।) मिश्रतजातिः ।
तद्विवरणं यथा,—

“बभूवर्गस्यो वक्रादेत्या ब्राह्मणजातयः ।

ब्रह्मणो वाङ्देशाच्च जाताः क्षत्रियजातयः ॥

ऊरुदेशाच्च वैश्याश्च पादतः शूद्रजातयः ।

तामां सङ्करजातेन बभूवर्गसङ्कराः ॥

गोपनापिमलीलाश्च तथा मोदकमूलवै ।

ताम्बलिपर्णकारौ च तथा वणिक्जातयः ॥”

लोलास्याने भाला इति मूलवस्थाने कूवर इति

च पाठः ।

“इत्येवमादा विप्रश्नः सङ्कटाः परिकीर्णिताः ।

शूद्राविप्रोस्तु करणोऽन्वयो वैश्याद्विज्जन्तोः ॥

विश्वकर्मा च शूद्रायां वीर्याधानं चकार सः ।

ततो बभूवः पुत्राश्च नवैते शिल्पकारिणः ॥

मालाकारः कर्मकारः शस्त्रकारः कुविन्दकः ।

कुम्भकारः कंसकारः वहेते शिल्पिनां वराः ॥

खजधाराश्चक्ररः स्वर्णकारश्च ये च ।

पतितास्ते ब्रह्मशापादजात्या वसंसङ्कराः ॥”

वर्णस

अजात्या इत्यत्र अजाण्या इत्यपि पाठः ।

“स्वर्णकारः स्वर्णचौण्यात् ब्राह्मणानां द्विजो-
त्तमः ।

बभूव सद्यः पतितो ब्रह्मशापेन कर्मणा ॥

खजधारी द्विजातीनां शापेन पतितो भुवि ।

श्रीघ्नश्च यज्ञकाष्ठश्च न ददौ तेन श्वेतना ॥

अतिक्रमेण चित्राणां सद्यश्चक्रकरक्षया ।

पतितो ब्रह्मशापेन ब्राह्मणानाञ्च कोपतः ॥

कश्चिद्द्विगुणविशेषश्च संसर्गात् स्वर्णकारिणः ।

स्वर्णचौण्यादिदोषेण पतितो ब्रह्मशापतः ॥

कुलटयाश्च शूद्रायां चित्रकारस्य धीर्यतः ।

बभूवङ्कालिकाकारः पतितो आरदोपतः ॥

घङ्कालिकाकारवौण्यात् कुम्भकारस्य धीर्यतः ।

बभूव कोटिकः सद्यः पतितो दृष्टकारकः ॥

कुम्भकारस्य धीर्येण सद्यः कोटिकयोर्वितः ।

बभूव तैलकारश्च कुटिलः पतितो भुवि ।

सद्यः क्षत्रियधौर्ग्येण राजपुत्रस्य धीर्यतः ।

बभूव तीव्ररक्षेव पतितो आरदोपतः ॥

तीव्रस्य त् धौर्ग्येण तैलकारस्य धीर्यतः ।

बभूव पतितो दम्युर्लटश्च परिकीर्णतः ॥

लोटस्तीव्रकन्यायां जनयामास वसुरात् ।

भालं मल्लं मातरश्च भङ्गं कोलश्च कन्दरम् ॥”

कन्दरस्थाने कलन्दर इति वा पाठः ।

“ब्राह्मणाय शूद्रधौर्ग्येण पतितो आरदोपतः ।

सद्यो बभूव चाण्डालः सर्वस्वान्धभोऽयुचिः ॥

तीव्ररक्षेव चाण्डालां चर्मकारो बभूव च ।

चर्मकार्याश्च चाण्डालान् भोमश्चैवो बभूव च ॥

भोमश्चैवो तीव्ररेण कौचश्च परिकीर्णतः ।

कौचक्षय्यान्तु केयनां काण्डारः परिकीर्णतः ॥

सद्यः चाण्डालकन्यायां लोटधौर्ग्येण शौनकः ।

बभूवशुभो द्वौ पुत्रौ हज्रिकशौण्डिकौ तथा ॥”

हज्रिकशौण्डिकावित्यत्र दृष्टौ हज्रिभौ इत्यपि

पाठः ।

“क्रमेण हज्रिकन्यायां सद्यः चाण्डालवौर्ग्यतः ।

बभूवः पञ्चपुत्राश्च भटा वनचराश्च ते ॥

लटस्तीव्रकन्यायां गङ्गाभोरे च शौनकः ।

बभूव सद्यो यो बालो गङ्गापुत्रः प्रकीर्णतः ॥

गङ्गापुत्रस्य कन्यायां धौर्ग्येण वेशधामिनिः ।

बभूव वेशधारी च पुत्रो युङ्गो प्रकीर्णतः ॥

वेशधारीवकन्यायां सद्यः शृण्वी बभूव च ।

शृण्वीयोपिति वेश्यान्तु पोषकश्च प्रकीर्णतः ॥

क्षत्रान् करणकन्यायां राजपुत्रो बभूव च ।

राजपुत्रान्तु करणादागवाति प्रकीर्णतः ॥

क्षत्रधौर्ग्येण वेश्यायां केयनः परिकीर्णतः ।

कनौ तीव्रसंसर्गाद्वीवरश्च प्रकीर्णतः ॥”

प्रकीर्णत इत्यत्र पतितो भुवि इति वा पाठः ।

“तीव्रयोः धीवरात् पुत्रौ बभूव रजकः क्षत्रियः ।

रजक्यां तीवराश्चापि कीदृशां च बभूव च ॥

नापिताङ्गोपकन्यायां सर्वस्वो तस्य योषिति ।

क्षत्राद्बभूव आधश्च बलवान् नृगर्जिमकः ॥

तीवरात् शुद्धिकन्यायां बभूवः सप्त पुत्रकाः ।

ते कनौ हज्रिचसर्गाद्बभूवर्दक्षवः सदा ॥

वर्णस

ब्राह्मणान्धविषीर्येण ज्ञानोः प्रथमवासरे ।
कृत्स्नश्चोदरे जातः कूटस्थोऽपि कौशितः ॥
तदशीर्षं विप्रतुल्यं पतितं जलदोषतः ।
मदाः कोटिकर्मसर्गादधमो जगतीनजे ॥
अन्धवीर्येण वैश्यायान्तोः प्रथमवासरे ।
जातः पुत्रो महादम्यस्त्वैलयांश्च धनुर्धरः ॥
अकार वागनीतश्च अश्वियो वागितस्तया ।
तेन जात्या म पुत्रश्च वागनीतः परकीर्णितः ॥
अन्धवीर्येण शूद्रायान्तदोषेण पापतः ।
वलयथो दूरन्ताश्च बभूवुर्लक्षजातयः ॥
अविप्रकर्णाः क्रूराश्च निर्भया रणदूर्जयाः ।
शौचाचारविहीनाश्च दुर्ज्ञेया धर्मवर्जिताः ॥
स्वच्छान् कृषिदकन्यायां जौलाजातिस्त्वैव ह ।
जौलान् कृषिदकन्यायां शराकः परिकीर्णितः ॥
वर्णसङ्करदोषेण वज्राश्च गूढजातयः ।
तामां नामानि संख्याश्च का वा वक्तुं हि ज

नमः ॥

वेदोद्विषनीकुमारेण जातश्च विप्रयोषिति ।
वेदवीर्येण शूद्रायां बभूवुर्लक्षजातयः ॥
ते च ग्रास्यगुणज्ञाश्च मन्त्रीषधिपरायणाः ।
तेभ्यश्च जाताः शूद्रायां ते शालदाहिणी

भुवि ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मसंख्ये १० अध्यायः ॥३॥

अपि च ।

“अयं हि जेहि विद्वद्भिः पशुधर्मा विगर्हितः ।
मनुष्याणामपि प्रीतो वेगे राक्षसं प्रशंसति ॥
म महोमखिलां भुङ्क्ते राजपिप्रवरः पुरा ।
वर्णानां सङ्करं कृते कामोपहतमनसः ॥
ततः प्रभृति यो मोहान् प्रमोतपतिकीं स्त्रियम् ।
नियोजयत्यप्यार्थं तं विगर्हितं साधवः ॥३॥
ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यस्तथो वर्णा हि जातयः ।
अर्थं गृह्णातिस्तु शूद्रो नास्ति तु पञ्चमः ॥
सत्त्वर्गेषु तुल्यासु पत्रोऽप्युन्नतयोनिषु ।
आतुलोऽयं सम्भवा जात्या श्रेयास्त एव ते ॥
स्त्रीध्वनन्तरजातासु हि जेतुं शक्यादितान् सुतान् ।
भट्टशानेव तानाहुर्मातृदोषविगर्हितान् ॥
अनन्तरासु जातानां विधिरेव सनातनः ।
त्रैकालरासु जातानां धर्मं विद्यादम्”

विधिम् ॥

ब्राह्मणात् वैश्यकन्यायामस्मभ्यो नाम जायते ।
निषादः शूद्रकन्यायां यः पारश्व उच्यते ॥
क्षत्रियाच्छूद्रकन्यायां क्रूराचारविचारवान् ।
अभ्यश्वपुङ्गवोऽपि नाम प्रजायते ॥
वैश्यस्य त्रिषु वर्णेषु वृषतेऽर्धमोऽप्युद्योः ।
वैश्यस्य वर्णे चैकस्मिन् षड्द्विपसदाः स्मृताः ॥३॥
क्षत्रियाद्विप्रकन्यायां स्मृतो भवति जातिः ।
वैश्यान्मागधवेदेहौ राजविप्राङ्गनासुतौ ॥
शूद्रादायोगवः क्षता चण्डालश्चाधमो वृणाम् ।
वैश्यराज्याविप्रासु जायन्ते वर्णसङ्कराः ॥
एकान्तरे त्वाशुलोन्मादस्योयौ यथा स्मृता ।
क्षत्रवेदेहौ तद्वत् प्रातिलोऽपि जन्मनि ॥३॥
पुत्रा येनन्तरस्त्रीजाः क्रमेणोक्ता हि जन्मनाम् ।

२८८

वर्णस

तानन्तरनाम्स्तु मातृदोषान् प्रचक्षते ॥
ब्राह्मणाद्वैश्यकन्यायामाहो नाम जायते ।
आभीरोऽन्धकन्यायामायोगयासु धिवरः ॥
आयोगवश्च क्षता च चण्डालश्चाधमो वृणाम् ।
प्रातिलोऽयं जायन्ते शूद्रादपसदास्तयः ॥
वैश्यान्मागधवेदेहौ क्षत्रियान् स्मृत एव तु ।
प्रतोपमेते जायन्ते परेऽप्यपसदास्तयः ॥
जातो निषादाच्छूद्रायां आत्या भवति पुङ्गवः ।
शूद्राज्जातो निषादासु स वै कुकुटकः स्मृतः ॥
क्षत्रजातिस्तथोग्रायां स्वपाक इति कौशिते ।
वेदेहकन त्वस्वछासुतसो वेण उच्यते ॥
हिजातयः सवर्णासु जनयन्त्यत्रास्तु यान् ।
तान् सावित्रीपरिभटान् ब्राह्मा इति विनि-

हिंशन् ॥

ब्राह्मास्तु जायते विप्रात पापात्मा भूर्जकण्ठकः ।
आनन्धवाटधानी च पृषधः श्रेय एव च ॥
भक्तो मल्लश्च राजानश्च ब्राह्मणश्चिरेव च ।
नटश्च करणश्चैव खशो द्रविड एव च ॥
वैश्यास्तु जायते ब्राह्मणं सुधन्वाचार्य एव च ।
कारुण्यश्च विजम्बा च मैत्रः साल्व एव च ॥
अभिचारेण वर्णानामवेदावेदनेन च ।
स्वकर्मणाश्च त्यागेन जायन्ते वर्णसङ्कराः ॥३॥
सङ्कोचयोगेन यो तु प्रतिलोमान् लोमजाः ।
अन्योन्ययतिषत्ताश्च तान् प्रवक्ष्याम्यश्रितः ॥
स्मृतो वेदेहकश्चैव चण्डालश्च नराधमः ।
मागधः क्षत्रजातिश्च तथायोगव एव च ॥
एते षट् सङ्गान् वर्णान् जनयन्ति स्वजीनिषु ।
मातृजात्यां प्रसूयन्ते प्रवरासु च योनिषु ॥
यथा सयाणां वर्णानां ह्ययोरात्मस्य जायते ।
आनन्त्यान् स्वयोन्यान् तथा ब्राह्मण्यपि क्रमात् ॥
ते चापि ब्राह्मणं सुवङ्गं स्तुतांऽप्यधिकदूषि-

तान् ।

परस्परस्य दारेषु जनयन्ति विगर्हितान् ॥३॥
यथैव शूद्रो ब्राह्मण्यं ब्राह्मं जन्तुं प्रसूयते ॥
तथा ब्राह्मणं ब्राह्मणात्तुर्वर्णं प्रसूयते ।
प्रतिकूलं वर्णमाना ब्राह्मणान्तरान् पुनः ।
हीना हीनान् प्रसूयन्ते वर्णान् पञ्चदशैव तु ॥
प्रसाधनोपचारश्चमदासं दासजीवनम् ।
मैत्रिभूतं वागुरावृत्तिं स्मृते दस्युयोगवे ॥
मैत्रियकलु वेदेहो माधुकं संप्रसूयते ।
ननु प्रशंसत्यजसं यो घटाणाडोऽतुलोदये ॥
निषादो मार्गवं स्मृते दासं नौकर्मजीवनम् ।
कैवल्यमिति यं प्राङ्गुराणां वैर्जनिवासिनः ॥
क्षत्रवस्त्रभृतसु नारीषु गर्हितान्नाशनासु च ।
भवत्यायोगवीक्षिते जातिहीनाः पृथक्प्रयः ॥
कारावरो निषादात् क्षमिकारः प्रसूयते ।
वेदेहकादभ्युदेहौ बहिर्धामप्रतिश्रयो ॥
चण्डालात् पाण्डुमोपाकस्वक्ष्माश्चवहारवान् ।
आहिङ्गिको निषादेन वेदेह्यमेव जायते ॥
चण्डालेन तु सोपाको मूलयस्यवृत्तिमान् ।
पुङ्गव्याम् जायते पापः सदा सज्जनगर्हितः ॥
निषादस्त्री तु चण्डालात् पुत्रमन्यावसाधिनम् ।

वर्णस

इमंशानगोचरं स्मृते ब्राह्मणामपि गर्हितम् ॥
सङ्करे जातयस्त्वैताः पिष्टमाष्टप्रदृष्टिताः ।
प्रच्छन्ना वा प्रकाशा वा वेदितव्याः स्वकर्मभिः ॥
स्वजातिजनान्तरजाः षट्सु ता हि जघर्म्मिणः ।
शूद्राणाम् मधर्माणः सर्वेऽपध्वंसजाः स्मृताः ॥
तपोबीजप्रभावैस्तु ते गच्छन्ति युगे युगे ।
उत्कषापापकर्मश्च मनुष्येतिह जन्मतः ॥
शनकेस्तु क्रियालोपादिमाः क्षत्रियजातयः ।
वृषलत्वं गता लोके ब्राह्मणादर्शनेन च ॥
पौण्ड्रकाक्षोद्भवविडाः काम्बोजा जवनाः शकाः ।
पारदाः पङ्गवाश्चोनाः किराताः दरदाः खशाः ॥
मुखबाहुपञ्चानां या लोके जातयो वहिः ।
स्वच्छवाचश्चायव्याचः सर्वे ते दस्यवः स्मृताः ॥
ये हिजानामपसदा ये चापध्वंसजाः स्मृताः ।
ते निन्दितैर्वर्णैर्युद्धिजानामेव कर्मभिः ॥३॥
स्मृतानामभ्यसारण्यमस्मज्जानां चित्किन्तितम् ।
वेदेहकानां स्त्रीकार्यं मागधानां बणिक्पथः ॥
मत्स्यघातो निषादानां तथिस्त्यायोगवस्य च ।
मेदान्पुत्रसुमदगुणमारण्यपशुहिंसनम् ॥
क्षत्रयपुङ्गवानासु विलौकोवधवन्धनम् ।
धिवरानां क्षमिकार्यं वेणानां भाखवादनम् ॥
चैत्यदमश्मशानेषु शैलेषुपवनेषु च ।
वसंयुरेते विजाना वर्णयन्तः स्वकर्मभिः ॥३॥
चण्डालश्चपञ्चानासु बहिर्धामात् प्रतिश्रयः ।
अपपात्राश्च कर्मैवा धनमेवां श्वगर्हभम् ॥
वामांसि न्यननेलानि भिन्नभास्त्रेषु भोजनम् ।
काणायिममलङ्कारः परित्रिष्ट्या च निवृष्टाः ॥
न तेः समयमन्विच्छेन पुरुषो धर्ममाचरन् ।
अवहारो मिथस्तेषां विवाहः सङ्गृह्यैः सह ॥
अन्नमेवां पराधीनं देयं स्याद्विभ्रजनेन ।
रात्रौ न त्रिचरेयुस्तं ग्रामेषु नगरेषु च ॥
दिवा चरेयुः कार्यार्थं चिह्नित्वा राजशासनैः ।
अवाभ्यवं श्वश्चैव निहरेयुरिति स्थितिः ॥
वध्याश्च हन्युः सतसं यथाशास्त्रं वृषाश्चया ।
वध्यासांसि स्त्रीयुः शय्याश्चाभरणानि च ॥
वर्णपेनमविज्ञातं नरं कलुषयोनिकम् ।
आर्यरूपमिवानार्यं कर्मभिः स्वेविभावयेत् ॥
अनाय्यतानिष्ठुरताङ्गुरतानिष्ठ्यात्मताः ।
पुरुषं यज्ञयन्तोऽह लोके कलुषयोनिकम् ॥
पित्रा वा भजते शीलं मातुर्लोक्यभयमेव वा ।
न कथञ्चनतुर्व्योनिः प्रकृतिं स्वी नियच्छति ॥
कुले सुखेऽपि जातस्य यश्च स्याद्व्योनिचङ्करः ।
संयत्येव तच्छीलं नरोऽल्पमपि वा बहु ॥
यश्च त्वेतेऽपिध्वंसा जायन्ते वर्णदूषकाः ।
राष्ट्रिकेः सह तदाहं क्षिप्रमेव विनश्यति ॥
ब्राह्मणार्थं गवार्थं वा देहत्यागोऽनुपस्थितः ।
स्त्रीवालाभ्युपपत्तौ च ब्राह्मणां निवृत्तिकारणम् ॥
अहिंसा सत्यमस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।
एतं सामासिकं धर्मं चातुर्वर्ण्यं ब्रवीन्मनुः ॥३॥
शूद्रायां ब्राह्मणाज्जातः श्रेयसा चेत् प्रजायते ।
अश्रेयान् श्रेयसीं जातिं गच्छत्यासप्रमादशुभान् ॥
शूद्रो ब्राह्मणतामेति ब्राह्मण्येति शूद्रताम् ।

वर्णाधि

क्षत्रियाणां तमेवम् विद्याद्वैश्यात्तथेव च ।
अनायायां समुत्पन्नो ब्राह्मणात् यदृच्छया ।
ब्राह्मणायामप्यनायासात् अयत्नं कृति चेद्वेत् ।
जातो नार्थामनायायामायादायार्थो भवेद्-

गुणेः ।

जातोऽप्यनायादायायामनायं इति निश्चयः ।
तावमावप्यसंस्काराविति धर्म्मो व्यवस्थितः ।
वेगुण्यान्मन्त्रः पूर्वं उत्तरः प्रतिलोमतः ।
सुशौचश्च सुश्रेष्ठे जातं सम्यक्ते यथा ।
तथाप्याज्जात आयायां सर्वं संस्कारमर्हति ।
बीजमेते प्रशंसन्ति तेजस्ये मनीषिणः ।
जोषन्ते तथैवान्ये तत्रेवत्यु व्यवस्थितिः ।
अश्रेष्ठे बीजमुत्पद्यन्तेरेव विनश्यति ।
अवीजकमपि तेजं केवलं स्थूलं भवेत् ।
यस्माद्बीजप्रभावेण तिर्यग्जा ऋषयोऽभवन् ।
पूजिताश्च प्रशस्ताश्च तस्माद्बीजं प्रशस्यते ।
अनायासायकर्मणामायाश्चानायाकर्मणम् ।
सम्यग्धायाव्रीडाता न समौ नासमाविति ॥

इति मानवे ६।१० अध्यायौ ॥

वर्णसङ्करस्य कारणं दोषाश्च यथा,—
“अधर्म्माभिभवात् कृष्ण प्रदुष्यन्ति कुलस्थियः ।
स्त्रीषु दुष्टासु वार्ष्णेय जायते वर्णसङ्करः ।
सङ्करो नरकायैव कुलघ्नानां कुलस्य च ।
पतन्ति पितरो ह्येमां लुप्यपिण्डोदकक्रियाः ।
दोषेरेतेः कुलघ्नानां वर्णसङ्करकारकेः ।
उत्साद्यन्ते जातिधर्म्माः कुलधर्म्माश्च शाश्वताः ।
उच्छ्वसकुलधर्म्माणां मनुष्याणां जनाह्नः ।
नरके निधतं वामो भवतीत्यनुश्रुतम् ॥”

इति श्रीभगवद्गीतायाम् १ अध्यायः ॥

वर्णनिः, पुं, (वर्णोति स्थलमिति । वृण् आवरणे +
“नाबसिर्वर्षसिपर्णसीति ।” उणा० ४।१०७ ।
इति अनिः धातोर्नुक् च ।) जलम् । इत्युणादि-

कोषः ।
वर्णा, स्त्री, (वृण्यते भक्ष्यते इति । वृण् भक्षण्ये +
कर्मणि घञ् । ततटाप् ।) आङ्गुली । इति
हेमचन्द्रः ।

वर्णाङ्गा, स्त्री, (वर्णा अङ्गान्तेनयेति । अङ्ग +
करणे घञ् । ततटाप् ।) लेखनी । इति
शब्दरत्नावली ।

वर्णाटः, पुं, (वर्णान् अटतीति । अट् + अच् ।)
गायनः । चित्रकरः । स्त्रीकृतजीवनः । इति
मेदिनी । टे, ५५ ।

वर्णात्मा, [नृ] पुं, (वर्णैः अचरं आत्मा स्वरूपं
यस्य ।) शब्दः । इति जटाधरः ।

वर्णाधिपः, पुं, (वर्णानां ब्राह्मणाधीनामधिपः ।)
ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राणामधिपतिर्यहः । यथा,
“ब्राह्मणे शुक्रवागीशौ क्षत्रिये भौमभास्करौ ।
चक्रो वैश्य बुधः शूद्रे पतिर्मन्दोऽन्धश्च जने ॥”
इति ।

“स्वाध्याये वेद वर्णाधिप इह शुभदे लोभे
नादिनी च ॥”
इति च ज्योतिस्तत्त्वम् ।

वर्ण

वर्णी

वर्णाटः, पुं, (वर्णमर्हतीति । अर्ह + अच् ।) सुहृत् ।
इति राजनिर्घण्टः ।

वर्णि, स्त्री, (वर्ण्यते स्तयते इति । वर्णं स्तुतौ +
इत् ।) स्वर्णम् । इति सिद्धान्तकौमुदी ।
“वर्णवर्णिश्चाहिरण्ये” उणा० ४।१२३ । इत्युक्तेः
अहिरण्ये तु वलिखितेव । कश्चित् पुलिङ्गोऽपि ।

वर्णिकः, पुं, (वर्णा लेख्यत्वेन सन्ति अस्येति ।
वर्ण + क्तृन् ।) लेखकः । यथा,—

“लेखकेऽनुरपुत्राः स्यान्मृगजवौकचस्यवः ।
वर्णिको लिपिकरश्चाचरन्त्यासे लिपिलिखिः ॥”

इति हेमचन्द्रः । ३।१४८ ।

वर्णिका, स्त्री, (वर्णा अचराणि लेख्यत्वेन सन्त्यस्या
इति । वर्ण + क्तृन् + टाप् ।) कठिनो । यथा,—
“लेखन्यां कर्णिकापि स्यात् कठिन्यामपि
वर्णिका ॥”

इति हारावली । २६६ ।

मसिः । इति त्रिकाण्डशेषः । काश्चनस्य उत्-
कर्षः । यथा,—

“वर्णकाश्चारणेऽस्त्री तु चन्द्रे च विवेपने ।
हयोर्नाल्यादिषु स्त्री स्यादुत्कर्षे काश्चनस्य च ॥”

इति मेदिनी । वै, १५२ ।

वर्णितः, त्रि, (वर्ण + क्तृन् ।) स्तुतियुक्तः । तत्-
पण्यायः । इति तः २ शस्तः ३ पगायितः ४
पनायितः ५ प्रणयः ६ पणितः ६ पनितः ८
गीर्णः ९ अभिष्टुतः १० इष्टितः ११ स्तुतः १० ।
इत्यमरः । ३।२।११० । नुतः १३ । इति
अटाधरः । (विस्तारितः । यथा, महाभारते ।
१।२।२०६ ।

“तनुर्धमेतद्विपुलं वैराटं पञ्च वर्णितम् ॥”

कथितः । यथा, कथासरित्सागरे । १६।३६ ।
“स्वभक्तस्तत्र न मया दरिद्रस्यापि वर्णितम् ॥”

वर्णिनी, स्त्री, (वर्णोऽस्यस्या इति । वर्ण + इति ।
ङीप् ।) हरिदा । इति राजनिर्घण्टः । घनितः ।
इति हेमचन्द्रः । ३।१६८ ।

वर्णी, [नृ] पुं, (वर्णा अचराणि लेख्यत्वेन सन्त्य-
स्येति । वर्ण + इति ।) लेखकः । (वर्णा नील
पीतादयः लेख्यत्वेन सन्त्यस्याः । इति ।) चित्र-
करः । (यथा, महाभारते । १२।६६।५७ ।
“अज्ञारक्षशुभ्रानां पक्षाशशरवर्णिनाम् ।
यवसंस्तनदिग्धानां कारयेत् स सचयान् ॥” ॥
वर्ण + “वर्णाद्वक्षश्चारिणि” ५।२।१३४ ।
इति इति ।) ब्रह्मचारी । यथा,—

“वर्णी स्यात् लेखके चित्रकरेऽपि ब्रह्म-
चारिणि ॥”

इति मेदिनी । ने, १२७ ।

(यथा, कुमारे । ५।५२ ।
“सखी तदीया तमुवाच वर्णिनं
निबोध साधो ! तव तेन कृतृहत्तम् ॥”)

वर्णविष्ट, त्रि । (वर्णात्तरपदात् तु “धर्मशील-
वर्णात्मा” ५।२।१३२ । इति इतिः स्यात् ।
यथा, कामन्दकीये नीतिशारे । २।१६ ।
“यावदाध्यापने शुद्धे विशुद्धाश्च प्रतिपद्यः ।

वर्तनी

वृत्तिवयमिदं प्राहुर्मन्थो ज्योतिर्वर्णिनः ॥”
ज्योतिर्वर्णिनो ब्राह्मणस्यैवार्थः ॥)

वर्त्यः, पुं, (वृड् संभक्तौ + “अजिह्वरीभ्यो निच् ।”
उणा० ३।१८ । इति शः । स च निच् ।)
नदधिषेयः । इत्युणादिकोषः । आदिभ्यः ।
इति सन्धिप्रसारोणादिवृत्तिः । (देशविषेयः ।
इत्युज्ज्वलदत्तः ॥)

वर्त्तकं, स्त्री, (वर्त्तते इति । वृत् + क्तृन् ।) वर्त्त-
लोहम् । इति हेमचन्द्रः । विदर इति भाषा ॥
(पूजके, त्रि । यथा, गो० रामायणे । २।
१०७।१२ ।

“निवेद्य सेना भरतः पद्भ्यां पादवतीं वरः ।
अभिगन्तुं स काकुत्स्थमियेष गुरुवर्त्तकः ॥”

वर्त्तकः, पुं, (वृत् + क्तृन् ।) पत्तिविषेयः । भारद्
इति भाषा ॥ (यथा, महाभारते । १३।
१११।१०३ ।

“वर्त्तकं वर्त्तकश्चिन्नस्ततोऽन्या वर्त्तकाः स्मृताः ।
वर्त्तकोऽनिकरः प्रीतो च्चरदोषत्रयापहः ।

सुरस्यः शुक्रदो वन्द्यो वर्त्तकात्पगुणास्ततः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्ववर्त्तक इति भागे ॥
अन्यस्य सूरः । इत्यमरः । ३।३।१११ ।
वर्त्तका, स्त्री, (वर्त्तक + टाप् । “वर्त्तका शकुनी
प्राचाम् ।” इति वार्त्तिकोक्त्या न अत इत्तम् ।)
वर्त्तकपत्नी । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥
वर्त्तजम्बा, [नृ] पुं, (वर्त्तन्त्याकाशपथं जम्ब
यस्य ।) मेघः । इति शब्दमाणा ॥

वर्त्तनं, स्त्री, (वर्त्ततेऽनेनेति । वृत् + क्तृन् क्युट् ।)
वृत्तिः । इत्यमरः । २।६।११ । (यथा, भाग-
वते । ७।११।२६ ।

“सम्माननोपपेपाभ्यां यद्वमज्जनवर्त्तनेः ।
स्वयश्च मण्डिता निधं परिच्छेदपरिच्छेदा ॥”

साधारणवर्त्तनम् । इति शब्दरत्नावली ॥
वर्त्तनं, स्त्री, (वर्त्ततेऽनेनेति । वृत् + क्युट् ।)
तूलनाला । तर्कपीठः । जीवनम् । इति
मेदिनी । ने, १०६ । (यथा, मार्कण्डेये । ५०।७१ ।

“देवमापिष्टमत्तानामतिथीनाश्च वर्त्तनम् ।
यस्यावशिष्टेनास्तेन पुंसस्तस्य यद् यत्न ॥”)

वर्त्तनः, पुं, (वर्त्तन्ते इति । वृत् + “अनुदात्तस्य
चकारः” ३।२।१४६ । इति युच् ।)
वामनः । इति मेदिनी । ने, १०५ । वर्त्तणी,
त्रि । इत्यमरः । ३।१।२६ । (यथा, भाग-
वते । ३।११।२६ ।

“यद्यदेनन्दिनः सर्गां ब्राह्मणलोकवर्त्तनः ।
नियेऽनुपिष्टदेवानां सम्भवो यच्च कर्मभिः ॥”)

वर्त्तनिः, पुं, प्रत्येदेशः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(स्त्री, वर्त्तनतेनेति । वृत् + “वृतेच्” । उणा०
२।१०७ । इति अनिः । पठ्याः । इत्युज्ज्वल-
दत्तः ॥)

वर्त्तनी, स्त्री, (वर्त्तन + कृदिकारादिति पठे ङीप् ।)
पठ्याः । पठणम् । इति शब्दरत्नावली ॥

वर्त्तिः

वर्त्तमानः, पुं, (वर्त्तते इति । वृत् + घञच् । सुक् ।)
प्रयोगाधिकरणीभूतकालः । इति नैयायिकाः ॥
तत्कालवृत्ते, त्रि । तयोः पर्यायौ । अद्यतनः २
अधुनातनः ३ । इति राजनिर्घण्टः ॥ वैया-
करणमते तु । आख्यापरिसमाप्तिवर्त्तमानः
कालः । यथा । महाभारते पठति । स तु
चतुर्विधः । यथा,—
“प्रवृत्तोपरतश्चैव वृत्ताविरत एव च ।
नित्यप्रवृत्तः सामोप्यो वर्त्तमानश्चतुर्विधः ॥”
क्रमेणोदाहरणानि । मांसं न खादति आदौ
प्रवृत्तं मांसभोजनं निवर्त्तयति इत्यर्थः । इह
कुमाराः क्रीडन्ति तदानीन्तनक्रीडनाभावेऽपि
पूर्वक्रीडानां वृद्धौ वर्त्तमानत्वात् । पक्ष्वा-
स्तिष्ठन्ति नित्यप्रवृत्तत्वात् । किञ्च पक्ष्वा-
स्ति त्वेव वर्त्तमानत्वेऽपि भूतभविष्यत्कालाभ्यां
सम्बन्धविवक्षया पक्ष्वास्तिष्ठः स्यात्स्यति इत्यपि
स्यात् । सामोप्यो द्विविधः । भूतसामोप्यो भविष्यत्-
सामोप्यश्च । भूतसामोप्ये यथा । कदा आगतो-
ऽसि इति प्रश्ने अश्वस्वेदाद्वर्त्तमानत्वात् एयो-
ऽहमागच्छामि इति आगतोऽपि वदति । भवि-
ष्यत् सामोप्ये यथा । कदा गमिष्यसि इति प्रश्ने
एयोऽहं गच्छामि इति गमनक्रियमाणोऽहो-
ऽपि वदति । इति सुष्वोपपदोऽकायां दुर्गादासः ॥
वर्त्तेरुक्, पुं, (वर्त्तं वर्त्तनं राति गृह्णातीति ।
रा + बाहुलकात् ऊकः ।) नदीभेदः । काक-
नाडः । जलावटः । इति मेदिनी । के, २१२ ॥
ह्वारपालः । यथा,—
“मन्त्रो गन्धिहरोऽमात्यो हाःस्थितो वेत्रधारकः ।
दोःसाधिको वर्त्तेरुको गन्धाटो दण्डवासिनि ॥”
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
वर्त्तेलोहं, स्त्री, (वर्त्तते इति । वृत् + ल्यच् ।
ततः कर्मधारयः ।) लोहविशेषः । विदुरि
इति भाषा । इति केचित् । तत्पर्यायः । वर्त्ते-
लोहम् २ वर्त्तेकम् ३ लोहसङ्करम् ४ नील-
कम् ५ नीललोहम् ६ नीलजम् ७ वर्त्तेलोह-
कम् ८ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् ।
शिथिलत्वम् । कफदाहपित्तनाशित्वम् । मधु-
रत्वम् । पित्तदाहशमनत्वञ्च । इति राज-
निर्घण्टः ॥
वर्त्तिः, स्त्री, (वर्त्ततेऽनेया इति । वृत् + कृपि-
कृष्टिद्विदिक्कृष्टिकोऽन्त्यश्च ।) उणा० ४ ।
११८ । इति इन् ।) भेषजनिर्माणम् । नयना-
ञ्जनम् । लेखः । गात्रानुलेपनी । दीपदण्डा ।
(यथा, भागवते । ५ । ११ । ८ ।
“यथा प्रदीपो द्युतवर्त्तमन्नम्
श्रुत्वाः सधूमा भजति स्यादा स्म ॥”)
दीपः । इति मेदिनी । ते, ५५ ॥ ॥ वर्त्ति-
विशेषो यथा,—
“कतकस्य फलं शुद्धः सेन्यं च यथं वचा ।
धेनो रसाञ्जनं चैत्रं विडङ्गानि मनःशिला ।
एषां वर्त्तिर्हन्ति कासं तिभिरं पठन्तं तथा ॥”
इति गारुड १८८ अध्यायः ॥

वर्त्तुलं

(वर्त्ततेऽनेयेति । वृत् + कृतेऽन्त्यश्च ।) उणा०
४ । १४० । इति इः । बाहुलकात् लोकेऽपि ।
योगकर्मत्रयम् । इत्युज्ज्वलदत्तः ॥)
वर्त्तिकः, पुं, पत्तिविशेषः । वटेर इति द्विहो-
भाषा । तत्पर्यायः । वार्त्तिकः २ वर्त्ती ३
गात्रिकायः ४ । अस्य मांसगुणाः ।
“तदहं वार्त्तिकं मांसं निर्द्दोषं वीर्यपुष्टिदम् ।”
तदन्तु तित्तिरवन् । इति राजनिर्घण्टः ॥
वर्त्तिका, स्त्री, वर्त्तिकपत्ती । इत्यमरः ॥ वर्त्तनि
वर्त्तन इत्यच् वर्त्तः । स्वार्थे कः वर्त्तकः । भारद्
इति ख्यातः । वृत्तिलतिभ्यां तिकः वर्त्तिका
स्त्रीलिङ्गा । वाटभार इति ख्याता । नाम-
इयमिदमित्यमरहोपिका । वर्त्तिकेति स्त्रिया-
मोत्वप्रतिषेधार्थं द्वयोःरुपादानमिति माधवी ।
रूपभेदप्रदर्शनार्थमिति रायमुक्तः । इति
तट्टीका सारसुन्दरी ॥ सा च वटेर पत्ती इति
नाम्ना ख्याता । अस्या मांसगुणाः ।
“वर्त्तिका मधुरा रूक्षा कफमारुतनाशिनी ॥”
इति राजवल्लभः ॥
अजयङ्गी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वर्त्ति +
स्वार्थे कन् । टाप् ।) वर्त्तिः । वाति इति श्रुतिना
इति पलिता इति च भाषा । इत्युणादि-
कोषः ॥ ॥ सा पञ्चविधा । यथा,—
“पद्मसूत्रभवा दभंगभस्त्रभवायवा ।
शालजा वादरी वापि फलकोपोद्गवायवा ।
वर्त्तिका दीपजलेषु सदा पञ्चविधा स्मृता ॥”
इति कालिकापुराणे ६८ अध्यायः ॥
वर्त्तिणः, त्रि, (वर्त्तते इति । वृत् + कृत् +
निराजन्प्रणनीत्यनोत्पत्त्यन्तदस्यपञ्चपटुतृधु-
सङ्घचर इण्यच् ।) इ । २ । १३६ । इति
इण्यच् ।) वर्त्तनशीलः । तत्पर्यायः । वर्त्तनः ।
इत्यमरः । ३ । १ । २६ ॥ वर्त्ती । इति हेम-
चन्द्रः । ३ । ५३ ॥ (यथा, भट्टो । ५ । १ ।
“निराकरिणा वर्त्तिणा वृद्धिणा परितो रणम् ।
उत्पत्तिणा सङ्घिणा च तैरतुः खरदूषणौ ॥”)
वर्त्तियमाणः, त्रि, (वृत् + भविष्यति स्यमान-
प्रत्ययः ।) भविष्यत्कालादिः । वर्त्तमानप्राग-
भावाश्रयः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा,
साहित्यदर्पणे । ६ । ३०८ ।
“वृत्तवर्त्तियमाणानां कथाशानां निर्द्दशकः ॥
सन्तिप्रायस्तु विष्कम्भ आदावकुञ्ज दर्शितः ॥”)
वर्त्ती, स्त्री, (वर्त्ति + कृदिकारादिति डीष् ।)
वर्त्तिः । इत्यमरटीका ॥ (यथा, महाभारते ।
४ । २१ । २३ ।
“आसौदिभ्यधिका चास्य श्रीः श्रियं प्रसु-
सुचतः ।
निर्व्याणकाले दीपस्य वर्त्तीमिव दिधत्तः ॥”)
वर्त्ती, [न] (वर्त्तते इति । वृत् + णिनिः ।)
वर्त्तिणः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५३ ॥
वर्त्तुलं, त्रि, (वर्त्तते इति । वृत् + बाहुलकात्
उल्यच् ।) गोखस्तु । तत्पर्यायः । निस्त-
नम् २ वृत्तम् ३ । इत्यमरः । ३ । १ । ६६ ॥

वर्ह

मच्छलायितम् ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ ४ ।
(यथा, भागवते । ५ । १६ । ५ ।
“यो वा व्ययं दीपः कुवलयकमलकोशाभ्यन्तर-
नियुतयोजनविशालः समवर्त्तुलो यथा पुष्कर-
पत्रम् ॥”) सम्यग्गर्भवृत्तानि यथा,—
“सम्यग्गर्भवृत्तानि सुखपद्मिन्दुदर्पणाः ।
चक्रावहृष्टिलकन्ददृष्टपुटशायकाः ।
आवर्त्तः कमटो लताग्रहं ह्रस्वमपूपकम् ।
आलवालमहीजालचर्मकं शाखकादयः ॥” ॥
वृत्तानि यथा,—
“वृत्तानि बाहुनारङ्गस्त्वधन्निजमोदकाः ।
रथाङ्गलावककतुकुम्भिज्जम्भाखकादयः ॥
कर्णपाशशुभापाशालङ्कारापघटाननम् ।
सुद्रिकापरिखायोगपट्टहारसगादयः ॥”
इति कविकल्पलतायाम् २ खण्डवर्त्तके ३ वृत्त-
मम् ॥
वर्त्तुलं, स्त्री, गृह्ननम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
वर्त्तुलः, पुं, कलायविशेषः । वाटुला । इति भाषा ।
यथा,—
“कलायस्य चयो भेदा स्त्रियुटो वर्त्तुलोऽवृटो ॥”
इति शब्दमाला ॥
वर्त्तुला, स्त्री, (वर्त्तुल + टाप् ।) तर्कुपाटी ।
इति हारावली । २१३ ॥ टेकोर वाटुल इति
भाषा ॥
वर्त्तुली, स्त्री, (वर्त्तुल + गौरादित्वात् ङीष् ।)
गजपिप्पली । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवरण-
मस्या गजपिप्पलीशब्दे ज्ञातव्यम् ॥)
वर्त्त, [न] स्त्री, (वर्त्ततेऽनेनास्मिन् वेति । वृत् +
मनिन् ।) पत्न्याः । इत्यमरः । २ । १ । १५ ॥
(यथा, ऋग्वेदे । १ । ८५ । ३ ।
“गोमातरो यन्मृभयन्ते अङ्गिभि-
स्तनूय शुभ्रा दधिरे विरक्ततः ।
वाधन्ते विश्वमभिमामतिनमप-
वर्त्तान्येतामनुरीयते द्युतम् ॥”
“वर्त्तानि मार्गाननुखल्य ॥” इति तद्भाष्ये
सायणः ॥ यथा च रघौ । २ । ९० ।
“पुरस्कृता वर्त्तानि पार्थिवेन
प्रत्युज्जता पार्थिवधर्मपत्न्या ।
तदन्तरे सा विरराज धनु-
र्दिनक्षपामध्यागतैव सन्ध्या ॥”)
नेत्रच्छदः । इति मेदिनी । ने, १२८ ॥ (यथा,
अथर्ववेदके । २ । १० ।
“सितासितश्च तन्मध्यं नेत्रयोर्मन्त्रं हि तत् ।
प्रच्छादनं भवेद् वर्त्तं चाचिज्जटमतः परम् ॥”)
वर्त्तानिः, स्त्री, (वर्त्तते इति । वृत् + कृतेऽन्त्यश्च ।)
उणा० २ । १०७ । इति स्त्रिनिः । चकारात्
सुडागमोऽप्यनेति केचित् । वर्त्तानिरिति गोव-
र्द्धनः । इत्युज्ज्वलदत्तोक्त्या साधुः ।) पत्न्याः ।
इत्युणादिकोषः ॥
वर्ह, क पूर्तिच्छिदोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(पुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) क, वर्हयति । वृध
क दीप्तावित्त्वञ्चैव पूर्तिच्छिदोऽपि पाठादिदृष्टिहा-

वस्य पाठपुरादिभ्यो ञेरनिवृत्ता बोधयति ।
तेन कदाचिन् ञेरप्राप्नो यमादी वृध क इत्यस्य
वृध्यते इत्यादि अस्य तु वर्द्धते इत्यादिभेदः ।
इति दुर्गादासः ॥
वर्द्धः, स्त्री, (वर्द्धयति पूरयतीति । वर्द्ध + अच् ।)
वीचकम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । १०६ ॥
वर्द्धः, पुं, (वर्द्धते इति । वृध् क्तिन्ने + अच् ।)
ब्राह्मणयष्टिका । इति जटाधरः ॥ पूरितः ।
क्षेदः । इति वर्द्धघात्वर्थदर्शनात् ॥
वर्द्धकः, पुं, (वर्द्धते इति । वृध् + क्तुल् ।)
ब्राह्मणयष्टिका । इत्यमरः । २ । ३ । ६० ॥
(वर्द्धयतीति । वर्द्ध पूरणे क्षेदने च + क्तुल् ।)
पूरके क्षेदके च, चि ॥
वर्द्धकः, पुं, (वर्द्धते क्षिण्यतीति । वर्द्ध + अच् ।
वर्द्ध कथतीति । कथ हिंसायां + बाहुलकात्
ङिः ।) त्वष्टा । इत्यमरः । २ । १० । ६ ॥
(यथा, रामायणे । १ । १३ । ७ ।
“कर्मोन्निकान् शिल्पकरान् वर्द्धकीन् खन-

कलसं वर्द्धनीश्वेव यजान् वाकोप्यति तथा ।
आसने तानि सर्वाणि प्रवृत्तान् जपेद्गुरुः ॥
सुखगीवं रत्नगर्भं वस्त्रयुग्मं वेष्टितम् ।
सर्वविधौघमलिनं पूजयेत् कलसं गुतः ॥
देवन् कलसे पूज्य वर्द्धन्या वस्त्रमुत्तमम् ।
वर्द्धन्या तु समायुक्तं कलसं भ्रामयेद्गु ॥
वर्द्धनीं धारया सिञ्चन्मनो धारयेत्ततः ।
अभ्यर्च्य वर्द्धनीकुम्भं स्थाप्ये देवमर्चयेत् ॥”

इति गारुड ४८ अध्यायः ॥

वर्द्धमानः, पुं, (वर्द्धते इति । वृध् वृद्धौ + प्रानच् ।)
एरकवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ५१ ॥ (अस्य
पण्यायो यथा,—
“सुख एरक आमकुञ्चिभो गन्धर्वहृत्कः ।
पञ्चाङ्गुलो वर्द्धमानो दीघदण्डोऽप्यदृक्कः ।
वातास्तिरुगन्ध्यापि रुक्कच निगद्यते ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्ववर्त्तक प्रथमे भागे ॥)
पशुभेदः । शरावः । (यथा, महाभारते । ७ ।
८० । १६ ।

“तथा गाः कपिला दीर्घीः सवत्साः पाण्ड-
नन्दनः ।

हेमचन्द्रो रूपपुरा दत्ता चक्रे प्रदक्षिणम् ।
स्वस्तिकान् वर्द्धमानां च नन्द्यावर्णां च काञ्च-
नान् ॥”

अस्मिन्नर्थे स्त्रीविलिङ्गेऽपि दृश्यते । यथा, तत्रैव ।
१३ । ६४ । १२ ।

“मवाप्तुं तिलपूर्णानि वर्द्धमानानि मानवः ।
प्रदाय पुत्रपशुमानि च प्रियं च मोदते ॥”

तथा च मनुष्ये सुखमाने २६ अध्याये ।

“स्त्री पुत्रिणो सवत्सा गौर्वर्द्धमानमलङ्कृता ।

कन्या मत्ताः फलं चामं स्वस्तिकं मोदका दधि ॥”

विष्णुः । इति मेदिनी । ने, २०८ ॥ (यथा,
महाभारते । १३ । १४६ । ४१ ।

“वर्द्धनो वर्द्धमानश्च विविक्षः श्रुतिसागरः ॥”

त्रिनविंशः । तत्पण्यायः । वीरः २ चरमतीर्थ-
जन्तु ३ महावीरः देवायः ५ अज्ञाननन्दनः ६ ।

इति हेमचन्द्रः । १ । ३० ॥ धनिनी दृष्टविशेषः ।
यथा,—

“स्वस्तिको वर्द्धमानश्च नन्द्यावर्णादयोऽपि च ॥”
इति हलायुधः ॥

(यथा, दृष्टान्तसंहितायाम् । ५३ । ३३ ।

“द्वारालिन्दोऽन्तगतः प्रदक्षिणोऽन्तः शुभस्तन-
चायः ।

तद्वच्च वर्द्धमाने द्वारान् न दक्षिणं कार्यम् ॥”

स्वनामन्यातदेशः । यथा,—

“प्राच्यां मागधशीर्षा च वारेन्द्रोऽगौराङ्गकाः ।
वर्द्धमानतमोलप्रप्राग्व्यातिथोऽद्यादयः ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्व क्रमेचक्रम् ॥

(भद्राश्ववर्षस्य कुलपञ्चतविशेषः । यथा, मार्क-
ण्डेये । ५६ । १२ ।

“विशालः कम्बलः क्षणो जयन्तो हरिपञ्चतः ।
विशोको वर्द्धमानश्च सप्ते कुलपञ्चतः ॥”

वृद्धिविशिष्टे, चि ॥)

वर्द्धमानकः, चि, (वर्द्धमान + स्वार्थे संज्ञायां वा
कम् ।) वृद्धिविशिष्टः । पुं, शरावः । इत्यमरः ।
२ । ६ । ३२ ॥ (यथा, महाभारते । १४ । ६५ । १४ ।
“भृङ्गाराणि कटाहानि कलसान् वर्द्धमान-
कान् ॥”

स्वार्थे कप्रत्यये एरकवृक्षश्च ॥ (पाराशरिकम् ।

इति महाभारतटीकायां नीलकण्ठः ॥ यथा,
महाभारते । ७ । ५५ । ४ ।

“नटनर्पकगन्धर्वैः पूर्वकेऽर्द्धमानकैः ।

निखीयोगेण क्रीडन्नुत्तमं स परिहर्षिताः ॥”

वर्द्धापनं, स्त्री, नाडीच्छेदनम् । यथा,—

“वर्द्धरात्रे वसोधारी पातयेद्गुहसपिषा ।

ततो वर्द्धापनं घृष्टं नामादेः करणं मम ॥

कलेशं तत्तृणान्नाभौ प्रभाते नवमोदिने ।

यथा मम तथा कार्यो भगवत्या महीसवः ॥”

वर्द्धापनं नाडीच्छेदनम् । इति त्रिप्यादिसत्त्वम् ।

वर्द्धनं, चि, (वृध् + क्तः ।) प्रवृत्तम् । द्विजम् ॥
पूरितम् । इति मेदिनी । ते, १४८ ॥ (परि-
पूर्णम् । यथा, मनुः । ३ । २०४ ।

“पाणिभ्यान्तपसंयुक्ता स्वयमन्नस्य वर्द्धितम् ।

विप्रान्तिके पितृन् ध्यायन् शनिकेऽपनिष्ठयेत् ॥”

“अन्नस्येति तृतीयार्थे यष्टौ । वर्द्धितं पूर्णं पितृ-
रादिपात्रम् ॥” इति तद्वीकायां कुल्लुकभट्टः ॥

वृध् + लिच् + क्तः । वृद्धिं प्रापितम् । यथा,
भागवते । ४ । २३ । १ ।

“दृष्ट्वास्मानं प्रवयसमेकदा वेगय आत्मवान् ।

आत्मना वर्द्धिताशेषस्वानुसर्गः प्रजापतिः ॥”

वर्द्धिणः, चि, (वर्द्धते इति । वृध् + “अलङ्-
कृति ।” ३ । २ । १३६ । इति इणाच ।)

वर्द्धनशीलः । तत्पण्यायः । वर्द्धनः २ । इत्य-
मरः । ३ । १ । २८ ॥ (यथा, भट्टः । ५ । १ ।

“निराकरिणो वर्द्धिणा वर्द्धिणो परितो रथम् ।
उत्पत्तिणा सङ्गिणा च चरन्तुः खरदृपगौ ॥”

वर्द्धः, स्त्री, (वर्द्धते दीर्घाभवतीति । वृध् + “वृधि-
विभ्यां रत् ॥” उणा० २ । २७ । इति रत् ॥)

चम्मे । इत्युणादिकोपः ॥ (यथा, अथर्ववेदे ।
१४ । १ । ६० ।

“त्वष्टा पिपेक्ष मध्यतोऽनुवर्द्धांश्च नो अस्तु
सुमङ्गली ॥”

वर्द्धी, स्त्री, (वर्द्ध + गौरादिभ्यान् डाय ।) चम्मे-
रज्जुः । वन्तो इति भाषा । तत्पण्यायः । नङ्गो २.

वरचा ३ । इत्यमरः ॥ वर्द्धो ४ । इति भरतः ॥

वर्पः, [स] स्त्री, (वृणाते संपृक्तं भवतीति । वृ +
“वृड्शीडभ्यां स्वरूपाङ्गयोः पुट् च ।” उणा०

४ । २०० । इति अस्तुन् पुडागमश्च ।) रूपम्
इत्युणादिकोपः ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ११ । ४० । ५ ।

“आदस्य ते अग्नयन्तो वृधरन्ते

क्षणमन्वं महि वर्पः करिक्तः ॥”

स्त्रीचम् । यथा, तत्रैव । १ । ३६ । १ ।

“कस्य क्रत्वा मरुतः कस्य वर्पसा कं याय
कं धनयः ॥”

“कस्य यजमानस्य क्रत्वा क्रतुना सङ्गच्छन् इति

गणकान् शिल्पिनश्चैव तथैव नटनर्पकान् ॥”
वर्द्धकी, [न] पुं, (वर्द्धको वर्द्धांस्ति अस्येति ।
वर्द्धक + इति ।) वर्णमङ्कुरजातिविशेषः ।
वट्ट इति हिन्दी भाषा । तत्पण्यायः । त्वष्टा २
वर्द्धकिः ३ तत्पणा ४ सुत्रधारः ५ रथकारः ६
रथकरः ७ काष्ठतट ८ काष्ठतलकः ९ । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, दृष्टान्तसंहितायाम् ।
४३ । २२ ।

“अरभञ्जे बलमेदो

नेन्या नाशो बलस्य विज्ञेयः ।

अथंक्षयोऽन्तमङ्ग

तथाग्निमङ्ग च वर्द्धकिनः ॥”

वर्द्धनं, स्त्री, (वृध् क्तिन्ने + ल्युट् ।) क्षेदनम् ।
(यथा, मनुः । २ । २६ ।

“प्राङ्नाभिवर्द्धनान् पुंसो ज्ञातकर्म विधीयते ॥”

वृद्धिः । इति मेदिनी । ने, १०३ ॥

वर्द्धनः, चि, (वर्द्धयतीति । वृध् + नन्द्यादित्वात्
ल्युट् । यद्वा, वर्द्धते तच्छील इति । वृध् पूर्यो +
“अनुदात्तश्चेति ।” ३ । २ । १४६ । इति
युच् ।) वर्द्धिणः । इत्यमरः । ३ । १ । २८ ॥

(यथा, ऋग्वेदे । ३ । ३२ । १२ ।

“यस्य हि त इन्द्र वर्द्धनो भूदत प्रियः सुतमोमो
मिवधः ॥”

वर्द्धनी, स्त्री, घटी । इति मेदिनी । ने, १२३ ॥
संमार्जनी । इति हेमचन्द्रः । ४ । ८२ ॥

सगालपात्रविशेषः । वट्टना इति भाषा । यथा,
“आणुः स्त्री कंकरी पारो वर्द्धनी च लल-

निका ॥”

इति जटाधरः ॥ * ॥

प्रतिष्ठादिकर्मणि तत्प्रयोजनं यथा,—

“प्रतिष्ठा यस्य देवस्य तदास्य कलसं न्यसेत् ।
रेषास्यां पूजयेद्दयान्य अस्त्रैश्च च वर्द्ध-

नीम् ॥

वर्ध

येवः । तथा कस्य यजमानस्य वर्धसः स्त्रीणि
मङ्गलम् ॥” इति तन्नाम्ये सायणः ॥
वर्धः गत्याम् । वर्धे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
प्र०-सक०-सेट् ।) वर्धति । इति दुर्गादासः ॥
वर्मन्, [न्] स्त्री, (वर्णोति आच्छादयति शरीर-
मिति । वृ + मनिन् ।) तनुवम् । इत्यमरः ।
० । ८ । ६४ ॥ (यथा, रघुः । ४ । ५४ ।
“अभ्यभूयत वाहानां चरतां गात्रशिक्षितैः ।
वर्मभिः पानोद्धतरात्रतालीवनध्वनिः ॥”
महम् । इति निवर्णः । ३ । ४ ॥ यथा, वृहत्-
संहितायाम् । ५२ । ४ ।
“क्षिप्रमिन्नक्षमिन्वातकण्टकि-
मृष्टरुक्कुटिलैर्न सत्कुजे ।
क्रमपत्तिर्युतनिन्द्यानामभिः
गुण्यशोभे बहुपण्यवर्मभिः ॥”
वर्मकण्टकः, पुं, पर्यटः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(विवृतिरस्य पर्यटशब्दे विज्ञेया ॥)
वर्मकपा, स्त्री (वर्म कपतीति । कप + अच् ।
टाप् ।) सप्रला । इति शब्दरत्नावली ॥ चासार
कथा इति भाषा ॥
वर्मा, [न्] पुं, (वृ + मनिन् ।) जलस्य पङ्क्तिः ।
यथा,—
“शस्मिन् ब्राह्मणस्य स्यादस्मिन् जलस्यस्य च ।
गुणदासान्तकं नाम प्रशस्तं वैश्यशूद्रयोः ॥”
इति आहुतस्त्वष्ट्रशास्त्रातपवचनम् ॥
वर्मिः, पुं, मत्स्यविशेषः । वाणि इति भाषा ।
अस्य मांसगुणाः । गुरुत्वम् । शूलत्वम् । कषाय-
त्वम् । रक्तपित्ताश्लिष्व । इति राजवल्लभः ॥
यथा, सुश्रुते । २ । २५ ।
“वर्मिमस्यैवदायता क्षिप्रोन्नतकुलिः कर्चुरा ॥”
तथास्य गुणा यथा,—
“वर्मिमस्यो हरेदातं पित्तं रुचिकरो लघुः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥
वर्मिनः, त्रि, वर्म करोतीति । वर्म + निष् । ततः
कर्मणि क्तः । वर्म सञ्ज्ञातमस्येति । इत्यच् वा ।
वर्मयुक्तः । उतसञ्ज्ञाहः । तत्पठ्यायः । सप्रलः २
सञ्ज्ञः ३ दंष्ट्रितः ४ शङ्कुकटः ५ । इत्यमरः ।
० । ८ । ६५ ॥ ऊटुकटः ६ । इति सुभूतिः ॥
(यथा, गो० रामायणे । २ । ६१ । २५ ।
“राजिनी वर्मिनाङ्गानां क्रुद्धस्य मम सायकाः ।
अथ भिक्षा प्रवेष्टव्यं शरीराणि मयेरिताः ॥”
वर्मिः, पुं, मत्स्यविशेषः । वामिरूप इति भाषा ।
अस्य मांसगुणाः । वातनाशित्वम् । स्निग्धत्वम् ।
गृह्णोषणाश्लिष्व । इति राजवल्लभः ॥
वर्धे, त्रि, (वर्धते प्रार्थते इति । वरन् क ईषायाम्
+ “अचो यत् ।” ३ । १ । ६७ । इति यत् ।)
प्रधानम् । इत्यमरः । ३ । १ । ५७ ॥ (यथा,
भागवते । १ । ५ । ६ ।
“यथा धर्मादयश्चाप्यो मुनिवर्माङ्गुलीनिताः ।
न तथा वामुदेवस्य महिमा क्षत्रवर्जितः ॥”
श्रेष्ठम् । इति सुप्रबोधयाकरणम् ॥ (यथा,
किराते । ७ । २० ।

वर्धरी

“माहेन्द्रं नगमभितः करेणुवर्धाः
पण्यस्तस्थितजलदा दिवः पतन्तः ॥”
वर्धः, पुं, (वर्धते प्रार्थते इति । वर + यत् ।)
कामदेवः । इति मेदिनी । ये, ४० ॥
वर्धा, स्त्री, (त्रियते इति । वृ + “अवद्यपण्य-
वर्धति ।” ३ । १ । २०१ । इति अप्रतिवन्धे
यत् ।) पतिवरा । इत्यमरः । २ । १ । ७ ॥ कथा ।
इति सुप्रबोधयाकरणम् ॥
वर्धणा, स्त्री, (वरिष्यत्तशब्देन वयति शब्दायते
इति । वण शब्दे + अच् । टाप् ।) नील-
मणिका । इत्यमरः । २ । ३ । २७ ॥ नील-
कारवर्णा मणिका वर्धणा । भगभगिया इति
ख्याता । मणिकाख्यायां इत्येके । वरिति वयति
वर्धणा । वण वण भग शब्दे पश्चादित्वाद्
आप् । किंवा वृणोते पूतिद्वयं भजते इति
वृडो विचि यर् । वयतेरणि वणा ततः कर्म-
धारये वर्धणा । इति तट्टीकायां भरतः ॥
वर्धरं, स्त्री, (वृणते यरयति नानागुणान् इति ।
वृ + “कृगृगृवृवृत्तिभ्यः खरच् ।” उणा० २ ।
१२३ । इति खरच् ।) क्षिप्रम् । पीतचन्द-
नम् । योलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
वर्धरं, पुं, (वृणाति दीयामिति । वृ + खरच् ।)
पामरः । स च नीचजातिः । केशः । वावरी
इति भाषा । चक्रलः । देशविशेषः । (तद्देश-
वासिनि, पुंभूम्नि । यथा, मार्कण्डेये । ५७ । २८ ।
“काम्बोजा द्रजाश्चैव वर्धरा क्षत्रवृद्धनाः ॥”
फलिता । इति मेदिनी । रे, २०६ ॥ वृण-
विशेषः । काल वायु इति भाषा । तत्प-
ठ्यायः । सुमुखः २ गरुडः ३ कृष्णवर्धरकः ४
मुकन्दजः ५ गन्धपत्रः ६ पूतगन्धः ७ सुवा-
चकः ८ अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् ।
सुगन्धित्वम् । वातविमर्षविगल्वग्दीपनाश्लि-
ष्व । इति राजनिर्घण्टः ॥
वर्धरकं, स्त्री, (वर्धर + स्वार्थे कन् ।) चन्दन-
मैदः । तत्पठ्यायः । वर्धरोत्थम् २ श्वेतवर्ध-
रकम् ३ शीतम् ४ सुगन्धिः ५ पित्तारिः ६
सुरभिः ७ अस्य गुणाः । शीतलत्वम् । तिक्त-
त्वम् । कफमारुतपित्तकुष्ठकृष्णग्रणाश्लिष्व ।
विशेषादक्तदोषनिष्व । इति राजनिर्घण्टः ॥
वर्धरा, स्त्री, (वर्धरवृण्यस्यैव आक्रान्तिरस्यस्या
इति । वर्धर + अच् । टाप् ।) पुष्पमैदः ।
शाकमैदः । इति मेदिनी । रे, २०६ ॥ (वर्ध इति
शब्दे रातीति । रा + कः ।) मणिकामैदः ।
इति शब्दरत्नावली ॥
वर्धरा, स्त्री, (वर्धर + टाप् । पक्षे षित्वात्
वर्धरी, स्त्री, (वर्धर + टाप् ।) लुङ्गणविशेषः । वायु इति भाषा । तत्पठ्यायः । कवरी २ तुङ्गी ३ खरपुण्या ४ अजगन्धिका ५ अजगन्धा ६ कवरा ७ खरपुण्या ८ । इत्यमरशब्दरत्ना-
वली ॥ तस्याः प्रकारा गुणाश्च ।
“वर्धरी कवरी तुङ्गी खरदुग्धाजगन्धिका ।
पण्यसप्तत्र ह्यर्थं तु कविस्तरङ्गवेरकौ ॥

वर्ध

कालमारः करालस्य मलूकः ह्यमलूकिका ।
तत्र शुक्लेर्लूकः प्रोक्तो वटपक्षस्ततोऽपरः ॥
वर्धरीचितयं लूकं शीतं कटु विदाहि च ।
तौल्यं रुचिकरं क्षुद्रं दीपनं लघुपाकि च ।
पित्तलं कफवातास्रदुहलमिविषापहम् ॥”
इति भावप्रकाशः ।
वर्धरीकः, पुं, (वृणते इति । वृण् वरणे + “वृष्टु-
वृञ् हे कृक् चाभ्यासस्य ।” उणा० ४ । १६ ।
इति ईकन् द्विवचनं अभ्यासस्य समागमश्च ।)
ब्राह्मण्यष्टिकावृणः । कुटिलकुल्लः । इत्यु-
णादिकोषः ॥ अजगन्धिका । वायु इत्युल्लो-
इति भाषा । इति शब्दचन्द्रिका ॥ महा-
कालः । इति हेमचन्द्रः ॥ तत्र पवर्गोयवका-
रादौ पठितोऽयं किन्तु मेदिन्यां चर्धरीकशब्द-
स्यायमर्थः ॥
वर्धा, स्त्री, वर्धरी । इति शब्दचन्द्रिका ॥
वर्धिः, त्रि, (वृ + “वृद्ध्यां विन् ।” उणा० ४ । १५ ।
इति विन् ।) घसरः । इत्युणादिकोषः ॥
वर्धरः, पुं, (वृ + वाहुलकात् वृरच् ।) वृण-
विशेषः । वावला इति भाषा । तत्पठ्यायः ।
युगलाक्षः २ कण्टालुः ३ तौल्यकण्टकः ४
गोमृदः ५ पंक्तिवीजः ६ दीर्घकण्टः ७ कपा-
स्तकः ८ हृदवीजः ९ अजभयः १० अस्य
गुणाः । कषायत्वम् । उष्णत्वम् । कफकासम-
रक्तातिसारपित्तदाहार्शनाश्लिष्व । इति
राजनिर्घण्टः ॥
वर्धे, पुं, स्त्री, (वृणते इति । वृष् सेचने +
अञ्चिधौ भयादीनामुपसंख्यानमित्यच् । यहा,
त्रियते प्रार्थते इति । वृ + “वृत्तुवृद्धिनिकमिक-
पिभ्यः सः ।” उणा० ३ । ६९ । इति सः ।)
वृष्टिः । (यथा, मनुः । ४ । १०३ ।
“विद्युत्तन्निवर्धेषु महोत्कानाश्च संज्ञवे ।
आकालिकमनध्यायमेतेषु मनुवर्धवीत् ॥”
जम्बुद्वीपः । वल्लरः । इत्यमरः ॥ (यथा,
मनुः । ५ । ५३ ।
“वर्धे वर्धयश्चमेधेन यो यजेत श्रान्तं समाः ।
मांसानि च न खादेद्दयस्तयोः पुण्यफलं समम् ॥”
जम्बुद्वीपः । इति मेदिनी । ये, २४ ॥ (वर्ध-
तीति । वृष् + पचाद्यच् ।) मेघः । इति हेम-
चन्द्रः । २ । ७६ ॥ ७ ॥ अथ सप्तद्वीपानां वर्ध-
वर्णनम् । तत्र जम्बुद्वीपस्य नववर्धविभागो यथा ।
यत् एव ततः सप्त सुबो द्वीपा जम्बुद्वीप-
शास्त्रमिच्छाकौचशाकपुष्करसंज्ञाः । तेषां
परिमाणं पूर्वस्मान् पूर्वस्मादुत्तरोत्तरो यथा-
संख्यां दिगुगमानेन बहिः समस्त उप-
कल्पमाः । चारोदिचुरसोदसुरोदष्टोदक्षीरोद-
दधिमण्डोदशुद्धोदाः सप्त जलधयः । सप्तद्वीप-
परिखा इवाभ्यन्तरद्वीपसमाना एकैक्येन
यथापूर्वं सप्तस्वपि बहिर्द्वीपेषु पृथक् परित
उपकल्पिताः । तेषु पुनर्जम्बुद्वीपादिषु बहिर्द्वीप-
पतिरनुष्ठानात्मानान्मोक्षोपैजिह्वयस्वाहु-
हिरण्यरेतोदृतपृष्ठमेधातिथिवीतिहोचसंज्ञान्

वर्ष

यथासंख्येन एकैकस्मिन्नेकमेवाधिपतिं विदधे ।
तस्य ह वा एते श्लोकाः ।

“प्रियव्रतकृतं कर्म कोऽनुकुर्याद्विनेश्वरम् ।
यो नेमिनिश्वरकरोच्छायां वनं सप्तवारि-
घीन् ॥”

ह्यर्था वनं तमो निरस्यन् ।

“भूतस्थानं कृतं येन सरिद्धिरिवनादिभिः ।
सीमा च भूतनिर्द्धये द्वीपे द्वीपे विभागशः ॥”

एवं पितरि संप्रवृत्ते तदनुशासने वर्तमान
आसीधो जम्बुद्वीपौकसः प्रजा औरसवहृष्मा-
वेकमागः पयंगोपायन् । तदुपलभ्य भगवानादि-
पुरुषः सदसि गायन्तीं पूर्व्वक्षितिं नामासरस-
मभियापयामास । तस्यामुह वात्मजान् स
राजवर्ष्य आसीधो नाभिकिंपुरुषहरिवर्षेला-
ह्नरन्त्यक-हरिण्यय-कुम्भद्राक्षकेतुमालसंज्ञान्
नव पुत्रानजनयन् । आसीधसुतास्ते मातु-
रनुग्रहादौत्पत्तिकेनैव संहननबलोपेताः पित्रा
विभक्ता आत्मतुल्यनामानि यथाविभागं जम्बु-
द्वीपवर्षाणि वुभुजुः । यस्मिन्नव वर्षाणि नव-
योजनसहस्रायामानि अष्टभिर्मय्यादागिरिभिः
सुविभक्तानि भवन्ति । एषां मध्ये इला-
हृतं नामाभ्यन्तरवर्षं यस्य नाभ्यामवस्थितः
सञ्चनः सौवर्णः कुलगिरिराजो मेरुद्वीपायाम-
समुद्राहः कर्णिकोभूतः कुवलयकमलस्य स्रङ्गनि
दाक्षिण्यशतसहस्रयोजनविततो मूले षोडश-
साहस्रं तावतान्तर्भूत्यां प्रविष्टः । उत्तरोत्तरे-
खलाहृतं नीलः श्वेतः प्रद्वजवान् इति त्रयो
रन्त्यकहरिण्ययकुम्भद्राक्षवर्षाणां मय्यादागिरयः
प्रागायता उभयतः चारोदावधयो द्विसहस्र-
योजनपृथग्य एकैकशः पूर्व्वस्मात् पूर्व्वस्मादुत्तरो-
त्तरो दशश्राधिकशेन देर्यं गवाहसन्ति ।
एवं दक्षिणेनेलाहृतं निधयो जेमकूटो हिमालय
इति प्रागायता यथा नीलादयः । अयुतयोज-
नोत्सेधा हरिवर्षकिंपुरुषभारतानां यथा-
संख्यम् । तथेवेलाहृतमपरेण पूर्व्वेण च मात्या-
वन्नस्मादनावालीनिधयायतो द्विसहस्रं पप्र-
थतुः केतुमालभद्राक्षयोः सीमानं विदधाते ।

भारतेऽप्यस्मिन् वर्षे सरिद्धेलाः सन्ति बहवः ।
मलयो मङ्गलप्रख्यो मेनाकच्छिक्कूट ऋषभः
कूटकः कोणः सद्यो देवगिरिच्छिखरकः श्रीशैलो
वैकुण्ठो महेन्द्रो वारिष्ठारो विन्ध्यः मुक्तिमाशु-
गिरिः पारिपाचो ब्रोजच्चिचकूटो गोवर्धनो
रैवतकः ककुभो नीलो गोकामुख इन्द्रकोलः
कामगिरिरिति चान्ये शतसहस्रशः शैलास्तेषां
नितम्बप्रभवा नदा नद्यश्च सन्त्यसंख्याताः ।
एतावतामपो भारवः प्रजानामभिरव पुनस्ती-
नामात्मना चोपस्पृशन्ति । चन्द्रवशा ताम्रपर्णी
अवटोदा कृतमाला वेहायवी कावेरी वंसा
पयस्विनी शर्करावर्ता तुङ्गभद्रा लण्डवेखा
भीमरथी गोदावरी निजिन्ध्या पयोणी तापी
रेवा सुरसा नर्मदा चर्मन्वती अन्यः शोनश्च
नदी महानदी वेदस्तुतिर्हविर्कुल्या त्रिषामा

वर्ष

कौशिकी मन्दाकिनी वीरवा सरस्वती इन्द्राणी
गोमती सरयुरोचवती वृषती वज्रवती ह्युषीमा
शतदक्षन्तभागा मरुद्वीपो वितस्वो अविस्ती
विन्धेति महानद्यः । अस्मिन् वर्षे पुनर्वसु-
जन्मभिः मुक्तलोहितस्तम्बवर्गेन स्वारथेन
कर्मणा दिव्यमानुषनारकजतयो बह्व आत्मन
आनुपूर्वेण सञ्जा ह्येव सर्व्वेषां विधीयन्ते ।
यथावर्षविधानमपवर्गश्च भवति ॥ १ ॥ * ॥
अतः परं प्रजादीनां प्रमाणात्मन्यसंस्थानतो
वर्षविभाग उपवर्ण्यते । प्रथो जम्बुप्रमाणो
द्वीपाख्यातिकरो हरिण्यय उत्थितो यन्नामि-
रुपास्ते सप्तजिह्वः । तस्याधिपतिः प्रियव्रतात्मज
इन्द्रजिह्वस्तं द्वीपं सप्तवर्षाणि विभज्य सप्तवर्ष-
नामभ्य आत्मजेभ्य आकलय स्वयमात्मयोगे-
नोपरराम । अश्विं वयसं सुभद्रं शान्तं
क्षेममन्वतमभयमिति वर्षाणि । तेषु गिरयो
नद्यश्च सप्तैवाभिज्ञाताः । मणिकूटो वज्रकूट
इन्द्रसेनो ज्योतिष्मान् सुवर्णा हरिण्ययौवो
मेघमाल इति सप्तशैलाः । अरुणा कृमणा
आङ्गीरसी सावित्री सुभाता ऋक्षम्भरा
सत्यम्भरेति महानद्यः ॥ २ ॥ * ॥ प्रचस्तु
समानेनेत्तरसोदेनाहृतो यथा तथा द्वीपोऽपि
शास्त्रलो द्विगुणविशालः समानेन सुरोदेना-
हृतः परितृप्तः । यत्र ह वै शास्त्रलो प्रजा
यामा । तद्वीपाधिपतिः प्रियव्रतात्मजो यज्ञ-
वाहः स्वसुतेभ्यः सप्तयस्तन्नामानि सप्तवर्षाणि
व्यभजन् । सुरोचनं सौमनस्यं रमणकं देवार्हं
पारिभद्रमाप्यायनमभिज्ञातमिति । तेषु वर्गा-
दयो नद्यश्च सप्तैवाभिज्ञाताः । सुरसः शतप्रद्वी
वामदेवः कुन्दः कुसुदः पुष्यवर्षः सहस्रवृत्ति-
रिति । अनुमती सिनीवाली सरस्वती कुङ्क
रजनी नन्दा राकेति ॥ ३ ॥ * ॥ एवं सुरो-
दाद्विहङ्गद्विगुणः समानेनाहृतो हृतोदेन यथा
पूर्व्वः कुशद्वीपो यस्मिन् कुशस्तम्भो देवकत-
स्तद्वीपापानो ज्वलन इवापरः सुशय्य-
रोचिषा दिशो विराजयति । तद्वीपपतिः प्रिय-
व्रतो राजन् हरिण्ययता नाम स्वं द्वीपं सप्तभ्यः
स्वपुत्रेभ्यो यथाभागं विभज्य स्वयं तप आति-
ष्ठत् । वसुवृक्षदानद्वन्द्वचिन्ताभिगुप्तमत्तव्रतविप्र
नामदेवनामभ्यस्तेषां वर्णेषु सीमागिरयो नद्य-
श्चाभिज्ञाताः सप्तैव । वभ्रश्चतुःप्रद्वजः कपिल-
श्चिचकूटो देवानोक्त ऊर्ध्वरोमा त्रविण इति ।
रमकूल्या मधुकूल्या मित्रविन्दा श्रुतविन्दा
देवगर्भा हृतयुता मन्त्रमालेति ॥ ४ ॥ * ॥ तथा
बहिः कौचद्वीपो द्विगुणः समानेन चारोदेन
परित उपकृष्टः । हृतो यथा कुशद्वीपो हृतो-
देन । यस्मिन् कौचनामा पञ्चतराजो द्वीप
नामनिर्व्वर्तक आस्ते । तस्मिन्नपि प्रियव्रतो हृत-
पुत्रो नामाधिपतिः स्वं द्वीपं वर्षाणि सप्त विभज्य
तेषु पुत्रनामसु सप्त ऋक्यादानं वर्णयान् निवेश्य
स्वयं भगवान् भगवतः परमकल्याण्ययुष
आत्मभूतस्य हरेश्चरवारिवन्द्यपुत्रगामि ।

वर्ष

आत्मा मधुरद्वी मेघपट्टः सुधामा भाजिको
लोहितानो वनस्यतिरिति हृतपट्टसुताः । तेषां
वर्षगिरयः सप्तैव नद्यश्चाभिज्ञाताः । शुक्लो
वर्धमानो भोजन उपवर्षको नन्दो नन्दनः
सञ्चतोभद्र इति । अथवा अन्वतोषा आर्यका
तीर्थवती रूपवती पवित्रवती मुक्तेति ॥ ५ ॥ * ॥
एवं परस्तात् चारीरोदात् परित उपवर्षितः
शाकद्वीपो दक्षिणस्तच्छयोजनायामः समानेन
दक्षिमण्डोदेन परीतः । यस्मिन् हि शाकी नाम
महीरहः स्वदेवचपदेशकः । यस्य हि महा-
सुरभिगन्धस्तद्वीपमनुवासयति । तस्यापि प्रिय-
व्रत एवाधिपतिर्नाम्ना मेधातिथिः । शीरोपि
विभज्य सप्तवर्षाणि पुत्रनामानि तेषु स्वात्मजान्
पुरोजवमनो जवपमानधून्वानोक्तचिचरपवहु-
रूपवन्धाधारमंज्ञान् निधाप्याधिपतोऽपि स्वयं
भगवत्यन्त आवेष्टितमतिस्नपोवनं प्रविशेत् ।
एतेषां वर्षमय्यादागिरयो नद्यश्च सप्त सप्तैव ।
ईशान उरुप्रद्वी वलभद्रः शतकेशरः सहस्र-
स्रोता देवपालो महानस इति । अथवा
आयुर्दा उभयस्य हरिपराजिता पञ्चपदी सहस्र-
श्रुतिर्निजधृतिरिति ॥ ६ ॥ * ॥ एवमेव दक्षिमण्डो-
दात् परतः पुष्करद्वीपस्ततो द्विगुणायामः सम-
न्त उपकृष्टः समानेन स्वादूदकेन सप्तैव
वहिराहृतः । तद्वीपमध्ये मानसोत्तरनाभेक
एवास्मात्तोनपराचोत्तरवर्षयोर्मय्यादाचलः अयुत-
योजनोच्छायायामः । यत्र तु चतसृषु दिक्षु
चत्वारि पुराणि लोकपालानाम् । यदपरिहृत
सुव्यरथस्य मेतं परिक्रामतः सन्धतसरात्मकं चक्रं
देवाहोरात्राभ्यां परिभ्रमति । तद्वीपस्थाधि-
पतिः प्रियव्रतो वीतिहोचो नाम तस्यात्मजी
रमणकधातकनामानो वर्धपतो नियुज्य स्वयं
पूर्व्वजवह्मगवतकर्मशील आस्ते । तद्वर्धपुत्रया
भगवन्तं अक्षरूपिणं सकर्मकं कर्मगाराध-
यन्ति ॥ ७ ॥ इति श्रीभागवते ५ स्कन्धे १ । २ ।
१६ । १८ । २० अध्यायाः ॥ * ॥ अपि च ।
“कथं हि दश पुत्राश्च सन्नाट कुञ्जिश्च त उभे ।
त सञ्च भानरः शूराः प्रजापतिसमा दश ॥
असीधश्चाभिवाहुश्च मेधा मेधातिथिर्ह्यपुः ।
ज्योतिष्मान् द्युतिमान् हयः सवर्णो भिन्न उपवा ।
मेधाभिवाहुभिश्चास्तु चयो योगपरायणाः ।
जातिस्मरा महाभागा न राण्याय मनो दधुः ॥
प्रियव्रतोऽभ्यपिपत्तान् सप्त सप्तसु पार्थिवान् ।
द्वीपेषु तेषु धर्मैश्च द्वीपांस्तान् निबोध मे ॥
जम्बुद्वीपे तथाप्योऽर्थं राजानं ज्ञतवान् पिता ।
प्रजद्वीपेऽप्यत्रापि तेन मेधातिथिः स्मृतः ॥
शास्त्राणि तु वपुष्मन्तं ज्योतिष्मन्तं कुशाह्वये ।
कौचद्वीपे द्युतिमन्तं जयं शाकाह्वये स्तुतम् ॥
पुष्कराधिपतिश्चैव सवर्णं ज्ञतवान् स्तुतम् ।
महारीतो धातुकश्च पुष्कराधिपतेः सुतो ॥
द्विधा ज्ञत्वा ततो वर्षं पुष्करे स न्यवेशयन् ।
हयस्य पुत्राः सप्तासप्तानस्तस्मात्निबोध मे ॥
जलदक्ष कुमारश्च सुकुमारो मणोवकः ।

वर्ष

कुशोत्तरोऽथ मोहाक्षी सप्तमस्तु महाद्वयः ॥
तन्नामाङ्गानि वर्षाणि शाकद्वीपे चकार सः ।
तथा द्युतिमतः सप्त पर्वाणां निबोध मे ॥
कुशलो मनोऽनुगच्छाणः प्रधानस्थानकारकः ।
मुनिश्च दुष्टभिर्धैर्य सप्तमस्तु तथावरः ॥
तेषां स्वनामधेयानि कौशद्वीपे तथाभवन् ॥
ज्योतिष्मतः कुशद्वीपे पुत्रनामाङ्कितानि वै ॥
तत्रापि सप्त वर्षाणि तेषां नामानि मे शृणु ।
उद्भिन्नं धनुमधैव ह्यैरयं लब्धमेव च ॥
धृतिमतः प्रभाकरश्चैव कपिलश्चापि सप्तमम् ।
वपुष्मतः सुताः सप्त शास्त्रालेशस्य वाभवन् ॥
अतश्च हरितश्चैव जीमन्तो रोहितस्तथा ।
वैद्यो मानसश्चैव महाधः सुपथस्तथा ॥
तथैव शास्त्राले तेषां स्वनामानि तु सप्त वै ।
सप्तमेधातिथेः पुत्राः प्रज्जद्वीपेऽन्यस्य ये ॥
तेषां नामाङ्कितैर्द्विषेक्षार्थं सप्तभिर्वृतम् ।
पूर्वं प्रान्तभयं वर्षं शिशिरान् सुखोदयम् ॥
आनन्दश्च शिवश्चैव तैमकश्च तथा ध्रुवम् ।
प्रज्जद्वीपादियुक्तियु शाकद्वीपान्तिकेयु च ॥
अयः पञ्चमं धर्माच्च वर्णाश्रमविभागणः ॥
यानि किंपुरुषाद्यानि वर्णयित्वा हिमाञ्जयम् ॥
मुखमायुश्च रूपश्च बलं धर्मश्च नित्यशः ।
पञ्चस्वैतेषु वपुषु सर्वं साधारणं स्मृतम् ॥
आसीत्प्रायः पिता पूर्वं जम्बूद्वीपे ददौ हि ज ।
तस्य पुत्रा वभूवुर्हि प्रजापतिममा नव ॥
ज्योतो नाभिरिति ग्यातस्तस्य किंपुरुषोऽनुजः ।
हरिवर्गस्तृतीयस्तु चतुर्थोऽभूत्पिताश्रवः ॥
रम्यश्च पञ्चमः पुत्रो हिरण्यः षष्ठ उच्यते ।
कुशस्तु सप्तमस्तेषां भद्राश्चक्षाष्टमः स्मृतः ॥
नवमः केतुमालश्च तन्नामा वर्षसंस्थितः ॥
यानि किंपुरुषाद्यानि वर्णयित्वा हिमाञ्जयम् ॥
तेषां स्वभावतः सिद्धिः सुखप्राया लोपन्नतः ।
विपण्यो न तेष्वस्ति जरास्तृतीयं न च ॥
धर्माधर्मा न तेष्वस्ति नोत्तमाधममध्यमाः ।
न वै चतुर्थावस्था नाश्रमाः क्रतवो न च ॥
आसीत्पुनर्नोर्नाभश्च ऋणभोऽभूत् सुतो हि ज ।
अवभाङ्गरतो जज्ञे धीरः पुत्रशताङ्गरः ।
सोऽभिमन्युर्धर्मः पुत्रं महाप्रव्रज्यभाषितः ।
तपस्तेपे महाभागः पुलहाश्रमसंश्रयः ॥
हिमाञ्जं दक्षिणं वर्षं भरताय ददौ पिता ।
तस्माच्च भारतं वर्षं तस्य नाम्ना महात्मनः ॥
भरतस्याप्यभूत् पुत्रः सुमतिर्नाम धार्मिकः ।
तस्मिन् राज्यं समावेश्य भरतोऽपि बने ययौ ॥
यतेषां पुत्रपौत्रेभ्यः सप्तद्वीपा वसुन्धरा ।
प्रियव्रतस्य पुत्रैस्तु मुक्ता स्वायम्भुवोऽन्तरे ॥
यद्य स्वायम्भुवः सर्गः कथितस्तु हिजोत्तम ।
पूर्वमन्वन्तरास्य किमन्यत् कथयामि ते ॥
इति मार्कण्डेयपुराणे स्वायम्भुव मन्वन्तरे सुवर्ण-
कोषः ॥ ॥ अथ च ।

स्तुत उवाच ।

“केतुमाले नराः कालाः सर्वे पनसभोजनाः ।
स्त्रियश्चोत्पलपत्राश्च जीवन्ति च वर्षायुतम् ॥

वर्ष

भद्राश्च पुरुषाः मुक्ताः स्त्रियश्चान्द्राशुसन्निभाः ।
दशवर्षसहस्राणि जीवन्ति वायुभोजनाः ॥
रम्यं च पुरुषा नाथ्यो रमन्यारजतप्रभाः ।
दशवर्षसहस्राणि शतानि दशपञ्च च ॥
जीवन्ति तत्र सत्त्वस्था न्ययोधफलभोजनाः ।
हिरण्यमयं हिरण्यभाः सर्वे च लकुचाश्रमाः ॥
एकादशसहस्राणि शतानि दशपञ्च च ।
जीवन्ति कुशवर्षे तु श्यामाङ्गाः क्षीरभोजनाः ॥
सर्वे मिथुनजाताश्च नित्यं सुखनिधेविणः ।
चन्द्रद्वीपे महादेवं यजन्ति सततं शिवम् ॥
तथा किंपुरुषे विप्रा मानवा हेमसन्निभाः ।
दशवर्षसहस्राणि जीवन्ति जलभोजनाः ॥
यजन्ति सततं देवं चतुर्भुजं चतुर्मुखम् ।
ध्यानं मनः समाधाय सदा वा भक्तिसंयुताः ॥
तथा च हरिवर्षेऽपि महारजतसन्निभाः ।
दशवर्षसहस्राणि जीवन्तीन्क्षरसाश्रितः ॥
तत्र नारायणं देवं विश्वयोनिं सनातनम् ।
उपामने सदा विष्णुं मानवा विष्णुभाविताः ॥
तत्र चन्द्रप्रभं शुभं शुद्धस्फटिकनिर्मलम् ।
विमानं धामुदेवस्य पारिजातवनाश्रितम् ॥
चतुर्दशमनोपमं चतुर्स्तीरगमंयुतम् ।
प्राकारैर्दशभिर्भक्तं सुगन्धश्च समृद्धम् ॥
स्फाटिकैर्मण्डपैर्युक्तं देवराज्यद्वीपमम् ।
स्वर्गस्तम्भसहस्रेभ्यः सर्वतः समलङ्कितम् ॥
हेममोपानमंयुक्तं नानारत्नोपशोभितम् ।
दिशमिहासमोपेतं सर्वशोभासमन्वितम् ॥
सरोभिः स्वादुपाणीरैर्दोभिश्चोपशोभितम् ।
नागायणपदैः शुद्धैर्जटाध्वजनतारैः ॥
योगिभिश्च समाकीर्णं ध्यायद्भिः पुरुषं हरिम् ।
स्तुतद्भिः सततं मन्त्रैर्नमस्यद्भिश्च माधवम् ॥
तत्र देवादित्यस्य विष्णोरभिततेजसः ।
राजानः सर्वकालस्तु महिमानं प्रकुर्वते ॥
गायन्ति चैव नृतेन विनामिन्यो मनोरमाः ।
स्त्रियो यौवनशालिन्यः सदा मण्डनतत्पराः ॥
इलाहते पद्मवर्णा जम्बूलरसाश्रितः ॥
चयोदशसहस्राणि वर्षाणां व सिंहायुषः ॥
भारते तु स्त्रियः पुंसो नानावर्णाः प्रकीर्तिताः ।
नानादेवार्चने युक्ता नानाकस्माणि कुर्वते ॥
परमायुर्मते तेषां शतं वर्षाणि सुव्रताः ।
नवयोजनसाहस्रं वर्षमेतन् प्रकीर्तितम् ॥
कर्मभूमिरियं विप्रा नराणामाधिकारिणाम् ।
महेन्द्रा भलयः सत्यः शुद्धिमात्रपंचतः ॥
दिशश्च पारिपात्रश्च सप्ताच्च कुलपञ्चवाः ।
इन्द्रद्वीपः केशरुमांस्ताम्राणां गभस्तिमान् ॥
नागाद्वीपस्तथा सौन्दर्यो गन्धर्वस्त्वथ वारुणः ।
अयन्तु नवमस्तेषां द्वीपश्च सागरावृतः ॥
योजनानां सहस्रान् द्वीपोऽयं दक्षिणोत्तरः ।
पूर्वे किरातासस्यान्ति पश्चिमे यवनास्तथा ॥
प्राक्षणाः क्षत्तिया वैश्या मध्ये शूद्रास्तथैव च ।
इत्यायुधवणिज्याभिर्जनेयन्त्यत्र मानवाः ॥
सर्वान् पावना नद्यः पर्वतेश्चो विनिःस्ताः ।
शतद्वयज्जभागा च सरयूश्च सुता तथा ॥

वर्ष

इरावती वितस्ता च विपाशा देविका कुङ्कुः ।
गोमती धृतपापा च बाहुदा च दृशदती ॥
कौशिकी लोहिता चैव हिमवत्पादनिःस्ताः ।
वेदस्तुतिर्देवमती व्रतणी त्रिविदा तथा ॥
पर्णासा वन्दना चैव सदानीरा मनोरमा ।
चर्मखती तथा नृपा विदिशा वेदवत्यपि ॥
शिशुः शिशिराश्च तथा पारिपात्राश्च यस्तथा ।
नर्मदा सुरसा शाना दशार्णा च महानदी ॥
मन्दाकिनी चित्रकूटा तामसा च पिशाचिका ।
चित्रोत्पला विपाशा च माङ्गना बाहुवाहिनी ॥
हिमवत्पादजा नद्यः सर्वपापहरा नृणाम् ।
तापी पर्याणी निर्विन्ध्या श्रीवोदा च महानदी ॥
वेत्ता वेतरणी चैव बलाका च क्रुतदती ।
तीया चैव महामौरी दुर्गा चान्तःशिला तथा ॥
विन्ध्यापादपञ्चतास्तु नद्यः पुण्यजलाः शुभाः ।
अधिक्षुब्धा त्रिसामा च मन्दगा मन्दगामिनी ॥
रूपा पानाश्रिणी चैव अधिका वंशकारिणी ।
शुक्तिमत्पादसंजाताः सर्वपापहरा नृणाम् ॥
आसा नटुपनगश्च शतशो हिजपुङ्गवाः ।
सत्वाः पापहराः पुण्याः ज्ञानदानादिकर्मसु ॥
तास्मिन्ने कुरुपञ्चाला मध्यदेशादयो जनाः ।
पूर्वं देशादिकाश्चैव कामरूपनिवासिनः ॥
औराः कलिङ्गमगधा दाक्षिणात्याश्च सर्वशः ।
तथा परान्ताः सौराष्ट्राः शूद्राभीरास्तथा-
न्दाः ॥
मानका मालवाश्चैव पारिपात्रनिवासिनः ।
सौवीराः सैन्धवा जूनाः शाक्ताः कन्यनिवा-
सिनः ॥
मद्रा वामास्तथावृष्टाः पारसीकास्तथैव च ।
आसां पिबन्ति सलिलं वसन्ति सरितां सदा ॥
चत्वारि भारते वर्षे युगानि कवयोऽनुवन् ।
एतं जेता ह्यपरश्च कलिञ्चान्यत्र न कश्चित् ॥
यानि किंपुरुषाद्यानि वर्णाण्यष्टौ महर्षयः ।
न तेषु शोको नायामो नोद्वेगः क्षुद्रयत्न च ॥
सुम्याः प्रजा निरातङ्गाः सर्वदुःखविवर्जिताः ।
रमन्ते विविधैर्भावेः सर्वाश्च स्थिरयवनाः ॥
इति कूर्मपुराणे ४४ अध्यायः ॥
अपरं वामनपुराणे १३ अध्याये द्रष्टव्यम् ॥
प्रभवादयद्विपर्णाणि वत्सरशब्दे द्रष्टव्यानि । तत्र
यदिधा प्रच्या देवो यथा,—
“संवत्सरप्रमाशिन देशः कृत्वा पुरो हि ताः ।
यद्यथा विधिना तात सर्वकामप्रसिद्धिदाः ॥
महाभयविनाशाय महारिपुवधाय च ।
महाभयदयकामाय महामहिफलदाय च ।
पूजयेत् तद्वयं देवो यद्यथा परमेश्वरीम् ॥
अतुनागकृता पीडा यत्परलोयहोदवा ।
संवत्सरमहादोषजन्मसुप्रमर्दना ॥
केतुल्लाशनिराहृती भौमाकंसितभानुजाः ।
शमयेद्यजमानस्य देवीक्षामरतस्य च ॥
मण्डलादिविधानेन महास्नानाभिषेचनैः ।
चन्द्रसंपूर्णपुष्पकफलरत्नाभिपूजनैः ॥
मङ्गला मङ्गलं धत्ते विधिना पूजिता सुते ! ॥

वर्षणिः

उत्पन्नोभनिर्घातविज्ञानां प्रमाय च ।
कथयामि महाप्राज्ञ इत्येकमनाधुना ॥ १० ॥
मङ्गला विजया भद्रा शिवा शान्तिर्धृतिः क्षमा ।
ऋद्धिर्दृढमतिः सिद्धिस्तुष्टिः पुष्टिः श्रिया उमा ॥
होमिः कान्तियशो लक्ष्मीरीश्वरीति प्रकीर्तिता ।
विश्रान्तोत्तमा देवः सत्त्वभावयवस्थिताः ॥
प्रथमं संस्थिता वत्स । सर्वसिद्धिप्रदायिकाः ॥ २० ॥
प्राज्ञो जयावती प्राज्ञो अजिता चापरा-
जिता ॥
जरन्ती मानसी माया दितिः श्वेता विमो-
हनी ।

शरण्या कौशिकी गौरी विमला ललितालसा ॥
अरुन्धती क्रिया दुर्गा राजसा इति वायुना ।
मध्यभागे स्थिता देवो युगानामशुभापहा ॥ २० ॥
काली रौद्री कपाली च घटाकर्णा मयुरिकी ।
बहुरूपा सुरूपा च त्रिनेत्रा रिपुहार्त्रिका ॥
माहेश्वरी कुमारी च वेणुवी सुरपूजिताः ।
वैवस्वती तथा घोरा कराली विकटादिभिः ॥
चर्चिका चेति धातुस्या देवस्त्रैलोक्यविभूताः ।
पूजितया मुनिश्रेष्ठ । सर्वकामप्रसाधिकाः ॥ २० ॥
विदग्धासुरगन्धर्वचरभोगोभूताः ।
भावकालाश्रयाः कार्यद्रव्यरूपफलप्रदाः ॥
प्रत्येकशः समस्ता वा कर्तया मुनिमतम् ।।
अथवा युगभेदेन पञ्च पञ्च प्रपूजिताः ॥”
इति देवोपुराणं संवत्सरदेवताविंशतिविधि-
नामाध्यायः ॥ (वर्षके, त्रि. यथा, भागवते ।
३। २९। २० ।

“नमाम्यभीष्टान् नमनीयपदं
सरोजमल्लयीमि कामवर्षम् ॥”)

वर्षकरी, स्त्री, (वर्षं तत्सूचनं रवेण करो-
तीति । वर्ष + कृ + टः । डोप् ।) झिल्लिका ।
इति हेमचन्द्रः । ४। ०२२ ॥

वर्षकेतुः, पुं, (वर्षस्य दृष्टिः केतुर्विव । सति वर्षे
भूरिश उत्पन्नत्वादस्य तथात्वम् ।) रक्तपुनर्नवा ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (अलकर्वशीयकेतुमतः
पुत्रः । यथा, हरिवंश । ३२। ४० ।

“क्षेमस्य केतुमान् पुत्रो वर्षकेतुस्ततोऽभवत् ॥”)

वर्षकोषः, पुं, (वर्षस्य यत्सरस्य कोष इव । सर्ववर्ष-
ज्ञानवत्त्वात् तथात्वम् ।) देवज्ञः । इति
शब्दरत्नावली ॥ (वर्षस्य अन्तःस्थितफलकोष
इव कोषः ।) मासः । इति शब्दमाला ॥

वर्षर्ज, त्रि, (वर्षान् जातमिति । जन् + ङः ।) दृष्टि-
जातम् । वत्सरजातम् । जम्बुद्वीपजातम् ।
द्वीपगजातम् । मेघजातम् । इति वषष्ठ-
पूर्वजनधातोर्दप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

वर्षणं, स्त्री, (दृष् + णत् ।) दृष्टिः । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (यथा, मार्कण्डेयपुराणम् । २०४। २।
“तमेव सूचतः सर्वं रसं वै वर्षणाय यत् ।
रूपमाप्यायकं भास्वत्सु मेघाय ते नमः ॥”)

वर्षणिः, स्त्री, (दृष् + णिन् ।) वर्त्तनम् । कतिः ।
इत्युणादिकोषः । क्रतुः । वर्षणम् । इति
संक्षिप्तसारीषादितिः ॥

२८५

वर्षट्

वर्षपर्वतः, पुं, (वर्षाणां भारतादीनां विभाजकः
पर्वत इति मध्यलोपी समासः ।) वर्षविभा-
जकगिरिः । यथा,—

“हिमवान् हिमकूटश्च निषधी मेरुरेव च ।
चेतः कर्णो च शृङ्गो च सर्वे ते वर्षपर्वताः ॥”

इति हारावली ॥

वर्षपाकी, [न] पुं, (वर्षे वर्षाकाले पाकीरूपस्येति ।
वर्षपाक + इन् ।) आम्नातकः । इति हेम-
चन्द्रः । ४। ०१८ ॥ (तथास्य पर्यायः ।
“आम्नातको वर्षपाकी ।” इति वैद्यकरत्न-
मालायाम् ॥)

वर्षपुष्पा, स्त्री, (वर्षे वर्षणकाले पुष्पं यस्याः ।)
सहदेवोलता । इति राजनिर्घण्टः ॥ (सहदेवो-
लताशब्देऽस्या विवृतिर्ज्ञेया ॥)

वर्षपियः, पुं, (वर्षे वर्षणं प्रियं यस्य ।) चातक-
पक्षी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वर्षवरः, पुं, (वरतीति । वर आवरणे + अच् ।
वर्गस्य रेतोवर्षणस्य वर आवरणकः ।) घण्टः ।
इत्यमरः । ०। ८। १६ ॥ खोजा । इति भाषा ॥
(यथा, रत्नावल्याम् २ अङ्के ।

“नटं वर्षवर्मे मनुष्यगणनाभावादपास्य जपा-
मन्तः कश्चुकिचकुक्ष्य विप्रति प्रामादयं
वामनः ॥”)

वर्षवृद्धिः, स्त्री, (वर्षस्य वृद्धिराधियं यच्च ।)
जन्मतिथिः । इति सार्त्तशाय्यादर्शनात् ॥ अथ
जन्मतिथिक्रयम् । तन्मूलभासे न कर्त्तव्यं चान्द्र-
मासीयत्वेन सावकाशत्वात् । न च तस्य भौर-
मासीयत्वं तथात्वे तन्मासे तत्तिथिः कदाचिद-
प्राप्तौ तद्वर्गं तत्कृत्यलोपापत्तः । न चेशापत्तिः
प्रतिसंवत्सरस्तद्धिधानात् । यथा ब्रह्मपुराणं
गर्गश्च ।

“सर्वेषु जन्मदिवसे स्त्रातेर्मङ्गलपाणिभिः ।

गुरुदेवामिविप्राश्च पूजनीयाः प्रयत्नतः ॥

स्वनक्षत्रच पितरौ तथा देवपूजापतिः ।

प्रति संवत्सरश्चैव कर्त्तव्यश्च मधोत्सवः ॥”

स्त्रातिस्तिलस्त्रातिः । प्रजापतिर्ब्रह्मा । तथा च
तत्तिथिमधिकृत्य ।

“तिलोदत्तौ तिलस्त्राथौ तिलहोमी तिलप्रदः ।

तिलमुक् तिलवापी च घटतिलो नावभादति ॥

मङ्गलपाणिभिः अभिप्रेतार्थमिहर्मङ्गलं तदेव-
तथा गोरोचनादिकमपि मङ्गलं तेन धृत-
गुग्गुल्वदिपाणिभिरित्यर्थः । तथा च कृत्य-
चिन्तामणौ ।

“गुडदुग्धतिलानद्यान्मङ्गलं च वन्दनम् ।

गुग्गुलुं निम्बमिडाथं दूधामोघोषनावृतम् ।

संपुण्यं भातुविप्रेक्षी महपि प्रार्थयद्विदम् ॥

चिरजीवी यथा त्वं भो भविष्यामि तथा मुने ।।

रूपवान् वित्तवाञ्छेव श्रिया युक्तश्च सन्निह ।

मार्कण्डेय महाभाग सप्रकल्पान्मनावन ।

आयुरिदार्थसिद्धिर्धर्ममाकं वरदो भव ॥”

स्वनक्षत्रचेति स्वनक्षत्रं अथन्याद्यन्तर्गतजन्म-
कालीननक्षत्रम् । नामकरणे तथा दर्शनात् वक्ष्य-

वर्षट्

माखत्रहपुराणात्तपणवादिनमोऽन्तर्गतं नाञ्जेव
पूजाविधानाच्च । तद्व्याप्ते स्वनक्षत्राय नम
इत्युक्तम् ॥ १० ॥ पूजायामर्थान्तरं पाट-
माह मत्स्यपुराणम् । अर्थं पाटादिकल्लज
मधुपर्कं प्रयोजयेत् । पाटान्तरं अर्थमाह
नरसिंहपुराणम् । पाटश्चैव तृतीयया चतुर्थार्धं
प्रदापयेत् । तृतीयया गुरुपक्षतोयतृतीयया
जृम्भा । उभयक्रमदर्शनादिष्ठाविकल्पः । इति
श्रीदत्तः ॥ १० ॥ श्रीपतिशयवहारनिर्णये ।
“नवाब्धरधरो भूत्वा पूजयेच्च चिरायुषम् ॥”
तथा ।

“दिभुजं जटिलं सौम्यं सुशृङ्गं चिरजीविनम् ।
मार्कण्डेयं नरो भक्त्वा पूजयेत्त पयतस्तथा ।
ततो दीर्घायुषं यामं रामं द्रौणिं कपं वलिम् ।
प्रजापञ्च हनुमन्तं विभाषणमथाश्चेत् ॥”
रामोऽत्र परशुरामः । चिरजीविमाह चर्यात् ।
द्रौणिरश्वत्थामा ॥ १० ॥ तथा, —

“स्वनक्षत्रं जन्मतिथिं प्राप्य सम्पत्तयेन्नरः ।

यज्ञेषु दधिभक्तेन वर्षं वर्षं पुनः पुनः ॥”

योगियाशुवल्लभाः ।

“ध्यायेन्मारायणं नित्यं स्नानादिषु च कर्मसु ।

तद्विष्णोः स्तुतिं भक्त्या स्नायादम् पुनः पुनः ॥

जायन्तो वेणुवा स्त्रिया विष्णोः स स्मरन्नाय वै ॥”

ध्यायेत् स्मरन् । स च मन्त्रः ।

“तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सुरयः ।

दिवोव चन्द्ररातम् ॥”

वामनपुराणम् ।

“सर्वमङ्गलमङ्गलं वरं वरं शुभम् ।

नारायणं नमस्कृत्य सर्वकर्मणि कारयेत् ॥” १० ॥

सकृत्पाकरीणि निन्दामाह भविष्यपुराणम् ।

“सकृत्पाकं विना रात्रिं यत्किञ्चित् चक्रेत्

नरः ।

फलशाल्पात्पकं तस्य धर्मस्याहुर्नयो भवेत् ॥”

ब्रह्मपुराणम् ।

“प्रणवादिममायुक्तं नमस्कारान्तकीर्तनम् ।

स्नानमस्त्रेस्नानां मन्त्र इत्यभिधीयते ॥

अनन्तेव विधानेन गन्धपुष्पं निवेदयेत् ।

शक्तेकस्य प्रकृत्यामि यथोद्दिष्ट क्रमेण च ॥”

गन्धपुष्पभाजं पञ्चोपचारान्तमस्मरेत् ।

‘मन्त्राश्चतसृणां प्राक्तं भक्त्वा लक्षणगुणैरम् ।

भक्तिमन्त्रमन्त्रेषु कोटि कोटि गुणैरम् ॥

सर्वत्र कर्मोपदेशकं लक्षणदिभिरचरेत् ।

तथोपदेशादपि पुण्येन ततो गुरुम् ।

न पूज्यत गुरुयत्र नरोऽस्ति जाफला क्रिया ॥”

इति मत्स्यपुराणवचनम् ॥ १० ॥

ततः कर्मानन्तरं तिलहोमस्तु पूजितदेवता-
नामभिः कार्यः ।

“शुकेकां देवतां रामं समहिष्य यथाविधि ।

चतुर्थस्नानं धर्मेश नास्तीति प्रणवादिना ॥

होमद्वयमथैकेकं शतसंख्यन्तु होमयेत् ॥”

इति विष्णुधम्मपतिरदर्शनात् ॥

एवं होमे स्नाहान्तनाश्च सन्तस्य ।

वर्षाशः

एतद्वृत्तविषयम् । ऊर्ध्वं वार्षिकाभ्यां मासाभ्यां नैकस्यानवाची इति श्रुतीः । इति त्रिव्यादि-
तत्त्वम् । वर्षेर्त्ती वर्णनीयानि यथा,—
“वर्षासु घनशिखिस्तयङ्गसगमाः पङ्ककन्दलो-
द्देशी ।

जातीकदम्बकेतकभञ्जानिलनिम्बगाहलि-
प्रीतिः ॥”

इति कविकल्पलतायाम् १ स्तवके ३ कुसुमम् ।
(एतत्काललक्षणादिकं यथा,—

“सघनवारिदवारिसमाकुला
निखिलभूः प्रबलोदकपूरिता ।
समदवातकरा विदिष्टो दिष्टो
सुदितकौटलमिप्रभवा मही ॥
नीलशृङ्गहरितोष्णला मही
कुल्यकासलिसंभ्रता सरित् ।
इन्द्रगोपकविराजिता धरा
पङ्कभूषणविभूषिता च सा ॥

पञ्चो जूजति कानने च सरसी स्नानाभ्युपगता तथा
हंसा मानसमात्रजन्ति कमलान्यम्बानतां यान्ति
च ॥

गर्जन्मघमहेन्द्रकन्दरदरीशस्यावृता प्रयामला
भात्येवं पवनस्य कोपनकरो वर्षाऋतुः शोभितः ॥”
“किञ्चिद्दृष्ट्वा भवेदत्र श्रय्यानां दृष्ट्वा भवेत् ।
बहुशस्या भवेद्वात्रो वारिपूर्णा सरित्सुतुः ॥
बहुदकधरा मेघा बहुवृष्टा घनस्वनाः ।
एवं गुणसमायुक्ता वर्षा ज्ञेया ऋतुसमाः ॥
तासु वातकफौ कुप्रौ जायेते हि वृष्टां भ्रष्टम् ।
इति ज्ञात्वा भिषक् श्रेष्ठः कुप्यादस्य प्रति-
क्रियाम् ॥

खेदं मर्हन् पथं निज्वाते शयनलया ।
गौररामारत्नं शस्तं व्याधामः क्रमविक्रमः ॥
कदम्बवारिसुरसाः सेया वातकफापहाः ।
निरुद्धा वस्तिरुमीढाः कफवातकफापहाः ॥”

इति हारीते प्रथमे स्थाने चतुर्थेऽध्याये ॥
“आदानस्नानवपुषामग्निः समोऽपि सीदति ।
वर्षासु दोषैर्दृष्टान्ति तेऽमुलम्बाम्बुदेऽम्बरे ॥
सतुषारेण मरुता सहसा श्रोतलेन च ।
भूवाध्यान्वापकेन मलिनेन च वारिणा ॥
वह्निर्नैव च मन्द्रेन तेऽखिलान्योन्मूषयु ।
भजेत् साधारणं सर्वसुखमस्तेजनच यत् ॥
आस्थापनं शुद्धतनुर्जो धाम्यं रसान् लतान् ।
जाङ्गलं पिशितं यूषान् मध्वरिष्टं चिरन्त-
नम् ॥

मस्तु सौवर्णलाटं वा पञ्चकोलावचूर्णितम् ।
दियं कौपं श्रुतश्चाभ्यो भोजनम्वतितुर्हिने ॥
अक्ताम्बलवखेहं संशुष्कं चौद्रवक्षयु ।
अपाह्वारी सुरभिः सततं धूपिताम्बरः ॥
हृन्मृष्टे वसेदायश्रोतश्रीकरवर्जिते ।
नदीललोद्गमस्याहःस्रपायासातपांस्त्यजेत् ॥”

इति वामदे कृत्तस्थाने तृतीयेऽध्याये ॥
वर्षाशः, पुं, (वर्षस्य वत्सरस्य अंशः ।) मासः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वर्षाया

वर्षाघोषः, पुं, (वर्षासु घोषो महान् शब्दोऽस्य ।)
महामल्लकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वर्षाङ्गः, पुं, (वर्षस्य वत्सरस्य अङ्गमिव । अभिधानात्
पुंत्वम् ।) मासः । इति हारावली । २८ ॥

वर्षाङ्गी, स्त्री, (वर्षासु अङ्गं यस्याः । तत्र जाता-
कुरवर्द्धनादस्यास्तथात्वम् ।) पुनर्नवा । इति
शब्दरत्नावली ॥ (विधयोऽस्याः पुनर्नवाशब्दे
ज्ञातव्यः ॥)

वर्षाभवः, पुं, (वर्षासु भवतीति । भू + अच् ।
वर्षासु भव उत्पत्तिर्यस्य वा ।) रत्नपुनर्नवा ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ वर्षाजाते, त्रि ॥

वर्षाभूः, पुं, (वर्षासु भवतीति । भू + क्तिप् ।)
भेकः । इत्यमरः । १ । १० । २४ ॥ (अस्य
प्रयोगो यथा,—

“मल्लकः प्रवगो भेको वर्षाभर्द्धरो हरिः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥
इन्द्रगोपः । इति राजनिर्घण्टः ॥ भूलता । इति
मेदिनी । भे, १८ ॥

वर्षाभूः, स्त्री, (वर्षासु भवतीति । भू + क्तिप् ।)
पुनर्नवा । इति मेदिनी । भे, १८ ॥ (यथा,
सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्याये ।

“तिलपर्णिकावर्षाभूचित्रमूलकपोतिकालमुन-
पलाङ्गकलायपभतीति ॥”) भेकी । इति भरत-
धृतकप्रज्ञाकरः ॥ वर्षाभवे, त्रि ॥

वर्षाभ्नी, स्त्री, (वर्षाभू + ङीप् ।) भेकी । इत्यमरः ।
१ । १० । २४ ॥ पुनर्नवा । इत्यमरमाला भागुरिच ॥

वर्षाभदः, पुं, (वर्षासु मादयतीति । भद + अच् ।)
मयूरः । इति केशिन् ॥

वर्षाभः पारवर्णतः, पुं, (वर्षाभ्नी वृष्टिर्लभं तस्य
पारवर्णं उपवासान्ते पानं व्रतमिव यस्य ।)
चातकपक्षी । इति केशिन् ॥

वर्षारात्रः, पुं, (वर्षाणां रात्रिः । ततः समासान्तो-
ऽच् ।) वर्षाकालीनरात्रिः । इति पुंलिङ्गसंग्रह-
टीकायां भरतः ॥

वर्षाश्विः, [सु] पुं, (वर्षासु अश्विर्दोषिरस्य ।)
मङ्गलग्रहः । इति शब्दरत्नावली ॥

वर्षालङ्कायिका, स्त्री, एका । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥

वर्षावसानः, पुं, (वर्षाकालमवसानमत्र ।) श्रुत-
कालः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वर्षिक, त्रि, वर्षासम्बन्धि । वर्षसम्बन्धि । वर्षाशब्दात्
वर्षशब्दाच्च परेण णिकप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

वर्षिष्ठः, त्रि, अतिशयवृद्धः । अयमनयोगतिशयेन
वृद्धः इत्यर्थः । इत्युक्ते वर्षादेशे इष्टप्रत्ययेन
निष्पन्नः ॥

वर्षायान्, [सु] त्रि, (अयमनयोगतिशयेन वृद्धः ।
वृद्ध + इयसुन् । वर्षादेशः ।) अतिवृद्धः । तत्-
प्रयोगः । दशमी २ व्यायान् ३ । इत्यमरः ।

३ । २ । २३४ ॥ (यथा,—
“आयोदशाद् भवेद्वातकृत्तयस्तत उत्पत्ते ॥
वृद्धः स्यात् सप्ततैर्हं वर्षायान् नवतैः परम् ॥”
इति स्मृतिः ॥)

वर्षे

वर्षुकः, त्रि, (वर्षति तच्छील इति । वृष + “लघ-
पतपदस्याभूवृषजनकमगमशब्द उक्तम् ॥” ३ ।
२ । १५४ । इति उक्तम् ।) वर्षणकर्ता । वृष-
धातोर्णकप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, मही ।
२ । ३७ ।

“जम्भः प्रसादं विजमानसानि
त्यौर्ध्वंका पुष्पचयं बभूव ।
निर्धार्जिमण्या वृष्टते वचस्य
भूयो बभाषि सुनिना कुमारः ॥”)

वर्षकान्तः, पुं, (वर्षकश्चासौ अन्तेति कर्म-
धारयः ।) वर्षणश्रोतमेघः । इति जटाधरः ॥

वर्षजः, त्रि, (वर्षे जायते इति । जन + जः ।
सप्रम्या अलङ् ।) वर्षाकालजातः । वत्सर-
जातः । सप्रम्यान्तवर्षशब्दपूर्वकजनधातोर्जप्रत्य-
येन निष्पन्नः ॥

वर्षापलः, पुं, (वर्षाणामुपलः ।) मेघभवशिखा ।
करका । इत्यमरः । १ । ३ । १२ ॥ (यथा,
वृहत्संहितायाम् । ८१ । २४ ।

“वर्षापलवल्गात् वायुस्कन्धाच्च सप्रसादभ्रष्टम् ।
द्विधत्ते किल खाद्विधेस्तद्विधम् मेघसम्भूतम् ॥”)

वर्षा, [न] स्त्री, (वर्षति उच्यते इति । वृष +
मनिन् ।) शरीरम् । (यथा, कथासरित्सागरे ।
२ । ४ ।

“दृष्टं च समीपेऽस्य पिशाचानां शतवृत्तम् ।
कागभूतिं पिशाचं तं वर्षाणां शालसन्निभम् ॥”)
प्रमाणम् । इत्यमरः । ३ । ३ । २०३ ॥ प्रमाण-
मन्त्रोन्नतिरिति स्वामी ॥ (यथा, महाभारते ।
१ । ३१ । ८ ।

“अथापश्यदधीन् इत्थान् अङ्गुलीदरवर्णान् ।
पलालवृत्तिकामेको वृहत्तः संघनान् पयि ॥”)
इत्युक्ता । इति भरतः ॥ अतिसुन्दराकृतिः ।
इति मेदिनी । न, १२८ ॥ (उन्नते स्थिरे च,
त्रि । यथा, अश्वदे । १० । २८ । १ ।

“सरोरुपदृश्यमस्तिमश्वद्वि
वर्षाणां वरिमन्त्रा एषिषाः ।”

“वर्षान्शब्द उन्नतवचनः स्थिरवचनो वा ।”
इति तद्भाष्ये सायणः ॥ वर्षायान् । यथा, भाग-
वते । ५ । १८ । ३० ।

“ॐ नमो भगवतेऽङ्गुपाराय सर्वसत्त्वगुणविशि-
षणाय नमोऽनुपलालितस्थानाय नमो यद्येन
नमो भूम्वे नमोऽवस्थानाय नमस्तु ॥” “वर्षांश्च
वर्षायसे ॥” इति तट्टीकायां श्रीधरः ॥)

वर्षा, स्त्री, शरीरम् । इति ह्रस्वकोषः ॥

वर्ष, क वध । दीप्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(पुरा०-पर०-वधं सक०-दीप्तौ अक०-संट् ।)

रंभापधः । क, वर्धयति । इति दुर्गादायः ॥

वर्ष, ङ श्लो । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा०-
आत्म-अक०-संट् ।) ङ, वर्धते धनो श्रेष्ठः
स्यादित्यर्थः ॥

व(र्)हं, स्त्री, (वर्धयति दीप्यते इति । वर्ध +
अच् ।) मयूरपिच्छम् । इत्यमरः । १ । ५ । ३१ ॥
(यथा, महाभारते । १२ । १२० । ४ ।

“यथा वर्हिणि चित्राणि विभर्ति भुजगाशनः ।
तथा बहुविधं राजा रूपं कुर्वीत धर्मेवित् ॥”
अथिपर्यम् । इति भरतः ॥ (वर्हिणीति । उह
उहौ + अच् ।) पञ्चम् । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, रघुः । ६ । १७ ।

“विलासिनो विभमदन्तपत्र-
मापाह्वरं कृतकवर्हमन्यः ।
प्रियानितम्बोत्तममन्त्रिवेशे-
विपाटयामान युवा नखाग्रेः ॥”

परीवारः । इति हेमचन्द्रः ॥

वर्हिण, स्त्री, (वर्हिणीति । उह उहौ + लाः ।
वर्हयति शोभते इति । वर्ह रोमौ + ल्युवा ।)
पञ्चम् । इति शब्दरत्नावली ॥

व(व)र्हिः [स्], पुं, (उहति वर्हते इति । उह
उहौ + “उहनेलोपच” । उणा० २ । ११० । इति
इति नलोपच ।) अग्निः । इति मेदिनी । से, ३६ ॥
होमिः । इत्युणादिकोपः ॥ यज्ञः । इति हेम-
चन्द्रः ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ७ । ७५ । ८ ।

“ननो गोमह्वीरवर्हि रत-
सुधो अश्वावत् पुरुभोजो अस्मि ।
मानो वर्हिः पुरुषता निदेक-
ययं पातस्वस्तिभिः सदा नः ॥”

“नोऽस्माकं वर्हयश्चम् ।” इति तद्गाय्ये सायणः ॥
चित्रकम् । इत्यमरः ॥ (उहनास्य पुत्रः ।
यथा, भागवते । ६ । १० । १३ ।

“उहनास्यस्तु तस्यापि वर्हिस्तस्मात् कृत-
क्षयः ॥”

व(व)र्हिः [स्], पुं स्त्री, (उहति वर्हते इति । उह
उहौ + “उहनेलोपच” । उणा० २ । ११० ।
इति इति नलोपच ।) कुशः । इति मेदिनी ।
से, ३३ ॥ (यथा, कुमारे । १ । ६१ ।

“अवचितवलिपुष्पा वेदिसन्मार्गदत्ता
नियमविधिजलानां वर्हिषाचोपभेजो ॥”

वर्हि [स्] स्त्री, (उहति । उह उहौ + इतिः
नलोपच ।) अथिपर्यम् । इति शब्दरत्ना-
वली ॥

वर्हिपुष्पं, स्त्री, (वर्हिर्दीप्तिस्तदुत्कं पुष्पमस्य ।)
अथिपर्यम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

वर्हिः शुभा [न], पुं, (वर्हिषा कुशेन वर्हिणि यज्ञे वा
शुभं तेनो यस्य ।) अग्निः । इत्यमरः । १ । १५७ ॥

वर्हिः, स्त्री, (वर्हिरिव तिष्ठतीति । स्या + कः ।)
वर्हिष्ठम् । ह्रीवेरम् । इत्यमरभरती ॥

वर्हिः कुसुमं, स्त्री, (वर्हि वर्हयुक्तं कुसुमं यस्य ।)
अथिपर्यम् । इति शब्दरत्नावली ॥

व(व)र्हिणः, पुं, (वर्हमस्यस्येति । वर्ह + “फल-
वर्हिभ्यामितम्” । इति इनच् । यदा “बहुल-
मन्यत्रापि” । उणा० २ । ४६ । इत्यत्र वर्ह बल्ह
प्राधान्ये । वर्हिणो मयूरः । इत्युज्ज्वलदत्तोक्त्या
इनच् ।) मयूरः । इत्यमरः । २ । ५ । ३० ॥
(यथा, मनौ । १२ । ६५ ।

“कुक्षुन्दरिः शुभान् गन्धान् पञ्चशाकान् वर्हिणः ।
आवित् जतान् विविधमल्लतान् शल्यकः ॥”

स्त्री । तगरम् । तत्पर्यायो यथा,—

“कालानुसार्यं तगरं कुटिलं मधुरं मतम् ।
अपरं पिष्टतगरं दण्डहस्ती च वर्हिणम् ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

वर्हिणवाहनः, पुं, (वर्हिणो मयूरो वाहनं यस्य ।)
कान्तिकेयः । इति हलानुधः ॥

वर्हिध्वजा, स्त्री, (वर्हि ध्वजो वाहनं यस्याः ।)
चण्डो । इति त्रिकाण्शेषः ॥

वर्हिपुष्पं, स्त्री, (वर्हि वर्हशालि पुष्प यस्य ।)
अथिपर्यम् । इत्यमरः । २ । ४ । १७० ॥

वर्हिर्लाति, [स्] पुं, (वर्हिषि यज्ञे ज्योति-
रस्य ।) वर्हिः । इति हेमचन्द्रः । ४ । १६४ ।

वर्हिमुखः, पुं, (वर्हिरगिर्मुखं यस्य ।) देवता ।
इत्यमरः । १ । १ । ६ ॥

वर्हिधदः, [द्] पुं, (वर्हिषि अग्नौ कुशासने वा
सौदन्ति ये ते । वर्हिस् + सद् + क्तिप् । एधो-
हरादित्वात् साधुः ।) पिष्टगणविशेषः । यथा,
“अयज्यानश्च यज्वानः पितरो ब्रह्मणः सुताः ।
अग्निस्वात्ता वर्हिषदो द्विधा तेषां यवस्थितिः ॥”
इति कौर्म १२ अध्यायः ॥

अपि च ।

“अपसत्यं ततः कृत्वा सयं जानु च भूतले ।

अग्निस्वात्तास्तथा सौम्यान् हविष्मन्तस्तथो-
पान् ॥

सुकालिनो वर्हिर्वद आण्यपांस्तर्पयेत्ततः ।

तर्पयेत्त पिष्टान् भक्ष्या सतिलोदकचन्दनैः ॥

दर्भपाणिस्तु विधिना हस्ताभ्यां तर्पयेत्ततः ॥”

अत्र केचित् पिष्टधर्मातिदेशात् दियपिष्टणा-
मपि अङ्गलित्रयदानम् । तदसत् ।

“कथञ्चालं नलं सौम्यं यममयममं तथा ।

अग्निस्वात्ताः सोमपाश्च वर्हिषदः सज्जन सज्जन ॥”

इति ऋग्वेदोपनिषदि विधिपेक्षाकालविधा-
नान् । इत्याह्वितत्वम् ॥ (एधुवैशजस्य हवि-
र्हानिः पुत्रः । यथा, भागवते । ४ । ४ । ६ ।

“हविर्हानाङ्गाविर्हानिर्विदूरास्तु यत्सुतान् ।
वर्हिषदं पर्यं शुक्लं लघुं सत्यं जितव्रतम् ॥

वर्हिषतुम् महाभागो हविर्हानिः प्रजापतिः ।

क्रियाकान्तियु निष्ठातो योगेयु च कुरुद्वह ॥”

वर्हिष यज्ञे सौदन्तीति । यज्ञस्येति । यथा,
ऋग्वेदे । २ । ३ । ३ ।

“स आ वह मरुतां शर्धो अच्युत-
भिन्दं नरो वर्हिषदं यजध्वम् ॥”

वर्हिः कगाः, पुं, (वर्हिर्दीप्तिरेव केश इव यस्य ।)
अग्निः । इति शोचिष्कशब्ददर्शनात् ॥

वर्हिः, स्त्री, (वर्हिषि तिष्ठतीति । स्या + कः ।
अस्माभ्येति षत्वम् ।) ह्रीवेरम् । इत्यमरः ॥

(यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ११ अध्यायः ।
“स्वेदं विदध्यादधवानुलेपं
वर्हिष्ठशुक्लोत्तरकाष्ठकुटेः ॥”

नि उह्यतमः । इति सायणः । यथा, ऋग-
वेदे । ३ । १३ । १ ।

“प्रवो देवायामये वर्हिष्ठमशौके ॥”

व(व)र्हि, [न] पुं, (वर्हमस्यास्तीति । वर्ह +
इतिः ।) मयूरः । इत्यमरः ॥ (यथा, ऋग-
वेदे । २ । ६ ।

“सदा मनोश्चास्मदनादसोत्सुकं
विभाति विल्लीकलापशोभितम् ।

सविभमालिङ्गनचुम्बनाकुलं
प्रवृत्तवृत्तं कुलमय वर्हिणाम् ॥”

प्राधागर्भसम्भूतः कश्यपपुत्रविशेषः । यथा,
महाभारते । १ । ६५ । ४७ ।

“सिद्धः पूर्णश्च वर्हिर् च पूर्णायुश्च महा-
यथाः ॥”

वल्ल, मि उ संवरणे । इति कविकल्पद्रुमः ।
(भ्रा०-आत्म०-सक०-सेट ।) मि, वल्लयति वल-
यति । उ, वल्लते धनं लोकः संवृणोतीत्यर्थः ।

इति दुर्गादासः ॥

वल्लभिः, स्त्री, (वल्लभि + कृदिकारादिति वा
वल्लभी, स्त्री, (डीष् ।) वल्लभी । इति शब्दरत्ना-
वली अमरटीका च ॥ (यथा, कथासरित्-
सागरे । ८७ । १० ।

“हस्यप्रासादवल्लभीखल्विखन् सोऽभमन्निशि ॥”

पुरीविशेषः । यथा, भट्टिः । २३ । ३५ ।

“काशमिदं विहितं मया वल्लभ्यां
श्रीधरसेननरेन्द्रपालतायाम् ।

कीर्तिरतो भवतामप्यस्य तस्य
स्नेहकरः क्षितिपो यतः प्रजानाम् ॥”

वल्लयः, पुं स्त्री, (वल्लते आवृणोति हस्तादिक-
मिति । वल्ल + “वल्लमल्लतन्त्रिभ्यः कथन् ।”
उणा० ४ । ६६ । इति कथन् ।) स्वर्गादि-
रचितप्रकोष्ठाभरणम् । बाला इति भाषा ।

तत्पर्यायः । आवापकः २ परिहायः ३
कटकः ४ । इत्यमरः ॥ पारिहायः ५ शंखकः ६ ।

इति शब्दरत्नावली ॥ कम्बः ७ कुण्डलम् ८ ।
इति जटाधरः ॥ (यथा, रामायणे । २ ।
३० । ५ ।

“सहेमस्त्रेर्मणिभिः केयुरैर्वल्लधैरपि ॥”

मण्डलम् । यथा, मार्कण्डेये । २० । ४६ ।

“अश्वान्तः सकलं भूमेर्वलयं तुरगोत्तमः ।
समर्थः कान्तमर्केण तवायं प्रतिपादितः ॥”

अस्त्रविशेषः । यथा, सुश्रुते शरीरस्थाने
५ अध्याये ॥

“कपालवक्रतुरगवल्लयनलकसंज्ञानि ॥”

“पाणिपादपार्श्वेष्टोदरः सु वल्लयानि ॥”

वेद्यकीर्तात्मिकर्मविशेषः । यथा, सुश्रुते । १ । २० ।

“तत्र रोगाधिष्ठानभेदादस्मिकर्म चतुर्धाभ्युत्ते ।
तद्यथा वल्लयिष्ठोऽख्यप्रतिसारणानौति दृष्टन-
विनागः ॥” ॥ वेष्टनम् । यथा, रघुः ।
१ । ३० ।

“सर्वेलावप्रवल्लयां परिखीकृतसागराम् ।
अनन्यशासनानुज्ज्ञौ शशासैकपुरीमिव ॥”

वल्लयः, पुं, (वल्लयवद्वल्लयतिरस्यस्येति । अश्न
आदित्वात् अच् ।) अष्टादशगलरोगान्तर-
गलरोगविशेषः । यथा,—

वल्लूक

“वलास एवायतसुमतश्च
शोधं करोत्यस्य गतिं निवार्य ।
तं सर्वधैवाप्रतिवार्य वीर्यं
विवर्जनीयं वलयं वदन्ति ॥” * *

अथ गलरोगाणां चिकित्सा ।
“कण्ठरोगोऽप्यङ्गोऽस्तीति न स्यादिकर्मभिः ।
चिकित्सकश्चिकित्सान् कुशलोऽत्र समाचरेत् ॥
काथं दद्याच्च दात्रोऽप्यङ्गोऽस्तीति न स्यादिकर्मभिः ।
हरीतकीकषायो वा हितो मातृकसंयुतः ॥
कटुकातिविषादावपाठासुक्ताकलिङ्गकाः ।
गोमूत्रजघिताः पीताः कण्ठरोगविनाशनाः ॥
मृदोका कटुका योषा दात्रोऽप्यङ्गोऽस्तीति न स्यादिकर्मभिः ।
घनम् ।
पाठा रसाञ्जनं दृढं तेजोऽस्तीति सुचर्चितम् ॥
चौद्रयुक्तं विधातयं गलरोगे महोषधम् ।
योगः स्वते जयः प्रोक्ता वातपित्तकफापहाः ॥
जवायजं तेजवतीं सपाठां
रसाञ्जनं दातुं निशां सकृद्व्याम ।
चौद्रयुक्तं कुर्व्यात् गुटिकां सुखेन
सां धारयेत् सर्वगलामयेषु ॥”

इति भावप्रकाशः ॥ * *

वलाः कङ्कणम् । इति जटाधरः ॥ (दण्डयह-
विशेषः । यथा, कामन्दकीये नीतिसारे ।
१६ । ४५ ।

“सुखाख्यो वलयश्चैव दण्डभेदाः सुदुर्लभः ॥”
वलयितं, चि, (वलयवत् कृतमिति । वलय +
तत्करोतीति णिच् ततः क्तः । यद्वा, वलयं
तदाकृतमिति मस्येति । वलय + इतच् ।) वेष्टि-
तम् । इत्यमरः ॥ (यथा, गौतमोविन्दे । ११ । २६ ।
“नीलनलिनमिव पीनपरामपटलभरवलयित-
मूलम् ॥”

यथा च वैरागिमङ्गले ।

“इत्यनमालावलयितबाहुः
परधनहरणे सान्नाद्राहुः ।
रक्षायौवनभञ्जनधीरः
कीर्त्तनपतने मलशरीरः ॥”

वलिः, चि, (वलते संवृणोति चक्षुस्तारामिति ।
वल + बाहुलकात् किरच् ।) कंकरः । इत्य-
मरः ॥

व(व)लिशः, स्त्री, (वलिना गन्धवद्दद्याद्युपहारेण
भ्रष्टति हिनस्ति मत्मानिति । शी + कः ।) वडि-
शम् । इति शब्दरत्नावली ॥

व(व)लिशः, स्त्री, (वलिना आहारोपहारेण
मत्स्यादीन् भ्रष्टति विनाशवतीति । शी + बाहु-
लकात् किः ।) वडिशम् । इति शब्दरत्ना-
वली ॥

व(व)लिशी, स्त्री, (वलिशि + कृदिकारादिति
ङीष् ।) वडिशम् । इति शब्दरत्नावली ॥

व(व)ल्लूक, स्त्री, (वलते इति । वल संवरणे + “वले-
क्तः ।” उणा० ४ । ४० । इति उक्तः ।) पद्म-
मूलम् । पञ्चविधेषु, पुं । इति सिद्धान्तकौमुद्या-
सुबादितः । उणादिकोषश्च ॥

वल्लग्नं

व(व)ल्लः, चि, वलवान् । वलशब्दान् गोष्ठ्येवा-
दिना कुलपत्येन निष्पन्नः । इति सुप्रबोधका-
रणम् ॥ अस्य परमार्थवकारादित्वेऽपि तच्चा-
लिखितत्वादत्र लिखनम् ॥

वल्ल, क भाष्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
पर०-सक०-सेट् ।) क, वल्लयति । भाषणं
कथनम् । इति दुर्गादासः ॥

व(व)ल्लं, स्त्री, (वलते इति । वल संवरणे + “भूक-
वल्लोक्ताः ।” उणा० ३ । ४२ । इति कप्रत्य-
याप्तौ निपातितः ।) वल्लकः । (यथा, रघौ ।
८ । ११ ।

“गुणवत् सुसरोपितश्रियः
परिणामे हि दिलीपवंशजाः ।
पदवीं तनवल्कवाससां
प्रयताः संयमिनां प्रपेदिरे ॥”)

शाल्कः । इति मेदिनीशब्दरत्नावली ॥ खड्गम् ।
इति विश्वः ॥

व(व)ल्लं, पुं, (वल संवरणे + कः निपातितश्च ।)
पट्टिकालोभः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वल्लनरः, पुं, (वल्लप्रधानस्तनुरिति मधालोपो
समासः ।) पूगवृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वल्लरमः, पुं, (वल्लप्रधानो रमः ।) भूर्जवृक्षः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवरणमस्य भूर्जशब्दे
ज्ञातम् ॥)

व(व)ल्लकं, स्त्री, (वलते संवृणोतीति । वल +
बाहुलकात् कलन् ।) लक्षम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥ डालचिनि इति भाषा ॥

व(व)ल्लकः, पुं स्त्री, (वलते संवृणोतीति । वल +
बाहुलकात् कलन् ।) वृत्तलक्षः । वाक्य इति
भाषा । तत्पञ्चायः । लक्ष २ वल्लम् ३ । इत्य-
मरः ॥ लक्षा ४ लक्षम् ५ लोचम् ६ लोचकम्
७ शल्लम् ८ दल्लम् ९ दल्लः १० दल्लो ११
लोचकम् १२ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
महाभारते । १ । १५६ । २ ।

“तौ तु पूर्वजं कालेन तपोयुक्तौ बभूवुः ।
क्षुत्पिपासापरिश्रान्तौ जटावल्लधारिणौ ॥”

वल्लला, स्त्री, (वल्लक + टाप् ।) शिलावल्लका ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

वल्ललोभः, पुं, (वल्लप्रधानो लोभः ।) पट्टिका-
लोभः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वल्लवान् [व] पुं, (वल्लः शल्लोऽस्यस्येति ।
वल्ल + मतप् । मस्य वः ।) मत्स्यः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ वल्लयुक्तं, चि ॥

वल्लकः, पुं, (वल्लोऽस्यास्तीति । वल्ल + डलच् ।)
काटकः । इति शब्दरत्नावली ॥

वल्लकं, स्त्री, वल्लकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

वल्लग, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
अक०-सेट् ।) वल्लगति । अयं भ्रुतगताविति
भट्टमल्लः । इति दुर्गादासः ॥

वल्लग्नं, स्त्री, (वल्लग + क्युट् ।) भ्रुतगमनम् ।
बहुभाषणम् । वल्लग्नानोभवेऽनट्प्रत्ययेन
निष्पन्नम् ॥

वल्लमीकः

वल्लगा, स्त्री, (वल्लग्यतेऽन्वोऽनयेति । वल्लग +
करणे चच् । टाप् ।) दन्तालिका । लामाम्
इति भाषा । तत्पञ्चायः । अवल्लेपकी २
रश्मिः ३ कुशा ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,
राजतरङ्गिण्याम् । ५ । ३४७ ।

“वल्लग्न्यान्वोऽन्ववाराणां नृत्तते वायवाजिना ।
वल्लग्नोद्वहल्लम् शिरस्त्रं वामपाणिना ॥”

वल्लगितं, स्त्री, (वल्लग + भावे क्तः ।) अन्वस्य
विशेषगमनम् । तत्तु वेगेन विक्षिप्तोपरिचरणम् ।
इत्यमरभरतौ । भ्रुतगमनम् । (यथा, शिशुपाल-
वधे । २ । २७ ।

“अनिर्लोहितकायस्य नागजालं वाग्मिनो वृथा ।
निमित्तादपरिहृयोर्धनुस्त्वस्यैव वल्लगितम् ॥”

बहुभाषणश्च ॥

व(व)ल्लगः, पुं, (वलते इति । वल प्राणने + “वलेर्गु-
क्च ।” उणा० १ । २० । इति उपलब्धः ।
गुणगमस्य धातोः ।) क्रागः । सुन्दरे, चि ।
इति मेदिनी । गे. २५ ॥ (यथा, रघौ । १ । ६८ ।

“तद्वल्लगुना युगपदन्विषितेन तावत्
सद्यः परस्परतुलामधिरौहता हि ।

पश्यन्मानपकृतिरतारमलः
चक्षुस्त्वप्रचलितभरमश्च पश्यम् ॥”

व(व)ल्लगुः, स्त्री, (वल्लग + संज्ञार्थां स्त्री वा
कन् ।) चन्दनम् । विपिनम् । पणम् । कश्चिरे,
चि । इत्यजयः । तत्र परमार्थवकारादौ लिखि-
तोऽयं शब्दः । अस्माभिस्तु तच्चालिखितत्वादत्र
लिखितः ॥

वल्लगुपचः, पुं, (वल्लगु मनोज्ञं पचं यस्य ।)
वनसुङ्गः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

वल्लगुला, स्त्री, (वल्लगु लानोति । ला + कः ।
टाप् ।) वाक्त्रयी । पञ्चविधः । शेषस्य
पञ्चायः । लक्षविधा २ दिवास्था ३ निशा-
न्तरी ४ स्त्रीरिणी ५ दिवास्थापा ६ मांसेष्टा ७
मात्रवाहिणी ८ । इति राजनिर्घण्टः ॥

वल्लगुलिका, स्त्री, (वल्लगुल + संज्ञार्थां कन् ।
टाप् ।) अत इत्यच् ।) तेलपायिका । यथा,
“वल्लगुलिका सुखविष्टा परोक्षी तेलपायिका ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥

(यथा कथामरित्यगरे । ५५ । ७६ ।

“ततो वल्लगुलिकातस्मिन् कथा पटमदश्रया ।
स चित्रकला निवर्त्तनां गते सदनसुन्दरीम् ॥”

वल्ल, ड भण्डो । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
आक०-सक०-सेट् ।) वल्लगे अयं लोचः ।
इति दुर्गादासः ॥

वल्लग्नं, स्त्री, (वल्लग्न भण्डो + भावे क्युट् ।) भण्ड-
गम् । इति हेमचन्द्रः ॥

वल्लिकः, पुं स्त्री, वल्लमीकः । इति शब्दरत्नावली ॥

वल्लिकः, पुं स्त्री, वल्लमीकः । इत्यमरटीकायां

भरतः ॥

व(व)ल्लमीकः, पुं, स्त्री, (वलते इति । वल संवरणे +
“अलोकादयश्च ।” उणा० ४ । १५ । इत्यत्र
वलतेर्लामागमस्येति उञ्जलदसोक्ता कीकनन्ती

वल्मीकः

निपातः ।) उथीकाजतन्त्रिकास्तृपः । तन्त्र-
पथ्यायः । वामलूरः २ नाकः ३ । इत्य-
मरः ॥ वल्मीकः ४ वल्मीकः ५ वल्मीकः ६
वल्मीकः ७ । इति तट्टीकायां भरतः ॥ पुग-
लकः ८ शक्रवर्द्धा ९ लमिशैलकः १० । इति
शब्दरत्नावली ॥ * (यथा, मेघदूतम् । १५ ।
“वल्मीकायान् प्रभवति धनुःखण्डमाखण्ड-
लस्य ॥”)

तन्त्रिकायां शौचनिषेधो यथा । विष्णुपुरा-
णम् ।
“वल्मीकस्त्रिकोत्खातां नृदमन्त्रजला तथा ।
शौचावशिष्टां गेहाच्च नादद्यात्पसम्भवाम् ।
अन्तःप्राणवपमाश्च हलोत्खातां न कर्ह-
माम् ॥”

इत्याहुःकाचारतत्त्वम् ॥ * ॥

देवप्रतिष्ठायां ज्ञानात् पूर्वं शिल्पिदोषग्रान्तर्यं
तन्त्रिकायां चालनं यथा,—
“वल्मीकस्तिकाभिस्तु गोमयेन सुभसना ।
चालयेत् शिल्पिसंस्पर्शदोषाणां सुपशान्तये ॥”
वल्मीकस्तिकादिस्त्राणे मन्त्रविशेषानुपादानात्
मन्त्रानां शेषे गायत्रीति शूलपाणिनिखित्वात्
गायत्र्या तन्त्रमूलमन्त्रेण वा ज्ञानं कारयि-
तव्यम् । तथा ज्ञानं यथा,—

“ज्ञापयेत् प्रथमं देवं सोमैः पञ्चविधैरपि ।
पञ्चमन्त्रैः पञ्चगव्यैः पञ्चमन्त्रिण्यैरपि ॥
स्तिका करिदमस्त्य पञ्चतन्त्रस्य च ।
कुशवल्मीकसम्भूतं नृत्पञ्चकसुदीरितम् ॥”

इति देवप्रतिष्ठातत्त्वम् ॥

वल्मीकः, पुं, (वल्मीक उथीकाजतन्त्रिकास्तृपः
उत्पत्तिकारणत्वेनास्यस्यति । अत् ।) वल्मीकि-
स्तुतिः । रोगविशेषः । इति विश्वः ॥ अथ
वल्मीकरोगस्य लक्षणम् ।

“ग्रीवां सकलाकरपादद्वेषं
सन्धीं गले वा त्रिभिर्वह दोषैः ।
यन्त्रिः स वल्मीकवदक्रियाणां
जातः क्रमेणैव गतप्रवृत्तिः ॥
मुखैरेकेष्वेतिसोदवह-
विषयैवत् सर्पति गोक्षतायेः ।
वल्मीकमाहुर्भिषक्तो विकारं
निष्पत्यनीकं चिरजं विशेषात् ॥”

औवा क्काटिका । अंसः स्क्त्यः । कणा
बाहुमूलम् । गलः कण्ठः । वल्मीकवदित्यनेन
प्रचुरशिवरत्नचलमवगाढमूलत्वं सूच्यते ।
निष्पत्यनीकं उपचारायोग्यम् ॥ * ॥ अथ तस्य
चिकित्सा ।

“शस्त्रेणोत्तम्य वल्मीकं चारादिभ्यां प्रसा-
धयेत् ।
विधानेनाहुर्दोषेण शोधयित्वा च रोधयेत् ॥
वल्मीकानु भवेद्यस्य नातिरुद्धममर्शणम् ।
तत्र संशोधनं कृत्वा शोणितं मोचयेद् भिषक् ॥
कुलत्पिकानां मूलेषु गुह्या लवणैश्च न ।
आरेवतश्च मूलेषु दन्तीभूलेष्वेव च ॥

वल्मीकी

ग्रामामूलैः सपल्लवैः शक्तमिश्रैः प्रलेपयेत् ।
सुखिभ्यश्च सुखीण्यश्च भिषक् तमुपवाहयेत् ॥
पक्वं सङ्गा विजानीयाहतीः सर्वा यथाक्रमम् ।
अभिज्ञाय गतींश्चिन्त्वा प्रदिश्यान्मतिमान्
भिषक् ॥
संशोध्य दृष्टमांसानि चारेण प्रतिसारयेत् ।
त्रयं विभुञ्जं विज्ञाय रोपयेन्मतिमान् भिषक् ॥
मनःशिलातमल्लान्मृत्पौलागुत्तचन्दनैः ।
जानीपल्लवतक्रैश्च निम्नतेजं विपाचयेत् ॥
वल्मीकं नाशयेत्तद्वि बहुच्छिद्रं बहुव्रणम् ।
पाणिपादोपरिष्ठात् क्षिद्रं बहुभिरावृतम् ॥
वल्मीकं यत् सशोफं स्याद्वर्ज्यं तद्वि विजा-
नता ॥”

मनःशिलातं तैलम् । इति भावप्रकाशः ॥
(अस्या मृदो व्यवहारेण रोगनाशित्वं यथा,—
“चौदससंपवल्मीकस्तिकासंयुतं भिषक् ।
गाढमुत्सादनं कुर्याद्भूतस्ते प्रलेपनम् ॥”
इति वैद्यकचक्रागिसंग्रहे ऊरुस्तम्भाधिकारे ॥)

वल्मीकः, पुं, वल्मीकः । इति शब्दमाला ॥
वल्मीकश्रीषं, स्त्री, (वल्मीकस्य श्रीषमिव श्रीष-
मस्य ।) सोमोऽञ्जनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
वल्मीकूटं, स्त्री, (वल्मीकस्य वल्मीकसंज्ञितं वा
कूटम् ।) वल्मीकः । इति हेमचन्द्रः ॥

वल्मीक } त क ल्निपूयोः । इति कविकल्पदुमः ॥
वल्मीक } (अदन्तचुरा-पर-सक-सट् ।)
वल्मीकयति अववल्मीकत । इति दर्गादासः ॥
वल्मीक, ड संवरणे । इति कविकल्पदुमः ॥ (भा-
व्यात्म-सक-सट् ।) ड, वल्मीके धने लोकः
संवरणोतीत्यर्थः । इति दर्गादासः ॥

वल्मीकः, पुं, (वल्मीके संवरणोतीति । वल्मीक + अच् ।)
गुह्यान्वयपरिमाणम् । यथा,—
“वल्मीकगुह्यो धरणश्च तेऽष्टौ ।”

इति लीलावती ॥

डिगुह्या । इति वैद्यकपरिभाषा । (यथा,—
“विषट्कुवल्लिच्छदन्तीबीजं क्रमाद्बहु ।
दन्त्यमूर्ध्वं यामं रसस्त्रिपुरभैरवः ॥
वल्मीकं योषेण चार्द्रस्य रसे च सितया सह ॥”
इति वैद्यकरससंसारसंग्रहे ज्वराधिकारे ॥)
साह्यगुह्या । यथा,—

“गोधूमद्वितयोभिसा तु कथिता गुह्या तथा
साह्यया

वल्मीकवल्मीकतुष्टयेन भिषगां माषां मतस्तुतः ।”
इत्यादि राजनिर्घण्टः ॥

वल्मीकी, स्त्री, (वल्मीके इति । वल्मीक + कृष्ण । गौरा-
दित्वात् ङीष् ।) वीणा । इत्यमरः ॥ (यथा,
हृदयं ॥ ८४ । १११ ।

“वल्मीकी वाटमानो हि सप्रस्वरविमूर्च्छिताम् ॥”
वल्मीकीरुचः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्याः
पथ्यायो यथा,—

“वल्मीकी गजभक्ष्या च सुवहा सुरभीरसा ।
मधुरवहा कुम्भवती वल्मीकी च बहुवहा ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

वल्मीवी

वल्मीकः, पुं, (वल्मीक संवरणे + “रासिवल्लिभ्याश्च ।”
उणा० ३ । १०५ । इति अभ्यङ्गः ।) दयितः ।
अध्यक्षः । सल्लक्षणतुरङ्गमः । इति मेदिनी । मे,
१८ । (जङ्गवशीयवलाकाशस्य पुनः । स च कुशि-
कस्य पिता । यथा, महाभारते । ११ । ४५ ।
“वल्मीकस्य तनयः साक्षाद्दुर्मन् इवापरः ।”
कुशिकस्य तनयः सहसाचसमद्युतिः ॥”)
वल्मीकः, त्रि, (वल्मीक + अभ्यङ्गः ।) प्रपयः । (यथा,
कामन्दकीयनीतिचारे । ५ । १६ ।
“पुत्तिभ्यश्च नमस्कुर्यात् वल्मीकेभ्यश्च भूपतेः ॥”)
अध्यक्षः । इत्यमरः ॥ अध्यक्षोऽप्य गवाध्यक्षः ।
इति स्वामी ॥

वल्मीकपालकः, त्रि, (वल्मीकानां अन्वविशेषाणां
पालकः ।) अन्वचरकः । इति भूरिप्रयोगः ॥
वल्मीका, स्त्री, प्रिया । यथा,—

“प्रियवी दयिता काम्ना प्राणेशा वल्मीका प्रिया ।
हृदयेऽपि प्राणसमा प्रेक्षा प्रयथिनी च सा ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥

वल्मीकः, स्त्री, (वल्मीके इति । वल्मीक + अरन् ।) लघ्वा-
गुरुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ मञ्जरीः । इति शब्द-
रत्नावली । गङ्गणम् । कुञ्जम् । इति धरणिः ॥
वल्मीकः, स्त्री, (वल्मीक + कृष्ण । वल्मीकं संवरणं
वल्मीकी नृत्पञ्चतीति । नृत् + अच् इति । लङि-
कारादिति वा ङीष् ।) मञ्जरी । इत्यमर-
भरतौ ॥ (लता । यथा, कुमारः । ४ । ११ ।

“अनपायिनि संश्रयदमे
गजभक्ष्ये पतनाय वल्मीकी ॥”)

चित्तमूलम् । मेधिका । इति राजनिर्घण्टः ॥
(अस्याः पथ्यायो यथा,—

“मेधिका मिथिनिर्मिथिर्दोषोऽपि बहुपुष्पिका ।
योधनी बहुबीजा च जातिगन्धफला तथा ।
वल्मीकी चैव कामन्या मिश्रपुष्पा च कैरवी ।
कुचिका बहुपर्णी च पित्तजिह्वायुनुहिधा ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
वल्मीकः, पुं, (वल्मीक प्रीति + कृष्ण । वल्मीकं प्रीतिं
वान्तीति । वा + कः ।) गोपः । इत्यमरः ॥
(यथा, माघे । ११ । ८ ।

“दुततरकरदद्याः क्षिप्रवेशाखण्डे
दधति दधनि धीरानारवान् वारिणीव ।

शशिनमिव सुरोघाः सारसङ्गत्तमेते
कलभिसुदधिशुचिर्वा वल्मीका लोचयन्ति ॥”)

भीमसेनः । इति मेदिनी । वे, ४४ । (विराटनगरं
हृदयवामकाणं एवास्य एतन्नाम आसीत् ।
यथामहाभारते । ४ । २ । १ ।

“पौरोगवो भुवायोऽहं वल्मीको नाम नामतः ।
उपस्थास्यामि राजानं विराटमिति मे मतिः ॥”

वल्मीकः, त्रि, (वल्मीकान्दं वावीति । वा + कः ।)
सुपकारः । इत्यमरः ॥

वल्मीकी, स्त्री, (वल्मीक + ङीष् ।) वल्मीकान्तिस्त्री ।
वल्मीकपत्नी । तत्पथ्यायः । आभीरी २ गोपिका १
गोपी ४ महाश्री ५ गोपालिका ६ । इति
शब्दरत्नावली । (यथा, किराते । ४ । १० ।

वक्षुरं

“व मन्त्ररावणमित-पीवरक्षणीः
परिश्रमकान्तविलोचनोत्पलाः ।
निरीक्षितुं नोपरराम वक्षवी-
रभिप्रवृत्ता इव वारधोषितः ॥”)

वक्षः, स्त्री, (वक्षते संवृणोति वृक्षादीनि ।
वक्ष + “सर्वधातुश्च इन् ।” उणा० ४ । ११७ ।
इतीन् ।) कता । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
(यथा, महाभारते । १२ । १८४ । १३ ।
“वक्षिर्वैद्यने वृक्षं सर्वतश्चैव गच्छति ॥”)
प्रथिवी । इति शब्दमाला ।

वक्षिकण्टकारिका, स्त्री, (वक्षिरूपा कण्टकारिका)।
अभिदमनीचुपः । इति राजनिर्घण्टः ॥
वक्षिदूषा, स्त्री, (वक्षिरूपा दूषा ।) माला-
दूषा । इति राजनिर्घण्टः ॥

वक्षिशाकटपोतिका, स्त्री, (वक्षिप्रधाना शाकट-
पोतिका ।) मूलपोती । इति राजनिर्घण्टः ॥
वक्षिस्तरणः, पुं, (वक्षिप्रधानः स्तरणः ।) अत्यन्त-
पथी । इति राजनिर्घण्टः ॥

वक्षी, स्त्री, (वक्षि + डीन् ।) कता । इत्यमरः ॥
वा च भूमिप्रसारा धर्ममात्रस्यायिनी कुष्मा-
च्छाया । (यथा च ।

“विहारीसारिवारणजीगुह्योऽजयङ्गीचेतिवक्षी-
संज्ञः ॥” इति सुश्रुते सूत्रस्याने ३८ अध्यायः ॥
यथा च, रामायणे । २ । ८० । ६ ।

“लतावक्षोश्च गुल्माश्च स्थाननश्चन एव च ।
लनास्ते चक्रिरे मार्गं हिन्दुस्तो विविधान्
इमान् ॥”)

अजमोदा । इति मेदिनी । ले ३८ । केवर्षिका ।
चयम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

वक्षीगडः, पुं, (वक्षीरूपो गडः ।) मत्स्यविशेषः ।
भोजा इति वालिकडा इति च भाषा । अस्य
गुणाः । लघुत्वम् । रूक्षत्वम् । अमभिष्यन्दि-
त्वम् । मरुत्तरत्वम् । सख्यत्वम् । कपनाशन-
त्वम् । इति राजवल्लभः ॥

वक्षीजं, स्त्री, (वक्षीं लतायां जायते इति ।
जन + डः ।) मरीचम् । इति राजनिर्घण्ट-
शब्दचन्द्रिके ॥ (यथा, वृहत्संहितायाम् । ८ । १३ ।
“भाद्रपदे वक्षीजं निर्व्याप्तं याति पूर्वशस्यम् ॥”)

वक्षीवदरी, स्त्री, (वक्षीरूपा वदरी ।) भूवदरी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

वक्षीसुत्रः, पुं, (वक्षीसु जातो सुदृगः ।) मञ्जुकः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

वक्षीवृक्षः, पुं, (वक्षीवत् दीर्घो वृक्षः ।) खालवृक्षः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

वक्षुरं, स्त्री, (वक्षुरते आश्रितवै लतादिनेति ।
वक्ष + बाहुलकात् उरण् ।) कुञ्जम् । मञ्जरी ।
खेजम् । निर्जलस्थानम् । शादलः । इति हेम-
चन्द्रः ॥ गहनम् । इति मेदिनी । रे, २१० ॥
विन्धवरत्नावलीषु वक्षरमिति पाठः ॥

वक्षुरं, वि, (वक्षुरते संव्रियते इति । वक्ष + “खर्णि-
पिञ्जादिभ्यः करोकचौ ।” उणा० ४ । ६० ।
इति कुरच् ।) आतपादिना शुष्कमांसम् ।

३०१ वक्षंव

इत्यमरः । २ । ६ । ६३ ॥ (तस्याभक्ष्यत्वं यथा,
मनुः । ५ । १३ ।

“निमज्जनञ्च भक्ष्यादानं सौमं यक्षमेव च ॥”
“वक्षुरं शुष्कमांसम् ।” इति तट्टीकायां कुञ्जक-
भट्टः ॥) शृकरमांसम् । इति मेदिनी । रे,
२१० ॥ वनचैजम् । वाहनम् । ऊषरभूमिः ।
इति हेमचन्द्रः ॥

वक्ष्या, स्त्री, (वक्ष + भावे घञ् । वक्षाय संवरणाय
साधुः । वक्ष + यत् ।) धात्रीवृक्षः । इति
हारावली ॥

व(व)व्जः, पुं, (वव्स्ते पव्यते जायते इति । जन
+ डः ।) उलपः । इति हेमचन्द्रः ॥ वाव इति
ख्यातलक्षम् । इत्यमरः ॥ वलते भुवं वैद्ययति
विशादित्वात् वप्रत्यये वव्जः पव्यते तत्र जाता
वव्जः इत्यर्थः । स्वभावान् बहुल्ये वव्जः ।
एको वव्ज इति भाष्यकारवचनादेकत्वमपि
अतएव सुमनोऽपरोवव्जनादेर्वति पाक्षिक-
बहुत्वाय क्रमदीर्घरस्यम् । इति तट्टीकायां
भरतः ॥ (यथा, मनुः । २ । ४३ ।

“सुखालाभे तु कर्षयाः कुष्माभान्तकवव्जैः ।
त्रितृता गत्यनिकेन त्रिभिः पञ्चभिरेव वा ॥”)

व(व)व्जना, स्त्री, (वव्स्ते पव्यते जायते इति । जन
+ डः ।) टापः । लघुविशेषः । सावे वागे इति
हिन्दी भाषा । तत्प्रायः । ढट्पत्रो २ लघुत्वः
३ लघुवत्वञ्च ४ मौञ्जीपत्रा ५ ढट्पत्रा ६
पानीयाश्च ७ ढट्पत्रा ८ । अस्या गुणाः ।
मधुरत्वम् । शीतत्वम् । पित्तदाहलघुपहत्वम् ।
वातप्रकोपकत्वम् । रुच्यत्वम् । कण्ठशुद्धिकारि-
त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

वल्ह, क त्विधि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (लृा०-
पर०-अक०-सेट् ।) क, वल्हयति । त्विधि
दीप्तौ । इति दुर्गादासः ॥

वल्ह, ड श्रेष्ठे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
आत्म०-अक०-सेट् ।) ड, वल्हते धनी श्रेष्ठः
स्यादित्यर्थः ।

वक्ष, लु सृष्टि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदा०-
पर०-सक०-सेट् ।) लु, वक्षि धनं लोकः । इति
दुर्गादासः ॥

वक्षं, स्त्री, (वक्ष + “वक्षरयोरुपसंस्थानम् ।”
३ । ३ । ५८ । इत्यस्य वार्तिकोक्ता अप् ।)
इच्छा । प्रभुत्वम् । आयतना । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । १२ ।
१३४ । ७ ।

“वक्षे वक्षवतां घर्म्मः सुखं भोगवतामिव ॥”)

वक्षंवदः, वि, (वक्षं तवाक्षं वक्ष इति वाक्यं वद-
तीति । वक्ष + वद + “प्रियवक्षं वदः खच् ।”
३ । २ । ३८ । इति खच् । “अरुहिवदन्तस्य
सम् ।” ६ । ३ । ६७ । इति सुम् ।) वक्षं वदति
यः । आयतुकरवाक्वक्ता । इति सुप्रबोध-
याकरम् ॥ (वक्षीभूता । यथा, राजतरङ्गि-
ण्याम् । ४ । ३६५ ।
“व जहार दुराचारो भूयत् कोभवक्षंवदः ॥”)

वक्षिकः

वक्षः, वि, (वक्षीति । वक्ष + क्त्वा ।) आयतनः । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ८ । १७७ ।
“गुणाट्टोऽपि तदाकर्ण्य सटः खिद्वक्षो-
भभवत् ॥”)

वक्षः, पुं, (वक्ष + भावे अप् ।) इच्छा । इति
संकोखवर्गे अमरः ॥ (उच्यते इत्येते इति ।
वक्ष + कर्म्मणि अप् ।) वक्षायकम् । आया-
तता । प्रभुत्वम् । इति विकाखप्रेशः ॥ अन्व ।
इति हेमचन्द्रः ॥

वक्षका, स्त्री, (वक्षेन आयततया कायति शोभते
इति । के + कः ।) वक्ष्या नारी । इति शब्द-
रत्नावली ॥

वक्षक्रिया, स्त्री, (वक्षस्य क्रिया करणम् ।) वक्षी-
करणम् । तत्प्रायः । संवदनम् २ । इत्यमरः ॥
मणिमन्त्रौघधेयश्रीकरणं संवदनं संपूर्णं वक्षि-
व्यश्रीकरणे भावेऽनट् । संवदना च इति
केचित् । करणेऽनटि वक्षक्रियासाधने मणि-
मन्त्रादावपि । जयश्रियः संवदनं यतस्तदिति
रघुः । संचलनं इति पाठान्तरम् । इति
तट्टीकायां भरतः ॥

वक्षगा, स्त्री, (वक्षं गच्छतीति । गम + डः ।)
वक्षीभूता । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
वृहत्संहितायाम् । ४३ । ३२ ॥

“गाङ्गादिवाकरमुनाजलपातद्वारां
धात्रीं समुद्ररसनां वक्षगां करोति ॥”

अस्मिन्नर्थे वाच्यलिङ्ग एवायं शब्दः । यथा,
महाभारते । ४ । ६ । १२ ।

“ददानीं ते जलं वरं यमिच्छन्ति
प्रशाधि मत्स्यान् वक्षगांश्चक्षुः तव ॥”)

वक्षी, स्त्री, (वक्ष स्मृष्टि + क्त्वा । टापः । “वक्षि-
रयोरुपसंस्थानम् ।” इति अप् वा ।) वन्धा ।
(अस्या धनं रक्षा रक्षितयम् । यथा, मनुः ।
८ । २८ ।

“वक्षाऽपुत्रासु चैवं स्यात्तद्वर्णं निष्कलासु च ।
पतिव्रतासु च स्त्रीषु विधवास्तातुरासु च ॥”)

सुता । योषा । व्यागवी । करिणी । इति मेदिनी ।
श्री, १३ ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ६ । ११० ।
“असिच्यत स तामिष्य वक्षाभिरिव वारणः ॥”)

वन्धा गवी । इत्यमरः ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १ । ७ । ५ ।
“त्वं नो असि भारतास्ये वक्षाभिरुचभिः ॥”)

“वक्षाभिर्वन्धाभिर्गोभिः ॥” इति तट्टाख्ये सायकः ॥
वक्षीभूता । यथा, गारुडः । १८३ अध्याये ।

“सप्तभिर्मन्त्रितं कृत्वा करधोरस्य पुष्पकम् ।
स्त्रीणामग्रे आमयेच ललाटे सा वक्षा भवेत् ॥”)

वक्षाट्टकः, पुं, (वक्षया आट्टकः । प्रचुरवक्षा-
वन्धान् तयात्वम् ।) शिशुमारः । इति शब्द-
रत्नावली ॥

वक्षापायो [न्], पुं, (वक्षां पिबतीति । पा +
णिनिः ।) कुक्षुरः । इति शब्दमाला ॥

वक्षि, स्त्री, (वक्ष + भावे इन् ।) वक्षित्वम् । इति
शब्दमाला ॥

वक्षिकः, वि, शृङ्खलम् । इत्यमरः । ३ । १ । ५६ ॥

“अथागस्तु संप्रवक्ष्यामि वशीकरवस्तुतमम् ।

वशीरः

येन विज्ञानमात्रेण मन्त्राः विद्वान्नि तत्तुच्यन्ते ।
प्रतिमां कारयेद्देवि ! प्रवेन रक्तस्य च ।
पलाङ्गिणं महेष्टानि ! साध्यस्य प्रतिमां शिवे ।
हरिताक्षं पलाङ्गिणं हरिमाचूर्णकं तथा ।
गर्तं कृत्वा साहजिकं यच्च निःस्पृहं सुन्दरि ! ।
रक्तासनं तच्च दत्त्वा विशेषतस्तनमानसः ।
चतुर्दिक्षु महेष्टानि ! पलाङ्का विनिवेशयेत् ।
रक्तासने चोपविष्टः पूर्वांशो जपमारभेत् ।
पूजाया नियमं देवि ! जानीहि नगनन्दिनि ।
तिलचूर्णचटं तच्च स्थापयेत्तच्च देशिकः ।
प्राङ्प्रतिष्ठामन्त्रेण प्राणान् संस्थापयेद्बुधः ।
अथः कृत्वा पूजयित्वा प्रवालमाकया जपेत् ।
दशसाहस्रजापेन प्रयोगार्हो भवेत्ततः ।
प्रथमं पूर्वतुचायं मायावीजं द्वितीयकम् ।
का त्वं त्वज्जातिनीयुक्तं वामकर्णेन्दुभूषितम् ।
ततो रक्तपदं त्रयाचासुक्ते तदनन्तरम् ।
साध्यनाम ततो न्यस्य वशमानय तत्परम् ।
वज्रजायावधिमन्त्रो जपेद्दशसहस्रकम् ।
दशांशदिप्रमाणेन होमार्होऽयं समाचरेत् ।
प्रातः खाल्वा हविष्याग्री मुचिर्भूत्वा जिते-

न्द्रियः ।

प्रातःकालं समारभ्य जपेन्मध्यन्दिनावधि ।
जपे समाप्तिं देवेशि ! हुनेद्दिने दिने शुभे ।
जातीपुष्पस्य होमिन वशयेन्नात्र संशयः ।
कर्पूरमिश्रितेस्त्रोयेक्षर्पयेत् परदेवताम् ।
पूर्वं प्रणवमुद्धृत्य चासुक्तां प्रवक्षेत्ततः ।
तर्पयाम्यभिजायान्तं मन्त्रं जानीहि सुन्दरि ! ।
अनेनैव विधानेन संतप्य परदेवताम् ।
सिद्धिः प्रयोगार्हवेशि ! जायते नात्र संशयः ।
अभिधिकं ततः कुर्यात् प्रह्वरि प्राग्वक्षमे ।
प्रथमं महेष्टानि ! चासुक्तां तदनन्तरम् ।
अभिविष्टामि तत्पश्चात् हुदन्तेनाभिविष्टयेत् ।
तद्दशांशेन देवेशि ! ब्राह्मणान् भोजयेत्तदा ।
एवं कृते महेष्टानि । वशीकरणमुत्तमम् ।
जायते नात्र सन्देहः सत्त्वं सत्त्वं न संशयः ।
कामतुल्यं नारीणां रिपूणां शमनोपमः ।
यावज्जीवितपर्यन्तं स्मरन्नात्र दवेन्परि ! ।
जायते नात्र सन्देहः सत्त्वं सुरगणाक्षिते ॥१॥
छेतापराजितामूलं पिषयेद्भोजनायुतम् ।
शतेनामन्त्रितं कृत्वा तिलकं कारयेत्ततः ।
वशयेन्नात्र सन्देहः सत्त्वं सत्त्वं महेष्टारि ! ।
चक्रचर्मो यदि तथा तदा निष्फलभागभवेत् ।
रक्तचक्रेण चासुक्तां तोषयेद्बहुयुततः ।
सुवर्णं दक्षिणा देया वित्तानुसारतः प्रिये ! ।
आद्यन्ते महर्तो पूजां कुर्यात्तस्या वरानने ।
पञ्चदिनप्रयोगेन राजानं वशमानयेत् ।
तव प्रीते महादेवि ! कथितं भुवि दुर्लभम् ॥”

इति वृहत्संहितासंस्कृतम् ॥

वशीभूतः, जि, वशयतां प्राप्तः । अवशो वशी
भूत इत्यर्थे चिप्रत्ययेन निष्पन्नः ।
वशीरः, पुं, (वश + ईरम् ।) गजपिप्पली । इति
अटापरः ।

३०३

वष्क

वशं, स्त्री, (वशाय वशीकरणाच्च साधु । “तच्च
साधुः ।” ४।४।६८ । इति यत् ।) लवङ्गम् ।
इति शब्दचन्द्रिका ।
वशः, जि, (वशमधीनत्वं गत इति । वश +
“वशं गतः ।” ४।४।८६ । इति यत् ।)
आयत्ततां गतः । तत्पर्यायः । प्रयोगः २ । इत्य-
मरः । वशः ३ । इति शब्दरत्नावली । (यथा,
मार्कण्डेयपुराणे । ६६ । १७ ।
“वृद्धं संयमानास्तु सिंहशार्ङ्गलकुञ्जराः ।
यथा यान्ति तथा प्राणो वश्यो भवति
योगिनः ॥”
अभिधस्य पञ्चमः पुत्रः । यथा, मार्कण्डेय ।
५३ । ३४ ।
“हरिवंशस्तृतीयस्तु चतुर्थोऽभूद्विलाहतः ।
वश्यश्च पञ्चमः पुत्रो हरिणः षष्ठ उच्यते ॥”)
वश्यका, स्त्री (वश्या + क्तार्थं कन् ।) वश्या
स्त्री । इति शब्दरत्नावली ।
वश्या, स्त्री, (वश्य + टाप् ।) वशीभूता नारी ।
तत्पर्यायः । वश्या २ वश्या ३ वश्यका ४ ।
इति शब्दरत्नावली । (यथा, उत्तरराम-
चरिते १ अङ्के । १ ।
“यं ब्राह्मणमयं देवि वागवश्यवानुवर्तते ।
उत्तरं रामचरितं तत्प्रणीतं प्रयोष्यते ॥”)
वध, वधे । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-पर-
सक०-सेट् ।) वधति । इति दुर्गादासः ।
वधट्, य, देवोद्देश्यकहविष्यागमन्त्रः । इत्य-
मरः । स्नाहा औषट् वीणट् वधट् स्नाहा एते
पञ्चशब्दा देवहविर्दानं वज्रसुखहुतौ वर्तन्ते ।
देवाय हविषो दानं देवहविर्दानं तच्च देवा
इत्यादयः । अत्र पितरो देवता इति स्मृत्ये-
ऽपि देवाः हविर्दान इत्यनेन एते मन्त्रा इति
सूचितम् । इति भरतः । (यथा, ऋग्वेदे ।
१० । ११५ । ६ ।
“इति त्वामे वृष्टिचोचस्य पुत्रा
उपस्तुतास ऋषयोऽथोचन् ।
तांश्च पाहि यन्तस्य स्त्रीन्
वधश्च वषडित्यूर्ध्वोऽथोचन्
नमो नम इत्युर्ध्वोऽथोचन् ॥”)
वधट्कारः, पुं, (वधट् इत्यस्य कारः करणं यत् ।)
देवोद्देश्यकयागः । तत्पर्यायः । देवयज्ञः २
आहुतिः ३ होमः ४ होमम् ५ । इति हेम-
चन्द्रः । (यथा कान्तं लतृषष्टे इत्युणादिकेषु
कारशब्देन वा समासः । यथा वधट्कारः ।
स्नाहाकारः ।)
वधट्कर्तृ, जि, (वधट्कर्तृ मन्त्रेण कृतम् ।) हुतम् ।
इत्यमरः ।
“अथो हुतम् यद्वयं तत् स्यान्नियु वधट्-
कृतम् ॥”
इति शब्दरत्नावली च ।
वष्क, ङ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-
आत्म०-सक०-सेट् ।) क्षिपि वट् । ङ, वष्कते ।
इति दुर्गादासः ।

वसतिः

वष्कयः, पुं, (वष्कते इति । वष्क गतौ + बाहु-
लकात् अयम् ।) एकहायनो वत्सः । इत्यमर-
टीकायां रायतुङ्गट्टतशाकटायनः ।
वष्कयस्त्री, स्त्री, (वष्कय एकहायनो वत्सः ।
वष्कयिस्त्री, } तेन नीयते इति । नी + क्तिप् ।
गौरादित्यात् ङीष् । “पूर्वपदात् संज्ञाया-
मगः । ८।४।३ । इति आत्मम् । वष्कयि
ङीति पाठे । वष्कयोऽस्यस्या इति । “अत
इति ठगौ ।” इति इति । अट् कुपाङिति
आत्मम् ।) चिरप्रसूता मीः । इत्यमरः । “वष्कते
परिक्रामति वष्कयश्चिरकालीनवत्सः यस्मा
इति स्थातः । वष्क ङ गतौ नाङीति अयः
वष्कयश्चैकहायनो वत्स इति कोषः तदुद्योगात्
वष्कयिस्त्री नैकायादिति इत् । वष्कयङीति
पाठे गोष्ठ्येत्वादिनापामादित्यात् नः नदा-
दित्वाङीप् । इत्यसुधर्तो गवेष्टवष्कयिङीति
सङ्ख्यधर्म्य गदसिंहः ।” इति तट्टीकायां
भरतः ।
वस, ये औ निवासि । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-
पर०-सक०-अनिट् ।) ये, उच्यन्ते । औ,
अवासीति । इति दुर्गादासः ।
वस, क ऋ ह्रस्विरोच् । इति कविकल्पद्रुमः ।
(पुरा०-पर०-सक०-सक०-च सेट् ।) ऋह इह
प्रीतिः । क, वासयति वसुः । चकारात् वधे
च । इति दुर्गादासः ।
वस, त् क वासे । इति कविकल्पद्रुमः । (अद्वय-
पुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) वसयति । इति
दुर्गादासः ।
वस, य उ इर् कर्म । इति कविकल्पद्रुमः ।
(दिवा०-पर०-सक०-सेट् । उदित्यात् क्वावेट् ।)
य, वस्यति । उ, वसित्वा वक्ता । इर्, अवसत
अवासीन् अवसीत् । अस्मात् पुषादित्यात्त्रिं
ङ, इत्यथे । कर्म इह नञ्कारहृतीभायः ।
यो वस्यत्वरिति ज्ञानुधः । इति दुर्गा-
दासः ।
वस, ल ङ कृतौ । इति कविकल्पद्रुमः । (अदा०-
आत्म०-सक०-सेट् ।) कृतिरिह आच्छादन-
पूर्वकधारणम् । ल ङ, वस्ते लोकः वस्त्रम् ।
इति दुर्गादासः ।
वसतिः, स्त्री, (वस निवासे + “वहिवस्यनिभ्य-
श्चित् ।” उणा० ४ । ६० । इति भावाधि-
करणादौ अतिः ।) वासः । (यथा, अमर-
शतके । ११ ।
“धीरं वारिधरस्य वारि किरतः शुक्ला निशीथे
ध्वनिं
दीर्घाङ्कासमुदश्रुणा विरहिनीं वालां चिरं
ध्यायतां ।
अध्वन्येन विसृक्तकण्ठकण्ठं राज्ञी तथा क्रन्दितं
ग्रामीणीं जतो जनस्य वसतिर्ग्रामे निविष्टा
यथा ॥”)
यामिनी । निकेतनम् । इति मेदिनी । ति, १५० ।
(यथा, कुमारः । ४ । ११ ।

वसन्तः

“रजनोतिमिरावगुच्छिते
पुरमार्गे वनशब्दविहवाः ।
वसन्ति प्रियः कामिनी प्रियाः
त्वद्वत् प्रापयितुं क ईश्वरः ॥”

वसन्ती, स्त्री, (वसन्ति + कृदिकारादिति स्त्री ।)
वासः । यामिनी । निकेतनम् । इति मेदिनी ।
ते, १५० ॥

वसन्, स्त्री, (वस्यते आच्छाद्यतेऽनेनेति । वस् +
क्यट् ।) वक्ष्यम् । इत्यमरः ॥ (यथा, गीत-
गोविन्दे । १ । १२ ।

“वहसि वपुषि विशदे वसन् जलदाभं
हलहतिभीतिमलितयसुनाभम् ।
केशवधृतहलधररूप !
जय जगदीश्वर ! ॥”

वसन्मिति । वस् + भावे क्यट् ।) छादनम् ।
इति मेदिनी । ने, १२३ ॥ (वस + आचारे लुट् ।)
निवासः । (यथा, महाभारते । ५ । ४३ । ६० ।
“मौनस स सुनिर्भवति नारण्यवसनाम्बुनिः ।
स्वल्पजलं यो वेद स सुनिः श्रेष्ठ उच्यते ॥”)
स्त्रीकटीभूषणम् । इति शब्दरत्नावली ॥
वसना, स्त्री, (वस + युच् ।) स्त्रीकटीभूषणम् ।
यथा,—

“सारसनं सारशनं वसना वशना तथा ।
वसनं वजनं च स्त्रीकटीभूषणं भवेत् ॥”

इति शब्दरत्नावली ॥

वसन्तः, पुं, (वसन्त्यन् मदनोत्सवा इति । वस
+ “लभूवह्वसिभासिषाधिगङ्गिमङ्गिजनन्दि-
भ्यश्च ।” उणा० ३ । १२८ । इति भक् ।)
ऋतुविशेषः । स च चैत्रेवेशाखमासद्वयात्मकः ।
यथा । मधुच माधवश्च वासन्तिकाऋतुः । इति
मलमासतत्त्वधृता मुनिः ॥ (फाल्गुनचैत्रात्मक-
श्चेति केचित् । वसन्तः कुम्भमीनयोः रतिप्रयोग-
दर्शनम् ॥) तत्पर्यायः ॥ पुष्यसमयः २ सूरभिः
३ । इत्यमरः ॥ मधुः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥
माधवः ५ फल्गुः ६ । इति जटाधरः ॥ ऋतु-
राजः ७ पुष्यमासः ८ पिकानन्दः ९ कान्तः १०
कामसखः ११ । तत्कालीनजनगुणाः । कषाय-
त्वम् । मधुरत्वम् । रूपत्वञ्च । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (यथा, ऋतुसंहारे । ६ । २ ।

“दमाः सपुण्याः सजिलं सपद्मं

स्त्रियाः सकामाः पयनः सुगन्धिः ।

सुखाः प्रदोषा दिवसाश्च रम्याः

सत्त्वं प्रिये । चारुतरं वसन्तं ॥”

यथा च ।

“हेमन्ते चीयते श्रेष्ठा वसन्ते च प्रकुप्यति ।

प्रायेण प्रशमं याति स्वयमेव समीरयः ।

शरत्काले वसन्ते च पितं प्रावृद्धतौ कफः ॥”

इति पूर्वखण्डे द्वितीयेऽध्याये शार्ङ्गधरेणोक्तम् ॥

“तुदितकोकिलकृतकाननं

मदनचक्रकिंशुकशोभितम् ।

कुसुमसौरभरञ्जितभूषणं ॥

कलितमममधुप्रतलाक्षयम् ॥

वसन्तः

मकरकेतनवाचसमाकुलं
सुदितमेव समस्तमिदं जगत् ।
मलयमारुतकलप्रगुणास्त्रितः
कपकरो हि वसन्तऋतुर्भवेत् ।
कषणकोपविनाशनाशनं
वमनमावन्तु निविशन् ॥

विविधः सुरतानन्दः संश्रमः कफवारणः ।

कटुनारास्त्रकाः सैद्याः शोधनं कपसम्भवे ॥

यायामश्रमसंरोधखिन्नो विश्रान्तमानसः ।

एवं क्रियासमापन्नो नरः शीघ्रं सुखी भवेत् ॥”

इति वसन्तोपचारः ॥

इह हारीते प्रथमस्थाने चतुर्थेऽध्याये ॥३॥

“कफक्षितो हि शिशिरे वसन्तेऽर्काशुनापितः ।

हृत्वाग्निं कुर्वते रोगानतस्तं त्वरया जयेत् ॥

तीक्ष्णैर्वमनस्याटोर्लघुरूक्षैश्च भोजनेः ।

यायामोदभेनाधानैर्जिह्वा श्लेष्माणसुख्यम् ॥

स्त्रातोऽनुजिह्वः कर्पूरचन्दनागुरुकुसुमेः ।

पुराण्यवगोष्ठमसौरजाङ्गलसुख्यभुक् ॥

सहकाररमोन्मिश्रानाखाद्य प्रिययापितान् ।

प्रियास्यसङ्गसुरभीन् प्रियानैचोत्पलाङ्गितान् ॥

सौमनस्यकृतो हृदयान् वयस्यैः सहितो पिबेत् ।

निर्गदानासवारिष्टभीधुमादौकमाधवान् ॥

शङ्खवेरास्त्र सारास्त्र मध्वस्त्र जलदास्त्र वा ।

दक्षिणानिलश्रीतेषु परितो जलवाहिषु ॥

अदृष्टनष्टसूर्येषु मङ्गिकुङ्किमकान्तियु ।

परपुष्टविषुष्टेषु कामकर्मन्तभूमिषु ॥

विचित्रपुष्पश्लेषु काननेषु सुगन्धिषु ।

गोष्ठीकषाभिचिन्ताभिर्मध्याह्नं गमयेत् सुखी ॥

गुरुशीतदिवस्त्रनिष्काम्बुमधुरास्त्रयेत् ॥”

इति वामटे सूत्रस्थाने तृतीयेऽध्याये ॥

“हेमन्ते निधितः श्रेष्ठा दिनलङ्घाभिरौरितः ।

कायान् बाधते रोगास्ततः प्रकुर्वते वज्रम् ॥

तस्माद्वसन्ते कर्माणि वमनादीनि कारयेत् ।

गुर्वस्त्रनिष्कामधुरं दिवास्त्रप्रच वल्लयेत् ॥

यायामोदभेन धूमं कवड्यहमज्जनम् ॥

सुखाम्बुना शीतपिण्डं शीलयेत् कुसुमागमे ।

चन्दनागुरुदिव्याङ्गो यवगोष्ठमभोजनः ॥

शारभं प्रशमेयेयं मांसं लावकपिञ्जलम् ।

भक्षयेन्निगदं सीधुं पिबेन्नाभ्योक्तमेव वा ॥

वसन्तेऽनुभवेत् स्त्रीणां काननानाञ्च यौवनम् ॥”

इति चरके सूत्रस्थाने षष्ठेऽध्याये ॥

“मधुमाधवौ वसन्तः । फाल्गुनचैत्रौ वसन्तः ।

ता एवौषधयः कालपरिणामात् परिणतवीर्या

बलवत्यो हेमन्ते भवन्त्यापञ्च प्रसन्नाः । जिह्वा

अत्यर्थं गुल्मास्ता उपपुण्यमाणा मन्त्रकिरण-

त्वाद्वातोः सतुधारपवनोपस्थानितदेहानौर्देहि-

नामविदग्धाः । केहाङ्केत्यात् गौरवादुपलेशाच्च

श्लेष्मणः सञ्चयमापादयन्ति स सञ्चयो वसन्ते-

ऽर्कैरक्षप्रविनापित ईषत्तन्मददेहानौर्देहिनां

श्लेष्मिकान् आधीन् जनयति ॥” “पूर्वाङ्के

वसन्तस्य जिह्वम् ॥”

“द्विप्रो वसन्ते विमलाः काननैरुपशोभिताः ।

वसन्तः

किंशुकामो जवकुलचूताशोकादिपुष्पितः ।

कोकिलावटपद्मगणैरुपमीता मनोहराः ।

दक्षिणानिलसंवीताः सुखखाः पल्लवोष्णताः ॥”

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने षष्ठेऽध्याये ॥३॥

अस्याग्रिष्ठाष्टदेवतोत्पत्तिर्देवा,—

मन्मथ उवाच ।

“करिष्येऽहं तव विभो वचनाद्वरमोहनम् ।

किन्तु योविष्महात्मा मे ततः कान्ता भवान्

वच ॥

मया संमोहिते शम्भौ यया तस्यानुमोहनम् ।

कार्यं मनोरमा कामा तां निदेशय लोकभृत् ॥

तामहं नहि पश्यामि यया तस्यानुमोहनम् ।

कर्णयमधुना धातस्तत्रोपायं ततः कुरु ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

एवंवादिनि कर्तुर्प्रे धाता लोकपितामहः ।

कया संमोहनीयोऽयमिति चिन्ता जगाम ह ।

चिन्ताविदृष्ट्य तस्याय निःश्वासो यो विनिः-

हृतः ।

तस्माद्वसन्तः संजातः पुष्यप्रातर्विभूषितः ॥

चताकुरांस्तत्कालिकां विभ्रदभ्रमरसंहतिम् ।

किंशुकान् सारसा रेजि प्रफुल्ल एव पादपः ॥

श्रीशराजीवसङ्काशः फुल्लतामरसंचयः ।

सन्ध्योहिताखण्डशशिप्रतिमास्यः सुनासिकः ॥

शृङ्खलवृण्णावर्णैः श्यामकृत्तनमूर्द्धनः ।

सन्ध्याशुमालिसदृशः कुण्डलद्वयमखिलः ॥

प्रमत्तवारणगीतिवैक्लिणं हृदयस्थलः ।

पीनस्थलायतसुजः कठोरकरयुग्मकः ॥

सुततोऽरुक्टीजङ्घः कम्बुवीर्योन्नतांसकः ।

गृध्रजङ्घः पीनवक्त्रः संपूर्णः सन्ध्वजजङ्घैः ॥

ताडश्रेष्ठ सतृप्तपक्षे सम्पूर्णं कुसुमाकरैः ।

ववौ वायुः ससुरभिः पादपा अपि पुष्पिताः ॥

पिकाश्च नेदुः सततं पञ्चमं मधुरस्वराः ।

प्रफुल्लपद्मा अभवन् सरस्यः स्फूर्णपुष्कराः ॥”

इति कालिकापुराणे ४ अध्याये ॥३॥

हरमोहनकाले अस्य कर्माणि यथा,—

“मधुच कुर्वते कर्म यद्वयतस्य विमोहने ।

तत् श्रद्धयुक् महाभाग निहन्तं तस्योचितं पुनः ॥

चम्पकान् केशरागान् कदम्बान् पाटली-

कायाः ।

नागकेशरपुष्पागान् किंशुकान् केतकान्

यकान् ॥

माधवीमलिकापर्यवारान् कुवकांस्तथा ।

उत्पुल्लयति तच्च स यच्च तिष्ठति वै हरः ॥

सरास्युत्पुल्लपद्मानि वीजयन् मलयानिलैः ।

सुगन्धि लतवान् यन्नात् अतोव शृङ्गराशयम् ॥

लताः स्रग्वाः सुमनसो नूतनाकुरसञ्चयाः ।

दृष्टान् वचिरभावेन वेष्टयन्ति स तच्च च ॥

तान् दृष्ट्वाचारुपुष्पोष्णोक्तेः सुगन्धिसमीरवैः ।

दृष्ट्वा कामवशं यातो न तच्च सुनिरप्यत ॥

तद्गवा अपि लोकेश नागभावेः सुशोभनेः ।

रमन्ते स सुराः सिद्धा ये ये चापि तपोधनाः ॥

न तस्य पुनरक्षाभिर्दृष्टं मोहस्य कारवम् ॥

वसन्त

भावं न कुर्वते कामं कायोत्थमपि शरः ॥

इति कालिकापुराणे ७ अध्यायः ॥३॥

वसन्ते वर्षाणीयानि यथा,—

“सुरभी दोला कोकिलमावतस्य गतिरह-
दलोद्दिष्टाः ।

जातीतरपुष्पचयान्नमस्त्ररौभमरभङ्गाराः ॥”

इति कविकल्पलतायां प्रथमस्तवकः ॥३॥

अनिसारः । इति शब्दरत्नावली ॥ वट्टरागान्त-
गंतवित्तीयरागः । यथा,—

“रागाः वट्टेव तु प्रोक्ता रागिण्यस्त्रिंशदेव तु ।
भैरवोऽथ वसन्तश्च नटनारायणस्तथा ॥”

इत्यादि ॥ तस्य पञ्चरागिण्यो यथा,—

“आन्दोलिता च देशाख्या लोला प्रथममञ्जरी ।
मन्दारी चेति रागिण्यो वसन्तस्य सदाशुगाः ॥”

अस्य ध्यानं यथा,—

“श्रिखण्डिर्वर्णचयवद्वृष्टः
पुष्पान् पिकं चतुलताङ्कुरेण ।
भसन् सुधा वाममनोज्ञसूक्ति-
मंतङ्गमन्तः स वसन्तरागः ॥”

अस्य गानसमयो यथा,—

“श्रीपञ्चम्याः समारभ्य यावत् स्यात्तयनं हरिः ।
नावदसन्तरागस्य गानसुक्तं मन्त्रीभिः ॥”

इति सङ्गीतदामोदरः ॥

कल्लिनायमने अस्य वट्टरागिण्यो यथा ।
आन्दुली १ गमकी २ पटमञ्जरी ३ गौडकरी
४ धामकली ५ देवशाखा ६ ॥ इन्मन्मते

हिन्दोलरागपुत्रनामानोऽस्याष्टौ पुत्राः । किन्तु
तेषां मध्ये विभासस्थाने हिन्दोल इति लिखि-
तम् ॥ सोमेश्वरमने तस्य वट्टरागिण्यो यथा ।

देशी १ देवगिरी २ वैराटी ३ टोडिका ४
ललिता ५ हिन्दोली ६ ॥ तन्मते अस्य रागस्य

रागिणीसहितस्य वसन्तस्य गानममयः । इति
सङ्गीतशास्त्रम् ॥ ३ ॥ तालविशेषः । यथा,—

“जयमङ्गलगन्धर्वमकरन्दचिभङ्गमाः ।
रतिनालो वसन्तश्च जगन्भक्त्योऽथ गावणिः ॥”

इत्यादि ॥

“वसन्तनाले कर्णयो नगयो मगनस्तथा ।
जगन्भक्त्यो गुरुचोको विरामान्तश्च स्वहृदयम् ॥”

इति सङ्गीतदामोदरः ॥

वसन्तः, पुं, (वसन् + संज्ञायां कन् ।) श्योनाक-
प्रभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (रमन्वतो नर्म-
सूचकः पुत्रः । यथा, कथासरित्सागरे । ६।४४।

“सुपतीकस्य पुत्रश्च रमणानिबन्धनायत ।
योऽस्य नर्मसूचकस्य पुत्रोऽजनि वसन्तकः ॥”)

वसन्तकुसुमः, पुं, (वसन्ते कुसुमं यस्य ।) वृक्ष-
विशेषः । यथा,—

“वसन्तकुसुमः सेतुः शयितो दिङ्कुक्षितः ॥”

इति शब्दमाला ॥

वसन्तकुसुमाकरः, पुं, औषधविशेषः । यथा,—

“प्रवालरश्मौक्तिकाभ्रमिदं चतुर्भागाक्
एषक एषगघ मृते रजतचैमतो हंशके ।

अयोधनगरङ्गकं त्रिलवकं विमर्शच्छिन्नं

वसन्त

वसन्त

शुभेऽहनि विभावयेत् भिषगिदं धिया सप्रशः ॥

इवेवृषणिशुभैः कमलमालतीपुष्पजैः

पयःकदलिकन्दलैर्मलयजैर्नानाभ्युद्भवेः ।

वसन्तकुसुमाकरो रसपतिर्दिव्यलोऽग्रतः

समस्तगदभुजैवन्तं किल निजानुपानैरयम् ॥”

इति वृहद्योगतरङ्गिणी ॥

(अथापरञ्च ।

“हिभागं हाटकं चन्द्रं त्रयो वङ्गाहिकान्तकाः ।

चतुर्भागं शुद्धमभं प्रवालं मौक्तिकलथा ॥

भावयेद्भुजदग्धेन भावेनचतुरस्रेण च ।

वासालाभारसोदीच्यरश्माकन्दप्रसूतकैः ॥

शतपत्ररसेनैव मालयाः कुकुमोदकैः ।

पञ्चादृत्यगमदैर्भावं सुगन्धिरससम्भवम् ॥

कुसुमाकरविष्णोः वसन्तपदपूर्वकः ।

गुह्याहयेन संसेधः सितामध्यान्त्यसंयुतः ॥

मेहघ्नः कान्तिरश्चैव कामदः पृष्टिदक्षया ।

वलीपलितनाशश्च सुतिभ्रंशं विनाशयेत् ।

पृष्टिदो बल्य व्यायुष्यः पुष्पसवकारणः ॥

प्रमेहान् विंशतिष्वेव जयमेकादशलथा ।

तथा सोमरुजं हन्ति साध्यासाध्यमयापि
वा ॥”

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे रसायनाद्यधि-
कारे ॥)

वसन्तघोषी [न], पुं, (वसन्ते वसन्तकाले घोषति
विरोति वसन्तं घोषयति । वज्रापयतीति वा ।

घुष + गितिः ।) कोकिलः । इति केचित् ॥

वसन्तजा, स्त्री, (वसन्ते जायते इति । जन + जः ।)

वासन्तीलता । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वसन्त-
कालोद्भवे, त्रि ॥)

वसन्ततिलकं, स्त्री, (वसन्तस्य तिलकमिव ।)

पुष्पविशेषः । चतुर्दशाक्षरपादश्चन्द्रोऽवशेषः ।

यथा,—

“स्र्यं वसन्ततिलकं त भ जा ज गौ गः ॥

पुष्पं वसन्ततिलकं तिलकं वनाख्या

लोलापरं पिककुलं कलमव रौति ।

वात्स्य पुष्पसुरभिर्मलयद्विवातो

यातो हरिः स मयुर्ही विधिना हनाः स्मः ॥”

इति कन्दोमञ्जरी ॥ ३ ॥

औषधविशेषः । यथा—

“अचारलदहनमेतद्विषयशक-

चूर्णं करुणसहितं मन्थितेन पीतम् ।

नेव प्ररोहति पुनर्गदजः स्वर्जनी-

स्तमो वसन्ततिलकेऽपि तत्पक्वम् ॥”

इति वृत्तरत्नावल्यां गृहजरीगचिकित्सा ॥

(अन्यविधमौषधम् । यथा,—

“देव्यो भस्मकमधकं द्विगुणितं लौहाश्लयः

पारदा-

खत्वारो नियन्तु वज्रयुगलश्चैकीकृतं महयेत् ।

सुक्ताविदमयो रसेन समता गोचुरवासस्तुणा

सर्वं वयस्करौषकेण सुदृढं गुणं पचेत् सप्रधा ॥

कस्तूरीवनसारमहिं तरसः पञ्चात् सुचिह्नी

भवेत् ॥

वसन्ती

कावचासपितवातकफजित्पाण्डुवर्णादीन्

हरेत्

शूलादिपञ्चमीं विषादिहरणो मेहास्तया

विंशतिम् ॥

चन्द्रोगादिहरणो ज्वरादिप्रमनो वृष्यो वधोवह्निः

श्रेष्ठः पृष्टिकरो वसन्ततिलको मृदुल्लयेनोदितः ॥”

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे रसायनाद्यधिकारे ॥

वसन्तदूतः, पुं, (वसन्तस्य दूत इव ।) आन्तरजः ।

कोकिलः । पञ्चमरागः । इति विष्णुमेहस्यौ ॥

वसन्तदूती, स्त्री, (वसन्तस्य दूतीव ।) पाटली-

वृक्षः । माधवीलता । इति मेदिनी । ति, पृ ३६ ॥

गाणिकारी । पिकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

वसन्तदः, पुं, (वसन्तस्य दर्वन्तः ।) आन्तरजः ।

इति शब्दमाला ॥

वसन्तपञ्चमी, स्त्री, (वसन्तस्य पञ्चमी ।)

श्रीपञ्चमी । यथा,—

“मकरस्य सप्तमीयां शुक्लपक्षे यशस्विनि ।।”

इत्यारभ्य ।

“पञ्चम्याश्च जगद्वाजीं प्रातरेव नदीजनेः ।

आपयित्वा मल्लिकार्जुनं कुम्भोर्मरुकरैरपि ॥

वसन्तपञ्चमीं नाम सन्ध्यापप्रमोचनीं ।

वसन्तश्च समभ्यर्च्य कर्त्तव्यं सरतिं प्रियं ॥

वसन्तरागश्रवणात् श्रियमाप्नोऽभीष्टिताम् ।

श्रीपञ्चमीन्तु केचित्तां मुनयः प्रवदन्ति वै ।

वर्णयेद्वैकभक्तं श्रियो न विष्णुर्भिर्भवेत् ॥”

इति मत्स्यसूक्तं ५५ पटलः ॥

अन्यत्र ।

“माघस्य शुक्लपञ्चम्यां महापूजां समाचरेत् ।

नवेः प्रवालैः कुसुमेरुतैर्लोत्थिप्रातः ॥

नाराजनीलसर्वं कृत्वा भक्त्या संमान्य वेणुवान् ।

वसन्तरागं जनयन् गीतकृत्वादि कारयेत् ॥”

तदुक्तम् ।

“श्रीपञ्चमीं समारभ्य यावत् स्यात्तयनं हरिः ।

वसन्तरागः कर्त्तव्यो नान्यदा तु कदाचनेति ॥

कृत्वा वसन्तपञ्चम्यां श्रीकृष्णस्यार्चनोत्सवम् ।

स्याद्वसन्त इव प्रियात्तु वृत्तावनविहारयः ॥”

इति हरिभक्तिविलास १४ विंशतिः ॥

वसन्तमखः, पुं, (वसन्तस्य सखा । “राजाखः

सखिभ्यश्च ॥” ५ । ४ । ६ । इति टप् ।)

कामदेवः । इति हलायुधः ॥

वसन्तोत्सवः, पुं, (वसन्तस्य उत्सवः ।) फाल-

गुनीत्सवः । यथा,—

“फालगुन्यां पीनमास्यान्तु विदध्यादेवैः सख

श्रीकृष्णप्रियभक्तस्य वसन्तस्यार्चनोत्सवम् ॥

भविष्योत्तरतां ज्येष्ठदिधिर्दण्डेन ॥

यः श्रीगुह्यिष्ठिरस्योक्तो यत्कं भगवता खयम् ॥”

तन्माहात्म्याश्च तत्रैव ।

“यवं यः कुर्वते पापं शास्त्रोक्तं फालगुनीत्स-

वम् ॥

मन्मासादाश्च सिद्धानि तस्य सर्वं मनोरथाः ॥

वृत्ते तुभारसमये सितपञ्चदश्यां

प्रातर्वसन्तसमये सप्तपञ्चम्यां च ।

वसुः

संप्राप्य चतुर्मुखं सह चन्द्रेण
सखं हि पार्थ पुरुषोऽन्धशतं सुखी स्यात् ॥”
इति श्रीहरिभक्तिविलास १४ विलासः ॥
(वसन्तकालोद्भवोत्सवमात्रम् । यथा, कथा-
चरित्सागरे । ४ । ४६ ।
“अथ तस्मिन् महाविश्वे वसन्तोत्सववासरे ।
आययौ प्रथमे यामे कुमारसत्त्वो निशि ॥”
वसा, स्त्री, (वसति वस्ते वा । वस निवासि वस
आच्छादने वा + अच् । स्त्रियामाप् ।) मांस-
प्रभवधातुविशेषः । इत्यमरः ॥ (यथा, सुश्रुते
शारीरस्थाने ४ अध्याये ।
“शुद्धमांसस्य यः खेदः सा वसा परि-
कीर्णिता ॥”
अस्या विवरणं मेदःशब्दे दृश्यम् ॥ मांस-
रोहिणी । इति राजनिर्घण्टः ॥
वसाढाः, पुं, (वसया आढाः । प्रचुरवसावत्त्वादस्य
तथात्वम् ।) शिशुमारः । इति चक्राष्टशेषः ॥
वसिः, पुं, (वस्ति आच्छादयत्यनेन वस्यते आच्छा-
दनपूर्वकं प्रियते इति वा । यस आच्छादने +
“खनिक्यङ्गोति ।” उणा० ४ । १३६ । इति
इः ।) वसनम् । इत्यादिशेषः ॥
वसिरं, स्त्री, (वस् + किरच् ।) सामुद्रलवणम् ।
गजपिप्पली । इति धरण्यामरटीके ॥ (अस्य
गुणा यथा,—
“वसिरं शीतपाक्यश्च सारवृद्धनिवन्धनम् ।
विहस्मि दुर्लभं रुचं शीतलं वातकोपनम् ॥”
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ॥
पुं, रक्तापामासः । तत्पर्यायो यथा,—
“रक्तोऽन्यो वसिरं वृत्तफलो धामागवोऽपि च ।
प्रत्यक्षपणौ केशपणौ कथिता कपिपिप्पली ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
वसिष्ठः, पुं, (वशिष्ठः । पृथोदरादित्वात् शस्य सः ।)
वशिष्ठमुनिः । इति द्विरूपकोषः ॥
वसु, स्त्री, (वसत्यनेनेति । वस + “शृस्त्वृद्धीति ।”
उणा० १ । ११ । इति उः ।) रत्नम् । धनम् ।
इत्यमरः ॥ (यथा, रघुः । ८ । ३१ ।
“वलमानभयोपशान्तये
विदुषां सत्कृतये बहुसुतम् ।
वसु तस्य विभोर्न केवलं
गुणवत्तापि परप्रयोजनम् ॥”
वृद्धौषधम् । इयामम् । इति मेदिनी । से, ६ ॥
जाटकम् । इति विश्वः ॥ जलम् । इति सिद्धान्त-
कौमुद्यासुगादिहृतिः ॥
वसुः, पुं, (वसतीति । वस + उः ।) वक्रवृत्तः ।
अनलः । रश्मिः । गणदेवताविशेषः । इत्यमरः ॥
स चाष्ट संख्यातः । यथा,—
“धरो ध्रुवश्च सोमश्च विष्णुश्चैवानिलोऽनलः ।
प्रत्यूषश्च प्रभासश्च वसवोऽष्टौ क्रमात् सृताः ॥”
इति भरतः ॥
द्वयो द्वितीयवत्त्वनिष्ठमन्त्रे असिक्ता
पत्रां वक्षिक्या जनयामास । ताः प्रजा-
पतिभ्यो हतवान् । धर्माश्च दत्त । तासां

वसुः

नामानि । भानुर्लोका ककुद्दयामिर्विन्धा साध्या
मन्त्रवती वसुर्मुहूर्ता सङ्कल्पा । आसां मध्ये
वसोरष्टौ वसवः पुत्रा यथा । द्रोणः प्राणः ध्रुवः
अर्कः अपिः दोषः वासुः विभावसुरिति ।
द्रोणस्य अभिमत्यां पत्रां हर्षशोकभयादयः
पुत्राः । १ । प्राणस्य उर्जस्वत्यां द्वौ पुत्रौ सह
सायुः पुरोजवश्च । २ । ध्रुवस्य धारण्यां पुरः
पुत्रः । ३ । अर्कस्य वासनायां तर्षादयः पुत्राः । ४ ।
अमिर्वभोर्धारायां द्रविणकादयः पुत्राः । ५ ।
दोषस्य शर्व्यां शिशुमारो हरेरंशः । ६ ।
वाक्सीराङ्गिरस्यो विश्वकर्मा । विश्वकर्मेणः
पुत्रश्चाक्षुषो मनुरभूत् । विश्वे साध्या मनोः
सुताः । ७ । विभावसोरुषायां त्रयः पुत्राः
वृष्टरोचिषातपनामानः । ८ । इति श्रीभागवत-
मतम् ॥ * । मत्तान्तरे अष्टौ वसवो यथा,—
धरः १ ध्रुवः २ सोमः ३ सावित्रः ४ अनिलः ५
अनलः ६ प्रत्यूषः ७ प्रभासः ८ । इति महा-
भारते दानधर्मेः ॥ अपि च ।
“आपो ध्रुवश्च सोमश्च धरश्चैवानिलोऽनलः ।
प्रत्यूषश्च प्रभासश्च वसवोऽष्टौ प्रकीर्णिताः ॥
आपस्य पुत्रो वैतण्ड्यः अमः आम्नो ध्वनि-
स्तथा ।
ध्रुवस्य पुत्रो भगवान् कालो लोकप्रकालनः ॥
सोमस्य भगवान् वक्षो वर्षस्वी येन जायते ।
धरस्य पुत्रो द्रविणो हृतो ह्यवहस्तथा ॥
मनोहरायाः शिरसः प्राणोऽथ रमणस्तथा ।
अनिलस्य शिवा भाग्या तस्याः पुत्रः पुरोजवाः ॥
अविज्ञातगतिश्चैव द्वौ पुत्रावलिनस्य तु ।
असिपुत्रः कुमारस्तु शरस्तस्मै यजायत ॥
तस्याः शाखो विशाखश्चानेगमेयश्च पृथजाः ।
प्रत्यूषस्य विदुः पुत्रं ऋषिं नाम्ना च देवलम् ॥
द्वौ पुत्रौ देवलस्यापि तमावन्तो मनोविभौ ।
वृद्धस्यैव भगिनो वरस्त्री ब्रह्मचारिणी ॥
प्रभासस्य तु मा भाग्यो वसुनामष्टमस्य च ।
विश्वकर्मा महाभागस्तस्यो जज्ञे प्रजापतिः ॥”
इति बह्विराणे कश्यपोयप्रजासर्गनामाध्यायः
कौर्मि १४ अध्यायश्च ॥ * । (एते वशिष्ठस्य
धेनुं नन्दिनीमपहृत्य तच्छापयन्ता एषिषां
शान्तगुप्ता आसन् । तेषु द्यौनामा वसुरेव
कुर्वन्तो भोगाः । एतद्विवरणं यथा, देवीभाग-
वत । २ । ३ । २४ — २४ ।
“एतस्मिन् समये चाष्टौ वसवः स्त्रीतम-
न्विताः ।
वशिष्ठस्याश्रमं प्राप्ता रममाणा यदृच्छया ॥
एखादीनां वसुनाश्च मध्ये कोऽपि वस्तुतमः ।
द्यौर्नामा तस्य भाग्याय नन्दिनीं गी ददर्श ह ॥
दृष्ट्वा पतिं सा पप्रच्छ कस्ययं धेनुकृतमा ।
द्यौस्तामाह वशिष्ठस्य गौरियं शृणु सुन्दरि ॥
दुग्धमस्याः पिबेद्वसु नारी वा पुरुषोऽथवा ।
अयुतायुर्भवेन्न स देवागतयौवनः ।
तच्छ्रुत्वा सुन्दरी प्राह मर्बलोकेऽस्ति मे सखी ।
उशोनरस्य राजर्षेः पुत्री परमशोभना ॥

वसुः

तस्या द्वेतीर्महाभाग ! सवर्त्ता गी पथ-
स्त्रिणीम् ।
आनयस्वाश्रमश्रेष्ठं नन्दिनीं कामदी शुभाम् ॥
यावदस्याः पथः पीत्वा सखी मम सदैव हि ।
मानुषेषु भवेदेका जरारोगविवर्जिता ॥
तच्छ्रुत्वा वचनं तस्या द्यौर्जहार च नन्दिनीम् ।
अवमय मुनिं दानं पृथादौः सहितोऽनघः ॥
तृतायामघ नन्दिन्या वशिष्ठस्तु महातपाः ।
आजगामाश्रमपदं फलान्यादाय सत्वरः ॥
नापश्यन् स यदा धेनुं सवर्त्ता स्वाश्रमे मुनिः ।
नृगयामास तेजस्वी गङ्गरेषु वनेऽपि ॥
नासादिता यदा धेनुश्चक्रोपातिशयं मुनिः ।
वारुणश्चापि विशाय ध्यानेन वसुभिर्जुताम् ॥
वसुभिर्मै जृता धेनुर्यस्मात्सामवमन्य वै ।
तस्मात् सर्वे जनियन्ति मानुषेषु न संशयः ॥
एवं शशाप धर्मात्मा वसुस्तान् वारुणः स्वयम् ।
श्रुत्वा विमनसः सर्वे प्रययुर्दुःखिताश्च ते ॥
शप्ताः स्म इति जानन्त ऋषिं तमुपचक्रतुः ।
प्रसादयन्तस्तृषिं वसवः शरणं गताः ॥
मुनिस्तानाह धर्मात्मा वसुन्दीनान् पुरः-
स्थितान् ।
अनुसंवसरं सर्वे शापमोक्षमवाप्स्यथ ॥
येनैयं विद्वता धेनुरन्दिनी मम वत्सला ।
तस्माद्यौर्मानुषे देहे दीर्घकालं वसिष्यति ॥
ते शप्ताः पथि गच्छन्तीं गङ्गां दृष्ट्वा सरिद-
राम् ।
ऊचुस्तां प्रणताः सर्वे शप्तां चिन्तातुरां नदीम् ॥
भविष्यामी वयं देवि ! कथं देवाः सुधाश्रिताः ।
मानुषाणाञ्च जठरे चिन्तयं महती हि नः ॥
तस्माच्च मानुषी भूत्वा जनयास्मान् सरिदरे ।
शान्तनुनाम राजर्षिस्तस्य भाग्या भवानघ ! ॥
जानान् जानान् जले चास्मान् निक्षिपस्व
सुरापते ॥
एवं शापविनिर्मोक्षो भविता नात्र संशयः ॥
तथेतिक्ताश्च ते सर्वे जग्मुर्लोकं स्वकं पुनः ।
गङ्गापि निर्गता देवी चिन्तयमाना पुनः पुनः ॥”
योक्ताम् । राजा । इति मेदिनी । से, ६ । धनाधिपः ।
इति विश्वः ॥ साधुः । इति शब्दरत्नावली ॥
पीतसुत्रः । वृत्तः । इति हेमचन्द्रः ॥ पुष्करिणी ।
इति सिद्धान्तकौमुद्यासुगादिहृतिः ॥ शिवः ।
सूर्यः । इत्यनेकार्थकोषः ॥ (विष्णुः । यथा,
महाभारते । १३ । १४६ । ८७ ।
“वसुपदो वासुदेवो वसुर्वसुमना हरिः ॥”
“वसन्ति भूतान्यत्र एतेषु स्वयमपीति वसुः ।”
इति तत्र शाङ्करभाष्यम् ॥) कुलीनकायस्थस्य
पद्धतिविशेषः । यथा श्रुदागां नामकरणे वसु
घोषादिपद्धतियुक्तनामस्वर्ग बोध्यम् । इत्युदाह-
रणम् ॥ अष्टसंख्या । यथा,—
“युष्माकिकृतभूतानि वामुन्योर्वसुरन्ययोः ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
(वकुलः । वृहद्वील सरीति च ख्यातः । अस्य
पर्यायो यथा,—

वसुदे

“शिवमली पाशुपत एकाक्षीलो वृको वसुः”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
 वसुः, स्त्री, (वसु + उः ।) दीप्तिः । वृद्धौषधम् ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ (इत्यस्य कथाविशेषः ।
 सा तु धर्मस्य पत्नीनामन्यतमा । इति विष्णु-
 पुराणम् । १ । १५ । १०५ ॥)
 वसुः, त्रि, (वसु + उः ।) मधुरम् । शुष्कम् । इति
 हेमचन्द्रः ॥
 वसुवं, स्त्री, (वसुवत् कायतीति । कै + कः ।)
 साम्भिलवणम् । इत्यमरः ॥ पांशुवम् । वास्त-
 कम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वसुकः, पुं, (वसुः सूर्यस्तमात्रा कायतीति । कै +
 आतोऽनुपेति कः ।) अर्केष्टनः । इत्यमरः ॥ शिव-
 मली । इति मेदिनी । कै, १५२ ॥ पुण्यविशेषः । स
 तु श्वेतरक्तभेदेन द्विविधः । तत्परोयायः । वसुः २
 श्रौतः ३ वकः ४ शिवमलिका ५ पाशुपतः ६
 शिवमतः ७ सुरेष्टः ८ शिवशेखरः ९ । अस्य
 गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । पाके
 शीतत्वम् । दीपनत्वम् । अजीर्णवातगुल्मनाशि-
 त्वम् । श्वेतस्य रसायनत्वम् । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ (अस्य पर्यायान्तरं यथा,—
 “वक्रपुष्पः काकशीर्षः स्नापुष्पः शिवप्रियः ।
 वसुकः काकनामा च वसुहृष्टः स्वपूरकः”
 इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
 वसुकीटः, पुं, (वसुनि धने कीट इव प्रार्थक-
 त्वात् ।) याचकः । इति हारावली । ३८ ॥
 वसुच्छिद्रा, स्त्री, महाभेदाद्यन्तः । इति रत्नमाला
 राजनिर्घण्टश्च ॥ (तथास्याः पर्यायो यथा,—
 “महाभेदा वसुच्छिद्रा त्रिदन्ती देवतामणिः”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 वसुदः, पुं, (वसुनि ददातीति । दा + कः ।)
 कुबेरः । इति धनदशब्ददर्शनात् ॥ (यथा,
 हरिवंशे । २१ । १५ ।
 “सन्द्गोपस्य सङ्गं वासाय वसुदीपमः ।
 अवतीर्य ततो यानात् प्रविवेश महाबलः” ॥
 वसु धनं ददातीति । विष्णुः । यथा, महा-
 भारते । १३ । १४६ । ४२ ।
 “सुभुजो दुर्द्धरो वाम्नी महोदो वसुदो वसुः”
 धनदातरि, त्रि ॥ (यथा, महाभारते । १० ।
 १२० । ३०
 “अमोघकोधहृदस्य स्वयंलयाववेतितुः ।
 आत्मप्रत्ययकोषस्य वसुदेव वसुन्धरा” ॥)
 वसुदेवः, पुं, (वसुना धनेन दीयतीति । दि +
 अच् ।) श्रीलङ्घजनकः । तत्परोयायः । आनक-
 दुःखभिः २ । इत्यमरः ॥ शूरः ३ कृष्णपिता ४ ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ अस्य विवरणं यथा,—
 नारायण उवाच ।
 “कश्यपो वसुदेवश्च देवमाता च देवकी ।
 पूर्वपुण्यफलैर्नैव संप्राप श्रीहरिं सुतम् ॥
 देवभीष्टाभ्यारिषायां वसुदेवो महानभूत् ।
 आनकश्च महाबुद्धः श्रीहरेर्जनकश्च तम् ।
 वसुः पुरातनास्तेन वदन्त्यानकदुःखिभम् ॥”

वसुधा

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीलङ्घजनखण्डे ७ अध्यायः
 वसुपुराणश्च ॥ (स्वनामस्यातः कलियुगराज-
 विशेषस्य देवभूतैरमात्यः । स तु देवभूतिं
 निहत्य स्वयं राज्यचकार । यथा, भागवते ।
 १२ । १ । १८ ।
 “शुङ्गं हत्वा देवभूतिं कण्ठोऽमात्यस्तु कामि-
 नम् ।
 स्वयं करिष्यते राज्यं वसुदेवो महामतिः ॥”
 वसवो देवता यस्य । धनिष्ठानन्तश्च, स्त्री ।
 यथा, वराहसंहितायाम् । ७ । ११ ।
 “घोरा श्रवणस्वाद्यं वसुदेवं वारुणश्चैव” ॥
 वसुदेवता, स्त्री, (वसवो देवता यस्याः ।)
 धनिष्ठानन्तम् । इति हेमचन्द्रः । २ । २८ ॥
 (यथा, हरिवंशे । १०२ । ३५ ।
 “देवपत्न्यास्तयैवान्या देवाश्च वसुदेवता ॥”)
 वसुदेवभूः, पुं, (वसुदेवात् भवतीति । भू + क्तिप् ।)
 श्रीलङ्घः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३६१ ॥
 वसुधा, स्त्री, (वसुनि रत्नानि दधाति धारय-
 तीति । धा + कः ।) सुवर्णादीनामाकरत्वात्
 तथात्वम् ।) पृथिवी । इत्यमरः ॥ (यथा
 साहित्यदर्पणे १० परिच्छेदे ।
 “राज्ये सारं वसुधा वसुधायां पुरं पुरं सौधम् ।
 सौधं तत्त्वं तत्पे वराङ्गना सर्वस्वम् ॥” ॥
 वसुध्वनं दधाति दक्षे इति । धा + क्तिप् । धन-
 दातरि, त्रि । यथा, वाजसनेयसंहितायाम् ।
 २७ । १५ ।
 “वसुध्वेतिष्ठो वसुधातमश्च ॥”
 “वसुधातमः वसुधां धनानां दाहृतमः । क्षि-
 त्वात् तमम् ।” इति तद्भाष्ये सङ्गीधरः ॥)
 वसुधाखल्लंरिका, स्त्री, (वसुधाजाना खल्लं-
 रिका ।) भूखल्लंरिका । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वसुधारा, स्त्री, (वसुवत् रत्नस्यैव धारा यथा
 यस्याः ।) जिनशक्तिविशेषः । तत्परोयायः । तारा २
 महाश्रीः ३ ओङ्कारा ४ स्वाहा ५ श्रीः ६ मनो-
 रमा ७ तारिणी ८ जया ९ अगन्ता १०
 शिवा ११ लोकेश्वरा १२ आत्मजा १३ खड्ग-
 वासिनी १४ भद्रा १५ वैष्णवा १६ नीलमर-
 स्वती १७ शक्तिनी १८ महातारा १९ धनं-
 दरा २० त्रिलोचना २१ अलोचना २२ । इति
 हेमचन्द्रः ॥ (वसुधां रत्नानां धारा मन्त-
 र्यैव ।) कुबेरपत्नी । इति शब्दमाला ॥ (तीर्थ-
 विशेषः । यथा, महाभारते । ३ । २२ । ४२ ।
 “ततो गच्छन् धर्मज्ञः । वसुधाराभिमृश्याम् ।
 गमनादेव तस्यां हि हयमेधमवाप्रयात् ॥” ॥
 वसोधिदिराजस्य प्रिया धारा । यथा,
 “वसु दत्तं दृष्टमाण्यमस्त्वं हविकामिकम् ।
 तस्य धारा मदा देवा वसोधारा हि सा मता ॥”
 इति देवीपुराणोक्तवचनान् वसुनो दृष्टस्य
 धारा ।) वृद्धिआहपूर्वकर्मयनेदिराजवसु-
 हृदयककुम्भममृतधारा । यथा । वृद्धोपपरि-
 शिष्टे काव्यायनः ।
 “कुम्भमयां वसोधारां सप्तवारान् दृष्टेन तु ।

वसुधा

कारयेन् पञ्चवारान् वा नातिनीचां न
 चोच्छ्रिताम् ॥
 आयुमानिति श्राव्यर्थं जप्ता तत्र समाहितः ।
 यद्भ्यः पिबन्त्यस्तदनु आह्वानमुपक्रमेत् ॥”
 वसोधिदिराजस्य वसोधारा इति वसोधाराधि-
 पातेनेत्यादिदर्शनात् आयुक्षमासिनेव प्रयोगः
 कर्मयः । इति आहृतत्वम् ॥ * ॥ सामगानां
 तत्पातनमन्तो यथा,—
 “यद्भुजो हिरण्यस्य यदा वसो गवास्तुत ।
 सत्यस्य ब्रह्मणो वर्षेत्तेन मांसं खणामसि ॥”
 यजुषां यथा । “वसोः पवित्रमसि शतधारां
 वसोः पवित्रमसि सप्तस्रधारं देवता सविता
 पुनातु वसोः पवित्रेण शतधारेण सुखा काम-
 भुञ्जतु” इति आहृतप्रयोगत्वम् ॥ * ॥ अग-
 वेदिनी यथा ।
 “अपसञ्चर आगच्छन्ती भूरिधारे पयस्वती
 दृष्टप्रवाते सुलभं शुचित्रिते । राजन्म यस्य यस्य
 भुवनस्य रोदसी आस रेतं सिञ्चितं यन्मनु-
 क्षतम् । १ ।
 अन्या इव वसुधामे तवास्तुज्जना अभिचाक-
 सीमि । यत्र सोमः अयनं यत्र यज्ञो पठत
 दृष्टस्य धारा मधुमज्जु वधन्ते ॥ २ ॥
 दृष्टवती भुवनानामभिप्रियोर्ध्वी पृथ्वी मभू-
 दुये सुपेशसा द्यावा पृथिवी वरुणस्य धर्मणा
 विष्कमिन् अगरे भूरि रतसा ॥ ३ ॥
 शतधारासुतसमीपमाणां विपश्चितं पितरं
 रुक्म्याना अभिमर्दन्त पित्रोक्तपश्यन्तं रोदधौ
 पिष्टन्तं सत्यवाचम् ॥ ४ ॥
 शतधारां वायुमर्कगर्षिणं कृष्णविलसन्मि-
 नन्तं हविः । ये न प्रगन्ति प्रयच्छन्ति सङ्ग-
 मेति दुर्दृष्टे सप्तधारम् ॥ ५ ॥
 वसोः पवित्रमसि शतधारां वसोः पवित्रमसि
 सप्तस्रधारं देवता सविता पुनातु । वसोः
 पवित्रेण शतधारेण सुखा कामभुञ्जतु ॥ ६ ॥
 मुद्रान्तिवोरिति पृथिव्या वैश्वानरं न्यन
 आजामिन् कवि सन्नाजमतिथिं जगाना-
 मामन्नाः पाचं जवयन्त देवाः स्वाहा ॥ ७ ॥
 इत्येतेमन्त्रैः सप्तधारा दद्यात् । इति
 कालेभिः ॥ * ॥ विशेषवसुधारा यथा,—
 “न्यूना या बहुत धारा मानान् सर्पिणं सा
 शुभा ।
 नाधिका शस्यते विना दुर्भिक्षकलिकारिका ॥
 अत्यन्तं बहुमाना या शमन्तं न क्षुत्ताश्रमम् ।
 सद्गतां हेमवर्णां च धारा राज्यविशुद्धये ॥
 मन्तना पतने या तु तनोतीव च पावकम् ।
 तनोति श्रृणोत्येव वसोधारा न मर्शयः ॥
 सुगन्धि स्वच्छविमलं कर्मिकोऽविवर्णितम् ॥
 शस्यते च वसोधारा या सर्पिणंशुपूजिता ॥
 अभावान् गवलाजं वा क्षीतयन्तु सुशोभनम् ।
 दृष्टरौद्रपयोधारा सर्वपीडानिवारिणी ॥
 वसु दत्तं दृष्टमाण्यमस्त्वं हविकामिकम् ।
 तस्य धारा मदा देवा वसोधारा हि सा मता ॥

वसुरो

वसुना स्वर्गकामेन दत्तेय च महात्मना ।
मया च विष्णुना शक्र उद्वेग च सहोमया ॥
आत्मनश्च स्वरूपेण धारायान् प्रपादितम् ।
देवो सान्निध्यमायाता सर्वकामप्रदायिका ॥
तस्मात्त्वमपि राजेन्द्र । वरोधारां प्रपातय ।
नामः परतरं पुण्यं विद्यते नृपसत्तम ॥
वसोधाराप्रदानस्य एकाहमपि यज्ञवेत् ।
नृपेणायुष्कामेण पुत्र राज्यजिगीयुषा ।
देया धारा सदा वत्स ! रिपुनाशाय बहुमन ॥
द्रव्याभावे हृताभावे नृप तस्करणे भये ।
यदि नो वक्ष्यते धारा तदा द्विदं न विद्यते ॥
महाआश्विनमासे तु अष्टमीनवमीषु च ।
कानिश्चया माघशुक्ले तु चित्रायां रोहिणीयुषु च ॥
विशाखाय प्रदातव्या ज्येष्ठ्यां ज्येष्ठस्य सत्तम ! ।
आषाढद्वादशीहोमं अष्टमो पूर्णिमा नभे ॥
नभस्य रोहिणी वत्स ! चतुर्थ्यां द्वादशीदिने ।
संक्रान्तिषु च सर्वासु गुरुशौचिभवासु च ॥
चन्द्रसूर्योपरागेषु प्रतिष्ठायश्चकर्मणि ।
शक्रोष्ण्ये प्रदातव्या जन्मपुण्याभिधौ च ॥
मार्गे व्रतनिबन्धे तु शुभे वाक्ये तु दर्शने ।
गृहजन्मोपसर्गेषु धारा देयाः शुभावहाः ॥
एवं यो वाहयेद्द्वाराः शास्त्रदृष्टेन कर्मणा ।
तस्य भूः सिद्धते सर्वा सनागा सहसागरा ॥”
इति देवीपुराणे वसोधारायाम् ५५ अध्यायः ॥
वसुन्धरा, स्त्री, (वसुनि धारयतीति । घृ +
“संज्ञायौ भट्टवृजिधारिसहितपिदमः ।” ३ ।
० । ४६ । इति खच् । “खनि ह्रस्वः । ६ । ४ ।
६४ । इति ह्रस्वः । “अरुद्धिषदन्तस्य सुम् ।”
६ । ३ । ६७ । इति सुम् ।) एषिवी । इत्य-
मरः ॥ (यथा, विष्णुपुराणे । १ । ४ । ११ ।
“निरीक्ष्य तं तदा देवो पातालतलमागतम् ।
तृष्टव प्रणता भूत्वा भक्तिमन्त्रा वसुन्धरा ॥”
शेषकस्य कथा । यथा, हरिवंशे । ३८ । ५३ ।
“विश्रुता श्राममन्त्रिणो कथा चास्य वसुन्धरा ।
रूपयौवनसम्पन्ना सर्वसत्त्वमनोहरा ॥”
पुं, ब्रह्महीपस्य वर्षपुरुषभेदः । यथा, भागवते ।
३ । २० । ११ । “प्रचवर्षपुरुषाः श्रुतिधरवोर्ध-
धरवसुन्धरेषुन्धरसंज्ञा भगवन्तं वेदमयं सोम-
मात्मानं वेदेन यजन्त ॥”)
वसुप्राणः, पुं, (वसु हीमिः प्राणा इवास्य ।)
अग्निः । इति शब्दरत्नावली ॥
वसुमती, स्त्री, (वसुनि धनरत्नानि सन्त्यस्या इति ।
वसु + मतृप् । डीप् ।) एषिवी । इत्यमरः ॥
(यथा, रघौ । ८ । ८३ ।
“तद्वत् तदपायचिन्तया
विपदुत्पत्तिमतामुपस्थिता ।
वसुधेयमवेक्ष्य तां त्वया
वसुमता हि वृषाः कलविजः ॥)
वसुरोचिः, [सु] स्त्री, (वसवः रोचन्ते अग्नि-
त्रिति । रुच हीमौ + “वसौ रुचेः संज्ञायाम् ।”
उणा० २ । ११२ । इति इति ।) यज्ञः । इति
विहङ्गकौस्तुभसुखादिहितिः ॥

वस्तमो

वस्तुनः, पुं, (वसुं हीमिं जातिं यज्जानीति । जा +
कः ।) देवता । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
वसुश्रेष्ठं, स्त्री, (वसुना हीमया श्रेष्ठम् ।) रूपम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
वसुसेनः, पुं, कर्णराजः । इति त्रिकाण्डशेषः ।
(यथा, महाभारते । २ । ६७ । १४० ।
“राधायाः कल्पयामास पुत्रं सोऽधिरथस्तदा ।
चक्रतुर्नामधेयश्च तस्य बालस्य ताडुभौ ।
दम्पती वसुसेनेति दत्तुं सर्वासु विश्रुतम् ॥”
कश्चित् वसुधेयति पाठः ॥)
वसुस्त्री, स्त्री, (वसुनां धनानां स्थली ।) कुबेर-
पुरी । इति शब्दमाला ॥
वसुहृद्, पुं, (वसुनां हीमिनां हृद् इव ।) वक-
टलः । इति रत्नमाला ॥
वसुहृदकः, पुं (वसुहृद् + स्त्री कन् ।) वकटलः ।
इति शब्दमाला ॥
वसुकं, स्त्री, साम्भरिलवणम् । इति हेमचन्द्रः ॥
वकपुष्पम् । इति द्विरूपकोषः ॥
वस्क, इ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
आत्म०-सक०-सेट् ।) दन्त्यमध्य इति दुर्ग-
सिंहः ॥ क्विप् वक् । मृद्वन्त्यमध्य इति । क्विप्
वट् । इ, वस्कते । इति दुर्गादासः ॥
वस्कः, पुं, (वस्क + भावे घञ् ।) अश्ववसायः ।
इति भूरिप्रयोगः ॥
वस्कयः, पुं, (वस्कते इति । वस्क गतौ + बाहुल-
कात् अयन् ।) एकहायनो वत्सः । इत्यमर-
टीकायां रायसुकुटः ॥
वस्कयनी, स्त्री, (वस्कय एकहायनो वत्सः । तेन
नीयते इति । नी + क्विप् । डीष् ।) चिरप्रसूता
गौः । इत्यमरटीकायां रायसुकुटः ॥ अस्या
दग्धगुणाः ।
“वस्कयिन्यास्त्रिदोषज्ञं तर्पणं वलकृतं पयः ।”
इति भावप्रकाशः ॥
वस्कराटिका, स्त्री, वृक्षिकः । इति हारावली ॥
वस्त, क इ वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा०-
आत्म०-सक०-सेट् ।) क इ, वस्तयते । गति
हिंसायाचनेज्जिति रमानायः । इति दुर्गा-
दासः ॥
व(स्)स्तः, पुं, (वस्तयते यज्ञार्थं वध्यते इति । वस्त
+ कर्मणि घञ् ।) कृगः । इत्यमरः । २ । ६ ।
७६ । (यथा, मार्कण्डेये । ४३ । १२ ।
“यस्य वस्तसमो गन्धो गार्जं शवसमोऽपि वा ।
तस्यार्जमासिकं ज्ञेयं योगिनो वृष । जीवितम् ॥”)
वस्तकं, स्त्री, लज्जिमलवणम् । इति हेमचन्द्रः ॥
वस्तकर्णः, पुं, (वस्तस्य कृगस्य कर्माक्षतिः
पञ्चावस्तेदे अत्यस्थितिः । वस्तकर्ण + अर्थ-
आदिवाद्घञ् ।) शालवृक्षः । इति राज-
निर्घण्टः ॥
वस्तगन्धा, स्त्री, (वस्तस्य गन्ध इव गन्धो यस्याः ।)
इति राजनिर्घण्टः ॥
वस्तमोदा, स्त्री, (वस्तं कृगं मोदयतीति । सुट् +
णिच् + अञ् ।) अजमोदा । इति राजनिर्घण्टः ॥

वस्तिः

वस्तयः, पुं स्त्री भूमिः, (वस् + “वसेसिः ।” उणा०
४ । १७६ । इति तिः बहुवचनान्तोऽयम् ।)
वस्तस्य दशाः । यथा, अमरः । १ । ६ । ११४ ।
“स्त्रियां बहुलं वस्तस्य दशाः स्युर्लक्षयो
द्वयोः ।”
वस्ताली, स्त्री, (वस्तस्यैव अन्तमस्याः । गौरादि-
त्वान् डीष् ।) कृगालीक्षुपः । तत्पर्यायः ।
वृषगन्धार्या २ मेवाली ३ वृषपत्रिका ४
अजाली ५ वोकडी ६ । अस्या गुणाः । कटु-
रसत्वम् । कामदोषविनाशित्वम् । बीजदाहत्वम् ।
गर्भजनकत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
वस्तिः, पुं, स्त्री, (वसति मृत्रादिकमत्र । वस् +
“वसेसिः ।” उणा० ४ । १७६ । इति तिः ।)
नाभिरधोभागः । इत्यमरः ॥ वस्ते आच्छादयति
मृत्राश्रयपुटं वस्तिः । वस ल क्षुती नाम्नीति
निक । मृत्राश्रयपुटो वस्तिरिति रत्नमाला ।
इति तट्टीकायां भरतः ॥ * ॥ अथ वस्ति-
विधिः ।
“वस्तिदिधानुवासाख्यो निरुहश्च ततः परः ।
यः स्निहैर्दीयते स स्यादनुवासननामकः ॥
कषायचारतेलेयौ निरुहः स निगद्यते ।
वस्तिभिर्दीयते यस्मान् तस्माद्भक्तिरिति स्मृतः ॥”
वस्तिभिः मृगादीनां मृत्राश्रयेः ।
“तत्रानुवासनाख्यो हि वस्तिर्घ्नः सोऽत्र कथ्यते ।
अनुवासनभेदश्च मात्रावस्तिरुदीरितः ॥
पलद्वयं तस्य मात्रा तस्माद्वैवापि वा भवेत् ।
अनुवासस्यस्तु रूचः स्यात्तीक्ष्णापिः केवला-
निली ॥
नानुवासस्यस्तु कृष्णी स्यान्मही स्थूलस्तोदरी ।
नास्याप्या नानुवास्याः स्युरजीर्णोन्मादह-
युताः ॥
शोथमूर्च्छाश्चिभयश्वासकासजयातुराः ।
नेत्रं कार्यं सुवर्णादिधातुभिर्वचवेष्टुभिः ।
नलेदन्नेविषाणार्थैर्मणिभिर्वा विधीयते ॥”
नेत्रं नाडी । तथा च विष्णुप्रकाशे ।
नेत्रं पथि गुणे वस्ते तस्मै विनोचने ।
नेत्रवत्ये च नाद्याश्च नेत्रो नेतरि भेदवदिति ।
“एकवर्षात्तु यद्वर्षं यावन्मानं षडङ्गुलम् ।
ततो द्वादशकं यावन्मानं स्यादष्टसंमितम् ॥
ततः परं द्वादशभिरङ्गुलैर्नैत्रदीर्घता ।
सुतच्छिद्रं कलायाभं छिद्रं कोलास्थिरम्भुक्म् ॥
यथासंख्यं भवेत्तत्रं शृङ्गां गोपुच्छसन्निभम् ॥”
मूत्रे स्थूलम् । ततः क्रमात् लघुम् । सुतच्छिद्रादि-
प्रमाणं नेत्रं क्रमेण षड्वर्धाय द्वादशवर्धाय
तदूर्ध्ववर्धाय ज्ञेयम् ।
“आतुराङ्गुष्ठमानेन मूत्रे स्थूलं विधीयते ।
कनिष्ठिकापरीक्षाहमये च गुटिकासुखम् ॥”
परिणाशोऽत्र स्यात्सुखम् ।
“तनुमूत्रे कर्षिके रे च कार्यं भागास्तुर्धकात् ।
कर्षिका गयादिकर्षवत् । कर्षिका ह्वाकारा
गुदाधिकान्ताः प्रवेशरोधरी कर्षिकेति । कर्षि-
काकारास्तु कर्षिकेति कथ्यते ।

वक्तिः

“योजयेत्तत्र वक्तिश्च वन्द्यविधानतः ।
 मृगाजमृकरगवां महिषस्यापि वा भवेत् ॥”
 वक्तिरिति शेषः ।
 “मूचको यस्य वक्तिस्तु तदलाभे तु चर्मजः ।
 कषायरक्तः सन्दुर्वक्तिः स्निग्धो दृढो हितः ॥
 व्रणवस्तिस्तु नेत्रं स्यात् अक्षमष्टाङ्गुलीन्मितम् ।
 सुहृच्छिद्रं यन्प्रपन्ननालिकापरिणादि च ॥
 शरीरोपचयं वर्णं बलमारोग्यमायुषः ।
 कुहने परितृप्तिश्च वक्तिः सन्धगुपासितः ॥
 दिवा शीते वसन्ति च स्नेहवक्तिः प्रदीयते ।
 ग्रीष्मवर्षाशरत्काले रात्रौ स्यादनुवासनम् ।
 ब्रवातिस्निग्धमशनं भोजयित्वानुवासयेत् ।
 मद् स्नेहं जनयेत् द्विधा स्नेहप्रयोजितः ॥”
 द्विधाभाजने वस्ती च ।
 “रूपं भुक्तवतोऽत्यन्तं बलं वर्णश्च हृपयेत् ।
 युक्तस्नेहमतो जन्तुं भोजयित्वानुवासयेत् ॥”
 युक्तस्नेहं यथोचितस्नेहं भोज्यं भोजयित्वा
 इत्यर्थः ।
 “हीनमात्रावुभौ वस्ती नातिकार्यकरो स्तुतौ ।
 अतिमात्रौ तथानाहकमातिसारकारकौ ॥”
 उभौ वस्ती अनुवासननिरुद्धास्तौ ।
 “उत्तमा स्यात् पलेः षड्भिर्मध्यमा स्यात्
 पलेस्त्रिभिः ।
 पलद्वयेन हीना स्यादुक्ता मात्रा अनुवासने ॥”
 अथ स्नेहवक्तिः ।
 “शूताह्रासेस्त्वभाभ्यां च देयं स्नेहे च चूर्णकम् ।
 तन्मात्रावोत्तममध्याम्याः षट्चतुर्दशमायुकेः ॥
 विरेचनान् सप्तरात्रे गते जातबलाय च ।
 भुक्तामायावुवास्याय वक्तिर्द्वयोऽनुवासनः ॥
 अथावुवास्यां स्वभ्यक्तगुणान्स्वेदितं शनैः ।
 भोजयित्वा यथाश्राव्यं हतं चक्रमणं ततः ॥
 उन्मृष्टानिलविण्मूत्रं प्रोजयेत् स्नेहवक्तिना ॥”
 उन्मृष्टान्स्वेदितं उन्मृष्टान्मात्रा अपितम् ।
 “सुप्तस्य वामपार्श्वेन वामजङ्घाप्रसारिणः ।
 कुक्षितापरजङ्घस्य नेत्रं स्निग्धे गुदे न्यसेत् ॥
 ऊर्ध्वं वक्तिमुखं मूर्ध्नि स्निग्धमहस्तेन धारयेत् ।
 पीडयेद्दक्षिणेन मध्यवेगेन धीरधीः ॥
 जृम्भाकासज्वरादींश्च वक्तिकाले न कारयेत् ।
 त्रिंशद्मात्रामितः कालः प्रोक्तो वक्तिस्तु पीडने ॥
 ततः प्रविहिते स्नेहे उत्तानो वाक्शतं भवेत् ।
 खजानुनः कराभ्यां कुर्याच्छोटिकया युतम् ॥
 यथा मात्रा भवेदेका सर्वत्रैवेव निश्चयः ।
 विमेषोन्मेषश्च पुंसामङ्गुल्या द्योटिकाय वा ॥
 गुर्वचरोच्चारणं वा वाङ्मात्रेयं स्तुता युधेः ।
 प्रसारितैः सर्वगात्रैर्यथावीर्यं प्रसर्पति ॥”
 यथावीर्यं स्नेहादि ।
 “ताडयेत्तलयोरेनं श्रींस्त्रीन् वारान् शनैः
 शनैः ।
 स्त्रियोस्त्रैव तथा श्रीणीं शय्याश्चैवोत्तपिततः ।
 स्त्रियोस्त्रैश्च स्त्रपाणिभ्यां पूर्ववत्ताडयेद्बुधः ।
 शय्याश्च पादस्तस्त्र्यौ च वारानुत्तपिततः ।
 जाते विधाने तु ततः कुर्यात्त्रिंशं यथासुखम् ॥

२०८

वक्तिः

शानिलः सपुरीषश्च स्नेहः प्रकृतिर्यस्य तु ।
 उपद्रवं विना शीघ्रं स सन्धगुपासितः ॥”
 उपद्रवस्थाने उपचोपाविति सुश्रुते पाठः ।
 “जीर्णाग्रमथ सायाह्ने स्नेहे प्रत्यागते पुनः ।
 लघ्वन्नं भोजयेत् कामं दीप्तामिस्तु नरो यदि ॥
 अनुवांमिताय देयमितरेऽह्नि सुखोदकम् ।
 धान्यगुण्डाकषायं वा स्नेहयापतिनाशनम् ॥”
 सुखोदकतुण्डोदकम् । यापतिर्थाधिः ।
 “अनेन विधिना षड्वा सप्त वाद्यौ नवापि वा ।
 विधेया वस्तयस्तीक्ष्णमस्ति चैव निरुहणम् ॥
 दत्तस्तु प्रथमो वक्तिः स्नेहयेद्दक्षिणवङ्गुली ।
 सन्धगुदतो द्वितीयस्तु मूर्ध्नि स्निग्धमनिलं जयेत् ॥
 बलं वर्णश्च जनयेत् तृतीयस्तु प्रयोजितः ।
 चतुर्थपञ्चमौ दत्तौ स्नेहयेतां वसाह्वयी ॥
 षष्ठो मांसं स्नेहयति सप्तमो मेद एव च ।
 अष्टमो नवमश्चापि मज्जानश्च यथाक्रमम् ॥”
 यथाक्रममिति वचनादष्टमोऽस्य स्नेहयेत् ।
 “एवं शुकगतान् दोषान् द्विगुणः साधु साध-
 येत् ॥
 द्विगुणः अष्टादशदिवसाधिको वक्तिः ।
 “अष्टादशाष्टादशकान् वस्तीनां यो निधिवते ।
 स कुञ्जरबलोऽस्य रथे तुल्योऽमरप्रभः ॥
 रूनाय बहुवाताय स्नेहवक्तिं दिने दिने ।
 दद्याद्देवस्तथान्यथागम्यावाधमयात्तद्वात् ॥
 स्नेहोऽल्पमात्रो रूनाणां दीर्घकालमन्यथः ॥”
 अन्यथोऽवाधकः ।
 “तथा निरुहः स्निग्धानां मलमात्रः प्रशस्यते ॥
 अथवा यस्य तत्कालं स्नेहो निर्याति केवलः ।
 तस्याग्नौऽल्पतरोऽप्येव नहि स्निग्धानि तिष्ठति ॥”
 स्निग्धानि स्निग्धे तिष्ठति दत्तस्नेह इति शेषः ।
 “अशुद्धस्य मलोन्मिश्रः स्नेहो नैति यदा पुनः ।
 तदाङ्गवेदनाभावे मूलं श्वासश्च जायते ॥
 पक्षाघाते गुल्मश्च तत्र दद्यान्निरुहणम् ।
 तीक्ष्णं तीक्ष्णविधेयं क्ता फलवर्जितं तथा ॥
 यथाशुभोमगोवायुमलं स्नेहश्च जायते ।
 तथा विरेचनं दद्यात् तीक्ष्णं नस्यं च शस्यते ॥
 यस्य नोपद्रवं कुर्यात् स्नेहवक्तिर्विनिश्चयतः ।
 सर्वोऽल्पो वा तृप्तो रौक्ष्यादुपेक्ष्यः स विज्ञानता ॥
 अनायासं त्वहोरात्रे स्नेहं मंशोधनेऽहरेत् ।
 स्नेहवक्तावनायाते नात्पः स्नेहो विधीयते ॥
 गुह्योश्चरत्पूनीकभागोऽप्याकरोद्दिग्धम् ।
 शूतावरोहचरं काकनासां पलोन्मिताम् ॥
 यत्रमायातसीकोलकुलत्यान् प्रवृत्तोन्मितात् ।
 चतुर्दशोऽस्यः पक्षा दोषशेषेण तेन च ॥
 पचेत्तेलादृक् पेष्ठीर्जीवनीयेः पलोन्मितेः ।
 अनुवासनमेतद्भिः सर्ववातविकारगुणम् ॥”
 पूतिकः करझः । रौक्ष्यं रौक्ष्य इति सुगन्ध-
 त्वविशेषः । काकनासा कौयाटोटी । प्रवृत्तं
 पलद्वयम् ।
 “वटप्रतिष्ठापदस्तु जायन्ते वक्तिर्कर्मणः ।
 दूषितान् समुदायेन ताचिकित्सास्तु सुश्रुतात् ॥”
 समुदायेन अनुचितनेत्रादिसामग्र्या ।

वक्तिः

“पानाते वैविहाराश्च वक्तिर्कर्मणि सतृकशः ।
 स्नेहपाणिभ्याः कार्म्या नाच कार्म्या विचा-
 रणा ॥”
 अथ निरुहवक्तिविधिः ।
 “निरुहवक्तिर्वह्ना भिद्यते कारणात्तरेः ।
 तेरेव तस्य नामानि ज्ञानानि सुनिपुणैः ॥”
 कारणात्तरेः समवाधिकारकमेदेः ।
 “निरुहस्यापरं नाम प्रोक्तमास्यापनं युधेः ।
 स्वस्थानस्यापनादोषधातूनां स्थापनं मतम् ॥
 निरुहस्य प्रमाणश्च प्रस्थः पादोत्तरं परम् ।
 मध्यमं प्रस्थमुद्दिष्टं हीनञ्च कुक्कुवाक्षयः ॥”
 परं श्लोकम् ।
 “अतिस्निग्धोऽतिरुहोऽपः क्षतोरस्कः क्षणक्षयाः ॥
 अतिरुहोऽपः अनुत्तिरुहोऽपः । अदत्तोत्तिरुहः
 इति यावत् । क्षतोरस्कः उरः क्षतवान् ।
 “आध्यात्मिकदिहिकार्शः शोथश्चासपयोऽहितः ।
 गृध्रशोकातिसारात्तो विरक्तोऽपि कृष्णयुतः ॥
 गभिणी मधुमेही च नास्याप्याश्च जलोदरी ।
 वातसाधावुदावर्तं वाताहः श्विषमन्वरे ॥
 मूर्च्छाऽत्योदराणां मज्जलक्ष्णाः शरीरं च ।
 उद्वहगदरमन्त्रादिप्रमेहेषु निरुहणम् ॥
 शुलेऽल्पेन चन्द्रोमे योजयेद्द्विधिवद्बुधः ।
 उन्मृष्टानिलविण्मूत्रं स्निग्धमभोजितम् ॥
 मध्याह्ने गृहमध्ये च यथायोग्यं निरुहयेत् ॥”
 स्निग्धं स्वभ्यक्तम् । स्निग्धं उन्मृष्टान्स्वेदितम् ।
 “स्नेहवक्तिविधानेन बुधः कुर्यान्निरुहणम् ॥
 जात निरुहे च ततो भवेदुत्कटकासनः ।
 निरुहवक्तेर्मात्रान् निरुहागमनेऽप्या ॥”
 अत्र सुश्रुतेमात्राशब्दे नैतदपि बोधितम् ।
 निरुहप्रत्यागमनकालो सुश्रुतेमात्रः ।
 “अनायासं सुश्रुतात् निरुहं शोधनेऽहरेत् ।
 निरुहेरेव मतिमान् चारमन्त्रान्मन्त्रैः ॥
 यस्य क्रमेण गच्छन्ति विटपितकषयायवः ।
 लाघवश्चापजायेत सुनिरुहं तमादिशेत् ॥
 विविक्तता मनस्तुष्टिः स्निग्धता आधिनिरुहः ।
 आस्थापनस्नेहवक्ष्योः सन्धगुदानं तु लज्ज-
 यम् ॥”
 विविक्तता दत्तोपधनिःसरणम् ।
 “अनेन विधिना युष्माग्निरुहं वक्तिदानवित ।
 द्वितीयं वा तृतीयं वा चतुर्थं वा यथोचितम् ॥
 सस्नेह एकः पवने पित्तं ह्रीं पयसा सह ।
 कषायकटका मृन्ना कर्तुं लण्णाच्छयो हिताः ॥
 पित्तश्लेष्मानिलाविष्टं चारयधरमेः क्रमात् ।
 निरुहं भोजयित्वा च ततस्तमनुवासयेत् ॥
 सुकुमारस्य उद्वह्य वालस्य च सन्दुर्हितः ।
 वक्तिस्तीक्ष्णा प्रयुक्ता हि तेषां हन्याद्दला-
 यणी ॥
 दद्यादुत्तिरुहं पुन्यं मध्ये रौघहरं ततः ।
 पञ्चानं संशमनीयश्च दद्याद्दक्षिणं विचक्षणः ॥
 एरुक्ष्णीनं मधुकं पिप्पली सेत्सर्वं वचा ।
 हृष्या पलककृष्णं वक्तिस्तुक्ष्णः स्तुतः ॥”
 इत्युत्तिरुहवक्तिः ॥ ॥

वस्तिः

“शताक्षा मधुकं विष्णं कौटर्णं वलमेव च ।
सकाङ्क्षिः सगोमूत्रो वस्तिर्दोषहरः स्मृतः ॥”

इति दोषहरवस्तिः ॥ * ॥

“प्रियङ्गुमधुकं मुस्ता तथैव च रसाञ्जनम् ।
सर्परीः शस्त्रते वस्तिर्दोषाणां शमनः स्मृतः ॥”

इति शमनवस्तिः ॥ * ॥

“त्रिफलाकाथगोमूत्रचौदशारसमायुताः ।
ऊषकादिप्रतीवाया वस्तयो लेखनाः स्मृताः ॥”
ऊषकादिप्रतीवायाः ऊषकादिगणविशेषचूर्ण-
प्रक्षेपाः । इति लेखनवस्तयः ॥ * ॥

“टुङ्गदण्डनिःकाथैः कल्केर्मधुरकैर्युताः ।
सर्पिर्मोचरक्षोपेता वस्तयो टुङ्गणाः स्मृताः ॥”

इति टुङ्गवस्तयः ॥ * ॥

“वदयैरावतीशैलशाखलीपुष्पाङ्कुराः ।
रोरावती नाराङ्गी । शैलुः बहुवारः ।

चौरसिद्धाः चौदशुक्ता नाम्ना पिच्छलसंज्ञिताः ।
अक्षोरभैरवधिरैर्युक्ता देवा विचक्षणैः ॥”

अजन्मगः । उरभो मेघः । एणः लण्डगः ।
“मात्रा पिच्छलवस्तीनां पलेद्वाद्दशभिर्मता ॥”

इति पिच्छलावस्तयः ॥ * ॥

“दद्यादौ सैन्धवस्यानं मधुनः प्रष्टतिद्वयम् ।
विनिर्मयं ततो दद्यात् स्नेहस्य प्रष्टतित्रयम् ॥

एकीभूते ततः स्नेहे कल्कस्य प्रष्टति चिपेत् ।
संस्क्रियते कषायस्तु चतुःप्रष्टतिसम्मितम् ॥

युक्तीयाश्च तदावापमन्ते द्विप्रष्टतोन्मितम् ।
चिप्रा विमय्य दद्याच्च निरुद्धं कुशलो भिषक् ॥

एवं प्रकल्पितो वस्तिर्द्वादशप्रष्टतो भवेत् ।
वाति चतुःपलं चौदं दद्यात् स्नेहस्य षट्पलम् ॥

पिप्पे चतुःपलं चौदं स्नेहं दद्यात् पलत्रयम् ।
कपे तु षट्पलं चौदं चिपेत् स्नेहं चतुः-

पलम् ॥”

इति निरुद्धमात्रा ॥

“एरण्णकायतुलांशं मधु तैलं पलायकम् ।
शतपुष्पापलाङ्गेन सैन्धवाङ्गेन संयुतम् ॥

मधुतैलिकसंश्लेष्यं वस्तिर्दारुविलोडितः ।
मेदोगुल्मप्रमित्री ह्रस्वलोदावर्षनाशनः ॥

बलवर्धकरश्चैव वृष्यो दीपनटुङ्गणः ॥”

इति मधुतैलिकवस्तिः ॥

“चौदश्याचौरतेलानां प्रष्टतं प्रष्टतं भवेत् ।
हृषुषा सैन्धवाचांशो वस्तिः स्यादयापनः

परः ॥”

यापनः सारकः । इति यापनवस्तिः ॥ * ॥

“एरण्णमलनिष्काथो मधु तैलं समैन्धवम् ।
एष युक्तरथो वस्तिः सवचापिप्लीफलः ॥”

इति युक्तरथवस्तिः ॥

“पञ्चमूलस्य निष्कायस्तेन मागधिका मधु ।
ससैन्धवः सयष्टाङ्गः सिद्धवस्तिरिति स्मृतः ॥”

इति सिद्धवस्तिः ॥

“जानसुणोदकेः कुर्याद्वास्त्रप्रमज्जीकृतम् ।
वर्जयेत्परं सर्वमाचरेत् स्नेहवस्तिवत् ॥”

अथोत्तरवस्तिविधिः ।
“अतः परं प्रवक्ष्यामि वस्तिसुतरसंज्ञितम् ।

वस्तिः

निरुद्धादुत्तरो यस्मात्तस्मादुत्तरसंज्ञकः ॥
दादशाङ्गलकं नेत्रं मध्ये च कृतकर्णिकम् ।

मालतीपुष्पवृन्ताभं द्विदं सर्धपनिर्गमम् ॥
पञ्चविंशतिवर्षाणामधोमात्रा द्विकार्णिका ।

तद्वह्नें पलमात्रा च स्नेहस्योक्ता भिषग्वरैः ॥
अथ स्थापनशुद्धस्य त्वप्रस्य स्नानभोजनैः ।

स्थितस्य जानुमात्रेण पीठेऽन्विष्य शलाकया ॥
स्निग्धया मेदुमात्रेण ततो नेत्रं नियोजयेत् ।

शनेः शनेष्टेताभ्यक्ते मेदुरस्य ऋकुलानि घट्ट ॥
ततोऽवपीडयेदस्तिं शनेनेत्रं विनिर्हरेत् ।

ततः प्रथमांते स्नेहे स्नेहवस्तिक्रमो हितः ॥
स्त्रीणां कनिष्ठिकास्थलं नेत्रं कुर्याद्दशाङ्गलम् ।

सुहृः प्रपेशं योज्यं च योज्यन्तस्तुतुरङ्गलम् ॥
दाङ्गलं सूत्रमार्गं च सूत्रनेत्रं विधाययेत् ।

सूत्ररक्षकविकारेषु बालानां त्वकमङ्गलम् ॥
शनेर्निष्क्रम्यमाधेयं सूत्रां नेत्रं विचक्षणैः ॥”

मालतीपुष्पवृन्ताभं नेत्रमिद्युक्तत्वात् पुनः सूत्र्या-
शब्दाभिधाने बालानां ततोऽपि नेत्रस्य सूत्र्यता-

बोधनार्थम् ।
“योनिमार्गं नारीणां स्नेहमात्रा द्विपालिका ॥

सूत्रमार्गं पलोन्मना बालानां द्विकार्णिकी ।
उत्तानाथे स्थिते दद्यात् ऊर्ध्वजान्ते विचक्षणः ॥

अप्रत्यागच्छति भिषक् वस्त्यादुत्तरसंज्ञिते ।
भूयो वस्तिं विदध्याच्च संयुक्तं शोधनेर्गुणैः ॥

फलवस्तिं विदध्याद्वा योनिमार्गं दृढं भिषक् ।
सूत्रेर्विनिर्मितं स्निग्धं शोधनद्वयसंयुताम् ॥

दृष्टमाने तथा वस्तौ दद्याद्दस्तिं विशारदः ।
चौरिष्टकषायेण पयसा शीतलेन वा ॥”

दृष्टमाने वस्तौ यस्मिन् स्थाने वस्तिर्दत्तस्तस्मिन्
दृष्टमाने ।

“वस्तिः शृङ्गरजः पुंसां स्त्रीणामासं वज्रा रुजः ।
हृन्दादुत्तरवस्तिस्तु नीचिता मेदिनां कचित् ॥

सम्यग्दत्तस्य लिङ्गानि यापदक्रम एव च ।
वस्तिरुत्तरसंज्ञस्य समानः स्नेहवस्तिना ॥” * ॥

अथ फलवस्तिविधिः ।
“एताभ्यक्ते गुदे चिप्रा झञ्जना स्वाङ्गुष्ठसन्निभा ।

मलप्रवर्तिनी वार्तिः फलवस्तिश्च सा स्मृता ॥”

इति भावप्रकाशः ॥ * ॥

(“चतुरङ्गुलां वेणुमयीं नाडीं प्रतिलक्षणं कृत्वा
तथा वस्तिप्रतिकर्मं कुर्यात् ।

नातिचोष्णे च काले च न शीते न च भोजिते ।
न निद्रालौ च सूत्रार्चं विष्ठार्चं न च वेदभाक् ॥

वस्तिकर्मं निरुद्धं च कारयेत्तं निरस्य च ।
आदौ सूत्रविशोभर्गं कृत्वा गुदं प्रक्षाल्य नाति

प्रिथिलशय्यायां प्रायथित्वा वामाङ्गे वामपादं
दक्षिणाङ्गे दक्षिणपादं सङ्कोच्य जङ्घोपरि-

संस्थाप्य गुदाभ्यन्तरे दाङ्गुलमात्रां नाडीं सुधीः
सञ्चारयेत् । ततः शनेः शनेर्वस्तिं नियोज्य

द्विपलपरिमिततेलेन निरुद्धं कुर्यात् । निरुद्धा-
नन्तरं शनेः शनेरुत्तानं प्रायथित्वा ऊर्ध्वो

कृत्वा च पञ्चात् सङ्कोच्य पाणिभिः पञ्च वारान्
स्फिकपिष्ठान् चोटयेत् । ततः स्वस्यं कृत्वा

वस्तिः

चक्षेनाप्यामाशयं मलस्थानं बोधयति । वस्तु-
दरवातान् दोषान् निवारयति । पङ्क्तिस्तं
वस्तिनिरुद्धं तद्वस्तिकर्मं च विदुः ॥” इति
हारीते सूत्रस्थाने ढतीयेऽध्याये ॥

“कृतक्षणं शैलवरस्य रस्ये

स्थितं घनेशायतनस्य पार्श्वे ।

महर्षिसंघेर्द्धतमसिदेशः

पुनर्वसुभ्याञ्जलिरन्वष्टच्छत् ॥

वस्तिर्नरभ्यः किमपेक्ष्य दत्तः

स्यात् सिद्धिमान् किन्नयनस्य नेत्रम् ।

कौटकं प्रमाणाकृतं किङ्कणञ्च

केवाश्च किं योनिगुणञ्च वस्तिः ॥

निरुद्धकर्मं प्रणिधानमात्राः

स्नेहस्य वा काः शमने विधिः कः ।

के वस्तयः केयु मता इतीदं

शुक्लोत्तरं प्राह वचो महर्षिः ॥

समीक्ष्य दोषोपधदेशकाल-

सात्प्रामिसस्त्रौकवयोक्तानि ।

वस्तिः प्रयुक्तो नियतं गुणाय

स्युः सर्वकर्मणि च सिद्धिमति ॥

सुवर्णरूप्यत्रपुतास्त्रवीतिं

कास्यास्थिशस्त्रद्वयमेषुदन्तैः ।

नलेस्त्रिधायेर्मणिभिश्च तेस्तेः

काव्याणि नेत्राणि सुकर्णकानि ॥

घट्टदादशाष्टाङ्गलसम्मितानि

घट्टविंशतिर्द्वादशवर्षजानाम् ।

स्युर्मदुगककंसुसतीनवाहि-

द्विद्वाणि वर्ज्या पिहितानि चापि ॥

यथावयोऽङ्गुष्ठकनिष्ठिकाभ्यां

मूलाग्रयोः स्युः परिणाहवन्ति ।

नृजनि गोपुच्छसमाकृतीनि

सूक्ष्मानि च स्युर्गुलिकासुखानि ॥

स्यात् कर्णिकेकाग्रचतुर्धभागे

मूलाग्र्यते वस्तिनिवन्तं द्वे ।

जरदुग्धो माहिषहारिणो वा

स्यात् शौकरो वस्तिरजस्य वापि ॥

दृढस्तुनर्दश्रिरो विगन्धः

कषायरक्तः सुन्दः सुशुद्धः ।

नृणां वयो वीर्यं यथानुरूपं

नेत्रेयु योज्यस्तु सुवहस्रचः ॥

वस्तिरभावे प्रवानां गलो वा

स्यादङ्गपादः सुघनः पटो वा ।

व्यास्थापनाङ्गं पूरुषं विधिज्ञः

समीक्ष्य पुण्येऽहनि युक्तपक्षे ॥

प्रशस्तमलत्रसङ्कर्षयोगे

जीर्णांशमेकाग्रसुप्रक्रमेन ।

बालां गुडूचीं त्रिफलां सराङ्गां

हे पञ्च मूले च पलोन्मितानि ॥

अष्टौ पलान्यर्द्धतुलाश्च मांसा-

च्छागान् पनेदयु चतुर्धशेवम् ।

पूतं यवानौफलविस्वकुष्ठ-

वचाशुताङ्गा घनपिप्पलीनाम् ॥

वस्तिः

कल्मेगुं चोद्यते; स तैले-
युतं सुखोष्णं तु पिपुप्रमालैः ।
गुडोत्पलं हिप्रवृत्तात्तु मात्रां
स्नेहस्य युक्त्वा मधुसैन्धवादि ।
प्रक्षिप्य वस्ती मथितं खलेन
सुबद्धमुच्छ्राव्य च निर्व्यालीकम् ।
अङ्गुष्ठमध्मेन सुखं पिधाय
नेत्राग्नसंस्थामपनीयवर्त्तम् ॥
तेलाक्तगात्रं कृतमत्र विट्कं
नाति क्षुधात्तं शयनं मनुष्यम् ।
समेष्ट्य वेधन्नतश्चैरसेवा
नाद्युक्ते स्वास्तरयोपपन्ने ॥
सथेन पार्श्वेन सुखं शयानं
लल्लुर्जुदं स्वभुजोपधानम् ।
निद्राश्च सथेतरमस्य सकृपि
वामं प्रसार्य प्रणयेत्तत्तम् ॥
स्निग्धे गुदे नेत्रचतुर्थभागं
स्निग्धं शनैर्हृदयुष्टवैशम् ।
अकम्पनावेपनलाघवादीन्
पाण्योगुणां चापि विदशयन् हि ॥
प्रपीथ्य चैकग्रहणेन दत्तं
नेत्रं शनैरेव ततोऽवकर्षयत् ।
तिर्यक्प्रणीते तु न याति धारा
गुदप्रणः स्याच्चरिते च नेत्रे ॥
दत्तः शनैर्नाशयमेति वस्तिः
कण्ठं प्रधावत्यतिपीडितम् ।
शीतस्त्वस्तिस्तम्भकरो विदाहं
मृच्छाच्च कुप्यादतिमात्रमुष्णः ।
स्निग्धोऽतिजात्यं पवनम् रुच-
स्त्वन्वत्पमात्रा लवणस्त्वयोगम् ।
करोति मात्राभ्यधिकोऽतिथोगं
क्षामन्तु सान्द्रः सुचिरेण चेति ॥
दाहानिसारौ लवणोऽतिकुप्या-
त्तस्मात् प्रयुक्तं सममेव दद्यात् ।
पूर्वं हि योज्यं मधुसैन्धवम्
स्नेहं विनिर्मय्य ततोऽनुकल्कम् ॥
विमय्य संयुज्य पुनर्द्वैस्तु
वस्ती निदध्यामथितं खलेन ।
आमाशयोऽग्निग्रहणीगुदश्च
तत्पार्श्वसंस्थस्य सुखोपलब्धिः ॥
लीयन्त एवं वलयश्च तस्मात्
सथं शयानोऽरतिवस्तिदानम् ।
विह्वलवगे यदि चाहृदस्ते
निष्कृष्य दत्ते प्रणयेद्देशम् ॥
उत्तानदेहस्य कतोपधानः
स्याद्दीर्घमाप्नोति तथास्य देहम् ।
एकोऽपकर्षत्यनिलं स्वमात्रात्
पित्तं द्वितीयस्तु कफं तृतीयः ॥
प्रस्वागते कोष्णजावस्तिः
शाल्यन्नमद्यान्नुना रसेन ।
जीर्णं तु सार्धं जलं चाख्यमात्रं
सक्तेऽनुवायः परितुष्टवर्त्तम् ॥

वस्तिः

“स्निग्धोऽयं एकः पवने निरुहो
ह्यौ स्वादुशीतो पयसा च पित्ते ।
अयः समृद्धाः कटुकोष्णतीक्ष्णाः
कफे निरुहो न परं विधियाः ॥
रसेन वाते प्रति भोजनं स्यात्
चोरेण पित्ते तु कफे च यमैः ।
तथानुवासेषु च विस्वतेन
स्यान्नावनीयं फलसाधितम् ॥”
इति चरके सिद्धिस्थाने लतायेऽध्याये ॥
“तत्र स्नेहादीनां कर्मणा वस्तिकर्मप्रधान-
तममाहुराचार्याः । कस्मादनेककर्मकरत्वा-
दस्तिरिह वस्तिर्नाविधेयसंयोगाद्दोषाणां
संशोधनसंशमनसंयुक्तानि करोति । शीथ-
युक्तं वाजीकरोति क्षयं हृदयति स्थूलं कर्ष-
यति चक्षुः प्रीणयति वलीपलितमुपहन्ति वयः
स्थापति । शरीरोपचयं वर्णं बलमारोग्य-
मायुषः परितुष्टिश्च करोति वस्तिः सम्य-
गुपासितः ॥ तथा ज्वरातीसारतिमिरप्रति-
श्यावशरीरोगाधिमत्यादिनां लोपकपक्षाघाते-
काङ्गसर्वाङ्गरोगाभानोदरशर्कराशूलतृहाप-
दं गानाहस्रजलच्छुग्मवातशोणितवातमूत्र-
पुरीषोदावर्तशुक्रार्सेवस्तिन्याशङ्कशुभ्रमण्याह
श्रीः शरीरो रूढगर्भप्रवृत्तिषु चार्थसुपगुण्यते ॥”
“तत्र द्विविधो वस्तिः नेरुहिकः स्नेहिकश्च ।
आस्थापनं निरुह इत्यनर्थान्तरम् । तस्य
विकल्पो माधुतेलकः । तस्य पण्याशब्दो
यापनो युक्तः । मिहवस्तिरिति । सदीप-
निर्हरणाच्छरीररोगहरणादा निरुहः । वयः
स्थापनादायुःस्थापनाह्यापनम् । माधुतेलि-
कविधानश्च निरुहकमतिकृतिमित्येव व्यासः ॥
तत्र यथा प्रमाणगुणवहितः स्नेहवस्ति-
विकल्पोऽनुवासनः पादावक्रष्टः । अनुवसन्नपि
न दुःखाद्यनुद्वेगं दीयत इत्यनुवासनः ॥
तस्यापि विकल्पोऽर्द्धमात्रावक्रष्टोऽपरि-
हार्थमात्रावस्तिरिति ॥” इति सुश्रुते चिकित्
सितस्थाने ३५ अध्याये ॥
“अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि थापदः स्नेहवस्तिजाः ।
बलवन्तो यदा दोषाः कोष्ठे स्युर्गन्तादयः ॥
अल्पवीर्यं तदा स्नेहमभिभूय पृथग्विधान् ।
कुप्यन्त्यपद्रवान् स्नेहः स चापि न निवर्त्तते ॥
तत्र वाताभिभूते तु स्नेहे सुखकषायता ।
जृम्भावातरुजास्तान्ता वेपथुर्विषमज्वरः ॥
पित्ताभिभूते स्नेहे तु मुखस्य कटुता भवेत् ।
दाहस्तृणा ज्वरः स्वेदो नेत्रमृज्जाऽपीतता ॥
श्लेष्माभिभूते स्नेहे तु प्रसक्तो मधुरास्यता ।
गौरवं हृदि रक्तुमः कृच्छ्रः शीतज्वरोऽरुचिः ॥
तत्र दोषाभिभूते तु स्नेहे वस्तिं निधापयेत् ।
यथास्वं दोषशमनानुपयोग्यानि यानि च ॥
अत्याशितेऽन्नाभिभवान् स्नेहो नेति यदा
तदा ।
गुरुरामाशयः शूलं वायुश्चाप्रतिषेधरः ॥
हृत्पीडासुखवैरस्यं आसो मृच्छा भमोऽवधिः ।

वस्तु

तत्रापतर्पणस्यान्तो दीपनो विधिरिच्यते ॥
अनुब्रूय मलोन्मिश्रः स्नेहो नेति यदा पुनः ।
तदाङ्गसदनाभाते श्वासः शूलश्च जायते ॥
पक्षाग्रयगुरुत्वश्च तत्र दद्यान्निरुहकम् ।
अतितीक्ष्णौघधैरेवं सिद्ध्याप्यनुवासनम् ॥
शुद्धस्य दूरानुदृते स्नेहे स्नेहस्य दर्शनम् ।
गात्रेषु सर्वस्त्रियाणां सुपलेपोऽवसादनम् ॥
स्नेहगन्धिसुखन्तश्च कासश्चासावरोचकः ।
अतिपीडितवत्तत्र विविधा स्थापनमथा ॥
अस्त्रिप्तस्याविपुहस्य स्नेहोऽल्पः सम्यो-
जितः ।
शीतो नृदृश्च नाभ्येति ततो मन्दं प्रवाहयेत् ॥
विषमगौरवाभानशूलाः पक्षाग्रयं प्रति ।
तत्रास्थापनमेवाशु प्रयोष्यं सानुवासनम् ॥
अल्पं युक्तवतोऽल्पो हि स्नेहो मन्दगुणस्तथा ।
दत्तो नेति क्रमोत्क्रान्तिः शी भृशं वा रतिमाव-
हेत् ॥
तत्र वास्थापनं कार्यं शोधनीयेन वस्तिना ।
अन्वासनश्च स्नेहेन शोधनीयेन शस्यते ॥
अहोरात्रादपि स्नेहः प्रत्यागच्छेन्न दूष्यति ।
कुप्याद्वस्तिगुणां चापि शीथस्त्वल्पो भवेत् ॥
यस्य नोपद्रवं कुप्यात् स्नेहवस्तिरतिरुतः ।
सर्वोऽल्पो वा हृत्तो रौत्यादुपप्लवः स विजा-
नता ॥
अनायान्तस्त्वहोरात्रान् स्नेहं संशोधनेजयेत् ॥
स्नेहवस्तिवनायाते नाभ्यः स्नेहो विधीयते ।
इत्युक्ता थापदः सर्वाः सलक्षणाचिकित्-
सिताः ॥”
इति च सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ३५ अध्याये ॥
वस्तिकर्माऽऽः, पुं, (वस्तिकर्मणा तच्छोधनथापा-
रेण आऽऽः । वस्तिशोधने एवास्त्र प्रचुरकाये-
करत्वात् तथात्वम् ।) अरिष्टश्चः । भूरिटा
इति श्यातः । यथा,—
“अरिष्टो वस्तिकर्माऽऽऽः वेजीरः केजिन-
स्तुगः ॥”
इति शब्दचन्द्रिका ॥
वस्तिमर्तं, स्त्री, (वस्तिर्नाभ्यधोभागस्य सलम् ।)
स्त्रवम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । २६७ ॥
वस्तु, स्त्री, (वसतीति । वस + “वसेस्तु” । उणा०
१ । ७६ । इति तु ।) दयम् । यथा,—
“बद्धदयं स्तोपिकं स्यात् सत्त्वं दयश्च वस्तु च ॥”
इति ॥
(तथा, भागवते । ८ । ४ । २७ ।
“शृङ्गं दारुणं सुतेयु वन्यु
दिपोलमस्यन्दनयाजिवस्तुयु ।
अन्यथाभरणावरादि-
अनलकोपेवकोदमस्मात् ॥”
पात्रभूतम् । यथा, रघो । ३ । ७८ ।
“अथोपनीतं विधिवद् विपश्चिनी
विनिम्यरेनं गुरवो गुरुप्रियम् ।
अवन्ध्यकाश्च बभूवुरत्र ते
क्रिया हि वस्तुपक्षिना प्रसीदति ॥”)

वस्तु

पदार्थः । यथा,—

“भावः पदार्थो धर्मः स्यात् सत्त्वं तत्त्वञ्च

वस्तु च ॥”

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

(यथा, शुक्लतायाम् १ अङ्के ।

“सती हि सन्देहपदेयु वस्तुयु

प्रमाणमन्तःकरणप्रवृत्तयः ॥”)

जगति वस्तुद्वयं भावोऽभावश्च । इति न्याय-

शास्त्रम् ॥ सन्निधानाद्वयं त्रयम् । इति वेदान्त-

नारः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । २१ । ४६ ।

“अहो वस्तुनि मात्सर्यमहो भक्तिरवस्तुनि ॥”

कार्यम् । यथा, कामन्दकीयनीतिसारे । १५ । २५ ।

“वस्तुष्वशक्येयु समुदमश्चेत्

शक्येयु मोहादसमुदमश्च ।

शक्येयु कालेन समुदमश्च

त्रिधैव कार्य्यसत्त्वं वदन्ति ॥”

अर्थः । इति मल्लिनाथः ॥ यथा, कुमारः ।

६ । ६५ ।

“अथाङ्गिरसमगमयमुदाहरणवस्तुयु ।

कथयो नोदयामासुः प्रत्युवाच स भूधरम् ॥”

इति श्रुतम् । यथा, विक्रमोर्व्वश्याम् ।

“अहमस्यां कालिदासप्रथितवस्तुना नवेन चोट-

केनोपस्थास्ये ॥”)

वस्तुकं, कौ, (वस्तु + कंशायां कन् ।) वास्तुकम् ।

इति शब्दरत्नावली राजनिघण्टुश्च ॥

वस्तुको, स्त्री, (वस्तु + कौरादित्वात् डीन् ।)

न्येतत्तिलीशाकः । इति राजनिघण्टुः ॥

वस्त्यं, कौ, (वस्तु + क्तृन् । वस्तिर्वासस्तस्यौ

माधु । वस्ति + “तत्र साधुः ।” ४ । ४ । ६८ ।

इति यत् ।) गृहम् । इत्यमरः ॥

वस्तं, कौ, (वस्यते आच्छाद्यतेऽनेनेति । वस

आच्छादने + “सर्वधातुभ्यः ण् ।” उणा० ४ ।

१५८ इति ण् ।) परिधानाद्युपयुक्तकार्पासादि-

निर्मितवस्तु । कापड इति भाषा । तत्पर्यायः ।

आच्छादनम् २ वासः ३ चेलम् ४ वसनम् ५

वस्त्रुकम् ६ । इत्यमरः ॥ सिचयः ७ पोतः ८

जलकः ९ कर्पटः १० शाटकः ११ कण्ठिगुः १२ ।

इति जटाधरः ॥ वासनम् १३ द्विचयम् १४

प्रोतम् १५ छादम् १६ वासनम् १७ । इति

शब्दरत्नावली ॥ १०॥ अस्य परिधानविधिर्यथा,

भृगुः ।

“विक्रमोऽनुत्तरीयश्च नयश्चावच्छ एव च ।

श्रीतं स्नानं तथा कर्म न नयश्चान्येदपि ॥”

विक्रमः परीधानासंस्तकच्छः । तथा च ।

“परीधानादहिकृत्वा निवृत्ताः स्नासुरी भवेत् ॥”

स्मृतिः ।

“वामे एष्टे तथा नाभौ कञ्चन्यसुदाहृतम् ।

गभिः कक्षेः परीधत्ते यो विप्रः स शुचिः स्मृतः ॥”

कौषायनः ।

“नाभौ धृतश्च यदस्माच्छादयति जानुनी ।

अन्तरीयं प्रशस्तं तदस्त्रिभुवनमयोक्तयोः ॥”

प्रचेताः । दशा नाभौ प्रयोजयेत् । स्मृतिः ।

३१२

वस्तु

न स्यात् कर्मणि कश्चकीति । उत्तरीयधारणं
चोपवीतवन ।

“यथा यज्ञोपवीतश्च धार्यते च द्विजोत्तमेः ।

तथा सन्धार्यते यज्ञादुत्तराच्छादनं शुभम् ॥”

इति स्मृतेः ॥

अत्र यथा द्विजोत्तमेः सन्धार्यत्वादिना उप-
वीतं धार्यते तथा उत्तराच्छादनमपि द्विजो-

त्तमेरिति प्रदर्शनमात्रम् । प्रागुक्तभृगुवचनेन

सर्वेषां द्विवस्त्रताप्रतीतेः । पारस्करः । एकश्चे-

द्वामो भवति तस्य उत्तरार्द्धेन प्रच्छादयतीति ।

इत्याह्निकतत्त्वम् ॥ १०॥ अस्य धारणगुणाः ।

यथा,—

“कास्यं यशस्यमायुष्यमलम्भीघ्नं प्रहर्षणम् ।

श्रीमत्पारिपदं शस्तं निर्मलाम्बरधारणम् ॥”

इति राजवल्गवः ॥ १०॥

अपि च ।

“स्नातस्यानन्तरं सम्यक्स्नेहेन तनुमार्जनम् ।

कान्तिप्रदं शरीरस्य कण्ठ्यादोषनाशनम् ॥

कौषेयं तिनवस्त्रश्च रक्तवस्त्रं तथैव च ।

वातश्लेष्महरं तत्तु शीतकाले विधारयेत् ॥”

कौषेयं पट्टाम्बरं तत्सर्ववस्त्रश्च ।

“मेध्यं सुशीतं पित्तघ्नं कषायं वस्त्रमुच्यते ।

तद्वारयेदुष्णकाले तच्चापि लघु प्रसूते ॥”

कषायं कौकची इति लोके । कषायरागरक्तं

था ।

“शुक्लान् शुभदं वस्त्रं शीतातपनिवारणम् ।

न चोष्णं न च वा शीतं तत्तु वर्णसु धारयेत् ॥

यशस्यं कास्यमायुष्यं श्रीमदानन्दवर्द्धनम् ।

तत्तु वर्णोक्तं तत्तु नवं निर्मलमम्बरम् ॥”

कास्यं कामोद्दीपकम् ।

“कदापि न जनैः सद्भिर्धार्यं मलिनमम्बरम् ।

तत्तु कण्ठकमिकरं ग्लान्यलम्भीकरं परम् ॥”

अलम्भीरशोभा दाद्विं वा । इति भाव-

प्रकाशः ॥ १०॥ (अथ स्वप्ने वस्त्रादिदर्शनात्

शुभफलं यथा,—

“कन्यां कुमारकान् गौरान् शुक्लवस्त्रान् सुते-

जसः ।

यः पश्येन्नभते यो वा हृत्वादर्थविधामिषम् ॥

शुक्लाः सुमनसो वस्त्रममेध्यालेपनं फलम् ॥

यस्य स्यादायुरारोग्यं वित्तं बहु च सोऽनुते ॥”

इति बामटे शारीरस्थाने षष्ठ्याध्याये)

अथ नववस्त्रपरीधानदिनम् ।

“ब्रह्मानुराधवसुतिष्यविशालहस्त-

चित्रोत्तरामिपवनादितरेवतीयु ।

जन्मर्त्तजीवबुधशुक्रदिनोत्सवादी

धार्म्यं नवं वसनमोऽपरदेवतुष्टौ ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ १०॥

अपि च ।

“सूर्ये चात्पथनं व्रणः शशदिने क्लेशः सदा

भूमिजे

वस्त्राणां बहुता बुधे सुरगुरौ विद्यागमः

सम्यक् ।

वस्तु

नानाभोगयुतः प्रमोदशयनं दिव्याङ्गना भाग्ये
श्रीरे स्युः खलु रोगशोककलहा वस्त्रे धृते

नूतने ॥”

इति कर्मलोचनम् ॥ १०॥

अस्य चारुसंयोगनिषिद्धिर्दिनानि यथा,—

“मन्दमङ्गलघण्टीषु द्वादश्यां आहवासरैः ।

वस्त्राणां चारुसंयोगो दृष्ट्यासप्तमं कुलम् ॥”

इत्याह्निकाचारतत्त्वम् ।

तद्दानफलं यथा,—

“वामोदश्चन्त्रसालोक्तमन्त्रिसालोक्तमन्त्रदः ॥”

इति शुद्धितत्त्वम् ॥

अपि च ।

“दिनार्ता ये तु सत्तनं शुभवस्त्रप्रदा नराः ।

वस्त्रगन्धयुतः पञ्चास्तेषां सुखलश्रीतलः ॥”

इत्यादि बह्विपुराणे यमशर्म्मिलोपाख्याननामा-

ध्यायः ॥ १०॥ तेन विष्णुपूजाविधिर्यथा,—

“दुकूलपट्टकौषियवाल्ककार्पासकादिभिः ।

वासोभिः पूजयेद्विष्णुं सुशुभैरात्मनः प्रियैः ॥”

इति तत्रैव क्रियायोगनामाध्यायश्च ॥

तद्वस्त्रविधिर्यथा । विष्णुधर्मोत्तरम् ।

“वस्त्रं दशान्तमादद्यात् परिधाय तथा पुनः ।

आरुह्योपानहौ यानमारुह्ये च पादुके ॥”

तस्याधिपतिर्यथा । तत्रैव ।

“वार्हस्पत्यं स्मृतं वासः सौम्यानि रजनानि च ।

पनिगञ्च तथा सर्वे वायथाः परिकौर्मिताः ॥”

तत्प्रतिग्रहप्रायश्चित्तं यथा । हारीतः । मणि-

वासोमवादीनां प्रतिग्रहे सावित्राष्टशतं जपेत् ।

अष्टसहस्रं अष्टोत्तरसहस्रम् । इति शुद्धि-

तत्त्वम् ॥ १०॥ अपि च ।

श्रीभगवानुवाच ।

“कार्पासं कास्यं वाल्क्यं कौषेयं वस्त्रमिष्यते ।

तत् पूज्यं पूजयित्वेव मन्त्रदेवाय चोत्सृजेत् ॥

निर्देशं मलिनं जीर्णं द्विघ्नं गात्रावलिङ्गितम् ।

परकीयं वायुदृढं स्पर्शविद्धं तथोषितम् ।

उपकेशं विधौतश्च स्नेहमधादिदूषितम् ॥

प्रदाने देवताभ्यश्च देवे पेजे च कर्मणि ।

वर्जयेत् प्रापयोगेन यज्ञाहावुपयोजने ॥”

प्रापयोगेन इत्यत्र स्त्रीपयोगेन इति क्वचित्

पुस्तके पाठः ।

“उत्तरीयोत्तरासङ्गौ निचोलो मोदसेलकः ।

परिधानश्च पञ्चेताम्यस्यतानि प्रयोजयेत् ॥

प्राणवस्त्रं नीशारश्च तथैवातपवारणम् ॥”

क्वचित् पुस्तके प्राणवस्त्रमित्यत्र मन्त्रिवस्त्रमिति

पाठः ।

“चच्छातकं तथा दूष्यं पञ्च स्यूताम्यदृष्टये ।

पताकाध्वजद्वयादौ स्यूतं वस्त्रं प्रयोजयेत् ॥

अन्यत्रावरणादौ च तदिना शस्ततोऽपि च ।

रक्तं कौषियवस्त्रञ्च महादेशे प्रशस्यते ।

गीतं तथैव कौषेयं वासुदेवाय चोत्सृजेत् ।

रक्तान् कर्मणं दद्यात् शिष्याय परमात्मने ।

विचित्रं सर्वदेवेभ्यो देवीभ्योऽंशुं निवेदयेत् ।

कार्पासं सर्वतोभद्रं दद्यात् सर्वेभ्य एव तु ॥

नैकान्तरक्तं दद्यात् वासुदेवाय चैकम् ।
तथा नैकान्तरक्तम् शिवाय विनिवेदयेत् ॥
नीलीरक्तम् यद्वक्ष्ये तत् सर्वत्र विवर्जितम् ।
देवे पैत्रे स्त्रीपथोगे वर्जयेत्तद्विचक्षणः ॥
नीलीरक्तं प्रमादात् यो दद्याद्विष्णवे वधः ।
निष्कला तस्य तत्पूजा तदा भवति भैरवः ॥
विश्वे वासवि पुनर्लभं नीलीविरञ्जितम् ।
वक्ष्ये दद्यान्महादेवे नान्यस्मै तु कदाचन ॥
हिमदां ब्राह्मणो यद्वत् देवानां वासवो यथा ।
तथा भूवर्णवर्गेषु वक्ष्ये तत्तमसुच्यते ॥
वक्ष्ये जायते लब्धं वक्ष्ये जायते त्वधम् ।
वक्ष्यात् स्यात् सर्वतः सिद्धिस्तु त्वर्गप्रदश्च तत् ॥”

इति कालिकापुराणे ६८ अध्यायः ॥
राज्ञा सदा वक्ष्याच्छादितशरीरं कर्तव्यम् ।
यथा,—

“सर्वदा मङ्गलं रत्नं धारयेत् सह दूर्जया ।
अवच्छाच्छादितं गात्रं न विप्रैः प्रदर्शयेत् ॥”

इति तत्रैव ८६ अध्यायः ॥
नीलवस्त्रं परिधाय विष्णुपूजननिधेधो यथा,—
वराह उवाच ।

“भूषितो नीलवस्त्रेण यो हि मासुपसर्पति ।
वर्षाणाञ्च शतं पञ्च क्षमिभूत्वा स तिष्ठति ॥
तस्य वक्ष्यामि सुश्रोत्रि अपराधविशोधनम् ।
प्रायश्चित्तं विशालाक्षि येन मुच्यते किल्बिषात् ॥
व्रतं चान्द्रायणं कृत्वा विधिवदेन कर्मणा ।
मुच्यते किल्बिषात् भूमे एवमेतन्न संशयः ॥”
इति वाराहे नीलवस्त्रपरीधानप्रायश्चित्त-
नामाध्यायः ॥ * ॥ विष्णुपूजने रक्तवस्त्रपरी-
धाननिधेधो यथा,—

वराह उवाच ।
“रक्तवस्त्रेण संयुक्तो यो हि मासुपसर्पति ।
तस्यापि द्रव्यं सुश्रोत्रि कर्म संसारमोक्षणम् ॥
रजस्वलासु नारीषु रजो यत्नत् प्रवर्तते ।
तेनासौ रजसा स्पर्शो कर्मदोषेण जानतः ॥
वर्षाणि दशपञ्चैव वसते तत्र निश्चयः ।
रजो भूत्वा महाभागे रक्तवस्त्रपरायणः ॥
प्रायश्चित्तं प्रवक्ष्यामि तस्य कायविशोधनम् ।
येन मुच्यन्ति वै भूमे पुरुषाः शास्त्रवर्जिताः ॥
एकाहं ततः कृत्वा दिनानि दश सप्त च ।
वायुभक्षो दिनत्रोणि दिनमेकं जलाशनः ॥
एवं स मुच्यते भूमे मम विप्रियकारकः ।
प्रायश्चित्तं ततः कृत्वा ममासौ रोचते सह ॥
एतत् कथितं भूमे रक्तवस्त्रविभूषितम् ।
प्रायश्चित्तं महाभागे सर्वं संसारमोक्षणम् ॥”

इति तत्रैव रक्तवस्त्रपरीधानप्रायश्चित्तम् ॥
परिधृतलङ्घवस्त्रस्य विष्णुपासननिधेधो यथा,—
“यः पुनः लङ्घवस्त्रेण मम कर्मपरायणः ।
देवि कर्माणि कुर्वीत तस्य वै पतनं द्रव्यम् ॥
सुखा वै पञ्चवर्षाणि काष्ठभक्षश्च जायते ।
मशकच्छीश्च वर्षाणि कच्छशीश्च पञ्च च ॥
न च मच्छति संसारं मम कर्मपरायणः ।
पारावतश्च जायेत नववर्षाणि पञ्च च ॥

जातो ममापराधेन क्षितः पारावतो भुवि ।
तिष्ठते मम पार्श्वे यच्चैवाहं प्रतिष्ठितः ॥
प्रायश्चित्तं प्रवक्ष्यामि तस्य संसारमोक्षणम् ।
येनासौ लभते सिद्धिं लङ्घवस्त्रपराधतः ॥
सप्ताहं यावत् सुखा त्रिरात्रं शक्तपिष्टिकाम् ।
त्रोणि पिष्टान् त्रिरात्रम् एवं मुच्यते किल्बि-
षात् ॥

य एतेन विधानेन देवि कर्माणि कारयेत् ।
मुचिर्भागवतो भूत्वा मम मार्गानुसारकः ।
न च गच्छति संसारं मम लोकाय गच्छति ॥”
इति तत्रैव लङ्घवस्त्रपरीधानप्रायश्चित्तम् ॥
परिधृताधीनवस्त्रस्य विष्णुकर्मकरान्विधेधो
यथा,—

वराह उवाच ।
“वाससा न च धीतेन यो मे कर्माणि कारयेत् ।
मुचिर्भागवतो भूत्वा मम मार्गानुसारकः ॥
तस्य दोषं प्रवक्ष्यामि अपराधं वसुन्धरे ।
पतन्ति येन संसारं वासभोऽच्छिष्टकारिणः ॥
देवि भूत्वा गजोन्मत्तस्तिष्ठत्येकं नरो भुवि ।
उद्वेकं भवेन्नन्म जन्म चेकं खरस्तथा ॥
गोमायुरेकजन्मा वै जन्म चेकं हयस्तथा ।
सारङ्गश्चेकजन्मा वै श्वो भवति चेकतः ॥
सप्तजन्मान्तरं पञ्चाक्षतो भवति मानुषः ।
महत्तमं गुणज्ञश्च मम कर्मपरायणः ॥
निरापराधो दत्तश्च नृहृद्भारविर्वर्जितः ॥
धरगयुवाच ।

युतमेतत् प्रयत्नेन यक्ष्या सप्तदाहृतम् ।
संसारं वासभोऽच्छिष्टं येन गच्छन्ति मानवाः ॥
प्रायश्चित्तं मे ब्रूहि सर्वकर्मसुखावहम् ।
किल्बिषात् येन मुच्यन्ति तव कर्मपरायणः ॥
वराह उवाच ।

द्रव्यं तस्मै मे देवि कथ्यमानं मयानये ।
प्रायश्चित्तं प्रवक्ष्यामि मम भक्तिपरायणः ॥
यावत्केन दिनं त्रीणि पिण्याकेन पुनश्चयः ।
कणभक्षो दिनत्रोणि पायसेन दिनत्रयम् ॥
एवं कृत्वा महाभागे वासभोऽच्छिष्टकारिणः ।
अपराधं न विद्वेत् संसारश्च न गच्छति ॥”
इति तत्रैव अधीतवासःपरीधानप्रायश्चित्त-
नामाध्यायः ॥ * ॥ अथ परिधृतपरकीयवस्त्रस्य
विष्णुपूजादिकरणे प्रायश्चित्तम् ।

वराह उवाच ।
“यः पारवर्णे वस्त्रेण नावधत्तेन माधवि ।
प्रायश्चित्तो पुमान्मूर्खो मम कर्मपरायणः ॥
करोति मम कर्माणि स्पृष्ट्वा ते मां तमःस्थितः ।
श्वो वै जायते देवि वर्षाणि त्रीणि सप्त च ॥
होनपादेन जायेत चेकजन्म वसुन्धरे ।
सूखंश्च क्रोधश्चैव महत्तमश्चैव जायते ॥
तस्य वक्ष्यामि सुश्रोत्रि प्रायश्चित्तं महौजसम् ।
येन गच्छति संसारं मम भक्तो यवस्थितः ॥
अष्टभक्तं ततः कृत्वा मम कर्मपरायणः ।
माघस्थेव तु माघस्य शुक्लपक्षस्य द्वादशी ॥
तिष्ठेज्जगद्गणे तत्र क्षान्तो दान्तो जितैकियः ॥

अनन्वमानसो भूत्वा मम चिन्तापरायणः ॥
प्रभाताद्यान् सर्व्वेभ्यो उदिते च दिवाकरे ।
पञ्चगव्यं ततः पीत्वा शीघ्रं मुच्यते किल्बिषात् ॥
य एतेन विधानेन प्रायश्चित्तं समाचरेत् ।
सर्व्वपापविनिर्मुक्तो मम लोकाय गच्छति ॥”
इति वाराहे परकीयवस्त्रपरीधानप्रायश्चित्त-
नामाध्यायः ॥ * ॥ काश्चननिर्मितवस्त्रप्रमाणं
यथा,—

“यावत् काश्चनवस्त्राणां वाहिका गोपकल्पाः ।
काश्चित्त्राययुः शीघ्रं यच्च चन्द्रावली सदा ॥”
इति तत्रैव त्रैलोक्यजन्मसंख्ये ८८ अध्यायः ॥
“आसनं वसनं शय्या आयापयं कमण्डलुः ।
आसनः शुचिरेतानि न परेषां कदाचन ॥”
इति श्रीनारदविरचितस्य पञ्चमाग्यादिप्रसारित-
वस्त्रस्य च अधीतत्वं यथा,—
“इतद्धीतं स्त्रिया धीतं यद्धीतं रत्नकेन तु ।
अधीतं तदिजानीयाद्दशा दक्षिणपश्चिमे ॥”
इति कर्मलोचनम् ॥ १ ॥

मन्यतापः ।
“प्रागयत्तदगम्य वा धीतं वक्ष्यं प्रसारयेत् ।
पश्चिमायं दक्षिणायं पुनः प्रक्षालयान् शुचि ॥”
अत्रायं दशा वृत्तवत् ॥ * ॥ प्रक्षेपः ।
“स्वयं धीतेन कर्तव्या क्रिया धर्माणां विपक्षिता ।
न च राजकधीतेन नाधीतेन भवेत् क्षतिः ॥
पुनर्मित्रकलत्रेण स्वलातिवाधयेन च ।
दासयगं यद्धीतं तत् पवित्रमिति स्थितिः ॥”
आनीतरं उग्रीवस्त्रस्य धार्यत्वं यथा ।
उग्रीवधारणं शिरोजलापनयनाय । तत्र तद-
न्तरं न धार्यम् । तथा महाभारतम् ।
“आभूतः साधिवासेन जलेन च सुगन्धिना ।
राजहंसनिभं प्राप्य उग्रीवं शिथिलापितम् ।
जलक्षयनिमित्तं वै वेष्टयामास मूर्ध्नि ॥”
शिथिलापितं अगाढवहम् ॥ * ॥ निविह-
वस्त्राणि यथा । भारते ।
“न स्यतेन न दर्धेन पारवर्णेन विशेषतः ।
मृषिकोत्कीर्णलोचनेन कर्म कुर्व्यादित्युच्यते ॥”
नारभिते ।
“न रक्तसुख्यं वानो न नीलञ्च प्रशस्यते ।
मलाक्तञ्च दशाङ्गीतं वक्ष्येदम्बरं वधः ॥”
उत्खणं उत्कटरक्तविशेषम् । आचाररत्ने
उपानतः ।

“दशाङ्गीनेन वस्त्रेण कुर्व्यात् कर्मायभाषतः ।”
विष्णुधर्मोत्तरे ।
“वस्त्रं नान्यधृतं धार्यं न रक्तं मलिनं तथा ।
जीर्णं वापदशश्चैव धृतं धार्यं प्रयत्नतः ॥
उपानतं नान्यधृतं ब्रह्मक्षत्रञ्च धारयेत् ।
न जीर्णमलवदामो भवेच्च विभवे सति ॥”
योगियाहवल्काः ।
“आखेन वासमी धीते अजिज्ञे परिधाय च ।
प्रक्षाल्योच्छेदद्विषश्च दक्षीं प्रक्षालयन्ततः ॥
अभावे धीतवस्त्राणां शास्त्रासीमाविकानि च ।
कुतपो योगपट्टं वा द्वितीयाया येन वा भवेत् ॥

वस्त्रं

अधीतेन च वस्त्रेण नियमैर्मितिकी क्रियाम् ।
 कुर्वन् फलं न चाप्नोति दत्तं भवति निष्फलम् ॥”
 कुतपो नेपालकम्पलः ॥ ॥ तपेणात् पूर्वम्
 ज्ञानवस्त्रनिष्पीडननिषेधो यथा,—
 “नित्योद्भयति यः पूर्वम् ज्ञानवस्त्रं तपेणात् ।
 निराशास्तस्य गच्छन्ति देवाः पितृगणैः सह ॥”
 यावालिः ।
 “ज्ञानं ज्ञानार्द्रवासास्तु विगम्यं कुरुते यदि ।
 प्राणायामत्रये ज्ञत्वा पुनः ज्ञानेन मुह्यति ॥ ॥”
 नाद्रमेकश्च वसनं परिदध्यात् कथञ्चन ॥”
 हारीतः । आर्द्रश्च समवातहतमपि शुद्ध-
 मिति ॥ ॥ मदनपारिजाते पारस्करः ।
 एकश्चदासो भवति तस्योत्तरार्द्धेन प्रच्छाद्य-
 तोति । इत्याह्विकतत्वम् ॥ ॥ संक्रान्त्यादौ
 वस्त्रनिष्पीडननिषेधो यथा । यत्त्रिंशत्त-
 निगमौ ।
 “संक्रान्त्या पञ्चदश्याश्च द्वादश्यां आहुवासरैः ।
 वस्त्रं न पीडते तत्र न च सारिणं योजयेत् ॥”
 इति तिथ्यादितत्वम् ॥
 वस्त्रकुट्टिमं, स्त्री, (वस्त्रनिमित्तं कुट्टिम-
 मिव) छत्रम् । इति त्रिकाण्शेषः ॥ (वस्त्रस्य
 कुट्टिमं क्षुद्रगृहम् ।) वस्त्रग्रहणं ॥
 वस्त्रग्रहणं, स्त्री, (वस्त्रनिमित्तं गृहम् ।) वस्त्र-
 निमित्तशाला । तावु इति भाषा । तत्पर्यायः ।
 पटवापः २ पटमथम् ३ दूष्यम् ४ स्थलम् ५ ।
 इति त्रिकाण्शेषः ॥
 वस्त्रग्रन्थिः, पुं, (वस्त्रस्य ग्रन्थिः ।) परिधान-
 वस्त्रस्य ग्रन्थनम् । तत्पर्यायः । उच्यते २
 नीवी ३ । इति त्रिकाण्शेषः ॥
 वस्त्रपञ्जलः, पुं, कोलकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वस्त्रपुत्तिका, स्त्री, (वस्त्रनिमित्ता पुत्तिका पुत्त-
 लिका ।) वस्त्रनिमित्तपुत्तलिका । इति शब्द-
 माणा ॥
 वस्त्रभूषणः, पुं, (भूषयतीति । भूषि + लुः ।
 वस्त्रस्य भूषणः रत्नक इत्यर्थः ।) साकरण-
 दण्डः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वस्त्रभूषणा, स्त्री, (वस्त्रस्य भूषणं रागो यस्याः ।)
 मञ्जिष्ठा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुणाद्यो-
 रस्या मञ्जिष्ठाशब्दे ज्ञातया ॥)
 वस्त्रयोनिः, स्त्री, (वस्त्रस्य योनिरुत्पत्तिकार-
 णम् ।) वसनोत्पत्तिकारणम् । यथा,—
 “त्वक्फलकमिरीमाणि वस्त्रयोनिर्दृश त्रिषु ॥”
 इत्यमरः ॥
 वस्त्ररञ्जनः, पुं, (रञ्जयतीति । रञ्ज् + शिच् +
 लुः ।) वस्त्राणां रञ्जनः । कुसुमः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ (तथास्य पर्यायः ।
 “स्यात् कुसुमं वद्विशिखं वस्त्ररञ्जनमित्यपि ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 वस्त्रं, स्त्री, (वस निवास आच्छादने वा + घाट्-
 वस्त्रव्याप्तयो गः ।) उणा० ३ । ६ । इति
 करणादौ यथायथं गः ।) वेतनम् । नृक्षम् ।
 (यथा, ऋग्वेदे । ४ । २४ । ६ ।

वहः

“भूयसा वस्त्रमचरन् कनीयोऽविक्रीतो अका-
 निधं पुनर्यन् ॥”
 वसनम् । इत्यमरः । इति विश्वः ॥ धनम् । श्रुतिः ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ (वस्त्रे आच्छादयति शरीर-
 मिति । कर्त्तरि नः ।) त्वक् । इत्यमरटीकायां
 रामायणः ॥
 वस्त्रः, पुं, (वस् + नः ।) स्त्रुक्षम् । इत्यमरः ॥
 वस्त्रनं, कटीभूषणम् । इति शब्दरत्नावली ॥
 वस्त्रसा, स्त्री, (वस्त्रं चर्म सीयति । वस्त्र +
 सिव + ङः । स्थियां टाप् ।) स्त्रायुः । इत्यमरः ॥
 वस्त्रोस्त्रोक्तसारा, स्त्री, (वस्त्रोक्तं रत्नाकरं पु-
 सारा ।) इन्द्रपुरी । (यथा, रघुः । १६ । १० ।
 “वस्त्रोक्तसारामभिभूय साहं
 सौराज्यबहोत्वया विभूत्या ।
 समग्रशक्तौ त्वयि सूर्यवंशे
 सति प्रपन्ना करुणामवस्थाम् ॥”)
 इन्द्रनी । (यथा, महाभारते । ३ । १८८ ।
 १०१ ।
 “वस्त्रोक्तसारं नलिनीं नर्मदाश्चैव भारत ! ॥”)
 कुवेरपुरी । (यथा, महाभारते । ७ । ६५ । १५ ।
 “नेतादृशं दृष्ट्वा कुवेरसदनं पृथिवीं ।
 धनश्च पूर्वमागं नः किं पुनर्मनुजैस्त्विति ।
 यत्तं वस्त्रोक्तसारं यमित्युक्तं विस्मिताः ॥”)
 कुवेरनदी । इति हेमचन्द्रः ॥
 वह, इ क त्विषि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
 पर० अक०-सट् ।) इ क, वृद्धयति । त्विषि
 दीप्तौ । इति दुर्गादासः ॥
 वह, ऐ न औ प्रापण्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (भा०-उभ०-दिक०-अनिट् ।) प्रापण्यमिह
 ज्ञानस्य रूपम् । ऐ, उत्थात् । अ, वहति
 वहते भारं यामं जनः प्रापयतीत्यर्थः । औ,
 अवाप्नोत् । अर्थान्तरे अकर्मकोऽयम् । यथा ।
 जम्बुः सरिद्वहति सीमनि कम्बुकण्ठोति
 नैथि । मन्दं मन्दवहति गर्जति वारिमाहः ।
 इति महाभाटके । ववाह रत्नं पुरुषास्ततो
 जाताः सहस्रशः । इत्यादि निहार्थमोष्ठा-
 दिश्च वदधातुं मन्यते वर्णदंशप्रारणदेवो ।
 वस्तुतस्तु वज्राद्यस्मत्तत्त्वदेवोष्ठादिरनेनोप-
 त्तितः । ववाह इति चण्डीप्रयोगस्य तु वाह
 ङ यत्ने इत्यस्मात् गणकृतानित्यत्वात् परस्मैपद-
 भिद्धिः । अनेकार्थत्वात् सुखाव इत्यर्थः । अथवा
 वव इत्याह इत्येव यास्यानम् । इति दुर्गा-
 दासः ॥
 वहः, पुं, (वहति युगमनेनेति । वह + “गोचर-
 सचरति ।” ३ । ३ । ११६ । इति चप्रत्ययेन
 साप् ।) उषस्त्वपदेशः । इत्यमरः ॥ (यथा,
 महाभारते । ४ । २ । २१ ।
 “यस्य बाहू समौ दीर्घौ व्याघातकटिनत्वत्तौ ।
 हस्ते चैव सथे च गवामिव वहः कृतः ॥”
 वहतीति । वह + अच् ।) घोटकः । वायुः ।
 इति मेदिनी । चे, ८० पस्याः । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥ नदः । इति हेमचन्द्रः ॥ (वाहके, जि ।

वहसः

यथा, मनुः । १ । ७६ ।
 “आकाशात् विकुञ्जायात् सर्वगन्धवहः
 शुचिः ।
 बलवान् जायते वायुः स वै स्वर्गगुणो मतः ॥”
 वहतः, पुं, (वहतीति । वह् + अतच् ।) उषः ।
 पात्यः । इत्युणादिकोषः ॥
 वहति, पुं, (वहतीति । वह् + “वहिवस्यतिभ्य-
 स्विन् ।” उणा० ४ । ६० । इति अतिः ।)
 वायुः । इत्युणादिकोषः । गौः । सचिवः । इति
 मेदिनी । वे, १४८ ॥
 वहती, स्त्री, (वहतीति । वह् + अति । वा
 डीष् ।) नदी । इति कंचित् ॥
 वहतुः, पुं, (वह् + “एधवस्त्रोक्षतुः ।” उणा०
 १ । ७६ । इति चतुः ।) पयिकः । उषभः ।
 इति मेदिनी । ते, १४६ । (विवाहकाले कन्यायै
 देयवस्तु । यथा, ऋग्वेदे । १० । ८५ । १३ ।
 “सूर्याया वहतुः प्रागात् सवितायमवाहन्तु ॥”
 “वहतुः कन्याप्रियार्थं दातव्यो गवादिपदार्थः ॥”
 इति तद्वाक्ये सायणः ॥ विवाहः । यथा, ऋग्-
 वेदे । १० । ८५ । १४ ।
 “यदश्विना पृच्छमाना वयातं
 त्रिचक्रेण वहतं सूर्यायाः ॥”
 “सूर्याया वहतुं विवाहमित्यर्थः ।” इति तद्-
 भाष्ये सायणः ॥ वहनकारणे, त्रि । यथा,
 ऋग्वेदे । ७ । १ । १७ ।
 “उभा जगत्तो वहतू मिथेध ॥”
 “उभौ वहतू वहनहेतू स्तोत्रं प्रच्छन्तु कृत्वा
 कुर्वन्तो मिथेध ॥” इति तद्वाक्ये सायणः ॥)
 वहनं, स्त्री, (उत्तरेनेनेति । वह् + करण
 ल्युट् ।) हाडः । हुड्डी इति भाषा । यथा,—
 “तरणो भेलकं वारिणो नौस्तिकः जवः ।
 होडस्तारानुसंहनं वहिचं वाज्वटः पुमान् ॥”
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 (यथा, कथासरित्सागरे । २५ । ४५ ।
 “चणान्तरे च यणिनामाक्रन्देस्त्रीप्रपूरितम् ।
 भरादिव तदुत्पत्य वहनं समभ्यस्यत ॥”
 वह + भावे ल्युट् । प्रापणम् । धारणम् ।
 यथा, महाभारते । २ । ३१ । ४१ ।
 “पावनात् पावकश्चासि वहनात् हयवाहनः ॥”
 वहतीति । वह + लुः । वाहके, त्रि । यथा,
 कथासरित्सागरे । ११६ । १६६ ।
 “देवानामधिपो विमानवहनः सान्तःपुरः
 सानुगः ॥”)
 वहस्तः, पुं, (वहति वातीति । वह् + “तृभूवहि-
 वमीति ।” उणा० ३ । १२८ । इति भक् ।)
 वायुः । इति सिद्धान्तकौमुद्यासुणादिसिः ॥
 (उत्तरे इति । कस्मैणि भक् ।) बाले, जि ।
 इत्युणादिकोषः ॥
 व(व)हलः, पुं, (उत्तरेनेनेति । वह् + बाहुलकान्
 अलच् ।) पीतः । इति हारावली । १४२ ॥
 वहे, त्रि । इति हेमचन्द्रः ॥ (वहुले च यथा,
 उत्तरचरिते । १ ।

वह्निर्वा

“रसावस्थाः सद्यो वपुर्वि वह्नलवन्दनरसः ॥”
यथा वा प्रबोधचन्द्रोदये । १ ।

“यत्र त्रि. सप्तकृतो वृषवह्नलवसामांसमस्तिष्कपट्ट-
प्राग्भारेऽन्तारि भूरिच्युतवधिरसरिहारिपूरे-
भयिकः ॥”

वह्नलगन्धः, स्त्री, (वह्नलः प्रचुरो गन्धो यस्य ।)
प्रस्वरचन्दनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

वह्नलचक्षुः, [स्] पुं, (वह्नलानि प्रचुराणि चक्षु-
वीव पुष्पाण्यस्य ।) मेघद्विती । इति रत्न-
माला ॥ पुस्तकान्तरे ।

“नन्दीचक्षो मेघद्विती तथा मेघविशीलिका ।
चक्षुर्वह्नलं चक्षुश्च मेघद्विती गृह्णमाः ॥”

इत्यपि पाठः ॥

वह्नलवपुः, पुं, (वह्नला इडा त्वचा वल्कलं यस्य ।)
श्वेतलोभः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वह्नला, स्त्री, (वह्नलानि प्रचुराणि पुष्पाणि
सन्त्यस्या इति । अर्शआदिवाद्यम् ।) शत-
पुष्पा । इति राजनिर्घण्टः ॥ स्थूलेला । इति
भावप्रकाशः ॥ (अस्याः पर्ण्यायो यथा,—
“एला तु वह्नला स्त्राला मालेयं ताडकाफलम् ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

वह्ना, स्त्री, (वह्नतीति । वह् + अच् । टाप् ।)
नदी । इति हेमचन्द्रः । ४ । १४६ ॥

व(व)ह्निः, [स्] य, वाह्यम् । इत्यमरः ॥ (यथा,
मनुः । १० । ४५ ।

“सुखबाहुरपज्जानां या लोके जानथो वह्निः ।
स्वेच्छवाचश्चायंवाचः सर्वं ते दस्यवः स्मृताः ॥”
यथा च, रामायणे । २ । ५३ । २ ।

“अद्वयं प्रथमा रात्रिर्जिता जनपदात् वह्निः ।
या सुमन्त्रेण रहिता तां नोक्तुमर्हसि ॥”

व(व)ह्निःकुटीचरः, पुं, (वह्निःकुटी चरतीति ।
चर + टः ।) कुलीरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वह्नितः, त्रि, (अवधीयत स्मिति । अव + धा + क्तः ।
अवस्थातो लोपः ।) अवह्नितः । इति द्विरूप-
कोषः ॥

वह्नितं, स्त्री, (वह्नितं द्रव्याणीति । वह् + “अग्निश्चा-
दिभ्य इजोच्ची ।” उणा० ४।१.७२ । इति इजः ।)
पोतः । तत्पर्यायः । वाज्यटः २ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, गीतगोविन्दे । १ । ५ ।

“प्रलयपयोधिजले धृतवानसि वेदं
विह्नितवह्नितचरित्रमखेदम् ॥”

वह्नितकं, स्त्री, (वह्नित + स्वार्थे कन् ।) जलयानम् ।
यथा, हेमचन्द्रे ।

“सायात्रिकः पोतवह्निकं यानपात्रं वह्नितकम् ।
वोह्नितं वह्नितं पोतः पोतवाहो नियामकः ॥”

व(व)ह्निर्हारं, स्त्री, (वह्नित्यं दारम् ।) तोरणम् ।
इत्यमरः ॥ (यथा,—

“धिगन्धता विदा धिगपि कविता धिगुज्जनता
वयो रूपं धिक् धिगपि च यशो निर्जनमतः ।

असौ जीयादकः सकलगुणहीनोऽपि धनवान्
वह्निर्हारे यज्जानतुल्यमसमाः सन्ति गुणिनः ॥”

इत्युक्तः ॥

वह्निः

व(व)ह्निर्हारप्रकोष्ठकः, पुं, (वह्निर्हारस्य प्रको-
ष्ठकः ।) गृहस्य द्वाराद्वह्निः प्रकोष्ठम् । तत्पर-
्यायः । प्रघातः २ प्रघातः ३ अलिन्दः ४ ।
इत्यमरः । २ । १ । १२ ॥

व(व)ह्निर्भूतः, त्रि, (वह्निसु + भू + क्तः ।) वह्नि-
र्गतः । वह्निःशब्दपूर्वकप्रामादभूतातोः कर्त्तरि
क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः । यथा । “पञ्चविधयिता-
वह्निर्भूतमाध्यविषविषाचटितधर्मावस्थितप्रति-
वधिताशालिसंश्रयः पञ्चला ॥” इति जगदीशः ॥

व(व)ह्निर्मुखः, त्रि, (वह्निर्वायुविषये मुखं प्रवर्णता
यस्य ।) वितुखः । यथा, नरसिंहाचार्यधृति-
शानसंहितायाम् ।

“शैवो वा वैष्णवो वापि यो वा स्यादन्यपूजकः ।

सर्वं पूजाफलं हन्ति शिवरात्रिवह्निर्मुखः ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

व(व)ह्निश्चरः, पुं, (वह्निश्चरतीति । चर + टः ।)
कर्कटः । इति हेमचन्द्रः ॥ (वह्निश्चरणश्रीले,
त्रि । यथा, मार्कण्डेये । २३ । २३ ।

“युवयोर्वह्निर्हृदयं तन्मामकं युवयोः स्वकम् ।

एतत्सत्यं विजानीतं युवां प्राणा वह्निश्चराः ॥”

वह्नेडकः, पुं, विभोक्तकृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वह्निः, पुं, (वह्नितं धरति ह्ययं देवार्थमिति ।
वह् + “वह्निश्चरति” उणा० ४ । ५१ ।
इति निः ।) चित्रकः । भस्मातकः । (यथा,
सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ८ अध्याये ।

“मज्जिष्ठानो वामको देवदारु
पण्यावह्नी योयधाचो विहङ्गम् ॥”

निम्बकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ रंफः । इति
तत्त्वम् ॥ अग्निः । इत्यमरः ॥ ३३॥ तस्य नामानि
यथा,—

“तं जातवेदसः सर्वं कल्पायः क्रमुमस्तथा ।

दहन्तः श्रोत्रगन्धेव तर्पणस्य महाबलः ।

पितरः पतगः स्वर्गस्वगाधो भ्राज एव च ॥”

अन्यत्र तु नामान्तराण्युक्तानि यथा,—

“जृम्भकोद्दीपकश्चैव विभ्रमभ्रमशोभनाः ।

अवसण्याहवनीयौ दक्षिणाग्निस्तथैव च ।

अन्वाहार्यो गार्हपत्य इत्येते दश वद्वयः ॥”

अग्नौरन्यथोक्तानि यथा,—

“भ्राजको रत्नकश्चैव क्लेदकः स्नेहकस्तथा ।

धारको वन्यकश्चैव द्वायकाश्च सप्तधा ।

अपकः पावकश्चैव श्लेष्मको दशमः स्मृतः ॥”

शरीरस्थवह्निः स्थानानि यथा,—

“वह्नयो दोषदूष्युर्गन्तीना दश देहिनिः ॥”

दोषदूष्यो यथा,—

“वातपित्तकफा दोषा दृष्ट्याः स्युः सप्त धातवः ॥”

इति सारदानिलकः ॥

तत्र निषिद्धकर्माणि यथा,—

“नाशुद्धोऽयं परिचरेत् न देवान् कीर्त्तयेद्दधीन् ।

न चाग्निं लङ्घयेद्दामान् नोपदध्यादधः कश्चित् ॥

न चैनं पादतः कुर्यात् सुखेन न धमेद्बुधः ।

अयो न निःक्षिपेद्दग्निं नाग्निः प्रशमयेत्तथा ॥”

न वह्निं सुखनिवासे श्वाजिघ्रसाशुचिभुधः ।

वह्निः

समधिं नेव हस्तेन सृष्टेमापत् चिरं वसेत् ॥
नापत्तिपेक्षोपधमे स सर्वेषु च पाणिना ।
सुखेनाग्निं समिधोत् सुखादमिरजायत ॥”

इति कौर्म उपविभागे १५ अध्याये ॥
अस्थोत्पत्तिर्यथा,—

शौनक उवाच ।

“सर्वं सुतं महाभाग परिपूर्णं मनो मम ।
अधुना श्रोतुमिच्छामि वद्वेत्पत्तिमोक्षिणाम् ॥

सुत उवाच ।

एतदा स्मृतिकाले च ब्रह्मानन्तमहेश्वराः ।
श्वेतद्वीपं ययुः सर्वे ददृशुः विष्णुं जगत्पतिम् ॥

परस्परं संभाषां लला संज्ञासनेषु च ।

ऊयुः सर्वे सभामध्ये सुरस्यं पुरतो हरः ॥

विष्णुमात्रोद्भासकं कामिन्यः कमलाकलाः ।

तत्र श्रुयन्ति गायन्ति विष्णुगाथां सुस्वरम् ॥

तासां कठिनां श्रोणिं कठिनं स्तनमल्लम् ।

सस्मितं मुखपद्मं दृष्ट्वा ब्रह्मा स कातुकः ॥

मनो निवारणं कर्तुं न शशाकं पितामहः ।

वार्यं पपात चक्ष्मां लज्जया वामसा विभुः ॥

तद्दीप्यं वस्त्रमहितं प्रत्यक्षं कामनापितः ।

जीरोदं प्रेरयामास सङ्गीतं विरते हिज ॥

जलादुत्थाय पुरुषः प्रज्वलन् ब्रह्मतेजसा ।

उत्ताम ब्रह्मणः क्रोडे लज्जितस्य च संसदि ॥

एतस्मिन्नन्तरे कथो जलादुत्थाय सत्वरः ।

प्रणम्य वरुणो देवान् बालं नेनं समुदयः ॥

बालो दधार ब्रह्माणं बाहुभ्यां भयाददत् ।

तिष्ठतीरां च लग्नीं विधाता लज्जया हिज ॥

बालकस्य करं धृत्वा चकाराकणं कथा ।

परुणस्य सभामध्ये तं चित्रं प्रजापतिः ॥

पपात दूरतो देवो वरुणो दुर्बलस्तथा ।

सुखं संपाप स्तवन् कोपटशो विधरन्तो ॥

चेतनं कारयामासास्त्वदृष्ट्या च शङ्करः ।

संप्राप्य चेतनां तत्र तमुपाच जलेश्वरः ॥

वरुण उवाच ।

बालो जले समुदतो मम पुत्रोऽयमोक्षितः ।

अहं गृहीत्वा यास्यामि ब्रह्मा मां ताडयेत्

कथम् ॥

ब्रह्मोवाच ।

बालकः शरणापन्नो मयि विष्णो महेश्वर ।

कर्णं दास्यामि भ्रातृभ्य रुदनं शरणागतम् ॥

शरणागतदीनार्त्ता यो न रुदति पण्डितः ।

पश्यत निरर्थे तादृयावसन्नदिव्यकर्णौ ॥

उभयो विरतं युवा प्रहस्य सपुंसदतः ।

उवाच भगवान्महाः सर्वेशश्च यथोचितम् ॥

भगवान्वाच ।

दृष्ट्वा सुकामिनीश्रोणिं वार्यं धातुः पपात ततः ।

लज्जया प्रेरयामास जीरोदं निम्बं च शङ्खम् ॥

ततो बभूव बालश्च धम्मन्तो विधिपूजकः ।

क्षेत्रज्ञश्च सुतः शास्त्रं वरुणस्यापि गोमतः ॥

महादेव उवाच ।

यो विदाश्च निषमन्तो वेदेषु च निष्पतिः ।

शिष्ये पुत्रे च समता सति वेदविदो विदुः ॥

मन्त्रं ददातु वरुणो विद्याश्च बालकाय च ।
पुत्रो विधातुर्विद्विश्च शिष्यश्च वरुणस्य च ॥
विष्णुर्दातु बालाय दाहिकां शक्तिसुखयाम् ।
सर्वदेवो ह्युताशश्च निम्बाको वरुणस्य च ॥
विष्णुश्च दाहिकां शक्तिं ददौ तस्मै शिवाय च ।
मन्त्रं विद्याश्च वरुणो रत्नमाता मनोहराम् ॥
क्रोडे लला च तं बालं पुत्राय मायया सुरः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीलक्षणकखण्डे वक्रित्यतिर्नाम
१३० अध्यायः ॥ ॥ तद्वाहनिवारणौषधानि
यथा,—

“वासुदेवस्य वया विष्णुर्हृत्वा च मृत्तिका ।
तयानुलिप्तं यद्वैष्णवं नामिना दत्तं नृप ॥”
इति मातुष्ये राजधर्मो राजरत्नानाम् १६३ अः ॥
अग्निवैलक्ष्यं तच्छास्त्रं यथा,—
“अनभिदोष्यते यच्च राद्रे यस्य निरन्तरः ।
न दीप्यते चैतन्मवान् स राद्रेः पोष्यते नृपैः ॥
प्रत्यवेदपुस्तं मासं वा तथाह्वयपि किञ्चन ।
प्रासादनीरवहारं नृपैश्च सुरालयम् ॥
एतानि यच्च दत्तानि तच्च राजभयं भवेत् ।
विदुता वा प्रदत्तानि तत्रापि नृपतेर्भयम् ॥
धूम्रान्ननिजो यच्च तच्च विद्यान्महद्वयम् ।
विनामिं विष्णुलिङ्गाच्च दत्तानि यच्च कुचचित् ॥
चिराच्चोपोषितश्चाच्च पुरोधः सुसमाहितः ।
समिद्धिः क्षीरतृणाणां सर्घपैस्तु दृष्टेन च ॥
दद्यात् सुवर्णं च तथा द्विजैश्चो
गाश्चैव वस्त्राणि तथा भुवश्च ।
एवं कृते पापमुपैति नाशं
यदग्निवैलक्ष्यं भवेत् द्विजेन्द्र ॥”

इति तत्त्वैवाहुतशान्तिरग्निवैलक्ष्यं नाम २०५
अध्यायः ॥ ॥ सुखाग्रयो यथा,—

“गाहपत्यो दक्षिणाम्निष्ठेवाहवनीयकः ।
एतन्मयस्यो सुखाः शेषाचोपसदस्यः ॥”

इति वक्रिपुराणे गणभेदनामाध्यायः ॥ ॥

वक्रिप्रमधगमननिषेधो यथा,—

• “हौ विप्रौ वक्रिविप्रौ च दम्पत्योर्गुरुशिष्ययोः ।
हृत्वाये च न गन्तव्यं ब्रह्महत्या पदे पदे ॥”

इति कर्मलोचनः ॥ ॥

अपि च ।

“नामिन्नाक्षयोरन्तरा अपेयात् नाम्योर्न
नाक्षयोरनं गुरुशिष्ययोरनुज्ञया तु अपेयात् ।
इति तिथ्यादितत्त्वधृतवचनम् ॥ ॥ अथ वक्रि-
स्तम्भनम् ।

“मानुषस्य वसां मृत्युं जलौकां तच्च पंचयेत् ।
हस्तौ तु लेपयेत्तन् अमिस्तम्भनसुतमम् ॥
शास्त्राक्षीरसमादाय खरम्भे निधाय तम् ।
अम्यागारे क्षिपेत्तन् अमिस्तम्भनसुतमम् ॥
वायुमी उदरं गृह्य मन्त्रकवसया सह ।
मुहुरीकारयेत्तन् ततोऽग्निं प्रलिपेदग्नी ॥
खमेतन्मयोगेन अमिस्तम्भनसुतमम् ।
सुखीतकवचायुक्तं मरीचं नागरं तथा ।
चन्दिका च दमं च यो जलया ज्वलनं
निवेत् ॥

गौरीचना भङ्गराजं चूर्णं कृत्वा घृतं समम् ।
द्विस्तम्भश्च पीत्वा स्थास्त्रम्भनमेव वै तथा ॥”

ॐ अमिस्तम्भनं कुरु । इति गारुडे १८६
अध्यायः ॥ (देवविशेषः । यथा, महाभारते ।

१२ । २२७ । ५० ।

“वाकः कान्तस्वरो वक्रिर्विश्वदेवोऽय नैर्कतिः ॥”

भिन्नविन्दागमनातः लक्षणस्य पुत्रविशेषः । यथा,
भागवते । १० । ६१ । १६ ।

“महाशः पावरो वक्रिर्मित्रविन्दात्मजाः
सुधिः ॥”

तुल्यसुतः । यथा, हरिवंशे । ३२ । ११७ ।

“तुल्यसोस्तु सुतो वक्रिर्गामासुस्तस्य चात्मजः ॥”

कुङ्कुरपुत्रः । यथा, भागवते । ६ । २४ । १६ ।

“कुङ्कुरस्य सुतो वक्रिर्विलोमा तनयस्ततः ॥”

वक्रिकरी, स्त्री, (वक्रिं देहस्य वक्रिं करोतीति ।
ल + टः । डीप् ।) धात्रीश्वरी । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ धाद पुल इति भाषा ॥

वक्रिकाङ्, स्त्री, (वक्रिवत् दाहकं काष्ठम् ।)

दाहगुरुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वक्रिगन्धः, पुं, (वक्रिना वक्रिसंयोगेन दहनेन
गन्धो यस्य ।) यत्तुधः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

वक्रिगर्भः, पुं, (वक्रिगर्भे यस्य ।) वंशः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥

वक्रिगर्भा, स्त्री, (वक्रिगर्भे यस्याः ।) शमी-
तृणः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

वक्रिचक्रा, स्त्री, (वक्रिरिव चक्रं आवर्तवत् चिह्नं
यच्च ।) कलिकारीतृणः । इति भावप्रकाशः ॥

वक्रिज्वाला, स्त्री, (वक्रिज्वालेव दाहकत्वात् ।)

धातकी तृणः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तथास्य
पर्यायो यथा,—

“धातकी घातुपुष्पी च ताम्रपुष्पी च कुङ्कुरा ।
सुभिन्ना बहुपुष्पी च वक्रिज्वाला च सा
सुता ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

वक्रिदमनी, स्त्री, (दमयति शमयतीति । दम +
णिच् + ल्युटः । डीप् । वक्रिदमनी । अग्निदाह-
क्षप्रशमनकारित्वादस्यास्तथात्वम् ।) अग्नि-
दमनीक्षुपः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वक्रिदीपिका, पुं, (वक्रिं दीपयतीति । दीप + णिच्
+ क्तलः । वक्रिदीपक इति वा ।) कुसुम्भम् ।

इति शब्दरत्नावली ॥ (गुणादिविशेषोऽस्य
कुसुम्भशब्दे शेषः ॥)

वक्रिदीपिका, स्त्री, (वक्रिजैतरानलस्य दीपिका
उत्तेजिका ।) अजमोदा । इति राजनिर्घण्टः ॥

वक्रिनामा [न], पुं, (वक्रिनाम नाम यस्य ।)

चिचकः । भलातकः । इति रत्नमाला ॥

वक्रिनी, स्त्री, (वक्रिं तद्वत्कान्तिं नयतीति । नी +
ङः । गौरादित्वात् डीप् ।) जटामांसी । इति
रत्नमाला ॥

वक्रिपुष्पी, स्त्री, (वक्रिरिव दाहकं रक्तवर्णं वा
पुष्पमस्याः । डीप् ।) धातकी । इति राज-
निर्घण्टः ॥

वक्रिवधूः, स्त्री, (वक्रिवधूः ।) खाहा । इति शब्द-
रत्नावली ॥

वक्रिवीजं, स्त्री, (वक्रिवीजम् ।) रंजीजम् । इति

तन्त्रम् ॥ (वक्रिदायकं बीजमस्य ।) निम्ब-
कम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वक्रिवीजं वीजम् ।)

स्वर्णम् । इति हेमचन्द्रः ॥ तस्योत्पत्तिर्यथा,—

“एकदा सर्वदेवाश्च सन्धुः स्वर्गसंसदि ।
तत्र लला च गृह्यश्च गायन्धसुरसां गणाः ॥
विलोक्य रम्भां सुश्रीर्षीं सकामो वक्रिरिव च ।
पपात वीर्यं चच्छाद जलया वाससा तथा ॥
उत्तस्यो स्वर्णपुञ्जश्च वस्त्रं क्षिप्वा ज्वलन्मभः ।
क्षयेन वृद्धयामास स सुमेरुर्बभूव ह ॥
हिरण्यरेतसं वक्रिं प्रवदन्ति मनोविधुः ।
इति ते कथितं सर्वं किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीलक्षणकखण्डे हिरण्योत्पत्ति-
र्नाम १३० अध्यायः ॥

वक्रिभोग्यं, स्त्री, (वक्रिभोग्यं भोगार्हं हृद्य-
त्वात् ।) वृत्तम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

वक्रिमन्यः, पुं, (वक्र्ये अमुग्रादनार्थं मन्यते
इति । मन्य + घञ् ।) गणिकारिकावृत्तः । इति
जटाधरः ॥ (अस्य पर्यायो यथा,—

“तजोमन्यो हविर्मन्यो ज्योतिष्को पावकोऽरणिः
वक्रिमन्योऽग्निमन्यश्च मयनो गणिकारिका ॥”

इति वेदकैरत्नमालायाम् ।)

अग्निमन्यः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वक्रिमारकं, स्त्री, (वक्रिं मारयति विनाशयतीति ।
मृ + णिच् + क्तलः ।) जलम् । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

वक्रिमित्रः, पुं, (वक्रिर्मित्रं यस्य ।) वायुः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥

वक्रिरेताः [स], पुं, (वक्रिं रेतो यस्य । अग्नि-
निष्कृतिवीर्यत्वाद्देवास्य तथात्वम् ।) शिवः ।
इति हलायुधः ॥

वक्रिलोहकं, स्त्री, (वक्रिदेवताकं लोहकम् ।)
कांस्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

वक्रिवर्णं, स्त्री, (वक्रिरिव रक्तो वर्णो यस्य ।) रक्तो-
त्पलम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

वक्रिवल्लभः, पुं, (वक्रिवल्लभः प्रियः उद्दीपकत्वात् ।)
सम्बरसः । इति चिकित्साशेषः ॥

वक्रिशिखं, स्त्री, (वक्रिरिव शिखा यस्य ।) कुसु-
म्भम् । इत्यमरः ॥ (अस्य पर्यायो यथा,—

“स्यात् कुसुम्भं वक्रिशिखं वल्करञ्जकमपि ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

वक्रिशिखरः, पुं, (वक्रिरिव शिखरं यस्य ।)
लोचमस्तकः । इति शब्दरत्नावली ॥

वक्रिशिखा, स्त्री, (वक्रिरिव शिखा यस्याः ।)
फलनी । इति धरणिः ॥ कलिकारी । धातकी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (लाङ्गलिकी । लाङ्गलिया
विष इति ख्याता । तस्याप्यो तथा,—

“गौरी लाङ्गलिकी दीप्ता हजिनो गभेषातिनी ।
अग्निजिह्वेन्द्रपुष्पायिसुखी वक्रिशिखा च सा ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

वांशी

वहिसंज्ञकः, पुं, (वहेः संज्ञा संज्ञा यस्य । ततः कन् ।) चिचकः । इत्यमरः ॥

वहिसंज्ञकः, पुं, (वहिर्जठरायः सखा । टच् समासे ।) जीरकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वहेः सखा ।) वायुः । इति वहिमित्रशब्ददर्शनात् ॥

वह्यं, स्त्री, (वहतीति । वह + “अत्रादयश्च ।” उणा० ४ । १११ । इति यक् प्रत्ययेन साधुः ।) बाह्वन्म् । इति हेमचन्द्रः ॥ (वहत्यनेनेति । वह + “वह्यं करणम् ।” ३ । १ । १०२ । इति यत् ।) शकटम् । इत्युणादिकोषः ॥ (यथा, अथर्ववेदे । ४ । २० । ३ ।

“सा भूमिमा करोह्य वह्यं आभ्रा वधु-
रिव ॥”)

वह्या, स्त्री, सुनिपत्री । इत्युणादिकोषः ॥

वा, क सुखाभिगतिसेवासु । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (वरा०-पर०-सुखामौ अक०-अत्यन्त सक०-सेट् ।) क, वापयति । इति दुर्गादासः ॥

वा, ल गमनहिंसयोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अ०-पर०-सक०-सेट् ।) ओष्ठ्यादिरप्य-
मिथ्येके । गमनमिह वायुकर्तृकमेव । ल, वाति
वायुः । हिंसनं छेदनमिति चतुर्भुजः । इति
दुर्गादासः ॥

वा, य, (वा + क्तिप् ।) विकल्पः । (यथा, मनुः ।
२ । ११२ ।

“धर्मायैव न स्यातां शुश्रूषा वापि तद्विधा ।
तत्र विद्या न वपय्या शुभं बीजमिवोषरे ॥”)
उपमा । (इवार्थे । यथा, रघुः । १६ । ५१ ।

“योम पश्चिमकलास्मितेन्द्र वा
पङ्कशेषमिव घर्मेपल्लवम् ॥”)

वितर्कः । (यथा, महाभारते । १ । १५४ । २३ ।
“किं ते हि हिंस्र एते वा सुखसुप्तेः प्रबोधितेः ।
सामासादय दुर्बुद्धे तरसा त्वं नराग्रज ! ॥”)
पादपूरणम् । (यथा, रामायणे । १ । २५ । ३ ।

“देवासुरगणान् वापि सगन्धर्वगान् भुवि ।
यैरमित्रान् प्रसह्याजौ वशीकृत्य जयिष्यसि ॥”)
समुच्चयः । इति मेदिनी । वे, ७४ । एवार्थः ।
इति विश्वः ॥ (यथा, किराते । ३ । १३ ।

“सुता न ययं किमु तस्य राज्ञः
सुयोधनं वा न गुणेनोत्तीताः ॥”)

वांशः, त्रि, वंशसम्बन्धी । वंशस्यायमित्यर्थे ण्य(अण्)
प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

वांशिकः, पुं, (वंशीवादनं शिल्पमस्येति । वंश +
ठक् ।) वंशीवादकः । इति जटाधरः । (भार-
भूतान् वंशान् चरति वहति आवहति वा ।
“तद्वरति वहत्यावहति भाराङ्ग्यादिभ्यः ।”
५ । १ । ५० । इति ठक् । भारभूतवंशहारके
तदाहके च त्रि ।)

वांशी, स्त्री, (वंशे भवा + वंश + अण् । ङीष् ।)
वंशरोचना । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तत्पठ्यायो
यथा,—

“तुगाचीरी शुभा वांशी वंशजा वंशलोचना ॥
इति वैद्यकरजमाणा ॥

३१७

वाकुची

“स्यादंशरोचना वांशी तुगाचीरी तुगा शुभा ।
तकुचीरी वंशजा शुभा वंशचीरी च वैश्वी ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

वाः [र], स्त्री, (वायंते ह्यनेनेति । वृ + क्तिप् +
ङात् ।) यद्वा, “वृत्त वरये । स्वार्थिकोऽण-
हान्त्सः । तदन्तात् क्तिप् । अणि लोपः । हल्-
ङादिलोपः । रेफस्य विसर्जनीयः ।” इति
निघण्टौ देवराजयजुषा । १ । १२ । ८ ।)
जलम् । इत्यमरः ॥ (यथा, भागवते । ३ । १२ । ६ ।
“स्वजतो मे त्विनिर्वाभिः ज्ञायमाना रसा-
ज्जता ॥”)

वाः किटिः, पुं, वारी जलस्य किटिः शूकरः ।
शिशुमारः । इति केचित् ॥

वाः सदनं, स्त्री, (वारी जलस्य सदनम् ।) जला-
धारः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वाक् [च], स्त्री, (उच्यतेऽसौ अनया वेति । वच्
+ “क्तिप् वचिप्रच्छेति ।” उणा० २ । ५७ ।
इति क्तिप् द्वौर्ध्वसम्प्रसारणश्च ।) वाक्यम् ।
(यथा, मनुः । १ । १५६ ।

“अहिंसयेव भूतानां कार्यं श्रेयोऽनुशासनम् ।
वाक् चेव मधुरा श्रद्धा प्रयोष्या धर्मे-
मिच्छता ॥”)

सरस्वती । इत्यमरः ॥ (यथा, कथासरित्-
सागरे । १ । ३ ।
“प्रणम्य वाचं निःशेषपदार्थोद्घोतरीपिकाम् ।
तद्वक्त्यायाः सारस्य मय्यहं रचयाम्यहम् ॥”)

वाकं, त्रि, (वक्सीदमिति । वक् + “तस्येदम् ।”
४ । ३ । १२० । इत्यण् ।) वक्सन्त्यम् । वक्-
स्येदं इत्यर्थे ण्यप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (स्त्री, वक्स्य
सम्बन्धः । “तस्य सम्बन्धः ।” ४ । २ । ६७ ।
इत्यण् । वक्सम्बन्धः ॥ उच्यतेऽसौ अनेनेति
वा । वच् + चच् । वाक्यम् । यथा, उत्तरराम-
चरिते । १ । १ ।

“इदं कविभ्यः पूर्वभ्यो नमो वाकं प्रशास्यते ॥”
वेदभागविशेषः । यथा, महाभारते । १२ ।
४७ । २५ ।

“यं वाकं पुरुवाकेषु निघनस्यपनिघत्सु च ।
एकान्त सत्यकम्मायं सत्यं सत्येयु मामसु ॥”
पुं, वक्स्यावयवो विकारो वा । प्राणित्वाद्च् ।
वक्तावयवविशेषः ।)

वाकुची, स्त्री, (वान्तीति वा वायुस्तं कुचति सक्रो-
चयति पूतिगन्धित्वान् । कुच् + कः । गौरादि-
त्वात् ङीष् ।) वृक्षविशेषः । हाकुच इति
भाषा ॥ तत्पठ्यायः । सोमराजी २ सोमवल्ली ३
सुवर्लिका ४ सिता ५ सितावरी ६ चन्द्रलेखा ७
चन्द्री ८ सुप्रभा ९ कुष्ठहन्त्री १० कामोजी ११
पूतिगन्धा १२ वल्गुला १३ चन्द्रराजी १४
कालमेषी १५ त्वग्जदोषाप्रहारी १६ कालिदा
१७ अवलगुजा १८ चन्द्रप्रभा १९ । अस्या
गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् ।
लमिकुष्ठकफत्वग्दोषविषकफसर्जनाशित्वञ्च ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ तत्पठ्यायगुणाः ।

वाक्पतिः

“अवलगुजो वाकुची स्यात् सोमराजी सुप-
र्लिका ।

शशिलेखा लण्डपला सोमा पूतिपलीति च ॥
सोमवल्ली कालमेषी कुष्ठहन्त्री च प्रकीर्तिता ।
वाकुची मधुरा तिक्ता कटुपाका रसायनी ।
विहम्बहृदिमा रक्षा सरा श्लेष्मासपित्तनु ।
रूपा हृद्या भ्रासकुष्ठमेहज्वरक्षमिप्रयुत ॥
तप्तफलं पित्तलं कुष्ठकफानिलहरं कटु ।
केश्यं त्वचं लमिभासकासशोथामपाकुचुत ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

वाकुलं स्त्री, (वकुलस्येदमिति । वकुल + “तस्ये-
दम् ।” ४ । ३ । १२० । इत्यण् ।) वकुलफलम् ।
अस्य गुणाः ।

“वाकुलं मधुरं ग्राहि दन्तस्थेयकरं परम् ॥”
इति राजवल्लभः ॥

वाक्कीरः, पुं, (वाचि कौतुकवाक्ये कीरः मुक इव
प्रियत्वान् ।) श्यालकः । इति शब्दरत्नावली ॥
वाक्कुलं स्त्री, (वाचा कुलम् ।) वाक्यचालः ।
यथा । वचनविधातोऽर्थविकल्पोपपत्त्या कुलम् ।
तत्त्रिविधम् । वाक्कुलम् । सामान्यकुलम् ।
उपचारकुलञ्च । अविशेषाभिहितेऽर्थे वक्तृभि-
प्रायादर्थान्तरकल्पना वाक्कुलम् । १ । सम्भ-
वतोऽर्थस्यातिसामान्ययोगात् असम्भृतार्थ-
कल्पना सामान्यकुलम् । २ । धर्मेविकल्प-
निर्देशे अर्थसङ्ग्राहनिषेध उपचारकुलम् । ३ ॥

इति गीतमस्तुत्रम् ॥ शब्दे कार्यशब्दोद्बोधनात्प-
थ्यकशब्दस्य शब्दा अर्थान्तरतात्पथ्यकत्वकल्प-
नया दूषणाभिधानं वाक्कुललक्षणम् । यथा ।
नेपालादागतोऽयं नयकमलवल्गात् । इत्युक्ते
कुतोऽस्य नयसंस्कृताः कम्बलाः ॥ १ ॥ सामान्य
विशिष्टसम्भवदर्थोभिप्रायेण उक्तस्य सामान्य
योगादसम्भवदर्थकल्पनया दूषणाभिधानं
सामान्यकुलम् । यथा । ब्राह्मणोऽयं विद्या-
चरणसम्पन्न इत्युक्ते ब्राह्मणत्वेन विद्याचरण-
सम्पदं साधयति इति कल्पयित्वा परो वदति
कुतो ब्राह्मणत्वेन विद्याचरणसम्पत्तं ब्राह्मण-
चागतम् ॥ २ ॥ शक्तिरूपयोरकतरवृत्त्या यः
प्रतिषेधः स उपचारकुलम् । यथा । मघाः
क्रोशन्ति इत्यत्र मघस्या एव क्रोशन्ति न तु
मघाः । एवं अहं नित्य इति शब्दा प्रयुक्ते
अमुकादप्यप्रकृतं कथं नित्य इति प्रतिषेधोऽप्युप-
चारकुलम् ॥ ३ ॥ इति तट्टीका । अपि च ।

“सर्वत्रयविवादेषु वाक्कुले नावसीदति ।
पशुस्त्रीभृत्यादानं शास्त्रोऽप्यर्थात् हीयते ॥”

इति व्यवहारतत्त्वम् ॥

वाक्पतिः, पुं, (वाचां पतिः ।) वृक्षपतिः ॥ इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, वृक्षभूमिहतायाम् ।
८ । १५ ।

“उद्गारोग्यसुभिचलेमकरो वाक्पतिश्चरन्
भानाम् ॥”)

वाक्पतिः, त्रि, (वाचां पतिरित् पटुत्वान् ।)
उद्दामवचनः । इति रायसुङ्गटः ॥ अनवदो-

वाकपाठ

लमादिपटुवचनः । इति भरतः ॥ खनुहृडा
वाक्यरचकः । इति सारसुन्दरी । पटुवचनः ।
इति पदार्थकीसुदी । व्यक्तवागजनः । इति
नीलकण्ठः ॥ तत्पर्यायः । वागीशः २ । इत्य-
मरः ॥ अनवधोद्यमवचनः ॥ इति लटाधरः ॥
“वाग्मी वाग्मिर्वावदूको वाचो युक्तिपटुस्तथा ।
वागीशो वाक्पतिश्चेति वदते सुवृत्तरि ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥

(यथा, हरिवंश । २१५ । २४ ।

“सम्भवं सव्यलोकस्य विदधाति स वाक्पतिः ॥”)
वाक्पाठार्थं, क्री, (वाचा कृतं पाठ्यम् ।)
अप्रियवाक्योच्चारणम् । तत् सप्रधायसनान्त-
गतसमविविधः । यथा,—
“नृगयाचाः स्त्रियः पानं वाक्पाठव्यार्थदूषणे ।
दण्डपाठव्यमित्येतन्त्रियं असनसप्तकम् ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥ ३३ ॥

तल्लक्षणं नारदेवोक्तम् ।

“देशजातिजुलादीनामाक्रोशसंयुतम् ।
यज्ञः प्रतिकूलार्थं वाक्पाठार्थं तदुच्यते ॥”
देशादीनां आक्रोशसंयुतम् । उद्देर्भाषण-
माक्रोशः नृजमवयं तदुभययुक्तं यत्प्रतिकूलार्थं
उद्देगजननायं वाक्यं तदुवाक्पाठार्थं कथ्यते ॥
तस्य च दण्डतारतम्यार्थं निष्ठुरादिभेदेन चैविध्य-
मभिधाय तल्लक्षणं तेनेवोक्तम् ।
“निष्ठुराक्षोक्ततीव्रत्वात्तदपि त्रिविधं स्मृतम् ।
गौरवानुक्तमात्रस्य दण्डोऽपि स्यात् क्रमाद्-
गुरुः ॥

साक्षिपं निष्ठुरं ज्ञेयमज्ञीलं नृजसंयुतम् ।
पतनीयेरुपाक्रोशेक्षीत्रमाहुर्मनीषिणः ॥” इति ॥
तत्र निष्ठुराक्रोशे स्ववर्णविषये दण्डमाह ।
“सत्यासत्यान्यथासोचैर्यन्नाङ्गिन्द्रियरोगिण्याम् ।
क्षेपकरोति चेद्दण्डः पणानर्हचयोदश ॥
काणश्चाप्यथवा खड्गमथं वापि तथाविधम् ।
तथेनापि ज्वन् दाप्यो दण्डं कार्णापणवरम् ॥”
इति यस्मिन्वचनं तदतिदुर्वृत्तवर्णविषयम् । यदा
पुनः पुनरादयो माक्षादीन् प्रपन्ति तदा श्रुतं
दण्डनीया इति तेनेवोक्तम् ।
“मातरं पितरं जायां भातरं सुहृदं गुरुम् ।
आचारयन् श्रुतं दाप्यः पत्यानचाददगुरोः ॥”
इति च ॥

एतच्च सापराधेय माक्षादिषु गुरुषु निरप-
राधायाश्च जायायां दण्डयम् ॥ ३३ ॥ अज्ञीला-
क्षेपे दण्डमाह ।
“अभिगन्तास्मि भगिनीं मातरं वा तथेति ह ।
प्रपन् तस्यापयदाजा पञ्चविंशतिकं दमम् ॥
दण्डप्रणयनं कार्यं वर्णजात्युत्तराधरेः ।
प्रातिलीम्यापवादेषु दिगुणत्रिगुणा दमाः ॥
वर्णानामानुलोम्येन तस्मादहर्हानितः ॥” ३३ ॥
मनुः ।
“श्रुतं माक्षणाक्रुशं चक्षिथो दण्डमर्हति ।
विप्रोऽध्यर्हश्रुतं हि वा नृदस्तु वधमर्हति ॥
पञ्चाशदमाक्षयो दण्डः क्षत्रियस्याभिर्षवने ।

वेमि स्यादहर्पञ्चाशच्छब्दे द्वादशको दमः ॥
वाङ्मयीवानेवसक्यविनाशे वाचिके दमः ।
श्रुत्यस्तद्विक्रिः पादो नासाकर्णकरादिषु ॥
अश्रुतस्तु वदनेव दण्डनीयः पणान् दश ।
तथा श्रुतः प्रतिभुवं दाप्यः क्षेमाय तस्य तु ॥
पतनीयकृते क्षेपे दण्डो मध्यमसाहसः ।
उपपातकयुक्ते तु दाप्यः प्रथमसाहसः ।
त्रैविद्यपदेवानां क्षेप उक्तमसाहसः ।
मध्यमो जातिपूर्णागं प्रथमो ग्रामदेशयोः ॥”
इति मिताचरा ॥ ३३ ॥

वाक्पाठार्थे अभियोगमनिकीर्त्ये प्रत्यभियोजने
प्रतिप्रसवो यथा,—
“कुप्यात् प्रत्यभियोगश्च कलहे साहस्ये च ॥”
वाक्पाठार्थे श्रुत्यादिप्रहारं च यथा पूर्व-
महमप्यनेनाक्रुष्टः श्रुत्येव हतः इत्यपराधा-
भावाय प्रत्यभियोगं कुप्यात् । इति व्यवहार-
तत्त्वम् ॥

वाक्यं, क्री, (उच्यते इति । अच् + ग्यत् । “चलोः
कु घिग्यतोः ।” ७ । १ । ५२ । इति कुलम् ।
शब्दसंज्ञालात् “वचोऽशब्दसंज्ञायाम् ।” ७ ।
१ । ६७ । इति निधेयो न ।) पदसमुदायः ।
इति आकरणम् ॥ तिङन्तचयः । सुबन्तचयः ।
कारकान्विता क्रिया । इत्यमरः । इह श्रुति-
लोक्रयोस्त्रिविधं निरुक्तं वाक्यमुक्तम् । तिङ-
सुबन्तयोश्चयः समुदायः कारकान्विता क्रिया
च वाक्यम् । तिङ्शब्देन तिवादीनां साधोति-
श्रुतसंख्यकानि वचनानि उच्यन्ते । एवं सुप-
शब्देन स्यादीन्किञ्चित्श्रुतसंख्यकं दन्तात् परं
यः श्रूयते लभतेऽसौ प्रत्येकं अभिसम्बन्धमित्यन्त-
शब्द उभयोरपि सम्बन्धते । अत्र तिङन्तसम्बन्धो
यथा । पञ्चति भवति पाको भवति इत्यर्थः ।
एतच्छान्दसमेव । सुबन्तसम्बन्धो यथा । प्रकृति-
सिद्धमिह हि महात्मनाम् । धात्वर्थः क्रिया
कारकैः कर्त्तादिभिरन्विता सम्बन्धार्था कारका-
न्विता अन्वितत्वे च क्रियाकारकाणां आकाङ्क्षा-
योग्यतासन्निधिवशात् ज्ञेयम् । निरुसुबन्तचया-
त्मकेऽपि सम्बन्धार्थता बोध्या असम्बन्धार्थस्याप्रयो-
गात् अतएव परस्परभिसम्बन्धः पदसम्बन्धो
वाक्यमिति वृद्धाः । कारकान्विता क्रिया यथा ।
देवदत्तो ग्रामं गच्छति । इति तट्टीकायां
भरतः ॥ ३३ ॥ वाक्यस्वरूपमाह ।
“वाक्यं स्यात् योग्यताकाङ्क्षासत्तियुक्तः पदो-
चयः ।
वाक्योचयो महावाक्यमित्यं वाक्यं द्विधा
मतम् ॥”
उक्तम् ।
“स्वार्थबोधसमाप्तानामङ्गाङ्गित्वव्यपेक्षया ।
वाक्यानामेकवाक्यत्वं पुनः संभूय जायते ॥”
इति ॥
अत्र वाक्यं यथा । श्रुत्यं वासदृहमित्यादि ।
महावाक्यं यथा । रामायणमहाभारतरघु-
वंशादिः । इति साहित्यदर्पणे २ परिच्छेदः ॥ ३३ ॥

वागीशः

अप्रियवाक्यभाषणविधौ यथा,—

“न हिंस्यात् सन्भूतानि नाशुतश्च वदेत् क्षत्रि-
नाहितं नाप्रियं वाक्यं न क्षीनः स्यात् कदा-
चन ॥ ३४ ॥

पाषण्डादिभिर्भाषणविधौ यथा,—

“पाषण्डिनो विकर्मस्यान् वामाचारास्तथैव च ।
पञ्चरात्रान् पाशुपतान् वाङ्माचिन्वापि नाशे-
येत् ॥”

इति कौर्मो उपविभागे १६ अध्यायः ॥ ३४ ॥

सुभाशुभवाक्यानि यथा,—

“नेव राक्ष्येन महता न वै वार्धेस्य राक्षिभिः ।
प्राप्यते ज्ञानकथनं परलोकसुभाषितम् ॥
स्वर्गापवर्गसिद्ध्यर्थमाश्रितं यत् सुशोभनम् ।
वाक्यं सुनिवरेः शान्तौस्तद्विज्ञेयं सुभाषितम् ॥
रागदेषाशुतक्रोधकामद्वेषाशुसार यत् ।
वाक्यं निरयहेतुत्वात् तदभाषितमुच्यते ॥
संस्कृतेनापि किं तेन नृदुना जलितं वा ।
अविद्या रागवाक्येन संसारक्षेत्रहेतुना ॥

यत् श्रुत्वा जायते पुण्यं रागादीनाञ्च संक्षयः ।
निरुद्धमपि तद्वाक्यं विज्ञेयमतिशोभनम् ॥”

इति वङ्गपुराणं वैष्णवधर्मे सुहृद्व्रतनामा-
ध्यायः ॥ (अत्र वाक्यदोषो यथा,—

“वाक्यदोषो नाम यथा खल्वस्मिन्नर्थे न्यूनमधि-
कमनयकमपार्थक्यं विरुद्धचेति । तत्र हेतुदा-
हरणोपनयनगमनानामन्यतमेनापि न्यूनं न्यूनं
भवति यथा बह्वपदिष्टहेतुकमेकैकं साध्यते हेतुना
तच्च न्यूनं एतानि न्यूनरेण प्रकृतोऽप्यर्थः ॥ प्रण-
श्येत ॥” इति चरके विमानस्थानेऽष्टमेऽध्याये ॥

नाच्, इ काङ् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-सक०-सं० ।) इ, वाङ् । नमध्यपार्ठ-
नेवेष्टसिद्धौ इदमुच्यते वेदेषूच्चारणभेदाद्यः ।
इति तट्टीकायां दुर्गादासः ॥

वागरः, पुं, (वाचा इयर्णि गच्छतीति । अच् +
अच् ।) वाकरः । श्राव्यः । निर्णयः । वाङ्मवः ।
उक्तः । सुसुद्धः । पङ्कितः । परित्यक्तभयः ।
इति हेमचन्द्रः ॥

वागाशः, त्रि, (वाचि आशावाक्ये आशः कर्कट
इव मन्त्रेच्छेदकत्वात् ।) आशाहन्ता । यथा,
“आशां बलवतीं दत्त्वा यो हन्ति पिशुनो जनः ।
स जीवांसोऽपि वागाशुङ्को दाहस्तु दातारि ॥”
इति शब्दमाणा ॥

वागाशनिः, पुं, बुद्धः । इति शब्दरत्नावली ॥

वागीशः, पुं, (वाचा ईशः ।) दृष्टसातः । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (यथा, दृष्टसंज्ञितायाम् १७१२७१
“अयं विशेषोऽभिहितो हस्तानां
कुजशुभागीशसितासितानाम् ॥”

ब्रह्मा । यथा, कुमारः । २ । १ ।

“वागीशं वाग्भिरर्थ्याभिः प्रक्षिपत्योपतस्थिरे ॥”

वागीशः, त्रि, (वाचासीशः ।) वाक्पतिः ।

सुदुवक्ता इति यावत् । इत्यमरः ॥ (यथा,

महाभारते । १० । ७ । ४१ ।

“निजानन्दप्रसूतिता वागीशा वीतमत्सराः ॥”

वाग्दुष्टः

वागीशा, स्त्री, (वाचामीशा ।) सरस्वती । यथा,
“वागीशा यस्य वदने लक्ष्मीर्यस्य च वक्षति ।
वक्ष्यामी हृदये संवित् तं वृषं हमहं भजे ॥”
इति श्रीमद्भागवतटीकायां श्रीधरस्वामी ।
वागीश्वरः, पुं, (वाचामीश्वर इव ।) मङ्गुषोषः ।
इति त्रिकाण्डशेषः । (जैनविशेषः । इति च
त्रिकाण्डशेषः । १ । १ । २३ । दृष्टव्यः ।
ब्रह्मा । इति व्युत्पत्तिलक्ष्योऽर्थः ।) वाचा-
मीश्वरे, त्रि । यथा, गारुड १८६ अध्याये ।
“ब्रह्मलक्ष्मणं वै मधुतैलसमन्वितम् ।
अधुमांशं युवा स्याच्च नरो वागीश्वरो
भवेत् ॥”

वागीश्वरी, स्त्री, (वाचामीश्वरी ।) सरस्वती ।
इति त्रिकाण्डशेषः । (यथा, तत्त्वसारे । “वागी-
श्वरीं ऋतुस्माताम् ॥”)

वागुची, स्त्री, सोमराजी । इत्यमरः । २।४।८ ।
(यथा, वैद्यकचक्रपाणिंसंयुक्ते कुष्ठाधिकारे ।
“वर्त्मसेवो कटुश्चैव वारिणा वागुचीं पिबेत् ।
शौरभोजी त्रिसप्ताहात् कुष्ठरोगाद्विरुध्यते ॥”)

वागुलः, पुं, कर्मेन्द्रजः । इति शब्दमाला ।
वागुरा, स्त्री, (वातीति । वा गतिवत्सन्धोः ।
“मद्गुरादयश्च ॥” उणा० १।४२ । इति उरच्-
प्रत्ययेन युगागमेन च साधुः ।) ऋगवत्यनार्थ-
जालविशेषः । इत्यमरः । २।१०।२६ । (यथा,
कथासरित्सागरः । २ । १६ ।

“श्वानः श्वभा वने तस्मिंस्तस्य वर्त्मसु वागुराः ॥”)
वागुरिकः, पुं, (वागुरया चरतीति । वागुरा +
“चरति ।” ४ । ४ । ८ । इति टक् ।) आधः ।
वागुरया ऋगादीन् बध्नाति यः । इत्यमरः ।
२ । १५ । ४ । (यथा, रघुः । ६ । ५६ ।

“श्वगणिवगुरिकैः प्रथमास्थितं
अपगतानलदस्य विवेकः सः ॥”)

वाग्गुदः, पुं, (वाचा गोदते क्रीडतांवेति । गुदं
क्रीडायाम् + कः ।) पक्षिविशेषः । इति
त्रिकाण्डशेषः । एतद्व्योमिकारखं यथा,—

“कौषेयं तित्तिरिक्तत्वा मौमं हत्वा तु दूरैः ।
कार्पासतान्त्रवं क्रीडो गोधा गां वाग्गुदो
गुडम् ॥”

इति मानवे १२ अध्यायः ।
वाग्गुलिः, पुं, (वाचा गुहति रक्षतीति । गुह +
“रगुपधात् कित् ।” उणा० ४ । ११८ । इति
इत् । सच कित् ।) ताम्बूली । राक्षां ताम्बूल-
दाना । इति शब्दमाला ।

वाग्गुलिकः, पुं, (वाग्गुलि + स्वार्थे कन् ।)
ताम्बूलदः । इति त्रिकाण्डशेषः ।
वाग्दरिद्रः, त्रि, (वाचि दरिद्र इव ।) मित-
भाषी । तत्पञ्चायः । वाग्यः २ । इति शब्द-
माला ।

वाग्दलं, स्त्री, (वाचा दलमिव ।) ओष्ठाधरो ।
इति त्रिकाण्डशेषः ।

वाग्दुष्टः, पुं, (वाचा वाक्प्रमाणेन दुष्टः ।)
ब्राह्मः । इति जटाधरः ।

वाक्:

वाग्दुष्टः, त्रि, (वाचा गुह्येऽपि वस्तुनि अगुह्य-
रूपत्वद्वयाख्येन दुष्टः ।) वाचा दोषयुक्तः ।
यथा,—

“वाग्भावदुष्टाश्च तथा दुष्टेऽप्यपहतास्तथा ।
वाससा चावधूतानि वर्णानि आहकर्मणि ॥”

इति आहुतत्वम् ॥ ॥
तद्वन्नमचयप्रायश्चित्तम् । तत्र शब्दः ।

“वाग्दुष्टं भावदुष्टं भाजने भावदूषिते ।
भुक्तामं ब्राह्मणः पश्चात् तिराज्यसु व्रतो भवेत् ॥”

एतदध्यासं व्रतो यावत्केन तच्च द्वादशपणा
देयाः । इति प्रायश्चित्तविवेकः ।

वाग्देवता, स्त्री, (वाचा देवता ।) सरस्वती ।
यथा,—

“पञ्चाशक्तिपिभिर्बिभक्तसुखदोःपञ्चध्वजः—
स्वर्गा

भास्वन्मौलिनिबद्धचक्रशकलामापीनतुङ्ग-
स्त्रीम् ।

सुद्रामचगुणं सुधाव्यकलसं विद्याच्च हस्ता-
म्बुजे-

र्विभ्राणां विशदप्रभां चिनयन् वाग्देवता-
माश्रये ॥”

इति तत्त्वसारः ।
वाग्देवी, स्त्री, (वाचा देवी ।) सरस्वती । इति
त्रिकाण्डशेषः । (यथा, राजतरङ्गिण्याम् ।
५ । १६३ ।

“हिलस्त्योर्जायकाण्यो गौरीशसुरसद्वनोः ।
चातुर्विधः क्षतस्तेन वाग्देवी कुलमन्द-

रम् ॥”)
वाग्मी, [न] त्रि, (प्रशस्ता वागस्थस्येति ।
“वाचो ग्मिनिः ।” ५ । २ । १२४ । इति
ग्मिनिः ।) वक्ता । इत्यमरः । (यथा, काम-
न्दकीयनीतिसारे । ४ । १५ ।

“वाग्मी प्रगल्भः स्मृतिमानुदयो बलवान्
वशी ॥”)

पटुः । इति मेदिनी । ने. १३० ।
वाग्मी, [न] पुं, (प्रशस्ता वागस्थस्येति । वाच् +
ग्मिनिः ।) सुराचार्यः । इति मेदिनी । ने. १३० ।
(पुरुवंशीयमनस्योः पुत्रविशेषः । यथा, महा-
भारते । १ । ६४ । ७ ।

“शक्तः संहननो वाग्मी सौवीरोत्तमयाक्षयः ।
मनस्योरभवन् पुत्राः शूराः सर्वे महारथाः ॥”)

वाग्यः, त्रि, (वाचं परिमितवाक्यं याति गच्छ-
तीति । या + कः ।) वाग्दरिद्रः । इति शब्द-
माला । विज्ञेदः । कल्याः । इत्यजयः ।

वाग्यतः, त्रि, (वाचि वाक्ये यतः संयतः ।)
वाक्यसंयतः । यथा,—

“प्रत्येकं नियतं कालमात्रमनो व्रतमादिशेत् ।
प्रायश्चित्तमुपासीनो वाग्यतस्त्रिसवनं सृजेत् ॥”

इति प्रायश्चित्ततत्त्वधृतशालिखनवचनम् ।
वाग्यामः, त्रि, अशक्तादिना वाचं यच्छति यः ।
इति सिद्धान्तकौमुदी ।

वाङ्, पुं, समुद्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ।

वाङ्मयं

वाङ्मती, स्त्री, (स्मृतिरूपा वाङ्मयस्या इति ।
वाच् + मत् + डीप् ।) नदीविशेषः । यथा,—

“हिमालेस्तुङ्गशिखरात् प्रोद्धता वाङ्मती नदी ।
भागोरण्याः शतगुणं पवित्रं तत्पूज्यं स्तुतम् ॥

तत्र जाला जरेलोकानुपसृष्टश्च दिव्यस्तनः ।
तत्रा देहं नरा यान्ति मम लोकं न संशयः ॥”

इति वाराहेश्वरीकण्ठमाहात्म्ये जलेश्वरमाहात्म्ये
वर्णननामाध्यायः ।

वाङ्मयं, त्रि, (वाक्स्वरूपम् । वाच् + मयट् ।)
वाङ्मयकम् । यथा,—

“स्वरस्तजभृगोर्लोकैर्भिर्हृशभिरचरैः ।
समस्तं वाङ्मयं यामं जेलोकमिव विष्णुना ॥”

अपि च ।
“पदं गद्यमिति प्राहुर्वाङ्मयं द्विविधं बुधाः ।
प्रागुक्तलक्ष्यं पदं गद्यं संप्रति गद्यते ॥”

पद्यं यथा,—
“पद्यं चतुर्विधं तच्च वृत्तं जातिरिति द्विधा ।
वृत्तमक्षरसंख्यातं जातिर्मात्राज्ञा भवेत् ॥

सममर्द्धसमं वृत्तं विषमसंज्ञं तत्रिधा ।
समं समचतुर्विधं भवत्यर्द्धसमं पुनः ॥

आदिस्तृतीयवद्वयस्य पादस्तृया द्वितीयवत् ।
भिन्नचिह्नचतुर्विधं विषमं परिकीर्तितम् ॥”

मद्यं यथा ।
“अपादः पदसन्तानो गद्यं तत्तु त्रिधा मतम् ।
चर्माकोक्कलिकाप्रायवृत्तगन्धिप्रभेदतः ॥

अक्षरोरानरं स्वरूपसमासं चूर्णकं त्रिदुः ।
तद्वि वेदभेदेतिस्त्रिंशद्गद्यं त्रयस्त्रयं भवेत् ॥

भवत्युक्तलिकाप्रायं समासाद्यं द्वादश्वरम् ।
वृत्तेकैर्ध्रुवसम्बन्धाद्द्वयगन्धि पुनः स्तुतम् ॥”

इति हल्दीमञ्जरी ॥ ॥

वाङ्मयपापानि यथा,—
“पादव्यमनस्यैव पेशुन्यपि सन्ध्याः ।
असम्बन्धप्रलापश्च वाङ्मयं स्याच्चतुर्विधम् ॥”

तथा परुषवचनमपवादः पेशुन्यमनस्यं वृत्ता-
लापो निष्ठुरवचनं इति वाङ्मयानि षट् ।

परं धीं देशजातिकुलविद्याशिल्परूपवृत्ताचार-
परिच्छेदशरीरकर्मजीविना प्रत्यक्षदोषवचनं
परुषम् ।

“यश्चाप्यनू क्रोधसन्तापचासंजनं वचः ।
परुषं तच्च विज्ञेयं यश्चाप्यथ तथाविधम् ॥

चतुश्चानिति गुप्तानं चाख्यानं प्राज्ञेति च ।
प्रशंसानन्दनं हेयानं परुषात्तं विशिष्यते ॥”

तेषामेव परुषवचनानां परीक्षमुदाहरणं
अपवादः । गुरुपतिवस्तुभाट्टमित्रसकाशे
अर्थपञ्चानार्थं दीपोपाख्यानं पेशुन्यम् ।

अनृतं द्विविधं असत्यमपवादश्चेति ।
“देशराष्ट्रपञ्चाङ्गं परार्थपरिकल्पनात् ।
नमिहासप्रसङ्गाच्च भाषणं यथैवावगमम् ॥

गुह्याङ्गमेधसंज्ञानां भाषणं निष्ठुरं विदुः ।
यद्व्याख्या वचो नीचस्त्रीपुंसोर्मियुनाश्रयम् ॥

इत्येव वङ्गविक्रमस्य दुष्टवाक्यस्य भाषणम् ।
रह चासुचं च क्रूरमनसं प्रतिपद्यते ॥”

वाचकः

प्रशंसया निन्दनं प्रशंसानिन्दनम् । अत्र चतु-
विधप्रवृत्तिविधयोर्विरोधः । समञ्जत्वावसमञ्ज-
भेदानादरेण प्रवृत्त्यापवादयोरेक्यान् निरुद्धस्य
परवान्तरभावाच्च । असम्बन्धप्रलापार्थभाष-
नयोः पर्यायत्वात्तार्थान्तरम् । इति तिथ्यादि-
तत्त्वम् ॥

वाच्यो, स्त्री, (वाच्य + + ङीप् ।) सरस्वती ।
इति केचित् ॥

वाच्यसुखं, स्त्री, (वाचां सुखमिव ।) उपन्यासः ।
इत्यमरः । २ । ६ । ६ ॥

वाच्यमः, पुं, (वाचो वाक्यान् यच्छति विर-
मतीति । यम उपरमे + "वाचि यमो व्रते ।"
३ । २ । ४० । इति खण्ड । "वाच्यमपुरन्दरौ
च ।" ६ । ३ । ६६ । इति अमलत्वं निपा-
त्यते ।) सुनिः । इत्यमरः । २ । ७ । ४२ ॥ मौन-
व्रती । इति केचित् इति भरतः ॥ (यथा, कान्द-
र्योपनिषदि । ५ । २ । ८ ।

"वाच्यमोऽप्रसाहः स यदि स्थिरं पर्येत् सन्दृष्टं
कर्त्तुमिति विद्यात् ॥")

वाचः, पुं, (वाचयति गुणानिति । वच् + णिच् +
अच् ।) मत्स्यविशेषः । वाचा इति भाषा ॥
(यथा,—

"इलियो जितपीयूषो वाचो वाचामगोचरः ।
रोहितो नो हितः प्रोक्तो मङ्गुरो मङ्गुरोः प्रियः ॥"
इत्युद्भटः ॥)

अस्य गुणाः । स्वादुत्वम् । गुरुत्वम् । क्षिप्रत्वम् ।
श्लेष्मलत्वम् । वातपित्तनाशित्वम् । इति राज-
वल्लभः ॥

वाचकः, पुं, (वक्ति अभिधातृत्वा बोधयत्यर्थान्
इति । वच् + क्तुल् ।) शब्दः । यथा । शास्त्रे
शब्दस्तु वाचकः । इत्यमरः ॥ हे वाचके ।
प्रकृतिप्रत्ययद्वारेणार्थस्य वाचको गवादिरूपः
शास्त्रे वाक्ये तर्कादौ च शब्द उच्यते । लोके
तु संस्कृतोऽसंस्कृतः शब्द उच्यते । वक्तीति
वाचकः कर्त्ता । इति भरतः ॥ तत्पर्यायः ।
यथा । शब्दाभिलाषौ त्वभिधाभिधानं
वाचको ध्वनिः । द्वावः कुहरितश्चेति चित्ताख-
शेषः ॥ (तल्लक्षणं यदुक्तं सुम्बोधटीकायां
दुर्गादासः ।

"वाचात् सङ्केतितं योऽर्थमभिधत्त स

वाचकः ॥ ॥

वाचयतीति । वच् + णिच् + क्तुल् ।) कथकः ।
पुराणादिपाठकः । यथा,—

"ब्राह्मणं वाचकं विद्यामान्यवर्णजमादरात् ।
श्रुत्वान्यवर्णजाज्ञानं वाचकाद्वरकं व्रजेत् ॥"

तथा ।

"देवाचामग्रतः कृत्वा ब्राह्मणानां विशेषतः ।
यस्मिन् शिथिलं कुर्याद्वचकः कुर्वन् नन्दनम् ।
पुनश्चैतन् तत् सुखं न सुखा धारयेत् कश्चित् ॥
हिरण्यं रजतं गाञ्च तथा कांस्योपरोहनाः ।
दत्त्वा तु वाचकायेह श्रुतस्याप्रोति तत्पुण्यम् ॥"
कांस्योपरोहनाः कांस्यकोडाः ।

वाचाटः

"वाचकः पूजितो शेन प्रवन्नास्तस्य देवताः ॥"
तथा ।

"वात्वा पर्वसमाप्तिश्च पूजयेद्वाचकं बुधः ।
आत्मानमपि विक्रीय य इच्छेत् सफलं क्रतुम् ॥"
तथा ।

"विषादमदत्तं शास्त्रं स्यात्तत्पदं तथा ।
कलस्वरसमायुक्तं रसभावसमन्वितम् ॥
बुध्यमानः सदात्ययं ग्रन्थार्थं कृतस्त्रयो वृष ।
ब्राह्मणादिषु सर्वेषु ग्रन्थार्थं चार्पयेत् वृष ।
य एवं वाचयेद्ब्रह्मन् स विप्रो यास उच्यते ॥"
तथा ।

"सप्रस्वरसमायुक्तं काले काले विश्राम्यते ।
प्रदर्शयन् रसान् सर्वान् वाचयेद्वाचको वृष ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

वाचनं, स्त्री, (वच् + णिच् + क्तुल् ।) पठनम् ।
यथा,—

"श्रुत्वा नान्यचित्तेन पठितार्थं प्रयत्नतः ।
न कार्यासक्तमनसा कार्यं स्तोत्रस्य वाचनम् ॥"
इति वाराहीतन्त्रम् ॥

तथा ।

"दानवाचनान्त्वारम्भवरणव्रतप्रमाणेषु यजमानं
प्रतीयान् ॥" इति कात्यायनसूत्रम् ॥ (प्रति-
पादनम् । यथा, साहित्यदर्पणे १० परिच्छेदे ।
"शब्देः स्वभावादेकार्थः शेषोऽनेकार्थवाच-
नम् ॥")

वाचनकं, स्त्री, (वाचनेन कायतीति । के + कः ।)
प्रहेलिका । इति हारावली । १५२ ॥

वाचसाम्पतिः, पुं, (वाचसां सर्वविद्यारूपवाक्यानां
पतिः । अभिधानान् वष्ट्या अयुक्तः ।) दृष्ट-
स्यातिः । इति शब्दरत्नावली ॥

वाचस्पतिः, पुं, (वाचः पतिः । "वष्ट्याः पति-
पुत्रेति ।" ८ । ३ । ५३ । इति वष्टीविसर्गस्य सः ।)
दृष्टस्यातिः । इत्यमरः । २ । ३ । २४ ॥ (यथा,
कुमारे । २ । ३० ।

"वाचस्पतिरुवाचेदं प्राञ्जलिर्जलजासनम् ॥"
शब्दप्रतिपालके, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । १० ।
१६६ । ३ ।

"वाचस्पते निषेधे मान्यथा मदधरं वदान् ॥"
"हे वाचस्पते वाचः शब्दस्य पालयितृवैव ॥"
इति तद्वाक्यं सायणः ।)

वाचा, स्त्री, (वाच् + भागुरिमते टाप् ।) वाक् ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, कातम्ने ।

"वष्टि भागुरिरलोपसावाप्योरुपसर्गयोः ।
टापस्यापि हलन्तानां श्रुधा वाचा निशा
गिरा ॥"

यथा च, पञ्चतन्त्रे । ४ । ४८ । "तत् श्रुत्वा
ब्राह्मणेन शुभीभूय तिसृभिर्वाचाभिः खञ्जी-
वितार्द्धं ददौ ॥")

वाचाटः, त्रि, (कुतसितं बहु भावते इति । वाच्
+ "आलजाटचौ बहुभाषिणि ।" ५ । २ । १२५ ।
इति आटच् ।) वाचालः । इत्यमरः । १ । १ । ३६ ।
(यथा, मनुः । ३ । ८ ।

वाचीयु

"नोदहेत् कपिलां कन्यां नाधिकार्त्नीं न रोति-
नीम् ।
नालोमिकां नातिलोमां न वाचाटीं न पिङ्ग-
लाम् ॥")

वाचालः, त्रि, (बहु कुतसितं भावते इति । वाच्
+ "आलजाटचौ बहुभाषिणि ।" ५ । २ । १२५ ।
इति आलच् ।) बहुकुतसितभाषी । तत्पर्यायः ।
जल्पाकः २ वाचाटः ३ । इत्यमरः ॥ सुबहु-
भाषिण्यपि जल्पाकादयस्त्रयो वर्तन्ते वाचाटो
वाचालो जल्पाकः सुबहुभाषी स्यादिति
श्लोकार्धपर्याये वीपालितः । निरुप्रगल्भ-
वाचालासुपतिष्ठे सरस्वतीम् । इति सुरारि-
रिति तट्टीकायां भरतः ॥ (यथा, कथा-
सरित्सागरे । ४० । ३४ ।

"वाचालेः कलहः स्त्रीवेष्ट्याप्राज्ञादुशालि-
नाम् ॥")

वाचिकं, त्रि, (वाच् + ठक् ।) वाचा कृतम् ।
यथा,—

"शरीरजेः कर्मदोषैर्योति स्यावरतां नरः ।
वाचिकैः पक्षिण्यगतां मानसैरन्यजातिताम् ॥"
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

अपि च ।

"कायिकं वाचिकञ्चैव मानसं यच्च दुष्कृतम् ।
एकजयिन् तत् सर्वं प्रणश्यति समाग्रतः ॥"
इति शास्त्रपुराणे मुख्यश्लोकम् ॥

अन्यच्च । कायिकं मानसञ्च नमस्कारं हित्वा
आचार्येण कथं वाचिको नमस्कारः कृतः ।
इति सुम्बोधटीकायां दुर्गादासः ॥ (वागेव ।
वाक् + "वाचो याचतायायाम् ।" ५ । ४ । ३५ ।
इति ठक् । सन्देशोक्तौ, स्त्री । इति हारावली ।
१६६ ॥ यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ६ । ३५ ।

"भ्रूमेकं वणिग्प्रेम प्राहिलोदतवाचिकम् ॥")

वाचिकः, पुं, (वाचा निष्पन्नः । वाच् + ठक् ।)
वाक्यारम्भः । यथा,—

"आलापश्च विलापश्च संलापश्च प्रलापकः ।
अनुलापोऽपलापश्च सन्देशश्चातिदेशकः ॥
अपदेशोपदेशौ च निर्देशो अपदेशकः ।
कोर्त्तिता वचनारम्भाद्वाद्वादी मनी-
विभिः ॥"

इत्युज्ज्वलनीलमणिः ॥

वाचिकपत्रं, स्त्री, (वाचिकस्य सन्देशस्य पत्रम् ।)
लिपिः । संवादपत्रम् । इति केचित् ॥

वाचिकहारकः, पुं, (वाचिकस्य सन्देशस्य
हारकः ।) लेखनम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(दूतः । इति व्युत्पत्तिलभ्योऽर्थः ॥)

वाचोयुक्तिः, त्रि, (वाचि वाक्ये युक्तियस्य ।) वाग्मी ।
इत्यमरटीकायां रामायनम् ॥ (स्त्री, वाचो
वचसो युक्तिः । "वाग्दिकृपश्यद्गो युक्तिदृक्-
चरेषु ।" ६ । ३ । २२ । इत्यस्य वार्तिकोक्ता
मह्या अयुक् । वाग्दर्शित्यायः ॥)

वाचोयुक्तिपटुः, त्रि, (वाचोयुक्तौ वाक्दर्शित-
न्याये पटुः ।) वाग्मी । इत्यमरः । १ । १ । ३ ॥

वाजभो

वाचं, जि, (उच्यते इति । वच् + ग्यत् । “वचो-
ऽशब्दसंज्ञायाम् ।” इति न कुलम् ।) कुत्-
चितम् । हीनम् । वचनार्हम् । इति मेदिनी ।
वे, ५५ । (यदुक्तम् ।

“अत्रोरपि गुणा वाच्या दोषा वाच्या गुरो-
रपि ।”)

शक्तम् । यथा,—

“न चाक्षयवहुत्वाभ्यां प्रयोगाणां विशिष्यते ।
वाच्यवाचकभावोऽयमपपादादिशब्दवत् ।
विभीतकेऽप्यशब्दो यद्यप्यल्पः प्रयुज्यते ।
तथापि वाचकस्तस्य ज्ञायते शकटाङ्गवत् ।”

इति मलमासतत्त्वप्रवृत्तभट्टवार्तिकवचनम् ।

अपि च ।

“अर्थो वाच्यस्य लक्ष्यस्य यश्च सति त्रिधा मतः ।”
एषां स्वरूपमाह ।

“वाच्योऽर्थोऽभिधया बोध्यो लक्ष्यो लक्षणया
मतः ।

यश्चो अङ्गनया ताः स्युस्तिः शब्दस्य
शक्तयः ।”

इति साहित्यदर्पणे २ परिच्छेदः ।

वाचं, ज्ञी, (वच् + ग्यत् ।) प्रतिपादनम् । दूष-
णम् । इति धरणिः । (यथा,—

“परवाच्येषु निपुणः सर्वो भवति सर्वदा ।”)

वाङ्, इ कामे । इति कविकल्पदमः । (भा०-पर०-
सक०-सेट् ।) इ, वाङ्माते । इति दुर्गादासः ।

वाजं, ज्ञी, वृत्तम् । (यथा, वाजसनेयसंहिता-
याम् । ६ । १ ।

“वाचस्वतिर्वाजं नः स्वदत्तम् ।”)

यश्चः । अङ्गम् । (यथा, ऋग्वेदे । ४ । २२ । ३ ।

“यो देवो देवतमो जायमानो

महो वाजेभिर्महद्भिश्च सुभोः ।”

“वाजेभिरग्नेः ।” इति तद्वाच्ये सायणः ।

वारि । इति मेदिनी । जे, १४ । (संयामः ।

यथा, ऋग्वेदे । ५ । ३५ । १ ।

“अस्मभ्यं सर्वयोसहं सखिं वाजेयु दुष्टरम् ।”

वक्तम् । यथा, तज्जैव । ५ । ८५ । २ ।

“वनेषु अन्तरिक्षं ततान वाजमञ्जुस पय
उत्थयासु ।”)

वाजः, पुं, शरपक्षः । इत्यमरः । २ । ८ । ८७ ।

(यथा, भागवते । १० । ५६ । १६ ।

“विचित्रवाजेर्निशितैः शिलीमुखैः ।”)

निखनः । पक्षः । वेगः । इति मेदिनी । जे, १६ ।

सुनिः । इति विश्वः ।

वाजपेयं, ज्ञी पुं, (वाजमम्रं वृत्तं वा पेयमञ्जति ।)

यागविशेषः । इत्यमरभरती । स तु श्रौतसप्र-

संख्यानमर्गतपञ्चमयागः । यथा । अग्निष्टोमो-

ऽक्षयिष्टोमो उक्त्यः षोडशी वाजपेयश्च ।

इत्याचनयनसूत्रम् । ऐनः पौष्टरीकश्चेति

सप्रयागाः ।

वाजभोजी [न], पुं, (वाजं सुहृत् इति । सुज +

जनिः ।) वाजपेययागः । इति शब्दरत्ना-

वली ।

३२१

वाजिनी

वाजसनेयः, पुं, जन्मेवचनतवेदाध्ययनः । स तु
वैशम्पायनशापादुक्तः । इति मत्स्यपुराणम् ।

(वाजसनेः सूर्यस्य कृत्रः । वाजसनि + टक् ।
याज्ञवल्क्याः । यथा, बृहदारण्यके । “आदिस्था-

नीमानि शुक्लानि यज्ञं वाजसनेयेन याज्ञ-
वल्क्यानाम्नायन्ते ।”)

वाजसनेयी, [न] पुं, (वाजसनेयेन प्रोक्तं वेदमस्य-
स्येति । इतिः ।) यजुर्वेदी । यथा,—

“आर्षक्रमेण सञ्चञ्च श्रूया वाजसनेयिनः ।”

इति महाजनपरिग्रहोक्तवचनान् यजुर्वेदविधि-
नेष कर्म कुर्युः । इति मलमासतत्त्वम् । (यथा,
हरिवंशे । १४० । २ ।

“ब्राह्मणो याज्ञवल्क्यस्य शिष्यो धर्मगुणान्वितः ।
ब्रह्मदत्तेति विस्थातो विप्रो वाजसनेयिनाम् ।”)

वाजिगन्धा, स्त्री, (वाजिनो घोटकस्य गन्धोऽस्य स्या-
मिति । अच् । टाप् ।) अन्धगन्धा । इति रत्न-
माला । (यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ३७
अध्याये ।

“सरला गुरुवित्त्वाम् वाजिगन्धाधि-
वृद्धिभिः ।”)

वाजिदन्तः, पुं, (वाजिनी दन्त इव पुष्पं यस्य ।)
वासकः । इति रत्नमाला ।

वाजिदन्तकः, पुं, (वाजिदन्त एव । स्वार्थे कन् ।)
वासकः । इत्यमरः । २ । ४ । १०३ ।

वाजिनं, ज्ञी, आमिनामस्तु । इति हेमचन्द्र-
विकारप्रेशो । कानार जल इति भाषा ।

(यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । १६ । २१ ।

“सोमस्य रूपं हविष आमिना वाजिनं मधु ।”

अस्य गुणाः प्रस्तुतिनियमश्च यथा,—

“दध्ना तक्रिय वा नष्टं दग्धं बद्धं सुवाससा ।

नष्टदुग्धभवतीर मोरटक्लेज्जटोऽववोत् ।

सुखशीघ्रलघादाहरत्तपितत्त्वरप्रयत्न ।

लघुर्वलकरो रथो मोरटः स्यात् सितायुतः ।”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।

हविः । यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । १०६ । १ ।

“वाजी वदन् वाजिनम् ।”

“वाजिनं हविः ।” इति तद्वाच्ये महीधरः । ॥

पुं, अर्थः । यथा, ऋग्वेदे । १० । ७१ । ५ ।

“नेन हिल्यन्त्यपि वाजिनेषु ।”

“वाक् इना ईश्वरा येषाम् ।” इति सायणः ।

वाजिनी, स्त्री, अन्धगन्धा । घोटकी । शेषस्य

पर्यायः । वहुवा २ वामी ३ प्रसृका ४

आर्षवी ५ । अस्याः क्षीरगुणाः ।

“अन्धाक्षीरान्तु रुक्मानं लवणं दीपयं लघु ।

देहस्योष्णकरं बल्यं गौरवं कान्तिजन्य परम् ।”

तद्भिगुणाः ।

“आचं दधि स्यान्मधुरं कषायं

कषार्णमृच्छामयहार रुचम् ।

वाताल्पदं दीपनकारि नेत्र-

दोषापहं तत् कथितं पृथिवाम् ।” ॥

तत्प्रवर्गीतगुणाः ।

“आचान् नववीतं स्यात् कषायं कषकाञ्जितम् ।

वाजीक

चक्षुषं कटुकचोष्णमीवदातापहारकम् ।”
तद्भूतगुणाः ।

“अन्धाक्षीरान्तु कटुकं मधुरश्च कषायकम् ।
ईषद्वीपनदं मृच्छाहारि वाताल्पदं शुक् ।”

इति राजनिर्घण्टः । ३ ।

अपि च ।

“रुक्षीणं वहुवाक्षीरं बल्यं आसानिनापहम् ।
अन्धं कटु लघु स्वादु सर्वमेकशर्पं तथा ।”

इति भावप्रकाशः ।

वाजिपृष्ठः, पुं, (वाजिनः पृष्ठमिव आकृति-
रस्येति ।) अन्धानपृष्ठः । इति शब्दचञ्चिका ।

वाजिभक्तः, पुं, (वाजिभिर्भक्ष्यते इति । भक्ष् +
कर्मणि घञ् ।) चणकः । इति राजनिर्घण्टः ।

(विवरणमस्य चणकशब्दे ज्ञातव्यम् ।)

वाजिभोजनः, पुं, (वाजिभिर्भोज्यते इति । भुज् +
कर्मणि क्वाट् ।) सुप्तः । इति राजनिर्घण्टः ।

वाजिमान् [त], पुं, पटोलः । इति रत्नमाला ।

वाजिशाला, स्त्री, (वाजिनी शाला यद्वम् ।)

घोटकशृङ्गम् । आस्तवन् इति आरवी भाषा ।
तत्पर्यायः । मञ्जरा २ । इत्यमरः । (यथा,
राजतरङ्गिण्याम् । ४ । १६६ ।

“काम्बोजानां वाजिशाला जायन्ते स ह्योज-
भिनाः ।”)

वाजी [न] पुं, (वाजो वेगोऽस्यस्येति । वाज +
इतिः ।) घोटकः । (यथा, रघुः । १ । ४३ ।

“शूतेस्तमन्नामनेमेष्टनिभि-
र्हैरिं विदित्वा हरिभिश्च वाजिभिः ।”

वाजः पक्षीऽस्यस्येति ।) बाणः । पक्षी । इत्य-
मरः । वासकः । इति शब्दरत्नावली । (वज्रति
गच्छतीति । यज् । गिनिः । नि, जलनवान्

यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । १०६ । १ ।

“वाजी वदन्वाजिनं जातवेदो देवानां वणि-
प्रियमासधक्षम् ।”

“वज्रति वाजी । वज्रगतीं जलनवान् ।” इति
तद्वाच्ये महीधरः । ॥ वाजमम्रमस्याक्षीति

अत्रवान् । यथा, ऋग्वेदे । १ । २ । १४ ।

“तमोमहे नमसा वाजिनं वृहन् ।”

“वाजिनं अत्रवन्तम् ।” इति तद्वाच्ये सायणः ।

वाजः पक्षीऽस्यस्येति । पक्षविशेषः । यथा,

भागवते । ४ । ७ । १६ ।

“सुखं क्लृप्त उपानीतक्षार्ण्यं क्षौत्र-
वाजिना ।”)

वाजीकरणं, ज्ञी, (अवाजी वाजाव क्रियते न-
नेति । क् + क्वाट् । अभूततद्वावे च् ।) वीर्य-
वृद्धिकरम् । इति राजनिर्घण्टः । वाजी-

करणद्वयस्य लक्षणमाह ।

“यदुद्वेगं पुनश्च कुर्यात् वाजिवत् सुरतलममै

तद्वाजीकरणमाख्यानं सुनिभिर्भवा वैः ।”

अत्र प्रसङ्गात् ज्ञेयस्य लक्षणं संख्या निदान-

चाह ।

“क्षीवः स्यात् सुरताशक्तस्तद्वावः ज्ञेयस्येति ।

तच्च वप्रविधं प्रोक्तं निदानं तस्य कथ्यते ।

वाजीक

नैस्तेभावेरह्येस्तु रिरंशोर्मनचि चते ।
 अजः पतन्ती नृणां ज्ञेयं सप्तपञ्चायते ॥
 देव्यन्तीसंप्रयोगाच्च ज्ञेयं तन्माननं स्मृतम् ॥”
 तैस्तेभावेभ्यशोकक्रोधादिभिः । अश्रुद्वैः च द-
 यादितैः दुःखद्वैतान् । चते पीडिते अस्वस्थी-
 कृत इति यावत् । अजः शिश्रः । पतति न तून्-
 मति । संप्रयोगो मेषुनम् ॥ १ ॥
 “कटकाश्वोष्णवर्णैरतिमात्रोपसिधितैः ।
 पिताश्वकृत्तयो हृष्टः ज्ञेयं तस्मात् प्रजायते ॥”
 कटकादिनातिमात्रेण प्रहृष्टेन पितेन शुकस्य
 दग्धत्वात् ज्ञेयं भवति । पितृजमेतद्विती-
 यम् ॥ २ ॥
 “अतिशयायशीलो यो न च वाजीक्रियारतः ।
 अजभङ्गमवाप्नोति स युक्तचयहेतुकम् ॥”
 शुकचयत्वं तृतीयम् ॥ ३ ॥
 “महता मेदुरोगेण चतुर्थीं ज्ञीवता भवेत् ॥ ४ ॥
 वीर्यवाहिशिराक्षिराक्षेहानुमतिर्भवेत् ॥ ५ ॥
 बलिनः क्षुब्धमनसो निरोधादुन्नय्यते ।
 बहुं ज्ञेयं स्तनं तत्तु शुकस्तन्निमित्तकम् ॥”
 बलिनः पृष्ठस्य पुरुषस्य क्षुब्धमनसः कामात्
 लक्षितस्य । मनसः जलचयतो विरोधात्
 ज्ञेयं भवति ॥ ६ ॥
 “जम्बप्रभृति यत् ज्ञेयं सद्यं तद्वि सप्तमम् ॥” ७
 असाध्यं ज्ञेयमाह ।
 “असाध्यं सद्यं ज्ञेयं मर्मेच्छेदाच्च यज्ञवेत् ॥”
 मर्मेच्छेदात् वीर्यवाहिशिराक्षेदान् ॥ ८ ॥
 अथ ज्ञेयस्य चिकित्सायां वाजीकरणविधि-
 माह ।
 “नरो वाजीकरान् योगान् सम्यक् शुद्धौ
 निरामयः ।
 सप्तवर्षं प्रकुर्वीत वर्षादूर्ध्वं योऽष्टमात् ॥
 न च वै योऽष्टमादूर्ध्वं सप्तवर्षाः परतो न च ।
 आयुष्कामो नरः स्त्रीभिः संयोगं कर्तुमर्हति ॥
 अथष्टमापदंशाद्या घोराजातीवदुर्जयाः ।
 अकालमरणश्च स्यादुभयतस्त्रियमन्याथा ॥
 बिलासिनामर्थवती रूपयौवनशालिनाम् ।
 नराणां बहुभाष्याणां विधिवीजीकरो हितः ॥
 अथविराणां रिरंस्तुनीं स्त्रीणां वाज्जम्बिमिच्छ-
 ताम् ।
 योषितुप्रसङ्गात् स्त्रीणां ज्ञीवानामनपरेतसाम् ॥
 हित्वा वाजीकरा योगाः प्रीत्यपत्यवल्प्रदाः ।
 एतेऽपि पृष्टदेहानां सेव्याः कालाद्यपेक्षया ॥”
 वाजीकरागयाह ।
 “भोजनानि विनिश्चाणि पानानि विविधानि
 च ।
 वाचः श्रोत्राभिरामाश्च त्वचः स्पर्शसुखावहाः ।
 यामिनी संकुतलका कामिनी अवयौवना ।
 गीतं शोचमनोहारि ताम्बूलं मदिरा खलः ॥
 गन्धा मनोज्ञा रूपाणि चित्राण्युपवनानि च ।
 मनसश्चाप्रतीघातो वाजीकुर्वन्ति माववम् ॥
 माचीकधातुमधुपारदलोहचूर्णं
 पथ्याशिलाजतुविङ्कण्टानि लिङ्गैश्च ।

३२२

वाजीक

यकायविश्रुतिदिनानि गदाहृतीऽपि
 सोऽशीतिकोऽपि रमयेत् प्रमदा युवेव ॥
 गवां विस्तृप्तज्ञानो विह्वं पयसि पायसम् ।
 गोधूमचूर्णं च तथा सितामधुघृताश्वितम् ।
 भुक्त्वा क्षुध्यति जीर्णोऽपि दण्डदारान् प्रजन्तम् ॥”
 अथ रसाला ।
 “दधाहार्द्रकमौषधमधुरं खलस्य चन्द्रदुतेः
 प्रथं चोदपलञ्च पञ्च हविषः शुष्काश्चतुर्माष-
 कान् ।
 एतामासचतुष्टयं मरिचतः कर्षं लवङ्गं तथा
 धृत्वा शुक्लपटे ध्रुवेः करतलेनोष्ण्य विस्त्रा-
 वयेत् ॥
 ब्रह्माक्षे नृगनाभिचन्दनरसस्युष्टेऽगुरुक्षुपिते
 कपूरेण सुगन्धकं तद्विखलं संकोच्य संस्था-
 पयेत् ॥
 स्वस्वार्थं मधुरेचरेण रचिता स्त्रिया रसाला स्वयं
 भोक्तुमर्हत्यपीनो सुखकरी कान्तेव नित्यं
 प्रिया ॥ ९ ॥
 गोक्षुरेक्षुरबीजानि वालिगन्धा शतावरी ।
 सुधली वानरीबीजं यष्टी नागवला वला ॥
 एषां चूर्णं दुग्धमिहं गन्धेनाप्येन भजितम् ।
 सितया मोदकं लला भक्ष्यं वाजीकरं परम् ॥
 चूर्णादष्टगुणं चौरं घृतं चूर्णसमं स्मृतम् ।
 सञ्चतो द्विगुणं खलं खादेद्विबलं यथा ॥
 वाजीकराणि भूरीणि संयत्न रचितो यतः ।
 तस्माद्वह्नु यो गेयु योगोऽयं प्रवरो मतः ॥”
 रतिवह्नो भोदकः ॥ १० ॥
 “पिप्पलीजवयोपेतं वस्त्राक्षे घृतसाधिते ।
 कच्छपस्याथ वा खारेते तु वाजीकरे भृशम् ॥
 पूर्णं दक्षिणदेशेन दण्डपलान्मानं भृशं कर्तयेत्
 तच्छिष्टं जलयोगतो च्छुदतः संकुल्य चूर्णी-
 कृतम् ।
 तच्चूर्णं पटशोभितं वसुगुणे गोशुद्धदुग्धे पचेत्
 गन्धान्याजलिघृतैश्च तृतिनिविष्टे दद्यात्तुलाह्वी
 सिताम् ॥
 पक्वं तज्जलत्वात् क्षितिं प्रतिनयेत् तस्मिन्
 पुनः प्रक्षिपेत्
 दद्यात्तत्तदुदाहरामि बहुला उद्धादरात्
 संहिताः ।
 एता नागवला वला सप्तपला जातीपला-
 लिङ्गिका
 जातीपत्रसुपत्रचित्रकयुतं तच्च त्वचा संज्ञितम् ॥
 विन्धावीर्यवारिवारिद्वरा वांशी वरी वानरी
 प्राक्षा संचुरगोक्षुराथ महती खर्जूरिका
 चीरिका ।
 घान्याकं सकसेकं समभुक्तं षड्भाटकं चीरकं
 पृथ्वीकाथयवानिका वरटिका मांसी मिसि-
 र्मेथिका ॥
 कन्देक्ष्वच विहारिकाथ सुधली गन्धर्वगन्धा तथा
 कर्जूरं करिकेशरं समरिचचारस्य बीजं नवम् ।
 बीजं प्राख्यालिसम्भवं करिकणा बीजञ्च राजी-
 बजं

वाजीक

श्वेतं चन्दनमञ्च रक्तमपि च शीतलपुष्पैः समम् ॥
 सर्वञ्चेति एषक एषक पञ्चमितं संचूर्ण्य तच्च
 क्षिपेत्
 स्तनं वज्रभुजग्रीवगगनं सम्मारितं खेच्छया ।
 कस्तूरी घनसारचूर्णमपि च प्राप्तं यथा प्रक्षिपेत्
 पञ्चादस्य तु मोदकान् विरचयेद्विषप्रमाणा-
 नय ॥
 तान् भीक्ताति सदा ययानलबलं सुज्ञीत नाखं
 रसं
 पूर्वस्निग्धप्रक्षिते गते परिश्रुतिं प्राप्तभोजनात्
 भक्षयेत् ।
 नित्यं श्रीरतिवल्गुभाष्यकमिमं यः पूगपाकं भजेत्
 स स्याद्दोषविह्वलद्विह्वमदनो वाजीव शक्तो
 रतौ ॥
 दीप्ताभिर्मलवान् बलो विरहितो हृष्टः च पृष्टः
 सदा
 उद्धो योऽपि युवेव सोऽपि रचिरः पूर्वैश्च वत्
 सुन्दरः ॥”
 वसुगुणे अष्टगुणे । अज्जलिह्वशरावम् । तुलाह्वी
 पञ्चाशत्पलमिताम् । संहिताः सुमुताद्याः ।
 नागवला गुरसकरी गुरखली इति च लोके ।
 वला वह्निलियार तस्या मूलत्वक् । सपला
 पिप्पली । जातीपत्रकं जाटपत्री । विन्धा
 सुधली । वीर्यं एतस्य मूलं उशीरं ग्राह्यम् ।
 वारि सुगन्धवाला । वारिदः सुस्तकः । वरा
 त्रिपला वांशी वंशरोचना । वरी शतावरी ।
 वानरी कपिकच्छस्य बीजं ग्राह्यम् । इक्षुरः
 कोकिलाक्षः तस्य बीजम् । गोक्षुरस्यापि
 बीजम् । महती खर्जूरिका ह्योक्षरा ।
 चीरिका चीरी । पृथ्वीका कारवी मगरैला
 इति लोके । वराटिका वररे इति लोके । प्राक्क-
 मेवा कन्दः स्याद्बीजकोषो वराटिका । मांसी
 खटामांसी । मिसिः सौफः । गन्धर्वगन्धा अश्व-
 गन्धा तस्या मूलम् । श्रीचञ्चं लवङ्गम् । घन-
 सारः कपूरः । विषप्रमाणां पलप्रमाणां ।
 रतिवल्गुभाष्यपूगपाकः ॥ ११ ॥
 “एतस्मिन् रतिवल्गुभाष्ये यदि पुनः सम्यक् खुरा-
 शाणिका
 धुस्तूरस्य तु बीजमर्ककरभा यासोऽन्विश्रीव-
 क्षया ।
 सम्नाजृप्तकं तथा खसफलत्वक् वापि निःक्षि-
 प्यते
 चूर्णाह्वी विख्याता तदा स हि भवेत् कामेश्वरः
 संज्ञया ॥”
 इति महाकामेश्वरः ॥ १२ ॥
 “रक्तपित्ताधिकारोक्तः खलकुश्राखको महान् ।
 रक्तपित्तादिगोत्रो महावाजीकरः स्तुतः ॥ १३ ॥
 पक्वाखलस्य रसं द्रोण्ये सितामाद्रकसंमिताम् ।
 घृतप्रस्थमिदं दद्यान्नागरस्य पलायकम् ॥
 मरिचं कुङ्कुमोन्नानं पिप्पलीहपञ्चोन्नितम् ।
 खलिलस्याद्रकं दत्त्वा सर्वमेकत्र कारयेत् ॥
 पचेत्तन्मन्त्रस्ये पात्रे दाहद्वयां प्रपातयेत् ।

वाजीक

चूर्णादिना चिपित्तं चनीभूतेऽवतारिते ।
साध्यकं जीरकं पत्रं चिचकं सुस्तकं त्वचम् ।
हृत्पञ्जीरकमप्यत्र पन्थिकं नागकेशरम् ।
एलावीर्यं लवङ्गं पृथक् जातीफलं पलम् ।
सिंहं शैते प्रदद्याच्च मधुनः कुङ्कुमद्वयम् ।
भक्षयेद्गोत्रवाद्वाक् पलमात्रमिदं नरः ।
अथवा नियता नाच मात्रा खादेद्यथानलम् ।
मानवः सेवनादस्य वाजीव सुरते भवेत् ।
समर्थो बलवान् पुष्टो हृष्टो निधं निरामयः ।
यद्वाजी नाशयेदेव त्वयं चासमरोचकम् ।
अल्पितश्च पित्तश्च रक्तपित्तश्च पाण्डुताम् ॥”
हृत्पञ्जीरकं नागकेशरेण । इति आम्बपाकः ।
“श्रमयति गोक्षुरचूर्णं ह्यागशीरेण साधितं
समधु ।

भुक्तं क्षपयति जात्रं यज्जनितं कुप्रयोगेण ।
द्रव्याणि चन्दनादिस्तु चन्दनं रक्तचन्दनम् ।
पतङ्गमय कालीयागुरुलङ्कागुरुलङ्का च ।
देवदमः ससरलः पद्मकं तुलिकोऽपि च ।
कर्पूरो न्यगनाभिश्च लताकस्तूरिकापि च ।
विजैकः कुङ्कुमं नयं जातीफलकमञ्च च ।
जातीफलं लवङ्गं चम्पौला महती च सा ।
कङ्कोलफलकं त्वक् च पत्रकं नागकेशरम् ।
बालकश्च तथोशीरं मांसी दास सितपि वा ।
सुरा कर्पूरकश्चापि शैलेयं भद्रस्तुतकम् ।
रेखका च प्रियङ्गुश्च श्रीवासो गुग्गुलुस्तथा ।
लाजा नखश्च रालश्च धातकीकुसुमं तथा ।
ग्रन्थिपर्णश्च मञ्जिष्ठा तगरं सिक्यकं तथा ।
एतानि शास्त्रमानानि कल्कीकृत्य शनैः पचेत् ।
तेन प्रस्थमितं सन्त्यक् एतत्तपाञ्च शुभे चिपेत् ॥
अनेनाभ्यक्तगात्रस्तु हृष्टोऽशीतिशमोऽपि यः ।
शुभो भवति शुक्राणः स्त्रीणामत्यन्तवल्लभः ।
बन्धापि लभते गर्भं वष्टोऽपि तरुणायते ।
अपुत्रः पुत्रमाप्नोति जीवेच्च शरदां शतम् ।
चन्दनादिमहातेनं रक्तपित्तं चयं ज्वरम् ।
दाहप्रखेदौगन्धं कुष्ठं कङ्कुं विनाशयेत् ॥”
पतङ्गं वक्त्रं इति लोके । कालीयं कलम्बक
इति लोके । लताकस्तूरिका सुयुक्तदानी इति
लोके । कङ्कोलफलस्याभावे जातीपुष्पं ग्राह्यम् ।
तद्वत्तामेऽपि लवङ्गं ग्राह्यम् । दासशिता दास-
चिनी । शैलेयं कुरा इति लोके । श्रीवासः
गुगुरी इति लोके । ग्रन्थिपर्णः गटिबन् इति
लोके । अशीतिसमः अशीतिवाचिकः । इति
चन्दनादितेजम् ॥

“बीजानि कीशकक्काः कुङ्कुमितानि खेदे-
च्छनकेः ।

प्रस्थे गोभवदुग्धे दुग्धं यावद्भवेद्वाटम् ।
त्वयिहितानि च लत्वा सख्यं संपेयेत्तानि ।
पिष्टिकया लघुवटिकाः लत्वा गच्छे पचेदाण्ये ।
हिगुञ्जितशर्करया वा वटिकाः संपक्वया
लेप्याः ।

वटिका माचिकमध्वे मज्जनयोम्येऽखिलाः
खाप्याः ॥

३२३

वाजीक

पञ्चटङ्गमितास्तास्तु सायं प्रातश्च भक्षयेत् ।
अनेन श्रीवद्वाजी यो बन्धुः स्यात् पतितज्वरः ॥
सोऽपि प्राप्नोति सुरते सामर्थ्यमिति वाञ्छितम् ।
नानेन सटङ्गं किञ्चित् द्रव्यं वाजीकरं परम् ॥”
इति वानरीवटिका ॥ * ॥
“आकारकरभा मुखो लवणं कुङ्कुमं कषा ।
जातीफलं जातिपुष्पं चन्दनं कार्ष्णिकं पृथक् ।
चूर्णयेदह्निकेन तु तच्च दद्यात् पलोन्मितम् ।
सर्वमेकीकृतं माषमात्रं चोद्रेक्ष भक्षयेत् ॥”
मुक्तस्तम्भकरं पुंसामिदमानन्दकारकम् ।
नारीनां प्रीतिजनकं संवेत निशि कातुकः ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
(यथा च ।

“विहारीकण्ठां शुभतोऽह्निकौ ।
काकोलिकाभीरुपुनर्नवे ॥
प्रङ्गाटकं मागधिका बला च
चूर्णं सितपटं सितया प्रयोष्यम् ।
जीर्णं पयः पायसमेव योज्यं
करोति पुंसो बलमेवमोजः ।
स्त्रीणां सहस्रं भजतेऽपि वष्टो
मासद्वयेनापि च सेवमानः ॥”

इति हारीते चिकित्सास्थाने ४६ अध्यायः ॥
“वाजीकरलमन्त्रिणैः सततं विषयी पुमान् ।
तुष्टिः पुष्टिरप्यत्र गुणवत्तश्च संश्रितम् ।
अपत्यसन्तानकरं यत् सदाः संप्रदह्येणम् ।
वाजीवातिबली येन यावत्पित्ततोऽञ्जनाः ।
भवत्यतिप्रियः स्त्रीणां येन येनोपचीयते ।
तद्वाजीकरणं तद्धि देहस्थोर्जस्करं परम् ।
धम्मं यशस्यमायुष्यं लोकदयरसायनम् ।
अनुभोदामहे ब्रह्मचर्यमेकान्तनिर्मलम् ।
अल्पसत्त्वस्य तु क्षेत्रेर्वाधमानस्य रागिण्यः ।
शरीरचयरात्र्यं वाजीकरणमुच्यते ।
कल्पस्योदयवयसो वाजीकरणसेविनः ।
सर्वेष्वतुल्यहरहर्षवायो न निवायते ॥
अथ खिन्नचित्तशुद्धां निरुहान् सानुवासनान् ।
एतत्तेजसशीरशर्कराचोद्रेक्षयुतान् ।
योगविद्युजयेत् पूर्वं चौरमांसरसाग्निम् ।
ततो वाजीकरणं योगान् शुक्रापत्यविवर्धनान् ।
अच्छायः पूतिकुसुमः फलेन रहितो द्रुमः ।
यथेकश्चैकशस्त्रश्च निरपत्यस्तथानरः ॥
स्वल्पमनमयत्तवचनं धलिघसरम् ।
अपि लालाविलसुखं हृदयाद्वादकारकम् ।
अपत्यं तुल्यता केन दर्शनस्पर्शनादिषु ।
किंपुनर्यदुपशोधमेमान्श्रीकृत्तवर्द्धनम् ॥
शुद्धकायं यथाशक्ति हृष्य योगान् प्रयोजयेत् ।
शरैस्तुक्कशकाशानां विद्यायां वीरगस्य च ॥
मूलानि कण्टकाण्याश्च जीवकर्षभकौ वज्रम् ।
मेदे ३ ६ च काकोलौ शूर्पपार्थी शतावरीम् ॥
अन्धगन्धामतिषणामासगुमां पुनर्नवाम् ।
वीरां पयस्यां जीवन्तीं हृदि राक्षां त्रिकयङ्क-
कम् ॥

मधुकं शालिपर्णी च भार्याखिपलिकान् पृथक् ।

वाजीक

माषाणामाट्कचैतद्दिनोन्ने साधयेदपाम् ।
रसेनाट्कशेषश्च पचेत्तेन हृताट्कम् ।
दत्त्वा विहारीधात्रीक्षुरसानामाट्काट्कम् ॥
हृताचतुर्गुणं चौरं पेयास्त्रीमानि चावपेत् ।
वीरां खगुमां काकोलौ यष्टौ पलंग्गानि पिप्य-
लोम् ॥
दातां विहारी स्वर्णं मधुकानि शतावरीम् ।
तत्सिद्धपूतं चूर्णस्य पृथक् प्रस्थेन योजयेत् ॥
शर्करायास्तुगायाश्च पिप्यस्थाः कुङ्कुमेन च ।
मरिचस्य प्रकुक्षेन पृथग्द्वयलोन्मितैः ॥
ज्जगलाकेशरैः शृण्णैः चोदाह्निकुङ्कुमेन च ।
पलमात्रं ततः खादेत् प्रखण्डं रसपुष्पभुक् ॥
तेनारोहति वाजीव कुलिङ्गं द्रव हृष्यति ।
विहारीपिप्यलोन्निशालिप्रियाक्षेक्षुरकात्रजः ॥
पृथक् खगुमांस्त्रिणाच कुङ्कुमांश्च तथा मधु ।
तुलाहं शर्कराचूर्णात् प्रस्थाहं नवसर्पिवः ॥
सोऽष्टमात्रमतः खादेद् पयस्य रामाशतं यष्टे ।
सात्मगुमाफलान् चोरे गोधूमान् साधितान्
हिमान् ॥
माषान् वा सट्टचौद्रान् खादेत् यष्टिपथो-
रुपः ॥

जागर्ति रात्रिं सकलामखिलः खेदयेत् खिद्यः ॥
वस्तुखसिद्धे पयसि भावितानसञ्जितान् ।
यः खादेत् सवितान् गच्छेत् स स्त्रीशतमप्युपैवत् ॥
चूर्णं विद्यायां बहुश्रुः स्वरसेनैव भावितम् ।
चोद्रेक्षपियतं जौट्वा प्रमदाशतम्बुहति ॥”
“लङ्काधात्रीफलजः स्वरसेन सुभाषितम् ।
शर्करामधुसर्पिर्भिर्लोटा योऽनुपयः पिबेत् ॥
स नरोऽशीतिवर्षाऽपि युवेव परिचुष्यति ।
कथं मधुकर्णस्य हृतचोद्रेक्षमन्त्रितम् ॥
पयोऽनुपानं यो लिङ्गातिव्यवहः स ना भवेत् ॥”
“उच्यते चूर्णमप्येवं शातवर्षाश्च योजयेत् ॥
चन्द्रमुहं दधिसं ससितं यष्टिकौदनम् ।
पटे सुमान्जितं भुक्त्वा हृष्टोऽपि तरुणायते ॥”

“आचरेच्च सकला रतिचर्या
कामशास्त्रविहितामनवधाम् ।
देशकालबलशक्त्युपरोधाद-
वेद्यतन्त्रसमयोक्त्यविरुद्धाम् ॥
अभ्यस्तनोदनेन संकगन्ध-
सकपञ्चवस्त्राभरणप्रकाराः ।
गान्धर्वकायादिकथा प्रवीणाः
समस्वभावा वशगाययस्याः ।
दोर्धिका स्वभवनान्तनिविष्टा
पद्मरश्मिभूमिनिविष्टाः ।
नीलमानुगिरिभूतमितस्वे
काननानि पुरकच्छगतानि ॥
हृत्सुखा विविधा तरुजातिः
ओचसुखः कलकोकिलनादः ।
अङ्गसुखार्णवश्च विभूया-
चित्तसुखः सकलः परिवारः ॥
ताम्रलम्बमदिरा कान्ता कान्ता निशा
प्रशाङ्गाहा ॥

वाचीक

यद्यपि किञ्चिदित मनसो वाचीकरं तत्तत् ।
मधुसूक्तमिव सोपनं प्रियायाः
कलरचनापरिवादिनी प्रियेव ।
कुसुमचयमनोरमा च श्रया
किञ्चल्यिनी लतिकेव पुष्पिताया ।
देष्टे शरीरे च न काचिदस्ति-
रर्थं नाल्पोऽपि मनोविधानः ।
वाचीकराः सन्निहिताश्च योगाः
कामस्य कामं परिपूरयन्ति ॥”

इति वाभटे उत्तरस्थाने ४० अध्यायः ॥

तथा च ।

“वाचीकरणमन्विच्छेत् पुत्रसो नित्यमात्मवान् ।
तदायसौ हि धर्मार्थो प्रीतिश्च यश्च एव च ।
पुत्रस्यायतनं ह्यनदगुणास्ते सुताश्रयाः ।
वाचीकरणमयश्च स्रेष्ठं स्त्री या प्रवर्धिणी ।
इष्टा स्त्रीकेशोऽप्यर्थाः परं प्रीतिकराः स्मृताः ।
किं पुनः स्त्रीशरीरे ये संघातेन व्यवस्थिताः ॥
सङ्घातो ह्येकियाथार्थं स्त्रीषु नात्यत्र विद्यते ।
स्त्र्याश्रयो ह्येकियाथार्थं यः संप्रीतिजननो-
२धिकः ॥”

“चिचरीपः सरःशुष्कमधातुर्धातुसन्निभः ।
निष्पन्नस्तृणपूर्णाति ज्ञातयः प्रवृत्ततिः ॥
अप्रतिष्ठश्च नयश्च मूयश्चैकैकियश्च ना ।
मन्तयो निष्क्रियश्चैव यस्यापत्यं न विद्यते ॥
बहुभर्त्तिर्बहुसुखो बहुयुष्टो बहुक्रियः ।
बहुचक्षुर्बहुज्ञानो बह्विद्याश्च बहुप्रजः ॥
मङ्गल्योऽयं प्रशस्तोऽयं धन्योऽयं वीर्यवानयम् ।
बहुश्लाघ्योऽयमिति च क्षूयते ना बहुप्रजः ॥
प्रीतिर्मेतत् सुखं वृत्तिर्विस्तारो विभवः कुलम् ।
यशोलाभाः सुखोदकास्तुष्टिचापत्यसंश्रिता ॥
नस्मादपत्यमन्विच्छेत् गुण्यं चापत्यसंश्रितान् ॥
वाचीकरणनित्यः स्यादित्येतु कामसुखानि च ।
मावाभामात्मगुणाया वीजानामाढकं नवम् ॥
जीवकर्मभक्तौवीरं मेदान्द्विंशतावरीम् ।
मधुकृष्णाश्चगन्धाश्च साधयेत् कुङ्कुमोष्मिताम् ॥
रसे तस्मिन् हृतप्रस्थं गन्धं दशगुणं पयः ।
विदारौणां रसप्रस्थं प्रस्थमिन्दुरसस्य च ॥
दत्त्वा नन्दविनासाधं सहस्रं सर्पिर्निधापयेत् ।
शर्करायास्तुगाक्षीयाः चौद्रस्य च पृथक् ॥

पृथक् ॥

भागांश्चतुष्पत्नींश्च पिप्पलाश्चावपेत् पलम् ।
पलं पूर्वमतो लोढा ततोऽमसुपयोजयेत् ॥
य इच्छेद्वयं शुक्रं शेषसञ्चोत्तमं वलम् ॥”

इति वाचीकरणं चतुर्थम् ॥३॥

“तटकानां सङ्घसानां दत्ताणां शिखिना-
तथा ।

शिशुमारस्य नक्तस्य भिषक् मुक्ताणि सङ्हरेत् ॥
गन्धं सर्पिर्वराहस्य कुलिङ्गस्य वसामपि ।

वटिकानाश्च चूर्णानि चूर्णं गौधूममेव च ॥

रभिः पूषलिकाः कार्याः शृङ्गुलो बर्तिका

स्तथा ॥

पूषाधानाश्च विविधा भस्माश्चाप्येष्टविधाः ।

वाञ्छिनी

एषां प्रयोगाङ्गस्याद्यां सञ्जेनापूर्यतेतया ।
शेषस्या वाञ्छिवदयाति यावदित्येत्तु स्त्रियो

नरः ॥”

इति वृष्यपूषालिकयोगः ॥३॥

“मण्डलेर्जातरूपस्य तस्या एव पयःशतम् ।
अपत्यजननं सहस्रं सद्यतचौद्रशर्करम् ॥”

“आर्द्राणि मत्स्यमांसानि भृष्टाश्च शफरीश्च वा ।
तत्र सर्पिषि यः खादेत् स गच्छेत् स्त्रीषु न
चयम् ॥

हृतभृष्टान् रसे ह्वागे रोहितान् फलसाधितं ॥
अनुपीतरसान् सिद्धानपत्यार्थं प्रयोजयेत् ॥”

इति गर्भाधानकरो योगः ॥३॥

“नरं वै धोढयाङ्घ्र्यात् सप्रत्याः परतो न च ।
आयुष्कामो नरः स्त्रीभिः संयोगं कर्तुमर्हति ॥
अतिबालो ह्यसम्पूर्णसंवेधानुः स्त्रियो व्रजन् ।
उपतप्येत् सङ्घसा तद्भागमिव काणलम् ॥

मुष्करञ्च यथाकाष्ठं जन्तुदग्धं विजल्लेरम् ।
सृष्टमाशु विशोर्ध्यत तथा वृहत्स्त्रियो व्रजन् ॥

जरया चिन्तया शुक्रं व्याधिभिः कर्मकर्षणात् ।
क्षयं गच्छत्यनश्रुनात् स्त्रीणाञ्चातिनिषेवणात् ॥

क्षयाङ्ग्यादितिसम्भाष्योक्तान् स्त्रीदोषदर्शनात् ।
नारीणामरसज्ञत्वादभिचारोदसेवनात् ॥

हृत्प्रत्यापि स्त्रियो गन्तुं न शक्तिरपजायते ।
देहसत्त्ववकापेक्षो हर्मः शक्तिश्च हर्मजा ॥”

इति चरके चिकित्सितस्थाने द्वितीयेऽध्याये ॥

वाञ्छा, स्त्री (वाञ्छागमिति । वाञ्छि इच्छायाम् ।
गुरोश्चेत्यः । टाप् ।) आत्मवृत्तिगुणविशेषः ।

सा च द्विविधा यथा । उपायविषयिणी फल-
विषयिणी वा । फलं सुखं दुःखमावाच्यं । तच्च

फलेच्छां प्रति फलज्ञानं कारणम् । उपायेच्छां
प्रति इष्टसाधनताज्ञानं कारणम् । इति

सिद्धान्तसुक्तावली । तत्पर्यायः । इच्छा २
काङ्क्षा ३ सृष्ट्या ४ ईर्ष्या ५ लट् ६ लिप्ता ७

मनोरथः ८ कामः ९ अभिलाषः १० तर्कः ११ ।
इत्यमरः । १।७।२७। आकाङ्क्षा १२ कान्तिः १३

अपचयः १४ रोहदः १५ आभिलाषः १६ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ इक् १७ रुचिः १८

मतिः १८ दोहलम् २० हृष्टः २१ । इति
जटाधरः । (यथा, कथासरित्सागरे । १।१।२७।

“सन्निदेशे च यद्यस्ति वाञ्छा मच्छिद्यतां प्रति ।
तत्पुत्रास्तद्वैवेषा भवता प्रेक्ष्यतामिति ॥”)

वाञ्छितं, चि, (वाञ्छ + क्तः ।) अभिलषितम् ।
यथा,—

“अविच्छिदं पठेहीमान् ध्यात्वा देवीं सरस्वतीम् ।
शुक्लाम्बरधरां देवीं युक्ताभरणभूषिताम् ॥

वाञ्छितं फलमाप्नोति स लोके नात्र संशयः ।
इति ब्रह्मा खयं प्राह सरस्वत्याः स्तवं शुभम् ॥”

इति तन्त्रसारः ॥

वाञ्छिनी, स्त्री, (वाञ्छतीति । वाञ्छ + ञिनिः ।
ङीष् ।) वाञ्छनीया नारी । तत्पर्यायः ।

लज्जिका २ कलतूलिका ३ । इति त्रिकाङ्-
शेषः । वाञ्छनीयमाने, चि ॥

वाटी

वाटं, स्त्री, वरकः । गात्रभेदः । इत्यमरटीका ।
यथा,—

“वाटः पथि वृत्तौ वाटं वरकं गात्रभेदयोः ।”
इति हेमः ।

वाटः, पुं, (वटति वेद्यते इति । वट + वच् ।)
मार्गः । वृत्तिस्थानम् । इति मेदिनी । टे, २८ ।

अपि च ।

“सुखं निःसरणे वाटे प्राचीनावेष्टकौ वृत्तिः ।”
इति हेमचन्द्रः ।

(वास्तु । मण्डपः । यथा, भागवते । ८।१८।२३ ।
“कुर्वन् सृष्टं सज्जलं कमण्डलुं”

विवेश विभ्रह्यमेधवाटम् ॥”

वटस्थेदमिति । वट + अण् । वटसम्बन्धिनि,
त्रि । यथा, मनुः । २ । ४५ ।

“ब्राह्मणो वैष्णवाणांश्चैव स्त्रियो वाटस्त्रा-
दिरौ ।

पेलवौदुम्बरो वैश्यो दृष्टानर्हन्ति धर्मेतः ॥”)

वाटशृङ्खला, स्त्री, (वाटरोधिका शृङ्खला ।
श्राकपाथिवादिवत् मध्यपदलोपः ।) पथरोधक-

शृङ्खला । तत्पर्यायः । लम्बा २ । इति हारा-
वली ॥

वाटिका, स्त्री, (वटति वेद्यते प्राचीरादिभि-
रिति । वट वेद्यते + संज्ञायामिति श्वल् । टाप् ।

अत इत्यम् ।) वास्तु । (यथा, कथासरित्-
सागरे । ७२ । २०६ ।

“सा स्नानाय गते तस्मिन् श्राकारं श्राकवाटि-
काम् ।

प्रविष्टा धावकखरं खादन्तं श्राकमेतत् ॥”)

वाञ्छालकः । इति शब्दरत्नावली । हिङ्गुपत्रौ ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥

वाटी, स्त्री, (वत्यते वेद्यते इति । वट वेद्यते +
घञ् । गौरादित्वात् ङीष् ।) वाञ्छालकः ।

इति शब्दरत्नावली ॥ कुटौ । वास्तु । इति
मेदिनी । टे, २८ । शेषस्य पर्यायः ।

“वाञ्छस्त्री वेष भूञ्जाटी वाटिका यष्टपोतकः ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥

तस्या लक्षणादर्थेया,—

विश्वकारुववाच ।

“के ते वृत्ताः प्रशस्ताश्च निषिद्धाश्चापि केचन ।
भद्रा भद्रप्रदाश्चापि तान् वदस्व जगद्गुरो ॥

केषामन्तर्निगुक्तश्च शिविरश्च शुभाशुभम् ।
दिशि कुत्र जलं भद्रमशुभञ्च वद प्रभो ॥

दाराणाञ्च यद्याणाञ्च प्राकाराणां प्रमाणकम् ।
भद्रप्रदञ्च को वृत्तो दिशि कुत्र प्रवर्तते ॥

किं प्रमाणं यद्याणाञ्च पाङ्गुलानां जगद्गुरो ।
मङ्गलं कुसुमोद्यानं दिशि कुत्र तरोस्तथा ॥

प्राकारं किंप्रमाणञ्च परित्वाणां सुरेश्वर ।
दाराणाञ्च यद्याणाञ्च प्राकाराणां प्रमाणकम् ॥

कस्य कस्य तरोः काष्ठं प्रशस्तं शिविरे प्रभो ।
अमङ्गलं वा केषां वा सर्वं मां वक्तुमर्हसि ॥७॥

श्रीभगवाद्वाच ।

आसमे नारिकेलञ्च यद्याणाञ्च धनप्रदः ।

वाटी

शिविरस्य यदीशाने पूर्वेषु पुनःप्रदक्षतः ॥
सर्वेषु मङ्गलार्हेषु तद्वराणो मनोहरः ।
रत्नलङ्घनः पूर्वस्मिन् गृह्यां सम्यन्प्रदक्षथा ॥
शुभप्रदस्य सर्वेषु सुरकारो ! निशामय ।
विश्वस्य पनसन्नेव जम्बीरो वदरी तथा ॥
प्रजाप्रदस्य पूर्वस्मिन् दक्षिणे धनदक्षथा ।
सम्यन्प्रदस्य सर्वेषु यतो हि वदते यही ॥
जम्बूद्वयस्य दक्षिणः कदल्याज्जातकक्षथा ।
वसुप्रदस्य पूर्वस्मिन् दक्षिणे मित्रदक्षथा ॥
सर्वेषु शुभदक्षेषु धनपुत्रशुभप्रदः ।
हर्षप्रदो गुवाकस्य दक्षिणे पश्चिमे तथा ॥
इशाने सुखदक्षेषु सर्वेषु निशामय ।
सर्वेषु चम्पकः शुद्धो भुवि भद्रप्रदक्षथा ॥
अलावुचापि कुशाळं मायाम्बु सुकासकः ।
खर्जूरौ कर्कटौ चापि शिविर मङ्गलप्रदाः ॥
वास्तुकः कारवेक्षस्य वार्ताकुस्य शुभप्रदाः ।
लताफलस्य शुभदं सर्वं सर्वेषु निश्चितम् ॥
प्रशस्तं कथितं कारो निषिद्धस्य निशामय ॥
वन्द्युत्थो निषिद्धस्य शिविरे नगरं पच ।
वटो निषिद्धः शिविरे नित्यं पौरभयं ततः ।
नगरेषु प्रसिद्धस्य दर्शनात् पुण्यदक्षथा ॥
हे कारो तिलिङ्गीदृष्टो यत्रातं परिवर्ज्य ॥
शरेण धनदानः स्यात् प्रजाहानिभवेत् ध्रुवम् ।
शिविरेतिनिषिद्धस्य नगरं किञ्चिदेव च ॥
न निषिद्धः प्रसिद्धस्य नगरेषु तथा पुरे ।
वाच्यामतिनिषिद्धस्य प्राज्ञस्य परिवर्ज्येत् ॥
खर्जूरस्य उडुखेव निषिद्धः शिविरे तथा ।
न निषिद्धः प्रसिद्धस्य ग्रामेषु नगरेषु च ॥
वृक्षस्य चणकादीनां धान्यस्य मङ्गलप्रदम् ॥
ग्रामेषु नगरे चापि शिविरे च तथैव च ॥
इच्छुष्टस्य शुभदः सन्ततं शुभदक्षथा ।
अशोकस्य शिरीषस्य कदम्बस्य शुभप्रदः ॥
कच्ची हरिद्रा शुभदा शुभदक्षदक्षक्षथा ।
हरौतकी च शुभदा ग्रामेषु नगरेषु च ।
न वाच्यां भद्रदा नित्यं तथा चामलकी ध्रुवम् ॥
गजानामस्य शुभदम्बानास्य तथैव च ।
कल्याणसुखेऽवसां वास्तु स्थापनकारिणाम् ॥
न शुभप्रदमन्वेष्टासुष्ठुकारणं परम् ।
वानराणां नराणाञ्च गर्हभानां गवामपि ॥
कुङ्कुमाणां श्रृङ्गालानां माञ्जराणामभद्रकम् ।
भङ्गकानां शूकराणां सर्वेषाञ्चाशुभप्रदम् ॥
इशाने चापि पूर्वस्मिन् पश्चिमे च तथोत्तरे ।
शिविरस्य जलं भद्रमन्त्राशुभमेव च ॥
दीर्घं प्रस्थे समानस्य न कुर्व्यान्मन्दिरं बुधः ।
चतुरस्रे यद्दे कारो यद्दिगां धननाशनम् ॥
दीर्घप्रस्थः परिमितो नेत्राङ्गनापि संज्ञितम् ।
शून्येन रहितं भद्रं शून्यं शून्यप्रदं गृहाम् ॥
प्रस्थे हस्तद्वयात् पूर्वं दीर्घं हस्तत्रयं तथा ।
यद्दिगां शुभदं द्वारं प्राकारस्य यद्दक्ष्य च ॥
न मध्यदेशे कर्णस्य किञ्चिद्व्याधिकं शुभम् ।
चतुरस्रं चत्वार्यं शिविरं मङ्गलप्रदम् ।
अभद्रदं सर्वेषु शिविरं मङ्गलप्रदम् ॥

वाड

अभद्रदं सर्वेषु प्राज्ञाङ्गनं तथैव च ॥ ३ ॥
शिविराभ्यन्तरे भद्रा स्थापिता तुलसी वृक्षाम् ।
धनपुत्रप्रदाञ्च च पुण्यदा हरिभक्तदा ।
प्रभाते तुलसीं वृद्धा स्वर्गदानपत्रं लभेत् ॥
मालती ययिका कुम्भमाघवी केतकी तथा ।
नागेश्वरं मलिका च काचनं वकुलं शुभम् ॥
अपरानिता च शुभदा तेषामुलानभीक्षितम् ।
पूर्वेषु च दक्षिणे चैव शुभदं नात्र संशयः ॥
ऊर्ध्वं षोडशहस्तेभ्यो नैव कुर्यादयद्दृष्टी ।
ऊर्ध्वं विंशतिहस्तेभ्यः प्राकारं न शुभप्रदम् ॥ ४ ॥
सुत्रधारं तैलकारं स्वर्णकारस्य हीरकम् ।
वाटीभूले ग्राममध्ये न कुर्यात् स्थापनं बुधः ॥
प्राज्ञस्य चतुर्थं वैश्यं सक्कदं गणकं शुभम् ।
भट्टं वैद्यं पुण्यकारं स्थापयेत् शिविराभ्यन्तरे ॥ ५ ॥
प्रस्थे च परिखामानं शतहस्तं प्रशस्तकम् ।
पौरतः शिविराभास्य गम्भीरं दशहस्तकम् ॥
सङ्केतपूर्वकस्यैव परिखाद्वारमीक्षितम् ।
शत्रोरगम्यं मित्रस्य गम्यमेव सुखेन च ॥ ६ ॥
शास्त्रलोनीं तिलिङ्गीनां हिमालानां
तथैव च ।
निम्बानां सिन्धुवाराणां उडुम्वराणामभद्रकम् ॥
भुस्तराणां वटानाञ्चाप्यिरखानामवाष्कितम् ।
एतेषामतिरिक्तानां शिविरे काष्ठमीक्षितम् ॥
वृक्षस्य वज्रहतकं दूरतो वर्जयेद्बुधः ।
पुत्रद्वारधनं हन्यात् दद्याद् कमलाङ्गवः ॥
कथितं लोकशिक्षायां क्रुत काष्ठं विना पुरीम् ।
शुभलक्षणं चाप्यधुना गच्छ वत्स यथाशुखम् ॥ ७ ॥
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीलङ्गाज्जम्बूद्वीपे १०२ अः ॥
वाटीदीर्घः, पुं, (वाच्यां वास्तुभूमौ दीर्घः सर्वो-
त्तत्वात् ।) इत्यट्टशतः । इति रत्नमाला ॥
वाङ्कः, स्त्री, भट्टयवः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
वाङ्गपुष्पी, स्त्री, (वाङ्गं वाच्यां साधु वेष्टनीयं वा
पुण्यं यस्याः । गौरादित्वात् ङीष् ।) वाच्या-
लकः । इति रत्नमाला ॥
वाच्या, स्त्री, (वन्त्ये वेष्टाने इति । वट वेष्टने +
गत्यत् । यद्वा, वाच्यां वास्तुप्रदेशे हिता । वाटी
+ यत् ।) वाच्यालकः । इति रत्नमाला ॥
वाच्यालः, पुं, (वाटीं अलति भूययतीति । अल +
अण् ।) वाच्यालकः । इति शब्दरत्नावली ॥
(गुणादयोऽस्य वाच्यालकशब्दे ज्ञातव्याः ।)
वाच्यालकः, पुं, (वाच्याल एव । स्वार्थे कन् । वाटीं
अलति भूययतीति । अल + ण्वल् वा ।) श्लुप-
विशेषः । वाङ्गियाला इति भाषा । तत्प-
र्यायः । शीतपाकी २ वाच्या ३ भद्रोदनी ४
वला ५ वाटी ६ विनया ७ वाच्याली ८ वाटिका
९ । इति शब्दरत्नावली ॥ अस्य पर्यायात्तरं
गुणाञ्च वलाशब्दे द्रष्टव्याः ॥
वाच्याली, स्त्री, (वाटीमलति भूययतीति । अल
+ अण् । गौरादित्वात् ङीष् ।) वाच्यालकः ।
इति शब्दरत्नावली ॥
वाङ्क, अट्ट आश्रये । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-आल०-अक०-सिट् ।) अट्ट, अववाङ्क ।

वातः

ड, वाङ्कते लोकः । आश्रावः आनम् । उज्ज-
ज्जनम् । इत्येके । इति दुर्गादासः ॥
वाङ्कः, पुं, (धातुनामनेकाद्येत्वात् वाङ्क वेष्टने +
भावे घञ् ।) वेष्टनम् । इति शब्दमाला ॥
वा(वा)ङ्गिः, स्त्री, (वङ्ग + ङिन् + "सर्वधातुभ्य
इत्" उक्ता० ४ । ११७ । इति इत् ।) वप-
नम् । तत्पर्यायः । अतिः २ । इत्यमरः । २ ।
१४ । २८ । अतिः ३ । इति तट्टीकायां भरतः ॥
(करणे इत् ।) वापदक्षः । इति वैमचक्रः । ३ ।
५७७ ॥
वा(वा)ङ्गिनी, स्त्री, (वङ्ग शब्दे + ङिनिः । ङीप् ।)
नर्तकी । द्वेकः । मतस्त्री । इति वैमचक्रः ॥
(यथा, रघुः । ६ । ७५ ।
"यस्मिन् महीं प्राप्तिं वाङ्गिनीनां
निद्रां विहारार्हपथे गतानाम् ।
वातीरपि नासंमयदंशुकानि
को लम्बयेदाहरणाय हस्तम् ॥" ॥
षोडशाक्षरस्य स्त्रीविशेषः । तल्लक्षणं यथा,—
"नजमजरेयदा भवति वाङ्गिनी गयुक्तेः ॥"
वा(वा)ङ्गी, स्त्री, (वाङ्गि + वा ङीष् ।) सरस्वती ।
इत्यमरः । १ । ६ । १२ । वपनम् । (यथा, मार्क-
ण्डेयः । ४ । ४ ।
"चतुःपूतं न्यसेत् पादं वक्ष्यपूतं पिबेज्जलम् ।
सत्यपूतं वदेदाङ्गी वृद्धपूतं चिन्तयेत् ॥"
वपनम् । इति शब्दरत्नावली ॥
वातः, तत् क गतिसेवयोः । सुखे । इति कविकल्प-
द्रुमः ॥ (अदन्त चरा०-पर०-सक०-सिट् ।)
अववातन । अयोऽर्थाः । रमानाद्यस्तु गति-
सुखसेवयोरिति मत्वा गतौ सुखं गतिमुखम् ।
वातयति पात्रं वातः गच्छन्तं सुखयतीत्यर्थः ।
इत्याह । सुखसेवयोरिति जीमराः । इति
दुर्गादासः ॥
वातः, पुं, (वातीति । वा + क्तः ।) पञ्च-
भूतात्मगतचतुर्थभूतः । वातास इति भाषा ।
तत्पर्यायः । गन्धवहः २ वायुः ३ पवमानः ४
महाबलः ५ पवनः ६ सप्रानः ७ गन्धवाहः ८
मरुत ९ आशुगः १० अचनः ११ मातश्चिन्ता १२
नभस्वान् १३ मातनः १४ अनिलः १५ समी-
रणः १६ जगत्याणः १७ समीरः १८ सदागतिः
१९ जीवनः २० एतद्वहः २१ तरङ्गी २२ प्रभ-
ञ्जनः २३ प्रधावनः २४ अनवस्थानः २५ धूननः
२६ मोटनः २७ खगः २८ । अस्य गुणाः ।
स्वेत्त्वम् । लघुत्वम् । शीतत्वम् । रुच्यत्वम् ।
सृष्ट्यत्वम् । सञ्ज्ञानकत्वम् । स्तोककारित्वम् ।
तस्य कोपकारणं यथा । माधुण्यान्नभजनम् ।
सामकालः । अपराह्णकालः । प्रत्यूषकालः ।
अन्नभोगसमयश्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ ३ ॥
रागविशेषः । यथा । अथ वातयाधधिकारः ।
तत्र वातयाधोनां सामान्यतो विपक्षद्विद्वाना-
न्याह ।
"कथायकटुतिक्तकप्रमितरुच्यलज्ज्वलनः
पुरःपवनजागरप्रतरयाभिघातभ्रमेः ।

वातगु

विषहमार्गं शुक्रं हृद्वा दद्याद्विरेचनम् ।
अर्धं शुक्रं तु वातेन बालानां चापि शुष्यताम् ।
वितामधुक्काशमर्थं हितस्तुत्यापने पयः ॥”
इति वैद्यकचक्रपाणिसंघे वातव्याधिधिकारः ॥
वातकः, पुं, (वात इव चञ्चलः । इवार्थं कन् ।
यद्वा, वातं करोतीति । ल + अन्त्योऽपीति
ङः ।) अश्वत्थपत्रैः । इत्यमरः । २ । ४ । १४६ ॥
वातकर्म [न], (वातस्य कर्म ।) मरुत्क्रिया ।
पह्नम् । यथा,—

वराह उवाच ।

“सुप्रसन्नेन मे भूमे ! वातकर्म प्रसृजति ।
एवं हि पुरुषो युक्तो वातपोहितमानसः ॥
मत्सिका पत्रं वर्षाणि त्रीणि वर्षाणि सूचकः ।
न्या चेव त्रीणि वर्षाणि कूर्मा वै जायते नव ॥
युव वै तापनं देवि ! मेहनं मम शंसति ।
यो वै शास्त्रं विजानाति मम कर्मपरायणः ॥
शुभा वाक्यं भगवतो प्रत्युवाच वसुधरा ॥

धरगुवाच ।

अतुलं लभते पापं तव कर्मपरायणः ।
तस्य देव सुखार्थाय विशुद्धं वक्तुमर्हसि ॥
वराह उवाच ।

श्रेष्ठं कारुण्यं मे देवि । कथ्यमानं मयानघे ।
अपराधमिमं कृत्वा सन्नेदृशेन कर्मणा ॥
यावत्केन दिनत्रयीणां नक्तने च पुनश्चयः ।
कर्म चेवं ततः कृत्वा स च मे नापराधति ॥
सर्वशुद्धं परित्यज्य मम लोकाय गच्छति ।
एतन्ने कथितं भजे मरुत्कर्मपराधिनः ॥
दोषश्चैव गुणश्चैव यस्यया परिपृच्छितम् ॥”

इति वराहपुराणे मरुत्कर्मपराधनम् ॥

वातकी, [न] त्रि, (वातोऽतिशयितोऽस्यस्यति ।
वात + “वातातीसारार्थां कुक् च ।” ५ । २ । २६ ।
इति इति । कुक् च ।) वातरोगयुक्तः । तत्प-
र्यायः । वातरोगी २ । इत्यमरः । २ । ४ । १४६ ॥

वातकुम्भः, पुं, (वातस्य कुम्भ इव ।) गणकुम्भाधो-
भागः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २६३ ॥

वातकेतुः, पुं, (वातस्य केतुरिव ।) धूलिः । इति
चिकाण्शेषः ॥

वातकेलः, पुं, (वात तु क सुखे + भावे घञ् ।
वातेन सुखेन केलिर्यत्र ।) कलाजापः । विड्ग-
दन्त्यतः । इति मेदिनी । केल, १६३ ॥

वातगामी, [न] पुं, (वातेन वायुना सह गच्छ-
तीति । गम + णिनिः ।) पक्षी । इति केचित् ॥

वातगुल्मः, पुं, वातुलः । यथा,—

“वातुलो वातगुल्मः स्याच्चारवायुर्निदाघजः ।
भ्रष्टानिलः प्रावृषणो वासन्तो मलयानिलः ॥”
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

(वातेन जातो गुल्मः ।) रोगविशेषः । (यथा,
मार्कण्डेयः । ३६ । ५४ ।

“वातगुल्मप्रशान्त्यर्थमुदावर्तं तथोदरे ।
यवाग्नं वापि पवनं वादुग्धं प्रतिक्षिपेत् ॥”

अस्य चिकित्सा यथा,—

“वचायवावीजिकटुदण्डशूलजीवनं शतम् ।

वातप्र

कायकोष्ठो हितः पाने घान्नागारकोऽथवा ॥
वातगुल्मेषु सर्वेषु ज्वरेषु विषमेषु च ।

राजाटपश्चकं वापि वातगुल्मस्य पाचनम् ।
शठो सौवर्चलं शुद्धी पाचनं वातगुल्मे ॥”

“भागरं क्रिमिजित् पक्षा चिह्ना जिगुणा-
युतम् ।

चूर्णं गुडान्वितं देयं वातगुल्मविरेचनम् ॥
इत्याद्यं भाग एकस्तु द्वौ भागौ च हरी-
तकी ।

चिह्नायास्त्रिभागः स्यात् शुद्धाश्चत्वार
एव च ।

प्रतिपद्य सर्वमेकत्र सर्वसुत्तागुडैश्च तु ॥
वटकं भक्षयेत् प्रातस्तस्योपरि जलं पिबेत् ।
कथितञ्च विवेकञ्च वातगुल्मोपशान्तये ॥”
इति वातगुल्मचिकित्सा । इति हारीते चिकि-
त्सितस्थाने चतुर्थेऽध्याये ॥ तस्य निदानादिगुल्म-
शब्दे द्रष्टव्यः ॥

वातघ्नो, स्त्री, (वातं हन्तीति । हन् + टक् ।
ढीप् ।) शालपर्णी । अथगन्धा । शम्भु-
स्तुपः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वाततूलं, स्त्री, (वातेन उड्डीयमानं तूलम् ।)
आकाशोड्डीयमानसूचम् । बुद्धिर कृता इति
भाषा । तत्पर्यायः । दृढसूचकम् २ इन्द्रतूलम् ३
योगेश्वरसम् ४ वंशकम् ५ मरुहजम् ६ । इति
हारावली । २३ ॥

वातध्वजः, पुं, (वातो वायुर्ध्वजो यस्य ।) मेघः ।
इति शब्दमाला ॥

वातपित्तजमूलं, स्त्री, (वातपित्ताभ्यां जायते
इति । जन् + ङः । तच्च तन् मूलश्चेति ।) मूल-
रोगविशेषः । तस्य औषधं यथा,—

“मातुलुङ्गस्य निर्धासं गुडान्वितं समन्वितम् ।
वातपित्तजमूलानि हन्ति वै पानयोगतः ॥”

इति मातङ्गे १८८ अध्यायः ॥

(तथास्यान्या चिकित्सा । यथा,—

“दुरालभा पर्पटकश्च विष्ठा
पटोलनिम्बान्मुदितिलिङ्गीकम् ।
सशर्करं कल्कमिह प्रयोज्यं
सपित्तवातोद्भवमूलशान्ते ॥”

इति हारीते चिकित्सितस्थानेऽध्याये ॥

वातपुत्रः, पुं, (वातस्य पुत्रः ।) भोमसंनः । हन्-
मान् । महाधूर्तः । इति मेदिनी । रे, १६३ ॥

वातपोषः, पुं, (वातं वातरोगं पुष्यति हिन-
क्षीति । पुष + णञ् ।) पलाशवृक्षः । इत्य-
मरः । २ । ४ । २६ ॥ (अस्य पर्यायो यथा,—

“वातपोषः पलाशः स्यादाहप्रस्यश्च किंशुकः ।
राजादनो ब्रह्मवृक्षो हस्तिकर्णो दलोऽपरः ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

वातप्रमीः, पुं, स्त्री, (वातं प्रमिमीते वाताभि-
मुखं गच्छतीति । वात + प्र + मा माने +

“वातप्रमीः ।” उणा० ४ । १ । इति ईपठ्येन
सामुः ।) वातज्वरः । इत्यमरः । २ । ५ । ७ ॥

वायोद् हरिश्च इति भाषा । नकुलः । अथः ।

वातर

इति संक्षिप्तसारोदाहरितः ॥ (वायुवर्ग-
गामिनि, त्रि । यथा, अन्वेदे । ४ । ५८ । ७ ।
“सिन्धोरिव प्राञ्जने सूचनासो वातप्रमिवः पत-
यन्ति यज्ञाः ॥”)

वातफुलान्तं, स्त्री, (वातेन फुलं विकसितं यद-
न्तं तत् ।) पुष्पफलः । इति भूरिप्रयोगः ॥

वातमजः, पुं, (वातमभिसृज्यते अजति गच्छ-
तीति । वात + अज + “वातमुनौतिलगुर्वज्ज-
घेत्तुदण्डातीना उपसंख्यानम् ।” ३ । २ ।

२८ । इत्यस्य वार्तिकोऽप्या खण्ड । “अवर्द्धवद-
जन्तस्य तुम् ।” ६ । १ । ६७ । इति तुम् ।)

वातज्वरः । इति जटाधरः ॥ (वातगामिनि,
त्रि । यथा, भट्टिः । २ । १७ ।

“मेघात्ययोपातवनीपथोभं
कदम्बकं वातमजं जगाम् ॥”)

वातमण्डली, स्त्री, (वातस्य मण्डली ।) वाता ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वातज्वरः, पुं, (वाताभिसृज्यमानो ज्वरः ।) वात-
प्रमीः । इत्यमरः । २ । ५ । ७ ॥

वातरक्तं, स्त्री, (वातदूषितं रक्तं यच्च ।) रोग-
विशेषः । तस्य विप्रलक्षं निदानमाह ।

“लवणाश्लकटुचारस्त्रिगुणान्नीर्यभोजनेः ।

क्षिप्तशुष्काम्बुजान्पसीसपिण्याकमलकेः ॥

कुलस्यमासनिष्पावशाकादिपल्लवैस्तुभिः ।

दधारनालसौवीरशुक्ततक्रसुरासवेः ॥

विहृद्वाधशनक्रोधदिव्यास्वप्रातिजागरेः ।

प्रायशः सुकुमारानां मिथ्याहारविहारिणाम् ।
स्थूलानां सुखिनां चापि प्रकुप्येदातशोणितम् ॥

इत्यथोद्देगं कृतश्चात्रतच्च

विदाहसं संविदाहशान्त्य ॥ ६ ॥

नारो यवचारदिः । अर्धोर्ध्वभोजनेः अजी-
र्याय भोजनेः । अतिमात्रभोजनेरित्यर्थः ।
क्षिप्तादीनि मांसस्य विशेषणानि । क्षिप्तं शटि-
तम् । शुष्कमातपं शोणितम् । अम्बुजं मत्स्यादि-

मांसम् । आननं गौडादिपुष्पदेशकं मांसम् ।
पिण्याकं तिलखलिः । मूलकं प्रसिद्धमेव ।

निष्पावः बोद्धाशकम् । शाकं पक्षशाकम् ।
आदिशब्देन टन्ताकादीनि फलशाकानि यदुक्तं ।

पल्लवं शटितत्वादिरोगरहितमपि मांसं वात-
शोणितं प्रकीर्येत् । शटितं शटितं मांसं

विशेषतो वातशोणितं प्रकीर्येत् । आरनालं
सन्धानभेदः । शुक्तं सन्धानभेदः । सौवीरं

सन्धानभेदः । तक्रं चतुर्थीशुक्तशुक्तं वक्ष्यते
दधि । सुरा सन्धानभेदः । आसवः सन्धान-
भेदः । विहृद् चौरमत्स्यादि । अथशान्त्यम् ।

अजार्थं मुष्यत यत् तदध्यशनसुच्यते ।
अतिजागरी निद्रा । प्रायशः बाहुल्येन । सुकु-

मारानां अत्यन्तकाययापारणाम् । अथवा
मिथ्याहारविहारिणाम् । अथवाहारविहा-

रार्थां स्थूलानां सुखिनां च रक्तवृद्धाः । इत्य-
थोद्देगं कृतः यतो वायुर्ज्वरं तदधिरक्षाधो

गच्छति । इत्यप्यय उपलक्ष्यति । पद्मा-

वातर

मयित चलनः । अथतः विदाहसम् । विदाह
निष्ठावकुलत्वसर्वपक्षादि । संविदाहप्रसन्नः ।
संविदाहेऽशनं यस्य भुक्तिं विदधे तदुपरि
भुजानस्योत्थः । अथशनमुक्तायितदचनं
विदाहलोभोभोजनस्य विशेषतो हेतुत्वार्थम् ।
पश्चात् वातशोणितं प्रकुप्यित्वनान्वयः ।
एतेषां कारणानां मध्ये केनचिदायुः केन-
चिदुभयमपि प्रकुप्यते ॥ * ॥ संप्राप्तिमाह ।

“अतश्च रक्तं विदधत्यायु तच्च

दुष्टं सक्तं पादयोऽधीयते तु ।

तत् संपृक्तं वायुना दूषितेन

तत्प्रायस्यादुष्यते वातरक्तम् ॥”

पूर्वोक्तैर्हेतुभिः अतश्च समस्तं रक्तं विदधति
अत्र दृष्टातुरविवक्षितकर्मकः । तेन विद-
धति विदधं भवतीत्यर्थः । तच्च दुष्टं रक्तम् ।
सक्तं अधोगतम् । पादयोऽधीयते सञ्चितं
भवति । तदधिरं दूषितेन स्वहेतुवायुना
संपृक्तं मिलितं वातरक्तं उच्यते । ननु चेतस्य
संप्राप्तिरक्ता सुशुतेन ।

“शीघ्रं रक्तं दुष्टमायाति तच्च

वायोमार्गं संरुण्ड्याशु वातः ।

कुण्डोऽथर्धं मार्गरोधात् स वायु-

रक्तुचित्तं दूषयेदुक्तमाशु ॥”

अत्र प्रथमं रक्तस्य दुष्टरतो रक्तवातमिति
अपदेष्टुमुचितं भवत्यत्र आह । तत्प्रायस्या-
दिति । तस्य वातस्य दोषत्वेन प्राधान्यादाय-
रक्तमिति अपदिश्यते ॥ * ॥ पूर्वोक्तपमाह ।

“स्वेदोऽथर्धं न वा काश्यं स्यादशुभं चेतोऽति-
रक्त् ।

सन्धिष्येत्तन्मात्रस्यं सदनं पिङ्गकोष्ठमः ॥

जानुजङ्घोरुक्तस्यं शङ्खपादाङ्गसन्धिषु ।

निस्तोदः स्फुरणं मेहो गुरुत्वं सुप्रिर्व च ॥

कणूः सन्धिषु रक्त् दाहो भूत्वा नश्यति चास-
क्तः ।

वैवर्ण्यं मण्डलोत्पत्तिस्वात्सरकपूर्वैरुक्तमम् ॥”

अथाधिकृतवातस्य वातरक्तस्य लक्षणमाह ।

“वातेऽधिकेऽधिकं तत्र शूलस्फुरणतोदनम् ।

शोथस्य रौक्षं कणालं श्यायनाच्छिद्यमानम् ॥

धमम्यङ्गुलिसन्धीनां सङ्कोचोऽङ्गुल्यङ्कोऽतिरक्त् ।

श्रोतरेषांनुपश्रयो स्तम्भवेपथुसुप्रयः ॥”

तत्र पादयोः शूलादिकमधिकम् । यत आह
सुशुतः ।

“स्यार्शोऽहिमौ तोदमेदप्रशोषौ

स्वापोपेतौ वातरक्तेन पादौ ॥” इति ।

अत्र सुतिः स्यार्शोऽहिमौ ॥ * ॥ अधिकरक्तं वात-
रक्तमाह ।

“रक्तं शोथोऽतिरक्त् तोदस्ताम्बुमिचिमा-
यते ।

जिम्भरुक्तेः समं नेति कणूत्वेदसमन्वितः ॥”

अधिकपित्तं तदाह ।

“पित्तं विदाहः संमोहः स्वेदो मूर्च्छा मद-

क्षुधा ।

वातर

स्यार्शोऽहिमौ तोदमेदप्रशोषौ ॥

विदाहश्च पादावेव बोद्धव्यः । यत आह सुशुतः ।

पित्तादगम्यासुगदाहौ भवेता-

मत्पर्योक्तौ रक्तशोथौ नृदृ च ॥

पदाविति शेषः ॥ अधिककणं तदाह ।

कणूस्तेमित्युक्तमासुप्रिचिम्बलशोथताः ।

गुरुतादयः पादयोरेव । यत आह सुशुतः ।

कणूत्तमौ स्वेदशोथौ सशोथौ

पीनस्तथौ शोथोऽतिरक्ते ॥ * ॥

अतिप्रमाणवातरक्तस्य उपदवानाह ।

“अस्वप्राप्यकन्धासमांसकोथशोथोऽहः ।

मूर्च्छा च मन्दरक्त् तृष्णा च्वरमोहप्रकोपकाः ॥

हिजायाङ्गुल्योसर्पपाकतोदभ्रमकमाः ।

अङ्गुलीवक्रतास्तोदहाहमर्ममहाह्वंदाः ॥”

मांसकोथो मांसगलनम् ॥ * ॥ असाध्यत्वादिक-

माह ।

“एतेरुपश्रवेऽर्थं मोहेनैकेन वापि यत् ।

अलतन्त्रापदवं याप्यं साध्यं स्यान्नरुपद्रवम् ॥

एकदोषानुगं साध्यं नवं याप्यं द्विदोषजम् ।

त्रिदोषजमसाध्यं स्यादयस्य च स्युरपद्रवाः ॥”

अथ वातरक्तस्य चिकित्सामाह ।

“वातशोणितिनो रक्तं जिम्भस्य बहुशो हरेत् ।

अल्पाण्यं रक्तयेदायुं यथादोषं यथावलम् ॥

उयाङ्गदाहतोदयुं जलौकोभिर्विनिर्हरेत् ।

शङ्खतुल्यैस्त्रिमाकण्डरुविदनान्वितम् ॥

प्रच्छिन्नेन शिराभिन्वा देशाद्देशान्तरं व्रजेत् ।

अङ्गे खान न तत् स्यात् रक्तं वातोत्तरश्च यत् ।

गम्भीरं न्ययुः क्षमं कस्यं ग्लानिं शिरा-

मयान् ।

रोगानन्वाच्च वातोत्थान् कुर्यादायुररक्षितः ॥

विविधान् वातरोगान् वा शब्दं वात्यवशेषितम् ।

रक्तं कुर्यात्ततः क्षिप्रान्तप्रमाणेन निर्हरेत् ॥

विरेचयेत् पित्तादौ केदयुक्तेर्विरेचनेः ।

वात्समापेपनाभ्यङ्गपरिधोपनाहनेः ।

विरेकास्यापना केदपानेर्गम्भीरमाचरेत् ॥

दिवास्वप्नश्च कोपश्च चायामं मेथुनं तथा ।

कट्पाणं गुल्ममिच्छन्ति लवणास्त्रौ च वर्जयेत् ॥

पुराणा यवगोधूमशालयः षष्टिकास्तथा ।

भोजनार्थं रसार्थं तु विष्किराः प्रतुदाहिताः ॥

आदकाश्चणका सुहा मखराः सकुलत्यकाः ।

यूषार्थं बहुसपिष्काः प्रशस्ता वातशोणिते ॥

सुनिषसकवेवायं काकमाचो शतावरी ।

वास्तुकोपोदिकाशाकं शाकं सौवर्चलं तथा ॥

उतमांसरसेर्धृष्टं शाकमनस्या च दापयेत् ।

हितो गोधूमचूर्णश्च ह्यागचीरुतप्रुतेः ॥

लेपस्तद्वह्निता भृष्टाः पिष्टाः पयसि निर्वृताः ॥

चीरपिष्टातभीभिन्वा वर्द्धमानफलैरपि ।

दुग्धपिष्टैः प्रलेपैः स्याद्वितः पवनशोणिते ॥

गुडूचीकायकल्पाभ्यां सपयस्कं पलं हृतम् ।

वातरक्तं निहन्त्याशु कुष्ठं हरति दुस्तरम् ॥”

गुडूचीहृतम् ॥ * ॥

“तुलां पचेद्गुडूच्यासु जलमोक्षचतुष्टये ।

वातर

पादशेषः कषायसु गोदुग्धं शोषकक्षया ।

निलतैलाद्रुक्तं ताभ्यां पचेत्तुन्दविना भिषक् ।

वक्ष्यमाख्येन्तो द्रव्यैः सन्ध्यास्तौक्तैः पचेत् ॥

मञ्जिष्ठा मधुकं कुष्ठं जीवनीयगणक्षया ।

एलागुरु च मृद्वीका मांसी चाघ्नखो नखी ।

हरेयुः श्रावणी योषं स्थिरा त्वामलकी तथा ।

शङ्खी श्यामा शताह्वा च विष्णुक्लान्ता च

पञ्चकम् ॥

नागकेशरवालत्वक्पद्मकोपलचन्दनम् ।

एतानि कल्कवस्तूनि कथितानीह कोविदैः ॥

पानेऽभ्यङ्गेऽनुवासं च तेलमेतन्निषेधितम् ॥

वातरक्तं तदङ्गुलीपदवानाशु नाशयेत् ॥

धन्यं पुंसवनं स्त्रीणां गर्भेदं वातपित्तनुत् ॥

स्वेदकण्डूतज्यामशिरःकम्पाहितामयान् ।

हत्याद्वयज्जतान् दोषान् गुडूचीतैलसुतमम् ॥”

इति गुडूचीतैलम् । इति भावप्रकाशः ।

(यथा च ।

“हुताग्निहोत्रमासीनन्दविमध्ये पुनर्वसुम् ।

पृष्ठवान् गुरुमेकाग्रामसिवेशोऽग्निवचसम् ॥

अग्निमाततुल्यस्य संसर्गस्यानिलाच्छोः ।

हेतुलक्षणमेवैष्यान्वयास्ते गुरुव्रवीत् ॥”

“अभिवातादशङ्खी च पटुष्टे शोणिते तृष्णाम् ।

कषायकटुतिक्ताल्पकषाहारादभोजनात् ॥

हयोद्वयानयानाम्क्रोडाङ्गवनलङ्घनात् ।

उष्णं चात्यध्वगमनाद्वायाहाग्निरग्न्यात् ॥

वायुविहङ्गो वृद्धेन रक्तनावारितः पथि ।

कुड्मस्तद्वयदेतत् तज्ज्ये वातशोणितम् ॥

खुडं वातबलासाध्यमाहं वातश्च नामभिः ।

तस्य स्थानं करो पादावङ्गुल्याः पञ्चसन्धयः ॥

ज्वादाहो हस्तपादे तु मूलं देहो विधावति ।

सौम्यान् सञ्चसवत्वाच्च देहं गच्छन् शिरायवेः ।

पञ्चस्वभिहतं क्षुब्धं वक्रत्वादभितुष्टे ।

स्थितं पित्तादिसंखटं तास्ताः खलति वेदनाः ॥

करोति दुःखं तत्रैव तस्मात् प्रायेण सन्धिषु ॥”

“उत्तानमथ गम्भीरं द्विविधमन्तं प्रचक्षते ।

त्वड्मांसाश्रयमुत्तानं गम्भीरन्त्वन्तराश्रयम् ॥

कण्डदाहकषायासतोदस्फुरणकुक्षयेः ।

अन्विता श्यावरक्ता त्ववाचो ताम्रा तथेष्टये ॥

गम्भीरं न्ययुः क्षमः कठिनोऽन्तर्देशार्तिमान् ।

श्यावस्तान्त्रोऽथवा दाहतोदस्फुरणपाकवान् ॥

रुक्विदाहान्वितोऽभीक्ष्णं वायुः सन्ध्यास्थिमण्डलम् ॥

हिन्दमिव चरत्तन्त्रवक्रौकुर्वन् वेगवान् ॥

करोति खड्गं पङ्क्तं वा शरीरे सञ्चतश्चरन् ।

सर्वैर्लिङ्गैश्च विज्ञेयं वातादृशमयामयम् ॥”

“रक्तमार्गं निहन्त्याशु शाखासन्धिषु माहृतः ।

निवेश्यान्धोन्धमावायं वेदनाभिर्हरदहन् ॥

तत्र सुषेदहकश्चङ्गजलौकः सूक्ष्मजातुभिः ।

पुष्कनेन्वा शिराभिर्वा यथादोषं यथावलम् ॥

रुग्दाहशूलतोदार्तादहकसाधं जलौकसा ।

शङ्खैस्सम्भरेत् स्तनिकक्षूचमिचिमायानात् ॥

देशाद्देशं व्रजत् साधं शिराभिः पुष्कनेन वा ॥”

“सर्पिस्तैलवसाम्पानाभ्यङ्गनवक्तिभिः ।

सुखोष्णैरपनाहैश्च वातोत्तरमुपाचरेत् ॥
विरेचनघृतचौरपानैः संकेः सवस्तिभिः ।
श्रोतेर्निर्वापनेचापि रक्तपित्तोत्तरं जयेत् ॥
वमनं चतुर्नाभ्यं स्नेहसेकादिहृत्तनम् ।
कोष्णलेपाश्च शस्यन्ते वातरक्ते कफोत्तरे ॥
कफवातोत्तरे श्रोतेः प्रलम्बे वातशोणिते ।
विदाहः शोथरक्तकूषिष्ठिः स्तम्भनाह्वयेत् ॥
पित्तरक्तोत्तरे दाहः स्नेहोऽवदरणं भवेत् ।
उष्णैस्तस्माद्विषग्दोषवत्तं बुद्ध्याचरेत् क्रियाम् ॥”
“दत्त्वापक्वकद्रापाकाश्रयं चुरसान् समान् ।
एथविदाह्याश्च रसं तथा चौरचतुर्गुणम् ॥
एतत् प्रायोगिकं सर्पिः पारुष्यकमिति स्मृतम् ।
वातरक्ते चैते शोथे वीर्यं पित्तके च्वरे ॥”

इति पारुष्यकं घृतम् ॥३॥

“मधुपण्याः पलं पिष्ट्वा तैलप्रस्यं चतुर्गुण्ये ।
क्षीरे साध्यं शततृत्वस्तदेवं मधुकात् श्रुते ॥
सिद्धं देयं त्रिदोषे स्यात् वातास्रश्वासकासनुत् ।
हृत्पाण्डुरोगवीर्यकामलादाहनाशनम् ॥
वलाकषायकक्काभ्यां तैलं क्षीरसमन्तथा ।
सहस्रशतपाकं वा वातास्रस्वातरीगनुत् ॥
रसायनं श्रेष्ठतमं इन्द्रियाणाम्यसादनम् ।
जीवनं हृदयं स्वयं शुक्रादृग्दोषनाशनम् ॥”
“चन्द्रपादाभ्युसंसिक्ते शौमपद्मदलच्छदे ।
शयने पुलिनस्यैव शीतमावृतवोजिते ॥
चन्दनाद्रकराद्राक्षः प्रिया नायः प्रियंवदाः ।
स्पर्शान् शीतसुखस्पर्शां प्रसिन् दाहं रजं क्षमम् ॥”
“गम्भीरे रक्तमाक्रान्तं स्याच्छिडातुं विवर्जयेत् ।
रक्तपित्तातिवृद्ध्या तु पाकमाशु नियच्छति ॥
भिन्नं स्रवति वा रक्तं विदग्धं पूयमेव वा ।
तथोः क्रिया विधातव्याः अधः शोधनरोपणौ ॥
कुण्यादुपद्रवायाश्च क्रियां स्वात् स्वाचिकित्-
सितान् ॥”

इति चरके चिकित्सास्थाने २६ अध्यायः ॥

“गन्धकं पारदं लौहं वनं तालं मनःशिला ।
शिलाजतु पुरं शुद्धं समभागं विचर्गयेत् ॥
विङ्गं त्रिफला योषं वागुजो च पुनर्नवा ।
चित्रकं देवकाष्ठश्च दाह्यौ श्वेतापरगाजिता ॥
चूर्णमेषां पृथक् तुल्यं सञ्चमेकत्र कारयेत् ।
त्रिफलाभृङ्गराजस्य रसनेव पृथक् त्रिधा ॥
विभाष्य भजयेत् प्रातर्मध्यमाह्नं दिने दिने ।
क्रमानुपानं निम्बस्य पत्रं पुष्पं त्वचं समम् ॥
शाणमात्रं घृतेदद्यात् सञ्चवातविकारनुत् ।
वातरक्तं महाघोरं गम्भीरं सञ्चजज्ञयेत् ॥
सञ्चोपद्रवसंयुक्तं साध्यासाध्यं निहन्त्यलम् ॥”

इति वातरक्तान्तको रसः ॥३॥

“अथ शुद्धेन तालेन गन्धतुल्येन मेलयेत् ।
द्वयोस्तुल्यं जीर्णतान्नं बालुकायन्त्रके पचेत् ॥
अयन्तालेश्वरो नाम रसः परमदुर्लभः ।
हन्त्यात् कुष्ठानि सर्वाणि वातरक्तमथापि वा ।
शूलमष्टविधं चित्रं रसस्तालेश्वरो महान् ॥”

इति महातालेश्वरो रसः ॥

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे वातरक्ताधिकारे ॥

अथात्र पण्यापण्यविधिः ।

“हयोरससुतिः सखीजलीकाश्च जलावृभिः ।
शतधौतघृताभ्यङ्गो मेघोदुग्धावसेचनम् ॥
यवघटीकनीवारकलमारुणशालयः ।
गोधूमाश्वका सुत्रास्तुवर्ण्योऽपि सुकुटकाः ॥
अजानां मज्जिषीणाश्च गवामपि पर्यासि च ।
लावतिरिधिसर्पिर्द्वितीयाश्च द्वाद्विष्कराः ॥
प्रतुदाः शुक्रदाहृकपोतकटकादयः ।
उपोदिकाकाकमाचो वेत्रायं सुनिघस्यकम् ॥
वास्तुकं कारवेणश्च तण्डुलीयः प्रसारणी ।
पत्तरो वृद्धकुष्माण्डं सर्पिः शस्यकपलवम् ॥
पटोलं वृत्तेलश्च श्लेष्मिकश्चेतश्चर्करा ।
नवनीतं सोमवल्ली कस्तूरी सितचन्दनम् ॥
शिशपागुरुदेवाकसरलं स्नेहमहर्दनम् ।
तिक्तश्च पञ्चमूह्रिं वातरक्तगदे वृणाम् ॥
द्विवास्वप्राप्तिसन्तापश्यायामातपमेधुनम् ।
माषाः कुलत्या निष्पावाः कलायाः क्षारसंवनम् ॥
अमृताग्नपमांसानि विरुद्धानि दधीनि च ।
इत्येवो मूलकं मद्यं पिण्याकोऽम्बानि काञ्जिकम् ॥
कटुश्च गुल्मेभिष्यद्द्वि लवणानि च शक्तवः ।
इत्यप्यं निगदितां वातरक्तगदे वृणाम् ॥”
इति वैद्यकपण्यापण्यविधिरन्ये वातरक्ताधि-
कारः ॥

वातरक्तप्रः, पुं, (वातरक्तं रोगविशेषं हन्तीति ।
हन + टक् ।) कुकुरघ्नः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ कुकुरमुडा इति भाषा ॥

वातरक्ताग्निः, पुं, (वातरक्तस्य अग्निप्रशकः ।)
पित्तघ्नी लता । इति शब्दचन्द्रिका ॥ गुलश्च
इति भाषा ॥

वातरङ्गः, पुं, (वातेन वायुना रङ्गो यस्य । निर-
न्तरचलदलत्वादस्य तथात्वम् ।) अन्धस्यः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

वातरथः, पुं, (वातो वायु रथो यस्य ।) मेघः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (वातो रथः प्रापको
यस्येति वायुप्रापके, त्रि । यथा, भागवते ।
३ । २६ । २० ।

“यथा वातरथो घ्राणमावृत्तिं गन्ध आश्रयात् ।
सर्वं योगरतं तेन आत्मानमविकारि यत् ॥”

वातरायणः, पुं, (वातेन वायुनितरोगेण रायति
शब्दायने इति । रे शब्द + ल्युः ।) उष्मन्तः ।
निययोजनपूरकः । काष्ठम् । करपात्रम् ।
कूटः । परसंक्रमः । इति मेदिनी । ने, ११६ ॥
सरलद्रुमः । इति शब्दरत्नावली ॥

वातरूषः, पुं, (वातेन रूष्यते भूष्यते इति । रूष
+ णच् ।) वातूलः । उत्तुकोचः । शक्रधनुः ।
इति मेदिनी । ये ५७ ॥

वातरोगः, पुं, (वातजनितो रोगः ।) वायुआधिः ।
तत्पण्यायः । वातआधिः २ चलातङ्कः ३
अनितामयः ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा,
“वातरोगं निहन्त्याय अहिनां सापतन्त्रकम् ॥”

इति वैद्यकचक्रपाणिभंग्रहे वातआधी स्वल्प-
रसोनपिण्डे ॥)

वातरोगी [त्र] त्रि, (वातरोगोऽस्त्वस्येति । वात-
रोग + इनिः ।) वातरोगयुक्तः । तत्पण्यायः ।
वातकी २ । इत्यमरः ॥ (यथा, बृहत्संहिता-
याम् । २७ । ११ ।

“परतोऽपि दर्शनं वातरोगिणी चन्द्रनागुर-
प्राप्तिः ॥”

वातर्हिः, पुं, काष्ठलौहोभयनिर्मितपात्रम् । तत्-
पण्यायः । काष्ठलौहो २ । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

वातलः, पुं, (वातं लातीति । ला + कः ।)
चणकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ वायुकारके
त्रि ॥ (यथा, सुश्रुते स्वल्पस्थाने ४६ अः ।

“वातलाः श्रोतमधुराः सकषाया विरुक्षणाः ।
कफशोणितपित्तप्राशयकाः पुंस्त्वनाशनाः ॥”

वातलमखली, स्त्री, वात्या । इति भरिप्रयोगः ॥
वातघान् [त्र] त्रि, वायुयुक्तः । वातो विद्यते-
ऽस्य इत्यर्थे वतुपत्येन निष्पन्नः ॥

वातवेरी [त्र], पुं, (वातस्य वेरी ।) वातादः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ वायुशब्दौ, त्रि ॥

वातआधिः, पुं, (वातजनितो आधिः ।) वात-
रोगः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा,
“ग्नौ सुप्रत्यक्षं भयं कम्पाभाननिर्पोक्षितम् ।
रजानिभन्तश्च नरं वातआधिर्वनाशयेत् ॥”
इति माधवकरकृते रत्निचिन्त्ये वातरोगाधि-
कारे शेषांशे ॥)

वातशोषं, स्त्री, (वातस्य शोषमिव ।) वस्तिः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

वातशोणितं, स्त्री, (वातजं शोणितं दहरक्तं
यत्र ।) वातरक्तरीगः । इति भावप्रकाशः ॥
(अस्य सनिदानसम्प्राप्तिकं पूर्वस्वरूपं लक्षणञ्च
यथा, —

“विदाह्यतं विरुद्धञ्च तत्तत्कारकप्रदूषणम् ।

भजतां विधिद्वीनश्च स्वप्रजागरमेधुनम् ॥

प्रायेण सुकुमारानामसंक्रमणशोणितानाम् ।

अभिघातादशुद्धञ्च वृणामसृजि दूषिते ॥

वातशोः श्रोतलेवीयुष्टं ह्रः कृद्धो विमार्गगः ।

ताडयानादृशा रुद्धः प्राक् तदेव प्रदूषयेत् ॥

आटागोमं खुद्धं वातवलासं वातशोणितम् ।

तदाहृतामभिसृज्य पूर्वं पादौ प्रधावति ॥

विशोपादयानयानादेः प्रलम्बो तस्य लक्षणम् ।

भविष्यतः कुष्ठभयं तथा सादः क्षयाज्जता ॥

जानुजङ्घीककथं शङ्कपादाङ्गसन्धिषु ।

कणस्फुरणानिकोदभेदगौरयसुप्रताः ॥

भूत्वा भूत्वा प्रणश्यन्ति सुहृदाविर्भवन्ति च ।

पादयोर्मूलमास्याय कदाचिदन्तथोरपि ॥

आखोमिव विषं कृद्धं क्षतञ्च देहं विधावति ।

त्वदमांसाययमृजानं तत्पुत्रं जायते स्तनः ॥

कालान्तरं गम्भीरं सन्धानं धातूनभिद्रवत ।

कण्ठादिमंयुतांशानि त्वक्तान्द्रयावलोहिता ॥

सायामा भ्रष्टादोष्णा गम्भीरेऽधिकपूर्वकम् ।

अथयुग्मथितः पाको वायुः सन्ध्यमिमज्जसु ॥

द्विन्दमिव चरत्तन्त्रवकीकुर्वन्च वेगवान् ।

वातादः

करोति खड्गं पङ्कं वा शरीरे सन्ततचरन् ।
वातेऽधिकेऽधिककन्तश्च मूलस्फुरणतोदनम् ।
शोषस्य रौक्ष्यकृत्वत्वावतादृष्टिदानयः ।
धमन्यङ्गुलिसन्धीनां सङ्कोचोऽङ्गग्रहोऽतिरक्तः ।
श्रोतस्त्रिषाणुपशयौ क्षम्भपथसुप्रयः ।
रक्तेश्रोतोऽतिरक्तोदस्तान्त्रिमिचिमायते ।
जिह्वरक्तैः श्रमं नेति कण्ठक्षेदसमन्वितः ।
पिते विदाहः सम्मोहः स्वेदो मूर्च्छामदः स-
हट् ।
व्याघ्राक्षमत्वं रग्यागः शोषपाको भ्रूशोभता ।
कर्णसौमित्रगुरुता सुमित्रमन्त्रशोभता ।
कण्ठमन्त्रा च रगदन्तसन्त्रिज्जस्र सङ्करे ।
एकदोषाशुगं साध्यं नवं यायं हिदोषकम् ।
त्रिदोषजं त्यजेत् स्यावि क्षम्भमूर्च्छकारि च ।
रक्तमार्गं निहन्त्याशु प्राग्वासन्धियु मारुतः ।
निविष्टान्योऽन्यमाचार्य वेदनाभिर्हरयन् ।
इति वाभटे निदानस्थाने षोडशोऽध्याये ।
“वातशोणितनो रक्तं क्षिप्रस्य बहुशो हरेत् ।
अल्पार्णं पालयन् वायुं यथादोषं यथादलम् ।
चिकित्सितं हितं पथ्यं प्रायश्चित्तं भिषग्जितम् ।
भेषजं श्रमनं शस्तं पथ्यायेः स्तुतमौषधम् ॥”
इति च वाभटे चिकित्सितस्थाने द्वाविंशतितमे-
ऽध्याये । अन्यदातरक्तशब्दे ज्ञातयम् ॥
वातसङ्घः, त्रि, (वातं वातजनितरोगं सङ्घते ।
सङ्घ + अच् ।) अत्यन्तवायुयुक्तः । यथा,—
“वातासङ्घो वातसङ्घो वातूलो वातुलोऽपि च ।”
इति शब्दरत्नावली ।
(वायुवेगसङ्घनशीलः । यथा, महाभारते । १ ।
१४२ । ५ ।
“ततो वातसङ्घो नावं यन्त्रयुक्तौ पताकिनीम् ।
जम्भितमो दृष्ट्वा लला कुन्तीभिर्दुसुवाच च ॥”
वातसारथिः, पुं, (वातः सारथिः सहायो यस्य ।)
अभिः । इति केचित् ।
वातस्कन्धः, पुं, (वातस्य स्कन्ध इव ।) आकाशस्य
भागविशेषः । यच्च वायुस्य हति । इति केचित् ।
वातज्ञा, [नृ] त्रि, (वातं ज्ञातीति । ज्ञन् + क्तिप् ।)
वातज्ञः । वायुनाशकौषधम् । इति वैद्यकम् ।
वाताटः, पुं, (वात इव अटति गच्छतीति । अट्
+ अच् ।) सूर्यान्धः । इति त्रिकाण्डशेषः ।
वातान्धः । इति शब्दरत्नावली ।
वाताण्डः, पुं, (वातदूषितो अण्डौ यस्मात् ।)
सुष्करोगविशेषः । तस्य लक्षणं यथा,—
“वृषणौ दूषयेद्वायुः श्लेष्मणा यस्य सङ्घतः ।
तस्य सुष्कक्षल्येको रोगो वाताण्डसङ्घकः ॥”
इति साधवकरः ।
वातादः, पुं, (वाताय वातनिवृत्तये अद्यते इति ।
अट् + घञ् ।) फलशृङ्गविशेषः । वादाम इति
ख्यातः । तत्पर्यायः । वातवेरी २ नेत्रोपम-
फलः ३ वातान्धः ४ । अस्य गुणाः । उष्णत्वम् ।
सुखिगन्धत्वम् । वातघ्नत्वम् । शुक्रकारित्वम् ।
गुरुत्वम् । अस्य मज्जगुणाः । मधुरत्वम् ।
हृद्यत्वम् । पित्तानिलापहत्वम् । क्षिप्रत्वम् ।

वातारिः

उष्णत्वम् । कफकारित्वम् । रक्तपित्तविकारिणी
श्रेष्ठत्वम् । इति भावप्रकाशः ।
वातापिः, पुं, असुरविशेषः । स च ह्यादस्य धमनौ
पञ्चा ज्ञातः । अगस्त्येन भक्षितः । इति
श्रीभागवतमतम् । कल्पान्तरे तु विप्रचित्तः
सिंहिकायां ज्ञातः । यथा,—
“सिंहिकायामथोत्पन्ना विप्रचित्तसुतुर्हृष्ट ।
श्रवः श्रवणगात्रश्च यङ्गः प्राक्खल्येव च ।
इत्यन्तो नमुत्तिस्रैव वातापी हृष्टो जिकः ।
हरकल्पः कालनाभो भौमश्च नरकस्तथा ।
राहुर्ज्यैष्ठ्यं तेषां वै चन्द्रस्यैवमर्हन् ।
इत्येतं सिंहिकापुत्रा देवैरपि दुरासदाः ॥”
इति वज्रपुराणे काश्यपीयवंशः ।
अन्यत्र ।
“विप्रचित्तः सिंहिकेयान् सिंहिकायामजी-
जन्तु ।
हिरण्यकशिपोर्यं वै भागिनेयास्त्वयोदृष्ट ।
वस्तुः शल्यश्च राजिन्त्रो तमो वातापिरेव च ।
इत्यन्तो नमुत्तिस्रैव खल्वमस्मान्नस्तथा ।
नरकः कालनाभश्च सरमाणस्तथैव च ।
कल्पवीर्यं च विख्यातो दनुर्वंशविवर्द्धनः ॥”
इति मात्स्ये ६ अध्यायः ।
(सुनिवरीऽगस्त्यस्तु एनं प्रसङ्गहारं भक्षित-
वान् । एतदुक्तान्तस्तु महाभारते वनपर्वणि
६६ अध्यायमारभ्य दृष्टयः ॥)
वातापिडिट्, [ष] पुं, (वातापिं हृष्टीति ।
हृष् + क्तिप् ।) अगस्त्यसुनिः । इति हेम-
चन्द्रः । २ । ३६ ।
वातापिच्छदनः, पुं, (वातापिं छदत इति । छट् +
लुङ् ।) अगस्त्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ।
वातापिह्वा [नृ] पुं, (वातापिं हन्तीति । हन् +
क्तिप् ।) अगस्त्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ।
वातामोदा, स्त्री (वातेन प्रष्टव्य आमोदो यस्याः ।)
कस्तूरी । इति शब्दमाला ।
वातायनं, स्त्री, (वातस्य अयनं गमनागमन-
मार्गः ।) गवाक्षः । इत्यमरः । (यथा, आर्या-
सप्तशत्यासु । ५१० ।
“लीलागारस्य बहिः सखीषु चरणातिथौ
मयि प्रियया ।
प्रकटोक्तः पसारोदत्त्वा वातायने अजन्मम् ॥”
तेन परवाधानिवेधो यथा,—
“परवाधा न कुर्वीत जलवातायनादिभिः ।
कारयित्वा तु कर्माणि कारुं पश्चात् न वच-
येत् ॥”
इति कौर्मि उपनिषागे १५ अध्यायः ।
वातायनः, पुं, (वातस्यैव अयनं गतिर्यस्य ।)
घोटकः । इति त्रिकाण्डशेषः ।
वातायुः, पुं, (वातमयते इति । अय + वाहु-
लकात् उष्ण ।) हरिणः । इत्यमरः ।
वातारिः, पुं, (वातस्य वातरोगस्य हरिः ।)
शरङ्गवृक्षः । इति शब्दरत्नावली । (अस्य
पर्यायो यथा,—

वातुलिः

“शुक्रशरङ्ग आमकुक्षिप्रोगन्धर्वहस्तकः ।
पञ्चाङ्गुलो वर्द्धमानो दीर्घदण्डोऽप्यदण्डकः ।
वातारिस्तद्वयस्यापि रवकश्च निगद्यते । १ ।
रक्तोऽपरो रवूकः स्यादुत्तमो रवस्तथा ।
यात्रपुच्छश्च वातारिश्चक्षुरत्तानपत्रकः ॥” २ ।
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।
शतमूली । इति शब्दचन्द्रिका । पुत्रदात्री ।
शेफालिका । यवानी । भार्गी । कुक्षी ।
विडङ्गः । मूरणः । भजातकः । जतुका । इति
राजनिर्घण्टः ।
वाताली, स्त्री, (वातस्य आली यत्र ।) वाद्या ।
इति त्रिकाण्डशेषः ।
वातान्धः, पुं, (वात इव शीघ्रगोऽन्धः ।) कुली-
नान्धः । तत्पर्यायः । हयोत्तमः २ जातः ३
अजानेयः ४ । इति त्रिकाण्डशेषः । (यथा,
कथासरित्सागरे । ६६ । १७४ ।
“तदिमं मां विजानीहि लक्ष्मीसेनं वरानने ।
आनीतमिह वातान्धेनाल्लक्ष्म्याटेनिरगतम् ॥”
वातासङ्घः, त्रि, (वातं वातजनितरोगं आसङ्घते
इति । आ + सङ्घ + अच् ।) वातुलः । इति
शब्दरत्नावली ।
वातिः, पुं, (वातिं गच्छतीति । वा + “वातेर्जित् ।)
उष्णः ५ । ६ । इति अतिः । वायुः । यथा,
“वातिर्वायुमरुदातः श्वसनः पवनोऽग्निजः ॥”
इत्यमरटीकायां भरतधृतसाङ्गसाङ्गः ।
सूर्यः । चन्द्रः । यथा । वातिरादित्यसोमयोः ।
इति रभसः ।
वातिकः, पुं, (वातादागतः । वात + ठञ् ।)
वायुजयाधिः । यथा,—
“वातिको वातजो आधिः पित्तकः पित्तसम्भवः ।
श्लेष्मिकः श्लेष्मसंभूतः सङ्घः सान्निपातिकः ॥”
इति राजनिर्घण्टः ।
(स्त्री, वातस्य श्रमनं कोपनं वा । “वातपित्त-
श्लेष्मभ्यः श्रमनकोपनयोरुपसंख्यानम् ॥” ५ । १ ।
३८ । इत्यस्य वार्त्तिः । ठञ् । वातिकरोगाक्रान्ति
वात्ताले, त्रि । यथा, महाभारते । १।२५।६।१।
“अपरं त्वत्वंस्तत्र वातिकास्तं महीपतिम् ।
युत्रिष्ठिरस्य यश्चेन न समो ह्येव ते क्रतुः ॥”
वातिगः, पुं, (वातिं वायुं गच्छतीति । गम् +
ङ् ।) भण्टाकी । धातुवादिनि, त्रि । इति
मेदिनी । मे, ४६ ।
वातिगमः, पुं, (वातिं वायुं गमयतीति प्रापयति ।
गमि + अच् ।) वार्त्ताङ्कः । इति शब्दरत्ना-
वली ।
वातिङ्गनः, पुं, वार्त्ताङ्कः । इति त्रिकाण्डशेषः ।
वातीयं, स्त्री, (वाताय वातनिवृत्तये हितः । वात
+ ङ् ।) काञ्चिकम् । इति शब्दचन्द्रिका ।
वातुलः, पुं, वाद्या । इत्यमरटीकायां भरतः ।
वातुलः, त्रि, वातविकारासङ्घः । उष्णतः । इत्य-
मरटीकायां भरतः ।
वातुलिः, स्त्री, तरतूलिका । इति हारावली ।
वाडुङ् इति भाषा ।

वातूः, पुं, (वातानां समूहः । "वातादूः ।" ४।२।४२ । इत्यस्य वार्तिकोक्त्या ऊनः । यद्वा, वाताः स्वल्पस्फुरिति । वात + "सिधादि-भ्यश्च ।" ५।२।६७ । इति लच् । "वातदन्त-वृत्ति ।" ऊह । यद्वा, वातानां समूहः वातं न सङ्गते इति वा । वात + "वातात् समूहे च । वातं न सङ्गते इति च ।" ५।२।१२२ । इत्यस्य वार्तिकोक्त्या । वात्या । वातासहे, चि । इत्य-मरः । "वात्या वातसमूहः । अत्र जनस्वलादि-गोरथवातादिति ऊनः । वातासहो वात-द्वेष्टेवासहः । वाहया इति स्वातः । अत्र गो-विकारादिना ऊनः वातूः । वातेर्वाक्तीति तुल्ये ह्रस्वोकारवानपि वातूः । वातून् वातूलोऽपि स्यादिति द्विरूपकोषः । उक्तोऽपि वातूः ।" इत्यमरटीकायां भरतः ।

वातोना, स्त्री, (वातमनयतीति । ऊन + अण् ।) गोविज्जाक्षुपः । इति राजनिर्घण्टः । वायु-होने, चि ।

वात्या, स्त्री, (वातानां समूहः । वात + "पाशा-निभो यः ।" ४।२।६८ । इति यः ।) वात-समूहः । यथा,—

"आसङ्गिनी च वाताकी स्यात् वात्या वात-मण्डली ।"

इति त्रिकाण्शेषः ।

(यथा, भागवते । ३।१७।५ ।

"ववौ वायुः सुदुस्पर्शः केलागनीरयन् सुहृः । उन्मूलयन्नगपतीन् वात्यानीको रजोध्वजः ।"

वात्सकं, स्त्री, (वत्सानां समूहः । वत्स + "गोवोत्तो-हृति ।" ४।२।६८ । इति युञ् ।) वत्स-समूहः । इत्यमरः । (वत्सकस्येदमिति । वत्सक + अण् । कुटजसम्बन्धिनि इन्द्रयवसम्बन्धिनि च चि । यथा, मुमुक्षे । ६।४० ।

"नागरातिविषासक्तं पिप्लवो वात्सकं फलम् ।"

वात्सल्यः, पुं, (वत्सल एव । स्वार्थे ष्यञ् ।) रसविशेषः । यथा,—

"वात्सल्यशान्तौ तु रसौ शृङ्गारः कौशिकः स्मृतः ।"

इति त्रिकाण्शेषः ।

एतद्वसाधिकारौ यथा,—

"शान्ते ब्राह्मण एव स्यात् प्रीते दासः प्रकी-र्तितः ।

प्रेयसि स्युः सखायो हि यशोदा वत्सले स्मृताः ।

मधुरे राधिका ज्ञेया ह्यस्य स्यान्मधुमङ्गलः ।

सखीयूथोद्भुते ज्ञेयो वीरे चारुणगोदयाः ।

करुणे वत्सल्यार्द्रादित्वादास्य रौद्रके ।

गोवर्द्धनेऽभिमन्युश्च भयानक उदाहृतौ ।

तपस्विन्यादयो ह्यत्र वीभर्त्य परिकीर्त्तिताः ।

ब्रजस्था नियता ज्ञेया आलम्बनविभावकाः ।"

इत्युज्ज्वलनीलमणिः ।

(वत्सलस्य भावः । वत्सल + अण् ।) वत्सलस्य भावे, स्त्री । (स्नेहः । यथा, भागवते । ४।६।३४ ।

"चरन्तं विष्णुसुहृदं वात्सल्यलोकोमङ्गलम् ।"

वात्सीपुत्रः, पुं, नापितः । इति त्रिकाण्शेषः ।

वात्स्यः, पुं, (वत्सस्य गोत्रापत्यम् । वत्स + "गर्गा-दिभ्यो यञ् ।" ४।२।१०५ । इति यञ् ।) सुनिविशेषः । यथा । वात्स्यसावर्णिगोत्रयो-रौत्स्यवनभार्गवजामदग्याप्रुवम्पराः । इत्यु-दाहृतत्त्वम् ।

वात्स्यायनः, पुं, (वत्सस्य गोत्रापत्यं युवा । वत्स + यञ् । ततो युनि षक् ।) सुनिविशेषः । तत्प-थ्यायः । मन्दनागः २ पक्षिणः ३ स्वामी ४ । इति त्रिकाण्शेषः । (अयं हि कामसूत्रकर्ता । यथा, कुट्टनीमते । ७७ ।

"वात्स्यायनमयमुधं
वात्स्यान्द्रेण दत्तकाचार्यान् ।
गणयति मन्मथतले
पशुतुल्यां राजपुत्रम् ।"

वादः, पुं, (वद् + घञ् ।) यथार्थबोधेच्छो-र्वक्ष्यम् । यथा,—

"विजिगीषोः कथा जल्पो वादस्तत्त्वविवे-
दिभ्यो ।"

इति जटाधरः ।

अस्य लक्षणं यथा । प्रमाणतर्कमाधनोपालम्भः सिद्धान्ताविरुद्धः पञ्चावयवोपपन्नः पक्षप्रतिपक्ष-परिग्रहो वादः । इति गोतमसूत्रम् ॥ ३ ॥ अपि च ।

"सर्गाणामादिरन्तश्च मध्येऽप्येदाहमर्जुन ।

अध्यात्मविद्या विद्यानां वादः प्रवदतामहम् ।"

इति भगवद्गीतायाम् १० अध्यायः ।

"प्रवदतां वादिनां सम्बन्धित्वो वादजल्पवितण्डा-ख्यास्तिष्ठः कथाः प्रसिद्धास्तासां मध्ये वादो-ऽहम् । यत्र द्वाभ्यामपि प्रमाणतर्कतश्च स्वपक्षः स्याद्व्यति परपक्षलक्षणानिनिग्रहस्थाने दूष्यते स जल्पो नाम । यत्र त्वेकः स्वपक्षं स्थापयति अन्यस्तु क्लृप्तानिनिग्रहस्थानेऽस्तु पक्षं दूषयति न तु स्वपक्षं स्थापयति सा विनष्टा नाम कथा । तत्र जल्पवितण्डे विजिगीषमाणयोर्वादिनोः शक्तिपरीक्षामात्रफले । वादस्तु वीतरागयोः शिष्याचार्ययोरन्ययोर्वा तत्त्वतिरूपणफलः । अतोऽसौ श्रेष्ठत्वान्महिम्नतिरिक्त्यर्थः ।" इति तट्टी-कायां श्रीधरस्वामी । ("तत्र वादः । वादो नाम यः परस्परं सह शास्त्रपूर्वकं विग्रह्य कथयति । स वादो द्विविधः मन्त्रहेतु जल्पो वितण्डा च । तत्र पक्षाश्रितयोर्वचनं जल्पः । जल्पविपर्ययो वितण्डा ।" इति चरके विमान-स्थानेऽध्याये ॥)

वादकः, चि, (वादयतीति वद् + णिच् + क्तृन् ।) वाद्यकरः । (यथा, भागवते । १०।१८।१४ ।

"कचिन् तृणतप्तु चान्ययु गायकौ वादकौ स्वयम् । शृणुसतुर्महाराज साधु साध्विति वादिनौ ।"

वक्ता । वदघातोः कर्त्तरि णक् (ण्युन्) प्रत्ययेन निष्पन्नः ।

वादनं, स्त्री, (वद् + णिच् + क्युट् ।) वाद्यम् । (यथा, संगीतदर्पणे । ३३ ।

"वीक्षावादनतत्त्वज्ञः श्रुतिजातिविशारदः ।

तालज्ञश्चाप्रयासिन मोक्षमार्गं नियच्छति ।"

वा(वा)दरं, चि, (वदरात् वदराकारकार्पास-फलाद्भवम् । वदर + अण् ।) कार्पासनिर्मित-वस्त्रादि । इत्यमरः । २।६।१११ । वादरायाः कार्पास्या जातं इत्यर्थे ण्यप्रत्ययेन निष्पन्नम् । वा(वा)दरः, पुं, (वदर + स्वार्थे ष्यञ् ।) कार्पास-उत्पन्नः । इति हेमचन्द्रः । (वदरीउत्पन्नः । कुलगाह इति भाषा ।)

वादरङ्गः, पुं, अन्त्यउत्पन्नः । इति त्रिकाण्शेषः ।

वा(वा)दरा, स्त्री, (वदरवत् पक्षमस्यस्थाः । वदर + अण् । ततः टाप् ।) कार्पासवृक्षः । तत्पथ्यायः । कार्पासी २ सूत्रपुराणा ३ वदरी ४ समुद्रान्ता ५ तुलिकेरी ६ कार्पासिका ७ । इति शब्द-रत्नावली । अस्याः पर्यायान्तरं गुणाच्च कार्पासीशब्दे दृष्ट्याः ।

वादरायणः, पुं, (वदरायणे वदरिकाश्रमे निवस-तीति । वदरायण + अण् ।) व्यासदेवः । इति शब्दरत्नावली ।

वादरायणिः, पुं, (वादरायण एव । स्वार्थे इण् ।)

व्यासदेवः । इति शब्दरत्नावली । (वादरा-यणस्यापत्यमिति अपत्यार्थे इण् । शुक्रदेवः ॥)

वादरिकः, चि, वदरचयनकर्ता । वदरं चिनोती-त्यर्थे ण्यप्रत्ययेन निष्पन्नः ।

वादलं, स्त्री, मधुयष्टिका । इति शब्दचन्द्रिका ।

वादवादो [न], पुं, (वादे वदतीति । वद् + णिनिः ।) जिनभेदः । तत्पथ्यायः । आर्हतः २ ।

इति हेमचन्द्रः ।

वादामं, स्त्री, स्वनामख्यातफलम् । तस्य गुणाः ।

उष्णत्वम् । सुखित्वम् । वातघ्नत्वम् । बल-शुक्रकारित्वम् । इति राजवल्लभः ।

वादाम्यः, चि, (वदाम्य एव । स्वार्थे ष्यञ् ।)

वदाम्यः । बहुपदः । इति भरतद्विरूपकोषः ।

वादालः, पुं, मत्स्यभेदः । वीराल इति भाषा ।

तत्पथ्यायः । मत्स्यदर्पः ० । इति हेमचन्द्रः ।

वादिः, चि, (वादयति यत्तमुच्चारयतीति । वद् + णिच् + "वसिर्वपियतीति ।" उणा० ४।१२४ ।

इति इण् ।) विद्वान् । इत्युणादिकोषः ।

वादिनं, स्त्री, (वादयते । वद् + णिच् + "भूवादि-गृभ्यो णिञम् ।" उणा० ४।१७० । इति णिञम् ।) वाद्यम् । इत्यमरः । (यथा, भाग-वते । ४।२४।७ ।

"अवाद्यंस्तदा योनिं वादिनामि घनाधनाः ।"

वादिनोऽयिन्मन्यायते इति । ज्ञे + कः । अयि-रन्तकं चि । यथा, वक्रोक्तिपञ्चाशिकायाम् २८ ।

"कृत्वा त्वां पणवक्षितं नहि मया दूतं न

प्रोयसे

नेवाहं पणवः लघोदरि चितः शक्यो विधातुं

त्वया ।

किं वादिचविवक्षयाच दयति को वादिनश्चायमे

स्रज्वा निर्जितशेकराजसुत इत्ययाजग-

दृजंतिः ।"

वादी

वादिनं, जी, वदरीषदशकम्पलटचः । इति
शब्दरत्नावली ॥

वादिनाट, [त्र] पुं, (वादिषु वक्तुषु राजते
इति । राज + कर्त्तृ ।) मञ्जुषेयः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

वादिशः, त्रि. साधुवादी । इति शब्दमाला ॥

वादी, [न] त्रि, (वदतीति । वद + णिनिः ।)
वक्ता । (यथा, मनुः । ७ । ६१ ।

“न च हन्यात् स्थलाह्णं न जीवं न क्षता-
ञ्जलिन् ।

न सुक्तकेशं नासीनं न तवाप्सोति वादिनम् ॥”)

अर्थः । विवादकुर्ता । परियादी इति पारस्य-
भाषा ॥ यथा, सभाषतेः कर्त्तृशब्दाद्वाक्यायनः ।

“अथ चेत् प्रतिभूर्नास्ति वाद्योग्यस्तु वादिनः ।

स रक्षितो दिनस्थान्ते दद्याद्भृत्याय वेतनम् ॥”

वादिनो भाषावादिनः । उत्तरवादिनश्च ॥ ॥

स्वयं विवादाशक्तौ प्रतिनिधिमाह नारदः ।

“अर्थिना संनियुक्तो वा प्रत्यर्थिप्रक्षितोऽपि वा ।

यो यस्यार्थे विवदते तयोर्जयपराजयौ ॥”

तयोर्वादिप्रतिवादिनोः । कात्यायनः ।

“मनुष्यमारणे स्तेये परदारभिमर्शणे ।

अभयमप्यग्रे चैव कन्याहरणदूषणे ॥

पारुष्ये कूटकरणे गृपदोहे तथैव च ।

प्रतिवादी न दातव्यः कर्त्ता तु विवदेत् स्वयम् ॥”

भाषादीतरस्य पक्षस्थितस्य दण्णीयत्वमाह

नारदः ।

“यो न भ्राता पिता वापि न पुत्रो न नियोजितः ।

परार्थवादी दण्डः स्यात् अवहारेषु विवदन् ॥”

नारदः ।

“पूर्ववादं परित्यज्य योऽन्यमालम्बते पुनः ।

वादसंक्रमणाज्ज्ञेयो क्षीनवादी स वै नरः ॥”

प्रत्यर्थी यदि कश्चित् कालं प्रार्थयते स लभते ।

अर्थो तु कालं प्रार्थयन् अर्थित्वमेव हन्यादिति

तेन कालो न प्रार्थनीयः । तदाह ।

“प्रत्यर्थी लभते कालं त्रैहं सप्ताहमेव च ।

अर्थो तु प्रार्थयन् कालं तत्क्षणदेव दयेते ॥”

कश्चित् प्रत्यर्थी कालं न लभते । याज्ञवल्क्यः ।

“माहसस्तेयपारुष्यगोभिशपापात्यये स्त्रियाम् ।

विवादयेत् सद्य एव कालोऽन्यत्र कथा स्मृतः ॥”

अथ भाषापादः । तत्र भाषास्वरूपमाहतुः

कात्यायनवृहस्पती ।

“प्रतिज्ञादोषनिर्मुक्तं साध्यं सत्कारणान्वितम् ।

निश्चितं लोकसिद्धञ्च पक्षं पक्षविदो विदुः ॥

स्वल्पांतरः प्रभूतार्थो निःसन्दिग्धो निराकुलः ।

विरोधिकोरणैर्मुक्तो विरोधिप्रतिरोधकः ॥

यदा त्वेवंविधः पक्षः कल्पितः पूर्ववादिना ।

दयातत्पक्षसम्बन्धं प्रतिवादी तदोत्तरम् ॥”

नारदेनापि ।

“मारस्तु अवहाराणां प्रतिज्ञा समुदाहृता ।

तद्वानौ क्षीयते वादी तरं क्षासुतरो भवेत् ॥”

तत्त्वोपनमाह वृहस्पतिः ।

“न्यूनाधिकं पूर्वपक्षं तावदादी विशोधयेत् ।

३३२

वाद्यं

न दद्यादुत्तरं यावत् प्रत्यर्थी सभ्यसन्निधौ ॥”

इति व्यवहारतत्त्वम् ॥

वाद्यं, जी, (वद + णिच् + यत् ।) वाद्ययन्त्रिधन-

यन्त्रिधनं । वाज्जना इति भाषा । तत्पठ्यायः ।

वादिनम् २ आतोद्यम् ३ । तच्चतुर्विधं यथा,

“तत् वीणादिकं वाद्यमानहं सुरजादिकम् ।

वंश्यादिकस्तु शुधिरं कास्यतालादिकं घनम् ॥”

इत्यमरः ॥

“इदं तत्तादि चतुर्विधं चतुःप्रकारं वाद्यादिशब्द-

इत्यवयवम् ।

‘इदं चतुर्विधं वाद्यं वादिजादिदिनामकम् ।’

वाद्यमितिसमस्तं प्रथमान्नं विज्ञेयपदं इति

कलिङ्गादयः । फलतो न विशेषः ॥” इति तट्टी-

कायां भरतः ॥ ॥

अथ वाद्यानि ।

“तालेन राजते गीतं तालो वादिजसम्भवः ।

गरीयस्तेन वादिजं तच्चतुर्विधमुच्यते ॥

तत् शुधिरमानहं घनमित्यं चतुर्विधम् ।

तत् तन्तीगतं वाद्यं वंश्याद्यं शुधिरं तथा ॥

चर्ममावनहमानहं घनं तालादिकं मतम् ॥” ॥

तत्र तत्तं यथा,—

“अलावणी ग्रन्थवीणा किन्नरी लघुकिन्नरी ।

विपची वल्लकी ज्येष्ठा चित्रा ज्योषवती जया ॥

हस्तिका कुल्लिका कूर्मी शारङ्गी परिवदिनी ।

त्रिशूरी शतचन्दी च नकुलींशो च टंसवी ॥

चौडस्मरी पिनाकी च निवन्धः शुक्लस्तथा ।

गदावारणहस्तश्च रुद्रोऽथ शरमण्डलः ।

कपिलासो मधुसूदनी घोण्टादि तत्तं भवेत् ॥”

अलावणी यथा,—

“कनिष्ठिका परिधर्द्धिमध्यच्छिदेण संयुतः ।

दशयष्टिमितो दण्डः खादिरो वेणवोऽथवा ॥

अधःकरभवानूर्द्ध्वं कृत्रावलाभिभोभितः ।

नवाङ्गुलादधश्चिदोपरि चन्द्राहंसप्रभाम् ॥

निवेश्य तुम्बिकां भद्रालावुखं निवेशयेत् ।

द्वादशाङ्गुलविस्तारं बद्धपक्षं मनोहरम् ॥

तुम्बिकाधेयमधोऽन्यच्छिदे तु निर्मिताम् ।

अलावुमध्यगां जीवीं कृत्वा स्वल्पालु काष्ठि-

काम् ॥

तथा संवेष्टा तन्मध्यं काष्ठिकां भ्रामयेत्ततः ।

यथा स्यान्निखलात्पायुष्यन्त्यश्च करभोपरि ॥

पञ्चाङ्गुलिषु संव्यज्यालायुं स्वल्पाश्च वन्धयेत् ।

केशान्तनिर्मिता पट्टमयी सूत्रकृताथवा ॥

समाः स्रग्मा हृष्टा तत्र तन्त्री देया विचक्षणैः ।

एतत्क्षणसंयोग्यान्वालावणी प्रकीर्तिता ॥

विन्दुना न समुपेतं तुम्बं निःक्षिप्य वन्धसि ॥

मध्यमानामिकाभ्याश्च वाद्या दक्षिणपाणिना ॥

तारे भद्रे च घोषे च त्रिस्थाने विन्दुरिष्यते ।

तुम्बीभूतं समुपेत्य वामाङ्गुल्येन धारयेत् ॥

ततस्तान्तिभस्तु सञ्जाभिः स्वरशक्तिविधीयते ।

त्रिस्वरो दक्षिणः पाणिर्वामस्तश्च चतुःस्वरः ॥

अलावणी स्थिता ज्ञेयाः सप्तषड्जादयः स्वराः ।

रागशक्तिर्यथा रागे भवेत् षड्जादिभेदतः ॥

वाद्यं

अंशान्यासविमेषाच्च तथाचापि विधीयते ।

इयमलावणी प्रोक्ता मनःश्रवणरञ्जनी ॥

प्रत्यक्षा सारदा देवी वीणास्वरूपेण संस्थिता ॥”

इत्यलावणी ॥ अन्येषां लक्षणं विस्तरभया-

मोक्तम् ॥ ॥ शुधिरं यथा,—

“वंशोऽथ पारीमधुरीतितरिरीशञ्जकाह्वलाः ।

तोडहीसुरलीयुक्ताश्चङ्गिकास्वरनाभयः ॥

शृङ्गं कापालिकं वंशश्चर्मवंशस्तथापरः ।

एते शुधिरभेदास्तु कथिताः पूर्वस्वरिभिः ॥

वर्तुलः सरलश्चैकपदोऽथविचर्त्तितः ।

वेणवः खादिरो वापि रक्तचन्दनजोऽथवा ॥

श्रीखण्डजोऽथ सौवर्ण्यो दन्तिदन्तमयोऽपि वा ।

राजतस्मान्नजो वापि लौहजस्पाटिकोऽथवा ॥

कनिष्ठाङ्गुलितुल्येन गर्भरन्ध्रेण शोधितः ।

श्लिष्टविद्याप्रवीणेन वंशः कार्यो मनोहरः ॥

वंशनेव मतोऽपीति मतज्ञसुनिनोदितम् ।

ततोऽन्येऽपि तदाकारा वंशा एव प्रकीर्तिताः ॥

तत्र यक्ता शिरोदेशादधो द्विमितमङ्गुलम् ।

फुत्काररन्ध्रं कुर्वीत मितमङ्गुलिपञ्चमा ॥

पञ्चाङ्गुलानि संव्यज्य तावदन्त्याणि कारयेत् ।

कुर्वातथाव्यरन्त्याणि सप्तसंख्यानि कौशलात् ॥

वदरीवीजतुल्यानि संव्यज्याह्वाह्ममङ्गुलम् ।

प्रान्तोऽन्त्येनं कार्यं खुरादेनादहंतवे ॥

सिक्थकेन कला देया तेन सुस्वरता भवेत् ।

पञ्चाङ्गुलोऽयं वंशः स्यादेकैकाङ्गुलिद्विहितः ॥

षड्ङ्गुलानि नाम्ना स्यादयावदष्टादशाङ्गुलम् ।

फुत्कारताररन्ध्रस्य यावदङ्गुलिमन्तरम् ॥

तदेव नाम वंशस्य वांशिकेः परिकीर्तते ॥

एकाङ्गुलो द्वाङ्गुलश्च त्रिङ्गुलश्चतुरङ्गुलः ।

अतिनारतरत्नेन वांशिकेः समुपेततः ॥

त्रयोदशाङ्गुलो वीणापरः ।

निन्दितो वंशतत्त्वज्ञेयश्च सप्तदशाङ्गुलः ॥

महानन्दस्तथा नन्दो विजयोऽथ जयस्तथा ।

चत्वार उत्तमा वंशा मतज्ञसुनिसम्भवाः ॥

दशाङ्गुलो महानन्दो नन्द एकादशाङ्गुलः ।

द्वादशाङ्गुलमानस्तु विजयः परिकीर्तितः ॥

चतुर्दशाङ्गुलमितो जय इत्यभिधीयते ।

ब्रह्मा रुद्रो रविर्विष्णुः क्रमादत्र व्यवस्थिताः ॥

नेविष्य प्रोदता चापि सुस्वरत्वञ्च शीघ्रता ।

माधुर्यमिति पञ्चाभी फुत्कृतेषु गुणाः स्मृताः ॥

शीत्कारवङ्गुलः सञ्जो विस्वरः स्पृष्टतो लघुः ।

अमधुराश्च विज्ञेयाः षड्दोषाः फुत्कृते क्रमात् ॥

तथा प्रयोगवाहुत्वमल्पता गीतवादेन ।

एभिर्दोषैर्धृतीरतीव निन्दितो वंशिको मतः ॥

स्थानकादिलयाभिज्ञो गमकाग्रः स्फुटाक्षरः ।

शीघ्रदक्षः कलाभिज्ञो वांशिको रक्त उच्यते ॥

प्रसुक्तिर्बहुसुक्तिश्च सुक्तिश्चैवकुलेगुणाः ।

सुस्थानत्वं सुस्वरत्वं अङ्गुलीसावनक्रिया ॥

समस्तगमकज्ञानं रागरागाङ्गवेदिता ।

क्रियाभाषाविभाषासु दक्षता गीतवादेन ॥

स्वस्थाने चापि दुःस्थाने नादनिर्माणाङ्गुलम् ।

गातृणां स्थानदाढ्यत्वं तद्दोषाच्छादनं तथा ॥

वाद्य

“यतिरोद्गाप्यवच्छेदो गजरो रूपकं भुवम् ।
गल्पः सारिमोक्षी च नादश्च कथितं तथा ।
प्रहरणं वृन्दनश्च प्रवत्सा दादश्च स्मृताः ।”
यथा दं घात इत्थिकताख्यां यतिः । ॥
ओङ्वादां यथा । दं तथो तथिक तथिक दं
या दं चा योधि योधि तत्त तत्त यवि यवि

“वाद्यं विमुच्यते येन हृन्मनं तन्निगद्यते ।”
यथा । तद्विधो दिशटेन तप्तः । इति हृन्मनम् ॥
“कलासो विकलामञ्च टाकलो चार्द्धटाकलो ।
जोलाटा कलिका चैव गोमुष्टी मुरजस्तथा ॥”
अलायुजवाद्यं श्लेष्मवाद्यम् । महेनः त्रयोदशा-
ङ्गुलवाममुखो द्वादशाङ्गुलदक्षिणमुखः । मुरज-
श्चष्टादशाङ्गुलवाममुखः सप्तदशाङ्गुलदक्षिण-
मुखः । महेनमुरजयोरयं भेदः ॥ १ ॥ चर्नं
यथा,—

जाम्बवत्या नामजित्या लक्ष्मणभद्रयोरपि ।
 क्रणस्याष्टमधिष्णीणां पुरोडाहमष्टोत्तवे ।
 तत्तं प्रुगिरमानङ्गं घनञ्च युगपज्जनाः ॥
 अथादयन्नमन्यातमित्यौ पौराणिकौ श्रुतिः ।
 तत्तं वाद्यम्बु देवानां गन्धर्वानाञ्च प्रीधिरम् ॥
 आनङ्गं राक्षसानां च कितराणां घनं विदुः ।
 निजावतारे गोविन्दः सन्मेषानयत् त्रितो ।
 यावन्ति वाद्यभाग्यानि रामरायणयोर्युधि ।
 तावन्तो नाभवन् सेनाः क्रुद्रपाण्डवसङ्गरे ॥”
 किञ्च ।

“ललितम् कृतकम्पनोमरेण
 रणे सुरारमंथनान् सुरेण ।
 अभूततादोरपि सिंहनादेः
 सा पञ्चशब्दोति कथादवादः ॥

युक्ते ज्ञेयानां योऽहङ्कारवः स सिंहनादः ।
 ततादिभिरभिसृतुभिर्वाद्यैश्चमूनां सिंहनादेः च
 पञ्चशब्दोवाद्यमभूत् । सिंहनादेन सह वाद्यं
 पञ्चविधं भवतीत्यर्थः । इति सङ्गीतदामोदरः ॥

विष्णुसहस्रनामस्तोत्रे वाद्यकरणफलं यथा, —

“अग्नौपहारे विविधेष्टं ततोराभिषिपनेः ।
 गीतवादिनृत्वाद्यैस्तोषयन्नाप्युतं श्रुप ॥
 पुण्यरात्रिस्तु गोविन्दं गीतश्रुत्यरवोऽन्ते ।
 भूपजागरणे भैरवा तोषयाप्युतमथयम् ॥
 येषां न विना तैर्भैरवा मार्जनाद्यपकेपनेः ।

वानप्र

तोषितो भगवान् विष्णुर्देवात्मभित्तं पलम् ॥
देवकर्मणि सक्तानां तेषां संसृतिर्नस्तुतिः ।
तोषितोऽभिमतान् कामान् प्रयच्छति जना-
हिनः ॥”

इति बह्विपुराणे क्रियायोगनामाध्यायः ॥
देवप्रतिष्ठायां वाद्यविधयश्च,—
“मनः प्राप्तादे स्याद्व्योहं गीतवादित्रमङ्गलेः ।
सर्वगन्धर्वस्तो गृह्य इमं मन्त्रमुदाहरेत् ॥”

इति वाराहे श्रौतार्थास्थापनाध्यायः ॥
देवताविशेषगृहे वाद्यविशेषनिषेधो यथा ।
योगिनीतन्त्रे ।

“श्रुवागारे भक्तकच सूर्यागारे च शङ्ककम् ।
दुर्गागारे वंशीवाद्यं माधुरीच न वादयेत् ॥”
भक्तकं कांस्यनिर्मितकरतालम् । मध्यपुराणे ॥
“गीतवादित्रनिर्घणं देवस्याग्ने च कारयेत् ।
विरिञ्चिभ्य गृहे ऽर्का चण्डो लक्ष्मीगृहे व्यजेत् ॥
चण्डा भवेदशक्तस्य सर्ववादमयी यतः ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
वाद्यभाण्डं, क्री, (वाद्यं वादनीयं भाण्डमिति ।)
वादनीयपानम् । सुरजादि । यथा,—
“पुष्करं करिहस्ताग्ने वाद्यभाण्डसुखे जले ॥”

इत्यमरश्लोकटीकायां भरतः ॥

अपि च ।

“वाद्यभाण्डमिदं देवि । नानास्वरसमन्वितम् ।
भेरीपट्टश्चयुक्तं मया भक्त्या निवेदितम् ॥”

इति दृष्टान्दिकेश्वरपुराणोक्तदुर्गास्तवपद्धतिः ॥
वाध, ऋ ङ विहन्तौ । इति कविकल्पदमः । ऋ-
अववाधन् । ङ, वाधते । इति दुर्गादासः ॥
वाधुर्ध्वः, क्री, विवाहः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
वाधूः, पुं, वहिजम् । इति शब्दरत्नावली ॥
वाधूनसः, पुं, वाङ्मौगसः । खड्गो । इति हला-
युधः ॥

वानं, जि, क्री वे शीयणे + क्तः । आदितस्तेति
नत्वम् । शुष्कफलम् । इत्यमरः ॥ शुष्कम् । इति
मेदिनी । ने, २० ॥ (वनस्यदमित । वनः
अण् ।) वनसम्पत्नी ॥

वानं, क्री, (वा + ल्यट् ।) स्मृतिकर्म । कउः ।
गतिः । इति मेदिनी । ने, २० ॥ जलसंयुत-
वातोन्मिः । सुरङ्गा । सौरभः । इति हेमचन्द्रः ॥
गोक्षीरजं तवक्षीरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

वानप्रस्थः, पुं, (वनप्रस्थो जातः । अण् ।) मधूक
वृक्षः । (अस्य पर्यायो यथा,—

“मधूको गुडपुष्पः स्यान्मधुपुष्पो मधुसवः ।
वानप्रस्थो मधुक्षो लो जलजेत्रमधूलकः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
पलाशवृक्षः । (अस्य पर्यायो यथा,—

“वानपोयः पलाशः स्यादानप्रस्थश्च किंशुकः ।
राजादनो ब्रह्मवृक्षो हस्तिकर्णो दलीरपरः ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

द्वितीयश्रमः । इति विश्वमेदिन्यौ ॥ * पुन-
स्तत्वाद्य वनवासं कृत्वा अलक्षपण्यफलादि भक्ष-
यित्वा ईश्वरावाधनं करोति यः स वानप्रस्थः ।

वानप्र

स च द्विविधः । अशुक्लः दन्तोद्वेगलिकश्च ।
इति श्रीभागवतमतम् ॥ तस्य धर्मो यथा,—

“भूमौ मूलफलशित्वं स्वाध्यायस्तप एव च ।
संविभागी यथान्यायं धर्म्मोऽयं वनवासिनः ॥
तपस्तप्यति योऽरण्ये यजेद्देवान् जुहोति च ।
स्वाध्याये चैव निरतो वनस्थस्तपसो मतः ॥
तपसा कर्षितोऽत्यर्थं यस्तु ध्यानपरो भवेत् ।
सत्याधीह स विज्ञेयो वानप्रस्थाश्रमे स्थितः ॥”

इति गारुडे ४६ अध्यायः ॥

अपि च ।

यान्नवल्लभा उवाच ।

“वानप्रस्थाश्रमं वक्ष्ये ततः प्रवक्ष्यन् महर्षयः ।
पुत्रेषु भार्यां निःक्षिप्य वनं गच्छेत् सहेव वा ॥
वानप्रस्थो ब्रह्मचारी साधुः सोपासनः क्षमी ।
अफलकृष्टनामी च पित्रदेवातिथिस्तथा ॥
भृत्यास्तु तर्पयेत् प्रमथ्यजटालोमभृदात्मवान् ।
दानस्त्रिधनवगन्नायो निवृत्तश्च प्रतिपद्यताम् ॥
स्वाध्यायवान् ध्यानशीलः सर्वभूतहिते रतः ।
अह्नो मासस्य षष्ठां वा कुर्याद्वाहपरिग्रहम् ॥
कृत्यं त्यजेदाभ्युज्जे नयेत् कालं व्रतादिना ।
पक्षे मासं तु वाग्नीयाह्नोऽल्लिखिको भवेत् ॥
चान्द्रायणी स्वपेद्भूमौ कर्म कुर्यात् फलादिना ।
ग्रीष्मे पश्चामिमध्यस्थो वर्षासु स्थण्डिलेऽथवा ।
आर्द्रवासास्तु हेमन्ते योगाभ्यासादिनं नयेत् ॥”

इति गारुडे १०२ अध्यायः ॥

पुनरपि ।

“जटित्वमसिद्धोजित्वं भूशय्याजिनधारणम् ।
वने वासः पयो मूलं नीवारफलवृत्तिता ॥
प्रतिपिडातिवृत्तिश्च त्रिज्ञानं व्रतधारिता ।
देवतातिथिपूर्वा च धर्म्मोऽयं वनवासिनः ॥”

इति गारुडे २१५ अध्यायः ॥

अन्यच्च ।

“वानप्रस्थाश्रमं धर्म्मं ते वक्ष्यामोऽवधार्यताम् ।
अपत्यसन्ततिं ङ्ङा प्राप्नो देहस्य चायतिम् ॥
वानप्रस्थाश्रमं गच्छेदात्मनः शुद्धिकारणम् ।
तत्रारण्योपभोगेन तपोभिश्चात्मदर्शनम् ।
भूमौ शय्या ब्रह्मचर्यं पित्रदेवातिथिक्रिया ॥
होमस्त्रिधनवगन्नां जटावल्लभधारणम् ।
वन्यस्त्रिधनविवर्त्तं वानप्रस्थविधिस्त्वयम् ॥”

इति वामने १४ अध्यायः ॥

अपरश्च ।

याम उवाच ।

“एवं गृह्याश्रमे स्थित्वा द्वितीयं भागमायुषः ।
वानप्रस्थाश्रमं गच्छेत् सदारः सागिरेव च ॥
निःक्षिप्य भार्यां पुत्रेषु गच्छेद्द्विनमथापि वा ।
ङ्ङापत्यस्य चापत्यं जर्जरीकृतविग्रहः ॥
शुक्लपत्नस्य पूर्वार्द्धे प्रशक्ते चोत्तरायणे ।
गत्वाप्यरण्यनयमांस्तपः कुर्यात् समाहितः ॥
फलमूलानि पचान्नि नित्यमाहारमाहरेत् ।
यदाहारी भवेत्तत्र पूजयेत् पित्रदेवताः ॥
पूजयेदतिथिं नित्यं कृत्वा चाभ्यर्चयेत् सुरान् ।
ग्रामादानीय वाग्नीयादहौ ग्रासान् समाहितः ॥

वानप्र

जटाश्च विभ्रयास्त्रित्यं नखरोमाश्च नो त्यजेत् ।
स्वाध्यायं सर्वदा कुर्यात् नियच्छेद्वाचमन्यतः ॥
अग्निहोत्रम् जुहुयात् पञ्चयज्ञं समाचरेत् ।
सुन्यत्रैर्विविधैर्मध्ये प्राक्कल्लपलेन तु ॥
चीरवासा भवेन्नित्यं स्त्रियात् विषवर्णं मुचिः ।
सर्वभूतानुकम्पी स्यात् प्रतिपद्यविवर्जितः ॥
दर्शने पौर्णमासेन यजेत् नियतं द्विजाः ।
पक्षेष्टा आवणे चैव चातुर्मास्यानि चाहरेत् ॥

उत्तरायणश्च क्रमशो दक्षस्थायनमेव च ।
वासन्प्रारदेर्मध्येर्मन्त्रैः स्वयमाहरेत् ॥

पुरोडाशं गुरुं चैव विधिवन्निष्पेत् पृथक् ।
देवताभ्यश्च तद्भुत्वा वन्यं मेध्यतरं हविः ॥

श्रापं सप्तपञ्चमीन लवणश्च स्वयं क्षतम् ।
वर्ज्येन्मधुमांसादि भौमानि करणानि च ॥

भूस्त्र्यं शिष्यकश्चैव श्लेष्मातकफलानि च ।
न फालकृष्टमग्नीयान् उत्तुष्टमपि केनचित् ॥

न ग्रामजातान्यार्चो वा पुष्पाणि च फलानि च ।
आवणे चैव विधिना बहिर् परिचयेत् सदा ॥

न द्रव्येत् सर्वभूतानि निर्हन्तो निर्भयो भवेत् ।
न नक्तं किञ्चिदग्नीयान् रात्रौ ध्यानपरो भवेत् ॥

जितेन्द्रियो जितक्रोधस्तत्त्वज्ञानविचिन्तकः ।
ब्रह्मचारी भवेन्नित्यं न पत्नीमपि संश्रयेत् ॥

यस्तु पत्न्या वनं गत्वा मेघुन कामतश्चरेत् ।
तद्द्वयं तस्य जुष्येत प्रायश्चित्ती भवेत् द्विजः ॥

तत्र यो जायते गर्भो न संसृश्यो द्विजातिभिः ।
न हि वेदाधिकारोऽस्य तत्त्वमप्येवमेव हि ॥

अधः शयीत सततं सावित्रीजपतत्परः ।
श्रमयः सर्वभूतानां संविभागपरः सदा ॥

परिवाहं स्वधावाहं निद्रालस्येऽपि वर्जयेत् ।
एकाग्रचिन्तितः स्यात् प्रोक्षितो भूमिमाश्रयेत् ॥

ऋतेः सङ्गं चरेद्वासं तेः सङ्गे च संवसेत् ।
शिलायां शर्करायां वा शयीत सुसमाहितः ॥

सद्यः प्रचालको वा स्यात् माससञ्चयिकोऽपि
वा ।

घण्टासनचिचयो वा स्यात् समानिचय एव वा ॥
नक्तश्चाश्रमं समग्नीयान् दिवा वाहृत्य शक्तिनः ।

चतुःकालिको वा स्यात् स्याद्वा अष्टम-
कालिकः ॥

चान्द्रायणविधानेर्वा शुक्ले कृष्णे च वर्जयेत् ।
पक्षे पक्षे समग्नीयात् यवागुं क्षयितां तथा ॥

पुष्पमूलफलैर्वापि केवलैर्वर्जयेत् सदा ।
स्वाभाविकैः स्वयं शीर्षैर्वैखानसमने स्थितः ॥

भूमौ वा परिवर्त्तेत तिष्ठेद्वा प्रपदेर्दिनम् ।
स्थानासनाभ्यां विहरेत् न क्षिपेद्द्व्यैस्तुतश्चरेत् ॥

ग्रीष्मे पश्चतपाश्च स्यादश्विस्त्रिधावकाशिकः ।
आर्द्रवासास्तु हेमन्ते क्रमशो वर्जयेत्तपः ॥

उपसृश्य त्रिधनं पित्रदेवांश्च तर्पयेत् ।
एकपादेन तिष्ठेत् मरीचीर्वा पिबेत् सदा ॥

पश्चात्तृधनमपि वा स्यादुद्वपः सोमपोऽथवा ।
पयः पिबेत् शुक्लपक्षे कृष्णपक्षे तु गोमयम् ॥

शीर्षपण्यं शनो वा स्यात् कृष्णैर्वा वर्जयेत्सदा ।
योगाभ्यासरतो वा स्याद्दुग्धाध्यायी भवेत् सदा ॥

वानरी

अथर्वाश्वरूपेणो वेदान्ताभ्यासतत्परः ।
वमान् सेवेत सततं नियमांश्चाप्यतन्त्रितः ॥
लज्जाजिनी सौतरीयः युक्त्युपवीतवान् ।
अथवासीन् समारोप्य स्वात्मनि ध्यानतत्परः ॥
अनघरनिकेतः स्वात्मनिर्मोक्षपरो भवेत् ।
तापसेष्वव विप्रेषु यात्रिकं भैरवमाहरेत् ॥
शृङ्गेधियु चान्धेषु द्विजेषु वनवासिषु ।
ग्रामाहाङ्गव वात्रीयादष्टौ ग्रासान् वने वसन् ॥
प्रतियुक्त्य पुटेनैव पाणिना सकलेन वा ।
विविधाभ्योपनिषध आत्मसंसिद्धये जपेत् ॥
विशविशेषान् सावित्रीं रुद्राध्यायं तथैव च ।
महाप्रस्थानिकश्चासौ कुर्यादनशनन्तथा ॥
अग्निपर्वेशमग्न्या ब्रह्मार्पणविधौ स्थितः ॥

ये तु सम्यग्निममाश्रमं शिव-
माश्रयन्त्यशिवपुञ्जनाशनम् ।
ते विशन्ति पदमेश्वरं परं
यान्ति चैव जगतोऽस्य संस्थितिम् ॥”

इति कूर्मपुराणे उपविभागे २६ अध्यायः ॥
अथान् विष्णुपुराणे ३ अंशे ६ अध्याये द्रष्टव्यम् ॥

वानरः, पुं, स्त्री, (वा विकल्पितो नरः । यद्वा,
वानं वने भवे फलार्थकं रातीति । रा + कः ।)
स्वनामख्यातपशुः । वानर इति भाषा । तत्प-
र्यायः । कपिः २ प्रवङ्गः ३ प्रवगः ४ शाखा-
वृगः ५ वलीमुखः ६ मर्कटः ७ कीशः ८
वनौकाः ९ । इत्यमरः ॥ मर्कः १० प्रवः ११
प्रवङ्गः १२ प्रवगः १३ प्रवङ्गमः १४ प्रवङ्गमः
१५ गोलाङ्गलः १६ कपित्थास्यः १७ दधिप्रोणः
१८ हरिः १९ तरुवृगः २० नगाटनः २१
भस्मी २२ भस्मारुः २३ कलिप्रियः २४ । इति
शब्दरत्नावली ॥ किविः २५ शालावृकः २६
इति जटाधरः ॥ (एतद्वनने प्रायश्चित्तं यथा-
मनुः । ११ । १३६ ।

“हत्वा हंसं वलाकाश्च वकं वर्हिणमेव ।
वानरं ह्यनभासौ च स्पृशयेत् प्राञ्जलाय

गाम् ॥”

वानरप्रियः, पुं, (वानरार्ण प्रियः ।) स्त्रीरुच्यः ।
इति रत्नमाला ॥

वानराक्षः, पुं, (वानराणामक्षिणीव अक्षिणी
यस्य ।) वनच्छागः । इति हारावली ॥

वानराघातः, पुं, (वानराणामाघातो यत्र ।)
लोघट्टनः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

वानरी, स्त्री, (वानरस्य स्त्री । डीष् ।) मर्कटी ।
(यथा, कथासरित्सागरे । १२३ । ६२ ।

“अथावतीर्य वृक्षात् तौ वानरो वानरीश्च सा ।
अवतीर्यस्य मे पादावगृहीतावभाविपि ॥”

शूकश्रुम्बी । इति शब्दरत्नावली ॥ (वानर-
स्येयमिति । वानर + अण् + डीष् । वानर-
सम्बन्धिनी । यथा, महानाटके ।

“सुग्रीवे करुणा न सा हि करुणा लभ्या धरा
वानरी ।

मयेषा करुणा तत्रैव भविता नो वा भवेत्
कुत्रचित् ॥”

वान्निदा

वानरेकः, पुं, (वानराणामेकः ।) सुग्रीवः । इति
शब्दरत्नावली ॥

वानरः, पुं, वावयः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ लघ-
वावुर इति ख्यातः ॥

वानरस्यः, पुं, (वनस्यती भवः । वनस्यति +
“दित्यदित्यदित्येति ।” ४ । १ । ८५ । ययः ।)
पुण्यजातफलवृक्षः । स तु आश्वजम्बादिः ।
इत्यमरः ॥ (वनस्यतीनां समूहः । “दित्य-
दित्येति ।” ययः । वनस्यतिसमूहे, स्त्री । इति
काशिका ॥ वनस्यतिजाते, जि । यथा, वाज-
सनेयसंहितायाम् । १ । १४ ।

“अद्रिरसि वानरस्यः ।”

“हे उदूखल त्वं यद्यपि वानरस्यः दारुमय-
स्तथापि दुष्टत्वात् अद्रिरसि ।” इति तद्वाक्ये
महौधरः ॥ यथाच, महाभारते । ३ । १२ । १४ ।

“तस्य सप्तमु यज्ञेषु सर्वमासीदुरक्तयम् ।

वानरस्यश्च भौमश्च यदृदयं नियतं मये ।

चमालयपचमसाः स्यात्सुः पात्राः सुचः

सुवाः ॥”

वाना, स्त्री, वर्तिकापत्नी । इति जटाधरः ॥

वानावुः, पुं, देशविशेषः । स तु भारतवर्षस्य
उत्तरपश्चिमे वर्तते । इति शब्दरत्नावली ॥

वानायुजः, पुं, (वनायौ देशविशेषे जायते इति ।
जन् + डः ।) वनायुदेशोत्पन्नघोटकः । इत्य-
मरः ॥

वानोरः, पुं, वैनसृजः । इत्यमरः ॥ वाञ्जु इति
ख्यातवृक्षश्च । तत्पर्यायः । वृत्तपुष्पः २ शाखालः
३ जलवैनसः ४ आधिघातः ५ परिबाधः ६
नादेयः ७ जलमभवः ८ । अस्य गुणाः ।
तिक्तत्वम् । शिथिलत्वम् । रक्तोष्णत्वम् । व्रण-
शोधनत्वम् । पित्तसकृदोषनाशित्वम् ।
मंदाहिलम् । कषायत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

वानोरकः, पुं, (वानोर इव प्रतिकृतिः । इवार्थे
कन् ।) मुञ्जवृक्षम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

वानोरजं, स्त्री, कुष्ठम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

वानेर्यं, स्त्री, (वने जने, भवम् । वन + टन् ।)
कैवर्त्तिसुस्तकम् । इत्यमरः ॥

वान्तः, जि, वमितवस्तु । वमघातोः कर्म्मणि
कृतप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे ।

“कृतप्रवृत्तिरन्त्यार्थे कविर्वातं समयुते ॥”

वान्तादः, पुं, (वान्तं अतीति । अद् + अण् ।)
कुङ्कुरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वान्तिः, स्त्री, (वम् + क्तिन् ।) वमनम् । वान्ति
इति भाषा । यथा, —

“वान्तिरुक्तेखनं हृदिर्वमनं वमथुर्वमिः ॥”

इति रत्नमाला ॥

वान्तिवृत्, पुं, (वान्तिं वृत्तीति । वृ + क्तिप् ।)
लौहकण्टकवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ मयना
इति भाषा ॥

वान्तिदा, स्त्री, (वान्तिं वमनं ददातीति । दा +
कः । टाप् ।) कटुकीवृक्षः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

वापी

वात्या, स्त्री, (वनानां समूह इति । वन + यत् ।
टाप् ।) वनसमूहः । इति शब्दरत्नावली ॥

वापः, पुं, वपनम् । वपघातोर्षणप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
(यथा, महाभारते । ३ । ३४ । १६ ।

“कालं प्रतीक्ष्य सुखोदयस्य
पदं फलानामिव बीजवापः ॥”

मुक्तनम् । यथा, मनी । ११ । १०६ ।

“उपपातकसंयुक्तो गोघ्नो मांसं यवान् पिबेत् ।
लववापो वसेद्भुङ्क्ते चर्मणा तिन संवृतः ॥”

उच्यते अस्मिन्निति । वप + अधिकरश्चि वच् ।
जेवं इति । ५ । १ । ४५ । पाणिनीयसूत्रे भट्टोजि-
होतितः ॥ तन्वादेशेन वापदशादिदर्शनात् ॥

वापकः, जि, वपनकारयिता । आत्मवपघातोः
कर्म्मणि ण्यकप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

वापदण्डः, पुं, (वापाय वपनाय दण्डः ।) वप-
नार्थदण्डः । वैष्णु इति भाषा । तत्पर्यायः ।
वेमा २ । इत्यमरः ॥ वेम ३ वेमः ४ वायदण्डः
५ । इति भरतः ॥

वापिः, स्त्री, (उच्यते पद्मादिकमस्यामिति । वप्
+ “वसिषविपयजिराजिब्रज्जीति ।” उणा० ४ ।
१२४ । इति इण् ।) वापी । इति भरतद्विष्णु-
कोषः ॥

वापितं, जि, (वप + णिच् + क्तः ।) बीजालतम् ।
मुक्कितम् । इति मेदिनी । तं, १५० ॥ धान्य-
विशेषः, स्त्री । वायोया धान इति भाषा । तस्य
गुणः ।

“वापितं गुरु तद्धान्यं किञ्चिद्धीनमवापितम् ॥”
इति राजवल्लभः ॥

वापी, स्त्री, (वापि + क्तदिकारादिति डीष् ।)
दीघिका । इत्यमरः । १ । १० । २८ ॥ उच्यते
पद्मादिकं अस्याम् । वाप्या वापिरपि स्मृता ।
इति द्विरूपकोषः ॥ इति तट्टीकायां भरतः ॥
तस्या लक्षणं यथा । नयवर्द्धमानधूमो वशिष्ठः ।
शतेन धनुभिः पृथक्किणौ । त्रिभिः शते-
र्द्विधिका । चतुर्भिर्द्विगुणः । पञ्चभिस्तुष्टाङ्गः ।
द्विगुणश्चतुर्गुणा वापी । तेन चतुर्हिंस्तु पञ्चविंश-
स्तुष्टाङ्गान्तरायां द्वादशशतस्तुष्टाङ्गान्तरायां नव्येन
दीघिका । चतुर्हिंस्तु चत्वारिंशस्तुष्टाङ्गान्तरायां
षोडशशतस्तुष्टाङ्गान्तरायां नव्येन द्विगुणः । चतु-
र्हिंस्तु त्रिंशदधिकशतस्तुष्टाङ्गान्तरायां षोडश-
सहस्रस्तुष्टाङ्गान्तरायां नव्येन वापी । इति जला-
शायोतमर्गतत्वम् ॥ * तत्खननफलं यथा, —
“यो वापीमथवा कूपं देशे वाग्विवर्त्तिते ।
खानयेत् स दिवं याति विन्द्यै विन्द्यै शतं
समाः ॥”

इति कल्पतरौ वायुपुराणम् ॥

तत्खननगुणाः ।

“वाप्यं गुरु कटु चारं पित्तजं कफघातजनितम् ॥”
इति राजवल्लभः ॥

तत्खनने दिङ्निषेधो यथा, —

“वापीकूपतङ्गां वा प्रासादं वा निकेतनम् ।
न कुर्यादुदङ्गिकामस्तु अग्नानिलजनेर्जते ॥

वायं

आग्नेयी मनसस्तापो नेहते क्रूरकर्मकृत् ।
वायया वलवित्तं पोषमाने जले प्रिये ॥
स्थानस्य पावके भागे वापीकूपतडागकम् ।
अमिदाहं सदा कुर्यात् समानुषत्तुयदाम् ॥
नेहते पीयमानस्य आत्मना दुःखितो भवेत् ।
कस्यापि तज्जलं पीत्वा पतिं गृह्णाति कामतः ॥
इति देवीपुराणे नन्दाकुण्डप्रवेशाध्यायः ॥
तत्करणाफलं यथा, —

शुभिल उवाच ।

“तडागोदकवापीनां कृतानामिह यत् फलम् ।
विशेषेण पिबन्नेह वक्तुमर्हस्यशेषतः ॥

यम उवाच ।

धर्मस्थायस्य कामस्य यशसश्च द्विजोत्तम ।
तडागं सुप्रभूताम् परमायतनं स्मृतम् ॥
देवताः पितरो नागा गन्धर्वा यन्त्रात्मनाः ।
पशुपत्तिमनुष्याश्च संश्रयन्ति जलाश्रयम् ॥
जलं तारयते वंशं पश्य खाते जलाश्रये ।
गावः पिबन्ति पानीयं मनुष्याः पशवस्तथा ॥
शरद्वतौ तडागेषु सज्जितं यस्य तिष्ठति ।
अग्निष्टोमफलं तस्य प्रवदन्ति मनीषिणः ॥
येषां शिशिरकाले तु पाणीयं प्रतितिष्ठति ।
वाजपेयातिसन्नाभ्यां फलं विन्दन्ति मानवाः ॥
वसन्ते चैव ग्रीष्मे तु सज्जितं यस्य तिष्ठति ।
राजसूयाश्वमेधाभ्यां स फलं समुपायुते ॥
तडागं सर्वसत्त्वानां जीवनस्तु दिवानिशम् ।
तस्मान् सर्वात्मना वत्स तडागमिह कार-

येत् ॥

जलं हि तारयेद्दंशं पुरुषस्य न संशयः ।
बावतारः जलः कूपः समुभूतजलस्तथा ॥
यस्य स्वादुजलं कूपे पिबन्ति सततं जनाः ।
स नरो विरजो लोके देववद्विभोदते ॥
पीत्वेक्षुरसं चौरं दधि मधु सुरासवम् ।
तावत् पिपासा नापैति यावत्पीयं न पीयते ॥
जीवन्ति चाप्सरश्चिता दिवसानि बहुव्यपि ।
हृषितस्त्रियरहितो दिनमेकं न जीवति ॥
तस्माद्वदाति यो नित्यं पानीयं प्राणिनामिह ।
स ददाति नरः प्राणान् माभूते ह्यत्र संशयः ॥
प्राणदानान् परं नाम नान्यद्दानं हि विद्यते ।
तस्माद्वापीषु कूपेषु तडागानि च कार-

येत् ॥

सृज्याणि ह विप्रर्षे यदीच्छेत् श्रियमात्मनः ।
मुख्यं परनिपातनु यः कारयति शक्तिनः ।
वन्तारयति भूयोऽपि दिगुणं तस्य वै फलम् ॥”
इति बह्विपुराणे तडागवृक्षप्रशंसानामाध्यायः ॥
वापीहः, पुं, (वापीं जहतीति । हा व्यागे + कः ।
पाने वापीजलवर्जनादस्य तथात्वम् ।) चातक-
पत्नी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वायं, स्त्री, (वायं भवमिति । वापी + “दिगा-
दिभ्यो यत् ।” ४ । ३ । ५४ । इति यत् ।) कुष्ठौ-
वधम् । इत्यमरः । १ । ४ । १२६ ॥ वापीभवे,
त्रि । (यथा, सुसुते रुक्मस्थाने ४५ अध्याये ।
“ताडागं वातस्य खाडु कवायं कटुपाकि च ।

वामः

वातश्चेद्वाहरं वायं सचारं कटुपित्तलम् ॥
वपु + ग्यत् ।) वपनीये च, त्रि ॥
वामं, स्त्री, (वा + “अर्निस्तुसुहृष्टधीति ।”
उणा० १ । १३६ । इति मन् ।) धनम् । इति
मेदिनी । मे. २६ ॥ वास्तुकम् । इति जटाधरः ॥
वामः, त्रि, (वमति वस्यते वेति । वम उद्गिरणं +
“ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः ।” १ । १४० । इति
णः । यदा, वातीति । वा गतिगन्धनयोः +
“अर्निस्तुसुहृष्टधीतिभुभायावापटीति । उणा०
१ । १३६ । इति मन् ।) वल्गुः । (यथा,
रघौ । ७ । ५७ ।

“स दक्षिणं तृणसुखेन वामं
यापारयन् हस्तमलस्यताजौ ।

आकर्णकृष्टा सकृदस्य योहुः

मौर्ज्यं वागान् सुवपे विपुत्रान् ॥”)

प्रसीपः । (यथा, वैराग्यशतके । ५३ ।

“दुःखेनोपाश्रितं पाल्यन्ते प्रत्यहं लाल्यन्ते ।

वामाः स्त्रियो विस्मृतेरुपसृज्जनाः सुखं विगु-
णम् ॥”

यथाच, साहित्यदर्पणे । १० ।

“वामा यमहो विडम्बरसिकः कीदृक स्मरो
वर्त्तते ॥”)

सयः । इत्यमरमेदिनीकारौ ॥ (यथा, राज-
तरङ्गिण्याम् । १ । २ ।

“भालं वह्निश्चास्मिन् वधदधिश्रोत्रं वहन्

सम्भूत-

क्रीडन् कुण्डलजृम्भितं जलधिजच्छायाच्छ-

कण्ठच्छविः ।

वक्तो विभ्रदहीनकक्षकचित्तं बडाङ्गनाहस्य वो
भागः पुङ्गवलक्षणांस्तु यशसे वामोऽथवा

दक्षिणः ॥”)

अधमः । इति सिद्धान्तकौमुद्यासुणादिवृत्तिः ॥
वामहस्तेन जलपानभोजननिषेधो यथा ।
हारीतः ।

“न पिबेन्न च भुञ्जीत द्विजः सयेन पाणिना ।
नेकहस्तेन च जलं शूरेणावर्जितं पिबेत् ॥”

इति आह्निकतत्त्वम् ॥

आप च ।

“न वामहस्तेनोदृत्य पिवेद्वक्त्रेण वा जलम् ।
नोत्तरेऽनुपसृष्ट्य नापसु रेतः समुत्सृजेत् ॥”

इति कौर्म १५ अध्यायः ॥

“वामः कायो ब्राह्मणोऽपि मांसमद्यादिभुक्तये ।
कृतो मया मोहनाय चास्वाकादिप्रवर्जकः ॥”

इति कालिकापुराणे ७७ अध्यायः ॥

(वननीयः । यथा, ऋग्वेदे । ६ । ५३ । २ ।
“अभिजो नय्यं वसु वीरं प्रयतदक्षिणम् ।

वामं यद्वपतिं नय ।”

“वामं वननीयम् ॥” इति तद्वाक्ये सायणः ॥
वननीयं याचनीयं बहु याचने इत्यस्य प्रयोगो

ज्ञातव्यः ।)

वामः, पुं, (वातीति । वा गतिगन्धनयोः + मन् ।)
हरः । (यथा, भागवते । ४ । ३ । ८ ।

वामनः

“प्रजापतेस्ते चशुरस्य साम्यतं
निर्वापितो यश्महोत्सवः किल ।
वयश्च तत्राभिसराम वाम । ते
यद्वर्धितामी विबुधा ब्रजन्ति ॥”)

कामदेवः । पयोधरः । इति मेदिनी । मे. २६ ॥
(श्रीकृष्णस्य भद्रागर्भोत्पन्नः पुत्रविशेषः । यथा,
भागवते । १० । ६१ । १७ ।

“संग्रामजित् बृहत्सेनः मूरप्रहरणोऽरिजित् ।
जयः सुभद्रो भद्राया वाम आयुश्च सत्यकः ॥”)

वामदक्ष [श]. स्त्री, (वामा मनोहरा इव इष्टि-
यस्याः ।) नारी । इति राजनिर्घण्टः ॥

वामदेवः, पुं, (वाम एव देवः ।) शिवः । इत्य-
मरः । १ । १ । ३४ ॥ (यथा, महाभारते ।
१३ । १७ । ७० ।

“वामदेवश्च वामश्च प्राग्दक्षिणश्च वामनः ॥”

ऋषिप्रभेदः । यथा, पञ्चदश्याम् । ६ । ४५ ।

“आगामिप्रतिवन्धश्च वामदेवे समीरितः ।

एकेन जन्मना क्षीणो भरतस्य त्रिजन्मभिः ॥”)

वामनः, पुं, (वामयति वमति वा मममिति ।
वम + गिष् + ल्युः ।) दक्षिणदिग्मजः । (यथा,
भागवते । ५ । २० । ३६ ।

“तदपरिच्छास्यतस्त्वाशास्वात्मयोनिनाखिल-
जगद्गुरुणा विनिवेशित्वा ये हिरदपतयः

ऋषभः पुष्करचूडो वामनोऽपराजित इति
सकललोकस्मितिहेतवः ॥”)

इत्य-
मरः । २ । ६ । ४६ ॥ (यथा, रघौ । १६ । ५१ ।

“शोमपश्चिमकलास्थितेऽहं वा

पङ्कशेषमिव धर्मपक्वत्वम् ।

राक्षि ! तत्कुलमभूत् तयातुरे

वामनाच्चैरिव दीपभाजनम् ॥”

यथाच तत्रैव । १ । ३ ।

“प्रांशुलभ्ये फले लोभादुद्वाहुरिव वामनः ॥”
अङ्कोटवृक्षः । हरिः । इति मेदिनी । मे. १२६ ॥

(यथा, महाभारते । १३ । १४६ । ३० ।
“उपेन्द्रो वामनः प्रांशुरमोघः सुचिरर्जितः ॥”

शिवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । ७० ।
“वामदेवश्च वामश्च प्राग्दक्षिणश्च वामनः ॥”

अश्वमेदः । यथा, अश्ववेदके । ३ । १५५ ।

“एकेनाङ्गेन हीनेन भिन्नेन च विशेषतः ।

यमजं वाजिनं विन्द्याहामनं वामनाकृतिम् ॥”

दनोः पुत्रभेदः । यथा, हरिवंशे । ३ । ८२ ।

“अयोमुखः शम्बरश्च कपिलो वामनस्तथा ॥”

भुजङ्गभेदः । यथा, महाभारते । १ । ३५ । ६ ।

“कालियो मणिनागश्च नागश्चापूरवस्तथा ।

नागस्तथा पिप्परक एलापजोऽथ वामनः ॥”

गर्तवृक्षीयः पक्षिविशेषः । यथा, महाभारते ।
५ । १०१ । १० ।

“पङ्कजिह्वजनिष्कुम्भो वेनतेयोऽथ वामनः ।

वातवेगो दिशाचक्षुर्निमिषोऽनिमिषस्तथा ॥”

चिरस्यगर्भस्य सुतभेदः । यथा, हरिवंशे ।
२५३ । ६ ।

“गार्गः पृथुस्यैवाय्यो जात्यो वामन एव च ॥”

वामनः

क्रौञ्चदीपस्य पर्वतविशेषः । यथा, महाभारते ।
६ । १२ । १७—१८ ।

“क्रौञ्चदीपे महाराज ! क्रौञ्चो नाम महा-
गिरिः ।

क्रौञ्चात्परो वामनको वामनादन्वकारकः ।
अन्वकारात्परो राजन् ! मेनाकः पर्वतोत्तमः ।
मेनाकात्परो राजन् ! गोविन्दो गिरि-
रत्तमः ॥”

तौर्धमेदः । यथा, महाभारते । ३ । ८४ । २२ ।
“ततस्तु वामनं गत्वा सर्वपापप्रमोचनम् ॥”
महापुराणान्तमः । यथा, देवीभागवते । १ ।
३ । ७ ।

“अयुतं वामनाख्यं वायुं घटं प्रतानितम् ।
चतुर्विंशतिसंख्यातः सहस्राणि तु शौनक ! ॥”
विष्णोः पञ्चमावतारः । तस्य प्रादुर्भाषो यथा ।
श्रीसदाशिव उवाच ।

“प्रह्लादस्य सुतो यज्ञे विरोचन इतीरितः ।
तस्य पुत्रो महाबाहुर्बलिवेश्वानरप्रभः ॥
स तु धर्म्मविदां श्रेष्ठः सत्यशंसो जितेन्द्रियः ।
हरेः प्रियतमो भक्तो नित्यं धर्म्मरतः शुचिः ॥
स जित्वा सकलान् देवान् सन्दाध्वा समरुह-

गान् ।
त्रिलोकान् स्वयं स्थाप्य राज्यं चक्रे महाबलः ॥
इन्द्रादित्रिदशास्तस्य क्रिडाराः समुपस्थिताः ।
भरतारण्यं सुरपतिं दृष्ट्वा तस्य पिताहृतः ॥
कश्यपो भार्यया सार्द्धं तपस्तेषु हरिं प्रति ।
अदित्या सह धर्म्मात्मा पथोन्नतसमन्वितः ॥
अर्चयामास देवेशं पञ्चनाभं जनार्दनम् ।
ततो वर्षसहस्राणि तेन संपूजितो हरिः ॥
तर्थावाविरभूतस्य देशा सह सनातनः ।
तं दृष्ट्वा जगतामीशं धर्म्मनिर्भरचेतसा ॥
पत्रा सह नमस्कृत्य तुष्टा च द्विजोत्तमः ॥
कश्यप उवाच ।

नमो नमस्ते लम्बोश ! सर्वज्ञ जगदीश्वर ।
सन्धातुन् सर्वदेवेश । दृष्टिसंसारकारक ॥
इत्यादिस्तुतिभिः सत्यं स्तुयमानो महर्षिणा ।
प्राह गम्भीरया वाचा परितुष्टो जनार्दनः ॥
सन्तुष्टोऽस्मि दिजश्रेष्ठ ! त्वया भक्ता समर्चितः ।
वरं दृष्ट्वा भद्रं ते करोमि तव वाञ्छितम् ॥
ततः प्राह हृषीकेशं भार्यया सह कश्यपः ।
पुत्रत्वं मम देवेशं संप्राप्य त्रिदशं हितम् ॥
क्रुद्ध बलिना देव त्रैलोक्यं निज्जितं बलान् ।
इन्द्रस्वावरजो भूत्वा उपेक्ष्य इति नामतः ॥
येन केनात्ममार्गेण बलिं निज्जित्य मायया ।
त्रैलोक्यं मम पुत्राय देहि प्रकायं प्राप्स्यतम् ॥
इत्युक्तस्तेन विप्रैश्च तथैवाह जनार्दनः ।
स स्तुयमानस्त्रिदशैस्तत्रैवात्तरधीयत ॥
एतस्मिन्नन्तरं काले कश्यपस्य महात्मनः ।
अदित्या गर्भमापेद भगवान् भूतभावतः ॥”

इति पाद्मोत्तरखण्डे ४८ अध्यायः ॥

श्रीशिव उवाच ।

“अथ वर्षसहस्राणि सर्वलोकमहेश्वरम् ।

३३७

वामनः

अदितिर्जनयामास वामनं विष्णुमच्युतम् ॥
श्रीवत्सकौस्तुभोरस्कं पूर्णं दृष्ट्वा दृष्टम् ।
सुन्दरं पुण्डरीकाक्षं अतिस्वर्गतं हरिम् ॥
वटुवेशधरं देवं सर्ववेदान्तगोचरम् ।
मेखलाजिनदृष्ट्वादिचक्षुर्नाकुलमोन्मथम् ॥
तं दृष्ट्वा देवताः सर्वे शतक्रतुपुरोगमाः ।
स्तुत्वा महर्षिभिः सार्द्धं नमस्कृन्महोजसः ॥
ततः प्रसन्नो भगवान् प्रोवाच सुरसत्तमान् ।
किं कर्त्तव्यं मया वाद्य तद्गृहीतं सुरोत्तमाः ॥
ततः प्रहृष्टास्त्रिदशास्तस्यः परमेश्वरम् ।
अस्मिन् काले वलैर्यज्ञं वर्त्तते मधुसूदन ॥
प्रथमं दानकालोऽयं तस्य देवपतेः प्रभो ।
याचित्वा त्रिदिवं लोकं ततस्तं दातुमर्हसि ॥
इत्युक्तस्त्रिदशैः सर्वैराजगाम बलिं हरिः ।
यागदेशे समासीनस्त्रिभिः सार्द्धं मर्त्यैः ॥
आभ्यागतं वटुं दृष्ट्वा सहमोत्याय देवराट् ।
आभ्यागतं स्वयं विष्णुं महाहर्षसमन्वितः ॥
पूजयामास विधिना निवेद्य कुसुमासनं ।
प्रणिपत्य नमस्कृत्य प्राह गद्गदया गिरा ॥
धन्योऽस्मि जतकृत्योऽस्मि सफलं जीवितं मम ।
त्वामर्चयित्वा विप्रेभ्यः किं करोमि तव प्रियम् ॥
आगतोऽस्मि यदर्थं त्वं मामुद्दिश्य दिजोत्तम ।
तत् प्रयच्छामि ते शीघ्रं त्रिदिवं वेदविदां वर ॥
ततः प्रहृष्टमनसा तमुवाच महोपतिम् ।
इदं राजेश्वर ! वक्ष्यामि ममागमनकारणम् ॥
अधिकृण्वस्य पृथिवीं देहि देवपते मम ।
मम त्रिविक्रमं पादं मह्यं सदातुमर्हसि ॥
सर्वेषामेव दानानां भूमिदानमनुत्तमम् ।
यो ददाति मह्यं राजन् विप्रायाकित्वाय वै ॥
अङ्गुष्ठमात्रमथवा स भवेत् पृथिवीपतिः ।
न भूमिदानमदृशं पवित्रमिह विद्यते ॥
तस्माद्भूमिं महोपाल प्रयच्छ त्रैपदं मम ।
एतदल्पमह्यं दातुं मा विशङ्क महोपते ॥
जगत्त्रयप्रदानन्तं मम भूप भविष्यति ।
ततः प्रहृष्टवदनस्तथैवाह महोपतिः ॥
तस्मै महोप्रदानं कृतं मेने विधानतः ।
तं दृष्ट्वा देवराजानं तदा तस्य पुरोहितः ॥
उपना अवब्रीडाक्यं मा राजन् दीयतां महो ।
एन विष्णुः परेशो यो देवैः संप्रार्थितो नृप ॥
वक्ष्यित्वा मह्यं सर्वा ततः प्राप्नुमिहागतः ।
तस्मात्तदहो न दातव्यं तस्मै राजन् महात्मने ॥
अन्यमर्थं प्रयच्छस्व वचनात्मम भूपते ।
ततः प्रहृष्ट्य राजासौ तं गुरुं प्राह धेयतः ॥
प्रोक्तये वासुदेवस्य पुण्यं सर्वं कृतं मया ।
अद्य धन्योऽस्माहं विष्णुः स्वयमेवागतो यदि ॥
तस्यापेयामि राज्यं हि जीवितं च महत्तमम् ।
तस्मादस्मै प्रयच्छामि त्रिं लोकानपि माचिरम् ॥
इत्युक्त्वा भूपतिस्तस्य पादौ प्रक्षाल्य भक्तितः ।
वाञ्छितं प्रददौ भूमिं वारिपूष्पं विधानतः ॥
परिणोष नमस्कृत्य दत्त्वा वै दक्षिणां वसु ।
उवाच तं वटुं विप्रं प्रहर्षयन्महाराजना ॥
धन्योऽस्माद्युद्धीतोऽस्मि तव दत्त्वा मह्यं द्विज ।

वामनः

यथेष्टं तव विप्रैश्च तद्व्यहणं मह्यमिमाम् ॥
पञ्चाङ्गकोटिविस्तीर्णो सकाननमहोदराम् ।
ससागराश्च सङ्घीर्षां सद्देवास्तस्मानुधाम् ॥
पादेनेकेन पुरुषो विक्रम्य मधुसूदनः ।
उवाच तं देवराजं किं करोमीति श्लाघ्यम् ॥
तच्च त्रैविक्रमं रूपमान्वरस्य महोजसः ।
सम्भातुमपि देशानाख्योणाञ्च महात्मनाम् ॥
न वक्तुमपि शक्यं स्यात् प्रक्षलः शङ्करस्य च ।
तत्पदं पृथिवीं सर्वाभ्याक्रम्य गिरिणि शुभम् ॥
अतिरिक्तं समभवत् प्रतयो जन्ममायतम् ।
दिशं चक्षुर्देहो तस्मै देवराज्ञे सनातनः ॥
तस्मै सन्देशायामास स्वं रूपं जनार्दनः ।
तद्विस्तरं देवस्य दृष्ट्वा देहेश्वरो बलिः ॥
प्रहृष्टमतुलं जने सानन्दाशुप्रसृतः ।
दृष्ट्वा देवं नमस्कृत्य स्तुत्वा स्तुतिभिरप्य च ॥
प्राह गद्गदया वाचा प्रहर्षयन्महारात्मना ।
धन्योऽस्मि जतकृत्योऽस्मि त्वं दृष्ट्वा परमेश्वरम् ॥
लोकत्रयं मम वेतनं गृह्णामि मधुसूदन ।
अथ सर्वेश्वरो विष्णुर्देवतां पदमच्युतम् ॥
ऊर्ध्वं प्रसारयामास प्रक्षाल्य लोकान्मच्युतः ।
मनोज्ञमहोपेतं सर्वदेवसमाश्रितम् ॥
पादेनापरिपूर्योऽभ्यर्चयत् स प्रभातने ।
ततः पितृभक्षो दृष्ट्वा चक्रपद्मादिचिह्नितम् ॥
श्रीपादं देवदेवस्य हर्षसंभ्रमचेतसा ।
धन्योऽस्मीति वदन् वक्ष्या गृहीत्वा स्वं कम-

ण्डलम् ॥

भक्ता प्रक्षालयामास तच्च संस्मृतवारिणा ।
अत्ययमभवतोयं तस्य विष्णोः प्रभावतः ॥
ततोर्ध्वं मेरुशिखरं प्रापतस्त्रिमलं जलम् ।
जगतः पावनार्थाय चतुर्दिक्षु प्रवाहितम् ॥
सीता चालकनन्दा च वदन्मन्त्रा यथाक्रमान् ॥
प्रसङ्गादिदमाख्यातं गङ्गाजलं त्रुणममम् ॥
ततो नारायणः शोभान् बलैर्देवपतेः प्रभुः ।
रमात्मलं शुभं लोकं प्रददौ भक्तवत्सलः ॥
सर्वेषां दानवानाञ्च नागानां यादसास्ततः ।
राजानश्च बलिचक्रं यावदाङ्गुलमंग्रथम् ॥
प्रतिपद्य बलैर्लोकान् वटुवेशेन देवराज ।
महत्त्राय ददौ प्रीत्या काप्रसन्नचित्तययः ॥
ततो देवाः सगन्धर्वा जगदयश्च महोजसः ।
तुष्टुः स्तुतिभिर्दिशैः पूजयामासुर्गन्धतम् ॥
सन्धिप्य तस्मद्दृष्ट्वा ततो मन्दप्रोनाय वै ।
संपूज्यमानस्त्रिदशैरन्तर्धानं ययौ हरिः ॥”

इति पाद्मोत्तरखण्डे ४९ अध्यायः ॥ ७ ॥

तदवतारप्रकारान्तरं यथा,—

नारद उवाच ।

“संप्रतं भगवान् विष्णुस्त्रैलोक्याक्रमणं श्रुः ।
करिष्यति जगन्स्वामी बलैर्बन्धनमोन्मथः ॥
ततः कथं पूज्यकालेऽपि विभुरासीत् त्रिविक्रमः ।
कस्य वा बन्धनं विष्णुः जतवन्तश्च मे वद ॥

पुलस्त्य उवाच ।

अयतो कथयिष्यामि श्रोतव्यं प्रोक्तस्त्रिविक्रमः ।
यस्मिन् काले सम्भूतः यश्च वक्षितवानसौ ।

वामनः

आसीत् धुन्वुरिति ख्यातः कथयत्यौरसः सुतः ।
 दशगर्भसमुद्भूतो महाबलपराक्रमः ॥
 स समाराध्य वरदं ब्रह्माणं तपसासुरः ।
 अवधत्स्व सुरैः सर्वैः प्रार्थयत् स तु नारदः ॥
 तद्वरं तस्य च प्रादात् तपसा पङ्कजोद्भवः ।
 परितुष्टः स च बली निर्जगाम त्रिपिष्टपम् ॥
 चतुर्थस्य कलेरादौ जित्वा देवान् सवासवान् ।
 धुन्वुः शक्रत्वमकरोत् हिरण्यकशिपौ सति ॥
 तस्मिन् काले स बलवान् हिरण्यकशिपुस्ततः ।
 चत्वार मन्दरगिरौ देवं धुन्वुं समाश्रितः ॥
 ततोऽसुरा यथाकामं विहरन्ति त्रिपिष्टपे ।
 ब्रह्मलोके च त्रिदशाः संस्थिता दुःखसंयुताः ॥
 ततोऽमरान् ब्रह्मसदो निवासिनः
 श्रुत्वा च धुन्वुर्दत्तिजागुवाच ह ।
 गच्छाम देवा वयमग्नस्य
 सदो विजेतुं त्रिदशान् सशक्रान् ॥
 ते धुन्वुवाक्यम् निश्रम्य देवाः
 प्रोचुर्न नो विद्यति लोकपाल ।
 गतिर्यथा याम पितामहाजिरं
 सुदर्गमोऽयं परतो हि मार्गः ॥
 इतः सहस्रैर्बहुयोजनस्थै-
 र्लोकैर्महर्नाम महर्षिजुष्टः ।
 येषां हि नासापवनोदितेन
 दत्तान्ति देवाः सहस्रं चित्तेन ॥
 तेषां वचनमाकर्ण्य धुन्वुः प्रोवाच दानवान् ।
 गन्तुकामः स सदनें ब्रह्मणो जेतुमीश्वरान् ॥
 कथन्तु कर्मणा केन गम्यते दानवर्षभाः ।
 कथं तच्च सहस्राक्षः संप्राप्तः सह देवैः ॥
 ते धुन्वुना दानवेन्द्राः पृष्टाः प्रोचुर्वचोऽधिपम् ।
 कस्मिं तप्त वयं विशुः शुक्रस्तदेतत्प्रशयम् ॥
 देवानां वचनं श्रुत्वा धुन्वुर्देवपुरोहितम् ।
 पप्रच्छ शुक्र किं कर्म कृत्वा ब्रह्मसदो गतः ॥
 ततोऽस्मै कथयामास देवाचार्यः कलिप्रियः ।
 शक्रस्य चरितं श्रीमान् पुरा त्वचरिपोः किल ॥
 शक्रः शतम् पुण्यानां क्रतूनामजयत् पुरा ।
 ऐतन्मन्त्रं वाजिमेधानां तेन ब्रह्मसदो गतः ॥
 तदाकथं दानवपतेः श्रुत्वा शुक्रस्य वीर्यवान् ।
 यष्टुं तुरगमेधानां चकार मत्सुसमाम् ॥
 आमन्त्राह्रासुरगुणं दानवीषाण्यनुत्तमान् ।
 प्रोवाच यष्टुं यष्टुरथमेधैः सदक्षिणैः ॥
 आहूयन्ताश्च निधयन्ताश्चाप्यन्ताश्च गुह्यकाः ।
 प्रयामो देविका यच्च गङ्गा प्राचीनवाहिनो ॥
 सा हि पुण्या सरिच्छृङ्गा सर्वसिद्धिकरी शिवा ।
 जलं प्राचीनमासाद्य वाजिमेधान् यजामहे ॥
 इत्थं सुरारिवचनं निश्रम्यासुरयाणकः ।
 वाट्पुत्रिजवोद्भूतो निधयः सन्दिदेश सः ॥
 ततो धुन्वुर्देविकायाः प्राचीने पापनाशने ।
 भार्गवेन्द्रेण शुक्रेण वाजिमेधाय दीक्षितः ॥
 ततोऽभिधूमेन मही सशैला
 आप्ता दिशः खं विदिशश्च पूर्वाः ।
 तेनोद्यगन्धेन दिवस्पृशेन
 मरुद्वौ ब्रह्मलोकं महर्धे ॥

वामनः

तं गन्धमाघाय सुरा विषम्या
 जानन् धुन्वुं हयमेधदीक्षितम् ।
 ततः शरग्यं शरणं जनार्दनं
 जग्मः सशक्रा जगतः परायणम् ॥
 प्रणम्य वरदं देवं पद्मनाभं जनार्दनम् ।
 प्रोचुः सर्वे सुरगणा भयगद्गदया गिरा ॥
 भगवन् देवदेवेश ! पराचरपरायण ! ।
 विश्वमिः अथतो विष्णो सुराणामार्तिनाशन । ॥
 धुन्वुर्नाम्ना सुरपतिबलवान् बलशृङ्घिनः ।
 शुक्रस्य सतमास्याय सोऽयमेधाय दीक्षितः ॥
 शतं क्रतूनामिष्टासौ ब्रह्मलोकं महासुरः ।
 आरोहमिच्छति बली विजेतुं त्रिदशानपि ॥
 तस्मादकालहीनन् चिन्तयस्व जगद्गुरो ।
 उपायं मखविध्वंसं भवामो येन निवृत्ताः ॥
 श्रुत्वा सुराणां वचनं भगवान्मधुसूदनः ।
 दत्त्वाभयं महाबाहुः प्रेषयामास सोऽथ तान् ॥
 विवृण्व देवताः सर्वा ज्ञात्वा जेतुं महासुरम् ।
 वचनाय मतिचक्रं स धुन्वोरध्वरस्य वै ॥
 ततः स कृत्वा भगवान् वामनं रूपमीश्वरः ।
 देहं कृत्वा निरालम्बं काष्ठवददेविकाजले ॥
 क्षणान्तरं स्तथोन्मत्तकेशो यदृच्छया ।
 दृष्टोऽथ देवपतिना देवेष्टान्तेः सुरर्षिभिः ॥
 ततः कर्म परित्यज्य यश्चिन्तं ब्राह्मणोत्तमाः ।
 समुत्तारयितुं विप्रमब्रुवन्त समाकुलाः ॥
 सदस्या यजमानाश्च ऋत्विजश्च महौजसः ।
 निमज्जमानसुहृत् सर्वे तं वामनं द्विजम् ॥
 समुत्तार्य हसन्तस्ते पप्रक्षुः सञ्ज एव हि ।
 किमर्थं पतितोऽसीह केन क्षिप्तोऽसि वा वद ॥
 तेषामाकर्ण्य वचनं कम्पमानो सुहृर्महः ।
 प्राह धुन्वुपुरोगास्तान् श्रूयतामत्र कारणम् ॥
 ब्राह्मणो गुणवागासीत् प्रभास इति विश्रुतः ।
 तस्य पुत्रद्वयं जातं मन्दप्रज्ञं सुदुःखितम् ॥
 तस्य ज्येष्ठो मम भ्राता कनीयानवरस्वहम् ।
 नेत्रभाल इति ख्यातो ज्येष्ठो भ्राता ततो-
 २सुराः ॥
 मम नाम पिता चक्रे इति भासोऽतिकौतुकात् ।
 ततः कालेन महता आवयोः स पिता मृतः ॥
 तस्मैहैदेहिकं कृत्वा यष्टमावां समागतौ ।
 ततो मयोक्तः स भ्राता विभजामो यष्टं वयम् ।
 तेनोक्तो नैव भवतो विद्यते भाग इत्यहम् ॥
 कुलवामनखज्जानां क्षीवानां श्वित्रिजामपि ।
 उन्मत्तानां तथात्यानां धनभागो न विद्यते ॥
 एवमुक्तो मया सोऽथ किमर्थं पैतृकादयहम् ।
 धनार्हभागमहमि नाहं न्यायेन केन वै ॥
 इत्युक्तवत् वाक्येऽसौ भ्राता मे कोपसंयुतः ।
 समुत्तुच्यप्यानिपन्नयामस्यां मामिति कारणात् ॥
 ममास्यां निम्नगयास्तु मध्ये च पुरतो गतः ।
 कालः संवत्सराख्यस्तु पुष्पाभिरिह चोद्धृतः ।
 के भवन्तश्च संप्राप्ताः सखे हा बान्धवा इव ॥
 ते वामनवचः श्रुत्वा भार्गवा द्विजसत्तमाः ।
 प्रोचुर्देवपतिं सर्वे वामनार्थकरं वचः ॥
 इति द्विजानां वचनं श्रुत्वा देवपतिर्वचः ।

वामन

प्राह द्विज ददामीति यावद्विच्छसि वै धनम् ।
 तदाकथं दानवपतेः श्रुत्वा देवोऽथ वामनः ।
 प्राह्रासुरपतिं धुन्वुं स्वार्थसिद्धिकरं वचः ।
 सोदरेणापि हि भ्रात्रा ह्रियते यस्य सम्पदः ।
 तस्याक्षमस्य यद्वत् किमन्यो न हरिष्यति ॥
 मम प्रमाणमालोक्य मामकश्च क्रमचयम् ।
 संप्रयच्छस्व देवेन्द्र नाधिकं रक्षितुं क्षमः ॥

इत्येवमुक्ते वचने महात्मा
 विहस्य देवाधिपतिः सखत्विक् ।
 प्रादाद्विजेन्नाय पदत्रयं तदा
 यदा स नाभ्यन्त जगद्दे च किञ्चन ।
 क्रमत्रये तोयमवेत्य दत्तं
 महासुरेन्द्रेण विभुर्ग्रन्थी ।
 चक्रे ततो लङ्घयितुं त्रिलोकीं
 त्रिविक्रमं रूपमनन्तशक्तिः ॥
 कृत्वा तु रूपं दितिजांश्च हत्वा
 प्रणम्य चर्षीन् प्रथमक्रमेण ।
 महीं महीध्रेः सहितां सहार्णवां
 जहार रत्नाकरपत्तनैर्युताम् ॥
 भवं सनाकं त्रिदशाधिवासं
 सोमार्कक्षेत्रभिमण्डितं नभः ।
 देवो द्वितीयेन जगाम वेगात्
 क्रमेण देवप्रियलोकस्त्रीश्वरः ॥
 क्रमं तृतीयं न यदास्य पूरितं
 तदातिकोपाद्गुणवृद्धवत्य ।
 पपात पृष्ठे भगवांस्त्रिविक्रमो
 मेरुप्रमाणेन तु विग्रह्य ॥

पतता वासुदेवेन दानवोपरि नारदः ।
 त्रिशद्व्योजनसाहस्री भूमिभूता घटीकृता ॥
 ततो देवं समुत्पाद्य तस्यां प्रक्षिप्य वेगतः ।
 वर्षसिक्ताभिष्टया तां गर्भभूमिमपूरयत् ॥
 ततः स्वर्गं सहस्राक्षो वासुदेवप्रसादतः ।
 सुराश्च सर्वे त्रैलोक्यमवापुर्निरुपद्रवाः ॥
 भगवानपि देवेन्द्रं प्रक्षिप्य सिकताब्जं वै ।
 कालिन्यां रूपमाधाय तत्रैवान्तरधीयत ॥”

इति वामने ७५ अध्यायः ॥

वामनः, त्रि, (वामयतीति । वम + त्रिच् + लुः ।)
 अतिक्षुद्रः । तत्पर्यायः । न्यङ् २ नीचः ३
 खल्वः ४ ह्रस्वः ५ । इत्यमरः ॥ अनुचः ६
 अनायतः ७ । इति जटाधरः ॥ (यथा, नैषधं ।
 २२ । ५७ ।

“विधितुषारकुंदिनानि कर्त्तुं
 कर्त्तुं विनिश्चाति तदन्तर्भिन्नेः ।
 ज्योत्स्नीने चेतु तत्प्रतिमा इमा वा
 कथं कथं तानि च वामनानि ॥”)
 वामनव्रतं, क्षी, (वामनवचनात् व्रतम् ।) अथ-
 दादशीकर्त्तव्यो वामनदेवस्य व्रतविशेषः ।
 अथ श्रीवामनव्रतविधिः ।
 “नत्वा गुरुभुज्याय पञ्चाश्रियममाचरेत् ।
 न हि सिद्धेद्गुरोर्भक्तिं नियमश्च विना फलम् ॥”
 नियममन्त्रः ।
 “एकादश्यां निराहारः स्निग्धा विवापरेऽहनि ।

वामाचा

उतास्तु वामभावेन यजेत्त्रिपुरभैरवीम् ॥
मन्त्रं पितृदेवादी यस्माद्भवति दक्षिणः ।
देवा च दक्षिणा यस्मात्तस्मात् दक्षिणायस्यते ॥
या पुनः पूज्यमाना तु देवादीनाम् पूर्वतः ।
यज्ञभागं स्वयं धत्ते सा वामा तु प्रकीर्तिता ॥
इति कालिकापुराणे ७७ अध्यायः ॥
वामाक्षि, स्त्री, (वाममक्षि ।) वामचक्षुः । (वर्ण-
न्यासे न्यस्यं वाममक्षि येन ।) दीर्घ ईकारः ।
यथा,—

“कप्रं मध्यमान्तरपरिरहितं सन्धु
वामाक्षियुक्तं
कीजन्ते मानरेतत्रिपुरहरवधु चिःकृतं ये
जपन्ति ॥”

इत्यादिकपूराख्यस्तोत्रम् ॥
वामाक्षी, स्त्री, (वामे मनोहरे अक्षिणी अस्याः ।
मन्त्रः । दीर्घः ।) वामलोचना । इति हेमचन्द्रः ॥
वामाक्षारः, पुं, (वामो विपरीतो वेदविग्रहो
वा आचारः ।) आचारविग्रहः । यथा,—
“पञ्चतन्त्रं स्वपुण्यं पूजयेत् कुलयोगितम् ।
वामाक्षारो भवेत्तत्र वामा भूत्वा यजेत्
पराम् ॥”

इत्याचारभेदतन्त्रम् ॥
तदाचारवती नरकगमनं यथा,—
“स्वधर्मेरहिता विप्रा वेदान्तसंविनः सदा ।
भ्रष्टाचाराश्च वामाश्च ते यान्ति नरकं ध्रुवम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे २४ अध्यायः ॥
तत्ताशंसा यथा,—
“चत्वारो देवि वेदाद्याः पशुभावे प्रतिष्ठिताः ।
वामाद्याश्चय आचारा इव्ये वीरे प्रतिष्ठिताः ॥”
इति निव्याततन्त्रम् ॥
“सर्वभ्यश्चोत्तमा वेदा वेदेभ्यो वैष्णवं महत् ।
वैष्णवाद्भुतमं शैवं शैवाद्दक्षिणसुतमम् ॥
दक्षिणाद्भुतमं वामं वामात् सिद्धान्तसुतमम् ।
सिद्धान्ताद्भुतमं कौलं कौलात् परतरं नदि ॥”
इति कुलार्णवतन्त्रे २ खण्डम् ॥ ॥

तदाचारयुक्तस्य त्रिपिण्डकस्माणि यथा,—
“न दद्यात् ब्राह्मणे मद्यं महादेये कथञ्चन ।
वामकाभो ब्राह्मणो हि मद्यं मांसं न भक्ष-
येत् ॥”

तदनुकल्पो यथा । कुलचूडामणौ ।
“यज्ञासवमवश्यं ब्राह्मणं विशेषतः ।
तत्र गुह्यार्कं दद्यात् तान्त्रं वा विस्मृजेन्मभु ॥
देशास्तु दक्षिणे भागे चक्रपार्श्वं निवेदयेत् ।
उत इत्यन्तु शूद्रस्य नान्येषां कदाचन ॥
वेद्यस्य मात्तिकं शूद्रं क्षत्रियस्य तु सान्यकम् ।
ब्राह्मणस्य गर्वा क्षीरं तान्त्रं वा विस्मृजेन्मभु ।
नारिकेलोदकं कांक्ष्ये सर्वेषां द्रव्यशोधनम् ॥”
क्षत्रियवेद्ययोस्तु गौडी माक्षी च दातव्या तत्र
तयोर्धिकारात् तदभावे अनुकल्पविधानम् ।
तथा च ।

“गोक्षीरं ब्राह्मणे दद्यात् द्रव्यमाप्यथ
बाहुषः ।

वामाचा

वेद्यश्च मात्तिकं द्रव्यं शूद्रः पेट्यादिकं पुनः ॥”
तेन शूद्रस्य नानुकल्पः ॥ ॥ ॥ कुलार्णवे ।
“जलं क्षीरं घृतं भद्रं मधु मेरेयमेक्ष्वरम् ।
पौथं तदभवं धान्यसम्भवं तक्रनिर्मितम् ॥
सहकारभवं देवि त्रिविधं बहुभेदकम् ।
मादकं धर्मसंभेदान् वर्ज्यामासीत् सुलोकने ॥
ज्ञानेन संस्कृतन्तस्तु महापातकनाशनम् ।
तद्दानं पातकाभावी दिव्यभावविषयं वा ॥ ॥
माकन्दफलजं रस्यं द्रव्यं सैव हि ज्ञानिभिः ।
अमादकत्वाद्देवेशि रेणव्यं सैव बुधैः ॥”
एतेन क्षत्रियादिभिरमादकं द्रव्यं सैव मादकस्य
पापहेतुकत्वमुक्तम् । भैरवतन्त्रे ।
“मद्यं मांसं विना वत्स यत्किञ्चित् कुलसा-
धनम् ।

शक्नो दत्त्वा ततः शेषं गुरवे तन्निवेदयेत् ।
तदनुज्ञां स्मृष्ट्वा कृत्वा शेषमात्मनि योजयेत् ॥”
तेन क्षत्रियादीनां सुखदाने अधिकारः ।
न पाते । यत् ।

“पीत्वा पीत्वा पुनः पीत्वा पितृत्वा च मञ्जीतले ।
उत्थाय च पुनः पीत्वा पुनर्जन्म न विदते ॥”
वत्तु चयुष्यामपरम् ॥ ॥ ॥ तद्व्यकरणे
जातिचिन्तां न कुर्यात् ।
“मदिरायां मेदुनं च जातिचिन्तां न कार-
येत् ॥”

एतेषां शोधनस्यावश्यकत्वम् । तथा च ।
“संशोधनमनाचर्य स्तोत्रं मद्यं पु साधकः ।
आचार्यं सिद्धिहातिः स्यात् क्रुद्धा भवति
सुन्दरी ॥”

मद्येयु सुखानुकल्पेयु ॥ ॥ ॥ तथा कुलपूजाया-
मस्यावश्यकत्वम् । तथा च ।
“मधु मांसं विना देवि कुलपूजां समाचरेत् ।
जन्मान्तरसहस्रस्य मुक्तं तस्य नश्यति ॥” ॥ ॥
अथ मांसादिशोधनम् ।

“मांसान् त्रिविधं श्रेयं जलखेचरभूचरम् ।
मांसान् त्रिविधं प्रोक्तं देवताप्रीतिकारकम् ॥
मत्स्यश्च त्रिविधं देवि उत्तमाधममध्यमम् ।
उत्तमं त्रिविधं मत्स्यं शालपाटोन्नरोहितम् ॥
प्रवीणं कण्टकेर्द्धनं तैलाक्तं वल्कलेयुतम् ।
देशाः प्रातिकरश्चैव मध्यमं तत्तत्तुल्यधम् ॥
क्षुद्राणि तानि सर्वानि अधमानि विदुर्बुधाः ॥”
भूचरमांसश्च ।

“गोमेघान्जलुलापोत्थगोधाजोदृग्गोदृभवम् ।
महामांसादकं प्रोक्तं देवताप्रीतिकारकम् ॥”
मांसाभावे अनुकल्पः । समयाचारे ।
“लवणाद्रकपिण्याकतिलगोधूममायकम् ।
जशुनश्च महादेवि मांसप्रतिनिधिः स्मृतः ॥” ॥ ॥
सुद्रा तु द्विविधा । कुलार्णवे ।

“क्षयरं मण्डलाकारं चन्द्रपद्मनिभं शुभम् ।
चारु पङ्कमनोहारि शर्करादोक्ष पूरितम् ।
पूजाकाले देवताया सुद्वेषा परिकीर्तिता ॥”
यामले ।

“भृष्टाद्यादिकं यावत् चर्त्तव्यं प्रकल्पयेत् ।

वामीरुः

तेषां संज्ञा कृता सुद्रा महामोदप्रदायिनी ।”
तेषां शोधनस्य स्वतन्त्रतन्त्रे । ७३ प्रतङ्गि-
रित्यादि मांसम् । चाम्बकमित्यादि मोनम् ।
तद्विष्णोरित्यादि सुद्राम् ॥ ॥ ॥ अथ शक्ति-
शोधनम् । तत्र भावचूडामणौ ।

“अदोक्षितकुलासङ्गात् सिद्धिहातिः प्रजायते ।
तत्कथाश्रवणं चेत् स्यात् तत्तत्प्राप्तमनं यदि ।
स कुलीनः कथं देवि पूजयेत् परमेश्वरीम् ॥”
श्रीक्रमे । संशोधनमनाचर्येति । कौलिकतन्त्रे ।
“अभिषेकाद्भवेच्छुद्धिर्मेन्त्रस्योच्चारविश्वभिः ।
बलाद्वा यत्रतो वापि अभिषेकं समाचरेत् ॥”
अभिषेकमन्त्रस्तु ।

“आदौ वार्णां समुच्चायं त्रिपुराये समुद्धरेत् ।
नमःशब्दं समुच्चायं इमां शक्तिं ततो वरेत् ।
पवित्रोक्तं शब्दान्तां मम सिद्धिं कुरु प्रिये ।
वाङ्मयायां समुच्चायं शुद्धिमन्त्रः सुरेश्वर ।
तस्याः कर्णभेदवद्वा मायाशोचं समुद्धरेत् ॥”

इति शक्तिशोधनम् ॥ ॥ ॥
ततः शोधितद्रव्यमर्थं क्षेपेत् । श्रीक्रमे अर्थ-
विधौ ।

“पूर्वशोधितद्रव्यं गुप्तेनेव च संक्षेपेत् ॥”
स्वतन्त्रतन्त्रे ।
“आद्यद्रव्यमर्थपात्रे निःक्षिप्य प्रयतः सुधीः ।
कुण्डगोलोद्भवं द्रव्यं स्वयम्भुक्तुसुमं तथा ।
अर्थं दत्त्वा महेशानि सर्वसिद्धेश्वरो भवेत् ॥
सुरया चार्थदानेन योगिनीनां भवेत् प्रियः ।
महायोगी भवेद्देवि पीठप्रचालितेच्छलेः ॥”
भैरवतन्त्रे ।

“पञ्चमातु तु परं नास्ति शाक्तानां सुखमोक्षयोः ।
केवलेः पञ्चमेत्यापि सिद्धो भवति साधकः ॥”
तेन पञ्चमकारण पूजा कथंया । इति तन्त्र-
सारः ॥

वामापीडनः, पुं, पीडयित्तुः । इति शब्दचन्द्रिका ।
वामिका, स्त्री, (वामा + स्वार्थ कृत् । टाप् अत
इत्वम् ।) चण्डिका । यथा,—

“बह्वस्तु चण्डिका दंष्ट्रा वामिका मूर्त्तयः
स्मृताः ।
लज्ज्यास्तु वामिका मूर्त्तिरुक्ता दहन्भैरवी ॥
नामिदाहं पुरगाममन्दिरेषु करोत्यलम् ।
अपूजिता महालज्जादंष्ट्राल्यां तास्तु पूजयेत् ॥
वाग्भैरवी सरस्वत्या वामिका मूर्त्तिरोरिता ।
तस्या मन्त्रं पुरा प्रोक्तं मुक्तवणां तु सा स्मृता ॥”

इति कालिकापुराणे ७७ अध्यायः ॥
वामिलः, त्रि, (वाम + इलच् ।) दाम्भिकः ।
वामः । इति मेदिनी । ले, १३१ ॥
वामी, स्त्री, यदगली । बह्वया । (यथा, रघौ ।
५ । ३२ ।

“अथोद्दवामीशतवाहितायं
प्रलेख्यं प्रीतमना महर्षिः ॥”
रासभौ । करभौ । इति मेदिनी । मे, ३० ॥
वामीरुः, स्त्री, वामी सुन्दरी उक्त वस्याः ।
“संहितप्रपन्नचवामादेष्टु ॥ ३ । १ । ७० ॥

वायसः

इति ऊह ।) नारीविशेषः । इति सुम्बोध-
याकरम् ॥ (यथा, माये । ८ । २४ ।
“अस्यन्ती चक्षुषरीविचित्रितो-
र्वाभोरुतिप्रयमाप विभ्रमस्य ।
सुध्वानि प्रसभमहो विनापि हेतो-
र्लोभाभिः किमु सति कारणे तदण्यः ॥”)
वायसः, पुं, (वयतीति । वे + ण्वल् ।) समृद्धः ।
इति शुद्धचन्द्रिका ॥ (तन्मवायः । यथा, भाग-
वते । ५ । २६ । ३६ ।
“यत्र ह वित्तमहं पापपुरुषं धर्मराजपुरुषा
वायका इव सर्वतोऽङ्गेषु स्रजैः परिवयन्ति ॥”)
वायदण्डः, पुं, (वायस्य दण्डः । यदा वायतेनेनेति
वायः । वाय एव दण्ड इति कर्मधारयः ।)
वापदण्डः । इति भरतद्विरूपकोषः ॥
वायनं, स्त्री, पिष्टकविशेषः । तत्पण्यायः । व्रतो-
पायनम् २ । प्रहेलकम् ३ । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥
वायवी, स्त्री, (वायोऽरियमिति । वायु + अण् ।
डौप् ।) उत्तरपश्चिमदिक् । इति जटाधरः ॥
(कार्त्तिकेयस्यानुत्तरमाह गणभेदः । यथा, महा-
भारते । ६ । ४६ । ३७ ।
“वायव्याय कौमार्यां ब्राह्मणं भरतर्षभ ।।
वैष्णव्यं तथा सौर्यां वाराहस्य महाबलाः ॥”)
वाययं, त्रि, (वायुदेवतास्येति । वायु + “वायुवृत्-
पितृवसो यत् ।” ४ । २ । ३१ । इति यत् ।)
वायसम्बन्धिदिगादि । यथा । विष्णुसमुपक्रम्य
गवाक्षतन्त्रे ।
“वायव्यस्य नैर्ऋतस्य न गृहीयात् कदाचन ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
(वायुदेवताकपशुहविरादि । यथा, ऋग्वेदे ।
१० । ६० । ८ ।
“तस्माद्यज्ञात् सर्वजुतः सम्भूतं पृषदाण्यम् ।
पशून्नास्त्रक्रे वाययानारयान् ग्रामाश्च ये ॥”
“वाययान् वायुदेवताकान् ॥” इति तद्वाच्यं
सायणः ॥ ॥ स्त्री, घटशताधिकचतुर्विंशति-
सहस्रश्लोकात्मकवायुनामकमहापुराणम् । यथा,
देवीभागवते । १ । ३ । ७ ।
“अयुतं वामनाख्यं वाययं घटशतानि च ।
चतुर्विंशतिः संख्यातः सहस्राणि तु शौनके ॥”
अख्यविशेषः । यथा, महाभारते । १ । १३६ । १६ ।
“आग्नेयेनाख्यं वायवेनाख्यं पयः ।
वायवेनाख्यं द्वायुं पार्श्वेनाख्यं दूधनान् ॥”)
वायसः, पुं, (वयते इति । वय गमौ । “वयस्य ।”
उणा० । ३ । १२० । इति असच् । सच् क्तिन् ।)
अगुरुदण्डः । श्रीवासः । काकः । इति मेदिनी ।
से, ३८ । (यथा, महाभारते । ३ । १०७ । ३१ ।
“अथप्रकङ्ककाकोलभासगोमायुवायसाः ।
अष्टयन्तत्रः वीराणां हतानां मांसशोषितैः ॥”)
अस्योत्पत्तिर्यथा,—
“अथबल्य भाष्यां श्रुतेन वीर्यवन्तौ महा-
बली ।
सम्पातिष्व जटायुषं प्रभूतौ पक्षिसत्तमौ ।

वायसा

सम्पातिर्जनयन् यथान् काकाः पुत्रा जटायुषः ॥”
इति बृहत्पुराणे वाराहप्रादुर्भावे ॥ ॥
अस्य एकाक्षिनाशकारणं यथा,—
मार्कण्डेय उवाच ।
“गते तु भरते तस्मिन् रामः कमललोचनः ।
लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा भाष्यया सीतया सह ।
शाकम्बलपलाहारी विचचार महाबने ।
एकदा लक्ष्मणकृते रामदेवः प्रतापवान् ।
चित्रकूटे वने देशे वेदेत्या सङ्गमाश्रितः ॥
सुखाप सुसुहृन्नेत्र ततः काको दुरात्मवान् ।
सीताभिमुखमभ्येत्य विदहार स्तनान्तरम् ।
विदाम्यं वृक्षमारुह्य स्थितोऽसौ वायसाधमः ॥
ततः प्रवृद्धो रामोऽसौ दृष्ट्वा रक्तं स्तनान्तरम् ।
श्रीकाविलान् सीतां तासुवाच कमललोचनः ॥
किमिदं स्तनान्तरे भद्रं तव रक्तस्य कारणम् ।
इत्युक्त्वा सा च तं प्राह भर्तारं विनयाश्रिता ॥
पश्य राजेन्द्र वृक्षे वायसं दुष्टमेषितम् ।
येनेत्रं हतं कर्म सुमे त्वयि महामते ॥
रामोऽपि दृष्ट्वा तं काकं तस्मिन् क्रोधमया-
करोत ।
येषिकास्त्रं समादाय ब्रह्मास्त्रेणाभिमन्त्रितम् ॥
काकमुद्दिश्य चित्तेप सोऽवधावह्वयान्वितः ॥
स त्विन्द्रस्य सुतो राजन् इन्द्रलोकं विवेश ह ।
रामास्त्रं प्रचलनं दीप्तं तस्यानुप्रविशे व ॥
विदितार्थं च देवेन्द्रो देवैः सर्वैः समन्वितः ।
निष्क्रामयच्च तं दृष्टं राघवस्यापकारिणम् ॥
ततोऽसौ सर्वदेवैस्तु देवलैकाङ्गहृत्कृतः ।
पुनः सोऽभ्येत्य रामश्च राजानं शरणं गतः ॥
ब्राह्मि राम महाबाहो अज्ञानापकारि-
णम् ।
इति प्रवृत्तं स प्राह रामः कमललोचनः ॥
अभोपाय ममास्त्राय अस्ति एकं प्रयच्छ मे ।
ततो जीवसि दुष्टात्मन् मेऽपराधो महान् कृतः ॥
इत्युक्तोऽसौ स्वकं नेत्रमेकमस्त्राय दत्तवान् ।
अस्त्रं च नेत्रमेकम् भस्मीकृत्य श्रमं ययौ ॥
ततः प्रवृत्तिं सर्वेषां काकानामेकमेवता ।
चक्षुर्गेकं पश्यन्ति शतानां पार्श्व ॥”
इति नरसिंहपुराणे ४३ अध्यायः ॥
(वायससम्बन्धिनि, त्रि । यथा, महाभारते ।
१२ । ८० । ७—८ ।
“स काकं पञ्जरं बद्धा विषयं जेमदार्द्रतः ।
सर्वं पयश्चरदयुक्तः प्रहृष्टार्थो पुनः पुनः ॥
अधीध्वं वायसीं विद्यां शंसन्ति मम वायसाः ।
अनागतमतीतस्य यच्च संप्रति वर्तते ॥”)
वायसादनी, स्त्री, (वायसेन अद्यते इति । अद्य
+ कर्मेणि ल्युट् + डौप् ।) महाज्योतिष्मती ।
काकतुण्डी । इति राजनिर्घण्टः ॥
वायसारातिः, पुं, (वायसस्य अरातिः ।) पिष्टकः ।
इत्यमरः । २ । ५ । १५ ॥
वायसाक्षा, स्त्री, (वायसस्य आक्षा नाम
यस्याः ।) काकनामा । काकमाक्षी । इति
राजनिर्घण्टः ॥

वायुः

वायसी, स्त्री, (वायसानामियमिति तत्प्रियत्वात् ।
वायस + अण् । डौप् ।) काकोडुम्बरिका ।
काकमाक्षी । इति मेदिनी । से, ३८ । महा-
ज्योतिष्मती । काकनामा । काकतुण्डी । इति
राजनिर्घण्टः ॥
वायसेन्दुः, पुं, (वायसानामिन्दुरिव प्रियत्वात् ।)
काशः । इति राजनिर्घण्टः ॥
वायभोलिका, स्त्री, (वायभोली + स्वार्थे कण् ।)
काकोली । इति शुद्धरत्नावली ॥
वायसोली, स्त्री, (वायसान् शोलयतीति ।
शोलयि उतसेपे + “अनेज्वपि दृश्यते ।” इति
ङ् । शकत्यादिवात् अस्य लोपः ।) काकोली ।
इत्यमरः । २ । ४ । १४४ ॥
वायुः, पुं, (वातीति । वा गतिगमनयोः + “लवा-
पाजिमिस्वदिसाध्मृभ्य उण् ।” उणा० । १ । ११ ।
इति उण् । “आतो युक्चिण्कतोः ।” ७ । ३ ।
३३ । इति युक् ।) उत्तरपश्चिमकोणाधिपतिः ।
वाति यः । वातास इति भाषा । स च
पञ्चभूतान्तर्गतभूतविशेषः । तद्विशेषविवरणं
यथा । वायवः प्राणापानयानोदानसमानाः ।
प्राणो नाम प्राणमनवान् नासाग्रस्थानवर्ती ।
अपानो नाम अवाग्मनवान् पायादिस्थान-
वर्ती । यानो नाम विश्वग्मनवान्खिलशरीर-
वर्ती । उदानः कण्ठस्थानोय ऊर्ध्वगमनवानुत-
क्रमगवायुः । समानः शरीरमध्यगताश्रित-
पीताम्रादिषमीकरणकरः । समीकरणानु परि-
पाककरणं रसरुधिरयुक्पुरोधादिकरणम् ।
केचित्तु नागकूर्मजकरदेवदत्तधनञ्जयाद्याः
पञ्चान्य वायवः सन्तीत्याहुः । नञ नागः
उद्विगणकरः । कूर्मः निमीलनादिकरः ।
जकरः लुपाकरः । देवदत्तः लृम्भणकरः ।
धनञ्जयः पोषणकरः । एतेषां प्राणादिजन्त-
र्भावात् प्राणादयः पथिवेति केचित्तु ॥ इदं
प्राणादिपञ्चकं आकाशादिगतरीजोऽंशेष्वो
मिलितभ्य उत्पद्यते । इदं प्राणादिपञ्चकं
कर्मान्द्रियमहिनं सन् प्राणमयकोशो भवति ।
अस्य क्रियात्मकत्वेन रजोऽंशकार्यत्वम् । एतेषु
कोशेषु मध्ये विज्ञानमयो ज्ञानशक्तिमान् कर्तृ-
रूपः । मनोमय इच्छाशक्तिमान् करणरूपः ।
प्राणमयः क्रियाशक्तिमान् कार्यरूपः । इति
वेदान्तसारः ॥ तत्पण्यायः । अवनः ३ अश्विनः
३ मातरिन्वा ४ सदागतिः ५ एतद्वन्धः ६ गन्ध-
वहः ७ गन्धनाहः ८ अनिलः ९ आशुगः १०
समीरः ११ मारुतः १२ मरुत् १३ जगन्नागः
१४ समीरणः १५ नभस्मान् १६ वातः १७
पवनः १८ पयमानः १९ प्रभञ्जनः २० । इत्य-
मरः ॥ अजगन्नागः २१ खन्धासः २२ वाहः
२३ धूलिध्वजः २४ पणिप्रियः २५ वातिः २६
नभःप्राणः २७ भोगिकान्तः २८ खकम्पनः २९
अचतिः ३० कम्पजम्भा ३१ शर्मीनिः ३२
आवकः ३३ हरिः ३४ । इति शुद्धरत्नावली ॥
वासः ३५ सुखाशः ३६ नृगवाहनः ३७ सारः

वायुः

३८ चक्षुः, ३९ विहगः, ४० प्रकम्पनः, ४१ नभः-
स्वरः, ४२ निम्बासकः, ४३ क्षतनः, ४४ पृथ्वी-
पतिः, इति जटाधरः ॥ * ॥ स च वृष्टि-
काले आकाशाब्जतः । यथा । तस्माद्वा
यस्यदात्मन आकाशः संभूत आकाशा-
द्वायुः । इत्यादि तैत्तिरीयश्रुतिः ॥ * ॥ ऊन-
पश्चादशहायुरदितेः पुत्राः । ते सर्वे अपजाः ।
इन्द्रेण देवत्वं प्रापिताः । शरीरात्मन्वास्तुभेदेन
दशधा । यथा । प्राणः १ । तस्य कर्म वहि-
र्गमनम् । अपानः २ । तस्य कर्म अधोगम-
नम् । आनः ३ । तस्य कर्म आकुचनप्रसा-
रणादि । समानः ४ । तस्य कर्म अश्रितपीता-
दीनां समं नयनम् । उदानः ५ । तस्य कर्म
ऊर्ध्वनयनम् ।
“उद्गारे नाग इ आस्थानः कूर्म उन्मीलने
स्त्वतः ।
लकरः ८ क्लृकरो ज्यो देवदतोऽ विजृम्भण ।
न जहति न्यत्रापि सर्वेषां धनक्षयः १० ॥”
इति भागवतटीकायां श्रीधरस्वामी ॥ * ॥
अथाथ ।
“द्वितीयं मारुतो भूतं त्वग्निमात्रं विभुता ।
स्यष्टयमधिभूतं च विद्युत्तत्राधिदेवतम् ॥”
इति महाभारते आश्वमेधिकपर्व ॥
तस्य गुणाः । यथा, —
“वायोऽरनियमस्यार्थं वादस्थानं स्वतन्त्रता ।
अनं श्रेष्ठं मोक्षाय कर्म जेष्टात्मता भवः ॥”
इति महाभारते मोक्षधर्मः ॥ * ॥
अनियमस्यार्थः । अनुष्णाशीतस्यार्थः १ । वाद-
स्थानम् । वायुशक्त्यगोलकानि २ । स्वतन्त्रता ।
गमनादौ ३ । जलम् ४ । श्रेष्ठम् ५ । मोक्षः
स्वत्वादेः ६ । कर्म । उत्तरेपणादि ७ । जेष्टा
आसप्रश्नासादि ८ । आत्मता प्राणरूपेण
विदाधित्वम् ९ । भवः । जन्ममरणं १० । इति
तटीका ॥ * ॥ न्यायमते अस्य गुणाऽदिर्यथा, —
“अपाकजातुष्णाशीतस्यार्थस्तु पवने मतः ।
तिथ्यगमनवानेष श्रेष्ठः स्यार्थादिलङ्घकः ॥
पूर्ववर्तिन्यानुक्तं देहयापि त्वगिन्द्रियम् ।
प्राणादिस्तु महावायुपयन्तविषयो मतः ॥”
इति भाष्यपरिच्छेदः ॥
“वायुं निरूपयति अपाकज इति । अनुष्णा-
शीतस्यार्थस्य पृथिव्यामपि सत्त्वात् अपाकज
इति । अपाकजस्यार्थस्य जलादावपि सत्त्वात्
उक्तमनुष्णाशीत इति । एतेन वायुः त्रिजा-
तीयस्यार्थं दर्शितः । तज्जनकतावच्छेदकं वायु-
त्वमिति भावः । एष वायुः स्यार्थादिलङ्घकः ।
वायुर्ह्यस्यार्थश्चैतद्विषयानुमीयते । विजा-
तीयस्यार्थेन विलक्षणशब्देन लघादीनां धृत्वा
श्लाघादीनां कम्पनेन च वायोरनुमानान ।
तथा च वायुर्न प्रत्यक्षस्तथापि वक्ष्यते । वायु
निर्गोचरित्वो वा परमाणुरूपो नित्यस्तदन्वो-
रनित्यः समवेतश्च । सोऽपि विविधः शरीरे-
न्द्रियविषयभेदात् । अत्र शरीरमयोनिनं

वायुः

पिशाचादीनाम् । देहयापीति । शरीरयापकं
स्यार्थं ग्राहकमिन्द्रियं त्वक् । तच्च वायव्यं
रूपादिय मध्ये स्यार्थस्यैव यज्जकत्वात् । अङ्ग-
संसर्गमनिलश्रुत्ययज्जकजननवातवत् । विषयं
दर्शयति प्राणादिरिति । यद्यप्यनित्यो वायु-
श्चतुर्विधः तस्य चातुर्विध्यं प्राणादिना इत्युक्त-
माकरं । तथापि संक्षेपात् अत्र त्रैविध्यमुक्तं
प्राणस्त्वैक एव जहदादिनानास्थानवशात् सुख-
निर्गमादिनानाक्रियावशाच्च नानासंज्ञां लभते
इत्यर्थः ।” इति सिद्धान्तसुक्तावली ॥ * ॥ अस्योत्-
पत्तिर्यथा, —

पुलस्त्य उवाच ।

“प्रविश्य जठरं शुद्धो देहमातुः पुरन्दरः ।
ददर्शोऽसुखं बालं कटिन्यस्तकरं मज्जत् ॥
तमेव गर्भं दितिकं वर्ज्यं शतपर्वणम् ।
चित्च्छेद सप्रधा प्रसन्नं स करोद सुविस्वरम् ॥
शक्रोऽपि प्राह मा स्मृत् रुदस्विति सधर्मम् ।
इत्येवमुक्ता चेत्तेकं भूयश्चित्च्छेद सप्रधा ॥
ते जाना मरुतो नाम देवा दिव्याः शतक्रतोः ।
मातुर्गवापचारणं जलवीर्यपुरस्कृताः ॥”

इति वामने ६८ अध्यायः ॥

“यदमी भवता प्रोक्ता मरुतो दितिमम्भवाः ।
तन् केन पुष्कमासन् वे मरुत्सामां कथयताम् ॥

पुलस्त्य उवाच ।

अथवा पुष्कमरुतामुत्पत्तिं कथयामि ते ।
स्वायम्भुवं समारभ्य यावत्कल्मशं त्वदम् ॥
स्वायम्भुवस्य पुत्रोऽभ्रन्मनोनाम प्रियव्रतः ।
तस्यासीत् सवनी नाम पुत्रस्त्वैकोन्यपूजितः ॥
स्वमुत्पत्ताय स कामचारी
समं महिष्या समानपुत्रा ।
रराम तस्या सह कामचारी
ततोऽमरात प्राप्यवत्सस्य शुक्रम् ॥
पतिभिः समनुज्ञाताः पयः पुष्करसंस्थितम् ।
तं शुक्रं पार्थिवस्य मन्यमानास्तदावृतम् ॥
पातमात्रेण शुक्रेण पार्थिवेन्द्रोद्धूनेन च ।
ब्रह्मणे ज्योतिष्मिनास्ता जाताः पत्रास्तपस्विनान् ॥
सुपुत्रः सप्त तनयास्त रुदन्तोऽथ भैरवम् ।
तं रुदितशब्देन सर्वमाप्रतिनं जगत् ॥
अथाजगाम भगवान् ब्रह्मलोकान् पितामहः ।
समभ्ययाप्रवीक्षालान् मा रुदध्वं महावनाः ॥
मरुतो नाम ययं वे भविष्यध्वं विषचराः ।
इत्येवमुक्ता देवेशो ब्रह्मा लोकपितामहः ॥
तानादाय विषचारी मारुतानादिदेश ह ।
ते चासन् मरुतस्त्रासा मनोः स्वायम्भुवान्तरे ॥ * ॥
स्वरोचिषे तु मरुतो वक्ष्यामि शृणु नारद ।
स्वरोचिषस्य पुत्रश्च श्रीमानासीत् क्रतुध्वजः ॥
तस्य पुत्रा भवन् सप्त सप्तार्चिः प्रतिमा सुते ।
तयोर्थं ते गताः शैलं महामेकं नमश्चराः ॥
आराधयन्तो ब्रह्माणं पदमेन्द्रमथैव ।
ततो विपश्चिन्नामाय सहस्राक्षो भयातुरः ।
एतनामपरोक्षार्थं प्राह नारद वाक्यवित् ॥
यथा हि तपसो विप्रं तेषां भवति सुन्दरि ।

वायुः

तथा कुरुष्व मा तेषां सिद्धिर्भवतु वै यथा ॥
इत्येवमुक्ता शक्रश्च एतना रूपशालिनो ।
तत्राजगाम त्वरिता यच्च तप्यन्ति ते तपः ॥
आश्रमस्याविदूरं तु नदी मन्दोदवाहिनी ।
तस्यां स्नातुं समायाताः सर्वे एव सहोदराः ॥
सा तु स्नातुं सुचार्वङ्गी त्ववतीर्णा महा-
नदीम् ।

ददशुस्ते शृपाः स्नातुं तप्तशुभ्रिरे सुते ॥
तेषाञ्च प्राप्यवन् शुक्रं तत् पपी जलचारिणो ।
शस्त्रिणो ग्राहसुखस्य महाशस्त्रस्य वलभा ।
ते वै विमलतपसो जग्मू राण्यन्तु पेटकम् ॥
अहो बहुतिथि काले सा ग्राही शङ्करपिणो ।
सप्तहुता महाजालेमन्त्रवन्धेन मानिनो ॥
स तां दृष्ट्वा महाशङ्की स्थलस्थां मत्स्यजोवनः ।
निवेदयामास तदा क्रतुध्वजसुतेषु वै ॥
तथाभ्यय महात्मानो योगिनो योगधारिणः
नीत्वा स्वमन्दिरं सर्वं पुरवाप्या समुत्पन्नम् ॥
ततः क्रमाच्छस्त्रिणो सा सुपुत्रे सप्त वै शिशून् ।
जानमात्रेषु पुत्रेषु मोक्षभावमगाच्च सा ॥
अमाष्टपितृका बाला जलमश्वविचारिणः ।
स्नानार्थिनो वै रुद्रदुरथाभ्यागात् पितामहः ॥
मा रुदध्वमिति प्राह मारुतो नाम पुत्रकाः ।
ययं देवा भविष्यध्वं वायवोऽस्मरचारिणः ॥
इत्येवमुक्ता यादाय सर्वैस्तानि देवान् प्रति ।
निधोऽथ च मरुत्सामां वैराजभवनं गतः ॥
एवमासंश्च मरुतो मनोः स्वारोचिषान्तरे ॥ * ॥
श्रीसमे मरुतो ये च तान् शृणुष्व तपोधन ।
अतिसमस्यान्वायाय च राजासोमिषधाधिपः ।
वपुष्मानिति विख्यातो वपुषा भास्करोपमः ॥
तस्य पुत्रो गणश्रेष्ठो ज्योतिष्मान् धार्मिको-
ऽभवत् ॥

स पुत्तार्थं तपस्तेपे नदीं मन्दाकिनीमनु ॥
तस्य भाष्या च सुश्रीणो देवाचार्यसुता शुभा ।
तपश्चरणयुक्तस्य बभूव परिचारिका ॥
तेजोयुक्ता सुचार्वङ्गी दृष्ट्वा सप्तर्षिभञ्जने ।
तां तथा चारुसञ्चार्ङ्गी दृष्ट्वा तपसा जगाम् ॥
पप्र कृस्तपसो हेतुन्तस्यास्तद्वर्त्तरेव च ।
साप्रवीतनयार्थाय आवाभ्यां वै तपःक्रिया ॥
ते चास्ये वरदा ब्रह्मन् जाताः सप्त महर्षयः ॥
ब्रह्मध्वं तनयाः सप्त भविष्यन्ति न संशयः ।
युवयोगुणसंयुक्ता महर्षीणां प्रसादतः ।
इत्येवमुक्ता जग्मुस्ते सर्वे एव महर्षयः ।
सोऽपि राजर्षिरगमत् सभायां नगरं निजम् ॥
ततो बहुतिथि काले सा राज्ञो महिषी प्रिया ।
अवाप गर्भं तन्वङ्गी तस्माद्वृत्तिसत्तमात् ॥
गुच्छिण्यामथ भाष्यायां ममारासौ नराधिपः ।
सा चाप्यारोहमिच्छन्ती भर्तारं वै पतिव्रता ॥
निवारिता तदामादेन तथापि यतिष्ठत ।
तस्यामालिङ्ग्य भर्तारं चितायामारुह्य सा ॥
ततोऽग्निमध्यात् सलिले मांसपेक्षपतन्मुने ।
साम्भसा सुखशीतेन सांस्तुता रूपधाम्भवत् ॥
तेऽजायन्ताय मरुत औत्तमस्यान्तरे मनोः ॥ * ॥

वायुः

तामसस्यान्तरे ये च मरुतोऽप्यभवन् पुरा ।
तानहं कीर्तयिष्यामि गीतवृत्तकलिप्रिय ।
तामसस्य मनोः पुत्र ऋतध्वज इति श्रुतः ।
स पुत्रार्थो जुहावाप्यौ स्वमांसं रुधिरं तथा ॥
अस्मीन् रोम केशांश्च खाद्यु मन्वा यज्ञद्वयम् ।
शुक्रं च विजसो राजा सुतार्थो जेत नः

श्रुतम् ॥

सप्तार्चिर्मथाश्च ततः शुक्रपातादनन्तरम् ।
मा मे क्षिपस्विन्नसरत् शब्दः सोऽपि वृषो न्यतः ॥
ततस्तस्माद्धुतवहात् सप्त तत्तेजसोपमाः ।
शिग्रवः समजायन्त ते रुदन्तश्च तन्मने ॥
तेषाम्नु ध्वनिमाकर्ण्य भगवान् पद्मभम्भवः ।
समागम्य निवाप्याय स चक्रे मरुतः सुतान् ॥
ते त्वावन्मरुतो ब्रह्मन्तामसे देवतागणाः ।
येऽभवन्नेव ते तांश्च शृणुष्व त्वं तपोधन ॥
रेव तस्यान्ववाये तु राजा सोऽदिपुत्रिह्वली ।
रिपुजिह्वा स ख्यातो न तस्यासीत् सुतः

किल ॥

स समाराध्य तपसा भास्करं तेजसां निधिम् ।
अवाप कन्यां सुरतिं तौ प्रयत्नं गृहं ययौ ॥
तस्यां पिष्टयज्ञे ब्रह्मन् वसत्याश्च पिता न्यतः ।
सापि दुःखपरीताङ्गी स्त्री तन् व्यक्तमुदता ॥
ततस्तां वारयामासुर्हृषयः सप्त मानसाः ।
तस्यामासक्तचित्तास्तु सर्वे एव तपोधनाः ॥
अपारयन्ती तद्दुःखं प्रख्यात्यामिं विवेश ह ।
ते चापश्यन्त ऋषयस्तस्मिन्नाभावितास्तथा ॥
तौ स्तनौ ऋषयो दृष्ट्वा कथं कथंति वादिनः ।
प्रजन्मुज्ज्वलनाद्यापि सप्तजायन्त दारकाः ॥
ते च मात्रा विना भूता रुदन्तान् पितामहः ।
निवारयित्वा कृतवान् लोकनाथो मरुजगान् ॥
रेव तस्यान्तरे जाता मरुतोऽसौ तपोधन ॥
शृणुष्व कीर्तयिष्यामि चानुमस्यान्तरे मनोः ॥
आसीन्माङ्कोति विख्यातो तपस्वी सत्यवाक्

शुचिः ।

सप्त सारस्वते तीर्थे सोऽन्यत्तमं महत्तपः ॥
विज्ञार्थं तस्य तपसो देवाः सप्रयत्नं बधम् ।
सा चाभ्येत्य नदीतीरं लोभयामास भाविनी ॥
ततोऽस्य प्राप्यव कुक्रं सप्त सारस्वते जले ।
तां चेवाप्यपन्मर्षां मुनिमोऽङ्गनिको बधम् ॥
गच्छालज्जति सुष्टु त्वं पापस्यास्य फलं महत् ।
विश्वं सयिष्यति ह्यथो भवतीं यज्ञसंसदि ॥

एवं श्रुत्वा ऋषिः सौमान् जगामाथ स्वमाश्रयम् ।
सरस्वतीभ्यः सप्तभ्यः सप्त वै मरुतोऽभवन् ॥

एते तवोक्ता मरुतः पुरा यथा

जाता विद्युद्वापिकरा महः

येनां श्रुते जन्मनि पापहानि-

भवेच्च धर्माभ्युदयो महान् वे ॥”

इति वामने मरुतोऽप्यतिनामं ६६ अध्यायः ॥ ६६

अन्यत्र ।

“अतः परं प्रवक्ष्यामि मरुतोऽस्मीन् पिष्टुन्
ग्रहान् ।

प्रावाहो निवहश्चैव उड्डहः संवहस्तथा ॥

३१३

वायुः

विबहः प्रवहश्चैव परिवहस्तथैव च ।
अन्तरीक्षे च वाह्ये ते एतद्भागं विचारिणः ॥
महेन्द्रप्रविभक्ताङ्गा मरुतः सप्त कौर्क्षिताः ।
सूर्यामिष्य शुचिर्नामा वेद्युतः पावकः स्मृतः ॥
निर्मल्य पचमानोऽमिस्त्रयः प्रोक्ता इमेऽन्यः ।
अग्र्योनां पुत्रपौत्राश्च चत्वारिंशत्तथैव तु ।
मरुतामपि सर्वेषां विज्ञेयाः सप्त सप्तकाः ॥”

इति देवीपुराणे कालचयस्यानामाध्यायः ॥ ६६

ऊनपञ्चाशद्वायुनामानि यथा,—

“एकव्योतिश्च द्विव्योतिश्च त्रिव्योतिश्चोत्तिरेव च ।

एकशक्रो द्विशक्रश्च त्रिशक्रश्च महाबलः ॥

इन्द्रश्च गत्यद्वयश्च ततः पतिसङ्कल्पः ।

मितश्च संमितश्चैव सुमितश्च महाबलः ॥

ऋतजित् सत्यजित्चैव सुधेगः सनजित्तथा ।

अन्तिमिनीरुमित्रश्च पुरुमिनीऽपराजितः ॥

ऋतश्च ऋतवाहश्च धर्ता च धरुणो भूषः ।

विधारणो नाम तथा देवदेवो महाबलः ॥

इन्द्रश्चाप्यद्वयश्च एते दश भित्ताशिनः ।

प्रतिनः प्रसङ्गश्च सभरश्च महायशः ॥

धाता दुर्गो धितिर्भीमस्त्वभियुक्तस्त्वपात सहः ।

धृतिर्धृतिपुराणोऽथ वासः कामो जयो विराट् ।

इत्येकोनास पञ्चाशन्मरुतः पूर्वसंभवाः ॥”

इति बह्मपुराणे गणभेदनामाध्यायः ॥ ६६

वायोर्विकार इत्युच्यते,—

“यायामादपतर्पणान् प्रपतन्नाङ्गान् जया-

वेगानाश्च विधारणादतिगुचः श्रोत्रादति-

चासतः ।

रूतान्तरकथायतिक्तकटुकेरिभिः प्रकोपं व्रजेत्

वायुचारिधराममे परिणते चाग्निऽपराक्तेऽपि

च ॥” ॥

तस्य लक्षणम् ।

“आभ्रान्तस्मरौ स्यस्फुटनविमथनचोभकम्प-

प्रतोदाः

कण्ठध्वंभावसादो अमकविलपनं संमथूल-

प्रभेदाः ।

पारुष्यं कर्णनादो विषयपरिणतिभ्रंशदृष्टि-

प्रमोहा

विस्पन्दोद्वृत्तादिलपनमनशनं ताडनं पीड-

नश्च ॥

नामोत्तामौ विगादौ भ्रमपरिघटनं जृम्भण

रोमहर्ता

विक्षेपाक्षिपणीष्यहणशुभिरता क्लेशनं वेष्टनश्च ।

वर्णं श्यावाऽरुणी वा लङ्घि च महती स्वाप-

विप्रेमज्ञा

विद्यात् कर्मागमनि प्रकुपितपवनः स्यात्

कपाथो रमश्च ॥” ॥

अन्यत्र ।

“वदनविरमता स्यादध्वंसः कर्कशत्वं

भवति वयुषि काशं राजनिदानिष्टुतिः ।

त्वचि च पतपता स्यात् स्याच्च वैषम्यममे-

रिति पवनविकारे लक्षणं प्रोक्तमेतत् ॥” ॥

वायुः

तस्य प्रशमनाकारणम् । यथा,—

“रूतश्रीतो लघुः सूर्याखलोऽथ विशदः खरः ।

विपरीतगुणैर्द्रव्यैर्मारुतः संप्रशाम्यति ॥

क्षिप्रधीणस्थिरवृष्यबलजवगम्वाङ्मुच्यते लासप-

खानाभ्यङ्गनवस्तिमांसमदिरासवाह्नोऽन्वहे ॥

क्षिप्रस्वेदनिरूहणीप्रशमनः क्षोहीपनाहादिकं

पानाहारविहारभेषजमिदं वातं प्रशाम्नां

नयेत् ॥” ॥

ऋतुभेदेन विहारादिना च तस्य चयपकोप-

प्रशमनानि यथा,—

“शोथो सञ्चयीत वायुः प्राट्टकाले प्रकुपति ।

प्रादेगोपशमं याति खयमेव समोरगः ॥

शरीरकाले वसन्ते च पित्तं प्राट्टकाले कफः ।

चयकोपशमान्दोषा विहाराहारसंभवे ॥

समानैर्यात्यकालेऽपि विपरीतेर्विपश्येयः ॥” ॥

म च प्राणादिभेदेन पञ्चविधः । यथा,—

“पित्तं पङ्क्तुः कफः पङ्क्तुः पङ्क्तुर्वो मलधातवः ।

वायुना यत्र नायन्ते तत्र वर्धन्ते मेघवत् ॥

वायुरायुर्ज्वलं वायुर्वायुर्धाता शरीरिणाम् ।

वायुश्चिन्मिदं सर्वं प्रभुर्वायुः प्रकीर्तितः ॥

वातमण्डलचक्राय यथा राजा प्रशस्यते ।

तथा शरीरमध्येऽपि वायुरकः परो विशुः ॥

वायुः प्राणादिभेदेन सप्त पञ्चविधः स्मृतः ।

तदि प्राणो गुदेऽपानः समानो नाभिमध्यगः ॥

उदानः कण्ठदेशे तु श्यानः सर्वेशरीरगः ।

योऽनिलो रक्तमधारी स प्राणो नाम देहशुक्र ॥

सोऽत्रं प्रवेशयत्यन्तः प्राणाश्चैवावलम्बते ।

कुपितः क्रुतः रोगान् हृक्काभानादिकानपि ॥

उदानो नाम यस्तुः सुपेति पवनोत्तमः ।

तत्र भाषितगीतादावशोऽपि प्रवर्तते ॥

उड्डञ्जगतान् रोगान् करोति कुपितश्च सः ।

आमपकाशयत्तः समानोऽसिमहायवान् ॥

असं पतति तज्ज्वांश्च विकारान् विधिनक्ति सः ।

गुल्मानिमादातोमारान् कुपितश्च करोति सः ॥

पङ्क्तुः शोथोऽपानस्तु कालं कर्षति चाप्यपः ।

वातमृत्पुरीषाणि युक्रमर्मानिवानि च ॥

क्रुद्धश्च क्रुतः रोगान् घोरांश्च वक्षिगुदाश्रयान् ।

समदहश्चरो आनो रमसंवाहनोदयः ॥

स्वेदास्फुक्सादगच्छापि पञ्चधा देहयत्नपि ।

क्रुद्धश्च क्रुतः रोगान् प्रायशः सर्वदेहगान् ॥

शुक्रदीपाः प्रमेदाश्च आनापानप्रकापजाः ।

युगपत् कुपितास्मानो देहं हन्युरमंशयः ॥” ॥

तत्र कति कस्य लक्षणं यथा,—

“न्यल्पकेशः क्रुद्धो रूग्णो वाणालश्चलमानसः ।

आकाशतरोः स्वप्नेषु वातप्रकृतिको नरः ॥” ॥

प्राणादियश्चवायुना यथाक्रमं संजातलरमाश्च ।

“प्राणोऽपानः समानश्चोदानश्चानो च वायव्यः ।

नागः कुम्भश्च कर्करो देवदत्तो धनञ्जयः ॥” ॥

प्राणस्तु पृथमो वायुर्नराणामधिपः प्रभुः ।

नित्यमावापयेत् सन्धानं प्राणिनामुरसि स्थितः ॥

निःश्वामो ह्यमकश्चैव प्राणो जीवैः समाश्रितः ।

प्रसाराकृषणैः वायुः प्रकाशो धारणस्तथा ॥

वायुः

प्राणस्त्रिविधं कुर्यात् प्राणिनां प्राणधारकः ।
प्राणं कुरुते यस्मात् तस्मात् प्राणः प्रकी-
र्तितः ॥
प्राणो हि भगवान् ईशः प्राणो विष्णुः पिता-
महः ।
प्राणेन धार्यते लोकः सर्वं प्राणमयं जगम् ॥
इन्द्रियाणि प्रवर्तन्ते यावत् प्राणानि न हृदि ।
नष्टं न दृश्यते सर्वं तस्मात् प्राणान् रक्षयेत् ॥
रक्ष्यन्तो यथा स्थितौ गतोऽप्याक्रियते पुनः ।
गुणवद्वस्तथा जीवः प्राणापानेन कल्पते ॥
अपानयंस्तथाहारं मनुजानां यतोऽधमः ।
शुक्रमूत्रजले वायुरपानस्तं कीर्तितः ॥ * ॥
पीतं भक्षितमात्रां रक्तं पित्तकफानिलान् ।
समं नयति यात्रियु समानो नाम मारुतः ॥
समानोऽस्मिन्मोपस्यः कोष्ठे च वाति सर्वतः ।
अमं दृष्ट्वाति पचति विरेचयति सुचति ॥ * ॥
सम्यक्तथर्धं वक्त्रं नेत्रगात्रप्रकोपणः ।
उद्भवति मर्माणि उदानो नाम मारुतः ॥ * ॥
यानो विनामययज्ञं यानो याधिप्रकोपणः ।
प्रोते विनाशकश्चायं वाङ्मोत्पादकस्तथा ॥ * ॥
वायूनां स्थानानि ।
“शिरसो नाभिकाप्राणमूदानस्थानमुच्यते ।
नाभेः पादतलं यावदपानस्य प्रकीर्तितम् ॥
शरीरशेषको यानः प्राणः सकलनायकः ।
उद्गारे नाग इत्युक्तः कूर्मश्चोन्मूलने स्थितः ॥
लङ्करः क्षुधिते चैव देवदत्तो विकृतिभित् ।
धनञ्जयः स्थितो मेद्रे नृत्तस्यापि न सुचति ।
भूतवापिस्तस्तस्याजायतेन्द्रियगोचरात् ॥ * ॥
उत्साहोच्छ्वासिनःश्वासनेष्टाधातुगतिः समाः ।
समो मोक्षे गतिमतां वायोः कर्माधिकारजम् ॥”
इति सुखमोक्षः ॥ * ॥
अथ दिग्भवायुगुणाः ।
“प्राणातो मधुरः चारो वह्निमान्धकरो गुरुः ।
बैरस्यगौरवौष्णानि करोत्यपस्वोषधीषु च ॥
भयोत्पिष्टततादेयु रागश्चयुदाहृतः ।
सन्निपातज्वरश्चासत्त्वगदोषाश्रयविषक्रिमेन् ।
कोपयेदामवातश्च घनसंघातकारणम् ॥
दाहण्यो मारुतो बल्यश्चक्षुष्यः शस्यघातकः ।
मधुरश्चाह्लादी च कषायानुरसो लघुः ॥
रक्तपित्तप्रशमनो न च मारुतकोपनः ।
गण्डपदादिकौटानां जनकः प्राणकारकः ॥
पाणिमोक्षिवपुषं बलारोग्यविषहर्तुः ।
कषायः शोथः स्पर्शो रोचनो विशदो लघुः ॥
अपां लघुत्ववैशद्यशैत्यैर्मलाकारकः ।
संवेद्येभ्यश्चिन्तप्रभावरसवीर्यलतः ।
ब्रह्मरोपयन्त्यथो दाहशोथलघापहः ॥
औतरो मारुतः क्षिप्नो नृदुर्मधुर एव च ।
कषायानुरसः श्रोतः सर्वदोषप्रकोपणः ॥
श्लोथस्तविषातानां हितो दाहलघापहः ।
श्रोताधिकः सर्वाहारः सधितुस्तनयितुमान् ॥
विश्वानुरनायुष्यः प्राणिनां वैकरीवहन् ।
सर्वान्निन्दको हन्ता ह्यतोत्पातपुरःसरः ॥ * ॥

वायुः

यजनवायुगुणाः ।
“भृक्षादाहलघास्त्रिभ्यो यजनानिलः ।
तालवृक्षमयो वातस्त्रिदोषप्रमनो लघुः ॥
वंशयजनजो वातो रूक्षोऽप्यो वातपित्तदः ।
वालयजनमोजस्यं मणिकादीन् यपोहति ।
मायरा वस्त्रजा वैत्रा वाता दोषत्रयापहाः ॥”
इति राजवल्लभः ॥ * ॥
अपि च । तत्र वायोः स्वरूपमाह ।
“दोषधातुमलादीनां नेता शीघ्रः समीरणः ।
रजोगुणमयः सख्यो रूक्षः श्रोतो लघुश्चलः ॥”
नेता स्थानान्तरे प्रापयता । शीघ्रः आशु-
कारी । अत्यथ ।
“उत्साहोच्छ्वासिनःश्वासनेष्टावेगप्रवर्तने ।
सम्यग्गत्या च धातूनामिन्द्रियाणाञ्च पाटवेः ॥
अनुयुक्तायवित्तो नृदयेन्द्रियचित्तपृक् ।
रजोगुणमयः सख्यो रूक्षः श्रोतो लघुश्चलः ॥
स्वरो नृदुर्गवाहो संयोगादुभयायंलतः ।
दाहलघुत्तजसा युक्तः शीतलतु सोमसंश्रयात् ॥
विभागकरणाद्वायुः प्रधानं दोषसंग्रहेः ।
पक्षाशयकटीसकथिश्चोत्साहस्यश्रनेन्द्रियम् ।
स्थानं वातस्य तत्रापि पक्षाधानं विशेषतः ॥”
एको वायुः पित्तवशात्तमस्थानकर्मभेदेः पञ्च-
विधः ॥ * ॥ तेषां वायूनां नामान्याह ।
“उदानस्तदनु प्राणः समानोऽपान एव च ।
यानश्चेतानि नामानि वायोः स्थानप्रभेदतः ॥”
अथोदानादीनां स्थानान्याह ।
“कण्ठे हृदि तथाग्रस्तान् कोष्ठवह्निर्मलाशये ।
सकलेऽपि शरीरेऽसौ क्रमेण पवनो वसेत् ॥”
अथ तेषां कर्माग्याह ।
“उदानो नाम यस्तर्जसुपैति पवनोत्तमः ।
तेन भाषितगीतादिप्रवृत्तिः कुपितस्तु सः ।
ऊर्ध्वजगतात् रोगान् विदधाति विशेषतः ॥
यो वायुः प्राणनामासौ सुखं गच्छति देहधृक् ।
सोऽमं प्रवेशयन्तः प्राणाश्चाप्यवलम्बते ॥
प्रायशः कुरुते दुष्टो हिक्काश्वासदिकान्
गदान् ।
आमपक्षाशयचरः समानो वह्निमज्जतः ॥
सोऽमं पचति तज्जान् विषेषान् विविनक्ति
हि ॥”
तज्जानित्याह अन्नजान् । रसमलमूत्रादीन्
एषकरोतीत्यर्थः ।
“स दुष्टो वह्निमान्वासिसारगुल्मान् करोति हि ।
पक्षाशयालयोऽपानः काले कर्षति चाप्ययम् ॥
समीरणः शूलनृक्षशुक्रगर्भासंवायधः ।
कुष्ठस्तु कुरुते रोगान् घोरान् वाक्त्रिगुदाश्रयान् ।
शुक्रदोषप्रमेहाञ्च यानापानप्रकोपजान् ॥”
स च ।
“लतुस्त्रदेहचरो यानो रससंदहनो यतः ।
स्वेदास्त्रिगुणाश्चापि पचन्धा चेष्टयत्यपि ॥
गत्वपक्षेपान्त्वेषेपनिमेधोन्मेषवादिनाः ।
प्रायः सर्वाः क्रियास्तस्मिन् प्रतिबन्धाः शरी-
रिणाम् ॥

वार

प्रत्यन्दनं चोद्धर्तुं पूरणञ्च विरेचनम् ।
धारयति पथेताश्चैताः प्रोक्ता नभस्ततः ॥
क्रुद्धः स कुरुते रोगान् प्रायशः सर्वदेहगान् ।
युगपत् क्षुपिता एते देहं भिन्दुरसंश्रयम् ॥”
देहं भिन्नं कुर्यात्प्रायैरुत्तरित्यर्थः । इति भाव-
प्रकाशः ॥ * ॥ (असुरविशेषः । यथा, हरि-
वंशः । २ । ८५ ।
“दीर्घजिह्वोऽर्कनयनो नृदुचापो नृदुप्रियः ।
वायुर्गिरिगो नसुचिः शम्भुरीविजयो महान् ॥”)
वायुर्केतुः, क्षौ, (वायुः केतुर्ध्वजो वाहनं वा
यस्याः ।) धूलिः । इति हारावली । १५८ ।
वायुगण्डः, पुं, अजोर्गः । इति त्रिकाण्डशेषः ।
वायुगुल्मः, पुं, (वायुना कृतो गुल्म इव ।) अम्भसो
भ्रमः । इति त्रिकाण्डशेषः ।
वायुदारुः, पुं, (वायुना दीर्यते इति । दृ + उच् ।)
मेघः । इति त्रिकाण्डशेषः ।
वायुपुत्रः, पुं, (वायोः पुत्रः ।) भीमः । इति
धनञ्जयः । हनुमान् । यथा,—
“हनुमान्ननास्त्रनुर्वायुपुत्रो महाबलः ॥”
इति तस्य दादशनामस्तोत्रम् ॥
वायुफलं, स्त्री, (वायुना फलति प्रतिफलतीति ।
फल + अच् ।) शक्रधनुः । (वायोः फलमिव ।)
करका । इति मेदिनी । ले, १६४ ।
वायुभक्ष्यः, पुं, (वायुर्भक्ष्याश्नोति ।) सर्पः ।
इति राजनिर्घण्टः । वातभक्षके, त्रि । (यथा,
गो० रामायणे । ३ । १५ । १२ ।
“स हि तेषं तपस्वीन् मन्दकर्मिर्महासुनिः ।
दशवर्षवृक्षाणि वायुभक्ष्यः शिलासनः ॥”)
वायुवर्त्म, [नृ] स्त्री, (वायोवर्त्म ।) अरकाशः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥
वायुवाहः, पुं, (वायुना उह्यते इति । वह् +
घञ् ।) धूमः । इति हेमचन्द्रः । ४ । १६६ ।
वायुवाहिनो, स्त्री, (वायुं वहतीति । वह् +
णिनिः । डीप् ।) वायुसञ्चारिणी शिरा । इति
वेद्यकम् ॥
वायुषः, पुं, मत्स्यविशेषः । कालवायुषपोना इति
भाषा । तस्य गुणाः ।
“वायुषो हं हन्तो ह्यो मधुरो धातुवर्धनः ॥”
इति राजवल्लभः ॥
वायुसखा, पुं, (वायोः सखा । “राजाहःसखिभ्य-
श्च ॥” ५ । ४ । ६१ । इति टच् ।) अग्निः ।
इति भरतः ॥
वायुसखा, [खि] पुं, (वायुः सखा यस्येति विषये
टजभावात् । “अनङ् सौ ।” ७ । १ । ६३ । इति
अनङादेशः ।) अग्निः । इत्यमरः । १ । १५८ ।
वायुसहदं, स्त्री, (वायुनामासहदं सञ्चरणस्थानम् ।)
आकाशः । इति धनञ्जयः ॥
वार, स्त्री, (वारयतीति । वृत् + ङिच् + क्तिप् ।)
जलम् । इत्यमरः । १ । १० । ३ । (यथा,
भागवते । १० । ३९ । २२ ।
“गन्धर्वपालिभिरनुदृत आविशद् वाः
आन्तो गजौभिरभराक्वि भिन्नसुतुः ॥”)

वारसे

“अवारसीयं रिपुभिर्वारसीयं करं दुःखः ।
 वैरमस्य ससिद्धमसिं दूरमवच्छिदम् ॥”
 वारसं, स्त्री, (वारसी जनसमूहानां वधः ।)
 वारसधूः, स्त्री, (वारसी जनसमूहानां वधः ।)
 वारसुखा, इति हेमचन्द्रः । ३ । १६७ ।
 (यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ३०८ ।
 “निजगात्रनिर्विशेषस्यापितमपि सारमखिल-
 मादाय ।
 निर्मोकश्च भुजङ्गी सुचति पुरुषश्च वारसधूः ॥”
 वारवाणः, पुं, स्त्री, (वारं वारसीयं वाणं
 यस्मात् ।) कण्टकः । इत्यमरः । २ । ८ । ६३ ।
 (यथा, माथे । १५ । ८४ ।
 “पीनकुचतटनिपीडित-
 हरवारवाणसुरसा जिलिङ्गरे ॥”
 वारवुगा, स्त्री, (वारान् बालकान् पुण्यातीति ।
 पुष् + कः । एषोदरादित्वात् पत्य नः ।) कदली ।
 इति शब्दरत्नावली ।
 वारसुखा, स्त्री, (वारं वेश्यासमूहेषु सुखा
 श्रेष्ठः ।) जनेः सत्कृता वेश्या । इत्यमरः । २ ।
 ६ । १६८ । (यथा, भागवते । १ । ११ । २० ।
 “वारसुखाश्च शतशो यान्ति हृष्टान् शोकाः ॥”
 वारयिता, पुं, (वारयति दुर्नितैरिति । वृ + णिच्
 + ण्टच् ।) पतिः । इति हलानुधः ।
 वारला, स्त्री, (वारं लातीति । ला + कः ।)
 वरटा । हंसी । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३६३ ।
 वारलोकः, पुं, वल्लभा । इति शब्दरत्नावली ।
 वायुइ इति श्वातः ।
 वारवाणिः, पुं, (वारं शब्दसमूहं वगते इति ।
 वण + इण् ।) वंशीवादकः । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः । उत्तमगायकः । इति शब्दरत्नावली ।
 धर्माध्यक्षः । संवत्सरः । इत्यन्यपालः । एत-
 न्नते पवर्गाद्यादिः ।
 वारवाणिः, स्त्री, (वारे अर्थदानावसरे वाणिः
 प्रियालापो यस्याः ।) वेश्या । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ।
 वारवाणी, स्त्री, (वारवाणि + पञ्चे ङीप् ।) वार-
 सुखा । इति शब्दरत्नावली ।
 वारविलासिनी, स्त्री, (वाराणां जनसमूहानां
 विलासिनी स्त्री । यद्वा, वारान् विलासयतीति ।
 वि + लस + णिच् + णिनिः । ङीप् ।) वेश्या ।
 इति शब्दरत्नावली । (यथा, कथासरित्-
 सागरे । १२ । ७८ ।
 “अस्तीह मथुरा नाम पुरीकं शारिजम्भूः ।
 तस्यां रूपनिकेत्यासौ त्वाता वारविला-
 सिनी ॥”
 वारवुगा, स्त्री, (वारान् हस्तिसमूहान् वर्णयतीति ।
 वृष + कः । टाप् । हस्तिसमूहिन्यास्तथा-
 त्वम् ।) कदली । इति शब्दरत्नावली ।
 वारसुन्दरी, स्त्री, (वाराणां नरसमूहानां
 सुन्दरी ।) वेश्या । इति हारावली । १४४ ।
 वारसेवा, स्त्री, (वारे अवसरे सेवा ।) वेश्यानां
 क्रमः । तासां गणः । इति जटाधरः ।

४४६

वाराण

वारसी, स्त्री, (वाराणां जनसमूहानां स्त्री ।)
 वेश्या । इत्यमरः । २ । ६ । १६ ।
 वारानिधिः, पुं, (वारं जलानां निधिः । अलुक्
 समासः ।) समुद्रः । इति शब्दरत्नावली ।
 वाराणसी, स्त्री, (वरणा च असी च । तयोर्नटो-
 रद्वयं भवा । “अदूरभवच्च ॥” ४ । २ । ७० ।
 इत्यण् । ङीप् । एषोदरादित्वात् साधुः । अस्या
 नित्यव्यवस्था, —
 “वरणासी च नटौ हे पुण्ये पापहरे उभे ।
 तयोरन्तर्गता या तु सेवा वाराणसी स्मृता ॥”
 मोक्षदपुरीविशेषः । वनारसु इति हिन्दी
 भाषा । तत्पर्यायः । वारणसी २ काशी ३
 शिवपुरी ४ । इति हेमचन्द्रः । त्रिवरी ५
 तपःस्त्री ६ वरुणसी ७ तीर्थराणी ८ काशिका
 ९ । इति शब्दरत्नावली । तस्या माहात्म्यं
 यथा, —
 ईश्वर उवाच ।
 “परं गुह्यतमं क्षेत्रं मम वाराणसी पुरी ।
 सर्वेषामेव भूतानां संसारार्थवन्तारिणी ॥
 तत्र भक्ता महादेवि । मदीयं व्रतमाश्रिताः ।
 निवसन्ति महात्मानः परं नियममाश्रिताः ॥
 उत्तमं सर्वतीर्थानां स्थानानामुत्तमं यत् ।
 ज्ञानानामुत्तमं ज्ञानं अविमुक्तपुरं मम ॥
 स्थानान्तरं पवित्राणि तीर्थान्यायतनानि च ।
 श्रमशान्तमिदं स्थानं दिव्यभूमिगतानि च ॥
 भूतैर्नैव संलयमन्तरीक्षे ममालयम् ।
 अमुक्तान्तरं पश्यन्ति मुक्ताः पश्यन्ति चैवसा ॥
 श्रमशान्तमिदं स्थानमविमुक्तमिति श्रुतम् ।
 कालो भूत्वा जगदिदं संहरास्यन्न सुन्दरि ! ॥
 देवीदं सर्वगुह्यानां स्थानं प्रियतरं मम ।
 यद्भक्तान्तरं गच्छन्ति मामेव प्रविशन्ति ते ॥
 दत्तं जपं हुतं चैवं तपस्तप्तं कृतं यत् ।
 ध्यानमध्ययनं ज्ञानं सर्वं तत्राक्षयं भवेत् ॥
 जन्मान्तरसहस्रेषु यत् पापं पूर्वसंश्रितम् ।
 अविमुक्तं प्रविश्य तत्सर्वं प्रजति क्षयम् ॥
 प्राज्ञगाः क्षत्रिया वेश्या शूद्रा ये वर्णसङ्कराः ।
 स्त्रियो स्त्रीश्चाप्ये चान्ये संकीर्णाः पाप-
 योनयः ॥
 कीटाः पिपीलिकाश्चैव ये चान्ये नृगपक्षिणः ॥
 कालेन निधनं प्राप्ताः स्वविमुक्ते वरानने ! ॥
 तन्मार्गमौल्यस्वात्ता महावृषभवाहनाः ।
 शिवे मम पुरे देवि । जायन्ते तत्र मानवाः ॥
 नाविमुक्ते नृत्यः कश्चिन्नरकं याति किंश्चिद् ।
 ईश्वरायुधहीना हि सर्वे यान्ति परां गतिम् ॥
 मोक्षं सुदुर्लभं भूत्वा संसारश्चातिभयं ॥
 अश्वना चरणौ हत्वा वाराणसीं वसन्तरः ॥
 दुर्लभा तपसा चापि पूतस्य परमेश्वरि ! ॥
 यत्र तत्र विपन्नस्य गतिः संसारमोक्षणी ॥
 प्रसादाज्जायते ह्येतन्मम श्रेष्ठेन्द्रनन्दिनि । ॥
 अप्रवृद्धा न पश्यन्ति मम मायाविमोहिताः ॥
 अविमुक्तं न पश्यन्ति नृपा ये तमसावृताः ।
 विलम्बचरतसां मध्ये तेषां वासः पुनः पुनः ॥

वाराण

हृन्मानोऽपि यो विद्वान् वसेद्भित्तैरपि ।
 स याति परमं स्थानं यत्र गत्वा न शोचति ॥
 जन्ममृत्युजरायुक्तं परं यान्ति शिवालये ।
 अपुनर्मरणानां हि सा गतिर्मोक्षकाङ्क्षिताम् ॥
 यां प्राप्य जतज्जलः स्यादिति मन्यन्ति पण्डिताः ।
 न दानेनैव तपोभिश्च न यज्ञैर्नापि विद्यया ॥
 प्राप्यते मतिरुत्तमा या विमुक्ते तु लभ्यते ।
 नानावर्णा विवर्णाश्च चाखालाद्या जुगुप्सिताः ॥
 किंश्चिद्देहः पूर्वदेहा ये विशिष्टेः पातकेच्छया ।
 भवर्जं परमं तेषामविमुक्तं विदुर्बुधाः ॥
 अविमुक्तं परं ज्ञानमविमुक्तं परं पदम् ।
 अविमुक्तं परं तत्त्वमविमुक्तं परं शिवम् ॥
 कृत्वा वै नैकिकीं दीक्षामविमुक्ते वसन्ति ये ।
 तेषां तत्र परमं ज्ञानं ददास्यन्ते परं पदम् ॥
 प्रयागं नैमिषं पुण्यं श्रीशैलीं च हिमालयः ।
 केदारं भद्रकण्ठं च गयां पुष्करमेव च ॥
 कुतश्चेन्न रत्नकोटिर्नर्मदा स्वातन्त्र्येश्वरम् ।
 शालग्रामश्च कुलार्धं कोकासुखममुतमम् ॥
 प्रभासं विषयेशानं गोकर्णं भद्रकण्ठकम् ।
 एतानि पुण्यस्थानानि ज्ञेयानि विश्रुतानि तु ॥
 न यास्यन्ति परं मोक्षं वाराणसीं तथा नृणां ॥
 वाराणसीं विशेषेण गङ्गा त्रिपद्गामिनी ॥
 प्रविष्टा नाशयेत् पापं जन्मान्तरशतैः कृतम् ।
 अन्यत्र शुभगा गङ्गा आह्वानं तपो जपः ॥
 व्रतानि सर्वमेवेतन् वाराणसीं सुदुर्लभम् ।
 यजेत् जुहुयादित्यं ददात्यर्थयतेऽमरान् ॥
 वायुभक्ष्यं च सततं वाराणसीं स्थितो नरः ।
 यदि पापी यदि शूद्रो यदि वा धार्मिको नरः ॥
 वाराणसीं समासाद्य पुनाति सकलं नरः ॥
 वाराणसीं महादेवं येऽर्चयन्ति स्तुवन्ति वै ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तास्ते विज्ञेया गणेश्वराः ॥
 अन्यत्र योगज्ञानाभ्यां सत्यासाद्य नान्यतः ।
 प्राप्यते तत् परं स्थानं सहस्रेभ्यो जन्मनः ॥
 ये भक्ता देवदेवेशं वाराणसीं वसन्ति वै ।
 ते विन्दन्ति परं मोक्षमेकैवेव तु जन्मना ॥
 यत्र योगस्तथा ज्ञानं मुक्तिरैकेन जन्मना ।
 अविमुक्तं तदासाद्य नान्यद्भक्त्यैवोपवनम् ॥
 ज्ञानाज्ञानाभिनिष्ठानां परमानन्दमिच्छताम् ।
 या गतिर्विहिता सुभु साविमुक्ते नृत्यस्य तु ॥
 यानि चेवाविमुक्तस्य देहे भुक्तानि कृतश्रमः ।
 पुरी वाराणसी तेभ्यः स्थानेभ्यो ह्यधिकं शुभा ॥
 यत्र साक्षात् महादेवो देहान्ते स्म यमीश्वरः ।
 याचते तारकं ब्रह्म तत्रैव ह्यविमुक्तके ॥
 तत्तत् परतरं तत्त्वमविमुक्तमिति श्रुतम् ।
 एकेन जन्मना देवि वाराणसीं तदाप्नुयात् ॥
 भूमध्ये नाभिमध्ये च हृदये चैव नृहंनि ।
 यथाविमुक्तमादित्ये वाराणसीं अवस्थितम् ।
 वाराणसीं तथा चास्या मध्यं वाराणसीं पुरी ॥
 तत्रैव संस्थितं भद्रं निवसेवाविमुक्तकम् ।
 वाराणसीः परं स्थानं न भूतं न भविष्यति ॥
 यत्र नारायणो देवो महादेवाधिरीश्वरः ।
 तत्र देवाः सगन्धर्वाः सद्योऽमराचराः ॥

वाराह

विनायकास्तनः पञ्च विचनार्थं ततो ब्रजेत् ।
ततो मीनं विह्वल्य मन्त्रमेव सुदीरयेत् ॥
अन्तर्गृहस्य यात्रेयं यथावद्व्यवस्था कृता ।
न्यूनातिरिक्तया शम्भुः प्रीयतामनया विभुः ॥
इति मन्त्रं समुच्चार्य तत्र वे सुक्तिमण्डपे ।
विश्राम्य यायाह्वनं निष्पापः पुण्यवासरः ॥
संप्राप्य वासरं विष्णोर्विष्णुतीर्थेषु सञ्चरतः ।
कार्या यात्रा प्रयत्नेन महापुण्यसम्प्लव्ये ॥
नवम्यां पञ्चदश्यां कुलस्तम्भं समर्चयेत् ।
दुःखदपिपासुत्वे न भवेदस्य पूजनम् ॥
श्रुत्वा पूर्वमिमां यात्राः कर्त्तव्यास्तोर्थवासिभिः ।
पञ्चस्यपि विशेषेण कार्या यात्राश्च सर्वतः ॥
न यत्नं दिवसं कुर्यात् विना यात्रां कर्त्तुं कृती ।
यात्रादयं प्रयत्नेन कर्त्तव्यं प्रतिवासरम् ।
आदौ स्वर्गतरङ्गिण्यास्ततो विधेः श्रुतं भवम् ॥
यस्य बन्धं दिनं जातं काश्यां निवसतः सतः ।
निराशाः पितरस्तस्य तस्मिन्नेव दिने भवन् ॥
स दृष्टः कालसर्पेण स दृष्टो न्यतुना स्फुटम् ।
स सुदृष्टश्च दिवसे विधेः शो यत्र नेत्ततः ॥
सर्वतीर्थेषु सखी स सर्वयात्रां यधान् स च ।
मणिकर्णाम्बु यः स्नातो यो विधेः श्रुतं निरेक्षत ॥
सत्तं सत्तं पुनः सत्तं सत्तं सत्तं पुनः पुनः ।
दृष्टो विधेः श्रुतं नित्यं स्नातया मणिकर्णिका ॥
यास उवाच ।

स्नत स्नात्स्मिन् श्रुत्वा काशीमाहात्म्यसुतमम् ।
नरो न निरयं याति जलप्राप्यसहस्रकम् ॥

इति काशीखण्डे १०० अध्यायः ॥

वाराणसीयः, त्रि, (वाराणसी + "नद्यादिभ्यो ढक्" ॥ ४।२।६० इति ढक् ।) वाराणसीजातः ।
वाराणसी शब्दात् स्थित्यर्थेन निष्पन्नः ॥
वारासनं, स्त्री, (वारं आसनम् ।) जलाधारः ।
तत्पर्यायः । वाःसदनम् २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वाराहः, पुं, महापिण्डीकटुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ वराह एव (वराह + स्वार्थे ञञ् ।)
वाराहः । (कल्पभेदः । यथा, भागवते । १ । ११ । ३० ।

"अयम् कथितः कल्पो द्वितीयस्यापि भारत ।
वाराह इति विख्यातो यत्रासीत् शूकरो

हरिः ॥"

वराहस्येदमिति । वराह + तस्येदमित्यञ् ।
तत्पर्यायानि, त्रि ॥ (यथा, महाभारते । २।४।२ ।

"सायनेन पायसेनैव मधुना मिश्रितेन च ।
भक्ष्येर्षजेः पक्षेनैव मांसैर्वाराहहारिणैः ॥"

स्त्री, तीर्थभेदः । यथा, महाभारते । १।८।१८ ।
"ततो गच्छेत् धर्मेण । वाराहं तीर्थसुतमम् ।

त्रिणुवराहरूपेण पूर्वं यत्र स्थितो भवत् ॥"
पुराणविशेषः । यथा, देवीभागवते । १।३।८ ।

"चतुर्विंशतिसाहस्रं वाराहं परमाहुतम् ॥"
वाराहकर्णः, स्त्री, (वाराहकर्ण इव पञ्चमस्यस्याः ।

वाराहकर्ण + अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।)
अन्वगन्धा । इति राजनिर्घण्टः ॥

वारि

वाराहपत्नी, स्त्री, (वाराहस्तृकण इव पञ्च-
मस्यस्याः । अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।)
अन्वगन्धा । इति राजनिर्घण्टः ॥

वाराहाङ्गी, स्त्री, (वाराहमिवाङ्गमस्याः । ङीष् ।)
दम्पतीवृत्तः । इति भावप्रकाशः ॥

वाराही, स्त्री, (वाराह + ङीष् ।) ब्रह्माग्या-
द्यष्टमाष्टकान्तर्गतमाष्टकाविशेषः । यथा,—

"वराहरूपधारी च वराहोपम उच्यते ।

वाराहजननी चाथ वाराही वरवाहना ॥"

इति देशीपुराणे देवीनिरुक्ताध्यायः ४५ ॥

योगिनीविशेषः । यथा,—

"दुर्गा चण्डेश्वरी चण्डी वाराही कार्तिकी

तथा ।

हरसिद्धा तथा काली इन्द्राणी वैष्णवी तथा ॥

भद्रकाली विशालाक्षी भैरवी कामरूपिणी ।

एताः सन्धास्व योगिनी भङ्गारैः स्नापयन्तु ते ॥"

तीर्थविशेषः । यथा,—

"वाराही यमुना गङ्गा करनोया सरस्वती ।

कावेरी चम्पुभागा च सिन्धुभैरवसागराः ।

पञ्चस्नानविधानाय सामिधमिह कल्पय ॥"

इति बृहन्नन्दिकेश्वरपुराणोक्तदुर्गापूजापद्धतिः ॥

वराहदेवस्य शक्तिः । यथा,—

"यद्य्वाराहमतुलं रूपं या विभक्तौ हरः ।

शक्तिः साय्याययौ तत्र वाराहौ विभक्तौ

तनुम् ॥"

इति चण्डी ॥

अपि च ।

"वाराहरूपिणीं देवीं दंष्ट्रोद्धतवसुन्वराम् ।

शुभदां सुप्रभां शुभां वाराहौतां नमाम्यहम् ॥"

इति बृहन्नन्दिकेश्वरपुराणोक्तदुर्गापूजापद्धतिः ॥

वराहक्रान्ता । चामालु इति ख्यातः । तन्-

पर्यायः । विष्णुकर्सेनप्रिया २ दृष्टिः ३ वहरा

४ । इत्यमरः ॥ दृष्टिः ५ । इति भरतः ॥ शूकरी

६ क्रोडकन्या ७ विष्णुकर्सेनकान्ता ८ वराहौ ९

कौमारी १० त्रिनेत्रा ११ ब्रह्मपुत्री १२ क्रोडो

१३ कन्या १४ दृष्टिका १५ माधवेष्टा १६

शूकरकन्दः १७ क्रोडः १८ वनवासी १९ कुष्ठ-

नाशनः २० बल्यः २१ अन्धतः २२ महावीर्यः

२३ महावीर्यधृ २४ शम्बरकन्दः २५ वराह-

कन्दः २६ वीरः २७ आशीकन्दः २८ सुककन्दः

२९ दृष्टिदः ३० आधिहन्ता ३१ । अस्य गुणाः ।

तिक्तत्वम् । कटुत्वम् । विषपित्तकफकुष्ठप्रमेह-

क्रिमिनाशित्वम् । रुच्यत्वम् । बल्यत्वम् । रसा-

यगत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ अन्वगन्धा ।

"वाराहौकन्द एवान्ये चर्मकारालुको मतः ।

अनूपे च भवेद्देशे वाराह इव लोमवान् ॥"

इति भावप्रकाशः ॥

श्यामापत्नी । इति राजनिर्घण्टः ॥ मेदिनीमते

पवर्गीयवकारादिरयं शब्दः ॥

वारि, स्त्री, (वारयति लघामिति । वृ + णिच् +

"वसवपिपयजिराजनिजसदिहनिवाशिवादिवा-

रिभ्य इच् ।" उणा० ४ । १२४ । इति इच् ।)

वारिच

कलम् । इत्यमरः । १ । १० । ३ । (यथा,
मग्नौ । ४ । ६१ ।

"न कुर्वीत वृथा चेष्टा न वार्यञ्जलिना पिबेत् ।
नोत्सृजे भक्षयेत् भक्ष्यान् जातु स्यात् कृतूहली ॥"

द्वित्रिंशे तस्य निषेधविधौ यथा,—

"इष्टान् चापि पूर्वस्मिन् पश्चिमे च तथो-

त्तरे ।

शिविरस्य जलं भद्रमन्यत्राशुभमेव च ॥"

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १० अध्यायः ॥

जलक्रीडायां वर्णनीयानि यथा,—

"जलक्रीडौ सरः सौभक्तकङ्कसापसर्पणम् ।

पञ्चान्नपयोविशुद्ध्यागा भूषणप्युतिः ॥"

इति कविकल्पलतायाम् १ स्तवके ३ कुसुमम् ।

ह्रीवैरम् । इति हेमचन्द्रः ॥

वारिः, स्त्री, (वारयतीति । वारि + इच् ।)

वाक् । सरस्वती । गजबन्धनी । हस्तिबन्धन-
भूमिः । (यथा, रघौ । ५ । ४५ ।

"संहारविन्देपलपुत्रियेण

हस्तेन तीराभिमुखः सप्रष्टम् ।

वभौ स भिन्दन् दृष्टन्तस्तरङ्गान्

वार्यगलाभङ्ग इव प्रवृत्तः ॥"

वन्दिः । कण्टीति भाषा । इति मेदिनीकार-
हेमचन्द्रौ ॥ (वरणोये, त्रि । यथा, वाजसनेय-
संहितायाम् । २१ । ६१ ।

"बहुभ्य आ सङ्गतेभ्य एष मे देवेषु वसु वार्या-
यस्यते ॥"

"एषोऽर्चिर्ममज्ञं देवेषु वारि वरीतुं योयं
वारि वरणीयं वसु धनमायस्यते ।" इति तद्गार्थं
महोदधः ॥)

वारिकण्टकः, पुं, (वारिणः कण्टक इव ।) शृङ्गा-
टकः । इति जटाधरः चिकाण्डशेषश्च ॥

वारिकर्णिका, स्त्री, (वारिषु कर्णा इव पञ्चा-
ण्यस्याः । गौरादित्वात् ङीष् । स्वार्थे कन् ।

टाप् पूर्वङ्गत्वञ्च ।) खम्बुली । इति शब्द-
रत्नावली । पाता इति भाषा ॥

वारिकर्पूरः, पुं, (वारिषु कर्पूर इव ।) इक्षि-
मन्स्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वारिकुक्षः, पुं, (वारिषु कुक्ष इव वक्रत्वात् ।)

शृङ्गाटकः । इति शब्दरत्नावली ॥

वारिकुलकः, पुं, (वारिकुल + स्वार्थे कन् ।)

शृङ्गाटकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वारिक्रिमिः, पुं, (वारिणः क्रिमिः ।) जलौकाः ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वारिचत्वरः, पुं, (वारिचि चत्वर इव ।)

कुम्भिका । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वारिचरः, पुं, (वारिषु चरतीति । चर + टः ।)

मत्स्यः । इति धनञ्जयः ॥ (यथा, भागवते ।
६ । ६ । २३ ।

"यस्योरुशृङ्गे जगतीं स्नानां

मनुयंथावध ततार दुर्ममू ।

स एव नन्वाद्भयाद्दुरन्तात्

आताम्रान् वारिचरोऽपि नूनम् ॥"

वारिधिः

जलचरजन्तुमात्रे, चि । (यथा, महाभारते । १२ । २४७ । १८ ।

“यथा वारिचरः पत्नी न लिप्यति जले चरन् । विमुक्तात्मा तथा योगी गुणदोषैर्न लिप्यते ॥”

वारिचामरं, स्त्री, (वारिचामरमिव तदाकारपुञ्जवत्त्वात् ।) शैवालः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वारिजं, स्त्री, (वारिणि जायते इति । जन + उ + णि) शैवीलवणम् । गौरसुवर्णम् । पद्मम् । (यथा, अज्जालरामायणे । २ । ६ । २ ।

“स तत्र वञ्चाकुशवारिजान्वित-
अज्जालरामायणे पदानि सन्तः ॥”

लवङ्गम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वारिजातमात्रे, चि । यथा, महाभारते । १ । २ । १४ ।

“केनास्यर्थेन वृपते ! इमं देशमुपागतः ।

जिहृन्तुर्वारिजं किञ्चिदयथा गृह्णति ॥”

“वारिजं मीनपद्मादि वेति ।” तट्टीकायां नीलकण्ठः ॥)

वारिजः, पुं, (वारिणि जायते इति । जन + उ + णि) शूद्रः । इति हेमचन्द्रः ॥ शूद्रकः । इति शब्दमाला ॥

वारितस्करः, पुं, (वारिणस्तस्करः । अलक्षितभावेन तदपहारकत्वात्तथात्वम् ।) मेघः । इति शब्दमाला ॥ वारिप्रोषणकर्त्तरि, चि । यथा, “स्वरूपधारिणीं नेमामानिनाय निजा-
श्रमम् ।

संज्ञां भार्या प्रीतिमतीं भास्करो वारितस्करः ॥”
इति मार्कण्डेयपुराणम् ॥

वारिजा, स्त्री, (वारिणश्चायते इति । जे + उ + णि) टाप् ।) वृक्षम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वारिदं, स्त्री, वाला । इति शब्दरत्नावली ॥

वारिदः, पुं, (वारि ददातीति । दा + “आतो-
रनुपसर्गे कः ।” ३ । २ । ३ । इति कः ।)

मेघः । (यथा, मृच्छटिकनाटके । ५ । अङ्के ।

“विद्युद्धारिदगन्तैः सचकिता तद्दर्शना-
काङ्क्षिणी ।

पादौ नूपुरलयकर्मधरौ प्रचालयन्ती
स्थिता ॥”

सुस्तकः । इत्यमरः ॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने । ३८ अध्याये ।

“राक्षारखधवर्षाभूकटुकोष्ठीरवारिदेः ।
त्रायमाणास्तारक्तापचमूलविभीतकैः ॥”

वारिदातरि, चि । यथा, मग्नौ । ४ । २२६ ।

“वारिदस्तन्निमाप्रोति दीर्घमायुर्हरण्यदः ।
यद्दहोऽग्न्याणि वेष्टानि रुण्यदो रूपसुत-
मम् ॥”

वारिधिः, पुं, (वारीणि धीयन्ते अस्मिन्निति । धा + “कर्मण्यधिकरणे च ।” ३ । ३ । ६३ ।

इति किः ।) समुद्रः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । १८ । ३०१ ।

“तद्दहोऽतस्तारेव वारिधौ स विदूषकः ।
न जालवसरे प्राप्ते सत्त्ववानवधौदिति ॥”

वारिरा

वारिनाथः, पुं, (वारीणां नाथः ।) वरुणः । समुद्रः । मेघः । इति केचित् ॥

वारिनिधिः, पुं, (वारीणि निधीयन्ते अत्रेति । नि + धा + किः ।) समुद्रः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ३ । ७८ ।

“पाराहारिनिधिः प्राप्ताः काष्ठीरेवधुनापि ये ।
राज्ञां याचामु निर्यान्ति स्थाता वारिध्वजाः
पुरः ॥”

वारिपथिकः, चि, (वारिपथेन गच्छतीति । वारि-
पथ + “उत्तरपथेनाहृतश्च ।” ५ । १ । ७७ ।

इत्यत्र “आहृतप्रकरणे वारिणङ्गलकान्तर-
पूर्व्यादपसंख्यानम् ।” इति वार्तिकसूत्रात् टक् ।)

जलपथगामी । वारिपथं गच्छतीत्यर्थे ण्यक-
प्रत्ययेन निव्यस्रः ॥ (वारिपथेन आहृतम् ।

इति काशिका ।)

वारिपर्णी, स्त्री, (वारिणि पर्णाग्न्यस्या इति ॥
वारिपर्ण + “पाककर्णपण्यप्येति ।” ४ । १ । ६४ ।

इति ङीष् ।) कुम्भिका । इत्यमरः । १ । १० । ३८ ॥
अस्या गुणाः ।

“वारिपर्णी हिमा तित्ता मृद्वी स्वाह्वी सरा पटुः ।
दोषत्रयकरी रूक्षा श्रोणितज्वरप्रोषकतु ॥”

इति राजवल्लभः ॥

वारिपालिका, स्त्री, (वारीणि पालयति सृष्टे-
रश्लादिभ्यो रञ्जतीति । पालि + ण्वल् । टाप् ।

अत इत्वम् ।) खमूलिका । इति शब्दमाला ॥

वारिप्रवाहः, पुं, (वारिणः प्रवाहः ।) निर्भरः । इति शब्दमाला ॥

वारिप्रस्त्री, स्त्री, (वारिजाता प्रस्त्री ।) वारि-
पर्णी । इति शब्दमाला ॥

वारिवदरा, स्त्री, (वारिपरिपूर्णां वदरेव ।)
प्राचीनामलकम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वारिवालकं, स्त्री, (वारिणो बालकम् ।) ह्रीवे-
रम् । इति हारावली । १७८ ॥

वारिभवं, स्त्री, (वारिणे नेत्रजलाय भवति प्रभव-
तीति । भू + अच् ।) ओतोऽञ्जनम् । इति

राजनिर्घण्टः ॥ (जलभवमात्रे, चि ॥)

वारिमसिः, पुं, (वारि मसिरिव श्यामतालनकं
यस्य । सजलमेघस्यैव लण्वणत्वात् तथात्वम् ।)

मेघः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वारिसुक, [च] पुं, (वारि सुञ्जतीति । सुच् +
क्तिप् ।) मेघः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रघौ । ४ । ८६ ।

“स विञ्जितमालङ्गे यज्ञं सञ्जस्वदक्षिणम् ।
आदानं हि विसर्गाय सतां वारिसुचामिव ॥”

वारिसूली, स्त्री, (वारिणि सूली यस्याः । “पाक-
वर्णपण्येति ।” ४ । १ । ६४ । इति ङीष् ।)

वारिपर्णी । इति शब्दरत्नावली ॥

वारिरथः, पुं, (वारिषु रथ इव गमनसाधनत्वात् ।)
मेलकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वारिराशिः, पुं, (वारीणां राशयो यत्र ।)
समुद्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, कथा-
सरित्सागरे । ६३ । ८८ ।

वारी

“तस्य भक्तयतो हस्ताभ्यामेकसमुद्रमरम् ।

जघास शिशुमारोऽत्र वारिराशिजलाग्रयः ॥”
वारीणां राशिः । जलसमूहश्च । यथा, रघौ ।

४ । ४६ ।

“शैलोपमः शैवलमञ्जरीणां

जालानि कर्षुमुखा स पञ्चात् ।

पूर्वं तद्वत्पीडितवारिराशिः

सरित्प्रवाहस्तटसुतसर्प ॥”

वारिरुहं, स्त्री, (वारिणि रोहति जायते इति ।
रुह + “द्वयपञ्चाधौकिरः कः ।” ३ । १ । १३५ ।

इति कः ।) कमलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
(यथा, किरातावृत्तौ । ५ । १३६ ।

“विक्रमवारिरुहस्यधनं सरः

सकलहंसगणं शुचिमानसम् ।

शिवमगात्मजया च लतेष्वया

सकलहंसगणं शुचिमानसम् ॥”

जलजाते, चि ॥

वारिलोमा, [न] पुं, (वारिणि लोमानि यस्य ।
यद्वा, वारिलोमि यस्य ।) वरुणः । इति जटा-

धरः ॥

वारिवदनं, स्त्री, (वारियुक्तं वदनं यस्मात् ।
तत्संवेनेन सुखे जलनिस्त्रावात्तथात्वम् ।) प्राची-
नामलकम् । इति भूरिप्रयोगः ॥

वारिवरं, स्त्री, करमर्दकम् । इति जटाधरः ॥

वारिवल्लभा, स्त्री, (वारि वल्लभमस्याः । स्वजनक-
त्वात् ।) विदारी । इति राजनिर्घण्टः ॥

वारिवासः, पुं, (वारिसमीपे वासोऽस्य । यद्वा,
वारिपर्ययितास्त्रादिजलं वासयति सुगन्धीकरो-
तीति । वास + अण् ।) शौण्डिकः । इति हेम-
चन्द्रः । ३ । ५६५ ॥

वारिवाहः, पुं, (वारि वहतीति । वह + “कर्म-
ण्यञ् ।” ३ । २ । १ । इति अण् ।) मेघः ।

सुक्ता । इत्यमरः ॥

वारिवाहनः, पुं, (वाहयतीति । वाहि + ण्वुः ।
वारीणां वाहनः ।) मेघः । इति शब्दरत्नाव-
ली ॥

वारिणः, पुं, (वारिणि सागरजले श्रुते इति ।
श्री + उ + णि) विष्णुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वारिसम्भवं, स्त्री, (वारिप्रधानदेशेषु सम्भव उत्-
पत्तिर्यस्य ।) लवङ्गम् । सौवीराञ्जनम् । उशी-
रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

वारिसम्भवः, पुं, (वारिप्रधानस्थानेषु सम्भव उत्-
पत्तिर्यस्य ।) यावनालशरः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (वारिषु सम्भवोऽस्य । वारिजात-
मात्रे, चि । यथा, रामायणे । ५ । ६६ । ६ ।

“इतस्तु किं दः खतरं यमिमं वारिसम्भवं ।

मयि पश्यामि सीमित्रे । वेदेह्यमागतं

विना ॥”

वारी, स्त्री, (वारिणां वारीति । वृ + णिच् + “वसि-
वपिचित्राणि व्रीजसिद्धिनिराशिवादिवारिभ्य

इच् ।” उणा० । ४ । १२४ । इति इच् । वा

ङीष् ।) गजवन्धिनी । (यथा, रघुवंशे । ५ । ४५ ।

“बभौ स भिन्दन् दृष्टस्तत्परिज्ञानं
वाय्यर्गलाभज्ञ इव प्रवृत्तः ॥”)

“समुद्रं स समासाद्य वारुणिर्भगवानुधिः ।
उवाच सहितान् देवावृषींश्चैव समागतान् ॥
अहं लोकाहितार्थं ये पिबामि वरुणालयम् ॥”
वशिष्ठः । यथा, महाभारते । १ । ६६ । ७ ।
“स वारुणस्तपस्तेपे तस्मिन् भरतसत्तम ! ।
वने पुण्यक्षतां श्रेष्ठः स्वादुस्फुल्लफलोदके ॥”
विनतापुत्रभेदः । यथा, महाभारते । १ । ६५ । ४० ।
“तार्क्ष्यचारिणेमिषं तथैव गरुडाख्यौ ।
आरुणिर्वारुणिश्चैव वेनतेयाः प्रकीर्त्तिताः ॥”
भृगुः । यथा, शतपथब्राह्मणे । ११ । ६ । १ ।
“भृगुर्वै वारुणिः । वरुणं पितरं विदधाति-
मेने । तद्ध वरुणो विदाश्चकार ॥”)
रुणी, स्त्री, (वरुणस्यैवम् । “तस्यैदम् ।” ४ ।
३ । १२० । इत्यण् । डीप् ।) सुरा । (यथा,
मनौ । ११ । १४७ ।
“अन्नानादवारुणीं पीत्वा संस्कारिणेव शुध्यति ।
मतिपूर्वमनिर्द्वैष्यं प्राणान्तिकमिति स्थितिः ॥”
मदिराधिष्ठात्री देवी । यथा, विष्णुपुराणे । १ ।
८ । ८३ ।
“किमेतदिति सिद्धानां द्विचिन्तयतां ततः ।
बभूव वारुणी देवौ मदार्षितलोचना ॥”
“वारुणी मदिराधिष्ठात्री देवौ ।” इति सङ्गी-
कायां श्रीधरस्वामी । वरुणपत्नी । वारुणी-
वक्षमशब्ददर्शनात् । यथा, महाभारते । २ ।
८ । ६ ।
“यस्यामास्तं स वरुणो वारुण्या च समन्वितः ।
दियरन्नास्वरधरो दियारभरणभूषितः ॥”
नदीविशेषः । यथा, गो० रामायणे । २ । ७० । १२५ ।
“पूर्वस्य वारुणी तीर्त्वा कृतस्त्रे च सरस्वतीम् ।
सरांसि च प्रफुल्लानि नदींश्च विमलोदकाः ॥”)
पश्चिमदिक् । इत्यमरः । १ । ३ । ५१ ॥ (यथा,
नेपथ्यचरिते । ४ । ६० ।
“वद विधुस्तुदमालि मदीरिते-
ख्यजसि किं द्विजराजधिया विधुम् ।
किमु दिवं पुनरेति यदीदृशः
पतित एष निधेय हि वारुणीम् ॥”
विद्याविशेषः । यथा, तैत्तिरीयोपनिषदि ।
३ तृतीयवक्ष्याम् ६ षष्ठानुवाके । “आनन्देन
जातानि जीवन्ति । आनन्दं प्रयत्यभिषंविश्र-
न्तीति । सैषा भार्गवी वारुणी विद्या ॥”
अश्वानां ह्यायाविशेषः । यथा, अश्ववेद्यके ।
३ । १७३ ।
“शुक्लस्फटिकसङ्काशा सुस्निग्धा चैव वारुणी ॥”
शतभिषानक्षत्रम् । इति जैमिन्पत्रः ॥ गण-
दूत्वा । इति मेदिनी । णे, ६८ । इन्द्रवारुणी ।
दूत्वा । इति राजनिर्घण्टः । शतभिषानक्षत्र-
युक्तचैत्रकण्ठभयोदशी । यथा, स्कन्दपुराणे ।
“वारुणेन समायुक्ता मधौ लम्बा जयोदशी ।
गङ्गायां यदि लभ्येत सूर्येयश्चरतेः समा ॥”
वारुणं शतभिषा ।
“शनिवारसमायुक्ता सा महावारुणी स्मृता ।
गङ्गायां यदि लभ्येत तौदिसूर्येयश्चैः समा ॥”

शुभयोगसमायुक्ता शनौ शतभिषा यदि ।
महामहेति विश्वाता त्रिकोटिक्लसहस्रेत् ।
अत्र संज्ञाविधिः सार्धकल्पाय निमित्तत्वेन मास-
पक्षतियुक्तेखानन्तरं महावारुणीमहामहा-
वारुण्यावुक्तेखनीये । तेन चैवे मासि कल्पा-
पक्षे त्रयोदश्यां तिथौ महावारुण्यां महा-
महावारुण्यां यथायथं प्रयोज्यम् । न चात्र ।
“स्नानं कुर्वन्ति या नार्यश्चन्द्रे शतभिषां गते ।
सप्तजन्म भवेयुस्ता दुर्भगा विधवा भुवम् ॥”
इति ॥
“त्रयोदश्यां तृतीयायां दशम्याश्च विशेषतः ।
शूद्रविट्पुत्रियाः स्नानं नाचरेयुः कथञ्चन ॥”
इति प्रचेतोज्ञावालिपचनाभ्यां स्त्रीणां शूद्रादी-
नाञ्च स्नानविधेः इति वाच्यम् ।
“भोगाय क्रियते यत्तु स्नानं यादृच्छिकं नरेः ।
तन्निविष्टं दशम्यादौ नित्यनैमित्तिके न तु ॥”
इति हेमाद्रिधृतवचनेन रामप्राप्तस्नान एव
निधेयान् ननुचैरपि तथा कल्पनात् । अत्र
त्रयोदश्यां पूर्णयां पूर्वाह्णैतरकाले ननुस्नादि-
सत्त्वे परदिने पूर्वाह्णे तिथिनक्षत्रलाभेऽपि पूर्व-
दिन एव स्नानम् । राजावपि वारुण्यादिषु
गङ्गायां स्नानम् ।
“द्वा राजौ च सन्ध्यायां गङ्गायाश्च प्रसङ्गतः ।
स्नात्वान्धमेधर्णं पुण्यं यद्देष्टुमुत्तमज्जलेः ॥”
इति ब्रह्माण्डपुराणे सामान्यतः प्रतिप्रसवात् ।
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * वरुणप्रेरितवृन्दा-
वनस्य कदम्बतरुकोटरनिःसृतबलदेवपीतवारुण्यो-
यथा,—
परार्पर उवाच ।
“वने विचरतस्तस्य सह गोपैर्महात्मनः ।
मानुषच्छङ्करूपस्य शेषस्य धरणीधृतः ॥
निष्पादिताश्चकार्यस्य कार्येणोत्तमैर्विचारिणः ।
उपभोगार्थमर्थां वरुणः प्राह वारुणीम् ॥
अभीष्टा सर्वदा यस्य मदिरे त्वं महौजसः ।
अनन्तस्योपभोगाय तस्य गच्छ सुदे शुभे ॥
इत्युक्ता वारुणी तेन सन्निधानमयाकरोत् ।
वृन्दावनवनोत्पन्नकदम्बतरुकोटरे ॥
विचरन् बलदेवोऽपि मदिरागम्यसुतमम् ।
आध्राय मदिरातर्धमवापाय पुरातनम् ॥
ततः कदम्बात् सहसा मद्यधारां स लाङ्गली ।
पतन्तीं वीक्ष्य मेत्रेय प्रययौ परमां सुदम् ।
पपौ च गोपगोपीभिः समवेतो मुदाजितः ।
उपगीयमानो ललितं गीतवादाविशारदैः ॥”
इति विष्णुपुराणे ५ अंशे २५ अध्यायः ॥
वारुणीवल्गभः, पुं. (वारुण्या वल्गभः । वारुणी-
वल्गभा यस्येति वा ।) वरुणः । इति शब्दमाला ।
वारुणः, पुं. फणिनीं राजा । इति मेदिनी । जे, ३३ ।
तन्मते पवर्गीयादिः । किन्तु वृथातोः उच्च-
प्रत्ययनिष्पन्नत्वात् अन्तःस्थादौ लिखितः ।
वारुणः, पुं. स्त्री, (वृ + उच्चः ।) नौसिकपात्रम् ।
नेत्रमलम् । कर्णमलम् । इति मेदिनी । ते,
३३ ।

वार्त्ती

वारत्ती, स्त्री, (वारत्त + गौरादित्वात् ङीप् ।)
हारपत्नी । इति मेदिनी । ते, ३३ ।

वारत्ती, स्त्री, देशविशेषः । इति शब्दरत्नावली ।
यथा,—

“प्राच्यां मागधशोखौ च वारत्तीगौडराडकाः ।
बहुमानतमोत्तमप्राग्व्योतिषोदयादयः ॥”

इति प्योतिस्तत्त्वम् ।

अधुना राजशाहीनामकदेशैकदेशः ।

वार्त्ती, स्त्री, (वृत्ताणां सम्बन्ध इति । वृत्त + “तस्य
सम्बन्धः ।” ४ । २ । ३७ । इति अण् ।) वनम् ।

इति हेमचन्द्रः । (वृत्तस्येदमित्यर्थः ।) वृत्त-
सम्बन्धिनि, त्रि । यथा,—

“वार्त्ती वित्तप्रदं लिङ्गं स्थाटिकं सर्वकामदम् ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ।

वार्त्ती, स्त्री, (वृत्तस्यापत्यं स्त्री । वृत्त + अण् ।
ङीप् ।) स्त्रीविशेषः । (यथा, महाभारते ।
१ । १६७ । १५ ।

“तथैव सुनिजा वार्त्ती तपोभिर्भावितात्मनः ।
सङ्गताभूद्दृष्ट आलोककान्धः प्रचेतसः ॥”

इयं हि मारिषापरनाम्नी यच्छुनैरौरसात्
प्रसूतोवागर्भगता सती पश्चात् वृत्तेभ्य उत्पन्ना ।
तत्कथा यथा, विष्णुपुराणे । १ । १५ । १—५३ ।

पराशर उवाच ।

“तपश्चरत्सु वृत्तिर्वी प्रचेतःसु मन्त्रीरुहाः ।
अरक्ष्यमाणामावृत्तुर्भूवाथ प्रजापयः ॥

नाशकस्मादतो वातुं वृत्तं खमभवद् दमैः ।
दृष्टवर्षसहस्राणि न श्रेकुञ्जितुं प्रजाः ॥

तद् दृष्ट्वा जलनिष्क्रान्ताः सर्वे क्रुद्धाः प्रचेतसः ।
सुखेभ्यो वायुममिच्छन्ते तच्छृजन् जातमन्यवः ॥

उन्मूलनय तान् वृत्तान् कृत्वा वायुरग्रीधयन् ।
तान्निरदहद् घोरस्तत्राभूद् दमसंचयः ॥

दमचयमथो दृष्ट्वा किञ्चिच्छिष्टेषु प्राखिद्यु ।
उपगम्यान्निदीदेतान् राजा सोमः प्रजापतीन् ॥

कोपं यच्छत राजानः शृगुध्वज वचो मम ।
सन्धानं वः करिष्यामि सद्यः क्षितिरुहेरहम् ॥

रत्नभूता च कथ्येयं वार्त्तीयी वरवर्णिनी ।
भविष्यं जानता पूर्वं मया गोभिर्विबुद्धिता ॥

मारिषा नाम नान्येषा वृत्ताणामिति निर्मितता ।
भार्या वोऽस्तु महाभागा भुवं वंशविवर्द्धिनी ॥

युष्माकं तेजसोऽर्हन् मम चार्द्धेन तेजसः ।
अस्मात्सुत्पत्यते विद्वान् दक्षो नाम प्रजापतिः ॥

मम चांशेन संयुक्तो युष्मत्तेजोमयेन वै ।
अविनायिवमो भूयः प्रजाः संवृद्धयिष्यति ॥

कञ्जुर्नाम सुनिः पूर्वमासीद् वेदविदां वरः ।
सुरस्य गोमतीतीरे स तेषु परमं तपः ॥

तत्तपोभाय सुरेन्द्रेण प्रसूतोवाग्वा वराश्रयाः ।
प्रयुक्ता चोभयामास तद्वर्षं सा शुचिस्त्रिता ॥

चोभितः स तया सार्द्धं वर्षाणामधिकं शतम् ।
अतिष्ठन्मन्दरोण्यां विषयासक्तमानसः ॥

सा तं प्राह महात्मानं गन्तुमिच्छाम्यहं दिवम् ।
प्रसादसुखो ब्रह्मन् अमुञ्चा दातुमर्हसि ॥

तथैवमुक्तः स सुनिजस्यामासक्तमानसः ।

४५१

वार्त्ती

दिनानि कतिचिद् भन्ने स्वीयतामित्यभाषत ।
एवमुक्ता ततस्तेन सार्द्धं वर्णयन् पुनः ।

बुभुक्षे विषयासक्त्यो तेन सार्द्धं महात्मना ।
अमुञ्चा देहि भगवन् ब्रह्मामि त्रिदिवालयम् ।

उक्तस्तथैव स सुनिः स्वीयतामित्यभाषत ।
पुनर्गते वर्षशते साधिके सा शुभानना ।

यामोत्याह दिवं ब्रह्मन् प्रणयस्त्रितशोभनम् ।
उक्तस्तथैव स सुनिरुपगुह्यायतेच्छाम् ।

प्राहास्यती चणं सुभु चिरं कालं गमि-
ष्यसि ॥

तच्छापभीता सुश्रोणी सद्यः तेनर्षिणा पुनः ।
श्रुतदयं किञ्चिदूनं वर्षाणामन्वतिष्ठत ॥

गमनाय महाभागो देवराजनिवेशनम् ।
प्रोक्तः प्रोक्तस्तथा तन्वा स्वीयतामित्यभाषत ॥

तं सा शापभयाद् भीता दाक्षिण्येन च
दक्षिणा ।

प्रोक्ता प्रणयभङ्गान्निवेदनी न जहौ सुनिम् ॥
तथा च रमतस्तस्य महर्षिस्तदहर्निशम् ।

नवं नवमभूत् प्रेम मन्मथाविष्टचेतसः ॥
एकदा तु त्वरायुक्तो निश्चक्रामोटनान्निः ।

निष्क्रामन्तश्च कुञ्जित गन्त्यते प्राह सा शुभा ॥
इत्युक्तः स तया प्राह परिहृतमहः शुभं ।

सन्धोपात्तिं करिष्यामि क्रियालोपोऽन्यथा
भवेत् ॥

ततः प्रहस्य नृदिता तं सा प्राह महासुनिम् ।
किमयं सर्वधर्मज्ञ परिहृतमहस्तपः ॥

यज्जनी विप्र वर्षाणां परिणाममहस्तपः ।
गतमेतन्न कुर्वते विषयं कस्य कथ्यताम् ॥

सुनिरुवाच ।

प्रातस्त्वमागता भन्ने नदीतीरमिदं शुभम् ।
मया वृष्टासि तन्वज्जि प्रविष्टा च ममाश्रमम् ॥

इयञ्च वर्षते सन्ध्या परिणाममहर्गतम् ।
उपहासः किमर्थं सद्भावः कथ्यतां मम ॥

प्रसूतोवाच ।

प्रत्ययस्यागता ब्रह्मन् सत्यमेतन्न ते श्रुता ।
किन्त्वयं तस्य कालस्य गतान्यन्वृत्तानि ते ॥

सोम उवाच ।

ततः ससाध्वसो विप्रस्तां पप्रच्छायतेच्छणाम् ।
कथ्यतां भीरु कः कालस्त्वया मे रमतः सद्यः ॥

प्रसूतोवाच ।

सप्तोत्तराग्यतीतानि नववर्षशतानि ते ।
मासाश्च षट् तथैवान्यत् समतीतं दिनत्रयम् ॥

नृदिनरुवाच ।

सद्यं भीरु वदस्वितन् परिहासोऽयं वा शुभे ।
दिनमेकमहं मन्ये त्वया सार्द्धमिहासितम् ॥

प्रसूतोवाच ।

वदिष्याम्यवृत्तं ब्रह्मन् कथमत्र तवात्मिके ।
विशेषिणाय भवता वृष्टा मार्गानुवर्तिना ॥

सोम उवाच ।

निशम्य तद् वचः सद्यं स सुनिरुपगुह्याः ।
धिष्मां धिष्मामतीवेत्यं निनिन्दात्मानमा-
मना ॥

वार्त्तिकः

सुनिरुवाच ।

तपोसि मम नष्टानि वृत्तं ब्रह्मविदां धनम् ।
वृत्तो विवेकः केनापि योविष्कोहाय निर्मितता ॥

ऊर्म्मिषट्कातिगं ब्रह्म ज्ञेयमात्मजयेन मे ।
मतिरेषा वृत्ता येन धिक् तं काममहायहम् ॥

वृत्तानि वेदविद्याप्रकारणान्यखिलानि च ।
नरकयाममार्गेण चङ्गेनापङ्कतानि मे ॥

विनिन्दित्यं स धर्मज्ञः स्वयमात्मानमात्मना ।
तामश्चरसमासीनामिदं वचनमब्रवीत् ॥

गच्छ पापे यथाकामं यत् कार्यं तत्तत्तत् त्वया ।
देवराजस्य मनुष्योर्भं कुञ्जन्था भावसेवितेः ॥

न त्वां करोम्यहं भस्म क्रोधतीव्रेण वङ्गिना ।
सती साप्रपदं मैत्रसुविनोऽहं त्वया सद्यः ॥

अथवा तव को दोषः किं वा कुप्याम्यहं तव ।
ममैव दोषो नितरां येनाहमजितेन्द्रियः ॥

यथा शक्रप्रियार्थिण्या जतो मे तपसो अयः ।
त्वया धिक् तं महामोहमङ्गवां सुकुगुप्तिताम् ॥

सोम उवाच ।

यावदित्यं स विप्रर्षिस्तां ब्रवीति सुमध्यमात् ।
तावद् गन्तुंस्वेदजला सा बभूवातिवैपयुः ॥

प्रवेपमाणां सतनं खिन्नगात्रजलां सतीम् ।
गच्छ गच्छति सक्रोधं उवाच सुनिसत्तमः ॥

सा तु निर्भस्मिता तेन विनिन्दन्त्य तदाश्रमात् ।
आकाशगामिनी स्वेदं ममाह्वं तदपल्लवेः ॥

वृत्ताद् वृत्तं ययौ बाला तदप्यारुणपल्लवेः ।
निर्मोर्ज्जमाना गात्राणि गन्तुंस्वेदजलानि वै ॥

नृदिण्या यत्तदा गर्भेस्तस्या देहे समाहितः ।
निर्जगाम स रोमाश्च स्वेदरूपी तदङ्गतः ॥

तं वृत्ता जगद्गर्भं एकं चक्रे तु मारुतः ।
मया चाप्यायितो गोभिः स तदा वदथ शनैः ॥

वृत्तागर्भमभूत्ता मारिषाण्या वरानना ।
तां प्रहास्यन्ति वो वृत्ताः कोप एष प्रशान्त-
ताम् ॥

कण्ठोरपल्लवेवं सा वृत्तश्च ससृजता ।
ममापत्यं तथा वाधोः प्रसूतोवा तनया च सा ॥

स चापि भगवान् कच्छुः स्त्रीणि तपसि सत्तमः ।
पुरुषोत्तमस्य मैत्रेय विष्णोरायतनं ययौ ॥

तत्रैकाग्रमतिभूत्वा चकाराराधनं हरैः ।
ब्रह्मपारम्यं कुञ्जन् अपमेकाग्रमानसः ।

ऊर्द्धबाहुर्महायोगी स्थित्वासौ भूपगन्धनाः ॥”
वार्त्ती, पुं, दसः । वारि चरतीत्यर्थे वृत्तयोरन-
नित्यप्रः । इति सुप्रबोधयाकरणम् ॥

वार्त्तिकः, त्रि, (वर्णलेखनं शिष्यमस्य । वण् +
टच् ।) लेखकः । इति शब्दमाला ॥

वार्त्ती, स्त्री, असारम् । आरोग्यम् । इत्यमरः ।
३ । ३ । ७५ ॥

वार्त्ती, त्रि, (वृत्तिरुत्पत्त्यति । “प्रश्नाद्यैहासौ-
वृत्तिभ्यो षः ।” ५ । २ । १०१ । इति षः ।)

निरामयः । इत्यमरः । २ । ३ । ५७ ॥ वृत्ति-
शाली । इत्यन्यपानः ॥

वार्त्तिकः, पुं, पञ्चविशेषः । वटेर इति भावा ।
यथा,—

वार्ताकुः

“वार्ताको वार्ताकश्चिन्तितोऽन्या वार्ताका स्मृता ।
वार्ताकोऽधिकारः श्रोतोऽवरदोषव्यापकः ।
सुख्यः युक्तो बल्यो वार्ताकागुणा मतः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

वार्ता, स्त्री, (वृत्तिरस्या अस्तीति । “प्रज्ञाश्रद्धा-
र्थावृत्तिभ्यो षः ।” ५ । १ । १०१ । इति षः ।
ततश्चाप् ।) दुर्गा । यथा,—
“पञ्चादिपालनाद्देवी कृषिकर्मन्तकारणान् ।
वर्तनाद्वारणादपि वार्ता सा एव गीयते ॥”

इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥

वृत्तिः । जनश्रुतिः । इत्यमरः । १ । ६ । ६ ॥
उद्गमः । (यथा, मोहसुन्दरे । ८ ।

“यावद्विज्ञोपावर्जनशक्तः

तावन्निजपरिवारो रक्तः ।

तदनुच जरया जर्जरदेहे

वार्ता कोऽपि न पृच्छति गेहे ॥”)

वातिङ्गणः । लघ्यादि । इति मेदिनी । ते, ५६ ॥
(यथा, मनी । ६ । ३०६ ।

“वेद्यस्तु जनसंस्कारः कृत्वा दारपरिचरम् ।
वार्तायां नित्ययुक्तः स्यात् पशूनाञ्चैव रक्षणे ॥”

वार्तयं चतुर्विधा । यथा, भागवते । १० । २४ । २१ ।
“कृषिवाणिज्यगोरक्षाकुसीदं तृयंमुच्यते ।

वार्ता चतुर्विधा तच्च वयं गोवृत्तयोऽनिष्टम् ॥”)

वार्ताकः, पुं, (वार्ततेऽनेनेति । वृत् + “वृतेर्लृङ्” ।
उणा० । ३ । ७६ । इति काकुः । “बाहु-

लकात् उकारस्यान्त्ये वार्ताकवार्ताक्यौ ।”
इत्युत्पलदत्तोक्त्या सिद्धम् ।) वार्ताकः । इति

त्रिकाण्डशेषः ॥ वार्ताकपक्षी । इति भाव-
प्रकाशः ॥

वार्ताकी, [न] पुं, वार्ताकुः । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥

वार्ताकी, स्त्री, वृहती । इति भावप्रकाशः ॥
वार्ताकुः । इत्यमरः । २ । ४ । ११४ ॥

वार्ताकुः, स्त्री, (वर्तते इति । वृत् + “वृते-
र्लृङ्” । उणा० । ३ । ७६ । इति काकुः ।)

स्वनामख्यानफलवृत्तः । वेगुन इति भाषा ॥

तत्पठ्यायः । हिङ्गुली २ सिंहो ३ भयटोको ४
दुग्धधर्मिणी ५ वार्ताकी ६ वार्ता ७ वाति-

ङ्गणः ८ वार्ताकः ९ प्राकविल्वः १० राज-
कुशाण्डः ११ । इति अटाधरः ॥ वार्ताकः १२

वातिगमः १३ वृत्ताकः १४ वज्रणः १५
अङ्गणः १६ । इति शब्दरत्नावली ॥ कण्ट-

वृत्ताकी १७ कण्टालुः १८ कण्टपत्रिका १९
निद्रालुः २० मांसकफला २१ वृत्ताकी २२

मञ्जीठिका २३ त्रिजफला २४ कण्टकिनी २५
महती २६ कटफला २७ मिश्रवर्णफला २८

नीलफला २९ रक्तफला ३० प्राकखेटा ३१
एतफला ३२ रुपप्रियफला ३३ । अस्या गुणाः

कटुत्वम् । रूक्षत्वम् । मधुरत्वम् । पित्तना-
शित्वम् । बलपुष्टिकारित्वम् । ज्वरत्वम् । गुरु-

त्वम् । वातेषु निवृत्तत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
अपि च ।

वार्तमः

“अभिप्रदा मास्तनाश्रिणी च
युक्तप्रदा श्रोणितवर्हिणी च ।
जुल्लासकासारचिनाश्रिणी च
वार्ताकुरेया गुणसम्पुक्ता ॥

सा बाला कफवातघ्नी एका सन्दारपित्तला ।
सदाफला त्रिदोषघ्नी रक्तपित्तप्रसादनी ॥
अङ्गारपका वार्ताकुः किञ्चित्पित्तकरी मता ।
कफमेदोऽनिलहरा सरा लघुतरा परा ॥”

इति राजवल्लभः ॥

अन्यत्र ।

“वृत्ताकं स्वादु तीक्ष्णोष्णं कटुपाकमपित्तलम् ।
ज्वरवातपलासघ्नं दीपनं युक्तं लघु ॥

तद्वालं कफपित्तघ्नं वृद्धं पित्तकरं गुरु ।

वृत्ताकं पित्तलं किञ्चिदङ्गारोपरिपातितम् ॥

कफमेदोऽनिलामग्नमव्यन्तं लघु दीपनम् ।

तदेव हि गुरु खिधं सतेलं लवणान्वितम् ॥

अपरं श्वेतवृत्ताकं कुकुटाखसमं भवेत् ।

तदर्थास्तु विशेषेण हितं क्षीनञ्च पूर्वतः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

वार्ताकुः, पुं, (वृत् + काकुः ।) वार्ताकी । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

वार्तायनः, पुं, (वार्तानामयनमनेनेति ।) प्रवृत्तिज्ञः ।
तत्पठ्यायः । हेरिकः २ गृध्रपूरुषः ३ प्रणिधिः ४

यथाह्वयः ५ अवसर्पः ६ मन्त्रवित् ७ चरः ८
अग्रः ९ चारः १० । इति हेमचन्द्रः । ३ ।

३६८ ॥
वार्तावहः, पुं, धान्यतण्डुलादेर्वार्तां वहति यः ।

पसारो इति भाषा । तत्पठ्यायः । वेवधिकः २ ।
इत्यमरभरतौ ॥ वार्तावहः ३ । इति शब्द-

रत्नावली ॥ संवादवाहके, चि ॥
वार्ताकः, पुं, (वृत्तिं वेदेति । वृत्ति + उक्थादित्वात्

ठक् ।) प्रवृत्तिज्ञः । चरः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः । (यथा, कथासरित्सागरे । ३४ । ७६ ।

“दुर्गतो वार्तिकजगो लोभात् किं नाम ना
चरत् ॥”

(वार्ता लघ्यादिस्तत्र साधुः । ठक् ।) वैश्यः ।
(वार्ता आरोग्ये साधुरिति । ठक् ।) वार्तिक-

पक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥ वार्ताकी । इति
शब्दरत्नावली ॥ (वृत्ता साधुरिति । वृत्ति +

“कथादिभ्यश्चक्” । ४ । ४ । १०२ । इति ठक् ।
खञ्जवृत्तिविपुले, चि ॥)

वार्तिकं, स्त्री, (वृत्तिर्यस्य खञ्जवृत्तिः । तत्र
साधुः । वृत्ति + “कथादिभ्यश्चक्” । ४ । ४ । १०२ ।

इति ठक् ।) उक्ताशुक्तदुष्टार्थव्यक्तिकारक-
ग्रन्थः । यथा,—

“उक्ताशुक्तदुष्टार्थव्यक्तिकारितु वार्तिकम् ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥

वार्तिका, स्त्री, (वार्तिक + टाप् ।) पक्षिविशेषः ।
घटेर इति भाषा । तत्पठ्यायः । विष्णुलिङ्गी २ ।

इति हारावली ॥
वार्तमः, पुं, (वृत्तम इत्यस्यापठं पुमान् । वृत्तवत्

+ अच् ।) अङ्गुनः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वार्हृषिः

जयन्तः । वृत्तसम्बन्धिनः, चि । (यथा, भाग-
वते । ६ । १२ । ३४ ।

“तदा च खे दुःखभयो विनेदु-
र्गन्धर्वसिद्धाः समर्हृषिसिद्धाः ।
वार्हृषिलिङ्गस्तमभिष्टुवाना
मन्त्रेभ्योऽदा कुसुमेरभ्यवर्षन् ॥”)

वार्हृरं, स्त्री, लघुलाघीजम् । इति व्यावर्तशब्दः ।
काकचिन्ता । भारती । इति मेदिनी । २ । २११ ॥

लमिजम् । जलम् । आम्बवीजम् । इति विश्वः ॥
वार्हृलं, स्त्री, (वार्भिः सलिलैर्दलतीति । दल +

अच् । सदा मेघाच्छदवृष्टिपातात्तथात्वम् ।)
दुर्हिनम् । इति मेदिनी । ले, ११६ ॥ तन्मते

पवर्गोऽयदिः ॥ (वार्हृ इति भाषा ॥)
वार्हृलः, पुं, (वार्हृल्यतेऽच्चेति । दल + “पुंवि

संज्ञायां घः प्रायेण ॥” ३ । ३ । ११८ । इति
घः ।) मेलानन्दा । सा तु मस्याधारः । इति

मेदिनी । ले, ११६ ॥
वार्हृकं, स्त्री, (वृहणां सन्धः । “गोघोघोद्गोर-

भेति ॥” ४ । २ । ३६ । इत्यत्र “वृहृच्चेति ॥”
काशिकोक्तः वृष् ।) वृहृसंघातः । (वृहृस्य

भावः कर्म वेति । मनोज्ञादिस्वात् वृष् ।)
वृहृस्य भावः । वृहृस्य कर्म । इति मेदिनी ।

के, ५६ ॥ (यथा, मार्कण्डेयपुराणे । १०६ ।
२४ ।

“बाल्ये बालक्रिया पूर्वं तद्वत् कौमारके च या ।
यौवने चापि या योग्या वार्हृके वनसंश्रया ॥”

चि, वृहृः । यथा, जैषधे । १ । ७७ ।
“फलानि पुष्पाणि च पल्लवे करे

वयोऽतिपातोऽदृगतघातवैपति ।
स्थितेः समादाय महर्षिर्वाहृकाद्

वने तदातिथ्यमश्रित्तिं प्राखिभिः ॥”
“महर्षीणां मुनिश्रेष्ठानां मध्ये यो वार्हृको वृहृ-

स्तस्मात् । त्रिषु स्याद्वाहृको वृहृ स्त्रीवं तद्भाव-
संघयोरिति वलः ।” इति तट्टीका ॥)

वार्हृक्यं, स्त्री, (वार्हृकमेव । वार्हृक + चतुर्वर्णादि-
त्वात् स्वार्थे ण्यप् ।) वृहृवस्था । तत्पठ्यायः ।

वार्हृकम् २ वृहृत्वम् ३ स्याविरम् ४ । इति
अटाधरः ॥ (यथा, महाभारते । ६ । ५२ । ८ ।

“आत्मानं मन्यमानापि हतलब्धं अमाव्रिता ।
वार्हृक्येन च राजेन्द्र । तपसा चैव कर्त्विता ॥”)

वार्हृः, पुं, (वारि जलानि धीयन्तेऽच्चेति । धा +
किः ।) समुद्रः । इति त्रिकाण्डशेषः । (यथा,

देवीभागवते । ८ । २० । ३१ ।
“सोऽनन्तो भगवान् देवोऽनन्तसन्तो महाशयः ।

अनन्तगुणवाहृश्च आदिदेवो महाद्युतिः ॥”)
वार्हृभवं, स्त्री, (वार्हृ समुद्रे भवतीति । भू +

अच् ।) द्रोणीलवणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
वार्हृषिः, पुं, (वार्हृषिकः । एषोदरादित्वात्

कलोपः ।) वृहृराजीवः । इत्यमरः । १२ । ६ । ५ ॥
(यथा, मनी । ३ । १५५ ।

“प्रेष्यो यामस्य राक्षसं कुनखी ध्यावदन्तकः ।
प्रतिरोद्धा गुरोश्चैव ज्ञाताभिर्वाहृविषया ॥”)

वाङ्मय

वाङ्मयः, पुं, (उद्गमं द्रव्यं वृद्धिः तां प्रयच्छतीति। “प्रयच्छति गच्छाम्” ४।४।२०। इति ठक्। “वृद्धिर्द्रुविभावो वक्तव्यः।” इति वार्तिकोक्तेः। द्रुविभावः।) ध्वनिवी। लभ्यभुक्। वाङ्मयोर इति सुदखोर इति च भाषा। तत्प-
र्यायः। कुसीदकः २ वृद्धाजीवः ३ वाङ्मयः ४। इत्यमरः। कुसीदः ५ कुसीदिकः ६। इति शब्दरत्नावली। तस्य लक्षणं यथा,—
“समर्धं धान्यमादाय महाधं यः प्रयच्छति।
स वै वाङ्मयिको नाम ह्ययकव्यवहितः”

इति स्मृतिः ॥

तस्य वृद्धिग्रहणनियमो यथा, भृशः।

“अशीतिभागं गृह्णीयात् मासाद्वाङ्मयिकः

शतान्।

द्विकं शतं वा गृह्णीयात् सतां धर्ममनुसरन् ॥

द्विकं शतं गृह्णीयात् न भवत्ययं कश्चिदपि।

शतकावर्षाण्येऽशीतिभागं विंशतिकाः पणाः ॥”

द्विकं पुराणद्वयम्। एवंविधं नियममतिक्रम्य

अनापदि स्वयमन्यद्वारा वा स्थाप्येन यो

व्यवहरति तस्यैव प्रायश्चित्तम्। आपदि तु

स्वयं करणे नियमातिक्रमे च न दोषः। इति

प्रायश्चित्तविवेकः। इत्याहुकतत्त्वम् ॥

वाङ्मयं, स्त्री, (वाङ्मयिभावः। वाङ्मयि + व्यञ्।)

धान्यवर्द्धनम्। इति त्रिकाण्शेषः ॥ (यथा,

भनौ। ११।६२।

“कन्याया दूषणश्चैव वाङ्मयं व्रतलोपनम्।

तद्गङ्गारामदाराणामपत्यस्य च विक्रयः ॥”)

वाङ्मयं, स्त्री, (वाङ्मयः समुद्रस्येदमिति। वाङ्मि +

टन्।) द्रोणीलवणम्। इति राजनिर्घण्टः ॥

वाङ्म, स्त्री, स्त्री, (वृद्धेऽदमिति। वृद्धौ + “चर्मणो

२म्” ५।१।१५। इति अच्।) चर्मरज्जुः।

इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

वाङ्मोणसः, पुं, (वाङ्मोव नासिकास्थितिः। “अच्

नासिकायाः संज्ञायां नच चास्यलान्” ५।

४।११८। इति अच् नसादेशश्च। “पूर्व-

पदात् संज्ञायामगः” ८।४।३। इति

अलम्।) पशुविशेषः। यथा,—

“त्रिविधं त्विन्द्रियक्षीणं श्वेतं वृद्धमजापतिम्।

वाङ्मोणसः प्रोच्यतेऽसौ ह्ययं कथं च संतुलितः”

पक्षिविशेषः। यथा,—

“नीलमृगैवो रक्तशीर्षः लण्णापादः सितच्छदः।

वाङ्मोणसः स्यात् पक्षीशो मम विष्णोरिति-

प्रियः ॥”

तेषां बलिदानफलम्। यथा,—

“रोहितस्य तु मत्स्यस्य मांसं वाङ्मोणसस्य च।

द्विमात्रेति वर्षाणां शतानि क्षीयि मत्स्याया ॥

महिषाणाञ्च खड्गानां रुधिरैः शतवापि-

कीम्।

द्विमात्रेति परमां शाङ्खल्यधारेक्षया ॥”

इति कालिकापुराणे ६६ अध्यायः ॥७॥

तन्मासिन पिष्टमिथं यथा,—

“वाङ्मोणसामिहं लौहं कालशाकं तथा मधु।

वर्षिक

दौहित्रामिषमन्यत्र यद्वत् तत् कुलोद्भवः ॥

अनन्ता तां प्रयच्छन्ति त्वमिं गौरीसुतस्तथा।

पितृणां नात्र सन्देहो गयाश्राद्धं च पुत्रक ॥”

इति मार्कण्डेयपुराणे आहुकन्याध्यायः ॥

“त्रिविधं त्विन्द्रियक्षीणं श्वेतं वृद्धमजापतिम्।

वाङ्मोणसमु तं प्राचुर्याजिकाः आहुकस्मिन् ॥

रक्तपादो रक्तशिरा रक्तचक्षुर्विहङ्गमः।

लण्णावर्णन च तथा पक्षी वाङ्मोणसो मतः ॥”

लौहं रक्तच्छागः।

“लौहं खड्गमित्याहुरपत्यं दुहितुक्षिताः।

कपिलाया द्रुतश्चैव दौहित्रमिति चोच्यते ॥”

गौरीसुतः दशवर्षाङ्गाजः। इति तट्टीका ॥

वाङ्मो, (ग)नसः, पुं, वाङ्मोव नासिकायस्य। नासाया

नसादेशः।) गण्डकः। गण्डार इति भाषा।

यथा,—

“वाङ्मोणसस्त्विकचरो गणोत्साहश्च गण्डकः ॥”

इति त्रिकाण्शेषः ॥

वार्भटः, पुं, (वारि लले भट इव।) कुम्भीरः।

इति त्रिकाण्शेषः ॥

वार्भिनं, स्त्री, (वर्मिणी समूहः। वर्मिन् + “भिच्चा-

दिभ्योऽङ्” ४।२।३८। इति, अच्।) वर्मसमूहः।

इत्यमरटीकायां सारसुन्दरी ॥

वार्भिनं, स्त्री, (वर्मिणी समूहः। वर्मिन् + व्यञ्।)

वर्मिसमूहः। इत्यमरटीकायां स्वामी ॥

वार्भिक, [च] पुं, (वाः वारि मुच्यते। मुच् +

किप्।) मेघः। इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,

भागवते। १०।२४।६।

“तं तात! वयमस्य च वार्भिकां पतिमीश्वरम्।

द्रव्येष्टद्वेतसा मिह्येयं जन्ते क्रतुभिर्नराः ॥”)

वायुद्वयं, स्त्री, (वारिणि उद्भव उत्पत्तिर्यस्य।)

पद्मम्। इति धनञ्जयः ॥ जलजे, त्रि ॥

वायं, त्रि, (वारि + व्यञ्।) वारिसम्बन्धि। वारि-

शब्दात् णाप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (ट्ट् सम्भक्तौ

+ “कृहलोर्ग्यत्” ३।२।१२४। इति यण्।

वरणीय, त्रि। यथा, ऋग्वेदे। ३।२१।२।

“स्वधर्मन् देववीतये श्रद्धं नो धेहि वायम् ॥”

निवारणीयः। यथा, महाभारते। ५।१८।६।

“स्त्रीभारे परिनिबिम्बा पुंस्त्वार्थे वृत्तनिश्चया।

भोगे प्रनिचक्रौर्धामि नास्मि वायंति वे पुनः ॥”)

वाराणसः, पुं, (वारां राशियञ्।) समुद्रः। इति

पुराणम् ॥ (वारासनशब्दात् प्रागयं स्यात् ॥)

वाय्वटः, पुं, (वाभिर्व्यत्ये वेष्टान् इति। वट +

घञर्थकः।) वहिजम्। इति त्रिकाण्शेषः ॥

वाय्वणा, स्त्री, नीलीमल्लिका। इति शब्दरत्ना-

वली ॥

वार्भिकं, स्त्री, (वर्षस्येदम्। वर्ष + व्यञ्। स्वार्थे कन्।)

सुदुर्लभतृणवोदशभागान्तगतभागविशेषः।

यथा,—

“दशधा विभजन् श्वेचमकरोत् एथिनीमिमाम्।

इच्छाकुर्वन्तदायादौ मधुदेशमवाप्रवान्।

कोटवे वार्भिकं चैवं रज्जुद्वयंभूव ह ॥”

इति वट्टपुराणे चागरोपाख्यानाध्यायः ॥

वाल्मीकिः

वार्भमाणवी, स्त्री, (वर्भमाणोरपत्यं स्त्री। वर्भ-
माण + व्यञ्।) वर्भमाणकन्या। श्रीराधा।
यथा,—

“यथा परात्परः लक्ष्मणश्च यं वावमाणवी ॥”

इति पाद्मोत्तरखण्डे ६७ अध्यायः ॥

वार्भिकं, स्त्री, (वर्षासु जातमिति। वर्षा + “वर्षाभ्य-

ष्टक्” ४।३।१८। इति ठक्।) चाय-

माणा। इति मेदिनी। के, १५६ ॥

वार्भिकः, त्रि, (वर्षे भवः। वर्ष + “कालात् ठक्”।

४।३।११। इति ठक्।) वर्षभयः। वात्स-

रिकः। इति मेदिनी। के, १५६ ॥ (यथा,

भागवते। ११।११।२०।

“यात्रावलिविधानश्च सर्व्ववार्भिकपञ्चसु ॥”)

यथाच।

“शरत्काले महापूजा क्रियते या च वार्भिकी।

तस्यां ममैतन्माहात्म्यं पठित्वं समाहितैः ॥”

इति मार्कण्डेयपुराणम् ॥

वर्षाकालोद्भवश्च ॥ (यथा, अध्यात्मरामायणे।

४।४।११।

“तत्र वार्भिकदिनानि राघवो

लीलया मनगुह्यासु सञ्चरन्।

पञ्चमूलफलभोगोपाधिसो

लक्ष्मणेन सहितोऽवसत् सुखम् ॥”)

वार्भिकी, स्त्री, (वर्षासु भवा। वर्ष + “वर्षाभ्य-

ष्टक्” ४।३।१८। इति ठक्।) स्त्री।) चाय-

माणा। इति राजनिर्घण्टः ॥

वार्भिका, स्त्री, (वार्भिका शिला। “शाकपाथि-

वादिनामुपसंस्थानं उत्तरपदकोपश्च” २।१।

६०। इत्यस्य वार्भिकीत्या शाकपाथिवादिवन

समासः। एषोदरादिलात् शस्य षः।) करका।

इति शब्दचन्द्रिका ॥

वार्भिकः, त्रि, वर्षणशीलः। त्रयधाभोर्भकप्रत्ययेन

निष्पन्नो वर्षिकः। ततः स्वार्थे णप्रत्ययः ॥

वा(वा)र्भिकं, स्त्री, (वृद्ध्याः फलमिति। “वृद्धादि-

भ्योऽङ्” ४।३।१६४। इति अच्।) विधान-

सामर्थ्यात्तस्य फले न लुक्।) वृद्धतीफलम्। इत्य-

मरः ॥

वा(वा)र्भिक्यः, पुं, (वृद्धदयस्यापत्यं पुमान्। वृद्धदय

+ व्यञ्।) जरासन्धः। इति शब्दरत्नावली ॥

(यथा, देवीभागवते। ४।१६।१६।

“कंसः कुलोद्य यवनेऽसुतस्य केशी-

वाहं दधौ वक्रवकीक्षरश्रावसुस्थः ॥”

वृद्धदयस्येदमिति अच् ॥) वृद्धदयराजसन्ध-

स्विति, त्रि ॥

वा(वा)र्भिक्यः, पुं, (वृद्धदयस्यापत्यं पुमान्। वृद्ध-

दय + व्यञ्।) जरासन्धः। इति त्रिकाण्शेषः ॥

वा(वा)र्भिकः, पुं, स्त्री, पारिहाय्यः। अर्भिकीये,

त्रि। इति मेदिनी। के, १५६ ॥ अस्याथांस्त-

राणि पवगयिवकारादौ द्रव्यानि ॥ (गम्ययुक्त-

दयविशेषः, पुं, यथा, वृद्धत्वं हितायाम् ॥ ७७।५।

“लक्ष्मणरेखनलिका सुन्दारसगरवानकेस्तुत्यैः।

केशुरपञ्चविमिश्रेणैरपतियोग्यं शिरःकानम् ॥”)

वालवः, पुं, ववादीकादशकरणात्तर्गतद्वितीय-
करणः । तत्र जातफलम् ।

“कार्यस्य कर्मा स्वजनस्य भर्ता
सेनाप्रणीता कुलशीलयुक्तः ।
उदारबुद्धिर्बलवान् मनुष्य-
श्चैवालवाख्ये जननं हि यस्य ॥”

इति कीर्त्तनीप्रदीपः ॥

वाल्कं, त्रि, (वल्कस्य वल्कलस्य विकारः । वल्क
+ “तस्य विकारः ।” ४।३।१३४ । इति अण् ।)

वल्कलस्यैववल्कम् । चौमादि । इत्यमरः ॥

(यथा, मार्कण्डेयपुराणे । १५ । २८ ।

“तथैवाजाविकं कृत्वा वल्कं चौमस्य जायते ।

कार्पासिके कृते क्रौञ्चो वाल्कश्चर्मा वकस्तथा ॥”)

वाल्कलं, त्रि, वल्कलनिर्मितम् । वल्कलस्येदं
इत्यर्थे ण्यप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

वाल्कली, स्त्री, मदिरा । इति त्रिकाण्शेषः ॥

वाल्मीकिः, पुं, (वाल्मिके भवः । वाल्मिक + इच् ।)

वाल्मीकसुनिः । इति हिरूपकोषः ॥

वाल्मीकः, पुं, (वाल्मीके भवः । वाल्मीक + अण् ।)

रामायणकर्त्ता सुनिः । तत्पर्यायः । प्राचेतसः

२ वाल्मीकिः ३ कविष्येष्टः ४ कुशीवशः ५

वल्मीकः ६ । इति त्रिकाण्शेषः ॥ कविः ७

आद्यकविः ८ । इति जटाधरः ॥

वाल्मीकिः, पुं, (वाल्मीके भवः । वाल्मीक + इच् ।)

भृगुवंशीयसुनिविशेषः । इति त्रिकाण्शेषः ॥

यथा —

“रावणान्तकरो राजा रघुणां वंशवर्द्धनः ।

वाल्मीकिर्यस्य चरितं चक्रे भार्गवसत्तमः ॥”

इति मात्स्ये १२ अध्यायः ॥

(यथा वा कात्यायनभूमिकायाम् ।

“जाति जगति वाल्मीकौ कविर्ब्रह्मभिधाभवत् ।
कवी इति तस्यो वासे कवयस्त्वयि दृष्टिनि ॥”)

वावडूकः, त्रि, (पुनः पुनरतिशयेन वा वदतीति ।

वड + यङ् लुक् + “उलूकादयश्च ।” उणा० ४ ।

४१ । इति उक्तः । “सर्गस्वे तु ‘यजजप-

दशामिति ।’ ३ । २ । १६६ । इति बहुलवच-

नादन्त्यतोऽपि भवत्युक्तप्रत्ययः इति कृत्वा वाव-

डूक इति साधितम् ॥” इत्युणादिवृत्तौ उज्ज्वल-

दत्तः ।) अतिशयवचनशीलः । तत्पर्यायः ।

वाचोयुक्तिपटुः २ वाग्मी ३ वक्ता ४ । इत्यमरः ॥

वचकः ५ सुवचः ६ प्रवाक् ७ । इति जटा-

धरः ॥ (यथा, महाभारते । १२ । १६ । २४ ।

“अमृतस्यावमन्तारो वक्तारो जनसंसदि ।

चरन्ति वसुधां कन्ध्वो वावडूका बहुश्रुताः ॥”)

वावयः, पुं, तुलसीविशेषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

लणवावुद इति भाषा ॥

वावुटः, पुं, वहिचम् । इति शब्दरत्नावली ॥

वाटत, य ड उ संभक्तौ । वरणे । इति कविकल्प-

ह्रमः ॥ (दिवा०-आत्म०-सक०-सेट् । ऋवेट् ।)

य ड, वाटतते । उ, वावर्त्तित्वा वाटत्वा ।

संभक्तिः संवनम् । इति दुर्गादासः ॥ (“ततो

वाटत्वाभावाविति भट्टिः ।)

वाटतः, त्रि, लतवरणः । इत्यमरः ॥ ३।१।६२ ॥

वाश, य ड ऋ शब्दे । इति कविकल्पह्रमः ॥

(दिवा०-आत्म०-अक०-आज्ञाने सक०-सेट् ।)

शब्द इह तिरश्चामेव । तिरश्चा वाशितं रत-

मित्यमरात् । य ड, वाशते पञ्ची । ऋ, अव-

वाशत् । उद्वाशमानः पितरं स राममिति

भट्टी । अनेकार्थत्वाद्वाज्ञानार्थः । वाशितं

सुरभीकृते । ज्ञानमात्रे खगारावे वाशितं वल्क-

वेष्टिते । इति विश्वप्रकाशाद्व्याख्यानोऽयमपीति ।

इति दुर्गादासः ॥

वाशा, स्त्री, (वाशते इति । वाश शब्दे + “गुरोश्च

हलः ।” ३ । ३ । १०३ । इति अः । स्त्रियां

टाप् ।) वासकः । इति शब्दरत्नावली ॥

वाशिः, पुं, (वाशते इति । वश + शिच् + “वसि-

वपियजिराजिप्रजिसदिहनिवाशिवादीति ।”

उणा० ४ । १२४ । इति इच् ।) अग्निः । इत्यु-

णादिकोषः ॥

वाशिका, स्त्री, (वाशा + स्त्री कन् । टाप् । अत

इत्वम् ।) वासकः । इति शब्दरत्नावली ॥

वाशितं, स्त्री, (वाश शब्दे + भावे क्तः ।) पशु-

पल्यादीनां शब्दः । इत्यमरः ॥ (यथा, महा-

भारते । ६ । ३१ । ५३ ।

“आर्षेप्रलापान् मा तात ! सजितस्थः प्रभा-

षिथाः ।

नेतन् मनसि मे राजन् ! वाशितं शकुने-

रिव ॥”)

वाशितः, त्रि, (धातूनामनेकार्थत्वात् वाश सुरभी-

करणे + क्तः ।) सुरभीकृतः । इत्यमरटीकायां

स्वामी ॥

वाशिता, स्त्री, (वाश + क्त । टाप् ।) स्त्रीमात्रम् ।

करिणी । इत्यमरः ॥

वाशिष्ठः, त्रि, वशिष्ठसम्बन्धी । वशिष्ठस्येदं इत्यर्थे

ण्यप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, महाभारते ।

३ । ११५ । २ ।

“लोमशस्तस्य तान् सर्वानाचरन्तौ तत्र ताप-

सान् ।

भृगुनृपसञ्चैव वाशिष्ठानय काश्यपान् ॥”

स्त्री, उपपुराणविशेषः । यथा, देवीभागवते ।

१ । ३ । १६ ।

“मातृश्वरं भागवतं वाशिष्ठञ्च सविस्तरम् ।

एतान्युपपुराणानि कथितानि महात्मभिः ॥”

तीर्थभेदः । यथा, महाभारते । ३ । ८४ । ४५ ।

“ऋषिकुल्यां समासाद्य वाशिष्ठश्चैव भारत ! ।

वाशिष्ठं समतिक्रम्य सर्व्वे वर्णा हिजातयः ॥”)

वाशिष्ठी, स्त्री, (वशिष्ठस्यैवमिति । वशिष्ठ + अण् ।

टाप् ।) गोमतीनदी । इति हेमचन्द्रः ॥

वाशुरा, स्त्री, (वाशते अस्यामिति । वाश शब्दे

+ “मन्दिवाशमथितचित्तं क्विभ्य उरच् ।”

उणा० १ । ३६ । इति उरच् । टाप् ।)

रात्रिः । इत्युणादिकोषः ॥

वाशं, स्त्री, (वाशतेऽस्मिन्निति । वाश + “स्त्रायि-

तश्चिर्वचिश्चकीति ।” उणा० २ । १३ । इति

रक् ।) मन्दिरम् । चतुष्पथः । इति मेदिनी ।

रे, ८३ ॥

वाशः, पुं, (वाशतेऽस्मिन्निति । वाश + “स्त्रायि-

तश्चीति ।” उणा० २ । १३ । इति रक् ।)

दिवसः । इति मेदिनी । रे, ८३ ॥

वाय्यः, पुं, (वाधते इति । वाध लोङ्ने + “स्त्रायि-

शय्यवाय्यरूपपर्यंतत्वाः ।” उणा० १ । ३ । ०८ ।

इति परप्रत्यये ध्रुव्यत्वं निपातनात् ।) उष्णः ।

(यथा, रघौ । ७ । ६८ ।

“तस्याः प्रतिहृन्मवाद्वाध्यादात्

सद्यो विसृक्तं सुखमावभासे ।

निश्वासवाय्यापगमात् प्रपन्नः

प्रसादमास्मीयमिवात्मदर्शः ॥”)

लोहः । इति मेदिनी । पे, ११ । अश्वः । इत्य-

मरः ॥ (यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ३६४ ।

“प्राज्ञाय एव कदा मां शिष्यन्ती मन्युक्त्व-

कुचकलसा ।

अंशनिषस्सुखी सा स्त्रपयति वाय्येण मम

पृष्ठम् ॥”)

वाय्यकः, पुं, (वाय्य + संज्ञायां कन् ।) मारिषः ।

नटिया शाक इति भाषा । यथा, —

“मारिषो वाय्यको मार्षः श्वेतो रक्तश्च स स्मृतः ।

मारिषो मधुरः शीतो विषुम्भी पित्तशुद्दुगः ।

वातश्लेष्मकरो रक्तपित्तशुद्धिघमाश्लिज्जित् ।

रक्तमार्षो गुरुर्नाति सत्चारो मधुरः सरः ।

श्लेष्मलः कटुकः पाके स्त्रुण्णरोष उदीरितः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

वाय्यका, स्त्री, (वाय्य + संज्ञायां कन् । टाप् ।

अभिधानादिभावः ।) हिङ्गुपत्री । इति शब्द-

रत्नावली ॥

वाय्यिका, स्त्री, (वाय्य + संज्ञायां कन् टाप्

अत इत्वम् ।) हिङ्गुपत्री । तत्पर्यायः ।

कारवी २ पृष्ठी ३ कवरी ४ पृथुः ५ । इत्य-

मरः ॥ लक्ष्मपत्री ६ वाय्यिका ७ कर्करी ।

इति लट्टीका ॥

वाय्यो, स्त्री, (वाय्य + गौरादित्वात् ङीष् ।)

वाय्यिका । इति शब्दरत्नावली ॥

वाय्यीका, स्त्री, हिङ्गुपत्री । इति राजनिर्घण्टः ॥

रौधुनी इति ख्यातश्च । अस्य गुणाः । कटु-

त्वम् । तीक्ष्णत्वम् । उष्णत्वम् । क्षमिष्यश्लेष्म-

त्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

वास, त् क उपसेवायाम् । इति कविकल्पह्रमः ।

(अदन्त चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) उपसेवा

तु गुणान्तराधानाम् । व्यवसायइच्छं चन्दनः ।

इति दुर्गादासः ॥

वासः, पुं, (वसन्त्यत्रेति । वस निवासि + “हलश्च ।”

३ । ३ । १२१ । इति घञ् ।) यज्ञम् । इत्य-

मरः ॥ (यथा, हरिवंशे । १७४ । ३४ ।

“उत्तिष्ठोत्तिष्ठ भद्रन्ते विधादं मातृधाः शुभे ।

नेवं विधेयु वासेषु भयमस्ति वराजने ॥”

वास्यते इति । वास + घञ् ।) वस्त्रम् । इति

लट्टीका ॥ (वस + भावे घञ् ।) व्यवधानम् ।

वासकः

इति विसम्पन्नः । (यथा, महाभारते । १ । १०८ । ५० ।

“विहारावसथेयैव वीरा वाममरोचयन् ॥”
वासकः । इति शब्दरत्नावली । सुगन्धिः । इति
वासवार्थदर्शनात् ॥ ॥ स्थानविशेषे वासस्य
कर्त्तव्याकर्त्तव्यत्वं यथा,—

देवयान्युवाच ।

“वेदाहं ताम बालापि कार्यागान्ता गतागतिम् ।
क्रोधे चैवाभिवादे वा वेद चापि बलावलम् ॥
शिष्यस्याशिष्ययुतेर्हि न चान्त्यं बुभूषता ।
तस्मात् सङ्कीर्णवृत्तेषु वासो मम न रोचते ॥
पुंसो येनाभिनन्दन्ति वृत्तेनाभिनयेन च ।
न तेषु च वसेत् प्राज्ञः श्रेयोऽर्थो पापबुद्धिषु ॥
ये त्वेवमभिनान्ति वृत्तेनापि जनेन च ।
तेषु साधुषु वस्त्यथ स वासः श्रेय उच्यते ॥”

इति मात्स्ये २८ अध्यायः ॥ ॥

अपि च ।

“धार्मिकैरावृते ग्रामे न आधिवह्नुले भृशम् ।
न मूढराण्ये निवसेत् न पाषण्डजने वृते ॥
हिमवद्विन्ध्ययोर्मध्ये पूर्वपश्चिमयोः शुभम् ।
सुक्ता सप्तदशोद्दिशं नान्यत्र निवसेत् द्विजः ॥
अर्द्धक्रोशान्दीकूलं वर्जयित्वा द्विजोत्तमः ॥
नान्यत्र निवसेत् पुण्यं नान्यत्रग्रामसन्निधौ ॥
न संवसेच्च पतितेन चण्डालेन पुक्कशेः ।
न मूर्खैर्नावलमैश्च नान्येनान्थावसायिभिः ॥”

इति कौर्मि उपविभागे २५ अध्यायः ॥

वासः, [सु] क्री, (वस्यतेऽनेति । वस आच्छा-
दने + “वसेजिन्तु ।” उणा० ४ । २१७ । इत्य-
सुन् । स च णिन् ।) वस्त्रम् । इत्यमरः ॥
(यथा, भगौ । ४ । ६६ ।

“उपानहौ च वासश्च वृत्तमन्येन धारयेत् ॥”)

पञ्चकम् । इति राजनिघण्टुः ॥

वासकः, पुं, (वासयतीति । वासि + कृत् ।) वृत्त-
विशेषः । वाकस इति भाषा । तत्पठ्यायः ।
वेदमाता २ सिंही ३ वासिका ४ वृषः ५
अटवृषः ६ सिंहास्यः ७ वाजिदन्तकः ८ ।
इत्यमरः ॥ वाशा ९ वाशिका १० वृषाः ११
अटवृषः १२ वाशकः १३ । इति तट्टीका ॥
वासा १४ वासः १५ वाजी १६ वेदसिंही १७
माळसिंही १८ । इति शब्दरत्नावली ॥
वासका १९ सिंहपङ्क्ति २० । इति जटाधरः ॥
सिंहिका २१ भिषङ्माता २२ वसादनी २३
सिंहमुखी २४ कण्ठीरवी २५ शितकर्णी २६
वाजिदन्ता २७ नासा २८ पञ्चमुखी २९
सिंहपङ्क्ति ३० ऋग्वेदाङ्गी ३१ । अस्य गुणाः ।
तिक्तत्वम् । कटुत्वम् । शीतत्वम् । काशरक्त-
पित्तकामलाकफवैकल्यावरश्वासक्षयनाशित्वञ्च ।
तत्पुण्यगुणाः । कटुपाकित्वम् । तिक्तत्वम् । काश-
क्षयहरत्वञ्च । इति राजनिघण्टुः ॥ अपि च ।
“वासको वासिका वासा भिषङ्माता च
सिंहिका ।
सिंहास्यो वाजिदन्तः स्यादाटवृषोऽटवृषकः ॥

वासक

आटवृषो वृषो नाम्ना सिंहपङ्क्तिश्च स स्मृतः ।
वासको वासकत्वं सन्धः कपपित्तसनाशनः ॥
तिक्तस्तुवरको वृषो लघुः शीतस्त्वृत्तिवृत्तः ।
वासकासज्वरश्चर्हिमोहकुष्ठक्षयापहः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥ ॥

गानाङ्गविशेषः । यथा,—

“मनोहरोऽयं कन्दर्पश्चावनन्दन एव च ।
चत्वारो वासकाः प्रोक्ताः शङ्करेण स्वयं पुरा ॥”
केषाञ्चिन्मते नामान्यपि पृथक् ।

“विनोदो वरदश्चैव नन्दः कुसुद एव च ।

चत्वारो वासकाः प्रोक्ता गीतवाद्यविशारदैः ॥”

इति सङ्गीतदामोदरः ॥

(वासरः । इति वासकसंज्ञाशब्दार्थे व्यालङ्का-
रिकाः ॥)

वासकर्णौ, स्त्री, यज्ञशाला । इति शब्दरत्नावली ॥

वासकसंज्ञा, स्त्री, (वासके प्रियसमागमवासरे
संज्यतीति । सञ् + कृत् । टाप् । यद्वा, वासकं
वासवेष्यं संज्यतीति । सञ् + कृत् । टाप् ।)
स्वायादिनायिकाभेदः । (यथा, गीतगोविन्दे ।
६ । ८ ।

“भवति विलम्बिनि विगलितलम्बा

विलपति रोदति वासकसंज्ञा ॥”)

तस्या लक्षणं यथा । अद्य मे प्रियवामर इत्यं
निश्चिन्ता या सुरतसामग्रीं सञ्जो करोति सा
वासकसंज्ञा । वासको वासरः । अस्याष्टौ
मनोरथमखीपरिहासदूतीप्रश्रसामग्रीविधान-
मार्गविलोकनादयः । सुभावासकसंज्ञा यथा,
“हारां गुम्फति तारकातिरुचिरं यथाति

काञ्चीलतां
दीपं न्यस्यति किन्तु तत्र बहुलं खेचं न दत्तं

पुनः ।

आलीनामिति वासकस्य रजनौ कामाशुक्लपाः

क्रियाः

सात्विस्मैरमुखी नवोद्गुप्तमुखी दूरान् समुद्धी-
यते ॥”

मध्या वासकसंज्ञा यथा,—

“शिल्पं दर्शयितुं करोति कृतकान् कञ्जार-
हारमजं
चित्तप्रेतलङ्घनैवेन किमपि हारं समुद्धीयते ।
यद्वात्याभरणं नवं सङ्घचरी भूतजिगीषाभिषा-
दित्यं पद्मदशः प्रतोत्य चरितं स्मिराननोऽभूत
स्मरः ॥”

प्रौढा वासकसंज्ञा यथा,—

“जतं वपुषि भूषणं चिकुरधोरणी धूपिता
क्षता शयनसन्निधौ क्रमकवाटिकासम्भूतिः ।
अकारि हरिणीदृशा भवनमेव देहत्विषा
स्फुरत्कनककेतकीकुसुमकान्तिभिर्दुर्दिनम् ॥”
मनोरथञ्च यथा,—

“आवयोरङ्गयोर्वेधे भूयो विरहपल्लवः ।

अहेते च स्मितस्फूर्तिं न स्यादन्त्योन्मथी च-
क्षुः ॥”

परकीया वासकसंज्ञा यथा,—

वासना

“चक्षुः स्थापयितुं हृत्तेन च निरोधते प्रदीपा-
कुरान्

धत्ते सौधकपोतपोतनिगदेः साङ्केतिकं

सिद्धितम् ।

शब्दतुपार्थविवर्तितसाङ्केतिकं जीलतुकपोल-

दुति

कापि कापि कराम्बुजं प्रियधिया तत्प्राप्तिकं
न्यस्यति ॥”

इति रसमञ्जरी ॥

(तथाच साङ्केतिकदर्पणे । ३ । ८६ ।

“कुरुते मङ्गलं यस्याः सञ्जिते वासवेष्यनि ।
सा तु वासकसंज्ञा स्याद्विदितप्रियङ्गमा ॥”)

वासका, स्त्री, (वासक + टाप् ।) वासकवृत्तः ।

इति जटाधरः ॥

वासयहं, क्री, (वासाय यहम् ।) गर्भागारम् ।

इत्यमरः ॥ “हे यहमध्यभागे प्रथमयष्टे च

यह्वालयष्टे इत्येके निष्ठातत्वात् गर्भे इवागारं
गर्भागारम् । वासाय यहं वासयहम् । वास-
वेष्यादि चान्न ।” इति भरतः ॥ (यथा, हज्जत्-
संहितायाम् । ५३ । ७० ।

“वासयह्वाणि च विन्द्याद्

विप्रादीनामुद्गदिगाद्यानि ।

विश्रुताश्च यथा भवनम्

भवन्ति तान्येव दृष्टव्यतः ॥”)

वासनः, पुं (वास्यते इति । वास् + कृत् + वाङ्मुल-

कान् अतच् ।) गर्भभूः । इति शब्दरत्नावली ॥

वासतेयी, स्त्री, (वसती साधुरिति । वसति +

“पण्यतिथिवसतिस्वपतेर्ण् ।” ४ । ४ । १०४ ।

इति टन् ।) रात्रिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

(वसतिसाधुमात्रे, जि । यथा, भट्टौ । ४ । ८ ।

“वनेषु वासतेषु निवसन् पण्यसंस्तरः ।

श्रुत्योत्पायं रोगान् विध्वंस्यतिथयो विचक्रमे ॥”)

वासनं, क्री, (वास्यते इति । वासि + कृत् ।)

धूपनम् । वारिधानी । वस्त्रम् । इति मेदिनी ।

न, १०८ ॥ वासः । इति शब्दरत्नावली ॥

ज्ञानम् । इति धरणिः ॥ निक्षेपाधारः । यथा,
याज्ञवल्क्यः ।

“आधिभोभोपनिक्षेपज्ञानधनेर्विना ।

तथोपनिधिराजस्त्रीयाञ्चियाणां धनैरिह ॥”

उपनिक्षेपस्तु ।

“वासनस्यमनायाय समुद्रं यद्विधीयते ॥”

इति नारदीयः ॥

वासनं निक्षेपाधारभूतं सम्पुटादिकं समुद्रं

ग्रन्थादिषु समम् । इति शब्दरत्नावली ॥ वसन-

सम्पत्तिनि, जि ॥ (वसनेन क्रीतमिति । वसन +

“ग्राममानविश्रुतिकमहस्रवसनदण् ।” ५ । १ । १०५ ।

इति अण् । वसनेन क्रीतं च, जि ॥)

वासना, स्त्री, (वासयति कर्मेणा योजयति जीव-

मनासीति । वस + णिच् + युच् । टाप् ।)

प्रास्थाशा । (यथा, भागवत । २ । २ । २० ।

“प्राश्नस्य हि ब्रह्मण एव पश्या

यस्मानभिधायति धीरपार्थः ।

वासन्ती

परिभ्रमंस्तत्र न विन्दतेऽर्थात्
मायामये वासनया श्रयानः ॥”)

ज्ञानम् । इति मेदिनी । ते, १३० ॥ स्मृतिचतुः ।
तत्पण्यायः । संस्कारः २ भावना ३ । इति जटा-
धरः ॥ देहात्मबुद्धिजन्यमिष्ट्यासंस्कारः । इति
न्यायशास्त्रम् ॥ दुर्गा । यथा,—
“वसत्यष्टा सर्वेषु भूतेष्वन्तर्हिताय च ।
घातुर्वस निवासेति वासना तेन सा स्मृता ॥”
इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥
(अर्कस्य भार्या । यथा, भागवते । ६।६।१३ ।
“अर्कस्य वासना भार्या पुत्रास्तर्षादयः
स्मृताः ॥”)

वासन्तः, पुं. (वसन्ते भवः । वसन्त + “सन्धि-
वेलाद्यनुगन्धेभ्योऽण्” ॥ ४।३।१६ । इति अण् ।
उद्ः । इति मेदिनी । ते, १५२ ॥ कोकिलः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ मलयवायुः । सुतः । इति
त्रिकाण्शेषः ॥ लघुसुतः । इति हेमचन्द्रः ॥
मदनवृत्तः । इति शब्दमाला ॥ अवहिते, चि ।
इति मेदिनी । ते, १५२ ॥ (वसन्तोमे च चि ।
इति सिद्धान्तकौमुदी । ४ । ३ । ४६ ॥)

वासन्तिकः, चि, वसन्तसम्बन्धि । वसन्तस्येदमित्यर्थे
कणप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (वसन्ते उपम । वसन्त
+ “योग्यवसन्तादन्त्यतस्याम्” ॥ ४ । ३ । ४६ ।
इति बुष् । (वसन्तोमे, चि ॥ इति सिद्धान्त-
कौमुदी ॥)

वासन्तिकः, चि, (वसन्तमधीते वेद वेति । वसन्त
+ “वसन्तादिह्यष्टक” ॥ ४।२।६३ । इति ठक् ।)
विदूषकः यथा । वासन्तिकः केलिकलो वेष्टा-
सिको विदूषकः । इति हेमचन्द्रः ॥ (वसन्त-
स्येदमिद् । “वसन्तान् च” ॥ ४ । ३ । २० ।
इति ठप् । वसन्तसम्बन्धिनि, चि । यथा,
भागवते । ५ । ६ । ५ ।

“सप्रणवशिरस्त्रिपदा सावित्री ग्रेष्वांसन्ति-
कान् मासानधीयानमप्यसमवेतरूपं ग्राहया-
मास ॥”)

वासन्ती, स्त्री, (वसन्तस्यमिति । वसन्त + अण् ।
डोषः ।) माघवी । यूथी । इति मेदिनी । ते, १५२ ॥
(यथा, रामायणे । ४ । १ । ७७ ।

“मालतीमल्लिकापद्मकरवीराश्च पुष्पिताः ।
केतव्यः सिन्धुवाराश्च वासन्त्यश्च सुपुष्पिताः ॥”
पाटला । इति विष्णुः ॥ कामोत्सवः । तत्पण्यायः ।
चैत्रावली २ मधुसूतः ३ सुवसन्तः ४ काम-
महः ५ कर्हनी ६ । इति त्रिकाण्शेषः ॥
नणिकारी । पुष्पलताविशेषः । तत्पण्यायः ।
प्रहसन्ती २ वसन्तजा ३ माघवी ४ महा-
जातिः ५ शीतसहा ६ मधुबहुला ७ वसन्त-
दूती ८ अस्या गुणाः । शशिरत्नम् । ज्ञातव्यम् ।
सुरभित्वम् । अमहारित्वम् । धम्मिक्तामोदित्वम् ।
मन्दमहोन्मादनदायित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
नवमल्लिका । नेवारि इति हिन्दी भाषा ।
यथा,—
“नेपाली कथिता तज्ज्ञैः सप्तजा नवमल्लिका ।

वासन्ती शीतला लक्ष्मी तिक्ता दोषत्रयान्न-
जन् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥ ३ ॥

अथ वासन्तीदुर्गापूजप्रमाणम् । तत्र भविष्य-
पुराणम् ।

“मीनराशिस्थिते सूर्ये मुक्तपक्षे नराधिप ।
सप्तमीं दशमीं यावत् पूजयेदम्बिकां सदा ॥”
भविष्योत्तरे ।

“चैत्रे मासि सिते पक्षे सप्तम्यादिदिनत्रये ।
पूजयेद्द्विधवर्गं दशम्याश्च विसर्जयेत् ॥”
कालकौमुद्यां जावलिः ।

“चैत्रे मासि सिते पक्षे सप्तम्यादिदिनत्रये ।
पूजयेद्द्विधवर्गं दशम्याश्च विसर्जयेत् ॥

नामाविशेषं वलिभिर्मन्त्राभेदोपवर्जितैः ।
विचित्राभरणैः पार्थ पट्टयस्त्रादिभिस्तथा ॥

एवं यः कुरुते पूजां वर्षे वर्षे विधानतः ।
इंसितान् लभते कामान् पुत्रपौत्रादिकान्नुप ॥”

अथ भविष्योत्तरे निरुपपदमासशब्दसङ्केतान्
भविष्यपुराणवचने मीनराशिस्थित इति

मीनस्यारम्भत्वात्तन्मासीयतिथिपरम् । सौर-
रथारम्भत्वे कदाचित् सप्तम्यादितिचित्रयाला-

भात् तद्वर्षे तत्कृत्यलोपः स्यात् । न चेष्टापत्तिः
भविष्यपुराणे सदापदोपादानात् जावलिपत्रने

वर्षे वर्षे इत्युपादानाच्च नित्यत्वम् । एतद्विदुः
कालविवेके । एवं जावली शेषवचनपरार्द्धं

पुत्रादिरूपफलश्रवणात् काम्यत्वम् । ततश्च
काम्यतया पूजने कृते प्रसङ्गान् नित्यत्वसिद्धिः ।

“सिताष्टम्यान् चैत्रस्य पुष्योक्तकालसम्भवेः ॥
अशोकेरपि यः कुर्व्यात् मन्त्रेणानेन पूजनम् ।

न तस्य जायते शोको रोगो वाप्यत्र दुर्गतिः ॥”
इति कालिकापुराणवचनान् केवलाष्टमीकल्प

उक्तः । चैत्रमासमधिकृत्य ।
“नमस्यां पूजयेद्देवीं महाघासुरमर्द्दिनीम् ।

कुङ्कुमागुणकस्तूरीधूपान्ध्वजतपंगुः ।
दमनेमूरपत्रैश्च विषयाख्यापदं लभेत् ॥”

इत्यनेन केवलनवमीकल्प उक्तः । यवस्था त
शारदीयपूजाप्रकरणोक्ता ग्राह्या । विशेषस्त्वत्र

बोधनप्रक्रिया नास्ति बोधनाया बोधनासम्भ-
वान् । इति प्राक् विदुः । होमादिकश्च पूर्व-

वर्जज्यमिति दिक् । इति दुर्गास्त्वविवेकः ॥ ३ ॥
अपि च ।

श्रीनारायण उवाच ।

“पुरा स्तुता सा गोलोके लण्घन परमात्मना ।
संपूज्य मधुमासे च प्रीतेन रासमण्डले ॥

मधुकेटभयोर्युद्धे द्वितीये विष्णुना पुरा ।
तत्रैव काले सा दुर्गा ब्रह्मणा प्राणसङ्कटे ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ३ अध्यायः ॥
(चतुर्दशान्वरद्वितीयेऽध्यायः । इति कुन्दो-

मञ्जरी । अस्या लक्षणादिकं कुन्दः शब्दे दृष्ट-
व्यम् ॥)

वासन्तीपूजा, स्त्री, (वासन्ती तदास्या पूजा ।)
चैत्रमासीयदुर्गापूजा । यथा,—

वासागा

“चैत्रे मासि सिते पक्षे नवम्यादिदिनत्रये ।
प्रातः प्रातर्महादेवीं दुर्गां भक्त्या प्रपूजयेत् ॥”
इति ॥

तत्राष्टम्यां अन्नपूर्णापूजा यथा,—
“तत्राष्टम्यामन्नपूर्णां पूर्वोक्ते साधकोत्तमः ।

रक्तवासेरक्तपुष्पैर्वलिभिः पूजयेच्छिवाम् ॥”
इति च मायातन्त्रे ७ पटलः ॥

अपि च ।
“विशेषाच्चैत्रमासस्य या तिथिः स्यात् सित-
हमी ।

तस्यां यः पूजयेद्भक्त्या प्रसादयति मां भुवम् ॥”
इति शाम्भवीतन्त्रे १४ पटलः ॥

वासयोगः, पुं, (वासाय सुगन्धार्थं युज्यते इति ।
युज् + घञ् ।) चूर्णम् । इत्यमरः ॥ “इति आचिर
इति स्याते । पट्टरसा चोदे इत्यन्ते । चूर्ण्यन्ते

प्रियन्ते चूर्णानि चूर्णं प्रेरणे अल् । वासे सुरभी-
करणे युज्यन्ते उपयुज्यन्ते इति घञि वास-

योगः ॥” इति तट्टीकायां भरतः । तत्पण्यायः ।
गन्धचूर्णम् २ पटवासम् ३ चूर्णकम् ४ । इति

शब्दरत्नावली ॥
वासरः, पुं स्त्री, (वासयतीति । वस् + णिच् +

“अन्तिकमिभ्रमिचमिदेविवासिभ्यश्चित् ॥” उणा०
३ । १३२ । इति अरः ।) दिवसः । इत्यमरः ॥

(यथा, कथासरित्सागरे । ४ । २३ ।
“प्रवृत्तं चावयोर्वादे प्रयानाः सप्त वासराः ॥”)

नागप्रभेदे, पुं । इति मेदिनी । रे, २१३ ॥
वासवः, पुं, (वसुरव । प्रज्ञाद्यण् ।) इन्द्रः । इत्य-

मरः ॥ (यथा, महाभारते । ३ । ४३ । २२ ।
“सहस्रालनियोगात् स पार्थः शक्रासनं गतः ।

अध्यक्रामदमेयात्मा द्वितीय इव वासवः ॥”)
वासवी, स्त्री, (वसोरपत्वं स्त्री । वसु + अण् ।

डोप् ।) यासमाता । यथा,—
“यासस्याम्बा सत्यवती वासवी गन्धकालिका ।

योजनगन्धा दास्यो शीलं कायनजीवहः ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥

(यथा, महाभारते । १ । ६३ । ७० ।
“द्विधा तां वासवीं कथां रम्भोक्तं सुनिपुङ्गवः ।

सङ्गमं मम कल्याणि । कुर्वन्वेदम्यभाषत ॥”)
वाससज्जा, स्त्री, (वासं गृहं सज्जयतीति । सज्ज् +

णिच् + अण् । टाप् ।) नायिकाभेदः । यथा,
“खलितोल्कयिता लम्बा तथा प्रीषितभर्तृका ।

कलहान्तरिता वाससज्जा स्वाधीनभर्तृका ॥
अभिसारिकाप्यष्टौ ता बन्धव्यां प्रोमुखासती ॥”

इति जटाधरः ॥
अस्या विवरणं वासकसज्जाशब्दे दृश्यम् ॥

वासा, स्त्री, (वासयतीति । वस् + णिच् + अण् ।
टाप् ।) वासकः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
वेदके ।

“वासायां विश्रमानायामाश्रयां जीवितस्य च ।
रक्तपिप्ती क्षयौ कासी किमर्थमवसौदति ॥”)

वासागारं, स्त्री, (वासाय वासस्य वा आगारम् ।)
वासगृहम् । तत्पण्यायः । भोग्यगृहम् २ कथाटः ३

वासुकी

३ पञ्चाङ्गः ४ निष्कण्टः ५। इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥
वासुः, पुं, (वसनिवासे + "वसिपयिजिरा-
जीति।" उणा० ४।१२४। इति इण् । कुटार-
मेदः । वाइस इति भाषा । इत्युणादिकोषः ॥
वासिका, स्त्री, (वासैव । स्वार्थे कन् । टाप् । अत
इत्यच् ।) वासकः । इति शब्दरत्नावली ॥
वासितं, स्त्री, (वास्यते स्मिति । वास + क्तः ।)
वतम् । इति मेदिनी । ते, १५२ । ज्ञान-
मात्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥ खगवरः । इति
विश्वः ॥
वासितः, त्रि, (वास्यते स्मिति । वासि सुरभीकरणे
+ क्तः ।) सुरभीजनः । तत्पण्यायः । भावितः
२ । इत्यमरः ॥ हे सुगन्धिपुष्पादिवासितदर्थे ।
भाष्यते प्राप्यते भावितं भू क ड प्राप्ती कर्मणि
क्तः । वासं सौरभं करोति इति आत्मात् ।
कर्मणि क्ते वासितम् । इति तट्टीकायां भरतः ॥
जलादौ वासितः । इति शब्दरत्नावली ॥
स्यातः । वस्यवेष्टितः । इति धरणिः ॥
वासिता, स्त्री, (वासयतीति वस निवासे + णिच् +
क्तः । टाप् ।) स्त्रीमात्रम् । करिणी । इत्यमरः ॥
वासिनी, स्त्री, (वासोऽस्या अस्तीति । वास +
इति ।) शुक्लभिक्षुः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
वासिष्ठं, स्त्री, वधिरम् । इति हेमचन्द्रः ॥
वासिष्ठं, त्रि, वसिष्ठतत्त्वयोगशास्त्रादि । वसिष्ठेन
कृतमित्यादर्थे (अण्) प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
वसिष्ठसम्बन्धि च ॥
वासो, स्त्री, (वासयतीति वासि अच् । गौरादि-
त्वात् ङीष् ।) तत्पणी । वाइस इति ख्याता-
स्त्वम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
वासुः, पुं, (सर्वत्र वसति सर्वत्रासौ वसतीति
वा । वस + बाहुलकात् उण् । इति १।१ संस्कृत
उणादिसूत्रवृत्तौ उल्लेखनः ।) नारायणः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ श्रीनिवासीऽप्यजो वासुः ।
इति जटाधरश्च । विश्वरूपः । पुनर्वसुः । इत्यु-
णादिकोषः ॥
वासुकिः, पुं, वसुकस्यापत्यमिति । वसुक + इण् ।)
अहिपतिः । तत्पण्यायः । सर्पराजः २ । इत्य-
मरः ॥ वासुक्यः ३ । इति शब्दरत्नावली ।
तत्स्थोत्पत्तिर्यथा,—
“सुरसा जलिर सर्पास्तेषां राजा तु तत्पुत्रः ।
वासुकिश्चैव नागानां गणाः क्रोधतमोऽधिकः ॥”
इति बह्विपुराणे काश्यपीयवैश्वः ॥
(जलत्वावसुनिपत्तौ मनसादेवौ तु अस्थिव
भगिनौ ।
“आस्तीकस्य सुनेर्माता भगिनी वासुके कथा ।
जलत्वावसुनेः पत्नी नागमातनमोऽस्तु ते ॥”
इति मनसाप्रणाममन्त्रः ॥)
वासुकेयः, पुं, (वसुकस्यापत्यमिति । वसुक +
इण् ।) वासुकिः । इति शब्दरत्नावली ॥
वासुक्येयस्वसा, [अ] स्त्री, (वासुक्येयस्य वासुके-
यस्य भगिनी ।) मनसादेवौ । इत्यमरः ॥

वासुदे

वासुदेवः, पुं, (वसुदेवस्यापत्यमिति । वसुदेव +
“अपत्यकण्विकृत्वश्च ॥” ४।१।११४ ।
इति अण् । यद्वा, सर्वत्रासौ वसत्यात्मरूपेण
विश्वम्भरत्वादिति । वसु + बाहुलकात् उण्
वासुः । वासुचासौ देवश्चेति कर्मधारयः ।
अस्य नामनित्यकृत्सु परतो स्यात् ।) श्रीकृष्णः ।
इत्यमरः ॥ तत्पण्यायः । वसुदेवभूः २ । इति
हेमचन्द्रः ॥ सयः २ सुभद्रः ४ वासुभद्रः ५
यद्वज्रजित् ६ यद्विन्दुः ७ प्रविष्टजः ८ प्रवि-
भद्रः ९ गदापणः १० मातुः ११ वभुः १२
जीहितान्तः १३ परमाण्वज्रकः १४ । इति
शब्दमाला ॥ अन्त्यत् लण्यशब्दे दृश्यम् ॥
श्रीकृष्णशरीरस्य निवृत्तं यथा,—
श्रीमन्नकुमार उवाच ।
“भद्रं वो सुतयः शश्वत्पत्नीं फलमौषितम् ।
लण्यस्य कुशलप्रश्नं शिववीजस्य निष्कलम् ॥
साम्पत् कुशलं वच्च दर्शनं परमात्मनः ।
भक्तानुरोधाद्देहस्य परस्य प्रकृतेरपि ॥
निर्गुणस्य निरोहस्य सर्वबीजस्य तेजसः ।
भारवतारणायैव चाविर्भूतस्य साम्पत्तम् ॥
श्रीकृष्ण उवाच ।
शरीरधारिणश्चापि कुशलप्रश्नमौषितम् ।
तत्कथं कुशलप्रश्नं मयि विप्र न विद्यते ॥
सनत्कुमार उवाच ।
शरीरे प्राकृते नाय मन्त्रतश्च शुभाशुभम् ।
निवृत्तेऽहं त्वमबीजो शिवप्रश्नमनर्थकम् ॥
श्रीभगवानुवाच ।
यो यो विग्रहधारी च स च प्राकृतिकः स्मृतः ।
देहो न विद्यते विप्र तौ निवृत्तौ प्रकृतिं विना ॥
सनत्कुमार उवाच ।
रक्तविन्दुवद्वा देहास्ते च प्राकृतिकाः स्मृताः ।
कथं प्रकृतिनायस्य बीजस्य प्राकृतं वपुः ॥
सर्वबीजस्य सर्वोद्भिर्वाच भगवान् स्वयम् ।
सर्वेषामवताराणां प्रधानं बीजमयम् ॥
लत्वा वदन्ति वेदाश्च नित्यं नित्यं सनातनम् ।
ज्योतिःस्वरूपं परमं परमात्मानमोत्तरम् ॥
मायया सगुणश्चैव त्रायेणं निर्गुणं परम् ।
प्रवदन्ति च वेदाङ्गास्तथा वेदविदः प्रभो ॥
श्रीकृष्ण उवाच ।
साम्पत् वासुदेवोऽहं भक्तवीर्याश्रितं वपुः ।
कथं न प्राकृतो विप्र शिवप्रश्नमभीषितम् ॥
सनत्कुमार उवाच ।
वासुः सर्वनिवासश्च विश्वानि यस्य लोमसु ।
तस्य देवः परं ब्रह्म वासुदेव इतीरितः ॥
वासुदेवेति तन्नाम वेदेषु च चतुर्षु च ।
पुराणैश्चिन्तिहासेषु यात्रादिषु च दृश्यते ॥
रक्तवीर्याश्रितो देहः कृते वेदे निष्कृपितः ।
सालिणो सुतयश्चात्र धर्मः सर्वत्र यत्र हि ॥
सालिणो मम वेदाश्च रविचन्द्रौ च साम्पत्तम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्त श्रीकृष्णार्जसखके ८७ अध्यायः ।
तस्य नामानुपनिः ।
“सर्वत्रासौ समस्तश्च वसत्यनेति वै यतः ।

वासुदे

ततः स वासुदेवेति विद्वद्भिः परिगीयते ॥”
इति विष्णुपुराणे १ अर्धे २ अध्यायः ॥
अपि च ।
“सर्वत्राणि तत्र भूतानि वसन्ति परमात्मनि ।
भूतेष्वपि च सर्वत्राणां वासुदेवस्ततः स्मृतः ॥
स्वादिक्कणनकायाश्च दृष्टः केशिध्वजः पुरा ।
नामध्यायामनन्तस्य वासुदेवस्य तत्पतः ॥
भूतेषु वसते बीजोऽन्तस्त्वस्य च तानि यत् ।
धाता विधाता जगतां वादेवस्ततः प्रभुः ॥”
इति तत्त्वैव । ६।५।१०—१२ ॥ १३ ॥
(तथा च महाभारते । ५।७०।३ ।
“वसनात् सर्वभूतानां वसुत्वात् देवयोनितः ।
वासुदेवस्ततो वेदो दृष्टत्वात् विष्णुरुच्यते ॥”)
अस्य अङ्गप्रत्यङ्गमन्त्रा यथा,—
“बीजस्तु वासुदेवस्य पुरेव प्रतिपादितम् ।
तदङ्गमन्त्रं राजेन्द्र द्वादशाक्षरमुच्यते ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय वे पदम् ।
अङ्गमन्त्रं तथेतस्य वासुदेवस्य कीर्तितम् ॥
अस्य प्रत्यङ्गरूपम् दक्षिणामनसंशक्तम् ।
तस्य मन्त्रं नरश्रेष्ठ शम्भुना भावितं श्रद्धा ॥
ॐ नमो विष्णवे पूर्वं पदं तस्य प्रकीर्तितम् ।
पदम् सुरपतये चतुर्थं त्वं महाबलम् ॥
स्वाहान्तं हृदयासतं प्रत्यङ्गं वेद्यं वतम् ।
मन्त्रद्वयम् यो वेद बीजं प्रत्यङ्गमन्त्रकम् ॥
स पूषा देवकायस्तु न स भूयोऽभिजायते ।
सर्वस्तुतस्तत्त्वोक्तः क्रमो ग्राह्यः प्रपूजने ॥
त्रिषु मन्त्रेषु च बुधो विशेषं श्रद्धा भूपति ।
रूपम् बीजमन्त्रस्य प्रथमं श्रद्धा भूपति ॥
पूर्वचन्द्रोपमः शुक्लः पलिराजोपरिस्थितः ।
चतुर्भुजः पीतवस्त्रोऽस्त्रिभिः सर्वोत्तमैश्चभूत ॥
दक्षिणोर्ध्वं गदां धत्ते तदधो विक्रामज्जम् ।
वामोर्ध्वं चक्रमयुधं धत्तेऽधः शङ्खमेव च ॥
श्रीवत्सवत्ताः सततं कौस्तुभं हृदि चाङ्कितम् ।
धत्ते कर्णे ह्यधो वामे तूषीरं वागपूरितम् ॥
दक्षिणे कोषं खड्गं नन्दकं सशराशनम् ।
श्रीर्षं किराटं सद्योतं कर्णयोः कुक्कुलद्वयम् ॥
आजानुलम्बिनीं चित्वा स्वर्णमालां गलस्थि-
ताम् ।
दधानं दक्षिणे देवीं श्रियं पार्श्वे तु निभृतम् ॥
सरस्वतीं वामपार्श्वे चिन्तयेद्दरदं हरिम् ।
मन्त्रस्य बीजरूपम् कथितं तव पार्थिव ॥
द्वादशाक्षरमन्त्रस्य रूपमन्यत् श्रद्धाव मे ।
बीजोत्पलदलप्रभं तथैव च चतुर्भुजम् ॥
दक्षिणोर्ध्वं स्निग्धं पद्मं गदाश्चापः प्रचीदयेत् ।
वामेऽधःक्रमतुल्यैर्ध्वं शङ्खश्च विभूतम् ॥
चिन्तयेद्दरदं देवं सर्वमन्यत् पूज्यवत् ॥
अष्टादशाक्षरस्यास्य प्रत्यङ्गस्य च विकीरम् ।
श्रद्धा राजसवित्तो दारिद्र्यभयभञ्जनम् ॥
पूर्वोत्तमद्वयं कामं शुक्लवस्त्रं विचिन्तयेत् ।
करे विचिन्तयेद्दामे पीयूषापुरितं चटम् ॥
दध्यस्तस्य संयुक्तं दक्षिणं स्वर्णमालनम् ।
पद्मासनगतं देवं चन्द्रमण्डलमध्यागम् ॥

वासौकः

शुक्रवल्गुधरं देवं प्रमाणादामनं सदा ।
इषहाससमायुक्तं त्रिलोकेशं त्रिविक्रमम् ।
चिन्तयेद्दूरदं देवं सर्वकामफलप्रदम् ॥”

इति कालिकापुराणे ८२ अध्यायः ॥॥

तस्योत्पत्तिर्यथा,—

“ततस्तु दशमे मासि विधौ ब्रह्मर्षिसङ्गति ।
अष्टम्यामहंरात्रौ च तस्यां जातो जगद्गर्भः ॥
इन्द्रीवरदलश्यामः पद्मपत्रायतच्छयः ।
चतुर्भुजः सन्दराङ्गो दिव्याभरणभूषितः ॥
श्रीवत्सकौस्तुभारस्को वनमालाविभूषितः ।
वसुदेवस्य जातोऽसौ वासुदेवः सनातनः ॥”

इति पाद्मोत्तरखण्डे ६० अध्यायः ॥॥

तस्य चतुर्धा स्मृतियथा,—

“एकाग्रिण जगत्तत्त्वं व्याप्य नारायणः स्थितः ।
चतुर्धावस्थितो व्यापी सगुणो निर्गुणोऽपि वा ॥
एका भगवतो स्मृतिर्ज्ञानरूपा शिवामला ।
वासुदेवाभिधाना सा गुणातीता सुनिष्कला ॥
द्वितीया कालसंज्ञाया तामसौ शेषसंज्ञिता ।
निहन्ति सकलांशान्ति वेणुवी परमा तनुः ॥
सत्त्वोद्विक्ता तृतीयाया प्रदुःखीति च संज्ञिता ।
जगत् स्थापयते सर्वं सा विष्णुप्रकृतिर्ध्रुवा ॥
चतुर्थी वासुदेवस्य स्मृतिर्ज्ञाना सुसंज्ञिता ।
राजवी चानिरुद्धाया प्रादुर्भासी खट्वि-

कारिका ॥

यः खपितखिलं ज्ञत्वा प्रदुःखं न सह प्रभुः ।
नारायणाख्यो ब्रह्मासौ प्रजासमं करोति सः ॥
या सा नारायणतनुः प्रदुःखान्ता सुभीश्वराः ।
तथा संमोहयेदित्यं सदेवासुरमायुषम् ॥
सेव सर्वजगत्सुखितः प्रकृतिः परिकीर्तिता ।
वासुदेवो ह्यनन्तात्मा केषलो निर्गुणो हरिः ॥
प्रधानं पुरुषः कालस्तद्वत् त्रयमनुत्तमम् ।
वासुदेवात्मकं नित्यमेतत् विज्ञानमुच्यते ॥
एकवेदं चतुर्व्यासं चतुर्धा पुनरुच्यते ।
विभेद वासुदेवोऽसौ प्रदुःखो हरिरव्ययः ॥”

इति कूर्मपुराणे ४८ अध्यायः ॥

वासुदेवप्रियङ्गुरी, स्त्री, (वासुदेवस्य प्रियङ्गुरी ।)
प्रतावरी । इति राजनिर्घण्टः ॥ श्रीकृष्णप्रिय-
कारिणी च ॥

वासुपूज्यः, पुं. (वासुनारायण इव पूज्यः ।)

जनविशेषः । इति हेमचन्द्रः । १ । २७ ॥

वासुभद्रः, पुं, श्रीकृष्णः । इति शब्दमाला ॥ (यथा,
विष्णुपादादि-केशान्तवर्णनस्तोत्रे । ३१ ।

“या वायावानुज्ज्यात् सरति मणिरुषा भास-
मानासमाना

साकं साकम्पमंसे वसति विदधती वासुभद्रं
सुभद्रम् ॥”)

वासुरा, स्त्री, स्त्रीमात्रम् । करिणी । रात्रिः ।

भूमिः । इति हेमचन्द्रः ॥

वासुः, स्त्री, (वास्यते खयते इति । वास + बाहु-
लकात् ऊः ।) नास्तीति बाला । इत्यमरः ॥

वासौकः, [सु] स्त्री, (वासाय ओकः स्थानम् ।)
वासयहम् । यथा,—

वासु

“गर्भागारेऽपवरको वासौकः श्रयणास्यदम् ।”

इति हेमचन्द्रः ॥

वास्तवं, स्त्री, (वस्त्वव । वस्तु + अण् ।) यथार्थ-
भूतम् । यथा,—

“धर्मः प्रोक्तमित्येतद्वैतं परमो निर्मलरागा
सतां

वेदां वास्तवमत्र वस्तु शिवदं तापत्रयोन्मूलनम् ॥”

इत्यादि श्रीभागवत प्रथमस्कन्धे १ अध्यायः ॥

“वास्तवं परमार्थभूतं वस्तु । यदा, वास्तव-
शब्देन वस्तुनोऽंशो जीवः वस्तुनः कार्यं जगच्च
तत् सर्वं वस्त्वव न ततः पृथक् ॥” इति तट्टी-
काया श्रीधरस्वामी ॥

वास्तविकं, त्रि, (वस्त्वव वस्तु + ठक् ।) परमार्थ-
भूतं वस्तु । वास्तवमेव इत्यर्थे वास्तवशब्दात्
विष्णुप्रत्ययेनापि निष्पन्नम् ॥

वास्तवोया, स्त्री, रात्रिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

किन्तु वास्तवा ऊषा इति नामद्वयमिति साधु-
पाठः ॥

वास्तव्यः, त्रि, वसतीति वम + “वसेस्त्यत् कर्त्तरि
णिच् ॥” ३ । १ । ६६ । इत्यस्य वार्षिकीया
वासकर्त्ता । कर्त्तारतयत् । इति सिद्धान्त-
कौमुदी ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ३८ ।
१०७ ।

“इष्टेवासि महाराज वास्तव्यो नगरे द्विजः ॥”)

वासवोग्यञ्च । वसती, पुं ॥

वास्तु, स्त्री, वास्तुकलाकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

वास्तु, स्त्री पुं, (वसन्ति प्राणिनो यत्र । वस निवासं
+ “वसेरगारं णिच् ॥” उणा० १ । ७० । इति
तुण् । स च णित् ।) गृहकरणयोग्यभूमिः । तत्-
पण्यायः । वेषभूः २ । इत्यमरः ॥ पीतः ३ वाटो
४ । इति जटाधरः ॥ वाटिका ५ गृहपोतकः
६ । इति शब्दरत्नावली ॥ वास्तुकरणप्रमा-
णादियथा,—

श्रीहरिवचनम् ।

“वास्तु संक्षेपतो वक्ष्ये गृहादौ विप्रनाशनम् ।

ईशानकोणादारभ्य त्रिकोणीतिपदे यजेत् ॥

ईशाने च शिरःपादौ नैर्ऋतश्चानिले करौ ।

आवासवासवेषमादौ पुरे ग्रामे वणिक्पथे ॥

प्रासादारामदुर्गेषु देवालयमठेषु च ।

द्वारिण्यस्तु सुरान् वास्तु तदन्तश्च त्रयोदश ॥

ईशश्चेवाथ पर्जन्यो जयन्तः कुलिशायुधः ।

सूर्यः सत्यो भृशश्चैव आकाशो वायुरेव च ॥

पूषा च वितथश्चैव गृहक्षेत्रयमावुभौ ।

गन्धर्वा भृङ्गराजश्च गृहः पितृगणस्तथा ॥

दीवारिकोऽथ सूर्यीवः पुण्यदत्तो गणाधिपः ।

असुरः शेषपापौ च रोगोऽहिर्मख एव च ॥

भस्माटः सोमसर्पौ च अदितिश्च दितिस्तथा ।

वज्रिद्वारिण्यदेते तु तदन्तश्चतुरः श्रेणु ॥

ईशानादिचतुष्कोणसंस्थितान् पूजयेद्बुधः ।

आपश्चेवाथ सावित्रो जयो रुद्रस्तथैव च ॥

मध्ये नवपदो ब्रह्मा तस्याष्टौ च समीपगान् ।

देवानेकोत्तरानेतान् पूज्यादौ नामतः श्रेणु ॥

वासु

अयं मा सविता चैव विवस्वान् विबुधाधिपः ।
मित्रोऽथ राजयन्ता च तथा एष्टीधरः क्रमात् ॥

अष्टमश्चापवत्स्य परितो ब्रह्मणः स्वताः ।

ईशानकोणादारभ्य दुर्जयो वंश उच्यते ॥

आग्नेयकोणादारभ्य वंशो भवति दुर्जरः ।

अदितिं हिमवन्तश्च जयन्तश्च इदं त्रयम् ॥

नादिका कारिका नाम शृङ्गाक्षस्त्वंग्मा पुनः ।

वासुदेवान् पूजयित्वा गृहप्रासादलक्षवेत् ॥

सुरेभ्यः पुरतः कार्यं दिश्यामेष्टौ महानसम् ।

रूपनिर्गमणे येन पूर्वतः सत्रमखण्डम् ॥

गन्धपुष्पगृहं कार्यमेष्टायां पट्टसंयुतम् ।

भाङ्गागारश्च कौर्वेयां गोष्ठागारश्च वायवे ॥

उद्गाग्रयश्च वास्तव्यो वातायनसमन्वितम् ।

समित्कुशेत्वनस्थानमायुधानाश्च नैर्ऋते ॥

अभ्यागतालयं रम्यं श्रय्यासनसपादुकाम् ।

तोयामिदोपसदृष्ट्वैर्युक्तं दक्षिणतो भवेत् ॥

गृहान्तराणि सर्वाणि सजलेः कदलीयुष्टैः ।

पञ्चवर्णैश्च कुसुमैः शोभितानि प्रकल्पयेत् ॥

प्राकारं तद्विद्वद्वात् पञ्चहस्तं प्रमाणतः ।

एवं विष्णुश्रमं कुर्यादनेष्टोपवनेर्युतम् ॥

चतुःषष्टिपदो वास्तुः प्रासादादौ सुपूजितः ।

मध्ये चतुष्पदो ब्रह्मा द्विपदास्त्वयं मादयः ॥

कर्णे चैवाथ पक्ष्याद्यास्तथा देवाः प्रकीर्तिताः ।

तैभ्योऽप्युभयतः सार्द्धां अन्त्येऽपि द्विपदाः सुराः ॥

चतुःषष्टिपदे देवा इत्येवं परिकीर्तिताः ।

चरको च विदारो च पूतना पापराक्षसी ॥

ईशानाद्यास्तथा बाह्यो देवाद्या हेतुकादयः ।

हेतुकस्त्रिपुरान्तश्च अग्निर्वैतालको यमः ॥

अग्निजिह्वः कालकस्तु करालो ह्येकपादकः ।

ईशान्यां भीमरूपस्तु पाताले प्रेतनायकः ॥

आकाशे गन्धमाली स्यात् क्षेपपातास्तथा

यजेत् ।

विस्ताराभिहतं दीर्घं राशिद्वारान् कारयेत् ॥

वसुभिर्भागशुद्धिश्च श्रेयाङ्गादायमादिशेत् ।

पुनर्गणितमष्टाभिर्ऋतुभागान् भाजयेत् ॥

यच्छेषं तद्वेदेषु भागेऽर्प्यं यथं भवेत् ।

ऋतु चतुर्गुणं ज्ञत्वा नवभिर्भागहारितम् ॥

शेषमष्टं विज्ञानीयात् देवलस्य मतं यथा ।

अष्टाभिर्गणितं पिष्टं षष्टिभिर्भागहारितम् ॥

यच्छेषन् भवेज्जीवं मरणं भूतहारितम् ।

वासुक्रोडे गृहं कुर्यात् न पृष्ठे मानवः सदा ॥

वामपार्श्वेन स्वपितु नात्र कार्या विचारणा ।

सिंहकन्यातुलायाश्च द्वारं शुद्धेदधोत्तरम् ॥

एवञ्च दक्षिणादौ स्यात् पूर्वोदक्षिणपश्चिमम् ।

द्वारं दीर्घाङ्गविस्तारं द्वाराण्यष्टौ स्मृतानि च ॥

सुतः स्य प्रेक्षणीयत्वं सुयानं सुत्रभूषणम् ।

पुत्रहीनस्तु रौद्रेण वीर्येण दक्षिण्यं तथा ॥

बहोऽवन्त्यायुर्वृद्धिः पुत्रलाभस्तुष्टिदे ।

धनदं वृषपीडादमर्षेण रोगदं जले ॥

वृषभीतिर्यन्तापत्या अनपत्यश्च वैरदन् ।

अर्धदं वार्धहास्त्रेव रोषदं पुत्रक्षयदम् ॥

द्वाराण्युत्तरं शानि पूर्वोदक्षिण्यं वचन्यदम् ॥

वास्तु

अधिभूतिर्वहुकन्या घनसम्मानकोपदम् ।
राजस्य कोपदं पूर्वं फलतो द्वारमीरितम् ।
इशानादौ भवेत् पूर्वं आमेयादौ तु दक्षिणे ।
नेत्र्यादौ पश्चिमे स्यात् वायवादौ तु चोत्तरे ।
अष्टभागे कृते भागे द्वाराणां फलाफलम् ।
अन्त्यग्रन्थमोधाः पूर्वादौ स्यादुत्तरः ।
एहस्य प्रोभनः प्रोक्त इशाने चैव शाल्मलिः ।
पूजितो विजहारौ स्यात् प्रासादस्य एहस्य
च ॥”

इत्यादि गारुडो वास्तुमानलक्षणं ४६ अध्यायः ।
प्रासादलक्षणं प्रासादश्चेद्दृश्यम् ॥ ॥
अपि च ।

ऋषय ऊचुः ।

“प्रासादभवनार्थीनां निवेशं विस्तरात्तप ।
कुम्यात् केन विधानेन कश्च वास्तुगदाहृतः ।

सूत उवाच ।

भृगुरर्चिर्विशिष्टश्च विन्धकर्मो यमस्तथा ।
नारदो नयजिज्ञेव विशालाक्षः पुरन्दरः ।
ब्रह्मा कुमारो नन्दीशः शौनको गर्ग एव च ।
वासुदेवोऽनिरुद्धश्च तथा शुक्रबृहस्पती ।
अष्टादशैते विख्याता वास्तुशास्त्रोपदेशकाः ।
संक्षेपणोपदिष्टं यन्मनवे मत्स्यरूपिणा ॥
तदिदानीं प्रवक्ष्यामि वास्तुशास्त्रमनुत्तमम् ।
प्रासादकवधे घोरे घोररूपस्य शूलिनः ।
ललाटखण्डेदलिलमपतद्भवि भोगणम् ।
करालवदनं तस्मात् समुद्भूतं सत्सङ्गम् ॥
यसमानमिवाकाशं सप्तदीपां वसुन्धराम् ।
ततोऽन्धकानां रुधिरमपिपत् पतितं क्षितौ ॥
तेन तत्समरे सर्वं पतितं यन्महीतले ।
तथापि दृष्टिमगमत्तद्भूतं न तदा यदा ॥
तदा शिवस्य पुरस्तपस्क्रे सुदारुणम् ।
क्षुब्धविह्वलं तद्भूतमाहूतं जगतां त्रयम् ॥
ततः कालेन सन्तुष्टो भैरवस्तस्य चारुतात् ।
वरं दृष्ट्वा भङ्गं तं यदभीष्टं तवानघ ॥
तसुवाच ततो भूतं त्रैलोक्यमनन्तमम् ।
भवामि देवदेवेश तथैतुल्यं शूलिना ॥
ततस्तत् त्रिहिवं सर्वं भूमखलमश्रयतः ।
स्वदेहेनामरीयश्च बन्धनं प्रापत्तदुभवि ॥
भीतभीतेस्ततो देवैर्ब्रह्मणा वायु शूलिना ।
दानवासुररक्षोभिरवष्टब्धं समन्ततः ॥
येन यज्ञेव चाक्रान्तं स तत्रैवाभवत् पुनः ।
निवासान् सर्वदेवानां वास्तुरित्यभिधीयते ॥
अवष्टब्धेन तेनापि विज्ञप्ताः सर्वदेवताः ।
प्रवीक्ष्य सुराः सर्वं युष्माभिर्निखलीकृतः ॥
स्यास्यामि किं यदा द्वारमवष्टब्धमधोमुखम् ।
ततो ब्रह्मादिभिः प्रोक्तं वास्तुमर्थं तु यो वलिः ॥
आहारो वैश्वदेवांस्तं न्यूनमांसान् भविष्यति ।
वास्तुपशमनो यस्तुत्राहारो भविष्यति ॥
एवमुक्तस्ततो हृष्टः स वासुरभवत्तदा ।
वास्तुयज्ञः स्तुतस्तस्मात् ततः प्रभृति शाल्मये ॥”

इति मास्ये वास्तुभूतोद्भवो नाम २२६
अध्यायः ॥ ॥

३५२

वास्तु

सूत उवाच ।

“अथानः संप्रवक्ष्यामि एहकालविनिर्णयम् ।
यथाकालं शुभं ज्ञात्वा सदा भवनमारभेत् ॥
चैव याधिमवाप्नोति यो एहं कारयेन्नरः ।
वैशाखे धनरत्नानि श्लेष्टे मृत्युं तथैव च ॥
आषाढे भयरत्नानि पशुवर्जमवाप्नुयात् ।
श्रावणे मृत्युलाभश्च हानिं भाद्रपदे तथा ॥
पत्नीनांशोऽप्युक्ते विख्यात् कार्त्तिके धन-
धान्यकम् ॥

मार्गशीर्षे तथा भक्तं पौषे तस्करतो भयम् ॥
लाभश्च बहुशो विन्दादिभिं माघे विनिर्दिशेत् ।
फाल्गुने काश्चनं पुत्रानिति कालवर्णं स्मृतम् ॥
अश्विनी रोहिणी मूलसुतरात्रयमेन्दवम् ।
स्वाती हस्तानुराधा च एहारम्भे प्रशस्यते ॥
आदित्यभौमवर्जस्तु सर्वे वाराः शुभावहाः ।
वज्रयाघातशूलेषु यतीपातातिगण्डयोः ॥
विष्णुभगवत्परिचवर्णं योगेषु कारयेत् ।
श्वेते मैत्रेय माहेन्द्रे गानार्चोऽभिजिदोहिणे ।
तथा वैराजसावित्रे सुहृत्तं एहमारभेत् ॥
चन्द्रादिवर्णं लब्ध्वा लग्नं शुभनिर्दिशेत् ।
स्तम्भोच्छ्रयादि कर्त्तव्यमन्यत्र परिवर्त्येत् ॥
प्रासादेष्वेवमेव स्यात् कूपवापीषु चैव हि ।
पूर्वं भूमिं परीक्षेत् पश्चाद्वास्तुं प्रकल्पयेत् ॥
श्वेता रक्ता तथा पीता कृष्णा चैवानुपूर्वशः ।
विप्रादेः शस्यते भूमिरतः कार्यं परीक्षणम् ॥
विप्राणां मयूरास्वादा कषाया क्षतियस्य च ।
कषायकटका तदद्वैत्यशुद्धेषु शस्यते ॥
रत्निमात्रे तु वै गर्भस्वनुलिप्ते तु सज्यतः ।
छन्मामशरावस्थं कृत्वा वस्ति चतुष्टयम् ।
क्वालिनेषु भूपरीक्षायां पूर्वं तत् सज्येद्विष्णुम् ॥
दीर्घां पूर्वादि शृङ्गायादङ्गानामनुपूर्वशः ।
वास्तुः सामूहिको नाम दीप्यते सज्यतस्तु यः ॥
शुभदः सज्यवर्णानां प्रासादेषु एहेषु च ।
रत्निमात्रमधो गतं परीक्ष्यं खातपूरणम् ॥
अधिके श्रयमाप्नोति न्यूनं हानिः समे समम् ।
हलज्जटेश्वरा देशे शस्त्रैर्वाजानि वापयेत् ॥
त्रिपञ्चसप्तमात्रेण यत्र रोहिति तावपि ।
शृङ्गोत्तमा कनिष्ठा भूर्वर्जनीयतरा मता ॥
पञ्चगव्योपधिजलेः परीक्षित्वा च संचयेत् ॥
एकाशीतिपदं कृत्वा रेखाभिः कनकं तु ।
पश्चात् पिष्टेन चालयेत् सज्जिगालोच सज्यतः ॥
दश पुष्पायिता रेखा दश चैवोत्तरायताः ।
तस्यां वास्तुविभागेषु विज्ञेया नयका नव ॥
एकाशीतिपदं कृत्वा वास्तुविन्धं सर्ववास्तुषु ।
पदस्थान् पूजयेद्देवांस्त्रिंशत् पञ्चदशैव तु ॥
द्वात्रिंशद्वास्तुतः पूज्याः पूज्याऽपान्तस्त्रयोदश ।
नामवन्तान् प्रवक्ष्यामि स्यान्तानि च निबोधत ॥
इशानकोणादिषु तान् पूजयेद्भविषा नरः ।
शिखी चैवाथ पर्जन्यौ जयन्तः कुलिशाशुधः ॥
सूर्यस्यौ भृगुश्चैव आकाशो वायुरेव च ।
पूषा च वितथश्चैव एहस्ततथमायुधौ ॥
गन्धर्वौ भृङ्गराजश्च ऋगः पिङ्गगणस्तथा ।

वास्तु

हौवारिकोऽप्युग्रोऽप्युग्रो जलाधिपः ॥
असुरः शेषपापौ च रोगोऽहर्मुख एव च ।
भस्माटः सोमसर्पौ च अदितिश्च दितिक्षया ।
बहिर्द्वात्रिंशदेते तु तदन्तश्चतुरः प्रशु ॥
इशानादिचतुष्कोणे संस्थितान् पूजयेद्यथा ।
आपस्तेवाथ सावित्री जयो भद्रस्तथैव च ॥
मध्ये नवपदो ब्रह्मा तस्यादौ च समोपगान् ।
साध्या नैकान्तरान् विद्यात् पूर्वाद्यान् नामतः
प्रशु ॥

अथमा सविता चैव विवस्वान् विबुधाधिपः ।
निथोऽप्य राजयक्ष्मा च तथा एष्वीधरः स्मृतः ॥
अष्टमन्वापवत्सस्तु परितो ब्रह्मणः स्मृताः ।
आपस्तेवापवत्सश्च पर्जन्योऽपिदितिक्षया ॥
पद्मिनाञ्च वर्गोऽयमेव कोणेष्वशेषतः ।
तन्मध्ये तु बहिर्विंशत् द्विपदास्ते तु सज्यतः ॥
अथमा च विवस्वाश्च मित्रः एष्वीधरस्तथा ।
ब्रह्मणः परिधौ दिक्षु द्विपदास्ते तु सज्यतः ॥ ॥
वैश्वानिदानीं वक्ष्यामि ऋतुनपि पृथक् पृथक् ।
वायुं यावत्तथा रोगात् पिष्टव्यः शिखिर्न पुनः ॥
सुखादभ्रमथो शेषात् क्षितं यावदेव तु ।
सुग्रीवादितिं यावत् भृगोः पर्जन्यमेव च ॥
एते वंशाः समाख्याताः क्षतिहृन्त्य एव च ।
एतेषां यस्तु सस्यातः पदं मध्यं समन्ततः ॥
मर्मं चेतत् समाख्यातं चिन्त्यं कोणमथ यत् ।
स्तम्भस्यासं तु वर्णानि तुलाविधिषु सज्यदा ॥
कोणोच्छ्रितोपघातानि वर्ण्येद्यद्व्यक्तो नरः ।
सज्यच्च वास्तुनिर्दिष्टः पिष्टव्यश्चानरायतः ॥
सुहृन्त्यभिः समाविष्टो सुखे चापः समाहितः ।
एष्वीधरोऽथैवमा चैव तयोस्तावदधिष्ठितौ ॥
वत्सः स्यात्ते चापवत्सः पूजनीयः सदा बुधेः ।
नेत्रयोर्दक्षिणोऽथोऽत्रोऽदितिजयन्तकौ ॥
सर्पिर्ना वंशसंस्थौ च पूजनीयौ प्रयत्नतः ।
सत्यरोगादयस्तदङ्गाः पञ्च च पञ्च च ॥
रुद्रश्च राजयक्ष्मा च वामजस्ते समास्थितौ ।
सावित्रः सविता तद्वृद्धते दक्षिणमास्थितौ ॥
विवस्वानथ मित्रश्च अदरे संयवस्थितौ ।
पूषा च पापयक्ष्मा च हस्तयोर्मैत्रवन्तौ ॥
तथेवासुरसोमौ च वामपार्श्वे समास्थितौ ।
पार्श्वे तु दक्षिणे तद्वृद्धतयः सगृह्यतः ॥
उत्तरेऽथैवमास्त्रपौ ज्यौ जात्वागन्धर्वपूषकौ ।
जङ्गयोर्भृगुसुग्रीवौ शिकृन्त्यौ हौवारिको ऋगः ॥
जयशक्रौ तथा मेरुः पञ्चयोः पितरस्तथा ।
मध्ये नवपदो ब्रह्मा ज्येष्ठे स तु पूज्यते ॥
चतुःषष्टिपदो वास्तुः प्रासादे ब्रह्मणा स्मृतः ।
ब्रह्मा चतुष्टयदक्षतः कोणेष्वष्टपदास्ततः ॥
बहिर्द्वात्रिंशत् तु चाष्टौ तु माद्रीश्चोभयसंस्थिताः ।
त्रिंशतिर्दिपदाश्चैवो चतुःषष्टिपदे स्मृताः ॥ ॥
एहारम्भे तु कर्त्तव्यः स्वास्त्रं यत्र जायते ।
शक्त्युत्पत्तयेतच्च प्रासादे भवनेऽपि वा ॥
सशस्त्रं भयदं तस्मादशस्त्रं शुभदायकम् ।
होनाधिकाङ्गभावास्तु सज्यथा तु विवर्णयेत् ॥
नगरग्रामदेशेषु सर्वत्रैव प्रकल्पयेत् ।

वास्तु

चतुःशालं त्रिशालं द्विशालं चैकशालकम् ।
नामस्तानि वक्ष्यामि स्वरूपेण द्वितीयतः ॥”
इति मातृस्यै एकाशीतिपदवास्तुनिर्णयो नाम
२२७ अध्यायः ॥ ३ ॥

स्तुत उवाच ।

“चतुःशालं प्रवक्ष्यामि स्वरूपानामस्तुतया ।
चतुःशालं द्व्यद्वारैरलितैः सर्वतोमुखम् ॥
नान्ना तन् सर्वतोभद्रं शुभं देवशुपालये ।
पश्चिमद्वारहीनं नव्यावर्तं प्रचक्षते ॥
दक्षिणद्वारहीनं तदूर्ध्वमानसदाकृतम् ।
पूर्वद्वारविहीनं स्वस्तिकं नाम विश्रुतम् ॥
रचकं चोत्तरद्वारविहीनं तत्प्रचक्षते ।
सौम्यशालाविहीनं त्रिशालं घनकच तन् ॥
चैमरद्विकरं नृणां बहुपुत्रफलप्रदम् ।
शालया पूर्व्या हीनं सुखेनमिति विश्रुतम् ॥
घनं यशस्वमायुष्यं प्रोक्तमोक्षविनाशनम् ।
पुष्पी तु याम्यया हीनं त्रिशालं शालया तु यन् ॥
कुलनयकरं नृणां सर्वव्याधिभयावहम् ।
हीनं पश्चिमया यत् पश्चिमं नाम तत् पुनः ॥
मित्रवन्तुस्तान् हन्ति तथा सर्पभयावहम् ।
याम्यापराभ्यां शालाभ्यां घनघन्यफलप्रदम् ॥
चैमरद्विकरं नृणां तथा पुत्रफलप्रदम् ।
यमं सूर्यश्च विज्ञेयं पश्चिमोत्तरशालकम् ॥
राजाग्रिमयदं नृणां कुलनयकरश्च तत् ।
उदकपूर्वं तु शाले द्विदक्षाल्ये यत् तद्वेत् ॥
अकालमृत्युभयदं परचक्रभयावहम् ।
धनाख्यं यामपूर्व्याभ्यां शालाभ्यां यद्विशालकम् ॥
तच्छुभभयदं नृणां पराभवभयावहम् ।
पुष्पी पूर्व्यापराभ्यान् वा भवेत् मृत्युसुखनी ॥
वधवन्धाय शस्त्राणामनेकभयकारकम् ।
काचमुत्तरयामाभ्यां शालाभ्यां भयदं नृणाम् ॥
सिद्धार्थवर्ष्यं वर्णानि द्विशालानि सदा बुधैः ॥ ३ ॥
अथातः संप्रवक्ष्यामि भवनं पृथिवीपते ।
पञ्चप्रकारं तत् प्रोक्तसुतनादिविभेदतः ॥
अथोत्तरं हस्तशतं विस्तारश्चोत्तमो मतः ।
चतुर्ध्वयेषु विस्तारो हीयते चाष्टभिः करैः ॥
चतुर्धाश्राधिकं देर्घ्यं पञ्चस्वपि निगद्यते ।
शुभराजस्य वक्ष्यामि तथा भवनपञ्चकम् ॥
वङ्गभिः वङ्गभित्तयाशीतिहीयते तत्र विस्त-
रात् ।
त्रांशेन चाधिकं देर्घ्यं पञ्चस्वपि निगद्यते ॥ ३ ॥
सेनापतेः प्रवक्ष्यामि सदा भवनपञ्चकम् ।
चतुःषट्शतं विस्तारात् वङ्गभिः वङ्गभित्तु-
हीयते ॥
पञ्चस्वतेषु देर्घ्यं वङ्गभागनाधिकं भवेत् ॥ ३ ॥
मन्त्रिणामथ वक्ष्यामि तथा भवनपञ्चकम् ॥
चतुःषट्शतं विस्तारात् वङ्गभिः वङ्गभित्तु-
हीयते ॥ ३ ॥
सामन्तामात्यलोकानां वक्ष्यामि भवनपञ्चकम् ।
चत्वारिंशत्तयाष्टौ च चतुर्भिर्हीयते क्रमात् ॥
चतुर्धाश्राधिकं देर्घ्यं पञ्चस्वतेषु शस्यते ॥ ३ ॥
श्रित्येनां कचुकीनाश्च वैष्णवानां यद्वपञ्चकम् ॥

वास्तु

अष्टाविंशत् कराणाम् द्विहीनं विस्तरेण तत् ।
द्विगुणं देर्घ्यमेवोक्तं मध्यमेवमेव तु ॥ ३ ॥
दूतकर्मन्तिकादीनां वक्ष्यामि भवनपञ्चकम् ।
चतुर्धाश्राधिकं देर्घ्यं विस्तारो द्वादशैव तु ॥
अध्वर्युकराणि स्यात् विस्तारात् पञ्चसु
क्रमात् ॥ ३ ॥
देवशुश्रूषेयानां सभास्तारपुरोधसाम् ॥
तेषामपि प्रवक्ष्यामि सदा भवनपञ्चकम् ।
चत्वारिंशत् विस्ताराच्चतुर्भिर्हीयते क्रमात् ॥
पञ्चस्वतेषु देर्घ्यं वङ्गभागनाधिकं भवेत् ॥ ३ ॥
चतुर्ध्वयेषु वक्ष्यामि सामान्यं यद्वपञ्चकम् ॥
द्वाविंशत् कराणाम् चतुर्भिर्हीयते क्रमात् ।
आधोऽष्टादशितं परं नूनमन्यावसायिनाम् ॥
दशांशेनाष्टभागेन त्रिभागेण च पादिकम् ।
अधिकं देर्घ्यमित्याहुर्वाङ्मनादेः प्रशस्यते ॥
सेनापतेषु पस्यापि यद्वस्वोत्तरेण तु ।
नृपवासयद्वं कार्यं भाङ्गागारमथैव च ॥
सेनापतेषु हस्त्यापि चातुर्ध्वयेषु चान्तरम् ।
वासकोषयद्वं कार्यं राजपूज्येषु सर्वदा ॥
अन्तरप्रभागाश्च स्वपितुर्दूरमस्थिते ।
तथा हस्तशताद्व्यक्तिं गदितं वनवासिनाम् ॥
सेनापतेषु पस्यापि सप्तत्या सहितैः स्तितैः ।
चतुर्दशकृतं यासे शालान्यासः प्रकीर्तितः ॥
पञ्चविंशकृतं तस्मिन् अलितः सप्तदाहृतः ।
तथा षट्त्रिंशद्व्यस्तान् समाल्लसमन्वितः ॥
विप्रस्य महती शाला न देर्घ्यं परतो भवेत् ।
दशाङ्गुलाधिका तदनं चतुर्थस्य विधीयते ॥
पञ्चविंशत् करा वैश्ये अङ्गुलानि त्रयोदश ।
तावत्करैस्तु शूद्रस्य युता पञ्चदशाङ्गुलेः ॥
शालायास्तु त्रिभागेण यस्यामे वीथिका भवेत् ।
सोम्योऽर्थं नाम तदास्तु पञ्चाङ्गायोज्ञेयम्भवेत् ॥
पार्श्वयोर्वीथिका यत्र सावद्व्यस्तान् दृश्यते ।
समन्ताद्वीथिका यत्र सुस्थितं तद्विज्ञेयम् ॥
शुभदं सर्वमेतत् स्यात् चातुर्ध्वयेषु चतुर्ध्वयम् ।
विस्तारात् षोडशो भागस्तथा हस्तचतुर्थयम् ॥
प्रथमो भूमिकोऽष्टांशं उपरिधात् पश्येयम् ।
द्वादशांशेन सर्वास्तु भूमिकास्तु तथोक्त्यः ॥
पक्षेकके भवेद्विंशतिः षोडशांशेन विस्तारात् ।
दानवेन विक्रयः स्यात् तथा मृगस्यभित्तिके ॥
गर्भमानेन मानम् सर्ववास्तुषु शस्यते ।
ब्रह्मवासस्य पञ्चाशदष्टादशभिरङ्गुलेः ॥
संयुतो द्वारनिष्कम्भो द्विगुणकोऽष्टयो भवेत् ।
द्वारशाखास्तु बाहुव्यस्तुः करसन्निभैः ॥
अङ्गुलेः सर्ववास्तुनां पृथुत्वं शस्यते बुधैः ।
उदुम्बरोत्तराङ्गे च तदङ्गुलिं प्रविस्तरेः ॥”
इति मातृस्यै वास्तुविद्यासु यद्वमाननिर्णयो
नाम २२८ अध्यायः ॥ ३ ॥

स्तुत उवाच ।

“अथातः संप्रवक्ष्यामि स्तम्भमानविनियोगम् ।
स्तम्भास्तम्भवर्णानि सदा सप्तगुणं बुधैः ॥
अशीत्यनं पृथुत्वं स्यादये नवगुणैः सह ।
रचकचतुरस्रः स्यादष्टांशो वक्ष्यते ॥

वास्तु

द्विवक्षः षोडशांशस्तु द्वादशांशः प्रकीर्तितः ।
मध्यप्रदेशे यः स्तम्भो दृष्टो दृष्ट इति स्तुतः ॥
एते पञ्च महास्तम्भाः प्रशस्ताः सर्ववास्तुषु ।
पद्मवल्लीलता कार्या पञ्चदर्शनरूपिता ॥
स्तम्भस्य नवमांशेन पद्मकुम्भोत्तराणि च ।
स्तम्भतुल्या तुला प्रोक्ता हीनाश्चोपतुला ततः ॥
त्रिभागेणैव सर्वत्र चतुर्भागेण वा पुनः ।
हीनं हीनचतुर्धाश्रातया सर्वास्तु भूमिषु ।
वासगेहानि सर्वेषां प्रवेशे दक्षिणेन तु ॥ ३ ॥
द्वाराणि तु प्रवक्ष्यामि प्रशस्तानीह तानि तु ।
पूर्व्येणैव जयन्तश्च द्वारं सर्वत्र शस्यते ।
याम्यश्च वितथश्चैव दक्षिणेन विदुर्ध्वः ॥
पश्चिमे पुष्यदन्तश्च वारुणश्च प्रशस्यते ।
उत्तरेण तु भङ्गाटं सौम्यश्च शुभदं भवेत् ॥
तथा वास्तुसु सर्वत्र वेधं द्वारस्य वर्णयेत् ।
द्वारे तु रथया विद्धि भवेत् सर्वकुलनयः ॥
तरुणा दोषबाहुल्यं शोकः पङ्कजं जायते ।
अपस्मारो भवेन्नूनं कूपवेधेन सर्वदा ॥
यथा प्रसवयेन स्यात् कौशेनाधिभयम्भवेत् ।
विनाशो देवताविद्धे स्तम्भेन स्त्रीकृतो भवेत् ॥
यद्वभर्तृविनाशः स्यात् यद्वेण च यद्वे लते ।
अमेध्यावस्करैर्विद्धि यद्विहीनवन्मभवेत् ॥
तथा शस्त्रभयं विद्यादन्त्यजस्य यद्वेण तु ।
उच्छ्रायद्विगुणं भूमिं तद्विद्धि वेधो न विद्यते ॥
स्वयस्तुष्टादिते द्वारे उन्मादो यद्वेधेनियम् ।
स्वयश्च पिहिते विन्यात् कुलनाशं विचक्षणः ॥
मानाधिके राजभयं नीचे तस्करतो भयम् ।
द्वारोपरि च यद्वारं तद्वक्तुस्तु सर्वं स्तुतम् ॥
आध्वानं मध्यदेशे तु अधिको यस्य विस्तारः ।
वचन्तु शकटं मध्ये सद्यो भर्तृविनाशनम् ॥
तथान्यपीडितद्वारं बहुदोषकरम्भवेत् ।
भूलद्वारं तथान्यत् नाधिकं प्रोभनम्भवेत् ॥
कुम्भशीर्षावर्णोभिर्भूलद्वारम् प्रोभयेत् ।
पूजयेच्चापि तद्विद्धि वलना चाक्षतोदकेः ॥ ३ ॥
भवनस्य वटः पूर्व्ये दिग्भागे सर्वकालिकः ।
उदुम्बरस्तथा याम्ये वारुणे पिप्पलः शुभः ॥
पञ्चोत्तरतो धन्यो विपरीतस्तुतुहये ।
कण्टकी चौरदण्डश्च आसन्नः सप्तलो ह्रमः ॥
भयं हानिं प्रजाहानिं कुर्वन्ति क्रमशः सदा ।
न च्छिन्वाद्यदि तानन्यान्करे स्थापयेत्
शुभान् ॥

पुष्पागाशोकवकुलशमीतिलकचम्पकान् ।
दाहिमी पिप्पली दाया तथा कुसुममङ्गपम् ॥
अम्बीरपूगपनसदुमकेतकीभि-
जातीसरोजशतपत्रिकमल्लिकाभिः ।
यमारिकेतकदलीदलपाटलाभि-
र्युक्तं तद्वच भवनं श्रियमातुवोति ॥”
इति मातृस्यै वास्तुविद्यासु वेधपरिवर्णनो नाम
२२९ अध्यायः ॥ ३ ॥

स्तुत उवाच ।

“उदगादिद्वयं वास्तु समानशिरसस्तथा ।
परीक्षा पूर्ववत् कुर्वन्तु स्तम्भोऽष्टांशं विचक्षणः ॥

वास्तु

न देवधर्मसविषयप्रारम्भा समीपतः ।
कारवेष्टवर्न प्राप्नो दुःखशोकभयं यतः ॥
तस्य प्रवेशाच्चत्वारस्तस्योत्पन्नोऽयतः शुभः ।
पृष्ठतः पृष्ठभङ्गस्तु स्यादवर्नः प्रशस्यते ॥
अपसङ्गो विनाशाय दक्षिणे शीर्षकस्तथा ।
सर्वकामफलं नृणां संपूर्णं नाम वामतः ॥
एवं प्रवेशमालोक्य यत्नेन गृहमारभेत ॥ * ॥
अथ संवत्सरे पूर्वे सुहृत्ते शुभलक्षणम् ॥
रत्नोपरि शिलां कृत्वा सर्वजीवसमन्विताम् ।
चतुर्भिर्वास्तुस्तम्भं वस्त्राणाङ्गारपूजितम् ॥
शुक्लाम्बरधरः शिल्पी संहितो वेदपारगः ।
स्थापितं विन्यसेत् तदनु सर्वोपधिसमन्वितम् ॥
नानाक्षतफलोपेतं वस्त्रताम्रलसंयुतम् ।
ब्रह्मधोवेषा वीदीन गीतमङ्गलनिस्त्रेणः ॥
प्रायसं भोजयेद्विप्रांश्च होमस्तु मधुसर्पिषा ।
वास्तुस्थिते प्रतिष्ठानीह मन्त्रेणानेन सर्वदा ॥
सूत्रपाते तथा कार्यमेवं स्तम्भोदये पुनः ।
द्वारवस्त्रोच्छ्रये तदनु प्रवेशसमये तथा ॥
वास्तुपशमने तदनु वास्तुयज्ञस्तु पञ्चधा ।
ईशाने सूत्रपातः स्यादग्निये स्तम्भरोपणम् ॥
प्रदक्षिणञ्च कुर्वीत वास्तोः पदविलेखनम् ।
तर्जनी मध्यमा चैव तथाङ्गुष्ठस्तु दक्षिणे ॥
प्रवालरत्नकनकं फलपिष्टकनोदकम् ।
सर्ववास्तुविभागेषु शंस्यत्पदविलेखने ॥
न भस्माङ्गारकाष्ठेन न शस्त्रमखचर्मभिः ।
न च सांख्यिकपालेन कृत्तिकास्तु प्रलेखयेत् ॥
एभिविलेखितं कुप्यात् दुःखशोकामयादिकम् ।
यदा गृहप्रवेशः स्यात्स्त्रिलिपी तत्रोपलेखयेत् ॥
स्तम्भसूत्रादिके तदनु शुभाशुभफलोदयम् ॥ * ॥
आदिद्याभिसुखं रौतं शकुनः परुषं यदि ॥
तुल्यकालं स्याद्दङ्गं गृहभर्तुः समात्मनः ।
वाल्मेकि तद्विज्ञानीयान्नरशक्तं भयप्रदम् ॥
शकुनानन्तरं तत्र हस्त्यश्वापदम्भवेत् ।
तद्गङ्गसम्भवं विद्यात्तत्र शल्यं विचक्षणः ॥
प्रसाधमास्ते सूत्रे तु चण्डोमायुविलङ्घिते ।
तत्र शल्यं विज्ञानीयान्न खरशब्दे च भेरवे ॥
यदीशान्तेऽथ दिग्भागे मधुरं रौतं वायसः ।
धनन्तत्र विज्ञानीयादङ्गं वा स्वास्यधिक्षिते ॥
सूत्रच्छेदे भवेत्तदनुर्वाधिः कीले त्वधोमुखे ।
अङ्गारेषु तथोन्मादं कपालेषु च सम्भमम् ।
कम्बुश्लेष्मि च जानीयान्न पञ्चम्यं स्त्रीषु वास्तुविनः ।
गृहभर्तुर्गृहस्यापि विनाशः शिल्पिसम्भवे ॥
स्तम्भस्थाने मृते कुम्भे शिरोरोगं विनिर्दिशेत् ।
कुम्भापहारे सर्वस्य कुलस्यापि मृयो भवेत् ॥
मृत्तुं स्थानमृते कुम्भे भये वन्यं विदुर्लुधाः ।
करसंख्याविनाशे तु नाशं गृहपतेर्विदुः ॥
बीजवधिविहीने तु भूतेभ्यो भयमादिशेत् ।
प्राग्दक्षिणेन विन्यस्य स्तम्भे च्छत्रं विवेशयेत् ॥
ततः प्रदक्षिणेनान्यत्रसेत् स्तम्भं विचक्षणः ।
यस्माद्भयकरं नृणां योजितान्यप्रदक्षिणम् ॥
रक्षां कुर्वीत यत्नेन स्तम्भोपद्रवनाशनीम् ।
तथा फलवतीं शाखां स्तम्भोपरि निवेशयेत् ॥

इदं

वास्तु

प्रागुक्तप्रवर्नं कार्यं द्विसुखं न कारयेत् ।
स्तम्भं वा भवनं वापि द्वारं वा स्वयङ्मनसा ॥
दिग्भङ्गे कुलनाशः स्यात् न च सर्वस्येदं गृहम् ।
यदि सर्वस्येदं स्यात् सर्वदिक्षु विवर्धयेत् ॥
पूर्वेषु वर्धितं वास्तु कुप्याद्देवाणि वै सदा ।
दक्षिणे वर्धितं वास्तु मृत्यवे स्यात्त संसयः ॥
पश्चाद्गृहं यद्वास्तु तदर्थं चयकारकम् ।
वर्धयितुं तथा सौम्यं बहुमन्तापकारकम् ॥
आग्नेये यत्र दह्निः स्यात् तदग्निभयदम्भवेत् ।
वर्धितं राक्षसे कीमे शिशुनायकरं भवेत् ॥
वर्धयितुं वायस्यं वासवाधिप्रकोपकम् ।
ईशाने तु प्रजाहानिर्वाक्यं सर्वहितं सदा ॥ * ॥
ईशाने देवतागारं तथा शान्तिगृहं भवेत् ।
महानसं तथाग्नेये तत्पार्श्वे चोत्तरं जलम् ॥
गृहस्योपस्करं सर्वं नैर्ऋते स्थापयेद्बुधः ।
वन्ध्यानां वहिः कुप्यात् स्नानमण्डपमेव च ॥
धनधान्यश्च वायस्यं कर्मशाला ततो वहिः ।
एवं वास्तुनिवेशः स्यात् गृहभर्तुः शुभावहः ॥ * ॥
इति मात्स्ये वास्तुविद्यागृहनिर्णयो नाम २३०
अध्यायः ॥ * ॥

सुत्र उवाच ।

“अथातः संप्रत्यामि द्वाह्यहरणसुतमम् ।
धनिष्ठापञ्चकं त्र्यङ्गा विद्यादिकमतः परम् ॥
ततः साम्बसरोहिणे दिने यायादनं बुधः ।
प्रथमं बलिपूजान्तु कुप्यात् तृत्ताय सर्वदा ॥
पूर्वोत्तरं पतितं गृहे दारु प्रशस्यते ।
अन्यथा न शुभं विद्याद्याम्यापरनिपातने ॥
चौरतृतीहवं दारु न गृहे विनिवेशयेत् ।
ज्वालाधिवामं विद्महेरिनिनामनपोडितम् ॥
गजावभमश्च तथा विद्महिर्घातपोडितम् ।
अर्द्धशुष्कं तथा दारु भयशुष्कं तथैव च ॥
चैत्यदेवालयोत्पन्नं नदीसङ्गमजलतया ।
प्रशान्तकूपनिलयं तद्वागादिसमुद्भवम् ॥
वर्जयेत् सर्वथा दारु यदीच्छेद्विपुलां श्रियम् ।
तथा कण्टकिनीं तृत्तापनिम्बविभीतकान् ॥
श्लेष्मातकान् एतन्नक्तं वर्जयेत् गृहकर्मणि ।
अश्वत्थं शुकामयुक्तसर्वशालाः शुभावहाः ॥
चन्दनं पतसं धन्यं सुरदारु हरिद्रका ।
हाभ्यामेकेन वा कुप्यात् त्रिभिर्वै भवनं शुभम् ॥
बहुभिः कारितं यस्मादनेकभयदं भवेत् ।
एकेन शिशुपा धन्या श्रीपर्णा तन्दको तथा ॥
एता नान्यसमायुक्ता कदाचिच्छुभकारिकाः ।
स्यन्दनः पनसस्तद्वत् सरलार्जुनपद्मकाः ॥
एते नान्यसमायुक्ता वास्तुकार्ये शुभप्रदाः ।
तरुच्छेदे मृष्टापीथे गोधा विद्याद्विचक्षणः ॥
मास्त्रिष्ठवर्णं भेकः स्यात् नीले सर्पं विनिर्दिशेत् ।
अरण्ये सरटं विद्यात् सुक्ताभे शुकमादिशेत् ॥
कपिले मृषिकां विद्यात् खड्गभागे जलमादिशेत् ।
एवंविधं सगर्भं वर्जयेद्वास्तुकर्मणि ॥
पूर्वं क्षिप्रं गृहीयात् निमित्तं शकुनेः शुभैः ॥ * ॥
आग्नेयेन गृहीते देवे अष्टभिर्वै हते तथा ॥
यच्छेवमायतं विद्यादृष्टमिदं वदामि वः ।

वास्तु

अजो धूमश्च सिंहश्च चा वृषः खर एव च ॥
हस्ती धातुश्च पूर्वाद्याः करिषेता भवन्मयी ।
अजः सर्वसुखो धन्यः पशुग्वारो विशेषतः ॥
उद्गमुखो भवेत् सिंहः प्राङ्मुखो तृणभो भवेत् ॥
दक्षिणाभिसुखो हस्ती सप्रभिः स उदाहृतः ॥
एकेन अज उद्दिष्टस्त्रिभिः सिंह उदाहृतः ।
पञ्चभिर्वृषभः प्रोक्तो विकीर्णस्यास्तु वर्जयेत् ॥
तमेवाष्टगुणं कृत्वा विद्याद्वाशिं विचक्षणः ।
सप्तविंशदृष्टे भागे अर्जुनं विद्याद्विचक्षणः ॥
अष्टभिर्भाजिते कले यस्मिन् स यथो मतः ।
जयाधिकं न कुर्वीत यतो दोषकरम्भवेत् ।
आयाधिके भवेच्छान्तिरित्याह भगवान् हरिः ॥
कृत्वायतो द्विजवरानथ पूर्णकुम्भं
दध्यान्तान्दलपुष्पफलोपशोभम् ।
इत्या हरिगवसनाति तथा द्विजेभ्यो
माङ्गल्यशान्तिनिलयाय गृहं विशेषं ॥
गृहीतहोमविधना वलिकर्म कुप्यात्
प्रासादवास्तुशमने च विधियं उक्तः ।
सन्तप्येन द्विजवरानथ भयभोग्यः
शुक्लाम्बरश्च भवनं प्रविशेत् सधूमम् ॥ * ॥
इति मात्स्ये वास्तुविद्यागृहनिर्णयः समाप्तम् २३१
अध्यायः ॥ * ॥ अन्यथा । अथ वास्तुयुक्तिः ।
तत्र स्थाननिर्णयः ।
“नदीप्रसृजान्शिलानां वनस्य निकटे तथा ।
न वास्तुकर्म कुर्वीत न हन्त-नगरान्तयोः ॥ * ॥
तत्र दिग्निर्णयः ।
“राक्षसानिलवह्नीनां यमस्य दिशि वेषतः ।
नारम्भं कारयेद्वाजा भीरुगदाहृत्यप्रदम् ॥ * ॥
तथा हि ।
“भोगः कीर्त्तिर्धनं रोगः स्थिरता च भयः क्षयः ।
दाह इत्येव कथितो दिशि वास्तुफलोद्भवः ॥ * ॥
भीमे च ।
“यस्मिन् जायते राजा तस्य लग्नस्य यः पतिः ।
या दिक् तस्य वृषस्तस्यै वात्सवारम्भं समा-
चरेत् ॥ * ॥
एवञ्च ।
“कुजाधिपतिके मेषलग्ने जातस्य भूपतेः ॥”
कुजाधिपतिकायां दक्षिणस्यामपि वास्तुने
दृश्यतीति । पराशरस्तु ।
“यद्वाजनिती राजा वास्तुस्तम्भस्तु तदिष्टिः ॥”
एतेन सूर्यादिजनिनस्य वृषतः पूर्वोद्दिष्टं
वास्तुकरणम् । तेन शुक्रदशायां जातस्याग्ने-
यामपि न दृष्यति ॥ * ॥ अथ लक्षणम् ।
“वास्तु कुप्यान्महोपालः समं सुखिणश्चतुर्दिक् ।
प्रागुक्तप्रवर्नं रम्यं रम्यवृत्तोपशोभितम् ॥
लक्ष्मीर्दाहः तथो भोतिधननाशोऽभ्यशूयता ।
सम्यद्वह्निरिति प्रोक्तं पूर्वोद्दिष्टकुम्भा फलम् ॥”
तथा हि प्रवर्णमन्यत् ।
“जम्बलमेन दिक् पश्चात् राक्षसं वास्तुवृत्तमनः ॥”
एतेन सूर्याधिपतितुलाग्नये जातस्य वृषतः
सूर्याधिपतेः पूर्वस्याः पश्चात् पश्चिमवृत्तोपि
न दृष्यति । अन्ये तु ।

वास्तु

“यद्वाञ्छन्ति राजा तद्दिशोऽयं मनः ॥”
यतेन गुरुदशाजानस्य नृपतेर्दक्षिणवोऽपि न
दुष्यति । अन्यत्र तु ।
“ब्रह्मचर्यवितृष्टाः पूर्वादिदिग्गुणे क्रमात् ।
वास्तुप्रवर्तमानं निजसम्पत्तिहेतवे ॥”
नीतिशास्त्रे च ।
“वास्तुकर्म नृपः कुर्याद्गणवद्देविको दिशि ।
दीर्घा वा चतुरस्रा वा वास्तुभूमिर्होतिताम् ।
एतथोत्तमं तद्वत् पञ्च नगरे यथा ॥”
अथ मानम् ।
“राजकाष्ठेन नृपतिर्वाष्पारम्भं समाचरेत् ।
जयो भङ्गः सुखं दुःखं प्रीतिर्भौतिकश्च यः स्थिरः ।
इत्यष्टौ वास्तुनामानि राजकाष्ठैरनुक्रमात् ॥”
अन्यत्र तु ।
“जन्मजये महीभर्तृद्वयोरन्त एव हि ।
राजकाष्ठेस्तु तावद्विवास्तु कुर्यान्महीपतिः ॥
सुदर्शाच्छस्त्रं च राजपट्टेन भूपतिः ।
वास्तुकर्मसमारम्भो धनधान्यजयप्रदः ॥”
एतथारपि पूर्ववत्वाद्यानम् ।
“राजच्छ्रेण कुत्रापि वास्तुपत्तनमिष्यते ।
तस्यापि पूर्ववत्तनमिति भागुरिभाषितम् ॥”
अथ दोषगुणौ ।
“परिनिर्मितवास्तुस्यो न तिष्ठति चिरं नृपः ।
न सुखाय न धर्माय तत्तस्य भविष्यति ॥”
अन्यत्रापि ।
“राजान्यधीर्मेप्रत्याग्री परवास्तुजनस्थितिः ।
न सुखाय भवन्गुणा यथा परयद्दे यद्दः ॥
यः स्वनर्मितवास्तुस्यो निजलयादिसंयुतः ।
विचारितपुरो राजा स चिरं सुखमनुत् ॥”
अन्यत्रापि ।
“राजा स्वबाहुवीर्यादौ निजनिर्मितवास्तु-
भाक् ।
स चिरं तनुते सौख्यं स्वयस्यो नरो यथा ॥”
अथ कालः ।
“वर्षान्तमुदात्ते शुक्र केन्द्रे सुरगुरौ शुभे ।
वास्तुकर्मसमारम्भं शुक्रचन्द्रार्कभूमिणि ॥
यद्वाञ्छन्ति यः समयः कर्मयत्तत्र वै शुभे ।
वास्तुारम्भः कार्यः शुभसम्पत्तिकामिना
राज्ञा ॥”
इति वास्तुतत्त्वौ वास्तुदेशः ॥
अन्येषां यथा । यदाह वास्तुकृत्त्वाम् ।
“स्वामिहस्तैश्चतुर्भिः स्याद्दक्षिणैव मापयेत् ।
क्षेमो भयङ्करो भयः शोककाङ्क्षजयः शुचिः ॥
वंशजन्तु पापकारी च विकारी शोभनः शिवः ।
कुण्डपः कामदो धूम्रो धौम्यो धनहरस्तथा ॥
धनदः सुखकृत्ति वायोऽष्टादश कोर्तिताः ॥”
तदुपधा ।
“आयामपरिणाहाभ्यां योऽष्टपिण्डोऽभिजायते ।
ऊनविंशतिवृत्ते मागे शेषेयता यथाक्रमम् ॥
क्षेमे सत्त्वार्थसंनिर्भयकारी भयङ्करः ।
भयो भोगं प्रकुर्वते शोककङ्क्षानुनाशनः ॥
विजयः कुरुते दृढं शुचिः सर्वसुखं वहेत् ॥

ईदं वास्तु

वंशजन्तु कुरुते वंशं पापकारी कुलापहः ॥
विकारी कुरुते दुःखं शोभनः शुभमावहेत् ।
शिवः सर्वार्थसिद्धिं स्यात् कुण्डपः सर्वनाशनः ॥
कामदोऽभीष्टलाभः स्यात् धूम्रो दहति सर्वशः ।
धौम्यो धर्ममतिः सौख्यं दुःखं धनहरे भवेत् ॥
धनदे धनलाभः स्यात् सुखजन्तु सुखकारकः ।
इति प्रोक्तोऽतिसंस्तेपादास्तुल्यसंयुतः ॥”
भोगस्तु । दृष्टमानं तथैव किन्तु युक्तिरन्या ।
स्वदशास्तो द्विगुणैस्तैः शुभावह-
चतुरस्र एव नववास्तु शिष्यते ।
किन्तु लयदक्षमितदक्षसम्पत्तिः
प्रकरोति वास्तुरतिसौख्यसम्पदम् ॥
ऊरवा वालुका क्लिप्ता जयमेतद्विनिन्दितम् ।
चिकोणो वर्तलो दीर्घो यवमध्योऽष्टपिण्डः ॥
तथा जमनरूपश्च सर्पाकारस्तथैव च ।
क्षिप्रो भिन्नो मध्यनिन्दो यजनाभश्चतुष्ययः ॥
त्रिपथो जनदोषी च दृष्टदोषी तथा परः ।
गजमुखाकृतिश्चैवोपद्रवाः परिकीर्तिताः ॥
वास्तुखण्डे महादोषा हेयास्तस्माद्विचर्यते ।
चतुरस्रः शुभो दीर्घस्तुल्यः प्रान्तः समाश्रितः ।
दीर्घविहीनो विस्मयो वास्तुखण्डः सुखावहः ॥”
इति युक्तिकल्पतरौ वास्तुयुक्तिः ॥
तत्र कालनिर्णयः ।
“वैशाखश्रावणाषाढामार्गफाल्गुनकार्तिकाः ।
सुप्रशस्ता एव हारम्भे पक्षीपक्षसन्दृष्टाः ॥
शुक्लपक्षे भवेत् सौख्यं कृष्णे च भवते भयम् ।
आदित्यभौमवर्ज्यन्तु सर्वे वाराः शुभावहाः ॥”
तथात्र च ।
“पूर्वमास्तम्यमी यावत् पूर्व्यास्यं वर्ज्येदृष्टम् ।
उत्तरास्यं न कुर्वीत नवम्यादिचतुर्दशीम् ॥
अमावास्यामी यावत् पश्चिमास्यं विवर्जयेत् ॥
नवम्यादि तथा याम्यं यावत् शुक्लचतुर्दशीम् ।
वज्रयाघातशूले च यत्नीपातानिगच्छथोः ॥
विष्कम्भगच्छथोश्चैव यद्धारम्भं न कारयेत् ॥
आदित्यदयरोहिणी नृगशिरो ज्येष्ठा घनिष्ठो-
त्तरा
रेवत्याथ मघाशुभराधरिभिः शुद्धैः स्वभा-
वादिभिः ।
सौम्यानां दिवसेऽथ पापरहिते योगे विरक्तिं
तिथौ
विहित्युक्ते दिने वर्तन्ति सुनयो वेष्टादिकार्यं
शुभम् ॥”
मत्स्यपुराणेऽपि ।
“तज्ज्वादिद्वयं लब्ध्वा लयं शुभनिरीक्षितम् ।
क्षमोच्छायादि कर्मसम्यक् तत् विवर्जयेत् ॥
अचिनी रोहिणी मूलसुतराजयमेन्दवम् ।
स्वातिर्हस्ताशुभाधा च वास्तुकर्मणि शस्यते ॥”
तथा च ।
“जिभिक्षिभिर्विष्मिन् कृत्तिकाज्ये-
रशेषपुत्राभिधानानि शोकाः ।
शुचोर्भयं राजभयश्च न्युतः
सुखं प्रवासश्च नव प्रभेदाः ॥

वास्तु

नाशं दिशन्ति मकराणि कुलीरकमे-
मेवे घटे धनुषि कर्मेसु दीर्घं चम् ।
कन्याभवि मिथुनके ध्रुवमर्थलाभो
ज्योतिर्विदः कलससिंहद्वेषु दृढम् ॥
लयेऽर्के वज्रसम्पत्तिः कोषहानिश्च शीतगौ ।
न्युत्तुवसुन्धरापुत्रे चक्रणे सुखसम्पदः ॥
जीवे धर्मार्थकामाश्च सुतोत्पत्तिश्च भार्गवे ।
ग्रनेश्वरे तु दारिद्र्यं राहावर्ज्यं प्रवर्तते ॥”
अथ प्रवेशकालः ।
“शुद्धेर्द्वादशकेन्द्रगेर्निधनगेः पापेष्टिषष्ठायगे-
र्लमे केन्द्रगतेऽथवा सुरगुरौ दैत्यपूज्येऽपि वा ।
सर्वारम्भफलप्रसिद्धिरुदये राशौ च भर्तुः शुभे
स्वाम्यस्थिरतोदये च भवनं कार्यं प्रवेशोऽपि
वा ।
पौष्णे धनिष्ठा अथ वावर्ज्ये
स्वाम्यवर्षे चित्रे चोचरेषु ।
अक्षीणचन्द्रे शुभवासरे च
तथा विरक्तिं च यद्दप्रवेशः ॥
तिथिस्वारक्ष लयादि समारम्भे यथोदितम् ।
प्रवेशेऽपि यद्दस्याहुस्तथा ज्योतिर्विदो जनाः ॥”
अथ द्वारम् ।
“नैकद्वारं वास्तुखण्डं न चतुर्द्वारमारमेत् ।
एकद्वारं दुःशरणं चतुर्द्वारं दुरावरम् ॥
त्रिद्वारमेव नृपतेर्वास्तुकर्म प्रशस्यते ।
द्वे सुखे तत्र चान्यत् स्यादस्तुखमिति निर्णयः ॥
राजद्वारस्तु तत्रैको यमद्वारस्तथा परः ।
अपद्वारं तथाभ्यत् स्यादिति द्वारस्य निर्णयः ॥
ब्रह्मचर्यवैश्यानां प्रागुदकपक्षिमेः क्रमात् ।
सुखद्वारं दक्षिणस्य परं तस्यापि दक्षिणं ॥
बलवद्दे वैरिमुखं द्वारमित्यन्यसम्मतम् ।
राजद्वारेऽभ्युपगमो शिष्टानां वा प्रवेशयेत् ॥
याज्ञाप्रसादपञ्चाग्निं राजद्वारेषु कारयेत् ।
यमद्वारे द्विद्वारं द्विघताश्च प्रवेशनम् ॥
निःसारणं न्यूनानां दुष्टानां च निवन्धनम् ।
अपद्वारेऽपरोधस्य गमनागमनक्रिया ॥
राज्ञे विनासयाज्ञा च मर्मज्ञस्य प्रवेशनम् ॥”
अथ प्राचीरनिर्णयः ।
“गजेर्भेदा मनुजैरक्षयः
प्राचीरखण्डा नृपतेर्भवन्ति ॥
राजदण्डोन्नताः सर्वे प्राचीराः पृथिवीभुजः ।
विंशतिस्तु पञ्चाग्ने पार्श्वयोः पञ्च पञ्च च ॥
पञ्चात् पञ्च च विज्ञेयाः प्राचीरा पृथिवीभुजः ।
सर्वप्राग्ने ज्ञावरणो नाम प्राचीर उच्यते ॥
प्रतिप्राकारसंस्थानं द्वारं नाभिसुखस्थितम् ।
तत्र जयास्थस्य दीर्घस्य वास्तुखण्डस्य निर्णयः ।
तदुपधा ।
“राजच्छ्रान्तरे पञ्च राजद्वारे महीपतेः ।
राजदण्डजये सार्द्धजयद्वारं प्रतिष्ठिताः ॥
अद्वारे राजदण्डार्थे प्राचीराः पृथिवीभुजः ।
एवं अवस्थिते स्थाने मध्यमेतद्वि तिष्ठति ॥
राजच्छ्रवणं सार्द्धमायामे जयवास्तुनि ।
परिणाहे पञ्च राजदण्डास्तिष्ठन्ति मध्यतः ॥

वास्तु

राजपट्टाभिधानेन स्थानमेतन्निगद्यते ।
अस्मिन् एहं वृषः कृत्वा सुचिरं सुखमनुते ।
अज्ञानाद् दम्भतो राजा योऽन्यत्र एहमारभत ।
सोऽचिरात् न्यममाप्नोति रोमं शोकं भयं तथा ।
यमदण्डोदयदण्डौ केनाहतिरुपपन्नः ।
ये चान्ये वास्तुदोषाः स्युः स्थाने दोषाश्च ये पुनः ।
न स्यादन्ते राजपट्टेः सर्पेर्गदको यथा ।
दिगुणादिरतोऽपि स्यात् क्रमाद्गङ्गादिवास्तुषु ।
राजदण्डमिदं योऽपि प्राचीरे गुणदोषकौ ।” ॥
अथ जयास्तस्य चतुरस्रस्य वास्तुखण्डनिर्ययः ।
“राजद्वारे हि प्राकारा राजदण्डान्तरे मताः ।
यमदारे सार्धं राजदण्डान्तरे च ये वृषाः ।
अपद्वारे राजदण्डं जिता आरम्भिताः पुनः ।
अद्वारे भूपतेस्तस्य राजदण्डजयान्तरे ।
एवं व्यवस्थिते स्थाने मध्ये तत् प्रदृश्यते ।
आयामे राजदण्डाणि चत्वारि परिणाहृतः ।
राजदण्डैकमानेन राजदण्ड उदाहृतः ।
अथ च सप्तमो भागो वास्तुर्भवति शोभनः ।
अस्मिन् एहं वृषः कृत्वा सुचिरं पाति मेदिनीम् ।
अस्मिन् विजयवृद्धिश्च सौख्यश्च समवाप्नुयात् ।
यो राजा दम्भतोऽन्यत्र वेषमारम्भं समा-
चरेत् ।
य उक्तो राजदण्डोऽयं तस्यैवं स्थानपञ्चकम् ।
गजो यावच्च सिंहासने न्यो भृङ्गो यथाक्रमम् ।
सिंहे सिंहासनं स्थानं याघे स्यात् दारमन्दि-
रम् ॥
गजे यात्रालयं कुर्यात् मृगे केलिनिकेतनम् ।
भ्रमरेऽन्नः पुरं कुर्यात् क्रमेण पृथिवीपतेः ।
तेन मध्यमेव सिंहासनं दीर्घस्य चतुरस्रकैः ।”
तत्र भविष्योत्तरे ।
“मेवादिचक्रे जातस्य वृषतेः स्युरनुक्रमात् ।
दादशैव गृहान् वक्ष्ये तेषां लक्षणमग्रतः ।
सुन्दरः सन्तोभद्रो भयो नान्दीमुखस्तथा ।
विनोदश्च विलासश्च विजयो विमलस्तथा ।
रङ्गः केलिकर्षो वीरो द्वादशैव प्रकीर्तितः ।”
अथैषां लक्षणानि ।
“यद्यत्रैवोच्यते मानं तस्य तेनैव कल्पना ।
राजः स्वहस्तमेकान् दीर्घं सर्वत्र निलिपेत् ।
आयामेन सुन्दरः स्यात् राजदण्डेऽप्यभिः ।
परिणाहे चतुर्भिश्च राजदण्डैः प्रतिष्ठितः ।
अस्याधिदेवता भौमो रक्षतां वसुधरा ।
द्वाराणि विंशतिस्थास्य रक्तचित्रावृत्तानि च ।
रक्तपट्टावृत्ता गेहः सकलार्थप्रसाधकः ।
अत्र स्थित्वा महीपालः सुचिरं पाति मेदि-
नीम् ॥”
दीर्घम् ५१ । प्रथमम् ४० । इति सुन्दरः ॥ ॥
“हौ राजदण्डावायामे परिणाहे तथेव च ।
इत्ययं सन्तोभद्रः शुक्रास्याधिदेवता ।
दानवा रक्षकाश्चैव पूज्यास्ते चात्र यन्त्रतः ।
चतुर्दशास्य द्वाराणि त्र्यम्बकचित्रावृत्तानि च ।
पीतपट्टावृत्तो ह्येष सर्वानिष्टविनाशनः ।

वास्तु

अत्र स्थित्वा महीपालः सर्वान् शत्रून् निह-
न्ति ॥”
दीर्घम् २१ । प्रथमम् २० । इति सन्तोभद्रः ॥ ॥
“अष्टकोऽपि भवेद्दण्डः कोऽपि हस्तचतुष्टयः ।
राजदण्डोऽयं कायैः शुभस्यास्याधिदेवता ।
रक्षका वसवश्चास्य पूज्यास्तेऽत्र प्रयन्त्रतः ।
अथैव द्वाराणि चास्य स्युः पीतचित्रावृत्तानि च ।
पीतपट्टावृत्तो ह्येष सर्वानिष्टविनाशनः ।
अत्र स्थित्वा पतिपतिर्न रिष्टैरवन्तते ।
राजदण्डो भवेद्दीर्घः प्रसरे राजदण्डकः ।
राजदण्डे राजदण्डे प्रकीर्ता स्तत्र कारयेत् ।
अयं नान्दीमुखो नाम चन्द्रास्याधिदेवता ।
नक्षत्रलोकः पूज्योऽत्र स यस्मादस्य रक्षकः ।
द्वाविंशतिस्तु द्वाराणि दीर्घे दश तथाऽन्तरे ।
अन्यत्र दीर्घे एकं स्यात् प्रसरे एकमेव च ॥”
दीर्घद्वितये दश द्वाराणि प्रसरद्वितये एकं कृत्वा
द्वितयं एवं २२ द्वाराणि ।
“शुक्रचित्रेण सजितः शुक्रपट्टेन शोभितः ।
सर्वार्थसाधको राजा लब्ध्वा विजयवर्धनः ॥”
दीर्घम् ११ । प्रथमम् १० । इति नान्दीमुखः ॥ ॥
“दीर्घे जयो राजदण्डाः प्रसरे द्वौ प्रतिष्ठितौ ।
विनोद एव द्वाराणि त्रिंशत्कोटद्वयं भवेत् ।
रक्तचित्रेण चित्राङ्गो रक्तवस्त्रोपगृह्यतः ।
अत्र स्थित्वा नरपतिर्भवेत् कीर्तिप्रतापवान् ।
सूर्याधिदेवता चास्य रक्षकाः सकलवृद्धाः ॥”
दीर्घम् ३१ । प्रथमम् २० । इति विनोदः ॥ ॥
“दीर्घेण राजदण्डार्धे प्रसरे राजदण्डकौ ।
विलास एव द्वाराणि चत्वारिंशद्वेषा विदुः ।
गन्धर्वो रक्षकाश्चास्य प्रकीर्तितयं भवेत् ।
चित्रपट्टेन शङ्केन चित्रवस्त्रेण शोभितः ।
दुर्भिक्षप्रमनो ह्येष शस्यमम्यनिकारकः ।
तत्र स्थित्वा नरपतिः प्रचुरं सुखमनुते ॥”
दीर्घम् ५१ । प्रथमम् २० । इति विलास-
यष्टम् ॥ ॥
“द्वादशदण्डाः प्रसरे दीर्घे द्वौ राजदण्डकौ
कथितौ ।
विजये द्वादश भवनद्वाराणि स्युर्ययप्रदायकः ।
सूर्याधिदेवता चास्य रक्षतां विहङ्गराट् ।
अरुणाम्भोजचित्राङ्गो अरुणाम्भूरभूषितः ।
तत्र स्थित्वा नरपतिः कृत्वा शक्तिं वसुध-
राम् ॥”
दीर्घम् २१ । प्रथमम् १० ॥ ॥
“आयामे राजदण्डो द्वौ प्रसरे राजदण्डकः ।
ग्रन्थारोपसजितः प्रकीर्तेर्दशभिर्युतः ।
दिक्पाला रक्षकाश्चास्य कुज्यास्याधिदेवता ।
नानावर्णन चित्रेण वसनन विभूषितः ।
अत्र स्थित्वा नरपतिः सुचिरं सुखमनुते ।
यस्मिन्नायं प्रतिष्ठित विमलो गृहसत्तमः ।
दुर्भिक्षं नात्र जायेत नतयानं च विप्रवः ।
न रोगो नापि शोकश्च नैवोपपातभवन्तथा ।
इत्यादि गुणवाङ्मयमन्यत्र कथितं वृषेः ॥”
दीर्घम् २०० । प्रथमम् १०० ॥ ॥

वास्तु

“आयामपरिणाहाभ्यां राजः बोद्धव्यस्तकः ।
द्वाराणि बोद्धव्येवास्य गुरुरस्याधिदेवता ।
रक्षिका देवता चास्य शुक्रवस्त्रे विभूषणम् ।
अत्र स्थित्वा नरपतिः सर्वार्थान् सुवि-
साधयेत् ॥”
दीर्घम् १० । प्रथमम् १६ । इति रङ्गः ॥ ॥
“आयामे राजदण्डः स्यात् प्रसरे च तद्वर्णकम् ।
दश प्रकीर्ता द्वाराणि शनिरस्याधिदेवता ।
पिशाचा रक्षकाश्चास्य नीलवस्त्रादिभूषणम् ।
नान्दायं केलिराख्यातो भयरोगविनाशनः ।
अत्र स्थित्वा नरपतिः सुखं विजयते रिपून् ॥”
दीर्घम् १०० । प्रथमम् ५० ॥ ॥
“राजदण्डेन कोऽयः स्यादेवं केलिचतुर्दश ।
चतुर्दशैव द्वाराणि राक्षुरस्याधिदेवता ।
नक्षत्ररा रक्षकास्तु नानावर्णाभिरादिकम् ।
अयं जयः प्रकटितः सर्वत्रैव जयप्रदः ।
आयामे राजदण्डः स्यात् परिणाहेऽष्टदण्डकः ।
नानारूपः कुटीरूपो वीरो नाम यजप्रदः ।
हृदयतिर्देवतास्य रक्षकाश्चास्य खेचराः ।
विजयवसनोपेतः सर्वकारार्थदायकः ॥”
दीर्घम् ११ । प्रथमम् ८ । इति वीरः ॥ ॥
“यो यस्य गदितो वर्णस्तथा स्याच्चामरीऽपि च ।
राजदण्डान्तरे पञ्च चामराः स्युर्महीभुजाम् ॥
चन्द्रोऽपि दर्पणं हस्त उपरि क्रमतो न्यसेत् ।
पताकाध्वजयुक्ताश्च गृहस्थक-रक्षसाम् ।
तत्रयुक्तं एहं राजा विजयं चक्रवर्तिनाम् ॥”
अथ नियमः परव्रत ।
“इति द्वादशचिह्नानि गृह्याणी कथितानि वै ।
विन्द्येतां नृपतिर्गृह्यारम्भं समाचरेत् ॥
इति सिंहासनस्थानमिति राजस्य मन्त्रकम् ।
इतोऽन्ये चित्तवृत्तार्थाः प्रासादाः पृथिवीभुजः ।
जलयन्त्रादयो यैश्च तेषां नास्ति विनिश्चयः ।
स्वभ्रमगेहमंस्थो यो नृपतिः शुभमैतनः ।
स चिरं पृथिवीं शास्ति सर्वार्थान् साधयत्यपि ।
यो वा तत्परगेहमो दुर्म्माज्ञान धरणीपतिः ।
न चिरं पाति वसुधां घोरं रोगश्च विन्दति ।
स्वल्पपतिभिन्नस्य गृहघारो न दुष्यति ॥” ॥
परच ।
“होरकस्य विग्रहस्य अक्षजातेर्महादुतेः ।
सूर्याङ्गस्य शोभात्रेण वसो दीप्तिमन्निखाः ।
गृह्यान् धारधेनाया तद्वत् पञ्चवारणम् ॥”
वास्तुस्तु ।
“गृह्ये मणिविद्यामो विज्ञेयो न च दण्डवत् ।
विग्रहहोरकस्यामो विधेयः सद्वनोपरि ।
तेन सर्वानि नश्यन्ति अरिहानि मही-
भुजाम् ॥”
भागीऽपि ।
“वास्तुखण्डोऽत्ररूपः स्यात् यथार्थनामभिः स्तके ।
यमदारात् समारभ्य यावद्द्वारमिष्यते ॥”
तद्वया,—
“न्युर्भयः स्थिरदण्डो धनं विभव एव च ।
वीरस्तापश्च इत्यथैव वास्तुभागा यथाक्रमम् ॥

वास्तु

यमनेष्टमोयेष्टवायुयज्ञेशशङ्कराः ।
 इत्यो वद्विरिति प्रोक्ता विभागानामधीश्वराः ॥
 एतौ कारालयं कुर्यात् भयस्थाने च पतयः ।
 यिरे सहचरान् रक्षेत् चक्रे वाजिगजादयः ॥
 धने धान्यादिकं रतेत् विभवे कोपरक्षणम् ।
 राजपट्टे भवेद्दीरो तापे कश्चिन्नरालयम् ।
 प्राचीरप्रतिभागान् इति भोजस्य सम्भत्तम् ॥”
 इति युक्तिकल्पतरौ राजगृहयुक्तिः ॥ * ॥
 “वास्तुमानेन नियमो गृहमाग्नेय निर्णयः ॥”
 तत्र वास्तुप्रवक्तव्यम् ।
 “पूर्वप्रवो दृष्टिकरो धनदक्षोत्तरप्रवः ।
 दक्षिणयोः स्वरुदो वास्तुर्जनहा पश्चिमप्रवः ॥
 कोणे रेखाद्वयं कृत्वा मध्ये रेखाद्वयं तथा ।
 रेखातकोणतो रेखा दक्षिणादूर्ध्वजास्तथा ॥
 नाचामरो नामगिश्च नापनाकापि नाश्वजः ।
 नाकुम्भादिर्नावितानो ना चित्रो नातिचित्रधृक् ॥
 नात्युच्चो नातिनीचो वा नाप्रकीर्णप्रकीर्णकः ।
 ना धातुर्नागवाचश्च न तेकानेकद्वारभाक् ॥
 नियमोऽस्तु महोद्गाता सर्वसम्पत्तिहेतवे ॥”
 इति राजगृहयुक्तिः ॥ * ॥
 अन्येषाम् यथा वास्तुमानेन नियमः ।
 “ध्वजे धूमस्तथा सिंहः श्वा वृषो गर्दभो गजः ।
 काक इत्येव गद्गदो वास्तुस्थानस्य निर्णयः ।
 आयुमे सुखसम्पत्तिर्युग्मं च विपदास्यदम् ॥”
 एवमन्यत्रापि ।
 “ध्वजे विभूतिर्पिपदश्च धमे
 सिंहे विभोगः शुनि सर्वनाशः ।
 वृषे सुखं गर्दभतो विनाशो
 गजे धनं काकपदे च स्वरुदः ॥
 कोणरेखा कोणयुधिः सुखसम्पत्तिनाशिनी ।
 पूर्वपश्चिमतो दण्ड उदयाख्यः सुखावहः ॥
 दक्षिणोत्तरतो दण्डो वंशहा यमदण्डकः ।
 गृहाणि पातयेद्दीमानेना दण्डयधान्तरे ॥ * ॥
 एका चेद्विनिशे शाखा हे च दक्षिणपश्चिमे ।
 तिस्रश्चेत् पूर्वतो ह्येनाश्चतुःशालं सुखावहम् ॥
 पश्चिमास्यं ध्वजे वेश्म सिंहे तूदमुखं शुभम् ।
 पूर्वालयं धूमस्थाने दक्षिणाभिमुखं गणे ॥
 पदाघातः परिखाघातः पथाघातस्तथेव च ।
 जलदीपो वृक्षदीपो दीपो इत्येवमादयः ॥
 गच्छतां पदतालस्य श्रवणं यदि वेश्मनि ।
 पदाघातो नाम दीपः पुतपीक्षधनापहः ॥
 परिखादण्डयोर्धातो वास्तुनोः प्रातर्वेश्मनोः ।
 परिखाघातो नाम दीपः कुलवीर्यधनापहः ॥
 पथाघातो नाम दीपः आघातो वास्तुनः पथः ।
 स हन्ति भोगं वंशश्च तस्य भेदमृतः प्रदण्ड ॥
 एकमार्गं सुखं कुर्यात् द्विपथं कुलवर्द्धनम् ।
 त्रिपथं कुलनाशाय सर्वनाशश्चतुर्व्यथे ॥
 स्वधायां परवात्याश्च यतिष्ठति जलाश्रयः ।
 तद्दीपो जलदीपः स्यात् स हन्ति कुलसम्पदः ॥
 ऋद्धिमानसुखं न्यर्ग्येयुजोऽभयामयाः ।
 एते जलाश्रये दीपाः पूर्वोदिदस्तु च क्रमात् ॥
 खवासुतवतो दीपः कुलसम्पत्तिनाशकः ।

वास्तु

वर्जयेत् पूर्वतोऽप्यथं प्रदक्षिणतस्तथा ॥
 रेखायां रक्तपुष्पश्च आयुष्यां क्षीरिणस्तथा ।
 यत्र तत्र स्थिता वृक्षा विल्लहादिमकेश्वराः ।
 पनमा नारिकेलश्च शुभं कुर्वन्ति निश्चयम् ।
 निशा नीलो पलाशश्च चित्रा श्वेतापरानिता ॥
 कोविदारश्च सर्वत्र सर्वं निघ्नन्ति मङ्गलम् ॥ * ॥
 गृहपावनमिच्छन्ति नागस्य स्वप्ने क्रमात् ।
 पूर्वोदिदु शिरः कृत्वा नागः प्रीते त्रिभि-
 स्त्रिभिः ।
 भाद्रपदेऽर्धमायुर्धनं तस्य क्रोडे गृहं शुभम् ॥”
 तत्र प्रमाणम् ।
 “स्वामिहस्तप्रमाणेन व्योमपत्रीकरेण वा ।
 गृहाभ्यन्तरसंस्थानं मापयेद्भित्तो नरः ॥” * ॥
 तत्र सामान्यलक्षणम् ।
 “गृहभूमिममाहृतपिण्डपदं
 वसुलोचनरत्नगजैर्गणितम् ।
 रविभूधरजिह्वाद्योगजुतं
 भयनाय व्ययस्थितिर्लक्षणम् ॥
 गकाशीतिगुणं जप्ते दिवाणेकहते च ते ।
 षडिन्द्रियसम्भक्ते पिण्डः स्यात् सर्ववैभवनः ॥”
 तद्वयथा ।
 “ध्वजादिगेहसंस्थाने गृहमानं शुभावहम् ।
 दीर्घं भातः परीणाहे सप्त चेवाङ्गुलद्वयम् ॥
 इदं पुत्रफलं गेहं वृधस्थानेऽप्युदीरितम् ।
 दीर्घं षट्पसरे पञ्च चतस्रोऽङ्गुलयोऽपि च ॥
 इदं पुत्रफलं गेहं गजस्थाने प्रकीर्तितम् ।
 दीर्घं त्रयोदश भुजाङ्गुलयश्चैकविंशतिः ॥
 प्रसरेऽष्टौ सुखफलं गजस्थाने गृहं विदः ।
 इति द्वादशकं प्रोक्तं गृहाणां सर्वसंमतम् ।
 एवं गृहं समाचर्य गृहस्थः शुभमिच्छति ॥” * ॥
 भोजस्तु ।
 “आयामपरिणाहाभ्यां योऽङ्गुलिखो विजायते ।
 येन केनापि चाङ्गेन शोधनीयः स इत्यते ॥
 एकद्विपञ्चसप्तानि शुभान्यन्यानि चान्यथा ।
 आयामपरिणाहाभ्यां सार्द्धं द्वादशहस्तकम् ॥
 एतत्तु मङ्गलं नाम गृहं सुखविवर्द्धनम् ।
 आयामपरिणाहाभ्यां सार्द्धं हस्तचतुर्दश ॥
 इदं कमलकं नाम गृहं सम्पत्तिकारकम् ।
 आयामपरिणाहाभ्यां सार्द्धं हस्तास्तु षोडश ॥
 इदं हि सर्वतोभद्रं स्वामिनः सुखकारकम् ॥
 आयामपरिणाहाभ्यां सार्द्धं द्वादशहस्तकम् ।
 कल्याणनाम वेश्मदं धनधान्यसुखप्रदम् ॥
 आयामपरिणाहाभ्यां सार्द्धं त्रिंशतिहस्तकम् ।
 इदं हि सुखदं नाम भक्तः सुखविवर्द्धनम् ॥
 मया यदिदसुदृष्टं गृहपञ्चकमद्भुतम् ।
 न तेषु स्थाननियमः सर्वेष्वेतां कारयेत् ॥
 स्थानं मानच दीपाश्च ये प्रोक्तास्तु मया क्रमात् ।
 तदिच्छां गृहं कृत्वा गृहस्थः सुखमश्नुते ॥
 अज्ञानादय मोहाहा योऽन्यथा गृहमाचरेत् ।
 स विषोदित नश्यन् तस्य कीर्तिः कुलं बलम् ॥
 प्राचीराणां न नियमो गृहस्थानाश्च विद्यते ।
 यथावास्तु यथाशक्ति प्राचीरानुचयेद्गृही ॥

वास्तु

गृहरोषो यथा न स्यात् तथा प्राचीरकल्पना ॥”
 इति युक्तिकल्पतरौ गृहयुक्तिः ॥ * ॥
 अथ वास्तुयागप्रमाणम् । लेङ्गे ।
 चतुःषष्टिपदं वास्तु सर्वदेवगृहं प्रति ।
 एकाशीतिपदं वास्तु मानुषं प्रति सिद्धिदम् ॥
 अथतः शोधयेदास्तुभूमिं यस्य पुरोदिताम् ।
 चतुर्दशं द्विदशं वा जलान्नं वापि शोध च ॥
 सुसमश्च तदा कृत्वा सदाचैव ततो भवेत् ॥”
 पुरोदितां ब्राह्मणादिभेदेन प्रशस्तलेनोपपादि-
 ताम् ॥ * ॥ तथा च मत्स्यपुराणम् ।
 “अरक्षिमात्रे गर्ते वै अगुलिप्रि च सर्वशः ।
 घृतमामशरावस्यं कृत्वा वस्तिचतुष्टयम् ॥
 ज्वालयेत्तु परीक्षार्थं पूर्वं तत् सर्वदिङ्मुखम् ।
 दीप्या पूर्वादि गृहीयात् वास्तूनामनुपूर्वशः ॥
 वास्तुः सन्निहिको नाम दौष्ट्यते सर्वतो हि यः ।
 शुभदः सर्ववर्णानां प्रासादेऽपि गृहेषु च ॥”
 वास्तुकर्तु ररक्षिमात्रे गर्ते तत्रैव स्थापिते आम-
 शरावे पूर्वादिक्रमेण वस्तिचतुष्टयं कृत्वा गद्य-
 घृतनापूर्य वस्तिचतुष्टयं प्रज्वालयेत् । तत्र
 प्राच्यां दीपशिखाया उज्ज्वलत्वे तद्वास्तु ब्राह्म-
 णस्य प्रशस्तम् । एवं दक्षिणादिदिशि शिखाया-
 स्तथात्वे क्षत्रियादेः । सर्वशिखासमत्वे सर्व-
 वर्णानां स वास्तुदेशः प्रशस्तः । जलान्नमिति
 तु मत्स्यपुराणपरिभाषितं ‘प्रासादपरम् ॥ * ॥
 तथा च मानुस्ये ।
 “पुरुषाधःस्थितं श्राल्यं न गृहे दीपदं भवेत् ।
 प्रासादे दीपदं श्राल्यं भवेद्यावज्जलान्तिकम् ॥
 प्रासादभवनादीनां निवेशं विस्तराद्दृढ ।
 कुर्यात् केन विधानेन कश्च वास्तुदहाहतः ॥”
 इत्युपक्रम्य वाप्यादीनामभिधानादादिपदात्
 कृपादयो गृह्यन्ते । प्रासादेऽप्येवमेव स्यात् कूप-
 वापीषु चैव हि । इत्यभिधानाच्च कृपादावपि ।
 वास्तुपुरुषश्च ।
 “कश्यपस्य गृहिणी तु सिंहाका
 राहुवास्तुतनयावजीजनत् ।
 पूर्वो जहिरिकृतकन्धरो
 देवतैरवरजो निपानितः ॥”
 तथा ।
 “चेन्ने आधिमवाप्नोति यो गृहं कारयेन्नरः ।
 वेशाखे धनरत्नानि व्येष्टे स्वरुदमवाप्नुयात् ॥
 आषाढे भृत्वरत्नं पशुवर्जं मवाप्नुयात् ।
 आश्विने मित्रलाभस्तु हानिर्भाद्रपदे तथा ॥
 आश्विने पत्नीनाशः स्यात् कार्तिके धनधान्य-
 कम् ।
 मार्गशीर्षे तथा भक्तं पौषे तस्करतो भवम् ॥
 माघे चाग्निभयं विद्यात् कार्तिनं फाल्गुने
 सुतान् ।
 श्रुतपत्नी भवेत् सौख्यं कृष्णे तस्करतो भवम् ॥
 अश्विनी रोहिणी कुलसुतरावयमेन्द्रवम् ।
 स्वाती ज्येष्ठाशुभा च गृहारम्भे प्रशस्यते ॥
 आदित्यभौमवर्जस्तु सर्वे वाराः शुभावहाः ।
 वच्चयाघातमूषे च अतीपातातिगच्छयोः ॥

वास्तु

विष्णुमहापरिचर्यायोगेण कारयेत् ।
 अतमेवियताम्यर्च्यमभिन्दुरीहिषीपि च ।
 तथा विजयसावित्रीं सुहृते गृहमारभेत् ।
 चन्द्रादिवर्णं लभ्यं तथा शुभनिरीक्षितम् ।
 प्रासादेऽप्येवमेव स्यात् कूपवापीषु चैव हि ॥”
 ऐन्दवं नृगशिरः ॥ ३ ॥ सुहृते संवर्तः ।
 “रौद्रः चेतस्य मेज्यस्तथा शानकटः स्तुतः ।
 सावित्रश्च जयन्तश्च गान्धर्वः कुतपस्तथा ।
 रौद्रश्च विरिञ्चश्च विजयो नैर्ऋतस्तथा ।
 माहेन्द्रो वाकश्चैव वटः पञ्चदश स्तुताः ॥”
 तेन द्वितीयतृतीयसप्तमाष्टमनवमेकादशपञ्चमा-
 न्यतमसुहृते चैतादौ वास्तुकर्म कुर्यात् ।
 चेत्वादिपञ्चनरयष्टे देवगृहे तु प्रतिष्ठाकाल-
 वशात् तत्कालपरिग्रहः ॥ ३ ॥ तथा च कल्प-
 तरो देवीपुराणम् ।
 “यस्य देवस्य यः कालः प्रतिष्ठाध्वजरोपणं ।
 गर्भोपश्रिताभ्यासे शुभदक्षस्य पूजितः ॥”
 यस्य देवस्य प्रतिष्ठाध्वजरोपणं यः कालः शुभ-
 दक्षस्य गर्भोपश्रिताभ्यासे गृहारम्भं स कालः
 पूजित इति ॥ ३ ॥ प्रतिष्ठाकालश्च मातस्ये ।
 “चेत्तु वा फालगुने वापि ज्येष्ठे वा माघे तथा ।
 माघे वा सर्वदेवानां प्रतिष्ठा शुभदा भवेत् ॥
 प्राप्य पक्षं शुभं शुक्लमतीते चोत्तरायणे ।
 पञ्चमी च द्वितीया च तृतीया सप्तमी तथा ॥
 दशमी पौर्णमासी च तथा श्रेष्ठा त्रयोदशी ।
 आसु प्रतिष्ठा विधिवत् कृता बहुफला भवेत् ॥”
 प्रतिष्ठासमुच्चये ।
 “माघे वा फालगुने वापि चेत्तु वैशाखयोरपि ।
 ज्येष्ठाषाढकयोर्वापि प्रतिष्ठा शुभदा भवेत् ॥”
 कल्पतरो देवीपुराणम् ।
 “महिषासुरहन्त्राश्च प्रतिष्ठा दक्षिणायने ॥”
 ज्योतिषे ।
 “गुरोर्भगोरक्तवाद्या वाहके मिहगे गुरौ ।
 गुर्वादिषु दशाहे तु वक्रिजीवाष्टविंशके ॥
 पूर्वराशिवनायातातिचारिगुरुवत्सरे ।
 प्राग्रराशिगन्तजीवस्य चातिचारे त्रिपक्षके ॥
 कन्याद्यज्ञतसप्राप्ते नीचस्थान्ये मलिन्युत्ते ।
 पौषादिकचतुर्मासे चरणाङ्कितवर्षणे ॥
 एकेवाङ्का चेकदिने द्वितीयेन दिनत्रये ।
 तृतीयेन तु सप्ताहे माङ्गल्यानि विवर्जयेत् ॥
 व्रतारम्भप्रतिष्ठे च गृहारम्भप्रवेशने ।
 प्रतिष्ठारम्भश्चैव देवकूपादेः परिवर्जयेत् ॥ ३ ॥
 स्तुतिवागरे ।
 “उक्तापाते च भूकर्म्ये अकालवधगर्जिते ।
 वधकेतून्मोत्याते गृहके चन्द्रसूर्ययोः ।
 प्रयाग्न्यु जलेत् गृहः सप्तराजमनः परम् ।
 ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यश्च जेतुं कर्म विरा-
 जकम् ॥
 गृहस्थश्चा चेकराजं ततः कर्म समाचरेत् ॥”
 पराशरः ।
 “प्रयागे सप्तराज्यनु विराजं व्रतवन्धने ।
 एकराजं परिबन्ध्य कुर्यात् पाणिग्रहं यदे ॥”

इष्ट

वास्तु

मत्स्यपुराणे ।
 “नवग्रहमखं कृत्वा ततः कर्म समाचरेत् ।
 अन्यथा फलदं पुंसां न काव्यं जायते कचित् ॥”
 नवग्रहमागृह्यतवचनम् ।
 “पिठभ्यो गृह्ये गृह्णित्वा हस्तं सदैव च ॥
 क्रूरभूतबलिश्चैव संपूज्य वास्तुदेवताः ॥”
 एकदिने वास्तुयागगृहोत्सर्गयोः करणे सज्जदेव
 गृह्णित्वा करणीयम् ।
 “गणेशः क्रियमाणे तु मातृभ्यः पूजनं सज्जत् ।
 सज्जदेव भवेत् आहुमादौ न एषगादिषु ॥”
 इति कृत्स्नोपरिष्ठात् ॥
 मातस्ये ।
 “ऊहापोहार्थमख्यौ वास्तुशास्त्रस्य पारगः ।
 आचार्यश्च भवेन्नित्यं सर्वदा दोषवर्जितः ॥”
 देवीपुराणम् ।
 “प्रासादे च चतुःषष्टिकेशीतिपदं गृहे ।
 चतुरशीकृते चैव चाष्टधा नवधा कृते ॥
 कोणे रेखास्ततो दत्त्वा नव भागान् प्रकल्पयेत् ।
 ईशः कोणाङ्गो ज्यैः पर्वतः पदसंस्थितः ॥
 द्विपदस्यो जयन्तश्च शक्रः स्यादेककोष्ठगः ।
 भास्करश्च पदो ज्यैः द्विपदः सख उच्यते ॥
 भृशः पदस्यो ज्ञातयो योम चैव पदाङ्कम् ।
 कृताश्रमः पदाङ्कं तु पूषा च पदसंस्थितः ॥
 वितथो द्विपदो ज्यैः पदस्यो गृह्यतः ।
 वैवस्वतः पदस्यो गान्धर्वो द्विपदस्थितः ॥
 भृशश्चैकपदो ज्यैः गगनाङ्कं पदस्थितः ।
 पितरोऽङ्कं पदं ज्यैः पदं दौवारिकस्तथा ॥
 सुग्रीवो हि पदे ज्यैः पदस्यः पुष्यदक्षकः ।
 पयसां पतिरेकस्योऽसुरो द्विपदसंस्थितः ॥
 शोषश्चैकपदो ज्यैः पापोऽङ्कं पद उच्यते ।
 रोगश्चाङ्कं पदो ज्यैः नागश्चापि पदे स्थितः ॥
 द्विपदे विष्णुकर्मा तु भस्माटः पदसंस्थितः ।
 यज्ञेश्वरः पदो ज्यैः नागराङ्कं द्विपदस्थितः ॥
 पादस्थो श्रीमहादेवो दितिश्चाङ्कं पदस्थितः ।
 आपान्तपादसंस्थः स्यादापवत्सः पदस्थितः ॥
 चतुष्यदस्यो विज्ञेयश्चायमा मध्यपूर्वगः ।
 सावित्रस्तु पदो ज्यैः सावित्री पदसंस्थिता ॥
 ततो विवस्वान् विज्ञेयश्चतुष्केर्मध्यसंस्थितः ॥
 इन्द्रश्चात्मजश्चोभावेकैकपदसंस्थितौ ॥
 मित्रश्चतुष्यदश्चैव पश्चिमे च अवस्थितः ।
 रुद्रश्चैकपदो ज्यैः राजयज्म्या पदस्थितः ॥
 वराधराश्च विज्ञेय उत्तरे च चतुष्यदे ।
 चतुष्यदश्चतुर्हस्तो मध्ये ज्यैः प्रजापतिः ॥
 देवतागुचरा बाह्ये सर्वे चान्तकृपासुराः ।
 एवं प्रयुज्य कोष्ठानि रजसापूर्य देशिकः ।
 एतेषामेव देवानां बलिं दद्यात् कामिकम् ॥”
 रजसेति पञ्चवर्णरजोभिः । तथा च शारदा-
 याम् ।
 “उक्तानामपि देवानां पदाभ्यापूर्य पञ्चभिः ।
 रजोभिस्तैर्यथोक्तैः पायसान्नैर्बलिं हरेत् ॥”
 तथा ।
 “पीतं हरिद्राचूर्णं स्यात् सितं तक्षकसम्भवम् ।

वास्तु

कुसुमचूर्णमथ चैव लवणं दग्धपुलाकम् ।
 विस्वादिपञ्चनं ग्राममिच्छुक्तं वर्णपञ्चकम् ॥”
 स्यात् पुलाकसुखधान्यं इत्यमरोक्तं तुल्यं
 अपलकम् ।
 “पूज्या मङ्गलवाद्ये तु पूज्यामप्यादिककमात् ।
 स्तम्भश्चैव विदारो च अयमेवा पूतया तथा ।
 जम्भका पापराक्षस्यौ पिलिपिञ्जलश्चपि ॥”
 मङ्गलकरवासामर्थे शालग्रामसमीपे सर्वे
 पूज्याः ।
 “शालग्रामशिलाकूपी यत्र तिष्ठति केशवः ।
 तत्र देवासुरा यथा भुवनानि चतुर्दश ॥”
 इति पद्मपुराणवचनात् ॥
 तत्रावाहनविसर्जने न क्षतः ।
 “शालग्रामे स्थावरे च नावाहनविसर्जने ॥”
 इति वचनात् ॥
 तदसम्भवे घटादिजले । प्रतिमास्थानेनपु
 आवाहनविसर्जनवर्जम् । इति बौधायन-
 वचनात् ॥ ३ ॥ यथा विशेषबलिर्मत्स्यपुराणदेवी-
 पुराणाभ्यास्तुतोऽपीदानीन्तनेन अवह्रियते ।
 इति न लिखितः । किन्तु मत्स्यपुराणोक्तपायस-
 बलिर्दायत । तथा च ।
 “पायसं वापि दातव्यं स्नानान्ना सर्वतः कृमात् ।
 नमस्कारेण मन्त्रेण प्रणवाद्येन सर्वतः ॥”
 अतएव प्रागुक्तशारदावाक्ये पायसमाचसत्तं
 तेन एव पायसबलिः ॐ ईशानाय नमः ।
 इत्यादिना प्रयोगः । न च वाचस्पतिमिस्मोक्त-
 मनुकदेवताये एव पायसबलिर्नम इत्यादि
 प्रवादिनमस्कारान्नामस्वरूपमन्त्रमध्ये देय-
 प्रवशस्यायुक्तत्वात् । तथा च ब्रह्मपुराणम् ।
 “ॐ कारादिसमायुक्तं नमस्कारान्कोर्तितम् ।
 स्नानां सर्वसन्धानां मन्त्र इत्यभिधीयते ॥”
 इति देवीपुराणम् ॥
 “एवं भूतगणानाम् बलिर्देवसु कामिकः ।
 एतान् प्रपूजयेद्देवान् कुशपुण्यान्तेजस्रः ॥
 एवं प्रपूजिता देवाः शान्तिपुष्टिप्रदा कृणाम् ।
 अपूजिता विनश्यन्ति कारके स्थापकं तथा ।
 एतान् प्रपूजयेद्देवान् कुशपुण्यान्तेजसा ॥”
 अत्र पूजायां नित्यत्वात् वक्ष्यमाणमत्स्यपुराण-
 वक्षणे होमानन्तरं बलिदानाच्च वलिः काव्यत्वात्
 पूजा होमानन्तरं बलिदानाचारः । तथा च ।
 “ब्रह्मस्थाने तथा कुर्यादासुदेवस्य पूजनम् ।
 श्रियाश्च पूजनं कुर्यादासुदेवगणस्य च ॥
 गन्धार्घ्यपुष्पनेत्रदध्नादौः सुरसत्तम ।
 ततः संपूजयेत् तस्मिन् सर्वलोकधुरी महीम् ॥
 सुकृपां प्रमदाकृपां दिक्षाभरयभूविताम् ।
 ध्यात्वा तामर्चयेद्देवीं परितुष्टां स्निहानाम् ॥
 ततः स्नानामन्त्रेण सर्वदेवमयं हरिम् ।
 ध्यात्वा समर्चयेत्तत्र यजेदास्तुनरं परम् ॥”
 ब्रह्मस्थाने ततो विद्वान् कुर्यादाधारमचतेः ।
 तस्मिन् संस्थापयेत् कुम्भं बह्व्या सह पूरितम् ॥
 हेमं वा राजतं पात्रं चक्षुष्यं वा ह्रदं शुभम् ।
 सर्वबीजौघयुक्तं सुवर्णरजतान्वितम् ॥

वास्तु

ब्रह्मस्थाने ततो मन्त्री कलसं स्थाप्य पूजयेत् ।
तस्मिन्चतुर्मुखं देवं प्राणिशं मन्त्रविग्रहम् ॥
गन्धैः पुष्पैश्च धूपैश्च नैवेद्यैः समनोहरैः ।
ततो मण्डलवाहो तु प्रतीक्षां प्राप्नुयुः स्थितः ॥
आचार्यो गृह्य सम्भारं ब्रह्मादींस्तर्पयेत् सुरान् ।
प्राणिशं तर्पयेद्दिहान् आहुतीनां शतैश्च ॥
इतरान् दशभिर्देवानाहुतिभिः प्रतर्पयेत् ।
ततः प्रणम्य विज्ञाप्य कृत्वा वै स्वस्तिवाचनम् ॥
प्रगृह्य कर्करीं सम्यक्पुष्कलान्नःप्रदक्षिणम् ।
स्वज्जमार्गेण देवेन तोयधारेण कारयेत् ॥
पूर्ववत् तेन मार्गेण सप्तबीजानि वापयेत् ।
आरम्भं तेन मार्गेण तस्य खातस्य कारयेत् ॥
ततो गतं खनेष्मन्धे हस्तमानप्रमाणतः ।
चतुरङ्गलमात्रं तदधः खन्यात् सुसम्मितम् ॥
गोमयेन प्रक्षिप्याद्य चन्दनेन विलेपितम् ।
मध्ये हस्ता तु पुण्यानि शुक्लान्युत्तमेव च ॥
आचार्यः प्राप्नुयुः भूत्वा आयेद्देवं चतुर्मुखम् ।
तूर्यमङ्गलघोषेण ब्रह्मघोषरवेण च ॥
अर्थं दद्यात् सुरश्रेष्ठ कुम्भतोयेन मन्त्रविन् ।
प्रगृह्य कर्करीं तान् तन खातं पूजयेज्जलेः ॥
सर्वैरन्नमायुक्तैर्विमलेषु सुगन्धिभिः ।
तस्मिन् पुण्यानि शुक्लानि प्रक्षिपेदिति स्मरन् ॥
तदावत् परीक्षेत दधिमन्त्रान्वितं क्षिपेत् ।
शुभं स्यादक्षिणावर्त्तं शुभं वामे भवेत्ततः ॥
बीजैः शालियवादीनां गतं तं पूरयेत्ततः ।
क्षेत्रजाभिः पवित्राभिर्मृद्भिर्गतं प्रपूरयेत् ॥
यत् नित्याय विभिन्ना वास्तुयागं सुरोत्तम ।
सुवर्णं गाञ्च वस्त्रञ्च आचार्याय निवेदयेत् ॥
इतराणीशादीन् होमस्तु प्रणवादिस्वाहान्त-
तत्तन्नामभिः । तथा च विष्णुधर्मोत्तरे ।
“एकेका देवता राम सप्तद्विष्टयथाविधि ।
चतुर्थ्यन्तेन धर्मेन्द्रो नाम्ना च प्रणवादिना ।
होमद्रव्यमपेकेकं शतसंज्ञानु होमयेत् ॥”
शतसंज्ञामिति पूर्वोक्तवचनानुसारेण वास्तु-
यागेतरपरम् । स्मृतिः ।
“स्वाहावसाने जुहुयात् ध्यायन् वै मन्त्रदेव-
ताम् ॥”
होमदक्षिणासम्पदावसाह ऋद्धोगपरिशिष्टम् ।
“ब्रह्मदी दक्षिणा देया यज्ञ या परिकीर्तिता ।
कर्मोन्नीयुष्यमानायां पूर्णपात्रादिका भवेत् ॥
विदधाहौत्रमन्यद्दक्षिणाह्नरो भवेत् ।
स्वयम्भुदभयं कुर्यादप्यसौ प्रतिपादयेत् ॥”
अन्यो यजमानभिन्नः । उभयं ब्रह्मकर्म होत-
कर्म च । उपसंहारे वास्तुयागमिति श्रुतेः
सङ्कल्पवाक्ये तेन बोद्धव्यमाचरन्ति । अथ
मिलितमिलितदक्षिणादानात् फलतार-
तम्यम् ॥ ॥ मातुष्ये ।
“ततः सर्वैर्विद्वज्जानं यजमानस्य कारयेत् ॥”
देवीपुराणम् ।
“कालक्षयपती पूज्यो वैष्णवान् शक्तितोऽर्चयेत् ।
ब्राह्मणान् भोजयित्वा तु रुद्रगीतादि कारयेत् ॥
प्रासादं कारयेद्दिहान् यच्च वापि मनोहरम् ।

३६६

वास्तु

कार्यस्तु पञ्चभिर्विस्त्रैस्त्रिंश्वीजैरपि वा ।
होमान्ते भस्मभोज्यैश्च वास्तुयागे बलिं हरेत् ॥”
इति मनस्यपुराणे होमान्ते बलिविधानात्
अत्रापि होमं कृत्वा बल्यादिप्रागुदितसर्वकर्म-
करणाचारः ॥ ॥ अत्र प्रजापतिनामाभिः ।
“प्रतिष्ठायां लोहितस्य वास्तुयागे प्रजापतिः ।
जलाशयप्रतिष्ठायां वरुणः समुद्राद्भुतः ॥”
इति मनस्यस्तुतवचनात् । एकाशीतिपदवास्तु-
यागे मनस्यपुराणम् । भूम्यधिकारे ।
“पञ्चगव्यौधधिनलेः परीक्षित्वा तु संचयेत् ।
एकाशीतिपदं कृत्वा रेखाभिः कनकेन तु ॥
पञ्चाक्षयेन चालिष्य सूत्रेणालोच्य सर्वतः ।
दश पूर्वायता रेखा दश चैवोत्तरायताः ।
सर्ववास्तुविभागे तु विज्ञेया नवधा नव ॥”
पञ्चगव्यमन्त्रमाह शङ्खः ।
“गायत्र्यादाय गोमूत्रं गन्धहारेति गोमयम् ।
आप्यायस्विति च शीरं दधक्रावृतिं वै दधि ।
तेजोऽसीति हृतस्यैव देवस्यत्वा कुशोदकम् ॥”
योगधोराह कात्यायनः ।
“ब्रीहयः शालयो मुद्गा गोधूमाः सर्षपाक्षिलाः ।
यवाश्चौषधयः सप्त विपदो घ्नन्ति धारिताः ॥”
ब्रीहः शरत्पक्षधान्यं बहिकाखम् । शालयो
हेमन्तिकाः । दशेति वास्तुमण्डलवायस्ये उप-
विश्य पूर्वाभिमुखो गुरुः उत्तरत आरभ्य दश-
रेखाः प्राप्नुयुर्वीर्यादक्षिणं कुर्यात् । एवं
नैऋत्यामुपविश्य पश्चिमतः पूर्वापरगा दशी-
त्तरायता रेखाः कुर्यात् कनकशलाकादिना ।
रुद्रयामले तासां नामानि ।
“शाला यशोवती काला विशाला प्राक्-
वाहिनी ।
शची सुमन्सा नन्दा सुभद्रा सुरया तथा ॥”
इत्याद्या दश रेखाः ॥
“हिरण्या सुवता लक्ष्मीर्विभूतिर्विमला प्रिया ।
जया कला विशोका च इडा संज्ञा दशी-
तराः ॥”
इत्यन्तदश रेखाः ॥
“एकाशीतिपदं कृत्वा वास्तुजतु सर्ववास्तुयु ।
पदस्थान् पूजयेद्देवान् जिज्ञासु पञ्चदशैव तु ॥
हार्त्रिशहातः पूज्याः पूज्याश्चान्तस्त्रयोदश ।
नामतस्तानि वक्ष्यामि स्थानानि च निबोध मे ॥
ईशानकीर्णादिषु तान् पूजयेच्च विधानतः ।
शिखी चैवाथ पञ्चम्यो जयन्तः कुलिशायुधः ॥
स्वर्गः सत्यो भृशश्चैव आकाशो वायुरेव च ।
पूषा च वितथश्चैव यक्षन्तयमावुभी ॥
गन्धर्वो भृङ्गराजश्च ऋगः पितृगणस्तथा ।
दौवारिकोऽथ सुग्रीवः पुष्यदन्तो जलाधिपः ॥
असुरः शीघ्रपापौ च रोगोऽहर्मिण्य एव च ।
भक्ष्माटः सोमसर्पो च अदितश्च दितस्तथा ॥
बहिर्बाजिप्रदेशे च तदन्तश्चतुरः शङ्खः ।
ईशानादिचतुष्कोणसंस्थितान् पूजयेद्भुधः ॥
आपस्वेवाथ सावित्री जयो रुद्रस्तथैव च ।
मध्ये नवपदे ब्रह्मा तस्मादौ च समीपगाः ॥

वास्तु

सर्वानेकान्तरान् विद्यान् पूर्वाद्यान्नामतः शङ्खः ।
अर्थमा सविता चैव विवस्वान् विवृषाधिपः ॥
मित्रोऽथ राजयन्मा च तथा पृथ्वीधरः क्रमात् ।
अष्टमश्चापवत्सश्च परितो ब्रह्मणः स्मृताः ॥
आपस्वेवापवत्सश्च पर्जन्योऽग्निर्दितस्तथा ।
पादिकानाञ्च वर्गोऽयमेवं कोणेषु शेषतः ॥
तन्मध्ये तु बहिर्विंशतिपदास्ति तु सर्वतः ।
अर्थमा च विवस्वाञ्च मित्रः पृथ्वीधरस्तथा ।
ब्रह्मणः परितो दिक्षु त्रिपदास्ति तु सर्वतः ॥”
एवमिति यथा ईशानकीर्णे कोष्ठचतुष्टये अन्त-
स्थितैककोष्ठसहिते देवतापञ्चकमेवमाध्यादि-
कीर्णेऽप्यपीत्यर्थः । दिक्षु पूर्वादिदिक्षु ॥ ॥
“वैशानिदानीं वक्ष्यामि वज्रनपि पृथक् पृथक् ।
वायुं यावत् तथा रोगात् पितृभ्यः शिखिनं
पुनः ॥
सुखादृष्टशमयो शोधाहितथं यावदेव तु ।
सुग्रीवाददितं यावद्भृङ्गाज्ययन्मेव च ॥
एते वैशाः समाख्याताः कृत्स्नजठर एव च ।
एतेषां चैव सम्पातः पदमध्ये समस्तथा ॥
ममै चैतत् समाख्यातं त्रिशूलं कोणं च यत् ।
स्तम्भस्यास्यैव वर्णानि तुलाविधियु सर्वदा ॥
कीलोच्छिष्टोपघातानि वर्जयेत् यज्ञतोऽनरः ।
सर्वत्र वास्तुनिर्दिष्टः पितृवैश्वानरायतः ॥
मूर्द्धन्यभिः समाविष्टो मुखे चापः समाश्रितः ।
पृथ्वीधरोऽर्थमा चैव स्तनयोक्तावधिष्ठितौ ॥
वज्रःस्थले चापवत्सः पूजनीयस्तथा भुधेः ।
नेत्रयोर्दितपर्वण्यौ श्रोत्रे दितजयन्तकौ ॥
सर्पेष्वा वंशसंस्थौ च पूजनीयौ प्रयत्नतः ।
होमसूर्यादयस्तद्वाहकाः पञ्च च पञ्च च ॥
रुद्रश्च राजयन्मा च वामहस्तसमाश्रितौ ।
सावित्रः सविता तद्वह्नं दक्षिणमाश्रितौ ॥
विवस्वानथ मित्रश्च जठरे संशयस्थितौ ।
पूषा च पापयन्मा च हस्तयोर्मणिबन्धके ॥
तथेवासुरशेषौ च वामपार्श्वे समाश्रितौ ।
पार्श्वे तु दक्षिणे तद्वह्नितथः सयश्चततः ॥
उर्वोर्ध्वमाभ्युपौ श्रोत्रौ जालोर्गन्धर्वपुष्पकौ ।
अङ्गयोर्भृङ्गसुग्रीवौ कर्णा दौवारिको ऋगः ॥
जयः शक्रस्तथा मेद्रे पादयोः पितरस्तथा ।
मध्ये नवपदो ब्रह्मा रुद्रये स तु पूज्यतः ॥
चरकौश्च विदारीश्च पुतना पापराक्षसीम् ।
ईशानयादिकोणेषु मण्डलाद्वाह्यतो यजेत् ॥”
पितृभ्य इति पितृगणादारभ्य बह्वं यावत् शो
वंशः प्रसारितस्तद्वायतो वास्तुपूरुषः । अम्बुपो
वरुणः । पुष्यकः पुष्यदन्तः । तथा ।
“प्रदक्षिणस्तु कुर्वीत वाह्योः पदविलेखनम् ॥”
कोष्ठानां लिखनं प्रदक्षिणं कार्यम् । तथा ।
“तर्जनी मध्यमा चैव तथाङ्गुष्ठश्च दक्षिणः ।
प्रबालरत्नकनकं फलपुण्यात्ततोदकम् ।
सर्वेष्व वामभागेषु शक्तं पदविलेखने ॥” ॥
तथा ।
“वाह्यौ परीक्षिते सम्यग्वास्तुदेहे विचक्षणः ।
वास्तु पश्चमनं कुर्यात् समिद्धिवैलिकर्मणा ॥

वास्तुक

जीर्णोद्धारं तथोद्याने तथा गृहनिवेशने ।
हाराभिवर्द्धने तदत् प्रासादेषु गृहेषु च ।
वास्तूपशमनं कुर्यात् पूर्वमेव विचक्षणः ।
एकाग्रोतिपदं लेखं लेखकैर्वास्तुपिष्टकैः ।
होमस्त्रिमेखले कार्यः कुण्डे हस्तप्रमाणके ।”
विश्वकर्मा ।
“स्वाताधिके भवेन्नोगी ह्रीने धेनुधनचयः ।
वक्रकुण्डे तु सन्नापो मरणं क्षिप्तमेखले ॥
मेखलारहिते शोको ह्यधिके वित्तसंचयः ।
भाष्यविनाशकं कुण्डं प्रोक्तं योन्या विना हतम् ।
अपत्यध्वंसनं प्रोक्तं कुण्डं यत् कण्ठवर्णितम् ॥”
वशिष्ठसंहितायाम् ।
“तस्मात् सम्यक् परीक्ष्यैवं कर्तव्यं शुभवेदिकम् ।”
एवंविधकुण्डासम्भवे क्रियासारः ।
“कुण्डमेवंविधं न स्यात् स्थण्डिलं वा समा-

मस्य पुराणम् ।
“यथैः लघ्वतिलेखनं समिद्धिः क्षीरसम्भवेः ।
पालाशैः खादिरैरामागोक्ष्मरसम्भवेः ॥
कुशदूर्वाभ्यैश्चापि मधुसर्पिःसमन्वितैः ।
कायंस्तु पञ्चभिर्विल्लैर्विल्वबीजैरपि वा ।
होमान्ते भस्मभोव्येष वास्तुदेशे वलिं हरेत् ॥”
अत्र होमे मन्त्रानाहं विष्णुधर्मांतरम् ।
“वास्तोष्यतेन मन्त्रेण यजेत् गृहदेवताम् ।”
वास्तोष्यतेन वास्तोष्यतिदेवतेन पञ्चमन्त्रेण ।
वलिद्वयश्च पायसं प्रागेव लिखितम् ॥ ॥
ब्रह्मस्थाने ततः कुर्याद्वासुदेवस्य पूजन-
मित्यादि । सुवर्णं गां वस्त्रयुगमाचार्याय निवे-
दयेत् । इत्यन्तमत्रापि बोध्यम् कल्पतरौ मत्स्य-
पुराणम् ।

“ततः सर्व्वैर्विधिक्षानं यजमानस्य कारयेत् ।
दिग्वां पूजयेद्भक्त्या ये चान्ये गृहमागतः ॥
एतद्वास्तूपशमनं कृत्वा कर्म समाचरेत् ।
प्रासादभवनोद्यानप्रारम्भे परिवर्त्तने ॥
पुरवेश्मप्रवेशेषु सर्व्वेदोषापनुत्तये ।
इति वास्तूपशमनं कृत्वा सूत्रेण वेष्टयेत् ॥”
इति मत्स्यपुराणे उपक्रमोपसंहारयोर्वस्तुप-
शमनविनाशानां वास्तूपशमनं कर्मणो
नामधेयं इति तेनेवोक्तेषुः सर्व्वेदोषापनुत्तये
इति श्रुतेषु वास्तुसर्व्वेदोषापनोदनं फलं संकल्पे
तु तदुल्लेखः कार्यः । एतत् प्रारम्भप्रवेशान्-
तरस्त्रिप्रवेशं कर्त्तव्यम् । आवश्यकत्वे प्रमाणं
प्रागेवोक्तम् । इति श्रीरघुनन्दनभट्टाचार्यविर-
चितं वास्तुयागतत्वं समाप्तम् ॥

।स्तुकं, क्षी, (वास्तु एव । वास्तु + स्कार्यं कन् ।)
वास्तुकशाकम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
(यथा, सुश्रुते । १ । १६ ।

“तच्छुलीयकक्षीवल्लीसुनिष्यक्तवास्तुकैः ॥”

।स्तुकी, क्षी, चिक्षीशाकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

।स्तुकं, क्षी, (वसन्ति गुणा अत्रेति । वस +
ऊलृकादयश्चेति साधुः ।) शाकविशेषः । वेतुया
इति भाषा । तत्पर्यायः । वास्तु २ वास्तुकम् ३

३६७

वास्तुः

वस्तुकम् ४ वस्तुकम् ५ हिलमोचिका ६ शाक-
राजः ७ राजशाकः ८ चक्रवर्त्त ९ । अस्य
गुणाः । मधुरत्वम् । सुशीतलत्वम् । चारत्वम् ।
मादनत्वम् । त्रिदोषनिवृत्तिम् । रोचनत्वम् ।
ज्वरहरत्वम् । महाशर्षां नाशनत्वम् । मल-
सूत्रमुक्तिकारित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
अपि च ।

“वास्तुकं वास्तुकश्च स्यात् चारपत्रश्च शाक-
राट् ।
तदेव तु दृष्टव्यं रक्तं स्यान्नौडवास्तुकम् ॥
प्रायशो यवमध्ये स्यात् यावत् शाकमतः स्तुतम् ।
वास्तुकद्वयं स्वादु चारं पाके कटुद्वयम् ॥
दीपनं पाचनं रक्तं लघु मुक्त्वलप्रदम् ।
सरं ग्रीवाक्षपित्तासलमिदोषत्रयापहम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

वास्तुयं, त्रि, वस्तिस्मन्त्वि । वस्तिस्मन्त्वि । वस्तु-
स्मन्त्वि । वास्तुस्मन्त्वि । वस्तिवस्तुवस्तुवास्तु-
शब्देभ्यः ऋयप्रत्ययेन निष्पन्नम् । (वस्ती
भवम् । वस्ति + “इतिक्वचित्कलशिवस्तुवस्तुवे-
ट्ठे ।” ४ । ३ । ५६ । इति ट्ठ् । वस्ति-
भवम् । यथा, क्वान्दोग्योपनिषदि । ३ । १६ ।
२ ।

“तत् यत् रणतं सेयं एषिवी यत् सुवर्णं सा
द्यैर्यज्मरायु ते पर्व्वता यदुर्व्वं समेषो गीहारी
याधमनयस्ता नद्यो यदास्त्येयमुदकं स समुद्रः ॥”
वस्तिरिव । वस्ति + “वस्ते ट्ठ् ।” ५ । ३ ।
१०१ । इति ट्ठ् । वस्तिमडशम् । इति सिद्धान्त-
कौमुदी ।)

वास्तोष्यति, पुं, (वास्तोर्गृहज्ञेयस्य पतिरधि-
ष्ठाना । “वास्तोष्यतिगृहमेधाश्च च ।” इति
निपातनात् अलृक् प्रत्ययः । यद्वा, “वास्तवन्त-
रिचं तस्य पतिः पाता विभुत्वेन ।” इति
निघण्टुटीकायां देवराजयज्वा । ५ । ४ । ६ ।)
इन्द्रः । इत्यमरः ॥ (देवतामात्रम् । यथा,
भागवते । १० । ५० । ५३ ।

“वास्तोष्यतीनाश्च गृहैर्वलभीभिश्च निर्मितम् ।
चातुर्वर्ग्यजनार्कोर्णं यदुदेवगृहोत्तमम् ॥”
“किञ्च नगरगृहादौ वास्तोष्यतीनां देवानाश्च
गृहैर्वलभीभिश्चन्द्रमालिकाभिश्च निर्मितम् ॥”
इति तट्टीकायां स्वामी ॥ गृहपालयितरि, त्रि ।
यथा, अश्वदे । ७ । ५४ । १ ।

“वास्तोष्यते प्रतिजानीत्यस्मान्
स्वावेशो अगमोवो भवानः ॥”
“हे वास्तोष्यते गृहस्य पालयितृदेवं त्वं अस्मान्
त्वदीयान् स्तोत्रं प्रतिजानीहि ।” इति
तट्टाख्ये सायणः ॥)

वास्तुः, पुं, (वस्त्रेण परिवृत्तो रथः । वस् + “परि-
वृत्तो रथः ।” ४ । २ । १० । इति अण् ।)
वस्त्रावृतथः । इत्यमरः । २ । ८ । ५४ ॥ त्रि,
वस्त्रस्मन्त्यौ ॥

वास्तुः, त्रि, वारि तिष्ठति यः । वारश्चन्द्रपूर्व्व-
स्थाघातोर्द्वयप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

वाहनं

वास्तुः, पुं, उद्या । जीहम् । इति कीचित् ॥ मङ्गल-
मध्य इति सामुदायः ॥

वास्तुयः, पुं, नागकीश्वरः । इति रत्नमाला ॥

वाह, ऋ ङ यञे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
आत्म०-अक०-सेट् ।) ऋ, अववाहत् । ङ,
वाहते । ववाह रक्तं पुरुषास्ततो जाताः सङ्ग-
स्रष्टाः इत्यादि सिद्धार्यमोक्षादिषु वज्रधातुं
मन्थेते वर्णदेशशरणादेवौ । वस्तुतस्तु बहुवाद्य-
सम्मतत्वादेवोक्षादिरनेनोपेक्षितः । ववाहेति
चण्डीप्रयोगस्य तु वाह ऋ ङ यञे इत्यस्मात्
गण्यत्तानित्यत्वात् परस्मैपदसिद्धिः । अनेकार्थ-
त्वात् सुखावेत्यर्थः । अथवा वव इत्याह इत्येव
व्याख्यानम् । इति दुर्गादासः ॥

वाहः, पुं, (उद्यतेऽनेनेति । वह + करणे चण् ।)
घोटकः । (यथा, अथात्मरामायणे । १० । ५ । ५६ ।
“इत्याश्वप्रः सुमन्त्रोऽपि रथं बाह्वैरयोजयत् ॥”)

परिमाणविशेषः । इत्यमरः ॥ यथाहुः ।
“फलं प्रकुञ्चकं सुष्टिः कुडवस्तुचतुष्टयम् ।
चत्वारः कुडवाः प्रमथ्यतुः प्रमथमाहुकम् ॥
अष्टादशको भवेत् द्रोणो द्विदोणः स्वर्प उच्यते ।
साहस्रर्षो भवेत् खारी द्वे खार्या गोमृदाक्षता ।
तामेव भारं जानीयात् वाहो भारचतुष्टयम् ॥”
इति भरतः ॥

चतुर्दशभेदात् संख्याव्याख्या । तथा च ।
“चतुरादशो द्रोणः षोडशद्रोणा खारी ।
विंशतिद्रोणः कुम्भः दशकुम्भो वाहः । इति
स्वामी ॥ ॥ भुजः । दण्डः । वायुः । इति
शब्दरत्नावली ॥ (प्रवाहः । यथा, कथासरित्-
सागरे । ६३ । ८१ ।

“यन्वाक्षिरान्यधमादिमार्गाविव समागतौ ।
गङ्गायमुनयोर्वर्षाभ्यां सुगतये वृणाम् ॥”
वाहनम् । यथा, तत्रैव । ६२ । १५७ ।

“तच्छ्रुत्वा तत्र भेकानां राजा वाहनमुत्तुङ्कः ।
जलादुत्तीर्य ततश्चकारोत्तुङ्क गतभोर्मुदा ॥”)

वाहकः, त्रि, (वहतीति । वह + कण् ।) वहन-
कर्त्ता । वहति यः । इत्यर्थे अकप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
(यथा, भागवते । १० । १८ । २१ ।

“आनेवविधिधाः क्रीडा वास्तुवाहकलक्षणाः ।
यत्वारोहन्ति जेतारो वहन्ति च पराजिताः ॥”)

वाहद्वयम्, [न] पुं, (वाहानां घोटकानां द्वयम्
वाहः ।) मङ्गलः । इत्यमरः ॥

वाहनं, क्षी, (वहत्यनेनेति । वह + करणे क्वाट् ।
“वाहनमाह्वितात् ।” ८ । ४ । ८ । इत्यत्र

“वहत्येत्तिट्ठिद्विष्टेयं सूत्रे निपातनात् ।”
इति भट्टोजिदाजिनोक्ता विपातनात् उद्धिः ।)
हस्त्यन्तर्यहोनादिः । तत्पर्यायः । यानम् २
युग्यम् ३ पत्रम् ४ धोरणम् ५ । इत्यमरः ।
२ । ८ । ५८ ॥ (यथा, रघुः । ११ । १० ।

“पूर्व्वैरुत्तकथितैः पुराविदः
सागुजः पिष्टसखस्य राघवः ।
उल्लमान इव वाहनोचितः
पादचारमपि न अभ्यवयत् ॥”)

वाहनं

देवा वाहनानि यथा,—

“विष्णुश्चक्रविह्वलैर्विधियते सा जगन्मयी ।
सितप्रेतो महादेवो ब्रह्मा लोहितपङ्कजः ।
हरिहरिस्तु विज्ञेयो वाहनानि महालसः ॥
स्वस्त्यै वाहनत्वन् तेषां यस्मात्तु युज्यते ।
तस्मात्तस्मिन्मरं कृत्वा वाहनत्वं गतास्तथाः ॥
यस्मिन् यस्मिन्महाभाया प्रीणानि सततं

श्रुत्वा ।

तेन तेनेव रूपेण आसनाभ्यभवन् त्रयः ॥”

इति कालिकापुराणे ५७ अध्यायः ॥३॥

देवदानवानां वाहनानि यथा,—

पुलस्त्य उवाच ।

“इत्युक्त्वा कथयिष्यामि सर्वेषामपि नारद ।
वाहनानि समासेन एकैकस्यानुपूर्वशः ॥
रुद्रहस्ततोत्पन्नं महाकायं महागजम् ।
श्वेतवर्णं महावीर्यं देवराजस्य वाहनम् ॥
रौद्रौजःसम्भवं भीमं लण्णवर्णं मनोजयम् ।
पौरुषकं नाम महिषं धर्मराजस्य नारद ॥
रुद्रमानस-सम्भवं श्यामं जलधिसंज्ञकम् ।
शिशुमारं दिव्यगतिं वाहनं वरुणस्य च ॥
रौद्रं शक्रटचक्राणं शैलाकारनरोत्तमम् ।
अम्बिकापादसम्भवं वाहनं धनदस्य तु ॥
एकादशानां रुद्राणां वाहनानि महासुते ।
गन्धर्वाश्च महावीर्या भुजगेन्द्राः सुदारुणाः ॥
श्वेतानि सौरभेयाणि शृवागयुगलवानि च ।
रथं चन्द्रमसच्छाङ्गं सहस्रहं गवाहनम् ॥
हयोद्वयवाहकश्च आदित्या सुनिसत्तम ।
कुञ्जरस्याश्च वसवो यथाश्च नरवाहनाः ॥
किमरा भुजगास्तदा हयारूढौ तथाश्विनौ ।
शारङ्गाधिशिता अश्वन् मरुतो घोरदर्शनाः ॥
शुक्रारूढाश्च कवयो गन्धर्वाश्च पदातिनः ।
आरुह्य वाहनान्येवं स्वानि स्वान्यमरोत्तमाः ॥
सप्तस्य निर्घुञ्जं च युञ्ज्या सुमहौजसः ॥३॥

नारद उवाच ।

गह्वरानि सुरादीनां वाहनानि महासुते ।
देवानां वाहनान्येवं यथावदुक्तमर्हसि ॥

पुलस्त्य उवाच ।

श्वरश्च दानवादीनां वाहनानि द्विजोत्तम ।
कथयिष्यामि तत्त्वेन यथावत् श्रोतुमर्हसि ॥
अन्धकस्य रथो युक्तः श्रेष्ठः परमवाजिभिः ।
लण्णवर्णः सहस्रारश्चिन्नत्वपरिमाणवान् ॥
प्रह्लादस्य रथो दिव्यः श्वेतवर्णैर्हयोत्तमैः ।
उत्तमानस्तथाश्वभिः श्वेतवर्णमयः शुभः ॥
विरोचनस्य तु गजः कुम्भस्य तु तुरङ्गमः ।
जम्भस्य तु रथो दिव्यो हयैः काञ्चनसज्जितैः ॥
शक्रकर्मस्य तुरगो हययोर्वस्य कुञ्जरः ।
रथो मयस्य विष्णोः दुग्धमेघ महोरगः ॥
शम्बरस्य विमानोऽभूदायः शङ्कोर्धगाधिपः ॥”

इति श्रीवामनपुराणे ६ अध्यायः ॥

(वाहयतीति । वह + स्तार्थे शिच् + लुट् ।
वाहके, चि । यथा, कथासरित्सागरे । १२४ ।
२२०—२२२ ।

३६८

वाहिनी

“स वाहनानां नागानां श्रीकराभ्युदयभरैः ।
शूकरप्रेयसीपृष्ठे स्वयं चक्रे त्रयं नृपः ॥”
“नागानां वाहना मेघाः शूकरप्रेयसी चितिः ।
विष्णोः शूकररूपस्य सा हि प्रियतमोच्यते ॥
तस्यां मेघाभ्युदयभ्युदयस्य चेतुः किमङ्गुलम् ॥”
वाहश्रेष्ठः, पुं. (वाह्ये वाहनेषु श्रेष्ठः ।) अन्धः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

वाहसः, पुं. (उच्यते इति । वह + “वहियुभ्यां
गित ।” उणा० ३ । ११६ । इति असच् । सच्
गित ।) अजगरः । इत्यमरः ॥ (यथा, तैत्ति-
रीयनंहितायाम् । ५ । ५ । १४ । १ ।

“त्याद्याः प्रतिश्रुतायै वाहसः ॥”

वारिण्याणाम् । सुनिघण्टकम् । इति मेदिनी ।
से, ३७ ॥

वाहा, स्त्री, (वाह + अजादित्वात् टाप् ।)
वाहुः । इत्यजयपालद्विरूपकोषौ ॥

वा(वा)हावा(वा)हवि, ष, (वाहुभिर्वाहुभिः प्रहृत्य
इदं युद्धं प्रवृत्तं तत् ।) वाहुयुद्धम् । हाता-
हति इति भाषा । इति मुग्धबोधध्याकरणम् ॥

वाहिकः, पुं. (वाहेन परिमाणविशेषेण क्रीतः ।
वाह + “असमासे निष्कादिभ्यः ।” ५ । १ । २० ।
इति टक् ।) टक्का । गोवाहः । शक्रटादि ।
इति धरणिः ॥ त्रि, भारवाहकश्च ॥

वाह्यत्वं, स्त्री, गजकुम्भस्याधोभागः । इत्यमरः ॥
वाहिनी, स्त्री, (वाहा वाहनानि घोटकादीनि
सन्त्यस्यामिति । वाह + इनिः । ङीप् ।) सेना ।
(यथा, रघुः । ११ । ६ ।

“लक्ष्मणानुचरमेव राघवं

नेतुमैच्छदधिराजसौ नृपः ।

आश्रयं प्रयुञ्ज न वाहिनीं

सा हि रत्नगविधौ तयोः क्षमा ॥” ॥

वाहः प्रवाहोऽस्त्यस्या इति ।) नदी । (यथा,
रामायणे । २ । ८६ । ६ ।

“उत्तिष्ठन् प्रवृध्यध्वं भद्रमस्तु हि वः सदा ।

नावः समुपकर्षध्वं तारयिष्याम वाहिनीम् ॥”

सेनाभेदः । तद्वया । गजाः एकाशीतिः ।

रथाः एकाशीतिः । अश्वस्त्रिचत्वारिंशदधिक-

शतद्वयम् । पदातिकाः पञ्चाधिकचतुःशतम् ।

समुदायेन दशाधिकाष्टशतं वाहाः सन्त्यस्याम् ।

इत्यमरभरतौ । (यथा, महाभारते । १ । २ ।

१६—२१ ।

“एको रथो गजश्चैको नराः पञ्च पदातयः ।

त्रयश्च तुरगास्तज्जयेः पत्तिरित्यभिधीयते ॥

पत्तिस्तु त्रिगुणामेतामाहुः सेनासुख बुधाः ।

त्रीणि सेनासुखान्येको गुल्म इत्यभिधीयते ॥

त्रयो गुल्मा गणो नाम वाहिनी तु गणास्तथः ।

स्तुतास्तिसस्तु वाहिन्यः एतनेति विश्वचर्ये ॥”

प्रवाहशीला । यथा, मार्कण्डेये । ७८ । २६ ।

“यसुना च नदी जज्ञे कलिन्दान्तरवाहिनी ॥”

वाहिनीपतिः, पुं. (वाहिन्याः सेनायाः पतिः ।)

सेनापतिः । इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते ।

४ । २१ । ६ ।

वाहुः

“प्रवादेनेह मत्स्यानां राजा नाभ्यायसुच्यते ।
अहमेव हि मत्स्यानां राजा वै वाहिनीपतिः ॥”
वाहिन्या नद्याः पतिः ।) समुद्रः । इति शब्-
रत्नावली ॥

वाहीकः, पुं, देशभेदः । तत्पर्यायः । अष्टकः २ ।
इति हेमचन्द्रः ॥ जलिकजातिः । आट् इति
भाषा ॥ यथा,—

“तत्र वृद्धः पुरावृत्ताः कथाः कश्चिद्विजोत्तमः ।

वाहीकदेशं मद्राश्च कृत्यन् वाक्यमब्रवीत् ॥

पञ्चानां सिन्धुपठानां नदीनां यन्तराश्रिताः ।

तान् धर्मवाह्यान्शुचीन् वाहीकान् परि-

वर्णयेत् ॥

शाकलं नाम नगरमापगानामनिम्नगा ।

जलिका नाम वाहीकास्तेषां दृप्तं सुनिदि-
तम् ॥”

इति महाभारते कर्णपर्वणि २०० अध्यायः ।

वा(वा)हुः, पुं, (बाधते शत्रून् इति । बाध् लोट्ने
+ “अत्तिङ्शिकमीति ।” उणा० । १ । २८ ।

इति कुः हकारादेशश्च ।) कक्षावध्यङ्गुलय-

पयन्तावधयः । यथा । भुजवाहुः प्रवेष्टो द्यौर-

त्यमरः ॥ वहत्यनेन वाहुः नास्तीति उच्यते । षणि

वाहोऽदन्तः । वाहोऽम्भुजयोः पुमान् । इति

दामोदरः । त्वियां वाहा च । वाहो वाहा

भुजा वाहुर्दंष्ट्रो दोषा च दोः पुमान् । इति

कोषान्तरम् ॥ इति तट्टीकायां भरतः । कूर्प-

रस्योर्ध्वभागे वाहुस्तस्याधोभागः प्रवाहुः ।

यथा,—

“सुखं वाहु प्रवाहु च मनः सर्वेन्द्रियाणि च ।

रत्नत्वयाहतेनैवैव नारायणोऽवयवः ॥”

इति विष्णुपुराणे ५ अंशे ५ अध्यायः ।

वाहुप्रवाहु च कूर्परस्योर्ध्वभागे । इति

तट्टीका ॥ अन्यत् पर्वण्यवकारादिवाहुशब्दे

दृश्यम् ॥ ॥ अस्य शुभाशुभलक्षणं यथा,—

“निर्मासौ चैव भण्डाणो झटौ च विपुलौ शुभौ ।

आलानुलम्बिनौ वाहु वृत्तौ पीनौ वृषभरौ ॥

निःस्त्राणौ रोमशौ ह्रस्वौ श्रेष्ठौ करिकरप्रभौ ।

हस्ताङ्गुलय एव स्युरायुर्दं ललिताः शुभाः ॥

मेधाविनाश्च स्रग्माः सुभ्रूवाणां चिपिटाः

स्तुताः ।

स्त्रालाङ्गुलीभिर्निःस्त्राः स्युर्नताः स्युर्वहिरन्तदाः ॥

कपितुल्यकरा निःस्त्रा यावत्तुल्यकरैर्धनम् ।

मणिवर्त्येनिर्गदेषु सुश्लिष्टशुभसन्धिभिः ॥

वृषा ह्रीनेः करश्चेदः सशब्देर्धनवर्जिताः ।

पिष्टवित्तविहीनाश्च निष्ठात् करतलाभराः ॥

संवृत्तेष्वेव निक्षेपे धनिनः परिकीर्तिताः ।

प्रोक्ता नरकदातारो विषमैविषमा नराः ॥

करैः करतलेष्वेव लाक्षाभैरीश्वरास्तजैः ।

परदाररताः पीते स्तुतेर्निःस्त्रा नरा मताः ॥ ।

तुष्टतुल्यनखाः क्रीवाः कुटिलेः स्फुटितेनराः ।

निःस्त्राश्चक्रनखैस्तद्विषमैः परतर्ककाः ॥

ताम्बूरीपा घनाट्ठाश्च अङ्गुष्ठैः सयवैस्तथा ।

अङ्गुष्ठमूलनैः प्रेक्ष्यः स्वाहोर्वाङ्गुलिपयः ॥

बाहुवः

दीर्घाद्यः सुभगश्चैव निर्धनो विरजाकुलिः ।
वनाकुलिश्च सधनस्त्रियो रेखाश्च यस्तु वै ।
वृषतेः करवल्गुमा मयिबन्धे वसुधिताः ।
युगमौवाङ्गतकरो भवेत् सचप्रदो नरः ।
वक्त्राकाराश्च धनिना मत्स्यपुच्छनिभा बुधे ।
श्रद्धातपत्रशिविकागजपद्मोपमा वृषे ।
कुम्भाकुशपताकाभा खण्डालाभा निरीश्वरे ।
दामाभाश्च गवाजानां खल्लिकाभा वृषेश्वरे ।
चक्राक्षितोमरधनुःकुम्भाभा वृषतेः करे ।
उद्वुल्लाभा यथापि वेदीभाश्चायिहोत्रिणि ।
बापीदेशकुलाभाश्च त्रिकोणाभाश्च धार्मिके ।
अङ्गुष्ठमूला रेखाः पुत्राः स्रग्माश्च दारिकाः ।
प्रदेशिनीगता रेखा कनिष्ठाम्बुगामिनी ।
श्रतायुधश्च कुरुते क्षिप्रया तरुतो भयम् ।
निखाश्च बहुरेखाः स्युर्निद्रेश्चिपुकेः कृषोः ॥”
इति गारुडे ६६ अध्यायः ॥

वा(वा)हुलं, ली, (वाहोर्मूलम्) । मुजहयस्य
आद्यभागः । काक् इति वगल इति च भाषा ।
तत्पर्यायः । कचः २ । इत्यमरः । -मुजकोटरः
३ । होर्मूलम् ४ खण्डिकः ५ कक्षा ६ । इति
हेमचन्द्रः ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । १२४
“कापि कुलसंन्याससंयमयपदेशतः ।
बाहुलं स्तनौ नाभिपङ्कजं दर्शयेत् स्फुटम् ॥”
वा(वा)हुलः, पुं, कार्त्तिकमासः । इत्यमरः ॥ अथ
कार्त्तिकमाहात्म्यम् ।

नारद उवाच ।

“कार्त्तिकस्य तु माहात्म्यं मासस्य वक्तुमर्हसि ।
पूर्वं कार्त्तिकमाहात्म्यं यथावत् वक्तुमर्हसि ॥
ब्रह्मोवाच ।

साधु पृष्टं त्वया पुत्र लोकोद्धारणहेतवे ।
कथयामि न सन्देहस्तत्समो नास्ति वेण्ववः ॥
एकतः सन्ततीर्थानि सर्वे यज्ञाः सदक्षिणाः ।
कार्त्तिकस्य च मासस्य कोव्यंशं नापि ब्रह्मति ।
एकतः पुष्करे वासः कुरुक्षेत्रे हिमाचले ।
एकतः कार्त्तिको वत्स ! सर्वपुण्याधिको मतः ॥
सर्वानि मेरुतुल्यानि सन्देशानि चैकतः ।
एकतः कार्त्तिको वत्स ! सर्वदा केशवप्रियः ॥
कृत्वा कोटिसहस्राणि पापानि सुबहुन्यपि ।
निमेषार्द्धेन सर्वान्ध्रि विलयं यान्ति कार्त्तिके ।
यत्किञ्चित् कुरुते पुण्यं विष्णुसुहृदस्य कार्त्तिके ।
तद्व्ययं भवेत् सर्वं सद्योक्तं तव नारद ! ॥
तस्य व्ययं न पश्यामि सत्यमुक्तं तवानघ ।
सोपास्यभूतं स्वर्गस्य मातुल्यं प्राप्य दुर्लभम् ॥
तथात्मानं समादध्यात् यथा न स्यादितः पुनः ।
दुष्पापं प्राप्य मातुल्यं कार्त्तिकोक्तं चरन् यः ।
धर्मं धर्मभृतां श्रेष्ठ स मातृपितृघातकः ।
कार्त्तिकं खलु वै भावं सर्वमासेषु चोत्तमम् ॥
पुण्यानां परमं पुण्यं पावनानाञ्च पावनम् ।
अस्मिन् मासे जयशङ्खशेखराः सन्निहिता ऋषिः ।
अत्र स्नानानि दानानि भोजनानि व्रतानि च ।
तिलधेनुहिरण्यानां रजतं भूमिवाससाम् ॥
गोप्रदानानि कुर्वन्ति सर्वभावेन नारद ! ॥

६९८

बाहुवः

ब्राह्मणानाञ्च ये कथां दास्यन्ति विधिवन्तराः ।
दानानां फलमेतेषां प्राप्नुयन्ति विधानतः ।
तानि दानानि यत्किञ्चित् दत्तानि विधिवत् सुराः ।
यत्किञ्चित् कार्त्तिके दत्तं तपश्चैव तथा जतम् ।
तद्व्ययफलं प्रोक्तं विष्णुना लोककर्तृणा ।
वृषाणां भोक्तृणां चैव कार्त्तिके मासि येः जतम् ।
अन्धमेधादिकं पुण्यं तेनैव प्राप्तं न संशयः ॥
तस्मादयमेव विप्रैश्च कार्त्तिके मासि दीयते ।
यत्किञ्चित् कार्त्तिके दत्तं विष्णुसुहृदस्य मानवेः ॥
हुतं दत्तञ्च विप्रैश्च तपश्चैव तथा जतम् ।
तद्व्ययं लभन्ते ते शस्यदानं विशेषतः ॥
यथा नदीनां विप्रैश्च शैलानाञ्चैव नारद ।
उदधीनाञ्च विप्रैश्च चयो नैवोपपद्यते ॥
तद्वत् कार्त्तिकमासे तु यत्किञ्चिदीयते सुते ।
न तस्यास्ति चयो विप्र पापं याति सहस्रधा ॥
न स्नात् सर्वप्रयत्नेन कर्मणा मनसा गिरा ।
पापं समाचरेन्नैव कार्त्तिके विष्णुसत्पराः ॥
ज्ञानादा यदि वाज्ञानादुद्वृत्तं येन यत्कृतम् ।
तत्तस्य नश्यति क्षिप्रं वायुना पांशवो यथा ॥
संप्राप्तं कार्त्तिके दत्तं पराङ्गं यस्तु वर्जयेत् ।
दिने दिने च लक्षस्य फलं प्राप्नोत्यसंशयम् ॥
प्रवृत्तानाम् भक्षणां कार्त्तिके नियमे जते ।
अवश्यं विष्णुरूपत्वं प्राप्यते सुक्तिर्गुणम् ॥
न कार्त्तिकसमो मासो न कृतेन समं युगम् ।
न वेदसदृशं शास्त्रं न तीर्थं गङ्गाया समम् ॥
न चाग्निं समं दानं न तत्त्वं भार्यया समम् ।
न कृषिस्तु समं वित्तं न लाभः सुरभीसमः ॥
न तपोऽनशनैस्तुल्यं न दमात् परमो जयः ।
न च धर्मा दयातुल्यो न ज्योतिश्चक्षुषा समम् ॥
न तपो रसनातुल्यो न प्रीतिस्तु सुतं विना ।
न कार्त्तिकसमो मासो वेण्वानां प्रियः सदा ॥
अत्रनेन तपेद्यस्तु मासं दामोदरप्रियम् ।
तिथ्यगयोनिमवाप्नोति सर्वधर्मवद्भक्तः ॥
दुर्लभं वेण्वे ज्ञानं दुर्लभं वेण्वो कथा ।
दुर्लभं वेण्वो दीप्ता दुर्लभो जागरस्तथा ॥
दुर्लभं कपिलादानं दुर्लभं जाह्नवीजलम् ।
दुर्लभो वेण्वो विप्रो दुर्लभं नीलमोक्षणम् ॥
दुर्लभं पुष्करे दानं दुर्लभाः कार्त्तिके तिलाः ।
दुर्लभो जागरो विष्णोः पद्मयोरुभयोरपि ॥
दुर्लभा कार्त्तिके विप्र इन्द्रादपि हरिबोधिनौ ।
दुर्लभा माजतीपूजा दुर्लभा तुलसी सुते ॥
दुर्लभं कार्त्तिके स्नानं दुर्लभं साधुवन्दनम् ।
शालग्रामशिलापूजा दुर्लभा सुनिपुणव ॥
समुद्रगा नदी यत्र दुर्लभा स्नानशालिनाम् ।
कुलश्रीजवती कथा दुर्लभा दम्पती वृणाम् ॥
दुर्लभा जननी लोके पिता चैव विशेषतः ।
दुर्लभं साधुसम्मानं दुर्लभो धार्मिकः सुतः ॥
दुर्लभेकादशी लोके दशमीसङ्गवर्जिता ।
पञ्चदशं व्रतं वत्स अयमेव दक्षिणोत्तरे ॥
दुर्लभं वेण्वे दानं माघस्नानं नदीजले ।
ज्येष्ठाषाढे तु पावनीयमित्यनं पौषमाघयोः ॥
ब्राह्मणं दुर्लभं विप्र दुर्लभं तीर्थसेवनम् ॥

बाहुवः

न्यायेनोपास्म्यन्तं विपं दुर्लभं कुलवर्द्धनम् ।
दुर्लभं वत्स ब्रह्मणा पात्रे यत् प्रतिपादितम् ॥
पात्राद्यामपि तत्पात्रं सदाचारक्रियान्वितम् ।
संप्राप्य कार्त्तिकं मासं विसृज्या ये जनादृते ।
तेषां यमपुरे वासः पितृभिः सह नारद ! ॥”
इति पाश्चात्तरखण्डे कार्त्तिकमाहात्म्ये ११४ अः ॥
ब्रह्मोवाच ।

“कार्त्तिकस्य तु माहात्म्यं पुनरेव प्रवक्ष्यामि मे ।
यत् शुक्ला सुनिर्भाहूः ! सर्वान् कामानवा-
प्स्यसि ॥

व्रतानामिह सर्वेषामेकजन्मानुगं फलम् ।
कर्त्तव्यं व्रतस्योक्तं श्रतजन्मानुगं फलम् ॥
आश्विनस्य सिते पक्षे एकादश्यां द्विजोत्तम ! ।
वेण्वेवेण्वे धर्मं प्रारम्भोऽस्य विधीयते ॥
यावत् कार्त्तिकशुक्लस्य पौर्णमासो तिथिर्भवेत् ।
तावदस्य व्रतस्योक्तं सध्यगाचरणं बुधेः ॥
अन्यथा तु जतं विप्र व्रतमेतत् सुदुर्लभम् ।
कार्यं सद्भिः प्रयत्नेन कार्त्तिके तु विशेषतः ॥
त्रिंशद्दिनानि पुण्यानि विप्रप्रीतिकराणि वै ।
कार्त्तिकस्य व्रतं विप्र ! श्रीविष्णुप्रीतिकारणम् ॥
तद्वत् भोगस्य व्रतं सुते तुष्टिकरं परम् ।
पुण्यं पञ्चदिनं प्रोक्तं दत्तं तस्यै च विष्णुना ॥
नरो वा यदि वा नारी कुरुते वेण्वे व्रतम् ।
दिने दिनेऽसङ्ख्यं फलं भवेत्तस्यै कार्त्तिके ॥
अतस्त्वं विधिवत् पुत्र ! वेण्वे व्रतमुत्तमम् ।
श्रीदामोदरतुष्टार्थं प्रकुरुष्व समाहितः ॥
ऊर्ध्वं मासि सुनिश्चिष्टं प्रातःकाले तथा मले ।
गोप्यदेति जले स्नानं स्वर्गार्थं पापिनामपि ॥”
इति पाश्चात्तरखण्डे ११५ अध्यायः ॥
ब्रह्मोवाच ।

“पूराणश्रवणं यत्र कुर्वन्ति द्विजसत्तम ।
तेषां करमिता मुक्तिर्विद्यते नात्र संशयः ॥
कार्त्तिके मासि यो भक्ष्या कुप्याद्व्याज्जगभोज-
नम् ।
प्रत्यहं विष्णुप्रार्थनं स याति भवनं चरैः ॥
कार्त्तिके मासि यः कुर्यात् तिलतेलेन दीपकम् ।
अहोरात्रान् सुनिश्चिष्टं स याति परमं परम् ॥
कार्त्तिके मासि यो दद्यात् पादत्राणं द्विजसत्तम ।
दद्याद्द्व्यङ्ग्यं वत्स यमं नैव स पश्यति ॥
यज्ञोपवीतं यो दद्यात् भूमिं वै ब्राह्मणाय तु ।
स याति ब्रह्मसदनं पुनरावृत्तिवर्जितम् ॥
ताम्रज्यं यो दद्यात् सपुत्रं विधिवद्भिज्ज ।
गन्धर्वलोकमाप्नोति भुक्त्वा भोगान् मनोरमान् ॥
श्रीचन्दनं यो दद्यात् देवपूजायमादरात् ।
विप्राय वेदविदये पुरन्दरपुरं व्रजेत ॥
नारिकेलफलं वत्स सव्यञ्च सदक्षिणम् ।
यो दद्याद्दिविद्वि स शश्वतं पुत्रवान् भवेत् ॥”
इति पाश्चात्तरखण्डे ११६ अध्यायः ॥

वा(वा)हुलं, ली, बहुलम् । बहुलस्य भाव इत्यर्थे
व्याख्यायते निष्पद्यते ॥

बाहुवारः, पुं, शैवालकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
अन्वत् पवर्गोयकारादित्थञ्चन्द्रे दृश्यम् ॥

विंशः

वाङ्मं, क्री, (वाङ्मते चाक्यते इति वाङ् + क्यन् ।)
यानम् । यथा, विमचन्ने ।
“यानं युयं पञ्च वाङ्मं वङ्मं वाङ्मनधोरखे ॥”
वाङ्मः, जि, (वङ् + क्यन् ।) वङ्मनीयः । (यथा,
रघुः । ६ । १० ।

“मनुष्यवाङ्मं चतुरस्रयान-
मध्यास्य कन्या परिवारशोभि ।
विवेश मञ्जान्तराणामागं
पतिवरा कृष्णविवाहवेशा ॥”

वङ्मस् + क्यन् । वङ्मः । वाङ्मर इति भाषा ।
यथा, स्मृतिः ।

“अपवित्रः पवित्रो वा सस्त्रावस्थां गतोऽपि वा ।
यः स्मरेत् पुण्डरीकाक्षं स वाङ्माम्यन्तरः शुचिः ॥”
वा(वा)ङ्मिन्, क्री, (वाङ्मामिन्त्यम् ।) वङ्म-
रिन्निबन्धम् । तद्यथा । चक्षुः । जिह्वा । नासिका ।
त्वक् । ओष्ठम् । एतदेकैकगुणाः । यथा,—
“एतत्तु द्वौत्रिगुणाश्च अथ चतुर्गुणशब्दाः ।
वाङ्मैकैकत्रिगुणाश्च गुह्यलक्षणभाषणा ॥”

इति भाषापरिच्छेदः ॥

वाङ्मिकः, पुं, वाङ्मिकदेशः । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥ (तद्देशजाति, जि । यथा, महाभारते ।
१ । २२२ । ४६ ।

“एष्टानामपि चास्मान् वाङ्मिकानां जनार्दनः ।
ददौ शतसहस्राणि कन्याधनमनुत्तमम् ॥”

वाङ्मिकं, क्री, कुङ्कुमम् । इहम् । इत्यमर-
वाङ्मिकं, मेदिनीकरी ।

वाङ्मिकः, पुं, देशभेदः । वलख इति आरवी
भाषा । तद्देशजातघोटकः । इत्यमरमेदिनी-
करी ॥ गन्धर्वविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥
(प्रतीपपुत्रविशेषः यथा, महाभारते । १ । ६५ । ४४ ।
“प्रतीपः खलु श्रेयासुपयेमे सुतन्त्री नाम तस्यां
पुत्रानुत्पादयामास देवापि शान्तशुं वाङ्मिक-
चेति ॥”)

वि, अ, निग्रहः । नियोगः । यदपूरणम् । निश्चयः ।
असहनम् । हेतुः । अथापि । विनियोगः । ईष-
दर्थः । परिभवः । शुद्धम् । अवलम्बनम् । विश्रान-
नम् । इति मेदिनी । वे, ७६ ॥ विशेषः । गतिः ।
आलम्बः । पालनम् । इति शब्दरत्नावली ॥ उप-
सर्गविशेषः । अस्याधीः । वि विशेषवेत्त्यनर्थ-
गतिदानेष्टु । इति मुग्धसोपटीकायां दुर्गादासः ॥
वि, पुं, स्त्री, (वाति गच्छतीति । वा + “वाति-
र्जिह्व ॥” उणा० ४ । १३३ । इति इण् । स च
जित् ।) पक्षी । इत्यमरः ॥ (यथा, चादित्य-
दर्पणे १० परिच्छेदे ।
“के ययं स्थल एव सम्पत्ति वयं प्रप्रे विप्रेषा-
श्रयः ।
किं भूते विहगः स वा फणिपतिर्यन्त्रास्ति सुमो
हरिः ॥”)

विंशः, जि, (विंशति + पूरये ङट् । तर्लोपः ।)
विंशतेः पूरणः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ (यथा,
महः । ८ । ३६८ ।

“कुमुदं यथापश्यं ततो विंशं शृपो हरेत् ॥”

विकचः

विंशकः, जि, (विंशत्या क्रीतः । विंशति + “विंशति-
त्रिंशद्गां वृत्तसंज्ञायाम् ॥” ५ । १ । २४ ।
इति ङ्युन् । “ति विंशतेर्जिति ॥” ६ । ४ ।
१४२ । इति तिलोपः ।) विंशतिक्रीतः । इति
सिद्धान्तकौमुदी ॥

विंशतिः, स्त्री, (दौ दश परिमाणस्य । पक्षिविंश-
तीति निपातनात् सिद्धम् ।) संख्याविशेषः ।
विष इति कुङ्कि इति च भाषा । यथा,—
“विंशत्याद्याः सदैकत्वे सख्यां संख्ययसंख्ययोः ।
संख्यार्थं द्विबहुत्वे सत्तासु चानवतेः स्त्रियः ॥”
इत्यमरः ॥

तद्वाचकानि । रावणबाहुः १ । अङ्गुलिः २ ।
इति कविकल्पलता ॥ नखम् ३ । इति सत्कृत्य-
सुक्तावली ॥

विंशतिकः, जि, विंशतियोग्यः । यथा । संख्यायाः
कक स्यादाहोयैर्ये । विंशतित्रिंशद्गां कन्
संज्ञायाम् । अर्थां कन् स्यात् असंज्ञायाम्
ङ्युन् स्यात् । विंशकः : संज्ञायाम् विंशतिकः ।
इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

विंशतितमः, जि, (विंशतेः पूरणः । विंशति +
ङट् । “विंशत्यादिभ्यस्तमङ्ग्यतरस्याम् ॥” ५ ।
२ । ५६ । इति तमङागमः ।) विंशः । इति
सिद्धान्तकौमुदी ॥

विंशी, पुं, विंशतिः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

विकं, क्री, सद्यःप्रसूताया गोः क्षीरम् । यथा,—
“क्षीरं सद्यःप्रसूतायाः पयसं पालनं विकम् ॥”
इति शब्दचन्द्रिका ॥

विकङ्कटः, पुं, गोक्षुरः । इति शब्दमाला ॥

विकङ्कगः, पुं, वदरोसङ्गशस्त्रफलवृक्षः । वँदच
इति भाषा । तत्पर्यायः । स्वादुकण्टकः २
सुवावृक्षः ३ ग्रन्थिलः ४ व्याघ्रपातु ५ । इत्य-
मरः ॥ शृङ्गारः ६ मधुपर्णी ७ । इति रत्न-
माला ॥ कण्टपादः ८ बहुफलः ९ गोपवण्टा
१० सुवादमः ११ गृध्रफलः १२ दन्तकाष्ठः १३
यज्ञीयवृक्षपादपः १४ पिण्डारः १५ हिमकः
१६ पूतः १७ किङ्किरी १८ वैकङ्कतः १९ युति-
ङ्करः २० कण्टिकारी २१ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ किङ्किरी २२ सुगन्धार २३ । इति
जटाधरः ॥ अस्य गुणाः । अन्धमधुरत्वम् ।
पाकेऽतिमधुरत्वम् । लघुत्वम् । दीपनत्वम् ।
कामलासजीह्वाश्लवम् । पाचनत्वम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।

“स एव यज्ञवृक्षश्च कण्टकी व्याघ्रपादपि ।
विकङ्कतफलं पक्वं मधुरं सञ्जोषजित् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

विकङ्कता, स्त्री, अतिवला । इति राजनिर्घण्टः ॥

विकचः, पुं, (विगतः कचो यस्य केशशून्यत्वात् ।
यदा, विशिष्टः कचो यस्य प्रभूतकेशत्वात् ।)
चपलः । केतुः । इति मेदिनी । चे, ॥ (यथा,
वृहत्संहितायाम् । ११ । १६ ।

“विकचा नाम गुरुसुताः

वितेकताराः शिखरपरितृक्ताः ।

विकत्य

वटिः पञ्चभिरधिका

स्त्रिंशया याम्याश्रिताः पापाः ॥”)

विकचः, जि, (विकचति विकचतीति । वि + कच्
+ क्यन् ।) विकचितः । इत्यमरः ॥ (यथा,
माघे । ११ । १६ ।

“विकचकमलगन्धैरन्धयन् भङ्गमाणाः
सुरभितमकरन्दं मन्दमावाति वानः ।
प्रमदमदनमाद्ययौवनोद्यामरासा-
रमणरभसखेदस्वेदविच्छेददहः ॥” ७ ॥

विगतः कचो यस्य । केशशून्यः । इति मेदिनी ।
चे, ॥ (यथा, महाभारते । ३ । २५६ । १२ ।

“विभञ्जानियतं वेशसुल्लभ इव पाण्डव ।

विकचः परुषा वाचो व्याहरन् विविधा

सुनिः ॥”)

विकचा, स्त्री, महाश्रावणिका । इति राज-
निर्घण्टः ॥

विकच्छः, जि, (विगतः कच्छो यस्य ।) कच्छ-
रहितः । सुतकच्छः । इति स्मृतिः ॥

विकटः, पुं, (विकटति पूयराक्तादिकं वर्धतीति ।
वि + कट + पदाद्यच् ।) विस्फोटकः । इति
शब्दरत्नावली ॥ साकुलवृक्षः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (धृतराष्ट्रस्य पुत्रविशेषः । यथा,
महाभारते । १ । ६७ । ६६ ।

“दुर्मदो दुष्पदश्च विविक्तविकटः समः ॥”

विकटः, जि, (वि + “संप्रोदश्च कटच् ॥” ५ । १०६ ।

इति कटच् ।) विप्रालः । (यथा, माघे । १० । ४२ ।

“उत्तरीयविनयात्तपमाणा

रन्वती किल तदीक्ष्यमार्गम् ।

आवरिष्ट विकटेन विप्रोदु-

र्वचसैव कुचमण्डलमन्या ॥”)

विकरालः । इति मेदिनी । टे, ॥ सुन्दरः । इति
विश्वः ॥ हन्तुरः । इति धरणिः ॥ (यथा, मार्क-
ण्डेय । ४३ । २० ।

“करालेर्विकटेः क्षणैः पुरुषे बहतायुधैः ।

पाषाणैस्ताडितः स्वप्ने सद्यो न्यतुं लभेन्नरः ॥”)

विकतः । इति विकारशेषः ॥

विकटा, स्त्री, (विकट + टाप् ।) मायादेवी । सा

च बौद्धदेवीभेदः । तत्पर्यायः । मारीची २

त्रिसुखा ३ वक्कालिका ४ वक्कवाराही ५

गौरी ६ पोत्रिया ७ । इति विकारशेषः ॥

विकण्टकः, पुं, (विशिष्टः कण्टको यस्य ।) यवावः ।

इति जटाधरः ॥ वृक्षविशेषः । तत्पर्यायः ।

गृध्रफलः २ ग्रन्थिलः ३ स्वादुकण्टकः ४

गोकण्टकः ५ काकनासः ६ व्याघ्रपादः ७ घन-

दमः ८ गर्जाफलः ९ घनफलः १० मेघस्तनितो-

द्भवः ११ सुदिरफलः १२ प्रावृष्यः १३ हास्य-

फलः १४ स्तनितफलः १५ । अस्य गुणाः ।

कषायत्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । वृश्चिप्रद-

त्वम् । दीपनत्वम् । कफहारित्वम् । वृश्चरङ्ग-

विधायकत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

विकत्यर्ग, स्त्री, (विकत्याते इति । वि + कत्यञावा-

याम् + भावे ङट् ।) मिथ्याज्ञाया । यथा,—

विकर्षः

“आवा प्रध्वार्धवादः सा तु मिथ्याविकत्यम् ।”
इति हेमचन्द्रः ।

(यथा, भागवते । १ । १५ । १६ ।

“अथासनाटनविकत्यमभोजनादि-
भेकादयस्य ऋतवानिति विप्रलम्भः ।”

विकृत्यते आत्मानमिति । वि + कृत्य + लृट् ।
आत्मज्ञावाकारिणि, चि । यथा, महाभारते ।
२ । ७३ । ३२ ।

“अव्युत्थितारं हेतारं प्रवक्तारं विकत्यम् ।
भौमसेननियोगात्ते हन्तारं कर्णमाहवे ॥”
श्री, वि + कृत्य + क्तिप् + युच् । टाप् । आत्म-
ज्ञावा । यथा, विश्वात्मविजयनाटके । २ ।

“सम्भवोक्तापि प्रज्ञानां न प्रज्ञस्ता विकत्या ।
प्ररदीयवज्जानेत्वाचोभिः किं भवादृशाम् ॥”

विकल्पितः, चि, विशेषेण कल्पविशेषः । विपूर्वक-
कल्पधातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ।

विकरः, पुं, (विक्रीयते हस्तपदादिकमनेनेति ।
वि + कृ + “ऋदोरप्” इत्यप् ।) रोगः ।
इति शब्दचन्द्रिका ।

विकरालः, चि, (विशेषेण करालः ।) भयानकः ।
इति विकटशब्दार्थे मेदिनी । (यथा, मार्क-
ण्डेये । ११८ । ४८ ।

“विकरालं महावक्रमतिभीषणदर्शनम् ।
समुद्यतमहाशूलं भूतमतिदारुणम् ॥”

विकर्णः, पुं, दुर्योधनपत्नीयशूरः । यथा,—

“अश्वत्थामा विकर्णश्च भौमदत्तार्जुनयुधः ।

अथे च जहवः शूरा मदर्थं तत्तर्जुनविताः ॥”
इति भगवद्गीतायाम् १ अध्यायः ।

(विगतौ कर्णौ यस्येति विग्रहे कर्णरहिते,
चि ।)

विकर्णिकः, पुं, सारस्वतदेशः । इति हेमचन्द्रः ।

विकर्षणः, पुं, (विशेषेण कर्षणं यस्य । विष्कर्म्म-
यन्त्रखोदितत्वादस्य तथात्वम् ।) स्तब्धः । अर्क-
रश्मिः । इत्यमरः ।

विकर्मकृत्, चि, (विकर्म विरुद्धं कर्म करो-
तीति । कृ + कृप् ।) निषिद्धकर्मकारी । यथा,
“न साची वृपतिः कार्या न कारकज्जुशीलवौ ।
न ओजिव्यो न लिङ्गस्थो न सङ्गर्भ्यो विनिर्गतः ॥
नाध्यधीनो न वक्तव्यो न दस्युर्न विकर्मकृत् ।
न वृद्धो न शिशुर्न को नान्धो न विकलेन्द्रियः ॥”
इति मानवे । ८ । ६६ ।

“विकर्मकृत् निषिद्धकर्मकारी ।” इति कुल्लूक-
भट्टः ।

विकर्मस्थः, चि, (विकर्मणि विरुद्धाकारे तिष्ठ-
तीति । स्था + कः ।) निषिद्धकृत् । यथा,—

“पाषण्डिनो विकर्मस्थान् वेङ्गालव्रतिकान्
प्रष्टान् ।

हेतुकान् वक्रवर्तीन् वाक्पात्रिणापि नार्थयन् ॥”

इति विष्णुपुराणे ३ अंश १८ अध्यायः ।
(तथा मनौ । ४ । ३० ।)

विकर्षः, पुं, (विरुध्यतेऽसौ इति । यद्वा, विरुध्यन्ते
परप्रज्ञा अनेनेति । वि + कृ + क्तिप् ।)

विकल्पः

वाचः । इति विकल्पशेषः । (वि + कृ +
भावे घञ् । विकर्षणम् ।)

विकर्षणं, श्री, (वि + कृ + लृट् ।) व्याकर्षणम् ।
विपूर्वकवधानोरनटप्रत्ययेन निष्पन्नम् । (यथा,
किराते । ३ । ५७ ।

“अविलम्बविकर्षणं परैः

प्रथितप्यारवकर्मकाम्भुक्तम् ॥”

विभागः । यथा, भागवते । ३ । ७ । १० ।

“वर्णाश्रमविभागाश्च रूपशीलस्वभावतः ।

ऋषीणां जन्मकर्माणि वेदस्य च विकर्षणम् ॥”

विकलः, चि, (विगतः कलो व्यक्तध्वनिर्यस्य ।)

विकलः । इति जटाधरः । स्वभावहीनः । इति

भरतः । (यथा, महाभारते । १ । ४६ । ११ ।

“विधवागोपविकलान् लपनां च बभार सः ।

सुदर्शः सर्वभूतानामाधीतुं सोम इवापरः ॥”

विकलपाणिकः, पुं, (विकलः पाणिर्यस्य । कन् ।)

स्वभावहीनपाणियुक्तः । यथा । कुण्डविकल-

पाणिकः । इति हलायुधः ।

विकला, श्री, (विगतः कलो मधुरालापो यस्याः ।

ऋतौ तु स्त्रिया मौनत्वविहितत्वात् ।) ऋतु-

हीना । इति शब्दरत्नावली ।

विकलाङ्गः, चि, (विकलानि अङ्गानि यस्य ।)

स्वभावतो न्युनाङ्गः । तत्पर्यायः । अपोगणः

२ । इत्यमरः । ३ । पोगणः ३ । अङ्गहीनकः ४ ।

इति शब्दरत्नावली । (यथा, महाभारते ।

१ । ३१ । ३४ ।

“जनयामास पुत्रीं दावकृणं गरुडं तथा ।

ध्विकलाङ्गोऽरुणस्तत्र भास्करस्य पुरःसरः ॥”

विकली, श्री, (विगता कला यस्याः । गौरादि-

त्वात् ङीष् ।) ऋतुहीना । इति शब्दरत्ना-

वली ।

विकल्पः, पुं, (विरुद्धं कल्पनामिति । वि +

लप + घञ् ।) भ्रान्तिः । (यथा, देवीभाग-

वते । १ । १६ । ३२ ।

“विकल्पोपहतत्वं वै दूरदेशमुपागतः ।

न मे विकल्पसन्दहो निष्कल्पोऽस्मि सर्वथा ॥”

कल्पनम् । इति मेदिनी । पे, ॥ (यथा, भाग-

वते । ५ । १६ । २ ।

“तन्नापि प्रितत्ररथचरणपरिव्रान्तेः सप्रभिः

सप्र सित्ववः उपकृष्टाः । यत एतस्याः सप्र-

दीपविशेषविकल्पस्तथा भगवन् खलु सृजितः ॥”

संशयः । यथा, रघुः । १७ । ४६ ।

“रात्रिन्दिषविभागेषु यथादिष्टं महोत्थिताम् ।

तत्सिधेवे नियोगेन स विकल्पपराऽनुजः ॥”

नानाविधः । यथा, मनुः । ६ । २०८ ।

“प्रच्छन्ना वा प्रकाशं वा तत्सिधेवेन यो नरः ।

तस्य दृष्टविकल्पः स्यादनुजं वृपतेस्तथा ॥”

विविधकल्पः । स च द्विविधः । अवस्थितः ।

ऐच्छिकश्च । योऽप्याकाङ्क्षाविरहे युक्तः । तथा

च भविष्ये ।

“सृतिशाले विकल्पस्तु आकाङ्क्षापूरणे सति ॥”

इच्छाविकल्पेऽदोषाः । यथा,—

विकसि

“प्रमादत्वाप्रमादत्वपरिहाराप्रकल्पना ।

प्रत्युज्जीवनहानिर्ध्या प्रत्येकमदोषता ॥”

श्रीहृदयभेजेत यथैयंभेजेत इति श्रूयते । तच्च

श्रीहृदयभेजे प्रतीतयवप्रामाण्यपरिहाराः ।

अप्रतीतयवप्रामाण्यपरिकल्पनम् । इदमुप-
स्थात् एषक् वाक्यं अन्यथा समुच्चयेऽपि याग-

सिद्धिः स्यात् । अतएव विकल्पे न उभयः

शास्त्रार्थे इत्युक्तम् । प्रयोगान्तरे यथे उपा-

दीयमाने परित्यक्तयवप्रामाण्योपजीवनं स्वीकृत-

यवप्रामाण्यहानिरिति चत्वारो दोषाः । एवं

श्रीहृदयपि चत्वारः । इत्युच्यते दोषा इच्छा-

विकल्पे । तथा चोक्तम् ।

“एवमेवादोषोऽपि यद्द्वौहृदयववाक्ययोः ।

विकल्प आश्रितस्तत्र गतिरन्या न विद्यते ॥”

इति ॥

एकार्थतया विविधं कल्पते इति विकल्पः ।

तस्माददोषभिया उपोष्य हे तिथौ इत्यत्र

न इच्छाविकल्पः किन्तु अवस्थितविकल्पः ।

इत्येकादशीतत्त्वम् ॥ (अवान्तरः कल्पः । यथा,

भागवते । ७ । ८ । ११ ।

“यावान् कल्पो विकल्पो वा यथा कालोऽनु-

मीयते ॥”

देवता । यथा, भागवते । १० । ८५ । ११ ।

“वैकारिको विकल्पानां प्रधानमनुशाधि-

नाम् ॥”

“विविधं आधिदेवाध्यात्माधिभूतमिदं कल्पान्ते

इति विकल्पा देवास्तेषां कारणं वैकारिकः

सात्त्विकोऽहङ्कारश्च त्वम् ॥” इति तन्त्रीकायां

स्वामी ॥

विकल्परः, चि, (वि + कृ + वरच् ।) विक्रमो ।

इत्यमरटीकायां भरतः । (यथा, नेषधे । १० । ५ ।

“अयमेव तद्वागनीज्ज-
लं ध्रुपयं त्रिपताय शङ्कितैः ।

उद्वह्यत वेङ्गलान् कर-

यद्वज्रादस्य विकल्परस्वरे ॥”

विक्रपा, श्री, (विक्रपतीति । वि + कृ + गतो +

अच् । टाप् ।) मस्त्रिष्टा । इत्यमरटीकायां

रायमुकुटः । मांसरोहिणी । इति राज-

निर्घण्टः ।

विकल्परः, चि, (वि + कृ + वरच् ।) विकल्परः ।

इत्यमरटीकायां भरतः ।

विकसः, पुं, (विकसतीति । वि + कृ + अच् ।)

चन्द्रः । इति विकल्पशेषः ।

विकसा, श्री, (विकसतीति । वि + कृ + अच् ।

टाप् ।) मस्त्रिष्टा । इत्यमरः ।

विकसितं, चि, (वि + कृ + क्तः ।) दलानामन्यो-

न्यविशेषः । तत्पर्यायः । उज्ज्वलितम् ३ । उज्ज्व-

लम् ३ । स्मितम् ४ । उज्ज्वलितम् ५ । विभिन्नम् ६ ।

उज्ज्वलम् ७ । उज्ज्वलितम् ८ । विजृम्भितम् ९ ।

उद्वहम् १० । उज्ज्वलम् ११ । भिन्नम् १२ । उद्व-

हम् १३ । उज्ज्वलम् १४ । विकल्परम् १५ । विक-

ल्पम् १६ । आकीर्णम् १७ । पुञ्जम् १८ । संपुञ्जम् १९ ।

विकारः

स्फुटम् २० उदितम् २१ दलितम् २२ दीर्घम्
२३ स्फुटितम् २४ उत्पुल्लम् २५ प्रपुल्लम् २६ ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, आर्यासप्तश-
त्ताम् । ४७६ ।
“यद्वधिविष्टम्भात्रा विकसितकुसुमोत्करा
प्रणमिणी ।
पीतांशुकप्रियं तद्वधिव पत्नीपतिः पुत्री ॥”)
विकारः, चि, (विकसतीति । वि + कस गतौ +
“स्येभ्योऽपि सक्तवो वरच् ।” १ । २ । १७५ ।
इति वरच् ।) विकासशीलः । तत्पर्यायः ।
विकासी २ । इत्यमरः ॥ “विकसति कस ज गतौ
दन्त्यान्तः यायाय भासकसति वरे विकसरः ।
विकासः स्फुटने व्यक्ताविति दन्त्यान्ते धरणिः ।
‘कुप्रेषयेरञ्ज जलाशयोचिता
मुदा रमन्ते कलभा विकसरैः ।
प्रगीयते सिद्धगणेश योचिता
मुदा रमन्ते कलभा विकसरैः ॥’
इति माघयमकेऽपि दन्त्यवत्वम् । (४।३३) कथं
वधि मूर्धन्यान् इत्यस्य रूपमिति केचित् । कथं
शब्दे इत्यस्य ताजयान्तस्य रूपमिति केचित् ।
इति तङ्गीकायां भरतः ॥ (यथा, कथासरित्-
सागरे । ४ । १५ ।
“एकस्याः सोलुका दृष्टिर्पालोकविकस्वरा ।
श्रुतेः पार्श्वमपश्यन्त्यास्तद्व्याप्तुमिवाययौ ॥”)
विकसरा, स्त्री, (विकसर + टाप् ।) रक्तपुन-
र्नवा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवरणमस्या
रक्तपुनर्नवाशब्दे ज्ञातव्यम् ।)
विकारः, पुं, (वि + क + घञ् ।) प्रकृतिरन्याभावः ।
तत्पर्यायः । परिणामः २ विलतिः ३ विक्रिया
४ । इत्यमरः ॥ विलत्या ५ । इति भरतः ॥
केचित् पूर्वार्थं प्रकृतित्थं सज्जन्विकारे यथा
काष्ठस्य विकारो भस्म । नृपिण्डस्य चट इति ।
परद्वयं विकारमात्रे यथा मुखस्य विलतिः
क्रोधरक्तता । काष्ठस्य भस्म च । इति भरतः ॥
(यथा, कुमारः । ७ । ६५ ।
“अपि शयनसखिभ्यो दत्तवाचं कथञ्चित्
प्रमथसुखविकारेऽसि यामास गृहम् ॥”
प्रकृतिविलतिः । यथा, हरिवंशः । २४८ । ३५ ।
“शब्दः सार्धञ् रूपञ् रसो गन्धस्तथैव च ।
प्रकृतिञ्च विकारञ्च यच्चान्यत्कारणं महत् ॥”
अस्य विशेषविवरणं विलतिशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
रोगः । इति मेदिनी । २, २१८ । (यथा,—
“विकारो धातुष्वेभ्यं चाभ्यं प्रकृतिवत्यते ।
मुखसंज्ञकमारोम्यं विकारो दुःखमेव च ॥”
इति चरके सूत्रस्थाने नवमेऽध्याये ।
मत्स्यः । तत्पर्यायो यथा,—
“मत्स्यो मीनो विकारश्च भयो वैशारिणो-
२४७ ।
प्रकृलो पृथुरोमा च स सु”र्शन इत्यपि ।
रोहिताद्यास्तु ये जीवास्तु मत्स्याः परि-
कीर्तिताः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥

विकारः

विकारः, पुं, (विवहः कार्यान्वयः कावः ।)
देवपेवादिर्कर्मणि विवहकालः । वैकाञ्च इति
भावा । तत्पर्यायः । वायः २ दिनान्तः ३
वायाङ्कः ४ वायम् ५ । इति शब्दरत्नावली ॥
उत्पवः ६ विकालकः ७ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(यथा, मार्कण्डेयः । ३५ । ३० ।
“न लङ्घयेत् तथेवाङ्कं स्त्रीवनोद्वर्तनानि च ।
नोद्यानादौ विकालेषु प्राज्ञस्तिष्ठेत्कदाचन ॥”)
विकालकः, पुं, (विकाल एव । स्वार्थे कन् ।)
विकालः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
विकालिका, स्त्री, (विघातः कालो यथा । कन् ।
टापि च्यत इत्वम् ।) मानरन्था । ताम्बी ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ तौवी इति भावा ॥
विकाशः, पुं, (वि + काश्च दीप्तौ + घञ् ।) रश्मिः ।
प्रकाशः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ विकाशो
विजने स्फुटे । इत्यजयः ॥ (यथा, राजतर-
ङ्गिण्याम् । ४ । १५५८ ।
“विकाशः केषाञ्चित् नयनविषमैर्विन्दुद्वयेः
परेषामुद्भूतः अनङ्कटुभिर्दोषैरसितैः ।
नचेष्टा काप्यन्योपकृतिपरिहृता जलसुचो
जङ्घा वर्षादयं गणयति गुणं नास्य तु जनः ॥”)
विकाशनं, स्त्री, (वि + काश्च + क्युट् ।) विकाशः ।
विपुल्य-काश्च ४ दीप्तौ इत्यस्मात् अनट्प्रत्ययेन
निष्पन्नम् ॥
विकाशी, [न] चि, (विकाशोऽस्यास्तीति ।
विकाश + इनिः ।) विकाशशीलः । इत्यमर-
टीकायां रायसुकुटः ॥ (यथा, मार्कण्डेयः ।
“कात्यायनो तुष्टुरिष्टलम्भात्
विकाशिवक्त्रास्तु विकाशिताशाः ॥”)
विकाशी, [न] चि, (विकाश + इनिः ।) विकाश-
शीलः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
विकाशी, [न] चि, (विकाश + इनिः ।) विकाशते
इति । वि + कास + यिनिर्वा ।) विकसरः ।
इत्यमरः ॥
विकारः, पुं, (विकरति नृत्तिकादीन् भोजनार्थ-
मिति । वि + कृश्च विन्नेपे + इगुपधेति कः ।)
पक्षी । इत्यमरः ॥ (अस्य पर्यायो यथा,—
“पक्षी खगो विहङ्गश्च विहङ्गश्च विहङ्गमः ।
प्रज्जनिर्विः पतन्तो च विक्रिरो विकिरो-
२४७ ।”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥
कूपः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (विकीर्यते इति ।
वि + कृ + घञर्थे कः ।) पूजाकालोऽविघ्नोत्-
सारणार्थेऽपेक्षीयतकुलादिः । यथा । फट्कृति
सप्त जमान् विकिरानादाय ।
“अपसर्पन्तु ते भूता ये भूता सुवि संस्थिताः ।
ये भूता विघ्नकर्तारस्ते नश्यन्तु शिवाज्ञया ॥”
इति विकिरेत् ॥
यथा,—
“लाजचन्दनसिद्धाभसपूर्वाङ्गुशाक्षताः ।
विकिरा इति सन्दिष्टाः सर्वविघ्नोचनाशकाः ॥”
इति तन्त्रसारः ॥

विकृतः

अदिदम्भादीनां विकृतम् । यथा, मङ्गः । १।२४५।
“असंस्कृतप्रमीतानां योगिनां कुलयोचिताम् ।
उच्छिष्टं भागधेयं स्याद्भेषु विकिरञ्च यः ॥”
अपि च ।
“पिच्छनिर्वापरहितं यत्तु आहं विधीयते ।
स्रधावाचनलोपोऽत्र विकिरस्तु न लुप्यते ॥”
इति आहृतत्वम् ॥
(यथा च मार्कण्डेयः । ३१ । १२ ।
“ये वा दम्भाः कुले बालाः क्रियायोग्या
स्य संस्कृताः ।
विपमास्तेऽत्र विकिरसम्मार्जनजलाग्निः ॥” ७॥
जलविशेषः, स्त्री । तथा च चित्तामणिधृतवच-
नम् ।
“नद्यादिकटे भूमिर्या भवेद्वा लुकाभयौ ।
उद्गायते ततो यत्तु तत्फलं विकिरं विदुः ॥
विकिरं शीतलं खण्डं निर्दोषं जलं च स्फुटम् ।
सुवरं स्नातुं पिप्लवं मनाक् कफकरं स्फुटम् ॥”)
विकिरणं, स्त्री, (वि + कृ + क्युट् । इत्वं रपर-
त्वम् ।) विलेपणम् । विहंसनम् । विज्ञानम् ।
इति कृधात्वर्थदर्शनात् ॥ (अर्कटले, पुं ।
इत्यमरः । २ । ४ । ८० ॥)
विकीरणः, पुं, अर्कटश्च । इत्यमरः । २।४।८० ॥
(तथास्य पर्यायः ।
“अलर्को गुणरूपः स्यान्नन्दारो वसुकोऽपि च ।
श्वेतपुष्पः सदापुष्पः सवालार्कः प्रतीयसः ॥
रक्तोऽपरोऽर्कनामा स्यादर्कपथो विकीरणः ।
रक्तपुष्पः शुक्लफलस्तथास्कोटः प्रकीर्तितः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमभागे ॥)
विकीर्यः, चि, (विकीर्यते स्तीति । वि + कृ + क्तः ।)
विलिप्तः । छङ्गान इति भावा ॥ यथा,—
“अथ सा पुनरेव विहङ्गा
वसुधाजिह्वानधूसरस्तनी ।
विललाप विकीर्यमूर्धजा
समदुःखामिव कुर्वन्ती स्यतीम् ॥”
इति कुमारसम्भवे ४ सर्गः ॥
विकीर्यरोम, [न] स्त्री, (विकीर्यानि रोमाश्चक्षि-
मिति ।) स्त्रीयम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
विकीर्यसंज्ञं, स्त्री, (विकीर्यमिति संज्ञा यस्य ।)
स्त्रीयम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
विकृतिः, पुं, इच्छाकुराजपुत्रः । यथा,—
“वेवस्वतमनोरासीदिच्छाङ्कः पृथिवीपतिः ।
तस्य पुत्रश्चतुर्धाषोडशकुलैर्ह्युज्यते ।
सोऽयोध्याधिपतिर्वीरस्तस्य पञ्चदश स्मृताः ॥”
इति बह्विपुराणे सागरोपाख्याननामाध्यायः ॥
विकृत्वाणः, चि, (विकृते इति । वि + कृ +
शानच् ।) हर्षमाणः । इत्यमरः ॥ (विलति
प्राप्ते च ॥ यथा, सांख्यदर्शने । १ । ६२ ।
“आकाशस्तु विकृत्वाणः सार्धमात्रं ससर्जं च ।
बलवानभवदायुस्तस्य सार्धं गुणो मतः ॥”)
विकृषः, पुं, (विकसतीति । वि + कस + “वौ
कसेः ।” उणा० २ । १५ । इति रक् । उत्पन्नो
पधायाः ।) चक्रः । इत्युणादिकोषः ॥

विकृतिः

विकृतिः, स्त्री नासिका । इति हेमचन्द्रः ॥
 विकृतं, त्रि, (वि + कृ + क्तः ।) बीभत्सम् । रोगि-
 तम् । असंस्कृतम् । इति मेदिनी । ते, १५८ ॥
 (अङ्गविहीनम् । यथा, मनुः । ६ । २४७ ।
 “बलाच्च न प्रमीयन्ते विकृतं न च जायते ॥”
 अप्रकृतित्यर्थः । यथा, महाभारते । ३।११।१८।
 “अथर्वशृङ्गं विकृतं समीक्ष्य
 पुनः पुनः पीय च कायमस्य ।
 अवस्थमाणा शनकैर्गाम
 कृत्वाभिहोत्रस्य तदापदेशम् ॥” ॥
 मायावी । यथा, रघुः । १२ । ३६ ।
 “लघ्नगः प्रथमं शुक्ला कौकिलामम्रवादिनीम् ।
 शिवाघोरस्वनां पश्चात् बुबुधं विकृतं तिताम् ॥”
 विकृतं, स्त्री, विकारः । तस्य लक्षणम् । यथा,—
 “ह्रीमानेर्धादिभिर्यत्र नीयते स्वं विवर्तितम् ।
 अन्यते चेष्टयेवर्दं विकृतं तद्वदुर्ध्वाः ॥”
 इत्युत्पलनीलमणिः ॥
 प्रभवादिनष्टसंवत्सरान्तर्गततुल्यं शिवम् ।
 यथा, भविष्यपुराणे ।
 भैरव उवाच ।
 “सन्धाः प्रजाः प्रपीयन्ते याधिः शोकश्च
 जायते ।
 शिरोवचोऽन्तिरोगाश्च पापाद्भिः विकृते जनाः ॥”
 इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
 (नायिकालङ्कारविशेषः । यथा, साहित्य-
 दर्पणे । ३ । १४६ ।
 “वक्तृकालेऽप्यवचो ब्रूयुया विकृतं मनम् ॥”
 विकृतिः, स्त्री, (वि + कृ + क्तः ।) विकारः ।
 इत्यमरः ॥ (यथा, कुमारः । ७ । ३४ ।
 “यथापदेशं भुजगेश्वराणां
 करिण्यतामाभरणास्तरत्नम् ।
 शरीरमात्रं विकृतिं प्रपदे
 तथैव तस्याः फणरत्नशोभाः ॥”
 रोगः । डिङ् । मद्यादिः । इति हेमचन्द्रः ॥
 (सांख्योक्तविकृतिः । यथा, सांख्यकारिका-
 याम् । ३ ।
 “मूलप्रकृतिरविकृति-
 म्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त ।
 षोडशकस्तु विकारो
 न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः ॥”
 संज्ञेयः शास्त्रस्य चतस्रो विधाः । कश्चिदर्थः
 प्रकृतिरेव कश्चिदर्थो विकृतिरेव कश्चिन् प्रकृति-
 विकृतिरेव कश्चिदनुभयरूपः । तत्र का प्रकृति-
 रेवेत्यत उक्तं मूलप्रकृतिरविकृतिरिति । प्रक-
 र्तेनैति प्रकृतिः प्रधानं सत्यरत्नसमं सास्या-
 वस्था सा प्रकृतिः प्रकृतिरेव इत्यर्थः । कस्मादि-
 त्वत्वं उक्तम् मूलैति मूलस्यामो प्रकृतिश्चेति
 मूलप्रकृतिः विश्वस्य कार्यसंज्ञातस्य सा मूल-
 वत्स्या मूलान्तरमस्तीति भावः । कतमाः पुनः
 प्रकृतिविकृतयः कियत्तच्च इत्यत उक्तं मह-
 दाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्ति । प्रकृतयश्च ता
 विकृतयश्च ता इति । तथाहि महत्त्वमह-

विकोषः

ह्वारस्य प्रकृतिविकृतिश्च मूलप्रकृतेः । एव-
 महद्वारसत्त्वं तस्माच्चानामिन्द्रियाणाञ्च प्रकृति-
 विकृतिश्च महतः । एवं पञ्चतन्मात्राणि
 भूतानामाकाशादीनां प्रकृतयो विकृतयश्चाह-
 व्वारस्य । अथ का विकृतिरेव कियती च इत्यत
 उक्तं षोडशकस्तु विकार इति षोडशसंख्या-
 परिमितो गणः षोडशकः । तं शब्दोऽवधारणे
 भिन्नक्रमश्च । पञ्चमहद्भूतान्येकादशेन्द्रियाणि
 नेति षोडशको गणो विकार एव न प्रकृति-
 रिति । यद्यपि पृथिव्यादीनामपि गोपटत्रत्नादयो
 विकाराः एवं तद्विकारभेदानां दध्यङ्गरादय-
 स्तथापि गवादयो बीजादयो वा न पृथिव्यादिभ्य-
 स्तत्त्वान्तरम् । तत्त्वान्तरोपादानत्वञ्च प्रकृतित्व-
 मिहाभिप्रेतमिति न दोषः सर्वेषां गोघटा-
 दीनां स्थूलता इन्द्रियग्राह्यता च समेति न
 तत्त्वान्तरम् । अनुभयरूपमुक्तं तदाह न प्रकृति-
 र्न विकृतिः पुरुष इति तत्त्वकौमुदी ॥ ३ ॥
 विकृष्टः त्रि, विशेषेण कृष्टः । आकृष्टः । विपू-
 ण्यधातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
 विकृष्टकालः, पुं, (विकृष्टः कालः ।) चिरकालः ।
 यथा,—
 “विकृष्टकालेर्था वेगैर्मन्दैः समभिवर्तते ।
 क्षुद्रिका नाम सा हिक्का ज्वरमूलान् पधावति ॥”
 विकृष्टकालेः चिरं । जत्रु कनोरसोः भन्ति ।
 इति भावप्रकाशः ॥
 विकेयो, स्त्री, (विगतः केषो यस्यः । डोष् ।)
 केशवर्जिता । पटवर्तिः । इति धरणिः ॥
 महौरूपशिवस्य पत्नी । यथा,—
 “सूर्यां जलं महौ वह्निर्वायुराकाशमेव च ।
 दालितो ब्राह्मणः सोम इत्येतास्तनवः क्रमात् ॥
 सुवच्चैला तथैवोपा विकेयो नापरा शिवा ।
 स्वादा दिशस्तथा दीप्ता रोहिणी च यथा-
 क्रमम् ।
 सूर्यादीनामिमाः पत्नी रुद्रादीर्नामभिः सह ॥”
 इति मार्कण्डेयपुराणे रुद्रसर्गः ॥
 विकोकः, पुं, वृकामुरपुत्रः । स च कल्किर्देवेन
 हृतः । यथा,—
 “कल्किः कोकविकोकाभ्यां गदापाणिर्धर्मा-
 पतिः ।
 युयुधे विश्वे विष्णुर्लोकानां जनयन् भयम् ॥
 वृकामुरस्य पुत्रो सौ नमसो शकुन्तलरः ।
 तयोः कल्किः संयुयुधे मधुकैटभयोर्धरा ।
 तयोर्गदापहारणं क्षणितान्नस्य भूपतेः ।
 कराक्ष्णीतोऽपतङ्गो दृष्टोऽपि त्वहो जनाः ॥
 ततः पुनः क्रुधा विष्णुर्गङ्गाज्जगत्समहामुजः ।
 नन्दकेन शिरस्तस्य विकोकस्याच्छिन्नं प्रभुः ॥”
 इति कल्किपुराणे २१ अध्यायः ॥
 विकोषः, त्रि, (विगतः कोषो यस्य ।) कोष-
 रहितः । निष्कोषः । इति पुराणम् ॥ (यथा,
 महाभारते । ३ । ६२ । १८ ।
 “परिधावन्नय नल इत्येतच्च भारत ।
 आससाद सभोद्देशे विकोषं खड्गमुत्तमम् ॥”

विक्रमा

आच्छादनरहितः । यथा, भर्गोः । ११ । ४६ ।
 श्लोकटीकायां कुल्लुकः ।
 “गुरुभाष्यागामी विक्रोममेहनत्वमिति ॥”
 विक्रः, पुं, (विकृ इति कायति शब्दाथने इति ।
 के + कः ।) करिशावकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 विक्रमः, पुं, (विशेषेण क्रामतीति । वि + क्रम +
 अच् ।) विष्णुः । यथा, विष्णुसहस्रनामस्तोत्रे ।
 “ईश्वरो विक्रमो धन्वी मेधावी विक्रमः क्रमः ॥”
 (वि + क्रम + घञ् ।) श्रौत्यातिशयः । तत्त-
 पण्यायः । अतिशक्तिता २ । इत्यमरभरतौ ॥
 * (यथा, रघुः । १० । ८७ ।
 “अन्योन्यदर्शनप्राप्तविक्रमावसरं चिरान् ।
 रामरावणयोर्युद्धं चरितार्थमिवाभवत् ॥”
 क्रान्तिमात्रम् । इति मेदिनी । मे, ५४ ॥ (पाद-
 विज्ञेयः । यथा, रामायणे । १ । १ । १० ।
 “आनाशुबाहुः सुशिराः सुललाटः सुवि-
 क्रमः ॥”)
 विक्रमादित्यराजा । यथा,—
 “धन्वन्तरिचपणकामरसिंहशङ्ख-
 वेतालभट्टघटकपराकालिदासाः ।
 श्यातो यराहामहरो रूपतः सभायां
 रत्नानि ये वरचर्चनय विक्रमस्य ॥”
 इति नवरत्नश्लोकः ॥
 चरणः । शक्तिः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (स्थितिः । यथा, भागवते । ७ । ८ । २० ।
 “संज्ञवः सर्वभूतानां विक्रमः प्रतिमंक्रमः ।
 इष्टापूर्णेस्य कास्यानां निवर्गस्य च यो विधिः ॥”
 “विक्रमः स्थितिः प्रतिमंक्रमो महाप्रलयः ॥”
 इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥ * ॥ प्रभवादि-
 घटिसंवत्सरान्तर्गततुल्यं शिवम् । यथा
 “जायन्तं सर्वशस्यानि मेदिनी नितपदवा ।
 तथार्थं मधु गयश्च महार्थं विक्रमे प्रिये ॥”
 इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
 (स्वनामस्थानकविशेषः । स च नेमिदूताभ्य-
 श्वककायं विरचितवान् । तथा च नेमिदूत
 उक्तम् ।
 “तदाऽथाय पञ्चरक्तवितुः कालिदासस्य काणा-
 दन्तं पादं सुपदरचितान् मेघदूतादृष्टीत्वा ।
 श्रीमन्नमेधितविशदं साप्पणस्याङ्गणस्या
 चक्रे कार्यं बुधजनमनःपीतये विक्रमाख्यः ॥”
 वसुप्रोपुत्रः । यथा, मार्कण्डेये । ११७ । १ ।
 “तस्य तस्यां मुनस्यायां पुत्रा ह्यदश जज्ञिरे ।
 प्रागुः प्रवीरः शूरश्च सुनक्रो विक्रमः क्रमः ॥”
 विक्रमादित्यः, पुं, (विक्रमेणादित्य इव ।) स्वनाम-
 स्थानो राजा । स च उज्जयिनीदेशाधिपतिः
 संवत्कर्त्ता च । तत्पण्यायः । साङ्ख्यमाहुः ०
 शाकारिः ३ । इति जटाधरः ॥ अश्वविषयं
 हात्रिंशत्पुल्लिकाकथायां तथा विक्रमोऽकंशब्दे
 च दृश्यम् ॥ (मोदकविशेषः । यदुक्तं चित्ता-
 मणौ । यथा —
 “वृत्ते गुह्यपलं विंशत् पत्तैः सस्यगभिषवः ।
 उतायं च क्षिपेद्देवां खड्गञ्च पलविंशतिः ॥

विक्रमा

नालम्बो तुरङ्गी च युष्ठी चेति पलाङ्कम् ।
 नातोपलक्ष कङ्कोलं लवङ्गचेति कार्षिकम् ॥
 मालतीच कुलिङ्गच कदारं करभं त्वचम् ।
 एतेषां कोलमात्राच आयसस्य पलङ्गयम् ॥
 पलेकं मोदकं लत्वा एकेकं भक्षयेद् दिने ।
 धातुचोयोऽप्युचोयच वलानलकरं परम् ॥
 नेत्ररोगेषु सर्वेषु कासश्वासे च कामने ।
 प्रमेहान् विंशतिं हन्यादिक्रमादित्यमोदकः ॥”
 विक्रमाकः, पुं, (विक्रमेण अर्क इव ।) विक्रमा-
 दित्यः । इति केचित् ॥ (अथ विक्रमाकवर्णनं
 सन्ध्याति ज्योतिर्विदाभरणसमाप्तौ श्रीकालि-
 दासः ।
 “वर्षं युतिस्मृतिविचारविवेकरस्ये
 श्रीभारते स्मृतिस्मिता-१८० देशपीठे ।
 मतोऽधुनालतिरियं सति मालवेन्द्र
 श्रीविक्रमाकं नृपराजवरं समामोत् ॥”
 प्रथमं नृपसभायां पण्डितवर्गं वर्णयति ।
 “शक्रः सुवाग् वरतश्चमैर्गिरंशुदत्तो
 जिष्णुस्त्रिभुवनहरी चटकपरायणः ।
 अन्येऽपि सन्ति कवयोऽमरसिंहपुष्पा
 यस्यैव विक्रमनृपस्य सभासदोऽभी ॥
 सत्यो वराहमिहिरः श्रुतसेननामा
 श्रीवाद्रायणमणित्यज्जमारसिंहः ।
 श्रीविक्रमाकं नृपसंसदि सन्ति चेते
 श्रीकालतत्त्वकवयस्त्वपरे मदाद्याः ॥
 धर्मन्तरिचपणकामरसिंहशङ्कु-
 वंतालभट्टचटखर्परकालिदासः ।
 ख्यातो वराहमिहरो नृपतेः सभायां
 राजानि वे वरतश्चनव विक्रमस्य ॥”
 अथ परिगणान् वर्णयति ।
 “अष्टौ यस्य प्रतापि मल्लधराधीशः सभायां
 सदा
 स्युः संसत्प्रियाहकोटिसुभटाः सत्यव्रिताः
 योऽथ ।
 दैवज्ञा दश वणिमताश्च भिषणो भट्टाक्षपा
 ट्जिगो
 वेदज्ञा रसचन्द्रमा १६ विजयते श्रीविक्रमः
 सोऽधिभूः ॥”
 अथास्य सैन्यं वर्णयति ।
 “यस्याष्टादशयोजनावि कटके पादातिकोटि-
 चयम् १०००००००
 बाह्यानामयुतायुतश्च १०००००००० नवतेऽष्टि-
 लति-२४३०० हस्तिवाम् ।
 नौकालक्षचतुष्टयं ४००००० विजयिनो यस्य
 प्रयागे भवेत्
 सोऽयं विक्रमभूपतिर्विजयते नाभ्यो धरित्री-
 तले ॥”
 अथास्य शक्रप्रभृतिं दर्शयति ।
 “येनास्मिन् वसुधातले शक्रगणान् सर्व्वा
 दिशः सङ्गरे
 हत्वा पञ्चनवप्रमान् ५५५५५५५५५५ कलियुगे
 शक्रावृत्तिः कृता ।

विक्रयः

श्रीमद्विक्रमभूतजा प्रतिदिनं सुक्तामखिलसङ्गो
 समोभावापवर्णनेन विहितो धर्मः सुवर्णा-
 ननः ॥”
 अथास्य दिग्विजयमाह ।
 “उहामहविहदमैकपरशुर्लाटाटवीपावको
 वलङ्गङ्गभुजङ्गराजगरुडो गौडाविक्रमोद्भवः ।
 गण्डदुर्गज्जराजसिन्धुरहरिधारात्मकारायमा
 कास्त्रोन्नाम्बुजचन्द्रमा विजयते श्रीविक्रमाकौ
 नृपः ॥”
 अथास्य प्रभुत्वादिगुणान् वर्णयति ।
 “येनाप्ययमहीधरायविषये दुर्गायसस्याहो
 नीत्वा यानि नवीनतास्तदधिपा दत्तानि तेषां
 पुनः ।
 इन्द्रास्त्रोध्यमरदमस्तरसुरप्राभङ्ग्येनाञ्जसा
 श्रीमद्विक्रमभूतजाखिलजनामोलेभुना
 मण्डले ॥”
 अस्य पुरीं वर्णयति ।
 “यद्राजधान्युज्ययिनी महापुरी
 सदा महाकालमहेशयोगिनी ।
 समाश्रितप्राणपवर्गदायिनी
 श्रीविक्रमाकऽवनिपौ जयत्यपि ॥
 यो रुमदेशाधिपतिं शकेश्वरं
 जित्वा यहीतोष्णयिनीं महाहवे ।
 आनीय सम्भाम्य सुभोच तन्वहो
 श्रीविक्रमाकः समसह्यविक्रमः ॥
 तस्मिन् सदा विक्रमोदनीशे
 विराजमाने समवन्तिकायाम् ।
 सञ्चप्रजामलसौख्यसम्य-
 हभूव सर्वेषु च वेदकर्म ॥
 शङ्कादिपण्डितवराः कवयस्त्वनेके
 ज्योतिर्विदः समभवंश्च वराहपूर्वाः ।
 श्रीविक्रमाकं नृपसंसदि मान्यवृद्धि-
 स्तेरप्यहं नृपसखा किल कालिदासः ॥”
 इति ज्योतिर्विदाभरणम् ॥)
 विक्रमी, [न] पुं, (विक्रमोऽस्यस्येति । विक्रम +
 इतिः ।) सिंहः । इति राजनिर्घण्टः । विष्णुः ।
 यथा,—
 “ईश्वरो विक्रमी धन्वी मेधावी विक्रमः क्रमः ॥”
 इति महाभारते अतुशासनपर्वणि तस्य सहस्र-
 नामस्तोत्रे १४६ अध्याये २२ श्लोकः । अति-
 शक्तिविशिष्टे, सि ॥ (यथा, महाभारते ।
 १ । १२८ । २८ ।
 “प्राणवान् विक्रमी चैव शौर्येण महता-
 न्वितः ।
 सङ्कते चापि सहितान्स्त्रानेको वृकोदरः ॥”)
 विक्रयः, पुं, (विक्रयणमिति । वि + क्री + “एरच्” ।
 ३ । ३ । ५६ । इति अण् ।) विक्रयणक्रिया । वेत्ता
 इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । विपणः २ । इत्य-
 मरः । विपणनम् ३ पणनम् ४ । इति शब्द-
 रत्नावली ॥ व्यवहारः ५ पणायाम् ६ । इति
 जटाधरः ॥ अस्य विहिताविहितनक्षत्राणि
 यथा,—

विक्रयः

“यमादिशक्रादिजुताशपूर्वा
 नेष्टाः क्रये विक्रयस्य प्रशस्ताः ।
 पौष्ठादिचित्राशतविह्वताः
 क्रये हिता विक्रयस्येति विहिताः ॥”
 इति ज्योतिःसारसंग्रहः ॥ १ ॥
 क्रयविक्रयनिर्णयो यथा । मुख्यं दास्यामीति
 कृत्वा ग्रहणादपि क्रयसिद्धिः । तथा च विवाह-
 चिन्तामणौ कात्यायनः ।
 “पण्यं यहीत्वा यो मूल्यामहत्त्वेन दिशं व्रजेत् ।
 ऋतुचयस्योपरिहृत् तद्धनं दृढिमाप्नुयात् ॥”
 अतएव दृढस्यतिः ।
 “यहत्वेनादिकं क्रीत्वा तुल्यमूल्याचरान्वितम् ।
 पत्रं कारयते यत् क्रयलेखं तदुच्यते ॥”
 क्रयविक्रये समयविशेषाभ्यन्तरे पञ्चाक्षापाद-
 सिद्धिः । यथा मनुः ।
 “क्रीत्वा विक्रीय वा किञ्चित् यस्येहाशुश्रयो
 भवेत् ।
 सोऽन्तर्दशादे तद्व्यं दद्याच्चैवादीत वा ॥”
 एतदयान्नवल्कोत्तेतरपरम् । यथा याज्ञ-
 वल्क्यः ।
 “दशैकपञ्चसप्ताहमासचार्द्धमासिकम् ।
 बीजायोबाह्यरत्नस्योदीक्षुपुंसां परीक्षणम् ॥”
 अत्र दृढस्यतिः ।
 “अतोऽर्वाक् पण्यदोषस्तु यदि संजायते
 कश्चित् ।
 विक्रेतुः प्रतिदेयन्तु क्रीता मूल्यामवाप्नुयात् ॥”
 अतस्तद्व्यपरीक्षणकालात् । कात्यायनः ।
 “अविज्ञातानु यत् क्रीतं दुष्टं पञ्चाहिभावितम् ।
 क्रीतं तत् स्वामिने देयं पण्यं काष्ठेऽन्यथा न
 तु ॥”
 काष्ठे प्रागुक्तपरीक्षाकालाभ्यन्तरे । परीक्षिते
 तु दृढस्यतिः ।
 “परीक्षेत स्वयं पण्यं अन्येषाञ्च प्रदर्शयेत् ।
 परीक्षितं बहुमतं यहीत्वा न पुनरुच्येत् ॥”
 अत्र विशेषयति नारदः ।
 “क्रीत्वा मुख्येन यो द्रव्यं दुष्क्रीतं मन्यते क्रयौ ।
 विक्रेतुः प्रतिदेयं तत् तस्मिन्वाह्याविच्यतम् ॥
 द्वितीयोऽह्नि दत्तं क्रीता मूल्याचिंशाशमाहरेत् ।
 द्विगुणानु तृतीयोऽह्नि परतः क्रेतुरेव तत् ॥”
 आहरेत् दद्यात् विक्रेत्रे इति शेषः । द्विगुणं
 चिंशाशस्य । याज्ञवल्क्यः ।
 “राजदेवोपघातेन पण्ये दोष उपपद्यते ।
 हानिविक्रेतुरेवासौ याचितस्याप्रयच्छतः ॥”
 नारदः ।
 “उपहृत्यैव वा पण्यं दह्येतापह्रियेत वा ।
 विक्रेतुरेव सोऽनर्थो विक्रीयासंप्रयच्छतः ॥
 दीयमानं न यद्वाति क्रीतं पण्यम् यः क्रयौ ।
 स एवास्य भवेदोषो विक्रेतुर्योऽप्रयच्छतः ॥”
 इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥ १ ॥
 अपि च ।
 “न्यासं कृत्वा परचाधिं कृत्वा वाधिं करोति च ।
 विक्रयं वा क्रियातज पश्चिमा वलवतरा ॥”

विक्रयः

नार्थं कृत्वा आधिं करोति आधिं कृत्वा वा विक्रयं करोति । विक्रयपदं स्वत्वध्वंसकत्वात् दानं लक्षयति परा क्रिया सिद्धिर्यथः । एवञ्च विक्रेतृदात्रीर्मरणादिना आध्यातुहारे विक्रय-दाने तत्कर्तृतुल्यस्वत्वजननात् तत्र तत्क्रेतृ-प्रतिग्रहीतृभ्यामाधुहारः कार्यः । इति । तत्र च ।

“न च स्यावरस्य समस्तस्य गोत्रसाधारणस्य च । नेकः कृत्यान् कृत्यं दानं परस्परमर्तं विना । विभक्ता अपविभक्ता वा सपिन्दाः स्यावरे समाः । एको ह्यनोऽयः धर्मश्च दानाधमनविक्रये ॥”

इति व्यासवचनाभ्यामेकस्य दानवन्धकविक्रया-धिकारः इति वार्थं यथेष्टविनियोगाहंस्वरूपस्य स्वत्वस्य द्रव्यान्तर इवावाप्यविशेषात् वच-नञ्च स्वामित्वेन दुर्लभपुरुषगोचरविक्रयादिना कुटुम्बविरोधादधर्मज्ञापनार्थनिषेधरूपं न तु विक्रयादानिष्यत्यर्थमिति दायभागः ॥ * ॥

एवञ्च ।

“स्यावरे विक्रयो नास्ति कृत्यादाधिमनुज्ञया ॥” इति स्यावरस्य केवलविक्रयप्रतिषेधात् एवं भूमिं यः प्रतिग्रहणीत्यादिवचने दानप्रशंसा-दर्शनाच्च विक्रयेऽपि कर्त्तव्ये सचिरण्यसुदकं दत्त्वा दानरूपेण स्यावरविक्रय इति विज्ञाने-श्वरः । वस्तुतस्तु स्यावरविक्रयनिषेधो अवि-भक्तस्यावरविषयः । तत्रापि यदि विक्रयं विना अवस्थितिर्न भवति तदा विक्रयः कर्त्तव्यः । पूर्वपुरुषार्थान्तरनष्टोद्वारे विशेषयति मितं चरायाम् ।

“स्यावरं द्विपदञ्चैव यद्यपि स्वयमर्जितम् । असम्भूय सुतान् सर्वान् न दानं न च विक्रयः ॥” इत्यादि ॥

अस्यापवादमाह ।

“एकोऽपि स्यावरे कृत्यादानाधमनविक्रयम् । आपत्काले कुटुम्बार्थं धर्मार्थं च विशेषतः ॥” इति दायतत्त्वम् ॥

द्रव्यविशेषविक्रयनिषेधो यथा । स्मृतिः । “विक्रीणन् मद्यमांसानि ह्यभक्ष्यं च भक्षणम् । कुर्वन्मग्न्यागमनं मूढः पतति तत्तृण्यत् । कपिलाचीरपानेन ब्राह्मणीगमनेन च । वेदाक्षरविचारस्य मूढाच्छालतां व्रजेत् ॥” कालिकापुराणम् ।

“विक्रयं सर्ववस्तूनां कुर्वन् मूढो न दोषभाक् । मधु चर्मे सुरां लाक्षां त्वक्कां मांसञ्च पञ्चमम् ॥” मनुः ।

“सद्यः पतति लौहेन लाक्षया लवणेन च । आश्वेय मूक्रीभवति ब्राह्मणः चीरविक्रयात् । अशक्तो भवजस्यार्थं यज्ञहेतोस्तथैव च । यद्यवश्यम् विक्रयास्तिला धान्येन तत्प्रभाः ॥” इत्यादिकृतत्वम् ॥

“गर्वा विक्रयकारी च गवि लोमानि यानि च । तावद्दुर्धसहसाञ्च गर्वा गोष्ठे क्रिभिर्भवेत् ॥” इति यमवचनम् ॥

विक्रान्तिः

“गोवधोऽप्यान्वसंयान्यपारदाभ्यामविक्रयाः । तदागारामदाराणामपत्यस्य च विक्रयः । भूमावाधयनादानमपयानाञ्च विक्रयः ॥” इत्यादि मानवे ११ अध्याये उपपातकमपि गणितम् ॥

विक्रयणं, क्री, (वि + क्री + क्त्वा) विक्रयः । यथा, “यमादिशक्राप्तिहृताशपूज्या नेष्टाः क्रये विक्रयश्च प्रशस्ताः । पौष्ठापिचिचाशतविश्ववाताः क्रये हिता विक्रयश्चो निविहताः ॥” इति ज्योतिःसारसंग्रहः ॥

विक्रयिकः, पुं, (विक्रयेण जीवतीति । विक्रय + “वक्रयविक्रयात् ठन्” ४ । ४ । १३ । इति ठन् । यङ् । विक्रीणातीति । वि + क्री + “क्रिय इकन्” उणा० २ । ४४ । इति इकन् ।) विक्रेता । इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते । १२ । ३६ । ३० ।

“दीप्तितस्य कदम्बस्य क्रतुविक्रयिकस्य च । तद्व्याजस्यैवावकर्त्तुं पुंश्चला रजकस्य च । चिकित्सकस्य यज्ञाद्रमभोग्यं रक्षिणस्तथा ॥”)

विक्रयी, [नृ] चि, (विक्रीणातीति । वि + क्री + णिनिः ।) विक्रयकर्त्ता । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, याज्ञवल्क्यः । २ । १७३ ।

“क्रता मूल्यमवाप्नोति तस्मात् यस्तस्य विक्रयी ॥”)

विक्रान्तं, क्री, (वि + क्रम + क्तः ।) विक्रान्त-मखिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (निविक्रमाव-तारस्य विष्णोर्द्वितीयपादलोपेण अन्तरिजं विक्रान्तमिति ख्यातम् । तथा च वाजसनेय-संहितायाम् । १० । १८ ।

“विष्णोर्विक्रममसि । विष्णोर्विक्रान्तमसि । विष्णोः क्रान्तमसि ।”

“हे द्वितीयप्रक्रम त्वं विष्णोर्विक्रान्तं द्वितीय-पादप्रत्ययेण जितमन्तरिचमसि ॥” “इमे वै लोका विष्णोर्विक्रमस्य विष्णोर्विक्रान्तं विष्णोः क्रान्तमिति श्रुतेः ॥” इति तद्वाक्यं महाधरः ॥

विक्रान्तः, पुं, (वि + क्रम + क्तः ।) मूरः । इत्य-मरः ॥ (वाचस्पतिहृदिपि दृश्यते । यथा, सुभा-राचसे । १ ।

“विक्रान्तेनैयशाक्षिभिः सुसचिवैः श्रीर्लक्ष-नासादिभिः ॥”

सिंहः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (मद्रासवागर्भ-जात-मृतध्वजपुत्रः । यथा, मार्कण्डेयः । २५।८ । “मद्रासवायाः सञ्जज्ञं पुत्रः प्रथमजस्ततः । तस्य चक्रं पिता नाम विक्रान्त इति धीमताः ॥”

हरिगयाचपुत्रविशेषः । यथा, हरिवंशः । ३ । ७८—७९ ।

“हरिगयाचसुताः पञ्च विद्वांसः समहावनाः । भर्भरः शक्रनिश्चैव भूतमन्तापनस्तथा । महानाभश्च विक्रान्तः कालनाभस्तथैव च ॥”)

विक्रान्तिः, स्त्री, (वि + क्रम + क्तिन् ।) अन्व-गतिः । तत्पण्यायः । पुलायितम् २ । इति

विक्रेयं

विक्राज्येयः ॥ विक्रमस्य ॥ (यथा, राजतर-ङ्गिण्याम् । ४ । १२६ ।

“पार्थिवः पृथुविक्रान्तिर्युधि क्रोधं सुभोच यः ॥” पादव्यासः । यथा, शतपथब्राह्मणे । १।१।२।११। “विष्णुस्वाक्रमतामिति यज्ञो वै विष्णुः स देवस्य इमां विक्रान्तिं विचक्रमे येषामिमं विक्रान्ति-रिदमेव प्रथमेन पदेन पस्यारायेदमन्तरिणं द्वितीयेन दिवसुत्तमेनेतां त्रैविष्यं यतस्ते विष्णु-र्यज्ञो विक्रान्तिं विक्रमते ॥”)

विक्रायकः, पुं, (विक्रीणातीति । वि + क्री + ण्युत् ।) विक्रेता । इति हेमचन्द्रः । १ । ५३९ ॥ (यथा, महाभारते । ५ । १८ । ४ ।

“चक्रित्यकः प्रत्यक्षकौपिकीयौ-स्तेनः क्रूरो मद्यपो भृगुश्च च । सेनाजीवी श्रुतिविक्रायकश्च भृशं प्रियोऽप्यतिथिर्नदिकार्हः ॥”)

विक्रिया, स्त्री, (विक्रयामिति । वि + क्री + “क्रीणः श्रच” ३ । ३ । १०० । इति श्रः । टाप् ।) विकारः । इत्यमरः ॥ (यथा, रघुः । १२।१७।

“अमृपशुद्धिजनिताननविक्रियाश्च क्रानान् प्ररोहजटिलानिव मल्लिह्वान् ॥” प्रलतेरन्यथाभावः । यथा, मार्कण्डेयः । १५।८। “अर्धहास्त्रापि गोधूमयवगौरसविक्रियाः ॥” विरुद्धा क्रिया । विरुद्धकार्यम् । यथा, रघुः । १४ । ४८ ।

“इत्यामवचनादामो विनेष्यन् वर्यविक्रियाम् । द्रष्टुः पपात पत्रेण वेगानिष्कम्पकेतुना ॥”)

विक्रीतः, चि, (वि + क्री + क्तः ।) लतविक्रयः । यथा, बृहस्पतिः ।

“नाष्टिकश्चैव क्रुते तद्धनं ज्ञातिभिः स्वकम् । अदत्तव्यक्तविक्रीतं कृत्वा स्वं लभते धनो ॥”

इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

विक्रुष्टं, चि, (वि + क्रुष + क्तः ।) निधुरम् । इति हेमचन्द्रः ॥

विक्रेता, [नृ] चि, (विक्रीणातीति । वि + क्री + ण्युत् ।) विक्रयकर्त्ता । तत्पण्यायः । विक्रयिकः २ । इत्यमरः ॥ विक्रयी ३ । इति शब्दरत्ना-वली ॥ विक्रायकः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, याज्ञवल्क्यः । २ । १७३ ।

“विक्रेतुर्द्वर्धनात् शुद्धिः स्वामी दयं श्रुपो दमम् । क्रता मूल्यमवाप्नोति तस्माद्यस्तस्य विक्रयी ॥”)

विक्रेयं, चि, (विक्रीयते इति । वि + क्री + “अपो यन्” ३।१।८। इति यन् ।) विक्रययोग्यदण्डम् । तत्पण्यायः । पणितयम् २ पणयम् ३ । इत्य-मरः ॥ विक्रययोग्यायोग्यानि यथा,—

“इदम् वृत्तिविक्रयान्नजलो धर्मनेपुणम् । विटपण्यमुद्धतोऽहं विक्रेयं वितवर्धनम् ॥ सर्वान्सानपो हेतु क्रतामश्च तलेः सहैव अश्वतो लवणश्चैव पशवो ये च मानुषाः । सर्वेऽथ तान्त्वं रक्तं शालाक्षीमाविकानि च । अपि चेत् सुखरक्तानि फलमूले तथौघधीः ॥ अपः प्रस्यं विषं मांसं सोमं गन्धाश्च सर्वशः ।

विज्ञेय

चीरं चीरं दधि दूतं तैलं मधु गुडं कृशान् ।
चरण्यांश्च पशून् सर्वान् दंष्ट्रिणश्च वयमि च ।
मयं नीलीं च लाक्षां च सर्वान्श्लोकशफांस्तथा ।
काममुत्पाद्य लघ्यास्तु स्वयमेव लघोवतः ।
विक्रीणीत तिलान् गुडान् धर्मार्थमचिर-
स्थितान् ॥”

इति मानवे १० अध्यायः ॥

विक्रवः, त्रि, (विक्रवते इति । वि + कृ + पचा-
दाच् ।) विक्रवः । इत्यमरः । (यथा, माघे ।
१२ । ६३ ।

“नूनं सहायेन वियोगविक्रवा •

पुरः पुरस्वीरपि निर्ययौ तदा ॥” * ॥

क्री, दुःखम् । यथा, रामायणे । २ । ४४ । ५ ।

“किमिदानीमिदं देवि करोति हृदि विक्रवम् ॥”

विक्रमः, त्रि, (वि + क्रि + क्तः ।) क्रमसा जीर्णः ।

शीर्णः । आर्द्रः । इति मेदिनी । ने, १२३ ॥

विक्रतः, त्रि, (वि + कृ + क्तः ।) विशेषेण वतः ।

(यथा, महाभारते । २ । ४६ । ३३ ।

“अङ्गारेण विनिर्गच्छन् हारमंस्थानरूपिणा ।

अभिहत्य शिलां भूयो ललाटेनास्मि विव्रतः ॥”

विचावः, पुं, (विचवणमिति । वि + च् + “वौ

स्तुवः ।” ३ । ३ । २५ । इति घञ् ।) शब्दः ।

इत्यमरः ॥ (यथा, भट्टः । ७ । ३६ ।

“यान् ययं यमश्रायं दिशं नायेन दक्षिणाम् ।

विचावेक्षीयविश्रावं तर्जयन्तो महोदधेः ॥”

कामः । इति स्वामिकलिङ्गौ । इति भरतः ॥

विचित्रः, त्रि, (वि + चिप् + क्तः ।) व्यक्तः ।

(यथा, महाभारते । १ । २७ । ७ ।

“वायुविचित्रकुसुमेस्तथान्येऽपि पादपैः ॥”

कम्पितः । यथा, भागवते । ८ । ८ । ४६ ।

“स ब्रीडस्मितविलिप्तभ्रूललासावलोकनेः ।

देव्युपपन्नैःसु कामसुहोपयन् सुहः ॥”

क्री चित्तवृत्तिविशेषः । यथा, पातञ्जलभाष्ये । १ ।

“चित्तं भ्रष्टं विचित्रमेकाग्रनिरुद्धमिति चित्त

भूमयः ॥” “चित्ताहिमिष्टं विचित्रमिति भगि-

प्रभा ॥”

विचीरः, पुं, (विशिष्टं चीरं यत्र ।) अकंठः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

विज्ञेयः, पुं, (वि + ज्ञेप् + घञ् ।) प्रेरणम् ।

त्यागः । विज्ञेयणम् । यथा,—

“नैर्ऋत्यामिषुविज्ञेयमतीत्य त्र्यधिकं भुवम् ॥”

इत्याद्याह्निकाचारतत्त्वम् ॥

(कम्पनम् । यथा, कुमारः । १ । १३ ।

“लाङ्गूलविज्ञेयविसर्पिणीभे-

रितस्तनश्चमरीचिगौरैः ।

यस्याद्युक्तं गिरिगजशब्दं

कुर्वन्ति वालज्जनैश्चमयः ॥”

अद्वितीयवस्त्वस्मिन्नेन चित्तस्य अन्यायलम्ब-

नम् । इति वेदान्तसारः ।

विज्ञेयशक्तिः, स्त्री, (विज्ञेयश्च शक्तिः ।) माया-

शक्तिः । यथा । रज्जुज्ञानं स्वाह्वरज्जौ खण्डा

सर्पादिकसुज्ञावयति । एवं अज्ञानमपि स्वाह-

विगता

तात्मनि तथा विज्ञेयशक्ता आकाशादिप्रपञ्च-
सुज्ञावयति तादृशं सामर्थ्यम् । इति वेदान्त-
सारसुबोधिनौटीका ॥

विश्वः, त्रि, (विश्वः । निपातनात् यज्ञोपः ।)

गतनासिकः । इति भरतद्विरूपकोषः ॥

विश्वनाः, [स्] पुं, मन्त्रा । यथा,—

“न खलु गोपिकानन्दो भवा-

नखिलदेहिनामन्तराकटक् ।

विश्वनासाद्यितो विश्वगुणये

सख उदेयिवान् मात्स्वती कुले ॥”

इति श्रीभागवते । १० । ३१ । ४ ॥

विश्वः, त्रि, (विगता नासिका यस्य । बहुलवच-

नान् नासिकायाः स्वः ।) गतनासिकः । इति

भरतद्विरूपकोषः ॥

विश्वरः, पुं, राजन्सः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चीरः । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥

विश्वः, त्रि, (विगता नासिकास्येति । “स्वस्व ।”

८ । ४ । १०८ । इत्यस्य वार्तिकोक्ता नासिकायाः

स्वः ।) गतनासिकः । इति केचित् ॥

विश्व्यातः, त्रि, श्यात्यापन्नः । विपूर्वस्थाधातोः

क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, महाभारते । १ ।

६७ । २२ ।

“चन्द्रवर्म्ममिति विश्व्यातः कामोजानां नरा-

धिपः ॥”

विश्व्यातिः, स्त्री, पमितिः । मृश्यातिः । विपूर्व-

स्थाधातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

विश्व्यापन्नं, स्त्री, (वि + श्या + णिच् + ल्युट् ।)

व्याश्यानम् । विपूर्वस्थान्मस्थाधातोर्नटप्रत्य-

येन निष्पन्नम् ॥

विश्वः, त्रि, (विगता नासिका यस्य । “खु-

विश्वः, त्रि, (विगता नासिका यस्य । “खु-

विश्वः, त्रि, (विगता नासिका यस्य । “खु-

विश्वः, त्रि, (विगता नासिका यस्य । “खु-

विश्वः, त्रि, (विगता नासिका यस्य । “खु-

विश्वः, त्रि, (विगता नासिका यस्य । “खु-

विश्वः, त्रि, (विगता नासिका यस्य । “खु-

विश्वः, त्रि, (विगता नासिका यस्य । “खु-

विश्वः, त्रि, (विगता नासिका यस्य । “खु-

विश्वः, त्रि, (विगता नासिका यस्य । “खु-

विश्वः, त्रि, (विगता नासिका यस्य । “खु-

विश्वः, त्रि, (विगता नासिका यस्य । “खु-

विश्वः, त्रि, (विगता नासिका यस्य । “खु-

विश्वः, त्रि, (विगता नासिका यस्य । “खु-

विश्वः, त्रि, (विगता नासिका यस्य । “खु-

विश्वः, त्रि, (विगता नासिका यस्य । “खु-

विश्वः, त्रि, (विगता नासिका यस्य । “खु-

विश्वः, त्रि, (विगता नासिका यस्य । “खु-

विश्वः, त्रि, (विगता नासिका यस्य । “खु-

विश्वः, त्रि, (विगता नासिका यस्य । “खु-

विश्वः, त्रि, (विगता नासिका यस्य । “खु-

विश्वः, त्रि, (विगता नासिका यस्य । “खु-

विश्वः, त्रि, (विगता नासिका यस्य । “खु-

विश्वः, त्रि, (विगता नासिका यस्य । “खु-

विश्वः, त्रि, (विगता नासिका यस्य । “खु-

विश्वः, त्रि, (विगता नासिका यस्य । “खु-

विश्वः, त्रि, (विगता नासिका यस्य । “खु-

विश्वः, त्रि, (विगता नासिका यस्य । “खु-

विश्वः, त्रि, (विगता नासिका यस्य । “खु-

विगानं

निष्कला ५ विकली ६ विकला ७ । इति शब्द-
रत्नावली ॥

विगमः, पुं, (वि + गम + “यष्टृद्वनिष्गमश्च ॥”

३ । ३ । ५८ । इति अप् ।) नाशः । यथा ।

एकदहिनो वेदान्तिनस्तु यदुपाध्यनवच्छिन्नस्य

ब्रह्मणो विशुद्धरूपता तादृशोपाधिविगम एव

केवल्यम् । विदहिनस्तु आनन्दमयपरमात्मनि

जीवात्मनो लयो मोक्षः । जीवात्मपरमात्मनो-

रभेदेऽपि उपाधिविशेषविशिष्टस्यात्मनो जीव-

रूपतया तस्योपाधिकः परमात्मभेदः । इति

भेदकोपाधिविगम एव जीवस्य परमात्मनि

लयः । यथा घटाकाशस्य घटविगम एव शृङ्ग

आकाशे तस्य लयः । लिङ्गशरीरावच्छिन्नस्ये-

वात्मनो जीवभाव इति लिङ्गशरीरनाश एव

पर्यवसितो मोक्षः । इति सुक्तिवादः ॥

(विश्वदः । यथा, भागवते । १ । १३ । ४३ ।

“यथा क्रीडोपस्कराणां संयोगविगमाविह ।

इच्छया क्रीडितुः स्यातीत्येवैशेष्येय

नृणां ॥”

विगम्यकः, पुं, विगडो गम्यो यस्मिन् । बहुव्रीहि-

लक्षणः कः ।) इङ्गदौष्टनः । इति राजनिर्घण्टः ॥

विगम्यिका, स्त्री, हृपुषा । इति राजनिर्घण्टः ॥

विगर्हणं, स्त्री, (वि + गर्ह + ल्युट् ।) निन्दनम् ।

भर्तृसनम् । (यथा, हरिवंशे । ७६ । २३ ।

“लघो च भवतो ह्ये वसुदेवविगर्हणात् ॥”

विगर्हणा, स्त्री, (वि + गर्ह + णिच् + युच् ।

टाप् ।) निन्दनम् । भर्तृसनम् । (यथा, महा-

भारते । १२ । ११४ । २१ ।

“विगर्हणां परमदुरात्मना कृतां

सहेतयः संसदि दुर्जनामरः ॥”

विगर्हितः, त्रि, (विशेषेण गर्हितः ।) निन्दितः ।

(यथा, नेघधे । १ । १३१ ।

“न केवलं प्राणिवधो वधो मम

स्वदीनणादिभ्रसितान्तरात्मनः ।

विगर्हितं धम्मधनेन विह्वलं

विशिष्य विश्वासलुषां दिवामपि ॥”

निघिडः । इति विपूर्वगर्हधातोः क्तप्रत्ययेन

निष्पन्नः ॥

विगलितः, त्रि, (विशेषेण गलितः ।) खलितः ।

यथा, गीतगोविन्दे ५ सर्गः ।

“विगलितवसनं परिहृतवसनं

घटय जघनमपिधानम् ।

किशलयशयने पङ्कजनयने

निधिमिव हृषनिधानम् ॥”

विगाढः, त्रि, (विगाह्यते स्मेति । वि + गाह +

क्तः ।) ज्ञातः । अवगाहितः । विपूर्वगाह-

धातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (प्रगाढः । यथा,

महाभारते । ३ । ४६ । ५ ।

“निर्गम्य चन्द्रोदये विगाढे रजनीमुखे ।

प्रस्थिता सा पृथुशोणी पादस्य भवन् प्रति ॥”

विगानं, स्त्री, (विगर्हं गानं परस्व ।) निन्दा ।

इति हेमचन्द्रः ॥

विग्रहः

विगाहमानः, जि, (वि + गाह + गानच् ।)
विलोहककर्ता । अवगाहनकर्ता । विपुष्प-
गाहधातोः शानप्रत्ययेन निष्पन्नः । (यथा,
रघुः । १३ । १ ।

“अथात्मनः शब्दगुणं गुणज्ञः
यदं विमानेन निगाहमानः ।
रत्नाकरं वीक्ष्य मिथः स जायां
रामाभिधानो हरिरित्युवाच ॥”

विगुणः, जि, (विपरीतो गुणो यस्य ।) गुण-
वैपरीत्यविशिष्टः । यथा,—

“यथा मनो ममाद्य नयं माता तथा मम ।
विगुणेष्वपि पुत्रेषु न माता विदुषा भवेत् ॥”
इति मार्कण्डेयपुराणे वैवस्वतमन्त्रनाराधायः ।
(स्कन्धः । यथा, भागवते । ७ । ६ । ४८ ।
“सर्वं त्वमेव सगुणो विगुणश्च भूमन्
नामन् त्वदस्यपि मनो वचसा निरुक्तम् ॥”
गुणहीनः । यथा, शिशुपालवधे । ६ । १२ ।

“अवसन्नतापमतमिस्रमभा-
दपदोषतेव विगुणस्य गुणः ॥”

विगूढः, जि, (विशेषेण गूढः ।) गह्रितः ।
गुप्तः । इति मेदिनी । ङे, ६—१० ॥

विग्रः, जि, (विगता नासिकास्य । “वेग्यो
वक्तव्यः ।” ८ । ४ । २८ । इत्यस्य वार्तिकोक्ता
नासिकायाः यः ।) गतनासिकः । इत्यमरः ॥ ४ ॥
(जि, “विविधं यस्मात्पर्यायानि विपुष्पात् यस्मात्तेः
‘अन्येष्वपि दृश्यते ।’ इति ङः ।” इति देव-
राजयव्या । मेधावी । इति निघण्टुः । ३ । १५ ॥
यथा, ऋग्वेदे । १ । ४ । ४ ।

“परेहि विग्रमस्तुतमिन्द्रं पृच्छाविपश्चितम् ॥”

विग्रहः, पुं, (विविधं सुखदुःखादिकं यस्मात्तीति ।
वि + ग्रह + अच् । यद्वा, विविधैर्दुःखादिभि-
र्गृह्यते इति । वि + ग्रह + “ग्रहवृद्धनिष्-
गमश्च ॥” ३ । ३ । ५८ । इति अप् ।) शरीरम् ।
(यथा, रघुः । ११ । १३ ।

“विग्रहेण मदनस्य चारुणा

सोभयन् प्रतिनिधिर्न कर्मणा ॥”

युक्तम् । इत्यमरः । (यथा, मनुः । ७ । १६० ।

“सन्निधौ विग्रहेणैव यानमासनमेव च ।
हेधोभावं संश्रयश्च वङ्गुणांश्चिन्तयेत् सदा ॥”
विरोधमात्रम् । यथा, रघुः । ६ । ४७ ।

“त्यजत मानमर्जं वत विग्रहे-

न पुनरेति गतं चतुरं वयः ।

परभृताभिरितीव निवेदिते

सरमते रमते स वधूजनः ॥”

विभागः । इति मेदिनी । हे, २३ ॥ (यथा,
भागवते । ३ । ३१ । ३ ।

“मासेन तु शिरी दाम्भा बाह्वङ्गुयश्च-
विग्रहः ।

नखलोमास्थिमर्माणि लिङ्गच्छिदोद्भव-
स्त्रिभिः ॥”

बाह्वभेदः । स तु समासवाक्यम् । तत्पर्यायः ।
विस्तरः २ । इत्यमरः । (वीनी पक्षिणी यद्यो

विघातः

यद्यनमिति वाक्ये विघट्टयद्यनम् । यथा,
वक्रोक्तिपञ्चाशिकायाम् । ४ ।

“नो सन्ध्या हितमस्तुरा तव तनौ वक्ष्याम्यहं
सन्धिना

न प्रीतासि वरोरु चेत्कथय तत् प्रसीम किं
विग्रहम् ।

कार्यं तेन न किञ्चिदस्ति श्रुतं मे वीनी यद्ये-
त्येति धो

दिश्याहः प्रतिबहुकेलिप्रिययोः श्रियांसि
वक्रोक्तयः ॥”

देवविग्रहकरणादिप्रमाणं श्रीमन्निशब्दे दृश्यम् ॥

विग्रहः, पुं क्री, (विग्रहस्य श्रवणो यस्मिन् ।
वि + ग्रह + अच् ।) युक्तम् । इत्यमरः । (यथा,
मनुः । ७ । १७० ।

“यदा प्रवृद्धा मन्यते सन्ध्यास्ताः प्रजतीर्भृशम् ।
अत्युच्छ्रितं तथात्मानं तदा कुर्वीत विग्रहम् ॥”

विग्रहावरं, क्री, (विग्रहमावृत्यतीति । आ +
ट + अच् ।) एष्टम् । इति शब्दचक्रिका ॥

विघटिका, स्त्री, (विभक्ता घटिका यथा ।)
पलम् । इति राजनिघण्टुः ॥

विघटितं, जि, (विशेषेण चालितम् । विपुष्पघट्ट-
धातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नम् । (यथा, दृष्ट-
संहितायाम् । ३५ । १ ।

“सूर्यस्य विविधवर्णाः पवनेन विघटिताः कराः
साभ्ये ।

वियति धनुःसंस्थाना ये दृश्यन्ते तदिन्द्रधनुः ॥”
विष्टम् । यथा, माघे । ८ । २४ ।

“तत्स्यन्तो चलशफरीविघटितोक्त-
वर्मोक्तुरतिप्रथमाप विभ्रमस्य ॥”

विघ्नं, क्री, (विशेषेण अद्यते इति । वि + अद् +
“उपसर्गोद्देशः ।” ३ । ३ । ५६ । इति अप् ।
“चल्योच ॥” २ । ४ । ३८ । इति चमू-
आदेशः ।) सिक्यकम् । इति राजनिघण्टुः ॥

विघ्नः, पुं, (वि + अद् + अप् ।) भोजनघ्नः ।
इत्यमरः । देवपितृतिथिगुल्यादिभुक्तस्य घ्नः ।
इति भरतः । (यथा, मनुः । ३ । २५ ।

“विघ्नसाधो भवेत्त्रिंशं निधं वाग्नतभोजनः ।
विघ्नो भुक्तशेषान् यश्चक्षते तथान्तम् ॥”

आहारः । इति शब्दरत्नावली । (यथा,—
“अयि वनप्रिय ! विस्तृत एव किं
वलिभुजो विघ्नो भवताभुजा ।
यदनयेव कुटुरिति विदया
न पतनचरणौ धरणौ तव ॥”

इत्युद्धटः ॥)

विघातः, पुं, (विशेषेण हननमिति । वि + हन +
चन ।) आघातः । यथा, अमरे ।

“शृङ्खलं तद्विघातेन वयाहावयधौ समौ ॥”
आघातः । (यथा, महाभारते ।

“चक्रं शरविघातश्च क्रौञ्चमिव पिनामहः ॥”
विनाशः । यथा महाभारते । १ । २६ । १३ ।

“सुनृपिपासाविघातार्थं भस्ममाख्यातु मे
भवान् ॥”

विच

विचातो, [नृ] वि, निवारकः । घातकः । विघात-
शब्दादिनृप्रत्ययेन विपुष्पघ्नधातोर्वादिवा-
स्तिनृप्रत्ययेन वा निष्पन्नः । (यथा, हरि-
वंशे । ८७ । ४५ ।

“एवमुक्त्वितवीर्यस्य ममामरविघातिनः ॥”

विचः, पुं, (विचन्यते अनेनेति । वि + चन +
“चनर्थे कविधानम् ।” ३ । ३ । ५८ । इत्यस्य
वार्तिकोक्ता कः ।) आघातः । तत्पर्यायः ।

अन्तरायः २ प्रत्ययः ३ । इत्यमरः । (यथा
सुहाराचसे । २ ।

“प्रारभ्यते न स्तु विचभयेन भीचेः

प्रारभ्य विचनित्यता विरमन्ति मध्याः ।

विचैः पुनः पुनरपि प्रतिचन्यमाना

प्रारभ्यस्तुतमगुणास्मिदोद्भवा ॥”

लघुपाकपला । इति शब्दचक्रिका ॥ शेषार्थे
अमरे अविच इति पाठः ॥

विचकारी, [नृ] जि, (विचं कर्तुं शीलमस्येति ।
ल + क्तिनिः ।) चोरदण्डः । विघातो । इति
मेदिनी । ने, २५५ ॥

विचनयकः, पुं, (विचनो नायकः विचनोचर-
त्वात् ।) गणेशः । इति शब्दरत्नावली ॥

विचनशकः, पुं, (विचनो नाशकः ।) गणेशः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

विचनशानः, पुं, (नाशयतीति नाशनः विचनो
नाशनः ।) गणेशः । इति शब्दरत्नावली ॥

विचनराजः, पुं, (विचनो राजा । “राजाहः
सखिभ्यश्च ॥” ५ । ४ । १ । इति टच् ।) गणेशः ।

इत्यमरः । (यथा, कथासरित्सागरे । २० । १०१ ।

“आयुपुत्र पुरा गत्वा विचनराजमपूजयत् ॥”
विचननायकः, पुं, (विचनो विनायकः ।) गणेशः ।

इति काशीखण्डः ॥

विचहारो, [नृ] पुं, (विचं कर्तुं शीलमस्य इति ।
हृ + क्तिनिः ।) गणेशः । इति चिकित्साश्रेयः ॥

विचनशके, जि ॥

विचिनः, जि, जातविचिनः । विचोऽस्य जात इत्यर्थे
विचिन्नादिनृप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

विचिष्टः, पुं (विचनो ईशः ।) गणेशः । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (यथा कथासरित्सागरे । १० । १०१ ।

“विचोऽत्र तव जातोऽयं विना विचिष्टपूज-
नम् ॥”

विचिशवाहनः, पुं, (विचिशस्य वाहनः ।) महा-
नृषकः । इति राजनिघण्टुः ॥

विचिशानकान्ता, स्त्री, (विचिशानस्य गणेशस्य
कान्ता प्रिया । तत् पूजायां यतस्याः प्राश-
यत्वात् । श्वेतदूत्वा । इति राजनिघण्टुः ॥

विचः, पुं, अन्तरायः । इति चिकित्साश्रेयः ॥

विच, इत् लि ध औ ञ् एच क्तव्यं । इति कवि-
कल्पद्रुमः ॥ (अदा०-ङा०-वधा०-व-उभ०-
अक०-भक्त-अनट ।) इत्, अविचत् ।

अविचोत् । लि, ञ, वेवक्ति वेवक्ति मूर्खान्
पण्डितः पृथक् स्यादित्यर्थः । विच इति जानो

यः स एव चान्तोऽपि पश्यते कस्यचिददुरोधान्

तेन निजां खेरेणुख्यस्य दृष्टौ विजयवृत्ते-
नेवास्त्र गृहणात् खेरेणुः। घ ण, विनक्ति
विहृक्ते। विविनक्षमि दिवः सुरान् इति
एथक् करोमीत्यर्थः। व्यौ, वेत्ता। इति दुर्गा-
दासः।

विचक्रिणः, पुं, मल्लीप्रभेदः। मदनकवचः। इति
मेदिनी। ले. १६४॥ (यथा. राजेन्द्रकर्मपूरे। ७०।
“कुन्दः कन्दलितययं विचक्रिणः कम्पाकुलं कृतकः
सातङ्गं मदनः सदेवमलसं मुक्तोऽतिमुक्तदमः”)
विचक्षणः, पुं, (विशेषेण चष्टे धर्मादिमुपदि-
शतीति। वि+चक्ष+“अनुदात्तोश्च जलादेः।”
३। २। १४६। इति कर्णरि युच्।) पण्डितः।
इत्यमरः। (यथा रघुवंशे। ५। १६।

“ततो यथावद् विहृताध्वराय
तस्मै स्थायैव विवर्णिताय।
वर्णाश्रमायां गुरवे सवर्णौ
विचक्षणः प्रस्तुतमाचक्षते॥”)

निपुणे, जि। इति राजनिर्घण्टः। (यथा भाग-
वते। १। ५। १६।

“विचक्षणोऽस्य हति वेदितं विभो
अनन्तपारस्य निवृत्ततः सुखम्॥”

नानार्थदर्शी। यथा अश्वदे। ४। ५३। २

“विचक्षणः प्रथयन्नाष्टमस्यैव ज्ञानं सविता
सुखमुक्थम्॥”

“विचक्षणः विविधं दृष्टा।” इति तद्भाष्ये
सायणः॥)

विचक्षणा, स्त्री, नागहन्ती। इति राजनिर्घण्टः॥

विचक्षुः, [सु] जि, (विगतं प्रत्यक्षितरूपं वस्तुनि
अपगतं चक्षुर्यस्य।) विमर्शः। इति विकारा-
शेषः॥ (विगते नष्टे चक्षुषी यस्य।) विगतचक्षुषि,
जि॥ (यथा, महाभारते। १२। ६५। ३४।

“अन्तरा विजयं यान्ति यथा पथि विच-
क्षुषः॥”)

विशिष्टे चक्षुषी यस्य सः। वृष्णिवंशीयः कश्चिद्
योद्धा। यथा, हरिवंशे। १४१। ६।

“स्तववर्मा सुदृष्टश्च विचक्षुररिर्महान्॥”)

विचयनं, स्त्री, (विशेषेण चयनम्।) मार्गणम्।
इत्यमरः॥

विचर्षिका, स्त्री, (विशेषेण चर्षते पाणिपादस्य
त्वक् विदायते अनया इति। चर्षे तर्जने+
“रोगाख्यायां ण्वल् बहुलम्॥” ३। ३। १०८। इति
ण्वल्। टापि अत इत्वम्।) रोगविशेषः।
विकच इति भाषा। तत्पर्यायः। कच्छूः २ पाम
३ पामा ४। इत्यमरः॥ अपि च।

“कच्छूः कच्छूः पाम पामा पादरोगे विच-
र्षिका॥”

इति शब्दरत्नावली॥

तदौषधम् यथा,—

“करवोरं भृङ्गराजं लवणं कुष्ठकर्कटम्।

चतुर्गुणैश्च स्रजैश्च पचयेत्तैलं हरिस्ततः।

पामां विचर्षिकां कुष्ठमभ्यङ्गाद्भि ब्रणानि वै॥”

इति भावकृ २८७ अध्यायः॥

अन्यथा।

“मरीचं चित्रं कुष्ठं हरितालं मनःशिला।
देवदारु हरिद्रं च कुष्ठं मांसौ च चन्दनम्॥
विशाला करवोरश्च अर्कलोहं सज्जत् पलम्।
एषाश्च कार्पिकी भागो विषस्याह्वयं भवेत्॥
प्रस्थं कटुकैस्तैस्तस्य गोमूत्रेऽष्टगुणं पचेत्॥
मृत्पात्रे लोहपात्रे वा शनैर्महयिना पचेत्॥
पामा विचर्षिका चैव दद्विष्कोटकाणि च।
अभ्यङ्गेन प्रणयन्ति कोमलत्वञ्च जायते॥
प्रसूतान्यपि श्वित्राणि तैलेनानेन न्नजयेत्॥
चिरोत्थितमपि श्वित्रं विवर्णं तत्तृणान्दवेत्॥”

इति भावकृ १६८ अध्यायः॥

स्वल्पकुष्ठविशेषः। यथा।

“एकं कुष्ठं स्तूयं पूर्वं गजचर्मै ततः स्तूयम्।
ततश्चर्मैतलं प्रोक्तं ततश्चापि विचर्षिका॥
विपादिकाभिधा सेव पामा कच्छूस्ततः परा।
ततो दृष्टश्च विष्कोटः कटिमश्च ततः परम्॥
ततश्चालमकं प्रोक्तं श्वित्राश्च ततः परम्।
स्तूयकुष्ठानि चैतानि कथितानि भिषग्वरैः॥
सकच्छुः पिङ्गका श्यावा बहुस्तवा विच-
र्षिका॥”

पिङ्गका क्षुद्रपिङ्गका।

“दाह्यते त्वक् खरा रुक्षा जान्वीर्ज्ञेया विच-
र्षिका॥

पादे विपादिका ज्ञेया स्थानभेदाद्विचर्षिका॥”
दाह्यते विदायते। केचिद्विचर्षिकातो विपा-
दिका विभिन्नमाहुः। इति भावप्रकाशः॥
(सा च महापातकशेषभोगिचक्षुर्वेदिककर्म-
प्रतिबन्धिका च। यथा, शुद्धितत्त्वधृतमविष्य-
पुराणायामध्यतस्य यथाध्याये।

“शृणु कुष्ठगणं विप्र उत्तमोत्तरतो गुरुम्।
विचर्षिका तु दुष्कर्मा चर्चरीयस्तृतीयकः॥
विकर्षव्रणताम्बो च कृष्णश्चैत तथार्थकम्।
एषां मध्ये तु यः कुष्ठो गर्हितः सञ्जकम्मेतु॥
ब्रणवत् सञ्जगात्रेषु गच्छे भाने तथानसि।
मृते च प्रोपयेत् तौर्धे अथवा तन्मूलकम्॥”

कदाचित् अग्निजन्मभूमिकम्पेऽपि विचर्षिका
उत्पद्यते। यथा ब्रह्मसंहितायाम्। ३२। १४।

“आर्ययश्मद्गणः

सलिलाश्रयसङ्क्षुधो वृषतिवैरम्।

दद्विचर्षिकात्वर-

विधर्षिकाः पाण्डुरोगश्च॥”)

विचलः, जि, अस्थिरः। विपूर्वचलघातोर्ल-
प्रत्ययेन निष्पन्नः॥

विचलितः, जि, पतितः। स्खलितः। विपूर्वचल-
घातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः॥ (यथा, मनुः।
७। २८।

“दण्डो हि समञ्जस्तैजो दुर्हश्चाकृतात्मभिः।
धर्माद्विचलितं हन्ति नृपमेव सन्नान्वयम्॥”)

विचारः, पुं, (विशेषेण चरणं पदार्थादिनिर्णये
ज्ञानमिति। वि+चर+घञ्।) तत्त्वनिर्णयः।
इति शब्दरत्नावली॥ सन्दिग्धे वस्तुनि प्रमा-

खेन तत्त्वपरीक्षा। इति गोपीचन्द्रः। प्रमाणै-
रर्थपरीक्षणं विमर्शमात्रमिति कैचित्। इति
भरतः॥ तत्पर्यायः। तर्कः २ निर्णयः ३
गुणा ४ चर्चा ५। इति त्रिकाशेषः॥
संख्या ६ विचारणा ७। इत्यमरः॥ चर्चणम् ८
संख्यानम् ९। इति तट्टीका॥ विचारणम् १०
वितर्कः ११ युद्धः १२ अहः १३ ऊहः १४
वितर्कणम् १५। इति शब्दरत्नावली॥ प्रवि-
धानम् १६ समाधानम् १७। इति जटाधरः॥
(यथा, कथासरित्सागरे। ३६। ८८।

“न चेवं क्षमते नारी विचारं मारमोहिता।
यदियं क्रमते राज्ञी तव काम्यं विपन्नम्॥”
नात्योक्तलक्ष्यविशेषः। तल्लक्ष्यं यथा, साहित्य-
दर्पणे। ६। ४४७।

“विचारो युक्तवाक्येऽप्युच्चार्यसाधनम्॥”)

विचारणं, स्त्री, (वि+चर+णिच्+ल्युट्।)

विचारः। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा,
भागवते। १२। १३। १८।

“तत्र ज्ञानविरागभक्तिसहितं नेष्कमेमा

विष्कृतम्।

तच्छृण्वन् सुपठन् विचारणपरी भक्त्या विमुच्ये-
मरः॥”

“एकस्मिन् धर्मेणि विरुद्धानार्थविमर्शो
विचारणम्। स च संशयविक्षिप्ता स्यात् एको
विशेषादर्शने समानधर्मदर्शनात्। अहिंस-
रज्जुर्गुः। द्वितीयो विशेषादर्शनमात्रे। अत्र
शब्दो नित्योऽनित्यो वा। तृतीयोऽसाधारण-
धर्मजः यथा भूनित्या अनित्या वा। अत्र गन्तो-
ऽसाधारणधर्मैः विशेषमपश्यन् संशये गन्धाधि-
करणं नित्यं अनित्यं वेति दिक्॥” इति।
“विचारणे पूर्वस्य” इति श्रीपतिदत्तकृतका-
तन्त्रपरिशिष्टे गोपीनाथतर्काचार्यः॥)

विचारणा, स्त्री, (वि+चर+णिच्+युच्।
टाप्।) विचारः। इत्यमरः॥ (यथा, देवी-

भागवते। १। १८। ४२।

“नीवो ब्रह्म सदैवाहं नात्र कार्या विचा-

रणा।

भेदबुद्धिस्तु संसारे वर्तमाना प्रवर्तते॥”)

मीमांसाशास्त्रम्। इति हेमचन्द्रः॥

विचारणीयं, जि, विचार्यम्। विपूर्वचलान्त(जिजलन्त)
चरघातोर्नोयप्रत्ययेन निष्पन्नम्। स्त्री, शास्त्रम्।

इति हेमचन्द्रः॥

विचारितः, जि, (विचारः संज्ञातोऽस्य इति
विचार+“तदस्य संज्ञातं तारकादिभ्य इतच्॥”
५। २। ३६। इति इतच्।) कृतविचारः।
तत्पर्यायः। विन्नः २ विन्तः ३। इत्यमरः॥
(यथा, मनुः। ११। २८।

“आपत्कल्पेन यो धर्मं कुरुतेऽनापदि द्विजः।
स नाप्नोति फलं तस्य परजेति विचारितम्॥”)

विचार्यं, जि, विचारितम्। विचारणीयम्।
विपूर्वचरघातोर्नोयान्तात् यप्रत्ययेन निष्पन्नम्॥
(यथा, मार्कण्डेये। ६६। १८।

विश्वविद्यालय

“दाःस्त्रिणां दुष्टद्वयमादाय विजयी वने ।
परित्यागाशु वैतत्ते विचार्यं वचनं मम ॥”)
विचालं, चि, अन्तरालम् । अन्तरालम् । इति
हेमचन्द्रः ॥ (पुं, संख्यान्तरापादनम् । यथा,
प्राणिनी । ५ । १ । ४३ । “अधिकरणे विचाले
च ॥”)
विचिः, पुं स्त्री, (विवेक्तिं जलानि पृथगिव करोति ।
विच + “इगुपधात् कित् ।” उणा० ४ । ११६ ।
इन् । स च कित् ।) वीची । तरङ्गः । इत्यमर-
टीकायां भरतः ॥
विचिकित्सा, स्त्री, (विचिकित्सनमिति । वि +
कित् + सन् + अच् । टाप् ।) सङ्ख्येयः । इत्य-
मरः ॥ (यथा, भागवते । १ । ६ । ३६ ।
“तुभ्यं मदिचिकित्सायामात्मा मे दर्शितोऽवधिः ।
नालेन खलिते मूलं पुष्करस्य विचिन्वतः ॥”)
विचित्रं, स्त्री, (विचित्रेण चित्रम् ।) कर्त्तरवर्णः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ तदति, चि । (यथा,
महाभारते । ३ । ५४ । १० ।
“विचित्रमाख्याभरणेऽल्लेख्येः खलुतेः ॥”)
आश्चर्यम् । यथा,—
“विचित्रमिदमाख्यातं भगवन् भवता मम ।
देवाचरितमाहात्म्यं रक्तबीजवधाश्रितम् ॥”
इति देवीमाहात्म्यम् ॥
(यथा च, उपदेशशतके । ३५ ।
“दुहिता विदेहभक्तुं हाशरणेर्भामिनी सीता ।
वधमाप राक्षसीनां विधेर्विचित्रा गति-
र्वाधा ॥”
पुं, रौच्यमनुपुञ्जः । यथा, मार्कण्डेये । ६४ । ३१ ।
“चित्रसेनो विचित्रश्च नयतिर्निर्भयो दहः ।
सुनेत्रः चक्रवृद्धिश्च सुव्रतश्चैव तत्सुताः ॥”
अर्थालङ्कारविशेषः । यथा, साहित्यदर्पणे ।
१० । ७२२ ।
“विचित्रं तद्विरुद्धस्य कतिरिष्टफलाय चेत् ।
यथा,—
प्रणमत्युन्नतिहेतोर्जीवनहेतोर्विरुद्धति प्राणान् ।
दुःखीयति सुखहेतोः को मूढः संवकादप्यः ॥”)
विचित्रकः, पुं, (विविधानि चित्राणि यस्मिन् ।
बहुबीही कन् ।) भूर्जवृक्षः । इति राज-
निर्घण्टः ॥
विचित्रदेहः, पुं, (विचित्रा देहा यस्य सः ।)
मेघः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ आश्चर्यशरीरे
नानावर्णदेहे च, चि ॥
विचित्रवीर्यः, पुं, (विचित्राणि वीर्याणि यस्य
सः ।) चन्द्रवंशीयराजविशेषः । स च शान्तनो-
र्दशकन्यायां जातः । तस्य पौत्रे सत्यवत्या-
सुया आसौ धृतराष्ट्रं पाण्डुच जनयामास ।
इति श्रीभागवतम् ॥
विचित्रवीर्यसूः, स्त्री, (विचित्रवीर्यस्य सूः प्रसू-
र्जननी ।) सत्यवती । इति शब्दरत्नावली ॥
विचित्रा, स्त्री, (विचित्रं नानाविधवर्णमस्यस्या
इति । अर्थं आदित्यादश्च । अत्रियां टाप् ।)
सुमेधः । इति राजनिर्घण्टः ॥

विचित्राङ्गः, चि, (विचित्राङ्गि आङ्गानि यस्य ।)
मयरः । इति शब्दरत्नावली । व्याघ्रः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥ व्याघ्र्यशरीरे, चि ॥
विचित्रितः, चि, (विचित्रमस्य जातमिति ।
विचित्र + इतच् ।) नानावर्णयुक्तः । यथा,—
“आमनं सर्वशोभादां सद्व्रतमणिनिर्मितम् ।
विचित्रितञ्च चित्रञ्च गृह्यतां शोभनं हरे ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ८ अध्यायः ॥
विची, ची, (विचि + लट्कारादिति डोष् ।)
तरङ्गः । इति हिरूपकोषः ॥
विचेताः, [स्] चि, (विगतं विरुद्धं वा चेतो
यस्य ।) विगतचित्तः । (यथा, भागवते । ६ ।
११ । ६ ।
“एवं सुरगणान् क्रुद्धो भीषयन् वपुषा रिपून् ।
यनदन् मुमहाप्राणो येन लोका विचेतसः ॥”)
विरुद्धचित्तः । दुष्टचित्तः । तत्पर्यायः ।
दुर्मनाः २ अन्तर्मनाः ३ विमनाः ४ । इति
हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते । १३।८।१० ।
“ये चास्य सत्त्वा मग्नाः कर्णसौवलका-
हयः ।
ते तस्य भूयसो दोषान् बह्वयन्ति वितेचतः ॥” ॥
विशिष्टं चेतो यस्मादिति । विशिष्टज्ञानहेतु-
भूतः । यथा, ऋग्वेदे । १ । ८३ । १ ।
“तमित् एणचि वसुना भवीयसा
सित्सुमापो यथाभितो विचेतसः ॥”
“वितेतसः विशिष्टज्ञानहेतुभूता आपो यथा
अभितः सर्वांस्तु दिक्षु सित्सुं समुद्रं पूरयन्ति
तद्धतु ।” इति तद्वाच्यं सायणः ॥ ॥ ॥ विशिष्टं
चेतो यस्येति । विशिष्टज्ञानः । यथा, ऋग्-
वेदे । १ । ४५ । २ ।
“शुष्टीवानो हि दाशुधि देवा अग्ने विचेतसः ॥”
“हे अग्ने विचेतसो विशिष्टप्रज्ञाना देवाः ।”
इति तद्वाच्यं सायणः ॥)
विश्लिष्टः, चि, (विश्लेषेण श्लिष्टं गतिर्यस्य ।)
विगतः । (विश्लेषेण श्लिष्टः ।) इहृतः । इति
मेदिन्या श्लिष्टशब्दार्थदर्शनात् ॥ (विगतं
श्लिष्टमस्येति वार्क्यं श्लिष्टाशुभञ्च ॥ ॥ लो, वि
+ श्लि + भावे क्तः । विश्लेषेण श्लिष्टः । यथा,
भागवते । १ । ५ । १३ ।
“उत्क्रमस्याखिलवन्ममक्तये
समाधिनानुस्मर तद्विश्लिष्टम् ॥”)
विष्क, क विधि । इति कविकल्पदमः (पुरा०-
पर०-अक०-सेट् ।) क, विष्कयति । विधि
दीप्तौ । इति दुर्गादासः ॥
विष्क, श्र गतौ । इति कविकल्पदमः ॥ (तुदा०-
पर०-सक०-सेट् ।) विष्कायति विष्कायते
आयन्तत्वादभयमिति वापदेवः । पन्ने विष्कति ।
श्र, विष्कतौ विष्कन्तौ । इति दुर्गादासः ॥
विष्कन्दकः, पुं, ईश्वरसदृशभेदः । इत्यमरः ॥
विशिष्टश्चन्द्रोऽभिप्रायोऽत्र विष्कन्दकः । किंवा
विशिष्टश्चानिमित्तो विष्कन्दकः ऽथे कादिति
कः । एवं लक्षणसुपन्यस्तं चाप्तेन । यथा,—

विच्छिन्नाः

“उपर्युपरि यद्गेहं तद्विष्ण्वर्कचक्रम् ॥”
इति भरतः ॥
विष्ण्वर्कः, पुं. विष्ण्वर्कः। इत्यमरटीकायां
रायसुजटः ॥
विष्ण्वर्कः, स्त्री, पत्तिष्ठा क्राया। इत्यमरः ॥
समाधिषष्टान्तात् परा क्राया स्त्रीवि स्थान।
सा चेत् वक्रनी सम्प्रतिनी स्थान। स्वयसुदा-
हरति। वीनी पत्तिष्ठा क्राया विष्ण्वर्कम्।
इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यत्तु भागवते।
१०।१२।८।
“विष्ण्वर्काभिः प्रधावन्तो गच्छन्तः साधु
हंसकेः ॥”
इति हयते तत्तु वेः पत्तिष्ठा क्राया विष्ण्वर्कम्
तत्तु एकशेषद्वन्द्वे कृते विष्ण्वर्काभिर्विष्ण्वर्का-
भिरिति सिद्धं स्यादिति सुप्रोभिर्विभागम् ॥६॥
विगतः क्राया यस्य।) क्रायारहिते, चि ॥
(विगतः क्राया कान्त्यर्थस्य। कान्त्यारहिते च
चि। यथा, भागवते। १।१४।२४।
“विश्वोक्तोद्दिष्टद्वयो विष्ण्वर्कमनुजं रूपः।
पृच्छति स्म सुप्रसन्नो संस्मरन्नादेदितम् ॥”)
विष्ण्वर्कः, पुं. (विपिष्टा क्राया कान्त्यर्थस्य।) मणिः।
इति याज्ञवल्क्ये क्रायाशब्दटीकायां भरतः ॥
विष्ण्वर्कः, स्त्री, (वि + कृद् + क्तम्।) अङ्ग-
रागः। विष्ण्वर्कः। (यथा, कामन्दकीयनीति-
सारे। १४।४४।
“लोभो धर्मेक्रियालोपः कर्मणामप्रवर्जनम्।
सत्समागमविष्ण्वर्गरमङ्गः सङ्गवर्जनम् ॥”)
ह्यारभेदः। इति मेदिनी। ते, १८५॥ छेदः।
विनाशः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, बृहत्-
संहितायाम्। १२।६।
“दिनकररथमार्गविष्ण्वर्कयेऽभ्युक्तं यच्चल-
द्वन्द्वम् ॥”)
अङ्गरागः। गेहावधि। इति हेमचन्द्रः ॥
(वैचित्र्यम्। यथा, साहित्यदर्पणे। १०।७११।
“अनुमानस्तु विष्ण्वर्क्या ज्ञानं साध्यस्य साध-
नम् ॥”
स्त्रीणां स्वाभाविकालङ्कारविशेषः। यथा,—
“आकल्पकल्पनास्तपि विष्ण्वर्कः कान्त्यर्थो-
क्तम् ॥”
इत्यञ्जलिनीलमणिः ॥
(यथा च साहित्यदर्पणे। ३।१६८।
“स्तोकाप्याकल्परचना विष्ण्वर्कः कान्त्य-
र्थोक्तम् ॥”)
विष्ण्वर्कः, चि, (वि + कृद् + क्तम्।) समालम्बः।
विभक्तः। इति मेदिनी। ने, १६४॥ (यथा,
प्राकृतान्ते १ अङ्कः।
“यदास्त्रीकृष्टं ब्रजनि सङ्गसा तद्विपुलश्री
यदन्तर्विष्ण्वर्कं भवति कृतसन्धानमिव तत्।
प्रकृता यदङ्कं तदपि समरंशं नयनयो-
नं मे पार्श्वे किञ्चित् लक्ष्यमपि न दूरे रथ-
जवात् ॥”)
कुटिलः। इति हेमचन्द्रः ॥

विजयः

विच्छेदः, पुं, (वि + छिद् + क्त्वं ।) विद्योगः ।
 विरहः । भिदः । यथा, ब्रह्मवेदर्शे गणपतिखण्डे ।
 “कान्तायाः कान्तविच्छेदो मरणादति-
 रिच्यते ॥”
 (लोपः । यथा, रघुवंशे । १ । ४४ ।
 “नूनं मत्तः परं वंश्याः पिच्छविच्छेदप्रानः ।
 न प्रकामभुजः आह्वे स्वधासंगहतपराः ॥”)
 विद्युतः, त्रि, विगतः । विपुल्युधधातोः क्तप्रत्ययेन
 निष्पन्नः । विचरितः । विपुल्युधधातोः क्तप्र-
 त्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, भागवते । ८ । १० । २१ ।
 विद्युतिः, स्त्री, (वि + यु + क्तिन् ।) विद्यो नः ।
 यथा,—
 “मोक्षपि वैद्यस्ततो ज्ञानं वद्रे निर्विघ्नमानसः ।
 ममेव ह्यमिति प्राज्ञः सङ्गविद्युतिकारकम् ॥”
 इति मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्यम् ॥
 विज, इर लि च औ वेते । इति कविकल्पदमः ॥
 (अदा०-ञा०-उभ०-अक०-अनिट् ।) वेक
 इति विचिर्लि धौ न एधक्ते इत्यस्य त्रिजि
 रूपम् । इर, अविजन् अवैचीत् । लि च,
 वेवेक्ति वेवेक्ति मूर्खान् पण्डितः लघक् स्यादि-
 त्थः । औ, वेक्ता । इति दुर्गादासः ॥
 विज, ई औ ध भीकम्पे । इति कविकल्पदमः ॥
 (उधा०-पर०-अक०-सेट् । अनिङ्निष्ठः ।)
 ई औ, विजः । ध, विनक्ति । इति दुर्गादासः ॥
 विज, उ श ई औ भीकम्पे । इति कविकल्पदमः ॥
 (तुदा०-आत्म०-अक०-सेट् । निष्ठायां अनिट् ।)
 उ श, विजते । ई औ, विजः । ङावर्थी । इति
 दुर्गादासः ॥
 विजनः, त्रि, (विगतो जनो यस्मात् ।) निर्जनः ।
 तत्पठ्यायः । विविक्तः २ कृत्तः ३ निःशलाकः ४
 रजः ५ उपायु ६ । इत्यमरः ॥ (यथा, महा-
 भारते । १ । १५२ । १५ ।
 “ततो भीमो वनं धीरं प्रविश्य विजनं महत् ।
 अयोधं विपुलच्छायं रमणीयं ददर्श ह ॥”)
 विजननं, स्त्री, (वि + जन + ल्युट् ।) प्रसवः ।
 इति हेमचन्द्रः ॥
 विजपिलं, स्त्री, पङ्कः । यथा,—
 “पिच्छेन स्यात् विजपिलं पङ्कः शार्दो निध-
 हरः ॥”
 इति हलायुधः ॥
 विजन्मा, [न्] श्वि, (विरहं जन्म यस्य ।) जारजः ।
 विरहजन्मविश्रुतः । इति लोकप्रसिद्धः ॥
 (पुं, वर्णसङ्करजातिविशेषः । यथा, मनुः ।
 १० । २६ ।
 “वैश्यान् तु जायते ब्राह्मणं सुधन्वाचार्य एव च ।
 कारुण्यं विजन्मा च मेजः सात्वत एव च ॥”)
 विजयः, पुं, (वि + जि + भावे अच् ।) जयः ।
 इत्यमरः ॥ (यथा, मनु । १० । ११६ ।
 “स्वधर्म्मो विजयस्तस्य नाहवे स्यात् पराङ्मुखः ।
 शस्त्रेण वैश्यान् रक्षित्वा धर्म्मसंहारयेद्धलिम् ॥”)
 अर्जुनः । इति मेदिनी । ये, १०४ ॥ (यथा,
 महाभारते । ४ । ४२ । १४ ।

३८०

विजया

“अभिप्रयामि संग्रामे यद्वहं युद्धदुर्मदान् ।
 नाजित्वा विजित्वा नास्मि तेन मां विजयं विदुः ॥”
 यथा च विख्यातविजयनाटके । २ ।
 “इतो भीमः क्रूरो वृषतिवृजन्मानमवधीत्
 इतः क्रुद्धो वनसं यययति शरीरेण विजयः ।
 न मे जेतः स्त्रीर्यं दृष्टयति सखे कुत्र गमने
 विधेयं तद्वृद्धि त्वमसि सदसङ्गाव्यविषयः ॥”)
 ट्टाहर्नपिता । निगबलदेवः । विमानः । इति
 हेमचन्द्रः ॥ यमः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 कल्किपुत्रः । यथा,—
 “ततः कल्किश्च पद्मायां जयो विजय एव च ।
 द्वौ पुत्रौ जनयामास लोकख्यातौ महाबलौ ॥”
 इति श्रीकल्किपुराणे १६ अध्यायः ॥
 भैरववंशीयकल्परानुपुत्रः । स काशीराजः
 खाण्डववनकर्ता च । यथा,—
 “सुमतेरभवत् कल्पः सुतः सत्यस्य दिङ्मनः ।
 विरूपस्याभवद्गाधिर्गाधिर्मित्रोऽभवत् सुतः ॥
 तेषां कल्पोऽभवद्गाजा कल्पात्तु विजयोऽभवत् ॥
 यो विजित्य क्षितिं सर्वो पाधिवान् भूरितेजसा ।
 शक्रस्यानुमते चक्रे खाण्डवं शतयोजनम् ॥
 यत् सयसाचौ हृदहत् पाण्डुपुत्रः प्रताप-
 वान् ।
 आवहन् परमां प्रीतिं ज्वलनस्य महात्मनः ॥”
 इति कालिकापुराणे भैरववंशानुकीर्तनम् ६०
 अध्यायः ॥ विष्णुचरविशेषः । यथा । विष्णु-
 चराश्चन्द्रप्रचण्डजयविजयादयः । इति पुलिङ्ग-
 संपदं भरतः ॥
 विजयकुञ्जरः, पुं, (विजयाय यः कुञ्जरः ।) राज-
 वाहकस्त्री । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 विजयच्छन्दः, पुं, (विजयस्य छन्दो यस्मात् ।)
 वैष्णवशतमौक्तिकहारः । इति हेमचन्द्रः ॥
 (यथा, बृहत्संहितायाम् । ८२ । ११ ।
 “सुरभूषणं लतानां सहस्रमद्योत्तरं चतुर्हस्तम् ।
 इन्द्रच्छन्दो नाम्ना विजयच्छन्दस्तदर्धनम् ॥”)
 विजयनन्दनः, पुं, इन्द्राकुर्वंशजराजविशेषः । तत्-
 पठ्यायः । जयः २ । इति हेमचन्द्रः ॥
 विजयमर्हलः, पुं, (विजयाय मर्हलः ।) टक्का ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥ जयटाक इति भाषा ॥
 विजया, स्त्री, तिथिविशेषः । सा विजयादशमीति
 ख्याता । तत्तत्तुं दुर्गाशब्दे द्रष्टव्यम् । उमा-
 सखी । इति मेदिनी । ये, ४० ॥ सा तु गौतम-
 कन्या । यथा,—
 “तमागतां मतो हृष्टा जयामेकासुवाच ह ।
 किमर्थं विजया नागाज्ययन्ती चापराजिता ।
 सा देशा वननं श्रुत्वा उवाच परमेष्ठीर्यम् ॥
 गता निमलितः सर्वो मखे मातामहस्य ताः ।
 समं पित्रा गौतमेन मात्रा चाप्यनुराधया ॥”
 इति वामनपुराणे ४ अध्यायः ॥
 कालिकापुराणे १० अध्यायेऽपि यम् ॥ विज्या-
 मित्रोपासितविद्याविशेषः । यथा,—
 “विद्यामथैनं विजयां जयाश्च
 रथोगमं चिन्तुमविच्छताम् ।

विजया

अध्यापितुं गाधितुं यथाव-
 त्रिघातयिष्यन् युधि यातुधानान् ॥”
 इति भट्टिः । २ । २१ ॥
 दुर्गा । इति हेमचन्द्रः ॥ तथा च ।
 “विजित्य पद्मानामानं देव्यारजं महाबलम् ।
 विजया तेन सा देवी लोके चैवापराजिता ॥”
 इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥
 यमभाष्या । हरीतकी । इति जटाधरः ।
 वचा । इति रत्नमाला ॥ जयन्ती । शेषा-
 लिका । मङ्गलता । शमीभिदः । अपिमिश्रः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ मादकद्रव्यविशेषः । भाट्ट-
 इति सिद्धि इति च भाषा । तत्पठ्यायः ।
 त्रैलोक्यविजया २ भङ्गा ३ इन्द्रासनम् ४ जया
 ५ । इति शब्दचन्द्रिका ॥ वीरपञ्चा ६ गङ्गा ७
 चपला ८ अजया ९ आनन्दा १० हर्षिणी ११ ।
 अस्या गुणाः । कटुत्वम् । कषायत्वम् । उष्ण-
 त्वम् । तिक्तत्वम् । वातकफापहत्वम् । संया-
 हित्वम् । वाक्प्रदत्वम् । बल्यत्वम् । मेधा-
 कारित्वम् । श्रेष्ठदीपनत्वम् । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ अपि च ।
 “भङ्गा गङ्गा मातुलानी मादिनी विजया
 जया ।
 भङ्गा कफहरी तिल्ला याहिणी पाचनी लघुः ।
 तीक्ष्णोष्णा पित्तला मोहमदवाग्ज्वहर्हिनी ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 अन्धः ।
 “शक्राशनं तु तीक्ष्णोष्णं मोहकं कुष्ठनाश-
 नम् ।
 बलमेधामित्तं श्रेष्ठोषहारि रसायनम् ॥
 जाता मन्दरमथ्यनाम्नलनिधौ पीयूषरूपा पुरा
 त्रैलोक्ये विजयप्रदेति विजया श्रीदेवराजप्रिया ।
 लोकानां हितकाम्यया चितितले प्राप्ता नरैः
 कामदा
 सर्वान्कृविनाशहर्षजननी येः सेविता
 सर्वदा ॥”
 इति राजवल्लभः ॥
 अष्टमहाहादशमर्गतद्वादशीविशेषः । यथा,
 अथ विजयाव्रतम् । ब्रह्मपुराणे ।
 “यदा तु शुक्लद्वादश्यां नक्षत्रं अश्विनं भवेत् ।
 तदा सा तु महापुण्या द्वादशी विजया ख्यता ॥
 तस्यां स्नातः सर्वतर्पणं कृतो भवति मानवः ।
 संपूज्य वर्षपुजायाः सकलं फलमश्नुते ॥
 एकजप्यात् सहस्रस्य जपस्याप्रोति सत् फलम् ।
 दानं सहस्रगुणितं तथा वै विप्रभोजनम् ॥
 होमस्तत्रोपवासश्च सहस्रगुणितो भवेत् ॥” ॥
 अथ व्रतविधिः ।
 “आदौ गुहं नमस्कृत्य ततः सङ्कल्पमाचरेत् ।
 शरशार्ङ्गधरं देवं सौवर्णं रचयेत्स्वरात् ॥”
 सङ्कल्पमन्त्रः ।
 “द्वादश्याहं निराहारः स्थात्वा ह्रमपरेऽहनि ।
 भोक्ष्ये निर्विक्रमानन्त शरशं मे भवायुत ।
 सोपवीतान् कलसं पूज्यन्तु स्थापयेद्दुर्गा ।

विजया

पार्श्वं तदुपरि न्यस्येताम् वैष्णवेव वा ।
तत्रोपवेशं च स्थाप्य देवं विशदयन्नेः ।
आलिय सुभं वसनं दद्याच्छत्रं पादुके ।
वासुदेवायेति शिरः श्रीधरायेति वै मुखम् ।
हस्तायेति च कर्णं वै वक्षः श्रीपतये इति ।
श्रद्धाधारायै बाहु कक्षे च व्यापकाय वै ।
कबोधायोदरं मेढ्रं जेलोक्वजननाय च ।
अवनं चाक्षयेद्विद्वान् सर्वोधिपतये इति ।
सर्वात्मने इति पदावेवमङ्गानि पूजयेत् ।
शङ्खचक्रगदापद्मशार्ङ्गशरविभूषितम् ।
यद्वावाच्यं मया दत्तं शार्ङ्गपाणे । नमोऽस्तु ते ।
इत्थं पूर्णवत् कृत्वा धूपदीपौ समर्प्य च ।
हृतपक्षप्रधानानि नैवेद्यानि नैवेदयेत् ।
ताम्बूलादीनि दत्त्वा च कृत्वा आगरां निधिः ।
प्रातःस्नानार्चयित्वं पुष्पाञ्जलिमर्चयेत् ।
नमस्ते अस्तु गोविन्द बुध अवगन्तव्यक ।
अयोध्यां चाप्यं कृत्वा सर्वसौख्यप्रदो भव ।
इति प्रार्थ्य ततः सर्वं दत्त्वा चार्घ्यं प्रतोष्य
ह्रि ।
श्रद्धा विप्रान् भोजयित्वा सुखं पारणमाचरेत् ।
भाद्रे मासि बुधस्याह्नि यदि स्याद्विजयाव्रतम् ।
तदा सर्वव्रतेभ्योऽस्य माहात्म्यमतिरिच्यते ॥”
इति श्रीहरिभक्तिविलास १३ विलासः ।
(सहदेवपत्नी । यथा, महाभारते १२।६५।८०।
“सहदेवोऽपि माद्रीमेव स्वयंवरं विजयां नामो-
पयेमे मद्राजस्य व्युत्पन्नो द्रुपदः तस्यां
पुत्रमजनयत् सुहोत्रं नाम ॥” ॥
पुत्रवंशीयभूमन्योः पत्नी । यथा, तन्त्रे १।
६५।३३।
“भूमन्युः खलु दाशार्होऽपयेमे विजयां नाम
तस्यामस्य जने सुहोत्रः ॥”)
विजयासप्तमी, (विजयाख्या सप्तमी ।) रविवारं
शुक्लपक्षीया सप्तमी । यथा,—
“शुक्लपक्षस्य सप्तम्यां सुखवारो यदा भवेत् ।
सप्तमी विजया नाम तत्र दत्तं महाफलम् ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् । ॥ ॥
अथ विजयोत्सवविधिः ।
“रथमारोह्य देवेशं सर्वालङ्कारशोभितम् ।
साधितुषधनुर्वाणपाणिं नक्तचरान्तकम् ।
खलीलया जगन्नातुमाविर्भूतं रघूदहम् ।
राजोपचारेः श्रीरामं शमीदक्षतलं नयेत् ।
सीताकान्तं शमीयुक्तं भक्तानामभयद्वरम् ।
अर्चयित्वा शमीदक्षमर्चयेद्विजयाप्रये ॥”
तत्र मन्त्रः ।
“शमी शमयते पापं शमी लोहितकण्टका ।
हरिश्चन्द्रनवाद्यानां रामस्य प्रियवादिनी ।
करिष्यमाणा या यात्रा यथाकालं सुखं मया ।
तत्र निम्बिकर्त्रो त्वं भव श्रीरामपूजिता ॥”
इति ।
“यद्वावाच सात्ततामार्द्रां शमीधूलगतां नृदम् ।
गीतवादिनिर्घोषैस्ततो देवं यद्वं नयेत् ।
केचिद्वैष्णव भाग्यं केचित् भाग्यं वानरैः ।
केचिद्वैष्णवसुखेर्भावं कोशलेन्द्रस्य तुष्टये ।
निर्जिता राक्षसा देवा वैरिणो जगतीतले ।
रामराज्यं रामराज्यं रामराज्यमिति ब्रुवन् ।
आनीय स्थापयेद्देवं निजमिहासने सुखम् ।
ततो नीराज्य देवेशं प्रणम्येद्वैष्णवमुचि ।

विजयो

निर्जिता राक्षसा देवा वैरिणो जगतीतले ।
रामराज्यं रामराज्यं रामराज्यमिति ब्रुवन् ।
आनीय स्थापयेद्देवं निजमिहासने सुखम् ।
ततो नीराज्य देवेशं प्रणम्येद्वैष्णवमुचि ।
महाप्रसादवल्गादि धारयेद्देवाः सह ।
इति श्रीविष्णुधर्मोक्तानुसारेण यथेष्टायम् ।
विधिः श्रीरामविजयोत्सवस्योत्सवकृतं सताम् ।
सीता दृष्टेति हनुमदाक्षं शुभाकरोत्प्रभुः ।
विजयं वानरैः सार्द्धं वासरेऽस्मिन् शमी-
तलात् ॥”
इति श्रीहरिभक्तिविलास १५ विलासः ।
विजयिनं, वि, विजयम् । इत्यमरटीकायां राय-
मुकटः ।
विजयो, [न] वि, (विशेषण जेतुं) शीलमस्य ।
वि + जि + “जिह्वसिचिप्रीति ॥” ३।२।१५७।
इति इति ।) अययुक्तः । यथा,—
“वक्ष्यपञ्चरत्नमेदं यो रामकवचं पठेत् ।
स चिरायुः सुखी पुत्री विजयो विजयो
भवेत् ॥”
इति तन्त्रसारः ।
(पुं, अर्चनः । यथा,—
“अर्चनः पाल्गुनी जगुः किरौटी श्वेतवा-
हनः ।
वीभन्तुर्विजयो कृष्णः सखसाची धनञ्जयः ।
यताम्यन्तनामानि प्राप्तवत्या यः पठेत् ।
उद्यतेऽपि शस्त्रेषु हन्ता तस्य न विद्यते ॥”
इति सर्वजनप्रसिद्धम् ।)
विजयोत्सवः, पुं, (विजयायास्तत्सवः ।) आश्विन-
शुक्लदशमीविहितभगवदुत्सवविशेषः । यथा,
“आश्विनस्य सिते पक्षे दशम्यां विजयोत्सवः ।
कर्त्तव्यो वैष्णवैः सार्द्धं सर्वत्र विजयायेना ॥”
अथ विजयोत्सवविधिः ।
“रथमारोह्य देवेशं सर्वालङ्कारशोभितम् ।
साधितुषधनुर्वाणपाणिं नक्तचरान्तकम् ।
खलीलया जगन्नातुमाविर्भूतं रघूदहम् ।
राजोपचारेः श्रीरामं शमीदक्षतलं नयेत् ।
सीताकान्तं शमीयुक्तं भक्तानामभयद्वरम् ।
अर्चयित्वा शमीदक्षमर्चयेद्विजयाप्रये ॥”
तत्र मन्त्रः ।
“शमी शमयते पापं शमी लोहितकण्टका ।
हरिश्चन्द्रनवाद्यानां रामस्य प्रियवादिनी ।
करिष्यमाणा या यात्रा यथाकालं सुखं मया ।
तत्र निम्बिकर्त्रो त्वं भव श्रीरामपूजिता ॥”
इति ।
“यद्वावाच सात्ततामार्द्रां शमीधूलगतां नृदम् ।
गीतवादिनिर्घोषैस्ततो देवं यद्वं नयेत् ।
केचिद्वैष्णव भाग्यं केचित् भाग्यं वानरैः ।
केचिद्वैष्णवसुखेर्भावं कोशलेन्द्रस्य तुष्टये ।
निर्जिता राक्षसा देवा वैरिणो जगतीतले ।
रामराज्यं रामराज्यं रामराज्यमिति ब्रुवन् ।
आनीय स्थापयेद्देवं निजमिहासने सुखम् ।
ततो नीराज्य देवेशं प्रणम्येद्वैष्णवमुचि ।

विजिगी

महाप्रसादवल्गादि धारयेद्देवाः सह । ॥ ॥
इति श्रीविष्णुधर्मोक्तानुसारेण यथेष्टायम् ।
विधिः श्रीरामविजयोत्सवस्योत्सवकृतं सताम् ।
सीता दृष्टेति हनुमदाक्षं शुभाकरोत्प्रभुः ।
विजयं वानरैः सार्द्धं वासरेऽस्मिन् शमी-
तलात् ॥”
इति श्रीहरिभक्तिविलास १५ विलासः ।
विजयः, वि, जराहृतः । विजिता जरा यस्तेति
बहुव्रीहिसमासनिष्पन्नः । (यथा, कथासरित्-
सागरे । ५१ । ११ ।
“यः सर्वोधिपुक्तिशङ्के सिद्धरसायनः ।
आत्मानं तच्च राजानं विजयं चिरजीवितम् ॥”)
विजयं, वि, विजयम् । इति हेमचन्द्रः । (विगतं
जलं यस्मात् ।) निर्जलच । (यथा, हृदय-
संहितायाम् । १६ । १० ।
“नष्टकंचनकिरणानिरञ्जोऽवजडा
तोयाशयाच्च विजलाः सरितोऽपि तस्याः ॥”)
विजयः, पुं, (विशेषण जयनमिति । वि + जय +
घञ् ।) वाक्विजयः । यथा,—
“यत्कथास्तयया गृह्णमानमुद्रान्तरालया ।
अवह्विषि कटाक्षोक्तिर्विजयो विद्वान् मयः ॥”
इत्यर्जुनजीवमणिः ।
विजानः, वि, (विजङ्गं जातं जन्म यस्य ।) विजान्ना ।
इति लोकोप्रसिद्धः ।
विजाता, स्त्री, (विशेषण जातः पुत्रो यस्याः ।)
जातापत्न्या । यथा,—
“विजाता च प्रजाता च जातापत्न्या प्रसू-
तिका ॥”
इति हेमचन्द्रः ।
विजातीयः, वि, (विभिन्नां जातिसङ्घातौति ।
विजानि + ङः ।) विभिन्नधर्माक्रान्तः । यथा,
“प्रायश्चित्ताद्विजातीयान् तादृक्पापविना-
शनम् ॥”
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ।
(यथा च साहित्यदर्पणे ७ परिच्छेदे ।
“एवं पदोपसर्गातीया वाक्ये दोषा उक्ताः
सम्यग्नि तद्विजातीया उच्यन्ते ॥”) विशेष-
जातिविशेषः । यथा,—
“प्रवाहो नादिमानेव न विजात्येकशक्तिमान् ।
तत्त्वं यत्रवता भाग्यमन्वययतिरेकयोः ॥”
एव कार्यकारणप्रवाहो नादिमान् अनादिः ।
विजातीयेषु ह्येकादियु एकशक्तिमान् न प्रवाहः ।
अन्वययतिरेकयोस्तत्त्वं नियतत्वे नियतात्त्व-
निष्ठाद्ये यत्रवता भाग्यं यजः करणीयः वेजाद्य-
मिति भावः । वक्ष्यमाभ्यां प्रति विजाती-
योऽप्यवगतं यत्र कारकम् । इति हरि-
दामीयकुसुमाञ्जलीटीका ।
विजिगीषा, वि, (विजिगीषा अय्यस्येति) अग्र-
आदिवाद्यम् ।) अय्यस्युः । इति ‘विज्ञान-
कौमुदी’ ।
विजिगीषा, स्त्री, (विजिगीषा । वि + जि +
सन् + षः । स्त्रियां टाप् ।) सोदरपूरणाशक्ति-
निमित्तकनिष्ठागीष्ठा । इत्यमरटीकायां

विजिह्वः

रमानाथः । यवहारः । कश्चित् प्रकर्षः ।
इति तत्रैव भरतः । [विजयेच्छा च ।] (यथा,
कथासरित्सागरे । ३६ । ७ ।
“दारे विधिमिवाभ्यां तत्तद्वत्ता विजिगीषया ।
आगतं पुरुषं कश्चिद्दर्शान्मयदायकम् ॥”)
विजिगीषाविवर्जनः, चि, (विजिगीषया विव-
र्जनः ।) केवलसुदराधीनः । तत्पर्यायः ।
आतूनः २ खौदरिकः ३ । इत्यमरः । विजि-
गीषा यवहारः कश्चित् प्रकर्षो वा तेन विव-
र्जितो विजिगीषो यः केवलसुदराधीनः तत्र
हाविमौ तर्तते इत्यर्थः । जिगीषा जेतुमि-
च्छायो यवहारप्रकर्षयोः । इति मेदिनी ।
तत्र खौदरपूरणाशक्तिनिमित्तकनिन्द्यायोगेच्छा
विजिगीषया तथा रहिते ह्ययमिति रमानाथः ।
इति तट्टीकायां भरतः ।
विजिगीषुः, चि, (विजितुमिच्छः । वि + जि +
सन् + “सन्नाशसंभित उः ।” ३ । ९ । १६८ ।
इति उः ।) जयेच्छाशीलः । यथा,—
“जेतुमेवमशीलश्च विजिगीषुरिति स्मृतः ॥”
इति शाब्दमाला ।
(यथा, कामन्दकीयनीतिसारे । ८ । ३ ।
“रोचते सर्वभूतेभ्यः शरीराखण्डमखलः ।
सम्पूर्णमखलस्तस्माद्विजिगीषुः सदा भवेत् ॥”)
विजितः, चि, (विशेषिण जितः ।) पराजितः ।
यथा,—
“पश्चाद्विजितो शीलवती नराणां
सदृशभावां विवर्जितज्यायाम् ।
एषं विधानामिदमायुर्वज्र
चिन्त्यं सदा दृष्टुमितिप्रवादः ॥”
इति भलमासतत्त्वम् ।
विजिता, [च] चि, (विज + ङच् ।) पृथक् ।
भौतः । कम्पितः । इति विजधात्वर्थदर्शनात् ।
विजितिः, छी, (वि + जि + क्तिन् ।) विजयः ।
यथा,—
“चितिविजितिस्थितिविद्वितिव्रतवतयः पर-
गतयः ।
उदरवधुर्गुह दुधुर्युधि कुरवः समरिजुलम् ॥”
इति दण्ठो ।
विजिनं, चि, विजिलम् । इत्यमरटीकायां राय-
सुजटः ।
विजिलं, चि, ईषत् सरसयज्जनादि । तत्पर्यायः ।
पिच्छलम् २ । इत्यमरः । विजयिनम् ३
विजिनम् ४ विज्जलम् ५ उज्जलम् ६ लाल-
सीकम् ७ । इति वाचस्पतिः । विजिविलम् ८
विजलम् ९ । इति शैमचन्द्रः ।
“पाकरूपरसासक्ति यज्जने तु भवेत् त्रयम् ।
तेनपाकसुसंस्कारे पायस्तमुपसंस्कृतम् ।
पिच्छलं लालसीकश्च विजिनं विज्जलञ्च तत् ॥”
इति शाब्दरत्नावली ।
विजिविलं, चि, विजिलम् । इति शैमचन्द्रः ।
विजिष्ठाः, चि, (विशेषिण जिष्ठाः ।) वक्रः ।
कुट्टिनः । इति केषित् । (यथा, रघुः । १२ । ३५ ।

“श्रवणकार्यं उभयेन वैचिता-
स्तं विजिज्ञानयना यत्नोभयम् ॥”)
विजुक्तः, पुं, प्राक्छलीकम्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥
विजृम्भणं, स्त्री, (वि + जृम्भ + क्युट् ।) जृम्भणम् ।
(यथा, सुश्रुते । ५ । २ ।
“निद्रागुरुत्वञ्च विजृम्भणञ्च
विशेषवृत्तार्थवथाङ्गमर्हः ॥”)
विकसनम् । इति केशिन् ॥ (यथा, रघुः ।
१६ । ४७ ।
“यनेषु सायन्तनमल्लिकानां
विजृम्भणोद्गतिषु कुट्टमलेषु ॥”
कम्पनम् । सङ्कोचः । यथा, भागवते । ७ । ५ । १६ ।
“जितं त्ययेकेन जगत्त्रयं भुवो-
विजृम्भणजलसमस्तधिष्ठापम् ॥”)
विजृम्भितं, स्त्री, (वि + जृम्भ + क्तः ।) चेष्टा ।
इति मेदिनी । तं, २१७ ॥ (यथा, कथासरित्-
सागरे । ४ । १३ ।
“अथागत्य समाख्यातं तत्संस्थां मन्त्रित्वमनम् ।
उद्गाढमुपकेशाया नवानङ्गविजृम्भितम् ॥”)
विजृम्भितः, त्रि, (वि + जृम्भ + क्तः ।) विक-
स्वरः । इति मेदिनी । तं, २१७ ॥ यथा,
भागवते । ४ । २१ । ८ ।
“तदादिराजस्य यशो विजृम्भितं
गुणैरशेषैर्गुणवत्समाजितम् ॥”
याप्तः । यथा, रघुः । ७ । ४२ ।
“आवृण्वतो लोचनमार्गमाजौ
रजोऽन्वकारस्य विजृम्भितस्य ॥”
विजृम्भा सञ्जाता अस्त्येति । तारकादित्वादित्-
तत् ।) जृम्भायुक्तञ्च ॥ (यथा, हरिवंश ।
१८१ । ६ ।
“सशरं सधनुष्कञ्च दृष्ट्वात्मानं विजृम्भितम् ।
ततो ननाद भूतात्मा स्निग्धगम्भीरनिःस्वनः ॥”)
विष्मनं, त्रि, विजिलम् । इत्यमरटीकायां राय-
सुकुटः ॥
विष्मलं, स्त्री, बाणम् । यथा,--
“पञ्चबाहो विकर्षोऽथ तीरं विष्मलप्रायके ।
लोहनालसु नाराचः प्रसरः काळगोचरः ॥”
इति त्रिकाश्रयेण ॥
त्रि, विजिलम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,
दृष्टत्संहितायाम् । ५५ । २६ ।
“श्लेष्मातकस्य बीजानि
निष्कृतीकृत्य भावयेत् प्राञ्चः ।
अङ्गोलविष्मलाङ्गि-
श्लायायां सप्तजलेवम् ॥”)
विष्मिलं, त्रि, विजिलम् । इति शब्दरत्नावली ॥
विष्मलं, स्त्री, लक्षम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
विष्मलिका, स्त्री, जतुका । इति राजनिर्घण्टः ॥
विश्रः, त्रि, (विशेषेण जानातीति । वि + ज्ञा +
“प्रातश्चोपसर्गः ॥” इति कः ।) पवीकः ।
दक्षमरः ॥ (यथा, भागवते । ६ । १६ । ६१ ।
“एवं विपथ्यं वृद्धा वृथां विज्ञाभिमानिनाम् ।
प्राप्तमनश्च गतिं कृप्यां स्थानमवविजज्ञानाम् ॥”)

विष्णुमं

अस्य पर्यायो निपुणशब्दे द्रष्टव्यः । पङ्क्तिः ।
इति राजनिर्घण्टः । (यथा, नेपथे । ३ । ६६ ।
“विज्ञेन विज्ञाप्यमिदं नरेन्द्रे
तस्मात्स्वयास्मिन् समये प्रतीक्ष्य ।
आद्यन्तिकासिद्धिविलम्बविहोः
कार्यस्य कार्यस्य शुभा विभाति ॥”)
विज्ञबुद्धिः, ज्ञी, जटामांवी । इति शब्दचन्द्रिका ।
विज्ञातः, त्रि, (वि + ज्ञा + क्तः ।) स्थातः । इत्य-
मरः । (विदितः । यथा, हरिवंशे । १६५ ।
१७ ।
“विज्ञातोऽसि मया चित्रैर्विना चक्रं जना-
ईनः ॥”)
विज्ञानं, ज्ञी, (वि + ज्ञा + क्युट् ।) ज्ञानम् ।
कर्म । इति मेदिनी । जे, ११३ । कार्मणम् ।
इति हेमचन्द्रः ।
“मोक्षे धीज्ञानमन्यत्र विज्ञानं शिल्प-
शास्त्रयोः ॥”
इत्यमरः ।
“विशेषेण सामान्येन चावबोधो मोक्षो सुक्तिः
शिल्पं चित्रादिशास्त्रं आकरणादि । मोक्षे
शिल्पे शास्त्रे च या धीः सा ज्ञानं विज्ञानञ्चो-
च्यते एषा विशेषप्रवृत्तिः । अन्यत्र घटपटादौ
या धीः सापि ज्ञानं निज्ञानञ्चोच्यते । एषा
सामान्यप्रवृत्तिः । मोक्षे धीज्ञानं विज्ञानञ्च
यथा । ज्ञानाभ्युक्तिरिति । सा याचिता च
विज्ञानं तुष्टा ऋद्धिं प्रयच्छति इति । अन्यत्र
यथा । ज्ञानमस्ति समस्तस्य जन्तोर्विषयोत्तरे
इति । घटत्वप्रकारकज्ञानमिति । ये केचित्
प्राणिनो लोके सर्वे विज्ञानिनो मता इति ।
ब्रह्मणो नित्यविज्ञानानन्दरूपत्वात् इति । एवं
चित्रज्ञानं आकरणाज्ञानं घटपटविज्ञानमित्या-
दिकं प्रयुज्यत एव । तद्विगमे गरुडदादिशब्द-
वत् गरुडच्छब्दो हि गरुडे पक्षिमात्रे च
वर्तते । मोक्ष इति निमित्तसप्तमी मोक्षनिमित्तं
शिल्पशास्त्रयोर्धाज्ञानमुच्यते । तन्निमित्ततो-
ऽन्यनिमित्तं या तयोर्धाः सा विज्ञानमिति
केचित् । मोक्षविषया मोक्षफलं धीज्ञानं
अन्यधोर्विज्ञानम् । कान्यत्र इत्याह शिल्प-
शास्त्रयोरिति केचित् । अवबोध इत्यध्यात्मत्व
मोक्षविषयेऽवबोधो धीज्ञानं अन्यत्र घटपटादि-
विज्ञानं शिल्पशास्त्रविषये विज्ञानमिति
केचित् । जानातेरनट् ज्ञानं विविधं विरूपं वा
ज्ञानं विज्ञानम् ॥” इत्यमरटीकायां भरतः ॥३३॥
तत्तु ब्राह्मणस्य लक्ष्यविशेषः । यथा,—
“क्षमा ह्या च विज्ञानं सत्यश्चैव दमः श्रमः ।
अध्यात्मिन्यता ज्ञानमेतद्व्याप्त्यलक्षयम् ॥”
ज्ञानविज्ञानयोर्लक्षणं यथा,—
“चतुर्हृषानां विद्यानां धारयं हि यथार्थतः ।
विज्ञानमितरं विद्याद्येन धर्म्मो विवर्द्धते ।
अधीत्व विधिवद्विद्यार्थश्चैवोपलभ्य तु ।
धर्म्मकार्येभ्यस्तत्तत्तत्तद्विज्ञानमिष्यते ॥
यथा च देवो भगवान् विद्यते वच विद्वते ।

विटङ्कः

साक्षादेव महादेवज्ञानमिति कौर्मितम् ॥”
इति कौर्मि उपविभागे १४ अध्यायः ॥
विज्ञानपादः, पुं, (विज्ञानमेव पादं लखं यस्य ।)
वेदभासः । इति केचित् ॥
विज्ञानमयकोषः, पुं, (विज्ञानमयस्तदात्मकः कोष इवाच्छादकत्वात् ।) ज्ञानेन्द्रियैः सहितो बुद्धिः ।
इति वेदान्तसारः ॥
विज्ञानमाहकः, पुं, (विज्ञानं मातेव यस्य । बहु-
ब्रह्मै कम् ।) बुद्धिः । इति चैमचन्द्रः ॥
विज्ञानिकः, जि, (विज्ञानमस्यस्येति । विज्ञान +
ठन् ।) ज्ञानविशिष्टः । विज्ञः । इति वैज्ञानिक-
शब्दटीकायां भरतः ॥
विज्ञापनं, स्त्री, (वि + ज्ञा + णिच् + ल्युट् ।) बोध-
नम् । जानान इति भाषा । विपूर्वजान्ता-
ज्ञाधतोऽनट्प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ११ । ५८ ।
“तथा विज्ञापनायाहं प्रेषितः स्वीकृत्य ताम् ।
युवयोरस्तु योगोऽयं कौमुदीचन्द्रयोरिव ॥” ॥
स्त्री, वि + ज्ञा + णिच् + युप् । टाप् । विज्ञा-
पना । यथा, रघुः । १० । ४० ।
“ततः परमभिस्तत्कौमुदीचन्द्रनिवेदिनैः ।
युवयोरपाकाभिमुखैर्लब्धान् विज्ञापनाफलैः ॥”
विज्ञापिः, स्त्री, (वि + ज्ञा + णिच् + क्तिन् ।)
विज्ञापनम् । विपूर्वजान्ताज्ञाधतोः क्तिप्रत्ययेन
निष्पन्ना ॥ (विकल्पेन हस्ते विज्ञापिरपि ॥)
विज्ञेयं, जि, (विज्ञातुं योग्यम् । वि + ज्ञा +
“अचो यत् ।” ३ । १ । ६७ । इति यत् ।
“इदयति ।” ६ । ४ । ६५ । इति आत ईत् ।)
विज्ञातव्यम् । विज्ञानोप्यम् । विपूर्वजान्ताज्ञा-
धतोऽनट्प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (यथा, मनुः । १० । १० ।
“श्रुतिस्तु वेदो विज्ञेयो धर्मश्चास्त्रम् वे-
स्तुतिः ॥”)
विज्ञामरं, स्त्री, चक्षुःशब्दोत्पन्नम् । इति केचित् ॥
विज्ञोक्ती, स्त्री, पद्विः । इति त्रिकाश्रयेणः ॥
विट, आक्रोशः । खने । इति कविकल्पदमः ॥
(भा०-पर०-सक०-खने अक०-सेट् ।) वेटति ।
आक्रोशः । केचिन्न पठ्यते । खनः शब्दः ।
इति दुर्गादासः ॥
विटः, पुं, (वेटतीति । विट + कः ।) विटङ्गः ।
इत्यमरः ॥ (यथा, भागवते । १० । १३ । २ ।
“सतामयं सारभृतां निसर्गा
यदर्थवानोऽश्रुतिवैतसामपि ।
प्रतिपद्यते नयवदयुतस्य यत्
अस्मिन् विटानामिव साधु वार्ता ॥”)
कासुकाश्रुचरः । धूर्तः । इति भरतः ॥ काम-
तन्त्रकथाकोविदः । इति रसमञ्जरी ॥ पर्वत-
विशेषः । लवणभेदः । खदिरविशेषः । मृत्तिका ।
इति मेदिनी । टे, २८ । नारङ्गवृक्षः । इति
शब्दमाका ।
विटङ्कः, पुं स्त्री, (विशेषेण टङ्क्यते सौघादिषु इति ।
वि + टङ्क्य बन्धने + घञ् ।) कपोतपालिका ।

३८३

विटमा

सौघादिषु प्राप्ते काष्ठादिरचिते यष्टपत्ति-
स्थाने । कपोतान् पालयतीति कपोतपाली
टान् वष्ट इति वण् स्वार्थे कः कपोत इत्युपल-
क्षणं पत्तिमात्रपालकेति बोध्यम् । वीन्
पत्तिवष्टङ्क्यति वधाति विटङ्कं टङ्किक बन्धे
यन् विशेषेण टङ्क्यत्यनेति वा चल् घञ् वा ।
इति भरतः ॥ (यथा, माघे । १ । ५५ ।
“रतान्तरे यच्च यष्टान्तरेषु
वितर्हिर्निर्यष्टविटङ्कनीडः ।
रतानि शृण्वन् वयसां गणोऽन्ते-
वाचित्वमाप स्फुटमङ्गनाम् ॥” ॥
सुन्दरे, जि । यथा, भागवते । ३ । १५ । १७ ।
“देवावचक्षत यष्टीतगदौ पराङ्गा-
केयूरकुण्डलकिरीटविटङ्कपेशौ ॥”
विटङ्कः, पुं स्त्री, (विटङ्क एव । स्वार्थे कम् ।)
विटङ्कः । इति शब्दरत्नावली ॥
विटपः, पुं स्त्री, (वेटति शब्दायते इति । विट +
“विटपपिष्टपविश्रिपोलपाः ।” उणा० १ । १४५ ।
इति कप्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) शाखा-
पल्लवसमुदायः । तत्पर्यायः । विस्तारः ॥
इत्यमरः ॥ स्तम्भः ॥ इति मेदिनी । पे, २२ ॥
शाखा । (यथा, रघुः । १० । ११ ।
“बाहुभिर्विटपाकारैर्दिव्याभरणभूषितैः ।
आविर्भूतमपां मध्ये पारिजातमिवापरम् ॥”
पल्लवः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, ऋतु-
संहारे । १ । ०४ ।
“तत्रविटपलतायालिङ्गनयाकुलेन
दिशि दिशि परिदग्धा भूमयः पावकेन ॥”
स्त्री, सुक्कवृक्षान्तरम् । यथा,—
“विटपन्तु महावीर्यमन्तरासुक्कवृक्षम् ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥
(यथा, सुश्रुते । १ । ६ ।
“वृक्षगणहणयोरन्तरे विटपं नाम तत्र घागटा-
मल्पशृङ्गता वा भवति ॥”)
विटपः, पुं, (विटान् पालीति । पा + कः ।) विट-
पिण्डः । पारदारिकपत्रैः । इति मेदिनी । पे, २० ॥
आदिपत्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥
विटपी, [न] पुं, (विटपः शाखादिरस्यस्येति ।
विटप + इति ।) वृक्षः । इत्यमरः ॥ (यथा,
आर्यासप्तशत्याम् । ४८६ ।
“यूपपते तव कश्चिन्नहि मानस्यानुकूप इह
विटपी ।
प्रेरय दिनं निदाघप्राचीयः कखलु ते ऋष्या ॥”
वटः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विटपयुक्ते, जि ।
यथा, महाभारते । १ । ४३ । १० ।
“आकुरं क्षतवस्त्रस्त तमः पण्डितवान्वितम् ।
पलाशिनं शाखिनञ्च तथा विटपिनं पुनः ॥”
विटप्रियः, पुं, (विटानां प्रियः ।) सुन्दरवृक्षः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
विटमाचिकः, पुं, (विटप्रियो माचिकः ।) क्षातु-
विशेषः । तत्पर्यायः । ताप्यः २ नदीजः ॥

विड

विटलवणं, स्त्री, (विटलं वणं लवणम् ।) विड-
लवणम् । इति केचित् ॥
विटिः, स्त्री, (विटतीति । विट् + इत् । स च
कित् ।) पीतचन्दनम् । इति शब्दमाका ।
विट्, [ष] पुं, (विष् + क्तिप् ।) वैष्णवः । (यथा,
मनुः । २ । ३६ ।
“गर्भाष्टमेऽष्टे कुर्वीत ब्राह्मणस्योपनायनम् ।
गर्भाष्टकादष्टौ राक्षो गर्भाश्च द्वादशे विशः ॥”)
मनुजः । इत्यमरः ॥ (यथा, रघुः । १ । ६३ ।
“अथ प्रदोषे दोषज्ञः संवेष्टाय विशांपतिम् ।
रघुः सुश्रुतवाक् सद्यः विसर्जोदितसियम् ॥”)
प्रवेशः । इति विश्वः ॥
विट्, [ष] स्त्री, (विष् याप्ती + क्तिप् ।) विष्टा ।
इत्यमरः ॥ कथा । इति विटपतिशब्ददर्श-
नात् । (चाप्ते, जि । यथा, ऋग्वेदे । ८ ।
१६ । ११ ।
“हृथा वा वैविषद्विषः ।”
“विषः यामान् देवान् वैविषन् प्रापयेत् ॥” इति
तद्वाच्ये सायणः ॥)
विटकारिका, स्त्री, पत्तिविशेषः । तत्पर्यायः ।
कुणपी २ गोराटो ३ गोकिराटिका ४ । इति
भूरप्रयोगः ॥ विटमारिका ५ । इति चारा-
वली ॥
विटखदिरः, पुं, (विडवत् दुर्गन्धः खदिरः ।)
विष्टावहर्गन्धखदिरः । गुयेवावका इति भाषा ।
तत्पर्यायः । अरिमेदः २ । इत्यमरः ॥ खरि-
मेदः ३ अरिमेदः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥
दरिमेदः ५ कालस्कन्धः ६ अरिमेदकः ७ ।
अस्य गुणाः १ कषायत्वम् । उष्णत्वम् । सुख-
दन्तगदासककण्डविषशूलभिक्षुल्लङ्घनघ्ननाशि-
त्वम् । इति भावप्रकाशः ॥ राजनिर्घण्टोक्त-
गुणपर्यायौ अरिमेदशब्दे दृश्यौ ॥
विटचरः, पुं, (विषि विष्टायां चरतीति । चर +
टः ।) गाम्यशृङ्गः । इत्यमरः ॥
विटपतिः, पुं, (विषः कथायाः पतिः ।) जामाता ।
इति जटाधरः ॥ (यथा, मनुः । १ । १४८ ।
“मातामहं मातुलञ्च स्वस्रीयं चश्वरं गुरुम् ।
दीहिर्न विटपतिं बन्धुस्त्वम्याय्यौ च भोज-
येत् ॥” ॥
वैष्णवानां पतिः । यथा, भागवते । १० । १२ ।
“वैष्णवः पठन् विटपतिः स्यात् शूद्रः सत्तमता-
मियात् ॥”
“विष्टा पन्थादीनां वैष्णवादीनां वा पतिः स्यात् ।”
इति तट्टीका ॥)
विटमारिका, स्त्री, (विटप्रिया सारिका ।) पत्ति-
विशेषः । इति जटाधरः ॥ गुये वाक्कि इति
भाषा ॥
विठरः, पुं, वाग्मी । इति संक्षिप्तसारोणाद-
वृत्तिः ॥
विड, आक्रोशः । इति कविकल्पदमः ॥ (भा०-
पर०-सक०-सेट् ।) वैकुंठि शत्रुं वली । इति

विद्युत्

“अङ्गुलस्य चतुर्यांशो सुखाशेषः कजिष्ठिकः ।
मध्यमस्तु त्रिभागः स्यादुत्तमोऽर्द्धाङ्गुली भवेत् ।
स्युतिकालोऽपि तस्योक्तो यावत् कञ्चो न ”

इति श्रुत्वा ॥
माञ्जरीचरणे, स्तौ ॥

(वि)डाली, स्त्री, विदारौ । इति राजनिघण्टः ।
(माष्णरी ।)

“ह्रीं प्रह्रीं सुह्रीं संह्रीं परिह्रीं कम् ।
विह्रीं मधह्रीं न्ह्रीं ह्रीं ह्रीं कम् ॥

इति जटाधरः ।
इत्युक्तं पं. वेतसवल्गुः । इति जेमचलः ।

व्यापकं शोभो यस्य ।) इन्द्रः । इत्यमरः ।
शोभोः । [स] पं (विहं शोभोषि प्राञ्जयेवम-

सहिष्णु ओजो यस्य ।) इन्द्रः । इति भरतीय-
हिरूपकोषः । (यथा रघौ । ४ । ५६ ।

“रघुः प्रशाङ्गार्हसुखेन पचिष्वा
प्राप्तवान्मामसनादिजैकसः ।”)

ह, [ष्] पुं, (विप्रतीति । विप्र + क्तिप् ।)

सुखबोधव्याकरणम् ॥ (मनुजः । विश्वापतिः ।
पाण्डुरूपः ।)

इ, [त्] स्त्री, विष्ठा । इति विङ्गन्वादिभ्यश्च-

गन्धं, स्त्री, (विद्धत् गन्धो यस्य ।) विद्धत्त्व-

इजः, त्रि, विष्ठाजातः । विष्णुस्य पूर्णकलन-

अङ्गस्य, ङी, (विङ्वत् दुर्गन्धं लवणम्।)

विट्प्रियो वराहः, पुं, (विट्प्रियो वराहः ।) ग्राम्य-

शुकरः । इति जटाधरः । (मघा, मनुः
५ । १६ ।

वितर्कः

“हृत्कारं विहाराच्च लघुनं यामकुटुम् ।
पलाङ्गं यज्जनयेय मया जम्भा पतेद्भुजः ॥”
वितर्कः, पुं, (वि + तर्क + घञ् ।) वीतंसः । नृग-
पक्षिणां बन्धनोपकरणम् । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥
वितर्का, स्त्री, (वितर्काते विह्वलते परपक्षो-
न्वयेति । वि + तर्क + गुरोश्चेल्यः । टाप् ।)
स्वपक्षास्थापना परपक्षान्नासः । इत्यमर-
भरतौ ॥ (यथा, महाभारते । २ । ३६ । ३ ।
“एवमेतन्न चाप्येवमेवं चेतस्र चाप्यथा ।
प्रत्युर्वहवस्तत्र वितर्का वै परस्परम् ॥”)
कक्षीशकः । शिलाजयः । करवीरी । इति
मेदिनी । डे, ३६ ॥ इत्थं । इति हारावली ॥
वितर्क, त्रि, (वि + तर्क + क्तः ।) विस्तृतम् ।
(यथा, प्रबोधचन्द्रोदये । ३ । ५ ।
“उद्गायन्ति यशसि यस्य वितर्के नदिः प्रपञ्च-
निल-
प्रपञ्चत्वरिकुम्भकूटकुहरयत्ने रणक्षौ
णयः ॥”)
वीणादिवाद्यम् । इत्यमरे तत्तत्प्रदर्शनात् ॥
वितर्कः, स्त्री, विस्तारः । विप्लवतनघातोः क्लिप्त-
येन निष्पन्ना । (यथा, भागवते । ६ । १० । १५ ।
“वधोहि सेतुमिह ते यशसो वितर्के
गायन्ति दिविजयिनो यमुपेत्य भूपाः ॥”)
वितर्क, त्रि, मिथ्या । इत्यमरः ॥ (यथा, मनुः ।
८ । ६४ ।
“अवाक्शिरास्तमस्यस्ये किल्बिषो नरकं
व्रजेत् ।
यः प्रपन्नं वितर्कं ब्रूयात् पृष्ठः सन् धर्म्मनिष्ठये ॥”
निष्कलः । अर्थः । यथा, भागवते । ६ । २० । ३५ ।
“तस्यैवं वितर्के वंशे तदर्थं यजतः सुतम् ।
मरुतोमेन मरुतो भरद्वाजसुपाददुः ॥”
पुं, भरद्वाजपुत्रः । स च दौष्टान्तेभरतस्य पौत्रः ।
यथा, हरिवंशे । ३२ । १८—१९ ।
“ततोऽथ वितर्को नाम भरद्वाजान् सुतोऽभवत् ।
पौत्रेऽथ वितर्के जाते भरतस्तु दिवं ययौ ॥
वितर्कश्चाभिधियाथ भरद्वाजो वर्गं ययौ ॥”)
वितर्क, त्रि, असत्यम् । वितर्कशब्दात् स्वार्थे
ष्ठाप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
वितर्कः, स्त्री, (वितर्कोतीति । वि + तर्क + “जस्वा-
हयश्च ।” उणा० ४ । १०२ । इति रुप्रत्ययेन
साधुः ।) नदीविशेषः । सा च पञ्जावाख्यदेशे
वर्तते । इत्युणादिकोषः ॥
वितर्क, स्त्री, (वि + तर्क + भावे क्युट् ।) दानम् ।
इत्यमरः ॥ (यथाह कश्चित् ।
“वितर्कं किं वितर्कं यदि नास्ति तस्य ॥”)
वितर्कः, पुं, (वि + तर्क + घञ् ।) ऊहः । (यथा,
भागवते । १० । ८६ । १ ।
“सरस्वत्यास्तटे राजान् ऋषयः सञ्चमासत ।
वितर्कः समभूत्सुवां त्रिष्वर्षीश्रेष्ठो महात् ॥”)
संशयः । इति मेदिनी । के, १५७ ॥ (यथा,
महाभारते । १ । १६० । २३ ।

वितानं

“यौ तौ कुमारविष कार्मिकेयौ
हावन्निनेयाविति मे वितर्कः ॥”
ज्ञानसूचकः । इति शब्दरत्नावली ॥ ७ ॥
आहो उताहो किमुत किं किमु उत एते
षट् विकल्पवितर्काणि । यथा स्थाय्यराहो
प्रसवः । इति आहो ह्रस्वादि च । विकल्पो
विस्मयेऽप्यहो इति रुदः । किमु ह्रस्वान्तं उत
ह्रस्वादि । चकारात् उताहोस्मिन् आहोस्मि-
दिति च यथा भारते । “उताहोस्मिन्नेवेदाला
नलः परपुरञ्जयः ।” इति आहोस्मिन्मुखमिति
भारवौ । इति भरतः ॥
वितर्कणं, स्त्री, (वि + तर्क + क्युट् ।) वितर्कः ।
इति शब्दरत्नावली ॥
वितर्क(हिं)हिः, स्त्री, (वि + तर्क हिंसायाम् + “सर्ज-
घातुभ्य इन् ।” उणा० ४ । ११७ । इति इन् ।)
वेदिका । इत्यमरः ॥ (यथा, माघे । ३ । ५५ ।
“रतान्तरे यत्र यद्वात्तरं
वितर्हिनिर्महवितर्कनीडः ॥”)
वितर्क(हिं)हिंका, स्त्री, (वितर्हिरेव । स्वार्थे कन् ।)
वेदिका । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, राज-
तरङ्गिण्याम् । ८ । २७५ ।
“क्षेमराजाभिधानेन हामरेशेन सोऽन्वितः ।
शिलां वितर्हिंकात्कामध्यास्त स्वप्रमथगाम् ॥”)
वितर्ही, स्त्री, (वितर्हि + क्तिकारादिति डीष् ।)
वेदिका । इति शब्दरत्नावली ॥
वितर्ही, स्त्री, वेदिका । इत्यमरटीकायां भरतः ।
वितर्क, स्त्री, (विशेषेण तलम् ।) पातालभेदः ।
यथा, —
“अतलं नितलञ्चैव वितर्कं गमस्तिमत् ।
तलं सुतलपाताले पाताला हि त् सप्त ये ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥
(अस्य विवरणं यथा, देवीभागवते । ८ । १६ ।
८—१० ।
“द्वितीयविवरस्यात्र वितर्कस्य निबोधत ।
भूतलाधस्तले चैव वितर्के भगवान् भवः ॥
हाटकेचरनामायं स्वपार्थदगणेर्धृतः ।
प्रचापनिहतस्यापि सर्गस्य दृङ्गणाय च ॥
भवान्या मिथुनीभूय आस्ति देवाधिपूजितः ।
भवयोर्वीर्यसंभूता हाटकी सरिदुत्तमा ॥
समिद्धो मरुता वह्निरोजसा पिबतीव हि ।
तन्निष्ठानं हाटकाख्यं सुवर्णं देववल्लभम् ॥
देव्याङ्गनाभूषणार्हं सदा सन्धारयन्ति हि ॥”)
वितर्कितः, पुं, स्त्री, (वि + तर्क उपलब्धे + “वी-
तसिः ।” उणा० ४ । १८१ । इति तिः ।)
विस्तृतमकनिष्ठातुल्यः । विगत इति भाषा ।
तत्पर्यायः । हाटकाङ्गलः २ । इत्यमरः ॥ (यथा,
मार्कण्डेये । ४६ । ३६ ।
“हे वितर्कौ तथा हस्तौ ब्राह्मणीर्यादिवेष्ट-
नम् ॥”)
वितानं, स्त्री, (वितर्कते यत् । वि + तर्क + घञ् ।)
वृत्तिविशेषः । इति मेदिनी । ने, १३१ ॥ अव-
सरः । इति विश्वः ॥

वित्त

वित्तानः, पुं, स्त्री, (वि + तन् + घञ् ।) क्रतुः ।
(यथा, माघे । १७ । १० ।
“सोमपायिनि भविष्यते मया
वाष्कितोत्तमवित्तानयाजिना ॥”)
वित्तारः । (यथा, भागवते । ३ । ७ । ११ ।
“यज्ञस्य च वित्तानानि धोगस्य च पथं प्रभो ।
नेष्कमेस्य च साक्षात्स तन्नं वा भगवत्-
स्तुतम् ॥”)
उल्लोचः । इत्यमरः ॥ चादोया इति भाषा ।
अस्य पर्यायशब्दात्तपश्चैव प्रत्ययः ॥ (यथा,
रघुः । १७ । २८ ।
“वित्तानसहितं तन्न भेजे पैष्टकमासवम् ।
चूडामणिभिरदृष्टपादपीठं महीचिताम् ॥”
सम्बुद्धः । यथा, माघे । ११ । ७३ ।
“नवकनकपिशङ्गं वामराणां विधातुः
ककुभि कुलिशपाणिभौति भासो वित्तानम् ॥”
व्रणवन्धनावशेषः । यथा, सुश्रुते । १ । १८ ।
“तत्र कोशदामस्वस्तिकानुवेक्षितप्रतीलोमखल-
म्यागिकायमकखड्गाचीनविवन्धवित्तानगोषणाः
पञ्चाङ्गी येति चतुर्दशवन्धविशेषाः ॥”)
वित्तानः, त्रि, (वि + तन् + घञ् ।) तुल्यः ।
(यथा, रघुः । ६ । ५० ।
“गगनमन्धखुरोद्धतरेणुभि-
र्तुंसयिता च वित्तानमिवाकरोत् ॥”)
मन्दः । इत्यमरः ॥ भूत्यः । इति धरणिः ॥
(यथा, माघे । ३ । ५० ।
“दृष्टत्वेनैव तस्यैवित्तान-
मालापिनद्वैरपि चावित्तानैः ॥”)
वित्तानकः, पुं, स्त्री, (वित्तान एव । स्वार्थे कन् ।)
चन्द्रातपः । इति शब्दमाला । (यथा, कथा-
सरित्सागरे । ४८ । १६ ।
“तदा तेमैकमन्योन्यं बाणजालं बभौ दिशि ।
रणलक्ष्म्या तपत्यर्कं वित्तानकमिवाततम् ॥”
सम्बुद्धः । यथा, माघे । ६ । ७७ ।
“अनुययौ विविधोपलक्ष्ण-
स्तुतिवित्तानकसंवल्लतांशुकम् ॥”)
वित्तानकः, पुं, (वित्तान इव प्रतिकृतिः । वित्तान
+ कन् ।) मादृश्यः । इति राजनिर्घण्टः ॥
वित्तानमूलकं, स्त्री, (वित्तानमूल्यं मूलं यस्य । बहु-
व्रीहौ कन् ।) उशीरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
वितुन्नं, स्त्री, (वि + तुद् + क्तः ।) सुनिषण्णकम् ।
इत्यमरः ॥ शैवालकम् । इति मेदिनी । ने, १३१ ॥
वितुन्नकं, स्त्री, (वितुन्नमिव । इयार्थे कन् ।)
घातकम् । तुल्यम् । इत्यमरः ॥
वितुन्नकः, पुं, आमलकी । इत्यमरः ॥
वितुन्ना, स्त्री, भूम्यामलकी । इति राजनिर्घण्टः ॥
वितुन्निका, स्त्री, (वितुन्ना + स्वार्थे कन् । टाप्
अस इत्यम् ।) भूम्यामलकी । इति राज-
निर्घण्टः ॥
वित्त, तु क त्यागे । इति कविकण्ठम् । (अदन्त-
पुरा०-पर०-सक०-सं० ।) वित्तयति । वित्ता-
यति । इति दुर्गादासः ॥

विद्

वित्तं, क्ली, (विद् + क्तः । “वित्तो भोगप्रत्यययोः ।”
८।२।५८। इति साधुः ।) धनम् । इत्य-
मरः ॥ (यथा, मनुः । ८।३६ ।

“अत्रुतन् वदन् दक्षः स्ववित्तस्याग्रमष्टमम् ।

तस्यैव वा निधानस्य संख्यायात्पीयसी

कलाम् ॥”)

वित्तः, चि, (विद् + क्तः । “तुद्विदेति ।” ८।

२।५६। इति पक्षे गत्वाभावः ।) विचारितः ।

विज्ञातः । इत्यमरः ॥ लभ्यः । इति लङ्ग्रीकायां

रामाश्रमः ॥ (विख्यातः । अत्र वित्तो भोग-

प्रत्यययोः इति साधुः । यथा च पाणिनिः ।

“तत्र वित्तञ्चपुष्पगणौ ।” ५।२।२६ ॥)

वित्तदः, चि, धनदाता । वित्तं ददाति य इत्यर्थे

उपप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

वित्तः, क्ली, (विद् + क्तृन् ।) विचारः । लाभः ।

(यथा, वागसनेयसंहितायाम् । १८।१४ ।

“मे वित्तञ्च मे वित्तञ्च मे भूतञ्च मे भूतञ्च मे

यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥”) सम्भाषणा । इति

मेदिनी । तै, ५६ । ज्ञानम् । इति हेमचन्द्रः ॥

वित्तेशः, पुं, (वित्तानामेशः ।) कुम्भेशः । यथा,—

“त्वं प्रज्ञा हरिहरसंज्ञितस्त्वमिन्द्रो

वित्तेशः पितृपतिरम्पः समीरः ।

सोमोऽग्निर्गौगनमर्हो धरोऽव्ययः

किंस्तथं सकलतरस्य रूपधातुः ॥”

इति मार्कण्डेयपुराणे । १०४।३७ ॥

विचस्तः, चि, आसयुक्तः । विपूर्वस्य सधातोः क्त-

प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

विचासः, पुं, भयम् । विपूर्वस्य सधातोर्भावे घञ्-

प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, भागवते । १०।

५०।१६ ।

“ततोऽभूत् परसेन्यानां हृदि विज्रामवेपथुः ॥”)

वित्तनः, पुं, वृषभः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

विथ, ऋ ङ याप्ते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-

आत्म०-ङिक्-सेट् ।) वेथते । इति दुर्गादासः ॥

विथुरः, पुं, (अथते इति । अथ भयचलनयोः ।

“अथेः संप्रसारणं किञ्च ” उणा० । १।४० ।

इति उरच् । सच कित् सम्प्रसारणञ्च धातोः ।)

चौरः । राजसः । इत्युणादिकोषः ॥ (क्ली,

भर्तृविद्युक्ता नारी । यथा, ऋग्वेदे । १।८०।३।

“प्रेषामजमेगु विथुरेव रजते भूमिः ॥

“विथुरेव यथा भर्ता विद्युक्ता जाया राजोपद-

वादिगु सतसु निरालम्बा ससी कम्पते तदत् ।”

इति तद्वाच्ये सायणः ॥)

विथ्या, क्ली, गोजिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥

विद्, ऋ प श औ लाभे । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(तुदा०-उभ०-सक०-अनिट् ।) ळ, अविदत् ।

प श ण, विन्दति विन्दते । औ, वेत्ता । इति

दुर्गादासः ॥

विद्, क ङ ण चेतनास्थानवासवादे । इति कवि-

कल्पद्रुमः ॥ (पुरा०-आत्म०-उभ०-च-सक०-

वाप्ते स्तौर्ध्वे च अक०-सेट् ।) चेतना ज्ञानम् ।

वाद्, स्तौर्ध्वम् । क ङ, वेदयते शास्त्रं धीरः

इट्

विद्गथा

जानातीत्यर्थः । वेदयते स्मार्थं लोकः आस्था-

तीत्यर्थः । वेदयते तीर्थं साधुवैसतीत्यर्थः ।

वेदयते वृत्तः स्मरः स्यादित्यर्थः । ण, वेदयति

वेदयते । केचित्तु वादं न पठन्ति । चेतनास्थाने

वेदनेति पठित्वा वेदयते वृत्तः अथते इत्यर्थः ।

इत्युदाहरन्ति । अस्माच्च परस्मैपदमन्यमाना

जितौ सपत्नेन निवेदयिष्यत इति निवेदनं करो-

तीत्यर्थं औ समादधते । इति दुर्गादासः ॥

विद्, ङ औ मौमासि । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(वधा०-आत्म०-सक०-अनिट् ।) मौमासौ

विचारणम् । ङ घ, विन्ते शास्त्रं धीरः । औ

वेत्ता । इति दुर्गादासः ॥

विद्, य ङ औ भावे । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(दिवा०-आत्म०-अक०-अनिट् ।) भावः सत्ता

स चेष्ट विद्यमानत्वेव । य ङ, विद्यते विष्णुः ।

औ, वेत्ता । इति दुर्गादासः ॥

विद्, ल मतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदा०-

पर०-सक०-सेट् ।) ल, वेत्ति । इति दुर्गा-

दासः ॥

विदंशः, पुं, (वि + दंश् + घञ् ।) अवदंशः । इति

रात्रनिर्घण्टः ॥

विदः, पुं, पङ्क्तिः । विदधातोः कर्त्तरि कप्रत्ययेन

निष्पन्नः ॥

विदग्धः, चि, (वि + दह् + क्तः ।) नागरः । इति

त्रिकाण्शेषः ॥ (यथा, देवीभागवते । ६।

“विदग्धाया विदग्धेन सङ्गमो गुणवान् भवेत् ॥”)

निर्गुणः । इति त्रिकाण्शेषः ॥ (यथा आर्या-

सप्तशत्याम् । ५०६ ।

“लिप्तं न सुखं नाङ्गं न पत्तनी चरणाः परा-

गेव ।

असृष्टतेव न लिन्या विदग्धमभुपेन मधु पीतम् ॥”)

पङ्क्तिः । इति शब्दरत्नावली ॥ (विशेषेण

दग्धः । यथा, सुश्रुते । ४।१ ।

“शोफयोऽपनाहन्तु कृम्यादामविदग्धयोः ।

अविदग्धः शमं याति विदग्धः पाकमेति च ॥”)

विदग्धता, क्ली, विदग्धत्वम् । विदग्धस्य भाव

इत्यर्थे ताप्रत्ययेन निष्पन्ना ॥

विदग्धा, क्ली, (विदग्ध + टाप् ।) परकीयान्तर्गत-

नायिकाभेदः । यथा । गुमाविदग्धान्तिना-

कुलटानुशयानासुदिनाप्रभृतौ परकीयाया-

मेवान्तर्भावः । अस्या लक्षणम् । वाक्कौशल-

युक्तत्वम् । सा च द्विविधा । वाविदग्धा क्रिया-

विदग्धा च । प्रथमा यथा,—

“निविडतमममालमल्लिवकौ-

विचकिलराजिविराजितोपकण्ठे ।

मधिकससुचितस्तवाद्य तीव्रे

सवितरि तत्र सरित्ते नवावः ॥”

द्वितीया यथा,—

“दासाय भवन्नाथे वदरीमपनेतुमादिशति ।

हेमन्ते हरिणाक्षी पयसि कुटारं विनित्ति-

पति ॥”

इति रसमञ्जरी ॥

विदर्भ

विदयः, पुं, (वित्तीति । विद् + “वविदिभ्यां ङित् ॥”

उणा० । ३।११६ । इति अयः । सच ङित् ।)

योगी । कर्त्ता । इति मेदिनी । ये, २४ ॥ (वक्षः ।

इति निघण्टुः । ३।१७ । “विद् ज्ञाने विद्

विचारणे विद्वत्त्वाभे विद् सत्तायाम् । ‘वदि-

विदिभ्यां ङित् ॥’ इति अयप्रत्ययः । ज्ञायते हि

यज्ञः । लभते हि दक्षिणादिरञ्च । विचार्यते

हि विहङ्गिः । भावयत्यनेन फलम् ॥” इति तत्र

देवराजयज्वा ॥ ७ ॥ वेदित्ये, चि । यथा,

ऋग्वेदे । ३।२७।७ ।

“होता देवो अमर्त्यः पुरस्तादेति मायया ।

विदयानि प्रचोदयन् ॥”)

विदन्, [त्] चि, पङ्क्तिः । विदधातोः शब्दप्रत्ययेन

निष्पन्नः ॥

विदर्, क्ली, (विदीर्घ्यतीति । वि + दृ + अच् ।)

विश्वसारकम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ प्रथीमनसा

इति भाषा ॥ (विदीर्घ्य, चि । यथा, कामन्दकीये

नीतिसारे । १६।१० ।

‘अल्पवृक्षोपला ऋक्षा लतिका विदरा स्थिरा ।

निःशर्करा च निःपङ्का सापसारा च

वारिभूः ॥”)

विदर्, पुं, (वि + दृ + “ऋदोरप् ॥” ३।३।५७ ।

इति अप् ।) विदरणम् । पाटन इति चेरञ्च

इति च भाषा । तत्पर्यायः । स्फुटनम् २ भिदा ३ ।

इत्यमरः ॥ दारणम् ४ विदारणम् ५ । इति

शब्दरत्नावली ॥

विदर्भः, पुं, क्ली, (विशिष्टा दर्भाः कुशा यच्च ।)

कुष्ठिननगरम् । इति हेमचन्द्रः ॥ स तु वज्र-

देशस्य दक्षिणपश्चिमे वर्तते अधुना वङ्गनाग-

पुर इति ख्यातः ॥ ७ ॥ यथा, पूर्वमेवधे २

सर्गः ।

“स जयत्यरिसार्थसाधकीकृतनामा किल भीम-

भूपतिः ।

यमवाप्य विदर्भभूः प्रभुं हसति दामपि शक्र-

भर्तुकाम् ॥”

(यथा च रघुः । ५।६० ।

“एको यथो चेन्नरयप्रदेशान्

सौराष्ट्ररन्ध्रानपरो विदर्भान् ॥” ७ ॥

पुं, वृषविशेषः । स च ज्यामघात् श्रेयायां

जातः । अस्य कुशक्रयलोमपादाः पुष्पाः ।

यथा, भागवते । ६।२४।१ ।

“तस्यां विदर्भोऽजयन् पुच्छो नात्मा कुशक्रयौ ।

तृतीयं रोमपादञ्च विदर्भकुलजम् ॥”

अस्य नामैव विदर्भनगरी ससुतपक्षा ॥ सुवि-

विशेषः । यथा, हरिवंशे । १६६।८४ ।

“हेपायनो विदर्भश्च जेमिनिर्मातरः कटः ॥”)

विदर्भजा, क्ली, (विदर्भे जायते इति । ण + ङः ।)

अगस्त्यपत्नी । तत्पर्यायः । कौशीतकी २ लोपा-

सुद्रा ३ । इति त्रिकाण्शेषः ॥ दमयन्ती ।

यथा, पूर्वमेवधे २ सर्गः ।

“हृत्तलाङ्कनगोमयाचलं

विधुमाचेषपपाकरं विधिः ।

विदार

अमयकुचितं विदर्भना-
ननरीराजनवर्द्धमानकम् ॥”

रक्षिणी च ॥

विदर्भराजः, पुं, (विदर्भानां राजा । “राजाहः-
सखिभ्यश्च ॥” इति टच् ।) विदर्भदेशाधि-
पतिः । तस्य नामान्तरं भीमराजः । यथा,—

“सरोपतमोऽपि भृशं न स प्रभु-
विदर्भराजं तनयामयाचत ।

अजन्तस्य नृ प्रभो च मानिनो वरं
तज्जनि न त्वेकमयाचितवतम् ॥

इति पूर्वनेत्रे १ । ५० ॥

विदर्भसुभूः, स्त्री, (विदर्भस्य सुभू रमणी) दम-
यनी । यथा,—

“विदर्भसुभूतनुज्जताप्रये
चटानिवापश्यदलं तपस्यतः ।

फलानि धूमस्य धयागधोसुखान्
स दाडिमे दोहदधूपिनि दमे ॥”

इति पूर्वनेत्रे १ सर्गः ॥

विदर्भाधिपतिः, पुं, (विदर्भानामधिपतिः ।)
कृच्छिनपतिः । स च भीष्मकराजः रक्षिणी-
पिता च । यथा,—

“तं ये विदर्भाधिपतिः समभ्येत्याभिवाच च ।
निवेशयामास सुदा कलितामनिवेशने ॥”

इति श्रीभागवतौपदेशमस्कन्धे ५३ अध्यायः ॥

विदलं, स्त्री, (विघटितं दलं यस्य ।) द्विधाकृत-
कलायादि । दालि इति भाषा । स्वर्गादेरव-
यवः । दाडिमकस्कन्धः । वंशादिकृतपात्रविशेषः ।
इति स्त्रीवलिङ्गसंज्ञे अमरभरतौ ॥

विदलः, पुं, (विघटितानि दलानि यस्य ।) रक्त-
काञ्चनः । इति शब्दरत्नावली । पिठकः । इति
शब्दचम्पिका ॥

विदला, स्त्री, (विघटितानि दलानि यस्याः ।)
त्रिरुत् । इति राजनिर्घण्टः । पत्रशृङ्गा । यथा,
“विशीर्णा विदला ह्रस्वा वक्रा स्त्रूला द्विधा-
कृता ।

लमिदृश च दीर्घा च समिधो नैव कारयेत् ॥”
इति तत्त्वम् ॥

विदा, स्त्री, (विद् ज्ञाने + “विद्भिदादिभ्योऽङ् ।”
३ । ३ । १०४ । इत्यङ् । टाप् ।) ज्ञानम् ।
बुद्धिः । इति मेदिनी । दे, १४ ॥

विदायः, पुं, (विगतो दायः साक्षात्कारणादिरूप-
कृतं येन ।) गमनाश्रमतिः । यथा,—

“अथ वा चम्यकवर्णं गच्छ वा तिष्ठ सुन्दरि ।
अथ गच्छ यास्यामि विशिष्टं कार्यमस्ति मे ।
विदायं देहि मं प्रीत्या अथ मे प्राणवत्सलम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते अमृतखण्डे श्रीराराधं प्रति श्रीलण्-
वाख्यम् ॥

विदारः, पुं, (वि + दृ + क्त्वा ।) जलोच्छ्वासः ।
विदारणम् । इति मेदिनी । रे, ११६ ॥ युद्धम् ।
इति हेमचन्द्रः ॥

विदारकं, स्त्री, (विह्वलातीति । वि + दृ + क्त्वा ।)
वक्त्रधारम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

विदारी

विदारकः, पुं, (विह्वलाति जलयानादीति । वि
+ दृ + क्त्वा ।) जलमध्यस्थिततटशृङ्गादिः ।
तत्प्रायः । कूपकः २ । इत्यमरः । जलवन्धकः ।

इति शब्दरत्नावली । शुष्कवन्धादी जलाव-
स्थानार्थं गर्तः । इति सम्यधरः । अतएव कूपा
इव कूपकाः । कुतसिताश्च कूपा इति वा ।
विदारयन्तीति विदारकाः । जलान्तर्गतान्तर-
शृङ्गादयोऽज्ञानालोकादिविदारकाः कूपकाः ।
इति साङ्ख्यः । बहुत्वमतकम् । इति भरतः ॥

विदारणं, स्त्री, (वि + दृ + क्त्वा + भावे लुट् ।)
विह्वलः । भेदः । इति मेदिनी । खे, १०७ ॥
(यथा, हरिवंशे । ६५ । ७६ ।

“आयुधावाप्तिरन्वेव वपुषो वैष्णवस्य च ।

लज्जया च तेजसश्चैव बहूनाञ्च विदारणम् ॥”
मारणम् । इति शब्दरत्नावली ॥

विदारणः, पुं स्त्री, (विदायन्ती शृङ्गवोऽस्मिन्निति ।
वि + दृ + क्त्वा + लुट् ।) युद्धम् । इति
मेदिनी । खे, १०७ ॥ (विदारयतीति । वि + दृ
+ क्त्वा + लुट् । विदारके, त्रि । यथा, मार्क-
ण्डेये । २० । २ ।

“तस्यात्मनो महावीर्यो बभूवारिविदारणः ॥”

विदारणः, पुं, (विदायन्तीति इति । वि + दृ +
क्त्वा + कर्मणि लुट् ।) कर्षिकारुह्यः । इति
शब्दचम्पिका ॥

विदारिका, स्त्री, (वि + दृ + क्त्वा + लुट् । टाप्
अत इत्वम् ।) शालपत्री । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, ब्रह्मसंहितायाम् । ७६ । ५ ।

“विदारिकाया स्वरसेन चूर्णं

सुबुभुर्भूषितशोषितम् ।

प्रतेन दुग्धेन सशर्करेण

पिबेत् स यस्य प्रमदाः प्रभूताः ॥”

विदारिणी, स्त्री, (विह्वलातीति । वि + दृ + क्त्वा +
ङीप् ।) काशरी । इति राजनिर्घण्टः ॥
(विदारणकर्त्री । यथा, कथासरित्सागरे ।
५३ । १७१ ।

“एकानंशे शिवे दुर्गे नारायणे सरस्वति ।

भद्रकाली महालक्ष्मिं सिद्धिं रुतविदारिणि ॥”

विदारी, स्त्री, (विदारयतीति । वि + दृ + क्त्वा +
अच् । गौरादित्वात् ङीप् ।) शालपत्री । इति
मेदिनी ॥ भूमिकृष्णाङ्कः । तत्प्रायः । क्षीर-
शृङ्गा २ इत्युगता ३ कोट्यो ४ । इत्यमरः ॥

विदारिका ५ स्वादुकन्दा ६ सितार् ७ मुक्ता ८
प्रदालिका ९ वृष्यकन्दा १० विदाली ११

वृष्यवल्गिका १२ भृकुशाङ्गी १३ स्वादुलता १४
गजेष्टा १५ वारिवल्गभा १६ गन्धफला १७ ।

अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । शीतत्वम् । गुरु-
त्वम् । क्षिप्रत्वम् । अस्वपित्तनाशित्वम् । कफ-
कारित्वम् । पुष्टिवर्धनीयविवर्द्धनत्वम् । इति

राजनिर्घण्टः ॥ विदारी वातपित्तघ्नी वृष्या
वत्या रसायनी इति राजवल्लभः ॥ ६ ॥

अष्टादश-प्रकारकण्डरोगान्तर्गत-रोगविशेषः ।
यथा, अथ विदारीमाह ।

विदीर्णः

“सदाहोदं चयधुं सुताञ्च-
मन्तर्गते पूतिविशोर्धमांसम् ।

पित्तेन विद्याददने विदारीं

पार्श्वं विशेषात् स तु येन श्येते ॥”

स पुरुषो येन पार्श्वेन विशिवाहादुल्लेन श्येते
तस्मिन् पार्श्वे सा विदारी भवति इत्यर्थः । इति
भावप्रकाशः ॥ अस्याधिकृतसादि रोगिणी-
शब्दे द्रष्टव्यम् ॥

विदारी, [न] त्रि, विदारणकर्त्री । विपूर्वदुष्पातीः
कर्त्तरि क्तिन्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

विदारीगन्धा, स्त्री, (विदायन्ती भूमिकृष्णाङ्कस्यैव
गन्धो यस्याः ।) शालपत्री । इत्यमरः ॥

विदारः, पुं, कृत्तचपादः । लकलासः । इति
हारावली । २१८ ॥

विदाहः, [न] स्त्री, (विदहतीति । वि + दह +
णिनिः ।) दाहजनकद्रवम् । अस्य गुणौ ।
पित्तलघुकारित्वे । इति राजवल्लभः ॥ (दाह-
जनकमात्रे, त्रि । यथा, गीतायाम् । १७ । ६ ।
“कट्वम्लव्यात्युष्णतीक्ष्णरूक्षविदाहिनः ।

आहारा रालसंस्थेष्टा दुःखशोकामयप्रदाः ॥”

विदिक, [घ] स्त्री, (दिग्भ्यां विगता ।) दिग्भो-
र्मध्यम् । अस्मिन्नर्कतिवायीशानकोष्णचतुष्टयम् ।

तत्प्रायः । अपदिशम् २ । इत्यमरः ॥

प्रदिक् ३ । इति जटाधरः ॥ विदिशम् ४ ।

इति शब्दरत्नावली ॥ कोणः ५ । इति राज-

निर्घण्टः ॥ (यथा, भागवते । ४ । १७ । १६ ।

“सा दिग्भो विदिग्भो देवो रोदसी चान्तरं तयोः ।
धावन्ती तत्र तन्नेन ददर्शानुवतायुधम् ॥”

विदिकचङ्गः, पुं, हरिदाहपक्षी । इति शब्द-
चम्पिका ॥

विदितं, त्रि, (विद् + क्तः ।) अवगतम् । इत्य-
मरः ॥ (यथा, महाभारते । ७ । ७८ । २२ ।

“सत्रायः सधनुश्चाहं ससुरासुरमानुषान् ।

शक्तो लोकानिमान् भेतुं तच्चापि विदितं
तव ॥”

अधितम् । इति मेदिनी । ते, १०६ ॥ उपगमः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

विदितः, पुं, (विदितं ज्ञानमस्याकीति । अर्थ-
व्यादित्वात् अच् ।) कविः । इति जटाधरः ॥

(ज्ञानाश्रये, त्रि । यथा, किराते । १ । १ ।

“अथः कृष्णामधिपस्य पात्रनीं

प्रजासु वृत्तिं यमयुक्तं वेदितुम् ।

सर्वान्निज्जो विदितः समाधायौ

यधिरिं हतेवने वनेचरः ॥”

विदिद्यः, पुं, पण्डितः । योगी । इति शब्दरत्ना-
वली । हस्तान्तरमेदिनी च ॥ सुदाहृतमेदिन्या
हेमचन्द्रे च विद्य इति पाठः ॥

विदीर्णः, त्रि, (वि + दृ + क्तः ।) लतविदारणः ।
नेरा इति भाषा । यथा,—

पितर ऊचुः ।

“आह्वानि नोऽधिपुत्रसुते प्रसभं तनूके-
दैतानि लीधेसमयेऽप्यपिपतिताम् ॥

विदूरः

तस्योदरात्तत्रविदोर्गवपाद्य आच्छे-
तस्यो नमो वृद्धयेऽखिलधर्मगोप्ते ॥”

इति श्रीमद्भागवते ७ स्कन्धे ८ अध्यायः ॥

अपि च ।

“अङ्गीये क्षिपती समस्तजगती सत्तोकशोका-
मधौ

राधा सम्भृतकाजुराकुलमसौ चक्रे तथा

क्रन्दनम् ।

येन स्यन्दनेमिनिर्मितमहासीमन्तदम्भादिहं
हा सर्वं सद्यपि निर्भरमभूद्राद्विदीर्घं

भुवा ॥”

इत्युल्लङ्घनीलमणिः ॥

विदुः, पुं, (वेति संज्ञामनेनेति । विदु + वाहु-
लकात् कुः ।) गजकुम्भद्वयमध्यभागः । इत्य-
मरः ॥ (अन्धकगर्धोभागः । यथा, अन्ध-
वेद्यके । २ । १४ ।

“विदुर्मर्मविदुश्चैव कर्मस्यार्थः षडङ्गुले ॥”)

जानन्ति । इति क्रियापदम् ॥ (यथा, महा-
भारते । १ । १२० । २८ ।

“अपत्यं नाम लोकेषु प्रतिष्ठा धर्मसंहिता ।

इति कुन्ति ! विदुर्धोराः शान्धनं धर्म-
वादिनः ॥”)

विदुरः, पुं, (वेति तच्छीलः । विदु + “विदिभिदि-
च्छिदेः कुरच् ॥” १ । २ । १६२ । इति कुरच् ।)
जागरः । धीरः । कौरवाणां मन्त्री । इति
मेदिनी । रे, ११५ ॥ विदुरोत्पत्तिर्यथा,—

“क्षेत्रप्रजस्य वै भ्रातुर्मांशोक्तो वादरायणः ।
धृतराष्ट्रश्च पाण्डुश्च विदुरश्चाप्यजीजनत् ॥”

इति श्रीभागवते । ६ । २२ ॥

ज्ञातरि, त्रि । इत्यमरः ॥ * ॥

विदुलः, पुं, (विशिषेण होल्यतीति । धि + दुल +
कः ।) वेतसः । अम्बुवेतसः । इत्यमरः ॥ गन्ध-
रसः । इति रत्नमाला ॥

विदुषी, स्त्री, (वेत्तीति । विदेः शतवैसुः । उगित-
च्छेति ङीप् ।) पण्डिता स्त्री । इति सुगवोप-
याकरणम् ॥ (यथा, नैषधे । २ ।

“चक्रुरप्रकरा जयन्ति ते

विदुषी मूर्खानि सा विभर्ति यान् ॥”)

विदुष्यती, त्रि, (विद्वानस्ति अस्यामिति । विदुस्
मनुप् । स्त्रियां ङीप् ।) पण्डितवती । यथा,—

“द्वौष्माचक्षतिनेव प्रमगपुरी शेषाक्षिनेवा-
भवद्-

येनेकेन विदुष्यती वसुमती सुख्येन संस्थाव-
ताम् ॥”

इति योषदेवप्रशंसा ॥

विदुः, पुं, विदुः । गजकुम्भयोर्मध्यम् । इत्यमर-
टीका ॥

विदूरः, त्रि, (विशिष्टं दूरं यस्य ।) अतिदूरस्था-
देशादि । यथा,—

“मासान्धौ तव जनधरोत्कण्ठया शुष्ककण्ठः
सारङ्गोऽसौ युगशतमिव आनिनायातल-

क्यात् ।

विदूष

आस्तां तावन्नवजनकनाभाजनत्वं विदूरे
वर्षारम्भप्रथमसमये दारुणो वक्ष्यतः ॥”

इति चातकाष्टकम् ॥

(पर्यन्तविशेषे, पुं । यथा, कुमारः । १ । २४ ।

“तथा दुहित्रा सुतरां सवित्री-

स्फुरत्प्रभामखलया चकाशे ।

विदूरभूमिर्नवमेघशब्दा-

दुक्षितया रत्नशलाकयेव ॥”)

विदूरगः, त्रि, अतिदूरगता । विदूरे गच्छती-
त्यर्थे ङप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

विदूरजः, स्त्री, (विदूरे पर्यन्ते जायते इति । जन +
ङः ।) विदूरपर्वतजरात्रम् । वैदूर्यमणिः ।

अतिदूरजाते, त्रि । इति केचित् ॥

विदूरथः, पुं, राजविशेषः । यथा,—

“मनोस्तु दत्तपुत्रस्य दादशस्यात्मनान् शृणु ।

देववानुपदेवश्च देवश्रेष्ठो विदूरथः ॥

मित्रवान् मित्रदेवश्च मित्रविन्दश्च वीर्यवान् ।

मित्रवाहः सर्वर्षाश्च दत्तपुत्रमनोः सुताः ॥”

इति गारुडे ८७ अध्यायः ॥

(कुरुपुत्रः । यथा, महाभारते । १ । ६५ ।
३६—४० ।

“कुरुः खलु दाशार्होत्पद्येमे सुभाङ्गी नाम
तस्यामस्य जज्ञे विदूरथः । विदूरथस्तु माधवी-
सुपथेमे संप्रियां नाम तस्यामस्य जज्ञे अनन्था
नाम ॥” * ॥ हविर्वंशोयानामन्यतमः । यथा,
भागवते । ६ । २४ । १८ ।

“पृथुर्विदूरथायाश्च बहवो वृष्णिनन्दनाः ॥”

अस्य पुत्रः शूरः । यथा, तत्रैव । ६ । २४ । २६ ।

“शूरो विदूरथादासीत् भजमानस्तु तत्सुतः ।

शिनिसाक्षात् स्वयं भोजो हृदिकस्तत्सुतो
मतः ॥”)

विदूरभूमिः, स्त्री, (विदूरस्य भूमिः ।) विदूर-
देशः । यत्र वैदूर्यमशिरुत्पद्यते । यथा,—

“तथा दुहित्रा सुतरां सवित्री

स्फुरत्प्रभामखलया चकाशे ।

विदूरभूमिर्नवमेघशब्दा-

दुक्षितया रत्नशलाकयेव ॥”

इति कुमारसम्भवम् ॥

विदूरान्तिः, पुं, (विदूरनामकोऽन्तिः ।) विदूर-
पर्वतः । इति जटाधरः ॥

विदूषकः, त्रि, (विदूषयति आत्मानमिति । वि +
दूष + क्तिच् + क्तुल् ।) कासुकः । तत्पर्यायः ।

विदूषः २ यत्नीकः ३ षट्प्रश्नः ४ कामकेलः ।
५ पीठकेलः ६ पीठमर्हः ७ भविलः ८ हृदुरः

९ विटः १० । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ चाटवटः
११ वासन्तिकः १२ केलिकिलः १३ वेष्टासिकः

१४ प्रहासी १५ प्रीतिदः १६ । इति हेम-
चन्द्रः ॥ परनिन्दाकरः । इति मेदिनी । के, २१४ ॥

तत्पर्यायः । खलः २ रञ्जकः ३ अमीकः ४ क्रूरः
५ कृषकः ६ कण्टकः ७ नागः ८ मलिनस्थः

९ परवेष्टी १० । इति शब्दमाला ॥ चतुर्धा-
नायकान्तर्गतनायकविशेषः । तस्य लक्षणं

विद्वः

यथा । अङ्गादिवैक्येहांस्वकारो विदूषकः ।
अस्योदाहरणं यथा,—

“आनीय नीरजसुखीं शयनीपकच्छ-

सुतकण्ठतोऽस्मि कुचकक्षुकमोचनाय ।

अत्रान्तरे सुदुरकारि विदूषकेण

प्रातस्तनस्तव्यकुटुककण्ठनादः ॥”

इति रसमञ्जरी ॥

(अथन्तु शृङ्गारसहायः । यथा, साहित्यदर्पणे ।
३ । ७७ ।

“शृङ्गारस्य सहाया विटपेटविदूषकाद्याः स्युः ।
भक्ता नर्म्मसु निपुणाः कुपितवधूमानभङ्गनाः

शुद्धाः ॥”

दूषणकारके, त्रि । यथा, भागवते । ५ । ६ । १० ।
“येनह वाव कलौ मनुजापसदा देवमाया-

विमोहिताः * * * * * ब्रह्मनास्तव्यशृणुष-
लोकविदूषकाः प्रायेण भविष्यन्ति ॥”)

विदूषणं, स्त्री, विशिषेण दूषणम् । विपूर्वाण्यन्त-
दुषधातोरनट् (ख्युट्) प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

विदेशः, पुं, (विप्रलक्षो देशः ।) परदेशः । देशा-
न्तरम् । यथा । अग्रौचकालाभ्यरे विदेशस्था-

शौचश्रवणे शेषाद्वैः शुद्धिः । इति शुद्धितत्त्वम् ॥
अन्यच्च ।

“कोऽतिभारः समर्थानां किं दूरं अवसायि-
नाम् ।

को विदेशः सविद्यानां कः परः प्रियवादिनाम् ॥”
इति चाणक्ये ॥

अन्यत् देशान्तरशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

विदेहः, पुं, जनकान्वयभूमिपः । (यथा, देवी-
भागवते । १ । १६ । ५२ ।

“द्रुमिच्छाम्यहं भूपं विदेहं नृपसत्तमम् ।

कथं तिष्ठदि संसारे पद्मपत्रमिवाम्भसि ॥”

विगतो देहो यस्याः । कायशून्ये, त्रि । इति
मेदिनी । ले, २४ ॥ (यथा, महाभारते ।

३ । १०७ । २६ ॥

“क्षिप्रशीर्षा विदेहाश्च भिन्नत्वगस्थिसन्धयः ।

प्राणिनः समदृश्यन्ति शतशोऽप्य सङ्घशः ॥”)

निमिराजस्य विदेहत्वकारणम् । यथा,—

“असमाप्ते ततो यज्ञे वशिष्ठभागमद्विजः ।

तं दृष्ट्वा कुपितः प्राह प्रत्याख्यातोऽस्मि
पार्थिव ।

यस्मात्तस्मात् शपेयं त्वां विदेहस्त्वं भविष्यसि ॥”
इति बह्विपुराणे स्कन्दवंशसमाप्ताध्यायः ॥

विदेहा, स्त्री, मिथिला । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,
रघुः । १२ । २६ ।

“वभौ तमनुगच्छन्तो विदेहाधिपतेः सुता ।

प्रातर्विद्धापि केकेया लक्ष्मीरिव गुणोन्मत्ता ॥”)

विद्वः, त्रि, (विध्यते स्मृति । अघ + क्तः ।)
क्षिप्रितः । इत्यमरः ॥ क्षिप्रः । सङ्घः ।

वाधितः । इति मेदिनी । धे, १६ ॥ (यथा,
मार्कण्डेये । ५० । ७० ।

“तदगुल्मादिभिर्दारं न विद्धं यस्य वेष्टनः ।

मर्मभेदोऽथवा पुंसस्तु म्रियो भवनं न ते ॥”)

विद्या

तादृशः । इत्यनयपानः । (यथा, विष्णुसंहितायाम् । २० । १४ ।

“नाकाखे स्थिते कश्चित् विदुः शरशतरपि ।
कुशापिवापि संसृष्टः प्राप्तकालो न जीवति ॥”

विद्वक्त्र्यः, पुं. (विद्वः कर्ण इव पञ्चमस्य ।) विद्व-
कर्णः । इति भरतद्विरूपकोषः । (विद्वौ कर्णौ
यस्येति । ज्ञतकर्णवेधे, त्रि ।)

विद्वक्त्र्यः, स्त्री, विद्वक्त्र्यः । इति भरतद्विरूप-
कोषः ।

विद्वक्त्र्यका, स्त्री, (विद्वक्त्र्यः । स्त्री ।)
विद्वक्त्र्यः । इति शब्दरत्नावली ।

विद्वक्त्र्यः, स्त्री, (विद्वः कर्ण इव पञ्चमस्यः ।)
वृक्षविशेषः । अकनादि इति भाषा । तनु-
पन्थायः । पाठा २ अम्बठा ३ स्थापनी ४

श्रियधी ५ रसा ६ एकाशीका ७ पापचेली ८
प्राचीना ९ वनतिलिका १० । इत्यमरः ।

अविद्वक्त्र्यः ११ अविद्वक्त्र्यः १२ । इति
तट्टीका । आविद्वक्त्र्यका १३ विद्व-
क्त्र्यका १४ । इति शब्दरत्नावली । अन्यत्

पाठाशब्दे द्रष्टव्यम् ।

विद्यमानः, त्रि, (विद् + शानच् ।) वर्तमानः ।
इति सङ्क्षेपटीकायां भरतः । (यथा, वैद्यके ।

“वासायां विद्यमानायामाश्रयां जीवितस्य
च ॥”)

विद्या, स्त्री, (विद्यतेऽसौ इति । विद् + “संज्ञायां
समजनवदतिपतेति ।” ३ । ३ । ६६ । इति

त्वप् ।) दुर्गा । इति शब्दरत्नावली । गणि-
कारिका । इति शब्दचन्द्रिका । ज्ञानम् । तत्तु

मोक्षे धीः । इति जटाधरः । परमोत्तमपुरु-
षार्थसाधनभूता विद्या ब्रह्मज्ञानरूपा । इति

नागोजीभट्टः । मन्त्रः । यथा । शारदायाम् ।
“भक्तं विद्यमानयनं श्रुतो मर्हिनि ठड्डयम् ।

अष्टाक्षरी समाख्याता विद्या महिषमर्हिनी ॥”
विश्वसारे ।

“प्रवचसां अपेक्षितां मायायां वा जपेत्
सुधीः ॥”

महिषमर्हिनीमन्त्रः ।
“इष्टाक्षरी समाख्याता विद्या त्रिभुवनेश्वरी ।

प्रवच तथा माया भवेद्विद्या पुनर्दृष्ट ।
कामं प्रवचमिच्छुक्तं भवेद्विद्या पुनर्दृष्ट ॥”

दुर्गामन्त्रः ।
“वाग्बीजाद्या यदा विद्या वागीशत्वप्रदायिनी ।

कामाद्या च यदा विद्या सर्वकामप्रदायिनी ।
तारमासादिका विद्या भोगमोक्षैकदायिनी ।

यद्बीजाद्या भवेद्विद्या तद्बीजेनाङ्गकल्पना ॥”
अमरपूजांमन्त्रः । इति तत्त्वसारः । ७ । महा-
विद्या । कश्चौ तस्यां नानावर्णशालामयी पूजा

सर्वत्र भविता । अधुना सा वारोययारीपूजा
इति ख्याता । यथा,—

“अस्मिन् काळे सुरेशानि प्रकाशो जायते सुवि ।
तमोधर्मस्य सर्वत्र देवताप्रतिमां सदा ।

अष्टम्याश्च चतुर्दशानि ववन्वां शनिभौमयोः ।
IV. 98

इदं

विद्या

संक्रान्तां पञ्चदश्याश्च पञ्चयोदशभोरपि ।

सत्त्वा तु पूजयिष्यन्ति महाविद्यां खमेरवाम् ।
विद्याश्च विविधा देवि तथान्यप्रतिमां शुभाम् ॥

एवं हि तामसौ पूजामग्नित्वाश्च भवेत् कर्णौ ।”
इति मायातन्त्रे १७ पटलः ।

शास्त्रम् । तत्तु अष्टादशविधम् । यथा । शिल्पा
१ कल्पः २ थाकरणम् ३ निरुक्तम् ४ ज्योति-

षम् ५ हन्तः ६ अग्निः ७ यजुर्वेदः ८ साम-
वेदः ९ अथर्ववेदः १० मीमांसा ११ न्यायः १२

धर्मशास्त्रम् १३ पुराणम् १४ आयुर्वेदः १५
धनुर्वेदः १६ गान्धर्ववेदः १७ अर्थशास्त्रम् १८ ।

यथा, विष्णुपुराणम् ।
“अज्ञानि वेदाश्चत्वारो मीमांसा न्यायविक्रतः

धर्मशास्त्रं पुराणञ्च विद्या स्तोत्राश्चतुर्दश ।
आयुर्वेदो धनुर्वेदो गान्धर्वश्चेति ते चतुः ।

अर्थशास्त्रं चतुर्थं विद्या अष्टादशैव ताः ॥”
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् । ३३ ।

गीतादयुक्तमा विद्या ग्राह्या यथा,—
“सहस्रानः शुभां विद्यामादहीतावरदपि ।

अन्यादपि परं धर्मं स्वीकृतं दुष्कुलादपि ॥”
इति मानवे २ अध्यायः । ३३ ।

विद्याप्रशंसा यथा,—
“ये बालभावान् पठन्ति विद्यां

ये यौवनस्था अधुना अदाराः ।
ते शीघ्रनीया इह जीवलोके

मनुष्यरूपेण नृगाश्चरन्ति ।
भोजने भोजनं चित्तं न कुर्व्याच्छास्त्रसेवकः ।

सुदूरमपि विद्यार्थं व्रजेत् गरुडवेगवान् ।
ये बालभावान् पठन्ति विद्यां

कामातुरा यौवनवदचित्ताः ।
ते वृद्धकाले परिभूयमानाः

सन्दृष्टमानाः शिशूरे यथाक्रमम् ।
माता शत्रुः पिता धैरीं वाको येन न पाठितः ।

न शोभते सभामध्ये जममध्ये वको यथा ।
विद्या नाम कुरुपुरुषमधिकं प्रच्छन्नमनर्जनं

विद्या साधुजनप्रिया मुचिकरी विद्या गुरुणा
गुरुः ।

विद्या बन्धुजनानिनाशनकरी विद्या परं देवता
विद्या भोग्ययशःकुलोन्नतिकरी विद्याविहीनः

पशुः ।
यदे चाभ्यस्तरे इयं त्वयं चैव तु दृश्यते ।

अशेषं हरणीयञ्च विद्या न द्रियते परैः ॥”
इति गारुडे ११०।११५ अध्यायौ ।

अथ विद्यादानफलम् ।
“यस्तु देया यदे निजं विद्यादानं प्रवर्त्तयेत् ।

स भवेत् सर्वलोकानां पूज्यः पूजापदं व्रजेत् ।
विद्यादानं प्रवक्ष्यामि येन तुल्यं नित्यं मातरः ।

लियते दीयते येन विधिना तं द्रव्यं नः ।
सिद्धान्तमोक्षशास्त्राणि वेदान् खगादिषाध-

कान् ।
तद्भगवतीतिहासानि देया धर्मेविवृद्धये ।
मादङ् बालतन्त्रञ्च भूततन्त्राणि भेरवम् ।

विद्या

शास्त्राणि पठनादानान् मातरः पक्वहा

द्वयाम् ॥
ज्योतिषं वेदशास्त्राणि कलाकाण्यं चभाष्यतः ।

दानादारोग्यमाप्नोति गन्धर्वं कथंते पदम् ।
विद्याभ्यो वर्त्तते लोको धर्माधर्मेण वृद्धये ।

तस्माद्विद्या सदा देया दृष्टादृष्टपलार्थिभिः ।
महोदानञ्च गोदानं चैवमवस्थितानां जलम् ।

धान्यदीपान्नदानञ्च महादानानि दानसु ।
इहात्र जीयते दानं दीपदानं नराधिप ।

विद्या वृद्धिमवाप्नोति दीयमानापि निश्चयः ।
नकोचारेण भूदानं दत्तं भवति भूमिप ।

नहि तद्विद्यते भूप देहपातादनन्तरम् ।
विद्यादानं न तद्वत् एकधा दशधा भवेत् ।

श्रतधा कोटिधा गच्छेद्विद्यामन्त्रं च पारगः ।
राज्ञा तत्स्वरदायादौर्जनवत्सरीरूपेः ।

सर्वदानानि जीयन्ते विद्या केनापि जीयते ।
विद्यादानान् परं दानं न भूतं न भविष्यति ।

विद्यादानेन दानानि नहि तुल्यानि वृद्धिमन् ।
विद्या एव परं मन्त्रं यत्तत् पदमनामयम् ।

श्रवणमुत्पद्यते भक्तिर्भक्त्या गुरुमुपासते ।
स च विद्यामगान् वक्ति विद्या पुष्ताभितो

द्वयम् ।
विद्याविवेकबोधेन शुभाशुभविचारिणाम् ।

विद्यते सर्वकामाप्तिकक्षाद्विद्या परा मता ।
विद्यादानान् परं दानं न भूतं न भविष्यति ।

येन दत्तेन चाप्नोति शिवं परमकारणम् ।
विद्याविचारतत्त्वज्ञा राज्ञः सर्वमार्गमागिनः ।

सुज्जतेऽपि हि भोगानि गच्छन्ति परमां
गतिम् ॥

अन्वया अपि यां प्राप्य क्रीडन्ते यद्वरात्तपैः ।
सा विद्या केन मोयेत यस्याः कोऽन्यः समो-

रपि न ॥
ज्वरेण कुङ्गरं हन्ति सर्वपेक्ष तुरङ्गमम् ।

मत्तिकापदमाचक्ष्य विषस्य विषमा गतिः ॥
शर्वविधं विधिं वत्स विद्यामन्त्रप्रभावतः ।

जीयते भक्तिर्न पुंभिक्षाद्विद्या परात्परा ॥
नहि विद्या कुलं जातिरूपं पौरुषपाप्मताम् ।

वश्यते सर्वलोकानां पतिता उपकारिका ॥
भूतैर्गृहीता विध्वस्ता दृष्टा वा महपद्मगेः ।

विद्या उत्थापयेत् वत्स अन्वयजस्यापि हन्त-
स्थिता ।

सर्वेवामेव वृद्धानां विद्यावृद्धे हि मान्यता ॥
वयोवृद्धो हि शुभानां विप्रानां धनवान् यतः ।

चक्षियानान् वीर्येण विप्राणां शास्त्रपारगः ॥
वित्तं बन्धुव्यञ्जैव तपो विद्या यथोत्तरम् ।

पूजनीयानि सर्वेषां विद्या तेषां गरीयसी ॥
गुरुमुत्सृज्य विद्या पुष्कलेन धनेन वा ।

विद्यया लभ्यते विद्या चतुर्थी नोपलभ्यते ॥
य. ज्ञानान् मर्त्यो दद्यात् मेवतुल्यञ्च काच-

नम् ।
स यद्व्यासतः पृच्छेत् तस्योपदिशेत् कश्चित् ।
शर्वविधं महाभाग विद्यारूपं हि वर्जितम् ।

विद्या

संक्षेपात्त च विज्ञानात्तस्या दानफलं ब्रह्म ।
 श्रीताडोपपत्ते सचे सते पञ्चसुसचिते ।
 विचित्रक विपार्थे च चर्मणी सवटोक्तते ।
 रक्तेन अय लण्णेन सूडानावर्द्धितेन च ।
 ब्रह्मसुखसुखेन एवंविद्यलतेन च ॥
 यस्तु ब्राह्मसाधनीं संक्षिप्तासुपलेखयेत् ।
 हदाति चाभियुक्ताय च याति परमां गतिम् ॥
 पूर्वोत्तरत्रये देशे सर्ववाधाविवर्जिते ।
 गोमयेन शुभेनैव कुर्यान्नखलकं बुधः ॥
 चतुर्हस्तप्रमाद्वेन शुभश्च चतुरस्रकम् ।
 तस्य मध्ये लिखेत् पद्मं क्षितरत्नरत्नादिभिः ॥
 सत्त्वैर्लोकमयेः पुष्पैर्भूषयेत् सर्वतो दिशम् ।
 वितानं दापयेन्मूर्ध्नि शुभचित्रविचित्रितम् ।
 पार्श्वतः सितवस्त्रैस्तु सम्यक् शोभां प्रकल्पयेत् ।
 कन्दकोरुर्लक्ष्म्यैश्च दर्पणे कामरसेक्षया ॥
 चण्डाकिङ्किणिशब्दैश्च सर्वत्र उपकल्पयेत् ।
 तस्य मध्ये न्यसेद्यत्नं नागदन्तमयं शुभम् ॥
 अधः कश्चिन्निरुद्धं पार्श्वतो हरिदन्तिभिः ।
 शोभितं ब्रह्मन्धेन बह्वं सुखेन बुद्धिमान् ॥
 तस्योर्ध्वं विन्यसेद्देव्याः पुष्पकं लिखितं शुभम् ।
 आलेख्यमपि तत्रैव पूजयेद्विधिना ततः ॥
 निरुद्धकोक्तया पुष्पैः क्लमिकोटविवर्जितैः ।
 चन्द्रेण सदा तच्च भस्मना चारु धूतयेत् ॥
 धूपश्च गुग्गुलुं देयं तुल्यकागुरुमश्रितम् ।
 सोपमालां तथा चाग्रे नैवेद्यां विविधं पुनः ॥
 स्वाद्यं पेयाश्वितं लेप्यं नील्यश्चापि निवेदयेत् ।
 पूजयेद्द्विशपालास्तु लोकपालान् यथाक्रमम् ॥
 कन्याः स्त्रियस्तु संपूज्या मातरः कल्पयेच्च ताः ।
 पुष्पकं देवदेवीश्च विप्राणां दक्षिणां तथा ॥
 अश्वत्थामा चैव दातव्या नृपं पौराश्च पूजयेत् ।
 तथा संपूजयेद्दत्तं लेखकं धर्मभागकम् ॥
 कन्दोलक्ष्मणतत्त्वज्ञं सतकविं मधुरस्वरम् ।
 प्रणष्टं स्मरते ग्रन्थं श्रेष्ठं पुस्तकलेखकम् ॥
 नातिसन्ततविच्छिन्नेन अक्षणेन च कर्कशेः ।
 नन्दिनागरकेल्येनैलेख्येच्छिवपुस्तकम् ॥
 प्रारम्भं पञ्चसोक्तानि पुनः शान्तिस्तु कारयेत् ।
 राज्ञौ जागरणं कुर्यात् सर्वोपेक्षं प्रकल्पयेत् ॥
 नटचारणनयेच्च देव्याः कथनसम्भवेः ।
 प्रत्यक्षे पूजयेत्लोकान्ततः सर्वं विसृजयेत् ॥
 यत्कालो सुमनस्कैश्च विप्रैश्च दिने दिने ।
 निष्पाद्यं विधिनानेन स्वर्चं च शुभवासरे ॥
 ततः पूर्वोक्तविधिना पुनः पूजां प्रकल्पयेत् ।
 तथा विद्याविमानस्तु सप्तपञ्चभिर्भूमिकम् ॥
 विचित्रवस्त्रशोभायां शुभलक्षणलक्षितम् ।
 कारयेत् सर्वतोभद्रं किङ्किणीवरकान्वितम् ॥
 दर्पणैर्लक्ष्म्यैश्च चण्डाचामरमण्डितम् ।
 तस्मिन्मयं ससुतच्छिद्यं सुगन्धं चन्दनागुरुम् ॥
 तुल्यं गुग्गुलुं वत्स शर्करामभूमिश्रितम् ।
 पूजयेत् पूजयेत् सर्वान् कन्यास्त्रीहिण्पौरवान् ॥
 तथा तं पुस्तकं वस्त्रं विन्यसेद्द्विपूजितम् ।
 एवं कृत्वा तथा चित्त्या मातरः प्रीयतां मम ॥
 यत्सर्वं मुक्तं तच्छास्त्रं पुस्तं पुरि विकल्पयेत् ।

विद्या

तथा तपस्विनः पूज्याः सर्वशास्त्रार्थपारगाः ॥
 शिवव्रतधरा सुख्या विष्णुधर्मपरायणाः ।
 महाता जनसंघेन रथस्थं वाद्यवाहनेः ॥
 प्रधानैर्न्यापि तत्रैवं यस्य देवस्य अंशजम् ।
 सामान्यं शिवतीर्थेषु मातरो भवनेषु च ॥
 तस्मिन् पूजां तथा कृत्वा देवदेवेन शूलना ।
 समर्पयेत् प्रबन्धेशं मातरः प्रीयतां मम ॥
 सदाध्ययनयुक्ताय विद्यादानरताय च ।
 विद्यासंग्रहयुक्ताय सर्वशास्त्रकृतान्तमे ॥
 तेनैव वर्णते यस्तु तस्य तं विनियेदयेत् ।
 जगद्धिताय वै शान्तिं सन्ध्यायां वाचयेत्तथा ॥
 तेन तोयेन दातारं स्मृतिं समभिसिचयेत् ।
 वरमेतु ततः शब्दसुचार्यं जगतस्तथा ॥
 एवं कृते महाकान्तिर्देशस्य नगरस्य च ॥
 अनेन विधिना यस्तु सर्ववाधाः शमन्ति च ॥
 अनेन विधिना यस्तु विद्यादानं प्रयच्छति ।
 स भवेत् सर्वलोकानां दर्शनादघनाशनः ।
 नृतोऽपि गच्छते स्थानं ब्रह्मविष्णुमस्कृतम् ॥
 सप्त पूर्वोपरान् वंशानात्मनः सर्व एव च ।
 उद्धृत्य पापकलिनाद्विष्णुलोकं महीयते ॥
 यावत् तत्पञ्चसंस्थानमन्तराणि विधीयते ।
 तावत् स विष्णुलोकं कुरुते विविधैः सुखैः ॥
 तदा क्षितिं समायातो देव्या भक्तिरतो भवेत् ।
 समस्तभोगसम्पन्ने विद्वान् संजायते कुले ॥
 विद्यादानप्रभावेन योगशास्त्रं ददेद्यदि ।
 आत्मवित्तानुरूपेण यः प्रयच्छति मानवः ।
 अष्टाध्यातु फलमाप्नोति सत्त्वं सत्त्वं न संशयः ॥
 स्त्रिया वा नेन विधिना विद्यादानफलं लभेत् ।
 भर्तृव्यानुग्रहा दत्तं विधवा वा तसुदृशम् ॥
 विद्यार्थिनं सदा देयं वस्त्रमभ्यङ्गभोजनम् ।
 कृत्रिका उदकं दीपं यस्मात्तं विना नहि ॥
 लेखनीघटनं तीक्ष्णमसिपत्रम् लेखनीम् ।
 दत्त्वा तु लभते वत्स विद्यादानमनुत्तमम् ॥
 पुस्तकाक्षरार्थं दत्त्वा तत्प्रमाणं सुशोभनम् ।
 विद्यादानमवाप्नोति सुखवन्धुः बुद्धिमान् ॥
 पञ्चकामौघस्यैव दत्त्वा सनमथापि वा ।
 विद्याधारणशीलाय दत्तं भवति राज्यदम् ॥
 अन्नं नेत्रपादानां दत्तं विद्यापरायणे ।
 भूमिं यद्दत्तु लेखतु स्वर्गाराज्यफलप्रदम् ॥
 यस्य भूम्यां स्थितो नित्यं विद्यादानं प्रवर्तते ।
 तस्यापि भवते स्वर्गं तदाभावान्नराधिप ॥
 तस्मात् सर्वप्रयत्नेन विद्या देया सदा नरेः ।
 इह कीर्तिमवाप्नोति नृतो याति परां गतिम् ॥
 इति देवीपुराणे विद्यादानमहाभाष्यफला-
 ध्यायः ॥ ॥ अथ च ।
 “दशवापीसमा कन्या भूमिदानश्च तत्समम् ।
 भूमिदानाद्दशगुणं विद्यादानं विशिष्यते ॥
 यथा सुराणां सर्वेषां रामश्च परमेश्वरः ।
 तथैव सर्वदानानां विद्यादानस्तु देहिनाम् ॥
 राजस्यसहस्रस्य सम्यगिष्टस्य यत् फलम् ।
 तत् फलं लभते विप्रो विद्यादानेन पुण्यवान् ॥
 सर्वश्रेष्ठसमापूर्णां सर्वरत्नोपशोभिताम् ।

विद्या

विप्राय वेदविदुषे मर्णी दत्त्वा अश्विचरैः ।
 यत्फलं लभते विप्रो विद्यादानेन तत् फलम् ॥
 कपिलायां सङ्क्षेपे सव्यगर्हणेन यत् फलम् ।
 तत् फलं समवाप्नोति पुस्तकस्य पदानतः ॥
 यावच्च पातकं तेन कृतं जन्मशतैरपि ।
 तत् सर्वं नाशयन्त्याशु विद्यादानेन भो हिज ॥
 धर्मोपदेशं यः कुर्यात् शास्त्रं दत्त्वा तु वैकुण्ठे ।
 कृत्वा धरिणीं यो दद्यात् जम्बोजस्तुल्यम् ॥
 फलम् ॥

विद्यादानात् परं दानं न भूतं न भविष्यति ।
 येन दत्तेन चाप्नोति शिवं परमकारणम् ॥
 विद्या च श्रूयते लोके सर्वधर्मप्रदायिका ।
 तस्माद्दिद्या सदा देया पश्चित्ते धार्मिकेभ्यः ॥
 आत्मविद्याप्रदातारो ये भवन्ति सदा सुते ।
 न पुनस्तेऽपि निरयं प्रविशन्ति सुनिश्चयम् ॥
 विप्राय पुस्तकं दत्त्वा धर्मशास्त्रस्य च हिज ।
 पुराणस्य च यो दद्यात् स देवत्वमाप्नुयात् ॥
 शास्त्रदद्या जगत् सर्वं सुश्रुतश्च शुभाशुभम् ।
 तस्मात् शास्त्रं प्रयत्नेन दद्याद्विप्राय कान्तिके ॥
 वेदविद्याश्च यो दद्यात् स्वर्गं कल्पचयं वसेत् ।
 आत्मविद्याश्च यो दद्यात् तस्य संस्थानं ॥
 विद्यते ॥

त्रौचि तुल्यप्रदानानि त्रौचि तुल्यफलानि च ।
 शास्त्रं कामदुष्टा धेनुः पृथिवी चैव शास्त्रमी ॥
 यत्किञ्चित् कार्तिके दत्तं विष्णुसुहृदस्य मानवेः ।
 तदप्ययश्च लभते त्वद्दानाद्विशेषतः ॥
 इह लोके बहुन् भोगान् भुङ्क्ता याति शिवा-
 लयम् ॥”

इति पाद्मोत्तरखण्डे ११० अध्यायः ॥

अथ विद्यारम्भदिनानि ।

विष्णुधर्मोत्तरे ।

“संप्राप्ते पञ्चमे वर्षे अग्रसुप्ते जगार्हने ।
 वहीं प्रतिपदश्चैव वर्णयित्वा तथाष्टमीम् ॥
 रिक्तां पञ्चदशीश्चैव सौरभौमदिनं तथा ।
 एवं सुनिश्चिते काले विद्यारम्भस्तु कारयेत् ॥
 पूजयित्वा हरिं लक्ष्मीं देवीश्चापि सरस्वतीम् ।
 स्वविद्यासूत्रकारांश्च स्वांश्च विद्यां विशेषतः ॥
 नमस्ते बहुरूपाय विष्णवे परमात्मने ।
 स्वाहेत्यनेन हरिं चिः पूजयेत् ।
 भद्रकाष्ठे नमो नित्यं सरस्वत्यै नमो नमः ।
 वेदवेदान्तवेदाङ्गविद्यास्थानेभ्य एव च ॥
 स्वाहेति ब्रह्मपुराणीयेन च चिः पूजयेत् ॥” ॥
 लिखनविधिमाह नन्दिपुराणम् ।
 “शुभे नक्षत्रदिवसे शुभे वारे दिनग्रहे ।
 लेखयेत् पूज्यं देवेशान् वरदब्रह्मलनाहं नान् ॥
 पूजयेद्देवतां भूत्वा लिपिद्वी लेखकोत्तमः ।
 निरोधो हस्तवाक्त्रोश्च मसौपचावधारणे ॥”
 मत्स्यपुराणश्च ।

“श्रीर्धोपिताम् सुसंपूर्णान् समन्त्रेकीमतान्

समान् ।

अक्षरान् विनिवेदयन् लेखकः स परः

ख्यतः ॥”

विद्या

नाधीवीतेमशुहत्तौ महुः ।

“हृदिरे च खते माचातु प्रखिख च परीक्षते ।”
हृदिरेखवं विना प्रखिख चतमात्रेऽपि । दीपि-
कायाम् ।

“लघुचरशिवललाधोमुखसदृशौ-
प्रशिव च हरिबोधि मुक्तजीवाकंवारे ।
उदितवति च जीवे केककोखेषु मौल्ये-
रपठनदिनवर्षं पाठयेत् पञ्चमेऽब्दे ।”
मदनपारिजाते ।

“विद्यारम्भे गुरुः श्रेष्ठो मध्यमो भृगुभास्करौ ।
मरुतं प्रणिमौमाभ्यामविद्या बुधसोमयोः ॥
विद्यारम्भः सुरगुरुचित्तोज्ञेयभीष्टार्हायो
कर्तुं चायुचिरमपि करोत्यमुमान् मध्यमोऽथ ।
नीहारार्थो भवति जडता पञ्चता भूमिपुत्रे
ह्यायस्त्रिणावपि च सुतयः कौर्त्तयन्त्येवमाद्याः ॥
रवेर्गोरोर्भोगोर्मे तत्स्योऽर्कऽपीन्द्रवृत्तितः ।
गुरुर्केन्द्रुमुह्यौ च विद्यारम्भः प्रशस्यते ॥”
हृदयतिः ।

“प्रादुसुखो गुरुरासीनो वरुणाभिमुखं शिशुम् ।
अध्यापयेच्च प्रथमं दिनाश्रीभिः प्रपूजितम् ॥”
कूर्मपुराणम् ।

“आध्यायस्य त्रयो भेदा वाचिकोपांशु-
मानसाः ॥”

शिवधर्मे ।

“संस्कृतेः प्राकृतेर्वाक्येयः शिष्यमनुकूपतः ।
देशभाषादुपायेष्व बोधयेत् स गुरुः स्मृतः ॥”
आदिः प्रत्यकरणादिः । ॥ । नन्दिपुराणम् ।
“प्रशस्तशब्दसंयोगे कुप्यात् यतिविरामणम् ॥”
विरामणं तद्दिनपाठसमाप्तिम् ॥ ॥

“समाप्ति वाचकाभीष्टं कुर्यादेव विचक्षणः ।
सुश्रुतं सुव्रतं भूयादस्तु शास्त्रा तु निखदा ॥
लोकः प्रवर्ततां धर्मे राजा चास्तु सदा जयी ।
धर्मेवान् धनसम्पत्तो गुरुश्चास्तु निरामयः ॥ ॥
इति प्रोथ यथायातं गन्तव्यं विभावितेः ।
शिष्यैः परस्परं शास्त्रं चिन्तनोयं विचक्षणैः ॥
कथावस्तुप्रसङ्गेन नाजायात्खानसम्भवेः ।
युक्तिभिश्च स्मरेद्याख्यां चित्तेष्वपि स्वयं कृतेः ।
एवं दिने दिने यास्यां श्रवणयात्रियतो नरः ॥”
विष्णुपुराणम् ।

“पुत्रैरध्यापिता ये च ते पतन्ति नभोजने ॥”
खन उवाच ।

“प्रागल्भ्यहीनस्य नरस्य विद्या
शस्त्रं यथा कापुत्रवस्य हस्ते ।
न हृत्प्रियुत्पादयते शरीरे
अस्वस्थ दारा इव दर्शनीयाः ॥”
लिङ्गपुराणम् ।

“यो गुरुं पूजयेन्नित्यं तस्य विद्या प्रवीदति ।
तत्प्रसादेन यस्मात् स प्राप्नुते सर्वसम्पदः ॥”
दुर्वासाः ।

“सन्धायां मर्चते मेधे शास्त्रचिन्तां करोति
यः ।

चत्वारि तस्य नक्षत्राणि चायुर्विद्या यशो वक्षम् ॥”

३८१

विद्या

अधीतव्यापिने दानमावश्यकं तथा च श्रुतिः ।
योऽधीतार्थिभ्यो विद्यां न प्रवक्ष्येत् च कामेष्टा
स्वात् मेयसो द्वारमाह्वयान् इति ॥ ॥
तद्दानं च अध्यापनेन यावत्तया विनिष्कार्येति
च सम्भवतीत्यतो धीमद्विनिवन्धः क्रियते ॥ ॥
तथा च विष्णुपुराणम् ।

“प्राजिनामुपकाराय यदेवेह परमं च ।
कर्मणा मनसा वाचा तदेव मतिमान् भवेत् ॥”
हृदयतिरपि ।

“अज्ञानतिमिरोपितान् सन्देहपटलान्वितान् ।
निरामयान् यः कुरुते शास्त्राङ्गनप्रलाकया ॥
इह कीर्तिं राजपूजां लभते सद्गतिश्च सः ।
वायसाधिके तु समये भ्राताः सज्जायन्ते यतः ॥
धात्राचराणि वृष्टानि पञ्चाङ्गद्वयतः पुरा ।
उपदेशानुमन्ना च लोके सुखपणौ स्मृतौ ॥”
एवञ्च । एकलयेनानुपदेशापि प्रोक्षाचार्यो गुरुः
लतः अतो यत्यक्तुः सुतरां गुरुत्वम् । यथा,
महाभारते ।

“अरुणमनुसंप्राप्य कृत्वा मोक्षं महीमयम् ।
तस्मिन्नाचार्येऽवृत्तिश्च परमासाध्यतत्तदा ।
इत्यस्मि योगमातस्य परं निश्चयमागतः ॥”
शुद्धलिखितौ ।

“न वेदमधीतानां विद्यामधीयीताश्च वेदाङ्ग-
स्मृतिभ्यः ॥” ॥ ॥ अङ्गानि च ।

“शिष्या कल्पो व्याकरणं कुर्यो ज्योतिषमेव च ।
निरुक्तश्चेति चाङ्गानि वेदानां गदितानि वट् ॥”
स्मृतिस्तु धर्मेसंहितेत्यमरः ॥ ॥ शिष्यस्य
गुरुषु कृत्स्नत्वमाह लघुहारीतः ।

“एकमप्यचरं यस्तु गुरुः शिष्ये निवेदयेत् ।
एषिष्यां नास्ति तद्व्यं यद्वत्त्वा सोऽशुभी भवेत् ॥”
नन्दिपुराणम् ।

“यच्च श्रुत्वाभ्यतः शास्त्रं संस्कारं प्राप्य वै हृदम् ।
अन्यस्य जनयेत् कीर्तिं गुरोः स अक्षहा भवेत् ॥
विस्मरेच्च तथा मौढ्यादयोऽपि शास्त्रमनुत्तमम् ।
स याति नरकं धीरमन्त्रं भीमदर्शनम् ॥”
अतएव गृहस्थादीनामपि पुनरध्ययनमाह
आपस्तम्बः । यथा विद्याया न विरोधित पुनरा-
चार्यस्तुपेय साधयेदिति ॥ ॥ विष्णुः । यच्च
विद्यामासाद्य तथा जीदेत् न च सा तस्य पर-
लोकफलप्रदा भवति यच्च विद्याया परेषां यशो
हन्तीति ॥ ॥ देवलः ।

“इहं दत्तमधीनं यद्दिनश्रवणमुकीर्तनात् ।
आचारुश्रोतनाभ्याश्च भयतेजो विभियते ॥
तस्मादात्मकतं पुण्येऽपि न परिकीर्तयेत् ॥”
अनुकीर्तनं कथनम् । आचार प्रशंसा । अनु-
श्रोतनं धनययेन पञ्चात्तापः । भयतेजः पञ्च-
जनकशक्तिर्जनम् । वृथा रक्षादिप्रयोजनं
विना ॥ ॥ वेण्वावाहते भविष्यपुराणम् ।

“उपाध्यायस्य यो वृत्तिं दत्त्वाध्यापयति
विज्ञानम् ।

किञ्च इत्तं भवेत्तेन धर्मेकामार्थमिच्छता ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

विद्यादा

विद्याचक्रः, } (विद्याया विनाः । विद्या + “तिन-
विद्याचक्रः, } विनश्चुचुपचक्रपौ ।” ५। २ । २६ ।
इति चक्रम् चक्रम् च ।) विद्याया स्वातः । इति
याकारकम् ॥

विद्यादलः, पुं, भूयस्त्वयः । इति ग्रन्थमात्रा ॥
विद्यादाता, [ऋ] नि, (विद्यां ददातीति । दा +
हृच् ।) विद्यादानकर्ता । यथा,—

“अमराता भयनाता पक्षीतातस्तथैव च ।
विद्यादाता जन्मदाता पक्षेते पितरो वृक्षाम् ॥”
इति ब्रह्मवेवर्ते ब्रह्मसूत्रे १० अध्यायः ॥
अपि च ।

“न च विद्यायसो बन्धुर्नास्ति कश्चित् गुरोः
परः ।

विद्यादातुः पुत्रहारी तत्त्वमौ नाच संशयः ॥”
इति ब्रह्मवेवर्ते गणपतिस्तोत्रे ८८ अध्यायः ॥

विद्यादानं, क्री, (विद्याया दानम् ।) अध्यापनम् ।
पुस्तकदानम् । यथा,—

वशिष्ठ उवाच ।

“विद्यादानं प्रवक्ष्यामि याथातथात्तवाधुना ।
तथा देवं फलं यच्च तत्कृणुष्व वृषोत्तम ॥
पुण्येऽपि शुभमन्त्रे मन्त्रं शुभवेदिकम् ।
चतुर्वर्त्तं वितानं वा कृत्वा तत्रोपलेपयेत् ॥

गोमयेनोपलिप्ते तु पुण्यप्राकरशोभिते ।
तच्च स्यस्यासनं दिवं दिव्यगन्धादिवाचितम् ॥
संस्थाप्य पुस्तकं तच्च धर्मेशास्त्रस्य धीमता ।
ब्राह्मणान् वेदसंपूर्णान् कृन्दोल्लस्यपारमान् ॥

सेवयित्वा तु यज्ञेन तत्समर्प्य शुभाचरेः ।
चन्द्रसूर्यापरागे वा संक्रान्त्ययनवासरे ॥
पुण्येऽपि तत् समंपूज्य बलान्कारभूषणैः ।
सुतधेन्वा युतं रत्नैर्दद्यात् गुणवते नतः ॥

शास्त्रसङ्गावदपि वाचकेऽतिप्रियंवदे ।
तच्छास्त्रं दद्यात् नित्यं जनानां नाशयन्त्यथ ।
दातुस्तस्माद्व्यत्यये फलं तत्कृणु भूपते ॥

यत् पुण्यं सर्वतोर्थाणां विधिवद्व्यजन्तां तथा ।
तत् पुण्यं समवाप्नोति विधिवच्छास्त्रदः पुमान् ॥
कपिलानां सङ्ग्रेहेन सत्यगदत्तेन यत् फलम् ।
तद्वाजन् सकलं तेभ्य धर्मेशास्त्रप्रदायकः ॥

पुराणं भारतं वापि रामायणमथापि वा ।
दत्त्वा यत् फलमाप्नोति न तत् सर्वमं ह्यमखैः ॥
देवानामालये नित्यं धर्मेशास्त्राणि यः पुमान् ।
अध्यापयति धर्मेणा तस्य दानफलं श्रवम् ॥

धनभूमिहिराण्यानी दानेन यदवाप्यते ।
फलं तत् सकलं राजन् नित्यं कारापकस्य च ॥
योऽधीति धर्मेशास्त्राणि देवानां पुत्रोऽनिष्टम् ।
द्विजो वीणसुरचार्यानामेवमेवाहति ध्रुवम् ॥

प्रातस्तक्याय यो वेदं वेदाङ्गं शास्त्रमेव वा ।
प्रथिवोदानतुल्यं स्यात् फलं तस्य वृषोत्तम ॥
दानेनोऽपि विभर्त्तानानोपसृष्टं मेतत्परः ।
द्विगुणं एषिवोदानात् फलं तस्य भवेत्तपः ॥

यो भूतं पठमानानां करोत्यनुदिनं वृषः ।
स यज्ञफलमादत्ते दानाच्छादनभोजनेः ॥
विवेको जीवितं दीर्घं धर्मेकामार्थसम्पदः ।

विद्याध

सर्वं तेन भवेत्तं शास्त्राणां पोषणे कृते ।
 वाजपेयसहस्रस्य सन्ध्यागिहस्य यत् पलम् ।
 तत् पलं समवाप्नोति विद्यादानात्त संशयः ।
 तस्माद्वाजपेयं नित्यं धर्मेष्टास्य वा श्रुतेः ।
 पठनं कारयेन्नाजन् यदीच्छेद्धर्मेष्टात्मनः ।
 गोभूहिरयवासांसि शयनाभ्यासनानि च ।
 प्रत्यहं तेन दत्तानि भवन्ति नृपसत्तम ।
 धर्मेष्टाधर्मं न जानाति लोकोऽयं विद्याया विना ।
 तस्मात् सदैव धर्मेष्टास्य विद्यादानरतो भव ॥”
 इति बह्विपुराणे विद्यादाननामाध्यायः ।
 विद्यादेवी, स्त्री, (विद्याया देवी) जिनघोष-
 देव्यन्तर्गतदेवीविशेषः । इति जैनमन्त्रः । सर-
 स्वती च ।
 विद्याधनं, स्त्री, विद्याया अर्जितधनम् । यथा ।
 विद्याधनमाह कात्यायनः ।
 “उपपद्यते तु यत्तत्त्वं विद्याया पणपूर्वकम् ।
 विद्याधनम् तद्विद्यात् विभागे न नियोजयेत् ।
 शिष्यादालिख्यतः प्रज्ञात् सन्धिप्रज्ञानिगीयात् ।
 स्वज्ञानशंसनादादात्म्यं प्राध्ययनात् यत् ।
 विद्याधनम् तत् प्राहुर्विभागे न प्रयोजयेत् ।
 शिष्येणैव हि धर्माध्ययं मन्त्राद्यन्वाधिकं
 भवेत् ॥
 परं निरस्य यत्तत्त्वं विद्याया दूतपूर्वकम् ।
 विद्याधनम् तद्विद्यात् न विभाज्यं दृष्टव्यम् ॥”
 यदि भवान् भद्रमुपपन्नस्यति तदा भवत एव
 मयैतद्वैयमिति पणितं यत्रोपपन्नसं निष्कीर्ण-
 लभनं तत्र विभाज्यम् । शिष्यादभ्यापितात्
 आलिख्यतः यजमानाद्विद्यया लब्धं धनं न
 प्रतियज्यलब्धं वेतनरूपत्वात् । तथा यत्कि-
 न्चिद्विद्याप्रे निष्कीर्णोपपन्नं यदि कश्चित्
 परितोषाद्वाति । तथा यो ह्यस्मिन् शास्त्रार्थ-
 व्याख्यानं संशयमपनयति तस्मै धनमिदं ददा-
 मीत्युपस्थितस्य संशयमपनीय यत्तत्त्वं । तथा
 वादिनोन्वादेशस्यैव न्यायकरणाद्युपगतयोः
 सन्ध्यागिहस्येयं यत्तत्त्वं वृष्टादिभ्यः । तथा
 शास्त्रादिप्रज्ञाज्ञानं सम्भाष्य यत् प्रतिज्ञा-
 दिना लब्धम् । तथा शास्त्रज्ञानविवादे अन्य-
 चापि यत्तत्त्वं कुत्रचिदप्युक्तज्ञानविवादे निष्कृत्य
 यत्तत्त्वं । तथैकस्मिन् देये बहुनामुपपन्ने येन
 प्रकृष्टात् यत्तत्त्वं । तथा शिष्यादिविद्यया
 चित्रकरमुच्यकारादिभिर्यत्तत्त्वं । तथा दूत-
 नापि परं निष्कृत्य यत्तत्त्वं तत् सर्वमविभाज्य-
 मितरे । तस्माद्यथा कथाचित् विद्याया लब्ध-
 मर्णकस्यैव तत्र इतरेवामिति । प्रदर्शनार्थम्
 कात्यायनेन विस्तारितमिति दायभागः ।
 नारदः ।
 “कुटुम्बं विभयादुद्भातुर्थो विद्यामधिगच्छतः ।
 भागं विद्याधनात्तस्मात् स लभेताश्रुतोऽपि
 सन् ॥”
 विभयादिविभक्तवचननिर्देशात् बहुवचनम् । यदि
 विद्यामभ्यस्यतो भातुः कुटुम्बमपरो भाता
 स्वधनव्ययशरीरायासाभ्यां संवर्धयति तदा

विद्यावा

तद्विद्यार्जितधने तस्याधिकारः । अश्रुतो नृपः ।
 कल्पतरुमिताक्षरादीपकलिकासु कात्यायनः ।
 “परभक्तोपयोगेन विद्या प्राप्ताम्यतस्तु या ।
 तथा लब्धं धनं यत्तु विद्यालब्धं तदुच्यते ॥”
 अन्यतः पितृमातृकुलव्यतिरिक्तात् । अन्य-
 विशेषयति स एव ।
 “नाविद्यानाम् वेदेन देयं विद्याधनं कथितम् ।
 समविद्याधिकानाम् देयं वेदेन तद्वनम् ॥”
 तन्मोक्षरितविद्यापदसुभाष्यां सम्प्रधत्ते । तेन
 समविद्याधिकविद्यानां भागो न तु न्यूनविद्या-
 विद्यायोः । वेदेन विदुषा । पुनर्विशेषयति ।
 “कुले विनीतविद्यानां भातृणां पितृतोऽपि वा ।
 शौच्यप्राप्तम् यदितं विभाज्यं तदृष्टव्यम् ॥”
 कुले स्वकुले पितामहपितृत्यादिभ्यः पितृत एव
 वा शिष्यतविद्यानां भातृणां यद्विद्याशौच्यप्राप्तं
 धनं तद्विभजनीयमिति कल्पतरुत्वात् ।
 इति दायतत्त्वम् ।
 विद्याधरः, पुं, देवयोनिविशेषः । इत्यमरः । विद्यां
 मन्त्रादिकं धरति पचादित्वादः । पुष्यदन्तादिः
 कामरूपी खेचरः । इति भरतः । (यथा,
 रघुः । २ । ६० ।
 “तस्मिन् चण्डे पालयितुः प्रजाना-
 म्पुत्रपुत्रः सिंहनिपातसुयम् ।
 अवाक्स्वस्त्योपरि पुष्यदृष्टः
 पपात विद्याधरश्चतुस्तुक्ता ॥”)
 तस्योत्पत्त्यादिर्यथा, --
 “नेकेयं चण्डेयां जलौक्यमश्नो रोगैः ।
 तेषामुत्पत्त्यादितान्मन्त्रं महागन्धर्वनायकाः ।
 उन्वादिताः पुनस्तैरेव विक्रान्ता युद्धदुर्मदाः ।
 विद्याधरेभ्यराक्षो तु खेचराः कामचारिणः ।
 हिरण्यरोमा कपिलः सुलोमा माधवस्तथा ।
 रत्नकेतुश्च पिङ्गाङ्गो नादश्चैव महाबलः ।
 गण इत्येवमादिस्तु हे चण्डे वै सुलोचने ।
 शिवा च सुमनाश्चैव ताभ्यामपि च विश्रवाः ।
 पुनश्चोत्पत्त्यादयामास विद्या सौमनसं गणम् ।
 एतेर्थाभो ह्ययं लोको विद्याधरगणैश्चभिः ।
 एभ्योऽनेकानि जातानि ह्यवरान्तरचारिणाम् ।
 लोनेऽस्मिन् गणशस्तानि मन्त्रविद्याविचारि-
 णाम् ।
 विद्याधरास्तपान्तेऽपि विद्याबलसमन्विताः ॥”
 इति बह्विपुराणे काश्यपीयवंशः । ७ ।
 योक्शरतिवन्तान्तर्गतचरमन्त्रः । तस्य लक्ष्यं
 यथा, रतिमज्ज्याम् ।
 “नायं लक्ष्यं धृत्वा कराभ्यां ताडयेत्
 पुनः ।
 कामयेन्नभेरं कामी बन्धो विद्याधरो मतः ॥”
 विद्यावान्, [त] चि, (विद्यास्यस्येति । विद्या +
 मतुप् । मस्य वः ।) विद्याविशिष्टः । विद्या-
 शब्दात् वतुप्रत्ययेन विष्णुः । (यथा, प्रबोध-
 चन्द्रोदये । २ । ११ ।
 “विद्यावन्तपि कीर्तिमन्तपि सदाचारावरा-
 तान्मपि ।

विद्युत्वा

प्रोक्षेः पौरवभूषणापि कुलाभ्युत्पत्तिमीशः
 चकान् ॥”)
 विद्युज्जिह्वः, पुं, (विद्युदिव चञ्चला जिह्वा यस्य ।)
 राक्षसविशेषः । यथा, --
 “अपिकेतुश्च दुर्धर्षो रश्मिकेतुश्च वीर्यवान् ।
 विद्युज्जिह्वो हिजिह्वश्च सूर्यशत्रुश्च राक्षसः ॥”
 इति रामायणे उत्तरकाण्डे ६० सर्गः ।
 (स्त्री, कुमारानुचरमातृगणविशेषः । यथा,
 महाभारते । ६ । ४६ । ८ ।
 “मेघस्त्रना भोगवती सुभूष कनकावती ।
 अलासाक्षी वीर्यवती विद्युज्जिह्वा च भारत ॥”)
 विद्युज्ज्वाला, स्त्री, (विद्युत इव ज्वाला यस्याः ।)
 कलिकारीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः । (विद्युतो
 ज्वाला ।) तद्विद्युत्वा च ।
 विद्युत्, स्त्री, (विशेषेण द्योतते इति तच्छ्रीला
 या । वि + द्युत + “आलभासति ।” १ । २ । १७७ ।
 इति जण् ।) सन्धा । इति मेदिनी । तै, १५५ ।
 विद्योतते या । तत्प्रयोगः । श्रम्या २ शतद्वारा
 ह्वादिनी ४ शरावती ५ चण्डप्रभा ६ तद्वि ७
 सौदामिनी ८ चञ्चला ९ चपला १० । इत्य-
 मरः । वीपा ११ सौदाक्षी १२ चिल-
 मोलिका १३ सज्जः १४ अचिरप्रभा १५
 सौदामिनी १६ अक्षिरा १७ मेघप्रभा १८
 अश्रुनिः १९ । इति शब्दरत्नावली । चटुला २०
 अचिररोचिः २१ राधा २२ नीलाङ्गना २३ ।
 इति जटाधरः । सा चतुर्विधा । यथा, --
 “अरिहनेमिपत्नीनामपत्न्यानीह घोषश ।
 बहुपुत्रस्य विदुषश्चतस्रो विद्युतः स्मृताः ॥”
 इति विष्णुपुराणे १ अंशे १५ अध्यायः ।
 चतस्रो विद्युतस्तु ।
 “वाताय कपिला विद्युदातपाय हि लोहित ।
 पीता वर्णाय विज्ञेया दुर्भिक्षायास्तता भवेत् ॥”
 इति ज्योतिःशास्त्रे प्रसिद्धाः । इति तट्टीका ।
 विद्युत्, चि, (विगता द्युत् कान्त्यस्य ।)
 नियमः । इति मेदिनी । तै, १५५ । (विद्युदा
 द्युत् दीपयिष्येति विषये । विशेषेण दीपि-
 शास्त्री । यथा, अखण्डे । १ । २३ । १२ ।
 “हस्काराद्द्विगुणस्यन्तो जाता अवन्तुः ॥”
 “हस्कारात् दीपिकारात् विद्युतो विष्वेद्य
 दीप्यमानात् ॥” इति तट्टीकायावयवः ।)
 विद्युत्केयः, पुं, (विद्युत इव दीपिप्रालिनः केया
 यस्य ।) राक्षसविशेषः । यथा, --
 “स कालभगिनीं कान्धां भयां नाम महा-
 भयाम् ।
 उदावहद्वेमेयात्मा स्वयमेव महामतिः ।
 स तस्यां जनयामास जेतो राक्षसपुङ्गवः ।
 पुत्रं पुत्रवतां श्रेष्ठो विद्युत्केयमिति श्रुतम् ॥”
 इति रामायणे उत्तरकाण्डे ४ सर्गः ।
 विद्युत्प्रियं, स्त्री, (विद्युतः प्रियम् । तदाकर्तृ-
 त्वात् ।) कांस्यम् । इति जैनमन्त्रः ।
 विद्युत्स्वान्, [त] चि, (विद्युतः सन्ध्यासिद्धिः ।
 विद्युत् + मतुप् ।) विद्युद्विशिष्टः । विद्यु-

विद्वधिः

कृत्वात् वतुपलयेन विषयः । (यथा, मेघ-
दूतः । ६६ ।

“विद्वत्पत्नं ललितवनिताः सेवकापं सचित्राः
सङ्गीताय प्रवृत्तसुरजाः स्निग्धगम्भीरघोषम् ।”

पुं, पद्मत्वविशेषः । यथा, हरिवंशः । २०८ । १ ।

“विद्वत्पत्नं पद्मत्वः श्रीमानायतः शतयोज-
नम् ।

विद्वत्तां यत्र सन्धाता निपात्यन्ते नगोत्तमे ।”

विद्वत्पत्नी, स्त्री, अष्टाक्षरपादच्छन्दोविशेषः ।

यथा । “मो मो गो गो विद्वत्पत्नी ।”

“वाचो वक्त्रो विद्वत्पत्नी वर्ज्यो गी श्राद्धपापः ।
स्निग्धगम्भीरघोषः गोमध्यस्थः कृष्ण-
मोदः ।”

इति कन्दोमञ्जरी ।

अपि च ।

“सर्वं वर्णा दीर्घा यस्या विग्रामः स्याद्देवदे-
विद्वद्देवोवावाणि । यास्याता सा विद्व-
त्पत्नी ।”

इति श्रुतबोधः ।

विद्वत्पत्नी, [न] पुं, राक्षसविशेषः । यथा ।

विद्वत्पत्नी नाम कश्चिद्राक्षसो मातृश्वरः तस्मै
रुद्रेण सौवर्ण्यं विमानं दत्तं ततोऽर्केण पृष्ठतो
भ्रमन् विमानदीपिता रात्रिं विलोपितवान्
ततोऽर्केण निजतेजसा द्रावयित्वा तद्विमानं
पातितं तच्छ्रुत्वा कुपिते रुद्रे भयादर्कः पराङ्-
वत् ततो रुद्रस्य क्रूरया दृष्ट्या दन्द्यमानः
पतन् वाराणस्यां पतितो लोलाकर्णस्त्रा
विख्यातः । इति श्रीभागवते १ स्कन्धे ७ अध्याय-
टीकायां श्रीधरस्वामी । अपि च ।

“धर्मस्य पुत्री वलवान् सुषेण इति विश्रुतः ।

स विद्वत्पत्नीनां सार्धं अयुधत महाकपिः ।”

इति रामायणे युद्धकाण्डे ४३ सर्गः ।

विद्वं, स्त्री, छिद्रम् । इति शब्दचन्द्रिका ।

विद्वधिः, पुं, रोगविशेषः । तत्पर्यायः । विद्वधम् ०

कृद्गम्यः ३ कृद्गम्यः ४ । इति राजनिघण्टुः ।

तत्र विद्वधिः संप्राप्तिपूर्वकं सामान्यं लक्षण-
माह ।

“त्वय्यक्तमासमेदांसि प्रदुष्यास्त्रिसमाश्रिताः ।

दोषाः शोथं शनैर्वोरं जनयन्त्युश्रिता भृशम् ।

महान्नलं रज्ज्वावन्तं हतं वाप्यथवायतम् ।

स विद्वधिरिति ख्यातो विज्ञेयः षड्विधश्च सः ।”

अस्त्रिसमाश्रिता दोषा इति वक्ष्यमाणाद्गण-
शोधाद्विद्वधेर्भेदायम् । यतो ब्रह्मशोथं दोषा-
नामस्त्रिसमाश्रितयमो नास्ति । चोरं ब्रह्म-
शोधाद्वाच्यम् । आयतं दीर्घम् । ॥ षड्वि-
धत्वं विद्वधोति ।

“पृथग्दोषैः समस्तैश्च तृतेनाप्युज्ज्वला तथा ।

वक्ष्यामि हि तेषाम् लक्षणं संप्रचक्ष्यते ।” ॥

तत्र वातिकस्य लक्षणमाह ।

“कण्ठोऽव्यो वा विषमो भृशमर्थवेदनः ।

चिचोत्थानप्रपाकश्च विद्वधित्वसम्भवः ।”

विषमो भृशं चक्षुःसम्भवः चक्षुः महान् । चिचो-

विद्वधिः

त्थानप्रपाकः । चिचो नानाविधो उन्नमप्रपाको
यस्य सः । ॥ पौनिकमाह ।

“पक्षोद्ध्वरसङ्काशः श्वावो वा ज्वरदाहवान् ।

चिचोत्थानप्रपाकश्च विद्वधिः पित्तसम्भवः ।”

श्लेष्मिकमाह ।

“शरावसदृशः पाकः श्लेष्मिकग्नोऽल्पवेदनः ।

चिचोत्थानप्रपाकश्च विद्वधिः श्लेष्मसम्भवः ।

तनुपीतसिताक्षेधामासावाः क्रमशो मत्ताः ।”

साप्तिपातिकमाह ।

“नानावर्णरजः खावो घाटालो विषमो महान् ।

विषमं पच्यते वापि विद्वधिः साप्तिपातिकः ।”

नाना अनेकविधाः । वर्णाः कृष्णरक्तपाण्डुरपाः ।

रजः मोददाहकण्डादिरूपाः । खावाः तनु-
पीतसिता यस्य । घाटालः घाटा लकाटिका-

स्यास्ति इति घाटालः । अत्युष्णताय इत्यर्थः ।

विषमः निष्कोन्नतः । विषमं पच्यते चापि

चिराच्चिरगम्भीरोत्तानोर्द्ध्वभेदेन विषमं यथा

स्यात्तथा पच्यते । ॥ अभिघातजस्याग्नौः

संप्राप्तिपूर्वकं लक्षणमाह ।

“तेस्तेभ्यो विरभिहिते तृते वाप्यकारिणः ।

ततोऽग्रा वायुविह्वलः सरक्तं पित्तमीरयेत् ।

ज्वरस्तृष्णा च दाहश्च जायते तस्य देहिनः ।

आगन्तुविद्वधिरपि पित्तविद्वधिलक्षणः ।”

तेस्तेभ्योः काष्ठलोष्टपाषाणादिभिर्हते यथा

रक्तखावो न भवति तथाभिहिते तृते तृते वा ।

अथवा खड्गशूलादिभिः तृते यथा रक्तखावो

भवति तथा तृते तृते ततोऽग्रा अत्र ततश्चर्द्धन

हृतमात्रमुच्यते । तेनाभिहितततयोरप्युष्वायु-

विह्वलः । अभिघातः अभिघातात् तृते रक्त-

क्षयात् कुपितेन वायुना प्रवृत्तः ईरयेत् कोप-

येत् ॥ ॥ रक्तजमाह ।

“कृष्णस्फोटोऽतः श्वावस्तीव्रदाहकजाल्वरः ।

पित्तविद्वधिलिङ्गस्तु रक्तविद्वधिरुच्यते ।” ॥

अधिष्ठानविशेषेण लिङ्गविशेषं बोधयितुमाभ्य-

न्तरान् विद्वधीनाह ।

“आभ्यन्तरान्तस्तु विद्वधीन् परिचक्ष्यते ।

गुर्वसात्विकवृद्धाक्षुष्यशकाभ्रभोजनात् ।

अतिसन्धीययायामवेगात्तविदाहभिः ।

पृथक् सम्भूय वा दोषाः कुपिता गुल्मरूपि-

यम् ।

वक्ष्यीकवत् समुद्रहमन्तः कुर्वन्ति विद्वधम् ।

गुदे वस्तिमुखे नाभ्यां कुक्षौ वल्लजयोस्तथा ।

पुच्छयोः प्रोक्ष्णं यत्ति हि वा कोष्णि वाप्यथ ।

येषां चिह्नानि जानीयात् वात्सविद्वधिलक्षणेः ।

सम्भूय वा मिलित्वा वा समुद्रहं तदुन्नतम् ।” ॥

स्थानविशेषेण रूपविशेषमाह ।

“गुदे वातनिरोधस्तु वस्तौ कृष्णारुणवत्ता ।

नाभ्यां हिक्का तथाटोपः कुक्षौ मारुतकोपवत् ।

कटीपृष्ठगच्छतीव्रो वल्लजोऽपि च विद्वधौ ।

पुच्छयोः पार्श्वकोष्णः प्रोक्ष्णः आसनिरोधनम् ।

सर्वाङ्गप्रपञ्चस्तीव्रो हि काष्ठश्च जायते ।

खावो यत्ति हिक्का च कोष्णि पीपीयते पयः ।”

विद्वधिः

सावमार्गमाह ।

“नाभेरपरिजाः पक्का बालवर्द्धभिरने त्वधः ।

अधः सुतेषु जीवेत् सुतेषुर्न जीवति ।”

नाभेरपरिजा बुद्धादिजाताः । बालि खल्लि

ऊर्द्धमुखात् । इतरे वक्ष्यादिजाः । अधः

गुदात् । नाभिरक्षुभाभ्यां मार्गाभ्याम् । तथा

च हारीतः ।

“ऊर्द्धप्रभिर्यु सुखाभराणां

प्रवर्ततेऽक्षुक्षितो हि पूयः ।

अधःप्रभिर्यु तु पायुमार्गाद्-

ह्याभ्यां प्रवृत्तिश्च नाभिर्यु ।” ॥

साध्यादिकमाह ।

“अधःसुतेषु जीवेत् सुतेषुर्न जीवति ।

कुम्भाभिर्युत्तपयाये तेषु भिर्यु बाह्यतः ।

जीवेत् कदाचित् पुरुषो नेतरेषु कदाचन ।”

कुम्भाभिर्युत्तपयाये श्रीहज्जोमादिजातेषु ।

बाह्यतः शब्देनैतथापारेण भिर्यु-पुरुषः

कदाचित् जीवेत् । इतरेषु कुम्भाभिर्युत्तपिषु

तथा भिर्यु न जीवेत् । कुदाहोर्ना मर्मेत्वात् ।

अतएव भोजः ।

“असाध्यो मर्मेनो ज्ञेयः पक्षोऽपक्वश्च विद्वधिः ।

सप्तिपातोऽत्यन्तोऽप्येवं पक्वश्च हि वल्लिजः ।

कुम्भा नाभेरधोऽक्ष साध्या मर्मेसमीपतः ।

अपक्वश्चैव पक्वश्च साध्या गोपरि नाभितः ।

आभ्यान् वल्लिज्यन्तं हर्दिहक्काह्वाभ्यन्तम् ।

रज्ज्वाभ्यसमायुक्तं विद्वधिर्युत्तपयिष्वत् ।” ॥

वात्सविद्वधीनां साध्यासाध्यत्वमाह ।

“साध्या विद्वधयः पक्व विद्वधयः साप्तिपातिकः ।

आमं पक्वं विद्वधत्वं तेषां शोथवदादिषु ।”

शोथवत् वक्ष्यमाणब्रह्मशोथवत् । ॥

अथ विद्वधेऽभिक्रिया ।

“जलौकापातनं शस्तं सर्वस्मिन्नपि विद्वधौ ।

नदुस्मिरेको लघ्वतं स्वेदः पित्तोत्तरं विना ।

अपक्वविद्वधौ युष्माद्ब्रह्मशोथवदौषधम् ।

वातज्वरलक्षणेऽपि वसन्तेऽक्षुक्षितोऽपि ।

सुखोऽपि वल्लो लेपः प्रयोष्यो वातविद्वधौ ।

यवगोधूमसुत्रैश्च पिष्टेरान्येन लेपयेत् ।

विजोयते तृतेनैव क्षुद्रविपक्वस्तु विद्वधिः ।

पौनिकं विद्वधिं वैद्यः प्रदिश्यान् सर्पिषा युतेः ।

पयस्योऽशोरमधुकचन्दनेऽपि गन्धपित्तेः ।

पयस्यानेकाधत्वात् अथ क्षीरकाकोली गुणा-

धिक्यात् । तस्या अनामि अन्धगन्धा ग्राह्या ।

“पञ्चवक्त्रलक्षणेन हृतमिष्येयं लेपयेत् ।

पिष्टेऽपि विपक्वाकायं क्षुद्रलक्षणाजसंयुतम् ।

इहिकाधिकतानोऽक्षुक्षोर्गोष्ठलता च ।

मन्त्रैः सुखोऽप्येनैव स्वेदयेत् क्षुद्रविद्वधम् ।

दृष्टान्तोक्तवायेय सखेदेन हृतेन च ।

शोथं ब्रह्म वा कोष्णेन समूलं परिचक्षयेत् ।

पित्तविद्वधिवत् सर्वाः क्रिया निरवशेषतः ।

विद्वधौ कुष्ठजः कुम्भात् रज्ज्वाभ्युत्तपिष्वत् ।

रक्तचन्दनमञ्जिकाविश्राममुक्तेरिष्येः ।

क्षीरेऽपि विद्वधौ क्षेपो रज्ज्वाभ्युत्तपिष्वत् ।

विद्रुमः

लण्णाणां विद्रुमः च धामार्गवफलं तथा ।
पीतं कृते निवृत्त्याय विद्रुमो कोष्ठवन्वान् ॥
धामार्गवफलं कोषातकीफलम् ।
“अनेवर्धभुवो नूनं नूनं वरुणकस्य च ।
जलेन कथितं पीतमन्तर्विद्रुमं परम् ॥
गायत्रीचिफलानिभक्तका मधुकं समम् ।
विद्रुमो लण्णाभ्यां चत्वारोऽंशाः पृथक्
पृथक् ॥
मसुरानिस्तुवान् दद्यात् एष काथो हृताज्जयेत् ।
विद्रुमगुल्मवोसर्पदाहमोहज्वरापहः ।
“लण्णां च्छिद्रं हिंसागपिताय ककुलकामलाः ॥”
वाग्भटात् ।
“शिशुमूलं जले धौतं पिष्टं वस्त्रेण गालयेत् ।
तद्रसं मधुना पीत्वा हृत्पित्तविद्रुमं नरः ॥
शोभाञ्जनकनिर्यहो हिङ्गुसैन्धवसंयुतः ।
हृत्पित्तविद्रुमं जलोः प्रातः प्रातर्निधिवितः ॥”
निर्यहः काथः । इति विद्रुमधिकारः । इति
भावप्रकाशः ॥
विद्रुमनाशनः, पुं, (विद्रुमं रोगविशेषं नाशय-
तीति । नश + णिच् + ल्युः ।) शोभाञ्जन-
रसः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
विद्रवः, पुं, (विद्रवज्जमिति । वि + द्र + “ऋदो-
रप् ।” ३ । ३ । ५७ । इत्यप् ।) पलायनम् ।
इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते । ७ । १०६ । ३८ ।
“तेः शरीरैव सैन्यस्य विद्रवः समजानभूत् ॥”)
बुद्धिः । इति मेदिनी । वे, ५१ ॥ निवृत्ता । इति
शब्दरत्नावली ॥ चरणम् । इति कैचित् ॥
(विनाशः । यथा, हृत्पित्तसंहितायाम् । ३४ । १२ ।
“भौमे कुमारबलपति-
सैन्यानां विद्रुमोऽभिप्रास्यभयम् ॥”)
विद्रावः, पुं, विद्रवः । विपूर्वद्विधातोर्घञ्प्रत्ययेन
निष्पन्नः ॥
विद्रावितं, त्रि, (वि + द्र + णिच् + क्तः ।) पला-
यितम् । यथा,—
“विद्रावितं भूतगणे ज्वरस्तु त्रिशिराभ्यस्यत् ॥”
इति श्रीभागवते बाणयुद्धम् ॥
विद्रुतः, त्रि, (वि + द्र + क्तः ।) प्राप्नोतीति भाव-
रुतादिः । तत्प्राप्यः । विज्ञोः २ इतः ३ ।
इत्यमरः ॥ पलायितम् ॥ (यथा, रघुः । १२ । १०४ ।
“विद्रुतक्रतुर्गमानुसारिणं
येन बाणमस्तु नृपध्वजः ॥”
पीडितः । यथा मनुः । ७ । ३ ।
“अराजकं हि लोकोऽस्मिन्सर्वतो विद्रुते भयात् ।
रक्षार्थमस्य सर्वस्य राजानमस्तु प्रभुः ॥”)
विद्रुमः, पुं, (विशिष्टो द्रुमः । यद्वा, विशिष्टो
हृत्पित्तोऽस्येति । “दुद्रुमः मः ।” ५ । २ ।
१०८ । इति मः ।) प्रवालः । (यथा, ऋतु-
संहारः । ६ । १७ ।
“आम्लतो विद्रुमरागास्त्राः
सप्लवं पुष्पययं दधानाः ।
कुर्वन्त्यशोका हृदयं वशीकं
निरीक्षमाणा नवयौवनानाम् ॥”)

विद्रुष

रत्नरुचः । इति मेदिनी । मे, ५३ ॥ (यथा,
रघुः । १३ । १३ ।
“तवाधरस्यहिंसु विद्रुमेषु
पर्यस्तमेतन् सद्यसोऽभिवेगात् ।
ऊर्ध्वदुरप्रोतसुखं कथयितुं
क्षेपारपक्रामति शङ्कयम् ॥”)
विद्रुमलता, स्त्री, (विद्रुम इव लता ।) गलीनाम-
गन्धद्रवम् । इत्यमरः ॥
विद्रुमलतिका, स्त्री, (विद्रुमलता । स्वार्थे कन् ।
टापि अत इत्वम् ।) गलिका । इति राज-
निघण्टुः ॥
विद्रुत्कल्पः, त्रि, (विद्रुस् + कल्पः ।) ईषदूनी
विहान् । इति सुम्बबोधयाकरम् ॥
विद्रुतमः, त्रि, (विद्रुस् + तमः ।) अयमेवामति-
शयेन विहान् । इति आकरणम् ॥
विद्रुतरः, त्रि, (विद्रुस् + तरः ।) अयमनयोरति-
शयेन विहान् । इति आकरणम् ॥
विद्रुशैवः, त्रि, (ईषदूनी विहान् । विद्रुस् +
देशीयर् ।) विद्रुत्कल्पः । इति आकरणम् ॥
विद्रुहः, त्रि, (ईषदूनी विहान् । विद्रुस् +
देश्यः ।) विद्रुत्कल्पः । इति सुम्बबोधयाकर-
णम् ॥
विहान्, [स्] त्रि, (वेत्तीति । विद् + शल्ल । “विदेः
शतुर्वसुः ।” ७ । १ । ३६ । इति शतुर्वसुरादेशः ।)
आत्मवित् । प्राज्ञः । पण्डितः । इति मेदिनी ॥
(यथा, मनुः । १ । ६७ ।
“ब्राह्मणे तु विद्वान् विद्वान् कृतबुद्धयः ।
कृतबुद्धिर्कर्तारः कर्तुं प्रसवेदिनः ॥”)
विद्रिषः, पुं, (विद्रिषेण हेतीति । वि + द्रिष् +
इगुपधित कः ।) शत्रुः । विद्रिषकं, त्रि ।
विपूर्वकद्रिषधातोः कप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
विद्रिषः, पुं, (वि + द्रिष् + घञ् ।) शत्रुता । तत्-
प्राप्यः । वैरम् २ विरोधः ३ । इत्यमरः ॥
अनुशयः ४ द्वेषः ५ ससृष्टयः ६ वैरत्वम् ७ ।
इति जटाधरः ॥ द्वेषणम् ८ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ (यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ६०२ ।
“सुभग स्वभवनभित्तौ भवता संमर्त्य पीडिता
सुतनुः ।
सा पीडयेव जीवति दधती वेद्येषु विद्रिषम् ॥”)
विद्रिषकः, त्रि, विद्रिष्टा । द्रिषकर्ता । विरोधकः ।
वैरी । विद्रिष्टीति विपूर्वद्विषधातोर्गक(त्तुल)
प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, महाभारते । १३ ।
७३ । १४ ।
“न मित्रधुङ्गे कृतिकः कृतघ्नः
शठोऽनुयुधेऽभिद्रिषकश्च ॥”)
विद्रिषणं, स्त्री, विद्रिषः । विपूर्वद्विषधातोर्नट्
(लुट्) प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (यथा, महाभारते ।
३ । १६५ । ३ ।
“विद्रिषणं परमं जीवलोके
कुर्वन्तः पार्थिव याचमानाः ।
तस्यां पृच्छामि कथयन्तु राजान्
दद्याद्भवान् दयितव्य मेऽयम् ॥”)

विद्रिषी

अभिचारकर्मविशेषः । तस्य विहितदिनादि
यथा,—
“सूर्योदयं समारभ्य घटिकादशकं क्रमात् ।
ऋतवः स्युस्सन्ताप्या अहोरात्रं दिने दिने ॥
वसन्तश्रीश्रवणां शरद्विषमन्तश्रिशराः ।
हेमन्तः श्रान्तिके प्रोक्तो वसन्तो वज्रकर्मणि ॥
शिशिरः सन्तमे ज्येष्ठो विद्रिषे श्रीश्र । इतिरतः ।
पौर्णमासी मन्मथाश्रुता विद्रिषकर्मणि ॥
वज्रं पूर्वार्द्धे मन्थाद्वि विद्रिषां चाटनं तथा ।
श्रान्तिपुष्टौ दिनस्यान्ते सन्धाकाशे च मारुतम् ॥
कुर्वन्तः सन्तमनं कार्यं ह्येषां घटिकादये ।
हेयोचाटादिकं कर्म कुलीरे वा तुजोदये ॥”
भूतोदयनियममाह ।
“जलं श्रान्तिविधौ शस्तं वज्रे वद्विहरीरितः ।
सन्तमे पृथिवी शस्ता विद्रिषे योम कौर्त्ति-
तम् ॥”
दिहिनियममाह ।
“याम्ये रत्नसि विद्रिषं श्रान्तिं वारुणवायवे ॥”
नक्षत्रनियममाह ।
“विद्रिषां चाटनं वद्विवायुयोगे च कारयेत् ॥३॥
अथ विद्रिषणं वस्त्रे मियो विद्रिषणं रिपोः ।
कर्णीयं महेशानि । यदुक्तं मालिनीमते ॥
अत्योन्ययुद्धमन्त्रकर्मपितो समरं युतौ ।
तदीयनखरोज्जोन्मलमादाय साधकः ॥
घृलना तेन विद्रिषस्ताडनादभिजायते ॥४॥
परस्परं रिपोर्वैरं मित्रेण सह निश्चितम् ।
महिषाश्वपुरीषाभ्यां गोमूत्रेण समालिखेत् ॥
यस्य नाम तयोः शीघ्रं विद्रिषणं परस्परम् ।
रक्तेन महिषाश्वेन श्मशानवस्त्रे लिखेत् ॥
यस्य नाम भवेत्तस्य काकपक्षेण लिखितम् ।
वधयेत् द्विजचण्डालकेशोरेकनरेस्ततः ॥
गर्ते आमशरावन्तं पितृकाननमध्यतः ।
घटकीणचक्रमध्ये तु रिपोर्नामसमन्वितम् ॥
मन्त्रराजं प्रवक्ष्यामि महाभैरवसंज्ञकम् ।
ॐ नमो महाभैरवाय रुद्ररूपाय श्मशान-
वासिने अमुकासुकथोऽभिद्रिषं कुरु कुरु सुख
सुख हूँ हूँ फट् ।
एतन्मन्त्रं लिखितं विद्रिषो जायते ध्रुवम् ॥”
इति घटकर्मदीपिका ॥
(विद्रिषेण हेतीति । वि + द्रिष् + ल्युः । विद्रि-
षके, त्रि । यथा, हरिवंशे । २८ । ३० ।
“नास्ति-वार्धशस्त्रं हि धम्मे विद्रिषणं परम् ॥”
तथा च महाभारते । १३ । १२६ । २ ।
“ब्राह्मणानां परीवादो मम विद्रिषणं महत् ॥
ब्राह्मणैः पूजितैर्नित्यं पूजितोऽहं न संशयः ॥”)
विद्रिष(वि)षी, स्त्री, स्त्रीविशेषः । यथा,—
“विद्रिषणी तु या कन्या भृकुटीकुटिलानना ।
तस्या हौ तनयावास्तामयकारप्रकाशकौ ॥”
इति मार्कण्डेयपुराणे दुःसहवंशीयपतिः ॥
विद्रिषी, [नृ] त्रि, (विद्रिषेण हेतीति । वि + द्रिष् +
णिनिः ।) यद्वा, विद्रिषशब्दादस्यर्थे इगुप्रत्य-
येन निष्पन्नः । विद्रिषविश्रुः । वैरी । (यथा,

विधवा

महाभारते । १६ । १४५ । ५८ ।
 “अपरे स्तव्यविद्याना धर्मेविधिविधौ नराः ।
 ब्राह्मणान् वेदविदुषो नेच्छन्ति परिसर्पितुम् ॥”
 विध, प्र विधौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा०-
 पर०-सक०-सेट् ।) विधिविधानम् । प्र, विधति
 वेधा जगत् । अनेकार्थत्वात् द्विकरणेऽप्ययम् ।
 विधितच्छ्रित्तौ विद्धे । इत्यमरः ॥ कर्णवैधः ।
 इति दुर्गादासः ॥
 विधः, पुं, (विध्यते क्रियते इति । विध + चणर्थे
 कः ।) विमानम् । हस्त्यम् । प्रकारः । वैध-
 नम् । ऋद्धिः । इति भरतधृततरभञ्जयौ ।
 विधवन्, स्त्री, कम्पनम् । विपूर्वधृष्टातोर्भावि अणट्
 (लुट्)प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
 विधवा, स्त्री, (विगतो धवो भर्ता यस्याः ।) नृत्त-
 भङ्गिका । तत्पर्यायः । विचस्ता २ । इत्यमरः ॥
 जालिका ३ रण्डा ४ यतिनी ५ यतिः ६ । इति
 शब्दरत्नावली ॥ (यथा, ऋग्वेदे १०।४०।२।
 “को वां प्रयुना विधवेव देवरं
 मयं न मोधा लणुते सधस्य आ ॥”)
 तस्याः कर्तव्याकर्तव्यानि यथा । विष्णुः ।
 “नृतेभर्तारं ब्रह्मचर्यं तदन्वारोहणं वा इति ॥”
 ब्रह्मचर्यं मेधुनवर्जनं ताम्बूलादिवर्जनञ्च ।
 यथा, प्रचेताः ।
 “ताम्बूलाभ्यञ्जनं चैव कांस्यपात्रे च भोजनम् ।
 यतिश्च ब्रह्मचारी च विधवा च विवर्जयेत् ॥”
 अभ्यञ्जनं आयुर्वेदोक्तं पारिभाषिकम् । स्मृतिः ।
 “एकाहारः सदा कार्या न द्वितीयः कदाचन ।
 पयंकुशादिनी नारी विधवा पातयेत् पतिम् ॥
 गन्धद्रव्यस्य सम्भोगो नैव कार्यस्तथा पुनः ।
 तर्पणं प्रत्यहं कार्यं भर्तुः कुशलिलोदके ॥”
 एतत्तु तर्पणं पुनर्पौष्णादभाव इति मदनपारि-
 जातः ॥
 “विशाखे कार्तिके माघे विशेषनियमश्चरेत् ।
 ज्ञानं दानं तीर्थयात्रां विष्णोर्नामिषहं सृष्टुः ॥”
 इति शुद्धितत्त्वम् ॥३॥
 अपि च ।
 “ब्राह्मणी पतिहृन्ना या भवेन्निकांमिनी सदा ।
 एकभक्ता दिनान्ते सा हविष्यान्नरता सदा ॥
 न धत्ते दिशवस्त्रञ्च गन्धद्रव्यं सुतेजकम् ।
 स्रजश्च चन्दनञ्चैव शस्त्रसिद्धरभूषणम् ॥
 लङ्का मलिनवस्त्रा स्यान्निवृत्तं नारायणं स्मरेत् ।
 नारायणस्य सेवाञ्च कुरुते नित्यमेव च ॥
 तन्नाभोक्षारणं शम्भुं कुरुतेऽनन्यभक्तिनः ।
 पुत्रतुल्यञ्च पुरुषं सदा पश्यति धर्म्मतः ॥
 मिष्टान्नं न च सुदन्तं सा न कुर्व्याद्विभवे व्रजम् ।
 एकादश्यां न भोजनं कृत्वा जन्मादमीदिने ॥
 श्रीरामस्य नवम्याञ्च शिवरात्रौ पवित्रया ।
 अधोरात्राञ्च प्रेतायां चन्द्रसूर्योपरागयोः ॥
 अष्टद्वयं परित्याज्यं सृज्यते परमेव च ।
 ताम्बूकं विधवास्त्रीणां यतीनां ब्रह्मचारिणाम् ।
 सस्यादिनाञ्च गोमीसं सुरातुल्यं श्रुतौ श्रुतम् ॥
 रक्तशाकं मकरञ्च जम्बीरं पञ्चमेव च ।

विधवा

अलापुर्वन्ताकारा वर्जनीया च तैरपि ॥
 पयंकुशादिनी नारी विधवा पातयेत् पतिम् ।
 यान् आरौह्यं कृत्वा विधवा नरकं व्रजेत् ॥
 न कुर्व्यान् केशसंस्कारं गात्रसंस्कारमेव च ।
 केशवेणीजटाख्यं तत्तुल्यं तीर्थकं विना ॥
 तैलाभ्यङ्गं न कुर्वीत न हि पश्यति दर्पणम् ।
 सुखञ्च परपुसाञ्च यात्रां कृत्यं मञ्जोत्सवम् ॥
 नर्तकं गायनञ्चैव सुवेशं पुरुषं शुभम् ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे २३ अध्यायः ॥
 (विधवायास्तु पत्यन्तर-ग्रहणं निषिद्धं न
 तद्विवाहशब्दवाच्यञ्च । तत् विशेषतो विचा-
 रेण गत्यविवृत्तं भवेदतस्तत्प्राप्तः केषलं कति-
 पयानि वचनान्युद्धृत्य दर्शयामि तानि
 सुधीभिर्विचारणीयानीति ॥ तच्च याज्ञवल्क्यः ।
 “अविब्रतब्रह्मचर्यो लज्जयतीं स्थियमुद्धरेत् ।
 अनन्यपूर्विकां कान्तामसपिण्डी यवीयसीम् ॥”
 अनन्यपूर्विकां दानेनोपभोगेनवा पुरुषान्तरा-
 परिग्रह्येताम् ॥ यासः । २ । ३ ।
 “सर्वगामसमानार्थमामाहृतपदगोत्रजाम् ।
 अनन्यपूर्विकां लब्ध्वा शुभलक्षणसंयुताम् ॥”
 गोतमः । ४ । २ ।
 “ग्रहणः सङ्गो भाष्यं विन्देत्तानन्यपूर्विक-
 काम् ॥”
 वशिष्ठः । ८ । १ ।
 “ग्रहण्यो विनीतक्रोधहर्षा गृह्यानुज्ञातः
 ज्ञात्वा अममानार्थां अस्पृष्टमेधुना भाष्यं
 विन्देत् ॥” हारीतः । ४ । १ ।
 “अममानार्थगोत्रां हि कन्यां सभ्राह्मणी शुभाम् ।
 सख्यावयवमप्यग्रां सृष्टतासुहृद्भारः ॥”
 पारस्करग्रन्थसूत्रम् ।
 “अग्निसुप्राय क्रमायाः पाणिं गृह्णीयात्
 त्रियु त्रिपुत्रादिषु ॥”
 कन्याशब्दार्थः कथ्यते । “कन्या कुमारी” इत्य-
 मरः । “कन्यापदस्यादत्तस्त्रीमात्रवचनेन ॥”
 इत्यादि दायभागटीकायां व्याचक्षेत् ऋ-
 मणिः । “कन्यापदस्याप्रारण्यतामात्रवचनान् ॥”
 इति रघुनन्दनः ॥ “अनूपात्वेन कन्यापदस्य
 सपत्नीकन्या बोधकतया अमुख्यत्वप्रसङ्गः तदपि
 गोत्रेण कन्यापदस्य शक्तः ॥” इति श्रीकृष्णतर्का-
 लङ्कारः । पूर्वोक्तोत्पत्तेः कुमारीणामेव परि-
 णये विवाहशब्दवाच्यत्वं नतृप्तानाम् ॥
 मनुः । ५ । १५२—१५२ ।
 “यस्मै दद्यात् पिता त्वेनां भाता वानुमते पितुः ।
 तं शुश्रूषेन जीवन्तं संस्थितञ्च न मृदयेत् ॥
 मङ्गलार्थं स्वस्थयनं यज्ञसामां प्रजापतेः ।
 प्रयुज्यते विवाह्यु प्रदानं स्वाभ्युकारणम् ॥”
 तत्रैव । १६०—१६३ ।
 “नृते भर्तारं साध्वी स्त्री ब्रह्मचर्यं व्यवस्थिता ।
 स्वर्गं गच्छत्यपुत्रापि यथा ते ब्रह्मचारिणः ।
 अपत्यलोभान् या तु स्त्री भर्तारमतिवर्त्तते ।
 संहतिन्दिमवाप्नोति पतिलोकाञ्च हीयते ॥
 नान्योत्पन्ना प्रजास्त्रीश्च न चाप्यस्य परिग्रहे ।

विधवा

न द्वितीयञ्च साध्वीनां तच्चिह्नार्थोपरिग्रह्यते ॥
 पतिं हित्वापल्लवं स्वसुतल्लवं या निधिवते ।
 निन्द्यैव सा भवेत्लोकं परपूर्व्वेति चोच्यते ॥”
 लघुहारीतः ।
 “स्वगोत्राद् भक्ष्यते नारी विवाहात् सप्तमे पदे ।
 पतिगोत्रेण कर्त्तव्या तस्याः पिण्डोदकक्रिया ॥”
 मनुः । ६ । ४७ ।
 “सङ्गदंशो निपतति सल्लकन्या प्रदीयते ।
 सङ्गदाहुर्द्दामोति चोच्येतानां सती सल्ल ॥”
 तत्रैव । ५६—६५ ।
 “देवरादा सपिण्दाह्वाद्या सम्यक्नियुक्तया ।
 प्रलेप्सिताधिगन्तव्या सन्तानस्य परिचये ॥
 विधवायां नियुक्तस्तु हतात्तो वाग्यतो निशि ।
 एकसुतपादयेत् पुत्रं न द्वितीयं कथञ्चन ।
 द्वितीयमेकं प्रजनं मन्यन्ते स्त्रीषु तद्विदः ॥
 अनिर्हृतं नियोगार्थं पश्यन्तो धर्म्मतस्तयोः ॥
 विधवायां नियोगार्थं निर्वृत्तं तु यथाविधि ।
 गुरुवचं ज्ञवापचं वर्त्तयतीति परस्परम् ॥
 नियुक्तौ यौ विधिं हित्वा वर्त्तयताम् कामतः ।
 तातुभौ पतितौ स्यातां क्षुधाग-गुरुतल्पगौ ॥
 नान्यस्मिन् विधवा नारी नियुक्तया हिजा-
 तिमिः ।
 अन्यस्मिन् हि नियुज्जाना धर्म्मं हन्युः सना-
 तनम् ॥
 मोदाहिकेषु मन्त्रेषु नियोगः कीर्त्तयते कश्चिन् ।
 न विवाहविधाभूतं विधवावेदनं कश्चित् ॥”
 “न च विवाहविधायिकयास्त्रे अन्येन पुरुषेण
 सह पुनर्विवाह उक्तः ॥” इति कुल्लकः ॥
 तत्रैव । ६८—७० ।
 “ततः प्रभृति यो मोहात् प्रमीतपतिनां स्थियम् ।
 नियोजयत्यपत्यार्थं तं विगर्हन्ति साधवः ॥
 यस्या स्त्रियेन कन्याया वाचा सत्यं कृतं पतिः ।
 तामनेन विधानेन गिरी विन्देत् देवरः ॥
 यथाविधाभिगम्येतां युक्तवस्थां युचिन्नताम् ।
 मिथोभजदाप्रसवान् सज्जनं सज्जनाग्रमौ ॥”
 “आगम्यदहनात् सङ्गदगमनोपदेशाच्च यस्मै
 वाग्दत्ता तस्यैवापत्यं भवति ॥” इति कुल्लक-
 भाट्टः ॥ तत्रैव । ७१ ।
 “न दत्त्वा कस्यचित् कन्यां पुनर्द्वाहविचक्षणः ।
 दत्त्वा पुनः प्रयच्छन् हि प्राप्नोति पुरुषाश्रुतम् ॥”
 तत्रैव । ७६ ।
 “उन्मत्तं पतितं कीवमवोजं पापरोगिणाम् ।
 न त्वागोऽस्ति दिधन्याञ्च न च दायोपवर्जनम् ॥”
 तत्रैव । ८५ ।
 “कन्यायां दत्तयुक्तायां स्त्रियते यदि युक्त्वादः ।
 देवराय प्रदातव्या यदि कन्यानुमन्यते ॥”
 ध्यान्नायनग्रन्थसूत्रम् । ४ । २ । ३९ ।
 तामुत्पापयेत् देवरः पतिस्थानीयः अन्तेवासी
 जर्द्दासः । उद्दोष्येनायंभि जीवलोक्तम् ॥
 अथ पञ्चोत्पापयेत् कः देवरः पतिस्थानीयः
 स पतिस्थानीय इत्युच्यते । अनेन ज्ञायते
 पतिकर्तृकं कर्म्म पुंसवनादि पत्यसम्भवे देवरः

विधवा

कुर्व्यात् । अन्तेवासी शिष्यः स वा यो बहुकालं
दास्यं कृत्वा लुब्धो भूत् स वा ॥ पराशरः ।
४ । २५—२६ ।

“अविभक्ता यदा तिष्ठेत् आधानं नैककारयेत् ।
अनुज्ञातस्तु कुर्वीत श्रद्धास्य वचनं यथा ॥
नष्टे नष्टे प्रव्रजिते स्त्रीषु च पतिते पतौ ।
पञ्चस्वापतसु नारीणां पतिरन्यो विधीयते ॥”
पराशरः । १० । २५—३७ ।

“वन्द्यादेव या सुक्ता कृत्वा बहुवनाद्-
भयात् ।

कृत्वा सान्त्वनं कृच्छं शुभ्यन् पराशरो-
ऽब्रवीत् ॥

धनसुक्ता तु या नारी नेच्छन्ती पापकर्मभिः ।
प्राजापत्येन शुद्धेन ऋतुप्रसवणेन तु ॥
पतत्यङ्गं शरीरस्य यस्य भाग्या सुरां पिबेत् ।
पतिताङ्गशरीरस्य निष्कृतिर्न विधीयते ॥
गायत्रीं जपमानस्तु कृच्छं सान्त्वनचरेत् ।
गोमूत्रं गोमयं चौरं दधि सर्पिः कुशोदकम् ॥
एकरात्रोपवासञ्च कृच्छं सान्त्वनं स्मृतम् ।
जारेण जनयेद्गर्भं गते त्यक्ते नष्टे पतौ ॥
तां त्यजेदपरे रात्रे पतितां पापकारिणीम् ।
ब्राह्मणी तु यदागच्छेत् परपुंसा समन्विता ॥
सा तु नष्टा विनिर्दिष्टा न तस्या गमनं पुनः ।
कामाक्षीवाद् यदा गच्छेत् त्यक्ता बन्धुं सुतान्
पतिम् ॥

सा तु नष्टा परे लोके मानुषेषु विशेषतः ।
दशमे तु दिने प्राप्तिं प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥
दशाङ्गं न त्यजेन्नारी त्यजेन्नष्टश्रुता तथा ।
भर्ता चैव चरतुल्लङ्घ्यं लङ्घ्यार्हं चैव बान्धवाः ॥
तेषां सुक्ता च पीत्वा च अहोरात्रेण शुध्यति ।
ब्राह्मणी तु यदागच्छेत् परपुंसा विवर्णिता ॥
गत्वा पुंसां शतं याति त्यजेयुक्तान् गोत्रिणः ।
पुंसो यदि यज्ञं गच्छेत् तदयज्ञं यज्ञं भवेत् ॥
पितृमातृयज्ञं यस्य जारस्येव तु तदयज्ञम् ।
उत्तिष्ठ्य तदयज्ञं पश्चात् पञ्चगव्येन शुद्ध्यति ॥”
बृहन्नारदीयम् । उद्वाहत्तत्त्वे ।

“समुद्रयात्रास्त्रकारः कमण्डलुविधारणम् ।
हिजानामसवर्णास्तु कन्यासूपयमस्तथा ॥
देवरेण सुतोत्पत्तिर्नैव भुपर्के पशोर्बन्धः ।
मांसदानं तथा आहुतिं वानप्रस्थाश्रमस्तथा ॥
दत्तायाश्चैव कन्यायाः पुनर्दानं वरस्य च ।
दीर्घकालं ब्रह्मचर्यं नरमेधाश्चमेधका ॥
महाप्रस्थानगमनं गोमेधश्च तथा मखम् ।
इमान् धर्मान् कलियुगे वर्णाग्राह्यमनीषिणः ॥”
श्रीमन्नारायणपराशरभाष्ययोरादित्यपुराणम् ।
“दीर्घकालं ब्रह्मचर्यं धारणञ्च कमण्डलोः ।
देवरेण सुतोत्पत्तिर्नैव कन्या प्रदीयते ॥
कन्यानामसवर्णाणां विवाहञ्च हिजातिभिः ।
आततायिहिजात्याग्राणां धर्मयुद्धे निक्षिप्तम् ॥
वानप्रस्थाश्रमस्यापि प्रवेशो विधिदेशितः ।
उत्तस्त्राध्यायसालेपमसङ्कोचननया ॥
प्रायश्चित्तविधानञ्च विप्राणां मरणातिशयम् ॥

विधवा

संसर्गदोषः पापेषु मधुपर्के पशोर्बन्धः ॥
हत्तोरसेतरेभ्याम् पुत्रत्वेन परिग्रहः ।
शूद्रेषु दासगोपालकुलमित्राङ्गश्रीरिणाम् ॥
भोज्यान्नता गृहस्थस्य तीर्थसेवातिद्वरतः ।
ब्राह्मणादिषु शूद्रस्य पक्वतादिक्रियापि च ॥
श्रवणमरणश्चैव वृद्धादिमरणं तथा ।
एतानि लोकगुप्ताथं कलेरादौ महात्मभिः ॥
निवर्तितानि कर्माणि व्यवस्थापूर्वकं बुधैः ।
समयश्चापि साधनां प्रमाणं वेदवद्वेत् ॥”
याज्ञवल्क्यः । १ । १५ ।

“सज्जन् प्रदीयते कन्या हरंस्तौ चौरदण्डभाक ।
दत्तामपि हरेत् कन्यां श्रेयाश्चैव हर आब्रजेत् ॥”
गीतमः ।

“प्रतिश्रुत्याप्यधर्मसंयुक्ताय न दद्यात् ॥”
वशिष्ठः ।

“कुलश्रीलविहीनस्य वृद्धादिपतितस्य च ।
अपस्कारिविधर्मस्य रोगिणां वेशधारिणाम् ।
दत्तामपि हरेत्कन्यां सगोत्रोद्गां तथेव च ॥”
वशिष्ठः उद्वाहत्तत्त्वे ।

“अङ्घ्रिर्वाचा प्रदत्तायां भ्रियेतोऽङ्घ्रिं वरो यदि ।
न च मन्त्रोपनीता स्यात् कुमारौ पितुरेव सा ॥”
उद्वाहत्तत्त्वे । यमः ।

“नोदकेन न वा वाचा कन्यायाः पतिरिष्यते ।
पाणिग्रहणसंस्कारात् पतितं सप्तमे पदे ॥”
उद्वाहत्तत्त्वे कात्यायनः ।

“अनेकेभ्योऽपि दत्तायामनुदायान् तत्र वै ।
वरागमञ्च सर्वेषां दत्तं पूर्ववरो हरेत् ॥”
नान्योत्पन्ना प्रजास्तोह नचाप्यन्यपरिग्रहे ।
न द्वितीयञ्च साध्वीनां कश्चिद्वर्त्तापदिश्यते ॥
यभिचारात् भर्तुः स्त्री लोके प्राप्नोति निन्दितम् ।
श्रद्धानाश्रयानिं प्राप्नोति पापरोगे च पीडिते ॥”
नारदसंहिता ।

“अज्ञातदोषोद्गाया निर्दोषा नान्यमाश्रिता ।
बन्धुभिः सानियोक्त्या निबन्धुः स्वयमाश्रयेत् ॥
नष्टे नष्टे प्रव्रजिते स्त्रीषु च पतिते पतौ ।
पञ्चस्वापतसु नारीणां पतिरन्यो विधीयते ॥
अष्टौ वर्षाण्यपेक्षेत ब्राह्मणो प्रोषितं पतिम् ।
अप्रसूता च या नारी परतोऽन्यं समाश्रयेत् ॥
चञ्चिया वट् समास्तिष्ठेत् अप्रसूता समा
जयम् ।

वैश्या प्रसूता चत्वारि द्वे वर्षे हतरा वसेत् ॥
न शूद्रायाः स्तनः कालः एष प्रोषितयोवि-
ताम् ।
जीवति श्रूयमाणे तु स्यादेव द्विगुणो विधेः ॥
अतोऽन्यगमने स्त्रीणां एषु दोषो न विद्यते ॥”
ऋग्वेदे । १० । ४० । २ ।

“को वां शयुजा विधवेव देवरम् ॥”

“तत्र दृष्टानं दर्शयति शयुजा शयने विधवेव
यथा न्यतभर्तृका नारी देवरं भर्तृभ्रातरं अभि-
सखीकरोति ॥” “तथाच यास्कः कश्चिद्वाचौ
भवयः क दिवा काभिप्राप्तिं कुर्वयः क वसयः
को वां शयने विधवेव देवरं देवरः कक्षाद्वितीयो

विधाता

वर उच्यते । विधवा विधातृका भवति विधव-
नाह्वा विधावनाहेति चम्पेश्वरा अपिवा ध्रु
इति मनुष्यनाम तद्विधोमादिधवा देवरो
दीयतिकर्मा मर्यां मनुष्यो मरुत्तमो योषा
यौतेराकुर्वते सङ्ख्याने इति ॥” इति तद्भाष्ये
सायणः ॥

एतन् पूर्वोक्तप्रमाणपर्यालोचनेन एतत्
प्रतीयते यत् विधवाया विवाहो नास्ति किन्तु
देवरादिना नियोगोऽस्ति । सोऽपि कलौ चैव-
जादिपुत्रवत् नास्त्येव । नष्टेनष्टे इत्यादि वचने
अन्यवचनेरेकवाक्यतया पतिशब्दस्य पालका-
र्थत्वं वागद्गनपदार्थत्वं वा दत्तामपि हरेत्कन्या-
मित्यादिवचने दत्ताशब्दस्य वागद्गतापरार्थत्वं
एतच्च सर्वं सुधीभिर्भाष्यमिति ।)

विधाः, स्त्री, (विधानमिति । वि + धा + क्तिप् ।)

विधिः । प्रकारः । इत्यमरः । (यथा, तेति-
रीयोपनिषदि । ३ । १० । १ ।

“तस्मात् यथा कथा च विधया ब्रह्मं प्राप्नु-
यात् ॥”)

ऋद्धिः । गणानम् । वेतनम् । इति मेदिनी-
शब्दरत्नावली । कर्म । इति शिम्पलः ।
वेधनम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (आपः । यथा,
वाजसनेयसंहितायाम् १४ । ७ ।

“सज्जन्तुभिः सज्जविधाभिः सज्जसुभिः ।”
“विधाभिर्या त्वं सज्जरसि विदधति स्तृण्वन्निजग-
दिति विधा आपस्ताभिः । आपो वै विधा
अङ्घ्रिर्होदं सर्वं विहितमिति श्रुतेः । अप एव
ससर्गादौ इति स्मृतेः ॥” इति तद्भाष्ये मही-
धरः ॥

विधाः, [स्] पुं, ब्रह्मा । इत्यादिर्कोषः ॥

विधाता, [क्] पुं, (विदधातीति । वि + धा +
लृच् ।) ब्रह्मा । इत्यमरः । (विष्णुः । यथा,
महाभारते । १३ । १४६ । ६४ ।

“अविज्ञाता सहस्रांशुर्विधाता कृतलक्ष्मणः ॥”
“विशेषेण श्रेष्ठदिग्गजभू भूधरात् समस्तभूतानि
च दधातीति विधाता ॥” इति तत्र शाङ्कर-
भाष्यम् ॥ * । महेश्वरः । यथा, महाभारते ।
१३ । १७ । १०४ ।

“उपकुञ्च विधाता च मान्वाताभूतभावनाः ॥”
कामदेवः । इति मेदिनी । ते, १६ । महारा ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ शृगुसुनिपुणः । तस्य
भार्या मेरुकन्या नियतिः । तस्य पुत्रः प्रायः ।
तस्य सुतः वेदशिराः कविश्च । इति श्रीभाग-
वतमतम् ॥ * । विधातुर्वैचित्रा गतिर्यथा,—
कंस उवाच ।

“लखेन पत्वंतं हन्तुं शक्नो धाता च दधतः ।
कीटेन चिह्नशार्दूलं मग्नकेन गजं तथा ॥
शिशुना च महावीरं महान्तं स्रुजन्नुभिः ।
भूषिकेण च माण्डारं मङ्गकेन भुजङ्गमम् ॥
एवं जन्तुन जनकं भस्मेज्जैव च भयकम् ।
वह्निना च जलं नष्टं वह्निं मुञ्च्यद्वेन च ॥
पीताः सप्त सस्राञ्च द्विजेनेकेन जह्नुना ।

विधाता

धातुर्गतिर्विधाता च दुर्गतिर्भुवनजये ।
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीसहस्रनामस्तोत्रे ७ अध्यायः ।
अपि च ।

भगवन् उवाच ।

“सृजन्मो हि विधिवशो न मे साधो ब्रह्माधिप ।
प्रजापतियोगकर्ता जन्मदाताहमेव च ।
आकल्पपत्नी कथा वा वरः को वा ससाधनः ।
कर्मोत्पत्त्यपनदः सर्वेषां कारणं विधिः ।
भवितव्यं कृतं कर्म तदमोचं श्रुतौ श्रुतम् ।
अथवा निष्कलं सर्वमनीशस्योद्यमो यथा ।
सृष्टभावाप्रिया धाता लिखिता सेतुं सुता मम ॥
पुरा भूतेषु को वाहं केनायमेव निवार्यते ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीसहस्रनामस्तोत्रे १७ अः ॥ १७॥
अथ च ।

“आगे दोषः कातुकीनां प्रापभाक् पापभाक्
यस्यै ।
ब्रह्मा जगद्विधातापि न विरक्तः कलत्रवान् ।
आगे दोषस्तु कदाचिन्नासाकं व्यक्तयोषि-
ताम् ॥” १७॥

अपर च ।
“आत्मदुःखेन दुःखार्तो यो यं प्रपति निश्चितम् ।
तं प्रापं खलितुं शक्नो न विधाता जगत्-
प्रभुः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीसहस्रनामस्तोत्रे २० अः ॥ २०॥
अथै जगतां पतिर्यथा,—
“दो धाता च विधाता च पौराणौ जगतां
पती ।
दो शास्त्रारौ त्रिलोकेऽस्मिन् धर्माधर्मा प्रकी-
र्तितौ ॥”

इति बह्मपुराणे गणभेदनामाध्यायः ।
(वि, मेधावी । इति निघण्टुः । २ । १५ ।
विहितकर्मोत्पत्ता । यथा, मनुः । १ । ११५ ।
“विधाता शास्त्रा वक्ता मेधो ब्राह्मण उच्यते ।
तस्मै नाहुषलं ब्रूयात् न शुष्का गिरमोरयेत् ॥”
सृष्टा । सर्वसमर्थः । यथा, रघुः । १ । ७० ।
“तथा हीनं विधातर्मा कथं पश्यन् दूयसे ।
क्षितं खयमिव केहादन्ममाश्रमपादपम् ॥”
अवधिता । दाता । यथा, कुमारः । १ । ५७ ।

“खड्गं विधाता तपसः पञ्चानां
केनापि कामेन तपश्चकार ॥”

विधातृभूः, पुं, (विधातुर्ब्रह्मणो भूतत्पत्तिर्यस्य ।)
नारदमुनिः । इति त्रिकाण्डशेषः ।

विधातायुः, [सु] पुं, (विधातुरायुष्मन्विन-
कापपरिमाणं यस्मात् । सूर्यक्रियां विना वस्तु-
रादिज्ञानावस्थानारेवास्य तथात्वम् ।) सूर्यः ।
यथा,—

“वैश्वदेवो विधातायुर्दिव्यवन्दो दिवाकरः ॥”
इति श्रद्धचक्रिका ।

जी, ब्रह्मणो वयः । तद्वयथा । चतुर्दश-
मन्वन्तरे ब्रह्मणः एकं दिवं भवति । तन्मनुष्य-
मातेवेकः स्रष्टाश्चतुर्दशमन्वन्तरे ब्रह्मणः एको
मावो भवति । एतादृशोऽहमस्मात्तैर्ब्रह्मणः

३८७

विधावी

संवत्सरो भवति । एवं वर्षशतं ब्रह्मणः आयुः ।
तत्र पञ्चाशत् वर्षां जतीताः । एकपञ्चाशदा-
रम्भेऽभुना चेतवाराहकल्पः । अत्र मन्वन्त-
राणि जतीतानि षट् अधुना वैवस्वतमन्वन्तरं
वर्तते । इति श्रीभागवतमन्त्रम् ।

विधावी, स्त्री, (वि + धा + क्त्वा । डीप् ।) पिप्पली ।
इति श्रद्धचक्रिका । विधानकर्त्री । यथा,—
“गतासुतां बाहुप्रकरस्तकाचीपरिलस-
न्नितां दिवस्थां निभुवनविधावीं विनययाम् ।
यस्यानस्य तस्यै श्रवणं महाकालसुरन-
प्रयुक्ता त्वां ध्यायन् जननि जडचेता अपि
कविः ॥”

इति तन्त्रसारे कपूरारण्यस्तोत्रम् ।
विधानं, स्त्री, (वि + धा + क्त्वा ।) विधिः । इति
जटाधरः । (यथा, मनुः । ७ । १८१ ।

“यदातु यानमातिष्ठेत् परराष्ट्रं प्रति प्रभुः ।
तदानेन विधानेन यायादरिपुरं शनैः ॥”)
करवम् । इति नानार्थविधिप्रशस्तीकायां
भरतः । (यथा, रघुः । ७ । १४ ।

“परस्परं सृष्ट्वयोर्यथोभं
न चेदिदं हृदमयोजयितुम् ।
अस्मिन् इत्ये रूपविधानयतः
पद्यः प्रजायां वितयोऽभविष्यत् ॥”)

करिकवतः । इति चारावली । १८१ । (वेदादि-
ग्राह्यम् । यथा, मनुः । १ । १ ।

“त्वमेको सृष्ट्वा सर्वस्य विधानस्य स्वयम्भुवः ।
अचित्तस्य प्रमेयस्य कायं तत्पार्थिवं प्रभो ॥”
नाटकज्ञविशेषः । यथा, साहित्यदर्पणे । १ ।
३४६ ।

“सुखदुःखलभो योऽर्थस्तद्विधानमिति स्मृतम् ॥”
यथा, बालचरिते ।

“उत्तमाह्वानि श्रयं वस्तु तव बाल्ये च पश्यतः ।
मम हर्षविधादाभ्यामाक्रान्तं युगपन्मनः ॥”)

विधानकं, स्त्री, यथा । इति श्रद्धचक्रिका ।
(विधिः । यथा, कथासरित्सागरे । ४८ । १८० ।

“तत्सुष्ठो भद्रन्तःसौ तस्यायादित्यशमेये ।
इदौ सुज्ञोऽपनामन्ममार्थितं सविधानकम् ॥”)
विधानवेत्तरि, वि ।

विधानगः, पुं, (विधानं गायतीति । गे + टक् ।)
पक्षितः । इति श्रद्धचक्रिका ।

विधायकः, वि, विपूज्यध्यातृध्यातोर्ब्रह्मणः प्रत्य-
येन नियन्त्रः । विधानकर्ता । (यथा, राज-
तरङ्गिण्यम् । १ । १६८ ।

“स विद्वांस्य निमीता जुष्यो जुष्यपुरस्य यः ।
जयसामिपुरस्यापि शुद्धीः स विधायकः ॥”)
विधिप्रापकः ।

विधायी, [न] वि, विधानकर्ता । विपूज्यध्यातृ-
ध्यातोर्ब्रह्मणः प्रत्ययेन नियन्त्रः । (यथा, कथा
सरित्सागरे । ४२ । ११३ ।

“भाषां च कात्यायनद्वारा तादृक्कार्यविधा-
यिनीम् ।
भूयश्च न निश्चिन्नेय पापौ तां पुनश्चातिनीम् ॥”)

विधिः

विधानं, स्त्री, कल्पनम् । विपूज्यध्यातृध्यातोर्ब्रह्मणः
नियन्त्रम् ।

विधिः, पुं, (विधिति विद्धाति विन्धमिति । विध
विधाने + “रगुपधात् कित् ।” उवाच । ४ । ११८ ।
इति रगु । स च कित् ।) ब्रह्मा । (यथा,
नैषधे । २२ । ४७ ।

“विधिविधिते विधुना बध्नी
किमाननं काचनसचकेन ॥” ४७॥

विधीयेते सुखदुःखे अनेनेति । वि + धा +
“उपसर्गे षोः किः ।” १ । १ । ८२ । इति किः ।)
भाग्यम् । (यथा, मार्कण्डेये । ८ । १८२ ।

“राज्यनाथं सुखभागो भाग्यातनयविक्रयः ।
हरिश्चन्द्रस्य राजर्षेः किं विधी न कृतं त्वया ॥”)
क्रमः । विधानम् । इत्यमरः । कालः । इति
मेदिनी । धि, १७ । विधिवाक्यम् । (यथा,
गीतायाम् । १६ । २२ ।

“यः शास्त्रविधिसुतुल्यं वर्तते कामचारतः ।
न स विद्विषमवाप्नोति न सुखं न परी गतिम् ॥”)
प्रकारः । नियोगः । इति हेमचन्द्रः । विधिः ।
इति हलायुधः । कर्म । इति त्रिकाण्डशेषः ।
(यथा, देवीपुराणि ।

“तस्मात् सूर्यः प्रशास्त्रस्य स्यद्विधिविधुः ॥”)
गजाग्रम् । इति जटाधरः । वेद्यः । इति
राजनिर्घण्टः । यागोपदेशकग्रन्थः । इति
भरतधृतकोषः । वङ्गविधिसूत्रस्य आत्मन-
स्तत्त्वविशेषः । यथा,—

“संज्ञा च परिभाषा च विधिनियम एव च ।
अतिदेशोऽधिकारश्च वङ्गविधिं सूचनकल्पम् ॥”
अप्राप्तप्रापको विधिः । स तु द्विविधः । वर्णन-
पादनरूपोऽभावरूपश्च । वर्णापादनरूपो यथा
सर्वज्ञं च इत्यादि । अभावरूपो द्विविधः ।

नाशो निषेधरूपश्च । नाशविधिर्यथा । लोपा-
दयोमाहोरित्यादि । निषेधविधिर्यथा । नाजो-
दन्त इत्यादि । सामान्यप्राप्तस्य विशेषः प्राप्तरणं
नियमविधिः । यथा । रघो विः सुपि इत्यादि ।

अन्यधर्मस्यान्यधारीपक्षमतिदेशविधिः यथा ।
इत्यादि । इत्यादि । पूज्यध्यातृध्यातोर्ब्रह्मणः पर-
स्परप्राप्तिरधिकारविधिः । स तु त्रिविधः ।

“सिंहावलोकितायाश्च मन्त्रकद्रुतिरेव न ।
गङ्गाश्रोत इति स्थानाधिकाराण्यो मताः ॥”
सिंहावलोकिनी यथा । वावगोहीनी इत्याद्या
हान्ते इति पदस्य अन्त्यगिधनोपपत्तिः ।

मन्त्रकद्रुतिर्यथा । टाभिसिद्धिदधीत्यस्मात् अत
इति पदस्य आत्मिसमभि इत्यन्योपपत्तिः ।
गङ्गाश्रोतो यथा । केः सिंहावलो जसु इत्याद्या
केरिति पदस्य तद्विषयस्यैवपत्तिरिति ।

एवम् ।
“कार्यो कार्यं निमित्तं च त्रिभिः कृतमुदा-
हृतम् ।

कदाचित् कार्यकार्याभ्यां कचित् कार्यनिमि-
त्ततः ।
वस्तु निर्दिश्यते कार्यं च कार्यो गदितो दुष्टेः ॥

विधिः

क्रियते यत्तु तन्मात्रमादेशप्रत्ययानामम् ।
यस्मात् परं परे यस्मिन् तन्मिति द्रष्टव्यम् ।
आकाङ्क्षायां सर्वेषामनुष्ठानः परे भवेत् ॥”
इति ॥

एवम् ।

“वहिरङ्गविधिभ्यः स्यादन्तरङ्गविधिर्भली ।
प्रत्ययाश्रितकाम्यं वहिरङ्गमुदाहृतम् ॥
प्रत्ययाश्रितकाम्यं स्यादन्तरङ्गमिति ध्रुवम् ।
प्रकृतेः पूर्वपूर्वं स्यादन्तरङ्गतं तथा ॥
सावकाशविधिभ्यः स्याद्भली निरवकाशकः ।
कस्यचिद्विधकाम्यस्य प्रथमे परतस्तथा ।
सम्बन्धविधयो यस्य स भवेत् सावकाशकः ॥
आदौ हि विधयो यस्य परतो न हि संभवेत् ।
स पक्षितगण्येव विधिनिरवकाशकः ॥
तथा सामान्यकार्येभ्यो विशेषकविधिर्भली ।
बहवो विधया यस्य स सामान्यविधिर्भवेत् ॥
स्वल्पः स्याद्विधयो यस्य स विशेषविधिर्भवेत् ।
आगमादेशयोर्मध्ये बलीयानागमो विधिः ॥
प्रकृतिं प्रत्ययश्चापि यो न हन्ति स आगमः ।
आदेश उपपत्तौ यः प्रकृतः प्रत्ययस्य वा ।
सकलेभ्यो विधिभ्यः स्याद्भली लोपविधिरुक्ता ।
लोपस्वरादेशयोस्तु स्वरादेशो विधिर्भली ॥”
इति तुम्बोदध्याकरणाटीकायां दुर्गादासः ॥ ३ ॥
अथ विधिभेदाः । तत्र कश्चित् प्रधानविधिः ।
स तु स्वतः पक्षहेतुक्रियाबोधकः । यथा । यजेत
स्वर्गकाम इत्यादि । कश्चिदङ्गविधिः । स तु
स्वतः पक्षहेतुक्रियायां कथमित्याकाङ्क्षायां
विधायकः । यथा । इहो यजति इत्यादि ।
कश्चित् प्रयोगविधिः । स तु यद्वदङ्गयुक्तक्रिया-
बोधकः । यथा । यावदङ्गयुक्तं यजेत विलक्षण-
स्वर्गकाम इत्यादि । कश्चिद्गुणफलविधिः ।
स तु आकाङ्क्षानिष्ठौ अधिकफलाय प्राप्त-
कर्मणि गुणविधिः । यथा । गोदोहेनापः प्रणयेत्
पशुकाम इत्यादि । प्रधानविधिश्च द्विविधः ।
उत्पत्तिर्नियोगश्चेति । तत्रोत्पत्तिस्तु कर्मस्वरूप-
बोधकः । यथा आमेयाष्टाकपालः अमा-
वास्यायां पौर्णमास्याश्चाप्युक्तौ भवति इत्यादि ।
नियोगश्च स्वर्गकामाधिकारिवोधकः । यथा ।
स्वर्गकामो यजेत इत्यादि । अङ्गविधिस्तु काल-
देशकर्मादिवोधकतया अनियत एव प्रधानाङ्ग-
विध्योर्विध्याप्राप्तिप्राप्तिभ्यां त्रैविध्यम् । तत्र
अप्राप्तौ द्वैविध्यम् । तत्राप्यत्यन्ताप्राप्तौ
अपूर्वविधिः । पक्षतोऽप्राप्तौ नियमविधिः ।
विधेयतन्त्रपक्षयोः प्राप्तौ परिसङ्गाविधिः ।
अतएवोक्तम् ।
“विधिरत्यन्तमप्राप्तौ नियमः प्राप्तिके सति ।
तत्र चान्यत्र च प्राप्तौ परिसङ्गा विधीयते ॥”
तत्र प्रधानस्य विधिभेदो यथा । अहरहः
सन्ध्यामुपासीत इत्यादिरपूर्वविधिः । अत्र
विधेयस्य सन्धादेः शास्त्रतो रागतो न्यायतो
वा कश्चिदप्यप्राप्तिः । तथा ऋतौ भार्यामुपेयात्
इत्यादिनियमविधिः । विधेयस्य भार्याभि-

३८८

विधुः

गमनस्य रागतः प्राप्तावपि रागाभावात्
पक्षतोऽप्राप्तिः । तथा । प्रोक्षितं मांसं सुक्रीत
इत्यादिः परिसङ्गाविधिः । विधेयस्य प्रोक्षित-
मांसमन्त्रस्य च रागतः प्राप्तिः । अङ्गस्य
विधिभेदो यथा । शारदीयपूजायामहम्या-
मुपवसेत् इत्यादिरपूर्वविधिः । अत्र विधेयस्यो-
पवासस्य एतद्व्यशास्त्रतो रागतो न्यायतो वा
कश्चिदप्राप्तिः । तथा आहं सुक्रीतं पिबसेवित-
मित्यादिनियमविधिः । विधेयस्य आहं शेष-
भोजनस्य रागतः प्राप्तावपि रागाभावात्
पक्षतोऽप्राप्तिः । तथा । उद्धिआहं प्रातरामन्त्रि-
तान् विप्रान् इत्यादिः परिसङ्गाविधिः । तत्र
विधेयस्य प्रातरामन्त्रणस्य तन्त्रपक्षस्य पूर्व-
दिनसायं निमन्त्रणस्य च पार्श्ववद्व्यायतः
प्राप्तिरिति स्मृतेरुदाहरणम् । इति धर्म-
दीपिका ॥ ३ ॥ न्यायमते विधिर्यथा,—
“प्रकृतिः कृतिरेवात्र सा चेच्छातो यतश्च सा ।
तज्ज्ञानं विधयस्तस्य विधिरुक्तापक्षोऽयवा ॥”
विधिरुक्ताज्ञानात् प्रकृतिर्दृश्यते सा इच्छातः
चिकीर्षतः चिकीर्षो च कृतिसाध्यत्वव्यवधान-
ज्ञानात् तज्ज्ञानस्य विधयः कार्यत्वं इष्टसाधन-
त्वञ्च विधिरिति प्राचीनमतम् । स्वमतमाह
तज्ज्ञापक्षोऽयवेति इष्टसाधनत्वानुमापक
आप्ताभिप्रायो विधिप्रत्ययार्थः । इति हरि-
दासीयकुसुमाञ्जलिः ॥ ३ ॥ अपि च आश्रयत्व-
सम्बन्धन प्रत्ययोपस्थापितेष्टसाधनत्वान्वितस्वार्थ-
परपदव्यतिशयात्वं विधित्वम् । मीमांसकमते
इष्टसाधनत्वं कृतिसाध्यत्वञ्च पृथग्विध्यार्थः ।
इति गदाधरभट्टाचार्यकृतविधिरूपः ॥
विधिदर्शो, [न] पुं, (विधिं द्रष्टुं शीलमस्य ।
दृष्ट + शिञि; ।) सदस्यः । इत्यमरः ॥
विधिदेशकः, पुं, (विधिं दिशतीति । दिश +
शुल् ।) सदस्यः । इति शब्दरत्नावली ॥
विधिवत्, य, यथाविधि । विधुसारेण । यथा,—
“तोषयेत् सततं भार्यां विधिवत् पाणिपीडि-
ताम् ॥”
इति कालिकापुराणे १६ अध्यायः ॥ ३ ॥
अपि च ।
“सन्ध्यामुपास्य विधिवत् विष्णुपञ्चादुपा-
स्येत् ॥”
इति शिवरात्रिव्रतकथा ॥ ३ ॥
अन्यत्र ।
“पूजयेद्ब्रह्मविष्णुकेशवस्वात्मकं शिवम् ।
ब्रह्मोपवासेर्विधिवत् अह्वया च विमत्सरः ॥”
इति मत्स्यपुराणे योगमाहात्म्यम् १६ अध्यायः ॥
अपरञ्च ।
“इति नञ्चपुरुषमुपोष्य विधिवत् स्वयम् ।
सर्वान् कामानवाप्नोति विष्णुकीर्ते महीयते ॥”
इति तत्रैव ५१ अध्यायः ॥
विधुः, पुं, (विध्यति विरहिणं विध्यते राहुयेति
वा । अथ ताडु + “पृभिद्विधीति ।” उक्ता ।
१ । २४ । इति कुः ।) चक्रः । (यथा,—

विधुः

“पिक ! विधुस्तव हन्ति सर्वं तम-
स्वमपि चक्रविरोधिकुहुरवः ।
तदुभयोरनिशं हि विरोधिता
कथमहो समता मम तापने ॥” ॥
विध्यति असुरानिति ।) विष्णुः । कपूरः ।
इति मेदिनी । धे, १६ । ब्रह्मा । इति ब्रह्म-
रत्नावली । राक्षसः । इति विष्णुः । आयुषः ।
वायुः । इति संक्षिप्तसारोणादित्तिः ॥ ३ ॥
चन्द्रस्य द्वादशावस्थास्तृणादिस्य यथा,—
“चन्द्रस्य द्वादशावस्था भवन्ति श्रद्धा वा अपि ।
त्रिषु त्रिषु च ऋतेषु अश्विन्यादि वदाम्यहम् ।
प्रवासस्य पुनर्नष्टं नृतावस्य जयावहम् ।
हास्यावस्य क्रीडावस्य प्रमोदावस्यमेव च ।
विषादावस्यभोगस्य ज्वरावस्य अवस्थितम् ॥
कम्पावस्य सुखावस्य द्वादशावस्यम् भवेत् ।
प्रवासो हानिर्मुक्त्यश्च जयो हासो रतिः सुखम् ।
श्रीकोभोगो ज्वरः कम्पः सुखावस्थाक्रमान्त-
फलम् ॥
जन्मस्य कुरुते तन्नि द्वितीये नास्ति निवृत्तिः ।
तृतीये राजसम्मानं चतुर्थे कलहागमः ॥
पञ्चमेन मृगाङ्गैः स्त्रीलाभो वै तत्रा भवेत् ।
धनधान्यागमः षष्ठे रतिः पूजा च सप्तमे ।
अष्टमे प्राणसन्देहो नवमे कोषसन्धयः ॥
दशमे कार्यनिष्पत्तिर्धर्मवेकादशे जयः ।
द्वादशेन शशाङ्केन नृत्तरेव न संशयः ॥”
इति गारुडः । ६१ । ३-६ ॥ ३ ॥
चन्द्रस्य चतुष्टयकारणम् यथा,—
ब्रह्मोवाच ।
“राका चागुमती चैव द्विविधा पूर्वमा मता ।
सिनीवाली कुङ्कुमेव अमावास्या द्विधैव तु ।
अमा नाम रवे रश्मिचन्द्रलोके प्रतिष्ठिता ।
यस्मात् सोमो वसत्यस्याममावासी ततः स्मृता ॥
पूर्वोदितकलाभिन्नपौर्णमास्यां निशाकरे ।
पूर्णिमागुमती चैवा पञ्चाक्षमितभास्करे ॥
यस्मात्तामगुमन्त्यन्ते देवताः पिबन्तिः सद्यः ।
तस्मादगुमती नाम पूर्वमा प्रथमा स्मृता ॥
यदा चाक्षमिते सूर्ये पूर्वचन्द्रस्य चोद्वमः ।
युगपत् सोतरा रागस्तदागुमतिपूर्णिमा ॥
राकान्तामगुमन्त्यन्ते देवताः पिबन्तिः सद्यः ।
रञ्जनाश्चैव चन्द्रस्य राकेति कवयोऽनुवन् ॥
सिनीवालीप्रमाणानु चोद्योषो निशाकरः ।
अमावास्यां विश्वकर्मा सिनीवाली ततः स्मृता ॥
कुङ्कुमेति कोकिलेनोक्तो यः कालस्तु समाप्यते ।
तत्कालसंज्ञा त्वेवा वै अमावास्या कुङ्कुः स्मृता ॥
अनुमत्याश्रयाः कार्य्या सिनीवाल्याः कुङ्कु-
विना ।
एतासां विरलः कालः कुमाञ्जलि कुङ्कुः स्मृता ॥
कलाः षोडश सोमस्य-मुक्ते बह्वयते रविः ।
अन्येनान्यतः कल्य पीयते देवतेः क्रमात् ॥
प्रथमो पितृते वृद्धिर्द्वितीयां पवनः कलाम् ।
विश्वेदेवास्तृतीयास्तु चतुर्थीं प्रजापतिः ॥
पञ्चमीं वरुणाश्च षष्ठीं पितृते वासवः ।

विधुः

सप्तमीस्यो दिवा वसोऽष्टौ तथाऽमीम् ।
नवमीं ह्यपराधं पितृभ्यः कलामपि ।
दशमीं महत्तयापि वना एकादशीं कलाम् ।
द्वादशीं कलां विष्णुर्धनं च त्रयोदशीम् ।
चतुर्दशीं पशुपतिः कलां पितृभ्यः ।
ततः पञ्चदशीं चैव पितृभ्यः कलाम् ।
कलाविष्णो विष्णोः प्रविष्टः सूर्यमखलम् ।
अमायां विद्यते राक्षसी अमावासी ततः स्मृता ।
पूर्वाह्णे विद्यते चार्कं मध्याह्ने तु वनस्थितिम् ।
अपराह्णे विद्यते पशु स्वयोनिवारिसम्भवः ।
आपः प्रविष्टः सोमस्य शेषया कलयेकया ।
ह्यगुल्लतादुत्पन्नमिषादयति चैवधीः ।
तमोवधिं स्थितं जावचरन्त्यापः पितृभ्यः च ।
तद्वागुगतं गोभ्यः चौरत्सुपगच्छति ।
तन्चौरमहतं भूषा मन्त्रभूतं द्विजातयः ।
स्वाहाकारवधटकारैर्गुह्यत्वाजुतयः क्रमात् ।
हुतममिषु देवाय पुनः सोमं विवर्द्धयेत् ।
एवं संजीयते सोमः सोमश्चाप्यायते पुनः ।
तस्मात् सूर्यः प्रशाङ्कस्य चयद्विधिर्विधुः ॥”
इति देवीपुराणे चन्द्रचयद्विधिः ॥ ३ ॥

अथोवाच ।

“यद्यं वदते लोको वालिशत्वात्तद्वामते ।
तदहं संप्रवक्ष्यामि चन्द्रसूर्योपरागिकम् ॥
यदि सत्यमयं यस्तस्मिन् राशिर्दिवाकरः ।
तत्कथं नोदरस्येन राहुर्न भस्मसात् कृतः ।
अथवा राहुणाक्रम्य शत्रुवक्तं प्रवेशितः ।
तन् कथं दृश्यते स्त्रीरूपेः शतधनं न विरखितः ॥
विमुक्तश्च पुनर्दृष्टस्तदेवाखलमखलः ।
न चास्यापहतं तेजो न स्थानादपसारितः ॥
यदि वा स्त्रीषु निष्पन्नः कथं हीनतरोऽभवत् ।
तस्मात् तेजसां राक्षसी राक्षोर्वक्तं गमिष्यति ॥
भक्त्या सन्निवेश्य सोमः सूर्यः स्वयम्भवा ।
तत्रैवमन्त्राणां पितृभ्यः सूर्यं तं सूर्यं तेजसा ।
पितृभ्यः सूर्यं देवाः पितरश्च स्वधाम्निनम् ।
अथ च विष्णुश्चैव अथ विष्णुश्चैव च ॥
अथ च विष्णुश्चैव देवाः भोमं पितृभ्यः ये ।
राक्षोर्दृष्टान्तं भाग्यं पुरा दृष्टं सत्यम्भवा ॥
तस्मात्तद्वाहुरागत्य पातुमिच्छति पञ्चसु ।
उत्तमं पार्थिवीं कथां मदाकारान्तमोमयः ॥
पातुमिच्छन् तत्तस्मिन्माह्नादयति कथाया ।
शुभे च चन्द्रमन्त्रेण लक्ष्मिं पञ्चगि भास्करम् ॥
सूर्यमखलवन्धुः सूर्यमेव जिघांसति ।
तस्मात् पितृभ्यः तं राहुस्तनुमस्याविनाशयन् ॥
अविहिंसन् यथा पशुं पितृभ्यः भूमरो मधु ।
चन्द्रस्यमन्त्रं तद्दमेष्टाद्वाहुरभ्युते ॥
चन्द्रकान्तो मणिर्यदनुजितं चरते चयात् ।
चरन्नपि न ह्येतं तेजसा नैव सुच्यते ॥
यथा सूर्यमन्त्रः सूर्यादुत्पन्नं पावकं शुभम् ।
न भवत्यङ्गहीनोऽपि तेजसा नैव सुच्यते ॥
एवं चन्द्रस्य सूर्यश्च ह्यदित्वावपि राहुषा ।
सतेजसा न सुच्यते नाङ्गहीनौ बभूवतुः ॥
पञ्चस्य च चन्द्रस्य भाग्यकवचाविति ॥

विधुतिः

सोमो देवतसंयोगात् ह्यावाभोगात् पार्थिवात् ।
राक्षोश्च वरुणादेः पचरेदन्तं प्रशु ।
खदोहकावे संप्राप्ते वत्सं दृष्ट्वा च गौर्यया ।
स्वाहादेव चरेत् चौरं तथैव चरतेऽन्तम् ।
पितेव सूर्यो देवानां सोमो मातेव लक्ष्मि ।
यथा मातुः स्तनं पीत्वा जीवन्ते सर्वजन्तवः ।
पीत्वाहन्तं तथा सोमात् ह्यवन्ते सर्वदेवताः ॥
सम्भूतं सर्वयोगेषु तथायं चरते प्रशु ।
तं चरन्तं यथाभागमुपजीवन्ति देवताः ॥
तस्मिन् काले समभ्यति राहुर्दृष्टव्यकथं ।
सर्वमहन्ति भागश्च पादं पादाङ्गमेव च ॥
आक्रम्य पार्थिवीं कथा यावन्ती चन्द्रमखलम् ।
स्मृतः स भागो राक्षोस्तु देवभागास्तु शेषकाः ॥
हस्तिं विधाय देवानां राक्षोः पञ्चगतस्य च ।
चन्द्रो न चयमायाति तेजसा नैव सुच्यते ॥
तिथिभागाश्च यावन्तः पुनस्तर्कं प्रमादतः ।
सर्वस्यायास्थितः कालस्तावानेव प्रकीर्तितः ॥
अतो राहुभुजः सोमः सोमादृष्टं दिवाकरः ।
पञ्चकाले स्थितस्त्वेवं विपरीताः पुनः पुनः ॥
अतश्चादयते राहुर्भवच्छशिभास्करौ ।
राहुर्भक्तसंस्थानः सोममाह्नाद्य निष्ठति ॥
उद्भूय पार्थिवीं कथां धूममेव द्रव्यस्थितः ।
चन्द्रस्य यद्वत्सवं राहुणा भास्करस्य च ॥
नास्वावखलितं तस्य केवलां व्यामलोलतम् ।
कहमेन यथा वक्ष्यं युक्तमप्युपहन्ति ॥
एकोद्देशेभ्य सर्वज्ञा राहुणा चन्द्रमास्तथा ।
प्रचलितं तदेवैव पुनः युक्ततरं भवेत् ॥
राहुयुक्तं भवेत्तद्विस्मयं चन्द्रमखलम् ।
राहुणाह्नादितौ वापि दृष्ट्वा चन्द्रदिवाकरौ ॥
विप्राः शालिपरा भूषा पुनराप्याययन्ति तम् ।
एवं न यत्नते सूर्यश्चन्द्रमास्तत्र यत्नते ॥
अवुधास्तं न पश्यन्ति मातुषा मांसचक्षुषः ।
जगत्सम्मोहनं चेतन् यद्वत्सं चन्द्रसूर्ययोः ॥
इत्यादि देवीपुराणे ग्रहणविकल्पः ॥ ३ ॥
विधोर्देवविप्राद्यन्तकारणत्वं राजयद्माहिकार-
णत्वञ्च कालिकापुराणे २०।२१ अध्याययोर्ब्रह्म-
यम् ॥ ३ ॥ (कर्त्तरि, चि । यथा, जगत्वेदे ।
१०।५५।५ ।

“विधुं द्वाणं समते वज्रनां
युवानं सन्तं पलितो जगार ॥”

“विधुं विधातारं सर्वस्य बुद्धादेः कर्त्तारं
विपूर्णां दधातिः करोत्यर्थः ॥” इति तद्वायु-
सायनः ॥

विधुतः, चि, (वि + धु + क्तः ।) व्यक्तः । इत्य-
मरः । (यथा, भागवते । ८ । १८ । २५ ।

“स तच्च विष्णुं कृतसमस्तसङ्गं
आत्मानुभूया विधुतत्रिजङ्गः ।
परोऽमले जगत्त्रि वासुदेवे
लेभे गतिं भागवतीं प्रतीतः ॥”

कल्पितञ्च ॥

विधुतिः, स्त्री, कल्पनम् । विपूर्वमुधातोः क्तप्रत्य-
येन निष्पन्ना । (यथा, भागवते । १०।१५।८ ।

विधुतः

“पादन्वासेभुं विधुतिभिः सक्षितैर्भूषितासै-
भैर्वज्रध्वजकुचपटैः कुक्कुटैश्चक्षीणैः ॥”

निरालतिः । यथा, तथैव । ४ । २२ । १८ ।

“यस्मिन्निदं सदसदात्मनया विधाति-
मायाविवेकविधुतिश्च वाचिबुद्धिः ॥”

विधुननं, स्त्री, (वि + धु + क्तः ।) लुट् । हुक्
च । एषोऽदरादित्वात् ह्रस्वः ।) कल्पनम् । इति
जटाधरः ॥

विधुनुदः, पुं, (विधुं तुदति पीडयतीति । विधु +
तुद + “विधुतुदोऽनुदः ।” १ । २ । १५ । इति
खण्ड । सुम् ।) राहुः । इत्यमरः । (यथा,
माघे । २ । ६१ ।

“नीतिरापदि यत्राप्यः परस्तन्मानिनो विधे ।

विधुर्विधुनुदस्यैव पूर्वस्तस्योत्पत्त्याय सः ॥”

विधुपञ्जरः, पुं, (विधोः पञ्जरः वक्राक्षि इव तनु-
सादृश्यात् ।) खड्गः । इति शब्दमाला ॥

विधुप्रिया, स्त्री, (विधोश्चन्द्रस्य प्रिया ।) चन्द्र-
पत्नी । यथा । दान्वायण्यो विधुप्रिया । इति
कोषान्तरम् ॥

विधुरं, स्त्री, (विगता धूम्रो यस्मात् । समासे
व्यः ।) प्रविष्टः । इत्यमरः । केवलाम् । इति
जिह्वाकशेषः । (प्रत्ययायः । कटम् । यथा,
किरातकायां मल्लिनाथधृतवैजयन्ती ।

“विधुरं प्रत्यवाये स्यात् कटविष्टेश्चोदपि ॥”

तथा च किराते । ० । ० ।

“विधुरं किमतः परं परे-

रवगीतां गमिते दशमिमाम् ।

अवसोदति यत् सुरैरपि

लघि सम्भावितवति पौरुषम् ॥”

विधुरः, चि, (विगता धूः कार्यभारी यस्मात् ।
जटपूरितः ।) विकलः । इति मेदिनी । रे,
२१४ । (यथा, कुमारः । ४ । १२ ।

“तद्विदं क्रियतामन्तरं

भवता बन्धुजनप्रयोगनम् ।

विधुरां ज्वलनातिचर्जनान्

ननु मां पापय पत्युर्निकम् ॥”

विधुरा, स्त्री, रमाला । इति मेदिनी । रे, ०१४ ॥
(जङ्घुक्षायुमस्मै । यथा, सुश्रुते । १ । ६ ।

“जङ्घुक्षे मस्मादि चतस्रो धमन्योऽष्टौ मातृका द्वे
लकाटिके द्वे विधुरे ॥”

विधुवनं, स्त्री, (वि + धु + क्तः ।) कुटादित्वात्
साधुः ।) कल्पनम् । इत्यमरः । १ । २ । ४ ॥

विधुतं, चि, (वि + धु + क्तः ।) कल्पितम् । (यथा,
कलाविज्ञानम् । २ । २८ ।

“नं वदति सोऽन्यद्विदः सभूभङ्गं विधुतज्ज्ञानम् ।
वक्ष्यकवचनः पापो वृत्तिचोदः कुतोऽभ्यसा-

यात् ॥”

व्यक्तम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारत-
पतिसौख्ये । १ ।

“योगं योगविदां विधुतविधिव्यासङ्गज्ञाशय-
प्रादुर्भूतसुधारसप्रखरमरध्यानास्मदाध्यासि-

नाम् ॥”

विभक्तः

विभक्तिः, स्त्री, कम्पनम् । विपूर्वधूधातोः क्तिप्रत्ययेन निष्पन्नमिति ।

विधूवनं, स्त्री, (वि + धू + क्तिप् + क्युट् । कृत् च ।) कम्पनम् । तत्पर्यायः । विधूवनम् २ । इत्यमरः । १ । २ । ४ । विधूवनम् ३ । इति शब्द-रत्नावली । (यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । १४२ । “केशवनाधरादीनां यद्देहं हर्षेऽपि सम्भवात् । प्राहुः कुटुम्बितं नाम शिरःकरविधूवनम् ॥”)

विधूवितं, चि, कम्पितम् । विपूर्वधूवन्तधूधातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नम् ।

विधूतं, स्त्री, विशेषेण धृतम् । यथा,—
“अथावन्नय विभक्तं लोटकाकुलगादिना ।
उदक्तावा उतिष्ठेद्दृष्टं विधूतमेव नः ॥”

इत्याहिकतत्त्वम् ।

विधेयः, चि, विधातुं शक्यः । (वि + धा + “अचो यत् ॥” १।१।८०। इति यत् । “इदयति ॥” ४।४। ६५ । इति आत ईत् ।) वाक्यस्थः । तत्पर्यायः । विनयग्राही २ वचनेस्थितः ३ आश्रयः ४ । इत्यमरः । (यथा, महाभारते । ५ । २३ । १३ । “कर्णेभ्यः कुशलो तात कश्चित् सुयोधनो यस्य मन्दो विधेयः ॥”)

विधिन्यबोधविधयः । यथा,—

“अनुवादमनुकृता तु न विधेयसुदीरयेत् ।
न ह्यनभ्यासार्थं किञ्चित् कुञ्चित् प्रतिष्ठति ॥”

इत्येकादशीतत्त्वम् ।

अपि च । प्रमाणात्तरासन्नितं कर्मे प्रथमं बुद्धौ न विवर्त्यते इति शब्दादेव तस्य कर्मण्य उपपत्तिरित्युपादेये विधेये कर्मणि पूजादौ सुचितत्वात्तत्त्वोचनः कर्माधिकारात् प्रमाणा-न्तराभ्यन्तेनाविधेयत्वात्तत्त्वादिर्गुणः । इति तिथ्यादितत्त्वम् । (कर्मण्यम् । यथा, उच्यते-संहितायाम् । ६५ । ४८ ।

“ह्याचिंशत्प्रविभक्तिं दिक्चक्रे यद्यथा समु-
द्विष्टम् ॥

तत्तथा विधेयं गुणदोषफलं यियास्तनाम् ॥” ७ ।
अधीनः । यथा, रघुः । १६ । ४ ।

“सन्निवेद्य सन्निवेद्यतः परं
स्त्रीविधेयवयवौवनोभवत् ॥”

तथा च तत्रैव । ७ । ६२ ।

“तस्यैव अजन्तमनिष्यदेवं
निद्राविधेयं नरदेवसेवम् ॥”)

विधेयता, स्त्री, (विधेयस्य भावः । विधेय + तत् ।) विधेयत्वम् । विधिन्यबोधविधयत्वम् । यथा । यथा नञ्प्रयोगादिषु पापस्य निविहतयोपयुक्त-वाक्यादिज्ञाने हेतुर्गुणं तथा गङ्गाकावादिषु पुण्यस्य विधेयभावश्चैकगङ्गादिज्ञाने हेतुर्गुणम् । इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् । (अधीनता । यथा, किराते । ११ । ३३ ।

“परवानर्थसंसिद्धौ नोच्यतेरपन्नपः ।

अविधेयैः पुंसां गौरिवैति विधेयताम् ॥”)

विभक्तः, पुं, (वि + भ् + क्त + क्त्वा ।) विनाशः । कृपा, तिथ्यादितत्त्वम् ।

विभवः

“हरिते रोगोऽनुतापः श्रुत्यानामोतिभिश्च
विभक्तः ।

कपिसे श्रीभगवत्कृष्णस्योऽयं दुर्भिक्षम् ॥”
(अयकारः । यथा, किराते । ३ । १६ ।

“विधाय विभक्तं समनात्मनीं
प्रमेकहतेर्भवेत्तत्त्वमेव ।

प्रकाशितत्वमतिश्रीलसाराः
लतोपकारा इव विद्विष्यते ॥”)

विभक्तः, चि, (वि + भ + क्तः ।) प्रकृतः । (यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ६१६ ।

“सखि दुरवगाहगहनो विदधानो विप्रियं
प्रियजनेऽपि ।

खल इव दुर्लभस्तव विनतसुखोपरि स्थितः
कोपः ॥”)

सुयः । (यथा, उच्यते-संहितायाम् । ६२ । ३ ।
“दृष्टमप्यनुद्वेगः प्रकृतसुखानना विनतपृष्ठाः ।

हृत्स्वस्वलोवा यवमध्याहारितसुराच ॥”)
श्रुतिः । इति मेदिनी । ते, १५६ । (सङ्-
क्षितः । यथा, रामायणे । १ । ४३ । २४ ।

“विनतं कश्चिद्भूतं कश्चिदयाति शूनेः शूनेः ।
सलिलेनैव सलिलं कश्चिदभ्याहृतं पुनः ॥”

पुं, स्वनामस्थानवानरविशेषः । यथा, भट्टिः ।
७ । ५२ ।

“प्राचीं तावद्भिरथयः कपिभिर्विनतो ययौ ।
अप्रग्राहेरिवादिहो वाजिभिर्दूरपातिभिः ॥”)

विनता, स्त्री, गडकुमारा । (सा तु दत्तप्रजापतेः
कन्या । यथा, महाभारते । १ । ६५ । १२ ।

“क्रोधा प्राधा च विन्धा च विनता कपिला
सुनिः ।

कदम्ब मनुजयाव दत्तक्येव भारत ॥”)
पिङ्गकाभेदः । इति मेदिनी । ते, १५६ ।

(यथा, सुश्रुते । २ । ६ ।
“महती पिङ्गका नीला पिङ्गका विनता स्मृता ॥”)

विनतासुतः, पुं, (विनतायाः सुतः पुनः ।)
अरुणः । इति हेमचन्द्रः । गडकुम्भ ।

विनदः, पुं, (विशेषेण नदति शब्दायते पञ्च-
पलादिनेति । नद + क्त्वा ।) विन्याकट्टयः ।

इति शब्दचन्द्रिका । कृतियान् इति स्थातः ।
विनज्जकं, स्त्री, तगरपुष्पम् । इति राज-
निर्घण्टः ।

विनयः, चि, वक्तव्यः । निवृत्तः । विजिते-
न्त्रियः । इत्यजयपालः । (विशेषेण नयतीति ।
नी + क्त्वा । विशेषेण प्रापकः । एयकर्त्ता ।

यथा, ऋग्वेदे । २ । २४ । ६ ।
“स संनयः स विनयः पुरोहितः
समुद्युतः समुधि नञ्जगद्यतिः ॥”

“विनयः संमतानां विविधं नेता एयकर्त्ता स
एव ॥” इति तद्भाष्ये सायणः ।)

विनयः, पुं, (वि + नी + क्त्वा ।) शिष्टा । (यथा, रघुः । १ । २४ ।

“प्रजानां विनयाधारात्तत्त्वज्ञानादपि ।
स पिता पितरक्षायां केवलं जगदीश्वरः ॥”)

विनष्टिः

प्रकृतिः । इति मेदिनी । ते, १०५ । ७ । (यथा,
“जतिन्त्रयत्वं विनयस्य कारकं
गुणप्रकर्षो विनयाद्वाप्यति ।

गुणप्रकर्षेण जनोऽनुरण्यते
जनानुरागप्रभवा हि सम्पदः ॥”

इत्युद्भटः ।)

अथ विनयप्रशंसा ।

“उद्धाचं नित्यं सेवेत विप्रान् वेदविदः शुचीन् ।
तेभ्यो हि शिष्येत् विनयं विनीतात्मा हि

नित्यशः ।

समग्रां वश्यां कुर्यात् एयवौजान् संश्रयः ।
बह्वोऽविनयाद्भ्रष्टा राजानः सपरिच्छदाः ।

वनस्याच्चेव राण्यानि विनयात् प्रतिपेदिरे ॥”
इति मत्स्यपुराणे १८८ अध्यायः । ७७ ।

(विशिष्टो नयः ।) दम्भः । यथा । “यत्तु ।
‘पूर्वमाचारयेद्यस्तु नित्यं स्यात् स दोष-
भाक् ।

पश्चाद्यः सोऽप्यसत्कारी पूर्वो तु विनयो
गुहः ॥”

इति नारदवचनम् ।

तत्पूर्वापेक्षया परस्याधिकवाक्पाकस्योत्पा-
दकस्यापि स्वल्पदम्भविधायकम् । युगपत्संभव-
नेने अधिकदम्भाभावमाह स एव ।

‘पारस्यो साहसे चैव युगपत्सर्ववर्जयोः ।
विशेषज्ञेन ज्ञेयं विनयः स्यात् समस्तयोः ॥’

विनयो दम्भः ॥” इति व्यवहारतत्त्वम् ।

विनयग्राही, [चि, (विनयं यच्छातीति । यच्च
+ क्तिनिः ।) वचनेस्थितः । इत्यमरः ।

विनयस्थः, चि, (विनये तिष्ठतीति । स्था + क्तः ।)
आज्ञाकारी । तत्पर्यायः । विधेयः २ आश्रयः
३ वचनस्थितः ४ वशः ५ प्रणयः ६ । इति
हेमचन्द्रः । ३ । ६६ ।

विनया, स्त्री, वाक्यान्तकः । इति मेदिनी ।
विनयनं, स्त्री, (विनयति अन्तर्दधानि सरसज-
नेति । वि + नय + अधिकरणे ल्युट् ।) कुर्व-
न्नेवम् । तच्च हस्तिनाया उत्तरपक्षिमे वर्तते ।

इति त्रिकाङ्गशेषः । (यथा, महाभारते । ३ ।
८२ । १०५ ।

“ततो विनयनं गच्छेन्नियतो नियताश्रयः ।
गच्छत्यन्तर्हता यच्च मेरुपृष्ठे सरस्वती ॥”

वि + नय + भावे ल्युट् ।) विनाशश्च ।

विनष्टः, चि, (वि + नय + क्तः ।) नाशाश्रयः ।
असंविश्रुतः । यथा । शिखी विनष्टः पुच्छो न
नष्टः । इति विशेष्यामिटीकायां मधुरानाथः ।

पतितः । यथा नारदः ।
“विनष्टे वाप्यश्रये पितृमुपेतसृजे ॥”

विनष्टे पतिते । इति हायभागः ।

विनष्टिः, स्त्री, विनाशः । इति विपूर्वधूधातोर्भावे-
त्तिप्रत्ययेन निष्पन्नमिति । इति सिद्धान्त-
कौमुदी । (यथा, भागवते । ३ । १ । २० ।

“तत्रापि शुभाव सुहृद्विनिष्टं
हवं यथा देवेष्वपि विनश्यत् ॥”

विनाय

संशङ्कया चक्षुर्मयादुशीचन्

सखतीं प्रवृत्तिमाय तूष्णीम् ॥”)

विनायः, जि, (विगता नासिका यस्य । मसादेशः।)

मत्तवाचिकः । तत्पर्यायः । विग्रहः २ विग्रहः ३

विनायकः ४ । इति अट्टाधरः ।

विना, य, (वि + “विनन्त्यां नानाजौ न सह ।”

५।२।२७। इति ना।) वर्जनम् । तत्पर्यायः ।

पृथक् २ अन्तरेण ३ अन्ते ४ द्विरुक् ५ नाना

६ । इत्यमरः । (ग्रन्थेननेन योगे “पृथग्-

विनेति ।” २।३।३२। इत्यनेन तृतीया पञ्चमी

च स्यात् । एवं “पृथङ्ना नानाभिरिति

योगविभागो द्वितीयार्थः ।” इति काशिकोक्ता

द्वितीयापि । यथा, तत्रैव ।

“विना वार्तं विना वर्षं विनृत्तप्रपतनं विना ।

विना हस्तिलतान्धोवान् केनेमौ पातितौ ह्रमौ ।”

तृतीयाप्रयोगो यथा, रघुवंशे । २ । २४ ।

“ग्रशाम वृष्टापि विना द्वापिः ॥”

पञ्चमीप्रयोगो यथा, सांख्यकारिकायाम् । १४ ।

“चित्तं यथाश्रयन्ते

स्थानादिभ्यो विना यथा ऋष्या ।

तद्विना विशेषे-

नं निष्ठति निराश्रयं लिङ्गम् ॥”)

विनाश्रयं, जि, (विना अन्तरेण कृतम् ।) त्यक्तम् ।

इति चिकाण्प्रवेशः ।

विनायकः, पुं, (विशिष्टो नायकः ।) बुद्धः । गणेशः ।

इत्यमरः । (यथा, कथामरित्तागरे । ३० । ५५ ।

“अस्तीह प्रमदोद्याने तनुमण्डलमध्यगः ।

वृष्टप्रभावो वरदो देवदेवो विनायकः ॥”)

गवङ्गः । विग्रहः । (यथा, हरिवंशे । १२९ । ४५ ।

“राक्षसाश्च पिशाचाश्च भूतानि च विना-

यकाः ॥”)

गुरुः । इति मेदिनी । के, ११२ ॥ * । विना-

यकगणो यथा,—

“गाङ्गो विष्णुश्चैव हौ विज्ञेयौ विनायकौ ॥”

इति वज्रपुराणे गणभेदनामाध्यायः ॥ ७७ ॥

विनायकस्योत्पत्तिर्यथा,—

प्रजापाल उवाच ।

“कथं गणपतेर्जन्म मूर्तिमत्त्वञ्च सत्तम ।।

एतन्मे संश्रयं ह्निष्वि धृतिकं यवस्थितम् ॥

महातपा उवाच ।

पूर्वं देवगणाः सर्वे ऋषयश्च तपोधनाः ।

कार्यारम्भे यथा प्राप्ताः सिद्धिं ते च न संशयः ॥

सन्मार्गावस्थितु यथा सिध्यन्ते विघ्नतः क्रियाः ।

असत्कारिषु सर्वेषु तद्देवमविघ्नतः ॥

ततो देवाः सपितरश्चिन्तयामासुरोजसा ।

असत्कार्येषु विघ्नार्थं सर्व एवाभ्यमन्यन् ॥

ततस्तेषां तदा मन्त्रं कुर्वतां त्रिदिवीकसाम् ।

बभूव बुद्धिर्गमने हर्षं प्रति महामते ॥

ते तत्र रुद्रमामन्त्रा कैलासनिगुं गुरुम् ।

ऊचुः सविनयं सर्वे प्रणिपातपुरःसरम् ॥

देवा ऊचुः ।

देवदेव महादेव मूलपात्रे त्रिलोचन ।

विनाय

विघ्नार्थमभिप्रियाणां उन्नादधितुमर्हसि ॥

एवमुक्तस्तदा देवेभ्यः परमवा सुदा ।

उमा विरीक्षयामास चक्षुषानिमिषेण ह ॥

देवानां सन्निधौ तस्य पश्यतो मां महात्मनः ।

चिन्ताभूदोन्नि मूर्तेभ्यो दृश्यते केन चेतुना ॥

पृथिव्या विद्यते मूर्तिरपि मूर्तिस्तथैव च ।

तेजसः चसमस्यापि मूर्तिरेवा तु दृश्यते ॥

आकाशस्य कथं नेति मत्वा देवो जहास च ।

ज्ञानशक्तिः परान् दृष्ट्वा यदृष्टं चोन्नि शृणुना ।

यच्चोक्तं ब्रह्मणा पूर्वं शरीरस्य शरीरिणाम् ।

यद्यापि हसितं तेन देवेन परमेष्ठिना ॥

एतत्कार्यं चतुष्केण पृथिव्यादिचतुर्भ्यपि ।

मूर्तिमानितेजस्यै हसनः परमेष्ठिनः ॥

प्रदोषाख्यो महादीप्तः कुमारो भासयन् दिशम् ।

परमेष्ठिगुणैर्युक्तः साक्षाद्गद द्वापरः ॥

उत्पन्नमात्रो देवानां योषितः संप्रोहयन् ।

कान्त्या दीप्ता तथा मूर्तेः रूपेण च

महात्मवान् ॥

तं दृष्ट्वा परमं रूपं कुमारस्य महात्मनः ।

उमा निमिषेणाभ्यां तमपश्यत भामिनी ॥

तं दृष्ट्वा कुपितो देवस्त्रीवक्रोपसमन्वितः ।

मत्वा कुमाररूपस्य शोभनं मोहनं दृशाम् ।

ततः प्रश्रुत्वा तं देवो गणेशं परमेष्ठिनः ॥

कुमार गणपतस्त्वं प्रलम्बजतरस्तथा ।

भविष्यति तथा सर्पैरुपवीतगतिर्भवम् ॥

एवं प्रश्रुत्वा तं देवस्त्रीवक्रोपसमन्वितः ।

धुन्वन् शरीरमुत्थाय ततो देवो दधान्वितः ॥

यथा यथासौ स शरीरमायं

धुनोति देवस्त्रिशिखाण्डपाणिः ।

तथा तथा चाङ्गरुहाङ्गकाश

जलं चितौ संश्रुतंस्तथापि ॥

विनायकानेकसुखा गणास्या-

स्तमालनीलाङ्गनसन्निपाताः ।

उत्तम्युत्तमैर्विविधास्तुष्टा-

स्तस्तु देवा मनसाकुण्ठेन ॥

किमेतदित्यद्भुतकर्मकारी

ह्येकः करोत्यप्रतिमं महच्च ।

कार्यं सुराणां कृतमेतदिष्टं

भवेत्तथैतं परितं कुतस्तत् ॥

दिवीकसां चिन्तयतां तथा तु

विनायकेः स्था च्छ्रुमिता बभूव ।

चतुर्मुखश्चाप्रतिमो विमान-

मारुह्य खे वाक्यमिदं जगाद ॥

धन्यास्तु देवा सुरनायकेन

त्रिलोचनेनाहुतस्तृणिना च ।

अनुगृहीताः परमेष्ठरेण

सुरदिशां विघ्नकर्ता नतो च ।

इत्येवमुक्ता प्रपितामहस्ता-

नुवाच देवस्त्रिशिखाण्डपाणिम् ॥

यस्ति विभो वक्रसमुद्भवः प्रभु-

विनायका नाम वसन्तिमेतद्गुणाः ।

भवन्त्यस्याङ्गवरेण चाखरे

विनाय

तथा च तुष्टस्तु शरीरचारी ।

आकाशमेतद्गुहा अवस्थितं

तथा चैको वदतां ते प्रयाताः ।

प्रभुर्भवत्प्रतिमाकाशपाणिना

हमान् हि चाख्येः सुवर्चाश्च देहि ॥

इत्येवमुक्ताभिगते पितामहे

त्रिलोचनश्चात्मभवं जगाद ।

विनायको विघ्नकर्तो गणाख्यो

गणेशनामा तु भवत्यु पुत्रः ॥

एते च सर्वे त्वपयान् भूत्वा

विनायकाः क्रूरदंष्ट्राः प्रपन्नाः ।

उच्छृङ्खलानादिष्विष्टदेहाः

कार्येषु सिद्धिं प्रतिपादयन्तः ॥

भवांश्च वेदेषु तथा मन्त्रेषु

कार्येषु चाख्येषु महाभुभवात् ।

अप्येषु पूर्णा जन्मतेऽन्यथा च

विनाशप्रियस्यैव कार्यसिद्धिम् ॥

इत्येवमुक्तः परमेष्ठरेण

सुरैः समं काचनकुम्भमंथ्यैः ।

जलेक्षयासावभिविक्तगान्धो

रराज राजेन्द्रः विनायकानाम् ॥

दृष्ट्वाभिविच्यमानं तु रेवास्तं गणनायकम् ।

तुष्टुः प्रयाताः सर्वे त्रिशूलाख्यस्य सन्निधौ ॥

देवा ऊचुः ।

नमस्ते गणपताय नमस्ते गणनायक ।

विनायक नमस्तेऽस्तु नमस्ते चक्षुर्विक्रम ॥

नमोऽस्तु ते विघ्नकर्त्रे नमस्ते सर्पमेखल ।

नमस्ते रुद्रवक्रोत्थ प्रलम्बजतराश्रित ।

सर्वदेवनमस्काराद्विघ्नं कुरु सर्वदा ॥

एवं स्तुतस्तदा देवेर्महात्मा गणनायकः ।

अभिविक्तस्तु रुद्रेण मोमस्यापत्यतो गतः ॥

एतच्चतुर्थां सप्तमं गणाध्यक्षस्य पार्थिव ।

यत्तस्ततोऽयं महतीं तिथीनां परमा तिथिः ॥

एतस्यां यस्तिनां भक्त्या भुक्ता गणपतिं रूप ।

आराधयति तस्यामु तुष्यते नात्र संशयः ॥

यच्चेतन् पठति सोऽयं यच्चेतन् द्रव्यमात्रया ।

तस्य विघ्ना न जायन्ते न पापं सर्वथा रूप ॥”

इत्यादि वाराहे विनायकोत्पत्तिनामाध्यायः ॥ ७७ ॥

विनायकस्य नामाष्टकस्तोत्रं यथा,—

श्रीविष्णु उवाच ।

“गणेशमेकदन्तश्च चैरभ्यं विघ्ननायकम् ।

लम्बोदरं छर्पकर्म गणपतं गुहायजम् ॥

नामाष्टकार्यं पुत्रस्य द्रव्य मतो हरप्रिये ।

कीर्त्तनां सारभूतञ्च सर्वविघ्नहरं परम् ॥

ज्ञानार्थवाचको गन्ध यश्च निर्वाणवाचकः ।

तयोदीर्घं परं ब्रह्म गणेशं प्रथमाख्यम् ॥ १ ॥

एकदन्तः प्रधानार्थो दन्तश्च वज्रवाचकः ।

वक्त्रं प्रधानं सर्वस्वाङ्ककदन्तं नमाम्यहम् ॥ २ ॥

दीनार्थवाचको चैव रजः पालनवाचकः ।

परिपाककं तं दीनार्थं चैरभ्यं प्रथमाख्यम् ॥ ३ ॥

विपत्तिवाचको विघ्नो नायकः खड्गनायकः ।

विपत्तुखड्गनकारणं नमामि विघ्ननायकम् ॥ ४ ॥

विनाय

विष्णुदत्ते च नैवेद्येयं लम्बोदरं पुरा ।
पित्रा दत्ते च विविधैर्वन्दे लम्बोदरं तम् ॥५॥
श्रृंगारौ च तत्कथौ विप्रचार्यकारणौ ।
सम्यदास्मान्स्वपौ च स्वर्पकर्म नमाम्यहम् ॥६॥
विष्णुप्रसादपुष्पं यन्मूर्ध्नि मुनिदत्तकम् ।
तत्र जेनवक्तुं गजवक्तुं नमाम्यहम् ॥७॥
गुहस्याग्रे च जातोऽयमाविर्भूतो हरयुधे ।
वन्दे गुहायनं देवं सर्वदेवाग्रपूजितम् ॥८॥
एतन्नामाहकं दुर्गे नामार्थसंयुतं परम् ।
पुत्रस्य पश्य वेदे च तदा कोपं तृषा क्रुतः ।
एतन्नामाहकं स्तोत्रं नामार्थसंयुतं शुभम् ।
त्रिसन्धं यः पठेन्नित्यं स सुखी सर्वतो जयते ॥
ततो विज्ञाः पलायन्ते वेनतेयाद्ययोरगाः ।
गणेश्वरप्रसादेन महाज्ञानी भवेद्भवम् ॥
पुत्रार्थी जमते पुत्रं भार्यार्थी विपुलां स्त्रियम् ।
महाजङ्घः कवीन्द्रश्च विद्यावाचं भवेद्भुवम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे ४४ अध्यायः ॥
अस्य कवचं यथा,—

नारद उवाच ।

“संसारमोचनस्यास्य कवचस्य प्रजापतिः ।
ऋषिभ्यश्च हृदये देवो लम्बोदरः स्मृतम् ॥
धर्मार्थकाममोक्षेषु विनियोगः प्रकीर्तितः ।
सर्वेषां कवचानाञ्च सारभूतमिदं मुने ॥
ॐ गौं गौं श्रीं गणेशाय स्वाहा मे पातु
मस्तकम् ।

ब्राह्मणदत्तरो मन्त्रो ललाटं मे सदावतु ॥
ॐ ह्रीं क्लीं श्री गमिति च सततं पातु
लोचनम् ।

तारकां पातु विघ्नेशः सततं धरणीतले ॥
ॐ ह्रीं श्रीं क्लीमिति सततं पातु नासिकाम् ।
ॐ गौं गं स्वर्पकर्णाय स्वाहा पात्रधरं मम ॥
दन्तांश्च तालुकां जिह्वां पातु मे गोदशाक्षरः ।
ॐ श्रीं लम्बोदरायेति स्वाहा गणं सदावतु ॥
ॐ गं गं गजाननायेति स्वाहा स्कन्धं सदा-
वतु ॥

श्रीं क्लीं क्लीमिति कङ्कालं पातु यन्मध्यस्थं गं ।
पाणौ पादौ सदा पातु सर्वार्थं विघ्ननिगलतु ॥
प्राच्यां लम्बोदरः पातु आग्नेयां विघ्ननायकः ।
दक्षिणे पातु विघ्नेशो नैऋत्यां गजाननः ॥
पश्चिमे पाल्मेतीपुच्छो वायवां शङ्करात्मजः ।
जघनस्यांशुत्तरे तु परिपूर्णतमस्य च ॥
रेशाभ्यामेकदन्तश्च हेरम्बः पातु चोर्ध्वतः ।
गणाधिपोऽप्यधः पातु सर्वपूज्यश्च सर्वतः ।
खण्डे जागरणे चैव पातु मे योगिनां गुरुः ॥
इति ते कथितं वत्स । सर्वमस्त्वैव विग्रहम् ।
संसारमोहनं नाम कवचं परमाद्भुतम् ॥
श्रीकृष्णेन पुरा दत्तं गोलीके राममण्डले ।
हन्तावने विनीताय मयं दिनकरात्मज ॥
मया दत्तं तुभ्यश्च यस्मै कस्मै न दास्यसि ।
परं वरं सर्वपूज्यं सर्वसङ्कटतारणम् ॥
गुणमभ्यर्च्य विधिवत् कवचं धारयेत्तु यः ।
कण्ठे वा दक्षिणे वाह्यौ सोऽपि बिभृक्षुं संश्रयः ॥

विनाय

अन्वमेधवह्मणा वि राजस्यश्रुताणि च ।
यदेन्द्रकवचस्यास्य कलां नार्हति षोडशीम् ॥
इदं कवचमज्ञात्वा यो भजेच्छङ्करात्मजम् ।
शतलक्षप्रणमोऽपि न मन्त्रः सिद्धिदायकः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे गणेशकवचं नाम
१३ अध्यायः ॥ ॥ अथ विनायकशान्तिः ।
याज्ञवल्क्य उवाच ।
“विनायकोपस्थस्य कवचाणि निबोधत ।
स्वप्नवगाह्येऽर्थं जलं सुखांश्च पश्यति ।
विमना विफलारम्भः स सीदत्यनिमित्ततः ॥
राजा राज्यं कुमारी च पतिं पुत्रश्च गुर्विणी ।
नाप्रयात् स्वपन्नस्य पुण्येऽङ्घ्रि विधिपूर्वकम् ॥
गौरसर्पकल्हेन सत्येनोत्सारितस्य च ।
सर्वविघ्नेः सर्वगन्धर्विजिप्रशिरसस्तथा ॥
भद्रासर्पोपविष्टस्य स्वस्तिवाच्यं दिवान् शुभान् ।
ऋतिकां रोचनीं गन्धान् गुग्गुलुं चापस्तु
निक्षिपेत् ॥

या आहूता ह्येकवर्णैश्चतुर्भिः कलसेर्द्धदात् ।
चेर्मग्न्यानुकुरे रक्ते स्थाप्यं भद्रासनं तथा ॥
सहस्राक्षं शतधारं ऋषिभिः पारणं कृतम् ।
तेन त्वामभिषिञ्चामि पावमान्यः पुनस्तु ते ॥
भगन्तु वरुणो राजा भगं सुख्यो दृष्टव्यतिः ।
भगमिन्द्रश्च वायुश्च भगं सप्रययो ददुः ॥
यत्ते कोपसुसौभाग्यं सीमन्ते यच्च मूर्धनि ।
ललाटे कर्णयोरक्षोरारोपस्तु भन्तु ते सदा ॥
स्नातस्य सार्धपंच तैलं युवेणौदम्बरेण तु ।
कुङ्कुमान्कुङ्किण कुशान् मयेन परिरुह्य च ॥
मितश्च संमितश्चैव तथा शालकटंकटाः ।
कुशाण्डा राजपुत्राश्चैत्यन्ते स्वाहासमन्वितेः ॥
दद्याच्चतुष्पथे स्वर्पं कुशानास्तीर्थे सर्वशः ।
कृताजलांस्तच्छुलांश्च पल्लवीदनमेव च ॥
पुण्यं चित्रं सुगन्धिश्च सुराश्च त्रिविधमपि ।
मूलकं पूरिका पूपास्तथैवैरुषिकाः सजः ॥
दधि पायसममृतं गुडपिष्टं समोदकम् ।
एतान् सज्जानुपाहृत्य भूमौ कृत्वा ततः शिरः ॥
अभिकासुपतिष्ठेच्च दद्यादर्थ्यं कृताञ्जलिः ।
दूर्वासर्षपपुष्पैश्च पुत्रजन्मभिरन्ततः ॥
कृतस्वस्थयनं चैव प्रार्थयेदम्बिकां सतीम् ।
रूपं देहि यशो देहि भगं भगवति देहि मे ॥
पुत्रान् देहि श्रियं देहि सर्वकामांश्च देहि मे ।
ब्राह्मणान् भोजयेत् पश्चात् शुक्लवस्त्रानु-
लेपनैः ॥
वन्दयुग्मं गुरोर्हृदादासंपूज्य यद्वांस्तथा ।
श्रियः कर्मफलं विद्यात् सुख्यासैनरतस्तथा ॥”
इति गारुडे १०० अध्यायः ॥ ॥

अथ गणेशमन्त्राः ।

“पञ्चान्तकं शशिधरं बीजं गणपतेर्विदुः ।”
पञ्चान्तको गकारः । ध्यानं गणेशप्रस-
ददयम् । अस्य पुरश्चरणं चतुर्लज्जपः ॥ ॥
अथ महागणपतिमन्त्रः । निवस्ये ।
“श्रीशक्तिस्मरभूविप्रबीजानि प्रथमं वदेत् ।
उत्तमं गणपतिं पश्चात् वरान्ति वरदं पदम् ॥

विनाय

उक्ता सर्वजने मेऽन्ते वशमानय उदयम् ।
अष्टाविंशत्यक्षरोऽयं ताराद्यो मन्तुरीरितः ॥”
भूबीजमाह ।
“स्तुतिस्थं मांसमौविन्दयुक्तं भूबीजमौरितम् ।”
स्तुतिर्गकारः । मांसं लकारः ॥ ॥ अस्य
ध्यानम् ।
“नवरत्नमयं द्वीपं स्मरेदित्युरवासुधौ ।
तद्विचिधौतपयन्तं मन्दमारुतसेवितम् ॥
मन्दारपारिजातादिकल्पवृक्षजताकुलम् ।
उद्गततरङ्गच्छायाभिरुदयौकृतभूतलम् ।
उद्यद्दिनकरेभ्यस्तुङ्गाधितदिगन्तरम् ॥
तस्य मध्ये पारिजातं नवं रत्नमयं स्मरेत्
ऋतुभिः सेवितं घडभिरनिर्गम्य प्रीतिवर्द्धनम् ॥
तस्याधस्तात् महापीठं रचितं मातृकाशुभे ।
वटकोणान्तस्त्रिकोणस्थं महागणपतिं स्मरेत् ॥
हस्तीकाननमिन्द्रचक्रमखण्डायं त्रिनेत्रं रखा-
दाक्षिणं प्रियया सपद्मकरया स्वाङ्गस्थया
सन्ततम् ।

बीजापूरगदाधनुस्त्रिशिखयुक्चक्राजपाशोत्-
पलं
श्रीहृद्यस्त्रिविधागण्डकलसान् हस्तेऽब्जं
भजे ॥

गणपाणिगलहानपूरलालसमानसान् ।
द्विरेफान् कर्णतालाभ्यां वारयन्तं सुहृदुः ॥
कराग्रधृतमाणिक्कम्बवक्त्रविनिरुतेः ।
रत्नवर्णैः प्रीणयन्तं साधकं मदविह्वलम् ॥
माणिक्कसुकुटोपेतं रत्नाभरणभूषितम् ॥”
अस्य पुरश्चरणं चतुर्लज्जपः ॥ ॥ अपि च ।
“शक्तिरुद्रिजं बीजं महागणपतिं वदेत् ।
उत्तममिन्द्रधूपोक्तो मन्त्रोऽयं दादशाक्षरः ॥”
अस्य ध्यानम् ।

“सुक्तागौरं भद्रगजमुखं चन्द्रचूडं त्रिनेत्रं
हस्तेः स्वीयेर्द्धतमरविन्दकुशौ रत्नकुम्भम् ।
अङ्गुल्यायाः सरसिजवपेक्षजालम्बिपाणे-
र्दया योगौ विनिहितकरं रत्नमौलिं
भजामि ॥”

अस्य पुरश्चरणं लज्जपः ॥ ॥ मन्त्रान्तरम् ।
“शक्तिरुद्रं निजं बीजं वशमानय उदयम् ।
ताराद्यो मन्तुराख्यातो वद्वसंखाक्षराक्षितः ॥”
अस्य ध्यानम् ।

“हस्तेर्विभ्रतमिन्दुदक्षवरदौ पाशाङ्कुशौ पुष्कर-
सृष्टस्वप्रमदावराजमनयाक्षिप्तं ज्ञानायसृष्टा ।
श्यामाश्या विधुताजया त्रिनयनं चक्राङ्गचूडं
जवा-

रक्तं हस्तिमुखं सरामि सततं भोगातिशयं
विभुम् ॥”

अस्य पुरश्चरणं लज्जपः ॥ ॥ अथ हेरम्ब-
मन्त्रः । स च ऊकारयुक्तो गकारः सविन्दुः
प्रणवादिनमोऽन्तश्चतुरक्षरः । निवस्ये ।
“पञ्चान्तको बिन्दुयुक्तो वामकर्णविभूषितः ।
तारादिहृदयान्तोऽयं हेरम्बमन्तुरीरितः ।
चतुर्वर्णोक्तो नृणां चतुर्वर्गफलप्रदः ॥”

विनाश

अस्य ध्यानम् ।

“मुक्ताकाचनवीजकुम्भदुःखसङ्घायेऽस्मिन्नेना-
न्विते-
नांगास्तेहरेवाहनं शशिधरं हेरम्भमर्कप्रभम् ।
इमं दासमभीतिमोदकरदानं टङ्गे शिरोऽन्वा-
लिका
मालां सुहरमकुशं त्रिशिखकं दोर्भिर्हृधानं
भजे ॥”

अस्य पुरश्चरणं त्रिलसंख्यकजपः ॥ ३॥ मन्त्रा-
न्तरम् । मं चिप्रप्रसादनाय हृत् । तथा च
निवर्त्ते ।

“सर्वभक्तो नेत्रयुतः पार्श्वो बहुजसने स्थितः ।
प्रसादनाय हृत्मन्त्रः स्वबीजाद्यो दशाक्षरः ॥”
अस्य ध्यानम् ।

“पाशाङ्कुशौ कल्पलता विधाणं

दधत् स्वशुखाहितवीजपूरः ।

रक्तस्त्रिनेत्रस्तवयेन्द्रमौलि-

हारीश्वलो हस्तिमुखोऽवतारः ॥”

अस्य पुरश्चरणं लज्जजपः ॥ ३॥ अथ हरिदा-
गयेष्टमन्त्रः ।

“पञ्चाक्षको धरासंख्यो विन्दुभूषितमस्तकः ।

एकाक्षरो महामन्त्रः सर्वकामफलप्रदः ॥”

ध्यानम् ।

“हरिद्रामं चतुर्भाहुं हरिद्रवसनं विभुम् ।

पाशाङ्कुशधरं देवं मोदकं दन्तमेव च ॥”

अस्य पुरश्चरणं चतुर्लज्जजपः । इति तन्त्र-
सारः ॥ ३॥ (पीठस्थानविशेषः । यथा,
देवीभागवते । ७ । ३० । ७१ ।

“करवीरे महालक्ष्मीरामदेवी विनायके ।

आरोग्या वेद्यनाथे तु महाकाले महेश्वरी ॥”

विगतो नायको यस्येति विग्रहे त्वनाथे, त्रि ॥)

विनायिका, स्त्री, (विनायकस्य स्त्री । भार्यायं
डीप् ।) गरुडपत्नी । इति शब्दमाला ॥

विनायका, स्त्री, (विना आश्रयं रोहतीति ।
रह + कः । स्त्रियां टाप् ।) त्रिपणिका । इति
राजनिर्घण्टः ॥

विनाशः, पुं, (विनश्नमिति । वि + नश् + घञ् ।)

विनश्नम् । (यथा, गीतायाम् । ७ । १७ ।

“अविनाशि तु तद्विद्धि येन सर्वमिदं ततम् ।

विनाशमययस्यास्य न कश्चित् कर्तुमर्हति ॥”

तत्पठ्यायः । अदर्शनम् २ । इत्यमरः । छच्छट्
इ । यथा, श्रीभागवते ।

“एषा चोरतमा सन्ध्या लोकछच्छट्करी
विभो ॥”

छच्छट्कृत्यर्थं विनाशे वर्त्तते । इति श्रीधर-
स्वामी ॥

विनाशकः, त्रि, विनाशकर्ता । विपूर्वकप्रधातो-
र्गक(बुल)प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, महा-
भारते । १२ । ६१ । ६ ।

“राजैव कर्त्ता भूतानां राजैव च विनाशकः ।
धर्मात्मा यः स कर्त्ता स्यादधर्मात्मा विना-
शकः ॥”

विनिपा

विनाशी, [न] त्रि, विनाशकरवशीलः । विपूर्व-
प्रधातोर्गकप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, महा-
भारते । १२ । १०७ । ११ ।

“लोभमेको हि वृक्षते ततोऽमर्षमनन्तरम् ।

तौ चयश्चयसंयुक्तावयोन्मथ विनाशिनौ ॥”

यथा च मनौ । १ । २७ ।

“अण्यो माचाविनाशिनो दशाङ्गानां याः
स्तुताः ।

ताभिः सार्द्धमिदं सर्वं सम्भवत्युपप्लवः ॥”

विनाशीश्वसं, त्रि, (विनाशाय पतनाय उन्मु-
खम् ।) पञ्चम् । इत्यमरः ॥ नाशीयतश्च ॥

विनाशकः, त्रि, (विगता नासा यस्य । बहुव्रीहौ
कन् ह्रस्वश्च ।) गतनासिकः । इति जटाधरः ॥

विनाशः, पुं (विशेषेण नश्यते अनेन । वि + नश्
+ “हलश्च ।” इ । ३ । १२९ । इति घञ् ॥)

कूपान्नपिधानकः । इति शब्दरत्नावली ॥

विनिचिप्रः, त्रि, विनिक्षेपाश्रयः । परिचिप्रः ।

विनिपूर्वकनिपधातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

(यथा, देवीभागवते । २ । ८ । २७ ।

“पितुः कच्छेऽय मे येन विनिचिप्रो न्तो-
रगः ॥”

विनिगमना, स्त्री, एकतरपक्षपातिनी युक्तिः ।
एकतरावधारणा । यथा । उच्यते । एकदेशो-

पातस्यैव भूद्विरग्यादावुत्पन्नस्य स्वत्वस्य विनि-
गमनाप्रमाणाभावेन वैशेषिकयवहारानर्हतया

अथवस्थितस्य गुटिकापातादिना यज्जनं
विभागः । इति दायभागः ॥ उच्यते इति

भूद्विरग्यादावुत्पन्नस्य एकदेशोपातस्य तत्तदं-
शावच्छिन्नस्य विनिगमना इदमस्तकस्य नाप्य-

स्थित्यवधारणरूपा तत्प्रमाणाभावेन वैशेषिक-
यवहारः परस्परनिरपेक्षेण दानविक्रयादि-

लक्षणस्तदनर्हतया अथवस्थितस्य मनोऽप्यस्तु-
कल्पस्य गुटिकापातादिना यज्जनं इदं अस्तुक-

स्थित्यवधारणं विभाग इत्यपेः । इति तट्टीकायां
श्रीकृष्णतर्कालङ्कारः ॥

विनिद्रः, त्रि, (विगता निद्रा मुद्रना यस्य ।)
उन्मीलितः । इति शब्दमाला ॥ (यथा, नैषधे ।

१ । ७४ ।

“विनिद्रोमाजनि प्रदण्वती नलम् ॥”

तथा च सा हृत्पदपेण । १० परिच्छेदे ।

“उत्पत्तिरिन्दोरपि निष्कलेव

हृटा विनिद्रा नलिनी न येन ॥”

निद्रारहितः । (यथा, महाभारते । १ ।
७८५ । २१ ।

“स्वस्यमासीनमय्यं विनिद्रं राजमाधिपः ।

ततोऽग्रवीहृशयोवः कुम्भकणं महाबलम् ॥”

विनिद्रत्वं, स्त्री, (विनिद्रस्य भावः ।) प्रबोधः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ निद्रारहितत्वञ्च ॥

विनिपातः, पुं, (विशेषेण निपतनम् । वि + नि +
पत + घञ् ।) निपातः । देवादिसनम् । इति

मेदिनी । ते, २१७ । अवमानः । इति हेम-
चन्द्रः ॥ (यथा, मनौ । ४ । १४६ ।

विनीतः

“मङ्गलाचारयुक्तानां निष्पन्नं प्रयत्नात्मनाम् ।
जपतां कुङ्कताच्चेव विनिपातो न विद्यते ॥”

विनिमथः, पुं, (वि + नि + मी + घञ् ।) परि-
दानम् । प्रतिदानम् । इति शब्दरत्नावली ॥

(यथा, रघुः । १ । २६ ।

“दुरोह मां स यज्ञाय शस्याय मयवा हिवम् ।

सम्पद्भिर्मयेनोभौ दधतुर्भुवनद्वयम् ॥”

बन्धकः । इति शब्दमाला ॥ यथा,—

“विक्रयेणो विनिमयेर्दत्त्वा गोमांसखादिकं ।

व्रतं चान्नायणं कुर्याद्वै साक्षादधी भवेत् ॥”

इति प्रायश्चित्ततत्त्वप्रवृत्तगोभिलवचनम् ॥

विनियोगः, पुं, (वि + नि + युज् + घञ् ।) पक्षे
अर्पणम् । इति हेमचन्द्रः ॥ विनियोजनम् ।

यथा,—

“अनेनेदम् कर्त्तव्यं विनियोगः प्रकीर्तितः ॥”

इत्याह्निकतत्त्वम् ॥

(यथा, सन्ध्याविधौ ।

“ॐकारस्य ब्रह्मण विर्गायत्रीच्छन्दः सविता
देवता प्राणायामे विनियोगः ॥”)

विनियोजितः, त्रि, विनियुक्तः । विनिपूर्वकप्रधातो-
युजधातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

विनिर्भूतः, त्रि, (वि + निर् + भू + क्तः ।) दुरव-
स्थाया चलितः । यथा,—

“ततो देवा विनिर्भूता भट्टराज्याः परा-
जिताः ।

हृताधिकारास्त्रिदशास्ताभ्यां सर्वे निरा-
जिताः ॥”

इति मार्कण्डेये देवीमाहात्म्यम् ॥

विनिर्भयः, पुं, (विशेषेण निर्नास्ति भयं यस्य ।)
साध्वगणविशेषः । यथा,—

“मनो मन्ता तथा शानो नरो यागश्च वीर्य-
वान् ।

विनिर्भयो नयस्त्रैव हंसो नारायणो वृषः ।

प्रभुर्धृति समास्थानाः साध्याः दादश
पौञ्जिकाः ॥”

इति बह्विपुराणे काण्डपीयर्षः ॥

भयरहितश्च ॥

विनिर्म्मोक्तः, पुं, यतिरेकः । यथा । दिवाकरवार-
विनिर्म्मोक्तं तु गर्गः । इति ऋषाप्रकरणे ज्योति-

स्तत्त्वम् ॥ (विगतो निर्म्मोक्तो यस्य इति विग्रहे
सुक्तकण्ठके, त्रि ॥)

विनिर्वृत्तः, त्रि, समाप्तः । निष्पन्नः । विनिर्-
पूर्वकप्रधातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

विनिवृत्तः, त्रि, निवृत्तिविशिष्टः । आन्तः ।
निरस्तः । विनिपूर्वकप्रधातोः क्तप्रत्ययेन

निष्पन्नः ॥ (यथा, गीतायाम् । १५ । ५ ।

“निर्म्मोक्षमोक्षा जितसङ्गदोषा

अध्यात्मनिष्ठा विनिवृत्तकामाः ॥”)

विनिश्चितः, त्रि, विनष्टः । विनिपूर्वकप्रधातोः
क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

विनीतः, त्रि, (वि + नी + क्तः ।) विनयान्वितः ।
विनयः शास्त्रतः संस्कारः इन्द्रियमो वा ।

विनोदः

तत्पर्यायः । निवृत्तः १ प्रमितः १ । इत्यमर-
भरती । (यथा, रघुवंशे । १४ । ७५ ।
“तपस्विष्यसंगविनोतसत्त्वे
तपोवने वीतभया वसास्मिन् ॥”)
जितेन्द्रियः । (यथा, तन्त्रसारे ।
“शान्तो दान्तः कुलीनश्च विनोतः शुद्धवेश-
वान् ॥”)
अपनीतः । (यथा, महाभारते । ७।११.०५५ ।
“विनोतशृङ्गास्त्रुरगांस्तुरो विसमाजिनः ॥”)
क्षतः । इति मेदिनीकारहेमचन्द्रौ । चिप्रः ।
इत्यजयपालः । क्षतदण्डः । इति स्मृतिः ।
(अमुक्षतः । यथा, मगौ । ६ । ४१ ।
“तन्नाशेन विनोतेन ज्ञानविज्ञानवेदिना ॥”)
विनोतः, पुं, (वि + नी + क्तः ।) सुवृष्टाश्च ।
तत्पर्यायः । साधुवाही २ । इत्यमरः । सुवृ-
ष्टाश्चशीलकः १ । इति शब्दरत्नावली । (यथा,
महाभारते । ७ । ११० । ५६ ।
“तांस्त्रिंशद्वार्याभान् विनोतान् श्रीश-
गामिनः ॥”)
बन्धकः । इति मेदिनी । ते, १५४ । दमनकद्वयः ।
(अथ पथ्यायो यथा,—
“उक्तो दमनको दान्तो मुनिपुत्रस्तपोधनः ।
गन्धोक्तो ब्रह्मजटो विनोतः फलपत्रकः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्ववर्त्ये प्रथमे भागे ।)
शिष्टितद्वयभादिः । इति राजनिर्घण्टः ।
विनोतकं, स्त्री पुं, वैनीतकम् । परस्परवाहनम् ।
इत्यमरटीकायां रावमुकुटः ।
विनीयः, पुं, (वि + नी + “विपुयविनीयजिह्वेति ।”
३ । १ । ११७ । अप्रप्रत्ययेन निपातितः ।)
कल्मः । इति मुग्धबोधयाकरणम् । (यथा,—
“एकानुवृत्तकलुषाभतया विनीयः ।”
इति वैद्यकचक्रपाणिषंयहे वातयाधौ एला-
तेजे ॥) पापम् । इति सिद्धान्तकौमुदी ।
विनेता, [वि] पुं, (वि + नी + क्तः ।) राजा ।
आदेशकः, वि । इति मेदिनी । ते, १५६ ।
(यथा, रघुवंशे । १४ । २३ ।
“तेनास लोकः पटमान् विनेजा ॥”
शुद्धः । शिष्टकः । यथा, महाभारते । ११।२६ ।
“अप्युनस्य विनेतारमाचार्यं सायकैस्तथा ।
तं पश्य पतितं क्रोशं कुरुणां विजसत्तमम् ॥”
यथाच रघुवंशे । ८ । ६१ ।
“स तथेति विनेतुर्द्वारमतेः
प्रतिग्रह्य वचो विसर्ज्य मुनिम् ॥”)
विनेयः, वि, (वि + नी + यत् ।) नेतव्यः । विपुल-
नीघातोयप्रत्ययेन निष्पन्नः । दण्नीयः । यथा,
“ज्योतिर्ज्ञानं तथोपातमविदित्य तु ये वृणाम् ।
आवयन्त्यर्थोभेन विनेयास्तेऽपि यत्नतः ॥”
विनेयाः दण्नीयाः । इति ज्योतिस्तत्त्वम् ।
विनोदः, पुं, (वि + नृद + णच् ।) कौतूहलम् ।
इति जलाम्बुजः । (यथा, कथासरित्सागरे ।
१५ । १२५ ।
“वाचते तच्च नैकस्यात् सर्वं स मगधेश्वरः ।

विन्दः

तत्तत्र रक्षाहितोच्च विनोदायतनस्य ताम् ॥”)
क्रोडा । इति भूरिप्रयोगः । (यथा, भाग-
वते । ३ । १६ । २४ ।
“नेतावता आधिपतेर्वत विन्दभर्त-
क्षेजःक्षतं तव न तस्य स ते विनोदः ॥”
अपनयनम् । यथा, शिशुपालवधे । १ । ४८ ।
“विनोदमिच्छन्त्यर्पणकनो
रथेन कक्षाच्छिद्रेणः समं पुनः ॥”
प्रमोदः । यथा, हितोपदेशे ।
“कायशास्त्रविनोदेन कालो गच्छति धीमताम् ।
असनेन च स्त्रियां निद्रया कलहेन वा ॥”)
आलिङ्गनविशेषः । तल्लक्ष्यं यथा । नायको
नायिकाया दक्षिणपादं वामपादं वा स्वमध्य-
देशे स्वदक्षिणपादं वामपादं वा नायिकामध्य-
देशे निधाय वक्षसि वक्षः श्रोत्रे श्रोत्रं दत्त्वा
यदास्निगति तत् । इति कामशास्त्रम् । राज-
यहविशेषः । यथा,—
“दीर्घं जयो राजहस्ताः प्रसरे द्वौ प्रतिष्ठितौ ।
विनोद एव हाराणि त्रिंशत् कोष्ठद्वयं भवेत् ॥”
इति युक्तिकल्पतरुः ।
“हृदयेने यद्वा न वक्ष्ये तेषां लक्षणमयतः ।
सुगन्धः सर्वतोभद्रो भयो नास्तीमुखस्तथा ।
विनोदश्च विलासश्च विजयो विमलस्तथा ।
रङ्गः केलेर्जयो वीरो हृदयेति प्रकीर्तितः ॥”
इति भविष्योत्तरपुराणम् ।
वि(वि)न्दः, पुं, (विदि अवयवे + बाहुलकादुः ।)
जलकणा । तत्पर्यायः । एषत् २ एषतः ३
विपुट् ४ । इत्यमरः । एषन्ति ५ विमट् ६ । इति
तङ्गिका । (यथा, पञ्चतन्त्रे ।
“जलविन्दुप्रपातेन क्रमशः पूर्णते घटः ।
स हेतुः सर्वशास्त्रस्य धर्मस्य च धनस्य च ॥”)
दन्तचतविशेषः । भुवोर्मध्यम् । रूपकार्थ-
प्रकृतिः । इति मेदिनी । से, १०-११ । अमुखारः ।
यथा । “विन्दुविन्दुमात्रौ वर्णौ क्रमाद्भुवो संज्ञौ
स्तः ।” इति मुग्धबोधयाकरणम् । अपि च ।
“शिवो बह्विधसमायुक्तो वामाक्षिविन्दुभूषितः ।
एकाक्षरो महामन्त्रः श्रीसूक्तस्य प्रकीर्तितः ॥”
इति सूर्यकवचम् ।
विन्दून्पतिधेया,—
“सच्चिदानन्दविभवान् सकलान् परमेश्वरात् ।
आसीच्छक्तिस्ततो नादो नादाद्विन्दुसमुद्भवः ॥”
इति सारदातिलके १ पटलः ।
अपि च ।
“आसीद्विन्दुस्ततो नादो नादाच्छक्तिः समुद्भवा ।
नादरूपा महेश्वरानी चिद्रूपा परमा कला ।
नादश्चैव समुत्पन्नः अर्हद्विन्दुर्महेश्वरि ।
सार्हद्विजयविन्दुभ्यो भुजङ्गो कुलकुलजी ॥”
इति कुजिकातन्त्रे १ पटलः ।
“विन्दुर्नादो बीजमिति तस्य भेदाः समीरिताः ।
विन्दुः शिवात्मको बीजं शक्तिर्नादस्तयोर्मध्यः ।
समवायः समाख्यातः सङ्गागमविशारदः ॥”
इति सारदातिलकः ।

विन्द्यप

अथच ।
“विन्दुः शिवात्मकस्तत्र बीजं शक्तिर्नादस्तयोर्मध्यः ।
तथोयोगे भवेन्नादस्ताभ्यो जाताश्चिदस्तयोः ॥”
इति त्रियासारः ।
वि(वि)न्दुः, वि, (वेति तच्छीलः । विशिष्टाभे +
“विन्दुरिच्छुः ।” ३ । २ । १६६ । इति उपसर्गो
तुमागमश्च निपात्यते ।) जाता । इत्यमरः ।
दाता । इत्यजयपालः । वेदितव्यः । इति
शब्दरत्नावली ।
वि(वि)न्दुचिपकः, पुं, (विन्दुभिश्चिद्विशिष्टेचिपकः
इव ।) नृगभेदः । इति शब्दरत्नावली ।
वि(वि)न्दुजालं, स्त्री, (विन्दुर्ना जालम् ।) हस्ति-
शुक्लोपरिविचित्रविन्दुसमूहः । इति हेमचन्द्रः ।
वि(वि)न्दुजालकं, स्त्री, (विन्दुर्ना जालम् ।)
गजस्य मुखादिष्वो विन्दुसमूहः । तत्पर्यायः ।
पद्मकम् २ । इत्यमरः । पद्मम् ३ । अतएव
पद्मी हस्तीति भरतः ।
वि(वि)न्दुतन्त्रः, पुं, (विन्दुश्चिद्वं तन्त्रं यस्य ।)
अथः । इति हारावली । तुरङ्गकः । यथा,—
“विन्दुतन्त्रः पुमान् शारिफलके च तुरङ्गके ॥”
इति पद्मगीयवादी मेदिनी ।
वि(वि)न्दुपत्रः, पुं, (विन्दुः पत्रे यस्य ।) भूमेरुश्च ।
इति रत्नमाला ।
वि(वि)न्दुरेखकः, पुं, (विन्दुविशिष्टा रेखा यत्र ।
कन् ।) पञ्चभेदः । इति शब्दचन्द्रिका ।
वि(वि)न्दुवासरः, पुं, (विन्दुपातस्य वासरः ।) गर्भे
सन्तानोत्पत्तिकारकमुद्रपातदिनम् । इति
ज्योतिषम् ।
वि(वि)न्दुसरः, [सु] स्त्री, (विन्दुनामकं सरः ।)
सरोवरविशेषः । यथा,—
“अभ्युदयेन केलासं शिवं सर्वार्थधिं गिरिम् ।
गौरान् पञ्चतन्त्रं हरितालमयं प्रति ।
हरिण्यष्टङ्गः समहान् दिव्यौघधिमयो
गिरिः ।
तस्य पादे महद्दिव्यं सरः काञ्चनसन्निभम् ।
रम्यं विन्दुसरो नाम यत्र राजा भगीरथः ।
गङ्गार्थं स तु राजर्षिरुवाच बहुलाः समाः ।
दिव्यं यास्यन्ति मे पूर्वे गङ्गातोयपरिभुताः ।
तत्र चिपयगा देवो प्रथमस्तु प्रतिष्ठिता ।
सोमपादान् प्रकृता सा सप्रधा प्रतिभज्यते ।
यूपा मयिमयास्तत्र चितयश्च हरिण्यष्टाः ।
तत्रेष्टा क्रतुभिः सिद्धः शक्रः सुरगणैः सह ।
दिव्यश्लाघापयस्तत्र नचत्राणान् मन्त्रजम् ।
हृष्यते भास्वरा राजौ देवो चिपयगा तु सा ।
अन्तरीक्षं दिवश्चैव भावयित्वा भुवं गताः ।
भवस्य खाङ्गे पतिता संवत्सा योगमायया ।
तस्या ये विन्दवः केचित् क्षुब्धायाः पतिता
भुवि ।
क्षतस्तु तेर्विन्दुसरस्ततो विन्दुसरः स्मृतम् ॥”
इति मातङ्ग्ये । १२० । २७-२९ ।
विन्द्यपत्नी, स्त्री, पत्न्यापत्नी । इति शब्दचन्द्रिका ।
वेणुमुंटा इति भाषा ।

विन्ध्यः

विन्ध्यः, पुं, चन्द्रः । इति चिकित्शोपेयः ।
विन्ध्यः, पुं, पर्वतविशेषः । इत्यमरः । (यथा,
मनी । ५ । २१ ।

“हिमवद्विन्ध्ययोर्मध्यं यः प्राग्विनशना-

इति ।

प्रत्यगेव प्रयगाच्च मध्यदेशः प्रकीर्तितः ।”)

आधः । इति मेदिनी । विन्ध्यपर्वतस्य निम्न-
जङ्गलकारणम् । यथा,—

नारद उवाच ।

“किमर्थमग्निं भगवानगस्त्य-
स्तं निम्नजङ्गलं कृतवान् महर्षिः ।
कस्मै कृते केन च कारयितुं
नक्तददस्वाखिलमन्वृते ॥

पुनस्त्य उवाच ।

पुरा हि विन्ध्येन दिवाकरस्य
गतिर्निवृत्ता गतेश्वरस्य ।
रविकृतः कुम्भभवं भवेत्
होमावसाने वचनं वभाषे ॥
समागतोऽहश्च दिवर्षभ त्वां
कुरुत्व मयुहुरणं मुनीन्द्र ।
ददस्व दानं मम यन्मनीषितं
चरामि येन त्रिदिवे मुनिव्रतः ॥

इत्थं दिवाकरवचो गुणसङ्गयोगि
श्रुत्वा तदा कलसजो वचनं वभाषे ।
दानं ददामि तव यन्मनसा त्वमीष्टं
नाथो प्रयाति विमुखो मम कश्चिदेव ॥
श्रुत्वा वचोऽन्ततमयं कलसोऽहवस्य
प्राह प्रभुः करपटं प्रणिधाय सृष्टिं ।
यमोऽन्य मे गिरिवरः प्रवण्डि मार्गं
विन्ध्यस्य निम्नकरणे भगवान् यतस्व ॥
इति रविवचनादुवाच कुम्भजन्मा
कृतमिति तद्धि मया हि नीचजङ्गलम् ।
तव किरणजितो भविष्यतीति मञ्जीषो
मम हि शरणसमागतस्य का यथा ते ॥

इत्येवमुक्त्वा कलसोऽहवस्तु
सृणुष्व संस्तुय विनम्य भक्त्या ।
जगाम संतुष्य हि दृष्ट्वा हि
विन्ध्याचलं दृष्ट्वपुर्महर्षिः ॥
गत्वा वचः प्राह मुनिर्महर्षिं
यास्ये मञ्जानीश्वरं सुपुण्यम् ।
दृष्ट्वोऽप्यशक्तश्च तवाधिरौढुं
तस्माद्भवान् नीचतरोऽस्तु सद्यः ॥
इत्येवमुक्त्वा मुनिमग्रेण
स नीचजङ्गलमभवन् मञ्जीषः ।
समाक्रमन्वापि महर्षिसुख्यः
प्रोक्षन् विन्ध्यं द्विज आह शैलम् ॥
यावत्त भूयो निजमात्रजामि
महाश्रमं धौतवपुः सुतीर्यान् ।
त्वया न तावत्विह वर्द्धितयं
न तेत् शपिष्येऽहमवक्ष्याते ॥
इत्येवमुक्त्वा भगवान् जगाम
दिशं च यामीं सहस्रान्तरीक्षम् ।

विन्ध्याव

आह्वय तस्यैव हि तां तदाशां
काले व्रजाम्यत्र यदा मुनीन्द्र ॥
तत्राश्रमं रम्यतरं हि जलत्वा
संयुज्जाम्यन्मनोऽग्न्यान्मम् ।
तत्राय निःशेष्य विदर्भपुत्रीं
स्वमाश्रमं सौम्यसुपाजगाम ॥
अतावतौ कार्यपरो ह्यगस्त्यो
नित्यं तदा स्वाश्रममावसत् सः ।
शेषश्च कालं स हि दृष्ट्वा कस्त्य-
स्तपश्चाराभितकान्तिमाप्नुनिः ॥
विन्ध्योऽपि दृष्ट्वा गगने महाश्रमं
दृष्ट्वा न यातिव भयाच्छर्षेः ।
नासौ निवृत्तेऽभिमतिं निधाय
स संस्थितो नीचतरायदङ्गः ॥
एवं त्वगस्त्येन महापतेनः
स भीषदङ्गो हि जलो महर्षे ।
तस्योऽप्यदङ्गं मुनिमंस्तुता मा
दुर्गां स्थिता दानवशामनार्थं ॥
देवाश्च सिद्धाश्च महोरगाश्च
विद्याधराभूतगणाश्च सर्वे ।
सञ्जासरोभिः सहिता दिवानिर्गं
कात्यायनीं तस्मैरपेतशोकाः ॥”

इति वामनपुराणे देवीमाहात्म्ये १२ अध्यायः ।

“आयौवर्षः पुण्यभूमिर्मध्यं विन्ध्यहिमागयोः”
इत्यमरः ॥

“विन्ध्यस्य पश्चिमे भागे मनुस्यसुकृ पतितो
भवेत् ॥”

इति प्राचीनाः ॥

विन्ध्यकूटः, पुं, (विन्ध्य कूटं माया केतवं वा यस्य ।
याजेन तस्यावतनीकरणस्य तथात्वम् ।)

अगस्त्यमुनिः । इति चिकित्शोपेयः ॥

विन्ध्यवासिनी, [न्] पुं, (विन्ध्य वसतीति । वस +
निनिः ।) आडमुनिः । इति हेमचन्द्रः ॥

विन्ध्यवासिनी, स्त्री, (विन्ध्य वसतीति । वस् + निनिः ।
तत्तन्निर्वा ङीप् ।) दुर्गा । यथा,—

“सहस्राक्षोऽपि तां यत्तु विन्ध्यं वेगाज्जगाम ह ।
तत्र गत्वा तपोवार्चं तिष्ठन्वात्र महावने ॥
पूज्यमाना सुरैर्नाम्ना स्नाना त्वं विन्ध्यवासिनी ।
तत्र स्थाप्य हरिर्देवीं दध्वा सिंहश्च वाहनम् ।
भवामरारिहन्त्रीति तुक्त्वा स्वर्गमवाप्नुयान् ॥”

इति वामने ५१ अध्यायः ॥ ७ ॥

अन्यत्र देवीपुराणे ४५ अध्याये ।

“विन्ध्यवतीर्य देवार्थं जतो घोरो महाभटः ।
अद्यापि तत्र सावासा तेन सा विन्ध्यवासिनी ॥”

विन्ध्यः, पुं, (विन्ध्य विन्ध्यपर्वते तिष्ठतीति । स्था +
कः ।) आडमुनिः । इति जटाधरः ॥

विन्ध्या, स्त्री, लवलीश्वरः । इति मेदिनी । अट्टिः ।
इति हेमचन्द्रः । एकाग्र इति भाषा ।

विन्ध्यावली, स्त्री, बलिपत्नी । वाजराजमाता ।
इति पुराणम् । (यथा, भागवते । ८ । २० ।

१७ ।

“विन्ध्यावली तदागच्छ पत्नीजावकमाजनी ॥”

विपक्षः

विन्ध्यावलीपुत्रः, पुं, (विन्ध्यावल्याः पुत्रः ।) वाज-
राजः । इति चिकित्शोपेयः ॥

विन्ध्यावलीसुतः, पुं, (विन्ध्यावल्याः सुतः ।) वाज-
राजः । इति जटाधरः ॥

विषः, जि, (विट् + क्तः । “दुष्टविदेति ।” ८ । २ । ५६ ।
नत्वम् ।) विचारितः । प्राप्तः । इत्यमरः ॥

ज्ञातः । स्थितः । इति विश्वः ॥

विपक्षः, जि, (वि + नि + अक्ष + क्तः ।) लत-
विन्ध्यासः । यथा,—

“सदृश्या गुणगुम्फिता सुकृतिना सत्कर्मिणा

ज्ञापिका

सत्सामान्यविशेषनित्यमिलिता भावप्रकर्षाज-
ज्वला ।

विष्णोर्वचसि विन्धनायलतिना सिद्धान्तसुक्ता-
वली

विन्धस्ता मनसो सुदं वितनुतां सदयुक्तिरेवा
चिरम् ॥”

इति सिद्धान्तसुक्तावली ।

विन्ध्याकः, पुं, (वि + नि + अक्ष + घञ् ।) विह-
तः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ हातियान् इति
भाषा ॥

विन्ध्यासः, पुं, (वि + नि + अक्ष + घञ् ।) स्थाप-
नम् । रचनम् । यथा, ज्ञानाण्येव । वैश्वे त्व ।
“एकेकवर्णसुखाय स्नायाधाराच्छरोऽन्तकम् ।
नमोऽन्तमिति विन्ध्यास आन्तरः परिकीर्तितः ॥”
अपि च ।

“अयोमाद्यन्तो नमोऽन्तो वा सविन्दुर्विन्दुवर्जितः ।
पञ्चाशद्वर्णविन्ध्यासः कमादन्तो मनीषिभिः ॥”

इति भट्टः । इति तत्त्वसारः ॥

अन्यत्र ।

“यज्ञेषु मन्त्रिविन्ध्यामो विज्ञेयो न च दृष्टवत् ।

विशुद्धहीरकन्यासो विधेयः सद्गोपरि ।

तेन सर्व्वाणि नष्टानि अरिष्टानि मञ्जी-
शुजाम् ॥”

इति युक्तिकल्पतरुः ॥

किञ्च ।

“तथा कथितया किंवा तथा वनितया च किम् ।
पदविन्ध्यासमाज्ज्वा यया नापहृतं मनः ॥”

इत्यष्टः ॥

विप, क क्षेपे । इति कविकल्पद्रुमः । (पुरा०-पर०-
सक०-सट् ।) क, विपयति । इति दुर्गादासः ॥

विपक्षः, पुं, (विबद्धः पक्षो यस्य ।) शत्रुः । इत्य-
मरः ॥ (यथा, हरिवंशे । ५३ । ५४ ।

“तत्र वंशा विभण्यन्तां विपक्षः पक्ष एव च ।

प्रक्षान्तां हि तयो राज्ञो भविता विपक्षो
महान् ॥”

यथा च रघुवंशे । १७ । ७५ ।

“इन्द्रोऽरगतयः पक्षे सूर्यस्य कुसुदेऽश्वः ।

गुणास्तस्य विपक्षेऽपि गुणिनो केभिरन्त-
रम् ॥”

न्यायमने साध्याभाववत्पक्षः । यथा, भाषा-
परिच्छेदे । ७३ ।

विप्रः

संज्ञा गणत्रयमादिमं सकलयोर्हयोर्भवति
पादः ।
यस्याक्षां पिङ्गलनामो विपुलामिति समा-
ख्यातिः ।
पुंसो कलिकालयालवतानां नाख्यपहतिर-
त्वापि ।
वीर्यविपुला सुखे चेत् स्यात् गोविन्द्याम्यमन्त्र-
कलाः ।
इति कृत्स्नोमञ्जरी ।
(विपुलपञ्चनस्यादेवी । इति देवीभागवतम् ।
७ । १० । ६६ ॥)
विपुलासवा, स्त्री, (विपुलं रसं आसवतीति । आ-
+ सु + अच् । टाप् ।) इहकथा । इति राज-
निर्घण्टः ।
विपुयः, पुं, (वि + प्र + “विपुयविनीयेति” ३ । १ ।
१ । ७ । इति कर्मणि क्यबन्तनिपातः ।) सुप्रः ।
इति सुप्रबोधयाकरणम् । यथा,—
“वासानां वस्त्रले भुङ्क्ते विपुयेः कृतमेखलाम् ।
क्षामामङ्गनपिण्डाभां दृष्टिनीमलनात्तराम् ।”
इति भट्टिः । ६ । ६० ॥
विप्रः, पुं, (वप + “वृजिन्नायवसेति” उणा० २ । २८ ।
निपातनात् रप्रत्ययेन साधुः ।) ब्राह्मणः । इत्य-
मरः । विशेषेण प्राप्तिं पूरयति षट् कर्मणि
विप्रः । प्रा ल पूर्तो इत्यस्मात् षप्रत्ययः । किंवा ।
उच्यते धर्मेबोलमत्र इति वपेर्नाम्नीति रे
निपातनात् इत्यम् । इति भरतः । तस्य
लक्षणं यथा,—
“जन्मना ब्राह्मणो ज्ञेयः संस्कारैर्द्विज उच्यते ।
विद्यया याति विप्रत्वं त्रिभिः श्रोत्रियलक्षणम् ।”
इति प्रायश्चित्तविवेकः ।
(यथाच मनौ । १ । ६४ ।
“उत्पत्तिरेव विप्रस्य स्रुतिधर्मस्य ग्रान्थी ।
स हि धर्मेयस्तुष्टो ज्ञानभूयाय कल्पते ।”
अस्य पादोदकमाहात्म्यं यथा, जज्ञवेवर्त्त । १ ।
११ । २६—३३ ।
“एषिषां यानि तीर्थानि तानि तीर्थानि सागरे ।
सागरे यानि तीर्थानि विप्रपादेषु तानि च ।
विप्रपादोदकक्षिप्त्वा यावत्तुल्यति मेदिनी ।
तावत् पुष्करपादेषु पिबन्ति पितरो जलम् ।
विप्रपादोदकं पुण्यं भक्तियुक्तस्य यः पिबेत् ।
स क्षातः सर्वतीर्थेषु सर्वयज्ञेषु दीक्षितः ।
महारोगी यदि पिबेत् विप्रपादोदकं द्विज ।
सुच्यते सर्वरोगेभ्यो मासमेकम् भक्तिः ।
अविद्यो वा सविद्यो वा सन्ध्यापूर्तो हि यो
द्विजः ।
स एव विष्णुसदृशो मा हरौ विसृज्यो यदि ।
जन्तं विप्रं श्रपन्तं वा न हन्यान्न तं श्रपेत् ।
गोभ्यः शतगुणं पूज्यो हरिभक्तश्च ब्राह्मणः ।
पादोदकं नैवेद्यं सुदृक्ते विप्रस्य यो द्विज ।
निजं नैवेद्यमोजी यो राजसूयपर्जनं लभेत् ।
एकादश्यां न सुदृक्ते यो निजं विष्णुं समर्चयेत् ।
तस्य पादोदकं प्राप्य क्षणं तीर्थं भवेद्भुवम् ।”)

विप्रति

अन्वयः । इति राजनिर्घण्टः । (वि, मेधावी ।
यथा, ऋग्वेदे । १० । ११२ । ६ ।
“निमुसीद गणपते गणेषु त्वा माहुर्विप्रतमं
कवीनाम् ।”)
“विप्रतमं अतिशयेन मेधाविनम् ।” इति तद्वाच्ये
सायणः । क्षत्रकर्ता । यथा, ऋग्वेदे । १० ।
४० । १४ ।
“विप्रस्य वा यजमानस्य वा गृहम् ।”
“विप्रस्य मेधाविनः स्तोतुर्वा ।” इति तद्वाच्ये
सायणः ।)
विप्रकारः, पुं, (वि + प्र + क्त + भावे घञ् ।)
अपकारः । तत्पर्यायः । निकारः २ । इत्य-
मरः । (यथा, महाभारते । १ । ६२ । १४ ।
“तेषाम् विप्रकारेषु तेषु तेषु महामतिः ।
मौल्ये प्रतिकारे च विदुरोऽवहितोऽभवत् ।”)
खलीकारः । इति स्वामी । तिरस्कारः । इति
हेमचन्द्रः । (विविधप्रकारः । यथा, महा-
भारते । ३ । ७५ । ३ ।
“स वाधते प्रजाः सर्व्वा विप्रकारैर्महाबलः ।
ततो नस्त्रात् भगवान्नाम्यस्याता हि विद्यते ।”)
विप्रकाशः, स्त्री, तूलवृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ।
विप्रकृतः, त्रि, (वि + प्र + क्त + क्तः ।) तिरस्कृतः ।
तत्पर्यायः । निजतः २ । इति हेमचन्द्रः ।
(यथा, कुमारसम्भवे । २ । १ ।
“तस्मिन् विप्रकृताः कावे तारकं द्रवौकसः ।
तुरायाश्च पुरोधाय धाम स्वायम्भवं ययुः ।”)
विप्रकृतिः, स्त्री, विप्रकारः । विप्रपूर्वकलधायोः
क्षिप्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् ।
विप्रकृतः, त्रि, (वि + प्र + क्त + क्तः ।) दूरः ।
इति हलायधुः । (यथा,—
“सन्निकृष्टविप्रकृत्यभिचारिप्राधानिकमेदाश्च-
तुर्धा इति । न च ते चयादिकमपेक्षन्ते । विप्र-
कृतो यथा । हेमन्ते निजिनः श्लोका वसन्ते
कफरोगकृत् । किंवा सन्निकृतो चरस्य रक्षादि
सेवा विप्रकृतो रुद्रकोपः ।” इति माधवकृत
रत्नविनयशास्त्राने विजयः ।)
विप्रकृतकं, त्रि, (विप्रकृत एव । स्वार्थे कन् ।)
दूरम् । इत्यमरः ।
विप्रचितिः, पुं, दनुपुत्रः । यथा,—
सुत उवाच ।
“अभवद्दनुपुत्राश्च वंशे स्याता महासुराः ।
विप्रचितिप्रधानास्ते शतं तौत्रपराक्रमाः ।”
इति वज्रपुराणे काश्यपोयवंशः ।
(तथाच महाभारते । १ । ६५ । २१ ।
“चत्वारिंशद्दुनोः पुत्राः स्याताः सर्वत्र
भारत ।
तेषां प्रथमजो राजा विप्रचितिर्मेहायशाः ।”)
विप्रतिपत्तिः, स्त्री, (वि + प्रति + पद + क्तन् ।)
विरोधः । यथा,—
“परस्परं मनुष्याणां स्वार्थविप्रतिपत्तिषु ।
वाक्याव्यायाद्यवस्थां व्यवहार उदाहृतः ।
भावोत्तरक्रियावाच्यसिद्धिभिः क्रमवृद्धिभिः ।

विप्रल

आदिमचतुरंशस्तु चतुष्यादभिधीयते ।”
इति मिताक्षरायां व्यवहारमाहिका । ३ ।
विकृतिः । यथा प्रथमाध्याये कात्यायनसूत्रम् ।
शब्देऽविप्रतिपत्तिरिति । प्रतिनिहितशब्दे श्रुत-
शब्दः प्रयोष्यः । श्रुतद्वयबुद्ध्या प्रतिनिधुपादा-
नात् शब्दान्तरप्रयोगे श्रयान्तरबुद्धिप्रसङ्गात् ।
इत्येकादशीतत्त्वम् । (अन्यथाभावः । अरिष्ट-
विशेषः । यथा, सुश्रुते । १ । ३० । “अथानः पक्षे-
न्दियार्थविप्रतिपत्तिमध्यायं व्याख्यास्यामः ।”
एवं ह्यायाविप्रतिपत्तिः । स्वभावविप्रति-
पत्तिः ।)
विप्रतिसारः, पुं, (वि + प्रति + क्त + घञ् ।)
विप्रतीसारः । इत्यमरटीकायां रायसुतः ।
(यथा, शिशुपालधधे । १० । २० ।
“प्रापि चेतसि स विप्रतिसारे
सुभुवामवसरः सरकेण ।”
“विप्रतिसारे पञ्चात्तापयुक्ते । पञ्चात्तापोऽनुता-
पश्च विप्रतीसार इत्यपि । इत्यमरः ।” इति
तट्टीकायां मल्लिनाथः ।)
विप्रतिघ्नं, त्रि, (वि + प्रति + विध + क्तः ।)
निविघ्नम् । इति स्मृतिः ।
विप्रतीसारः, पुं, व्यनुतापः । इत्यमरः । कौल्यम् ।
अनुशयः । रोषः । इति मेदिनी । रे, १०७ ।
विप्रदहः, पुं, (विशेषेण प्रकृतश्च दहते इति ।
दह + घञ् ।) फलसूत्रादिशुक्लद्रवम् । इति
शब्दचन्द्रिका ।
विप्रप्रियः, पुं, (विप्रणां प्रियः । यक्षीयदुमत्वात् ।)
पलाशवृक्षः । इति केचित् । ब्राह्मणवल्गवे, त्रि ।
यथा,—
“रामं लक्ष्मणपूर्व्वजं रघुवरं सीतापतिं सुन्दरं
काकुत्स्थं करुणामयं गुणनिधिं विप्रप्रियं
धार्मिकम् ।”
इति रामायणम् ।
विप्रयार्थं, स्त्री, (विशेषेण प्रयाणम् ।) पलायनम् ।
इति केचित् ।
विप्रयुक्तः, त्रि, (प्र + युज् + भावे क्तः । विगतं
प्रयुक्तं प्रयोगो यस्मात् ।) विच्छिद्यः । विभिन्नः ।
इति केचित् ।
विप्रयोगः, पुं, (विगतः प्रकृतो योगो यत्र ।)
विप्रलम्भः । इत्यमरः । विरहो विसर्वाहो वा ।
इति स्वामी । रागिण्योर्विच्छेदः । इति सुभूतिः ।
(यथा, मनौ । ६ । १ ।
“पुरुषस्य स्त्रियाश्चैव धर्म्मो वल्गो न तिष्ठतोः ।
संयोगे विप्रयोगे च धर्म्मान् वक्ष्यामि ग्राह्य-
तान् ।”
संयोगाभावः । यथा, साहित्यदर्पणे । २ ।
“संयोगो विप्रयोगश्च साहचर्यं विरोधिता ।”)
विप्रलम्भः, त्रि, (वि + प्र + लभ + क्तः ।) वञ्चितः ।
इति हेमचन्द्रः । (यथा, महाभारते । ५ ।
१६९ । २१ ।
“दशाक्षराणो राज्ञस्वामिदं वचनमब्रवीत् ।
अभिषङ्गात् प्रकुपितो विप्रलम्भस्त्वयानव ।”)

विभक्तः

विवाहा, स्त्री, विवेकनम् । इति विवाहशेषः ।
 विवृधः, पुं, (विधिविधं वृधते इति । वृध + कः ।)
 देवः । इत्यमरः । (यथा, मग्नौ । १२ । ४७ ।
 “गन्धर्वा गुह्यका यथा विवृधातुपरान्ते ॥”)
 पङ्क्तिः । इति मेदिनी । वि, २६ । (यथा,
 कथासरित्सागरे । २२ । १०५ ।
 “नवीमि विवृधः खेदं जनानां विवृधे कथम् ॥”
 अक्षिपत्य वाच्यजिह्वेऽपि दृश्यते ॥७॥) चम्पः ।
 इति वृकायुधः ।
 विवृधानः, पुं, (वि + वृध + शानच् ।) आप्तायः ।
 पङ्क्तिः । देवः । इति संक्षिप्तसारांशोद्दि-
 हतिः ।
 विवोधः, पुं, (विगतो बोधः ।) अनवधानता ।
 इति कैचित् । (विप्रदो बोधः ।) प्रबोधश्च ।
 (यथा, भागवते । १ । ४ । २० ।
 “य एवमाराधितपादतौघी-
 द्योत तत्त्वात्प्रबोधमार्गः ॥”
 प्रोक्षपण्डितः । यथा, मार्कण्डेये । १ । २१ ।
 “पिङ्गाचश्च विवोधश्च सुपुत्रः सुसुखस्तथा ।
 प्रोक्षपुत्राः स्वर्गमेवास्तत्तथाः प्राञ्ज-
 चित्तकाः ॥”)
 विवोधनं, स्त्री, (वि + वृध + क्यट् ।) प्रबोधनम् ।
 यथा,—
 “तुष्टाव योगनिद्रात्तामेकायदुदयस्थितः ।
 विवोधनायैव हरेर्हरेनेवज्जलतालयाम् ॥”
 इति देवीमाहात्म्यम् ।
 (जामरम् । यथा, महाभारते । १ । १०० । ८८ ।
 “वीतशोकभयावाधाः सुखस्वप्रविवोधनाः ॥”
 प्राप्तिबोधके, (वि । यथा, जम्बेदे । १८ । २२ ।
 “अदाद्राधो विवोधनम् ॥”
 “राधो धनस्य विवोधनं विशेषेण बोधकं बहु-
 चनप्राप्तिहेतुमित्यर्थः ॥” इति तद्भाष्ये सायणः ॥)
 विभक्तः, वि, (वि + भज् + क्तः ।) प्राप्तविभागः ।
 विभिनः । एचक् । यथा । दृष्टव्यतिः ।
 “पिप्पा सह विभक्ता ये सापञ्जरा वा बहोदराः ।
 जघन्याश्च ये तेषां पिष्टभागहरास्तु ते ।
 अनीशः पूर्वजः पिप्पे भ्रातृभागे विभक्तजः ।
 विभक्तजो विभागानन्तरं मर्माधानेन जातः ।
 अपि च । यासः ।
 “भ्रातृणां जीवतोः पिप्पेः सहवाको विधीयते ।
 तद्भावे विभक्तानां धर्मेस्तेषां विवर्हते ॥”
 विभक्तानां स्वमाचधने वैदिककर्मकरणात्तत्त्वा-
 न्नधर्मेतेन तद्दृष्टिरित्यर्थः ।
 “विभक्ता अविभक्ता वा सपिप्पाः स्यादरे-
 समाः ।
 एको ह्यनीशः सर्वेषु दानाद्यमनविक्रये ॥”
 अपि च ।
 “दानयज्ञपञ्चमयज्ञस्तेनपरिग्रहाः ।
 विभक्तानां एचक् यथाः पाकधर्मागमयन्वीः ।
 साक्षितं प्रातिभाष्यं दानं यद्व्यमेव च ।
 विभक्ता आतरः कुमुदीविभक्ताः परस्परम् ।
 विभक्ताः क्रिया लोके प्रवर्तन्ते स्वार्थकृतः ।

विभक्तः

विभक्तानवगच्छेयुर्लोकमप्यन्तरेण तान् ॥”
 इति नारदवचनानि ।
 तथा ।
 “भ्रातृणामप्यद्वयोः पितुः पुत्रस्य चैव हि ।
 प्रातिभाष्यं वाच्यमविभक्ते न तत् स्मृतम् ॥”
 इति याज्ञवल्क्यवचनम् ॥७॥
 तथा ।
 “विभक्तो यः पुनः पिप्पा भ्राता चैकज-
 संस्थितः ।
 पिष्टयेषाश्च वा प्रोक्ता स तु संवृष्ट उच्यते ॥”
 इति दृष्टव्यवचने येनामेव हि पिष्टभा-
 पिष्टभाहीनां पिष्टपितामहोपाज्जितप्रयेषा-
 विभक्तत्वमुच्यते । सम्भवति त एव विभक्ताः
 सन्तः परस्परप्रीत्या पूर्वजतविभागध्वंसेन यत्तव
 धनं तन्मम धनं यन्मम धनं तत्तवापि इत्येक-
 स्मिन् कार्ये एकयद्दृष्टपतया स्थिताः संवृष्टाः ।
 न त्वेवं रूपाणां धनसंसर्गमात्रेण । नापि विभ-
 क्तानां प्रीतिपूर्वकाभिसम्भानं विना ॥७॥ तथा ।
 “वन्धूनामविभक्तानां भोगं नैव प्रदापयेत् ॥”
 इति कात्यायनवचनम् ।
 तथा ।
 “भ्रातृणामविभक्तानामेको धर्मः प्रवर्तते ।
 विभागे सति धर्मोऽपि भवेत्तेषां एचक् एचक् ॥”
 तथा ।
 “भ्रातृणामविभक्तानां यद्युत्थानं भवेत् सङ्ग-
 न तच्च भागं विभक्तं पिता दद्यात् कथञ्चन ॥”
 इति मनुवचनम् ।
 तथा । कात्यायनः ।
 “अविभक्ते मृते पुत्रे तत्सुतं ऋक्ष्यभागिनम् ।
 कुर्वीत जीवन् येन त्वत्वं नैव पितामहात् ।
 लभेतांश्च स पिप्पे च पिष्टयात् तस्य वा
 सुतात् ॥”
 तथा । विष्णुः । पिष्टविभक्ता विभागानन्तरो-
 पस्य विभागं ददुः ॥७॥ अपि च ।
 “अविभक्तविभक्तानां कुल्यानां वसतां सङ्ग-
 भूयो दायविभागः स्यादाचतुर्थादिति स्थितिः ॥”
 इति कात्यायनवचनम् ।
 अविभक्तानां सङ्ग वसतां संवृष्टानां वा पुन-
 र्विभागे भ्रातृतत्सुततत्सुतपत्येनमेव तत्सुता-
 चतुर्षां विवर्हते । इति । तथा ।
 “अविभक्तं स्यावरं यत् सर्वेषामेव तद्वेत् ।
 विभक्तं स्यावरं प्राप्तं नान्योदर्यैः कदाचन ॥”
 इति यमवचनम् । एतानि वचनादीनि दाय-
 तत्त्वधृतानि ॥७॥ अपि च ।
 “अविभक्ता विभक्ता वा कुल्यैः आहमदैविकम् ।
 मघासु च तयाम्यन्न नाधिकारः एचक् विना ॥”
 इति आहृतत्वम् ।
 अन्यथा ।
 “नृजघ्नः स्युर्देवा पुत्राः पितुरेकज वासिनः ।
 सर्वेषां मत्तं ज्ञत्वा व्यष्टिर्नैव तु यत् ज्ञतम् ।
 प्रयेष्य चाविभक्तेन सर्वैरेव ज्ञतं भवेत् ॥”
 इति शुद्धित्वम् ।

विभा

(पुं, कार्तिकेयः । यथा, महाभारते । १ । ११ । ११ ।
 “बहोप्रियश्च धर्मात्मा पवित्रो माहवल्गवः ।
 कथाभर्ता विभक्तश्च खादिवो रेवतीश्वरः ॥”)
 विभक्तजः, पुं, (विभक्ते सति जायते इति । जघ-
 + क्तः ।) विभागानन्तरं मर्माधानेन जातः ।
 यथा । दृष्टव्यतिः ।
 “पिप्पा सह विभक्ता ये सापञ्जरा वा बहोदराः ।
 जघन्याश्च ये तेषां पिष्टभागहरास्तु ते ।
 अनीशः पूर्वजः पिप्पे भ्रातृभागे विभक्तजः ।
 यथा धने तद्यर्गेऽपि सुक्ता प्रौचोदकक्रियाः ॥”
 इति दायतत्त्वम् ।
 विभक्तिः, स्त्री, (विभजनमिति । संख्याकर्मादयो
 स्त्रियां विभज्यन्ते आभिरिति वा । वि + भज् +
 क्तिन् ।) विभागः । स्यादिः खादिश्च । यथा ।
 “संख्यात्वाप्यसामान्यैः शक्तिमान् प्रत्ययस्तु
 यः ।
 सा विभक्तिर्द्विधा प्रोक्ता सुप्तिट् चेति प्रमे-
 हतः ॥”
 संख्यात्वावान्तरजात्यवच्छिन्नशक्तिमान् यः
 प्रत्ययः सा विभक्तिः । सुप् तिट् इति भिदा-
 द्विविधा । इति शब्दशक्तिप्रकाशिका । (उभ-
 याधोदाहरणम् । यथा, नैषधे । ३ । २३ ।
 “क्रियेत चेत् साधु तिभक्तिचिन्ता
 अक्षिप्तदा सा प्रथमाभिधेया ।
 या स्त्रीजसां साधयितुं विलासै-
 स्तावत् चमा नाम पदं बहु स्थात् ॥”)
 विभजनौयं, वि, विभाज्यम् । विभागयोस्त्वम् ।
 यथा । यद्यस्य प्रयोजनात् पुस्तकादि तन्-
 स्त्र्यादिभिः सङ्ग पङ्क्तितादिभिर्न विभजनौयम् ।
 इति दायतत्त्वम् । भजनार्हम् । विपूर्वभज-
 धातोर्नौयप्रत्ययेन निष्पन्नम् ।
 विभवः, पुं, धनम् । (यथा, मग्नौ । ४ । ३४ ।
 “न जीर्णमजवङ्गासा भवेच्च विभवे सति ॥”)
 मोक्षः । ऐश्वर्यम् । इति मेदिनी । वि, ५१ ।
 (यथा, भागवते । ७ । ८ । ५५ ।
 “भवता हरे स हजिनोऽवसादितो
 नरसिंह नाथ विभवाय नो भव ॥”)
 प्रभवादिषट्पञ्चरत्नान्तर्गतद्वितीयवर्गम् । यथा,
 भविष्यपुराणे ।
 भैरव उवाच ।
 “सुमित्रं क्षेममारोग्यं सर्वं आविबिक्त्विताः ।
 प्रशान्ता मानवास्तत्र बहुशस्या वसुधरा ।
 हृष्टास्तुष्टा जनाः सर्वे विभवे च वराकमे ॥”
 इति ज्योतिस्तत्त्वम् ।
 विभा, स्त्री, (वि + भा + क्तिप् ।) किरणः । इति
 जैमिनीयः । प्रकाशः । शोभा । इति राज-
 निर्घण्टः । (यथा, साहित्यदर्पणे । १ । १६७ ।
 “कमलेव मतिर्मतिरिव कमला
 तदुत्तिव विभा विभवे तनुः ।
 धरणीव धृतिर्धृतिरिव धरणी
 सततं विभाति वत सख्य तन ॥”
 प्रकाशकी, वि । यथा, जम्बेदे । १० । ५५ । ४४)

विभागः

“वदुव जीवः प्रथमा विभागाम् ।”

“विभागा विभाषकाणां सङ्घनचक्रादीनाम् ।
इति तद्भाष्ये सायकः ।”

विभाषकः, पुं, (वि + भा + क् + “विधाविभा-
निति” । १ । २ । २१ । इति टः ।) कर्णः ।
(यथा, साहित्यदर्पणे । १० । अर्धेष्टे ।
“सङ्घा भूयसाविष्टो विभाति च विभाषकः ।”)
अर्कः । विभक्तः । इत्यमरः । अपि ।
इति मेदिनी । २, २६७ । (वि, प्रकाशशेषः ।)

विभागः, पुं, (वि + भज + क् + “विधाविभा-
निति” । १ । २ । २१ । इति टः ।) भग्नः । अस्य
प्रयोगः अङ्गशब्दे दृश्यः । अस्य लक्षणं यथा ।
“एकदेशोपात्तस्यैव भूहरय्यादावुत्पन्नस्य
स्वस्य विनिगमनाप्रमाणाभावेन वैशिष्ट्य-
व्यवहारान्वयतया अव्यवस्थितस्य गुटिकापाता-
दिना सङ्घनं विभागः । विशेष्य भजनं
सङ्घनापनं वा विभागः ।” इति दायभागः ।
अपि च ।

“विभागोऽर्थस्य पित्रास्य पुत्रेयं च प्रकल्पते ।
दायभाग इति प्रोक्तं तद्विवादपरं बुधैः ।”

इति नारदवचनम् ।

पूर्वस्वामिसत्त्वोपरमे सङ्घनविशेषात् सङ्घ-
न्यनां सर्वधनप्रकृतस्य स्वस्य गुटिकापाता-
दिना प्रादेशिकस्वत्ववस्थापनं विभागः । ७ ।
अपि च । कात्यायनः ।

“जीवविभागे तु पिता नैकं पुत्रं विशेषयेत् ।
निर्भाजयेत् न चैकमकस्मात् कारकं विना ।”
उक्तकारकस्य तु नारदः ।

“आधितः कुपितश्चैव विधयासक्तचेतनः ।
अथयाशास्त्रकारी च न विभागे पिता प्रभुः ।”
नित्यरजस्कायामेव मातरि पितामहधन-
विभागमाह बृहस्पतिः ।

“पित्रोरभावे भ्रातृणां विभागः संप्रदर्शितः ।
मातृनिवृत्ते रजसि जीवतोरपि श्रूयते ।”
अथ च । याज्ञवल्क्यः ।

“विभागश्चेत् पिता कुर्याद्विष्टया विभजेत्
सुतान् ।

श्वेदं वा श्रेष्ठभागेन सखे वा सुः समाश्रितः ।”
अपि च देवतः ।

“अविभक्तविभक्तावां कुल्यानां वसतां सह ।
भूयो दातव्यभागः स्यादाचतुर्थादिति स्थितिः ।”
विष्णुः । पित्रविभक्ता विभागात्तदुत्पन्नस्य
विभागं ददुरिति ।

“गोत्रभाजविभागार्थं सखे च सप्तपञ्चते ।
गोत्रभाजविभागार्थं कुलं साक्षिभ्यमर्हति ।”

इति श्रुतवचनम् । इति दायतत्त्वम् ।

सामान्यधर्मावच्छिन्नावामेव वक्तृणां परस्पर-
विहृतद्वयाप्यधर्मप्रकारेण प्रतिपादनं हि वि-
भागः । इति आहृतिवैकटीकायां कीदृश-
तर्कावधारः । ७७ । आर्यमते चतुर्विंशतिगुणान्त-
र्गतगुणविशेषः । स निविष्टः । यथा,—
“शब्दादिद्विवर्तितः स्यात् विभागोऽपि विधा-
नमिति ।”

विभाग्यं

एककर्म्मोद्भवत्वाद्यो द्वयकर्म्मोद्भवः परः ।

विभाग्यकर्म्मोद्भवः स्यात्तृतीयोऽपि विधा भवेत् ।
हेतुमात्रविभागोऽपि द्वयहेतुविभागः ।”

इति भाषापरिच्छेदः । १० ।

विभक्तप्रत्ययकारकं विभागं निरूपयति विभाग
इति एककर्म्ममिति । उदाहरणम् । अनेनैक-
विभागादिनं पूर्ववत् बोध्यं तृतीयो विभागः
कारकमात्रविभागवत्त्वः कारकाकारकविभाग-
जन्यमिति आहृतिवत् यच्च कपालकर्म ततः
कपालद्वयविभागस्ततो चटारम्भकसंयोगनाश-
स्ततो चटाराशः ततस्तेन एककपालविभागेन
सकर्मकः कपालस्य देशान्तरविभागो जन्यते
तत उत्तरदेशसंयोगः ततः कर्मनाश इति ।

न च तेन कर्मणोऽपि कथं देशान्तरविभागो न
जन्यते इति वाच्यं एकस्य कर्मक आरम्भक-
संयोगप्रतिबन्धविभागजनकत्वस्यानारम्भकसं-
योगप्रतिबन्धविभागजनकत्वविरोधात् अन्यथा
विकसत्त्वमलकुटमलभङ्गप्रसङ्गात् तस्मादुद्देशी-
यानारम्भकसंयोगप्रतिबन्धविभागं जनयेत्तदा

आरम्भकसंयोगप्रतिबन्धविभागं न जनयेत् ।
न च कारकविभागेनैव द्वयनाशात् पूर्वं कुतो
देशान्तरविभागो न जन्यते इति वाच्यं आर-
म्भकसंयोगप्रतिबन्धविभागवतः अवयवस्य कति
त्रये देशान्तरविभागासम्भवात् यत्र हस्त-
क्रियया हस्ततद्विभागः ततः शरीरेऽपि
विभक्तप्रत्ययो भवति तत्र च शरीरतद्विभागे
हस्तक्रिया न कारकं यधिकरण्यात्वात् शरीरे तु
क्रिया नास्ति अवयविकर्मणो यावदवयवकर्म-
नियतत्वात् । अतस्तत्र कारकाकारकविभागेन

कारकाकारकविभागो जन्यते इति अतएव विभागो
गुणान्तरः अन्यथा शरीरे विभक्ताविभक्त-
प्रत्ययो न स्यात् अतः संयोगनाशेन विभागो
नाश्यासिद्धो भवति । इति सिद्धान्तसुक्ता-
वली । (“सामान्यधर्मावच्छिन्नावामेव वक्तृणां
परस्परविहृतद्वयाप्यधर्मप्रकारेण प्रतिपाद-
नम् ।” यथा द्रव्यत्वधर्मावच्छिन्नां त्रित्वा-
दीनां परस्परविहृतं त्रित्वजनकत्वादिना
अथ द्रव्यत्वयाप्येन विशेष्येन तथा प्रतिपादनं
नवधा द्वयविभागः । यागः । यथा, ऋग्वेदे ।

५ । ७७ । ४ ।
“यो भूयिष्ठं नासत्याभ्यां विधेयं च निहं पित-
ररते विभागे ।”

“यो यजमानो विभागे हविर्विभागवति यागे ।”
इति तद्भाष्ये सायकः ।”)

विभाग्यं, वि, विभजनीयम् । विभागार्थम् । यथा,
“कुले विनीतविद्यानां भ्रातृणां पित्रोऽपि
वा ।

श्रीर्धनप्राप्त्युपदिशं विभाग्यं नदृष्टव्यमिति ।
श्रिज्योतिषि हि धर्मोऽर्थं सङ्गाद्यथाधिकं
भवेत् ।

परं निरस्य यत्नं विद्याया द्यूतपूर्वकम् ।
विद्याधनं तद्विद्याया विभाग्यं दृष्टव्यमिति ।”

विभाव

तथा ।

“श्रीर्धनभावाधने चोमे सच विद्याधनं भवेत् ।
चोमेयितान्यविभावानि प्रकाशो सच पेक्षकः ।”

इति दायतत्त्वम् ।

विभावकः, पुं, तुल्यविधेयः । स तु स्वस्य स्व-
पिता । इति रामायणम् । (यथा, महा-
भारते । १ । १११ । २१ ।

“सोऽप्यद्वासीवसुपुत्रं
ध्यायन्तमेकं विपरीतचित्तम् ।

विनिवृत्तं तुल्यवृत्तं हि”

विभावकः पुत्रसुता च हीनम् ।”)

विभाषी, स्त्री, आवर्तकीलता । इति राज-
निषेधः ।

विभातं, स्त्री, (वि + भा + क्तः ।) प्रभूयः । इति
शुभ्ररत्नावली ।

विभावः, पुं, (विशेष्य भाववति इत्तं सामाजि-
काविति । वि + भावि + क् + “विधाविभा-
निति” । १ । २ । २१ । इति टः ।) परिचयः ।
रसस्योद्दीपनादिः । इति मेदिनी । तद्व्य-
वधारिका,—

“विभाषिणां भावेन यत्तः सञ्चारिणा तथा ।
रसतामेति रत्नादिः स्थायो भावः सप्रेतताम् ।”
विभावादयो वक्ष्यन्ते । विभावादीनां यथा-
संस्तं कारककार्यसङ्कारिणो कथं यथाव्यापि
रसोद्दीपि कारकत्वमित्युच्यते ।

“कारककार्यसञ्चारिण्या अपि हि लोकतः ।
रसोद्दीपि विभावाद्याः कारकान्वे त मताः ।
सङ्गावाच विभावादीर्द्वयोरेकस्य वा भवेत् ।

भट्टित्यव्ययमादिपे तथा रसो न विद्यते ।
विभावादिपरामर्शविषयत्वात् सप्रेतताम् ।
परान्वयस्येन संवेद्यत्वादपि स्मृतम् ।” ७७ ।

“अथ के ते विभावाभावव्यभिचारिण इत्य-
पिचारा विभावमाह ।

रथादुःखोपशान्ता लोके विभावाः काय-
नाम्योः ।

ये हि लोके रामादिमतरनिष्ठावादीनां उद्-
बोधकारकाणि सीतादयस्त एव काये नाम्ने च
निवेशिताः सन्तो विभाव्यन्ते आस्वादादुरप्राद-
भावयोग्याः क्रियन्ते सामाजिकरत्नादिभावा
एभिरिति विभावा उच्यन्ते ।

आजस्योद्दीपनाच्चौ तस्य मीनायुभौ स्तनौ ।”
इति साहित्यदर्पणे १ परिच्छेदे ।

(विविधप्रकारेण प्रकाशवति, वि । यथा,
ऋग्वेदे । १ । १४८ । १ ।

“न चित्रं त्रयुषि विभावम् ।”

“विभावं विविधप्रकाशवन्तम् ।” इति ब्रह्म-
सायकः ।)

विभावनं, स्त्री, (विभावयति कारकं विना
विभावना, स्त्री, कार्योत्पत्तिं चिन्तयति पञ्चन-
मिति । वि + भावि + क्तः । युच् वा ।) अल-
ङ्कारविशेषः । स च विनाकारकं उपनिबद्ध-
मानोऽपि कार्योद्भवः । यथा,—
“विभावना विना हेतुं कार्योत्पत्तिर्युच्यते ।

विभाषा

उत्तामुक्तनिमित्तत्वात् द्विधा वा परि-
कीर्तता ।”

उक्तवैतौ यथा,—

“अनायासकृत् मध्यमशक्त्योरुपौ ।
अभूयमनोहारि वपुर्वयसि सुभुवः ।”

अमुक्तवैतौ यथा,—

“स एव जीव्य जयति जगन्नि कुसुमायुधः ।
हरतापि तनुं तस्य शम्भुनी न हृतं वनम् ।”
इति साहित्यदर्पणे १० परिच्छेदे ।

(पालनम् । यथा, भागवते । ४ । ८ । २० ।

“यस्याङ्गिपद्मं परिचयं विश्व-
विभावनायाचगुणाभिपत्तेः ।”)

विभावरी, स्त्री, राज्ञिः । इत्यमरः । (यथा,
राजतरङ्गिण्याम् । ३ । २०७ ।

“प्रभातायां विभावरी यथास्थानस्थितो वृषः ।
आकाश्यातां मातृगुप्त इति चत्वारमादिशत् ।”
अम्बारविद्याधरकव्या । यथा, मार्कण्डेये । ६३ ।

१४ ।

“मन्दारविद्याधरजा सखी मम विभावरी ।”
सुमेरुतरस्या पुरी । यथा, भागवते । ७ । २१ । ७ ।

“उत्तरतः सौम्या विभावरी नाम ।”

हरिद्रा । कुट्टनी । वक्रयोषित् । विवादवल्-
सुखी । इति मेदिनी । दे, २६६ । मौख्य-
निरतस्त्री । इति शब्दरत्नावली । मेदाह्वयः ।
इति राजमाता ।

विभावसुः, पुं, (विभा प्रभा एव वसु सन्निवृत्त्यै) ।
सूर्यः । (यथा, महाभारते । १ । ८६ । ७ ।

“वह्निः कुर्वन्प्रसू विभावसुसमुत्पत्तिः ।”
अर्कवृत्तः । अग्निः । (यथा, महाभारते ।
३ । ६८ । ७ ।

“निबद्धा धूमजालेन प्रभामिव विभावसोः ।”
चित्रकवृत्तः । इत्यमरः । चन्द्रः । चारमेदः ।
इति विसम्भः । (वसुपुत्रविशेषः । यथा,
भागवते । ६ । ६ । १०, १६ ।

“वसवोऽप्येव वसोः पुत्रास्तेषां नामानि मे श्रुत्वा ।
ब्रौह्मः प्राञ्चो ब्रुवोऽर्कोऽग्निर्होवो वास्तुभिर्भा-
वसुः ।

विभावरोरुक्तोवा युष्टं रोचिषमातपम् ।”
सुरासुरपुत्रः । यथा, तज्जेव । १० । ५६ । १२ ।

“ताज्जोऽन्तरिक्षः अयसो विभावसुः
वसुर्नभस्मानवश्च सप्तमः ।”

वसुपुत्रोऽसुरविशेषः । यथा, तज्जेव । ६ । ६ । १० ।
“जिह्वार्द्रा शम्भुरोरिष्टो हयपीवो विभावसुः ।”)

विभावितः, वि, विचिन्तितः । विशिष्टश्च उत्पा-
दितः । विशिष्टश्च प्राप्तः । विमिश्रितः । इति
नाम्नभूषातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः । (यथा,
शिशुपालवधे । १ । २ ।

“अवस्थितमिच्छावधारितं पुरा
ततः प्रदीरोति विभावितोऽस्ति ।”)

विभाषा, स्त्री, (विकल्पत्वेन भाष्यते इति ।
भाष् + “गुरोश्च क्तः ।” १ । १ । १०६ । इत्यः ।
तद्वत्पा ।) विकल्पः । यथा । दयोर्विभावयो-

४१२

विभीत

केश्चे विविधितः । इति सुत्पदोपधाकारणम् ।
“नवेति विभाषा ।” इति पाणिनिः । १ । १ । ४४ ।

विभिन्नः, वि, (वि + भिद् + क्तः ।) विभक्तः ।

विदीर्घः । यथा,—

“गदापरशुखङ्गे च चक्रतोमरशायकेः ।
विभिन्ने वेदना या हि सुधया सापि निर्जिताः ।”
इति इतिहाससमुच्चयः ।

(विघटितः । यथा, शिशुपालवधे । १ । ५५ ।

“विभिन्नशङ्खः कजुषीभवन्नु-
न्मदेन दन्तौव मनुष्यधर्मैः ।”)

विभीतकः, वि, वृत्तविशेषः । वड्डका इति भाषा ।

तत्पर्यायः । अक्षः २ तुषः ३ कर्षणः ४ भूत-
वासः ५ कलिद्रुमः ६ । इत्यमरः । कल्पवृक्षः ७
संवर्तः ८ । इति राजमाता । तैलपत्रः ९
भूतावासः १० संवर्तकः ११ वासन्तः १२

कलिद्रुमः १३ वड्डकः १४ द्वायः १५ विघ्नः
१६ अनिलपत्रः १७ कासन्नः १८ । (यथा, महा-
भारते । ३ । ६४ । ५ ।

“पियालतालखण्डं रज्ज्वीरकविभीतकेः ।”
अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । कषा-
यत्वम् । उष्णत्वम् । कषापहत्वम् । चक्षुष्यत्वम् ।

पलितव्रतम् । विपाके मधुरत्वम् । तन्मज्ज-
गुणाः । दृग्णाश्चर्हिकपघातहरत्वम् । जसु-
त्वम् । मधुरत्वम् । मदकारित्वम् । तत्तैल-
गुणाः । खादुत्वम् । हिमत्वम् । केयलत्वम् ।

गुदत्वम् । पित्तानिलाग्निनाशित्वम् । इति
राजनिर्घण्टः । ३३ । अपि च । अथ विभीतक-
नामानि गुणाश्च ।

“विभीतकजलिङ्गः स्यादक्षः कर्षणस्तु यः ।
कलिद्रुमो भूतवासस्तथा कलियुगालयः ।
विभीतकं खादुपाकं कषायं कषपित्तनुत् ।
उष्णवीर्यं हिमस्यार्द्रं मेदनं काशनाशनम् ।
रूतं नेत्रहितं केयलं क्षमिवेख्यनाशनम् ।
विभीतमज्जा तट्कृद्दिकपघातहरो जघ्नुः ।
कषायो मदलक्षाय धात्रीमज्जापि तद्गुणाः ।”

इति भावप्रकाशः । ३३ ।

अन्यथा ।
“विभीतमेदि तोष्योऽयं वैख्यं क्रिमिनाशनम् ।
चक्षुष्यं खादुपाकश्च कषायं कषपित्तनुत् ।”

इति राजवल्लभः । ३३ ।

अस्य कलिद्रुमकारणं यथा,—

पुलस्त्य उवाच ।
“ततो गतेषु देवेषु ब्रह्मलोकं प्रति दिव ।
जैलोकं पालयामास बलिर्धर्मान्वितः सदा ।
कलिकदा धर्मेयुतं जगद्गृहा कृते यथा ।
ब्रह्माक्षं शरणां भजे स्वभावस्य निधियताम् ।
प्रतिपद्य तमाहाय तिस्रो ब्रह्माक्षमौचरम् ।
मम स्वभावो बलिना नाशितो देवसत्तम ।
तं प्राञ्च भगवान् योगी स्वभावो जगतोऽपि हि ।
न केवलं हि भवतो हृतस्तेन बलीयसा ।
पश्चाद्य तिस्र देवैर्न वचस्व च समागतम् ।
भास्वरोगे हि दीनत्वं प्रयातो हि ब्रह्माक्षः ।

इति सुत्पदे प्रादीरक्षणे पञ्चमेऽध्याये ।

विभुः, पुं, (वि + भू + “विप्रचभ्यो वृत्तं शायाम् ।”
३ । २ । १८० । इति कुः ।) प्रभुः । (यथा,
शिशुपालवधे ।

“विभुर्भिक्तावयवं प्रमानिति
जमादसु नारद दत्तवोधि वः ।”)

सर्वगतः । शङ्करः । (यथा, महाभारते । ११ ।
१७ । १६ ।

“जिह्वटिचिरवासाश्च वरः सेनापतिर्विभुः ।”
ब्रह्मा । इति मेदिनी । मे, ७ । अक्षः । इति
विकल्पाक्षेपः । विभुः । इति शब्दमाता ।

(यथा, महाभारते । १३ । १४६ । १०७ ।
“विहावयवगतित्तोऽतिः सुविचिंतुस्तुविभुः ।”
जीवात्मा । यथा,—

“न शक्यश्चक्षुषा वदुं देहि कृष्णतमो विभुः ।
हृदये चानपचक्षुर्भेदपचक्षुर्भेदेव च ।”
इति सुत्पदे प्रादीरक्षणे पञ्चमेऽध्याये ।

विभुः, पुं, (वि + भू + “विप्रचभ्यो वृत्तं शायाम् ।”
३ । २ । १८० । इति कुः ।) प्रभुः । (यथा,
शिशुपालवधे ।

“विभुर्भिक्तावयवं प्रमानिति
जमादसु नारद दत्तवोधि वः ।”)

सर्वगतः । शङ्करः । (यथा, महाभारते । ११ ।
१७ । १६ ।

“जिह्वटिचिरवासाश्च वरः सेनापतिर्विभुः ।”
ब्रह्मा । इति मेदिनी । मे, ७ । अक्षः । इति
विकल्पाक्षेपः । विभुः । इति शब्दमाता ।

(यथा, महाभारते । १३ । १४६ । १०७ ।
“विहावयवगतित्तोऽतिः सुविचिंतुस्तुविभुः ।”
जीवात्मा । यथा,—

“न शक्यश्चक्षुषा वदुं देहि कृष्णतमो विभुः ।
हृदये चानपचक्षुर्भेदपचक्षुर्भेदेव च ।”
इति सुत्पदे प्रादीरक्षणे पञ्चमेऽध्याये ।

विभुः

इत्येवमुक्तो देवैव ब्रह्मणा कथिरचयः ।

हीनान् ब्रह्मा च प्रकाशोन् विभीतकवर्गं मतः ।”
इति वामने १७ अध्यायः ।

(अन्यथा । यथा, महाभारते । १७२ अध्याये ।
“एवमुक्ता हतौ विद्यान्तुपर्वो ननाय वै ।

तस्याचक्षुदयाश्च शरीराक्षिः क्षतः कलिः ।”
“तं शत्रुमेच्छन् कुपितो निवधाधिपतिर्भक्तः ।

तनुवाच कलिर्भीतो वेपमानः क्षताङ्गलिः ।
कोपं संयच्छन् वृपते कीर्तिं दास्यामि ते पराम् ।”

“एवमुक्तो नलो राजा नियच्छन् कोपमात्मनः ।
ततो भीतः कलिः शिघ्रं प्रविशेद विभी-

तकम् ।”

“विभीतकचाप्रशस्तः संवृत्तः कलिचञ्चलम् ।”
विभीषणः, पुं, (विभीषयतीति । वि + भीषि +

“नन्दिग्रहिपत्नीति ।” ३ । १ । १३४ । इति
कुः ।) रावणभाता । इति रामायणम् ।

(यथा, भागवते । ४ । १ । ३४ ।
“रावणः कुम्भकर्णश्च तपायस्त्वा विभीषणः ।
पुलहस्य गतिर्भाष्या जीनस्तु सती सुतान् ।”
नलद्वयम् । इति राजनिर्घण्टः । भयानके वि ।

(यथा, अश्वमेदे । ५ । ३४ । ६ ।
“इन्द्रो विष्वस्य हसिता विभीषणः ।”

“विभीषणः भयजनकः ।” इति तद्गाथे
सायणः ।)

विभीषिका, स्त्री, (विभीषा + स्त्री क्तम् । स्थियां
टाप् अत इत्वम् ।) भयप्रदर्शनम् । यथा,—

“लला शस्त्रविभीषिका कतिपययामेषु हीनाः
प्रजाः
मयूक्तो विटजल्पितेऽपहताः सौख्यीभुजस्ते
रक्षिताः ।

विद्वांसोऽपि वयं परं निजगतां सर्वस्थिति-
आपदा-

मीशस्तुपरिचय्येया न गच्छितो येरेव नारा-
यणः ।”

इति शान्तिशतकम् ।

विभुः, पुं, (वि + भू + “विप्रचभ्यो वृत्तं शायाम् ।”
३ । २ । १८० । इति कुः ।) प्रभुः । (यथा,
शिशुपालवधे ।

“विभुर्भिक्तावयवं प्रमानिति
जमादसु नारद दत्तवोधि वः ।”)

सर्वगतः । शङ्करः । (यथा, महाभारते । ११ ।
१७ । १६ ।

“जिह्वटिचिरवासाश्च वरः सेनापतिर्विभुः ।”
ब्रह्मा । इति मेदिनी । मे, ७ । अक्षः । इति
विकल्पाक्षेपः । विभुः । इति शब्दमाता ।

(यथा, महाभारते । १३ । १४६ । १०७ ।
“विहावयवगतित्तोऽतिः सुविचिंतुस्तुविभुः ।”
जीवात्मा । यथा,—

“न शक्यश्चक्षुषा वदुं देहि कृष्णतमो विभुः ।
हृदये चानपचक्षुर्भेदपचक्षुर्भेदेव च ।”
इति सुत्पदे प्रादीरक्षणे पञ्चमेऽध्याये ।

विभुः, पुं, (वि + भू + “विप्रचभ्यो वृत्तं शायाम् ।”
३ । २ । १८० । इति कुः ।) प्रभुः । (यथा,
शिशुपालवधे ।

“विभुर्भिक्तावयवं प्रमानिति
जमादसु नारद दत्तवोधि वः ।”)

सर्वगतः । शङ्करः । (यथा, महाभारते । ११ ।
१७ । १६ ।

“जिह्वटिचिरवासाश्च वरः सेनापतिर्विभुः ।”
ब्रह्मा । इति मेदिनी । मे, ७ । अक्षः । इति
विकल्पाक्षेपः । विभुः । इति शब्दमाता ।

(यथा, महाभारते । १३ । १४६ । १०७ ।
“विहावयवगतित्तोऽतिः सुविचिंतुस्तुविभुः ।”
जीवात्मा । यथा,—

“न शक्यश्चक्षुषा वदुं देहि कृष्णतमो विभुः ।
हृदये चानपचक्षुर्भेदपचक्षुर्भेदेव च ।”
इति सुत्पदे प्रादीरक्षणे पञ्चमेऽध्याये ।

विभुः, पुं, (वि + भू + “विप्रचभ्यो वृत्तं शायाम् ।”
३ । २ । १८० । इति कुः ।) प्रभुः । (यथा,
शिशुपालवधे ।

विभूतिः

विभूतिः, वि, सर्वस्वसंयोगी । परममहत्त्ववान् ।
स तु आत्मादिः । यथा,—

“आत्मिन्द्रियाद्यधिष्ठाता करणं हि सकर्तृकम् ।
विभूतिर्वादिगुणवान् बुद्धिस्तु द्विविधा मता ॥”

इति भाषापरिच्छेदः ।

विभूतिरिति विभूत्यं परममहत्त्ववत्त्वम् । इति
विद्वान्तुक्तावली ।

“काव्यसाहित्यदिशि सर्वगतत्वं परमं महत् ॥”

इति भाषापरिच्छेदः ।

उक्तः । इत्यन्वयपाठः । आपकः । इति हेम-
चन्द्रः । (यथा, ऋग्वेदे । १० । ४० । १ ।

“प्रातर्वाचां विभं विष्टे विष्टे ॥”

“विभं विभुं आपिणम् ॥” इति तद्वाच्ये सायणः ।

आमः । यथा, ऋग्वेदे । १ । ३४ । १ ।

“विभिमो अद्याभवत् न वेद सा

विभुर्व्यायाम उत राति रश्मिना ॥”

“विभुः आमः ॥” इति तद्वाच्ये सायणः ।

सर्वत्र गमनशीलः । यथा, ऋग्वेदे । १ । १५ । १० ।

“एकस्य चिन्मि विभक्त्यो

या तु दृष्ट्वानुल्लङ्घये मनोवा ॥”

“विभु सर्वत्र गमनशीलम् ॥” इति तद्वाच्ये

सायणः । ईश्वरः । यथा, ऋग्वेदे । ४ । ७ । १ ।

“यमप्रधानो भगवो विरक्तुर्व्यनेषु चित्रं विभं
विष्टं विष्टे ॥”

“विभं विभुं ईश्वरम् ॥” इति तद्वाच्ये सायणः ।
महान् । यथा, ऋग्वेदे । ५ । ३८ । १ ।

“उरोट इन्द्र राघवो विभी राति शतक्रतो ॥”

“विभी महतो ॥” इति तद्वाच्ये सायणः ।)

विभूतिः, स्त्री, (वि + भू + क्तिन् ।) अणिमादि-
कर्मदधा । तत्पर्यायः । भूतिः २ ऐश्वर्यम् ३ ।
इत्यमरः । (यथा, ऋग्वेदे । १ । ८ । १ ।

“एवाहिते विभूतय इन्द्रमावते ॥”

“विभूतयः ऐश्वर्यविशेषाः ।” इति तद्वाच्ये
सायणः ।) शिवधृतभस्म । अस्य शिवस्य

अभिमाद्यप्रकारं वैभवं विभूत्यादिपदत्रयं वाच्यं
केचित्तु विभूतिर्भूतिरिति द्वयं श्रुत्युक्तभस्मनि

अभिमाद्यद्वये तु ऐश्वर्यमित्याहुः । विभवत्वनया
विभूतिः क्तिः भवतेः क्तिः भूतिः विग्रहणमन्यो-

पसर्गेनिरासार्थं ईश्वरगुणैश्चैवं भावे ऋतः
अभिमादि लक्षिमादि । तथा च ।

“अभिमा लक्षिमा प्राप्तिः प्राकान् महिमा
तथा ।

ईश्वरश्च वज्रश्च तथा कामावशाविता ॥”
इति ।

अव्यक्तमविमा येन व्यक्तो भूत्वा विचरति ।
अधुनं लक्षिमा येन वायुरिव जघुनरो भवति ।

प्राप्तिरभीष्टितप्रापणं प्राकान्मिच्छानभिघातः ।
महिमा महत्त्वं येन चतुर्दशसुवनान्वस्योदरे

वर्तते । ईश्वरं प्रभुता येन आवरणज्जमादि-
भूतान्मादेशकारीति भवति । वज्रत्वं आतन्त्र्यं

येन अतन्त्र्यरति । कामेन इच्छया अवशा-
वितं आतुं शीघ्रमस्य कामावशावो शीघ्रो

उद्देश

विभूति

यथादित्यादिषु तस्य भावः कामावशाविता ।
सर्वान्वस्तु अनेकार्थत्वादातुनी स्मृतिरिव

तिष्ठत्यर्थः । अवशावो इत्यमरश्च इत्याह । इति
भरतः । ७ । अपि च ।

श्रीभगवानुवाच ।

“परात्परतरं तत्त्वं परं ब्रह्मेकमवयवम् ।

विद्वानन्धं स्वयं ज्योतिरद्वयं तमसः परम् ।

ऐश्वर्यं तस्य यस्मिन् विभूतिरिति गीयते ॥”

इति कौर्मि १ अध्यायः ।

(लक्ष्मीः । यथा, ऋग्वेदे । १ । ३० । ५ ।

“विभूतिरस्तु स्रुता ॥”

“विभूतिर्लक्ष्मीः ।” इति तद्वाच्ये सायणः ।

विभवहेतुः । यथा, तज्जेव । १ । २१ । १ ।

“रश्मिर्भूतिरीयते वयस्या ॥”

“विभूतिर्जगतो विभवहेतुः ॥” इति तद्वाच्ये
सायणः । विविधवृद्धिः । यथा, भागवते । ७ ।

२४ । ४३ ।

“शक्तित्रयसमेताय मौदुवेष्टकतात्मने ।

चेत आकूतिक्रपाय नमो वाचोविभूतये ॥”

सम्पत् । यथा, रघुवंशे । ८ । ४१ ।

“अभिभूय विभूतिमार्तवी

मधुगन्धातिशयेन वीरधाम् ॥”

विभूतिर्वाद्देशी, स्त्री, (विभूतिर्वर्द्धिका वाद्देशी)

व्रतविशेषः । यथा,—

नन्दिकेश्वर उवाच ।

“श्रद्धा नारद । वक्ष्यामि विष्णोर्व्रतमनुत्तमम् ।
विभूतिर्वाद्देशीनाम सर्वपापनिवृत्तम् ॥

कार्तिके चैव वैशाखे मार्गशीर्षे च फाल्गुने ।
आषाढे वा दशम्यां शुक्लायां लघुशुद्धे ।

लक्षा सायन्तर्नी सन्धां यक्षीयात्त्रियमं वधः ।
एकादशी निराहारः समध्वजो जगार्जनम् ।

द्वादशी विधिवत्पूजः करिष्ये भोजनं विभो ।
तद्विज्ञेन मे यातु साफल्यं मधुसूदन ॥

ततः प्रभाते चोत्थाय लज्जानलपः शुचिः ।
पूजयेत् पुष्करिकाचं मुकुटमाख्यातुलेपनेः ॥

विभूतिदाय नमः पादावशीकाय च जानुनी ।
नमः शिवायेत्युक्तं च त्रिभुवनैरे नमः कटिम् ॥

कन्दर्पाय नमो मेढ्रमादिनाय नमः करौ ।
दामोदरायैतद्वरं वासुदेवाय च क्षणौ ॥

माधवायेति चतुर्थं कण्ठस्तनकच्छिते नमः ।
श्रीधराय सुखं केशान् केशवायेति नाग्र ॥

पृष्ठं प्राङ्मधरायेति अवधौ च सयम्भवे ।
स्नानात्वा शङ्खचक्राभिरुदापरशुपाणयः ।

सन्ध्यात्मने शिरो ब्रह्मन् नम इत्यभिपूजयेत् ॥
मत्स्यसुतपतञ्जुक्तं हेमं लक्षा तु शक्तिनः ।

उदङ्गम्भसमायुक्तमयनः आपवेष्टिभोः ।
गुहपात्रं तिलैर्युक्तं सितवस्त्राभिवेष्टितम् ॥

रात्रौ जागरणं कुर्यादिति वासक्यादिना ।
प्रभातायाश्च श्रद्धया वाचकाय कुटुम्बने ।

सकाञ्चनोत्पलं देवं चोदङ्गम्भं निवेदयेत् ॥
यथा न सुखे विभोः यदा सर्वविभूतिभिः ।

तथा मातुहराश्विदुःखं चारुवागताम् ॥

विभूति

इशावताररूपाणि प्रतिमासं क्रमानुजे ।

इताचेवं ततो आसुतुष्येव समन्वितम् ।

इत्यादिवं समा यावत् पावकावभिवर्धयेत् ॥

समाप्तेन यथाशक्त्वा द्वादशद्वादशीं परः ।

संवत्सरान्ते जवत्पश्येतेन समन्वितम् ॥

अथो दद्यात्तुतिमिदं गुरवेऽमरसंयुताम् ॥

यामश्च प्रतिमान् दद्यात् सौम्याभरणाभितम् ॥

गुरुं संपूज्य विधिवत् वस्त्रालङ्कारभूषणैः ॥

अन्धानपि यथाशक्त्वा भोजयित्वा विजोतमान् ॥

तर्पयेदस्य गोदानैरन्यथ धनसम्पदात् ॥

अल्पवित्तो यथाशक्त्वा स्त्रीकं स्त्रीकं समाचरेत् ॥

यथातिविक्रमः पुरुषो भक्तिमान् माधवं प्रति ।

पुण्याद्येन विधानेन च कुर्याद्भस्तरहयम् ॥

अनेन विधिना यस्तु विभूतिर्वाद्देशीयतम् ॥

कुर्यात् स पापनिर्मुक्तः पितृकान्तारयेच्छतम् ॥

जन्मनां शतसाहस्रं न शोकफलभागभवेत् ॥

न च आभिर्भवेत्तस्य न दारिद्र्यं न बन्धनम् ॥

वेत्तवो वाध श्रेयो वा भवेन्नान्यनि जन्मनि ।

यावद्दुग्गसहस्राणां शतमष्टोत्तरं भवेत् ॥

तावत् स्वर्गं वसिष्ठस्तु भूपतिश्च पुनर्भवेत् ॥”

इति मात्स्ये २२ अध्यायः ।

विभूतयः, स्त्री, (विशेषेण भूषयत्तमेनेति । वि +
भूष + णिच् + क्युट् ।) आभरणम् । इत्यमरः ।

(यथा, कथासरित्सागरे । १७ । ६४ ।

“अस्ति पाटलिपुत्राक्षं पुरं पृथ्वीविभूतयम् ॥”

विभूषा, स्त्री, (वि + भूष भूषणे + “गुरोश्च हलः ॥”

३ । ३ । १०९ । इत्यः । णिङीठाप् ।) शोभा ।

इति हेमचन्द्रः । (यथा, कामन्दकीये । १५ । ४६ ।

“ततः प्रवृद्धः शुचिरिददेवः

श्रीमद्विभूषोन्मजितः प्रवृद्धः ॥”

आभरणम् ॥ (यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ४५८ ।

“मानयश्च गुरुकोपाद्दुदयिताखेव रोचते मन्त्रम् ।

काञ्चनमयी विभूषा दाह्याचितमुद्धभावेव ॥”

विभूतिः, वि, (वि + भूष + क्तः । यथा, विभूषा
संजातास्य इति । विभूषा + इतच् ।) अल-

ङ्कृतः । यथा,—

“विभूतयः शिवविभूषिताः

शिवानले जेममये सुगन्धे ।

सुखोपविष्टं मरणाज्जनाशनं

जगाद् वाक्वं मिरिराजपुत्री ॥”

इति स्कान्द नीलकण्ठकोषम् ।

विभूतः, वि, धृतः । पुटः । विपुलं भूषणोः क्तप्र-
त्ययेन निष्पन्नः ।

वि(वि)भूतः, वि, (भू + प्रहृ ।) विभक्ति यः ।

धारणपोषककर्म । यथा,—

“चतुर्दशं नारसिंहं विभूदेवेत्यन्वर्त्तितम् ॥

ददार करजेकरावरकां कटलदयया ॥”

इति श्रीभागवते १ स्कन्धे ३ अध्यायः ।

अपि च ।

“तद्वत्प्रकलमिन्द्रोर्विभूतो शुभकान्तिः ॥”

इत्यादि तत्त्वसारे सरस्वतीध्यानम् ॥

(पद्मनीयवकारादिः आधुरेव ।)

विधाङ्

विभमः, पुं, (वि + भम + चण् ।) चावभेदः । स तु लोकां प्रज्ञारभाषणक्रियाविशेषः । इत्यमरः । (यथा, मेघदूतः । २६ ।

“लोकामात्रं प्रवयवचनं विभमो हि प्रियेष्टु ।” मद्रागहर्षजनितविषयाद्यो विभमः । यथा अन्वयनिमित्तमानसादुत्थायान्वाय गमनं प्रियारब्धकथामादित्य सञ्ज्ञा सहाजपनसुखैर्वितक्रोधी पुण्यादीनां याचना सहस्रैव तत्परिज्ञागः । यन्माभरयमाद्यानामकारयतः खल्वनं माननम् । यदुक्तम् ।

“क्रोधः क्षितश्च कुसुमाभरणादियाचना तदन्वयेन सहस्रैव विमलनम् ।

आदित्य कान्तवचनं कपनं सखीभि-

नैज्ज्वल्योत्थितगतं वद् विभमं तम् ।” इति ।

“चित्तवृत्तानवस्थानं प्रज्ञाराद्विभमो भवेत् ।” इत्यमरः च । तथाप्यत्र ।

“विभमस्वरया कावे भूवाख्यानप्रियंयः ।” यथा,—

“श्रुताघातं बहिः कान्तमसमापितभूवया । भावेऽञ्जनं दृष्टोक्षांश्चा कपोले तिलकः क्षतः ।”

इति ।

योषितां यौवनजो विकारो विभमः । इत्येके । विभान्तिर्विभमः चण् । इति भरतः । अपि च ।

“वक्षत्रप्रतिवेष्टायां मदनवैश्वंभमात् ।

विभमो हारमाख्यादिभूवाख्यानविषयः ।”

इत्युज्ज्वलनीलमणिः । ७॥

आन्तिः । इति मेदिनी । मे, ५२ । (यथा, भागवते । ४ । २१ । १२ ।

“तमन्निर्भगवानैक्षत् त्वरमात्रं विहायसा ।

आसुक्तमिव पावकं योऽधर्मे धर्मेविभमः ।” शोभा । (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । १ । ३६७ ।

“ललाटे श्रुतसुमाङ्गे जराशुक्लाः शिरोरुहाः । तस्य शम्भुभमावज्जगज्जाम्बोविभमं हृद्यः ।”

यथा च अमरशतके । १ ।

“ज्याल्लिखद्वल्लङ्घकासुखपाणिपृष्ठे

प्रेक्षसखीशुचयसंवल्लोऽभिराभा ।

त्वा पातुमज्जरितपल्लवकर्णपूर-

लोभममध्वमरविभमभक्ततामः ।”)

संशयः । इति हेमचन्द्रः । (यथा, कथासरित्सागरे । १६ । ६५ ।

“पूरयन् बहुनादाभिर्वाहनीभिर्भुवस्तम् ।

कुम्भिकाङ्कनिर्लेखवर्णसमयविभमम् ।”)

भमनम् । इति शब्दरत्नावली । (विकारविशेषः । यथा,—

“तीव्रानिरपि नाजीर्णं पिबेच्छलप्रमौषधम् । आसन्नोऽनलो जालं पक्तुं दोषवैधायनम् ।

निज्यादपि चैतेषां विभमः सहसातुरम् ।

जीर्णशने तु भेषज्यं युज्यात् स्तब्धगुरुदरे ।” इति वाभटे सूत्रस्थानेऽष्टमेऽध्याये ।

विभमा, स्त्री, वाह्यम् । इति शब्दरत्नावली ।

विधाङ्, [ज] } वि, (विशेषेण भाजते इति । विधाङ्, [ज] } वि + भाङ् + “अन्धोऽपि

दृष्टते ।” १ । २ । ७७ । इति ऋषिः ।) अन्धारादिना दीप्तिशोः । तत्पर्यायः । आजिह्वः २ रोटिह्वः १ । इत्यमरः । (यथा, अन्धे । १० । १७० । १ ।

“विधाङ् दृष्टिपवतु सोम्यं

मध्यायुर्दृष्टयुगपताविवृतम् ।”

“विधाङ् विभाजमानः विशेषेण दीप्तमानः ।” इति तद्भाष्ये सायकः ।)

विभान्तः, त्रि, विभमयुक्तः । विपूर्वभमधातोः कप्रत्ययेन निष्पन्नः । (यथा, गीतायाम् । १६ । १६ ।

“अनेकचित्तविभान्ता मोहजालसमावृताः ।”) विभान्तिः, स्त्री, (वि + भम + क्तिन् ।) विभमः ।

इति विभमशब्दटीकायां भरतः । (यथा, प्रबोधचन्द्रोदये । “स्मरद्वैतविभान्तिसन्तान-सन्तप्रवन्दारुसंसारनिद्रापहारैकदक्षेति ।”) विमतः, त्रि, विरुद्धमतिविशेषः । विपूर्वभमधातोः कप्रत्ययेन निष्पन्नः ।

विमनस्कः, त्रि, विमनाः । विनियुक्तं मनोऽस्येति बहुव्रीह्यर्थे कप्रत्ययेन निष्पन्नः । (यथा, भागवते । ७ । १० । ६१ ।

“विमनस्य भयसङ्कल्पं विमनस्कं वृषध्वजम् ।”) विमनाः, [स] त्रि, (विरुद्धं मनो यस्य ।) चिन्ता-

दियाकुलचित्तः । तत्पर्यायः । दुर्मेनाः २ अन्तर्मेनाः १ । इत्यमरः । दुःखितमानसः ४ । इति शब्दरत्नावली । (यथा, देवीभागवते । १ । १६ । १० ।

“मिष्टमस्ति सदा राजन् सुदितो विमनास्तथा । मालायाच तथा सर्पे समदृक् कथुपीतम् ।”) विमयः, पुं, (वि + मी + “एरच् ।” इत्यच् ।) विनमयः । इति हेमचन्द्रः ।

विमर्हः, पुं, (विन्दतेऽसौ इति । वि + ऋद् + चण् ।) कालहृतश्च । इति राजमाणा । कालकासुन्द्या इति भाषा । विमर्हनम् । इति शब्दरत्नावली । (यथा, रघुः । ५ । ६५ ।

“तं कर्णेभूषणनिपीडितपीवरसिं-प्रथोत्तरच्छद्विमर्हलशार्ङ्गरागम् ।” सत्यकः । यथा, रघुः । १३ । २० ।

“असौ महेन्द्रविपदानगन्वि-ज्जिमार्गगावीचविमर्हशीतः ।”

“जिमार्गगा गज्जा तस्या वीचीनां विमर्हेन सम्यक्तेषु शीतः ।” इति तट्टीकायां मल्लिनाथः । ७॥ युद्धम् । यथा, रामायणे । ३ । २ । ७॥

“देवासुरविमर्हेषु यथाशक्तितत्रयम् ।” कलहः । यथा, तत्त्वेव । ७ । ६१ । २४ ।

“कार्याधिनां विमर्हो हि राज्ञां दोषाय कल्पते ।”) विमर्हकः, पुं, (विमर्ह एव । स्वार्थे कन् ।) चक्र-

मर्हः । इति राजनिर्घण्टः । (चक्रमर्हशब्देऽस्य गुणादसौ विशेषः ।)

विमर्हनं, स्त्री, (वि + ऋद् + क्णुट् ।) कुङ्कुमादिमर्हनम् । तत्पर्यायः । परिमणः २ । इत्य-

विमर्ल

मरः । विमर्हः १ । इति शब्दरत्नावली । विशेषेण मर्हनम् । (यथा, महाभारते । १ । ३६ । १ ।

“धर्मस्य ज्ञानमानोऽहं गतिमन्यां सुदुर्मिहाम् । कथं वलात्करिष्यामि मेरीरिव विमर्हनम् ।”

त्रि, विशेषेण ऋदनातीति । वि + ऋद् + क्णुट् । मर्हनकारी । पीडादायकः । यथा, कथासरित्सागरे । १११ । १६ ।

“अभूच्च वारणस्य परसेनाविमर्हनः ।

महान् कुवलयापीक इति ख्यातो मनोतथे ।” यथा च साहित्यदर्पणे । ४ । २६६ ।

“अयं च रसनोक्तार्थो पीनस्तनविमर्हनः ।

नाभ्युत्थनस्यार्थो नीवीविस्मयः करः ।”) विमर्होत्थः, पुं, (विमर्होत्थितोऽस्तीति । ऋत् + क्णु + कः ।) मर्हान्नातसुगन्धादिः । यथा,—

“अथ गन्धे परिमणो विमर्होत्थो मनोहरे । दूरगामी मनोहारी गन्ध आमोद् ईरिह ।”

इति शब्दरत्नावली ।

विमर्शनं, स्त्री, (वि + ऋश् + क्णुट् ।) परामर्शः । वितर्कः । यथा,—

“वितर्कः स्यादुत्थनं परामर्शो विमर्शनम् । अध्याहारस्तर्क ऊहोऽस्यान्वयवृत्तम् ।”

इति हेमचन्द्रः ।

(विन्दत्यस्तीनेनेति । करणे क्णुट् । ज्ञानम् । यथा, भागवते । ६ । १ । ११ ।

“कर्मणा कर्मेन्द्रो न ज्ञात्यनिक इत्यते । अविददधिकारित्वात् प्रायश्चित्तं विमर्शनम् ।”) विमर्शः, पुं, (वि + ऋश् + चण् ।) विचारः । इति जटाधरः । (यथा, कथासरित्सागरे । २० । १२४ ।

“प्रत्ययः स्त्रीषु सुख्याति विमर्शः विदुषामपि ।”) विमर्लं, स्त्री, (विगतो मनो यस्मात् ।) तारविम-

द्विधालतम् । तत्परसविशेषः । तत्पर्यायः । निर्मलम् २ खल्वम् ३ अमलम् ४ खल्वघातु-

कम् ५ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । त्वग्दोषत्रयनाशित्वम् । रसवीर्यादौ तुल्य-

त्वम् । वेधे भिन्नवीर्यकत्वम् । इति राजनिर्घण्टः । (तथाप्य शोधनमारब्धविधेः ।

“नृपारनालतेलेषु गोदुग्धे कदली रसे । कौतये कोद्रवकाये मादिकं विमलनयम् ।

सुषुः शूरवकन्दस्यं खेदयेद्भरवर्णिनि । चाराञ्जलवन्धेऽपि तेजस्रैः समन्वितम् ।

पुटत्रयं प्रदातव्यं तनसु शोधितं भवेत् । जम्बीरस्य रसे स्निग्धो मेघज्ज्वलीरसेऽपि ।

रम्भातोयेव वा प्रायः चकं विमलशुद्धये ।” इति विमलशुद्धिः । इति वैद्यकरसेन्द्रसार-

संग्रहे चारयमारब्धाधिकारे ।) विमलं, त्रि, (विगतो मनो यस्मात् ।) निर्मलम् । तत्पर्यायः । वीधम् २ । इत्यमरः । प्रवतम् १ ।

इति शब्दरत्नावली । (यथा, रामायणे । २ । ७८ । १४ ।

विमंखा

“प्रहविमंखितो वा विमंखा विमंखी धराः ।
विमंखन्तो विविधान् भूयश्चिन्तां विमं-
खन् ॥”
वाचः । इति च प्रह्वरमावली ॥ (यथा, माघः ।
६ । १३ ।

“विमंखा विमंखी भूयश्चिन्तां विमंखाः
परलोकाभ्युपगते विविधः ॥”

विमंखः, पुं, (विगतो मलः पापं यस्मात् ।) अर्हन् ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (सुदृग्विपुत्रः । यथा, भाग-
वते । ६ । १ । ४१ ।

“तस्योत्पत्तौ नयो राजन् विमंखः नयः सुताः ॥”
विमंखानं, खी, (विमंखं विमुक्तं दानम् ।) निख-
नेमिस्तककान्दानम् । ईश्वरप्रोक्तनार्थदानम् ।
यथा,—

“निखं नेमिस्तकं कान्धं विमंखं दानमीरितम् ।
अथर्वहनि यत्किञ्चिद्दीयतेऽनुपकारिणे ।
अनुद्दिष्टं फलं तत् स्यात् नान्यथाय तु निख-
कम् ॥

यत्तु पापापशान्ते च दीयते विदुषां करे ।
नेमिस्तकं तदुद्दिष्टं दानं सद्गिरिशुद्धितम् ।
अपत्तविजयेऽन्येऽस्त्वर्थां यत् प्रदीयते ।
दानं तत् कान्धमाख्यातव्यविभक्त्यैः चिन्तकः ।
येतसा चत्त्वयुक्तेन दानं तद्विमंखं स्तुतम् ॥”

इति गावर्धने ५१ अध्यायः ॥

विमंखमिहः, पुं, (विमंखः खच्छो मयिः ।)
स्फटिकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

विमंखा, खी, (विमंख + टाप् ।) सप्तला ।
इत्यमरः । चामरकवा इति भाषा । (अस्याः
पर्यायो यथा,—

“शातला सप्तला सारा विमंखा विदुषां च सा ।
तथा निगदिता भूरिणिना चमैकधेयपि ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
भूमिभेदः । इति मेदिनी । खे, १३१ । देवी-
भेदः । यथा,—

“यथास्त्रविमंखा कार्या मुहुरारिभूतवधैः ।
सुक्ताचक्षुषधारी च कमलकुकरा वरा ।
नावासनसमाकृष्टा श्वेतमात्राभारप्रिया ।
दधिचोरोदनाहारा कपूरमदचर्चिता ।
वितपद्मज्योमेन राद्यायुर्नृपवह्निनी ॥”
इति देवीपुराणे संवत्सरदेवताहृतीयविंश-
तिकाविधिः । ॥ ॥ अथ च ।

“पूजयेत् कर्षिकामध्ये वासुदेवन् नायकम् ।
विमंखा नायिका तस्य वासुदेवस्य कीर्तिता ॥”
इति काविकापुराणे २२ अध्यायः ॥ ॥

अपरच ।
“उत्कले नाभिदेशे च विरजाक्षेत्र उच्यते ।
विमंखा सा महादेवी जगन्नाथस्तु भैरवः ॥”

इति तन्त्रचूडामणौ ५१ पीठनख्येः ।
(यथा च देवीभागवते । ७ । १० । ४४ ।

“गयायां मङ्गला प्रोक्ता विमंखा पुत्रवोत्तमे ॥”
विमंखाक्षकः, जि, (विमंखो निर्मल आत्मा यस्य ।)
निर्मलः । इत्यमरटीकायां रायसुङ्गटः ॥

विमानः

विमानाभिः, पुं, (विमलः अभिः ।) अथर्व-
पर्वतः । इति हेमचन्द्रः ॥

विमंखायेकः, जि, निर्मलः । इत्यमरटीकायां
रायसुङ्गटः ॥

विमंखं, खी, (विमंखं मोक्षम् ।) अथर्वमोक्षम् ।
तत्तु कुकरादिमोक्षम् । इति कैचित् ॥

विमाता, [ख] खी, (विमंखा माता ।) मातृ-
सपत्नी । सत्मा इति भाषा । चा, कनीयस्यपि
नमस्या । यथा, श्रुतिः ।

“मातुः पितुः कनीयाश्च न नमैद् ववसाधिकः ।
नमस्तुभ्यां गुरोः पत्नी आह्वयानी विमा-
तरम् ॥”

स्तुत्यर्थेऽपि ।
“अथो नमस्या दृष्ट्वा च वयसा पत्युरेव ताः ॥”
यतः पत्युर्वयसा तास्त्रयो दृष्ट्वा अतः कनिष्ठा
अपि नमस्याः । इति मलमासतत्त्वम् ॥ ॥

विमातरजोनिवृत्तावपि पितामहधनविभाग-
कर्त्तव्यम् । यथा दृष्ट्वातिः ।
“पितोरभावे भ्रातृणां विभागः संप्रदर्शितः ।
मातुर्निवृत्ते रजसि जीवतोरपि प्रत्यक्षे ॥”

अथ मातृपदं विमातरमपि पुत्रान्तरोत्पत्ति-
सम्भावनामौक्तात् । इति दायतत्त्वम् ॥ ॥

अस्या अर्णश्च यथा । सोदरभावाभिर्भागे
क्रियमात्रे भावे पुत्रसमाप्तिं दातव्यः । समाश्र-
यारिणी माता इति वचनात्मातृपदस्य जननी-

परत्वात् न सपत्नीमातृपरत्वमपि । सत्तु तस्य
सुख्यगौलत्वात्पत्तयः । इति दायभागः ॥

विमातृजः, पुं, (विमातृजायते इति । विमातृ +
ज + क्तः ।) मातृसपत्नीपुत्रः । तत्पर्यायः ।

वेमात्रियः २ । इत्यमरः । वेमात्रः २ । इति
जटाधरः ॥

विमानः, पुं खी, (विगतं मानसपमा यस्य ।)
देवरयः । तत्पर्यायः । योमयानम् २ । इत्य-
मरः । (यथा, कुमारसम्भवे । २ । ४५ ।

“सुवर्णालोकनप्रोतिः स्वर्णिमिनां भूयते ।
स्त्रिणीभूते विमानानां तदापातभयात् पयि ॥”
सर्वभौमयज्ञम् । तत्तु सप्तभूमियज्ञम् । यथा,
रामायणे । १ । ५ । १६ ।

“सर्वरजसमाकीर्णं विमानयज्ञोभितानम् ॥”
“विमानोऽखी देवयाने सप्तभूमौ च वदन्ति ॥”
इति तट्टीकाधृतनिघण्टुः ॥

चोटकः । यानमात्रम् । इति मेदिनी । ने,
१३२ । (जि, परिच्छेदकम् । यथा, अथर्वदे ।
२ । ४० । १ ।

“सोमापूजया रजसो विमानं
सप्तपद्मं रथमविमंखितम् ॥”

“विमानं परिच्छेदकं सर्वमानमिच्छयः ॥” इति
तद्वाक्ये सायणः । साधनम् । यथा, तत्रैव ।
१ । ३ । ४ ।

“पिता यशानामसुरो विपश्चिता
विमानमपिर्वयुजं वाचताम् ॥”

“विमानं विमोयतेऽनेन कश्चित्पि विमानं

विमोच

यथादिकर्मवाचनम् ॥” इति तद्वाक्ये वाचनः ।
विगतो मानो वस्येति विमोच । अथवाचनः ।
यथा, भागवते । ५ । १३ । १० ।

“कश्चित्चित् सुदरसान् विचिन्त-
तन्मन्त्रिकाभिर्ध्वजानो विमानः ।
तथाति लक्ष्मं प्रति लब्धमानो
वकाद्विजुम्पत्यथ तां कान्तोऽप्ये ॥”

विमार्गः, पुं, विपूर्वमेव ज्ञानोर्ध्वप्रत्ययेन निघ्नः ।
सम्भाव्यो । (विद्वो मार्गः ।) कुपयः ।
(यथा, शाकुन्तले ५ अङ्के ।

“निघ्नमयसि विमार्गे प्रस्थितायास्तदङ्कः
प्रशमयसि विवाहं कल्पसे रचयाम ॥”

विमुक्तः, जि, (वि + मुच् + क्तः ।) विमोच्यते ।
यथा,—

“येऽनेऽरविमंखं विमुक्तमानिन-
क्ययज्जभावाद्विशुद्धयः ।
आरुह्य कच्छेय परं पदं ततः
पतन्मयो नाहतयुग्मद्वयः ॥”

इति श्रीभागवते १० स्कन्धे १४ अध्यायः ।
वक्तुः । (यथा, महाभारते । ७ । २८ । ४५ ।

“विमुक्तं परमाख्येन ज्ञेयं पापं महासुरम् ।
वेरिणं युधि दुर्हं भगदत्तं सुरद्विजम् ॥”
पुं, माधवी । तत्पर्यायो यथा,—

“माधवी स्थातु वासन्ती पुष्को मङ्गकोऽपि च
अतिमुक्तो विमुक्तश्च कासुको भ्रमरोत्सवः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमभागे ।)
विमुक्तिः, खी, (वि + मुच् + क्तिन् ।) विमोचनम्
मोचः । यथा, प्रायश्चित्ततत्त्वे ।

“पितृभूमिस्थे दिवि ये च स्त्रीः
स्वधामुजः कान्धकजाभिधम्यौ ।
प्रदानशक्ताः सकलेश्वरानां
विमुक्तदा येऽनभिर्वाचतेऽपि ॥”

विमुक्तः, जि, (विमंखं अननुकूलं सुखं यस्य ।
वह्निर्मुखः । विरतः । यथा,—

“स्वागमेः कल्पितेऽस्मिन् हि जनान् महिसृजान्
कुत ।

माच गोपय येन स्यात् सहिरेषोत्तरोत्तरा ॥”
इति पाद्मोत्तरखण्डे शिवे प्रति विष्णुवाक्यम् ।

विमुहः, जि, (विगता मुदा मुह्यभावा यस्य ।
प्रपुङ्गवः । इति हेमचन्द्रः । सुदारहितश्च ।

विमोच्यं, खी, (वि + मोच + क्तुट् ।) विमं
चनम् । परित्यजनम् । यथा,—

“यं धर्मेकामार्थविमुक्तकामा
भजन्त इष्टां गतिमाप्नुवन्ति ।
किञ्चाग्रिणो रात्रिपि देहमयं
करोतु मेऽदभ्यस्यो विमोच्यन् ॥”

इति श्रीभागवते १० स्कन्धे १४ अध्यायः ।
विमोचनं, खी, (वि + मुच् + क्तुट् ।) दूरीकरणं
विमुक्तिः । विपूर्वमेव ज्ञानोर्ध्वप्रत्ययेन नि-
घ्नम् । (यथा, महाभारते । १ । १४० । १ ।

“अथवाहं करिष्यामि कुजस्यास्य विमोचनं
वसवस्या भविष्यामि हत्वा कर्म सुदुष्करम्

लोच्ये(विशेषः । यथा, महाभारते । १।१५।१५०।
 “विमोचनमुपपद्यते चित्तमनुजितेन्द्रियः ।
 प्रतिपद्यते ह्येवैः स्वैः च परितुष्टैः ॥”
 पुं, महादेवः । यथा, महाभारते । १।१५।१५६।
 “विमोचनः सत्तुरखो हिरण्यकवचोद्धवः ॥”
 विमोचनं, स्त्री, वेचित्तीकरञम् । विपूयसुह-
 धातोर्नट्(लुट्)प्रत्ययेन निष्पन्नम् । (विमो-
 हयतीति । वि + सुह + चिच् + क्तः । विमो-
 हके, चि । यथा, भागवते । १।१।२४।६।
 “ततो विजुज्यतो जातो योऽहङ्कारो विमो-
 हकः ॥”)
 विमोहितः, चि, (वि + सुह + चिच् + क्तः ।)
 मोहयुक्तः । मोहितः । यथा,—
 “तावद्यतिवलोचनौ महाभायाविमोहितौ ।
 उक्तवन्तौ वरोक्तौ त्रियतामिति केशवम् ॥”
 इति देवीमाहात्म्यम् ।
 वि(वि)म्, स्त्री, (वी गद्यादिपु + “उल्गादयच्”)
 उल्गा० ४ । ६५ । इति वन् प्रत्ययेन निपातनात्
 साधुः ।) प्रतिविम् । कमल्लुः । इति
 क्विप्प्रसारोदादिप्रतिः । (क्विप्प्रः । यथा,
 भागवते । ३।२।१२ ।
 “प्रदक्ष्यान्तपसामविष्टप्रदक्ष्यां नृणाम् ।
 आदायान्तर्धाय यस्तु स्वविम् लोकलोचनम् ॥”
 तथाच राजतरङ्गिण्याम् । ३ । ४६६ ।
 “मेघवाहनभूमर्षिपत्न्या भिन्नाख्या कृते ।
 विहारेऽपि तथा बुद्धविम् साधु निवेशितम् ॥”
 विम्लिकापलम् । तैलाजुषा इति भाषा । इति
 मेदिनी । वे, ७ । (यथा, कुमारः । ३ । ६७ ।
 “उमामुखे विम्लिकाधरोष्ठे
 आपारयामास विलोचनानि ॥”)
 अस्य पर्यायः । तुलिकेरी २ रक्तपला ३
 विम्लिका ४ पीलुपर्णी ५ । इत्यमरः । ओष्ठौ ६
 विम्लौ ७ । इति रत्नमाला । विम्ल ८ विम्ल-
 कम् ९ विम्लणा १० । इति शब्दरत्नावली ।
 अस्य गुणाः । पित्तकफहृद्भिषगुल्लासकुष्ठ-
 नाशिलम् । इति राजवल्लभः । अपि च ।
 “विम्लौ रक्तपला तुम्ली तुलिकेरी च विम्लिका ।
 ओष्ठोपमपला प्रोक्ता पीलुपर्णी च कथ्यते ।
 विम्लौपर्णं खादु शीतं गुह पित्तासवातजित् ।
 कल्मसं सेवनं दध्यं विम्लान्प्रानकारकम् ॥”
 इति भावप्रकाशः ।
 वि(वि)म्, पुं स्त्री, (वी + “उल्गादयच्”) उल्गा०
 ४ । ६५ । इति वन् प्रत्ययेन साधुः ।) सूर्य-
 चन्द्रमल्लम् । इत्यमरः । (यथा, प्रबोध-
 चन्द्रोदये ६ अङ्के ।
 “असौ तदन्वो न सनातनः पुमान्
 भवान् न देवात् पुरुषोत्तमात् परः ।
 स एव भिन्नस्वमनादिमायया
 द्विधेव विम् सलिले विवस्वतः ॥”
 यथाच मार्कण्डेये । ८४ । १२ ।
 “देवसुखासममर्णं परिपूर्वचन्द्र-
 विम्लानुकारि कनकोत्तमकान्तिकान्तम् ॥”

मल्लतमात्रेऽपि । यथा, ऋतुसंहारे । १ । ४ ।
 “नितम्बविम्बेः सुदुर्लभमेकलेः
 कान्तेः सङ्घाराभरणैः सचन्द्रैः ।
 शिरोरुहैः आनकषायवासितैः
 स्त्रियो निदासं श्रमयन्ति कामिनाम् ॥”
 यथाच कुमारः । ७ । २२ ।
 “आत्मानमाशोक्य च शोभमान-
 मादर्शविम्बे क्षिप्रतायताशी ।
 हरोपयाने त्वरिता बभूव
 स्त्रीयां प्रियालोकपत्नी हि वेशः ॥”)
 वि(वि)म्, पुं, (वी + वन् प्रत्ययेन साधुः ।) लक-
 लावः । इति मेदिनी । वे, ७ ।
 वि(वि)म्बकं, स्त्री, (विम्ब + स्तार्थं कन् ।) चन्द्रसूर्य-
 मल्लम् । विम्लिकापलम् । इति शब्दरत्ना-
 वली । (सचक्रः । संच इति भाषा । यथा,
 नैषधे । २२ । ४७ ।
 “विम्लिधर्ते विम्लिना वधूनां
 क्षिप्राननं काञ्चनसचक्रेन ॥”
 अत्र । “काञ्चनस्य सचक्रेन विम्लकेन ॥” इति
 नारायणटीका ।)
 वि(वि)म्बणा, स्त्री, (विम्बं फलं जायतेऽस्यामिति ।
 जन् + णः ।) विम्लिका । इति शब्दरत्नावली ।
 वि(वि)म्बटः, पुं, सचक्रः । इति शब्दचन्द्रिका ।
 वि(वि)म्बा, स्त्री, (विम्बं फलमस्यस्यामिति ।
 विम्ब + अच् । टाप् ।) विम्लिका । इति शब्द-
 रत्नावली ।
 वि(वि)म्बिका, स्त्री, विम्बम् । इत्यमरः । (यथा,—
 “तुम्बीरक्तपला विम्बी तुलिकेरी च विम्लिका ॥”
 इति वैद्यकरत्नमालायाम् ।)
 चन्द्रसूर्यमल्लम् । इति शब्दरत्नावली ।
 वि(वि)म्बी, स्त्री, (विम्ब + गौरादित्वात् ङीष् ।)
 विम्लिका । इति शब्दरत्नावली । (यथा,—
 “काकादनीं पिचपत्नीं विम्बीं गुञ्जाञ्च
 भारयेत् ॥”
 इति सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ३९ अध्यायः ।)
 वि(वि)म्बः, स्त्री, गुञ्जाकः । इति केचित् ।
 वि(वि)म्बोष्ठः, चि, (विम्ब + ओष्ठः । “ओष्ठो-
 वि(वि)म्बोष्ठः १ उयोः समासे वा ।” इति पाणि-
 कोठकारलोपः ।) विम्बे एव ओष्ठौ यस्य ।
 इति तुल्यबोधवाक्यम् ।
 वियचारी, [व] पुं, (वियति आकाशे चरतीति ।
 चर + चिनिः ।) चिन्नः । इति शब्दमाला ।
 आकाशगामिनि, चि ।
 वियत्, स्त्री, (वियच्छति न विरमतीति । वि +
 यम + “अन्त्योऽपि ङङ्गते” । ३ । २ । १७८ ।
 इति कृष्ण । कौ चगमादीनामिति मञ्जोषे तुक् ।)
 आकाशम् । इत्यमरः । (यथा, भागवते ।
 ३ । ८ । २२ ।
 “तर्ज्व तन्नाभिसरः सरोज-
 मात्मावमम्भः चघनं वियच्च ।
 ददर्श देवो जगतो विघाता
 नातः परं लोकविसर्गदण्डः ॥”

यवाद्यिषो । अत्र द्विवचनक प्रयोगः स्थातुः ।
 यथा, तैत्तिरीयब्राह्मणे । १ । १ । ३ । २ ।
 “दावाद्यिषो यवास्त्राम् । ते विवती अत्रूताम् ।”
 तथाच शतपथब्राह्मणे । ७ । १ । २ । २३ ।
 “तयोर्वियोग्योऽन्तरेणाकाश आसीत् तदन्त-
 रित्तमभवत् ॥” ७ । वि + या + श्रष्ट । गमन-
 शीले, चि । यथा, भागवते । ७ । ६ । १४ ।
 “कुटुम्बपोषाव वियन्निजासु-
 नं बुध्यतेऽर्थं विहतं प्रमत्तः ॥”
 तथा, तत्रैव । ६ । २१ । ३ ।
 “वियद्वित्तस्य दत्तो लब्धं लब्धं पुन्यतः ।
 निष्किञ्चनस्य धीरस्य सङ्कुटुम्बस्य वीरतः ।
 यतोयुरवृत्तत्वारिंशदहान्यपिमतः किल ॥”
 “वियद्वित्तस्य वियतो गमनादिव उद्यमं विनैव
 देवादुपस्थितं वित्तं भोग्यं यस्य । यदा वियत्
 ययं प्राप्नुवदित्तं भोग्यं यस्य ॥” इति तट्टीकायां
 श्रीधरस्वामी ।)
 वियद्गङ्गा, स्त्री, (वियतो गङ्गा ।) खर्गगङ्गा ।
 इत्यमरः ।
 वियद्गतिः, स्त्री, (वियतो भूतिर्भोजिव ।) अन्व-
 कारः । इति चित्काण्डशेषः ।
 वियन्मणिः, पुं, (वियतो मणिः ।) सूर्यः । इति
 हारावली ।
 वियमः, पुं, (वि + यम + “यमः सप्तपञ्चविंश-
 च” । ३ । ३ । ६३ । इत्यप् ।) संयमः । इत्य-
 मरः । दुःखम् । इति खामी ।
 वियातः, चि, (विवहं निन्दा यातः प्राप्तः ।)
 निर्लज्जः । इत्यमरः ।
 वियामः, पुं, (वि + यम + घञ् ।) संयमः ।
 इत्यमरः ।
 वियुक्तः, चि, वियोगविग्रहः । विपूयसुखधातोः
 क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः । (यथा, देवीभागवते । २ ।
 ६ । १३ ।
 “किं करोमि क गच्छामि नृता मे प्रायवक्षमा ।
 न वै जीवितुमिच्छामि वियुक्तः प्रियधानया ॥”
 वियोगः, पुं, (वि + युज + घञ् ।) विच्छेदः ।
 तत्पर्यायः । विप्रलम्भः २ विप्रयोगः ३ विरहः ४ ।
 इति चैमचन्द्रः । (यथा, भागवते । ६ । १३ । ६ ।
 “यस्य योगं न वाञ्छन्ति वियोगभयवताः ।
 भजन्ति चरन्नाम्नोऽपि सुनयो हरिमेधसः ॥”
 वियोगभाक्, [व] चि, (वियोगं भजति इति ।
 भज + विच् ।) विच्छेदयुक्तः । यथा, नैषधे ।
 “वियोगभाजोऽपि रूपस्य पश्यता
 तदेव साक्षादन्तर्गतांनुमानवत् ।
 पिकेन रोषादयच्चक्षुषा सुदुः
 कुञ्जवताञ्जुवत चन्द्रवेरिणौ ॥”
 वियोगी, [व] पुं, (वियोगोऽस्यास्तीति । वियोग +
 इनिः ।) चक्रवाकः । इति शब्दचन्द्रिका ।
 वियोगयुक्ते, चि । (यथा, मार्कण्डेये । २५ । १५ ।
 “ताः शोभा या वियोगिन्यो न शोभा या
 नृताः सद्यः ।
 भर्तुर्विधोऽन्वयवा पादुभूतः कृतव्या ॥”)

विरजा

वियोजितः, चि, वियोगं प्रापितः । विपूर्वेऽन्त-
युक्धातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

विरक्तः, चि, (वि + रञ्ज + क्तः ।) विरागयुक्तः ।
अनुरक्तः । यथा,—

“आनविष्टो विरक्तो वा मङ्गलो वानपेजकः ।
खलिङ्गानाश्रमास्थिता चरेद्विधिवोचरः ॥”

इति श्रीभागवते ११ स्कन्धे १८ अध्यायः ॥
(यथा च ।

“तयि प्रसन्ने मम किं गुणेन

तयि प्रसन्ने मम किं गुणेन ।

रक्ते विरक्ते च वरे वधूनां

निरर्थकः कुङ्कुमराग एवः ॥”

इत्यष्टः ॥)

विरक्ता, स्त्री, दुर्भगा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
अनुरक्ता । यथा, नीतिशतके । १ ।

“यो चिन्तयामि सततं मयि सा विरक्ता
आम्यमिच्छति जनं स जनोऽनुरक्तः ।

अस्मत्कृतेऽपि परितुष्यति काचिदस्या
धिकं ताश्च तच्च मदनश्च समाश्च माश्च ॥”

विरक्तिः, स्त्री, (वि + रञ्ज + क्तिन् ।) विरागः ।
यथा,—

“देहो गुरुर्मम विरक्तिविवेकहेतु-

न्निभत् स सत्त्वनिधनं सततात्तुर्दकम् ।

तत्त्वान्यनेन विन्द्यामि यथा तथापि

पारस्वमिवयशितो वितराभ्यसन्नः ॥”

इति श्रीभागवते । ११ । ६ । २५ ॥

विरङ्गं, स्त्री, कङ्कटम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

विरचितः, चि, (वि + रच + क्तः ।) विशेषेण
रचितः । निर्मितः । यथा,—

“एष श्रीलङ्घनमना विरचिते श्रीमन्नहानाटके
वीरश्रीयुतरामचन्द्रचरिते प्रकृतते विक्रमेः ॥”

इत्यादि मञ्जानाटकम् ॥

विरजस्तमाः [स्] पुं, सत्त्वगुणविशिष्टः । तत्-
पर्यायः । इयातिगः २ । इत्यमरः । २ । ७ । ४५ ।

“विगते रजस्तमसौ येषां ते रजस्तमोगुणशून्याः
सत्त्वैकनिष्ठाः साक्षात्कृतम्राक्षयो जीवन्मुक्ता
आसाद्यो दद्यान्तिगो उज्ज्वले । दयं हेतुं अति-
क्रम्य गच्छति इति वः ।” इति भरतः ॥

विरजाः, [स्] स्त्री, (विरजितं रजः शोणितं
यस्याः ।) विगतार्जवा । इति जटाधरः ॥

(नास्ति रजो धूलिर्यत्र । धूलिरहिते, चि ।
यथा, महाभारते । १ । ६३ । १५ ।

“सर्वैरिदानीं गन्तव्यं सद्यः स्वर्गं नितो वयम् ।

एष नो विरजाः पन्था दृश्यते देवमनुजः ॥”

निर्मलः । यथा, महाभारते । २ । ७ । ५ ।

“विरजोऽमरचित्रमाख्यो द्वीकीर्णद्विभिः
सद्यः ॥”

पुं, नामविशेषः । यथा, महाभारते । १ । ३५ । १४ ।

“विरजाश्च सुबाहुश्च प्रालिपिच्छश्च वीर्य-
वान् ॥”

विरजा, स्त्री, कपित्थानीवृक्षः । इति रत्नमाला ॥
दूष्या । इति हारावली ॥ यथातिमाता । यथा,

११७

विरजा

उत्पन्नाः पिष्टकन्यायां विरजायां महाशलाः ।
यतिर्ययातिः स्वर्गातिरायातिः पञ्चमो लुक् ।
तेषां ययातिः पञ्चानीं महाशलापराक्रमाः ॥”

इति कौर्म्ये २० अध्यायः ॥

श्रीकृष्णसखी । सा राधाभयान्तर्गता सती
सरिद्रपाभवत् । तस्याः सप्त पुत्राः तप्त समुदा-
न्यभवन् । यथा,—

“एकदा राधिकासाङ्गं गोलोके श्रीहरिः स्वयम् ।
विजहार महारण्ये निर्जने रासमङ्गले ॥

कृत्वा विहारं श्रीकृष्णस्नातमदृष्ट्वा विहाय च ।

गोपिकां विरजामन्यां शङ्करारथं जगाम ह ॥

दृष्ट्वा च श्रीहरिस्तर्गं विजहार तथा सद्यः ।

तथासक्तं श्रीहरिश्च रत्नमण्डपं स्थितम् ॥

दृष्ट्वा च राधिकास्याश्च चक्रुस्तश्च निवेदनम् ।

जगाम सद्यसा देवी तं रत्नमण्डपं सुते ॥

हारे नियुक्तं ददर्श हारपालं मनोहरम् ।

तमुवाच तथा देवी रत्नपङ्कजलोचना ॥

दूरं गच्छ गच्छ दूरं रत्नमण्डपकिङ्कर ॥

कोटिशी मत्परी कान्तां दृष्ट्वा मम तत्परो-

रहम् ॥

श्रुत्वा कोलाहलं शब्दं गोपिकानां हरिः

स्वयम् ।

ज्ञात्वा च कोपितां राधाभयान्तर्धानं चकार ह ॥

विरजा राधिकाशब्दान् अन्तर्धानं हरेरपि ।

दृष्ट्वा राधाभयानीं सा जहौ प्राणांश्च योगतः ॥

सद्यस्तच्च सरिद्रपं तच्छरीरं बभूव ह ॥

आम्रश्च सत्त्वकाकरं तथा गोलोकेमेव च ।

कोटियोजनविस्तीर्णं पश्यन्तिनिम्नमेव च ॥

देष्टुं दृष्ट्वागुणं चाक नानारत्नाकरं परम् ।

राधा रतिशब्दं गत्वा न ददर्श हरिं सुते ॥

विरजाश्च सरिद्रपां दृष्ट्वा गेहं जगाम सा ।

श्रीकृष्णा विरजो दृष्ट्वा सरिद्रपां प्रियां सतीम् ॥

उत्से करोद विरजातोरे नीरमनोहरे ।

तथा विनाहं सुभगे कथं जीवामि मुन्दरि ॥

नदधिष्ठातृदेवो ह्यं भव मुनिमती मति ।

पुरातनं शरीरं ते सरिद्रपमभूत मति ॥

जलादुत्थाय चागच्छ विधाय नूतनां तनूम् ।

आगमाम हरेरयं साक्षाद्वाधिव मुन्दरी ॥

पश्यन्तं प्राणनाथश्च पश्यन्ती वक्रचक्षुषा ।

ताश्च रूपवतीं दृष्ट्वा प्रेम्णोद्भिका जगत्पतिः ॥

चकारालिङ्गनं तृणं पुनश्च च मुहुर्महः ।

नानाप्रकारदृष्ट्वा विपरीतादिकं प्रभुः ॥

रहसि प्रेयसीं प्राप्य चकार च पुनः पुनः ।

विरजा मा रजोयुक्ता धृत्वा वीर्यममोषकम् ॥

सद्यो बभूव तत्रैव धृत्वा गर्भवतीं सती ।

तस्यै तत्र सुखासीना साङ्गं पुच्छे सप्तभिः ॥

एकदा हरिणा साङ्गं वन्दारण्ये मुनिर्जने ।

विजहार पुनः साङ्गी शङ्करारामक्तमानसा ॥

एतस्मिन्नन्तरे तच्च मातुः क्रोडं जगाम ह ।

कनिष्ठपुत्रस्तस्याश्च भाटभिः पीडितो भिया ॥

भीतं स्वतनयं दृष्ट्वा तथाजनां लपानधिः ।

क्रोडं चकार बालं सा जहौ राधायुधं ययौ ॥

विरहः

प्रबोध्य बालं सा साङ्गी न ददर्शान्तिकं प्रियम् ।
विशलाप भर्त्स्य तच्च शङ्कराराहप्रमाणसा ॥

शृणुप स्वसुप्तं कोपात् लवणोदो भविष्यति ।

शृणुप सञ्जानं बालांश्च यानु मृदा रमातलम् ॥

श्रुत्वा विवरणं सर्वे प्रजमुधरणीतलम् ।

सप्तदीपे समुदाश्च सप्त तस्याभिभागश्च ॥

कनिष्ठादृष्टुपम्येनं दिगुणं दिगुणं सुते ।

लवणं सुसुरासपिर्दधुदुग्धजलागवाः ।

एतेषां जलं पृथ्वा शृणुयार्थं भविष्यति ॥”

इति अक्षवैवर्त्त श्रीकृष्णजन्मखण्डे २३ अध्यायः ॥

जगन्नाथसेवम् । यथा,—

“उत्कण्ठे नाभिदेशश्च विरजाद्येवमुच्यते ।

विमला सा महादेशो जगन्नाथस्तु भैरवः ॥”

इति तत्त्वचङ्कामगौ ५१ पीठनिरुपणः ॥ ३॥ तच्च

मुखनीपवासौ न कर्मयौ । यथा । स्कान्दे ।

“मुखनक्षोपवासश्च सञ्जतीर्थार्थं विधिः ।

वर्जयित्वा गयीं गङ्गां विशालां विरजां तथा ॥”

इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

विरहः, पुं, प्रज्ञा । इति हेमचन्द्रः ॥

विरहिः, पुं, प्रज्ञा । इति हेमचन्द्रः ॥

विरगं, स्त्री, वीरगल्लगम् । इति शब्दरत्नावली ॥

विरतः, चि, (वि + रम + क्तः ।) निवृत्तः ।

यथा—

“आनविष्टो मुनेर्जातो भ्रातृस्थानो निजैर्भवान् ।

धिरतोऽन्तर्हितो दुष्टाच्छोकाद्वासेन वारितः ॥”

इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

विरतिः, स्त्री, (वि + रम + क्तिन् ।) निवृत्तिः ।

तत्पर्यायः । आरतिः २ अविरतिः ३ उप-

रामः ४ । इत्यमरः ॥ उपरामः ५ विरामः ६ ।

इति भरतः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे ।

१०१ । ६ ।

“लम्बाश्च दुःखदोषायां गतायां विरतिं
निशि ॥”

विरलं, स्त्री, दधि । इति राजनिर्घण्टः ॥

विरलः, चि, अवकाशः । काक् इति भाषा ।

तत्पर्यायः । पल्लवः २ तनुः ३ । इत्यमरः ॥

(यथा, बृहत्संहितायाम् । ६७ । १ ।

“शूपाकारविस्तृतपाच्छुरनखौ वक्रौ शिराम-

नतौ

संशुष्कौ विरलाङ्गौ च चरणी दारिद्र्यः ख-

प्रदी ॥”)

विरलद्रवा, स्त्री, विरली निर्मलो द्रवो यस्याः ।)

धृत्वायवागः । यथा,—

“यवाग्न्यायिका आणा मेव तु दत्तमिच्छिका ।

विलेपी मरणा च स्यात् स्याद्वा विरलद्रवा ॥”

इति जटाधरः ॥

विरहः, पुं, (वि + रह त्यागे + घः ।) विच्छेदः ।

तत्पर्यायः । विप्रलम्भः २ विप्रयोगः ३

विप्रयोगः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ ३॥ (यथा,

साहित्यदर्पणे । १० ।

“सङ्गमविरहविकल्पे वरमिह विरहो न सङ्गम-

स्तथाः ।

विराट्

तद्वक्तियुक्तो वी बाणो जीवन्मुक्तश्च सन्ततम् ।
तद्वक्त्युक्तो मर्त्यश्च जीवन्मुक्तश्च न ततो हि सः ।
किन्तु तपसा यज्ञेन पूजनेन च ।
लब्धभक्तिविहीनस्य मर्त्यस्य जीवनं तथा ।
येनात्मना जीवितश्च तमेव न हि मन्यते ।
यावदात्मा शरीरेऽस्ति तावत् स शक्तिर्युतः ।
पश्चादयान्ति गते तस्मिन् न स्वतन्त्राश्च शक्तयः ।
स च त्वाच्च महाभाग सर्व्वात्मा प्रकृतेः परः ।
स्वेच्छामयश्च सर्वेभ्यो ब्रह्मण्योतिः सनातनः ।
इत्युक्त्वा बालकस्तत्र विरराम च नारद ।
उवाच ब्रह्मः प्रत्युक्तिं मधुरां मुतिसुन्दरीम् ।

श्रीकृष्ण उवाच ।

सुचिरं सुस्थिरं तिष्ठ यथाहं त्वं तथा भव ।
ब्रह्मबोऽसंख्यपाते च पातस्ते न भविष्यति ।
अंशेन प्रतिब्रज्यास्ते त्वच्च सुदविराडभव ।
तन्नाभिपद्मि ब्रह्मा च विश्वखटा भविष्यति ।
लज्जं ब्रह्मण्येव यद्वाञ्छेकादशैव तु ।
शिवांशेन भविष्यन्ति दृष्टिसञ्चारणाय वै ।
कालाभिरुद्वेष्टिस्त्वैको विश्वसंहारकारकः ।
पाता विष्णुश्च विषयी सुद्रीशेन भविष्यति ।
मद्वक्तियुक्तः सततं भविष्यसि वरेण मे ।
ध्यानेन कमनीयं मां विद्वं द्रष्टुमिच्छसि निश्चितम् ।
मातरं कमनीयाश्च मम वत्तः स्थलस्थिताम् ।
यामि लोकं तिष्ठ वत्सेलुक्ता सोऽन्तरधीयत ।
गत्वा स्वलोकं ब्रह्माणं शङ्करं स उवाच ह ।
खटारं सहस्रीशश्च संहर्तारश्च तत्तुल्यम् ।

श्रीकृष्ण उवाच ।

दृष्टिं सहृदं गच्छ वत्स नाभिपद्मिद्वयो भव ।
महाविराडलोमकूपे सुदस्य च विधे श्रेष्ठ ।
गच्छ वत्स महादेव ब्रह्मभालोद्वयो भव ।
अंशेन च महाभाग स्वयश्च सुचिरं तपः ।
इत्युक्त्वा जगतां नाथो विरराम विधिस्ततः ।
जगाम ब्रह्मा तं नत्वा शिवश्च शिवदायकः ।
महाविराडलोमकूपे ब्रह्मास्ते गोलोके जले ।
बभूव च विराट् सुदो विराडंशेन सांप्रतम् ।
श्यामो युवा पीतवासाः शयानो जलतल्लके ।
द्वेषबाह्यः प्रसन्नास्यो विश्वयापी जगार्दनः ।
तन्नाभिकमले ब्रह्मा बभूव कमलोद्भवः ।
संभूय पद्मदण्डश्च बभाम युग-लज्जकम् ।
नात्नं जगाम दण्डस्य पद्मनाभस्य पद्मजः ।
नाभिजस्य च पद्मस्य चिन्तामाप पिता तव ।
स्वस्थाने पुनरागत्य दधौ वृष्टः पदाम्बुजम् ।
ततो ददर्श सुदन्तं कालेन दिव्यचक्षुषा ।
शयानं जलतल्लके च ब्रह्मास्ते गोलकावते ।
यत्नोमकूपे ब्रह्मास्ते तच्च तत् परमेस्वरम् ।
श्रीकृष्णश्चापि गोलोकं गोपगोपीसमन्वितम् ।
तं संस्तूय वरं प्राप ततः दृष्टिश्चकार सः ।
बभूव ब्रह्मणः पुत्रा मानसाः सनकादयः ।
ततो ब्रह्माः कपालाश्च शिवांशिकादश्च स्मृताः ।
बभूव पाता विष्णुश्च सुदस्य वामपान्थतः ।
चतुर्भुजश्च भगवान् श्वेतद्वीपनिवासकृतः ।
सुदस्य नाभिपद्मे च ब्रह्मा विष्णुं स्वसर्गं च ।

विराधः

सर्वं मर्त्यश्च पातालं चिलोकं सचराचरम् ।
एवं सर्वं लोमकूपे विश्वं प्रलोकमेव च ।
प्रतिविम्बे सुदविराट् ब्रह्मविष्णुशिवदयः ।
इत्येवं कथितं वत्स श्रीकृष्णोऽस्मिन् परम् ।
सुखदं मोक्षदं सारं किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ।
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिलखे ३ अध्यायः ।
स्वायम्भुवमनुः । यथा,—
“गतेषु तेषु दृष्टार्थं प्रणामावतामिमाम् ।
उपयेमे स विष्वात्मा शतरूपामनिन्दिताम् ।
सम्भूव तथा सार्द्धमतिकामातुरो विभुः ।
सलज्जां चकमे देवः कमलोदरमन्दरे ।
यावददृष्टशतं दिशं यथान्यः प्राक्ततो जनः ।
ततः कालेन महता ततः पुत्रोऽभवन्मनुः ।
स्वायम्भुव इति ख्यातः स विराडिति नः श्रुतम् ।
तदपगुणसामान्यादधिपुरुष उच्यते ।
वैराजा यच्च ते जाता बहवः शंसितवताः ।
स्वायम्भुवा महाभागा सप्त सप्त तथापरे ।
स्वारीचपाटा सर्वे ते ब्रह्मलुब्धाः स्वरूपिणः ।
औत्तमप्रसुखास्तदद्वयेण त्वं सप्रमोऽधुना ॥”

इति मानस्ये ३ अध्यायः ।

विराट्, पुं, देशविशेषः । इति शब्दरत्नावली ।
(अथैव पञ्चपाण्डवाः सह द्रौपद्या अज्ञान-
सुषितवन्तः । यथा, महाभारते १८ । १ । १ ।
“कथं विराटनगरे मम पूज्यपितामहाः ।
अज्ञातवाससुषिता दय्यधिगमयाहिताः ॥”)
तर्ह्यश्वीयराजा । यथा,—
“अत्र शूरा महेष्वासा भीमार्जुनसमा युधि ।
युयुधानो विराटश्च द्रपदश्च महारथः ॥”

इति श्रीभगवद्गीतायाम् १ अध्यायः ।

विराटकः, पुं, राजपट्टः । इति हेमचन्द्रः ।
विराटजः, पुं, (विराटे जायते इति । जन् +
ङः ।) विराटदेशीयस्त्रीरकः । तत्पठ्यायः ।
राजपट्टः २ राजावर्णः ३ । इति हेमचन्द्रः ।
विराटराजजाते, वि (यथा, महाभारते ।
१८ । ६२ । ८ ।
“सुवह्नि च राजेन्द्र दिवसानि विराटजा ।
नाभुङ्क्त पतिदुःखानां तदाभूत्कथं महत् ॥”)
विराणी, [न] पुं, हस्ती । इति शब्दमाला ।
विराधः, पुं, (विराधयति लोकान् पीडयतीति ।
वि + राध + अच् ।) राजसभेदः । यथा,—
“लज्जामस्य तु तद्वाक्यं श्रुत्वा रामं ततोऽब्रवीत् ।
पिता मेऽभूत् सुपर्जन्यो माता मे च शतदत्ता ।
विराध इति मामाह पृथिवी सर्वराज्यसाः ।
उनखण्ड्य प्रमदामेनां पलायितां परादमुरवौ ।
तच्छ्रुत्वा राममाहेदं लज्जयः किं प्रसीदसे ।
इत्युक्तो लज्जामो वीर आनम्य सुमहद्भुजः ।
उत्तमसर्ग शरं धीरं कालदण्डोपमं ततः ।
तच्छरीरं महाकायं भित्त्वा पातालमाविशत् ॥
पपाताशु गतप्रायः सन्निधं बधिरं वमन् ।
ततोऽर्धो राममाहेदं प्राक्षलिविजयान्वितः ।
सुभुवनं गम्यन् प्रविष्टो राजर्षी तनुम् ।
अभिप्रापादहं धीरं शमो वैश्रवणेन वै ॥

विरुदः

प्रसाद्यमानः स मया प्रावचन्ना पुनः पुनः ।
यदा हाश्रुधी रामो भविष्यति महाबलः ।
प्रापस्यान्तोऽभविष्यते तेन रामेण संयुगे ।
प्रसादात्तव सुक्तोऽहं गमिष्यामि स्वमाजयम् ॥”
इति बह्विपुराणे कर्पणखार्क्यनामिकोत्कर्षनं
नामाध्यायः ।

विराधनं, स्त्री, (वि + राध + लुट् ।) पीडा ।
इति शब्दरत्नावली ।

विराधानं, स्त्री, पीडा । इति शब्दरत्नावली ।
विषाधानमिति च पाठः ।

विरामः, पुं, (वि + रम + चच् ।) शिवः । निवृत्तिः ।
विरतिः । तत्पठ्यायः । अवसानः २ सातिः
३ । इति जटाधरः । मध्यम् ८ । इति चिकित्सा-
शेषः । (यथा, मनु । २ । ७३ ।

“अध्येष्यमाणान् शुभं नित्यकालमनन्तरितः ।

अधीत्य भो इति ब्रूयात् विरामोऽस्ति तत्पार-
मेत् ॥”)

परवर्णभावः । इति व्याकरणम् । (यथा,
पाणिनी । १ । १ । १० । “विरामोऽवसानम् ॥”)

विराजः, पुं, विजालः । इत्यमरटीका ।

विरावः, पुं, (वि + व + चच् ।) शब्दः । इत्य-
मरः । (यथा, महाभारते । ३ । १४६ । ६४ ।
“सिंहनादभयवन्तेः कुक्षरैरपि भारत ! ।
सुक्तो विरावः सुमहान् पर्वतो येन पूरितः ॥”
इत्यलप्रदत्ताश्वान्वतरः । यथा, महाभारते ।
३ । ६६ । १० ।

“विरावश्च सुरावश्च तस्मिन् युक्तौ रथे द्यौ ॥”)

विरावी, [न] वि, विरावविशेषः । विरावो
विद्यतेऽस्येति इन्प्रत्ययेन नियमः । (यथा,
टहत्तमं हितायाम् । ५३ । ६ ।

“दिशि शान्तायां शङ्कनो मधुरविरावी यदा
तदा वाच्यः ।

अर्थस्तस्मिन् स्थाने शङ्कनराधितिः २ त्रैवा ॥”)

विरिक्तः, वि, जलविरकः । यथा,—
“दुर्विरिक्तस्य नाभेस्तु सत्त्वता कुलिशूलकः ।
पुरीषवातसङ्गश्च कण्डुमूकलगौरवम् ॥”

इति भावप्रकाशः ।

विरिचः, पुं, ब्रह्मा । (यथा, भागवते । ८ । १ । ६ ।

“ब्रह्मणोऽस्मिन् विरिचः प्रसादा-
न्मोर्गिराशो धियणादिरिचः ॥”)

विष्णुः, शिवः । इति शब्दरत्नावली ।

विरिचनः, पुं, ब्रह्मा । इति हेमचन्द्रः ।

विरिचिः, पुं, शिवः । विष्णुः । विधाता । इति
शब्दरत्नावली । (यथा, महाभारते । १ ।
५६ । १० ।

“एवमस्त्विति तं देवाः पितामहमथा

ब्रुवन् ।

उक्तेन वचनं देवान् विरिचिस्त्रिदिवं ययौ ॥”)

विरिचः, पुं, स्वरः । इति मृग्यबोधयाकरणम् ।

विरुदः, पुं, गुणोक्त्यादिवर्णनम् । यदुक्तम् ।

“वाशिकः कम्पितश्चेति विरुदो द्विविधो मतः ।

संयुक्तनियमो ह्यत्र वर्णितः पूर्ववद्वयधेः ॥

विरुद्धः

दिचतुःषड्दशधा कलास्तु विरुद्धे मताः ।
दृश्यो नाधिकाः कार्याः कलास्तु विरुद्धे बुधैः ॥
कलिकाभ्यस्तु विरुद्धे भिदासावेव कीर्तिता ।
विरुद्धं कवयः प्राङ्मुखोत्कर्षादिवर्णनम् ।
विरुद्धः कलिका चान्न धीरवीरादिप्रबन्धभाक् ॥
इत्युपोहान्तः । इति श्रीरूपगोस्वामिभक्तश्रीगो-
विन्दविरुद्धावलीभाष्ये श्रीवलदेवविद्याभूषणः ॥
विरुद्धावली, स्त्री, (विरुदानामावली) विरुद्ध-
श्रेणी । स्तवमाला । तल्लक्षणं यथा,—
“अधीत्य विरुद्धावली लक्षणं गन्धकृतं कृतम् ।
यथाचेत् पठति प्राज्ञस्तदा बोधोऽस्य पुष्कलः ॥
सामान्यविरुद्धावली गोविन्दविरुद्धावली ।
योऽभ्यस्य विप्रवर्तते स तावदिह लिखते ॥
कलिका लोकाविरुद्धेना विविधलक्षणेः ।
कीर्तिप्रतापश्रीटीये सौन्दर्योन्मेषशालिनी ॥
कलिकाद्यन्तर्गमपद्या दोषविवर्जिता ।
शब्दाङ्गसंरचना कर्त्तव्या विरुद्धावली ॥”
इति श्रीरूपगोस्वामिभक्तश्रीगोविन्दविरुद्धावली-
भाष्ये श्रीवलदेवविद्याभूषणः ॥ * ॥ कलिका-
लक्षणं कलिकाशब्दे लिखितम् । विरुद्धलक्षणं
तच्छब्दे दृश्यम् ॥

विरुद्धः, त्रि, (वि + रुध + क्तः) विरोधविशिष्टः ।
यथा । विरुद्धधर्मसमवाये भूयसां स्यात्
सधर्मकत्वम् । इति जैमिनीकृतम् ॥
“विरुद्धं गुरुवाक्यस्य यदक्ष भाषितं मया ।
तत् क्षणार्थं बुधैरव स्मृतितत्त्वबुभुक्षया ॥
स्मृतितत्त्वे प्रमादादयद्विरुद्धं बहुभाषितम् ।
गुणवेषानुरागेण तच्छ्रोत्रं धम्मदर्शिभिः ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
(दृश्यमनोर्गन्धसावर्ण्यः देवतान्यतमः । यथा,
भागवते । ८ । ११ । २२ ।

“हविषान् सुकृतः सद्यो जयो नृत्तिस्तदा
द्विजाः ।
सुवासना विरुद्धाद्या देवाः शम्भुः सुरेश्वरः ॥”
स्त्री, विचाराङ्गीयदोषविशेषः । यथा । “विरुद्धं
नाम यददृष्टान्तसिद्धान्तसमयेविरुद्धं तत्र
दृष्टान्तसिद्धान्तापत्तौ । समयः पुनर्यथायुर्वेदिक
समयो याज्ञिकसमयो मोक्षशास्त्रिकसमय इति ।
तत्रायुर्वेदिकसमयः चतुर्व्यादसिद्धिः । आलभ्या
पशव इति याज्ञिकसमयः । सञ्चभूमेवर्द्धसंति
मोक्षशास्त्रिकसमयस्तत्र स्वसमयविपरीतसुख-
मानं विरुद्धमिति ॥” इति चरके विमान-
स्थानेऽष्टमेऽध्याये ॥

विरुद्धः, त्रि, अकुरितः । (यथा, “विरुद्धजातं
अकुरितधाम्नस्तममम् ॥” इति माधवस्तनू-
निष्ये शूलथास्थाने विजयरत्नितः) जातः ।
इति मेदिनी । ८. ६ । (यथा, रघुवंशे । २ । २६ ।

“गङ्गापपातात्नविरुद्धशब्दं
गौरीगुरोर्गङ्गाविवेश ॥”
आरोहणविशिष्टः । यथा ।
“समुद्रे तिष्ठन् पुरामपि रिपौ कल्लसो-
र्मखली

विरूपि

लीलाजूनपुनर्विरुद्धशरसो वीरस्य लिप्सु-
त्वरम् ॥”
इत्यादि सुरारिः ॥
विरूपं, स्त्री, पिच्छीभूलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
विरूपः, त्रि, (विकृतं रूपं यस्य) कृतितः ।
कुरूपः । यथा,—
“विरूपोन्मत्तनिखानामकुत्सापूर्वकं हि यत् ।
पूरणं दानमालाभ्यामनुग्रह उदाहृतः ॥”
इति रामतर्कवागीशः ॥
(यथा, दृष्टतुल्यतायाम् । ७० । २३ ।
“या तूतरोष्ठेन ससुत्रेण
रुन्नायकेशो कलहप्रिया सा ।
प्रायो विरूपासु भवन्ति दोषा
यत्रालिखन्तु गुणा वसन्ति ॥”
परित्यक्तत्वं । यथा, ऋग्वेदे । १० । ६५ । १६ ।
“यद्विरूपाचरं मर्त्यवसरात्रीः शरदश्चतस्रः ।
“यदुधरा विरूपा परं मनुष्यस्य सम्पर्कान्
विगतसहजभूतदेवकृपाः ॥” इति तद्भाष्ये
सायणः ॥ नानारूपः । यथा, ऋग्वेदे । ३ ।
५३ । ७ ।
“इमे भोजा अङ्गिरसो विरूपा
दिवसुत्रासो असुरस्य वीराः ॥”
“हे इन्द्र इमे यागं कुञ्चिणा भोजाः सौदासाः
क्षत्रियाः तेषां याजका विरूपाः विविधरूपा
मेधातिथिप्रभृतयः ॥” इति तद्भाष्ये सायणः ॥
विरुद्धः । यथा, साहित्यदर्पणे । १० । परिच्छेदे ।
“विरूपयोः संघटना या च तद्विषयं मतम् ॥”
उदाहरणं यथा,—
“क वनं तरुवल्कभूषणं
रूपलक्ष्मीः क महेंद्रवन्दिता ॥”
स्वार्थे के विरूपकश्च ॥
विरूपः, पुं, सुमनोराजपुत्रः । यथा,—
“जाताः सुमनसः पुत्रास्तस्य शूरा मन्त्रावलाः ।
सुमतिश्च विरूपश्च सत्यः शास्त्रार्थपारगाः ॥”
इति कालिकापुराणे ६० अध्यायः ॥
विरूपा, स्त्री, दुरालभा । अतिविषा । इति
राजनिर्घण्टः ॥
विरूपाक्षः, पुं, (विरूपे अक्षिणो यस्य । “सक-
ष्यक्ष्णोः स्वाङ्गात् षच् ॥” इति षच्) शिवः ।
इत्यमरः ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे । १० ।
“इशा दधं मनसिर्जं जीवयन्ति दृष्टेय याः
विरूपाक्षस्य जयिनीस्तास्तुमोवामलोचनाः ॥”
रुद्रभेदः । इति अटाधरः ॥ तस्य पुरी सुमेरो-
र्नैर्ऋतकोणे वर्तते । यथा,—
“तथा चतुर्थे दिग्भागे नैर्ऋताधिपतेः सुता ।
नाम्ना क्षण्णावती नाम विरूपाक्षस्य धीमतः ॥”
इति वाराहे रुद्रगीता ॥
(विरूपे, त्रि, यथा, कुमारः । ५ । ७२ ।
“वपुर्विरूपाक्षमलक्ष्यकम्पना
दिगम्बरत्वेन निवेदितं वसु ॥”
विरूपिका, स्त्री, (विकृतं रूपं यस्याः । कन् ।
टापि अत इत्यम् ।) कुरूपा । यथा,—

विरेश

“नामयः परिविन्दन्ति न यज्ञा न तर्पायि च ।
न च आहुं कनिष्ठस्य या च कन्या विरू-
पिका ॥”
इत्युदाहृतम् ॥
विरूपी, [न] पुं, (विरुद्धं रूपमस्यास्तीति ।
इतिः) जाह्नकजन्तुः । इति राजनिर्घण्टः ॥
कुरूपविशिष्टः, त्रि ॥
विरेशः, पुं, (वि + रेश + घञ् ।) मलभेदः ।
तत्प्रायः । रेशनम् २ रेशः ३ रेशना ४ विरे-
चनम् ५ । इति शब्दरत्नावली । प्रबन्धनम् ६ ।
इति रत्नमाला ॥ (यथा, वैद्यके ।
“धूमालुण्णशिरो विरेकवमनस्त्रोपनाहा-
दिकं
पानाहारविहारभेषजमिदं श्लेष्माश्लेष्म-
जयेत् ॥”
अस्य योग्यायोग्या यथा,—
“बालवृद्धकृशक्षीणपीनसार्धमयार्द्रतः
रूक्षशोषलघुशुक्ला गर्भिणी च नवज्वरी ।
अधो गच्छति यस्याश्चक्षुःक्षतिकातङ्कुरीणिगी ।
नैते विरेकयोग्याः स्युरन्येषां च वलावलम् ॥
नवज्वरे च ये योगा भेदकाः परिकीर्तिताः ।
ते तथैव प्रयोक्तव्या वीक्ष्य देहमल्लादिकम् ॥”
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे विरेकाधिकारे ॥
विरेशकः, त्रि, रेशकः । विरेककारकः । सारकः ।
मलभेदकः । जोष्णाव इति आरवीभाषा ।
विपूर्वकारिष्ठातोर्वृत्प्रत्ययेन निष्पन्नः । (यथा,
वैद्यके ।
“पटोलपत्रं पित्तघ्नं नाङ्गी तस्य कफापहा ।
फलं तस्य विदोषघ्नं मूलं तस्य विरेचकम् ॥”
विरेशनं, स्त्री, (वि + रेश + क्युट् ।) विरेकः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ तत्कारकौघं यथा,—
“हरीतकी समगुड्वा मधुना सह पेयिता ।
विरेशनकरी रुद्र भवतीति न संशयः ॥
त्रिफला चित्रकं चित्रं तथा कटुकरोहिणी ।
जुरुक्तमहरो ह्येष उक्तमनु विरेचनम् ॥”
अपि च ।
“त्रिफला वदरं द्राक्षा पिप्पली च विरेचकम् ।
हरीतकी सोमानीरा लवणश्च विरेचकम् ॥”
इति मातङ्गे १८७ । १६६ अध्यायौ ॥ * ॥
अथ च । अथ विरेचनविधिः ।
“स्निग्धस्निग्धाय वान्ताय हृत्वात् सन्ध्याविरेचनम् ।
अवान्तस्य लघुः सक्तो यद्वर्णी हृदायेत् कफः ।
मन्दापिगौरवं कुर्म्यान्ननयेहा प्रवाहिकाम् ।
अथवा पाचनेरामं वलासं परिपाचयेत् ।
अन्यदात्यधिके कार्ये शोधनं शीलयेद्बुधः ॥”
आत्ययिके प्राणसङ्कटे ।
“पित्ते विरेचनं युष्मदादामोद्भूते मदे तथा ।
उदरे च तथाभागे कोष्ठशुद्धौ विशेषतः ॥”
दोषाः कदाचित् कुप्यन्ति जिता लङ्घनपाचनेः ।
शोधनेः शोधिता ये तु न तेषां पुनरुद्भवः ॥
बाहो वृद्धो भृशं स्निग्धः क्षतपीयो भवान्वितः ।
आलक्ष्णार्थः शूलश्च गर्भिणी च नवज्वरी ॥

विरेच

अधोगतपितो च न विरेच्या विज्ञानता ।
नवप्रकृता नारी च मन्दापिच मदाव्ययी ।
श्रुत्यादितश्च कृत्स्नश्च न विरेच्या विज्ञानता ।
जीर्णज्वरी गरवामो वातरक्ती भगवन्तरी ।
अग्रःपाण्डुरगन्धिद्रोगावपिपीडिताः ।
द्योनिरोगप्रमेहार्णगुल्मज्वरणाहिताः ।
विद्रधिच्छर्दिर्विस्कोटविषयोक्लृष्टसंयुताः ।
कर्मनासाशिरौवज्जगद्वेदामयाभिताः ।
श्रीहृश्यान्निरोगार्ताः कमिचाराणलाहिताः ।
शूलिनो मूत्रचक्षानार्ता विरेकाहं नरा मताः ।
बहुपित्तो मृदुः प्रोक्तो बहुश्लेष्मा च मध्यमः ।
बहुवातः कूरकोष्ठो दक्षिणः स कथ्यते ।
मृद्वी मात्रा मृद्वी कोष्ठे मध्यकोष्ठे च मध्यमा ।
क्रूरे तीक्ष्णा मता द्रव्येन्दुमध्यामतीक्ष्णकेः ।
मृदुर्द्राचापयश्चक्षुतेलेरपि विरिच्यते ।
मध्यमस्त्रितानिक्ताराजवृत्तिरिच्यते ।
क्रूरे मूत्रपयसा हेमचोरीदन्तोपलादिभिः ।
चक्षुतेलेमेरुतेले । राजतृचः धनवहेरा ।
हेमचोरी चोक्तम् । दन्तोपलं दृढदन्तोपलं
जयपाल इति प्रसिद्धम् ।
“मात्रोत्तमा विरेकस्य त्रिंशद्देवैः कफान्निका ।
वेगेर्जिह्वतिभिर्मध्या ह्रीनोक्ता दशवेगिका ।
हिपलं श्रेष्ठमाख्यातं मध्यमश्च पलं भवेत् ।
पलाहंश्च कषायाणां कनीयस्तु विरेचनम् ।
कल्कमोदकचूर्णाणां कर्ममध्याम्यनहनः ।
कर्षद्वयं पलं वापि वयोरीगातपेक्षया ।
पित्तोत्तरे त्रितृचं द्राक्षाकाथादिभिः पिबेत् ।
त्रिफलाकाथगोमूत्रैः पिबेत् योमं कफाहिताः ।
त्रितृचसैववृक्षद्वौनां चूर्णमन्त्रैः पिबेत्तरः ।
वाताहिता विरेकाय जाङ्गलानां रसेन वा ।
गरुतेलेन त्रिफलाकाथेन द्विगुणेन वा ।
शुक्तं पीतं पयोभिर्वा न चिरेण विरिच्यते ।
श्रीधमेव विरिच्यत इत्यर्थः ।
“चिचुता कोटजं बीजं पिप्पली विन्दमेवजम् ।
सन्दीकारसं चौरं वर्षाकाले विरेचनम् ।
त्रितृचुरालभासुस्तृचर्करीदोषचन्दनम् ।
द्राक्षाभुना सपुष्पाङ्गं शीतलं च घनात्यये ।
उदीच्यं घाला । घनात्यये शरदि ।
“पिप्पली नागरं सन्धुश्यामाचिचुतया सह ।
लिङ्गात् चौरिणं शिशिरे वसन्ते च विरे-
चनम् ।”
श्यामा कण्टसाउ ।
“चिचुता शर्करातुल्या ग्रीष्मकाले विरेचनम् ।
अभया मरिचं मूलीविडङ्गामलकानि च ।
पिप्पली पिप्पलीमूलं त्वक्पत्रं सुसमेव च ।
एतानि समभागानि दन्ती तु द्विगुणा भवेत् ।
चिचुताष्टगुणा श्लेष्मा षड्गुणा वाच शर्करा ।
मधुना मोदकान् कृत्वा कर्ममानान् प्रमाणतः ।
एकैकं भक्षयेत् प्रातः शीतचानुपिबेत्तनम् ।
तावद्विरिच्यते अनुयावद्वृत्तं न सेवते ।
पात्राहारविचारेषु भवेन्निर्यन्तः सदा ।
विषमज्वरमन्दापिपाकुसाभगवन्तान् ।

४२१

विरेच

दुर्नामकुहयप्याशोगलगच्छीदरभमान् ।
विदाहोहमेहाश्च यस्याश्च नयनामयान् ।
वातरोगान्तिपाधानं मूत्रज्वरान्तिपाधरीम् ।
एष्टपार्श्वोत्तजघनज्वरोदरवर्जं जयेत् ।
सततं शीलनादेशं पलितानि प्रयाशयेत् ।
अभया मोदका ह्येते रसायनवराः स्मृताः ।
अभयामोदको रसायनः ॥ ७ ॥
“पीत्वा विरेचनं शीतजलेः संसिच्य चक्षुषी ।
सुगन्धि किञ्चिद्वाप्राय ताम्बूलं शीलयेद्वरम् ।
निर्व्यातस्थो न वेगाश्च धारयेत्तु शयीत च ।
शीतान् न सृशेत् कापि कोण्यनीरं पिबेत्सुदुः ।
बलासौषधपित्तानि वायुर्वान्ति यथा व्रजेत् ।
रेकातया मलं पित्तं मेघजं च कषो व्रजेत् ।
दुर्विरिक्तस्य नामिस्तु क्षयता कुपिभूलवक् ।
पुरीषवातसङ्गश्च कल्कमखलगौरवम् ।
विदाहोदरान्तिपाधानं भस्मश्चर्दिश्च जायते ।
तं पुनः पाचनेः खेहेः पक्वा संसिच्य रेचयेत् ॥
तेनास्योपद्रवा यान्ति दीप्तामिलंघुता भवेत् ।
विरेकस्यातियोगेन मूत्रां भंशो गुदस्य च ।
मूलं कषातियोगः स्यान्मांसधारणसंज्ञितम् ।
मेदोनिभं जलाभासं रक्तचापि विरिच्यते ।
तस्य शीतान्तिभिः सिद्धा शरीरं तच्छूलान्तिभिः ।
मधुमिश्रेक्षता शीतेः कारयेदमनं मृदु ।
सहकारत्वचः कल्को द्रवा सौवीरकेण वा ।
पिष्टो नामिप्रलेपेन हृत्पथीसारमुत्पन्नम् ।
सौवीरान्ति यवेराभेः पक्वेर्वा निस्तुपीकृतम् ॥
सौवीरं सन्धानम् ।
“व्याजं चौरं रसचापि वैष्णवं हारिणं तथा ।
शालिभिः चर्दिकेस्तुष्यं मसुरेत्वापि भोजयेत् ।
वर्षिकालावविकिरकपिप्रलकृतितराः ।
चकोरककरायाश्च विष्किराः समुदाहृताः ।
कपिप्रल इति ख्यातो लोके कपिप्रतितरः ॥
क्रकरः कण्ठ इति लोके । हरिणस्तान्त्रवर्ण-
मृगः ।
“शीतेः संयाहिभिर्द्रव्यैः कुप्यात् संयुज्जगं
भिक्षु ।
लाघवे मनसन्तुष्टावन्तोमं गतेऽनिले ।
सुविरिक्तं नरं ज्ञात्वा पाचनं पाययेन्निशि ।
इन्द्रियाणां बलं वृद्धेः प्रसादो बह्विदीप्तता ।
घातुर्म्येयं वयःस्येयं भवेद्विचनसेवनात् ।
प्रवातसेवा शीतान्ति खेहाभ्यङ्गमजीर्णताम् ।
अवायं मेघनं सेव न सेवेत विरेचनम् ।
शालिषट्कमुद्रादौर्वागं भोजयेत् कृतम् ।
जङ्गलविष्किराणां वा रसेः शाल्योदनं हितम् ।
हरिणेनकुरङ्गवातायुष्टगमाहकाः ।
रानीवः एतन्त्रैव जङ्गला सरभादयः ॥
इति भावप्रकाशः ॥
विरेचनः, पुं, (विशेषिण्य रेचयतीति । वि + रिच् +
णिच् + क्तः ।) पीलुतृचः । इति राज-
निर्घण्टः । (विरेचके, वि । यथा, सुश्रुते ।
चिकित्सितस्थाने २४ अध्याये ।
“शुचं त्वमातस्यायेः विरासुखविरेचनम् ॥”)

विरोधः

विरोधः, पुं, नदमाचम् । इति धनञ्जयः । रेच-
मूत्रश्च ॥
विरोधितः, वि, शब्दितः । विपूष्यकरेभधानोः
क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
विरोकं, स्त्री, (वि + रुक् + क्तम् । कृतम् ।)
हृदम् । इति त्रिकाण्डशेषः । (यथा, माघे ।
५ । ५४ ।
“नासाविरोकपवनोन्मिषं तनीयो
रोमाचतामिव जगाम रजः पृथिव्याः ॥”)
खर्चकिरणे, पुं । इति जलापुष्पः । (प्रातः-
कालः । यथा, अथर्ववेदे । १ । ५ । २ ।
“पूर्वोक्तस्य संदृष्टचकानः संदूतो अगौ
दुवसो विरोके ॥”
“विरोके विरोचने प्रातःकाले ॥” इति तज्ज्ञाष्ये
सायनः ।)
विरोचनः, पुं, (विशेषिण्य रोचते इति । वि + रुच्
+ “अनुदात्तेनश्च हलादेः ॥” १ । १० । १४८ । इति
युच् ।) खर्चः । (यथा, महाभारते । १ । १५ । ६१ ।
“द्विवाकरः सप्तसप्तभिर्मकेशो विरोचनः ॥”)
अर्कतृचः । इत्यमरः । प्रजादत्तनयः । (यथा,
महाभारते । १ । ६५ । १८ ।
“प्रजादस्य जयः पुत्राः ख्याताः सर्वत्र भारत ।
विरोचनश्च कुम्भश्च निकुम्भश्चेति भारत ॥”)
अपिः । चक्षुः । इति मेदिनी । (यथा,
महाभारते । ८ । २५ । ५४ ।
“तासां तद्वचनं श्रुत्वा दत्तः सोममयाव्रवीत् ।
समं वत्सं भाव्योऽसु मातां शप्ते विरोचनम् ॥”)
रोहितकतृचः । श्योनाकप्रभेदः । रुतकरञ्जः ।
इति राजनिर्घण्टः । (दीप्तिशालिनि, वि ।
यथा, महाभारते । १२ । ४४४ । ४४ ।
“तेजसाभ्यधिकौ खर्च्यान् सर्वलोकविरो-
चनान् ॥”)
विरोचनसुतः, पुं, (विरोचनस्य सुतः ।) बलि-
राजः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
विरोधः, पुं, (वि + रुक् + क्तम् ।) शङ्कता । तत्-
पर्यायः । वेरम् २ विरोधः ॥ इत्यमरः ॥ द्वेयः
४ द्वेयम् ५ । इति शब्दरत्नावली । अतृचयः
६ समुच्छ्रयः ७ । इति जटाधरः । पर्यवस्था ८
विरोधनम् ९ । इति संकीर्णवर्गं अमरः ॥
(यथा, रघुः । ६ । ४६ ।
“नीपालयः पाचयेव एव यज्ज्वा
गुणैर्यमाश्रित्य परस्परैश्च ।
सिद्धाश्रमं शान्तमिवैव सत्ये-
र्जमर्गिकोऽप्युत्तमस्य विरोधः ॥”)
विरोधकरणे दोषो यथा,—
“अथ पुत्रं रेखका सा जत्वा खेजान् अतृचनि ।
उवाच किञ्चिद्वचनं परिणामसुखावहम् ॥
अविरोधो भवाञ्चौ च सर्वमङ्गलमङ्गलम् ।
विरोधो नाशकौजश्च सर्वोपद्रवकारणम् ॥
अकर्तव्यो विरोधश्च दावलेः क्षतिर्येः सह ।
प्रतिज्ञा चेवा कर्तव्या मदीयं वचनं श्रद्धा ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे २६ अध्यायः ॥

अपि च ।

“न कुर्याद्बहुभिः साहं विरोधं बन्धुभिस्तथा ।
आत्मनः प्रतिकूलानि परेषां न समाचरेत् ॥”

इति कौर्मि उपविभागे १५ अध्यायः ।
न्यायमते साध्यापकाभावप्रतियोगित्वम् । इति
चिन्तामणिः । साध्यासामानाधिकरणम् ।
इति दीधितिः । * प्रभवादिषष्टिसंस्तरान्त-
र्गतत्रयस्त्रिंशद्वर्षम् । यथा, भविष्यपुराणे ।

भैरव उवाच ।

“विषमस्य जगत् सर्वं विरोधे भयसंप्रवम् ।
विकारी सर्वतोऽपायो मम वाक्यम् नाश्रया ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ।

अनेकः । विपरीतार्थः । यथा, —

“श्रुतिस्मृतिविरोधे तु श्रुतिरेव गरीयसी ।
अविरोधे सदा कार्यं स्मार्त्तं वैदिकवत् सदा ॥”
इति स्मृतिः ।

(नाशः । यथा, महाभारते । १ । ३०० । ३ ।
“यस्त्वं प्राणविरोधेन कीर्त्तमिच्छसि प्राण्यतोम् ।
सा ते प्राणान् समादाय गमिष्यति न संशयः ॥”
नाटकोक्तप्रतिमुखाङ्गान्यतमः । यथा, साहित्य-
दर्पणे । ६ । ३५१ ।

“विरोधश्च प्रसिद्धे तथा स्यात् पटुपासनम् ॥”
तल्लक्ष्योदाहरणे यथा, तत्रैव । ३५६ ।

“विरोधो असनप्राप्तिः । यथा, चण्डकौशिके
राजा । नूनमसमीप्यकारिणा मयान्वेनैव
स्फुरच्छिखाकलापो ज्वलनः पद्मां समा-
क्रान्तः ॥” * अलङ्कारविशेषः । यथा,
साहित्यदर्पणे । १० । ७१८ ।

“क्रियाक्रियाद्वयाभ्यां यदुभयं द्रव्येण वा मिथः ।
विरुद्धमिव भाषित विरोधोऽसौ दृशाकृतिः ॥”

विरोधनं, स्त्री, (वि + रुध + क्युट् ।) विरोधः ।

इत्यमरः । (यथा, कथासरित्सागरे । ५६ । १६६ ।
“इदं कृपापफलं पुत्र मातापित्रोर्विरोधनम् ॥”

नाशः । यथा, रामायणे । ३ । ३६ । २६ ।

“अदुष्टस्य हि संत्यागः सत्ये निरतस्य च ।
निर्वृतेऽपि शक्यस्य दुर्तिं धर्मे विरोधनात् ॥”
नाटकोक्तविमर्षाङ्गान्यतमः । यथा, साहित्य-
दर्पणे । ६ । ३०८ ।

“शक्तिः प्रसङ्गः खेदश्च प्रतिषेधो विरोधनम् ॥”
तल्लक्षणादिकं यथा, तत्रैव । ३८७ ।

“कार्यान्वयोपगमनं विरोधनमिति स्मृतम् ॥”

विरोधिनी, स्त्री, (विरुद्धि या । वि + रुध +
णिनि । डीप् ।) विरोधकारिका । यथा, —

“विरोधं कुरुते चास्या हर्म्यतोः प्रीयमाणयोः ।
बधूनां सुहृदां पित्रोः पुत्रैः सारथिकेभ्यः यः ।
विरोधिनी सा तत्रासीत् कुर्वीत बलिकर्मणा ॥”
इति मार्कण्डेयपुराणे दुःसहस्रशोत्पत्तिः ।

विरोधी, [न] पुं, (विरुद्धोति । वि + रुध +
णिनि ।) शत्रुः । इति जलानुधः । (यथा,
मनुः । ४ । १७ ।

“सैन्यान् परित्यजेदर्थान् साध्यायस्व विरो-

धिनिः ॥”

विरोधोऽस्यस्मिन्निति । विरोध + इति ।) प्रभ-
वादिषष्टिसंस्तरान्तर्गतत्रयोविंशद्वर्षम् । यथा,
भविष्यपुराणे । भैरव उवाच ।

“अनपि प्रबला लोका धान्योषधिप्रपीडनम् ।
जायते मादुषे कष्टं विरोधिनि न संशयः ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ।

विरोधविशिष्टे, त्रि । (यथा, कुमारः । ५ । १७ ।

“विरोधिसन्तो ज्ञातव्यं पुण्यं मनसरे
हमेतन्मोहप्रसवात्तनातिथि ॥”

विरोधोक्तिः, स्त्री, (विरोधस्य उक्तिः ।) पर-
वचनविरोधवचनम् । तत्पर्यायः । विपलापः २
विरोधवाक् ३ लोकोक्तिः ४ प्रज्ञापः ५ । इति
शब्दरत्नावली ॥

विल, श स्तुतौ । इति कविकल्पद्रुमः । (तुदा-
पर-सक-सट् ।) स्तुतिरिह आच्छादनम् ।
श. विलति वल्लं लोकः परिदधाति इत्यर्थः ।
विलिता । अयं कैश्चिन्न मन्यते । इति दुर्गा-
दासः ।

वि(वि)लं, स्त्री, (विल + कः ।) द्विद्रुमः । इत्यमरः ।
(यथा, महाभारते । १ । १४६ । १७ ।

“पाण्डवाश्चापि ते सर्वे सह मात्रा सुदुःखिताः ।
विलेन तेन निर्गत्य जग्मुर्दुर्मलचित्ताः ॥”

गुह्य । इति मेदिनी । (यथा, कुमारः ।
६ । ३६ ।

“जितसिंहभया नागा यत्राश्वा विलयोनयः ।
यत्राः किंपुरुषाः पौरा योषितो वनदेवताः ॥”

वि(वि)लः, पुं, उच्चैश्च वा हयः । इति मेदिनी ।
वैतसः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

वि(वि)लकारी, [न] पुं, (विलं करोतीति । ल +
णिनि ।) मृषकः । इति राजनिर्घण्टः । गर्भ-
कारके, त्रि ॥

विलम्बः, त्रि, (विशेषेण लज्जयतीति । वि + लज्ज
+ घञ् ।) विस्मयान्वितः । इत्यमरः ।

(यथा, कथासरित्सागरे । ३६ । १५ ।

“इत्युक्त्वा स विलम्बं तं वैद्यं सुदानुषोऽब्रवीत् ।
किं तस्य च्छगलस्यापि मांसशेषोऽपि कश्चन ॥”

विलम्बनं, स्त्री, (विगतं लज्जनं आलोचनं यज् ।)
हेतुशून्याया । निष्ययोजनस्थितिः । यथा, —

“विलम्बनं मतं स्थानं यद्भवेत्तियथोजनम् ॥”
इति भागुरिः । इत्यमरभरतौ ।

(यथा, भागवते । १० । ७० । ३८ ।

“यदिदृशमानास्तथावभासते
तस्मै नमस्ते स्वविलम्बयागने ॥” *)

विलम्बः, त्रि, (विभिन्नं लज्जनं यस्य ।) भिन्नः ।

इति जटाधरः । (यथा, भागवते । ५ । ६ । ३ ।

“अथैवमखिललोकपालसमो विलम्बोऽर्जुन-
वद्भूतवैश्रभाषाचरितैरविलम्बितभगवत्प्रभाव
इति ॥” * यथा च भाषापरिच्छेदे । ११४ ।

“अस्मात् एतद्विदं नेति प्रतीतिर्हि विल-
म्बना ॥”

विशिष्टं लज्जनं यस्याः ।) विशेषलज्जयुक्तः ।

यथा, मत्स्यपुराणे ।

“अशौचान्ताद्वितीयेऽह्नि शय्यां दद्याद्विल-
म्बनाम् ।

काञ्चनं पुरुषं तदहं फलपुष्पसमन्वितम् ।
संपूज्य हजदाम्यत्वं नानाभरणभूषणैः ।

वृषोत्सर्गश्च कर्त्तव्यो देया च कपिला शुभा ॥”
द्विजदम्पतीं पूजयित्वा काञ्चनं प्रेतप्रतिष्ठितिरूपं

पुरुषं फलपुष्पयुतं शय्यायामारोप्य भूषित-
हजदम्पतीभ्यां शय्यां दद्यात् । इति शुद्धि-
तत्त्वम् ।

विलम्बं, स्त्री, (विशेषेण लज्जम् ।) मध्यः । यथा, —
“मध्योऽवलम्बं विलम्बं मध्यमोऽथ कटः कटिः ॥”

इति हेमचन्द्रः ।

लज्जलज्जम् । यथा, —

“गोचरे वा विलम्बे वा ये ग्रहा रश्मिचकाः ।
पूजयेत्तान् प्रयत्नेन पूजिताः स्युः शुभावहाः ॥

गोचरे खराग्रपेक्षया यदा कदापि । विलम्बे
लज्जलज्जे । इति संस्कारतत्त्वम् । मेवादिर्लज्ज-
मात्रम् । यथा, —

“शुभग्रहार्कवारे च ऋतुचिप्रधुषेणु च ।
शुभराशिविलम्बे च शुभं शान्तिकपौष्टिकम् ॥”

इति दीपिका ॥

संलग्ने, त्रि । यथा, —
“विलम्बं न स्थिरा मन्ये त्रिषु स्यात्तन्मात्रके ॥”

इति मेदिनी ॥

विलम्बः, त्रि, (विगता लज्जा यस्य ।) लज्जा-
रहितः । निर्लज्जः । यथा, —

“तनवगतद्नेशे श्रेष्ठे च सौख्यभागी
न भवति फलभागी यौवने याघियुक्तः ।

अनयति सुतमेकं निश्चयं नाश्रयित्वा
चपलमतिविलम्बः क्रूरकर्म्मो कुचेलः ॥”

इति ज्योतिषे पञ्चमस्थानस्थारवफलम् ॥

विलम्बनं, स्त्री, (वि + लज्ज + क्युट् ।) विलापः ।
भाषणम् । विपुल्लज्जपधानोः अत्रट्प्रत्ययेन

निष्पद्यते ॥

विलम्बः, पुं, (वि + लज्ज + घञ् ।) लज्जनम् ।
गौणः । यथा, देवीपुराणे ।

“अक्रावेऽप्यथवा काले तीर्थेऽहं तथा नरेः ।
प्राप्तेरेव सदा कार्यं कर्त्तव्यं पितृनर्पणम् ॥

पिच्छदानं तत्र शक्यं पितृणाञ्चातिदुर्लभम् ।
विलम्बो नैव कर्त्तव्यो न च विघ्नं समाचरेत् ॥”

इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

प्रभवादिषष्टिसंस्तरान्तर्गताविंशद्वर्षम् । यथा,
भविष्ये ।

“तत्करेः पार्थिवेऽथैव अभिभूतमिदं जगत् ।
अर्चो भवति सामान्यो विलम्बे तु भयं मज्जत् ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

विलम्बनं, स्त्री, (वि + लज्ज + क्युट् ।) अशीघ्रम् ।
इति विलम्बितशब्दटीकायां भरतः । (यथाः

हरिवंशे भविष्यपर्वणि । ४१ । ५९ ।

“आगच्छ त्वरितं लज्ज न ते कार्यं विलम्बनम् ॥”

विलम्बितं, त्रि, (वि + लज्ज + क्तः ।) अशीघ्रम् ।
इत्यमरे शीघ्रपण्यावेऽविलम्बितशब्ददर्शनम् ।

विलंबी

(यथा, रघुवंशे । १ । ३३ ।

“विलम्बितपक्षेः कालं स विनाय मनोरथैः ॥”)

मन्दले, स्त्री । यथा,—

“विलम्बितं हृतं मर्थं तत्त्वमोघो वनं क्रमात् ॥”

इत्यमरः ॥

मन्दलश्रीलम्ब उभयेतरत्नयुतेषु कृत्यविषयक-
गमनविशेषेषु क्रमात्तत्त्वादिनामनयं विलम्बिता-
दीनां चयाणां लयाणां तत्त्वादिकाः संज्ञाः ।
इति मधुः ॥ सायके ।

“इतामध्यवने इति प्रयोगार्थं तु मध्यमम् ।

श्रिष्ट्यायासुपरोधार्थं विलम्बितां समाचरेत् ॥”

इति वेदव्याख्या ॥

वृत्तगीतादी च प्रत्येकमवसरबोधार्थं कण्ठ-
स्वरादि विलम्बनात् । विलम्बन्ते करचरणद्वयः
प्रत्येकं गतिविशेषप्रदर्शनायावेति विलम्बितम् ।
लवि इ खंसने प्रौद्यगत्यद्वयार्थेति आधारे
क्तो भावे कः इति मुकुटः । इति भरतः ॥
विलम्बगमनशीलपदः । तद्वया । विरद-
खड्गोद्गमद्विषयगोवयचमरवराहाः । इति
राजनिर्घण्टः ॥विलम्बी, [नृ] त्रि, विलम्बविशिष्टः । इति विलम्ब-
शब्दादिनृप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, गीत-
गोविन्दे । ६ । ८० ।

“भवति विलम्बिनि विगलितलम्बा

विलपति रोदिति वासकसम्बा ॥”

विशेषेण लम्बते इति । वि + लम्ब + लिङि ।
लम्बमानः । यथा, किराते । ५ । ६ ।

“उदितपद्ममिवारतनिःस्वनेः

पृथुनितम्बविलम्बिभिरम्बुदैः ॥”

पुं, स्त्री । वसरविशेषः । यथा, दृष्टसंहिता-
याम् । ८ । ३६ ।

“हेमलम्ब इति सप्रमे युगे

स्यादिलम्बि परतो विकारि च ।

श्रुत्वाहीति तदनु श्रवः स्तुतो

वत्सरो गुरुवशेन पञ्चमः ॥”)

विलम्बः, पुं, (वि + लम्ब + घञ् । रुम् ।) अति-
दानम् । तत्पठ्यायः । अतिसर्जनम् २ । इत्य-
मरः ॥विलयः, पुं, (विशेषेण लीयन्ते पदार्था अस्मि-
न्निति । वि + ली + “एरच्” । इत्यच् ।)
प्रलयः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, भाग-
वते । ७ । ८ । ३२ ।

“नस्येदमात्मवि जगद्विलयाभ्युदये

शेषे तन्ना निजसुखाशुभवो निरीहः ॥”

विनाशः । यथा, माथे । ८ । १७ ।

“द्विचोऽनुमित्रमगमद्विलयं

किमिहास्त्यते वत मयावलय ॥”)

विलया, स्त्री, चेतवला । इति रत्नमाला ॥

वि(वि)लवासः, पुं, (विळे वासो यस्य ।) आहक-
जम्बुः । इति राजनिर्घण्टः ॥वि(वि)लवासी, [नृ] पुं, (विळे वसतीति । वस +
लिङि ।) सर्पः । इति शब्दरत्नावली ॥ (रघु-

विलासः

वासिनि, त्रि । यथा, महाभारते । १८।४३।२।

“अविः पशूनां सर्वेषामहिव विलवाशिनाम् ॥
मेष्ठ इति शेषः ॥”)वि(वि)लवायः, पुं, (विळे शैते इति । शी + अच् ।)
सर्पः । इति शब्दरत्नावली ॥ (विलवासिनि,
त्रि । यथा, महाभारते । १८ । ८० । ६ ।“सलदुनेष्ट्य तं नादं चासयानो नृगङ्गजान् ।
माशुचं वचनं प्राह हृष्टो विलवायो महान् ॥”)विलसन, [तृ] त्रि, (वि + लस + श्लृ ।) विलास-
युक्तः । यथा,—

“व्रजसुसुवो विलसत्कलाः ।

अभवन् प्रिया सुरवेरिणः ॥”

इति कन्दोमञ्जरी ॥

विलापः, पुं, (वि + लप + घञ् ।) अनुश्रोत-
नोक्तिः । तत्पठ्यायः । परिदेवनम् २ । इत्यमरः ॥
अपि च ।

“कन्दनादौ विलापः स्यात् परिदेवनमित्यपि ॥”

इति शब्दरत्नावली ॥

विलापो दुःखजं वचः । इत्युल्लङ्घनीलमणिः ॥

(यथा, गीतगोविन्दे । १ । २६ ।

“उष्णामदनमनोरथपथिक-

वधजनजनितविलापे ।

अलिकूलसङ्कुलकुसुमसम्बद्ध-

निराकुलवकुलकलापे ॥”)

विलाजः, पुं, यत्नम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

विजालः । इत्यमरटीका ॥

विलासः, पुं, (वि + लस + घञ् ।) हावभेदः ।

इत्यमरः ॥ (यथा, कुमारः । ५ । १५ ।

“लतासु तन्वीषु विलासचेष्टितं

विलोलदण्डं हरिणाङ्गनात् च ॥”)

लीला । इति मेदिनी ॥ (यथा, भागवते ।
३ । २५ । ३५ ।

“तेर्दृष्टानीयावयैरुदार-

विलासहासित्तवामसुक्तेः ॥”)

“स्त्रीणां विलासादयः शृङ्गारभावनाः क्रिया
हावशब्देनोच्यन्ते । श्रियसमीपगमने यः स्थाना-
सनगमनविकीकनेषु विकारोऽकस्माच्च क्रोध-
स्मितचमत्कारमुखविकृन्नं स विलासः । तथा
च ।

‘यो वल्लभां चाशुगतो विकारो

गत्यासनस्थानविकीकनेषु ।

तथा स्तुनं क्रोधचमत्कृती च

विकृन्नचास्यगतं विलासः ॥’

तथाप्यत्र ।

‘तात्कालिको विशेषस्तु विलासोऽङ्गक्रियादिषु ।

तात्कालिको दयितालोकनादिभूतः ॥” इति

भरतः ॥ ७७॥ अपि च ।

“गतस्थानासनादीनां मुखनेत्रादिकर्मणाम् ।

तात्कालिकेषु वैशिष्ट्यं विलासः प्रियसङ्गमम् ॥”

इत्युल्लङ्घनीलमणिः ॥

अथवा च ।

“यद्रूपं तदभेदेन स्वरूपेण विराजते ।

विलीनः

‘आलम्बादिभिरन्यादक स तदेकात्मरूपकः ।

स विलासः स्वीय इति वृत्ते भेदद्वयं पुनः ॥”

तत्र विलासः ।

“स्वरूपमन्याकारं तत्तस्य भाति विलासतः ।

प्रायेष्टात्मसमं शक्त्या स विलासो निगद्यते ॥

परमस्वीमनायस्तु गोविन्दस्य यथा स्तुतम् ।

परमस्वीमनायस्य वासुदेवस्य यादवः ॥”

स्वीयः ।

“तादृशो न्यूनशक्तिं यो वनक्ति स्वीय ईरितः ।

सङ्घर्षादिर्मत्स्यादिर्यथा तत्तत् स्वधामसु ॥”

इति भागवतामृतम् ॥

विलासमन्दिरं, स्त्री, (विलासस्य मन्दिरम् ।)

क्रीडागृहम् । इति कैचित् ॥

विलासविपिनं, स्त्री, (विलासस्य विपिनम् ।)

क्रीडावनम् । यथा,—

“यदीयहृत्तमो विलोक्य विपदं

कलिन्दतनया जलोद्धतगतिः ।

विलासविपिनं विवेश सङ्घसा

करोतु कुशलं हृत्तौ स जगताम् ॥”

इति कन्दोमञ्जरी ॥

विलासविभवानसः, त्रि, लुम्बः । इति जटाधरः ॥

विलासिनी, स्त्री, (विलासोऽस्या अस्तीति ।

विलास + इति । ङीप् ।) नारी । इति राज-

निर्घण्टः ॥ (यथा, अतुलसंहारे । ४ । ३ ।

“न बाहुयुग्मेयु विलासिनीनां

प्रयाति सङ्गं वलयाङ्गदान ॥”)

वेष्टा । इति धनञ्जयः ॥ (यथा, महाभारते ।
३ । ४६ । १४ ।

“सिद्धचारुगन्धर्वः सा प्रयाता विलासिनी ।

वक्राचर्योऽपि वै स्वर्गं दर्शनीयतमालतिः ॥”

विलासशालिनी । यथा, गीतगोविन्दे । १।४०।

“विलासिनि ! विलसति कलिपरे ॥”)

विलासी, [नृ] पुं, (विलासोऽस्यास्तीति । विलास

+ इति ।) भोगी । शालः । (उभयार्थं प्रमाणं

यथा, कुट्टनोमते । १८ ।

“तस्यां खगपतितदुरिव विलासिनीं हृदय-
शोकसंजननी ॥”“विने आसत इति विलासिनः सर्पाः पक्षे विल-
सनशीला भोगिनः ॥” इति तट्टीका ॥ ७५॥

लयाः । अयिः । चन्द्रः । इति मेदिनी ॥

सरः । हरः । इति शब्दरत्नावली ॥ (विलास-

शीले, त्रि । यथा, रघुः । ८ । ४३ ।

“परभूनाविरते विलासिनः

सरवलेखलेकरवाः लताः ॥”)

विलीनः, त्रि, (वि + ली + क्तः ।) प्राप्तश्रीभाव-

रुतादिः । तत्पठ्यायः । विहृतः २ । हृत्तः ३ ।

इत्यमरः ॥ विशिष्टः । विशेषेण लीनः । यथा,—

“करादस्य भेदे ननु शिखरिणी दृष्टमिति शिखी-

विलीनाः स्मः सद्यः नियतमवधेयं तद्विषयेः ।

इति अस्मिन्पाठेनितनिभृताकापजनित-

स्मितं विध्वंशो जगद्वस्तु गोवर्धनधरः ॥”

इति कन्दोमञ्जरी ॥

विलेश

विलेखनं, स्त्री, लेखनम् । विपूर्वकलिपधातोर्वन्प्रत्ययेन (ल्युट्) प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

विलेपः, पुं, लेपः । विपूर्वकलिपधातोर्वन्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, भागवते । १० । ४२ । १ ।

“अथ वज्रं राजपथेन माधवः

स्त्रियं गृहीताङ्गविलेपभाजनम् ।

विलोक्य कुला युवतीं वराननां

पप्रच्छ यान्तीं प्रहसन् रसप्रदः ॥”)

विलेपनं, स्त्री, (विलिप्यतेऽङ्गाभ्यनेनेति । वि + लिप + क्युट् ।) गात्रानुलेपनयोग्यं पिष्टं घृष्टं वा सुगन्धिद्रव्यम् । तत्पर्यायः । गात्रानुलेपनी २ वस्त्रैः ३ वर्णकम् ४ । इत्यमरः ॥ “इति गात्रानु-
लेपनयोग्ये वर्तितविलेपने ।

‘वर्णकादिद्रव्यं घृष्टचन्दनादिविलेपने ।’

इति केचन । विलिप्यतेऽनेन करणेऽनटि

विलेपनम् ॥” इति तट्टीकायां भरतः ॥ कुङ्कु-

मादिविलेपनम् । तत्पर्यायः । समालम्भः २ ।

इति च संकीर्णवर्गे अमरः ॥

विलेपनी, स्त्री, (वि + लिप् + कर्मेणि करणे वा ल्युट् । डीप् ।) यवागूः । सुवेशस्त्री । इति मेदिनी ॥

विलेपी, स्त्री, (विलिप्यतेऽसाधिति । वि + लिप + कर्मेणि घञ् । स्त्रियां डीप् ।) यवागूः । इत्यमरः ॥

“अन्नं पञ्चगुणे साध्यं विलेपी च चतुर्गुणे ।

मण्डश्चतुर्गुणे यवागूः षड्गुणीऽस्मिन् ॥”

इति वैद्यकीतो भेद इह नादृतः । इति तट्टी-
कायां भरतः ॥ अस्य गुणाः ।

“विलेपी तर्पणी लघ्वी आहिणी क्षुत्तृया-
पचा ॥”

इति राजवल्लभः ॥

विलेपी, [न] त्रि, लेपनकर्ता । विलेपयति यः इत्यर्थे यिन्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, कथा-
सरित्सागरे । ३७ । २५ ।

“ततः प्रागनुरागेण रक्षितः स्वान्तरान मम ।
पञ्चात् पृष्ठविलेपिण्या अङ्गरागेण ते करः ॥”)

विलेप्यः, पुं, (वि + लिप् + यत् ।) यवागूः । इति शब्दरत्नावली । विलेपनीये, त्रि ॥ (यथा, भागवते । ११ । ७७ । १४ ।

“क्षपनं त्वविलेप्यायामन्यत्र परिमार्जनम् ॥”)

वि(वि)लेवासी, [न] पुं, (विले गते वसतीति । वस + लिङि । “शयवासेति ॥” ६ । १ । १८ ।
सम्प्रत्या अलुक् ।) सर्पः । इति शब्दरत्नावली ॥

वि(वि)लेष्यः, पुं, (विले शेते इति । विले + शी + “अधिकरणे शेते ॥” ३ । १० । १५ । इत्यच् । शय-
वासेत्यलुक् ।) सर्पः । इत्यमरः ॥ मूषिकः । इति

जटाधरः ॥ गोधा । शयः । शङ्कनी । यथा,—

“गोधाशशसुजङ्गाशुशङ्कणाद्या विलेप्याः ।

विलेप्या वातजरा मधुरा रसपाकयोः ।

उद्वहा बहुविकल्पा वीर्योष्णा अपि कोरिताः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

(गर्भशायिनि, त्रि । यथा, महाभारते । १ । ४५ । ४ ।

विलोम

“य दृष्टं पितृन् गर्भे लम्बमानानधोमुखान् ।
एकतन्त्रवशिष्टं वै वीरसम्बन्धमाश्रितान् ।

तं तन्त्रं शनैरायुमाददानं विलेप्यम् ॥”)

विलोकनं, स्त्री, आलोकनम् । विपूर्वलोकाधातो-
रनट्-ल्युट्-प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (यथा, किराते । ३ । १६ ।

“अनुसरेण घनाधिपतेरघो

नगविलोकनविस्मितामनसः ॥”)

विलोकितं, त्रि, आलोकितम् । विपूर्वलोकाधातो-
क्तप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

विलोचनं, स्त्री, (विलोच्यते दृश्यतेऽनेनेति । वि + लोचि + क्युट् ।) चक्षुः । इति जटाधरः ॥
(यथा, कुमारः । ३ । ६७ ।

“उमासुखे विस्फलाधरोष्ठे

आपारयामास विलोचनानि ॥”)

दृश्यन्तः । (विरुद्धे लोचने यस्येति । विरुत्तनयने, त्रि । यथा, देवीभागवते । ५ । ३१ । ४३ ।

“यदि ते सङ्गरेष्कान्तिं कुरुष्व भव भामिनि ।
लम्बोष्ठो कृन्तवी कुरा ध्वाङ्गवर्णा विलोचना ॥”)

विलोटकः, पुं, (विशेषेण लुटतीति । वि + लुट् + क्तुल् ।) नलमीनः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ विले माह इति भाषा ॥

विलोडनं, स्त्री, (वि + लुङ् + ल्युट् ।) मन्थनम् ।
आलोडनम् । यथा,—

“राधिका दधिविलोडनस्थिता

लण्णवेद्युनिनदेरधोद्वता ।

यासुनं तटनिकृष्णमञ्जसा

सा जगाम सलिलाज्जतिष्कलान् ॥”

इति छन्दोमञ्जरी ॥

विलोडितं, स्त्री, (वि + लुङ् + क्तः ।) तक्रम् ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ आलोडिते, त्रि ॥

विलोपः, पुं, विशेषेण लोपः । विपूर्वलुपधातो-
र्वन्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, कामन्दकीय-
नीतिसारे । ५ । ६५ ।

“काले स्थाने च पात्रे च न हि वृत्तिं विलो-
पयेत् ।

एतद्वृत्तिविलोपेन राजा भवति गद्वितः ॥”)

विलोभः, पुं, विलोभनम् । विशेषलोभः । विपूर्वक-
लुभधातोर्वन्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

विलोमं, स्त्री, अरघट्टकः । इति मेदिनी ॥

विलोमं, त्रि, विपरीतम् । तत्पर्यायः । प्रति-
कूलम् २ अपसयम् ३ अपहृरम् ४ वामम् ५
प्रसयम् ६ प्रतीपम् ७ प्रतिकोमम् ८ अपहृ ९ ।

इति हेमचन्द्रः ॥ सयम् १० विलोमकम् ११ ।

इति जटाधरः ॥ (यथा, दृष्टत्संहितायाम् ।
६४ । १२ ।

“इतस्तु कलितडष्टिः स्रग्प्रशीलो विलोमो

भयलतचित्तमभनी नैकशोऽष्टकृत्तच ॥”)

विलोमः, पुं, सर्पः । वरुणः । जुहुरः । इति मेदिनी ॥

विलोमकः, त्रि, (विलोम एव । स्वार्थे कन् ।)

विपरीतः । इति जटाधरः ॥

विलम्बः

विलोमजिह्वः, पुं, (विलोमा जिह्वा यस्य ।) हस्ती ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

विलोमवर्णः, पुं, (विलोमः प्रतिकोमो वर्णः ।)
वर्णसङ्करजातिः । इति स्मृतिः ॥

विलोमी, स्त्री, आमलकी । इति मेदिनी ॥

विलोमः, त्रि, (विशेषेण लोमः ।) चक्षुः ।
यथा,—

“कापि विलासविलोमविलोचनखेलनजनित-
मनोजम् ।

ध्यायति सुम्भधूरधिकं मधुसूदनवदनसरो-
जम् ॥”

इति श्रीगीतगोविन्दे । १ । ४२ ॥

वि(वि)लम्, स्त्री, आलवालम् । यथा,—

“अवघट्टावटौ तुल्यौ तलं विलं तलञ्च तत् ।

द्विजप्रपालवानं स्यात् केदारः पांशुमर्दनः ॥”

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

विलम्बः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

वि(वि)लम्बला, स्त्री, वाराहीकन्दः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

वि(वि)लम्बः, स्त्री, प्रसूतदशपुत्रा । यथा,—

“सप्तपुत्रप्रसूतायां सप्तलः सुतवस्करा ।

विलम्बदशपुत्रा स्यादेकाधिका तु दशलः ॥”

इति शब्दरत्नावली ॥

वि(वि)लम्बं, स्त्री, विष्वक्पक्षस्य फलम् । इति मेदिनी ॥
(यथा,—

“खलः सर्वपमात्राणि परस्मिन्नाणि पश्यति ।

आत्मनो विस्वमात्राणि पश्यन्ति न पश्यति ॥”

इत्युद्भटः ॥

फलपरिमाणम् । इति शब्दमाला ॥ (यथा,
सुश्रुते । ६ । १८ ।

“अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि पुटपाकप्रसाधनम् ।

द्वौ विस्वमात्रौ शल्यस्य पिच्छौ मांसस्य

पिष्टतौ ।

द्रव्याणां विस्वमात्रानु द्रव्याणां कुड्वो मतः ॥”)

वि(वि)लम्बः, पुं, (विल मेदने + उल्कादयश्चेति साधुः ।)
फलवृक्षविशेषः । वेलमाह इति भाषा ॥

तत्पर्यायः । शाखिकाः २ शैलवः ३ मालूरः ४

श्रीफलः ५ । इत्यमरः ॥ महाकपित्थः ६ गोह-

रीतकी ७ पूतिवातः ८ अतिमङ्गल्यः ९

महाफलः १० । इति रत्नमाला ॥ शल्यः ११

क्षुद्रगन्धः १२ शालाट्टः १३ कर्कटाङ्गः १४

शैलपत्रः १५ शिवेरः १६ पञ्चमेष्ठः १७

त्रिपत्रः १८ गन्धपत्रः १९ लम्पीफलः २० गन्ध-

फलः २१ दुरावहः २२ विशालपत्रः २३

त्रिशिखः २४ शिवदमः २५ सदाफलः २६

सत्यफलः २७ सुभूतिकः २८ समीरसारः २९ ।

अस्य फलगुणाः । मधुरत्वम् । चट्वात्मम् ।

कषायत्वम् । गुरुत्वम् । पित्तकफज्वरातिवार-

नाशित्वम् । रुचिकारित्वम् । दीपनत्वम् ।

अस्य मूलगुणाः । त्रिदोषघ्नत्वम् । मधुरत्वम् ।

लघुत्वम् । वान्तिनाशित्वम् ॥ अस्य कोमलफल-

गुणाः । क्षिप्रत्वम् । गुरुत्वम् । वन्याहित्वम् ॥

विष्णुः

दीपनत्वम् । अथ पञ्चपल्लवाः । मधुरत्वम् ।
गुडत्वम् । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । कषायत्वम् ।
उष्णत्वम् । संपाहितम् । विदीपनाशित्वम् ।
इति राजनिर्घण्टः । ॥ ३ ॥ अपि च ।
“श्रीपल्लवस्तुरक्षितो याही कपोतमिपित्तज्जु ।
बाहः छेदहरो बल्यो लघुबल्यश्च पाचनः ॥”
इति भावप्रकाशः । ॥ ३ ॥

किञ्च ।

“विष्णं बालं कषायोष्णं पाचनं वद्विदीपनम् ।
संपाहि तिक्तकटुकं तीक्ष्णं बालकषापहम् ।
पक्वं सुगन्धि मधुरं दुर्लभं याहि दीपनम् ।
प्लेघं परिपकेषु यो गुणः समुदाहृतः ।
विष्णादथ च ज्ञेयो विष्णुमामं गुणोत्तरम् ।
कषवातामपित्तौ याहिणी विष्णुपेयिका ॥”
इति राजवल्लभः ।

अथ च ।

“क्षतज्वरे संस्थितं विष्णुमपि सन्दीपनं परम् ॥”
इति वैद्यकम् । ॥ ३ ॥

विष्णोत्पत्त्यादिर्यथा,—

“विष्णादिपालनं कुर्यात् शुभं भयदमन्यथा ।
श्रीहृत्पानं रोपयेत् पञ्च यदि स्नानं हीयते ।
भृगो लक्ष्मीश्च या धेनुर्गोकुपा वा गता
महीम् ।

तत्रोभयभयो विष्णुः श्रीश्च तस्मादजायत ।
निराकृतिं पतिं दृष्ट्वा क्रोधेन महता ततः ।
श्रुत्वा सा उभया देवी सर्वभोग्या भवादधे ॥
ततः संप्रकृता भाना मामेवं भवतु प्रिये ।
प्रियत्वं सर्वलोकेशि सुरासुरनमस्कृता ॥
माता त्वं सर्वलोकानामवलानां विशेषतः ।
एवमात्मवशां कृत्वा प्रापमोक्षमयाचत ॥
वरं ददौ च सा कामं प्रापमोक्षप्रदं वृष ।
चौराक्षी त्वं भृगाकुले सद्य गोभिर्धनं च ॥
वसस्य मयने यावत् ततो विष्णुमवाप्स्यसि ।
पतिं त्वं सर्वलोकानां पूज्यं श्रेष्ठं महाबलम् ॥
तस्य वक्षःस्थिता भद्रं दुष्टा त्वं विचरिष्यसि ।
लोकभोग्या च भूतित्वादन्त्येषु कृपेण च ॥
न जातिरूपश्रौण्यादि न वेष्टनं न शुभा मतिः ।
भविष्यति यदा चेह चक्षुषा जलविन्दुवत् ॥
विष्णुहृत्तः प्रियः श्रमोक्षव योनिर्भविष्यति ।
सर्वपुण्योत्तमश्रेष्ठो देवाहारो मनोरमः ॥ ३ ॥
अष्टदेवः सर्वलोकानां कृताज्ञाः सदा इवाम् ।
वे च पापा दुराचाराः शीतरोम्भेदकारिणः ।
ते लवीष्माहिनरके पातन्ति ब्रह्मणो दिनम् ॥
सुदुःखिता भविष्यन्ति नरा दुष्कुलिनः सदा ।
तत्र देहि भयं निखं चिरं राजा न जीवति ।
न च ब्रह्मपतिः कश्चिद्विष्णुहृत्तस्य हेदकः ॥
क्रियते यत्र विष्णुः सपुण्यपलिनस्तरोः ।
आवाहयिभयं चोरं तस्मिन् देशे प्रजायते ॥”
इति बह्विपुराणे वामनप्रादुर्भावनामाध्यायः ॥ ३ ॥
मत्तान्तरे तस्योत्पत्तिर्यथा,—
“शिव उवाच ।
“मातः वसुदतनये मा मा विष्णुः कर्तुं परम् ।

श्रीः

विष्णुः

यस्यै विष्णुस्तनो नामो जायतां पुष्टेव सः ।
जाता ते परमा भक्तिः पूर्वस्तेन मनोरथः ॥
यश्च विष्णुस्तनो दत्तो मन्त्रिणोपरि ते शुभं ।
योऽस्तु हृत्तः (चतौ पुष्टो नाम्ना श्रीपल

इत्युत ॥

श्रुतिर्मास्तव वै भक्तिर्हृत्तः श्रीपल्लवामकः ।
त्वत्कीर्तये चित्तावाप्ता यावच्चन्द्रादिवारौ ।
स तस्मैम वै लप्सि परमः सुप्रियो भवेत् ।
तत्पञ्चमेव मे पूजा भविष्यति न चान्यथा ।
स्वर्गसुक्ताप्रबालादि पुण्यायन्यानि च पुत्रम् ।
श्रीपल्लवद्वेषस्य कला नाहंति कोटिकाम् ।
यथा मे श्रीपल्लवर्यया गङ्गाजलं मम ।
तथा प्रियतमं लप्सि त्रिपञ्चः श्रीपल्लवद्वेषः ।
इत्युक्तः स तपेत्तुङ्गा महेष्टोऽन्तर्हृद्दये सखि ।
कपालमोचनक्षेत्रे हृत्तः श्रीपल्लवोत्ततः ॥”

इति बह्वहर्मेपुराणे १० अध्यायः ॥ ३ ॥

तस्य गोमयोद्भवत्वं यथा,—

“यज्ञाग्रे चेह संभूते यथा हरिहरस्य च ।
गोमयो रोचना चौरं नृचं दधि दूतं गवाम् ।
घङ्गाणि पवित्राणि तथा सिद्धिकराणि च ।
उत्थितो विष्णुहृत्तस्तु गोमयान्मनिसतम ।
तन्नामो वसते लक्ष्मीः श्रीहृत्तस्तेन चोच्यते ॥”
इति बह्विपुराणे वैष्णवधर्मं सुहृत्प्रतनामा-

ध्यायः ॥ ३ ॥

देववाच ।

“वैशाखशुक्लपक्षस्य तृतीयायां सखि त्वयम् ।
जातो वै श्रीपल्लवतर्म्माहात्म्यं तस्य कथ्यते ।
जाते तु श्रीपल्लवतरो देवाः सर्वे सवासवाः ।
ब्रह्मा नारायणश्चापि देवपत्न्याः समागताः ॥
ददशुः क्षिप्रविटपं त्रिपञ्चमृदुलैर्युतम् ।
दीप्यमानं तेजसेन शिवरूपं शिवप्रदम् ।
प्रणेतुः सिधिसुक्तेन वासश्चक्रुः सुखान्विताः ।
तदन्वयाय भगवानुवाच विष्णुरथयः ॥

विष्णु उवाच ।

अयं नाम्ना विष्णु इति मालूरः श्रीपल्लवाद्या ।
प्राक्कित्युवाच शैलुषः शिवः पुण्यः शिवप्रियः ॥
देवावाचसकीर्यपदः पापघ्नः कामलक्ष्मणः ।
जयो विजयनामा च विष्णुस्त्रियनो वरः ॥
पुण्यान्तः मुक्तवर्णश्च संयमो आहृदवकः ।
इत्येकविंशतिं नाम्ना दधात्यै तत्कृतमः ॥ ३ ॥
धनुःशतशाल्य मलान् खञ्जायातीधनुष्यते ।
अधो भूमेक्षया तीर्थमतकीर्यधयं सखि ॥
ऊर्ध्वपत्रं हरौ श्रेयः पत्रं वामं विधिः स्वयम् ।
अहं दक्षिणपत्रञ्च त्रिपञ्चदलमित्युत ॥
अस्य ऋष्याश्च पञ्च लङ्घयेत् परा कृशेत् ।
हरते लङ्घनादायुः परा आश्रितं श्रियं हरेत् ॥
पद्मपुष्पसहस्रस्य पत्रपत्रसमापि च ।
दर्शने प्रकृतौ अर्घ्यं स्नानसम्मानने तथा ।
पूजने चयने दाने क्रमात्क्रमादुदीरयेत् ॥
विष्णुहृत्त महाभाग महेष्टस्य सदा प्रियः ।
शिवदर्शनकन्धोतिः प्रवीदाभिस्तुतास्तन ॥
नर एतेन मन्त्रेण प्रपूज्याश्चः प्रगे शुभम् ।

विष्णुः

प्रपश्येत् स शिवं पश्येत् प्रकमेतद्वनारम् ॥
ॐ नमो विष्णुतरये सदा शङ्कररूपिणि ।
सपत्नानि समाज्जानि कुर्वन् शिवहर्षद्वै ।
मन्त्रेणानेन मालूरमहाः प्रकमेत् जतो ।
स वैष्णवो मतो भक्तः स मे प्रियतरः परः ॥
शिवपूजक मालूर प्रियदर्श महातरौ ।
अग्रामि त्वा महापापसञ्चयान् मे प्रकाशय ॥
देवहृत्तवरसेष्ठ स्नानन्ते सुमनोहरम् ।
क्रौञ्चन्यागव्य विबुधा मार्गये तत् प्रवीद मे ॥
मन्त्रेणानेन विष्णुस्य दृष्टव्यस्तुल्यं नृजेत् ।
मगोमयजलेः प्रातःसमये स तु वैष्णवः ॥
ॐ इमाय श्रीपल्लाय नमो दृष्टभिरक्षरैः ।
मन्त्रेण पूजयेद्विष्णं जपेत्कृत्तिकमात्रया ॥
पुण्यहृत्त महाभाग मालूर श्रीपल्ल प्रभो ।
महेष्टपूजनायाय तत्पञ्चाङ्गि चितोन्महम् ॥
मन्त्रेणानेन चिनुयाद्विष्णुपञ्चाङ्गि भक्तितः ।
पञ्चान्तदादृशीवायं मध्याह्नभिरकालतः ॥
शाखाभङ्गो न कर्तव्यो नैवारोदितया तवम् ।
वरमाहृत्य चिनुयात् शाखाभङ्गनं क्वचित् ॥
खण्डिते च शिवः पूज्यः पञ्चैरथैश्च खण्डितैः ।
यस्माच्चानन्तरं विष्णुपत्रं पर्युषितं भवेत् ॥
पूज्या एतेन वै देवाः सुखलक्ष्मोदरौ विना ।
विष्णुहृत्तवर्णं यत्र सा तु वाराहस्यो पुरी ॥
पञ्च विष्णुहृत्तमा यत्र तत्र तिरुत्तु स्वयं हरिः ।
सप्त विष्णुहृत्तमा यत्र तत्र दुर्गायुतो हरः ॥
एको विष्णुहृत्तवर्णं तत्र शम्भुर्भूया सद्यः ।
विष्णुहृत्तमा यत्र दृष्ट तत्र शम्भुर्भूया सद्यः ॥
एताम्युक्तानि तीर्थानि देवाः सर्वे मन्त्रजैः ।
यत्र बाष्पा यज्ञशाल्य कोश ईशाननामकैः ।
जायते श्रीपल्लवतर्म्णं तत्र विपदः क्वचित् ॥
पूर्वस्थां सुखदः स स्याद्विष्णु यमभीतिहा ।
पश्चिमे च प्रजादायी हृत्तो विष्णु उदाहृतः ।
पद्मशाने च नदीतीरे प्रान्तरे वा वनान्तरे ।
विष्णुहृत्ततलं प्रोक्तं सिद्धपीठस्थलं सुधीः ॥
न मध्यप्राङ्गणे ठणं स्थापयेत् श्रीपल्लवतर्म्णम् ।
देवादयश्चि प्रजायेत तदा शिववदक्षयेत् ॥
चेन्नादिचतुरो मासान् शम्भवे परमात्मने ।
दत्तं स्याद्विष्णुपत्रेकं लक्षधेनुसमं सुराः ॥
मध्याह्नकाले ये मत्वा विष्णं कुर्युः प्रदक्षिणम् ।
तेः सुमेरुगिरिवरः जत एव प्रदक्षिणम् ॥
न विष्णुवात् श्रीपल्लवतर्म्णं न दक्षिन् काष्ठमेव च ।
विना ब्राह्मणयज्ञार्थं पतितो विष्णुविक्रयी ॥
पत्रविष्णुसमुद्भूतं यो धत्ते नृद्वि मानवः ।
यमाधिकारो नात्र स्यात् कृतः पापीपपातकैः ॥
विष्णुपत्रं पलं बीजं भूमौ पतितमोक्षरः ।
अयं यज्ञानि शिरसा वैष्णवभयशङ्कितः ॥
चेन्नादिचतुरो मासान् सिद्धेद्विष्णुतर्म्णं जतो ।
यथा क्षिप्रं भवेद्विष्णुहृत्तया तत्पितरौऽपि च ।
चेन्नादिचतुरो मासान् सदा अमति शङ्करः ।
नवीनविष्णुपञ्चाङ्गो भुक्तिमुक्तिप्रदायकः ॥
हरिमानगरे यत्र वैष्णवाधो महेष्टरः ।
तन्नाम्यो विष्णुहृत्तः खण्डितश्च उदाहृतः ॥

“इष्टास्मिन्मध्यविवर्तमधे
लोकेष्टलोकेष्टयलोकमधे ।”

विवाहः

समवाचिन्तारविषयप्रकाशोत्पत्तिः । यथा,
वाच्यतत्त्वकौस्तुभम् ।

“एकस्य सती विवर्णः कार्यजातं ननु वस्तु
सत् ॥”

विवर्णः, स्त्री, परिभ्रमणम् । विपूर्वकतुल्यधातो-
रनट् (अट्) प्रत्ययेन निष्पन्नम् । (यथा,
किराते । ५ । ४० ।

“कथयति श्रवयोः शरीरयोगं
विषमपदा पदवी विवर्णमेव ॥”

विवर्णः, नि, (विबुद्धं वृद्धीति । वि + वृश् + अच् ।)
अवज्ञाता । अरिष्टदुष्टधीः । इति मेदिनी ।
इ आसन्नमरणस्यचित्तलक्षणेन दूषितबुद्धौ ।
विबुद्धं वृद्धि विवर्णः अल् । आसन्नमरणस्यापकं
लिङ्गमरिष्टम् । तेन दुष्टा धीर्यस्य च तथा ।
इत्यमरटीकायां भरतः ॥

विवस्ती, स्त्री, सूर्यनगरी । इति मेदिनी ।
विवस्ती [तु] पुं, (विप्रियेण वस्ते आच्छाद्य-
तीति । वि + वस् + क्तिप् । विवस्तेजोऽस्या-
स्तीति । विवस् + मतुप् । मस्य वः । “तथै
मत्थे” १।४।१६ । इति भव्यादुल्भाभावः ।)
सूर्यः । (यथा, किराते । ५ । ४० ।

“भवति दौप्रिरदौपितकन्दरा
तिमिरसंवलितेव विवस्वतः ॥”

अकैरुचः । इत्यमरः । देवता । इति मेदिनी ।
अरुचः । इति शब्दरत्नावली । देवस्तमसुः ।
इत्यमरः ॥ (मनुष्यः । इति निघण्टुः । १०।३।४४
“वस निवासि इत्यस्यात् ‘अन्धोऽपि दृश्यन्ते’
इति विच् । दृश्यन्त्यात् भावे भवति । विविधं
वसनं विवः । तद्वन्तो विवस्वन्तः । सर्वस्यापि
मनुष्यस्य यत्किञ्चित् विवसनमस्ति ।” इति
तट्टीका ॥ * ॥ परिचरणाशौले, नि । यथा,
अग्निदे । १० । ६५ । ६ ।

“देवैभ्यो दाशुद्विषा विवस्वते ॥”

“हविषा अग्नेन देवान् विवस्वते परिचरते ।”
इति तद्वाच्ये सायणः ॥

विवाकः, नि, विवेचनकर्ता । यथा,—
“अर्थिप्रत्यर्थिनोर्वचनं विरुद्धाविरुद्धं सभ्यैः
सह विविनक्ति विवेचयति वा विवाकः ।” इति
मिताक्षरा ॥

विवादः, पुं, विरुद्धो वादो विवादः । स च धन-
विभागादिविषयन्यायादिः । इति भरतः ॥
तत्पठ्यायः । अवहारः २ । इत्यमरः ॥ ऋणादि-
न्यायः ३ । इति जटाधरः ॥

“ऋणादिदायकलक्षे द्वयोर्व्यञ्जितरस्य वा ।
विवाहो व्यवहारश्च द्वयमेतन्निगद्यते ॥”

इति शब्दरत्नावली ॥

मात्रादिना विवादिनिषेधो यथा,—
“आचरेत् सन्धर्म्मं तद्विरुद्धं न चाचरेत् ।
मातापित्रतिथौ तु विवादिं नाचरेत् यद्वा ॥”
इति गारुड ६३ अध्यायः ॥

अष्टादश विवाहस्यानानि यथा,—
“तेषामाद्यन्वादानं निःक्षेपोऽस्मिन्नधिक्यः ।

४३७

विवाहः

समय च समुत्थापं दत्तस्यापकर्म्म च ॥

वेतनस्यैव चारानं संविदश्च अतिश्रमः ।
क्रयविक्रयानुश्रयो विवादः आसिमाजयोः ॥
सीमाविवादधर्म्मश्च पारस्ये दृष्टवाचिके ।
स्तेष्वच साहसश्चैव स्त्रीसंयद्गममेव च ॥
स्त्रीपुंभर्म्मो विभागश्च द्युतमाश्रयमेव च ।
पदान्वाष्टादशैतानि व्यवहारस्याता विदुः ॥”

इति मनुः ॥

अस्यार्थः । सधनस्यान्वस्मिन्नपण्यरूपो निक्षेपः ।
अस्वामिना च कृतो विक्रयः । सम्भूय वणिजा-
दीनां क्रियानुष्ठानम् । दत्तस्य धनस्यापान-
बुद्ध्या क्रोधादिना वा ग्रहणम् । कर्म्मकारस्य
भूतेरदानम् । कृतव्यवस्थानिष्क्रमः । क्रये विक्रये
च कृते पञ्चात् या विप्रतिपत्तिः । स्वामिपण्य-
पालयोर्विवादः । यामादिषोमाविप्रतिपत्तिः ।
वाक्पारस्यं आक्रोशनादि । दृष्टपारस्यं ताड-
नादि । स्तेयं निवृत्तेन धनग्रहणम् । साहसं
प्रसक्त धनहरणादि स्त्रियाश्च परपुरुषसम्पर्कः ।
स्त्रीसहितस्य पुंसो धर्म्मव्यवस्था । पेटकादि-
धनस्य विभागः । द्युतं अन्तादिक्रीडा । आश्रय
पण्यव्यवस्थापूर्वकं पत्तिमेवादिप्राणिधनम् ।
इति कुल्लूकभट्टः ॥ (कलहः । यथा, रघुः ।
७ । ५३ ।

“परस्मरेण क्षतयोः प्रहर्त्त-
रुत्क्रान्तवायोः समकालमेव ।
अमर्णभावेऽपि कथोऽस्त्रिदामो-
देकासरः प्रायितयोर्विवादः ॥”

विवादानुगतः, नि, (विवादं अनु गतः ।) विवाद-
कर्त्ता । यथा, मिताक्षरायाम् ।

“विवादानुगतं पृष्ट्वा ससम्भक्तत् प्रयत्नतः ।
विचारयति येनासौ प्राक् विवाकस्तनः स्मृतः ॥”
विवादी, [तु] नि, (विवादोऽस्यास्तीति । विवाद
+ इति ।) विवादकर्त्ता । यथा,—

“अनुभावी च यः कश्चित् कुर्यात् सार्थं
विवादिनाम् ॥”
इति व्यवहारमन्त्रम् ॥

विवाहः, पुं, (विप्रिष्टं वृद्धम् । वि + वृश् +
घञ् ।) उदाहः । दारपरिग्रहः । तत्पठ्यायः ।
उपयमः २ परिग्रहः ३ उदाहः ४ उपयामः ५
पाणिपोद्गमम् ६ । इत्यमरः ॥ दारकर्म ७
करग्रहः ८ । इति शब्दरत्नावली । पाणि-
ग्रहणम् ९ निवेशः १० पाणिकरणम् ११ ।
इति जटाधरः ॥ स चाष्टविधः । यथा,—
“ब्राह्मणो विवाह आश्रय दीयते श्रद्धालकृता ।
तज्जः पुनातुभयतः पुरुषानेकविंशतिम् ॥
अश्रद्धायन्तिने देवमादायापन्तु गोयुगम् ।
चतुर्दशप्रथमजः पुनातुभयतश्च षट् ॥
इत्युक्ता चरता धर्म्मं सह या दीयतेऽर्घ्येन ।
सकायः पावयेत्तज्जः षड्विंशत्या सहस्रतना ॥
आसुरो द्रविषादानात् गान्धर्वः समयाश्रितः ।
राक्षसो युद्धहरणात् पेशाचः कन्यकाच्छ्रितात् ॥”
इति याज्ञवल्क्यः ॥

विवाहः

अपि च ।

“यहीतविद्यो गुरवे दत्त्वा च गुरवश्चिन्ताम् ।
गार्हस्पतिमिच्छन् भूपाल ऊर्ध्वाहारपरिग्रहम् ॥
वर्धरेकगुणा भाव्यास्तद्विनिगुणः स्वयम् ।
नातिकेशामकेशा वा नातिकृष्णा न पिङ्गलां ॥
निर्गमोऽधिकार्जुना वा नूनार्जुमपि नोद्दिहेत् ।
अविशुद्धा खरोगा वाकुलजा वातिरोगिणीम् ॥
न दुष्टा दुष्टवाचाटी वाङ्मनीं पिष्टमाहृतः ।
न भ्रमश्रुयज्जनवतीं न चैव पुरुषाकृतम् ॥
न चर्धरेखरां चामवाक्कां काकखरां न च ।
नानिबद्धेच्छां तददृष्टात्पी नोद्दिहेद्बुधः ॥
बस्याश्च रोमशे जङ्घि गुल्फौ चैव तथोक्तौ ।
कूपी यस्या हसन्त्याश्च गङ्गयोस्ताश्च नोद्दिहेत् ॥
नातिकृष्णस्त्रिं पाक्षुकरनाभश्चोच्छ्रिताम् ।
आपोनक्षत्रपादाश्च न कन्यास्तद्विदुषः ॥
न वामनीं नातिदीर्घां नोद्दिहेत् संक्षतभ्रुवम् ।
न चातिच्छिन्नदण्डनीं न करानसुक्तीं नरः ॥
पञ्चमीं मातृपक्षाच्च पित्रपक्षाच्च सप्तमीम् ।
यहस्योद्दिहेत् कन्यां न्यायेन विधिना वृष ॥
ब्राह्मणो देवक्षयेवार्धः प्राजापत्यक्षयासुरः ।
गान्धर्वराक्षसौ बान्धौ पेशाचश्चासुरोऽधमः ॥
एतेषां यस्य यो धर्म्मो वर्णस्योक्तो मनीषिभिः ।
कुर्वीत दाराहरणं तेनान्यं परिवर्जयेत् ॥
स धर्म्मचारिणीं प्राप्य गार्हस्पतं संहितक्षया ।
समुद्दिहेद्दद्यात्तत् सन्त्यगृहं महापणम् ॥”

इति विष्णुपुराणे ३ अध्यायः १० अध्यायः ॥

याज्ञवल्क्य उवाच ।

“यद्वयन्तु सुतयो धर्म्मान् यहस्यस्य यतवताः ।
गुरवे च धनं दत्त्वा स्नात्वा च तदनुज्ञया ॥
अविप्रतज्जस्यार्थं जन्तव्यां श्रियस्तुद्दिहेत् ।
अनन्यपूर्विकां क्लान्तामसपिण्डीं यवीयसीम् ॥
अरोगिणीं भ्रातृमतीमसमानार्थगोचराम् ।
पञ्चमात् सप्तमादूर्ध्वं मातृतः पित्रतस्तथा ॥
द्विपञ्चनवविश्यातात् ओजिषायां महाकुजात् ।
सवर्णः ओजिषो विद्वान् वरदोयात्स्वितो न च ॥
यदुच्यते विजातोनीं शूद्रादारोपसंयजः ।
न तन्मम मतं यस्मात्तज्जायं जायते स्वयम् ॥
तिस्रो वर्णानुपूर्विकं द्वे तथेका यथाक्रमम् ।
ब्राह्मणक्षत्रियविश्यां भार्या वा शूद्रजन्मनः ॥
ब्राह्मणो विवाह आश्रय दीयते श्रद्धालकृता ।
तज्जः पुनातुभयतः पुरुषानेकविंशतिम् ॥
यहस्यायत्स्विते देवमादायापन्तु गोयुगम् ।
चतुर्दश प्रथमजः पुनातुभयतश्च षट् ॥
इत्युक्ता चरता धर्म्मं सह या दीयतेऽर्घ्येन ।
सकायः पावयेत्तज्जः षड्विंशत्या सहस्रतना ॥
आसुरो द्रविषादानात् गान्धर्वः समयाश्रितः ।
राक्षसो युद्धहरणात् पेशाचः कन्यकाच्छ्रितात् ॥
चत्वारो ब्राह्मणस्यायाक्षया गान्धर्वराक्षसौ ।
राक्षसासुरो वैश्ये शूद्रे गान्धर्वस्तु गणितः ॥
पाणिपोद्गः सवर्णाश्च यद्दीयते क्षत्रिया शरम् ।
वैश्या प्रतोदमादद्याद्देवदेने चाग्रजन्मनः ॥

विवाहः

पिता पितामहो भ्राता सख्यो जननी तथा ।
कन्याप्रदः पूर्वनाथि प्रकृतिस्तः परः परः ॥
अप्रयच्छन् समाप्नोति भूयश्चत्वारिंशत्ततः ।
एवमभावे दातॄणां कन्या कुम्यात् स्वयंवरम् ॥
सक्तं प्रदीयते कन्या हरस्तां चौरदण्डभाक् ।
अदुष्टा हि व्यजन् दण्डः सुदुष्टा हि परि-
व्रजेत् ॥”

इति गारुडे ६५ अध्यायः ॥ ॥

अपरः ।

यम उवाच ।

“कन्या ये तु प्रयच्छन्ति यथाशक्तां खल-
कृतम् ॥

ब्रह्मदेयां हि जन्तुं ब्रह्मलोकं ब्रजन्ति ते ।
कन्यादानं सर्वेषां दानानां सुतमं स्तुतम् ॥
महात्म्यं सन्तुष्टानि मोक्षजायकानि सन्तः ।
स्त्रीसम्पत्तिं दशमानि कुलानि परिवर्जयेत् ॥
जीवन्मृतं पापं तु न उद्देहकारिणाम् ॥
ह्यमयसदावाच्यं चिच्छ्रितकुलानि च ॥
यस्यास्तु न भवेद्भ्राता न च विज्यायते पिता ।
नोपपश्यति तां प्राञ्चः पुत्रकाधर्मशङ्कया ॥
चतुर्णामपि वर्णानां प्रियं चेह हिताय च ।
अष्टाविमान् समासेन स्त्रीविवाहाभिबोधत ॥
ब्राह्मणो देवस्तथा चार्धः प्राजापत्यस्तथासुरः ।
गान्धर्वो राजसूयश्च पेशाचचार्यमोक्षधमः ॥
प्रसाद्य चाक्षयित्वा च श्रुतशीलवते स्वयम् ।
दद्यात् कन्यां यथाशक्त्यं ब्राह्मणो धर्मः प्रकी-
र्तितः ॥ १ ॥

यश्चे तु वितते सन्ध्याखिने कर्म कुर्वते ।
अलङ्कृत्य तथा दानं देवो धर्मः प्रशस्यते ॥ २ ॥
यकं गोमिथुनं हि वा वरादादाय धर्मेनः ।
कन्यादानं विधिवदार्थं धर्मः स उच्यते ॥ ३ ॥
सहोभौ चरतां धर्मेमिति चेवानुभाष्य तु ।
कन्याप्रदानमभ्यर्च्य प्राजापत्यो विधिः स्तुतः ॥ ४ ॥
जातिभ्यो ब्रह्मणं दत्त्वा कन्यायै चैव शक्तिः ।
कन्याप्रदानं स्त्र्याह्मन्दादासुरो धर्म उच्यते ॥ ५ ॥
इह्यान्योन्यसंयोगात् कन्यायाश्च वरस्य च ।
गान्धर्वः स तु विधियो मिथुनः कामसूचरः ॥ ६ ॥
हत्वा जित्वा च भित्त्वा च प्रसक्त्युदतीं यद्वात् ।
हरणं क्रियते यच्च राजसो विधिरुच्यते ॥ ७ ॥
सुता मत्ता दण्डः कन्या ह्यग्रा गीयते तु या ।
स पापिष्ठो विवाहानां पेशाचः प्रथितो-
२८८ ॥ ८ ॥

पञ्चानां च यो धर्मा द्वावधर्मौ द्विजोत्तमः ।
पेशाचस्तथासुरश्चैव न कर्तव्यो ह्येषाचनः ॥
चतुर्णामपि वर्णानामेव धर्मः सनातनः ।
पृथग्वा यदि वा मिश्रं कर्तव्यं नात्र संशयः ॥
कन्या ये तु प्रयच्छन्ति यथाशक्तां खलकृतम् ॥
विवाहकाले संप्रति यथोक्तं वदति वरे ।
क्रमात् क्रमं क्रतुशतमनुपूर्वं जभन्ति ते ॥
श्रुत्वा कन्याप्रदानं पिताः प्रपितामहाः ।
विस्तृताः सर्वपापिभ्यो ब्रह्मलोकं ब्रजन्ति ते ॥
ब्राह्मण्यं तु विवाहेन यस्तु कन्यां प्रयच्छति ।

विवाहः

ब्रह्मलोकं ब्रजेच्छीर्षं ब्रह्मण्यैः पूजितः सुरैः ॥
दिशेन तु विवाहेन यस्तु कन्यां प्रयच्छति ।
भित्त्वा द्वारं स्वयं स्वर्गलोकं गच्छति ॥
गान्धर्वेन विवाहेन यस्तु कन्यां प्रयच्छति ।
गान्धर्वलोकमासाद्य क्रीडते देववचिरम् ॥
शुक्लेन हत्वा यो कन्यां तां पञ्चात् सन्ध्यावर्जयेत् ।
स किमरे च गन्धर्वः क्रीडते कालमनयम् ॥
न मन्युं कारयेत् तासां पूज्याश्च सततं यदे ।
ब्रह्मदेया विशेषेण ब्राह्मण्यो सदा भवेत् ॥
कन्यायां ब्रह्मदेयायामनुष्ठानं सुखमयम् ॥
अथ भुङ्गति यो मोहात् सुतां स नरकं व्रजेत् ॥ १ ॥
अप्रवाद्याश्च कन्यायां न भुञ्जीयात् कदाचन ।
दौहित्रस्य सुखं दृष्ट्वा किमर्थमनुशोचसि ॥
महासत्त्वसमाक्रीणास्ति ते नरकाद्वयम् ॥
तीर्थं सर्वदुःखेभ्यः परं स्वर्गमवाप्नुयसि ॥”
इत्यादि बह्विपुराणे तद्भागवतप्रश्नानामा-
ध्यायः ॥ ॥ विवाहकाले मिथ्यावचने दोषा-
भावो यथा,—

शर्मिष्ठोवाच ।

“न नर्मयुक्तं वचनं हिनस्ति
न स्त्रीषु राजन् न विवाहकाले ।
प्राणान्ये सन्ध्यापहार-
पञ्चाशत्याहुतपातकानि ॥”

इति मातृ २१ अध्यायः ॥ ॥

विवाहे वर्णनीयानि यथा,—

“विवाहे स्नानशुभ्राभूषणलुत्रयोरवाः ।
देवी संगीततारोत्था लाजमङ्गलवर्णनम् ॥”
इति कविकल्पलतायाम् १ अक्षरे १ कुसुमम् ॥ ॥
अथ विवाहोक्तदिनानि । तच्चाष्टादशशुद्धि-
यथा,—
“प्रख्याधानतः शुद्धिविषमेष्टे समे क्रमात् ।
विवाहे योषितां चन्द्रार्कव्यशुद्धिर्नोषितोः ॥
समष्टिक्रियारम्भे भर्तृगोचरशुद्धितः ।
यात्रोद्वाहे गर्भज्ये स्वशुद्ध्याप्नोति तत् फलम् ॥

प्रारभ्य जन्मसमयात् युवतेर्विवाह-
मोक्षान्द्वेषु सुनयः शुभमादिशन्ति ।
आधानतः प्रभृतिः समवसरेषु
प्रोक्तयोर्न शुभस्तु विमोचये ॥ ॥
अयुग्मे दुर्भंगा नारी युग्मे च विधवा भवेत् ।
तस्माद्भर्तृविते युग्मे विवाहे सा पतिव्रता ॥
मासत्रयादूर्ध्वमयुग्मवर्षे
युग्मे च मासत्रयमेव यावत् ।
विवाहशुद्धिं प्रवदन्ति सर्वे
वाय्यादयो ज्योतिषि जन्ममासात् ।
युग्माद्वर्षे युवतेरपि जन्ममासात्
मासत्रयं विवहने परमन्मशुद्धिम् ।
प्राहुः समस्तसुनयो विषमे तु वर्षे
मासत्रयादुपरितः खलु जन्ममासात् ॥” ॥
राजमार्गः ।

“मात्रशुद्धिं विवाहेषु कन्यासंवरणेषु च ।
इह मासाः प्रशस्यन्ते चैवपौषवर्जिताः ॥”
कन्यासंवरणे ह्योदकविधौ ।

विवाहः

“इत्यहोर्दिनवाटाराशिरहिते दाराशुद्धे रतौ
चन्द्रे चार्कशुद्धौ शुक्लविद्युते मध्येऽथवा

यापयोः ।

व्याह्रा च अतिपातवेष्टतिदिनं विष्टिच रित्तौ
तिथिं

क्रूराहायनचैवपौषवर्जिते कन्याशुद्धे माशुद्धे ॥”

योगविशेषे दोषविशेषानाह रत्नमात्रायाम् ।
“कुलोच्छेदो यतीपाते परिधि स्त्रामिवातिनी ।

वैधृतौ विधवा नारी विधवाहोऽतिगच्छके ।
याचाते याघिसंघातः श्लोकार्णो हर्षणे तथा ।

शूले च ब्रह्मलोकं स्यात् गच्छे रोगभयं तथा ।
विष्कम्भोऽप्यहर्दृशः स्यात् वचके मरुतं भवेत् ।

एते वै दाहकाः सर्वे दश योगाः प्रकीर्त्तिताः ॥”
आन्धलायनः । उदगयने आपूर्यमाणि पक्षे

कन्याये नच चैवौषकर्मोपनयनगोदान-
विवाहाः । विवाहः सार्वकालिक इत्येक इति ।

“आघादि घनधान्यभोमरहिता नष्टप्रज्जन्त्रोवहे
वेष्टा भाद्रपदे इधे च मरुतं रोगान्विता

कार्तिके ।

पौषे प्रेतवती वियोगवहुला चैव मरीचिकादिनी
अन्येष्वेव विवाहिता पतिरता नारी सन्ध्या

भवेत् ॥

हरी च सुमे न च दक्षिणायने

तिथौ च रित्तं शशिनं नयं गते ॥

राजस्यते तथा युद्धे पितृणां प्राक्तसंशये ।
अतिप्रौढा च या कन्या नाशुकुलं प्रतीयते ॥

अतिप्रौढा च या कन्या कुले धर्मविरोधिनी ।
अविशुद्धापि सा देया चन्द्रलयवलेन तु ॥

अयनस्योत्तरस्यादौ मकरं याति भास्करः ।
राशिं कर्कटकं प्राप्य कुर्वते दक्षिणायनम् ॥”

इति विष्णुपुराणोक्तस्य चूडादायनस्य परिमहः
दिनमानादिबोधे तु सिद्धान्तादयनपरिग्रहः ॥ १ ॥

सार्वकालिक इत्यस्य विषयमाह भुजवनभीमे ।
“यहशुद्धिमन्मशुद्धिं शुद्धिं मासायनर्तुदव-

सानाम् ।

अर्वाक् दशवर्षेभ्यो सुनयः कथयन्ति कन्य-
कानाम् ॥

एतत्परन्तु विज्ञेयमज्ञिरोवचनं यथा ।
कालत्रये च कन्यायाः कालदोषो न विद्यते ॥

मलमासादिकालानां विवाहाद्ये प्रयत्नतः ।
पुंसः प्रति सदा दोषात् सर्वदेव हि वर्ज्यता ॥”

कृत्यचिन्तामणौ ।
“वापीकूपतडागयागमनचौरप्रतिहान्तं

विद्यामन्दिरकव्येधनमहादानं वनं सेवनम् ।
तीर्थस्नानविवाहदेवभवनं मन्त्रादिदेवेष्वं

दूरेष्वेव जलोविषुः परिहरदण्डं गते भागवते ॥”
हृद्व्राजमार्गः ।

“सर्वाणि शुभकर्मणि कुम्यादसं गते वृत्ति ।
विवाहं मेखलावन् यात्राश्च परिवर्जयेत् ॥”

याचाम्भित चकारो वचनान्तरात्प्रतिजिक्-
निविहकर्मनारं सप्तविनोति ।

“नारि शुक्ले वस्त्रे शुक्ले नष्टे शुक्ले जीवे नष्टे ।

विवाहः

विवाहः

अस्यापवादो यथा, राजमातेः ।
 “विषप्रदिग्धेन चतस्र पञ्चिवा
 न्गस्य मावं शुभं चताडते ।
 यथा तथाचाप्युपाद एव
 प्रदूषितोऽप्योक्तुपदं शुभावहम् ॥”
 अथ पञ्चशलाकाचक्रम् ।
 “ऊर्ध्वं रेखास्थिताः पञ्च तिर्यक् पञ्च तथैव च ।
 हे हे च कोकयो रेखे वाभिचित् छत्तिका-
 दिकम् ॥
 शम्भुकोखे द्वितीये तु वेखयेत् सर्वकर्मणि ।
 क्रूरेभिर्ममथो सौम्यैर्न च च परिवर्णयेत् ॥
 गत्वापाति च ये दोषा ये च सप्तशलाकाके ।
 ते सर्वे प्रभवन्त्यत्र नात्मा पञ्चशलाकाके ॥
 अथ चक्रान्वये कश्चित् पाद्वेध इहेत्येते ॥”
 तदुक्तं रत्नमालायाम् । केचित्तन्नापीयते पाद-
 वेध इति । इति पञ्चशलाकाचक्रम् ॥ ॥
 रत्नमालायाम् ।
 “ऊर्ध्वं द्वादशसुखरश्मिरवनीकनुसृतीयं गुरुः
 षष्ठं चाष्टममंकनसु पुरतोऽहनि स्पृष्टं नमसा ।
 पञ्चात् सप्तमकिञ्चनसु नवमं राहुः पितः
 पञ्चमम् ॥
 द्वाविंशं परिपूर्णं तैरुत्तुपः सन्नादयेत्तत् ॥”
 नत्वापातोऽयम् ॥ ॥
 “पापात् सप्तमगः शशी यदि भवेत् पापेन
 युक्तोऽथवा
 यज्ञात् तं परिवर्णयेत् सुनिमतो दोषो ह्ययं
 कथ्यते ।
 याचायां विपदो यद्दे सुतवधः चौरैश्च रोगोद्-
 भवो-
 ऽप्युदाहे विधवा इति च मरयं मूलच पुष्क-
 लीय ॥” ॥
 “रविमन्दकुजाक्रान्तं नृगाङ्गात् सप्तमं
 त्यजेत् ।
 विवाहयाचापङ्कासु यज्ञकर्मप्रवेशने ॥”
 नामिचवेधः ॥ ॥
 “मूलचिकोयनिजमन्दरगोऽथ पुण्यो
 मिचक्षोसौम्ययज्ञगोऽथ तदीक्षितो वा ।
 यामिचवेधविहितानपञ्चय दोषान्
 दोषाकरः शुभमनेकविधं विधत् ॥” ॥
 भोजराजः ।
 “विषकृ द्दशैकादशगो र्दनेशः
 सुतार्थसौभाग्यशुभप्रदः स्यात् ।
 वेधयदात्ताष्टमराशिस्थः
 शिवेष्टु रगुः शुभः करोति ॥”
 रविशुद्धिः ॥ ॥
 “कन्यामन्त्रचक्रस्यै स्थाद्विवाहः शुभलक्षणम् ।
 पञ्चाङ्गर्तुस्त्रिगुणा तु याचापुण्योत्सवादेव ॥”
 विद्याधरीविजयि ।
 “पुष्यमर्कः स्फुटो योनिर्घोषितामन्त्रतुतिः ।
 अतः पुण्योवितोः श्रुत्वा वलमर्कशशाङ्कम् ॥
 गोचरसुहाविष्टं कन्याया यत्नतः शुभं वीक्ष्य ।
 तिमिरकिरणं पुनः शिवैरवकैरपि विवाहः ॥

विवाहः

द्वितीयपुष्पाङ्कतः प्रभाकरः
 नयोदशाङ्गात् परतः शुभप्रदः ।
 न जन्मसप्तमयस्त्रिगुणा
 करोति पुष्पामपि ताडयं पञ्चम् ॥”
 तथा नयोदशाङ्गात् परतः ॥ ॥
 “नयोदशदिग्भाङ्गो दश वङ्गधरणीसुतः ।
 साङ्गं दिनच शीताशुभासमेकादशं तमः ॥
 सौरिः पादाधिकं वर्षं मासानष्टौ दृष्टव्यतिः ।
 भवनाङ्गं भृगुः सौम्यो यावद्वाङ्गशुभाः पञ्चम् ॥
 कष्टं व्रतादिकं दृष्टुं तथा शिवभागगाः ॥ ॥
 लघे तत्पञ्चमे तूर्ये नवमे दशमे तथा ।
 गुरुर्भृगुर्वा दोषघ्नो विवाहे वर्द्धते शुभम् ॥”
 अथमेव सुतद्विषययोगः ॥ ॥
 “गोधूखं विविधां वदन्ति सुमयो नारीविवा-
 हादिके
 श्वेसन्ते शिशिरे प्रयाति नृदुतां पिच्छीकते
 भास्करे ।
 योषेऽङ्गाक्षमिने वसन्तसमये भानौ मते
 दृष्टव्यं
 सूर्यं चाक्षसुपागते च नियतं प्राट्शरत्-
 काक्षयोः ॥ ॥
 लघं यदा नास्ति विशुद्धमन्त्र-
 गोधूलिकां तत्र शुभां वदन्ति ।
 लघे विशुद्धे सति वीर्ययुक्ते
 गोधूलिका नैव फलं विधत्ते ॥ ॥
 नास्तिन् यदा न तिथयो न च विष्टिबारा
 अस्यापि नैव जनयन्ति कदापि विघ्नम् ।
 अथाहतः सततमेव विवाहकाले
 याचासु चायसुदिनो भृगुलेन योगः ॥ ॥
 मार्गं गोधूलियोगे प्रभवति विधवा माघमासे
 तथैव
 पुष्पाङ्गनयौवनेन सविता कुम्भे स्थिते
 भास्करे ।
 वैशाखे सुखदा प्रजाधनवती ज्येष्ठे पतेन्मानदा
 आषाढे धनधान्यपुत्रनहुला पाण्ययि
 कन्याका ॥ ॥
 विवाहपटले ।
 “पूजा धनुषि च कुलटा तत्पूर्वार्धे सतीत्यपरे
 नमुः ॥” ॥
 ज्योतिःसारसंघे ।
 “विवाहे तु दिवाभागे कन्या स्नात् पुन-
 रर्चिता ।
 विरहानलदग्धा वा विवर्तं स्नामिषातिनी ॥ ॥
 महाभारते ।
 “रात्रौ दानं न शक्नोति विना चाभयदक्षि-
 याम् ।
 विद्यां कन्यां द्विज्येष्ठा दीपमङ्गं प्रतिभयम् ॥” ॥
 यासः ।
 “रिक्तासु विधवा कन्या रथेऽपि स्थाद्विवा-
 दित्वा ।
 श्वेत्तरदिने चैव वरा रिक्ता तिथिर्भवेत् ।
 तस्मिन् विवाहिते कन्या पतिव्रतानवर्तिता ॥”

विवाहः

कृतिः ।
 “धर्मार्थकाममोक्षायां दाराः संश्रियन्ते ।
 परोक्षान्ते प्रवर्त्तेन पूर्वमेव करणवत् ॥” ॥
 मनुः ।
 “अथङ्गाङ्गी सौम्यनाम्नी हंसवारयामिनीम् ।
 तनुलोभकेष्टदशनां नृङ्गाङ्गीतुङ्गद्वित् विधम् ॥” ॥
 शातातपः ।
 “हंसखनां मेघवर्णा मधुपिङ्गलकीचनम् ।
 ताडयौ चरयेत् कन्यां यद्वह्यः सुखमेधते ॥” ॥
 अविधिः ।
 “प्रतिष्ठिततलाः सन्त्यक् रत्नाम्भोजसमन्वितः ।
 ताडयान्तरका धन्या योविता भोगवर्धकाः ॥”
 प्रतिष्ठितो भूमौ लयः समस्तलोऽधोभासो येषां
 ते तथा ॥ ॥ मनुः ।
 “नोद्वेष्टे कपिजं कन्यां नाधिकाङ्गी न
 रोगिणीम् ।
 नालोमिकां नातिजोषीं न वाचाटी न पिङ्ग-
 लाम् ।
 न चैव नदीनाम्नी नान्यपञ्चतनामिकाम् ।
 न पण्यद्विप्रेयनाम्नी न च भीषणनामिकाम् ॥”
 प्रतिप्रवमहा मन्त्रयुक्ते ।
 “गङ्गा च यमुना चैव गोमती च सरस्वती ।
 नदीन्वासां नाम दृष्टे मानती तुलसी अपि ।
 रेवती चान्विषी मेघु रोहिणी शुभदा भवेत् ॥”
 छव्यचिन्तामणौ ।
 “नेत्रे यस्याः केकरे पिङ्गले वा
 स्यादुःशीला द्यावलीलेक्षया च ।
 जूषो वस्या गच्छयोः सस्मितावा
 निःसन्दिग्धा वन्की तां वदन्ति ॥” ॥
 नन्दिकेश्वरपुराणे ।
 “ग्रामा सुकेशी तनुलोमराजी
 सुभूः सुशीला सुगतिः सुदन्ता ।
 वेदीविमथा यदि पङ्कजाक्षी
 कुलेन ह्रीनापि विवाहनीया ॥
 धृष्टा कुदन्ता यदि पिङ्गलाक्षी
 लोन्वा समाकीर्णसमाङ्गयतिः ।
 मध्ये च पुष्टा यदि राजकन्या
 कुलेऽपि योग्या न विवाहनीया ॥” ॥
 हारीतः ।
 “तस्मात् कुलनक्षत्रविज्ञानोपपन्नां वरयेत् ॥”
 नक्षत्रोपपन्नां नाङ्गीनक्षत्रहीनाम् ॥ ॥
 नाङ्गीनक्षत्रमाह खरोदये ।
 “अथिन्वादि निखिचक्रं सर्पाकारं त्रिनाडिकम् ।
 तत्र वेधवशाज्ज्ञेयं विवाहादि शुभाशुभम् ॥
 त्रिनाडीवेधनक्षत्रमन्त्रान्नाष्टुगोतरा ।
 हस्तेन्यलवावह्यः पूर्वभाद्रपदाक्षया ।
 यान्यः सौम्यो गुरुर्धोनिक्षिप्ता मिचनजाङ्गयम् ।
 धनिष्ठा चोत्तराभद्रा मध्यमाङ्गीकन्यस्ताः ॥ ॥
 लतिका रोहिणी सर्पा मया स्नातीविद्या-
 कृते ।
 उत्तरा कन्या पौषं पुष्याङ्गीकन्यस्ताः ॥ ॥
 अथार्थिनाङ्गीवेधे षष्ठं द्वितीयकं क्रमात् ।

विवाहः

वाग्वादिर्नृपयश्च सति कारिद्विषट्ककम् ।
 एवं विरोधयेत्तं कन्यामन्तो हरे गुरौ ।
 पञ्चमीकानिमिषेण दैत्ये यामे पुरे युधि ।
 एकनाडीस्यधिष्ठानि यदि स्युर्ध्वरक्तयोः ।
 तदा वैद्यं विवाहीवात् गुह्यादिषु तथैव च ।
 प्रकटं यत्नं जन्मार्थं तस्य जन्मार्थतो यथः ।
 प्रकटं जन्मार्थं यस्य तस्य नामार्थतो वरेत् ।
 द्योर्ध्वजन्मार्थोर्वेधो ह्युद्योगमभ्युत्थया ।
 नामजन्मार्थोर्वेधो न कर्मण्यं कदाचन ।
 एकनाडीस्थिता चेत् स्यात् भर्तृनांशाय
 साङ्गता ।
 तस्मात्ताडीवधो वीर्यो विवाहे शुभमिच्छता ।
 प्राङ्नाथा वेद्यतो भर्ता मध्यनाथोभयं
 तथा ।
 पृष्ठनाडीवधे कन्या निवर्तते नात्र मंथयः ।
 एकनाडीस्थिता यत्र गुरुमैत्र्यश्च देवताः ।
 तत्रैवैवं वर्णं नृणां क्रमेण चलमादिशेत् ।
 प्रभुः पण्याङ्गनामिकं दैत्यो यामः पुरं यष्टम् ।
 एकनाडीगता भया अभया वेधवर्जिताः ।
 प्रतिप्रसवमाह ऋषीति ।
 “एकराष्ट्रादिर्गो तु नाडीदोषो न विद्यते”
 न तथा ।
 “एकराष्ट्री च दम्पत्योः शुभं स्यात् समसप्तके ।
 चतुर्थे दशमे चैव ह्यतीवैकाष्ट्रि तथा ।”
 समसप्तकाष्ट्रि वमसप्तके दोषः । तथा च ।
 “द्योटेके सप्तके मेततुले युग्मद्वयौ तथा ।
 सिंहचटौ सदा वर्ण्यौ नृतिं तत्राज्जवीच्छ्वः ।”
 क्षीपतिचवहारनिर्णये ।
 “सुहृद्देवाधिपयोमे तारावधौ वज्रराष्ट्री वा ।
 अपि नाद्यादिवेधे भवति विवाहो हितार्थाय ।”
 राजमार्तं ।
 “न राजयोगे यद्वैरिता च
 न तारमुद्भिर्न गणत्रयं स्यात् ।
 न नाडिदोषो न च वर्णदुष्टि-
 र्गतादयस्ते सुखो वदन्ति ।” ॥
 राजयोगस्तु एकराष्ट्रादिभोग एव तत्रैव
 नाद्यादिप्रतिप्रसवात् । क्षीपतिरक्रमाजायाम् ।
 “अन्ते भावपक्षिद्वयश्च वृषसुखमेवोद्भवन् विक-
 चाखुर्गोः क्रमशस्ततोऽपि महिषी यावः पुनः
 सौरभी ।
 “वावेधौ नृगकुक्षौ कपिरधोरभदवं वानरः
 सिंहोऽन्ते नमराट् पशुश्च करटो वीरिश्च
 भानामिवम् ।
 मीनाश्च मज्जिह्वममहिवं नैवश्च वधुरगं
 वैरं वानरमेवश्च सुमहत्तद्विज्ञाकोद्भवम् ।
 लोकानां व्यवहारतोऽन्वयं च ज्ञात्वा प्रय-
 त्नादिदं
 दम्पत्योऽप्यन्वयोरपि सदा वर्ण्यः शुभस्त्रा-
 दिभिः ।
 मकरदमेतं मिथुनं कन्याकलसौ मृगश्रीमौ च ।
 ह्यभनुकेऽन्तिमौ कर्कटधनुषौ च मिश्रविधौ ।”
 वदन्तवावितिष्येवः । ॥ अरिवदकमाह ।

विवाहः

“मकरः करिण्डकरिपुष्पा
 कन्या मेवैव सह नवसुखया ।
 कर्कटौ ह्यवधुषौ
 ह्यधिकमिष्टं चारिविधौ । ॥
 यदि कन्यादमे भर्ता भर्तः वदते च कन्या ।
 वदन्तं विवाहीवादिर्नृपयश्च तं चिद्वैरपि ॥
 पुषो यदात् सुतयसि सुतदा च कन्या
 वर्मे स्थिता सुतयसि पतिवज्रभा च ।
 द्विहाष्ट्रि धनयसि धनदा च कन्या
 नृपि स्थिता धनयसि पतिवज्रभा च ।”
 वदन्तकादौ ताराविषयमाह भीमपराक्रमः ।
 “सौहृदोऽनुभयोर्द्वयोरपि तयोरेकाधिपक्षेऽपि
 वा
 तारा वदन्तमिष्टमिष्टद्वयमेवार्थसम्पद्यति ।
 वटकाष्ट्रि नवपक्षमे यवधने योगे च पुषोचितोः
 प्रीत्यायुःसुखद्विपुष्टिजनकः कार्यो विवाह-
 क्षरा ।” ॥
 गर्गः ।
 “मरणं ताराविरोधे यद्वैरिपुभावे चिरेण ।
 रोगादि नरनार्थीः वटकाष्ट्रि वैरमवश्यं भवे-
 दात् ।” ॥
 व्यासः ।
 “मेकादियोगेऽपि वदन्तकादौ
 तारा विपत्त्यारिनेधनाख्याः ।
 वर्णां विवाहे पुत्रोद्भवो हि
 प्रीतिः परा जन्मसु तारकासु ।
 ननचमेकं यदि भिन्नराशि-
 र्ने दम्पती तत्र सुखं लभेताम् ।
 विभिन्नवर्णं यदि चैकराशि-
 क्षरा विवाहः सुतसौख्यदावौ ।
 एकार्थं च यदा कन्या राशिकेता च यदा
 भवेत् ।
 धनपुत्रवती नारी साध्वी भर्तृप्रिया सदा ।
 वदन्ते गोमिथुनं प्रद्वयं
 काश्यं सक्त्यं नवपक्षके तु ।
 द्विहाष्ट्रास्ते कनकाप्रतापं
 विप्राक्षेत्रं वैम च नाडीदोषे ।
 मरणं नाडीदोषे कलहः वटकाष्ट्रि विप-
 तिर्वा ।
 अनपत्न्या त्रिकोणे द्विहाष्ट्रि च दारिद्र्यम् ।” ॥
 कल्याणित्तमम् ।
 “हस्तास्वातिशुक्लमश्विनःपुष्यमैत्राश्विभानि
 पौष्ठादिष्वे जमुरिह बुधा देवर्षिज्ञानि भानि ।
 पूष्ठास्तिष्ठः शिवभभरबीरोहिणी चोत्तराश्च
 प्राहुर्मैत्राक्ष्यसुखगणं नृपमैतं सुनीलाः ।
 चिन्ताह्वानिच्छतिपिष्टमि वाचसं वामवर्णं
 प्रक्षापोर्मे वदन्तद्वयार्थं च रक्षोमखोऽयम् ।”
 पलमाह क्षीपतिः ।
 “सकुले चोत्तमा प्रीतिमैत्रमा देवमाहुषि ।
 देवासुरे कनिष्ठा च न्युमाहुषराक्षसि ।
 राक्षसी च यदा कन्या माहुषश्च वरी भवेत् ।
 तदा न्युमाहूरी निधनममयापि वा ।”

विवाहः

राजमार्तं ।
 “यदि स्यात्तावन्तो भर्ता कन्या माहुषी भवेत् ।
 विवाहे सुखमाप्नोति वैपरीक्षं विवर्णयेत् ।”
 युद्धव्याजं ।
 “देवा जवन्ति युद्धेन सर्वथा नात्र संशयः ।
 रक्षसां माहुषाणाञ्च संघामे निजवा नृतिः ।
 कर्कसीनालवो विषाः चासाः सिंहसुलाहवाः ।
 वेष्टा युग्माजकुम्भाख्याः मूढा वृक्षमाहुषाः ।
 सन्धाः परिकयेदिष्टः सज्जितो नवभागभवेत् ।
 नकाशयो भवेद्वैरसिद्धः मूढे प्रकीर्तिताः ।
 वर्णमेष्टा च या नारी होनवमेव वः पुमान् ।
 महत्यपि कुले जाता नावौ भर्तारि रण्यते ।”
 इति ज्योतिस्तत्त्वम् । * ।
 अन्तु उद्वाहशब्दे वदन्तम् । ॥ ॥ तन्मयोग
 यथा । अथ कृतद्विहाष्ट्रः संप्रदाता कन्यसमे
 संप्रदानशालायां गत्वा उत्तरतः ज्योर्गो वहु
 विहरादिकं सज्जीकृत्य पश्चिमाभिमुखोऽनुप-
 विष्टसिद्धेत् । ततोऽप्यत उपस्थिते वरे संप्रदाता
 क्षताञ्जलिर्वैर्यं कुर्यात् । ॐ वायु भवावाक्ता-
 मिति पृच्छेत् । जामाता ॐ साध्विहमासे
 इति वदेत् । संप्रदाता ॐ अक्षयिष्यामी भवन्तं
 इति पृच्छेत् । जामाता ॐ अक्षय इति वदेत् ।
 ततः संप्रदाता पादाध्यात्मनीयगन्धमास्थ-
 यथाशक्त्यङ्गुरीयनपङ्कजशोषवीतचपणपूगा-
 दिकं प्रदाय जामातरमक्षयेत् । ततः संप्रदाता
 इतिर्वा जातु धृत्वा ॐ अदोत्यादि अतुक-
 गोचस्यासुकप्रवरस्यासुकदेवशर्मेणः प्रपौर्त्तं
 असुकगोचस्यासुकप्रवरस्यासुकदेवशर्मेणः पौर्त्तं
 असुकगोचस्यासुकप्रवरस्यासुकदेवशर्मेणः पुनं
 असुकगोचं असुकप्रवरं असुकदेवशर्मेणं
 असुकगोचस्यासुकप्रवरस्यासुकदेवशर्मेणः प्र-
 पौर्त्तं असुकगोचस्यासुकप्रवरस्यासुकदेव-
 शर्मेणः पौर्त्तं असुकगोचस्यासुकप्रवरस्य
 असुकदेवशर्मेणः पुनं असुकगोचं असुक-
 प्रवरी क्षीयशुकीद्वी एना कन्या शुभविवाहेन
 दातुं एभिः पाद्यादिभिः अक्षय्यै भवन्तमहं
 वृषे । जामाता ॐ हतोऽक्षि इति वदेत् ।
 संप्रदाता यथाविहितं विवाहकर्म कुरु ।
 जामाता ॐ यथाज्ञानतः करवाञ्छीति वदेत् ।
 ततः पञ्चाचारादिकं कारयित्वा मुखचन्द्रिका
 कारयेत् । ततोऽपि उपस्थिते वरे संप्रदाता
 अतुं मन्त्रं जपति । प्रजापतिर्वाधिरमुष्टुप-
 ह्मोऽहं गीया गौर्देवता मयोपस्थापने विनि-
 योगः । ॐ अहं वा पुत्रवाक्ता धेनुभवद्वय
 मे वा नः पयस्यती बुद्धा सुतदा सुतरां
 समाम् । ततो जामाता प्रजापतिर्वाधिरमुष्टुप-
 ह्मो विराहदेवता उपविष्टाहं वीक्षते
 विनियोगः । ॐ इहमहमिमां पत्नीं विराज-
 मन्नायायाधितिष्ठामि । इमं मन्त्रं जपन्नायने
 प्रास्तुख उपविशति । ततः संप्रदातापि पश्चि-
 माभिमुख उपविशेत् । ततो दाता सायपञ्च-
 विंशतिपुष्पपत्रैः दिवाभाषोस्तुखयन्त्रं रचितं

विवाहः

विष्टरं उत्तरायं उत्तमहस्ताभ्यां गृहीत्वा
ॐ विष्टरो विष्टरो विष्टरः प्रतिगृह्यतामिन्द्रा-
धानो विष्टरमप्ययति । जामाता च ॐ विष्टरं
प्रतिगृह्यामि इति विष्टरं गृहीत्वा प्रजापतिर्हवि-
रनुष्टुप् हव्यं ओषधी देवता विष्टरस्यासन-
हाने विनियोगः ।

“ॐ या ओषधीः सोमराज्ञीर्विहितः शतविच-
क्षणाः ।

ता मन्त्रमस्मिन्नासने अक्षिद्राः शस्त्रे यच्छत ॥”
इत्यासने विष्टरसुतरायं दत्त्वा उपविशति ।
ततः सम्पदाता पुनस्तद्वशमेव विष्टरं गृहीत्वा
ॐ विष्टरो विष्टरो विष्टरः प्रतिगृह्यतामिति
तथैव पुनरप्ययति । जामाता च ॐ विष्टरं
प्रतिगृह्यामीति तथैव गृहीत्वा प्रजापतिर्हवि-
रनुष्टुप् हव्यं ओषधी देवता विष्टरस्य पादयो-
रधस्ताहाने विनियोगः ।

“ॐ या ओषधीः सोमराज्ञीर्विहितः

एषिवीमनु ।

ता मन्त्रमस्मिन् पादयोरक्षिद्राः शस्त्रे यच्छत ॥”
इति पादयोरधस्तादुत्तरायं विष्टरं स्थापयेत् ॥
ततः सम्पदाता पानीयपात्रं गृहीत्वा ॐ पाद्याः
पाद्याः पाद्याः प्रतिगृह्यन्तामिति पानीयपात्र-
मप्ययति । जामाता ॐ पाद्यं प्रतिगृह्यामीति
गृहीत्वा प्रजापतिर्हविर्विराङ्गायत्री च्छन्द-
स्यापो देवता पादप्रक्षालनाचार्यं दक्षवीर्यं
विनियोगः । ॐ यतो देवीः प्रतिपस्याभ्याप-
स्ततो मा ऋद्धिरागच्छतु । अनेनोदकं वीक्षेत् ।
ततो जामाता तस्मात् पात्रादुदकं गृहीत्वा
प्रजापतिर्हविर्विराङ्गायत्री च्छन्दः श्रीर्देवता
सद्यपादप्रक्षालने विनियोगः ॐ मयं पादमवने-
निजे अस्मिन्नाहं श्रियं दधि । अनेन वामपादे
उदकाञ्जलिं दद्यात् । ततोऽपरमञ्जलिं गृहीत्वा
प्रजापतिर्हविर्विराङ्गायत्री च्छन्दः श्रीर्देवता
दक्षिणपादप्रक्षालने विनियोगः । ॐ दक्षिणं
पादमवनेनिजे अस्मिन्नाहं श्रियमाणिशयामि ।
अनेन दक्षिणपादे उदकाञ्जलिं दद्यात् । ततः
पुनरुदकाञ्जलिं गृहीत्वा प्रजापतिर्हविर्विराङ्-
गायत्री च्छन्दः श्रीर्देवता उभयपादप्रक्षालने
विनियोगः । ॐ पूर्वमन्यमपरमन्यसुभौ पादाव-
वनेनिजे राक्षस्यङ्गां अभयस्यावरुह्ये । अनेन
पादद्वये उदकाञ्जलिं दद्यात् । ततः सम्पदाता
वाचतदूर्वापल्लवान् शुद्धादिपात्रे निधाय
ॐ अर्घ्यमर्घ्यमर्घ्यं प्रतिगृह्यताम् । इत्यभि-
धायार्घ्यमप्ययति । जामाता च ॐ अर्घ्यं प्रति-
गृह्यामीति गृहीत्वा प्रजापतिर्हविर्घ्र्यं देवता
अर्घ्यप्रतिगृह्णी विनियोगः । ॐ अस्य राक्षि-
रसि राक्षिस्ते भूयासम् । अनेनार्घ्यं शिरसि
दद्यात् । ततः सम्पदाता उदकपात्रं गृहीत्वा ।
ॐ आचमनीयमाचमनीयमाचमनीयं प्रति-
गृह्यतां इत्युदकपात्रमप्ययति । जामाता च
ॐ आचमनीयं प्रतिगृह्यामीति गृहीत्वा प्रजा-
पतिर्हविर्वाचमनीयं देवता आचमनीयाचमने

विवाहः

विवाहः

विनियोगः । ॐ यशोऽसि यशो मयि धेहि ।
अनेनोत्तराभिसुखीभूयाचामेत् । ततः सम्प-
दाता वृत्तदधिमधुपुक्तं कांक्षपात्रं कांक्षपात्रा-
न्तरेणापिधाय गृहीत्वा ॐ मधुपर्कं मधुपर्कं
मधुपर्कः प्रति गृह्यतामिति मधुपर्कं समप्ययति ।
जामाता च ॐ मधुपर्कं प्रतिगृह्यामीति गृहीत्वा
प्रजापतिर्हविर्मधुपर्कं देवता अर्हणीयमधु-
पर्कमहये विनियोगः । ॐ यशसो यशोऽसि ।
अनेन मधुपर्कं गृहीत्वा भूमौ निधाय प्रजा-
पतिर्हविर्मधुपर्कं देवता अर्हणीयमधुपर्क-
प्राशने विनियोगः । ॐ यशसो भक्ष्योऽसि
महसो भक्ष्योऽसि श्रीर्भक्ष्योऽसि श्रियं मयि धेहि ।
अनेन मन्त्रेण वारचयं भक्षयित्वा सज्जत् तूर्णं
भक्षयेत् । ततो जामाता आचान्तो मङ्गलौ-
घधितिमेन दक्षिणहस्तेन ताडयमेव कन्याया
दक्षिणहस्तं स्वहस्तोपरि निदध्यात् । ततः
सौभाग्यपतिपुत्रवती नारी मङ्गलपूर्वकं कुशेन
हस्तद्वयं वध्नाति । ततः सम्पदाता तिलकुश-
सहितसुदकपात्रं गृहीत्वा वामहस्तेनाक्षिंतां
कन्यां धृत्वा ओमद्यासुके मासि असुकराश्रये
भास्करे असुके पक्षे असुकतिपौ असुकगोत्रः
श्रीअसुकदेवशस्त्रेण असुककामः असुकगोत्रस्या-
सुकप्रवरस्य असुकदेवशस्त्रेणः प्रपौत्राय असुक-
गोत्रस्य असुकप्रवरस्य असुकदेवशस्त्रेणः
पौत्राय असुकगोत्रस्यासुकप्रवरस्यासुकदेव-
शस्त्रेणः पुत्राय असुकगोत्राय असुकप्रवराय
श्रीअसुकदेवशस्त्रेणैव ब्राह्मणाय वराय अर्चि-
ताय असुकगोत्रस्यासुकप्रवरस्यासुकदेवशस्त्रेणः
प्रपौत्रो असुकगोत्रस्यासुकप्रवरस्यासुकदेव-
शस्त्रेणः पौत्रो असुकगोत्रस्य असुकप्रवरस्य
असुकदेवशस्त्रेणः पुत्रो असुकगोत्रो असुक-
प्रवरो श्रीअसुकीदेवी इति त्रिवचनार्थ एतां
कन्यां सवस्त्रालङ्कृतां प्रजापतिदेवताकां तुभ्य-
महं सम्पदे । इति हस्तद्वयोपरि सतिल-
जलकुशानप्ययति । जामाता ॐ स्वस्तीत्यभि-
धाय कन्येयं प्रजापतिदेवताका इति वदेत् ।
गायत्री कामस्तुतिश्च पठेत् । ॐ क इदं कस्तु
अदात् कामः कामायादात् कामो दाता कामः
प्रतिगृह्यता कामः समुदमाविशत् कामेन त्वा
प्रतिगृह्यामि कामेतेन ॥ ततः ॐ अक्षेयादि
हतेतत्कन्यादानकर्मणः साङ्गतायं दक्षिणामेतत्
सुवर्णं असुकगोत्रायासुकदेवशस्त्रेणैव ब्राह्मणाय
वराय तुभ्यमहं सम्पदे । ततो जामाता ॐ
स्वस्तीति वदेत् । ततः पतिपुत्रवती नारी
हाम्योर्वेलेन यत्नं वध्नाति । ततः कुशयत्नं
सुखा वस्त्रेणाच्छादयाम्नीयावलोकनं कारयेत् ।
ततो भर्तुर्हविर्वाचमार्थं वधूस्तुपवेशयेत् । ततो
नापिनेन गौर्गौरुक्ते जामाता पठति । प्रजा-
पतिर्हविर्वाचमार्थं गौर्देवता पूर्ववद्वगवी-
मोक्षये विनियोगः । ॐ सुखं गां वरुणपाशा-
द्विवन्तं मेभिर्धेहि त्वं वधूस्तु चोमयोस्तु वधू
मामस्तु हव्यापि पितृदकम् । इति पठेत् । ततो

विवाहः

नापिनेन सुखायां गवि जामाता पठति । प्रजा-
पतिर्हविर्वाचमार्थं गौर्देवता पूर्ववद्वगवी-
मोक्षये विनियोगः । ॐ माता वमायां दुहिते वमायां
वसादिद्यानां अन्ततस्त्य नाभिः प्रवृत्तौ चिकि-
तुषे जनाय मा गा ममा गा ममितीं वधिर ।
अनेन गां विसर्जयेत् । ततो मङ्गलं कुर्वता ।
ततो भर्तुर्वाचमार्थं वधूस्तुपवेशयेत् । इति
सम्पदानं समाप्तम् ॥ इति भवदेवभट्टः ।

विवाहितः, पुं लौ, (वि + वच् + विच् + क्तः ।)

हस्तविवाहः । यथा,—

“श्वेत्तरदिने चैव यदि रिक्ता तिथिर्भवेत् ।
तस्मिन् विवाहिता कन्या पतिसन्तापवर्हिता ॥”
अपि च ।

“विष्णुभादौ त्रिके चित्रे ज्येष्ठायां ज्वलने धमे ।
एभिर्विवाहिता कन्या निजमेव सुदुःखिता ॥”

इति ज्योतिष्कान्तम् ।

विवाहः, पुं, (वि + वच् + विच् + क्तः ।) जामीता ।
इति केचित् । विवाहयोष्ये, चि । (यथा,
कथासरित्सागरे । ३३ । १६० ।

“पद्मावता ऋते राज्ञा न विवाहापरेति यत् ।
प्रीतं देवि प्रतिज्ञातं मया निर्वृद्धमद्य तत् ॥”

विविक्तं, चि, (वि + विच् + क्तः ।) पवित्रम् ।
विजनम् । इत्यमरः । (यथा, गीतायाम् । १३ । १० ।

“विविक्तेऽप्यसि विजयमरतिर्जयसंसिद्धिः ॥”

असम्पुक्तः । (यथा, माघे । ११ । १७० ।

“पुनरुचि विविक्तेर्मातरिणावचक्ष्यं
ज्वलयति मदनान्निं मानतीनां रजोभिः ॥”

विवेकी । इति मेदिनी ।

विविक्ता, स्त्री, दुर्भगा । इति त्रिकाण्शेषः ।
सुदाहृतपुष्पके विरिक्ता इति पाठः ।

विविधं, चि, नानाप्रकारम् । इत्यमरः । (यथा,
कौतुकसंज्ञे । २ ।

“हृतं विविधदुष्कृतं सततमेव प्रवृत्तः ॥”

विवीतः, पुं, भूमिविशेषः । यथा,—

“सममेवां विवीतेऽपि खरोऽं महिषीसमम् ।
विवीतः प्रपुरद्वलकाष्ठो रण्यमात्रः परियहीतो
भूपदेशः तदुपवातेऽपीतरदेवसमं हव्यं यथा
महिष्यादीनां विद्यात् । इति मिताचाराणां
स्वामिपालविवादप्रकरणम् ।

विवीतभर्ता, [ऋ] पुं, विवीतभूस्वामी । इति
मिताचारा ।

विष्टता, स्त्री, (वि + वच् + क्तः ।) विष्टां ठाप् ।
दुर्भगा । इति भूरिप्रयोगः ।

विष्टतं, चि, (वि + व + क्तः ।) विष्टतम् । इति
मेदिनी । (यथा, शाकुन्तले १ अङ्के ।

“हमेरुवलीङ्गः समविष्टतुल्यमर्धभिः
कीर्णवली ॥”

वर्णोच्चारणे प्रयत्नविशेषः । यथा, विद्यानाम्नैः
सुदाम् । १ । १ । ६ । “सृष्टेवत्सृष्टविष्टतवृत्त-
मेदात् ॥” “विष्टतसुग्रीवां खराणाञ्च । हृत्स्वस्या-
वर्णप्रयोगे वृत्तम् । प्रक्षिप्यद्वाराणां विष्टत
मेव ॥”)

विवेकि

विहता, स्त्री, चन्द्रवर्गमेदः । इति मेदिनी ।
तल्लक्ष्मं यथा,—
“विहतास्या महादहा पकोदुम्बरसन्निभाम् ।
विहतामिति तां विद्यात् पितृणां परिमल-
जाम् ॥”
परितः प्रोचयतीम् ॥ ७ ॥ अस्यास्त्रिक्रिया ।
“विहतामिन्द्रहाच गर्दभी जालगर्दभम् ।
पैतकस्य विषर्पस्य क्रियया साधयेद्विषम् ।
पक्वे तु रोपयेदाप्यैः पक्वेभ्योऽपि भवेत् ॥”
इति भावप्रकाशः ।
(विहतेति कचित् पाठः ।)
विहताच्, पुं, (विहते अचिन्त्यो यस्य ।) कुङ्कुटः ।
इति हेमचन्द्रः ।
विहतिः, स्त्री, आख्या । विपूर्ववृधातोः क्तिप्रत्य-
येन निष्पन्नमिदम् । विवरणम् । यथा,—
“शक्तिग्रहं याकरणोपमान-
कोषाप्रकाश्यादिवहारेतस्य ।
वाक्यस्य शेषात् विहतेत्येदन्ति
साङ्गिधृतः सिद्धपदस्य दृष्टाः ॥”
इति मलमासतत्त्वम् ।
विहत्, जि, (वि + हृ + क्तः ।) चत्विजम् ।
यथा,—
“विहत्तपार्श्वं रुचिराङ्गहावं
समुदहचार नितम्बरस्यम् ।
आमन्दमन्यध्वनिदत्तात्
गोपाङ्गनाट्यमनन्दयत्तम् ॥”
इति भट्टः ।
विहत् तिर्यक्चक्षितं पार्श्वं यत्र । इति
तट्टीका ।
विहतिः, स्त्री, चक्रवद्भ्रमणम् । घूर्णनम् । विपूर्व-
वृत्तधातोः क्तिप्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् । (विविध-
वृत्तिः । यथा, भागवतटीकायां श्रीधरः । १।१।१० ।
“विश्वरूपा विहत्तये विविधवृत्तिलाभाय ॥”)
विवेकः, पुं, परस्परव्यावृत्त्या वस्तुस्वरूपनिश्चयः ।
प्रकृतपुरुषयोर्विभागेन ज्ञानं इत्यर्थः । इति
भरतः । तत्पर्यायः । पृथगात्मता २ । इत्य-
भरतः । विवेचनम् ३ । इति शब्दरत्नावली ।
पृथग्भावः ४ । इति धरणिः ।
“विवेको वस्तुनो भेदः प्रकृतैः पुरुषस्य वा ॥”
इति जटाधरः ।
यथा । निजानित्यवस्तुविवेकश्चावत् मन्त्रेव नित्यं
वस्तु ततोऽन्यद्विखलमनित्यमिति विवेचनम् ।
इति वेदान्तसारः । (यथा, मनो । १ । २६ ।
“कस्मैवाहं विवेकार्थं धर्माधर्मा विवेचयन् ॥”)
जलमोक्षी । विचारः । इति मेदिनी । (यथा,
मनो । १ । ११२ ।
“तस्य कस्मैविवेकार्थं शेषाजामनुपूर्वशः ॥”)
विवेकिता, स्त्री, (विवेकिन् + तल् ।) विवेकित्वम् ।
विवेकिनो भावः । यथा,—
“यौवनं धनसम्पत्तिः प्रसुलभविवेकिता ।
एकैकमप्यनर्थाय किमु तत्र चतुष्टयम् ॥”
इति हितोपदेशः ।

४३३

विष्णोः

(यथा, याज्ञवल्क्यः । ३ । १५६ ।
“आचार्योपासनं वेदशास्त्रार्थेषु विवेकिता ॥”)
विवेकी, [नृ] पुं, (विवेकोऽस्यास्तीति । विवेक +
इति ।) देवसेनराजपुत्रः । यथा,—
“देवसेनोऽपि केद्विधां जनयामास पुत्रकान् ।
सप्त श्रुत तान् यूथं नामतः कीर्त्तितांस्तथा ॥
सुमना वसुदानश्च श्रुतवर्गयवनः क्षतो ।
नीलो विवेकीत्येते वे सन्ध्याश्चविशारदाः ॥”
इति कालिकापुराणे भैरववशाशुकीर्त्तने ६०
अध्यायः । विचारकर्त्ता । इति मेदिनी विवेक-
शब्दादप्यदर्शनात् । विवेकविशिष्टे, जि, (यथा,
मार्कण्डेयः । ६१ । १४ ।
“दृष्टादृष्टास्तथा भोगान् वाक्स्मान्ना विवे-
किनः ।
दानानि च प्रयच्छन्ति पूर्वधर्माश्च कुर्वन्ते ॥”)
विवेचकः, पुं, (वि + विच् + क्तुन् ।) विवेचन-
कर्त्ता । विवेचयति य इत्यर्थं अकप्रत्ययेन
नियम्नमिदम् ।
विवेचनं, स्त्री, (वि + विच् + क्युट् ।) विवेकः ।
इति शब्दरत्नावली । (यथा, हरिवंशे भविष्य-
पर्वणि । ४३ । १८ ।
“विद्वद्भिर्गोयसे विष्णो लमेव जगतीपते ।
इच्छया सर्वमाप्नोषि दृष्टादृष्टविवेचनम् ॥”)
निर्ययः । यथा, मनुः । ८ । २१ ।
“यस्य मूढस्तु कुर्वते राज्ञो धर्मेविवेचनम् ।
तस्य सोऽपि तद्ग्राहं पङ्क्तौरेव पश्यतः ॥”)
विवेचनीयः, जि, विवेच्यः । विवेचयितव्यः । इति
विपूर्वविचधानोरनौपप्रत्ययेन नियम्नमिदम् ।
विह्वलवन्, [त्रि] जि, (वि + ह्व + लृप् ।) विह्व-
लता । यथा,—
“यो न आता पिता वापि न पुत्रो न नियो-
जितः ।
परार्थवादी दण्डः स्यात् यवहारेषु विह्वलम् ॥”
विह्वलं विह्वलं भुवन् । इति यवहारतत्त्वम् ।
विवोदा, [ज्य] पुं, (वि + वृ + लृप् ।) वरः ।
पतिः । इति हेमचन्द्रः ।
विष्णोः, पुं, स्त्रीणां शृङ्गारभावना क्रिया । इत्य-
भरतः । अभिमतवस्तुप्राप्तावपि गन्धादनादरः
सापराधस्य च संयमनं ताडनञ्च विष्णोः ।
यदुक्तम् ।
“गन्धाभिमानादिहेऽपि विष्णोकोऽनादरक्रिया ॥”
तथा ।
“अभिमतवस्तूप्रकृतावपि गुरुगन्धादनादर-
स्तत्त्वाः ।
अलति प्रियस्य हृदयं संयमताडनमयम्
विष्णोः ॥”
इति भरतः ।
“विष्णोः क्त्वितिगर्ज्ज्य वस्तुनोऽप्यनादरः ।
न स्वराहर्षवागादेर्दयितागमनादिषु ॥”
इति सारसुन्दरी ।
“इहेऽपि गर्भमाणाश्च विष्णोः स्यादनादरः ॥”
इत्युक्तनीलमणिः ।

विशदः

विश, स्त्री श प्रवेष्टे । इति कविकल्पद्रुमः ।
(तुदा०-पर०-सक०-अजिड ।) श, विशति ।
स्त्री, अविच्छत् । विशेश कश्चिच्छटिलस्तपोवनम् ।
विपराजिपरिचयक्रीनिविशेषादिनात्मनेपदवि-
धानेऽपि भर्तुरङ्के निविशती भयादिति रच्यौ ।
केवलान् शब्दप्रत्ययं विधाय पञ्चाहुपसर्गयोगा-
दिति दुर्घटवृत्तिः । निशब्द इह उपसर्गप्रति-
रूपको वा । यस्मादिहमिदं सर्वं तस्य शब्दा
महात्मनः । तस्मादेवोच्यते विष्णुर्निशधातोः
प्रवेशनादिति पुराणि विष्णुशब्दचुम्पादनात्
मूर्धन्यान्तोऽयमिति केचित् तच्चिन्त्यम् । ताल-
यान्तस्यैव सर्वसम्मतत्वात् । इति दुर्गादासः ।
विशं, स्त्री, (विश + कः ।) नृणां जम् । इत्यभर-
टीकायां रायमुकुटः । (तत्पर्यायो यथा,—
“पद्मनाभं नृणां स्यात्तथाविशमिति स्मृतम् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
विशंवरा, स्त्री, (विशं मनुष्यं वृणोतीति । वृ +
अच् । अभिधानात् द्वितीयाया अङ्कु ।)
पत्नी । इति राजनिर्घण्टः ।
विशकण्ठी, स्त्री, (विशमिव कण्ठी यस्याः ।
विशकण्ठ + ङीष् ।) बलाका । इति राज-
निर्घण्टः ।
विशङ्कः, जि, विगता शङ्का यस्य बहुव्रीहिः ।
शङ्कारहितः । (यथा, रघुः । २ । ११ ।
“धनुर्भ्योऽप्यस्य दयाहंभाव-
मास्थानमन्तःकरणे विशङ्के ॥”)
विशङ्कटः, जि, (वि + “वेः शान्तश्चङ्कटश्चौ ॥”
५ । २ । २८ । इति शङ्कट् ।) विशालः ।
इत्यभरतः । (यथा, भट्टः । २ । ५० ।
“विशङ्कटो वक्षसि बाणपाणिः
सम्यक्ततालद्वयमः पुरस्तात् ॥”
भयानकः । यथा, कथामरिहारागरे । १०८ । १०७ ।
“मोसाखङ्गात्तवेतालनाकाद्यविशङ्कटः ।
अभूत्तत्कवयोऽसौ भूतप्रीत्यै रणोत्तमः ॥”)
विशदः, पुं, (वि + शद् + अच् ।) चितवर्णः ।
इत्यभरतः । (जयद्रथपुत्रः । यथा, भागवते ।
६ । २१ । २१ ।
“हृत्कायस्तनस्तस्य पुत्र आनीज्यययः ।
तनुमुनो विशदस्तस्य स्तेनजित् समजायत ॥”)
विशदः, जि, (वि + शद् + अच् ।) विमलः ।
इति हेमचन्द्रः । (यथा, रघुः । ४ । १८ ।
“प्रसादसुमुखे तस्मिन् चक्रे च विशदप्रभे ।
तदा चतुर्धना प्रीतिरासीत् समरसा हयोः ॥”)
यत्तः । इति मेदिनी । (यथा, रघुः । ८ । १ ।
“विशदोऽस्तितेन मेदिनी
कथयामास कनार्थतामिव ॥”)
शुद्धशुभयुक्तः । इत्यभरतः । (उज्ज्वलः । यथा,
माथे । ८ । ४० ।
“खण्डात्मः खपनविधौ तमङ्गमोष्ठ-
काम्बल्युनिविशदो विलासिनीनाम् ।
वासञ्च प्रतनु विविक्षमस्तिनीया-
नाकव्यो यदि कुसुमेदृशा न मूत्यः ॥”)

विश्वस्था

विश्वः, पुं. (वि + शी + अच् ।) संशयः । यथा,
 “विश्वो विश्वश्चैव पूर्वपक्षस्तथोत्तरम् ।
 निर्वोद्येति पञ्चाङ्गं शास्त्रेऽधिकरणं स्तुतम् ॥”
 विश्वो विश्वाराजं वाच्यम् । विश्वोऽस्यायमर्थो
 न वा इति संशयः । इति तिथ्यादित्यम् ।
 आश्रयः । इति केचित् ।
 विश्वो, [न] जि, (विश्वोऽस्त्यस्येति । विश्व +
 रजिः ।) संशयो । इति विश्वशब्दाद्यर्थ-
 नान् ।
 विश्वः, पुं. (वि + श् हिंसायाम् + अच् ।) वधः ।
 इत्यमरः ।
 विश्वरजं, स्त्री. (वि + श् + क्कुट् ।) मारणम् ।
 इति हेमचन्द्रः ।
 विश्वः, जि, (विगतं शब्दं यस्मात् ।) शब्द-
 रश्मिः । यथा,—
 “सशब्दः स समाधाय लब्धः परवीरहा ।
 विश्वो विश्वः शीघ्रमुदतिष्ठन् महीतलान् ॥”
 इति श्रीरामायणे युद्धकाण्डे १०२ सर्गः ।
 विश्वकरणी, स्त्री, (विश्वं क्रियतेऽनयेति ।
 विश्व + कृ + क्तुट् । डीप् ।) औषधिविशेषः ।
 यथा,—
 “पूर्वम् कथितो योऽसौ वीर लाम्बवता तव ।
 दक्षिणे शिखरे जाना महीधधिमिहानय ॥
 विश्वकरणी नाम्ना सावग्यं करणी तथा ।
 संजीवकरणी वीर मन्थानी च महीधधीम् ॥”
 इति रामायणे वाल्मीकीये युद्धकाण्डे १०३
 सर्गः ।
 विश्वकृतं, पुं, (विश्वं तत्प्राकारजन्मवेदनादि-
 नाशं करोतीति । कृ + क्तुट् ।) विश्वालीढः ।
 हापरमालीति ख्यातः । तत्पर्यायः । अक्षो-
 षकः २ सुकलः ३ भूपलाशः ४ । इति रत्न-
 माला । आस्तोतः ५ आचरन्प्रियः ६ । इति
 शब्दचन्द्रिका । विश्वकारिणि, जि ॥
 विश्वला, स्त्री, (विगतं शब्दं तत्प्राकारादिजनित-
 वेदनादिनाशो यथा ।) गुच्छी । (अस्याः
 पर्यायो यथा,—
 “गुच्छो मधुपर्णी स्यादन्तान्तरवल्ली ।
 हिमा शिखरवहा शिखोद्गवा वत्सादनीति च ।
 जीवन्ती तन्त्रिका सोमा सोमवल्ली च कुण्डली ।
 चक्रलक्षिका घीरा विश्वला च रसायनी ॥
 चन्द्रहासी वयःस्था च मण्डली देवनिर्मिता ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे १ भागे ।)
 अग्निशिखावत् । (अस्याः पर्यायो यथा,—
 “कलिहारी तु जलिनी लाङ्गली शक्रपुष्पापि ।
 विश्वलामिश्रिखानन्ता वज्रवक्त्रा च गर्भयुत ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे १ भागे ।)
 इती । इत्यमरः । (अस्याः पर्यायो यथा,—
 “लगुदन्ती विश्वला च स्यादहम्बरपर्यापि ।
 तथैरुषफला शीघ्रा श्लेष्मघटाधुनाप्रिया ।
 वारुदासी च कथिता निकुम्भस मङ्गलकः ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
 त्रिपुटा । इति मेदिनी । कलिकारी । अज-

विश्राख

मोहा । इति राजनिर्घण्टः । (नदीविशेषः ।
 यथा, महाभारते । २ । ६ । २० ।
 “किम्पना च विश्वला च तथा वैतरणी नदी ॥”)
 विश्वसर्गं, स्त्री, (वि + श्वस हिंसायाम् + क्कुट् ।)
 मारणम् । इत्यमरः । (यथा, हरिवंशे । ६६ ।
 ४३ ।
 “तस्मिन् विश्वसने घोरे चक्रलाङ्गलसंघे ।
 दारुणानि प्रवृत्तानि रक्षीत्यौत्पातिकानि च ॥”
 नरकविशेषः । यथा, भागवते । ५ । २६ । ७ ।
 “प्राणरोधो विश्वसर्गं जालाभक्तः सारमेयादन-
 मरौचिरयः पानमिति ॥”) विनाशकारिणि,
 जि । यथा, महाभारते । ६ । ५६ । ६० ।
 “यमदह्योपमां गुर्वीमिन्नाशनिमस्रनाम् ।
 अपश्राम महाराज रौद्रीं विश्वसर्गीं गदाम् ॥”)
 विश्वसनः, पुं, (विश्वसति हिनस्तीति । वि + श्वस
 हिंसायाम् + क्कुट् ।) खड्गः । इति जिह्वाक-
 षेपः । (यथा, महाभारते । १२ । १६६ ।
 ८३—८४ ।
 “असिरदौ हि नामानि रक्षस्यानि निवोप मे ।
 पाण्डवेय सदा यानि कीर्तयन् लभते जयम् ॥
 अस्मिन्निश्वसनः खड्गस्तीक्ष्णधारो दुरासदः ।
 श्रीगर्भो विजयश्चैव धर्मपालस्तथैव च ॥”)
 विश्वसितः, जि, मारितः । विपूर्वश्रवणातोः
 क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः । इति सिद्धान्तकौमुदी ।
 विश्वस्तः, जि, अविनीतः । धृषिषो वैचाले ।
 एतौ निशायामविनये एवानटी स्तः । धृष्टो
 विश्वस्तः । अन्यत्र धर्षितः । विश्वसितः । इति
 सिद्धान्तकौमुदी ।
 विश्वस्ता, [अ] पुं, (वि + श्वस हिंसायाम् +
 टच् ।) नाखालः । इति संक्षिप्तसारोणादि-
 वृत्तिः । (हिंसाकारके, जि । यथा, महा-
 भारते । १२ । ११५ । ४६ ।
 “आहर्ता चाश्रमन्ता च विश्वस्ता क्रयविक्रयी ।
 संस्कर्ता चोपभोक्ता च खादकः सर्व एव ते ॥”
 पाणिन इति शेषः ।)
 विश्वकरः, पुं, भद्रचक्रः । इति शब्दचन्द्रिका ।
 लङ्कासिन् इति भाषा ।
 विश्वखः, पुं, कार्त्तिकेयः । इत्यमरः । (यथा,
 महाभारते । ३ । २३१ । ७ ।
 “प्रसुर्नेता विश्वखश्च नैगमेयः सुदुश्चरः ॥”)
 घन्विनां वितस्वन्तरेण पादसंस्थानम् । इति
 भरतः । याचकः । इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ ।
 पुनर्नवा । इति राजनिर्घण्टः । (विगता शाखा
 यस्य । शाखाविहीने, जि । यथा, हरिवंशे ।
 ४८ । ५२ ।
 “कवन्तोऽवस्थितः संखे विश्वख इव पादपः ॥”)
 विश्वखजः, पुं, नारङ्गः । इति शब्दचन्द्रिका ।
 विश्वखजाने, जि ॥
 विश्वखजं, स्त्री, युद्धकाये मध्ये विन्यस्तपादद्वयम् ।
 यथा,—
 “विश्वखान्तरिबन्धुस्ते पादयुग्मे विश्वखलम् ॥”
 इति शब्दमाळा ।

विश्राखः

विश्राखा, स्त्री, कठिणकः । इति मेदिनी । अक्षि-
 णादिसप्तविंशतिनक्षत्रानामंतर्गोष्ठनक्षत्रम् ।
 तत्पर्यायः । राधा ९ । इत्यमरः । “विश्राखे ॥
 ‘पञ्चमीर्मध्यगतस्तत्र सुयोवः प्रवर्गेश्वरः ।
 विश्राखयोर्मध्यगतः संपूर्ण इव चक्रमाः ।’
 इति रामायणम् ।
 अतएव द्विस्तुषितं किन्तु एकतारापेक्षया
 एकवचनमिहोक्तम् ।” इति भरतः । तस्या-
 रूपं तोरणाकारचतुस्तारामयम् । इति तुह्य-
 चिन्तामणिः ।
 “तोरणाक्षतिनि पञ्चतारके
 तारकेशवदने विश्राखमे ।
 तन्नि यानि विवृताध्वमध्यगे
 कुम्भतो रसभुजाः कलाः प्रिये ॥”
 इ । ० । २६ । इति कालिदासस्तोत्राक्षरान्वित-
 पदग्रन्थः । अस्या अग्निदेवते श्रुताया । इयं
 मिश्रगन्धानगता । इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ ७ ॥
 तत्र जातफलम् ।
 “सदानुरक्तो विविधक्रियायां
 सुवर्णकारेऽपि सख्यमेति ।
 • यस्य प्रकृतौ च भवेत् विश्राखा
 सखा न कस्यापि भवेत् प्रकृतः ॥”
 इति कौडीप्रदीपः ।
 विश्रातनः, जि, (वि + श्रत + शिच् + क्कुट् ।)
 मोचनकर्ता । (यथा, महाभारते । ७ । ८१ । ८८ ।
 “नमस्ते देवदेवेश सनातन विश्रातन ।
 विष्णो जिष्णो हरे त्रय वैकुण्ठ पुरुषोत्तम ॥”)
 यथा च ।
 “साधु वीर त्वया पृथग्भवतारकया हरेः ।
 यत्त्वं पृच्छसि मर्त्यानां नृत्यपाशविश्रातनीम् ॥”
 इति श्रीभागवते ३ स्कन्धे १४ अध्यायः ।
 “नृत्योः पाशं विश्रातयति मोचयतीति तथा ।”
 इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी । (वि + श्रत +
 शिच् + क्कुट् । पातने, स्त्री । यथा, महा-
 भारते । ७ । १२ । १६ ।
 “यतमानाः प्रयत्नेन दोगानीकविश्रातने ।
 न श्रेष्ठः खड्गया युद्धे तद्धि दोगेन पालितम् ॥”)
 विश्रायः, पुं (वि + शी + “युपयोः श्रेतेः पर्याये ।”
 ३ । ३ । ३६ । इति घञ् ।) प्रहरिकादीनां
 क्रमेण शयनम् । यथा, अमरे ।
 “उपशायो विश्रायश्च पर्यायशयनार्थकौ ॥”
 विश्रायणं, स्त्री, (वि + श् + शिच् + क्कुट् ।)
 मारणम् । इति हेमचन्द्रः ।
 विश्रायः, जि, विज्ञान् । (यथा, मनुः । ७ । ६३ ।
 “दूतश्चैव प्रकुर्वीत सर्वशास्त्रविश्रायम् ॥”)
 प्रगल्भः । इत्यमरः । प्रसिद्धः । इति हारा-
 वली । श्रेष्ठः । इत्यजयपालः । वज्रसे, पुं । इति
 राजनिर्घण्टः ।
 विश्रायदा, स्त्री, सुन्दुराकभा । इति राज-
 निर्घण्टः ।
 विश्राजः, जि, (वि + “वेः श्रालश्चट्टयौ ।” इति
 श्रालच् । यद्वा, विश्र प्रवेशने + “तमिर्विश्र-

विशाला

विहीति । उवाच १ । ११७ । इति काकम् ।
 इहम् । इहम् । (यथा, रघुः । १ । १२ ।
 “अवनिनाथोऽयमुद्यवाहु-
 विशालवचास्तुहसमध्यः ।”
 विगतः शालः क्षमो यस्य । क्षमरहितः ।
 यथा, शिशुपालवधे । १ । ५० ।
 “युद्धेक्षिशालेरपि भूरिशालैः ।”
 विशालः, पुं, (विश + काकम् ।) नृगमैः । पक्षि-
 मैः । इति मेदिनी । नृपमैः । वृक्षमैः ।
 इति शब्दरत्नावली ।
 विशालता, स्त्री, (विशालस्य भावः । विशाल +
 तल् ।) पार्श्वविस्तारः । ओसार इति श्वातः ।
 तत्प्रायः । परिचायः २ । इहम् । (यथा,
 इहम्संहितायाम् । ४ । ८ ।
 “उत्तममौवृष्टं नौसंस्थाने विशालता
 योक्ता ।”
 सामान्यविशालत्वम् । इति शब्दरत्नावली ।
 विशालतेजस्रः, पुं, (विशालं प्रचुरं तेजं गर्भं
 यस्य ।) अद्भुतवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ।
 विशालत्व, [च] पुं, (विशाला त्वक् यस्य ।)
 सप्तपर्ववृक्षः । इहम् । (यथास्य पर्यायः ।
 “सप्तपर्वो विशालत्वक् शारदो विषमच्छदः ।”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
 विशालपत्रः, पुं, (विशालानि पत्राणि यस्य ।)
 काशालुः । श्रीतालः । इति राजनिर्घण्टः ।
 विशालफलिका, स्त्री, (विशालं फलं यस्याः ।
 ततः स्वार्थे कन् । टाप् अत इत्वम् ।) निष्पावी ।
 इति राजनिर्घण्टः ।
 विशाला, स्त्री, (विशाल + टाप् ।) इन्द्रवाद्यी ।
 इहम् । यथाच ।
 “विशाला कफवातघ्नी हेमकुलहरा सरा ।”
 इति राजवल्लभः ।
 उज्जयनी । इति मेदिनी । उपोदकी । महेन्द्र-
 वाद्यी । इति राजनिर्घण्टः । (यथा,—
 “ऐक्येन्द्रवाद्यनी चित्रा गवाक्षी च गवाक्षी ।
 वाद्यनी च गवाक्षी सा विशाला महाफलता ।
 येनपुष्पा नृमाक्षी च नृगोर्वारुणगादनी ।”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
 तीर्थविशेषः । यथा,—
 “सुखनक्षोपवासश्च सर्वतीर्थेष्वयं विशिः ।
 वन्द्यित्वा गयां गङ्गां विशालां विरजां तथा ।”
 इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ।
 इहम् । यथा,—
 “मनोरमां भानुमतीं विशालां बाहुदामय ।
 इहः प्रादाञ्चहादेव चतुर्विधेभिरिति ।”
 इति गारुड ३ अध्यायः ।
 विशालाक्षः, पुं, (विशाले अक्षिणी यस्य । समासे
 ‘वच्’ ।) हरः । (यथा, महाभारते । १२ । ४८ । ८० ।
 “तत्तत्तां भगवान्नीतिं पूर्वं जयाह शङ्करः ।
 बहुरूपो विशालाक्षः शिवः स्थायुरमापतिः ।”
 गङ्गः । (तद्विशीयविशेषः । यथा, महा-
 भारते । ५ । १०१ । ६ ।

विशाला

“अनिलचानलश्चैव विशालाक्षोऽथ कुलली ।”
 सुनेत्रे, चि । इति मेदिनी । (यथा, महा-
 भारते । १ । १६ । ७० ।
 “इदामि ते विशालाक्ष चक्षुः पूर्वमक्षि-
 भवान् ।”
 विष्णुः । इति केचित् । (इतरादृष्टः । यथा,
 महाभारते । १ । ११७ । ६ ।
 “अपराजितः कुलशायी विशालाक्षो दुरा-
 धरः ।”
 विशालाक्षी, स्त्री, (विशाले अक्षिणी यस्याः ।)
 वरुणी । इति विश्वः । (यथा, महाभारते ।
 १ । ७७ । १३ ।
 “यत्रोचितं विशालाक्षि त्वया चक्षुर्निभानने ।
 तत्राहमुचितो भद्रे कुक्षौ कायस्य भामिनि ।”
 भागवती । इति राजनिर्घण्टः । पार्वती ।
 यथा, आदियामने ।
 ईश्वर उवाच ।
 “ध्रुवमाद्यं समुद्रतः मायाबीजं समुद्वरेत् ।
 विशालाक्षीपदं देवतां नृपतं मन्त्रमुद्वरेत् ।
 अष्टाक्षरी महाविद्या अष्टसिद्धिप्रदा शिवे ।
 प्रसङ्गात् कथिता विद्या जैलोक्यदुर्लभा प्रिये ।
 अधिरक्ष्या महेशानि सदाशिवो महाप्रभुः ।
 पंक्तिश्च हस्तः कथितं विशालाक्षो च देवता ।
 शक्तिः प्रथमवित्तं कल्याणोत्तमं बीजकम् ।
 धर्मायैकाममोर्ध्वं विनियोगः प्रकीर्तितः ।
 अङ्गन्यासकरस्यासौ यथावन्भिधीयते ।
 ध्वजदीर्घभाजा बीजेन प्रथवाद्येन कल्पयेत् ।
 मूलेन यापकं न्यस्य ध्यायेद्देवीं परां शिवाम् ।
 ध्यायेद्देवीं विशालाक्षीं तप्तजाम्बूनदप्रभाम् ।
 द्विजाम्बिकां चर्त्तुं खड्गखण्डपरधारिणीम् ।
 त्रिजालङ्कारसुभगां रक्ताम्बरधरां शुभाम् ।
 सदा योद्धृष्वर्ष्यां प्रसन्नास्यां चित्तोत्तमाम् ।
 सुखमालावतीं रम्यां पीनोन्नतपयोधराम् ।
 शिवोपरि महादेवीं जटासुकुटमखिताम् ।
 शङ्खचक्रयकरीं देवीं साधकाभीष्टदायिकाम् ।
 सर्वसौभाग्यजननीं महासम्यक्पदां सुरेत् ।
 एवं ध्यात्वा महादेवीमुपचारेः प्रपूजयेत् ।
 पुरश्चरयकाये तु वर्णलक्षं जपेत् सुधीः ।
 यत्नमध्यं समावाह्यं प्रतिष्ठा कारयेत्ततः ।
 त्रिकोणचक्रपञ्च तप्तो हस्तं समालिखेत् ।
 चतुरस्रं चतुर्द्वारमेव मण्डलमालिखेत् ।
 तत्रावाह्यं यजेद्देवीं सर्वसौभाग्यसुन्दरीम् ।
 विशालाक्षीं विशालाक्ष्यां यथाविधि प्रपूजयेत् ।
 त्रिकोणान्तर्महादेवीं संपूज्य मानरः क्रमात् ।
 पञ्चजाक्षीं विष्णुपाक्षीं रक्ताक्षीं चक्षुःकोचना ।
 एकनेत्रां दिनेत्रां च कोटराक्षीं त्रिकोचना ।
 एताः पूज्या महेशानि पञ्चाग्रेष्वष्टयोगिनीः ।
 पश्चिमादिक्रमेणैव अष्टसिद्धिस्तुतिभिः ।
 चतुरस्रे महादेवि लोकपालान् समर्चयेत् ।
 तद्विधेनैव वन्द्यान् पूजयेद्वायुदेवतम् ।
 ततो यथाशक्ति जप्त्वा पूर्ववच्च समर्चयेत् ।”
 इति तन्त्रसारः । ७ ।

विशाला

चतुःषष्टिर्गोत्रिन्धनगर्भयोगिनीविशेषः । इति
 दुर्गापूजतिः ।
 विशाली, स्त्री, अक्षमोक्ष । इति राजनिर्घण्टः ।
 विशिखः, पुं, (विशिष्टा शिखा यस्य ।) शर-
 वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः । वाकः । इहम् ।
 (यथा, भागवते । ४ । १७ । १३ ।
 “सन्धि विशिखं भूमेः मुहुरिपुरजा यथा ।”
 तोमरः । इति मेदिनी । (विगता शिखा
 यस्य ।) शिखारहितः, चि । यथा,—
 “विशिखोऽधुपवीतो च क्षतं कर्णं न तत्
 क्षतम् ।”
 इति क्षुतिः ।
 विशिखा, स्त्री, खनिची । रथ्या । (यथा, माघे ।
 १५ । १७ ।
 “विशिखान्नरायणतपपात
 सपदि जवनैः स बाणिभिः ।”
 नाजिका । इति मेदिनी ।
 विशिषं, स्त्री, (विशिष्यतेति । विश + “विटप-
 पिटपविशिषोऽलपाः ।” उवाच १ । ११५ । इति
 कप्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) मन्दिरम् ।
 इत्युयादिकोः ।
 विशिष्टः, चि, (शि + शिष् + क्तः । यथा, शाल +
 क्तः ।) युक्तः । यथा । इत्युयादिकोः ।
 रूपगुणव्यतिरिक्तविशिष्टविशेषोऽर्थेऽस्मिन् अङ्गिनि
 तन्माभक्त्यन्तम् । इति त्रिकाटिकादित्येः ।
 भट्टाचार्यलिखनम् । विशेषश्च शिष्टश्च । (यथा,
 हितोपदेशः ।
 “समैश्च समतां याति विशिष्टैश्च विशिष्टताम् ।”
 विशिष्टः, पुं, विष्णुः । यथा । विशिष्टः शिष्टस्तु
 शुचिः । इति तस्य सहस्रनामस्तोत्रम् ।
 विशिष्टाद्वैतवादी, [न] चि, (विशिष्टं युक्तं
 अद्वैतं वदतीति । वद् + क्तिन् ।) प्रकृति-
 पुरुषयोर्भिन्नत्वेऽपि मिलितयोस्तयोर्ब्रह्मवादी ।
 तस्य मतं यथा । पुरुषस्तद्वैतवादी प्रकृतिः
 किन्तुभयमित्तं ब्रह्म चयकद्वैतवत् । इत्यं
 ब्रह्मण एकत्वं यवस्थितम् । चित् परमाणु-
 स्वरूपो जीवः समस्तविषयं वशाशः । इति
 माधवभाष्यादिः । ७ । अद्वैतवादिसंमतं यथा ।
 ब्रह्मेव सर्वं प्रत्यक्षादिसिद्धं विषयं वशाश्वि चारो
 पितम् । यथा रघुः । रघुस्वरूपाज्ञानान्
 सर्ववत् प्रतिभाति । तथा ब्रह्मस्वरूपाज्ञानान्
 विषयं वस्तुवत् प्रतिभाति । प्रकृतिर्जीवश्चापि
 पर्यवसाने ब्रह्मेव ब्रह्मान्यत् सर्वसु नास्ति ।
 अत्र प्रमाणं शारीरिकवृत्तस्य शङ्कराचार्य-
 तन्त्रभाष्यनृकाकल्पनवभाष्यरत्नप्रभादि ।
 विशीर्णः, चि, (वि + शृ + क्तः ।) शुष्कः । यथा,
 “विशीर्णा विद्वत्ता इत्या वक्राः सूक्ष्मा द्विधा-
 क्षताः ।
 क्रिमिदृष्टाश्च दीर्घाश्च समिधो नैव कारयेत् ।”
 इति तन्त्रसारः ।
 विशीर्णपर्वः, पुं, (विशीर्णाणि पर्वानि यस्य ।)
 निम्बवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ।

विशुद्धं, चि, विशेषेण शुद्धम् । तत्पर्यायः । उज्ज-
लम् २ विमलम् ३ विशदम् ४ वीर्यम् ५ अव-
दातम् ६ अनाविलम् ७ शुचिः ८ । इति हेम-
चन्द्रः । निम्नतम् । सत्वम् । इत्यनयपालः ।
घटचक्रान्तगतपञ्चमचक्रम् । तत् कण्ठस्थं अका-
रादिषोडशस्वरयुक्तघन्मन्त्रवर्णषोडशदलपद्मम् ।
मुक्ताब्धौ शिव आकाशश्चास्ति । यथा,—
“तदून्मत्तु विशुद्धाख्यं दलषोडशपद्मम् ।
स्वरेष्व षोडशैर्युक्तं घन्मन्त्रवर्णमहत्प्रभम् ।
विशुद्धपद्ममाख्यातमाकाशाख्यं महादुस्तम् ॥”
इति तन्त्रम् ।

अगस्त्यसंहितायाम् । अकारादिषोडशस्वरान्
सविन्दुं षोडशदलकमले कण्ठस्थे न्यसेत् ।
विशुद्धे षोडशदले धूम्राभे स्वरभूषिते । इति
तन्त्रसारः ।

विशुद्धिः, स्त्री, (वि + शुभ्र + क्तृन् ।) समः ।
शोधनम् । इति विश्वः ।

“संस्कर्मस्युपादेया विशुद्धिश्चन्द्रतारयोः ॥”
इति ज्योतिषम् ।

विशुद्धलः, त्रि, शुद्धलारहितः । (यथा, कथा-
मरत्नागरे । ५ । ३ ।

“अचिन्तयं तनवाहं राजा तावद्विशुद्धलः ।
तत्कार्यचिन्तयाक्रान्तः स्वधर्म्ममिश्रवसीदति ॥”
अबहः । विगतो यद्वज्रला यस्येति बहुव्रीहि-
निष्पन्नमिदम् ।

विशेषः, पुं, (वि + शिष् + घञ् ।) प्रभेदः ।
(यथा, मनुः । ८ । २६ ।

“प्रजनायं महाभागाः पूजाहं यद्गदीप्रयः ।
क्षियः अयञ्च गेहेषु न विशेषोऽस्ति कश्चन ॥”
प्रकारः । इति जटाधरः । व्यक्तिः । इति हेम-
चन्द्रः । तिलकः । इति हारावली । सप्र-
पदार्थान्तर्गतपदार्थविशेषः । यथा,—
“द्रव्यं गुणास्तथा कर्म्म सामान्यं सविशेषकम् ।
समवायस्तथाभावः पदार्थाः सप्रकीर्तिताः ॥”
इति भाषापरिच्छेदः ।

विशेषं निरूपयति । अन्त्यो नित्यद्रव्यवृत्ति-
विशेषः परिकीर्तितः । अन्तेऽवसाने वर्त्तते
इति अन्त्यः यदपेक्षया विशेषो नास्तीत्यर्थः ।
घटपटादीनां इत्युक्तपदार्थानां तत्तदवयवभेदान्
परस्परभेदः । परमाण्वना भेदको विशेष एव स
तु खल एव आहतः । तेन तत्र विशेषान्तरा-
पेक्षा नास्ति इत्यर्थः । इति सिद्धान्तसुक्ता-
वली ॥ ७ ॥ अलङ्कारप्रभेदः । यथा,—
“विशेषः स्थातमाधारं विनाषादिवर्णनम् ।
गते सूर्येऽपि द्वीपस्यास्तमश्चन्द्रोऽन्तः ।
विशेषः सोऽपि यत्कोऽवस्थानेकज वयस्येति ।
अन्तर्वह्निः पुरः पश्चात् सन्दिश्यपि सैव मे ॥ २ ॥
किञ्चिदारम्भतोऽप्यवस्थान्तरकृतिश्च सः ।
स्त्री पश्यता मया लब्धं कल्पयन्तिरीक्षणम् ॥”
इति चन्द्रालोकः ।

(पृथिवी । यथा, भागवते । २ । ५ । २६ ।

“विशेषस्तु विजुब्बादादम्भो गन्धवानभूत् ॥”

तथाच तत्रैव । १ । ११ । ४० ।

“विकारैः सहितो युक्तेर्विशेषादिभिराहतः ॥”

अतिश्रयिते, त्रि । यथा, रघुः । २ । १४ ।

“अशमोऽपि विना दवाधि-

रासीद्विशेषा फलपुष्पवृद्धिः ॥”

विशेषकः, पुं स्त्री, (विशेष एव । स्वार्थं कन् ।)

ललाटकृततिलकः । इत्यमरः । (यथा, माघे ।

२ । ६२ ।

“विशेषको वा विशिषेय यस्याः

श्रियं त्रिलोकौतिलकः स एव ॥”

तिलकवृक्षे, पुं । इति राजनिर्घण्टः । (स्त्री,

पटाविशेषः । स तु त्रिभिः श्लोकेरन्वितश्चेत्
तदा भवति । यथा,—

“ह्याभ्यास्तु युग्मकं प्रोक्तं त्रिभिः श्लोकेर्विशेष-
कम् ॥”

विशेषयितरि, त्रि । इति मेदिनी ।

विशेषकश्चेदयं, स्त्री, (विशेषकैश्चेदयम् ।) चतुः-

षष्टिकलान्तर्गतषष्ठकला । इति शैवतन्त्रम् ।

सा तु तिलकेषु नानाविच्छेदरचना । इति

दशमस्कन्धीयपञ्चमचक्रारंशाध्यायीकायाख्या ।

विशेषगुणः, पुं, (विशेषो गुणः ।) बुद्ध्यादिषट्कम् ।

रूपोऽदिचतुष्टयः । खेदः । स्वाभाविकद्रवत्वम् ।

अदृष्टः । भावना । शब्दः । इति भाषापरि-

च्छेदः ।

विशेषविधिः, पुं, (विशेषो विधिः ।) अल्पवि-

धयकविधिः । यथा,—

“तथा सामान्यकार्येभ्यो विशेषकविधिर्भेदी ।

बहवो विधया यस्य स सामान्यविधिर्भवेत् ।

अल्पः स्याद्विधयो यस्य स विशेषविधिर्भवेत् ॥”

इति दुर्गादासः ।

सामान्यविशेषयोर्मध्ये विशेषविधिर्बलवान् । इति

सूतिः ।

विशेषणं, स्त्री, (विशिष्यतेऽनेनेति । वि + शिष् +

लुट् ।) विशिष्यधर्म्मः । स तु गुणादिः । यथा ।

नीलोत्पलमित्यादि । विशिष्यते सम्बुध्यते अनेन ।

कृत्रेण क्वात्रमहाचीदिति । भेदयति अन्यपदार्थं

पृथक् करोति इति भेदकम् । नाम्ना शिवः

गोत्रेण गायः । विशेषणं दृष्टमेव भेदयति ।

भेदकस्तु अदृष्टमेव भेदयति । इति विशेषण-

भेदकयोर्भेदः । इति सुम्बोधटीकायां दुर्गा-

दासः ।

विशेषधामिः, स्त्री, (विशेषा असामान्या धामिः ।)

धामिभेदः । तल्लक्ष्यं यथा । प्रतियोगिधामि-

करश्चस्वसमानाधिकरणाव्यन्ताभावा-प्रतियोगि-

त्वम् । इति चन्द्रालोकः ।

विशेषितं, त्रि, (वि + शिष् + क्तिप् + क्तः ।)

भिन्नम् । अवच्छिन्नम् । इति जटाधरः ।

विशेषोक्तिः, स्त्री, (विशेषोक्तिः ।) अलङ्कार-

भेदः । तल्लक्ष्योदाहरणे यथा,—

“कार्याजनिर्जन्मोक्तिः सति पुष्कलकारणे ।
हृदि केद्वयो नाभूत् स्मरदोषे ज्वलन्वपि ॥”

इति चन्द्रालोकः ।

विश्वस्यः, त्रि, (विशिष्यते शुब्बादिभिरिति । वि +
शिष् + यत् ।) धर्म्मपदार्थः । स च द्रव्यादिः ।
विशिष्यते यः । घटपटादिः । भासमान-
वैशिष्ट्यानुयोगी । अस्य लक्ष्यं यथा । भास-
मानवैशिष्ट्यानुयोगित्वं अस्ति च घट इति
ज्ञाने घटादौ तत् तत्र हि भासमानवैशिष्ट्यं
घटघटत्वयोः सम्बन्धस्तदनुयोगित्वस्य घटादौ
सत्त्वात् । अनुयोगित्वमपि स्वरूपसम्बन्धविशेषः
प्रतियोगित्वमनुयोगित्वत्वातिरिक्तपदार्थ इत्य-
पेक्षदेशिनः । इति कणादः ।

विश्लोकः, पुं, (विगतः श्लोको यस्मात् ।) अश्लो-

कः । इति राजनिर्घण्टः । (श्लोकाभावः ।

यथा, भागवते । १ । १० । ७ ।

“उषित्वा हस्तिनपुरे मासान् कतिपयान्

हरिः ।

सुहृदाश्च विश्लोकान् स्वसुखं प्रियकाम्यया ॥”

युधिष्ठिरस्यानुचरविशेषः । यथा, मञ्जुभारते ।

२ । ३३ । ३० ।

“इन्द्रसेनो विश्लोकश्च पुरुषार्थान्नसारयिः ॥”

श्लोकरहिते, त्रि । (यथा, भागवते । १ । १६ । २१ ।

“लोकं परं विरजस्वं विश्लोकं

यास्यत्यर्थं भागवतप्रधानः ॥”

स्त्री, संप्रदानसमाधेः पूर्वकालीना चित्तवृत्तिः ।

यथा, पातञ्जले । १ । ३६ ।

“विश्लोका वा ज्योतिष्मता ॥”

विश्लोधनी, स्त्री, (विश्लोध्यतेऽनयेति । वि + श्लु +

लुट् । स्त्रीष ।) दन्तीवृक्षः । इति राज-
निर्घण्टः ।

विश्लोधिनी, स्त्री, नागदन्ती । इति राजनिर्घण्टः ।

विश्लोधिनीबीजं, स्त्री, जयपालः । इति कैचित् ।

विश्वः, पुं, (विश्वे दीप्तौ + “यजयाचयतविच्छेति”

१ । ३ । ६० । इति नट् ।) दीप्तिः । इति

सिद्धान्तकौमुदी । गतिः । इति सुम्बोध-

टीकायां दुर्गादासः ।

विश्वगनं, स्त्री, (वि + श्वञ् + लुट् ।) दानम् ।

इति शब्दरत्नावली ।

विश्वस्यः, त्रि, (वि + श्वन् + क्तः ।) अनुवृत्तः ।

शान्तः । विश्वस्तः । (यथा, राजतरङ्गिण्याम् ।

८ । २१२१ ।

“विश्वस्यन्त्यः शृङ्गारनामा चाप्यत्रवीत् प्रभोः ।

तं दृष्ट्वास्तृतीयोऽङ्घ्रि शयनेऽवगच्छं स्थातम् ॥”

अत्यर्थः । इति हेमचन्द्रः । गाढः । इति

मेदिनी । (निर्विश्वः । यथा, रामायणे ।

२ । १६ । ५ ।

“विश्वस्यमानो विश्वस्यः किं न कुर्व्यामहं

प्रियम् ॥”

विश्वस्यनवोद्गा, स्त्री, (विश्वस्य विश्वस्ता नवोद्गा ।)

सुम्भानवोद्गामेदः । यथा । स्त्रीया त्रिविधा

सुम्भा मध्या प्रगल्भा च । यथा अङ्कुरित-

यौवना सुम्भा । सा च ज्ञातयौवना अज्ञात-

यौवना च । सैव क्रमशो ज्ञानाभयपराधीन-

इति नवोद्गा । सैव क्रमशो ज्ञातप्रशया विश्वस्य-

विभुतः

नवोद्गाः । अस्याश्चेष्टा क्रिया मनोहरा कोपे
मार्दवं नवविभूषणे समीहा च । विभुतनवोद्गा
वधा,—

“एरसु कुलितनेत्रपाणिनीवी-
नियमितबाहुकतोत्पुग्मवन्धम् ।
करकलितकुण्डलं नवोद्गा
खपिति समीपमुपेत्य कस्य यूयः ॥”
इति रसमञ्जरी ।

विभ्रमः, पुं, (वि + भ्रम + घञ् । उह्यभावः ।)
विभ्रामः । इति भरतद्विरूपकोषः । (यथा,
कातन्त्रकृतम् । २ । ३ ।

“अविभ्रमं यावदिहं शरीरं-
पतत्यवश्यं परिणामदुःखम् ॥”

विभ्रम्भः, पुं, (वि + भ्रम्भ + घञ् ।) विभ्रामः ।
इत्यमरः । (यथा, भागवते । ३ । २३ । ० ।

“नित्यं पश्यन्तरु प्रीत्या भवानीव भवं प्रभुम् ।
विभ्रम्भेणात्मशौचेन गौरवेण दमेन च ॥”

केलिकलहः । प्रणयः । इति मेदिनी । मे, २० ।
वधः । इति विभ्रः ।

विभ्रान्तिः, स्त्री, (वि + भ्रान् + क्तिप् + क्ण्ट् ।)
दानम् । इत्यमरः । (यथा, रघुः । २ । ५४ ।

“कथं नु शक्योऽनुनयो महर्षि-
विभ्रान्तान्नायपयस्विनीनाम् ॥”

विभ्रान्तः, त्रि, आन्तिभुक्तः । विभ्रुन्विक्रमधानोः
क्षप्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् ।

विभ्रान्तिः, स्त्री, विभ्रामः । विभ्रुन्विक्रमधानोः
क्षप्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् । (यथा, रामायणे ।
२ । २ । ८ ।

“जीर्णस्यास्य शरीरस्य विभ्रान्तिमभिरुचये ॥”
तौर्धविशेषः । यथा,—

राक्षस उवाच ।

“पुरी उज्जयनी नाम तस्या वासो हि मे सदा ।
क्षस्मिन्निदय काचैन गतोऽहं विष्णुमन्दिरम् ।
तस्याग्रे तिष्ठते विप्रो वाचको वेदपारगः ।
विभ्रान्तितीर्थमाह्वय आवायेत स दिने दिने ।
यस्य अवगमात्रेण मम भक्तिर्हृदि स्थिता ।
सा संज्ञा च श्रुता तत्र विभ्रान्तश्च मयानघ ।
वासुदेवो महाबाहुर्जगत्सामी जनार्दनः ।
विभ्रामं कुरुते तत्र तेन विभ्रान्तिसंज्ञिका ॥”
इति बाराहे विभ्रान्तिसाक्षात्मनामाध्यायः ।

विभ्रामः, पुं, (वि + भ्रम + घञ् ।) विभ्रामः ।
इति भरतद्विरूपकोषः । अस्य गुणाः ।

“विभ्रामो वलकृतु खेदश्चमजित् साक्षादः शुभः ॥”
इति राजवल्गवः ।

विभ्रावः, पुं, (विभ्रवश्चमिति । वि + भ्रु + “वो
भ्रुवः ॥” ३ । ३ । २५ । इति घञ् ।) अति-
प्रसिद्धिः । इत्यमरः । (धनिः । यथा, भट्टिः ।
७ । ३६ ।

“विश्वविस्तोयविभ्रावं तर्जयन्तो मञ्जोदधेः ॥”

विभ्रिः, पुं, ऋद्धः । इति संक्षिप्तसारोदाहरितः ।
विभ्रुतः, त्रि, (वि + भ्रु + क्तः ।) स्वातः । इत्य-
मरः । (यथा, कलाविलासः । २ । ५६ ।

889

विभ्रुक

“विद्वान् सुभगो मानो

विभ्रुकर्मा कुलोत्तमः मूरः ।

वितेन भवति सर्वो

वितर्हीवस्तु सङ्गुणोऽप्यगुणः ॥”

धानः । संज्ञकः । इति विभ्रः ।

विभ्रुतिः, स्त्री, विभ्रान्तिः । विभ्रुन्विक्रमधानोः क्त-
प्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् । (यथा, भागवते । ३ ।
२५ । २ ।

“विभ्रुतौ श्रुतदेवस्य भूवि ह्यल्लि मेऽसवः ॥”

विभ्रुतः, पुं, (वि + भ्रु + घञ् ।) विभ्रुः ।
अयोगः । इति मेदिनी । (यथा, रघुः । १३ । २३ ।

“सेवा स्त्री यच्च विचिन्वता त्वां
भयं मया नूपुरमेकमस्मीनाम् ।

अदृश्यत त्वचरणारविन्द-

विशेषदुःखादिव बहुमौनम् ॥”

विभ्रं, स्त्री, (विभ्रति स्वकारणमिति । विभ्र प्रवे-
शने + “अश्रुपुष्पलटिफणीति ॥” उणा० १ । १५१ ।
इति क्तम् ।) अगतम् । इति मेदिनी । वि, २३ ।
(यथा, भागवते । ३ । १० । १० ।

“विभ्रं वै ब्रह्म तन्नामं संश्रितं विष्णुमायया ।
ईश्वरेण परिच्छिन्नं कालेनायत्तमूर्तिना ॥”

शुक्ली । (अस्य पयोधो यथा,—

“विभ्रं मञ्जोषधं शुक्ली नागरं विभ्रमेवजम् ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ।

“शुक्ली विभ्रा च विभ्रश्च नागरं विभ्रमेवजम् ।
ऊषणं कटुभक्ष्यं शङ्खवेरं मञ्जोषधम् ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।
बोक्तम् । इति राजनिर्घण्टः ।

विभ्रः, पुं, गणदेवताविशेषः । इत्यमरः ।

“वसुसन्धौ क्रतुर्दत्तौ कालकामौ धृतिः क्रुधः ।
पुनरुवा मादवाश्च विभ्रदेवाः प्रकीर्तिताः ॥”

इति भरतः । १०१ ।

“इतिशब्दे क्रतुर्दत्तः सन्धौ नास्तीत्येव वस्तु ।
नैमित्तिके कालकामौ काश्ये च धृतिरुच्यते ।
पुनरुवा मादवाश्च पार्वत्ये समुदाहृतौ ॥”

इति सूतिः ।

ते तु घर्मेनात् दलकन्यानां विभ्राणां जाताः ।
इति मास्ति ५ अध्यायः । १०१ । नागरः । इति

विभ्रः । मूलशरीरव्यष्टापरिहृत्यतेत्यम् । इति
वेदान्तसारः । १०१ । परिमाणविशेषः । यथा,—

“गुग्गावस्यवतिस्त्रिलो दशान्नं तद्वेत्तु पलम् ।
विभ्रा विशपलं प्रोक्तं दिशं कोटिगुणं हि ततः ।

सेव कोटिगुणा आसी विभ्राः शस्त्रादि-
सम्भवाः ॥”

इति ज्योतिषिणी ।

विभ्रः, त्रि, (विभ्र + क्तम् ।) सकलम् । इत्यमरः ।
(यथा, महाभारते । ३ । २१८ । १६ ।

“यस्तु विभ्रस्य जगतो बुद्धिमक्रस्य तिष्ठति ।
तं प्राहुरध्यात्मविदो विभ्रजिज्ञास पावकम् ॥”

बहु । इति निघण्टुः । ३ । ११ ।

विभ्रकदः, पुं, नृगयाकुशलकुलुरः । इत्यमरः ।
धानः । इति मेदिनी । रे, २८६ ।

विभ्रज

विभ्रकदः, त्रि, खलः । इति मेदिनी । रे, २८६ ।

विभ्रकमेवा, स्त्री, (विभ्रकमेवः जायते इति ।
जन + क्तः ।) खल्यभाया । संज्ञा । इति शब्द-
रत्नावली ।

विभ्रकमेवता, स्त्री, (विभ्रकमेवः सुता ।) खल्य-
भाया । संज्ञा । इति शब्दरत्नावली ।

विभ्रकमेवा, [न] पुं, (विभ्रज कर्मे वक्ष्यते ॥) खल्यः ।
देवप्रस्थो । इत्यमरः । तत्परोपायः । लृटा २

विभ्रजत् ३ । देववर्द्धकः । इति शिमाचरः ।
(यथा, महाभारते । १ । २१२ । १० ।

“हृष्टा च विभ्रकमेवां यादिदेश पितामहः ॥”
सुनिर्भेदः । इति मेदिनी । मे, २४७ । च

प्रभासस्य वभोः पुत्रः । यथा,—
“विभ्रकमेवा प्रभासस्य पुत्रः शिष्यप्रणापतिः ।

प्रासादभवनीयानप्रतिभाभूषयादिषु ।
तद्वागारामकृणु स्तुतः सोऽमरवर्द्धकः ॥”

इति मातृख्ये ५ अध्यायः । १०१ ।

अन्यत्र ।

“प्रत्यक्षस्य विदुः पुत्रस्यैव नाम्ना तु देवतम् ।

विभ्रकमेवा प्रभासस्य विष्णोर्देववर्द्धकः ॥”
इति मातृख्ये ५ अध्यायः । १०१ ।

अपि च ।

“हृष्टस्यैव भगिनी वरस्त्री ब्रह्मचारिणी ।

योगसिद्धा जगत् जतज्जमसक्ता विचरन्त्युत ।
प्रभासस्य तु भाग्या सा वसुनामहमस्य तु ।

विभ्रकमेवा महाभागस्तस्या जज्ञे महामतिः ॥
कर्त्ता शिष्यसहस्राणां त्रिदशानाञ्च वर्द्धकः ।

भूषणानाञ्च सर्वेषां कर्त्ता शिष्यवती वरः ॥
यः सर्वेषां विमानानि देवतानां चकार ह ।

मनुष्याश्चोपजीवन्ति यस्य शिष्यं महात्मनः ॥”
इति विष्णुपुराणे १ अर्धे १५ अध्यायः ।

अन्यत्र ।

“द्वौ प्रोक्तौ विभ्रकमेवा मयस्त्वष्टा च योग-
वित् ।

द्वौ धाता च विधाता च पौराणौ जगन्-
पती ॥”

इति बह्विपुराणे गणभेदे नामाध्यायः ।

(पितृनाधातुः । तद्विज्ञातयथा । “तत्र पूर्वं
पितृनाधातुः सत्त्वकरणो गुणग्रहणाय प्रवर्तते ।

स हि हेतुः कारणं निमित्तमन्तरं कर्त्ता मन्ता
वेदिता बोद्धा दृष्टा धाता ब्रह्मा विभ्रकमेवा

विभ्रकपः पुष्यः प्रभवोऽययो नित्यो गुणो यद्वर्णं
प्राधान्यमयत्तं जीवो जः प्रतुल्यतेनानां विभ्र-

भूतात्मा चेन्नियात्मा चान्तरात्माचेति ॥” इति
चरके प्रारौरेक्याने चतुर्थेऽध्याये ।)

विभ्रका, स्त्री, गङ्गाविष्णी । यथा,—
“गङ्गाविष्णी तु देवद्वी विभ्रका जलकुक्षुटी ॥”

इति चारावली ।

विभ्रजत्, पुं, (विभ्रं करोतीति । ज + क्तिप् ।)
विभ्रकमेवा । इति शिमाचरः । (यथा, महा-

भारते । १ । २१२ । १६ ।
“विभ्रं कोटिदु यत्किञ्चित् भूतं व्यावरणजम् ॥

विश्वम्वा

समानयद्दर्शनीयं तत्तद्वत्तु विश्वम्वा ।”
 ब्रह्मा । यथा, भागवते । ८ । १४ । ८ ।
 “निबन्धितोऽप्याङ्गिरसा सोमं निर्भर्तुं विश्व-
 क्तु ।
 तारां स्वभर्त्रे प्रायश्चदन्तर्वक्षीमयेत्यतिः ।”
 विश्वकेतुः, पुं, (विश्वमेव केतुर्यस्य । विश्वस्यापी वा
 केतुर्लक्ष्यः ।) अनिरुद्धः । इत्यमरः ।
 विश्वकः, अ, सर्वतः । इत्यमरटीका ।
 विश्वक्येनः, पुं, विष्णुः । इत्यमरटीकायां भरतः ।
 चयोदशमनुः । यथा,—
 “मनुभूतेः सुतस्तद्वत्तु भौत्यो नाम भविष्यति ।
 ततस्तु मेरुसावर्ण्यं चतुर्मुखं स्मृतं ।
 अतुषु अतुषामा च विश्वक्येनो मनुस्तया ।
 अनीतानागताच्चेति मनवः परिकीर्त्तिताः ।”
 इति मात्स्ये ८ अध्यायः । ७ ।
 विष्णोर्निर्मालाधारिदेवता । यथा,—
 “निर्मालाधारी विष्णोस्तु विश्वक्येनस्तुभुजः ।
 शृङ्गचक्रगदापाणिर्दोर्ध्वस्तुनेटाधरः ।
 रक्तपिङ्गलवर्णस्तु सितपद्मोपरिस्थितः ।
 प-ह्नीयस्वरान्तेन संयुतो विश्वनेन्दुना ।
 कीर्त्तितस्तस्य मन्त्रोऽयं तेन तं परिपूजयेत् ।
 विसर्जनं तथा विष्णोरेष्टान्यां परिकल्पयेत् ॥”
 इति कालिकापुराणे २२ अध्यायः ।
 (कश्चित् विश्वकसेन इति पाठोऽपि दृश्यते ।)
 विश्वक्येना, स्त्री, प्रियकृष्टयः । इति केचित् ।
 (केचित् द्वितीयशकारस्थाने सकारं पठन्ति ।
 यथा,—
 “विश्वकसेना प्रियाकान्ता प्रियकृष्टः फलिनी
 फली ॥”
 इति वैद्यकरत्नमालायाम् ।
 “प्रियकृष्टः फलिनी कान्ता लताश्च महिजाङ्गया ।
 शुभ्रागुन्धफला यस्यामा विश्वकसेनाङ्गनाप्रिया ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
 विश्वगः, पुं, (विश्वं गच्छतीति । गम + ञः ।)
 ब्रह्मा । इति हेमचन्द्रः ।
 विश्वगन्धः, स्त्री, (विश्वे सर्वस्थाने गन्धो यस्य ।)
 बोलम् । इति राजनिर्घण्टः ।
 विश्वगन्धः, पुं, (विश्वे सर्वदेहे गन्धो यस्य ।)
 पलाङ्गुः । इति राजनिर्घण्टः ।
 विश्वगन्धा, स्त्री, (विश्वेषु समस्तपदार्थेषु मध्ये गन्धा
 गन्धविशिष्टा । क्षितावेव गन्ध इति न्यायादस्या-
 क्षयात्त्वम् ।) पृथिवी । इति शब्दचन्द्रिका ।
 विश्वगोप्ता, [अ] पुं, (विश्वस्य गोप्ता ।) विष्णुः ।
 इन्द्रः । इति केचित् । (विश्वपात्रके, त्रि । यथा,
 हरिवंशे । २५१ अध्याये ।
 “त्वमेव विश्वगोप्तासि विश्वम्भर पवित्रमसि ॥”
 विश्वयन्त्रः, स्त्री, वंस्पदी । इति राजनिर्घण्टः ।
 विश्वम्बायुः, पुं, (विश्वगन्तो वायुः ।) सर्वतोगामि-
 पवनः । अस्य गुणाः ।
 “विश्वम्बायुरनायुषं प्राणिनां नैकदीवकृतम् ।
 सर्वभुलिङ्गको हन्ता जग्योपातपुरःसरः ॥”
 इति राजवज्रभः ।

४३८

विश्वच

विश्वच, [च] त्रि, सर्वत्रगामी । विश्वं व्यचसि
 इत्यर्थे कृप्प्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् ।
 विश्वचक्रः, पुं, (विश्वं सर्वं करोति प्रकाशयतीति ।
 ज + बाहुलकात् टः द्वितीयाया व्यञ्जक् च ।)
 चतुः । इति केचित् ।
 विश्वचक्रं, स्त्री, (विश्वतः सर्वत्र चक्रं यस्य ।)
 महादानविशेषः । यथा,—
 मत्स्य उवाच ।
 “अथातः संप्रवक्ष्यामि महादानमनुत्तमम् ।
 विश्वचक्रमिति स्मृतं सर्वपातकनाशनम् ।
 तपनीयस्य शुद्धस्य विश्वचक्रमु कारयेत् ।
 श्रेष्ठं पलसहस्रेण तदर्हं तु मध्यमम् ।
 तस्यार्हं कनिष्ठं स्याद्विश्वचक्रमुदाहृतम् ।
 अथद्विंशत्पलादूर्ध्वमशक्तोऽपि निवेदयेत् ।
 धोक्श्वारं ततश्चक्रं भूमिमेव्यकृत्वा ततम् ।
 नाभिपद्मे स्थितं विष्णुं योगाकटं चतुर्भुजम् ।
 शङ्खचक्रस्य पार्श्वे तु देवचक्रसमावृतम् ।
 द्वितीयावरणे तदन्तः पूर्णतो जलशायिनम् ।
 अत्रिर्धर्गुर्विशिष्टश्च ब्रह्मा काश्यप एव च ।
 मत्स्यः कूर्मो वराहश्च नरसिंहोऽप्य वामनः ।
 रामो रामश्च रामश्च बुधः कल्की च ते दश ।
 तृतीयावरणे गौरौ मालाभिवर्द्धभयंता ।
 चतुर्थे दादशादिभ्या वेदाश्चत्वार एव च ।
 पञ्चमे पञ्चभूतानि रुद्राश्चेकादशैव तु ।
 लोकपालादकं षष्ठे दिक्षातज्ञाक्षयैव च ।
 सप्तमेऽस्त्राणि सर्वाणि मङ्गलानि च कारयेत् ।
 अन्तराक्षरतो देवान् विश्वसेदधमे पुनः ।
 तुलापुरुषवत् शेषं समन्तात् परिकल्पयेत् ।
 अत्रिद्व्युक्तपञ्चभारभूषणाच्छादनादिकम् ।
 विश्वचक्रं ततः कुर्व्यात् क्षणान्नितलोपरि ।
 तथाष्टादश धान्यानि रसाश्च जवनादयः ।
 पूर्णकुम्भादकश्चैव वस्त्राणि विविधानि च ।
 मात्स्येक्षुपलरत्नानि वितानं चापि कल्पयेत् ।
 ततो मङ्गलगच्छेन स्नातः शुक्लाभरो यही ।
 होमाधिवसनान्ते तु यहीतकुसुमाञ्जलिः ।
 इममुच्चारयेन्मन्त्रं त्रिः कृत्वा तु प्रदक्षिणम् ।
 नमो विश्वमयायेति विश्वचक्रात्मने नमः ।
 परमानन्दरूपि त्वं पाहि नः पापकर्ममातु ।
 तैजोमयमिदं यस्मात् सदा पश्यन्ति योगिनः ।
 हृदि तत् त्रिगुणातीतं विश्वचक्रं नमाम्यहम् ।
 वासुदेवे स्थितचक्रं चक्रमध्ये च माधवम् ।
 अन्योन्याधाररूपेण प्रथमामि स्थिताविह ।
 विश्वचक्रमिदं यस्मात् सर्वपापहरं परम् ।
 आयुधश्चाधवासश्च भवादुद्धर मामितः ।
 इत्यामन्त्र्य च यो दद्यात् विश्वचक्रममत्सरः ।
 विसृक्तः सर्वपापेभ्यो विष्णुलोकं महीयते ।
 वैकुण्ठलोकमासाद्य चतुर्भ्यः कृत्वा ततः ।
 सद्यतेऽक्षरसौ संघेक्षिते कल्पशतवयम् ।
 प्रथमेऽद्य यः कुर्व्यात् विश्वचक्रमिदं दिने ।
 तस्यायुर्वर्द्धते नित्यं जन्मोऽपि विपुला भवेत् ॥
 इति सकलजगत्सुराधिवानं
 वितरति यक्षपनीयधोक्श्वारम् ।

विश्वदे

हरिभवनसुपागतः स विश्वे-
 चिरमधिगन्ध नमस्यते शिरोभिः ।
 असुदर्शनतां प्रयाति श्रुचो-
 मन्दनसुदर्शनताश्च कामिनीनाम् ।
 ससुदर्शनकेशवाङ्मुखं
 कनकसुदर्शनदानदम्भपापः ।
 क्षतगुरुदुरितारिषोक्श्वारं
 प्रवितरन्प्रवराक्षतिं सुरारिः ।
 अभिभवति भवोद्धवानि भित्वा
 भवमभितो भवने भवानि भूयः ॥”
 इति मात्स्ये महादानाङ्गीर्त्तने विश्वचक्रप्रादा-
 निको नाम २५८ अध्यायः ।
 विश्वचक्रात्मा, [त्] पुं, (विश्वचक्रं ब्रह्मात्मैव
 आत्मा स्वरूपं यस्य ।) विष्णुः । यथा,—
 “नमो विश्वमयायेति विश्वचक्रात्मने नमः ।
 परमानन्दरूपो त्वं पाहि नः पापकर्ममातु ॥”
 इति मात्स्ये २५८ अध्यायः ।
 विश्वजित्, पुं, (विश्वं जयतीति । जि + कृप् ।
 तुक् च ।) यज्ञभेदः । इति जटाधरः । (यथा,
 रघुः । ५ । १ ।
 “तमध्वरे विश्वजिति क्षितीर्षं
 निःश्रेष्ठविश्रायितकोषजातम् ।
 उपातविद्यो गुरुदक्षिणार्थी
 कौत्सः प्रपदे वरतनुग्रिभ्यः ॥”
 न्यायविशेषः । यथा । यत्तु फलान्मुतेर्निष्कल-
 मभिहितं तत् फलान्मुतौ विश्वजिज्ञायात् स्वर्गः
 कल्पते । इत्यनेन विरुद्धमिति । स च न्यायो
 यथा । विश्वजिता यजेत इत्यादि श्रूयते ।
 इत्येकादशीतत्त्वम् । वक्ष्यमाणः । इति केचित् ।
 (अयि विशेषः । यथा, महाभारते । १ । २१८ । १ ।
 “यस्तु विश्वस्य जगती बुद्धिमाकस्य तिष्ठति ।
 तं प्राहुरध्यात्मविदो विश्वजिज्ञासुपावकम् ॥”
 दानवविशेषः । यथा, तन्त्रेव । १२ । २२७ । ५ ।
 “विश्वजित् प्रतिरूपश्च लघान्तो विष्करो
 मधुः ॥”
 उद्गरयस्य पुत्रः । यथा, हरिवंशे । ११ । ५ । १ ।
 “आसीदुद्गरयस्यापि विश्वजिज्जन्मनेजय ॥”
 सत्यजितनयः । यथा, तन्त्रेव । २० । १८ ।
 “सत्यजितनयस्तस्य विश्वजितस्य चात्मजः ॥”
 विश्वजयिनि, त्रि । यथा, भागवते । ७ । १४ । ७ ।
 “सर्वसत्त्वपतीन् जित्वा वशमाणीय विश्वजित् ।
 जह्वार लोकपालानां स्नानानि सद्यैतेजसा ॥”
 विश्वतः, [स्] अ, (विश्व + तसिज् ।) सर्वतः ।
 इत्यमरटीका । (यथा, भागवते । १० । ११ । १ ।
 “उषमयात्मजादिश्वतो भयात्
 अथभ ते वयं रक्षिता सुहुः ॥”
 विश्वदेवः, पुं, (विश्वे दीयतीति । दिव + अच् ।)
 गणदेवताविशेषः । इत्यमरटीका ।
 “विश्वदेवो क्रतुर्दणौ सर्वास्त्रिष्टु विश्वतौ ।
 निबन्धनात्सुखप्राप्ते वसुसद्यो च पृथक् ।
 नवान्नालम्भने देवौ कामकामौ सदैव हि ।
 अपि कन्यामते खर्च्य आह्वे च अनिरोचकौ ।

विश्वमे

पुनरुवाचादवाच विश्वदेवौ च पर्वणि ।”

इति विश्वपुराणे गणभेदनामाध्यायः ।

(विश्वस्य देवतास्वरूपे, वि । यथा, हरिवंशे । १८ । १६ ।

“श्रुतं मे विश्वदेवानां यद्रूपं महर्षिणाम् । तदिदं सर्वदेवानां तत्त्वतस्तत्त्ववादिनाम् ।”

विश्वदेवा, स्त्री, इन्द्रगवेषुका । गोरक्षचक्रजिया इति भाषा । इति जटाधरः । नागवला ।

अतश्चपुष्पदन्तोत्पलः । इति रत्नमाला ।

विश्वद्राक्ष, [च] वि, सर्वत्रगमनकर्ता । विश्वक समन्तात् अच्यति गच्छति विश्वद्राक्ष सर्वतो- नामी सर्वत्रगमनः तालवमध्योऽपीत्येके । इत्य- मरभरती ।

विश्वधारिणी, स्त्री, (विश्वं सर्वं धरतीति । ४ + धितिः । डीप् ।) एयिवी । इति केचित् ।

विश्वनाथः, पुं, (विश्वस्य नाथः ।) शिवः । इति शब्दरत्नावली । (यथा, वैराग्यशतके । १०१ ।

“न युद्धीतं श्रुतिहृदयं

न च न युद्धीतं परिश्रवं हृदयम् ।

इच्छामि च धाम परं

गच्छामि तु विश्वनाथपुरीम् ।”

साहित्यदर्पणप्रणीता पण्डितविशेषः । यथा, साहित्यदर्पणे ।

“श्रीचन्द्रशेखरमहाकविचन्द्र-

श्रीविश्वनाथकविराजकृतं प्रथमम् ।

साहित्यदर्पणमसुं सुषयो विनोद्य

साहित्यतत्त्वमखिलं सुखमेव वित्तम् ।”

विद्यानिवासभट्टाचार्यपुत्रः पञ्चाननोपाधिकः भाषापरिच्छेदविद्वान्मुक्तावलीप्रणेतारपरपण्डितविशेषः ।

विश्वपण्ये, स्त्री, भूम्यामलकी । इति राज- निर्वण्टः ।

विश्वपाः, पुं, (विश्वं पातीति । पा + विश् ।) विश्वपालनकर्ता । स तु परमेश्वरः । इति सुम्भोध्याकरणम् । (यथा, हरिवंशे । २५१ अध्याये ।

“विश्वस्य पते हृतायसि अन्नकर्मणुं हृष्य- वंशप्राग्यंश विश्वपाणम् ।”

विश्वद्या, [नृ] पुं, (विश्वं आसीति । आ + भक्षणे + “नृञ्जन्पुन्यन्नीहृति ।” ऊणा० १ । १५८ । इति कनिनप्रत्ययेन साधुः ।) अयिः । चन्द्रः । इति हेमचन्द्रः । देवः । विश्वकर्मा । इति संक्षिप्तसारोद्यादित्तः । ख्यः । इति शब्दरत्नावली ।

विश्वबोधः, पुं, (विश्वस्य बोधो यस्य ।) उड्डः । इति त्रिकाण्डशेषः ।

विश्वभूः, पुं, उड्डभेदः । इति हेमचन्द्रः । विश्वभेजं, स्त्री, (विश्वं भेजन् ।) शुष्की । इत्यमरः । (यथा, सुश्रुते । १ । ४४ ।

“विश्वभेजन्मृत्काचिकर्मेजभाषितेः ।”

तथास्य गुणाः ।

“सखेहं दीपनं दृष्यमुक्तं वातकपापहम् ।

३३८

विश्ववे

विपाके मधुरं कृतं रोचनं विश्वमेवम् ।”

इति चरके सूत्रस्थाने २७ अध्यायः ।

विश्वभोजाः, [सु] पुं, सर्वभुक् । विश्वशब्दपूर्वक- भुजधातोः औद्यादिसिप्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् ।

(विश्वरक्षके, वि । यथा, ऋग्वेदे । ४ । ४१ । ४ ।

“पूषाभागः प्रभृष्टे विश्वभोजाः ।”

“विश्वभोजा विश्वरक्षकाः ।” इति तन्नाथे सायणः ।)

विश्वमदा, स्त्री, अयिजिज्ञा । यथा,—

“काली कराली च मनोजवा च

सुनोहिता चैव च धूम्रवर्णा ।

स्फुलिङ्गिनी विश्वमदाश्चैवोऽप्येः

समेव जिज्ञाः कथिता सुनोह्रेः ।”

इति शब्दमाला ।

विश्वम्भरः, पुं, (विश्वं विभर्तीति । भृ + “संज्ञायाम् भृङ्ङृजोति ।” ३ । २ । ४ । इति खच् । “अर- द्विषदिति ।” ६ । ३ । ६ । इति सुम् ।) विष्णुः । (यथाह कश्चित् ।

“विश्वम्भर ! भरास्माकं विश्वस्माद्वा वहिःकुरु ।

अथ पञ्चद्वयाभावे व्यज विश्वम्भरत्वकम् ।”

इन्द्रः । इति मेदिनी । रे, २८५ ।

विश्वम्भरा, स्त्री, (विश्वं विभर्तीति । भृ + खच् । सुम् । टाप् ।) एयिवी । इत्यमरः । अस्या व्युत्पत्तिर्यथा,—

“विश्वम्भरा तद्वरणाञ्जानन्तान्नरूपतः ।

एयिवी एयुकन्यालाङ्कितस्तत्त्वान्हासने ।”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ७ अध्यायः ।

(यथा, उत्तरचरिते । १ अङ्के ।

“विश्वम्भरा भगवती भवतीममृत

राजा प्रजापतिसमो जनकः पिता ते ।”

विश्वयुः, पुं, वायुः । इति केचित् । विश्वरूपः, पुं, (विश्वमेव रूपं यस्य ।) विष्णुः । इति हेमचन्द्रः । (महादेवः । यथा, महा- भारते । ७ । २०० । १२४ ।

“विश्वे देवाश्च यत्तस्मिन् विश्वरूपस्ततः

स्फुटः ।”

त्वष्टृपुत्रः । यथा, विष्णुपुराणे । १ । १५ । १२२ ।

“त्वष्टृस्त्रायाम्भजः पुञ्जा विश्वरूपो महा-

यशः ।”

सर्वरूपे, वि । यथा, भागवते । ६ । ४ । २८ ।

“स सर्वानाना स च विश्वरूपः

प्रखीदतामनिरुक्तात्मशक्तिः ।”

विश्वरूपकं, स्त्री, कृष्णागुरु । इति राजनिर्घण्टः । विश्वरंताः, [सु] पुं, (विश्वं रंतः शक्तियस्य ।) ब्रह्मा । इति हेमचन्द्रः ।

विश्वरोचनः, पुं, (विश्वान् रोचयतीति । रच् + ल्युः ।) नाडीचक्राकः । यथा,—

“केचुकं पंचुली पंचुर्नाडीचो विश्वरोचनः ।”

इति त्रिकाण्डशेषः ।

विश्ववेदाः, [सु] वि, सर्वज्ञः । विश्वं वेत्ति इत्यर्थे विश्वशब्दपूर्वविदधातोःसुप्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् । यथा,—

विश्वाची

“स्वस्ति न रक्षो हृद्यमाः

स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदाः ।

स्वस्ति नस्तार्क्ष्योऽरिष्टनेमिः

स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु ।”

इति यजुर्वेदिसंक्षिप्तवाचनमन्त्रः ।

(यथाच भागवते । ८ । १ । २६ ।

“सोऽहं विश्वदत्तं विश्वमविश्वं विश्ववेदसम् ।

विश्वान्मानमनं ब्रह्म प्रयतोऽस्मि परं पदम् ।”

विश्ववहा, स्त्री, अयिजिज्ञाविशेषः । यथा,—

“हेतिः शिखा च समोर्जिज्ञास्ता एव

कीर्तिताः ।

काली कराली सुहिता धूम्रवर्णा मनोजवा ।

स्फुलिङ्गिनी विश्ववहा संज्ञास्तासासुदाहृताः ।”

इति जटाधरः ।

विश्वसारं, स्त्री, (विश्वं सारम् ।) तन्त्रविशेषः ।

इति प्रसिद्धम् ।

विश्वसारकं, स्त्री, (विश्वसार + संज्ञायाम् कन् ।)

विद्वद्वचः । इति शब्दचन्द्रिका । अयिमवसा ।

इति भाषा ।

विश्वसितः, वि, (वि + विश् + क्तः ।) विश्वस्तः । इति सुम्भोध्याकरणम् । (यथा, नैषधे । १ । १३१ ।

“व केवलं प्राणिपथो वधो मम

त्वदीक्षयाद्विश्वसितान्तरात्मनः ।”

विश्वदक्, [ज] पुं, (विश्वं दक्षतीति । दक्ष् + क्तिप् ।) ब्रह्मा । इत्यमरः । (विश्वदक्षरि, वि ।

यथा, रघुः । १० । १६ ।

“नमो विश्वदक्षे पूर्व्यं विश्वं तदनु विभते ।

अथ विश्वस्य संवर्तं तुभ्यं जिधा क्षातात्मने ।”

विश्वस्तः, वि, (वि + विश् + क्तः ।) ज्ञातविश्वाचः ।

इति मेदिनी । ति, १५५ । यथा,—

“न विश्वसेद्विश्वस्ते विश्वस्ते नातिविश्वसेतु ।

विश्वासाद्वयसुप्तं सृजादीप निजन्तति ।”

इति गावडे ११४ अध्यायः ।

विश्वस्ता, स्त्री, विधवा । इत्यमरः । (यथा, साहित्य- दर्पणे । १० परिच्छेदे ।

“स्तनयुगमुक्ताभरणाः

कण्टककजिताङ्गयष्टयो देव ।

अयि कृपितेऽपि विश्वस्ताः

प्रागेव रिपुस्थित्यो जाताः ।”

विश्वस्या, स्त्री, (विश्वतः सर्वतः निष्ठतीति । विश्व + स्था + कः ।) श्रुतावरो । इति राज- निर्वण्टः ।

विश्वा, स्त्री, (विश् + कन् ।) स्त्रियां टाप् । अति- विद्या । इत्यमरः । श्रुतावरो । इति राज- निर्वण्टः । पिप्पली । इति शब्दचन्द्रिका । (दशकन्याविशेषः । यथा, महाभारते । १ । ६५ । १२ ।

“क्रोधा प्राधा च विश्वा च वनिता कपिका-

सुनिः ।”

विश्वाची, स्त्री, अक्षरोविशेषः । यथा,—

“सर्वश्री मेनका रम्भा मिश्रकेशी ह्यक्षमुखा ।

विश्वाची च उताची च पञ्चसूदा तिलोत्तमा ।

विषः

विश्वेश्वरः, पुं, (विश्वस्य ईश्वरः ।) काशीख-
महादेवः । यथा,—

“सर्वतीर्थेषु सखी स सर्वयात्री अधातु स च ।
मनिकर्णानु यः स्नातो यो विश्वं शं निरेक्षत ॥
सत्वं सत्वं पुनः सत्वं सत्वं सत्वं पुनः पुनः ।
दृष्टो विश्वेश्वरो नित्यं स्नातया मणिकर्णिका ॥”

इति काशीखण्डम् ॥

(यथाच तन्ने ।

“सुखेन वाद्यं सलिलेन पाद्यं

मृत्तैर्नृदा विस्वदलेन पूजा ।

फलं पुनस्तस्य भवेदनन्तं

निःस्वस्य विश्वेश्वर एव देवः ॥”)

विश्वौषधं, स्त्री, (विश्ववामौषधम् ।) सुखी । इति
राजनिर्घण्टः ॥

विष, इर् लि ञ औ ड यामौ । इति कवि-
कल्पद्रुमः ॥ (का०-उभ०-आत्म०-इत्येके-सक०-
अनिट् ।) इर्, अविषत् अविषत् । लि ञ,
वेवेष्टि वेवेष्टि । औ, वेष्टा । ड, वेष्टि । उभय-
पदीत्यर्थः । ‘अफलवत् कर्त्तरि आत्मने पदार्थां
ङकारः । इति दुर्गादासः ॥

विष, उं सेचने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-सक०-सेट् । ङावेट् ।) उ, वेष्टित्वा
विष्टा । इति दुर्गादासः ॥

विष, ग औ विप्रयोगे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(का०-पर०-अक०-अनिट् ।) ग, विष्णोति
ज्ञानी पुत्रादिभ्यो विष्णुः स्यात् इत्यर्थः । औ,
अविषत् । दन्तान्तोऽयमिति । विष्णुशुक्लतो
सुभूतिः । इति दुर्गादासः ॥

विषं, स्त्री, (विष सेचने + कः ।) जलम् । इत्य-
मरः । पञ्चकेश्वरम् । इति तट्टीकायां मुकुटः ॥
बोलम् । वत्सनाभः । सामान्यविषम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥

विषः, पुं, स्त्री, (विष + कः ।) विषम् । तत्पर्यायः ।
क्षुद्रः २ गरलम् ३ । इत्यमरः ॥ आर्यम् ४
अश्वत्थम् ५ गरदम् ६ कालकूटम् ७ कलाजलम्
८ हारिद्रम् ९ रक्तशङ्खकम् १० नीलम् ११
गरम् १२ घोरम् १३ जालाहलम् १४ हला-
हलम् १५ शङ्खी १६ भृगरम् १७ । इति राज-
निर्घण्टः ॥ जाङ्गलम् १८ तीक्ष्णम् १९ रसः २०
रसायनम् २१ गरः २२ । इति जटाधरः ॥
जङ्गलम् २३ जाङ्गलम् २४ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ काकोलः २५ वत्सनाभः २६ प्रदीपनः
२७ श्रौत्स्किपः २८ ब्रह्मपुत्रः २९ । इति
रत्नमाता । तदभेदा यथा,—

“पुंसि स्त्रीषु च काकोलकालकूटहलाहलाः ।
सौराष्ट्रकः श्रौत्स्किपे ब्रह्मपुत्रः प्रदीपनः ॥
सारदो वत्सनाभश्च विषभेदा अभी नव ॥”

इति पातालवर्गे अमरः ॥ ॥

अपि च ।

“विषः क्षुद्रो रसस्तीक्ष्णं गरलोऽथ हला-
हलः ।

वत्सनाभः जालकूटो ब्रह्मपुत्रः प्रदीपनः ॥

विषः

सौराष्ट्रकः श्रौत्स्किपः काकोलो दारदोऽपि
च ।

अहिच्छन्तो मेघशङ्खकुहवाल्कनन्दनाः ॥

कैराटको हेमवतो मर्कटः करवीरकः ।

सर्धपो मूलको गौरादकः सक्तुककर्मौ ॥

अङ्गोलसारः कालिङ्गः शङ्खिको मधुसिक्चकः ।

रन्ध्रो लाङ्गलिको विस्मलिकपिङ्गलगतमाः ।

सुस्तको दालवक्षेति स्यावरा विषजातयः ॥”

इति हेमचन्द्रः ॥

अथ विषस्य नामलक्षणगुणाः ।

“विषं तु गरलं क्षुद्रस्तप्तद्वेदानुदाहरेत् ।

वत्सनाभः सहारिद्रः सक्तुकश्च प्रदीपनः ॥

सौराष्ट्रकः शङ्खकश्च कालकूटस्तथैव च ।

जालाहलो ब्रह्मपुत्रो विषभेदा अभी नव ॥”

तत्र वत्सनाभस्य स्वरूपनिरूपणम् ।

“सिन्धुवारसदृक्पक्षो वत्सनाभ्यालतिष्ठथा ।

यत्पार्थ न तरोदृष्टिर्वत्सनाभः स भाषितः ॥”

अथ हारिद्रस्य स्वरूपम् ।

“हरिद्रातुल्यम्लो यो हारिद्रः स उदाहृतः ॥”

अथ सक्तुकस्य स्वरूपम् ।

“यद्यप्यस्यः सक्तुर्केनेव पूर्वमध्यः स सक्तुकः ॥”

अथ प्रदीपनस्य स्वरूपम् ।

“प्रदीपलोहितो यः स्याद्दीपमान् दलनाभः ।

महादाहकरः पूर्णः कथितः स प्रदीपनः ॥”

अथ सौराष्ट्रकस्य स्वरूपम् ।

“सौराष्ट्रविषये यः स्यात् स सौराष्ट्रक
उच्यते ॥”

अथ शङ्खकस्य स्वरूपम् ।

“यस्मिन् गोशङ्खके बद्धं दुग्धं भवति लोहितम् ।

स शङ्खक इति प्रोक्तो दयतन्त्रविशारदः ॥”

अथ कालकूटस्य स्वरूपम् ।

“देवासुररणे देवेर्हतस्य पृथमालिनः ।

देवस्य रुधिराज्जातस्तारुण्यस्यसमिभः ॥

निर्यासः कालकूटोऽस्य मुनिभिः परिकीर्तितः ।

सोऽहिच्छन्ने शङ्खवेरे कोकणि मजये भवेत् ॥”

अथ जालाहलस्य स्वरूपम् ।

“गोक्षनाभफलो गुच्छस्तालपत्रच्छदस्तथा ।

तेजसा यस्य दह्यन्ते समीपस्था इमादयः ॥

असौ जालाहलो ज्ञेयः किष्किन्त्याया हिमा-
लये ।

इतिस्माभितटे देशे कोकयोऽपि च जायते ॥”

अथ ब्रह्मपुत्रस्य स्वरूपम् ।

“वर्णतः कपिलो यः स्यात् तथा भवति साधकः ।

ब्रह्मपुत्रः स विज्ञेयो जायते मलयानले ॥

ब्राह्मणः पाण्डुरस्तेषु चन्द्रियो लोहितप्रभः ।

वेद्यः पीतोऽसितः शूद्रो विष उक्तश्चतुर्विधः ॥

रसायने विषं विषं क्षत्रियं देशपुष्टये ।

वैश्वं कुष्ठविनाशाय शूद्रं दध्यादधाय हि ॥”

अथ विषस्य गुणाः ।

“विषं प्राणहरं प्रोक्तं अवायि च त्रिकासि च ।

आमेयं वातकण्डूद्वयोमवाहमदावहम् ॥”

अवायि सकलकायगुणनापनपूर्वकपाकागमन-

विषः

शीलम् । त्रिकासि ओजःशोषणपूर्वकं सन्धि-
वन्धप्रचिलीकरणशीलम् । आमेयं अधिका-

मांशम् । योगवाहि संसर्गगुणवाहकम् ।

“महावहं तमोगुणाधिक्येन बुद्धिविध्वंसकम् ।

तदेव युक्तियुक्तानु प्राणदायि रसायनम् ॥

योगवाहि परं वातक्षिप्रान्ति सक्षिपातकृत् ।

योगवाहि सिद्धोन्नतं दुहणं धोम्यवर्धनम् ॥

ये दुर्गुणा विषेऽगुह्ये ते स्युर्होना विशोधनात् ।

तस्माद्विषं प्रयोगेषु शोधयित्वा प्रयोजयेत् ॥”

अथोपविषाणां निरूपणम् ।

“अर्कचोरीं कुक्षीचोरीं तथैव कलिहारिका ।

करवीरोऽथ धुस्तरः पञ्च उपविषाः स्मृताः ॥”

उपविषा गौणविषाः । एषा गुणास्तत्र तत्र
द्रष्टव्याः । अपि च ।

“अर्कचोरीं कुक्षीचोरीं लाङ्गली करवीरकः ।

गुञ्जादिफेनो धुस्तरः समोपविषजातयः ॥”

एतेषां शोधनं चतुर्थम् । गुणास्तत्र द्रष्टव्याः ॥

अथ विषाणां शोधनविधिः ।

“गोमूत्रे सिद्धिं स्थाप्यं विषं तेन विषुद्धानि ।

रक्तसर्पपत्तेलाक्तं तथा धाम्यश्च वासवि ॥

येगुणा गरले प्रोक्तास्ते स्युर्होना विशोधनात् ॥
तस्माद्विषं प्रयोगेषु शोधयित्वा प्रयोजयेत् ॥”

इति भावप्रकाशे पूर्वखण्डः ॥

अथ विषाधिकारः । तत्र विषस्य हेविध्य-
माह ।

“स्यावरं जङ्गमस्यैव द्विविधं विगमयते ।

दशाधिष्ठानभाद्यन्तु द्वितीयं गोडशाश्रयम् ॥”

स्यावरविषस्य दशाश्रयानाह ।

“मूलं पत्रं फलं पुष्पं त्वक् चोरीं सारमेष च ।

निर्यामो धातवस्कन्दः स्यावरस्याश्रया दश ॥”

तद्वयथा । मूलविषं करवीरादि १ । पत्रविषं

विषपत्रिकादि २ । फलविषं कर्काटिकादि ३ ।

पुष्पविषं वेजादि ४ । त्वक्सारनिर्यामविषाणि

करम्मादीनि ५ । ६ । ७ । चोरीविषं कुञ्जादि

८ । धातुविषं हरितालादि ९ । कन्दविषं वत्स-

नाभमक्तकादि १० ॥ ११ ॥ जङ्गमविषस्य गोड-

शाश्रयानाह ।

“द्विजिन्ध्यासदं द्वाच नखमन्त्रमालानि च ।

शुक्रं लाला मुखं सर्पः संदंशश्चावमहं तम् ।

गुदाभ्यपितशूकानि दश मट् जङ्गमाश्रयाः ॥”

तद्वयथा । द्विजिन्ध्यासविषा द्विधाः सर्पाः १ । २ ।

दंदाविषाः भौमाः सर्पाः ३ । दंदानखविषा

आश्रयः ४ । मूत्रपुरीषविषा गृहगोधिका-

दयः ५ । ६ । शूक्रविषा मूत्रिकादयः ७ । लालाविषा

उच्छिष्टादयः ८ । लालासर्पः मूत्रपुरीषासर्व-

शूक्रमुखसंदंशदंदाश्रयविमहंतगुदपुरीषविषा-

श्चित्राणां दयः ९ । १० । ११ । १२ । १३ । अस्त्रविषाः

पादयः १४ । पित्तविषा नकुलमत्स्यादयः १५ ।

शूक्रविषा अमरादयः १६ ॥ १७ ॥ स्यावरविषाणां

सामान्यानां कार्याग्राह ।

“स्यावरम् अपरं द्विजां दलहं गलग्रहम् ।

धिनच्छेदोऽपिन्ध्यासमच्छाश्च कुर्वते विषम् ॥”

विषः

आश्रयभेदेन विप्रिष्टानां विषाणां कार्या-
गयाह । तत्र मूलविषस्य कार्यमाह ।

“उद्दिष्टं मूलविषैर्मोहः प्रलपनं भवेत् ॥”

पञ्चविषस्य कार्यमाह ।

“जृम्भणं वेपनं श्वासो गृणां पञ्चविषैर्भवेत् ॥”

फलविषस्य कार्यमाह ।

“गुच्छशोथः फलविषैर्दोहो द्वेषश्च भोजने ॥”

पुष्पविषस्य कार्यमाह ।

“भवेत् पुष्पविषैर्दोहराभानं मूर्च्छनं तथा ॥”

त्वक्सारनिर्वासविषाणां कार्यमाह ।

“त्वक्सारनिर्वासविषैरुपयुक्तैर्भवन्ति हि ।

“आस्यदौगन्धपादस्थशिरोरक्तक्वसंशवाः ॥”

चौरविषकार्यमाह ।

“केनागमः चौरविषैर्विजृम्भेदो गुरुजिह्वा ॥”

धातुविषकार्यमाह ।

“जृम्भीकृतं धातुविषैर्मूर्च्छा दाहश्च तालुनि ।

प्रायेण कालघातीनि विषाण्यतानि निदिशेत् ॥

इतानि मूलादीनि विषाणि नव कालघातीनि

कालान्तरे मारकाणि ॥ ॥ कन्दविषस्य

कार्यमाह ।

“कन्दान्गुग्गुवीर्याणि यावत्कानि त्रयोदश ।

सर्वाण्यतानि कुशलेर्ज्यानि दशभिर्गुणैः ॥

स्थावरं जङ्गमश्चापि क्षत्रिमश्चापि यहिषम् ।

सद्यो निहन्ति तन् सर्वं गुणैश्च दशभिर्गुणैः ॥”

तान् दशगुणानाह ।

“रूक्षसुण्ठं तथा तीक्ष्णं सूक्ष्ममाशु यवाधि च ।

विकाशि विषदं चैव लघ्वपाकि च ते दश ॥”

ते गौर्विषस्य कार्यमाह ।

“तद्वीर्यान् कोपयेदायुर्मौण्यान् पित्तं सशो-

णितम् ।

तेष्वाग्रास्तिं भोजयति मर्मवृत्त्यांश्चिनति हि ॥

शरीरावयवान् सौम्यान् प्रविशेदिकरोति च ।

आयुत्वादाशु तद्वन्ति यवायान् प्रकृतिं हरेत् ॥

विकाशितान् सपयति दीपान् धातून् ममा-

न्यपि ।

अतिरिच्यत वैशनादृक्किच्यश्च लाघवात् ।

दूर्जरं चाविपाकित्वा तस्मात् क्लेशयते चिरम् ॥”

विषलिप्यग्रहणस्य लक्षणमाह ।

“सद्यः पाकं याति यस्य त्वत् तन्

स्वेदतं पच्यते चाप्यभोक्षणम् ।

लघ्नीभूतं क्लृप्तमथर्पप्रति-

त्तान् मांसं श्रीयते यस्य चापि ॥

लघ्नातापो दाहमूर्च्छा च यस्य

दिग्भाविहं तं मरुतं अवस्येत् ।

लिङ्गाव्यतामिव कुण्ठादमिचै-

र्दतः क्षीणो वा व्रणे यस्य चापि ॥”

पच्यते चाप्यभोक्षणं पुनः पुनः पाकमेति । तापो

वक्षिस्तपता । दाहोऽभ्यन्तरे । कुण्ठादित्यत्र

त्वं कर्तुं पदं बोधयम् । प्रायेण राजादीना-

मन्नादौ शत्रवो विषं ददति ॥ ॥ तेषां ज्ञानार्थं

लक्षणमाह ।

“रङ्गितस्य मनुष्याणां वाक्चेष्टासुखवैलतैः ।

विषः

जानीयाद्विषदातारमेभिर्निर्दिष्टैश्च बुद्धिमान् ॥

न ददात्युत्तरं पृष्टो विवक्षुर्मोहमेति च ।

अपार्थं बहु संकीर्णं भाषते चापि मूढवत् ॥

अङ्गुलीः स्फोटयेदूर्ध्वं लिखितं प्रहसेदपि ।

वेपथुश्चास्य भवति वस्तुसंकेतमीक्षते ॥

विवर्णवक्रो धामश्च गन्धः किञ्चिच्छिनति च ।

आलभेत सकृद्दीनः करेण च शिरोरुहान् ॥

निर्ययासुरपङ्कार्थोचते च पुनः पुनः ।

वर्षते विपरीतश्च विषदाता वितेतनः ॥”

रङ्गितमभिप्रायसूचक आकारः । सुखवेक्षणं

सुखवेग्यादिः । रभिलिङ्गैः वक्ष्यमाणैः । न

ददात्युत्तरं पृष्टः स्वीयासक्तस्तेजनितामो-

हान् । संकीर्णं अस्फुटम् । भयजवायुजनि-

पञ्चयथापनोदायाङ्गुलीः स्फोटयेत् । प्रहसन्

अहेतावपि । धामः दग्धसमानवर्णः । आल-

भेत सुप्रेतम् । विपरीतं यथा स्यादेवं वर्षते ॥

जङ्गमविषाणां सामान्यानां कार्यमाह ।

“निद्रातन्त्रात्मनं दाहं सम्पाकं लोमहर्षणम् ।

शोथश्चेवातिसारश्च कुरुते जङ्गमं विषम् ॥”

जङ्गमेषु तीक्ष्णतरलेन सर्पनाह ।

“वातपित्तकफात्मानो भोगिमण्डलिराजिलाः ।

यथाक्रमं समाख्याता ह्यन्तरा हन्तुः कृपिणः ॥”

भोगिनः फणिनः । ते च विंशतिः ।

“मण्डलेर्विविधैश्चित्राः पृथगो मन्दगामिनः ।

घटं ते मण्डलिनो ज्ञेया ज्वलनार्कसमा विभेः ॥

स्निग्धा विविधवर्णाभिस्तिग्मगुह्यं राजभिः ।

विचित्रा इव ये भान्ति राजलास्ते हि तेऽपि

घटं ॥”

एते यथाक्रमं वातपित्तकफात्मानः । ह्यन्तरा

हं अन्तरे भेदो येषां ते ह्यन्तराः । यथा

भोगिनो मण्डलिभ्यां जाताः इत्यादि ॥ ॥

भोगिप्रभृतिजगदंशलक्षणभेदमाह ।

“दंष्ट्रो भोगिकतः कृष्णः सर्ववातविकारानुत् ।

पीतो मण्डलिनः शोथोऽदः पित्तविकारवान् ॥

राजिलोत्थो भवेदंशः स्थिरशोथश्च पित्तुलः ।

पादुः स्निग्धोऽतिसारकारक्षस्वैष्ट्रविकार-

वान् ॥”

दंष्ट्रविशेषे कालविशेषे च दृष्टस्यासाध्यत्वमाह ।

“अन्यथादेवायतनप्रशान-

वल्मीकसन्ध्यासु चतुष्पथेषु ।

याम्ये सपित्रे परवर्जनीया

अस्ते नरा मर्मसु ये च दृष्टाः ॥”

याम्ये भरणयाम् । पित्रे मघायाम् ।

“दाहोकराणां विषमाशु हन्ति

सर्वाणि चोष्णं हिगुणीभवन्ति ॥”

उष्णं उष्णसंयोगे । दाहोकरलक्षणमाह ।

“रथाङ्गलाङ्गलच्छत्रस्त्रिकाङ्कुशधारणः ।

ज्ञेया दाहोकराः सर्पाः फणिनः शीघ्र-

गामिनः ॥”

अपरेषु येषु विषमाशु मारकं भवति तानाह ।

“अनीकपितातपपीडितेषु

बाणेषु दृष्टेषु कुक्षितेषु ।

विषः

जीर्णे चते मेहनि कुष्ठजुष्टे

रुद्धे वते गर्भवतीषु चापि ॥

शस्त्रघाते यस्य न रक्तमस्ति

राज्यो जताभिश्च न संभवन्ति

श्रीताभिरक्षिण्य न रोमहर्षां

विषाभिभूतं परिवर्जयेत्तम् ॥

निक्षिप्तं मुखं यस्य च केशघातो

नासावसादश्च सकण्ठभङ्गः ।

लघ्वाश्च रक्तः श्वयथुश्च दंष्ट्रो

हन्तोः स्थिरत्वश्च स वर्जनीयः ॥”

केशघातः आकण्ठान् । नासावसादः नासाया

नतत्वम् । कण्ठभङ्गः ग्रीवाधारणाशक्तिः । हन्तोः

स्थिरत्वं हनुद्वयस्तम्भः ॥ ॥ अपरश्च ।

“वर्तमानो यस्य निरेति वक्रा-

दत्तं सवेदूहमघश्च यस्य ।

दंष्ट्रानिपातांश्चतुरश्रं पश्येद्-

यस्यापि वेदोः परिवर्जनीयः ॥”

वर्तः रुधिरस्थम् । रक्तं सवेदूहमघश्च यस्य

यस्य च नासासुखलिङ्गगुदादिभ्यो रक्तं सवेत् ।

“उन्मत्तमत्यर्धमुपदत्तं वा

हीनस्वरं वाय्यथा विवर्णम् ।

सारिष्टमत्यर्धमवेगिनश्च

जलाम्बरं तस्य न कर्म कुर्यात् ॥”

अत्यर्धमुपदत्तं वा ज्वरातिसारादिभिरतिशये-

नोपदत्तम् । हीनस्वरं वक्तुमशक्तम् । विवर्णं

लघ्णवर्णम् । सारिष्टं नासाभङ्गादियुक्तम् ।

अवेगिनं वेगो विषवेगः लहरि इति लोके

तद्वद्विद्यते ॥ ॥ स्थावरं जङ्गमं विषमेव

जीर्णत्वादिभिः कारणैर्दूषीविषसंज्ञां लभते ।

तदाह ।

“जीर्णं विषघ्नैषधिदूषितं वा

दावायिवातातपशोषितं वा ।

स्वभावतो वा गुणविप्रक्षीणं

विषं हि दूषीविषतामुपैति ॥”

जीर्णं अतिपुराणम् । विषघ्नैषधिदूषितं विषघ्ना-

भिरीषघ्नैर्भिर्वीर्यहीनोक्तम् । स्वभावतो वा

गुणविप्रक्षीणं स्वभावादेव दृष्टानां गुणानां

मध्ये द्विजादिगुणहीनम् ॥ ॥ दूषीविषस्य

कार्यमाह ।

“वीर्याल्पभावाद् निपातयेत्तत्

कफान्वितं घर्षगुणानुबन्धि ।

तेनाहृतो भित्तपुरीषवर्णो

विगन्धवेरस्ययुतः पिपासो ॥

मूर्च्छाभ्रमं गजदवाग्बमिश्च

विचेष्टमानोऽरतिमाप्रयाहा ॥”

न निपातयेत् न मारयति । कफान्वितं कफेन

मन्दोक्तौष्णादिगुणम् । घर्षगुणानुबन्धि कफे-

नायैर्मान्वादीयत्वाकाच्चिरमास्यायि । भित्त-

पुरीषवर्णः भित्तपुरीषो द्रुतमलः भित्तवर्णश्च ।

विचेष्टमानो विरुद्धां चेष्टां कुर्वन् मूर्च्छादीन्

याधीन् लभते ॥ ॥ स्थावरीविषस्यैते दूषी-

विषे लिङ्गविशेषमाह ।

विषः

“आमा शयस्य कषवातरोगी
पक्षाशयस्योऽनिलपित्तरोगी ।
भवेत् समुहस्तशिरोऽङ्गुलको
विलूनपक्षश्च यथा विहङ्गः ॥”
समुहस्तशिरोरुहः केशाः अङ्गुलिश्च रोमाणि
यस्य सः । एतदपि लिङ्गं पक्षाशयस्य दूषीविषे
बोद्धव्यम् । शिरः रसादिव्ययं तदुपयोक्तान्
करोति धातुप्रभवान् विकारान् । तत् दूषी-
विषम् । यथोक्तान् सुश्रुते आधिसमुहश्री-
योक्तान् ॥ १ ॥ दूषीविषस्य प्रकीपसमयमाह ।
“कोपन्तु श्रीतानिलदुर्दिनेभ्यु
जात्याशु पूर्वं शब्दं तस्या रूपम् ॥” ॥
कुपितस्य तस्य दूषीविषस्य पूर्वरूपमाह ।
“निद्रागुरुत्वश्च विजृम्भश्च
विश्वेष्वहर्षावपवाङ्मर्दः ॥”
विश्वेषः गान्धर्वोऽपिह्यम् । हर्षः रोमाश्चः ॥ १ ॥
रूपमाह ।
“ततः करोत्यममदाविपाका-
वरोचकं मण्डलकोटगम् ।
मांसस्य पाणिपदाक्षिणीयं
‘सूक्ष्मी’ तथा ‘सूक्ष्मि’मयातिसारम् ॥”
दूषीविषं आसह्यो ज्वराश्च कुर्यात् प्रवृद्धिं
जठरस्य चापि । अत्रमदः अत्र भुक्ते पूगफले-
नेव मदः अविपाकः ॥ १ ॥ अत्रस्य दूषीविष-
भेदेन विकारभेदमाह ।
“उन्मादमन्यन्नेत्येताभ्या-
दानाहमन्यन् जपयेच्च शुकम् ।
गादगदमन्यन्नेत्येच्च कुष्ठं
तांस्तान् विकाराश्च बहुप्रकारान् ॥”
अन्यत् दूषीविषम् । तांस्तान् विकारान् विसर्प-
विस्फोटादीन् ॥ १ ॥ दूषीविषस्य निरुक्तिमाह ।
“दूषितं देशकालान्नं दिवास्वप्नेरभीक्ष्ण्यः ।
यस्मात् संदूषयेद्वातुं तस्मात् दूषीविषं सूत्रम् ॥”
देशः अन्नपादः । कालो दुर्दिनादिः । अन्नं
कुल्यतिजलमसुरादि । धातुदूषकत्वादूषीवि-
षम् ॥ १ ॥ दूषीविषस्य साध्यत्वादिकमाह ।
“साध्यमात्मनः सद्यो याप्यं संवत्सरोपितम् ।
दूषीविषमसाध्यं स्यात् क्षीणस्याहितसेविनः ॥”
क्षिप्तं विषं द्विविधम् । एकं सविषं दूषीविष-
संज्ञम् । अपरमविषं तदेव गरसंज्ञम् । तथा च
काश्यपसंहितायाम् ।
“संयोगलश्च द्विविधं द्वितीयं विषसुच्यते ।
दूषीविषन्तु सविषमविषं गर उच्यते ॥”
संयोगजं क्षिप्तं विषम् । द्वितीयं स्वाभावि-
कान् । तच्च द्विविधम् ॥ १ ॥ तच्च दूषीविष-
मभिधाय गरं दर्शयितुमाह ।
“सौभाग्यायं क्षियः खेदरजोनाशजान्
मलान् ।
शत्रुप्रयुक्ताश्च गरान् प्रयच्छन्त्यमिश्रितान् ॥” ॥
गरकार्यमाह ।
“तेः स्यान्माकुञ्जशोऽप्यापिष्णुर्वासास्योप-
जायते ।

४६३

विषः

मर्मप्रधमनाधानं हस्तयोः शीथसम्भवः ॥
जठरं यद्वह्नीरोगा यस्या गुल्मः तथो ज्वरः ।
एवंविधस्य चाप्यस्य बाधेर्लिङ्गश्च जायते ॥”
तेगरेः स्तेरजः प्रवृत्तिभिः । ज्वरासास्योप-
जायत इति अपाकात् । मर्मप्रधमनं मर्म-
संयाम् । तथो धातुचयः ॥ १ ॥ जूतानां जनु-
विशेषाणामुत्पत्तिं संस्थाप्याह ।
“यस्मात्तून् जणं प्राप्ता सुनेः प्रसिद्धिर्भवः ।
तेभ्यो जातास्ततो जूता इति स्थातास्तु
बोद्धव्यं ॥”
तत्र सुश्रुतः ।
“विन्धामित्रो रूपवरः कदाचिद्विषसत्तमम् ।
वशिष्टं कोपयामास गत्वाश्रमपदं किल ॥
कुपितस्य सुनेस्तस्य ललाटान् खेदविविधः ।
अपतन्त्यनादेव स्युस्तान्तीव्रवर्षसः ।
लने जणे महर्षस्तु धेनुर्धं सम्भूतेऽपि च ॥
ततो जातास्त्रिमे घोरा नानारूपा महाविधाः ।
तासामष्टौ कष्टसाध्या वय्नांस्तावन्य एव हि ॥
तत्र जणमखलाप्रवृत्तयोऽष्टौ कष्टसाध्याः । सौव-
र्णिकाप्रवृत्तयोऽष्टावसाध्याः ॥ १ ॥ तासां सामा-
न्यानां दंशलक्षणमाह ।
“ताभिर्दंशे दंशकोऽप्यः प्रवृत्तिः क्षतजस्य च ।
ज्वरो दाहोऽतिसारश्च गदाः स्युश्च चिदो-
पजाः ॥
पिडका विविधाकारा मण्डलानि महानि च ।
शीथो महान्तो रुदवो रक्ताः श्यावाश्चला-
क्षयाः ॥
सामान्यं सञ्चलनानामेव दंशस्य लक्षणम् ॥”
दंशकोऽप्यः दंशमध्यं पूतिभावः ।
“दंशमध्ये तु यत्र जणं श्यावं वा जालमावृतम् ॥
दधाकृति भृशं पाकं केदशोऽप्यज्वरान्वितम् ।
दूषीविषाभिर्लताभिस्तं दृष्टमिति निर्दिशन् ॥”
सौवर्णिकादयोऽष्टावसाध्याः प्राणहरास्तासां
लक्षणमाह ।
“शीथः श्वेता सितारक्ता पीता वा पिडका
ज्वरः ।
प्राणान्तिको भ्रमहाहः आसहिका शिरो-
यहः ॥”
आखुदूषीविषलक्षणमाह ।
“आदंशाच्छीर्णितं पाण्डुमण्डलानि ज्वरो-
रुचिः ।
लोमहर्षश्च दाहश्चाप्याखुदूषीविषादिते ॥”
प्राणहरश्च कविप्रकार्यमाह ।
“सूक्ष्माङ्गशीथवेवर्ण्यं केदशन्दाश्रुतिज्वराः ।
शिरोगुरुत्वं लालासृक्कृद्दिग्वासाध्यस्यकान् ॥”
अङ्गुलीयोऽत्र स्युष्काकारो बोद्धव्य इति तन्ना-
मरे ॥ १ ॥ लकलासदृश्य लक्षणमाह ।
“शीथस्य कार्यमथवा नानावर्ण्यमेव च ।
मोहोऽथ वर्धमानो भेदो दृश्य लकलामर्कः ॥”
उष्णकविप्रस्य लक्षणमाह ।
“दृश्यसिखिरादौ च भिन्नोबोद्धव्यश्च ।
हृत्कस्य विषं याति पश्चात् दंशोऽवतिष्ठते ॥”

विषः

असाध्यश्चिकित्स्य लक्षणमाह ।
“दंशोऽसाध्यस्तु ज्वराज्वरसनीपहतो नरः ।
मांसैः पतद्भिरत्यर्थं वेदनातो जहात्यस्य ॥”
असाध्योऽपि केसोमेवावतिष्ठते । ज्वरादिस्य-
हतः ज्वरादिकार्यरहितो भवति । अत्यर्थं
वेदनात् इत्यन्वयः ॥ कणभद्रेत्य लक्षणमाह ।
“विसर्पः श्वयणः मूलं ज्वरश्चैरिथापि च ।
लक्षणं कणभेदे दंशश्चेवावतिष्ठते ॥”
कणभः कीटविशेषः । उचिदङ्गदृश्य लक्षण-
माह ।
“लण्यरोमोचिदङ्गैश्च क्षयलङ्गो भवति-
मान् ।
दृष्टः शीतोऽर्कनेव सत्ताम्यज्ञानि मन्यते ॥”
लण्यरोमा अधिकतरलण्यरोमा । उचिदङ्ग-
क्षीटाकीटविशेषः ॥ १ ॥ सविषमण्डकदृश्य
लक्षणमाह ।
“एकदंशादितः मूलः सतजः पीतकः सङ्घट ।
सनिद्रश्चैरिमान् दंशो मण्डकैः सविषमवत ॥”
एकदंशादितः स्वभावादिकथेव दंशपा दंशो
भवति ॥ १ ॥ मण्डकविषस्य कार्यमाह ।
“मण्डकास्तु सविषाः कुण्डोर्दंशोऽथ रजं तथा ॥”
जलोकोविषकार्यमाह ।
“कण्ठशीथं ज्वरं सूक्ष्मी सविषास्तु जलोक्तसः ।
कुण्डोरिति शेषः ॥ १ ॥ यद्गोधिकारविषकार्य-
लक्षणमाह ।
“विदाहं श्वयणं तोदं प्रखिदं यद्गोधिकाः ।
कुण्डः । इति शेषः ॥ १ ॥ शतपदीविषकार्यमाह ।
“दंशं खेदं रजं दाहं कुण्यां शतपदीविषम् ॥”
शतपदी गिज्जर इति लोके ॥ १ ॥ मण्डकविष-
कार्यमाह ।
“कण्डूमान् मण्डकोरीयच्छोचः स्थाप्यन्वेदनः ॥”
असाध्यमण्डकलक्षणमाह ।
“असाध्यकोटसदृशमसाध्यं मण्डकलक्षणम् ॥”
असाध्यकोटसदृशं असाध्यः कोटोर्जलाभिः क्षतं
यत् क्षतं तत्सदृशवेदनम् ॥ १ ॥ मण्डकादंशस्य
लक्षणमाह ।
“सद्यः संस्थाविणी श्यावा दाहश्चैरिज्वरा-
न्विता ।
पिडका मण्डकादंशे तासान् स्यादिकाशुभ्रान् ॥”
तासामित्यादि । तासां सुश्रुतोक्तानां यस्यां
मण्डिकाणां मध्ये स्यादिकानां शीथं प्राणं
हरतीत्यर्थः ॥ याप्रादिविषाणां कार्यमाह ।
“चतुर्धाक्षिपद्दिग्वा नखेर्दंशो यत् क्षतम् ।
सुयते पश्यते तत्तु स्रवते ज्वरयत्यपि ॥”
चतुर्धाक्षिपद्दिग्वादिभिः । दिग्वादिर्वनमातुपा-
दिभिः । सुयते स्रवते भवति ॥ १ ॥ विषोऽभितस्य
लक्षणमाह ।
“प्रसन्नदोषं प्रकृतिमध्यातुं
मत्ताभिकामं समसृज्यटिकम् ।
प्रसन्नवर्णं नित्यचित्तपथं
वेद्योऽवगच्छेदविषं मनुष्यम् ॥”
प्रसन्नदोषं प्रकृतिमध्यातुं शेषं सुमत् ॥ १ ॥

विषः

अथ विषाणां चिकित्सा । तत्र स्थावरविषस्य चिकित्सा ।

“स्थावरं विषाणं नरं यत्नेन वामयेत् ।
वमनेन समं नास्ति यत्नस्तस्य चिकित्सितम् ॥
विषमत्वं तु यत्नं नीत्वा च कथितं यतः ।
अतः सर्वविधं युक्तः परिक्षिकस्तु शीतलः ॥
औष्ण्योत्प्रेक्षादिप्रविणं विषं पिपत्तं प्रकोपयेत् ।
वामितं संचयेत्तस्माच्छीतलेन जलेन च ॥
पाययेन्मधुसर्पिर्भां विषघ्नं भेषजं हृतम् ।
भोक्तुमर्हं रसं दद्यात् सर्वयेन्नरिचानि च ॥
यस्य यस्य च दोषस्य पञ्चलक्षणानि भूरिशः ।
तस्य तस्यौषधेः कुर्यादपरीतनुगेः क्रियाम् ॥
शालयः षट्काश्चैव कोरदूषाः प्रियङ्गवः ।
भोजनार्थं विषाणानां हिताः पटुषु सैम्बवम् ॥”
प्रियङ्गुः कर्तुः ।

“सूक्ष्मत्वं पञ्चपुष्पाणि बीजं चैति शिरीषतः ।
गवां सूत्रेण संपिष्टं तेषां द्विगुह्यं भवेत् ॥
दूधौ विषार्तः सुस्निग्धसूत्रं चाधश्च ॥४॥ धितम् ।
पाययेद्गदं मृगमिदं दूधौ विषाणम् ॥
पिप्पलीध्यामकं मांसी लोघमेला सुवर्चका ।
मरिचं बालकं चैला तथा कनकगैरिकम् ॥
चौद्रयुक्तः कषायोऽयं दूधौ विषमपोहति ॥”
ध्यामकं रोहिणम् । तद्वत्तमं उशीरं दैयम् ।
कनकगैरिकं सोमामेकं इति लोके । अत्यन्त-
मारुतम् ॥४॥ अथ जङ्गमविषस्य चिकित्सा ।
“अभयं रोचनां कुष्ठमर्कपुत्रं तथोत्पलम् ।
नलवेतसम्पलानि गरलं सुरसां तथा ॥
सकलिङ्गं समझामनन्ताश्च शतावरीम् ।
श्वङ्गाटकं समङ्गाश्च पङ्कजेशरमित्यपि ॥
कल्कीजल्य पनेत् सर्पिः पथो दद्याच्चतुर्गुणम् ।
सम्यक्पक्वेऽवतोर्यं च शीते तस्मिन् विनः-

क्षिपेत् ॥

सर्पिस्तुल्यं भिषक् चौद्रं क्षतरणं निधापयेत् ।
विषाणि हन्ति दुर्गाणि गरदोषजतानि च ॥
स्य शीतलं विषं सर्वं गरेरुपहितं त्वचाम् ।
योगचलनमकं कण्डू मांससादं विसंक्षताम् ॥
नाशयत्यङ्गनाभ्यङ्गपानवक्षिपु योजितम् ।
सर्पकोटाखुलतादिदधानां विषहृत् परम् ॥”
नृत्यपाशश्चैदि हृतम् ।
“धूलुरस्य शिषा पेया चौरं परितेधिता ।
अङ्गोर्ध्वशला चापि चविषघ्नी प्रयत्नतः ॥
रजनीयुत्पापतङ्गमझिष्ठानागकेशरेः ।
शीतान्मुपिष्टैराशेषः सद्यो लतां विषाणयेत् ॥
चौरकस्य क्षतः कल्को घृतसैम्बवधयुतः ।
सुखोष्णो मधुना लेपो वृश्चिकस्य विषं हरेत् ॥
गन्धमात्राय सुदितस्त्र्यम्बकैरुहस्य तु ।
वृश्चिकेन गरी विडः क्षणाद्भवति निर्विषः ॥”
इति विषाधिकारः । इति भावप्रकाशः ॥४॥
पारिभाषिकविषा यथा,—
“न विषं विषमित्याहुः प्रजस्रं विषमुच्यते ।
देवस्य चापि यत्नेन सदा परिहरेत्ततः ॥”

इति कौर्म्ये उपविभागे १५ अध्यायः ।

विषमः

अपि च ।

“दुरधीता विषं विद्या अजीर्णं भोजनं विषम् ।
विषं गोष्ठौ दरिद्रस्य वृद्धस्य तद्वशी विषम् ॥
विषं चक्रमणं राज्ञौ विषं राज्ञोऽनुकूलता ।
विषं स्थियोऽप्यन्यद्वदो विषं याधिरवोचिनः ॥”

इति चाणक्यम् ॥

विषकण्टकिनी, स्त्री, (विषयुक्तः कण्टकोऽस्या
अस्तीति इतिः । डीयः ।) बन्ध्याककोटकी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्याः पर्यायो यथा,—
“बन्ध्याककोटकी देवी कन्यायोगेश्वरीति च ।
नागारिणकदमनी विषकण्टकिनी तथा ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

विषकन्दः, पुं, (विषयुक्तः कन्दो यस्य ।) नीलकन्दः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

विषघा, स्त्री, गुह्यचौ । इति शब्दचन्द्रिका ।

विषघातौ, [न] पुं, (विषं हन्तीति । हन +
घातिः ।) शिरीषवृक्षः । इति शब्दमाला ॥

विषनाशके, त्रि ।

विषघ्नः, पुं, (विषं हन्तीति । हन + टक् ।) शिरीष-
वृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका । यवासः । विभी-
तकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ चम्पकवृक्षः । इति
जटाधरः ॥ विषनाशके, त्रि । (यथा, मनुः ।
७ । २२८ ।

“विषघ्नैरगदेष्टास्य सर्वदद्याणि योजयेत् ।

विषघ्नानि च रत्नानि नियतो धारयेत् सदा ॥”)

विषघ्नौषधानि यथा,—

मधुरवाच ।

“रजोन्नानि विषघ्नानि यानि धार्याणि भूभुजा ।
अगदादि समाचक्षु तानि धर्मेभ्यस्तार ॥

मस्य उवाच ।

विष्वाङ्कायवचारं पाटला वाङ्कोषणा ।
औषण्यं शलकीयुक्ता निष्काय्य प्रोक्ष्यं परम् ।
सविषं प्रोक्षितं तेन सद्यो भवति निर्विषम् ॥१॥
यवसैन्धवपानीयवस्त्रशय्यासनोदनम् ।
कवचाभरणं कृच्छं बालयन्त्रवेषमनी ॥
श्लुः पाटलातिविषा मोपी भागी पुनर्नवा ।
समङ्गावृक्षमलत्कृत्पितृवृषप्रोक्षितम् ।
सहृदन्तशठलदन्तं प्रोक्ष्यं विषनाशनम् ॥२॥
जाप्ता प्रियङ्गु मझिष्ठा सममेला हरेण्डका ।
सयष्टा मधुना युक्ता वभ्रुपित्तं कल्किता ॥
निखनेद्गोविषाणस्यं सप्तराजं महीतले ।
ततः क्षत्वा मयि देवा बह्वं हस्तेन धारयेत् ।
संघट्टं सविषमेन सद्यो भवति निर्विषम् ॥३॥
मनी जलं शमीपुष्पं दुर्धर्मा चैव कषकाः ।
कपित्थकुष्ठमझिष्ठाः पित्तं शूलकल्किताः ॥
शुनो गोः कपिलायाश्च सौम्यास्त्रियापरोऽमदः ।
विषजित् परमं कार्यं मणिरत्नं च पूज्यवत् ॥
मृषिका जतुका वापि हस्ते बद्धा विषापहा ॥४॥
हरेण्ड मांसी मझिष्ठा रजनी मधुका मधु ।
अक्षतकं सुरसं लाक्षासुपिपत्तं पूज्यवद्भुवि ॥
वादिनाम्नि पताकाश्च पिष्टैरेतैः प्रक्षेपिताः ।
शुला वृषाय चाग्राय सद्यो भवति निर्विषः ॥५॥

विषमः

आयुष्यं पञ्चलवनं मझिष्ठा रजनीद्वयम् ।

कृष्णैला विट्पापत्रं विडङ्गमिन्द्रवारुणी ॥

मधुकं वेतसं चौद्रं गोविषाण्ये निधापयेत् ।

तस्मादुष्णाम्बुना मात्रा प्रागुक्तं योजयेत्तथा ।

विषं भुक्तं जारयति निर्विषोऽपि न दोषहतम् ॥६॥

सक्तं सर्वरसोपेतं सर्वपा एलवालुकेः ।

सुवर्णं तस्करतरोः कुसुमेरुर्नृनस्य तु ॥

घृपो वासयजे हन्ति विषं स्थावरजङ्गमम् ।

न तत्र कौटाः सविषा न दहैरसरीक्षपाः ।

न क्षत्या कर्मणस्तत्र घृपोऽयं यच्च दहति ॥७॥

कल्किनैश्च दण्णचौरपलाशदुमवल्कलेः ।

दूर्चलवालुसुरसानाकुलीतक्षुलीयकैः ।

कायः सर्वोदकार्येषु काकमाचीमुत्तेष्टतः ॥८॥

रोचनापत्रनेपालीकुसुमेस्तिक्तोऽन्यद्वयम् ।

विषेन वाध्यते स्याच्च नरनारीरुपप्रियः ॥९॥

चर्मेर्हिराममझिष्ठकानिह्रीकणविलम्बेः ।

दिग्धं निर्विषतामेति गात्रं सर्वविषाहितम् ॥१०॥

शिरीषस्य फलं पत्रं पुष्पं त्वङ्मूलमेव च ।

गोमूत्रवृष्टौ क्षुद्रादः सर्वकर्मकरः स्मृतः ॥११॥

एकवीरमहोपध्याः श्वश्रु चातः परं द्विज ।

बन्ध्याककोटकी राजन् विष्णुकान्ता तथोत्कटा ।

शतमूलो शतानन्दी वला मोना पटोकिता ।

सोमा पिष्टनिशा चैव तथा दम्बरुहा च या ।

स्यले कमलिनी या च विशाली शङ्खमूलिका ।

चण्डाली हस्तिचण्डाली गोचण्डाली च

गन्धिका ।

रक्ता चैव महारक्ता तथा वर्द्धिशिखा च या ।

कोधातकी नक्तमाला पिपाला शुभलक्षणा ।

वारणा च सुगन्धा च तथा वै गन्धनाकुली ।

ईश्वरी च शिलीमुखी च सोमकी वंशतालिका ।

जतुकाली महाश्वेता श्वेता च मधुयष्टिका ।

वर्जटः पारिभद्रश्च तथा वै सिन्धुवारिका ।

जीवानन्दा वसुमती नर्तनागरकण्टकी ।

तालता जालपाताला तथा च षटपत्रिका ।

कान्तचौरी महानीला कटुरं हंसपादिका ।

मण्डूकपर्णी वाराही वै तथा तक्षुलीयके ।

सर्पिणी लवणा ब्राह्मी विष्णुरूपा सुखहरी ।

रजापहा वृद्धिकरी तथा शल्यापहा च या ।

पत्रिका रोहिणी चैव रक्तमाला महावधौ ।

तथामलकवन्दाकं या च चित्रा पटोकिता ।

काकोली चौरकाकोली पीलुपर्णी तथैव च ।

केशिनी वृश्चिकाली च महानागा शतावरी ।

तथा गरुडवेगा च स्यले कुसुदिनी तथा ।

स्यले चोपलिनी या च महाभूमिलता च या ।

उष्मादिनी सोमराजी सर्वरत्नानि पार्थिव ।

विशेषाभ्यस्ततान्यत्र कीटपक्षं विशेषतः ।

जीवजाताश्च मययः सर्वे धार्या विशेषतः ॥१२॥

रजोन्नाश्च यशस्याश्च क्षत्वा वेतालनाशनाः ।

विशेषाभ्यस्ततानां गोमूत्रोद्भूतसुदृढाः ।

सर्पतिरिगोमायुवधुमङ्गकजाश्च ये ।

विंशत्यावर्चमाणा रजोपिवानरुम्भवाः ।

कपिलजाम्बोधाहिमहिषेभ्यो भवाश्च ये ॥

विषदं

इत्येवमेतैः सकलैरप्येते-
प्रत्येकं सर्वैः स्वपुरं सुरचितम् ।
राजा वसेत्तत्र यदृच्छेत् शुभं
गुणान्वितं लक्षणसंप्रयुक्तम् ॥”

इति मातृ १६२ अध्यायः ॥

(तन्मूल्यः । तत्पण्यायो यथा । अथ च वराहः ।
अथमरुता इति च ।

“तन्मूल्यो मेघनादः काष्ठीरस्तुलेरकः ।
भस्मीरस्तुलीबीजो विषमश्चात्पमारिषः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
विषमो, स्त्री, (विषं हन्ति या । हन + टक् ।
स्त्रियां ङीप् ।) हिलमोचिका । इति त्रिकाण्ड-
शेषः । (अस्याः पण्यायो यथा,—
“मारी विषघ्नी मत्स्याङ्गी चक्राङ्गी हिल-
मोचिका ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

इन्द्रवारुणी । वनवन्दरिका । स्वल्पफला ।
भूम्यामली । रक्तपुनर्नवा । हरिद्रा । उष्णि-
काली । (अस्याः पण्यायो यथा,—
“उष्णीपवी उष्णिकाली विषघ्नी नागदन्तिका ।
सर्पदंष्ट्रामराकाली चोद्धृष्टरपुच्छिका ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

महाकरञ्जः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (हनुषा ।
तत्पण्यायो यथा,—

“हनुषा पुण्यवन्ता च परान्त्यपन्ता मता ।
मत्स्यगन्ता भोजहन्ती विषघ्नी ध्वाङ्गनाशिनी ॥”
देवदाली । तत्पण्यायो यथा,—
“देवदाली तु वेणी स्यात् कर्कटी च गरागरी ।
देवताखी टसकोशस्तथा जीम्बत इत्यपि ।
पीतापरा खरस्पर्शा विषघ्नी गरनाशिनी ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

विषजिह्वः, पुं, देवताकृत्यः । इति रत्नमाला ।
विषज्वरः, पुं (विषवत् प्राणनाशको ज्वरो यस्य ।)

महिषः । इति शब्दरत्नावली । विषज्वरश्च ।
विषखं, स्त्री, नृगालम् । इति शब्दरत्नावली ।

विषखः, त्रि, (वि + ख + क्तः ।) विषादप्राप्तः ।
यथा,—

“इति विप्रियमाकर्ण्य गोप्यो गोविन्दभाषितम् ।
विषखा भयसङ्कल्पा चिन्तामापुदुरत्ययाम् ॥”

इति श्रीभागवते १० स्कन्धे २६ अध्यायः ॥

विषखता, स्त्री, (विषखस्य भावः । तन् ।) जङ्गता ।
यथा,—

“आद्यं मौखं विषादोऽवसादः सादो विष-
खता ॥”

इति हेमचन्द्रः ॥

विषतिष्ठः, पुं, कारस्करवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुपीलुः । इति भावप्रकाशः ॥

विषदं, स्त्री, (विषं ददातीति । दा + क्तः ।) पुष्प-
काशीसम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ शुक्लवर्णः, पुं ।
इत्यमरटीका । (निम्बे प्रसन्ने च त्रि । यथा,
रघुः । १० । ५४ ।

“योगनिदानविषदेः पावनैरवबोधकैः ॥”

विषमं

विषमं

विषदंष्ट्रा, स्त्री, (विषं दंष्ट्रायां यस्याः ।) सर्प-
कङ्काली । इति रत्नमाला ।

विषदन्तकः, पुं, (विषं दन्ते यस्य । कन् ।) सर्पः ।
इति शब्दचन्द्रिका ।

विषदर्शनवृक्षः, पुं, (विषदर्शने नृत्तयस्य । कन् ।)
चकोरपक्षी । इति हेमचन्द्रः ॥

विषदुमः, पुं, (विषयुक्तो दुमः ।) कारस्करवृक्षः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

विषधरः, पुं, (धरतीति । धृ + णच् । विषस्य
धरः ।) सर्पः । इत्यमरः । (यथा, गीत-
गोविन्दे । १ । १६ ।

“कालियविषधरगङ्गजजगरङ्गज ॥”

स्त्रियां विषधरी । यथाह कश्चित् ।

“धावदुधोरविभावरी विषधरीभोगस्य भीमो
महिः ॥”

विषधस्मा, स्त्री, कुलचया । इति शब्दचन्द्रिका ।
आलकुशी इति भाषा ।

विषधात्री, स्त्री, (विषाणां विषधरसर्पाणां धात्री
मातेव ।) जलत्कारमुनिपत्नी । इति शब्द-
माला ।

विषनाशनः, पुं, (विषं नाशयति । श्युः ।) शरीर-
वृक्षः । इति हारावली । विषनाशके, त्रि ।

विषनाशिनी, स्त्री, (विषं नाशयतीति । नाशि +
श्रिणिः ।) सर्पकङ्काली । इति शब्दचन्द्रिका ।

(अथ राज्ञा भेदनाद इति लोके । तत्पण्यायो
यथा,—

“नाकुली सरसा नागसुगन्ता गन्धनाकुली ।
नकुलेटा भुजङ्गाक्षी स्याङ्गी विषनाशिनी ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

विषनुन, पुं, (विषं नुदति दूरीकरोति । नुद +
क्लिप् ।) श्योणाकृत्यः । इति शब्दचन्द्रिका ।

विषपुष्पं, स्त्री, नीलपद्मम् । इति शब्दमाला ।
विषयुक्तपुष्पश्च ।

विषपुष्पः, पुं, (विषयुक्तं पुष्पं यस्य ।) कर्द्वनवृक्षः ।
इति रत्नमाला । मनफला इति भाषा ।

विषपुष्पकः, पुं, (विषयुक्तं पुष्पं यस्य बहुव्रीहौ
कन् ।) मदनवृक्षः । इति भावप्रकाशः । विष-
पुष्पमन्त्रलक्षणरोगः । इति कैचित् ।

विषभिषक्, [ज्] पुं, (विषस्य विषचिकित्सको
वा भिषक् ।) विषवेद्यः । इति हेमचन्द्रः ॥

विषभुजङ्गः, पुं, विषयुक्तसर्पः । इति कैचित् ।
विषमं, त्रि, असमानम् । यथा, मनुः ।

“भाट्टाणामविभक्तानां यदुत्थानं भवेत् सङ्ग ।
न तत्र भागं विषमं पिता दद्यात् कथञ्चन ॥”

इति दायतत्त्वम् ॥

(सङ्घटः । यथा, गीतायाम् । २ । २ ।

“कुतश्चा कथञ्चनमिदं विषमे सप्तपन्थितम् ॥”

अनतिक्रमणीयः । यथा, साहित्यदर्पणे । १० ।

“का विषमा देवगतिः किं दुर्गन्धं जनः खलो
लोके ॥”

विषमं, स्त्री, पदस्य त्रिविधवृत्तान्तगतवृत्तविशेषः ।
यथा,—

विषम

“पद्यं चतुष्पदी तच्च वृत्तं जातिरिति द्विधा ।
वृत्तमक्षरसंख्यातं जातिर्मात्राज्ञता भवेत् ॥

सममर्द्धसमं वृत्तं विषमश्चेति तत्रिधा ।

समं समचतुष्पादं भवत्यर्द्धसमं पुनः ॥

आदिस्तृतीयवदस्य पादसंख्यौ द्वितीयवत् ।
भिन्नचिह्नचतुष्पादं विषमं परिकीर्तितम् ॥”

इति हल्दोमज्ञायां प्रथमस्तवकः ॥

वर्गभूतोक्तोद्धरेखा । यथा,—

“अज्ञानपादविषमात् कति द्विगुणयेन्मूलं समे
तद्धते

तदा लब्धजित्पदाद्विषमालम्बं द्विजितं
न्यसेत् ।

पङ्क्त्या पङ्क्तिवृत्ते समेऽन्यविषमात् तदाप्रवर्गं
फलं

पङ्क्त्यान्तद्विगुणं न्यसेदिति सुहुः पङ्क्त्येर्दलं
स्यात् पदम् ॥”

इति लीलावती ॥

(अर्धालङ्कारविशेषः । यथा, साहित्यदर्पणे ।
१० ।)

“यद्धारव्यस्य वैकल्यं अन्यथेयं च सम्भवः ।

विकृपयोः सङ्घटना या च तद्विषमं मतम् ॥”
उदाहरणम् ।

“त वनं तरुवल्कभूषणं
वृषभक्षीः क मर्द्धवन्दिता ॥”

विषमः, पुं, अयुग्मराशिः । स तु मेघः मिथुनः
सिंहः तुला धनुः कुम्भश्च । यथा,—

“क्रोरोऽथ सौम्यः पुरुषोऽङ्गना च
ओजोऽथ युग्मं विषमः समश्च ।

चरमिदं द्वात्मकनामधेया
मेघादयोऽभी क्रमशः प्रदिष्टाः ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

तालविशेषः । यथा, सङ्गीतदामोदरे ।

“चतुर्विधः परिज्ञेयस्तालः कङ्कणनामकः ।

पूर्वः खण्डः समश्चैव विषमश्चैव कथ्यते ॥

तत्तत्तुल्यं गणौ पूर्णं खण्डं विन्दुद्वयं गुरुः ।

यगणस्तु समे ज्येष्ठगणौ विषमे भवेत् ॥”

(जठरागविशेषः । यथा,—

“मन्दस्त्रीकृणोऽथ विषमः समश्चेति चतुर्विधः ।

विषमो वातजान् रोगान् तोषणः पित्तनिमि-
तजान् ॥”

इति वैद्यकरत्नविशेषे मन्दाग्रविशारे ॥)

विषमच्छदः, पुं, (विषमः अयुग्मः कुरो यस्य ।)
सम्प्रच्छदवृक्षः । इत्यमरः ॥

विषमज्वरः, पुं, (विषमः ज्वरः ।) ज्वररोगविशेषः ।
तस्य निदानकथनपूर्विकां संप्राप्तिमाह ।

“दोषोऽल्पोऽहितसम्भूतो ज्वरोऽनुच्छेद्य वा पुनः ।
धातुमन्यतमं प्राप्य करोति विषमज्वरम् ॥”

अयमर्थः । ज्वरोऽनुच्छेद्यस्य ज्वरेण तत्तस्य ।
घनिकृतं लक्षणमाह । दोषः अल्पः ज्वरसुखा
मन्योऽपि । विप्रकृतं चेतुमाह । अहित-
माहारविचारादि तेन सम्भूतः संपूर्णो जातः
अन्यतमं धातुं रसरक्षादिकं प्राप्य दूषयित्वा

2014年12月15日

विषम

अन्तः, अन्तरे ।

“करोत्यादी तथा पितृत्वकथं दाहमतीव च ।
तस्मिन् प्रशान्ते त्वितरौ कुर्वतः शीतमन्तः ॥”

अन्तः, हस्तपादादितः ॥ ॥ शीतादिदाहा-
दिवरयोस्त्रिदोषजत्वमाह ।

“दावेतौ दाहशीतादीं चरौ संसर्गजौ सृती ।
दाहपूर्वकयोः कष्टः सुखसाध्यतमोऽपरः ॥”

संसर्गजौ सान्निपातिकौ । कष्टः कष्टमाध्यः ॥ ॥
विषमचरदोषोपादाह ।

“विदग्धेऽन्तरसे देहे श्लेषपित्ते यवस्थिते ।
तेनाहं शीतलं देहं चार्द्धमुष्णं प्रजायते ॥”

अन्तरसे विदग्धे आहारान्ते रसे दुष्टे श्लेषपित्ते
च यवस्थिते दुष्टे स्थिते तेन हेतुना शीतलं
कफेन उष्णं पित्तेन अर्द्धं चार्द्धनारीचरा-
कारेण नरसिंहाकारेण वा ।

“काये दुष्टं यदा पित्तं श्लेष्मा चान्ते यवस्थितः ।
तेनोष्णत्वं शरीरस्य शीतत्वं हस्तपादयोः ॥”

अन्ते हस्तपादादौ ।
“काये श्लेष्मा यदा दुष्टः पित्तश्चान्ते यवस्थितः ।
शीतत्वं तेन गात्रे स्यादुष्णत्वं हस्तपादयोः ॥”

विषमचरविशेषस्य प्रलेपकस्य लक्षणमाह ।
“प्रलम्बमिव गात्राणि घर्मेण गौरवेण च ।
मन्दचरविलेपी च सशीतः स्यात् प्रलेपकः ॥”

गौरवेण उपलक्षितः । मन्दचरविलेपी मन्द-
वेगस्य चरस्य सदा सम्बन्धोऽस्यास्तीति मन्द-
चरविलेपी अर्थः विषमचरः । यथा च मुशुनः ।

प्रलेपकाख्यो विषमः प्रायः क्षणाय प्राणिना-
मिति ॥ ॥ अथ विषमचरानां सामान्य-
चिकित्सा ।

“चरस्य विषमाः सर्वे सन्निपातसमुद्भवाः ।
अथोष्णस्य दोषस्य तेषु कार्यं चिकित्सितम् ॥

विषमेऽप्य कर्मेयम् उक्तं बाधश्च शोधनम् ।
क्षिप्रोऽष्टरूपानेषु प्रथमोऽष्टमचरम् ॥ ॥

कालिङ्गकः पटोलस्य पत्रं कटुकरोहिणी ।
पटोलं सारिवा सुक्तं पाठा कटुकरोहिणी ॥

निम्बः पटोलश्चिफला मृद्वीका सुस्तवत्कौ ।
किरातनित्तमखला चन्दनं विश्वमेघम् ॥

गुडूचामलकं सुस्तमर्द्धशोकसमापनाः ।
कषायाः प्रथमन्याशु पञ्च पञ्चविधचरम् ॥”

कालिङ्गकः इन्द्रयवः । वत्सकः कुटजः । चन्दन-
मञ्ज रक्तचन्दनम् । कषायाः पञ्च । पञ्चविधं
सन्ततनतान्ये शुक्लद्वयोपचतुर्थकस्यम् ॥ ॥

“महाबलासलमहोषाभ्यां
कायो निवृत्त्यादिषमचरं हि ।

शीतं सकम्पं परिदाहयुक्तं
विनाशयेत् द्विविदिनं प्रयोगात् ॥ ॥

सुदान्तानागरपुष्करादौः
जनः कषायः कफमारुतौतरे ।

सन्ध्यासकासाहचिपार्थरुग्ज्वरे
सदा विदोषप्रभवेषु शस्यते ॥ ॥

सुदादि ॥ ॥
“सुदान्तापञ्चकचन्दनैर्वने-

विषम

भूनिम्बपर्पटपटोलपौष्करैः ।

निक्ताकलिङ्गपिचमर्द्धवासके-
र्महोषधं भार्गवित्तकैः समैः ॥

श्वतं पिबेत् पूर्वदिनं कषायं
निवृत्तिं दृष्टव्यं सुप्रशोभम् ।

सन्ध्यासकासाहचिपार्थरुग्ज्वरं
दृष्टं वमिं कासमतीव शूलकम् ।

आनाहृदिकादिषु सन्निपाते
गलग्ने तन्निशिरोरुहायाम् ॥”

दृष्टव्यं सुदानादिषमचरैः ॥ ॥

“सुस्तामलकगुडूचीविश्वमेघकण्टकारिकायः ।
पीतः सकण्ठाचूर्णः समधुविषमचरं हन्ति ॥ ॥

तिलतेलनवगुक्तकल्को लघुनसेविनः प्राप्तः ।
विषमचरमपहरते वातसाधोनेषोऽपि ॥ ॥

कालाजाजी तु सगुडा विषमचरनाशिनी ।
मधुनाप्राभया लौढा हन्त्याशुविषमचरान् ॥”

कालाजाजी मगरौला इति लोके । सा च
किञ्चिद्भृष्टा गुडूचया कर्ममिता भक्षणीया ॥

“पीतो मरीचचूर्णेन तुलसीपत्रजो रसः ।
द्रोणपुष्पीभवो वापि निवृत्तिं विषम-

चरान् ॥ ॥

अन्तयाः श्वतं चूर्णं वाससा परिशोधितम् ।
एथक् योऽष्टभागः स्युर्गन्धमानिकसर्पिणाम् ॥

यथापि भजयेदन्तरौ हितमिताशनः ।
नास्य कश्चिद्भवेदाधिर्न भरा पलितं न च ॥

न चर विषमा नैव मेहनानिलरक्तकम् ।
न च नेत्रगता रोगाः परमेतदसायनम् ॥

मेघाकरं विदोषघ्नं प्रयोगादस्य बुद्धिमान् ।
जीवद्वयश्वतं सार्यं यथैवादिनिश्चयम् ॥”

गुडूचीकल्कः ॥ ॥ अथाप्तमाह ।
“तक्रमांशं पयोमांसं दधिमामथापि वा ।

माषमांसं भुञ्जानो सुच्यते विषमचरान् ॥”

अथविशेषः ।
“सुगं समश्या पानाय भोजने चरणायुधाः ।

निचिरा विश्किराः पथ्याः कुकुटा विषमचरैः ॥
चरणायुधा एहकुकुटाः । कुकुटा वनकुकुटाः ।

विष्किराः वर्तिकावाविगिरणकोराद्याः ॥ ॥
अथ सन्तदादीनां विशिष्टा चिकित्सा ।

“सायन्तीकटुकानन्तासारिवाभिः श्वतं जलम् ।
मन्तवाख्ये चरे देयं वातादीनां निवृत्तये ॥”

अनन्ता दुर्गलभा ॥ ॥
“पटोलान्द्विषातिक्तासारिवाभिः श्वतं जलम् ।

मन्तवाख्ये चरे देयं वातादीनां निवृत्तये ॥”

उषा दृष्टव्यं रश्मिचतुर्विधपा तदन्तर्भा-
दन्ती च प्राज्ञा समानगुणत्वात् ॥ ॥

“पटोलान्द्विषातिक्तासारिवाभिः श्वतं जलम् ।
कथितं तज्जलं पीतं चरं मन्तवकं जयेत् ॥”

अनन्ता सारिवा । अरिष्टः निम्बः । जलं
वालकम् ॥ ॥
“दाद्यापटोलनिम्बान्द्विषातिक्तासारिवाभिः श्वतम् ।
जलं जलुः पिबेच्छीघ्रमन्येऽनुश्रवशात् ॥”

श्रृङ्गाङ्गः इन्द्रयवः ॥ ॥

विषम

“कर्मसाधारणं यत्का हृतीयकचतुर्थकौ ।
भिषजा प्रतिकर्तव्यौ विश्वोक्तचिकित्सितौ ॥

उशीरं चन्दनं सुक्तं गुडूचीधाम्नागरम् ।
अभसा कथितं पयं श्केरामधुयोजितम् ॥ ॥

चरे हृतीयके पुंसि दृष्टादाहसमन्विते ।
अपामार्गजटी कषा जोहितेः सप्ततन्त्रभिः ।

बद्धा वारे रवेस्तर्गो चरं हन्ति हृतीयकम् ॥ ॥
स्थिरातामलकोदाहृष्टाशुषमहोषधेः ।

सितामधुयुतः कायचतुर्थकचरः परः ॥”

स्थिरा शालिपर्णी । तामलको भूषाजी । शिवा
हरीतकी । उषो वासा ॥ ॥

“अगस्तिपञ्चस्य रसेन तस्यं
निवृत्तिं चतुर्थकस्यधीर्गम् ।

शिरीषपुष्पस्य निश्राहयस्य
कल्केन वा तत्तृप्तसंयुतेन ॥”

तत्र तस्यम् ॥ ॥
“चरस्य वेगकालश्च चित्तयन् चर्यते तु यः ।

तस्यैरदभूतेऽपि विषयेन शयेन स्थितिम् ॥
सन्ततं विषमश्चापि शौण्ड्यं सुचिरोत्थितम् ।

चरं समोजनेः पथीचरं सप्तपाचरेण ॥ ॥
सन्तदादिपथ्यानां विषमचरानां चिकित्सा

सन्तदादीनामिव कर्मणा ।
“शीताभिभूते पृथक् क्रियास्थितचरौ क्रियाम् ।

दाहाभिभूते तु विधिं विदधादाहनाशनम् ।
आच्छादनेऽप्युत्तरेणैव नमिः कम्पनादिभिः ।

तुल्यवत्या मृदाशीतं शीतादिचरिणो हरेत् ॥”

तुल्यवती तुला इति लोके ॥
“तं क्षान्ताभ्यां सुधीनाभ्यां पोषरोक्तनितम्बिनी ।

युवनिगाढमालिङ्गेन शीतं प्रशस्यति ॥
कान्ताङ्गसङ्गमांसं तस्य शीते निवारिते ।

प्रज्ञादं चास्य विज्ञाय पृथक् तां कारयेत्
स्थिरम् ॥

ततो दाहे तु मज्जाने पञ्चैरङ्गसम्भवेः ।
शीतलोधादिर्देहे दाहं तस्यापनोदयेत् ॥

वासके शुक्तिकाचूर्णं तुल्यं तत्रोभयोरपि ।
नवमांसं तुल्यं स्यात् सङ्गतेन कनकाङ्गवेः ॥

तत्र तु मधुक्कमुपलेखनीगणपुटेः पीतम् ।
शीतं तत्रगणयेज्जगं गुग्गुमाञ्जं सितायुतम् ॥

प्रभाते भनयेत्तत्र याति शीतचरं जलम् ।
वातिसर्भवति कस्यापि कस्यापि न भवत्यपि ॥

यत्केन दिवसेनेव शीतचरं चरं परम् ।
मध्याह्नमये पथ्यं शिखरिणी भक्तकं च ॥ ॥

शीतचरं भोजयेत्तत्रगम् ॥
“शला जालाफलं शोषविफलाजीरकं ॥

सविडङ्गं सितायुतं चूर्णं शीतचरपञ्चम् ॥
कायस्थाना कुलातिक्तावयस्यागुणोऽपि ॥

महदेवाचक्रुः शीतलोऽपि पथेपथे ॥
यत्तरेवोपधेः पिबेत्तत्रगं तत्रगं ॥

सायन्तीपानि तैलमध्यं शीतनाशनम् ॥”
कायस्था हरितकी । नाकुली राक्षा । भद्रगाडे
इति लोके । ययव्या गुडूची । पुरो गुग्गुलुः ।
शोरकः । भट्टिचर । तदन्तर्भा गटिवन । सङ्ग-

विषम

देवा हृदयला। चारो यवचारः। काय-
स्यादिधूपं लेपनं तैलम् ।
“एरुस्य तु पञ्चाणि लिप्तभूमौ निधापयेत् ।
दाहादिश्वरिणो देहे तानि पञ्चाणि धारयेत् ।
तेन नश्यति दाहोऽस्य चरन्निवोपशान्ति ।
दाहे शान्ते यदा शीतं तच्च युक्ता निवारयेत् ।
जघनचक्रचलनमिमेखला
सरसचन्दनचन्द्रविशेषना ।
वनमतेव तत्र परिदेष्टयेत्
प्रबलदाहनिपीडितमङ्गना ॥”
चन्द्रः कपूरः ।
“तदङ्गसङ्गसंज्ञातशैलेर्दाहे निवारिते ।
प्रकाशस्य विज्ञाय तां स्त्रीमपनयेत् पुनः ॥”
सुवर्चिकानागरकुलम्ब-
लात्तानिशालोहितयष्टिकाभिः ।
मिहं हरेत् यद्वगुगतपङ्क-
तेन चरं दाहसमन्वितम् ॥”
वटतक्रतेलम् ॥ ॥
“राखानागरकुलचन्दननिशायष्टाकृष्णायला
लात्तासेव्यवसारिवामधुरसारिवद्विरोहीतके ।
सोप्रीरास्त्रधिकेनरौहिजललेखेन पसेत् यद्व-
गुणे
तक्तेन चमयेत्पूरं दण्डनं दाहादिशीतादि-
कम् ॥”
चन्दनमञ्जु चेतम् । मधुरसा मूर्ध्ना । रोही-
तकः रोहिण्य इति लोके । रौहितं रोहिम
इति लृणविशेषः । जलं बालकम् । महाघट-
तक्रतेलम् ॥ ॥
“पञ्चकोपलकज्जारमृगालविषपौष्करैः
कुसुदोशीरमञ्जुपद्मैरिक्तकटफलैः ॥
सारिवाङ्गुलीधाम्नीरौहिजललेखैः ॥
धात्रीशतावरीयुक्तेः कण्ठे कल्के प्रयोजितैः ॥
लाचारसपयः मुक्तमस्तुभिः सह काञ्चिकैः ।
पक्तेलमिहं त्वयं दाहचरहरं परम् ॥”
लाचारसादिः पृथक् तेजतुल्यः पञ्चकादि-
तेलम् ॥ ॥
“प्रवेपते प्रयुक्तीत श्लेष्मचरहरी क्रियाम् ।
रुदण्टा गोष्ठं विङ्गालविशोरगस्य निष्कर्षकः ।
मदनफलभूतकेयूरी वंशखयुग्मनिष्कास्यम् ॥
धृतयतमयूरचन्द्रमङ्गलकरोमाणि सर्षपाः
सर्वचाः ।
हिङ्गुगवास्थिमरीचाः समभागाश्चाङ्गुल-
संदिष्टाः ॥
धूपनविधिना श्रमयन्त्येते सर्वान् चरान्प्रियतम् ।
यद्वह्नाकिनीपिशाचप्रेतविकारानयं धूपः ॥”
रुदण्टा जटाधारी । भूतकेयूरी जटामांसी ।
रुद्रनिष्कास्यं रुद्रनिष्कास्यपुष्पादि । मयूरचक्रः
मयूरगुच्छचक्रम् । माहेश्वरी धूपः ॥ ॥
“सोमं साधुचरं देवं समालम्ब्यमौन्यम् ।
पूजयन् प्रयतः शीघ्रं सृच्यते विषमचरान् ॥”
सोमं उमादिचरितम् । साधुचरं नन्द्यादिगण-
सहितम् । प्रयतः पविचः ॥ ॥

विषमा

“विष्णुं सहस्रसङ्गानं चराचरपतिं विभुम् ।
स्तुवन्नामसहस्रेण चरान् सर्वान् यपोहति ॥”
सहस्रसङ्गानमिति सहस्रशीर्षाद्यादि वेदाभि-
हितम् । नामसहस्रेण भारतीकृतेत्यर्थः ॥ ॥
चरस्यापि देवतात्वात् पूजा कार्या । यत
आह विदेहः ।
“तीर्थायतनदेवाग्निगुरुहोपसर्पणैः ।
अहया पूजनेष्वपि सहसा शान्तिं चरः ॥”
तीर्थं ऋषिकुण्डं जलम् । आयतनं देवाधिष्ठितं
पुनर्गोतमसेत्रश्रीशैलादि ॥ ॥
“निम्नपत्रं वरा योषं यवानी लवणजयम् ।
चारो दिवद्विरामेयजिनेत्रक्रमशोऽंशकाः ॥
सर्वमेकीकृतं चूर्णं प्रथमे भक्षयेत्तरः ।
एकादिकं द्वादिकञ्च तथा त्रिदिवसचरम् ॥
चातुर्थिकं महाघोरं सन्ततं सततं हि वा ।
धातुस्य च त्रिदोषोत्थं चरं हन्ति च मान-
वम् ॥”
निम्नादि चूर्णम् । इति विषमचरधिकारः ।
इति भावप्रकाशः ॥
विषमनयनः, पुं, (विषममयुग्मं नयनं यस्य ।
त्रिनेत्रत्वात्तथात्वम् ।) शिवः । इति चारावली ।
विषमन्त्रः, पुं, (विषमवर्णको मन्त्रो यत्र ।) सर्प-
धारकः । वादिया इति ख्यातः । तत्पर्यायः ।
जाङ्गली २ । इति जटाधरः ॥
विषममयं, त्रि, (विषम + मयट् ।) विषमादा-
गतम् । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
विषमरूप्यं, त्रि, (विषम + रूप्यः ।) विषमादा-
गतम् । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
विषमर्दंनिका, स्त्री, (विषमर्दयतीति । मर्द +
विषमर्दनी, ल्युः ङीप् । स्वार्थे कन् च ।)
गन्धनाकुली । इति राजनिर्घण्टः ॥
विषमविभागः, पुं, (विषमो विभागः ।) असमा-
नांशः । यथा, यत्र तु भूतार एव विभागमर्थ-
यन्ते तत्र विषमविभागाभावमाह मनुः ।
“भाट्टव्यामविभक्तानी यदुत्थानं भवेत् सह ।
न तत्र भागं विषमं पिता दद्यात् कथञ्चन ॥”
इति दायतत्त्वम् ॥
विषमस्यः, त्रि, (विषमे तिष्ठतीति । स्या + कः ।)
असमानस्थितः । इति कैचित् । उपपन्न-
देशस्यः । यथा नारदः ।
“अप्राप्तयवहारश्च दूतो दानोन्मुखो व्रती ।
विषमस्याश्च नासंध्या न चेताम्राजयेन्नुपः ॥”
विषमस्याः उपपन्नदेशस्याः । इति व्यवहार-
तत्त्वम् ॥
विषमश्लिष्टः, पुं, दोषविशेषः । स च अनुचित-
शासनरूपः । महद्दोषयुक्तम् । यथा, अत्र कामत
एव चान्द्रायणतत्त्वज्ञानोर्विषमश्लिष्टत्वेन दृष्ट्या-
विकल्पासम्भवात् कामतश्चान्द्रायणं अकामत-
स्तत्त्वज्ञम् । इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥
विषमाक्षः, पुं, (विषमं अयुग्मं अक्षि यस्य ।
चनयनत्वादस्य तथात्वम् ।) शिवः । इति
त्रिकाक्षशेषः ॥

विषयः

विषमायुधः, पुं, (विषमा अयुग्मा आयुधा यस्य ।
तस्य पञ्चवाणत्वात्तथात्वम् । यद्वा, विषमः अयुग
असत्य इत्यर्थः आयुधो यस्य ।) कामदेवः ।
इति हलायुधः ॥
विषमीयं, त्रि, (विषम + “गङ्गादिभ्यश्च ।” ४ ।
२ । १३८ । इति ङः ।) विषमादागतम् । इति
सिद्धान्तकौमुदी ॥
विषमुष्टिः, पुं, क्षुपविशेषः । विषदोष्टि इति
कङ्क्षिप्ते इति च हिन्दीभाषा । तत्पर्यायः ।
केशमुष्टिः २ सुसुष्टिः ३ रणमुष्टिकः ४ क्षुप-
कोष्ठमुष्टिः ५ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्त-
त्वम् । दीपनत्वम् । कषवातकण्ठामयरक्तपित्ता-
दिदाहनाशित्वम् । रक्षत्वञ्च । इति राज-
निर्घण्टः ॥
विषमृत्युः, पुं, (विषये तद्दर्शनमात्रेण मृत्युर्यस्य ।)
जीवन्मूर्तिरप्यसौ । इति जटाधरः ॥ चकोर इति
ख्यातः ॥
विषयः, पुं, (“विषयन्ति विषयिणं स्वेन रूपेण
निरूपणीयं कुर्वन्ति ।” इति सांख्यतत्त्वकौमुदी ।
वि + षि + अच् ।) चक्षुरादिराजः । स तु
शब्दस्पर्शरूपरसगन्धरूपः । तत्पर्यायः । गोचरः
२ इन्द्रियार्थः ३ देशः । (यथा, रघुः । ११ ।
१८ ।
“यच्चकार विवरं शिलाघने
ताडकोरसि स रामसायकः ।
अप्रविष्टविषयस्य रक्षसां
हारतामभवदन्तकस्य तत् ॥”)
आश्रयः । इत्यमरः । न्यायमते चित्तपक्षे-
वायुर्गो विषया यथा, —
“तत्र चित्तिर्गन्तव्यहेतुर्गान्तरूपवन्तो मता ।
यद्विषयस्तु रसस्तत्र गन्तोऽपि द्विविधो मतः ॥
स्पर्शस्तस्यापि विज्ञेयो ह्यनुष्णाशीतपाकजः ।
नित्यानित्या च सा द्विधा नित्या स्यादस-
लक्षणा ॥
अनित्या तु तद्व्याप्त्या सेवावयवयोगिनी ।
सा च त्रिधा भवेद्देह इन्द्रियं विषयस्तथा ।
योजिनादिर्भवेद्देह इन्द्रियं ब्रह्मलक्षणा ।
विषयो दण्डाकादिस्तु ब्रह्माख्यान उदाहृतः ॥
वर्णः शुक्लो रसस्पर्शो जले मधुरशीतलौ ।
स्नेहस्तत्र द्रवत्वानु सौसिद्धिकमुदाहृतम् ॥
नित्यादि प्रथमवत् किन्तु देहमयोजनम् ।
इन्द्रियं रसनं सित्युर्हिमादिर्विषयो मतः ॥ ॥
स्पर्श उष्णस्नेहसस्तु स्याद्वर्णं शुक्लमाखरम् ।
नेमित्तिकद्रवत्वानु नित्यादि तु पूर्ववत् ॥
इन्द्रियं नयनं वाङ्मनसादिर्विषयो मतः ॥ ॥
अपाकजातानुष्णाशीतस्पर्शस्तु पवने मतः ॥
तिस्र्यङ्गमनवानेष्वेव स्पर्शादिलिङ्गकः ।
पूर्ववन्नित्यादाहुक्तं देहस्यापि त्वग्नितम् ॥
प्राणादिस्तु महावायुपर्यन्तो विषयो मतः ॥”
इति भाषापरिच्छेदः ॥
विषय इति । भोगसाधनं विषयः । सर्वमेव हि
कार्यं अदृष्टाधीनं यच्च कार्यं यददृष्टाधीनं

विषये

नस्तदुपभोगं साक्षात्परस्यरया जनयत्वेव नहि
कोनप्रयोजनार्था विना कस्यचिदुत्पत्तिरस्ति
तेन द्वास्तुकादिप्रकाशानां सर्वमेव विषयो
भवतीत्यर्थः । इति सिद्धान्तस्तुतावली ॥ ७ ॥
निर्व्यसितः । इति भरतधृतानयः । अथक्तः ।
शुक्रः । इत्यप्यनयपालः । जनपदः । इति
मेदिनी । कान्तादिः । इति शब्दरत्नावली ।
नियामकः । यथा,—

“विशब्दो हि विशेषार्थः सिनोतेत्यस्य उच्यते ।
विशेषेण सिनोतीति विषयोऽनो नियामकः ॥”

इति भट्टकारिका ॥ ७ ॥

आरोपाश्रयः । यथा,—

“आरोपाश्रया तु यत्रोक्तौ विषयो विषयस्तथा ।
विषयस्तः कृतं न्यस्मिन् सा स्यात् साध्यवसा-
निका ॥”

यथा, गौडान्दिकः । इति काव्यप्रकाशे
उक्तावः । (“भोगसाधनं विषयः ।” इति
तर्ककौस्तुभः ।)

विषयाज्ञानं, स्त्री, (विषयस्याज्ञानं वक्ष्याम् ।)
तन्ना । इति राजनिर्घण्टः ।

विषयाद्यौ, [न] पुं, (विषयान् अयति प्राप्नोतीति ।
अय गतौ + णिनिः ।) राजा । वैयकजननः ।
इन्द्रियः । कामदेवः । विषयासक्तपुरुषः । इति
मेदिनी । ने, २४६ ॥

विषयि, [न] स्त्री, (विषयाः सन्त्यस्येति । विषय
+ इनिः ।) इन्द्रियम् । इति मेदिनी । ने, २११ ॥

विषयी, [न] त्रि, (विषयोऽस्यस्येति । इनिः ।)
विषयासक्तः । इति मेदिनी । ने, २११ ॥

विषयी, [न] पुं, (विषयोऽस्यास्तीति । इनिः ।)
कृपतिः । कामदेवः । वैयकः । इति मेदिनी ।
ने, २११ ॥ अजिः । इत्यनयपालः । आरोप्य-
माद्यः । यथा,—

“विषयस्तः कृतं न्यस्मिन् सा स्यात् साध्यवसा-
निका ॥”

विषयिषा आरोप्यमाद्येन अस्तः कृतं निगोर्ध-
न्यस्मिन् आरोपविषये सति सा स्यात् साध्य-
वसानिका । इति काव्यप्रकाशः ।

विषयूपा, स्त्री, अतिविषा । इति राजनिर्घण्टः ।

विषयं, स्त्री, विषम् । इति शब्दचन्द्रिका ।

विषयता, स्त्री, (विषय लता ।) इन्द्रवाहनी ।
इति राजनिर्घण्टः । (विषयप्रधानलतामात्रे ।
यथा, गीतायां श्रीधरः । २ । ४२ । “विषयता-
वदापाततो रमणीयाम् ॥”)

विषविद्या, स्त्री, विषमन्त्रः । इति विषवेद्य-
शब्दटीकायां भरतः ।

विषवेद्यः, पुं, (विषस्य वेद्यः ।) विषमन्त्रवेत्ता ।
ओम्ना इति स्थातः । यथा । विषविद्यां वेति

अधीते वा विषवेद्यः अमुपाश्रानादित्यादन्त्य-
पदद्वयः । विषस्य वेद्यश्चिकित्सकः इति वा ।
इति भरतः । तत्पर्यायः । जाह्नविकः २ ।
इत्यमरः । जाह्नविकः १ नरेन्द्रः ४ कौशिकः ५
कथाप्रसङ्गः ६ चक्राटः ७ । इति जटाधरः ।

विषा

याजयाही = जाह्नविः । जाह्नविः १०
अहितुक्तिकः ११ याजयाहः १२ गाव-
हिकः १३ । इति शब्दरत्नावली ।

विषवेरिणी, स्त्री, (विषस्य वेरिणी ।) निर्विषा ।
इति राजनिर्घण्टः ।

विषशालकः, पुं, (विषस्य शालकः ।) पद्मकन्दः ।
अस्य गुणाः । गुरुत्वम् । विदम्भित्वम् । शीतल-
त्वम् । इति राजवल्लभः ।

विषमूकः, पुं, (विषं मूके यस्य ।) भङ्गरोजः । इति
भूरिप्रयोगः ।

विषशङ्गी, [न] पुं, (विषं विषयुक्तं शङ्गं तदस्या-
स्तीति । विषशङ्ग + इनिः ।) भङ्गरोजः । इति
हारावली ।

विषस्यचकः, पुं, (विषं स्यचयति विषयुक्तामादि-
दर्शने न्यतः सन् ज्ञापयतीति । स्यच् + णिच् +
चकल् ।) चरोकपत्नी । इति हेमचन्द्रः ।

विषस्यङ्गा, [न] पुं, (विषं स्यङ्गति यस्य ।) भङ्ग-
रोजः । इति त्रिकाण्शेषः ।

विषहन्त्री, स्त्री, (विष + हन् + हन् । अया
होत् ।) अपराजिता । निर्विषा । इति राज-
निर्घण्टः ।

विषहरः, त्रि, (हरतीति । हृ + ण्यच् । विषस्य
हरः ।) गरलनाशकौघादिः । यथा । ॐ हं
जः ।

“मन्त्रोऽयं हरते रुद्र सन्त्युच्चिकर्गं विषम् ।
पिप्लीत नवनीतस्य शङ्खवेरस्य सेनसम् ।
मरोचं दधि कुष्ठस्य नस्ये पाने विषं हरेत् ।
त्रिपला टङ्कुष्ठस्य चन्दनं घृतसंयुतम् ।
एतन्पानाच्च लेपाच्च विषनाशो भवेच्छिव ।
पारावतस्य चापोगि हरितालं मनःशिला ।
एव योगो विषं हन्ति वेननेय इवोरगान् ।
सेनस्यैव यवमं चूर्णं दधिमध्नाभ्यसंयुतम् ।
हृषिकस्य विषं हन्ति लेपोऽयं तुषभञ्जन ॥”

इति गावडे १८६ अध्यायः ।

विषहरा, स्त्री, मनसादेवौ । इति शब्दरत्नावली ।
(यथा, देवीभागवते । ६ । ४७ । ५२ ।

“नरत्वारुप्रियास्तौकमाता विषहरेति च ॥”)

विषहरी, स्त्री, मनसादेवौ । इति शब्दरत्नावली ।
(यथा, देवीभागवते । ६ । ४७ । ४७ ।

“विषं खं हर्तुमीशा या तस्माद्विषहरी स्मृता ॥”)

विषहा, स्त्री, (विषह + टाप् ।) देवदाकीजता ।
निर्विषा । इति राजनिर्घण्टः ।

विषा, स्त्री, अतिविषा । इत्यमरः । बुद्धिः । इत्यु-
यादिकोषः । (अस्याः पर्यायो गुणश्च यथा,
“काष्ठोरातिविषा चेत्याद्या गुणा विषा-
वया ॥”)

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ।

“विषावतिविषा विषा शङ्गी प्रतिविषावया ।
मुक्तकन्दा चोपविषा भङ्गराघुणवल्गवा ।

विषा खोष्ठा कटुस्तिक्ता पाचनी दीपनी हरेत् ।
कपिपतातिसारामविषकासवमिह्रिभू ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।

विषाप

विषापुरः, पुं, (विषस्यापुरः ।) शल्याणम् ।
इति त्रिकाण्शेषः ।

विषाणं, स्त्री, कुष्ठौघधम् । पशुशङ्खम् । (यथा,
साहित्यदर्पणे । १० ।

“सिपसि मुक्तं वृषहंशकवदने
नृगमर्पयसि नृगादनरदने ।

वितरसि तुरगं महिषविषाणे
विदधस्तेनो भोगविताने ॥”)

हस्तिदन्तः । इति मेदिनी । ने, ७७ । (यथा,
शिशुपालवधे । १ । ६० ।

“न जातु वेनायकमेकमुद्धृतं
विषाणमव्यापि पुनः प्ररोहति ॥”)

कोलदन्तः । इति हेमचन्द्रः । (विशेषेण मध-
दातरि, त्रि । यथा, अग्निदे । ५ । ४४ । ११ ।

“विषाणं परिपानमन्ति ते ॥”)

“विषाणं विशेषेण मदस्य सातारम् ॥” इति
तन्त्राख्ये सायणः ।)

विषाणिका, स्त्री, मेघशङ्खी । इति राजमाता ।
(अस्याः पर्यायो यथा,—

“शङ्खी कर्कटशङ्खी स्यात् कुलीरश्च विषाणिका ।
अलशङ्खी च रक्ता च कर्कटाख्या च कीर्तिता ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
खानला । कर्कटशङ्खी । आवर्तकी । इति
राजनिर्घण्टः ।

विषाणी, स्त्री, नीरकाकोली । अलशङ्खी । इति
मेदिनी । खे, ७७ । त्रिकाणी । इति राज-
निर्घण्टः । तिलिङ्गो । इति शब्दचन्द्रिका ।

विषाणी, [न] पुं, (विषाणमस्यास्तीति । विषाण +
इनिः ।) हस्ती । शङ्खी । इत्यनयः । (यथा,
हरिवंशे । २०४ । २२ ।

“खड्गा विषाणिनश्चैव तुषभाश्च नृगास्तथा ॥”)
अपभ्रमासौधम् । शङ्खाटकः । इति राज-
निर्घण्टः ।

विषादः, पुं, (वि + वद + चण् ।) अवसाहः ।
यथा,—

“जायं मौखं विषादोऽवसाहः सारो विष-
खता ॥”

इति हेमचन्द्रः ।

(यथा, भागवते । १ । ११ । ११ ।

“दधौ दरवरं तेषां विषादं शमयन्निव ॥”)

विषादनी, स्त्री, पलाशीलता । इति राजनिर्घण्टः ।
विषादनः, पुं, (विषमानने यस्य ।) सपः । इति
शब्दमाला ।

विषान्तकः, पुं, (विषस्य अन्तकः नाशकः । पीत-
विषात् ।) शिवः । इति हेमचन्द्रः । विष-
नाशकं, त्रि ।

विषापहः, पुं, (विषं अपहन्तीति । हन् + णः ।)
मुक्तकटुः । इति राजनिर्घण्टः । (विष-
नाशकं, त्रि । यथा, मनौ । ७ । २१७ ।

“सुपरीक्षितमम्राटमयास्मै निविषापहे ॥”)

विषापहा, स्त्री, इन्द्रवाहनी । निर्विषा । इति
राजनिर्घण्टः । नामदमनी । इति भावप्रकाशः ।

विष्णुः

ते तु महाविपुवज्रविपुवनामभ्यां क्रमेण ख्याते ।

आमिपुस्तक • • • विष्णु आमी असा

कुलिङ्ग गववेया इति जीवे ।

विष्टम्भः

“विष्टिरा मधुराः शीताः कषायाः कट-
पाकिनः ।

बल्या ह्यष्टाष्टिदोषभाः पण्यास्ते लघवः स्तृणाः ।”
इति भावप्रकाशः ।

(“जावतिन्तरिकपिप्लवर्तोरवर्तिकावर्तक-
नप्रकाशातीक्ष्णकोरुलविह्वलयरक्तरोपचक्र-
कुण्डलसारङ्गशतपत्रकुण्डलितिरिक्तरवातुकयव-
लकप्रभृतयश्चाहला विष्टिरा लघवः शीत-
मधुराः कषाया दोषशमनाश्च ।” इति सुश्रुते
स्त्वन्वयान्ते ३३ अध्यायः । ॥ ३३ ॥ दूर्वाकरान्तगत-
सर्पविशेषः । यथा, — “पुष्परीको भृङ्गटो
सुखो विष्टिरः पुष्पाभिकर्णो गिरिसर्पश्चतु-
सर्पः श्वेतोदरो महाशिरा अलगाहो आशो-
विष्ट इति ।” इति च सुश्रुते कल्पस्थाने तत्तुर्थ-
ध्याये ।)

विष्टः त्रि, प्रविष्टः । विशधानोः क्लृप्तयेन
निष्पद्यमिदम् ।

विष्टर्प, क्ली, (“विटपविष्टपविष्टिपोलपाः ।” इत्यु-
खादिष्टवे पिष्टपस्थाने विष्टपपाठेन विशधानोः
कपन्प्रत्ययेन साधुः इति केचित् ।) भुवनम् ।
अथमरः । पिष्टर्प पिष्टपः । इति तट्टीकायां
रूपद्वयम् । (यथा, रघुः । ११ । १६ ।

“बाणभिमन्त्रद्वया निवृत्तौ
सा स्वकाननसुतं न केवलाम् ।
विष्टपत्रयपरालयस्थिरा
रावणश्रियमपि यकम्पयत् ।”)

विष्टम्भः, पुं, (वि + क्तन्भ + क्तः ।) प्रतिबन्धः ।
(यथा, भागवते । ५ । २० । १० ।

“स वृष्टिविष्टम्भाद्योपशमनः ।” ॥

आक्रमणम् । यथा, भारविः । १३ । १६ ।

“प्रविकर्षनिनादभिमरतः
पद्विष्टम्भनिपीडितस्तदागौम् ।”)

रोगविशेषः । इति मेदिनी । भं, २० ॥ स तु
आनाहुरोगः । तस्य लक्षणमाह ।

“आमं सक्कदा निचिनं क्रमेण
भूयो विबुद्धं विगुणानिलेन ।
प्रवर्तमानं नयथास्मेनं
विकारमानाहसुदाहरन्ति ।”

आमं अपक्वमाह्वसारं शक्नुत पुरीषं वा
क्रमेण निचिनं सञ्चितम् । भूयो विगुणानिलेन
दुष्टवायुना विबुद्धं आमशोषितं वा यथास्वं
पूर्ववदप्रवर्तमानं एनं विकारं आनाह-
माहुः । ॥ तत्रामजमानाहमाह ।

“तस्मिन् भवत्यामससुहृदे तु
लृणा प्रतिश्यायशिरोविदाहः ।
आमाशये भूलमथो गुरुत्वं
क्षुत्तुलम्भ उद्गारविवातनश्च ।”

विवातनं अपट्टतिः । ॥ शक्नुतसञ्चयनमाह ।

“स्तम्भः कटीष्टपुरीषस्यै
भूलोऽथ स्तम्भो शूलतो वमिच ।
आसञ्च पक्वाशये भवन्ति
तथालोकावि च लक्षणावि ।”

विष्टम्भः

पक्वाशये शूललक्षणे । अलक्षितानि
आमाशयानिरोधादीनि । ॥ ३३ ॥ आनाहोदा-
वर्तयोश्चिकित्सायास्तुल्यादुभयचिकित्सा अत्र
निरूप्यते । अयोदावर्तानां चिकित्सा ।

“अधोवातनिरोधोऽप्युदावर्तं हितं मतम् ।
खेदपानं तथा खेदो वक्षिर्वातुलोमनम् ।
विष्टविघातसमुत्थे तु विष्टभेद्यं तथैवधम् ।
वर्तभ्यङ्गावगाहश्च खेदो वक्षिर्हितो मतः ।”
वर्तः फलवर्तः ।

“मूत्रावरोधजनिते क्षीरवारिवर्तौ पिवेत ।
दुग्धशर्करासं चापि कषायं ककुभस्य च ।
दुग्धशर्करा कण्टकारी दुराणभा च तुल्यगुणत्वात् ।
एत्यादौ न सोयेन पिवेद् वा लघ्वीकृतम् ।
स्निगामिचुरसं क्षीरं श्लाघ्यमसमयापि वा ।
सर्वथैव प्रकुञ्चितं मूत्रकृच्छ्राशरीविधम् ।
जुष्माभिवातजे खेदं खेदं चापि प्रयोजयेत् ।
अन्यापि प्रयुज्यते समीरणहरान् विधीत् ।
नेत्रनीरावरोधोऽप्युत्तुङ्गखेदं शोर्जनम् ।
सुप्यान् सुखेन तस्यामे कथयेच्च कथाः प्रियाः ।
क्षिप्वाभिवातजे तीक्ष्णावाग्नस्यार्कदर्शने ।
प्रवर्तयेत् क्षुतं सक्तं खेदस्वेदौ प्रयोजयेत् ।”
तीक्ष्णं मरीचराजिकादि ।

“उद्गारस्यावरोधे तु खेदिकं धूममाचरेत् ।
कृद्दिनियहसंजाते वमनं लङ्घनं हितम् ।
विरचनं चात्र मतं तैलेनाभ्यङ्गनं तथा ।
वक्षिशुद्धिकरेः सिद्धं चतुर्गुणजले पयः ।

आवारिनाशान् कथितं पोषवन्तं प्रकामतः ।
रमयेयुः प्रिया नायकः शुक्रोदावर्तनं नरम् ।
तस्याभ्यङ्गोऽवगाहश्च मदिरा चरणाग्रधः ।
शान्तिः पथो निरुहश्च हितं मेघुनमेव च ।
जुष्टिघातसमुत्थे खिण्वसुखं तथा लघु ।
रुच्यमल्पं हितं भक्ष्यं पुष्पं सेयं सुगन्धि यत् ।
लृणाविघातसंभूते शीतः सर्वा विधिर्हितः ।
कर्पूरशिरारं स्तब्धं पिवेतोयं शनैः शनैः ।
अमन्यासि धृते शक्तो विश्रामः सरसौदनः ।
निद्रावेगविघातोऽप्येव क्षीरं विनायुतम् ।

सुवाहनं सुश्रव्याञ्च हितः शोचप्रियाः कषाः ।”
वातादिवेगविघातजनितानामुदावर्तानां चिकि-
त्सामभिधाय रुक्षादिक्षुपितवातजनितस्य उदा-
वर्तस्य चिकित्सामाह ।

“हृङ्गमात्रिकसिखल्यैः पिष्टैर्वर्तविनिर्मिताम् ।
हृताभ्यक्तां गुदे न्यस्येदुदावर्तविनाशनीम् ।”
फलवर्तः ।

“मदनं पिप्पली कुङ्कुं वचा गौराश्च सर्पपाः ।
गुङ्गक्षीरसमायुक्ता फलवर्तारिणीहिता ।”
मदनफलानिद्वर्तः । ॥

“खल्वपलं विहतायः लृणाकर्णं हृयोर्धनम् ।
प्राग्भोजनस्य मधुना विक्षालपदकं नरो
नित्यात् ।

एतन्नापुपरीषे देयं विशेषदार्ढ्यं ।
मधुरं वरपतिथोमं चूर्णं नाराचकं नाम्ना ।”
इति नाराचचूर्णम् । ॥

विष्टरः

“सद्योपं पिप्पलीमूलं विष्टरणी च विच-
कम् ।

तत्तर्गं गुह्यसंमिश्रं भक्षयेत् प्रातस्तन्यम् ।

एतद्गुह्यार्कं नाम्ना वलवर्णापिबर्हणम् ।

उदावर्तब्रूहगुह्यशोषपाक्वामयापहम् ।”

इति गुह्यार्कम् । ॥

“मूलकं शुष्कमार्द्रं च वर्तभूपचमलकम् ।

उतमालफलं चापसु पक्वा तैव हृतं

प्रयत्नम् ।

तत् पीतं शमयेत् त्विप्रमुदावर्तमशेषतः ।”

पञ्चमलकमत्र दृश्यते । शुष्कमूलकाद्यहृतम् । ॥

अथ आनाहस्य चिकित्सा ।

“तुल्यकारणकायत्वाद्दावर्तहरौ क्रियाम् ।

आनाहेऽपि च कुञ्चितं विशेषथाभिधीयते ।

चित्रलृणाहरीतक्यो द्विचतुःपञ्चभागिकाः ।

गुह्येन तुल्या वटिका हरण्यानाहसुखम् ।

वर्तिल्लिकटसैव वसर्षपश्च दध्नुःकुष्ठमदनपत्रैः ।

मधुनि गुह्यं वा पक्वेर्निहिता स्वातुलपरि-

माणाः ।

वर्तिल्लिकटं दृष्टफला शनैः प्रणिहिता गुदे हृता-

भ्यक्ता ।

आनाहोदावर्तौ शममति जठरं तथा

गुह्यम् ।”

त्रिकटकाया वर्तः । इति भावप्रकाशः ।

(त्रि, विशेषेण स्तम्भयिता । यथा, ऋग्वेदे ।
६ । ८६ । ६५ ।

“द्वयो विष्टम्भ उपमो विनाल्लगः ।”)

विष्टम्भी, [त्र] त्रि, (विष्टम्भोति । वि + क्तन्भ
+ गितिः ।) विष्टम्भरोगजनकः । यथा, —

“वेदना गुरुवो भक्ष्या विष्टम्भरुष्टमाहताः ।”

इति राजवल्लभः ।

(यथा च सुश्रुते । १ । ४५ ।

“प्रायः प्राभातिकं क्षीरं गुरु विष्टम्भ शीत-
कम् ।”

विष्टम्भोऽस्यास्तीति । विष्टम्भ + इतिः ।)

विष्टम्भरोगविशेषश्च ।

विष्टरः, पुं, (विस्तीर्यते इति । वि + क्त + यप ।

“उन्नासनयोर्विष्टरः ।” ८ । ३ । ६३ । इति

निपातनात यत्नम् ।) विटपी । दम्भुष्टिः ।

पीठाद्यासनम् । इत्यमरः । आदिना कुशा-

सनादिग्रहः । इति भरतः । ॥ (यथा,

भागवते । ३ । २० । १६ ।

“काथोगुलीलमवथीमिं हृदयाम्भीजविष्टरम् ।

दृशनीयतमं शान्तं मनोनयनवर्हणम् ।”)

विष्टरलक्षणमाह । विष्टरस्तु सार्द्धं हृदयवामा-

वर्तयलिताधोमुख्याया असंख्यातदम्भीः । तथा

च श्लामंश्वरः ।

“ऊर्तकेशो भवेद्वक्षसा लम्बकेशस्तु विष्टरः ।

दक्षिणावर्तको ब्रह्मा वामावर्तस्तु विष्टरः ।”

इति ।

हृद्वेगपरिष्टम् ।

“दर्भवर्णा न विहिता विष्टरास्तरेण्यपि ।”

विष्टिः

एवम् ।

“पञ्चाशद्विभवेद्वन्मा तद्वर्गेन तु विष्टरः ।”

इति यदि सन्तु तदा शास्त्रान्तरीयम् । एतेन विष्टरे पञ्चविंशतिसंख्या भवदेवभङ्गोक्ता निरस्ता । एवं विष्टरस्य ह्यं ह्यन्ताभ्यामपि यदुक्तं तदपि निरस्तम् ।

“यत्रोपदिश्यते कर्मे कर्तारङ्गं न चोच्यते ।

इत्युक्तञ्च विष्टेयः कर्मेणां पारगः करः ।”

इति ह्यन्तोपपरिग्रहात् । इति संस्कार-तत्त्वम् ।

विष्टरश्रवाः, [सु] पु. (“विष्टराविव अर्धसो यस्येति ।” शिशुपालवधस्य १४।१२ । टीकायां मल्लिनाथः । “विष्टरेऽन्त्येष्टौ श्रूयते नित्यं तत्र यस्तौति ।” उक्तं ४।२२६ । इत्यत्र उज्ज्वल-दत्तः ।) विष्ठाः । इत्यमरः । (यथा, हरिवंश भविष्यपर्वणि । ५१।१७ ।

“उत्पाद्य वृत्तं देवेन्द्रः शतश्रावमहाशिवम् ।

तेन तं योययामास विष्टरस्रवसं प्रभुम् ।”)

विष्टरा, स्त्री, गुणासिनी । इति राजनिर्घण्टः ।

विष्टरहृदा, स्त्री, स्वयंकेतकी । इति राजनिर्घण्टः ।

विष्टरहृदा इति च क्वचित् पाठः ।

विष्टरः, पुं, ह्यन्तोपविष्टः । यथा, विष्टारः पङ्क्ति-

ह्यन्तः । इति वलप्रकरणे दुर्गादासः ।

विष्टः, स्त्री, (विष् + क्तिन् ।) वेतनं विना हठा-

ङ्गारोऽहनादिशेषः । वेगार इति ख्यातः ।

तत्पठ्यायः । आनुः २ । इत्यमरः । हठाद-

भृतिकः श्रेष्ठो विजातकपो विष्टरति भट्ट-

खामो । हे वेतनमन्तरेण कर्मेकरणे कर्मे-

कारिणि चेत्यर्थः । अयु कर्मेकरे विष्टः स्त्रिया-

मभृतिकर्मेणीति वदः । इति भरतः । ७ ।

(यथा, रामायणे । २ । ८२ । २० ।

“विष्टकर्मेन्तिकाः सर्वे मार्गशोधक-

रक्षकाः ।”)

वेतनम् । कर्मे । इति मेदिनी । टे, २६ । (यथा,

भागवते । ७ । ८ । ५५ ।

“वयमौशकिप्ररगणास्तवानुगा

इतिचेन विष्टभुजानुकारिताः ।”)

भद्रा । वर्षणम् । इति विश्वः । प्रेषणम् । इति

हेमचन्द्रः । सा च भद्रा ववाद्येकादशकरणा-

न्मार्गतत्तमकरणं पञ्चिकायां तस्या अष्टं

विष्टिष्वे विष्टे हि पुच्छे कार्यं जयावहम् ।”

कर्मेप्रकाशे ।

“नाप्यस्त पञ्च वदनं गलकस्तयेका

वचो दशैकसहिता नियतं चतस्रः ।

भाभिः कटिः षडय पुच्छलता च तिस्रो

विष्टेर्वै निगदिनोऽङ्गविभाग एवः ।

मुखे कार्येष्वस्तिभवति मरणं चाथ गलके

धनस्यानिर्वचस्य कटितटे बुद्धिवलयः ।

कलिनाभीदेशे विजयमय पुच्छे च जगदुः

शरीरे भद्रायाः एवमिति पलं पूर्वमुनयः ।

मनुवसुसुनिधियुगदश-

शिवगुणसंख्यासु तिथिषु पूर्व्यायोः ।

१४।८।१५।४।१०।११।३।

आयाति विष्टरेषा एष्टे शुभदा पुरस्-

शुभदा ।”

पूर्व्यायोः पूर्व्यायादिदिहमुखो भवति इत्यर्थः ।

“एकेन हीना द्विगुणा तिथिस्तु

समावृष्टां करणं ववादि ।

पूर्वे परं ऋषिवमयं विश्वेषो

दिसंगुणा चक्रविवाजिता च ।

किमुधसंशं करणं प्रदिष्ट-

मादेक्षिष्येरादिदले सदैव ।

उपान्त्यशेषे शङ्कान्तु दर्शे

पूर्वे चतुष्पादपरे च नागः ।

इत्येकमलजपिचार्थमभूः अयः सयमा ववादेः ।

कलितृषपणिमाकताः पतयः शङ्क्यादेः ।”

ववाद्यधिपकथनम् ।

“पौष्टिकसिद्धशुभाणि ववास्थे

वालवे द्विजहिताद्यपि कर्मे ।

कौलवे प्रमदमित्रविधानं

तेतिष्ठे शुभगताश्रयकर्मे ।

गरे च बीजाश्रयकर्मणानि

वसिष्ठ्यपि श्रेष्ठेयविक्रिया च ।

न सिद्धिमाप्नोति कृतच विष्टां

विषाभिषातादिषु तत्र सिद्धिः ।

मन्त्रोपधानि शङ्कनौ च सपौष्टिकानि

गोविप्रराण्यपिष्टकर्मे चतुष्पादे तु ।

सौभाग्यदायकलतिभुवकर्मेनागे

किमुधनाञ्च शुभपौष्टिकमङ्गलानि ।”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ।

(यथा, कलाविलासे । २ । ११ ।

“काष्ठद्वदति समेख द्रविणं निःक्षिप्य हन-

गन्तासि ।

भातः परं प्रभाते विष्टिर्दिनं किं करोम्यहम् ।”)

विष्टः, वि, (विष् + क्तिन् ।) कर्मेकरः । इति

मेदिनी । टे, २६ ।

विष्टनं, स्त्री, (विष्टनं स्त्रियम् ।) दूरस्थावम् ।

यथा, विक्रममिपरिचयः स्त्रियम् । एवम्:

स्त्रियस्य सस्य वः स्यात् । विष्टनं कुष्ठनं प्रमिष्ठनं

परिष्ठनम् । इति सिद्धान्तकौमुदी ।

विष्टा, स्त्री, (विविधप्रकारेण तिष्ठति उदरे इति ।

वि + ष्टा + कः । उपसर्गादिति वः ।) विविध-

विष्ठा:

प्रकारेणोदरे तिष्ठति या । तत्पठ्यायः । उच्यते:

२ अथर्वः ३ प्रमलम् ४ प्रमलम् ५ मयम् ६

पुरीषम् ७ वर्षेऽङ्कम् ८ विष्टः ९ इत्यमरः ।

वर्षः १० । इति जटाधरः । अमेध्यम् ११ दूयम्

१२ कलम् १३ मलम् १४ । इति शब्दरत्ना-

वली । किङ्कम् १५ पूतिकम् १६ । इति राज-

निर्घण्टः । (यथा,—

“गुरोर्हितं प्रकर्ण्यं वाङ्मनः कायकर्मेभिः ।

आहिताचरणादेव विष्टायां जायते क्रिमिः ।”

इति लघ्यानन्दीयतन्त्रसारे ।)

तद्वर्णननिधौ यथा,—

“न नयां स्त्रियमौक्षेत् पुरुषं वा कदाचन ।

न च नृचं पुरीषं वा न च संवृष्टमैयुनम् ।”

अथे तदुत्सर्गनिधौ यथा,—

“नास्तेः क्रीडेन धावेत नापुं विम्वृजमाच-

रेत् ।

नोष्कृष्टः संविशेन्नित्यं न नयः खानमपरेत् ।”

इति कौर्मि उपविभागे १५ अध्यायः ।

तदुत्सर्गविधानं पुरीषप्रातःकृत्यशब्दयोर्ग्रह-

कम् ।

विष्ठाः, पुं, अमिः । इति शब्दमाला । शुद्धः ।

वसुदेवता । इति धरणिः । (दादशादिद्या-

नामन्यतमः । यथा, महाभारते । १।६।५।१६ ।

“एकादशश्रद्धा स्वहा दादशो विष्ठाकथ्यते ।

अथन्यस्तु सर्वेषामादित्यानां गुणाधिकः ।”)

धर्मश्राद्धकर्तुस्तुतिविशेषः । यथा,—

“मन्त्रविष्ठाहारीतया श्रवण्योऽश्विनोऽङ्गिराः ।

यमापस्तम्बवर्ताः कात्यायनवृक्षसर्पः ।

पराशरयासप्रज्जलिता दक्षगोतमौ ।

सातातपो वशिष्ठश्च धर्मश्राद्धप्रयोजकाः ।”

इति याज्ञवल्क्यसंहिता ।

ब्रह्मणो रूपविशेषः । तस्य सुतुष्टिर्नृपया ।

वेवेष्टि आप्नोति विश्वं यः । वेवति सिञ्चति

आप्यायते विश्वमिति वा । विष्ठाति विष्ठाति

भक्तान् मायापसारणेन संसारादिति वा ।

विशति सर्वभूतानि विशन्ति सर्वभूतानि

अप्नेति वा ।

“यस्मादिष्टमिदं सर्वं तस्य शक्त्या महात्मनः ।

तस्मादेवोच्यते विष्ठाविश्रुतातोः प्रवेशनात् ।”

इति विष्णुपुराणम् । इत्यमरटीकायां भरतः ।

(“हृहलात् विष्ठाकथ्यते ।” इति महाभारते ।

१।७।१३ ।) तत्पठ्यायः । नारायणः २ लक्ष्मः ३

वेङ्कटः ४ विष्टरश्रवाः ५ दामोदरः ६ हृषीकेशः

७ केशवः ८ माधवः ९ लक्ष्मः १० देव्यारिः ११

पुष्करोकाचः १२ गोविन्दः १३ मयङ्कजः १४

पोताम्बरः १५ अक्षुतः १६ शार्ङ्गः १७ विम्वृ-

सेनः १८ जनाङ्गः १९ उपेन्द्रः २० इन्द्रावरुणः

२१ चक्रपाणिः २२ चतुर्भुजः २३ पद्मनाभः २४

मधुरिपुः २५ वासुदेवः २६ विजिह्वमः २७

देवकीनन्दनः २८ श्रीरिः २९ कीपतिः ३०

पुङ्गवोत्तमः ३१ वनमाखी ३२ वज्रध्वंजी ३३

कंसारातिः ३४ अयोधजः ३५ विजयभरः ३६

विष्णुः

कैटभजित् ३७ विष्णुः ३८ श्रीवत्सलपुत्रः ३९ ।
 इत्यमरः । पुराणपुत्रः ४० दण्डिः ४१ प्रत-
 घामा ४२ गदायुजः ४३ एकदंष्ट्रः ४४ अग-
 द्राघः ४५ विष्णुरूपः ४६ सनातनः ४७ सुकुन्दः
 ४८ राक्षसेन्द्रो ४९ वामनः ५० शिवकीर्तनः ५१
 श्रीनिवासः ५२ अजः ५३ वासुः ५४ । इति
 जटाधरः । श्रीहरिः ५५ कंसारिः ५६ वृद्धरिः
 ५७ विष्णुः ५८ मधुजित ५९ मधुसूदनः ६०
 कान्तः ६१ प्रवृत्तः ६२ श्रीगर्भः ६३ श्रीकरः ६४
 श्रीमान् ६५ श्रीधरः ६६ श्रीनिकेतनः ६७
 श्रीकान्तः ६८ श्रीशः ६९ प्रभुः ७० सुरलीधरः
 ७१ जगदीशः ७२ गदाधरः ७३ बन्दात्मजः
 ७४ नरसिंहः ७५ इरेशः ७६ गोपालः ७७
 नन्दनन्दनः ७८ नरकजित् ७९ सामगर्भः ८०
 अजितः ८१ जितामित्रः ८२ जलधामा ८३
 प्रशक्तिः ८४ पुनर्वसुः ८५ आदिदेवः ८६
 श्रीवराहः ८७ सहस्रवदनः ८८ त्रिपात् ८९
 ऊर्ध्वदेवः ९० हरिः ९१ यष्टुः ९२ यादवः ९३
 अरिहृदयः ९४ पूननारिः ९५ सदायोगी ९६
 भुवः ९७ पाण्डुरसूदनः ९८ हेमशक्तः ९९ शता-
 वर्त्ती १०० कालनेमिरिपुः १०१ धनुकारिः १०२
 सोमसिन्धुः १०३ विरिचिः १०४ धरणीधरः
 १०५ बहुमूर्त्ता १०६ वर्द्धमानः १०७ प्रतानन्दः
 १०८ त्रयान्तकः १०९ मयुरेशः ११० दारकेशः
 १११ रत्नदेवः ११२ त्र्यम्बकः ११३ । इति
 शम्भुरजावली । विष्णुः ११४ द्वापारः ११५
 अश्विप्रयनः ११६ इन्द्रागुजः ११७ नरायणः
 ११८ जलप्रयः ११९ यज्ञपुत्रः १२० तार्ज-
 ञ्जः १२१ चङ्गविन्दः १२२ पञ्चशः १२३ मार्जः
 १२४ जिनः १२५ कुमोदकः १२६ अङ्गुः १२७
 वरुः १२८ प्रतापवर्त्तः १२९ सुस्रक्तेशो १३०
 बभ्रुः १३१ विधाः १३२ प्रजिह्वः १३३ आत्मभूः
 १३४ पाण्डवायनः १३५ सुवर्णविन्दः १३६
 श्रीवत्सः १३७ देवकीसुतः १३८ गोपेन्द्रः १३९
 गोवर्द्धनधरः १४० यदुनाथः १४१ गदाभृत् १४२
 शार्ङ्गभृत् १४३ चक्रभृत् १४४ श्रीवत्सभृत् १४५
 शङ्खभृत् १४६ । अथ वध्यादयो यथा,—
 “मधुधनुकचान्तरपूतनायमलान्जनाः ।
 कान्तेमिहयगीवशकटारिहकेटभाः ।
 कंसः केशिसुरो सार्वभौमद्विदराहवः ।
 हरिश्चक्रकशिपुर्नाथः कालीयो नरको बलिः ।
 शिशुपालश्चास्य वध्या वैनतेयश्च बाह्वनम् ।
 शङ्खोऽस्य पाञ्चजन्योऽङ्गुः श्रीवत्सोऽसिस्तु
 नन्दकः ।
 गदा कौमोदको चापं शार्ङ्गं चक्रं सुदर्शनम् ।
 मणिः स्वमन्त्रको हस्तो भुजमध्यं तु कौस्तुभः ॥”
 इति हेमचन्द्रः ॥ १॥
 तस्य प्रतनामानि पाद्मोत्तरखण्डे १११ अध्याये
 सहस्रनामानि च महाभारतीयशान्तिपर्वणि
 १४९ अध्याये दृष्टानि ॥ १॥ अथ मन्त्रो वर्ण्यश्च
 यथा,—
 “हरमासं द्वितीयां उपास्यं चान्तमेव च ।

२१३

विष्णुः

वासुदेवो बलः कामो क्षत्रिहो यथाक्रमम् ।
 प्रवक्ष्यामि सदस्मिन् हुं ह्रीं भूरतिमन्त्रकाः ।
 नारायणस्तथा ब्रह्मा विष्णुः शिहो वराह-
 राट् ।
 सिताक्षरहरिद्राभा नीलश्यामलोहिताः ।
 मेवायिमधुपिङ्गाभा वर्णतो नव नायकाः ॥” ॥
 अस्याङ्गानि तेषां मन्त्रवर्णाश्च यथा,—
 “कं टं चं घं गगत्मानं स्यात्तं खं वं सुदर्शनम् ।
 खं चं कं चं गदादेवो टं नं मं चक्षुः शक्तम् ।
 घं टं भं हं भवेच्छ्रीशं गं जं वं सच्च पुष्टिकम् ।
 घं वं सं वनमाला स्याच्छ्रीवत्सं सं दं नं भवेत् ।
 खं तं पं कौस्तुभः प्रोक्तश्चान्तो हृदयेव च ।
 इत्यङ्गानि यथायोगं देवदेवस्य वे दश ॥ १॥
 गदाङ्गोऽस्य सङ्काशो गदा चैवाधिताक्षितः ।
 पुष्टिः शिरीषपुष्पाभा लक्ष्मीः काञ्चनसन्निभा ।
 पूर्वचन्द्रनिभः शङ्खः कौस्तुभश्चरुत्तमः ।
 चक्रं सूर्यसहस्राभं श्रीवत्सः कुन्दसन्निभः ।
 पञ्चवर्णा मता माला ह्यनन्तो मेघसन्निभः ।
 विदुर्दूपायि चास्त्राणि यानि नीलानि वर्णतः ॥
 इति गावर्द्ध ११ अध्यायः ॥ १॥
 तस्य जगत्पालनादियथा,—
 “रजोगुणमयं चान्यरूपं तस्यैव धीमनः ।
 चतुर्मुखः स भगवान् जगत्स्थो प्रवर्त्तते ।
 स्थलं पाति सकलं विश्वात्मा विश्वतोमुखः ।
 सत्त्वं गुणसुपाश्रित्य विष्णुर्विश्वेश्वरः स्वयम् ।
 अन्तर्काले स्वयं देवः सर्वज्ञा परमेश्वरः ।
 तमोगुणं समाश्रित्य रुद्रः संहर्तते जगत् ।
 एकोऽपि सन्नहादेवस्त्रिधासौ समवस्थितः ।
 सगंरक्षालयगुणैर्निर्गुणोऽपि निरञ्जनः ।
 एकः सन् स द्विधा चैव त्रिधा च बहुधा पुनः ।
 त्रिधा विभज्य चात्मानं जैलोक्य संप्रवर्त्तते ।
 स्थिते वीजते चैव प्रसते च विश्रान्तः ।
 यस्मात् स्थितुमुच्छाति यसते च पुनः प्रजाः ।
 गुणामकत्वाजैलोक्य तस्मादेकः स उच्यते ।
 अये हरिश्चण्डर्भः स प्रादुर्भूतः सनातनः ।
 आदितादादिदेवोऽधावजातत्वादनः स्मृतः ।
 देवेषु च महादेवो महादेव इति स्मृतः ।
 पाति यस्मात् प्रजाः सर्वज्ञः प्रजापतिरिति
 स्मृतः ।
 दृष्टत्वाश्च स्मृतो ब्रह्मा परत्वात् परमेश्वरः ।
 वशिष्तादप्यवशत्वादीश्वरः परिभाषितः ।
 ऋषिः सर्वज्ञगत्वेन हरिः सर्वेश्वरो यतः ।
 अमुत्पादानं चानुपूर्वात् स्वयम्भुरिति स स्मृतः ।
 नरात्मायनं यस्मात् तस्मान्नारायणः स्मृतः ।
 हरः संसारहरणादविभुत्वाद्द्विष्णुश्च्यते ।
 भगवान् सर्वविज्ञानादवबादोमिति स्मृतः ।
 सर्वज्ञः सर्वविज्ञानाच्छब्दः सर्वमयो यतः ।
 शिवः स्यादन्तेजो यस्माद्भुतः सर्वगतो
 यतः ।
 तारुणात् सर्वदुःखानां तारकः परिगीयते ।
 बहुनाश्च किमुक्तेन सर्वं विष्णुमयं जगत् ॥”
 इति कौर्मो ४ अध्यायः ॥ १॥

विष्णुः

अपि च ।
 मत्स्य उवाच ।
 “महाप्रलयकालात् एतदाद्योत्तमोमयम् ।
 प्रसुप्रमिव चातर्क्यमप्रज्ञातमजलम् ।
 अविज्ञेयमविज्ञातं जगत् स्यात्तु चरितम् च ।
 ततः स्वयम्भुरक्षतः प्रभवः पुरण्यकर्म्मणाम् ।
 यज्ञयज्ञेनदक्षिणं प्रादुरासीत्तमोदुदः ।
 योऽतीन्द्रियः परो ज्ञातार्यण्यायान् सनातनः ।
 नारायण इति स्थातः स एव स्रयस्तुभौ ।
 स्वशरीरादभिधायान् सिद्धस्तुम्बिधेयं जगत् ।
 अथ एव ससंज्ञादौ तासु बीजमवाहयत् ।
 तदेवाहं समभवद्धिमन्त्रयमयं महत ।
 संवनसरसहस्रेण सूर्यायुतसमप्रभम् ।
 प्रविशान्त्वस्मैहातेजाः स्वयमेवात्मसम्भवः ।
 प्रभावादपि तद्गुणप्रा विष्णुत्वमगमत् पुनः ॥”
 इति मातृस्य २ अध्यायः ॥ १॥
 अथ तिस्रो मूर्त्तयो यथा ।
 “स्थित्स्थित्यन्तकरणान् ब्रह्मविष्णुशिवान्तिकाः ।
 स संज्ञां याति भगवान् एक एव जगद्भूतः ।
 ब्रह्मत्वं स्थितं चैव विष्णुत्वं पाति निवृत्तः ।
 रुद्रत्वं चैव संज्ञतां एको देवश्चिन्ता स्थितः ।
 स एव स्थितः स च सर्गकर्ता
 स एव पाता स च पात्यते च ।
 ब्रह्माद्यवस्थाभिराश्रयमूर्त्ति-
 त्रिणुत्वेरिहो वरदो वरेण्यः ॥”
 इति बह्विप्राणि सर्गादुपशान्तनामाध्यायः ॥ १॥
 नारायणस्य मूर्त्तिविशेषो यथा ।
 “योऽसौ नारायणो देवः परात्परतरो ह्युप ।
 तस्य चिन्ता समुत्पन्ना स्थितिं प्रति गरीतम ।
 स्थिता सैयं महास्थितिः पालनीया मयेव च ।
 कर्म्मकाण्डस्वमूर्त्तेन कर्तुं नैवैव शक्यते ।
 तस्मात् मूर्त्तिं स्थानार्थं यथा पाश्यामिहं
 जगत् ।
 एवं चिन्तयतस्तस्य सन्नाभिधायिनो ह्युप ।
 प्राकस्थितानां राजन् वे मूर्त्तिमत्तत्परो बभौ ।
 पुरोभूते तत्तत्तस्मिन् देवो नारायणः स्वयम् ।
 प्रविशन्तं ददर्शाय जैलोक्यं तस्य स्थितः ।
 ततः सस्मार भगवान् वरदानं पुरातनम् ।
 बागादीनां तत्तत्तुष्टः प्रादात्तस्य पुनर्वरम् ।
 सर्वज्ञः सर्वकर्ता त्वं सर्वलोकनमस्कृतः ।
 जैलोक्यप्रतिपालाश्च भव विष्णुः सनातनः ।
 देवानां सर्वदा कार्यं कर्म्मणं ब्रह्मणस्तथा ।
 सर्वज्ञस्त्वश्च भवतु तव देव न संशयः ।
 एवमुक्त्वा ततो देवः प्रकृतियो बभूव च ।
 विष्णुरप्यभुजा पूर्वां वृद्धिं सस्मार स प्रभुः ।
 तदा संनिवृत्त भगवान् योगनिद्रां मञ्जुत्पदाः ।
 तस्यां संस्थाप्य भगवान् इन्द्रियाणां द्विधाः
 प्रजाः ।
 ध्यात्वा परेण रूपेण ततः सुप्ताप वे प्रभुः ।
 तस्य सुप्तस्य जठराग्नौ पद्मं विनिःस्थितम् ।
 सप्तद्वीपवतीं पृथ्वीं सप्तसुम्ना सकानना ।
 तस्य मुखस्य विचारं पाताञ्चलसंस्थितम् ।

विष्णुः

कञ्चिकायां तथा मेवस्तन्मध्यं ब्रह्मणो भवः ।
 एवं दृष्ट्वा परं तस्य शरीरस्य तु सम्भवम् ।
 तस्यै तच्छरीरस्यो वायुवायुसमं खलत् ।
 अविद्याविजयस्यैमं शक्त्युपेक्ष धारय ।
 अज्ञानच्छेदनायै खड्गं तेऽस्तु तथा करे ।
 कालचक्रमयं चोरं चक्रं त्वं धारयाच्युत ।
 अघमेराजवातायं गर्दा धारय केशव ।
 मालेयं भूतमाता ते कच्छे तिष्ठतु सर्वदा ।
 श्रीवत्सकौस्तुभौ मेमौ चन्द्रादित्यच्छेन ह ।
 मातस्तस्मै गतिर्वीरः तदस्मात्तव कौन्तिनः ।
 जैलोनगामिनौ देवी लक्ष्मीस्तौस्तु सदा प्रिया ।
 द्वादशी च तिथिस्तौस्तु कामरूपौ च जायते ।
 घृताश्रयो भवेद्यस्तु द्वादशी तत्परायणः ।
 स्वर्गावासी च भवतु पुमान् श्री वा विश्वतः ।
 एव विष्णुस्तवास्मातो मूर्तयो देवदानवाः ।
 हन्ति पाति शरीराणि खलन्त्यन्यानि चात्मनः ।
 युगे युगे सर्वगोऽयं वेदान्ते पुरुषो ह्ययम् ।
 न ह्योनवृद्धा वक्तव्यो मनुष्योऽयं कदाचन ॥”
 इति वाराहे परापरनिर्णयनामाध्यायः ॥६॥
 ब्रह्मविष्णुशिवानामेकत्वं यथा—
 “ततो ब्रह्मा शरीरं तत् त्रिधा चक्रे महेश्वरः ।
 प्रधानेच्छावकाच्छब्दोक्तिगुणं त्रिगुणोक्ततम् ।
 तद्ब्रह्मभागः संजातस्तत्तुर्ब्रह्मचतुर्भुजः ।
 स्फटिकाभ्रसमः कायः शुक्लः स चन्द्रशेखरः ।
 ईशस्ततो ब्रह्मकाये स्फटिशक्तिं न्ययोजयत् ।
 स्वयमेवाभवत् स्रष्टा ब्रह्मरूपेण लोकभृत् ।
 स्मृतिशक्तिं त्रिणां मायां प्रकृत्याख्यां न्ययो-
 जयत् ।
 महेशि वैष्णवे काये ज्ञानशक्तिं त्रिणां तथा ।
 स्मृतिशक्तिं भवद्विष्णुश्चैव महेश्वरः ।
 सर्वशक्तिनिधोगेन सदा तद्रूपता मम ।
 अन्तःशक्तिं तथा काये शम्भवे स न्ययोजयत् ।
 अन्तःकर्ता भक्त्युत्तमः स एव परमेश्वरः ।
 अतस्त्रिषु शरीरेषु स्वयमेव प्रकाशते ।
 ज्ञानरूपं परं श्रोतिरनादिर्भगवान् प्रभुः ।
 स्फटिस्त्राज्यन्तकरणादेक एव महेश्वरः ।
 ब्रह्मा विष्णुः शिवश्चेति संज्ञामाप एयम् ।
 एयम् ।
 अतस्त्रयं विधाता च तथाहमपि नो एयम् ।
 एवं शरीरं रूपं ज्ञानमस्माकमन्तरात् ॥”
 इति कालिकापुराणे १२ अध्यायः ॥६॥
 अग्न्यम् ।
 “गुणातीतः स भगवान् व्यापकः पुरुषः परः ।
 अन्तर्भावग्राही च यन्माभिकमजादभूत् ।
 विष्णुश्च स च गोविन्द ईश्वरश्च सनातनः ।
 यस्तु वेद महात्मानं स जीवन्मुक्त उच्यते ॥”
 इति वामनपुराणे ४२ अध्यायः ॥६॥
 तेन गजेन्द्रमोक्षं यथा,—
 पुनस्तु उवाच ।
 “भक्तिं तस्याय संचिन्त्य नागस्यामोचदर्शनः ।
 प्रीतिमानभवद्विष्णुः शङ्खचक्रगदाधरः ।
 वासिष्ठं कल्पयामास तस्मिन् सरसि केशवः ।

विष्णुः

गदबुद्धौ जगन्नाथो लोकाधारस्तपोधनः ।
 पादयुक्तं गजेन्द्रं तं तच्च याहं जलाश्रयात् ।
 उज्ज्वलपद्मेयात्मा तरसा मधुकरनः ।
 स्नानस्य दारयामास याहं चक्रैव माधवः ।
 मोक्षयामास नागेन्द्रं पापिभ्यः शरणागतम् ।
 स हि देवतशायिनं हृद्गुह्यं स्वयं सत्तमः ।
 याह्यस्वमगमन् जलान्तरं प्राप्य दिवङ्गतः ।
 गजोऽपि विष्णुना स्मृतो जातो दिव्यवपुः
 पुमान् ॥”
 इति वामनपुराणे ८१ अध्यायः ॥६॥
 अस्य मन्त्रपूजादिर्व्याख्या—
 “अथ वक्ष्ये महात्मनान् विष्णोः सर्वार्थसाध-
 कान् ।
 यस्य संस्मरणात् सन्तो भवन्तिः पारमाश्रिताः ।
 तारं नमः पदं ब्रूयात् नरो दीर्घसमन्वितौ ।
 पवनो गाय मन्त्रोऽयं प्रोक्तो वस्त्रधरः परः ॥”
 अस्य पूजाप्रयोगः । प्रातःकृत्वादिस्नानान्तं
 कर्मे कृत्वा पूजामन्त्रपद्मागम्य वैष्णवाचमनं
 कुर्यात् । तदयथा गौतमीये ।
 “केशवाद्यैस्त्रिभिः पीत्वा दाम्भां प्रक्षालयेत्
 करी ।
 दाम्भामोक्षौ च संन्यस्य दाम्भां नृन्यानुसुखं
 ततः ।
 एकैव हस्तं प्रक्षाल्य पादावपि तथैकतः ।
 संप्रोक्ष्यैकेन च्छद्मानं ततः सङ्कर्षणादिभिः ।
 आस्त्यनासाक्षिकर्णौ च नाभ्युत्खं भुजौ क्रमात् ।
 स्मृतिदेवं भवेदाचमनञ्च वैष्णवाचम्ये ।
 एवमाचमनं कृत्वा साक्षात्पारायणो भवेत् ॥”
 केशवादयस्तु केशवनारायणमाधवगोविन्द-
 विष्णुमधुसूदनत्रिविक्रमवामनश्रीधरचतुर्भुज-
 पद्मनाभदामोदरसङ्कर्षणवासुदेवप्रद्युम्नानिरुद्ध-
 पुरुषोत्तमाधीश्वरशक्तिं ह्याच्युतजगद्गोपेन्द्र-
 हरिविष्णवः । वाक्यान्तु प्रथवादिकेशवाय नमः
 इत्यादि । तथा च ।
 “सचतुर्थीनमोऽन्ते च नामभिर्विन्ध्यसे तुधीः ॥”
 ततः सामान्यार्थादिमात्रकान्तं कर्मे विधाय
 केशवकीर्त्यादिभ्यां च कुर्यात् । अस्य ऋष्यादि-
 न्यासः । शिरसि प्रजापतये ऋषये नमः । सुखे
 गायत्रीच्छन्दसे नमः । हृदि अर्द्धलक्ष्मीहरये
 देवताये नमः ॥ ६ ॥ ततः कराङ्गन्यासौ । श्रीं
 अङ्गुष्ठभ्यां नम इत्यादि । श्रीं हृदयाय नमः
 इत्यादि । तथा च गौतमीये ।
 “ऋषिः प्रजापतिश्चन्द्रो गायत्री देवता पुनः ।
 अर्द्धलक्ष्मीहरिः प्रोक्तः श्रीबीजेन बद्धकम् ॥”
 ततो ध्यानम् ।
 “उद्यम्यद्वीपतनयतर्पि तन्महिमावदातं
 पार्श्वद्वन्द्वं जलधिसुतया विन्धवाचया च कुटम् ।
 नानारजोऽक्षितविधिराज्यमापीतवर्णं
 विष्णुं बन्धे दूरकमलकौमोदकीचक्रपाणिम् ॥”
 एवं ध्यात्वा न्यसेत् । यथा । अं केशवाय कीर्तिं
 नमः जलाटे । बर्णाङ्गुष्ठा सार्धचन्द्रान् पुरस्ता-
 दिभ्यादिदर्शनात् सर्वं च साङ्ख्यारः । श्रीं

विष्णुः

नारायणाय कान्ते नमो सुखे । रं माधवाय
 सुखे नमो दक्षिणे । ईं गोविन्दाय पुष्टे नमो
 वामने । उं विष्णवे हृत्वे दक्षिणे । जं
 मधुसूदनाय शान्त्यै वामकर्णे । अं त्रिविक्रमाय
 क्रियायै दक्षिणांशपुष्टे । अं वामनाय द्वायै
 वामनांशपुष्टे । खं श्रीधराय मेधायै दक्षिणे ।
 छं चतुर्भुजाय चतुर्थी वामगच्छे । एं पद्म-
 नाभाय अङ्गायै चोष्ठे । ऐं दामोदराय जङ्घायै
 अधरे । औं वासुदेवाय लक्ष्मीं कर्णैरन्तर्गतां ।
 औं सङ्कर्षणाय सरस्वत्यै अधोदन्तपङ्क्तौ । अं
 प्रद्युम्नाय प्रीत्यै मूलके । अः अनिरुद्धाय रथे
 सुखे । कं चक्रवे जयायै । खं गदिने दुर्गायै ।
 गं शङ्खिने प्रभायै । चं खड्गिने सहायै ।
 ठं शक्तिने चक्रायै दक्षिणरजसस्ययकेषु । चं
 हस्तिने वायुयै । छं सुषणिने विनासिने । जं
 मूलिने विजयायै । भं पाणिने विरचायै । अं
 अङ्गुलिने विन्धायै वामकरजसस्ययकेषु । टं
 सुकुन्दाय विन्धायै । ठं नन्दनाय सुन्दरायै ।
 डं नन्दिने सुखे । णं नराय ऋद्धे । गं नरक-
 जिने सन्दर्भे दक्षपादरजसस्ययकेषु । तं हरये
 सुखे । यं लक्ष्माय बुद्धे । रं सत्ताय भूमे ।
 धं सात्वताय मत्ते । नं सौराय चामाये वाम-
 पादरजसस्ययकेषु । पं भूराय रमायै दक्ष-
 पार्श्वे । फं जगद्गनाय उमायै वामपार्श्वे । बं
 भूधराय जेद्वये पृष्ठे । भं विन्ध्यमूर्तये क्षिप्तायै
 नाभौ । मं वैकुण्ठाय सुदायै उदरे । यं त्रिगा-
 त्तने पुरुषोत्तमाय वसुधरायै हृदि । रं अष्ट-
 गात्रने बलिने परायै दक्षांशे । लं मांसात्मने
 बलानुजाय परायणायै ककुदि । वं मेदधात्मने
 बलाय छन्दायै वामांशे । शं अस्त्रात्मने वृष-
 णाय सन्ध्यायै हृदादिदक्षकरे । वं मज्जात्मने
 वृषाय प्रशये हृदादिवामकरे । चं शुक्रात्मने
 हंसाय प्रभायै हृदादिदक्षपादे । जं पायात्मने
 वराहाय निशायै हृदादिवामपादे । ङं जीवा-
 त्मने विमलाय अमोघायै हृदाद्युदरे । चं
 क्रोधात्मने तृचिंहाय विद्युतायै हृदादिसुखे ।
 इति न्यसेत् ॥ ६ ॥ तथा च । गौतमीये ।
 “केशवादिर्यं न्यासो न्यासमात्रेण देहिनाम् ।
 अच्युतत्वं ददातिव सर्वं सर्वं न संशयः ।
 मातृकार्यं ससुचार्यं केशवाय इति स्मरेत् ।
 कीर्तिं च मनसा युक्तमिच्छादि न्यासमाचरेत् ।
 केशवाय ततः कीर्तिं कान्त्यै नारायणाय च ॥”
 इत्याद्यगम्यसंज्ञितावचनाचार्यं क्रमः । न तु
 केशवकीर्त्यायै नम इति । तथा शक्तिसुक्ति-
 मिच्छता अयं न्यासः कर्तव्यः श्रीबीजादिकः ।
 यथा । श्रीं अं केशवाय कीर्तिं नम इत्यादि ।
 तथा च गौतमीये ।
 “एवं प्रविश्यसंज्ञां लक्ष्मीबीजपुरःसरम् ।
 स्मृतिं धृतिं महालक्ष्मीं प्राप्स्यान्ति हरितां
 ब्रजेत् ॥”
 ततस्तत्त्वन्वासपीठन्यासवर्णादिन्यासविष्णुपञ्चरा-
 दिन्यासान् कुर्यात् । तत्त्वन्वासवस्तु यन्म-

विष्णुः

गौरवभिया मोक्ताः । ॥ ततो ध्यायेत् ।
“उद्यत्कोटिदिवाकराभमनिशं शङ्खं गदां

पङ्कजं
चक्रं विभक्तमिन्द्रिवावसुमतीसंशोभिपार्श्वद्वयम् ।
कोटीराजद्वारकुललघरं पीताम्बरं कौस्तुभो-
द्दीप्तं विन्धुधरं खड्गवसि लवङ्गीवस्तुचक्रं भजे ॥”
एवं ध्यात्वा मानवेः संपूज्य शङ्खस्थापनं
कुर्यात् । तत्र वैष्णवपात्रं गौतमीये ।
“ताम्रपात्रस्य विप्रर्षे विष्णोरतिप्रियं मतम् ।
तथैव सर्वपात्राणां सुखं शङ्खं प्रकीर्तितम् ।
नृपात्रञ्च तथा प्रोक्तं स्वर्णं वा राजतं तथा ।
पद्मपात्रं हरः शुद्धं नान्यत्र न नियोजयेत् ॥”
नैवेद्यदाने तु तथैव ।

“स्वर्णं वा ताम्रपात्रे वा रौप्ये वा पङ्कजे दत्ते ॥”
आगमकल्पद्वये ।

“हेरण्यं राजतं कांस्यं ताम्रं नृसुयमेव वा ।
पात्राण्यं श्रीहरेः पात्रं नैवेद्यं कल्पयेद्बुधः ॥”
पुराणरचयिन्कायाम् । सुवर्णं राजते रौप्ये
इत्यादि ॥ ॥ ततः सामान्यपीठपूजा-
नन्तरं विमलादिशक्तिविहृतपीठमन्त्रं पूर्णं
लत्वा पुनर्धात्वा मूलेन कल्पितमूर्त्तावावाह-
नादिपञ्चगव्याञ्जलिदानपञ्चनं विधाय आव-
रखपूजां कुर्यात् । अग्रादिचतुष्कोणेषु दिक्षु
च ॐ क्रुद्धोष्णाय हृदयाय नमः इत्यादिना
पूजयेत् ॥ ॥ ततः केशरं पुष्पादि ॐ नमः
नं नमः मों नमः नी नमः री नमः यं नमः
र्या नमः यं नमः । ततो दक्षे पुष्पादिदिक्षु
ॐ वासुदेवाय नमः । एवं सङ्कर्षणाय प्रद्युम्नाय
अनिरुद्धाय । अग्र्यादिकोणदक्षे ॐ शान्त्ये
नमः एवं अग्नये सरस्वत्ये रत्ने । ततः पद्माय
पुष्पादि ॐ चक्राय नमः एवं शङ्काय गदायै
पद्माय कौस्तुभाय सुवलाय खड्गाय वन-
मालायै । तद्वहिर्ये ॐ गरुडाय नमः ।
दक्षिणे ॐ शङ्खनिधये नमः । वामे ॐ पद्म-
निधये नमः । पश्चिमे ॐ ध्वजाय नमः । अग्नि-
कोणे ॐ विघ्नाय नमः । नैऋते ॐ आर्याय
नमः । वायुकोणे ॐ दुर्गाय नमः । ईशाने
ॐ सेनायै नमः । एवं सर्वत्र । तद्वहिर-
रिन्द्रादीन् वज्रादीन् पूजयित्वा धूपदीपौ दत्त्वा
नैवेद्यं दद्यात् ॥ ॥ यथा । नैवेद्यमानीय
देवतायै मूलेन पात्रार्चाचमनोयं दत्त्वा षड्भित्ति
मन्त्रेण नैवेद्यं संशोष्य चक्रमुद्रयाभिरण्य
यमिति मन्त्रेण दोषसमूहं संशोष्य यमिति दोषं
संहर्य वामकरसौधधाराभिपूज्यं यमिति मन्त्रेण
अन्यतीक्ष्णं मूलमन्त्रमवधा जपेत् । ततो
यमिति घेहसुद्रयान्तोक्ष्णं गन्धपुष्पाभ्यां संपूज्य
क्षताञ्जलिः सन् हरिं प्रार्थयेत् । अस्य सुखतो
महः प्रसवेदिति विभाज्य स्नात्वा नूनसुखाय
नैवेद्यं जपं दद्यात् । ततो मूलसुखाय एतन्नैवेद्यं
असुकदेवतायै नमः । ततो नैवेद्यं हस्ताभ्या-
मुद्धृत्य ॐ विवेद्यामि भवते बुवाखिदं हवि-
हं इति नैवेद्यं सम्ये असुकदेवतायै एतज्ज-

844

विष्णुः

मन्त्रोपस्तरमसीति जपं दत्त्वा वामहस्ते
यासुहो प्रदक्ष्य दक्षिणहस्तेन प्राकारिसुहाः
प्रदर्शयेत् ॥ ॥ यथा । ॐ प्राजाय स्वाहेति
कनिष्ठानामिके अङ्गुष्ठेन साधयेत् । ॐ अपा-
नाय स्वाहेति तर्जनीमध्यमे अङ्गुष्ठेन साधयेत् ।
ॐ आनाय स्वाहेति मध्यमानामे अङ्गुष्ठेन
साधयेत् ॐ उदानाय स्वाहेति तर्जनीमध्यमा-
नामा अङ्गुष्ठेन साधयेत् । ॐ समानाय
स्वाहेति सर्वङ्गुलीरङ्गुष्ठेन साधयेत् । ततः
अङ्गुष्ठाभ्यामनामिकायं अक्षान् मौ नमः पराय
अनिरुद्धाय अनिरुद्धाय नैवेद्यं कल्पयामीति
नैवेद्यसुहां प्रदक्ष्य मूलसुखाय असुकदेवतां
तर्पयामीति चतुर्धा संतप्य असुकदेवतायै
एतज्जलमन्त्रापिधानमसि इति जपं दत्त्वा
आचमनीयादिकं दद्यात् ॥ ॥ वैष्णवे तु
नैवेद्यदाने सर्वत्रायमेव विधिः । ततः सामान्य-
पूजापद्धत्युक्तक्रमेण विचर्यमानं कर्म समा-
पयेत् । अस्य पुरश्चर्यं धोऽङ्गुष्ठमक्षपः ।
तथा च ।

“विकारलक्षं प्रणेषन्ममेनं समाहितः ।
तद्वशांशं सरसिजेनैर्जुयान्मधुराभुते ॥”

इति तन्मसारः ।

स्तुत्युक्तविष्णुजा आदिकृतत्वादौ द्रष्टव्या ॥ ॥
शिवस्याष्टमूर्त्तिपूजानन्तरं तथैव विष्णोरष्टमूर्त्ति-
पूजा यथा,—

“क्षता पूजा मया देवि अष्टमूर्त्तेः शिवस्य च ।
यथा हि परमेशानि तत्कृण्वन् वरानने ॥”
इत्युपक्रम्य ।

“क्षत्वा पूजां महेशानि कृष्णला वाक्पदेने ।
अष्ट विष्णोर्महेशानि नामानि शृणु कामनि ।
उयं विष्णुं महाविष्णुं ज्वलन्तं संप्रतापनम् ।
भृशं भोषणं भीमं नृत्तुं प्रकीर्तितम् ।
एतान् विष्णुं महेशानि यथा संपूज्य तच्छृणु ॥
सुखादिक्रमादेव पूजयेद्विष्णुमश्रयम् ।
तन्मन्त्रं शृणु चास्त्रिंशं ज्ञानसारं वरानने ॥”

ॐ उग्राय विष्णवे नमः । ॐ महाविष्णवे
नमः । ॐ ज्वलन्ताय विष्णवे नमः । ॐ संप्र-
तापनाय विष्णवे नमः । ॐ भृशं भोषणाय विष्णवे
नमः । ॐ भीमनाय विष्णवे नमः । ॐ भीमाय
विष्णवे नमः । ॐ नृत्तुनाय विष्णवे नमः ।
“इति पूजां महेशानि क्षत्वा हि परमेश्वरि ।
विष्णुज्ञानं मया प्रोक्तं सर्वशक्तिसमन्वितम् ॥”

इति विष्णुध्यानतन्त्रे ७ पटलः ।

तस्य नमस्कारस्तुपलादिश्च यथा,—

स्तुत उवाच ।

“स्तुतिहेतुमनाद्यन्तमजमश्रयमश्रयम् ।
यो नमेत् सर्वलोकस्य नमस्यो जायते नरः ।
विष्णुमानन्दमद्वैतं विज्ञानं सर्वज्ञं प्रभुम् ।
प्रब्रूमामि सदा भक्ता येतसा हृदयालयम् ।
योऽन्तस्तिष्ठन्नशेषस्य पश्यतोऽशः शुभाशुभम् ।
तं सर्वसाक्षिणं विष्णुं नमस्य परमेश्वरम् ।
साधीनापि नमस्कारप्रयुक्तचक्रपाशये ।

विष्णुः

संसारहन्तवर्गाणां सुदेवनकरो हि सः ।

लघो स्फुरन्महरोदरचावहन्
लोकाधिकारिपुरुषे परमेष्ठिमेवे ।

एकोऽपि चावगुणमात्रतत्त्वप्रभामः

सद्यः स्वपाकमपि शोधयितुं समर्थः ।

प्रकल्प दण्डवद्भूमौ नमस्कारेण योऽर्चयेत् ।

स यो गतिमवाप्नोति न तां क्रतुशतैरपि ।

दुर्गसंसारकान्ताराङ्गपारमभिधावताम् ।

एकः कल्याणमस्कारः अस्ति तीरस्य श्रेष्ठकः ।

आसीनो वा शयानो वा तिष्ठन् वा यत्र तत्र वा ।

नमो नारायणायति मन्त्रेकशरको भवेत् ।

नारायणेति शब्दोऽस्ति वागस्ति वशवर्त्तनी ।

तथापि नरके चोरे पतन्तीति किमद्भुतम् ।

चतुर्मुखायुर्दि कोटिवक्त्रो

भवेन्नरः कोऽपि विशुद्धचेताः ।

सर्वं गुणानामयुक्तैकदेशं

वदेन्न वा देववरस्य विष्णोः ।

आसाद्य सुखयः सर्वं सुवल्नो मभुखदनम् ।

मतिचयादिवर्त्तन्ते न गोविन्दगुणचयात् ।

अवशेषापि यत्तानि कीर्त्तनं सर्वपातके ।

पुमान् विसृज्यते सद्यः सङ्घर्षक्षेमैर्गौरव ।

सलदुश्चरितं येन हरिरित्युत्तरद्वयम् ।

बहुः परिकरस्तेन मोक्षाय गमनं प्रति ।

स्वप्नेऽपि नामस्मृतिरादिपुषः

लयं करोत्यन्यथापराश्रमम् ।

प्रत्यजतः किं पुनरत्र पुंसां

संकीर्त्तने नानि जगद्गहनस्य ।

नमः कल्याणानन्त वासुदेवेत्युदीरितम् ।

ये भावभावितैर्विप्रैर्न ते यमपुरं ययुः ।

शमायातं जपं बहुलमसौ भास्वरौदयः ।

लान्तिः कलेखधौघस्य नामसंकीर्त्तनं हरः ।

ज नाकपृष्ठगमनं पुनरायाति लज्जयम् ।

ज जपो वासुदेवेति सुक्तिर्जीवमनुत्तमम् ।

गच्छतां दूरमध्वानं दृष्ट्वा नृक्षिणेतसाम् ।

पाथेयं पुण्डरीकाक्षनामसंकीर्त्तनादृतम् ।

नम इत्येव यो ज्ञातुं शक्तः अह्वयान्वितः ।

तस्यानयो भवेत्ताकः स्वपाकस्यापि शौनकः ।

संसारसंपदस्य निर्वन्धेकभेषजम् ।

लघ्विति वैष्णवं मन्त्रं जप्ता सुक्तो भवेन्नरः ।

ध्यायन् क्षते यजन् यक्षोस्तेनायां ह्यपरेऽर्चयेत् ।

यदाप्नोति तदाप्नोति कतो संकीर्त्तनं केशवम् ।

ननं तत्कथनानुक्रमयवापुःपञ्चिका ।

रोगाधारा न सा जिज्ञा या न वक्ति हरं-

गुणान् ।

कुरुक्षेत्रे किं तस्य काश्या वा शान्तिर्जनवा ।

जिज्ञासं वर्त्तते यस्य हरिरित्युत्तरद्वयम् ।

विज्ञातदुष्कृतसहस्रसमारतोऽपि

अयः परन्तु परिमुह्यन्मभीक्ष्णमानः ।

स्वप्नान्तरेऽपि किल योनिभयं न पश्ये-

नारायणस्तुतिकथापरमो मनुष्यः ॥”

इत्यादि गावके नारायणभक्तिसमस्कारो नाम

२१९ अध्यायः ॥ ॥

विष्णुः

सूत उवाच ।

“असारभूते संसारे सारमेकं विनिर्दिशेत् ।
अमारारोषलोकस्य सारमारोषं हरिः ॥
दद्यात् पुरुषसूक्तेन यः पुण्यायप एव वा ।
अक्षितं स्यात्तदा चैव तेन सर्वं पराचरम् ॥
माहवत् परिचरन्तं हृष्टिसंहारकारकम् ।
यो न पूजयते विष्णुं तं विद्यादमक्षघातकम् ॥
यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततम् ।
सकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दन्ति मानवाः ॥
नरके पश्यते यस्तु यमेन परिभाषितः ।
किं त्वया नाक्षितो देवः केशवः केशिनाशनः ॥
उदकेनाप्यभावेन द्रव्याणामक्षितः प्रभुः ।
यो ददाति स्रक् लोके स त्वया किं न चाक्षितः ॥
न तत् करोति सा माता न पिता नापि
दास्यवाः ।

यत् करोति हृषीकेशः सन्नुष्टः श्रद्धयाक्षितः ॥
वर्णाश्रमाचारवता पुरुषेण परः पुमान् ।
विष्णुराराध्यते पश्या नान्यस्ततोपकारकः ॥
न दाने विविधेर्दत्तेन पुण्येनानुलेपनेः ।
तोषमेति महात्मासौ यथा भक्ता जनार्दनः ॥
सम्यग्देव्यमाहात्म्यज्ञानसन्ततिकर्मणाम् ।
विमुक्तैकैकालभ्यं मूलमारोघं हरिः ॥
प्रणामैस्तुष्यते विष्णुरेतद्दे परमं धनम् ।
अन्यथा वा विप्रैरेकैकैस्तमर्च्यैस्तुमर्हति ॥”

इति गारुडं पूजास्तुतिः २३३ अध्यायः ॥३॥
सूत उवाच ।

“आलोक्य बहुशास्त्राणि विचार्य च पुनः
पुनः ।

इदमेकं सुनिष्पन्नं धीयो नारायणः सदा ॥
किं तस्य दानैः किं तीर्थैः किं तपोभिः किम-
ध्वरैः ।

यो नित्यं ध्यायते देवं नारायणमनन्यधीः ॥
वदन्तीर्यसहस्राणि वदन्तीर्यशतानि च ।
नारायणप्रणामस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥
प्रायश्चित्तान्यशेषाणि तपःकर्मादिकानि वै ।
यानि तेषामशेषाणां लज्जानुसरणं परम् ॥
कृते पापंशुतापो वै यस्य पुंसः प्रजायते ।
प्रायश्चित्तान्तु तस्यैकं हरिसंस्मरणं परम् ॥
सुहृत्समपि यो ध्यायेन्नारायणमनन्तरतः ।
सोऽपि तद्व्रतिमाप्नोति किं पुनस्तत्परायणः ॥
आयत्स्वप्रसुप्तप्रेषु योगस्तस्य च योगिनः ।
या काचिन्नमसो वृत्तिः सा भवत्युत्तामयात् ॥
उत्तिष्ठतिपतन्विष्णुं व्रजन् वै विवसन्तया ।
सुहृन् स्वपञ्च जायञ्च गोविन्दं माधवं स्मरेत् ॥
स्त्रैः स्त्रैः कर्मैर्यभिरतः कुर्वन्चित्तं जनार्दन ।
एषा शास्त्रानुसारोक्तिः किमन्यैर्बहुभाषितैः ॥
आनमेव परो धर्मो ध्यानमेव परं तपः ।
ध्यानमेव परं शौचं सखात् ध्यानपरो भवेत् ॥
वाञ्छा विष्णोः परं ध्येयं तपो नान्यथात्
परम् ।

तस्मात् पञ्चानमन्तोक्तं वासुदेवस्य चिन्तनम् ।
यदुक्तं पदं प्रार्थ्यं मनसो यत्र गोचरम् ।

तद्व्यापार्यन्तं ध्यातो ददाति मधुसूदनः ॥
प्रमादान् कुर्वन्तो कर्मे प्रच्यवेताध्वरेषु यत् ।
सरणादेव तद्विष्णोः संपूर्णं स्यादिति श्रुतिः ॥
ध्यानेन सङ्घर्षं नास्ति शोधनं पापकर्मणाम् ।
आगामिदेहहेतूनां दाहकोऽप्येष पावकः ॥
विनिवृत्तसमाधिस्तु सुक्तिमन्नेव जन्मनि ।
प्राप्नोति योगी योगादिदग्धकर्मण्योऽपि सदा ॥
यथासिद्धतश्चिह्नः कश्चं दहति सानिलः ।
तथा चित्तस्थितो विष्णुर्योगिनां सर्वकिल्बिषम् ॥
यथासिद्धाहातु कनकमपदोषं प्रजायते ।
संश्लिष्टं वासुदेवेन मनुष्याणां तथा मनः ॥
गङ्गास्नानसहस्रेषु पुष्करस्थानकोटिषु ।
यत् पापं विलयं याति स्मृते नश्यति तद्वरौ ॥
प्राणायामसहस्रेषु यत् पापं नश्यति भुवम् ।
अथमात्रेण तत् पापं हरिर्ध्यानात् प्रणश्यति ॥
एकस्मिन्प्रयत्निक्रान्ते सुहृत्तं ध्यानवर्जिते ।
दस्युभिर्मर्षितेनैव युक्तमाकृष्टं भृशम् ॥
कलिप्रभावो दुष्टोक्तिः पाषाणानां तथोक्तयः ।
न क्रमेण मनस्तस्य यस्य चेतसि केशवः ॥
सा तिष्ठतिदहोरात्रं स योगः स च चन्द्रमाः ।
लयं तदेव विख्यातं यत्र प्रसज्यते हरिः ॥
सा दानिस्तन्महत्त्वं सा चात्मजदुःखता ।
यन्मुहूर्तं क्षणं वापि वासुदेवो न चिन्तयते ॥
कलिः क्षतयुगलस्य कलिस्तस्य क्षते युगे ।
हृदये यस्य गोविन्दो यस्य चेतसि नाच्युतः ॥
यस्यायतस्तथा पृष्ठे गच्छतस्तत्ततोऽपि वा ।
गोविन्दे नियतं चित्तं क्षतजल्यः सदेव सः ॥
वासुदेवे मनो यस्य अपहोमासैर्नादियु ।
तस्यान्तरायो मेवेव देवेन्द्रत्वादिकं फलम् ॥
असंख्यं च गार्हस्थ्यमतप्रा च महत्तपः ।
क्षिणति वेण्वर्यो मायां केशवार्पितमानसः ॥
तमां कुर्वन्ति क्रुद्धेषु दयां मूर्खेषु मानवाः ।
सुदृशं धर्मश्रीलेषु गोविन्दे हृदयस्थिते ॥
ध्यायेन्नारायणं देवं स्नानादिषु च कर्मसु ।
प्रायश्चित्तं हि सर्वस्य दुष्कृतस्थितिं विमुक्तम् ॥
लाभलोभा जयलोभा क्रुतलोभा पराभवः ।
येवामिन्द्रीवरश्यामो हृदयस्थो जनार्दनः ॥
कौटपक्षिगणानाञ्च हरौ संन्यस्तचेतसाम् ।
ऊर्ध्वमेव गतिं मन्ये किं पुनश्चाग्निनां वृणाम् ॥
वासुदेवतच्छाया नातिशीता न घर्मेदा ।
नरकहारशमनी सा किमर्थं न सेयते ॥
न च दुर्लभसः श्रापो वस्त्रापि शशीपतेः ।
हन्तुं समर्थो हि सखे हृद्गते मधुसूदने ।
वदतस्तत्ततोऽन्यथा स्वेच्छया कर्मे कुर्वन्तः ॥
नापयाति यदा चिन्ता सिद्धीं मन्ये च धारणाम् ।
ध्येयः सदा सविह्वलमखण्डध्यावर्तौ ॥
नारायणः सरसिजासनसन्निविष्टः ।
केयवान् कनककुण्डलवान् किरीटी
हारी चिरस्मयवपुर्धृतशङ्खचक्रः ॥
किमत्र बहुनोक्तेन युष्माकमधुना हरिम् ।
सरताहर्षिणं विष्णुमग्रेवदुरितापहम् ॥
न हि ध्यानेन सङ्घर्षं पवित्रमिह विदति ।

विष्णुः

अपाकेष्वपि भुञ्जानः पापं नैवात्र लिप्यते ।
यदा चित्तं समासक्तं जन्तोर्निवृत्त्यगोचरे ।
यदि नारायणोऽप्येवं को न सुष्येत बन्धनात् ॥
प्रत्यक्षमितमेदं यत् सत्तामात्रमगोचरम् ।
वचसामात्मसंवेद्यं तज्ज्ञानं ब्रह्मसंज्ञितम् ॥
तन्नामया धारणया योगिनो यान्ति मे लयम् ।
संसारकर्मण्योऽप्येते यान्ति निर्वर्जिता
दिव्याः ॥”

इति गारुडं ध्यानस्तुतिः २३४ अध्यायः ॥
तस्य माहात्म्यं यथा,—

सूत उवाच ।

“विष्णुचित्तो भवेद्भक्तस्तं यजेत नमेत् सदा ।
तमेवेत्यति सुक्तेष्वमात्मानं हरितत्परः ॥
तद्दानं यत्र गोविन्दः सा कथा यत्र केशवः ।
तत् कर्मे यत्तदर्थं किमन्यैर्बहुभाषितैः ॥
सा जिज्ञासा हरिं स्तौति तच्चित्तं यत्तदर्थितम् ।
सावेव केवलौ श्लाघ्यौ यौ तत्पूजाकरौ करौ ॥
प्रणाममीशस्य शिरःफलं विदु-
स्तर्षेणं पाणिफलं दिवौकसः ।
मनःफलं तद्गुणकर्मचिन्तनं
वाचस्तु गोविन्दगुणस्तवः फलम् ॥
मेरुमन्दरमात्रोऽपि राशिः पापस्य कर्मणः ।
केशवं वेदमासाद्य दुर्गाधिरव नश्यति ॥
यत्किञ्चित् कुरुते कर्म पुरुषः साध्वसाधु वा ।
सर्वं नारायणे न्यस्य कुर्वन्पि न लिप्यते ॥
हृद्यादिचतुरास्यान्तं भूतग्रामं चतुर्विधम् ।
पराचरं जगत् सर्वं प्रसुप्तं मायया तव ॥
यस्मिन्मन्त्रमतिनं याति नरकं स्वर्गोऽपि यच्चि-
न्तने

विष्णो यत्र निवेशितात्ममनसो ब्राह्मोऽपि
लोकोऽल्पकः ।

सुक्तिं चेतसि संस्थितो जडधिया पुंसां ददा-
त्यथः

किञ्चिदं दुरितं प्रयाति विलयं तच्चाच्यते
कीर्तिते ।

महता पुण्यपण्येन येन क्रौंतोऽखिलं भुवम् ।
तस्य विष्णोः प्रसादेन दह कश्चित् प्रवृत्तिः ॥
अपिकार्यं अपं ज्ञानं विष्णोर्ध्यानं च पूजनम् ।
गन्तुं दुःखोदधेः पारं कुर्याच्च भवन्ति ते ॥
राक्षस्य शरखं राजा पितरौ बालकस्य च ।
धम्मे च सर्वमर्थानां सर्वस्य शरणं हरिः ॥
ये नमन्ति अगदयोनिं वासुदेवं सनातनम् ।
न तेभ्यो विद्यते तीर्थमधिकं सुनिश्चितम् ॥
अनर्च्यपूजान् कुर्वन्तु स्त्रियाश्चैव च ।
तं सतुह्य गोविन्दं ध्यानं नित्यमनन्तरतः ॥
मूढं वा भगवद्भक्तं निषादं अपचं तथा ।
द्विजजातिसमं मन्ये न याति नरकं नरः ॥
आदरेण यथा स्तौति सनवन्तं घनेच्छया ।
तथा बुद्धिश्च कर्तारं को न सुष्येत बन्धनात् ॥
यथा जातबली वदितुं ह्यारम्भपीत्यनम् ।
तथाविधः स्तुतो विष्णुर्योगिनां सर्वकिल्बिषम् ॥
प्रदीप्तं पद्मेतं बहत् नान्यथानि न्यमादयः ।

विष्णुः

तदन् पापानि सर्वाणि योगाभ्यासरतं नरम् ।
 यस्य यावाच्च विष्णोः सत्यस्य सिद्धिश्च तावती ।
 एतावानिति कृष्णस्य प्रभावः परिमीयते ।
 विद्मिषादपि गोविन्दं दमघोषात्मजः स्मरन् ।
 शिशुपालो गतस्तत्त्वं किं पुनस्तत्परायणः ।
 अयं देवो मुनिर्वन्द्य एष ब्रह्मा दृष्टव्यः ।
 इत्याख्या जायते तावद्यावन्मार्चयते हरिम् ॥”
 इति गार्हपत्ये विष्णुमाहात्म्ये २३५ अध्यायः ।
 तस्य पादोदकपात्रादिफलम् ।
 “हृदि रूपं मुखे नाम नैवेद्यमुदरे हरेः ।
 पादोदकश्च निर्माल्यं मन्त्रके यस्य शोभ्यते ।
 नैवेद्यमन्नं तुलसीविमिश्रं
 विशिष्यतः पादजलं पिबेच्च ।
 योऽश्नाति नित्यं पुरतो सुरारेः
 प्राप्नोति सुप्रेमयुतां स भक्तिम् ॥
 हृत्वा हन्ति यदङ्घ्रिभङ्गतुलसी स्तब्ध पादोदकं
 नैवेद्यं बहुमद्यपात्रादुरितं गुल्मघ्ननामजम् ॥”
 इति पाद्मोत्तरखण्डे १० अध्यायः ॥ * ॥
 तस्य नाम्नां व्युत्पत्तयो यथा,—
 पृथिव्यात् ।
 “जातिषु प्रेषो भवति तस्माच्छेषोऽभि कीर्तितः ॥
 असनीत्यतिशुक्लस्य ब्रह्मवैवर्तनादिषु ।
 यस्मान्न च्यवसे स्थानात्तस्मात् कीर्तयसेऽन्यतः ॥
 ब्रह्माण्डमिन्द्रं तद्वत् यमं वरुणमेव च ।
 नियत्य हरसे यस्मात्तस्माद्हरिश्चोत्थमे ॥
 सम्मानयसि भूतानि वपुषा यशसा श्रिया ।
 चिरेण वपुषा देव तस्माच्छासि सनातनः ॥
 यस्माद्ब्रह्मादयो देवा सुयज्ञोऽग्नयेजसः ।
 न तेऽन्तं त्वधिगच्छन्ति तेनान्तस्तत्त्वमुच्यते ॥
 न चोच्यते न चरसे कल्पकोटिशतैरपि ।
 तस्मात्त्वमन्तरात्मा विष्णुर्वेति प्रकीर्तयसे ॥
 विष्टब्धश्च त्वया सर्वं जगत् स्थावरजङ्गमम् ।
 जगद्विष्टम्भनाच्चेव विष्णुर्वेति प्रकीर्तयसे ॥
 विष्टब्ध तिष्ठसे नित्यं त्रैलोक्यं सत्पराचरम् ॥
 स्वयन्मन्त्रस्त्वनरं समद्वन्द्वतपस्रगम् ।
 आप्य त्वामेव विश्वे त्रैलोक्यं सत्पराचरम् ।
 तस्माद्विष्णुरिति प्रोक्तः स्वयमेव स्वयम्भवा ॥
 नारा इत्युच्यते आपः ऋषिभिस्तत्त्वदर्शभिः ।
 अयनं तस्य तत्पूर्व्यं तेन नारायणः स्मृतः ॥
 युगे युगे प्रवर्तते त्रिं विष्णो विन्दसि तत्त्वतः ।
 गोविन्दसि ततो नाम्ना प्रोच्यसे ऋषिभिस्तथा ॥
 क्षत्रिकाम्नीन्द्रियागयादुक्तस्त्वज्ञानविशारदाः ।
 ईशित्वे वर्तसे त्रैलोक्यं क्षुद्रैर्केशस्तथोच्यते ॥
 वसन्ति त्वयि भूतानि ब्रह्मादीनि युगचये ।
 त्वं वा वससि भूतेषु वासुदेवस्तदुच्यते ॥
 सङ्घर्षयसि भूतानि कल्पे कल्पे पुनः पुनः ।
 ततः सङ्घर्षणः प्रोक्तस्त्वज्ञानविशारदेः ॥
 प्रभूचेन न तिष्ठन्ति सदेवासुरराक्षसाः ।
 प्रतिशुः सर्वधर्माणां प्रभुत्वस्तेन चोच्यते ॥
 निरोधो विश्वे यस्मान्न ते भूतेषु कश्चन ।
 अविद्वत्तः प्रोक्तः पूर्वमेव महर्षिभिः ॥”
 इति मातृ २२२ अध्यायः ॥ * ॥

विष्णुगु

विष्णुलोकगमनकारणं यथा,—
 “कर्मभोगी सकामः स्यान्निष्कामो निरुपद्रवः ।
 स याति देहं तदा च पदं विष्णोर्निरामयम् ।
 पुनरागमनं नास्ति तेषां निष्कामिणां सति ॥
 ये सेवन्ते च हि भुञ्जं कृष्णमात्मनमेव च ।
 गोलोकं ते नरा यान्ति दिशरूपविधारिणः ॥
 ये च नारायणं भक्त्वा सेवन्ते च चतुर्भुजम् ।
 वैकुण्ठं यान्ति ते सर्वे दिशरूपविधारिणः ॥
 सकामिनो वेणवाश्च गत्वा वैकुण्ठमेव च ।
 भारतं पुनरायान्ति तेषां जन्म द्विजातिषु ।
 काशेन ते च निष्कामा भवन्त्येव क्रमेण च ।
 भक्तिश्च निर्मला बुद्धिं तेभ्यो दास्यति निश्चितम् ॥
 हरिभक्ताश्च निष्कामाः स्वधर्मे रक्षिता दिजाः ।
 तेऽपि यान्ति हरेर्लोकं क्रमादुक्तिबलाद्देवो ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते प्रज्ञातिखण्डे ८४ अध्यायः ॥
 विष्णुकर्तृ, लो, (विष्णुधैवताकं चरन्म् ।)
 अवगन्तव्यम् । यथा,—
 “उपोष्य दादृशीं पुण्यां विष्णुकृत्वेण संयुताम् ।
 एकादश्युद्धवं पुण्यं नरः प्राप्नोत्यसंशयः ॥”
 इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
 विष्णुकन्दः, पुं, (विष्णुप्रियः कन्दः ।) मूलविशेषः ।
 तत्पद्यायः । विष्णुगुप्तः २ सुपुटः ३ बहुसंपुटः ४
 जलवासः ५ दृष्टकन्दः ६ दीर्घपत्रः ७ हरि-
 प्रियः ८ अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । शिशिर-
 त्वम् । पिच्छदाहशोफहरत्वम् । रुच्यत्वम् ।
 सन्तर्पणकारित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 विष्णुकान्ता, स्त्री, अपराजिता । इत्यमरः । अपरा-
 जिताया अस्या क्षुब्धजतिः । तत्पद्यायः ।
 हरिकान्ता २ नीलपुष्पा ३ अपराजिता ४
 नीलकान्ता ५ सुनीला ६ विकान्ता ७
 हृदिक्ता ८ अस्या गुणाः । कटुत्वम् । तिक्त-
 त्वम् । कफवातामयविषदोषनाशित्वम् । मेधा-
 कारित्वम् । पावनित्वम् । शुभदत्वम् । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 विष्णुगुप्तः, पुं, (विष्णुना गुप्तः ।) वात्स्यायनसूनिः ।
 यथा,—
 “विष्णुगुप्तस्तु कौण्डिन्यागच्छो भोमिगोऽङ्गुलः ।
 वात्स्यायनो मन्दनागः पाललस्वामिनावपि ॥”
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 विष्णुकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 विष्णुगुप्तकं, लो, चाणक्यमूलकम् । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 विष्णुगुहं, लो, (विष्णुवे प्रतिष्ठितं यद्गुहम् ।)
 विष्णुमन्दिरम् । स्तम्भपुरम् । इति हेमचन्द्रः ॥
 विष्णुगृहकरणफलं यथा,—
 “अष्टएकासमायुक्तं यः कुर्व्यादेवायं यद्गुहम् ।
 न तस्य फलमस्यतिर्वक्तुं शक्यते केनचित् ॥”
 इति हरिभक्तिविलासे २० । १४ ॥
 “येस्तु देवालयं विष्णोः शुभं दास्यन्त्यं कृतम् ।
 कारयेन्मन्त्रयन् वापि श्रद्धा तस्य फलं सुते ॥
 अहम्यहनि योगेन यजतो यन्महाफलम् ।
 प्राप्नोति तत् फलं विष्णोः कारयति मन्दिरम् ॥”

विष्णुते

कुलानां शतमागामि समनोतं तथा शतम् ।
 कारयेद्गवद्दाम नयत्यश्वतलोक्तताम् ।
 सप्रजन्मकृतं पापं स्वल्पं वा यदि वा बहु ।
 विष्णोरालयविन्यासप्रारम्भादेव नश्यति ॥
 सप्रलोकमधो विष्णुर्यस्तस्य कुरुते यद्गुहम् ।
 प्रतिष्ठा समवाप्नोति स नरः साप्रजौकिकीम् ॥
 प्रशस्तरेशं भूभागे प्रशस्तं भवन् हरिः ।
 कारयत्यखिलान् लोकान् स नरः प्रतिपद्यते ॥
 दृष्टकानाश्च विन्यासो यावदधोऽपि तिष्ठति ।
 तावदर्थसङ्ख्याणि तत्कर्ता दिव संस्थितः ॥
 चिकीर्षारपि कृष्णस्य मन्दिरं पुण्यकारिणः ।
 नरस्य लयमायाति पापं जन्मशतोद्भवम् ॥
 ये ध्यायन्ति सदा दृष्ट्वा करिष्यामि हरैर्गुहम् ।
 तेषां विलीयते पापं पूर्वजन्मशतोद्भवम् ॥
 येऽनुमोदन्ति कृष्णस्य क्रियमाणं हरैर्गुहम् ।
 तेऽपि पापविनिर्मुक्ता वेणवं लोकमाप्नुयुः ॥
 कनिष्ठं मध्यमं श्रेष्ठं कारयित्वा हरैर्गुहम् ।
 स्वर्गं च वेणवं लोकं मोक्षश्च लभते क्रमात् ॥
 समनोतं भविष्यच्च कुलानामयुतं नरः ।
 विष्णुलोकं नयत्याशु कारयित्वा हरैर्गुहम् ॥
 दद्यात् यत् फलं विष्णो वाञ्छितेधादिभिर्मन्त्रैः ।
 प्राप्यते तत् सुखेनैव निवेश्य भवन् हरिः ॥
 ये हताभिमुखः भूरा गोविर्पार्थ रत्नाकरि ।
 स तत्फलमवाप्नोति कारयित्वा हरैर्गुहम् ॥
 पर्वतराजं रम्यं पञ्चप्रासादसंयुतम् ।
 कारयित्वा हरैर्धाम धनपापो व्रजेद्विषम् ॥
 लज्जेनाहंसहस्रेण शतेनार्द्धेन वा हरिः ।
 तुल्यं फलं समाख्यातं तद्दीप्तदरिद्रयोः ॥
 पतिसं पतमानस्तु तथाद्वपतिसं तथा ।
 समुद्भूत हरैर्धाम दिग्गुणं फलमाप्नुयात् ॥”
 इति यद्विप्राणां वेणवक्रियायोगे यमाशुशान-
 नामाध्यायः ॥
 विष्णुचक्रं, लो, (विष्णोश्चक्रमिव ।) हस्तस्थरेखा-
 मयचक्रविशेषः । यथा,—
 “विष्णुचक्रं करं चिह्नं सर्वेषां चक्रवर्तिनाम् ।
 भवत्यश्वाङ्गी यस्य प्रभावात्किदृशीरपि ॥”
 इति विष्णुपुराणे १ अंशे १३ अध्यायः ॥
 रेखान्तरानां कुलं रेखामयचक्रम् । इति तट्टीका ।
 सुदर्शनचक्रम् ॥
 विष्णुतेलं, लो, (विष्णुनामकं तेलम् ।) अश्विनी-
 कुमारकृतपञ्चतेजविशेषः । यथा,—
 “स्नानीयं विष्णुतेलञ्च स्वर्गं तेन विनिर्मितम् ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे १३ अध्यायः ॥ * ॥
 अथ स्वल्पविष्णुतेलम् ।
 “शाकपर्णाष्ट्रपकोऽवलागोरक्षतङ्कुलाः ।
 गरुडस्य च मलानि दृष्ट्वाः पूर्विकस्य च ॥
 शतावरी सहस्रं पञ्चदेतेः पलोक्तिः ।
 तेलप्रस्थं पयो दत्त्वा गर्भं वाजं चतुर्गुहम् ॥
 अस्य तेलस्य पञ्चस्य श्रद्धा वीर्यमतः परम् ।
 वातानां नरनागाश्च पीत्वा दृढमनुलचः ॥
 क्षुत्पाशयुते वातासे गजगच्छेऽहितं चयं ।
 शकैराक्षरिपाकुलकामाहाविभदके ॥”

स्त्रीविष्णवेऽन्तर्ब्रह्मो च जराजर्जरिते हितम् ।
स्त्रीयामन्तरीयाश्च गर्भस्थितिकरं परम् ॥
एतद्गङ्गवरं तैलं विष्णुना परिकीर्तितम् ॥”
तच्छूलः गोरक्षतच्छूलः । दृष्टव्योऽहंतीकण्ट-
कार्योः । पूतिको नाटाकरञ्जः । सहचरो
भिटी । अत्र जायान्तराभावात् श्रीरस्य
चतुर्गुणं जलं कश्चिद्दत्तम् ।
“स्वरसचीरमाङ्गल्योः पाको यजेरितः कश्चित् ।
जलं चतुर्गुणं तत्र वीर्याधानार्थमारपेत् ॥”

इति परिभाषावलात् ॥

कश्चिदिदि पाठान् जायान्तररहिते केवल-
स्त्रीरादिसहितेलादिपाके ज्ञातव्यं न तु सर्वत्र ।
“एलाचन्दनकुङ्कुमागुरुसुराककोलमंघीप्रटी-
श्रीवासम्बद्वयस्त्रिपणंशशभृन्चौष्णीध्वजोशी-
रकम् ।

कस्तुरिखपूनिशैलजलसुदमेधीलवङ्गादिकं
गन्धद्रव्यमिदं प्रदेयमखिलं श्रीविष्णुसेलादिषु ॥”
अथ दृष्टविष्णुतैलम् ।

“जलधरमन्त्रगन्धाजीवकवैभक्तौ प्रटी ।
काकोली नीरकालोली जीवन्ती मधुयष्टिका ॥
मधुरिका देवदारु पञ्चकालश्च सैन्धवम् ।
मांसी चेला त्वचं कृष्ठं रक्तचन्दनशैलजम् ॥
मञ्जिष्ठा षडगनाभिश्च चेतचन्दनकुङ्कुमम् ।
पर्णी कुङ्कुम खोटीष्ण गन्धकश्च नखी तथा ॥
एतेषां पलिकैर्भागैस्तेलस्यापि तथाऽकम् ।
शतावरीरससमं दुग्धञ्चापि समं भवेत् ॥
विष्णुतैलवरं श्रेष्ठं सर्ववातविकारघ्नम् ।
ऊर्ध्ववाते क्षोधवाते अङ्गविग्रह एव च ॥
शिरोमध्यगता ये च मन्त्रा क्तम्भे गलग्रहे ।
यस्य शुष्यति चेकाङ्गं गतिर्यस्य च विकला ॥
ये वातप्रभवा रोगा ये च पित्तसमुद्भवाः ।
सर्वोक्तास्त्राश्रयत्वाय सूर्यस्तम् इवोदितः ॥”

इति भैषज्यरत्नावली ॥

विष्णुदेवतं, चि, (विष्णुदेवतं देवत्वं वा यस्य ।)
विष्णुदेवत्वं, विष्णुविष्ठाटदेवताकम् । यथा,—
“प्रतोपकरणं सर्वं कथितं सर्वदेवतम् ।
यजन्तु सर्वदेवत्वं यदुक्तं द्विजोत्तमाः ।
तन्त्रयं विष्णुदेवत्वं सर्वं वा विष्णुदेवतम् ॥”

इति श्रुद्धितत्त्वे विष्णुधर्म्मन्तरवचनम् ॥

स्त्री, अवयवान्तवचनम् । इति ज्योतिषम् ॥

विष्णुदेवता, स्त्री, (विष्णुदेवतमस्याः ।) एका-
दशीतिथिः । द्वादशीतिथिः । यथा,—
“एकादशी द्वादशी च प्रोक्ता श्रीचक्रपाणिनः ।
एयोदशी त्वनङ्गस्य शिवस्थोक्ता चतुर्दशी ॥”

इति स्मृतिः ॥

“एकादशीसुप्तोऽथैव द्वादशीं सप्तपोषयेत् ।
न चात्र विधिलोपः स्यादुभयोर्देवता हरिः ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

विष्णुधर्म्मः, पुं, (विष्णुप्रधानो धर्म्मोऽस्मिन् ।) शास्त्र-
विशेषः । यथा । “ब्रह्मचारिकास्ते भविष्य-
पुराणम् ।

‘अष्टादश पुराणानि रामस्य चरितं तथा ।

विष्णुधर्म्मादिशास्त्राणि शिवधर्म्मास भारत ॥
कार्ण्यश्च पञ्चमो वेदो यन्महाभारतं स्मृतम् ।
सौराश्च धर्म्मा राजेन्द्र मानवोक्ता महीपते ।
जयेति नाम एतेषां प्रवदन्ति मनीषिणः ॥
जयत्यनेन संसारमिति जयस्तत्तद्व्यत्यः ॥” इति
तिथ्यादितत्त्वम् ॥३॥ विद्याविशेषः । यथा,—
“अवाप जप्ता चेन्मन्त्रं विष्णुधर्म्माव्यवधया ।
सर्वान् शत्रून् विनिर्जित्य तांश्च वल्ये महेन्दर ॥
पादयोर्जातुनोक्तुर्विदरे हृद्यथोरसि ।
मुखे शिरस्यागुपूर्वादोद्गारादिं विनिर्दिशेत् ॥
ॐ नमो नारायणायेति विप्रम्ययमथापि वा ।
करन्यासं ततः कुर्यात् द्वादशान्तरविधया ॥
प्रणवादिकारान्मन्त्रमुक्त्यङ्गुष्ठपरम् ।
न्यस्यन्तु हृदय ॐकारं नकारं मम सहर्हनि ॥
मोकारन्तु भ्रुवोर्मध्ये शिखानेत्रादिमूर्धनः ।
ॐ विष्णवे नम इति इमं मन्त्रमुदाहरेत् ॥
आत्मानं परमं ध्यायेच्छेषदशशक्तिर्भित्तम् ।
मम रत्नां ततः कुर्यान्मन्त्रस्यैर्निर्जलेऽवतु ॥
त्रिविक्रमस्तथाकाशे स्थले रक्षतु वामनः ।
अटशी नरसिंहस्तु रामो रक्षतु पञ्चेत् ॥
भूमौ रक्षतु वाराहो हंसो नारायणोऽवतु ।
कर्मभन्वाश्च काम्यव्यदन्तो योगात्तु रक्षतु ॥
हयग्रीवो देवतायाः कुमारो मकरध्वजात् ।
नारदोऽन्यास्तेनान् पायात् कुर्म्यं वै नेर्हतेः
सदा ॥

धन्वन्तरिरपथाश्च नागः क्रोधवशान् किल ।
यक्षलोकादलः कालाह्वासो ज्ञानाश्च रक्षतु ॥
बुधः पाण्डुरसंघातान् कल्किरथात् कलेः समम् ।
पाथाम्भधं दिने विष्णुः प्रातर्नारायणोऽवतु ॥
मधुहा चापराज्ञे च सायं रक्षतु माधवः ।
हृषीकेशः प्रदोषेऽन्यात् प्रत्युषेऽन्यान्नाह्नः ॥
श्रीधरोऽन्यादहर्हाराजं पद्मनाभो निशान्तके ।
चक्रकौमोदकोवाणाः प्रन्तु शत्रून्श्च राक्षसान् ॥
शक्रशब्दश्च शत्रुभ्यः शार्ङ्गो वै गरुडस्तथा ।
बुद्धोऽन्यमनःप्राणान् पान्तु पार्श्वदभूषणाः ॥
शेषेः सर्वैर्मुदापन्नः सदा सर्वत्र पान्तु माम् ।
विदित्यु दिक्षु च सदा नरसिंहश्च रक्षतु ॥
एतद्वारयमाणश्च यं यं पश्यति चतुषा ।
स वशी स्याद्विपाशा च रोगान्मुक्तो हि वै
ब्रजेत् ॥”

इति गारुड २०१ अध्यायः ॥

विष्णुधर्म्मन्तरं, स्त्री, संज्ञितविशेषः । तत्र प्रज्ञ-
कर्ता जनमेजयसुतः । वक्तारः श्रौणकाद्या
ऋषयः । तत्र १०० उक्तान्तास्तद्व्यत्ये द्रष्टव्याः ॥
विष्णुपञ्जरं, स्त्री, (विष्णुरेव पञ्जरमिव यस्मिन् ।
तद्वारयितुर्निर्भयरक्षककारित्वादस्य तथात्वम् ।)
विष्णु कवचविशेषः । यथा,—
“प्रवक्ष्याम्यधुना खेतहेतुवं पञ्जरं शुभम् ।
नमो नमस्ते गोविन्द चक्रं एह्य सुदर्शनम् ॥
प्राच्यां रक्षस्व मां विष्णो त्वामहं शरणं गतः ।
गदां कौमोदकीं एह्य पद्मनाभाभितस्तुते ॥
यास्यां रक्षस्व मां विष्णो त्वामहं शरणं गतः ।

हलमादाय सौनन्दं नमस्ते पुत्रवोत्तम ।
प्रतीच्यां रक्ष मां विष्णो भवन्तं शरणागतम् ॥
पाञ्चजन्यं तथा शङ्खं शार्ङ्गञ्चाप्यथ पङ्कजम् ।
प्रहस्य रक्ष मां विष्णो आमेय्या यक्षभृकर ॥
चर्मैः सूर्यप्रातं एह्य खड्गं चन्द्रसमं तथा ।
नेर्हन्ती मांश्च रक्षस्व दिव्यस्मर्त्तं वृक्षेशरिन् ॥
वेजयन्तीं प्रहस्य त्वं श्रीवत्स्यकण्ठभूषण ।
वायथां रक्ष मां देव अश्वघोषं नमोऽस्तु ते ॥
वेनतेयं समारुह्य अन्तरिक्षे जनार्दन ।
मां त्वं रक्षान्जित सदा नमस्तेऽस्त्वपराजित ॥
विशालान्तं समारुह्य रक्ष मां त्वं रक्षान्तले ।
अकूपारं नमस्तुभ्यं महाभीम नमोऽस्तु ते ॥
करश्रीर्षाद्विस्त्रिषु तथाऽभुजपङ्कजम् ।
कृत्वा त्वं रक्ष मां देव नमस्ते पुत्रवोत्तम ॥
एतदुक्तं भगवता वैष्णवं पञ्जरं महत् ।
पुरा रक्षार्थमीशेन कात्यायन्या द्विजोत्तम ॥
यदा सा नाशयामास हानवं महिषासुरम् ।
चामरं रक्तवीजश्च तथात्यान् सुरकण्ठकान् ॥”

इति वामने १७ अध्यायः ॥

विष्णुपदं, स्त्री, (विष्णोः पदम् ।) आकाशम् ।
इत्यमरः । (यथा, रघुवंशे । १६ । २८ ।

“वसुधैव कुटुम्बकम्” इति य-
मध्याह्नोर्देव रजम्भलेन ॥”)

स्त्रीरुदः । इति मेदिनी । पद्मम् । इति हिम-
चन्द्रः । (तीर्थविशेषः । यथा, महाभारते ।
७ । २९ । ६५ ।

“तत्र विष्णुपदे स्नात्वा अर्चयित्वा च वामनम् ।
सर्वपापविशुद्धात्मा विष्णुलोकं च गच्छति ॥”
कैलासपर्वतस्य स्थानविशेषः । यथा, महा-
भारते । ५ । १११ । २२ ।

“अत्र विष्णुपदं नाम क्रमना विष्णुना कृतम् ॥”
पञ्चेतविशेषः । यथा, हरिवंशे । ३१ । ४३ ।

“नेन चित्ररथेनाथ तदा विष्णुपदे गिरौ ॥”
विष्णोः स्थानम् । यथा,

“अपुण्यपुण्योपरमे स्त्रीणां शेषाभिज्ञैतवः ।
यत्र गत्वा न शोचन्ति तद्विष्णोः परमं पदम् ॥
धर्म्मभुवादास्तित्ठन्ति यत्र ते लोकाश्चान्ये ।
तत्साष्टांगप्रयोगेहास्तद्विष्णोः परमं पदम् ॥
यज्ञैतदीतं प्रीतं च यद्भूतं सचराचरम् ।
भायश्च विश्वं मेत्रेय तद्विष्णोः परमं पदम् ॥
दिवीव चक्षुराततं विततं तन्महात्मनाम् ।
विवेकज्ञानदृष्टश्च तद्विष्णोः परं पदम् ॥”

इति विष्णुपुराणे २ अंशे ८ अध्यायः ॥

भूमधम् । यथा,—
“अत्यन्तं भुवश्चैव विष्णोस्त्रीणि पदानि च ।
आसन्नस्तुर्गो पश्येत्तुर्थं माहमच्छलम् ॥
अत्यन्तं भवेच्छिष्टा भुवो नासाग्रमुच्यते ।
विष्णोः पदानि भूमध्ये नेत्रयोर्माहमच्छलम् ॥”
इति काशीखण्डे ४२ अध्याये १११४ श्लोको ॥

विष्णुपदी, स्त्री, (विष्णोः पदं स्थानं यस्याः ।
गौरादित्वात् ङीष् ।) गङ्गा । इत्यमरः । (यथा,
भागवते । १ । १६ । ७ ।

यः कालिङ्गं प्राप्नोति सौख्यं चिरं विन्दति ॥
पुत्रानि सकलान् लोकान् सहस्रं श्रियोदितः ॥
ये वृक्षं वा दुरात्मानः पापान्धारयन्ति ॥

विष्णुपदीचक्रं, क्लीं, (विष्णुपद्याचक्रम् ।) प्लेष्टा-
यज्ञायभाद्रपालगुणमासीयरविमंक्रमकालीन
नक्षत्रविन्यासाङ्गकयुभाशुभफलशापकनराकार-
चक्रम् । यथा,—
“कृते संक्रमस्य यत्र विष्णुपदां मुखे तु तदा ।

विष्णुभ

तेऽपि यान्ति परं स्थानं नारायणपरायणाः ।
 इहा जनाहंने भक्तिर्धैवायभिचारिणी ।
 तदा क्रियन् स्वर्गसुखं सेव निष्ठायाहेतुकी ॥
 आभ्यस्तां तत्र संसारे नराणां कर्मदुर्गमे ।
 हस्तावलम्बनो ह्येको भक्तितुष्टो जनाह्वयः ॥
 न यद्व्यति गुणान् दिशान् देवदेवस्य चक्रिणः ।
 स नरो वधिरौ प्रियः सर्वधर्मावहितः ॥
 नास्ति संकीर्तने विष्णोर्यस्य पुंसो न जायते ।
 शरीरं पुनकोद्धानि तद्वैतं कुणपोपमम् ॥
 यस्मिन् स्तुते दिजश्रेष्ठ मुक्तिरप्यनिराहवेत् ।
 विष्णौ निविष्टमनसा किं पुनर्वृत्तिनयः ॥

स्वपुत्रमभिधीय पाशहस्तं
 वदति यमः किल तस्य कर्मभूते ।
 परिहर मधुसूदनप्रपन्नान्
 प्रभुरहममृदुर्गान् न वैष्णवानाम् ॥

अपि चेत् सुदुराचारो भजते मामनन्यभाक् ।
 साधुरेव स मन्त्रयः सम्यग्वाचसितो हि सः ॥
 क्षिप्रं भवति धर्मात्मा शयच्छान्तिं नियच्छति ।
 विप्रेन्द्र प्रतिजानीहि विष्णुभक्तो न गम्यति ॥
 धर्माधिक्यकामैः किलस्य सुक्तिस्तस्य करे स्थिता ।
 समस्तजगतां मूले यस्य भक्तिः स्थिरा हरौ ॥
 देवो ह्येषा गुणमयी हरंस्माया दूरतया ।
 तमेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते ॥
 क्रियद्वाराधने पुंमामिष्यते हरिमेधसः ।
 भक्त्येवाराध्यते विष्णुर्नाम्यतमोपकारणम् ॥
 न हाने विविधैर्देवैर्न पुण्यैर्नानुलेपनैः ।
 तोषमेति महात्मासौ यथा भक्त्या जनाह्वयः ॥
 संसारविषद्वलस्य हे फले ह्यमृतोपमे ।
 कदाचित् केचन भक्तिस्तदभक्त्यो समागमः ॥

पञ्चेषु पुण्येषु फलेषु तोषे-
 व्यकृष्टलभ्येषु सदैव सत्सु ।
 भक्त्येकलभ्ये पुनरपि पुराणे
 सुक्ते कथं न क्रियते प्रयत्नः ॥

आस्फोटयन्ति पितरः प्रवृत्त्यन्ति पितामहाः ।
 वैष्णवोऽस्मत्कुले जातः स नः सन्तारयिष्यति ॥

अज्ञानिनः सुरवरं समधिनिपन्ति
 ये पापिनोऽपि शिशुपालसुयोधनाद्याः ।
 सुक्तिं गताः सरणमात्रविधूतपापाः
 कः संशयः परमभक्तिमतां जनानाम् ॥
 शरणां तं प्रपन्ना ये ध्यानयोगविचिन्ताः ।
 तेऽपि नृत्तमतिक्रम्य यान्ति तद्देव्यां पदम् ॥
 भवोद्भवलोकाश्च शतशतशत
 परिभ्रमन्ति त्रिषवन्धकेः पथे ।
 नियम्यतां माधव मे मनोद्वय-
 स्वदृष्टिप्रशङ्कौ हृद्भक्तिवन्धने ॥
 विष्णुरेव परं ब्रह्म ह्यभेदमिह पठ्यते ।
 वेदसिद्धान्तमार्गेषु तं न जानन्ति मोहिताः ॥
 वभन्ति हृदि सनातने च तस्मिन्
 भवान् पुमान् जगतीऽस्य सौम्यरूपः ।
 कतिवसनमतिरम्यमात्मनोऽन्तः
 कथयति चारुतयेव मानपतेः ॥

इति भावः २९१ अध्यायः ॥

४६०

विष्णुव

विष्णुमाया, स्त्री, (विष्णोर्माया ।) दुर्गा । यथा,—
 नारद उवाच ।

“दुर्गा नारायणीशाना विष्णुमाया शिवा सती ।
 त्रिधा सत्या भगवतो सर्वाङ्गी सर्वमङ्गला ॥
 अम्बिका वैष्णवी गौरी पार्वती च सनातनी ।
 नामानि कौटुम्भोक्तानि शुभानि शुभदानि च ॥
 अयं षोडशनाम्नाश्च सर्वैर्नामीषितं वरम् ।
 ब्रह्म वेदविदां श्रेष्ठ वेदोक्तं सर्वसम्मतम् ॥

नारायण उवाच ।

सृष्ट्या मायां पुरा सृष्टौ विष्णुना परमात्मना ।
 मोहितं मायया विश्वं विष्णुमाया च
 कीर्तिता ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते प्रवृत्तिखण्डे ५४ अध्यायः ॥
 अपि च ।

ब्रह्मोवाच ।

“विष्णुमायास्ते दत्तं महामायां जगन्मयीम् ।
 नात्यां संमोहकत्रीं स्यात् सन्ध्या सावित्र्या-
 पासिका ॥
 तस्मादहं विष्णुमायां योगनिद्रां जगत्प्रसूम् ।
 स्तौमि सा चारुरूपेण शृङ्गं मोहयिष्यति ॥
 भवांस दत्त तामेव यजतां विश्वरूपिणीम् ।
 यथा तव सुता भूत्वा हरजाया भविष्यति ॥”

इति कालिकापुराणे ५ अध्यायः ॥

विष्णुयशः, [सु] पुं, (विष्णु यापकं यशो यस्य ।
 नारायणपितृत्वादेवास्य तथात्वम् । यद्वा,
 विष्णुना यश्रितयजन्मना यशो यस्य ।) ब्रह्म-
 यशःपुत्रः । स च कल्किपिता । यथा,—

नारद उवाच ।

“अष्टौ बलवती माया सर्वाद्युगमयी शुभा ।
 पितरं मानरं विष्णोर्नैव सुचति कर्हिचित् ॥
 पूर्णां नारायणो यस्य सुतः कल्किर्भगवति ।
 तं विहाय विष्णुयशो मत्तो सुक्तिमभीषति ॥
 विविक्त्यं ब्रह्मसुतः प्राह ब्रह्मयशःसुतम् ।
 विविक्ते विष्णुयशसं ब्रह्मसम्पदिवर्द्धनम् ॥”

इति कल्किपुराणे ३० अध्यायः ॥

विष्णुरयः, पुं, (विष्णो रयः ।) गरुडः । इत्यमरः ॥
 विष्णोः स्यन्दनम् ॥

विष्णुरातः, पुं, (विष्णुना रातो रन्तिनः ।) परी-
 क्षिताजः । यथा,—

“देवेनाप्रतिघातेन युक्ते संस्थासुपेयुषि ।
 रातो षोडशवर्षायां विष्णुना प्रभविष्णुना ॥
 तस्मान्नाम्ना विष्णुरातो लोके स्थातिं गमिष्यति ।
 न सन्देहो महाभाग महाभागवतो महान् ॥”

इति श्रीभागवते १ स्कन्धे १२ अध्यायः ॥

विष्णुलिङ्गी, स्त्री, वर्तिकापत्नी । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥

विष्णुवक्त्रभा, स्त्री, (विष्णोर्वक्त्रभा ।) तुलसी ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ लक्ष्मीः । यथा,—

“क्षेत्रेषूपजिते मातः कमले विष्णुवक्त्रभा ।
 यथा त्वमचला लण्ये तथा भव मयि स्थिरा ॥”
 इति तन्त्रसारः ॥

अग्निशिखावृद्धः । इति शब्दचक्रिका ॥

विष्णुक्से

विष्णुवाहनं, स्त्री, (विष्णोर्वाहनम् ।) गरुडः ।
 इति हेमचन्द्रः । २ । १४४ ॥

विष्णुवाङ्म, पुं, (विष्णुर्वाङ्मो येन ।) गरुडः ।
 इति शब्दरत्नावली ॥

विष्णुशिला, स्त्री, (विष्णुनाधिष्ठिता शिला ।)
 शालग्रामशिला । कलौ तस्य स्थितिकालो
 यथा,—

“अयुताब्दे कलेर्याते तजेद्विष्णुशिला महीम् ।
 तद्वह्नाञ्जह्वीतोयं तदर्द्धाद्विभवाशिला ॥”

इति मेरुतन्त्रे ५ प्रकाशः ॥

विष्णुशृङ्गल, पुं, योगविशेषः । यथा, मातृस्थे ।
 “द्वादशी श्रवणस्याह्ना स्यादेकादशी यदा ।
 स एव वैष्णवो योगो विष्णुशृङ्गलसंज्ञितः ॥
 तस्मिन्प्रोप्य विधिवन्नरः सङ्गीतकल्पायः ।
 प्राप्नोत्यनुत्तमं सिद्धिं पुनरावृत्तिदुर्लभाम् ॥”

इति ॥

विष्णुधर्माक्षरे द्वितीयविष्णुशृङ्गलयोगमाह ।
 “एकादशी द्वादशी च वैष्णव्यमपि भं भवेत् ।
 तद्विष्णुशृङ्गलं नाम विष्णुसायुज्यरुद्रभवेत् ।
 तस्मिन्प्रोप्यग्राह्यं च्छेत्तद्वैपपुरं ध्रुवम् ॥”

इति श्रीहरिभक्तिविलासे १५ विलासः ॥

विष्कारः, पुं, (वि + क्स्वर स्फुरणे + घञ् । “स्फुरति-
 स्फुलतोर्ध्वम् ॥” ६।१।४७ । इत्यात्वम् । “स्फुरति
 स्फुलतोर्निर्निविध्यः ॥” ७।१।४९ । इति वल्लभः ।)
 धनुर्गुणशब्दः । इत्यमरः ॥ धनुर्गुणस्य स्वान-
 षट्कारो विष्कारः । स्फुर शि च स्फुर्त्तौ चले
 घञस्य द्वैधाधोदेति निपातः । किंवा स्फुरधातो
 रूपं विष्कभ्रित्यादिना पालिकधत्वात् विष्कारो
 हन्त्यसो मृह्ण्यस्य । इति भरतः ॥

विष्यः, जि, (विधेय वध्यः । विध + “नौवयो-
 धर्मेति ॥” ४।४।६२ । इति यत् ।) विधेय यो
 वध्यः । इत्यमरः ॥ (विधेय क्रीतः । विधाय
 हित इति वा । इत्यर्थे “उगवादिभ्यो यत् ।”
 ५।२।२ । इति यत् ॥)

विष्यः, जि, हिंस्रः । इत्युणादिकोपः ॥

विष्वक्, य, परितः । सर्वतः । इत्यमरः ॥ (यथा,
 भागवते । ६।६।१३ ।

“कृतान्त इव लोकानां युगान्तसमये यथा ।
 विष्वग्विवर्द्धमानं तमिषुमात्रं दिक्षु दिने ॥”)

विष्वक्, स्त्री, विष्वक् । इति शब्दरत्नावली ॥
 विष्वं अचति इत्यर्थे जिलिङ्गम् । (यथा, भाग-
 वते । १।६।३४ ।

“युधि तुरगरजोविधूभविष्वक्-
 कचकुलितश्रमवायलकृतास्ये ॥”)

विष्वक्सेनः, पुं, विष्णुः । इत्यमरः ॥ (यथा, शिशु-
 पालवधे । २० । ५५ ।

“साम्यमाप कमलासखविष्वक्-
 सेनसेवितयुगान्तपयोधेः ॥”)

विष्णोर्निर्मात्यधारी । यथा,—

“निर्मात्यधारी विष्णोस्तु विष्वक्सेनश्चतुर्भुजः ।
 शृङ्गचक्रगदापाणिर्दोषघ्नश्चन्द्राधरः ॥

रक्तपिङ्गलवर्णस्तु धितपद्मोपरिस्थितः ।

विसर्पः

आमोपवेशनं लेपसोतसाच्च विसर्पति ।
 प्रायेणामाशये यस्मिन्नेकदेशं न चालिष्यत् ।
 पिङ्गकेशकीर्णोऽपि पीतलोहितपाङ्कजैः ।
 स्निग्धोऽसितो मेचकाभो मलिनः शोफवान् गुरुः ।
 गम्भीरपाकः प्राण्योद्या स्निग्धः स्निग्धो विदीर्यते ।
 पङ्कजक शीर्णमस्य स्युष्टायाशिरागणः ।
 शवगन्धश्च वीसर्पः कर्दमाश्रयस्य तम् ॥”
 स च सर्पति एकदेशमित्यन्वयः । पिङ्गकैः
 पिङ्गकाभिः । अवकीर्णः आपः । असितः
 जलम् । मेचकः रुच्यजलम् । प्राण्योद्या प्रपु-
 रोद्या । स्युष्टः स्निग्धोऽवदीर्यते स्युष्टः सन्नात्रो
 भवति विदीर्यते च । पङ्कजक कर्दमवर्णा त्वग्-
 यत्र सः । शीर्णमसः गलितमांसः । अतएव
 स्युष्टायाशिरागणः ॥ * ॥ साक्षिपातिक-
 माह ।

“सक्षिपातसमुत्पत्तु सर्वरूपसमन्वितः ॥” * ॥

जलजश्च विसर्पमाह ।

“वस्तुहेतोः क्षतात् क्रुद्धः सरक्तं पित्तमीरयन् ।
 वीसर्पमाश्रयः कुप्यात् क्रुत्तस्यसदृशितः ।
 स्फोटैः शोथञ्चरन्ना दाह्याद्यं श्यावशी-
 णितम् ॥”

वाह्यहेतोः शूलप्रहारचालदन्तनखाद्यागन्तु-
 हेतोः । श्यावशीणितं धूम्रवर्णरक्तम् ॥ * ॥
 उपद्रवानाह ।

“ज्वरातीसारवमपुस्तगमांसदरणाक्षमाः ।
 अरोचकविपाकौ च विसर्पणानुपद्रवाः ॥” * ॥
 साध्यादिकमाह ।

“सिद्धान्तं वातकफपित्तज्ज्ञता विसर्पाः
 सर्वात्मकचतुस्तयश्च न सिद्धिमेति ।
 पित्तात्मकोऽस्त्रनवपुष्प भवेदसाध्यः
 क्रुद्धाश्च मर्मसु भवन्ति च सर्वे एव ॥”
 पित्तात्मकोऽस्त्रनवपुः पित्तजः सन् क्रुत्तलवर्णः ।
 मर्मे एवासाध्या अपि ॥ * ॥ अथ विसर्पस्य
 चिकित्सा ।

“विरेकवमनालेपसंचनासविमोक्षणैः ।
 उपाचरेद्यथादोषं विसर्पानविहाहिभिः ॥
 राज्ञा नीलोत्पलं दारु चन्दनं मधुकं बला ।
 घृतं क्षीरयुतो लेपो वातवीसर्पनाशनः ॥”
 चन्दनमत्र रक्तं ग्राह्यम् ।

“कसेरुद्विजाटकपद्मगुल्मेः
 सशैवलेः सोऽपलकर्मैश्च ।
 वस्त्रान्तरेः पित्तजते विसर्पे
 लेपो विधेयः सद्यतः सुशीतः ॥” * ॥

त्रिफलापद्मकोशीरसमङ्गाकरवीरकम् ।
 नलभूलमन्ता च लेपः श्लेष्मविसर्पहा ॥
 समङ्गा लज्जालुः ।

“वातपित्तप्रशमनमग्निवीसर्पणे हितम् ।
 वातश्लेष्महरं कर्मे यन्त्रिवीसर्पणे हितम् ॥
 पित्तश्लेष्मप्रशमनं हितं कर्दमसंश्लेके ।
 त्रिदीपजक्रियां कुप्यान् विसर्पं क्षिमलापहाम् ॥”
 शिरोधयटीनतचन्दनैला
 मांसीहरिदाहयकुष्ठवालेः ।

विसारि

लेपो दशाङ्गः सद्यतः प्रयोज्यो
 विसर्पकुष्ठञ्चरशोथहारौ ॥”
 नतं तगरम् । चन्दनमत्र रक्तं ग्राह्यम् ।
 दशाङ्गो लेपः ॥ * ॥
 “परिष्कारः प्रलेपाश्च शस्यन्ते पञ्चवल्कलेः ।
 पद्मकोशीरमधुकं चन्दनैला विसर्पणे ॥

भूनिम्बवासा कटुका पटोल-
 फलत्रयं चन्दननिम्बसिद्धः ।
 विसर्पदाहञ्चरशोथकण्डं
 विस्कोटलण्णाधिमज्जन् कषायः ॥
 कुष्ठानि यानि सर्पिणि व्रणेषु त्रिविधेषु च ।
 विसर्पं तानि योज्यानि सेकालेपनभाजनैः ॥ * ॥
 करञ्जसमृद्धदलाङ्गलीक-
 ण्डकदुग्धानलभृङ्गराजैः ।
 तैलं निग्रासृजविषेविपक्वं
 विसर्पविस्कोटविषाक्षैकाग्रम् ॥
 इति करञ्जादितैलम् ॥ * ॥

“कुष्ठामयस्कोटमस्त्रिकोक्त-
 चिकित्सयाप्याशु हरेद्विसर्पम् ।
 सर्वान् विकारान् परिशील्य धीमान्
 व्रणं क्रमेणोपचरेद्यथोक्तम् ॥”
 इति विसर्पाधिकारः । * ॥ इति भावप्रकाशः ॥
 (वेगः । यथा, उत्तरचरिते ।

“प्रमोक्षो निद्रा वा किमु विषविसर्पः किमु मरः ॥”
 नाय्यालङ्कारविशेषः । तल्लक्षणादिकं यथा,
 साहित्यदर्पणे । ३ । ४८५ ।
 “विसर्पो यत्समारब्धं कर्मानिष्टफलप्रदम् ॥”
 यथा वेग्याम् । एकस्य तावत् पाकोऽयमि-
 त्यादि ।)

विसर्पणं, क्री, (वि + खप् + ल्युट् ।) प्रसरः ।
 इत्यमरः ॥ तत्पुत्रवितपादेर्विसर्पणम् । इति
 भरतः ॥ (निक्षेपः । यथा, महाभारते । ७ ।
 ८ । १३ ।

“शोषणं सागरस्यैव मेरोरिव विसर्पणम् ।
 पतनं भास्करस्यैव न न्यथे द्रोणपातनम् ॥”
 विसर्पिः, पुं, विसर्पः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 विसर्पं, क्री, (विसं लातीति । ला + कः ।) पक्षवः ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥

विसारः, पुं, (विशेषेण सरतीति । ख गतौ +
 “वाधिमत्यवलेविति वक्तव्यम् ॥” ३ । ३ । १२७ ।
 इत्यस्य वानिकोक्षा घञ् ।) मत्स्यः । इत्यमरः ॥
 (भावे घञ् । निर्गमः । यथा, ऋग्वेदे । १ । ४४ । १ ।

“हिरण्यकेशो रजसो विसारे
 रश्मिर्निर्वात इव प्रजीमान् ॥”
 “रजस उदकस्य विसारे विसरये मेघार्निर्ग-
 मने ॥” इति तद्वाच्ये सायणः ॥)

विसारिणी, स्त्री, (विशेषेण सरतीति । ख +
 णिनिः । डीप् ।) माघपण्णी । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ प्रसरणशीला । यथा, राजतर-
 ङ्गिण्याम् । ८ । ४८२ ।

“निधेमस्य विसारिण्यो ज्वाला ह्यधुजो
 वधुः ॥”)

विसृत्व

विसारितः, चि, प्रसारितः । विपूर्वभावात्प्रधातोः
 क्तप्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् ॥

विसारी, [न] चि, (वि + ख + णिनिः ।) प्रसर-
 शीलः ॥ तत्प्रायायः । विखलरः २ विखमरः ३
 प्रसारो ४ । इत्यमरः ॥ (यथा, रघुः । १ । १५ ।

“अरिष्टशय्यां परितो विसारिणा
 सृजन्मनस्तस्य निजेन तेजसा ॥”
 विसिनी, स्त्री, (विसमस्यस्या इति । विसृ +
 “पुष्करादिभ्यश्च ।” इति इनिः । डीप् ।)
 पद्मिनी । इत्यमरः ॥ गृह्णालम् । इति राज-
 निर्घण्टः ॥

विस्त्रिका, स्त्री, (विस्त्रिची + स्वार्थे कन् ।)
 अजीर्णरोगविशेषः । इति भावप्रकाशः ॥
 (अस्या विशेषविवृतितस्तु अजीर्णविस्त्रिचीशब्द-
 योर्द्रष्टव्यः)

विस्त्रिची, स्त्री, (विशेषेण सूचयति गृह्यमिति ।
 वि + सूच् + अच् । स्त्रियां ङीष् । यद्वा, त्रिशिष्टा
 सूचीव ।) अजीर्णरोगविशेषः । औलाउठा
 इति भाषा ॥ तस्य निरुक्तिर्यथा, —
 “सूचीभिरिव गात्राणि तुदन् सन्निवृत्तेऽनिलः ।
 यस्याजीर्णेन सा वेदेऽस्त्रिस्त्रिचीति निगद्यते ॥”
 तस्या निदानमाह ।

“न तां परिमिताहारा लभन्ते विदितागमाः ।
 मृष्टास्तामजितात्मानो लभन्तेऽश्नन्लोलुपाः ॥”
 विदितागमा ज्ञातायुर्वेदाः ॥ * ॥

तस्या लक्षणमाह ।
 “सूक्ष्मातिसारो वमथुः पिपासा
 शूलं भ्रमोऽहिनजम्भादाहाः ।
 वैवर्ण्यकम्पौ हृदये रुजश्च
 भवन्ति तस्यां शिरसश्च भेदः ॥”

उद्देष्टनं हृत्तपादयोः । शिरसो भेदः शिरः-
 शूलम् ॥ * ॥ तस्या उपद्रवानाह ।

“निदानाशोऽरतिः कम्पौ सूत्राघातो विस-
 र्जता ।

अमी उपद्रवा घोरा विस्त्रिचाः पञ्च दाहनाः ॥”
 अमी उपद्रवा घोराः अमी निदानाश्चादय
 उपद्रवाः सर्वेषामेव रोगाणां घोरा भयङ्कराः ।
 विस्त्रिचाः पञ्च दाहनाः विस्त्रिचास्तु पञ्चापि
 यदि स्युस्तदा दाहनाः प्राणभयङ्कराः ॥ * ॥
 तस्या अरिष्टमाह ।

“यः श्यावदन्तौष्ठनखोऽल्पसंज्ञ-
 ऋहृर्हृत्तौष्ठभ्यन्तरयातनेचः ।
 सामखरः सर्वविस्तृक्तसन्धि-
 र्यायासरः सोऽपुनरागमाय ॥”

सर्वविस्तृक्तसन्धिः सर्वे विस्तृक्ताः शिथिलीभूताः
 सन्धयो यस्य सः ॥ इति भावप्रकाशः ॥ * ॥
 अस्याचिकित्सा अजीर्णशब्दे दृष्ट्या ॥

विस्त्रितं, क्री, अनुतापः । इति जटाधरः ॥
 विस्त्रतं, चि, (वि + ख + क्तः ।) विस्तृतम् । इत्य-
 मरः ॥

विस्त्ररः, चि, (विसरति तच्छीर्णः । वि + ख +
 “रञ्जणश्चिसर्तिभ्यः करप् ।” ३ । २ । १६१ ।

विस्तीर्णः

इति करम् । दृष्टव्येति तुक् । प्रसरणशीलः । इत्यमरः । “विसरयम् । गतिविशेषः । विस्त्वरो नदः । विस्त्वरो नदी । विस्त्वरं तेल-मिथ्यादि । विसरति विस्त्वरः ह गतौ चरप-द्वितीयमिति चरप् स्वस्य तन् पति तन् ।” इति भरतः ।

विस्त्वमरः, वि, (विशेषण सरति तच्छीलः । वि + स् + “स्त्वच्छदः कर्मण्” ३।२।१६० । इति कर्मण् ।) प्रसरणशीलः । इत्यमरः ।

विस्त्वः, वि, (वि + स् + क्तः ।) निक्षिप्तः । इति ञटाधरः । (यथा, मृच्छकटिके । १ अङ्कः । “उद्दिश्यचक्रलकटाक्षविस्त्वडडि-र्याधानुसारचकिता हरिणोव यासि”) विशेषण स्त्वश्च । (यत्तः । यथा, भागवते । १।१६।२४ ।

“अन्तर्हितस्य स्मरणी विस्त्वा कर्माणि निर्व्याजविलम्बितानि”

प्रेषितः । यथा, रघुः । ५।३६ ।

“आमः कुमारानयनोत्सुकेन भोजेन दूतो रघवे विस्त्वः”

पुं, विसर्गः । विस्त्वय्युत्पत्तिः । यथा, कातन्त्रे । ८।२ । “रसकारयोर्विस्त्वः”)

विस्तः, पुं, स्त्री, (वि + उक्तर्ग + क्तः ।) हेनो-रचः । अशीतिरत्तिकापरिमितस्वर्गम् । इत्यमरः ।

विस्तरः, पुं, (वि + स् + “प्रथने वावश्च” ३।३।३३ । इति घञः प्रतिषेधे “ऋदोरप्” । इत्यप् ।) शब्दस्य विस्तारः । इत्यमरः । (यथा, शिशुपालवधे । २।२४ ।

“सुविस्तरतरा वाचो भाष्यभूता भवन्तु मे” वेदाङ्गम् । यथा, भागवते । ३।३।२ ।

“सास्त्रीपनेः सक्त्योक्तं ब्रह्माधीत्य सविस्तरम्”)

विस्तारः । (यथा, गीतायाम् । १०।१६ । “प्राधान्यतः कुरुश्रेष्ठ नास्त्यन्तो विस्तरस्य मे”)

प्रणयः । इति मेदिनी । पीठः । सम्बद्धः । इति शब्दरत्नावली । (त्रि, बहुः । यथा, साहित्य-दर्पणे । ६।३१४ ।

“अपेक्षितं परित्यज्य नीरसं वस्तु विस्तरम् । यदा सन्दर्शयेत्केशमासुखानन्तरं तदा”)

विस्तारः, पुं, (वि + स् + “प्रथने वावश्च” ३।३।३३ । इति घञ् ।) विटपः । विस्ती-ज्जतः । तत्पर्यायः । विग्रहः २ यासः ३ । इत्यमरः । (यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ५५८ ।

“वंशावलम्बनं यदुयो विस्तारो गुणस्य याव-नतिः ।

तज्जालस्य खलस्य च निजाङ्गसुप्रणयाश्रय”)

स्तम्भः । इति मेदिनी । रे, २१५ ।

विस्तीर्णः, वि, (वि + स् + क्तः । “रदाभ्या-मिति” ८।२।४२ । इति नः ।) विपुलम् ।

विस्तृतम् । यथा,—

“विस्तीर्णं विकटं बहुं विशालं विपुलं पृथु” इति ञटाधरः ।

४६३

विस्फोटः

(यथा,—

“यथांति स्वर्गवर्णानि विस्तीर्णाकर्णलोचने । तूर्णमानीयतां पूर्णं पूर्णचक्षुर्निभानने”)

इत्युद्धटः ।)

विस्तीर्णपणं, स्त्री, (विस्तीर्णं पणं पञ्चमस्य ।) मानकम् । इति शब्दचन्द्रिका ।

विस्तृतः, वि, (वि + स् + क्तः ।) लब्धविस्तारः । तत्पर्यायः । विस्तृतम् २ ततम् ३ । इत्यमरः ।

(यथा, भागवते । २।२४।६० ।

“तत्त्वं ब्रह्मपरं ज्योतिराकाशमिव विस्तृतम्”)

विस्फटः, वि, (विशेषण स्फटः ।) सुस्पष्टः । यथा, “विस्फटमदत्तं शान्तं स्पष्टाचरपदं तथा ।

कलस्वरसमायुक्तं रमभावममन्वितम्”)

इति तिथ्यादितत्त्वम् ।

विस्फारः, पुं, (वि + स्फुर + घञ् । “स्फुरति-स्फुरत्योर्घञि” ८।३।७६ । इत्यात्वम् ।) धनु-र्गणशब्दः । इत्यमरः । अस्य विवरणं मूर्धन्य-पकारमध्यविष्कारशब्दे दृश्यम् । (यथा,

महाभारते । ३।२०६।३६ ।

“विस्फारस्तस्य धनुषो यन्मस्येव तदा यमौ”)

विस्तृतिः । यथा, साहित्यदर्पणे । ३।२०० ।

“विस्फारस्तेनसो यस्तु स विस्मय उदात्ततः”)

विस्फारितः, वि, प्रकाशितः । चलितः । विपूर्व-जान्तस्फरधातोः क्तप्रत्ययेन नियमनिमित्तम् ।

(यथा, महाभारते । ३।११।२० ।

“स गृहमाथोऽतिथिर्लोकोधविस्फारितेक्षणः । कामस्तरिधरः क्रूरः कालकल्पो यदृश्यत”)

निर्घोषितः । यथा, किराते । १४।३० ।

“उद्गूढवज्रः यमिने कदिदमुखो विस्फुरविस्फारितचापमण्डलः”)

विस्फुरितः, वि, (वि + स्फुर + क्तः ।) स्फूर्ति-विशेषः । चक्षुः । यथा,—

“रक्तरक्तोज्ज्वलश्च रक्तविस्फुरितेक्षणम् ।

वेष्टितं नागपाशेन भुक्तोर्भोगयाननम्”)

इति दशभुजादर्गाध्यानेकदेशः ।

विस्फुल्लितः, पुं, विवभेदः । इति हेमचन्द्रः । (विशेषः स्फुल्लितः ।) व्यधिकृता च ।

विस्फोटः, पुं, (विस्फोटोति । वि + स्फुट + क्तः ।) विस्फुटस्फोटकः । विस्फोटा इति भाषा । तत्पर्यायः । पिटकः २ पिटका ३

पिटकम् ४ । इत्यमरः । विटकः ५ विटका ६ विटकम् ७ । इति तट्टीका । स्फोटकः ८

स्फोटः ९ । इति राजनिघण्टुः । (यथा, कथामरिक्तागरे । ८५ । १८ ।

“किमेतदिति संभ्रान्तः प्रबुद्धोऽथ ददृश सः ।

उत्थाय राजा विस्फोटानङ्गे तस्या विनि-गन्तान्”)

तस्य विप्रकृष्टनिदानपूर्विकां संप्रतिमाह ।

“कदम्बनीश्वरीणां विदाहिरुच-जारे रज्जीकांश्च शनानपेक्ष ।

तथस्तदोषेण विषपणेन कुप्यन्ति दोषा प्रवनादयस्तु ।

विस्फोटः

त्वचमाश्रित्य ते रक्तमांसास्थीनि प्रदृश्य च ।

घोरान् कुप्यन्ति विस्फोटान् सर्वज्वरपुरः-सरान्”)

अतुदीष्य अतुजेतुजशीतोष्णादीनामतियोगेन । अतुत्तिताहारविहारवैपरीत्येन त्वचमाश्रित्य

विस्फोटान् कुप्यन्तीत्यर्थः । ज्वरपुरःसरान् ज्वरपूर्व्यान् । ॥ ८॥ रूपमाह ।

“अग्निदग्धनिभाः स्फोटाः सञ्चरा रक्तपित्ताः । कश्चित् सर्वेषु वा देहे विस्फोटा इति तं

स्फुटाः”)

रक्तपित्ताः इति सन्निधौ विस्फोटेषु रक्त-पित्तयोः प्रधानकारणत्वम् । यथा शूलेषु वातस्य

तथा वातानुगतिरपि बोध्यता । तथा च भोजः । “यदा रक्तस्य पित्तस्य वातेनाग्नयं त्वचि ।

अग्निदग्धनिभान् स्फोटान् कुरुतः सर्वदेह-गान्” ॥ ८॥

वातिकमाह ।

“शिरोरुक्मूलभूयिष्ठज्वरलटपक्ष्मभेदनम् । सङ्गणवर्णतो सति वातविस्फोटलक्षणम्”)

शूलमत्र तोदरूपम् ॥ ८॥ पित्तिकमाह ।

ज्वरदाहज्वापाकः स्त्रावस्तृणासमन्वितम् ।

पीतलोहितवर्णश्च पित्तविस्फोटलक्षणम्”)

रुजादित्रयं स्फोटेषु ॥ ८॥ वातपित्तिकमाह ।

“वातपित्तज्ज्वरो यस्तु तत्र स्युक्तोऽवधेनाः ।

स्तेमितं गौरवं कक्षुर्भवेदातवलासो” ॥ ८॥

पित्तयोऽधिकमाह ।

“कण्ठदाहो ज्वरश्चर्हिर्जायते कफपित्तके”)

साक्षिपातिकमाह ।

“मध्य निम्बोत्तमोदः कठिनः स्वल्पपाकवान् ।

रागदाहलधामोदश्चर्हिर्भक्ष्योऽवधेनाः ।

प्रलापो वेपथुर्ध्वज मोऽसाध्यश्च त्रिदोषणः”)

मोहो विपरीतज्ञानम् । मूर्च्छा सर्वथा ज्ञान-शून्यता ॥ ८॥ रक्तजमाह ।

“वेदितयाश्च रक्तं पित्तिकेन च हेतुना ।

गुग्नाफलसमा रक्ता रक्तसाया विदाहिनः ।

न ते सिद्धिं समायाज्य शृङ्गेयिगणतरेपि”)

पित्तिकेन च हेतुना पित्तस्य हेतुना कदादिना

रक्तस्य पित्तस्य तुल्यात्वात् न च ते माध्याः ।

“एते चाष्टविधा वात्या आन्तरोऽपि भवेयम् ।

तस्मिन्मज्जया तीव्रा ज्वरयुक्ताभिजायते ।

तस्मिन् बहिर्गते स्वास्यान् आनस्य बहिर्गतिः ।

तत्र वातिकविस्फोटक्रिया काव्या पित्रानता”)

उपदवानाह ।

“ठट्ठामासर्मासङ्कोचदाहज्ज्वरामदज्वराः ।

विसर्पमर्मसंरोधास्तेवासुक्ता उपद्रवाः”)

मांससङ्कोचः मांसस्य श्रतित्वम् । मर्मसंरोधो मर्मस्यथा । तथा विस्फोटकाभाह ॥ ८॥

केचिदुपद्रवाणां लक्षणान्तरं पठन्ति ।

“हिक्का आसोऽरुचिस्तृणा स्वाङ्गमर्हं च दि-यथा ।

विसर्पज्वरज्वलासा विस्फोटानामुपद्रवाः”)

साध्यत्वादिकमाह ।

विस्फोटः

“एकदोषोत्थितः बाधः लक्ष्मसाधो द्विदो-
षजः ।
सर्वरूपान्वितो घोरो लक्ष्मसाधो भूयुपपन्नः ॥”
अथ विस्फोटस्य चिकित्सा ।
“विस्फोटे लङ्घनं कार्यं वमनं पथ्यभोजनम् ।
यथादोषवत्त्वं वीक्ष्य प्रयुज्याच्च विरेचनम् ॥१॥
जीर्णः शालिर्यथा सुप्ता मस्तराश्चाङ्गुली तथा ।
रुताश्वत्थानि विस्फोटे हितानि मुनयोऽब्रुवन् ॥
हे पञ्चमूत्र्यौ राज्ञा च दारुणशरीरं दुरालभा ।
गृह्णी धाम्यकं सुकृतेषां कार्यं पिबेन्नरः ।
विस्फोटः प्राणयत्याशु समीरणनिमित्तकान् ॥
द्राक्षाकाष्ठयैखल्वरपटोलारिष्टवासकैः ।
कटुकालाजदुसर्षः पैरुक्केसमिन् द्रुतम् ॥
भूनिम्बसयन्तावासात्रिफलेन्द्रसयत्नकैः ।
पिचुमर्दपटोलाभ्यां कफजे मधुयुक् द्रुतम् ॥२॥
किराततिलकारिष्टयष्टाङ्गाम्बुदवासकैः ।
पटोलपपैटोशीरत्रिफलाकोटजान्वितैः ॥
कथितैर्द्वादशाङ्गुलैः सर्वविस्फोटनाशनम् ॥३॥
विस्फोटयाधिनाशाय तण्डुलाभ्युदपिबेत् ।
बीजेः कुटजवृक्षस्य लेपः कार्यो विजानता ॥४॥
क्षिप्त्वा पटोलभूनिम्बवासकारिष्टपपटेः ।
खदिराभ्युदपिः काथो हन्ति विस्फोटकं क्ष्वरम् ॥
चन्दनं नागपुष्पं च सारिवा तण्डुलीयकम् ।
शिरीषवल्कलं जाभी लेपः स्याद्वाहनाशनम् ॥५॥
“उत्पलं चन्दनं लोधमुशीरं शारियादयम् ।
जलेन पिष्टं लेपेन स्फोटदाहनिनाशनम् ॥६॥
पुनर्जीवस्य मन्त्रान् जले पिष्ट्वा प्रलेपयेत् ।
कालस्फोटं विषस्फोटं सदो हन्यात् सवेदनम् ॥
कान्ताग्रस्थं गलग्रस्थं कर्णग्रस्थं च नाशयेत् ।
अन्यत्र स्फोटकं ताम्रं पुनर्जीवो विनाशयेत् ॥”
इति विस्फोटकाधिकारः । इति भावप्रकाशः ॥
अथाथ ।
“मरीचं त्रिवृतं कुल्लं हरितालं मनःशिला ।
देवदारु हरिद्रो हे कुल्लं मांसौ च चन्दनम् ॥
विशाला करवीरश्च अर्कशरीरं सलत्पलम् ।
एषाञ्च कार्णिको भागो विषस्याह्वयं भवेत् ॥
प्रस्यं कटुकतेलस्य गोमूत्रेऽष्टगुणे पचेत् ।
स्वपात्रे लौहपात्रे वा शनेर्मृद्वग्निना पचेत् ॥
पामा विषचर्का चैव दद्विस्फोटकानि च ।
अभ्यङ्गेन प्रणश्यन्ति कौमल्यं च जायते ॥
प्रसृताभ्यपि शिवाग्निं तेलेनानेन नञ्चयेत् ।
चिरोत्थितमपि श्वित्रं विवर्णं तन्मृद्वग्निना
भवेत् ॥”
अपि च ।
“भूनिम्बनिम्बविफलापपटेऽथ द्रुतं जलम् ।
पटोलमुक्तकाभ्याञ्च वासकं च नाशयेत् ।
विस्फोटकानि यत्कानि नात्र कार्या विचा-
रणा ॥”
इति मातङ्ग १६८ अध्यायः ॥१॥
विस्फोटकस्य स्वरूपं यथा, भावप्रकाशे ।
“स्फोटाः श्यावावर्णाभासा विस्फोटाः स्युस्तनु-
लवः ॥”

विस्मृतिः

विस्मयः, पुं. (वि + स्मि + “एरच्” इत्यच् ।)
आश्चर्यम् । तत्पर्यायः । अहो २ ही ३ ।
इत्यमरः ॥ “अन्यदद्भुतशब्दे दृष्टयम् ।
‘अद्भुतो विस्मयस्याभिभावो गन्धर्वदेवतः ।
पीतवर्णो वस्तु लोकातिगमालम्बनं मतम् ॥’
इति भावप्रकाशः । पर्यायत्वं अद्भुतस्य विस्मय-
स्याभिभावात्कत्वात् ॥” इति भरतः ॥ १ ॥
तस्य लक्षणम् । यथा,—
“विविधेषु पदार्थेषु लोकसमीमातिवर्षिषु ।
विस्तारस्वेतसो यस्तु स विस्मय उदाहृतः ॥”
इति साहित्यदर्पणम् ॥
(अस्मात्तपःक्षयो भवति । यथा, मनुः । ४।२३७।
“यश्चोऽद्भुतेन चरति तपः चरति विस्मयात् ॥”)
दर्पः । इति मेदिनी ॥ सन्देहः । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (विगतः स्मयो गर्वो यस्येति ।
नटगर्भे, त्रि । यथा, भागवते । ३।१७।३० ।
“तं वीरमारुदभिपद्य विस्मयः
प्रयिस्ससे वीरशये श्चभिवर्तः ॥”)
विस्मयान्वितः, त्रि, (विस्मयेन अन्वितः युक्तः ।)
विस्मययुक्तः । आश्चर्यविशिष्टः । तत्पर्यायः ।
विलसः २ । इत्यमरः ॥
विस्माप(य)नः, पुं. (विस्माप(य)यतीति । वि +
स्मि + णिच् + ल्युटः ।) कुहकः । गन्धर्वनगरम् ।
कामदेवः । इति मेदिनी ॥ स्त्री, विस्मायनम् ॥
(यथा, हरिवंशे । १२६।२६ ।
“पारिजातनरोः पुष्यं सस्य दत्तं मयानघ ।
विस्मापनार्थं देवेश पत्नीनामुरुतेजसः ॥”
विस्मयकारके, त्रि । यथा, भागवते । १ ।
१५।५ ।
“विस्मिन्नेह मञ्जाराञ्च हरिणा वस्तुस्त्वपिणा ।
येन मेऽपहृतं तेजो देवविस्मापनं महत् ॥”)
विस्मितः, त्रि, (वि + स्मि + क्तः ।) विस्मयान्वितः ।
यथा,—
“मञ्जारापुपतान् दृष्ट्वा ससुत्याय महेश्वरः ।
संपरिष्वजत यत्तं ते प्रणेसुर्महेश्वरम् ॥
ततस्तद्भुततमं दृष्ट्वा सर्वगणेश्वराः ।
सुविस्मितास्तदा सन्तः किमिदं चिन्तयन्ति ॥
विस्मितास्तान् गणान् दृष्ट्वा शैलादिर्योगिनावरः ।
प्राह प्रहस्य देवेश शूलपाणिं गणाधिपः ॥
विस्मितामौ गणा देव सर्व एव महेश्वर ।
मञ्जारापुपतानां हि यत् त्वया लिङ्गं लतम् ॥”
इति वामने ६४ अध्यायः ॥
विस्मृतिः, स्त्री, विस्मरणम् । विपुलस्मिधातोर्भावे
क्तिन्प्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् ॥
विस्मृतः, त्रि, (वि + स्मृ + क्तः ।) स्मरणविषयः ।
तत्पर्यायः । अन्तर्गतम् २ । इत्यमरः ॥ (यथा,
“पटिला सर्वशास्त्राणि विस्मृतान्यन्तराणि च ।
आसी किञ्चित् मम स्वान्तेऽवर्गस्य तु पञ्चमः ॥”
इत्युद्धटः ।)
विस्मृतिः, स्त्री, विस्मरणम् । विपुलस्मिधातोः
क्तिन्प्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् ॥ (यथा, कथा-
सरित्सागरे । ४४।६६ ।

विहगः

“जामातरश्च स तथा सख्यप्रभसुपाचरत् ।
यथा तस्य निजा भोगाः सर्वे विस्मृति-
माययुः ॥”)
विस्मं, स्त्री, आमगन्धः । इत्यमरः ॥ इदं चिता-
धुमादिगन्धे अपक्वमांसगन्धे इत्यर्थः । इति
भरतः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ७४।१६६ ।
“समाश्लिषच्च धावित्वा विस्मन् धराश्रुभिः
स तम् ।
मीनोदरदरीवासविस्मं प्रचालयन्निव ॥”
तद्विशिष्टे, त्रि । यथा, कथासरित्सागरे ।
८२।७ ।
“अहमेनं न शक्नोमि यद्यतीन् विस्मपिच्छलम् ॥”)
विस्मगन्धा, स्त्री, (विस्मं गन्धो यस्याः ।) हृषुषा ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
विस्मगन्धिः, पुं, (विस्ममिव गन्धो यस्य ।) हरि-
तालम् । इति हेमचन्द्रः ॥
विस्मञ्चः, त्रि, (वि + स्मृ + क्तः ।) विस्मयः ।
इति केचित् ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे । १।७ ।
“विस्मञ्चं परिचुम्ब्य जातपुलकामालोक्य
गण्डस्थलीम् ॥”)
विस्मम्, पुं, (वि + स्मृ + क्तः ।) विस्मयः ।
(यथा, उत्तरचरिते । १ ।
“विस्मम्भादुरनि निपत्य लब्धनिद्राम् ॥”)
प्रणयः । इत्यमरः ॥ प्रणयः परिचयः शङ्कार-
प्रार्थना वा ।
परिचयप्रार्थनयोः प्रणयः परिकीर्तितः ॥
इत्यमरमाला ॥
प्रणयः स्त्री, प्रणयः । इति रामानाथः ॥
इति तट्टीकायां भरतः ॥ (यथा, रामायणे ।
२।६०।७ ।
“विजनेऽपि वने मीना वासं प्राप्य युष्मद्विषः ।
विस्मं लभतेऽभीता रामे विस्मस्तमानसा ॥”)
केलिकलङ्कः । वधः । इति हेमचन्द्रः ॥
विस्मि, [नृ] त्रि, (विस्मन्ते विस्मितीति ।
वि + स्म + “वौ कणलसकृत्यस्मः” ३।२ ।
१४३ । इति ध्रुवः ।) विस्मासी । (यथा,
भागवते । ६।५।२० ।
“कथं तद्विरुपाय गुणविस्मम्भुपक्रमेत् ॥”)
प्रणयी । विस्मम्भशब्दादस्यर्थं क्तिन्प्रत्ययेन
निष्पन्नमिदम् ॥
विस्मा, स्त्री, जरा । इत्यमरः ॥
विस्मा, स्त्री, (विस्मं गन्धोऽस्यस्या इति । अच्
ततश्चाप् ।) हृषुषा । इति राजनिर्घण्टः ॥
विस्मृतः, त्रि, (वि + स्मृ + क्तः ।) विस्मृतः । विपु-
लस्मिधातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् ॥
विहगः, पुं, (विहायसा गच्छतीति । गम् + “प्रि-
वशेति” ३।२।३८ । इत्यञ्च “उच्च विहायसो
विहादेशो वक्तव्यः ॥” इति काशिकोक्तेः उपसर्ग्य
विहायःशब्दस्य विहादेशः ।) पक्षी । इत्य-
मरः ॥ (यथा, भागवते । ४।१८।२४ ।
“सुपर्णवत्सा विहगाश्चरन्त्याश्चरेव च ॥”)
वाहः । (यथा, महाभारते । ७।१६३।४० ।

बीचीत

बीकः, पुं, (अजनीति । अज + “अजियुधनीभ्यो दीर्घश्च ।” उणा० ३।४७। कन् । अने बीभावः ।) वायुः । पक्षी । इत्युणादिकोषः । मनः । इति संचिप्रसारोणादित्तिः ।

बीकाशः, पुं, (विकशमिति । वि + कश् + अच् । “इकःकाशे ।” ३।१२३। इति वेङ्गपसर्गस्य दीर्घः ।) रश्मिः । प्रकाशः । इत्यमरः ।

बीचः, पुं स्त्री, ङङिः । विपूर्वेष्वधोर्लप्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् ।

बीचणं, क्ली, विशेषेण ईक्षणम् । दर्शनम् । विपूर्वेष्वधोर्लप्रत्ययेन (छुट्) प्रत्ययेन निष्पन्नम् । (यथा, भागवते । ६।१८।२८ ।

“मनो जयाह भावज्ञा सस्मितापाङ्गवीचयोः”)

बीचापन्नः, त्रि, (बीचामापन्नः ।) विस्फापन्नः ।

इति हेमचन्द्रः । ३।६७० । (बीच्यापन्नः । इत्येवमेव)।

बीचतः, त्रि, (वि + ईच + क्तः ।) विशेषेण ईक्षितः । ङङिः । यथा,—

“पापार्थे प्रयत्नमे तु पापसंयुतबीचते ।

तथैव चाष्टमस्थाने रोगिणी मरणं दिशेत् ॥”

इति दीपिका ।

बीक्ष्यं, क्ली, (बीक्ष्यत इति । वि + ईक्ष + ग्यत् ।) विस्मयः । ङङ्यम् । इति मेदिनी । ये, ५६ ।

बीक्ष्यः, पुं, (वि + ईक्ष दृश्यते + ग्यत् ।) लासकः । घोटकः । इति मेदिनी । दर्शनीये, त्रि ।

बीक्षा, स्त्री, (बीक्ष्णमिति । वि + दृक्ष + “गुरोश्च हलः ।” इति अच् । टाप् ।) शूक्राग्नी । गतिभेदः । नर्तनम् । इति हेमचन्द्रः । अश्व- गतिभेदः । सन्धिः । इति शब्दरत्नावली ।

बीचिः, पुं, स्त्री, (वयति जलं तटे बह्वयतीति । वे + “वीचो विच ।” उणा० ४।७२। ईचिः । स च ङित् ।) तरङ्गः । इत्यमरः । (यथा, रघुवंशे । १।४३ ।

“सरसीश्वरविन्दानां बीचिविचोभशीतलम् ।

आमोदसुपजघन्तो स्निग्धासनुकारिणम् ॥”)

स्वल्पतरङ्गः । अवकाशः । सुखम् । इति

मेदिनी । चे, १० । अल्पः । इति हेमचन्द्रः ।

किरणः । इति जटाधरः ।

बीची, स्त्री, (बीचि + कृदिकारादिति ङीष् ।)

बीचिः । इत्यमरटोकायां भरतः । (यथा, बृहत्संहितायाम् । ५६।४ ।

“सरगु नलनीच्छचनिरस्तरविरश्मिषु ।

हंससाक्षिप्रकङ्कारबीचीविमलवारिषु ॥”)

बीचीतरङ्गः, पुं, न्यायविशेषः । स तु अने शब्दस्य उत्पत्तिकारणरूपः । यथा,—

“बीचीतरङ्गन्यायेन तदुत्पत्तिस्तु कीर्तिता ।

कदम्बगोलकन्यायादुत्पत्तिः कस्यचिन्मते ॥”

इति भाषापरिच्छेदः ।

ननु नृदङ्गाद्यवच्छेदेनोत्पत्तिश्च शब्दे ओत्रे कथमुत्पत्तिरित्यत आह बीचीति आद्यशब्दस्य बहिर्देशादिगवच्छिन्नोऽयः शब्दस्तेनैव शब्देन जन्मते तेन चापरस्फुटप्रापक एवं क्रमेण ओत्रोत्पत्तौ यत्न इति । कदम्ब इति आद्यशब्दादश-

दिक्षु दश शब्दा उत्पद्यन्ते तेनैव दश शब्दा उत्पद्यन्ते इति भावः । अस्मिन् कल्पे गौरवा- न्तुक्तं कस्यचिन्मते इति । इति सिद्धान्तमुक्ता- वली ।

बी(बी)जं, क्ली, (विशेषेण कार्यरूपेण अपत्यनया च जायते इति । वि + जन + “उपसर्गे च संज्ञा- याम् ।” इति ङः । “अयेवामपीति ।” उप- सर्गस्य दीर्घः । यदा विशेषेण ईजते कुक्षिं गच्छति शरीरं वा । ईज गतिक्रिययोः + पचाद्यच् । यदा, बीजते गच्छति गर्भाशय- मिति । बीज + अच् । यदा, “बीजप्रजनन- कान्त्यसनखादनेषु । इत्यस्मादच्प्रत्ययः । तथा च भोजराजीये विधौ जक् इति युत्पादितम् । अवयोरभेदः । वेति प्रजायते गच्छत्यनेनावृण्यं पितेति वा । अत्र चौरस्वामी बीज्यते वेति वा बीजं वाणिज्यौकिकः इति । वाजिः स्यात् प्रेरणक्रिया इति माधवः । प्रेर्यते हि कार्य- करणाय वा बीजम् ।” इति निघण्टौ देव- राजयज्वा । २।२।१५। कारणम् । (यथा, गीतायाम् । ७।१० ।

“बीजं मां सञ्जभूतानां विद्धि पार्थ सनातनम् ॥”

यथा च मनी । १।५६ ।

“यदाशुमात्रको भूत्वा बीजं स्यात् चरिण्य च ॥”)

शुक्रम् । इत्यमरः । (यथा मनी । १।८ ।

“अप एव समञ्जसो तामु बीजमवाहयन् ॥”

बीजं शुक्रम् । इति मेधातिथिः । बीजं शक्ति- रूपम् । इति कुल्लुकः । यथा च तन्त्रेव । १०।६० ।

“यस्माद्वीजप्रभावेण तिर्यग्जा ऋषयोऽभवन् ।

पूजिताश्च प्रशस्ताश्च तस्माद्वीजं प्रशस्यते ॥”)

श्रीकृष्णस्य सर्ववतारबीजत्वं यथा,—

दानव उवाच ।

“अधुना कृष्णरूपं परिपूर्णतमः स्वयम् ।

सर्वधामवताराणां बीजरूपः सनातनः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्त श्रीकृष्णजन्मखण्डे २० अध्यायः ।

अकुरः । (यथा, महाभारते । ५।१२।१६ ।

“न तस्य बीजं रोहति बीजकाले

न चास्य वर्गं वर्षति वर्षकाले ।

भीतं प्रपन्नं प्रददाति प्राचये

न ज्ञातारं लभते ज्ञानमिच्छन् ॥”)

तत्त्वाधानम् । इति मेदिनी । मज्जा । इति

राजनिर्घण्टः । गणितविशेषः । यथा,—

“उत्पादकं यत्प्रवदन्ति षष्ठे-

रधिष्ठितं सत्पुरुषेण सांख्याः ।

यत्तस्य कृतज्ञस्य तदेकबीज-

मयत्तमीशं गणितं च वन्दे ॥

पूर्वं प्रोक्तं यत्तमयत्तबीजं

प्रायः प्रज्ञा नो विना यत्तयुक्ता ।

ज्ञातुं शक्या मन्त्रधीभिर्निर्गता ॥”

यस्मात्तस्मादयमि बीजक्रियाच ॥”

इति भास्कराचार्यविरचिते सिद्धान्तशिरोमणौ

बीजगणिताध्यायस्य प्रथममहिनोयष्टौ ॥

मन्त्रः । यथा । अथ सुवनेश्वरीमन्त्रः ।

. बीजं

“नकुलीशोऽभिमाकृष्टो वामनेषाहं चक्रवान् ।
बीजं तस्याः समाख्यानं संवितं सिद्धि-

काङ्क्षिभिः ॥”

नकुलीशो हकारः । अय्यी रेफः । वामनेष- मीकारः । अहं चन्द्रोऽनुस्वारः । ह्रीं ॥

अत्रपूर्णाया बीजम् । ह्रीं नमो भगवति मातु-

श्वरि अत्रपूर्णं स्वाहा ॥

अथ त्रिपुटा-

बीजम् । श्रीं ह्रीं क्लीं ॥

त्वरिताबीजम् । ॐ

ह्रीं हूं खे च छे च स्त्री हूं छे ह्रीं षट् ॥

अथ त्रिधाबीजम् । ऐं क्लीं त्रिधाक्षिमे मददवे

स्वाहा ॥

वक्ष्यप्रस्तारिण्याः । ऐं ह्रीं त्रिधा-

क्षिमे मददवे स्वाहा ॥

अथ दुर्गाबीजम् । ॐ ह्रीं दुं दुर्गायै नमः ॥

महिषमर्दिनी-

बीजम् । ॐ महिषमर्दिनि स्वाहा ॥

अथ दुर्गा

बीजम् । ॐ दुर्गे दुर्गे रक्षणि स्वाहा ॥

शूलिनीबीजम् । ज्वल ज्वल शूलिनि दुष्टग्रह

हूं षट् स्वाहा ॥

वागीश्वरीबीजम् । वद्

वद् वाग्वादिनि स्वाहा ॥

पारिजात-

सरस्वतीबीजम् । ॐ ह्रीं ह्रौं ॐ ह्रीं

सरस्वत्यै नमः ॥

गणेशबीजम् । गं ॥

हेरम्बबीजम् । ॐ गं नमः ॥

हरिता-

गणेशबीजम् । स्तं ॥

लक्ष्मीबीजम् । श्रीं ॥

महालक्ष्मीबीजम् । ॐ ऐं ह्रीं श्रीं क्लीं ह्रौं

जगत्प्रस्थे नमः ॥

सूर्यबीजम् । ॐ वृणि

सूर्य आदित्य ॥

शौरामबीजम् । रां रामाय

नमः । जानकीवत्सभाय हूं स्वाहा ॥

विष्णु-

बीजम् । ॐ नमो नारायणाय ॥

श्रीकृष्ण-

बीजम् । गोपीजनवत्सभाय स्वाहा ॥

वासु-

देवस्य । ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

बालगोपालस्य । ॐ क्लीं कृष्णाय ॥

लक्ष्मी-

वासुदेवस्य । ॐ ह्रीं ह्रीं श्रीं श्रीं लक्ष्मीवासु-

देवाय नमः ॥

दधिवामनस्य । ॐ नमो

विष्णवे सुरपतये महाबलाय स्वाहा ॥

हयगोवस्य ।

ॐ उद्गरितप्रणवोद्गीयसर्ववागीश्वरेश्वर ।

सर्ववैदमयाचित्य सर्व बोधय बोधय ॥

शुसिंहस्य ।

उग्रं वीरं महाविष्णुं ज्वलन्तं सर्वतोमुखम् ।

शुसिंहं भोषणं भद्रं स्वस्त्यस्तु नमाम्यहम् ॥

नरहरिवीजम् । आं ह्रीं श्रीं हूं षट् ॥

हरिहरस्य । ॐ ह्रीं ह्रीं शङ्करनारायणाय

नमः ह्रीं ह्रीं ॐ ॥ वराहस्य । ॐ नमो

भगवते वराहरूपाय भूर्भुवःपतये भूपतिवं

मे देहि ददापय स्वाहा ॥

शिवस्य ।

ह्रीं ॥

नृत्यप्रयस्य । ॐ जूं सः ॥

दक्षिणाक्षीबीजम् । ॐ नमो भगवते दक्षिणा-

क्ष्मिणे मह्यं मेधां प्रयच्छ स्वाहा ॥

चिन्ता-

मणिबीजम् । र च म र य औं जं ॥

नीलकण्ठस्य । प्रौं नीं ङः नमः शिवाय ॥

चण्डस्य । कृष्ण षट् ॥

क्षेत्रपालस्य ॐ लौं

क्षेत्रपालाय नमः ॥

वटुकभैरवस्य । ॐ ह्रीं

वटुकाय आपदुद्धरत्राय कुर कुर वटुकाय

ह्रीं ॥ त्रिपुरावाः । हसरे । हसकलरी ।
हसरीः ॥ ॥ सस्यप्रभैरयाः । हसरे ।
हसकलरी । हसरीः ॥ ॥ कौशभैरयाः ।
सहरे । सहकलरी । सहरीः ॥ ॥ भय-
विघ्नविनीभैरयाः । हसे । हसकलरी ।
हसीः ॥ ॥ सकलसिद्धिभैरयाः । सहे । सह-
कलरी । सहौ ॥ ॥ चैत्यभैरयाः । सहे ।
सकलह्रीं । सहरीः ॥ ॥ कामेश्वरीभैरयाः ।
सहे । सकलह्रीं । नित्यक्रमे मददवे सहरीः ।
षट्कूटाभैरयाः । हरलकसहै । हरलकसहौ ।
हरलकसहौ ॥ ॥ नित्याभैरयाः । हसकल-
रहे । हसकलरहौ । हसकलरहौ ॥ ॥ रुद्र-
भैरयाः । हसकलरहौ । हसकलरहौ । हसौः ॥ ॥
भुवनेश्वरीभैरयाः । हसे । हसकलह्रीं ।
हसौः ॥ ॥ सकलेश्वर्याः । सहे । सहकलह्रीं ।
सहौः ॥ ॥ त्रिपुरावालायाः । ऐं ह्रीं सौः ॥ ॥
नवकूटावालायाः । ऐं ह्रीं सौः । हसे ।
हसकलरहौ । हसौः । हसरे । हसकलरहौ ।
हसरीः ॥ ॥ अन्नपूर्णभैरयाः । ॐ ह्रीं श्रीं ह्रीं
नमो भगवति मातेश्वरि अन्नपूर्णे स्वाहा ॥ ॥
श्रीविद्यायाः । कण्डौ ह्रीं । हसकलह्रीं ।
सकलह्रीं ॥ ॥ छिन्नमस्तायाः । श्रीं ह्रीं हूं
ऐं वज्रेश्वरीचनीये हूं हूं फट् स्वाहा ॥ ॥
श्यामायाः । क्रीं क्रीं क्रीं हूं हूं ह्रीं ह्रीं दलिते
कालिके क्रीं क्रीं क्रीं हूं हूं ह्रीं ह्रीं स्वाहा ॥ ॥
गुह्यकालिकायाः । क्रीं क्रीं क्रीं हूं हूं ह्रीं ह्रीं
गुह्यकालिके क्रीं क्रीं क्रीं हूं हूं ह्रीं ह्रीं
स्वाहा ॥ ॥ भद्रकाल्याः । क्रीं क्रीं क्रीं हूं हूं
ह्रीं ह्रीं भद्रकाल्ये क्रीं क्रीं क्रीं हूं हूं ह्रीं ह्रीं
स्वाहा ॥ ॥ श्मशानकालिकायाः । क्रीं क्रीं क्रीं
हूं हूं ह्रीं ह्रीं श्मशानकालिके क्रीं क्रीं क्रीं
हूं हूं ह्रीं ह्रीं स्वाहा ॥ ॥ महाकाल्याः ।
क्रीं क्रीं क्रीं हूं हूं ह्रीं ह्रीं महाकालिके क्रीं क्रीं
क्रीं हूं हूं ह्रीं ह्रीं स्वाहा ॥ ॥ तारायाः ।
ह्रीं ह्रीं हूं फट् ॥ ॥ चण्डोदयलपाणिः ।
ॐ ह्रीं हूं शिवाय फट् ॥ ॥ मातङ्गिन्याः ।
ॐ ह्रीं ह्रीं मातङ्गिन्ये फट् स्वाहा ॥ ॥
उच्छिष्टचाणालिन्याः । उच्छिष्टचाणालिनी
सुमुखीदेवी महापिशाचिनी ह्रीं ऐं ऐं ऐं ॥ ॥
धूमावत्याः । धूं धूं स्वाहा ॥ ॥ भद्रकाल्याः ।
ह्रीं कालि महाकालि किलि किलि फट्
स्वाहा ॥ ॥ उच्छिष्टगणेशस्य । ॐ हस्ति-
पिशाचि लिखे स्वाहा ॥ ॥ धनदायाः ।
धं ह्रीं श्रीं देवि रतिप्रिये स्वाहा ॥ ॥
श्मशानकालिकायाः । ऐं ह्रीं श्रीं ह्रीं कालिके
ऐं ह्रीं श्रीं ह्रीं ॥ ॥ वगलायाः । ॐ ह्रीं
वगलासुखि सर्वदृष्टा वाचं सुखं स्तम्भय
जिह्वा कौल्य कौल्य बुद्धिं नाशय ह्रीं ॐ
स्वाहा ॥ ॥ कर्णपिशाचाः । ॐ कर्णपिशाचि
वदातीतानागतशब्दं ह्रीं स्वाहा ॥ ॥ मङ्ग-
घोषस्य । क्रीं ह्रीं श्रीं ॥ ॥ तारिण्याः ।
क्रीं ह्रीं लण्डदेवि ह्रीं क्रीं ऐं ॥ ॥ सारस्वत-

बीजम् । ऐं ॥ ॥ कात्यायन्याः । ऐं ह्रीं श्रीं
श्रीं चण्डिकाय नमः ॥ ॥ रङ्गायाः । हूं ॥ ॥
विशालास्याः । ॐ ह्रीं विशालास्ये नमः ॥ ॥
गौण्याः । ह्रीं गौरि रुद्रयिते योगेश्वरि हूं फट्
स्वाहा ॥ ॥ अक्षशीमन्त्रः । ह्रीं नमो अक्ष-
श्रीराजिते राजपूजिते जये विजये गौरि
गान्धारि त्रिभुवनशङ्करि सर्वलोकेश्वरि
सर्वस्त्रीपुरुषेश्वरि सुयुद्धविरागदे ह्रीं
स्वाहा ॥ ॥ रुद्रस्य । हं रुद्राय नमः ॥ ॥
गरुडस्य । क्षिप ॐ स्वाहा ॥ ॥ विषहरायि-
बीजम् । खः खं ॥ ॥ हृदिकविषहरबीजम् ।
ॐ सरह स्फुः । ॐ हिलि हिलि चिलि हस्फुः ।
ॐ हिलि हिलि चिलि चिलि स्फुः । प्रफण
फुः । सर्वेश्वरी देवभ्यस्तुः ॥ ॥ सृष्टिकविषहर-
बीजम् । ॐ गं कं ठं । आगमचण्डिकायां ॐ
गं गां ठः ॥ ॥ सृष्टिकनाशमन्त्रः । ॐ सरण
फुः अमरणे फुः विमरणे फुः । रतमन्त्रं जपन्
श्चतसर्षपप्रक्षेपान् सृष्टिकनाशो भवति ॥ ॥
लूताविषहरमन्त्रः । ॐ ह्रीं ह्रीं हूं जपन् ॐ
स्वाहा गरुड हूं फट् ॥ ॥ सर्वकोटविषहर-
बीजम् । ॐ नमो भगवते विष्णवे सर सर हन
हन हूं फट् स्वाहा ॥ ॥ सुखप्रभवमन्त्रः ।
ॐ मन्मथ मन्मथ वाहि वाहि लभोदर मुच
मुच स्वाहा । ॐ सुक्ताः पाशा विपाशाश्च
सुक्ताः सुखेण रमयः । सुक्ताः सर्वभयाद्गर्भ
एतद्दि मारीच मारीच स्वाहा । रतयो-
रन्त्यरणाष्टवारं जलमभिमन्त्रा देयं पीत्वा
सुखप्रभवा भवति ॥ ॥ हनुमन्तः । हं हनुमन्ते
रुद्रात्मकाय हूं फट् ॥ ॥ वीरसाधनस्य । हं
पवननन्दनाय स्वाहा ॥ ॥ अथ आर्द्रपटी ।
ॐ नमो भगवति तामुखे रक्तवाससे अग्रनि
हतस्फुपराक्रमे अमुकवधाय विजयते स्वाहा ।
आर्द्ररक्तपटेनाहतः समुद्रगामिनीनदीतटे
ऊपरभूमौ वा दलितगामुख ऊर्ध्वबाहुजपेत् ।
यावत् पटः शृण्यति तावत् प्राणाः शृण्यन्ति
शचीः ॥ ॥ श्मशानभैरयाः । श्मशानभैरवि
नरकधिरास्थिवसाभक्षिणि सिद्धिं मे देहि मम
मनोरथान् पूरय हूं फट् स्वाहा ॥ ॥ ज्वाला-
मालिन्याः । ॐ नमो भगवति ज्वालामालिनि
गुह्यगणपरित्रये हूं फट् स्वाहा ॥ ॥ महा-
काल्याः । ॐ फूं फूं क्रीं क्रीं पञ्चन गुह्यगण
हूं फट् स्वाहा ॥ ॥ अथ निगडवन्त-
मीलनस्य । ॐ नम जने निजते निगमेशो
यन्मयं विव्रेता बन्धमेतं यमेन दत्तं तस्या संविदा
नीलमे गान् अधोवोदयेरम् ॥ ॥ अथ चिटि-
मन्त्रः । ॐ चिटि चिटि चाण्डालि महा
चाण्डालि अतुकं मे वशमानय स्वाहा ॥ ॥
चावकस्य ।
ॐ चावकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्धनम् ।
उर्वारकमिव बन्धनान् मल्लोर्मलोपमास्तनम् ॥
अथ स्तम्भोपनीमन्त्रः । ह्रीं ॐ नृ सः ॐ
भूर्भुवः स्वः ।

चावकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्धनम् ।
उर्वारकमिव बन्धनान् मल्लोर्मलोपमास्तनम् ॥
ॐ भूर्भुवः स्वः । इत्यादि तन्त्रसारः । आक-
र्मणादिवोजानि बाहुल्यभयाभोक्तानि ॥ ॥
(अथ बीजाभिधानम् । यथा,
“बीजसङ्केतबोधार्थमाहुः तन्त्रशास्त्रतः ।
बीजनामानि कतिचित् वक्ष्यामि विद्वांसुदे ।
माया लब्धा परा संविता त्रिगुणा भुवनेश्वरी ।
दृष्ट्वा शम्भुवनिता शक्तिर्देवीश्वरी शिवा ।
महामाया पार्वती च संस्थानकतत्त्वपिण्डी ।
परमेश्वरी च भुवना धात्री जीवन्मध्या ॥ श्रीं ॥
वद्विहीनश्च यद्वाया स्थिरमाया प्रकीर्तिता ॥
श्रीं ॥
शास्त्रिणां विद्वद्भिर्नादितोऽप्यपि उच्यते ।
श्रीलङ्कावर्णयनिता रमा श्रीरसमुद्रगा ॥ श्रीं ॥
योऽप्यज्ञानं वद्विवाभानि विद्वत्संयुतम् ।
चन्द्रबीजसमाहृतं यद्यधीनमिदं स्तुतम् ।
वधुवामेनगा योऽपि देकाक्षी श्रीचक्रमिनी ॥ श्रीं ॥
नादविन्दुसमायुक्तो ह्लादशस्त्रसुरो भगम् ।
योनिः सरस्वतीबीजमधरं वागभवच्च वाक् ॥ ऐं ॥
हकारो वामकर्णीतो नादविन्दुविभूषितः ।
कूर्बं क्रोध उग्रदर्पो दीर्घहृत्कार उच्यते ।
शब्दश्च दीर्घकवचं तारा प्रभव इत्यपि ॥ हूं ॥
कामाक्षरं वद्विसंख्यं रतिविन्दुविभूषितम् ।
कालीबीजमिदं पीत्वा रतिधोजन्तदेव हि ॥ क्रीं ॥
कामाक्षरं धरामंख्यं रतिविन्दुविभूषितम् ।
गुप्तकालीबीजमिदं गोपालबीजमितपि ॥
तत्कामवीरं कामेशो बीजं शक्तिस्त्वमी परा ॥ श्रीं ॥
मत्प्राप्त्युक्तशोभसङ्गीतं पासादमन्त्रते ॥ ह्रीं ॥
कलादीं कदिनीवीरं क्रीडागन्धर्वशाभिषः ॥ क्रीं ॥
आकारो विन्दुमान् पाशाः शोषश्च ममदीरितः ।
मकला सुनिर्गन्धो कामेशो बीजमुच्यते ॥
नमस्तु चन्द्रयं स्वाहा दित्युच्यते तटः ॥
नमः ॥ स्वाहा ॥
चन्द्रयुग्मं शिवा वेदमाता ज्वलनसन्दर्भो ।
स्वाहा परा देवीश्वरी तद्वयं चन्द्रयुग्मकम् ।
शुभो हविर्देवमाता देवास्यं वद्विसुन्दरी ॥ स्वाहा ॥
शिखा वषट् शिरोमध्य शक्रमाता हरप्रिया ॥
शिखा वषट् च । वषट् कवचं क्रोधी वमोद्धमि-
त्यपि ।
क्रोधाग्नौ हं तनुल्लभ शस्त्रादौ रिपुसंशक्तः ॥ हूं ॥
अभ्यन्त्रयुगं वीरपट ॥ वीरपट ॥ फट्स्वः शस्त्र-
मायुधम् ॥ फट् ॥
नालायन्तु हमीः प्रतवीजम् । हमीः । हंमो-
रजपामनुः ॥ हंमः ॥
गकारो विन्दुमान् विप्रबीजं गणेशबीजकम् ॥ गं ॥
सूत्रियं मांसमौ विन्दुयन् भुवो जमो विमम् ॥ नं ॥
ठाक् दहन्तं चन्द्रयुगं विन्दुबीजकम् ॥ ह्रीं ॥
अथ कामकलावामनयनं विन्दुसंयुतम् ।
अकमात्राकलावाणीनादोद्भूतः सदाशिवः ।
अनुष्णाण्डसुरीया च विन्दुमाष्टकला परा ॥ ॥
नादः ॥

बीजको

भूतहामरसकृतबोधार्थं भूतहामरीयबीजनामा-
न्यपि लिख्यन्ते ।

प्रणवी विषवीजं स्यात् ध्रुवं ह्यालाहलं स्मृतम् ।
कालश्रुतिपथं ज्ञेयं बहुरूपी निरञ्जनम् ॥ प्रणवम् ॥
नतजम् शोमवक्तं ध्रुवमेव यत्नकृतम् ।

नादविन्दसमायुक्तं वीजं प्राणात्मकं स्मृतम् ॥ द्वीं
क्रोधोषं नतमाहं ध्रुवमेव यत्नकृतम् ।

विशानिह्वा विन्दयुतं पितृभूतानिनी स्मृतम् ॥ क्रीं
क्रोधकालात्मकं कुर्याद्द्वैतिकां वागभवत् स्मृतम् ।

नादविन्दसमायुक्तं समाधायोर्ध्वमेव ॥
बीजमेतत् कथितं यत्तु द्विप्रवर्तकम् ॥ खे ॥

क्रोधोषं ध्रुवमेव यत्नकृतं नादविन्दभिः ।
विस्मृत्तं नतमर्थं कामराजस्तेष्वप्यमोहनम् ।

इन्द्रासनगतो ब्रह्म सन्निवृत्तं समन्वयः ॥ क्षीं ॥
संयुक्तं ध्रुवमेव यत्नकृतं बलिभं जनम् ।

नादविन्दसमायुक्तं किङ्किनी बीजमुत्तमम् ॥ द्वीं ॥
नादविन्दसमायुक्तं रक्तस्यं बलिभोजनम् ।

कालरात्र्यासनोपितं पिशिरात्रं महामनुम् ॥ द्वीं ॥
विदाव्यालिङ्गितो ग्राहोर्वसत्तन्मनोजो नतः ।

नादविन्दसमायुक्तो विजयः पिसिताशनम् ॥ हुं ॥
ध्रुवमेव यत्नकृतं कालाभिः सोऽहं क्रीन्दविन्दभिः ।

युगान्तकारकं बीजं मेघेन प्रकाशितम् ॥ स्फिं ॥
कपर्दिनं समादाय नतजः क्षितिप्रियहम् ।

संयुक्तं ध्रुवमेव यत्नकृतं नादविन्दमान् ॥ प्रीं ॥
कपालीद्वयमादाय महाकालेन मण्डितम् ।

समासनमिति प्रोक्तं चण्डिकाटोपयोग्येन ॥
ठं ठं ठं ठं ॥

नतजम् शोमवक्तं नन्दनविभूषितम् ।
खद्योतमिति गोप्रोक्तं ग्रामिनी कालरात्रियुक् ॥

नतजो नतमाकाशं नादविन्दविभूषितम् ।
विदारी भूषितस्यैव बीजं वैवस्वतोऽहम् ॥ द्वीं ॥

कीर्त्तनास्था कालवक्रात् महाकालेन साधितम् ॥
तदनादिपञ्चरसः स्मृतिस्थित्यन्तदिभिः ॥ ओं ॥

शोमस्यं तालजङ्घास्यं विन्दनादविभूषितम् ।
कूर्चं कालो महाकालः क्रोधवीजं निरञ्जनम् ॥ द्वीं ॥

इति प्राणतोषिणी ॥
बीजकः, पुं, मातृलङ्कः इति जटाधरः ॥ वृत्त-
विशेषः । विजयासार इति हिन्दी भाषा ।

तत्पण्यायः । पीतसारः २ पीतशालकः ३
वन्धकपुष्पः ४ प्रियकः ५ सज्जकः ६ आसनः ७ ।

अस्य गुणाः । कुष्ठवीसर्पचित्रमेहगुदक्रिमि-
श्रिप्रासपित्तनाशित्वम् । त्वण्यत्वम् । केश्यत्वम् ।

रसायनत्वम् । इति भावप्रकाशः ॥ (यथा,
हृदिवंशे । १५५ । २० ।

“अन्तर्ज्योतिर्ज्योतिर्वैव सन्दारैश्चोपशोभितम् ॥”
बीजे, स्त्री ॥

बीजजन्, स्त्री, (बीजं बीजं करोति वर्जयतीति ।
क + कृप्) वाजोकरणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

बीजकोषः, पुं, (बीजानां कोष आधार इव ।)
बीजकोषः, पुं, पद्मबीजाधारचक्रिका । फौफल
इति ख्यातः । इति भरतः । तत्पण्यायः ।

वराटकः २ । इत्यमरः ॥ कर्णिका ३ । इति
जटाधरः ॥ वारिकुलः ४ वराटकः ५ । इति
शब्दरत्नावली ॥

बीजगर्भः, पुं, (बीजानि गर्भेऽभ्यन्तरे यस्य ।)
पटोलः । इति राजनिर्घण्टः ॥

बीजगुप्तिः, स्त्री, (बीजानां गुप्तिर्यत्र ।) शिखी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

बीजधान्यं, स्त्री, (बीजप्रधानं धान्यम् ।) धान्य-
कम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

बीजजन्, स्त्री, (बीज्यतेऽनेनेति । वि + ज्ञेज + करणे
ल्युट् ।) यजनम् । (यथा, आर्यासमप्रशाम् । ४५० ।

“मलयजमपसाद्य धनं बीजनविघ्नं विधाय
वाहुभ्याम् ॥

स्मरसन्तापादगणितनिदाघमालिङ्गने मिथु-
नम् ॥”)

वस्तु । कोटि जीवक्षीये च पुं । इति मारस्वतः ॥
बीजपादपः, पुं, (बीजप्रधानः पादपः ।) भक्षा-
तकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (बीजोत्पन्न-
युत्तमात्रम् ॥)

बीजपूर्यं, स्त्री, (बीजप्रधानं पूर्यं यस्य ।) मरु-
पकः । मदनवृत्तः । इति मेदिनी । पे, २८ ॥

बीजपूरः, पुं, (बीजानां पूरः सम्बन्धो यत्र ।) फल-
पूरः । इत्यमरः ॥ टावा लेवु इति वङ्गभाषा ॥

विशौरा इति हिन्दी भाषा ॥ तत्पण्यायः ।
बीजपूर्णः, २ पूर्णबीजः ३ मुक्तेश्वरः ४ बीजकः ५

केशराक्षः ६ मातृलङ्कः ७ सुपूरकः ८ रुचकः ९
बीजफलकः १० जन्तुघ्नः ११ इन्दुरक्षदः १२

पूरकः १३ रोचनफलः १४ । अस्य फलगुणाः ।
अस्त्रत्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । आसकास-
पवनशमनत्वम् । कण्ठशोधनकरत्वम् । लघु-
त्वम् । हृद्यत्वम् । दीपनत्वम् । रुचिकारि-
त्वम् । पावनत्वम् । आभानगुल्महृद्गोष्ठीहो-
दाहर्त्तनाशित्वम् । विषह्यं हिक्कायां शूल-
हृद्गोष्ठी च शस्यत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥

अपि च ।
“बीजपूरफलं स्वाद रसेऽन्नं दीपनं लघु ।

रक्तपित्तहरं कण्ठजिह्वाहृदयशोधकम् ।
आसकासारुचिहरं हृद्यं लण्णाहरं स्मृतम् ॥”

तद्देहमधुर्कटौ । यथा,—
“बीजपूरोपरः प्रोक्तो मधुरो मधुर्कटौ ।

मधुर्कटिका स्वादो रोचनी शीतला गुरुः ।
रक्तपित्तक्षयआसकाशङ्किकाभ्रमापहा ॥”

इति भावप्रकाशः ॥
(यथा, महाभारते । ३ । १५८ । ४२ ।

“सज्जानकास्तथा जीवान् दाडिमान् बीज-
प्रकाशम् ॥”)

बीजपूर्णः, पुं, (बीजेन पूर्णः ।) क्षोलङ्गः । इति
रत्नमाला ॥ बीजपूरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

बीजपेशिका, स्त्री, (बीजस्य शुरुष्य पेशिकेव ।)
अक्षकोषः । इति राजनिर्घण्टः ॥

बीजफलकः, पुं, (बीजप्रधानं फलं यस्य । कन् ।)
बीजपूरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

बीजमाहका, स्त्री, (बीजानां बीजमन्त्रानां मानेव
जपमालात्वादस्यास्तथात्वम् ।) पद्मबीजम् ।
यथा,—

“पद्मान् पद्मबीजश्च कर्णिका बीजमाहका ॥”
इति हारावली ॥

बीजरत्नः, पुं, (बीजं रत्नमिव यस्य ।) माष-
कलायः । इति हेमचन्द्रः ॥

बीजरुह, पुं, (बीजात् रोहतीति । रुह +
इगुपधात् कः ।) शाल्यादिः । यथा,—

“कुराटाया अश्वबीजा मूलजास्तपलादयः ।
पन्थोनय इत्याद्याः स्कन्दजाः शक्तकीसखाः ॥

शाल्यादयो बीजरुहा संस्पर्शजाकृतादयः ।
स्युर्जनस्यतिका यस्य पृष्ठेति मूलजातयः ॥”

इति हेमचन्द्रः ॥
(कश्चित् वाच्यलिङ्गोऽपि दृश्यते)

बीजरत्नं, स्त्री, (बीजं रत्नं रत्नकं यस्य ।)
जयपालः । इति राजनिर्घण्टः ॥

बीजवपनं, स्त्री, (बीजानां वपनम् ।) क्षेत्रे बीजस्य
क्षेपणम् । तस्य दिनं दीपिकायाम् ।

“पूर्वार्धसिध्यास्यफणिपत्राशिवान्मेधु
रिक्ताष्टमीविगतचन्द्रतिथिं विद्यात् ॥

हृत्प्राणिगोमसुदये विकुलार्किवारे
शस्त्रोद्योगकरणेषु हलपवाहः ॥

हलपवाहवह्नीवपनस्य विधिः स्मृतः ।
चित्रायाश्च शुभे रन्दे स्थिरस्वमनुष्योदये ॥

हेमवारिपिलितस्य बीजस्योन्नयनः शुभः ।
इन्द्रं चित्तं निधायैव स्वयं मुष्टिजयं वपेत् ॥

कृत्वा चान्यान्यप्रोक्ताहं नर्त्तको हृष्टमानसः ।
प्रादमुखः कलमं गृह्य इमं मन्त्रमुदीरयेत् ॥

त्वं वे वसुधैव कोटिं बहुपुण्यफलप्रदे ।
नमस्ते मे शुभं नित्यं कृषिं मेधां शुभं कुरु ॥

रोहन्तु मन्त्रशस्यानि काले देवः प्रवर्तते ।
कर्णकास्तु भवन्त्वग्रा धान्येन च धनेन च

खाहा ॥
उप्रा बीजन्तु तत्रैव भोक्तव्यं दान्यवैः सह ।

बीजवपनं प्राजापत्यतोर्थेन । यथा, हारीतः ।
कनिष्ठायाः पश्चात् प्राजापत्यमावपनम् । होम-
तर्पणे प्राजापत्येन क्रूर्यादिति । होमतर्पणे

लाजहोमशनकादितर्पणे । पराशरः ।
“वैशाखे वपनं श्रद्धं मध्यमं रोहिणीरवौ ।

अतः परस्मिन्नधमं न जातु आरव्ये शुभम् ॥”
ज्योतिषे ।

“पूर्वभाद्रपदा मूलं रोहिण्युत्तरफल्गुनी ।
विशाखा शतभिषा वाघ धान्यानां रोपणे

वरा ॥
महोप्रा रजनीं नीलीं पुत्रवित्तैर्विद्युष्यते ।

स्वयंजाते पुनस्ते द्वे पालयन् नैव दुष्यति ॥
आरामे यष्टमध्ये वा मोहात् सधपमावपन् ।

पराभवं रिपोर्याति ससाधनघनक्षयम् ॥
निशा नीली पक्षाश्व चिन्हा श्वेतापराजिता ।

कोविदारश्च सर्वत्र सर्वं निवृत्ति मङ्गलम् ॥”
निशा हृदिहा । कोविदारको रक्तकाञ्चनः ।

“हेमाम्भसा वृक्षबीजं ज्ञातो मन्त्रेण रोपयेत् ।
वसुधेति सुशीतेति पुण्यदेति धरेति च ।
नमस्ते शुभगे त्वत्वं दुभोऽयं वर्द्धतामिति ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

बीजवृक्षः, पुं, (बीजादेव वृक्षो यस्य । बीजप्रधानो
वृक्षो वा ।) असनः । इति राजनिर्घण्टः ॥

बीजसञ्चयः, पुं, (बीजानां सञ्चयः ।) बीजसंग्रहः ।
तच्छुभाशुभदिनार्थेऽपि,—

“हस्ताचित्रादितिस्वातीरेवत्यां श्रवणद्वये ।
स्थिरे लम्बे गुरौ शुक्ले बीजं धार्यं च्वासरे ॥
माघे वा फाल्गुने वापि सर्वबीजानि संग्रहेत् ।
श्रीनयैतापयेद्भौं राज्ञौ नोपनिधापयेत् ॥
ततश्च पुटिकां बद्धा शीघ्रयेच पुनः पुनः ।
स्थापयेच्च प्रयत्नेन यथा भूमिश्च न स्पृशेत् ॥
दीपाग्निना च संस्पृष्टं वृष्ट्या चोपहतञ्च यतः ।
वर्जनीयं तथा बीजं यत् स्यात् कीटसमन्वि-
तम् ॥॥”

याम्याहिकद्रामिवशाखूर्वा-
माहेन्द्रपित्रोत्तरमेः शुभाहे ।

धाम्यादिसंस्थापनमेव शस्तं
मृगस्यिरह्यङ्गहोदधेयु ॥

सौम्यादितिमघाष्ट्यानुत्तरये च कारयेत् ।
मीने लम्बे शुभे चन्द्रे निधनकरवर्जिते ॥
तेप्रथं कोष्ठके धाम्यं गगौ वदति सर्वदा ।
धनदाय सर्वलोकहिताय देहि मे धाम्यं
स्वाहा ।

नम ईहाये ईहादेवी सर्वलोकविवर्द्धनी काम-
रूपिणि धाम्यं देहि स्वाहा ।

लेखयित्वा इमं मन्त्रं धाम्यागारे विनिलिपेत् ॥
पुराणसर्वस्वे ।

“मन्त्रं लिखित्वा पत्रे च मध्येधाम्यस्य धारयेत् ।
पत्रञ्च धाम्यराशेस्तु सूर्यिकादिनिवृत्तये ॥

दक्षिणदिङ्मुखगमनं स्यादभिनवास्तु नारीषु ।
अथमपि शस्त्रफलानां न बुधो बुधवासरे
कुर्व्यात् ॥

विभूतरेषु रेवत्यां धनिष्ठावारुणेषु च ।
एतेषु षट्सु विज्ञेयं धाम्यनिष्क्रयणं बुधैः ॥

अवगन्तव्यं विशाखापुष्यपुनर्वसुनिपुण्यञ्च ।
अश्विनश्च ज्येष्ठा धनधान्यविवर्द्धनी कथिता ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

बीजस्तः, स्त्री, (बीजानि स्तुते इति । स्तु + कृप् ।)
पृथ्वी । इति हेमचन्द्रः ॥

बीजास्ततं, त्रि, (बीजेन सह स्ततं कृतमिति ।
“स्ततो द्वितीयतृतीयशब्दबीजान् कथौ ॥” ५।४।

५८। इति ङाङ् ।) उपक्रष्टम् । इत्यमरः ॥ हे
बीजेन सह कृते स्तुते । बीजेन सह स्ततं कृतं
बीजास्ततम् । तृतीयशब्दबीजं ङाङ् । आदा-

उपं पञ्चान् कृतं उपक्रष्टम् । इति भरतः ॥
बीजान्, स्त्री, (बीजे अश्वीरश्वसो यस्य ।)
वृक्षाणाम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

बीजी, [न] पुं, (बीजमस्यस्येति । बीज + इति ।)
पिता । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, उदाहृतत्वे ।)

“अथएव हेतुनखयेऽपि सापिच्छागलने बीजिन-
मारभ्ययुक्तम् ॥” यथा च गोतमसंहितायाम् ।
४।१।

“असमानप्रवरैस्त्रिंवाह ऊर्ध्वं सप्रमात् पिष्ट-
बन्धुभ्यो बीजिनश्च माष्टबन्धुभ्यः पञ्चमात् ॥”)

बीजविशिष्टे, त्रि, (यथा, मग्नौ । ६।५१ ।
“तथैवाज्ञेतिषो बीजं परस्मैजप्रवापिणः ।
कुर्वन्ति स्तेत्रिणामर्थं न बीजी लभते फलम् ॥”)

बीजोदकं, स्त्री, (बीजमिव कठिनमुदकम् । तस्य
कठिनत्वात्तथात्वम् ।) करका । इति त्रिकाण्ड-

शेषः ॥
बीजोपिचक्रं, स्त्री, (बीजानामुपये शुभाशुभसूचकं
चक्रम् ।) बीजवपनत्रयशुभाशुभज्ञानार्थसर्पा-

कारचक्रम् । यथा,—
“सूर्यभाद्रपदः स्यात्पुनर्वसुर्मासः कान्तारक्रमान् ।
मुखे ज्येष्ठा गते ज्येष्ठा भाति द्वादश तूदरे ॥
पुच्छे चतुर्विहः पञ्च दिनभाज फलं वदेत् ।
वदने चोत्तकं विद्यात् गलकं द्वापरकस्तथा ॥
उदरे धान्यवृद्धिः स्यात् पुच्छे धान्यलघो
भवेत् ॥

इतिगोमयं राज्यं चक्रे बीजोऽपिस्मभवे ॥”
सूर्यभात् सूर्यभुज्यमाननक्षत्रात् । त्रिनाक्ष-

कान्तारक्रमादिति यदश्विन्यां रविस्तदा तामा-
रभ्य गणयेत् । त्रिनाक्षीयु अश्विनीभरणी-

स्तित्काम् दत्त्वा रोहिणीं बहिः कार्या षट्ग-
णिरस आर्द्रापुनर्वसुनाङ्गेषु दत्त्वा पुष्यो बहिः
कार्याः । एवं क्रमेणाग्न्या लेख्याः । चोत्तकं
शस्यस्यनाम् । इत्ययः ।

“अतिवृष्टिरनाष्टिः शलभा मृषिकाः खगाः ।
प्रत्यासताश्च राजानः पङ्क्तिरेतयः स्मृताः ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
बीज्यः, त्रि, (विशेषेण इज्यः पूज्यः । अथवा बीजाय
हितः इति । “उगवादिभ्यो यत् ॥” ५।१।०। इति
यत् ।) यस्य कस्यचित् कुलभवः । तत्पण्यायः ।
कुलसंभवः ० । इत्यमरः ॥ वंशः १ कौलकेयः ४
कुलजः ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ कुलोत्तः ६
कुल्यः ७ कुलभवः ८ । इति जटाधरः ॥

बीटिः, स्त्री, (विशेषेण एतत् क्रियाविस्वात-
यष्टादिं वेष्टयित्वा प्रवर्द्धते । वि + ट + “इगु
पञ्चान् कित् ॥” उणा० ४।१२६ । इति इन् । स
च कित् ।) ताम्बूलवल्ली । इति केचित् ।

सुसज्जीकृतताम्बूलम् । पानेर बीट्वा इति भाषा ।
इति केचित् ॥

बीटिका, स्त्री, (बीटिरेव । स्वार्थं कन् स्त्रियामाप् ।)
ताम्बूलवल्ली । इति केचित् ॥ सुसज्जीकृतताम्बूल-
म् । पानेर बीट्वा इति भाषा । इति केचित् ॥
(यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ४।४३० ।
“भूसंज्ञयामि कस्य त्वं एष्टाया इति सुभुवः ।
ददन्त्या बीटिकास्तस्या वृतास्तमुपलब्धवान् ॥”)

बीटी, स्त्री, (बीटि + वा ङीष् ।) ताम्बूलवल्ली ।
इति केचित् ॥ सुसज्जीकृतताम्बूलम् । पानेर
बीट्वा इति भाषा । इति केचित् ॥

बीटा, स्त्री, (वेति वृष्टिमात्रमपगच्छतीति । बी
गतौ + “राज्यासाक्षात्पूजावीटाः ।” उणा०

३।१५। इति नः निपातनादुगुकाभावो
जत्वश्च ।) वितुत् । इति मेदिनी । बी, २८ ॥

(वेति ओतुचितं व्याप्नोतीति । बी व्याप्नो-
नः ।) स्वनामधेयत्वात् । तत्पण्यायः । वल्लो

२ विपक्षी ३ । सा तु सप्ततन्त्रियुक्ता चैत्यारवा-
दिनी ४ । इत्यमरः ॥ अग्निमाला ५ । इति
जटाधरः । वज्रमल्ली ६ विपक्षिका ७ । इति
शब्दरत्नावली ॥ चोषवती ८ कच्छकूणिका ९ ।

(यथा, महाभारते । ६।१३४।१४ ।
“सप्ततन्त्रः सप्त चाप्यहंशानि
सप्ततन्त्री प्रथिता चैव बीणा ॥”)

तद्गदा यथा । शिवस्य बीणा लक्ष्मी १ सरस्वत्याः
कच्छपी २ नारदस्य मङ्गली ३ गङ्गायां प्रभा-

वती ४ विष्णोवसोः वृहती ५ तुम्बुरीः कला-
वती ६ चाण्डालानां कच्छोलवीणा चाण्डालिका
च ७ । तस्याङ्गादीनां नामादि यथा । तस्याः
कायः योलम्बकः । तस्या निवन्धनं उपनाहः ।
तस्या दण्डः पञ्चालः । तस्याः प्रान्तवक्रकाष्ठं
ककुभः प्रसंवकश्च । तस्या मूले वंशप्रलापर
कलिका कूणिकापि च । तस्या वादनं कोणः ।
इति हेमचन्द्रादयः ॥ अस्या विवरणं वाद्यशस्त्रे
दृश्यम् ॥

बीणादण्डः, पुं, (बीणाया दण्डः ।) बीणास्थिता-
नावूपरिकण्डम् । तत्पण्यायः । प्रञ्चालः २ ।
इत्यमरः ॥

बीणानुबन्धः, पुं, (बीणाया अनुबन्धः ।) उपनाहः ।
इति चारावली ॥

बीणावादः, त्रि, (बीणां वादयतीति । वद +
णिच् + अण् ।) बीणावादकः । तत्पण्यायः ।
बीणकः ० । इत्यमरः ॥ (यथा, वाजसनेय-
संहितायाम् । ३०।१६ ।

“शस्त्रायाहम्भ्राधानं महसं बीणावादमिति ॥”
बीणावादकः, पुं, (बीणाया वादकः ।) बीणावाद्य-
कर्त्ता । इति शब्दरत्नावली ॥

बीणास्यः, पुं, (बीणा आस्यमिव यस्य । तथैव स्फुट-
गानकरणान् ।) नारदः । इति जटाधरः ॥

वीतं, स्त्री, (वेति सा । वी + क्तः । अथवा अजति सा ।
अज + गत्यर्थेति क्तः ।) अमारुहस्थम् ।
प्रह्लादममित्यर्थः । इत्यमरः ॥ अङ्कुशकर्म । इति
मेदिनी । तं, ५८ । (यथा, माथि । ५।४७ ।

“निर्धूतवीतमपि बालकमुल्लङ्घनं
यत्ना क्रमेण परितान्त्वन्तर्जनाभिः ॥”
सांख्योक्तानुमानविशेषः । यथा, सांख्यतत्त्व-
कौमुद्याम् । ५ ।

“प्रथमं तावद्विधिं वीतमवीतञ्च । अन्वय-
मुखेन प्रवर्तमानं विधायकं वीतम् ॥” अस्य
विशेषविवरणं तत्त्वविदृश्यम् ॥ त्रि । कमनीयः ।
यथा, अश्विदे । ४।७।६ ।

“तं शस्त्रवीथु मातुष वन आ वीतमश्रितम् ॥”
“वीतं कालम् ॥” इति तद्वाच्यं सायणः ॥)

वीति:

वीतंसः, पुं. (विशेषेण वृद्धेन तस्यैव भूष्यते इति। वि + तन् + घञ्। “उपसर्गस्य चन्मन्नुय्ये बहुलम्।” २। ३। १००। इति दीर्घः।) नृगपत्निना वस्त्रोपकरणम्। इत्यमरः। नृगपत्निना विश्वासहेतोः प्रावरणम्। इति मेदिनी। सं, ४०।

वीतः, त्रि. (विशेषेण यति स्म। वि + इत् + क्तः।) शान्तः। इति हेमचन्द्रः। गतः। विपूर्वे नधातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नमिदम्। (यथा, रघौ। ५। २।

“स नृगस्यै वीतहिरण्यस्यत्वात्
पात्रे निधाया घ्नमनर्घ्यशीलः॥”)

वीतदम्भः, त्रि. (वीतस्य क्तो दम्भो येन सः।) व्यक्त-
दम्भः। तत्पठ्यायः। अवस्कनः २। इति
जटाधरः।

वीतनः, पुं, लक्षणाद्वयम्। यथा, हेमचन्द्रः।

“लक्षस्तु कश्चरामध्वं लक्षपार्थी तु वीतनी॥”

वीतभयः, पुं, (वीतं भयं यस्य यस्माद्वा।) विणः। यथा,—

“अक्रूरः पेशलो दलो दक्षिणः क्रमिणावरः।

विद्वत्तमो वीतभयः पुण्यश्रवणकीर्णः॥”

इति तस्य महत्त्वनामकोचम्॥

वीतरागः, पुं, (वीतो रागो विधयवासना यस्य।) वृद्धः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ विगतरागे, त्रि। यथा,—

“दःखेवृद्धिममनाः सुखेषु विगतस्मृहः।

वीतरागभयक्रोधः स्थितधीर्मुनिरुच्यते॥”

इति भगवद्गीता॥

(यथा च महाभारते। १२। ३४६। ४७।

“वीतरागश्च पुनस्ते परमात्मा भविष्यति।

महेश्वरप्रसादेन नैतद्वत्तनमन्यथा॥”)

वीतशोकः, पुं, अशोकवृत्तः। इति शब्दमाला॥ (वीतः शोको यस्मात्। अशोकादस्यै तत्प्राप्तेन शोकनाशस्तस्य तथालम्। तथा च तिथितत्त्वे। “त्वामशोकं हराभीष्टं मधुमासससृजम्।

पित्रामि शोकसन्तप्तो मामशोकं सदा कुरु॥”

विगतः शोको यस्य।) विगतशोके, त्रि।

(यथा, महाभारते। ३। १७३। १०।

“सर्वकामगुणोपेतं वीतशोकमनामयम्॥”)

वीतिः, स्त्री (वयनमिति। वी + क्तिन्।) गतिः। दीप्तिः। (यथा, गो० रामायणे। २। १००। ४७।

“सुवर्णं वीतिप्रतिमाः पद्मकिङ्कलसप्रभाः।

द्विधा विश्रान्ति साहस्राः कुवेरप्रदिताः स्त्रियः॥”)

प्रजनम्। अशनम्। धावनम्। इति मेदिनी।

ते, ५६॥ (पानम्। यथा, ऋग्वेदे। ७। ६१। २।

“प्रवामन्वासि मशान्यसुरं गन्तं हविषो

वीतये मे॥”

“हविषो वीतये पानाय॥” इति तद्वाच्ये सायणः॥

प्राप्तिः। यथा, ऋग्वेदे। ३। ३३। ४।

“स नः प्रश्नाणि वीतयेऽमर्यकृतु शान्तमा॥”

“वीतये सम्भजनाय अग्निहोत्रादिकर्म प्राप्त-

धेनु॥” इति तद्वाच्ये सायणः॥ यज्ञः। यथा,
ऋग्वेदे। ६। १। ४।

“अभ्यर्चमहानां देवानां वीतिमन्वसा॥”

“वीतिं यज्ञं अन्वसा घानायमेन सह अभ्यर्च
अभिगच्छ॥” इति तद्वाच्ये सायणः॥)

वीतिः, पुं, घोटकः। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा,
राजतरङ्गिण्याम्। ७। ३७७।

“अस्मिंस्तु वीतिमारुद्वि वीतिहोत्रसमे वृषे।

कस्याता च त्वदीयानां लणानामिव शस्त्रि-
णाम्॥”)

वीतिहोत्रः, पुं, (वी गतिकान्त्यसनखादनेषु +
कर्मणि क्तिन्। वीतिः पुरोडाशादिः कृत्यते
अस्मिन्निति। “हुयामाशुभमिभ्यस्त्वन॥” उणा०
४। १६७। इति चतुः। अथवा वीतये पानाय

होत्रं हयं यस्य।) अग्निः। इत्यमरः॥ सुखः।

इति मेदिनी। ते, २६७॥ (यथा, राजतरङ्गि-
ण्याम्। ७। ३७७।

“अस्मिंस्तु वीतिमारुद्वि वीतिहोत्रसमे वृषे॥”

प्रियव्रतपुत्रान्वतमः। यथा, भागवते। ५। १। २५।

“अग्निप्रभञ्जिकयज्ञाहुमहावीरहरिहरगरेतो
वृत्तपृष्ठसवनमेधातिथिवीतिहोत्रकवय इति
सर्वं गवामिनामानः॥” राजविशेषः। यथा,
महाभारते। ७। ६८। १०।

“रत्नोवाहान् वीतिहोत्रान् विगतान् मार्ति-
कावतान्॥”

हैहयवंशीयराजविशेषः। यथा, हरिवंशे।
३३। ५०।

“तेषां कुले महाराज हैहयानां महात्मनाम्।

वीतिहोत्रः सुजाताश्च भोजास्त्वन्तयः
स्युनाः॥”

त्रि. प्राप्तिवृत्तः। यथा, ऋग्वेदे। १। ८। १८।

“कस्मै देवा आवहानासु होम-

को संसते वीतिहोत्रः सुदेवः॥”

“वीतिहोत्रः प्राप्तिवृत्तः। * * * वीतिहोत्रः

वीगत्यादिषु अस्मात् कर्मणि मन्त्रे त्रयेत्यादिना
क्तिन् स चोदात्तः। होत्रं होमः हुयामाशु-

भमिभ्यस्त्वन इति चतुःप्रत्ययः। वीतिः प्राप्तिः
होमो येन बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिसंस्वरत्वम्॥”

इति तद्वाच्ये सायणः॥ कान्त्यवृत्तः। यथा,
ऋग्वेदे। २। ३८। १।

“नूनं देवेभ्यो विहिधाति रत्न-

मथामजह्वीतिहोत्रं स्वप्नौ॥”

“वीतिहोत्रं कान्त्यवृत्तं यजमानं स्वप्नौ अवि-
नाशे ज्ञेमे आ अभजद्वागिनं करोतु॥” इति
तद्वाच्ये सायणः॥)

वीथिः, स्त्री, (विथ्यतेऽनया। विथ + इगुपधात्
क्तिदितौ। बाहुलकादीर्घः।) वीथी। यथा,—

“पङ्क्तिवर्त्मशङ्काङ्गु वीथिवीथौ च वीथिका॥”

इति रत्नकोषः॥

(यथा, राजतरङ्गिण्याम्। ३। ३६२।

“तद्दिना नगरं कुच पवित्राः सुलभा सुवि।

सुभगाः सिन्धुसम्भेदाः क्रीडावसथवीथिषु॥”

वीथी

वर्माद्यं यथा, राजतरङ्गिण्याम्। ३। ३०७।

“चिरं खलु खिलीभूताः क्षतक्षयस्य वीथयः।

घोरं त्वयेऽन त्वासु सञ्चारो यदि दृश्यते॥”)

वीथिका, स्त्री, (वीथिरेव। स्वार्थे कन् तत्प्राप्।)

वीथिः। इति शब्दरत्नावली। (यथा, कथा-
सरित्सागरे। ७३। ४०।

“अस्ति दक्षिणदिक्पान्ते प्राष्ठो जम्भूरिव।
प्रहिताकां घनय्यामा तमालवनवीथिका॥”)

वीथी, स्त्री, (वीथि + वा ङीष्।) पङ्क्तिः। यथा-
ङ्गम्। (यथा, हरिवंशे। ८३। १८।

“तावद्युभौ सुवचनौ जग्मतुस्मात्कारणात्।

वीथीं मात्यापणानां वे गन्धाम्नातो द्विपाविवा॥”)

नात्यरूपकः। वर्त्म। इति मेदिनी। ये, ११॥

(यथा, महाभारते। ५। ५१। ३२।
“वीथीं कुर्वन् महाबाहुर्द्रव्ययु मम बाहि-

नीम्।

वृत्तमिव गदापाणिर्गुणान् दर्शयिष्यति॥”)

अथ वीथी।

“वीथ्यामेको भवेद्दृक् कश्चिदेकोऽत्र कक्ष्याते।

आकाशभाषितेऽन्तेऽस्त्रिंशं प्रत्युक्तिमाश्रितः॥

सुखयेद्भिर शृङ्गारं किञ्चिदन्त्यान् रसानपि।

सुखनिर्वहणे सन्धी अर्थप्रकृतयोऽखिलाः॥

कश्चिदनुत्तमो मध्यमोऽधमो वा शृङ्गारसङ्गु-

त्वाचास्याः केऽपि कौटुम्भिकवृत्तम्॥ * * *

अस्याख्योऽदशाङ्गानि निर्दिशन्ति मनोविणः।

उद्घात्यकावलगते प्रपञ्चस्त्रिगन्तं क्लमम्॥

वाक्कल्यधिवले गच्छमवस्यन्तिऽनान्तिके।

असत्प्रलापशब्दहारखट्वानि च तानि तु * * *

तत्रोद्घात्यकावलगते प्रस्तावनाप्रस्तावे सोदा-

हरणं लक्षिते॥ * * *

मिथोवाक्यसमुद्भूतं प्रपञ्चो हास्यलक्षनः॥

यथा, विक्रमोर्जश्याम्। वडभीष्टविदूषकचेत्यो-

रन्योन्यवचनम्॥ * * *

त्रिगन्तं स्यादनेकार्थयोजनं श्रुतिसाम्यतः॥

यथा। तत्रैव राजा।

सर्वान्तिभूतां नाथ दृष्टा सर्वज्ञसुन्दरी।

रामा रम्य वनान्तस्त्रिन्मया विरहिता त्वया॥

नेपथ्यं तत्रैव प्रतिशब्दः राजा कथं दृष्टेयाह॥

अत्र प्रपञ्चाक्यमेवोत्तरवाक्यत्वेन योजितम्।

नटाद्वित्रितयविषयमेवेदमिति किञ्चित् * * *

प्रियाभिरप्रियेऽन्तेर्विलोभ्य च्छलनात् क्लमम्।

यथा, वेण्वा भीमार्जुनौ।

कर्ता दूतच्छलानां जतुमयश्वरणीहीनः

सोऽभिमानी

राजा दुःशासनादेर्गुरुरनुशतस्याङ्गराजस्य

भिवम्।

लण्वाकेशोत्तरीययपनयनपटुः पाङ्कजा यस्य

दासाः

कास्ते दुर्घोधनोऽसौ कथयतु न तथा द्रुम-

भ्यागतौ स्वः॥

अन्ये त्वाहुश्चकं किञ्चित् कार्यमुद्दिष्टं कस्य-

चित्।

बोथो

शोकिलकलभाषिणी प्रियसमा मे ॥

चतुसरभाग वाचित्रवन् । ज्ञायमा गावाया ।

वीणा

वीर, इ त् क प्रीत्यर्थः । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(अदन्तचुरा०-आत्म०-अक०-सेट् ।) इ, अवि-
वीरतः । प्रीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

वीरं, स्त्री, (अज् + स्फायितश्चिञ्चोति ।)
उणा० १।१३ । इत्यादिना रक् । अजि-
वोभावः । वीर + अच् वा ।) शृङ्गो । नटः ।
इति मेदिनी । रे, ६७ ॥ मरिचम् । पुष्कर-
मूलम् । काञ्जिकम् । उशीरम् । आरुक्कम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ वीरशब्दो मेदिनी पव-
गायवकारादौ ङष्टोऽपि वीरधातोर्लुङ्गः स्वरका-
रादौ दृष्टानादत्र लिखितः ॥

वीरः, पुं, (वीरयतीति । वीर विक्रान्ती + पचा-
द्यच् । यद्वा, विशेषण ईरयति दूरीकरोति
शब्दः । वि + ईर + इगुपधात् कः । यद्वा,
अजनि निपति शब्दः । अज + स्फायितश्चिञ्चो-
दिना रक् । अजिर्वाः ।) प्रीत्यर्थः । तत्प-
र्यायः । शूरः २ विक्रान्तः ३ । इत्यमरः । १०।८
६७ ॥ गच्छीरः ४ तरस्वी ५ । इति जटाधरः ॥
(यथा, महाभारते । १।१४१ । ४५ ।
“नृगराभो वृक्षश्चैव बुद्धिमानपि मूढपिकः ।
निर्जिता यत्तथा वीरास्तस्माद्दीरतरो भवान् ॥”
यथा च ऋग्वेदे । १।११४ । ८ ।

“वीरान्मानो रुद्रभामिनो वधी-
हृद्विष्यन्तः सद्मि त्वा हवामहे ॥”

“वीरान् वीक्रान्तान् ॥” इति सायणः ॥ पुनः ।
यथा, ऋग्वेदे । ५।२० । ४ ।

“वीरैः स्याम सधमादः ॥”

“वीरैः पुनैश्च सधमादः सहमाद्यन्तः स्याम
तथा कुतः ॥” इति तद्वाच्ये सायणः ॥ * ॥
पतिः । पुत्रश्च । यथा, मार्कण्डेये । ३५ । ३१ ।
“न चालप्यन्तद्विष्टा वीरक्षीना तथा स्त्रियम् ।
यद्वा दृष्ट्विष्टविष्टवपादास्मांसि क्षिपेद्विष्टः ॥”
यथा च अवीरा निर्यासिता । इत्यमरदर्श-
नाच्च ॥ * ॥ दनायुदेवपुत्रः । यथा, महाभारते ।
१ । ६५ । ३३ ।

“दनायुवः पुनः पुत्राश्चत्वारोऽसुरपुत्रवाः ।
विजितो बलवीरोऽत्र वृत्रश्चैव महासुरः ॥”
शिनः । नटः । इति हेमचन्द्रः ॥ विष्णुः । यथा,
वीरोऽनन्तो धनञ्जयः । इति विष्णुसहस्रनाम ॥
शृङ्गाराद्यष्टरसान्तर्गतसर्वशेषः । तत्पर्यायः ।
उत्साहवर्द्धनः २ । इत्यमरः ॥

“उत्तमप्रज्ञतिवीर उत्साहस्यायभावकः ।
महेन्द्रदेवतो हेमवर्गाऽयं समुदाहृतः ॥”
उत्साहं वर्द्धयति इति उत्साहवर्द्धनः नन्द्यादि-
त्वाद्वनः । दानधर्मयुक्तेषु जीवानपेक्षोत्साह-
कारी रसो वीरः । वीरयन्ते अत्र वीरः । वीर
तद्वत् प्रीत्यर्थं घञ् स्फीतस्यैव स्वाद्यते इति सर्व-
मसलक्षणं कटाक्षितम् । इति भरतः ॥ * ॥

तान्त्रिकभावविशेषः । यथा,—
“तत्रैव त्रिविधो भावो दिश्वीरपशुक्रमः ।
दिश्वीरैकजः प्रोक्तः सर्वसिद्धिप्रदायकः ॥”
इति रुद्रयामले ११ पटलः ॥

अपि च ।

“भावस्तु त्रिविधः प्रोक्तो दिश्वीरपशुक्रमात् ।
गुरवश्च त्रिधा चात्र तथैव मन्त्रदेवता ॥”

इति तत्रैव ६ पटलः ॥

अथ च ।

“पशुभावं हि प्रथमे द्वितीये वीरभावकम् ।

तृतीये दिश्वभावश्च इति भावत्रयं क्रमात् ॥

यादौ दशमदंष्ट्रेण पशुभावमथापि वा ।

मथादौ दशमदंष्ट्रेण वीरभावमुदाहृतम् ।

सायादौ दशमदंष्ट्रे तु दिश्वभावं शुभप्रदम् ॥”

इति च तत्रैव ११ पटलः ॥

अथ च ।

“जन्मभावं पशुभावं वर्षयोऽष्टकावधि ।

ततश्च वीरभावस्तु यावत् पञ्चाशद्वर्षं भवेत् ॥

द्वितीयांशे वीरभावस्तृतीये दिश्वभावकः ।

एवं भावत्रयेणैव भावमेकं भवेत् प्रिये ॥”

इति वामदेवचरिते ५१ पटलः ॥

वीराचारविशिष्टः । यथा,—

“कुलाचाररतो वीरः कुलसङ्गी सदा भवेत् ।

संविदासर्वं कुर्यात् सोमपानं महेश्वरि ॥

सर्वथा क्रुते देवि वीरश्चोद्धतमानसः ।

दिश्वस्तु देवता पायश्चन्द्यागुरुतेपनेः ।

रक्तचन्दनगन्धैश्च सुदिग्धो नात्र संग्रयः ॥

भस्माङ्गधुमरो वीर उन्मत्तवह्निरेष्टितः ।

सुरापाणरतो नित्यं बलिपूजापरायणः ॥

नरस्त्रागश्च महिषो मेघः शूकर एव च ।

शशकः शङ्खो गोधा खड्गो कूर्मो दश

स्रुताः ॥

वानरश्च खरश्चैव गजाश्चादिविहङ्गमाः ।

इत्यादिभिर्जलेर्दानैः पूजयेत् स्विष्टदेवताम् ॥

सिद्धमन्त्रो भवेत् वीरो न वीरो मत्पानतः ।

कलौ तु भारते वर्षे लोका भारतवासिनः ।

यदे यदे सुरा पीत्वा वर्णभ्रष्टा भवन्ति हि ॥”

इत्युत्पत्तिवृत्तम् ॥ * ॥

कलौ तदाचारनिषेधो यथा,—

“दिश्वीरमथो भावः कलौ नास्ति कदाचन ।

केवलं पशुभावेन मन्त्रसिद्धिर्भवन्नृणाम् ॥”

इति महानिचान्तवृत्तम् ॥ * ॥

तण्डुलीयः । वराहकन्दः । जताकरञ्जः ।

करवीरः । अर्जुनः । इति राजनिर्घण्टः ।

यज्ञाभिः । इति वीरहाशब्दटीकायां भरतः ॥

उत्तरः । सुभटः । इति मेदिनी ॥

वीरः, त्रि, श्रेष्ठः । इति हेमचन्द्रः ॥ (कर्मठः ।

यथा, ऋग्वेदे । ८।१३ । १६ ।

“इमं घा वीरो अमृतं वीरं कण्वीतमर्माः ॥”

“वीरः कर्मणि समर्थः ॥” इति तद्वाच्ये सायणः ॥

यथा च । तत्रैव । ६।१३ । ३ ।

“कर्त्ता वीराय सुव्यय उलोकं

दाता वसु स्तुवते कौरये चित् ॥”

“वीराय यज्ञादि कर्मसु दद्यात् ॥” इति

तद्वाच्ये सायणः ॥ प्रेरयिता । यथा, तत्रैव ।

६।६५ । ४ ।

“इहा हि वो विधते रत्नमक्षीदा

वीराय दाशुष उषासः ॥”

“वीराय प्रेरयित्वे ॥” इति तद्वाच्ये सायणः ।

वीरकः, पुं, (वीर एव । स्वार्थे कृत् ।) करवीरः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ (विक्रान्तः । समर्थः ।

यथा, ऋग्वेदे । ८।१० । २ ।

“असौ य एषि वीरको यज्ञं यज्ञं विचाकशत् ॥”

“वीरको वीरः समर्थस्त्वम् ॥” इति तद्वाच्ये

सायणः ॥ अपञ्चदंष्ट्रेण विशेषवासी । यथा,

महाभारते । ८।४४ । ४२ ।

“कारुकरान् माहिषकान् कालिङ्गान् केरला-

स्तथा ।

कर्कोटकान् वीरकाञ्च दुर्द्धर्माञ्च विवर्णयेत् ॥”

चातुगमन्वन्तरीयसुन्यन्तमः । यथा, भाग-

वते । ८।५ । ८ ।

“सुनयस्तत्र वै राजन् हृदयसङ्गीरकादयः ॥”

वीरजयन्तिका, स्त्री, (वीराणां जयन्तिकेव ।)

रणे वीराणां नृत्यम् । इति हेमचन्द्रः ॥

वीरणं, स्त्री, उशीरवृक्षम् । तत्पर्यायः । वीरणम्

२ कटायनम् ३ । इति शब्दरत्नावली ॥

वीरतरम् ४ । इत्यमरः ॥ वीरभद्रम् ५ । इति

रुद्रः ॥ (यथा, भागवते । १०।११ । ५१ ।

“तमापतन्तं स निरुद्धं तुल्यधोः

दोभ्यां वक्रं कंससखं सतां गतिः ।

पश्यन्तु बालेय ददार लीलयया

सुदावहो वीरणवह्वौकसाम् ॥”)

अपि च ।

“स्याद्दीरणं वीरतन वीरश्च बहुमूलकम् ।

वीरणं पाचनं प्रीतं स्तम्भनं लघु तिलकम् ॥

मधुरं च्छरन्नुदन्तिमेदजित् कफपित्तहृत् ।

ज्वालास्त्रिविषवीसर्पजङ्घाहृद्रणापहम् ॥

वीरणस्य तु मूलं स्यादशीरमभयं तथा ।

अष्टगालश्च सैद्यश्च समगन्धिकमिषापि ॥

उशीरं पाचनं प्रीतं स्तम्भनं लघु तिलकम् ।

मधुरं च्छरन्नुदन्तिमेदजित् कफपित्तहृत् ।

ज्वालास्त्रिविषवीसर्पजङ्घाहृद्रणापहम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

(पुं, प्रजापतिविशेषः । यथा, महाभारते ।

१२।३४८ । ४१ ।

“सन्तकुमारादपि च वीरणो वै प्रजापतिः ।

जतादौ कुरुषार्द्धेण धर्ममेतदधीतवान् ॥”

यथा च मात्स्ये । ४।४० ।

“वीरणस्यात्मजायान्तु चतुर्म्मनुमजीजनत् ॥”

वीरतरं, स्त्री, वीरणम् । इत्यमरः ॥

वीरतरः, पुं, शरः । इति भूरिप्रयोगः ॥ (त्रि,

सामर्थ्यवान् । यथा, ऋग्वेदे । ८।२४ । १५ ।

“नक्षत्रं पुराचनं जज्ञे वीरतरस्त्वत् ॥”

“वीरतरः सामर्थ्यवान् ॥” इति तद्वाच्ये

सायणः ॥ अयमनयोरतिशयेन वीरः । वीर-

श्रेष्ठः । यथा, महाभारते । ४।५२ । १४ ।

“नरर्षभास्ते तु नरर्षभे

वीरा रणे वीरतरेषु भयाः ॥”)

वीरभ,

वीरतरासनं, स्त्री, (वीरतराणां साधकश्रेष्ठानां आसनम् ।) आसनविशेषः । यथा,—

“हृद कोमलमास्तीर्णं संग्रामपतिर्न हि यत् ।

अनुयापादितं वापि नृत्तं वा नरमासनम् ।

गर्भयुतं त्वचं वापि नारीणां योनिजां

त्वचम् ।

सर्वसिद्धिप्रदं देवि सर्वतोऽतिसम्प्लिद्धम् ।

त्वचं वा यौवनम्यानां कुर्याद्भीरुतरासनम् ॥”

इति सुखमालातन्त्रे ३ पटलः ।

वीररत्नः, पुं, (वीरस्तनाम्ना ख्यातस्तत्तः ।) अर्जुन-

वृत्तः । इत्यमरः । कोकिलाचट्टनः । इति

रत्नमाला । विख्यातचट्टनः । भस्मातकः ।

इति राजनिर्घण्टः ।

वीरपणं, स्त्री, सुरपणंम् । इति राजनिर्घण्टः ।

वीरपत्नी, स्त्री, (वीराणां पत्नी ।) यद्वा, वीरः

पतिर्यस्याः । “नित्यं सपत्न्यादियु ।” ४।१।३५।

इति पत्युर्नकारादेशः । “कृष्णेभ्यो ङीप् ।”

४।१।५। इति ङीप् ।) वीरभाष्या । इत्यमरः ।

(यथा, मार्कण्डेये । २०५ । ७ ।

“तेषामेतद्वचः श्रुत्वा वीरा वीरप्रजावती ।

वीरगीतसमुद्भूता वीरपत्नी प्रहर्षिता ॥”

नदीविशेषः । यथा, ऋग्वेदे । १।१०८।४।

“अञ्जसो कुलिशी वीरपत्नी

पयो हित्वा नदी उदभिर्भरन्ति ॥”

“वीरपत्नी वीरस्य पालयित्री एतत्संज्ञिता-
स्तिस्त्री नद्याः ।” इति तद्भाष्ये सायणः ॥

वीरपत्नी, स्त्री, (वीरप्रियाणि पत्न्याणि यस्याः ।)

विजया । इति राजनिर्घण्टः ।

वीरपानं, स्त्री, वीराणां श्रमनाशाय पानम् ।

यथा,—

“वीरपानम् यत् पानं वृत्ते भाविनि वा रणे ।”

इत्यमरः ।

(“वा भावकरणयोः ।” ८ । ४ । १० । इति

विकल्पेण शत्वमपि । यथा, गो० रामायणे ।

४ । ६ । ७२ ।

“मत्तोऽयमिति दुर्लभं मोहात्मासम्भ्रमसे ।

मदीये संप्रहर्षेऽस्मिन् वीरपानं समर्थताम् ॥”

वीरपुष्पी, स्त्री, सिन्दूरपुष्पी । इति राजनिर्घण्टः ।

वीरवाहुः, पुं, (वीराः समर्थाः बाहुवो यस्य ।)

विष्णुः । यत्, “वीरवाहुर्विदारणः ।” इति

तस्य सङ्क्षेपनामस्तोत्रम् । (धृतराष्ट्रपुत्राण्य-

तम् । यथा, महाभारते । १ । ४७ । १०३ ।

“उग्रो भीमरथो वीरो वीरवाहुर्लोकपुंगवः ॥”

रावणपुत्रः । इति रामायणम् । वानरविशेषः ।

यथा, गो० रामायणे । ६ । १७ । १५ ।

“वीरवाहुः सुबाहुश्च नलश्च वनगोचरः ।”

वीरभद्रः, पुं, (वीराणां भद्रं येन ।) अश्वमेधान्तः ।

वीरश्रेष्ठः । वीरगुणः । इति मेदिनी । शिव-

गणविशेषः । तस्योत्पत्तिर्यथा,—

“इत्वाकर्ण्य महाकालः सम्यक् ज्ञात्वा सती-

ययम् ।

सखं सुने सती देवी दृष्ट्वापि स्त्रीविवृतम् ॥

४७३

वीरसू:

जोषं स्थिते सुनौ तच्च तन्महाकालसाधनम् ।

वदन्तातो वरीदोऽभूत् बहुकोपादिरोपितः ।

तत्तत्तत्क्रोधजालह्वराविरासीन्महादुःखः ।

प्रत्यक्षः प्रतिमाकारः कालखलुः प्रकम्पनः ।

उवाच च प्रणम्यैवं भूमुखां महतीं दधत् ।

आज्ञां देहि पितः किन्ति करवे दास्यसुतमम् ।

महाकालमेककवलं करवाणि तदाज्ञया ।

इति प्रतिज्ञां तस्येशः श्रुत्वा क्षतममनसः ।

क्षतज्वलमिवात्मनः तं मुदा प्रत्युवाच ह ।

महावीरोऽसि रे भद्र मम सर्वगणेश्वर ।

वीरभद्राख्यया हि त्वं प्रयतिं परमां व्रज ।

कुरु मे सत्वरं कार्यं दत्तयज्ञं त्वयं नय ॥”

इति काशीखण्डे ८६ अध्यायः ॥

(यथा च महाभारते । १० । २८३ । ५१ ।

“वीरभद्र इति ख्यातो वदकोपादिनिःसृतः ।

भद्रकालीति विख्याता देयाः कोपादितिः-

ख्याता ॥”

वीरभद्रकं, स्त्री, (वीरभद्रमेव । स्वार्थं कर्त्तुं ।)

वीरगुणम् । इति जटाधरः ।

वीरभाष्या, स्त्री, (वीराणां भाष्या ।) वीरपत्नी ।

इत्यमरः ।

वीरमाता, [स्त्री] स्त्री, (वीराणां माता ।)

वीरजननी । तत्प्रायेयः । वीरसूः २ । इत्य-

मरः ॥ (यथा, भागवते । ६ । १४ । ४० ।

“अन्तर्जन्तोऽमुपास्य देवीं स प्रययौ पुरीम् ।

पुनस्तत्र गतोऽन्यन्तं उज्ज्यां वीरमतरम् ॥”

वीररत्नः, [म] स्त्री, (वीराणां वीरभाविनां धार-

णार्थं रत्नः ।) सिन्दूरम् । इति राजनिर्घण्टः ।

वीरस्य धूलिश्च ।

वीररेशः, पुं, (वीरा रेशव इव यस्य ।) भीमसेनः ।

इति त्रिकाण्डशेषः ।

वीरवती, स्त्री, मांसरोहिणी । इति भाव-

प्रकाशः ॥ (विक्रमपुराधोऽश्वविक्रमतुल्यप-

कर्मचारिवीरवरस्य कन्या । यथा, कथा-

सरितामरे । ५३ । ६० ।

“यस्य धर्मवती नाम भाष्या वीरवती मुता ।

पुत्रः सत्यवरश्चेति त्रयं परिकरो गृहे ॥”

वीरवत्सा, स्त्री, (वीरो वत्सः पुत्रो यस्याः ।)

वीरजननी । इति जटाधरः ।

वीरविप्रावकः, पुं, अद्भुतं चोमकर्त्ता । यथा,—

“वीरविप्रावको मुकुन् धनैः अद्भुतमादितैः ।”

इति हेमचन्द्रः ।

वीरवृत्तः, पुं, (वीरनामको वृत्तः ।) भस्मातकः ।

इत्यमरः । अर्जुनवृत्तः । इति हेमचन्द्रः ।

विख्याततरः । इति राजनिर्घण्टः । वृत्त-

विशेषः । देधान इति भाषा । तत्प्रायेयः ।

वीरतरः ० वृद्धतारः ३ अक्षरीहरः ४ । इति

रत्नमाला ।

वीरसूः, स्त्री, (वीरान् पुत्रानेव सूते इति । वीर +

सू + कृप् ।) वीरमाता । इत्यमरः । (यथा, महाभारते । १ । २०० । ७ ।

“जीवसुखीरुभन्दे बहुसौख्यसमन्विता ।

वीरास

सुभगा भोगसम्पन्ना यज्ञपत्नी पतिव्रता ॥”

पुत्रप्रसविनी । यथा, ऋग्वेदे । १० । ८५ । ४४ ।

“वीरसूर्वकामा स्त्रीनां प्रसी भवद्विपदे यं

चतुष्पदे ॥”

“वीरसूः पुत्राणामेव सवित्री ।” इति तद्भाष्ये सायणः ॥

वीरसेनं, स्त्री, आरुक्कणः । इति राजनिर्घण्टः ।

वीरसेनः, पुं, नलराजपिता । इति नेगधम् ।

(यथा, महाभारते । ७ । ५२ । ५४ ।

“निपथ्यु मञ्जोपालो वीरसेन इति श्रुतः ।

तस्य पुत्रोऽभवत्ताम्ना नलो धर्मार्थकोविदः ॥”

वीरसेनजः, पुं, (वीरसेनात् जायते इति । जन +

ङः ।) नलराजः । इति नलोदयः ।

वीरहा, [न] पुं, (वीरान् हन्तीति । हन् +

क्लिप् ।) नष्टाभिमात्राणः । इत्यमरः । वृत्ता-

दिहोत्रिणः प्रमादादिना कारणान्तरेण वा

अस्मिन्धो निर्वाणः स्थात स वीरहोच्यते ।

वीरयति शौर्यं कारयति इति वीर ह त् क तु

शौर्यं इत्यस्मात् चुरादि निः प्रेरणे चात्मात्

पत्तादनि वीरो यज्ञाभिः तं हतवान् इति

क्लिप् वीरहा । इति भरतः ॥ (यथा, बाण-

सनेयसंहितायाम् । ३० । ५ । “नरकाय वीर-

हणम् ॥” “वीरहणं नष्टाभिं शूरं वा ।” इति

तद्भाष्यम् ॥) विष्णुः । यथा । वीरहा साधवो

मधः । इति विष्णुसहस्रनाम । वीरहन्तरि,

त्रि ॥

वीरा, स्त्री, सुरा । वीरिकाकोली । ताम्रकली ।

रक्तवाल्मीका । पतिपुत्रवती । रम्भा । विदारी ।

दुग्धिका । मल्लपूः । चौरविदारी । इति

मेदिनी । रे, ४८८ । पुस्तकान्तरे सुरास्याने सुरा

विदारीस्याने गम्भारी इति पाठः । काकोली

महाशालावरी । एहकन्या । माक्षी । अति-

विषा । मदिगा । इति राजनिर्घण्टः । शिंशापा-

वृत्तः । इति रत्नमाला । (कर्त्तव्यमराजपत्नी ।

यथा, मार्कण्डेये । १०३ । १ ।

“वीर्यचन्द्रमुता सुभ्रूवांरा नाम शुभव्रता ।

स्वयंवरे सा जगदे महाराजं करन्त्यमम् ॥”

नदीविशेषः । यथा, महाभारते । ४।६।२०।

“पूर्वाभिरासी वीराश्च भीमा मोघवती

तथा ॥”

विक्रमशालिनी । यथा, मार्कण्डेये । १२५।७।

“तेषामेतद्वचः श्रुत्वा वीरा वीरप्रजावती ।

वीरगोत्रसमुद्भूता वीरपत्नी प्रहर्षिता ॥”

वीराण्डः, पुं, अश्वमेतसः । इति राजनिर्घण्टः ।

वीरातकं, स्त्री, आरुक्कम् । इति राजनिर्घण्टः ।

वीराशंभवं, स्त्री, (वीरान् आशंसयति अथ

स्यास्यामि वा नवेति चित्तां जनयन्तीति ।

आ + शंस + क्तिच् + क्तुः ।) अतिभयप्रदा युद्ध-

भूमिः इत्यमरः ।

वीरासनं, स्त्री, (वीराणां साधकानामासनम् ।)

भित्तगदनाश्रयोपवेशनम् । यथा,—

“दिवानुगच्छता गास्तु तिष्ठन् रजः पिवन् ।

वीरुधा

शुश्रूषित्वा नमस्कृत्वा राज्ञी वीरासनं वसन् ॥”
इति प्रायश्चित्ततन्त्रे मनुः ॥

अथ च ।

“एकपादमथैकस्मिन् विन्यसेदुक्तं संस्थितम् ।
इतरस्मिन् तथा पञ्चाङ्गोरासनमिदं विदुः ॥”

इति घेरखसंहिता ॥

(यथा, रघुवंशे । १३ । ५० ।

“वीरासनेऽर्चनं गुमास्त्वयीया-

ममी समध्यासितवद्विध्या ।

निश्वातनिष्कस्यतया विभान्ति

योगाश्रितरूपा इव प्राप्तिनोऽपि ॥”)

वीरिणी, स्त्री, अमिकी । यथा,—

“उपधमे वीरस्य तनयौ दत्त ईक्षिताम् ।

वीरिणी नाम तस्यास्तु अमिकीत्यपि सप्तमाः ॥”

इति कालिकापुराणे ८ अध्यायः ॥

(यथा च महाभारते । १ । ७५ । ५ ।

“वीरिण्या सद्यः सङ्गस्य दत्तः प्राप्तेतसो मुनिः ।

आत्मतुलानजयया सद्यः संश्रितप्रदानम् ॥”

वीरः पुत्रोऽस्या अमिकीति वीर + इति । ङीप् ।

पुत्रवती । यथा, ऋग्वेदे । १० । ८६ । ६ ।

“उताहमस्मि विरिणीन्द्रपत्नी ॥”

“विरिणी पुत्रवती ।” इति तद्भाष्ये सायणः ॥

वीरुन्, [घृ] स्त्री, (विशेषण रुग्णं वृत्तान्तान् ।

वि + रुध + कृप् । “अन्वेषामपीति ।” दीर्घः ।

अथवा विरोधतोति वीरुन् । विपूर्वस्य रुधेः

क्लिप् धकारो विधीयते इति काशिका । ७३ ।

५३ ।) विलुप्ता लता । तत्पठ्यायः । गुल्मिनी २

उलपः ३ । इत्यमरः ॥ वीरुधा ४ । इति शब्द-

रत्नावली ॥ प्रताना ५ कथः ६ । इति जटा-

धरः ॥ (यथा, रघुवंशे । ८ । ३६ ।

“अभिभूय विभूतिमासेवी”

मधुगन्धतिशयेन वीरुधाम् ॥”

ओषधिः । यथा, ऋग्वेदे । १ । ६७ । ५ ।

“विद्यो वीरुन् सुरोधम्महिलेत प्रजा उत्पसृ-

ज्वन्तः ॥”

“वीरुन्मु ओषधीषु ।” इति तद्भाष्ये सायणः ॥

वृत्तमार्ज, पुं । यथा, महाभारते । १२४ । २४ ।

“यानि पश्यसि वे व्रजान् स्थलानि ह्यस्य वीरुधः ।

एते नस्तन्तवस्तान् कालेन परिभक्षिताः ॥”

यथा च ऋग्वेदे । ६ । ११३ । २ ।

“सोमं नमस्य राजानं यो जज्ञे वीरुधां पतिः ॥”

“वीरुधां वनस्पतानामिति ।” इति तद्भाष्ये

सायणः ॥ लतानां वीरुधाश्च कथञ्चिद्देशमाह ।

यथा, भागवते । ३ । १० । १६ ।

“वनस्पद्योषधिलता त्वक्सारा वीरुधोऽदमाः ।”

“ये पुण्यं विना फलन्ति ते वनस्पतयः । ओषधयः

फलपाकान्ताः । लता आरोहणापेक्षाः । त्वक्-

सारा वेष्पादयः । लता एव काठित्यनारोहणा-

नपेक्षा वीरुधः । ये पुण्यः फलन्ति ते दमाः ।”

इति तद्गीतायां श्रीधरस्वामी ॥)

वीरुधा, स्त्री, (विशेषण रुग्णं वृत्तान्तान् । वि + रुध +

इगुपधादिति कः । तत्स्थियां टाप् । अथवा

वीरुध् शब्दात् भागुरिभते टाप् । यथा,—

“वटि भागुरिरुक्लोपः अवाप्योरुपसर्गयोः ।

टापश्चापि हलन्तानां क्षुधा वाचा निशा
(गिरा ॥”)

वीरुन् । इति शब्दरत्नावली ॥

वीरेशः, पुं, (वीराणामीशः ।) शिवः । यथा,—

“अथ त्रयोदशे मासि स्नात्वा त्रिपथगाम्भसि ।

प्रत्न्य एव वीरेण यावदायाति स द्विजः ॥”

इति वीरेश्वरकोत्रम् ॥

वीरेश्वरः, पुं, (वीराणामीश्वरः ।) महादेवः ।

यथा,—

“तिलान्तरोऽपि नो काश्यां भूमिर्निजं विना

कचित् ।

परं वीरेशसदृशं न लिङ्गत्वात् शुभ्रिदम् ॥

धर्मेद्वयार्थं सम्यक् कामदं भोक्तुं तथा ।

यथा वीरेश्वरं लिङ्गं काश्यां नान्यत्तथा ध्रुवम् ॥”

इति काशीखण्डे १० अध्यायः ॥

(मैथिलानां दशकर्मपद्धतिकर्ता । तत्पद्धतिश्च ॥

वीरोज्ज्वलः, पुं, होमाकर्त्ता । यथा,—

“अभ्युदितगामिनिर्भक्तौ वीरोज्ज्वलो न जुहोति

यः ॥”

इति हेमचन्द्रः ॥

वीरोपजीविकः, पुं, अमिहोत्रमुपजीविका यस्य ।

यथा,—

“अमिहोत्रच्छलाद्याद्यापरो वीरोपजीविकः ॥”

इति हेमचन्द्रः ॥

वीर्यं, स्त्री, (वीरे साधु । तत्र साधुः इति यत् । यद्वा,

वीर्येतेऽनेनेति वीर विक्रान्ती + “अपो यत् ।”

३।१।६७ इति यत् । यद्वा वीरस्य भावः । यत् ।)

नरमधानुः । तत्पठ्यायः । शुक्रम् ३ तेजः ३

रेतः ४ बीजम् ५ इन्द्रियम् ६ । इति मनुष्य-

वर्ग अमरः ॥ वीर्यं शक्तिः सा च पृथिव्यादीनां

यः सारभागः स इति शय्यरूपा । सा द्विविधा

चिन्त्याचिन्त्यक्रियाहेतुत्वेन । तत्र चिन्त्यक्रिया-

हेतुर्था द्रव्यमादीनां स्वस्वकर्मणि स्वभाव-

सिद्धा शक्तिः । अचिन्त्यक्रियाहेतुश्च प्रभापर-

पठ्यायः । द्रव्याणां रसाद्यनुरूपकार्यकरण-

शक्तिः । उक्तम् ।

“भूतप्रभावातिशयो द्रव्ये पात्रे रसे स्थितः ।

चिन्त्याचिन्त्यक्रियाहेतुर्वीर्यं धत्वन्तरमेतम् ॥”

इति लक्ष्मणोपरि शिवदामीयटीका ॥ * ॥

परवीर्योद्गिरपातदोषो यथा,—

“परवीर्यं यदुदरं कामतोऽकामतोऽपि वा ।

अहन्त्ये याति देवेन तदुपायं निशामय ॥

अकामतो न दुष्टा सा प्रायश्चित्तन शुद्धाति ।

कामभोगेन त्याज्या सा कर्मभोगेन शुद्धाति ॥

पितृपात्रे देवपात्रे पूजायां नाधिकारिणी ।

षष्ठिं वर्षसहस्राणि चयं कृत्वा स्वकर्मणः ।

प्रयाति भोगदेहं सा तस्यान्ते पापकर्मणः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ४७ अध्यायः ॥

अतिशयशक्तिभागुत्साहः । इति स्वर्गवर्ग

अमरः ॥ कर्मसु सुकरः प्रलयः उत्साहः ।

इति मधुः । कर्मसु दृढयत्नकारको भाव

उत्साहः । इति रमानाथः । कर्मसु प्रलय

उत्साह इति नयनानन्दः । अशक्ते बलीयस

उत्साह इति केचित् । स उत्साहः अतिशय-

शक्तिभाक् वीर्यम् । अतिशयितोऽध्वसाधो

वीर्यं साधु वीर्यमित्यर्थः । वीर्या स्त्री च वीर्यं

वीर्य इति कोषान्तरम् । इति भरतः ॥ * ॥

बलम् । प्रभावः । इति नानार्थे अमरः ।

(यथा, ऋग्वेदे । ३ । २५ । २ ।

“अग्निः सनोति वीर्याणि विद्वान्

सनोति वाजममृताय भूषन् ॥”

“वीर्याणि पशुपुत्रादिसम्पदपानि सामर्थ्यानि ॥”

इति तद्भाष्ये सायणः ॥ यथा च भागवते । ६ ।

१७ । ३१ ।

“ज्ञानवीराय वीर्याणां नहि कश्चिद्वापाश्रयः ॥”

शरीरसामर्थ्यम् । यथा, ऋग्वेदे । ४ । ५० । ७ ।

“स इन्द्राणां प्रतिजन्यानि विश्वाशुश्रेण तस्या-

वभि वीर्यैश्च ॥”

“वीर्येण शरीरसामर्थ्येन ॥” इति तद्भाष्ये

सायणः ॥ शक्तिः । यथा, मनौ । ११ । ३१ ।

“न ब्रह्मणो वेदयते किञ्चिद्वाजनि धर्मेवित् ।

स्ववीर्येणैव तान् शिष्यान्मानवानपकारिणः ॥

स्ववीर्याद्वाजवीर्याच्च स्ववीर्यं बलवत्तरम् ।

तस्मात् स्वेनैव वीर्येण निर्गच्छीयादरीन् द्विजः ॥”

मनःशक्तिः । यथा, भागवते । ४ । १८ । १५ ।

“कृत्वा वत्सं सुरगणा इन्द्रं सोममदूदहन् ।

हिरण्ययेन पात्रेण धांयमीजो बलं पयः ॥”

औषधानां वीर्यस्य स्थितिकाला यथा,—

“यामं कल्ककषायवीर्यमखिलं चूर्णञ्च पञ्चत्रयं

षण्मासान् घृतमोदकौ सहस्रगुडौ मासत्रयं

गुग्गुलीः ।

सिद्धानां रसभस्मानां सुविपुलं वीर्यञ्च वर्षत्रयं

किञ्चिद्भस्मविवर्जितं गुणपरं तैलं पुराणं महत् ॥”

इति नारायणदासकृतपरिभाषा ॥

तेजः । इति मेदिनी । चेतः । दीप्तिः । इति

शब्दरत्नावली ॥

वीर्यजः, पुं, (वीर्याज्जायते इति । जन + ज +)

पुत्रः । इति केचित् । (यथा, भागवते । ३ ।

५ । १६ ।

“नेतच्चित्रं त्वयि जन्तव्यादरायणवीर्यज ॥”

वीर्यवान्, [त] त्रि, (वीर्यमस्यास्तीति । मतुप् ।)

मांसलः । इति शब्दरत्नावली ॥ वीर्ययुक्तश्च ॥

(यथा, किराते । २ । ४ ।

“अतिवीर्यवतीव भेषजे

बहुरूपीयसि दृश्यते गुणः ॥”)

वीर्यवृद्धिकरं, स्त्री, (वीर्याणां वृद्धिकरम् ।) शुक्र-

वृद्धिकारकौषधादि । तत्पठ्यायः । वृष्यम् २

वाजीकरणम् ३ वीजकृतं ४ । इति राज-

निर्घण्टः ॥

वीर्या, स्त्री, (वीर्येतेऽनेनेति । वृ + “अपो यत् ।”

इति यत् । टाप् ।) वीर्यम् । इत्यमरटीकायां

भतरः ॥

टङ्कणः

वीवधः, पुं. पर्याहारः। परित आद्विषतेऽसौ
घाततङ्कणादिः। (यथा, माघे। २। ६४।
“निरुद्धवीवधासारप्रसारो गा इव व्रजम्।
उपसर्गस्तु दाशार्हाः पूर्णो भाङ्गिणी विधः।”)
मार्गः। पश्याः। इत्यमरभरतौ॥ भारः। इति
शब्दरत्नावली॥

वीवधकः, त्रि. (वीवधेन हरतीति। वीवध +
“विभाषा विवधवीवधात्।” ४। ४। १७।
इति ठ्ठ्।) भारवाहकः। इति सिद्धान्त-
कौमुदी॥

वीहारः, पुं. (विहरत्यत्रेति। वि + हृ + घञ्।
उपसर्गस्य दीर्घः।) महाजयः। स तु वृद्ध-
मन्दिरम्। इति शब्दमाला॥ विहारः।
इत्यमरटीका॥

वृग, इत्यागे। इति कविकल्पदमः॥ (भा०-पर०-
सक०-सेट्।) इ, वृज्जाते। इति दुर्गादासः॥

वृड, इ. क. चित्याम्। इति कविकल्पदमः॥
(चुरा०-पर०-सक०-सेट्।) पञ्चमस्वरी। इ,
वृण्टाते। क, वृण्टयति। चितिर्हिमा। इति
दुर्गादासः॥

वृ(डु)ङ्गी, स्त्री. (वृध + क्तिन्।) व्यात्मनो गुण-
विशेषः। सा त्रिविधा यथा,—

“प्रवृत्तिश्च निवृत्तिश्च कार्याकार्ये भयाभये।
वत्सं मोक्षश्च या वेत्ति बुद्धिः सा पार्थ सात्विकी॥
यथा धर्ममधर्मश्च कार्यश्चाकार्यमेव च।
अयथावत् प्रजानाति बुद्धिः सा पार्थ राजसी॥
अधर्मं धर्ममिति या मन्यते तमसावृता।
सर्वार्थान् विपरीतान्श्च बुद्धिः सा पार्थ
तामसी॥”

इति श्रीभगवद्गीतायाम् १८ अध्यायः॥

वृ, क. च वृत्तौ। इति कविकल्पदमः॥ (चुरा०-
पर०-सक०-सेट्।) क, वारयति। इति
दुर्गादासः॥

वृ, ड ग संभक्तौ। इति कविकल्पदमः॥ (का०-
आत्म०-सक०-सेट्।) संभक्तः संवत्सम्।
ड ग, वृणीते। वृणते हि विवृणकारिणं गुण-
लुब्धाः स्वयमेव सम्पदः। इति दुर्गादासः॥

वृ, अ वृत्तौ। इति कविकल्पदमः॥ (भा०-उभ०-
सक०-सेट्।) अ, वरश्चि वरते। इति
दुर्गादासः॥

वृ, न ग अ वृत्तौ। इति कविकल्पदमः॥ (भा०-
का०-उभ०-सक०-सेट्।) न अ, वृणीति
वृणुते। ग अ, वृणाति वृणीते। वकारस्य दन्त्य-
त्वान् संवृणोति इत्यादौ नानुस्वारस्य सकारः।
ओष्ठास्त्राश्च पुर्वर्णतोत्यादौ ऋद्विणावित्पूर्व-
न च दन्त्यस्य कथमोष्ठाकार्यमिति वार्थं यतः
स्वभावादोष्ठास्य वकारस्य ओष्ठाकार्यं स्वाभा-
विकमेव। कचिदन्त्यमध्ये पाठः मन्त्रकवर्णस्यो-
भयस्थानं सम्भवति। इति दुर्गादासः॥

टङ्कणः, त्रि. (टङ्क + क्तः।) पुष्टिकारकः।
यथा। संयत्नो टङ्कणो गुरुः। इति शब्द-
चन्द्रिका॥

टकोद

टङ्कितं, क्तौ. (टङ्क + क्तः।) हस्तिगर्जनम्।

तत्पर्यायः। करिगर्जितम् २। इत्यमरः॥
(यथा, महाभारते। ६। १८। २।

“शक्रदन्तभिर्घोषेण वारणानाञ्च टङ्कितैः।
नेमिघोषे रथानाञ्च दीर्यतोव वसुन्धरा॥”)

टक, ड आदौ। इति कविकल्पदमः॥ (भा०-
आत्म०-सक०-सेट्।) ड, वर्कते। वरौटङ्कते।
इति दुर्गादासः॥

टकः, पुं. (टङ्कोतीति। ट + “खड्गभृशुपिमुपिभ्यः
कक्।” उणा० ३। ४१। इति कक्। कुकुर-
प्रमाणहरिणघ्नजलुगिशेषः। घञ् इति स्मात्।

हृण्डार इति हिन्दी भाषा। तत्पर्यायः।
कोकः २ इहान्यगः ३। इत्यमरः॥ वत्सादनः ४
विरक ५ गोवत्सादो ६ क्वागमोजी ७ क्वाग-
लाली ८ जनाशनः ९। इति राजनिर्घण्टः॥

(यथा, भागवते। ३। १०। २३।
“आ द्दगालो टको यात्रो माञ्जरिः शश-
शालको॥”)

काकः। इत्युणादिकोषः॥ (पोतकः। इत्युणादि-
टीकाधृतविश्वः। ३। ४१॥) वकट्टनः। इति
शब्दरत्नावली॥ शृगालः। इति हारावली॥

(यथा, मनुः। ८। २४५।
“अजाविकं तु संरुद्धे टकेः पाले त्वनायति।
यां प्रमत्त टको हन्यात् पाले तत् किंल्लपं
भवेत्॥”

“टकेः शृगालप्रभृतिभिः।” इति मेधातिथिः॥
क्षत्रियः। अन्येकपुणः। सरलद्वयः। इति
भरतधृतभरतः॥ (तस्करः। इति निघण्टुः।
३। २४॥) * * * वर्कते शत्रुपाणानादस्ते इति।

टक आदौ + कः। वज्रः। इति निघण्टुः।
८। २००॥)

टकदेशः, पुं. (टकान् दृष्टतीति। दन्श + अण्।)
कुकुरः। इति हेमचन्द्रः॥

टकधपः, पुं. (टकोनेकधपः एव धपः। टकः
सरलद्वयस्तत्रधपानो धपा या।) नानामुगान्य-
द्रव्यकृतदशाङ्गादिधपः। तत्पर्यायः। कृत्तम

धपकः २। इत्यमरः॥ वकधपः ३। इति
तट्टीका॥ सरलद्वयभरतः। टारपिन इति
भाषा। तत्पर्यायः। पायसः २ श्रीवामः ३
श्रीवटः ४ सरलद्वयः ५। इत्यमरः॥

टकधूर्णः, पुं. (धूर्णां टकः राजदन्तादिवत् पूर्य-
निपातः।) शृगालः। इति हारावली॥

टका, स्त्री, अम्बठा। इति रत्नमाला॥
टकाणी, स्त्री, (टकस्यानीव अति चिह्नं यस्याः।)
त्रिवन इति रत्नमाला॥

टकारातिः, पुं. (टकस्यारातिः।) कुकुरः। इति
शब्दमाला॥

टकारिः, पुं. (टकस्यारिः।) कुकुरः। इति
राजनिर्घण्टः॥

टको, स्त्री, पाठा। इति राजनिर्घण्टः॥
टकोदरः, पुं. (टकस्योदरो यस्य। यदौ, टकः
टकनामकोदरिदरे यस्य।) भीमसेनः। तत्पर्यायः।

टकोदरः, पुं. (टकस्योदरो यस्य। यदौ, टकः
टकनामकोदरिदरे यस्य।) भीमसेनः। तत्पर्यायः।

टकोदरः, पुं. (टकस्योदरो यस्य। यदौ, टकः
टकनामकोदरिदरे यस्य।) भीमसेनः। तत्पर्यायः।

टकोदरः, पुं. (टकस्योदरो यस्य। यदौ, टकः
टकनामकोदरिदरे यस्य।) भीमसेनः। तत्पर्यायः।

टकोदरः, पुं. (टकस्योदरो यस्य। यदौ, टकः
टकनामकोदरिदरे यस्य।) भीमसेनः। तत्पर्यायः।

टकोदरः, पुं. (टकस्योदरो यस्य। यदौ, टकः
टकनामकोदरिदरे यस्य।) भीमसेनः। तत्पर्यायः।

टकोदरः, पुं. (टकस्योदरो यस्य। यदौ, टकः
टकनामकोदरिदरे यस्य।) भीमसेनः। तत्पर्यायः।

टक्षः

टक्षः, पुं. भीमः २ मरुतपुत्रः ३ किष्कीरनिख-
दनः ४ कौचकनिखदनः ५ वकनिखदनः ६

हिङ्गुनिखदनः ७। इति हेमचन्द्रः॥ वक-
वेरी ८ मारुतिः ९। इति जटाधरः॥ अस्य
वृत्तिर्यथा,—

“कथासु भीमसेनेन परिप्लवः प्रतापवान्।
त्वया टक्षस्य धर्मस्य रहस्यस्यस्य भेदकतः॥
भविता स तदा व्रक्षन् कर्ता चैव टकोदरः।
प्रवर्णकोऽस्य धर्मस्य पादुसूनुर्महाबलः॥
यस्य तीक्ष्णो टको नाम जठरे हृद्यवाहनः।
मया दत्तः स धर्मात्मा तेन चासौ टकोदरः॥”

इति भाष्ये ६५ अध्यायः॥

टक्षः, त्रि. (व्रक्ष + क्तः।) क्षितम्। इत्यमरः॥
(यथा, सांख्यतत्त्वकौमुद्याम्।
“नहि पाणौ टक्षो स्तने वा जाते कुमारी कृता-
चाता वेति॥”)

टक्ष, ड टक्षौ। इति कविकल्पदमः॥ (भा०-
आत्म०-सक०-सेट्।) मङ्गलस्वरी। ड, वृक्षते
परं कथा। इति दुर्गादासः॥

टक्षः, पुं. (व्रक्ष क्षेति।) “खुड्खिखलुपिभ्यः
क्षिन्।” उणा० ३। ६६। इति सः। स च क्षिन्।
“वृक्ष वरुणः। अर्णोऽप्याहणीतीति टक्ष इति
सिद्धे पपक्षार्थं व्रक्षिष्यहणम्।” इति तट्टीकाया-
मुल्लङ्घनः।) स्थावरयोनिविशेषः। गाव इति
भाषा। तत्पर्यायः। मञ्जीरुः २ श्रावरी ३
विटपी ४ पादपः ५ तक्षः ६ अर्णोक्षः ७ कुटः
८ मालः ९ पलाशी १० दः ११ द्रुमः १२ आगमः
१३। इत्यमरः॥ अगच्छः १४ विष्टरः १५ मञ्जी-
रु १६ कुलिः १७ स्थिरः १८ कारस्करः १९
नगः २० अगः २१ कुटारः २२। इति शब्द-
रत्नावली॥ विटपः २३ कुलः २४ वनस्पतिः २५
अदिः २६ श्रावरी २७ कुटः २८। इति जटा-
धरः॥ कुलः २९ जलिनः ३० अदप्रिपः ३१
भूगृहः ३२ भूजः ३३ मञ्जीरः ३४ धरणीकृष्टः
३५ जलिनः ३६ श्रावः ३७। इति राज-
निर्घण्टः॥ तस्य वृक्षजातियथा,—

“कुगुटाद्या अयवीजा मलजास्तुलादयः।
पञ्चयोनीय इत्याद्याः स्कन्धजाः मलकीसुखाः॥
शालाद्याः खोजगृहाः संक्षयं जास्तुलादयः।
स्युवनस्पतिकायस्य वृक्षे मलजातयः॥”

इति हेमचन्द्रः॥
“मन्वेदजापि विज्ञेया टक्षगोपपुत्रस्तयः॥”
इत्यमरपुराणम्॥

मदप्रदटक्षः यथा,—

श्रीभगवानुवाच।
“आश्रमे नारिकेलश्च यष्टिणाश्च धनप्रदः।
शिविरस्य यदीशानं पूर्वं पुत्रप्रदस्तथा॥
सर्वत्र मङ्गलाक्षं तदरागो मनोहरः।
रमालजलः पूज्यस्मिन् वृणां सम्यग्रस्तथा॥
शुभप्रदश्च सर्वत्र सुकरो निशामय॥
विश्वश्च पद्मसंज्ञेय जम्बीरो वदरो तथा।
प्रजाप्रदश्च पूज्यस्मिन् दक्षिणे धनदस्तथा॥

“वृक्ष वरुणः। अर्णोऽप्याहणीतीति टक्ष इति
सिद्धे पपक्षार्थं व्रक्षिष्यहणम्।” इति तट्टीकाया-
मुल्लङ्घनः।) स्थावरयोनिविशेषः। गाव इति
भाषा। तत्पर्यायः। मञ्जीरुः २ श्रावरी ३
विटपी ४ पादपः ५ तक्षः ६ अर्णोक्षः ७ कुटः
८ मालः ९ पलाशी १० दः ११ द्रुमः १२ आगमः
१३। इत्यमरः॥ अगच्छः १४ विष्टरः १५ मञ्जी-
रु १६ कुलिः १७ स्थिरः १८ कारस्करः १९
नगः २० अगः २१ कुटारः २२। इति शब्द-
रत्नावली॥ विटपः २३ कुलः २४ वनस्पतिः २५
अदिः २६ श्रावरी २७ कुटः २८। इति जटा-
धरः॥ कुलः २९ जलिनः ३० अदप्रिपः ३१
भूगृहः ३२ भूजः ३३ मञ्जीरः ३४ धरणीकृष्टः
३५ जलिनः ३६ श्रावः ३७। इति राज-
निर्घण्टः॥ तस्य वृक्षजातियथा,—

“कुगुटाद्या अयवीजा मलजास्तुलादयः।
पञ्चयोनीय इत्याद्याः स्कन्धजाः मलकीसुखाः॥
शालाद्याः खोजगृहाः संक्षयं जास्तुलादयः।
स्युवनस्पतिकायस्य वृक्षे मलजातयः॥”

इति हेमचन्द्रः॥
“मन्वेदजापि विज्ञेया टक्षगोपपुत्रस्तयः॥”
इत्यमरपुराणम्॥

मदप्रदटक्षः यथा,—

श्रीभगवानुवाच।
“आश्रमे नारिकेलश्च यष्टिणाश्च धनप्रदः।
शिविरस्य यदीशानं पूर्वं पुत्रप्रदस्तथा॥
सर्वत्र मङ्गलाक्षं तदरागो मनोहरः।
रमालजलः पूज्यस्मिन् वृणां सम्यग्रस्तथा॥
शुभप्रदश्च सर्वत्र सुकरो निशामय॥
विश्वश्च पद्मसंज्ञेय जम्बीरो वदरो तथा।
प्रजाप्रदश्च पूज्यस्मिन् दक्षिणे धनदस्तथा॥

“वृक्ष वरुणः। अर्णोऽप्याहणीतीति टक्ष इति
सिद्धे पपक्षार्थं व्रक्षिष्यहणम्।” इति तट्टीकाया-
मुल्लङ्घनः।) स्थावरयोनिविशेषः। गाव इति
भाषा। तत्पर्यायः। मञ्जीरुः २ श्रावरी ३
विटपी ४ पादपः ५ तक्षः ६ अर्णोक्षः ७ कुटः
८ मालः ९ पलाशी १० दः ११ द्रुमः १२ आगमः
१३। इत्यमरः॥ अगच्छः १४ विष्टरः १५ मञ्जी-
रु १६ कुलिः १७ स्थिरः १८ कारस्करः १९
नगः २० अगः २१ कुटारः २२। इति शब्द-
रत्नावली॥ विटपः २३ कुलः २४ वनस्पतिः २५
अदिः २६ श्रावरी २७ कुटः २८। इति जटा-
धरः॥ कुलः २९ जलिनः ३० अदप्रिपः ३१
भूगृहः ३२ भूजः ३३ मञ्जीरः ३४ धरणीकृष्टः
३५ जलिनः ३६ श्रावः ३७। इति राज-
निर्घण्टः॥ तस्य वृक्षजातियथा,—

“कुगुटाद्या अयवीजा मलजास्तुलादयः।
पञ्चयोनीय इत्याद्याः स्कन्धजाः मलकीसुखाः॥
शालाद्याः खोजगृहाः संक्षयं जास्तुलादयः।
स्युवनस्पतिकायस्य वृक्षे मलजातयः॥”

इति हेमचन्द्रः॥
“मन्वेदजापि विज्ञेया टक्षगोपपुत्रस्तयः॥”
इत्यमरपुराणम्॥

मदप्रदटक्षः यथा,—

श्रीभगवानुवाच।
“आश्रमे नारिकेलश्च यष्टिणाश्च धनप्रदः।
शिविरस्य यदीशानं पूर्वं पुत्रप्रदस्तथा॥
सर्वत्र मङ्गलाक्षं तदरागो मनोहरः।
रमालजलः पूज्यस्मिन् वृणां सम्यग्रस्तथा॥
शुभप्रदश्च सर्वत्र सुकरो निशामय॥
विश्वश्च पद्मसंज्ञेय जम्बीरो वदरो तथा।
प्रजाप्रदश्च पूज्यस्मिन् दक्षिणे धनदस्तथा॥

“वृक्ष वरुणः। अर्णोऽप्याहणीतीति टक्ष इति
सिद्धे पपक्षार्थं व्रक्षिष्यहणम्।” इति तट्टीकाया-
मुल्लङ्घनः।) स्थावरयोनिविशेषः। गाव इति
भाषा। तत्पर्यायः। मञ्जीरुः २ श्रावरी ३
विटपी ४ पादपः ५ तक्षः ६ अर्णोक्षः ७ कुटः
८ मालः ९ पलाशी १० दः ११ द्रुमः १२ आगमः
१३। इत्यमरः॥ अगच्छः १४ विष्टरः १५ मञ्जी-
रु १६ कुलिः १७ स्थिरः १८ कारस्करः १९
नगः २० अगः २१ कुटारः २२। इति शब्द-
रत्नावली॥ विटपः २३ कुलः २४ वनस्पतिः २५
अदिः २६ श्रावरी २७ कुटः २८। इति जटा-
धरः॥ कुलः २९ जलिनः ३० अदप्रिपः ३१
भूगृहः ३२ भूजः ३३ मञ्जीरः ३४ धरणीकृष्टः
३५ जलिनः ३६ श्रावः ३७। इति राज-
निर्घण्टः॥ तस्य वृक्षजातियथा,—

“कुगुटाद्या अयवीजा मलजास्तुलादयः।
पञ्चयोनीय इत्याद्याः स्कन्धजाः मलकीसुखाः॥
शालाद्याः खोजगृहाः संक्षयं जास्तुलादयः।
स्युवनस्पतिकायस्य वृक्षे मलजातयः॥”

इति हेमचन्द्रः॥
“मन्वेदजापि विज्ञेया टक्षगोपपुत्रस्तयः॥”
इत्यमरपुराणम्॥

मदप्रदटक्षः यथा,—

श्रीभगवानुवाच।
“आश्रमे नारिकेलश्च यष्टिणाश्च धनप्रदः।
शिविरस्य यदीशानं पूर्वं पुत्रप्रदस्तथा॥
सर्वत्र मङ्गलाक्षं तदरागो मनोहरः।
रमालजलः पूज्यस्मिन् वृणां सम्यग्रस्तथा॥
शुभप्रदश्च सर्वत्र सुकरो निशामय॥
विश्वश्च पद्मसंज्ञेय जम्बीरो वदरो तथा।
प्रजाप्रदश्च पूज्यस्मिन् दक्षिणे धनदस्तथा॥

“वृक्ष वरुणः। अर्णोऽप्याहणीतीति टक्ष इति
सिद्धे पपक्षार्थं व्रक्षिष्यहणम्।” इति तट्टीकाया-
मुल्लङ्घनः।) स्थावरयोनिविशेषः। गाव इति
भाषा। तत्पर्यायः। मञ्जीरुः २ श्रावरी ३
विटपी ४ पादपः ५ तक्षः ६ अर्णोक्षः ७ कुटः
८ मालः ९ पलाशी १० दः ११ द्रुमः १२ आगमः
१३। इत्यमरः॥ अगच्छः १४ विष्टरः १५ मञ्जी-
रु १६ कुलिः १७ स्थिरः १८ कारस्करः १९
नगः २० अगः २१ कुटारः २२। इति शब्द-
रत्नावली॥ विटपः २३ कुलः २४ वनस्पतिः २५
अदिः २६ श्रावरी २७ कुटः २८। इति जटा-
धरः॥ कुलः २९ जलिनः ३० अदप्रिपः ३१
भूगृहः ३२ भूजः ३३ मञ्जीरः ३४ धरणीकृष्टः
३५ जलिनः ३६ श्रावः ३७। इति राज-
निर्घण्टः॥ तस्य वृक्षजातियथा,—

“कुगुटाद्या अयवीजा मलजास्तुलादयः।
पञ्चयोनीय इत्याद्याः स्कन्धजाः मलकीसुखाः॥
शालाद्याः खोजगृहाः संक्षयं जास्तुलादयः।
स्युवनस्पतिकायस्य वृक्षे मलजातयः॥”

इति हेमचन्द्रः॥
“मन्वेदजापि विज्ञेया टक्षगोपपुत्रस्तयः॥”
इत्यमरपुराणम्॥

टक्षः

सम्यग्दक्ष सर्वत्र यतो हि वर्तते यक्षी ।
 जम्बूद्वीप दक्षिणः कदल्यान्नातकस्तथा ॥
 वन्धुप्रदक्ष पूर्वदिशि दक्षिणे मित्रदक्षथा ।
 सर्वत्र शुभदक्षैव धनपुत्रशुभप्रदः ॥
 हर्मप्रदो गुवाकश्च दक्षिणे पश्चिमे तथा ।
 ईशाने सुखदक्षैव सर्वत्रैव निशामय ॥
 सर्वत्र चम्पकः शुद्धा सुवि भद्रप्रदस्तथा ।
 जलाश्रयापि कृष्णाणो मायास्तथा सुकासुकः ॥
 खर्जुरी कर्कटी चापि शिविरे मङ्गलप्रदा ।
 वास्तुकः कारविल्लश्च वासीकश्च शुभप्रदा ।
 लताफलश्च शुभदं सर्वं सर्वत्र निश्चितम् ॥”,
 निषिद्धदक्ष यथा,—
 “प्रशस्तं कथितं कारोः निषिद्धश्च निशामय ।
 वन्धुदक्षो निषिद्धश्च शिविरे नगरेऽपि च ॥
 वटो निषिद्धः शिविरे नित्यं चौरभयं ततः ।
 नगरेषु पक्षिदक्ष दृश्यान्त पुण्यदक्षथा ॥
 चै कारोः निमित्तं दक्षो यत्रासं परिवर्त्तयेत् ।
 शूरेण धनहानिः स्यात् प्रजाहानिर्भवेद्भुवम् ॥
 शिविरेऽतिनिषिद्धश्च नगरे किञ्चिदेव च ।
 न निषिद्धः प्रमिद्धश्च नगरेषु तथा पुरे ॥
 वायामतिनिषिद्धश्च प्राज्ञस्तं परिवर्त्तयेत् ।
 खर्जुरश्च उद्धृष्टैव निषिद्धः शिविरे तथा ॥
 न निषिद्धः प्रमिद्धश्च ग्रामेषु नगरेषु च ।
 दक्षश्च चणकादीनां धान्यश्च मङ्गलप्रदम् ॥
 ग्रामेषु नगरे चापि शिविरे च तथैव च ।
 इन्द्रदक्षश्च शुभदः सन्ततं शुभदस्तथा ॥
 अशोकश्च शिरीषश्च कदम्बश्च शुभप्रदः ।
 कक्षी हरिद्रा शुभदा शुभदश्चार्द्रकस्तथा ॥
 हरीतकी च शुभदा ग्रामेषु नगरेषु च ।
 न वाय्वा भद्रदा नित्यं तथा चामलकी ध्रुवम् ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्त श्रीकृष्णजन्मखण्डे १०२ अः ॥
 अपि च ।
 “अपुत्रस्य च पुत्रत्वं पादपा रक्ष कर्त्तव्यम् ।
 यत्नेनापि च राजेन्द्र ॥ अश्वत्थारोपणं कुरु ॥
 स ते पुत्रसहस्राणां कार्यमेकः करिष्यति ।
 धनी चाश्वत्थवृक्षेण अशोकः शोकनाशनः ॥
 प्रलो यज्ञप्रदः प्रोक्तो निम्बश्चासुप्रदः स्मृतः ।
 जम्बूकी नाकदा प्रोक्ता भाय्यादा दाडिमौ तथा ॥
 कुम्भरी रोगनाशाय पलाशो ब्रह्मदक्षथा ।
 अर्कपुष्पारोपकाणां नित्यं सुखेद्दिवाकरः ॥
 श्रीवृक्षः शङ्करी देवः पाटलायान्ता पार्श्वयो ।
 शिशपायामसुरसः क्रुद्धे गन्धर्वसप्तमाः ॥
 विभीतके दासवृद्धिं कुलो दास्यदस्तथा ।
 अपत्यनाशकस्तालो वकुलः कुलवर्द्धनः ॥
 बह्मार्था नारिकेलो दानः सर्वाङ्गसुन्दरः ।
 रतिप्रदा तथा केलो केतकी सर्वनाशिनी ।
 प्रतिष्ठां ते गमिष्यन्ति ये नराः प्रज्जरोपकाः ॥”
 इति पाश्चि सृष्टिमण्डे दृष्टारोपणं नाम २६
 अध्यायः ॥ ॥ अस्य रोपणफलम् ।
 यम उवाच ।
 “दक्षगुल्मलतावल्मीकसारास्तृणजातयः ।
 यक्षेते दक्षजातीयास्कासां रोपे फलं श्रेष्ठम् ॥

टक्षः

यः पुमान् रोपयेद्दृष्टान् क्वायापुष्पफलोपमान् ।
 सर्वसन्तोषभोगाय स याति परमां गतिम् ॥
 क्वायापुष्पोपगार्त्स्विंशत् फलपुष्पदमांस्तथा ।
 रोपयित्वा दशास्त्रास्तु नरो न नरकं व्रजेत् ॥
 देवदानवगन्धर्वाः किन्नरोरगगुह्यकाः ।
 पशुपत्तिमनुष्याश्च संश्रयन्ति सुदा दमान् ॥
 पुष्पैः सुरगणाः सर्वे फलेषु पितरः सदा ।
 क्वायया मे मनुष्यास्तु पशुपत्तिमृगास्तथा ॥
 पुष्पोपगन्धाश्च फलोपगन्धान्
 यः पादपानोपयते मनुष्यः ।
 सन्दृष्टदेशे वरवेत्सर्वदा
 लभेद्दृष्टानवरं स विप्रः ॥
 तस्मात् सुबहवो दक्षारोप्याः श्रेयोऽभि-
 वाञ्छताः ।
 पुत्रवत् परिपाल्याश्च ते पुत्रा धर्मेनः स्मृताः ॥
 किं धर्मविसृजेम्यैतैः केवलं स्वार्थहेतुभिः ।
 तरुपुत्रा वरं ये तु परार्थेकानुष्ठितयः ॥
 पञ्चपुष्पफलक्वायामूलवल्कलदारुभिः ।
 परेषासुपकुर्वन्ति तारयन्ति पितामहान् ॥
 हितारमपि संप्राप्तं क्वायापुष्पफलादिभिः ।
 पूजयन्त्येव तरवो मुनिवह्निवर्जिताः ॥
 पितरं नोपहिंसन्ति द्रुमा इविण्णलोभतः ।
 तारयन्ति च मे सम्यक् सर्वस्यातिथ्यादयकाः ॥
 तस्मात् पुत्रवत् स्याद्या विधिवद्विजपुङ्गव ।
 दिजेः पितृमनुष्याणामभोज्याः स्युर्ददा सदा ॥
 जलजन्तु वनरोपी यः प्रतिग्राह्यात्तुहिजः ।
 एते स्वर्गात् क्षीयन्ति ये चास्य सत्यवादिनः ॥”
 इत्यादि बह्मपुराणे तङ्गागृह्यप्रश्नसामा-
 ध्यायः ॥ ॥ अपि च ।
 “भूमिदानेन ये लोका गोदानेन च कीर्तिताः ।
 ते लोकाः प्राप्यते पुंभिः पादपानां प्ररोहणे ॥
 अश्वत्थमेकं पित्रुमर्हमेकं
 न्यग्रोधमेकं दश पुष्पजातीः ।
 हे ह्ये तथा दाडिममातुल्यं
 पञ्चाम्बरोपी नरकं न याति ॥
 यथा सुपुत्रः कुलसुहृद्वि
 यथातिष्ठतस्त्राप्तियमप्रयत्नवत् ।
 तथाच दक्षः फलपुष्पभृताः
 स्वस्वामिनं नरकादुद्धरन्ति ॥
 गोकर्ण उवाच ।
 इत्यनर्थं यथा नीतमसिद्धिं तदुच्यते ॥
 क्वायापिश्रामपथिकैः पत्निणां निलयेन च ।
 पञ्चमूलत्वगादींश्च औषधार्थेन दक्षिणाम् ॥
 उपकुर्वन्ति वृत्तस्य पञ्चयज्ञः स उच्यते ।
 यद्वक्तव्यानि कथानि नृदजन्तुसहास्तथा ॥
 सचनिर्यर्चनं प्रोक्तं भिन्ना पत्रैः समाकृता ।
 फलान्ति वत्सरे मध्ये द्विवारं शाकुनादयः ॥
 चावत्सरं पितृमार्तुरुपकारं फलेः कृतम् ।
 एवं पुत्र समारोप्या एवं तत्त्वविदो विदुः ॥”
 इत्यादि बाराहपुराणे गोकर्णमाहात्म्यनामा
 ध्यायः ॥ ॥ अक्षयिदृष्टा यथा,—
 “अश्वत्थो वटदक्षश्च न क्षेतयः कदाचन ।

टक्षः

न क्षेतयो विस्वदक्ष उद्धमरश्च कदाचन ।
 कर्मण्याक्षैव ये दक्षा न क्षेतयाः कदाचन ॥”
 इति च बाराहपुराणे ब्राह्मणदीक्षासूत्रं नामा-
 ध्यायः ॥ ॥ दृष्टोत्पाता यथा,—
 “पुरेषु येषु दृश्यन्ते पादपाक्षैव रोदिताः ।
 रुदन्तो वा हसन्तो वा स्रवन्तो वा बहून्सान् ॥
 अरोगा वा विना वातं शाखा मुञ्चन्त्यथ
 द्रुमाः ।
 फलं पुष्पं तथा काष्ठे दर्शयन्ति दिङ्मायनाः ॥
 पूर्वविस्थां दर्शयन्ति फलं पुष्पं तथा भवेत् ।
 क्षीरं क्षीरं मदं रक्तं मधु तोयं स्रवन्ति च ॥
 शुष्यन्त्यरोगाः सहसा शुष्का रोहन्ति वा
 पुनः ।
 उत्तिष्ठन्तीह पतिताः पतन्ति च तथोन्नताः ॥
 एवं वक्ष्यामि ते ब्रह्मन् विपाकफलमेव च ।
 रोदने याधिमभ्येति हसने देशविभ्रमम् ॥
 शाखाप्रपतने कुप्यात् संयामे योधपातनम् ।
 बालानां मरणं कृष्याद्बालानां फलपुष्पिता ॥
 खरादुर्भेदं कुरुते फलपुष्पमनन्तरम् ।
 क्षयं सर्वत्र गोक्षीरे क्षेदे दुर्भिलक्षणम् ॥
 बाहनापचयं मयं रक्तं संयाममादिशेत् ।
 मधुसावे भवेद्वाधिरक्षेप्तावे न वर्धते ॥
 अरोगं शोषणं क्षयं ब्रह्मन् दुर्भिलक्षणम् ।
 शुष्केषु संपरोहस्तु वीर्यमन्तश्च क्षीयते ॥
 उत्पाने पतितानाश्च भयभेदकरं भवेत् ।
 स्थानान् स्थानान् गमने देशभ्रमन्त्यादिशेत् ॥
 ज्वलत्स्वपि च दक्षेण रोदत्सु च धनक्षयम् ।
 एतत् पूजितवृक्षेषु सर्वे राज्ञो विपद्यते ॥
 पुष्पे फले वा विहते राज्ञो न्यत्यं तथादिशेत् ।
 अत्येषु देवयुक्तेषु दृष्टोत्पातेषु सन्तिनः ॥
 आच्छादयित्वा तं दृष्टं गन्धमाक्षौर्विभूषयेत् ।
 दृष्टोपरि तथा च्छत्रं कुप्यात् पापप्रशान्तये ॥
 शिवमभ्यर्चयेद्देवं पशुशास्त्रे निवेदयेत् ।
 श्रुतेभ्य इति यद्धोमा कृत्वा रुद्रं जपेत्तथा ॥
 मध्वाप्ययुक्तेन तु पायसं
 संपूज्य विप्रांस्तुरक्ष दद्यात् ।
 गीतेन वृथेन तथास्त्रेण
 देवं हरं पापविनाशहेतोः ॥”
 इति मास्त्रे अद्भुतशान्तिवृत्तोत्पातप्रश्नमर्नं नाम
 २०६ अध्यायः ॥ ॥ अथ दक्षप्रतिष्ठा ।
 भीष्म उवाच ।
 “पादपानां विधिं ब्रह्मन् यथावद्विस्तारदत् ।
 विधिना येन कर्मण्यं पादपोदयापनं बुधैः ।
 ये च लोकाः स्मृतास्तेषां तानि चैव वदस्व मे ॥
 पुलस्त्य उवाच ।
 पादपानां विधिं वक्ष्ये तथैवोद्यानभूमिषु ।
 तङ्गागविधिवत् सर्वं समाभिः जगदीश्वर ॥
 कृत्वा मण्डपसंभारं कृत्वा प्रयतमानसः ।
 पूजयेद्ब्राह्मणं तद्वद्विभवस्त्वानुलेपनैः ॥
 सर्वविधभुक्तैः सिक्ताभ्यानापुष्पविभूषितान् ।
 दक्षाम्नाक्षैरलङ्कय वायोभिरक्षिवेष्टयेत् ॥
 सूया चैव तथा कार्यं सर्वेषां कर्णवेधनम् ।

कुल्लवापि दातव्यं तद्वृक्षमश्लक्षकया ।
फलानि सप्त चाष्टौ वा कलधौतानि कारयेत् ।
प्रत्येकं सर्ववृक्षाणां वेदां तावधिवसयेत् ।
धूपन्तु गुग्गुलुं श्रेष्ठं ताम्रपात्रैरधिष्ठितम् ।
सर्वान् धान्यभृतः कृत्वा गन्धमास्त्रानुलेपनेः ।
कुम्भान् स सर्ववृक्षेषु स्थापयित्वा व्रती स्वयम् ।
पूजयित्वा दिनाम्नि च कुम्भाद्विजनिभक्षणम् ।
यथा च लोकपालानामिन्द्रादीनां विधानतः ।
वनस्पतेरधिवासमेवं कार्यं विजातिभिः ।
ततः शुक्लाम्बरधरः सौवर्णकृतशेखराम् ।
सर्वश्रेष्ठं कांस्यदीर्घां गीं दद्याच्छुभशालि-

नीम् ॥

पयस्विनीं वृक्षमभ्यादुत्तुल्लेज्यामदसुखीम् ।
ततोऽभिषेकमन्त्रेण वाद्यमङ्गलगीतकेः ।
ऋग्यजुःसामाथर्वणां धारणेरेभितस्तथा ।
तेषु कुम्भेः चक्षुषं कुम्भादुप्राक्षणपुङ्गवः ।
शुक्लाम्बरधरः शुद्धो यजमानः स्वयं जपेत् ।
गोभिर्विभवतः सार्वभौतजिह्वस्तु समाहितः ।
हेमच्छत्रैः सकटकेरुक्षुणीयैः पवित्रकैः ।
वासोभिः शयनीयैश्च सहोपस्करपादुकैः ।
क्षीरामिषैर्वर्णैः दद्याद्यावद्दिनचतुष्टयम् ।
होमश्च सर्पिषा कार्यो यवैः कण्ठतिलैरपि ।
पलाशसमिधः शुक्ताश्चतुर्थैर्हविर्तथोत्सवः ।
दक्षिणा च पुनस्तद्वत् श्रेष्ठा तत्रापि प्रक्षितः ।
यद्यद्विष्टतमं किञ्चित्सह्यारमत्सरः ।
आचार्ये द्विगुणं दत्त्वा प्रणिपत्य समापयेत् ।
अनेन विधिना यस्तु कुर्यादवृक्षोत्सवं सदा ।
सर्वान् कामानवाप्नोति तत् तदानन्त्यमनुते ।
यश्चेकमपि राजेभ्यः वृक्षं संस्थापयेद्बुधः ।
सोऽपि स्वर्गं वसुधांश्च यावद्विन्दुष्यतश्च यम् ।
भूतभयाश्च मनुजास्तारयेद्दोमर्ममिनान् ।
परमां सिद्धिमाप्नोति पुनरावृत्तिदुर्लभाम् ।
य इदं ऋणुयादित्यं यावदेहापि मानवः ।
सोऽपि संपूज्यते देवैर्ब्रह्मलोकं महीयते ॥

इति पाप्नो वृक्षोत्सवः ॥ अध्यायः ॥ ॥

वृक्षच्छेदे दोषो यथा,—
“तस्मान्न च्छेदेत् वृक्षान् सुपुष्पफलितान् कदा ।
यदीच्छेत् कुल्लवृक्षं धनवृक्षं च शान्त्यर्थम् ॥
सन्निधौ देवतानाञ्च शिखेष्टकषितानपि ।
छेदिताच्छेदेच्छोकान् मरकटवृक्षक्षयैः ॥
वृषहानिभवेच्छीघ्रं चिच्छावृक्षे निपातिते ।
सन्निधौगी हयं याति सीमावृक्षे निपातिते ।
तस्मान्न च्छेदेत् वृक्षं देवताधिष्ठितं क्वचित् ॥
वापीकूपतडागानां छेदेन रोधने कृते ।
कुल्लान्यकुल्लतां यान्ति नराणां सुदुरात्मनाम् ॥
तद्वृक्षं छेदयेद्यस्तु वृक्षान् ह्यायासुशीतलान् ।
अधिपचवने चोरे पीयते यमकिङ्करैः ॥
नगरौपवने वृक्षान् प्रमादाद्विच्छिनत्ति यः ।
स गच्छेत्तुरकं नाम जम्भवं रौद्रदर्शनम् ॥
विस्वादिपालं कुर्याच्छुभं भयदमन्यथा ।
श्रीवृक्षानोपयेत् पञ्च यदि स्वर्गं प्राप्नोति ॥
इत्यादि वृक्षपुराणे वावकारामप्रतिष्ठाध्यायः ॥

अथ वृक्षारोपणनञ्चादि । शतभिषा कूलं
विशाखा मृगशिरः उत्तरफल्गुनी उत्तराषाढा
उत्तरभाद्रपद रोहिणी हस्ता पुष्यः रेवती च ॥ ॥
राजमार्गच्छे ।

“प्राज्ञेऽश्वत्थोत्तरादिति मघामार्गच्छेति श्या-
चिनी-
पौष्पाणुष्णमरीचयः शतभिषा स्वातिर्धिशशा
तथा ।

निवाकैः कृमिसेचनमृगशिरः वारे स्थिरस्योदये
प्रस्थानां वपने भवन्ति लवने शस्ते तिथौ

रोपणे ॥ ॥

हेमाम्भसा वृक्षवीजं स्नातो मन्त्रेण रोप-
येत् ।

वसुधेति सुशीतेति पुण्यदेति धरेति च ।
नमस्ते सुभगे नित्यं दुमोऽयं वृद्धतामिति ॥ ॥
अथ वृक्षप्रतिष्ठाननञ्चाणि । पुष्यः अश्विनी
ज्येष्ठा पूर्वफल्गुनी धनिष्ठा मृगशिरः स्वाती
आर्द्रा मघा रोहिणी मूलं हस्ता रेवती
अनुराधा श्रवणा पुनर्वसुश्च । यथा हि ।

“पुष्याश्विप्रक्रमगदेवतवामवेपु
चक्षानिलेशमघरोहिणिमूलहस्तं ।
पौष्पाणुराधहरिमेपु पुनर्वसौ च
कार्याभिषेकनभृतपतिप्रतिष्ठा ॥” ॥

अथ विहिततिथ्यादिः । भविष्यं ।
“प्रतिपद्य द्वितीया च तृतीया पञ्चमी तथा ।
दशमी त्रयोदशी चैव पौर्णमासी च कीर्तिता ॥
सोमो वृक्षसतिश्चैव शुक्रश्चैव तथा बुधः ।
एते सौम्यवृक्षाः प्रोक्ताः प्रतिष्ठायागकर्मेणि ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

वृक्षकः, पुं, कुटजवृक्षः । इति रत्नमाला ॥ वृक्ष-
मात्रश्च । (यथा, रघुवंशे । १. १०० ।

“नित्यं स्वयमिव खेहाइत्यमाश्रमवृक्षकम् ॥”)
वृक्षचरः, पुं, (वृक्षे चरतीति । चर + टः ।)
वानरः । इति धनञ्जयः ॥

वृक्षच्छायं, स्त्री, वृक्षानां वृक्षाणां छाया । यथा ।
वृक्षस्य वृक्षयोर्वा छाया वृक्षच्छाया वृक्ष-
च्छायम् । बहुविधं तु वृक्षच्छायमिति । षष्ठा-
च्छाया वृक्षनाशदिति स्त्रीत्वम् । इति स्त्री
नपुंसकलिङ्गसंयुक्ते भरतः ॥

वृक्षधूपः, पुं, श्रीवेष्टः । इति राजनिर्घण्टः ॥
वृक्षनाथः, पुं, (वृक्षाणां नाथः) वटवृक्षः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

वृक्षपाकः, पुं वटवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
वृक्षभवनं स्त्री, (वृक्षस्थितं भवनम्) वृक्षकोटरम् ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥

वृक्षभञ्जा, स्त्री, (वृक्षं भञ्जयतीति । भञ्ज + क्तम् ।
तत्तथाप ।) वस्त्राकः । इति भावप्रकाशः ॥

वृक्षभित्ति, स्त्री, (वृक्षं भित्तितीति । भिद् + क्तिप् ।)
वृक्षभिद्, वासी । इति हेमचन्द्रः ॥

वृक्षभेदी, [न] पुं, (वृक्षं भिनत्तीति । भिद् +
क्तिः ।) वृक्षादनः । इत्यमरः ॥ नेहानि इति
भाषा । टङ्गः । इति हेमचन्द्रः ॥

वृक्षमर्कटिका, स्त्री, (वृक्षस्य मर्कटिका ।) अन्तु-
विशेषः । काठविज्ञान इति भाषा ॥ इति
केचित् ॥

वृक्षमृद्गः, पुं, (वृक्षमृदि भवतीति । मृ + क्तिप् ।)
अलवेतसः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

वृक्षरक्षा, स्त्री, (वृक्षे रक्षतीति । रक्ष + क्तः ।
तत्तथाप ।) वस्त्राकः । इत्यमरः ॥ अन्तुवत्तवा ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

वृक्षवाटिका, स्त्री, (वृक्षस्य वाटिका ।) अस्मात्-
गणिकागोष्ठोपवनम् । इत्यमरः ॥

वृक्षादनः, पुं, (वृक्षमन्ति नाशयतीति । अद् +
क्तुः ।) वृक्षभेदी । इत्यमरः ॥ नेहानि इति
भाषा । (यथा, महाभारते । ५. १५४ । ८ ।

“सकीलककचाः सर्वे वासी वृक्षादनाम्बिता ॥”)
अन्तुवत्तवा । मधुच्छेदम् । कुटारः । इति
भेदीनी । पियालः । इति धरणिः ॥

वृक्षादनी, स्त्री, (वृक्षमन्तीति । अद् + क्तुः ।
स्त्रियां ङीष् ।) वस्त्रा । विदारोक्तः । इति
भेदीनी । ने, २१४ ॥

वृक्षादिरक्षकं, स्त्री, आलिङ्गनम् । इति शब्द-
वृक्षादिरक्षकं, माला ॥

वृक्षाक्षं, स्त्री, (वृक्षस्याक्षम् ।) महाक्षम् । तन्तु-
लीति रथातम् । इति रायसुबुटः ॥ महादा ।
इति भरतादयः ॥ अम्बलकुटा । इति मार-
सुन्दरी ॥ तुका । इति भागवतीचिन्तादयः ॥
तत्तथापयः । तिलिङ्गीकम् ० तुकम् ४ । इत्य-
मरः ॥ अम्बलकुटम् ४ तुकाक्षम् ५ तिलिङ्गी-
फलम् ६ शाकाक्षम् ७ अम्बलपूरम् ८ पुराक्षम् ९

रक्तपूरकम् १० तुडाक्षम् ११ धीजाक्षम् १२
फलक्षम् १३ अम्बलवृक्षम् १४ अम्बलफलम् १५
रमाक्षम् १६ श्रेष्ठाक्षम् १७ अम्बलम् १८
अम्बलीक्षम् १९ तुकफलम् २० । अस्य गुणाः ।

कटुत्वम् । कषायत्वम् । उष्णत्वम् । कफार्श-
स्तण्णामसोरोदरकुष्ठदादिगुल्मातिमारत्रघ्नोष-
नाशिलश्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।

“वृक्षाक्षसाममन्त्रोणं वातघ्नं कफपित्तलम् ।
पक्कन्तु गुनं संधाहि कटुकं तुषरं लघु ॥
अम्बलीणं रौच्यं रुचं दीपनं कफनाशकम् ।
वृक्षाक्षं ग्रीष्मो गृष्मशूलक्ष्मो गजजन्तुजितम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

वृक्षाक्षः, पुं, (वृक्षे अक्षो यस्य ।) आश्रयकः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥

वृक्षायुर्वेदः, पुं, (वृक्षस्यायुर्वेदः ।) तत्तत्तत्तत्-
सादिशास्त्रम् । तदुपधा, —

धनञ्जयविरचिता ॥

“वृक्षायुर्वेदमाख्यास्य वृक्षोत्तरतः शुभः ।
पाखण्डो यावन्त्यन्त्रास्त्रं आर्यैश्चैव क्रमेण तु ।
दक्षिणां दिशमुत्पन्नाः समीपे कवटकेदमः ॥
उद्यानं यद्वत्तस्य स्यात् तिलान् वाप्यथ

पुष्पितान् ।

यक्षीयादोपयेद्वृक्षान् द्विकं चक्षुः प्रयुज्यते ॥
ब्रुवाणि पञ्च वाययं हस्तं प्राज्ञेऽश्वत्थम् ।

हज

नक्षत्राणि तथा सूर्यं शस्त्रं हमरोपये ॥
 प्रवेशयेन्नदीवाहान् पुष्करिण्यान् कारयेत् ॥
 हस्ता मघा तथा मैत्रमादां पुष्यं सवासवम् ॥
 जलाशयसमारम्भे वारणक्षीतारात्रयम् ॥
 संपूज्य वन्यां विष्णुं पर्जन्यं तनू समारभेत् ॥
 अरिष्टाशोकपुष्पागशिरोषास प्रियङ्गवः ॥
 अशोककदलीजम्बूस्तथा वज्रकुलदाहिमाः ॥
 सायं प्रातस्तु वर्त्मनीं शीतकाले दिनान्तरे ॥
 वर्षारान्ने भुवः शीवे सेक्तया रोपिता द्रुमाः ॥
 उत्तमं विशतिर्हस्ता मध्यमं षोडशाक्षरम् ॥
 स्थानान् स्थानान्तरं कार्यं हज्याणां द्वादशा-
 न्तरम् ॥
 विपलाः स्युर्धना हज्याः शस्त्रेणादौ हि शोध-
 नम् ॥
 विहङ्गहजपक्षाक्तान् सेचयेच्छीतवारिणा ॥
 फलनाशे कुलत्येष माध्वैर्मन्त्रैर्यथैकिले ॥
 हजशीतपयःसेकः फलपुष्पाय सज्जदा ॥
 अप्रविकानशृङ्गार्ण्यं यवचूर्णं तिलानि च ॥
 गोमसिसुदकश्चेति सप्तरात्रं निघापयेत् ॥
 उत्तुसेकः सज्जहज्याणां फलपुष्पादिहृद्दिदः ॥
 मत्स्याम्भसा तु सेकेन हृद्भिर्भवति प्राखिनः ॥
 विहङ्गहजलोपेतं मत्स्यं मांसं हि रोहदम् ॥
 सज्जधामविशेषेण हज्याणां रोहयक्ष्णम् ॥”
 इत्यादिभ्ये महापुराणे हज्यावर्जदः ॥
 (अस्यान्वहिवरणं हज्जसंहितायां ५५ अध्याये
 द्रष्टव्यम् ॥)
 हज्यार्चा, स्त्री, (हजे अर्चयतीति । अर्च + अच् ।
 टाप् ।) महाभेदा । इति राजनिर्घण्टः ॥
 हज्यालयः, पुं, (हज्ज आलये यस्य ।) पत्नी ।
 इति शब्दमाला ॥
 हज्यावासः, पुं, (हजे आवासो यस्य ।) हजकोटर-
 वासी । इति केषिन् ॥
 हज्याश्रयी, [न] पुं, (हजमाश्रयतीति । आ + अश्
 + णिनिः ।) क्षुद्रोलूकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 हज्योत्पलः, पुं, कर्णिकारः । इति रत्नमाला ॥
 हज, ई ध हतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (रधा-
 पर-सक-सेट् । अनिङ्निष्ठः ।) इ, हक्तः ।
 ध, ह्यक्तिः । वरीह्यते । वर्ज्यार्थायमित्येके ।
 इति दुर्गादासः ॥
 हज, ई कि त्यागे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा-
 भा-च-पर-सक-सेट् । अनिङ्निष्ठः ।) ई,
 हक्तः । कि, वर्ज्ययति वर्ज्यति । इति दुर्गादासः ॥
 हज, ई ध हतौ । त्यागे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (रधा-पर-सक-सेट् । अनिङ्निष्ठः ।) ई,
 हक्तः । ध, ह्यक्तिः । वरीह्यते । इति दुर्गादासः ॥
 हज, ल ड ह त्यागे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (अदा-आत्म-सक-सेट् ।) समसस्त्री । ल,
 ड, ह्यक्ते । इ, ह्यङ्गते । इति दुर्गादासः ॥
 हज, ल ड ई त्यागे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (अदा-आत्म-सक-सेट् । अनिङ्निष्ठः ।)
 समसस्त्री । ल, ड, ह्यक्ते । ई, हक्तः । इति
 दुर्गादासः ॥

हज

हजनं, स्त्री, (हज + “कृष्टृजनीति । ” उणा० २।८१।
 इति क्यः ।) पापम् । इत्यादिर्कोषः ॥ आका-
 शम् । इति सिद्धान्तकौमुद्यासुखादिहृतिः ॥
 निराकरणम् । इति संक्षिप्तसारोणादिहृतिः ॥
 (संग्रामः । यथा, ऋग्वेदे । १ । ६३ । ३ ।
 “त्वं शूरां हजने हृते ॥”
 “हजन इत्यादीनि जीणि संग्रामनामानि अत्र
 पूर्वविशेष्ये हजने वर्जनयुक्ते संग्रामे हि
 वीराः पुनरा वर्ज्यन्ते इत्युक्ते ॥” इति तद्भाष्ये
 सायणः ॥ बलम् । इति निघण्टुः । २ । ६ ।
 यथा, ऋग्वेदे । १ । १६६ । १५ ।
 “विद्यामेघं हजनं जीरदानुम् ।”
 “हजनं बलम् ।” इति तद्भाष्ये सायणः ॥
 प्राणिजातम् । यथा, ऋग्वेदे । १ । ४८ । ५ ।
 “अरयन्तो हजनं पङ्कदीयते ।”
 “हजनं गमनशीलं जङ्गमं प्राणिजातं अर-
 यन्ती ॥ * * * हजनं हजी वर्जने । वर्ज्यते इति
 हजनं प्राणिजातम् । कृष्टृ हजिमन्दिनधा-
 न्यः क्युरिति क्यप्रत्ययः । किञ्चाक्षपधगुणा-
 भावः योरनादेशे प्रत्ययस्वरः ।” इति तद्भाष्ये
 सायणः ॥)
 हजनः, पुं, (हज + क्यः ।) केशः । कुटिले, त्रि ।
 इत्यादिर्कोषः ॥ (वाधके च त्रि । यथा,
 ऋग्वेदे । ६ । ३५ । ५ ।
 “तमानूनं हजनमन्यथा चिच्छरो ।”
 “हजनं बाधकम् ।” इति तद्भाष्ये सायणः ॥)
 हजिः, स्त्री, ब्रजभूमिः । इति केषिन् ॥
 हजिनं, स्त्री, (हजी वर्जने + “हजेः किञ्च । ”
 उणा० २ । ४७ । इति इनच् । स च कित् ।)
 पापम् । इत्यमरः ॥ (यथा, भागवते । १० ।
 २६ । ३८ ।
 “तमः प्रसीद हजिनाहं न तेऽङ्गुलम् ॥”
 दुःखम् । यथा, तज्जेव । १ । ७ । ४६ ।
 “हजिनं नार्हति प्राप्नुं पूज्यं वन्द्यमभौक्षणः ॥”
 पापविशिष्टे, त्रि । यथा, महाभारते । २।२०।४।
 “हजिनां गतिमाप्नोति श्रयमोऽप्युपहन्ति च ॥”
 रक्तचर्मम् । भुपम् । इति हेमचन्द्रः ॥
 हजिनः, पुं, केशः । कुटिले, त्रि । इति मेदिनी ।
 ने, १३६ । (यथा, ऋग्वेदे । ६ । ४६ । १५ ।
 “असमने अज्जनि हजिने पथि श्रेणो हव अव-
 स्यतः ॥”
 “हजिने कुटिले पथि ।” इति तद्भाष्ये सायणः ॥)
 हज, द ण उ भवे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तना-
 उभ-सक-सेट् । ऋवेट् ।) द ण, ह्यङ्गते
 यङ्गतिं ह्यङ्गते वर्ज्यते । उ, वर्जित्वा हत्वा ।
 इति दुर्गादासः ॥
 हज, क दीप्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा-पर-
 -अक-सेट् ।) क, वर्जयति । इति दुर्गादासः ॥
 हज, ड उ व ल वर्जने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-
 आत्म-स्यसनीः उभ-अक-सेट् । ऋवेट् ।)
 ड, वर्जते । उ, वर्जित्वा हत्वा । व, वर्जयति
 विहृत्यति । ल, अहृतत् । इति दुर्गादासः ॥

हज

हज, य ड उ सम्भक्तौ । वरश्च । इति कविकल्प-
 द्रुमः ॥ (दिवा-आत्म-सक-सेट् । ऋवेट् ।)
 य ड, ह्यङ्गते । उ, वर्जित्वा हत्वा । सम्भक्तिः
 सेवनम् । इति दुर्गादासः ॥
 हजः, त्रि, (ह + क्तः ।) क्षतवरणः । तत्पर्यायः ।
 हजः २ वाहजः ३ । इत्यमरः ॥ (यथा, हरि-
 वंशे । १२७ । १७ ।
 “तथा हजवधे प्राप्ते साहाय्यार्थं हतो मया ॥”
 आवृतश्च ॥
 हजपत्रा, स्त्री, (हजानि पत्राण्यस्याः ।) पुत्रदात्री ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 हजिः, स्त्री, (ह + क्तिन् ।) वेष्टनम् । तत्पर्यायः ।
 वरः २ । इत्यमरः ॥ (यथा,—
 “न हि ऋष्यादानेः पथिकजनसन्नापहरणं
 फलेष्वां पुष्येष्वां न सुरमनुजप्रीत्यनमपि ।
 अरे रे मन्दारदम सज्जमेतत्त्वनुचितं
 हतोभूतो रक्षस्यपरमपरेषां फलमपि ॥”
 इत्युद्धटः ।)
 प्रार्थनाविशेषः । इत्यन्ये । इति भरतः । वर-
 णम् । इति मेदिनी । गोपनम् । इति शब्द-
 रत्नावली ॥
 हजिङ्करः, पुं, विकङ्कतहजः । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥ हजिकारके, त्रि ॥
 हज्जं, स्त्री, (हज + क्तः ।) चरित्रम् । (यथा,
 कथासरित्सागरे । ३ । १४ ।
 “तत्र तस्युर्नानान् भर्तृन् ध्यायन्तः क्षिप्रहृतयः ।
 आपद्यपि सतो हज्जं किं सुचिन्ति कुलाख्यः ॥”
 पद्यम् । इत्यमरः ॥ यथा, हृदयोमञ्जरीम् ।
 “पद्यं चतुष्पदी तच्च हज्जं जातिरिति द्विधा ।
 हजमचरसंस्थानं जातिमञ्जालता भवेत् ।
 सममङ्गलमं हज्जं विषमञ्जलिं तत्क्षिधा ॥”
 हजिः । इति मेदिनी । वेदबोधितस्याचारस्य
 परिपालनम् । इति हज्याध्ययनहृद्दिशब्दटीकायां
 भरतः ॥ (वार्ता । यथा, कथासरित्सागरे ।
 ५८ । ११६ ।
 “न मार्गहजमेतन्की वाचं पिच्छये त्वया ॥”
 आचारः । यथा, मनी । ४ । २६० ।
 “अनेन विप्रो हज्जेन वर्जयन् वेदशास्त्रवित् ।
 अपेतकस्मादो नित्यं ब्रह्मलोके मज्जीयते ॥”
 हजः, त्रि, (हज् + क्तः ।) अतीतः । (यथा,
 रामायणे । २ । ६० । ७ ।
 “जानन् दशरथं हज्जं न राजानमुदाहवत् ॥”
 “हजमतीतम् ।” इति तड्डीका ।) हजः ।
 वर्जुलः । (यथा, भागवते । ४ । २५ । २४ ।
 “स्तनौ अक्षितकेशोरी समहृतौ निरन्तरौ ॥”
 क्षतवरणः । इत्यमरटीका ॥ अधीतः । नष्टः ।
 इति मेदिनी । (निष्पन्नः । यथा, रघुः । १।२८।
 “स हजत्तुङ्गजकाकपक्षके-
 रमाद्यपुत्रैः स्वयोभिरन्वितः ॥”
 जातः । यथा, रघुवंशे । २ । ५८ ।
 “सम्पन्नाभाधनपूर्वमाहु-
 र्हतः स नौ सङ्गतयोर्वेगान्ते ॥”)

वृत्तप ।

अथ वृत्तवस्तूनि । यथा,—

“वृत्तानि बाहुनारङ्गस्वधम्मिलमोदकाः ।

रथाङ्गनावककुत्कुम्भिकुम्भाष्टकादयः ।

कर्णपाशशुजापाशाक्षयपापघटाननम् ।

सुद्रिकापरिखायोगपट्टहारसगादयः ॥” ॥

संपूर्णगर्भवृत्तानि यथा,—

“संपूर्णगर्भवृत्तानि सुखपद्मेन्दुर्दण्डाः ।

चक्रावहट्टतिलकन्दद्वन्द्वपुटशायकाः ॥

आवर्णः कमठो लतायुग्मं हजमपूपकम् ।

जालवालमहीजालचर्मकं सानकादयः ॥”

इति कविकल्पलतायाम् २ खेपस्तवके प्रकीर्ण नाम ३ कुसुमम् ॥

वृत्तः, पुं, (स्वल्पो वृत्तः । स्वल्पार्थे कन् ।) कूर्मः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ (नागविशेषः । यथा,

महाभारते । १ । ३५ । १० ।

“वृत्तसम्पर्नकौ नागौ द्वौ च पद्माविति श्रुतौ ॥”)

वृत्तकर्कटी, स्त्री, (वृत्ता वर्तुला कर्कटी ।)

वडमुजा । इति राजनिर्घण्टः ॥

वृत्तगन्धि, स्त्री, (वृत्तस्य पदस्य गन्धो लोभ इव गन्धो यस्मिन् ।) गन्धविशेषः । तस्य लक्षणं यथा,—

“भवत्युत्कलिकाप्रायं समासाट्टा दृष्टान्तरम् ।

वृत्तेकदेशसम्बन्धात् वृत्तगन्धि पुनः स्मृतम् ॥”

तस्य उदाहरणं यथा । जय जय जनादेन सुकृतिजनमनस्तडागविकस्वरचरणपद्मपद्मनयन-पद्मापद्मिनीविनोदराजहंसमासुरयशःपटल-परिपूरितभुवनकुहर । हरकमलासगादिदृष्टा-रकदृष्टवन्दनीयपादारविन्ददन्तमिर्मलयोगीन्द्र-ज्वदमन्दिरावितस्त्रुनिरञ्जनज्योतिःस्वरूपनाथ नाथ जगन्नाथ मामनवधिमवदुःखयाकुलं रक्ष रक्ष । इति कुन्दीमञ्जर्याम् ६ स्तवकः ॥

वृत्तगुणः, पुं, लक्षणविशेषः । तत्पर्यायः । वृत्तः १ दीर्घनालः २ जलाशयः ३ द्विधायं एकः स्थूलः द्वितीयो लघुः । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । शीतत्वम् । कफपित्तातिसारदाहरक्त-नाशित्वम् । तेषां मध्ये स्थूलतरस्याधिकगुण-त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

वृत्ततः, [सु] क, (वृत्त + तल्लि ।) वृत्तन । यथा, “अतिगृह्यश्रयनक्षेपेवकर्त्तरि तृतीयधायाः । अकर्त्तरि तृतीयान्तात् वा तसिः स्यात् । अथ यत् अचलनम् । वृत्तन न अथते वृत्ततो न अथते । वृत्तन न चलतीत्यर्थः । क्षेपे । वृत्तन क्षिप्तः वृत्ततः क्षिप्तः । वृत्तन निन्दित इत्यर्थः । ह्येयमानपापयोगाच्च । ह्येयमानपापयुक्ताद-कर्त्तरि तृतीयान्ताद्वा तसिः । वृत्तन ह्येयते वृत्तन पापः वृत्ततः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

वृत्ततकुलः, पुं, (वृत्तस्तकुलः ।) यावनालः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वृत्तनिष्पाविका, स्त्री, नखनिष्पावी । इति राज-निर्घण्टः ॥

वृत्तपर्णी, स्त्री, (वृत्तं वर्तुलं पर्णं यस्याः । डीम् ।) महाशङ्खपुष्पिका । पाठा । इति राजनिर्घण्टः ॥

वृत्तिः

वृत्तपुष्पाः, पुं, (वृत्तं वर्तुलं पुष्पं यस्य ।) शिरीषः । कदम्बः । बाबरीः । कुलजः । सुन्नरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वृत्तफलं, स्त्री, (वृत्तं वर्तुलं फलं यस्य ।) मरी-चम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ गोलफलमात्रम् ॥

वृत्तफलः, पुं, (वृत्तं फलं यस्य ।) दाडिमः । वदरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वृत्तफला, स्त्री, (वृत्तं वर्तुलं फलं यस्याः ।) घातांकी । शशाङ्कुली । आमलकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

वृत्तबीजः, पुं, (वृत्तं बीजं यस्य ।) भिक्षा । इति राजनिर्घण्टः ॥

वृत्तबीजका, स्त्री, (वृत्तं वर्तुलं बीजं यस्याः । कन-तनयाप ।) पाक्षुरफली । इति राजनिर्घण्टः ॥

वृत्तबीजा, स्त्री, (वृत्तं बीजं यस्याः ।) आदुकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

वृत्तमल्लिका, स्त्री, (वृत्ता मल्लिकेव ।) श्वेतार्कः । मोदिनी । इति राजनिर्घण्टः ॥

वृत्तम्याः, त्रि, (वृत्त + म्या + कः ।) वृत्ते तिष्ठति यः । यथा, मनुः ।

“तुरीयो ब्रह्महत्यायाः क्षत्रियस्य वधे मृत्युः ।

विश्वेष्टमाशौ वृत्तस्य मृद्वे श्वेयस्तु षोडशः ॥”

वृत्तं यथा,—

“गुप्तपूजा छणा शौचं सत्यमिन्द्रियनिरुद्धः ।

प्रवर्त्तनं हितानाच्च तत्र सर्वं वृत्तमुच्यते ॥”

इति गोपालपञ्चाननकृतस्मृतिसंश्लेषः ॥

वृत्ता, स्त्री, भिन्नाभिरुदात्तः । रेखका । प्रियङ्गुः । मींसरोहिणी । इति राजनिर्घण्टः ॥

वृत्ताध्ययनार्हः, स्त्री, (वृत्ताध्ययनयोर्हः ।) ब्रह्मवर्षसम् । इत्यमरः । वेदबोधितस्याचारस्य परिपालनं वृत्तम् । ब्रह्मवर्षपूजकं गुप्तमुखिन वेदाभ्यासः अध्ययनम् । तथोक्तद्विस्त्यपरि-पालनकृतनेजस उपपद्यते ब्रह्मवर्षसं स्यात् । ब्रह्महस्तिराजेति च्यः । इति भरतः ॥

वृत्तान्तः, पुं, संवादः । तत्पर्यायः । वार्ता २ प्रवृत्तिः ३ उद्गन्तः ४ । इत्यमरः ५ । श्रुतिः ५ । इति जटाधरः ॥ उद्गन्तकः ६ । इति शब्द-रत्नावली ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । २ । २६ । “सर्वमाजन्त वृत्तान्तं विस्तारादिदमज्जितम् ॥”) प्रक्रिया । कान्तु क्लाम् । वार्ताप्रभेदः । प्रस्तावः । इति मेदिनी ॥ (यथा, मनौ । ३ । १४ ।

“न ब्राह्मणक्षत्रिययोरापद्यपि हि तिष्ठतोः ।

कस्मिंश्चिदपि वृत्तान्ते मृदा भाष्योपदिश्यते ॥”

“वृत्तान्ते इतिहासाम्नाये ॥” इति कुल्लूक-

मेधनाथी ॥) अवसरः । भावः । एकान्त-

वाक्यकः । इति विश्वः ॥

वृत्तिः, स्त्री, (वृत्त + त्तिन् ।) जीविका । इत्यमरः ॥ (यथा, मनौ । ४ । २५६ ।

“शमोदिता एष्टस्यस्य वृत्तिर्विप्रस्य शाश्वती ॥”)

विवरणम् । (यथा, कातन्त्रे । “सुखस्थार्थ-

विवरणं वृत्तिः ॥”) कौशिक्यादिः । प्रवर्त्तनम् ।

इति मेदिनी ॥ (यथा, शाकुन्तले । ४ ।

वृत्तः

“उत्पद्यमानोर्नवनयोः पदवृत्तिं

वाच्यं कुब स्मरतया विरतानुवचम् ॥”)

विधृतिः । इति धरणिः ॥ ॥ कौशिक्यादि-वृत्तयो यथा,—

“शृङ्गारे कौशिकी वीरे सात्वत्यारभटी पुनः ।

रसे रीति च बीभत्से वृत्तिः सर्वत्र भारती ।

चतस्रो वृत्तयो स्मृताः सर्वनाम्नस्य मालिकाः ॥”

इति साहित्यदर्पणे ६ परिच्छेदः ॥

वृत्तिहरणे दोषा यथा,—

श्रीनारायण उवाच ।

“स्वदत्ता परदत्ता वा ब्रह्मदत्तं हरेण यः ।

स कृतज्ञ इति ज्ञेयः कर्त्तुं तत् श्रेष्ठं भूमिप ॥

यावन्तो रेणवः सित्ता विप्रान्ता मेघनिष्ठभिः ।

तावद्वर्षसदृशश्च श्वसपीते स तिष्ठति ॥

तन्नाम्नारश्च तद्वत्स्यं पानश्च तन्मन्त्रकम् ।

तन्नाम्नारे च शयनं ताडितो यमकिङ्करेः ॥

तदन्त च महापापो विहायां जायते जमिः ।

बलिधर्मसदृशान् दिवमानेन भारते ।

तमो भूमिबिहीनश्च प्रजाहीनश्च मानवः ।

हरिदः क्षणो रोगो मृतो निष्कृतः शुचिः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रज्ञाप्रज्ञा ४६ अध्यायः ॥

(यवहारः । यथा, मनौ । २ । २०५ ।

“गुरोर्गुरो सन्निहितं गुरुबहुतिमाचरेत् ॥”

वर्त्ततस्मिन्निति अनुपपत्त्या । आधियः । यथा,

आमिपचके । १ । “साध्याभाववद्वृत्तित्वम् ।”

यथा च भाषापरिच्छेदे ।

“सिधाधियनया मृष्या सिद्धिर्धनं न विद्यते ।

स पक्षस्तत्र वृत्तित्वज्ञानदुर्मतिर्भवेत् ॥”

चित्तस्यावस्थाविशेषः । यथा, पानञ्जले । २ ।

“योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः ॥” चित्तवृत्तिप्रकारास्तु

तत्रैव दृष्ट्याः ॥ ॥ व्यापारः । यथा, मीमांसा-

तत्त्वकौमुद्याम् । ५ ।

“अर्थसमिञ्जलस्य इन्द्रियस्य वृत्तौ सत्यां तमो-

रभिभवे यः सत्त्वसमृद्धकः ॥” युक्तार्थः । यथा,

कातन्त्र्याकरणादी ।

“कारकप्रतियोगिभ्यां यद्वयद्वन्द्वपेक्षति ।

अपेक्षेक्षुलवाचित्वावृत्तिस्तत्र तु नेष्यते ॥”)

वृत्तिस्थः, पुं, (वृत्तये तिष्ठतीति । स्था + कः ।) सरटः । इति राजनिर्घण्टः ॥ वृत्तौ तिष्ठति, त्रि ॥

वृत्तवर्त्तः, पुं, (वृत्तो वर्तुल इत्याहः ।) यव-मुजा । इति राजनिर्घण्टः ॥

वृत्तं, त्रि, वरणीयम् । वृत्तधातोः क्यप्ता वृत्त-धातोश्च क्यपतुक्प्रत्ययाभ्याश्च निष्पन्नमिदम् ।

इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

वृत्त(त्र)जः, पुं, (वृत्त + “स्थापितश्चिवश्चाति”

उणा० २ । १३ । इति रक् ।) अन्वकारः ।

श्रुजः । (यथा, अथर्ववेदे । ७ । ४८ । २ ।

“इन्द्रेण युजा तरपिम वृजम् ॥”

“वृजं श्रुजम् ॥” इति तद्वाक्ये सायणः ।)

दानवविशेषः । स तु लघुपुत्र इन्द्रज इवः ।

इत्यमरः ॥ (यथा, हरिवंशे । १०७ । १७ ।

उथादा

“तथा उच्यते प्राप्ते साहाय्यार्थं तृतीया मया ।”
अस्य विशेषविवरणम् देवीभागवते षष्ठस्कन्धे
१ अध्यायमारभ्य द्रष्टव्यम् ॥ * ॥ मेघः । (यथा,
अविदे । ३ । ३३ । ६ ।

“इन्द्रो जम्बा अरदहसबाहु-
रपाहन् उच्यते परिधिं नदीनाम् ॥”

“उच्यते उच्यते आकाशमिति उच्यते मेघस्तं मेघ-
मपाहन् जवान् ॥” इति तद्वाक्यं सायणः ॥
पञ्चतविशेषः । इति मेदिनी ॥ इन्द्रः । इति
विश्वः ॥ शब्दः । इति मिथ्यान्तकौमुद्यासुभादि-
वृत्तिः ॥

उच्यते, [य] पुं, (उच्यं देखीति । द्विष् + क्तिप् ।)
इन्द्रः । इति जेमचन्द्रः ॥

उच्यतेभोजनः, पुं, गङ्गारः समस्त इति ख्यातः ।
इति शब्दचम्पिका ॥

उच्यते, [न] पुं, (उच्यं हतवान् । हन् + “अक्ष-
भगवत्पुं क्तिप् ॥” ३ । २ । ८७ । इति क्तिप् ।)
इन्द्रः । इत्यमरः ॥ (यथा, भागवते । ६ । ७ । १६ ।
“अभ्येत्याभ्येत्य सविरो विप्रो भूत्वाह उच्यते ॥”
यथा च अविदे । १ । १० । ६ । ६ ।

“इन्द्रं कृत्वा उच्यते शचीपतिम् ॥”

“उच्यते उच्यते शचीपतिम् ॥” इति
तद्वाक्यं सायणः ॥

उच्यते, पुं, (उच्यतेऽपि ।) इन्द्रः । इति उच्यते-
युधः ॥

उथा, व्य, निरर्थकः । तत्पठ्यायः । सुधा २ व्यर्थ-
कम् ३ अविधिः ४ । इत्यमरः ॥ यथा,—

“अदृष्टपाशको ग्रामो अदामो कश्च यदुच्यते ।
अनाम्यभोजनं यत्त उथा तदिति मे मतिः ॥”

इति वज्रपुराणे प्रेतोपाख्याननामाध्यायः ॥
अपि च ।

“उथा उच्यते सप्तदस्य तप्तस्य भोजनं उथा ।
उथा दानं सप्तदस्य नीलस्य सुकृतं उथा ॥”

इति गान्धर्व ११५ अध्यायः ॥

उथाजम्ब, [न] स्त्री, (उथा निरर्थकं जम्ब ।)
निरर्थकजननम् । यथा,—

“उथा जम्बानि तत्वारि उथा दानानि षोडश ।
तान्यहं संप्रत्यक्षामि यथावदनुपूर्वशः ॥

अपुत्रस्य उथा जम्ब धर्मेयाद्या नराः सदा ।
परपाकं सदाश्रान्ति परतापरताश्च ये ॥”

इत्यादि वज्रपुराणे दानावस्थानिर्णयनामा-
ध्यायः ॥ अपि च ।

“येनं सुतं भागवतं पुराणं
नाराधितो येः पुत्रः प्रधानम् ।
सुखे हुतं येन धरामराणां
तथा उथा जम्ब नराधमानाम् ॥”

इति पुराणम् ॥

उथादानं, स्त्री, (उथा निरर्थकं दानम् ।) निष्फल-
दानम् । तत् षोडशविधम् । यथा,—

“देवपितृविहीनं यदोन्मरंभ्यः सदोषतः ।
दत्त्वा तु कौर्त्तनाश्चैव वेदाभिन्नतयागिने ॥
अन्याथोपाज्जितं दानं यथं ब्रह्मदत्तं तथा ।

उडग

गुरवेऽनुवक्ता यः स्तेनाय पतिताय च ॥
क्षत्रप्राय च यदत्तं सर्वदा ब्रह्मविद्विषे ।
पाचकाय च सर्वस्य वृत्त्याः पतये तथा ॥
परिचारकाय भृत्याय सर्वत्र पिशुनाय च ।
इत्येतानि तु राजेन्द्र उथादानानि षोडश ॥”
इति वज्रपुराणे दानावस्थानिर्णयनामाध्यायः ॥
अन्यच्च । न्यायमार्गेण यदत्तं तत् सप्तविधमपि
पुनर्नापहर्षयम् । यत् पुनरन्यायेन दत्तं तददत्तं
षोडशमपि प्रत्याहर्षयमेव । इत्यर्थादुक्तं भवति ।
नारदेन च ।

“दत्तं सप्तविधं प्रोक्तमदत्तं षोडशात्मकम् ॥”
इति प्रतिपाद दत्तादत्तयोः स्वरूपं विवृतम् ।
“पण्यमूल्यं भृत्यस्तुष्ट्या स्नेहान् प्रत्युपकारतः ।
स्त्रीशुल्कानुग्रहार्थं च दत्तं दानविदो विदुः ॥
अदत्तत्वं भयक्रोधशोकवेगवृत्तान्वितैः ।
तथोक्तोत्पत्तौ दत्तास्यत्वात्सकलयोगतः ॥
बालशुद्धास्वतन्त्रात्मनोऽन्तापवर्जितम् ।
कर्त्ता ममेहं कर्मणि प्रतिनाभेच्छया च यत् ॥
अपात्रे पात्रमित्युक्ते कार्ये वा धर्मेऽर्हिते ।
यदत्तं स्यादविज्ञानाददत्तमिति तत् स्मृतम् ॥”

इति मिताचरा ॥

उथामोचं, स्त्री, (उथा निरर्थकं मोचम् ।) देवपित्र-
द्विष्टमोचम् । तद्वृत्तान्ते प्रेतत्वं भवति । यथा,
“उथारेता उथामोचो उथावादी उथामतिः ।
निन्दको द्विजदेवानो स प्रेतो जायते नरः ॥”

इति वज्रपुराणे प्रेतोपाख्याननामाध्यायः ॥
उडं, स्त्री, श्लेष्मजनामगन्धद्वयम् । इत्यमरः ॥

उडः, पुं, उडदारकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
उडः, चि, (उधु उडौ + क्तः । “यस्य विभाषा ।”
७ । २ । १५ । इति नेट् ।) गतयौवनः ।

प्रउडः । (यथा, मनुः । १२ । १५६ ।
“न तेन उडो भवति येनास्य पलितं शिरः ।
यो वै युवाय्यधीयानस्तं देवाः स्थविरं विदुः ॥”)

पडितः । इति मेदिनी ॥ आद्यस्य पर्यायः ।
प्रवयाः २ स्थविरः ३ जीनः ४ जीर्णः ५ जरन्

६ । इत्यमरः ॥ यातयामः ७ जर्जरः ८ । इति
राजनिर्घण्टः ॥ पलितः । इति जटाधरः ॥

उडकाकः, पुं, (उडः काकः ।) काकविशेषः ।
दौडकाक इति भाषा । तत्पठ्यायः । दोगकाकः

२ दग्धकाकः ३ लण्यकाकः ४ पञ्चतकाकः ५
वनाश्रयः ६ काकोलः ७ । इति जेमचन्द्रः ॥

उडगङ्गा, स्त्री, (उडा गङ्गा ।) नदीविशेषः ॥
बुड्डीगङ्गा इति ख्याता । यथा,—

“अस्ति नाटकशैले तु सरो मानससन्निभम् ।
यच्च सार्द्धं शैलपुत्रा जलक्रीडां सदा हरः ॥
कुरुते नरशार्ङ्गल स्वर्णपङ्कजशोभिते ।
तस्य पञ्चान्ध्रपूर्वभागस्थस्य सरित्तयम् ॥

अवतीर्णं प्रयागं दक्षिणं सागरं प्रति ।
तस्य पश्चिमभागे तु नदी दिक्करिकाक्या ॥

दिग्गजाः क्षेत्रसंज्ञाताः तेन दिक्करिका स्मृता ।
मध्यभागात् खता या तु शङ्करेशावतारिता ॥

उडगङ्गाक्या सा तु गङ्गैव पञ्जदायिनी ॥

। उडदा

या निःखता पूर्वभागात्तस्माद्गिरिवराक्षरी ।
स्वर्णयौवेति विख्याता सा गङ्गासङ्ग्री पथे ॥”
इति कालिकापुराणे कामरूपपीठनिर्णयनाम
८२ अध्यायः ॥

उडत्वं, स्त्री, (उड + ल ।) उडस्य भावः । तत्-
पर्यायः । स्थाविरम् २ । इत्यमरः ॥ बाहुकम् ३
बाहुकम् ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
रघुः । १ । २३ ।

“अनाजस्य विषयेर्विद्यानां पारङ्मनः ।
तस्य धर्मेऽन्तरेऽस्तीदृष्टत्वं जरसा विना ॥”
बाह्यादेरवधिसाह संयुतः ।

“वयस्तु त्रिविधं बाह्यं मध्यमं बाहुकं तथा ।
ऊनघोडशवर्षस्तु नरो बालो निमगते ॥

त्रिविधः सोऽपि दुग्धाशी दुग्धानाशी तथा-
मुक् ।

दुग्धाशी वर्षपर्यन्तं दुग्धानाशी शरद्वयम् ॥
तदुत्तरं स्यादनाशी एवं बालस्त्रिधा मृतः ॥
मध्ये षोडशसप्तत्योर्मध्यमः कथितो बुधः ।
चतुर्धा मध्यमं प्रादुर्भूत्वा द्वात्रिंशतो मतः ॥
चत्वारिंशत्समा यावत्तिष्ठेद्विषादिपूरितः ।

ततः क्रमेण क्षीणः स्यादुयावद्भवति सप्ततिः ॥”
वीर्यादीत्यादिशब्देन रसादिसर्वधात्वन्निव-

बलोत्साहा उच्यन्ते । क्षीणः सर्वधात्वन्निव-
बलोत्साहैर्हीनः ।

“ततस्तु सप्तत्येव क्षीणधातुरसादिकः ।
क्षीयमाणोऽन्यत्रालः क्षीयरेता दिने दिने ॥

वलीपलितखालित्युक्तः कर्मेसु चाक्षयः ।
कासश्वासादिभिः क्षिप्तो उडो भवति मागवः ॥

बाल्ये विवर्द्धते श्रेष्ठा पितं स्यान्मध्यमे-
उडिकम् ।

बाहुक्ये वर्द्धते वायुर्विचार्यैतदुपक्रमेत् ॥”
उपक्रमेत् चिकित्सेत् । तन्नाम्नरे तु ।

“बाह्यं ब्रह्मन्निर्ममं त्वगदृष्टिः शुक्रविक्रमौ ।
बुद्धिः कर्मन्निधं चेतो जीवितं दशतो ह्रस्वम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

उडदारकः, पुं, (उडो दारको बालक इव यस्मात् ।)
वीरताङ्कवृत्तः । इति भरतः ॥ विडङ्क् इति

वीजताङ्का इति च वज्रभाषा । विधारा इति
हिन्दीभाषा । तत्पर्यायः । अष्टगन्धा २ हृग-

लान्की ७ आवेगी ४ जुङ्गः ५ । इत्यमरः ॥
अष्टगन्धा ६ हृगलाङ्गी ७ हृगला ८ अन्वी ९

जुङ्गा १० । इति तङ्कीका ॥ हृगली ११ जुङ्गकः
१२ श्यामः १३ । इति जटाधरः ॥ उष्टगन्धा

१४ हृगलान्तिका १५ । इति शब्दरत्नावली ॥
दोषवायुका १६ हृगलान्तिका १७ उडः १८

कोटरपुष्पी १९ अजान्ती २० उडदार २१ ।
यस्यान्तरे कोटरपुष्पीस्थाने उडकोटरपुष्पीति

पाठः । अस्य गुणाः । गोक्षत्वम् । पिच्छे-
त्वम् । कफघातकासामदोषनाशित्वम् । बल्य-

त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ अन्यच्च ।
“रसायनो उडदारः शोथवातामवातजित् ॥”

इति राजवल्लभः ॥

वृद्धदारः स्त्री, (वृद्धत्वनाशकं दारः यस्य ।) वृद्ध-
दारकणः । यथा, राजनिर्घण्टे ।

“वृद्धदारद्वयं गौत्रं पिच्छिलं कफवातनुत् ।
वन्धुं कासामदोषघ्नं द्वितीयं स्वल्पवीर्यदम् ॥”

वृद्धनाभिः, त्रि, (वृद्धः प्रवृद्धो नाभिर्यस्य ।) उन्नत-
नाभिः । गौडनाभियुक्तयुक्ति इति भाषा ।

तत्पर्यायः । तुच्छिलः २ तुच्छिमः ३ । इत्यमरः ॥

वृद्धप्रपितामहः, पुं, (प्रपितामहाद्भुः ।) प्रपिता-
महतातः । इति शब्दरत्नावली ॥ तत्र कन्यायाः
सपिच्छता नास्ति । यथा । तेनात्मपक्षमे वृद्ध-
प्रपितामहे सापिच्छं निवर्त्तते इति प्रतिपादि-
तम् । अतएव प्रपितामहभावात् तत्सन्ततिभिः
सह सापिच्छाभावान् कन्याजननमरणयोस्तेषां
सपिच्छाशौचं नास्ति किन्तु समानोदकनिमित्त-
मेवाशौचमिति । इति शुद्धितत्त्वम् ॥

वृद्धवला, स्त्री, (वृद्धा वला ।) महासमझा । इति
राजनिर्घण्टः ॥

वृद्धराजः, पुं, अन्वयेतसः । यथा,—
“अथर्वो वृद्धराजश्च दार्धतौ तत्र कीर्त्तितौ ॥”
इति केचित् ॥

वृद्धराजनः, पुं, आस्रवत्तः । यथा । सुपर्को वृद्ध-
वाहनः । इति केचित् ॥

वृद्धविभोतकः, पुं, (वृद्धः प्रवृद्धो विभोतक इव ।)
आस्त्रातकः । इति शब्दमात्रा ॥

वृद्धश्रवाः, [स] पुं, (वृद्धान् वृद्धश्रवतः शृणोतीति ।
शु + अश्रुन् । “वृद्धेभ्यः शृणोतीति वृद्धश्रवाः ।”
इत्युज्ज्वलदत्तः । ४ । २०६ । “वृद्धं प्रभूतं श्रवः
श्रवणं स्तोत्रं हविर्लक्षणममृतं वा यस्य ।” इति
ऋगभाष्ये सायणः । १ । २६ । ६ । “वृद्धं श्रवो
धनं कीर्त्तिर्वा यस्य ।” इति वेददीपे मञ्जुधरः ।
१० । ६ । इन्द्रः । इत्यमरः ॥

वृद्धसंघः, पुं, वृद्धानां समूहः । तत्पर्यायः । वाह-
कम् । इत्यमरः । २ । ६ । ४० ॥

वृद्धसूचकं, स्त्री, (वृद्धस्य सूचम् । ततः स्वार्य-
कम् ।) इन्द्रसूचम् । बुद्धीर सूचता इति भाषा ।
यथा, हारावल्याम् ।

“वृद्धसूचकमित्याहुरिन्द्रसूचं मनीषिणः ।

ग्रीष्महारं वंशकफं वाततूलं मरुद्भञ्जम् ॥”

वृद्धा, स्त्री, (वृद्ध + टाप् ।) गतयौवना । बुद्धी
इति भाषा । तत्पर्यायः । पलित्वा २ । इत्य-
मरः ॥ पलित्वा ३ । इति भरतः ॥ स्यविरा ४

निष्कला ५ जरतो ६ गताश्रवा ७ । इति

राजनिर्घण्टः ॥ तदवस्थाकालो यथा,—

“आषोडशाहवेदाला तरुणी चिंशता मता ।

पञ्चपञ्चाशतः प्रौढा वृद्धा भवति तत्परम् ॥”

इति कालिदासः ॥ ॥ ॥

अपि च ।

“बाकेति गीयते नारी यावद्वर्षाणि षोडश ।

ततस्तु तरुणी स्याद्वात्रिंशद्वत्सरावधि ॥

तदूर्ध्वमधिरूपा स्यात् पञ्चाशद्वत्सरावधि ।

वृद्धा तत्परतो स्यात् सुरतोऽवर्जिता ॥”

इति भावप्रकाशः ॥ ॥ ॥

तस्याः सम्मोमे दोषो यथा,—

“वाला तु प्राणदा प्रोक्ता युवती पाणहारिणी ।

प्रौढा करोति वृद्धत्वं वृद्धा मरणमादिशेत् ॥

निदाघशरदोऽन्वाला प्रौढा वर्षावसन्तयोः ।

हेमन्ते शिशिरे योग्या न वृद्धा कापि शस्यते ॥

नार्त्तये षोडशादर्थान् ममत्याः परतो न च ।

आयुष्कामो नरः स्त्रीभिः संयोगं कर्त्तुमर्हति ॥

पञ्चपञ्चाशतो नारो ममसमवितः पुमान् ।

दावेतौ न प्रवृत्तेते प्रवृत्तेते विपरीयताम् ॥”

इति राजवल्गवः ॥ ॥ ॥

“शृङ्गं मांसं स्त्रियो वृद्धा बालाकस्तनूनां दधिः
प्रभाते मेयुर्न निदा सद्यः पाणहराणि यत ॥”

इति जागवल्गवः ॥ ॥ ॥

अङ्गुष्ठः । इति शब्दरत्नावली ॥ महाश्राव-
णिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

वृद्धाङ्गुलिः, स्त्री, (वृद्धा अङ्गुलिः ।) वृक्षपादयोः
मृणाङ्गुलिः । युद्धाङ्गुलि इति भाषा । ततः-
पर्यायः । अङ्गुष्ठः २ वृद्धा ३ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥

वृद्धिः, स्त्री, (वृद्ध + क्तिन् ।) अष्टवर्गान्तर्गतौ-
गधविंशतिः । तत्पर्यायः । योग्या २ अर्द्धः ३

मिद्धिः ४ लघ्नीः ५ । इत्यमरः ॥ पुष्टदा ६ उन्नि-
दात्री ७ मज्जन्ता ८ ग्रीः ९ सम्यक् १० आशीः

११ जनेष्टा १२ भूतिः १३ मृत १४ सुखम् १५

जीवभद्रा १६ । अस्या गुणाः ।

“अर्द्धवृद्धिश्च मधुरा सुखान्धा तिक्तगीतला ।

रुचिमेधाकरी श्लेष्मकृष्णकिम्वरा परा ॥

प्रयोगेऽन्यथारोके यथात्मं प्रयोजयेत् ।

तत्र यद्वातुमिष्टिः स्याद्वयमप्यत्र योजयेत् ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥ ॥ ॥

अर्द्धवृद्धीरुत्पत्तिरुत्पत्तिरुत्पत्तिरुत्पत्तिः ।
“अर्द्धवृद्धिश्च कन्दो ह्यो भवतः कोषयामले ।

श्वेतलोमान्वितः कन्दो लताजातः सन्त्यक्तः ॥

स एव अर्द्धवृद्धिश्च भेदमप्येतयोर्वै ।

तूलयन्निममा अर्द्धवृद्धिमावर्त्तयन्तु सा ॥

वृद्धिस्तु दन्तिगावर्त्तयन्तु प्राक्ता महर्षिभिः ।

अर्द्धवृद्ध्या मिदिलग्नौ वृद्धेऽप्युक्त्या इमे ॥

अर्द्धवृद्ध्या चिदोषग्री प्रकृता मधुरा गुरुः ।

प्रागेऽन्यथारोके मृच्छारिक्तपित्तविनाशिनी ॥

वृद्धिर्भेदप्रदा शीता वृद्धौ मधुरा मृत्वा ।

वृद्ध्या पित्ताम्बुशमनी ततकामनयापहा ॥

राजामप्यष्टवर्गस्तु यतोऽयमतिदुर्लभः ।

तस्मादस्य प्रतिनिधिं यच्छीयान्तरदुर्गुणं भिषक ॥”

सुख्यमदृशः प्रतिनिधिः ॥ ॥ ॥ एतस्य प्रतिनिधि-

माह ।

“मेदा जीवककाकोली अर्द्धिदन्तेऽपि नास्ति ।

वरीविदारोऽन्यगन्धवाराहोऽप्य कमान्तिपते ॥”

मेदा मज्जामेदाभ्यां श्रान्तवरीकूलं जीवककर्मक-

स्याने विदारोऽमूलं काकली लोहरकाकोलीस्याने-

रन्ध्रगन्धवाराहो अर्द्धिदन्त्याने वाराहोऽकन्दं

गुणैस्तत्तन्निधेयं । इति भावप्रकाशः ॥ ॥ ॥

नीतिवेदिनां च्याद्विर्वर्गान्तर्गतवर्गविशेषः ।

दशमरः ॥ नीतिवेदिनां नीतिशास्त्रज्ञानां
न्यायार्थमस्तिवर्गः । अष्टवर्गान् धर्मकामार्थः

पूर्वसक्तः । अष्टवर्गस्यापचयः नयः । तस्योप-

चयो वृद्धिः । तस्य नोपचयो नाप्यपचयः

स्यात्तम् । अष्टवर्गो यथा,—

कृषिर्वणिक्पथो दर्शं सेतुः कृत्स्नवत्सन्तम् ।

कन्याकुरवलादानं सेनानाश्च निवृत्तानम् ॥

अष्टवर्गः स्मृतो राजाभिनि भरतः ॥ ॥ ॥

वर्द्धनम् । तत्पर्यायः । स्थातिः २ । इत्यमरः ॥

(यथा मनुः । १२ । १२४ ।

“गण मन्त्राणि भूतानि पशुभिर्याप्य स्त्रीभिः ।

जन्मवृद्धाद्येतिथं संभारयति चक्रवर्त्त ॥”)

विष्कम्भादिमप्रविशतिर्योगास्तर्गतेकादशयोगः ।

तत्र जातफलं यथा,—

“प्रवृत्तिकाले यदि वृद्धिर्धर्मो

नरः सुभागा विनयान्वितश्च ।

धनप्रयोगग्रहणेषु दक्षो

विचक्षणः स्यात् क्रयविक्रयाभ्याम् ॥”

इति कीर्त्तप्रदीपः ॥ ॥ ॥

कलान्तरम् । सुदृ इति भाषा । अभ्युदयः ।

सम्पदः । इति मेदिनी ॥ (यथा, शिशुपाल-
वधे । १५ । १ ।

“अथ तत्र पाण्डुनयेन

सदृमि विहितं मधुद्विजः ।

मानममहतं न चेदिपातः

परवृद्धिर्भवेत्तस्मिन् नो हि मानिनाम् ॥”)

वृद्धिग्रहणत्रयम् । यथा,—

“अश्लीलभागी वृद्धिः स्यान्मांसमांसि सवन्त्यके ।

वर्गक्रमास्तर्गते द्वित्रिचतुष्टयकमन्यथा ॥”

मांसमांस प्रतिमानं बन्त्यके विश्वाभाषे यदा-

धोयत आधिराति यावत् । बन्त्यकन सह वर्त्तते

इति सवन्त्यकः प्रयोगस्तस्मिन् सवन्त्यके प्रयोगे

प्रयुक्तस्य द्रव्यस्याश्लीलतया भागी वृद्धिर्धन्या

भवति । अन्यथा बन्त्यकवृद्धिर्धने प्रयोगे वर्गानां

आख्यादीनां क्रमेण द्वित्रिचतुष्टयकं प्रातं धर्मो

भवति । आख्याधर्मो द्विकं प्रातम् । तत्रिच-
चिकम् । चतुष्टयं चतुष्टयम् । अर्द्धं पञ्चकम् । मांसि

मांसोऽथवा दा वा त्रयो वा चत्वारो वा पञ्च वा

इति द्वित्रिचतुष्टयः । द्वित्रिचतुष्टयः आख्या

प्रातं वृद्धिर्धन्य इति द्वित्रिचतुष्टयकं प्रातम्

तदस्मिन् वृद्ध्या यत्नाभयुक्तोपदा दीयत इति

कन् । इयं वृद्धिर्मांसि मांसि यत्नात् इति

कालिका । इयमेव वृद्धिर्धन्यगणनया विभज्य

प्रतिदिवसं यत्नाभावा कायिका भवति । तथा च

नारदः ।

“कायिका कालिका चैव कारिता न तथा परा

चक्रवृद्धिश्च शास्त्रेषु तस्य वृद्धिस्तुतिर्ध्या ॥”

इत्युक्तम् ॥

“कायाविरोधिनी शान्त्य पञ्चपादादि कायिका

प्रतिमानं श्रवणो या वृद्धिः सा कालिका मता

वृद्धिः सा कारिता नाम यमिकेण स्वयं कृता ।

वृद्धेरपि पुनर्वृद्धिश्चक्रवृद्धिरुदाहृता ॥”

वृद्धिः

ग्रहीष्टविशेषणेन वृद्धिः प्रकारान्तरमाह ।
कालान्तरमास्तु दशकं मासद्वयं विंशकं शतम् ।
कालान्तरमरणं तत्र गच्छन्तीति कालान्तरमाः
ये वृद्ध्या धनं गृह्णीत्वा अधिकलाभार्थं अति-
गहनं प्रागधनविनाशशङ्कास्थानं प्रविशन्ति ते
दशकं शतं ददुः । ये च समुद्रगास्ते विंशकं
शतं मासि भासीत्येव । एतदुक्तं भवति
कालान्तरगम्यो दशकं शतं सासुद्रगम्यश्च विंशकं
शतं उत्तमगं आदद्यात् । मूलविनाशस्यापि
शङ्कितत्वात् इति ॥ * ॥ इदानीं कारिता वृद्धि-
माह ।

“दत्तुं स्वा स्वकृता वृद्धिं सर्वे सर्वसु जानियु ॥”
सर्वे ब्राह्मणादयोऽधमर्णा अवन्त्यके सवन्त्यके वा
स्वकृता स्वाभ्युपगता वृद्धिं सर्वसु जानियु
ददुः । कचिद्वृद्धतापि वृद्धिर्भवति यथाह
नारदः ।

“न वृद्धिः प्रीतिदत्तानां स्यादनाकारिता
कचिन् ।
अनाकारितमप्युं वत्सराङ्गिदिवर्द्धते ॥” इति ॥
यस्तु याचितकं गृह्णीत्वा देशान्तरं गतस्तं प्रति
कात्यायनेनोक्तम् ।

“यो याचितकमादाय तमदत्त्वा दिशं व्रजेत् ।
ऊं संवत्सरास्तस्य तद्धनं वृद्धिमाप्नुयात् ॥”

इति ॥
यस्य याचितकमादाय याचितोऽप्यदत्त्वा देशा-
न्तरं याति तं प्रति तेनोक्तम् ।

“क्षोभारमदत्त्वा यो याचतस्तु दिशं व्रजेत् ।
ऊं भासन्नयास्तस्य तद्धनं वृद्धिमाप्नुयात् ॥”

इति ॥
यः पुनः स्वदेशे स्थित एव याचितो याचितकं
न ददाति तं याचनकावादारम्य वृद्धिं दापये-
द्राजा । यथाह ।

“स्वदेशेऽपि स्थितो यस्तु न दद्याद्याचितः कचिन् ।
तं ततो कारिता वृद्धिमनश्छत्सश्च दापयेत् ॥”

इति ॥
अनाकारितवृद्धेरपवादो नारदेनोक्तः ।

“प्रगम्य मूलं भूतार्थासौ दण्डो यस्य प्रकल्पितः ।
एषादानास्तिकपणा बह्वन्ते गाविविशिताः ॥

अविविशिता अनाकारिता इति ॥ * ॥ अधुना
द्रव्यविशेषे वृद्धिविशेषमाह । सन्ततिस्तु पथ-
स्त्रीणाम् । पशूनां स्त्रीणां सन्ततिरेव वृद्धिः ।

पशूनां स्त्रीणां पोषणासमर्थस्य तत्पुष्टिसन्तति-
कामस्य प्रयोगः सम्भवति । ग्रहणञ्च चौर-
पैरिचर्याधिपः । अधुना प्रयुक्तस्य द्रव्यस्य

वृद्धिग्रहणमन्तरेण चिरकालावस्थितस्य कस्य
द्रव्यस्य कियती परा वृद्धिरित्यपेक्षित आह ।

रसस्य। एगुणा परा ।

“वस्त्रधान्यचिरगत्यानां चतुस्त्रिगुणा परा ॥”

रसस्य तेषां वृद्धिर्द्विगुणमन्तरेण चिर-
कालावस्थितस्य स्वकृतया वृद्ध्या बर्द्धमान-
स्याऽगुणा वृद्धिः परा नातः परं वर्द्धते । तथा

वस्त्रधान्यचिरगत्यानां यथासंख्यं चतुर्गुणाः

वृद्धिश्चा

त्रिगुणा द्विगुणा च वृद्धिः परा । वशिष्ठेन तु
रसस्य त्रैगुण्यमुक्तम् । द्विगुणं चिरग्यं त्रिगुणं
धान्यं धान्येनैव रसा आख्याताः पुष्पमूल-
फलानि च । तस्मा एतं त्रितयमष्टगुणमिति ।
मनुना तु धान्यस्य पुष्पमूलफलादीनाञ्च पञ्च-
गुणत्वमुक्तम् । “धान्यं शदे लवे वाक्षी नातिक्रा-
मति पञ्चतामिति ॥” शदः ज्वेदफलं पुष्पमूल-
फलादि । लवो मेघोर्णाचमरीकेशादि । वाक्षी
वन्तोधदतुरगादि । धान्यशदलववाक्ष्याविषया वृद्धिः
पञ्चगुणत्वं नातिक्रामतीति । तत्राधमर्णयोग्य-
तावशेन दुर्भिक्षादिकालवशेन च व्यवस्था
दृष्टया । एतच्च सक्तप्रयोगे सक्तदाहरणे च
वेदितव्यम् । पुरुषान्तरसंक्रमणेन प्रयोगान्तर-
करणे तस्मिन्नेव वा पुरुषे अनेकशः प्रयोगा-
न्तरकरणे सुवर्णादिकं हेगुणान्यतिक्रम्य पूर्व-
वद्वृद्धते । सक्तप्रयोगेऽपि प्रतिदिनं प्रति-
मासं प्रतिवत्सरं वा वृद्ध्याहरणोऽधमर्णदेयस्य
हेगुण्यमभावात् । पूर्वाज्जितवृद्ध्या सह हेगुण्य-
मतिक्रम्य वर्द्धते एव । यथाह मनुः । कुषोद-
वृद्धिर्हेगुण्यं नात्येति सक्तदाहृता । सक्तदाह
तेत्यपि पाठोऽस्ति । उपनयार्थं प्रयुक्तं द्रव्यं
कुषोदं तस्य वृद्धिः कुषोदवृद्धिर्हेगुण्यं नात्येति
नातिक्रामति । यदि सक्तदाहृता सक्तप्रयुक्ता
पुरुषान्तरसंक्रमणादिना प्रयोगान्तरकरणे
हेगुण्यमत्येति सक्तदाहृतेति पाठे शनैः शनैः
प्रतिदिनं प्रतिमासं प्रतिवत्सरं वाधमर्णादा-
हृता हेगुण्यं नात्येतीति आख्येयम् । तथा
गौतमेनाप्युक्तम् । चिरस्थानं हेगुण्यं प्रयोग-
स्थिति प्रयोगस्थितिकवचननिर्देशात् प्रयोगान्तर-
करणे हेगुण्यतिक्रमोऽभिप्रेतः । चिरस्थान
इति निर्देशात् शनैः शनैर्वृद्धिग्रहणे हेगुण्याति-
क्रमो दर्शितः । इति मताचरा ॥ कुरण-
रोगः । हर्षः । इति हेमचन्द्रः ॥ समूहः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ शैलेयम् । धनम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥ * ॥

वृद्धिका, स्त्री, (वृद्धिरेव । स्वार्थे कन् ।) वृद्धिना-
मौषधम् । इति शब्दमाला ॥

वृद्धिजीविका, स्त्री, (वृद्ध्या जीविका ।) ऋणदान-
जीविका । तत्पर्यायः । अर्थप्रयोगः २ कुषो-
दम् ३ । इत्यमरः ॥ कलाभिका ४ । इति
शब्दरत्नावली ॥

वृद्धिदः, पु, (वृद्धिं ददातीति । दा + कः ।) जीवकः ।
श्रुकरकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥ वृद्धिदानरि-
त्रि ॥ (यथा, वृद्धतमं हतायाम् । ५३ । ३७ ।

“प्राक्शालया विद्युतं सुज्वैवं वृद्धिं वास्तु ॥”)

वृद्धिश्चाहं, स्त्री, (वृद्धये यत् आहम् ।) वृद्धिनिमि-
त्तकथाहम् । तत्तु अभ्युदयनिमित्तं पित्रादुद्देशेन
अत्रया अनादहेगिग । तत् कर्मविशेषात् पूर्व-
कृतं यथा । निर्णयार्थं मन्त्रपुराणम् ।

“अन्नप्राप्ते च सोमन्ते पुत्रोत्पत्तिनिमित्तके ।
पुंसवने निवेके च नववैष्णवप्रवेशने ॥

देववृक्षजलादीनां प्रतिष्ठायां विशेषतः ।

वृद्धिश्चा

तीर्थयात्रावृत्तौ च वृद्धिश्चाहं प्रकीर्तितम् ।”
हलायुधवृत्तकूर्मपुराणम् ।

“तीर्थयात्रासमारम्भे तीर्थात् प्रत्यागमेऽपि च ।
वृद्धिश्चाहं प्रकुर्वीत बहुसर्पः समन्वितम् ॥”

इति आहृतसत्त्वम् ॥
आभ्युदयिकआहम् । नान्दीसुखआहम् ।

यथा,—
“वृद्धिश्चाहं प्रवक्ष्यामि पूर्ववत्तद्विशेषकम् ॥

जातपुत्रसुखदशनादी वृद्धिश्चाहम् । पूर्वाभि-
सुखेषु दक्षिणोपवीतियु मधुयववदरकुक्षी-
देवतीर्थेन नमस्काराभेन दक्षिणोपचारेण

कर्त्तव्यम् । दक्षिणजानु गृहीत्वा ॐ अद्या-
स्तदीयासुकवृद्धौ असुकसगोत्राणामस्तपित-
पितामहप्रपितामह-मातामहप्रमातामहवृद्ध-
प्रमातामहानां असुकशर्मणां सपत्नीकानां

नान्दीमुखानां आहं कर्त्तव्ये वसुसत्यसंज्ञकानां
विश्वेष्वा देवानां आहं सिद्धाग्नेन युष्मासु मया
कर्त्तव्यमिति देवब्राह्मणामन्त्रणम् । ॐ करिष्य-
सीति तेनोक्ते इत्यमेव मातृपितामहीप्रपिता-
महानीं देवब्राह्मणामन्त्रणम् । तत ॐ अद्य

असुकसगोत्राया मतप्रपितामह्या असुकीदेया
नान्दीमुख्याः आहं सिद्धाग्नेन युष्मासु मया
कर्त्तव्यमिति प्रपितामहीब्राह्मणामन्त्रणम् ।

करिष्यमीति तेनोक्ते इत्यमेव मातामह्यादि
ब्राह्मणामन्त्रणम् । देवपितृसर्वदेवब्राह्मणआह-
करणानुज्ञापनम् । आसने ॐ विश्वेदेवाम

आगत इत्युक्ताम इमं हवं यदं वाहं निधोदत ।
ॐ विश्वेदेवाः इत्युक्तेमं हवं ये मेऽन्तरं ज्ञेय
उपपद्यते ये अग्निजिह्वा उत वा यजत्रा आ

सद्यास्मिन् वर्द्धिपि मादयहम् । ॐ आगच्छन्तु
इति विश्वेदेवावाहनं गन्धादिदानं अक्लि-
दावधारणवाचनम् । ततः प्रपितामहीप्रभृती-
नामनुज्ञापनम् । आसनम् आवाहनं गन्धादि-
दानञ्च । अक्लिदावधारणवाचनम् । इत्थं

पितामह्या मातुः । ततः प्रपितामहीदीनामनु-
ज्ञापनमासनमावाहनं गन्धादिदानम् । एवं
वृद्धप्रपितामहादीनां अनुज्ञापनादिकरणम् ।

ॐ वसुसत्यसंज्ञकेभ्यो विश्वेभ्यो देवेभ्य एतदन्नं
सद्यते सपानीयं सद्यन्नं सवदरं मदधि प्रति-
सिद्धवर्जितं नमः । इति अन्नकल्पनम् ॥

ॐ असुकगोत्रे मत्प्रपितामहि असुकि देवि
नान्दीसुख एतदन्नं सवदरं सदधि नमः । एवं
मातामहप्रमातामहेभ्यः । इति गारुड २२३

अध्यायः ॥ अन्यच्च ।

“तृतीयमाभ्युदयिकं वृद्धिश्चाहं तदुच्यते ।
उत्सवानन्दसम्भारं यद्योद्वाहादिमन्त्रेण ॥

मातरः प्रथमं पूज्याः पितरस्तदनन्तरम् ।
ततो मतामहा राजन् विश्वेदेवास्तथैव च ॥

प्रदक्षिणोपचारेण दण्डचतुष्पत्तादिकेः ।
प्राप्तुखो निनयेत् पित्रान् पूर्वया चतुरो

सम्पन्नमित्यभ्युदये दद्यादर्थं ह्योर्दयोः ।

हन्ताकी

युष्मा द्विजातयः पूण्याः वस्त्रकार्मसरादिना ।
तितार्थानु यवैः काया नान्दीशब्दानुपूर्वकम् ।
मङ्गलानि च सर्वाणि वाचयेत् द्विजपुङ्गवान् ।
एवं मूढोऽपि सामान्यं वृद्धिप्राप्त्यै सत्वेदा ।
नमस्कारेण मन्त्रेण कुर्यादामात्रवान् बुधः ।
दानप्रधानः मूढः स्यादित्याह भगवान् प्रभुः ।
दानेन सर्वकामाप्तिरस्य संजायते यतः ॥”
इति मात्स्ये साधारणाभ्युदयकीर्तनो नाम
१७ अध्यायः ॥ विस्तारस्तु आहतस्य आह-
विवेके च दृश्यः ॥

हृद्भोजः, पुं, (वृद्ध्यासौ उवाच चेति । “अचतु-
रेत्यादि ।” ५।५।७७ । इत्यादिना अच
प्रत्ययः ।) वृद्धवृषः । तत्पर्यायः । अरदुग्धवः २ ।
इत्यमरः ॥ (यथा, कुमारसम्भवे । ५।७० ।

“विलोक्य वृद्धोऽमधिष्ठितं त्वया
महाजनः स्मरसुखो भविष्यति ॥”)

वृद्धाजीवः, वि, (वृद्धा आजीवतीति । आ +
जीव + अच् ।) वृद्धापर्जिवो । तत्पर्यायः ।
बाहुषिः २ बाहुषिकः ३ कुपोदः ४ कुपोदिकः
५ । इति शब्दरत्नावली ॥ साधुः ६ । इति
जटाधरः ॥

वृध, उ ड व लृ ह्रौ । इति कविकल्पदमः ॥ (भा०-
आत्म०-अक०-सट् । क्वावेट् ।) उ, वडित्या
वृद्धा । ड, वर्द्धत जनः । व, वड्यति विवृण्वति ।
लृ, अउधत् । इति दुर्गादासः ॥

वृध, क दीर्घो । इति कविकल्पदमः ॥ (चुरा०-
पर०-अक०-सट् ।) कं, वड्यति । इति दुर्गा-
दासः ॥

वृधसानः, पुं, (वृध + “अनुजिह्वीति ।” उवा०
० । ८७ । इत्यनेन असानच् । स च कित् ।)
मनुष्यः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिरिति ॥
(वर्द्धनशैले, वि । यथा, ऋग्वेदे । २ । २ । ५ ।
“हरिणिप्रो वृधसानासु जभैरनु ॥”
“वृधसानासु प्रवर्द्धमानासु ।” इति तद्वाच्ये
सायणः ॥ यथा च तत्रैव । ४ । ३ । ६ ।

“कङ्क्षिण्यासु वृधसानो

अस्मि कङ्क्षताय प्रतवसे शुभं यो ॥”

“वृधसानः वृताद्याहुतिभिर्वर्द्धमावस्त्वम् ।” इति
तद्वाच्ये सायणः ॥)

वृधसानुः, पुं, (वृध + बाहुलकात् असानुच् । स च
कित् ।) पुरुषः । पत्रम् । कतिः । इत्युणादि
कोषः ॥

वृधं, वि, (वृध + “अदुपधाष्वाकृष्टिचृतेः ।”
३ । २ । २१० । इति क्यप ।) वर्द्धनायम् ।

वृधजातोः क्यप्प्रत्ययेन नियतमिदम् ॥

वृन्तं, क्री, फलपुष्पपत्रादियेन धार्यते तत् । धीटा
इति भाषा । तत्पर्यायः । प्रसववत्सलम् २ ।

इत्यमरः ॥ (यथा, रघुवंशे । ५ । ६६ ।

“वृन्तश्चरति पुष्पमनोकषानाम् ॥”)

घटीधारा । कुचाग्रम् । इति मेदिनी ॥

हन्ताकः, पुं, वाताकी । इति शब्दरत्नावली ॥
हन्ताकी, स्त्री, वाताकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

हन्तिता, स्त्री, कटुका । इति शब्दचन्द्रिका ॥
हन्त्, क्री, (वृन् + “अन्दाद्यच्चेति ।” उवा० ४
६८ । इति दन्तुम् गुणाभावश्च निपात्यते ।)
समृद्धः । इत्यमरः ॥ (यथा, भागवते । ३ ।
२८ । ३० ।

“भूया स्वया कुटिलकुम्भलवृन्दमुष्टम् ॥”)

हन्त्, पुं, दशाब्जदः । शतकीटिरिति यावत् । इति
ज्योतिषम् ॥ अस्य नामान्तरं महाज्वरः ॥

हन्दा, स्त्री, तुलसी । इति शब्दरत्नावली ॥ जल-
त्वरपत्री । अस्या विवरणं तुलसीशब्दे दृश्यम् ॥
केदारराजकन्या । राधाशोडशनामात्मगत-
नामविशेषः । एतद्विवरणं वृन्दावनशब्दे दृ-
श्यम् ॥

हन्दारः, वि, मनोजम् । इति शब्दमाला ॥

हन्दारकः, पुं, (वृन्दमस्यास्तीति । वृन् + “प्र-
वृन्दाभ्यामारकन् वक्तव्यः ।” ५ । २ । १२० ।
इत्यस्य वार्तिकोक्त्या आरकन् ।) देवता ।
इत्यमरः ॥ (यथा, भागवते । ४ । १० । ३० ।

“आप हन्दारका यूयं न जानीथ शरीर-
याम् ॥”)

यथपाता । यथा,—

“हन्दारकः सुरे श्रेष्ठे मनोज्ञे यूथपातरि ॥”

इति भरतधृतशार्ङ्गः ॥

हन्दारकः, वि, (हन्दा + स्वार्थे कन् ।) मनोज्ञः ।
(यथा, महाभारते । ११ । १६ । ५ ।

“यूवा हन्दारकः शरीरिकर्णः पुरुषधर्मः ॥”)

श्रेष्ठः । इति मेदिनी ॥ तस्मिन् पथगौर्यादिः ।

हन्दारको रूपिमृगौ । इत्यमरः ॥

हन्दावनं, क्री, स्वनामख्यातवर्तम् । तस्मात्कारणं
यथा,—

श्रीनारायण उवाच ।

“पुरा केदारवपतिः सप्रहोपपतिः स्वयम् ।

आसीत् सत्ययुगे ब्रह्मन् मन्त्रधर्ममतः सदा ॥

स रमे सह नारोभिः पुत्रपौत्रगणैः सह ।

पुत्रानिव प्रजाः सत्त्वाः पालयामास धार्मिकः ॥

क्त्वा शतक्रतुं राजा लभे लिङ्गत्वमोघितम् ।

क्त्वा नानाविधं पुण्यं फलकाङ्क्षी न च स्वयम् ।

नित्यं नेमित्तिकं सर्वं श्रीकृष्णप्रीतिपूर्वकम् ।

केदारतुल्यो राज्ञेऽहो न भूमी भविता पुनः ॥

पुत्रेषु राज्यं संशस्य प्रिया ज्योतिषमोहिनी ।

जगत्प्रयोपदेशेन जगाम तपसे वनम् ॥

हरेरेकान्तिको भक्तो ध्यायते सन्ततं हरिम् ।

शश्वत् मुद्रांशं चरुमस्ति यस्तत्रिधौ मुने ॥

निरं तप्तः शृण्वन्तो गोलीकश्च जगाम सः ।

केदारनामनीधे तत्तस्मात्वा च बभूव ह ॥

तत्राद्यापि स्वनः प्राणो सद्यो सुतो भवेत् भवम् ।

कमलांशा तस्य कन्या नाम्ना वृन्दा तपस्विनी ॥

न तत्र सा वरं कश्चित् योगशास्त्रविशारदा ।

दत्तं दुःखसमा तस्यै हरेभक्तं मुदलं भम् ॥

सा विरक्ता गृहं त्यक्त्वा जगाम तपसे वनम् ।

षष्टिं वर्षमहस्त्रिंशत् तपस्तेषु सुनिज्जने ॥

आविर्भूव श्रीकृष्णस्तत्पुरो भक्तवत्सलः ।

हन्दाव

प्रसन्नवदनः श्रीमान् वरं वृण्वन्नुवाच सः ॥

वृद्धा सा राधिकाकान्तं शान्तं सुन्दरविषयम् ।

सूक्ष्मी संप्राप सा सद्यः कामवाणप्रपीडिता ॥

सा च श्रीवत् वरं वने पतित्वं मे भवेति च ।

ओमित्युक्ता च रक्षसि चरं रेमे तथा सद्यः ॥

सा जगाम च गोलीकं जय्येन सह कौतुकान् ।

राधासमा सा सौभाग्यात् गोपीश्रेष्ठा बभूव सा ॥

वृन्दा यत्र तपस्तेषु तनु वृन्दावनं स्मृतम् ।

वृन्दा यत्र कृता क्रीडा तत्र वा सुनिपुणवः ॥

अथान्यथेतिहासश्च प्रवृण्वन्तस्ते पुण्यदम् ।

येन वृन्दावनं नाम निबोध कथयामि ते ॥

कुशध्वजस्य कस्यै हि धर्मेशास्त्रविशारदे ।

तुलसीदेवदत्तौ च विरक्ते भववत्सलौ ॥

तपस्तप्ता वेदवती प्राप नारायणं परम् ।

सीता जनककन्या सा सद्यश्च परिकीर्तिता ॥

तुलसी च तपस्तप्ता वाष्कां सत्वा हरिं पतिम् ।

देवादुर्वाससः प्रापात् प्राप्य शशाङ्गं पतिम् ॥

पश्चात् संप्राप कमलाकान्तं कान्तं मनोजरम् ।

तस्याथ तपसः स्थानं उदितश्च तपोधनः ।

तेन वृन्दावनं नाम प्रवदन्ति मनीषिणः ॥

अथ ता त प्रवक्ष्यामि परं जलन्तरं प्रवृण्वन् ।

येन वृन्दावनं नाम पुण्यक्षेत्रं च भारत ॥

राधाशोडशनाम्नाश्च वृन्दा नाम शुनी श्रुतम् ।

तस्याः क्रीडावनं रम्यं तेन वृन्दावनं स्मृतम् ।

गोलीकं प्रापत्य तस्याः कृष्णं निमित्तं पूजा ।

क्रीडार्थं भुवि तस्मात्वा यत्नं वृन्दावनं स्मृतम् ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे वृन्दावन-

प्रस्तावः १७ अध्यायः ॥ ॥ ॥

अथ वृन्दावनपर्यायम् ।

इत्युक्तं उवाच ।

“गुह्याद्गुह्यतरं हृद्यं परमानन्दकारणम् ।

अत्यङ्गं रक्षस्यानी रक्षस्यं परमं परम् ॥

दर्शनमात्रं परमं दुर्लभं गोहृदं परम् ।

सर्वशक्तिमयं देवि सन्निवृत्तान्यु गोपितम् ॥

साल्वती स्थानगृह्यत्वं विष्णोरत्यन्तवत्तमम् ।

नित्यं वृन्दावनं नाम प्रख्याप्योपरि संस्थितम् ॥

पुण्यप्रसूखेच्छयिण्यत्यमानन्दमयम् ।

वेङ्कटादि तद्गङ्गायां स्वयं वृन्दावनं भुवि ॥

गोलीकेऽप्ययं यत्किञ्चित् गोकुले तत्प्रीतिनिम् ।

वेङ्कटादिदेवैर्भव यत्र द्वारकायां प्रकाशयेत् ॥

यद्ब्रह्मपरमेश्वरं नित्यं वृन्दावनाश्रयम् ।

तस्मात् श्रीकृष्णमर्थं तु पृथ्वी धम्यति विद्युता ॥

यत्र स्यात्प्राथम्यं धाम विष्णोरकान्तवत्तमम् ।

संस्थानमधिकं नामधेयं माधुर्यममलम् ॥

निगुह्यं परमं स्थानं प्रत्येक्यन्तस्मिंस्थितम् ।

महत्प्रसन्नकमलाकारं माधुर्यममलम् ॥

विष्णुशक्तिपरिभ्रामक्षाम वेङ्कटममलम् ।

कलिकापत्रविस्तारं रक्षस्यक्रमोहितम् ॥

प्रधानं द्वादशारण्यं माङ्गात् कथितं क्रमात् ।

महशीलौहमाङ्गीरमहाताम्रखदीरकाः ॥

बहुलं कुसुदं काण्यं मधु वृन्दावनं तथा ।

द्वादशैता यत्र संख्याः कालिन्ध्याः सप्त पञ्चमे ॥

हृन्दाव

पूर्व पञ्चवनं प्रोक्तं तत्रास्ति गृह्यमुत्तमम् ।
 महावनं गोकुलाख्यं रम्यं मधुवनं तथा ॥
 पूर्वे तु पञ्च भद्रादास्तास्ताः सप्त पश्चिमे ।
 अग्न्यक्षोपवनं प्रोक्तं कृष्णक्रीडारम्यम् ॥
 कदम्बखण्डकं नन्दवनं नन्दीश्वरं तथा ।
 नन्दनानन्दखण्डेषु पालाशाशोककैवलयम् ॥
 सुगन्धिमादनं कैलसमृत्तं भोजनमालम् ।
 गुह्यप्रमाणं वनसङ्ग्रहं प्रागुपनिषत् ॥
 श्यामपृष्ठं दधिमामं चक्रमागुपनं तथा ।
 प्राङ्मुखं विपदक्षेत्रं बालक्रीडणं धूमरम् ॥
 कैवलयं खरी वीरसुतसुकषापि नन्दनम् ।
 दत्तमेव वने संख्यास्ति प्राञ्चोपवनं स्मृतम् ॥
 पूर्वोक्तं द्वादशारण्यं प्रधानं वनमुत्तमम् ।
 तत्रोत्तरे चतुर्थं वनं समुदाहृतम् ॥
 नानाविधरसक्रीडानानालामयमालम् ।
 दलविस्मृष्टविस्मरारुहस्यक्रमाभीरितम् ॥
 सहस्रपत्रकमलं गोकुलाख्यं मधुन पदम् ।
 कर्णिका तन्महादामं गोविन्दस्थानमुत्तमम् ॥
 तत्रोपरि स्वर्णपीठं मणिमण्डपमण्डितम् ।
 तत्र तत्र क्रमादिक्षु विदिक्षु दलभीरितम् ॥
 यद्वनं दक्षिणे प्रोक्तं परं गृह्योत्तमम् ॥
 तस्मिन् दले महापीठं निगमागमरसम् ॥
 योगीश्वरपि दद्यात् सर्वमात्रा यच्च गोकुलम् ।
 द्वितीयं दलमात्रं तदहस्यं द्विधा तथा ॥
 निष्कलककुटीवीरककुटीरी तदले स्थितौ ।
 पूर्वदलं तृतीयं यत्र प्रधानं स्थानमुच्यते ॥
 गङ्गादिस्नानीयानां स्पर्शाश्रितगुणं भवेत् ।
 चतुर्थदलमेवास्यां सिद्धपीठं प्रोक्तपदम् ॥
 कामयन् नाना गोपी तत्र कृष्णपतिं लभेत् ।
 वल्गलङ्कारहरणं तदले समुदाहृतम् ॥
 उत्तर पञ्चमं प्रोक्तं दलं सर्वदलोत्तमम् ।
 द्वादशादित्यमत्रैव दलं कर्णिकाममम् ॥
 वायव्यं दलं यत्र तत्र कालीहृदः स्मृतः ।
 दलोत्तमोत्तमश्चैव प्रधानस्थानमुच्यते ॥
 सर्वोत्तमदलं श्रेष्ठं पश्चिमे सप्तमं दलम् ।
 यज्ञपञ्चगव्यानां तदोत्तमवरपदम् ॥
 अवासुरस्य निर्व्याणं चक्रे निदशदर्शितम् ।
 अक्षमोहनमत्रैव दलं प्रसन्नदायकम् ॥
 नेत्रद्व्यान् दलं प्रोक्तमष्टमं शोभघातनम् ।
 शृङ्गलङ्कारवधस्तत्र नानाकैलसरम्यम् ॥
 श्रुतमष्टदलं प्रोक्तं हृन्दारण्याम्बरस्थितम् ।
 श्रीमदृन्दावनं धन्यं यमुनायाः प्रदक्षिणम् ॥
 शिवलिङ्गमधस्तात् दक्षे माणिक्यराभिधः ।
 तद्वाक्ष्ये गोपशदलं श्रिया पूर्णं तदीरितम् ॥
 सर्वसु दिक्षु यत्र प्रोक्तं प्रादक्षिण्यार्थपाक्रमम् ।
 महत् पदं महद्वाम प्रधानं गोपशदलम् ॥
 प्रथमेकदलं श्रेष्ठं माहात्म्यं कर्णिकाममम् ।
 तस्मिन् मधुवनं प्रोक्तं तत्र प्रादुरभूतं स्वयम् ॥
 चतुर्थं शोभघातविष्णुः सर्वकारणकारणम् ।
 तत्राधिष्ठितदेव सुनिश्चय सनातनम् ॥
 दलं द्वितीयमाख्यातं किष्किलीनारम्यम् ।
 खदिरारण्यमत्रैव दलं समुदाहृतम् ॥

हृन्दाव

सर्वश्रेष्ठदलं प्रोक्तं माहात्म्यं कर्णिकाममम् ।
 तत्र गोवर्द्धने रम्यं निव्यान्तरसाश्रये ॥
 कर्णिकायां महालीला तल्लीला रमणहरे ।
 यत्र कृष्णो निवृत्त्याकान्तस्य पतिर्भवेत् ॥
 कृष्णो गोविन्दतां प्रापः किमन्येन्नेहभाषिते ।
 दलं तृतीयमाख्यातं सर्वश्रेष्ठोत्तमम् ॥
 चतुर्थदलमाख्यातं महाहृतरम्यम् ।
 हर्म्यस्य पतिः मानात्रियं गोवर्द्धनः स्वयम् ॥
 कदम्बखण्डो तत्रैव पूर्णानन्दरसाश्रयः ।
 त्रिष्वं चतुर्थं पितृ रम्यं दलं समुदाहृतम् ॥
 नन्दीश्वरदलं रम्यं तत्र नन्दालयः स्मृतः ।
 कर्णिकादलमाहात्म्यं पञ्चमं दलमुच्यते ॥
 अधिष्ठाता गोपालो धनुपालस्तत्र परम् ।
 दलं षष्ठं यदाख्यातं तत्र नन्दवनं स्मृतम् ॥
 सप्तमं गोकुलारण्यं दलं रम्यं प्रकीर्तितम् ।
 दलार्ष्टमं तालवनं तत्र धनुवधः स्मृतः ॥
 नवमं कुमुदारण्यं दलं रम्यं प्रकीर्तितम् ॥
 काव्यारण्यं दलं दशमं सर्वकारणम् ।
 ब्रह्मपसादनं तत्र विष्णुवृन्दं प्रदर्शितम् ॥
 कृष्णक्रीडारम्यं प्रधानं दलमुच्यते ।
 दलमेकादशं प्रोक्तं भक्तानुग्रहकारणम् ॥
 निर्व्याणं सत्त्वस्य नानारसमयमालम् ।
 भास्वीरं द्वादशदलं वनं रम्यं मनोहरम् ॥
 कृष्णक्रीडारमस्तत्र श्रीदामादिभिरावृतः ।
 त्रयोदशदलं श्रेष्ठं तत्र भद्रवनं स्मृतम् ॥
 चतुर्दशदलं प्रोक्तं सर्वमिदं स्थलम् ।
 श्रीवनं तत्र कश्चिन् सर्वेश्वरस्य कारणम् ॥
 कृष्णलीलामयदलं श्रीकीर्तिकान्तिवर्धनम् ।
 पञ्चदशदलं श्रेष्ठं तत्र लोहवनं स्मृतम् ॥
 कथितं गोपशदलं माहात्म्यं कर्णिकाममम् ।
 महावनं तत्र गीतं तत्रास्ति गृह्यमुत्तमम् ॥
 बालक्रीडारमस्तत्र वनमालैः समावृतः ।
 पुतनादिबधस्तत्र धमलाङ्गनभञ्जनम् ॥
 अधिष्ठाता तत्र बालगोपालः पञ्चमाष्टकः ।
 नाना दामोदरः प्रोक्तः प्रेमानन्दरसाश्रयः ॥
 दलं प्रसिद्धमाख्यातं सर्वश्रेष्ठदलोत्तमम् ।
 कृष्णक्रीडा च किष्किली विहारदलमुच्यते ।
 सिद्धप्रधानं किष्किलं दलं समुदाहृतम् ॥

पारितोषाच ।

हृन्दावनस्य माहात्म्यं रहस्यं परमाहृतम् ।
 तदहं श्रोतुमिच्छामि कथयस्व महाप्रभो ॥

ईश्वर उवाच ।

कथितं ते प्रियतमे गृह्याद्गृह्योत्तमम् ॥
 रहस्यानां रहस्यं यत्तद्वर्णनाच्च दत्तं भम् ।
 जेलोत्तमोपनिषत् देवि । देवेश्वरमुपनिषत् ॥
 ब्रह्मादिवाक्चितं स्थानं सुरभिर्ज्ञादिसंविताम् ।
 योगीन्द्रादिमुनीन्द्रादिमहातन्त्रज्ञानतत्परम् ॥
 अपरोभिष्य गन्तव्यं त्रयगीतनिरन्तरम् ।
 श्रीमदृन्दावनं रम्यं पूर्णानन्दरसाश्रयम् ॥
 भूमिस्तिष्ठतामग्नस्तोयममृतं रसप्रितम् ।
 वृक्षाः सुरदमास्तत्र सुरभिश्चन्दसविताः ।
 स्त्री लक्ष्मीः पुरुषो विष्णुस्तदंशश्चसुदिवः ।

हृन्दाव

तत्र केशोरवयसं निव्यमानन्दविग्रहम् ।
 गतिनाथं कथागानं स्मितवक्त्रं निरन्तरम् ।
 शुद्धसत्त्वेः प्रेमपूर्णेष्वावेस्तद्वनाश्रयम् ॥
 पूर्णब्रह्ममुखे मयं स्फुरत्कर्त्तव्यमयम् ।
 प्रमत्तकोटिभङ्गादौः कृजन्कलमनोहरम् ॥
 कपोतशुकसंगीतमुत्तमालिसहस्रकम् ।
 सुजङ्गमचतुर्थादौ सकान्ताभोदविभ्रमम् ॥
 नानावर्णेषु कुसुमेक्षेत्रेषु परिपूरितम् ।
 सुस्निग्धसौरभाश्रान्तमुष्णीकृतजगत्त्रयम् ॥
 मन्दमारुतमसिक्तवसन्तवृत्तसंविताम् ।
 पूर्णानन्दन्याभ्युदयं सूर्यमन्दं युसेवितम् ।
 अदःखमुखविस्तेदं जगामरगवर्जितम् ।
 अक्रोधगतमात्म्यं अभिन्नमनहन्तम् ॥
 पूर्णानन्दानन्दरसं पूर्णप्रेमसुखावहम् ।
 गुणातीतं परं धाम पूर्णप्रेमस्वरूपकम् ॥
 यत्र वृक्षादिपुष्पैः प्रेमानन्दानुवर्षितम् ।
 किं पुनश्चेतनायुक्तेर्विष्णुभक्तेः किमुच्यते ॥
 गोविन्दाक्षिरजस्पर्शात्रित्यहृन्दावनं सुवि ।
 सहस्रदलपद्मस्य हृन्दारण्यं वराटकम् ॥
 यस्य सागनमात्रेण पृथ्वी धन्या जगत्त्रये ।
 गृह्याद्गृह्योत्तमं रम्यं मेधं हृन्दावनस्थितम् ॥
 अजरं निव्यमानन्दं गोविन्दस्थानमथयम् ।
 गोविन्ददेहतोऽभितं पूर्णब्रह्म सुखाश्रयम् ॥
 सुक्तिस्तत्र यतः स्पर्शात्तन्माहात्म्यं किमुच्यते ।
 तस्मात् सर्वामना देवि । हृदस्यं कुरु तदनम् ॥
 हृन्दावनविहारेषु कृष्णं केशोरविग्रहम् ।
 अन्यारण्येषु स्थानेषु बान्धवपौगण्डयौवनम् ॥
 कालिन्दीमकरन्देऽस्य कर्णिकायाः प्रदक्षिणम् ।
 नानानिर्माणगम्भीरं जलसौरभमोहनम् ॥
 आनन्दोत्तमस्थमकरन्दधनलयम् ।
 पद्मोत्तमालोः कुसुमेर्नानावर्णैः समुज्ज्वलम् ॥
 चक्रवाकादिबिहगैर्मञ्जुनानाकलस्वनैः ।
 शोभमानं जलं रम्यं तरङ्गातिमनोहरम् ॥
 तस्योभयतटी रम्या शुद्धकाञ्चननिर्मिता ।
 गङ्गाकोटोगुणः प्रोक्तो यत्र स्पर्शवराटकः ॥
 कर्णिकायां कोटिगुणो यत्र क्रीडारतो हरिः ।
 कालिन्दीकर्णिकाकृतमभिन्नमेकविग्रहम् ॥

इति पादो पातालखण्डे १ अध्यायः ॥

(इदमेव भगवत्याः पीठस्थानानामन्यतमम् ।

यथा, देवीभागवत । ७ । ३० । १६ ।

“रुक्मिणी इारवत्यान् राधा हृन्दावने वने ॥”)

हृन्दावनेश्वरः, पुं, (हृन्दावनस्य ईश्वरः ।) श्रीकृष्णः ।

यथा,—

“यत्रवेत्तुर्गुणैश्च धीयं ब्रह्मादिभिः सुरैः ।

गुणत्रयमतीतं तं वन्दे हृन्दावनेश्वरम् ॥”

अपि च ।

“पुरुषः प्रकृतिश्चादौ राधाहृन्दावनेश्वरौ ।

प्रकृतिर्विकृतिः सर्वं विना हृन्दावनेश्वरम् ॥”

इति पादो पातालखण्डे ६ अध्यायः ॥

अथ च ।

“यदा निव्यः स्वयं कृष्णः सर्वदानन्दविग्रहः ।

वर्षा गुण्यानां श्रीलक्ष्मी तु भगवच्छन्दसंज्ञितः ॥

टक्षिकः

नित्यधामा गुणातीतः साक्षाद्दन्दावनेश्वरः ।
असौ प्रकटलीलायां वासुदेवोऽभवत् प्रभुः ॥
गोपीनां कामपूरणाय नित्यानां रमणाय च ।
गोपालानां विनोदाय स्वयं नन्दसुतोऽभवत् ॥”

इति पाद्मोत्तरखण्डे ६७ अध्यायः ॥
हन्दावनेश्वरी, स्त्री (हन्दावनस्थेश्वरी ।) राधा ।
यथा,—

“राघवत्वेऽभवत् सीता रुक्मिणी कृष्णजन्मनि ।
साक्षात्कृष्णोस्तु विज्ञेया प्राकृत्येनैव पार्जति । ॥
वृषभानुसुता या तु नित्यानन्दस्वरूपिणी ।
गान्धर्विकान्तलीलायां श्रीः श्यामा कृष्णवल्लभा ।
हन्दावनेश्वरी राधा साक्षात्कृष्णामिका परा ॥”

इति पाद्मोत्तरखण्डे ६७ अध्यायः ॥

हृन्दिः, त्रि, (अयमेवामतिशयेन हृन्दारकः
श्रेष्ठः । हृन्दारक + इच्छन् । “प्रियस्थिरिति ।”
६।४।१५७ । हृन्दादेशः ।) अयमनयोरेषा वा
अतिशयेन हृन्दारको देवो सुखो वा । इति
सुखबोधटीकायां दुर्गादासः ॥

हृन्दीयान्, [स्] त्रि, (अयमनयोरेतिशयेन हृन्दा-
रकः । हृन्दारक + इच्छन् । प्रियस्थिरिति हृन्दा-
देशः ।) हृन्दिः । अयमनयोरेषा वा अति-
शयेन हृन्दारकः इत्यर्थे इयमुपत्ययेन नित्यम-
मिदम् । इति सुखबोधटीकाकरणम् ॥

वृषा, इत् य वृषाम् । इति कविकल्पदमः ॥
(दिवा०-पर०-सक०-सं० ।) २२, अत्रशतं अव-
शीत् । अस्मात् पुषादित्वात्त्रिंशत् इत्यर्थे । य,
वृषति वरं कन्या । इति दुर्गादासः ॥

वृषा, पुं, (वृ + “जनदाम्युस्त्वमदीति ।” उणा०
४।२०४ । इति शकृ ।) उभरुः । इति
शब्दरत्नावली ॥ वाचकः । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥

वृषा, स्त्री, ओषधीविशेषः । इत्युणादिकोषः ॥

वृषिकः, पुं, (वृषं छेदने + “वृषिकृष्योः किकन् ।”
उणा० २।४० । इति किकन् ।) शूककोटः ।

इत्यमरः ॥ युवापोका इति भाषा ॥ तत्पर्यायः ।
शूककोटकः २ । इति शब्दरत्नावली ॥ कोट-
विशेषः । विह्वा इति भाषा । तत्पर्यायः ।
अलिः २ श्लोकः ३ वृषनः ४ । इति राज-
निर्घण्टः ॥ दुणः ५ । इति शब्दरत्नावली ॥
एदाङ्कः ६ अरुणः ७ अली ८ । इति जटा-
धरः ॥ ॥ वृषिकविषस्य लक्षणमाह ।

“हृद्यमिरिवादी च भिनत्तीवर्द्धमाशु च ।
वृषिकस्य विषं याति पश्चाद्दंशोऽवतिष्ठते ॥”

असाध्यवृषिकदण्डस्य लक्षणमाह ।

“हृद्योऽसाध्यैस्तु हृद्ग्राणरसनीपक्षतो नरः ।
मांसैः पतद्भिरत्यर्थं वेदनार्ता जहात्यस्त्रम् ॥”

असाध्यैर्वृषिकेक्षेवामेवानुत्तेः । हृदादिपु-
पहतः हृदादिकार्यरहितो भवति । अत्यर्थं
वेदनार्ता इत्यन्वयः ॥ ॥ अस्य चिकित्सा ।

“ओरकस्य कृतः कल्को घृतमेवमयुतः ।

सुखोष्णो मधुना सेपाद्दृषिकस्य विषं हरन् ॥

गन्धमाघ्रातं नृदितसुख्यावर्द्धनस्य तु ।

४८५

टक्षीरः

टक्षिकेन नरो विह्वः क्षणाद्भवति निर्बिधः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥ ॥

अथ टक्षिकविषहरमलः । ॐ सर स्फुः ह ॐ
हिलि मिलि चिलि चिलि स्फुः प्रक्षयि स्फुः
सर्चभ्यो देवेभ्यः स्फुः । इति तत्त्वसारः ॥ ॥

(यथा, ऋग्वेदे । १ । १६१ । १६ ।
“टक्षिकस्यारसं विधमरसं टक्षिकं ते विषम् ॥”

“टक्षिकस्यैतद्दिग्धं अरसमसारं वाधकं न भवति ।”
इति तद्भाष्ये सायणः ॥ विषस्य विशेषविवरणम्
अत्रैव १—१६ मन्त्रेयु दृष्टव्यम् ॥ ॥) मेधादि-

ह्वादिशराश्रयलगात्तदमराशः । अस्याधिष्ठातो
देवता टक्षिकः । विशाखाशेषपादानुगुणा-
ध्यासासुदायेनेतदाश्रितवति । स च श्रीर्गो-
दयः । श्वेतवर्णः । जलराशिः । उत्तरदिक्पतिः ।

कफप्रकृतिः । जलधरः । बहुपुत्रः । बहुस्त्री-
सङ्गः । चित्रतनुः । विप्रवर्णश्च । अस्य विशेष-
संज्ञाः । सौम्यः । अङ्गना । युग्मम् । समः ।

स्थिरः । पुष्करः । सरोरुपजातिः । गाम्यः ।
तदाश्रितान् एतादृशो भवति । मौनी । मन्द-
गतिः । कृपायुः । कुबुद्धिः । नीचसङ्गश्च । इति

हृदय्यातकादयः ॥ ॥ तत्त्वज्ञानफलम् ।
“टक्षिकोदयसंज्ञानः श्रौत्येवानतिदृष्टोः ।
भवेद्विज्ञानसम्पत्तो विगच्छी सुभगः सुधीः ॥”

इति कोट्यप्रदीपः ॥ ॥ ॥
ओषधीभेदः । इति भेदनी ॥ हालिकः ।

हालः । इति संक्षिप्तमागोणादिहृतिः ॥ मदन-
वृत्तः । कर्कटः । गोभयकोटः । इति भरतः ॥
अग्रहायणमासः । इति सारसुन्दरी ॥

टक्षिकप्रिया, स्त्री, (टक्षिकस्य प्रिया ।) पूतिका ।
इति शब्दमाला ॥

टक्षिकर्णी, स्त्री, आशुकर्णी । इति राजनिर्घण्टः ॥
टक्षिका, स्त्री, क्षुद्रक्षुपविशेषः । तत्पर्यायः । नख-
पर्णी २ पिच्छिला ३ अलिपत्रिका ४ । अस्या

गुणाः । पिच्छिलत्वम् । अस्त्वत्वम् । अम्लवृक्ष-
दिदोषनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

टक्षिकाली, स्त्री, (टक्षिकानामालिङ्ग्य ।) क्षुप-
विशेषः । विह्वटी इति भाषा । तत्पर्यायः ।
टक्षिपत्री २ विषघ्नी ३ नागदन्तिका ४ सर्प-
दंष्ट्रा ५ अमरा ६ काली ७ उद्धमर-

पुष्पिका ८ । इति रत्नमाला ॥ विषाणी ९
नेत्ररोगहृदा १० उद्धका ११ अलिपर्णी १२
दन्तिणावर्णकी १३ कालिका १४ आगमा-
यनी १५ देवलाङ्गलिका १६ कर्भो १७ भ्रि-
दग्ना १८ कर्कशा १९ स्वर्गदा २० युग्मपत्नी २१

क्षीरविषाणिका २२ भासुरपुष्पा २३ । अस्या
गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । ज्वरहृत्कफ-
कारित्वम् । रक्तपित्तविष्वक्तारोचकापहृत्वम् ।
वन्धित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।

“टक्षिकाली विषघ्नी तु काममाकृतनाशिनी ॥”
इति राजवल्लभः ॥

टक्षिपत्री, स्त्री, टक्षिकाली । इति रत्नमाला ॥
टक्षीरः, पुं, श्वेतपुनर्णवा । इति रत्नमाला ॥

टषः

टष, उ सेचने । प्रजनेत्ये । इति कविकल्पदमः ॥

(भा०-पर०-सक०-अक०-सं०-सं० ।) क्रावेत् ।)

उ, वर्धिला वृद्धा । इति दुर्गादासः ॥
टष, क ड प्रजनेत्ये । इति कविकल्पदमः ॥

(पुरा०-आत्म०-अक०-सं० ।) क ड, वर्धयते ।
अस्य पञ्चमस्वरानुबन्धो लेखकश्चमलनः
सुधीर्भिर्येयः । आत्मैः सत्यं नित्यं साम्य-
दायिकत्वात् । न च प्राप्तामनुरोधान् पाठो

इति वाच्यम् । तर्हि अत्र क् अतो । क ड वृ-
वक्षते । एत क ड दीप्ता । दिव क ड परि-
कृजते । कदि वृद्धि । टष क ड शक्तिवत्ये ।

जम् क वृद्धिनादरे । इत्येतामष्टानामपि पञ्चम-
स्वरानुबन्धोपपत्तेः वस्तुतस्तु यथा पञ्चमस्वरानु-
बन्धः प्राचीनपठितोऽप्यनर्थः । अतएव रमा-

नाथोऽपि यथासुदृक्त्वः पूर्वपठितधातवो-
र्यान्तरं च पुरादयः स्युर्नन्वेत एवधातव
इति स्थापनार्थं इत्याह । प्रजनो गर्भग्रहणं

श्रेयमेवमर्थम् । इति दुर्गादासः ॥
टषे, स्त्री, (टष श्रेय + कः ।) वृद्धम् । इति शब्द-

माला ॥
टषः, पुं, (वर्धति मिच्छति जेत इति । टष सेचने

+ कः ।) पुरुषगणः । उर्द्ध इति भाषा । तत-
र्थायः । उला २ भद्रः ३ शोचद्दः ४ अश्वभः ५
वृषभः ६ अश्वजान् ७ शौभयः ८ गौः ९ ।

इत्यमरः ॥ षड्जी १० ककुद्दवान् ११ । इति
शब्दरत्नावली ॥ शिखी १२ गन्धर्भेष्टुनः १३
पुङ्गवः १४ । इति जटाधरः ॥ ॥ अस्य

लक्षणमिदं यथा,—
“अश्वमल्लस्यै च्यक्ता वक्ष्यन्तेऽप्ये तत्त्वदाः ।

गावः कृतयुगे ररुषाः स्वयमेव स्वयम्भवा ।
प्रक्षालितयपितृश्रद्धाविमदाश्चतुर्विधाः ॥

शुक्लाङ्गाः शुचयोऽक्रुद्धा स्मरः शुक्लतमाः ।
अप्लाशिनी रज्ज्वला वृषभा प्रक्षालनायः ॥

इयोर्लक्षणसम्भवात् द्विजातिजृम्भो भवेत् ।
त्रिजलजममावेशान् त्रिगुणः स एषाधमः ॥

पोताङ्गा स्मरवः शुद्धा अक्रोधा भारवाहिनः ।
यदङ्गाभोजनः क्षीणा वृषभा वैश्यजातयः ॥

जणाङ्गाः क्रूरहृदया अपवित्राः सदाशिनः ।
वृद्धदृष्टगरीपाश्च वृषभाः अद्विजातयः ॥

इयोर्लक्षणसम्भवात् द्विजातिजृम्भो भवेत् ॥” ॥
वाचस्पत्यु ।

“पृथ्वीतले समुत्पन्ना गजान्वा ये चतुष्टयाः ।
गुणत्रयविभेदेन तेषां भेदत्रयं भवेत् ।

एतन्मत्तानुसारेण भोजः प्राह सङ्गीपतिः ॥
ये शुक्लाः शुचयः शुद्धा अश्वं भारवाहका अपि ।

वृष्टाशिनः स्वक्षरीपास्तं टषाः सात्विका
मताः ॥

यन्तायुक्तयः शुद्धा दृढा भारवाहकाः शुभाः ।
अजाशिनो बहुयुक्तास्तं टषा राजसा मताः ॥

विषर्गा विजनाङ्गाश्च निम्बला स्वक्षभोजिनः ।
अपवित्रा वृद्धदृष्टास्तं टषा तामसा मताः ॥

लक्षणद्वयसम्भवात् द्विगुणो वृषभो भवेत् ।

टपः

त्रिलोकसमावेशान् त्रिगुणः स तृषाधमः ॥१॥
अथ गुणाः ।

“नीलः शुभो ध्वजो वामः जेमो भद्रः शिवः

स्थिरः ।

भोजदेवेन लिखिता इत्यष्टौ तृषाधे गुणाः ॥”

तद्वयथा,—

“श्वेतादन्तरो वर्णः श्वेतः खुरविषाणयोः ।

ललाटपुष्कयोः श्वेतः स नीलः शुभमावहेत् ॥१॥

यो जुष्टपुष्टो रस्यात्मा सुविभक्ततनुः शुभः ।

कुरुते धनवृद्धिं स दीपैर्मौक्तो यदा त्वयम् ॥२॥

वर्णस्तु सङ्गलः पुष्को रस्यश्च ध्वज उच्यते ।

भर्तुः कुलं धनं धान्यं विवर्द्धयति निश्चयम् ॥३॥

पूर्वाङ्गं चोन्नतो यस्तु पराङ्गं चैव नीलकः ।

निर्द्विषो वाम इत्येव कुरुते रिपुसंलयम् ॥४॥

चक्रकं दृश्यते यस्य ललाटे देवनिर्मितम् ।

चैभनामा तृषः कुप्याद् धनधान्यविवर्द्धनम् ॥५॥

आवर्त्ताच्च शुभा यस्य शुक्तयश्चापि वा शुभाः ।

भद्रनामा तृषः कुप्यान् भर्तुः सन्ध्यायसाधनम् ॥६॥

६ ॥

आवर्त्तशुक्तिविज्ञानं हयेषु तृषधेऽपि ।

पादाः सर्वसिता यस्य पुष्कभाजौ सितौ तथा ॥

महात्मा चायते नैत्रे कर्णौ चातिलघू स्थिरौ ।

मुष्कयोः कण्ठता चैव शृङ्गे चातिशुभं दृढं ॥

तनुरीमा महावेगः स्निग्धगम्भीरनिस्वनः ।

शिव इत्येव कथितः शिवं प्रकुरुते ध्रुवम् ॥७॥

चरणाः पञ्चराः स्थूलाः शिरः शुभं भवेत्तनुः ।

आपुष्कहायता शुभा रक्षा मस्तकगामिनौ ॥

रक्तताल्पोष्ठानिजस्तु स्थिरः स्नेहकरः श्रियाः ।

नात्पुण्येन लभ्योऽयं तृषभः शुभलक्षणः ॥८॥

गमैस्तु ।

“महत्त्वं तनुलोमत्वं पुष्टता भारवाहिता ।

कुमारकत्वमित्येते तृषभाणां गुणा मताः ॥९॥

अथ दोषाः ।

“यङ्गा विवर्णा विगमः श्वित्री धूम्रश्चलः खरः ।

एते सप्त महादोषा तृषभाणां सुदोरिताः ॥

विषाणो विषमौ यस्य खुराश्च विषमास्तथा ।

नैत्रकान्तिरथवा गात्रे पञ्चरे वेलेतं भवेत् ।

यङ्ग इत्येव कथितो धनधान्यविनाशनः ॥१॥

पूर्वाङ्गं मन्यवणस्तु पराङ्गं चान्यवर्णकम् ।

एष्टं क्रोडो विवर्णो वा विवर्णः कुलनाशनः ॥२॥

पराङ्गसुप्तं यस्य पूर्वाङ्गं चातिनीचकम् ।

गच्छतश्चरणी लम्बो श्रद्धायेते खरखरः ।

विषमो नाम तृषभः सम्पत्तिक्षयकारकः ॥३॥

हिमकुन्दश्चमङ्गाद्या गात्रेषु लोमविन्दवः ।

श्वित्री नाम महादोषो दूरतस्तं परित्यजेत् ॥४॥

शृङ्गायो दीपिकाकारं ज्वलते केकर इष्टौ ।

कपिलः पुष्कभागश्चैतु स धूम्रो न्यलुमावहेत् ॥५॥

दन्तशृङ्गखुरादीनां यदोकोऽपि चलेत् खयम् ।

मुष्को वा चलते यस्य स चलः कुलनाशनः ॥६॥

आवर्त्ताः शुक्तयो रक्षा विषमाश्च विषंस्थिताः ।

न्यूनाधिकाः पञ्चरास्तु खुरास्तु विषमास्तथा ॥

गुदाभ्याम्पारे यावद्देखा अक्षेव दृश्यते ।

टपः

विस्तृते विषमे घोणे जिह्वा चैवाधिता भवेत् ।
स खरो दूरतस्याच्यो भर्तुः सन्ध्यायनाशनः ॥

७ ॥

स्वल्पता दीर्घरोमत्वं क्षीणता भारवाहिता ।

यङ्गत्वं मारकत्वञ्च तृषदोषा उदाहृताः ॥८॥

ब्रह्मादिजानिभेदेन चत्वारो ये तृषा मताः ।

चतुर्विधानां लोकानां त एव स्युः शुभावहाः ॥

यो मोक्षादन्तजातीयं कुरुते तृषभं नरः ।

तस्य गङ्गाभि विस्तानि धनमायुः कुलं बलम् ॥

वातपित्तकफोद्रेका याधयो ये तृषे मताः ।

तेषामुपशमः कार्या यथास्वं विधिना बुधैः ॥”

इति तृषपरीक्षा । इति भोजराजकृतयुक्ति-

कथनम् ॥९॥ अस्य लक्षणं उत्तमगविधिच-

यथा,—

मनुरवाच ।

“भगवन् श्रोतमिच्छामि तृषभस्य च लक्षणम् ।

तृषोत्तमगविधिचैव तथा पुण्यफलं महत् ॥

मत्स्य उवाच ।

धेनुमादौ परीक्षित सुशीलां लक्षणांस्तथा ।

अथङ्गामपरिक्षितां जीवन्तुसामरोगिणीम् ॥

स्निग्धवर्णा स्निग्धखुरा स्निग्धशृङ्गा तथैव च ।

मनोहराक्षतिं सौम्यां सुप्रमाणां सुहृताम् ॥

आवर्त्तैर्दृष्टावर्त्तैर्मौक्ता दक्षिणतश्च सा ।

वामावर्त्तैर्वामतश्च विभीक्ष्णोऽनघना तथा ॥

रुदसंज्ञतान्त्रोर्ली रक्तजिह्वा सुपूजिताम् ।

अश्यावशीर्धस्फुटिता रक्तजिह्वा तथा च या ॥

असावाविलनेत्रा च सफिरविरलेर्दृष्टेः ।

वेदूर्यमधुवर्णश्च लज्जुदुदुदसन्निभेः ॥

रक्तलिप्तेश्च गयनेक्षया रक्तकनीनिकेः ।

सप्त चतुर्दश दन्तास्तथा चाश्यामतालका ॥

षडङ्गता सुपार्श्वीष्ट पृष्ठ पञ्च समायताः ।

अश्यायतश्चिरोऽयोवाधराजस्तुल्यतया ॥

मनुरवाच ।

षडङ्गताः के भगवन् । के च पञ्च समायताः ।

आयताश्च तथेवाष्टौ धेनूनां के शुभावहाः ॥

मत्स्य उवाच ।

उरः पृष्ठं शिरः कुक्षिः श्रोणी च वसुधाधिप ।

षडङ्गतानि धेनूनां पूजयन्ति विचक्षणाः ॥

कण्ठनेत्रललाटश्च पञ्च भास्करनन्दन ।

समायतानि शस्यन्ते पुच्छं साक्षा च सकृदिनी ॥

चत्वारश्च समा राजन्नेवमष्टौ मनोविभिनः ।

शिरोऽयोवायतास्ते भूमिपाल स्मृता दश ॥

तस्याः सुतं परीक्षित तृषभं लक्षणांस्तथा ।

उत्तमस्कन्धकुकुदङ्गलङ्गलकम्बलम् ॥

महाकटितटस्कन्धं वेदूर्यमणिनीचनम् ।

प्रवालगर्भं शृङ्गायं सुदीर्घपृष्ठवालधम् ॥

नवाशृङ्गसंख्येयां तीक्ष्णगर्दृशनेः शुभेः ।

मलिकापञ्च मोक्तयो यद्वेदपि धनधान्यदः ॥

वर्णतस्तान्त्रकपिलो ब्राह्मणस्य प्रशस्यते ।

श्वेतो रक्तश्च कृष्णश्च गौरः पाटल एव च ॥

भद्रिणस्तान्पृष्ठश्च सबलः पञ्चकालकः ।

पृथुर्कर्णो महास्कन्धः शृङ्गरोमा च यो भवेत् ॥

टपः

रक्तापः कपिलो यश्च रक्तशृङ्गतलो भवेत् ।
श्वेतादरः कृष्णपृष्ठो ब्राह्मणस्य प्रशस्यते ॥

स्निग्धरक्तेन वहेन चक्ष्रियस्य प्रशस्यते ।

काश्चनामेन वैश्यस्य कृष्णनाप्यन्यजम्बनः ॥

यस्य प्रागायते शृङ्गे भूसुखाभिसुखे सदा ।

सर्वेषामेव वर्णानां स च सर्वार्थसाधकः ॥

माञ्जरिपादः कपिलो धन्यः कपिलपिङ्गलः ।

श्वेतो माञ्जरिपादस्तु धन्यो मणिनिभेक्षकः ॥

करटः पिङ्गलश्चैव श्वेतपादस्तथैव च ।

सर्वपादश्चिरो यश्च द्विपादश्चैव एव च ॥

कपिलनिभो धन्यस्तथा तिलिरिसन्निभः ।

आकर्ण्यमूलात् श्वेतस्तु सुखं यस्य प्रकाशते ॥

गन्दीमुखः स विप्रयो रक्तवर्णो विशेषतः ।

श्वेतश्च जठरं यस्य भवेत् पृष्ठश्च गोपतेः ॥

कृषभः स समुद्राक्षः सततं कुलवर्द्धनः ।

मलिकापुष्पचित्रस्तु धन्यो भवति पुङ्गवः ॥

कमलेमेखलेक्षापि चित्रो भवति भाग्यदः ।

अतसीपुष्पवर्णस्तु तथा धन्यतरः स्मृतः ॥१॥

एते धन्यान्तथाधन्यान् कीर्त्तयिष्यामि तेऽनघ ।

कण्ठताल्पोष्ठदृष्टान् रुदशृङ्गशृङ्गाश्च ये ॥

अथक्त्वर्णा इत्याश्च यावद्भस्मनिभाश्च ये ।

भ्राङ्गुदृष्टवर्णाश्च तथा मृधिकसन्निभाः ॥

कुण्डाः काणास्तथा खड्गाः केकराणास्तथैव

च ।

विषमश्चेतपादाश्च उद्भ्रान्तनयनास्तथा ॥

नेते तृषाः प्रमोक्तया न च धान्यास्तथा यद्वै ।

मोक्तयानाश्च धान्याणां भूयो वक्ष्यामि लक्ष-

यम् ॥२॥

स्वस्तिकाकारशृङ्गाश्च मेधौघसदृशश्चनाः ।

महाप्रमाणाश्च तथा मत्तमातङ्गगामिनः ॥

महोरक्ता महोत्साहा महाबलपराक्रमाः ।

शिरः कर्णौ ललाटश्च बालधिक्षरणानि च ॥

नेत्रे पार्श्वे च कण्ठानि शस्यन्ते चन्द्रभांसि च ।

श्वेतान्येतानि शस्यन्ते कृष्णस्य तु विशेषतः ॥

भूमौ कर्षति लाङ्गलं प्रलम्बस्त्रबालधिः ।

पुरस्तादुद्यते नीलतृषभश्च प्रशस्यते ॥

शुक्तिध्वजपताकाभा येषां राज्ञो विराजते ।

अनङ्गाश्च ते धन्या वित्तसिद्धिजयावहाः ॥

प्रदक्षिणं निवर्त्तन्ते स्वयं ये विनिवर्त्तिताः ।

समुन्नतशिरोऽयोवा धन्यास्ते यथवर्द्धनाः ॥

रक्तशृङ्गाग्रनयनः श्वेतवर्णो भवेदुद्यदि ।

सफैः प्रवालसदृशैर्नोक्ति धन्यतरस्ततः ॥

एते धान्याः प्रयत्नेन मोक्तया यदि वा तृषाः ।

धारिता यदि वा सुक्ता धनधान्यविवर्द्धनाः ॥

चरणानि सुखं पुच्छं यस्य श्वेताक्षि गोपतेः ।

लाचारसवर्णाश्च तन्नीलमिति निर्दिशेत् ॥

तृष एव स मोक्तयो न स धान्यां एष्टे भवेत् ।

तदर्थमेवाचरति लोके गाथा पुरातनी ॥

यद्वैवा बहवः पुत्रा यदोकोऽपि गवां व्रजेत् ।

गौरीं वापुःशृङ्गायां नीलं वा तृषसुतं ज्ञेत् ॥

एवं तृषं लक्षणसंप्रयुक्तं ।

यद्वैज्ञवं क्रीतमथापि राजन् ।

दृषः

सुक्ता न श्रीवेम्बरं महात्मा
भोजे मतिश्चाहमतोऽभिधास्ये ॥”

इति मातृस्य दृषभलक्षणं नाम १८१ अध्यायः ॥
जलपानार्थमागतदृषस्य निवारणे दोषो यथा,
“गवां दृषाभिभूतानां पानार्थमभिधावताम् ।
अन्तराथो भवेद्यस्तु स भवेद्ब्रह्मघातकः ॥”
इति कर्मलोचनम् ॥८॥

अस्य दानविधिर्यथा,—

वशिष्ठ उवाच ।

“यद्येवरो हरिश्चो वा करोति विधिना दृष ।
दानं सर्वगुणोपेतं तच्छृणुय यथातथम् ॥
भारादित्रिपलान्तश्च दृषं कृत्वा विधानतः ।
युतं धेन्वाथवा दद्याच्छक्तितो दृषसत्तम ॥
यन्मया धेनवः प्रोक्ता दृषास्तावन्त एव हि ।
हरावेतं नियोज्याः स्युर्हराय च तथा दृषाः ॥
सर्वाभावात्ततो राजन् तिलपात्राणि नित्यशः ।
सर्वपापविनाशाय दीयन्ते दृषसत्तम ॥
गोमयैव सभालिप्य यववस्त्रसमावृते ।
दृषं हेममयं तत्र रौप्यं वा रत्नसंयुतम् ॥
तस्य नीलमयैः शङ्खैर्भोक्तृकादिष्वथो रदाः ।
होत्रिणश्च भवन्त्याणि विदमौष्ठौ सुनासिका ॥
मारकतो विनिहिता कर्णौ चैवास्त्रकौ मतौ ।
पद्मरागस्य वै पादाः खुरा रौप्यमयास्तया ॥
राजतान्यस्य रोमाणि सौमवस्त्रेण कम्बलम् ।
पट्टेन पुच्छमुद्दिष्टं सर्वेषामप्यगं विधिः ॥
दृषगौ स्फटिकस्यापि लिङ्गे मणिः प्रकीर्तितः ।
यथा धेनुस्तथानङ्गान् सुवर्णस्य तु कारयेत् ॥
सर्वासां फलमाप्नोति धेनुनां दृषभप्रदः ।
राज्ञः स विभवादानं भक्ष्या यः प्रतिपादयेत् ॥
दृषभस्याप्यशक्तौ हि तदनन्तफलं स्रुतम् ।
निःस्त्रो वाप्येवमेव हि कृत्वा व्रतमनन्तरतः ।
तत्फलं समवाप्नोति स्वल्पदानान्न संशयः ॥”

इति वशिष्ठपुराणे दृषदानाध्यायः ॥८॥

तद्दानफलं यथा,—

“कन्यादानं दृषोत्सर्गं तीर्थसर्वां श्रुतं तथा ।
ये कुर्वन्ति यदृष्यास्तु न तं तद्विधयोपगाः ॥”
इति तत्रैव कन्यादाननामाध्यायः ॥९॥

अपि च ।

ब्रह्मोवाच ।

“दृषगावौ समादाय युवानौ जलशान्तिनी ।
हेमशङ्खौ शके रौप्यं सर्वस्वौ पूजयेन्मनः ॥
शिवोमां पूजयित्वा तु तद्दिने यः प्रयच्छति ।
शिवभक्ताय त्रिप्राय रोहिण्यां वा नृगस्य वा ॥
न विद्योगो भवेत्तस्य सुतपतीपतेः कृतः ।
वातरं हसवैमानैर्गच्छेच्छ्वपुर्द्विज ॥
तत्र भोगीश्वरं सुक्ता इह आगत्य आयते ।
सम्बुद्धौ धनधान्याभ्यां पुत्रमित्रसमाकुलः ॥
यो वा रत्नसमायुक्तं गोयुगं पूजयेन्मनः ।
प्रयच्छति शिवोमा च प्रायेतां भावितात्मनः ॥
स सर्वपापदुःखाभ्यां विसुक्तः क्रीडते सदा ।
इह लोके भवेत्तस्यो देहान्ते परमं पदम् ॥”
इति देवीपुराणे गोरव्रतनान्नामाध्यायः ॥९॥

दृषः

शिवदृषकारणं यथा,—

श्रीकृष्ण उवाच ।

“अथ गर्जान्वितो रदो हन्तुं त्रिपुरसुखम् ।
मत्वा मनसि संहर्षो सर्वेषां जगतामिति ।
कोऽयं पतङ्गवहेत्य इति मत्वा ययौ रणम् ।
विज्ञाय शूलं महत्तं मदीयं कवचं परम् ॥
चिरं बभूव समरं वर्षमेकं दिवानिशम् ।
न कोऽपि नेतुं कं शक्तो ह्यौ समौ समरे

सदा ॥

एयिथाश्च रणं कृत्वा देवेन्द्रो मायया प्रये ।
अत्यर्क्षं समुत्तम्यौ पञ्चाशत्कोटियोजनम् ॥
उत्तम्यौ शङ्खरक्षसं हन्तुं देवं जगत्प्रभुः ।
जघान सुष्टिना रदो दानवेन्द्रं प्रकोपतः ॥
वत्सुष्टिप्रहारेण सद्यो भूच्छमिवाप सः ।
चयेन चेतनां प्राप्य कोपादानवपुङ्गवः ।
शिवं सयानमुचोत्य पातयामास भूतले ॥
तदाहं कलया शीघ्रं दृषरूपं विधाय च ।
सयानं शङ्करं धृत्वा विषाणाभ्यामुत्क्रमम् ॥
ददौ तस्मै स्वकवचं स्वशूलमरिमर्दनम् ।
मया दत्तेन शूलेन जघान त्रिपुरं हरः ॥
मामेव दर्पहन्तारं तुष्टाव व्रीडितः पुनः ॥
तथाण शङ्करो दर्पं विप्रवीनं ततो विसृज्य ।
ज्ञानानन्दस्वरूपं निलिप्तः सर्वकर्मसु ॥
ततोऽहं दृषरूपेण वज्रमि तेन तं प्रियम् ।
मम प्रियतमा नास्ति त्रैलोक्येषु शिवात् परः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे २६ अध्यायः ॥
मेघादिहादशराश्रयन्तर्गतद्वितीयराशिः । तत्प-
थायः । तावुरिः २ । अस्य विशेषसंज्ञा ।
सौम्यः । अङ्गना । युग्मम् । समः । स्थिरः ।
पुष्करः । अयं चतुर्थात् । निशासु ग्रास्यः ।
दिवा वन्यः । इस्वारः । दक्षिणदिक्पतिः ।
निशास्यः । एष्टोदयाख्यः । अस्याधिष्ठात्री देवता
दृषः । कृतिकापादत्रयरोहिणीसमुदायस्य गशि-
रोर्द्धने तदाश्रिभवति । स च श्रीलक्ष्मभावः ।
सुन्दरभूमिस्वामी । वातप्रकृतिः । अतवर्णः ।
वैश्याजातिः । महाशब्दकरः । मध्यमस्त्रीषष्ठः ।
मध्यमसन्तानश्च । एतदाश्रिजात एतादृग-
भवति । दाता । वागदुःस्वरः । निर्भयः । पर-
दारामिलायो । इति दृषज्जातकादयः ॥९॥
एतदाश्रिजातफलम् ।

“स्थिरमतिं सुमतिं कमनीयतां
कुशलतां हि दृषासुपभोगताम् ।
दृषगतो हिमगुम्भश्चमादिशेत्
सुकृतिनः कृतिनश्च सुखान्यपि ॥”

तत्फलजातफलम् ।

“दृषलये भवेज्जानो गुरुभक्तः प्रियंवदः ।
गुणी कृती धनी लुब्धः शूरः सर्वजनप्रियः ॥”
इति कोटीप्रदीपः ॥९॥
चतुर्विधपुरुषमध्ये पुरुषविशेषः । (यथा,—
“पतिनी चित्रिणी चैव शक्तिनी हस्तिनी तथा ।
शशी नृगो दृषोऽप्यस्त्रीपुष्टीर्जातिस्तथैवम् ॥”
इति रतिमञ्जरी ।)

दृषणः

तस्य लक्षणं यथा,—

“बहुगुणबहुवन्धः श्रीवकामो नराज्ञः
सकलचरिन्देहः सत्यवादी दृषोऽयम् ॥”

इति च रतिमञ्जरी ॥९॥

एकादशमन्त्रनरीयेकः । यथा,—

“रुद्रपुत्रस्य ते पुत्रान् वत्स्याम्येकादशस्य तु ।
सर्वजगः सुप्रसन्ना च देवानोक्तः पुरुर्गुरुः ॥
चक्षुषा दृष्टायुष्य आदकः पुत्रकक्षया ।
विद्वज्जमाः कामगमा निमोक्तस्तथैव यथा ॥
एकेकस्त्रिंशकस्तेषां गणास्त्रिंशश्च वै दृषः ।
दृष्योवो रिपुस्तस्य स्त्रीरूपो घातयिष्यति ॥”

इति गारुड ८७ अध्यायः ॥

(कामान् वर्षतीति । दृष+कः ।) धर्मः ।
(यथा, मनुः । ८ । १६ ।

“दृषो हि भगवान् धर्मेक्षस्य यः कुरुते क्लमम् ।
दृषलं तं विदुर्हवास्तस्मादहर्म्म न लोपयेत् ॥”
श्रद्धा । उत्तरपदस्य अर्थः । (यथा, हरि-
वंश । १४१ । २८ ।

“शारदं वर्षणं यद्धन सत्तेजोरो गवापतिः ।
तददयदृषः संज्ञे वागवर्षमरिन्दमः ॥”

मृत्तिकः । शुक्लः । वास्तुस्थानभेदः । इति
भेदिनी । वासकः । इति विश्वः ॥ श्रीलङ्काः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ शत्रुः । इति जटाधरः ॥
कामः । बलवान् । इत्यनेकार्थकोषः ॥ ऋषभ-
नामौघधम् । इति राजनिघण्टुः ॥ (पतिः ।
यथा, काशीखण्डे ।

“स्वदृषं या परित्यज्य परदृषे दृषायते ।
दृषलो सा हि विज्ञेया न श्रुदो दृषलो भवेत् ॥”

दृषकणौ, स्त्री, सुदर्शना । इति राजमाला ॥
सुदर्शनशूलश्च इति भाषा ॥

दृषगन्धा, स्त्री, (दृषस्य गन्धो यस्याः ।) वस्तान्त्री ।
इति राजनिघण्टुः ॥

दृषचक्रं, स्त्री, (दृषाकारं चक्रम् ।) क्षमिकर्मास्त-
दृषाकारचक्रम् । यथा,—

“दृषचक्रं दृषाकारं सर्वोपययसंयुतम् ।
क्षिप्रत्वा त्वमसंज्ञानं दृषनामर्षपुष्पकम् ॥
सुखालिकगणेशोर्विषं शङ्खं स्कन्धं द्विकं द्विकम् ।
ओगि एष्टे दयं पुच्छं दृष्टौ पादं तूदरे त्रिकम् ॥
हृत्प्रवाहकोत्तमिप्रारम्भादिदिनचक्रम् ।
यदङ्गुलि स्थितं तस्मादस्य सर्वं शुभाशुभम् ॥
आस्यं हानिः सुखं नैव कर्णं भिन्नाटनं तथा ।
श्रीर्षं धृतिस्तथा शङ्खं सौख्यं स्कन्धं च मङ्गलम् ॥
एष्टे कटं शुभं पुच्छं भ्रमः पादं सुखं हृदि ।
चन्द्रयोगादिदं प्रोक्तं दृषचक्रं फलं बुधैः ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

दृषणः, पुं, अणकोषः । इत्यमरः ॥ तस्य लक्षणं
यथा,—

“स्माललिङ्गो दरिद्रः स्याद्दृष्टः स्त्रीदृष्टगो भवेत्
विधमे स्त्रीचक्षुषो वै दृषः स्याद्वर्णं समे ।
प्रलम्बदृष्टगोऽप्युनिर्द्वयो मणिभिर्भवेत् ॥”
अपि च ।

“जलान्त एकदृष्टयो दृषणाभ्यां चक्षुः स्थितम्

टुषप

समाभ्यां चित्तिपः प्रोक्तः प्रसन्नैः प्रसादवान्॥”
इति गारुडे ६३।६५ अध्यायी ।
टुषणकच्छुः, स्त्री, (टुषणस्य कच्छुः ।) क्षुद्ररोग-
विशेषः । तल्लक्षणं यथा, —
“आनोत्सादनहीनस्य मलो टुषणमश्रितः ।
प्रक्षियते तदा स्वेदानं कच्छं जनयते तदा ॥
ततः कण्डूयनान् क्षिप्रं स्फोटं स्रावश्च जायते ।
प्राङ्मुख्यणकच्छुं तां श्लेष्मरक्तप्रकोपणाम् ॥
उत्सादनं उद्धनम् । मलः मौल इति लोके ।
प्रक्षियते आर्द्रो भवति ॥ * ॥ तत्क्षित्तिना
यथा, —
“सर्वाऽऽङ्गुलमैव वसितसिद्धार्थिः प्रकल्पितो
योगः ।
उद्धर्तनेन नियतं ग्रामयति नृपणस्य कण्डूतिम् ॥
भिषग् टुषणकच्छुस्तु चित्तिनस्य पामरोगवत् ।
अहिपूतनिर्दिष्टक्रिययापि च तां हरेत् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
टुषणश्च, पुं, इन्द्रस्य धोटकः । इति तिकाशेषः ॥
(एतन्नामकटुपविशेषः । यथा, अखिदे । १ ।
५१ । १३ ।
“मेनाभवो टुषणस्य सुक्रीडो ॥”
“टुषणस्य एतदास्थस्य राज्ञः मेनाभवो
मेनानाम कन्या भूः ॥” इति तद्भाष्यं सायणः ॥ * ॥
सेत्तनसमर्थान्श्रुते, चि । यथा, अखिदे । ८ ।
२० । १० ।
“टुषणस्येन मरुतो टुषणमुना रथेन टुषणाभिना ॥”
“टुषणस्येन टुषभिः सेत्तनसमर्थैरथैरुपेतैः ॥”
इति तद्भाष्यं सायणः ॥)
टुषणसु, स्त्री, इन्द्रस्य धनम् । इति जटाधरः ॥
(चि, वर्णकर्म । यथा, अगवेदे । २।४।८।
“न यत्परो नान्तर आदर्धदटुषणसु ॥”
“टुषणसु हे धनस्य वर्धितारौ ॥” इति तद्भाष्यं
सायणः ॥)
टुषणशकः, पुं, (टुषं स्फुरिकं दशतीति । दंश +
शक् ।) विडालः । इत्यमरः ॥ (यथा, भाट्टव्य-
दर्पणे १० परिच्छेदे ।
“क्षिपसि शुक्रं टुषणशकवदने ॥”)
टुषध्वजः, पुं, (टुषो ध्वजो वाहनं यस्य ।) शिवः ।
इत्यमरः ॥ (यथा, कात्यायने २ स्वभावा-
ख्याने ।
“जटाभिः स्निग्धनाम्नाभिराविरासीदुषध्वजः ॥”)
हेरम्बः । पुण्यकर्मा । इति विश्वः ॥
टुषध्वज्जी, स्त्री, नागरसुप्ता । इति राज-
निर्घण्टः ॥
टुषनाशनः, पुं, (टुषस्य नाशनं यस्मात् ।) विडङ्गः ।
इति शब्दमाला ॥
टुषपतिः, पुं, (टुषस्य पतिः ।) षण्डः । शिवः ।
इति कैचित् ॥
टुषपत्रिका, स्त्री, वस्त्रास्त्री । इति राज-
निर्घण्टः ॥
टुषपर्णी, स्त्री, (टुषस्य स्फुरिकस्य कर्णं दृष्टं पर्णं
यस्याः । डीष् ।) आखुपर्णी । इति रत्नमाला ॥

टुषभः

टुषविशेषः । पुरातौ इति भाषा । तत्पर्यायः ।
दध्याली २ चक्राङ्गो ३ सुदर्शना ४ । इति
राजनिर्घण्टः ॥
टुषपञ्चा, [न] पुं, शिवः । दैत्यभेदः । (यथा,
महाभारते । १ । ६७ । १६ ।
“टुषपञ्चेति विख्यातः श्रीमान् यस्तु महा-
सुरः ॥”
अस्य विवरणस्तु तत्रैव द्रष्टव्यम् ॥ *) सृङ्गा-
रुष्टः । कण्ठरुः । इति विश्वः ॥ (विष्णुः ।
यथा, महाभारते । १३ । १४६ । ४१ ।
“टुषाक्षी टुषभो विष्णुर्वृषपञ्चा वधोदरः ॥”
राजनिर्घण्टः । यथा, मार्कण्डेयपुराणे । १३४।५।
“जगद्दे नरराजस्य सकाशादुषपञ्चगः ॥”)
टुषभः, पुं, (टुष सेचने । टुष + “ऋषिषिभ्यो
क्तिन् ।” उणा० ३ । १२३ । इति अभच् । स च
क्तिन् ।) टुषः । (यथा, मनौ । ६ । ५० ।
“यद्व्यागोयु टुषभो वत्सानां जनयेच्छतम् ॥”)
अष्टः । (यथा, महाभारते । ३ । ३३ । ८७ ।
“सृष्टयेः सद्यः केकेयवृष्णोनां टुषभेण च ॥”)
वेदर्भारोतिभेदः । इति मेदिनी । आदिजिनः ।
इति जेमचन्द्रः ॥ कण्ठरुत्तम् । अष्टभनामौष-
धम् । इत्युणादिकोषः ॥ * ॥ (चतुर्विधपुरु-
षान्तर्गतपुरुषविशेषः । यथा, —
“शशके पद्मिनी तुष्टा चित्रिणी रमते नृगम् ।
टुषभे शङ्खिनी तुष्टा हस्तिनी रमते हयम् ॥”
इति रतिमञ्जरी ॥)
गोशब्दे अलिखनान् प्रसङ्गादत्र आतिदेशिक-
गोहत्या लिख्यते ।
“गामाहारं प्रकुञ्चन्तं पिबन्तं यो निवारयेत् ।
याति गोविप्रयोर्मध्ये गोहत्याश्च लभेत् सः ॥
दृष्टेर्गास्ताडयन्सूद्रो यो विप्रो टुषवाहनः ।
दिने दिने गवां हत्यां लभते नात्र संशयः ॥
ददाति गोभ्य उच्छिष्टं भोजयेद्दुषवाहकम् ।
भोजयेद्दुषवाहकं स गोहत्यां लभेद्भुवम् ॥
टुषलोपातिं याजयेद्यो सुदुक्तरश्च तस्य यो नरः ।
गोहत्याशतकं सोऽपि लभते नात्र संशयः ॥
पादं ददाति वध्नौ यो गांश्च पादेन ताडयेत् ।
यच्चं विशदयौताडप्रः स्नात्वा गोवधमालभेत् ॥
यो सुदुक्तेऽस्त्रिगपादेन शेतैः स्निग्धाडप्रैरेव च ।
सुव्यादये च द्विर्भाजी स गोहत्यां लभेत् भुवम् ॥
अवीरान्श्च यो सुदुक्तेऽयोजिजीवी च ब्राह्मणः ।
यस्त्रिसन्ध्याविहीनश्च स गोहत्यां लभेद्भुवम् ॥
पितृञ्च पर्वकाले च तिथिकाले च देवताः ।
न संवतेऽतिथिं यो हि स गोहत्यां लभेद्भुवम् ॥
स्वभर्तारं च लण्णे वा भेदवृद्धिं करोति या ।
कटून्ना ताडयेत् कान्तं सा गोहत्यां लभेत्
भुवम् ।
गोमार्गं खननं कृत्वा ददाति शस्यमेव च ।
तद्भागे वा तदूर्ध्वं वा स गोहत्यां लभेद् भुवम् ॥
प्रायश्चित्तं गोवधस्य यः करोति यतिक्रमम् ।
अर्थलोभादथाज्ञानात् स गोहत्यां लभेत् भुवम् ॥
राजके देवके यज्ञाङ्गोस्वामी गां न पालयेत् ।

टुषभा

दुःखं ददाति यो सूद्रो गोहत्यां लभते भुवम् ॥
प्राणिनं लक्षयेद् यो हि देवाश्चामननं जलम् ।
नेवेद्यं पुण्यमश्नश्च स गोहत्यां लभेद्भुवम् ॥
शश्वन्नास्तीति यो वादी मिथ्यावादी प्रतारकः ।
देवदेवी गुरुदेवी स गोहत्यां लभेद्भुवम् ॥
देवताप्रतिमां दृष्ट्वा गुरुं वा ब्राह्मणं सति ।।
न सम्ममामेद्यो हि स गोहत्यां लभेत् भुवम् ॥
न ददात्याश्रयं कोपात् प्रणताय च यो द्विजः ।
विद्यार्थिने च विद्याश्च स गोहत्यां लभेत् भुवम् ॥
गोहत्या ब्रह्महत्या च कथिता चातिदेशिकी ।
यथा श्रुतं सूर्यवक्त्रात् किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे २७ अध्यायः ॥
टुषभगतिः, पुं, (टुषभेण गतिर्यस्य ।) शिवः । इति
हारावली ॥
टुषभध्वजः, पुं, (टुषभः ध्वजो वाहनं यस्य ।)
शिवः । इति कैचित् ॥ (यथा, रघुः । १।३६।
“अमुं पुरः पश्यसि देवदारं
पुत्रीकृतोऽसौ टुषभध्वजेन ॥”)
टुषभाक्षी, स्त्री, इन्द्रवाक्यी । इति राजनिर्घण्टः ॥
टुषचक्षुषि, स्त्री ॥
टुषभानुः, पुं, सूरभानुपुत्रः । स च राक्षसपतिः ।
यथा, —
“सुचन्द्रो टुषभानुश्च ललाभ जन्म गोकुले ।
पद्मावत्याश्च जटुरं सूरभानस्य रेतसा ॥
जातिस्मरौ हररंशः शुक्रपत्नी यथा शशी ।
वयज्जानुदिनं तत्र व्रजगेहं ब्रजाधिपः ॥
कलावती कान्यकुब्जं भूव्याधोनिःसम्भवा ।
जातिस्मरा महामाध्वो सुन्दरो कमला-
कला ॥
कान्यकुब्जे उपश्रेष्ठो भनन्दन उरुक्रमः ।
स तां संप्राप योगान्ते यज्ञकुण्डसमुत्थिताम् ॥
कृत्वा वचसि राजेन्द्र स्वकान्ताये ददौ सुदा ।
मालावती स्ननं दत्त्वा तां पुपोष पुष्टयिता ।
ददर्श नन्दः पथि तां गच्छतीं च सुदान्विताः ॥
नन्द उवाच ।
शृणु राजेन्द्र वक्ष्यामि विशेषवचनं शुभम् ।
सम्पत्सं कुरु कन्याया विशिष्टेन च संप्रतम् ॥
सूरभानुपुत्रः श्रीमान् टुषभानुर्ब्रजाधिपः ।
नारायणांशो गुणवान् सुन्दरश्च सुप्रकृतः ॥
कन्या तेऽयोनिसंभूता यज्ञकुण्डसमुद्भवा ।
जेलोक्यमोहिनी शान्ता कमलांशा कलावती ।
स च योग्यस्तदुहितस्तदयोग्या ते च कन्यका ॥
भनन्दन उवाच ।
सम्पत्सो हि विधिवशो न मे साधो ब्रजपथिप ।
प्रजापतिर्योगकर्ता जन्मदाताहमेव च ॥
टुषभानुप्रिया धात्रा लिखिता चेत् सुता मम ।
पुरा भूतेव को वाहं केनास्मिन् निवार्यते ॥
शृणुस्तुतासुतादाय ब्रजश्रेष्ठो ब्रजं गतः ।
गत्वा स कथयामास सूरभानस्य संसदि ॥
सूरभानश्च यत्नेन नन्देन च समाहरम् ।
सम्पत्सं योजयामास गर्गहारा च सत्वरम् ॥
टुषभानुमुंदा युक्तः प्राप्य तां च कलावतीम् ।

वृषस्य

रेमे सुनिर्जने रम्ये वृषधे न दिवानिशम् ।
 तयोः कन्या च कालेन राधिका सा बभूव ह ।
 देवात् श्रीहामशापेन श्रीकृष्णस्याज्ञया पुरा ।
 अयोनिःसम्भवा सा च कृष्णप्राणाधिका मती ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १७ अध्यायः ॥
 वृषभासा, स्त्री, (वृषेण धर्मेण भासते इति । भास
 + अच् । स्त्रियां टाप् ।) असरावती । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥
 वृषयः, पुं, (वृ + “वृहोः युग्दुक्चौ च ।” उणा० ४ ।
 १०० । इति कयन् युगागमश्च ।) आश्रयः ।
 इत्युणादिकोषः ॥
 वृषलः, पुं, यज्जनः । शूद्रः । (यथा, मनौ । ४ ।
 १४० ।
 “नाज्ञातेन समं गर्ह्येको न वृषलेः सह ॥”
 अस्य नामनिर्गतिर्यथा, तत्रैव । ८ । १६ ।
 “वृषो हि भगवान् धर्मेस्तस्य यः कृतं तत्त्वम् ।
 वृषलं तं विदुर्देवास्तस्माद्ब्रह्मं न लोपयेत् ॥”
 चन्द्रगुप्तराजः । वाजी । इति मेदिनी ॥
 अधार्मिकः । इति जटाधरः ॥
 वृषकालजः, त्रि, (वृषलस्यात्मजः ।) अधार्मिक-
 जातः । इति केचित् ॥ शूद्रोद्भवश्च ॥
 वृषली, स्त्री, पित्रहृष्टे अविवाहिता रजस्वला
 कन्या । यथा । अत्रिकाश्रयौ ।
 “पितुर्गृहे च या कन्या रजः पश्यत्यमंस्कृता ।
 भूयद्वा पितुस्तस्याः सा कन्या वृषली स्मृता ॥”
 इत्युद्वाहृतत्त्वम् ॥
 स्वपतिं परित्यज्य या परपतिगामिनी । यथा,
 “स्ववृत्तं या परित्यज्य परवृषे वृषायते ।
 वृषली सा हि विज्ञेया न शूद्री वृषली भवेत् ॥”
 इति काशीखण्डः ॥
 (वृषलस्य भार्या । डीप् ।) शूद्री च । (यथा,
 महानिष्ठागतत्वे । १ । ४७ ।
 “शूद्राभोजिनः क्रूरा वृषलीरतिक्रान्तकाः ॥”
 वृषलीपतिः, पुं, (वृषल्याः पतिः ।) वृषलीविवाह-
 कर्ता । यथा,—
 “यस्तु तां वरयेत् कन्यां ब्राह्मणो ज्ञानदुर्बलः ।
 अत्राद्वयमपाङ्क्त्यं तं विद्याद्वृषलीपतिम् ॥”
 इत्युद्वाहृतत्त्वम् ॥
 “यदि शूद्रां व्रजेत् विप्रो वृषलीपतिरिव सः ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्तेपुराणम् ॥
 वृषलीचनः, पुं, (वृषस्य लोचने इव लोचने यस्य ।)
 मूषिकः । इति हेमचन्द्रः ॥ वृषनयने, स्त्री ॥
 वृषवाहनः, पुं, (वृषो वाहनं यस्य ।) शिवः । इति
 केचित् ॥
 वृषशत्रुः, पुं, (वृषस्यासुरविशेषस्य शत्रुः ।)
 विष्णुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 वृषवृद्धो, [न] पुं, शृङ्गरोलः । इति शब्दमाला ॥
 वृषस्यन्ती, स्त्री, (वृषं नरं शुक्लं वा इच्छति
 मैथुनाय । वृष + “सुप आत्मनः क्वच् ।” ३ ।
 १ । ८ । इति क्वच् । “अन्धोतीरेति ।” ७ । १ ।
 ५१ । इति सुगागमः । ततः । “लटः शब्द-
 ज्ञानचाविति ।” ३ । २ । १२४ । इति शब्द ।

वृषाक

“उगितश्च ।” ४।१।६ । इति डीप् । कासुकी ।
 इत्यमरः ॥ वृषेण जन्मुमिच्छन्ती गौः । इति
 याकरणम् ॥ तथा च ।
 “लम्पणं सा वृषस्यन्ती महीच्छं गौरिवागमत् ।
 मन्मथायुधसम्यातयस्यमानमतिः पुनः ॥”
 इति भट्टिः ॥
 वृषा, स्त्री, मूषिकपत्नी । इत्यमरः ॥ कपिकच्छुः ।
 इति हेमचन्द्रः ॥
 वृषा, [न] पुं, (वर्धतीति । वृष सेचने + “कनिन्
 युवृषितन्तीति ।” उणा० १ । १५६ । इति
 कनिन् ।) इन्द्रः । (यथा, रघुः । १० । ५२ ।
 “प्राज्ञापथोपनीतं तत् अन्नं प्रत्यगृहीतम् ।
 वृषेव पथनां सारमाविष्कृतमुदन्वता ॥”
 कर्णः । वेदनाज्ञानम् । दुःखम् । इति मेदिनी ॥
 वृषः । (यथा, ऋग्वेदे । १० । ४३ । ८ ।
 “वृषा न क्रुद्धः पतयत् रजःसु ॥”
 “रजःसु लोकेषु वृषा न यथा वृषभः क्रुद्धः सन्
 प्रतिपुण्यभवधाय पतयन् गच्छति ।” इति तद्
 भार्ये सायणः ॥) घोटकः । इति हेमचन्द्रः ॥
 (यथा, ऋग्वेदे । ७ । ६६ । १ ।
 “आवां रथो रोदमी वृद्धानो
 हिरण्ययो वृषभिर्याल्यैः ॥”
 “हे अश्विनौ वां रथो वृषभिः युवभिरश्वैर्युक्तः
 सन्नायातु ।” इति तद्भाष्ये सायणः ॥ पितृ ।
 यथा, ऋग्वेदे । ७ । १० । ५ ।
 “वृषा जज्ञान वृषणं रणाय ॥”
 “वृषा सेक्ता पितृ कथयौ वृषणं कामानां
 वर्णितारमिन्द्रम् ।” इति तद्भाष्ये सायणः ॥
 त्रि, वर्णकः । यथा, ऋग्वेदे । १० । ६७ । ७ ।
 “ब्रह्मणस्पतिर्धृषभिवराहैः ॥”
 “वृषभिवराहैर्वराहैर्वराहैः ।” इति तद्-
 भाष्ये सायणः ॥)
 वृषाकपायी, स्त्री, (वृषाकपेः विष्णोः शिवस्य अग्र-
 रिन्द्रस्य या भार्या । वृषाकपि + “वृषाकप्यसीति ।”
 ४।१।३७ । इति डीप् । एकारादेशश्च ।) लम्पीः ।
 गौरी । इत्यमरः ॥ स्वाहा । इति भरतः ॥
 शची । इति स्वामी ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १० । ८६ । ३ ।
 “वृषाकपायि रेवति सपुत्र आदु मुक्ये ॥”
 “हे वृषाकपायि कामानां वर्णकत्वादभोटदेश-
 गमनाच्चन्दी वृषाकपिस्तस्य पतिः ।” इति तद्भाष्ये
 सायणः ॥ लीवन्ती । प्रतावरी । इति मेदिनी ॥
 वृषाकपिः, पुं, (“वृषः कपिरस्यति । अन्येषा-
 मपीति दीर्घः ।” इति उणा० ४ । १४३ ।
 इत्यस्य वृषो उज्ज्वलदन्तः ।) विष्णुः । (यथा
 हरिवंश । २१६ । ४७ ।
 “ततो विभुः प्रवरवराहरूपधृक्
 वृषाकपिः प्रसभमथेकदंष्टया ॥”
 शिवः । (यथा, हरिवंश । ३ । ५० ।
 “वृषाकपिश्च शम्भुश्च कपर्दी रेवतस्तथा ॥”
 अग्निः । इति मेदिनी ॥ इन्द्रः । इति वृषाक-
 पायीशब्दस्य प्राचीवाचकत्वदर्शनात् । (यथा,
 भागवते । ६ । ११ । १० ।

वृषोत्स

“एवं सद्योदितो विप्रेर्महत्मानश्चन्द्रिपुम् ।
 ब्रह्महत्या हतं तस्मिन्नासवाद वृषाकपिम् ॥”
 सूर्यः । यथा, महाभारते । ३ । ३ । ६१ ।
 “त्वं हंसः सविता भानुरंशुमाली वृषाकपिः ॥”
 वृषाकरः, पुं, माघः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वृषाङ्कः, पुं, (वृषोऽङ्कोऽस्य ।) शिवः । (यथा,
 भागवते । ८ । ८ । १ ।
 “पीते गरे वृषाङ्के प्रीतास्तीरमरदानवाः ॥”
 साधुः । भस्मातकः । यक्षः । इति मेदिनी ॥
 वृषाङ्गलः, पुं, उमरः । इति शब्दरत्नावली ॥
 वृषाङ्गनः, पुं, (वृषेण अङ्गति गच्छतीति । अङ्ग-
 गतौ + ल्यु ।) शिवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 वृषाणकः, पुं, शिवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 वृषाणकः, पुं, (वृषस्यासुरस्यान्तकः ।) विष्णुः ।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 वृषायणः, पुं, घटकः । इति हारावली ॥ (वृषेण
 अयनं गमनं यस्य ।) शिवश्च ॥
 वृषाहारः, पुं, (वृष उन्दूर आहारो यस्य ।)
 विङ्गलः । इति हारावली ॥
 वृषी, [न] पुं, मयूरः । इति शब्दमाला ॥
 वृषी, स्त्री, व्रतनी कुशादिमयाभनम् । इत्यमरः ॥
 (यथा, देवीभागवते । ५ । २२ । १० ।
 “श्रियां ददौ वृषीं तस्मै गुरुणा नोदित-
 स्तदा ॥”
 वृषीसर्गः, पुं, (वृषस्योत्सर्गः ।) अष्टौचात्त-
 द्वितीयदिनादिकर्णवर्तिशूलचक्राकृतवृत्तमन्त्री-
 चतुष्टययुक्तवृषायागः । वृषाभाषे तत्प्रतिनिधि-
 र्यथा,—
 “एकादशीर्द्वि मस्याग्नि वृषाभाषो भवेद्यदि ।
 दर्भैः पिष्टेस्तु संपाद्य तं वृणं गोचयेद्वृषः ॥
 वृषोत्सर्गं नयन्त्यायौ वृषाभावः कथञ्चन ।
 मृत्तिकाभिस्तु दर्भेभ्यो वृणं कृत्वा विमोचयेत् ॥”
 इति गान्धर्व प्रतर्क्य ६ अध्यायः ॥
 तस्य विधिर्यथा । कालविवेकशतिकापुराणम् ।
 “एकादशाहं प्रतस्य यस्य चोत्तरवृत्तये वृषः ।
 प्रतर्क्यं परित्यज्य स्वर्गलोकं स गच्छति ॥
 आद्यश्राद्धे त्रिपले वा यष्टे मासि च वत्सरे ।
 वृषोत्सर्गं कर्त्तव्यं यावत् स्यात् सपिण्डता ।
 सपिण्डोक्तत्वाद्वा कालोऽन्यः शास्त्रोक्तिर्दिगः ॥”
 यस्य प्रेतस्येति सामान्यतः श्रुतेः पित्रभिष-
 स्यापि वृषोत्सर्गः प्रतीयते ॥ ७ ॥ अथ वृषोत्स-
 र्गं यावत्साम्यः । कर्त्तव्यं यौगंमास्यो
 रेवत्यामाश्रय्यो दशाहं गते संवत्सरं गतौ
 चेति । अत्र मृत्युतिथिमादाय संवत्सरगणना
 दशाहवादविरोधः । एकादशाह इति आद्य-
 श्राद्ध इति चाष्टौचात्तद्वितीयदिनपरम् ।
 “अष्टौचात्तद्वितीयदिनं दशाहं दद्याद्विष्णुनाम् ।
 काचनं पुरुषं तदन्तं फलवत्सममन्त्रितम् ।
 संपुण्यं हिज्जदास्यत्वं नानाभरतभूषणे ।
 वृषोत्सर्गं कर्त्तव्यं दद्यात् च कपिला शुभा ॥”
 इति मत्स्यपुराणेन कवाक्यत्वात् ॥
 प्रेतवृषोत्सर्गं वृद्धिश्राद्धं न कर्त्तव्यम् ।

उषोत्स

“नार्वाकं संवत्सरादृष्टिर्धोत्सर्गं विधीयते ।
सपिण्डीकरणादृष्टिर्द्विधाहं विधीयते ॥”

इत्युपनखो वचनान् ॥ १ ॥

इत्युपनखमाह कात्यायनः ।

“अथ त्रयो जीवन्त्यायाः पयस्विन्याः सुतो बली ।
एकवर्णा द्विवर्णा वा यो वा स्यादृष्टकासुतः ॥
यथादुश्चतरा यस्तु समो वा नीच एव वा ।
समावरान् सप्त परानुत्तरेष्टारयेदृष्टयः ॥”
अष्टकासुतः अष्टकासु जातः । कामधेनुप्रभ-
तिषु मत्स्यपुराणम् ।

“चरणानि सुखं पुच्छं यस्य श्रितानि गोपते ।
जातारससवर्णं च तं नीलमिति निर्दिष्टम् ॥
उष एव स मोक्षयो न सन्धार्या गृहे वसन् ।
तदर्थमेवा चरति लोके गाथा पुरातनौ ॥
एष्टया बहवः पुत्रा यद्विकीरपि गयां व्रजेत् ।
गौरौ वापुहृष्टेह्याम्यं नीलं वा उषसुत्तरे ॥”
वत्सतरीविशेषयति ।

“अग्रतो लोहिता पत्रो पार्श्वीभ्यां नीलपाच्छरे ।
एष्टतश्च भवेत् लण्णा उषमस्य च मोक्षणे ॥” ॥
वेधकर्मार्थमष्टपात्तश्रितानसुक्तं हयग्रीवपञ्च-
रात्रम् । “नवेन पञ्चवर्णं विज्ञानं कल्पयेद्-
बुधः ।” अत्र च ।

“शुक्लवासाः शुचिभूत्वा ब्राह्मणान् स्वस्तिवाच्य-
च ।

कीर्तयेद्भारतश्चैव तथा स्यादक्षयं हविः ॥”
इति दानधर्मस्य उषोत्सर्गप्रकरणवचनान् भार-
तनामोच्चारणं कार्यम् ।

“यदङ्गा कुरुते पापं ब्राह्मणस्त्विन्येष्वरम् ।
महाभारतमाश्वाय पूर्वां सन्ध्यां विसृजति ॥”
इत्यादि-पुराणोक्त-प्रान्तर्महाभारतोच्चारणवत्
राष्ट्रदेशीयास्तु विराटपञ्च पाठयन्ति । भविष्यी ।
“उषोत्सर्गश्च द्विविधो जीवतो वा नृतस्य च ।”
इत्युपक्रम्य ।

“अनुज्ञां यस्तु च पुनर्गच्छेत् पूजयेदृष्टे ।
यज्ञांश्चैव यजेत् पश्चात् विष्णुं संपूजयेत् ततः ॥”
छन्दोगपरिशिष्टम् ।

“गोशालायां प्रणीयापि संकृत्य ब्रीहिसकु-
लान् ।

अग्निपुष्टेन्धरेभ्यो निर्वपेत् पायसं चरुम् ॥”
गोशालायांमिति प्रधानकल्पः । उषम इत्युप-
क्रम्य ।

“उत्सृष्टयो विधानेन श्रुतिस्मृतिनिर्द्धानात् ।
प्रागुदकप्रवने देशे मनोज्ञे निर्धने वने ॥”
सङ्कल्पानन्तरं यजमान एव प्रथमं ब्रह्मवरणा-
दिकं कुर्यात् तत्र ब्रह्मवरणं प्रथमतः । अथोति
धोमे ब्रह्मोहाहोवध्युं इत्यादिदर्शनेन ।
यत्संयते ।

“यूने च तवहारे च प्रव्रते यज्ञकर्मणि ।
यानि पञ्चगुदावीनाः कर्त्ता तानि न पश्यति ।
एकः कर्मेनिपुक्तः स्यात् द्वितीयस्तन्धारकः ॥
द्वितीयः प्रभूयात् प्रभं ततः कर्म समाचरेत् ॥”

१८०

उषोत्स

वरगानन्तरं कुशस्त्रिकां समाप्य यथाविधिना
चरुपाकश्च कृत्वा चरुहोमं कुर्यात् । ततः
स्त्रिष्टुप्त्रयोमहायाज्ञानिहोमौ कार्यौ ॥ १ ॥ ततः
“उषस्य दक्षिणे पार्श्वे त्रिशुलाङ्गं समुक्लिषेत् ।
उषा तृतीयं सन्ध्यां चक्राङ्गमपि दर्शयेत् ।
तत्रेन पञ्चादयसा स्यष्टौ तावेव कारयेत् ॥
अथेनं कलसस्याभिरङ्गिरेको उषेण वा ।
सर्वोषधिसुगन्धीभिः स्नापयेद्वह्निका अपि ॥
परिधाप्याहते शुक्ले वाससौ हेमपट्टकम् ।
सत्यमिष्यावेवाधोमसामभ्यां शिरसि न्यसेत् ॥”

ततो उषवत्सतरीणांमन्त्रादिकं दत्त्वा विल्व-
वकुलनिर्मितयूपे उपयूपे च बद्धा एनं युवानं इति
मन्त्रं पठित्वा वत्सतरीं चतुष्टयसहितं उषं तत्त-
फलकामो अदित्यादिवाक्येनोत्तरेण ॥ १ ॥ ततो
यूपाद्विसृज्य वत्सतरीं चतुष्टयसहितं उषमेष्टान्यां
चालयित्वा प्रार्थयेत् । यथा,—

“न खादेत् परशस्यानि नाक्रामेद्गर्भिणीश्च
गाम् ।

धर्मोऽसि त्वं चतुष्पादश्चतस्रो प्रियास्त्रिमाः ।
चतुर्णां गोवर्णाणां यमोत्तरेष्टास्त्रया सह ॥
देवानाञ्च पितॄणाञ्च मनुष्याणाञ्च योषितः ।
भूतानां त्रिभिन्ननास्त्रया सार्द्धं व्रजन्त्रिमाः ॥
नमो ब्रह्मण्यदेवेश पितॄभूतर्धिपोषक ।
तयि सुक्तेऽनया लोका मम सन्तु निरामयाः ॥
मा मे ऋणोऽस्तु देवोऽथ पैत्रो भौतोऽथ

मादुषः ।

धर्मस्त्वं त्वत्पद्मस्य या गतिः सास्तु मे ध्रुवा ॥
यत्किञ्चित् दुष्कृतं कर्म लोभभोहात् कृतं
भवेत् ।

तस्मादुद्धृत्य देवेश पितुः स्वर्गं प्रयच्छ मे ॥
यावन्ति तव लोमानि शरीरे सम्भवन्ति च ।
तावद्दशसहस्राणि स्वर्गे वासोऽस्तु मे पितुः ॥”
इति मत्स्यपुराणोक्तं पठेत् । तत आचाराद-
उषपुच्छगलिनोदकेन ब्रह्मपुराणोक्ततर्पणं कुर्यात्
ततः प्रकृतदक्षिणां कृत्वा कर्मकारयिष्ठभ्यो
दक्षिणां दद्यात् । इति उषोत्सर्गतत्त्वम् ॥ * ॥
अपि च ।

“कार्तिक्या कारयेत् पूजां यागं देवीप्रियं
सदा ।

गोत्सर्गान् प्रकर्षयं नीलं वा उषसुत्तरे ॥
सर्वयज्ञफलं ब्रह्म प्राप्नुयादविचारयन् ॥

मनुस्मृत्या च ।

अश्वमेधसमं पुण्यं उषोत्सर्गादवाप्यते ॥
रेवत्याश्चान्विने मासि कार्तिकां कार्तिकस्य
वा ॥

गोविवाहोऽथवा कार्या माघा वै फाल्गुने-
रपि वा ॥

शिवोमामङ्गलश्चैव तृतीयायां महाफलम् ।
अश्वतोषुम्बरीयागं विवाहविधिना भवेत् ॥
सतीरयं भवेत्तीर्थं उत्तमं गोक्षेत्रेऽपि वा ।
चतस्रो वत्सिका भद्रा द्वौ वा संभवतोऽपि वा ॥
वत्सं सन्धाङ्गसंपूर्णं कन्या वा वत्सिका भवेत् ।

उष्टिः

अर्कज्ञानं यथाशोभसुत्सर्गं कारयेन्मुने ।
विवाहमेकवत्सीयनीलेन भवते सदा ।
उषेण अश्वमेधस्य यागस्य फलदायकम् ॥
जायेरन् बहवः पुत्रा यद्विकीरपि गयां व्रजेत् ।
यजेद्वा अश्वमेधेन नीलं वा उषसुत्तरे ॥
रोहितो यस्तु वर्णेन शुक्लवर्णश्चरो उषः ।
लाङ्गलशिरसश्चैव स वै नीलउषः स्मृतः ॥
अद्विक्तोत्तुष्टयते पूर्वं गाक्षार्कज्ञानं सर्वतः ।
तत्रेन वामतश्चक्रं याम्ये शूलं समालिखेत् ॥
धातुना हेमतारेण आयसेनायवाङ्गयेत् ।
एवं कृत्वा अवाप्नोति फलं वाणिमखोदितम् ॥
यसुहृद्योत्तुष्टयेद्वत्सं स लभेताविचार-

यान् ।

यथा शिवोमजा अर्चा पूजिता सर्वकामदा ।
एवं देवत्रयं यष्टा अन्नान्नं लभते फलम् ॥
मङ्गलाविहितं यच्च यच्च गोदानं फलम् ।
सहस्रकृतवत्सिन उषोत्सर्गादवाप्नुयात् ॥”

इति देवीपुराणे पूजाविधि नामाध्यायः ॥

उष्टिः, स्त्री, (उष + क्तिन् ।) मेघाञ्जलविशुद्धपत-
नम् । तत्पर्यायः । वर्षम् २ । इन्द्रमरुः ।
गोष्टतम् ३ परान्तम् ४ वर्षणम् ५ । इति
शब्दरत्नावली ॥ तत्कारणं यथा,—

“अष्टतादितये यच्च भवन्ति सर्व्वेष्टेचराः ।
तदा उष्टिः क्रमान्तेष्टया धृतकैवसुवासरैः ॥”
इति खरोदयः ॥ १ ॥

अपि च ।

“ब्रुवन् परमार्थं किमिन्द्रादृष्टिरेव च ।
स्रज्याह्वि जायते तोयं तोयात् शस्यानि

प्राशिनः ॥

तेभ्योऽन्नानि फलान्वेव तेभ्यो जीवन्ति जीविनः ।
स्रज्यं यस्तश्च नीरश्च काले तस्मात् सनुद्भवः ।
स्रज्यो मेघादयः सर्व्वे विधात्रा ते निरूपिताः ॥
यथाब्दे यो जलधरो गजश्च सागरो मरुत् ।
शस्याधिपो वृषो मन्त्री विधात्रा ते निरू-

पिताः ॥

जलाद्रकानां शस्यानां ऋणानाञ्च निरूपितम् ।
अब्देऽब्देऽर्थेव तत् सर्व्वं कल्पे कल्पे युगे युगे ॥
हस्ती समुद्रादाय करेण जलमोक्षितम् ।
दद्याद्दनाय तद्दद्याद्वातेन प्रेरितो घनः ।

स्थाने स्थाने पृथिव्याश्च काले काले यथोचितम् ॥
इश्वरेच्छयाविभूतं तूर्णं भूतं प्रतिवन्धकम् ।
भूतं भयं भविष्यश्च महत् क्षुद्रश्च मध्यमम् ।

धात्रा निरूपितं कर्म्म केन तात निवार्यते ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीलक्ष्मणसम्बन्धे २१ अः ॥

आसप्तदृष्टिश्चकानि यथा,—

“मयूराः स्नानयिज्ञां शब्देन हविता सुहृः ।
केकायन्ति प्रतिवने सततं दृष्टिश्चककाः ॥

मेघोत्सुकानां मधुराक्षतकानां मनोहराः ।
अथतामसिमत्तानां दृष्टिश्चकश्चकः ॥

गगने शुक्लचापेन कृतं साम्पत्यसायदम् ।
धाराधारशरेक्ष्णं हितं प्रति यथोज्ञतः ॥”

इति कालिकापुराणे १५ अध्यायः ॥ १ ॥

दृष्टिर्बलं यथा,—

“पतिव्रताया वचनामोक्षकृति दिवाकरः ।
सूर्योदयं विना नैव ज्ञानदानादिकाः क्रियाः ।
नायिस्त्रिहरणश्चैव कृत्यभावश्च लभ्यते ।
नेवाप्यायनमस्माकं विना होमेन जायते ॥
वयमाप्यायिता मत्तैर्यज्ञभागैर्यथोदितैः ।
दृष्ट्यादिनामुपह्वीमो मर्त्यान् प्राच्यादिचिह्नये ॥
निष्पादितास्त्रिवर्षीयु मर्त्या यज्ञैर्यजन्ति नः ।
एषा वयं प्रयच्छामः कामान् यज्ञादिपूजिताः ॥
अधो हि वर्षाम वयं मर्त्यास्त्रिवर्षवर्षिणः ।
तोयवर्षेण हि वयं हविर्वर्षेण मानवाः ॥
येऽस्माकं न प्रयच्छन्ति नित्या नैमित्तिकौः

क्रियाः ।

क्रतुभागं दुरात्मनः स्वयं येऽश्रन्ति लोलुपाः ।
विवाद्याय वयं तेषां तोयसूर्यायिमारुतेः ।
क्षितिश्च संदूषयामः पापानामपकारिणाम् ॥
दुष्टतयादिदोषेण तेषां दुष्कृतकारिणाम् ।
उपसर्गाः प्रवर्तन्ते मरणाय सुदारुणाः ॥
ये चास्मान् घोरयित्वा तु भुज्जते श्रेष्ठमात्मना ।
तेषां पुण्यादयं लोकान् वितरामो महा-

त्मनाम् ॥”

इति मार्कण्डेयपुराणे पतिव्रतामाहात्म्यनामा
ध्यायः ॥ ७ ॥ दृष्टिजगुणाः ।
“गगनाम्बु त्रिदोषप्रं गृहीतं यत् सुभाजने ।
बल्यं रसायनं मेध्यं पात्रावेत्ति च तत्परम् ॥
दिवाकैकिरणैर्जैर्लृप्तं सृष्टमिन्द्रकैरेर्निशि ।
अरुन्धमनभिष्यन्ति तत्तुल्यं गगनाम्बुना ॥
वर्षासु चरन्ति घनैः सहोरगा विद्यति कीट-
लताश्च ।
तद्दिष्यन्तुष्टमपेयं खलजमगस्थोदयात् पूर्वम् ॥
काशेन पक्वं निर्द्दिवमगस्थेनाविधीकृतम् ।
जंसोदकमितिख्यातं शारदं विमलं जलम् ॥”

इति राजवल्लभः ॥ ७ ॥

अथ तस्य भेदाः ।

“पानीयं तुनिभिः प्रोक्तं दिव्यं भौममिति
द्विधा ।

दिव्यं चतुर्विधं प्रोक्तं धाराजं करकाभवम् ॥
तौवारश्च तथा हेमं तेषु धारं गुणाधिकम् ॥”
तत्र धारस्य लक्षणं गुणाश्च ।
“धाराभिः पतितं तोयं गृहीतं स्कीतवाससा ।
शुक्लायां वसुधायां वा घृतायां पतितं च यत् ॥
सौवर्के राजते ताम्ब्रे स्फाटिके काञ्चनिर्मिते ।
भाजने न्यग्भाये चापि स्थापितं धारसुच्यते ॥
धारनीरं त्रिदोषप्रमर्दिशं रसं लघु ।
सौम्यं रसायनं बल्यं तर्पणं ज्ञादि जीवनम् ॥
पाचनं मलिकृच्छ्रांतन्दादाद्यमजमाम् ।
दृष्ट्या हरति तत् पथं विशेषात् प्राष्ठपि
सूतम् ॥”

अथ धाराजस्य भेदौ ।

“धाराजस्य द्विविधं गाङ्गासासुभेदतः ।
तत्र गाङ्गासासुद्रयोर्लक्षणं गुणाश्च ।
“आकाशगङ्गासम्बन्धि जलमादाय दिग्भावाः ।

मेघैरन्तरिता दृष्टीः कुर्वन्तीति वचः सनाम् ॥
गाङ्गमाश्रयुक्ते मासि प्रायो वर्षति वारिदः ।
सर्वथा तत्फलं देयं तथैव चरके वचः ॥
स्थापितं हेमने पात्रे राजते न्यस्ययेऽपि वा ।
प्रात्यस्नं येन संघितं भवेदक्षेदिवर्षवत् ॥
तत्र गाङ्गं सर्वदोषघ्नं श्रेयं सासुद्रमन्यथा ।
तत्तु सचारजवत् शुक्रदृष्टिबलापहम् ॥
विस्मयं दोषघ्नं तीक्ष्णं सर्वकर्मसु गार्हत्तम् ।
सासुद्रं त्वान्निमे मासि गुणैर्गाङ्गवदादिषेत् ॥
यतोऽगस्त्यस्य विप्रसंरुदयात् सकलं जलम् ।
निर्मलं निर्विषं स्वादु मुकुलं स्याददोषजम् ॥”
अतएवाह ।
“पुष्करारविषवातेन नागानां योमचारिणाम् ।
वर्षासु सविधं तोयं दद्यामप्यान्निनं विना ॥”

इति भाष्यप्रकाशः ॥

दृष्टिर्नी, स्त्री, भृङ्गपर्यंका । इति शब्दचन्द्रिका ॥
गुजराटी एतादृश इति भाषा । दृष्टिनाशकं,
त्रि ॥

दृष्टिजीवनः, पुं, (दृष्ट्या दृष्टिर्जीवनं यस्मिन् ।)
देवमातृकदेशः । इति हेमचन्द्रः ॥ दृष्टि-
जीवने, त्रि ॥

दृष्टिभूः, पुं, (दृष्टौ वर्षकाले भूतत्पत्तिर्यस्य) भेकः ।
इति हारावली ॥ दृष्टिभवे, त्रि ॥

दृष्टिः, पुं, (दृष्ट + “दृष्टविभ्यां क्तिन् ।” उवाच ० ४
४६ । इति निः । स च क्तिन् ।) मेघः । इत्यमरः ॥
यादवः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महा-
भारते । ५ । ७२ । ४ ।

“यथा हि सर्वस्वापत्तुमासि दृष्टीनरिन्दम ।
तथा ते पाण्डवा रक्ष्याः पाण्डुसाम्बजनी
भयान् ॥”)

लज्जः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

दृष्टिः, त्रि, पाण्डवः । चण्डः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥

दृष्टिगर्भः, पु, श्रीलज्जः । इति हारावली ॥

दृष्ट्यं, स्त्री, (दृष्ट + “विभाषा लृट्योः ।” १ । १ ।
१०० । इति कथं ।) वागीकरम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥

दृष्ट्यः, पुं, (दृष्टाय हितः । दृष्ट + यत् ।) माघः ।
इति हेमचन्द्रः ॥

दृष्ट्यः, त्रि, (दृष्टाय कासुकाय हितः । दृष्ट +
“खलयवमापेति ।” ५ । १ । ७ । इति यत् ।) शुक्र-
दृष्टिकारकौषधादिः । इति भाष्यप्रकाशः ॥

दृष्ट्यकन्दा, स्त्री, (दृष्ट्यं बलकारकं कन्दं यस्याः ।)
विदारो । इति राजनिर्घण्टः ॥

दृष्ट्यगन्धा, स्त्री, (दृष्ट्यो गन्धो यस्याः ।) उठ
दारकः । इति शब्दरत्नावली ॥

दृष्ट्यगन्धिका, स्त्री, (दृष्ट्यो गन्धो यस्याः ।) स्मार्थं
कन् । टापि अत इत्थम् ।) अतिबला । इति
राजनिर्घण्टः ॥

दृष्ट्यवत्तिका, स्त्री, विदारो । इति राजनिर्घण्टः ॥
दृष्ट्या, स्त्री, अङ्गिनामौषधम् । इति रत्नमाला ॥
प्रतावरी । आसवकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

दृष्ट, दृष्टौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
अक०-सेट् ।) वृहति । दृष्टिर्जनद्वारिष्यने-
नैवेष्टमिहोऽस्य पाठो दृष्टौ इत्युक्तमवगम्यार्थः ।
किन्तु अनेनैवेष्टमिहो तत्र अङ्गि यज्ञं परचा-
मुत्तार्यमेव । अयं धातुः कैश्चिन्मन्यते ।
इति दुर्गादासः ॥

दृष्ट, इ ध्वने । अङ्गौ । सप्तमस्मरी । (भा०-पर०-
अक०-सेट् ।) इ, वृत्तते । वृद्धिरे गजपतयः ।
इति माघः ॥ आत्मनेपदं प्रमादादिति वल्लभः ॥
अनश्चेति वृत्तिकर्तृकः । वृद्धितं करिगर्जित-
मित्यमरसिंहान् । वृद्धितं करिगर्जायां शब्द-
मात्रेऽपि कथ्यते । इति शब्दमहाकौशले ।
कदाचिदप्यकर्तृकोऽपि । तेन श्रीहर्षचरिते
सिंहवृद्धितमिति वागमभूत्प्रयोगः । इति दुर्गा-
दासः ॥

दृष्ट, इ कि त्विधि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा०-
पक्षे भा०-पर०-अक०-सेट् ।) सप्तमस्मरी ।
इ, वृत्तते । कि, वृद्धयति वृद्धति । इति
दुर्गादासः ॥

दृष्ट, इ इ वृद्धौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
आस०-अक०-सेट् ।) इ, वृत्तते । इ, वृद्धते ।
इति दुर्गादासः ॥

दृष्ट, इ र् ध्वने । अङ्गौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-पर०-अक०-सेट् ।) इ, वृत्तते । अ, वृद्धते ।
अवर्द्धते । अतः शब्दः । अङ्गिर्द्विः । इति
दुर्गादासः ॥

दृष्ट, श ऊ उद्यमे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा०-
पर०-अक०-सेट् ।) श, वृद्धति । ऊ, अवर्द्धते ।
अवर्द्धन् । इति दुर्गादासः ॥

दृष्टिहृत्तः, पुं, (दृष्टिर्नी चण्डः प्राकविशेषः ।)
महान्चण्डाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (दृष्टिर्नी
चण्डयस्यतिर्दोषचण्डगुणे, त्रि ॥)

दृष्टिहृत्तः, पुं, फलपूरः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
दृष्टिहृत्तः, पुं, (दृष्टन् शक्नो यस्याः ।) चिह्न-
मत्स्यः । इति जटाधरः ॥

दृष्टिहृत्तवन्ती, स्त्री, दृष्टिहृत्तवन्तीकादृशः ।
तत्पण्यायः । पञ्चभद्रा ० प्रियङ्गुरी ३ मधुरा ४
जीवपुष्टा ५ दृष्टिर्नीवा ६ यशस्वरी ७ । अस्या
गुणाः । बहुवीर्यदाहत्वम् । भूतविनाशयत्वम् ।
वेगादग्नियामकश्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

दृष्टिहृत्तका, स्त्री, (दृष्टिर्नी दृष्ट्या ।) दृष्ट्या-
विशेषः । यथा,—

“दृष्टिहृत्तका तु मेरी स्त्री पुमान् दुग्धभिरा-
नकः ।
इगङ्गः प्रतिपत्त्यमानकः पटहोऽप्यस्याम् ॥”
इति जटाधरः ॥

दृष्टिहृत्तिका, स्त्री, (दृष्टिर्नी + “दृष्ट्या व्याख्या-
दने ।” ५ । ४ । ६ । इति स्मार्थं कन् ।) उत्तरीय-
वल्गम् । इत्यमरः ॥ दृष्टिर्नी । इति रत्नमाला ॥

दृष्टिहृत्ती, स्त्री, (दृष्टन् + गौरादित्वात् ङीप् ।)
सुदवानांकी । आङ्गु इति भाषा । तत्पण्यायः ।
महती २ क्रान्ता ३ वानांकी ४ चिह्निका ५

कुली ६ राशिका ७ सालकयटा ८ भण्टाकी ९ महीटिका १० बहूपत्री ११ कयटनतुः १२ कयटालुः १३ कटफला १४ डोरखी १५ वन-
वृक्षाकी १६ । इति राजनिर्घण्टः ॥ सिंह १७
प्रसहा १८ रक्तपाकी १९ लतावृक्षतिका २० ।
इति रत्नमाला ॥ अस्या गुणाः । कटुत्वम् ।
तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । वातपित्तारोचकाम-
काशश्वासहृद्भोगनाशित्वम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥ अपि च ।

“वृहती पाचनी सोष्णा ग्राहिणी वात-
नाशिनी ॥”

इति राजवल्लभः ॥ ॥

महती । इत्यमरः । (इत्यन्तु गारदस्य वीणा ।
केचित्तु विश्वावसोर्गन्धर्वराजस्य वीणां वृहती-
माहुः । तथा च ।

“विश्वावसोस्तु वृहती तस्योस्तु कलावती ।
महती गारदस्य स्यात्सरस्वत्यास्तु कक्षपी ॥”
इति मातङ्गीकायां भस्मिन्नाथधनवेजयन्ती ।
१ । १० ॥ ॥ उत्तरीयवस्त्रम् । वारिधानी ।
वाक् । कण्टकारी । इति मेदिनी ॥ (मर्म-
स्थानविशेषः । यथा, सुश्रुते । ३ । ६ ।

“स्तनमूलादुभयतः पृष्ठवंशस्य वृहती नाम
तत्र शोणितानिप्रवृत्तिनिवृत्तिनिमित्तेरुपद्रव-
स्त्रियते ॥”) छन्दोभेदः । स तु गवाक्षरपादः ।
यथा,—

“उक्थात्युक्था तथा मध्या प्रतिष्ठान्या सुपू-
ञ्जिका ।

गायत्र्युष्णिगनुष्टुप् च वृहती पंक्तिरेव च ॥

इत्यादि । तद्भेदानाह । वृहती गवाक्षरा यथा,
भुजगप्रशुसुता नौ मः ।

इदमनिकटौणी भुजगप्रशुसुता याभीन् ।
सुररिपुदलिते नगि व्रजजनसुखदा साभून् ॥

यन्नेत्येवं शम्भुप्रभृतियु पाठः । भूतयेवमाधु-
निकाः पठन्ति । स्यान्मणिमध्यं चैद्धमसाः ।

कालियभोगा भोगगतस्तन्मणिमध्यस्थीतरुचा ।
चित्रपदा भो नन्दसुतचार ननर्ष सारसुखः ॥

सजरेभुजङ्गसङ्गता ।

तरला तरङ्गरिङ्गितयसुना भुजङ्गसङ्गता ।

कथमेतु वत्सचारकक्षपलः सदेव तौ हरिः ॥”

इति छन्दोमञ्जरी ॥

वृहतीपतिः, पुं, (वृहतीणां वाचां पतिः ।)

वृहत्पतिः । इति हेमचन्द्रः ॥

वृहत्, त्रि, (वृहत् वृद्धी + “वर्त्तमाने एतद्वृहत्त-
व्यगच्छवच्च ॥” उणा० २।८४ । इति अतिप्रत्ययेन
निपातनात् साधु ।) महत् । इत्यमरः ॥
(यथा, माघे । २ । १० ।

“वृहत्सहायः कार्यान्तं क्षीरीयानपि गच्छति ।
संभूयाम्भोधिमभ्येति महानद्या नगापगा ॥”)

वृहत्, त्रि, (वृहत्कारः । वृहत् + “चक्ष-
वृहतीरुपसंख्यानम् ॥” ५।४।३ । इत्यस्य वार्त्तिक-
कोश्या कन् । वृहत् । वृहत्क्यात् कन्प्रत्ययेन
विध्यमिदम् ॥

वृहत्कन्दः, पुं, (वृहत् कन्दं यस्य ।) यज्ञनः । इति
रत्नमाला ॥ विष्णुकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वृहत्कालश्राकः, पुं, (वृहत् महान् काल-
श्राकः ।) श्रीयन्निष्ठाः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वृहत्कालकासुन्दिया इति भाषा ॥

वृहत्काशः, पुं, (वृहत् काशः ।) खड्गटः ।
इति हारावली ॥ खाग्डा इति भाषा ॥

वृहत्कुचिः, त्रि, (वृहत् कुचिर्यस्य ।) तुन्दिलः ।
इत्यमरः ॥

वृहत्कुत्तलः, पुं, (वृहत् तालः ।) हिमालः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

वृहत्कुत्तिका, स्त्री, (वृहत् तिक्तो यस्याः ।)
पाठा । इति राजनिर्घण्टः ॥

वृहत्कुत्तः, पुं, वंशः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
(केचित्तु क्षीविरेपि दृश्यते ॥)

वृहत्कुचक, [च] पुं, (वृहती कुच्यस्य ।) गृहना-
ग्रनवृक्षः । इति रत्नमाला ॥ क्वातियान् इति
भाषा ॥

वृहत्कुचः, पुं, (वृहत्कुचं यस्य ।) हस्तिकन्दः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

वृहत्कुचः, स्त्री, (वृहत्कुचं यस्याः ।) त्रिपुष्पिका ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

वृहत्कुत्तलः, पुं, धुस्तूरः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

वृहत्कुत्तादः, पुं, (वृहत् पादो यस्य ।) वटवृक्षः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥

वृहत्कुत्तारवत्, स्त्री, (वृहत् महत् कुत्तारवत् ।)
महापारवत् । इति राजनिर्घण्टः ॥

वृहत्कुत्तली, [न] पुं, वनधीरः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

वृहत्कुत्तली, पुं, (वृहत् पीलुः ।) महापीलुः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

वृहत्कुत्तली, स्त्री, (वृहत् पुष्पं यस्याः ।) डीव ।
चण्डारवा । इति जटाधरः ॥

वृहत्कुत्तलः, पुं, (वृहत् फलं यस्य ।) चचेरुटा ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

वृहत्कुत्तला, स्त्री, (वृहत् फलं यस्याः ।) कटु-
तुम्बी । महेन्द्रवारणी । कुष्माक्षी । महानलम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

वृहत्कुत्तलः, पुं, (वृहत्कुत्तलं यस्य ।) मतङ्गनः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥

वृहत्कुत्तलः, पुं, (वृहत् अन्नो यस्य ।) राजाकरः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ कामराज्ञा इति भाषा ॥

वृहत्कुत्तला, स्त्री, (वृहती यला ।) स्थूलेला । इति
राजनिर्घण्टः ॥

वृहत्कुत्तलः, पुं, (वृहत्कुत्तलं यस्य ।) कारुष-
देशः । स तु विन्ध्यपर्वतस्य पश्चात् मालव
देशस्य निकटे वर्तते । इति हेमचन्द्रः ॥

त्रिकाण्डशेषे वृहद्गृह इति पाठः ॥

वृहत्कुत्तल, स्त्री, (वृहत् गोलां गोलाकारफलं
यस्य ।) श्रीयन्निष्ठा । इति शब्दचन्द्रिका ॥
तरुम्ल इति भाषा ॥

वृहत्कुत्तलः, पुं, (वृहत्कुत्तलं यस्य ।) पट्टिकालोभः ।
हिमालः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वृहत्कुत्तल, स्त्री, (वृहत् कुत्तलं यस्य ।) महानलम् ।
तत्पण्यायः । इति २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वृहत्कुत्तली, पुं, (वृहत् कुत्तली यस्य ।) आम्नातकः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥

वृहत्कुत्तलारिका, स्त्री, दुर्गा । इति शब्दमाला ॥

वृहत्कुत्तलः, पुं, (वृहत् भागू रश्मिर्यस्य ।) अयिः ।
(यथा, महाभारते । ३ । २२० । ८ ।

“तपसश्च मनुं पुत्रं भानुश्चाप्यङ्गिराः वृजन् ।
वृहद्भानुस्तु तं प्राहुर्माक्षणा वेदपारगाः ॥”)

चित्रकवृक्षः । इत्यमरः ॥ (सत्यभामापुत्रः ।
यथा, भागवते । १ । ६१ । १० ।

“चन्द्रभानुर्वृहद्भानुरतिभानुस्तथाष्टमः ॥”

सत्रायणपुत्रः । यथा, भागवते । ८।१३।३५।

“सत्रायणस्य तनयो वृहद्भानुस्तदा हरिः ॥”

पृथुलान्तस्य पुत्रः । यथा, भागवते । ८।२३।११।

“चतुरङ्गो रोमपादान् पृथुलान्तस्य तत्सुतः ।

वृहदथो वृहत्कर्म्मो वृहद्भानुश्च तत्सुताः ॥”

वृहदभिसविष्टे, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । १ ।
३६ । १५ ।

“वृहद्भानो यविष्ठा ॥”

“हे अग्ने हे वृहद्भानो वृहन्तो भानवो यस्य
तावृषा ॥” इति तद्वाक्ये सायणः ॥)

वृहत्कुत्तलः, पुं, (वृहत् रथो यस्य ।) इन्द्रः । यज्ञ-
पात्रम् । मन्त्रविशेषः । सामवेदांशः । नदी-
विशेषः, स्त्री । इति केचित् ॥ (तिम्रपुत्रः ।

यथा, मात्स्ये । ५० । ८५ ।

“तिग्मावृहदथो भावो वसुदामा वृहदथात् ॥”
शतधन्वपुत्रः । यथा, भागवते । १२ । १।१३।

“शतधन्वा ततस्तस्य भविता तद्वृहदथः ॥”

देवरातपुत्रः । यथा, भागवते । ६ । १३ । १५ ।

“तस्माद्वृहदथस्तस्य माहावीर्यः सुधृत्पिता ॥”

तिमिराजपुत्रः । यथा, तन्त्रे । ६ । २२ । ४३ ।

“तिमेवृहदथस्तस्मात् शतानीकः सुदासजः ॥”

पृथुलान्तस्य पुत्रः । यथा, तन्त्रे । ६।२३।११।

“वृहदथो वृहत्कर्म्मो वृहद्भानुश्च तत्सुताः ॥”

प्रभूतरथे, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । ५ । ८० । १२ ।

वृहदथा वृहती विश्वमिन्वा ॥”

“वृहदथा प्रभूतरथा ॥” इति तद्वाक्ये सायणः ॥

वृहत्कुत्तली, [न] पुं, (वृहत् इति शब्दं द्रवतीति । इ +
णिनिः ।) क्षुद्रोत्तलः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वृहत्कुत्तलः, पुं, (वृहत्कुत्तलः वस्त्रं यस्य ।)
पट्टिकालोभः । इति राजवल्लभः ॥

वृहत्कुत्तलः, पुं, (वृहत् वातो यस्मात् ।) अग्रसरी-
हरः । इति रत्नमाला ॥ देधान इति भाषा ॥

वृहत्कुत्तली, स्त्री, महेन्द्रवारणी । इति राज-
निर्घण्टः ॥

वृहत्कुत्तलः, पुं, (वृहत् नलः ।) महापोटगलः ।
इति मेदिनी ॥ अज्जुनः । यथा,—

“पार्थः किरीटी गाक्षीवी गुडकेशो वृहत्तलः ।

अज्जुनः पाल्गुनो जिष्णुविषयश्च घनञ्जयः ॥

वृहस्प

सद्यसाची सुभद्रशः शब्दभेदी कपिध्वजः ।
वार्ताज्ञापि वीभत्सुः ॥” इति चिकाण्डशेषः ॥
अपि च ।
“अर्जुनः पालगुनः पार्थः सद्यसाची धनञ्जयः ।
राधावेधी किरौत्येकी लिण्युः चितहयो नरः ॥
वृहस्पतो गुडाकेशः सुभद्रशः कपिध्वजः ।
वीभत्सुः कर्णजितस्य गाङ्गीयं गाङ्गिवं धनुः ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥
वृहस्पता, स्त्री, अर्जुनः । इति मेदिनी । द्वादशवर्ष-
वनवासानन्तरमज्ञातवासे विराटभवने विराट-
कन्याया वृहस्पतादिशितार्थं स्त्रीस्त्रीवेषे-
नाङ्गुनो वृहस्पतेति नाम्ना स्थातोभूत् । यथा,
अर्जुन उवाच ।
“गायामि वृहस्पतय वाद्यामि
भद्रोऽस्मि वृहत् कुशलोऽस्मि गीति ।
त्वमुत्तरायै प्रदिशस्व मां स्वयं
• भवामि देव्या नरदेव । नर्तकः ॥
इदं रूपं मम येन किन्तव
प्रकीर्तयित्वा भद्रप्रदो कवर्धनम् ।
• वृहस्पता मां नरदेव विद्धि
सुतं सुतां वा पितृमातृवर्जिताम् ॥
विराट उवाच ।
इदमि ते वृहस्पत वरं वृहस्पते
सुताश्च मे नर्तय याच ताडयः ॥”
इति महाभारते विराटपर्व ॥
वृहस्पतिः, पुं. (वृहतां वाचां पतिः । “पार-
स्करेति ॥” १।१५७ । इति सुट् निपात्यते ।)
अङ्गिरसः पुत्रः । स च देवानां गुरुः धर्मशास्त्र-
प्रयोजकः नवग्रहमध्ये पञ्चमग्रहश्च । तत्-
पण्यायः । सुराचार्यः २ गोप्यतिः ३ धिषणः ४
गुरुः ५ जीवः ६ आङ्गिरसः ७ वाचस्पतिः ८
चित्रश्रिखण्डिजः ९ । इत्यमरः ॥ उत्पत्त्या-
नुजः १० गोविन्दः ११ चारुः १२ द्वादश-
रश्मिः १३ गिरीशः १४ दिदिवः १५ पूर्व-
फलगुणीभवं १६ । इति जटाधरः ॥ सुरगुरुः
१७ वाक्पतिः १८ वचसापतिः १९ इन्द्रः २०
देवेभ्यः २१ वृहतास्पतिः २२ इन्द्रः २३
वागीशः २४ चत्वारः २५ दीदिवः २६ द्वादश-
करः २७ प्राक्पालगुनः २८ गीरथः २९ ।
इति शब्दरत्नावली । स च पीतवर्णः । ईशान-
कोष्ठापुत्रवत्प्राज्ञजानिष्ठग वेदसत्त्वगुण-मधुर-
रसधुमुर्मोत्तराशिपुष्यनक्षत्रवत्पुष्यरागमणि-
चिन्मुद्देशानां अधिपतिः । बहूकुलशरीरः ।
पद्मस्यः । चतुर्भुजः । अश्ववरकमण्डलुदण्डधारी ।
अस्याधिदेवता ब्रह्मा । प्रत्यधिदेवता इन्द्रः । स
तु रूपायः । अङ्गिरोसुनिपुत्रः । प्रातःकाले
प्रबलः । शुभग्रहः । देवग्रहस्वामी । वृहः ।
रक्तद्रवस्वामी । वातपितृकपालकः । बहिर-
कर्मकर्ता । अङ्गिरोगोत्रः । इति ग्रहयोग-
तत्त्वादयः ॥ • • तद्धारजातफलम् ।
“वृषेन्द्रमन्त्री वृषलम्कामो
विद्याविनोदो चतुरः प्रगल्भः ।

वृहस्प

आचार्यपुण्यो मधुरस्वभावा
वारे भवेदेवगुरोर्मनुष्यः ॥”
इति कोठोप्रदीपः ॥ • •
स च शिवस्य गुरुपुत्रः यथा,—
महेन्द्र उवाच ।
“कथं वा देवकर्तृषु सिद्धानां योगिनां गुरोः ।
वृहस्पतस्य शम्भोश्च गुरुपुत्रो वृहस्पतिः ।
ततो ज्ञानी महादेवः कथं शिष्यो गुरोः पितुः ॥
ब्रह्मोवाच ।
कथयमतिमुग्धा च पुराणेषु पुरन्दर ।
इमां पुरा प्रवृत्तिषु कथयामि निशामय ॥
वृहस्पता कर्मदोषाद्वाग्मा अङ्गिरसः पुरा ।
व्रतं चकार महाक्यात् कृष्णस्य परमात्मनः ॥
व्रतं पुंसवनं नाम वर्षभेकं चकार सा ।
सनत्कुमारो भगवान् कारयामास तां व्रतम् ॥
स्वैच्छामयः परं ब्रह्म भक्तानुग्रहविग्रहः ।
तदागत्य च गोलोकात् परमात्मा लपामयः ॥
स व्रतानुश्रवणीणां तामुवाच लपानिधिः ।
प्रणतां साधुनेत्राश्च विनीताश्च तया स्तुतः ॥
श्रीकृष्ण उवाच ।
एहाणीदं यज्ञफलं मम तेजःसमन्वितम् ।
मुदन्तु महर्षयस्ते भविष्यति मद्ग्रन्थः ॥
पतिगौरव देवानां वृहतां ज्ञानिनां वरः ।
पुत्रस्तं भविता माध्वः । महर्षेण भविष्यति ॥
महर्षेण भवेद्यो हि स च महर्षयुक्तः ।
त्वर्जमे मम पुत्रोऽयं चिरजीवी भविष्यति ॥
वरजो वीर्यशैव शैवजः पालकस्तथा ।
विद्यामन्त्रसुतानाश्च एहीनः सप्रमः सुतः ॥
इत्युक्त्वा राधिकानाथः स्वर्गोक्तं यथौ पुरा ।
श्रीकृष्णवरपुत्रोऽयं ज्ञानी मुरगुरुः स्वयम् ॥
वृहस्पतयं महाज्ञानं शिवाय प्रददौ पुरा ।
दिशं वर्मजितलक्ष्म तपःकर्त्रे हिमालये ॥
सुयोगज्ञानममलं तेजः स्वात्मा मम परम् ।
स्वशक्तिविष्णुमायाश्च स्वांशश्च वाङ्मनं व्रतम् ॥
स्वशूलश्च स्वकवचं स्वमन्त्रं द्वादशाक्षरम् ।
लपामयः स्तुतस्तेन श्रीकृष्णश्च परानुपरः ॥
शिवलोके शिवा सा च विष्णुमाया शिव-
प्रिया ।
शक्तिनारायणस्यैव तेन नारायणो स्मृता ॥
तेजःसु सन्देवानां साविभूता मनातनो ।
जघान देवतितरं देवेभ्यः प्रददौ पदम् ॥
कल्पान्ते दण्डकन्या च सा मूलप्रकृतिः सती ।
पितृयज्ञे तनुं ब्रह्मा योगेन सिद्धयोगिनी ॥
बभूव शैलकन्या सा साध्वी च भर्तृनिन्द्याः ।
कालेन कृष्णतपसा शङ्करं प्राप शङ्करा ॥
श्रीकृष्णो हि गुरुः शम्भोः परमात्मा परात्परः ।
कृष्णस्य वरपुत्रोऽयं स्वयमेव वृहस्पतिः ।
अतो हेतोः मुरगुरुर्गुरुपुत्रः शिवस्य च ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ५६ अध्यायः ॥
(पुरोहितः । मन्त्रपालके तु जि । यथा, अखेदे ।
४।५०।७ ।
“वृहस्पतिं यः सुभृतं विभर्ति ॥

वेगः

“वृहस्पतिं वृहतां महतां मन्त्राणां पालयितारं
देवं उक्तलक्ष्मं पुरोहितं वा ।” इति तद्वाक्ये
साधनः ॥)
वृहस्पतिचक्रं, स्त्री, (वृहस्पतेः चक्रम् ।)
वृणां शुभाशुभज्ञानार्थं वृहस्पतिसन्धारकालीन-
अश्विन्यादिसप्तविंशतितन्त्रयुक्तनराकारचक्रम् ।
यथा,—
“श्रीर्वि चत्वारि राण्यं जलधिरपि करे दक्षिणे
चापि सौख्यं
चेकं कच्छं विभूतं मदनशरमितं वचसि
प्रीतिसंभम् ।
पादस्थाः सट् च पीडा पुनरपि जलधिरामिहस्तं
च मृत्युं
नेत्रे श्रीणि प्रददुः सुखमय निजमे वाक्पतेः
संक्रमन्तान् ॥”
इति ज्योतिषतन्त्रम् ॥
वृ, गि अ वृहताम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (वृह-
उभ०-सक०-सट् ।) गि, अ, वृहतां वृहतीति ।
वृणाः । वृणिः । इति दुर्गादासः ॥
वे, रे अ स्यती । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (वृह-
उभ०-सक०-अनिट् ।) स्यतिस्तन्त्रसन्तानम् ।
रे, ऊयात । अ, वयति वयते तन्त्रं तन्त्रवाच्यं ।
इति दुर्गादासः ॥
वेकटः, पुं, वैकटिकः । मत्स्यभेदः । भेटकी इति
भाषा । युवा । इति मेदिनी ॥ (वृहस्पतः । इति
शब्दरत्नावली ॥ तत्र पञ्चमोऽयं प्रकारो
लिखितः ॥
वेगः, पुं. (विज + घञ् ।) प्रवाहः । तत्पठ्यायः ।
खोषः ७ वेगी ४ धारा ४ । इति हेमचन्द्रः ॥
जवः । तत्पठ्यायः । रंघः ७ तरः ४ रयः ४
स्यदः ५ । इत्यमरः ॥ (यथा, मनौ । ५ ।
१०८ ।
“वृहतां योऽध्यते श्रोत्रं नदी वेगेन मध्यति ॥”
महाकालफलम् । इति मेदिनी । रेतः । इति
हेमचन्द्रः ॥ स्वविष्ठादिर्गमपटुतिः । इति
भरतः ॥ संस्कारविशेषः । यथा,—
“अग्निदियोऽष्टौ वेगास्त्रयस्कारो मरुतो
गुणाः ।
अष्टौ मग्निदयो रूपं त्रयो वेगश्च तेजसि ।
अग्निदयोऽष्टौ वेगश्च द्रवत्वं गुणत्वकम् ।
रूपं रसस्तथा जडो वारिण्यात् चतुर्दश ॥”
इति भाषापरिच्छेदः ॥ • •
(यथा, भागवते । ७ । ८ । ७५ ।
“ततोऽभिपत्याभ्युत्पन्नमहासुरो
रथा त्रिंशद् गदयोऽनगदया ॥”
वेगधारणविधौ यथा,—
“वेगरोधो न कर्तव्यश्चाप्यत्र क्षोभवेगः ॥”
इति आङ्गिकतन्त्रधृतविष्णुधर्मोत्तरवचनम् ॥
अपि च ।
“स्वभावतः प्रवृत्तानां मन्त्रादीनां जिह्वीविद्गः ।
न वेगास्वारयेहोदरः कामादीनाश्च धारयेत् ॥”
इति राजवल्लभः ॥

वेणः

वेगनाशनः, पुं, (वेगस्य नाशनं येन ।) छेया ।
इति शब्दरत्नावली ॥

वेगमरः, पुं, (वेगेन सरति गच्छतीति । ख +
अच् ।) वेगगामिहयः । तत्पण्यायः । वेसरः २
अन्तरः ३ । इति हेमचन्द्रः ॥

वेगितः, त्रि, (वेगः सञ्जातोऽस्य । तारकादित्वा-
दितच् ।) वेगविगृह्यः । यथा, आयुर्वेदीये ।

“न वेगितोऽन्यसिद्धिः स्यात् नाजित्या साध्य-
मामयम् ॥”

इत्याह्निकतत्त्वम् ॥

वेगिहरिणः, पुं, (वेगी वेगवान् हरिणः ।)
श्रीकारी नृगः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वेगी, [नृ] त्रि, (वेगोऽस्यास्तीति । वेग + इनिः ।)
वेगवान् । तत्पण्यायः । अङ्गाकारिकः २
जाङ्गिकः ३ तरुणी ४ त्वरितः ५ प्रणवी ६
जवनः ७ जवः ८ । इत्यमरः ॥ (यथा, हरिवंश
भविष्यपर्वणि । २० । १४ ।

“अन्धश्च वेगिनः सन्ति रथा वायुजवा मम ॥”
श्वेतपक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥

वेचा, स्त्री, (विच एतकभावे + अच् । टाप् ।)
मृत्तम् । विचलिधौ च एतकत्वे इत्यस्मात्
अन् तत् आप् । यथा । वेचा मृत्तस्य वेतनम् ।
इति हलानुधः ॥

वेजानी, स्त्री, (विज + अच् । तमानयतीति । आ
+ जो + डः । गौरादित्वात् ङीष् ।) सोमराजो ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥

वेङ्ग, स्त्री, (वेङ्ग + अच् ।) सान्निविष्टमचन्द्रम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

वेङ्गा, स्त्री, (वेङ्ग + टाप् ।) गौका । इति हेम-
चन्द्रः ॥ वेङ्गीति कचित् पाठः ॥

वेङ्गमिका, स्त्री, रोटिकाविशेषः । यथा,—

“भाषपिष्टिकया पूर्णगर्भा गोधूमचूर्णतः ।
रक्षिता रोटिका सेव प्रोक्ता वेङ्गमिका बुधैः ॥
भवेद्देङ्गमिका बल्या वृष्या रक्ष्यानिनापहा ।
उष्णा संतर्पणी गुह्यौ वृंहणी शुक्रला परम् ॥
भिमन्त्रमनास्तन्मयेदःपितृकपप्रदा ।
गुदकीर्णाह्निन्वासयल्लङ्कानि नाशयेत् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

वेण, ऋ अ निशामने । वादिनादानगमनज्ञान-
चिन्तासु । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-उभ०-
सक्र०-सट् ।) ऋ, अविषणत् । अ, वेणति
वेणते । निशामनं चाक्षुषज्ञानम् । वादिनं
सुरणादि तस्मादानं वादिनादानम् । वादिनं
वादिनविषयक्रिया इत्येकोऽर्थः । इत्येकं । इति
दुर्गादासः ॥

वेणः, पुं, (वेण + अच् ।) वर्णसङ्करजातिविशेषः ।
स तु अम्बुजां वेदेहकाज्जातः । यथा,—
“वेदेहकेन त्वम्बुजासुतपुत्रो वेण उच्यते ॥”

इति मानवे । १० । १६ ॥

जैतायुगीयस्यैवश्रीयचतुर्गुणः । स तु एतु-
राजपिता । यथा, विष्णुपुराणे ।

“सत्पुत्रेण तु जातेन वेणोऽपि त्रिदिवं ययौ ।

पुमान्नी नरकाज्जातः स तेन सुमहात्मना ॥”

तेन सुपुत्रेण नृनवेणदक्षिणहस्तमन्यनजातेन
एतुना । इति शुद्धितत्त्वम् ॥

वेणिः, स्त्री, (वे + “वीज्यास्वरिभ्यो निः ।” उणा०
४ । ४८ । इति निः । एमोदरादित्वात् यत्वम् ।)
प्रोषितभर्तृकादिधाम्येकेश्वरचनाविशेषः । इति
भरतः ॥ विरहिणोवद्वक्त्रः । इति जटाधरः ॥
(यथा, माघे । १४ । १० ।

“तत्र निवृत्तिस्तोषज्जतिषु

प्रोषितेषु पतिषु दुयोषिताम् ।

गुम्फिताः शिरसि वेणयोऽभव-

न् प्रफुल्लसुरपादपञ्चनः ॥”

तत्पण्यायः । प्रवेणिः २ । इत्यमरः ॥ वेणी ३
प्रवेणी ४ । इति भरतः ॥ वेणिका ५ । इति
शब्दमाला ॥ जनसमूहः । इति जटाधरः ॥
यथा । प्रयागे गङ्गायमुनाधरस्वतीमेलनं
त्रिवेणी ॥

वेणिका, स्त्री, (वेणि + कन् । टाप् ।) केशवन्धन-
विशेषः । इति शब्दमाला ॥

वेणिवेणी, स्त्री, जलोक्ता । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वेणिमाधवः, पुं, प्रयागस्याषाढागमयत्तुर्भुज-
देवताविशेषः । इति लोकप्रसिद्धः ॥

वेणी, स्त्री, (वेणि + वा ङीष् ।) प्रवेणी । तुल्य
विजयी इति भाषा । इति भरतः ॥ तत्पण्यायो
वेणिशब्दे दण्डः । (यथा, कुमारः । २ । ६१ ।

“तस्यास्मा श्रितिकण्ठस्य सेनापत्यमुपेत्य यः ।

मोक्ष्यते सुरवन्दोनां वेणीर्वीर्यविभूतिभिः ॥”

देवतादण्डः । इत्यमरः ॥ मेघा । प्रवाहः ।

इति हेमचन्द्रः ॥ नदीविशेषः । इति मेदिनी ॥

तस्या उत्पत्तिर्यथा, —

एतुरुवाच ।

“लण्णावेणयोस्तटादयस्माच्छिवविष्णुगणैः पुरा ।
बणिक्शरीरात् कलहा निरस्ता कथिता

त्वया ॥

प्रभावस्तु तयोर्नद्योः किंवा जैवस्य तस्य वा ।
तस्मै कथय सञ्ज्ञं । विस्मयोऽत्र महान् मम ॥

नारद उवाच ।

लण्णा लण्णतनुः सात्ताह्णी सात्ताम्बुश्वरः ।
तत्त्वज्ञमप्रभावस्तु नालं वक्तुं चतुर्मुखः ॥

तथापि तत्त्वसुत्पत्तिं कीर्तयिष्यामि ते श्रद्धा ।
चाक्षुषस्यान्तरे पूर्वम् मनोर्देवपितामहः ॥

स ह्यद्रिशिखरे रम्ये यजनायोद्यतोऽभवत् ।
स लब्ध्वा यज्ञसम्भारान् सर्वदेवगणेनृतः ॥

युक्ता हरिश्चराभ्यां हि तद्भिरेः शिखरं ययौ ।
भगवाद्यो मुनिगणा सुवृत्तं ब्रह्मदेवते ॥

तस्य दीक्षाविधानाय समाजं चक्रुराहताः ।
अथ ज्येष्ठा स्वरां पत्नीमाह्वयाश्चक्रुरीश्वराः ॥

सा शनैराययौ तावत् भृगुविष्णुसुवाच ह ॥
भृगु उवाच ।

विष्णो स्वरा त्वयाहता साप्यायाति न हि

त्वम् ।

सङ्कर्तातक्रमे चैव कार्या दीक्षाविधिः कथम् ॥

वेणी

विष्णु उवाच ।

नायाति चेत् स्वरा श्रीं गायत्र्या च विधीयताम् ।
यथापि न भवेदस्य भाष्या किं पुण्यकर्मणि ॥

नारद उवाच ।

एवमेव हि रुद्रोऽपि विष्णुवाक्यममन्यत ।
तच्छ्रुत्वा स भृगुवाक्यं गायत्रीं ब्रह्मणस्तदा ॥

निवेष्ट्य दक्षिणे भागे दीक्षाविधिमाकरोत् ।
यावद्दीक्षाविधिं तस्य विधेच्छक्रुर्गौश्वराः ॥

तावदभ्यासयौ तत्र स्वरा यज्ञस्थले वृष ।
ततस्तं दीक्षितां दृष्ट्वा गायत्रीं ब्रह्मणा सह ॥

सप्तरी सा परा क्रोधात् स्वरा वचनमब्रवीत् ॥
स्वरोवाच ।

अपूज्या यत्र पूज्यन्ते पूज्यानाञ्च अतिक्रमः ।
त्रीणि तत्र भविष्यन्ति दुर्भिक्षं मरणं भयम् ॥

मदासने कनिष्ठेयं भवद्भिः सन्निवेशिता ।
तस्मात् सर्वे जङ्गीभूता नदीरूपा हि निश्चितम् ॥

इयञ्च दक्षिणे भागे स्तुपविष्टा मदासने ।
तस्मात्तोकं सदादृश्या तनुरुपास्तु निम्नगा ॥

नारद उवाच ।

ततस्तच्छापमाकर्ण्य गायत्रीं कम्पिताधरा ।
समुत्थायाशपदे वैवीर्यामाणापि तां स्वराम् ॥

गायत्र्युवाच ।

तव भर्ता यथा ब्रह्मा समुप्येव तथा खलु ।
दृष्ट्वा श्रुत्वा यस्मात्सा भव त्वमपि निम्नगा ॥

नारद उवाच ।

ततो ह्याह्वयताः सर्वे शिवविष्णुसुखेश्वराः ।
प्रणम्य दण्डवत् भूमौ स्वरां तत्र विजिह्वयुः ॥

देवा ऊचुः ।

देवि श्रमा वर्यं सर्वं ब्रह्माद्यास्तु त्वयाधुना ।
यदि सर्वे जङ्गीभूता भविष्यामोऽत्र निम्नगाः ॥

तदा लोकत्रयं चेत्तु विनश्यति च निश्चितम् ।
अविवेकजनस्तस्मात् शोपोऽयं विनिवर्त्तताम् ॥

स्वरोवाच ।

नार्क्षितो हि गणाध्यक्षो भवद्भिर्यत् सुरोत्तमाः ।
तस्माद्भिर्न समुत्पन्नमवोधजनितं खलु ॥

नापि मद्भजनं ह्यतदसत्त्वं खलु जायते ।
तस्मात् स्वांशे जङ्गीभूता यूयं भवत निम्नगाः ॥

आवामपि सपत्नीनां च स्वांशेऽभ्यामपि निम्नगाः ।
भविष्यावोऽत्र भो देवाः पश्चिमाभिमुखवहे ॥

नारद उवाच ।

इति तद्वचनं श्रुत्वा ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ।
जङ्गरूपाभवन्मदाः स्वांशेनेव तदा वृष ।

तस्माद्भिष्णुभूतं कणा वेणी देवो महेश्वरः ॥
ब्रह्मा कङ्कशिनी चान्या एतगव बभूव तु ॥”

इति पाद्मोत्तरखण्डे १५६ अध्यायः ॥

अथ च ।

“सरस्वती रजोरूपा तमोरूपा कलिङ्गजा ।
सत्वरूपा च गङ्गा च नयन्ति ब्रह्मनिर्गुणम् ॥

इयं वेणी हि निःश्रेणी ब्रह्मवर्मा प्रयास्यतः ।
जन्तोऽंशुदृढस्य अह्ना अह्नाज्जुतस्य च ॥

काशीति काचिदवज्ञा सुवनेषु रूपा
लोलाकेशवविशोलविलोचना च ।

वेणुनः

तदीयं गच्छ वरणासिरयं तदीया
वेणीति याच गदितान्यथस्मभूमिः ॥”

इति काशीखण्डे ७ अध्यायः ॥

वेणीरः, पुं, अरिष्टवृत्तः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

वेणीर्वहारः, पुं (वेण्याः द्रौपदीवेणिकायाः
संहारो भीमेन मारितदुर्योधनश्रीगितेन मोचनं
यत्नः ।) भट्टनारायणकृतसप्तमहायुक्ताटक-
विशेषः । तच्च दुर्योधनकर्तृकद्रौपदीकेशाकर्षणा-
वधिं तद्विधानन्तरं तस्या वेणीवन्धनपद्मविव-
रखमस्ति । तस्यायमाद्यश्लोकः ।

“निषिद्धेऽप्येभिल्लितमकरन्दो मधुकरेः
करैरिन्दोरान्तरं रित इव सम्भिप्रसृजुलः ।

विधत्तां सिद्धिं नो नयनसुभगामस्य सदसः
प्रकीर्णः पुष्पाणां हरिचरणयोरङ्गलिरयम् ॥”

वेणुः, पुं, (अज + “अजितरीयो निष् ।” उणा० २।

३८८ इति युः । सच निज् । अजोर्वाभाधो गुणश्च ।)

वेणुः । इत्यमरः । (यथा, रामायणे ४।४१।२७।

“तं तु देशमतिशब्दं शैलोदा नाम निम्बगा ।

उभयोस्तीरयोस्तस्याः कीचका नाम वेणवः ॥”)

वेणी । इति शब्दरत्नावली । वेणीरूपमिति

यथा,—

“वेणुयैः शृणु तं विप्र तद्यापि विदितं तथा ।

दिग् आसीच्छान्तमनाः क्षतसान्तपनादिभिः ॥

नाम्ना देवव्रतो दान्तः कर्मकाण्डविशारदः ।

अवेणवजनव्रातमध्यवर्ती क्रियापरः ॥

एकदापि न सुप्ताव यज्ञेशोऽस्तीति भूपते ।

तस्य गच्छमथाभ्यागादिदान्तक्षतनिश्चयः ॥

मद्वक्तः कोऽपि पूजां स तुलसीदलवारिणा ।

क्षतवांस्तु गृहे किञ्चित् फलमूलं न्यवेदयत् ॥

ज्ञानवारि फलं किञ्चित् तस्मै प्रोत्था ददौ सुधीः ।

अश्रद्धयान्वितं कृत्वा सोऽप्ययच्छात् दिङ्मनसः ॥

तेन पापेन संजातं वेणुत्वमतिदारुणम् ।

तेन पुण्येन तस्यार्थो मदीयप्रियतां गतः ॥

अधुना सोऽपि राजेव केतुमात्रे विराजते ।

युगान्ते तु विष्णुपरो भूत्वा त्रैलोक्यमाप्नोति ॥”

इति पाद्मे पातालखण्डे ५ अध्यायः ॥

वृषविशेषः । इति मेदिनी ।

वेणुकं, स्त्री, तोत्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (पुं, इत्यो

वेणुः । “संज्ञायां कन् ।” ५।१।२७। इति कन् ।

स्तुतवेणुः । यथा, हरिवंशे भविष्यपर्वणि ।

३६ । ५६ ।

“पश्यद् बहुधा देव भिन्नं भिन्नं सङ्घमः ।

शिवश्च दारवं पावं हृदितान् वेणुकान् बहुजम् ॥”)

वेणुकर्करः, पुं, करीरवृत्तः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वेणुजः, पुं, (वेणीज्जयित इति । जन + जः ।)

वेणुयवः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वेणुजात-

माज्ज, त्रि । यथा, भागवते । ३ । १ । २० ।

“वनं यथा वेणुजवङ्गसंश्रयम् ॥”)

वेणुभः, पुं, (वेणु + धमतीति । आ + ङः ।)

वेणुवादकः । इत्यमरः ॥

वेणुनं, स्त्री, मरिचम् । इति रत्नमाला । वेणुज-

मिति च पाठः ॥

४८५

वेतसः

वेणुपत्नी, स्त्री, (वेणीरिव पत्न्यस्याः ।) वंश-

पत्नीवृत्तः । तत्पर्यायः । हिङ्गुपर्णी २ नाडी ३

हिङ्गुशिराटिका ४ । इति रत्नमाला ॥

वेणुबीजं, स्त्री, (वेणीबीजम् ।) वेणुयवः । इति

राजनिर्घण्टः ॥

वेणुयवः, पुं, (वेणीयवः ।) वंशफलम् । वंशर-

चाउल इति भाषा ॥ (यथा, विष्णुपुराणे १२।१०५।

“तथा वेणुयवाः प्रोक्तास्तद्वन् मर्वटका सुने ॥”)

तत्पर्यायः । वेणुजः २ वेणुबीजम् ३ वंशजः ४

वंशतण्डुलः ५ वंशधान्यम् ६ वंशाङ्गः ७ । अस्य

गुणाः । रूतत्वम् । कषायत्वम् । कटुपाकित्वम् ।

बहुभ्रजत्वम् । कषणत्वम् । वातपित्तकरत्वम् ।

सारकत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।

“तद्वयवास्तु सरा रूताः कषायाः कटुपाकिनः ।

वातपित्तकरा उष्णा बहुभ्रजाः कषापहाः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

वेणुवादः, पुं, (वेणु + वादयतीति । वद + णिच् +

अच् ।) वेणुकः । इति रत्नमाला ॥

वेतः, पुं, वेचः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वेतनं, स्त्री, (धी + “वीपतिभ्यां तनन् ।” उणा०

३ । १५० । इति तनन् ।) कर्मदक्षिणा ।

माहिना इति मज्जरि इति च भाषा । तत्त-

त्पर्यायः । कर्मण्या २ विधा ३ भृत्या ४ इतिः

भर्त्से ६ भरणम् ७ भरणम् ८ मूल्याम् ९

निर्वेशः १० पणः ११ । इत्यमरः । विधिः १२ ।

इति जटाधरः ॥ (यथा, मनी । ७ । १२६ ।

“पयो देधोऽप्यनस्य गच्छतुल्यस्य वेतनम् ॥”)

जीवनीपायः । तत्पर्यायः । आजीवः २ जीव-

नम् ३ वार्ता ४ जीविका ५ इतिः ६ । इति

हेमचन्द्रः ॥ रूप्यम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

वेतसः, पुं, (वे + “वेत्सुट् च ।” उणा० ३।४४८।

इति असच् । तुष्टागमश्च ।) लताविशेषः ।

वयसा इति भाषा । इति भरतः ॥ वेति जल-

प्रवती गच्छति इति वेतसः । वीक्ष इत्यवत्

नाम्नीति तसः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ तत्त-

त्पर्यायः । रथः २ अम्बुपुष्पः ३ विदुलः ४ शीतः

५ वानीरः ६ वज्रुलः ७ । इत्यमरः । प्रियः ८ ।

इति रत्नमाला । मन्थपुष्पः ९ रथाभः १० वेतसी

११ । इति शब्दरत्नावली । निचुलः १२ दीर्घ-

पत्रकः १३ कलमः १४ मञ्जरीनन्दः १५ सुषेणः

१६ मन्थपुष्पकः १७ । (यथा, भागवते १३।१२।७।

“कदम्बवेतसलतापवज्रुलकेर्लतम् ॥”)

अस्य गुणाः । स्वादे कटुत्वम् । शीतत्वम् ।

भृतरक्तपित्तोज्वरोगकुष्ठदोषनाशित्वञ्च । इति

राजनिर्घण्टः ॥ अस्य पर्यायगुणाः ।

“वेतसो नम्रकः प्रोक्तो वानीरो रज्ज्वस्तथा ।

अम्बुपुष्पश्च विदुली रथः शीतश्च कीर्तितः ॥

वेतसः शीतलो दाहशोथार्शयोनिकगद्विगान् ।

हन्ति वीसर्पलङ्काक्षपिताम्ररिक्तफानिगान् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

जलवेतसस्य पर्यायगुणाः । अथ जलवेतसः ।

“निकुञ्चकः परिधायो नादयो जलवेतसः ।

वेतालः

जलजो वेतसः शीतः संयाही वातकोपनः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

(जलजातामिः । यथा, अग्निदे । ४।५८।५।

“हरिगयधो वेतसो मध्य आसाम् ॥”

“वेतसोऽपसम्भवोऽयिः ।” इति तन्नाथो

सायणः ॥”))

वेतसाङ्गः, पुं, (वेतसप्रधानोऽङ्गः ।) अङ्गवेतसः ।

इति जटाधरः ॥

वेतसी, स्त्री, वेतसः । इति शब्दरत्नावली ।

(यथा, साहित्यदर्पणे । १ ।

“रेवारीधसि वेतसीतकतले चेतः सक्तकण्ठे ॥”)

वेतसान्, [न] चि. (वेतसाः सत्यञ्च । “कुसुमद्वय-

तवेभ्यो ङमत्तुप ।” ४।१०।२७। इति ङमत्तुप ।

“मादुपधायाः ।” ८।२।६। इति मस्य

वत्वम् ।) वेतसलता बहुलदेशः । इत्यमरभरतौ ।

वेतालः, पुं, द्वारपालकः । इति शब्दरत्नावली ।

भूताधिष्ठितशवः । इत्यमरः । मल्लभेदः । इति

भरतः ॥ शिवगणाधिपविशेषः । यथा,—

सगर उवाच ।

“कोऽसौ भैरवनामाभूत् को वा वेतालसंज्ञकः ।

कथं वा तौ शरीरेण भासुधेन गणाधिपौ ।

अभूतो दिनशास्त्रेण तस्मै वद महासुने ॥

श्रीश्रीय उवाच ।

शृणु राजन् प्रवक्ष्यामि महाकालस्य भूतलः ।

भैरवस्यापि चरितं वेतालस्य महात्मनः ॥

सोऽभौ भूतो हरसुतो महाकालोऽपि भगवन् ।

तावैव गौरीशोभेन संभूय नरयोनिनौ ।

वेतालभैरवौ जातौ पृथिव्यां नृपवेष्टमि ॥”

इति कालिकापुराणे ४५ अध्यायः ॥

तस्योत्पत्त्यादि यथा,—

श्रीदेशुवाच ।

“ममेव मातुषा स्थानिरयं दृष्टमकृतम् ।।

विश्रामि तेऽत्र वचनादुत्पादय सुतद्वयम् ॥ १

प्रतिवेश तनी देवी स्वयं तारावतीतनी ।

महादेवोऽपि तस्यास्तु कामार्थं ससुपस्थितः ॥

ततः सापणवाविष्टा देवी तारावती तनी ।

कामयानं महादेवं स्वयमेवाभवत्सुता ॥

तस्मिन् कालेऽभवत्तमः कापालो चास्त्रिमात्र-

५६ ।

कामातसाने तस्यास्तु सद्यो जातं सुतद्वयम् ।

अभवत्तुष्टाङ्गल तथा प्राक्काण्डमाननम् ।

अथ तारावती देवी सुतो दृष्टा त्रिनिश्चिनी ॥

भूमौ भलिनवेशेन मन्थना ससुपाविशत ।

भर्तृरागमनं शब्दं काकुलौ भगमाधितम् ॥

अथ जगन्महाभागः स राजा चक्रशस्त्ररः ।

प्राणादण्डे आगच्छद्ददृष्टं तारावतीं तदा ॥

ददृष्टं पतितं भूमौ सुक्तकेशीं निरुक्तवाम् ।

सुतो च पतितो भूमौ चक्रसृष्ट्येवमप्रभौ ॥

वानरास्तौ स ददृशे पदयोर्भं दृष्ट्य च ।

ततः स राजा न्यगदत् तं सुनिं पञ्चसन्सुता ॥

पालयिष्ये शम्भुसुतो यथा लभ्यं सदेव हि ।

किन्त्वैतौ सुनिशङ्कत त्वं संस्कृ यथाविधि ॥

वेत्ताव

श्रीर्ष उवाच ।

तमस्तयोर्नाम चक्रे नारदो वचनानुरूप ।
ज्येष्ठो भैरवनामाभूत् वीरः पुत्रो भयङ्करः ॥
वेतालसदृशः क्षणो वेतालोऽभूत्तथापरः ।
इति चक्रे तयोर्नाम देवर्षिर्ब्रह्मणः सुतः ॥”

इति कालिकापुराणे ४६ अध्यायः ॥

वेतालभट्टः, पुं, राजविक्रमादित्यस्य नवरत्नात्-
गतरत्नविशेषः । यथा,—

“धन्वन्तरिः क्षपणकामरसिंहशङ्ख-

वेतालभट्टघटकर्पूरकालिदासाः ।

ख्यातो वराहमिहिरौ नृपतेः सभायां

रत्नानि वै वररचिनव विक्रमस्य ॥”

इति नवरत्नश्लोकः ॥

वेत्ता, [क्] चि, ज्ञाता । वेत्तीति विदधातोस्तृण-
प्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् ॥ (यथा, हितोपदेशः ।

“यथा खरचन्दनभारवाही

भारस्य वेत्ता ननु चन्दनस्य ॥”)

वेत्तः, पुं, (वी + “गुष्टवीपचीति ।” उणा० ४ ।

१६६ । इति चः ।) स्वनामख्यातवृत्तः । तत्प-

र्यायः । वेतः २ योगिदण्डः १ सुदण्डः ४ मृदु-

पर्वकः ५ ॥ (यथा, प्राकृतले । ५ ।

“आचार इत्यधिलेन मया यज्ञीना

या वेत्तयिष्ये वरोधयेयु राज्ञः ॥”)

स तु पञ्चविधः । तेषां गुणाः । शीतलत्वम् ।

कषायत्वम् । भूतपितृहरत्वम् । इति राज-

निर्णयः ॥ तस्यायं वेताग् इति ख्यातम् ।

तद्गुणाः । दीपनत्वम् । रुच्यत्वम् । तिक्तत्वम् ।

पित्तकफनाशित्वम् । तत्पल्लगुणाः । वातपित्त-

नाशित्वम् । अम्लत्वम् । इति राजवल्लभः ॥

असुरविशेषः । तस्य प्रमाणं वेत्तासुरशब्दे

ब्रह्मम् ॥

वेत्तकीयः, चि, (वेत्त + “नडादीनां कृक् च ।” ४ ।

२।६१ । इति कृक् ङङ् ।) वेत्तसम्बन्धयुक्तदेशादिः ।

इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ (एकचक्रा नगरी तु

वेत्तप्राचुर्यवत्त्वं तदाख्यायापि प्रसिद्धा । यथा,

महाभारते । १ । १६१ । ६ ।

“वेत्तकीययज्ञे राजा नायं नयमिहास्मिन् ।

उपायं तं न कुरुते यत्रापि स मन्धीः ॥”)

वेत्तधरः, पुं, (वेत्तस्य धरः ।) दारपालः । इति

हलायुधः ॥ यष्टिधारके, चि ॥

वेत्तधारकः, पुं, (वेत्तस्य धारकः ।) दारपालः ।

इति जटाधरः ॥

वेत्तवती, स्त्री, नदीविशेषः । इत्यमरः ॥ सा तु

मालवदेशात् कालपीनामनगरे यमुनायां

मिलिता । वेत्तासुरमाता । यथा, वराहपुराणे ।

“वेत्तवत्युदरे जातो नाम्ना वेत्तासुरोऽभवत् ॥”

वेत्तहा, [त्] पुं, (वेत्तं हतवान् । हन् + क्तिप् ।)

हन् । इत्यमरः ॥

वेत्तावती, स्त्री, वेत्तवती नदी । यथा,—

“नञ्जाया दधते जलं सुमधुरं कान्तिप्रदं पुष्टिदं

वृष्यं दीपनपाचनं वलकङ्कं वेत्तावती तापिनी ॥”

इति राजनिर्णयः ॥

४८६

वेदः

वेत्तावनं, स्त्री, (वेत्तस्यावनम् ।) वेत्तनिर्मिता-
वनम् । तत्पण्यायः । आसन्दी २ । इति हेम-
चन्द्रः ॥

वेत्तासुरः, पुं, (वेत्तनामकोऽसुरः ।) स्वनाम-
ख्यातासुरः । तस्योत्पत्तिर्यथा,—

महातपा उवाच ।

“आसीद्वाना पुरा राजन् सिन्धुद्वीपः प्रताप-
वान् ।

वारुणाशो महाराजोऽसौऽरण्येऽतपसि स्थितः ॥

पुत्रो मे शत्रुनाशाय भवेदिति नराधिपः ।

एवं जलमतिः सोऽथ महता तपसा स्वकम् ।

कलेवरं स्थिरो भूत्वा शीघ्रयामास सुव्रतः ॥

प्रजापाल उवाच ।

कथं तस्य द्विजश्रेष्ठ श्रुतेनापल्लवं भवेत् ।

येनासौ तदिनाशाय पुत्रमिच्छन् व्रतं स्थितः ॥

महातपा उवाच ।

सोऽन्यजन्मनि पुत्रोऽभूत् त्वष्टृर्बलवतां वरः ।

अवध्यः सर्वशस्त्रैर्घोरपां केनेन नाशितः ॥

जलकेनेन निहितस्तस्मिन्नयमवाप्नुयात् ।

पुनर्ब्रह्मन्त्वयो जातः सिन्धुद्वीपेऽतिसंज्ञितः ॥

स तेषं परमं तीव्रं शक्रवैरमनुसरन् ।

ततः कालेन महता नदी वेत्तवती शुभा ॥

मानुष्यं रूपमास्थाय सालङ्कारा मनोरमम् ।

आजगाम यतो राजा तेषं परमकं तपः ॥

तं दृष्ट्वा रूपसम्पन्नं स राजा क्रुद्धमानसः ।

उवाच काचि सुश्रोणि सत्वं कथय भामिनि ॥

ननुवाच ।

अहं जलपतेः पत्नी वरुणस्य महाभनः ।

नाम्ना वेत्तवती पुण्या त्वामिच्छन्तीह आगता ॥

साभिलाषां परस्त्री यो भजमानां विसर्जयेत् ।

स पापपुरुषो ज्ञेयो ब्रह्महत्याश्च विन्दति ॥

एवं ज्ञात्वा महाराज भजमानां भजस्व माम् ।

एवमुक्तस्तथा राजा साभिलाषोपसुक्तवान् ॥

तस्य सत्योऽभवत् पुत्रो दादृशाकंसमप्रभः ।

वेत्तवत्युदरे जातो नाम्ना वेत्तासुरोऽभवत् ॥

बलवानतितेजस्वी प्रागुच्योतिथः पतिर्भवेत् ।

स कालेन युवा जातो बलवान् दृढविक्रमः ॥

महायोगेन संयुक्तो जिगाय च वसुधराम् ।

सप्तद्वीपवर्ती पञ्चाब्धिरुपस्यतमारुहन् ।

तत्रैव प्रथमं जिग्ये पञ्चादयि यमं ततः ॥”

इति वराहपुराणे द्वेयोत्पत्तिनामाध्यायः ॥

वेत्ती, [त्] पुं, (वेत्तोऽस्यास्तीति । वेत्त + इतिः ।)

दारपालकः । इति हेमचन्द्रः ॥ वेत्तयुक्ते, चि ॥

वेद्य, ङङ् याचि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-

आत्म०-द्विक०-सिट् ।) ङ, वेद्यते । इति दुर्गा-

दासः ॥

वेदः, पुं, (विद् + घञ् ।) विष्णुः । यथा,—

“वेदो वेदविदयज्ञो वेदाङ्गो वेदवित् कविः ॥”

इति विष्णुसहस्रनामस्तोत्रम् ॥

वृत्तम् । इति मेदिनी ॥ कवित् पुस्तके वित्त-

मित्यपि पाठः । यज्ञाङ्गम् । इति तानार्थरत्न-

माला ॥ मीनशरीरावच्छेदेन भगवद्वाक्यम् ।

वेदः

इति न्यायशास्त्रम् ॥ धर्मब्रह्मप्रतिपादकमपौ-
रुषियवाक्यम् । इति वेदान्तशास्त्रम् ॥ ब्रह्मसूत्र-
निर्गतधर्मशापकशास्त्रम् । इति पुराणम् ॥
तत्पण्यायः । श्रुतिः २ आख्यायः ३ । इत्य-
मरः ॥ ङङ् ४ ब्रह्म ५ निगमः ६ । इति
शब्दरत्नावली ॥ प्रवचनम् ७ । इति जटा-
धरः ॥ ॥ वेदस्य प्रादुर्भावो । यथा । कदाचित्
कथं सृष्ट्यामीति ध्यायतो ब्रह्मणो मुखतः-
सृष्टेभ्यस्तत्परो वेदाः प्रादुरासन् । यथा । एक-
विंशतिशाखात्मक-ऋक् १ शतशाखात्मक-
यजुः २ सहस्रशाखामयसाम ३ नवशाखा-
मयाथर्व ४ । इति पुराणम् ॥ अपि च ।

श्रीमार्कण्डेय उवाच ।

“तस्मादद्याद्विभिन्नाद्ब्रह्मणोऽन्यत्तत्तत्तत्तत् ।

ऋचो बभूवुः प्रथमं प्रथमाददनाम्नने ॥

जवापुष्पानिभाः सदास्तेजोरूपा ह्यसंयताः ।

एयक् पृथग्विभिन्नाश्च रचोरूपा महात्मनः ॥

यजंषि दक्षिणादक्तादनिवहानि कानिचित् ।

यादृक्त्वं तथा वर्णान्यसंहतिचराणि वै ॥

पश्चिमं यद्विभोर्लोकं ब्रह्मणः परमेष्ठिनः ।

आविर्भूतानि सामानि ततः कुन्दसितान्यथा ॥

अथव्याणमशेषेण भृङ्गाङ्गनचयप्रभम् ।

घोराघोरस्वरूपं तदाभिचारिकशान्तिमतम् ॥

उत्तरात् प्रकटीभूतं वदनात्तत्तु वेधसः ।

मुखं सत्त्वतमःप्रायं सौम्यासौम्यस्वरूपवत् ॥

ऋचो रजोगुणाः सत्त्वं यजुषाश्च गुणो सुते ।

तमोगुणानि सामानि तमःसत्त्वमथर्वसु ॥

एतानि ज्वलमानानि तेजसाप्रतिमेन वै ।

एयक् पृथगवस्थानं भाङ्गि पूर्वमिवाभवत् ॥

ततस्तदाद्यं यत्तेज ओमित्युक्ताभिप्रस्यते ।

तस्यानुभावाहतेजस्तमांस्यादृत्य संस्थितम् ॥

यथा यजुर्मयं तेजो यच्च सान्नां महासुते ।

एकत्वमुपयातानि परतेजसि संश्रयात् ॥

शान्तिकं पौष्टिकश्चैव तथा चैवाभिचारिकम् ।

ऋगादिषु लयं ब्रह्मस्थितयं त्रिव्यभागम् ॥

ततो विश्वमिदं सद्यस्तमोनाशात् सुनिर्मलम् ।

वभावतीव विप्रर्षे तिरश्चोर्द्धमद्यस्तथा ॥

ततस्तन्महतीभूतं ह्यन्वसं तेज उत्तमम् ।

परेषु तेजसा ब्रह्मन् । एकत्वमुपगम्य तत् ॥

आदित्यसंज्ञामगमदादेव यतोऽभवत् ।

विश्वस्यास्य महाभाग कारणश्चायथात्मकम् ॥

प्रातर्मध्यन्दिने चैव तथा चैवापराङ्गिके ।

अथी तपति सा काजे ऋग्यजुःसामसंज्ञिता ॥

ऋचस्तपन्ति पूर्वाह्ने मध्याह्ने च यजुषि वै ।

सामानि चापराह्णे तु तपन्ति सुनिश्चितम् ॥

शान्तिकं ऋक्षु पूर्वाह्ने यजुः सन्तुचपौष्टिकम् ।

अपराह्णे स्थितं निव्यं सामस्वेवाभिचारिकम् ॥

सृष्टौ च ऋक्षयो ब्रह्मा स्थितौ विश्वयुजुर्मयः ।

रुदः साममयोऽन्ते च तस्मात्तस्या शुचिर्ध्वजिनः ॥

तदेवं भगवान् भास्वान् वेदात्मा वेदसंस्थितः ।

वेदविद्यात्मकश्चैव परः पुरुष उच्यते ॥

स्वर्गस्थितस्तद्देवः स रजःसत्त्वादिकैर्गुणैः ॥

वेदः .

आश्रित्य ब्रह्मविद्यादिसंज्ञामभ्येति श्राव्यतः ।
वेदेः स वेदः स तु वेदस्मृति-
रस्मृति-राष्टोत्रखिलविस्मृतिः ।
विस्मृताश्रयं व्योतिरवेद्यवर्मा
धर्मावदानः परमः परेभ्यः ॥”
इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे सूर्यमाहात्म्ये सूर्यो-
त्पत्तिनामाध्यायः ॥ १० ॥ अथ च ।
“अष्टाविंशे पुनः प्रामेत्यस्मिन् वै द्वापरे द्विजाः ।
पराशरसुतो यासः कृष्णदेपायनोऽभवत् ॥
ए सव सञ्जवेदानां पुराणानां प्रदर्शकः ।
पाराशर्यो महायोगी कृष्णदेपायनो हरिः ॥
आराध्य देवमौशानं दृष्ट्वा सार्वं त्रिलोचनम् ।
तत्प्रसादादसौ यामो वेदानामभवत् प्रभुः ॥
अथ शिष्यान् प्रजग्राह चतुरो वेदपारगान् ।
जेमिनिश्च सुमन्तश्च वैशम्पायनमेव च ॥
पैलं तेषां चतुर्थश्च पञ्चमं मां महासुनिः ।
ऋग्वेदश्रावकं पैलं प्रजग्राह महासुनिः ॥
यजुर्वेदप्रवक्तारं वैशम्पायनमेव च ।
जेमिनिं सामवेदस्य श्रावकं सोऽन्वपद्यत ॥
तथैवाथर्ववेदस्य सुमन्तश्च पञ्चमम् ।
इतिहासपुराणानि प्रवक्तुं मामयोजयत् ॥
एक आसीद्यजुर्वेदस्तत्तुङ्गा यकल्पयत् ।
चातुर्थं जमभूद्यस्मिंस्तेन यज्ञमथाकरोत् ॥
अध्वर्यवं यजुभिः स्यादगमिर्ज्ञेयं द्विजोत्तमाः ।
औज्ञाचं सामभिश्चक्रे ब्रह्मत्वाप्यथर्वभिः ॥
ततः स ऋच उद्वह्य ऋग्वेदं कृतवान् प्रभुः ।
यजुंषि च यजुर्वेदं सामवेदश्च सामभिः ॥
एकविंशतिभेदेन ऋग्वेदं कृतवान् पुरा ।
शाखानान् शतानाथ यजुर्वेदमथाकरोत् ॥
सामवेदं सहस्रेण शाखानाथ विभेदतः ।
अथर्वानामथो वेदं विभेद नवकेन तु ॥
मैत्रेयश्चादुष्टैर्थासः पुराणं कृतवान् प्रभुः ।
योऽयमेकश्चतुष्पादो वेदः पूर्वं पुरातनात् ॥
ॐकारो ब्रह्मणो जातः स दोषविगमोऽयम् ।
वेदवेतो हि भगवान् वासुदेवः सनातनः ॥
स गीयते वरो देवो यो वेदेन स वेदविन ।
एतत् परतरं ब्रह्मव्योतिरानन्दसुखम् ॥
वेदवाक्योद्दिष्टं सत्त्वं वासुदेवं परं पदम् ।
वेदवेद्यामिदं वेत्ति वेदं वेदपरो मुनिः ॥
अवेदं परमं वेत्ति वेदनिष्ठः सदैश्वरः ।
स एव वेदो वेद्यश्च तमेवाश्रित्य सुच्यते ॥
इत्येवमन्तरं वेद्यमोहकारं वेदमथयम् ।
अवेदश्च विनाशानि पाराशर्या महासुनिः ॥”
इति कौर्म ४६ अध्यायः ॥ १० ॥
वेदाध्ययनपार्श्वं यथा,—
आम उवाच ।
“एवं दृष्ट्वादिभिर्युक्तं शौचाचारसमन्वितः ।
आहुतोऽध्ययनं क्रुपादीजमागो गुरोर्भूः स्वम् ।
नित्यसुद्व्यतपाणिः स्यात् साध्याचारः संयतः ।
आस्त्यतामिति चोक्तः सज्जासीताभिसुखं
गुरोः ॥
प्रतिश्रवणसम्भावे श्रयाभो न समाचरेत् ।

४६७

वेदः

नासीनो न च भुञ्जानो न तिष्ठन् परादमुखः ।
नीचं श्रव्यासनं चास्य सर्वदा गुरुसन्निधौ ।
गुरोस्तु चतुर्विधये न यथेष्टासनो भवेत् ॥
नोदाहरेदस्य नाम परोक्षमपि केवलम् ।
न चेवास्यानकुर्वीत गतिभाषितचेष्टितम् ॥
गुरोर्धनं परीवारो निन्दा वापि प्रवर्जिते ।
कर्णो तत्र पिपातयौ गन्तव्यं वा ततोऽन्यतः ॥
दूरस्थो नाश्वयेदं न क्रुद्धो नास्ति के स्थियाः ।
न चेवास्त्योत्तरं त्रयान् स्थिते नासीत सन्निधौ ॥
उदकुम्भं कुशान् पुष्पं समिधोऽस्याहरेत् सदा ।
मार्जनं लेहानं निधमज्ञानां वै समाचरेत् ॥
नास्य निम्नान्यश्रयनं पादकोपान्हावपि ।
नाक्रामेदासनचास्य ह्यायादीन् वै कदाचन ॥
साधयेद्वृक्षाच्छादीन् लब्ध्वासासौ निवेदयेत् ।
अनापेक्ष्य गन्तव्यं भवेत् प्रियङ्गुते रतः ॥
न पादौ धावयेदस्य सन्निधाने कदाचन ।
जम्भितं हसितञ्चैव कण्ठप्रावरणं तथा ॥
वर्जयेत् सन्निधौ नित्यमवस्कोटनमेव च ।
यथाकालमधीयीत यावत् विमना गुरुः ॥
आसीताधो गुरोर्दक्षं फले के वा समाहितः ।
आसने शयने याने नैव तिष्ठेत् कथञ्चन ॥
धावन्तमनुधावेत् गच्छन्तमनुगच्छति ।
गोऽन्धोऽप्यनपामादपक्षरेण कटेषु च ॥
आसीत गुरुणा सार्धं शिलाफलकनौपु च ।
जितेन्द्रियः स्यात् सततं वयस्यात्माक्रोधनः
मुचिः ॥
प्रयुञ्जीत सदा वाचं मधुरां हितकारिणीम् ।
गन्धं मान्यं रम्यं कथां शुक्तं प्राणिविहंसनम् ॥
अभ्यञ्जसाक्षोपोनपक्षपादराममेव च ।
कामं लाभं भयं निद्रां गोत्रं वादिचरुत्तकम् ॥
आतर्जनं परीवारं स्त्रीप्रेक्षणभनन्तथा ।
परोपघातपेयुष्यं प्रयत्नं न विवर्जयेत् ॥
उदकुम्भं सुमनसो गोशतान्मुक्तिकाकुशान् ।
आहरेद्यवावर्दानि भैक्षश्चहारमाचरेत् ॥
कृतञ्च लवणं सर्वं वर्ज्यं पर्येषितञ्च यत ।
अवृत्तदृष्टौ सततं भवेद्भीतादिनिस्पृहः ॥
नादित्यं वै समीक्षेत् नाचरेद्वृत्तधावनम् ।
एकान्तमशुचिस्त्रीभिः शूद्रान्तरिमिभायणम् ॥
गुरुस्त्वष्टं भेषजाहं प्रयुञ्जीत न कामतः ।
मलापकर्षणं स्नानं नाचरेद्दि कथञ्चन ॥
न क्रुप्यान्नामसं विप्र गुरोस्त्वयामि कथञ्चन ।
मोहाद्वा यदि वा लोभान्तास्तेन पतिनो भवेत् ॥
लौकिकं वैदिकञ्चापि तथाध्यात्मिकमेव वा ।
आददौत यतो ज्ञानं तत्र दत्तुं कदाचन ॥
गुरोरेष्यवलिमस्य कार्याकार्यमजाननः ।
उत्पद्यन्तिपन्नस्य मनुस्त्रागं समग्रवीत ॥
गुरोर्गुरोः सन्निहिते गुरुवदृष्टिमाचरेत् ।
न चाविच्छेदगुरुणा स्यात् गुरुनभिवादयेत् ॥
विद्यागुरुत्वेनैव गुरुवृत्तिस्त्वयोनियु ।
प्रतिविधासं चाधर्मा द्विजश्चोपदिशतस्त्वपि ॥
श्रियः स्वगुरुवदृष्टिं नित्यमेव समाचरेत् ।
गुरुपुत्रेण दारेण गुरोश्चैव खन्युषु ॥

वेदः

बालः समानजन्मा वा शिष्यो वा यज्ञकर्मणि ।
अध्यापयन् गुरुसुतो गुरुवन्मानसहृत् ॥
उत्सादनं वा गात्राणां स्वपनोष्कृष्टभोजने ।
न क्रुप्याद्गुरुपुत्रस्य पादयोः शौचमेव च ॥
गुरुवत् प्रतिपूज्यास्तु सवर्णा गुरुवक्षया ।
असवर्णास्तु संपूज्याः प्रकृत्यानाभिवादनैः ॥
अभ्यञ्जनं स्नापनञ्च गानोत्सादनमेव च ।
गुरुपत्न्या न कायाणि केशानाञ्च प्रसाधनम् ॥
गुरुपत्नीस्तु युवतीं नाभिवाद्येन पादयोः ।
कुर्वीत वन्दनं भूमावेधोऽहमिति च ह्रवन् ॥
विधेयं पादयज्ञमन्त्रहृत्वाभिवादनम् ।
गुरुदारेण कुर्वीत यती धर्ममनुसरन् ॥
मातृस्वसा मातुलानां श्वशुराचारः पितुः स्वसा ।
प्रपूज्या गुरुपत्नी च समास्ता गुरुभाष्यया ॥
भ्रातृभार्योपसंग्राह्या सवर्णाश्चान्यथापि ।
विप्रस्य तूपसंग्राह्या ज्ञातिसम्बन्धयोचितः ॥
पितुर्भगिन्यां मातुश्च न्यायस्याश्च स्वसर्गपि ।
मातृवदृष्टिमातृस्त्वन्माता ताभ्यो गरीयसी ॥
श्वमाचारसम्पत्तमातृवद्व्यमदात्मिकम् ।
वेदमध्यापयेद्धर्मा पुराणाङ्गानि नित्यशः ॥
तथा चिराप्ते शिष्यं गुरुज्ञानमनिर्हियम् ।
हरते दृष्टं तस्य शिष्यस्यैव ततो गुरुः ॥
आचार्यपुत्रः मुख्यपुत्रोऽपि धार्मिकः शुचिः ।
आप्तः श्रोत्रोऽपि साधुराध्याया दश धर्मेतः ॥
जगद्गुरु तयादोर्हो मेधाधौ युगलतरः ।
आप्तः प्रियोऽपि विधिवत् सङ्ग्राह्या द्विजातयः ।
यत्तेषु ब्रह्मणो दानमन्यत तु यथोदितात् ॥ ११ ॥
वेदाध्ययनविधयेषां,—
“आचस्य संयतो नित्यमधीयीत उदङ्मुखः ।
उपसयस्य तत्पादौ धीचमागो गुरोर्भूः स्वम् ॥
अधीत्य भो इति मयादिरागोऽस्त्विति चारमेत् ।
प्राक् भूतान् पर्येषामेनः पवित्रेणैव पावितः ॥
प्राणायामेऽस्त्रिभिः पूतस्तुत ओङ्कारमहति ।
ब्राह्मणः प्रणवं क्रुप्यादन्तं न विधिवद्विजाः ॥
क्रुप्यादध्यापनं नित्यं स ब्रह्मादीनि पूज्यतः ।
सर्वगामेव भूतानां देवश्चान्तरः सनातनः ॥
अधीतानध्ययितव्यं ब्राह्मण्यहोयतेऽन्यथा ।
अधीयीत ऋषो नित्यं त्रीरुह्या सदैवताः ॥
प्रोणाति तपयन्त्येनं कामेऽस्त्रिभिः सदैवताः ।
यजुष्यधीते नियतं दद्या प्रोणाति देवताः ॥
सामान्यधीते प्रोणाति घृणाहृतिभिरन्यथम् ।
अथर्वीहिरभो नित्यं सध्या प्रोणाति देवताः ॥
धर्माद्यं पुराणानि मांमेकार्पयत सुरान् ।
अपि समीपे प्रयतो नैत्येकं विधिमाश्रितः ॥
गायत्रीमण्यधीयीत गत्वारण्यं समाहितः ।
सहस्रपरमां देवीं शतमयीं दद्यावदाम् ॥
गायत्रीं वै जपेत्प्रियं जपयज्ञः प्रकीर्तितः ॥
गायत्रीश्चैव वेदाश्च तुल्यतोऽन्यथ प्रभुः ।
एकतश्चतुरो वेदान् गायत्रीश्च तथैकतः ॥
ॐकारमादितः जप्त्वा याहुतीस्तदनन्तरम् ।
ततोऽधीयीत सावित्रीमेकाग्रः अह्वयान्वितः ॥
पुराकल्पे वसुन्मत्ता भृशं वः सः सनातनाः ।

महायाज्ञतयस्तिष्ठः सर्वशुभनिर्वाणः ।
प्रधानं पुरुषः कालो ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ।
सत्त्वं रजस्तमस्तिष्ठः क्रमाद्व्याजतयः स्मृताः ॥
ॐकारस्तत्परं ब्रह्म सावित्री स्यात्तद्वचनम् ।
एष मन्त्रो महाभागः सारास्त्रार उदाहृतः ॥
योऽधीतेऽह्यह्यन्ते सावित्री वेदमातरम् ।
विज्ञायार्थं ब्रह्मचारी स याति परमां गतिम् ॥
गायत्री वेदजननी गायत्री लोकपावनी ।
न गायत्र्याः परं जप्यं एतद्विज्ञाय मृष्यते ॥
आवणस्य च माघस्य पौर्णमास्यां द्विजोत्तमाः ।
आषाढ्यां पौष्ठपक्षां वा वेदोपकरणे स्मृतः ॥
उत्तमस्य यामनगरं मासान् विप्रोऽर्हपञ्चमान् ।
अधीयीत शुचौ देशे ब्रह्मचारी समाहितः ॥
पुण्ये तु हृत्पदां कुम्भाद्विहृत्यर्ज्ययेद्विजः ।
माघशुक्लस्य तु प्राप्ते पूर्णाह्ने प्रथमेऽहनि ॥
हृत्पदां मधो जप्यान् शुक्लपत्रे तु वै द्विजः ।
वेदाङ्गानि पुराणानि जप्यपत्रे तु मानवः ॥३॥
इमान्निवमनध्यायानधीयानो विचक्षणः ।
अध्यापनश्च कुम्भाणो अभ्यस्यन्नपि यत्नतः ॥
कर्णश्रवेऽनिले राज्ञौ दिवा पोशुसहजने ।
विद्युत्स्नानितसर्वेषु महोल्कानाञ्च संभवे ॥
आकाशिकमनध्यायमेतेष्वहं प्रजापतिः ।
एतान्भुदितान् विद्यादयदा प्रादुष्कृतान्मिषु ॥
तदा विद्यादध्यायमनुतौ पात्रं दर्शयेत् ।
सज्योतिः स्यादध्यायः शेषे राज्ञौ यथा दिवा ॥
नित्यानध्याय एव स्यादध्यायेषु नगरेषु च ।
धर्मनेपुण्यकामानां पूतिगन्धेषु नित्यशः ॥
अन्तःप्रवर्गते ग्रामे वृषलस्यैव सन्निधौ ।
अनध्यायो रजमाने समवाये जनस्य च ॥
उदके मध्याह्ने च विण्मृजस्य विसर्जने ।
उच्छिष्टः श्राद्धं भुक्तेव मनसापि न चिन्तयेत् ॥
प्रतिपद्य द्विजो विद्वानेकोद्दिष्टस्य केतनम् ।
अहं न कीर्त्तयेद्ब्रह्म राज्ञो राज्ञोश्च सतके ॥
यावदेकान्तदृष्टस्य ज्ञेहो लेपश्च तिष्ठति ।
विप्रस्य विदुषो देहे तावद्वज्रश्च न कीर्त्तयेत् ॥
श्रयानः प्रौढपादश्च तथा चेवावशक्यिकः ।
नाधीयीतामिषं जम्बा सूतकामादमेव च ॥
निराहारे बाणशब्दे सन्ध्योऽरुमधोरपि ।
अमावास्याचतुर्दश्योः पौर्णमास्यष्टमीषु च ॥
उपाकर्मणि चोत्सर्गे चिरात्रं चपणं स्मृतम् ।
अटकासु त्वहोरात्रस्त्वन्तासु च रात्रियु ॥
मार्गशीर्षे तथा पौषे माघमासे तथैव च ।
तिस्रोऽहकाः समाख्याताः क्षणपक्षेषु स्मरिभिः ॥
श्रद्धातकस्य च्छायायां शास्त्रलेभंभुकस्य च ।
कदाचिदपि नाधेयं कोविदारकपितृयोः ॥
समानवित्ये तु न्यते तथा सत्रब्रह्मचारिणि ।
आचार्यं संस्थितं वापि चिरात्रं चपणं स्मृतम् ॥
हिंदायं तानि विप्राणां येऽनध्यायाः प्रकी-
र्त्तिताः ।
हिंसन्ति राजसास्त्रियु तस्मादेतानि वर्जयेत् ॥
नित्यके नास्त्रनध्यायः सन्ध्योपासन एव च ।
उपाकर्मण्य कर्मान्ते होममन्त्रे तथैव च ॥

एकान्तमप्येकं वा यजुः सामाथवा पुनः ।
अष्टकाद्यास्त्रयोऽन्ये मारुते चातिवायति ॥
अनध्यायस्तु नाङ्गेषु नतिहासपुराणयोः ।
न धर्मशास्त्रेऽन्येषु पञ्चस्वतानि वर्जयेत् ॥३॥
एष धर्मः समासेन कीर्त्तितो ब्रह्मचारिणाम् ।
ब्रह्मणाभिहितः पूर्वस्मृतीणां भावितात्मनाम् ॥
योऽन्यत्र कुरुते यत्नमनधीय श्रुतिं द्विजाः ।
स संभ्रष्टो न संभाव्यो वेदवाक्यो द्विजातिभिः ॥
न वेदपाठमात्रेण सत्पुण्यो वै भवेत् द्विजः ।
पाठमात्रावसतस्तु पक्षे गौरिव सीदति ॥
अधीत्य विधिवद्देवं वेदाद्यं न विचारयेत् ।
स सान्वयः शूद्रकल्पः पात्रज्ञो न प्रपद्यते ॥
पठित्वात्यन्तिकं वासं कर्तुमिच्छति वै गुरोः ।
युक्तः परिचरेदेवं न शरीरविमोक्षणम् ॥
गत्वा वनं यो विधिवच्चतुर्वाक्यान्वेदसम् ।
अधीयीत सदा नित्यं प्रक्षतिष्ठः समाहितः ॥
सावित्रीं शतश्रुतीयं वेदान्ताञ्च विशेषतः ।
अभ्यसेत् सततं सुक्तो भस्मस्नानपरायणः ॥
एतदिधानं परमं पुराणं
वेदाम्ने सन्त्यगिहिरितं वः ।
पुरा महर्षिप्रवराभिष्टुतः
स्वायम्भुवो यन्मनुराह देवः ॥
एतमीश्वरसमीरितं नरो
योऽनुनिष्ठति विधिं विधानवित् ।
मोहजालमपहाय सोऽन्वतो
याति तत्तत्पदमनामयं शिवम् ॥”
इति कौर्म उपविभागे १३ अध्यायः ॥
अथ ऋग्वेदस्य संहिता ।
“विभेद प्रथमं विप्र पैल ऋग्वेदपादपम् ।
इन्द्रप्रमितये प्रादात् वास्कलाय च संहिते ॥
तत्तुह्यं मा विभेदाय वास्कलो निलसंहिताम् ।
कोध्यादिस्थो दौ तास्तु शिष्येभ्यः स महामतिः ॥
योध्यामितातुरौ तद्वत् जातुकणपराशरौ ।
प्रतिशाखास्तु शाखायास्तस्यास्ते जगद्गुरुने ॥
इन्द्रप्रमितरेकान्तु संहितां स्वसुतं ततः ।
माख्येयं महात्मानं मैत्रेयाध्यापयत्तदा ॥
तस्य शिष्यप्रशिष्येभ्यः पुत्रशिष्यक्रमादययौ ।
वेदमित्रस्तु शाकलाः संहितां तामधीतवान् ॥
चकार संहिताः पञ्च शिष्येभ्यः प्रददौ च ताः ।
तस्य शिष्याश्च ये पञ्च तेषां नामानि मे श्रव्य ॥
सुहृन्तो गालवश्चैव वातस्यः शालीय एव च ।
शैशिरः पञ्चमश्चासीन्मैत्रेयः सुमहामतिः ॥
संहिताचित्रयक्ष्मे शाकपूणिर्गर्धेततः ।
निरुक्तमकरोत्तद्वत्तुं सुनिसत्तम ॥
कौषी वेतालकस्तद्वत्तुं महामतिः ।
निरुक्तस्तुतुर्थोऽभूदेवेदाङ्गपरागः ॥
इत्येताः प्रतिशाखाभ्यो ह्यगुशाखा द्विजोत्तम ।
वास्कलिश्चापरास्तिष्ठः संहिताः क्षतवान्
द्विजः ॥
शिष्यः कालायनिर्गार्म्यस्तृतीयश्च तथा जवः ।
इत्येते बह्वृचाः प्रोक्ताः संहिता येः प्रव-
र्त्तिताः ॥”

इति विष्णुपुराणे ३ अंशे वेदविभक्तिर्नाम ३
अध्यायः ॥३॥ यजुर्वेदस्य संहिता यथा,—
“यजुर्वेदतरोः शाखाः सप्तविंशत्यहामतिः ।
वैशम्पायननामासौ यासश्शिष्यश्चकार वै ।
शिष्येभ्यः प्रददौ ताञ्च जगद्गुरुऽप्यनुक्रमात् ॥
याज्ञवल्क्यास्तु तस्याभूद्ब्रह्मरातस्तुतो द्विज ।
शिष्यः परमधर्मज्ञो गुरुवृत्तिपरः सदा ॥
ऋषिर्षोऽप्य महामेरोः समाजे नागमिष्यति ।
तस्य वै सप्तरात्रं ब्रह्महत्या भविष्यति ।
पूर्वमेव मुनिगणैः समथोऽयं ज्ञतो द्विज ॥
वैशम्पायन एकस्तु तं यतिक्रान्तवांस्ततः ।
स्वसौयं बालकं सोऽप्य पदा स्मृष्टमवातयत् ॥
स शिष्यानाह भोः शिष्याः ब्रह्महत्यापहं
व्रतम् ।
चरध्वं मनुजते सर्वे न विचार्यमिदं तथा ॥
अथाह याज्ञवल्क्यास्तं किमेभिर्भगवन्दिनेः ।
क्षेत्रितैरुत्पतेजोभिश्चरिष्येऽहमिदं व्रतम् ॥
ततः क्रुद्धो गुरुः प्राह याज्ञवल्क्य महामतिम् ।
सुच्यतां यत् त्वयाधीतं मत्तो विप्रावमन्यक ॥
निस्तेजसो वदस्वितान् यस्त्वं ब्राह्मणपुङ्गवन् ॥
तेन शिष्येण नाप्योऽस्ति ममाज्ञाभङ्गकारिणा ॥
याज्ञवल्क्यास्ततः प्राह भक्त्येतत्तं मयोदितम् ।
ममाप्यलं त्वयाधीतं यन्मया तदिदं द्विज ॥
श्रीपराशर उवाच ।
इत्युक्त्वा रुधिराक्तानि स्वरूपाणि यजुषि सः ।
हृदयित्वा ददौ तस्मै ययौ च स्वेच्छया मुनिः ॥
यजुष्यय विमृष्टानि याज्ञवल्क्येन वै द्विज ।
जगद्गुस्तिरितरा भूत्वा तैत्तिरीयास्तु तं ततः ॥
ब्रह्महत्याव्रतं चोर्गं गुरुणा चोदितस्तु येः ।
चरकाध्वयेवस्ते तु चरणाङ्गुनिसत्तम ॥
याज्ञवल्क्योऽपि मैत्रेय प्राणायामपरायणः ।
तुष्टाव प्रयतः स्वयं यजुष्यभिलषंस्तुतुः ॥
श्रीयाज्ञवल्क्य उवाच ।
नमःसर्वेभ्य हाराय सुक्तीरमिततेजसे ।
ऋग्यजुःसामभूताय त्रयोधामवते नमः ॥
श्रीपराशर उवाच ।
इत्येवमादिभिस्तेन स्तूयमानः क्षवे रविः ।
वाजिरूपधरः प्राह त्रयितामभिवान्मृतम् ॥
याज्ञवल्क्यास्ततः प्राह प्रणिपत्य दिवाकरम् ।
यजुषि तानि मे दद्वि यानि सन्ति न मे गुरौ ॥
श्रीपराशर उवाच ।
एवमुक्तो ददौ तस्मै यजुषि भगवान् रविः ।
अयातयामसंज्ञानि यानि वेति न तद्गुरुः ॥
यजुषि येऽधीतानि तानि वेप्रेद्विजोत्तम ।
वाजिनस्ते समाख्याताः सूर्योऽयः सोऽभवद्-
यतः ॥
शाखाभेदास्तु तेषां वै दश पञ्च च वाजिनाम् ।
काण्वाद्याः सुमहाभाग याज्ञवल्क्यप्रवर्त्तिताः ॥
इति श्रीविष्णुपुराणे ३ अंशे वाजिनामाख्यानं
५ अध्यायः ॥३॥ सामवेदस्य संहिता यथा,—
“सामवेदतरोः शाखा यासश्शिष्यः स जैमिनिः ।
क्रमेण येन मैत्रेय विभेदं श्रद्धा तन्मम ॥

वेदः

सुमनुसुखं पुत्रोभूत् सुकर्मास्त्यापभूत् सुतः ।
अधीतवन्तावेकैकां संहितां तौ महासुनी ॥
बाहसं संहिताभेदं सुकर्मा तत्सुतस्ततः ।
तकार तच्च तच्छिष्यौ जगन्नाते महाव्रतौ ॥
हरिगणनाभिः कौशल्याः पौष्पश्रिष्य द्विजोत्तमः ।
उदीत्याः सामगाः शिष्यास्तस्य पञ्चशताः ॥

सूता ॥

हरिगणनाभात्तावतः संहिता येर्दिजोत्तमः ।
यदीतास्तेऽपि शिष्यन्ते पण्डितैः प्राप्य सामगाः ॥
लोकानिः कथमिच्छेव कुम्भीदिनां जलस्तथा ।
पौष्पश्रिष्यास्तद्वेदेः संहिता बहुलीकृताः ॥
हरिगणनाभिशिष्यश्च तनुविश्रुतिसंहिताः ।
प्रोवाच कतिनामासौ शिष्यश्चः सुमहामतिः ॥
तेष्वपि सामवेदोऽसौ श्रुत्वाभिर्वैकुण्ठोत्तमः ॥”

अथर्ववेदस्य संहिता यथा,—

“अथर्वनामथो वस्ये संहितानां सप्तचयम् ।
अथर्ववेदं स मुनिः सुमनुरमितद्युतिः ॥
शिष्यमध्यापयामास कव्यं सोऽपि तद्विधा ।
कृत्वा तु वेददृष्टाय तथा पण्थाय दत्तवान् ॥
वेददृष्टस्य शिष्यास्तु मोदो ब्रह्मवर्तिस्तथा ।
शौल्कायनिः पिप्पलादस्तथास्यो मुनिसत्तमः ॥
पण्थस्यापि त्रयः शिष्याः कृतायेर्दिज संहिताः ।
जाजलिः कुमुदादिश्च तृतीयः शौनको दिज ॥
शौनकस्तद्विधा कृत्वा ददातेऽस्तु वभवे ।
द्वितीयं संहितां प्रादात् सैन्धवायनसंज्ञिते ॥
सैन्धवा सुक्लकेशश्च भित्तवेदा द्विधा पुनः ।
नञ्चकण्णो वेदानां संहितानान्तथैव च ॥
चतुर्थः स्यादङ्गिरसः शान्तिकल्पश्च पञ्चमः ।
अष्टाष्टाथर्वनामेतैः संहितानां विकल्पकाः ॥”

इति विष्णुपुराणे ३ अर्धे ६ अध्यायः ॥

अन्यत् कूर्मपुराणवत् ॥ ३ ॥ उपरश्च ।

“वेदो हरेऽस्माकं सावित्री वेदमाता प्रतिष्ठिता ।

त्रिगुणश्च त्रितुल्यश्च तेन विष्णुः प्रतिष्ठिताः ॥

दृश्यतेऽङ्गैः संस्कृता ये ब्राह्मणा ब्रह्मवादिनः ।

तच्च वेदाश्च लोकानां त्रयाणांमिह पोषकाः ॥

यज्ञाध्ययनदानादितपःस्वाध्यायसंयमेः ।

प्रीत्ययन्ति हरिं भक्त्या वेदनन्तविधानतः ॥”

इति कल्किपुराणे २ अध्यायः ॥ ३ ॥

वेदोक्तकर्म्म कर्त्तव्यं यथा,—

“श्रुतिस्मृतिसदाचारविहितं कर्म्म केवलम् ।

सैवितथं चतुर्वर्णैर्भजद्भिः केशवं सदा ॥

अन्यथा निरयं याति कुमांगगणसेवनात् ।

असौ वेदविरुद्धार्थं शास्त्रोक्तं कर्म्म संत्यजेत् ॥”

इति पाद्मोत्तरखण्डे १७ अध्यायः ॥ ३ ॥

वेदाचाराङ्गौकिकाचारी बलवान् यथा,—

पार्वत्युवाच ।

“केवलं वेदमाश्रित्य कः करोति विनिर्णयम् ।

बलवान् लौकिको वेदालोकाचारश्च कस्यजेत् ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे ७ अध्यायः ॥ ३ ॥

अथ वेदस्य स्थितिकालः ।

“करोद्दृशसहस्रानि ययौ लक्षा हरेः पदम् ।

वेद्यवाच पुराणानि शृङ्गानि आदृतर्पणम् ॥

४८८

वेदः

वेदोक्तानि च कर्म्मणि ययुस्तेः साङ्गमेव च ।

हरिपूजा हरेर्नाम तत्कीर्त्तनगुणकीर्त्तनम् ॥

वेदाङ्गानि च शास्त्राणि ययुस्तेः साङ्गमेव च ।

सत्त्वधर्मैः सत्यश्च वेदाश्च ग्रामदेवताः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ६ अध्यायः ॥ ३ ॥

आयुर्वेदस्योत्पत्तिकथने यथा,—

“यद्वक्त्रेभ्यः पञ्चसंस्थागतैर्भ्यो

वेदा जाता ऋगयजुःसामभेदाः ।

आयुर्वेदश्चैव वेदश्चेति कणादः ॥

आस्ति वेदः पञ्चमो वैद्यकाख्यो

वेता कथितस्तस्य नास्ति मरेशान् ॥

तस्माद्वाताग्नेय तस्मात्सुरापाट-

तस्माज्जाला वक्तुमर्हामि शास्त्रम् ॥”

इति गङ्गबोधः ॥

“हिताहितं सुखं दुःखमायुक्तस्य हिताहितम् ।

मानश्च तच्च यत्रोक्तमायुर्वेदः स उच्यते ॥”

इति सुखबोधः ॥ ३ ॥ ३ ॥

चतुर्वेदानां विवरणं यथा । अथातश्चरणव्युत्पत्तिः

आख्यास्यामः । तत्र यदुक्तं चातुर्वेदम् । चत्वारो

वेदा विज्ञाता भवन्ति । ऋग्वेदो यजुर्वेदः

सामवेदोऽथर्ववेदश्चेति । तत्र ऋग्वेदस्याष्टौ

स्थानानि भवन्ति । ऋषौऽश्वकः १ ऋचकः ०

अवगीयपारः ३ क्रमपारः ४ क्रमरथः ५

क्रमजटः ६ क्रमशटः ७ क्रमदण्डश्चेति ८ ।

चतुर्व्यारायणमेतयाम् । शाखाः पञ्चविधा

भवन्ति । आश्वलायनी १ संख्यायनी ०

शाकला ३ वास्कला ४ माण्डूकेयाश्चेति ५ ।

तेषामध्ययनम् । अध्यायास्तुःषष्टिः । मण्ड-

लानि च दृश्येव तु ।

“एकच एकवर्गस्यादेकश्च नवकस्तथा ।

द्वौ वर्गौ द्वे ऋषौ त्रये त्रीणि ऋचप्रानं

सूतम् ॥

चतुष्टयं समाख्यातं षट्सप्तत्युत्तरं शतम् ।

पञ्चर्षेः द्वादश शतान्यष्टाविंशोत्तराणि च ॥

शतत्रयं षड्विंशं सप्तपञ्चाशदुत्तरम् ।

सप्तर्षमेकात्रिंशदुत्तरं शतमेककम् ॥

अष्टर्षाः पञ्चपञ्चाशदङ्गाः स्युर्नाधिकोत्तराः ।

वर्गानां परिसंख्यातं द्वे सदस्ये षट्तरि ॥

सहस्रमेकं सूक्तानां त्रिंशदङ्गं विकल्पनाम् ।

दशसप्तसु पण्यन्ते संख्यातं वै पदक्रमम् ॥

एकशतं सहस्रं वा द्विपञ्चाशत् सहस्राहम् ।

एतानि च चतुर्दश वाशिष्ठानाम् । इतरेषां

पञ्चाशीतिक्रमकाले तु वेदयम् । चतुर्विंशत-

सहस्राणि दिव्यकानां सहस्राणां द्वाविंशत

षोडशोत्तराः । चत्वारिंशत्सहस्राणि द्वाविं-

शतचत्वारिंशत्सहस्राणि ॥

ऋचां दशसहस्राणि ऋचां पञ्चशतानि च ।

ऋचामश्रोतिपादश्चेत्तु परायणमुच्यते ॥

एक ऋचैकवर्गश्च एकश्च नवकस्तथा ।

द्वौ वर्गौ द्वे ऋषौ त्रये त्रीणि त्रीणि शते-

नथा ॥

सहस्रमेकं सूक्तानां पञ्चानां शतमानविंशतिः ।

वेदः

सप्तकानां द्वे च सप्तोत्तरे शते । चतुर्वर्णे त्रीणि

शतानि षट्कानां त्रीण्याः षष्टिरष्टकानाम् ॥ ३ ॥

यजुर्वेदस्य षडशीतिर्भेदा भवन्ति । तत्र

चरकाणां द्वादशभेदा भवन्ति । चरकाः १

आङ्गरकाः २ कटाः ३ प्राच्यकटाः ४ कपिल-

कटाः ५ औपमन्याः ६ आटलकटाः ७ चारा-

यनीयाः ८ वारायणीयाः ९ वातान्तिवेद्याः १०

अतिचतसराः ११ अतिचतसरा इति वा

पाठः । मैत्रायणीयाश्चेति १२ । तत्र मैत्राय-

णीयानां सप्तभेदा भवन्ति । मानवाः १

दुग्धभाः २ वैकेयाः ३ वाराह्याः ४ हारिद-

वेद्याः ५ श्यामाः ६ श्यामायनीयाश्चेति ७ ।

तेषामध्ययनमष्टौ । यजुःतद्व्यासगधीत्य शाखा-

पारो भवति । तान्येव द्विगुणान्यधीत्य पदपारो

भवति । तान्येव त्रिगुणान्यधीत्य क्रमपारो

भवति । षडङ्गान्यधीत्य षडङ्गविहवति । शिष्टाः १

कण्ठो २ व्याकरणम् ३ निरुक्तम् ४ हन्तो ५

ज्योतिषमित्यङ्गानि ६ । तत्र प्राच्योदीच्यां

मैत्रेयां निरुक्त्यः । तत्र बालभनेयानां सप्त-

दशभेदा भवन्ति । जावलाः १ औषेयाः ०

काण्वाः ३ माध्यन्दिनाः ४ शापीयाः ५ तापा-

यनीयाः ६ कापालाः ७ पीडितवनाः ८ आव-

टिकाः ९ पामावटिकाः १० परमावटिकापि

पाठः । पाराशरीयाः ११ वैशेयाः १२ वैनेयाः

१३ औषेयाः १४ गालवाः १५ वैजनाः १६

कल्यायनीयाश्चेति १७ । प्रतिपदमनुपदं हन्ती

भाषा धर्म्मं सोमंसा न्यायस्तै इत्युपाङ्गानि ॥

उपज्योतिषम् । साङ्गलक्षणम् । प्रतिज्ञान-

वाक्यम् । परिसंख्या । चरणवृद्धम् । आङ्ग-

कल्पः । प्रवराध्यायश्च । शास्त्रम् । क्रतुः ।

संख्यानः । आगमः । यज्ञम् । पार्श्वान् ।

होत्रकम् । पारत्याशुहोत्रकमपि पाठः ।

पशवः । उक्त्यानि । क्रमेण च मित्यष्टादश

परिशिष्टानि ।

“द्वे सहस्रे शते न्यने मन्त्रे वागसनेयके ।

इत्युक्तं परिसंख्यानमेतत् सकलं सप्तक्रियम् ॥

यज्योश्च परिसंख्यातं ब्राह्मणश्च चतुर्गणम् ।

आदावारभ्य वेदानां ब्रह्मशास्त्रतत्त्वपूर्वकम् ।

वेदमध्याय एतेषां होमान्ते तु समारभेत् ॥”

तत्र तैत्तिरीयकाणाम् द्विभेदा भवन्ति ।

औल्याः १ खमथोऽपि पाठः । खाण्डिकेया-

श्चेति २ । तत्र खाण्डिकेयानाम् पञ्चभेदा

भवन्ति । आपस्तम्बी १ बौधायनी २ सत्या-

वादी ३ हरिगणकेशी ४ औषेयाश्चेति ५

औषेयी च पाठः । तत्र कटानान्तपञ्चान-

विशेषाः । चतुश्चत्वारिंशत्पण्यनान्

“मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदस्त्रिगुणं यच्च पण्यते ।

यजुर्वेदः स त्रिजयः शेषाः शाखान्तराः ॥”

सूताः ॥ ३ ॥

सामवेदस्याखिलसहस्रभेद आसीत् । अखिल-

स्याने किञ्च इति भाष्यमस्मत्तः । अनध्याये-

षधीयानास्ते शतक्रतुवर्षेणाभिहताः प्रनष्टाः ।

तेषां प्रवक्ष्याम्यासुरायणीया वासुरायणीया
वार्तामवेया प्राञ्जला ऋग्वर्णभेदा प्राचीन-
योग्या ज्ञानयोग्या रागायनीयाश्चेति । तत्र
रागायनीयानां नव भेदा भवन्ति । रागाय-
नीयाः । शाङ्गायनीयाः । शावायनीयाः इति
शाङ्गसुग्याः इति च पाठः । साखलाः ।
सात्यसुग्या इति वा पाठः । मौजलाः । इति
तु भाष्ये नास्ति । खल्लाः । महाखल्लाः ।
काङ्गलाः । कौथमाः । गौतमाः । जैमिनीया-
श्चेति । तेषामध्ययनमष्टौ सामसहस्राणि
सामानि च चतुर्दश अष्टौ शतानि । दशेति
दशसप्तसु बालखिलाः सप्तपुण्यप्रैत्यः । कश्चित्
पुस्तके नवविंशतिवालखिलाः सप्तपुण्यप्रैत्यः
इति च पाठः । एतन् सामगणं स्मृतम् ॥ * ॥
अथर्ववेदस्य नव भेदा भवन्ति । पेणलाः ।
दान्ताः । प्रदान्ताः । ज्ञाताः । ज्ञाता इति च
पाठः । सौत्राः । ब्रह्मदावलाः । शौनकी ।
देविदर्शनी । चरणविद्याश्चेति । दाता प्रदाता
औता ब्रह्मदीपशी वेदशी इति भाष्ये नामा-
न्तरम् । तेषामध्ययनं पञ्च कल्पानि भवन्ति ।
नक्षत्रकल्पो विधानकल्पो विधिविधानकल्पः
संहिता श्रान्तिकल्पश्चेति । सर्वेषामेव वेदाना-
मुपवेदा भवन्ति । ऋग्वेदस्यायुर्वेदः । यजु-
र्वेदस्य धनुर्वेद उपवेदः । सामवेदस्य गान्धर्व-
वेद उपवेदः । अथर्ववेदस्य शस्त्रशास्त्राणि
भवन्ति ॥ * ॥ (अथर्ववेदस्य तन्त्रशास्त्राणीति
सुष्ठु मन्थते । तथा च मुक्तनीतौ । ४ । १ । २७ ।
“ऋग्यजुःसामचायव्या वेदा आयुर्धनुःक्रमात् ।
गान्धर्वश्चैव तन्त्राणि उपवेदाः प्रकीर्तिताः ॥”)
ऋग्वेदस्यात्रेयगोत्रं ब्रह्मदेवत्वं गायत्र्यं ह्यन्तः ।
ऋग्वेदो रक्तवर्णः पद्मपत्रायतामः सुविभक्तग्रीवः
कुक्षितकेशः श्वश्रुश्चतुर्वर्णः द्विरत्रिसंयुतः ॥ * ॥
यजुर्वेदस्य भारद्वाजगोत्रं रुद्रदेवत्वं वैष्टुभं
ह्यन्तः । यजुर्वेदः लघो दीर्घः कपाली ताम्रवर्णः
काञ्चननयनः आदित्यवर्णो वर्णेन पञ्चारत्नि-
मात्रः ॥ * ॥ सामवेदस्य काश्यपगोत्रं विष्णुदेवत्वं
आगतं ह्यन्तः । सामवेदो नित्यस्वमी शुचिः शुची
वासी शुचिवासाः इति च पाठः । चौमी इत्यपि
पाठः । दान्ती चर्मा दण्डी काञ्चननयनः
आदित्यवर्णो वर्णेन षड्वारत्निमात्रः ॥ * ॥ अथर्व-
वेदस्य वैजानगोत्रं इन्द्रदेवत्वं आनष्टुभं ह्यन्तः ।
अथर्ववेदस्त्रीक्ष्णश्चक्षुः क्षण्डः कामरूपी क्षुद्र-
कर्मा ह्येव साध्याः क्षुद्रकर्माश्चैव साध्या इति
वा पाठः । सविग्रहाः सकलहाः सृष्टिं गालवः
सदान्तणः परस्त्रियान्यश्चेति नवरात्रिमात्रः ।
यस्यान्तरे विश्वात्मा विश्वकर्मा स्वशाखा-
ध्यायी । प्राज्ञो महावीरोत्पलवर्णो वर्णेन दश-
रत्निमात्र इति च पाठः ॥ * ॥ अथ ध्यानम् ।

“ध्यायामि त्वं पद्मपत्रायतामं

कुक्षितकेशं ब्रह्मदेवत्वमाद्यम् ।

गायत्र्या ऋग्वेदमात्रेयगोत्रं

रक्तवर्णं श्वश्रुलोमप्रमाणम् ॥

वन्दे रोगं वैष्टुभं ताम्रवर्णं
भारद्वाजं रुक्मनेत्रं लघ्वाङ्गम् ।

यजुर्वेदं दीर्घमादित्यवर्णं

कापालिनं पञ्च चारत्निमात्रम् ॥ * ॥

य इदं देवतं रूपं गोत्रप्रमाणं ह्यन्तर्वर्णं
वर्णयति स विद्यां लभते स विद्यां लभते ।
नन्म जन्म वेदपारो भवति अत्रतो व्रती भवति
अपयतः प्रयतो भवति अत्रक्षचारी ब्रह्मचारी
भवति जातिस्मरौ जायते ॥ * ॥

“य इदं चरणयूहं पञ्चसु आधयेद्विजः ।

धौतपाप्मा शुचिर्विप्रो ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥

य इदं चरणयूहं आह्वकाले सदा पठेत् ।

अक्षयमभवत् आह्वं पितृणामुपतिष्ठते ॥

योऽधीते चरणयूहं स विप्रः पटुः क्षिपावनः ।

पावयत्यखिलान् पूर्वान् पुरुषान् सप्त सप्त च ॥

य इमा विपुला देवा अमृतत्वञ्च गच्छति ।

लोकान्तीतं महाशान्तं अमृतत्वञ्च गच्छति ॥”

गच्छत्यो नम इत्याह भगवान् यासः पारा-

शरीयो यासः पाराशरीयः । इति यासरचितं

चरणयूहं ममाग्रम् ॥ (धनम् । यथा, ऋग-

वेदे । ८ । ७३ । १ ।

“अयिं रथं न वेदम् ॥”

“वेदो वेदो धनम् धनहितम् ॥” इति तद्भाष्ये

सायणः । चतुःसंख्यावाचकः । यथा, साहित्य-

दर्पणे । ४ । २६४ ।

“सदेवमेकपञ्चाशद्वेदास्तस्य ध्वनेर्मताः ।

सङ्करेण त्रिस्तेषु संदृष्टा चैकरूपया ।

वेदस्वामिशराः शुद्धेरियुवाणाप्तिसायकाः ॥”

हर्ममुष्टिः । यथा, मनुः । ४ । ३६ ।

“वेणवो धारवेद्यष्टिं सोदकश्च कमण्डलुम् ।

यज्ञोपवीतं वेदश्च शुभे रौतम् च कुण्डले ॥”

वेदगर्भः, पुं, (वेदा गर्भे अन्तरे यस्य ।) ब्रह्मा ।

(यथा, भागवते । २ । ४ । २४ ।

“एतदेवात्मभू राजन् नारदाय विपृच्छते ।

वेदगर्भोऽभ्यधात् साक्षाद्यदाह हरिरात्मनः ॥”

ब्राह्मणः । इति हेमचन्द्रः ॥

वेदगुप्तिः, स्त्री, (वेदानां गुप्तिः ।) ब्राह्मणादि-

कर्तृकवेदरक्षा । इति केचित् ॥

वेदनं, स्त्री, स्त्री, (वेद + लुट् । पठे । “वद्वि-

वेदना,) वन्दिविद्ध्य उपसंख्यानम् ॥” ३ । ३ ।

१०० । इत्यस्य वार्तिकोक्ता युच् ।) अशुभवः ।

तत्पठ्यायः । संवेदः २ । इत्यमरः ॥ ज्ञानम् ।

दुःखम् । इति मेदिनी ॥ विवाहः । यथा,—

“पाणिग्रहणसंस्कारः सवर्णासुपदिश्यते ।

असवर्णास्वयं त्रियो विधिरुद्राहकर्मणि ॥

शरः क्षत्रियया ग्राह्यः प्रतोदो वैश्यकन्या ।

वसनस्य दशा ग्राह्या शूद्रयोः ऋतवेदने ॥”

इति मानवे ३ अध्यायः ॥ * ॥

पाणीति । समानजातीयानां यन्त्रमाणानां हस्त-

ग्रहणलक्षणः संस्कारो यस्यादिशास्त्रेण विधी-

यते । विजातीयानां पुनरुक्तमानां विवाह-

कर्मणि पाणिग्रहणस्थाने अयमन्तरादौके

वक्ष्यमाणो विधीर्यः । शर इति । क्षत्रियया
पाणिग्रहणस्थाने ब्राह्मणविवाहे ब्राह्मणहस्त-
परिग्रहीतकास्त्रिकदेशो ग्राह्यः । वैश्यया
ब्राह्मणक्षत्रियविवाहे ब्राह्मणक्षत्रियविधृत-
प्रतोदिकदेशो ग्राह्यः । शूद्रया पुनर्द्विजातित्रय-
विवाहे प्राटतवसनदशा ग्राह्या । इति कुल्लूक-
भट्टः ॥

वेदनन्दकः, पुं, (वेदं निन्दतीति । निन्द + लुक् ।)

नास्तिकः । इति लट्पाठः ॥ (यथा, यमः । ३० ।

“दुर्भगो हि तथा घृष्टः पाषण्डी वेदनन्दकः ॥”

बुद्धश्च ॥

वेदपारगः, त्रि, (वेदस्य पारं गच्छतीति । गम +

ङ ।) वेदवेत्ता । ब्रह्मज्ञानी । यथा,—

“चक्रवाकाः शरहीपे हंसाः सरसि मानसे ।

तेऽभिजाताः कुरुक्षेत्रे ब्राह्मणा वेदपारगाः ॥”

इति ब्राह्मणस्य पितृगाथा ।

वेदमाता, [स्त्री, (वेदानां माता ।) गायत्री ।

यथा,—

“योऽधीतेऽह्यह्यन्तीं सावित्री वेदमातरम् ।

विज्ञायार्थं ब्रह्मचारी स याति परमां ऋतिम् ।

गायत्री वेदजनीं गायत्रीं लोकपावनीम् ।

न गायत्र्याः परं जप्यं एतद्विज्ञाय सत्यते ॥”

इति कौर्मो उपविभागे ६३ अध्यायः ॥ * ॥

दुर्गा । यथा,—

“ब्रह्मिष्ठा वेदमाहवाज्ञायत्री चरणायना ।

वेदेयु चरते यत्रात्तेन सा ब्रह्मचारिणी ॥”

इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥

वेदवती, स्त्री, (वेदं ज्ञानमस्यस्या इति । वेद

+ मतुप् । मस्य वः । स्त्रियां ङीष् ।) कुश-

ध्वजराजकन्या । सा जन्मान्तरे चीता । यथा,

वह्निश्चवाच ।

“त्वं गच्छ तपसे देवि । पुष्करञ्च सुपुण्यदम् ।

हत्वा तपस्यां तत्रैव स्वर्गलक्ष्मीर्भविष्यति ॥

सा च तदहर्चनं श्रुत्वा प्रतप्य पुष्करे तपः ।

दित्यं त्रिलोकवर्षञ्च स्वर्गलक्ष्मीर्बभूव ह ॥

सा च कालेन तपसा यज्ञकुण्डसमुद्भवा ।

कामिनी पाण्डवानाञ्च द्रौपदी दुपदात्मजा ॥

कृते युगे वेदवती कुशध्वजसुता शुभा ।

त्रेतायां रामपत्नी सा सीतेति जनकात्मजा ॥

तच्छाया द्रौपदी देवी हापरे दुपदात्मजा ।

त्रिहायणीति सा प्रोक्ता विद्यमानयुगत्रये ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे १२ अध्यायः ॥

(पारिपात्रपञ्चतन्त्रनदीविशेषः । यथा, मार्क-

ण्डे । ५७ । १६ ।

“वेदस्तुतिर्वेदवती तृचप्री सिन्धुरेव च ॥”

वेदवदनं, स्त्री, (वेदानां वदनमिव ।) व्याकरणम्

यथा,—

“यो वेद वेदवदनं सदनं हि सव्यग-

ब्राह्मणः स वेदमपि वेद किमन्यशास्त्रम् ।

यस्मादतः प्रथममेतदधीत्य धीमान्

शास्त्रान्तरस्य भवति अवबोधिकारी ॥”

इति सिद्धान्तशिरोमणौ गोलार्थायः ॥

ज्वलनाद्धूमोद्गतिभिर्विविधास्तितस्मरे यथा
भाति ।
तद्विष्णोः खट्विः स्वमायया द्वैतविस्तरो भाति ॥
शान्त इव मनसि शान्ते हृष्टे हृष्ट इव मरु
इव मरुटे ।
व्यवहारस्यो न पुनः परमार्थत ईश्वरो भवति ॥
जलधरधूमोद्गतिभिर्मेलनीक्रियते यथा न
गगनतलम् ।
तद्वन प्रकृतिविकारैरपरान्धः परः पुरुषः ॥
यत्कस्मिन्नपि च घटे धूमादिमलाद्वृते घटाः
शेषाः ।
न भवन्ति मलोपेता यदप्नीवोऽपि तद्वद्विह
देहेन्द्रियेषु नियताः कर्मगुणाः कुर्वन्ते
स्वभोगार्थम् ।
नाहं कर्ता न ममेति ज्ञानतः कर्म नैव
बध्नाति ॥
अन्यशरीरेण कृतं कर्म भवे येन देह उत्पन्नः ।
तदवश्यं भोक्तव्यं भोगादेव न्ययोऽस्य निर्देहः ॥
प्राक् ज्ञानोत्पत्तिचित्तं यन् कर्म ज्ञानाग्नि-
शिखात्नीदम् ।
बीजमिव दहनदग्धं जन्मसमर्थं न तद्वद्वति ॥
ज्ञानोत्पत्तिरूहं क्रियमाणं कर्म यत्तदपि ।
न श्लिष्यति कर्तारं पुष्करपर्णं यथा वारि ॥
वाग्देहमानसैरिह कर्मचयः क्रियत इति
बधाः प्राहुः ।
एकोऽपि नाहमेवां कर्ता तत्कर्मणामसि
कर्मफलबीजनाशाप्यन्मविनाशो न चात्र
सन्देहः ।
ब्रह्मैवमपगततमाः सवितेव विभाति भारूपः ॥
यद्वदिभीकातूलं पवनोद्भूतं दश दिशो याति ।
ब्रह्मणि तत्त्वज्ञानात्तथैव कर्माणि तत्त्वविदः ।
चौरादुद्धृतमाभ्यं चित्रं यद्वन पूर्ववत्तस्मिन् ।
प्रकृतिगुणभ्यस्तद्वत् पृथक्कृतश्चेतनोऽप्यात्मा ॥
गुणमयमायागहनं निह्नूय यथा तमः
सहस्राक्षः ।
बाह्याभ्यन्तरचारी सैत्त्ववघनवत् भवेत् पुरुषः ।
यद्वद्देहोऽवयवा न्द्वेद तस्या विकारजातानि
तद्वत् स्थावरजङ्गममज्जैतं द्वैतवद्भाति ।
यत्कस्मात् सैत्त्वज्ञाद्वैतः सैत्त्वजातयो जाताः ।
लौहगतादिव दहनाः समन्ततो विस्फुलिङ्ग-
कणाः ॥
ते गुणसङ्गमदोषाद्ब्रह्मा इव धाम्यजातयः
स्वतुषेः ।
जन्म लम्बते तावद्यावत्त ज्ञानवद्भिना दग्धाः
त्रिगुणा चेतन्यात्मनि सर्वगतैरवस्थिताखिला-
धारे ।
कृतते खल्विमविद्या सर्वत्र स्पृश्यते तथा नात्मा
रज्जां भुजङ्गश्चेतो प्रभवविनाशौ यथा न क्षतः
जगदुत्पत्तिविनाशौ न च कारणमस्ति तद-
द्विह ।
जन्मविनाशनगमनगमनमलैः सङ्गवर्जितो
विलम्बः

आकाश इव घटादिषु सर्वास्मा सर्वतोपेतः ।
कर्मशुभाशुभजनितैः सुखदुःखैर्वन्धो भवत्युपा-
धीनाम् ।
तत्संसर्गावहृत्स्वरसङ्गादनस्करवत् ॥
देहगुणकरणगोचरसङ्गात् पुरुषस्य यावदिह
भावाः ।
तावन्मयापाशैः संसारे बह इव भाति ॥
मातृपितृबान्धवघ्नभोगसंमृदः ।
जन्मजरामरणमये चक्र इव भ्राम्यते जनुः ॥
लोकव्यवहारलता य इहाविद्यामुपासते
मृदाः ।
ते जननमरणधर्माभ्यां ध्वान्तमत्रैव खिद्यन्ते ॥
हिमफेनबुद्बुदा इव जलस्य धूमो यथा वह्निः ।
तद्वत् स्वभावभूता मायैषा कीर्तता विष्णोः ॥
एवं हेतविकल्पा भ्रमस्वरूपा विमोहिनी
मायाम् ।
उतस्थस्य सकलं निष्फलमहेतुं भावयेद्ब्रह्म ॥
यदत् सलिले सलिलं क्षीरे क्षीरं समीरणे
वायुः ।
तद्वद्ब्रह्मणि विमले भावनया तन्मयत्वमुप-
याति ॥
इत्थं हेतुसमूहे भावनया ब्रह्मभूयमुपयाति ।
को मोहः कः शोकः सर्वं ब्रह्मावलोकयतः ॥
विगतोपाधिस्फटिकः स्वप्रभया भाति निर्मलो
यद्वत् ।
चिद्दीपः स्वप्रभया तथा विभातीह निरुपाधिः ॥
गुणकरणगणशरीरप्रान्तेस्तन्मात्रजातिमुख-
दुःखैः ।
अपरान्धो यापी चिद्गोप्यं सदा विमलः ॥
द्रष्टा श्रोता घ्राता स्पर्शयिता रसयिता गृहीता
च ।
देही देहिन्द्रियधीविवर्जितः स्यान्न कर्त्तासौ ॥
एको नैकत्रावस्थितो महेच्छर्यं योगतो व्याप्तः ।
आकाशवदखिलमिदं न कश्चिदप्यत्र समूहः ॥
आत्मिवेदं सर्वं निष्कलसकलं यदेव भावयति ।
मोहगहनाद्विसृक्तस्तदेव परमेश्वरीभूतः ।
यदयत् सिद्धान्तागमनैर्कृपप्रभमन्ति रागाद्याः ।
अनुमोदामस्तत्तत्तेषां सर्व्वात्म्यादिधियाम् ॥
सर्व्वाकारो भगवानुपास्यते येन येन भावेन ।
तं तं भावं भूत्वा चिन्तामणिवत् समभ्येति ॥
नारायणमात्मानं ज्ञात्वा सर्गास्थितिप्रलयहेतुम् ।
सर्व्वज्ञः सर्व्वगतः सर्व्वः सर्व्वेश्वरो भवति ।
आत्मज्ञस्तरति शुचं यस्माद्ब्रह्म विभेति
कृतचित्तम् ।
हृत्पौरिष मरणभयं न भवत्यहर्द्वयं कृतस्तस्य ॥
अयश्चिद्विषयघातकबन्धनमोक्षैर्विषर्जितं
नित्यम् ।
परमार्थतत्त्वमेतत् यदतोऽन्वत्तद्वत् सर्व्वम् ॥
एवं प्रकृतिपुरुषं विज्ञाय निरस्तकल्पनाजालः ।
आत्मारामः प्रशमं समास्थितः केवलीभवति ।
नलकदलिवेष्णुवाणा गच्छन्ति यथा स्वपुष्प-
मासाद्य

तदतुस्त्वभावाभूताः स्वभावतां प्राप्य नश्यान्ति ।
भिन्ने ज्ञानग्रन्थौ द्विमे संशयगणे शुभाशुभे
चीये ।
दृष्टे च जन्मबीजे परमानन्दं हरिं याति ।
मोक्षस्य नैव किञ्चिद्दामास्ति न चापि गमन-
मन्यत्र ।
अज्ञानमयग्रन्थैर्भेदो यत्नं विदुर्मोक्षम् ।
बुद्धेर्वमसत्यमिदं विष्णोर्मायात्मकं जगद्वपम् ।
विगतहन्तोपाधिकभोगासङ्गो भवेच्छान्तः ।
बुद्धा विभक्तां प्रकृतिं पुरुषः संसारमध्यगो
भवति ।
निर्मुक्तः सर्वकर्मभिरम्बुजपत्रं यथा सलिलेः ।
अग्रन् यद्वा तद्वा संवीतो येन केनचिच्छान्तः ।
यत्र कचन च शायी विमुच्यते सर्वभूतात्मा ।
हृदयेप्रशान्तसहस्रायय च कुरुते ब्रह्मघात-
ललाटि ।
परमार्थविन्न पुण्येन च पापः स्रृज्यते विभक्तः ।
मदकोपहर्षमत्सरविषादभयपुरुषवर्ण्यवाग्-
बुद्धिः ।
निस्तोत्रयष्टकारो जडबुद्धिश्चरेद्गाधमग्निः ।
उत्पत्तिनाशवर्जितमेवं परमार्थसुपलभ्य ।
लतकृत्यः सफलजटुः सर्वगतस्तिलजति यष्टम् ।
यापिनमभिन्नमित्यं सर्व्वात्मानं विधूतनानात्मम् ।
निरुपमपरमानन्दं यो वेद स तन्मयो भवति ।
तीर्थं अपचय्ये वा नष्टस्मृतिरपि परित्यजन्
देहम् ।
ज्ञानसमकालं मुक्तः केवल्यं याति हृतशोकः ।
पुण्याय तीर्थसेवा निरयाय अपचसद्वननिधन-
गतिः ।
पुण्यापुण्यकलङ्कस्यशांभावे तु किञ्चन ।
छन्त्याच्छातपादो यद्बुद्धिश्चरः क्षितौ
पतति ।
तद्वदगुणपुरुषज्ञोऽनिच्छन्नपि केवलीभवति ।
परमार्थमार्गसाधनमारभ्याप्राप्य योगमपि
नाम ।
सुरलोकभोगभोगी मुदितमना मोदते मुष्ट-
शम् ।
विवधेषु साख्यभौमः सर्वजनेः पूज्यते यथा
राजा ।
सुवनेषु सर्वदेवैर्योगभ्रष्टस्तथा पूज्यः ।
महता कालेन महान् मानुष्यं प्राप्य योग-
मन्यस्य ।
प्राप्नोति दिव्यमन्त्रं यत्तत् परमं पदं विष्णोः ।
वेदान्तशास्त्रमखिलं विलोक्य श्रेयोऽखिला-
धारः ।
आर्यापञ्चाशीत्या वक्तव्य परमार्थसारमिदम् ।
इति श्रीशेषनागविरचितं परमार्थसारं समा-
प्तम् ।
वेदान्तो, [न] पुं, (वेदान्तोऽस्यास्तीति । वेदान्त +
इतिः ।) वेदान्तशास्त्रवेत्ता । तत्पर्यायः । ब्रह्म-
वादी २ । इति जटाधरः ।
वेदारः, पुं, हकलासः । इति त्रिकाण्डशेषः ।

वेदिन

वेदाभ्यासः, पुं, (वेदस्य अभ्यासः ।) वेदाभ्यास-
नम् । स च पञ्चविधः । यथा, दत्तः ।

“द्वितीये च तथा भागे वेदाभ्यासो विधीयते ।

वेदाभ्यासो हि विप्रार्था परमं तप उच्यते ।

ब्रह्मयज्ञपरं यथैः षडङ्गसहितस्य यः ।

वेदस्वीकरणं पूर्वं विचारोऽभ्यसनं चपः ।

तद्दानस्यैव शिष्येभ्यो वेदाभ्यासो हि पञ्चधा ।

श्रुतलिखितौ । न वेदमनधीत्याद्यां विद्यामधी-

यीताम्यत्र वेदाङ्गसूत्रिभ्यः ॥” इत्याहिकतत्त्वम् ।

वेदि, स्त्री, (विद् + इन् ।) अम्बुष्ठा । इति शब्द-
चन्द्रिका ।

वेदिः, स्त्री, (विद्यते पुण्यमस्यामिति । विद् +
“हृ पिबिषिहृतिविदीति ।” उणा० ४ । ११८ ।

इति इन् ।) परिष्कृता भूमिः । इत्यमरः ॥

परिष्कृता यज्ञार्थं पशुवन्धनाय यज्ञपात्रासाद-

नाय चातिसंस्कारा भूमिर्वेदिरुच्यते । सा च

उभयकायाकारा पिकिका । वेदयति निवा-

रयति द्रव्यजातं वेदिः । विद् ङ क ञ चेतना-

स्थाने वासवादे नास्तीति इः । वेदिः स्त्री वेदी

च । इति भरतः ॥ (यथा, रघुः । ११ । २५ ।

“वीक्ष्य वेदिमथ रक्तविभ्रुभिः-

वंशुजीवण्युभिः प्रहृषिताम् ॥”)

अङ्गुलिमुद्रा । इति मेदिनी । (यज्ञोपकरण-
विशेषः । यथा, भागवते । १० । ४१ । २१ ।

“वेदूयं वसामलनीलविदमे-

सुक्ताहिरिद्विर्बलभीयु वेदियु ॥”)

वेदिः, पुं, (वेत्तीति । विद् + इन् ।) पण्डितः ।
इति मेदिनी ।

वेदिका, स्त्री, (वेदरेव । स्वार्थे + कन् ।) मङ्गल-
कर्मार्थं निमित्तवेदिः । तत्पर्यायः । वितर्हिः २ ।

इत्यमरः ॥ वितर्हिः ३ वेदिः ४ वेदी ५ । इति

तङ्कीका । ३ आरामाङ्गनादिमध्यम्यवेदि-

कायाम् । देवागारादौ काञ्चादिचतुष्किकाया-

मित्यर्थः । दारुपरिष्ठिता नतुरसा विश्रामभू-

त्विर्हितिर्यपरं । स्तम्भसंलग्नपीठिका धितर्हि-

रिति केचित् । मङ्गल्यङ्गनादिमध्यम्यचतुष्किकेति

केचित् । मङ्गलस्थानार्थं निमित्तवेदिकेति

केचित् । अग्रभूमे वितर्ह्येति वितर्हिः । तद् हि सं

नास्तीति इः । वेदिका साहचर्यात् स्त्री इदन्त-

त्वात् पक्षे ईप् वितर्हा च । वितर्हिः काञ्च-

लोहौ स्यादिति रक्ते । वितर्हिर्पीति मधुः ।

विदन्ति विद्यते वा अस्यामिति वेदिः पूर्ववेदिः

स्वार्थे कः । अतएव वेदिर्वेदी च । इति भरतः ॥

(यथा, कुमारः । ३ । ४४ ।

“स देवदारुदमवेदिकायां

शाङ्खलसमैवघानवत्याम् ॥”)

वेदिजा, स्त्री, (वेद्या जायते इति । जन + ङः ।)
द्रौपदी । इति हेमचन्द्रः ॥

वेदिनः, त्रि, ज्ञापितः । अन्तर्विदधातोः क्तप्रत्ययेन
निष्पन्नमिदम् ।

वेदितश्च, त्रि, (विद् + तच् ।) वेद्यम् । ज्ञातयम् ।
यथा,—

“आर्यं हृष्टश्च देवतां विनियोगस्तथैव च ।

वेदितश्च प्रयत्नेन ब्राह्मणेन विप्रोक्तः ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

वेदिना, [ऋ] नि, (विद् + ङच् ।) ज्ञाता । तत्-

पर्यायः । विदुरः २ बिभ्रुः ३ । इति हेमचन्द्रः ॥

यथा, महाभारते । ५ । ४३ । ५२ ।

“न वेदानां वेदिना कश्चिदस्ति

वेद्येन वेदं न विदुर्न वेद्यम् ॥”)

वेदी, [न] पुं, (वेत्तीति । विद् + णिनिः ।)

पण्डितः । इति शब्दरत्नावली ॥ अक्ष । इति

केचित् ॥ ज्ञातरि, त्रि ॥ (यथा, रघुः । १८ । २० ।

“स परार्ह्यागतेरशोच्यतां

पितुरुद्दिश्य सद्यं वेदिभिः ॥”)

वेदी, स्त्री, (वेदि + क्तदिकारादिति वा ङीष् ।)

वेदिः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ सरस्वती ।

इति शब्दमाला ॥

वेदीशः, पुं, (वेदीनां पण्डितानामीशः ।) अक्षा ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वेदीक्तः, त्रि, (वेदे उक्तः ।) श्रुतिकथितः । यथा,

“वेदीक्तमेव कुत्सो नो निःसङ्गोऽपि तु भीष्मरे ।

नेष्कस्यो लभते सिद्धिं रोचनायां फलश्रुतिः ॥”

इति मलमासतत्त्वम् ॥

वेदीदयः, पुं, (वेदः विषयज्ञानसुदये यस्य ।) स्वर्यः ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वेदीदिनः, त्रि, (वेदे उदितः ।) वेदीक्तः । यथा,—

“वेदीदितानां नित्यानां कर्मणां समतिक्रमे ।

स्नातकव्रतलोपे च प्रायश्चित्तमभोजनम् ॥”

इति मलमासतत्त्वम् ॥

वेदां, त्रि, (विद् + ण्यत् ।) वेदितयम् । यथा,—

“धर्मः प्रोज्झितकेतवोऽन परमो निर्मलराणां

सताम्

वेदां वास्तवमत्र वस्तु शिवदं तापत्रयोक्कलनम् ।

श्रीमद्भागवते मङ्गलानुक्तं किंवा परेराश्वरः

सद्यो हृदयवस्थितेन कृतिभिः श्रुत्युभित्तु-

त्तुणात् ॥”

इति श्रीभागवते १ स्कन्धे १ अध्यायः ॥

(धनाय हितम् । यथा, ऋग्वेदे । २ । २ । ३ ।

“रथमिव वेदां शृङ्गशोभिधमयिम् ।”

“वेदां वेदो धनम् । तस्मै हितम् ।” इति तद्वाच्यं

सायणः । स्तुत्यम् । तथा, तत्रैव । ५ । १५ । १ ।

“प्रवेधसे कथये वेदाय गिरम् ।”

“वेदाय स्तुत्याय ।” इति तद्वाच्यं सायणः ॥

लक्ष्यम् । यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । १८ ।

११ ।

“वित्तं च मे वेदाश्च मे ।”

“वेदां लक्ष्यम् ।” इति तद्वाच्यं मञ्जीधरः ॥

वेदाय हितमिति वेद + यत् । वेदहितम् । वेद-

प्रतिपाद्यम् । यथा, महाभारते । १२ । १५८ । ३६ ।

“वेदाश्च यत् वेदयते च वेदां

विधिश्च यथाश्रयते विधेयम् ।

धर्मं च वेदे च वशे च सर्वं

चराचरं केशवं त्वं प्रतोहि ॥”)

वेधनि

वेधः, पुं, (विध + णच् ।) वेधनम् । बंधा इति
भाषा । तत्पर्यायः । अघः २ । इत्यमरः ॥

(यथा, महाभारते । १० । १६८ । ३६ ।

“वाग्वेधे परं यत्नमकरोच्चैव गौतमः ॥”)

गभीरता । गह्वरा इति चाङ्गा इति च भाषा ॥

यथा,—

“गमयित्वा विस्तारं बहुषु स्थानेषु तदुत्ति-

र्भाष्या ।

स्थानकमित्यासममितिरवन्त्येति च वेधे च ॥

देवफलं वेधगुणं स्वाते घनहस्तसंस्था स्यात् ॥”

इति लीलावत्यां खानखवहारः ॥ ३॥

अथ सप्तशलाकवेधः ।

“कृत्वादिचतुःसपरंखाग्राशौ परिभ्रमन् ।

यश्च देकरेखास्थो वेधः सप्तशलाकजः ॥”

इति दीपिका ॥ ३॥

अथ खर्जनवेधः ।

“एकाम्बुगतां त्रयोदश तथा तिर्यग्गताः

स्थापयेत्

रेखाश्चक्रमिदं बुधेरभिहितं खार्ज्जं किं स च त् ।

याघातादि तु खर्ज्जं भन्तु कथितं तच्छेखरेखा-

स्थयोः

सुख्याचन्द्रमसोर्मिधो निगदिता ढक्पात एका-

गंतः ॥”

इति रत्नमाला ॥ ३॥

अथ युतवेधः ॥

“पापात् सप्तमगः शशी यदि भवेत् पापेन वा

संयुतो

यदात्तं परिवर्जयेत् सुनिमनो दीपो स्यात्

कथ्यते ॥”

अथ यामिचवेधः ।

“रविमन्दकृष्णक्रान्तं ऋगाङ्गात् सप्तमं त्यजेत् ।

विवाहयात्राचङ्गासु यश्चक्रमेप्रवेशने ॥”

इति रत्नमाला ॥

वामदक्षिणवेधौ वामवेधश्च दृश्यौ ॥

यधकं, स्त्री, (विध + णच् ।) धान्यकम् । इति

राजनिर्घटः ॥

वेधकः, पुं, (विध + णच् ।) कर्पूरः । इति

त्रिकाण्डशेषः ॥ अम्बुवेतसः । इति राजनिर्घटः ॥

(मणिमुक्तादिबोधोपजीवो । यथा, रामायणे ।

२ । ५४ । १३ ।

“मायूरिकाः क्राकचिका वेधका रोचका-

स्तथा ॥”)

वेधकर्त्तरि, त्रि ॥ (यथा, महाभारते । १३ ।

२३ । ८० ।

“अप्राप्रदमकाश्चैव नासानां वेधकाश्च ये ।

वन्धकाश्च पशूनां ये ते वे नरवशाग्निनः ॥”)

वेधनिका, स्त्री, (विध्यतेऽनयेति । विध + क्तप्रत्ययेन

क्युट् । ततः स्वार्थे कन् ।) मणिशङ्खादिवेधनो-

पकरणम् । भोमरो इति भाषा । तत्पर्यायः ।

आस्फोटनी । इत्यमरः ॥ लास्फोटनी ३

स्फोटनी ४ उपदेशिका ५ । इति भरतधृत-

वाचस्पतिः ॥

वेधी

वेधनी, स्त्री, (विधत्तेत्येति । विध + ल्युट् । स्त्रियां ङीप् ।) हस्तिकर्णवेधनाख्यम् । इति त्रिकाण्डशेषः । मेयिका । इति भावप्रकाशः ।
 वेधमुखः, पुं, (वेधे वेधने मुखः श्लेष् ।) कर्तुरः । इति राजनिर्घण्टः ।
 वेधमुखकः, पुं, (वेधमुख + स्वार्थि कन् ।) हरिदा-
 वृषः । कौचा हृदि इति ख्यातः । तत्प्रयोगः ।
 कर्त्तरकः २ द्राविडकः ३ काश्यपकः ४ कात्यकः
 ५ । इत्यमरभरतौ ।
 वेधमुखा, स्त्री, (वेधे मुखा ।) कस्तूरी । इति
 राजनिर्घण्टः ।
 वेधसं, स्त्री, ब्राह्मतीर्थम् । अङ्गुष्ठमूलम् । इति
 शब्दचन्द्रिका ।
 वेधाः, [स]पुं, (विदधानीति । वि + धा + “विधानो
 वेध च ।” उणा० ४ । २०४ । इति असिः ।
 वेधादेशश्च सोपसर्गधातोः ।) ब्रह्मा । (यथा,
 रघुः । १ । २६ ।
 “न वेधा विदधे नूनं महाभूतसमाधिना ।
 तथाहि सर्वे तस्यासन् परार्थकफला गुणाः ।”)
 विष्णुः । इत्यमरः । (शिवः । यथा, हरिवंश
 भविष्यपर्वणि । १५ । १२ ।
 “नमस्ते श्रितिकण्ठाय नीलग्रीवाय वेधसे ।”)
 रुद्रः । इति शब्दरत्नावली । पङ्कतः । इति
 विश्वः । श्वेतार्कशृङ्गः । इति शब्दचन्द्रिका ।
 अनन्तपुत्रः । यथा,—
 “इक्ष्वाकुर्जलदायादो मध्यदेशमवाप्रवान् ।
 सुदुर्गस्य प्रतिष्ठानं तस्य पुत्रः पुरुषवाः ।
 नरिष्यतः शुकाः पुत्राः प्राकं च तस्यदाहृतम् ।
 नाभागस्याम्बरीषोभूत सत्तत्त्वं पार्थिवं ततः ।
 कोष्ठे यार्धकं तैत्रं रणशृङ्गं भूय ह ।
 शयतिर्मथुनस्वाभीदनन्तो नाम विभुतः ।
 सुकन्या नाम कन्या च या पत्नी यादवस्य च ।
 अनन्तस्य च पुत्रोभूत् वेधो नाम महाप्रभुः ।
 आनर्षविषये तेन पुरी कुशस्थली कृता ।”
 इति बह्विपुराणे सागरोपाख्याननामाध्यायः ।
 (प्रजापतिर्दत्तादिः । यथा, कुमारे । २ । १४ ।
 “परतीरपि परश्वासि विधाता वेधसामपि ।”
 चि, मेधावी । इति निघण्टुः । ११५ । विविध-
 कर्मा । यथा, ऋग्वेदे । ५ । ४३ । १२ ।
 “आ वेधसं नीलपृष्ठं दृष्टम् ।”
 “कीदृशं देवं वेधसं विविधकर्तारम् ।” इति
 तद्वाक्ये सायणः ।)
 वेधिनः, पुं, (विध + णिच् + क्तः ।) कारित-
 विद्ः । क्तिन् । इत्यमरः ।
 वेधिनो, स्त्री, (विधति त्वचमिति । विध क्तिन्ीकरणे
 + णिनिः । ङीप् ।) रक्तपा । इति शब्दरत्ना-
 वली । जौक इति भाषा । मेयिका । इति
 राजनिर्घण्टः ।
 वेधी, [न] त्रि, (विधतीति । विध क्तिन्ीकरणे +
 णिनिः ।) वेधकर्ता । (यथा, महाभारते ।
 ५ । ६६ । ३० ।
 “तेषामस्त्रीणि कर्णाय नासिकाश्चैव मासया ।

निमित्तवेधी स सुनिरीषीकामिः समर्पयन् ।”)
 वेधविशिष्टः । विधधातोर्णिन्प्रत्ययेन वेधशब्दा-
 द्दर्शय इन्प्रत्ययेन वा निष्पन्नः । अस्त्वितसे,
 पुं । इति राजनिर्घण्टः ।

वेधं, स्त्री, (विध + ण्यत् ।) लक्ष्यम् । इति जटा-
 धरः । (यथा, मार्कण्डेये । ४२ । ७ ।
 “प्राणो धनुः शरीरं ह्यात्मा ब्रह्म वेधमनुत्तमम् ।
 अप्रमत्तेन वेद्यं शरवत् तन्मयो भवेत् ।”)
 वेधनीयं, त्रि । यथा,—
 “मृत्कणान्त्वत्तिमाशङ्क्य भानोः शुद्धा समेष्टि
 च ।

कर्णो वेधौ न दोषः स्यादन्वया मरणं भवेत् ।”
 इति मलमासतत्त्वम् ।

वेनः, पुं, (अजनीति । अज गतौ + “धातृवस्य-
 च्यतिभ्यो नः ।” उणा० ३ । ३६ । इति नः । अजते-
 र्वाभावः ।) प्रजापतिः । इत्युणादिकोषः ।
 (पृथुराजपिता । यथा, मार्कण्डेये । ७१ । ५ ।
 “हृत्तमेले तथा लोभात मदार्देन द्विजेष्टम् ।”
 अस्यान्यद्विराजं मृद्वग्यान्तवेणशब्दे द्रष्ट-
 यम् । ॥ देवविशेषः । इति निघण्टुः । ५ । ४२ । ४ ।
 यथा, ऋग्वेदे । १० । १२३ । १ ।

“अयं वेनश्चोदयन् पृथिवीम् ।”

“वेनः कान्तः एतत्संज्ञो मध्यमस्थानो देवः ।”

इति तद्वाक्ये सायणः । ॥ अजति गच्छत्यनेन

स्वर्गमिति । यज्ञः । इति निघण्टुः । ३ । १७२ ।

त्रि, मेधावी । इति निघण्टुः । ३ । १५५ । यथा,

वाजसनेयसंहितायाम् । १३ । ३ ।

“सीमतः मुखो वेन आवः ।”

“वेनः कामनीयो मेधावी वा ।” इति तद्वाक्यम् ।

कामयमानः । यथा, ऋग्वेदे । ८ । ८६ । ५ ।

“आयन्मा वेना अरुहन्तस्य ।”

“वेनाः कामयमानाः ।” इति तद्वाक्ये सायणः ।)

वेमा, स्त्री, (व न शब्दे संभक्तौ वा + “वनेरिचो-
 पधायाः ।” उणा० ३ । ८ । इति नः उपधाया

इत्यच् ।) नदीविशेषः । इति सिद्धान्तकौमुद्या-
 सुणादित्तिः । (यथा, महाभारते । ३ । ८८ । ३ ।

“वेमा भीमरथी चोमे गदौ पापभयापहे ।”)

वेप, ट् ऋ ङ चले । इति कविकल्पदमः । (भा०-
 आत्म० अक०-सेट् ।) चलः कम्पनम् । टु,

वेपथुः । ऋ, अविवेपन । ङ, वेपते वायुना दृष्टः ।

इति दुर्गादासः ।

वेपः, [स] स्त्री, (वेप कम्पने + “सर्वधातुभ्यो-
 ऽसुन् ।” उणा० ४ । १८८ । इत्यसुन् ।) अन-

वद्यम् । यथा,—

“स्यादलज्ज्योतिषोः स्त्रीवं वचो वाच्य धातुपु ।

मेदो वेपोऽनवद्येय सभायाश्च सदो न ना ।”

इत्युणादिकोषः ।

(विरेपः । इति साधुपाठः । इत्यञ्जलः । ४ ।

१८६ । ॥ कर्म । इति निघण्टुः । २ । १५ ।

यथा, ऋग्वेदे । १० । ४६ । ८ ।

“प्रजिह्वया भरते वेपो अग्निः ।”

“वेपः कर्त्तव्यमैतत् ।” इति तद्वाक्ये सायणः ।)

वेपथुः, पुं, (वेपनमिति । वेप + “दिनोऽपुच् ।”

३ । ३ । ८६ । इति अपुच् ।) कम्पः । इत्य-

मरः । (यथा, गीतायाम् । १ । २६ ।

“वेपथुश्च शरीरे मे रोमहर्षश्च जायते ।”)

वेपनं, स्त्री, (वेप + ल्युट् ।) कम्पनम् । इति

शब्दरत्नावली । (यथा, सुश्रुते शरीरस्थाने

१० अध्यायः । “तत्र विहस्य क्रोशनविनमन-

मोहनभ्रमणवेपनानि मरणं वा भवति ।”)

वेमः, पुं, वापदण्डः । यथा,—

“वापदण्डः पुंसि वेमा वेमो ना वेम न हयोः ।”

इति शब्दरत्नावली ।

वेमा, [न] पुं, (वयत्यनेनेति । वे + “वेमः सर्वत्र ।”

उणा० ४ । १४६ । इति इमनिन् ।) वापदण्डः ।

इत्यमरभरतौ । (यथा, नैषधे । १ । १२ ।

“सितांगुवर्णस्यति स तद्गुणे-

स्महासिवेनः सहस्रवरी बहुम् ।”

अर्हर्चादित्वात् स्त्रीत्वलिङ्गोऽपि । यथा, वाज-

सनेयसंहितायाम् । १६ । ८६ ।

“नमहुर्धोरस्तसं न वेम ।”)

वेरं, स्त्री, शरीरम् । वार्ताकः । कुङ्कुमम् । इति

मेदिनी ।

वेरकं, स्त्री, कर्पूरम् । इति हारावली ।

वेल, ऋ चाले । इति कविकल्पदमः । (भा० पर०-

सक०-सेट् ।) ऋ, अविवेलत् । इति दुर्गादासः ।

वेल, तु क कालार्थः । इति कविकल्पदमः । (अदन्त-

चुरा०-पर०-अक०-सेट् ।) कालार्थः कालो-

पदेशः । अविवेलत् । कालमियत्तया गणकः

एतावती वेनेति कथितवानित्यर्थः । इति दुर्गा-

दासः ।

वेलं, स्त्री, उपवनम् । यथा, हेमचन्द्रे ।

“अपोपाभ्यां वनं वेलमारामः क्वचिमे वने ।”

विला, स्त्री, (वेलतेत्येति । वेल + गुरोश्च हलः

इत्यः । तत्पठ् ।) कालः । तत्प्रयोगः ।

समयः २ क्षणः ३ वारः ४ अवसरः ५ प्रस्तावः

६ प्रक्रमः ७ अन्तरम् ८ । इति हेमचन्द्रः ।

तत्परिमाणानि यथा,—

“अक्षिपन्मपरिच्छेपो निमेषः परिकीर्तितः ।

हो निमेषो वृटिर्नाम हे वृटौ तु लवः स्मृतः ।

द्विलवः क्षण इत्युक्तः काष्ठा प्रोक्ता दश क्षणाः ।

दश काष्ठाः किला नाम तत्संख्या स्याच्च

नाडिका ।

घटिके हे सृष्टेः स्यात्तेस्विंशत्या दिवानिशम् ।

चतुर्विंशतिवेलाभिर्होरात्रं प्रचक्षते ।

सूर्यादयदि विज्ञेयो सृष्टेर्नामा क्रमः सदा ।

पश्चिमादहोरात्रादि होराणां विद्यते क्रमः ।

ज्ञेयं पित्राभ्यहोरात्रं पक्षौ क्रणसितासितौ ।

त्रिंशता च दिनेर्मासो हिमास ऋतुश्चतुर् ।

भवेद्विंशतिहोरात्रं षड्भिरक्षरदक्षिणौ ।

षड् द्वादशभिर्मासेर्मलमासश्चोदशः ।”

इति बह्विपुराणे गणभेदनामाध्यायः । ॥

मर्यादा । इत्यमरः । (यथा, महाभारते । १ ।

६३ । ३६ ।

वैष्णव

“धिमस्तु नष्टः खलु भारतानां
धर्मस्तथा च नृविदाश्च उतम् ।
यत्र ह्यतीतां कुरुधर्मवेलां
प्रेक्षन्ति सर्वे कुरवः सभायाम् ॥”
समुद्रकूलम् । (यथा, रघुः । १ । ३० ।
“स वेलावप्रवृत्तयां परिखीकृतसागराम् ।
अनन्धशासनामुर्ध्वं शशासैकपुरीमिव ॥”)
समुद्रजलविकारः । (यथा, रघुः । १२ । ३६ ।
“संरम्भं मैथिलीहासः क्षणसौम्यां निनाय
ताम् ।
निवातस्तिमितां वेलां चन्द्रोदय इवोदधेः ॥”)
अजिह्वमरणम् । रागः । इन्द्रस्य भोजनम् ।
इति मेदिनी । अत्र पवर्गायकारादौ
लिखितः । रागस्थाने रोगः । वाक् । बुधस्त्री ।
इति विश्वः । इन्तर्मांसम् । इति हारावली ।
वेलाकूलं, स्त्री, (वेला एव कूलं यस्य ।) तामात्म-
देशः । यथा,—
“वेलाकूलं तामलिपिं तामलिप्री तमालिका ॥”
इति त्रिकाण्डशेषः ।
(समुद्रकूलम् । यथा, भागवते । १० । ६७ ।
“कपित्थसमुद्रमध्यस्थो रोम्यांसुतुलिप्यतमजलम् ।
देशान् नागायुतपाणो वेलाकूले अभ्यञ्जयन् ॥”)
वैलिभुक्प्रियः, पुं, सौरभयुक्ताम्नः । यथा,—
“रसात् त्वत्सौरभम् ।
महाकाशश्च किम्यक् उर्वरेः वैलिभुक्प्रियः ॥”
इति शब्दरत्नावली ।
(वैलिभुक्प्रिय इत्येव पाठः साधुः ॥)
वेला, ऋ चाले । इति कविकल्पदमः । (भा०-
पर०-सक०-सेट् ।) ऋ, अविश्वत् । चालः
सञ्चलनम् । उर्ध्वं लङ्गुलवैलिभुक्कृष्णभक्तकारः
चणं वायुताम् । गताविवेकः । इति दुर्गादासः ।
वेला, स्त्री पुं, (वेलातीति । वेला चलने + पञ्चाशत् ।)
विहङ्गः । इत्यमरः । (भावे घञ् ।) गमने, पुं ।
इति वेलाधाल्यदेशान्ता ।
वेलाजं, स्त्री, (वेलावत् जायते इति । जन + डः ।)
मरिचम् । इत्यमरः ।
वेलाजं, स्त्री, (वेला + लुट् ।) भूमौ अन्वस्य
लुण्ठनम् । तत्पण्यायः । लुण्ठनम् २ । इति
त्रिकाण्डशेषः । (सञ्चलनम् । यथा, राज-
तरङ्गिण्याम् । ८ । १५६५ ।
“भृष्टा सरित् स्ववसतेर्जलप्रवेशे
वेलोमिवेलाववेशेन विवर्णमाना ॥”)
रोटिकादिजिह्वागार्थमूलवर्तुलकाविवेशः ।
इति भावप्रकाशः । वेला इति भाषा ।
वेलाणी, स्त्री, (वेलाति लुठति अन्धादिरञ्जति ।
वेला + लुट् । ङा ।) मालादूता । इति
राजनिर्घण्टः ।
वेलातरः, पुं, वीरवरः । यथा, भावप्रकाशे ।
“वेलातरौ भगति वीरवरः प्रसिद्धः
श्वेतासितारुणवर्णोद्धतमौलपुष्पः ।
स्यान्नातितुल्यकुसुमः शमिष्ठमपत्रः
स्यात् कण्टको च जलदेशज एव उच्यते ॥”

पृ०५ वैशधा

अस्य गुणाः ।
“वेलातरौ रसे पाके तिलकृष्णाकषापहः ।
मन्त्राघाताभ्रजिद्व्याही योनिमृजानिलार्जि-
जित् ॥”
वेलाहलः, पुं, केलिनागरः । इति जटाधरः ।
वेलाः, स्त्री, (वेलाति सञ्चलतीति । वेला + लृट् ।)
लता । इति शब्दरत्नावली ।
वेलाकाश्या, स्त्री, (वेलाका आश्या यस्याः ।)
उच्चविशेषः । वेलासुता इति भाषा । यथा,—
“मरुत्साला वेलाकाश्या विलापनी च्वरा-
पहा ॥”
इति शब्दचन्द्रिका ।
वेलाति, स्त्री, (वेला + क्तः ।) गमनम् । इति मेदिनी ।
वेलाति, चि, (वेला + क्तः ।) कुटिलः । कस्यः ।
इत्यमरः ।
वेला, र च लु ड कान्तिसतिप्राप्तिप्राप्तनखादने ।
इति कविकल्पदमः । (भा०-आत्म०-कान्ती
अक०-अन्वच सक०-सेट् ।) र, पैदकः ।
च, अविवेकः । बहुलं ज्ञानयति परस्मैपदे
अनुसिद्धे रित्यन् उस् गुह्यस्यामिति गुणः ।
लु ड, वेदीति । इति दुर्गादासः ।
वेलाः, पुं, (विशालि नयनमनस्यञ्जति । विश +
अधिकरणे घञ् । यद्वा, विशति अङ्गमिति ।
“पदतजविशस्यो घञ् ॥” १३१३६ इति घञ् ।)
अलङ्काररचनादिस्तयोभा । सत्पण्यायः ।
आकल्पः २ नेपथ्यम् ३ प्रतिकर्मे ४ प्रसा-
धनम् ५ । इत्यमरः । ६ वेधः ६ । इति तट्टीकायां
भरतः । (यथा, भागवते । १ । १७ । ५ ।
“नरदेवोऽसि वेला नटवत् कमेया दिगः ॥” ॥
विशन्ति कासुका यञ्जति । अधिकरणे घञ् ।)
वेलायहम् । यद्वायहम् । इति मेदिनी ।
(वल्गुयहम् । तावु इति भाषा । यथा,
महाभारते । ५ । १५१ । ५३ ।
“शुकटापगवेशाश्च यानवृष्यश्च सर्वशः ।
* * *
तत्र संश्लेषयौ राजा ये चापि परिचारकाः ॥”)
प्रवेशः । इति विशधात्यर्थदेशान्ता । (पण्य-
स्त्रिया भूतिः । यथा, मनुः । ४ । ८४—८५ ।
“न राशः प्रतियुक्त्यादादराज्यप्रसूतितः ।
सुनाचक्रध्वजवतीं विज्ञाने च जीवताम् ।
दशसुनासमं चक्रं दशचक्रसमो ध्वजः ।
दशध्वजसमो वेणो दशविशसमो वृषः ॥”)
वेलाकः, पुं, (वेला एव । स्वार्थ कन् ।) यहम् । इति
शब्दरत्नावली । वेलाकारकं, चि ॥
वेलादानः, पुं, सुख्यशोभा । इति शब्दचन्द्रिका ।
वेलाधारी, [न] पुं (वेलां तापसजित् धरतीति ।
धृ + शित् ।) हस्तपथी । इति शब्दरत्ना-
वली । (सङ्करजातिविशेषः । यथा, ब्रह्म-
वैवर्ते ब्रह्मवल्गु । १० अध्यायः ।
“गङ्गापुत्रस्य कन्यायां धर्म्येण वेलाधारिणः ।
बभूव वेलाधारी च पुत्री युक्ता प्रकीर्तिताः ॥”)
वेलाधारकं, चि ॥

वैष्वा

वेष्वा, पुं, (विशल्यश्च भिकादय इति । विश +
“जुविश्रिभ्यां भष् ।” उणा० ३ । १२६ । इति
भष् ।) सुदसरीवरः । इत्यमरः । अयिः
इत्युणादिकोषः ।
वेष्वा, पुं, अन्वसरः । इति त्रिकाण्डशेषः ।
वेष्वावारः, पुं, वेसवारः । इत्यमरटीकायां राय-
सुकुटः ।
वेष्वालाता, स्त्री, पुत्रहाचीनता । इति राज-
निर्घण्टः ।
वेष्म, [न] स्त्री, (विशल्यञ्जति । विश + मणिन् ।)
यहम् । इत्यमरः । (यथा, मनुः । ४ । ७१ ।
“अदारेण च नातीयात् अयम् वा वेष्म वाह-
तम् ॥”)
वेष्मकलिङ्गः, पुं, (वेष्मनः कलिङ्गः ।) चटकः ।
अस्य मांसगुणौ । सतिपावनाशालम् । अति-
शक्तकारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ।
वेष्मकूलः, पुं, (वेष्म यहं कूलयतीति । कूल + कः ।)
चण्डका । इति राजनिर्घण्टः ।
वेष्मनकुलः, पुं, (वेष्मनो यहस्य नकुलः ।) गन्ध-
मधिकः । यथा,—
“चिह्नः स्याद् वेष्मनकुलश्चिह्ना च बालमनिका ।
गन्धसुखी गन्धस्थो गिरिका स्यात्तुल्यहरो ॥”
इति शब्दरत्नावली ।
वेष्मभूः, स्त्री, (वेष्मनो भूः ।) यहकरणयोग्य-
भूमिः । तत्पण्यायः । वास्तुः २ । इत्यमरः ।
वेष्मं, स्त्री, (वेष्म भवम् । वेष्म + “दिगादित्वात्
यत् ॥” ४ । ३ । ५४ । इति यत् । यद्वा, वेष्माये
ङितम् । वेष्मा + यत् ।) वेष्मालयः । इति
मेदिनी । (प्रवेशार्हं, चि । यथा, अश्वेदे ।
४ । २६ । ३ ।
“शततमं वेष्मं सञ्चताता दिवोदासमतिथिश्च
यदावम् ॥”
“वेष्मं दिवोदासनाम्नं प्रवेशार्हम् ।” इति
तद्गाय्ये मायगः ।)
वेष्वा, स्त्री, टण्डकावृत्तः । आकनादि इति भाषा ।
इति शब्दचन्द्रिका । (वेष्ममर्षितं वेष्मन
दीयत्याचरति वेष्मन पण्ययोगेन जीवति वा ।
वेष्म + यत् ।) अन्नामन्नातनारी । आनूकी
इति भाषा । तत्पण्यायः । वाग्वली २
गणिका ३ रूपाञ्जीवा ४ । इत्यमरः । वेष्वा ५ ।
इति तट्टीका । यद्वा ६ शालभञ्जिका ७ ।
इति जटाधरः । अर्भरा ८ गुला ९ वार-
विलासिनी १० वारवाणिः ११ भञ्जहासिनी
१२ । इति शब्दरत्नावली । जङ्गिका १३
वन्धुरा १४ कुम्भा १५ कामरखा १६ यज्वटी
१७ । इति शब्दमाला । साधारणस्त्री १८
पण्याङ्गना १९ पण्याङ्गना २० जङ्गिका २१
वारवधूः २२ । इति वेष्मनः । भोग्या २३
स्मरवायिका २४ । इति राजनिर्घण्टः । तस्या
लक्ष्यगमनफलादि यथा,—
“पतिव्रता चेकपती हितोये कुक्कुटा स्त्रिया ।
छतीये छवती म्रिया यतुर्थे पुष्पको स्त्रिया ॥

वेष्टान

वेष्टा च पञ्चमे वेष्टे युक्ती च सप्तमेऽष्टमे ।
तत ऊर्ध्वं महावेष्टा साष्टवेष्टा सञ्जनातिष्ठ ॥३॥
यो हि जलः कुलटाङ्गच्छेत् त्वलीं पुच्छलीमपि ।
युक्तीं वेष्टां महावेष्टां अवटोर्ध्वं प्रयाति सः ॥
प्रताम्बं कुलटागामीं छटागामीं चतुर्थ्यम् ।
वङ्गुणं पुच्छलीगामीं वेष्टागामीं गुणाष्टकम् ॥
युक्तीगामीं दशगुणं वसेत्तत्र न संशयः ।
महावेष्टागासुकश्च ततः प्रतगुणं भवेत् ॥
तदेव सञ्जनामीं चैवमाह पितामहः ।
तच्चैव यातनां भुङ्क्ते यमदूतेन ताडितः ॥
तितिरिः कुलटागामीं छटागामीं च वायसः ।
कोक्लिः पुच्छलीगामीं वेष्टागामीं छकस्तथा ॥
युक्तीगामीं शूकरश्च सप्तजन्मसु भारते ।
महावेष्टागासुकश्च जायते शास्त्रलिखितः ॥
इति ब्रह्मवेवर्ते प्रकृतिखण्डे २० अध्यायः ॥३॥
वेष्टागमनपापं प्रकीर्णकम् । तस्य प्रायश्चित्तम् ।
तत्र सत्कर्तुः ।
“पशुवेष्टाभिगमने प्राजापत्यं विधीयते ।”
तेन वेष्टागमने प्राजापत्यम् । तदशक्तौ धेनु-
रेका । एतत् सलज्जमने । अभ्यासे तु । चाक्रा-
यणेन चेकेन सत्त्वपापनयो भवेदिति आप-
स्तम्बवचनाच्चाक्रायणम् । इति प्रायश्चित्त-
विवेकः ॥३॥ तदन्तादिकं निषिद्धम् । यथा,—
“पुच्छल्यस्य यो भुङ्क्ते पुच्छल्याजीवजीवनः ।
स्वलोममानवर्षश्च लालाकुण्डे वसेद्भुवम् ॥
ताडितो यमदूतेन तद्गोत्री तत्र तिष्ठति ।
ततस्त्रिजन्मनि भवेत् लण्वर्गः पशुः शुचिः ॥
त्रिजन्मनि भवेच्छागास्ततो भवेत् सुदुःखितः ।
ततश्चक्षुःशूलरोगो ततः शुद्धः क्रमेण च ॥”
इति ब्रह्मवेवर्ते प्रकृतिखण्डे २० अध्यायः ॥३॥
अपि च ।
“पुच्छल्यस्य यो भुङ्क्ते वेष्टास्य पतिव्रते ।
तद्व्रजन्तु द्विजो यो हि कालसूत्रं प्रयाति सः ॥
प्रतवर्धं कालसूत्रे स्थित्वा शूनो भवेद्भुवम् ।
तत्र जन्मनि रोगी च ततः शुद्धो भवेद्द्विजः ॥”
इति तत्रैव २० अध्यायः ॥३॥
यात्राकाले तस्या दर्शनं शुभम् । यथा,—
“धेनुर्व्यस्यप्रयुक्ता वृषतुरगरथा दक्षिणावर्त्तवद्भि-
दिशस्थो पूर्णकुम्भा द्विचतुर्पगणिकाः पुष्पमाला
पताका ।
सद्योमांसं दृतं वा दधि मधु रजतं काञ्चनं
सुलघान्यं
हृष्टा मुला पठित्वा फलमिह लभते मानवो
गन्तुकामः ॥”
इति समयप्रदीपः ॥
वेष्टागणः, पुं, (वेष्टानां गणः ।) वेष्टासम्बद्धः ।
तत्पर्यायः । वेष्टावारः २ । इति शब्द-
माला ॥
वेष्टाचार्यः, पुं, (वेष्टानां आचार्यः ।) पीठ-
महर्षिः । इति हेमचन्द्रः ॥
वेष्टाजनसमाश्रयः, पुं, (वेष्टाजनानां समाश्रयः
आश्रयस्थानम् ।) वेष्टालयः । तत्पर्यायः ।

५०६

वेष्टः

वेष्टः २ । इत्यमरः ॥ वेष्टाश्रयः ३ पुरम् ४ ।
इति हेमचन्द्रः ॥ वेष्टम् ५ । इति जटा-
घरः ॥
वेष्टरः, पुं, आश्रयतरः । यथा । वेष्टरीश्वतरः
खरः । इति भूरिप्रयोगः । चित्राक्षश्च वेष्टर
इति पाठः ॥
वेष्टः, पुं, वेष्टेति याप्रोति अङ्गं वेष्टः पचादित्वादन्
मूर्द्धन्यान्तः । विश्रान्ति नयनमनास्यत्रेयाधारे
घञि वेष्टस्तान्त्यान्तश्च । इति भरतः ॥ नेप-
थ्यम् । (यथा, मनुः । ८ । २ ।
“विनीतवेष्टाभरणः पश्येत्कायाणि कार्थि-
यान् ॥”)
वेष्टाजनश्रयः । “हे दारिकाणां निवासस्थाने ।
विश्रान्ति यूनां मनः कासुको वा वेष्टः शौ विश्र
प्रवेशे घञ् ।
‘नेपथ्ये गृहमात्रे च वेष्टो वेष्टागृहेऽपि च ।’
इति तान्त्यान्ते रभसः ॥
‘गृहमात्रे गणिकायाः सङ्गानि वेष्टो भवेत्तु
तालव्यः ।
तालव्यो मूर्द्धन्योऽलङ्कारश्च कथित आचार्यैः ॥’
इत्युपनिषदः ।
वेष्टेति याप्रोति जन्ममनासीति घञि वेष्टो
मूर्द्धन्यान्तोऽपि इत्येके तत्तु न द्वयं मूर्द्धन्यान्तेषु
सञ्च कोषादावगुपात्तादिति सुकटः । इति
च भरतः ॥ (संस्थानविशेषः । यथा, रामा-
यणे । १ । १० । १६ ।
“यस्य देवस्य यदपं वेष्टो यस्य पराक्रमः ॥”
“वेष्टः संस्थानविशेषः ।” इति तट्टीका ॥३॥
वेष्टेति याप्रोति कर्त्तुं निति । पचादच् । कर्म ।
इति निघण्टुः । २ । १ ॥ ३ ॥ विष याप्रौ +
घञ् । याप्रिः । यथा, वाजसनेयसंहितायाम्
१ । ६ ।
“कर्मणि वा वेष्टाय वाम् ।”
“वेष्टाय च । विष्णु याप्रौ । घञ् वेष्टो याप्रिः ।
स्मृतिकर्मसु याप्रार्थं च वा युवामह-
माददे ।” इति तद्वाच्ये मञ्जीधरः ॥
वेष्टणः, पुं, (विष याप्रौ + ल्युट् ।) कासमहर्षिः ।
इति हारावली । (स्त्री, विष + ल्युट् ।)
प्रवेशणश्च । (परिचयः । यथा, ऋग्वेदे । ५ ।
७ । ५ ।
“अवस्मयस्य वेष्टणे स्विदं पथिषु जुहति ॥”
“यस्यान्तर्वेष्टणे परिचर्यायाम् ।” इति तद्वाच्ये
सायणः ॥)
वेष्टा, स्त्री, (वेष्टेति याप्रोतीति । विष + ल्युट् ।
टाप् ।) वितुन्नकवृक्षः । इति रत्नमाला ॥
घन्ता इति भाषा ॥
वेष्टवारः, पुं, वेष्टवारः । इत्यमरटीकायां राय-
सुकटः ॥
वेष्टः ६ वेष्टे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-आत्म०-
सक०-सेट् ।) ६, वेष्टे । इति दुर्गादासः ॥
वेष्टः, पुं, (वेष्ट + घञ् ।) वेष्टनम् । इति शब्द-
माला ॥ (यथा, महाभारते । ७ । २५ । ९७ ।

वेस

“श्रीवायां वेष्टयित्वेनं स गजो हनुमेवत ।
करवेष्टं भीमसेनो भ्रमं दत्वा शमोचयत् ॥”)
श्रीवेष्टः । इति राजनिर्घण्टः ॥ निर्यासः
घाटा इति भाषा ॥ इति वैद्यकम् । (सुख
रोगविशेषः । यथा, सुश्रुते । २ । १६ ।
“दन्ताश्चलन्ति वेष्टेभ्यस्तानु चाप्यवदौर्ध्वते ॥”)
वेष्टकं, स्त्री, (वेष्टेति इति । वेष्ट + क्तुल् ।) उष्णीषः
इति शब्दरत्नावली ॥ निर्यासः । इति शब्द-
माला ॥ श्रीवेष्टः । इति राजनिर्घण्टः ॥
वेष्टकः, पुं, (वेष्टेति इति । वेष्ट + क्तुल् ।) प्राचीरः
यथा प्राचीनावेष्टकौ इति । इति हेमचन्द्रः
कुष्माण्डः । यथा,—
“कुष्माण्डकः पुष्पफलो घनवासश्च वेष्टकः ॥”
इति हारावली ॥
श्रीवेष्टः । इति राजनिर्घण्टः ॥ वेष्टनकारकं
त्रि ॥ (यथा, महाभारते । ७ । ११६ । २१ ।
“बलयेरपरिद्वेषं तथेवाकुलिवेष्टकेः ॥”)
वेष्टनं, स्त्री, (वेष्टेति इति । वेष्ट + ल्युट् ।) कर्ण-
शस्त्रकुली । उष्णीषः । (यथा, रघुः । ८ । १२ ।
“तमरगयसमाश्रयोन्मुखं
शिरसा वेष्टनशोभिना सुतः ॥”)
सुकटः । इति । इति मेदिनी ॥ गुग्गुलुः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ (वेष्ट + ल्युट् ।) वलयनम् ।
यथा, रघुः । ४ । ४८ ।
“भोगिवेष्टनमार्गेषु चन्दनानां समर्पितम् ॥”)
वेष्टनकः, पुं, (वेष्टनेन कायतीति । के + कः ।)
रतिवन्धविशेषः । यथा,—
“ऊर्ध्वं पादमेकश्च भुजान्तेवेष्टयेद्यदि ।
कान्तकक्षाश्रितौ नारीं बन्धो वेष्टनकः स्मृतः ॥”
इति रतिमञ्जरी ॥
वेष्टनवेष्टकः, पुं, (वेष्टनेन वेष्टेति इति । वेष्ट +
क्तुल् ।) रतिवन्धविशेषः । यथा,—
“ऊर्ध्वं पादद्वयं नाभ्यां भुजाभ्यां वेष्टयेद्यदि ।
कराभ्यां कण्ठमालिङ्ग्य बन्धो वेष्टनवेष्टकः ॥”
इति रतिमञ्जरी ॥
वेष्टवंशः, पुं, (वेष्टः वेष्टनकारी वंशः ।) कण्ट-
किनः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ वेष्टुवांश्च इति
भाषा ॥
वेष्टसारः, पुं, (वेष्टानां सारो यत्र ।) श्रीवेष्टः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
वेष्टनं, स्त्री, (वेष्ट + क्तुल् ।) रहम् । लासकः ।
करणान्तरम् । इति मेदिनी ॥
वेष्टनः, चि, (वेष्ट + क्तुल् ।) नदीप्राचीरादिना
क्षतवेष्टनः । वेष्टा इति भाषा । तत्पर्यायः ।
वलयितम् २ संवीतम् ३ रहम् ४ आवृतम् ५ ।
इत्यमरः ॥
वेष्टः, पुं, (वेष्टेति । विष याप्रौ + “पानी-
विधिभ्यः पः ।” उणा० ३ । २३ । इति पः ।)
पानीयम् । इत्युणादिकोषः ॥
वेष्ट, ऋ इतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-सक०-सेट् ।) ऋ, अविवेक्षितुं । विवेक्षतुः ।
इतौ गत्याम् । इति दुर्गादासः ॥

वैसनं, स्त्री, (वैस + लुट् ।) हिन्दुवर्णम् । यथा,—

“हालयश्चकानाम् नित्यया यन्त्रयेधिताः ।
तत्तर्षं वैसनं प्रोक्तं पाकशास्त्रविशारदैः ॥”
तट्टिकागुणाः ।

“वटिका वैसनस्यापि कथितायां निमज्जति ।
यथा विष्टभजननी बह्या पुष्टिकरी स्युता ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

वैसरः, पुं, अन्धतरः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,
माघे । १२ । १८ ।

“तूर्णं प्रयेन्ना कृतनादसुचकेः
प्रणोदितं वैसरयुग्ममध्वनि ॥”)

वैसवारः, पुं, धन्याकसर्वपादिपिष्टः । वैसार इति
वाटना इति च ख्यातः । तत्पठ्यायः । उप-
स्करः २ । इत्यमरः । वैषवारः १ । इति
भरतः ॥ वैशवारः ४ । इति सुकटः । (यथा,
सुश्रुते । १ । ४६ ।

“सुहृदिवैसवाराणां पूर्णा विष्टभिर्नो मताः ।
वैसवारेः सपिशितैः सम्पूर्णा गुरुष्टुहणाः ॥”
यज्जनविशेषः । यथा,—

“निरस्थि पिशितं पिष्टं सिंहं गृह्णतान्वितम् ।
लण्णमरिचसंयुक्तं वैसवार इति स्मृतम् ॥”
अस्य गुणाः ।

“वैसवारो गुरुः क्षिप्रो बलीपचयवर्धनः ॥”

इति राजवल्लभः ॥

हिङ्गाद्रकमरीचचौरकहरिद्राधन्याकाः क्रमेण
हिगुणपरिमाणेनैकत्रीकृताः । इति पाकराज-
श्वरे पाकपरिभाषा ॥

वैष्ट, ऋ इ यत्ने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-
आत्मन्-अक-सट् ।) ऋ, अविवेचित् । इ,
वेष्टे । विवेष्टे । इति दुर्गादासः ॥

वैष्ट, स्त्री, (विशेषेण हन्ति गर्भमिति । वि + हन् +
“सञ्चतृपद्विहन्” उणा० २ । २५ । इति अतिप्रत्य-
येन निपातनात् साधुः ।) गर्भोपघातिनी गौः ।
इत्यमरः ॥ अश्वत्थौ वृषोपगमनादिवशात् यस्या
गर्भपातो भवति सा । विहन्ति गर्भं शश्वत्
वेष्टु । हन कौ गतौ वधे क्षिप् निपातः । इति
भरतः ॥ (यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । २८ । २७ ।
“वयाम् मे ऋषभश्च मे वेष्टश्च मे २ नडुश्च मे ॥”)

वैष्टारः, पुं, स्त्रनामख्यातदेशः । यथा,—

“वैष्टारं चैव श्रीहृष्टं कोशले श्रवकर्णिके ।
अष्टादशभुजा काव्या माहेन्द्रे च हिमालये ॥”

इति मत्स्यसूक्ते ५० पटलः ॥

वैष्ट, ऋ चाले । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-
पर-सक-सट् ।) ऋ, अविवेचित् । ऋदशु-
बन्धः वेदेष्वारण्यभेदार्थः । चालः सञ्चलनं
गताविवेकं । इति दुर्गादासः ॥

वै, स्त्री शोषि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-
पर-सक-अजिट् ।) वकारादिः । वायति ।
व्यो, वानः । इति दुर्गादासः ॥

वै, अ, पादपूरणम् । यथा । तु हि च ऋ च वै
पादपूरणे । इत्यमरः ॥ (यथा, भागवते । ४ ।
१ । २८ ।

“सत्सङ्ख्यस्य ते व्रजन् ! यद्दे ध्यायति ते
वयम् ॥”)

सन्निधनम् । अनुनयः । इति मेदिनी ।
(निचयः । यथा, मनुः । १ । १०० ।

“सर्वं स्वं ब्राह्मणस्येदं यत्किञ्चित् जगतीगतम् ।
अष्टेनाभिजनेनेदं सर्वं वै ब्राह्मणो-

र्हति ॥”)

वैशतिकः, त्रि, विश्रुत्या क्रीतः । विश्रुतिक-
शब्दादण्यप्रत्ययेन निव्यसमिदम् । इति सिद्धान्त-
कौमुदी । (पा ५ । २ । २७०)

वैकृत्, स्त्री, (विश्रुतः कृत्; विकृत उरस्तश्च
भवम् । विकृत + अण् ।) त्रिष्यञ्चोत्तमि-
मात्यम् । इति हेमचन्द्रः ॥

वैकृत्कं, स्त्री, (वैकृतमेव । स्वार्थे कन् ।) उरसि
त्रिष्यञ् उपवीतवत् कृष्टात् चिप्रमात्यम् । इत्य-
मरः ॥

वैकृत्, पुं, (विकृतश्च ख । स्वार्थे अण् ।)
वृत्तविशेषः । वैक् इति भाषा । तत्पठ्यायः ।
वृत्तिकरः २ सुवाचनः ३ यत्निलः ४ स्वाद-
कण्टकः ५ व्याघ्रपातः ६ कण्टिकारी ७ विक-
कृतः ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ (विकृ-
तस्यावयवो विकारो वा । “पलाशादिभ्यो

वा ।” ४ । ४ । २४१ । इत्यण् । विकृत-
निर्मितसुवादी, त्रि । यथा, शतपथब्राह्मणे ।
५ । २ । १ । १५ ।

“स पलाशो वा सुवे विकृते वा ॥”)

वैकृतिक, पुं, मणिकारः । इति हेमचन्द्रः ॥

वैकर्ण, पुं, (विकर्णस्यापत्यमिति । विकर्ण +
“विकर्णोऽङ्गुल्यगलात् वत्सभरहाजाचिपु ।” ४ ।
१ । १२७ । इत्यण् ।) वाक्यमुनिः । इति

सिद्धान्तकौमुदी । (जनपदविशेषः । यथा,
ऋग्वेदे । ७ । १८ । ११ ।
“वैकर्ण्योऽर्जुनानां ज्ञान्तः ।”
“वैकर्ण्योऽर्जुनपदयोर्विशमानान् ।” इति तद्वाक्यं

सायणः ॥)
वैकल्पिकः, त्रि, विकल्पेण भवः । विकल्पशब्दात्
विकप्रत्ययेन निव्यसमिदम् ॥

वैकल्यं, स्त्री, विकलत्वम् । विकलस्य भाव इत्यर्थ-
णाप्रत्ययेन निव्यसमिदम् ॥ (यथा, कथा-
सरितागरे । ७४ । ३१० ।
“वृत्ताद्दत्तसत्त्वं चतुर्वैकल्यमागतम् ॥”)

वैकुण्ठः, पुं, लण् । (यथा, भागवते । १ ।
१५ । ४६ ।
“ते साधुस्तस्यार्थांश्चात्वालान्तिकमात्मनः ।
मनसा धारयामासुर्वैकुण्ठचरणान्मुजम् ॥”)

इन्द्रः । इति मेदिनी । सितार्जकः । इति राज-
निर्घण्टः । अस्य अन्त्यतथेया । “वैकुण्ठाया
अपत्यं वैकुण्ठः बाह्याद्यत इति शिवादित्वात्
लण् ।

“चात्तास्यान्तरे देवो वैकुण्ठः पुरुषोत्तमः ।
वैकुण्ठायामसौ जग्रे वैकुण्ठे देवतेः सङ्गः ॥”
इति विष्णुपुराणम् ॥

किंवा कुण्डलनया कुण्डा माया । कुठि खोटन-
वैकल्यालस्ये संमत्तात् सरोरिति अः । विविधा
कुण्डा माया विद्यतेऽस्य वैकुण्ठः विकारसंघेति
अस्यर्थे णः । विष्णुसहस्रनामटीकायां शङ्करा-
चार्यत्वाच्च विविधा कुण्डा गतेः प्रतिबन्धि-
स्तस्याः कर्ता इति वैकुण्ठः । जगद्धारम्भे विशि-
ष्टानि भूतानि परस्परं संक्षेपयन् तेषां गतिं
प्रत्यवधादिति वा वैकुण्ठः ।

‘मायासंक्षेपिता भूमिरङ्घ्रिर्वाणा च वायुना ।
वायुश्च तैजसा साहं वैकुण्ठत्वं ततो मम ॥’

इति शान्तिपर्वणीति ।”

इत्यमरटीकायां भरतः ॥ ३३॥ अपि च ।

“कुण्ठं जडञ्च विप्रौघं विश्रुतञ्च करोति या ।
वैकुण्ठो प्रजतिं वेदाश्चत्वारश्च वदन्ति ताम् ॥

गुणाश्चैव भगवान् तस्यां जातः स्मरुहये ।
परिपूर्वतमं तं वैकुण्ठञ्च विदुर्ब्रह्माः ॥” ॥

अस्य नाम्नो माहात्म्यम् । यथा,—

“राम नारायणानन्त सुकृन्त मधुसूदन ।

लणा केशव कंसारे हरे वैकुण्ठ वामन ॥

इत्येकादश नामानि पठेदा पाठयेद्यदि ।

जन्मकोटिसहस्राणां पातकादवसृज्यते ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीलण्णजन्मसंख्ये ११० अध्यायः ॥

“साङ्ख्यं पारिजातं वा स्त्रीभं शूलनमेव वा ।

वैकुण्ठनामग्रहणमपेक्षाघरं विदुः ॥”

इति श्रीभागवते अजामिलोपाख्यानाध्यायः ॥ ३॥

विष्णुधामविशेषः । तदर्थं यथा,—

“उपरिष्ठान्तितरुदौ कोटयः सत्यमीरितम् ।

सत्यादपरि वैकुण्ठो योजनानां प्रमाणतः ॥

भूर्भोक्तुं परिसंख्यातः कोटिरष्टादश प्रभो ।

यत्रास्तं शीपतिः साक्षात् सर्वधामभयप्रदः ॥

वैकुण्ठादन्तरे शोषो लोकः षोडशकोटयः ।

त्रिष्यञ्च सङ्खाराण केषासांस्तु पञ्चतः ।

पाञ्चत्या सहितः शम्भोऽस्मिन् स्वर्गोत्तमः ॥”

इति पाद्मे स्वर्गखण्डे ६ अध्यायः ॥ ३॥

अपि च ।

“अमृतं शाश्वतं जितमनन्तं परमं पदम् ।

हिरण्यमयं मोक्षप्रदं ब्रह्मानन्दसुखाद्ययम् ॥

एवमादिगुणोपेतं तद्विष्णोः परमं पदम् ।

यज्ञत्वा ग निवर्तन्ते तन्नाम परमं हरैः ॥

नहि वर्णयितुं शक्यं कल्पकोटिशतैरपि ।

अपि ददृमश्वायं तद्ब्रह्मरुदादिदेवतैः ॥

ज्ञानेन शास्त्रमार्गेण हस्यते योगिपुङ्गवैः ।

तत् स्थानमुपभोक्तव्यमशक्तब्रह्मसंविनाम् ॥

श्रीशार्ङ्गभक्तिसंवेकरसाभोगविवर्जिताः ।

महात्मानो महाभागा भगवत्पदसंनकाः ॥

तद्विष्णोः परमं धाम यान्ति ब्रह्मसुखप्रदम् ।

नाभाजनपदाकोणं वैकुण्ठं तद्वरैः परम् ॥

प्राकारेण विमानेन सौधे रत्नमयेयैतम् ।

तत्कथं नगरी दिव्या साधोभ्योऽति प्रकीर्तिता ॥

चतुर्द्वारसमायुक्ता ऐमगोपुरसंयुता ।

चच्छादित्वापानैस्तु कुसुमाद्यैः सुरचितम् ॥

चच्छप्रचण्डो प्राग्द्वारे यान्ये भद्रसुभद्रकौ ।

वेकुण्ठः

वातराया जयविजयो सौम्ये धातुविघातरो ।
कुमुदः कुमुदान्ध पृथ्वीकोऽथ वामनः ।
शङ्करः सख्यनिद्रः सुमुखः सुप्रतिष्ठितः ॥
तस्मिन् बन्धविनिर्मुक्ताः प्राप्यन्ते सुसुखं पदम् ।
यः प्राप्य न निर्वर्तते तस्मात्कोऽन उदाहृतः ॥
मोक्षं परं पदं लिङ्गमन्तं विष्णुमन्दिरम् ।
अनरं परमं धाम वेकुण्ठं शान्त्यनं परम् ॥
नित्यं परमयोगं सर्वान्तरुणं सनातनम् ।
पर्यायवाचकाव्यस्य परं धामोऽन्यतस्य हि ॥”

इति पाञ्चोत्तरखण्डे २६ अध्यायः ॥ ३३ ॥
अथ च ।

“अन्तःपुरनिवासिन्यः सर्वलक्षणभूषिताः ।
ताभिः परिवृतो देवः शुशुभे परमः पुमान् ॥
एवं वेकुण्ठनाथोऽसौ नाथते परमे पदे ।
तद्व्यहभेदाङ्गोऽयं वक्ष्यामि गिरिले शुभे ॥
प्राच्यां वेकुण्ठलोकस्य वासुदेवस्य मन्दिरम् ।
आर्याणां लङ्गमलोकस्तु यास्यां सकृद्युगालयः ॥
सारस्वतन् नैर्ऋत्यां प्राद्वन्तः पश्चिमे तथा ।
रतिलोकस्तु वायव्यासुदीच्यामनिरुद्धम् ॥
ऐशान्यां शान्तिलोकः स्यात् प्रथमावरणं
स्मृतम् ॥ १ ॥

केशवकीर्त्तनादिलोका द्वितीयावरणं तथा ॥ २ ॥
मह्यकुर्मादिलोकस्तु तृतीयावरणं परम् ॥ ३ ॥
मलयुतानन्ददुर्गाविष्णुसंज्ञगजाननाः ॥
शङ्करपद्मनिधिलोकाश्चतुर्थावरणं स्मृतम् ॥ ४ ॥
अगस्त्यः सामाध्याय्यो लोकादियु मञ्जुसुतः ॥
सावित्र्या विद्मेशस्य धर्मस्य च सुखस्य च ।
पञ्चमावरणं प्रोक्तमन्यं सर्ववाङ्मयम् ॥ ५ ॥
शङ्करकृपादापस्वङ्गशार्ङ्गहलं तथा ।
भौवजस्य तथा लोकाः सर्वशस्त्रास्त्रसंयुताः ॥
षष्ठमावरणं प्रोक्तं शस्त्रास्त्रमयमन्यम् ॥ ६ ॥
ऐशान्यावकायस्य च नैर्ऋतं वरुणं तथा ॥
वायवं सौम्यमेशानं तप्तमं सुनिभिः स्मृतम् ।
आध्या मरुतगाश्च ये चाप्ये च दिव्योत्तमः ॥
तथाः सर्वं परं धाम्नि विश्वदेवान्तर्धेव च ।
ते वे प्राकृतनाकस्मिन् नित्यास्त्रिदिवेश्वराः ॥
तनाहं वष्मि माये न सञ्चिन्त्य इति वे
स्मृतिः ।

एवं परं पदेर्निर्धेयैर्भोगपरायणैः ॥
दिवाभिर्महिषोभिश्च राजते विष्णुरीश्वरि ।
न तद्वासयते स्त्रियो न शशाङ्को न पावकः ॥
यज्जत्वा न निर्वर्तते योगिनः श्रमिन्प्रताः ।
इत्येकमन्त्रनिष्ठा ये ते वे यान्ति तद्व्ययम् ॥
न वेदव्याधायनेन वेदेन प्रतेः शुभैः ।
न तपोभिर्निराधारेण च साधनकर्मभिः ॥
अकेन वृथमन्त्रेण तथा भक्त्या त्वन्यथा ।
तत्रैवं शान्तं दिव्यं प्रपद्ये वे सनातनम् ॥”

इति पाञ्चोत्तरखण्डे ३० अध्यायः ॥
(तत्रस्यादेवगणे पु भूम्नि । यथा, भागवते ।
८ । ५ । ४ ।

“पक्षो विकुण्ठः शुभस्य वेकुण्ठेः सुरसत्तमेः ।
तयोः सकलया अस्मि वेकुण्ठो भगवान् स्वयम् ॥”

५०८ वेखरी

वेकृतं, क्ली, (विवृतमेव । “सामायातुजेति ।
५ । ४ । ३६ । इत्यस्य वार्तिकोक्त्या अण् । विकारः ।
यथा, रामायणे । ६ । ४८ । ३२ ।
“प्रायेण गतमन्त्रानां पुरुषाणां गतायुषाम् ।
दृश्यमानेषु वक्त्रेषु परं भवति वेकृतम् ॥”
दुर्निमित्तम् । यथा, रघुः । ११ । ६२ ।
“तत्पतीपपवनादिवेकृतं
प्रैत्य शान्तिमधिगत्य जयवित् ॥”

तथाच महाभारते । ३ । १३० । ३ ।
“वेकृतं त्वमिहोच्चैः स लक्षयित्वा महातपाः ।
तप्तमं शूद्रमासीनं गृहपालमयात्रवीत् ॥”
वीभत्सरसः । तदालम्बने मांसश्रोणितादौ, चि ।
इत्यमरटीकायां भरतः ॥ तथाच ।
“विकृतं वेकृतस्य स्यात्तच्च वेकृत्यमुच्यते ॥”
इति भरतद्विरूपकोषः ॥

(विकारभावे । यथा, भागवते । २ । १० । ४५ ।
“अयन् ब्रह्मणः कल्पः सविकल्प उदाहृतः ।
विधिः साधारणो यच्च सर्गाः प्राकृतवेकृताः ॥”
वेकृतं, क्ली, (विवृतमेव । स्वार्थे अण् ।) वीभत्स-
रसः । तदालम्बने, चि । यथा, —
“त्रिषु वीभत्सविकृतं वेकृत्यं विततन्तया ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥

वेक्रान्तं, क्ली, (विक्रान्त्या दीयति । विक्रान्ति +
अण् ।) मणिविशेषः । तत्पञ्चायगुणौ ।
“वेक्रान्तश्चैव विक्रान्तं नीचवच्च कुवचकम् ।
गोनासः क्षुद्रकुलिशं जीर्णवच्च गोमनसः ॥
वज्राभावे च वेक्रान्तं रसवीर्यादिके समम् ।
क्षयकुष्ठविषप्रक्ष पुष्टिदं सुरसायनम् ॥
वेक्रान्तं वज्रसादृश्यं वज्रवदसवीर्यकम् ।
तथाप्यभावे वज्रस्य ग्राह्यं वेक्रान्तमुत्तमम् ॥
वज्राकारतयेव प्रसक्त्य हरणाय सर्वरोगाणाम् ।
यदिक्रान्तिं धत्ते तद्वेक्रान्तं बुधैरिदं कथितम् ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥

वेखरी, स्त्री, बहुव्रीह्यात्कण्ठगतनादरूपवर्णः ।
यथा,—
“स्वाधारात् प्रथममुदितो यस्तु तारः परागः ॥
पश्चात् पश्यन्त्यथ हृदयगो बहुयुद्धाध्यमाख्यः ।
वक्त्रे वेखर्यथ वरुदिवोरस्य जन्तोः सुपुत्रा-
वहस्तस्माद्भवति पवनप्रैरितो वर्णसंघः ॥”
इत्यलङ्कारकौस्तुभः ॥

अस्यार्थः । यस्तु तारो नादः वर्णरूपः स
नाभिरूपस्वाधारात् प्रथममुदयप्राप्तश्चेत् पर
इति आस्था संज्ञा यस्य तथाभूतो भवति ।
अयानन्तरं स एव हृदयं चित्तं गतश्चेत् रोदन-
समयं नासिकाद्वारा यथाकथञ्चित् भवति ।
वरुदिवोरजन्तोर्नासामध्यस्थसुपुत्रानायावहः ।
तथा च नामाद्वारेण यथाकथञ्चित् नादस्वरूपः
प्रत्यक्षमवतीत्यर्थः । तस्मात् वेखरीदशापज्ञात्
नादात् पवनप्रैरितो वर्णसंघो वरुदिवः सर्वेषां
प्रत्यक्षविषयो भवतीत्यर्थः । परा पश्यन्तो
दशापज्ञस्य तु योगिनामेव प्रत्यक्षेण तु सर्वेषां
मित्यपि बोध्यम् । इति तट्टीका ॥

वेजय

वेखानसः, पुं, (विखनसं ब्रह्मणं वेति तपसा ।
विखनस् + अण् ।) वानप्रस्थः । यथा । वानप्रस्थो
वेखानसोऽयहः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा,
देवोभागवते । १ । १६ । १७ ।
“वेखानसा ये सुनयो मिताहारा जितव्रताः ।
तेऽपि सुखानि संसारे जानन्तोऽपि ह्यसख-
ताम् ॥”

वेखानसस्येदमित्यर्थेऽपि वेखानससम्बन्धिनि,
चि । यथा, शाकुन्तले । १ ।

“वेखानसं किमनया व्रतमाप्रदानात्
यापारोधि मदनस्य निषेवितयम् ॥”
वेगुण्यं, क्ली, (विगुणस्य भावः । विगुण + अण् ।)
विगुणत्वम् । विगुणस्य भावः । यथा,—
“यात्रापवर्तते युयं वेगुण्यात् प्राचकस्य च ।
तच्च स्वामी भवेद्दुष्टो हिंसायां हिंशतं दमः ॥”
मनुः ।

वेचचग्यं, क्ली, विचचग्यत्वम् । विचचग्यस्य भाव
इत्यर्थे ण्यप्रत्ययेन निव्यञ्जिमिदम् ॥ (यथा,
साहित्यदर्पणे । १ ।
“धर्माधिकाममोक्षेषु वेचचग्यं कलासु च ॥”
वेचित्रं, क्ली, विचित्रता । विचित्रस्य भाव इत्यर्थे
ण्यप्रत्ययेन निव्यञ्जिमिदम् ॥ (यथा, राजेन्द्र-
कर्णपूरे । २८ ।
“वेचित्रं वितनोति वाचकविधौ वाचस्पते-
रन्तिके
दंष त्वदगुणवर्णनाय कुर्वते किं किं न वाग-
देवता ॥”)

वेजननः, पुं, (विजायतेऽस्मिन्निति । जन् +
आधारे ल्युट् । ततः स्वार्थे अण् ।) प्रसव-
मासः । तत्पञ्चायः । स्मृतिमासः २ । इत्यमरः ॥
(यथा, राजतरङ्गिण्याम् । १ । ७४ ।
“अथ वेजनने मासि सा देवी दिव्यलक्षणम् ।
निदग्धस्यान्वयतरोरङ्कुरं सुषुवे स्मृतम् ॥”
वेजयन्तः, पुं, (वेजयन्तो अस्त्वजैति । अर्थ आद्यत् ।)
इन्द्रप्रासादः । इत्यमरः ॥ इन्द्रध्वजः । इति
मेदिनी । (यथा, महाभारते । २ । २२ । १६ ।
“एष सौन्दर्यो वेजयन्तो गुणेर्निर्वा समाहितः ।
येनासुरान् पराजित्य जगन्पतिप्रसक्तुः ॥”
गुहः । इति हेमचन्द्रः ।

वेजयन्तिका, चि, (वेजयन्त्यस्येति । व्रीह्यादि-
भ्यश्चेति टन् । यद्वा, वेजयन्त्या चरतीति । चर-
तीति टक् ।) पताकाधारी । इत्यमरः ॥
वेजयन्तिका, स्त्री, (वेजयन्ती + स्त्री कन् ।)
जयन्तीवृक्षः । पताका । इत्यमरः ॥ (यथा,
“निर्धनं निधनमेतयोर्द्वयो-
स्तारतम्यविधिरुग्धचेतसा ।
बोधनाय विधिना विनिर्दिता
रूप एव जयवेजयन्तिका ॥”
इत्युद्भटः ॥)

अग्निमन्यः । इति राजनिर्घण्टः ॥
वेजयन्तो, स्त्री, पताका । इत्यमरः ॥ (यथा,
रघुः । ६ । ८ ।

वैङ्गल

“सञ्चारिते चागुसवारयोः

ध्रुपे समुत्सर्पिते वैजयन्तीः”)

जयन्तीवृत्तः । इति मेदिनी । अस्मिन्मध्यवृत्तः ।
इति हेमचन्द्रः । पञ्चवर्गमयी जालुपम्यन्त-
ख्यतिता माला । यथा,—

“उपगीयमान उद्गायन् वज्रिताश्रयधृपः ।

मालां विभजेजयन्तीं अक्षरन् मण्डयन् वनम्”

इति श्रीभागवते १० स्कन्धे ३१ अध्यायः ।

वैजयिः, पुं, मधवा । स तु जिनचक्रवर्तिविशेषः ।
इति हेमचन्द्रः ।

वैजयिकं, त्रि, (विजयस्य निमित्तं विजयिना
संयोग इति वा । विजय + “तस्य निमित्तमिति”

५ । २ । ३८ । इति ठक् ।) विजयसम्बन्धि । इति

सिद्धान्तकौमुदी । (यथा, हरिवंश १२४२ । ३१ ।

“रथे प्रवेशसदृशं कर्म वैजयिकं कृतम्”)

वै(वै)जिकं, स्त्री, (वीजादुत्पन्नम् । वीज + ठक् ।)

श्रुत्युत्पन्नम् । हेतुः । इति मेदिनी । आत्मा ।

इति शब्दमाला ।

वै(वै)जिकः, पुं, सदोऽङ्कुरः । इति मेदिनी । बीज,

सम्बन्धिनि, त्रि । (वीर्यसम्बन्धिनि च त्रि ।

यथा, मनौ । २ । २७ ।

“गार्भेर्होमेर्जातकस्मैचोडमौष्ठीनियन्त्रिणैः ।

वैजिकं गार्भिकस्त्रेणो दिजानामपश्यते”)

वैज्ञानिकः, त्रि, (विज्ञाने युक्तः । विज्ञान + “तत्र

नियुक्तः” ४ । ४ । ६६ । इति ठक् ।) नियुक्तः ।

इत्यमरः ।

वै(वै)ङ्गलव्रतं, स्त्री, (वैङ्गलं विङ्गलसम्बन्धि

व्रतम् ।) दुष्टाचारविशेषः । यथा,—

“यस्य धर्मध्वजो नित्यं शक्रध्वज इवोष्कृतः ।

प्रच्छन्नानि च पापानि वैङ्गलं नाम तद्व्रतम्”

इति दानसागरे यमवचनम् ।

वै(वै)ङ्गलव्रतः, पुं, अङ्गनादभावात् जलव्रत-
चर्यः । इति जटाधरः ।

वै(वै)ङ्गलव्रतिकः, पुं, (विङ्गलव्रतेन चरतीति ।

विङ्गलव्रत + ठक् ।) वृद्धतपस्वी । तत्पण्यायः ।

वृद्धतापसः २ खल्वभिमुखी । इति त्रिकाङ्-

शेषः । तस्यासंभाव्यत्वं यथा,—

“पावकिनो विकर्मस्थान् वैङ्गलव्रतिकान्

शठान् ।

हेतुकान् वक्रवृत्तींश्च वाक्पात्राणापि नार्चयेत्”

इति विष्णुपुराणे ३ अध्याये १८ अध्यायः ।

“यस्य धर्मध्वजो नित्यं सुरध्वज इवोष्कृतः ।

प्रच्छन्नानि च पापानि वैङ्गलं नाम तद्व्रतम्”

तद्वान् वैङ्गलव्रतिकः । इति तट्टीका ।

वै(वै)ङ्गलव्रती, [पुं, (वैङ्गलव्रतमस्यस्येति ।

इतिः ।) भक्ततापसः । विङ्गलतपस्वी । इति

भाषा । यथा, कौर्मि उपविभागे ५ अध्याये ।

“वृद्धना चरितं तच्च व्रतं रजसि गच्छति ।

अखिङ्गी लिङ्गवैश्वं यो लिङ्गमुपजीवति ।

स लिङ्गिनो हरेर्देवस्तिष्ठाद्योनी च जायते ।

वैङ्गलव्रतिनः पापाः सन्धर्मविनाशकाः ।

सद्यः पतन्ति पापेषु कर्मणस्तस्य तनुपणम्”

वैतसि

वैतसि

पावकिनो विकर्मस्थान् वामाचारांस्तथैव च ।
पञ्चरात्रान् पाशुपतान् वाक्पात्राणापि नार्चयेत्”

वैतः, पुं, वैखजीवो । वैखशब्दादण्प्रत्ययेन उक्ता-

रस्य लोपेन च निष्पन्नमिदम् । इति सिद्धान्त-

कौमुदी । (यथा, याज्ञवल्क्ये । १ । १६१ ।

“वैशाभिप्रक्षवाहं विगणिका गणदोषिणाम्”)

वैणवं, स्त्री, (वैणोरिदम् । वैण + अण्) वैख-

फलम् । इत्यमरः । वैखसम्बन्धिनि, त्रि ।

(यथा, भागवते । ११ । ३० । २४ ।

“मन्त्रापोपखट्वाणां लव्यामायाहनात्मनाम् ।

सङ्कीर्णः क्षयं नित्यं वैखवोऽप्यर्थया वनम्”)

वैखवः, पुं, (वैखोवयवो विकारो वा । वैख +

“विक्षादिभ्योऽण्” ४ । ३ । १३६ । इत्यण् ।)

उपनयनं वैखदण्डः । तत्पण्यायः । राम्भः २ ।

इत्यमरः । (वैखः । यथा, महाभारते । ५ ।

६० । १६ ।

“भरीन्द्रज्ञानदेः शङ्खवैणवनिस्त्रिणैः”)

वैखविकः, त्रि, (वैखवो वैखस्तद्वादनं शिल्पमस्य ।

वैखव + “शिल्पम्” ४ । ४ । ५५ । इति ठक् ।)

वैखवादकः । तत्पण्यायः । वैखद्याः २ । इत्य-

मरः । वैखुकः ३ । इति शब्दरत्नावली ।

वैखवो, स्त्री, (वैखोर्विक्रितः । वैख + “विक्षादिभ्यो-

ऽण्” ४ । ३ । १३६ । इत्यण् । ततो ङीष् ।)

वंशलोचना । इति राजनिघण्टुः । (वैखसम्ब-

न्धिनी । यथा, मनुः । ४ । ३६ ।

वैखवो धारयेद्यष्टिं सोदकच कमण्डलुम्”)

वैखिकः, त्रि, (वैखावादनं शिल्पमस्य । वैखा +

“शिल्पम्” ४ । ४ । ५५ । इति ठक् ।) वैखा-

वादकः । इत्यमरः । (यथा, कथासरित्सागरे ।

६३ । १६२ ।

“तच्छ्रुत्वा विहताग्रोऽपि हसित्वा वैखिको

ययौ”)

वैखिकं, स्त्री, गणस्य तोदनदण्डम् । तत्तु हस्ति-

नालनार्थं लौहमुखवृण्दण्डम् । तत्पण्यायः ।

तोचमृ २ । इत्यमरः । वैखिकमृ ३ । इति भरतः ।

वैखुकः, पुं, (वैखुना कायति शब्दायते इति ।

कै + कः । ततः स्तार्थे अण् ।) वैखवादकः । इति

शब्दरत्नावली ।

वैखकीयः, त्रि, (वैखकस्यायमिति । “वैखकादिभ्य-

ऽण्” ४ । २ । १३८ । इत्यस्य वार्तिकोक्त्या

कण् ।) वैखसम्बन्धीयः । इति सिद्धान्तकौमुदी ।

वैख्यः, पुं, (वैखोरपत्यमिति । वैण + य्यञ् ।)

पृथुः । स तु स्वयंवेष्टीयपञ्चमराजः । यथा,—

“आदिराजः पृथुर्वैख्यो मान्वाता यौवनाश्वकः”

इति जटाधरः ।

वैतसिकः, त्रि, (वीतंसो ऋगपस्यादिवन्तोपाय-

स्तेन चरतीति । वितस + “चरति” ४ । ४ ।

८ । इति ठक् ।) मांसविक्रेता । तत्पण्यायः ।

कौटिकः २ मांसिकः ३ । इत्यमरः । कौट-

किकः ४ । इति शब्दरत्नावली । ऋगपस्यादिवन्-

नोपायो वीतंसः तेन चरतीति वैतसिकः । इति

भरतः । (यथा, महाभारते । २ । ३३ । ३३ ।

वैतर

“इमान् शङ्खकानाजन् वृत्ति वैतसिको यथा ।
एतद्वैतसिकस्य भूतेषु च वैतसिता”)

वैतनिकः, त्रि, (वैतनेन जीवतीति । वैतन +

“वैतनादिभ्यो जीवति” ४ । ४ । १२ । इति

ठक् ।) वैतनसुगन्धः । तत्पण्यायः । भूतकः २

भूतभुक् ३ कर्मकरः ४ । इत्यमरः । (यथा,

उपदेशशतके । २० ।

“वीरो वैतनिकः सन्निराटनगरोवितः कुमा-

रीयाम् ।

नर्तयितान्जुं आसीत् भलेदवस्योचतां

वृत्तिम्”)

वैतरणिः, स्त्री, नरकसिन्धुः । इत्यमरः । “(वित-

वैतरणी, स्त्री, रश्मिन् दानेन तोयते वैतरणी । णः

विष्वादीप स्त्री वैतरणिश्च । अटवपटिचाटो-

वैतरण्यविशुद्धोरिति वृत्त्यान्तेषु वदः । ततो-

ऽपि पाष्ठाणादीनि वा ईप् । विवर्द्धं तरणं

वितरणं तदस्यामस्येति वैतरणीत्यर्थः । (वित-

रणी विवर्द्धं पाताले भवा वैतरणीत्यर्थः ।

वितरणिर्विनीका तरणस्यन्तेत्यर्थः स्तार्थे णो

वैतरणीत्येके । सिन्धुर्नदी ।

‘नारका जलवः प्रेता नदी वैतरणी कृता ।’

इति त्रिकाङ्गम् ।

इति भरतः । ३३ । सा नदी दुर्गन्धा तत्रजला

महावेगा अत्यन्तधरक्तपरिपूर्णा यमद्वार

वर्तते । यथा,—

“नदी वैतरणी नाम दुर्गन्धा वधिरावहा ।

उष्णतोया महावेगा अत्यन्तधरतृण्यी”

इति प्रायचित्तविवेकधृतयमद्विवचनम् । ३३

अस्य उत्पत्तिर्यथा,—

माकण्डेय उवाच ।

“ततो ब्रह्मादयो देवाः सर्वे ते शङ्कराणिकम् ।

गत्वा हरं संसृजुः सौमन्या योगमायया ।

शनेश्वरोऽपि भूतशमासाद्यान्तर्जितसदा ।

वायुशक्तिं दुराधर्माभयजयाह मायया ।

यदा सनाशकङ्काष्यान् सन्धारयितुमर्कजः ।

तदा महागिरीं विप्रा वाय्वास्ते जलधारके ।

लोकालोकस्य निकटे जलधाराकयो गिरिः ।

पुष्करहापट्टस्यस्तोयसागरपक्षमे ।

स तु सर्वप्रमाणेन मेवपञ्चतस्रिभः ।

तस्मिन् विन्यस्तवान् वाय्वा न घर्तुं यम

इत्यतः ।

विदीर्यस्तेषु वाय्वाभेयमथोऽभवद्दृढतम् ।

ते वाय्वाः पञ्चनं भित्ता विविशुस्तोयसागरम् ।

सागरोऽपि यज्ञीतुं तान् शशाक खरानति ।

ततश्च सागरं मध्ये भित्ता वाय्वाः समागताः ।

तोयधेः प्राग्भवत् वेलां स्यादमात्रादिभेदताम् ।

विभिद्य वेलां ते वाय्वाः पुष्करहापट्टमध्यागाः ।

नदी वैतरणी भूत्वा पूर्वसागरगर्भेन ।

जलधारस्य वेगेन संसर्गात् सागरस्य च ।

अवाप्य सौम्यतां किञ्चिदप्यास्ते नाभिदन्

चितिम् ।

तदायसाकुला पृथ्वीविदीर्घां स्यात्तच्छक्तिः ।

वैतानि

अथनयाह ते बाह्यं सोऽपि लक्ष्योऽभवदुक्तान् ।
शान्तेश्चरेत् ते वोढुमसमर्थेन लोतकेः ॥
निमैर्विदारितः सोऽसौ जलधारी महागिरिः ।
विभिन्नं पर्वतं शम्भोऽस्मात्सास्ते सागरं ययुः ॥
वैवस्वतपुरद्वारे योजनद्वयविक्षृता ।
अद्यापि निहत्यपगा हरलोतकसम्भवा ॥
भिन्ना वेलां ततः पृथ्वीं विभित्ताशु तरङ्गिणीम् ।
चक्रुर्वैतरणीनाम्ना पूर्वसागरगामिनीम् ॥
नानायानविमानेन न द्रौण्या स्यन्दनेन च ।
तर्तुं श्रान्ता सा तु नदी तप्ततोया विभीषका ॥
दुःखेन तां तु पृथिवीं विभर्ति महताधुना ।
महा चोदुर्गतेर्वाप्येर्विचित्रपत्नि नभश्चरात् ॥
तस्या उपरि नो यान्ति देवा अपि भयाह्वर ।
यमद्वारं समावृत्य योजनद्वयविक्षृता ।
निर्वन् वदति संपूर्णा भीमयन्त्री जगत्त्रयम् ॥”

इति कालिकापुराणे १८ अध्यायः ॥ * ॥
आसन्नवृत्तकाले वैतरणीगोदादानं यथा,—
“आसन्नवृत्तकाले देवा गौ सवत्सा न पूर्ववत् ।
तदभावे च गौरेका नरकोद्धारणाय वै ॥
तदा यदि न शक्नोति दातुं वैतरणीं च गाम् ।
शक्नोत्येवमुक्तं तदा दत्त्वा श्रेयो दद्यान्वृत्तस्य ॥”

पूर्ववत्तमप्रज्ञादिना । अत्र न्वृत्तस्य चेति अवगा-
हकादशाहेऽपि वैतरणीदानाचारः । इति
श्रुतित्वम् ॥ * ॥ वैतरणीगोदानानन्तरं
प्रार्थनामस्यो यथा,—
“यमद्वारे महाघोरे तप्ता वैतरणी नदी ।
ताञ्च तर्तुं ददास्मिन् लक्ष्मां वैतरणीं च गाम् ॥”
इति तत्प्रयोगः ॥ अन्त्यं सुख्यं शब्दे द्रष्टव्यम् ॥
पिष्टक्या । यथा,—

“अयच्छानश्च यच्छानः पितरो ब्रह्मणः स्मृताः ।
अमिस्ताता वर्द्धिपदो दिक्षा तेषां अवस्थितिः ।
तेभ्यः स्वधा सुतां जन्ते मेनां वैतरणीं तथा ॥”
इति कौर्मि १३ अध्यायः ॥ * ॥

(कलिङ्गदेशस्थ-नदीविशेषः । यथा महा-
भारते । १ । १२४ । ४ ।
“एते कलिङ्गाः कौर्मिय । यत्र वैतरणी नदी ।
यत्रायजत धूम्रोऽपि देवाः कुरुगमेत्य वै ॥”)

वैतसः, पुं, (वैतस एव । स्वार्थे अण् ।) अन्त-
वैतसः । इति जटाधरः ॥ (पुंस्सुजननम् ।
शिखदण्डम् । इति निघण्टुः । १ । २६ ॥ यथा,
अखिदे । १० । ६५ । ४ ।

“द्विवा नक्तं अथिता वैतसेन ।”
“वैतसेन श्रेयो वैतस इति पुंस्सुजननस्तेति
निरुक्तम् । ३ । २१ । पुंस्सुजननेन अथिता
ताडिता भवति ।” इति तज्ज्ञाथ्ये सायणः ॥ * ॥
वैतसस्यायमिति । तस्यैदमिति अण् । वैतस-
सम्बन्धनि, चि । यथा, रघुः । ४ । ३५ ।
“आत्मा संरक्षितः सुखैर्हृतिमाश्रित्य वैत-
सीम् ॥”

वैतानिकः, पुं, (विताने भवः । वितान + ठक् ।)
औतश्चोमः । यथा,—

५१०

वैदर्भः

“मरणादेव कर्त्तव्यं संयोगो यस्य नायिना ।
दाहः दूहमशौचं स्याद्यस्य वैतानिको विधिः ॥”

इति श्रुतित्वम् ॥

वितानसम्बन्धीये, चि । वितानशब्दात् णिक-
प्रत्ययेन निष्पन्नमेतत् ॥ (यज्ञादिकार्थकारो ।
यथा च भागवते । १० । ४० । ५ ।

“त्रया च विद्या केचित् त्वां वै वैतानिका
दिज्ञाः ।
यजन्ते विततैर्धौर्नानाकूपामराख्या ॥”)

वैतानिकः, पुं, (विविधेन तालेन चरन्तीति ।
वितान + ठक् ।) बोधकरः । इत्यमरः ॥ हे
निशास्ते बोधकारके । विविधो मङ्गलगीति-
वाद्यादिकृतस्तालशब्दः तैत्र्यवहरन्ति वैता-
निकाः, उच्ये कादिति णिकः । निशास्ते निर्वि-
दयन्ती ये वृषं बोधयन्ति जागरयन्ति ते बोध-
कराः स्फुट इति टः । इति भरतः ॥ (यथा,
शिष्टापालवधे । ५ । ६७ ।

“वैतानिकाः स्फुटपदप्रकाटार्थमुक्ते-
भोगावलीः कलमिरोऽवसरेषु पठुः ॥”)

खेडितानः । यथा,—
“वैतानिकः गुमान् खेडिताले बोधकरे त्रिषु ॥”
इति मेदिनी ॥

हेमचन्द्रे तु पाठान्तरं यथा,—
“वैतानिकः खड्गखाले मङ्गलपाठकेऽपि च ॥”
वैतानसम्बन्धनि, चि ॥

वैतकः, चि, वैतसम्बन्धीयः । वैतशब्दात् कण्प्रत्ययेन
निष्पन्नमिदम् ॥

वैतकेयः, चि, वैतसम्बन्धीयः । वैतशब्दात् ण्ये
प्रत्ययेन निष्पन्नमेतत् ॥

वैदः, चि, पण्डितसम्बन्धीयः । विच्छेदात् णप्रत्ययेन
निष्पन्नमेतत् ॥

वैदर्भः, स्त्री, (विदग्धस्य भावः । अण् ।) विदग्ध-
त्वम् । यथा । वैदर्भमपि वैदर्भी । इति भरत-
द्विरूपकोषः ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे । १ ।
“वाग्वैदर्भप्रधानेऽपि रस एवात्र चोचितम् ॥”)

वैदर्भी, स्त्री, (विदग्धस्ययमिति । विदग्ध + अण् ।
स्त्रियां ङीप् ।) भङ्गिः । यथा,—

“कुलं मिषश्च वैदर्भी भङ्गिश्चेभमिमीलिका ॥”
इति त्रिकाशशेषः ॥

(यथा, कथासरित्सागरे । २० । १०६ ।
“घाचा वैरूप्यानिर्माणवैदर्भी दर्शितामिव ॥”)

वैदर्भः, स्त्री, (विदग्ध + अण् ।) विदग्धस्य
भावः । विदग्धशब्दात् णाप्रत्ययेन निष्पन्न-
मेतत् ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । १ । १२ ।

“वैदर्भस्यातिलोभाय मम नैवायमुदमः ॥”)

वैदर्भः, स्त्री, वाक्यवक्रत्वम् । इति मेदिनी ॥ विदर्भ-
सम्बन्धनि, चि ॥

वैदर्भः, पुं, (विदर्भो निवासोऽस्येति । विदर्भ +
अण् ।) विदर्भदेशीयराजः । (यथा, रघुः ।
५ । ६० ।

“मेने यथा तच्च जनः समेतो
वैदर्भमागन्तुमर्चं यद्वेशम् ॥”)

वैदर्भी

दमयन्तीप्रिता भीमसेनः । वृत्तिकीप्रिता भीष्म-
कश्च । वाक्यवक्रमा । इति धरणिः ॥

वैदर्भी, स्त्री, वाक्यरीतिभेदः । इति मेदिनी ॥
यथा, रीतिमाह ।

“पदसंघटना रीतिरङ्गसंस्था विशेषवत् ।
उपकर्त्रो रसादीनां ————— ॥”

रसादीनामर्थान् शब्दार्थशरीरस्य काव्यस्यात्म-
भूतानाम् ।

“————— सा पुनः स्याच्चतुर्विधा ।
वैदर्भी चाथ गौडी च पाञ्चाली लाटिका
तथा ॥”

सा रीतिः । तत्र ।
“माधुर्य्यश्रुतैर्वर्गे रचना ललितात्मिका ।
अष्टतिरल्पवृत्तिर्वा वैदर्भी रीतिरिष्यते ॥”

यथा । अत्रङ्गमङ्गलमुच्य इत्यादि । उद्धृतत्वाह ।
“असमस्योक्तममस्ता युक्ता दशभिर्गुणैश्च वैदर्भी ।
वर्गद्वितीयवद्वला स्वल्पप्राणानरा च सुवि-
धेया ॥

अत्र दशगुणास्तन्मनोक्ताः शेषादयः ।
“ओजःप्रकाशकैश्चोन्मेष्य आह्वरः पुनः ।
समासबहुला गौडी ————— ॥”

यथा । चञ्चलत्वादिति । पुरुषोक्तमन्वाह ।
वदुतरसमासयुक्ता सुमहाप्राणानरा च
गौडीया ।

रीतिरनुपासमहिमपरतन्त्रा स्तोभवाक्या च ॥”
“————— वर्गैः श्रेष्ठैः पुनर्दयोः ।
समस्तपञ्चपदो वन्तः पाञ्चालिका मता ॥”

द्वयोर्वैदर्भगौडीयोः । यथा,—
“मधुरया मधुवोधितमाधवी-
मधुसम्पद्धिसमेधितमेधया ।
मधुकराङ्गनया सुहृत्सन्द-
ध्वनिभृता निभृताक्षरमुष्मणे ॥” * ॥

भोजस्वाह ।
“समस्तपञ्चपदामोजःकान्तिसमन्विताम् ।
मधुरा मुकुमाराश्च पाञ्चाली कवयो विदुः ॥”

“लाटो तु रीतिर्वैदर्भी पाञ्चाल्योरनरा
स्थिता ॥”

यथा,—
“अयमुदयति मुद्रामञ्जनः पद्मिनीना-
मुदयगिरिवानोवालमन्दारपुष्पम् ।
विरहविधुरकोकद्वन्द्ववन्तुर्विभिनन्
कुपितकपिकपोलकोडताम्रस्तमांश्च ॥”

कश्चिदाह ।
“स्फुटपदसमाससुभगा युक्तैर्वर्गेण चातिभूषिता ।
उचितविशेषणपूरितवस्तुन्यासा भवेन्लाटो ॥”

अन्ये त्वादुः ।
“गौडी ह्रस्वरवत्या स्यात् वैदर्भी ललिता क्रमात् ।
पाञ्चाली मिश्रभावेन लाटो तु नृदुभिः पदैः ॥”

कश्चित् वक्राद्यौचित्यादयथा वचनादयः ।
वक्रादीत्यादिशब्दाद्याप्रबन्धौ वचनादीत्यादि-
शब्दादुद्धृतिवर्धौ । तत्र वक्रौचित्यादयथा ।
मन्यायस्तार्कवाभ इत्यादि । अत्र वाक्यस्य

वैदूष्यं

क्रोधाद्यञ्जकलेऽपि भोमसेनवृत्तलेनोद्धता वच-
नादयः । वाच्यौचित्यादयोदाहृते । सङ्घ-
याध्वमानेत्यादौ ॥ * ॥ प्रवच्यौचित्यादयथा ।
नाटकादौ रौद्रेऽप्यभिनयप्रतिकूलत्वेन न दीर्घ-
समासादयः । एवमाख्यायिकायां शृङ्गारेऽपि
न मङ्गलवर्णादयः । कथायां रौद्रेऽपि नात्यन्त-
मुद्रताः । एवमन्यदपि ज्ञेयम् । इति साहित्य-
दर्पणे रीतिविवेको नाम ६ परिच्छेदः ॥ * ॥
अगस्त्यपत्रो । इति शब्दरत्नावलो । ८ मयन्ती ।
यथा,—
“वेदभौ विपुलागुरागकलना सौभाग्यमना-
विवल-
लौगीचक्रप्रतक्रतौ निजगदे तद्वृत्तवृत्तक्रमेः ।
किञ्चास्माकनरेन्द्रभृशुभगता संभृतये लग्नकं
देवैकावरणप्रसादितप्रचौविश्यागिताशीर्षः ॥
इति उत्तरनेषधे १५ सर्गः ॥
रुक्मिणी । यथा,—
“वेदस्थाः स तु सन्धिं निशस्य यद्वन्दनः ।
प्रमृष्ट पाणिना पाणिं प्रहसन् दिजमप्रवीन ॥”
इति श्रीभागवते १० स्कन्धे ५३ अध्यायः ॥
वेदलं, क्ली, भिन्नकस्य न्ययमयादिपात्रम् । यथा,
“पात्रान्नु दारवालापुष्टयसयान्यापि वेदलम् ॥”
इति जटाधरः ॥
वेदलः, पुं. (विदलो दालिस्तस्मात् जातः । विदल
+ अण् ।) पिष्टकः । यथा,—
“पूपोऽपूपः पिष्टकः स्यादेदलो विदलोऽपि च ॥”
इति शब्दचन्द्रिका ॥
विदलो दालिस्तस्मिन्पिष्टको वेदलः । तद्-
गुणाः ।
“वेदला गुरवो भक्ष्या विहस्मिष्टमावताः ॥”
इति राजवल्गुभः ॥
वेदिकः, पुं. (वेदं जानातीति । वेद + ठञ् ।)
वेदब्राह्मणः । वेदोक्तं, त्रि. यथा, तत्त्वसारे ।
“वेदिको तान्त्रिको सन्ध्या यथानुक्रमयोगतः ॥”
वेदश्रमं, त्रि. विदिशाया अदूरभवं नगरम् । इति
सिङ्घान्तकौमुदी ॥
वेदुयं, क्ली, (विदुषः कर्म भाषो वा । विदुस् +
अण् ।) विदुषो भावः । विदुस्सुशब्दान् व्या-
प्रथयेन निव्यस्रमिदम् । (यथा, राजतरङ्गि-
ण्याम् । १ । १२ ।
“पाटवं देववेदुष्यनौत्रा सुवतभारती ॥”)
वेदूष्यं, क्ली. (विदूरात् प्रभवतीति । विदूर +
“विदूरात् ञः १” ४ । ३ । ८४ । इति ञः ।)
मणिविशेषः । स तु लण्णपीतवर्णः । लङ्गुनीया
इति हिन्दी भाषा । अस्य देवता केतुः ।
तत्पर्यायः । बालवायनम् २ । इति हेमचन्द्रः ॥
केतुरजम् ३ केतवम् ४ प्रादुश्यम् ५ अम्भ-
नोहम् ६ खराब्दाकुरकम् ७ विदूररजम् ८
विदूरजम् ९ । अस्य गुणाः । अजलम् । उष्ण-
त्वम् । कफवायुनाशित्वम् । गुल्मशूलप्रशमन-
त्वम् । भूषितश्चेत् मुभावहत्वम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥ अपि च ।

५११ वैदूष्यं

“सुताविदमवचेन्वेदूष्यं स्फटिकादिकम् ।
मणिरत्नं सरं शीतं कषायं स्वादु लेखनम् ।
चातुष्यं धारणाच्च पापान्त्र्योविनाशनम् ॥”
इति राजवल्गुभः ॥ * ॥
तच्छायनलम् यथा,—
“एकं वेणुपत्ताग्रीमलतया मायकच्छत्वया
मार्जारलणपिङ्गलक्षविजुषा श्रेयं त्रिधा
श्चायथा ।
यहात्रं गुरुता र्धधाति निवरी स्त्रिधन्व
रोषोषितं
वेदूष्यं विशदं वदति सुधियः स्वच्छं च तन्त्रो-
भनम् ॥”
तस्य कृत्तलम् यथा,—
“विच्छायं नृच्छिन्नागर्भं लघु रूपं च मलतम् ।
मवासं परमं लणं वेदूष्यं दूरतां मयेत् ॥”
तत्परीक्षा यथा,—
“वृष्टं यदात्मना स्वच्छं स्वच्छायां निकषाश्रयि ।
स्फुटं पदं यदेतदेदूष्यं जात्यसृजते ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥
सूत उवाच ।
“वेदूष्यपुष्परागाणां कर्कशभोक्षकं वेदे ।
परीक्षां ब्रह्मणा प्रोक्तां यासेन कथितां हि ज ॥
कल्याणकालजुभितान्मराशि-
निर्हृदकल्पादितित्तस्य नारात् ।
वेदूष्यसुत्पन्नमेकवर्णं
श्रीभाभिरामं दूतिवर्णबीजम् ॥
अविदूर वेदूष्यस्य आगन्तुश्रोधसः ।
कामभूतिकक्षीमानमगु तस्याकरोऽभवत् ।
तस्य नादमसुत्पत्तादाकरः समहागुणः ।
अभूदुत्तरितो लोके लोकत्रयविभूषणः ॥
तस्यैव दानवपतेर्निगदात्कुरा-
प्राष्टपथोदवरदशितचारकरूपाः ।
वेदूष्यरत्नमणयो विविधावभासा
स्तस्मात् स्फुलितज्वलहा इव सम्भूतः ॥
पद्मरागसुपादाय मणिवर्णा हि ये पितो ।
सन्धोस्तान् वर्णश्रीभाभिर्वेदूष्यमगुशकृति ॥
तथा प्रधानं शिखिकच्छनालं
यद्वा भवेद्देवदण्डप्रकाशम् ।
चाषायपन्नप्रतिभश्रियो ये
न ते प्रशस्ता मणिशास्त्रविद्विः ॥
गुणवान् वेदूष्यमणिर्यजयति स्वामिनं वरभाष्यैः
दीर्घयुक्तो दीर्घस्तस्मादयत्रात् परीक्षेत ॥
शिरिकाचशिषुपालो काचस्फटिकाश्च भूमि-
निर्भिन्नाः ।
वेदूष्यमण्येते विज्ञातयः सप्रभाः सन्ति ॥
लिङ्गभावात् काचं लघु भावाच्छिषुपालकं
विज्ञात ।
शिरिकाचमण्येति त्वान् स्फटिकं वर्णोक्तत्वेन ॥
यदिहनीतस्य महागुणस्य
सुवर्णसंज्ञाकलितस्य न्ययम् ।
तदेव वेदूष्यमण्यः प्रदिष्टं
पञ्चदशोक्तापितगौरवस्य ॥

वैदूष्यं

जातस्य सर्वेऽपि मणीस्तु यादृग्-
विज्ञातयः सन्ति समानवर्णाः ।
तथापि नानाकरानुमेय-
भेदप्रकारः परमः प्रदिष्टः ॥
सुखोपलब्धस्य सदा विचार्यो
ह्ययं प्रभेदो विदुषा मरेण ।
स्नेहप्रभेदो लघुता न्यतत्वं
विजातिलक्षणं खलु साध्वेन्यम् ॥
कुगलाकुशलेः प्रमुच्यमानाः
प्रतिबद्धाः प्रतिसत्क्रियाप्रयोगैः ।
गुणदोषमसङ्गवे लभन्ते
मनयोऽर्थान्तरन्यस्तमेव भिन्नाः ॥
क्रमशः समतीतरणमानाः
प्रतिबद्धा मणिवत्त्वं यत्रात ।
यदि नाम भवन्ति रोषहीना ॥
मणयः षड्गुणमाप्रवन्ति स्फुटम् ॥
आकरान् समतीतानामुदधीरमभिधौ ।
न्यस्तमेतन्मणीनाम् न सर्वेषु मणीतले ॥
सुवर्णं मनुता यस्तु प्रोक्तः सोऽहंसाधकः ।
तस्य सप्रतिमो भागः संशास्त्रं करिष्यते ॥
शाणश्चतुर्भाषमानो साधकः पञ्चजलजः ।
पलस्य दशमो भागो धरणः परिकीर्तितः ॥
इति मानविधिः प्रोक्तो रत्नानां न्यस्तानिषधे ॥
इति गारुड वेदूष्यपरीक्षा ७४ अध्यायः ॥ * ॥
अन्यत् ॥
“मित्तं प्रमृष्टमगुशमोयनकणमिदं भवेत् ।
वेदूष्यं नाम तत्रात्र रत्नविद्वित्तादाहृतम् ॥
प्रमृष्टतियविद्वित्तादाहृततुल्यधम् ।
भित्तोलो भवेदिदं सितारक्तस्तु वाहुलः ॥
पीतानीलस्तु वेद्यः स्यात् नील एव हि शूद्रकः ॥”
अथ गुणाः ।
“माञ्जरिनयनप्रमं रमोनप्रतिमं हि वा ।
कलिलं निम्नं च यत् वेदूष्यं देवभूषणम् ॥
सुतारं चनमत्यन्तं कलिलं यत्प्रमेव न ।
वेदूष्याणां समाख्याता एते पञ्च महागुणाः ॥”
तद्वयथा,—
“उद्गिरस्त्रिष दीर्घं योऽनौ सुतार इति गद्यते ।
प्रमाणतात्वं गृहं यत् चनमित्यभिधीयते ॥
कलङ्कादिविज्ञेयं तद्वयच्छमिति कीर्तितम् ।
अक्षमूर्धं कलाकारश्चखलो यत्र दृश्यते ॥
कलिलं नाम तदाज्ञः सध्वमम्लिकारकम् ।
विशिष्टाङ्गान् वेदूष्यं यत्प्रमित्यभिधीयते ॥ * ॥
ककरं ककशं नामः कलङ्को देह इत्यपि ।
एते पञ्च महादोषा वेदूष्याणां सुदीरिताः ॥
शकंरागुक्तमिव यत्र प्रतिभाति च ककरम् ।
स्योऽपि च यत्र जर्जरं ककशं वन्धुनश्रमम् ॥
भिन्नभानिकरश्चासः स कुप्यात् कुलसंज्ञ-
यम् ॥
विरुहवर्णा यस्याश्च कलङ्कः शयकारकः ।
मलदिग्ध इयमाति देहो विह्वविनाशनः ॥
अयति यदि सुवर्णं व्यागहीनो यदा वा
बहुविधमन्त्रिहारी भूपतिस्त्वा यतिस्त्वा ।

वैद्यः

दधदपि धृतदोषं जातु वैदूर्यरत्नं

प्रतिशतफलरूपः पातमेधावयम् ॥”

इति युक्तिकल्पतरौ वैदूर्यपरीक्षा ॥

अन्यत् गतद्विप्रायवत् ॥

वैद्यः, पुं, बणिक् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

(विदेहस्यापत्यमिति । विदेह + अण् ।) निमि-

राजपुत्रः । अस्त्योत्पत्तिर्यथा । अपुत्रस्य तस्य

भूमजः शरीरमरावकभोरवक्ते सुनयः अरण्यं

ममथः । तत्र च कुमारो जन्म । जननाज्जनक-

संज्ञा चासाववाप । अमूहदेहोऽस्य पितेति

वेदेहः । मधनामिथिरभूतस्योदावसुः पुत्री-

भवत् । इति विष्णुपुराणे ४ अंशे निमिवेश-

कथनं नाम ५ अध्यायः ॥ तस्य विदेहनाम-

कारणं निमिशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ (वर्णसङ्करजाति-

विशेषः । स तु वैश्यात् ब्राह्मण्यो जातः । यथा,

मनुः । १० । ११ ।

वैश्यान्मागधवेदेहौ राजविप्राङ्गनासुतौ ॥”)

वेदेहकः, पुं, (वेदेह एव । स्वार्थं कर्तुं ।) बणिक् ।

इत्यमरः ॥ मूत्रात् वैश्यासुतः । इति मेदिनी ॥

(वैश्यादुन्मास्ययां जातो वर्णसङ्करविशेषः ।

यथा, मनुः । १० । १६ ।

“वेदेहकेन त्वमङ्गासुतपत्नी वेष उच्यते ॥”

अस्यान्तःपुररचयं कार्यम् । यथा, तत्त्वैव ।

१० । ४७ ।

“वेदेहकानां स्त्रीकार्यं मागधानां बणिक्-

पथः ॥”)

वेदेहकः, पुं, बणिक् । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥

(वर्णसङ्करविशेषः । यथा, मनुः । १० । १६ ।

“वेदेहकादन्धमेदौ बह्व्यामप्रतिश्रयौ ॥”))

वेदेहो, स्त्री, (विदेहेषु भवा विदेहस्यापत्यं स्त्री

वा । विदेह + अण् । डीप् ।) रीचन ।

सीता । (यथा, रघुः । १२ । २० ।

“रामोऽपि सच्च वेदेहा वने वन्द्येन वर्त्तयन् ।

चचार सातुजः शान्तो वृद्धेचाङ्गवत् युवा ॥”

यथा च ।

“वेदेहि । याहि कलसोऽवधर्म्मपत्नीं

तस्याः पुरः कथय पूर्वकथाः समस्ताः ।

पृष्टापि मा वद पयोनिधिवन्धनं मे

मेघं पुनश्चुकिताम्बुनिधेः कलजम् ॥”

इत्युद्धटः ॥)

बणिक्स्त्री । पिप्पली । इति मेदिनी ॥ (वेदेह-

पत्नी । यथा, मनुः । १० । १७ ।

“आहिङ्गिको निषादेन वैदेह्यामेव जायते ॥”

विदेहदेशीतपममाने च । यथा, महाभारते ।

१ । ६५ । २९ । “देवातिथिः खलु वेदेहोत्प-

त्वे मर्यादां नाम तस्यामस्य जज्ञे अरिष्टो

नाम ॥”))

वैद्यः, पुं, (विद्यां वेदेति । विद्या + “तदधीते

तद्देहः । ४ । २ । ५६ । इति अण् ।) पण्डितः ।

यथा । कात्यायनः ।

“नाविद्यानाम् पद्वेन देयं विद्याधनं कश्चित् ।

समविद्याधिकानाम् देयं वेदेन तद्वत् ॥”

५१२

वैद्यः

वैद्येन विद्या । इति दायतत्त्वम् ॥ वासकट्टणः ।

इति शब्दचन्द्रिका ॥ आयुर्वेदेति । स चाम्ब-

जातिचिकित्सावृत्तिश्च । तत्प्रायः । रोग-

हारी २ अगदङ्कारः ३ भिषक् ४ चिकित्सकः

५ । इत्यमरमरतो ॥ सष्टा ६ विधिः ७ विद्वान्

८ आयुर्वेदी ९ । इति राजनिर्घण्टः ॥ स चतु-

र्विधः । रोगहरः १ विषहरः २ शल्यहरः ३

जल्यहरः ४ । इति महाभारते राजधर्मः ॥

अस्त्योत्पत्तिर्यथा,—

“वैद्योऽश्विनो कुमारं जातश्च विप्रयोषिति ।

वेदावर्त्यं शूद्रायां बभूवुर्लक्ष्मणो जनाः ॥

ते च ग्रामगुणज्ञाश्च भन्तापधिपरायणाः ।

तैश्च जाताः शूद्रायां ते बालग्राहणो भुवि ॥

श्रौतक उवाच ।

कथं ब्राह्मणपत्न्याम् स्वयंपुत्रोऽश्विनोऽसुतः ।

अहो केन विपाकेन वीर्याधानं चकार सः ॥

सौतिरुवाच ।

गच्छन्ती तीर्थयात्रायां ब्राह्मणीं कुरुनन्दन ।

दर्शय कामुकीं कान्तः पुष्योदाने मनोरमे ।

तथा निवारितो यत्रात् वलेन बलवान् सुरः ।

अतीव सुन्दरीं दृष्ट्वा वीर्याधानं चकार सः ॥

हृतं तद्याज गर्भं सा पुष्योदाने मनोरमे ।

सद्यो बभूव पुत्रश्च तत्रकाञ्चनसन्निभः ॥

सपुत्रा स्वामिनो गेहं जगाम व्रीडिता तदा ।

स्वामिनं कथयामास यस्माद्देवादिसङ्कटम् ।

विप्रो रोषेण तद्याज तच्च पुत्रं स्वकामिनौम् ।

सरिद्वभूव योगेन सा च गोदावरी स्मृता ॥

पुत्रं चिकित्साश्लाघ्यं पाठयामास यत्रतः ।

नानाशिल्पश्च शस्त्रश्च स्वयं स रविनन्दनः ॥

विप्रश्च न्यातिर्गणनात् वेदनाश्च निरन्तरम् ।

वेदधर्म्मपरित्यक्तो बभूव गणको भुवि ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मसंख्ये १० अध्यायः ॥*

नरकभोगान्ते वैद्यजन्म यथा,—

“यः करोत्यपहारश्च देवप्राज्ञगयोर्धनम् ।

पातयित्वा खपुरुषान् दृष्ट्वा पूर्वात् दृष्टापारान् ॥

स्वयं याति च धूमान् धूमध्वान्तसमन्वितम् ।

धूमक्रिष्टो धूमभोगी वसन्तश्च चतुर्धुगम् ॥

ततो मूषिकजातिश्च शतजन्मनि भारते ।

ततो नानाविधाः पक्षिजातयः क्षमिजातयः ॥

ततो नानाविधा वृक्षजातयश्च ततो नरः ।

भार्याहीनो वेश्महीनः श्वरौ याधिसंयुतः ॥

ततो भवेत् स्वर्णकारः स सुवर्णबणिक् ततः ।

ततो जवनसंबी च ब्राह्मणो गणकस्ततः ।

विप्रो देवद्वीपजीवो वैद्यजीवो चिकित्सकः ॥”*

अपि च ।

“लाजालोद्वादिद्यापारो रसादिविक्रयी च यः ।

स याति नागवैद्यं नागैर्वैद्यैश्च एव च ।

वसेत् स क्षीममानान् तत्रैव नागदंष्ट्रितः ॥

ततो भवेत् स गणको वैद्यश्च सप्रजन्मसु ।

गोपश्च कर्मकारश्च रङ्गकारस्ततः शुचिः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रज्ञप्तिसंख्ये २८ अध्यायः ॥*

राजवेद्यस्य लक्षणं यथा,—

वैद्यः

“परं पारं गतो यः स्यादष्टाङ्गे तु चिकित्सिते ।

अनाहार्यः स वैद्यः स्यादहर्म्मा च कुलो-

ज्जनः ।

प्राणावार्यः स विज्ञेयो वचनं तस्य भूतुजः ।

राजन् राजा सदा कार्यं यथा कार्यं पृथग्-

जनेः ॥”

इति मातृ १८६ अध्यायः ॥*

सामान्यवेदलक्षणं यथा,—

“चिकित्सां कुरुते यस्तु स चिकित्सक उच्यते ।

स च यादृक् समीचीनस्तदष्टाङ्गेपि निगदते ॥

तत्त्वाधिगतशास्त्रार्थो दृष्टकर्म्म स्वयं कृतौ ।

लघुहस्तः शुचिः शूरः स्वच्छोपस्करभेषजः ॥

प्रत्युत्पन्नमतिर्धौमान् व्यवसायी प्रियंवदः ।

सत्यधर्म्मपरो यश्च वेदा ईदृक् प्रशस्यते ॥”

दृष्टकर्म्म दृष्टा परं कृता चिकित्सा येन सः ।

स्वयंकृतौ स्वयंचिकित्साङ्गुलः । लघुहस्तः

सिद्धिमहस्तः ॥*॥ निषिद्धवेदो यथा,—

“कुत्सलः कर्कशः क्षत्र्यो ग्रामीणः स्वयमागतः ।

पञ्च वेदा न पूज्यन्ते धन्वन्तरिसभा अपि ॥”

कर्कशः अप्रियवादी । क्षत्र्यः सामिमानः ।

ग्रामीणः व्यवहारात्तुरः ॥*॥

अथ वेद्यस्य कर्म आह ।

“याधिक्षत्त्वपरिज्ञानं वेदनायाश्च निग्रहः ।

एतदेवस्य वेदत्वं न वैद्यः प्रभुराशुषः ॥”

अस्यायमर्थः । याधिः सत्यक् परिचयः । यथा-

शान्तिकरणं वेद्यस्य कर्म । न तु वैद्यः आयुषः

प्रभुरित्यर्थः । अपरं त्वेव याच्यते । याधे-

क्षत्त्वपरिचयः । वेदनायाः शान्तिकरणश्च ।

एतदेव वेद्यस्य वेदत्वं न किन्तु वेद्य आयुषः

प्रभुरित्यर्थः ॥*॥

अथ वेदानयनदूतस्य लक्षणम् ।

“यश्चिकित्सकमानेतुं याति दूतः स कथ्यते ।

स च यादृक् समुचितस्तद्वग्न निगदते ॥

दूताः सजातयोऽप्यङ्गाः पटवा निम्नलावराः ।

सुखिनोऽप्यष्टाङ्गपाः शुभपुष्पफलेयुताः ॥

सजातयः सुचेष्टाश्च खलीवदिशि सङ्गताः ।

भिषजं समये प्राप्ता रोगिणः सुखहेतवः ॥”

सजातयः रोगिसमानजातयः ।

“यस्यां प्राणमदृष्ट्वाति सा नाङ्गी जीव-

संश्रिता ॥*॥

अथ दूतयात्रायां शृङ्गनविचारः ।

“वेद्याङ्गनाय दूतस्य गच्छतो रोगिणः कृते ।

न शुभं सौम्यशृङ्गनप्रदीपम् सुखावहम् ॥”

प्रदीपमयिः । दूतो रोगी च रक्तहस्तो वैद्यो

न पश्येत् । तथा च ।

“रक्तहस्तो न पश्येत् राजानं भिषजं युवम् ॥”

अथ आयुर्वेदां प्रादुर्भावः । तत्राहो ब्रह्म-

प्रादुर्भावः ।

“विधातापञ्चसंस्वमायुर्वेदं प्रकाशयन् ।

खनायां संहितां चक्रे जलशोकमयीमृजुम् ॥

ततः प्रजापतिं दत्तं दत्तं सकलकर्मसु ।

विधिर्धौनोरधिः साङ्गमायुर्वेदमुपादिशत् ॥*॥

वेद्यः.

अथ दत्तप्रादुर्भावः ।
 “अथ दत्तः क्रियादत्तः स्वर्गदौ वेदमायुषः ।
 वेद्यामास विहासौ स्वर्गोऽग्रे मुरसत्तमौ ॥”
 अथाग्निनीसुतप्रादुर्भावः ।
 “दत्तादधीत्य दसौ वितेनतुः संहितां स्वीयाम् ।
 सकलचित्तमकलौकप्रतिपत्तिविबुधये धन्याम् ।
 स्वयम्भुवः शिरश्चक्रं भेरवणं कृपाय तनु ।
 अश्विभ्यां संहितं तस्मात्तौ जातौ यज्ञभागिनौ ।
 देवासुररणे देवा देवैर्यै सत्तताः कृताः ।
 अक्षतास्ते कृताः सद्यो दसाभ्यामद्भुतं महत् ॥
 वज्रिणीभृद्भुजस्तम्भः स दत्ताभ्यां चिकित्सितः ।
 सोमाम्निपतितश्चन्द्रस्तम्भमेव सुखीकृतः ॥
 विश्वोऽग्रे दशनाः पुष्पो नैवे नष्ट भगव्य च ।
 शशिनो राजयन्माभूदश्विभ्यां ते चिकित्सिताः ।
 भागवत्पवनः कामी वृद्धः मनु विजितं गगः ।
 वोऽवर्णस्वरोपेतः कृतोऽश्विभ्यां पुनर्युवा ॥
 एतैश्चाग्रे च बहुभिः कर्मभिर्मयज्ञां वरौ ।
 बभूवतुर्भृशं पूज्याविन्द्रादीनां दिवौकसाम् ॥”
 अथेन्द्रप्रादुर्भावः ।
 “उदश्य दस्योरिन्द्रः कर्माग्नितानि यज्ञवान् ।
 आयुर्वेदं निरुद्धं तौ ययात्ते शशोपतिः ॥
 नासद्यौ सत्यसर्वेन शक्रेण किल याचितौ ।
 आयुर्वेदं यथाधीतं ददतुः शतमन्त्रवे ॥
 नासद्योऽभ्यामधीत्येव आयुर्वेदं शतक्रतुः ।
 अथापयामास वज्रनात्रियप्रसुवान् सुनीन् ॥”
 अथात्रेयप्रादुर्भावः ।
 “एकदा जगदासीत्य गदाकुलमितस्ततः ।
 चिन्त्यामास भगवानात्रेयो मुनिपुङ्गवः ॥
 किं करोमि कृष्णामि कथं लोका निरामयाः ।
 भवन्ति सामयानेतां शक्नोमि निरीक्षितुम् ॥
 दयासुरहृदयार्थं स्वभावे दूरतिक्रमः ।
 एतेषां दुःखतो दुःखं समापि नृदयेऽधिकम् ॥
 आयुर्वेदं पठिष्यामि नेरुधाय शरीरिणाम् ।
 इति निश्चित्य गतवानात्रेयस्तदशालयम् ॥
 तत्र मन्दिरमिन्द्रस्य गत्वा शक्रं दृष्ट्वा सः ।
 सिंहासनममासीनं स्तुयमानं सुरभिभिः ॥
 भामयन्तं दिशो भासा भास्करप्रतिमं त्वया ।
 आयुर्वेदमहाचार्यं शिरोधार्यं दिवौकसाम् ॥
 शक्रस्तु तं निरीक्ष्यैव त्यक्तमिंहामनो ययौ ।
 तदग्निपुत्रयामास भृशं भूरितपःकृशम् ॥
 कृशत् परिपश्य च तयागमनकारणम् ।
 स मुनिस्त्वत्पारं निजागमनकारणम् ॥
 देवराज न राजासि दिव एव यतो भवान् ।
 विधाया विहितो यत्रात्तिलोको लोकपालकः ॥
 आधिभिर्द्युता लोकाः शोकाकूलितलसः ।
 भूतेषु सन्ति सन्तापं तेषां हर्षं कृपां कुरु ॥
 आयुर्वेदोपदेशं मे कुरु कारुण्यतो वृणाम् ।
 तथेष्टा सहसाजोऽप्यापयामास तं मुनिम् ॥
 मुनीन्द्र इत्यतः साङ्गमायुर्वेदमधीत्य सः ।
 अभिनन्द्य तमाश्रीभिराजगाम पुनर्महीम् ॥
 अथात्रेयो मुनिश्रेष्ठो भगवान् कवणापरः ।
 स्वनाम्ना संहितां चक्रे नरचक्रानुकम्पया ॥

५१३
 वेद्यः

ततोऽग्निर्विशं भेदश्च जातुर्कर्म पराशरम् ।
 शीरपाणिश्च हारीतमायुर्वेदमपाठयत् ॥
 तत्तस्य कर्ता प्रथममग्निर्विशोऽभवत् पुरा ।
 ततो भेदादयश्चक्रः स्वं स्वं तत्तं कृतानि च ॥
 आत्रयामासुरात्रेयं मुनिश्रेष्ठेन वन्दितम् ।
 सुत्वा च तानि तन्त्राणि चूडोऽभूदत्रिभुवनः ॥
 यथावत् संहितं तस्मात् पञ्चष्टा मुनयोऽभवन् ।
 दिवि देवर्षयो देवाः सुत्वा साध्विति चाब्रुवन् ॥”
 अथ भरद्वाजप्रादुर्भावः ।
 “एकदा हिमवत्पार्श्वे देवादागव्य संगताः ।
 मुनयो बहवस्तान् नामभिः कथयाम्यहम् ॥
 भरद्वाजो मुनिवरः प्रथमं समुपागतः ।
 ततोऽग्निरास्तो गगं सरोचित्तुगुभांश्वौ ॥
 पुलस्त्योऽग्निरास्तो वशिष्ठः सपराशरः ।
 हारीतो गोतमः सांख्यो मेत्रेयश्चात्रनोऽपि च ॥
 यमदमिश्च गार्ग्यश्च काश्यपः कश्यपोऽपि च ।
 नारदो वामदेवश्च मार्कण्डेयः कपिलश्च ॥
 शाण्डिल्यः सहकौण्डिन्यः शाकुनेयः सशौनकः ।
 आश्वलायनसंज्ञायौ विश्वामित्रः परीक्षितः ॥
 देवलो गालवो धौम्यः काण्डिकायायनाश्रुभौ ।
 काण्डायनो वैजवापः कुशिको वादरायणः ॥
 हिरण्यगन्धर्वा लोकांतिः शरलोमा च गोभिलः ।
 वैश्वानसा वालविक्रमाक्षेयान्ये मधुषेयः ॥
 वृक्षज्ञानस्य निधयो यमस्य नियमस्य च ।
 तपस्तेजसा दोषा हयमाना इवावयः ॥
 सुखोपविष्टास्ते तत्र सर्वे चक्रुः कथामिमाम् ।
 धर्माधिकाममोक्षाणां मन्त्रमुक्तकलेवरम् ॥
 तत्र सचार्थसंमिद्धेऽभवेद्यदि निरामयम् ।
 तपःस्वाध्यायधर्माणां वृक्षचयप्रताप्याम् ॥
 हरीतः प्रवृत्ता रोगा यत्र तत्र स मयैतः ।
 रोगाः काश्यकरा वलकयकरा देहस्य जेष्टा-
 हरा-
 दृष्टादीन्द्रियशक्तिसंशयकराः सन्त्याग्रीपीडा-
 कराः ।
 धर्माधिकारिकाममुक्तिषु महाविप्रस्वरूपा
 प्राणानाशु हरन्ति सन्ति यदि ते ज्ञेयं कृतः
 प्राणिनाम् ॥
 तत्तथा प्रथमाय कथनं विधिश्चिन्त्यो भवद्भि-
 र्योगैरित्यभिधाय संसदि भरद्वाजं मुनिं तेऽब्रु-
 वन् ।
 तं योग्यो भगवान् सहस्रनयनं याचस्व लब्धं
 क्रमान्
 आयुर्वेदमधीत्य यं गदभयानुसृता भवामो
 वयम् ॥
 इत्यं स मुनिभिर्द्युयैः प्रार्थितो विनयान्वितः ।
 भरद्वाजो मुनिश्रेष्ठो जगाम चिदशालयम् ॥
 तत्रेन्द्रभवनं गत्वा मुनिपङ्गममध्यगम् ।
 दृष्टवान् वृत्रहन्तारं दीप्यमानमिवाननम् ॥
 दृष्ट्वैव स मुनिं प्राञ्च भगवान् मधवा मुदा ।
 धर्मेण खागतं तेऽपि मुनिं तं समपूजयत् ॥

वेद्यः

वीरधिम्य जयाश्रीभिरभिवन्द्य सुरेश्वरम् ।
 शशीनी वचनं सम्यगभाषयत् सत्तमम् ॥
 आधयो हि समुत्पन्नाः सर्वप्राणिभयङ्कराः ।
 तेषां प्रशमनोपायं यथावद्वक्तुमर्हसि ॥
 तमुपायं मुनिं साङ्गमायुर्वेदं शतक्रतुः ।
 जीवद्वर्षसहस्राणि देहो नीरुद्धनिशम्य यम् ॥
 सोऽनन्तागारं त्रिस्तम्भमायुर्वेदं भवामतिः ।
 यथावदक्षिरात सर्वं वृषथ तन्मना मुनिः ॥
 तेनायुः मुनिरं लेभे भरद्वाजो निरामयम् ।
 अन्त्यापि मुनीश्चक्रुर्नोरुजः सुचिरायुषः ॥
 तत्तत्र जनिताज्ञानचक्षुषा अथयोऽखिलाः ।
 गुणाश्चैवाणि कर्माणि दृष्ट्वा तदिधि-
 माश्रिताः ॥
 आरोग्यं लेभेरे दीर्घमायुश्च सुखसंयुतम् ।
 आयुर्वेदोक्तविधानान्यपि स्युर्मुनयो यथा ॥”
 अथ चरकप्रादुर्भावः ।
 “यदा मत्स्यावतारेण हरिणा वेद उद्धृतः ।
 तदा शेषश्च तत्रैव वेदं साङ्गमवाप्तवान् ॥
 अथ चरकप्रादुर्भावः ।
 एकदा स महद्वृत्तं दृष्टुं चर इवागतः ।
 तत्र लोकान् गदयेत्तान् अथवा परिपीडितान् ।
 स्मरेत्पु बह्वृष ययान् त्वयिमाणां दृष्टवान् ॥
 तान् दृष्ट्वा तद्व्यायुक्तपेषां दुःखेन दुःखितः ।
 अनन्तश्चिन्त्यामास रोगोपशमकारणम् ॥
 सच्चिन्त्य भ सत्यं तत्र मुनेः पुणो बभूव च ।
 याचर इवायातो न क्षातः केनचिद्वृतः ॥
 तस्मात्तत्तत्कर्मासां विधातः क्षितिमगच्छे ।
 स भाति चरकाचार्यो देवाचार्यो यथा दिवि ॥
 सहस्रपदनस्याशो येन ध्वंभो कर्ता कृतः ।
 अत्रेयस्य मुनेः शिष्या अग्निवेशादधीऽभवन् ॥
 मुनयो बहवस्तान् कृतं तत्तं स्वकं स्वकम् ।
 तेषां तन्त्राणि संस्कृथ समाकृत्य विपश्चिता ।
 चरकेणात्मनो नास्त्रा यमोऽयं चरकः कृतः ॥”
 अथ धन्वन्तरिप्रादुर्भावः ।
 “एकदा देवराजस्य दृष्टिर्निपतिता भुवि ।
 तत्र तेन नरा दृष्टा आधिभिर्दृष्टापीडिताः ॥
 तान् दृष्ट्वा हृदयं तस्य दयया परिपीडितम् ।
 यदाहृदयः शको धन्वन्तरिमुवाच च ॥
 धन्वन्तरि सुरथेष्ठ भगवन् किञ्चिद्व्यते ।
 योग्यो भवति भूतानामुपकारपरो भव ॥
 उपकाराय लोकानां केन किं न कृतं पुरा ।
 त्रिलोक्याधिपतिर्निष्कारभूतव्यादिरूपवान् ॥
 तस्मान् पृथिवीं याहि काशीमध्ये वृषो भव ।
 पतीकाराय रोगाणामायुर्वेदं पकाशय ॥
 दयुक्ता मुग्धादूतः सर्वभूतहितेभ्यसा ।
 समस्तमायुषो वेदं धन्वन्तरिमुपादिशत ॥
 अधीत्य चायुषो वेदमिन्द्राह्वन्तरि पुरा ।
 आगव्य पृथिवीं काश्यं जातो बाहूजवेष्मनि ॥
 नास्त्रा तु सोऽभवत् स्यातो देवोदस इति
 चिन्तौ ।
 बाहू एव विरक्तोऽभूच्चरार् च महत्तपः ॥
 यज्ञेन महता ब्रह्मा तं काश्यामकरोमृषम् ॥

ततो धन्वन्तरिर्लोकैः काशीराजोऽभिधीयते ।
हिताय देहिनां स्त्रीयसंहिता विहितानुना ।
अयं विद्यार्थिनो लोकान् संहितां तामपाठ-
यन् ॥”

अथ सुश्रुतप्रादुर्भावः ।

“अथ ज्ञानदृशा विश्वामित्रप्रभृतयोऽवदन् ।
अयं धन्वन्तरिः काश्यां काशीराजोऽयमुच्यते ॥
विश्वामित्रो मुनिस्तेषु पुत्रं सुश्रुतसुतवान् ।
वत्स । वाराणसीं गच्छ तं विश्वम्बरवल्गुभाम् ॥
तत्र नाम्ना दिवोदासः काशीराजोऽस्ति

वाहुजः ।

स हि धन्वन्तरिः साक्षादायुर्जटविद् वरः ॥
आयुर्जटं ततोऽधीत्य लोकोपपत्तिहेतवे ।
सर्वप्राणिदया तीर्थमुपकारी महामखः ॥
पितृस्त्रेनमाकण्य सुश्रुतः काशिकां गतः ।
तेन सार्द्धं समध्युत् मुनिस्तुतं ययौ ॥
अथ धन्वन्तरिं सर्वेभानप्रस्थाश्रमे स्थितम् ।
भगवन्तं सुरश्रेष्ठं सुनिभम्बुधुभिः स्तुतम् ॥
काशीराजं दिवोदासं तेऽपश्यन् विनयान्विताः ।
स्वागतञ्च इति स्नात्वा दिवोदासो यशोधनः ॥
कुशलं परिपश्यन् तथागमनकारणम् ।
तमस्ते सुश्रुतद्वारा कथयामासुस्तत्परम् ॥
भगवन् मानवान् दृष्ट्वा आधिभिः परिपूडितान् ।
क्रन्दतो व्रज्यमाणञ्च आताम्रकं वृदि यथा ॥
आमयानां शमोपायं विज्ञातुं वयमागताः ।
आयुर्जटं भवानस्मान्धापयतु यत्नतः ॥
अङ्गीकृत्य वक्षस्वैषां वृत्तिसन्तानपादिशत ।
आस्थातं तेन ते यज्ञाज्जम्बुसुतयो सुदा ॥
काशीराजं जयाशीर्भरभिनन्द्य सुदास्विताः ।
सुश्रुताद्याः सविहारा जम्बुगैर्हं स्वकं स्वकम् ॥
प्रथमं सुश्रुतस्तेषु स्वं तन्मं जतवान् स्पृष्टम् ।
सुश्रुतस्य सखायोऽपि पृथक् तन्माणि तेनरे ।
सुश्रुतेन जतं तन्मं सुश्रुतं बहुभिर्यतः ।
तस्मात्तं सुश्रुतं नाम्ना विख्यातं क्षितिमखले ॥”

इति भा. उपकाशः ॥

अथ मतान्तरे वैद्योत्पत्तिकथनम् ।

“सत्यजिताङ्गापरेषु युगेषु ब्राह्मणाः किल ।
ब्रह्मक्षत्रियविट्शूद्रकन्यका उपयोमिरे ॥
तत्र वैश्यसुतायां ये जज्ञिरे तनया अमी ।
सर्वे ते सुनयः ख्याता वेदवेदाङ्गपारगाः ॥
तेषां सुखोऽन्तःपात्रायस्तस्यावस्था कुले हि तत् ।
अम्बष्ठ इत्यसावुक्तस्ततो जातिप्रवर्धनात् ॥
परे सर्वेऽपि चाम्बुष्ठा वैश्या ब्राह्मणसम्भवाः ।
जननीतो जनुर्लब्धा यज्जाता वेदसंस्कृतेः ॥
अम्बुष्ठास्तेन ते सर्वे हिजा वैद्याः प्रकीर्तिताः ।
अथ रुक्प्रतिकारित्वाङ्गिमणस्ते प्रकीर्तिताः ॥
सत्य वैद्याः पितुस्तुल्यास्तेषाञ्च तथा स्मृताः ।
ङ्गापरे क्षत्रवत्योक्ताः कलौ वैश्योपमाः स्मृताः ॥
अथाम्बुष्ठेषु सर्वेषु विख्याता अभवन्ममी ।
सेनो दासश्च गुप्तश्च दत्तो देवः करो धरः ॥
राजः सोमश्च नन्दिश्च कुक्षश्चरश्च रक्षितः ।
एषां वंशाः सप्तपञ्चा एतत्पद्धतयो मताः ॥

अथपद्धतयोऽप्येवं सन्ति वैद्या न ते श्रुताः ।
बह्वर्षेकनामाभो नानागोत्रसप्तद्वयाः ॥
यथाष्टौ विश्रुताः सेना इत्येवमपरे मताः ।
यस्य यस्य सुनेर्यो यः सन्तानः स स विश्रुतः ॥
तत्तद्गोत्रादिना वैद्यः श्रेष्ठाद्यस्तु स्वकर्मणा ॥”

तथा हि ।

“तिस्रो वर्णाश्रुपूर्वजं हे तथेका यथाक्रमम् ।
ब्राह्मणक्षत्रियविशां भाष्याः स्वाः शूद्रजन्मनः ॥
यद्यथेते द्विजातीनां शूद्रादारोपसंग्रहः ।
नेतन्मम मनं यस्मात्तत्तस्मा जायते स्वयम् ॥
पाणिं भर्तुः सवर्णां सुश्रुतोऽयं क्षत्रिया श्ररम् ।
वैश्या प्रतोदमादद्यादने त्वयजन्मनः ॥
सर्वर्षेभ्यः सवर्णांस्तु जायन्ते च सजातयः ।
अनिन्द्येषु विवाहेषु पुत्राः सन्तानवर्धनाः ॥
विप्रान्मूर्द्धाभिधितो हि क्षत्रियायां विशः

क्षियाम् ।

जातोऽम्बुष्ठस्तु शूद्रायां निषादः पार्श्ववोऽपि वा ॥
वैश्याशूद्रोश्च राजस्याम्बुष्ठयो दौ सुतौ

स्मृतौ ।

वैश्यात्पुत्रकरणः शूद्रां विमास्व विधिः स्मृतः ॥
एते षट् श्लोका याज्ञवल्क्यीयाः ॥
“शूद्रेव भाष्या शूद्रस्य सा च स्वा च विशः स्मृते ।
ते च स्वा चैव राजस्तु ताश्च स्वा चायजन्मनः ॥
पाणिग्रहणसंस्कारः सवर्णास्तुपदिश्यते ।
असवर्णास्वयं ज्ञेयो विधिरुद्राहकर्मणि ॥
श्ररः क्षत्रियया ग्राह्यः प्रतोदो वैश्यकन्यया ।
वसनस्य दद्यात् ग्राह्याः शूद्रयोऽनुकटवेदने ॥”

इति पद्यचयम् ॥

“ब्राह्मणाङ्गशूद्रकन्यायामम्बुष्ठो नाम जायते ॥
इति च पद्याङ्गं मानवीयम् ॥

“वैश्यायां ब्राह्मणाज्जातोऽम्बुष्ठो हि मुनि-

सत्तम ।

ब्राह्मणानां चिकित्सार्थं निर्दिष्टो मुनिपुङ्गवैः ॥
इति पराशरः ॥

“वेदाज्जातो हि वैद्यः स्यादम्बुष्ठो ब्रह्मपुत्रकः ।
इति श्रुतः ॥

ब्रह्मा मूर्द्धाभिधितश्च वैद्यः क्षत्रविशावपि ।
अमी पञ्च द्विजा एषां प्रयापूर्वश्च गौरवम् ॥”

इति हारीतः ॥

“मातुर्यंदा प्रजायन्ते द्वितीयं मौञ्जिबन्धनात् ।
ब्राह्मणक्षत्रियविशस्तस्मादेते द्विजाः स्मृताः ॥”

इति याज्ञवल्क्यवचनम् ॥

मूर्द्धाभिधिताम्बुष्ठयोरपि पिष्टवन्नात् दिगत्वम् ॥
इति दृढाः ॥

“आयुर्जटोपनयनाद्देवो द्विज इति स्मृतः ॥
इति वैद्यकेऽप्येषः ॥

“तपोयोगात् पुरा वैद्यस्तेषां पिष्टवत् स्मृताः ।
विप्रात् क्षत्रादयसो न्यूनाः क्रियया वैश्यवत्

जताः ॥

शूनेः शूनेः क्रियालोपादय ता वैद्यजातयः ।
कलौ शूद्रत्वमापन्ना यथा क्षत्रा यथा विशः ॥”

इति विष्णुः ॥

“युगे जघन्ये हे जाती ब्राह्मणः शूद्र एव च ॥”
इति यमः ॥

“शूनेश्च क्रियालोपादिमाः क्षत्रियजातयः ।
वृषलत्वज्ञता लोके ब्राह्मणादर्शनेन च ॥”

इति मनुवचनं धृत्वा एवमम्बुष्ठादीनामपि कलौ

शूद्रत्वमिति स्वस्वग्रन्थेषु वाचस्पतिमिश्रादिभि-

स्तथा शुद्धित्वे स्मार्तभट्टाचार्येणाप्युक्तम् ।
अतएव कुलपञ्जिकायास्तुतम् । अतिदिष्टं हि

वैद्यस्य शूद्रत्वं क्षत्रियादिवदिति । तस्मान्

क्षत्रविप्रोस्तुत्यो वैद्यः शूद्रस्य पूजित इति ॥३॥
“युगे युगे कर्मण्येवोत्कर्षापकर्षावाह मनुः ।
तपोरीतिप्रभावेच्च ते गच्छन्ति युगे युगे ॥”

मनुष्येभ्यश्च जन्मत इति ॥
“अम्बुष्ठेज्जन्तानां चार्थः स्थातोऽभूद्वनत्रये ।
सिद्धविद्याङ्ग्यां कन्यां स्वर्वेद्यस्य तु मानसीम् ॥

उपयेमे मञ्जौना यश्चिकित्सतकया श्रुतः ।
अथेतस्य वरेण्येव ख्याता वैद्या मञ्जौजसः ॥

सेनो दासश्च गुप्तश्च दत्तो देवः करो धरः ।
राजः सोमश्च नन्दिश्च कुक्षश्चरश्च रक्षितः ॥

सन्ताना बह्वर्षेभ्यो बभूवुश्च चिकित्सकाः ।
कुलानुरूपतत्त्वेण जाताः पद्धतयोऽप्यम्बुः ॥

तेषां प्रशंसा निन्दा च बभूव स्वेन कर्मणा ।
उत्तमौ सेनदासौ च गुप्तदत्तौ तथैव च ॥

देवः करश्च मध्यस्थौ राजसोमौ कुलाधमौ ।
नन्दिप्रभृतयो निन्द्या लुप्तपद्धतयोऽपि च ॥

केचिज्जात्या परिख्यातास्तथा वृत्तानुसारतः ।
सञ्ज्ञासाधेव जातीनां वृत्तिरेव गरीयसी ।

वृत्तिः स्वर्गा च पथ्या च वृत्ता जाताः प्रव-
र्तते ॥”

इति प्राचीनकुलपञ्जिकाधृतस्यासवचनानि ॥
इति वैद्योत्पत्तिकथनम् ॥३॥ अथ वैद्यानां

गोत्राणि ।
“अष्टाविंशदमी गोत्राः सर्वेषां भिषजामपि ।
पत्येकस्मिन् विलिखन्ते सेनदासादितः क्रमात् ॥

धन्वन्तरिश्च शक्रिश्च तथा वैश्वानराद्यकौ ।
मौञ्जल्यकौशिकौ कृष्णात्रेय आङ्गिरसोऽपि च ॥

अष्टौ गोत्राणि सेनानां दासानां तदनन्तरम् ।
मौञ्जल्योऽथ भरद्वाजः शालङ्कायन एव च ॥

शाङ्खिल्यश्च वशिष्ठश्च वात्स्यश्च वड्ढमी मताः ।
गुप्तानां त्रीणि गोत्राणि काश्यपो गौतमस्तथा ॥

सावर्णिरपि दत्तानां चत्वारः परिकीर्तिताः ।
कौशिकः काश्यपश्चैव शाङ्खिल्यश्चापि तत्परः ॥

मौञ्जल्य इति विज्ञेयाश्चत्वारो देवसम्भवाः ।
आत्रेयकृष्णात्रेयौ च शाङ्खिला आलमालकः ॥

धरस्य काश्यपः प्रोक्तो भरद्वाजश्च कुक्षजः ।
काश्यपो रक्षितस्यैको गोत्रा एते प्रकीर्तिताः ॥

दत्तानामाद्यगोत्राणां देशभेदेऽस्ति सन्ततिः ।
एवमात्रेयगोत्रोऽपि दत्तो देशान्तरे श्रुतः ॥

दत्ताः कृष्णात्रेयगोत्रा दृश्यन्ते बह्वक्तया ।
तस्मादतस्य गोत्राणि सप्त ज्ञेयानि पठितेः ॥

कराणां काश्यपो गोत्रो वात्स्यमौञ्जल्यकावपि ।
देशभेदे हि विद्यन्ते तत्करः सप्तगोत्रकः ॥

वैद्यः

राजः काश्यपगोत्रोऽप्यस्ति तदाजस्त्रिगोत्रकः ।
अयन्ति च कामदयागोत्रा देशान्तरे धराः ॥
वह्वोऽपि भरद्वाजगोत्रजाः सन्ति रत्तिनाः ।
इन्द्रादित्यौ परौ यौ द्वौ वैद्यौ गोत्रास्तयोऽपि ॥
इन्द्रस्य काश्यपो गोत्र एक एव प्रकीर्तितः ।
आदित्यानामिदौ गोत्रावादित्यकौशिकौ

स्तुतौ ॥

पश्चाद्वैद्ये विख्यातास्तस्माद्गोत्रा भिन्नकुले ।
यत्तु देशान्तरे गोत्रमन्यत् किमपि च श्रुतम् ।
इत्यादीनां न तत् प्रोक्तमप्रसिद्धमन्यत ॥ १ ॥
अथ पञ्चकान्तरीकराष्ट्रीयवैद्यकुलाष्टकीय-
गोत्रसंख्याश्रितत्वादि लिख्यते ।

“काष्ठीशाद्वैद्यसेनस्य गोत्राण्यष्टौ भवन्ति
च ।

शक्तिधन्वन्तरी श्रेष्ठौ मध्या वैश्वानरादौ ।
मौहल्यकौशिकौ कृष्णात्रेय आङ्गिरसोऽधमाः ॥”
अथ राष्ट्रीयवैद्यवैद्यानां प्रवरानाह ।
“प्रवराः पञ्च सेनानां धन्वन्तरिकुलोद्भवाम् ।
विनिर्दिष्टा यथा ते च धन्वन्तर्यपराशरौ ॥
नेयध्रुवश्चाङ्गिरसो बार्हस्पत्य इति क्रमात् ।
शक्तिगोत्रे त्रयः शक्तिपराशरवशिष्टकाः ॥
प्रवराः पञ्च दासानामौर्वधवनभार्गवाः ।
जामदग्न्याश्चाप्रव्रजः प्रोक्ता मौहल्यगोत्रजाः ॥
गुप्तानां त्रय एवैते काश्यपोऽप्यपसारकः ।
नेयध्रुवोऽमी प्रवराः काश्यपान्वयसम्भवाम् ॥
इति त्रयं कौशिकानां शाण्डिल्यासितदेवताः ।
कृष्णात्रेयो वशिष्ठश्च आत्रेयश्चेति ते त्रयः ॥
इतानां प्रवरा एते दत्तात्रेयकुलोद्भवाम् ।
आत्रेयगोत्रजातानां देवानाश्च तथा त्रयः ॥
आत्रेय आङ्गिरसको बार्हस्पत्य इति क्रमात् ।
करे भरद्वाजगोत्रे त्रयोऽमी प्रवराः स्तुताः ॥
भरद्वाजो भार्गवश्च यवनश्च क्रमादमी ।
राजवंशे वात्स्यगोत्रे कथिताः प्रवरास्तथा ॥
वात्स्यैऽश्विनस्तथा मार्कण्डेय एवं क्रमादिति ।
अथ कौशिकगोत्रस्य सोमस्य प्रवरास्तथा ॥
कौशिकः काश्यपश्चैव भार्गवश्चैतयोऽमी क्रमात् ।
सेनादीनामनुक्ता ये आद्यगोत्रादिसम्भवाम् ॥
प्रवरास्तपि विधेयास्तत्तत्कुलसुखां मुखान् ।
नन्वादीनां वरेन्द्रेषु चतुर्णां प्रवराश्च ये ।
विज्ञेयस्ते च निखिलास्तथा कुलसुखां मुखान् ॥”

इति वैद्यानां प्रवराः ॥ १ ॥

अथ वैद्येषु राष्ट्रीयवैद्यवैद्यानां प्रवरानाह ।
“सेनो दासश्च गुप्तश्च दत्तो देवः करस्तथा ।
राजसोमावधीत्यष्टौ राष्ट्रीयः परिकीर्तिताः ॥
नन्दिश्वरो धरः कुलो रत्नितश्चेति पञ्च ये ।
ते वरेन्द्रेषु विख्याता दासदत्तकरा अपि ॥
राष्ट्रीय भिन्नो ये ये प्रायस्ते वज्रगा अपि ।
नन्वाद्यो महाराष्ट्र निवसन्ति च केचन ॥”
तथा च पञ्चकान्तरे ।

“सेनो दासश्च गुप्तश्च पञ्च दत्तादयस्तथा ।
अष्टौ राष्ट्रासु विख्याताः प्रायोऽमी वज्रगा
अपि ॥”

५१५

वैद्यः

तथात्र च ।

“नन्दिश्वरधरदत्तारत्तिना-
स्ते स्वनामनि वरेन्द्रविभुताः ।
वैजिपुत्रश्च इहैव वक्ष्यते
तत्कुलं खलु वरेन्द्रं पुनः ॥”

तथा हि नारायणदासोऽन्तरङ्गखानश्च ।
“दाधो दत्तो धरश्चैव नन्दिश्वरौ करस्तथा ।
चन्द्रश्च रत्नितश्चेति वरेन्द्रकुलमष्टकम् ॥” इति ॥
तथात्र च ।

“अष्टौ सेनादयो राष्ट्रि वज्रैरपि वसन्त्यमी ।
नन्वाद्यो महाराष्ट्र लुपपडुस्योऽपि च ।
केचिन्नाथा परिख्याता दृष्टा देशान्तरेऽपि ॥”
इति ॥

“सम्बन्धः स्तयते सर्वैरेकदेशनिवासिनोः ।
निन्द्यते किं सम्बन्धो भिन्नदेशनिवासिनोः ॥”
इति वैद्येषु राष्ट्रीयवैद्यवैद्यानां प्रवरानाह ।

अथ सेनादीनां पूर्वस्थानमाह ।
“श्रीकाष्ठीशा गोत्रगरं करङ्गकोट एव च ।
मोरशासनकान्तारौ समावस्थानमेव च ॥
मेढ्राशासनमण्डयो धासगामस्तथैव च ।
अद्यानां सेनस्थानां राष्ट्राणां स्थानमष्टकम् ॥”
तथाह दण्ड्यः ।

“काष्ठी गोरं करङ्गश्च मोरकान्तसमावृताः ।
मेढ्रो मालश्च राष्ट्राणां वैद्यानां कुलमष्टकम् ॥”
इति वैद्यानां पूर्वस्थानकथनम् ॥ १ ॥

अथ स्थानभेदेन सेनादिभेदमाह ।
“ऊनविंशतिधा सेना अष्टाविंशतिधा पुरम् ।
भवन्ति भेदेनैतथा वक्ष्यते कुललक्षणम् ॥
एको विनायकः सेनो भेदेन नवधाभवत् ।
मालश्चो घलहृत्तीयः खानाजः सेनहाटकः ॥
नारहृष्टो निरीलीयस्तथा मङ्गलकोटजः ।
राय्यामी वैतलीयो नव विनायका अमी ॥
विंशत्यो विनिर्दिष्टा श्रियाश्चास्यस्थलोद्भवाः ।
सामान्यस्थानकथने सम्बन्धभाष्ये तथा ।
सर्वेषामेव वैद्यानामितरेषामयं क्रमः ॥”

इति विनायकसेनवंशनिर्णयः ॥
“एकः पुनर्गन्धीसेनो भेदेनैव चतुर्विधः ।
विषपाङ्गाभवः श्रेष्ठस्तिकायिपुरलक्ष्म्या ।
अन्यः कडयिमम्भतो धाङ्गायामी ततः परः ॥”

इति गन्धीसेनवंशनिर्णयः ॥
“एको राघवसेनोऽभूत् खल्लयामेण विभुतः ।
स खल्लज इति ख्यातो नापरा तस्य च स्थानम् ॥”
इति राघवसेनवंशनिर्णयः ॥

“राजा विमलसेनोऽभूत् सेनभूमिजताम्यः ।
स सेनभूमौ विख्यातो नापरा तस्य च स्थानम् ॥”
इति राजा विमलसेनस्य वंशनिर्णयः ॥

“पात्रदामोदरः सेनः पात्रः शिखरभूपतेः ।
अष्टौ शिखरभूजानो नापरा तस्य च स्थानम् ॥”
इति पात्रदामोदरवंशनिर्णयः ॥

“विनसेनोऽपि यस्त्वैको घनभूमिजताम्यः ।
स एव घनभूमिष्ठो नापरा तस्य च स्थानम् ॥”
इति विनसेनवंशनिर्णयः ॥

वैद्यः

“सप्तमी पुषिसिनो यो वज्रभूमौ प्रतिष्ठितः ।
हाण्डियायामसम्भूतस्तस्मात् तस्य तत्कुलम् ॥”
इति हाण्डियापुषिसिनवंशनिर्णयः ॥

इति धन्वन्तरिगोत्रजातानां सप्तविधानां
सेनानां भेदेनाष्टादशप्रकारनिर्णयः ॥
“श्रीवत्ससेनप्रमुखाः सङ्गमी शक्तिगोत्रजाः ।
भेदेन सप्तधा श्रिया यथाक्रमममी पुनः ॥

एकः श्रीवत्ससेनोऽभूत् कडुयामविभुतः ।
तिहङ्गज इति ख्यातो नापरा तस्य च स्थानम् ॥”
इति श्रीवत्ससेनवंशनिर्णयः ॥

“एकः श्रियालसेनोऽसौ भेदेन द्विविधोऽभवत् ।
पोङ्गागाङ्गाभवः श्रेष्ठः परः पोखरियाभवः ॥”
इति श्रियालसेनवंशनिर्णयः ॥

“एको यः पुनसेनोऽभूत् कडुयामविभुतः ।
भूतिनागविजस्वेन ख्यातोऽसौ नापरा स्थानम् ॥”
इति पुनसेनवंशनिर्णयः ॥

“चन्द्रसेनोऽपरस्त्वैकश्चन्द्रोऽपि निवासितः ।
शक्तिगोत्रसमुद्भूत इतीलपुरमाश्रितः ॥”
इति चन्द्रसेनवंशनिर्णयः ॥

“एको सुखीरसेनोऽसौ स्वर्णपीठोद्भाषयान् ।
स एव स्वर्णपीठोति विख्यातो मल्लभूभवः ॥”
इति सुखीरसेनवंशनिर्णयः ॥

“रामसेनः परस्त्वैवास्तमभूत् नभूतः यः ।
स मल्लभूमिवसतो विदितानेकपौरुषः ॥”
इति रामसेनवंशनिर्णयः ॥

इति शक्तिगोत्रजातानां श्रीवत्ससेनप्रमुखानां
पञ्चा सप्तप्रकारनिर्णयः ॥
“आद्यसेनस्तु षड्भोजी भेदेन विविधोऽभवत् ।
नपाचाममवर्त्तकः शालग्राममभोऽपरः ॥

मानकरीय एवाव्यस्य आद्याः प्रकीर्तिताः ।
आद्यधिगोत्रसम्भूताः स्वतन्त्राः सर्वे एव हि ॥”
इति सकलसेनानां भेदनिर्णयः ॥ १ ॥

अथ दासानां भेदमाह ।
“पञ्चदशविधा दासास्तेऽमी विंशतिधा पुनः ।
एकः पुनश्चायुदामो भेदेन द्विविधोऽभवत् ।
एकश्च कडुसम्भूतो मालिकाहारजः परः ॥”

इति चायुर्वैद्य द्विविधनिर्णयः ॥
“पञ्चदासः पुनस्त्वैको भेदेन पञ्चधाभवत् ।
वालिनार्कभयश्चैवः परो मल्लजानिकः ।
मौहन्वरभवः पालिग्रामजः पालनौरजः ॥”

इति पञ्चदश पञ्चविधनिर्णयः ॥
“एकोऽपरः कायुदामो वज्रभूमौ प्रतिष्ठितः ।
कोग्रामीण इति ख्यातो दासो मौहल्यगोत्रजः ॥”
इति कायुदामवंशनिर्णयः ॥

भोयीदामोऽपि तत्पुत्री ख्याता दीवलकैकरी ।
अमी तयो वज्रभूमौ प्रसिद्धाः सर्वे एव हि ॥”
इति भोयीदामस्य तत्पुत्रयोश्च वंशनिर्णयः ॥

“एको यराहदासोऽसौ वीहारिणः सवासनजः ।
स वीहारिणदामोऽपि सतो मौहल्यगोत्रजः ॥”
इति वीहारिणयराहदासवंशनिर्णयः ॥

“शुभिंजनामदासो द्वौ वज्रदेशं प्रतिष्ठितौ ।
तौ वज्रजाविति ख्यातौ कुलकायंपरायणौ ॥”
इति शुभिंजदसयोर्वंशनिर्णयः ॥

वैद्यः

“वीरदासोऽपि यत्नेन स वज्रज इति स्मृतः ।
तत्रैव वज्रे सख्यस्तस्याभूद्वरकन्ययोः ॥”
इति वीरदासवंशनिर्णयः ॥
“ख्यातः पाचरङ्गायामे रामदासोऽपि ताड्याः ।
मृगवस्तस्य चत्वारो वीजिनस्तेऽपि विश्रुताः ॥
ग्याता हमेड-गामेड-धाड-वोडालदासकाः ।
मौडल्यगोत्रसम्भवाः स्वतन्त्राः सर्व एव हि ॥”
इति रामदासस्य तत्पुत्राणाञ्च वंशनिर्णयः ॥
इति मौडल्यगोत्रजानां सकलदामानां पञ्च-
दशप्रकाराणां भेदेन विंशतिप्रकारनिर्णयः ॥ *
अथ गुप्तानां भेदमाह ।
“गुप्ताश्च षड्विधा भेदास्तथोदशविधाः पुनः ।
काश्यपात्न्यसम्भूताः स्वतन्त्राः सर्व एव हि ॥
एकः पुनः कायुगुप्तो भेदेनाष्टविधोऽभवत् ।
यराह नगरीयश्च श्रेष्ठोऽभूत् कुलकर्मणि ॥
पणिनालभयश्चात्यस्तथैव कुलशौलवान् ।
वाराणससमुद्भूतस्त्रीयस्तदनन्तरम् ॥
नीलगुप्तमवा ये ते निरौलजिपुराश्रिताः ।
भद्रखालीनिवासस्थाः कायुगुप्तोद्भास्य ये ॥
माटियारीभवाः केचित्कोकगुप्तस्य वंशजाः ।
पश्चिमस्थानमाश्रित्य केचित्सन्ति निजिच्छया ॥”
इति कायुगुप्तवंश्योदशविधनिर्णयः ॥
“परमेश्वरगुप्तो यः श्रेष्ठस्तद्वंशसम्भवः ।
योऽभूत्तिप्रगुप्तोऽसौ धौडालाविहितस्मितिः ॥”
इति धौडालीयजिप्रगुप्तवंशनिर्णयः ॥
“परमेश्वरगुप्तस्य वंशजो द्वौ प्रतिष्ठितौ ।
भीमपुरीखाङ्गियामस्यौ महत्सुखाधि-
कारिणौ ॥”
इति महाधिकारिस्वल्पाधिकारिगोत्रं वंशनिर्णयः ॥
“अङ्गालगुप्तो यः प्रोक्तः स तु शिङ्गाजसम्भवः ।
काश्यपात्न्यसम्भूतः कुलकार्यपरायणः ॥”
इत्यङ्गालगुप्तवंशनिर्णयः ॥
“वीरगुप्तस्तु यः प्रोक्तो भीमपुर्यामवासकृतः ।
भीमपुरीय इति ख्यातः स च काश्यपगोत्रजः ॥”
इति वीरगुप्तवंशनिर्णयः ॥ इति काश्यपगोत्र-
जातानां सकलगुप्तानां षड्विधानां भेदेन त्रयो-
दशप्रकारनिर्णयः ॥
“दत्तौ च द्विविधौ ज्ञेयौ रामदत्तश्च पाविता ।
पूर्वः शाण्डिल्यगोत्रीयो वट्यामसमुद्भवः ॥
अपरः पाविता दत्तः खौगड्डीयः स एव हि ।
जातः कौशिकगोत्रे च स्वतन्त्रो द्वौ गुणान्वितौ ॥”
इति दत्तवंशनिर्णयः ॥
“विकारणस्य देवस्य वंशजा आत्रेयगोत्रजाः ।
समानुस्थानसम्भूताः केतुग्रामेऽभूना तु ते ॥
केतुग्रामीणदेवोऽसौ निकारणकुलोद्भवः ।
निजैश्च पौरुषैरेव कुलकार्यपरायणः ॥
क्रणात्रेयमवा ये च ये च शाण्डिल्यगोत्रजाः ।
अलमालमवा ये च ते नानादेशवासिनः ॥”
इति देववंशनिर्णयः ॥
“एकः कान्तारवासो च करा भेदादसौ त्रयः ।
वशिष्ठशक्तिगोत्रे द्वौ वज्रदेशे च विश्रुतौ ॥
यस्तु अन्तिकरो वीजी भरदाजकुलोद्भवः ।

५१६

वैद्यकं

तद्वंश्याः संप्रतं सन्ति हिमोद्याजिगौपुरे ॥”
इति करवंशनिर्णयः ॥
“मेढ्राशासनसंभूतौ राजवंशोद्भासुभौ ।
शशिराजमसीराजौ वात्स्यगोत्रसमुद्भवौ ॥
गन्तापिधामनगरे शशिराजः कृताश्रयः ।
मसीराजः खेपडीयो वज्रभूमौ च संस्थितः ॥”
इति राजवंश्ये द्विविधनिर्णयः ॥
“मालग्रामसमुद्भूतो धर्मसीमो महामतिः ।
जातः कौशिकगोत्रे च तद्वंश्या बहुदेशगाः ॥”
इति सोमवंशनिर्णयः ॥ इति राट्टापसिद्धाना-
मष्टानां सनादीनां भेदेन वंशनिर्णयः ॥ *
“अपरे ये नन्दितन्त्रौ धरकुण्डौ च रश्मितः ।
वारेन्द्रा अपि पश्चते प्रसिद्धास्तत्र ते पुनः ॥”
इति त्रयोदशगुह्याणां वेद्यानां यथाक्रमभेदेन
कुलनिर्णयः ॥ * अथ सनादीनां सामान्यतः
सख्यस्वलिखनानुरोधमस्मिन्माह ।
“श्रीखण्डनामनगरी राट्टे वज्रे च विश्रुता ।
सर्वधामेव वेद्यानामाश्रयो यत्र विद्यतः ॥
यत्र गोत्री कृता वेदेयः खण्डोऽभूद्विषयः ।
विशेषतः कुलीनानां सर्वधामेव वासभूः ॥”
इति सामान्यतः सकलवेद्यानां वासस्थान-
सूक्तम् ॥ * इति गौराङ्गमक्षिकात्मजभरत-
संजतवेदकुलतत्त्वम् ॥
वैद्यः, चि, वेदसम्बन्धीयः । वेदशब्दान् णाप्रत्ययेन
नियन्तमेतत् ॥
वैद्यकं, स्त्री, आयुर्वेदः । चिकित्साशास्त्रम् ।
यथा,—
“यस्य शार्करिणे वरेण्यघटनास्फीताः प्रवन्धा
दृश
प्रस्थाता नव वैद्यकेऽपि तिथिनिर्द्धारार्थमेको-
द्वयतः ।
साहित्ये त्रय एव भागवततत्त्वोक्तौ त्रयस्तस्य भु-
यन्तश्चाणि शिरोमणिरिह गुणाः के के न
लोकोत्तराः ॥”
इति सुभबोधप्रथाकरणशेषे वोपदेवप्रशंसा-
श्लोकः ॥ * तच्छास्त्रक्रमामानि यथा,—
“अग्यकुःसामाथर्वाणान् दृष्ट्वा वेदान् प्रजा-
पतिः ।
विचिन्त्य तेषामर्घ्येष्वायुर्वेदं चकार सः ॥
कृत्वा तु पञ्चमं वेदं भास्कराय ददौ विभुः ।
स्वतन्त्रसंहितां तस्माद्भास्करश्च चकार सः ॥
भास्करश्च सशिष्येभ्य आयुर्वेदं स्वसंहिताम् ।
प्रददौ पाठयामास ते चक्रः संहितास्ततः ॥
तेषां नामानि विदुषां तन्त्राणि तत्कृतानि च ।
आधिप्रणाशवीजानि साध्वि मत्तो निग्रामय ॥
धन्वन्तरिर्दिवोदासः काशीराजस्तथाश्विनौ ।
नकुलः सहदेवोऽर्किश्चावनो जनको बुधः ॥
जाबालो जाजलिः पेलः कथयोऽगस्त्य एव च ।
एते वेदाङ्गवेदज्ञाः षोडश आधिनाशकाः ॥ *
चिकित्सातत्त्वविज्ञानं नाम तत्त्वं मनीरमम् ।
धन्वन्तरिश्च भगवाञ्चकार प्रथमे मतिः ॥
चिकित्सादर्पणं नाम दिवोदासश्चकार सः ।

वैधः

चिकित्साकौस्तुभे दिव्यां काशीराजश्चकार सः ।
चिकित्सासारतन्त्रश्च भमप्रं चाश्विनौमुनौ ।
तत्त्वं वैद्यकसर्वस्वं नकुलश्च चकार सः ॥
चकार सहदेवश्च आधिसिन्धुविमर्दनम् ।
ज्ञानार्णवं महातन्त्रं यमराजश्चकार सः ॥
अवनो जीवदानश्च चकार भगवावृषिः ।
चकार जनको योगी वेदसन्देहभञ्जनम् ॥
सर्वसारं चन्द्रमुनौ जाबालस्तन्त्रसारकम् ।
वेदाङ्गसारं तन्त्रश्च चकार जाजलिर्भूतिः ॥
पेलो निदानं कथयन्तन्त्रं सर्वधरं परम् ।
हेधनिर्णयतन्त्रश्च चकार कुम्भसम्भवः ॥
चिकित्साशास्त्रवीजानि तन्त्राण्येतानि षोडश ।
आधिप्रणाशवीजानि तन्त्राधानकराणि च ॥
मथित्वा ज्ञानमन्यानेरायुर्वेदपथोनिधिम् ।
ततस्तन्त्राग्यञ्जहन्वनीतानि कोविदाः ॥
एतानि क्रमशो दृष्ट्वा दिव्यां भास्करसंहिताम् ।
आयुर्वेदं सर्ववीजं सर्वं जानामि सुन्दरि ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मखण्डे १६ अध्यायः ॥
वेदानाथः, पुं, देशविशेषः । यथा,—
“करवीरे महालक्ष्मीरुमादेवी विनायके ॥
अरोगा वेदानाथे तु महाकाले महेश्वरी ॥”
इति मातृगौरीनामाष्टशतं १३ अध्यायः ॥
(तथा देवीभागवते पीठस्थान माहात्म्ये । ७ ।
३० । ७२) अपि च ।
“वेदानाथं समारभ्य भुवनेशान्तर्गं शिवे ।
तावदङ्गाभिधौ देशो यात्रायी न हि दुष्यति ॥”
इति शक्तिस्त्रयमन्त्रे ७ पटलः ॥
भैरवविशेषः । यथा,—
“हार्दपीठं वेदानाथं वेदानाथस्तु भैरवः ॥
देवता जयदुर्गाख्या नेपाले जानुनौ मम ॥”
इति तन्त्रचूडामणौ पीठनिर्णयः ॥
अपि च ।
“हरिद्वानगरे यत्र वेदानाथो महेश्वरः ।
तत्राक्षयो विष्णुश्च स्वर्णश्च उदाहृतः ॥”
इति दृढहर्मपुराणे ११ अध्यायः ॥
अन्यत्र ।
“भारखण्डे वेदानाथो वक्रेश्वरस्तथैव च ।
वीरभूमौ सिद्धिनाथो राट्टे च तारकेश्वरः ॥”
इति महालिङ्गेश्वरतन्त्रे पीठादिक्रमेण शिव-
शतनामस्तोत्रम् ॥
वेदवन्धुः, पुं, (वेद्यानां बन्धुरिव ।) आरखधरः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ वेदस्य बन्धुश्च ॥
वेदमाता, (स्त्री) स्त्री, (वेद्यानां मातेव ।) वासकः ।
इत्यमरः ॥ भिषग्वज्रनी च ॥
वेदसिंही, स्त्री, (वेदे वेदशास्त्रोक्तौवधादौ
सिंहोव प्रभूतवीर्यवत्वात् ।) वासकश्च ॥
इति शब्दरत्नावली ॥
वेदा, स्त्री, काकोली । इति शब्दचन्द्रिका ॥
वैधः, चि, (विधना बोधतः । विधि + अच् ।)
विधिबोधितः । यथा । अङ्गार्थकजातीय-
कर्मणः कालदेशकजादीनां प्रयोगानुबन्धवैध-
हेतुभूतानामभेदे उद्दिष्टविशेषायहः । इति

प्रायश्चित्तत्वम् ॥०॥ अथ वैधर्म्यविचारः ।
“मा हिंस्यात् सर्वा भूतानि इत्यत्र सर्वशब्दस्य
आपकार्यपरतया एतद्विधिमनुज्ज्ञा वाच्यं
नितमालभेत । इत्यादिविधिविध्यापारिगत्या
वैधातिरिक्तविषयत्वम् । सर्वाः सर्वाणि ह्यसि
वा इत्यनेन तत् पदं सिद्धम् । यदपि नाना-
दर्शनटीकादिभिर्वाच्यमिति मिश्रैस्तत्त्वकौमुद्याम-
भिहितम् । ‘न च मा हिंस्यात् सर्वा भूतानि
इति सामान्यशब्दं विशेषशब्देन अयोसोमीयं
पशुमालभेत इत्यनेन बाधित इति वाच्यं
विरोधाभावात् । विरोधे हि बलीयसा दुर्बलं
बाध्यते । न चास्ति विरोधः भिन्नविषयत्वात् ।
तथा हि । मा हिंस्यादिति निषेधेन हिंसाया
अवर्धहेतुभावो ज्ञाप्यते न पुनरुक्तत्वमपि ।
न चानर्थहेतुत्वकूपकारकत्वयोः कश्चिदस्ति
विरोधः । हिंसा हि पुरुषस्य दोषभावव्यति-
क्रान्तौ उपकरिष्यति इत्यनेन । तदपि सांख्य-
नये । मीमांसकमते तु विरोध एव । तथा हि ।
गुरुनये न खलु सर्वभूतहिंसाभावविषयकं
कार्यमिति निषेधविध्यर्थस्य बाधं विना अयो-
सोमीयपशुमालम्बनविषयकं कार्यमिति भाव-
विध्यर्थे उपपद्यते । भट्टनये तु अङ्गे यथा
तथास्तु । न च सत्यपशुयामे पुरुषार्थे पशु-
हिंसनस्यार्थसाधनत्वमनर्थ-साधनत्वोपपद्यते
विरोधात् । वस्तुतस्तु अङ्गपि विरोधोऽस्त्येव
कुतः विधेरेव स्वभावो यः स्वविषयस्य सात्त्वान
परस्परया वा पुरुषार्थसाधनत्वमवगमयति ।
अन्यथा अङ्गानां प्रधानोपकारकत्वमपि नाङ्गी-
क्रियते । अर्थसाधनत्वं बलवदनिष्टानुबन्धोऽ-
साधनत्वं अनर्थसाधनत्वं बलवदनिष्टसाधनत्वं
न चानर्थोरेकत्र समावेश इति । अतएवोक्तं
तस्मादृष्टे वधोऽवधः इति । नन्वेवं श्येनेनाभि-
चरन् धेजेत इत्यत्र श्येनस्य प्राचुरधरूपेण-
साधनत्वमवगतम् । अभिचारो मूलकर्म च
इति मनुना उपपातकगणमध्ये पाठादनिष्ट-
साधनत्वमवगतम् । तदेतत् कथमुपपद्यतामिति
चेन्नैवम् । आततायिनमायान्तं हत्यादेवा-
विचारयन् इत्येकवाक्यनया आततायिस्थले
इष्टसाधनत्वं आततायिस्थले नृपपातकत्वेन
बलवदनिष्टसाधनत्वमित्यविरोध इति । गुरु-
चरणा अयेवम् ।” इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
वैधातः, पुं, (विधातुरपत्यं पुमान् । विधातु +
अण् ।) सन्तकुमारः । स च विधातुपुत्रः ।
इत्यमरः ॥
वैधात्री, स्त्री, (विधातुरियमिति । विधातु +
अण् ।) त्रास्त्री । इति राजनिघण्टः ॥ (विधातु-
सम्बन्धिनि, त्रि । यथा, राजतरङ्गिण्याम् ।
४ । ४१३ ।
“अभङ्गुरास्तेभिमानास्तस्तेवासन् मनस्विनः ।
अभ्यर्त्तन्त येरेव वैधात्रीरपि वामताः ॥”)
वैधूमायी, स्त्री, शास्त्रदेशीयनगरी । इति
विद्वान्कौमुदी ॥

वैधूतिः, पुं, विष्णुमादिष्वपविश्रुतियोगान्तगतप्रति-
योगः । तस्य त्वाण्यत्वं यथा,—
“परिवस्य त्वजेदहं सप्त मूले च नाडिकाः ।
गण्डयावानयोः षट् च नव हर्षणवज्रयोः ।
वैधूतिरतिपातो न समस्तौ परिवर्जयेत् ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ ७ ॥
तत्र जातफलं यथा, कोष्ठीप्रदीपे ।
“मैत्रोविहीनः कुटिलः खलश्च
सर्वो दरिद्रः परवचकश्च ।
कुक्कुम्भकर्म परदारभर्ता
भवेत्तरो वैधूतिलब्धज्जा ॥”
अन्यथयोगे तस्य वर्णात्मनश्चर्यत्वश्च यथा,—
“यदि वृष्टिच्योपातो दिनं वाप्यशुभं भवेत् ।
हृत्पथेऽन्ययोगेन भास्करेण तमो यथा ॥
हृत्पथस्याख्यो योगः सर्वाण्यशुभानि हेलया
नियतम् ।
न भवति पुनरिह शुक्तो वैधूतिवृष्टिच्योपाते ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
(देवताविशेषः । यथा, भागवते ॥८॥ १२८ ।
“देवा वैधूतयो नाम विधूतस्तनया नृप ।
नष्टाः कालेन येर्वेदा विधूताः स्वेन तेजसा ॥”)
वैधूयः, त्रि, (विधिं पठतिमेवातुष्टयं व्यवहरति ।
विधि + टक् । यदा, विधये कर्मणे अनभिष्टः ।
विधेय + अण् । यदा, विद्वत् प्रथमस्य । ततः
स्वार्थे अण् । पठतिमाश्रित्य क्रियाकारित्वात्
युक्तायुक्तविवेकशून्यत्वाच्च तत्वात्मस्य ।) मुख्यः ।
इत्यमरः । १ । १ । ४८ ॥ (यथा, राजतर-
ङ्गिण्याम् । ४ । १५८ ।
“पुच्छली जाल्मयेधियबालकादीभ्यनिभरा ।
समभूदप्रवेशार्हा राजपण्यमनस्विनाम् ॥”)
विधिसम्बन्धी विधियमन्बन्धी च ॥
वैधूतः, पुं, यमप्रतीहारः । इति हेमचन्द्रः ॥
वैनेतयः, पुं, (विनताया अपत्यमिति । विनता ।
“स्त्रीभ्यो टक् ।” ४ । १ । १२० । इति टक् ।)
गुरुः । इत्यमरः ॥ (यथा, देवीभागवते ।
२ । १२ । २८ ।
“समानोयान्तं मात्रे वैनेतयः समर्पयन् ॥”)
अरुणः । इति मत्स्यपुराणम् । (विनतापत्य-
मात्रे । यथा, महाभारते । १ । ६५ । ४० ।
“तात्पर्यं चारिणमिच्छ तथैव गुरुकान्त्यौ ।
आरुणिर्वारुणश्चैव वैनेतयाः प्रकीर्तिताः ॥”)
वैनेयिकः, पुं, शास्त्राभ्यासरथः । तत्पण्यायः ।
योग्यरथः ० । इति हेमचन्द्रः । १ । ४१६ ।
(विनय एव । “विनयादिभ्यश्च ।” ५ । ४ । ३२ ।
इति स्वार्थे टक् । विनयः ।) विनयसम्बन्धिनि,
त्रि । (यथा, महाभारते । १२ । ४८ । ४ ।
“सर्वे वैनेयिकं कृत्वा विनयशो हृष्टमितिम् ।
दक्षिणानन्तरो भूत्वा प्रणम्य विधिपूर्वकम् ।
विधिं पश्यन् राक्षस्य सर्वलोकहिते रतः ॥”)
वैनायिकः, पुं, बौद्धः । इति त्रिकाश्रयः । यथा,
“भिक्षुकः पण्डितोऽपि बौद्धो वैनायिकः स्मृतः ॥”
इति त्रिकाश्रयः ॥

वैनायिकं, स्त्री, (विनाशं स्वतन्वतीति । विनाश +
ठक् ।) नाडीनक्षत्रविशेषः । स तु जन्मर्था-
वधिसंयोजितनक्षत्रम् । यथा । जन्माद्यं कर्म
ततोऽपि दण्डं सांघातिकं योज्यमम् । सप्त-
दण्डमष्टादण्डं विनाशसंज्ञं चयोर्विशं आद्यात्
पञ्चविंशं मानसमेव नरः वदृष्टः स्यात् ॥
तत्पत्वं यथा —
“इहादेहायं हानिः स्याज्जन्मार्थं उपतापिते ।
कर्मैर्जन्मैर्जा हानिः पीडा मनसि मानसे ॥
स्मृतिद्विगुणवन्तुनां हानिः सांघातिकं तथा ।
संतप्ते सामुद्रिके मिश्रभृत्यार्थसंनयः ॥
वैनायिकं विनाशः स्यात् देहद्विगुणस्य दाम् ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
निघनतारा । यथा,—
“वैनायिकर्त्तुं वृष्टं यज्जगं सुधीशुभास्करयोः ।
जनयति रोगं बहुधा ज्ञेयं विनक्षयश्चाशु ॥”
वैनायिकर्त्तुं चयोर्विश्रमश्च । इति केचित् ।
वस्तुतस्तु वैनायिकपदं निघनतारापरम् । निघने-
ऽपि सैवैकवाक्यत्वात् । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
वैनायिकः, पुं, (विनाशो मतमस्य । विनाश +
ठक् । सर्वं दण्डं चणिकमिति चणिकविज्ञान-
वादित्वादस्य तत्वात्मम् ।) चणिकः । परमन्तः ।
ऊर्गनाभः । इति मेदिनी । विनाशसम्बन्धीये, त्रि ॥
वैनीतकः, पुं, स्त्री, परस्परवाहनम् । इत्यमरः ॥
आरुद्रं वाद्यं यत् सात्त्वान न वहति परस्परयेव
वहति तद्वैनीतकम् । यथा दोलां वहन् दोला-
वाहकः विनीयते स्मेति त्वात् विकारसंघेति के
विनीतकः तेनेव स्वार्थे ष्ये इष्यो वैनीतकम् ।
इति भरतः ॥ (विनीतसम्बन्धिनि, त्रि ॥
वैन्यः, पुं, (वेनस्यापत्यं पुमान् । वेन + “कुन्त्या-
दिभ्यो ष्यः ।” ४ । १ । १२१ । इति ष्यः ।)
वेनपुत्रः । स तु पृथुराजः । यथा —
“वेनस्य मथिते पाणी स भूष मङ्गापुमान् ।
वेन्यो नाम मङ्गोपातो यः पृथुः परिकीर्तितः ।
येन दुग्धा मङ्गो पूर्वं प्रजानी हितकारकता ॥”
इति वद्विपुराणे सर्गानुशासननामाध्यायः ॥
(यथाच कर्त्तव्यं । ८ । ६ । १० ।
“पृथो यद्वा वेन्यः सादनेष्वेव ।
“वेन्यो तेनस्य पुत्रः पृथो एतत्संज्ञो राजर्षिः ॥”
इति तद्वाक्यं सायणः ॥)
वैपरीत्यं, स्त्री, (विपरीत + अण् ।) विपरीतस्य
भावः । तत्पण्यायः । अल्पायः ० विपण्यासः १
विपण्यायः ४ अल्पायः ५ । इति हेमचन्द्रः ॥
(यथा, माकण्डेये । ४५ । ४४ ।
“स्वभावो वैपरीत्यात् प्रकृतश्च विपण्यायः ॥”)
वैपरीत्यलज्जानुः, स्त्री, पुं, (वैपरीत्या लज्जानुः ।)
स्वल्पपुत्रपुत्रपत्न्या लज्जानुः । यथा,—
“लज्जानुर्वैपरीत्यान्या सत्यपुत्रपुत्रपत्न्या ।
वैपरीत्या च लज्जानुश्चाभिधानं प्रथो जयेत् ॥
लज्जानुर्वैपरीत्याः कटुकगणः कफापनुन ।
रसे नियामकश्चैव नानाविज्ञानकारकः ॥”
इति राजनिघण्टः ॥

वैयाक

वैभव, स्त्री, विभवस्य भावः । विभवशब्दात्
ष्वाप्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् ॥ (यथा, कथासरित्-
सागरे । ६६ । १६१ ।

“सोऽप्यावेद्य यथार्थमम्बरचराधीशः क्षणान्
कल्पिता-
शेषस्त्वितदिश्यवैभवविधिः सिद्धिप्रभावात्ततः ॥”
अतिशयः । यथा, भागवते । ५ । १८ । ११ ।

“यत्तसङ्गलब्धं निजवीर्यवैभवं
तीर्थं सुदुः संस्पृशतां हि मानसम् ॥”

विभोभावं इत्यर्थं अण्प्रत्यये ऐन्त्यम् । यथा,
भागवते । १० । १४ । ३८ ।

“जानन्न एव जानन्न किं वक्तव्या न मे प्रभो ।
मनसो वपुषो वाचो वैभवं तव गोचरः ॥”

वैभानिजं, स्त्री, (विभाजयितुर्धर्मम् । विभाजयित्
+ “नृतोऽण्” । ४ । ४ । ४६ । इति अण् ।
विभाजयितुर्गोलोपश्चेति काशिकोक्ता नि-
लोपः ।) विभाजयितुर्धर्मम् । इति सिद्धान्त-
कौमुदी ॥

वैभानं, स्त्री, देवोदानम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(यथा, मार्कण्डेये । ५५ । २ ।

“पूर्वं चैत्ररथं नाम दक्षिणे नन्दनं वनम् ।
वैभानं पश्चिमे श्रेते सावित्रश्चोत्तराशले ॥”

विभाजराजस्य तपःस्थानम् । यथा, हरि-
वंशे । २३ । १४ ।

“ततो विभाजितं तेन वैभानं नाम तदनम् ॥”
पुं, पञ्चमविशेषः । यथा मार्कण्डेये । ५६ । १३ ।

“तरुर्नरितं विस्त्राता वैभानं साचलं ययौ ॥”
लोकविशेषः । यथा, हरिवंशे । १८ । ४६ ।

“वैभाना नाम ते लोका दिवि भान्ति सुद-
शनाः ॥”

वैभाचः, पुं, (विमातुरपत्यमिति । विमात् + अण् ।)
वैभाच्यः । इति जटाधरः ॥

वैभाचा, स्त्री, (विमातुरपत्यं स्त्री ।) विमात्-
कन्या । वैभाचशब्दादापप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

वैभाच्यः, पुं, (विमातुरपत्यम् । विमात् + “शुभ्रा-
दिभ्यश्च” । ४ । १ । २३ । इति ट् ।) विमात्पुत्रः ।

तत्पठ्यायः । विमात्पुत्रः २ । वैभाचः ३ । इति
जटाधरः ॥ (“तथोरभावे तथाविधौ वैभा-
च्यौ” । इति शुद्धितत्त्वे प्रेतश्राद्धाधिकारि-
प्रस्तावि ॥)

वैभाच्यी, स्त्री, (विमातुरपत्यं स्त्री । विमात् +
ट् । ततो ङीप् ।) विमात्कन्या । वैभाच्य-
शब्दादीपप्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् ॥

वैसुक्तः, त्रि, विसुक्तिविशिष्टः । तद्भावे, स्त्री ।
विसुक्तशब्दात् णप्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् ॥

वैमेयः, पुं, विनिमयः । इति हेमचन्द्रः ॥

वैयाकरणः, त्रि, (याकरणं वेति अधीते वा ।
याकरण + “अण्प्रत्ययनादिभ्यः” । ४ । ३ । ७३ ।
इति अण् । “नयाभ्यां पदान्ताभ्यामिति” । ७ ।
३ । ३ । इति यकारात् पूर्व्यं ऐच् ।) याकरण-
वेता । याकरणाधीता । याकरणशब्दात्
ष्वाप्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

च निष्पन्नमिदम् । याकरणसम्बन्धी च ॥ (यथा,
पाणिनी । ६ । ३ । ७ ।

“वैयाकरणाख्यायां चतुर्थ्याः ॥”

यथा च महाभारते । ५ । ४३ । ६१ ।
“सर्वाध्यानां याकरणाह्वयाकरण उच्यते ।
तन्मूलतो याकरणं याकरोतीति तत्तथा ॥”

वैयाकरणभाष्यः, पुं, वैयाकरणी भाष्या यस्य ।
इति सुश्वेदोद्ययाकरणम् ॥

वैयाघ्रः, पुं, (याघ्रस्य विकारः । याघ + “प्राणि-
रजतादिभ्यः” । ४ । ३ । १५४ । इति अण् ।
ततः वैयाघ्रस्य चर्मणा परिवृतो रथः । “हेप-
वैयाघ्रादण्” । ४ । २ । १२ । इति अण् ।) याघ-
चर्मणाच्छादितरथः । तत्पठ्यायः । हेपः २ । इत्य-
मरः । १० । ५८ । (यथा, महाभारते । २ । ५८ । ४ ।

“अयं सद्यस्ससमितो वैयाघ्रः सुप्रतिष्ठितः ।
सुचक्रोपस्करः श्रीमान् किङ्किणीजाल-
मण्डितः ॥”)

याघ्रसम्बन्धिनः, त्रि, यथा,—
“उत्तराभिमुखी भूत्वा निराहारा निरन्तरम् ।
वैयाघ्रचर्मणा सना सोऽहंमहानना सती ॥
अ्यातिमयं शिवं शान्तं परं शिवकरं परम् ॥”

इति कालिकापुराणे ४४ अध्यायः ॥
(यथा च दृष्टुं संहितायाम् । ४४ । १३ ।

“पूर्वाभिमुखः श्रीमान् वैयाघ्रं चर्मणि स्थितो
राजा ॥”)

वैयाघ्रपदः, पुं, (याघ्रपदोऽपत्यमिति । याघ्रपद +
अण् । यद्वा, याघ्रस्यैव पादावस्य इति बहु-
व्रीहौ “पादस्य लोपः इति” । ५ । ४ । १३८ । इति
अकारलोपे गर्ग्यादित्वात् यच् । “पादः पत् ।”
६ । ४ । ३० । इति पदादेशः । “न युभ्यामिति” ।
७ । ३ । ३ । यकारात् पूर्व्यं ऐच् ।) गोत्रकारक-
सुनिविशेषः । यथा, तिथ्यादितत्त्व ।

“वैयाघ्रपदगोत्राय सौमित्रप्रवराय च ।
अपुत्राय दशम्यैतन् सलिलं भीष्मवर्मेण ॥”
(यथा, महाभारते । ४ । ६ । ११ ।

“युधिष्ठिरस्यासमहं पुरा सखा
वैयाघ्रपदः पुनरस्मि विप्रः ॥”)

वैयासिकः, पुं, (यासस्यापत्यम् । “यासवत्कुनिषा-
देति” । ४ । १ । ६७ । इत्यस्य काशिकोक्ता
इण् अकजादेशश्च । न युभ्यामिति ऐच् ।)
यासस्यापत्यम् । इति सुश्वेदोद्ययाकरणम् ॥
(यथा, भागवते । १० । १ । १४ ।

“एवं निशम्य भृगुनन्दन साधुवाटं
वैयासिकः स भगवानथ विष्णुरातम् ।
प्रत्यर्थं कृष्णचरितं कलिकल्पाग्रं
याज्ञिकमारभत भागवतप्रधानः ॥”)

वैयासिकः, त्रि, (यासिना कृतः । यास + ठञ् ।
तत ऐच् ।) यासकृतमंहितादिः । इति
श्रीभागवतम् ॥

वैयुष्टः, त्रि, (युष्टे दीयते कार्यम् । “युष्टादिभ्यो-
ऽण्” । ५ । १ । ६७ । इति अण् । न युभ्यामिति ऐच् ।)
प्राप्तर्भवः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

‘वैराग्यं’

वैरं, स्त्री, (वीरस्य कर्म भावो वा । वीर + अण् ।)
विरोधः । इत्यमरः ॥ (यथा, भागवते । ८ ।
७ । ३६ ।

“बहुवेरेषु भूतेषु मोहितेष्वाममायया ॥”
तस्य समुत्थानं पञ्च । स्त्रीकृतम् १ यथा कृष्ण-
शिशुपालयोः । वास्तुजम् २ यथा कौरव-
पाण्डवानाम् । वाग्जम् ३ यथा द्रोणदुर्ययोः ।
सापन्नम् ४ यथा नृषिकर्माणां रथयोः । अप-
राधजम् ५ यथा पूजनीयकृद्दत्तयोः । इति
महाभारतम् ॥

वैरक्तं, स्त्री, (विरक्तस्य भावः । विरक्त + अण् ।)
विरक्तता । विरक्तशब्दाद्वाचार्थं षष्ठाप्रत्ययेन
निष्पन्नमिदम् ॥

वैरङ्गिकः, त्रि, (विरङ्गं नित्यमर्हतीति । “हिरा-
दिभ्यो नित्यम्” । ५ । १ । ६४ । इति ठञ् ।)
विरागाङ्गः । इति हेमचन्द्रः ॥

वैरनिर्यातनं, स्त्री, (वैरस्य निर्यातनम् ।) कृताप-
कारस्य प्रत्यपकारः । तत्पठ्यायः । वैरशुद्धिः २
प्रतीकारः ३ । इत्यमरः ॥

वैरप्रतिक्रिया, स्त्री, (वैरस्य प्रतिक्रिया ।) वैर-
निर्यातनम् । इति हेमचन्द्रः ॥

वैरशुद्धिः, स्त्री, (वैरस्य शुद्धिः ।) वैरनिर्यातनम् ।
इत्यमरः ॥

वैरागिकः, त्रि, (विरागं नित्यमर्हतीति । विराग +
ठञ् ।) विरागाङ्गः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

वैरागी, [न] त्रि, (विरागस्य भावो वैरागम् ।
तदस्यास्तीति इति ।) विषयेच्छारहितः ।
वैराग्ययुक्तः । यथा,—

“सनकश्च सनन्दश्च तृतीयश्च सनातनः ।
सनत्कुमारो वैरागी चतुर्थः पुत्र एव च ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मखण्डे २४ अध्यायः ॥
वैराग्यं, स्त्री, (विरागस्य भावः । विराग +
अण् ।) विषयतुच्छधीः । यथा,—

“ज्ञानवैराग्ययोर्भक्तिप्रवेशयोपयोगिता ।
इष्टं प्रथममेवेति नाङ्गलमुचितं तयोः ॥
यदुभे चित्तकाटिगृहेतु प्रायः सतां मते ।
सुकुमारस्वभावेयं भक्तिस्तद्वैराग्यरिता ॥”

यथा एकादशस्कन्धे ।
“तस्मात्तत्त्वयुक्तस्य योगिनो वै मदात्मनः ।
न ज्ञानं न च वैराग्यं प्रायः श्रेयो भवेद्विद्वद् ॥”
इति ॥

किन्तु ज्ञानविरक्त्यादिमार्थं भक्तेव सिद्धयति ।
यथा तत्रैव ।

“यत् कर्मभिर्यत्तपसा ज्ञानवैराग्यतश्च यत् ।
योगेन दानधर्मेण श्रेयोभिरितरेरपि ॥
सर्वं मदभक्तियोगेन मदभक्तौ लभतेऽक्षया ।
स्वर्गापवर्गं महाम कथाश्चिदयं वाञ्छति ॥
रुचिसुदृढस्तत्र जनस्य भजनं हरेः ।
विषयेषु गरिष्ठोऽपि रागः प्रायो विलीयते ॥
अनासक्तस्य विषयान् यथाहं सुपयुज्यते ।
निर्वन्धः कृष्णसम्बन्धे युक्तं वैराग्यमुच्यते ॥
प्रापश्चित्तया बुद्ध्या हरिसम्बन्धिवस्तुनः ॥

वैरोचिः

समुच्चयः परिभाषागो वैराग्यं फलं कथ्यते ।”
इति भक्तिरसाद्वत्तसिन्धौ पूर्वभागे साधन-
लहरी ।
वैराटः, पुं, इन्द्रगोपकीटः । इति हेमचन्द्रः ।
विराटसम्बन्धिनि, त्रि । (स्त्री, विपाटपर्व ।
यथा, महाभारते । १ । २ । ५७ ।
“आरुण्ययन्तः पर्वं वैराटस्तदनन्तरम् ।”
विराटकथायां स्त्री । यथा, तत्रैव । १ । १ । ५८ ।
“अभिमन्योश्च वैराट्या पर्वं वैवाहिकं स्मृतम् ।”
तथा च देवीभागवते । ७ । ७ । ४ ।
“अभिमन्योर्वैरा भाष्या वैराटी चाति-
सुन्दरी ।”
विस्तृते च त्रि । यथा, महाभारते । १ । ३ । ७८ । २ । १ ।
“वैराटपृष्ठसुखाणं सर्वरत्नैरलङ्कृतम् ।
प्रदाय मरुता लोकान् स राजानु प्रतिपद्यते ।”
वैराट्या, स्त्री, जिनघोषप्रवादादेश्यस्मर्गतदेवी-
विष्णुः । इति हेमचन्द्रः ।
वैराटः, पुं, अर्जुनवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ।
वैरो, [न] पुं, (वैरस्यस्त्रीति । इतिः ।) शत्रुः ।
इत्यमरः । (यथा, मग्नौ । ४ । १३३ ।
“वैरिणं नोपसेवेत सहायश्चैव वैरिणः ।”)
वैरसम्बन्धिनि, त्रि ।
वैरुण्यं, स्त्री, (विरूपस्य भावः ।) विरूपता ।
यथा,—
“वैरुण्यमङ्गेषु कष्टानपानो
मौख्यं तथा लज्जामसन्निवेशः ।
एतान् वधानर्हति रूतवादी
शास्त्रेषु दूतस्य वधो न दृष्टः ।”
इति महानाटके ५ अङ्कः ।
(असाधारणत्वम् । यथा, महाभारते । ५ ।
४३ । ७ ।
“निर्दिश्य सत्यं प्रवदन्ति वेदा-
स्तं विश्ववैरुण्यमुदाहरन्ति ।”
विसदृशत्वम् । यथा, तत्रैव । १२ । २४० । २ ।
“एतच्चाप्नोत्यैरुण्यं वर्तते प्रतिकूलतः ।”
वैरोचनः, पुं, (विरोचनस्यापत्यम् । विरोचन +
अण् ।) बुद्धः । बलिराजः । (यथा, महा-
भारते । ३ । २८ । १७ ।
“अथ वैरोचने दीपानिगन् विहङ्गमा-
वताम् ।”)
अपि पुत्रः । सुव्यपुत्रः । सहगणः । इति
शुद्धरत्नावली ।
वैरोचननिकेतनः, स्त्री, (वैरोचनस्य बलेनिके-
तनम् ।) पातालम् । इति हलानुधः ।
वैरोचनिः, पुं, (विरोचनस्यापत्यम् । विरोचन +
अण् ।) बुद्धः । बलिराजः । (यथा, विष्णु-
पादादिकेशवर्णनस्तोत्रे । १ ।
• “याभ्यां वैरोचनीजौ युगपदपि विपत्संपदो-
रेकधाम ।”
सुव्यपुत्रः । इति मेदिनी ।
वैरोचिः, पुं, बाणदेवः । यथा, वैरोचिर्बल-
नन्दनः । इति शुद्धरत्नावली ।

५१८

वैवस्व

वैरोद्वारः, पुं, (वैरुद्वारः ।) लतापकारस्य
प्रत्यपकारः । यथा,—
“प्रतिकारः प्रतीकारो वैरनिर्यातनं तथा ।
निर्यातनं वैरशुद्धिवैरोद्वारो निगद्यते ।”
इति शुद्धरत्नावली ।
वैलक्षण्यं, स्त्री, (विलक्षणस्य भावः । विलक्षण +
अण् ।) विलक्षणत्वम् । विलक्षणस्य भाव
इत्यर्थे णाप्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् । (यथा,
भागवते । १० । ५५ । २८ ।
“अवधायं प्रनैरीषद्वैलक्षण्येन योतितः ।”
विभिन्नत्वम् । यथा, मग्नौ कृष्णकः । १ । ८५ ।
“चेतादिस्वपि युगापचाररूपेण धम्मवैल-
क्षण्यम् ।”)
वैल्यं, स्त्री, (विल्यस्येदम् । अण् ।) विल्यफलम् ।
इत्यमरटीका । विल्यसम्बन्धिनि, त्रि । (यथा,
मग्नौ । २ । ४५ ।
“त्राक्षणे वैल्यपालाशौ क्षत्रियो वाट-
खादरी ।”)
वैवधिकः, त्रि, (विवधेन ध्यायतस्तुलादिना यव-
हरति । “विभाषा विवधवोधान् ।” ४ । ४ ।
१७ । इति ठक् ।) विवधेन ध्यायतस्तुलादिना
यवहरति यः । पसारि इति भाषा । (यथा,
राजनरङ्गिण्याम् । ६ । ३०८ ।
“वलगाभिधा वैवधिको वलगामठमकारयत् ।”
तत्पठ्यायः । वार्तावहः । २ । इत्यमरभरती ।
वार्तावहः । ३ । इति शुद्धरत्नावली ।
वैवर्ग्यं, स्त्री, (विवर्णस्य भावः ।) विवर्णता ।
विवर्णस्य भाव इत्यर्थे णाप्रत्ययेन निष्पन्न-
मिदम् । (यथा, कथासरित्सागरे । १६ । ४८ ।
“सा वार्ता कर्णमागत्य तस्या वैवर्ग्यदायिनी ।”
तत्तु स्त्रीणां सात्त्विकभावानामन्यतमम् । यथा,
साहित्यदर्पणे । ३ । १६६ ।
“स्तम्भः स्वेदीय रोमाञ्चः स्वरभङ्गोऽथ वैपथ्यः ।
वैवर्ग्यमश्रुप्रलय इत्यष्टौ सात्त्विकाः स्मृताः ।”)
वैवस्वतः, पुं, (विवस्वतोऽपत्यमिति । अण् ।) यमः ।
इत्यमरः । (यथा, बृहत्संहितायाम् । ६८ । २३ ।
“एवं शशाः समतिहायनोऽयं
वैवस्वतस्यालयमभ्युपेत ।”
यथा च ऋग्वेदे । १० । १४ । १ ।
“वैवस्वतं संगमनं जनानां
यमं राजानं हविषादुवस्य ।”
“वैवस्वतं विवस्वतः सुव्यस्य पुत्रम् ।” इति तदु-
भाष्यं सायणः । यथा च राजतरङ्गिण्याम् ।
४ । १५२ ।
“वनराजिप्रसामयेन दिशं वैवस्वताङ्गिताम् ।”
रुद्रविशेषः । इति जटाधरः । शनिः । सप्तमी
मन्त्रः । (यथा, रघुवगे । १ । ११ ।
“वैवस्वतो मनुर्नाम माननोऽथो मनोयिषाम् ।”)
वर्णमानोऽयम् । अस्मिन्मन्त्रे वामनोऽव-
तारः । पुरन्दरः इन्द्रः । आदित्या वसवो
रुद्रा विश्वदेवा मरुतगणाः । अश्विनोऽश्वभः ।
इत्याद्या देवा । कश्यपः अत्रिः वशिष्ठः

वैवाहि

विश्वामित्रः गोतमः जमदग्निः भरद्वाजः एते
सप्तर्षयः । इत्याहुः रुद्रः शर्मातिः दिष्टः ४९ः
कश्यपः नरिष्यन्तः एषधः नाभागः कावः
एते मनुपुत्रा दश । इति श्रीभागवतमसम् ॥ १॥
अपि च ।
“सप्तमश्च प्रवक्ष्यामि यद्देवस्वतस्तुल्यत ।
अत्रिश्चैव वशिष्ठश्च कशापी गोतमस्तथा ।
भरद्वाजस्तथा योगी विश्वामित्रः प्रतापवान् ।
यमदग्निश्च सप्तैते संप्रतं ये महर्षयः ।
साध्या विश्वाश्च रुद्राश्च मरुतो वसवोऽश्विनौ ।
आदित्याश्च सुरास्तदनु सप्त देवगणाः स्मृताः ।
इत्याहुः प्रमुखाश्चास्य दशपुत्राः स्मृता भुवि ।
मन्वन्तर्यु सर्वेषु सप्त सप्त महर्षयः ।
लता धम्मयवस्थानं प्रयान्ति परमं पदम् ।”
इति मातस्य मन्वन्तरानुकीर्तनो नाम ८ अः ।
अन्यथा ।
श्रीमार्कण्डेय उवाच ।
“आदित्या वसवो रुद्राः साध्या विश्वे मरुद-
गणाः ।
भृगवोऽङ्गिरसश्चाष्टौ यत्र देवगणाः स्मृताः ।
आदित्या वसवो रुद्रा विश्वाः कश्यपात्मजाः ।
साध्याश्च मरुतो विश्वे धम्मपुत्रा गणाश्च यः ।
भृगोस्तु भृगवः पुत्राः शृङ्गिरोऽङ्गिरसः सुताः ।
एष सगंस्तु मारीचो विक्रयः संप्रसाधिपः ।
तेजस्वी नाम तेजोऽपि महात्मा यज्ञभागशुक ।
अतानामागता ये न वनेन ये च संप्रतम् ।
सर्वे ते त्रिदशैरास्तु विद्ययास्तुल्यजनाः ।
सहस्राणां कुलिशिनः सर्वे एव पुरन्दराः ।
मधवन्तो ह्यथाः सर्वे षडङ्गिणो गजगामिनः ।
ते शतक्रतवः सर्वे भूताभिमवतेजसः ।
धर्मादोः कारणैरेते राधित्यगुणास्त्रिताः ।
भूतभयभयनाथाः शृणु चैतन् जयं हिज्ज ।
भूर्माकोऽयं स्मृतो भ्रामरन्तर्गतो भुवः स्मृतम् ।
स्वराज्यस्य तथा स्वर्गस्तेलोक्यमात्र गद्यत ।
अत्रिश्चैव वशिष्ठश्च कशापीश्च महाश्रुतिः ।
गौतमश्च भरद्वाजो विश्वामित्रश्च कौशिकः ।
तथैव पुत्रो भगवाञ्चोक्तस्य महात्मनः ।
जमदग्निश्च सप्तैते मनुयोऽथ तथात्तर ।
इत्याहुः नभश्चैव दृष्टः शर्मातिरेव च ।
नरिष्यन्तश्च विश्वातो नाभागो दिष्ट एव च ।
कश्यपश्च एषधश्च भूमिपा लोकविश्रुताः ।
मनोर्जैवस्वतस्येते नव पुत्राः प्रकीर्तिताः ।
वैवस्वतमिदं देवि । कथितं ते मयात्तरम् ।
अस्मिन् श्रुतं नरः सदाः पठितं चैव सप्तम ।
स्तुत्यत पातकेः सर्वैः प्रणम्य महदयुतम् ।”
इति मार्कण्डेयपुराणे वैवस्वतमन्त्रसंभारप्रसंगे
वैवस्वतो, स्त्री, (वैवस्वतस्य इयम् । अण् । ततो
ह्रीप् ।) दक्षिणदिशा । इति राजनिर्घण्टः ।
वैवाहिकः, पुं, (विवाहाक्षरः । विवाह + टण् ।)
कथापुत्रयोः अश्वरः । वैवाद इति वज्रभाषा ।
समुधौ इति हिन्दोभाषा । (तत्पठ्यायः । सप्तम्यो
२ । यथा, कौतुकसंस्वरः । ३ ।

वैशाखः

“अक्षमासमानतासखसुतावैवाहिक-
शालक-
अशुकासुरकण्ठया गतवती व्याख्या तदेवा मम”
विवाहसम्बन्धिनि, त्रि। यथा,—
“पञ्चमे सप्तमे चैव येषां वैवाहिकी क्रिया।
ते च सान्त्वानिनः सर्वे पतिताः शूद्रतां गताः”
इत्युद्वाहसम्बन्धम् ॥
अपि च।
“कन्याभ्यश्च पितृव्याहृत्य वैवाहिकं वसु।
अपुत्रकस्य कन्या स्वा धर्मजा पुत्रवहुरेत् ॥”
इति दायनस्व देवलः ॥
(यथा च मनुः । २ । ६७ ।
“वैवाहिको विधिः स्त्रीणां संस्कारो वैदिकः
स्तुतः ॥”)
शैश्यायनः, पुं, (विश्वस्य गोत्रापत्यम् । “अन्वा-
दिभ्यः फञ् ।” ४ । १ । ११० । इति फञ् ।)
मृनिविशेषः । यथा,—
“अथ शिष्यान् प्रजग्राह चतुरो वेदपारगान् ।
जैमिनिश्च सुमन्तश्च वैशम्पायनमेव च ॥
पेलं तेषां चतुर्थश्च परमं मां महासुनिः ।
अवेदश्चावकं पेलं जग्राह स महासुनिः ।
यत्तुर्वेदप्रवक्तारं वैशम्पायनमेव च ॥”
इति कौर्म ४६ अध्यायः ॥
स च वज्रवारकः । यथा,—
“जैमिनिश्च सुमन्तश्च वैशम्पायन एव च ।
पुलस्त्यः पुलहश्चैव पक्षिते वज्रवारकाः ॥”
इति पुराणम् ॥
शैश्यायनः, स्त्री, (विश्वसिद्धिर्भगम् । विश्वसिद्ध +
“ह्रतोश्च ।” ४ । ४ । ४६ । इति अण् । तत्र
“विश्वसिद्धिरिहोपच” इति काशिकोक्त्या
दृष्टलोपः ।) अधिकारः । शस्त्राभावविशि-
ष्टत्वम् । विगतं शस्त्रं यस्य । विपूर्वशस्त्रशब्दा-
दणप्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् । इति सिद्धान्त-
कौमुदी ॥
वैशाखं, स्त्री, (विशाख एव । स्वार्थे णङ् ।) धनु-
ज्जिह्वा संस्थानभेदः । यथा,—
“म्यानाम्यालोद्वेशाखप्रखलीद्वानि मण्डलम् ।
समपादश्च—”
इति हेमचन्द्रः ॥
(यथा, हरिवंशे । ११० । ४४ ।
“वज्रपातनिर्भं वेगं पातयित्वा ममोपरि ।
भूयः प्रहृत्कामो मां वैशाखिनास्थितो
महीम् ॥”
पुरविशेषः । यथा, कथासरित्सागरे । ६७।५।
“वैशाखाख्ये पुरे राज्ञः पुत्रावावां दिमाहको ॥”)
वैशाखः, पुं, (विशाखा प्रयोजनमस्य । विशाखा
+ “विशाखाभादादिति ।” ५ । १ । ११० ।
इति अण् ।) मस्यानदण्डः । (यथा, शिशुपाल-
वधे । ११ । ८ ।
“दन्तरकरदन्ताः क्षिप्रवैशाखशैले ॥”
वैशाखो पौर्णमासो अस्मिन् । “सास्मिन्
पौर्णमासीति ।” ४ । २ । २१ । इति अण् ।)

५२०

वैशाखः

इन्द्रशमासान्तर्गतप्रथममासः । तत्पर्यायः ।
माधवः २ । राधः १ । इत्यमरः ॥ चान्द्रस्य
तस्य लक्षणम् ।
“विशाखान्तरकायुक्ता वैशाखी पूर्णिमा भवेत् ।
सा वैशाखी यत्र मासं स वैशाखः प्रकीर्तितः ॥”
इति शुद्धरत्नावली ॥
स तु मेघस्यारविः सौरः । तत्र जातफलम् ।
“पुमान् विनीतो द्विजदेवभक्तो
धर्मस्य कर्ता सुजनस्य भर्ता ।
गुणाभिरामोऽयं जगत्पतिः स्यात्
वैशाखमासं खलु जन्म यस्य ॥”
इति कौस्तुभप्रदीपः ॥ * ॥
अथ वैशाखजन्मम् । तत्र पञ्चपुराणम् ।
“तुलामकरमेघेषु प्रातःस्नानं विधीयते ।
हविष्यं ब्रह्मचर्यं महापातकनाशनम् ॥”
वेण्वावन्ते ।
“गवामर्हप्रस्तानां लक्षं दत्त्वा तु यत् फलम् ।
तत् फलं लभते राजन् मेघे स्नात्वा तु आह-
वीम् ॥”
पितामहः ।
“कार्तिकस्य तु यत् स्नानं माघे मासि विशेषतः ।
लक्ष्म्यादनियमानाश्च चान्द्रमानप्रमाणतः ॥”
आभ्यां कार्तिकादिस्नाने सौरचान्द्रयोर्विकल्पी-
नानुष्ठानम् । तत्र चान्द्रमपि द्विविधम् । तथा
च विष्णुः ।
“दर्शं वा पौर्णमासीं वा प्रारभ्य स्नानमाचरेत् ।
पुण्यान्यहानि त्रिंशत् मकरस्य दिवाकरे ॥”
दर्शं दर्शान्त्यागसम्बन्धिनीं प्रतिपदमारभ्य
त्रिंशत्तिथिम् । नारायणोपाध्यायस्तु दर्शपौर्ण-
मासीति पूर्वदिनसङ्कल्पपरमिति । तत्र सौर-
ज्ये राशुल्लेखः कार्यः ।
“संक्रान्तिविहितं कार्यं संक्रान्तिः परि-
कीर्तिता ।
मासोल्लेखश्चेतरस्मिन् रविराशिस्थितस्तथा ॥”
इति गारुडः ॥ * ॥
तत्रश्चाङ्गोदयकाले मञ्जनं कृत्वाचम्य उद-
सुखः ॐ नत् सदितुष्टाय अद्य वैशाखे मासि
अमुकपक्षे अमुकतिथावारभ्य मेघस्यारविं यावत्
प्रत्यहं अमुकगोत्रः श्रीअमुकदेवशर्मा श्रीविष्णु-
प्रीतिकामः प्रातःस्नानमहं करिष्ये । इति ।
गङ्गायाम् अर्घ्यप्रस्तनगवीलज्जदानज्यफलसम-
फलप्राप्तिकामो विष्णुप्रीतिकामो वा इति
सङ्कल्प्य यथोक्तविधिना स्नायात् । प्रतिदिन-
सङ्कल्पे तु आरभ्य मेघस्यारविं यावत् प्रत्यह-
मिति न वक्तव्यं किन्तु मासीत्यनन्तरं मेघ-
राशिस्यारवौ इत्यधिकं वक्तव्यम् । चान्द्रे तु
मास्यनन्तरं शुक्लपक्षे प्रतिपदि तिथावारभ्य
दर्शपर्यन्तमित्युच्यते । प्रतिदिनसङ्कल्पे
त्वारभ्य प्रत्यहमनन्तरं न वक्तव्यम् । एवं लण्य-
प्रतिपदारम्भे ऊहनीयम् । एवं मासान्तरे
चोहनीयम् । सङ्कल्पाकरणे फलहानिमाह
भविष्यपुराणम् ।

वैशाखः

“सङ्कल्पेन विना राजन् यत्किञ्चित् कुरुते नरः ।
फलचात्पात्यकं तस्य धर्मस्याहं च यो भवेत् ॥”
महार्णवे ।
“यो ददाति हि मेघादौ शक्तनसुषटान्वितान् ।
पितृगृहिष्य विप्रेभ्यः सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
विप्रेभ्यः पादुकां कृत्वा पितृभ्यो विधुवे शुभम् ॥”
पितृभ्यः पितृगृहिष्य । अत्र विष्णुरहस्यम् ।
“अयने कीटिगुणितं लक्षं विष्णुपदीषु च ।
वदन्तीति स हसन्तु वदन्तीत्यामुदाहृतम् ॥
शतमिन्द्रचये पुण्यं सहस्रसु दिनचये ।
विधुवे शतसाहस्रमा का-मा-वैष्णवन्तकम् ॥”
इति मत्स्यपुराणोक्तशतसहस्रगुणिततत्कर्मफल-
जनकत्वेन विवक्षणीयत्वाभिधादाविशेषि विधुव-
संक्रान्तिपुण्यकालपरम् । अन्यथा कालव्य-
कल्पनापत्तेः । यवहारोऽपि तथा ॥ * ॥ संक्र-
मणपुण्यकालस्तु दिनसंक्रमणे कृतं दिनम् ।
“वदन्तीति सुखेतीति वृत्ते च विधुवदये ।
भविष्यत्यने पुण्यमतीति चोत्तरायणे ॥”
इति तु पुण्यतरकालपरं दिनवृत्तोत्तरायणादि-
विहितविश्रुतिदण्डादीनां रात्रिप्रविष्टभाग-
स्यापि पुण्यत्वम् । रात्रिसंक्रमे तु दण्डन्य-
प्रथमयामहयाम्यन्तरे तद्विषयीयशेषयामहयं
पुण्यम् । दण्डहयाम्यन्तरे तद्विषयीय-
तिथेरभेदे तु तद्विषयीयशेषयामहयं पुण्यम् ।
भेदे तु तद्विषयीयशेषयामहयं पुण्यं परदिव-
सीयाद्ययामहयश्च । तिथ्यभेदभेदोक्त्यायने
तद्विषयीयशेषयामहयम् । उत्तरायणे, पर-
दिवसीयशेषयामहयम् । दण्डाधिकशेषार्ध-
रात्रिसंक्रमणे परदिनाद्ययामहयम् । सत्या-
संक्रमणे तु दिनदण्डे दिनस्य रात्रिदण्डे रात्रे-
र्यवस्यति ॥ * ॥ संक्रान्त्यां स्नानमावश्यकम् ।
अनिष्टसंक्रमणे तु तद्दोषशान्त्यर्थं धुस्त्रिबोज-
सलिलेन सर्वविधिलेनेन च स्नानं विष्णुपूजनं
तत्कर्मजपः । संक्रान्तिकाल एव स्त्रीतेलमां-
वर्धम् । इत्युच्यते मावास्यायाम् । दिनचये तिथि-
चये । आ-का-मा-वैषु आषाढकार्तिकमाघ-
वैशाखपौर्णमासीषु ॥ * ॥ ततः कृतस्नानादिः
प्राङ्मुख उदङ्मुखं ब्राह्मणं गन्धपुष्पाभ्यां पूज-
यित्वा जलघटान्वितशक्तं जलघटान्वित-
शक्तभ्यो नमः इति पूजयित्वा ब्राह्मणहस्ते जलं
दत्त्वा घटं संप्रोक्ष्य वामहस्ते स्पृष्ट्वा कुशज्य-
तिलजलान्यादाय ॐ नत् सदितुष्टाय अमु-
कयासुके मास्यमुकपक्षेऽमुकतिथौ महोविधुव-
संक्रान्त्यां अमुकगोत्रस्य पितुरमुकदेवशर्माः
सर्वपापविमुक्तिकामः एतान् जलघटान्वित-
शक्तं विष्णुदेवताकान् अमुकगोत्राय अमुक-
देवशर्मान् ब्राह्मणाय तुभ्यमहं संप्रददामीति
ब्राह्मणहस्ते जलं दत्त्वा ब्राह्मणस्तु दक्षिण-
हस्ततलमध्यभागाद्येतीर्थेन ओमित्यनेन ए-
हीत्वा स्वस्तीलुक्कामायन्तीं कामस्तुतिं च पठेत् ।
जलघटान्विताः शक्तवो विष्णुदेवताकाः । इति
वदेत् । ततो दक्षिणां दद्यात् । यथा ॐ अद्यः

वैशाखः

वैशिकः

तदा नियममास्या माधवे माधवं भज ॥
 राज्यभोगांश्च विपुलान् पुत्रमित्रादिमस्यदम् ।
 यत्किञ्चिन् तदा विष्णोः प्रियं माधवमाचर ॥
 यत्किञ्चिन् राजेन्द्र जन्मश्रुजरादिवम् ।
 भयं यदि तदा विष्णोः प्रियं माधवमाचर ॥
 येनोत्तरितो मामो माधवः पापवृद्धिभिः ।
 नरकात्त नियतेन दग्धाः कोपाग्निना हरेः ॥
 न वैशाखसमो मामो विशेषः केशवप्रियः ।
 अत्रनेन क्षिपेद्यस्तु तं विद्यामिकथात्मज ॥
 यत्किञ्चिद्विधा तत्र विशेषेण वनाश्रमी ।
 वैशाखे नरकं याति ह्यक्रत्वा नियमं नरः ॥
 तस्मादाजन् प्रयत्नेन कुरु त्वं माधवव्रतम् ।
 यस्याचरणमात्रेण हरिस्तुष्टो भविष्यति ॥
 तावद्भर्तुन् पुण्यानि स्वर्गं मर्त्यं रसान्ते ।
 यावन्नायाति राजेन्द्र माधवो माधवप्रियः ॥
 अगुमाचरन् यत्किञ्चिदुद्यो ददाति च माधवे ।
 काले वा यदि वाकालं कोटिकोटिगुणं भवेत् ॥
 यतोदधीना राजर्षिः चयो नैवोपपद्यते ।
 तथैव माधवे मामि न त्वयं पापपूजयोः ॥

नाचारि धर्माचरणेन माधवं
 नाराधितो येः पुरुषप्रधानः ।
 येन श्रुता भूप कथा मुरारे-
 स्तर्गा वृथा जन्म नराधमानाम् ॥
 न पौड्यन्ति गृहराजसा गणा
 यन्ताः पिशाचोद्गमभूतदानवाः ।
 यो माधवे मामि नरेन्द्रवर्ध
 भुवं मुरारेव्रतमाचरन्ति ह ॥

इति पाञ्चोत्तरखण्डे वैशाखमाहात्म्यकथने १६८
 अध्यायः ॥

वैशाखी, स्त्री, (विशाखया युक्ता पौर्णमासी ।
 “नक्षत्रेण युक्तः कालः” ४।२।३। इत्यण् ।
 ततो ङीप् ।) वैशाखमासस्य पूर्णिमा । यथा,
 “विशाखावारकायुक्ता वैशाखी पूर्णिमा
 भवेत्”

इति शब्दरत्नावली ॥

तत्र तर्पणफलम् । वैशाखीसुपक्रमस्य यमः ।
 “गौरान् वा यदि वा कृणान् तिलान् चोद्दिण
 संयुतान् ।

प्रीयतां धर्मराजेति पितृन् देवांश्च तर्पयेत् ॥
 यावज्जीवकृतं पापं तत्तत्तदादेव नश्यति ।
 अष्टायुतश्च तिष्ठेत् स्वर्गलोके न संशयः ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥३॥

रक्तपुनर्नवा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वसुदेवस्य
 स्त्रीणामन्यतमा । यथा, हरिवंशे । ३५।२ ।
 “वैशाखी च तथा भद्रा गुणामा चैव

पञ्चमा ॥”)

वैशिकः, पुं, (वैशेन जीवतीति । वैश + “वैतना-
 दिभ्यो जीवति” ४।४।२२। इति ठक् ।)
 निविधानाथकान्तर्गतनायकविशेषः । यथा,—
 शृङ्गारस्य उभयसाध्वान्नायकोऽपि निरूप्यते ।
 स च त्रिविधः । पतिरुपपत्तिवैशिकश्च । बहु-
 वैशाभोगोपरसिको वैशिकः । यथा,—

वैशिकः

“काचीकलकण्ठकोमलनाभिकान्तिं
 पारावतध्वनिविचित्रितकण्ठपालम् ।
 उद्गान्तलोचनचकोरमनःकर-
 माशास्त्रं कमपि वारविलासवत्याः” ॥३॥
 वैशिकलज्जममध्यमाधमभेदान् निविधः । दधिता-
 श्रमप्रकीर्तिं अपि उपचारपरायणः उत्तमः ।
 यथा,—

“चक्षुःप्रान्तसुदीप्त्य पद्मलङ्घः शोणारविन्द-
 प्रियं
 मोक्षैर्जल्पति न स्मितं वितनुते यक्षाति वीर्यं
 न वा ।

तत्प्योपान्तसुपेत्य किन्तु पुलकभाजकपोलदुतिः
 कान्तः केवलमानतेन शिरसा सुक्तासजं
 गुम्फति” ॥३॥

प्रियायाः प्रकोपे यः प्रकोपमसुरागं वा न
 प्रकटयति तैष्टया मनोभावं यक्षाति समध्यमः ।
 यथा,—

“आस्यं यद्यपि ह्यास्यवर्णितमिदं लास्येन हीनं
 वचो

नेत्र शोणसरोपकान्तिरुचिरे कापि क्षणं
 स्वीयते ।

मालायाः करणोद्यमो न कविकारम्भः कुचा-
 भोजयो-

धूपः कुन्तलधोरणीयु सुतनोः सायन्तनो
 दृश्यते” ॥३॥

भयङ्गपालकाश्रयः कामक्रीडायाभक्तकृत्या-
 ल्यविचारोद्यमः । यथा,—

“उद्यति हृदि नैव यस्य लज्जा
 न च करुणा न च कोऽपि भीतिलेशः ।
 वकुलसुकुलकोषकोमलां मां
 पुनरपि तस्य करेण सातयेथाः” ॥३॥

मानो चतुरः शूठ एवान्तर्भवति । मानो यथा,
 “वात्स्याकृतपरायणं तव वचो वचोपमेयं मनः
 श्रुत्वा वाचमिमामपास्य विनयं याजाद्विहः

प्रस्थिते ।

प्रातर्चक्रविलोकेने परिहृतालापे विवृत्तानने
 प्राणेशे नियतं पतन्ति लपणा वामभ्रुवो

दृश्यः ॥”

वाक्चैष्टायज्ञसमागमस्तुरः । वचनयज्ञा-
 समागमो यथा,—

“तमोजटाले हरिदन्तराले
 काले निशायास्तव निर्गतायाः ।
 तटे नदीनां निकटे वनानां
 घटेन शालोदरिः कः सहायः”

चैष्टायज्ञसमागमो यथा,—
 “कान्ति कनकजम्बीरं करे कमपि कुरुति ।
 अगारलिखितं भानौ बिन्दुभिस्तुखी ददौ”

इति रसमञ्जरी ॥

(वैशसम्बन्धिनि, त्रि । यथा, मृच्छकटिके ।
 १ अङ्के ।

“अविहं सामवेदं गणितमथ कलां वैशिकीं
 हस्तिप्रज्ञां

वैशेषि

ज्ञात्वा शब्दप्रसादान् उपगततिमिरे चक्षुषी
 चोपलभ्य ॥”)

वैशिष्टं, क्री, (विशिष्टस्य भावः ।) विशिष्टत्वम् ।
 तत्तु सम्बन्धपदार्थः । विशिष्टधीनियामक इति
 यावत् । यथा, “विशिष्टवैशिष्ट्याद्युपगम-
 बादः” इति शिरोमणिः ॥ दृढसंयोगवान् इति
 शाब्दबोधो न विशिष्टवैशिष्ट्यावगाही । खले
 कपोतव्यायेनैव तत्स्वीकारात् । इति भावः ।
 इति जागदीशी सामान्यलक्षणा ॥ ३ ॥
 (असाधारणत्वम् । यथा, महाभारते । १३ ।
 २५६ । ४२ ।

“त्रिषु लोकेषु तावच्च वैशिष्टं प्रतिपत्त्यसे ।
 सुप्रियः सर्वलोकस्य भविष्यसि जनार्दन ॥”)

वैशेषिकः, पुं, (विशेषं वेत्ति अधीते वा । विशेष +
 ठक् ।) कणादमुनिव्रतदर्शनशास्त्रवेत्ता । तत्-
 पथ्यायः । औलुक्क्यः २ । इति हेमचन्द्रः ॥

(विशेषमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः । विशेष + “अधि-
 कृत्यकृतो ग्रन्थः” ४ । १ । ८७ । इति ठक् ।)

कणादमुनिव्रतदर्शनशास्त्रविशेषः । स तु विशेष-
 पदार्थनिरूपकग्रन्थः । अस्य मतं न्यायदर्शनमत-
 तुल्यम् । अत्र जगतः कारणं परमाणुपर्यन्तं

निरूपितम् ॥ ३ ॥ इह खलु निखिलप्रस्तावन्-
 निसर्गप्रतिकूलवेदनीयतया निखिलात्मसंवेदन-

मिदं दुःखं जिह्वासतस्तद्धानोपायं जिज्ञासुः
 परमेश्वरसाक्षात्कारमुपायमाकलयति ।

“यदा चर्मवदाकाशं वेष्टयन्तोऽहं मानवाः ।
 तदा शिवमविज्ञाय दुःखस्यान्तो भविष्यति”

इत्यादिवचनचयप्रामाण्यात् । परमेश्वरस्य
 साक्षात्कारश्च अवगमननभावनाभिर्भवनीयः ।

यदाह ।
 “आगमेनानुमानेन ध्यानाभ्यासकलेन च ।
 त्रिधा प्रकल्पयन् प्रज्ञां लभते योगसुत्तमम्”

इति ॥

तत्र मननमनुमानाधीनम् । अनुमानश्च आप्रि-
 ज्ञानाधीनम् । आप्रिज्ञानश्च पदार्थविवेकसा-
 पेक्षम् । अतः पदार्थवैयर्थ्यम् “अथातो धम्मं
 याव्यास्यामः” इत्यादिकायां दृष्टान्तव्याख्या-
 कणभक्षेण भगवता व्यवस्थापि । तत्राद्विकल्प-
 त्मके प्रथमेऽध्याये समवेतांशेषपदार्थकथनम-

कारि । तत्रापि प्रथमाद्विके जातिमन्निरूपणम् ।
 द्वितीयाद्विके जातिविशेषयोर्निरूपणम् ।

आद्विकल्पेऽत्मके द्वितीये भूतदिकाललक्षणम् ।
 तत्रापि प्रथमाद्विके भूतविशेषलक्षणम् । द्वितीये

दिकालप्रतिपादनम् । आद्विकल्पेऽत्मके तृतीये
 आत्मान्तःकरणलक्षणम् । तत्राप्यात्मलक्षणं

प्रथमे । द्वितीये अन्तःकरणलक्षणम् । आद्विक-
 ल्पेऽत्मके चतुर्थे शरीरतदुपयोगिविवेचनम् ।

तत्रापि प्रथमे तदुपयोगिविवेचनम् । द्वितीये
 शरीरविवेचनम् । आद्विकल्पेऽव्यवति पञ्चमे कर्म-

प्रतिपादनम् । तत्रापि प्रथमे शरीरसम्बन्धि-
 कर्मचिन्तनम् । आद्विकल्पेऽव्यवति षष्ठे

औत्तम्येनिरूपणम् । तत्रापि प्रथमे दानप्रति-

वैश्यः

५२३
वैश्वदे

वैश्वान

वैष्णवः

विश्वानर एव। स्वार्थे अण्। यद्वा, “विश्वान् नरान् इतो लोकान् लोकान्तरं नयति। इदमर्थेन विश्वानराणां नेष्ट्वेन सम्यग्गते वा कर्मार्थप्रयोजनेन सम्यादिनोऽस्य वैश्वानरः। ‘अन्विषामपि दृष्टान्ते।’ ६।३।१३७। इति दीर्घः। अपि वा विश्वान् जन्तून् अरः। अर गतौ इत्यस्य क्वाप्सत्वात् पदाद्यच् उपपदविभक्त्यालुक्। सर्वान् भूतानि अरः प्रकृतः प्रतिगतः प्रविष्टति विश्वानरः प्राणः। तेन जन्मान्तान् तस्यापत्यं वैश्वानरः” इति निमग्नटीकायां देवराजयज्वा (५।१।) अग्निः। (यथा, गीतायाम्। १५।१४। “अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः। प्राणापानसमायुक्तः पचाम्यन्नं चतुर्विधम्”) चित्रकवचः। इत्यमरः॥ अस्मिन्नामकारणं यथा,—

“तथापि दृष्टिं वो रूपे हे हे प्रत्यक्षोऽधुना। भूतकार्येष्वभूतेन देवलोके तु स्मर्त्तना॥ तिष्ठन्मपि कालान्तं लयं त्वाविशतु दत्तम्। शरीराणि पुनर्नैवं कर्त्तव्योऽहमिति क्वचित्॥ स्मर्त्तनाच्च तथा तुभ्यं दृष्टिं नामानि वोऽधुना। अस्मिन्वैश्वानरो नाम प्राणापानौ तथाश्विनौ। भविष्यति तथा गौरी हिमशैलमृता तथा। पृथिव्यादिगणस्त्वैव गजवत्क्रो भविष्यति॥ शरीरघातवत्स्वते नानाभूतानि एव तु। अहङ्कारस्तथा स्कन्दः कार्त्तिकेयो भविष्यति” इति वाराहे आदिदेवतायां महातपोपाख्याननामाध्यायः॥

वैष्णो, स्त्री, उत्तराषाढानक्षत्रम्। इति हेमचन्द्रः॥ वैष्ण्यं, स्त्री, (विष्म + भावे ण्यच्।) विष्मत्वम्। विष्मशब्दात् भावे ण्यप्रत्ययेन निष्पन्नम्॥ (नतोन्नतत्वम्। यथा, महाभारते। १२।५६।११४।

“समती वसुधायाश्च स सम्यगुदपादयत्। वैष्ण्यं हि परं भूमेरासीदिति च नः श्रुतम्” तारतम्यम्। यथा, महाभारते। १।२००। ११। “महच्च फलवैष्ण्यं दृष्टान्ते कर्मसन्निधौ” दुःखम्। यथा, तत्रैव। ३।६१।२०। “वैष्ण्यं परमं प्राप्नो दुःखितो गतचेनतः। भर्ता तेऽहं निबोधेदं वचनं हितमात्मनः” वैषयिकः, त्रि, विषयसम्बन्धी। विषयशब्दात् णिकप्रत्ययेन निष्पन्नः॥ (यथा, माहृत्यदर्पणे। ३।०४०।

“यस्मात्सिन् सुखाभावोऽप्युक्तस्तस्य वैषयिकसुखपरत्वात् विरोधः”) (

वैष्णवं, स्त्री, होमभक्षः। इति हेमचन्द्रः॥ वैष्णं, स्त्री, (विष् + “भृन्निगमिनमिहनिविश्याशां वृद्धिश्च।” उणा० ४।१५६। इति रुद्रवृद्धिश्च।) पिष्टपम्। इत्युणादिकोषः॥ द्यौः। वायुः। विष्णुः। इति संचिप्रसारोणादिहृतिः॥ वैष्णवं, स्त्री, (विष्णोरिदम्। विष्णु + अण्।) होमभक्षः। इति शब्दरत्नावली। (महापुराण-

५२४

वैष्णवः

विशेषः। यथा, देवीभागवते। ३।१।८। “त्रयोविंशतिसाहस्रं वैष्णवं परमाद्भुतम्” विष्णुसम्बन्धिनि, त्रि॥ (यथा, रघुः। ११।८५। “गां गतस्य तव धाम वैष्णवं

कोपितो ह्यमि मया दिदृक्षुणा”) वैष्णवः, पुं, (विष्णुर्देवता अस्य। अण्।) विष्णुसम्प्रदायसकः। विष्णुभक्तः। तत्पर्यायः। काण्डः २ छारः ३। तस्य लक्षणं यथा,— “यद्येतद्विष्णुदीक्षाको विष्णुसेवापरो नरः। वैष्णवश्चात्र संयात्यः स्कान्दादुक्तानुसारतः” तथा च स्कान्दे।

“परमापदमापनो हर्षो वा समुपस्थिते। नैकादर्शो व्यजेद्यस्तु यस्य दीक्षास्ति वैष्णवी। समात्मा सर्वजोवैष्णु निजाचारोऽविभ्रतः। विष्णुपिताखिलाचारः स हि वैष्णव उच्यते” इति श्रीहरिभक्तिविलासे १० विलासः॥ * अथ श्रीवैष्णवनिन्दारदोषः। स्कान्दे मार्कण्डेयभगीरथसंवादे।

“यो हि भागवतं लोकमुपहासं वृपोत्तमः। करोति तस्य नशान्ति अर्थधम्मशः सुताः” * अथ वैष्णवसमागमविधिः। तेजोदविष्णुपञ्चरात्रे।

“वैष्णवो वैष्णवं दृष्ट्वा दृष्टवत् प्रणमेद्भुवि। उभयोरन्तरा विष्णुः शङ्खचक्रगदाधरः” * अथ वैष्णवसम्मानननियता। स्कान्दे श्रीमार्कण्डेयभगीरथसंवादे।

“दृष्ट्वा भागवतं दूरान् संमुखे यो न याति हि। न शक्नोति हरिस्तस्य पूर्णं द्वादशवार्धिकीम्” अथ वैष्णवस्तुतिः। स्कान्दे।

“धन्योऽहं कृतकृत्योऽहं यद्ययं एहमागताः। दुर्लभं दर्शनं नूनं वैष्णवानां यथा हरः” * अथ वैष्णवाभिगमनमाहात्म्यम्। स्कान्दे श्रीमार्कण्डेयभगीरथसंवादे।

“संमुखं ब्रजमानस्य वैष्णवानां नराधिप। पदे पदे यच्चक्रं प्राहुः पौराणिका हिजाः” अथ वैष्णवस्तुतिमाहात्म्यम्। तत्रैव।

“प्रत्यक्षं वा परोक्षं वा यः पशंसति वैष्णवम्। ब्रह्महा मद्यपः स्त्रीयो गुरुगामी सदा वृणाम्। सुच्यते पातकात् सद्यो विष्णुराह वृपोत्तम” * अथ वैष्णवसम्माननमाहात्म्यम्। तत्रैवान्तरसारोद्धारे।

“अङ्गया दत्तमस्रश्च वैष्णवास्मिन् जीर्यति। तदन्नं मेरुणा तुष्यं भवते च दिने दिने” * अथ वैष्णवशास्त्रमाहात्म्यम्। स्कान्दे श्रीब्रह्मनारदसंवादे।

“वैष्णवानि च शास्त्राणि ये श्रद्धयन्ति पठन्ति च। धन्यास्ते मानवा लोके तेषां कृष्णः प्रसीदति” इति च श्रीहरिभक्तिविलासे १० विलासः॥

तस्य लक्षणमाहात्म्यादि यथा,— “फलसम्पन्नरहिता विष्णुभक्ताश्च वैष्णवाः। मन्त्रोतिभक्तिकामास्ते सर्वदा सर्वकर्मसु। गुरुवक्त्रादिष्णुमन्त्रो यस्य कर्णे प्रवेक्ष्यति।

वैष्णवः

जीवन्मुक्तं वैष्णवन्तं वेदाः सर्वे वदन्ति च। पुरुषाणां शतं पूर्वं पैतृकश्च शतं परम्। मातामहस्य च शतं मातरं मातृमातरम्। भगिनी भ्रातरश्चैव भागिन्यश्च मातुलम्। श्वश्रुश्च श्वशुरश्चैव गुरुपत्नी गुरोः सुतम्। गुरुश्च ज्ञानदातारं मित्रश्च सहचारिणम्। भ्रातृं शिष्यं तथा जेटीं प्रजाः स्वाश्रमसन्निधौ उद्धरदात्मना सार्धं मन्त्रग्रहणमाचनः। मन्त्रग्रहणमात्रेण जीवन्मुक्तो भवेन्नरः। तस्य संस्पर्शमात्रेण पूतं तीर्थं च भारतम्। तस्यैव पादरजसा सदाः पूता वसुधरा। पादोदकपूतं स्थानं तीर्थमेव भवेत् ध्रुवम्” इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ८ अध्यायः॥ * अपि च।

श्रीशिव उवाच।

“शिवमस्तु च साधुना वैष्णवानां सतामिह। अवैष्णवानामसतामिशिवश्च पदे पदे। ददाति वैष्णवेष्वयं यो दुःखं मुक्तिं तो जनः। श्रीकृष्णस्य च संहर्ता विप्रसक्तस्य पदे पदे। अवैष्णवानां हृदयं न हि शुद्धं सदा मलम्। श्रीकृष्णमन्त्रस्मरणं मनोनेमैल्लकारणम्। भिगते हृदयग्रन्थिः क्लियते सर्वसंशयाः। विष्णुमन्त्रोपासनया स्वीयते कर्म वै वृणाम्। ये ब्राह्मणा वैष्णवाश्च स्वतन्त्राः परमं पदम्। यात्यन्योपासकाश्चान्येः सार्धं च प्रकृतैर्ये। वर्णानां ब्राह्मणाः श्रद्धाः साधुना वैष्णवा यदि। विष्णुमन्त्रविहीनैभ्यो हि जेभ्यः श्वपचो वरः। परिप्राक्षावपि प्राक्षा वैष्णवाः साधवश्च ते। सन्ततं पतितान्श्चैव विष्णुचक्रं सुदृशेनम्। यथा वह्नी मुक्कटं भस्मीभूतं भविष्यति। तथा पापं वैष्णवेषु तलम्ब्य हुताशनान्। गुरुवक्त्रादिष्णुमन्त्रो यस्य कर्णे प्रवेक्ष्यति। तं वैष्णवं महापूतं प्रवदन्ति मनीषिणः। प्रशंसितं पिष्टणाश्च शतं मातामहस्य च स्वसोदराश्च जननीमुद्धरन्त्येव वैष्णवाः। गयायां पिष्टदानेन पिष्टदाः पिष्टभोजिनम्। समुद्धरन्ति पुंसाश्च वैष्णवाश्च शतं शतम्। मन्त्रग्रहणमात्रेण जीवन्मुक्तो भवेन्नरः। यमस्तस्मान्महाभीतो वैनेतेयाद्यथोरजः। निष्कृण्वन्त्येव तीर्थानि गङ्गादीनि च भारत। कृष्णमन्त्रोपासकाश्च सार्धंमात्रेण वाक्पते। पापानि पापिनां तीर्थं यावन्ति प्रभवन्ति च। नशान्ति तानि सर्वान् विष्णुसंस्पर्शमाचनैः। कृष्णमन्त्रोपासकानां रजसा पादपशयोः। सद्यो मुक्ता पातकेभ्यो हृष्टा पूता वसुधरा। वायुश्च वरुणो धनुः सूर्यः सर्वं पुनाति च। एते पूता वैष्णवानां सार्धंमात्रेण लीलया। अहं ब्रह्मा च शेषश्च साची धम्मश्च कर्मणाम्। एते हृष्टाश्च बाष्कन्ति वैष्णवानां समागमम्। फलं कर्मानुसारेण सर्वेषां भारत भवेत्। न भवेत्तद्वैष्णवे च सिद्धयाम्, यथाकुरम्। इति तेषां कर्म पूर्वं भक्तानां भक्तवत्सलः।

वैष्णवः ।

लपया स्वपदं तेभ्यो ददाति कृपानिधिः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ५७ अध्यायः ॥ १० ॥
अथ च ।

श्रीभगवानुवाच ।

“अहं प्राणा वैष्णवानां मम प्राणाश्च वैष्णवाः ।
तानेव हृदि यो मूढो ममास्त्रानां स हिंसकः ॥
पुत्रान् पौत्रान् कलत्रांश्च राजलक्ष्मीं विधाय च ।
ध्यायन्ति सन्ततं ये मां को मे तेभ्यः परः प्रियः ॥
परा भक्ता तु मे प्राणा न च लक्ष्मीर्न शङ्करः ।
न भारती न च ब्रह्मा न दुर्गा न गणेश्वरः ॥
न ब्रह्मणा न वेदाश्च न वेदजननी सुराः ।
न गोपी न च गोपाला न राधा प्राणतः प्रिया ॥
हृदये कथितं सर्वं सद्यं सारश्च वास्तवम् ।
न प्रशंसापरं तेषां ते च प्राणाधिकाः प्रियाः ॥
मां ह्रियन्ति च ये मूढा ज्ञानहीनाश्च वचिताः ।
स्वात्मानश्च न जानन्ति ते यान्ति निरयं चिरम् ॥
ये ह्रियन्ति च मद्भक्तान् प्राणानामधिकप्रियान् ।
तेषां शास्ताहं तूर्णश्च परश्च निरयं चिरम् ॥
प्रभवोऽहं सर्वेषामाश्रयः परिपालकः ।
तुद्यापि न स्वतन्त्रोऽहं भक्ताधीनो दिवानिशम् ॥
गोलोके वायु वैकुण्ठे हि भुजश्च चतुर्भुजम् ।
रूपमात्रमिदं सर्वं प्राणा मे भक्तमहिम्नौ ॥
यद्भक्तं भक्तदत्तश्च भक्तगोपश्च तन्मम ।
अभक्त्यं दयमन्युश्च दत्तसेवकोऽपमम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णलक्ष्मणखण्डे २५ अध्यायः ॥
अपि च ।

“सञ्जानु कामान् परित्यज्य दृढभक्त्यै साधयेत्
स एव वैष्णवाचारः कामसङ्कल्पवर्जितः ॥”

इत्याचारभेदतन्त्रम् ॥ १० ॥

अपरश्च ।

“रजस्वलायाः संभोगे कर्मलेशे न भारते ।
त्वयोक्तश्च भवेत् पापं नात्र स्वर्गं च सुन्दरि !
कर्मलेशे च तत् कर्म यदेतत्कं शुभायुधम् ॥
न भवेद्वैष्णवानाश्च ज्वलन्ती ब्रह्मतेजसा ॥
यथा प्रदीपवद्भौ च शृङ्गाणि च लङ्गानि च ।
भवन्ति भस्मीभूतानि तथा पापानि वैष्णव ॥
वह्निस्त्वयैवास्मिन्मन्थस्तेजोयान् वैष्णवः सदा ।
रक्षितो विष्णुचक्रेण स्वतन्त्रो मत्तकुञ्जरः ॥
न विचारो न भोगश्च वैष्णवानां स्वकर्मणाम् ।
लिखितं सावित्रीयुग्यां कुरु प्रज्ञं दृढस्मृतिम् ॥
अस्माकं सर्वे जानन्ति चन्द्रवंशांश्च वैष्णवान् ।
देवमन्यं न सेवन्ति चन्द्रवंशा हरिं विना ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णलक्ष्मणखण्डे ६ अध्यायः ॥
अपि च ।

सुत उवाच ।

“अथ वेण इयाज्या सोऽन्धमेधेन भूपतिः ।
ब्राह्मणेभ्यो ददौ दानं नानाकूपमनेकधा ॥
जगाम वैष्णवं लोकं सकाशो जगतीपतिः ।
विष्णुना सह धर्मात्मा निरुमेव प्रवर्तते ।
एतत्तु सर्वमाख्यातं चरितं तस्य भूपतेः ॥
यदेतौ वैष्णवदेवौ सर्वधर्म्मवैष्णवतः ।
पृथुना पुत्रतीर्थेन पवित्रोऽगात् परं पदम् ॥

५२५

वैष्णवः

सत्पुत्रं परमं तीर्थं प्राप्य सृष्ट्यन्ति पूर्वजाः ।
पितापि ऋषयस्तुः स्यात् ज्ञाते पुत्रे महात्मनि ॥
वैष्णवो यदि पुत्रः स्यात् स तारयति पूर्वजान् ।
पितृभक्त्या वंशास्तारयत्यतिपावनाः ॥”

इति पाद्मे भूमिखण्डे १०० अध्यायः ॥ १० ॥

अथ वैष्णवधर्म्मसंनतकर्म्मयपञ्चविधपूजे । यथा,—
श्रीपार्श्वराय उवाच ।

“वैष्णवानाश्च यद्भर्म्मं कर्म्मपि तस्य तद्भद ।
यत्कृत्वा मानवाः सर्वे भवाम्भोक्षी तरन्ति वै ॥
इत्युच्यते उवाच ।

अथ द्वादश शुद्धिश्च वैष्णवानामिहोच्यते ।
यद्योपसर्पणश्चैव तथा भुगमनं हरिः ॥
भक्त्या प्रदत्तगणेशैव पादयोः शोधनं पुनः ॥ ११२ ॥
पूजार्थं पञ्चपुण्याणां भक्त्योत्तोलनं हरिः ।
करयोः सन्निभुद्धीनामयं शुद्धिर्वैलिख्यते ॥ ११४ ॥
तन्नामकीर्तनश्चैव गुणानां चैव कीर्तनम् ।
भक्त्या श्रीकृष्णदेवस्य वचनम् शुद्धिरित्यने ॥ ५ ॥
तत्कथाश्रवणश्चैव तस्योत्तुवनिरीक्षणम् ।
श्रोत्रयोर्नैवयोश्चैव शुद्धिः सम्यगिहोच्यते ॥ ६ ॥

७ । ८ । ९ ॥

पादोदकश्च निर्माल्यं मालानामपि धारणम् ।
उच्यते शिरसः शुद्धिः प्रणमस्य हरिः पुनः ॥ १० ॥
आध्यायं गन्धपुष्पादिर्निर्माल्यस्य तपोधने ।
विशुद्धिः स्यादनन्तस्य प्राणस्यापि विधीयते ॥ ११ ॥

१२ ॥

तत्र पुष्पादिकं यच्च जगत्पादयुगापि तम् ।
तदेव पावनं लोके तद्वि सर्वं विशोधयेत् ॥ १३ ॥
पूजा च पञ्चधा धोक्ता तानां भेदान् द्रष्टव्यं
मे ।

अभिगमनमुपादानं योगः स्वाध्याय एव च ॥
इष्टाः पञ्चप्रकाराश्चैः क्रमेण कथयामि ते ।
तत्राभिगमनं नाम देवतास्यानमार्जनम् ॥
उपलेपननिर्माल्यद्वारीकरणमेव च ॥ १ ॥

उपादानं नाम गन्धपुष्पादिचयनं यथा ॥ २ ॥
इष्टा नाम हि नेत्रादेः पूजनञ्च यथार्थतः ॥ ३ ॥
स्वाध्यायो मन्त्रराजस्य अर्थमन्त्रान्तो जपः ॥
छत्तलोत्रादिपाठश्च हरिः संकीर्तनं तथा ।
तन्नामशास्त्राभ्यासश्च स्वाध्यायः परिकीर्तनम् ॥ ४ ॥

योगो नाम सुदेवस्य चात्मने एव भावना ॥ ५ ॥
इति पञ्चप्रकाराश्चैः कथितास्तव सुव्रते ॥”

इति पाद्मे पातालखण्डे १० अध्यायः ॥ १० ॥

अथ वैष्णवानां खाद्याखाद्यम् ।
“सायं प्रातरित्थानीनां श्रुत्युक्तमशनं तथा ।
विष्णुभुक्तावग्रहेन दिनपापान् प्रमुच्यते ॥
अतं जप्त्वा रमो विष्णुः खाद्यमात्रं चोचरन् ।
एवं ज्ञात्वा तु यो भुङ्क्ते सोऽन्धमेधेन लिप्यते ॥
अनायुं वन्तलाकारं मसूरश्च मवस्कलम् ।
तातं युज्यन् वाताङ्गं न खादेद्वैष्णवो जनः ॥
वृष्टाश्रयार्कपण्डितं कुम्भीनिष्कपञ्चयोः ।
कोविदारकदम्बे च न खादेद्वैष्णवो नरः ॥
आवले वन्येच्छन्तुं दधि भादपदे व्यभित् ।

वैष्णवः

दुग्धस्य आश्विने मासि कार्तिके चामिषं
खलेत् ॥

दुग्धमस्य च जम्बीरं बहिष्करोरनिवेदितम् ।
बीजपूरश्च शाकश्च प्रक्षालनवगन्तया ॥
यदि देवाश्च भुज्यन्ते तदा तन्नामकं करेण ॥
कलायं कङ्कुभाभ्यानि शाकश्च हलभीनिकाम् ।
वटिकाकालशाकश्च सुस्तकं कसुकं तथा ॥
नवम्ये सैन्धवं प्रोक्तं वक्ता च दधिदर्पिणो ।
पयोऽमुद्गससारश्च पनमास्ति हरितकी ॥
पिप्पलीभीरकश्चैव नागरककनिमिही ।
कदलीनवलीधानोपलान्मृगकुड्मैः लवम् ।
अनेलपक्वं भुञ्जीत हविष्येषु प्रचलते ॥”

इति पाद्मे पातालखण्डे ११ अध्यायः ॥ ११ ॥

अथ वैष्णवमन्त्रनविशेषादिः ।

“माहात्म्यमथ भक्तानां यत् कार्यं यच्च लल-
यम् ॥

करणीयं हरिर्विप्र सावधानमनाः द्रष्टुम् ॥
हरिरेव सदा सेव्यो नाथो यस्य महात्मनः ।
लोकस्य जगदाराधो हरिभक्तः स उच्यते ॥
अनन्यनिष्ठाः भुञ्जी भक्तास्तेऽनन्यमानसाः ।
गोविन्दोपासका ये तु निर्यादेवान् विना ॥
अनन्यधियमोऽनन्यहृदयोऽनन्यसेवकाः ।
केवलं हरिसेवकं स भक्तः परिकीर्तितः ॥
मन्त्रं सत्त्वाश्रयं मन्त्रगुणं संवेत केशवम् ।
योऽनन्यत्वेन मनसा मान्धतः सतदाहुतः ॥
सर्वदेवान् परित्यज्य निर्यातं भगवदश्रयः ।
रतस्तदीयसेवायां स भागवत उच्यते ॥
विहाय काम्यकर्म्मदीन् भजेदेकाकिनं हरिम् ।
सद्यं सत्त्वगुणोपेतो भक्ता तं मान्धतं विदुः ॥
सुकुण्डपादसेवायां तन्नामभवन्तीऽपि च ।
कीर्तने च रतो भक्तो नात्रः स्यात् स्मरणी
हरिः ॥

वन्दनाश्चैवभीर्तिकरिणां दास्यमन्ययोः ।
रतिरात्मापेक्षो यस्य द्वापान्तस्य मान्धतः ॥
स्मरन्तः कीर्तनीयश्च श्रोतव्यः पूज्य एव च ।
यस्यैको विष्णुराराधो वैष्णवः समुदाहुतः ॥
यथालब्धोऽपि मनुजः समचित्तो जितेन्द्रियः ।
हरिपादाभयो लोके विप्राः साधुरनिष्कतः ॥
निर्वैरः सद्यः शाक्तो दम्भाहङ्कारवर्जितः ।
निरपेक्षो मुनिर्वीतरागः साधुरिहोच्यते ॥
लोभमोहमदक्रोधक्रामादिरहितः सुखी ।
जगताद्विग्रहणं साधुः सज्जिणः समदर्शनः ॥
यदिहृत्पासना निर्यातं विष्णुधैर्यश्वरो मुने ।
पूज्यो यस्यैकविष्णुः स्यादित्ये लोके स वैष्णवः ॥
हरिः सर्ववन्दनाराधो मत्स्यादीनामुपासकाः ।
तन्मन्त्रेष्टा अनन्याश्चैवैष्णवास्तं न त्र्यंशयः ॥
यदिष्टो गन्धनायस्तु शुभिहो वामनो हरिः ।
एतन्मन्त्रो वराहादियौसुदेवः स वैष्णवः ॥
विष्णोऽपामको दामस्तन्मन्त्रेष्टदाश्रयः ।
तमाहुर्वैष्णवं लोके विष्णुसेवापरायणम् ॥
साध्वो यथा पतिं नारी नान्यं जानाति तं
विद्या ॥

वैष्णवः

जगदीशं तथानयो यदि विष्णुं स वैष्णवः ।
समन्ततो मुनिः पूतो गोविन्दचरणश्रयः ।
सर्वभूतदयः कार्या विवेकी साधुरत्नमः ।

लज्जापितृप्राणशरीरबुद्धिः
शान्तिस्त्रयस्त्रीसुतसम्यदादिः ।
आसक्तचित्तः अवगादिभक्ति-
व्यस्त्यैव साधुः सततं हरये ।
लज्जाश्रयः लज्जाकथानुरक्तः
लज्जाहमन्तस्तुतिपूजनीयः ।
लज्जानिशब्धानमनास्वनयो
यो वै स साधुर्निर्वयं कारणः ।

यस्यैवं श्रीभागवतं शास्त्रं श्रीभागवान् हरिः ।
भगवत्त्वा समं लज्जा भक्त्या भागवतस्य सः ।
ये लज्जाश्रयणादृष्टा ये तदुच्छिष्टभोजिनः ।
ये लज्जापासका लोका दासास्ते परि-

कौर्त्तिताः ॥”

इति पादौ उत्तरखण्डे ६६ अध्यायः ॥३॥
अपि च ।

ब्रह्मोवाच ।

“अहो ध्यानेरपि ध्यातुं देवैस्त्वं न हि शक्यसे ।
स त्वं वैष्णवदेहेषु तिष्ठन्तीत्युक्तं मया ।
तवमात्रमपि स्मामिंस्तुते त्वयि न किं भवेत् ।
स त्वं वैष्णवसङ्गेन भ्रमसीत्युक्तं मया ।
के वैष्णवाः केतभारे ! किं वा तेषां लक्षणम् ।
कथं ज्ञेयाश्च ते सर्वे तस्मै कथय केशव ।

भगवानुवाच ।

वैष्णवानां लक्षणानि कल्पकोटिशतैरपि ।
सम्भाव्यं न शक्नोमि संक्षेपान् यद्वत् सततम् ।
संसारो वैष्णवाधीनो देवा वैष्णवपालिताः ।
अहंश्च वैष्णवाधीनस्तस्मात् श्रेष्ठश्च वैष्णवः ।
तवमात्रमपि ब्रह्मन् विहाय वैष्णवं जनम् ।
तिष्ठामि नाहमन्यत्र वैष्णवो मम बान्धवः ।
कामक्रोधविह्वलो ये हिंसादम्भविचूर्णिताः ।
लोभभोहविह्वलाश्च ते ज्ञेया वैष्णवा जनाः ।
अमत्यरा दयायुक्ताः सर्वभूतहिते श्रियः ।
सद्योक्तिभाषिणश्चैव ज्ञेयास्ते वैष्णवा जनाः ।
पितृभक्ता मातृभक्ता जातिपोषणतत्पराः ।
धर्मापदेशिनो ये च ज्ञेयास्ते वैष्णवा जनाः ।
समानं ये च पश्यन्ति त्वां मांश्च महेश्वरम् ।
कुर्वन्ति पूजामतिथे ज्ञेयास्ते वैष्णवा जनाः ।
वदविद्यानुरक्ता ये हि जभक्तिरताः सदा ।
नृपसक्ताः परस्त्रीषु ज्ञेयास्ते वैष्णवा जनाः ।
एकादशीव्रतं ये च भक्तिभावेन कुर्वते ।
गायन्ति मम नामानि ज्ञेयास्ते वैष्णवा जनाः ।
देवायतनकर्तारस्तुलसीमाख्यधारिणः ।
रुद्राक्षधारिणो ये च ज्ञेयास्ते वैष्णवा जनाः ।
मत्पादसलिलैर्येषां सिक्तानि मस्तकानि वै ।
मम नेत्रदामनानि ज्ञेयास्ते वैष्णवा जनाः ।
शूलचक्रगदापद्मेरुक्तानि ममायुधैः ।
ब्रह्मन् येषां शरीराणि ज्ञेयास्ते वैष्णवा जनाः ।
कर्णयोश्चैव शीर्वेषु तुलसीपञ्चसुतमम् ।
व्रततं व्रजसि येषां ज्ञेयास्ते वैष्णवा जनाः ।

५२ई वैष्णवः

लक्षणानि तुलसीमूलादये चिन्तन्ति नरोत्तमाः ।
सिञ्चन्ति तुलसीं ये च विज्ञेयास्ते च वैष्णवाः ।
तुलसीमूलमृद्विष्यन्ति लंकानि नयन्ति ये ।
तुलसीकाष्ठपङ्क्तौ विज्ञेया वैष्णवा जनाः ।
गङ्गास्नानपरा ये च गङ्गानामपरायणाः ।
गङ्गामाहात्म्यवक्तारो विज्ञेयास्ते च वैष्णवाः ।
धात्रीपञ्चमयो येषां गलेषु कमलासन ।
यजन्ति ये च तत्पञ्चैर्विज्ञेयास्ते च वैष्णवाः ।
शालग्रामशिला शेषां गृहे वसति सर्वदा ।
शास्त्रं भागवतश्चैव ज्ञेयास्ते वैष्णवा जनाः ।
सम्भार्ययन्ति ये नित्यं मम स्थानानि सर्वदा ।
दोषं यच्छन्ति तत्रैव ज्ञेयास्ते वैष्णवा जनाः ।
श्रीरङ्गं मन्मथिन् ये च कुर्वन्ते नृपतं पुनः ।
तत्रायनश्च श्रीभाष ज्ञेयास्ते वैष्णवा जनाः ।
अभयं ये च यच्छन्ति भीरुभ्यश्चतुरानन ।
विद्यादानश्च विप्रैश्च ज्ञेयास्ते वैष्णवा जनाः ।
श्रुतप्रपीडितैश्च ये यच्छन्त्यन्नमम् च ।
कुर्वन्त्ये रोगिशुश्रूषां ज्ञेयास्ते वैष्णवा जनाः ।
आरामकारिणो ये च पिप्पलारोपिणोऽपि च ।
गोसेवां ये च कुर्वन्ति ज्ञेयास्ते वैष्णवा जनाः ।
अत्यन्तभक्ता ये ब्रह्मन् पितृव्यं प्रकुर्वते ।
कुर्वन्ति दीनशुश्रूषां ज्ञेयास्ते वैष्णवा जनाः ।
तडागग्रामकर्तारः कन्यादानप्रदाश्च ये ।
सर्वान् स्वगुरो यो च ज्ञेयास्ते वैष्णवा जनाः ।
सर्वान् व्यष्टीभगिनीं व्यष्टं भानरमेव च ।
परनिन्दां न कुर्वन्ति ज्ञेयास्ते वैष्णवा जनाः ।
देवस्त्वं ब्राह्मणद्वयं परस्वश्च चतुर्म्मख ।
पश्यन्ति विषवदये च ज्ञेयास्ते वैष्णवा जनाः ।
पाण्डुसङ्गरहिताः शिवभक्तिपरायणाः ।
चतुर्दशीव्रतरता ज्ञेयास्ते वैष्णवा जनाः ।
बहुनात्र किस्तुक्तेन भाषितेन पुनः पुनः ।
मदर्थं ये च कुर्वन्ति ज्ञेयास्ते वैष्णवा जनाः ।
वैष्णवेषु गुणाः सर्वे दोषलोभो न विद्यते ।
तस्माच्चतुर्मुखं त्वं वैष्णवो भव साम्प्रतम् ।
समाराधय मां नित्यं क्रियायोगोः प्रजापते ।
सर्वमेव सुभदं ते भविष्यति न संशयः ।
भूयः पूर्वस्थितमिव हृदयतां सकलं जगत् ।
इत्युक्त्वान्तर्द्विं देवस्तत्रैव जगदीश्वरः ।
ततस्तु पूर्ववद्ब्रह्मा सृष्टवान् सकलं जगत् ।
क्रियायोगैर्हरिं यद्वा जन्माम परमं पदम् ।
ये पठन्ति मनाध्यायं भक्त्या नारायणायतः ।
सर्वपापविनिर्मुक्ता भवन्ति यानि हरेः पदम् ॥”

इति पादौ क्रियायोगसारे २ अध्यायः ॥३॥

कालिङ्ग उवाच ।

“जातिस्मरेण कथितो रहस्यः परमो मम ।
समकिङ्करयोर्धोभूतं संवादतं ब्रवीमि ते ।
स्वपुत्रसमभिविष्य पाशश्चङ्गं
वदति यमः किल तस्य कर्मसुखे ।
परिहर मधुसूदनप्रपन्नान्
प्रसुरहमन्वृणां न वैष्णवानाम् ॥”
इति श्रीविष्णुपुराणे तृतीयेऽंशे यमगीतं ७
अध्यायः ॥३॥ अपि च ।

वैष्णवा

“कर्मक्षयादि कर्माणि यतः साधुर्हरिः

सयम् ।

मन्ये न भौतिको देहो वैष्णवस्य जगत्त्रये ॥”

इति कल्किपुराणे ३० अध्यायः ॥

वैष्णवाचमनं, श्री, (वैष्णवस्याचमनम् ।) विष्णु-
पूजादिपूर्वकर्मण्यकर्तृसंस्कारकाङ्ग--ॐकारादि-
नमोऽन्तर्गत्यन्ततन्नामोच्चारणपूर्वकत्रिजल-
पानादि । यथा,—

“त्रिःपाने केशवं नारायणं माधवमप्यथ ।

प्रक्षालने हृद्योः पाण्योर्गोविन्दं विष्णुमप्युभौ ॥

मधुसूदनमेकश्च मार्ज्जनेऽन्वं त्रिविक्रमम् ।

उन्मार्ज्जनेऽप्यधरयोऽन्वामनश्रीधरायुभौ ॥

प्रक्षालने पुनः पाण्योर्द्विधौकेशश्च पादयोः ॥

पद्मनाभं प्रोक्ष्ये तु मूर्ध्नि दामोदरं ततः ॥

वास्तुदेवं सुखे सकृत्कथं प्रदुक्ष्यमित्युभौ ।

नासयार्जुनयुगलेऽनिरुद्धं पुरुषोत्तमम् ॥

अधोचर्चं शृङ्गिणं कर्णयोगीभित्तोऽप्युतम् ।

जनार्दनं च हृदये उपेक्ष्यं मस्तके ततः ॥

दक्षिणे तु हरिं बाहौ वामे लज्जं यथाविधि ।

नमोऽन्तश्च चतुर्थ्यन्तमाचामेत् क्रमतो जपन् ॥”

अष्टाङ्गः केवलं दत्तं स्पृशेत् कर्म तथा च वाक् ।

कुर्वीतालभनं वापि दक्षिणश्रवणस्य वै ॥”

तथा च वाक् इति यतस्तथैव वचनमस्ति ।

कुर्वीतालभनं वापीति मार्कण्डेयपुराणवचन-

मतो न पौनरुक्तम् । इति श्रीहरिभक्तिविलास

३ विलासः ॥

वैष्णवाचारः, पुं, (वैष्णवानामाचारः ।) विष्णु-

भक्तानामाचरणम् । यथा,—

“अथाचारा बहुविधाः शिष्टाचारानुसारतः ।

श्रीवैष्णवानां कर्मणा लिख्यन्तेऽन समासतः ॥”

अथाचाराः श्रीविष्णुपुराणे श्रीवैष्णवसंवादे

यहस्थाचारकथनारम्भे ।

“देवगोब्राह्मणान् सिद्धान् ब्रह्माचार्यांस्तथा-

र्चयेत् ।

द्विकालश्च नमेत् सन्ध्यामयीनुपचरं तथा ।

सदानुपहृते वस्त्रे प्रशुक्ताश्च तथौषधीः ।

गारुडानि च रत्नानि विष्टयात् प्रयतो नरः ॥

प्रसिद्धामलकेशश्च सुगन्धिसारवणशृङ्ग ।

किञ्चित् परस्त्रं न हरत् नाल्पमप्यप्रियं वदेत् ।

प्रियश्च नाकृतं ह्यान्नान्यदोषानुदीरयेत् ।

नात्याश्रयं तथा वेरं रोचयेत् पुरुषेश्वरः ॥

न दुष्टपानमारोहेत् कुलच्छायां न संभयेत् ।

विद्विष्टपतितोन्मत्तबहुवैरातिकोटकेः ॥

बन्धकीबन्धकीर्भर्तुस्तुद्रावृतकटेः सह ।

तथातिथयश्रीलेख परिवारदरतेः शूटेः ॥

बुधो मैत्री न कुर्वीत नैकः पन्थानमाशयेत् ।

नावगाहेज्जलोघस्य वेगमये जनेश्वर ॥

प्रदीपं वेष्टनं न विशेषारोहेऽप्युत्तरतोः ।

न कुर्व्यादन्तसङ्घर्षं न लज्जायाश्च नाशिकाम् ।

नासंश्रुतसुखो जन्मेत् आसकायै, विवर्जयेत् ।

नोषेहंसितुं सशब्दश्च न सुचिन्तितं पवनं तपः ॥

नृत्तान्न वादयेज्जिह्वाग्रं त्वं न मर्हसि लिखितम् ॥

वैष्णवा.

न श्मश्रु भयजेकोद्गम यक्षीयाद्विचलः ।
 ज्वालीयमेध्याशस्तानि नाभिषीक्षित च प्रभो ।
 न दुःकुल्याच्छिवं चैव श्रवणम्यो हि सोमलः ।
 चतुष्पदं चैकतकं श्मशानोपवनादि च ।
 दुष्टस्त्रीसन्निकर्षेण वर्णयेत्तन्निशि सन्दा ।
 पूज्यदेवद्विजयोतिष्कायां नातिक्रमेद्बुधः ।
 नेकः शून्वाटवीं गच्छेत् न शून्यं यत् व्रजेत् ।
 केशाश्लिषकण्टकामेधवलभमस्तुषांस्तथा ।
 ज्ञानाद्रीं धरणीं चैव दूरतः परिवर्जयेत् ।
 नानायागान्मयेत् कौशिल्यं जिह्वां रोचयेद्बुधः ।
 उपसर्पेत् च बालांश्वरं तिलेन चोत्थितः ।
 यथेष्टभोजनार्थं च तथा देवपराङ्मुखान् ।
 वर्णाश्रमक्रियातीतान् दूरतः परिवर्जयेत् ।
 अतीवजागरणप्रौ तद्वत् स्थानासने बुधः ।
 न सेवेत तथा शय्यां व्यायामश्च नरेभ्यः ।
 दंष्ट्रिणः पदङ्गिणश्चैव प्राज्ञो दूरं वर्जयेत् ।
 व्यवज्ञायश्च राजेन्द्र पुरोवासातपौ तथा ।
 न स्नायान्न स्वेपेयम्यो न चैवोपसृग्द्बुधः ।
 सुक्तकण्ठश्च नाचामेदेवाद्यश्चैव वर्जयेत् ।
 नैकबुद्धः प्रवर्तते द्विजवाचनके जपे ॥” * ।
 किञ्च ।
 “न च निर्धनयेत् केशान्नाचामेव चोत्थितः ।
 पादेन नाक्रमेत् पादं न पूज्याभिसुखं नयेत् ।
 अपसव्यं नैव गच्छेद्देवागारचतुष्पथान् ।
 मङ्गलपूज्यांश्च तथा विपरीतान् दक्षिणाम् ।
 सोमार्क्याम्बुवायनां पूज्यानाञ्च न संमुखम् ।
 कुल्यात् स्त्रीवनविष्णुसमुत्सर्गश्च पण्डितः ।
 निष्ठमं सूत्रयेत्तद्वत् पन्थानं नावमृजयेत् ।
 श्रेष्ठविष्णुनरकानि सर्वदेव न लङ्घयेत् ।
 श्रेष्ठस्त्रीवनकोत्सर्गो नात्रकाले प्रशस्यते ।
 बलिमङ्गलजप्यादौ न होमे न महाजने ।
 योषितो नावमन्येत न चासौ विम्वसेद्बुधः ।
 न चैवेधौ भवेत्तासु नाधिक्रुयात् कदाचन ।
 मङ्गलपुष्परत्नाञ्चपूज्याननभिवाद्य च ।
 न निष्क्रामेत् युष्मात् प्राज्ञः सदाचारपरो नरः ।
 आकालगर्जितादौ तु पञ्चस्रश्चौचकादयः ।
 अन्ध्यायं बुधः कुल्यादुपरागादिके तथा ।
 वर्षातपादिके शून्वाटवीं रात्राटवीं च ।
 शरीरज्वालाकामो वे सोपान्तकः सदा व्रजेत् ।
 नोर्द्धं न स्तम्भकं दूरं वा निरीचन् पण्डितेद्बुधः ।
 युगमात्रं मञ्जीरुष्टं नरो गच्छेद्विलोकयन् ॥” * ।
 किञ्च ।
 “प्रियसुक्तं हितं नैतदिति मत्वा न तददेत् ।
 मयिस्तद्व्रित्तं वाच्यं यद्यप्यन्तमप्रियम् ।
 प्राणिनामुपकाराय यदेवेष्ट परमं च ।
 कर्मणा मनसा वाचा तदेव मतिमान्
 भजेत् ॥” * ।
 दृष्टसारद्वये सदाचारप्रसङ्गे ।
 “असावहमिति ब्रूयाद्विजो वै ह्यभिवादेन ।
 आहं व्रतं जपं दानं देवताभ्यर्चनं तथा ।
 यज्ञश्च तर्पणश्चैव कुर्वन् नाभिवादेत् ।
 तथा ज्ञानं प्रकुर्वन् वावन्तमशुचिन्तया ॥

५२७

वैष्णवा

संज्ञानश्च शयानश्च अभ्यक्तशिरसस्तथा ।
 भिक्षाभधारिणं चैव रमन्तं जलमध्यगम् ।
 जलाभिवादनो यो न क्रुयात् प्रज्वाभिवादनम् ।
 नाभिवाद्यः स विज्ञेयो यथा मूढस्तथैव सः ॥” * ।
 मार्कण्डेयपुराणे महालसालकसंवादे ।
 “असम्प्रापमशूनं वाक्पाठय्यश्च वर्णयेत् ।
 असम्प्राप्तमसङ्गादमसतसेवाश्च पुत्रक ।
 केशप्रसाधनादृशं दर्शनं दन्तधावनम् ।
 पूर्वाह्ण एव कार्याणि देवतानाञ्च तर्पणम् ।
 उदकादशनं स्रग्ध्रं वर्जितं समाधनं तथा ।
 न चाभीक्ष्णं शिरःस्नानं कुल्यान्निष्कारणं नरः ।
 शिरःस्नानश्च तैलेन नाहं किञ्चिदपि कुर्यात् ।
 पन्था देवो नास्त्वनामी राक्षो दुःखातुरस्य च ।
 विद्याधिकस्य गुम्फिण्या भारार्णस्य मञ्जीरयः ।
 मूकान्धवधिराणाञ्च मत्तस्योन्मत्तकस्य च ।
 पुंश्ल्याः क्षतवैरस्य बालस्य पतितस्य च ।
 उपानह्णमाख्यानि धृतान्मन्यो न धारयेत् ।
 उपवीतमलङ्कारं करकञ्चैव वर्जयेत् ।
 न शिप्रबाहुजङ्घश्च प्राज्ञस्तिष्ठति कदाचन ।
 न चापि वित्तपेत् पादौ बाससी न च धनयेत् ।
 मूर्खोन्मत्तयशनिनो विरक्तपात्र मायिनस्तथा ।
 न्याजान्नधर्माश्चैव गोपहासेन दूषयेत् ।
 परस्य दण्डं नोदयच्छेत् शिष्याय पुत्रशिष्ययोः ।
 नाशुलेपनमादयादस्नानः स्नातकी कश्चित् ।
 न चापि रक्तवासः स्यात्तिलवासधरोऽपि वा ।
 चुरकस्मांश्चि चान्ते च स्त्रीसम्भोगे च पुत्रक ।
 स्नायीत तैलवान् प्राज्ञः कटभूमिसुपेय च ।
 युगपज्जलमपि च विष्टयात्र विचक्षणः ॥” * ।
 कटभूमिं श्मशानम् ।
 “नाचचीत धयन्तीं गीं जलं नाञ्जलिना
 पिबेत् ॥” * ।
 धयन्तीं पिबन्तीम् ।
 “श्रीचकालेभ्यु सर्वेषु गुरुत्वस्यैव वा पुनः ।
 न विलम्बत श्रीचार्थं न मुखेनाननं धमेत् ।
 विप्रुषो मत्तिकाद्याश्च दृष्टपङ्गाददोविद्यः ।
 अजान्धौ मुखतो, मेष्ठौ न गोमूतसस्य चाननम् ।
 मातुः प्रखने मेष्ठं शकुनः फलपातने ।
 उदकाशौचिलयाश्च स्तनिकान्धवासयिनः ।
 स्यूद्धा स्नायीत श्रीचार्थं तथैव नृनृचारिणः ॥
 नारं स्यूद्धास्थि सखेजं स्नातः मुष्यति मानवः ।
 आचम्येव तु निःखेजं गामाक्षभ्याकंभीक्ष्य वा ।
 न चाक्षपेत् जलं द्विष्टं वीरहीनां तथा श्लथम् ।
 देवतानिपि स्रक्काण्डयज्ञसिद्धादिनिन्दकेः ।
 ज्ञत्वा तु अर्चनाकारं शुद्धादकविकीकृतान् ।
 अवलोक्य तथोदक्यामन्त्यजान् पतितं श्रुतम् ।
 विधर्मिस्तनिकाश्चैव विवक्षान्धवासयिनः ।
 नृनृनियन्तकाश्चैव परदाररताश्च ये ।
 एतदेव हि कर्तव्यं प्राज्ञैः शोधनमात्मनः ॥” * ।
 किञ्च ।
 “यश्चापि कुर्वन्तो नात्मा जुगुप्सामेति पुत्रक ।
 तन् कर्तव्यमशङ्कितं यज्ञ गोप्यं महाजने ॥” * ।
 भविष्योत्तरे श्रीकृष्णशुद्धिद्विसंवादे ।

वैष्णवा

“उपासते न ये पूजो द्विजाः सन्धा न पवि-
 माम् ।
 सन्धास्तान् धार्मिको राजा मूढकर्मिण्य योज-
 येत् ॥
 दूरादावसथान्त्वं दूरात् पादावसेचनम् ।
 उच्छिष्टोत्सर्जनं भूप सदा कार्यं हितेविद्या ।
 उच्छिष्टो न शूद्रोच्छिष्टीर्धर्मं प्राजास्तदाश्रयाः ।
 केशग्रहान् प्रहारींश्च शिरस्त्रिणां वर्णयेत् ॥
 न पाणिभ्यामुभाभ्यान् कक्षयान्तातु वै शिरः ॥” * ।
 किञ्च ।
 “सुवासिनीं गुम्फिणींश्च वृद्धं बालातुरी तथा ।
 भोजयेत् संस्तुताग्नेन प्रथमं परमं यक्षी ।
 अर्घं स केवलं भुङ्क्ते बह्वं गोवाहनादिके ।
 यो भुङ्क्ते पाण्डवमेष्ट प्रेक्षतामप्रदाय च ।
 वर्णयेद्दधं शुकुण् राक्षो धानाञ्च वासरे ॥” * ।
 किञ्च ।
 “अजञ्च नावर्क्येत न वहिर्धारयेत् च ।
 यत् पारावता धन्याः शुकाश्च सहकारिकाः ॥” * ।
 कौर्मिं व्यासगीतायाम् ।
 “लघं वा यदि वा शार्कं मूलं वा जलमेव वा ।
 परस्पापहरन् जन्तुर्नरकं प्रतिपद्यते ।
 न राक्षः प्रतिशङ्कीयान् मृदात् पतितोऽपि ।
 नागस्यादयाचकत्वाच्च निन्दिताह्णं येद्बुधः ॥
 निधं याचनको न स्यात् पुनस्तत्रैव याचयेत् ।
 प्राणानपहरत्येव याचकस्तस्य दुर्मतिः ।
 न देवद्रव्यहारी स्थाहिर्द्रव्येण द्विजोत्तमाः ।
 अक्षस्य नापहरेदापद्यपि कदाचन ।
 न विनं विधमिथाकुर्वन्सर्वं विधमस्यते ।
 देवम्नं वापि यत्नेन सदा परिहरेततः ।
 न धर्मेत्यापदेशेन पापं ज्ञत्वा व्रतं चरेत् ।
 व्रतेन पापं प्रच्छाद्य कुर्वन् स्त्रीमूढदम्भनम् ।
 प्रतीहं तैदृशीं विप्रो गर्ह्यते अक्षबादिभिः ।
 देवदोहाद्गुरुदोहः कोटिकोटिगुणाधिकः ।
 ज्ञानापवादो नास्ति कथं तज्ज्ञानं कोटिगुणा-
 धिकम् ॥” * ।
 किञ्च ।
 “हिमवद्भिन्त्ययोर्मध्ये पूज्यपश्चिमयोः शुभम् ।
 सुक्ता समुद्रयोर्द्वयं नाग्यञ्च निवसेद्विजः ।
 ज्योति वा यत्र चरति नृगो निधं स्वभावतः ।
 पुण्याञ्च विष्णुता नष्टकाञ्च वा निवसेद्विजः ॥
 अर्द्धकोशामदीकूलं वर्णयित्वा द्विजोत्तमाः ॥” * ।
 किञ्च ।
 “अयिना भूमना चैव सज्जितेन विशेषतः ।
 दारेण स्तम्भमार्गेण च वृद्धिः पशुक्तिर्निभियते ॥
 परस्मिन् चरन्तीं गीं न चाचचीत कस्यचित् ।
 न स्रग्ध्रपरिवेशं वा नेत्रचार्पं न नायिकम् ।
 परस्मिन् कथयेद्द्विहान् शशिनं वा कथञ्चन ।
 तिथिं पश्यत्य न त्रयास्त्यज्जातिं विनिर्दिशेत् ॥
 न देवगुरुविप्राणां दीयमानान् वारयेत् ।
 निन्दयेद्दयो गुरुन् देवान् वेदं वा सोपदं ह्यम् ॥
 कल्पकोटिशतं सायं रौरवे पश्यते नरः ।
 तूष्णीमासीत निन्दया न ब्रूयात् किञ्चिदुत्तरम् ॥

वैष्णवा

कर्णो पिधाय गन्तव्यं न चैनमवलोकेयत् ।
वर्जयेद् वै रक्षस्यश्च परेषां गृह्येद्बुधः ॥
विवादं स्वजनैः साङ्गं न कुर्व्यादे कदाचन ।
न पापं पापिनां ब्रूयादपापं वा द्विजोत्तमाः ॥
नेजेतोद्यन्तमादित्यं शशिनं वानिमित्ततः ।
नास्तं यान्तं न वारिष्यं नोपख्येत् न मध्यगम् ॥
तिरोहितं वाससा वा न दृष्टान्तरगाभिनम् ।
नयां स्थियं पुमांसं वा पुरीषं मृदमेव वा ॥
प्रतिवयङ्गचाण्डालादुच्छिष्टास्मावलोकेयत् ।
न युक्तनखनाङ्गां वा नोन्मत्तं मत्तमेव वा ॥
स्यशेन भोजने पत्नीं नैनामीक्ष्यत मेघतीम् ।
क्षुवर्तीं नृभमाणां वा नासनस्यां यथासुखम् ॥
नोदके पात्ननो रूपं न कुलं न्यभमेव वा ।
न मृदाय मतिं दद्यात् लघवं पायसं दधि ॥
नोच्छिष्टं वा दूतमधु न च लण्णाजिनं हविः ।
न कुर्व्यात् कस्यचित् पीडां सुतं शिष्याश्च ताड-
येत् ॥

नात्मानमवमन्येत दैन्यं यत्नेन वर्जयेत् ।
न च शिष्यान् सन् कुर्व्यात्मात्मानं शंसयेद्बुधः ॥
न नद्याश्च नदीं ब्रूयात् पर्वतेषु न पर्वतम् ।
आवसेत्तेन नैवापि यस्त्यजेत् सद्यवासिनम् ॥
शिरोऽभ्यङ्गावशिष्टेन तैलेनाङ्गं न लेपयेत् ।
रोमाणि च रक्षस्यानि खानि खानि च न
स्पृशेत् ॥

न पानिपादवाहनेन चापलानि समाश्रयेत् ।
नाभिहृत्पाङ्गलं पङ्कजां पाणिना न कदाचन ॥
न चातयेद्विष्टकाभिः फलानि न फलेन च ।
न स्निग्धभाषणं शिष्येभ्यः कर्तव्यं पदासनम् ॥
नोत्सृजे भक्तयेष्टस्यान् गाश्च संवैश्रयेत् च ।
नाक्षीः क्रीडेन धावेत् स्त्रीभिर्भादं न चाचरेत् ॥
न हस्तैर्नखलोमानि हिन्यात् सुप्तं न बोधयेत् ।
न बालातपमासेवेत् प्रेतधूमं विवर्जयेत् ॥
नैकः सुप्यात् शून्यशय्ये स्वयं नोपानह्यौ वहेत् ।
नाकारणाद्वा निष्ठीवेन बाहुभ्यां नदीं तरेत् ॥
न पादचालनं कुर्व्यात् पादेनैव कदाचन ।
नाम्नो प्रतापयेत् पादौ न कांस्थि धावयेद्बुधः ॥
नाभिप्रसारयेद्देवान् ब्राह्मणान् गामथापि वा ।
न स्पृशेत् पाणिनोच्छिष्टो विप्रगोब्राह्मणा-
नलान् ॥

न चैवाग्रं पदा वापि न देवप्रतिमां स्पृशेत् ।
नोत्तरेद्दुपसाश्रयं स्वपत्नीं नो यतिक्रमेत् ॥
चैवं ब्रह्मं नैव हिन्यात्पापसु ङीवनसुखजेत् ।
न चाग्निं लङ्घयेद्दीमान् नोपदध्यादधः कृत्वा ॥
न चैव पादतः कुर्व्यात् तिलबद्धं निद्रि त्यजेत् ।
न कूपमवरोहेन नापचोताशुचिः कृत्वा ॥
आमी न प्रक्षिपेदग्निं नाहिः प्रशमयेत्तथा ।
सुबुध्नरश्ममार्तिं वा न स्वयं श्रावयेत् परान् ॥
अपण्यमद्य पण्यं वा विक्रयं न प्रयोजयेत् ।
दुष्यस्यानोदकस्थाने सीमान्तं वा लघ्वेन तु ॥
न भिन्यात् पूर्वसमयं सत्वोपेतं कदाचन ।
परस्परं पश्यन् आलान् पश्चिमी न च
योधयेत् ॥

पूरुष वैष्णवा

कारयित्वा स्वकर्मणि कारुन् विद्वान् न
वक्षयेत् ।
यदिगन्तव्यं कुद्वारप्रवेशश्च विवर्जयेत् ॥
नैकस्वरं सभां विप्रः समवायश्च वर्जयेत् ।
न बीजयेद्वा वस्त्रेण न देवायतने स्वयेत् ।
नाग्निगोब्राह्मणादीनामन्तरेण व्रजेत् कृत्वा ॥
नाक्रामेत् कामतश्चायां ब्राह्मणानां गवामपि ॥
स्वात् न आक्रामयेच्छायां पतितान्दीनैरोगिभिः ।
वर्जयेन्मार्जनैरेणुं वस्त्रं स्नानघटोदकम् ॥
नाग्नीयात् पयसा तर्कं न बीजान्प्रबोजयेत् ॥
विपत्तसायाश्च गोनीरमौर्धं वा निर्दृश्य च ।
आविकं सन्धिनीभीरमपेयं मसुरब्रवीत् ॥
हस्तकारमथाग्रं वा भिक्षां वा शक्तितो द्विजः ।
दद्यादतिथये नित्यं बुध्ति परमेश्वरम् ॥
भिक्षामाहुर्गाममात्रमग्रं तस्मात्तुर्गणम् ।
पुष्कलं हस्तकारान् तस्यतुर्गणमिष्यते ॥
मार्कण्डेयः ।

“भोजनं हस्तकारं वा अग्रं भिक्षामथापि वा ।
अदृष्ट्वा तु न भोक्तव्यं यथा विभवमात्मनः ॥” *
काशीखण्डे ।
“नैवोक्तासनेऽग्नीयात्नाम्नौ वस्त्रशुचिं लिपेत् ॥
आहं ज्ञत्वा परब्राह्मणे योऽग्नीयात् ज्ञानवर्जितः ।
दातुः ब्राह्मणं नास्ति भोक्ता किंस्वयं भुङ्क्ते ॥
भवत् ॥

नोत्पाटयेत्सोमनखं दशनेन कदाचन ।
करजेः करजच्छेदं करेणैव विवर्जयेत् ॥
अपहारे न गन्तव्यं स्वयं प्रपदं प्रसन्नोः ।
उत्कीचयत्तदेवार्थद्वयं दूरान् परित्यजेत् ॥
निष्ठौवनश्च शिष्याणं यद्वात दूरे विनिःक्षिपेत् ॥
उद्धृत्य पश्च्यत्पिष्टान् स्नायात् परजलाशये ।
अशुद्धं च तत्कतुरेनसः स्यात्तुरीयभाक् ॥
ब्राह्मणः ।

“यस्तु पाणितले मुदं यस्तु फुत्कारसंयुतम् ।
प्रष्टवाङ्गुलिभिस्तु तस्य गोमांसवच्च तत् ॥”
अत्रिस्तुतौ ।
“न्यनाधिकस्तनी या गौर्यायवाभक्तचारिणी ।
तयोर्दुधं न होतव्यं न पातव्यं कदाचन ॥
अना गावो महिष्यश्च यामेधमपि भक्षयेत् ।
हृद्ये कथे च तद्दुग्धं गोमयश्च विवर्जयेत् ॥
अङ्गुल्या दन्तकाष्ठश्च प्रत्यक्षलवणमथा ।
शक्तिकाप्राशनश्चैव तुल्यं गोमांसभक्षण्यैः ॥”
अजापवादो मतुस्तुतौ ।
“सातुर्न संन्यवेष्टेव लवणे परमादुते ।
प्रत्यक्षे अपि ते ग्राह्ये निषेधस्तस्यगोचरः ॥”
अत्रिस्तुतौ ।
“देवा कपित्थच्छाया च निग्रायां दधिभो-
जनम् ॥
कापीसं दन्तकाष्ठश्च शक्रादपि हरेत् श्रियम् ॥”
विष्णुस्तुतौ च ।
“कपिलायाः पयः पीत्वा मूदस्तु नरकं व्रजेत् ।
होमशिवं पिबेद्दिप्रो विप्रः स्यादन्वया पशुः ॥
परिहर्तुं पुनर्लखं तत्तच्छास्त्रोक्तमन्यथा ।

वैष्णवा

यदत्र लिखितं किञ्चित् चान्यत् महात्मभिः ।
आचाराश्चिदृशाः सन्ति परेऽपि बहुलाः सताम् ।
ते लोकप्राप्ततो ज्ञेया अपेक्षया यदि वैष्णवैः ॥
नित्यत्वमेवां माहात्म्यमप्यत्र लिखितान् पुरा ।
सदाचारस्य नित्यत्वात्माहात्म्याश्च सुनिश्चयानि ॥
इति श्रीहरिभक्तिविलासे नित्यकृत्यसमापनो
नाम ११ विलासः ॥

वैष्णवी, स्त्री, (विष्णोरियम् । विष्णु + अण् ।
स्त्रियां ङीप् ।) विष्णुशक्तिः । यथा, —
“यथा चिशक्तिरदिष्टा नयसिद्धान्तगामिनी ।
यथा श्वेता परा स्मृतिः सात्त्विकी ब्रह्मसंहिता ॥
एषेव कृष्णा तमसि रौद्री देवी प्रकीर्तिता ॥
अष्टादश यथा कोट्यो वैष्णवा भेद उच्यते ।
या विष्णो राजसी शक्तिः पालिनी चैव
वैष्णवी ॥”

इति वाराहे त्रिशक्तिमाहात्म्यनामाध्यायः ॥
अपि च ।
“शक्त्यक्रमदाधारी विष्णुमाता तथारिद्धा ।
विष्णुरूपाथवा देवी वैष्णवी तेन गोदते ॥”
इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥

अपरश्च ।
“विष्णुभक्ता विष्णुरूपा विष्णोः शक्तिस्वरूपिणीः
स्मृष्टौ च विष्णुना स्मृष्टा वैष्णवी तेन कीर्तिता ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिसखे ५४ अध्यायः ॥
दुर्गा । इति शब्दरत्नावली । गङ्गा । यथा,
पद्मपुराणम् ।
“विष्णोः पादप्रसूनासि वैष्णवी विष्णुपूजिता ।
पाहि नखेन सस्तस्मादाजन्ममरणात्तिकान् ॥”
इत्यादि आदिकाचारतस्त्वे ज्ञानार्थगङ्गावाहन-
मन्त्रः ॥ अन्यश्च ।
“विष्णुपादप्रसूनासि वैष्णवी नामधारिणी ।
सर्वत्र रक्ष मां नित्यं गङ्गा त्रिपथगामिनी ॥”
इति गङ्गाकवचम् ॥
अपराजिता । इति शब्दचन्द्रिका ॥ शतावरी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ तुलसी । इति शब्द-
माला ॥

वैसारिणः, पुं, (विशेषेण सरतीति विसारो मत्स्यः
स एव । “विसारिणो मत्स्यः” ५ । ४ । १६ ।
इति अण् ।) मत्स्यः । इत्यमरः ।
वैखचनं, स्त्री, (विशेषेण खचयतीति विखचनम् ।
तदेव । स्वार्थे अण् ।) नास्ति पुत्रवस्य स्त्रीवैश-
धारणम् । इति केषिन् ।
वैष्णव्यः, त्रि, (विशेषेण ज्ञीयते इति । वि + कृ +
ण्यत् । विहायै एव । स्वार्थे अण् ।) परि-
हासेन लालनीयः । श्यालसम्बन्धादि । इत्य-
ङ्गनमिश्रः ॥ यथा, —
“यथा बालेषु नारीषु वैष्णव्यं तथैव च ।
सङ्गरेषु निपातेषु तथाप्युद्वेगेषु च ।
अमृतं गोक्तपूर्वं मे तेन सत्वो न खं व्रज ॥”
इति महाभारते, उद्योगपर्व ॥

वैष्णविकः, पुं, (विष्णव + ठक् ।) विष्णवं
करोति यः । भक्त इति स्त्रातः । तत्पर्यायः ।

बोदाः ।

वासन्तिकः २ केलिकितः ३ विदूषकः ४
प्रहासी ५ प्रीतिदः ६ । इति हेमचन्द्रः ।
(यथा, नैषधे । १६ । ६४ ।
“दूरास्तस्मिन्मिरजलधेर्वाङ्मयभाजु-
भाङ्गुस्तान्मन्त्रवद्वनीकेलिबैहासिकोऽयम् ।”)
बोटा, स्त्री, दासी । यथा,—
“बोटा बोटा च सेटी च दासी च कुट-
हारिका ।”
इति हेमचन्द्रः ।
बोडः, पुं, गुवाकः । इति शब्दरत्नावली । जटा-
घरे भूरिप्रयोगे च ओड इति पाठः ।
बोडः, पुं, गीनसर्पः । बोडा इति भाषा । यथा ।
गीनासो मखली बोडः । इति भरतधृत-
विक्रमादित्यः । मत्स्यविशेषः । इति मेदिनी ।
बोडी, स्त्री, पण्यतुर्थांशः । इति मेदिनी । बुडि
इति भाषा ।
बोड्याः, त्रि, बहुधातोक्त्यप्रत्ययेन निष्पन्नमेतत् ।
बहुनीयः । वाङ्मयः । इति सुशब्दोपधाकरणम् ।
(यथा, हरिवंशे । ७५ । ८८ ।
“बोड्या पुङ्गवेनेव धूःसदा रम्यसङ्गेनि ।”
परिणितयः । यथा, महाभारते । १२ । ४४ । ४५ ।
“न चैतेभ्यः प्रदातया न बोड्या तयाविधा ।”)
बोडा, [ऋ] पुं, (बहुतीति । बहु + ण् ।
“सहिवहोरोदवर्णस्य ।” इ । ३ । १२२ । इति
अकारस्योकारः ।) भारिकः । (यथा, भाग-
वते । ५ । १० । २२ ।
“विषमगतां स्वशिविकां रङ्गण उपधाप्यं
पुरुषानधिवहन् आह हे वोडारः साध्वति-
क्रामत ।”) स्रष्टुः । परिणेतुः । इति शब्द-
रत्नावली । (यथा, मनुः । ८ । २०४ ।
“अस्यां चेद्दर्शयित्वा बोडुः कन्या प्रदीयते ।
उभे ते एकशुक्लेन बहुदिव्यव्रतौभुः ।”)
स्रतः । १० इति मेदिनी । अनङ्गुत् । अतमः ।
इति राजनिर्घण्टः । (यथा, महाभारते ।
११ । २६ । १५ ।
“तपोऽर्थोयं ब्राह्मणी धत्त गर्भं
गौर्जोद्गारं धावितारं सुरङ्गी ।”
बहुनकर्तरि, त्रि । यथा, कुमारः । १ । १५ ।
“भागीरथीनिर्भरशीकराणां
बोडा सुहुः कम्पितदेवदारुः ।”)
बोडुः, पुं, सनिविशेषः । यथा,—
“बुनक्तु सनत्सु हृत्तीयस्य सनातनः ।
कर्पिकसुसुखिव बोडुः पञ्चशिखत्तया ।
सर्वे ते हंसिमायासु महतीनाम्बुना सदा ।”
इत्याहुकाचारतत्त्वम् ।
बोडः, पुं, हलन्तम् । इति शब्दरत्नावली । वोट
इति भाषा । किन्तु लिपिकरप्रमादपाठोऽयम् ।
• यथा मूलग्रन्थे ।
“तथा वोट इति ख्याते हलन्तं प्रसववत्त्वम् ।”
बोदः, त्रि, आर्द्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ।
बोदाः, पुं, (बोदः आर्द्रः सन् व्यलतीति । व्यल +
आच् ।) मत्स्यविशेषः । बोदाकि इति भाषा ।

बोषट्

तत्पञ्चायः । बहुषट्दंष्ट्री २ पाठीनः ३ वदा-
लकः ४ । इति शब्दरत्नावली ।
बोरकः, पुं, लेखकः । इति त्रिकाण्डशेषः ।
बोरटः, पुं, कुम्भपुष्पम् । इति त्रिकाण्डशेषः ।
बोरपट्टी, स्त्री, मन्दरा । इति शब्दमाला । मादुर
इति भाषा ।
बोरवः, पुं, धान्यविशेषः । बोरो इति भाषा ।
अस्य गुणाः ।
“बोरवस्तु बुधैः प्रोक्तस्त्रिदोषस्य प्रकोपकः ।
मधुरस्वास्वपाकश्च ब्रीहिः पित्तकरो गुणः ।”
इति राजवल्लभः ।
बोरखानः, पुं पाटलवर्णाभः । इति हेमचन्द्रः ।
बोलः, स्त्री, (बोलयति प्रायशो निमग्नं भवतीति ।
बुल + आच् । यदा वा गौ पिप्पलादित्वात् कलच् ।)
स्वनामध्यातवर्णिगद्रवम् । तत्पञ्चायः । रक्ता-
पचम् २ सुखम् ३ सुरसम् ४ पिच्छकम् ५ विषम् ६
निर्झोहम् ७ वर्मरम् ८ पिच्छम् ९ सौरभम् १०
रक्तगन्धकम् ११ रसगन्धम् १२ महागन्धम् १३
विषम् १४ शुभगन्धम् १५ विश्वगन्धम् १६
गन्धरसम् १७ त्रयारिः १८ । अस्य गुणाः ।
“बोलश्च कटु तिक्तोष्णं कषायं रक्तदोषघ्नम् ।
कषपित्तामयान् हन्ति प्रदरादित्वापचम् ।”
इति राजनिर्घण्टः ।
तत्पञ्चायगुणाः ।
“बोलं गन्धरसः पालपित्तगोपरसाः समाः ।
बोलं रक्तहरं शीतं मेघं दीपनपाचनम् ।
मधुरं कटु तिक्तञ्च यच्च स्वेदजिदोषघ्नित ।
ज्वरापसारकुष्ठघ्नं गर्भाशयविशुद्धकम् ।”
इति भावप्रकाशः ।
बोलः, पुं, (वातीति । वा + कलच् ।) रसगन्धः ।
इत्यमरः ।
बोलकः, पुं, लेखकः । इति शब्दरत्नावली ।
बोलाहः, पुं, अन्धविशेषः । यथा,—
“बोलाहस्तयमेव स्यात् पाण्डुरेश्वरबालधिः ।”
इति हेमचन्द्रः ।
बोहिल्यं, स्त्री, यानपाजम् । इति हेमचन्द्रः ।
जाहाज इति भाषा ।
बौ(बौ)हं, स्त्री, (बुहेन कृतम् । बुह + आच् ।) बुह-
कृतनिरीश्वरप्राज्ञम् । तत् सन्धः शास्त्रकारे
खल्लिनं अगणवाप्राज्ञम् । जिनप्रभैः । यथा,
“ततो बृहस्पतिः शाक्रमकरोद्बुधदर्पितम् ।
ग्रहशान्तिविधानेन पौष्टिकेन च कर्मणा ।
गत्वाय मोहयामास राजपुत्रान् बृहस्पतिः ।
जिनधर्मं समाख्याय वेदवार्तां च वेदवित् ।
वेदजयीपरिभ्रष्टांश्चकार धिषणाधिपः ।
वेदवाह्यान् परिश्राय देतुवादसमन्वितान् ।
जघान शक्रो वज्रेण सञ्जयसंवर्धकान् ।”
इति मातुल्य सोमवंशादुक्तोक्तं नाम २४ अः ।
बुहसम्बन्धि, त्रि ।
बौषट्, व्य, (उद्धतेऽनेन हविरिति । बहु + बाहुल-
कात् बौषट् ।) देवहविर्गमनः । तत्पञ्चायः ।
खाहा २ औषट् ३ वषट् ४ खधा ५ । इत्य-

व्ययः

भरः । एते पञ्च शब्दा देवहविर्गमने बहि-
स्तुखाहुतौ वर्तन्ते । देवाय हविषो दानं देव-
हविर्गमम् । तत्र देवा इन्द्रादयः अथ पितरो
देवता इति स्मृतेस्तुपि देवा हविर्गम इत्यनेन
एते मन्त्रा इति सूचितम् । अमन्त्रत्वे स्वाहयेव
हविर्भजमिति रघुः । स्वाहाश्रयं मन्त्रभेदे
व्ययी स्वाहापियोवितीति कोवात्तरम् । स्वाहा
इत्यादि । औषट् तालवादि नृहन्त्यमध्यम् ।
बौषट् वषट् इयं नृहन्त्यमध्यम् । खधा इत्यादि ।
इन्द्राय स्वाहा । इत्यादिप्रयोगः । इति भरतः ।
व्यूकः, पुं, (विगतोऽंशो विभागो यस्य ।
हिदादिना प्रायो विभागान्तरत्वात् तत्ता-
त्वम् ।) पर्यंतः । इति त्रिकाण्डशेषः ।
व्यंसकः, पुं, (वि + + व्यंस + क्तुन्) धूर्तः । इति
हेमचन्द्रः ।
व्यंसितः, त्रि, (वि + व्यंस + क्तुः ।) प्रसारितः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ।
व्यक्तः, त्रि, (वि + व्यञ्ज् व्याप्नो + क्तुः ।) प्राज्ञः ।
इत्यमरः । स्पष्टः । इति मेदिनी । (यथा,
साहित्यदर्पणे । ३ । १ ।
“विभावेनानुभावेन व्यक्तः सञ्चारिणा तथा ।
रसनामेत रत्नादिः स्थायी भावः संप्रतिष्ठाम् ।”)
पुं, विष्णुः । यथा,—
“व्यक्तो वायुरधोऽवजः ।”
इति तस्य सहस्रनामस्तोत्रम् ।
व्यक्तदृष्टार्थः, पुं, (व्यक्तं स्पष्टं यथा स्यात् तथा
दृष्टोऽर्थो येन) साक्षी । तत्पञ्चायः । प्रत्यक्षी
२ । इति त्रिकाण्डशेषः ।
व्यक्तरूपः, पुं, (व्यक्तं रूपं यस्य) विष्णुः । यथा,
“अदृश्या व्यक्तरूपस्य सहस्रजिह्वनन्वितम् ।”
इति तस्य सहस्रनामस्तोत्रम् ।
स्पष्टरूपयुक्तः, त्रि ।
व्यक्तिः, स्त्री, (व्यक्त्यन्तेत्येति । वि + व्यञ्ज् +
क्तिन् ।) पृथगात्मिका । इत्यमरः । जनः । इति
हेमचन्द्रः । स्पष्टता च । (यथा, रघुः । ११ । १० ।
“नं सन्तः श्रोतुमर्हन्ति सदसद्व्यक्तिहेतवः ।
हेतवः संलप्यतेऽप्युपौ विशुद्धिः श्यामिकापि
वा ।”
भूतमात्रम् । यथा, गीताध्याम् । ८ । १८ ।
“अव्यक्ताद्यक्तयः सत्त्वाः प्रभवन्त्यहरामभे ।”
“व्यक्तयश्चराचराणि भूतानि ।” इति तट्टी-
कायां स्वामी । न्यायशास्त्रोक्तसातत्यदार्थः ।
यथा, साहित्यदर्पणे । २ । २५ ।
“सामर्थ्यभोवितो देशः कालो व्यक्तिः स्वरार्थः ।
शब्दार्थस्यानवच्छेदे विशेषस्तुतिहेतवः ।”)
वयः, त्रि, (विवर्द्धं अगतीति । अग + अच् +
न्ति आधुः ।) वायव्यः । (यथा, महा-
निर्वाणतन्त्रे । ३ । १२४ ।
“सुखाधनाग्नेययाः सदा चञ्चलमानसाः ।”)
व्याकुलः । इत्यमरः । (यथा, कुमारः । ७ । २ ।
“वैवाहिकेः कोतुकसंविधाने-
यं वै यदेव ययुरात्स्ववर्गम् ।”)

ससम्भमः । इति श्रीधरस्वामी ॥ यथा, भाग-
वते । ३ । १८ । ५ ।

“तं अञ्जकं दितिनाधमेन
स्वपाददुस्त्रेण विसर्जमानम् ॥”

पुं, विष्णुः । यथा,—

“प्रयतो नियतो यतो नैकशब्दो गदायजः ।”

इति तस्य सहस्रनामस्तोत्रम् ॥

अञ्जः, पुं, (विज्जानि अञ्जानि यस्य ।) भक्तः ।

इति मेदिनी ॥ (विज्जानि अञ्जानि यस्मात् ।)

मुखरोगविशेषः । तस्य लक्षणं यथा,—

“क्रोधायासप्रकुपितो वायुः पित्तं संयुतः ।

मुखमागम्य सहसा मण्डलं विह्वलयतः ।

नीरुजं तदुक्तं शब्दं मुखे अङ्गं समादिशेत् ॥”

इति माधवकरः ॥ ३ ॥

तस्य चिकित्सा ।

“बटाङ्गुरा मखुराश्च प्रलेपाङ्गनाशनः ।

अङ्गे मङ्गिष्ठया लेपः प्रशस्तो मधुयुक्तया ॥

अथवा लेपनं शूलं शशस्य अधिरेण च ।

जातीफलस्य लेपस्तु हरेऽङ्गनाशनीलिकाम् ॥

वटस्य पाण्डुपत्राणि मालती रक्तचन्दनम् ।

कुष्ठं कालीयकं लोधं एभिर्लेपं प्रयोजयेत् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

(नि, विगतं अङ्गं यस्य ।) होनाङ्गः । इति

मेदिनी ॥ (यथा, महाभारते । १ । १६ । २० ।

“यद्येनमपि मातस्त्वं मामिवास्त्वविभेदनात् ।

न करिष्यस्यन्नङ्गं वा अङ्गं वापि यशस्विनम् ॥”)

अञ्जः, जि, अञ्जनया बोध्योऽर्थः । यथा —

“वाच्योऽर्थोऽभिधया बोध्यो लक्ष्यो लक्षणया मतः ।

अञ्जो अञ्जनया ताः स्युस्तस्य शब्दस्य शक्तयः ॥”

इति साहित्यदर्पणे २ परिच्छेदः ॥

अच, शि याजे । सम्बन्धे । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(तदा०-कुटा०-पर०-सक०-सेट् ।) याजश्चलः ।

श, विचरति सतं खलः । छलयति इत्यर्थः ।

अविचोत् विवाच । इति दुर्गादासः ॥

अजः, ऐ, (अज्यनेनेति । वि + अज + “गोचर-

सघरेति । ” ३ । ३ । ११६ । इति घञ् । निपा-

तनादेर्जिघाषणपोरिति बोभावो न भवति ।)

अजनम् । विपूर्वाजधानोरलप्रत्ययेन निष्पत्ति-

मिदम् ॥

अजनं, स्त्री, (अज्यनेनेति । वि + अज + क्युट् ।

‘वा यौ । ’ २ । ४ । ५७ । इति पञ्चि बोभावो नास्ति ।)

तालवृत्तकम् । इत्यमरः ॥ पाखा इति भाषा ॥

(यथा, ऋतुमंजारे । १ । ८ ।

“सचन्दनाम्बुयजनोद्भवानिलैः

सहारायश्चिस्तनमखण्डपङ्के ।

सवल्लकीकाकलगीतनिखनेः

प्रबुध्यते सुप्त इवाद्य मन्मथः ॥”)

अस्य सामान्यगुणः । सूर्यादाहृत्तण्डुलार्ध-

अमनाशिलम् ॥ तालवृत्तगुणः । त्रिदोषशम-

नत्वम् । लघुत्वम् । वंशवृत्तगुणः । रूच-

त्वम् । उष्णत्वम् । वायुपित्तकारित्वम् । वैज-

वज्रमयूरपुच्छवृत्तगुणः । विदोषनाशित्वम् ॥

बालवृत्तगुणः । तेजस्करत्वम् । मयिकादि-

निवारकत्वम् । इति राजवल्लभः ॥

अञ्जकः, पुं, (अज्यनेनेति । वि + अज + क्युट् ।)

अभिनयः । इत्यमरः ॥ हे हृत्तक्रोधादि-

भावाभिव्यञ्जके । अज्यनेनेति अञ्जकः । अज्य-

घञि गति स्त्रनये णकः । आङ्गिकसात्विक-

वाचिकाह्वार्यमेतात् वाञ्जकश्चतुर्विधः । अभि-

मुखं नीयते अर्थान्नेन इति अभिनयः । नी ण

प्रापये अन् । हस्तादिभिः शस्त्रवातादिस्त्रन-

मभिनयः । घटाद्याकारस्त्रकं करादिसंस्थान-

मभिनयः इत्यन्येऽपि । इति भरतः ॥ वाञ्जनया

प्रतिपादकः । (यथा, साहित्यदर्पणे । २ । ३१ ।

“अभिधादिबोधोपाधिवैशिष्ट्यान्निबोधो मतः ।

शब्दोऽपि वाचकस्तद्व्यञ्जको वाञ्जकस्तथा ॥”

प्रकाशके, जि । यथा, मनुः । २ । ६८ ।

“उत्पत्तिवाञ्जकः पुण्यः कर्मयोगं निबोधत ॥”)

अञ्जनं, स्त्री, (अज्यनेनेति अज्यनेनेत्यनेनेति । वि + अज + क्युट् ।) अज्योपकरणम् ।

तत्तु स्त्रपशाकादि । इति राजनिर्घण्टः ॥ तत्त्व-

ध्यायः । तेमनम् २ निष्ठानम् ३ । इत्यमरः ॥

तेमः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, ऋग्वेदे ।

८ । ६७ । २ ।

“आनो भर अञ्जनं गामश्चमभ्यञ्जनम् ॥”)

अस्य गुणाः ।

“अञ्जनं शाकमव्यायं चूदां वृष्यञ्च पुष्टिदम् ।

द्रव्येण येन येनेह अञ्जनं मनस्यर्मांसयोः ।

तस्य तस्य तयोश्चैतद्गुणदोषैर्विभावयेत् ॥”

इति राजवल्लभः ॥

अञ्जनविशेषगुणाः तत्तच्छब्दे दृष्ट्याः ॥ ३ ॥

चिह्नम् । (अञ्जनाः यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । ५६ ।

“अवाच्यत्वादिकं तस्य वक्ष्ये वञ्जनरूपेण ॥”)

प्रसङ्गः । (यथा, महाभारते । १ । १५८ । ३४ ।

“कुत एव परिवर्तुं सुतं शल्याम्यहं स्वयम् ।

बालमप्रापययमजानतयञ्जनाकृतिम् ॥”)

अवयवः । दिनम् । इति मेदिनी ॥ स्त्रीपुंसयो-

रशुद्धदेशः । स तु उपस्थाः । अर्द्धमात्रकम् ।

स तु ककारादिनकारान्तवर्णः । इति धरणिः ।

(यथा, साहित्यदर्पणे । २० । ६४० ।

“सत्यर्थं पृथगर्थयाः स्वरयञ्जनसंज्ञतेः ।

क्रमेण तेनैवावृत्तिर्यमकं विनिगद्यते ॥”)

अञ्जना, स्त्री, (वि + अज + णिच् + युच् । टाप् ।)

शब्दस्य इतिविशेषः । तस्या लक्षणं यथा,—

“विरताम्बभिधायासु यथार्थं बोध्यतेऽपरः ।

सा इतिर्यञ्जना नाम शब्दस्यार्थादिकस्य च ॥”

शब्दबुद्धिकर्मणां विरम्य व्यापाराभाव इति

नयेनाभिधा लक्षणा तात्पर्याख्यासु तिष्ठु

वृत्तिषु स्वं स्वमर्थं बोधयित्वा उपचीनासु

यथाव्योऽर्थो बोध्यते सा शब्दस्यार्थस्य प्रकृति-

प्रत्ययादेश्च इतिर्यञ्जन-ध्वनन-गमन-प्रत्यावना-

दिशपदेशविषया अञ्जना नाम । तच् ।

“अभिधालक्षणाश्रया शब्दस्य अञ्जना द्विधा ॥”

अभिधाश्रयामाह ।

“अनेकार्थस्य शब्दस्य संयोगादौर्निबन्धते ।
एकवार्थेऽप्यधीहेतुयञ्जना साभिधाश्रया ॥”

आदिशब्दादिप्रयोगादयः । उक्तं हि ।

“संयोगो विप्रयोगश्च साहचर्यं विरोधिता ।

अर्थः प्रकरणं लिङ्गं शब्दस्यान्यस्य सन्निधिः ।

सामर्थ्यमौचित्यौ देशः कालौ अक्तिः स्वरादयः ।

शब्दाद्यस्यान्यच्छब्दे विशेषस्तुतिहेतवः ।”

इति ।

सशब्दचक्रो हरिरित्यत्र शब्दचक्रसंयोगेन हरि-

शब्दो विष्णुमेवाभिधत्ते । अशब्दचक्रो हरिरिति

तद्वियोगेन तमेव । भीमाश्वनाविति अश्वनः

पार्थः । कर्णाश्वनाविति कर्णः छत्रपुत्रः । स्वाश्वं

वन्दे भवच्छिदे इति स्याश्वः शिवः । सर्वं

जानाति देव इति देवो भवान् । कुपितो मकर-

ध्वजः इति मकरध्वजः कामः । देवः पुरारि-

रिति पुरारिः शिवः । मधुना मत्तः पिक इति

मधुर्वसन्तः । पातु वो दयितासुखमिति सुखं

संसुखम् । विभाति गगने चक्रः इति चक्रः

शशी । निशि चित्रभातुरिति चित्रभातुर्वह्निः ।

भाति रथाङ्गमिति नपुंसकयत्न्या रथाङ्गं चक्रम् ।

स्वरस्तु वेद एव विशेषप्रतीतिज्ञानं काथि इति

तस्य विषये नोदाहृतम् । इदञ्च केऽप्यसहमाना

आहुः स्वरोऽपि काक्कादिरूपः काये विशेष-

प्रतीतिज्ञदेव । उदात्तादिरूपोऽपि सुनेः

पाठोक्तदिशा शब्दद्वारादिरसविशेषप्रतीतिज्ञदे-

वेति । एतद्विषये उदाहरणमुचितमेव इति

तत्र तथाहि स्वराः काक्कादय उदात्तादयो वा

वाङ्मनस्येव विशेषं प्रत्याययन्ति न खलु प्रज्ञ-

तोक्तमनस्येव शब्दस्यैकार्थनियन्त्ररूपं विशे-

षम् । किञ्च यदि यत्र कचित्पदार्थशब्दानां

प्रकरणादिनियमाभावादनियन्त्रितयोऽप्यर्थयो-

रवृत्तरूपस्वरवर्णैकैकं नियमनं वाच्यं तदा

तथाविधस्थले श्रवणजङ्गीकारप्रसङ्गः न च तथा

अतएवाहुः श्रवणरूपप्रस्तावे काव्यमार्गे

स्वरो न गगयते इति च नय इत्यल्लुप्तपञ्जीव्यानां

मान्यानां व्याख्यानेषु कटाक्षनिक्षेपेण । आदि-

शब्दादेतावन्मात्रज्ञानीत्यादौ हस्तादिशेषा-

दिभिः स्तनादीनां कमलकोरकाद्याकारत्वम् ।

एवमेकस्मिन्नर्थेऽभिधया नियन्त्रिते या शब्द-

स्यान्यायवृत्तिहेतुः शक्तिः सा अभिधाश्रया

वाञ्जना । यथा मम तातपादानां महापात्र-

चतुर्दशभावावारविलासिनीमुज्ज्वलमहाकवी-

श्वरश्रीचन्द्रशेखरसान्विविधजिह्वाश्रया ॥

“दुर्गाङ्गित्वविग्रहो मनसिर्जनं संमौल्यं स्नेजसा

प्रोदनाजकलो यक्षीतगरिमा विषगृहो

भोगिभिः ।

नचचेशकतेचखो गिरिगुरौ गाढां वधिं

धारयन् ।

गामाकस्य विभूतिभूयिततनूराज्यमावल्लभः ॥”

अत्र प्रकरणेनाभिधया उमावल्लभशब्दस्य

उमानास्त्री महादेवो तदल्लभभातुदेवश्रुति-

रूपेऽर्थे नियन्त्रिते अञ्जनमेव गौरीवल्लभरूपो-

व्यञ्जना ।

२र्थो बोध्यते । एवमन्तु । ॥ लक्षणात्मना-
माह ।

“लक्षणेपास्यते यस्य कृते तत् प्रयोजनम् ।
यथा कृत्यायते सा स्याद्व्यञ्जना लक्षणाभ्याम् ।”
गङ्गायां घोष इत्यादौ लक्षणायादर्थबोधनादिभि-
र्यथा विरतायां तटार्थबोधनाच्च लक्षणायां
विरतायां यथा शीतलपावनत्वाद्यतिशयादि-
बोध्यते सा लक्षणात्मना व्यञ्जना ॥ ॥ एवं
शब्दो व्यञ्जनासुखा आर्थो व्यञ्जनामाह ।
“वक्तृबोद्धवयाख्यानामन्वयसिद्धिवाच्योः ।
प्रस्तावकालदेशानां काकोशेष्टादिकस्य च ।
वैशिष्ट्यादन्वयस्य या बोध्यते सार्थसम्भवा ।”
व्यञ्जना इति संबध्यते । तत्र वक्तृवाक्यप्रस्ताव-
देशकालवैशिष्ट्ये यथा मम ।

“कालो मधुः कृपित एव च पुष्पधन्वा ।
धीरा वञ्चति रतिरेदहराः समीराः ।

केलीवनीयमपि वञ्चलकुञ्जमञ्जु-
दूरे पतिः कथय किं करणीयमयम् ॥”

अत्र एतं देशं प्रति शीघ्रं प्रवृत्तकामुकस्यया
प्रेष्यतामिति सर्वो प्रति कयाचित् द्योत्यते ॥ ॥
बौद्धवावैशिष्ट्ये यथा,—

“निःशेषव्युत्पन्नं स्तनतटं निर्मृष्टरागोऽधरो
नेत्रे दूरमनञ्जने पुलकिता तन्वी तवेवं तनुः ।
मिथ्यावादिनि दूति वाग्वजनस्याज्ञानपीडा-

गमे
वार्षोऽस्मादुमितो गतासि न पुनस्तस्याधमस्या-
न्तिकम् ॥”

अत्र तदन्तिकमेव गतासीति विपरीतलक्षणया
लक्ष्यं तस्य च रन्तुमित वाक्यं प्रतिपाद्य दूती-
वैशिष्ट्याद्बोध्यते ॥ ॥ अन्यसन्निधिवैशिष्ट्ये
यथा,—

“उद्य निचल निपुण्ण्डाभिस्त्रिणी पत्तस्मि रेहद
बलाभ्या ।

जिम्बल मरगय भाअण परिट्टिआ संख
सुत्तित्व ॥”

अत्र बलाकाया निपुण्यत्वेन विपुलत्वं तेनास्य
देशस्य विजनत्वमतः संज्ञानस्यानमेतदिति
कथापि सन्निहितप्रवृत्तकामकं प्रत्युच्यते ।
अत्रैव स्थाननिर्जनस्वरूपस्यार्थवैशिष्ट्यं प्रयो-
जनम् ।

“भिन्नकच्छविधीरेः काकुरित्यभिधीयते ॥
इत्युक्तप्रकारायाः काकोर्मदा आकारादिभ्यो
ज्ञातयाः ॥ ॥ एतद्वैशिष्ट्यं यथा,—

“गुरुपरतन्त्रतया वत
दूरतरं देशमुद्यतो गन्तुम् ।
अलिङ्गलकोऽलिङ्गलजिते
नेष्यति सखिः सुरभिसमयेऽमौ ॥”

अत्र नेष्यतीत्यपि तर्हि एवमेव इति काका
अन्यते ॥ ॥ चेष्टावैशिष्ट्ये यथा,—

“सङ्केतकालमनसं विटं ज्ञात्वा विदग्धया ।
हसन्नेत्रापिताङ्गुलं लोलापङ्गं निमीलितम् ॥”
अत्र सन्ध्या सङ्केतकाल इति पञ्चनिमीलनादि-

५४१ व्यतिरे

चेष्टया कयाचित् द्योत्यते । एवं ब्रह्महीनो
यस्तत्तमस्तानां वैशिष्ट्यं बोद्धव्यम् ॥ ॥

“वेधियाद्विषयार्थानां प्रत्येकं निविष्टा मता ॥”
अर्थानां वाच्यलक्ष्यव्यञ्जनेन चित्तपतया सन्ध्या
अप्यनन्तरोक्ता व्यञ्जनास्त्रिविधाः । तत्र वाच्य-
र्थस्य व्यञ्जना यथा । कालो मधुरित्वादिति ।
लक्ष्यार्थस्य यथा । निःशेषव्युत्पन्नमिति ।
व्यञ्ज्यार्थस्य यथा । उद्य निचल इत्यादि ॥ ॥
प्रकृतिप्रत्ययादिव्यञ्जनानु प्रपञ्चयिष्यते ।

“शब्दबोध्यो व्यञ्जकः शब्दोऽप्यर्थान्तराश्रयः ।
एकस्य व्यञ्जकत्वे तदस्य सहकारिता ॥”
यतः शब्दो व्यञ्जकत्वेऽर्थान्तरमपेक्ष्यते । अर्थो-
ऽपि शब्दं तदेकस्य व्यञ्जकत्वेऽस्य सहकारि-
त्वमवश्यमङ्गीकरणीयम् ।

“अभिधादिष्व्योपाधिष्वैशिष्ट्यात्त्रिविधो मतः ।
शब्दोऽपि वाचकस्तद्वल्लक्षणो व्यञ्जकस्तथा ॥”

अभिधीपाधिको वाचकः । लक्षणेपाधिको
लक्षणकः । व्यञ्जनेपाधिको व्यञ्जकः । किञ्च ।

“तात्पर्याख्या उक्तिमाहुः पदार्थान्वयबोधन ।
तात्पर्यार्थं तदर्थं वाक्यं तद्वोधकं परं ॥”

अभिधया एकैकपदार्थबोधनविरमान वाक्याथ-
रूपस्य पदार्थस्य वाधिका तात्पर्या नाम
उक्तिस्तदर्थं तात्पर्यार्थस्य बोधकं वाक्यमित्य-
भिहितवाक्यवादिनां मतम् । इति सादृश्यदर्पणे
वाक्यस्वरूपनिरूपणे नाम द्वितीयः परि-
च्छेदः ॥

यहमकः, पुं, एतत्तः । इत्यमरः ॥

यतिकरः, पुं, (वि + व्यति + क्त + अच्) व्यसनम् ।
(यथा, कथासरित्सागरे । ७४ । ८८ ।

“अस्मिन् व्यतिकरेऽत्रेण शब्दनामेव ते मतः ॥”
व्यतिषङ्गः । इति मेदिनी । (विनाशः । यथा,
भागवते । १ । ७ । ३० ।

“प्रज्ञोपद्रवमालस्य लोकयतिकरश्च तम् ।
मत्तश्च वासुदेवस्य संजहारान्तोऽयम् ॥”

मिथुनम् । यथा, माघे । ४ । ४३ ।

“अन्योन्यव्यतिकरचारभिरविचित्रै-
रन्योन्यवर्मजिह्वामिथुनैः ॥”

व्यतिक्रमः, पुं, (वि + व्यति + क्रम + अच्) क्रम-
विपर्ययः । यथा,—

“सर्वत्र प्रादुर्मुखो दाता गच्छीता च उदरमुखः ।
एव एव विप्रदानं विवाहे च व्यतिक्रमः ॥”

इत्युदाहरणम् ॥

व्यतिरिक्तः, वि, व्यतिरेकविशिष्टः । भिन्नः । वि-
अति-पुष्परिचयान्तोः कप्रत्ययेन नियममेतत् ॥

(अधिकः । यथा, ज्ञानसत्त्वतुल्यस्य प्रथमा
विभक्तिर्निर्गन्धवचनं इत्यस्य पञ्च । “विशिष्ट-
ज्ञानिरिक्तोऽधिको व्यतिरिक्तः ॥”)

व्यतिरेकः, पुं, (वि + व्यति + रिच + अच्) विना ।
अभावः । यथा । यद्यतिरेकज्ञानं यदुत्पत्ति-
प्रतिबन्धकं तत् तद्व्यतिरेकमाध्यम् । इति परा-
मर्शेऽन्यः । (यथा, कथासरित्सागरे । ३८ ।

१६६ ।

व्यतीपा

“न पतिव्यतिरेकेण सुखीयामपरा गतिः ॥”)

अलङ्कारविशेषः । यथा,—

“व्यतिरेको विविधवैपमानोपमेययोः ।

धैरा इवोमताः सन्तु किन्तु प्रकृतिकोमलाः ॥”

इति चम्पलीकः ॥

व्यतिषङ्गः, पुं, (वि + व्यति + षङ्ग + अच्) पर-
स्परमेलनम् । (यथा, महाभारते । १२।१०५।५।

“सैनयोर्व्यतिषङ्गजवः साधारणोऽभवत् ॥”

विनिमयः । यथा, भागवते । ५ । ११ । ११ ।

“अन्योन्यव्यतिषङ्गवृद्ध-

वैराग्यव्यो विहरन् मिथश्च ॥”)

व्यतिहारः, पुं, (वि + व्यति + ह + अच्) विनि-
मयः । यथा,—

“परिहानं विनिमयो नैमेयः परिवर्तनम् ।

व्यतिहारः परावर्त्तनं नैमेयो विमयोऽपि च ॥”

इति हिमचक्रः ॥

(यथा, रघुः । १२ । ६२ ।

“विक्रम-व्यतिहारैश्च सामान्याभूदुद्योरापि ।
जयश्रीरत्नराविर्दन्तवारयथोरिव ॥”)

व्यतीतः, वि, (वि + व्यति + त + क्त) व्यतीतः ।
गतः । यथा,—

“अर्द्धरात्रि व्यतीते तु संक्रान्तिर्यद्वर्द्धमेव ।

पूर्व्वं जतादिकं कर्णः परेताः ज्ञानदानयोः ॥

इति तिथितत्त्वं भीमपराक्रमीयम् ॥

व्यतीपातः, पुं, (वि + व्यति + पात + अच्) “उप-
सर्गस्य घञोति ॥” ६ । ४ । १०७ । इति उप-
सर्गस्य दीर्घः ।) मञ्जोत्पातः । अपघातम् ।

इति मेदिनी । विष्कम्भादिमप्रविशतिवोगान्त-
गतसप्तदशयोगः । तत्र सर्वकर्मवर्जनं यथा,—

“निरंशं दिवसं विष्टं व्यतीपातश्च वैष्टितम् ।

कर्म वापि शुभेष्टानं पापाहमपि वञ्चयेत् ॥

परिचर्यत्यजं शुभकर्म ततः परम् ।

गच्छयाधातयोः षट् च नव चर्गणवचयोः ।

वैष्टित्यतिपातो च समस्तौ परिवर्त्तयेत् ॥” ॥

अस्य प्रतिपसवमाह भीमपराक्रमे ।

“न विष्कम्भो नवा गच्छो न व्यतीपातवृत्तौ ।

चक्रतारावर्त्तं प्राप्तिं दीक्षा गच्छत्यसंभवाः ॥

नवस्यङ्कारको विष्टः शनैश्चरानं तथा ।

व्यतीपातो न दृष्ट्यश्च यस्याको दक्षिणे स्थितः ॥

यदि विष्टव्यतीपातो दिनं वाणशुभं भवेत् ।

हृत्यतश्चतस्रोऽंगेन भास्करेण तमो यथा ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ ॥

तत्र जातपलम् ।

“कठोरवाक्यः पिशुनस्त्रभाबो

गदातुरो मातृहिनो मनुष्यः ।

परस्य कार्यं कृतपक्षपातो

यस्य प्रकृतौ व्यतिपातयोगः ॥”

इति कौटिल्यप्रदीपः ॥

पारिभाषिकयोगविशेषः । यथा, ढहल्लभुः ।

“अवगन्धिघनिकार्त्तागमदेवरासक्तके ।

यद्यमा रविवारेण व्यतीपातः स उच्यते ॥”

तत्र गङ्गाज्ञानपत्रं यथा । ब्रह्माङ्कः ।

अभिचारः

“संक्रान्तियु यतोपाते ग्रहयि चन्द्रस्ययोः ।
पुष्ये ज्ञात्वा तु जाह्नवा कुलकोटीः ससुहरेन ॥”
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥
(यथा च भागवते । ४ । १० । ४८ ।
“दिनक्षये यतोपाते संक्रमेऽर्कदिनेऽपि वा ।
आवयेत् अर्धानां नीर्यपादप्रियाश्रयः ॥”)
यतोहारः, पुं, (वि + अति + हृ + घञ् । “उप-
सर्गस्य चतीति ॥” ६ । ३ । १२२ । इति
दीर्घः ।) परीवर्तः । इति जटाधरः ॥ परस्पर
मेकजातीयक्रियाकरणम् । यथा, केशाकेशि ।
दृष्टादृष्टि । इत्यादि । इति शाकरणम् ॥
अत्ययः, पुं, (वात्ययनमिति । वि + अति + इ +
“एरच्” ॥ ३ । ५ । ६ । इत्यच् ।) अतिक्रमः । तनु-
पर्मायः । अत्यासः २ विपर्यासः ३ विपर्ययः ४ ।
इत्यमरः ॥ (यथा, भागवते । ७ । १० । ४४ ।
“परावरेषां स्थानानां कालेन अत्ययो मज्जान्”)
अत्यासः, पुं, (अत्यसनमिति । वि + अति +
आसृ + घञ् ।) विपर्ययः । इत्यमरः ॥ (यथा,
हरिवंश । २७ । २६ ।
“मात्तासि वञ्चना भद्रे । चतुर्थयासहेतुना ।
भविष्यति हि प्रवृत्ते क्रूरकर्मातिदारुणः ॥”)
अथ, घम इ दुःखे । चाले । भये । इति कवि-
कल्पदुमः ॥ (भा०-आत्म०-अक०-सेट् ।) दुःखं
दुःखानुभवः । चालः कम्पनम् । घ, यथा । म,
अथयति । इ, अथते लोकः दुःखमनुभवति ।
कम्पते बिभेति वेत्यर्थः । केचित्तु दुःखभयचलन-
योरिति पठित्वा भये चलनं भयचलनमित्याहुः ।
दुःखभयचलने इति पठित्वा दुःखभययोश्चलन-
सुनुपादनमिति गोविन्दभट्टः । इति दुर्गादासः ॥
अथकः, जि, (अथयति पीडयतीति । वाच +
णिच् + क्तल् ।) वाधाकारो । यथा,—
“अवुत्थानं वाचकस्तु स्यान्मर्मसृग्वत्तदः ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥
(यथा, किराते । २ । ४ ।
“परिणाममुखे गरीयसि
अथकेऽस्मिन् वचसि सतीजसाम् ।
अतिवीर्यवतीव भेषजे
बहुरूपीयसि दृश्यते गुणः ॥”)
अथा, स्त्री, (अथ + अङ् । टाप् ।) दुःखम् ।
इत्यमरः ॥ (यथा, उत्तरचरिते । १ ।
“अहं ह्यसौ तथा सौख्यं यदि वा जानकीमपि ।
आराधनाय लोकानां सुखतो नास्ति मे यथा ॥”)
अथिजः, जि, (अथ + क्तः ।) पीडितः । (यथा,
अनुमंजारे । ६ । १६ ।
“अन्ताननयुतिसुखामचिरोद्भूतानां
शोभां परां कुरुवकदममञ्जरीशाम् ।
दृष्ट्वा प्रिये हि पथिकस्य भवेत्तस्य कस्य
कम्पेबाह्यनिकरेऽपि चित्तं हि चेतः ॥”)
दुःखितः । यथा,—
“ततः प्रययितो बाहो दुःखितुः श्रुतदूषणः ।
ज्वरितः कन्यागारं प्राप्नोऽनापीतु यदुद्धवम् ॥”
इति श्रीभागवते बाणशुद्धे ६२ अध्यायः ॥

अथ, औ य ताङ् । इति कविकल्पदुमः ॥ (दिवा०-
पर०-अक०-अनिट् ।) य, विधिति शब्दं शूरः ।
औ, अव्याप्तीन् । कश्चित् हि भूतस्थानिकारी-
भूतयकारस्य वाधेवकारो वर्यः अन्यत्र तु दन्त्य
इति मन्वानः सनि विवाह्यतीत्याह । इति
दुर्गादासः ॥
वाधः, पुं, (वाधनमिति । वाध ताङ् + “वाधजपो-
रनुपसर्गः” ॥ ३ । ३ । ६१ । इत्यप् ।) वेधः ।
इत्यमरः ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । ३ ।
“सिरावाधो धमनीनां गर्भिण्या वाक्त्रति-
क्षया ॥”)
वाधः, पुं, (अघाय हितः । अघ + यत् ।) धनु-
र्गणः । यथा,—
“वाधस्तु प्रतिकायः स्यान्जीवाण्या भारवं
गुणः ॥”
इति त्रिकाण्शेषः ॥
वाधः, पुं, (विरुद्धो अध्या । प्रादिसमासः ।
उपसर्गाद्धनः । इत्यच् ।) कुत्सितपथः । तनु-
पर्मायः । दुरध्वः २ विपथः ३ कदध्या ४
कापथः ५ । इत्यमरः ॥ कुपथः ६ असत्पथः ७
कुत्सितवर्त्म ८ । इति शब्दरत्नावली । (यथा,
महाभारते । २ । ७० । २३ ।
“तूर्णं प्रत्यायनस्ते तान् कामं वाधगतानपि ॥”)
वाप, क लये । इति कविकल्पदुमः ॥ (चुरा०-
पर०-अक०-सेट् ।) अन्तःस्थाद्युक्तः ॥ क,
वापयति । इति दुर्गादासः ॥
वापदेशः, पुं, (वि + अप + दिश + घञ् ।) कपटः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे । ३ ।
१५५ ।
“कापि कुलजसंवाहनसंयमवापदेशतः ।
बाहुमूलं स्तनौ नाभिपङ्कजं दर्शयेत् स्फुटम् ॥”)
नाम । इति त्रिकाण्शेषः ॥ वाक्पविशेषः ।
यथा,—
“वाजेनात्माभिजाधोक्तिर्वापदेश इतीर्यते ॥”
इत्यञ्जलीलमणिः ॥
वापाजतिः, स्त्री, अपङ्गवः । अस्वीकारः । वि-
अप-आङ् पूर्वप्रधातोः क्तिप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
वाभिचारः, पुं, (वि + अभि + चर + घञ् ।)
कदाचारः । भट्टाचारः । यथा,—
“वाभिचारात् भर्तुः स्त्री लोके प्राप्नोति
निन्दताम् ।
श्रद्दालयोनिं प्राप्नोति पापरोमेकं पीयते ॥”
इति मानवे ५ अध्यायः ॥
दोषविशेषः । तस्य लक्षणम् । साध्यावच्छेद
कावच्छेदप्रतियोगिताकाभाववद्वृत्तित्वं हि
वाभिचारः । इति वाधिकरणधर्मावच्छिन्ना-
भावचित्तामणिः ॥ स त्रिविधः । साधारणः १
असाधारणः २ अनुपसंहारी ३ । तत्र विपच-
द्वितित्वं साधारणत्वम् । सर्वसपक्षवाद्यतत्त्व-
मसाधारणत्वम् । वागमियवाद्युक्तेकधर्मप-
संहाराभावो यत्र सत्त्वैवमिततोऽनुपसंहार्यः ।
इति सशभिचारचित्तामणिः ॥

वाभिचारिणी, स्त्री, (वाभिचरति या । वि +
अभि + चर + णिनिः । डीप् ।) परपुरुष-
गामिनी । यथा,—
“कृताधिकारां मलिनं पिच्छमाचोपसृजिनीम् ।
परिभूतामधःशय्यां वासयेद्वाभिचारिणीम् ॥
खोमः शौचं दहौ तासां गन्धर्वश्च शुभां गिरम् ।
पावकः सर्वभक्षित्वं मेध्या वै योषितो ह्यतः ॥”
इति याज्ञवल्क्ये । १ । ७०-७१ ।
इति तु स्त्रीसामान्यविषयम् ।
“वाभिचारादन्तौ मुहूर्तगर्भे त्वागो विधीयते ।
गर्भभर्तृवधे तासां तथा महति पातके ॥”
इति गार्ग्ये ६५ अध्यायः ॥ ७ ।
तस्याः परिहारादि यथा । हारीतः । गर्भिणी-
मधोवर्णां शिष्यसुतगामिनीं पापवासनासक्तां
धनधान्यनयकरीं वर्जयेत् । यमः ।
“सर्वच्छन्दगा हि या नारी तस्याख्यागो
विधीयते ।
न चैव स्त्रीवधः कार्यो न चैवाङ्गविधेयनम् ॥”
बृहस्पतिः ।
“हीनवर्णोऽपभुक्ता या त्वया वध्यापि वा
भवेत् ॥”
विशेषयति मितान्तरायां स्मृतिः ।
“ब्राह्मणक्षत्रियविशां भाव्याः मृदेण सङ्गताः ।
अपनास्ता विशुद्धानि प्रायश्चित्तेन नेतराः ॥”
एतन् वलात्कारविषयम् । इत्युदाहृतम् ॥ ७७ ।
तस्याः पुण्यकर्माणि निष्कलानि धनानधि-
कारित्वञ्च यथा । हरिवंशीयपुण्यकत्रतो-
पाख्याने ।
“दानोपवासपुण्यानि सुकृतान्यप्यवस्थिति ।
निष्कलान्यसतीनां हि पुण्यकानि तथा शुभे ॥”
बृहस्पतिः ।
“अपुत्रा शयनं भर्तुः पालयन्ती व्रते स्थिता ।
पक्ष्मव दद्यात् पिच्छं कृतस्त्रमंशं लभेत
च ॥”
भर्तुः शयनं पालयन्ती नान्यगामिनी । इति
दायतत्त्वम् ॥
वाभिचारी, [नृ] पुं, (वाभिचरतीति । वि +
अभि + चर + णिनिः ।) चतुर्भिर्गुणकार-
श्रद्दाराभावविशेषः । तद्वयथा । निर्विदः २
स्त्रानिः २ शङ्का ३ अख्या ४ मर्दः ५ अमः ६
आलस्यम् ७ दैन्यम् ८ चिन्ता ९ मोहः १० स्मृतिः
११ धृतिः १२ व्रीडा १३ चपलता १४ हर्षः १५
आवेगः १६ जडता १७ गर्वः १८ विषादः १९
औत्सुक्यम् २० निद्रा २१ अपसरः २२
सुप्तः २३ विषोषः २४ अमर्षः २५ अवहित्यः २६
उग्रता २७ मतिः २८ उपलम्भः २९ आधिः ३०
उन्मदः ३१ मरणम् ३२ चासः ३३ वितर्कः ३४ ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (अस्य लक्षणवदिकं यथा;
साहित्यदर्पणे । ३ । १६८ ।
“विशेषादाभिसुखेन चरन्ती वाभिचारिणः ।
स्यापि नृकन्यामन्मसाद्यच्छांशं तद्दिदाः ॥”
के ते इत्याह ।

व्ययितः ।

“निर्वैदावेगदेव्यममदजङ्गता औयामोहौ
विशेषः

स्वप्नापस्माराग्न्या मरुमजसतामर्षिना-
वह्न्याः ।

औत्सुक्क्यादशङ्काः स्तुतिमतिरहितता
आधिसत्तासलज्जा

हृषांस्त्रयाविवादाः सधृतिचपलताम्बानिचिन्ता
वितर्काः ।”

एतेषां लक्षणादिकं तत्रैव विशेषतो द्रष्टव्यम् ।
त्रि, वाभिचारविश्लेषः । (स्वमार्गच्युतः । यथा,
कथासरित्सागरे । १५ । १५ ।

“तस्यापि मन्त्रिताभ्यातिरस्ताकं यात्यथा
भवेत् ।

स्वामिर्भवनायाश्च भवेम वाभिचारिणः ।”
अनित्यः । आगमापायी । यथा, भागवते ।

११ । ३ । ३८ ।

“नात्मा ज्ञानं न मरिष्यति नैधतेऽसौ
न चीयते सवनविद्वद्भिचारिणी हि ।”

वाय, क रुदि । इति कविकल्पद्रुमः । (पुरा-
०-सक-०-सेट् ।) अन्तःस्थादियुक्तः । क,
वाययति । रुदि प्रेरणे । इति दुर्गादासः ।

वाय, न गतौ । इति कविकल्पद्रुमः । (भा-
०-उभ-०-सक-०-सेट् ।) न, वायति वायते । इति
दुर्गादासः ।

वाय, त् क गतौ । आगे । इति कविकल्पद्रुमः ।
(अदन्तपुरा-०-पर-०-सक-०-सेट् ।) वाययति ।
इति दुर्गादासः ।

वायं, स्त्री, (वाय गतौ + अच् ।) लमात् ह्रादश-
स्यानम् । यथा,—

“लयं धनं भ्रातृवन्धुपुत्रप्राप्तकलत्रकाः ।
मरुतं धर्मकर्ममायवाया द्वादशराशयः ।”

इति ज्योतिष्कत्वम् ।

(वायति गच्छतीति । वाय गतौ + अच् । नन्वरे,
त्रि । यथा, मनुः । १ । १८ ।

“कृष्याभ्यो मूर्तिमात्राभ्यः संभवत्वायाद्-
अयम् ।”

वायः, पुं, (वि + इ + अच् ।) अर्थस्यापगमः ।
वित्तसमुत्सर्गः । इति शब्दरत्नावली । खरच्
इति पारस्यभाषा । (यथा, मनुः । ८ । ११ ।

“अर्थस्य संयत्ते चेन्न वाये चेव नियोजयेत् ।”
नाशः । यथा, भागवते । ४ । १ । ४८ ।

“नाविमौ वै भगवतो हरिवंशविहागतौ ।
भारवायाय च सुवः लज्जा यदुक्कङ्कडौ ।”

परिहासः । दाहम् । यथा, रघुः । १२ । २३ ।

“आत्मानं सुसुप्ते तस्मात् एकनेत्रवायेन सः ।”
हृद्यतिचारगतवर्षविशेषः । यथा, हृद्य-
संहितायाम् । ८ । ३६ ।

“पञ्चमं वायुमुशन्ति शोभनं
मन्त्रप्रवक्तुस्तुल्यवाक्कुम्भम् ।”

नागविशेषः । यथा, महाभारते । १ । ५० । १६ ।

“अमावृतः कामटकः सुषेको मानसो वायः ।”
वायितः, त्रि, (वाय + क्तः ।) क्षतवायः । वाय-

पृष्ठ

व्यलीकः

शब्दादितप्रत्ययेन वायधातोः क्तप्रत्ययेन वा
नित्यम् ।

वायो, [नृ] त्रि, (वायोऽस्यास्तीति । वाय +
इति ।) वाययुक्तः । यथा,—

“द्विविधं परिमितमधिकवायिनं जनमाकुली-
कुरुते ।

चीकाञ्चलमिव पीनस्तननवनवायाः कुली-
नायाः ।”

इत्युक्तः ।

वायं, त्रि, (विगतोऽर्थो यस्मात् ।) निरर्थकम् ।
तत्पर्यायः । मोघम् २ विफलम् ३ । इति
जटाधरः । (यथा, कुमारः । ३ । ७५ ।

“यैलाभ्यापि पितृवश्चिरसोऽभिजातं
वायं समर्थं कलितं वपुरात्मनश्च ।”

वालीकं, स्त्री, (विशेषेण व्यलीकीति । वि + व्यल +
“वलीकादयश्च ।” उक्ता ० ४ । २५ । इति
कौकनप्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) पीडार्थः ।

इत्यमरः । गतिविपर्ययः । कामजापराधः ।
इति तट्टीकायां भरतः । यथा,—

“लथं नैव विजानाति परेणापहतं कश्चित् ।
लथश्च संस्मरेत्तदसत्यञ्च न जल्पति ।

वालीकेषु निवृत्तो यः पर्यति लननिश्चयः ।
नित्यञ्च धृतिमान् कश्चित् परोऽपि न च
नित्येन ।

अतुक्तालोऽभिगच्छेत् अपत्यायं स्त्री स्त्रियम् ।
इदं शास्त्रं नरा भरे मम कर्मपरायणाः ।”

इति वाराहे योगिगर्भमोक्षणनामाध्यायः ।
अप्रियम् । (यथा, महाभारते । ३ । ६ । ८ ।

“न हि तेन मम भ्रात्रा सुखममपि किञ्चन ।
वालीकं क्षतपूर्वं वै प्राप्तिनामितवृद्धिना ।”

अकार्यम् । वैलक्ष्यम् । इति मेदिनी । (यथा,
किराते । ३ । १८ ।

“यस्मिन्नेत्यर्थे क्षतवालीकः
पराभवं प्राप्त इवान्तकोऽपि ।

धुल्यन्तः कस्य रणे न कुर्व्यात्
मनो भयेकप्रवणं स भीष्मः ।”

अपराधः । इति हेमचन्द्रः । (यथा, शिशु
पालवधे । ८ । ५५ ।

“सुदृशः सरसवालीकतम-
क्षरसा शिष्टवतः सयौवनोऽग्रा ।”

प्रतारका । इति हज्जायुधः । (दुःखम् । इति
वैजयन्ती । यथा, कुमारः । ३ । ७५ ।

“दिग् दक्षिणा गन्धर्वं तुल्येन
वालीकनिश्चासमिवोनसस्ये ।”

तद्वति, त्रि । (यथा, भागवते । ८ । २२ । ७ ।

“यत्पुनः शोक भवान् ममेरितं
वनो वलीकं सुरवर्गं मन्थते ।

करोम्यतं तन्न भवेत् प्रजम्भनं
पदं हृतीयं कुव शीघ्रं मे निजम् ।”

वालीकः, पुं, (वि + व्यल पथ्याप्रौ + कौकन ।)
नागरः । इति मेदिनी । तत्पर्यायः । विष्णुः २
वटप्रभः ३ कामकैलिः ४ विदूषकः ५ पीठ-

व्यवधिः

कैलिः ६ पीठमरः ७ भञ्जकः ८ हिदुरः ९
विटः १० । इति त्रिकाण्शेषः ।

वायकलनं, स्त्री, (वि + व्य + कल + क्तुट् ।)
विधोगः । हीनः । अदृष्टान्तरकरवम् ।

वाकिकाटा इति भाषा । यथा,—
“अये वाके लीलावति ! मतिमति ! वृद्धि
सहितान्

दिपञ्चदशंशस्त्रिनवतिशताष्टादशरश्च ।
शतोपेतानेतानयुतविशुतीचापि वर मे

यदि वाक्तेयुक्तिवायकलनमार्गेऽलि कुशला ।”
इति लीलावती ।

वायकलितः, त्रि, (वि + व्य + कल + क्तः ।)
क्षतवायकलनः । विधोगितः । हीनितः । वाय-
कलने, स्त्री । यथा, अथ सङ्कलितवायकलि-
तयोः करवस्त्रं वृत्ताहम् ।

“कार्यं क्रमादुत्क्रमतोऽप्यवाह-
योगो यथास्थानकमन्तरं वा ।”

इति लीलावती ।

वायच्छिन्नं, त्रि, (वि + व्य + छिद् + क्तः ।)
भिन्नम् । यथा, भिन्नम् वायच्छिन्नं विशेषितम् ।
इति त्रिकाण्शेषः ।

वायच्छेदः, पुं, (वि + व्य + छिद् + क्तुट् ।) बाह-
सुक्तिः । इति हेमचन्द्रः । पृथक्त्वञ्च । (विरामः ।
निवृत्तिः । यथा, भागवते । ४ । २८ । ३२ ।

“लोवस्य न वायच्छेदः स्यात्क्षिततन्त्रनिष्ठा ।”
वायधा, स्त्री, (वि + व्य + धा + “आतञ्चोपसर्गः ।
इत्यङ् । टाप् ।) वायधानम् । इत्यमरः ।

वायधानं, स्त्री, (वि + व्य + धा + क्तुट् ।)
आच्छादनम् । तत्पर्यायः । निरोधानम् २
अन्तर्द्धः ३ अपवारणम् ४ हवनम् ५ वायधा ६
अन्तर्द्धा ७ पिधानम् ८ आगमम् ९ । इति
हेमचन्द्रः । वायधिः १० अपिधानम् ११ ।
इति शब्दरत्नावली । (यथा, रघुः । १२ । ४४ ।

“दृष्टिं विमानवायधानसुक्तां
पुनः सङ्ख्याचिन्ति वसिष्ठेति ।”

भेदः । यथा, भागवते । ४ । २२ । २७ ।

“परात्मनोऽयं दृष्टवायधानकं पुरस्तात्
क्षप्ते यथा पुनर्वस्तुहिनाथि ।”

विच्छेदः । यथा, शिशुपालवधे । ८ । ५१ ।

“वपुरन्त्राणि परिरम्भसुख-
वायधानभीकतया न वधुः ।”

समाप्तिः । यथा, भागवते । ४ । २८ । ७७ ।

“यावद्व्यं न विच्छेत् वायधानेन कर्मव्याम् ।”

वायधायकः, त्रि, (वायदधातीति । वि + व्य +
धा + क्तुट् ।) वायधानकर्ता । यथा, अग्नि-
कामो यजेत सप्तदशावरा ऋद्धिकामाः सप्त-
सपासोरिति वदे कामिनां कर्तुं व्यावर्तते-
सदनुपपत्त्या ऋत्विगापारान्तर्भावो न वाय-
धायकः । इति प्रायश्चित्तविवेकः ।

वायधिः, पुं, (वि + व्य + धा + “उपसर्गः शो-
किः ।” १ । ४ । २८ । इति किः ।) वायधानम् । इति
शब्दरत्नावली । (यथा, निबन्धनरिते । २ । १८ ।

व्यवसि

“व्यवधावपि वा विधोः कर्ता,
नृकृच्छ्रानिजयो न वेद कः ॥”
व्यवसायः, पुं, (वि + अव + सो + घञ् ।) उप-
जीविका । यथा इति पारस्वभाषा । यथा,—
“करोति नाम नीतिज्ञो व्यवसायमित्यतः ।
फलं पुनस्तदेव स्याद्विधिर्मेनसि स्थितम् ॥”
इति हितोपदेशे २ परिच्छेदः ॥
अपि च ।
“आहारो द्विगुणः स्त्रीणां त्रिगुणां चतुर्गुणां ।
बहुगुणो व्यवसायश्च कामश्चाष्टगुणः स्मृतः ॥”
इति चाणक्यशतकम् ॥
अनुष्ठानम् । इति व्यवसायशब्दार्थदर्शनात् ।
(यथा, रामायणे । २ । ३० । ४१ ।
“संस्थां सद्धं सीते । मम त्वस्य कृतस्य च ।
व्यवसायमनुष्ठानां काले । त्वमतिशोभनम् ॥”)
निश्चयः । यथा,—
“व्यवसायात्मिका बुद्धिरेकेह कृतमन्दन ।
बहुशाखा स्मन्ताश्च बुद्धयोऽव्यवसायिनाम् ॥”
इति भगवद्गीतायाम् २ अध्यायः ॥
व्यवसायात्मिकेति । इह ईश्वराराधनलक्षणे
कर्मयोगे व्यवसायात्मिका परमेश्वरभक्त्यैव ध्रुवं
निरण्यामीति निश्चयात्मिका एकेव एकनिष्ठेव
बुद्धिर्भवति । अव्यवसायिनामीश्वराराधनबहि-
र्मुखानां कामिनां कामनानन्त्यादन्तास्तत्रापि
कर्मफल-गुणफलत्वादि-प्रकारभेदाद्बहुशाखाश्च
बुद्धयो भवन्ति । इति तट्टीकायां स्वामी ।
विष्णुः । यथा,—
“व्यवसायो व्यवस्थानः संस्थानः स्थानदो ध्रुवः ॥”
इति महाभारते तस्य सहस्रनामस्तोत्रे । १३ ।
१४६ । ५५ ॥ (वि + अव + स्था + क्युट् ।)
“सहस्रहस्तो विजयो व्यवसायो ह्यतन्त्रितः ॥”
व्यवसायो, [नृ] जि, (व्यवसायोऽस्यास्तीति ।
इतिः ।) व्यवसायविशिष्टः । नाविन्यकारकः ।
यथा,—
“कीर्तिभारः समर्थानां किं दूरं व्यवसायिनाम् ।
कीं विदेशः सविद्यानां कः परः प्रियवादिनाम् ॥”
इति चाणक्यशतकम् ॥
अनुष्ठानम् । यथा,—
“अग्नेभ्यो यन्त्रिनः श्रेष्ठा यन्त्रिभ्यो धारिणो
वराः ।
धारिभ्यो ज्ञानिनः श्रेष्ठा ज्ञानिभ्यो अव-
सायिनः ॥”
इति मानवे १२ अध्यायः ॥
अग्नेभ्य इति । उभयोः प्रशस्त्यै सति अन्य-
तरस्यातिशयविवक्षया श्रेष्ठतैर्लोहितोविधाना-
द्विषद्वयना अज्ञाः तैभ्यः समप्रयत्नाध्यतारः
श्रेष्ठाः । तैभ्योऽधीतयन्त्रधारणसमर्थाः श्रेष्ठाः ।
तेन यन्त्रिनः पठितवित्तुतयन्त्रा बोद्धव्याः ।
धारिभ्योऽधीतयन्त्रार्थज्ञाः प्रकृष्टाः । तैभ्यो-
ऽनुष्ठानतारः । इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥
व्यवसितः, जि, (वि + अव + सो + क्तः ।) प्रता-
रितः । इति भूरिप्रयोगः ॥ अनुष्ठितः ।

व्यवहा

निश्चितः । इति व्यवसायिव्यवसायशब्दार्थ-
दर्शनात् । (यथा, रामायणे । २ । ३४ । १ ।
“तं समीक्ष्य व्यवसितं पितुर्निर्दिष्टपालने ।
कौशल्या वाक्यसंज्ञावचो धर्मिष्ठमनवीत् ॥”)
व्यवस्था, स्त्री, (वि + अव + स्था + “आतञ्जोप-
सर्गः” इत्यङ् । ततश्चाप् ।) शास्त्रानुरूपित-
विधिः । यथा,—
“दौर्धकालं ब्रह्मचर्यं धारयन् कमललोः ।
देवरेण सुनोत्पत्तिर्देवक्या प्रदीयते ॥”
इत्यादीन्विधाय ॥
“एतानि लोकगुणार्थं कलेरादौ महात्मभिः ।
निवर्त्तितानि कर्माणि व्यवस्थापूर्वकं बुधैः ॥”
इत्युद्गाहत्वे हेमाद्रिपराशरभाष्ययोरादि-
पुराणम् । (निबन्धः । यथा, कथासरित्-
सागरे । १०८ । ७१ ।
“एवं लतगुहारस्यो महारत्नानि शङ्करः ।
उत्पाद्य भगवोस्तत्र व्यवस्थामादिदेश सः ॥”)
व्यवस्थानः, पुं, विष्णुः । यथा,—
“व्यवसायो व्यवस्थानः संस्थानः स्थानदो ध्रुवः ॥”
इति महाभारते तस्य सहस्रनामस्तोत्रे । १३ ।
१४६ । ५५ ॥ (वि + अव + स्था + क्युट् ।)
व्यवस्थितो, स्त्री । यथा,—
“चातुर्भ्योऽव्यवस्थानं यस्मिन् देशे न विद्यते ।
तं श्रेष्ठं देशं जानीयादायैवर्त्तितः परम् ॥”
इत्याद्यावर्त्तितशब्दटीकायां भरतः ॥
व्यवस्थितः, जि, (वि + अव + स्था + क्तः ।) विधि-
पूर्वकस्थितः । व्यवस्थापितः । यथा,—
“अथ व्यवस्थितान् दृष्ट्वा धार्तराष्ट्रान् कपि-
ध्वजः ।
प्रवृत्तं शस्त्रसम्पत्ते धनुर्बलस्य पाण्डवः ॥”
इति श्रीभगवद्गीतायाम् १ अध्यायः ॥
व्यवहर्ता, [ऋ] पुं, (वि + अव + हृ + क्तृ ।)
व्यवहारकर्ता । प्राङ्गुविवक इति यावत् ।
यथा । उत्तराभिधानानन्तरं सभ्यानामर्थप्रत्य-
र्थिनोः कस्य क्रिया स्यादिति परामर्शलक्षणस्य
प्रत्याकलितस्य योगीश्वरेण व्यवहारपादत्वना-
नभिधानात् व्यवहर्तृसम्बन्धाभावाच्च न व्यव-
हारपादत्वमिति स्थितम् । इति मिताक्षरायां
व्यवहारमात्रका । कायस्थस्योपाधिविशेषश्च ॥
व्यवहारः, पुं, (वि + अव + हृ + घञ् ।) विवादः ।
इत्यमरः । वृत्तभेदः । न्यायः । पणः । स्थितिः ।
इति मेदिनीशब्दरत्नावली ॥ ७७ ॥ (कर्म ।
क्रिया । यथा,—
“न कश्चित् कस्यचित्किञ्च न कश्चिकस्य चिद्विपुः ।
व्यवहारं ज्ञायन्ते मित्राणि रिपवस्तथा ॥”
यथा च रघुः । ३ । ६२ ।
“तथापि शस्त्रव्यवहारनिष्ठुरे
विपक्षभावे चिरमस्य तिष्ठतः ।
- तुतोऽव बोध्यातिशयेन वृत्तज्ञा
पदं हि सर्वत्र गुणैर्निधीयते ॥”)
अथ व्यवहारदर्शनम् । तत्र याज्ञवल्क्यः ।
“सुखं चारवपितेन मार्गेणावर्त्तितः परैः ।

व्यवहा

आवेद्यति चेन्नात्र व्यवहारपदं हि तत् ॥”
सुखितसदाचारवर्द्धितेन वल्लभा परैरर्थतः
शरीरतो वा पीडितश्चेन्नानि निवेद्येत्तद्व्यव-
हारदर्शनस्थानम् । चेदित्यत्र सदिति मैथिलः ।
आवेद्यति चेदित्यनेन स्वयं विवादोत्थापनं
राज्ञा न कर्त्तव्यमिति शूलपानिमहामहो-
पाध्यायः । राज्ञीति व्यवहारप्रदर्शकपरम् ।
तथा च वृहस्पतिः ।
“राजा कार्याणि संपश्येत् प्राङ्गुविवकोऽथवा
द्विजः ॥” ७७ ॥
प्राङ्गुविवकलक्षणमाह स एव ।
“विवादे पृच्छति प्रश्नं प्रतिपन्नं तथैव च ।
प्रियपूर्वं प्रावदति प्राङ्गुविवकस्ततः स्मृतः ॥”
कात्यायनः ।
“व्यवहाराश्रितं प्रश्नं पृच्छति प्राङ्गुविवकः स्थितिः ।
विवेचयति यस्तस्मिन् प्राङ्गुविवकस्ततः स्मृतः ॥”
अर्थिनं प्रति भाषा ते कौटिली प्रवर्त्तितं प्रति
च तवापि कौटिलसुत्तरं इति पृच्छतीति प्राट्
श्रुत्वा च युक्तायुक्तत्वेन जयं पराजयं वा
विविनक्ति इति विवाकः प्राट् च स विवाकुश्चेति
प्राङ्गुविवकः ॥ ७७ ॥ कात्यायनः ।
“सप्राङ्गुविवकः सामात्यः सत्राक्षरपुरोहितः ।
स्वयं स राजा चित्तयत्तिषां जयपराजयौ ॥
यदा कार्यवशादाज्ञा न पश्येत् कार्यनिर्णयम् ।
तदा नियुक्ताद्विद्वांसं ब्राह्मणं वेदपारागम् ॥
यदि विप्रो न विद्वान् स्यात् क्षत्रियं तत्र
योजयेत् ।
वैश्यं वा धर्मे शास्त्रज्ञं शूद्रं यत्नेन वर्जयेत् ॥”
स विनोतवैश्यः । मनुः ।
“जातिमात्रोपजीवो वा कामं स्याद्ब्राह्मणध्रुवः ।
धर्मप्रवक्ता वृपतर्न तु शूद्रः कदाचन ॥
नाध्यापयति नाधीते स ब्राह्मणध्रुवः स्मृतः ॥”
यासः ।
“द्विजान् विहाय यः पश्येत् कार्याणि वृषलेः
स ह ।
तस्य प्रवृत्त्ये राश्यां वलं कीदृशं नश्यति ॥
यः शूद्रो वेदिकं धर्मं स्मार्त्तं वा भाषते यदि ।
तस्य दण्डं द्वे सहस्रे वृत्तयो चैव भेदयेत् ॥
दुःश्रीलोऽपि द्विजः पूज्यो न शूद्रो विजितेन्द्रियः ।
दुष्टां गां कः परिष्वस्येच्छेत् शीलवर्त्तनं
खरीम् ॥”
व्यवहारमाह कात्यायनः ।
“वि नानार्थेऽव सन्देहे हरणं हार उच्यते ।
नानासन्देहहरणाद्व्यवहार इति स्थितिः ॥”
नानाविवादविषयः संशयो द्वियतेऽनेन इति
व्यवहारः । भाषोत्तरक्रियानिर्णायकत्वं व्यव-
हारत्वम् । तथा च वृहस्पतिः ।
“अज्ञानतिमिरोपेतान् सन्देहपटलादितान् ।
निरामयान् यः कुर्वते शास्त्राज्ञानशलाकाया ॥
इह कीर्तिं राजपूजां लभते सद्गतिश्च सः ।
तस्मात् संशयवृद्धानां कर्त्तव्यञ्च विनिर्णयः ॥”
अतएव नारदः ।

व्यवस्था

“अनियुक्तो नियुक्तो वा शास्त्रज्ञो वक्तुमर्हति ।
देवीं वाचं च वदति यः शास्त्रमुपजीवति ॥”
देवीं देवाभ्युपसृज्य ॥ १ ॥ धर्मे शास्त्रयोस्तु
विरोधे लोकावधार एवादर्शनीयः । इत्याह
स एव ।

“धर्मे शास्त्रविरोधे तु युक्तियुक्तो विधिः स्मृतः ।
वाचहारोऽपि नलवान् धर्मे स्तोत्रावहीयते ॥”
अवहीयते अवगम्यते हि गताविद्यस्माद्धातोः ।
अतएव वृहस्पतिः ।

“कथं शास्त्रमाश्रित्य न कर्तव्यो विनिर्णयः ।
युक्तिहीनविचारे तु धर्मे हानिः प्रजायते ॥”
युक्तिर्थायः । स च लोकावधार इति वाव-
हारमाहृता । अतएव कात्यायनः ।
“कुलश्रीलवयोऽतवितवहिरधिष्ठितम् ।
नखिगम्भिः स्यात् कतिपयेः कुलवृद्धेरधि-
ष्ठितम् ॥”

सह इति शेषः । कात्यायनः ।
“सम्येनावश्ववक्तव्यं धर्मेऽर्चयितुं वचः ।
श्रुतौति यदि नो राजा स्यात् सभ्यस्तदाश्रयः ॥”
सभ्यः सभायां साधुः ॥ २ ॥ तथाविधानाह
याज्ञवल्क्यः ।
“श्रुताध्ययनसम्पन्नाः कुलीनाः सत्त्ववादिनः ।
राजा सभासदः क्राव्याः श्रौतौ मित्रे च ये
समाः ॥”

श्रुताध्ययनसम्पन्नाः धर्मे शास्त्रज्ञाः । कुलीनाः
सङ्करादिदोषशून्यमातापितृवंशपरम्पराकाः ।
एवंभूताः सभासदः सभायां यथा सीदन्ति
उपविशन्ति तथा दानमानसत्कारैः राजा
कर्तव्याः ॥ ३ ॥ तथाविधावस्थानेन भूमेः सभास-
माह मनुः ।

“यस्मिन् देशे निधीदन्ति विप्रा वेदविद्वज्जयः ।
राज्ञः प्रतिष्ठतो विद्वान् ब्राह्मणस्तं सभां
विदुः ॥”

विद्वज्जनावपि सभापर्यायपरिवच्छब्दमाह स
एव ।

“त्रैविद्यो हेतुकस्तर्को निरुक्तो धर्मपाठकः ।
जयन्त्याश्रमिणः पूर्वे परिशत् स्याद्वावराः ॥”
त्रैविद्यः त्रिवेदपारगः । हेतुकः । सदयुक्ति-
वाचहारी । अतएवामरासहः । सभा सदसि
सम्ये च । अत्र भा दीप्तिः प्रकाशो ज्ञानमिति
यावत् तथा सह साक्षात् परम्परया वा वर्तते
इति सभा ॥ ४ ॥ कात्यायनः ।

“द्विषस्याहमं भागं सुखा भागत्रयं तु यत ।
स कालो वावहाराणां शास्त्रदृष्टः परः स्मृतः ॥”
अहमयामाद्याहं प्रहरम् । भागत्रयं प्रहरत्रय-
पर्यन्तम् । मनुः ।

“धर्मासनमधिराय संवीताङ्गः समाहितः ।
प्रबन्धं लोकपालेभ्यः कार्यदर्शनमारभेत् ॥”
मनुनादद्वौधायनहारीताः ।

“पादोऽधर्मेऽङ्गु कर्तारं पादः सालिगच्छति ।
पादः सभासदः सर्वान् पादो राजानमच्छति ॥
राजा भवत्यनेनास्तु मुच्यते च सभासदः ।

पृष्ठ

व्यवस्था

एनो गच्छति कर्तारं निम्नाहो यत्र निम्न्यते ॥”
कर्तारं वादिनम् । राजपादं विवेचकपरम् ॥
अनेनाः निम्नापः । अर्थितमाहृत्यार्थानारदौ ।
“यस्य चाभ्यधिका पादा कार्यं वाप्यधिकं
भवेत् ।

तस्यार्थिभावो दातव्यो न यः पूर्वं निवेदयेत् ॥”
अत्रैव पूर्वपक्षो भवेत्तस्य इति कात्यायनीये
हृतीयपादः । न यः पूर्वं निवेदयेदिति तस्यो-
त्तरः पक्ष इति शेषः । स यः पूर्वमिति पाठे
यः प्रथमं निवेदयति स पूर्ववादीत्यर्थः । वृह-
स्पतिः ।

“अहं पूर्विकया यातावर्षिप्रनर्धनौ यदा ।
वादो वक्तुपूर्वकं यास्यः पीडामवेक्ष्य वा ॥”
यत्र ह्रावेव वदनः प्रभो महात्मानं श्रद्धा इति तत्र
ब्राह्मणादिकमेवाधिकपीडादर्शनेन वा वादो
यास्यः ॥ १ ॥ स्वयं विवादाशक्तौ प्रतिनिधिमाह
नारदः ।

“अर्थिना सत्रियुक्तो वा प्रत्यर्थिप्रतिभोऽपि वा ।
यो यस्यार्थं विवदते तथोर्जयपराजयौ ॥”
तयोर्बोधिप्रतिवादिनोः । वृहस्पतिरपि ।
“अतिवक्तु वादे नियुक्तस्य समी सत्परिकीर्तितौ ।
यस्य स्वाभ्यामुद्यत् पुण्यं हानिं वादेऽपवा-
जयम् ॥”

कात्यायनः ।
“मनुष्यमारुह्य क्षीये परदाराभिर्मर्षये ।
अभ्यभक्त्यैव चैव कथाहरणदूषये ॥
पारुष्यं कूटकरुणं नृपदीप्ते तथैव च ।
प्रतिवादी न दातव्यः कर्ता तु विवदेन स्वयम् ॥”
कुलश्रीप्रभृतीनां प्रतिनिधिमाह यासः ।
“कुलश्रीबालकीर्णलज्जानाङ्गानाञ्च बान्धवाः ।
पूर्वपक्षोत्तरे नृपनियुक्तो भूतकस्तथा ॥”
भावादीतरस्य पक्षस्थितस्य दृष्टनीयत्वमाह
नारदः ।

“यो न भ्राता पिता वापि न पुत्रो न नियो-
जितः ।

पराधवादो दृष्टः स्यात् वावहारेषु विवदन् ॥”
विवदन् विवदं वृत्तम् ॥ २ ॥ नारदः ।

“निर्वृत्तकामो रोगान्ता धियज्जयंने स्थितः ।
अभियुक्तस्तथापि न राजकर्मण्यतस्तथा ॥
गर्वा प्रचारे गोपालाः शस्यन्त्ये लघोवलाः ।
श्रुत्पितृणां तनकाले आरुधोयाञ्च विप्रस्ये ॥
अप्राप्तवावहारश्च हृतो दानोन्मुखोऽन्यो ।
विषमस्याञ्च नासेध्या न चेतासाङ्गयेनृपः ॥”
निर्वृत्तकामो विवाहप्रवृत्तः । अन्येन वादान्त-
रेण । अप्राप्तवावहारः षोडशवर्षावधायकः ।
तत्काले विवाहादिसमाप्तिपर्यन्तकाले । एते
विषमस्याञ्च उपप्रवदेशस्याञ्च उत्तमकर्तृना
नासेध्या नावधारणीयाः यतान् प्रागुक्तान्
वादिना निवेदितानिति शेषः ॥ ३ ॥ याज्ञवल्क्यः ।

“अभियोगमनिर्णीयं तेन प्रत्यभिधोनेतुम् ॥”
अभियुक्तः समुत्तरमदत्ता भावावादिनमेतं
आभियोगादुपमर्दकेन विवादान्तरेण न योज-

व्यवस्था

येत् । युतपरनेकवचनाराधनात् । नारदो-
ऽपि ।

“पूर्वपादं परित्यज्य योऽन्यमात्मनो युतः ।
वाचसंक्रमणाज्ज्ञेयो हीनवादी स वै नरः ॥”
हीनवादीत्यनेन दृष्टान्तोक्ता न तु प्रकृतार्थाङ्गी-
नता अन्यथा ह्युक्तपत्तेः ॥ ४ ॥ पारुष्यं प्रति-
प्रसवमाह स एव ।

“कुर्व्यात् प्रत्यभियोगञ्च कनक्षे साहस्ये च ॥”
वाक्पारुष्यं शस्त्रादिप्रचारेण च । यथापूर्व-
महमप्यनेनाहुतः शस्त्रेण हत इत्यपराधा-
भावाय प्रत्यभियोगं कुर्व्यात् । तथा च वृह-
स्पतिः ।

“आक्रुष्टसु यदाक्रोशं वाहितः प्रतिताडयम् ।
ज्वातनायिनश्चैव नापराधी भवेत्तरः ॥”

एतेन वाक्पारुष्यदृष्टपारुष्ययोः प्रकृताभि-
योगे शस्त्रकाभियोगोऽपि न दोषः । यत्तु ।

“पूर्वमाचारयेद्यस्तु नियतं स्यात् स हीनभाक् ।
पश्चादयः सोऽप्यसत्कारो पूर्वोऽपि विनयो गुरुः ॥”
इति नारदवचनं तत् पूर्वपक्षेण परत्या-
धिकवाक्पारुष्योत्पादकस्यापि शस्त्रदृष्टविधा-
यकम् ॥ ५ ॥ युगपत्संप्रवर्तने अधिकदृष्टाभावा-
माह स एव ।

“पारुष्यं साहस्यं चैव युगपत्संप्रवृत्तयोः ।
विशेषश्चैव कथ्येत विनयः स्यात् समस्तयोः ॥”

विनयो दृष्टः । एवञ्च दृष्टोऽयमनपराधी मयि
कृतः पीडितत्वादिति भावार्थः प्रत्यभियोगः
कार्य एव । प्रत्यवस्कन्दनोत्तरत्वेन युगपदेक-
वचनारापितदोषस्याभावात् ॥ ६ ॥ सभापतेः-
कर्तव्यमाह कात्यायनः ।

“अथ चेत् प्रतिभूर्नास्त वादयोऽप्यस्तु वादिनोः ।
स रक्षितो दिनस्यान्तं दद्यात् भृत्याय
वितनम् ॥”

प्रतिभवति तत्कार्यं तददभवति इति प्रति-
भूतंयकः । वादयोऽप्यः विवादपक्षस्य साधित-
धनादिदानस्य दण्डदानस्य च समः । वादिनोः
भाषावादिन उत्तरवादिनश्च । तथाच याज्ञ-
वल्क्यः ।

“उभयोः प्रतिभूर्यान्तः समर्थः कार्यनिर्णये ।
प्रतिभुवस्त्वभावे च राजा संक्षपन् तथोः ॥”

राजा संक्षपन् दण्डतुल्याधिकरणं निर्णयस्तु
कार्यं धनादिदाने राजदन्नादित्वात् कार्य-
शब्दस्य पूर्वनिपातः । भृत्यः तद्वक्तो राज-
नियुक्तः ॥ ७ ॥ प्रत्यर्थी यदि कश्चित् कालं
प्राथयेत् स लभते अर्थो तु कालं प्राथयेत्
अर्थित्वेव साहस्यादिति तेन कालो न प्राथ-
नीयः । तदाह ।

“प्रत्यर्थी लभते कालं ज्ञात्वा सभासदमेव च ।
अर्थो तु प्राथयेत् कालं तत्तुल्यसाहस्यं हीयते ॥”

कश्चित् प्रत्यर्थी कालं न लभते । याज्ञवल्क्यः ।

“साहस्यस्तेयपानभ्यगोऽभिशापाद्येऽपि क्षियाम् ।
विवादयेत् सद्य एव कालोऽन्येनैव स्मृतः ॥”
साहस्यं मनुष्यमारुहम् । गौरवं सोऽपि ।

व्यवहारा

अभिप्रायो मन्त्रापातकादिना । अथये इय-
नाथे । स्त्रियां कुलस्त्रियां चारित्र्यविवादविषय-
प्राप्तायां दास्यां स्वत्वविवादे वा । एतद्वय एव
उत्तरं दापयेदिति मूलपाणिः । विशेषयति
कात्यायनः ।

“यस्मात् कार्यसमारम्भश्चिरात्तेन विनिश्चितः ।
तस्मान्न लभते कालमभियुक्तस्तु कालभाक् ।”
अपवादमाह दृष्टयति ।

“अभियुक्ता प्रगल्भत्वात् वक्तुं नोत्सहते यदि ।
तदा कालः प्रदत्तः कार्यशक्त्यनुकूलतः ।”
अत्रापि विशेषयति आसः ।

“राजदेवततो दोषस्तस्मिन् काले यदा भवेत् ।
अवध्ययोगमात्रेण न भवेत् स पराजितः ।”
स ज्ञानसमयवन्तोऽभियुक्तः ।

“राजदेवततं दोषं चाक्षिभिः प्रतिपादयेत् ।
जेहने वर्तमानस्तु दण्डो दाप्यस्तु तद्वनम् ।”
अवधायिकमहेतो राजदेविकदोषस्य प्रमितौ
न तदतिक्रामकोऽपराधति जेह्नाच्च तदति-
क्रमेण दण्डो भङ्गी च भवतीत्यर्थः । दृष्ट-
काटिन्वादियुक्तो जेह्नाः । तथा च हारीतः ।
दृष्ट माया आनयुक्ता निवृत्तिः । कौटिल्य-
काटिन्वादिस्यैवैवस्यसद्भावयुक्तं जेह्नामिति युक्तं
योगः ॥ ३ ॥

अथ व्यवहारादनिर्णयः । तत्र दृष्टयति ।
“पूर्वपक्षः स्मृतः पादो द्विपादश्चोत्तरः स्मृतः ।
क्रियापादस्तथा चान्यस्तुर्थो निर्णयः स्मृतः ।
मिथ्योक्तौ च चतुष्पात् स्यात् प्रत्यवस्कन्दने
तथा ।

प्राङ्ग्याये च स विज्ञेयो द्विपातसंप्रतिपत्तिः ।
यद्यपि संप्रतिपत्तावपि निर्णयोऽस्ति तथाप्यु-
त्तरवादिनैव भाषार्थस्याङ्गीकृतत्वेन क्रियासाध्यो
न भवति इति द्विपादोक्ता ॥ ३ ॥

अथ भाषापादः ।

तत्र भाषास्वरूपमाह तुः कात्यायनदृष्टयती ।
“प्रतिज्ञादोषनिर्मुक्तं साध्यं सत्कारवान्वितम् ।
निश्चितं लोकसिद्धं पक्षं पक्षविदो विदुः ॥
स्वप्नाचरः प्रभूतार्थं निःसन्देहो निराकुलः ।
विरोधिकारणैर्मुक्तो विरोधिप्रतिरोधकः ॥
यदा त्वेवंविधः पक्षः कल्पितः पूर्ववादिना ।
दद्यात् तत्पक्षसम्बन्धं प्रतिवादी तदुत्तरम् ॥”
प्रतिज्ञा साध्याभिधायिका वाक् । तस्या दोषैः
परस्परविरोधार्थपदादिभिस्तुक्तं साध्यं साधना-
हंभितं पक्षं विदुः । अन्यथा प्रतिज्ञादोषेण
साध्यदोषः स्यात् । अतएवोक्तम् ।

“वचनस्य प्रतिज्ञात्वं तदर्थस्य च पक्षता ।
असङ्करस्य वक्तव्ये व्यवहारेषु वादिभिः ॥”
वक्तव्ये पक्षप्रतिज्ञे पूर्वोक्तिः । नारदेनापि ।
“वारस्तु व्यवहाराणां प्रतिज्ञा सप्तदाहता ।
तद्वानो ह्यीयते वादो तदन्तासुतरो भवेत् ॥”
उत्तरो विजयी । यद्यप्यन्य साध्यं साध्यं तद-
विशिष्टधर्मा पक्ष इति भेदः तथाप्यत्र वाक्
प्रत्यायनार्थिधर्मेविशेषविशिष्टस्य पक्षतया

५३६

व्यवहारा

धर्मिणोऽधमवर्गादेरेव साध्यत्वात् साध्यपक्षयोर्-
भेदाभिधानम् । उपसंहारे च एवंविधः पक्ष
इति । मिताचारायानु भाषा प्रतिज्ञापक्ष इति
नार्थान्तरमिदं युक्तम् । भाषार्थद्वया भाषास्वरूप-
प्रपञ्चमाह स्वप्नाचर इति । निराकुलः
पौष्पापक्षे विपक्षोऽपि दृश्यः । तत्र ।
“युते च व्यवहारे च प्रवर्तते यत्र कर्मैव ।
यानि पश्यन्नुदासीनाः कर्मा तानि न
पश्यन्ति ॥”

इति युक्तसंग्रहवचनादुदासीनेभ्यो ज्ञात्वा
शोधयेत् । तच्छोधनमाह दृष्टयति ।
“न्यूनाधिकं पूर्वपक्षं तावद्वादी विप्रोध्यते ।
न दद्यादुत्तरं यावत् प्रत्यर्थी सम्यक्सन्निधौ ॥”
तद्विखनप्रकारमाह आसः ।

“पाक्षलेखेन पक्षके भूमौ वा प्रथमं लिखेत् ।
न्यूनाधिकं संशोध्य पक्षान् पक्षे निवेशयेत् ॥”
पक्षकं काष्ठादिपङ्क्तम् । कात्यायनः ।
“पूर्वपक्षं स्वभावोक्तं प्राङ्ग्विवाकोऽप्य लेखयेत् ।
पाक्षलेखेन पक्षके ततः पक्षोऽभिनेखयेत् ॥
शोधयेत् पूर्वपक्षान् यावन्नोत्तरदर्शनम् ।
उत्तरेणावस्यहस्य निवृत्तं शोधनं भवेत् ॥
अन्यदुक्तं लिखेद्योऽन्यदर्थिप्रत्यर्थिनोऽन्वयः ।
चौरवच्छासयेतान् धार्मिकः पृथिवीपतिः ॥”
स्वभावोक्तमज्ञानमम् । एतच्च स्वरविशेषादिना
सुशेयम् ॥ ३ ॥ अतएव याज्ञवल्क्यः ।

“ह्येनं निरस्य भूतेन व्यवहारान्नयेत् नृपः ।
भूतमप्यनुपपन्नं ह्यीयते व्यवहारतः ॥”
भूतं तत्त्वार्थसम्बन्धम् । नारदः ।
“भूतं तत्त्वार्थसम्बन्धं प्रमादाभिहितं ह्येनम् ।
किन्तु राज्ञा विशेषेण स्वधर्मेभिरनृता ॥
मनुष्यचित्तवैचित्र्यात् परीक्षा साध्यसाधु वा ।
सर्वैष्येव विवादेषु वाक्क्षणे नावसीदति ॥

पशुस्त्रीभूयुग्मादाने शास्त्रोऽप्यर्थान्न ह्यीयते ॥”
सर्वैष्येव विवादेषु प्रमादाभिधानेऽपि नावसी-
दति अज्ञोदाहरणं पशुस्त्रीत्वादि । अपर्यव्याद-
यज्यात् मनुष्यतत्त्वविवादेषु प्रमादाभिधाने
प्रज्ञतायां दृष्टार्थोऽपीयत इति गम्यते । यथाह-
मनेन श्रुति पादेन तादृश इत्यभिधाय
केवलं ह्येनं तादृश इति वदन् न केवलं
दण्डः पराधीयते च । तत्र च न मनुष्यत्वं
धारयसि मत्त अजन्तेन यज्ञोत्तमावहन-
कत्वादिति भाषाशरीरं एतच्च संस्कृतदेश-
भाषान्तरेण यथाबोधं वक्तव्यं लेख्यं वा ।
अस्माकमपि वादिप्रतिवादितादर्शनात् अत-
एवाध्यापनेऽपि तथोक्तं विप्रोध्यन्तीतरे ।
“संस्कृतेः प्राकृतेऽन्वयेः शिष्यमनुकूलतः ।
देशभाषादुपायैश्च बोधयेत् स गुरुः स्मृतः ॥”
अप्योत्तरपादः । तत्र कालमाह कात्यायनः ।
“सदाःकृतेषु कार्येषु सदा एव विवादयेत् ।
काजातोतेषु वा कानं दद्यात् प्रत्यर्थिने प्रभुः ॥”
वादिनोक्तस्य साध्यस्य प्रतीपमर्थयते इति
प्रत्यर्थी । नारदः ।

व्यवहारा

“गहनत्वादिवादानामसामर्थ्यात् स्मृतेरपि ।
अत्रादिषु चरेत् कानं कामं तत्त्वज्ञानस्य ॥”
दृष्टयति ।
“यदा त्वेवंविधः पक्षः कल्पितः पूर्ववादिना ।
दद्यात् तत्पक्षसम्बन्धं प्रतिवादी तदोत्तरम् ॥”
सम्बन्धस्तुपुक्तम् । अन्यथा अन्यवादिनेन भङ्ग-
प्रसङ्गात् ।
“अन्यवादी क्रियादेवो नोपस्थाप्यो निवृत्तरः ।
आहूतप्रपलायी च ह्यौनः पक्षविधः स्मृतः ॥
प्रपलायी त्रिपक्षेण मौनज्ञत्वं वमभिद्वेनैः ।
क्रियादेवो तु मांसं चाक्षिभिस्तु तत्-
चयात् ॥”

इति वारदीक्षेः ।

क्रिया लेख्यादिका । चाक्षिभिः चाक्षिभिः
पराजितः । वादिनोक्तस्य साध्यस्य प्रतीपं
वदतीति प्रतिवादी । उत्तीयेते निक्षीयेते
प्रज्ञताभियोगोऽनेन इति उत्तरम् । वाद्य-
वल्क्यः ।

“श्रुतार्थस्योत्तरं लेख्यं पूर्वोदकसन्निधौ ॥”
लेख्यमिति वाक्यस्याप्युपलक्षकम् ॥ ३ ॥ उत्तर-
स्वरूपं तद्वेदांश्चाह नारदः ।
“पक्षस्य आपकं सारमसन्दिग्धमवाकुलम् ।
अवाक्यागम्यमित्येवमुत्तरं तद्विदो विदुः ॥
मिथ्यासंप्रतिपत्तिर्त्वं प्रत्यवस्कन्दनतया ।
प्राङ्ग्यायाश्चोत्तराः प्रोक्ताश्चत्वारः शास्त्र-
वेदिभिः ॥

अभियुक्तोऽभियोगस्य यदि कुमार्थपक्षम् ।
मिथ्या तत् विज्ञानीपादत्तरं व्यवहारतः ॥”
पक्षस्य भाषार्थस्य आपकं आकाशकं अभि-
योगप्रतिज्ञाकर्मिति यावत् । अतएव पूर्वपक्षार्थ-
सम्बन्धं प्रतिपक्षं निवेदयेदित्युक्तम् । न च
विप्रतिपत्त्या न्यायार्थमागतस्य धार्यशीलमि-
युक्तस्य धारयामोति संप्रतिपत्तेः कथमुत्तरत्वं
अभियोगाप्रतिज्ञाकत्वादिति वाच्यम् । भाषा-
वादिनो मुखत्वेनापटुतया वा कदाचित्प्राभाभि-
वादादेवायं ह्यीयते इति भाषाविमर्शपर्यन्तं
विप्रतिपत्तस्याप्युत्तरवादिनो भाषार्थं सम्यगवगम्य
तन्निवेधार्थं सम्यगुत्तरासम्भवात् विद्वत्साध्यां
चासत्त्वचनमन्त्रनाधर्मेकारकं परीक्षितपराजये
च दण्डात् वादिना च वैरमिन्नादि प्रतिपक्ष-
धनः संप्रतिपत्तेरुत्तरत्वं सम्भवत्येव । एवं एतेभ्य
एवानिस्तारात् साध्यत्वोपदिष्टस्य पक्षस्य
सिद्धत्वेनोपस्थापेन साध्यत्वनिवारणात् सिद्ध-
साधनेनापि वादिनः प्रत्यवस्थानाश्चोत्तरत्वं
संप्रतिपत्तेः सिद्धमिति । वारं प्रज्ञतोपयोगि ।
अनाकुलं पूर्वोपरविरोधमन्यम् । अवाक्या-
गम्यमध्याहारादिकं विनैव प्रतीतं अभियोगस्य
अभियुक्त्येव इत्यभियोगः सहेतुकं साध्यं तस्या-
पक्षवार्थमर्थः ॥ ३ ॥ उत्तराभाषमाह कात्यायनः ।
“प्रकृतेन त्वसम्बन्धं अत्यन्तमभिभूति च ।
पक्षेकदेशव्याप्ये तच्च नैवोत्तरं भवेत् ॥
अक्षयसप्तदशापि निगूढार्थं तथाकुलम् ॥

व्यवस्था

कात्यायनः ।
“अथोचिनरके वर्षे वसेयुः कूटसाक्षिणः ॥”
याज्ञवल्क्यः ।

“सर्वा प्रतिज्ञा यस्तोषुः साक्षिणः स जयी भवेत् ।

अन्यथावादिनो यस्य भुवस्तस्य पराजयः ।
वर्षानां हि वधो यत्र तत्र साक्ष्यवृत्तं वदेत् ।
तथावनाय निर्व्याप्यचरुः सारस्वतो द्विजेः ॥”
गौतमः । नावृत्तवचने दोषो जीवनश्चेत्तदधीनं न तु पापीयसो जीवनमिति ।

“हेधे वचनानां वचनं समेषु गुणिनां तथा ।
गुणिहेधे तु वचनं ग्राह्यं ये गुणवत्तराः ॥”

तेषामिति शेषः । यत्तु ।

“साक्षिणी लिखिताभाश्च निर्दिष्टानाश्च वादि-
नाम् ।

तेषामेकोऽन्यथावादी भेदात् सर्वेऽप्यसाक्षिणः ॥”
इति कात्यायनवचनम् ।

तत्रयीणां तुल्यरूपाणां मध्ये एकस्याप्यन्यथा-
वादे अपरस्य तत्तुल्यस्य तत्प्रतिपक्षतया तृती-
यस्य किञ्चिद्वादिष्वे तत्र भेदान् परस्पर-
विरुद्धार्थाभिधाने भेदात् साक्षिभ्यो न निर्णय
इति परम् । दृष्टव्यमस्ति साक्षिहेधे कस्मि-
नश्चानां ग्रहणमाह गुणिहेधे क्रियावता-
मित्यनेन । तथा ।

“साक्षिणोऽर्थसमुद्दिष्टान् सत्तु दोषेषु
दोषयेत् ।

अदुष्टं दूषयन् वारी तत्समं दृष्टमर्हति ॥”

इति ॥

तत्समं विवाहसमम् । सभासदादिविहितसाक्षि-
दूषणमेव ग्राह्यं न तु चावरादिसाक्षिभिः प्रति-
पाद्यम् ॥ ॥ अनवस्थापातादित्याह नारदः ।

“सभासदां प्रसिद्धं यत्कोकसिद्धमथापि वा ।

साक्षिणां दूषणं ग्राह्यमसाध्यं दोषवर्जनात् ।

अन्येऽपि साक्षिभिः साध्यं दूषणे पूर्वसाक्षिणाम् ।

अनवस्था भवेद्दोषकोऽपामयस्यसम्भवात् ॥”

असाध्यं साधनानाह सिद्धत्वादोषवर्जनात् । अन-
वस्थाविरहात्तस्मात् प्रसिद्धदूषणमेव ग्राह्यम् ॥ ॥

दूषणमाह कात्यायनः ।

“बालोऽज्ञानादसत्यात् स्त्री पापम्यासाञ्च
कूटकत् ।

विज्ञात् बान्धवः स्नेहान् वैरिन्यातनादरिः ॥

यः साक्षी नैव निर्दिष्टो नाभूतो नैव दर्शितः ।

ब्रूयान्मिथ्येति तथ्यं वा दृष्टः सोऽपि नराधमः ॥”

अदुष्टरे येन क्रिया प्रदर्शयते तच्चाह ।

“मिथ्याक्रिया पूर्ववादे कारणे प्रतिवादिनः ।

प्रादुर्भावे विप्रसिद्धौ तु जयपत्रं विनिर्दिष्टम् ॥”

मिथ्योत्तरे सति पूर्ववादे पूर्ववादिन क्रिया
प्रदृष्टा इति शेषः ॥ ॥ तदानीं सन्धिमाह

दृष्टव्यमिति ।

“पूर्वोत्तरेऽभिलिखिते प्रकान्ते कार्यनिर्णये ।

द्वयोक्तप्रयोः सन्धिः स्यादयः पिच्छयोरेव ॥”

उत्तापकारमाह स एव ।

“साक्षिसम्भविकल्पस्तु भवेद्वचोभयोरपि ।
दोलायमानौ यौ सन्धिं कुर्वतां तौ विच-
रन्तौ ॥”

कात्यायनः ।

“क्रिया न देविकी प्रोक्ता विद्यमानेषु साक्षिषु ।

लेख्ये च सति वादेषु न दिव्यं न च साक्षिणः ।

समत्वं साक्षिणां यत्र दिव्येकत्र वशोधयेत् ॥”

एतत् संशयानुच्छेदे बोध्यम् । याज्ञवल्क्यः ।

“निष्ठुते लिखितानेकमेकदेशे विभावितः ।

दाप्यः सर्वान् श्रेयसाध्याम् ग्राह्यस्त्वनिवेदनः ॥”

यो लिखितानेकं सुवर्णादिकं अपक्षपति स एक-
दर्थे साक्ष्यादिभिर्जिभाविनः सन् सर्वान्

दद्यात् । यद्येकदेशविभावेन वादिनोऽवसाद-
मवगम्य इदमपरं मया लेखयितुं विस्तृतमिति

ब्रूत स तस्मै भाषाकोऽपि अनुपपन्नं न दद्यादे-
तच्च न केवलं वाचनिकं किन्त्वैकदेशविभावेना-

द्विजानन एवास्य तदपक्षपे दुःशीलत्वावधार-
णादपरांशेऽपि तथात्वमेव सम्भाषते सत्यविभा-

वकस्यापि प्रकान्तविषये यथा वस्तुवादावधार-
णाद्विभाषितांशेऽपि सत्यवादिसम्भावनामि-

त्थं रूपतर्कपरम्परा सम्भावना प्रथयानुसङ्गी-
तास्मादेव योगोपरवचनान् सच्चं दापनीयमिति

निर्णयः । एवञ्च तर्कवाक्यानुसारं निर्णये
क्रियमाणे वस्तुनोऽन्यथात्वेऽपि व्यवहारदर्शनां

न दोषः । तथा च गौतमेनापि न्यायाधिगमे
तर्कोऽभ्युपायः तेनापि संयुक्त्य यथास्थानं गमये-

दित्युक्ता तस्मादालापाद्यावगम्याविरुद्धपक्ष-
तम् । एवञ्चास्य न्यायस्य वादहयमाधारणत्वा-

दुभयविषयत्वं वचनानाम् । अतएव कात्या-
यनः ।

“यद्येकदेशप्राप्तापि क्रिया विदितं मानुषी ।

सा ग्राह्या न तु पूर्णापि देविकी वदतां कृणाम् ॥”

वदतां विवदतामित्यविशेषेण दर्शयति । पूर्णापि
देविकी समग्रविषयिकापि न ग्राह्या तनेक-

देशप्रतिपादकया मानुष्या क्रियया समस्त-
साध्यमिद्विरिति । न च यद्येषां मध्ये एकमपि

मया गृहीतं विभाषयसि तदा सर्वमेव दातव्य-
मिति । प्रतिज्ञाविषयकत्वमेकदेशविभावितत्वं

वचनस्येति औख्योक्तमतानुसारमिथिलमतं
युक्तमिति वाच्यं प्रतिज्ञाविषयत्वं ।

“अनेकार्थाभियुक्तं सर्वार्थयपनापिना ।

विभावितैकदेशेन द्रव्यं यदभियुज्यते ॥”

इत्यनर्थकं प्रौढवादेनाभियुज्य मानादधिक-
स्यापि प्रतिज्ञातस्य दानावकश्य कत्वात् न

ग्राह्यस्त्वनिवेदन इत्यपि अर्थं अनिवेदितस्यापि
प्रागज्ञातत्वेनाप्रतिज्ञातस्य सर्वार्थेव द्रव्यत्वात् ।

न च विभावितैकदेशवचनं व्याप्यभूतैकदेश-
विषयं तस्मिन् प्रतिपादिते व्यापकैकदेशप्रतीति-

रतुमानात् सम्भवतीति वाच्यं विभावितैक-
देशानुमित्यप्यपकस्यापि न्यायनोऽग्राह्यत्वे सिद्धे

न ग्राह्यस्त्वनिवेदित इत्यभिधानानुपपत्तेः ।
एवञ्च ।

“साध्याधीने निगदिने साक्षिभिः सकलं भवेत्
स्त्रीसङ्गे स्याद्वै चौर्ये यत्साध्यं परिकल्पितम् ॥”

इति कात्यायनवचनम् ।

नहिषयप्रदर्शकं न्ययनित्येपाद्यपहृतेऽपि शौच्य-
मिति । यत्तु ।

“अनेकार्थाभियोगे तु यावत् संशोधयेद्गौ ।

साक्षिभिस्तावदेवाधौ लभते साधितं धनम् ॥”

नञ्जात्यायमिदं पुत्रादिवचनम् । तथा हि

नानाविधप्रमाणानुभूतिना जानता नाहं

जानामीति उत्तरवादिना साक्ष्यादिभिर्भावितं

प्रतिपादयति तावदेव पुत्रेण दातव्यम् एवमेव

विश्वरूपजोऽन्यथाज्ञानप्रभृतयः ॥ कात्यायनः ।

“अनुमानाद्वरः साक्षी साक्षिभ्यो लिखितं
गुरु ।

अनिरुद्धा निपुणो भुक्तिक्षेत्र्यो गरीवसी ॥”

अनुमानं प्रत्यासङ्गत्वं तदाह मनुः ।

“वास्तुस्मिन्भावयेल्लिङ्गैर्भावमन्तगतं कृणाम् ।

स्वरपण्येऽङ्गनाकारे चक्षुषा चेदितेन च ॥”

स्वरो गजदादिः वर्णोऽस्वाभाविकः । इङ्गितं

स्वदेवपथुरोमाश्चादि । आकारो विलितः ।

चक्षुषा कातरण । चेदितेन स्थानत्यागादिना ।

एषाञ्चान्यथासिद्धदुर्गोक्त्याल्लेख्यः साक्षी

बलवान् इत्यर्थः ॥ ॥ सुखनिरूप्यत्वे तु याज्ञ-
वल्क्यः ।

“दृष्टाद्देशान्तरं याति स्मकली परिकेद्रि च ।

ललाटं स्विद्यते चास्यं सुखं वैवर्ण्यमेति च ॥

परिशुष्यन्स्वतन्दावयो विरुद्धं बहु भाषते ।

वाक् चक्षुः पूजयति नो तथौष्ठौ निभुजयति ॥

स्वभावान् विलुतिं गच्छन्मनोवाक्कायकस्मैभिः ।

अभियोगे च सास्यं च सदुष्टः परिकीर्तितः ॥”

न परीतो वाचं प्रतिवचनं पूजयति तथौष्ठ-
चक्षुषः परकीयबोध्योऽनेन निर्भुजति कुटिली-

करोति यदा मनोवाक्कायकस्मैभिः स्वभावान्

पूर्वाङ्गी यथायोग्या विलुतिं गच्छन्तदा सदुष्ट

इत्यर्थः । अतएव गौतमाययः ।

“आकाराश्चाद्यमानोऽपि न शक्योऽसौ निग-
ह्यतुम् ।

बलाद्धि विवृणोत्येव भायमन्तगतं कृणाम् ॥”

आकारो देहधर्मेः सुखाप्रसादवैवर्ण्यरूपः ।

नारदः ।

“सुदर्शनापि कालेन लिखितं सिद्धिमाप्नुयात् ।

संज्ञानमात्मनो लेख्यमज्ञानस्तत्तु लेख्येयम् ॥”

सुदर्शयति संस्कारोद्बोधकलिखनमन्तादयं

विरेणापि सास्यं दातुं शक्नोतीत्यर्थः ॥ ॥

लिपिस्तं स्वहस्तं लेखयन् तदर्थं परहस्तेनेत्याह

यासः ।

“अलिपिप्रो नृणो यः स्यात् लेखयेत् समस्तम्
सः ।

साक्षी वा साक्षिणान्येन सर्वसाक्षिसमीपगः ॥”

दृष्टव्यमिति ।

“सुवितं घातितं यच्च श्रीमायाञ्च समस्तम् ।

अज्ञतोऽपि भवेत् साक्षी ग्रामस्तत्र न संशयः ॥”

व्यवहारा

अज्ञता अपि साक्षिणी भवन्तीत्याहुर्मनु-
कात्यायनौ ।

“अथ पुनरनिर्दिष्टाः साक्षिकाः ससुदाहृताः ।
यामश्च प्राक् विवाकश्च राजा च व्यवहारिकाम् ।
कार्यव्यवहारी यः स्यादर्थिना प्रहितश्च यः ।
कुल्याः कुलविवादेषु भवेयुस्तपि साक्षिकाः ॥”
सूतिः ।

“इत्यादिपक्षे भूतानां स्वामिनी निर्गमे सति ।
विक्रयादानसम्बन्धे क्रीत्वा धनमनिच्छति ।
दत्ते समाप्तये चैव विवादे ससुपस्थिते ।
साक्षिकाः साधनं प्रोक्तं न दिशं न च लेखकम् ।
प्रकान्ते साक्षसे वापि पारस्व्ये दृष्टवाचिके ।
बलोल्लेखे कार्येषु साक्षिणी दियमेव च ॥”
हृदयस्मृतिः ।

“लेखं वा साक्षिणी वापि विवादे यस्य दूषिताः ।
तस्य कार्यं न सिध्यति यावत्तत्र विप्रोधयत् ॥”
तल्लेखसाक्षिरूपप्रमाणम् ॥३॥ लेखशोधनमाह
कात्यायनः ।

“खड्गलेखसन्देहे जीवतो वा नृपस्य च ।
तत्सखड्गलेखनैरर्थैः पञ्चेकलेखनिर्णयः ॥”
तथा ।

“समवेनेषु यदृष्टं वक्तव्यं तत्तथैव च ।
विभिन्नेषु कार्येषु तत्तल्लेखं पृथक् पृथक् ॥
नाष्टैरनियुक्तेष्वपि समं सर्वं प्रयत्नतः ।
वक्तव्यं साक्षिभिः साक्ष्यं विवादस्थानमागतैः ॥
अनुष्ठेयं चित्तं दुष्टं सख्यविदा तु यत् ।
प्रत्यक्षं तत् सूतं कार्यं साक्ष्यं साक्षी तु तद्वदेत् ॥”
नारदः ।

“यः परार्थेऽपहरति स्त्रीं वाचं पुनरुपधमः ।
आत्मार्थे किं न कुर्व्यात् स पापी नरकनिर्भयः ॥
अर्था वै वाचि नियता वाङ्मूला वाग्बलिः ॥”
सूताः ।

वस्तु तांस्तेनयेहाचं स सख्येयल्लभः ॥
बोधायनः ।

“पञ्च पञ्चवृत्ते जन्ति दश जन्ति गवावृत्ते ।
शतमन्वावृत्ते जन्ति सहस्रं पुरुषावृत्तं ॥
जन्ति जातानजाताश्च हरिणार्थेऽवृत्तं वदन् ।
सर्वं भूतवृत्ते जन्ति मास्यं साक्षी नृपश्च वदन् ॥”
हृदयस्मृतिः ।

“यस्य शेषं प्रतिज्ञातं साक्षिभिः प्रतिपादितम् ।
स जयौ स्यादन्वया तु साध्यार्थं न समाप्नुयात् ॥”
याज्ञवल्क्यः ।

“उक्तं अपि साक्षिभिः साक्ष्ये यदन्वये गुणवत्तराः ।
द्विगुणा वाग्यथा नृपुः कूटाः स्युः पूर्वसाक्षिकाः ॥”
अन्यथा पूर्वविपरीताये प्रकाशेण । कूटा अना-
देयवचनाः । तथा ।

“यः साक्ष्यं आवितोऽन्वयेभ्यो निवृत्ते तमसावृतः ।
स दाप्योऽष्टगुणं दण्डं ब्राह्मणश्च विवासयेत् ॥”
त्वमन्वयेभ्यः साक्ष्यं आवयेतिवादिना प्रयुक्ती यः
आवितः कारितव्यात् पक्षसिद्धिः एवम्भूतोऽपि
सभायां निगदकाले साक्ष्यं निवृत्ते यस्तस्याष्ट-
गुणो दण्डः ॥३॥

व्यवहारा

अथ लिखितम् ।

तत्र दृष्टव्यम् ।

“वास्याधिकेऽपि समये भ्रान्तिः संजायते यतः ।
धात्राक्षराणि खट्वानि पञ्चाक्षुषान्यतः पुरा ॥”
नारदः ।

“लेखं तु द्विविधं प्रोक्तं खड्गसाक्ष्यकृतं तथा ।
असाक्षिकं साक्षिकञ्च सिद्धिर्दृष्टव्येति कथयोः ॥
नृतास्तु साक्षिणी यत्र धनिकार्थिकलेखकाः ।
तद्व्यपार्थकराण्यन्ते त्वाधेः स्मिराश्रयात् ॥
दर्शितं प्रतिकालञ्च पाठितं स्मारितञ्च यत् ।
लेखं सिध्यति सर्वत्र नृतेष्वपि च साक्षिण्यु ॥
लेखे देशान्तरस्थे च दग्धे दुर्लभिते चूते ।
सतस्तत्कालहरणमसतो द्रष्टव्यम् ॥
ह्यभिन्नज्ञानानुष्ठेयनष्टदुर्लभितेषु च ।
कर्तव्यमन्यलिखितं नृतेषु लेखविधिः सूतः ॥

लेखं यथाव्यनामाङ्कं ज्ञेयन्तरकृतम्भवेत् ।
विप्रतिपत्तौ परीक्ष्यं तत् सम्बन्धागमहेतुभिः ॥”
खलेखमनाधिकमपि प्रमाणां अन्वयद्वारा लेखं
साक्षिमदिति यथासंख्यानान्वयः । देशस्थिते-
र्यस्मिन् देशे यादृशलेखस्थितिः प्रवर्तते तत्र
तादृश्याः । तथोः स्वहस्ताव्यस्तल्लेखयोः ।
नृता इति साक्षादी नृते पुत्रादिसंख्यं लेख-
पत्रं न सिध्यति । यदाधिभोगोऽस्ति तदा तदपि
प्रमाणमित्यर्थः ॥३॥ यत्तमाह कात्यायनः ।
“यत्र पञ्चत्वमापनो लेखकः सह साक्षिभिः ।
अधिको धनिकश्चैव नेनं पत्रं प्रमापयेत् ॥”
दर्शितमिति तथाविधमपि पूर्ववद्व्यकादि-
सन्निधौ स्वयमन्वयं वा दर्शितं स्मारितं वा
तदपि सिध्यतीत्यर्थः । सतो देशान्तरस्थपत्रस्य
तत्कालहरणं पञ्चानयनकालप्रतीक्षणम् । असतो
दग्धादेः तदवलोककोपन्यासः । लेखमिति यत्
पत्रं केनापि हेतुना अन्यनामचिह्नितं तत्र
विप्रतिपत्तौ यत्तान्ना पत्रं तेन सहस्य विवास-
हेतुभूतसम्बन्धावगमरूपकारणैर्निर्णयतव्यमिति ।
हृदयस्मृतिः ।

“सुन्दरशिशुभोक्तः स्त्रीमत्तयसनातुरे ।
निशपत्सु बलात्कारैः कृतं लेखं न सिध्यति ॥”
आश्वः ।

“दासास्तत्त्वज्ञानेन स्त्रीकृतञ्चैव यद्वेत् ।
प्रमाणं नैव तल्लेखमिति शास्त्रविदो विदुः ॥”
मिताक्षरायां सूतिः ।
“पूग्भोगोऽपि दासीनां वा स्थितिः परकीर्तिता ।
तस्यास्तु साधनं लेखं न दिशं न च साक्षिण्यः ॥”
पुगस्तु ।
“सखड्गो बलिगादीनां पूगः च परकीर्तितः ॥”
इति कात्यायनवचनोक्तः ।

आदिशब्दात् विजातीयजानः । तेन यामनग-
रादिः । स्त्रीषु तु सजातीयसख्यः तामूलिक-
कुलवृत्तकर्मकारकादिः । गण एकक्रियाथो-
द्यतः । लेखस्य चाप्रामाण्यशङ्कायां लेख-
यादिनां प्रागुक्तशोधनप्रकारेण तन्निरसनीयं
तत्पुत्रेण तु लेखाधीनो भोग एव उपन्यास्यो

व्यवहारा

न तु लेखसुन्दरकीर्तिम् । तदाह कात्यायनः ।
“साक्षिणी भुक्तिरुक्तोऽपि लेखदोषात् विप्रो-

धयेत् ॥
तत्सुतो भुक्तिदोषास्तु लेखदोषास्तु नाप्नुयात् ॥”
हृदयस्मृतिः ।

उद्धरेल्लेखमाहर्ता तत्सुतो भुक्तिमेव हि ।
अभियुक्तः प्रमीतश्चेत् तत्सुतोऽपि तदुद्धरेत् ॥”
अभियुक्त इति लेखस्य साधुत्वज्ञापनार्थं अभि-
युक्ते लेखग्रहीतरि तद्विज्ञाप्यैव नृते तत्पुत्रेण
साधुत्वं साध्यमित्यर्थः । तत्साधनञ्च खड्गलिख-
नादिनेति प्रागुक्तम् ॥३॥

अथ भुक्तिः ।

तत्र याज्ञवल्क्यः ।

“पश्यतोऽनुवतो ज्ञानभूमेर्विश्रुतिवार्धिकी ।
परेण भुज्यमानाया धनस्य दशवार्धिकी ॥”
विवादमकुर्वन्तः समर्थं भूस्वामिनः परेणासपि-
च्छादिना भुज्यमानाया भूमेर्विश्रुतिवर्धनं ता
स्वत्वज्ञानिः । अत्र लोकव्यवहारकर्मस्वार्थ-
मन्वया सावनेन । तथा च विष्णुधर्मोत्तरम् ।

“सन्नायुपास्यान्यथा सावनेन

जीवन्त्य यत् स्यात् व्यवहारकर्म ॥”
तत्रैव ।

“सावने च तथा मासि चिंशत् सुख्योदयाः
सूताः ॥”

विशेषयति यासः ।

“वर्षाणि विंशतिर्यस्य भूभक्ता तु परैरिह ।
सति राशि समर्थस्य तस्य सेह न सिध्यति ॥”
समर्थस्य बालत्वादोषरहितस्य । धनस्य दश-
वर्धनं ता स्वत्वज्ञानिः । तथा च मनुनारदौ ।
“यत्किञ्चिद्दशवर्षाणि सन्निधौ प्रचले धनौ ।
भुज्यमानं परैरुक्त्यो न स तल्लभ्यमर्हति ॥”

यत्किञ्चित् धनजातं समक्षमेव प्रोक्षादिश्रुति-
रेक्य परैर्देश वर्षाणि भुज्यमानं स्वामी तूक्त्यो
प्रचले मा भुज्यतामिति न प्रतिविध्यति नासौ
तल्लभ्युं योग्यो भवति तत्र तस्य स्वान्वं वज्रती-
त्यर्थः । गोतमः । अजडापौगण्डधनं दशवर्ष-
मुक्तं परैः सन्निधौ भोक्तुः इति । अङ्गो विकले-
न्रियः पौगण्डः पुनोऽनुपपन्नशृङ्गः कपोली
यस्य च । तदाह नारदः ।

“बाल आधोऽङ्गदधार्त्त पौगण्डश्चापि
शृङ्गाते ॥”

अजपापौगण्डः प्रकीर्तित इति कुलकभट्टेन
लिखितम् । तत्पाठेऽपि अपौगण्डस्तु, पौगण्डः
इति द्विरूपकोवादविरुद्धः । तदाह्याह-
वल्क्यादिवचनादिश्रुतिवर्धदशवर्षादिकालैर्भोग
एव स्वत्वं जनयति । यथा । कालप्राप्तिवर्धेन
बोजमकुर्वन् जनयति तद्वच्च कुसुममिति
स्वामिना चापरित्यक्तेऽपि शास्त्रोक्तकालीन-
भोगात् स्वात्मन्यस्य भवति । यद्यु जये-
राशः परादुधनं इति । एवमेव श्रीकरवाज-
कनोक्तोऽपि भवेद्वैभट्टमूलपाणिन्युक्तकर्मण्य-
चरमन्निनयवर्धमानोपाधायप्रभृतयः । यव-

व्यवहा

हारोऽपि ताडयेत् । एतद्विरुद्धवचनायाया
वाक्येयानि ॥३॥ तत्रोपेक्षया स्वत्वहानिं भुक्त्वा
च स्वत्वमाह नारदः ।

“भुज्यमानान् परैरर्थान् यस्तान्नाहोदापेक्षते ।
समस्तं तिष्ठतोऽप्यस्य तान् भुक्तिः कुरुते वशे ॥”
यत्तमाह दृष्टव्यः ।

“स्वावरं सिद्धिमाप्नोति भुक्त्वा हानिसुपेक्षया ।
उपेक्षया चमया तत्कारणञ्च स्वामिनः सुश्री-
कत्वमहैकत्वदयालुत्वादि । एवञ्च विंशतिवर्षानि
पूर्वं स्वजनितसाध्यकर्मफलनादेरुत्पन्नस्य एव
स्वत्वम् । एवं दशवर्षात् पूर्वं स्वजनितसाध्यकर्म-
फलनादेरुत्पन्नदुष्कृतादेव स्वत्वं तत्कालपर-
तस्तु भूमौ गवादिधनेऽपि स्वत्वमिति । पूर्वं
तत्तन्नाशकभोगे तु सौख्यदोषो भवत्येव । भोगे
तु स्वत्वहानिमाध्यादीनां यावन्त्ययति ॥ ३ ॥
पश्यन्तोऽनुवत इत्यभिधाय याज्ञवल्क्यः ।

“आधिसौमोपनिषेपजडबालधनेर्विना ।
तथोपनिधिरावच्छीश्रोत्रियाणां धनेरिव ॥”

आधिसौम्यकदम्बम् । उपनिषेपस्तु वासनस्य-
जनाख्याय समुद्रं यन्निधीयते इति नारदीयः ।
वासनं निषेधाधारभूतं सम्युदाहिकम् । समुद्रं
यन्मयादियुतम् । जडो बुद्धिविकलः । बालः
आज्ञावशेषः । उपनिधिः प्रीत्या भोगार्थ-
मर्पितः । ततश्च आध्यादिभिर्जडादिधनैश्च
विनाशानि धनानि उक्तभोगकाले स्वामिनो
नश्यन्ति एतानि तु स्वामिनो न नश्यन्ति न वा
भोक्तुर्भवन्ति । मिताचरायां स्थितिः ।

“हारमार्गक्रियाभोगजलवाहादिषु क्रिया ।
भुक्तिरेवं तु गुणैः स्यान्न दिश्यं न च सात्त्विकः ॥”
याज्ञवल्क्यः ।

“आगमो ह्यधिको भोगाद्विना पूर्वक्रमागतान् ।
नागमः कारकं तत्र भुक्तिः स्वीकापि यत्र न ॥
आगमस्तु जतो येन सोऽभियुक्तस्तमुदरेत् ।
न तत्सुतस्तुसुतो वा भुक्तिस्तत्र गरीयसी ॥
योऽभियुक्तः परेतः स्यात्तस्य रिक्थो तमुदरेत् ।
न तत्र कारकं भुक्तिरागमेन विना ज्ञता ॥”
भूत्यादावागमः पूर्वपुरुषक्रमानागतभोगाद्-
बलवान् अतः क्रमागतभोग आगमाद्बलवान् ।
तथा च दृष्टव्यः ।

“अनुमानात् गुरुः साक्षी साक्षिभ्यो लिखितं
गुरु ।

अज्ञाहता त्रिपुखी भुक्तिस्तेभ्यो गरीयसी ॥”
त्रिपुखभोगमाह आसः ।

“प्रपितामहेन यदुक्तं तत्पुत्रेण विना च तम् ।
तौ विना यस्य पित्रा च तस्य भोगश्चिपूखः ।
पिता प्रपितामहो यस्य जीवेन प्रपितामहः ।
अथार्थं जीवतां भोगो विज्ञेयश्चिपूखः ॥”
आगमोऽपि बलवान् भवति यत्र स्वीकापि
भुक्तिर्नास्ति । तथा च नारदः ।

“विद्यमानेऽपि लिखिते जीवतुस्तपि च साक्षिणः ।
विशेषतः स्वावराणां वनं वृक्षं न तत् स्मरम् ॥”
इति दीपकलिका ।

५४१

व्यवहा

यत्र वादिनौ स्वसागमजलप्रवृत्तौ आगमयोश्च
पूर्वापरभावो नास्ति तत्र यस्य भुक्तिस्तस्यागमो
बलीयान् न तस्यैतत्पर्यः इति मिताचरा ॥
अर्थादयत्रागमपौष्पाप्यनिश्चयस्तत्र ।

“सर्वेष्वेव विषादेषु बलवत्युत्तरा क्रिया ।
आधौ प्रतियक्षे क्रीते पूर्वा तु बलवत्तरा ॥”

इति याज्ञवल्क्यवचनाभिर्णयः ।

आगमस्त्विति आ सन्त्यक् गम्यते प्राप्यते स्वीक्रि-
यते येन स आगमः क्रयादिरिति व्यवहार-
माह का । आगमः सात्त्विकसादिकमिति दीप-
कलिका । आगमो धनोपायनोपायः क्रयादि-
रिति मैथिलाः । तत्राद्येनाभियुक्तस्तनूतता-
सुदरेत् तत्पुत्रपौत्रौ नागमसुदरेतां किन्तु भुक्ति-
रेव । तत्र प्रमाणं विशेषयति दृष्टव्यः ।

“आहर्ता शोधयेत् भुक्तिमागमश्चापि संसदि ।
तत्सुतो भुक्तिमेवेका पौत्रादिषु न किञ्चन ॥”
इदं मूलपाणिपुत्रं तत्पुत्रादौ किञ्चनेति
मैथिलपुत्रम् । आहर्ता अर्जनकर्ता अथ पुत्रस्य
भुक्तिशोधनमात्रम् ॥ ३ ॥ भुक्तिशोधनमाह तु-
यांसिकात्यायनौ ।

“सागमो दीर्घकालश्च निष्करोऽन्यरवो ज्ञातः ।
प्रत्यर्थसन्निधानञ्च भोगः पञ्चाङ्ग इत्येते ॥”

इत्येते प्रमाणत्वेन । सागमः क्रयादियुक्तः ।
एव च भूमिविषयकविंशतिवर्षधनविषयकदश-
वर्षान्यनकालभोगपरः । योऽभियुक्त इत्यादि
यो भोगे क्रियमाणे परेणाभियुक्तः सन् परेतो
न्यतः स्यात्सागमसुदृतवान् तदा तत्पुत्रादि-
रागमसुदरेत् । तथा च नारदः ।

“अथास्तुविवादस्य प्रेतस्याव्यवहारिणः ।
पुत्रेण सार्धः संशोध्यो न तु भोगो निर्वर्णयेत् ॥”
विवादे सति शेषः । भोगः केवलभोगः । तथा
च स एव । आदौ तु कारणं दानं मध्यं
भुक्तिस्तु सागमा इति एव सविवादभोगः
वद्व्यन्तेरपरः । तथाविधभोगस्यागमं विनापि
प्रामाण्यात् । तथा आसः ।

“वर्षाणि विंशतिं भुक्त्वा स्वामिना याहता सती ।
भुक्तिः सा पौरुषी भूमेऽङ्गुणा तु द्विपौरुषी ।
त्रिपौरुषी तु त्रिगुणा न तत्रास्त्वस्य आगमः ॥”
एतद्वचनमसमस्तभोगविषयकमिति समस्त-
विंशतिवर्षाभोगविषयकवचनेनाविरोधः । एता-
दृक् स्मृत्युक्तकाल एव । कात्यायनः ।

“स्मार्तकाले क्रिया भूमेः सागमा भुक्तिरिष्यते ।
अस्मार्तकालाभावात् क्रमात्त्रिपुखमागता ॥”
बह्विषयकपुरुषसुक्तौ त्रिपुखसुक्तिव्यपदेशस्य
फलमाह न तत्रेत्यादि । अतएव नारदः ।

“अन्यायेन तु यदुक्तं पित्रा पूर्वतनैस्त्रिभिः ।
न तत् शक्यमपाकर्तुं क्रमात्त्रिपुखमागताम् ॥”
अन्यायेनेकजनागममिति मूलपाणिपुत्रपाठः ।
तुरार्यः । पित्रा खञ्ज पितरमादाय त्रिभिरि-
त्यर्थः । वत्तु ।

“अनागमस्तु यो भुङ्क्ते बहुभ्यस्तानि च ।
चौरदण्डेन तं पापं दहयेत् पृथिवीपतिः ॥”

व्यवहा

इति तस्य वचनं दृष्टविधायकं न तन्मन्त्रार्थपरं
धर्मेष्टाकाविरोधात् । तदाह च एव ।

“यत्र विप्रतिपत्तिः स्यात् धर्मेष्टाकार्ये-
शान्त्योः ।

अर्थशास्त्रार्थसुतदृष्ट्य धर्मेष्टाकार्यमाचरेत् ॥”
एवमेव मूलपाणिपाठ्यायाः । वस्तुतस्तु अना-
गममिति दृष्टविधायकवचनं स्वीधननृपधन-
परम् ।

“स्वीधनञ्च शृण्वन्नामी न कदाचन जीयति ।
अनागमं भुज्यमानमपि वर्जयतेरपि ॥”

इति स्वत्वनिषेधकवचनान्तरेकवाक्यत्वात् । तत्र
विप्रतिपत्तिः स्यादिति वचनस्याप्येतदुदाहर-
णम् । यच्चैकस्य जयेऽवधाय्यमासी मित्रलब्ध-
रपरस्य जयेऽवधाय्यमासी धर्मेष्टाकाविरोधः ।
“हिरण्यभूमिकाभेभ्यो मित्रलब्धस्वरा

यतः ।

अतो यनेत तन्नामाविति वेदविद्वा मनम् ॥”
इति याज्ञवल्क्योक्तार्थशास्त्रार्थसुतदृष्ट्य क्रोध-
कोभविर्वर्णित इति धर्मेष्टाकार्यमप्यजम् ।
व्यवहारं पश्यन् । अतएव सम्भवावश्यवक्तव्यं
धर्मेष्टाकार्यं वचः । इति कात्यायनोक्तम् ।
भवदेवभङ्गास्तु आसवचनं प्रतिवादिनोऽस्मि-
धाने पुरुषैकद्वयभोगाभिप्रायम् । त्रिपुखभोगस्य
तत्रैव प्रमाणत्वादित्याहुः ।

अथ भुक्तिस्त्वत्पापवादः ।

दृष्टव्यः ।
“भुक्तिस्तु पुरुषी मिथ्येदपरेतां न संशयः ।
अनिवृत्ते सपिण्डत्वे ननु ज्ञानां न सिध्यति ।
अस्वामिना च तदुक्तं दृष्टीसापणादिकम् ।
सुहृदनुसङ्गान्तस्य न तद्भोगेन जीयते ॥
विवाहश्रोत्रियैर्भुक्तं राज्ञामाश्लेषेण च ।
सुदीर्घाणि कालेन तेषां तत् न सिध्यति ॥”
आपणो विक्रयस्थानं विवाहो ज्ञानात् ॥ ३ ॥

अथ भुक्तिः ।

नारदः ।
“उष्णाहकोऽपिदो ज्ञेयः शस्त्रपाणिश्च
घातकः ।

केशकिश्रि दृष्टीतश्च युगपत् पारदारिकः ।
कुहालपाणिर्विज्ञेयः सतुभन्ता समीपगः ।
तथा कुटारहस्तश्च वनशक्ता प्रकीर्णितः ।
प्रक्षालिह्वैर्विज्ञेयो दृष्टपाख्यलम्बरः ।
असाक्षिप्रत्यया ज्ञेये पाख्ये तु परीक्षणम् ॥”
प्रत्यक्षचिह्नैः बधिरास्तम्बगुहादिभिः । पाख्ये
वाक्पाख्ये । शङ्खः । कोपहस्तश्च चौर इति ।
नारदः ।

“अभीक्ष्णं दृष्टमानोऽपि प्रतिहन्त्यान तद्वचः ।
त्रिचतुःपञ्चजलो वा परतोऽर्थं तमावहेत् ॥”
यदा धनिकेनाधमर्षिकश्चतुःपञ्चजलो वा त्वं
मे न्यतं धारयसीति पुनः पुनर्दृष्टमानोऽपि न
तद्वचनं प्रतिहन्ति ततोऽन्यत्कालमनेनाभ्युपगमो-
ऽयमर्थं दृष्टव्यान् तद्वचनं धारयति दापये-
दित्यर्थः ॥ ३ ॥

व्यवहा

अथ प्रपथः ।

नारदः ।

“युक्तिव्यवहारास्तु प्रपथैरेनमर्हयेत् ।

अर्थकालजनापेक्षमन्त्रसुज्ञतादिभिः ॥”

यत्नं विचार्यमाणमर्थं अर्हयेत् पीडयेन्निर्यये-
दित्यर्थः । अर्थस्य विवादादस्य बलं वञ्चत्य-भावः कालस्य च बलं पुण्यापुण्यत्वं तदपेक्षं
यथा स्यादित्यर्थः । भूदूस्वाकर्तव्यस्य पुत्रादि-
शिरःस्यार्थस्य चाप्ये दर्शनीयत्वान् । अत्र मये-
तत् कृतं न वेति प्रतिज्ञासुचार्यायौ जले वा
हस्तं प्रक्षिपेत् । एतन्निष्ठास्ये मम सुज्ञतं
नष्टमिति वा ज्ञेयम् । न त्वमिपरीक्षां जल-
परीक्षां वा कुर्यात् इत्यभिप्रायवर्जनं युक्तं तस्या
महाभियोगविषयकत्वेन प्रपथसमभिव्याहारा-
नर्हत्वात् । सुज्ञतादिभिरित्यादिना दूर्वासत्या-
द्युपपन्नः । तथा च विष्णुः ।

“सर्वं व्यवर्धनातेषु स्वयं स्वयं प्रकल्पयेत् ॥”

तत्र जलजलोने शूद्रं दूर्वाकरं प्रापयेत् ।
बिजलजलोने तिलकरं बिजलजलोने जलकरं
चतुःजलजलोने सर्गकरं पञ्चजलजलोने सीतो-
ह्वमहीकरं सुवर्णाह्वने कीशी लेयः शूद्रस्य
यथासमये विद्विता क्रिया तथा द्विगुणैर्धे-
राजस्यस्य त्रिगुणैर्धे वैश्यस्य चतुर्गुणैर्धे
ब्राह्मणस्येति । जलजलः काचनरत्निका तन्-
मृत्पात्रे जलजलोने । एवमन्यथा । मनुः ।

“सत्येन प्रापयेद्विप्रं क्षत्रियं वाहनायुधैः ।

गोबीजकाचनेवैश्यं शूद्रं सर्वैस्तु पातकेः ।

पुत्रदारस्य वाप्येवं शिरांसि स्याद्विप्रं पृथक् ॥”

ब्राह्मणेन मयेतत् कृतं न कृतं वेति प्रतिज्ञा-
सुचार्यं सत्यमिति वक्तव्यम् । तथैव क्षत्रियेण
वाहनायुधं अष्टयम् । तथैव वैश्येन गोबीज
काचनानामन्त्रममं अष्टयम् । शूत्रेण तु पूर्वोक्तं
सर्वमेव स्यादयं तेषां वृथाज्ञस्यार्थां पातक-
हेतुत्वात् पातकशब्देन विद्विषः । जलायुधो-
ऽप्येवम् ॥ ॥ देवक्रियाविषयमाह नारदः ।“अरण्ये निज्जने राजावर्त्ततेऽस्मिन् साहसे ।
न्यासपहरणे चैव दिव्या सम्भवति क्रिया ॥”
हृदयस्यतिः ।

“देवब्राह्मणपार्श्वे पुत्रदारशिरांसि च ।

एते तु प्रपथाः प्रोक्ता मनुना स्वल्पकारणे ।

साहसेष्वभिप्राये च दिव्यानि तु विशेषणम् ॥”

अत्र प्रपथविषयोः पृथक्प्रतीतिः । प्रपथे न
दिवाधर्माः किन्तु वैधे कर्मणि तत्र शौचाद्यं
स्नानाचमनादिमात्रं कार्यम् । दिव्यानि तु
दिव्यतत्त्वे कथितानि नात्र लिखितानि । अत्रा-
भियुक्तेन प्रपथः कर्मण इत्युत्तरः ॥ ॥ उभ-
येभ्योभियोक्तापीत्याह नारदः ।

“अभियोक्ता शिरोवर्त्तौ सर्वत्रैव प्रकीर्तितः ।

इच्छयाभ्यतरः कुर्यादितरो वर्त्तयेच्छिरः ॥”

इतरः प्रपथकर्तुमिहः । तथा कात्यायनः ।

“आचतुर्दशकादहो यस्य नो राजदेविकम् ।

असनं जायते घोरं स ज्ञेयः प्रपथे शुचिः ॥”

व्यवहा

असनमापत् । घोरमतिपीडाकरम् । तथा च
कोषाधिकारे यस्य पश्चिद्दिव्यदुष्टौ विष्णुः ।“रोगोऽपि क्षातिमरणं राजातङ्कामथापि
वा ।तमशुद्धं विजानीयात् तथा शुद्धं विपर्ययात् ॥”
कात्यायनः ।

“तस्यैकस्य न सर्वस्य जनस्य यदि सम्भवेत् ।

रोगोऽपि क्षातिमरणं दद्यात् दमश्च सः ॥

अवरातिसारविस्कोटगृह्णास्त्रपरिपीडनम् ।

नेत्ररुग्णरोगश्च तथोष्मादः प्रजायते ।

शिरोरुग्णगुदभङ्गश्च देविका व्याधयो वृणाम् ॥”

तस्यैकस्येति न तु देशस्यापकमरणादिः । मनुः ।

“न वृथा प्रपथं कुर्यात् स्वल्पेऽप्यर्थे नरो बुधः ।

वृथा हि प्रपथं कुर्यात् प्रेत्य सैव च नश्यति ॥

कामिनीषु विवाहेषु गवां भक्षे तथेत्सने ।

ब्राह्मणाभ्युपपत्तौ च प्रपथे नास्ति पातकम् ॥”

कामिनीवृत्तिरहसि कामिनीसक्तोपायं वृथा-

प्रपथे एवं विवाहसिद्धयं गोप्यार्थं आवश्यक-

होमेत्यनार्थं ब्राह्मणरचार्यमङ्गीकृतधनदौ ।

यमः ।

“वृथा तु प्रपथं कृत्वा कीटस्य वधसंयुतम् ।

अवृत्तेन च युज्येत वधेन च तथा नरः ।

तस्मात् प्रपथं कुर्यान्नरो मिथ्यावधिसुतम् ॥”

कीटस्येति प्राणिमात्रोपलक्षणं तद्वधपापेन

वृथाप्रपथकर्त्ता युज्येत इत्यर्थः ॥

अथ निर्णयः ।

तत्र नारदः ।

“यस्यास्तुः साक्षिणः सत्यां प्रतिज्ञां स जयी

भवेत् ।

अन्यथावादिनो यस्य भुवस्तस्य पराजयः ॥

स्वयमभ्युपपन्नोऽपि स्वचर्यावसितोऽपि सन् ।

क्रियावसितोऽप्यर्हेत परं सभ्यावधारणम् ।

सभ्यैरवधृतः पश्चात् स शास्यः शास्त्रमार्गतः ॥”

यस्य वादिनः प्रतिवादिनो वा साक्षिण इत्युप-

लक्षणम् । साक्षिलिखितसुक्तिप्रपथानां मध्ये-

ऽन्यतमप्रमाणं यस्य प्रतिज्ञायाः सत्यत्वप्रति-

पादकं स एव जयी अन्यथा पराजित इति

प्रत्येत्यम् । स्वयमभ्युपपन्नः आत्मनेवाङ्गीकृत-

स्वपराजयः स्वचर्यावसितः कल्पस्वदेवचर्या-

दिना पराजितत्वंनावधृतः । क्रियावसितः

साक्षादिना प्राप्तपराजयः । परमनन्तरं सभ्या-

वधारणमर्हेत सभासदां मिलितानामयं परा-

जित इति निर्णयमर्हेत । आकाङ्क्षितं स शास्त्र-

विधिना शास्यः ॥ ॥ निर्णयस्य फलमाह

हृदयस्यतिः ।

“प्रतिज्ञाभावनाद्वाही प्राङ्गवाकादिपूजनात् ।

जयपत्रस्य चादानात् जयो लोके निगद्यते ॥”

जयपत्रस्य लिखनप्रकारमाह स एव ।

“यद्वृत्तं व्यवहारेषु पूर्वपक्षोत्तरादिकम् ।

क्रियावधारणोपेतं जयपत्रेऽखिलं लिखेत् ॥

पूर्वोक्तक्रियायुक्तं निर्णयान्नं यथा रूपः ।

प्रदद्याज्जयिने पत्रं जयपत्रं तदुच्यते ॥”

• व्यवहा

कात्यायनः ।

“अधिप्रत्यर्थिवाक्यानि प्रतिसाक्षिवचस्तथा ।

निर्णयश्च तथा तस्य यथा चावधृतं स्वयम् ॥

एतद्व्यथाचरं लेख्यं यथापूर्वं निवेष्टयेत् ।

सभासदश्च ये तत्र धर्मे शास्त्रविदस्तथा ॥”

तत्र भाषोत्तरे क्रिया च पत्रसाक्षादिकं

निर्णयो जयपराजयावधारणं निर्णयकालाव-

स्थितमध्यस्थास्तेत्यादिकं सर्वं लेखनीयं निष्क-

पणस्य सम्यक्त्वप्रदर्शनार्थम् । तथाहि भाषो-

त्तरलिखनं हेतुत्वेन पुनर्न्यायप्रत्यवस्थाप-

निधेयार्थं नहि न गृहीतमिति मिथ्योत्तरेण

पराजितस्य पुनः परिशीलितं मयेति प्रत्यव-

स्थानं सम्भवति । प्रमाखलिखनम् पुनः प्रमा-

खान्तरेण न्यायनिधेयार्थम् । तदाह कात्या-

यनः ।

“क्रियां वलवर्त्तौ व्यक्ता दुर्बलां योऽवलम्बते ।

स जयेऽवधृते सभ्यैः पुनस्तां नापुयात् किंवा ॥

निर्णीते व्यवहारे तु प्रमाणमफलं भवेत् ।

लिखितं साक्षिणो वापि पूर्वमावेदितं न येत् ॥

यथा पक्षेयु धात्र्येण निष्कलाः प्रावृषी शुश्रूः ।

निर्णीतव्यवहाराणां प्रमाणमफलमन्यथा ॥”

निर्णयोत्तरलक्षणाह मनुः ।

“अर्थेऽप्ययमानस्तु कारयेभ विभावितम् ।

दापयेद्वनिकस्यार्थं दण्डेष्वेव शक्तितः ॥”

अपश्यमान अपलपन्तं कारयेन साक्षादि-

प्रमाणेन । याज्ञवल्क्यः ।

“ज्ञात्वापराधं देशश्च कालं वलमथापि वा ।

वयः कर्मे च वित्तश्च दण्डं दण्डेषु दापयेत् ॥”

मनुः ।

“तीरितं चानुश्रितश्च यत्र कचन सम्भवेत् ।

कृतं तद्वर्त्तते विद्यात् न तत् भूयो निव-

र्त्तयेत् ॥”

अनुश्रितं साक्षादिनिर्णीतं अतएव तीरितं

प्राङ्गवाकादिभिः समापितम् । तद्विवादपदं

पुनर्न निवर्त्तयेदित्यर्थः । यत्र तीरितानुश्रित-

योरप्यधर्मेकतत्वं प्रत्यवसिष्ठते । तत्र पुनर्न्याय-

दर्शनमाह नारदः ।

“तीरितं चानुश्रितश्च यो मन्यते विधर्मेतः ।

द्विगुणं दण्डमादाय तत् कार्यं पुनरुद्धरेत् ॥”

असद्विचारे तु विचारान्तरमाह स एव ।

“असाक्षिकस्तु यद्वद्वदं विमार्गेण च तीरितम् ।

असम्मतमतेर्द्वदं पुनर्दर्शनमर्हति ॥”

असाक्षिकमित्यप्रमाणकोपलक्षणम् । याज्ञ-

वल्क्यः ।

“दुर्द्धदंस्तु पुनर्द्धदा व्यवहारानुश्रयेण तु ।

सभ्याः सजयिनो दण्डा विवादाद्विगुणं दमम् ॥

साक्षिसभ्यावसन्नानां द्वयमे दर्शनं पुनः ।

सुचर्यावसितानां नास्ति पौनर्भवो विधिः ॥”

साक्षिवचनेन सभ्यावधारणेन च प्राप्तव-

सादानां पुनर्न्यायदर्शनम् । स्वसाक्षरेण विद्व-
भावादिना प्राप्तवसादानानां नास्ति पुनर्न्यायः ।

हृदयस्यतिरपि ।

अवस्था

“पलायनानुत्तरत्वादप्यपचाश्रयेण च ।
होनस्य यद्युते वादी न स्वाव्यक्तस्य च ॥”
मनुः ।
“इलाहृतं वलाङ्गुलं वलाहा लिखितस्य यत् ।
मन्त्रान् वललतानाथानलतान् मनुजवर्षीत् ॥”
याज्ञवल्क्यः ।
“बलोपाधिविनिर्मुक्तान् अवहारान्नवर्षयेत् ।
स्त्रीनक्तमस्तारागारवह्न्यामल्लतांलया ।
मनोव्यक्तार्तयसनिबालभीतादियोजितः ।
असम्बलतश्चैव अवहारो न सिध्यति ॥”
उपाधिशूलमिति शूलपाणिः । उपाधिर्भयादि-
रिति विश्वामित्रः । तस्मते भीतादियोजित
इत्युक्तवचनेन पौनरुक्तम् । वह्न्यामः वह्-
र्देशः । मनो मयादिना । उन्मत्तो वाता-
दिना । असनी दूताद्यासक्तः । असम्बन्धो
वादिनियुक्तयतिरिक्त उदासीनः । आदिपदाद-
स्वतन्त्रदासपुत्रादेर्यद्वचनम् । तथा च नारदः ।
“स्वतन्त्रोऽपि हि यत् कार्यं कुम्यात्प्रकृतिं
गतः ।

तदव्यक्तमेवाहुस्वतन्त्रस्य हेतुतः ।
कामक्रोधाभिभूता वा भयवसनपीडिताः ।
रागद्वेषपरीताश्च श्रेयास्वप्रकृतिं गताः ।
तथा दासजनं कार्यमल्लतं परिचर्यते
अन्यत्र स्वामिसन्देशाद् दासः पशुरात्मनः ।
पुत्रेण च लतं कार्यं यत् स्यादच्छन्तः पितुः ।
तदव्यक्तमेवाहुर्दासपुत्रौ च तौ समौ ॥”
यत्तच्च कुटुम्बभरणान्तिरिक्तविषयम् ।
“कुटुम्बार्थेऽप्यधीनोऽपि अवहारं यमाचरेत् ।
स्वदेशे वा विदेशे वा तं न्यायात् विचालयेत् ॥”
इति मनुवचनात् कुटुम्बमवश्यभरणीयम् ।
अप्यधीनः परतन्त्रः पुत्रदासादिः । अवहार-
नन्वादिर्कं न्यायान् स्वतन्त्रः न विचालयेत् अनु-
मन्यते । तथा च नारदः ।
“स्वातन्त्र्यं स्तुतं ज्येष्ठं ज्येष्ठं गुणवयः कृतम् ।
अस्वतन्त्राः प्रजाः सर्व्वाः स्वतन्त्रं पृथिवीपतिः ।
अस्वतन्त्रः स्तुतः शिष्य आचार्यस्य स्वतन्त्रता ।
अस्वतन्त्राः स्त्रियः सर्व्वाः पुत्रा दासाः परि-
यहाः ॥
स्वतन्त्रस्तत्र तु यही यस्य तत् स्यात् क्रमा-
गतम् ।
गर्भस्थैः सङ्गो ज्ञेयः अष्टमादत्तरात् शिशुः ।
बालं आबोधश्राद्धार्थं पौगण्डोऽपि निगद्यते ।
परतो अवहारश्च स्वतन्त्रः पितराङ्गते ।
जीवतोर्न स्वतन्त्रः स्यान्नरयापि समन्वितः ।
तयोरपि पिता श्रेयान् बीजप्राधान्यदर्शनात् ।
अभावे बीजिनो माता तदभावे च पूज्यः ॥”
परियहा अनुजीविप्रभृतयः । तथा च बृह-
स्पतिः ।
“पितृव्यभ्रातृपुत्रस्त्रीदासशिष्यानुजीविभिः ।
यद्ययहीतं कुटुम्बार्थं तद्यही दातुमर्हति ॥”
कात्यायनः ।
“कुटुम्बार्थमशक्तेन यहीतं आधितेन वा ।

५४३

अवस्था

उपब्रवन्निमित्तस्य विद्यादापतस्तत्तत् ।
कन्याविवाहकश्चैव प्रेतकार्यं च यत् कृतम् ।
एतत् सर्वं प्रदातव्यं कुटुम्बेन कृतं प्रभोः ॥”
प्रभोरिति कर्त्तरि वही तेन प्रभुत्वा दातव्य-
मिति रत्नाकरः । बृहस्पतिः ।
“यः स्वामिना नियुक्तोऽपि धनाय यथपालने ।
कुसीदलविवाहिन्ये निवृत्तार्थस्तु स स्तुतः ।
प्रमाणं तत् कृतं सर्वं लाभालाभयथोदयम् ।
स्वदेशे वा विदेशे वा स्वामी तत्र विष्वदेत् ॥”
इति श्रीरघुनन्दनभट्टाचार्यविरचितं अवहार-
तत्त्वं समाप्तम् ॥ ॥
अवहारश्च, पुं (अवहारं जानातीति । आ +
कः ।) प्राप्तावधारः । (सावानक इति भाषा)
स तु षोडशवर्षानन्तरं भवति । यथा,—
“बाल आबोधश्राद्धार्थं पौगण्डोऽपि निगद्यते ।
परतो अवहारश्च स्वतन्त्रः पितराङ्गते ॥”
इति अवधारतत्त्ववृत्तनारदवचनम् ।
अवहारज्ञानं, नि ।
अवहारदर्शनं, स्त्री, (अवहारस्य दर्शनम् ।) न्याय-
दर्शनम् । विचारकरणम् । इति मिताक्षरा ।
अवहारपदं, स्त्री, (अवधारस्य पदम् ।) वादिना
राज्ञि निवेदनम् । (नालिख इति भाषा)
यथा, याज्ञवल्क्यः ।
“स्तुत्याचार्यपतेन मार्गैर्वाधर्षितः परैः ।
आवेदमिति चेन्नास्ति अवहारपदं हि तत् ॥”
स्तुतिसदाचारवह्नितेन वस्त्रेणा परैरर्थनः
शरीरतो वा पीडितचेदान्नि निवेदयेत् तद्-
अवहारदर्शनस्यानम् । चेदित्यत्र यदिति मे
थिलाः । आवेदयति चेदित्यनेन स्वयं विवादी
त्यानं राज्ञा न कर्त्तव्यमिति शूलपाणिमहा-
महोपाध्यायः । राज्ञीति अवहारपदार्थक-
परं तथा च बृहस्पतिः ।
“राजा कार्याणि संपश्येत् प्राङ्निवाकोऽथ वा
द्विजः ॥”
कात्यायनः ।
“सप्राङ्निवाकः क्षमातः सप्ताङ्गणपुण्ड्रिजः ।
स्वयं स राजा चतुर्धा न तेषां जयपराजयौ ॥
यदा कार्यवशादाना न पश्येत् कार्यनिर्णयम् ।
तदा नियुज्यान् विद्वान् ब्राह्मणं वेदपारगम् ॥
यदि विप्रो न विद्वान् स्यात् क्षत्रियं तत्र योज-
येत् ।
वैश्यं वा धर्मशास्त्रज्ञं शूद्रं यत्नेन वर्जयेत् ॥”
स विनीतवेष्टः । मनुः ।
“जानिमात्रोपजीवी वा कामं स्याद्वाङ्मण-
नृवः ।
धर्मप्रवक्ता नृपतेर्न तु शूद्रः कदाचन ॥”
याचः ।
“द्विजान् विहाय यः पश्येत् कार्याणि त्वल्ले-
सह ।
तस्य प्रसूयते राज्यं वलं कोषश्च नश्यति ॥
दुःशीलोऽपि द्विजः पूज्यो न शूद्रो विजिते-
न्द्रियः ।

अवस्था

दुष्टां गांशः परिवर्ण्यार्थेऽप्यधीनवर्षी खरीम् ॥”
इति अवधारतत्त्वम् ।
अवधारपादः, पुं, (अवधारस्य पादः ।) अव-
हारीशः । यथा । अथ अवधारपादनिर्णयः ।
तत्र बृहस्पतिः ।
“पूज्यपक्षः स्तुतः पादो द्विपादकोत्तरः स्तुतः ।
क्षिपापादस्तथा चान्यश्चतुर्थो निर्णयः स्तुतः ॥”
इति अवधारतत्त्वम् ।
अपि च ।
“परम्परं मनुष्याणां स्मार्त्तविप्रतिपत्तिः ।
वाङ्मात्रायाश्चावस्थानं अवहार ईशा-
नृतः ॥
भाषीतरक्षिषावाधिविभिः क्रमवृत्तिभिः ।
आन्तिमचतुरंशस्तु चतुर्थादभिधीयते ॥”
इति मिताक्षरा ।
अवहारमात्रका, (अवधारस्य मात्रकैव ।) अव-
हारोपयोगिक्रिया । तद्वया । अवहार-
दर्शनम् १ अवहारलक्षणम् २ समाहारः ३
प्राङ्निवाकादिः ४ अवधारविषयः ५ राज्ञा
कार्यानुत्पादकत्वम् ६ कार्याधिनि प्रश्नः ७
आज्ञानानाज्ञाने ८ आसिधः ९ प्रार्थन्यागते
लेख्यादिकर्त्तव्यता १० पञ्चविधो जीनः ११
कोडशं लेख्यं १२ पञ्चाभावाः १३ अना-
दयाः १४ आदेयः १५ नियुक्तजयपराजये
वादिजयपराजयौ १६ शोधितलेख्यनिवेशनम् १७
उत्तरावधिर्षोधनम् १८ शोधिते पञ्चाङ्गे
उत्तरकर्त्तव्यम् १९ उत्तरलक्षणम् २० सखी-
तरलक्षणम् २१ मिथ्योत्तरलक्षणम् २२
प्रत्यवस्कन्दोत्तरम् २३ प्राद्व्याथोत्तरम् २४
उत्तराभासः २५ सङ्गराजुत्तरम् २६ प्रार्थि-
क्षियानिर्देशः २७ उत्तरे पञ्चभिनिवेशिते
साधननिर्देशः २८ तत्सिद्धौ सिद्धिः २९
चतुर्थादवधारः ३० । इति मिताक्षरायां
अवहारमात्रका ॥
अवहारमार्गः, (अवधारस्य मार्गः ।) अवधार-
विषयः । अवहारपदम् । इति मिताक्षरा ॥
अवधारविधिः, पुं, (अवधारस्य विधिः ।) अव-
धारस्य विधानम् । धर्मशास्त्रम् । इति मिता-
क्षरा ॥
अवधारविषयः, पुं, (अवधारस्य विषयः ।) अव-
धारपदम् । तत् अवधारविषयम् । यथा ।
अनादानम् १ निक्षेपः २ अस्वामित्वक्रयः ३
अभ्ययमनुत्थानम् ४ दत्तस्थानपक्वम् ५ वेतना-
दानम् ६ संविदो अतिक्रमः ७ क्रयविक्रयानु-
ग्रहः ८ स्वामिपालयोर्निवाहः ९ सीमाविवाद-
धर्मः १० वाक्पादव्ययम् ११ दण्डपादव्ययम् १२
संयम् १३ माहसम् १४ स्त्रीसंयमज्ञम् १५
स्त्रीपुधर्मः १६ विभागः १७ दूतम् १८ ।
इति मानवे ८ अध्यायः ॥
अवधारस्थानं, स्त्री, (अवधारस्य स्थानम् ।)
अवधारपदम् । अवधारविषयः । इति मिता-
क्षरा ॥

व्यस्तः

कामवक्षोपनशेषः । इत्यमरः ॥ (यथा, कथा-
सहितसागरे । ३१ । २५ ।

पातकादिषु सन्नेषु पातकेषु प्रयत्नतः ।

निर्हारये हे विभक्ती वष्टौ हेतुप्रयोगके ।
स्वतत्पर्यकर्म्मणि तथा करोसे; प्रतिबन्धके ।

व्याकर

हिंसार्थानां प्रयोगे च कृति कर्मणि कर्तरि ।
न कर्तृकर्मयोः षष्ठी निष्ठादौ प्रतिपादिता ।
द्विविधं प्रातिपदिकं प्रातिपदिकमञ्जुभजनम् ॥३॥
भुवादिव्यक्तिद्वी लः स्यात्कारा इष्ट वै स्मृताः ।
तिप्रसक्ति प्रथमो मध्यः सिप्थस्योत्तमपूरवः ॥
मिप्थस्यः परस्मै तु पदानाञ्चात्मनेपदम् ।
तामातामन्ता प्रथमो मध्यस्यासायाञ्चसुतमः ॥
आदेशा इव हिमन्त्या अनिवादिपि घातुतः ।
नाञ्चि प्रयुज्यमानेऽपि प्रथमः पुरवो भवेत् ॥
मध्यमो युष्मदि प्रोक्त उत्तमः पुरवोऽस्मदि ।
भुवाद्या घातवः प्रोक्ताः सनाद्यन्तास्तु घातवः ॥
लङ्गोरितो वर्तमाने स्मिनातीते च घातुतः ।
भूतानद्यतने लट् च लोकाग्रिणि च घातुतः ॥
विधादावेवातुमतौ लिङ् विधिमन्त्रणे भवेत् ।
निमन्त्रणाधीष्टसंप्रसारणेऽपि तथाग्रिणि ॥
लिङ्गतीते परोक्षे स्यात्तु लुङ् लट् लृङ् भवि-
ष्यति ।

स्वाद्यतने लट् च भविष्यति च घातुतः ॥
धातोर्लिङ्ग्याभिपत्तौ लिङ्ग्ये लोट् प्रकीर्तितः ।
लृट् लिङ्ग्यपि वर्तमाने भावे कर्मणि कर्तरि ।
श्रुतशानतयङ्ग्यङ्गीयङ्गलृट्चादयः ॥”
इति गारुडं कुमारव्याकरणे २०६ अध्यायः ॥
कुमार उवाच ।

“सिद्धोदाहरणं वक्ष्ये संहितादि परस्परम् ।
विप्राप्तं सागतान् धीर्दं स्तुतमं स्यात् पितृवभः ।
होष्टकारो विभुतेयं लाङ्गलीषा मनोषया ।
गङ्गादेकं तवत्कारं कृत्वाणं प्राणमित्यपि ॥
शीतानेष तवत्कारः सेन्नी सौकार इत्यपि ।
मध्वासनश्च पित्रमे नन्वयं नाप्ययोजयेत् ॥
नायको लवणं नावस्त एते तेन ईश्वराः ।
देवीयश्चमथोऽसुच यपुरेहि पट् रमौ ॥
अमौ अन्धाः षड्भ्यति तनुराखुस्तुगानि च ।
तच्छरेत्तल्लु नातीति तज्जलं तच्छ्रमशानकम् ॥
सुगमञ्च पञ्चमञ्च भवांश्चादयतीति द्विक् ।
भवांश्चकुरं कश्चैव भवांश्चरति संख्यतिम् ॥
भवांश्चखति ताच्छते भवांश्चरोऽन्यदोऽदशम् ।
भवांश्चनीनं त्वन्तरसि त्वङ्गुरोपि सदाधेनम् ॥
कश्चरेत् कश्चकारेण कः कृष्यात् कः खले
स्थितः ।

कः श्रेते चैव कः षष्ठाः कोऽर्थः को याति
गौरवम् ॥

क इत्यर्थस्त एवाहुर्देवा आहुश्च भो ब्रज ।
प्रभूर्विष्णुर्ब्रजति च गोप्यतिश्चैव धृष्यतिः ॥
तस्माज्जैव ब्रजेत् स स्यान्न कथं तदुगच्छति ।
कुटौष्ठाया तथाष्ठाया साधवोऽन्ये तथे-

दशाः ॥

समासाः षट् पुराणे ये संहितः कर्मधारयः ।
द्विगुणवेदो यामन्या अयं तत्पूरवः स्तुतः ॥
तत्तुतश्च तदर्थश्च वृकभौतिश्च यद्वनम् ।
ज्ञानदक्षिणतत्त्वो बहुव्रीहिरथायथौ ॥
भावोऽधिष्ठि यथोक्तत्वं द्वौ देवर्षिमानवाः ।
तद्विताः पाण्डवः शैवो ब्राह्मणश्च ब्रह्मतादयः ॥

व्याकर

देवायिसखिपयं शुक्रोदस्यं भुवः पिता ।
ना प्रशास्ता च रा गौर्मी रूपाजन्ताश्च

पुस्तपि ॥ ३ ॥

हलन्ताश्चाभ्युक् चामुभुवत्तुक्रयाभ्यागविधः ।
आत्मा राजा युवा पत्याः पूषन्नक्षत्रौ शशी ॥
विद्वेधा उग्रानाङ्गान् मधुलिङ् काष्ठतट्

तथा ॥ ३ ॥

यनवार्म्यस्यवस्तुनि जगत्सामाहनी तथा ॥
कर्मं सर्पिर्वपुस्तेज अजभलन्ता नपुंसके ॥
जाया जरा नदी जप्तीः श्रीः स्त्री भूमिर्धू-

रपि ॥

भूः पुनर्भूस्तथा धेनुः स्वसा माता च नौः स्त्रियः ।
वाक् सक् धी क्षुत् सुधः पामा युवतिः कज्जभ-

स्तथा ॥

दौर्धृतिः प्राटश्चैव सुमन उणिङ्गौ स्त्रियाम् ।
गुणद्वयक्रियायोगात्तिलिङ्गश्च वदामि ते ॥

शुद्धः कीलालपाञ्चैव सुचिञ्च ग्रामणीः सुधीः ।
पटुः कमलभूः कर्ता सुमतो बहवः सुनौः ॥
सथो नाशस्तथा ध्वंभो मधुभक्तमदीर्घपात् ।

घनाथौ च सुहृत् सोमौ वागङ्गस्वादिकस्तथा ॥

सुवर्षं बहुपाञ्चैवा चैषा त्वनङ्गुहा तथा ॥ ३ ॥

सर्व्वेविश्वेभ्ये चोभौ अन्त्यान्तरेतराणि च ॥

हनरहमरे नेमः समोऽप्य सिम इत्ययम् ।

पूर्वापरावराञ्चैव दक्षिणधोतराधरौ ॥

अपरश्चान्तरोऽप्येतदुपतत्किमस्मो इयम् ।

युष्मदस्मत् प्रथमस्वरमास्ते तथाङ्गं ॥

एकः कतिपयो द्वौ च त्रयः सर्व्वेऽदयस्तथा ॥ ३ ॥

भुवि विदिवक्रिष्टिध्यायंश्च ययतिः स्वदिः ॥

गीर्धुर्विद्या जुहोतिश्च जहातिश्च दधात्यपि ।

दीप्यति क्षयतिर्वह पुत्रशिशुश्चनोत्यपि ॥

स्रुटिश्चास्यति स्वपि रुधि गुल्फौ स्मृती तनिः ।

समिः करोति क्रीणाति दृगोतिर्द्वितीयं वर्धति ॥

कलीङ्गलपराजीवा घातवश्च युना तथा ॥ ३ ॥

भवत् भवान् भवन्ती च क्षयं कर्मस्येव च ॥

कार्यं कृतञ्च कृत्या च प्रत्ययाः स्तुत्यथापरे ।

स्वयं हारी सुराः सन्ति देवप्रवजानाम् ॥

नरेण कार्यं वेदैश्च क्रियते देहि भोजनम् ।

द्विजाय च वरिष्ठान्मा मा तेभ्योऽस्तु समागतः ॥

नीर्थातथाश्रमाभ्याश्च सन्त्यः चमुरस्य च ।

गन्धर्व्वयोः करणानाश्च ज्ञानं सिद्धमहान्वयोः ॥

ज्ञानतत्त्वेषु चैतेवमन्ये नेया यथामति ।

सर्व्वे तिष्ठन्ति सर्व्वेस्मै सर्व्वेक्षान् सर्व्वेनो गतः ॥

सर्व्वेधाञ्चैव सर्व्वेस्मिन्नेव विश्वाद्यस्तथा ।

पूर्व्वः पूर्वाच्च पूर्व्वेक्षान् पूर्व्वेस्मिन् पूर्व्वं इत्यलम् ॥

स्तुत उवाच ।

सुप्रिदन्तं सिद्धकृपं नाममात्रेण दर्शयाम् ।

काव्यायनः कुमारान् जाला विस्तरमब्रवीत् ॥”

इति गारुडं कुमारव्याकरणे २१० अध्यायः ॥

एतद्विन्नं अयिपुराणे कार्तिकेयोक्तव्याकर-

मक्षि । एवं महेश्वरतमादेशव्याकरं पाणिनि-

सुनिष्ठतपायिनोयव्याकरं शर्व्वेवर्म्मस्तकलाप-

व्याकरं क्रमदीश्वरतसंविप्रसारव्याकरं

व्याख्या

पद्मनाभस्तुतसुपद्मव्याकरं वोपदेवस्तुतसु-
बोधव्याकरं गोखामिस्तुतहरिनामान्तव्या-
करं भट्टोजीदीक्षितस्तुतसिद्धान्तकौमुदीव्याक-
रं अनुभूतस्वरूपाचार्यादिस्तुतसारव्याकरं
व्याकरानि च सन्ति ॥ ३ ॥ (विस्तारः । यथा,
महाभारते । १२ । २५१ । ११ ।

“यवसायात्मिका बुद्धिर्मनो व्याकरणात्मकम् ॥”)

वाङ्मलः, जि, (विशेषणं वाङ्मलः ।) श्रीकादिभि-

रितिकर्तृयतामूयः । तत्पर्यायः । विद्वत्तः २ ।

इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते । ५ । १०५ । ५ ।

“रुद्रोऽसौ श्रीकवतो वाक्यवाङ्मलोचनम् ॥”

उपदृतः । यथा, भागवते । १ । १ । २८ ।

“एते चाग्रकलाः पुंसः स्यान्तु भगवान् स्वयम् ।

इन्द्रारिवाङ्मलं लोकं नृद्वयं युगे युगे ॥”)

वाङ्मलात्मा, [न] जि, (वाङ्मलः आत्मा यस्य ।)

श्रीकाभिहतचित्तः । यथा,—

“भो वृत्ताः पञ्चतस्या बहुकुसुमयुता वायुना

चूर्णं भोगा

रामोऽहं वाङ्मलात्मा इश्वरपतयः पृच्छते

श्रीकश्यपः ।

विम्बोष्ठो चादनेना गजपतिगमना दौर्धकेशी

सुमध्या

चा सीता केन नीता मम हृदयगता केन वा

कुचं दृष्टा ॥”

इति महानाटकम् ॥

वाङ्मलः, स्त्री, (विशिष्टा वाङ्मलः ।) भङ्गः ।

इति हलायुधः ॥

वाङ्कोशः, जि, (वाङ्मल्यति प्रस्तुतनीति । वि+

आ+कुश+कः ।) विकशितः । इत्यमर-

टीकायां रामाश्रमः ॥ (यथा, माघे । ४ । ४६ ।

“दोषाणि नूनमहिमाश्रमो किलेति

वाङ्कोशकौकनदनी दधते नलिन्यः ॥”

भावे चम् । प्रस्तुतनम् । यथा, मरुतकटिके ।

१ अङ्के ।

“पद्मवाङ्कोशं भास्करं बालचन्द्रं

वापीविस्तीर्णं स्फुटिकं पूर्णकुम्भम् ।

तत्कस्मिन् देशे दर्शयाम्यात्मशिर्यं

दृष्ट्वा श्रो यद्विषयं यान्ति पौराः ॥”)

वाङ्कोपः, जि, (वाङ्मल्यति सुकुलोभावाद्दि-

निःसरतीति । वि+आ+कुप+कः ।) प्रफुल्लः ।

इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते । ३ । १० । २२ ।

“तं पद्मनिकराकारं पद्मपत्रनिभं ययम् ।

वाङ्कोपपद्माभिमुखो ननो त्रिबाण सायकैः ॥”)

वाङ्मल्य, स्त्री, (वाङ्मल्यति । वि+आ+स्त्रा

+“आतञ्जोपसर्गः ॥” इत्यङ् ।) तैत्तिरीय ।)

विवरणम् । इति हलायुधः ॥ (यथा, भाग-

वते । ३ । ११ । ८ ।

“न शिष्यान्नुवन्तीत यस्यानैवाभ्यसैहङ्गम् ।

न वाङ्मल्यसुपुङ्गीत नारम्भानारम्भेन कंचत् ॥”

यज्यः । यथा, तन्त्रसारे वागीश्वरौपकाङ्के ।

“शुद्धा स्वच्छविषेयमाल्यवसनी शीताशुक्ल-

ज्वाला

व्याघ्रामन्त्रगुणं सुधाद्राकलसं विद्याच्च हस्ता-
भुजे ।

विभ्राणां कमलासनां कुचजतां वाग्देवतां
संस्तुतां
वन्दे वाग्भिवप्रदां जिनयनां सौभाग्यसम्पन्नां
करीम् ॥”)

व्याघ्रागम्यं, स्त्री, (व्याघ्रया गम्यम् ।) उत्तरा-
भासभेदः । व्याघ्रया विवरणेन गम्यते ज्ञायते
यत् । यथा,—

“अस्तवास्तपदव्यापि निगूढार्थं तथाकूलम् ।
व्याघ्रागम्यमसारं नोत्तरं शस्यते बुधैः ॥”

इति वावहारतत्त्वम् ॥

व्याघ्रातः, त्रि, विटतः कथितः । वि-आङ्पूर्वक-
व्याघ्रातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् ॥

व्याघ्रातः, पुं, (वाघ्न्यतेनेनेति । वि+आ+
हन्+घञ् ।) विष्कम्भादिस्त्रविश्रुतिधोगान्त-
गन्तव्योद्देशयोगः । यथा,—

“परिचक्ष्य त्वजेर्द्धं शुभकर्म ततः परम् ।

तज्जाहौ पञ्च विष्कम्भे सप्त शूले च नाडिकाः ॥

गच्छव्याघ्रातयोः घट् च नव हर्षणवजयोः ।

वेष्टितवातिपातौ च समस्तौ परिवर्जयेत् ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

तत्र जातफलम् ।

“व्याघ्रातकर्ता च सती नितान्तं

व्याघ्रातजन्मा मनुजः कठोरः ।

असत्यभाषी लपया विह्वीनी

मन्देक्षणो दीर्घतनुः लघाङ्गः ॥”

इति कीर्तीप्रदीपः ॥

अलरायः । (यथा, महाभारते । १।२।२८८।

“तेन व्याघ्रातमन्त्राणां क्रियमाणमवेष्ट्य च ॥”)

प्रहारः । इति मेदिनी ॥ अलङ्कारविशेषः ।

तस्य लक्षणं यथा,—

“यद्यथा साधितं केनाप्यपरेण तद्वथा ।

तथैव यद्वधीयेत स व्याघ्रात इति स्मृतः ॥”

येनोपायेन यत् एकेन उपकल्पितं तस्यान्तेन

जिगीयुतया तदुपायकमेव यद्वथाकरणं

स स्वसाधितवस्तुव्याघ्रातित्तुत्वात् व्याघ्रातः ।

उदाहरणम् ।

“इहा दधं मनसिजं जीवयन्ति इधैव याः ।

विरूपाक्षस्य जयिनीस्तास्तुभो वामलोचनाः ॥”

इति काव्यप्रकाशे १० उल्लासः ॥

व्याघ्रः, पुं, (व्याघ्रिप्रतीति । वि+आ+घ्रा+
कः ।) जन्तुविशेषः । वाघ इति भाषा ॥ (यथा,
ह्यान्दोग्ये । ६ । ६ । १ ।

“त इह व्याघ्रो वा धिहो वा हुको वा वराहो

वा कीटो वा पतङ्गो वा दंष्ट्रो वा मशको वा

यद्यद्वदन्ति तदा भवन्ति ॥”) तत्पर्यायः ।

शाङ्ख्यः २ हीपी ३ । इत्यमरः ॥ एदाङ्गः ४

वनम्भः ५ चित्रकः ६ पुष्करिकः ७ । इति

जटाधरः ॥ हिंसपशुः ८ व्याङ्गः ९ हिंसकः १०

हिंसारः ११ व्यापदः १२ । इति शब्दरत्ना-

वली ॥ पञ्चनखः १३ व्यालः १४ गुहाशयः १५

तीक्ष्णदंष्ट्रः १६ भीतः १७ नखायुधः १८ ।
अस्य मांसगुणाः ।

“घ्राह्णसिंहमरभर्जतरसुसुखा

येत्ये प्रसक्तं विनिहत्यभिवर्जयन्ते ।

ते कीर्तिनाः प्रहसनाः पल्लवं तदीय-

मर्शः प्रमेहजठरामयनाद्यहारि ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

स तु कश्यपभार्यादंष्ट्रासन्तानः । यथा,—

“दंष्ट्रा त्वज्जनयत् पुत्रान् व्याघ्रसिंहाच्च भाविनी ।

होविनश्च सुतामस्तस्या व्यात्याद्याश्चामिष-

प्रियाः ॥”

इत्याद्ये वज्रपुराणि काश्यपीयवंशनामाध्यायः ॥

नरादिशब्दोत्तरस्यः श्लेषाद्येवाचकः । (यथा,

महाभारते । १ । १५२ । १०६ ।

“किमुदुःखतरं शक्यं मया द्रष्टुमनः परम् ।

योऽहमद्य नरव्याघ्रान् सुप्तान् पश्यामि

भूतले ॥”)

रक्तेरुहः । करङ्गः । इति मेदिनी ॥

व्याघ्रदलः, पुं, एरुहट्टनः । इति शब्दमाला ॥

राजनिर्घण्टे रक्तेरुहपन्थाये व्याघ्रतल इति

पाठः ॥

व्याघ्रनखं, स्त्री, (व्याघ्रस्य नखमिव ।) नखीनाम-

गन्धद्वयम् । तत्पर्यायः । व्याङ्गायुधम् २ कर-

जम् ३ चक्रकारकम् ४ । इत्यमरः ॥ नखाङ्गम्

५ नखी ६ नखम् ७ व्याघ्रनखी ८ । इति शब्द-

रत्नावली ॥ (यथा, बृहत्संहितायाम् । ७७ । ६ ।

“मञ्जिष्ठया व्याघ्रनखेन युक्त्वा

त्वया सुकृष्टेन रसेन चूर्णः ।

तेनेन युक्तोऽकर्मयुखतमः

करोति तच्चम्पकगन्धितेनम् ॥”)

तत्पर्यायगुणाः ।

“नखं व्याघ्रनखं व्याघ्रायुधं तच्चक्रकारकम् ।

नखं स्वल्पं नखो प्रोक्ता हनुर्द्धृत्वातिनी ॥

नखद्वयं गृह्येष्टं व्याघ्रावासस्वरज्जुह्वतम् ।

लघुषणं शुक्लं वर्णं स्वादु व्रणविषापहम् ।

अलक्ष्मीमुखदौर्लभ्यहृत् पाकरसयोः कटुः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

कन्दविशेषः । नखचतविशेषः । इति मेदिनी ॥

व्याघ्रनखः, पुं, (व्याघ्रस्य नखमिव कष्टकं यस्य ।)

सुहृत्तुल्यः । व्यालनखः । इति राजनिर्घण्टः ।

व्याघ्रस्य नखश्च ॥

व्याघ्रनखकं, स्त्री, (व्याघ्रनखमेव । स्वार्थे कन् ।)

नखचतम् । इति शब्दमाला ॥

व्याघ्रनायकः, पुं, (व्याघ्रस्य नायक इव ।)

प्रदमालः । इति राजनिर्घण्टः ॥

व्याघ्रपातः, [ट] पुं, (व्याघ्रस्य पाद इव ग्रन्थि-

युक्तमूलानि यस्य । “पादस्य लोपोऽस्या-

दिभ्यः ॥” ५ । ४ । १३८ । इत्यमरः ।) विककृत-

ट्टयः । इत्यमरः । सुनिविशेषः । इति पुराणम् ॥

व्याघ्रतुल्यचरणी, त्रि । इति सुगन्धोदघातकरणम् ॥

व्याघ्रपादः, पुं, (व्याघ्रस्य पादा इव मूलानि यस्य ।)

विककृतट्टयः । विककृतट्टयः । इति राज-

निर्घण्टः ॥ (सुनिविशेषः । यथा, महाभारते ।
१३ । १४ । १०६ ।

“पुराणां युगे तात ऋषिरासीत् महायथाः ।

व्याघ्रपाद इति ख्यातो वेदवेदाङ्गपारगः ॥”)

व्याघ्रपुच्छः, पुं, (व्याघ्रस्य पुच्छमिव सट्टनट्टन-
मस्य ।) एरुहट्टनः । इत्यमरः ॥ व्याघ्रस्य
लाङ्गूलश्च ॥

व्याघ्राटः, पुं, (व्याघ्र इव अटतीति । अट गतौ +
पचाद्यच् ।) भरङ्गाजपक्षी । इत्यमरः ॥

व्याघ्रादनी, स्त्री चित्रता । इत्यमरः ॥

व्याघ्रास्यः, पुं, (व्याघ्रस्य आस्यमिव आस्यमस्य ।)

विङ्गलः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ व्याघ्रसुखे,
स्त्री ॥

व्याघ्रो, स्त्री, (व्याघ्र + ङीष् ।) कष्टकारी ।

इत्यमरः ॥ व्याघ्रपत्नी च । (यथा, रघुः ।

१२ । ३७ ।

“नृग्याः परिभवो व्याघ्रामित्यवेदि त्वय-
लतम् ॥”)

व्याजः, पुं, (यजति यथार्थं यवहारदपगच्छत्य-

नेनेति । वि+अज्+घञ् । अजि विभाषो

नास्ति ।) कपटः । स तु अयथार्थं यवहारः ।

वञ्चनमानफलम् । इति सर्वानन्दो मधुश्च ॥

अपदेशः । स कारणान्तरप्रवृत्तिः कारणान्त-

रोद्भावनम् । याजोऽत्र स्वरूपाच्छादनम् । यथा

ध्यानयाजसुपेत्य चिन्तयसि कामिति । याजो-

ऽयमभिप्रायगोपनफलः । पूर्वोक्तान् परापकार-

फलः । इत्ययथार्थं याजयोर्भेदः । अन्यसुद्दिश्य

अन्यपतिपादनमिह याज इत्यर्थः । यदाह

अन्यसुद्दिश्य अन्यायं मनुजान् अपदेशः । यथा,

जलक्रीडासुद्दिश्य जारावलीकनाथं यातीति ।

इत्यमरभरतो ॥

याजनिन्दा, स्त्री, (याजेन निन्दा ।) कपटकुत्सा ।

अलङ्कारविशेषः । यथा,—

“निन्दया निन्दया यत्किञ्चाजनिन्देति गीयते ॥”

इति चन्द्रालोकः ॥

(उदाहरणं यथा,—

“विधेयनिन्दो यस्तेप्रागेकमेवाहरेच्छिरः ॥”)

याजस्तुतिः, स्त्री, (याजेन स्तुतिः । याजस्तुपा

स्तुतिश्च ।) कपटप्रशंसा । अलङ्कारभेदः । यथा,

“उक्तिव्याजस्तुतिर्निन्दस्तुतिभ्यां स्तुति-

निन्दयोः ॥”

इति चन्द्रालोकः ॥

(उदाहरणं यथा,—

“कः स्वर्धुनि विवेकस्ते पापिनो नयसे द्विभम् ॥”)

व्याजोक्तिः, स्त्री, (याजेन उक्तिः ।) वृत्तवाक्यम् ।

अलङ्कारविशेषः । यथा,—

“याजोक्तिरन्यहेतूक्ता यदाकारस्य गोपनम् ॥”

इति चन्द्रालोकः ॥

(उदाहरणं यथा,—

“सखि । पश्य यद्यायाम परागेरस्मि धूसरा ॥”)

व्याङ्गः, पुं, सर्पः । मांसभक्षकपशुः । इत्यमरः ॥

(यथा, मार्कण्डेये । १५ । १० ।

व्याधः

“आ श्रमणी वृको यत्रो वराहः कङ्कस्तथा-
क्रमात् ॥”)

रुक्मः । इति शब्दरत्नावली । वचकः । इति
रायसुकुटः ।

वाराहयुधं, स्त्री, (वाराहस्य वाराहस्यायुधं नख-
मिव ।) वाराहनखाखदवाम् । इत्यमरः ।
आङि, पुं, कोषकारसुनिविशेषः । तत्पठ्यायः ।
विन्धवासी २ नन्दिनीतनयः ३ । इति हेम-
चन्द्रः । विन्धवः ४ नन्दिनीसुतः ५ । इति
विक्रान्तशेषः ।

वार्ता, स्त्री, (वि + आ + दा + क्तः ।) प्रसारितम् ।
विज्ञातम् । यथा,—

“सन्तोषकं गिरिकन्दराद्भुत-

वार्तास्यनासं हनुमेदभीषगम् ।

दिवि सृष्टाकायमदीर्घपीवर-

ग्रीवोरुवचःस्थलमल्पमध्यमम् ॥”

• इति श्रीभागवते ७ स्कन्धे ८ अध्यायः ।

गिरिकन्दरवत् अद्भुतं वार्तां प्रवृत्तमास्यं नासे
च यस्मिन् । इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ।

वात्युनी, स्त्री, (वातिद्वारेण उल्लङ्घनम् ।

वि + आ + अति + उच् + “कस्मैयतीहारेणश्च

स्त्रियाम् ॥” ३।१।४३। इति णच् । ततः “अच्

स्त्रियाम् ॥” ५।४।१४। इति अच् । “टिष्ठान्-

जति ॥” ४।१।२५। इति ङीप् ।) रसिकानाम-

न्योयं जलक्रीडनम् । इति संक्षिप्तसारोणादि-

हतिः । तत्पठ्यायः जलक्रीडाशब्दे द्रष्टव्यः ।

वरादिशः, पुं, (विशेषेणादिशति स्वस्वकर्मणि

नियोजयति जगत् । वि + आ + दिश + क्तः ।)

विष्णुः । यथा,—

“अनन्तरूपोऽनन्तश्रीर्जितमन्युर्भयापहः ।

चतुरस्रो गभीरात्मा विदिशो वरादिशो दिशः ॥”

इति महाभारते तस्य सहस्रनामस्तोत्रम् ।

वराधः, पुं, (विष्णुति नृगादीन् । वराध + “स्याद्वा-

धेति ॥” ३।१।१४१। इति णः ।) नृग-

हंसकजातिः । शिकारी इति भाषा । स तु

सर्वस्वपत्रां क्षत्रियाज्जातः । यथा,—

“नापिताहोपकन्यायां सर्वस्वो तस्य योषिति ।

क्षत्राद्भव वराधश्च बलवान् नृगहंसकः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मखण्डे १० अध्यायः ।

तत्पठ्यायः । नृगवधाजीवः २ नृगयुः ३

लुब्धकः ४ । इत्यमरः । नृगावित् ५ द्रोहाटः ६ ।

इति जटाधरः । नृगजीवनः ७ बलपाशुनः ८ ।

इति शब्दरत्नावली । (यथा,—

“विद्धा नृगी वराधशिलीमुखि

नृमीरपि तत्कानरवीक्षणेन ।

अस्मन् परिचक्ष्य गतवया सा

नृगस्य जीवाधिराधिरासीत् ॥”

इत्युद्धटः ।)

दुष्टः । इति मेदिनी । (यथा, भागवते । ३ ।

१४ । ३४ ।)

“वराधस्याप्यनुकम्पयां स्त्रीणां देवः सती-

यतिः ॥”)

व्याधिः

व्याधभीतः, पुं, (व्याधाङ्गीतः ।) नृगः । इति
शब्दचन्द्रिका । (व्याधभीते, स्त्री ।)

व्याधामः, पुं, वचम् । इति हेमचन्द्रः ।

व्याधिः, पुं, (विविधा व्याधयोऽस्मात् । यद्वा, वि +
आ + धा + “उपसर्गे धोः क्तः ॥” ३।१।६२ ।

इति क्तः ।) कुष्ठम् । रोगः । इत्यमरः ।

(यथा, महाभारते । १२ । १४ । ८ ।

“द्विविधो जायते व्याधिः शारीरो मानस-
स्तथा ।

परस्परं तयोर्लज्ज निहृन्दं नोपलभ्यते ॥”)

कामवायासन्तापजन्यदुःखता । इति रसमञ्जरी ।

कुष्ठस्य निदानं यथा,—

“वालीकनमनस्योन्मोहोऽप्यविषयनेष्टिः ।

विरोधस्तुभोर्हर्षविषादादौ च दूषितः ।

पुंस्त्वोत्साहवर्णभ्रंशशोथचित्ताप्रवञ्चरान् ।

सर्वाकाराङ्गनिक्षोभं रोमहर्षं सुषुप्तताम् ।

कुष्ठं विमघमन्य च कुप्यन् सर्वाङ्गमाह्वयम् ॥”

इति गारुड १७० अध्यायः ।

अन्यत्र कुष्ठशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ • • • अथ कुष्ठस्य

चिकित्सा ।

“वातोत्तरेषु सपिण्डमनं कपोत्तरेषु कुष्ठेषु ।

पित्तोत्तरेषु मोतो रक्तस्य विरेचनं श्रेष्ठम् ।

पथ्याकरं द्रुमिद्वार्धनिशावलं गुग्गुमेस्त्वैः ।

विङ्गुजसहितैः पित्तैर्लेपो मृज्जैश्च कुष्ठतः ॥”

अवलं गुग्गुः वाक्नुषोति लोके । पथ्यादिभि-

र्लेपः ॥ • • •

“सोमराजो भवचर्णं शृङ्गवेरममलितम् ।

उद्धर्तनमिदं हन्ति कुष्ठरोगं क्षताम्यदम् ॥”

सोमराजो वाक्नुषोति लोके । सोमराज्युद-

वर्तनम् ॥ • • •

“रसायनं प्रवृत्तामि ब्रह्मणा यद्दाहृतम् ।

माकेष्ट्यप्रवृत्तिभिर्यत् प्रयुक्तं सङ्घर्षिभिः ।

पृथक्काले तु पृथ्याणि फलकाले फलानि च ।

संयुक्तं पितृमदस्य लदम्भानि दलानि च ।

द्विंशानि समाहृत्य भागकानि प्रकल्पयेत् ।

त्रिफला चूर्णं द्वाक्षो स्वदेहारुक्कराग्रयः ।

विङ्गुजसारवाराहोन्मोहचर्णाः स्त्रुताः समाः ।

निशादयावलं गुग्गुजकाशघ्नघ्नताः सशर्कराः ।

कुष्ठमिन्धवः पाटाः चूर्णमेघान् संयुतम् ।

खदिरासननिम्बानां चर्णं कायेन भावयेत् ।

सप्रधा पञ्चनिम्बान् माकेवस्वरसेन च ।

स्निग्धः शुद्धतनुर्धौमान् योजयेत्तत्प्रेम दिने ।

मधुना निरुहयित्वा खदिरासनवारिणा ।

लघुमृग्याम्भसा वापि कोलत्रद्वया पत्रं भवेत् ।

जीर्णं तस्मिन् समग्रीवात् स्निग्धं लघु चित्तं च

यत् ॥

विचक्षिको दुस्तरपुच्छरौक-

कपालददकित्तिभालमादि ।

श्रुताखविम्बोदविषमं गालाः

कफप्रकोपं त्रिविधं किलासम् ॥

भगवद्भोपदवातरक्त-

जङ्गाम्नाङ्कोत्रयशोषरोगान् ।

व्याधिः

सर्वाङ्गं प्रमेहान् प्रदरां च सर्वाङ्गं

दंष्ट्राविषं मूलविषं निहन्ति ॥

स्थलोदरः शिङ्खलशोदरः स्यात्

सुश्लिष्टसन्निभं पुनोपयोगात् ।

सर्पोरोगादपि ये दृष्टानि

सर्पादयो यानि विनाशमाशु ॥

जीर्णेश्वरं व्याधिराविसुक्तः

भुभे रतिचन्द्रसमानकान्तिः ॥”

अयमर्थः । निम्बस्य फलपुष्पत्वक्पत्रफलानि

सर्वाङ्गानि समुद्दिष्टानि द्विगुणानि चूर्णितानि

भृङ्गराजस्य रसेन सप्तवारान् भावयेत् ।

त्रिफलादीनि पाठान्तानि समुद्दिष्टानि च-

भागानि चूर्णितानि खदिरासननिम्बानां

निविङ्ककायेन भावयेत् । ततः सर्वमेकौल्य

मध्वादिना विलिख्यात् । पञ्चनिम्बकावलेष्टः ॥ • • •

शशिलेखापञ्चपलं तावद्भिरिजस्य गुग्गुली-

देष्टव्यम् ।

ताप्यस्य पञ्चतितयं द्वि लोहाप्लाविकायाः ।

त्रिफलाकरप्लवखद्विगुणं चोच्चिहृतम् ।

सुस्ताविङ्गुजराजोक्तलज्जकनिम्बवि-

सम्पाकाः ॥

एते रचितौ वटिकौ मधुघृतमिश्रौ मिलेत्-

प्रातः ।

गोमूत्रेण च कुष्ठं नृदन्त्यग्रगण्यं वातमचरेण ॥

श्विन्नाणि पाण्डुरोगं विषमानुदरप्रमेह-

गुल्माश्च ।

नाशयति वलीपलितं योगः स्वायम्भुवो नाम्ना ॥

शशिलेखा सोमराजो । गिरिजस्य शिला-

जतुनः । ताप्यस्य स्वर्णभाक्तिकस्य । स्वाविकका

सुखीति लोके । स्वायम्भुवो गुग्गुलुः ॥ • • •

“चित्रकं त्रिफला योगमलाको कारवी वचा ।

मेथवातिविधे कुष्ठं चथेलायावभूकलम् ॥

विङ्गुजान्यजमोदा च सुस्ता चामरदारु च ।

यावन्त्येतां सर्वाणि तावन्मात्रान् गुग्गुलुः ॥

संस्तभ्य सर्पिणा साङ्गं गुटिको कारयेद्विषकं ।

प्रातर्भोजनकाले च खादेद्विषकं यथा ॥

हृत्पथ्यादश कुष्ठानि लभीन् द्रष्टव्यानि च ।

ग्रहयशोविकारोश्च सुखामयगलघ्नान् ॥

एप्रसोममिभयश्च गुल्माश्चापि नियच्छति ।

व्याधिं कोष्ठगताश्चापि जयेद्विष्णुविवासरान् ॥”

एकविंशतिका गुग्गुलुः ॥ • • •

“वातरक्ताधिकारोक्तः पुरः केशोरकाभिधः ।

कुष्ठानां वातरक्तानां नाशयेत् परमौषधम् ॥”

इति केशोरको गुग्गुलुः ॥ • • •

“भक्षानकं प्रमथ्युर्गं कृत्वा क्षौण्णिके क्षिपेत् ।

प्रमथयं गुह्यया च क्षुम्भं तज्जाम्भक्षि क्षिपेत् ॥

चतुर्थाशावधेयान् कपायमवतारयेत् ।

वस्त्रपुनं कपाये च वक्ष्यमाणानि क्षिपेत् ॥

सरावमात्रं गोमर्पणं द्रुमस्याटुकं तथा ।

मितां प्रमथितां दद्यात् प्रमथ्यमानां च क्षिपेत्

सर्वाण्येकैव भास्ते तु पथेत् नृदयिना शनैः ।

सर्वद्रव्यं च नोभूते पावकादवतारयेत् ॥

व्याधिः

तत्र चैद्यानि चूर्णानि ज्ञेया विस्मिताम्भता ।
काकुची चाप दद्रुः पिपुमहो हरीतकी ।
घात्री रात्रिच मञ्जिष्ठा मरिचं नागरं कणा ।
यवानो खैरवं सुस्तं त्वगेला नागकेशरम् ।
पर्पटः पचकं बालसुश्रीरं चन्दनं तथा ।
गोक्षुरस्य च बीजानि कर्षूरो रक्तचन्दनम् ।
एथक् पलाङ्गमानानां चूर्णमेषामिह लिपेत् ।
पलमात्रमिदं प्रातः समन्वियाप्लवेन हि ।
नाशयेद्वलेहोऽयं कुष्ठानि निखिलान्यपि ।
वातरक्तानि सर्वाणि सर्वाण्यर्शांसि सेवितः ।
वायाममातपं वह्निमन्मं मांसं दधि स्थियम् ।
तेलाभ्यङ्गं तथाधानं गरी भक्ष्यातके व्यजेत् ॥”

इति अमृतभक्ष्यातकावलेहः ॥ ३ ॥

“निम्बं गोपादना कट्टी चायन्ती चिपला चनम् ।
पर्पटावलगुलानन्ता वचा खदिरचन्दनम् ।
पाठा शुष्की शटी भागी वासा भूनिम्बवत्यकम् ।
श्यामेन्द्रवारणी मूत्रा विडङ्गेन्द्रयवानलम् ।
हस्तिपर्णीन्दता त्रैका पटोलरजनीद्रुयम् ।
कणारखधसप्ताङ्गलज्यवेचोषटापलम् ।
मञ्जिष्ठा जाङ्गली राक्षा नक्तमालं पुनर्नवा ।
दन्ती विजयसारश्च भृङ्गराजकुरगटकम् ।
अङ्गोटकश्च शाखोटं द्विपलाशं एथक् एथक् ।
गुल्लीयातानि सर्वाणि जलदोषं पनेच्छनेः ।
अष्टमांशावशेषान् कषायमधवारयेत् ।
विधाय वाससा पूर्णं स्यापयेद्वाजने दृढे ।
भक्ष्यातकसहस्राणि चिप्रा चीरयमलेऽम्भसि ।
पनेद्वेषावशेषान् कषायमधवारयेत् ॥
तच्च वस्त्रेण संशोध्य द्वौ कषायौ विमिश्रयेत् ।
गुडस्य च तुलां दत्त्वा लेहयत् साधु साधयेत् ॥
भक्ष्यातकसहस्राणि तच्च बीजानि निःक्षिपेत् ।
त्रिकटुः चिपला सुस्तं विडङ्गं चक्रकं तथा ।
चन्दनं खैरवं कुष्ठं दीप्यकश्च पलं पलम् ।
सौगन्ध्यं लिपेत्तच्च चातुर्जातं पलं एथक् ॥
महाभक्ष्यातको ह्येव महादेवेन भाषितः ।
प्राणिनां हितकामाय जयेच्छीघ्रं प्रयोजितः ॥
श्विक्मौडुम्बरं दद्रुश्च निजकं सकाकणम् ।
पुष्करीकश्च चर्मार्शं विस्फोटं रक्तमण्डलम् ॥
कण्डू कपालकं कुष्ठं पामानश्च विपादिकाम् ।
वातरक्तं वङ्गर्शांसि पाण्डुरोगं व्रणलमीन् ॥
रक्तपित्तसुदावर्णकासश्वासं भगन्दरम् ।
सदाभ्यासेन पलितमामवानं सुदृक्तरम् ।
निर्यन्तवस्तु कथितो विहाराहारमेधुनेः ।
कुर्वते परमां कान्तिं प्रदीपं अठराजलम् ॥
अशुपानं प्रयोक्तव्यं क्षिप्तातोयं पयोऽथवा ।
भोजने तु सदा त्वाण्यसुखमन्मं विशेषतः ॥”
गोपा चेत साउ इति लोके । यत आह
निषेधः ।

“सारिवा सारदा स्फोटा गोपकष्या प्रसा-
निका ।”

तद्वाचको गोपीशब्दश्च यत आह । गोपी
श्यामा सारिवा स्यादन्तोत्पलसारिवा द्रव्य-
सरः । गोपाङ्गना गोपवल्ली लताङ्गा काष्ठ-

व्याधिः

सारिवेति मदनपालः ॥ सारदा अतीम् ।
अवलगुलः सोमराजी । अनन्ता दुरालभा ।
चन्दनं चेतम् । भागी चलाभि कण्टकारी-
मूलम् । श्यामा लज्जा साउ । हस्तिकर्णः
हथिकण । त्रैका वक्ता इति । सप्ताङ्गः हस्ति-
वम् । लज्जवेचः जलवेतसः । उषटापलं आरक्त-
गुल्लापलम् । कुरगटकः कटसरैषा । दीप्यकः
इति यवानो । महाभक्ष्यातकः ॥

“मञ्जिष्ठा चिपला तिला वचा दास निशा-
न्ता ।
निम्बचैषां जतः काथः सर्वकुष्ठानि नाशयेत् ॥”

इति लघुमञ्जिष्ठादिकाथः ॥ ३ ॥

“मञ्जिष्ठा वाङ्गुची चक्रमहं च पिपुमहंकम् ।
हरीतकी हरिद्रा च घात्री वासा शतावरी ।
बला नागवला यक्षीमधुकं क्षुरकोपि च ।
पटोलस्य लतोश्रीरं गुडूची रक्तचन्दनम् ॥
मञ्जिष्ठादिरयं काथः कुष्ठानां नाशनः परः ।
वातरक्तस्य संहर्षा कण्डूमण्डलखण्डनः ॥”

इति मध्यममञ्जिष्ठादिकाथः ॥ ३ ॥

“मञ्जिष्ठा कुटजाश्वताचनवचा शुष्की हरिद्रा
हयं

सुदारिष्टपटोलकुष्ठकटुका भागी विडङ्गा-
धिकम् ।

मूत्रा दास कलिङ्गभृङ्गमगधा चायन्ति पाठा
वरी

गायत्री चिपला किरातकमहानिम्बा सना-
रखधम् ॥

श्यामा वल्गुलचन्दनं वरुणकं दन्ती कषा
षोढकं

वासा पर्पटसारिवा प्रतिविषानन्ता विशाला
जलम् ।

मञ्जिष्ठादिरयं कषायविधिना निजं पुमान् यः
पिबेत्

त्वग्दोषा ह्यचिरेण यान्ति विलयं कुष्ठानि
चाष्टादश ॥

नाशं गच्छति वातरक्तमखिलं नश्यन्ति रक्ता-
मया

वीर्यपस्वचि शूयसा नयनजा रोगाः प्रशा-
न्यन्ति च ॥”

अरिष्टः निम्बः । कलिङ्गः रज्यवः । भृङ्गः
भृङ्गरा । वरी शतावरी । गायत्री खदिरः ।

असनः विजयसारः । श्यामा प्रियङ्गुः ।
चन्दनमत्र रक्तं व्याहृतम् । सारिवा साउ ।

अनन्ता दुरालभा । विशाला इन्द्रवारणी
इति । जलं नेत्रवाला । इन्द्रमञ्जिष्ठादिकाथः ॥

“मरिचं चिहृता सुक्ता हरितालं मनःशिला ।
देवदारु हरिद्रे दे मांसी कुष्ठं चचन्दनम् ॥

विशालां करवीरश्च चौरमर्कससुहृदम् ।
गोमयस्य रसं कुर्यात् प्रत्येकं कर्षसम्भतम् ॥

विषस्याहंपलं देयं तैलं प्रस्थमितं कटु ।
पथेक्षुर्गुणै गरी गोमूत्रे दिगुणै तथा ॥

मरिचाद्यमिदं तैलमभ्यङ्गात् कुष्ठनाशनम् ।

व्याधिः

एतस्याभ्यङ्गतः श्विचं विषयं तत्तुच्छाङ्गवेत् ।
तैलमेतज्जयेत् कण्डू पामां विषं विचर्चिकाम् ।
पुष्करीकं तथा दद्रुं शूयतां निम्बसेविनाम् ॥”

इति लघुमरिचाद्यं तैलम् ॥ ३ ॥

“मरिचं चिहृता दन्ती चौरमर्कं शल्लवः ।
देवदारु हरिद्रे दे मांसी कुष्ठं चचन्दनम् ॥

विशाला करवीरश्च हरितालं मनःशिला ।
चिचकं लाङ्गली सुक्ता विडङ्गं चक्रमहंकः ॥

श्रीरीषः कुटजो निम्बः सप्तपर्णीन्दता क्षुची ।
सम्याको नक्तमालश्च खदिरौ वाङ्गुची वचा ॥

ज्योतिष्मती च पलिका विषं द्विपलिकं भवेत् ।
आढकं कटुतैलस्य गोमूत्रश्च चतुर्गुणम् ॥

न्यात्रि लोहपात्रे च शूने मृद्विना पचेत् ।
मरिचाद्यमिदं तैलं महम्मृगभिरौरितम् ॥

भिषगेतेन तैलेन म्रसयेत् कौष्ठिकान् व्रणान् ।
पामाविचर्चिकादृक्कण्डूविस्फोटकानि च ॥

वलयः पलितं चामा नीलं वज्रं तथैव च ।
अभ्यङ्गेन प्रणयन्ति सौकुमार्यं च जायते ॥

प्रथमे वयसि स्त्रीणां यासां नयं प्रदीयते
तासामपि जरां प्राप्य न स्यातां खलुलतै

स्तनौ ॥

बलीवर्हस्तुरङ्गो वा गजो वा वायुपीडितः ।
त्रिभिरभ्यङ्गने रम्यं भवेन्मरुतविक्रमः ॥”

ज्योतिष्मती मालकजुष्णीति लोके । इति महा-
मरिचादितैलम् ॥ ३ ॥

“तालकस्य तु पञ्चाणि यस्य सन्ति एथक् एथक् ।
अभ्रकस्येव तद्व्याहृतं हरितालं चिकित्सकैः ॥

पुनर्नवायाः खरसे तालकं तद्विमर्हयेत् ।
दिनमेकं ततस्तस्मिन् चनत्वं गमिति सति ॥

कुलीतं चक्रिकां तान् शुषयेत् सस्यगातपे ।
पुनर्नवासमस्ताङ्गचारेः स्यात्तौ गलावधि ॥

पुरयेच्च ततः चारं द्रष्टव्यं पीडनेन हि ।
चारस्योपरि तां दद्यात् तालकस्य तु चक्रि-

काम् ॥

तत आच्छादनं दत्त्वा सुदां कृत्वा विशेषयेत् ।
स्यात्तौ पुष्पां निधायापिममन्दं ज्वालयेद्-

भिषक् ॥

निरन्तरमहोरात्रं पचकं तेन सिध्यति ।
खाङ्गशोतं समुन्नायं यक्ष्णीयाद्रससुतमम् ॥

तालकेश्वरनामायसुक्तो गुल्लामितो रसः ।
गुडूच्यादिकषायेण गद्गानेपान् विनाशयेत् ॥

अष्टादशापि कुष्ठानि वातरक्तं तथोद्धतम् ।
पिरङ्गदेशजं रोगं दुस्तरं च यपोहति ॥

एतद्वैषजसेवो तु लवणास्त्रे विवर्णयेत् ।
तथा कटुरसं वह्निमातपं दूरतस्थयेत् ॥

लवणं यः परित्यक्तुं न शक्नोति कथञ्चन ।
स तु खैरवमन्नीयात् मधुरोपरसो हि सः ॥”

इति तालकेश्वरो रसः ॥ ३ ॥

“तालनाप्यशिलासूतं दृक्खं विषुसंयुतम् ।
गन्धार्को द्विगुणौ कृताप्लव्हीराङ्गिः प्रमर्हयेत् ॥

वङ्गं पुटितं बोधा भूधरे सकलं त्विदम् ।
वदपदं द्विपलं तान् लोहभक्ष चतुष्पलम् ॥

व्याधिः

जम्बीराङ्गिर्निर्गच्छं चिद्दंशं विधं चिपेत् ।
अथ मासद्वयं खादेन्नाह्वीयतसंयुतम् ॥
मध्याह्नेऽन्नाङ्गुलीवीजेः कर्षं लिङ्गाततः परम् ।
तालकेश्वरनामायं सर्वकुष्ठहरो रसः ॥”
अर्को मारितं तान्त्रम् । इति द्वितीयतालकेश्वरो
रसः ॥ ॥

“रसो वलिस्तान्त्रमयः पुरोऽयिः

शिलाजसु स्याद्विषतिशुक्लः ।

वरा च तुल्यं गगनं करञ्ज-

बीजं पृथग्भागचतुष्टयम् ॥

संमर्द्धं सर्वं मधुना घृतेन

घृतस्य पात्रे निहितं प्रयत्नात् ।

कर्षं भजेत् प्रथममथ पथं

शाल्मोदनं दुग्धमधुत्रयम् ॥

विशीर्णकण्ठाङ्गुलिनासिकोऽपि

भवेद्देनेन सारतुल्यमूर्तिः ।

द्वारापरिधाग इह प्रदिष्टो

तिलोदनं तत्र निबद्धस्थले ॥”

तान्त्रमयश्च मारितम् । पुरो गुग्गुलुः । अमि-
श्रिजकम् । विषतिशुक्लः कृत्तिला । वरा
जिह्वला । रसादि विषलान् सर्वं तुल्यम् ।
गगनमभ्रकम् । करञ्जबीजश्च पृथक् चतुर्गुणं
रमान् । तत्र कुष्ठं बद्धस्थले सति तिलोदनमेव
पथम् । इति गलतकुष्ठधिकारः । इति भाव-
प्रकाशः ॥ ॥ अथ सर्वस्याधिहरकवचम् ।
हरिकवाच ।

“सर्वस्याधिहरं वक्ष्ये वैष्णवं कवचं शिवम् ।
येन रक्षा कृता शम्भोः श्वेतं रक्षयतः पुरा ॥
प्रणम्य देवमीशानमजं नित्यमनामयम् ।
देवं सर्वेश्वरं विष्णुं सर्वस्यापिनमयम् ॥
वधाम्बुजं प्रतिस्वं नमस्कृत्य जनाह्वनम् ।
अमोघाप्रतिमं सर्वं सर्वदुष्टनिवारणम् ॥
विष्णुर्मांमृत्यतः पातु कृणो रक्षतु एतन् ।
हरिर्मे रक्षतु शिरो हृदयश्च जनाह्वनः ॥
मनो मम हृषीकेशो जिह्वा रक्षतु केशवः ।
पातु नेत्रे वासुदेवः श्रोत्रे सङ्कतगोऽवतु ॥
प्रतुल्यः पातु मे प्राणमनिरुद्धश्च चर्मकम् ।
वनमाली गलस्थानं श्रीवत्सो रक्षतासुरः ॥
पार्श्वं रक्षतु मे चक्रं वामं दैत्यनिवारणः ।
दक्षिणस्य गदा देवो सर्वोत्तरनिवारिणी ॥
उदरं सुषणं पातु एतं मे पातु लाङ्गलम् ।
ऊरु रक्षतु मे शार्ङ्गं जङ्घा रक्षतु नन्दकः ॥
पार्श्वं रक्षतु शङ्खश्च पद्मं मे चरणाभौ ।
सर्वकार्यार्थसिद्धार्थं पातु मां गरुडः सदा ॥
वराहो रक्षतु जले विषमेषु च वामनः ।
अटशो नरसिंहश्च सर्वतः पातु केशवः ॥
हिरण्यगर्भो भगवान् हिरण्यं मे प्रयच्छतु ।
सांख्यार्थायसु कपिलो घातुसाध्यं करोतु मे ॥
श्वेतद्वीपनिवासी च श्वेतद्वीपं नयत्तनः ।
सर्वान् शत्रून् हृदयसु मधुकुण्डलमधुदनः ॥
विष्णुः सदा क्लिप्तस्तु क्लिप्तं मम विरहात् ।
हंसो मत्स्यस्याङ्गाङ्गुलः पातु मां सर्वतो दिशम् ॥

व्याधिः

त्रिविक्रमस्तु मे देवः सर्वान् पापान् निहन्तु ।
नरनारायणो देवो बुद्धिं पालयती मम ।
श्रेयो मे निमलं ज्ञानं करोत्यज्ञाननाशनम् ।
बलरामो नाशयतु क्लेशं यत् कृतं मया ॥
पद्मा ददातु परमो सुखं मुक्ता मम प्रभुः ।
दत्तात्रेयः कलयतु सपुत्रपशुवांस्त्वम् ॥
सर्वानरीक्षाशयतु रामः परशुना मम ।
रघोस्तु दाशरथिः पातु नित्यं महाभुजः ॥
शत्रून् मे समरे हन्यादामो यादवनन्दनः ।
प्रलम्बकेशिचाणूरपूतनाकंसनाशनः ॥
कृष्णस्य यो बालभावः स मे कामान् प्रयच्छतु ।
अन्धकारं तमो घोरं पुरुषं कृष्णपिङ्गलम् ॥
पश्यामि भयसन्तप्तः पाशहस्तमिवान्तकम् ।
ततोऽहं पुच्छरीकाक्षमच्युतं शरणं गतः ॥
धन्योऽहं निर्भयो नित्यं यस्य मे भगवान् हरिः ।
श्रुत्वा नारायणं देवं सर्वोपदवनाशनम् ॥
वैष्णवं कवचं बद्धा विचरामि महीतले ।
अप्रदुष्टोऽस्मि भूतानां सर्वदेवमयो हृदयम् ॥
सरणाह्वयदेवस्य विष्णोरिमतेजसः ।
सिद्धिर्भवतु मे नित्यं यथामन्त्रमुदाहृतम् ॥
यो मां पश्यति चक्षुर्भ्यां यांश्च पश्यामि चक्षुषा ।
सर्वेषां पापदुष्टानां विष्णुर्भूतिश्चक्षुषा ॥
वासुदेवस्य यच्चक्रं तस्य चक्रस्य ये त्वराः ।
ते हिन्यन्तु च पापं मे मम हिसन्तु हिंसकाः ॥
राक्षसेषु पिशाचेषु कान्तारेष्वटवीषु च ।
विवादे राजमार्गेषु दुर्गेषु कलहेषु च ॥
नदीसन्तराले चानि संप्राप्ते प्राणसंशये ।
अमिचौरनिपाते च सर्वस्यहनिवारणे ॥
विद्युत्सर्पविधोहेम रोगेऽथ विघ्नशुद्धे ।
जपमेतन्मन्त्रेतिथ्यं शरीरे भयभागे ॥
अयं भगवतो मन्त्रो मन्त्राणां परमो महान् ।
विस्थानं कवचं गूढं सर्वपापप्रणाशनम् ॥
स्वभावात्कृतिनिर्माणकल्पान्नागद्वयो महत् ।
अनाटल जगदीश पद्मानभ नमोऽस्तु ते ॥
ॐ कालाय स्वाहा । ॐ कालपुरुषाय स्वाहा ।
ॐ कृष्णाय स्वाहा । ॐ कृष्णपुरुषाय स्वाहा ।
ॐ चण्डाय स्वाहा । ॐ चण्डपुरुषाय स्वाहा ।
ॐ प्रचण्डाय स्वाहा । ॐ प्रचण्डपुरुषाय स्वाहा ।
ॐ सर्वाय स्वाहा । ॐ सर्वपुरुषाय स्वाहा ।
ॐ नमो भुवनेशाय जिलोकधाम्ने हरिदि मिरटि स्वाहा ।
ॐ नमो यन्त्रे चाभये ये ये सत्त्वा या पाञ्चरात्रेया दैत्यदानव-
यक्षराक्षसभूतपिशाचक्षुशाखापसारकीष्का-
दनज्वराण्यभैकाहिकद्वितीयतृतीयचतुर्थकमौ-
हूर्तिकदिनज्वररात्रिज्वरसन्ध्याज्वरसर्वज्वरा-
दीनां लताकीटकपूतनाभुजङ्गस्यावरणजम्-
विषादीनामिदं शरीरं ममाप्यपथं भवतु
तुल्यरूपप्रकटोत्कटविकटदंष्ट्रपूज्यतो रक्ष ।
ॐ ऐं ह्रीं क्लीं दिनकर सप्तसकाल ममाग्रतो
जय पश्चिमतो रक्ष । ॐ निवि निवि प्रदीप-
ज्वलनज्वालाकारा महाकपिल उत्तरतो रक्ष ।
ॐ मिमि मिमि विमि विमि गावक्षि गौरि

व्यापकः

गात्रारि विषमोह विषविषमांसं मोहयतु
स्वाहा । दक्षिणतो रक्ष मां अतुल्य सर्व-
भूतभयोपद्रवेभ्यो रक्ष रक्ष जय जय विजयते
न ह्यीयते विप्रश्चमोऽहं जतवाटते । भयददय
भयवोभयोऽभयं दिशतु ममाक्षात् सादनमच्युतः ।
तदुदरमखिलं विशन्तु लोका युगपरिवर्तसहस्रं
क्षयास्तमनमिव प्रविशन्ति कम्पयन्तो ॥
वासुदेवः सङ्कर्षणः प्रदुल्लभानिबद्धकः ।
सर्वज्वराण्यम घ्नन् विष्णुर्नारायणो हरिः ॥”
इत्यादिमहापुराणे गावक्षि सर्वस्याधिहरविष्णु-
कवचं नाम ॥ ॥ अथ व्यायः ॥

याधिवानः, पुं, (याधिर्वानो यस्यात् ।) आर-
वधयतुः । इत्यमरः ॥

याधितः, त्रि, (याधिः संज्ञातोऽस्येति । तारका-
दित्वादितच् ।) याधियुक्तः । तत्पर्यायः ।
आमयावी २ विजितः ३ अपटुः ४ आसुरः ५
अभ्यमितः ६ अभ्यान्तः ७ । इत्यमरः ॥ रोगी
८ । इति जटाधरः ॥ (यथा, हितोपदेशे ६ ।

“हरिद्वान् भर कौन्ति मा प्रयच्छन्तरे धनम् ।
याधितस्योपधं पथं गीतलस्य किमौघैः ॥”)

याधिवन्ता, [त्रि] पुं, (याधिर्वन्ता ।) वाराहो-
कन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥ याधिवानके, त्रि ॥

याधृतः, त्रि, (वि + आ + धृ + क्तः ।) कल्पितः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

याधृतः, त्रि, (वि + आ + धृ + क्तः ।) कल्पितः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, गीतगोविन्दे ।
१ । ३८ ।

“उन्मीलनभृगन्धुमधुपयाधृतचूनाङ्गुर-
क्रीडकोकिलकाकलीकलकलेखनीर्णकगो-
ज्वराः ॥”)

यानः, पुं, (यानिति सर्वशरीरं याप्रोतीति । वि +
आ + यन + क्तच् ।) शरीरस्यपञ्चवायुमग्न-
सर्वशरीरगवायुः । इत्यमरः ॥ इमे प्राणादयः
पञ्चवायवः शरीरे तिष्ठन्ति ते च नियत-
स्थानभ्याः । यदाहुः ।

“हृदिप्राणो गुदेऽपानः समानो नाभिर्जस्थितः ॥
उदानः कण्ठदेशे च यानः सर्वशरीरगः ॥”
इति ॥

यवं तद्व्यापाराश्च यथा,—
“अन्नप्रवेशनं मृज्जाद्युत्तर्गोऽन्नविपाचनम् ।
भाषणादिनिमेषादि तद्व्यापाराः क्रमादभौ ॥”
इति भरतः ॥

श्रीधरस्वामिने तत्कर्म । व्यायनम् । आङ्ग-
चनप्रभारणादि । अन्यथा ।

“यानो यानग्रयत्वं सर्वस्याधिप्रकोपकः ।
महारजतसुप्रण्यो ज्ञानोपादानकारणः ॥
स तान्निकर्णयोर्मध्ये कथां वै गुलफयोऽपि ।
प्राणे गले स्मिगुह्ये तिष्ठत्यत्र निरलम् ॥
स्कन्दपथधरं वक्तुं गात्रनेत्रप्रकोपकः ॥”

इति शारदातिलकटीका ॥
व्यापकः, त्रि, (वि + आप् + क्तच् ।) विप्रशिक्षा-
प्रोति यः । तद्विप्रशिक्षणाभावाप्रतिषेधो ॥

व्यापिका

यथा,—

“साधस्य व्यापको यस्तु हेतोरव्यापकत्वात् ।
स उपाधिर्भवेत्तस्य निष्कर्षोऽयं प्रदर्शितः ॥”

इति भाषापरिच्छेदः ॥

आच्छादकः । यथा,—

“पक्षस्य व्यापकं सारमसम्बन्धमनाकुलम् ।
अव्याख्यागम्यमित्येतत्तरं तद्विदो विदुः ॥”

पक्षस्य भाषार्थस्य व्यापकं आच्छादकं अभि-
योगाप्रतिबुद्धमिति यावत् । इति व्यवहार-
तत्त्वम् ॥ (यथा, कुमारसम्भवे । ६ । ७१ ।

“तिर्यग्गर्भमधस्ताच्च व्यापको महिमा हरः ॥”)

व्यापकव्यापः, पुं, श्रुतः पादानं पादतः

श्रुतं नूनमन्तविशेषः । यथा ।

“आदाद्व्यापिको व्यापः करशुद्धितः परम् ।

अकुलिषाव्यापकायौ वृद्धाद्व्याप एव च ॥

नालवयश्च द्विगन्धः प्रयायामस्ततः परम् ।

ध्यानं पूजा जपश्चैव सन्ततस्तेष्वयं विधिः ॥”

इति तन्त्रसारः ॥

प्रपञ्चस्य व्यापकत्वं दृष्टव्यम् ॥

व्यापदः, स्त्री, विपूर्वाङ्पूर्वपदधातोः क्तिप्प्रत्ययेन
निष्पन्नमेतत् ॥ द्रष्टुः । व्यापत् । (यथा, कथा-
सरितागरे । २८ । १०८ ।

“पश्यन्वचलता व्यापदिहापि फलिता मम ॥”)

व्यापनं, स्त्री, (वि + व्याप + क्त्वाट् ।) आच्छा-

दनम् । व्याप्तिः । यथा । अत्र लक्षणमसंक्र-

मणश्च रवेक्षदा भवति यदा तन्मासतत्पूर्व-

मासान्धत्वाद्योरेकराश्ववस्थितस्य तन्मासान्त-

रमेव राश्वन्तरसंयोगः न त्वेकराश्वस्थितस्य

मासव्यापनमात्रम् । इति मलमासतत्त्वम् ॥

व्यापनः, जि, (वि + व्या + पद + क्तः ।) न्तः ।

इति हेमचन्द्रः ॥

व्यापादः, पुं, (वि + व्या + पद + घञ् ।) द्रोह-

चिन्तनम् । इत्यमरः ॥ (यथा, राजतरङ्गि-

य्याम् । ८ । २१११ ।

“इत्युदीर्य वृषः सुज्जः सज्जो व्यापादसिद्धये ॥”)

व्यापादनं स्त्री, (वि + व्या + पद + शिच् + क्त्वाट् ।)

मारणम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, मार्क-

ण्डेये । २१ । ३५ ।

“अतोते च दिने बालामात्रव्यापादनीयाताम् ।

सुरभिः प्राञ्च नामं त्वी प्राञ्चते दानवाघमः ॥”)

पराविहचिन्तनम् । इत्यमरटीकायां रामा-

श्रमः ॥

व्यापादिनः, जि, (वि + व्या + पद + शिच् + क्तः ।)

मारितः । यथा,—

“एता चेद्वृद्धिभिः कापि देवाद्यव्यापादिना भवेत् ।

पादं पादश्च जलायाचरेयुक्ते पृथक् पृथक् ॥”

इति प्रायश्चित्ततत्त्वधृतसम्भर्तवचनम् ॥

व्यापिका, स्त्री, (व्यापक + टाप् अत इत्वम् ।)

व्यापिनी । यथा,—

“अधर्मेपत्नी मिथ्या सा सर्वधूर्तेषु पूजिता ।

यथा विना जगन्नुक्तसंस्कृतं विधिनिर्मितम् ॥

सर्वे चादर्शना या च जेतायां सव्याकृषिणी ।

५५०

व्याप्तिः

अर्थावयवरूपा च हापरे संवृता भिषा ॥

कलौ महाप्रमत्ता च सर्वत्र व्यापिका भवेत् ।

कपटेन समं भावा अमन्त्रेव एव एव ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिकण्डे १ अध्यायः ॥

व्यापारः, पुं, (वि + व्या + ए + घञ् ।) कर्मे ।

यथा,—

“स्यात् प्राक्प्रवियोगफलको व्यापारो हननं

स्युतम् ।

रागाद्वान् प्रमादाद्वा स्वनः परत एव वा ॥”

इति प्रायश्चित्ततत्त्वधृतामिपुराणवचनम् ॥

(साङ्ख्यम् । इति मञ्जीनायः । यथा,

कुमारे । ६ । ३२ ।

“आर्याप्यदन्वन्ती तत्र व्यापारं कर्तुमर्हति ।

प्रायेक्षेदेविधे कार्यं पुरस्त्रीयां प्रगल्भता ॥”

तन्त्रन्याये सति तन्त्रन्यजनकः । इति न्याय-

शास्त्रम् । यथा, भाषापरिच्छेदे ।

“विधयेक्रियसंयोगो व्यापारः सोऽपि षड्-

विधः ॥”)

व्यापारी, [न] जि, (व्यापारोऽस्यास्तीति ।

व्यापार + इति ।) व्यापारविशिष्टः । व्यव-

साधी । यथा,—

“तात्त्राजोहादिव्यापारो रसादिविक्रयी च यः ।

स याति नामवेष्टश्च नमोर्वेष्टित एव च ॥”

इति ब्रह्मवैवर्तेपुराणम् ॥

व्यापी, [न] पुं, (व्याप्नोति सर्वमिति । वि +

व्याप + क्तिनिः ।) विष्णुः । यथा,—

“स्वपनः स्वप्नो व्यापी नैकात्मा नैककर्मकृतम् ॥”

इति महाभारते ।

तस्य सहस्रनामस्तोत्रे । १३ । १४६ । जि,

व्यापकः । यथा,—

“जिसम्बध्यापिनी या तु सेव पूज्या सदा तिथिः ।

न तत्र युष्मादरक्तमन्त्रश्च हरिवाचरात् ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वधृतपराशरवचनम् ॥

व्यापनः, पुं, (वि + व्या + ए + क्तः ।) कर्मे-

सचिवः । यथा,—

“निधोगी कर्मसचिव व्यायुक्तो व्यापनश्च सः ॥”

इति हेमचन्द्रः ॥

व्यापारयुक्ते, जि । वि-आङ्-पूर्व-ए-धातोः

क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, उत्तरचरिते । १ ।

“आश्रित्यलपरिरम्भयापृतेकेकेदोष्णो-

रविद्विगतयामा रात्रिरेव यरंसीत् ॥”)

व्याप्तं, जि, (वि + व्याप् + क्तः ।) सम्पूर्णम् । तत्-

पर्यायः । पूर्णम् २ व्याप्तम् ३ ह्यम् ४

पूरितम् ५ भरितम् ६ निचितम् ७ । इति

हेमचन्द्रः ॥ (यथा, गीतायाम् । ११ । २० ।

“आवापृषिषोरिदमन्तरं हि

व्याप्तं त्वयेकेन दिशश्च सज्जीः ॥”)

व्याप्तम् । समाक्रान्तम् । इति मेदिनी ।

व्याप्तितम् । यथा । प्राप्तं प्रविष्टिते समे इत्यत्र

व्याप्तमपि पाठः । इत्यमरटीकायां रायसुकुटः ॥

व्याप्तिः, स्त्री, (वि + व्याप् + क्तिन् ।) व्यापनम् ।

(यथा, भागवते । ७ । ८ । १७ ।

व्यामः

“सर्वं विधातुं निजमृदभाषितं

व्याप्तिश्च भूतेषु लिखेयु चात्मनः ॥”)

रम्भः । इति मेदिनी । रम्भस्याने कम्भमिति

हेमचन्द्रे पाठः ॥ शिवस्याष्टैश्वर्यात्मनैतैश्वर्य-

विशेषः । यथा,—

“अनिमा लघिमा व्याप्तिः प्राकाशं महिमे-

श्रिता ।

वशिकामावशायित्वे ऐश्वर्यमदधा स्युतम् ॥”

इति शब्दमाका ॥ ७ ॥

व्यायमते साधवद्व्यावृत्तित्वम् । यथा । व्या-

भावस्थाने धूमस्यावर्तमानत्वम् । इवं अन्य-

व्याप्तिः । अस्या ज्ञानं प्रति अभिचारज्ञाना-

भावः सहचारज्ञानश्च कारकम् । एवं साध्या-

भावव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वम् । इयं अति-

रेकव्याप्तिः । अस्या ज्ञानं प्रति साध्याभाव एवं

हेत्वभावस्य सहचारज्ञानं अभिचारज्ञाना-

भावश्च कारणं तत्र प्रमाणम् ।

“व्याप्तिः साध्यावद्व्याप्तिस्तस्यैव उदात्ततः ।

अथवा हेतुमन्निष्ठविरहाप्रतियोगिना ।

साध्या हेतुरेकाधिकरण्यं व्याप्तिरुच्यते ।

अभिचारस्याप्यहोऽपि सहचारयद्व्युत्पत्तयः ॥”

हेतुर्वाप्तिर्यदेतर्कः कश्चित् शङ्कानिवर्तकः ।

नैविध्यन्तु भवेद्वाप्तिरन्वयव्यतिरेकतः ॥

अन्वयव्याप्तिरुक्तेव अतिरेकादुच्यते ।

साध्याभावव्यापकत्वं हेत्वभावस्य यद्वेत् ॥”

इति भाषापरिच्छेदः ॥

व्याप्तिकर्मा, [न] पुं, (व्याप्तिविशिष्टं कर्म यस्य ।)

व्यापनक्रियाविशिष्टः । सर्वत्र व्याप्तिक्रियः ।

तदेकिकपर्यायः । इत्यति १ नचति ०

व्याप्ताणः १ व्यापट् ४ व्याट् ५ व्यापानः ६

व्यापत् ७ व्यापत् ८ व्यापसे ९ व्यापुते १० ।

इति दश व्याप्तिकर्माणि । इति वेदनिघण्टौ २

अध्याये । १८ ॥

व्याप्यं, स्त्री, (व्याप्यते इति । वि + व्याप् + ण्यत् ।)

साधनम् । यथा । वाप्यं लिङ्गश्च साधनम् ।

इति सङ्कीर्णवर्गे त्रिकाण्डशेषः ॥ कुठौषधम् ।

इत्यमरः ॥

व्याप्यः, जि, (वि + व्याप् + ण्यत् ।) व्याप्ति-

विशिष्टः । व्यापनोयः । यथा,—

“प्रस्थानं ते कुलिशकलनाभिचितं पङ्क्तिताम्यै-

चित्तेऽस्माकं तदपि रमते याहि याहीति वाच्यैः ।

अप्रामाण्यं कथयति सदा नन्दनोर्विधोगी

व्याप्यज्ञानाद्वज्रकुलमुखा व्यापकस्यापि सिद्धौ ॥”

इति पदाङ्कुरतः ॥

(यथा, भागवते । ७ । ६ । २२ ।

“प्रत्यगात्मस्वरूपेण दृश्यरूपेण च स्वयम् ।

व्याप्य व्यापकनिर्हेयो ह्यनिर्हेयोऽविकल्पितः ॥”)

व्यामः, पुं, (विशेषश्च अन्यतेऽनेनेति । अम गतौ +

घञ् ।) तिर्यक्प्रार्थे ततथोः सहस्रयोर्नाडोर-

न्तरम् । वैज इति भाषा । आसीयतेऽनेन

व्यामः कुडोः कभाव इत्युत्तमार्हो कः । इत्य-

मरभरतौ ॥ “व्यामव्यायामयोधास्त्रियकृद्वा

आयामः

प्रसारितौ ।" इति हेमचन्द्रः । (यथा, महा-
भारते । ३ । ११ । ३८ ।
"ततो भीमो महाबाहुराव्य तरसा ह्रमम् ।
दृष्ट्वाभमथोद्विहं निष्कमकरोत् तदा ।")
आमनं, ली, (वि + आ + अम + क्युट् ।) आमः ।
इति चिकित्शेयः ।
आमिन्, लि, (वि + आ + मिन् + क्युट् ।)
अमितम् । भिन्नविषयाद्यमेकीभावकरम् ।
यथा,—
"आमिन्नेव वाक्केन वृद्धं मोहयसीव मे ।
तदेकं वद निश्चितं येन श्रेयोऽहमाप्नुयाम् ।"
इति श्रीभगवद्गीतायाम् । ३ । २ ।
"कश्चित् कर्मप्रशंसा कश्चित् ज्ञानप्रशंसा दत्तेवं
आमिन् सन्देहोत्पादकमिव यदाह्वं तेन मे
मत्सुभयञ्च दोषाद्यिती कुर्वन् मोहयसीव ।
इति तद्वीक्षायां शीघ्ररस्मादी ।
आयतं, लि, (विशेषण आयतम् ।) आयतम् ।
देव्यम् । (यथा, प्राकृतके । २ ।
"अपचितमपि गात्रं आयतत्वादलस्य ।
गिरिचर इव नागः प्राणसारं विभर्ति ।"
इदम् । अतिशयः । इति मेदिनी ।
आयामः, पुं, (वि + आ + यम + क्युट् ।) पौषः ।
(यथा, महाभारते । ४ । ३८ । ७ ।
"आयामसहमर्त्यं दृष्ट्वाभममं महत् ।
सन्ध्यायुधमहामात्रं प्रकुचंवादेकारकम् ।"
अमः । (यथा, महाभारते । १ । १७६ । ६ ।
"अयामकर्वितः सोऽयं नृगलिपुः पिपासितः ।
आजगाम नरमेध वशिष्ठस्याश्रमं प्रति ।"
विषमः । दुर्गसंचारः । इति मेदिनी । आमः ।
इति हेमचन्द्रः । मज्झिमा । कुक्षी इति
पारस्य भाषा । (यथा, महाभारते । १२ । २१ । ७ ।
"अथैवाम प्रशंसन्ति आयाममपरे जनाः ।"
अस्य गृहादि यथा,—
"आयामो हि सदा पथो बलिनां स्निग्ध-
भोजनम् ।
स च शीते वसन्ति च तेषां पथ्यतमः स्तुतः ।
सर्ज्यन्तु सर्ज्यन्ते शूरे राक्षसादित्यभिः ।
प्रत्यहं तु कर्मयो आयामो हन्यतो ययाम् ।
कुक्षी कलाटे योषायां यदा शर्मः प्रवर्तते ।
प्रत्यहं तं विजानीयादायतोऽप्युसमेव न ।
काचवं कर्मसामर्थ्यं श्रेयं क्षेपसहिष्णुता ।
दोषचयोऽभिदृष्टिश्च आयामादुपजायते ।
आयामं कुर्वन्तो निजं विबुधमपि भोजनम् ।
विदग्धमविदग्धं वा निर्दोषं परिपश्यते ।
न च आयामसङ्ग्रहमन्त्यं शौल्यापकर्मणम् ।
न च आयामिनं मर्कं मह्यन्तरयो वलात् ।
न चैनं सहसाक्रान्तं जरा समधिगच्छति ।
आयामस्तुमात्रस्य पद्मासुवर्णितस्य च ।
आययो नोपवर्णितं वेनतेयमिवोरगाः ।
रक्तपित्तौ चोषी शोषी काशी न्वाशी चतानुरः ।
शुक्लान् शीघ्रं च शोको आयामं परिवर्जयेत् ।
वातपित्तामथो वाको दृष्टोऽजीर्णो च संशयः ।

आखर्द

अतिआयामतः काशो रक्तपित्तं प्रजायते ।
अमः अमः चयस्तथा चरन्त्यर्हं जायते ।"
इति राजवल्लभः ।
आयोगः, पुं, (वि + आ + युज् + क्युट् ।) दण्ड-
विधिरूपकान्तगौरवविधिवः । यथा,—
"साम्राट्कं प्रकरणं भावः प्रहसनं हिमः ।
आयोगः समवाकारो विष्णुहृदयगा इति ।
अभिनेयप्रकाराः स्तुभावाः वट संस्कृतादिकाः ।"
इति हेमचन्द्रः ।
(तल्लक्षणं यथा, साहित्यदर्पणे । ६ । ५१४ ।
"स्यातिविश्रुतो आयोगः स्वल्पलोचनसंयुतः ।
हीनो गर्भविमर्गश्च नरेऽर्जुनिराश्रितः ।
एकादृश भवेद्वीनिमित्तसमरोदयः ।
कौशिकीकृतितरुतः प्रख्यातस्तत्र नायकः ।
राजनिर्णय दिव्यो वा भवेद्दीरोद्धतश्च सः ।
हास्यस्त्रागरशान्तंश्च दनरेऽर्जुनो रसाः ।"
आलः, पुं, (विशेषण आलमन्तात् आलतीति ।
अल पयामौ + अल् ।) सर्पः । आपदः ।
इत्यमरः । (यथा, मनुः । १ । ४३ ।
"पशवश्च नृगाश्चैव आलाचोभयतोदतः ।
रक्षांसि च पिशाचाश्च मनुष्याश्च जरायुजाः ।"
दुष्टगणः । इति मेदिनी । (यथा, माथि । १२ । २८ ।
"आलहिषा यन्त्रभिरवन्दिष्यः
कथञ्चिदारादपथेन निर्ये ।"
चित्रकः । आलः । इति राजनिर्घण्टः । आला ।
इत्यमरटीकायां मयुरेशः ।
आलः, लि, (वि + आ + अल + क्युट् ।) शूतः ।
धूर्तः । इति जटाधरः ।
आलकः, पुं, (आल एव । स्वार्थे कन् ।) दुष्ट-
गणः । तत्पञ्चायः । गभीरवेदी २ अक्षुण्ण
दुर्जरः ३ आलकः ४ । इति चिकित्शेयः ।
(आपदः । यथा, महाभारते । १३ । ११ । ८५ ।
"जायते आलकश्चापि मांसं तस्मात्तु मानुषः ।"
आलखङ्गः, पुं, आलनखः । इति राजनिर्घण्टः ।
आलगत्या, स्त्री, (आलस्येव गत्यो यस्याः ।)
नाकुली । इति राजनिर्घण्टः ।
आलग्याहः, पुं, (आलं यच्छातीति । आल +
यह + अल् ।) आलग्याही । इत्यमरटीकायां
भरतः । (यथा, मनुः । ८ । २६० ।
"आलग्याहानुच्छृतीनत्याश्च वनसारिणः ।"
आलग्याही, [न] पुं, (आलं यच्छातीति । यह +
अनिः ।) भिन्नार्थं सर्पधारी । सर्पखिलकः ।
सापुङ्गवा इति वादिया इति च भाषा ।
तत्पञ्चायः । अहिगुच्छकः २ । इत्यमरः ।
आल्लिः ३ आल्लिः ४ आल्लिः ५
आलग्याहः ६ गान्धकः ७ विषवेद्यः ८ ।
इति शब्दरत्नावली ।
आलजिह्वा, स्त्री, (आलस्य जिह्वेव आलति-
येस्याः ।) महासमझा । इति राजनिर्घण्टः ।
(आलजिह्वा च ।)
आलदंष्ट्रः, पुं, (आलस्य दंष्ट्रेव आलतिथ्यस्य ।)
गोचुरः । इति राजनिर्घण्टः ।

आहतः

आलनखः, पुं, (आलस्य नख इव आलतिथ्यस्य ।)
गन्धप्रयविधिवः । वचनहा इति हिन्दी भाषा ।
तत्पञ्चायः । शूतः २ चक्रनायकः ३ चक्रो ४
चक्रनखः ५ आलनखः ६ आलनखः ७ डीपि-
नखः ८ खपुरः ९ आलपाजिनः १० आला-
युधः ११ आलनखः १२ आलनखः १३ ।
अस्य युधाः । तिक्तम् । उल्लम् । कवा-
यम् । कपवातकुष्ठकृमिनाशिलम् । वर्य-
त्तम् । सौम्यप्रहृष्टः । इति राजनिर्घण्टः ।
आलपञ्चा, स्त्री (आलानि तीक्ष्णाणि पञ्चाणि
यस्याः ।) एकादशः । इति राजनिर्घण्टः ।
आलनखः, पुं, आलनखः । इति राजनिर्घण्टः ।
आलनखः, पुं, (आलो हिंसो नखः मनुः ।)
चक्रवाजः । चिता वाव इति भाषा । इति
महाभारते राजधर्मः । (यथा, महाभारते ।
३ । १६६ । ३ ।
"रथनेमिसन्निधौ च यथाशब्दं भारत ।।
एवम् आलनखाश्च पश्चिमासि च सम्प्रदाः ।"
आलनखः, पुं, (विशेषण आलनखे इति । वि +
आ + लज् + क्युट् ।) रत्नेरत्नः । इति वेद-
कम् । (लज्जमाने, लि । यथा, महाभारते ।
७ । ८८ । १० ।
"आलनखस्तान् संवहान् सपञ्चानिव पञ्च-
तान् ।"
आलानुधं, स्त्री, (आलस्यानुधं नख इव आलति-
थ्यस्य ।) नखीनामगन्धद्रवम् । इत्यमरटीकायां
मयुरेशः ।
आलानुधः, पुं, (आलस्यानुधमिवाकतिथ्यस्य ।)
आलनखः । इति राजनिर्घण्टः ।
आलकोशी, स्त्री, (वि + आ + कृ + "कर्म-
वातिहारे क्युट्" नियाम् ।) ३ । ३ । ४३ । इति
क्युट् । ततः "कर्मः स्त्रियामन्" ५ । ४ । २४ । इति
स्वार्थे अल् । "न कर्मवातिहारे । ७ । ३ ।
६ । इति ऐह-प्रतिषेधः । लिङ्गो डीप् ।) पर-
स्मरार्थेऽनम् । इति स्त्रीलिङ्गसंज्ञहटीकायां
भरतः ।
आलभाभी, स्त्री, (वि + आव + भा + क्युट् ।
स्वार्थे अल् । डीप् ।) आलकोशी । इत्यमर-
टीकायां रायसुवृत्तः ।
आलपत्तः, पुं, (वि + आ + पत् + क्युट् ।) नाभि-
कण्ठकः । इति शब्दरत्नावली । तत्र आव-
र्त्तकोऽपि पाठः ।
आलहारो, स्त्री, (वि + आव + हृ + क्युट् । स्वार्थे
अल् । डीप् ।) परस्परहरणम् । इत्यमर-
टीकायां भरतः ।
आलहासी, स्त्री, (वि + आव + हृ + क्युट् ।
स्वार्थे अल् । डीप् ।) परस्परहणम् । इत्यमर-
टीकायां भरतः ।
आलनः, लि, (वि + आ + नृ + क्तः ।) नृनः ।
यथा । इति तु इति आलनः । इति हेमचन्द्रः ।
आलतम् । (प्रतिनिधुः । यथा, रघुः । ११ । ७० ।
"आलता यत्परमेष्ठः शुभो नखरता श्रिता ।"

व्यासः

व्याहृतिः, स्त्री, (वि + व्या + हृ + क्तृन् ।)
खञ्जन्म् । यथा,—

“अतीतः पन्थानं तव च महिमा वाङ्मनसयो-
रनङ्गादुत्तया यं चकितमभिधत्ते श्रुतिरपि ।
स कस्य स्तोतव्यः कतिविधगुणः कस्य विधयः ।
पदे त्वन्वाचीने पतसि न मनः कस्य न वचः ॥”

इति महिम्नस्तोत्रम् ॥

व्याहृतिः । यथा । सर्वसंपन्नव्याहृतिरेव दोषो
न विपन्नव्याहृतिरपि तत्त्वानुगुणत्वात् । इति
चिन्तामणौ व्यासाधारण्यमूलम् ॥

व्यासः, पुं, (वि + व्यसृ + घञ् ।) विस्तारः ।
इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते । १ । १ ।
५१ ।

“विस्तीर्णतत् महज्ज्ञानवृद्धिः संनिध्य
चात्रवीतम् ।

इहं हि विदुषां लोके समासव्यासधारणम् ॥”

“समासः संक्षेपः व्यासो विस्तारः ।” इति
तट्टीका ।) मानभेदः । इति शब्दरत्नावली ॥
पाठकज्ञानः । यथा, नैयतकालिकतत्त्वतरी
भविष्यपुराणम् ॥

“विस्मयमदुतं शान्तं स्यात्तत्परं तथा ।

कलस्वरसमायुक्तं रसभावसमन्वितम् ॥

बुध्यमानः सर्वथैव यत्प्रार्थं हतुस्तथो रूप ।

जाज्ञनादिषु सर्वेषु यत्प्रार्थं चार्पयेत्तुप ।

य एवं वाचयेद्ब्रह्मज्ञं स विप्रो व्यास उच्यते ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

गोलस्य मध्येस्था । यथा,—

“व्यासे भगवन्वाप्तवृत्ते विभक्ते

खगोलस्यैः परिधिस्तु स्रष्टाः ।

द्वाविंशतिभिर्विहृतेभ्यः शैलेः

स्यूतोऽथवा स्याद्वायवहारयोगः ॥”

उदाहरणम् ।

“विष्णुस्त्वमानं किल यत्र सप्त

तत्र प्रमाणं परिधिः प्रचक्षते ।

द्वाविंशतिर्यत्र परिधिप्रमाणं

तद्वायवसंख्या च सखे विचिन्त्य ॥”

इति कीलावतौ ॥७॥

(व्यास्यति वेदानिति । वि + व्या + व्यसृ +
अच् ।) सुनिविष्टः । तस्य पर्यायो वेदव्यास-
शब्दे द्रष्टव्यः । (अस्य निरुक्तिर्यथा महा-
भारते । १ । १०५ । १४ ।

“यो व्यास्य वेदां चतुरक्षपसा भगवाद्गुविः ।

लोके व्यासत्वमपिदे कार्यात् जगत्त्वमेव च ॥”

स च सत्यवत्या कन्याकावे पराशराज्यातः ।
श्रीकृष्णस्य पञ्चकलोद्भवः । यथा,—

“व्यासः पुराणवृक्षश्च प्रपञ्च वात्सिकं यदा ।

मीनीभूतः स सखार त्वामेव जगदम्बिकाम् ॥

तदा चकार सिद्धान्तं त्वद्वरेण सुनीचरः ।

संप्राप निर्मलं ज्ञानं भ्रमात्यर्थसंदीपकम् ॥

पुराणवृक्षं श्रुत्वा स व्यासः पञ्चकलोद्भवः ।

तां सिधिवे प्रदधौ च शतवर्षेण पुष्करे ।

तदा त्वतो वरं प्राप्य स कवीन्द्रो बभूव ह ।

५५२

व्यासः

तदा वेदविभागश्च पुराणश्च चकार ह ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रलितखण्डे ४ अध्यायः ॥७॥

तस्य जन्मात्तरं यथा,—

“अथ भूयो जगत्सदा भोः शब्देनाशुवादयन् ।

सरस्वतीमुच्चचार तत्र सारस्वतीऽभवत् ॥

व्यापानरतमा नाम सुतो वाक्सम्भवः प्रभुः ।

भूतभवभविष्यज्ञः सत्यवादी दृढव्रतः ॥

तमुवाच नतं मूर्ध्ना देवानामादिरवायः ।

वेदाभ्याने श्रुतिः काव्या यथा मतिमतां वर ॥

तस्मात् कुर्व यथाश्रमं ममेतद्वचनं सुने ।

तेन भिन्नास्तदा वेदा मनोः स्वायम्भुवोऽन्तरे ॥

तत्सुतोऽथ भगवान् हरिस्तेनास्य कर्मणा ।

तपसा च सुतमेन यमेन नियमेन च ॥

मन्वन्तरेषु पुनस्तमेवमेवं प्रवर्तकः ।

भविष्यस्य च लो ब्रह्मप्रपञ्चश्च नित्यप्रः ॥”

इति महाभारते मोक्षधर्मे ॥७॥

अन्यत्र ।

“सुतं त्वजनयच्छक्तेरदृष्टमन्त्री पराशरम् ।

कालो पराशरात् जज्ञे जगद्देपायनं सुनिम् ॥

देपायनारुहग्यां वै सुको जज्ञे गुणान्वितः ॥”

इति वद्विपुराणे प्रजापतिसर्गो नामाध्यायः ॥७॥

युगभेदे व्यासभेदो यथा,—

“यस्मिन्मन्वन्तरे व्यासा ये ये तांस्तान्निबोध मे ।

यथा च भेदः शास्त्रानां व्यासेन क्रियते सुने ॥

अष्टाविंशतिस्तत्र वे वेदो व्यासो महर्षिभिः ।

वैवस्वतेऽन्तरे त्वस्मिन् द्वापरेषु पुनः पुनः ॥

वेदव्यासा व्यासीता ये अष्टाविंशतिसप्तमाः ।

चतुर्धा येः क्रतो वेदो द्वापरेषु पुनः पुनः ॥

द्वापरे प्रथमे व्यास्ताः स्वयं वेदाः स्वयम्भवा ।

द्वितीये द्वापरे चैव वेदव्यासः प्रजापतिः ॥

तृतीये चोशना व्यासश्चतुर्थं तु दृष्टमिति ।

सविता पञ्चमे व्यासो ऋतुः षष्ठे स्मृतः प्रभुः ॥

सप्तमे च तथैवेको वशिष्ठश्चाष्टमे स्मृतः ।

सारस्वतश्च नवमे त्रिधामा दशमे स्मृतः ॥

एकादशे वै त्रिवयो भारद्वाजस्ततः परम् ।

त्रयोदशे चात्तरीक्षो धर्मो चापि चतुर्दशे ॥

अन्यारणः पञ्चदशे षोडशे तु धनञ्जयः ।

क्षतञ्जयः सप्तदशे ऋण्योऽष्टादशे स्मृतः ॥

ततो व्यासो भरद्वाजो भरद्वाजान्तु गोतमः ।

गोतमादुत्तमो व्यासो हय्यात्मा योऽभिधीयते ॥

अथ हय्यात्मनो वेणुः स्मृतो वाजश्रवास्तु यः ।

सोमो मुख्यायनस्तस्मात्तुर्विन्दुरिति स्मृतः ॥

अचोऽभूद्भागवत्तस्मादालौकिकीर्थोऽभिधीयते ।

तस्मादसत्पिता शक्तिर्वायस्तस्मादहं सुने ॥

जातुक्तयोऽभवन्मत्तः जगद्देपायनस्ततः ।

अष्टाविंशतिरित्येते वेदव्यासाः पुरातनाः ॥

एको वेदश्चतुर्धा तु तेः क्षतो द्वापरादियु ।

भविष्ये द्वापरे चापि दौर्बल्यवो भविष्यति ।

व्यासीते मम पुष्टिस्तु जगद्देपायने सुनौ ॥”

इति विष्णुपुराणे ३ अंशे ३ अध्यायः ॥७॥

कूर्मपुराणे त्रिंशत् विंशेः । द्वादशे द्वापरे

प्रततेजाः । त्रयोदशे धर्मेः । चतुर्दशे तरुः ।

व्याहृतिः

पञ्चदशे व्याययः । अष्टादशे अतञ्जयः । एक-
विंशे वाजश्रवाः । द्वाविंशे सुभाषयः । त्रयो-
विंशे ऋण्यविन्दुः । चतुर्विंशे वाक्कीर्तिः । पञ्च-
विंशे विष्णुः । अन्यत् विष्णुपुराणवत् ॥ (एतद्-
विवरणश्च देवीभागवते १ स्कन्धे ३ अध्याये
च द्रष्टव्यम् ॥)

व्यासक्तः, त्रि, (वि + व्या + सञ्ज + क्तः ।) विशेष-
व्यासक्तः । संज्ञकः । यथा,—

“व्याकोविन्दीवराभा कनकपरिलसत्पीतवासाः

सुहासा

वर्द्धेत्तच्छक्तान्मैत्र्यलियितचिकुरा चारुकर्णा-

वतसा ।

अंसव्यासक्तवंशध्वनिमुखितजगदलवीर्भजसन्तो

मूर्तिर्गोपस्य विष्णोरवतु जगति नः सङ्घरा

हारिहारा ॥”

इति कृष्णमञ्जरी ॥

व्यासङ्गः, पुं, विशेषेण व्यासङ्गः । वि-व्या-
पूर्वसन्नुजधानोर्वचप्रत्ययेन निष्पन्नमेतत् ॥

व्यासमाता, [स्त्री] स्त्री, (व्यासस्य माता ।)

वेदव्यासजननी । इति त्रिकाण्डशेषः । तत्-
पत्न्यायः । सत्यवती १ वासवो २ गन्धर्वाकाङ्क्षि

योजनगन्धा ४ दास्यो ५ श्रीलंकायनजीवसुः ६ ।

इति हेमचन्द्रः ॥ ग्रन्थान्तरे शालङ्कायनजा

इति च पाठः । काली ७ अथोदरी ८ विचित्र-

वीर्यसुः ९ त्रिजगद्दृष्टः १० योजनगन्धिका ११ ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥ गन्धकाली १२ सत्ता १३

दासनन्दिनी १४ । इति शब्दरत्नावली ॥

व्यासिद्धः, त्रि, (वि + व्या + सिध + क्तः ।) निविद्धः ।

इति मितान्तरा ॥

व्याहृतः, त्रि, (वि + व्या + हृ + क्तः ।) विशेषे-

व्याहृतः । वार्धः । यथा । सुप्रव्यासक्तमनसाश्च-

न्दियार्थयोः सन्निकषेणिमित्तत्वात् तेषामप-

देशान्ज्ञानविशेषायां व्याहृतत्वादेषुः । इति

गोतमसूत्रे प्रत्यक्षपरौचाप्रकरणम् ॥ अपि च ।

“अव्याहृतान्तः सर्वसु यः सदा देवयोनियु ।

निर्जिताखिलदैत्यारिः स यदाह श्रद्धाञ्ज

तत् ॥”

इति देवीमाहात्म्यम् ॥

व्याहारः, पुं, (वि + व्या + हृ + घञ् ।) वाक्यम् ।

इत्यमरः ॥ (यथा, दृष्टव्यं चित्तायाम् । ४६ ।

७१ ।

“अभिरक्षिणवावयवप्रवेशनं मन्दिरेषु मर-

काय ।

पशुशस्त्रवाहारे शृण्वन्मूर्तिवचनैर्दम् ॥”

व्याहृतिः, स्त्री, (वि + व्या + हृ + क्तृन् ।)

व्याहारः । मन्त्रविशेषः । यथा,—

“ॐकारमादितः कृत्वा व्याहृतिस्तदन्तरम् ।

ततोऽधीयीत सावित्रीमेकाग्रमह्यव्यवितः ॥

पुराकल्पे समुत्पन्ना भूर्भुवःस्त्रःसनातनाः ।

महाव्याहृतयस्तस्यः सर्वानुभविष्यन्ति ॥

प्रधानपुत्रवः काको ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ।

सर्वं रजस्तमस्त्रिषः क्रमाद्व्याहृतयः स्मृताः ॥

व्युदासः

ओङ्कारस्तत्परं ब्रह्म सावित्री स्थापदक्षरम् ।
एव मनो महाभाग सारासार उदाहृतः ॥
इति कौर्मो उपविभागे १३ अध्यायः ॥
(वाक्यम् । यथा, कुमारसम्भवे । ३ । ६३ ।
“न ह्यीश्वरस्याकृतयः कदाचित्
पुण्यन्ति लोके विपरीतमर्थम् ॥ ”)
शुनः, जि, (वि + वे + क्तः ।) स्तुतम् । इति
भरतद्विरूपकोषः ॥
शुतिः, स्त्री, (वि + वे + क्तृन् ।) कृतिः । तनु-
सन्ततिः । इति भरतद्विरूपकोषः ॥
शुनक्रमः, पुं, (वि + उत + क्रम + चञ् ।) क्रम-
विपर्ययः । अतिक्रमः । तत्पर्यायः । उतक्रमः २
अक्रमः ३ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, साहित्य-
दर्पणे । १० ।
“पश्येत् कश्चिच्चल चपल रे का त्वराहं कुमारी
हस्तग्राहं वितर हहहा शुनक्रमः कासि
यामि ॥ ”)
शुत्यान्, स्त्री, (वि + उत + स्था + ल्युट् ।) स्थापन-
कृतम् । विरोधाचरणम् । इति मेदिनी ॥
(यथा, महाभारते । १४ । २६ । १३ ।
“एवं ते द्रविडभीरा पुष्पाश्च श्रवणेः सह ।
वृषलत्वं परिगता शुत्यानां चन्द्रधम्मिणः ॥ ”)
प्रतिरोधनम् । समाधिपारणम् । इति हेम-
चन्द्रः ॥ शृङ्गभेदः । इति शब्दरत्नावली ॥
विशेषिणीत्यानञ् । (चित्तस्यावस्थाविशेषः ।
इति पातञ्जलदर्शनम् ॥)
शुत्पत्तिः, स्त्री, (वि + उत + पद + क्तृन् ।) विशेषे-
योग्यपत्तिः । संस्कारः । इति वृत्तपत्रशब्दार्थ-
दर्शनात् । यथा । शरत्कालबोधनीयत्वेन शारदा-
पदशुत्पत्तिस्तत् पदं तालाद्यादि सारं दत्तानीति
शुत्पत्तिस्तु काव्यनिकी । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
शक्तिज्ञानम् । यथा । व्यवहारादिबाधकं विना
विवरणादपि शुत्पत्तिः । बाधकं विना स्वसा-
ध्यस्य बाधकं यद्विशेषणं तदभाववत्त्वविशेषण-
सहकारेण शुत्पत्तिः शुत्पत्तिसम्भवात् शक्ति-
यहसम्भवादिति यावत् । इति व्याख्यातवादस्य
माधुरी टीका ॥
शुत्पत्तः, जि, (वि + उत + पद + क्तः ।) संस्कृतः ।
इति हेमचन्द्रशब्दरत्नावली ॥ शुत्पत्तियुक्तः ।
यथा । वाक्करणशुत्पत्तश्च ज्ञानाधीनं प्राज्ञा-
न्तरज्ञानं तदधीना च वैदिकक्रिया तत्फलं
स्वर्गादि । इति सुम्बोधटीकायां दुर्गा-
दासः ॥
शुत्पादकः, जि, (विशेषेणोत्पादयति ज्ञानम् ।
वि + उत + पद + क्तृन् + क्तृन् ।) शुत्पत्ति-
जनकः । यथा । शब्दशुत्पादकशब्दार्थ-
शब्देरेव मङ्गलं कर्मणम् । इति सुम्बोध-
टीकायां दुर्गादासः ॥
शुदासः, पुं, (वि + उत + अस् + चञ् ।) निरासः ।
परिहासः । यथा । तदेवेतिवकारश्रवणातिथि-
हेतुं स्वस्वविशेषो नियम्यते कर्मणि स्वस्वकार-
शुदासाय । इत्यमावास्याश्राद्धकालनिरूपणे

२३२

व्यूहः

तिथ्यादितत्त्वम् ॥ (यथा च महाभारते । १२ ।
१६ । १८ ।
“अथैकान्तशुदासेन शरीरे पाञ्चभौतिके ॥ ”)
शुटं, स्त्री, (वि + वस् + क्तः ।) पलम् । दिनम् ।
प्रभातम् । (यथा, माघे । १२ । ४ ।
“शुटं प्रयागञ्च वियोगवेदना
विदूतनारीकमभूत समन्तदा ॥ ”)
पर्यवितम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (प्रभातार्थं कश्चित्
पुंलिङ्गोऽपि । स तु दोषायाः पुनः । यथा,
भागवते । ४ । १३ । १४ ।
“प्रदोषो निशियो शुट इति दोषास्तथाख्यः ।
शुटः सुतं पुष्करिण्या सन्त्येजसमादधे ॥ ”)
शुटः, जि, (वि + वस् + क्तः ।) उचितः । (यथा,
महाभारते । ३ । ६६ । २८ ।
“सा शुटरजनीं तत्र पितुर्वैष्णविभाविनी ॥ ”)
दग्धः । इति मेदिनी ॥
शुटिः, स्त्री, (वि + वस् + क्तृन् ।) पलम् । (यथा,
महाभारते । १२ । २२८ । ४ ।
“महत्तप्तपयो शुट्या पश्यमोकौ परावरौ ॥ ”)
सम्प्लवः । इति मेदिनी ॥ स्तुतिः । इति हेम-
चन्द्रः ॥ (प्रकाशः । यथा, अथर्ववेद । ११ । २१ । १५ ।
“शुटिषु श्रवसा श्रवणीनाम् ॥ ”)
“शुटिषु सनीयु प्रकाशेषु सत्सु ॥ ” इति तद्-
भाष्ये मायगः ॥)
शुटः, जि, (विशेषेण उद्यतेः । वि + वस् + क्तः ।)
विन्यस्तः । संहतः । इत्यमरः । ३ । ३ । ४४ ॥
(अह्वरचनयाधितः । यथा, गीतायाम् । १ । १० ।
“दृष्ट्वा तु पाण्डवानां कं युद्धं दुर्योधनस्तदा ।
आचार्यमुपसंगम्य राजा वचनमब्रवीत् ॥ ”)
पृथुलः । इति मेदिनी ॥ (यथा, रघुः । १ । १३ ।
“यदोरस्को वृषस्कन्धः शालपासुर्महाभुजः ।
आत्मकर्मणमं देहं चात्रो धर्मं रवाश्रितः ॥ ”)
युद्धकट्टः, जि, (युद्धः कट्टः सप्ताहो येन ।)
सप्तहः । इत्यमरः ॥
युटिः, स्त्री, (वि + वस् + क्तृन् ।) विन्यासः ।
संहतिः । पृथुलता । इति युट्प्रत्ययदर्श-
नात् ॥
शुतं, जि, कृतम् । तनुसन्ततम् । विपुल्येष्वन्धतोः
क्तप्रत्ययेन नियम्यतेतत् ॥
शुतिः, स्त्री, (वि + वे अव वा + क्तृन् । “कृतियति-
जतीति ॥ ” ३ । ३ । ६० । इति निपातितः ।)
वस्त्रादिवपनक्रिया । तत्पर्यायः । वाणिः ० ।
इत्यमरः ॥ शुतिः ३ । इति तट्टीका । वाक्यं
४ । इति शब्दरत्नावली ॥
शुटः, पुं, (वि + ऊह + चञ् ।) समूहः । निम्मा-
णम् । तर्कः । इति मेदिनी ॥ देहः । (यथा,
भागवते । ११ । ४ । १० ।
“यः सात्वतेः समविभूतय आत्मवद्भि-
र्युद्धैर्धैर्यः सवनशः स्वरतिक्रमाय ॥ ”)
सेव्यः । इति त्रिकाशेषः ॥ (परिणामः ।
लिङ्गम् । यथा, भागवते । ४ । २६ । ७० ।
“यावदुद्धिमनोऽप्यार्थेषु कश्चो ज्ञानादिमौ ॥ ”)

युद्धः

युद्धार्थेनारचना । तत्पर्यायः । वलविन्यासः २ ।
इत्यमरः ॥ “युद्धार्थं सैन्यस्य देशविशेषे विभक्त्य
दुर्लभत्वेनमितं स्थापनं युद्धः । ऊह वितर्के
विपुल्यात चञ् । युद्धे दृष्टादयो भेदा विशेषा
ब्राह्मस्येवार्थात् आदिना भोगभक्षणसंज्ञानां
ग्रहः । यथाह कामन्दकिः ।
नियम्यतिश्च दृष्टः स्थास्रो गोऽन्वाहतिरेव च ।
मण्डलं सर्वतो वृत्तिः पृथग्वृत्तिरसंहतः । इति ॥
एषां चतुर्णाञ्च बहवो भेदाः क्रौञ्चचक्रादयो
ग्रन्थगौरवभयाभोक्ताः । इति भरतः ॥ अपि च ।
“समग्रस्य तु सैन्यस्य विन्यासः स्थानभेदतः ।
म ब्राह्म इति विन्यासो युद्धेषु पृथिवीभुजाम् ।
ब्राह्मभेदास्तु तत्पारो दृष्टो भोगोऽन्वमण्डलम् ।
असंहतश्च नियता नीतिसारादिसम्भताः ॥
अन्येऽपि प्रल्लिख्यः क्रौञ्चचक्रादयः कश्चित् ।
नियम्यतिस्तु दृष्टः स्थास्रो गोऽन्वाहतिरेव च ॥
मण्डलं सर्वतो वृत्तिः पृथग्वृत्तिरसंहतः ।
सैन्यानां नीतिसारादी ब्राह्मभेदाः समीरिताः ।
क्रौञ्चचक्रादिभेदानां कश्चं भारतादिषु ॥ ”
इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा च कामन्दकीयनीतौ । १ । १०६ — ५० ।
“सर्वभूतविधानज्ञा युद्धकर्मसु कर्मणः ।
उरः कले च पत्नी च मध्ये एष्टं प्रतिग्रहः ।
कोटी च ब्राह्मशास्त्रज्ञेः सम्राज्ञो युद्ध इत्यतः ॥
उरश्च कलपत्नी च युद्धोऽयं स प्रतिग्रहः ।
गुरोरेव च शुकस्य कथाभ्यां परिवर्जितः ॥
अभेदाः कुलजा मेधा लब्धलज्जयाः प्रहारिण्यः ।
सनातनपत्यः कार्यो हृद्ययुद्धप्रतिक्रियाः ॥
प्रवीरपुत्रैरेतेऽस्त्रियुः परिवारिताः ।
अभेदेन च युद्धाङ्गं रज्ज्वयुधं परस्परम् ॥
पल्लव सैन्यस्य यत्किञ्चिन्मध्यं याहस्य तद्भवेत् ।
युद्धवस्तु च यत्किञ्चिन्मध्यं याहस्य तद्भवेत् ॥
युद्धार्थं युद्धकृशालं चण्डानां प्रयोजयेत् ।
युद्धं हि बायकप्राणं दन्त्यते तदनायकम् ॥
ब्राह्मोऽयुद्धमचलः पत्ताम्बरयदन्तिभिः ।
तथाप्रतिहतो ज्यो हृद्यस्वरयदन्तिभिः ॥
मध्ये देशं हयानां च यथानीकं तु कश्चयोः ।
पक्षयोश्च गजानीकं ब्राह्मोऽन्वमिदं स्तुतः ॥
रथस्थाने हयान्दद्यात्पदानीञ्च हयान्यथे ।
रथाभावे तु मतिमात्रागानेव प्रकल्पयेत् ॥
विभक्त्य प्रल्लिखन्त्यो पत्ताम्बरयदन्तिभिरान् ।
मध्ये कुर्वन्ति नागान् पत्ताम्बरयदन्तिभिरान् ॥
धनुः सुखी च दृष्टश्च शकटो मकरध्वजः ॥
इत्यादयो महायुद्धास्तदाकारान् प्रकल्पयेत् ॥
यदि स्यादण्डबाहुकं तदा चापः प्रकीर्तितः ।
मण्डलोऽसंहतो भोगो दृष्टश्चेति सर्वाविभिः ॥
कथिताः प्रल्लिख्य भेदास्तेषां प्रकीर्तिताः ।
यः स तं ब्राह्म मतिमान् कालं स्थाने प्रकीर्णयेत् ॥
नियम्यतिश्च दृष्टः स्थास्रो गोऽन्वाहतिरेव च ।
प्रदो हृद्यकोऽमन्त्रापापो ये तद्भूपत्युः ॥
प्रतिष्ठः सुप्रतिष्ठश्च यिनी विजयसम्प्रथो ।
विश्राजविजयः सुखी मृगाकञ्चनसुखः ॥

योम

सुखायो वलयश्चैव दक्षमेधाः सुदुर्लभः ।
 अतिक्रान्तः प्रतिक्रान्तः कथाभ्याश्चैकपक्षतः ।
 अतिक्रान्तश्च पक्षाभ्यां त्रयोऽन्यस्तु विपर्ययः ।
 मृदापक्षो धनुःपक्षो द्विष्यो दण्ड ऊर्ध्वगः ।
 द्विगुणान्तस्त्रिक्रान्तपक्षोऽन्योऽस्य विपर्ययः ।
 द्विचतुर्दण्ड इत्येवं ज्ञेया लक्षणतः क्रमान् ।
 गोमृत्तिकाश्चस्यारी शकटो मकरस्तथा ।
 भोगभेदाः समाख्यातास्तथा परिपत्तकः ।
 दण्डपक्षो युगोरस्यः शकटस्तद्विपर्ययः ।
 मकरो वायवीयश्च शेषः कुञ्जरराजिभिः ।
 मण्डलबृहभेदौ च सर्वतोभद्रदुर्लभौ ।
 गजानीको द्वितीयस्तु प्रथमः सर्वतोमुखः ।
 अर्धचक्रक उद्धारो वयो भेदास्त्वसंज्ञतेः ।
 तथा कुञ्जटशृङ्गौ च काकपादौ च गोधिका ।
 विचतुःपक्षसैन्यानां ज्ञेया आकारभेदतः ।
 इति वृद्धाः समाख्याता वृद्धभेदप्रयोक्तृभिः ॥
 एते समदश प्रोक्ता दण्डवृद्धाश्च पञ्चधा ।
 तथा वृद्धदयश्चैव मण्डलस्य प्रयोक्तृभिः ॥
 असंज्ञतास्तु वृद्धवृद्धा भोगवृद्धाश्च पञ्चधा ।
 वृद्धशैल्यु प्रयोक्तृभिः सूर्यद्विकाल उपस्थिते ॥
 पक्षादीनामनीकेन ज्ञत्वा शेषं परिचिपेत् ।
 तरसा च समाहृत्य कोटिभ्यां परिवेष्टयेत् ॥
 परकोटिमुपक्रम्य पक्षाभ्यामप्रतिगृह् ।
 कोटिभ्यां जघने हन्यादुरसा च प्रपीडयेत् ॥
 एवं वृद्धप्रयत्नेन यत्नवानधनीपतिः ।
 विदारयेद्वाहजातं वने च द्विषतामलम् ॥”)
 बृहन्नं, स्त्री, (वि + ऊह + लुट् ।) सैन्यसंस्थानम् । विपूष्वोहधानोरनटप्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् ॥ (मेलनम् । यथा, भागवते ॥ १०६ ॥ १६ ॥
 “चालनं बृहन्नं प्राप्तिर्नैष्ठ्यं दशशस्त्रयोः ॥”
 “बृहन्नं मेलनं ढगादेः ।” इति तट्टीकायां स्त्री । योमके, त्रि । यथा, हरिवंश । १२६ । ३६ ।
 “परं गुणेभ्यः पृथग्भेदरूपं
 यशः प्रज्ञं बृहन्नं कालरूपम् ॥”
 “बृहन्नं जगत्तोमकम् ॥” इति तट्टीकायां नीलकण्ठः ।
 बृहन्पार्थिवः, पुं, (बृहत्स्य पार्थिवः ।) बृहत्पञ्चाङ्गागः । तत्पार्थिवः । प्रत्यासारः २ । इत्यमरः ।
 प्रत्यासरः ३ । इति तट्टीका । बृहत्स्य पञ्चाद्-
 बृहन्नामरम् । इति केचित् । इति भरतः ।
 बृहन्मध्यम् । इति शब्दरत्नावली ॥
 वे, न ए इतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
 उभ०-सक०-अनिट् ।) न, अयति अयते । ऐ,
 वीयात् । इति दुर्गादासः ॥
 योकारः पुं, लौकिकारः । इत्यमरः ॥
 योम, [न] स्त्री, (वे न इतौ + “नामन् सीम-
 न्निनि” ।) उवा० ४ । १४६ । इति निपातनात्
 साधुः । यदा, “विपूष्वोहवतेर्वाप्रायेत्यात्
 योमादिते ससंज्ञातुभ्यो मनिन् ।” इति छमेण
 मनिन्प्रत्यये “ल्वरल्वरिण्यविमवातुप्रधायाश्च ।
 इत्युटि गुणः । अयति आधोति सर्वं जगत् ।

योषं

यदा अवतिगौर्यः भावे मन् योम् । अवतं
 गमनं विविधमस्तिन् विद्यते । यदा रच-
 नार्थः विशेषेणावति प्रायिनोऽवकाशप्रदानेन ।
 उवादी तु नामन् सीमन् योमन् इत्यादिना
 वेणु संवरणे इत्यस्माद्विनि उत्वं निपात्यते ।
 दीयते तद्वायुना योम । तथाच निरुक्तम्
 योनिरन्तरितं महानवयवः परिवर्तो वायुना
 इति ।” इति निघण्टुटीका । १ । ३ । ३ ।
 आकाशः । इत्यमरः । (यथा, रघुः । ४ । १२६ ।
 “रजोभिः स्यन्दनोद्धतेर्गजे च न सन्निभेः ।
 भुवस्तलमिव योम कुर्वन् योमेव भूतलम् ॥”)
 जलम् । भास्करस्यार्चनाश्रयः । इति मेदिनी ।
 अभ्रकम् । इति राजनिघण्टुः ॥
 योमकेशः, पुं, (योम एव केशा यस्य । विराट-
 मृत्तितादस्य तथात्वम् ।) शिवः । इत्यमरः ॥
 (यथा, महाभारते । ७ । २०० । १०६ ।
 “सूयान्द्रमसौ लोके प्रकाशन्ते रचन्त यः ।
 ते केशसंज्ञितास्त्राणि योमकेश इति स्मृतः ॥”)
 योमकेशी, [न] पुं, महादेवः । गङ्गाधारण-
 कात् योमयापिनः केशा अस्य सन्तीति योम-
 केशश्चात् इत्युच्यते । इत्युच्यते ।
 योमचारिपुरं, स्त्री, (योमचारि आकाशगामि
 पुरम् ।) श्रीमपुरम् । इति भूरिप्रयोगः ॥
 योमचारी, [न] पुं, (योमि चरतीति । चर +
 णिनिः ।) देवता । पत्नी । इति मेदिनी ॥
 चिरजीवो । दिनातः । इति विश्वः ॥ (आकाश-
 चारिणि, त्रि । यथा, कथासरित्सागरे । २२ ।
 ५६ ।
 “अस्ति पूर्वमहं योमचारी विदाधरोऽभ-
 वम् ॥”)
 योमधूमः, पुं, (योमः धूमः ।) मेघः । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥
 योमनासिका, स्त्री, भारतीपत्नी । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥
 योममञ्जरं, स्त्री, (योमः मञ्जरमिव ।) पताका ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 योममण्डलं, स्त्री, (योमः मण्डलम् ।) पताका ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ आकाशश्च ॥
 योमसुन्नरः, पुं, (योमः सुन्नर इव ।) निर्घातः ।
 इति हारावली ॥
 योमयानं, स्त्री, (योमगामि यानम् ।) विमानम् ।
 इत्यमरः ॥
 योमस्थली, स्त्री, भूमिः । इति भूरिप्रयोगः ॥
 (योमः स्थली ।) नभःस्थलश्च ॥
 योमाभः, पुं, (योमा सूर्येन आभातीति । आ +
 भा + कः ।) बुद्धः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 योमोदकं, स्त्री, (योमः उदकम् ।) दियोदकम् ।
 इति राजनिघण्टुः ॥
 योषं, स्त्री, (विशेषेण ओषतीति । उष दाहे +
 पचाद्यच् ।) त्रिकटुः । इत्यमरः ॥ (यथा, सुश्रुते ।
 १ । ४४ ।
 “योषं त्रिजातकं सुप्ता विडङ्गामलके तथा ॥”)

व्रजः

व्रज, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
 सक०-सेट् ।) व्रजति । इति दुर्गादासः ॥
 व्रज, क संस्कृतौ । गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (पुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) क, व्रजयति ।
 विरेफौ तौ । तौ एतौ विरेफौ रेफरहितौ च
 स्याताम् । इति दुर्गादासः ॥
 व्रजं, स्त्री, व्रजनम् । गमनम् । व्रज गतौ इत्यस्मात्
 चप्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् । इति सिद्धान्त-
 कौमुदी ॥
 व्रजः, पुं, (व्रज गतौ + “गोचरसंचरेति” ।) ३ ।
 ३ । ११६ । इति चप्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।
 सन्मृहः । इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते । १ ।
 १४६ । १२ ।
 “ततः प्रतापः समजान् शब्दश्चैव विभावयोः ।
 प्रादुरासीत् तदा तेन बुद्धे स जनव्रजः ॥”)
 गोष्ठम् । (यथा, माघे । २ । ६४ ।
 “निरुहवीधवासारप्रसारा गा इव व्रजम् ।
 उपरुन्धन् दशाह्वीः पुरीं माहिष्ठतौ द्विषः ॥”)
 पत्न्याः । इति मेदिनी ॥ अग्रवयममयुरयोश्चतु-
 र्यान्वर्तिदेशः । अस्य विवरणं यथा, मातृ ॥
 “व्रजमखलभूमीलं शेषनागपदं वरम् ।
 कुसुदायं महाश्रेष्ठं सर्वेषां मध्यसंस्थितम् ॥
 तस्योपरिस्थितं लोके सर्वस्थानं महाफलम् ।
 जललीलाविहारार्थं सुस्थानविराजितम् ॥
 चतुरष्टककोशेन परिपूर्णविराजितम् ।
 अस्य प्रदक्षिणीकुर्वन् धनधान्यसुखं लभेत् ॥
 दानार्थावासतो लोको विष्णुलोकमवाप्नुयान् ।
 आवासान्निध्यते चेह पुनर्जन्म न विद्यते ॥
 पुण्यं लक्षगुणं लब्ध्वा कृतश्चिन्तितं व्रजमखले ।
 ज्ञानेन निमित्तास्तोर्थाः सार्धं ह्यसहस्रकाः ॥” *
 तत्रादौ वनोपवनप्रतिवनाधिवनाश्चक्षणा-
 रिंशत् तानि चतुरष्टकोशपरिमाख्यतानि
 चतुर्भांगशोऽभ्यन्तरस्थितानि क्रमश आह ।
 पाश ।
 “वनानि द्वादशाध्याह्न्यसुनोत्तरदक्षिणे ।
 महावनं महाश्रेष्ठं १ हयं काम्यवनं शुभम् २ ॥
 कोकिलायं तृतीयश्च ३ तृतीयं तालवनं तथा ४ ।
 पञ्चमं कुसुदायश्च ५ षष्ठं भास्वीरसंज्ञकम् ६ ॥
 नागा छत्रवनं श्रेष्ठं सप्तमं परिकीर्तितम् ७ ।
 अष्टमं खदिरं प्रोक्तं ८ नवमं लोहजं वनम् ९ ॥
 नागा भद्रवनं श्रेष्ठं दशमं बहुपुण्यदम् १० ।
 एकादशं समाख्यातं बहुलावनसंज्ञकम् ११ ॥
 नागा विल्ववनं श्रेष्ठं द्वादशं कामनाप्रदम् १२ ॥
 इति द्वादशस्थानं वनानि शुभदानं च ॥”
 इति द्वादशवनानि ॥
 अथ द्वादशोपवनाध्याह्न्य वाराहे ।
 “आदौ व्रजवनं नाम १ द्वितीये लक्ष्मरा-
 वनम् २ ।
 तृतीये विजलं नाम ३ कदम्बायं चतुर्थकम् ४ ॥
 नागा सर्ववनं श्रेष्ठं पञ्चमं परिकीर्तितम् ५ ।
 सुरभीवननामानं षष्ठमाज्जादवर्जनम् ६ ॥
 श्रेष्ठं प्रेमवनं नाम सप्तमं शुभदं ७ ॥

व्रजकि

मधुरवननामानमधमं परिकीर्तितम् ८ ।
मावेकितवनं श्रेष्ठं नवमं मानवर्धनम् ९ ।
शेषशाविवनं श्रेष्ठं दशमं पापनाशनम् १० ।
एकादशं समाख्यातं नारदाख्यं शुभोदितम् ११ ।
द्वादशं परमानन्दवनं स्वार्थदायकम् १२ ।
इति द्वादशसंज्ञानि वनाभ्युपवनानि च ॥
इति द्वादशोपवनानि ॥ ॥

अथ द्वादशप्रतिवनानि । भविष्ये ।
“आदौ रङ्गवनं श्रेष्ठं पुरसंज्ञाविराजितम् १ ।
वार्तावनं द्वितीयं २ करहाख्यं तृतीयकम् ३ ।
चतुर्थं काव्यनामानं वनं कामप्रदं पञ्चमम् ४ ।
वनमञ्जनामानं पञ्चमं स्त्रीशुभप्रदम् ५ ।
नाम्ना कर्णवनं श्रेष्ठं षष्ठं स्वप्नप्रदम् ६ ।
लव्याचिपलकं नाम वनं सप्तममोरितम् ७ ।
नन्दप्रियलज्जल्लव्याख्यं वनं नन्दनमष्टमम् ८ ।
वनमिन्दवनं नाम नवमं लव्यापूजितम् ९ ।
शिशुवनं शुभं प्रोक्तं दशमं नन्दभाषितम् १० ।
चन्द्रावनीवनं श्रेष्ठमेकादशमुदाहृतम् ११ ।
नाम्ना लोहवनं श्रेष्ठं द्वादशं शुभदं तृणम् १२ ।
इति प्रतिवनान्याहुर्मर्गि वामे च दक्षिणे ।
इति द्वादशसंज्ञास्ते देवावासफलप्रदाः ॥”

इति द्वादश प्रतिवनानि ॥ ॥

अथ द्वादशाधिवनानि । विष्णुपुराणे ।

“मथुरा प्रथमं नाम १ राधाकुण्डं द्वितीयकम् २ ।

नन्दग्रामं तृतीयकम् ३ गुरुग्रामं चतुर्थकम् ४ ।

पञ्चमं ललिताग्रामं ५ लवभानुपुरं षष्ठं ६ ।

सप्तमं मोकुलं स्थानं ७ अष्टमं बलदेवकम् ८ ।

नौवर्द्धनवनं श्रेष्ठं नवमं कामनाप्रदम् ९ ।

वनं जाववटं नाम दशमं परिकीर्तितम् १० ।

सुखहृदवनं श्रेष्ठमेकादशं प्रकीर्तितम् ११ ।

सङ्केतवटकं स्थानं वनं द्वादशं कीर्तितम् १२ ।

इति द्वादशसंज्ञानि वनाभ्युपवनानि च ।

वनानामधिपाः प्रोक्ता व्रजमण्डलमध्यागाः ।

एषां वैव विलोकनं वनयात्रा च निष्कला ।

एषाश्च दर्शनेनैव वनयात्रा शुभप्रदा ।

आदौ लीलां यदा पश्येन्नययाचं तत्परत् ।

सन्धानं कामानवाप्नोति विष्णुलोकमवाप्नुयात् ।

सर्वत्र विजयी भूयाद्वनयात्राप्रभावतः ॥”

इति व्रजभक्तिविलासे १ अध्यायः ॥

व्रजकः, पुं, तपस्वी । इति शब्दरत्नावली ।

व्रजकिशोरः, पुं (व्रजस्य किशोरः ।) श्रीकृष्णः ।

स तु द्वादशाधिवनान्तर्गतललिताग्रामाधिवना-

धिपो देवः । “अथ ललिताग्रामाधिपव्रज-

किशोरमन्त्रः । यथा श्रेष्ठोपनिषदि । ॐ श्री

ललिताग्रामाधिपनाधिपनये व्रजकिशोराय

नमः । इत्येकविंशत्तरो व्रजकिशोरमन्त्रः ।

अनेन मन्त्रेण प्राणायामः । अस्य मन्त्रस्य

विभाजक ऋषिर्व्रजकिशोरो देवता गायत्री

ऋग्वेदः मम सकलपापक्षयकारा युगलज्जलदश-

नार्थं विप्रयोगः । शिरसि विभाजकऋषये

व्रजज्ञ

नमः सुखे व्रजकिशोराय नमः हृदि गायत्री-
ऋग्वेदे नमः । अथ ध्यानम् ।
‘ललितासंयुतं लव्यं सर्वैस्तु सखिभिर्भयम् ।
ध्यायेत्तत्रैकपुष्पं महारासलभोत्तमम् ॥’
इति ध्यात्वा यथाशक्ति जपं कृत्वा गुह्यानीत्या-
दिना जपं समर्पयेत् । इति ललिताग्रामाधिप-
व्रजकिशोरमन्त्रः ।” इति व्रजभक्तिविलासे १
अध्यायः ॥

व्रजनाथः, पुं, (व्रजस्य नाथः ।) श्रीकृष्णः । इति
पुराणम् ॥

व्रजभूः, पुं, (व्रजे भूतत्वात्तस्य ।) कैलकदम्बः ।

इति शब्दरत्नावली । (व्रजस्य भूभूमिः ।)

व्रजभूमौ, स्त्री । व्रजजाते, वि ।

व्रजमण्डलं, स्त्री, (व्रजस्य मण्डलम् ।) व्रजभूमिः ।

यथा, मातृयै ।

“व्रजमण्डलभूमौ शेषनागावसं वरम् ।

कुसुमाख्यं महाश्रेष्ठं सर्वेषां मध्यस्थितम् ॥”

इति व्रजविलासे १ अध्यायः ॥

व्रजमोहनः, पुं, (व्रजान् व्रजवासिनो मोहय-

तीति । सुहृ + लिच् + क्तुल् ।) श्रीकृष्णः । इति

पुराणम् ॥

व्रजवरः, पुं, (व्रजे वरः श्रेष्ठः ।) श्रीकृष्णः । स तु

द्वादशाधिवनान्तर्गतजाववटाधिवनाधिपो देवः ।

“अथ जाववटाधिवनाधिपव्रजवरमन्त्रः । शौन-

कीये ।

‘वटाहृदिः समन्तात् सचनं वनमास्थितम् ।

तमेवाधिवनं स्थानं वटसेवापरायणम् ॥

तस्मिन्मध्ये वटं श्रेष्ठं जगत्क्रीडावरप्रदम् ।

वटाहृदिवनं ज्ञानं मध्ये चैव वटं स्तुतम् ॥

वटं वृत्तं स्थितं तत्र वटसंज्ञं विधीयते ।

वटजावनमारणं वटलिङ्गानि दर्शयेत् ॥’

वटस्थानलिङ्गम् । ॐ टः श्री वटाधिवनाधि-

पनये व्रजवराय नमः । इत्येकविंशत्तरो

जाववटाधिवनाधिपव्रजवरमन्त्रः । अनेन मन्त्रेण

प्राणायामः । अस्य मन्त्रस्य यलोक ऋषि-

जाववटाधिपो व्रजवरो देवता पद्मलिङ्गः ।

मम सकलसौभाग्यसम्पत्फलप्राप्तये जपं विनि-

योगः । न्यासं पूर्व्वतः । अथ ध्यानम् ।

‘नानादृशप्रभृषाटं राधाकुण्डं मनोहरम् ।

आयेदयुगलमूर्तिं च वनयात्रावरप्रदम् ॥’

इति ध्यात्वा यथाशक्ति जपं कृत्वा गुह्यानीत्या-

दिना जपं समर्पयेत् । इति जाववटाधिवना-

धिपव्रजवरमन्त्रः ।” इति व्रजभक्तिविलासे १

अध्यायः ॥

व्रजवल्लभः, पुं, (व्रजानां व्रजवासिनां वल्लभः

प्रियः ।) श्रीकृष्णः । इति पुराणम् ॥

व्रजाङ्गना, स्त्री, (व्रजस्य अङ्गना ।) गोपी ।

यथा, कट्योमञ्जरीम् ।

“विलासवधंश्चालनं सुखानिलैः

प्रपूयं यः पञ्चमरागमुद्दिशन् ।

व्रजाङ्गनानामपि गानशालिनां

जहार मानं स हरिः पुनातु वः ॥”

व्रजः

व्रज्या, स्त्री, (व्रजनमिति । व्रज गतौ + “व्रजवजी-
भावे ऋप् ।” १ । १ । २८ । इति ऋप् ।)
पर्यटनम् । जिगीषोः प्रयाणम् । गमनम् ।
इत्यमरः । वर्गः । इति मेदिनी । (व्रजातो-
यानामेकस्य सन्निवेशः । यथा, नाहित्यदर्पणे ।
६ । ४५५ ।

“कोषः शोकममहस्तु स्यादन्वोन्वानपेक्षकः ।

व्रज्याक्रमेण रक्षितः स यथातिमनोहरः ॥”

रङ्गः । इति धरणिः ॥

व्रज, शब्दः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-

अक०-सेट् ।) व्रजति । इति दुर्गादासः ॥

व्रज, तु क अङ्गुर्णम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(अदन्त चुरा०-पर०-सक० सेट् ।) अङ्गुर्णोः

अङ्गुर्मेदः । व्रजयति गात्रं बाह्येन भूम् । इति

दुर्गादासः ॥

व्रजः, पुं स्त्री, (व्रजयति गात्रमिति । व्रज अङ्ग-

चूर्णं + पचादित्वात् अच् ।) सतम् । तत्पयोधः ।

ईर्मेम् २ अचः १ । इत्यमरः । ईर्मेः ४ । इति

तट्टीका । (यथा, रघुः । १२ । ५५ ।

“स रावणक्षुभं ताभ्यां वचसाचष्ट मेघिनीम् ।

आत्मनः सुमहत् कर्म व्रजेराधैव संस्थितः ॥”

अथ व्रजाधिकारः ।

“व्रजो दिधा परिज्ञेयो दीपजागृभेदनः ।

दीपजो दुष्टरोपि स्यादग्नः शस्त्रादसम्भवः ॥”

तत्र वातिकस्य लक्षणमाह ।

“सायः कठिनसंस्पर्शो मन्दसाधो महावज्रः ।

तुदायं स्फुटितप्रवाहो व्रजो मातृगणसम्भवः ॥”

स्तम्भः अचलः ॥ ॥ पेटिकमाह ।

“लव्याभोहृत्परकन्दराहृदःखावदारणैः ।

व्रजं पित्तलतं विद्यात् सावेगंश्चेत् पुनिकैः ॥”

कन्द आहता । दुःखं यथास्त्वम् । अवदारणं

वगं विदारणवत् पीडा ॥ ॥ श्लोकमाह ।

“बहुपिच्छो गुरुः क्षिप्रक्षिप्तमिमी मन्दवेदनः ।

पाण्डुराग्निरुत्पलमेकदंष्ट्ररपाको कपव्रजः ॥”

बहुपिच्छः बहुपिच्छिलः । अल्पमेकदंष्ट्र-
दाहः ॥ ॥ रौधिरं दन्तं नासिपातिकमाह ।

“रक्तो रक्तमयी रक्ताह्विजः स्यात्तदन्वयः ।”

तदन्वयः हृदिरोषलिङ्गसम्भवः ॥ ॥ शुद्ध-

व्रजलिङ्गमाह ।

“लिङ्गातलाभोऽतिस्फुटः स्वस्थः क्षिप्रोऽल्प-

वेदनः ।

सुशयस्यो निरन्तरः शुद्धव्रज इति स्फुटः ॥”

लिङ्गातलाभः तलशब्दोऽत्र स्वरूपार्थः । तेन

लिङ्गावद्वक्तः । सुशयस्यः उत्कृष्टतारक्षितः ॥

दृष्टव्रजलिङ्गमाह ।

“पूतिपूयादिदृष्टकृत्वायानसङ्गी निश्चिन्तिः ।

दृष्टव्रजोऽतिगन्धादिः शुद्धलिङ्गाविषयः ॥”

उत्तमङ्गी कोटरवान् । अतिगन्धादिः आदि

शब्देन आवेदनाविषयतादयः संयुज्जन्ते ॥ ॥

संरोद्धव्रजस्य लिङ्गमाह ।

“कपोतवर्णप्रतिमा यस्यां तालोद्वाजिताः ।

क्षिराच्च पिङ्गावन्तो रौहणीति तमादिष्यन्ते ॥”

“शक्तिकृत्स्नपुखङ्गाग्रविषागौराग्रयो जतः ।
 प्रवृत्तिश्चत्प्रसवतद्धि भिन्नमित्यभिधीयते ॥”

विषमं वक्ष्यमङ्गं यत् यद्वक्ष्यमङ्गं वैषम्यकरम् ॥३॥
पिबितमाह ।

विह्वलिङ्गानि पृथगभिधाय मर्मेश्वरादीनां
विह्वानां पृथगलिङ्गान्यतिदेष्येनाह ।

ब्रह्मः

“यथास्वमेतानि विभावयेत्
लिङ्गानि मन्मथपि ताङ्गितेषु ।”

यथास्वं शिरादीनां विधानां एतानि लिङ्गानि
पृथगुक्तानि लिङ्गानि चकारात् भ्रमप्रलापा-
दीनि च मन्मथपि शिरादिषु ताङ्गितेषु विद्येयुः ।
विभावयेत् जानीयात् ॥ * ॥ सर्वत्रयानामुप-
द्रवानाह ।

“विसर्पपक्षघातश्च शिरास्तम्भोऽपतनकः ।
मोहोन्मादौ वयो पीडा ज्वरस्तृणा हनुग्रहः ॥
क्रासप्रहृष्टरतीसारो हिक्का श्वासः सवेपथुः ।
घोडशोषद्रवाः प्रोक्ता ब्रह्मणा ब्रह्मचिन्तकैः ॥”

अथामिदग्धस्य निदानमाह ।

“तत्रामिद्विधो ज्ञेयः स्नेहकृत्तः समाश्रितः ।
स्नेहस्तत्र तु तैलादि कृत्तं लौहादि कथ्यते ॥”
अमिदग्धं चतुर्विधमाह ।

“अमिदग्धं चतुर्धा स्यात् ऋष्टं दुर्दग्धमेव च ।
सम्यग्दग्धं तथा तीव्रदग्धश्च परिकीर्तितम् ॥”
तेषां लक्षणमाह ।

“यद्विषममतिप्रुष्टं तत् ऋष्टमभिधीयते ।
तीव्रदाहो यथावन्तो यत्र स्फोटा भवन्ति हि ।
चिरैरेण ते प्रशाम्यन्ति तद्दुर्दग्धमुदाहृतम् ॥
ताम्रवर्णमगम्भीरं दाहपीडासमन्वितम् ।
सुसंस्थितश्च कथितं सम्यग्दग्धं भिषग्वरैः ॥
त्वक्काष्ठं यत्र दग्धं स्याद्विषो वपुषस्तथा ।
शिरास्त्रायस्थिसन्धौनां तं वदन्त्यतिदग्धकम् ॥
अत्रार्थं वेदना दाहो ज्वरस्तृणमूर्च्छया सह ।
स्याद्ब्रह्मस्तु चिरादद्रोहे कृत्तं याति विव-
र्णताम् ॥” ॥

अथ ब्रह्मस्य चिकित्सा ।

“आहौ शोथहरो लेपस्तत्सु परिषेचनम् ।
विस्त्रापनमष्टङ्गोऽक्षतः स्यादुपनाहनम् ॥
पाचनं भेदनं पञ्चात् पीडनं शोधनं तथा ।
रोपणं वर्णकरणं ब्रह्मस्यैते क्रमाः स्मृताः ॥”

क्रमाश्चिकित्साः । सुश्रुतेषु ब्रह्मस्य षष्टिरूपक्रमा
लिखिताः सन्ति । ते सर्वेऽत्र विस्तरभयात्
लिखिताः ॥ * ॥ तत्राहौ शोथहरो लेपमाह ।

“यथा प्रज्वलिते वेश्मन्मभसा परिषेचनम् ।
क्षिप्रं प्रशमयत्यग्निमेवमालेपनं रुजम् ॥
बीजपूरजटाङ्गिष्ठा देवदारु मलौघघम् ।
रास्त्रायिमस्थो लेपोऽयं वातशोथविनाशनः ॥ * ॥
मधुकं चन्दनं दूर्वा नलमूलान् पञ्चकम् ।
उशीरं बालकं पञ्च लेपोऽयं पित्तशोथहा ॥
न्यग्रोधोद्वराश्च त्र्यम्बकवेतसवल्कलैः ।
सप्तपिण्डैः प्रदेष्टुः स्याच्छोथः पित्तसमुद्भवे ॥ * ॥

आगन्तुजे रक्तजे च लेप एषोऽभिपूजनः ।
अजगत्वाजद्वित्री च मञ्जिष्ठा सरलस्तथा ।
एकैकिकाश्वगन्धा च लेपोऽयं श्लेष्मशोथहा ॥
अजद्वित्री मेढ्राद्वित्री । एकैकिका श्वामनि-
सोतः

“लज्जा पुराणपिण्याकं शिशुत्वक् शिकता
श्रवा ।

ब्रह्मपिष्टः सुखोष्णोऽयं प्रलेपः श्लेष्मशोथहा ॥ * ॥

ब्रह्मः

न राज्ञौ लेपनं दद्याद्दत्तं न पतितं तथा ।

न च पर्युषितं शुष्कमात्रं तत्रैव धारयेत् ॥”

दत्तं दत्तमेव पुनर्न दद्यात् । पतितं दीयमानं
यदद्यात् पतितम् । पर्युषितं लेपनद्रव्यकल्को-
क्तं यत् पर्युषितम् ।

“तमसा पिहितो ह्यग्रा रोमरूपसुखे स्थितः ।

विना लेपेन निर्याति राज्ञौ नालेपयेद्दत्तः ॥

राजावपि प्रलेपस्तु विधातव्यो विचक्षणेः ।

अपक्वशोथे गम्भीरे रक्तपित्तसमुद्भवे ॥” ॥

अथ परिषेचनमाह ।

“यथाभूमिः सिध्यमानः शान्तिमभिर्ह गच्छति ।

दीर्घाभिरैवं सहसा परिषेकेण शान्तिरिति ॥”

तदुच्यते --

“वातप्रौषधनिकायेस्तेलेमांसरसेष्टुतैः ।

उण्णैः संसेचयेत् शोथं वातिकं काष्ठिकेन तु ॥

पित्तरक्ताभिघातोऽयं शोथं सिञ्चेत् शीतलेः ।

चौराज्यमधुवक्त्रेऽसुरसेः पित्तहरेः श्लेतेः ॥

कफप्रौषधनिकायेरश्लेतेः परिषेचयेत् ।

तेलचारास्त्रस्यैव शोथं श्लेष्मसमुद्भवं ॥” ॥

अथ विस्त्रापनमाह ।

“रुजतः कठिनस्यास्य कार्यं विस्त्रापनं शनैः ।

अथ शोथस्य विस्त्रापनस्य विधिमाह । सुश्रुतः ।

“अद्वयं स्वेदयित्वा तु वेणुनाद्या शनैः शनैः ।

विमर्देयेद्भिषग्वदमन् तलेनाङ्गुलकेन वा ॥”

वेणुनाद्या स्वेदयित्वा उण्णस्वेदं कृत्वा ॥ * ॥

रक्तमोक्षणमाह ।

“वेदगोपशमार्थाय तथा पाकसमाय च ।

अचिरतोऽपतिते शोथे शोथितसावणचरेत् ॥”

चरेत् कुर्वातु ।

“एकतस्तु क्रियाः सर्वा रक्तमोक्षणमेकतः ।

रक्तं हि वेदनामूलं तर्कनास्ति न चापि रुक् ॥

विवर्णं कठिने श्यावे व्रणे चात्यन्तवेदने ।

सविशेषे विशेषेण जलौकोभिः घटैरपि ॥”

शोथितसावणचरेदित्यनेनान्वयः ॥ * ॥

अथोपनाहस्वेदमाह । तस्य विधिर्भोजसाधन-
प्रकरणे कथित एवास्ति ।

“रुजावनां दाहवर्णानां कठिनानां तथैव च ।

शोथानां स्वेदनं कार्यं ये चाप्येवं विचारयन्त ॥”

शोथानां सामान्यानां व्रणाः व्रणशोथाः तेषा-
मपि स्वेदनं कार्यम् ।

“शोथयोरुपनाहान् दद्यादामविदग्धयोः ।

प्रशाम्यत्यविदग्धस्तु विदग्धः पाकमेति च ॥”

अविदग्धः आसः । विदग्धः पाकोऽन्तुष्टः । य
यथा --

“दशमूलो बला रास्त्रा वाजिगन्धा प्रसारिणी ।

मूलं पलञ्च वातारिस्तुवारपुनर्नवाः ॥

शोभाञ्जनः कण्ठा चापि भस्मैवं विन्मैतजम् ।

श्रवकापसंयोजनमयी च कुलत्थिका ॥

तिक्ता यवाश्च सिद्धार्थः कुठरो मूलकं मिथिः ।

यथाप्राप्तेरभौमित्तु ब्रवैरस्मिन् संयुतैः ॥

कक्कीकृतैः सुखोष्णैश्च स्वेदयेद्भिषग्वद्वैः ।

अनेन प्रशमं याति वातशोथो न संशयः ॥”

ब्रह्मः

दशमूलादिरूपमाह ।

“पुनर्नवां दाह शुष्की शिशुः सिद्धार्थ एव च ।

अन्मपिष्टः सुखोष्णोऽयं प्रलेपः सर्वशोथहा ॥”

पुनर्नवादिरः ॥ * ॥

अथ पाचनमाह ।

“न प्रशाम्यति यः शोथः प्रलेपाद्विधानतः ।

ब्रह्माणि पाचनीयानि दद्यात्तत्रोपनाहने ॥”

पाचनद्रव्याण्याह ।

“श्रवकमूलशिशुग्री पलानि तिलसर्वपाः ।

अतसीसक्तवः किल्लमुण्डब्रह्मश्च पाचनम् ॥”

श्रवणलादीनामतस्यन्ताः सक्तवः कर्तव्याः ।

किण्वं सुराजीवम् । यवगोधूमधान्धादिप्रकारः

अन्यन्नोष्णद्रव्यं ब्रह्मस्य पाचनं भवति ॥ * ॥

अथ भेदनमाह ।

“अन्तःपुयेषु वक्त्रेषु तथैवीतसङ्गवनस्पि ।

गतिमत्स्य रोगेषु भेदनं संप्रयुज्यते ॥”

उत्सङ्गवत्सु कोटरवत्सु । गतिमत्सु नाडी-

वर्षेषु । भेदनं शस्त्रमौषधकर्म च ॥ * ॥ तत्र

शस्त्रेण भेदनमाह ।

“रोगे यधनमाधे तु यथादेशं प्रमादतः ।

शस्त्रं विधाय दोषस्तु स्त्रावयेत् कथितं यथा ॥”

कचित्कृच्छ्रनितेपापवादमाह ।

“बालवृद्धासहजीवाभीरूणां योषितामपि ।

व्रणेषु मर्मजातेषु भेदनं द्रव्यलेपनम् ॥”

तत्र भेदमाह ।

“चिरविक्रान्तिको दन्तो चित्रको हयमारकः ।

कपोतकङ्कयधारा मूलं लेपेन दारुणम् ॥”

चिरविक्रान्तः करङ्गः । अमिकः भल्लातकः ।

“भल्लातकासहत्वे तु रक्तचन्दनमिष्यते ॥”

हयमारकः करवीरः । दारुणं भेदनम् ।

“दारुणं तथा चारो दारुणः परिकीर्तितः ॥”

चारुद्रय अपामार्गादि । चारः खर्जिका यव-

चारादिः ।

“हस्तिदन्तो जले पिष्टो विन्दुमात्रः प्रलेपतः ।

अत्यन्तकठिने शोथे कथितो भेदनः परः ॥” ॥

अथ पीडनमाह ।

“पुयगर्भाननङ्गारान् ब्रह्मन् मन्मैगतामपि ।

यथोक्तेः पीडनद्रव्यैः समन्तात् परिपीकुर्येत् ॥”

पीडनद्रव्याण्याह ।

“द्रव्याणां पिच्छलानां त्वद्भूतानि प्रपी-

कुर्येत् ।

यवगोधूममाषाणां चूर्णानि च समाधतः ॥

न्यग्रमागमुपेक्षितं प्रलेपं पीडनं प्रति ।

न चापि सुखमालिख्येनया दोषः प्रसिध्यते ॥”

पीडनं प्रति पीडनद्रव्यलेपं प्रति । पीडनद्रव्य-

लेपे शुष्यन्तमपि धारयेदित्यर्थः । तथा ब्रह्मस्य

मुखे लेपं विना प्रसिध्यते खति ॥ * ॥

अथ शोधनमाह ।

“व्रणस्य त्वविशुद्धस्य कायः शुद्धिकरः परः ।

पटोलनिम्बपञ्चस्य सर्वेष्वेव प्रयुज्यते ॥

वातिके दशमूलानां चौरिकां पेतिकं व्रणे ।

आरुणधादेः कफजे कषायः शोधने हितः ॥

ब्रह्मः

अन्वत्योऽङ्गुलरश्मिचटवेतचर्चं स्तम्भम् ।
ब्रह्मशोथोपदंशानां नाशं चालनात् स्तम्भम् ॥
ते लभन्त्यवयवाङ्गुलिपञ्चनिशायुगैः ।
अष्टद्वययुतैः कार्यैः प्रलेपो ब्रह्मशोधनः ॥
एकैकं सारिवाङ्मूलं सर्वत्रयविशोधनम् ।
निम्बपत्रतिलादन्तीचित्रतुसैव्यवमाचिकम् ।
दुष्टत्रयप्रशमनो लेपः शोधनकेशरी ॥
शोधनकेशरी शोधनश्रेष्ठः ।
“लेपाभिस्त्वदलेः कल्केनैव शोधनरोपणः ।
अथवाऽष्टद्विंशत्यादिपित्तश्लेष्मकमीन् चरेत् ॥
ब्रह्मन् विशोधयेत् वर्णां छत्वा स्यात् सन्धि-
मर्मणान् ॥
अभयचित्रतादन्तीलाङ्गुलीमधुसैव्यैः ।
निम्बपत्रचूर्णचौद्रदार्जीमधुकसंयुता ।
वसिष्ठिलानां कल्को वा शोधयेद्दोषयेद्-
ब्रह्मम् ॥” ॥

अथ रोपणमाह ।
“अपेतपूतिमांसानां मांसस्थानमरोहणम् ।
कल्कस्तु रोपणे देयस्तिलजो मधुसंयुतः ॥
अथगन्धा वहा लोभः कटफलं मधुयष्टिका ।
समज्जा धातकीपुष्पं परमं ब्रह्मरोपणम् ॥
मधुयुक्ता शरपुष्पा सर्वत्रयरोपणी कथिता ।
सुखवीपचतुरवला मोचा कुठेरका ॥
पृथगेति प्रलेपेन गम्भीरब्रह्मरोपणाः ॥”
सुखवीपज कलौष्ठीपज । अस्या एतदेव नाम
युक्तं धृतम् । कुठेरक वरवरी ।
“ककुभोऽङ्गुलरश्मिचटवेतचर्चं स्तम्भम् ।
त्वक्चूर्णैश्चर्चिता लेपात् प्ररोहन्ति महाप्रणाः ॥
प्रियङ्गुधातकीपुष्पयष्टीमधुयुतं च ।
छत्वाचूर्णकृतानि स्यु रोपणान्यवधूनात् ॥
अथचूर्णं समधुकं सतेजं सह सर्पिषा ।
दद्यादलेपनं कोणं दाह्युलोपशान्तये ॥
करझारिचर्चिणीलेपो हृत्पादत्रयं लमीन् ।
लसुनस्याथवा लेपो हिङ्गुनिम्बलतोऽथवा ॥
निम्बपत्रवाहिङ्गुसर्पिर्लवणसंयुतः ।
धूपनं स्याद्ब्रह्मे रजःलसिकच्छुजापहम् ॥
ये क्लेदपाकसुतिगन्धवन्तो
ब्रह्माचरोऽप्यः समताश्च शोधाः ।
प्रयान्ति ते गुग्गुलुमिश्रितेन
पीतेन श्रान्तिः क्षिपलाहृतेन ॥
पटोलनिम्बासनसारधात्री-
पथ्याचर्चिर्न्यहमरुर्मुखे तु ।
पिबेत् इतं गुग्गुलुना विसर्प-
विस्फोटदुष्टत्रयश्रान्तिमिच्छन् ॥” ॥

अथ सर्वार्थत्वाकरणम् ।

“मनःश्रिता समञ्जिष्ठा सनात्ता रजनीदयम् ।
प्रलेपः सघृतचौद्रकचः सावर्ण्यस्तु स्तम्भः ॥”

अथ ब्रह्मजो भोजनम् ।

“जीर्णश्राव्योदनं श्लिष्टमण्यमुष्णं द्रवोत्तरम् ।
भुञ्जानो जाङ्गलेर्मांसैः शीघ्रं ब्रह्ममपोहति ॥
तच्छुलीयकजीवन्तीवास्तुसुनिष्यक्तैः ।
वातं मूलकवातार्कपटोलेः कारवेज्जकैः ॥

ब्रह्मः

सदाहिमेः सामलकैः हृतभृष्टैः ससैव्यैः ।
अथैरेवं गुणैर्वापि सुहादीनां रसेन च ॥”
रभिः सह जीर्णश्राव्योदनं भुञ्जानः शीघ्रं ब्रह्म-
मपोहतीत्यन्वयः ।
“अथ दधि च शाकश्च मांसमानूपमोदकम् ।
शीरं गुह्यश्च चान्यानि ब्रजितः परिवर्जयेत् ॥
त्रये चययुरायायात् स च रागाश्च जागरात् ।
तौ च रक् च दिवास्वापात् ताश्च न्युत्थ्य
मैयुनात् ॥” ॥

अथान्नब्रह्मचिकित्सा ।

“क्रुद्धं सद्यो ब्रह्मं क्रुद्धादूह्यैश्चाधश्च शोधनम् ।
क्रिया शीता प्रयोक्तव्या रक्तपित्तोष्णशरी ॥
लङ्गुलश्च वलं शाला भोजनं चासमोन्मनम् ।
पृष्टे विदलिते चैव सुतरामिष्यते विधिः ॥
हृस्ते भिन्ने तथा विह्वले च वाह्यगतसिधेत् ।
रक्तजलापत्रं रजः करोति पवनो भृशम् ॥
अहपापपरीधिकलेपास्तत्रोपनाहनम् ।
कुर्वीत अहवस्त्रिंशत् मारुतप्रौषधैर्भिषक् ॥
खड्गादिच्छिन्नगान्तस्य तत्कालं पूतितो ब्रह्मः ।
गाङ्गैरुक्तीन्मरुतैः सद्यः स्यात् गतवेदनः ॥
गाङ्गैरुक्ती नागबला गुरसकरी इति लोके ।
“कषायमधुराः शीताः क्रियाः सर्वाः प्रयो-
जयेत् ॥
सद्यो ब्रह्मणां सप्ताहात् पश्चात् पूर्वोक्तमाच-
रेत् ॥

आमाशयस्य रुधिरं विदध्याहमनं नरः ।
तस्मिन् पक्षाशयस्य तु यस्यायात् स विरे-
चनम् ॥

लाथो वंशत्वगेरखस्वद्व्याप्तमिहा ज्ञतः ।
हिङ्गुसैव्यवसंयुक्तः कोष्ठस्यं सावयेदहम् ॥
यवकोलकुलत्यानां निज्जेहेन रसेन च ।
भुञ्जीतान्नं यवागुं वा पिबेत् सैव्यवसंयुतम् ॥
जातीनिम्बपटोलपत्रकटुकादावौनिशाराविवा-
मञ्जिष्ठाभयतित्तुत्यमधुकेर्महाज्वीरैः समैः ।
सर्पिःसिद्धमनेन स्याद्ब्रह्मना मर्माश्रिताः साविण्यो
गम्भीराः सरुजो ब्रह्माः सगनिकाः शुद्धानि
रोहन्ति च ॥

उह्वयेदोपदेशेन पारम्यर्थोपदेशतः ।
जातीघृतेन संसिद्धे क्षेप्रस्यं सिक्चकं बुधैः ॥
इति आद्यादिष्टम् ॥ ॥

“जातीनिम्बपटोलानां नक्तमालस्य पक्कावाः ।
सिक्चं समधुकं कुष्ठं हि निशे कटुरोहिणी ॥
मञ्जिष्ठा पक्कां पथ्या लोध्रत्वक्कीलसुत्पलम् ।
सारिवा तुत्यकं चापि नक्तमालफलं तथा ॥”
सारिवास्याने सनिम्ब इति च पाठः ।
“एतानि समभागानि कल्कीकृत्य प्रयजतः ।
तिलतेजं पचेत् सम्यक् वेद्यः पाकविचक्षणः ॥
विषत्रये समुत्पन्ने स्फोटके कक्षरोगिणि ।
ददवीसर्परोगेऽप्यु कौटदष्टेऽप्यु सर्वथा ॥
सद्यः श्लेष्मप्रहारेऽप्यु दग्धविह्वले चैव हि ।
नखदन्तचर्चते देहे दुष्टमांसापकर्षणे ॥
भक्षणेन हृतं तेजमिदं शोधनरोपणम् ॥

ब्रह्मः

तेजं आद्यादि नास्तेतत् प्रसिद्धं भिषगाहृतम् ॥
इति आद्यादितेजम् ॥ ॥
“चित्रकरवीरामठशरपुष्पाङ्गुलीकसिन्दुरैः ।
सविषेक्षया सकुष्ठैः कटुतेजं साधसंयुक्तम् ॥
विपरीतमल्लतेजं दुष्टत्रयं तथा नाङ्गीम् ।
बहुभिषजै रसाध्यामपथ्यभोक्तुं नित्यं इति ॥”
इति विपरीतमल्लतेजम् ॥ ॥
“अन्वतापटोलमूलनिषलान्निकटुहृमिन्नानाम् ।
समभागानां चूर्णं सर्वसमो गुग्गुलीर्भागः ॥
प्रतिवासरमेकैकोऽखादेदिहाचपपरिमाणम् ।
जेतुं ब्रह्मवाताह्वगुह्योदरशोथवातरोगाश्च ॥”
इति अन्वतादिगुग्गुलुः ॥ ॥

अथामिदग्धस्य चिकित्सा ।

“ब्रुहस्याभिप्रपतनं कार्यसुखं तथैवधम् ।
सम्यक्स्त्रिंशत् शरीरे तु स्त्रिंशं भवति शोभि-
तम् ॥
प्रहत्या सलिलं शीतं स्कन्द्यन्त्यतिशोषितम् ।
तस्मात् सुखयति भुष्टं न तु शीतं कदाचन ॥”
स्कन्दयन्ति शोधयन्ति ।
“शीतासुख्याश्च दुर्गन्धे क्रियां क्रुष्यात्ततः पुनः ।
घृतालेपप्रसेकास्तु शीतानेवास्य कारयेत् ॥
सम्यग्दग्धं तुगाचीरीरुक्चचन्दनैरुक्तेः ।
सान्धतेः सर्पिषा युक्तेरालेपं कारयेद्विषक् ॥
आम्यान्पौदकेर्मांसैः पिष्टैरेनं प्रलेपयेत् ।
अतिदग्धं विशीर्णानि मांसानुद्धृत्य शीतलाम् ॥
क्रियां क्रुष्यात् ततः पश्चाच्छालितकुलककणैः ।
तिष्ठत्याश्च कषायैर्वा घृतमिश्रेः प्रलेपयेत् ॥
वदरीलक्कषायैर्वा घृतमिश्रेः प्रलेपनम् ।
यवान् दग्धा मसीकृत्य तैलेन युतया तथा ॥
अथ सर्वामिदग्धस्य लेपनाद्ब्रह्मरोपणः ।
ब्रह्मं गूढविचित्रं वा ह्यादयेद्यवोदनेः ॥
मधूच्छिष्टं समधुकं लेपं सर्जरसं तथा ।
मञ्जिष्ठाचन्दनं मूर्त्वा पिष्ट्वा सर्पिषि पाच-
येत् ॥

सर्वेषामिदग्धानामेतद्रोपणमुत्तमम् ॥

इति सिक्चकादिष्टम् ॥ ॥

“सिद्धं कषायकल्काभ्यां पटोल्या कटुतेजकम् ।
ब्रह्मदग्धरज्जा सावदाह्विस्फोटनाशनम् ॥”
इति पटोलीतेजम् ॥

“वातोष्णमश्रुतं दुष्टं संश्लोष्य यथितं ब्रह्मम् ।
क्रुष्यात् सदाहं कक्षाटं ब्रह्मपथ्यस्तु स स्तम्भः ॥
कम्पित्यक्तं विडङ्गानि त्वचं दार्द्र्यास्तथैव च ।
पिष्ट्वा तेजं पचेत्तन्मु ब्रह्मपथ्यधरं परम् ॥”

इति ब्रह्ममन्त्रव्यासिदग्धब्रह्माधिकारः ॥ ॥

भयाधिकारस्तु भयशब्दे ब्रह्मः । नाङ्गीब्रह्म-
निदानं नाङ्गीब्रह्मशब्दे ब्रह्मम् ॥ ॥ अथ
नाङ्गीब्रह्मस्य चिकित्सा ।

“कुष्ठकंदुग्धदावौर्भर्वन्ति कृत्वा प्रपूरयेत् ।
एष सर्वेश्वरीरस्यां नाङ्गीं हन्त्यात् प्रयोगेराट् ॥
आरत्नधनिशालाकाङ्गुल्या चौरसंयुता ।
सुखवर्तिन्ये योष्या शोधनी गतनाशनी ॥”
काका मञ्जिष्ठा ।

व्रणः

“जात्यर्कसम्पादकरद्वन्द्व-
सिन्धुसौवर्चलयावशुकेः।

वर्णिः कृता हन्यचिरेण नाङ्गी-
कृत्वाचिरपिष्टा सह चित्रकेण॥

नाथाः प्रखेण वदनं दृष्टुं कृता प्रवेष्टयेत्।
कृशलो वस्त्रविधिना तेलं जात्यादिसाधितम्॥
एवमन्यत्र यत्तेजं दृष्टं वा खरसं तथा॥
यत्तेजं मृदुधनं पत्रं खरसं वा तथैव च॥”

इति वा पाठः॥

“नाथा अभ्यन्तरे वैद्यो लघुहस्तः प्रवेष्टयेत्।
कपूर्वरकरैस्तेजं सिद्धार्थकमयं भिषक्।

“पदेन सिन्धुसौवर्चलयावशुकेण॥
गुग्गुलुनिषलयाद्यैः समीचीनान्ययोजितम्।
अन्यप्रमाणां गुटिकां खादेच्छीताम्बुना नरः॥
नाङ्गीदुष्टवर्णं मूलसुदावर्णभगन्दरम्।

गुल्मश्च गुदजान् हन्यात् पयिराट् पत्रगानिव॥”
सप्तगुग्गुलुः। इति नाङ्गीव्रणाधिकारः॥३॥

भगन्दरस्य निदानं चिकित्सा च भगन्दरग्रन्थे
द्रष्टव्यम्। उपपदंशस्य निदानादुपपदंशग्रन्थे

द्रष्टव्यम्॥३॥ अथोपपदंशस्य चिकित्सा।
“उपपदंशेषु सर्वेषु स्निग्धस्निग्धस्य देहिनः।

मेढ्रमध्ये शिरां विधीयते पातयेदा जलौकसः॥
सद्यो निर्जतदोषस्य वक्रशोथानुपशम्यतः।

पाको निवार्यो यत्नेन शिञ्जल्यकरः स यत्॥
वटप्रोहार्जुनजम्बुलोध-

पण्याहरिद्रारचितः प्रलेपः।
अथा तथा शोथमपाकरोति

सर्वोपपदंशेषु ततो हितोऽयम्॥
उपपदंशेषु पक्षिषु व्रणपचालनं हितम्।

त्रिफलायाः कषायेण भृङ्गराजसंन वा॥
नीलोत्पलं सुकुसुमं पद्मं सौगन्धिकं तथा।

एव चूर्णं धूलनार्थं प्रलेपश्चात्र प्रस्यते॥
वन्धकदेलचूर्णेन रजसा दाडिमत्वचः।

गुच्छनाम्नद्वये कुर्यात्पुनः पूगपलेन वा॥
दृष्टेत् कटाक्षे त्रिफला तन्मखी मधुसंयुता।

प्रलेपेनोपपदंशस्य व्रणः सद्यः प्ररोहयेत्॥
पटोलनिम्बत्रिफलाकिरात-

कायं पिबेद्वा खदिरासनाभ्याम्।
सगुग्गुलुं वा त्रिफलायुतं वा

सुवर्णपदंशोपहरः प्रयोगः॥
भूनिम्बनिम्बत्रिफलापटोल-

करझझात्रीखदिरासनानाम्।
कषायकण्ठैः शतमाशु चार्ण्यं

सर्वोपपदंशोपहरं प्रददम्॥
इति भूनिम्बादिष्टम्॥

“कृतानि यानि प्रोक्तानि कुष्ठे नाङ्गीव्रणे व्रणे।
उपपदंशे प्रयोष्यानि सेकाभ्यञ्जनभोजने॥

आरुख्येण संक्षिप्तं विज्ञवर्त्ममेष्वेतः।
इहैव तान्तस्तथा चिकित्सा व्रणवचरेत्॥”

इत्युपपदंशधिकारः॥३॥

शुक्रदोषाधिकारः शुक्रदोषग्रन्थे द्रष्टव्यः। इति
भावप्रकाशः॥३॥ अथ व्रणनाशकतेजम्।

५५८

व्रतं

“उद्ध्वरं वटप्रश्नं लघुदयमयाचनम्।

पिप्पलश्च कदम्बश्च पलाशलोध्रानिष्टकम्॥

मधुकमाभ्यसर्जश्च वटं पद्मकेशरम्।

शिरौषवीजं कतकमेतत् कायेन साधितम्।

तेजं हन्ति व्रणाल्लपाश्चिकालभवानपि॥”

इति मातङ्गे १८८ अध्यायः॥

व्रणजत, पुं, (व्रणं करोतीति। ज + कृप्। तुमा-
गमश्च।) भज्जातकः। इति रज्जमाला। चत-
कारके, चि॥

व्रणकेतुग्री, स्त्री, (व्रणकेतुं हन्तीति। हन + टक्।
डीप्।) दुग्धकेतुग्रीवः। इति राजनिर्घण्टः॥

व्रणहट्, (घृ) पुं, (व्रणस्य हट् शब्दः।) आक्षय-
यष्टिका। इति शब्दचन्द्रिका॥ व्रणहथके, चि॥

व्रणहः, पुं, (व्रणं हन्तीति। हन + हः।) एरु-
हः। इति शब्दचन्द्रिका॥ व्रणघातके, चि॥

व्रणहा, स्त्री, (व्रणं हन्तीति। हन + हः।
स्त्रियां टाप्।) गुडचूर्णी। इति शब्दचन्द्रिका॥

व्रणजत, पुं, (व्रणं करोतीति। ज + कृप्। तुक्
च।) कलिकारीवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

व्रणारिः, पुं, (व्रणस्य अरिः शत्रुः।) बोलम्।
अगस्त्यवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

व्रतं, स्त्री पुं, भक्षणम्। इत्युणादिकोषः॥ (त्रयते
इति। वृत्, वर्ये + बाहुलकात् अतच्। सच्
कित्।) पुण्यजनकोपवासादि। तत्पर्यायः।

नियमः २ पुण्यकम् २। इत्यमरः॥ नियमः ४
संयमः ५। इति शब्दरत्नावली॥ अथ व्रत-

विधिः। तदारम्भप्रतिष्ठयोर्व्यङ्ग्यकालमाह
ज्योतिषिः। गुरोर्भगोरक्षवाक्यौ वार्धके सिद्धौ

गुरौ इति। उद्धो बालो दिनत्रयमित्यन्तम्।
भटप्रतिष्ठातृत्वादावनुसन्धेयम्॥३॥ बुधार्द्रमी-

व्रते विप्रयो राजमानोऽङ्गीकृतौ यथा,—
“हिमेन्द्रसुतसंयुक्ता पूर्णा या च सिताष्टमी।

तस्यां नियमकर्तारो न स्युः खलितसम्यदः॥
पतङ्गे मकरे यातं देवे जायते माधवे।

बुधार्द्रमीं प्रकुर्वीत वर्जयित्वा तु चैत्रकीम्॥
प्रसुप्ते च जगमात्रे सन्ध्याकाले मधौ तथा।

बुधार्द्रमीं न कुर्वीत कृता हन्ति पुराजतम्॥”
अथ व्रतानुष्ठानम्। तत्र देवतः।

“अमुक्ता प्रातराहारं खात्वा चैव समाहितः।
सूर्यादिदेवताभ्यश्च निवेद्य व्रतमाचरेत्॥

ब्रह्मचर्यं तथा शौचं सत्यमाभिवर्ज्यनम्।
व्रतेष्वेतानि चत्वारि वरिष्ठानि नित्यं च॥”

अत्र प्रातरित्यस्यामुक्तत्वं नात्ययः। किन्तु
व्रतमित्यनेनात्ययोऽभ्यर्चितत्वात्।

“प्रातः सङ्कल्पयेद्बुधानुपवासावनादिकम्।
नापरारुहे न मध्याह्ने पित्रकालौ हि तौ स्तनौ॥”

इति वराहपुराणे कथाव्यवसायः। व्रतानामुक्ता
प्रातराहारमिति।

“सुनिर्भरिदृशं प्रोक्तं विप्राणां सर्ववासिनां
नित्यम्॥

अहनि च तथा तमस्त्रिणां चाहं प्रहरया-
मानः॥”

व्रतं

इति ह्यन्धोगपरिशिष्टादिकाहारं पूर्वदिने कृता
परदिने खात्वाचम्य सूर्यादिदेवेभ्यो निवेद्य।

ॐ स्वर्गः सोमो वम इत्यादिमन्त्रैश्च सान्निध्यं
प्राप्य व्रतमाचरेत्। ततः सङ्कल्पयेत्। यद्वा
सूर्यादिदेवेभ्यो निवेद्य पूजनीयदद्यादि एषा
व्रतमाचरेत् व्रतं कुर्यात्। तद्विधानञ्च श्रान्ति-

पर्वणि।
“यद्दीप्तौद्ध्वरं पात्रं वारिपूर्णमुदहस्ततः।

उपवाससु यद्दीप्ताय यद्वा वार्येव धारयेत्॥३॥
कर्मादौ सूर्यपूजामाह मत्स्यपुराणम्।

“यावत् दीयते चार्घ्यं भास्कराय महात्मने।
तावत् पूजयेद्दिण्यं शङ्करं वा महेन्दरोम्॥”

नवग्रहपूजामाह मत्स्यपुराणम्।
“नवग्रहमखं कृत्वा ततः कर्म समारभेत्।

अन्यथा पलदं पुंसो नैकाग्र्यं जायते कचित्॥”
आदिवादिपूजामाह पद्मपुराणम्।

“आदित्यं गणनाय च देवीं तत्र यथाक्रमम्।
नारायणं विशुद्धाख्यं अन्ते च कुलदेवताम्॥”

यत्तु।
“देवतादौ यदा मोक्षान् गच्छेत्तत्र न पूजयेत्।

तदा पूजाफलं हन्ति विप्रराजो गणाधिपः॥”
इत्यनेन गणेशपूजनस्यादित्यसुक्तं तत् सूर्यपूज-

तरपरम्। कुलदेवतैश्च कुलाद्युपलक्ष्यम्।
“व्रतयन्निवासेषु आहो होमेष्वेते जपे।

आरब्धे सुतकं न स्यादनारब्धे तु सुतकम्॥”
तत्र विशेषयति मत्स्यपुराणम्।

“गर्भिणीं स्तनिकां नक्तं कुमारीं च रत्नखला
यदाशुक्ता तदायमेव कारयेत् क्रियते सदा॥

उपवासाशक्तौ तु नक्तं भोजनं कुर्वीत।
“उपवासेष्वशक्तानां नक्तं भोजनमिष्यते॥”

इति वचनान्तरात् अशुद्धा चैतु पूर्णा कारयेत्।
कायिकश्चोपवासादिकं सदा शुद्धया अशुद्धया

वा स्वयं क्रियते। अत्यन्तासामर्थ्यं पुत्रादिप्रति-
निधिद्वारा उपवासः कार्यः। तदभावेऽशु-

कल्पः। गरुडपुराणम्।
“भाष्या भर्तृव्रतं कुर्यात् जायायास्तु पति-

स्तथा।
असामर्थ्यात् इयोक्ताभ्यां व्रतभङ्गो न जायते॥

पुत्रं वा विनयोपेतं भगिनौ भ्रातरं तथा।
एवामभाव एवायं ब्राह्मणं विनियोजयेत्॥”

आरब्धव्रतस्यासमाप्तौ मर्यादपि तत्पूजाप्रति-
माह्वारिः।

“यो यदर्थं चरेद्ब्रह्मं न समाप्य ज्ञतो भवेत्।
स तत्पुण्यफलं प्रेत्य प्राप्नुयात्तद्वरवीत॥”

प्रत्य परकीर्ते। शास्त्रपुराणम्।
“लोभाज्जोहात् प्रमादाद्वा व्रतभङ्गो यदा

भवेत्।
उपवासव्रतं कुर्यात् कुर्याद्वा केचनमुक्तम्॥”

मोक्षो भवः। प्रमादोऽनवधानता। वाशब्दः
समुच्चये तेन मुक्तञ्च कार्यं मुक्तनाकरणे

द्विगुणं प्राप्यतेतम्। उपवासव्रताशक्तौ चतु-
र्विंशतिपञ्चा देयाः। पद्मपुराणम्।

व्रतं

“वपनं नैव नारीणां नाशुद्रव्याजपादिकम् ।
न गोष्ठे शयनं तासां न च दध्याह्नवाजिनम् ॥
सत्त्वान् केशान् ससृज्य हृदयेदङ्गुलिद्वयम् ।
यवमेव तु नारीणां सुकसुखनमादिशेत् ॥”
इति गोवधप्रकरणे विवेचितम् ।
“प्रायश्चित्तमिदं कृत्वा पुनरेव व्रती भवेत् ।
पूर्वं यज्ञीत्वा सङ्कल्पं प्रमादात्तापरेदयदि ।
जीवन् भवति चण्डालो नृतः न्या चाभि-
जायते ॥”

इति प्रायश्चित्तविवेकधृतवचनम् ॥

देवतः ।
“सर्वभूतभयं व्याधिः प्रमादो गुरुशासनम् ।
अव्रतज्ञानि कथ्यन्ते सक्तदेतानि शास्त्रतः ॥”
भर्तृरनुज्ञया स्त्रीणां व्रतकरणे न दोषः । कामं
भर्तृरनुज्ञया व्रतोपवासनियमेभ्योऽदीनामभ्यासः
स्त्रीधर्मे इति संवत्सरप्रदीपधृतशङ्खवचनात् ॥
अत्र कथाश्रवणमाह देवीपुराणम् ।
“तद्भानं तत्पुत्रः स्नानं तत्कथाश्रवणादिकम् ।
उपवासकृतो ह्येते गुणाः प्रोक्ता मनोषभिः ॥”
अथ व्रतप्रतिष्ठाविधिः ।

श्रीभगवानुवाच ।

“गोपथारामसेतूनां मठसंक्रमवेशनम् ।
नियमव्रतलङ्घाणां प्रतिष्ठां श्रद्धां सत्तम ॥
ब्राह्मेण विधिना वद्धिं समाधाय विचक्षणः ।
शिलां पूर्णघटं कांस्यं सम्भवे स्थापयेद्बुधः ॥
ब्रह्मन् सर्वं समासाद्य अपयेद्यवमयं चरम् ।
क्षीरेण कपिलायास्तु तद्विष्णोरिति साधकः ॥
प्रणवेनाभिघास्याथ दूर्वां संघट्टयेत् ततः ।
साधयित्वावतायेथ तद्विष्णोरिति होमयेत् ॥
आहुत्या चैव गायत्र्या तद्विप्रासेति होमयेत् ।
विश्वतश्चरितुक्ता वेदादोहोमयेत्तथा ॥
ॐ भूरगये स्वाहा । ॐ रुक्माय स्वाहा । ॐ
प्रजापतये स्वाहा । ॐ अन्तरीक्षाय स्वाहा ।
ॐ द्यौः स्वाहा । ॐ ब्रह्मणे स्वाहा । ॐ
पृथिव्यै स्वाहा । ॐ महाराजाय स्वाहा ।
ॐ सोमं राजानमिति जुहुयात् । ॐ लोक-
पालेभ्यः स्वाहा । स्वस्वमन्त्रैर्जुहुयाद्यज्ञेभ्यश्च ।
एवं हुत्वा चरोभिर्गं दद्यात् दशदिशां बलिम् ।
ततः पलाशसमिधा हुनेदद्योत्तरं श्रुतम् ॥
आप्यन्तु जुहुयात् पञ्चादेभिर्मन्त्रैर्होतृत्तमः ।
ततः पुरुषसूक्तं च मन्त्रैराप्यन्तु होमयेत् ॥
इरावतीति जुहुयात् तिलान् धृतपरिभुतान् ।
हुत्वा च ब्रह्मविष्णोश्चैवानामनुयायिनम् ॥
गङ्गागामाहुतीहुत्वा लोकेशानामथो पुनः ।
पर्वताणां नदीनाञ्च सप्तद्वीपाणां तथैव च ॥
हुत्वा आहुतिभिर्दद्यात् शुक्ला पूर्णाहुतिचयम् ।
वैवस्वन्तं मन्त्रेण वैष्णवेन सुरोत्तम ॥
पञ्चगव्यं च संप्राश्य दद्यादाचार्यं दत्तव्याम् ।
तिलपात्रं होमयुक्तं सवस्त्रं गामलङ्कृतम् ।
प्रोयतां भगवान् विष्णुरित्युत्खजेद्व्रतं नरः ॥१॥
आरामं कारयेद्यस्तु गन्धेन स चिरं वसेत् ।
मठप्रदानात् खर्जोक्तं प्राप्नोति पुरुषः सदा ॥

पू०

व्रतं

सेतुप्रदानादिकस्य लोकमाप्नोति मानवः ।
प्रपादानादादयश्च लोकमाप्नोत्यसंशयम् ॥
संक्रमाणां यः कर्ता दुर्गतिं तरते नरः ।
स्वर्गलोके च निवसेत् इष्टकासेतुकृतया ॥
गोमार्गस्य तथा कर्ता गोलोके क्रीडते चिरम् ।
नियमव्रतकृदयति विष्णुलोकं नरोत्तमः ॥
लङ्कृतं स्वर्गमाप्नोति सर्वपापविवर्जितः ।
अनेन विधिना मर्त्यः संपूर्णं फलमाप्नुयात् ॥२॥
इयं प्रतिष्ठा सामान्या सर्वसाधारणानाम् ।
कर्त्तव्या देशिकेनैस्तु प्रतिष्ठा यत्र विद्यते ॥
इति संक्षेपतः प्रोक्तः समुदायविधिस्तव ।
सर्वेषामेव वर्णाणां सर्वकामफलप्रदः ॥
सर्वेष्वर्थाय कर्त्तव्या प्रतिष्ठा विधिना बुधैः ।
फलार्थिभिस्तपस्विभ्यं यस्मात्प्रियं लभ्यते ॥”

इति हयशर्षे समुदायप्रतिष्ठापटलः ॥ ३॥
ब्राह्मेण वेदिकेन स्वयस्योक्तविधिनेति यावत् ।
शिलेति उदूखलोपलक्षणम् । कांस्यं अग्निप्रण-
यनार्थम् । कांस्येन अग्निप्रणयनमाह । यस्या-
संग्रहे ।

“शुभं पान्तु कांस्यं स्यात्तनामिं प्रणयेद्-
बुधः ॥

तस्याभावे सरावेण नवेनाभिमुखश्च तम् ।
सर्वतः पाणिपादान्तः सर्वतोऽन्तिशिरोमुखः ।
विश्वरूपो महानमिः प्रणौतः सर्वकर्मसु ॥”
एवञ्चाग्निप्रणयनानन्तरं सर्वत इत्यस्य पाठो
युक्तः । प्रणौत इति मन्त्रलिङ्गात् । अन्यथा
स्थापनानन्तरं एतद्विधानं यथं स्यात् ॥ ३॥
अत्र च पाकाङ्गत्वात् साहसनामानमभिमाह
गङ्गासंग्रहः ।

“प्रायश्चित्ते विधुष्येव पाकयज्ञे तु साहसः ।
पूर्णाहुत्यां न्यडो नाम शान्तिके वरदक्षया ।
आहुत्यं चैव होतव्यं यत्र यो विहितोऽनलः ॥”
प्रायश्चित्ते होमकर्मवैगुण्यसमाधानार्थं प्राय-
श्चित्तात्मकमहायाहुतिहोमादौ । तथा च
हृन्दोगपरिशिष्टम् ।

“यत्र वाहुतिभिर्होमः प्रायश्चित्तात्मको भवेत् ।
तत्तत्सक्तं च विज्ञेयाः स्त्रीपाणिगृह्ये यथा ॥
अपि वाह्नातमिच्छेया प्राजापत्यापि वाहुतिः ।
होतव्या चिर्विकल्पोऽयं प्रायश्चित्तविधिः
स्मृतः ॥”

अत्र चिर्विकल्प इत्यभिधानात् सामगानां भव-
देवभट्टोक्तशास्त्रायनहोमो नियमात्मकः ।
अत्रात्मकायै इहागच्छागच्छ इत्युक्तं यवा-
भावे श्रीह्यादिभिरपि होमः ।

“हविष्येयु यवा सुखास्तदनु जीहयः स्मृताः ।
माषकोदवगौरादीन् सर्वाभावे विवर्जयेत् ॥
यथोक्तवस्त्रसम्पत्तौ ग्राह्यं तदनुकारि यत् ।
यवानामिव गोधूमा श्रीह्रीणामिव शालयः ॥”

इति हृन्दोगपरिशिष्टात् ॥

तत्र गोभिलेन अथ हविर्निवेपति श्रीह्रीन्
यवान् वा कांस्ये चरुस्याद्यां वा असुष्ठे वा
कुष्ठं निर्वपामीति देवतानामोद्देशः । सक्तद-

व्रतं

यजुषा द्विस्तृण्यीमित्यनेन निर्वापक्रमाभिधानात्
सामगेन तन्मात्रं कर्त्तव्यम् । अत्र च विष्णवे
त्वा कुष्ठं निर्वपामीत्यनेन यजुषा चरुं इत्यभि-
धानात् हवनीयनिर्वपणादिवर्जितव्यतिः
कर्त्तव्या । तत्र हृन्दोगपरिशिष्टम् ।

“देवतासंख्या यस्या निर्वपांश्च पृथक् पृथक् ।
तूष्णीं हिरेव यज्ञीयाहोमस्यापि पृथक् पृथक् ॥”
अत्र देवतासंख्या पृथक् पृथक् निर्वपाः ।
अनुनिर्वपस्तत्त्वैवेव । होमोऽपि पृथक् पृथ-
गेवेति । व्यालस्यादिपुरुषदोषेण यज्ञीतस्य-
लेनापि मन्त्रेण निर्वपादिकं समाचरन्ति
याज्ञिकाः ।

“घाते न्यूने तथा च्छिन्ने सामाग्ये मान्तिके

तथा ।

यज्ञे मन्त्राः प्रयोक्तव्या मन्त्रा यज्ञार्थसाधकाः ॥”
इत्युक्तेः । मान्तिके मन्त्रमाग्ये अवधानादौ न्यूने
तत्काले मन्त्रपाठाभावे मन्त्राः प्रयोक्तव्याः ।
कपिलाया अभावे अन्यधनोरपि घृतेन सप्रणव-
तद्विष्णोरित्यनेनाभिघात्यं दूर्वां दक्षिणावर्त्तेन
संमिश्रयेत् । दूर्वां च प्रादेशप्रमाणा द्वाङ्गु-
लिविस्तारा ग्राह्या ।

“इभज्जातीयमिभार्द्धप्रमाणं मेत्तयं भवेत् ।

वृत्तं वार्त्तं च पृथग्यमवदानक्रियात्मकम् ॥

एषेव दूर्वां यस्तत्र विशेषस्तमहं बुवे ।

दूर्वां द्वाङ्गुलपृथग्या तुरीयीनश्च मेत्तयम् ॥”

इति हृन्दोगपरिशिष्टात् ॥

इभार्द्धप्रमाणं प्रादेशमात्रम् । प्रादेशइयमिभस्य
प्रमाणं परिकीर्तितम् । इति हृन्दोगपरि-
शिष्टोक्तेः । अयत्त्यनेन स्वयस्योक्तशेषकर्मसमा-
पनानन्तरं प्रकृतहोमः । अत्र बहुदेवताक-
चरुहोमादुपघातहोमः ।

“चरौ तु बहुदेवतो होमः स्यादुपघातवत् ॥”

इति हृन्दोगपरिशिष्टधृतवचनात् ॥

उपघातलक्षणमाह गङ्गासंग्रहः ।

“पाणिना मेत्तयेनाथ सुवर्णेन तु यद्विः ।

हूयते चानुपस्त्रीयं उपघातः स उच्यते ॥

यदुपघातं जुहुयाच्चरावाग्यं समापयेत् ।

मेत्तयेन तु होतव्यं नाग्यभागो न स्मृतिस्तु ॥”

अनुपस्त्रीयं इत्यनेन सुनि यच्चतुरावर्त्तं पञ्चा-
वर्त्तं वा घृतोपस्त्रीणादिकं तदत्र नास्ति तेन
मेत्तयादिना सक्तं यज्ञीत्वा होतव्यम् ॥ ३॥
प्रकृतहोमात् प्राक् वद्धिपूजनमाह मार्कण्डेय-
पुराणम् ।

“पूजयेच्च ततो वद्धिं दद्याच्चाप्याहुतीः क्रमात् ॥”

तत इति वद्धिर्नामकरणाध्यानानन्तरम् ।

होमादुद्धाने स्मृतिः ।

“मन्त्रेणोद्धारपूर्व्येण स्वाहास्तेन विचक्षणः ।

स्वाहावसाने जुहुयाद्वायन् वै मन्त्रदेवताम् ॥”

ततस्तद्विष्णोरिति मन्त्रेण चरुणा होमयेत् । एवं

आहुत्या प्रत्येकं भूरित्यादिना । गायत्र्या

वाचिञ्या । तद्विप्रासेति तद्विप्रीधो विपय्यवो

जायवांस इत्यादिना । विश्वत इति विश्वत-

व्रतं

सञ्चरत विष्णोसुखं इत्यादिना । वेदाद्योः
अग्निमीये इत्यादिना । इषेतोर्वैत्या इत्यादिना ।
अथ आयाहि इत्यादिना । शमो देवीरित्यादिना
नतुभिः । भूरभये इत्याद्यष्टभिः । ततः सोमं
राजानमित्यादिना । ततो लोकपालेभ्य इत्या-
दिना स्वस्मन्नेक्षत्तदेतौत्तदृष्टदिक्पालमन्त्रैः ।
तत्र सामगानां इन्द्रस्य ज्ञातारमित्यादिना ।
अग्निं च अग्निं दूतं वृणीमहे इत्यादिना । यमस्य
नाके सुपर्णमित्यादिना । निर्वृतेर्वैत्यादि निर्वृ-
तोनां इत्यादिना । वरुणस्य घृतवती भुवनाना-
मित्यादिना । वायोः वात आवातु मेघजं इत्या-
दिना । सोमस्य सोमं राजानमित्यादिना ।
ईशानस्य अभिता शूरयो सुम इत्यादिना ।
ब्रह्मो ब्रह्मयज्ञानं प्रथममित्यादिना । अम-
न्तस्य चर्घणीष्टमित्यादिना । तथा च गोभि-
लीयकस्मैप्रदीपे ।
“ज्ञातारमिन्द्रमवितारमिन्द्रस्य परिकीर्तितः ।
अग्निं दूतं वृणीमहे वज्रमन्त्रो यमस्य वै ॥
नाके सुपर्णसुपयन् वेत्यादिनिर्वृतेक्षता ।
घृतवतीति वरुणस्य वात आवातु मेघजम् ॥
अमन्तमन्त्रः ससृष्टिः सोमं राजानमित्यादिना ।
सोमस्य मन्त्रः कथितस्त्वमित्येतांश्च उच्यते ॥”
इति ईशानस्य ।
“ब्रह्मयज्ञानं प्रथमं ब्रह्मणः परिकीर्तितः ।
चर्घणीष्टतमिति च सप्तस्य समुदाहृतः ॥”
गृहेभ्यः नवग्रहेभ्यः स्वस्मन्त्रैः सर्व्वेवेदसाधा-
रणैः । सृष्ट्याऽऽख्यानेत्यादिना । सोमस्याप्याये-
त्यादिना । मज्जन्त्याग्निर्भुङ्क्ता इत्यादिना । बुध-
स्याग्ने विवस्वदित्यादिना । बृहस्पतेर्बृहस्पते
परिहीयेत्यादिना । शुक्रस्य शुक्रन्त्येव दूयजतम
इत्यादिना । शनैश्चरस्य शमो देवीरित्यादिना ।
राहोः कयानश्चित्रेत्यादिना । केतोः केतुं क्षण-
त्रित्यादिना । तथा च मत्स्यपुराणम् ।
“आख्यानेति सृष्ट्याय होमः कार्या विज्ञानना ।
आप्यायस्वेति सोमाय मन्त्रेण जुहुयात् पुनः ॥
अग्निर्भुङ्क्ता दिवो मन्त्रमिति भौमाय कौन्तेयन् ।
अग्ने विवस्वदुपम इति सोमसुमाय च ।
बृहस्पतिं परिहीया रथेनेति गुरोर्मन्त्रः ।
शुक्रन्त्येव इति च शुक्रस्यापि जिगदन्ते ॥
शनैश्चरायेति पुनः शमो देवीति होमयेत् ।
कयानश्चित्र आभुव दूतो राहोश्चदाहृतः ।
केतुं क्षणोन्नतिं कृष्यात् केतूनामुपशान्तये ॥”
एवं चरहोमं समाप्य चरशेषेण प्राच्यादि-
दिग्भ्यः पायसवलिं दद्यात् । तदुपथा । एष
पायसवलिः ॐ प्राथे दिशे नमः इत्यादिना ।
दक्षिणायै दिशे स्वाहा इति श्रुतिदशानात् । क्षरि-
हरपञ्चक्रसप्तशैवाभ्यां स्वाहास्त्रेण वलिदान-
सक्तम् । वस्तुतस्तु वलिप्रकरण एव प्राच्यादि-
वाग्नीभ्योऽहरहर्नैर्वा प्रयोग इति गोभिलसूत्रे
ख्यालिङ्गनिर्देशात् दिशां देवतात्वं वली प्रती-
यते । अथ त्वत्वातीतिपाठात् शुश्रूक्षहोमोये
दक्षिणायै इत्यनादृत्य ॐ अवाधे दिशे नमः

व्रतं

इति वक्तो प्रपृच्छते । एभिर्ननैस्तद्विष्णोः परमं
पदं इत्यादिवाचस्पत्यैः । व्याख्यन्तिवि तृष्णाश्चैन
समिद्धोमे तेषां यावन्नाना मन्त्राकाङ्क्षायां प्राय-
मिकस्वेन तद्विष्णोरित्यस्य परिग्रहः । ततस्त-
द्विष्णोरिति मन्त्रेण स्वाहामन्त्रेन धृताक्तपलाश-
समिद्धिरथोत्तरशतं जुहुयात् । पूर्वोक्तमन्त्रैः
पूर्वांस्तदेवताभ्यः सवेणाभ्याहूतोर्जुहुयात् ।
पुरुषसूक्तस्तनवेदीकृतः । तत्र साममगानाम् । ॐ
इदं विष्णुरिति । प्रेक्षकस्य विष्णोरिति । प्राकाश
सुषलेव ब्रवाण इति । महश्शरीरेति । त्रिपा-
दूर्ध्व इति । पुरुष एवेदमिति । एसाधानस्य
इति । ततो विराडिति । कयान इत्यादि पुरुष-
सूक्तम् । तथा च सामिधेनो मुनिः । इदं
विष्णुः प्रेक्षकस्य विष्णोः प्राकाशसुषलेव
ब्रवाणः इति वाराहमन्थं पुरुषव्रते ऋषे
वेणावीनामसमिद्धेनां प्रयुञ्जन् विष्णुः प्रीणाति
इति प्राकाशसुषलेव ब्रवाण इति वाराहमन्थ-
मित्यनेन एको मन्त्रः प्रकाशितः । पुरुष इत्य-
नेन पुरुषपदयुक्तपञ्चमन्त्राः । व्रते इत्यनेन कयान-
स्त्रिच इत्येको मन्त्रः । सामगो जुहुयात् ।
यजुर्वेदी तु तत्र प्रसिद्धाभिः महश्शरीरेत्यादि
अग्निभिः षोडशाहूतोर्जुहुयात् । इरावतीति
तितान धृताक्तान् मन्त्रजुहुयात् । एवं ब्रह्मा-
द्याधिभ्यः स्वाहा विष्णुयाधिभ्यः स्वाहा
ईशानानुयाधिभ्यः स्वाहा । एवं पूर्वोक्तनव-
ग्रहमन्त्रैः पूर्वांस्तदेकपालमन्त्रेण जुहुयात् ।
एवं पञ्चेभ्यः स्वाहा नदीभ्यः स्वाहा नद्रेभ्यः
स्वाहा समुद्रेभ्यः स्वाहा भूः स्वाहा भुवः
स्वाहा इति जुहुयात् । ततः परिभाषामिदं
स्वशाखोक्तमहाशान्तिमन्त्रोमे प्रायश्चित्तमन्त्रोमश्च
कृत्वा मन्त्रा तद्विष्णोरिति मन्त्रेण वौषट्कमेन
पूर्णाहुतिवधमत्याज जुहुयादिति विशेषोपा-
दानात् नात्र स्वशाखोक्तपूर्णहोमः । ततः
पञ्चगव्यं चरुश्रेष्ठं प्राश्य श्राल्वा वा हेमयुक्तं
सर्वस्वं तिलपात्रं अलङ्कृतौ गात्रं दक्षिणा-
माचार्याय दद्यात् । आचार्यपदञ्च ।
“उडाहरति वेदाशान्तिं यजत्रिदाः सृष्टीरपि ।
मुनिस्सृष्टिब्रह्मपञ्चमाचार्यं तं वितृण्वथाः ॥”
इति हस्त्यंगपरिशिष्टात् ।
कर्मपिदेष्टुराचार्यत्वेन आचार्यपदं स्वयं होल-
पक्षे ब्रह्मपरं अन्यहोलपक्षे ब्रह्महोतृदयपरम् ।
स्वयं ब्रह्महोतृकर्मकरणपक्षे पुनस्तद्विधायक-
परम् ।
“ब्रह्मणे दक्षिणा देया यच्च या परिकीर्तिता ।
कर्मन्तिःपुन्यमानायां पूर्णपात्रादिका भवेत् ॥
विदधाक्षीचमन्येहृत्विगात्रहरो भवेत् ।
स्वयंषुदभयं कुर्यादस्यै प्रतिपादयेत् ॥”

इति कृद्गोपगिरिष्टे कवाश्वत्थान ॥
 एवं ब्रह्मविप्रिना अग्रिम्यापनादि प्रीयता भग-
 वान् विष्णुरित्यन्तकर्मभङ्गतगोपथादिदान-
 नित्यमन्नलक्ष्णादिकरमात्यररूपा भृगुदाय-
 प्रतिष्ठा कर्तव्या । समुदायस्य प्रकृतगोपथादेः

व्रतं

पतिव्रता सद्गुणप्रतिष्ठा । तथा च कपिलपञ्च-
रात्रम् ।
“प्रतिष्ठाशब्दसंसिद्धिः प्रतिपूर्वाच्च तिष्ठते ।
वक्ष्येत्त्वान्निपातानां संस्कारादौ प्रतिःस्थितिः ।”
तथा च गोपपारेवक्तव्यमस्मिन्कृतस्य फलजन-
कत्वम् । अप्रतिष्ठत्वं निष्फलमित्युक्तिः । एतद्-
व्रतकर्मणा प्रीयतां भगवान् विष्णुरिति समा-
प्रुयात् ॥ १ ॥ अथ व्रतप्रतिष्ठाप्रयोगः । तत्र
जननिष्ठाक्रियः कथानां व्रतं समाप्य तत्तद्विषया-
प्रौढिकामो यथाशक्ति दानादि दद्यात् ।
“व्रते देवयज्ञोत्सर्गं कृपाशीनौ प्रतिष्ठते ।
दद्यात् षोडशदानानि द्विचक्रदानानि चैव वा ॥”
इति दानसागरधृतवचनम् ॥
ॐ तत्र सद्विद्युच्चार्य ॐ अदीत्यानि अमृत-
गोत्रोऽमृतदेशवर्मा सप्तद्वतपलपात्रिकामः
क्षतेनत्वं अमृतव्रतप्रतिष्ठामहं करिष्ये । स्त्री
पेद्व्रतकारिणी सदा अमृतगोत्रामुक्ती देवी-
त्यादौ इति सङ्कल्पं कुर्यात् । ततो घटं संस्थाप्य
पथं देवान् संप्रप्य गौर्यादेवोद्दशमाह्वयाः
संप्रत्याः । पुनश्चैतदा नाम्नीयाहं कुर्यात् ।
तत्र उत्तराभिमुखं ब्राह्मणमुपवेश्य तत्समीपे
आसनमानीय प्रादमुखो यजमानः ॐ मातृ
भवानास्ती इति क्षताञ्जलिर्देव । ॐ साध्व-
मास इति प्रतिवचनम् । ॐ अक्षैषिय्यामो
भवन्तं इति पुनर्कृते ॐ अक्षैरेति प्रतिवचनम् ।
ततो वस्त्रालङ्कारागव्यप्यादिभिरभ्यर्च्य दत्तानां
आनृ धत्वा ॐ अद्य त्यादि अमृतगोत्रममृत-
देशवर्मागमसिन्तं क्षतेनदमृतव्रतप्रतिष्ठाकर्मणि
होमादिकर्मेकरणाय भवन्तमहं व्रष्टे । ॐ
व्रतोऽस्मीति प्रतिवचनम् । ॐ यथाविहितं
व्रतकर्म कुरु । ॐ यथाज्ञानं करवाणि इति
प्रतिवचनम् । ततो वैष्णो पञ्चगव्याभ्युप्य पूर्वं
पथं घटान् घटमेकं वा संस्थाप्य प्रथमालिखत-
क्रमेण भूतपुङ्गवादिगणेशादिपूजां विधाय तत्तद्-
देवतां क्रमेण पूजयेत् । ततो होता स्वयं होत-
विधिनामिं संस्थाप्य ब्रह्मस्थापनात्मनः चत-
स्रपात्रं कुर्यात् । अमृतं सर्वं प्रतिष्ठापद्वसी
क्षेयम् ॥ २ ॥ अथ व्रतप्रयोगः । अक्षिवचनं ज्ञत्वा
क्षयः सोम इति पतिव्रता सङ्कल्पं कुर्यात् । अदी-
त्यादि अमृतकामोऽमृतव्रतमहं करिष्ये । व्रता-
हन्ता आदृतिसंस्थामुत्तिरेत अकारभ्येति च ।
उददमुखो भूत्वा एतत् कुर्यात् । ॐ यः
नित्ये नम इति स्मरणं मां कुर्यात् । ॐ यः
इत्यभ्युचयेत् । वामहस्तेन स्मरणं दृष्ट्वा
कुशलेन प्रणवपूर्वकं चतुर्थमन्त्रदेवतानाम्
तिरेत् । हस्तप्रमाणं स्मरणं चतुर्दशं भिन्न-
तत्त्वज्ञानापूर्णे मध्ये विनश्यदुत्कर्षकं चरित्रा-
नर्गं न तद्विहितंतिप्रमाणाभ्युप्योक्तानि
अष्टदशानि भिन्नतत्त्वज्ञानं पञ्चसूत्रे कृपाणि
कुसुम्भचूर्णे पञ्चसूत्रोर्विष्वादिपञ्चचूर्णे पीठ-
गात्राणि दण्डपुलाकनेन ज्ञत्वा घटं संस्थाप्य
सामान्यार्थं ज्ञत्वा सद्देवताज्ञानं पूजोपकर-

आभ्युक्त गच्छिषादीन् नवग्रहाच्चैव पूजयेत् ।
ततो व्रतदेवताः पूजयेत् । इति व्रततत्त्वम् ॥३॥
अथ व्रततत्त्वम् । दीर्घकालागुपालनीयसङ्कल्पो
व्रतमिति नारायणोपाध्यायानी स्मरतः ।
स्वकर्त्तव्यविषयो नियतः सङ्कल्पो व्रतमिति
श्रीदत्तहरिनाथवर्द्धमानप्रभृतयः ॥ सङ्कल्पश्च
भावे मयेतत् कर्त्तव्यमेव निषेधेन कर्त्तव्यमिति
ज्ञानविशेषः । अतएव सङ्कल्पः कर्म्ममानस-
मित्याभिधानिकाः । वस्तुतस्तु पूर्वोक्तवराह-
पुराणवचनेनैकादश्यापवासस्य व्रतत्वाभिधानात् ।
“एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च ।
उपवासेन चेकेन पादस्तु उदाहृतः ॥”

इत्यादिवाश्वत्क्यादुक्तेषु एकभक्तनतायाचित-
भोजनोपवासादिषु पादस्तुत्वादिवाभिधानाच्च
न सङ्कल्पो व्रतम् । किन्तु सङ्कल्पविषयतत्तु-
कर्म्मैव व्रतमिति । अतएव व्रतानीं सङ्कल्पसम्भव-
त्वमाह मनुः ।

“सङ्कल्पमूलः कामो वै यज्ञाः सङ्कल्पसम्भवाः ।
व्रता नियमधर्माश्च सर्वे सङ्कल्पजाः स्मृताः ॥”
अनेन कर्मणा इदमिदं फलं साध्यत इत्येवं
विषया बुद्धिः सङ्कल्पस्तदनन्तरमिदसाधनतया
अवगते तस्मिन् इच्छा जायते तत्तत्तदर्थं प्रयत्नं
कुर्वीत इत्येवं यज्ञाः सङ्कल्पसम्भवाः । व्रता
नियमरूपा धर्माश्चतुर्थाध्याये वक्ष्यमाणाः ।
सर्वे इत्यनेन अन्येऽपि शास्त्रार्थाः सङ्कल्पादेव
जायन्ते इति कुल्लूकभट्टः ॥३॥ सङ्कल्पमाह
वराहपुराणम् ।

“प्रातः सङ्कल्पयेद्दिङ्मातृपुत्रपुत्रादिकम् ।
नापराह्णं न मध्याह्ने पित्राकालौ हि तौ
स्मृतौ ॥”

सङ्कल्प व्रतस्थारम्भ इत्युक्तं राघवधृतो विष्णुः ।
“व्रतयज्ञविवाचेषु आहुते होमेऽर्चने जपे ।
आरब्धे स्तनके न स्यादगारब्धे तु कृतकम् ॥
आरम्भो वरुणं यज्ञे सङ्कल्पो व्रतजापयोः ।
नाम्दीश्राह्णं विवाहादौ आहुते पाकपरिष्किया ।
निमग्नान्तु वा आहुते आरम्भः स्यादिति
स्मृतिः ॥”

पाकपरिष्कियेति साधेर्देशाद्वाहविषयम् । तत्रैव
तस्यामुद्गृह्यविधानेन तदग्रिपाकस्यासाधा-
र्यत्वात् ॥३॥ सङ्कल्पविधानान्तु संवत्सरप्रदीपे ।
“प्रातःसन्ध्यां ततः कृत्वा सङ्कल्पं बुध आचरेत् ॥”
शान्तिपर्वणि ।

“यज्ञीत्वौजस्रं पात्रं वारिपूर्णांस्तदुत्तुङ्गः ।
उपवासन्तु यज्ञीयादुद्यद्वा सङ्कल्पयेदुबुधः ॥
देवतास्तस्य तुष्यन्ति कामिकं तस्य सिध्यति ।
अन्यथा तु वृथा मर्त्तयाः क्षिप्रान्ति सत्य-
बुधयः ॥”

यद्वेति पक्षान्तरम् । तेन तान्त्रपात्राभावे
सङ्कल्पमात्रं करणीयम् ॥३॥ यज्ञीयव्रताकरणं
दोषमाह ब्रह्मणेयः ।

“पूर्वं व्रतं यज्ञीत्वा यो नाचरेत् काममोहितः ।
जीवन् भवति चाण्डालो नृत्यः आ चैव जायते ॥

हादशीव्रतमादाय व्रतभङ्गं करोति यः ।
हादशाब्दे व्रतं चीर्णं निष्कलं तस्य जायते ॥”
इति नारदीयवचनात् हादशा विंशत्योऽपि ॥३॥
प्रायश्चित्तमाह पद्मपुराणम् ।
“लोभान्मोहात् प्रमादाद्वा व्रतभङ्गो यदा
भवेत् ।

उपवासत्रयं कुर्यात् कुर्याद्वा केशस्तुलनम् ।
प्रायश्चित्तमिदं कृत्वा पुनरेव व्रती भवेत् ॥”
वाश्वत्क्यः सप्तम्ये तेन सुखेन च कर्त्तव्यमिति
प्रायश्चित्तविषयः ॥ प्रमादादस्य सङ्कृतकृतत्वे
प्रतिप्रसूते देवतः ।

“सर्वभूतभयं याधिः प्रमादो गुरुशासनम् ।
अव्रतज्ञानि कथ्यन्ते सहदेवानि शास्त्रतः ॥”
इत्येकादशीतत्त्वम् ॥३॥

पुण्यजनकव्रतानि यथा । वैशाखस्य शुक्लतृती-
यायां अक्षयतृतीयाव्रतम् १ तस्य शुक्ला हादशी
पिपितकी २ तच्चतुर्दशी वृषिचतुर्दशी ३
तस्य कृष्णाष्टमी त्रिलोचनाष्टमी ४ तस्य कृष्ण-
चतुर्दशी सावित्री ५ ज्येष्ठशुक्लतृतीया रम्भा-
तृतीया ६ तस्य शुक्ला चतुर्थी उमाचतुर्थी ७
तस्य शुक्ला षष्ठी अरययषष्ठी ८ तच्चतुर्दशी
चम्यकचतुर्दशी ९ आषाढी शुक्लाष्टमी शयने-
कादशी १० आषाढी कृष्णाष्टमी श्रीकृष्णजन्मा-
ष्टमी ११ भाद्रपुष्पा चतुर्थी शिवा चतुर्थी १२
तस्य शुक्ला षष्ठी चण्डिका षष्ठी १३ तस्य शुक्ला
सप्तमी ललिता सप्तमी तत्र कुकुटीव्रतम् १४
तस्य शुक्लाष्टमी दूर्वाष्टमी १५ राधाष्टमी च
१६ तस्य शुक्ला नवमी तालनवमी १७ तस्य
शुक्लाष्टमी पार्ष्णपरिवर्त्तनव्रतम् १८ तस्य
शुक्ला हादशी अवगहादशी १९ तस्य शुक्ला
चतुर्दशी अनन्तचतुर्दशी २० तस्य कृष्णा
चतुर्थी गणेशचतुर्थी २१ आश्विनशुक्लाष्टमी
महाष्टमी २२ कार्तिकशुक्ला नवमी दुर्गाव्रतम्
२३ तस्य शुक्लाष्टमी उत्थानेकादशी २४ तस्य
शुक्ला चतुर्दशी पाषाणचतुर्दशी २५ तन्मासी-
येकादशादिपञ्चतित्यात्मकं वक्रपञ्चकम् २६
वृश्चिकसंक्रान्त्यां सर्वजयाव्रतम् २७ कार्ति-
केयव्रतम् २८ अग्रहायणस्य शुक्ला षष्ठी गृह-
षष्ठी २९ तस्य शुक्ला सप्तमी मित्रसप्तमी ३०
तस्य शुक्ला हादशी अखण्डा हादशी ३१ माघ-
शुक्ला चतुर्थी वरदा चतुर्थी ३२ तस्य शुक्ल-
पञ्चम्यां श्रीपञ्चमीव्रतं यक्षवर्चनिष्याद्यम् ३३
तस्य शुक्ला षष्ठी शोतला षष्ठी ३४ तस्य शुक्ला
सप्तमी आरोग्यसप्तमी ३५ तस्य शुक्लाष्टमी
भीमेकादशी ३६ तद्वादशी वराहदादशी ३७
तस्य कृष्णा चतुर्दशी शिवरात्रिः ३८ फाल्-
गुनशुक्ला हादशी गोविन्दहादशी ३९ चैत्र-
कृष्णा षष्ठी स्कन्दषष्ठी ४० चैत्रशुक्लाष्टमी
अशोकाष्टमी ४१ तस्य शुक्ला नवमी श्रीराम-
नवमी ४२ तस्य शुक्ला त्रयोदशी मदनत्रयो-
दशी ४३ इति स्मृतिः ॥३॥ अयाचितव्रतं
व्रतव्रतं उमासादेष्टव्रतं शुक्रनारायणव्रतं

देवीपुराणि कृष्णाष्टमीव्रतनामाध्याये सम्मा-
र्जनमाहात्म्याध्याये च द्रष्टव्यम् ॥३॥ तिथ्यादि-
व्रतं गारुडे ११६ अध्याये अग्रहण्याव्रतं
गारुडे ११८ अध्याये चातुर्मास्यव्रतानि गारुडे
१२१ अध्याये भीष्मपञ्चकादिव्रतं गारुडे १२३
अध्याये द्रष्टव्यम् ॥३॥ कार्तिककृष्णव्रतं
कार्तिकव्रतं कार्तिकप्रदीपदानव्रतञ्च पाद्मोत्तर-
खण्डे १४० अध्याये द्रष्टव्यम् ॥३॥ प्रतिपत्कल्प
व्रतव्रतम् । द्वितीयाकल्पे पुष्यद्वितीयाव्रतं पल-
द्वितीयाव्रतञ्च । तृतीयाकल्पे गौरीव्रतम् ।
चतुर्थीकल्पे गणेशचतुर्थी । पञ्चमीकल्पे भाद्र-
शुक्ला पञ्चमी नागपञ्चमी । षष्ठीकल्पे भाद्र-
शुक्ला षष्ठी गृहषष्ठी । सप्तमीकल्पे माघशुक्ल-
सप्तमी रघुसप्तमी । शुक्लपक्षे रविवारे सप्तम्यां
रोहिणीनक्षत्रयोगे विजयासप्तमी । रविवारे
संक्रान्ता आदित्यहृदयव्रतम् । शुक्लपक्षीय-
सप्तम्यां पञ्चतारकनक्षत्रयोगे जया सप्तमी ।
माघशुक्लसप्तमी जयन्ती । भाद्रशुक्लसप्तमी
अपराजिता सप्तमी । शुक्लपक्षे सप्तम्यां रवि-
संक्रमणं महाजया सप्तमी । मार्गशीर्षस्य
शुक्ला सप्तमी नन्दा सप्तमी । शुक्लसप्तम्यां हस्त-
नक्षत्रयोगे भद्रासप्तमीव्रतम् । फाल्गुनस्य शुक्ला
सप्तमी कामदा सप्तमी । पापनाशिनी सप्तमी-
व्रतम् । भाद्रपदव्रतम् । सर्वकामसप्तमीव्रतम् ।
माघशुक्लसप्तमीव्रतम् । भाद्रशुक्लसप्तमी नत-
सप्तमी । आवणशुक्लसप्तमी अभ्यङ्गसप्तमी ।
मार्गशीर्षस्य सितसप्तम्यां हस्तनक्षत्रयोगे
चितयप्रदाव्रतम् । इति भविष्यपुराणम् ॥३॥
उत्तरायणे शुक्लपक्षे बुधवारे अष्टमी बुधाष्टमी ।
अमावस्याव्रतम् । वैशाखपूर्णिमा मिष्टपूर्णिमा ।
मेघसंक्रान्ता मधुसंक्रान्तिः । जलसंक्रान्तिः ।
फलसंक्रान्तिः । अन्नसंक्रान्तिः । दधिसंक्रान्ति-
व्रतञ्च ॥३॥ अथ व्रतविधिः । तत्र व्रतधर्माः ।
तत्र विष्णुहारीतौ ।
“द्वेनान्त नखरोमादोन् प्रवाप्य ज्ञानमाचरेत् ।
भस्मगोमयवृद्धारिपञ्चगव्यादिकल्पितम् ॥
मन्त्राकर्षणं कार्यं वाह्याशीर्वात्सिद्धये ।
दन्तधावनपूर्वञ्च पञ्चगव्येन संयुतम् ।
व्रतं निशासुखे ग्राह्यं वहिस्तारकदर्शने ॥”
तत्र प्रायश्चित्तव्रतारम्भे पूर्वदिने पञ्चगव्यां
प्राश्य दन्तधावनं कृत्वा सायं समये व्रतसङ्कल्पः
कर्त्तव्यः । वशिष्ठः । अशुक्लेश्वरान् वापयेदक्षि-
जोमशिखावर्जम् । केशधारणं च्छायां द्विगुण-
व्रतमाह हारीतः ।
“राजा वा राजपुत्रो वा ब्राह्मणो वा बहुश्रुतः ।
केशानां वपनं कृत्वा प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥
केशानां धारणार्थं तु द्विगुणं व्रतमाचरेत् ।
द्विगुणे तु व्रते चौर्ध्वे दक्षिणा द्विगुणा भवेत् ॥”
श्रियः । केशवपनं न कायमिदं वा औषधः ।
कृच्छ्रे त्रिसवनस्तुदकोपस्यर्शनमथःशयनमेकवासता
केशस्तुनखरोमवापनं एतदेव श्रियः । केश-
वपनवर्जम् । पञ्चगव्याद्युत्प्राशनयोर्विकल्पः ।

व्रतं

तथा श्रद्धास्थितौ ।

“वायु केशनखान् पूर्वं व्रतं प्राप्नोति बहिर्निशि ।
प्रत्येकं नियतं कालमात्मनो व्रतमादिशेत् ॥
प्रायश्चित्तमुपासीत वाग्यतस्त्रिवर्णं संप्रेत ।
एकवासादवासा वा लघुाशी स्याद्विज्ञेयः ॥
ज्ञानी वीरासनी मौनी मौञ्जी दण्डकमण्डलम् ।
भेषज्यायिकायं च कुशाब्जैर्जुह्यादष्टतम् ॥”
प्रत्येकं नियतं कालमिति व्रतसंख्या सकृत्प-
वाब्जे उल्लेखनीया इत्यर्थः । वीरासनी भित्ति-
द्वाराभ्रितः । दण्डकमण्डलं आर्षत्वात् मनुष्यो
लोपेन तेनैतद्व्यक्त इत्यर्थः । कुशाब्जैर्जुह्या
देवदेवनमिवादिमन्त्रैः । मनुः ।

“महावाङ्मतिभिर्होमः कर्त्तव्यः स्वयमन्व-
हम् ।

अहिंसासत्वमक्रोधमार्जवञ्च समाचरेत् ।
त्रिरह्णस्त्रिर्ग्रायाञ्च सवासा जलमाविशेत् ॥”
त्रिरह्णस्त्रिर्ग्रायाञ्च इति षट्कानविधयमिदम् ।
पिपीलिकामध्यचान्द्रायणादितप्तलङ्कवर्णं फला-
तिश्रयाथं बहुषु त्रिसवनविधानान् । तथा ।

“स्त्रीभूदपतितांश्चैव नाभिभाषितं कर्त्तव्यम् ।
ज्ञानासनाभ्यां विहरेशक्तौधःश्रयो भवेत् ॥

ब्रह्मचारी व्रती च स्याद्गुरुदेवहिजाश्चकः ।
सावित्रीञ्च जपेन्नित्यं पवित्राणि च श्रुतिः ॥
सर्वेषु च व्रतेष्वेव प्रायश्चित्तार्थमाहृतः ॥”
ब्रह्मचारी मेधुनवर्णं व्रती कृत्तुपानहमात्या-
ञ्जनगन्धादिवर्णम् । भूद्विग सावित्रीजपस्थानं
नारायणादिमन्त्रजपः कार्यः । अन्यद्वारा वा
कारयितव्यः । एवमन्यत्रापि । यथा वराह-
पुराणम् ।

“अमन्त्रस्य तु भूदस्य विप्रो मन्त्रेण गृह्यते ॥”
जावालः ।

“आरम्भे सर्वलङ्काणां समाप्तौ च विशेषतः ।
आभ्युनेव हि शालासौ जुहुयाद्वाङ्मतीः

एथक् ॥

‘आहं कुर्याद्व्रतानि च गोहिरण्यादिदत्ति-
गाम् ।

एते एही वसन् कुर्वन् ब्रह्मलोके महीयते ॥
स्त्रीणां होमो न कर्त्तव्यः पञ्चगव्यान्त्येव च ।
भूदाणां पापिनाश्चैव संवादं न च कारयेत् ॥
संवादस्तु न कर्त्तव्यस्त्रिवर्णञ्च कदाचन ।
ब्राह्मणेनैव वक्तव्यं उत्तमं प्राणसंशये ॥”
आहमिति शुद्धार्थं आहं दर्शितम् । स्त्रीभि-
र्होमो न कर्त्तव्यः पञ्चगव्यापानञ्च लङ्कानां
कर्त्तरि वेति वक्ष्यी । प्रारम्भव्रतपौडया प्राण-
संशये । अन्ये वर्णा न प्रवृत्ता ब्राह्मण एव
प्रवृत्ताः । व्रतं मौनं पूर्वोक्तं । तत्र विशेषमाह
आपस्तम्बः । तत्र मौनमुक्तं त्रैविद्यहर्षमैनिभि-
रन्येरात्रमिभिर्बहुभुजेर्होमैर्होमन् सन्ध्यायान्त-
मन्त्र एव यावदयावदर्थं भाषते न मन्त्रलोपो
भवतीति विज्ञावते । मन्त्रलोपो व्रतलोपः ।
बालवृद्धदुर्भिरह्णहीनमपि व्रतं कार्यमित्याह
अनुविष्णुः ।

५६३

व्रतं

“असंस्कृतो विदत्साहो रोगी भवतिजीवकः ।
यथाशक्ति प्रकुर्वीत व्रतं तेषु न लुप्यते ॥”
अशक्तावन्वदारापि कार्यमिति उक्तञ्च ब्रह्म-
पुराणम् ।

“रोगी वृद्धस्तु पीणकः कुर्वन्त्यन्यैर्व्रतं सदा ।
चतुर्पादसराह्णैर्मष्टमं यावदेव हि ॥

शिशोर्व्रतं प्रकुर्वीरन् गुरुसम्बन्धित्वाभ्याः ।
गुर्विण्णो बालवत्सा च रोगी द्रव्यपरायणः ॥

एते नक्तं भुङ्क्ते बाला मध्याह्न एव च ।
व्रतस्यः प्राकरचार्यं कदाचिदुदकं पिबेत् ॥

फलमले तथा चीरं यज्ञशिरं तथा हविः ।
व्रतमध्ये तु रोगाणां वैद्यप्रोक्तमथौषधम् ॥

करोति च गुरोर्वाक् व्रतस्यस्तत्तयादपि ।
ब्राह्मणस्याभिलषितं साधयेद्विचारयन् ॥

एतान्यहो व्रतस्थानामव्रतत्राणि कुत्रचित् ।
व्रतं जेत्यु देवास्तान् व्रतस्यस्तु प्रपूजयेत् ॥”

पीणकौ बालः । द्रव्यपरायणः कुटुम्बी द्रव्या-
र्जनपालनपरः सन्निवृत्तः । बौधायनः ।

“अहो तान्यव्रतत्राणि आपो मूलं फलं पयः ।
हविर्वाक्पणकान्या च गुरोर्वचनमौषधम् ॥

हारीतयमौ ।
“वल्लभोपहारञ्च हवींषि चरवत्तथा ।

निर्निशङ्गेन भोक्तव्यं व्रतमस्य न लुप्यते ॥”
वल्लभेयं देवादिदेवताभ्यो दत्तः । उपहारो
नेवेत्यम् । चरः पादगन्धालीपाकादि । अन्न
तेषां दत्तावशिष्टं भक्षणायमिति । देवलः ।

“उपवासो विनश्येत् दिवास्वप्नाद्यभेद्यैः ।
अत्यये जलपानेन नोपवासः प्रणश्यति ॥”

वृद्धशालातपः ।
“गन्धालङ्कारवस्त्राणि पुष्पमाल्यानुलेपनम् ।

उपवासं न दृष्ट्वान्न दन्तधावनमञ्जनम् ॥”
अलङ्कारवस्त्रादिभिरुपवासं हेतुना
इत्यर्थः । तथा ।

“स्त्रीणां सम्पत्त्यात् सशर्तु ताभिः संकथना-
दपि ।

ब्रह्मचर्यं विपद्येत् न दारमङ्गमादपि ॥”
संप्रत्यगान् संकथनान् इति अत्र सहागत्यं
संशब्दस्यार्थः । इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥ ॥

प्रायश्चित्तात्मकत्राणि यथा । विष्णुमित्रः ।
“लङ्काचान्द्रायणादीनि शुद्धाभ्युदयकारणम् ।

प्रकाशे च रहस्ये च संशयेऽनुक्तैश्चमृते ॥
प्राजापत्यः सान्त्वनः शिशुलङ्काः पराककः ।

अतिलङ्काः पर्णलङ्काः सौम्यः लङ्कातिलङ्काः ॥
महासान्त्वनः शुद्धे तप्तलङ्कास्तु पावनः ।

जलोपवासलङ्कास्तु ब्रह्मकुर्वेस्तु शोधकः ॥
एते यस्ताः समस्ता वा प्रत्येकमेकशोऽपि वा ।

पातकादिषु सर्वेषु पापकेषु प्रयत्नतः ॥
कार्याचान्द्रायणेयैः केषां वा विशुद्धये ।

शिशुचान्द्रायणं प्रोक्तं यतिचान्द्रायणं तथा ॥
यवमध्यं तथा प्रोक्तं तथा पिपीलिकाजतिः ।

उपवासस्त्रिरात्रस्तु मानः पञ्चदशकम् ॥
वृद्धहृद्दीर्घाहृदि कार्यं शुद्धिपलायिना ।

व्रती

उपपातकशुक्लानामनादितेषु चैव हि ॥
प्रकाशे च रहस्ये च अभिसन्ध्यादयेचया ।
जातिशक्तिगुणान् दृष्ट्वा सकृद्वृद्धितनं तथा ।
अनुबन्धादिकं दृष्ट्वा सर्वं कार्यं यथाक्रमम् ॥”

इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥ ॥

द्वादशवार्धिकादिव्रतं प्रायश्चित्तविवेकादौ प्र-
त्यम् ॥

व्रतनिः, स्त्री, (प्र + तन विस्तारे + क्तिच् ।
एधोदरादिलात् पश्य वः ।) विस्तारः । जता ।

इत्यमरः । (यदा, कर्मदे । ८ । ४० । ६ ।
“अपि वृत्तं पुराणवद्व्रततैरिव

गुह्यमभोजो दासस्य दम्भय ॥”
“व्रततैरिव यथा लताया गुह्यतं निर्गतां शाखीं

वृक्षति ।” इति तद्भाषि भाष्यम् ॥)
व्रतती, स्त्री, (व्रतति + क्तिच् ङीत् ।) विस्तारः ।

जता । इति भरतद्विरूपकोषः । (यथा,
रघुः । १४ । १ ।

“अपययती दाशरथी जनस्यौ
द्विदादिवोपव्रततीव्रतयौ ॥”)

व्रतमिच्छा, स्त्री, (व्रते उपनयनकाले भिला ।)
उपनयनकालीनमिच्छा । तस्या विधिर्यथा ।

अथ भैरवचरति । अथ शब्दस्तथैवादिहोप-
स्थानमभिप्रदर्शितञ्च शंसति ।

“प्रतिश्रुतांश्चनं दण्डसुपस्थाप न भास्करम् ।
प्रदक्षिणं परीत्यामिं चरेत् भैरवं यथाविधि ॥”

इति मनुस्मृत्याम् ॥

मिच्छासम्बद्धं भैरवं तस्मिन् आचरति इत्यर्थः ।
मातरमेवायं ये चार्थं सुहृदो यावन्तो वा

सन्निहिताः स्युः । याचते इत्यञ्चाद्यर्थम् ।
सुहृदे स्निग्धहृदये स्वसद्या । तथा च मनुः ।

“मातरं वा स्वसारं वा मातुर्भा भगिनीं
निजाम् ।

भिक्ष्यत भिक्षां प्रथमां या चेन्नं नावमानयेत् ॥”
सन्निहितास्तद्देशस्थाः न तु प्रतिश्रुतं गत्वा ।

भवति भिक्षां देहीति ब्राह्मणभिक्षाप्रयोगः ।
तथा च मनुः ।

“भवत्पूर्वं चरेत् भैरवमुपनीतदिनोत्तमः ।
भवन्मध्यन् रात्रौ चैव भैरवमुपनीतम् ॥

आदिमध्यावसानेषु भवन्मध्योपलक्षिता ।
ब्राह्मणक्षत्रियवर्णा भैरवचर्या यथाक्रमम् ॥”

इति याज्ञवल्क्यवचनाञ्च । इति संस्कारतत्त्वम् ॥
व्रतसंश्रद्धः, पुं, (व्रतस्य संश्रद्धः ।) दीक्षा । इति

‘वैमचक्रः ॥
व्रतादेशः, पुं (व्रतस्यादेशः ।) उपनयनम् । यथा,

“आदत्तजननान् सद्यः प्राचुःकादिकरात्रकम् ।
विराजमाव्रतादेशात् दशरात्रभजनः परम् ॥”

इति श्रुतितत्त्वम् ॥

व्रती, [न] पुं, (व्रतमस्यास्तीति । व्रत + इति ।)
यजमानः । इत्यमरः । (ब्रह्मचारी । यथा,

मनुः । १ । १८८ ।
“भैरवे वनेयेन्नित्यं नेकाद्यादी भवेद्व्रती ।

भैरवे व्रतितो वृत्तपवासासमा स्यात् ॥”)

व्रातः

व्रतविशिष्टे, च । यथा,—

“नित्यन्ते चोत्पन्नान्ते वा व्रती कुर्वन् व्रतम् ॥”

इति तिर्य्याहितम् ॥

व्रच, ऊ प्र छिदे । इति कविकल्पदमः ॥ (तुदा०-पर०-सक०-वेट् ।) इत्योपधः चयोमात् तालयः । तेन क्विपि शस्त्राणेति षडि निमित्ताभावे नेमि-त्तिकस्याप्यभाव इति न्यायात् तालयस्य इत्यन्ते संयोगादेः सस्य लोपे सुवृट् इति । तथा च । “नकारनावनुस्वारपञ्चमौ भलि धातुयु ।

सकारजः शकारः स्यात् पाठवर्गस्तवर्गजः ॥”

इति योपदेवः ॥

अस्यार्थः । धातुयु मध्ये भलि भस्ते परे अनु-स्वारपञ्चमौ नकारौ द्वौ तालयशकारश्च इत्यसकारजानः सङ्ख्यव्यकारात् परवर्गोऽपि तवर्गजातो ज्ञेय इति । निष्ठास्थाने इत्यादी-नाञ्च यकारादिपञ्चमिन्ते तस्यो इत्यादिबोधम् ।

ऊ. अवर्णात् अत्राच्चीत् । श, वृञ्चति । इति दुर्गादासः ॥

व्रचनं, स्त्री, (व्रच + ल्युट् ।) छेदनम् । व्रचधातो-रनट्प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (यथा, शतपथ-ब्राह्मणे । ३ । ६ । ४ । ७ ।

“स रातमना व्रचनाय भवति ॥”)

व्रचनः, पुं, (व्रचति छिनत्ति पतिव्रतीरिति । व्रच + ल्युट् ।) यद्वा, वृचत्यनेनेति करणे ल्युट् ।) स्वर्गादिच्छेदिका । छेनी इति भाषा । तनु-पण्यायः । पत्रपरशुः २ । इत्यमरः ॥ पत्र-परशुः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ स्वर्गलोहादि-भेदकः ४ । इति जटाधरः ॥ वृचच्छेदनजात-निर्यासः । यथा,—

“देवतार्थं हविः शिशुं लोहितान् व्रचनांस्तथा । अनुपाज्जतमांसानि विड्जानि कवकानि च ॥”

इति याज्ञवल्क्यः ॥

व्रचनान् वृचच्छेदनजातान् लोहितानपि । यथा, मनुः ।

“लोहितान् वृचनिर्यासान् व्रचनप्रभवांस्तथा ॥”

इति मिताक्षरायामाचाराध्यायः ॥

(करणे ल्युट् तस्य कुठारादिवाचकता विशेष्य-लिङ्गता च । यथा, कान्ते कृतसु करणाधि-करणयोश्चैव कलापचन्द्रः । “युङ्क्तश्च शब्दः प्रायो विधिलिङ्गस्यास्ती यथा वचनः । कुठारो गोदोहनो वटी टङ्कः पाषाणद्वारण इति ॥”)

व्राजिः, स्त्री, (व्रजति गच्छतीति । व्रज गतौ + “वसिप्रियजीति ॥” उणा० ४ । १२४ । इति इण् ।) वायुः । व्रजधातोर्लोणादिकेप् प्रत्ययेन निष्पन्नमेतत् ॥

व्रातः, पुं, सम्बुद्धः । इत्यमरः ॥ (यथा, भागवते । ४ । २५ । १६ ।

“नानारण्यग्न्यात्वेरनावाधि मुनिव्रतेः ।

आहूतं मन्यते पात्रो यच्च कोकिलकृणितैः ॥”)

व्राधादिः । इति ब्राह्मणशब्दटीकायां भरतः ॥

व्रात्यः

(मनुष्यः । इति निघण्टुः । २ । ३ । “वृञ् वरुणे

‘नानव्रातनातमुपित’ इत्यादिच्छेद्य भोज-राजेन कृत्यत्यये आङ्गागमो निपात्यते ।

वृण्वन्ति स्वमभिमनं देवताभ्यः तपसाराधितेभ्यः प्रविशन्ति वा यज्ञादौ । यद्वा, व्रातो धान्यादि-सञ्चयः । तद्धन्तो व्राता मत्वर्थोऽर्थकारः ।

यद्वा, व्रतमिति कर्मणाम अग्रं वा । अग्रमपि व्रतायेतस्मादेवेत्युक्तेः तदीयाः ‘तस्येदम्’ इत्यण् ।

‘कर्मणा जायते जनुः कर्मणेव प्रमुच्यते’ इत्युक्तेः कर्मणामधिकारित्वाच्च मनुष्याणां कर्मसम्बन्धि-त्वम् । ‘अथो अन्नाद् भूतानि जायन्ते जाता-न्यत्रैव वर्हन्ते’ इति । अन्नान् रेतो रेतसः पुरुषः इति च श्रुतेः मनुष्याणामग्रसम्बन्धित्वम् ।

इति तद्दीकायां देवराजयज्ज्या ॥ अस्मिन्मर्थे प्रायशो बहुवचनप्रयोगो दृश्यते ॥ * ॥ स्त्री. शरीरायासजीविकर्म्म । इति काशिका । ५ । २ । २१ ॥)

व्रातीनः, पुं, (शरीरायासेन ये जीवन्ति तेषां कर्म्म व्रानं तेन जीवन्तीति । व्रात + “व्रातेन जीवति ॥” ५ । २ । २१ । इति खण् ।) सञ्च-जीवी । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, भट्टः । १४ । २१ ।

“व्रातीनव्रातदीप्राखः सुत्वनः परिपूज-यन् ॥”)

व्रातः, पुं, (व्रातो व्रालादिः स इव । “शाखा-दिभ्यो यत् ॥” ५ । ३ । १०३ । इति यत् ।)

दशसंस्काररहितः । योऽश्ववर्षादूर्ध्वं अकृतव्रत-वन्तो भ्रष्टगायत्रीको वा । इति भरतः ॥ तनु-पण्यायः । संस्कारहीनः २ । इत्यमरः ॥ सावित्री-पतितः ३ वाग्दुष्टः ४ पुरुषोक्तिकः ५ । इति जटाधरः ॥ तस्य प्रायश्चित्तादि यथा,—

“अथ ब्राह्मविधिं देवि । प्रायश्चित्तम् यद्वेत् । तत् प्रत्यक्षं महेशानि सर्व्ववर्णे विशेषतः ॥

दश वर्षाणि पञ्चैव ब्राह्मणश्चोपनीयते । एकविंशतिवर्षाणि यावद्वर्षमुपावशत । अत ऊर्ध्वं पतस्त्रैव सर्व्वधर्मवद्भुक्तः ॥

गायत्रीपतिता ब्राह्म ब्राह्मस्मिन् संस्कृतः । अशक्तं चैव यज्ञस्य चरेदौहानिकं व्रतम् ॥

हौ मासौ यावकाहारो मासमेकं पयः पिबेत् । दध्ना च पणमेकम् सपराचं वृत्तन तु ॥

अयाचितेन षड्राचं चिरात् वक्तव्येऽप्यलेः । अहोरात्रं न भुञ्जीत ततः संस्कारमर्हति ॥

पतिता यस्य गायत्री दश वर्षाणि पञ्च च । प्रायश्चित्तं भवेत्तस्य प्रोवाच भगवान् शिवः ॥

सशिखं वपनं कृत्वा व्रतं कुर्यात् समाहितः । हविष्यं भोजयेद्दत्तं ब्राह्मणान् सप्त पञ्च वा ॥

एकविंशतिराचम् पिबेत् प्रष्टयिवावकम् । ततो यावकशुद्धस्य तस्योपनयनं स्युतम् ॥

व्रतस्याचरणाशक्तौ कुर्याच्चान्द्रायणचयम् । सावित्रीपतिता येषां देशकालादिविज्ञवान् ॥

चान्द्रायणं चरेद्यस्य व्रतास्ते धेनुसुतस्ते । चौरवापि पिबेन्मांसं दद्याद्वा वत्सशालिनीम् ॥”

इति मत्स्यसूक्ते प्रायश्चित्तप्रकरणे ३८ पटलः ॥

व्रीहिः

ब्राह्मस्मिन्, पुं, यज्ञविशेषः । यथा,—

“सावित्रीपतिता ब्राह्म ब्राह्मस्मिन्मादते

क्रतोः ॥”

इति गारुडें ६४ अध्याये ॥ तथा, याज्ञवल्क्ये । १ । ३८ ॥

व्री, ग गि व्रयाम् । इति कविकल्पदमः ॥ (क्रा०-प्या०-पर०-सक०-अनिट् ।) रेफोपधः । गि, व्रिणाति । व्रीणः व्रीणिः । ग, यो व्रीणाति लय-प्रियं रणसुखे । व्रीतः व्रीतिः । इति दुर्गादासः ॥

व्री, य ड ओ गतौ । व्रयाम् । इति कविकल्पदमः ॥ (दिवा०-आत्म०-सक०-अनिट् ।) रेफोपधः ॥

य ड, व्रीयते । ओ, व्रीणः । इति दुर्गादासः ॥

व्रीड, य ञि ञिपि । लञ् । इति कविकल्पदमः ॥ (दिवा०-पर०-सक०-लञ्-अक०-सेट् ।) रेफ-युक्तः । य, व्रीयति वागं चापः । व्रीयति बधूः ।

ञि, व्रीडितोऽस्ति । इति दुर्गादासः ॥

व्रीडः, पुं, (व्रीड + भावे घञ् ।) लज्जा । इत्य-मरः ॥ (यथा, कुमारः । ७ । ६७ ।

“न ननमाच्छुद्धा शरीर-मनेन दग्धं कुसुमायुधस्य ।

व्रीडादम् देवसुरीक्ष्य मन्ये सख्यस्तदेवः स्वयमेव कामः ॥”)

व्रीडनं, स्त्री, (व्रीड + ल्युट् ।) लज्जा । यथा,—

“अथ मन्दाक्षमन्दास्यं लज्जा लज्जा च व्रीक्षपा ।

व्रीडो व्रीडा व्रीडनश्च लज्जापण्याय ईरितः ॥” इति शब्दरत्नावली ॥

व्रीडा, स्त्री, (व्रीड + “गुरोश्च हलः ॥” ३ । ३ । १०३ । इत्यः । टाप् ।) लज्जा । इत्यमरः ॥ (यथा आर्यासप्तशत्याम् । ३५७ ।

“प्रातरुपागत्य गृध्रा वदतः सखि नास्य विद्यते व्रीडा ।

सुखलपयापि धोर्यं न लज्जते दग्धकालि-कथा ॥”)

व्रीस, कि वधि । इति कविकल्पदमः ॥ (चुरा०-पञ्चि-भा०-सक०-सेट् ।) कि, व्रीसयति व्रीसति ।

इति दुर्गादासः ॥

व्रीहिः, पुं, (वृहति वृद्धिं गच्छतीति । वृह वृडौ + “इगुपधान् किन् ॥” उणा० ४ । ११६ । इति इण् ।

पृषोदरादित्वात् साधुः ।) धान्यमात्रम् । आशुधान्यम् । इत्यमरः ॥ अस्य सामान्यनाम-गणना गुणाश्च यथा,—

“धान्यं भोग्यश्च भोगार्हसम्प्राप्तं जीवसाधनम् । तच्च तावत्त्रिधा ज्ञेयं शूकश्रीमोक्षणाद्यम् ॥

व्रीह्यादिकं यदि ह शूकसमन्वितं स्यात् यत् शूकधान्यमयसुहृमकुटकाणि ।

श्रीमोक्षिगदमिति तत्प्रवदन्ति श्रीमो-धान्यं वृणोद्भवतया वृणधान्यमन्यत् ।

तच्च त्रिदोषशमनं लघु शूकधान्यं ते जीवलातिप्रयवीर्ये विवृद्धिदायि ।

श्रीमोभवं गुरु हिमश्च विवन्दायि वातालकान् श्रीशिरं वृणधान्यमाहुः ॥

ब्रीहिः

देशे देशे शुकधाम्येषु संस्था
ज्ञातुं शक्या नैव ते देवतैर्वा ।
अस्मादेशं येषु भोगोपभोगा-
स्तान्यस्माभिर्भार्याक्रियन्ते कियन्ति ॥

शालयः कलमा रक्षा ब्रीहिश्रद्धा वृषप्रियाः ।
श्राव्योत्तमाश्च विज्ञेयाः केदाराः सुकुमारकाः ॥
राजाज्ञवष्टिकसितेतररक्तमुख-
स्थलाश्रुगन्धतिरियादिकशालिसंज्ञाः ।
ब्रीहस्त्येति दण्डा भुवि शायनाः स्यु-
स्तेषां क्रमेण गुणनामगणं ब्रवीमि ॥

ब्रीहिरौरो मधुरशिथिरः पित्तहारी कषायः
स्निग्धो वृष्यः क्षमिकफहरस्तापरक्तापहृष्टः ।
पुष्टिं दत्ते अमशमनकरीर्यवृद्धिं विधत्ते
रुच्योत्थानं जनयति मुरं वातकृन्तकोऽन्यः ॥
इति राजनिर्घण्टः ॥

अपि च ।
“वार्षिकाः काष्ठिताः शुक्ला ब्रीहयश्चिर-
पाकिनः ।
कृष्णब्रीहिः पाटलश्च कुकुटाण्डक इत्यपि ॥
श्राव्यमुखो जतुमुख इत्याद्या ब्रीहयः स्मृताः ।
कृष्णब्रीहिः स विज्ञेयो धनकृष्णतुषतण्डलाः ॥
पाटलः पाटलापुष्पवर्गको ब्रीहिरुच्यते ।
कुकुटाण्डाकृतिर्ब्रीहिः कुकुटाण्डक उच्यते ॥
शालमुखः कृष्णशूकः कृष्णतण्डल उच्यते ।
लालावर्गमुखं तस्य ज्ञेयो जतुमुखस्तु सः ॥
ब्रीहयः कथिताः पार्कं मधुरा ब्रीह्यो हिमाः ।
अल्पाभिष्यन्ति नो बहुवर्धेष्काः षष्टिकेः समाः ॥
कृष्णब्रीहिरस्तेषां तस्मादल्पगुणाः परं ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

तस्य यज्ञायत्नं यथा,—
“यज्ञार्थं तन्तु भूतानां भक्ष्यमित्येव वै युतिः ।
द्विषो भौमस्तथा पैत्रो मातृपो ब्राह्मणवत् ॥
एते पञ्च महायज्ञा ब्रह्मणा निष्मिताः पुगा ।
ब्राह्मणानां हितार्थाय इतरेषां च तन्मुख्याः ॥
इतरेषां तु वर्णानां ब्राह्मणेः कारिताः शुभाः ।
एवं कृत्वा नरो भूकामा इरिति विप्रुध्यति ॥
अन्यथा ब्रीहयोऽप्येते रुकेते स्तगपक्षिणः ।
मस्तया दाढभोक्तृणां महाभासं तु तत
स्मृतम् ॥”
इति वाराहे आदिकृतवृक्षान्ताध्यायः ॥
तेन पिष्टल्लिप्रथया । मनुः ।

ब्रीहिकः

“तिलैर्ब्रीहियवैर्माघैरह्नैर्हलफलैर्न वा ।
दत्तेन मासं प्रीयन्ते विधिवत् पितरो वृणाम् ॥”
ब्रीहिः शरत्कृष्णधाम्यम् । याज्ञवल्क्यः ।
“हविष्यान्नेन वै मासं पायसेन च वत्सरम् ।
मातृहृत्कारिणकौरभशकुनिच्छागपाशनेः ॥
ऐरणरौरववाराहश्रीमैर्मासैर्यथाक्रमम् ।
मासवृद्ध्याभिलष्यन्ति दत्तेनैव पितामहाः ॥”
हरिष्यान्नेन शालित्रोहनेन । इति । अमा-
वास्यास्त्रिंशोऽष्टका माघी प्रौष्ठपदा कृष्णत्रयो-
दशी ब्रीहियवपाकौ च ।
“एतांस्तु आदृक्कालान् वै नित्यानाह प्रजा-
पतिः ।
आहमेतेष्वकृत्वाणो नरकं प्रतिपद्यते ॥”
इति विष्णुधत्तं नवामागमआहस्यैव ब्रीहि-
यवोभयपान्नविषयकत्वेन विधायकं त्रैलोक्य-
धाम्यनुदासाय । शालिधाम्यस्य तु पाप्मिः ।
“शरदस्तथोः केचित् नवयज्ञं प्रचक्षते ।
धान्यपाकवशादन्ने प्रयामाको वनिनः स्मृतः ॥”
इति हस्त्योगपरिशिष्टे ब्रीह्यप्राप्ता नवशस्त्रैः-
शालिविधानात् यज्ञतुल्यायात् आहृष्टपि तथा
कल्पनान् । इति च आहृतत्त्वम् ॥ * ॥ नवाम-
आदृक्कालो यथा । विष्णुः । अमावस्यास्त्रिंशो-
ऽष्टकास्त्रिंशोऽष्टका माघी प्रौष्ठपदा कृष्ण-
त्रयोदशी ब्रीहियवपाकौ च ।
“एतांस्तु आदृक्कालान् वै नित्यानाह प्रजापतिः ।
आहमेतेष्वकृत्वाणो नरकं प्रतिपद्यते ॥”
ब्रीह्यपार्कं च कर्तव्यं यवपार्कं च पार्थिव ।
न तावादी महाभाग विना आहं कथयन् ॥”
इति मलमासतत्त्वम् ॥

तेन यागकरणं यथा,—
ब्रीहिरभिर्यज्ञेन यथैवेति इति अयमे ॥ तत्र
“ब्रीह्यपयोगे प्रतीत्यवप्रामाण्यपरित्यागः ।
अप्रतीत्यवप्रामाण्यकल्पनम् ॥” इत्येकादशी-
तत्त्वम् ॥ * ॥ ब्रीह्यप्राप्ते शालिधाम्येन कर्म-
करणं यथा,—
“यथोक्तस्त्वमस्य तो मातुं तदनुकारि यत ।
यवानामिव गोधूमा ब्रीह्याभिर शालयः ॥”
इति निष्पादितत्त्वम् ॥

ब्रीहिकः, त्रि, (ब्रीहिरस्यास्तीति । ब्रीहि +
“ब्रीह्यादिभ्यश्च ।” ५ । २ । ११६ । इति टन् ।)
धात्वभिज्ञः । इति मिहान्तकौमुदी ॥

ब्री

ब्रीहिकाचनः, पुं, (ब्रीहिः काचनमिव । अभि-
धानात् पुंस्त्वम् ।) मखरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
ब्रीह्यपणी, स्त्री, (ब्रीहिः पर्णमिव पर्णमस्याः ।
डीप् ।) शालपणी । इति राजनिर्घण्टः ॥
ब्रीहिमेहः, पुं, (ब्रीहिर्मेहः ।) धाम्यविषेयः ।
चिना इति ख्यातः । तत्पठ्यायः । अमुः २ ।
इत्यमरः ॥

ब्रीहिसयः, पुं, (ब्रीहिः पुरोडाशः । ब्रीहि + “ब्रीहिः
पुरोडाशः ।” ४ । ३ । १४८ । इति सयट् ।)
ब्रीहिनस्मितपुरोडाशः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
१ ब्रीह्यात्मके, त्रि । यथा, महाभरते । १३ ।
१५ । ५६ ।
“अयमेव पुरा कल्पे कृष्णं ब्रीहिसयः पशुः ।
येनायजन्त यज्वानः पुण्यलोकपरायणाः ॥”
ब्रीहिराजकः, पुं, (ब्रीहिर्ना राजा । टच् समासे ।
ततः कन् ।) ककुधाम्यम् । चीनकधाम्यम् ।
इति मेदिनी ॥

ब्रीहिश्रष्टः, पुं, (ब्रीह्यपु श्रष्टः) शालिधाम्यम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

ब्रीह्या, [न] त्रि, (ब्रीहिरस्यास्तीति । ब्रीहि +
“ब्रीह्यादिभ्यश्च ।” ५ । २ । ११६ । इति इति ।)
ब्रीह्युत्पत्तेर्नाति । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

ब्रीह्यगारं, स्त्री, (ब्रीह्योनामगारम् ।) धाम्यग्रहम् ।
तत्पठ्यायः । कृष्णः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

ब्रज, शि मंत्रनिर्महयोः । मन्त्रः । इति कविकल्प-
दमः ॥ (त्रिंशो-कुटो-पर-सक-अक-संटा)
रंफपुक्तः । शि, वृद्धति अवृद्धीत वृद्धौ ॥
मन्त्रा मन्त्रनम् । इति दुर्गादासः ॥

ब्रूम, कि वधे । इति कविकल्पदमः ॥ (त्रिंशो-पर-
स्वा-सक-संटा) । रंफपुक्तो दीर्घः । कि,
ब्रूमयति ब्रूमति । इति दुर्गादासः ॥

ब्रीहः, त्रि, (ब्रीहिर्ययो विकारो वा । ब्रीहि +
“ब्रीह्यादिभ्योऽण ।” ४ । ३ । १३६ । इत्यण् ।)
ब्रीहिनस्मितः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

ब्रीह्यः, त्रि, (ब्रीहिर्ना भवनं ज्ञेयम् । ब्रीहि +
“ब्रीहिशालोऽट्क ।” ५ । २ । १० । इति टक ।)
आशुधान्यापयुक्तभस्यादिः । इत्यमरः ॥

ब्री, ग गि गतिवृत्त्योः । इति कविकल्पदमः ॥
(क्री-या-पर-सक-अनिट् ।) अल्लः अ-
ल्लोऽर्थोपधः । गि, गिनानि । गीनः गानिः ।
इति दुर्गादासः ॥

